

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ श्रीभारती विजयते ॥

प्रा स्ता वि क म् ।

-३-

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविवुद्धयः ।

पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रिधा ॥

इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।

लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ॥

अहो प्रेक्षाचतुष्टयाः पाठकमहाभागाः । महाभारतस्यास्यैव जयेति प्राचीनमपरं नामासीदिति नारायणं नमस्कृत्येत्यादिश्लोकतः सुस्पष्टमवगम्यते । अत्रैतद्विचार्य जय-शब्दस्य कोऽर्थ इति । तत्र जयशब्दस्यानङ्के अर्था व्याकरणकोपादिभिर्वक्तुं शक्याः, परं न तैर्यांगिकैरर्थभिनः समाहितं भवति । अतः अन्य एव कश्चन रूढार्थः स्याज्जयशब्दस्येत्यनुमीयते । इत्थं हि विचार्यमाणे ज्योतिःशास्त्रसिद्धान्तमनुसृत्य १८ दश-संख्याबोधकः शब्दो जय इति ज्ञायते । तथाहि—क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज झ, ञ, एतेषां व्यञ्जनानां क्रमेण १-२-३-४-५-६-७-८-९-० इति संज्ञाः । तथा च ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, एतेषामक्षराणामपि ता एव संज्ञाः । एवं य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ, झ, एतेषामपि ताः संज्ञाः । प, फ, ब, भ, म, एतेषां पञ्चानामक्षराणां १-२-३-४-५ एताः संज्ञाः प्रोक्ता ज्योतिर्वित्तमैः । अनया रीत्या जकारोऽष्टसंख्याबोधको यकारश्च प्रथमसंख्याबोधको भवति । ततः 'अङ्गानां चामतो गतिः' इति नियमेन जयशब्द-स्याष्टादश इति तावदर्थः सिध्यति । जयशब्दस्यायमेवार्थः समीचीनतर इति भाति । प्रमा-णान्तरसद्भावात् । तानि प्रमाणानि यथा—ग्रन्थेऽस्मिन्पूर्वाणि-स्वल्वष्टादश, संग्रामश्चाप्यष्टा-दशदिनात्मकोऽभूत् । महाभारते सैन्यमप्यष्टादशासौहिणीसंख्यम् । भगवद्गीताया अध्याया अष्टादशैव । अतो ग्रन्थस्वरूपबोधकोऽयं जयशब्दोऽष्टादशसंख्यापरंपर्यायभूत इति निश्चमचम् ।

इमं ग्रंथराजं भगवान्देव्यासस्त्रिभिर्वर्षैः समपूरयत् । संकल्पितं ग्रन्थमिमं लिखितुं समीचीनो लेखकः श्रीगणराज आसीत् । गणाधीशेनाप्रतिहतो वाक्प्रसरश्चेदहं लिखेयमिति भाषितो भगवान् व्यासोऽप्यभाषीत्— 'अज्ञात्वा मा लिख काचित्' इति । गणपतिना तत्स्वीकृते, लेखनसमये व्यासो मध्ये मध्ये कानिचन कूटान्यररचत् । यदर्थचिन्तने व्यग्रे गणनाथे भूयसः श्लोकान् रचयितुं व्यासोऽवसरमाप्नादितवान् । एतानि कूटान्य-स्मिन् महाभारतेऽष्टौ सहस्राण्यष्टौ शतानि च वर्तन्ते, यानि व्यासः शुक्श्च निः-

संदिग्धमवेदीत् । सञ्जयोऽपि वेत्ति वा न वेति व्यासस्यापि संशयस्तत्र काऽन्येषां गतिः ।
एतेषां कूटश्लोकानां गूढार्थत्वे आदिपर्वण्युक्तम्—

तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने ।

भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ॥

अथ प्रियपाठकमहाभागानां कृते नीलकण्ठीव्याख्यासहिताः केचन कूटश्लोक-
उदाहरणत्वेन प्रदर्शयामः—

अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।

केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥

—वनपर्व अध्याय १८८, पृ० ३०३

अस्यार्थः—“अट्टमन्नं शिवो वेदो ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः । केशो भगं समाख्यातं शूलं
तद्विक्रयं विदुः इति पूर्वेषां व्याख्यासंक्षेपः । विस्तरस्तु यथा—अट्टमन्नं तदेव शूलं
दुःखदं येषां ते अट्टशूलाः क्षुध्याधिग्रस्ता इत्यर्थः । शिवाः सर्वपुरुषप्रार्थनीयतया कल्याण-
वत्यः शूलाः पण्यास्त्रियो येषु ते शिवशूलाः । विट-वाराङ्गनापूर्णाश्चतुष्पथा इत्यर्थः । स्त्रियः
पाणिग्रहणवत्योऽपि केशोपलक्षितं सौभाग्यं लज्जामूलं शीलं शूलमिव दुःखदं त्याज्यं च
यासां ताः केशशूलाः । भर्तृद्वेषिण्यस्त्यक्तलज्जाश्चेत्यर्थः ।

नदीज लंकेशवनारिकेतुर्नागाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।

एषोऽङ्गनावेषधरः किरीटी जित्वाऽव यं नेष्यति चाद्य गा वः

—विराटपर्व ३९ श्लो० १० पृ० ५७

अस्यार्थः—हे नदीज गाङ्गेय हे भीष्म । लङ्केशस्य रावणस्य वनं, तस्यारिर्ना-
शको हनूमान् सः केतुर्ध्वजो यस्य सः लङ्केशवनारिकेतुः । नगो वृक्षस्तदाह्वयो वृक्ष-
मा । नामेति वितर्के निश्चितं वा अर्जुन इत्यर्थः । ‘शैलवृक्षौ नगावगौ’ इत्यमरः । नगारि-
रिन्द्रस्तस्य सूनुः एष अङ्गनावेषधरः किरीटी, एतन्नामा । यं जित्वा वः युष्माकं गाः
यनूः नेष्यति तं दुर्योधनमव पालयेत्यर्थः । अस्मि श्लोके आपाततो नदीजलं, केशव,
रिकेतुः, वयम् । गावः इत्याकारकाणि पदान्यवभासन्ते । परं तानि प्रामादिकानि ।

गोकर्णा सुमुखीकृतेन इषुणा गोपुत्रसंप्रेषिता

गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितं सुव्यक्तगोऽसुप्रभम्

दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्दगोपूरि वै

गोकर्णासनमर्दनश्च न यथावप्राप्य मृत्योर्विशम्

—कर्णपर्व अ० ९० श्लो० ४२ पृ० १७९

अस्यार्थः—गोकर्णा मुकुटं जहारेत्यन्वयः । अर्जुनस्य मुकुटहरणमपि महत्कर्मोति
चयन्मुकुटं विशिनष्टि—गवि चक्षुषि कर्णो यस्याः सा गोकर्णा चक्षुःश्रवाः सर्पिणी अर्जु-
न खाण्डवे निहता सती इह निमित्तभूता तस्य मुकुटमेव जहार हतवती न तु शिरः । कथं

हताया हनननिमित्तत्वमत आह—‘सुमुखीकृतेन इषुणा गोपुत्रसंप्रेषिता’ संधिरविवक्षितत्वान्न भवति । शोभनं पुत्रजीवनकरं मुखं यस्याः सा सुमुखी । सा हि पुत्रं निगीर्य दह्यमाना-
त्त्वाण्डवाद्दुत्पतन्ती शिरोदेशेऽर्जुनेन छिन्ना सती स्वयं मृता पुत्रं च रक्षितवतीत्यादिपर्व-
ष्युपाख्यायते । कृतेन स्वयं निर्मितेन पुत्रेण त्रातेन इषुणा इषुभावं गतेन । ‘आत्मा वै
पुत्रनामासि’ इति श्रुतोरिवाकारपुत्ररूपेण संपन्ना सती गोमतो रश्मिमतोऽर्कस्य पुत्रेण
कर्णेन प्रेषिता । किं कृत्वा मुकुटं जहारेत्यत आह—‘सुव्यक्तगोऽसुभ्रं गोगतकं दृष्ट्वा’ इति ।
सुव्यक्ताः अतिशयेनाविर्भूताः गावो रश्मयस्तेज इति यावत् । सुव्यक्तैर्गोभिरसुभिश्च
प्रकर्षेण भासमानं निरतिशयतेजोबलमर्जुनम् । गोगतकं, गोशब्देन हयरश्मिनां
प्रदेशो लक्ष्यते । तत्र गतं विद्यमानं कं शिरो यस्य तम् । अर्जुनस्य
ग्रीवादेशं कर्णेन लक्ष्मीकृतं विज्ञाय भगवता स्वभारेण अश्वेषु जानुभ्यामवर्षा
गमितेषु रश्मिभिः समसूत्रदेशेऽर्जुनस्य शिरो दृष्ट्वाऽपि वेगातिशयात्स्वयं नीचीभवितु-
मशक्ता सती तद्देशस्थं मुकुटं जहारेत्यर्थः । ‘गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितम्’ इति—गौः पृथिवी
तया शब्द्यते गोशब्दादिति । ‘इयं वा अदितिः’ इति पृथिव्या अदितेर्निर्देशात् ।
तस्या आत्मजस्येन्द्रस्य भूषणं सुविहितं वेधसेति शेषः । वै निश्चितं प्रसिद्धं वा । ‘गोशब्द-
गोपूरि’ इति । गोभिः रश्मिभिः शब्द्यते रश्मिमपानिति कथ्यते इति सूर्यः तस्यैव भुवनगर्भव्यापिनो
गावः किरणास्तैर्भुवनं पूरयितुं शीलमस्य तत्तथा । सूर्यसमप्रभमित्यर्थः । ननु चेतनाधि-
ष्ठितो वाणः पुनरेत्यार्जुनं कुतो न हतवानित्यत आह—‘गोकर्णासनमर्दनश्च न यथावप्राप्य
मृत्योर्विशम्’ इति । गोकर्णं सर्पं पुनरर्जुनं हन्मिच्छन्तमसनेन वाणक्षेपेण मर्दयति यः स तथा-
भूतोऽर्जुनश्च तमेव सर्पमनवाप्य मृत्योर्विशं न ययौ । अलमतिविस्तरेण । एतादृशानि परः-
शतानि कृतान्यस्मिन्ग्रन्थे विराजन्ते । तत्र तत्र विवृतानि च तानि चतुर्धरवंशावतसेन
श्रीनीलकण्ठपण्डितेन ।

महाभारताख्योऽयं रघुशास्त्री त्रिभिः स्कन्धैर्विभक्त इति वक्तुं शक्यते । तत्र प्रथमः
स्कन्ध आदित आरभ्योद्योगपर्वान्तः । द्वितीयस्तावद्भीष्मपर्वारभ्य स्त्रीपर्वान्तः ।
तृतीयश्च शान्तिपर्वारभ्य स्वर्गारोहणपर्वान्तः । आहत्य त्रिषु स्कन्धेषु परमकारुणिकेन भग-
वता पाराशर्येण चतुर्दशविद्यानां रहस्यान्येकत्र मन्दमध्यमतीननुग्रहीतुं सुलभतया प्रकटी-
कृतानि ।

अयि महामहिमशालिन उत्थानैव दृष्टयः सांप्रतं यद्भारतीययुद्धशास्त्रस्य गाढाज्ञानं प्रसृतं
तद्भारतसदृशमहाग्रन्थानामुपेक्षामूलमेव, योऽयं भारतीयानां सर्वैः प्रकरैर्विनिपातः प्रतिक्षणं
संजायते तत्र भारतादिग्रन्थानां सूक्ष्मदृशाऽध्ययनाध्यापन एव मुख्यः प्रतीकारोपायः । यथा
मेघसमूहस्थितस्य सिंहशावकस्य परिचयवशादहमप्येतेषां मेघाणामन्यतम इति बुद्धिर्भवति,
तथैवास्माकमवस्था समजनि । अतः सिंहशिशुं प्रतिबोधयितुं यथा तत्सजातीयदर्शनमलं
भवति तथैवास्मत्सजातीया ये पूर्वजास्तेषां पराक्रमः, विद्याः, शीलादि यथावज्ज्ञातं चेत्स्या-

न्यूनस्यस्माकमहो वयमपि पुरुषसिंहा एवेति । अतः प्राचीनभारतादिग्रन्थानामध्यय-
नेनास्माभिः पूर्वा पराक्रमप्रणाली, क्षात्रं तेजः, विशेषतो भारतीयं युद्धशास्त्रं च प्रयत्नाज्ज्ञा-
तव्यम् । यस्मिन् युद्धशास्त्रे एते विषया वरीवर्तन्ते—गदायुद्धप्रकाराः, विविधानि
शरासनानि, शराणां तारतम्यम्, अस्त्राणि, व्यूहाः, मायावलेनैच्छिकं रूपं धृत्वा शत्रु-
संहरणम्, उत्तमाश्ववर्णनम्, रथगतयः, शस्त्राणां नामानि, रूपाणि च, सैनिकानां समयाः,
देशविशेषेण सैनानां बलावलनिश्चयः, चमूपतिः, चतुरङ्गसैन्ये यथायथं व्यवस्था, अक्षाहि-
णीपरिमाणम्, धर्माधर्मयुद्धे, सूतविद्या, युद्धे गजानां महत्त्वम्, शिविररचना, युद्धारम्भाव-
सानिकानि दूतपरीक्षा, परिखा, प्राकारः, शतध्वजः, सर्वाभिसारः, शकटादियुद्धसामग्री,
इत्यादयः ।

अयि ! पण्डितगणवरेण्याः सकलमहीमण्डलमण्डनायमानाः असकृदगण्यपुण्यसम-
यसमस्तनिर्धूतकलिकल्मषाः पदवाक्यप्रमाणप्रमाणितशेमुपीकाः सहृदयाः ! अद्य खलु
महाभारतस्य नीलकण्ठकृतटीकासमन्वितस्य द्रोण-कर्ण-शल्य-सौप्तिक-स्त्रीपर्वआत्मकोऽयं
चतुर्थो भागो भवन्नयनसरणिमुपयातीत्येतन्नः परमं प्रमोदस्थानम् । पूर्वतनविभाग-
वदस्मिंश्चतुर्थे विभागे सर्वाः सुविधा अवलोक्येरन् भवद्भिः । स एष श्रीमतामनुग्रहस्य
परिपाकः । इतः परमवशिष्टं भागद्वयमप्यचिरादेव भावत्ककरकमलयोः प्राप्नुयादिति द्रढीयान-
स्माकं विश्वासः स खलु भवदाशीः सम्पदमनुबध्नाति । अतोऽत्र कर्मणि श्रीमद्भिर्यथास्वचि,
यथाशक्ति च साहाय्यकरणभारेणाधरीक्रियतामस्मन्मूर्धेति विज्ञाप्य विरमति—

मार्गशर्षिपूर्णिमा
शालिवाहनशकीये १८५३ वत्सरे

विद्वद्भिधेयः
किञ्चवडेकरोपाहो रामचन्द्रशास्त्री
पुण्यपत्तनस्थभारतीभुवननिवासी

॥ महाभारतम् ॥

द्रोणपर्व ।

—७—

विषयानुक्रमणिका ।

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
	(१)	द्रोणाभिषेकपर्व १-२६			मीदृशम्	इत्याद्युवाचा कर्णो युधि- ष्ठिरादीनामजय्यत्वादि कथं यित्वा स्वसारथिं प्रति ' मित्र- द्रोहो न मर्पणीयः ' इत्याद्यभि- धाय शङ्कन्त्वा दुर्योधनाय राज्यं दास्यामीत्युवाच । स्मृतं प्रति ' निवध्यतां मे कवचम् ' इत्यादिना युद्धसामग्रीसज्जी- करणपूर्वकं रथसज्जीकरणमा- दिश्य रथमारुह्य भीष्मं प्रति जगाम कर्णः ५	
१	५३	भीष्महननानन्तरं धृतराष्ट्रादयः किमकापुंरिति जनमेजयप्रश्ने धैरापायनस्योत्तरम्—निशि शि- विराजस्तिनापुरमागतं सञ्जयं प्रति विलापपूर्वकं भीष्मं संशो- च्य कुरवः किमकापुंरिति धृतरा- ष्ट्रप्रश्नः । सञ्जयस्योत्तरम्—स्वध- र्ममनुसरन्तो राजानो भीष्माय शरीरपधानादिकं प्रकल्प्य वाद्यघोषे प्रवृत्ते युद्धस्थानमाज- गमुः । भीष्मरहितानामागतानां कौरवाणां भीष्मसादृश्येन कर्णं स्मृतवतां कर्णं कर्णेत्याक्रोशः । ' अर्धरथः कर्णः ' इत्यादिभीष्मो- पत्यनुवादपूर्वकं कर्णकृतयुद्ध- त्यागादिप्रतिज्ञानुवादः कौरव- कृतः । पुनर्घातिराष्ट्रकृतं कर्णस्मर- णादि कथयन्तं सञ्जयं प्रति धृतरा- ष्ट्रवाक्यम् ३	३ २५	कर्णः शरतल्पस्थं भीष्मं दृष्ट्वा र- थादवतीर्य तत्समीपं गत्वा स्तुति- भिस्तं प्रसादयामास । ' अद्यप्रभृति संकुद्धाः ' इत्यादिनाऽर्जुनं प्रशस्य तं जेतुं त्वां विना कः समर्थ इत्याद्यभिधाय ' तमद्याहं पाण्ड- वम् ' इत्यादिनाऽऽत्मशूरत्वं रथा- पयति स्म कर्णः ६			
२	३७	भीष्मं हतं श्रुत्वा आगत्य भीष्म- प्रशंसादिकं कुर्वति कर्णं कौरवा आक्रोशपूर्वकमश्रु मुमुचुः । कर्णः कौरवाणुपहसन्मभवत्सु तिष्ठत्सु कथं भीष्मो निपातित इत्याद्यु- क्त्वा ' समाहितं चात्मानि भार-	४ १८	एवं प्रलपन्तं कर्णं प्रति देशका- लानुगुणं वदन् भीष्मस्तत्कृत- नशजिदादिपराजयकथनपूर्वकं ' दुर्योधनवत् त्वमपि कौरवाणां गतिर्भवे ' ' गच्छ शत्रुभिः सह युज्यस्व ' इत्याद्याह । भीष्मवचनं श्रुत्वा तस्य चरणावभिवाद्य चा-			

१० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 गतं कर्णं कौरवाः सिंहनादा-
 दिना समपूजयन् ... ७

५ २१ कर्णं दृष्ट्वा दुर्योधने त्वया सना-
 थमेतद्वलमित्युक्तवाति तं प्रोत्साह-
 यन् कर्णो वयं तव वचः श्रोतु-
 कामा इत्युवाच । दुर्योधनोऽपि
 सेनापतौ भीष्मे दिवं गते माम-
 केषु सर्वेष्वन्यं सेनापतिं पश्येति
 कर्णमुवाच । कर्णः सर्वेषां राज्ञां
 सेनापतित्वे योग्यतामुद्गाढ्य
 सर्वयोधानामाचार्यो द्रोणः से-
 नापतिः कर्तव्य इत्याह ... ८

६ १३ कर्णोपदेशाद्दुर्योधनो द्रोणं
 गत्वा तदुत्साहजनकानि वा-
 क्यान्युक्त्वा त्वयि सेनापतावहं
 युधिष्ठिरं जेष्यामीत्युवाच ।
 दुर्योधनोक्तं श्रुत्वा सर्वे द्रोणं
 प्रति जयेत्युचुः... ९

७ ५४ द्रोणः स्वगुणान् ख्यापयन् पाण्ड-
 वान् योधयिष्यामीत्युक्त्वा म-
 द्वधार्थं सृष्टं धृष्टद्युम्नं न हनिष्या-
 मीति चाभिधाय सर्वान् सोम-
 कान् नाशयन् सैन्यानि योधयि-
 ष्यामीत्युवाच । दुर्योधनेन सैना-
 पत्येऽभिषिक्तो द्रोणः सैन्यं द्यूह्य
 युद्धार्थं निर्जगाम । तमनु सैन्ध-
 वादयस्तद्दक्षिणपार्श्वार्धौ स्थिताः
 सन्तो निर्ययुः । सर्वधन्विनामग्रे
 प्रस्थितं कर्णं दृष्ट्वा सर्वे योधाः
 ' पाण्डवा रणे न स्थास्यन्ति '
 इत्यादिवचनेन तं संमानया-
 मासुः । द्रोणेन शकटद्यूहे रचि-
 ते धर्मराजः क्रौञ्चद्यूहं चकार ।
 तदग्रे कृष्णार्जुनयोरवस्थानम् ।
 अत्रैव कर्णार्जुनौ परस्परं ददृशतुः
 एकादशदिवसयुद्धम् ।
 ततो द्रोणागमनानन्तरं योधाना-
 मार्तनादौ विविधाश्रोत्पाता
 उत्पन्नास्तदनु युद्धारम्भश्च संजा-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 त इति सञ्जयः प्राह । द्रोणेन
 विश्वोभ्यमाणा सा पाण्डवानां
 महती चमूरपिव्यशीर्यतेति कथ-
 नम् । ततो याज्ञसेनेर्धृष्टद्युम्नस्य
 द्रोणेन साकं संग्रामः ... १०

८ ३६ घ्नन्तं द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरवाक्या-
 दर्जुनादिषु युद्धयत्सु पुनरपि स
 क्रुधा युयुधे । द्रोणः स्वनाम श्रा-
 वयन्नात्मनो रौद्रं रूपं कृत्वा सकु-
 खरपत्यश्वान् पञ्चालाञ्जघान ।
 क्रमेण द्रोणः पाण्डवैः सह तुमुलं
 युद्धं कुर्वन् याज्ञसेनिना पातितः
 स्वर्गं जगाम । आचार्यं युधि नि-
 हते सति भूतानां धिगिति शब्दः
 समभवत् पाण्डवानां च हर्षः १२

९ ४५ द्रोणनिधनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य
 तद्गुणानुवर्णनपूर्वकं शोचनम् १३

१० ७७ द्रोणमरणश्रवणमूर्च्छितस्य धृत-
 राष्ट्रस्य परिचारकादिभिर्ज-
 लसेचनादिना समुद्रोधनम् ।
 पुनः पृच्छन् धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरा
 दीनां घटोत्कचान्तानां प्रशंसा-
 पूर्वकमेकैकमुद्दिश्य ' कस्तं द्रो-
 णादवारयत ' इत्याहुवाच । कृष्ण-
 व्यपाश्रयात्पाण्डवानामजेयत्वं
 श्रुत्वा तस्य दिव्यानि कर्माण्य-
 मिधातुं प्रतिजज्ञे ... १६

११ ५१ धृतराष्ट्रः प्रसङ्गाद्भक्त्युद्रेकेण
 केशिवधमारभ्य पारिजातहरणा
 न्तं श्रीकृष्णचरित्रं कथयति स्म ।
 धृतराष्ट्रेण बहुधा विचिन्त्य
 सञ्जयं प्रति युद्धकथनचोदना १८

१२ ३१ श्रीकृष्णस्यार्जुनेन सहैकात्मता-
 दिकथनम् । द्रोणचोदितेन दुर्यो-
 धनेन युधिष्ठिरस्य जीवग्राहं ग्रह-
 णवरणम् । एतदभिप्रायजिज्ञास-
 या द्रोणेन पृष्ठो दुर्योधनः पुनर्द्युत-
 क्रीडाकरणादिरूपं स्वाभिप्राय-
 माविश्चकार । द्रोणेनार्जुनासन्नि-

श्लोका विषयः पृष्ठम्
 धाने तद्ग्रहणे प्रतिज्ञाते युधि-
 ष्ठिरं धृतमिव मत्वा दुर्योधनेन
 सैन्येषु नहुद्रोणम् ... १९
 २९ अर्जुनेन द्रोणप्रतिज्ञाभीतस्य
 युधिष्ठिरस्य समाश्वासनम् । उभ-
 योः सैन्ययोरुपगमनयोर्युद्धे प्रसक्ते
 बाणैः पाण्डवांस्त्रासयतो द्रोण-
 स्य स्वरूपवर्णनम् ... २०
 ८७ तुमुलं युद्धं कुर्यन्तं द्रोणं प्रति
 युधिष्ठिरादिप्यागतेषु तान् प्रति
 कुरुसेनानामागमनमाशङ्कन्सह-
 देयप्रभृतीनां चेकिनानाभुविन्दा-
 न्तानां द्वन्द्वयुद्धवर्णनम् । पीरव-
 सौभद्रयोर्युद्धयतोः सौमद्रेण परा-
 मृतं पीरवं दृष्ट्वा आगतेन जयद्वयेन
 सह स युयुधे । जयद्वयेनाच्छि-
 त्त्रयद्भगेऽभिमन्यौ स्वरथमारुह्य
 नदति सति तं प्रति शल्यः शक्तिं
 चिक्षेप । अभिमन्युरुत्तम्य तां
 शक्तिं गृहीत्वा प्रक्षिप्तया तथैव
 शल्यसारथ्यं जघान । तद्दृष्ट्वा
 विराटादयस्तं प्रशशंसुः... २३
 ३७ शल्यसौभद्रयोर्युद्धं कथंकार-
 मभूदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्यो-
 त्तरम्--गदां गृहीत्वा रथादव-
 प्लुत्पामिधावन्तं शल्यं प्रति
 गदाहस्तो भीम आगत्य गदा-
 ग्रहणपूर्वकं शल्यमाह्वयन्तम-
 भिमन्यु निवारयामास । गदा-
 युद्धं कुर्यतोर्भीमशल्ययोः पर-
 स्परधातेन पतितयोः सतोर्मु-
 छितं शल्यं गृहीत्वा कृतवर्माऽ
 पययौ । गदाहस्तस्य भीमस्य
 संदर्शनेन हर्षितः पाण्डवैरर्थमा-
 नानां वीरबाणां पलायनम्... २४
 ५४ वृषसेने रथिनः पातयति सति
 तेन सह युद्धयतः शतानीकस्य सा
 हाय्यार्थं द्रौपदेयैश्चागतेषुमयोः
 सेनयोस्तुमुलं युद्धम् । युधिष्ठिरं
 प्रति गच्छन्द्रोणो मध्येमार्गं पा-

अ० श्लोका विषयः पृष्ठम्
 आलेन कुमारेण निवारितः शि-
 खाण्डप्रभृतीन्प्राति बाणान्मुमोच ।
 युधिष्ठिरपरीप्सया विराटादि-
 षु बाणान्प्रक्षिपत्सु द्रोणः सिंह-
 सेनत्याग्रदत्तयोः शिरसी छित्त्वा
 युधिष्ठिरस्यसमीपे तस्थौ ।
 पाण्डवसेनानामार्तनादं श्रुत्वा-
 ऽऽगतेऽर्जुने बाणैर्दिश आच्छादा
 यति द्रोणादयोऽवहारं चक्रुः २६
 (२) संशप्तकवधपर्व २६-५३
 १७ ४९ उभयसेनानां स्वस्वशिविरगम-
 नानन्तरमर्जुनसन्निधौ युधिष्ठिर-
 ग्रहणमशक्यमतः कश्चिदाह्वया-
 र्जुनं प्रकर्षयति द्रोणवचनम् ।
 द्रोणवाक्यं निशम्य त्रिगर्तादय-
 स्तदङ्गीकृत्यार्जुनवधार्थं शपथं
 कृत्वा तमाह्वयामासुर्युद्धाय । सं-
 शप्तकैराहतस्यार्जुनस्य युधिष्ठिर-
 रक्षणे सत्यजितं नियोज्य तान्प्रति
 युद्धाय गमनम् । युधिष्ठिगानुज्ञ-
 याऽर्जुने संशप्तकान्प्रति गते दुर्यो-
 धनसैन्यानि जहपुः । .. २७
 द्वादशादिवमयुद्धम् ।
 १८ ३१ अर्धचंद्राकारं व्यूहं रचयतां त्रि-
 गर्तादीनां हर्षं विलोक्य फाल्गु-
 नेन शंखे वादिते त्रिगर्तसैन्यानां
 आसः । संशप्तकार्जुनयोर्मिथो
 महति युद्धे प्रवृत्तेऽर्जुनबाणप्रहा-
 रेण सुघन्वनो नाशे पलायमाना
 त्रिगर्तसेना तद्वाक्यात्पराववृते
 ... २८
 १९ ३९ पुनरागतान्निगर्तान्दृष्ट्वाऽर्जुनेन
 प्रेरिते श्रीकृष्णे तान्प्रति रथं
 नीतवता पुनस्तैः सह युद्धम् । दु-
 खितस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यादर्जु-
 नो वायद्यस्त्रेण ताञ्जघान । एत-
 दन्तरे द्रोणो युधिष्ठिरग्रहणार्थं
 यत्नमकरोत् .. ३०
 २० ६३ प्रमातायां राज्यां द्रोणेन रचितं

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 सुपर्णव्यूहं दृष्ट्वा युधिष्ठिरोऽर्ध-
 मण्डलव्यूहं रचयामास । कौरव-
 व्यूहं दृष्ट्वा 'यथा ब्राह्मणस्य वशं
 नाहमियां तथा नीतिर्विधीयताम्'
 इत्याद्युक्तवन्तं युधिष्ठिरमाश्वास्य
 धृष्टद्युम्नो द्रोणमुपाद्रवत् । तत्र
 धृष्टद्युम्नदुर्मुखयोर्युद्धे प्रवृत्ते द्रोणः
 पुनरपि निर्मर्यादं युद्धं कृत्वा यु-
 धिष्ठिरमधावत् ... ३२
 २१ ६५ युधिष्ठिरं जिघांसोर्द्रोणस्य स-
 त्यजिता निरोधः । द्रोणेन वृकेण
 सह सत्यजिति निहते तेन साकं
 युधिष्ठिररक्षणार्थमागतानां पञ्चा-
 लादीनां युद्धम् । द्रोणो
 युद्धार्थमागतं विराटभ्रातरं श-
 तानीकं हत्वा मत्स्यादीञ्जित्वा
 च पाण्डवसैन्यं नाशयञ्छोणि-
 तनदीं प्रावर्तयत् । वाणांस्त्यज-
 त्सु शिखण्डिप्रभृतिषु द्रोणेन
 जितेषु युधिष्ठिरे च पलायमाने
 स पाञ्चाल्यं राजपुत्रं जघान ३३
 १ ३० द्रोणपराक्रमदृष्टेन दुर्योधनेन
 कर्णं संबोध्य भीमसेनाद्यवज्ञाने
 कृते कर्णेन भीमादीनां प्रशंसन-
 पूर्वकं तदनवज्ञत्वकथनम् । पुन-
 निवृत्य रुज्यमानान्भीमादीन्
 दृष्ट्वा दुर्योधनः कर्णवाक्याद्द्रोण-
 रथं जगाम ... ३५
 २३ ९८ पाण्डवानां रथहयध्वजजिज्ञा-
 सोर्धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयकृतं त-
 त्कथनम् । भीष्मादीनां शिखण्डि-
 प्रभृतीनां च पाण्डवद्रोणसहि-
 तानां रथादिचिह्नान्यभिधाय
 युधिष्ठिरादीनां धनुर्लक्षणानि
 कथयति स्म सञ्जयः... ३५
 २४ २० धृतराष्ट्रेण पुत्रान्प्रति शोचन-
 पूर्वकं सञ्जयं प्रति युद्धकथन-
 चोदना ... ३९
 २५ ६५ भीमदुर्मर्षणप्रभृतिघटोत्कचा-
 लम्बुषान्तानां द्वन्द्वशो युद्धं कथ-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 यन् सञ्जयस्तत्प्रशंसं ... ४१
 २६ ६८ गजानीकैः सहागतस्य दुर्यो-
 धनस्य धार्णेर्नागान्तकं पीडयता
 भीमेन सह युद्धम् । दुर्योधनसाहा-
 य्यार्थमागतेऽङ्गराजं गजसहितेन
 भीमेन हते कौरवसैन्यस्य पला-
 यनम् सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा, आगतस्य
 भगदत्तस्य हस्तिना व्याकुली-
 कृते भीमेऽपयाते तं हतं मत्वा
 युधिष्ठिरादय आगत्य वाणान्व-
 वृषुः । सात्याकिं प्रति भगदत्तेन
 प्रेरितो हस्ती यदा तद्रथं चिक्षेप
 तदा तस्मिन्पलायिते पाण्डव-
 सैन्येषु च भक्षेपु पुनर्भगदत्तं प्रति
 भीमस्यागमनम् । भगदत्तेन रुचि-
 पर्वणि हते तं प्रत्यागतान्सौम-
 द्रादीन् क्षिपंस्तद्धस्ती पाण्डवां-
 स्वासयामास ... ४४
 २७ ३१ गजशब्दं श्रुत्वाऽर्जुनेन प्रेरितः
 श्रीकृष्णो भगदत्तयुद्धस्थाने या-
 वद्रथं प्रेरयति तावत्संशप्तका-
 स्तमाह्वयन्ति स्म । उभयकार्यप्र-
 सङ्गव्याकुलोऽर्जुनः परावृत्य
 संशप्तकैः सह तमुलं युद्धं कुर्वन्स-
 हस्रशस्तान्हत्वा भगदत्ताय
 याहीत्युवाच श्रीकृष्णम् ... ४५
 २८ ३० द्रोणानीकं प्रति रथं प्रेरयति
 श्रीकृष्णे मध्य आगतं सुशर्माणं
 दृष्ट्वाऽर्जुनप्रेरणया रथं पुनः परा-
 वर्तयति च सुशर्मप्रभृतिभिः पुन
 रर्जुनस्य युद्धम् । सुशर्माणं मोह-
 यित्वा कौरवान् प्रत्यागत्य भग-
 दत्तसमीपं गतस्यार्जुनस्य तेन
 सह युद्धम् । अर्जुनकृष्णयोर्ना
 शार्थं भगदत्तेन प्रेरितो हस्त
 यदा पाण्डवगजादीन्नाशया-
 मास, तदा बुक्रोधार्जुनः ... ४६
 २९ ५१ क्रुद्धोऽर्जुनः किमकरोदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने
 भगदत्तार्जुनयोर्युद्धं कथ-
 यति स्म सञ्जयः । उभयोर्युद्धमा

श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
	नयोर्भगदत्तेन भेरितं धैष्णवाखं श्रीकृष्णो वक्षसि दधारातददृष्ट्वाऽ र्जुनेनाक्षितः श्रीकृष्णो धैष्णवाख- वृत्तान्तमकथयत् । कृष्णवाक्या- द्वाणवृष्टिं कुर्वन्नर्जुनो बाणेन हस्तिनं निपात्यापरेण बाणेन हृदि भगदत्तं विव्याध, स च विभिन्न- हृदयो गतासुः पपात... ४८			मानयोरर्जुनः शत्रुञ्जयादींस्त्रि- कर्णभ्रातृञ्जघान । भीमश्च पञ्चदश तत्पर्क्षायाञ्जघान । धृष्टद्युम्ने- न चन्द्रवर्मवृहत्क्षत्रयोर्निहतयोः सतोः कर्णसाहाय्यार्थमागतैर्दुर्यो- धनादिभेभृष्टद्युम्नादीनां संकुलं युद्धम् । तं भृशालुलिते बले वि- द्याकरमस्तंगिरिमास्थितं दृष्ट्वा शिबिराय प्रयाते । अत्रैव द्वादश- दिनयुद्धं समाप्तम् ... ५३	
४२	गांधारराजसुताभ्यां युद्धयमा- नोऽर्जुनः पञ्चशतगान्धारवीरा- साशयित्वा वृषकाचलावप्यना- शयत् । वृषकाचलीं हतौ दृष्ट्वा शकु- निना माययोत्पाद्य प्रेषितान्खरो- म्रादीन् जघानार्जुनः । मायाविना शकुनिना युद्धयमानेऽर्जुनः, तद्भया- त्पलायिते शकुनौ कौरवसैन्यं भग्नमभूत् । सञ्जयः कौरवाणाम- सामर्थ्यं कथयन्नर्जुनपराक्रमप्रशं- सापूर्वकं युद्धभूमिशोभां वर्ण- यति स्म ... ४९		(३) अभिमन्युवधपर्व ५३-९५		
२९	भग्नसैन्यस्थापस्थानविषयके धृ- तराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । द्रोण- मुद्दिष्योभयसेनयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते तद्युद्धं सञ्जयः प्रशशंस । कौरवसैन्यनाशार्थमागतं नालेऽ- श्वत्याम्ना हते पाण्डवसैन्यानां स्वजीवितचिन्ता ... ५०		३३ २८	अवहारानन्तरं प्रमाते युधि- ष्ठिरस्याग्रहणादुर्मनायमानं दुर्यो- धनं प्रति द्रोणेनार्जुननिस्सारण- पूर्वकं कस्यचिन्महारथस्य हनन- प्रतिष्ठा । सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति संक्षेपतोऽभिमन्युवधकथनम् । पु- नर्विस्तारेणाभिमन्युविक्रीडितशु- भ्रयोर्धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्त- त्कथयितुं प्रतिजज्ञे ... ५४	
	द्रोणकर्णौ प्रति बाणांश्चर्पन्भीमो युगपद्द्रोणादिभिस्त्यक्तान् बाणा- न्निवार्य तान्प्रति बाणांस्तत्याज । भीमरक्षणार्थं युधिष्ठिरेण सैन्ये प्रेषिते सात्यकिप्रभृतिभिर्द्रोणा- दीनां निर्मर्षादि युद्धमवर्तत । सेनापतिवाक्यादागतं पाण्डव- सैन्यं निवार्य नाशयति द्रोणोऽ- र्जुनः संशप्तकान्विशित्य तमभ्य- गात् । कौरवसैन्यं नाशयत्यर्जुने वार्तस्य तस्य सैन्यस्य कर्णं कर्ण- त्याघाक्रोशं श्रुत्वा कर्णः संभु- खमाजगाम । कर्णार्जुनयोर्युद्धं		३४ २९	कमेण पाण्डवाननुषण्ण्यभिमन्युं वर्णयन् सञ्जयो धृतराष्ट्रेण पुनः पृष्ट उत्तरं वदन् द्रोणस्य चक्र- व्यूहनिर्माणमभिवदति स्म... ५५	
८०	द्रोणकर्णौ प्रति बाणांश्चर्पन्भीमो युगपद्द्रोणादिभिस्त्यक्तान् बाणा- न्निवार्य तान्प्रति बाणांस्तत्याज । भीमरक्षणार्थं युधिष्ठिरेण सैन्ये प्रेषिते सात्यकिप्रभृतिभिर्द्रोणा- दीनां निर्मर्षादि युद्धमवर्तत । सेनापतिवाक्यादागतं पाण्डव- सैन्यं निवार्य नाशयति द्रोणोऽ- र्जुनः संशप्तकान्विशित्य तमभ्य- गात् । कौरवसैन्यं नाशयत्यर्जुने वार्तस्य तस्य सैन्यस्य कर्णं कर्ण- त्याघाक्रोशं श्रुत्वा कर्णः संभु- खमाजगाम । कर्णार्जुनयोर्युद्धं		३५ ३१	चक्रव्यूहभेदेनार्थं युधिष्ठिरेणो- क्तेऽभिमन्यौ 'प्रवेशं जानामि न निर्गमम्' इत्युक्तवति तं प्रति युधिष्ठिरभीमौ 'त्वं द्वारं जनय वयमनुयास्यामः' इत्युक्ततुः । तच्छ्रुत्वा शत्रुक्षयकरणं प्रतिष्ठा- तयन्तमभिमन्युं युधिष्ठिरः प्रो- त्साहयति स्म ... ५६	
	भग्नसैन्यस्थापस्थानविषयके धृ- तराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । द्रोण- मुद्दिष्योभयसेनयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते तद्युद्धं सञ्जयः प्रशशंस । कौरवसैन्यनाशार्थमागतं नालेऽ- श्वत्याम्ना हते पाण्डवसैन्यानां स्वजीवितचिन्ता ... ५०			अत्रोदशदिवसयुद्धम् । व्यूहभेत्तुमुद्यतोऽभिमन्युः 'अति- भारोऽयमागुप्सन्' इत्याद्युक्त- वन्तं स्वसारथिं प्रति 'सारथ्ये को न्वयं द्रोणः' इत्याद्युक्त्वा द्रोणानीकं याहीत्युवाच । अभि- यान्तमभिमन्युं प्रति द्रोणादिष्ववा-	
	भग्नसैन्यस्थापस्थानविषयके धृ- तराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । द्रोण- मुद्दिष्योभयसेनयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते तद्युद्धं सञ्जयः प्रशशंस । कौरवसैन्यनाशार्थमागतं नालेऽ- श्वत्याम्ना हते पाण्डवसैन्यानां स्वजीवितचिन्ता ... ५०		३६ ४५	व्यूहभेत्तुमुद्यतोऽभिमन्युः 'अति- भारोऽयमागुप्सन्' इत्याद्युक्त- वन्तं स्वसारथिं प्रति 'सारथ्ये को न्वयं द्रोणः' इत्याद्युक्त्वा द्रोणानीकं याहीत्युवाच । अभि- यान्तमभिमन्युं प्रति द्रोणादिष्ववा-	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		गतेषूभयोः सैन्ययोस्तुगुलं युद्धम्। पश्यतो द्रोणस्य व्यूहं भित्त्वा प्रविष्टोऽभिमन्युः कौरवसैन्यं ममन्थ ५८	
३७	३७	भग्नां चसू दृष्ट्वाऽऽगतं दुर्योधन- मन्वागतेषु द्रोणादिष्वभिमन्युः कौरवसेनां प्रति शरान्नाक्षिपन्न- श्मकेश्वरं जघान । पुनः कर्णादि- भिर्युद्धयमानः सुपेणादर्शनीन् हत्वा शल्यं मोहयति स्म ... ५९	
३८	२४	मोहितं शल्यं दृष्ट्वाऽऽगतं तज्जा- तरं हत्वा तत्सैन्यं मदयति स्मा- भिमन्युः । ६०	
३९	३१	युद्धयमानमभिमन्युं दृष्ट्वा हर्षेण कृपं प्रत्युक्तं द्रोणवाक्यं श्रुत्वा दु- र्योधनेन कर्णं प्रत्युक्तं वाक्यमाक- र्ण्य दुःशासनोऽभिमन्युवधप्राति- ज्ञां कृत्वा सौभद्रमभ्ययात् । अभिमन्युदुःशासनयुद्धम् ... ६१	
४०	३७	'दिष्ट्या पश्यामि संग्रामे' इत्याद्युक्तवताऽभिमन्युना सह दुःशासनस्य युद्धे प्रसक्तेऽभि- मन्युवाणेन मूर्छितं दुःशासनं सारथिरपोवाह । पाण्डवसैन्य- केषु द्रोणानीकं प्रति गतेष्वभि- मन्युकर्णयोर्युद्धे प्रसक्तेऽभिमन्यु- ना व्याकुलीकृतं कर्णं दृष्ट्वा तज्जाता आजगाम ६३	
४१	२६	कर्णभ्रातुः शिरश्छित्त्वा कर्णं विमुखाकृत्य कौरवसैन्यं वमज्जा- भिमन्युः ६४	
४२	२२	सज्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति अभिम- न्युमनुगतानां पाण्डवानां जयद्र- थेन निरोधकथनम् । तथा जयद्र- थस्य रुद्रात् पाण्डवानिरोधनरूप- वरलाभकथनम् ६४	
४३	१९	पाण्डवसेनां रुन्धज्जयद्रथो यो यो व्यूहं भेत्तुं यत्नमकरोत्तं तं रुरोध ६५	
४४	२१	अभिमन्युः कौरवसेनां विलोड्य	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		तुमुलं युद्धं कुर्वन्वसातीयं जघान ६६	
४५	३०	सत्यश्रवसमाक्षिप्य बलं विलो- डयत्यभिमन्यौ युद्धार्थमागतः शल्यपुत्रो रुक्मरथस्तेनाहन्यत । रुक्मरथवयस्याञ्जतं राजपुत्रान् निहत्याभिमन्युना विलोलयमानं स्वबलं दृष्ट्वाऽऽगतो दुर्योधनस्त- च्छरताडितो विमुखोऽभूव... ६७	
४६	२७	स्वबलं भग्नमवलोक्यागतेषु द्रो- णादिषु युद्धयमानोऽभिमन्युर्दुर्यो- धनपुत्रं लम्भणं काश्रपुत्रं च जघान ६८	
४७	२४	द्रोणादिभिः सह विपुलं युद्धं कुर्वन्नभिमन्युर्दृष्ट्वा दारकं बृहद्वलं चावधीत् ४९	
४८	४१	कर्णेन सह युद्धयमानोऽभिमन्यु- स्तस्य पद्मसचिवान् हत्वाऽश्वके- त्वादीञ्जघान । युद्धयमानं दौःशा- सनिं शल्यं च विमुखाकृत्य शत्रु- जयादीन्पञ्च हत्वा सौबलं वाणै- र्विव्याध । अभिमन्युवधोपायं चिन्तयितुं शकुनौ दुर्योधनं प्रति वदति सति कर्णो द्रोणं प्रत्युवा- च । द्रोणेनाभिमन्युप्रशंसापूर्वकं कथितं तद्वधोपायमवलम्ब्य, प्रथमं कर्णेन तस्य धनुषि छिन्ने भोजोऽश्वानवधीत्; कृपश्च पार्ष्णि- सारथिं जघान । ततः खड्गच- र्मणी गृहीत्वा विचरत्यभिमन्यौ द्रोणः खड्गं कर्णश्च चर्मं चिच्छेद । ततश्चक्रं गृहीत्वा द्रोणमभ्यधाव- दभिमन्युः ७१	
४९	३९	बहुर्भा राजाभिर्मिलित्वा चक्रे छिन्नेऽभिमन्युर्गदां गृहीत्वा तयाऽ- श्वत्थाम्नो रथादीन् प्रमथ्य का- लिकेयादींश्च हत्वा दौःशासनिं विरथं चकार । सगदेन दौःशा- सनिना सह गदायुद्धं कुर्वत्यभि- मन्यावुभयोरपि परस्परगदा-	

श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
१५	घातात्पतितयोः प्रथममुत्थितो दौःशासनिरुत्तिष्ठन्तमभिमन्युं मूर्धन्यताडयत् । दौःशासनिना ताडितोऽभिमन्युर्गतचेताः पपात । पतितेऽभिमन्यौ शोकाकुलं स्वबलं तत्पराक्रमघर्षणपुरःसरमाश्वासयामास युधिष्ठिरः... ७२	७२	५४ ५८	प्रजासंहारकातरा मृत्युर्विनय-पूर्वकं धेनुकाश्रमं गन्तुं प्रार्थयती प्रजापतिप्रसादनानन्तरं धेनुकाश्रमादौ गत्वा परमं तपश्च चार । तपसा तुष्टः प्रजापतिः संहारमनिच्छन्तो तां प्रति तत्प्रकारमुपादिशति स्म, सा च तमङ्गीचकार । एवं मृत्यूपाख्यानं कथयित्वाऽकम्पनं परिसान्त्वय नारदो जगाम ।" भगवान्वास इममितिहासमुक्त्वा युधिष्ठिरं युद्धार्थमुद्योजयति स्म... ८०	८०
२१	अभिमन्युमुद्दिश्य युधिष्ठिरस्य विलापः ... ७४	७४	५५ ५०	पुनः प्राचीनराजचरितश्रुण्वोः युधिष्ठिरस्य प्रश्लेषासस्तत्कथयन्नादौ शैव्यपुत्रस्य सृज्यस्य चरितमभिदधति स्म—" नारदपर्व-ताभ्यां सहासीने सृज्ये वराभिलापेण समीपागतां तत्कन्यां दृष्ट्वा पर्वतेन कस्येयमिति सवितर्कं पृष्टः स ममेयमित्याह । तदवसरे भार्यार्थं कन्यां याचितवति नारदे राजा तद्दानमङ्गीचकार । नारदपर्वतयोः परस्परं शापं दत्त्वा तत्रैव स्थितयोः सतोः सृज्येन पुत्रकामनया पूजितानां ब्राह्मणानुज्ञया नारदघरदानात्तस्य स्वर्णप्रीधिपुत्रलामः । पुत्रमूलिकां राजसंपत्तिं दृष्ट्वा चौरैर्हृतस्य स्वर्णप्रीधिनो नाशे कृते विलपन्तं सृज्यं प्रति शोकापनयार्थमुक्तिः—	८२
४५	विलपन्तं युधिष्ठिरमालक्ष्यागतेन द्वैपायनेन कृतं तत्प्रबोधनम् । युधिष्ठिरेण- 'कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः कथं संहर्ते प्रजाः । हरत्यमरसङ्काशं तन्मेघाहि पितामह' इति प्रश्नेकृते तदुत्तरं वदन्वासोऽकम्पनराजवृत्तान्तमभिधातुमुपचक्रमे—" युद्धे शत्रुभिर्हतं पुत्रमुद्दिश्य शोचन्तमकम्पनमवेक्ष्यागतं नारदं प्रति तेन मृत्युस्वरूपे पृष्टे तदुत्तरमाह नारदः । असंहतं जगद्दृष्ट्वा रुष्टस्य ब्रह्मण इन्द्रियेभ्य उत्पन्नेनाग्निना जगति दह्यमाने तद्रिरक्षया आगतं शिवं प्रति ' किं कुर्मः ' इत्यादि स उवाच ... ७६	७६	५६ १२	सहोत्रराजोदन्तः ... ८२	८२
२३	ब्रह्मणान्युत्पत्तिकारणे कथिते शिवप्रार्थनयाऽग्निं शमयति तस्मिन्तर्दिन्द्रियेभ्यो निर्गता स्त्री विस्मिता सती दक्षिणां दिशमाश्रित्रियो तां 'मृत्यो' इत्याह्वय प्रजासंहारं कर्तुमाज्ञापयति ब्रह्मणि रुदत्यास्तस्या अश्रूण्यञ्जलौ धृत्वा पुनस्तामनुनयति स्म पितामहः ... ७७	७७	५७ १२	पौरवराजकथा ... ८३	८३
			५८ १५	शिविराजाख्यानम् ... ८४	८४
			५९ २५	रामस्य दाशरथेर्वृत्तम् ... ८५	८५
			६० १४	भगीरथचरित्रम् ... ८६	८६
			६१ १२	दिलीपस्यैलविलस्य प्रभावः ८६	८६
			६२ २०	मान्धातुचरिताभिधानम् ... ८७	८७
			६३ ११	ययातिप्रवृत्तिः ... ८८	८८

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
६४	१७	नारदेन सृज्यं प्रत्यम्बरीपविम- वाभिधानम् ८९				प्राप्य पुनर्लब्धसंशोऽर्जुनः शपथ- करणपूर्वकं जयद्रथवधं प्रति- जज्ञे, श्रीकृष्णोऽपि पाञ्चजन्यं दध्मौ १००	
६५	१२	शशबिन्दुयशोऽनुवर्णनम् ... ८९					
६६	२१	गयराजगुणानुवर्णनम् ... ९०					
६७	२१	रन्तिदेवकथासंकीर्तनम् ... ९१		७४	३१	अर्जुनप्रतिज्ञां श्रुत्वा भीमो जय- द्रथः सभामागत्य तां कथयित्वा ऽऽत्मरक्षां प्रार्थयन्गन्तुमियेष । दुर्योधनेनाश्वासितो जयद्रथ- स्तेन सह द्रोणं प्रति गतस्तेना- प्याश्वासितो निर्भयो बभूव की- रवसैन्यानि च जहपुः.....१०२	
६८	१७	भरतवार्ताकथनम् ९२					
६९	३३	पृथुराजोदन्तनिर्वचनम् ... ९३					
७०	२५	परशुरामप्रभावसंकीर्तनम् ... ९४		७५	३१	श्रीकृष्णोऽर्जुनं प्रति 'भ्रातृणां मतमाश्रय त्वया वाचा प्रति- श्रुतम् । सैन्यं च अस्मि हन्तेति तत्साहसमिदं कृतम्' इत्याद्युक्त्वा कौरवाणां निहनादादिकथन- पूर्वकं द्रोणकृताश्वासनं कर्णादी- नामविपक्षत्वं चाह... .. १०३	
७१	२६	एतच्छ्रुत्वा तूर्णोभूतः सृज्यो वरं दृणी ष्वेति नारदेनोक्त एते- नैव प्रतीतोऽहमित्याद्युवाच । मृतं पुत्रं ददानीत्युक्तवति नारदे त- त्कालाविर्भूतस्य पुत्रस्य संगेन प्रीतिमानभूतः सृज्यः ।" अभिम- न्युना प्राप्तांल्लोकान्कथयित्वा युधिष्ठिरमाश्वास्योपदिश्य चान्त- र्दधे व्यासः... .. ९५					
		(४) प्रतिज्ञार्थ ९६-११५					
७२	८८	संशप्तकान्हत्वा शिविरमागच्छ- न्नर्जुनः श्रीकृष्णं प्रत्याकस्मिकानि दुश्चिन्हानि कथयंस्तेनाश्वासितः शिविरं प्रविवेश । शिविरस्थान् सर्वांश्चिरत्साहान्दृष्ट्वा सौभद्रमप- श्यन्विषण्णोऽर्जुनस्तद्वधमाशंक- मानः "स्वर्गतोऽभिमुखः संख्ये" इत्यादि विललाप । पुत्रशोका- र्दितोऽर्जुनः श्रीकृष्णेन 'सर्वेपा- मेष वै पन्थाः ? इत्यादिनाऽऽश्वा- सितस्तद्वधवृत्तान्तश्रुतः पाण्ड- वानां चक्षेप ९८		७६	२७	अर्जुनः स्वपराक्रमं कथयन् पुनः प्रतिज्ञां विधाय गाण्डिवादिकं प्रशंसन् रथसजीकरणाद्यर्थं कृष्ण- मादिदेश १०४	
				७७	२६	रात्रौ निर्निद्रौ क्रुद्धौ वासुदेवा- र्जुनौ ज्ञात्वा देवेषु चिन्तयत्सु रु- क्षवातादीनि दुर्निमित्तान्यभूवन् । सुभद्राश्वासनार्थमर्जुनेन प्रेरितः श्रीकृष्णस्तद्वृहं गत्वा तां समा- श्वासयामास १०५	
				७८	४४	विलपन्ती सुभद्रा भीमवलाद्या- क्षेपपूर्वकं स्नुषामुद्दिश्य विलपन्ती सती पुनस्योत्तमलोकप्राप्तिमा- शास्ते स्म । वैराटीसहिताया द्रौपद्या आगताया दर्शनेन मूर्छि- तां सुभद्रामाश्वास्य श्रीकृष्णोऽ- र्जुनसमीपमाजगाम १०७	
				७९	४४	श्रीकृष्णेन रात्रावर्जुनेन त्र्यम्ब- काय बलिप्रदापनम् । कृष्णदारुक- संभाषणम् १०८	
७३	५३	अभिमन्युवधवृत्तान्तं कथयन् यु- धिष्ठिरः स्त्रीयानां द्रोणनिवार- णासामर्थ्यमभिधायास्मद्वाक्या- ह्वं प्रविष्टमभिमन्युमनुप्रविश- त्स्वस्मासु जयद्रथेन रुद्रवरप्रभा- वाद्धारितेषु द्रोणादयः सप्त महा- रथा मिलित्वा तमभ्यघ्नन्ति कथयति स्म । युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा हा पुत्रेत्यादि वदन् मूर्छां		८०	६५	स्वप्रतिज्ञां स्मरन् शोकसन्तप्तोऽ- र्जुनः स्वप्ने स्वसमीपागतस्य कृष्ण	

श्लो०	विषय	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषय	पृष्ठम्
	स्योपदेशेन शिवं मनसा चिन्तयामास । कृष्णार्जुनौ हिमालयैरुद्देशगमनानन्तरं पर्वतशृङ्गे ध्यानस्थं शंकरं दृष्ट्वा प्रणामपूर्वकं स्तुत्वा पुनरस्त्रप्राप्तये प्रसादयामासतुः ... १११			(५)	जयद्रथवचनं ११६-२३७	
२५	अर्जुनेन पाशुपतास्त्रे प्रार्थिते शिष्याकष्यादनुर्वाणानयनार्थं तत्सिद्धिं सरः प्रति कृष्णार्जुनौ जग्मतुः । सरासि गतौ कृष्णार्जुनौ प्रथमं नागरूपौ पश्चाच्छत्रप्रमाणादनुर्वाणौ गृह्णीत्या शिष्याय वदतुः । ततो महादेवादर्जुनस्य पाशुपतास्त्रलाभार्थं वरलाभानन्तरं कृष्णार्जुनौ रसाशिविरमाजग्मतुः ... ११२		८५	५४	धृतराष्ट्रेण सञ्जयं प्रति पुत्रान्प्रतिशोचनपूर्वकमभिमन्युनिधनानन्तरीयकयुद्धकथनचोदना ११८	
३४	प्रातर्मागधादिभेदोद्धितो युधिष्ठिर आयुधकं कृत्वा स्नातोऽन्यगारं प्रविश्य होमं विधाय ब्राह्मणेभ्यः काञ्चनादीनि ददौ । ब्राह्मणक्षायामासन उपविश्य भूयःप्रहणादिकं युधिष्ठिरो यावत्करोति तावद्धारपालेन कृष्णागमने निवेदिते तमानाययामास ... ११३		८६	२३	सञ्जयेन धृतराष्ट्रोपालम्भनपूर्वकं युद्धकथनोपक्रमः ... ११८	
२८	कृष्णयुधिष्ठिरयोः परस्परं कुशलप्रश्नानन्तरं धिराटादिष्वागतेषु तत्समक्षमुभयोः शक्तिप्रत्युक्ती ११४		८७	३४	स्वसेनां व्यूहितुं द्रोणे प्रवृत्ते सति उभयसैन्येषु परस्परं प्राते गर्जनादि कुर्वन्सु द्रोणो जयद्रथमाश्वासयामास । द्रोणेन रचितं शकटं चक्र-पद्म-सूच्याख्यव्यूहचतुष्टयात्मकं महाव्यूहं दृष्ट्वा कौरवाद्यो दृष्ट्वा वभूवुः ... १२०	
३५	समायामागतो युधिष्ठिरेणालिङ्गितोऽर्जुनः स्वप्ने शिवदर्शनपूर्वकं पुनः पाशुपतास्त्रप्राप्तिपुत्तान्तं कथयामास । युधिष्ठिरानुज्ञया सर्वेषु युद्धार्थं निर्गतेषु सात्यकि-कृष्णयोर्जुनेन सह तदग्रहमागतयोः सताः कृष्णन सञ्जीविते रथे त्रिध्वन्यारूढेषु शुभनिमित्तानि दृष्ट्वनाऽर्जुनेन प्रेरितः सात्यकिर्युधिष्ठिररक्षणार्थं गच्छति स्म ... ११५		८८	२९	युद्धभूमावर्जुने आगच्छति शतानीकधृष्टपुत्रौ व्यूहं रचयामासतुः । सर्वसेनाप्रे दुर्मर्षणे स्वशीर्यगर्भं वाक्यं वृथात कृष्णार्जुनाभ्यां शङ्खवादने कृते तद्वनिश्रवणेन कारवाणां प्रासादि ... १२१	
			८९	३२	अर्जुनवाक्याच्छ्रीकृष्णेन तद्रथे दुर्मर्षणसमीपं नीते युद्धमारम्भमाणोऽर्जुनः स्वब्राणावच्छिन्नैः शशुशिरोगैः पृथ्वीमाच्छादयामास । भयेन सर्वत्रार्जुनमेष पश्यता तद्वाणपीडितानां तं द्रष्टुमसमर्थानां कौरवाणां पलायनम् ... १२२	
			९०	३४	भस्मे सैन्ये के धीरा धनञ्जयं प्रत्युदीयुरिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयोऽर्जुनं प्रति दुःशामनगमनादि पृथयति स्म । दुःशासनेन सहार्जुनस्तुमुलं युद्धं कुर्वन् गजादीभिश्चिन्त्वा सैन्यानि पातयन् युद्धभूमिं यावच्छोभयति तावत्तद्व्याकुःशासनो द्रोणसमीपं जगाम ... १२३	
			९१	४४	द्रोणानीकं प्रति गतोऽर्जुनो द्रोणं प्रति विनयपूर्वकं 'शिवेन ध्याहि माम्' इत्यादि वदन् 'मामजित्वा न बीभत्सो' इत्यादिना तेनो-	

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

... १३०

१२ ७६ तत् रितस्तेन सह महद्युद्धं चकार।
उभयोर्युद्ध्यमानयोः श्रीकृष्णवा-
क्यादर्जुनो द्रोणं प्रदक्षिणीकृत्य
युधामन्युत्तमौजोभ्यामनुगम्यमा-
नो जयकृतवर्मादिभिर्महद्युद्धं च-
कार ... १२५
पुनरग्रे गच्छन्नर्जुनोऽश्वादीन्
पातयन्त्युद्ध्यमानं द्रोणं परित्यज्य
कृतवर्मादीन् प्रतिगतः कृतवर्मणा
युयुधे । श्रीकृष्णवाक्यात्कृतव-
र्माणं मोहयित्वाऽर्जुने काम्बोजा
नप्रति गते युधामन्युत्तमौजसौ
कृतवर्मणा युयुधाते । पुनरग्रे ग-
च्छन्नर्जुनः श्रुतायुधेन युद्ध्यमान-
स्तस्याश्वान्सारथिं च जघान ।
अयुद्ध्यमाने श्रीकृष्णे श्रुतायुधेन
परित्यक्ता वरुणदत्ता गदा परा-
वृत्ता सती तमेव जघान । श्रुता-
युधे हते हाहाकृत्वा कौरवसैन्ये
पलायमाने आगत्य युद्ध्यमानं
काम्बोजपुत्रं सुदक्षिणं जघाना-
र्जुनः ... १२७
१३ ५७ आगतया कौरवसेनया सह
युद्ध्यमानोऽर्जुनो युद्ध्यमाना-
नामभीषाहादीनां शिरोभिर्मा-
तस्तार । अर्जुनस्य श्रुता-
युरच्युतायुभ्यां महति युद्धे प्रसक्ते
श्रुतायुषा परिक्षिप्तेन तोमरेण
मोहितमर्जुनं प्रत्यच्युतायुः शूलं
चिक्षेप । श्रीकृष्णेन प्रत्याश्वा-
सितोऽर्जुनः श्रुतायुरच्युतायुभ्यां
महद्युद्धं कुर्वन्तो जघान । पुन-
रग्रे गच्छन्नर्जुनो युद्धार्थमागतौ
तत्पुत्रौ नियतायुर्दोषायुषौ हत्वा
हतैः सैन्यैः पृथ्वीं तस्तार ।
बाणान्वर्षन्तो यवनपारदादीन्
हत्वाऽर्जुनो रुधिरनदीं प्रावर्तयत् ।
पुनः सेनां प्रविशन्नर्जुनो युद्धार्थ-
मागताभ्यां श्रुतायुरस्त्राभ्यां
सह युद्ध्यमानः सन्नुभौ

जघान ...
सुदक्षिणादिषु हतेषु दुर्योधनो
द्रोणमागत्याक्षेपपूर्वकमुवाच ।
दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वाऽर्जुनस्या-
जेयत्वकथनादिपूर्वकं व्यूहमुखे
संप्राप्तां पाण्डववाहिनीं त्यक्त्वा
नाहमर्जुनेन योत्स्ये, त्वमेव गन्वा
तेन सह युद्ध्यस्वेत्याशुवाच
द्रोणः । अर्जुनेन सह युद्धार्थं
स्वस्यासामर्थ्यमुद्रावयति दुर्यो-
धने कवचवन्धनं प्रतिप्राय तद्ध-
त्तान्तकथनपूर्वकं तत्प्राप्तिपरंपरां
कथयित्वा दुर्योधनशरीरे तत्क-
वचं बन्ध द्रोणः । कवचं बद्धा
द्रोणेन प्रेरितो दुर्योधनोऽर्जुन-
समीपं जगाम ... १३२
१५ ५१ कुरुपाण्डवसेनयोस्तुमुले युद्धे
प्रवृत्ते धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्ध्यमान
योर्धृष्टद्युम्नः कौरवसेनां द्रोणः पा-
ण्डवसेनां च मोहयति स्म । भीम-
निवारणार्थं विविशति प्रभृतिषु
यत्नं कुर्वन्तु बालहीकराजद्रौपदे-
यादयो द्वन्द्वशो युयुधिरे । कृपा-
दीनां जयद्रथरक्षित्वकथनम् १३४
१६ ३१ सञ्जय उभययुद्धकथनं प्रतिज्ञा
य विन्दानुविन्दविराट्प्रभृतीनां
द्वन्द्वशो युद्धं कथयामास ... १३५
१७ ३६ जलसन्धादीनां भीमादिभि-
र्युद्धे प्रवृत्ते धृष्टद्युम्नो द्रोणमधावत् ।
द्रोणेन सह युद्ध्यमानो धृष्टद्युम्नो
द्रोणरथेन सह स्वरथं संयोज्य
खड्गं गृहीत्वा द्रोणरथस्य युगमा-
रुरोह । धृष्टद्युम्नस्य खड्गं छित्त्वाऽ-
श्वादींश्च विद्ध्वा तद्धननार्थं
द्रोणेन प्रेरितं बाणं सात्यकिश्चि-
च्छेद ... १३६
१८ ५७ सात्यकिद्रोणयोर्युद्धशुश्रूषया
धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्य तत्कथनम् ।
क्रुद्धं द्रोणमागतं दृष्ट्वा सात्यकिः
स्वसूतं प्रेरयित्वा तत्समीपमाज

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 गाम । उभयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते
 तद्दर्शनार्थमन्येषां योधानां युद्धा-
 दुपरमो ब्रह्मादीनामागमनं च ।
 सात्यकिना धनुषां शते
 छिप्रे द्रोणो मनसा तं प्रशशंस ।
 क्रुद्धस्य द्रोणस्य सात्यकिना सह
 दिव्यास्त्रयुद्धे प्रवृत्ते सर्वेषु विष-
 णेषु युधिष्ठिरादयः सात्यकि-
 रक्षार्थं यत्नं चक्रुः दुःशासनादयश्च
 द्रोणरक्षार्थम् ... १३८
 अथतरति दिवसकरे जयद्रथ-
 वधार्थमर्जुनवासुदेवयोगच्छतो-
 रागताभ्यामावन्त्याभ्यां विन्दानु
 विन्दाम्यां सह युद्धमानोऽर्जुनो
 द्वाघापि जघान । जयद्रथं दूरस्थं
 दृष्ट्वा हयानां विशल्यकरणाद्यर्थ-
 मर्जुनेन प्रार्थितः श्रीकृष्णस्तदङ्गी-
 चकार । 'अहमाचारयिष्यामि
 सर्वसैन्यानि' इति प्रतिज्ञाय
 रथाद्वरूढमर्जुनं प्रति कौरवयो-
 धेषु वाणान्वर्पेत्सु तान्सर्वान्स्व-
 भुजबलेन निवारयामास । 'अ-
 श्वानां पानादियोग्यं जलमत्र
 नास्ति' इति श्रीकृष्णेनाभिहि-
 तोऽर्जुनो वाणेन मेदिनीं भित्त्वा
 सरो निर्ममे तत्परितः शरगृहं च
 चकार ... १४०
 अदृष्टपूर्वं सरो दृष्ट्वा सिद्धादिषु
 साधुवाद् वदत्सु वाणान्वर्पन्तः
 सर्वे राजानोऽर्जुनमव्ययितं दृष्ट्वा
 प्रशशंसुः । श्रीकृष्णेन विशल्य-
 करणपूर्वकं जलपानादि कार-
 यित्वा योजितेष्वश्वेषु पुना
 रथमारुह्य यान्तमर्जुनं दृष्ट्वा
 कौरवा विमनस्काः सन्तो 'धिग-
 स्मान्' इत्याद्युचुः । दुर्योधनं
 निन्दत्सु कौरवसैन्येष्वश्वान्प्रेर-
 यित्वा श्रीकृष्णेन पाञ्चजन्ये वा-
 दितेऽर्जुनं प्रति दुर्योधनादय
 आजग्मुः ... १४२

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १०१ ४२ श्रान्तानामपि कौरवबलानां
 धैर्येणार्जुनसमीपं गतानां पुनर-
 निवर्तनं कृष्णार्जुनौ दृष्टवताम-
 न्येषां जयद्रथजीवितनिराशत्वं
 चाह सञ्जयः । जयद्रथं दृष्ट्वा
 कृष्णार्जुनयोर्नदतोः सतोस्तौ
 प्रत्यागतं दुर्योधनं दृष्ट्वा कौरव
 सैन्यानि जहपुः ... १४३
 १०२ ३८ दुर्योधनं दृष्ट्वा तन्निन्दापूर्वकं
 'यथाऽयं जीवितं जह्यात्तथा
 कुरु' इति श्रीकृष्णवाक्येऽर्जुने-
 नाङ्गीकृते तौ दुर्योधनं प्रति रथं
 प्रेषयामासतुः । निर्भयमर्जुनस-
 मीपं गतं दुर्योधनं दृष्ट्वाऽऽलपतां
 सैन्यानां तत्कृतमाश्वासनमर्जुनं
 प्रति तस्य प्रौढेवादिश्च ... १४५
 १०३ ४९ दुर्योधनार्जुनयोः परस्परं बा-
 णप्रहारे प्रवृत्तेऽर्जुनवाणानां नै-
 फल्यं दृष्ट्वा कृष्णेन पृष्टः स द्रोण
 दत्ताभेद्यकवचवृत्तान्तं कथयति-
 स्म । स्ववाणानां नैफल्यं दृष्ट्वा-
 नर्जुनः कवचानावृतं दुर्योधनाङ्गं
 निर्णय तस्य हयान्दृष्ट्वा हस्ता-
 चापं च छित्त्वा हस्ततलयोर्नख-
 मांसान्तरे च विधाय । तथा
 विद्धे दुर्योधने पलायनपरे स-
 तितद्रक्षिभिरावृतोऽर्जुनस्तत्सैन्यं
 नाशयति स्म । आगच्छन्तमर्जुनं
 दृष्ट्वा जयद्रथराक्षिणः सिंहनादा-
 दिकं चक्रुः ... १४६
 १०४ ३५ कौरववीरेष्वर्जुनं प्रत्यागतेषु
 भूरिध्रुवःप्रभृतिभिः शङ्खवादने
 कृते कृष्णार्जुनावपि शङ्खवादनं
 चक्रुः । दुर्योधन-द्रोणि-कर्णादि-
 भिरर्जुनस्य तुमुलं युद्धम् ... १४७
 १०५ ३८ ध्वजानां विशेषज्ञानार्थं धृत-
 राष्ट्रप्रश्रे सञ्जयोऽर्जुनादीनां ध्वज-
 लक्षणानि कथयित्वा धृतराष्ट्र
 क्षेमपूर्वकमर्जुनं प्रशशंस ... १४९
 १०६ ४७ " पञ्चालाः कुरुभिः सार्धं

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 किमकुर्वत " इति धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सञ्जयस्योत्तरम् । द्रोणादिभिः
 पञ्चालानां तुमुले युद्धे प्रवृत्ते बृह-
 तक्षत्रक्षेमभूत्यादीनां युद्धः तत्र
 विशेषेण द्रोणयुधिष्ठिरयोर्युद्ध-
 मानयोर्विरथो युधिष्ठिरः सह-
 देवरथमारुह्यपायात् ... १५०
 २०७ ३९ बृहत्क्षत्रक्षेमभूत्योर्युद्धयमानयो-
 बृहत्क्षत्रः क्षेमधूर्तिं जघान ।
 धृष्टकेतुवीरधन्वनोर्युद्धयमानयो-
 धृष्टकेतुः शक्यो पीरधन्वानं जघा-
 न । सहदेवदुर्मुखयोर्युद्धं कुर्वतोर्वि-
 रथे दुर्मुखे निरमित्ररथारूढे सति
 सहदेवो निरमित्रं हतवान् । सा-
 त्यकि व्याघ्रदत्तयोर्युद्धे सात्यकि-
 ना व्याघ्रदत्ते हते तं प्रति मागधा
 आजग्मुः । मागधैः सह युद्धं
 कुर्वता सात्यकिना सैन्ये विद्रा-
 विते तं प्रति द्रोण आजगाम १५१
 २०८ ४३ द्रौपदेयैः सोमदत्ते युद्धे प्रसक्ते
 साहदेविः सौमदत्तिं जघान ।
 भीमालम्बुषयोर्युद्धे प्रवृत्ते माय-
 या शस्त्रवृष्टिं कुर्वन्नलम्बुषो भीम-
 प्रेरितेन त्वाष्ट्रास्त्रेण पीडितः
 पलायनं चकार ... १५३
 २०९ ३७ अलम्बुषघटोत्कचयोस्तुमुले यु-
 द्धे प्रवृत्ते भीमादिष्वागतेषु स-
 र्वैः सह युद्धं कुर्वन्तमलम्बुषं घटो-
 त्कचो न्यवधीत् । तस्मिन्हते
 पाण्डवाः सिंहनादादि कृत्वा
 घटोत्कचं संमानयामासुः १५४
 २१० १०३ सात्यकिद्रोणं कथं न्यवारयदि-
 ति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्य तत्क-
 थनम् । द्रोणसात्यकेर्युद्धयमानयोः
 सात्यकिं विषण्णं दृष्ट्वा कौरवा
 हर्षेण सिंहवज्रनदन् । कौरवनादं
 श्रुत्वा युधिष्ठिरः सैन्यं धृष्टद्युम्नं
 च संप्रेर्य सात्यकिरक्षणार्थं
 मायया । द्रोणस्तैः सह युद्धं
 कुर्वन्पञ्चालादीञ्जगाय । एत-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 दन्तरे पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा
 गाण्डीवशब्दमशृण्वन्व्याकुलो यु-
 धिष्ठिरः सात्यकिं प्रति त-
 त्प्रशंसादिपूर्वकमर्जुनसाहाय्यार्थं
 प्रेरयति स्म ... १५७
 १११ ५१ अर्जुनं प्रति गच्छतेति युधिष्ठिर-
 चोदितेन सात्यकिना तं प्रति स्व-
 स्यार्जुनेन तद्रक्षणाय नियोगा-
 मिधानपूर्वकं स्वेन तस्यापरि-
 त्याज्यत्वकथनम् । युधिष्ठिरेण
 भीमादिभिः स्वस्य रक्षणकथन-
 पूर्वकं पुनः सात्यकेरर्जुनं प्रति
 गमने नियोजनम् ... १५९
 ११२ ८० युधिष्ठिरोक्तं श्रुत्वा चिन्तय-
 न्सात्यकिरर्जुनसमीपगमनं प्रति-
 ज्ञाय कौरवसैन्यमारणं तदन्तर्ग-
 तकिरातादिमारणं च प्रतिज्ञाय
 रथसज्जीकरणमभिदधाति स्म ।
 सज्जीकृतं रथमारूढः सात्यकिः
 सहागच्छन्तं भीमं परावर्त्य कौ-
 रवसैन्यं प्रविवेश ... १६२
 ११३ ६७ सात्यकौ गते धृष्टद्युम्नादयो
 द्रोणं प्रति जग्मुः । कौरवसै-
 न्यनाशनपूर्वकमर्जुनं जिगमिषुः
 सात्यकि द्रोणेन वारितः संस्तेन
 सह युयुधे । द्रोणेन सक्रोधमुक्तः
 सात्यकिर्विनयेनार्जुनकृतिमवल-
 म्ब्य द्रोणं प्रदक्षिणीकृत्य स्वसा-
 र्थिं प्रेरयन्भारतीं सेनां प्रावे-
 श । प्रविष्टः सात्यकिरागतेन
 कृतवर्मणा युद्धयमानस्तं बाणैरा-
 च्छाद्य तत्सारथिं हत्वा काम्बो-
 जसैन्यं जगाम । सात्यकिं
 प्रति जिगमिषुं द्रोणं पाण्डवसेना
 निवारयामास ... १६४
 ११४ १०३ सञ्जयं प्राप्ते धृतराष्ट्रो विस्मय-
 पूर्वकं वदन्नर्जुनसात्यकयोः प्रशं-
 सारूपं वाक्यमुक्त्वा तावुभौ
 सेनाप्रविष्टौ दृष्ट्वा दुर्योधनः किम-
 करोदोदिते पप्रच्छ । पुनर्धृतराष्ट्रः

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 पुत्राणां शोकं संभावयन्नर्जुनसा-
 त्यपयोः सेनाप्रवेशेनानुत्प-
 मानः सन् द्रोणयुद्धं जयद्रथघ-
 वृत्तान्तं च श्रुत्वाः पृच्छति स्म ।
 आगतैर्मामादिभिः सह युद्ध-
 मानः कृतधर्मा शिखण्डिना युद्धं
 कुर्वन्तं वाणमौह्यामास । शिख-
 ण्डिनं मोहितं दृष्ट्वा कौरवेषु कृत-
 धर्माणं पूजयन् शिखण्डिसार-
 थिस्तमपोषाह । कृतधर्मेणा परा-
 जिताः पाण्डवसैनिका विमुखाः
 समपद्यन्त ... १६०
 ११५ ६२ कौरवाणां निनादं श्रुत्वा सा-
 त्यकिः कृतधर्माणमेव युद्धमान-
 स्तं विरथं कृत्वा सारथिं प्रेरय-
 त्त्रिगतेसन्यसमीपं जगाम । त्रिग-
 तैः सह युद्धं कुर्वन्तः सात्यकेर्वाण-
 प्रहारैः पीडिते गजसैन्ये पला-
 यिते तं प्रति जलसन्धे आजगाम ।
 जलसन्धेन सह युद्धयमानः सा-
 त्यकिस्तस्य बाहुद्वयं छित्त्वा शि-
 रश्चिच्छेद । जलसन्धे हते भग्नं
 सैन्यं दृष्ट्वा कौरवसहितो द्रोणः
 सात्यकिमाजगाम ... १६१
 ११६ ४६ द्रोणादिषु सप्तसु महारथेषु
 युगपद्वाणान्वर्षन्तु ताम्रप्रति सात्य-
 किर्वाणान्वर्षय । सात्यकिर्दुर्योध-
 नेन युद्धं कुर्वन्तस्य सारथिं
 जघान । ततस्तस्मिन्निप्रसेनरथ-
 मारुह्य पलायिते आर्तनादं श्रुत्वा
 कृतधर्मा पुनराजगाम । सात्यकिः
 कृतधर्मेणा युद्धं कुर्वन्तं विजित्वा-
 नर्जुनदर्शनार्थं गच्छति स्म... १७१
 ११७ ३६ सात्यकिना सैन्ये पीड्यमाने
 द्रोणः सात्यकिं प्रति वाणान्सम-
 चाकिरत् । सात्यकिना द्रोणस्य
 सारथी हते विद्रवन्तं तद्रथं प्रति
 सैन्ये गते स द्यूहद्वारमागत्य
 तस्थौ ... १७२
 ११८ १८ द्रोणादीजित्वा सात्यकिः

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 सैन्यमध्ये गच्छन् सुदर्शनेन युयु-
 धे । सात्यकिः सुदर्शनस्य हयादी-
 निहत्य तं च हत्वाऽर्जुनमार्ग-
 णाजगाम ... १७३
 ११९ ५५ सात्यकिः स्वसारथिं प्रत्यर्जुन-
 हतसैन्यं दर्शयित्वा दुर्योधनादी-
 न्प्रति रथं नेतुमाज्ञापयन् प्रथमं
 मुण्डनाशार्थं तान् प्रत्यश्वान् प्रेर-
 येत्याज्ञापयति स्म । रथे प्रेरिते
 यवनेः सह युद्धयमानः सात्यकि-
 स्तान् हत्वा काम्बोजादीन्
 जघान ... १७५
 १२० ४७ अर्जुनसमीपं गच्छन् सात्यकि-
 र्मध्ये दुर्योधनादिभिर्धारितस्तैः
 सह तमुलं युद्धं कुर्वन् दुर्योधन-
 स्य सारथिं जघान । हतसारथौ
 दुर्योधने पलायिते तमनु तत्सै-
 न्येऽपि द्रुते सात्यकिरर्जुनरथं
 जगाम ... १७६
 १२१ ५८ यान्तं सात्यकिं दृष्ट्वा मत्पुत्राः
 किमकुर्वन्तेति धृतराष्ट्रप्रश्ने सख्यः
 'शृणुष्यावहितो भूत्वा' इत्या-
 द्युवाच । आगतैर्दुर्योधनादिभिः
 सह युद्धं कुर्वन्सात्यकिस्तद्वलं
 नाशयन्हस्त्यश्वानीजघान । दुः-
 शासनप्रेरितैः पापाणयोधिभिः
 पार्वतीयैर्युद्धं कुर्वन्सात्यकिस्ता-
 न्हतवान् । कौरवबलस्यार्तध्वनिं
 श्रुत्वा यावद्द्रोणस्तःसारथिश्च
 मिथः संवदतस्तावद्ग्रीमं कौरव-
 बलं द्रोणरथं प्रदाययौ ... १७८
 १२२ ७३ आगते सैन्ये दुःशासनरथं दृष्ट्वा
 दुःशासनं प्रत्याक्षेपवचनपूर्वकं
 पाण्डवैः शमकरणार्थं वदन्तं द्रोणं
 प्रत्युत्तरमदत्वा स सात्यकिं
 जगाम । पाण्डवसैन्ये प्रविष्टो
 द्रोणो युद्धार्थमागतं पञ्चालपुत्रं
 वीरवेत्तुं जघान, तद्दृष्ट्वा आगता-
 स्तद्भ्रातृश्वित्रकेतुप्रभृतीनापि ज-
 घान । पञ्चालान् हतान् दृष्ट्वा

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 आगतस्य धृष्टद्युम्नस्य द्रोणेन सह
 महाते युद्धे प्रवृत्ते द्रोणवाणेन
 सूते हते धृष्टद्युम्ने च पलायिते
 द्रोणः पुनर्युद्धद्वारमाययौ १८१
 ३२३ ३७ सात्यकिं प्रति गते दुःशासने
 उभयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते दुःशास-
 नसाहाय्यार्थं त्रिगर्ता आजग्मुः ।
 आगतैस्त्रिगर्तैः सह युद्ध्यमानः
 सात्यकिस्तदीयान्पञ्चशतवीरा-
 न्निहत्य गच्छन्मध्ये निवारयन्तं
 दुःशासनमपि जित्वाऽर्जुनरथं
 प्रति जगाम ... १८२
 ३२४ ४८ किं मत्प्रेनायां सात्यकेर्निवार-
 यिता कोऽपि नास्तीत्यादिके
 धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् ।
 सेनासमूहं द्रोणव्यूहं च प्रशस्य
 सेनासंवन्धिनं तुमुलं शब्दं च
 शंसन् भीमादीनामाक्रन्दनमाह
 सञ्जयः । अर्जुनसात्यकयोः सु-
 खेन जयद्रथसमीपगमनार्थं युधि-
 ष्ठिरादिभिः प्रेरितायां पाण्डव-
 सेनायां कौरववलं नाशयन्त्यां
 दुर्योधन आजगाम । भीमादिभिः
 सह युद्ध्यमानस्य दुर्योधनस्य
 युधिष्ठिरेण सह युद्धे प्रसक्ते
 युधिष्ठिरं प्रत्यागतैः पञ्चालैः सह
 द्रोणस्य संकुलं युद्धम् ... १८३
 ३२५ ७८ पराक्रमं प्रकाशयन् युद्धार्थमा-
 गतं बृहत्क्षत्रं हत्वा शिशुपालपुत्रं
 धृष्टकेतुं जघान । द्रोणो धृष्टकेतौ
 हते आगतं तत्पुत्रं हत्वा जारा-
 सन्धिं च निहत्य पाण्डवसैन्यं
 यावन्नाशयति तावत्पञ्चालादय-
 स्तमाजग्मुः । द्रोणेन चेदिश्रेष्ठेषु
 हतेषु भीतानां पञ्चालानां द्रोण-
 प्रशंसारूपं वाक्यं श्रुत्वा क्षत्र-
 धर्मा तं प्रत्याजगाम । क्षत्र-
 धर्मणि हते कम्पमानेषु पञ्चालेषु
 चेकितानेन सह युद्ध्यमानेन द्रो-
 णेन तत्सारथी हते तद्धयेषु त्वप-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 लायमानेषु द्रुपदस्तमाजगाम १८६
 १२६ ४९ व्यूहं भित्त्वा पार्थेषु प्राप्तेषु श-
 रणमपश्यंश्चिन्तयानो युधिष्ठिरो
 गाण्डीवशब्दमशृण्वन् सात्यकिं
 चापश्यन् भीमसमीपमागत्य 'यः
 सदेवान्सगन्धर्वान् दैत्यांश्चैकर-
 थोऽजयत । तस्य लक्ष्म न पश्या-
 मि भीमसेनानुजस्य ते' इत्यु-
 वाच । सान्त्वनं कुर्वन्तं भीमं
 युधिष्ठिरोऽर्जुनं हतमाशङ्क्य तत्स-
 मीपगमनार्थं प्रेरयित्वा सात्यक्य-
 र्जुनौ दृष्ट्वा संविदं कुर्वित्याह १८८
 १२७ ७४ युधिष्ठिरमनुनीय तद्वाक्यम-
 ङ्गीकृत्यार्जुनसमीपं गच्छन् भीमो
 धृष्टद्युम्नं तद्रक्षार्थमादिश्य निर्जगा-
 म । पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा पुनर्यु-
 धिष्ठिरेण प्रेरितः पञ्चालादिभिर-
 नुगम्यमानो भीमो मध्ये प्राप्तान्दुः-
 शलादीनतीत्य द्रोणसमीपं गतो
 गजानीकमवधीन् । अर्जुनसरणिं-
 मालम्ब्य गच्छेति द्रोणेनोक्तो
 भीमस्तदनङ्गीकुर्वन् गदया तद्रथं
 चूर्णयामास अन्यं रथमास्थाय
 द्रोणे न्यूहद्वारि स्थिते दुःशलादि-
 भिर्युद्ध्यमानो भीमो वृन्दारकादी-
 स्त्वत्पुत्रान् हत्वा सिंहनादादिकं
 चकार ... १९०
 १२८ ५६ द्रोणे निवारयितुमिच्छति स
 भीमो गदया युद्ध्यमानः कौरवान्
 विद्राव्य चमूं प्रविष्टः सन्द्रोणेन
 महद्युद्धमकरोत् । द्रोणस्य रथं
 क्षिप्त्वा व्यूहं प्रविष्टो भीमो भो-
 जानीकं प्रमथ्य दरदादीनतीत्य
 गच्छन् सात्यक्यर्जुनौ दृष्ट्वा सिंह-
 नादं चकार । भीमनादं श्रुत्वा
 कृष्णार्जुनसात्यकिष्वपि नदत्सु स
 वर्षां शब्दं श्रुत्वा युधिष्ठिरो हृष्टः
 सन् मनसा भीमादीन्प्रशंस १९२
 १२९ ३९ नर्दन्तं भीमं के पर्यवारयन्निति
 धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् ।

म० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 गमनमार्गं रुन्धता कर्णेन सह
 तुमुले युद्धे प्रसक्ते भीमस्तस्य
 सारथ्यादीन् हत्वा तं निर्जित्य
 सिंहनादं चकारातच्छ्रयणाद्युधि-
 ष्ठिरो जहर्ष... १९३
 १३० ४४ दुर्योधनेन शीघ्रमागत्याक्षितो
 द्रोणो घृताद्यनुयादपूर्वकं तं
 तिरस्कृत्य जयद्रथरक्षणार्थं ग-
 च्छेत्यादिदेश । द्रोणेनादिष्टो
 दुर्योधनो युधामन्युसमीजोभ्यां
 युद्धमानस्ताभ्यां विरधीकृतो
 गदया तयोरपि रथौ भङ्ग-
 क्त्वा शल्यरथमारुरोह । ताय-
 प्यन्यथा रूढावर्जुनं जग्मतुः १९५
 १३१ ५८ कर्णे भीमं प्रति पुनरागते
 तद्युद्धप्रणयार्थं धृतराष्ट्रश्चे-
 सज्जयस्योत्तरम् । कर्णं त्यक्त्वाऽ-
 र्जुनं गन्तुकामो भीम आक्षेपयुक्तं
 तद्वाहानमसहमानः कर्णेन युद्धं
 कुर्वन्तत्सारथ्यादीन्हत्वा तं परा-
 जिग्ये... १९६
 १३२ ४३ विमुक्तं कर्णं दृष्ट्वा दुर्योधनः
 किमप्रयीदित्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सज्जयस्योत्तरम् । रथान्तरमारुह्य
 पुनरागतस्य कर्णस्य भीमेन सह
 तुमुले युद्धे प्रसक्ते घृतादिसंभ-
 यान् क्लेशान्स्मृत्वा सक्रोधो
 भीमः कर्णं प्रत्यधावत् । कर्ण-
 भीमौ परस्परपराक्रमप्रदर्शन-
 पूर्वकमुभाषण्युभयसैन्यं व्यनाश-
 यताम्... १९८
 १३३ ४५ भीमयुद्धप्रणयेन विस्मितो
 धृतराष्ट्रः कर्णपराजयं श्रुत्वाऽ-
 नुतप्तो दुर्योधनमाक्षिपन्भीम-
 कर्णयोर्युद्धं शृण्वः प्रश्नं चकार ।
 नपुः कर्णेभीमयोर्युद्धमानयोर्भीमे-
 न कर्णस्य सारथ्यादिहनने कृते
 विरथः स मुमोः । मोहिते कर्णे दु-
 र्योधनेन प्रेरितः स्वभ्राता दुर्जयो
 भीमेन युद्धमानस्तेन हतः १९९

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १३४ ३५ रथान्तरमारुह्य पुनरागतं कर्णं
 युद्धयमानो भीमो विरथं चकार ।
 दुर्योधनप्रेरणया आगतेन तद्भा-
 घा दुर्मुखाय युद्धं कुर्वन् भीमस्तं
 जघान । हतं दुर्मुखं प्रदक्षिणी-
 कृत्य कर्णस्तद्रथमारुह्य शोचन्
 भीमवाणपीडितो रणादपायात्
 ... २००
 १३५ ४० कर्णपलायनं श्रुत्वाऽनुत्पद्यमानं
 दुर्योधनोक्तकर्णप्रशंसादिस्मरण-
 पूर्वकं भीमं स्तुत्वा दुर्योधनं
 निन्दन्तं धृतराष्ट्रं सज्जयो भर्त्सयान्-
 चके । कर्णऽपयाते आगतान्दुर्म-
 पणादीन्पञ्च दुर्योधनभ्रातृन् पुन-
 रागतस्य कर्णस्य समक्षं भीमो
 जघान ... २०२
 १३६ ४० दुर्मपणादिहनेनाधिकं क्रुद्धः
 कर्णो भीमेन सह तुमुलं युद्धं
 कुर्वन्तद्रथात्पुनः पलायनं चक्रे ।
 कर्णऽपयाते दुर्योधनेन प्रेषितां-
 शिश्रोपचित्रादीन् पदं स्वभ्रातृन्
 भीम एकैकेन बाणेन जग्मिवान् ।
 ताक्षिहताग्ध्वा पुनरागते कर्णे
 पुनरुभयोर्युद्धे प्रसक्ते भीमपरा-
 क्रमदर्शनेन कीरवा विमनसोऽ-
 भूयन् ... २०३
 १३७ ५३ भीमज्यातलनिःसरनं श्रुत्वा
 क्रुद्धः कर्णः पुनर्युयुधे । तुमुलशब्दं
 श्रुन्वता दुर्योधनेन सेनया सह
 प्रेषितेषु सप्तसु भ्रातृषु सर्वे कर्ण-
 रक्षणार्थं यत्नं चक्रुः । भीमसेनः
 कर्णसमक्षं शत्रुजयादीन् सप्त
 दुर्योधनाभ्रातृन् हत्वा तन्मध्ये
 हतं विकर्णमनुशोचन् सिंहनादं
 चकार । तं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्तु-
 तोष । एकत्रिशङ्कातृहननानन्तरं
 विदुरवाक्यं स्मृतवतो दुर्यो-
 धनस्य मूकीभावं कथयित्वा
 दुर्योधनादीन्निन्दन् धृतराष्ट्रमा-
 चिक्षेप सज्जयः ... २०५

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १३८ २८ पुनः शोकसंतप्ते धृतराष्ट्रे
 पृच्छति सञ्जयः कर्णभीमयोर्युद्धं
 शशंस। भीमबाणपीडिते सैन्ये प-
 लाय माने योधा बाणपातमति-
 क्रम्य युद्धदर्शनार्थं तस्थुः। सञ्जयो-
 रुधिरनदीप्रवहणं हतैर्मनुष्यादि-
 भिर्युद्धभूमिशोभां चारणादीनां
 हर्षं च कथयति स्म ... २०६
 १३९ १२४ कर्णभीमयोः पुनर्युद्धे प्रवृत्ते
 भीमबाणप्रहारेण मोहितः कर्णः
 संज्ञां लब्ध्वा पुनर्युधुधे । बाणव-
 र्षणेनाकाशं छादयित्वा नादं कुर्व-
 न्तावुभौ प्रति देवर्ष्यादयः पुष्पवृ-
 ष्ठादिचक्रुः। कर्णेन भीमस्य धनु-
 रादिषु छिन्नेषु भीमत्यक्तां शक्तिं
 चिच्छेद कर्णः। भीमः खड्गप्रक्षे-
 पेण कर्णस्य धनुश्छित्त्वा वि-
 शस्त्रो मृतहस्त्यादींस्तं प्रति क्षिप-
 न्नुर्जुनप्रतिज्ञां स्मृत्वा तं न ज-
 घान । कर्णोऽपि कुन्तीवाक्यं
 स्मृत्वा तं न जघान । धनुष्को-
 ट्या कर्णेन स्पृष्टस्य भीमस्य
 तस्य च परस्पराधिक्षेपपूर्वक-
 मुक्तिप्रत्युक्ती । भीमस्य बाहुयुद्ध-
 विषयकं मतमाज्ञाय युद्धाग्निवृत्तं
 विकल्पमानं कर्णं प्रत्यर्जुने बाणा-
 निक्षपति तद्वाणपीडितः सोऽ-
 पयांचक्रे। कर्णं प्रत्यर्जुनमुक्तान्वा-
 णांश्छिन्दन्द्रोणपुत्रोऽर्जुनबाणपी-
 डितः स सैन्यमध्यं प्रविवेश २१०
 १४० २५ विलापपूर्वकं सात्यकियुद्धशु-
 षोर्धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्योत्त-
 रम् । सैन्यमध्यं प्रविशन्ननिवार्यः
 सात्यकिरागतेनालम्बुषेण युद्धं
 कुर्वन्तं जघान । दुःशासनमग्रतः
 कृत्वा आगतान्दुर्योधनभ्रातृन्नि-
 वार्य गच्छन्तं सात्यकिं दृष्ट्वाऽ-
 र्जुनो जहर्ष ... २११
 १४१ ३७ दुःशासनरथं प्रति गच्छन्सात्य-
 किस्त्रिगर्तराजप्रभृतिभिर्निवारि-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 तस्ताञ्जित्वा भारती सेनां प्रवि-
 वेश । युद्धविशारदः सात्यकिः
 शूरसेनसेनां जित्वा कलिङ्ग-
 सैन्यं जिगाय । सात्यकिं दृष्ट्वा तं
 प्रशंसन्तं श्रीकृष्णं प्रति तत्कृत-
 युधिष्ठिरत्यागेन दुःखितस्यार्जुन-
 स्योक्तिः ... २१२
 १४२ ७२ आगच्छन्तं सात्यकिं प्रति
 भूरिश्रवस्यागते उभयोरुत्तरप्र-
 त्युत्तरपूर्वकं युद्धं कर्तुं प्रवृत्तयो-
 स्तत्सर्वं सैनिका ददृशुः। परस्परं
 हयनाशनेन विरथावुभावसियुद्धं
 कुर्वन्तौ परस्परमस्त्रिचर्मणी छि-
 त्त्वा बाहुयुद्धं चक्रुः । कृष्णार्जु-
 नयोः पश्यतोर्भूरिश्रवसा सात्य-
 कावास्फाल्य भूमौ पातिते एनं
 रक्षेत्युवाचार्जुनं कृष्णः । उरसि
 पादप्रहारं कृत्वा केशान् धृत्वा
 शिरश्छेतुं प्रवृत्तस्य भूरिश्रवसः
 सासिं बाहुं श्रीकृष्णवाक्यादर्जुन
 श्चिच्छेद ... २१५
 १४३ ७२ भूरिश्रवा अर्जुनं निन्दन्तस्य
 प्रत्युत्तरं श्रुत्वा प्रायोपवेशनं च-
 कार । निन्दां कुर्वतः कौरवा-
 न्प्रत्याक्षेपवाक्यं वदन्नर्जुनो भू-
 रिश्रवस उत्तमलोकप्राप्तिमाशा-
 स्ते स्म श्रीकृष्णश्च स्वसारूप्य-
 प्राप्तिमनुजज्ञे । उत्थितः सात्यकिः
 कृष्णादिमिर्वार्यमाणोऽपि भूरि-
 श्रवसः शिरश्छिच्छेद । देवेषु
 भूरिश्रवसं स्तुवन्सु सात्यकिं
 निन्दन्तः कौरवाः सात्यकि-
 वाक्यं श्रुत्वा निरुत्तरबभूवुः २१७
 १४४ २९ द्रोणादिभिरनिगृहीतः सात्य-
 किर्भूरिश्रवसा कथं निगृहीत
 इति धृतराष्ट्रप्रश्ने सात्यकिर्भूरि-
 श्रवसोरुत्पत्तिं कथयन्सञ्जयः
 शिनिपर्यन्तं चन्द्रवंशपरंपराम-
 ह । देवक्यर्थं स्वयंवरे वसुदेवार्थं
 शिनिना देवक्यां हतायां तदस

अ० श्लोका	विषय	पृष्ठम्
	हमानो युद्धयमानः सोमदत्तस्तेन पराभूतो महादेवं प्रसाद्य तस्माच्छिनिपुत्रहन्तारं भूरिश्रवसं पुनमवाप । भूरिश्रवसोर्जन्म कथयित्वा सात्यकेरजेयत्वं कथयन् वृष्णीन् प्रशशंस सञ्जयः २१८	
१४५ ९८	पुनर्युद्धवृत्तान्तं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । अश्वप्रेषणार्थं श्रीकृष्णं प्रेरयत्यर्जुने तन्निवारणार्थं दुर्योधनादय आजग्मुः । जयद्रथयधोघतमर्जुनं दृष्ट्वा सैन्यधरक्षणार्थं घदन्त दुर्गोधनमाभ्यासयति स्म कर्णः । कौरवसैन्यं निप्रवृत्तं दुर्योधनादिभिर्धारितोऽभ्यर्चयामप्रभृतिभिर्युद्धं कुर्वन्कर्णं विरथं चकार, स च द्रौणि रथमारुरोह । पुन कर्णादिभिरर्जुनस्य संकुल युद्धम् २२१	
१४६ १४४	गाण्डीवशब्दं श्रुत्वा क्षुब्धे कौरवसैन्येऽर्जुनं पेन्द्राग्रेण कौरवसैन्यं नाशयद्गोणितनर्दां प्राघर्तयत् । अर्जुनः कौरवमहारथानतिक्रम्य द्रौण्यादीन्प्रति बाणान्वर्षयन् जयद्रथेन युद्धयमानस्तत्सारथिं नाशयामास । सूर्याच्छादनार्थं तमं सृष्ट्वा 'पदय सिन्धुपतिं वीरम्' इत्याद्युक्तवति श्रीकृष्णेऽऽर्जुनः कृपादीन्प्रति बाणवर्षं कृत्वा त्रयद्रथमधावत् । अर्जुनमुक्तशरजालेन जयद्रथरक्षिषु पलायमानेषु पुनरर्जुनः कृपादीन् त्याकुलीकृत्य जयद्रथं हन्तुमख जग्राह । श्रीकृष्णकथितं जयद्रथवृत्तान्तं श्रुत्वाऽर्जुनो बाणेन जयद्रथशिखिच्छित्त्वा वाणैरूर्ध्वमुत्क्षिपन्तत्पितृरुत्सङ्गे तत्पातयामास । उत्सङ्गादधः पतिते शिरसि तत्पितुः शिरोऽपि शतधा विभेदः । तदर्जुनस्य कर्म	

अ० श्लोका	विषयः	पृष्ठम्
	दृष्ट्वा सैन्येषु विस्मितेषु कृष्णस्तत्तमः सञ्जहार । जयद्रथनाशं दृष्ट्वा दुर्योधनादिषु दुःखितेषु वासुदेवादीनां शंखशब्दं श्रुत्वा युधिष्ठिरो जहर्ष, सोमकाश्च द्रोणेन सह युयुधिरे २२५	
१४७ ९२	जयद्रथे हते मामकाः किमकुर्वन्तेति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । जयद्रथे हते कृपद्रौणिभ्यामर्जुनस्य युद्धे प्रसक्ते बाणप्रहारेण मूर्छितं कृपं दृष्ट्वा विलपन्तमर्जुनं प्रति कर्ण आद्रवत् । कर्णं प्रति पाञ्चाल्याभ्या सह सात्यकावागतेऽर्जुनकृष्णयोरुक्तिप्रत्युक्ती । सात्यकिकर्णयोर्युद्धं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने तदुत्तरं वदन्सञ्जयः श्रीकृष्णार्जुनौ प्रशशंस । विरथ सात्यकिदर्शनानन्तरं श्रीकृष्णेन शंखे वादिते तद्धर्नि श्रुत्वा दारुकेणानीतं रथमारुह्य सात्यकिः कर्णं प्रति जगाम । कर्णसात्यक्योस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते सात्यकिना विरथीकृतं कर्णं दृष्ट्वा वृषसेनादय आयुर्विह्वलः कर्णश्च दुर्योधनरथमारुरोह । सात्यकिद्रौणिप्रभृतीन्विजित्य दारुकम्रात्रा आनीतमन्यं रथमारुह्य कौरवसैन्यं प्रत्युपाद्रवत् । कर्णोऽपि रथान्तरमारुह्य रिपुसैन्यं प्रत्यधावत् २२८	
१४८ ४८	भीम किमकार्षीदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने भीमयुद्धवृत्तान्तं सञ्जयः कथयति स्म । भीमेन निवेदितं कर्णवाग्वाणप्रहारादि श्रुत्वाऽर्जुनेन कर्णसमीपे तत्सुतवधे प्रतिज्ञाते रथिनस्तुमुल शब्दं चक्रुः । अस्तंगते सूर्येऽर्जुनं प्रशंसन्तेन च स्तुतं श्रीकृष्णस्तस्मै तद्धतसैन्यानि युद्धभूमिं च प्रदर्श्य शङ्खवाद्यित्वा युधिष्ठिरमागत्य जयद्रथवधं कथयति स्म २३०	

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- १४९ ६२ पादवन्दनपूर्वकं 'दिष्ट्या वर्धसि
राजेन्द्र' इत्याद्युक्तवति श्रीकृष्णे
युधिष्ठिरोऽरथादवप्लुत्योभावा-
लिङ्ग्य 'प्रियमेतदुपश्रुत्य' इत्या-
द्युक्त्वा श्रीकृष्णं तुष्टाव । तौ च
तं तुष्टवतुः । अभिवन्दनं कुर्वन्तौ
सात्यकिभीमौ प्रति 'दिष्ट्या
पश्यामि वाम्' इत्याद्युवाच
युधिष्ठिरः ... २३३
- १५० ३६ सैन्यवे निहते शोचन्दुर्योधनो
मनसाऽर्जुनं प्रशस्य कौरवान्प्रति
विलापवाक्यमुक्त्वा द्रोणं प्रत्य-
प्युवाच ... २३४
- १५१ ४१ दुर्योधनेनोक्तो द्रोणः किमब्रवी-
दिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जय उत्तरं
जगाद । दुर्योधनोक्तं श्रुत्वा दुः-
खितो द्रोणो द्यूताद्यनुवादपूर्वकं
तं प्रत्याक्षेपवाक्यान्त्युक्त्वा 'ना-
हत्वा सर्वपञ्चालान् कवचस्य
विमोक्षणम्' इत्यादि प्रतिजज्ञे ।
अश्वत्थामानं प्रति वक्तव्यं संदेशं
दुर्योधनं प्रत्युक्त्वा पाण्डवसृञ्ज-
याञ्जगाम द्रोणः ... २३६
- १५२ ३६ पुनर्युद्धोद्योगं कुर्वन्दुर्योधनः कर्णं
प्रति द्रोणनिन्दारूपं वाक्यमब्र-
वीत् । परं कर्णो द्रोणस्य निर्दो-
षत्वं कथयित्वा येनास्मत्पौरुषं
नाशितं तद्वैवस्य कर्मेत्याद्युवा-
च । ततस्तावकानां परेषां च
पुनर्युद्धारंभ इति सञ्जयः प्राह अत्र
चतुर्दशदिवसयुद्धं समाप्तम् ।
अतः परं रात्रियुद्धम् ... २३७

(६) घटोत्कचवधपर्व २३७-२९६

रात्रियुद्धम्

- १५३ ४४ पञ्चालैः कौरवाणां युद्धे प्रसक्ते
जयद्रथवधसंतप्तो दुर्योधनः पा-
ण्डवसैन्यमवजगाहे । भीमादी-
न्प्रति बाणान्वर्षन्दुर्योधनो युधि-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- १४९ ६२ धिरेण युयुधे । युधिष्ठिरवाणेन
दुर्योधनस्य मूर्छा । अथ द्रोण-
साहाय्येन प्रमुदिते दुर्योधने पुन-
श्चासीत्संग्रामः इत्याद्युवाच स-
ञ्जयः ... ३९२
- १५४ ४१ कुपित आचार्यो यदा पाण्डून्
प्राविशत्तदा पाण्डवास्तं कथं
पर्यवारयन् ? इत्यादिप्रश्ने सञ्ज-
यस्योत्तरम् । सायाहे द्रोणं प्रत्य-
र्जुनादिषु गतेषु रात्रावुभयोस्तु-
मुले युद्धे प्रवृत्ते द्रोणः पाण्डव-
सैन्यं विमुखं चकार ... २४०
- १५५ ४६ तस्मिन्प्राविष्टे दुर्धर्षे इत्यादिके
धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् ।
द्रोणं प्रति पाण्डवेषु गतेषु स केक-
यादीन्हत्वा सैन्यानि नाशयञ्शि-
विराजं जघान । युद्धश्चमानो
भीमो मुष्टिना कलिङ्गसुतान्हत्वा
कौरवसैन्यं नाशयन्पुद्गार्थमा-
गतौ दुर्मुखदुष्कर्णौ दुर्योधन-
भ्रातरौ जघान ... २४२
- १५६ १९० पुत्रशोकसंतप्ते क्रुद्धे सोमदत्ते
सात्यकिं प्रत्यागत्याधिक्षेपवा-
क्यमुक्त्वा तद्वधार्थं शपथं चकार ।
सोमदत्तसाहाय्यार्थं दुर्योधना-
दिष्वागतेषु सात्यकिसाहाय्या-
र्थं ससैन्ये धृष्टद्युम्ने चागते उभ-
योस्तुमुलं युद्धम् । सात्यकिबाण-
प्रहारेण सोमदत्ते मोहिते तत्सार-
थिनापवाहिते सात्यकिं प्रत्याया-
न्तं द्रोणं युधिष्ठिरादय आजग्मुः ।
द्रोणे बाणान्वर्षति विद्रुतं सैन्यं
दृष्ट्वाऽर्जुने आगते पाण्डवैः सार्धं
तुमुले युद्धे प्रवृत्ते पञ्चालादय आ-
जग्मुः । सात्यकिं प्रत्यायान्तम-
श्वत्थामानं प्रत्यागतस्य घटोत्क-
चस्य युद्धं दृष्ट्वा सकर्णाः कौरवाः
प्रदुद्भुवुः । द्रौणिघटोत्कचयोर्युद्धे
प्रसक्ते युद्धयमानं घटोत्कचपुत्रं
द्रौणिर्जघान । पुत्रवधं दृष्ट्वा आग

अ० श्लोका विषय. पृष्ठम्
 तस्य शोकसन्तप्तस्य घटोत्कच-
 स्याभ्यव्याम्ना सहोक्तिप्रत्युक्ती ।
 द्रौणि प्रति सक्रोधवाक्यमुक्त्वा
 तेन सह युद्धयमानस्य मायावि-
 नो घटोत्कचस्य युद्धं दृष्ट्वा दुर्यो-
 धनो निपसाद । अभ्यव्याम्ना
 समाभ्यासितस्य दुर्योधनस्य प्रेर-
 णया शकुनिः ससैन्यः पाण्डवा-
 ज्ञगाम । द्रौणिघटोत्कचयोस्तु-
 मुले युद्धे प्रवृत्ते । घटोत्कचप्रेरिते
 राक्षसैः सह युद्धं कुर्वन्नीणिरद्भुतं
 पराक्रमं प्रकटयति स्म । द्रौणि
 प्रति घटोत्कचं प्रेरिता अशनि-
 द्रौणिनोत्प्लुत्य गृहीत्वा प्रक्षिप्ता,
 सैव घटोत्कचस्य नाशयामास ।
 विरथे घटोत्कचे धृष्टद्युम्नस्यमा-
 रुढे उभयोर्बाणान्ध्रपंतोद्रौणी
 राक्षसादीन् पातयन् युद्धभूमिं
 शोभयित्वा शोणितनदीं प्रावर्त-
 यत् । भीमादीन्प्रति बाणान् धर्प-
 न्भव्यामा कुपदपुत्रान् सुरथादी-
 ष्श्रुताह्वयादीनन्यांश्च जघान ।
 अभ्यव्याम्ना घटोत्कचे पराजिते
 धृष्टद्युम्नादिषु च विमुखेषु सिद्धा-
 दयोऽभ्यव्यामानं प्रशशंसुः...२४७
 १५७ ४९ कुपदपुत्रादीनां नाशं दृष्ट्वा युधि-
 छिरादिषु संकुलं युद्धं कुर्वन्सु
 सात्यक्यादीनां बाणैः सोमदत्तो
 मोहितोऽभूत् । सोमदत्त मोहितं
 दृष्ट्वाऽऽगतेन बाल्हीकेन सह युद्धं
 कुर्वन्भीमस्तं जघान । नागदत्त-
 प्रभृतिभिर्दशभिर्दुर्योधनम्रातृभि-
 र्युध्यमानो भीमस्ताजघान । सै-
 न्यानि नाशयतो युधिष्ठिरस्य
 द्रोणेन सह युद्धे प्रवृत्ते सैनिका-
 स्तत्प्रशशंसुः । युधिष्ठिर विमुख्य
 पञ्चालान् गच्छन्तं द्रोणं प्रत्याग-
 तयोर्भीमार्जुनयोर्बाणैर्वर्षयिता कौ-
 रवसेना व्यशयित ... २४९

अ० श्लोका विषय पृष्ठम्
 १५८ ७० दुर्योधनेन युद्धकरणार्थं प्रार्थितः
 कर्णस्तमाभ्यासयति स्म । कर्ण-
 वाक्यं श्रुत्वा तस्मिन्मर्त्सनां कुर्व-
 न्तं कृपं प्रति कर्णः स्वप्रागल्भ्यं
 प्रकाशयन्नुवाच । पुनः स्वाक्षेप-
 पूर्वकं पाण्डवान्प्रशंसन्तं कृपं कौ-
 रवप्रशंसापूर्वकमधिक्षेप कर्णः
 ... २५१
 १५९ १०० कृपाधिक्षेपेण क्रुद्ध कर्णाधिक्षेपे
 कुर्वन्तमभ्यव्यामानं दुर्योधनो नि-
 वारयति स्म । कर्णाभ्यव्याम्नो-
 रुक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं दुर्योधनेन
 प्रार्थितोऽभ्यव्यामा प्रससाद । यु-
 द्धार्यमागतस्य कर्णस्य पाण्डवैः
 सह युद्धयमानस्य पराक्रमं दृष्ट्वा
 तृप्तो दुर्योधनोऽभ्यव्यामानं प्रति
 कर्णं प्रशंसन्नुवाच । कर्णरक्षणार्थं
 मभ्यव्यामप्रभृतिष्वागतेषु सन्सु
 पञ्चालैः सहार्जुने आगत उभयो-
 र्मुले युद्धम् । अर्जुनेन धनुरावि-
 छित्त्वा विरथीकृते कर्णे कृपरथ-
 मारुढे सैन्ये च पलायमाने तदा
 भ्यासनं कृत्वाऽऽत्मश्लाघापूर्वकं
 युद्धार्थं गच्छन्तं दुर्योधनं कृपप्रे-
 रितोऽभ्यव्यामा निवारयति स्म ।
 दुर्योधनोऽभ्यव्यामानं प्रति सखे-
 दवाक्यमुक्त्वा पाण्डवसेनाना-
 शार्थं प्रेरयन्तं प्रशशंस ... २५४
 १६० ६० पाण्डवसेनां नाशयितुं यत्नं
 कुर्वतोऽभ्यव्याम्नो दुर्योधनमधि-
 क्षिप्य केकयपञ्चालादिभिः सह
 युद्धकरणं प्रतिज्ञातवतस्तैः सह
 तुमुलं युद्धम् । द्रवतः पञ्चाला-
 दीन्दृष्ट्वा आगतस्य धृष्टद्युम्नस्या
 भ्यव्याम्ना सह सक्रोधोक्तिप्रत्यु-
 क्त्यनन्तरं तुमुलं युद्धम् । उभयो-
 युद्धदर्शने हृष्टौ सैन्येभ्यः भ्यव्यामा
 धृष्टद्युम्नस्य ध्वजादिकं छित्त्वा
 ननाद ... २५६
 १६१ १९ अभ्यव्यामानं प्रत्यागतानां

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 युधिष्ठिरादीनां दुर्योधनादिभिः
 सह युद्धे प्रवृत्ते भीमार्जुनाभ्याम-
 स्वष्ठादिषु हतेषु द्रोणे च पञ्चा-
 लान् प्रति भीमार्जुनभयेन कौरव-
 सैन्यं पलायति स्म ... २५७
 १६२ ५५ सोमदत्तेन सह तुमुलं युद्ध्यमानः
 सात्यकिर्वाणेन तं जघान, तं
 दृष्ट्वा कौरवयोधा आजग्मुः ।
 द्रोणयुधिष्ठिरयोस्तुमुले युद्धे प्र-
 सक्ते युधिष्ठिरः श्रीकृष्णवाक्या-
 त्स्थानान्तरं जगाम ... २५९
 १६३ ३८ रात्रियुद्धवृत्तान्तं कथयन्तं सञ्जयं
 प्रति 'कथं प्रकाशस्तेषां वा' इत्या-
 दिके धृतराष्ट्रप्रश्ने स कौरवव्यूह-
 रचनाकथनपूर्वकं दीपादीनां व्य-
 वस्थामाह ... २६१
 १६४ ३६ सर्वत्र दीपप्रकाशे सति परस्पर-
 वधेच्छया आगतेषु योधेषु दीपा-
 दिभिः शोभितायां युद्धभूमा-
 वर्जुनः कौरवसैन्यं व्यधमत् ।
 'तस्मिन्प्रविष्टे' इत्यादिके धृत-
 राष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । दुर्यो-
 धनेन द्रोणरक्षणार्थं भ्रातृप्रभृतिषु
 प्रेरितेषूभयोस्तुमुलं युद्धम्... २६२
 १६५ ४१ द्रोणसर्मापगमनार्थं युधिष्ठिरेण
 सैन्ये प्रेरिते योद्धृणां परस्परं द्वन्द्व-
 शो युद्धे प्रवृत्ते कृतवर्मशरैः पीडि-
 तस्य युधिष्ठिरस्य रणादपया-
 नम् ... २६४
 १६६ ६७ भूरिसात्यक्योस्तुमुलं युद्ध्यमा-
 नयोः सात्यकिः शक्त्या भूरिं
 जघान, तं हतं दृष्ट्वा आगच्छतोऽ-
 श्वत्थाम्नो घटोत्कचेन युद्धे प्रसक्ते
 तच्छराहतोऽश्वत्थामा मुमोह ।
 पुनर्लब्धसंज्ञस्य द्रौणेः शराघातेन
 विमूढे घटोत्कचे सारथिनाऽप-
 वाहिते भीमदुर्योधनयोस्तुमुले
 युद्धे प्रसक्ते भीमगदया चूर्णित-
 रथो दुर्योधनो नन्दकरथमारु-
 रोह । २६६

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १६७ ५० सहदेवकर्णयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते
 कर्णेन पराजितस्तद्वाक्शल्यपीडि-
 तः सहदेवो जनमेजयस्यमारुरोह ।
 विराट्शल्ययोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते
 शल्येन विरथीकृतं दृष्ट्वा आगतं
 शतानीकं नदभ्रातरं शल्यो जघा-
 न । शतानीकरथमारुह्य युद्ध्य-
 माने विराटे शल्यवाणपीडिते
 युद्धादपयाते कृष्णार्जुनौ शल्य-
 सर्मापमाजग्मतुः । अलम्बुपार्जुन-
 योर्युद्धे प्रसक्तेऽर्जुनोऽलम्बुपं वि-
 जित्य द्रोणान्तिकं जगाम... २६८
 १६८ ४७ शतानीकश्चित्रसेनयोर्युद्धे प्रवृत्ते
 विरथश्चित्रसेनो हार्दिक्यस्य-
 मारुरोह । द्रुपदवृषसेनयोर्युद्धे
 प्रवृत्ते वृषसेनवाणप्रहारेण मो-
 हिते द्रुपदे तत्सारथिनाऽपवा-
 हिते पाण्डवसैन्यं निजित्य वृष-
 सेनो युधिष्ठिरं जगाम । प्रति-
 विन्ध्यदुःशासनयोर्युद्ध्यमानयो-
 र्दुःशासनेन विरथीकृतं प्रतिवि-
 न्ध्यं दृष्ट्वा तज्जातर आजग्मुः २६९
 १६९ ५० नकुलसौवलयोर्युद्ध्यमानयोर्न-
 कुलवाणपीडिते सौवलेऽपयाते
 नकुलो द्रोणसर्मापमाजगाम ।
 शिखण्डिकृपयोस्तद्रक्षणार्थमाग-
 तयोरुभयसैन्ययोश्च तुमुलं यु-
 द्धम् ... २७१
 १७० ७० धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धे प्रवृत्ते द्रो-
 णरक्षणार्थमागतैः कर्णादिभि-
 र्धृष्टद्युम्नस्य युद्धम् । द्रुमसेनेन
 युद्ध्यमानो धृष्टद्युम्नस्तं हत्वा क-
 र्णादिभिर्युधैः, तदा तं प्रति सा-
 त्यकिराजगाम । सात्यकिना सह
 तुमुलं युद्धं कुर्वतो गाण्डीवध्वनिं
 श्रुतवतः कर्णस्य वाक्यादुर्योधनेन
 प्रेरितः शकुनिः ससैन्योऽर्जुनं
 प्रति जगाम । शकुनौ प्रयाते कर्णा-
 दयो वाणान्वर्षन्तः सात्यकि-
 मावबुः ... २७३

अ० श्लोका	विषय	पृष्ठम्	अ० श्लोका	विषय	पृष्ठम्
१७१ ५४	कर्णादिभिर्युद्धयमानः सात्यकि- र्यावत्कीरघवलं नाशयति ताव- दागतो दुर्योधनो युद्धं कुर्वन्तेन विरधीकृतः कृतघर्मरथमारुहो । शकुनिघनञ्जयोर्युद्धयमानयोः स- वाणच्छिन्नसैन्यमुज्जादिभिर्मूर्मि- माच्छादयता घनञ्जयेन वि- रधीकृते शकुनावुल्लकरथमारुहे सैन्यं सर्वा दिशः प्रदुद्राव । धृष्ट- द्युम्नद्रोणयोर्युद्धे प्रवृत्ते धृष्टद्यु- म्ना द्रोणं निवार्य तत्सेनां व्यध- मत्, तदा पाण्डवसैन्यानि शङ्का- न्दधुः २७५		१७४ ४५	कर्णसमीपे राक्षसं दृष्ट्वा दुर्यो- धनो यावद्दुःशासनं प्रेरयति ता- वत्पाण्डवान्हनन्तुं प्रार्थयमानो जा- टामुरिरलम्बुपो दुर्योधनवाक्या- द्वटोत्कचं जगाम । कर्णालम्बुपा- भ्यां युद्धं कुर्वन्घटोत्कचोऽलम्बुपे हत्वा दुर्योधनं प्रति 'एष ते नि- हतो बन्धुः' इत्याद्युक्त्वा कर्णं जगाम २८५	
१७२ ४१	स्ववलं विद्रुतं दृष्ट्वा कुन्तेन दुर्यो- धनेन प्रेरितो द्रोणकर्णौ पाण्ड- वान्प्रत्याजग्मतुः, द्रोणादिषु सा- त्यकिं प्रति वाणान्वर्षत्सु द्रोणं प्रत्यागतेषु पञ्चालादिषु तेन भ- ग्नेषु दीनमनाः श्रीकृष्णोऽर्जुनं प्रति वदति स्म । पलायमानां स्वसेनां यावत्कृष्णार्जुनावाभ्या- सयत्तस्तावदागच्छन्त भीमं दृष्ट्वा उभावापि द्रोणकर्णौ न जग्मतु- स्तदाऽऽश्वस्ता युधिष्ठिरादयोऽप्या जग्मुः । ततः पुनरुभयोः सेनयोः संकुलं युद्धम् २७६		१७५ ११४	कर्णघटोत्कचयोर्युद्धं शुश्रूषोर्धु- तराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयो घटोत्कच- रूपादि वर्णयन् कर्णं प्रति तस्य गमनमाह । आगतेन घटोत्कचेन सह तुमुलं युद्धं कुर्वन्कर्णस्तस्य प्रगल्भवाक्यानि श्रुत्वा पुनर्यु- द्धयमानस्तत्सेनां नाशयन् दुर्नि- रीक्ष्यः शुश्रूमे । मायानिमित्तं रथमारुह्यागते घटोत्कचे नाना- रूपाणि धृत्वा तुमुलं युद्धं कुर्वति कर्णः स्वास्त्रेण तस्य मायां नाश- यति स्म, स च पुनरन्तर्दधे २८३	
१७३ ६८	धृष्टद्युम्नकर्णयोस्तुमुले युद्धे प्र- वृत्ते कर्णेन पराजितं धृष्टद्युम्नं दृष्ट्वा आगताः पञ्चालादयो द्रोणकर्णा- भ्यां पीडिताः प्रदुद्रुवुः । स्वसैन्यं विद्रुतं दृष्टवतो युधिष्ठिरस्य 'पश्य कर्णं महेष्वासम्' इत्यादि वाक्यं श्रुत्वाऽर्जुनः श्रीकृष्णं प्रति 'भीतः कुन्तीसुतो राजा' इत्याद्युवाच । कर्णं प्रति घटो- त्कचप्रपणार्थं श्रीकृष्णेन प्रेरितोऽ- र्जुनस्तमाजुहाव । कर्णं प्रति ग- मनार्थं कृष्णार्जुनाभ्यां प्रेरितो घटोत्कच उभावाभ्यास्य कर्णं प्रति जगाम २७८		१७६ २२	पतदन्तरे अलायुध आगत्य 'वि- दितं ते महाराज' इत्याद्युक्त्वा दुर्योधनेनानुमोदितो भीमेन सह युद्धार्थं गच्छति स्म, तदा घटो- त्कचसदृशः स बभौ ... २८४	
			१७७ ४७	राक्षसं दृष्ट्वा दृष्टेषु कौरवेषु कर्णघटोत्कचयोर्युद्धयमानयोरार्तं कर्णं दृष्ट्वा दुर्योधनेन प्रेरितोऽ- लायुधो घटोत्कचं जगाम । अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते घटोत्कचसाहाय्यार्थमा- गतस्य भीमस्यालायुधेन सह तुमुलं युद्धम् । उभयोर्वीरं युद्धं दृष्टवता श्रीकृष्णेन प्रेरितोऽर्जुनो यथायथं सैनिकान्योजयति स्म पुनरलायुधभीमी तुमुलं युयुधाते २८५	
			१७८ ४०	अलायुधप्रस्तं भीमं दृष्टवता श्री- कृष्णेन प्रेरितो घटोत्कचोऽला-	

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 युधेन युयुधे । अलायुधसैन्येन
 सह सात्यक्यादिषु युद्ध्यमानेषु
 तेन सह तुमुलं युद्धं कुर्वन्वटो-
 त्कचोऽलायुधं हत्वा तच्छिरो दु-
 र्योधनसमीपे चिक्षेप । अलायुधं
 हतं दृष्ट्वा पञ्चालादिषु सिंहवज्र-
 दत्सु दुर्योधन उद्विग्विजे ... २८७
 १७९ ६४ पञ्चालादिभिर्युद्धं कुर्वता कर्णेन
 स्ववलं भग्नं दृष्ट्वा आगतो 'घटो-
 त्कचस्तेन सह तुमुलं युद्धं कृत्वाऽ-
 न्तर्दधे । ततो मदीयैः किं कृत-
 मिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयो 'घटो-
 त्कचनाशार्थं कौरवा मन्त्रया-
 मासुः' इत्याह । घटोत्कचस्य
 मायायुद्धं दृष्ट्वा दुर्योधनादिषु
 भीतेषु सैन्ये च भग्नं सत्यपि
 कर्णो धैर्येणामोहितस्तस्यौ 'घटो-
 त्कचं हन्तुं शक्तिं प्रेरय' इत्यादि-
 निर्वन्धपूर्वकं कौरवैः प्रेरितः
 कर्णस्तं प्रतिन्द्रदत्तां शक्तिं चि-
 क्षेप । शक्त्या हतो घटोत्कचः
 पतन्स्वदेहेन कौरवाणामेकाम-
 क्षौहिणीं सेनां नाशयति स्म ।
 ... २९०

१८० ३३ घटोत्कचे हते पाण्डवेषु शोचत्सु
 हृष्टं श्रीकृष्णमालोक्यार्जुनस्तं
 प्रति 'अतिहर्षोऽयमस्थाने तवा-
 य मधुसूदन' इत्याद्युवाच । श्री-
 कृष्णो हर्षकारणं कथयञ्शक्ति-
 सहितस्यः कर्णस्याजेयत्वं तत्परा-
 क्रमं च कथयित्वा तद्वधोपाया-
 दिकमाचख्यौ ... २९१

१८१ ३३ जरासन्धादयः कथं हता इत्या-
 द्यर्जुनप्रश्ने श्रीकृष्णो 'युष्माकं
 जयोपकाराय' इत्याद्युक्त्वा
 जरासन्धादिपराक्रममाख्यात-
 वान् ... २९२

१८२ ४७ 'कर्णोऽर्जुनं परित्यज्य घटोत्कचे

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कथं शक्तिं मुमोच' इति धृतरा-
 ष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । प्रतिदिनं
 रात्रावस्माभिरर्जुने शक्तिप्रक्षे-
 पार्थं प्रेरितः कर्णस्तत्क्षेपं
 निश्चित्य प्रातर्युद्धार्थं गतः
 संस्तद्विस्मरणमवाप । 'साति
 प्रत्यये कर्णेनार्जुनं प्रति शक्तिः
 कथं न मुक्ता' इति सात्यकिना
 पृष्टः श्रीकृष्णो दुःशासनादिभिः
 प्रेरितोऽपि कर्णो मया मोहित-
 त्वात्तन्निक्षेप इत्याद्याह ... २९४
 १८३ ६७ 'कृष्णेऽर्जुने वा शक्तिः कथं न
 त्यक्ता' इति पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सञ्जयः शक्तित्यागविषये सर्वेषां
 विस्मृतिरित्याद्याह । अनुत्तमस्य
 धृतराष्ट्रस्य युद्धशुश्रूषया पुनः प्रश्ने
 सञ्जयस्योत्तरकथनम् । कर्णपरा-
 क्रमभयात्कौरवसैन्यनिवारणार्थं
 भीममादिद्वयं दुःखितं युधिष्ठिरं
 श्रीकृष्ण आश्वासयामास । कृष्णे-
 नाश्वासितोऽपि घटोत्कचवधे-
 नाभिमन्युवधस्मरणेन चानुत्प-
 मानो युधिष्ठिरो द्रोणकर्णयोर्वध-
 विषये तं प्रत्युक्त्वा कर्णं हन्तुं
 स्वयं निर्जगाम । कर्णेन सह योद्धुं
 गच्छन्तं युधिष्ठिरं दृष्ट्वा श्रीकृष्णेन
 प्रेरितेऽर्जुने तमनुधावात व्यास
 आगत्य युधिष्ठिरमाश्वासयति
 स्म ... २९६

(७) द्रोणवधपर्व २९६-३१४

१८४ ५६ व्यासोपदेशात्कर्णवधानिवृत्त-
 स्य द्रोणवधार्थं धृष्टद्युम्नमादिश-
 तो युधिष्ठिरस्य प्रेरणया द्रोणव-
 धार्थं निर्गतैषु पाण्डवसैन्येषूभय-
 सेनयोस्तुमुलं युद्धम् । रात्रियुद्धेन
 श्रान्ता निद्राव्याकुलाः सैनिका
 अर्जुनेन दत्तानुज्ञाः शयनं कुर्व-
 न्तस्तमाशिषाऽभ्यनन्दन् । सर्वे-
 षां निद्रास्थानवर्णनपूर्वकं चन्द्रो-
 दयं वर्णयति स्म सञ्जयः ... २९८

अ० श्लोकाः विषय पृष्ठम्
 १८५ ३७ अधिक्षिपन्तं दुर्योधनं प्रति क्रुद्धो
 द्रोणोऽर्जुनं प्रशंसन्नुवाच । अर्जुन-
 प्रशंसया क्रुद्धं धिक्कथनवाक्यानि
 वदन्तं दुर्योधनं प्रत्युपहासपूर्वकं
 भर्त्सनरूपं द्रोणवाक्यम् ... २९९
 १८६ ६१ रात्रिदिशिपेऽरुणोदयसमये स-
 र्वेषां जयाघनन्तरं द्विधीभूतं सैन्य-
 मालोक्य द्रोणकर्णयोरपसद्व्य-
 करणार्थं कृष्णेन प्रेरितो भीमेन
 च तथैवानुमोदितोऽर्जुनस्तावति-
 चक्राम । दुर्योधनादिभिरर्जुनस्य
 युद्धे प्रवृत्ते द्रोणदर्शनेन प्रस्ते
 पाण्डवसैन्ये आगतयोर्विराट-
 द्रुपदयोर्द्रोणेन सह युद्धम् ।
 द्रोणं दृष्ट्वा तद्वधार्थं धृष्टद्युम्नेन
 शपथे कृते भीमेन सक्रोधमुक्तः
 स तेन सह द्रोणेन युद्धं कर्तुं
 जगाम ३०२
 पञ्चदशदिवसयुद्धम् ।
 १८७ ५५ सूर्योदये युद्धप्रवृत्तौ दुर्योधनक-
 र्णद्रोणदुःशासनदिपु चतुर्षु चतु-
 र्भिः पाण्डवैर्युद्धमानेषु नकुलदु-
 र्योधनयोर्युद्धम् ३०३
 १८८ ५४ सहदेवदुःशासनयोर्भीमकर्ण-
 योश्च युद्धम् । द्रोणार्जुनयोर्युद्ध-
 मानयोस्तद्वधार्थं देवेष्वगतपु-
 सिद्धादिपु च विस्मिन्तेषुभयोर्भी-
 मप्रति ब्रह्मास्त्रप्रक्षेपः ... ३०५
 १८९ ६६ दुःशासनधृष्टद्युम्नयोर्युद्धमान-
 योर्दुःशासनं पराजित्य द्रोणं प्रति
 गच्छन्तं धृष्टद्युम्नं प्रति युद्धार्थ-
 मागतस्य कृतवर्मणस्तेन तत्स-
 होदराम्यां च सह छलादिरहितं
 तुमुलं युद्धम् । युद्धार्थं सङ्गतयोर्दु-
 र्योधनसात्यकयोः संबद्धोः प्रिय-
 वाक्यानि वदन्तं दुर्योधनं प्रति
 'एवं वृत्तं सदा क्षात्रम्' इत्याद्यु-
 वाच सात्यकिः । दुर्योधनसा-
 त्यकयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते दुर्योध-
 नसाहाय्यार्थमागतेन कर्णेन सह

अ० श्लोकाः विषय पृष्ठम्
 भीमस्य युद्धम् । युधिष्ठिरप्रेर-
 ताः सैनिका द्रोणं प्रत्यागत्य
 युयुधिरे ३०८
 १९० ५९ पञ्चालैः सह द्रोणस्य युद्धे प्रवृत्ते
 द्रोणवाणपीडितास्तान् दृष्ट्वा श्री-
 कृष्णोऽर्जुनं प्रति 'नैव युद्धेन सं-
 ग्राम' इत्याद्युवाच । श्रीकृष्ण-
 वाक्यं श्रुत्वा भीमो, मालवेन्द्र-
 गजमश्वत्थामनामानं हत्वा द्रो-
 णस्याग्रे 'अश्वत्थामा हतः' इत्या-
 ह । भीमवाक्येन क्रुद्ध युद्धमान
 द्रोणं प्रति विश्वामित्रादय आग-
 त्य 'अर्धमतः कृतं युद्धम्' इ-
 त्याद्युचुः । ऋषिवाक्यं भीमवा-
 क्यं च श्रुत्वा सत्यवादिवावि-
 श्वासात्स्वपुत्रं हतं वाऽहन्तं वेति
 युधिष्ठिरं प्रति पप्रच्छ । श्रीकृष्ण-
 वाक्याद्भीमवाक्याच्च युधिष्ठिरे-
 णोक्तमश्वत्थामा हत इति व्यक्तं
 गज इत्यव्यक्तं च वाक्यं श्रुत्वा
 द्रोणो विपण्णोऽभूत् ... ३०९
 १९१ ५३ धिपण्णेन द्रोणेन सह धृष्टद्युम्न-
 स्य तुमुले युद्धे प्रसक्ते धृष्टद्युम्नहन-
 नार्थं द्रोणेन प्रेषितं वाणं सात्यकि-
 भिरुत्था धृष्टद्युम्नं मोचयति-
 स्म ३११
 १९२ ८४ आगतैर्दुर्योधनादिभिः सात्यक-
 युद्धे प्रसक्ते युधिष्ठिरः 'स्वसेनां
 प्रति' अभिद्रवत संयत्ताः' इत्याद्यु-
 वाच । युद्धार्थं प्रवृत्ते द्रोणे भू-
 कम्पादिपु दुर्निमित्तेषु जातेषु
 भीमप्रोत्साहितेन धृष्टद्युम्नेन सह
 युद्धमानं द्रोणं प्रति भीमो 'यदि
 नाम न युद्धेरेन्' इत्याद्युवाच ।
 भीमवाक्यं श्रुत्वा कर्णादीनाह-
 यास्त्राणि त्यक्त्वा रथोपस्थ उप-
 विश्य सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वा
 योगधारणां चकार द्रोणः । यो-
 गधारणया 'ब्रह्मलोकं' गतस्य
 द्रोणस्य धृष्टद्युम्नेन शिरसि छिन्ने

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- कौरवेषु पलायमानेषु पाण्डवेषु
च सिंहवन्नदत्सु भीमस्तं प्रश-
शंस ... ३१४
- (८) नारायणास्त्रमोक्षपर्व ३१४-३४३
- १९३ ७० द्रोणे हते पलायमानेषु शकुनि-
कर्णादिषु बलं भग्नं दृष्ट्वाऽश्वत्था-
मा तद्विषये दुर्योधनं पप्रच्छ ।
पितृवधकथनार्थं दुर्योधनेन प्रे-
रितः कृपाऽश्वत्थामानं प्रति द्रो-
णवधवृत्तान्तं कथयति स्म, स
च क्रोधोऽतच्छ्रुत्वा ... ३१६
- १९४ १५ द्रोणं प्रशंसन् धृतराष्ट्रो धृष्टद्युम्ने-
नाधर्महतं पितरं श्रुत्वाऽश्वत्थामा
किमब्रवीदिति पप्रच्छ सञ्जयं
प्रति ... ३१७
- १९५ ५० शोचन्पितृवधेनाश्वत्थामा यु-
धिष्ठिरविषये दुर्योधनसमीपे
शपथं कृत्वाऽऽत्मानं श्लाघयन् नारा-
यणास्त्रप्राप्तिवृत्तान्तं कथयित्वा
तत्प्रयुयोज ... ३१९
- १९६ ५४ अश्वत्थामा नारायणास्त्रे प्रमुक्ते
दुर्निमित्तान्यभूवन् । धृष्टद्युम्नं
रक्षितुं पाण्डवाः किं मन्त्रयामा-
सुरित्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जय-
स्योत्तरम् । कुरुसेनारवश्रवण-
भातन युधिष्ठिरेण पलायितसे-
नाप्रतिनिवर्तकप्रश्ने अर्जुनेन त-
त्कथनपूर्वकं द्रोणवधोपेक्षणादा-
त्मोपालम्भः ... ३२१
- १९७ ४४ साधिक्षेपमश्वत्थामतो युधिष्ठिरं
भीषयन्तं पार्थं प्रति भीमेन साम-
र्षमात्मबलवर्णनादिपूर्वकं खेना-
श्वत्थामादिविजयप्रतिज्ञानम् ।
धृष्टद्युम्नेनाप्यर्जुनं प्रति सक्रोधं
क्षात्रधर्मादिकथनपूर्वकं स्वकृत-
द्रोणवधस्य धार्मिकत्वकथनम्
... ३२२
- १९८ ६८ क्षत्रधर्मनिन्दापूर्वकं धृतराष्ट्रे पृ-
च्छति सञ्जय आह । धृष्टद्युम्नवा-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- क्यं श्रुत्वा सर्वेषु तूष्णीं भूतेष्व-
र्जुने च क्रुद्धे धृष्टद्युम्नं निनिन्द
सात्यकिः । सात्यकिमाक्षिप्य
कौरवनिन्दावाक्यं वदति धृष्ट-
द्युम्ने स गदामादाय तं गच्छति
स्म । श्रीकृष्णप्रेरितेन भीमेन
निवारितं सात्यकिं प्रति सह-
देवः सविनयमुवाच । सात्यकिं
क्षमापयन्तं भीमं प्रति सोपहासं
वाक्यं वदति धृष्टद्युम्ने कृष्णयुधि-
ष्ठिराद्युभावपि निवारयतुः ३२४
- १९९ ६३ सैन्यनाशपूर्वकं दुर्योधनसमीपे
पुनः प्रतिज्ञां कुर्वत्यश्वत्थामा कुरु-
पाण्डवसेनयोः समागमं कथय-
ञ्सञ्जयो नारायणास्त्रप्रभावं कथ-
यति स्म । द्रोणमारणरूपेनाश्व-
त्थामा वैरिसेनायां नारायणास्त्र-
प्रयोगः । अस्त्रतेजसा पीडयमा-
नानां कृष्णवचनाद्यानाचरोहण-
शस्त्रन्यासादिनाऽऽत्मरक्षणम् ।
भीमे एकस्मिन्नेव शस्त्रधारणपू-
र्वकं प्रतियुद्धयमाने साति तन्म-
स्तकेऽस्त्रस्य प्रज्वलनम् ... ३२६
- २०० १३२ नारायणास्त्रेणावेष्टितं दृष्ट्वा
कृष्णार्जुनाभ्यां हस्ततः शस्त्रापक-
र्षणपूर्वकं रथादपकृष्टे तस्मिन्नस्त्र-
स्य प्रशमनम् । सञ्जयेन दुर्यो-
धनाश्वत्थामोरुक्तिप्रत्युक्तिकथना-
नन्तरं 'तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते
द्रौणिः किमकरोत् ?' इति धृत-
राष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । धृष्ट-
द्युम्नाश्वत्थामोर्युद्धयमानयोर्धृष्टद्यु-
म्नं पीडितं दृष्ट्वाऽऽगतः सात्य-
किः कृपादिभिर्गुह्यं कुर्वन्नश्वत्था-
मसहितान्सर्वान्विरथांश्चकार ।
रथान्तरमारह्यागतेनाश्वत्थामा
सर्वपञ्चालवधं प्रतिज्ञाय बाणेन
विद्धः सात्यकिर्मुमोह, तं च रणा-
दपोवाह सारथिः । द्रौणिबाण-
प्रहारेण मूर्च्छितं धृष्टद्युम्नमालो-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कयागतैरर्जुनादिभिस्तस्य युद्धम् ।
 पौरवादीनां नाशं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य
 भीमस्याभ्युत्थाना युद्धं कुर्वतस्त-
 द्वाणप्रहारेण हयेषु प्रदुतेषु तद-
 पयानं दृष्ट्वा पञ्चालादयोऽपि प्रदु-
 द्बुधुः ... ३३०
 २०१ १०० नारायणास्त्रे विफलीकृते पुनर-
 भ्युत्थानाऽऽश्लेषप्रयोगः । तदपि
 पार्थेन व्यर्थीकृते दूयमानेन द्रौ-
 णिना शस्त्रन्यासपूर्वकं रणाङ्ग-
 णास्त्रिर्गमनम् । निर्गच्छता च
 तेन यदृच्छासमागतं व्यासं
 प्रति निजास्त्रैर्फल्यकारणप्रश्नः ।
 व्यासेन कृष्णार्जुनयोर्नरनाराय-
 णात्मकयनप्रसङ्गेन शतरुद्रीयक-
 थनपूर्वकं तं प्रत्युपदेशः । व्यासया-
 क्यं श्रुत्वा द्रौणिना सेनायहारे
 कृते पाण्डवा अपि स्वसैन्यान्यव-
 जङ्घुः । इति पञ्चदशदिनयुद्धम् ३३५
 २०२ १५८ द्रोणे हते मामकाः पाण्डवाश्च
 किमकुर्वन्ति धृतराष्ट्रेण पृष्टः

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 सञ्जय आह । यदृच्छागतं व्यासं
 प्रत्यर्जुनो ' युद्धे योऽयं मदश्रे-
 शूलहस्तोऽतितेजस्वी पुरुषो ग-
 च्छन्द्रीयते स कः ' इति पप्रच्छ ।
 तदुत्तरं वदन्त्यासो महादेवस्व-
 रूपं तत्पारिपदानां नामानि
 महादेवस्य स्तोत्रं च कथयित्वा
 त्रिपुरजयवृत्तान्तं कथयति स्म ।
 पार्वती स्वाङ्गे बालं धृत्वा कोऽ-
 यमिति देवान्पप्रच्छ, तदाऽसूय-
 या तं प्रति घञं प्रहरिष्यत इन्द्र-
 स्य बाहू स्तम्भयामास प्रभुः ।
 इन्द्रमोचनार्थं ब्रह्मणा स्तुतो महा-
 देवः प्रससाद । पशुपतिप्रभृतीनां
 नाम्नां निर्धेचनान्यभिधाय महा-
 द्यस्तवश्रवणादिफलं च कथ-
 यित्वा व्यासो जगाम । सञ्जय-
 कथितो द्रोणपर्वकथोपसंहार-
 स्तच्छ्रवणफलकथनं, भविष्य-
 त्पर्यसंस्मरणपूर्विका द्रोणपर्वस-
 माप्तिश्च ... ३४२

॥ समाप्तेयं द्रोणपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

॥ द्रोणपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

द्रोणपर्व-७

अभिमन्यु वधः

जयद्रथ वधः

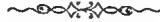

द्रोण वधः

॥ महाभारतम् ॥

द्रोणपर्व ।

—७—

द्रोणाभिषेकपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।
एतं देवमतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिगण्डिनाः
धृतराष्ट्रस्ततो राजा शोकव्याकुललोचनः ।
किमचेष्टत विप्रयं हते पितरि वीर्यवान् ॥ २

* तस्य पुत्रो हि भगवान्

भीष्मद्रोणमुपै रथैः ।

पराजित्य महेष्वासान्

पाण्डवान् राज्यमिच्छति ॥ ३

तस्मिन् हते तु भगवन् केतौ सर्वघनुष्मताम्
यदचेष्टत कौरव्यस्तन्मे हृदि तपोधन ॥ ४
धैर्यमायन उवाच ।

निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
लेभे न शान्तिं कौरव्यश्चिन्ताशोकपरायणः
तस्य चिन्तयतो दुःषमनिशां पार्थिवस्य तत्

आजगाम विशुद्धात्मा पुनर्गावल्गणिस्तदा
शिविरात् सज्जयं प्राप्तं निशि नागाह्वयं पुरम्
आम्बिकेयो महाराज धृतराष्ट्रोऽन्वपृच्छत ॥

श्रुत्वा भीष्मस्य निधनमग्रहणमना भृशम् ।
पुत्राणां जयमाकाङ्क्षन् विललापातुरो यथा ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

संशोच्य तु महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम्
किमकार्षुः परं तात कुरवः कालचोदिताः ९
तस्मिन् विनिहते शूरे दुराधर्षे महात्मनि ।

किं नु स्विक्कुरवोऽकापुनैर्मघाः शोकसागरे
तदुदीर्णं महत् सैन्यं त्रैलोक्यस्यापि सज्जय ।

भयमुत्पादयेत् तीर्थं पाण्डवानां महात्मनाम्
को हि दीर्योधने सैन्ये पुमानासीन्महारथः
यं प्राप्य समरे धीरा न घ्नस्यन्ति महामये १२

नीलकण्ठी टीका—

प्रणम्य परमात्मानं प्राचीनाचार्यवर्त्मना ।
द्रोणपर्वणि संक्षेपाद्भावदीपो वितन्यते ॥ १

पूर्वास्मिन् पर्वाणि विधेरूपप्रदर्शनं तद्विदां चार्चिषादिमा-
गांवेशं च भीष्मकालप्रतापस्य दक्षिणं । तत्रैव
निष्कलं रूपं 'तमेव शरणं गच्छ' । 'तमेव चार्यं
पुरुषं प्रपद्ये' । 'उत्तमं पुरुषस्त्वन्य' इत्यादिना उक्तम् ।
तदधिगमवतां च मोक्षं तन्मार्गापेक्षेति द्रोणनिर्वाणनिर्देश-
नेन दर्शयित्वा द्रोणपर्वं समारभते-तमप्रतिमसत्त्वौज-
इत्यादिना । तत्रारयायिका योषोत्माहार्या महतामपि

मृत्युरस्तीत्यादिना जगदमित्यन्वप्रदर्शनार्था च । तत्र सत्त्वं
धैर्यं महत्तपि दुःखकारणे वैकल्याणहृत्कम् । ओजो मानसं
बलम् । वलं शरीरदार्ढ्यम् । वीर्यमुत्साहादिहेतुः । परा-
क्रमः पराभिभवसामर्थ्यम् ॥ १ ॥ केतौ चिन्हभूते । एवं-

भूतो घनुर्धरो न भवतीत्यन्येषामभिज्ञापके ॥ ४ ॥
चिन्ता ध्येयविषये मनोवृत्तिप्रवाहः । शोक इत्यस्य पुनः
पुनर्मनसि निवेशनम् ॥ ५ ॥ दुःखं दुःखहेतुम् ॥ ६ ॥

शिविरात्तद्वतः कुक्षेत्रात् । पृच्छेद्विकर्मत्वात् पुत्राणां जयं
अन्वपृच्छतेति सम्बन्धः ॥७॥ * 'यस्य' इति पाठान्तरम्

देवव्रते तु निहते कुरूणामृषभे तदा ।
किमकार्षुर्नृपतयस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १३

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्नेकमना वचनं द्रुवतो मम ।
यत् ते पुत्रास्तदाऽकार्षुर्हते देवव्रते मृध्रे ॥ १४
निहते तु तदा भीष्मे
राजन् सत्यपराक्रमे ।
तावकाः पाण्डवेयाश्च

प्राध्यायन्त पृथक् पृथक् ॥ १५

विस्मिताश्च प्रहृष्टाश्च क्षत्रधर्मं निशम्य ते ।
स्वधर्मं *निन्दमानास्ते प्रणिपत्य महात्मने १६
शयनं कल्पयामासुर्भीष्मायामितकर्मणे ।
सोपधानं नरव्याघ्र शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १७
विधाय रक्षां भीष्माय समाभाष्य परस्परम्
अनुमान्य च गाङ्गेयं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्
क्रोधसंरक्तनयनाः समवेत्य परस्परम् ।
पुनर्युद्धाय निर्जङ्गुः क्षत्रियाः कालचोदिताः
ततस्तूर्यनिनादैश्च भेरीणां निनदेन च ।
तावकानामनीकानि परेषां च विनिर्ययुः २०

व्यावृत्तेऽर्थमिण् राजेन्द्र पतिते जाह्नवीसुते ।
अमर्षवशमापन्नाः कालोपहतचेतसः ॥ २१
अनाहत्य वचः पथ्यं गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
निर्ययुर्भरतश्रेष्ठाः शस्त्राण्यादाय सत्त्वराः ॥
मोहात् तव सपुत्रस्य वधाच्छान्तनवस्य च ।
कौरव्या मृत्युसाद्भूताः सहिताः सर्वराजभिः
अजावय इवागोपा वने श्वापदसङ्कुले ।
भृशमुद्विग्नमनसो हीना देवव्रतेन ते ॥ २४
पतिते भरतश्रेष्ठे बभूव कुरुवाहिनी ।
द्यौरिवापेतनक्षत्रा हीनं खमिव वायुना २५
विपन्नसस्येव मही वाक्त्रैवासंस्कृता तथा ।
आसुरीव यथा सेना निगृहीते नृपे वलौ २६
विधवेव वरारोहा शुष्कतोयेव निम्नगा ।
वृकैरिव वने रुद्धा पृषती हतयूथपा ॥ २७

शरभाहतसिंहेव महती गिरिकन्दरा ।
भारती भरतश्रेष्ठे पतिते जान्हवीसुते ॥ २८
विष्वक्वाताहता रुग्णा नौरिवासीन्महार्णवे
वललिभिः पाण्डवैर्वीरैर्लब्धलक्षैर्भृशार्दिता २९
सा तदासीद्भृशं सेना व्याकुलाश्वरथद्विपा ।
विपन्नभूयिष्ठेनरा कृपणा ध्वस्तमानसा ॥ ३०
तस्यां व्रस्ता नृपतयः सैनिकाश्च पृथग्विधाः
पाताल इव मज्जन्तो हीना देवव्रतेन ते ३१
कर्णं हि कुरवोऽस्मार्षुः स हि देवव्रतोपमः ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं रोचमानमिवातिथिम् ३२
बन्धुमापद्गतस्येव तमेवोपागमन्मनः ।
चुकुशुः कर्णं कर्णंति तत्र भारत पार्थिवाः ॥
राधेयं हितमस्माकं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ।
स हि नायुध्यत तदा दशाहानि महायशाः
सामात्यबन्धुः कर्णां धै तमानयत मा चिरम्
भीष्मेण हि महाबाहुः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ।
रथेषु गण्यमानेषु बलविक्रमशालिषु ।
संख्यातोऽर्थरथः कर्णां द्विगुणः सन्नरर्षभः ॥
रथातिरथसंख्यायां योऽग्रणीः शूरसंमतः ।
सासुरानपि देवेशान् रणे यो योद्धुमुत्सहेत् ॥
स तु तेनैव कोपेन राजन् गाङ्गेयमुक्तवान् ।
त्वयि जीवति कौरव्य नाहं योत्स्ये कदाचन
त्वया तु पाण्डवेथेषु निहतेषु महामृध्रे ।
दुर्योधनमनुज्ञाप्य वनं यास्यामि कौरव ३९

पाण्डवैर्वा हते भीष्मे

त्वयि स्वर्गमुपेयुषि ।

हन्तास्म्येकरथेनैव

कृत्स्नान् यान् मन्यसे रथान् ॥ ४०

एवमुक्त्वा महाबाहुर्दशाहानि महायशाः ।
नायुध्यत ततः कर्णः पुत्रस्य तव संमते ॥ ४१
भीष्मः समरविक्रान्तः पाण्डवेयस्य भारत ।
जघान समरे योधानसंख्येयपराक्रमः ॥ ४२

प्राध्यायन्त पृथक् पृथक् एके पराजयं प्राप्ताः स्म इति अन्ये
जयं प्राप्स्यन्त इति च ध्यानं कृतवन्तः ॥ १५ ॥ विस्मिता
गुस्वधेऽपि दोषाभावात् । प्रहृष्टा महाफलत्वाद्युद्धमरणस्य
॥ १६ ॥ अर्थमिण् सूर्यं व्यावृत्ते अपराह्णवलम्बिनि
॥ २१ ॥ मोहाज्याशारूपात् शान्तनवस्य वधादिति
परेषां बलवत्त्वात् । मृत्युसाद्भूता मृत्युवशाः मृत्युनहृता
इत्यपि पाठः ॥ २३ ॥ द्यौरिव निःश्रीका खमिव

शून्या ॥ २५ ॥ विपन्नसस्येव निःसारा । असंस्कृता
वायथा कर्तव्ये असमर्था आसुरीव सेना व्याकुला ।
इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ २६ ॥ विधवेव निरलंकारा
शुष्कतोयेव निरूपयोगा वृकैरिव निरुद्धा आसन्नमरणा पृषती
चित्रमृगी ॥ २७ ॥ विष्वक्वाता अनेकदिग्वाता ॥ २९ ॥
तस्यां सेनायाम् ॥ ३१ ॥ रोचमानं विद्यातपोभ्यामिति
शेषः ॥ ३२ ॥ *निन्दमानाः 'विद्यमानाः' इति पाठान्तरे ।

तस्मिंस्तु निहते शूरे सत्यसन्धे महौजसि ।
 त्वत्सुताः कर्णमस्मापुस्तर्तुकामा इव प्लवम् ॥
 तावकास्तव पुत्राश्च
 सहिताः सर्वराजभिः ।
 हा कर्ण इति चाक्रन्दन्
 कालोऽयमिति चाबुवन् ॥ ४४
 एवं ते स्म हि राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ।
 बुकुशुः सहिता योधास्तत्र तत्र महाबलाः ॥
 जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रे दुर्वारयौरुपम् ।
 अगमन्नो मनः कर्णं बन्धुमात्ययिकेपिव ४६
 स हि सक्तो रणे राज्ञ-
 स्त्रातुमस्मान् महाभयात् ।
 त्रिदशानिव गोविन्दः
 सततं सुमहाभयात् ॥ ४७
 वैशम्पायन उवाच ।
 तथा तु सज्जयं कर्णं कीर्तयन्तं पुनः पुनः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिपेकपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

सज्जय उवाच ।
 हतं भीष्ममथाधिरथिर्विदित्वा
 भिन्नां नावमिवात्यगाधे कुरुणाम् ।
 सोदर्यवद्यसनात् सूतपुत्रः
 सन्तारयिष्यंस्तव पुत्रस्य सेनाम् १
 श्रुत्वा तु कर्णः पुरुषेन्द्रमच्युतं
 निपातितं शान्तनवं महारथम् ।
 अयोपयायात् सहसाऽरिकर्पणो
 धनुर्धराणां प्रथरस्तदा नृप ॥ २
 हते तु भीष्मे रथसत्तमे परै-
 र्निमज्जतीं नावमिवार्णवे कुरून् ।

आशीविषवदुच्छ्रस्य धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 यत् तद्वैकर्तनं कर्णमगमद्वो मनस्तदा ।
 अप्यपद्यत राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ॥ ४९
 अपि तन्न मृपाकार्पात्
 कश्चित् सत्यपराक्रमः ।
 संभ्रान्तानां तदार्तानां
 व्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ॥ ५०
 अपि तत् पूरयांचके धनुर्धरवरो युधि ।
 यत्तद्विनिहते भीष्मे कौरवाणामपाकृतम् ५१
 तत् खण्डं पूरयन् कर्णः परेपामादधद्भयम् ।
 स हि वै पुरुषदयादो लोके सज्जय कथ्यते ॥
 आर्तानां वान्धवानां च कन्दतां च विशेपतः
 परित्यज्य रणे प्राणांस्तन्नाणार्थं च शर्म च ।
 कृतवान् मम पुत्राणां जयाशां सफलामपि ५३

पितेव पुत्रांस्त्वरितोऽभ्ययात् ततः
 संतारयिष्यंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ ३
 कर्ण उवाच ।
 यस्मिन् धृतिर्बुद्धिपराक्रमौजः
 सत्यं स्मृतिर्षीरगुणाश्च सर्वे ।
 अस्त्राणि दिव्यान्यथ संनतिर्ह्यः
 प्रिया च वागनसूया च भीष्मे ॥ ४
 सदा कृतज्ञे द्विजशत्रुघातके
 सनातनं चन्द्रमसीव लक्ष्म ।
 स चेत्प्रशान्तः परवीरहन्ता
 मन्ये हतानेव च सर्वधीरान् ॥ ५

आक्रन्दन्नाहतवन्तः कालोऽयं त्वत्पराक्रमस्येति शेषः ॥ ४४ ॥
 जामदग्नयेन अभ्यनुज्ञातं शिक्षितं न' अस्मत्सम्बन्धिनाम् ॥ ४६ ॥
 तनुत्यजं देहद्वयेनाप्यस्मद्वितैपिणम् । अपद्यत यूयमिति शेषः
 ॥ ४९ ॥ तत् अस्मदीयं ना चिन्तितम् ॥ ५० ॥ भीष्मे
 विनिहते सति तत् तदा यदपाकृतं न्यूनं तत्पूरयांचके अपी-
 त्यन्वयः ॥ ५१ ॥ खण्डं रिचम् ॥ ५२ ॥ कृतवाञ्छेवति
 शेषः ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

हतमिति । विदित्वा चारमुत्तात् उपयायादित्य-
 पकृत्यते ॥ १ ॥ श्रुत्वा योधमुत्तात् अच्युतं अस्त्रास्त्रिभवा-
 दिम् ॥ २ ॥ चन्द्रमसि लक्ष्मेयं यस्मिन् धृतराष्ट्रिकं सनातनं
 सार्वकालिमिति द्वयोर्वच्य ॥ ४ ॥

नेह ध्रुवं किंचन जातु विद्यते
 लोके ह्यस्मिन् कर्मणोऽनित्ययोगात्
 सूर्योदये को हि विमुक्तसंशयो
 भावं कुर्वीतार्य महाव्रते हते ॥ ६
 वसुप्रभावे वसुवीर्यसंभवे
 गते वसूनेव वसुन्धराधिपे ।
 वसूनि पुत्रांश्च वसुन्धरां तथा
 कुरुंश्च शोचध्वमिमां च वाहिनीम्
 सञ्जय उवाच ।
 महाप्रभावे वरदे निपातिते
 लोकेश्वरे शास्तरि चामितौजसि ।
 पराजितेषु भरतेषु दुर्मेनाः
 कर्णो भृशं न्यश्वसदश्रु वर्तयन् ॥ ८
 इदं च राधेयवचो निशम्य
 सुताश्च राजस्तव सैनिकाश्च ह ।
 परस्परं चुक्रुशुरार्तिजं मुहु-
 स्तदाश्रु नेत्रैर्मुमुचुश्च शब्दवत् ॥ ९
 प्रवर्तमाने तु पुनर्महाहवे
 विगाह्यमानासु चमूषु पार्थिवैः ।
 अथाब्रवीद्धर्षकरं तदा वचो
 रथर्षभान् सर्वमहारथर्षभः ॥ १०
 जगत्यनित्ये सततं प्रधावति
 प्रचिन्तयन्नस्त्रिरमद्य लक्षये ।
 भवत्सु तिष्ठत्स्वह पातितो मृधे
 गिरिप्रकाशः कुरुपुङ्गवः कथम् ॥ ११
 निपातिते शान्तनवे महारथे
 दिवाकरे भूतलमास्थिते यथा ।
 न पार्थिवाः सोढुमलं धनञ्जयं
 गिरिप्रबोढारमिवानिलं द्रुमाः ॥ १२
 हतप्रधानं त्विदमार्तरूपं
 परैर्हतोत्साहमनाथमद्य वै ।
 मया कुरुणां परिपाल्यमाहवे
 बलं यथा तेन महात्मना तथा ॥ १३

समाहितं चात्मनि भारमीदृशं
 जगत् तथा नित्यमिदं च लक्षये ।
 निपातितं चाहवशीण्डमाहवे
 कथं नु कुर्यामहमीदृशे भयम् ॥ १४
 अहं तु तान् कुरुवृपभानजिह्मगैः
 प्रवेशयन् यमसदनं चरन् रणे ।
 यशः परं जगति विभाष्य वर्तिता
 परैर्हतो भुवि शयिताऽथवा पुनः ॥ १५
 युधिष्ठिरो धृतिमतिसत्यसत्त्ववान्
 वृकोदरो गजशततुल्यविक्रमः ।
 तथाऽर्जुनस्त्रिदशवरात्मजो युवा
 न तद्वलं सुजयमिहामरंरपि ॥ १६
 यमो रणे यत्र यमोपमां बले
 ससात्यकिर्यत्र च देवकीसुतः ।
 न तद्वलं कापुरुषोऽभ्युपेयिवा-
 न्निवर्तते मृत्युमुखान्न चासुभृत ॥ १७
 तपोऽभ्युदीर्णं तपसैव बाध्यते
 बलं बलेनैव तथा मनस्विभिः ।
 मनश्च मे शत्रुनिवारणे ध्रुवं
 स्वरक्षणे चाचलवद्व्यवस्थितम् ॥ १८
 एवं चैषां बाधमानः प्रभावं
 गत्वैवाहं ताञ्जयाम्यद्य सून ।
 मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं
 भग्ने सैन्ये यः समेयात् स मित्रम् ॥ १९
 कर्तास्म्येतत् सत्पुरुषार्थकर्म
 त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि भीष्मम् ।
 सर्वान् सङ्ख्ये शत्रुसङ्घान् हनिष्ये
 हतस्तैर्वा वारिलोकं प्रपत्स्ये ॥ २०
 संप्राकुप्रे रुदितस्त्रीकुमारे
 पराहते पौरुषे धार्तराष्ट्रे ।
 मया कृत्यामिति जानामि सूत
 तस्माद्राज्ञस्त्वद्य शत्रून् विजेष्ये ॥ २१

महाव्रते दृढव्रह्मचर्ये हते सति श्वः सूर्योदयो भविष्यतीति
 कम्य निश्चयः स्यात् । मृत्युजयिनोऽपि मृत्युश्चेत्काऽस्माकं
 जीविताशेयः ॥ ६ ॥ वसुवीर्यसंभवे वसूनामिव वीर्यं यस्य
 शान्तनोस्तस्मात् संभवो जन्म यस्य ॥ ७ ॥ इदं यस्मिन् धृतिरि-
 त्यादिपूर्वोक्तमवश्यं वचनम् ॥ ९ ॥ प्रधावति मृत्यवे स्थिरं न
 किमपीति लक्ष्ये ॥ ११ ॥ प्रवेशयन् प्रापयन् प्रवेशयन्निति
 पाठोऽपि स एवार्थः । विभाष्य प्रकाश्य वर्तिता स्याता ॥ १५

धृतिमतिसत्यसत्त्ववान् नित्ययोगे मनुष्य ॥ १६ ॥ तद्वलं
 अभ्युपेयिवान् कापुरुषो न निवर्तते । तत्र दृष्टान्तः । मृत्यु-
 मुखादिति । लुप्तोपमेयम् । असुप्तप्राणी ॥ १७ ॥ नाहं
 कापुरुष इत्याह—तप इति ॥ १८ ॥ एवं मनस्यनुकूले सति ।
 एषां शत्रूणां गत्वैव गमनानन्तरं तान् शत्रून् ॥ १९ ॥ सत्पुरु-
 षाणां योग्यमार्थकर्म श्रेष्ठकार्यम् ॥ २० ॥ संप्राकुप्रे येन केनापि रक्ष
 रक्षेत्युक्ते सति मया कृत्यं वार्यं दुष्टमिति शेषः ॥ २१ ॥

कुरुन् रक्षन् पाण्डुपुत्रान् जिघांसं-
 स्यक्ता प्राणान् घोररूपे रणेऽस्मिन् ।
 सर्वान् सङ्ख्ये शत्रुसङ्घाबिहत्य
 दास्याम्यहं धार्तराष्ट्राय राज्यम् ॥२२॥
 निवध्यतां मे कवचं विचित्रं
 हैमं शुभ्रं मणिरत्नावभासि ।
 शिरस्त्राणं चार्कसमानभासं
 धनुः शरांश्चाग्निविपाहिकल्पान् ॥२३॥
 उपासङ्गान् षोडश योजयन्तु
 धनुं पि दिव्यानि तथाऽऽहरन्तु ।
 अर्सांश्च शक्तींश्च गदांश्च गुर्वीः
 शङ्खं च जाम्बूनदचित्रनालम् ॥ २४॥
 इमां रौक्मीं नागकक्ष्यां विचित्रां
 ध्वजं चित्रं दिव्यमिन्दीवरङ्गम् ।
 अश्वैर्घर्षैर्विप्रमुज्यानयन्तु
 चित्रां मालां चारुवद्भां सलाजाम् ॥२५॥
 अश्वानश्वान् पाण्डुराश्वप्रकाशान्
 पुष्टान् क्वातान् मन्त्रपूताभिरग्निः ।
 तप्तैर्भीष्मैः काञ्चनैरभ्युपेतान्
 शीघ्राञ्शीघ्रं सूतपुत्रानयस्व ॥ २६॥
 रथं चाग्रं हैममालावनजं
 रत्नैश्चित्रं सूर्यचन्द्रप्रकाशैः ।
 द्रव्यैर्युक्तं संपहारोपपत्तै-
 र्बाहैर्युक्तं तूर्णमावर्तयस्व ॥ २७॥
 चित्राणि चापानि च वेगवन्ति
 ज्याश्चोत्तमाः सजहनोपपन्नाः ।
 तूर्णाश्च पूर्णांमहतः शराणा-
 मासाद्य गात्रावरणानि चैव ॥ २८॥
 प्रायात्रिकं खानयतां सर्वं
 दग्धा पूर्णं वीरं कांस्यं च हैमम् ।
 आनीय मालामवबध्य चाङ्गे-
 प्रवादयन्त्वांश्च जयाय मेरीः ॥ २९॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णनिर्याणे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

प्रयाहि सूतांश्च यतः किरीटी
 वृकोदरो धर्मसुतो यमी च ।
 तान् वा हनिष्यामि समेत्य सङ्ख्ये
 भीष्माय गच्छामि हतो द्विपद्भिः ३०
 यस्मिन् राजा सत्यधृतिर्युधिष्ठिरः
 समास्थितो भीमसेनार्जुनौ च ।
 वासुदेवः सात्यकिः सृजयाश्च
 मन्ये बलं तदजय्यं महीषैः ॥ ३१॥
 तं चेन्मुन्युः सर्वहरोऽभिरक्षेत्
 सदाऽप्रमत्तः समरे किरीटिनम् ।
 तथाऽपि हन्ताऽस्मि समेत्य सङ्ख्ये
 यास्यामि वा भीष्मपथा यमाय ॥३२॥
 न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेषां
 मध्ये शूराणां तत्र चाहं ब्रवीमि ।
 मित्रद्रुहो दुर्बलभक्तयो ये
 पापात्मानो न ममैते सहायाः ॥ ३३॥
 सञ्जय उवाच ।
 समृद्धिमन्तं रथमुत्तमं दृढं
 सङ्ख्वरं हेमपरिष्कृतं शुभम् ।
 पताकिनं वातजवैर्हयोत्तमै-
 र्युक्तं समास्थाय ययौ जयाय ॥ ३४॥
 संपूज्यमानः कुरुभिर्महात्मा
 रथर्षभो देवगणैर्यथेन्द्रः ।
 ययौ तदायोधनमुग्रधन्वा
 यत्रावसानं भरतर्षभस्य ॥ ३५॥
 बरुथिना महता सध्वजेन
 सुवर्णमुक्तामणिरत्नमालिना ।
 सध्वयुक्तेन रथेन कर्णो
 मेघस्थनेनार्क इधामितौजाः ॥ ३६॥
 हुताशननाभः स हुताशनप्रभे
 शुभः शुभे वै स्वरथे धनुर्धरः ।
 स्थितो रराजाधिरथिर्महारथः
 स्वयं विमाने सुरराडिवास्थितः ॥३७॥

शुभ्रमुदीतम् ॥ २३ ॥ उपासङ्गान् शरपूर्णस्तृणान् ॥२४॥
 नागकक्ष्यां गन्धलां जेत्रं जयद्वयापकम् । इंदीवराङ्गे कमल-
 विहम् ॥ २५ ॥ तप्तैरापितवर्णैर्कर्मोदिलकैः ॥ २६ ॥
 संपहारोपपत्तैर्युद्धोचितैः आवर्तयस्व खानय ॥ २७ ॥

गात्रावरणानि कवचानि ॥ २८ ॥ प्रायात्रिकं प्रयात्रा
 युद्धार्थं प्रयाणं तत्रार्हम् ॥ २९ ॥ भीष्माय कर्मणि चतुर्थी
 ॥ ३० ॥ यमाय यमं द्रष्टुम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।

शरतल्पे महात्मानं शयानममितौजसम् ।
 महावातसमूहेन समुद्रमिव शोपितम् ॥ १
 दृष्ट्वा पितामहं भीष्मं सर्वक्षत्रान्तकं गुरुम् ।
 दिव्यैरस्त्रैर्महेष्वासं पातितं सद्यसाचिना ॥ २
 जयाशा तव पुत्राणां संभशा शर्म वर्म च ।
 अपाराणामिव द्वीपमगाधे गाधमिच्छताम् ॥ ३
 स्रोतसा यामुनेनेव शरौघेण परिप्लुतम् ।
 महेन्द्रेणेव मैनाकमसह्यं भुवि पातितम् ॥ ४
 नभश्च्युतमिवादित्यं पतितं धरणीतले ।
 शतक्रतुमिवाचिन्त्यं पुरा वृत्रेण निर्जितम् ॥ ५
 मोहनं सर्वसैन्यस्य युधि भीष्मस्य पातनम् ।
 ककुदं सर्वसैन्यानां लक्ष्म सर्वधनुषमताम् ॥ ६
 धनञ्जयशरैर्द्व्योस्तं पितरं ते महाव्रतम् ।
 तं वीरशयने वीरं शयानं पुरुषर्षभम् ॥ ७
 भीष्ममाधिरथिर्दृष्ट्वा भरतानां महाद्युतिः ।
 अवतीर्य रथादातौ बाष्पव्याकुलिताक्षरम् ॥ ८
 अभिवाद्याञ्जलिं बद्ध्वा वन्दमानोऽभ्यभाषत ।
 कर्णोऽहमस्मि भद्रं ते वद मामभि भारत
 पुण्यया क्षेम्यया वाचा चक्षुषा चावलोक्य ।
 न नूनं सुकृतस्येह फलं कश्चित् समश्नुते ॥ १०
 यत्र धर्मपरो वृद्धः शेते भुवि भवानिह ।
 कौशसंचयने मन्त्रे व्यूहे प्रहरणेषु च ॥ ११
 नाहमन्यं प्रपश्यामि कुरूणां कुरुपुङ्गव ।
 बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो यः कुरुंस्तारयेद्भयात्
 योधांस्तु बहुधा हत्वा पितृलोकं गमिष्यति ।
 अद्यप्रभृति संक्रुद्धा व्याघ्रा इव मृगक्षयम्
 पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुरुक्षयम् ।

अद्य गाण्ड, वघ्रोपस्य वीर्यशाः सद्यसाचिनः
 कुरवः सन्त्रसिष्यन्ति वज्रपाणेरिवामुराः ।
 अद्य गाण्डीवमुक्तानामशनीनामिव स्वनः १५

त्रासयिष्यति वाणानां
 कुरुनन्यांश्च पार्थिवान् ।
 समिद्धोऽग्निर्यथा वीर
 महाज्वालो द्रुमान् दहेत् ॥

धार्तराष्ट्रान्प्रधक्ष्यन्ति तथा वाणाः किरीटिनः
 येन येन प्रसरतो वाय्वग्नी सहितौ वने ॥ १७
 तेन तेन प्रदहतो भूरिगुल्मवृणद्द्रुमान् ।
 यादृशोऽग्निः समुद्रतस्तादृक् पार्थो न संशयः
 यथा वायुर्नरव्याघ्र तथा कृष्णां न संशयः ।
 नदतः पाञ्चजन्यस्य रसतो गाण्डिवस्य च ॥
 श्रुत्वा सर्वाणि सैन्यानि त्रासं यास्यन्ति भारत
 कपिध्वजस्योत्पततो रथस्यामित्रकर्पिणः २०
 शब्दं सोढुं न शक्यन्ति त्वामृते वीर पार्थिवः
 को ह्यर्जुनं योधयितुं त्वदन्यः पार्थिवोऽर्हति ॥
 यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 अमानुषैश्च संग्रामस्त्र्यम्बकेण महात्मना ॥
 तस्माच्चैव वरं प्राप्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
 कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुं पूर्वयो न जितस्त्वया
 जितो येन रणे रामो भवता वीर्यशालिना ।
 क्षत्रियान्तकरो घोरो देवदानवदर्पहा ॥ २४

तमद्याहं पाण्डवं युद्धशौण्ड-
 ममृष्यमाणो भवता चानुशिष्टः ।
 आशीविषं दृष्टिहरं सुघोरं
 शूरं शक्याम्यस्त्रवलाग्निहन्तुम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

३

शरतल्पे इति ॥ १ ॥ ककुदं श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ रसतः
 शब्दं कुर्वतः ॥ १९ ॥ अमानुषैर्निवातकवचादिभिः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां तृतीयोऽ-
 ध्यायः ॥ ३ ॥

४

सञ्जय उवाच ।

तस्य लालप्यमानस्य कुरुवृद्धः पितामहः
देशकालोचितं वाक्यमग्नवीत प्रीतमानसः ॥
समुद्र इव सिंघूनां त्योतिषामिव भास्करः ।
सत्यस्य च यथा सन्तो वीजानामिव चोर्वरा
पर्जन्य इव भूतानां प्रतिष्ठा सहृदां भव ।
बान्धवास्त्यानुजीयन्तु सहस्राक्षमिवामराः ॥
मानहा भव शत्रूणां मित्राणां नन्दिवर्धनः ।
कौरवाणां भव गतिर्यथा विष्णुर्दिवीकसाम्
सबाहुबलवीर्येण धार्तराष्ट्रजयैषिणा ।

कर्णं राजपुरं गत्वा

काम्बोजा निर्जितास्त्यया ॥ ५

गिरिभ्रजगताश्चापि नम्रजितप्रमुखा नृपाः ।
अश्वघ्नाश्च धिक्छिन्नाश्च गान्धाराश्च जितास्त्यया
हिमवद्गुर्गनिलयाः किराता रणकर्कशाः ।
दुर्योधनस्य वशागास्त्यया कर्णं पुरा कृताः ॥

उरुल्ला मेकलाः पौण्ड्राः

कलिहान्ध्राश्च संयुगे ।

निपादाश्च त्रिगर्ताश्च

वाल्हीकाश्च जितास्त्यया ॥ ८

तत्र तत्र च संप्रामे दुर्योधनहितैषिणा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णाश्वासे

चतुर्योऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

सञ्जय उवाच ।

रथसं पुरुषव्याघ्रं दृष्ट्वा कर्णमवसितम् ।
दृष्टो दुर्योधनो राजन्निदं वचनमग्नवीत ॥ १
सनाथमिव मन्येऽहं भवता पालितं बलम् ।
अत्र किं नु समर्थं यद्धितं तत् संप्रधार्यताम् ॥

कर्ण उवाच ।

हृहि नः पुरुषव्याघ्र त्वं हि प्राज्ञतमो नृप ।
यथा चार्थपतिः कृत्यं पश्यते न तथेतरेः ॥ ३

वहचश्च जिताः कर्णं त्वया वीरा महौजसा ॥

यथा दुर्योधनस्तात सहातिकुलवान्धवः ।
तथा त्वमपि सर्वेषां कौरवाणां गतिर्मव ॥
शिवेनाभिषदामि त्वां गच्छ युद्धस्य शत्रुभिः
अनुशाधि कुरुन् सङ्घेय धत्स्व दुर्योधने जयं
भवान् पौत्रसमोऽस्माकं यथा दुर्योधनस्तथा
तवापि धर्मतः सर्वे यथा तस्य वयं तथा ॥
यौनात् संबन्धकालोके विशिष्टं संगतं सतां
सद्भिः सह नरश्रेष्ठ प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १३
स सत्यसङ्गतो भूत्वा ममेदमिति निश्चितः ।
कुरुणां पालय बलं यथा दुर्योधनस्तथा ॥

निशम्य वचनं तस्य चरणावभिषाद्य च ।
ययौ वैकर्तनः कर्णः समीपं सर्वधन्विनाम् ॥
सोऽभिवीक्ष्य नरौघाणां स्थानमप्रतिमं महत् ।
व्यूढप्रहरणोररुक्तं सैन्यं तत् समग्रं हयत् १६
दृष्ट्वा कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
उपागतं महाबाहुं सर्वार्नाकपुरःसरम् ॥ १७
कर्णं दृष्ट्वा महात्मानं युद्धाय समुपस्थितम् ।
स्वेडितास्फोटितरवैः सिंहनादरवैरपि ।
धनुःशब्दैश्च विविधैः कुरवः समपूजयन् ॥ १८

ते स्म सर्वे तव वचः श्रोतुकामा नरेश्वर ।

नान्यार्यं हि भवान् वाक्यं

ब्रूयादिति मतिर्मम ॥ ४

दुर्योधन उवाच ।

मीष्मः सेनाप्रणेतासीद्वयसा विक्रमेण च
श्रुतेन चोपसंपन्नः सर्वैर्योधगणैस्तथा ॥ ५
तेनातियशसा कर्णं धृता शत्रुगणान्मम ।
सुषुप्तेन दशाहानि पालिताः स्मो महात्मना

३

तस्येति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां चतुथाऽध्यायः ॥ ४ ॥

† 'सत्यसगर' इति पाठान्तरम् ।

५

रथस्थमिति ॥ १ ॥ अर्थपति प्रधानस्वामी ॥ ३ ॥

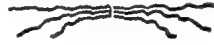
तस्मिन्नसुकरं कर्म कृतवत्यास्थिते दिवम् ।
 कं तु सेनाप्रणेतारं मन्यसे तदनन्तरम् ॥ ७
 न विना नायकं सेना मुहूर्तमपि तिष्ठति ।
 आहवेष्वाहवश्रेष्ठ नेतृहीनैव नौर्जले ॥ ८
 यथा ह्यकर्णधारा नौ रथश्चासारथिर्यथा ।
 द्रवेद्यथेष्टं तद्वत्स्यादते सेनापतिं बलम् ॥ ९
 अदेशिको यथा सार्थः सर्वः कूचं समुच्छति
 अनायका तथा सेना सर्वान् दोषान्समर्हति
 स भवान् वीक्ष्य सर्वेषु मामकेषु महात्मसु ।
 पश्य सेनापतिं युक्तमनु शान्तनवादिह ॥
 यं हि सेनाप्रणेतारं भवान् वक्ष्यति संयुगे ।
 तं वयं सहिताः सर्वे करिष्यामो न संशयः ॥

कर्ण उवाच ।

सर्व एव महात्मान इमे पुरुषसत्तमाः ।
 सेनापतित्वमर्हन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥
 कुलसंहननज्ञानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः ।
 युक्ताः श्रुतज्ञा धीमन्त आहवेष्वानिवर्तिनः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

सञ्जय उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 सेनामध्यगतं द्रोणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 दुर्योधन उवाच ।

वर्णश्रेष्ठथात्कुलोत्पत्त्या श्रुतेन वयसा धिया
 वीर्याद्वाक्ष्यादधृष्यत्वादर्थज्ञानाज्जयाज्जयात् २
 तपसा च कृतज्ञत्वादृद्धः सर्वगुणैरपि ।
 युक्तो भवत्समो गोप्ता राज्ञामन्यो न विद्यते
 स भवान् पातु नः सर्वान् देवानिव शतक्रतुः
 भवन्नेत्राः पराजितुमिच्छामो द्विजसत्तम ॥ ४
 रुद्राणामिव कापाली वसूनामिव पावकः ।
 कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ ५

नेता कर्णधारः ॥ ८ ॥ अदेशिकोऽप्रेसररहितः ॥ १० ॥
 संहननं शरीरम् ॥ १४ ॥ शुक्रांगिरसदर्शनात् शुक्रवृद्धस्यति-
 तुल्यात् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

युगपन्न तु ते शक्याः कर्तुं सर्वे पुरःसराः ।
 एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः
 अन्योन्यस्पर्धिनां ह्येषां यद्येकं यं करिष्यासि
 शेषा विमनसो व्यक्तं न योत्स्यन्ति हितास्तव
 अयं च सर्वयोधानामाचार्यः स्वविरो गुरुः ।
 युक्तः सेनापतिः कर्तुं द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥
 को हि तिष्ठति दुर्धर्षं द्रोणे शस्त्रभृतां वरे ।
 सेनापतिः स्यादन्योस्माच्छुक्रांगिरसदर्शनात्
 न च सोऽप्यस्ति ते योधः सर्वराजसु भारत
 द्रोणं यः समरे यान्तमनुयास्यति संयुगे ॥
 एष सेनाप्रणेतृणामेष शस्त्रभृतामपि ।
 एष बुद्धिमतां चैव श्रेष्ठो राजन् गुरुस्तव ॥ २०

एवं दुर्योधनाचार्य-

माशु सेनापतिं कुरु ।

जिगीयन्तो सुरान् संख्ये

कार्तिकेयमिवामराः ॥

२१

वसिष्ठ इव विप्राणां तेजसामिव भास्करः ।
 पितृणामिव धर्मेन्द्रो यादसामिव चाम्बुराट्
 नक्षत्राणामिव शशी दितिजानामिवोशनाः
 श्रेष्ठः सेनाप्रणेतृणां स नः सेनापतिर्भव ॥ ७
 अक्षौहिण्यो दशैका च वशगाः सन्तु तेऽनघ
 ताभिः शत्रून् प्रतिव्यूह्य जहीन्द्रो दानवानिव
 प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः
 अनुयास्यामहे त्वाजौ सौरभेया इवर्षभम् ॥ ९
 उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्यं विस्फारयन् धनुः
 अग्रेभवं त्वां तु दृष्ट्वा नार्जुनः प्रहरिष्यति १०
 ध्रुवं युधिष्ठिरं संख्ये सानुबन्धं सबान्धवम् ।
 जेष्यामि पुरुषव्याघ्र भवान् सेनापतिर्यादि ११

६

कर्णस्येति ॥ १ ॥ भवान्नेत्रं नेता येषां ते ॥ ४ ॥
 धर्मेन्द्रो यमः । अंबुराट् वरुणः ॥ ६ ॥ पावकिः स्कन्दः ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्ते ततो द्रोणं जयेत्यूर्चनराधिपाः ।
सिंहनादेन महता हर्षयन्तस्तवात्मजम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रोत्साहने

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

द्रोण उवाच ।

वेदं पङ्कजं वेदाहमर्थविद्यां च मानवीम् ।
त्रैव्यम्बकमयेष्वस्त्रं शस्त्राणि विधिधानि च ॥
ये चाप्युक्ता मयि गुणा भवद्भिर्जयकांक्षिभिः ।

विकीर्णस्तानहं सर्वान्

योधयिष्यामि पाण्डवान् ॥ २

पार्वतं ह्यरणे राजन् हनिष्ये कथंचन ।

स हि सृष्टो वधार्थाय ममैव पुरुषर्षभः ॥ ३

योधयिष्यामि सैन्यानि

नाशयन् सर्वसोमकान् ।

न च मां पाण्डवा युद्धे योधयिष्यन्ति हर्षिताः

सञ्जय उवाच ।

स एवमभ्यनुज्ञातश्चक्रे सेनापतिं ततः ।

द्रोणं तव सुतो राजन् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

अयामिपिपिबुद्रोणं दुर्योधनमुखा नृपाः ।

सैन्यापत्ये यथा स्कन्दं पुरा शक्रमुखाः सुराः ।

ततो वादित्रघोषेण शंखानां च महास्वनैः ।

प्रादुरासीत् कृते द्रोणे हर्षः सेनापती तदा ॥

ततः पुण्याहघोषेण खस्तिवादस्वनेन च ।

संस्तवैर्गातशब्दैश्च सूतमागधवान्देनाम् ॥ ८

जयशब्दैर्द्विजाग्न्याणां सुभगानर्तितैस्तथा ।

सत्कृत्य विधिना द्रोणं

मेनिर पाण्डवाजितान् ॥ ९

सञ्जय उवाच ।

सैन्यापत्यं ह्यसंप्राप्य भारद्वाजो महारथः ।

युयुत्सुर्व्यूहं सैन्यानि प्रायात्तव सुतैः सह ॥

सैनध्वश्च कलिङ्गश्च विकर्णश्च तवात्मजाः ।

दक्षिणं पार्श्वमास्याय समतिष्ठन्त दंशिताः ॥

सैनिकाश्च मुदा युक्ता वर्धयन्ति द्विजोत्तमम्

दुर्योधनं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्तो महद्यशः ।

दुर्योधनं ततो राजन् द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १३

प्रपक्षः शकुनिस्तेषां प्रधरैर्हयसादिभिः ।

ययौ गान्धारकैः सार्धं विमलप्रासयोधिभिः

कृपश्च कृतवर्मा च विव्रसेनो विविशतिः ।

दुःशासनमुखा यत्ताः सङ्घं पक्षमपालयन् ॥

तेषां प्रपक्षाः कांबोजाः सुदक्षिणपुरःसराः ।

ययुरश्वैर्महावेगैः शकाश्च यवनैः सह ॥ १४

मद्रास्त्रिगताः सांबघ्नाः प्रतीच्योदीच्यमालवाः

शिवयः शूरसेनाश्च शूद्राश्च मल्लवैः सह ॥

सौवीराः कितवाः प्राच्या

दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।

तवात्मजं पुरस्कृत्य

सूतपुत्रस्य पृष्ठतः ॥ १६

हर्षयन्तः स्वसैन्यानि ययुस्त्वव सुतैः सह ।

प्रवरः सर्वयोधानां बलेषु बलमाधृतः ॥ १७

ययौ वैकर्तेनः कर्णः प्रमुखे सर्वधन्विनाम्

तस्य दीप्तो महाकायः खान्धन्यीकानि हर्षयन्

हस्तिकश्यो महाकेतुर्वभौ सूर्यसमद्युतिः ।

न भीष्मद्वयसर्नं चश्चिद्वृष्टा कर्णममन्यत ॥ १९

विशोकाश्चाभवन् सर्वे राजानः कुरुभिः सह

दृष्टाश्च बहवो योधास्तत्राजलपन्त वेगतः ॥

न हि कर्णं रणे दृष्ट्वा युधि स्वास्यान्ति पांडवाः

कर्णो हि समरे शक्तो जेतुं देवान् सवासवान्

किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ।

भीष्मेण तु रणे पार्थाः पालिता बाहुशालिनः ॥

तांस्तु कर्णः शरैस्तोष्यैर्नाशयिष्याति संयुतो ।

एवं द्रुवन्तस्तेन्योन्यं हृष्टरूपा विशांपते ॥ २३

राधेयं पूजयन्तश्च प्रशंसन्तश्च निर्ययुः ।

अस्माकं शकटव्यूहो द्रोणेन विहितोऽभवत्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

+ सूतानां नर्तितैः इति पाठः ।

७

वेदमिति ॥ १॥ सुभगानर्तितैः सौभाग्यवतांशुयैः ॥ ५ ॥

परेषां क्रौञ्च एवासीद्द्यूहो राजन्महात्मनाम्
 प्रीयमाणेन विहितो धर्मराजेन भारत ॥ २५
 द्यूहप्रमुखतस्तेषां तस्थतुः पुरुषर्षभौ ।
 वानरध्वजमुच्छ्रित्य विष्वक्सेनधनञ्जयौ २६
 ककुदं सर्वसैन्यानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।
 आदित्यपथगः केतुः पार्थस्यामिततेजसः ॥
 दीपयामास तत् सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 यथा प्रज्वलितः सूर्यो युगान्ते वै वसुन्धराम्
 दीप्यन् दृश्येत हि तथा केतुः सवत्र धीमतः
 योधानामर्जुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ॥
 वासुदेवश्च भूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ।
 चत्वार्येतानि तेजांसि बहन् श्वेतहयो रथः ॥
 परेषामग्रतस्तस्थौ कालचक्रमिवोद्यतम् ।
 एवं तौ सुमहात्मानौ बलसेनाग्रगोभौ ॥
 तावकानां मुखे कर्णः परेषां च धनञ्जयः ।
 ततो जयाभिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ ॥ ३२
 अवेक्षेतां तदाऽन्योन्यं समरे कर्णपाण्डवौ ।
 ततः प्रयाते सहसा भारद्वाजे महारथे ३३
 आर्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ।
 ततस्तुमुलमाकाशमावृणोत् सदिवाकरम् ३४
 वातोद्भूतं रजस्तीव्रं कौशेयनिकरोपमम् ।
 ववर्ष द्यौरनभ्रापि मांसास्त्रिरुधिराण्युत ३५
 गृध्राः श्येना वकाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः
 उपर्युपरि सेनां ते तदा पर्यपतन्मृप ॥ ३६
 गोमायवश्च प्राक्रोशन् भयदान्दारुणान् रवान्
 अकार्षुरपसव्यं च बहुशः पृतनां तव ॥ ३७
 चिखादिषंतो मांसानि पिपासंतश्च शोणितम्
 अपतद्दीप्यमाना च सनिर्घाता सकम्पना ३८
 उल्का ज्वलन्ती संग्रामे पुच्छेनावृत्य सर्वशः
 परिवेषो महान्श्चापि सविद्युत्स्तनयितुमान् ॥
 भास्करस्याभवद्राजन् प्रयाते वाहिनीपतौ ।
 एते चान्ये च बहवः प्रादुरासन् सुदारुणाः ४०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणपराक्रमे
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उत्पाता युधि वीराणां जीवितक्षयकारिणः
 ततः प्रववृते युद्धं परस्परवधैषिणाम् ॥ ४१
 कुरुपाण्डवसैन्यानां शब्देनापूरयज्जगत् ।
 ते त्वन्योन्यं सुसंरब्धाः पाण्डवाः कौरवैः सह
 अभ्यघ्नन्निशितैः शस्त्रैर्जयगृद्धाः प्रहारिणः ।
 स पाण्डवानां महतीं महेष्वासो महाद्युतिः ॥
 वेगेनाभ्यद्रवत्सेनां किरन् शरशतैः शितः ।
 द्रोणमभ्युद्यतं दृष्ट्वा पाण्डवाः सह सृञ्जयैः ४२
 प्रत्यगृह्णन्तदा राजञ्छरवर्षैः पृथक् पृथक् ।
 विक्षोभ्यमाणा द्रोणेन भिद्यमाना महाचमूः ॥
 द्यशीर्यत सपाञ्चाला वातेनेव बलाहकाः ।
 बहूनीह विकुर्वाणो दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे ॥
 अपीडयत् क्षणेनैव द्रोणः पाण्डवसृञ्जयान् ।
 ते वध्यमाना द्रोणेन वासवेनेव दानवाः ४७
 पञ्चालाः समकम्पन्त धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो याज्ञसेनिर्महारथः ४८
 अभिनच्छरवर्षेण द्रोणानीकमनेकधा ।
 द्रोणस्य शरवर्षाणि शरवर्षेण पार्षतः ॥ ४९
 सन्निवार्य ततः सर्वान् कुरुनप्यवधीद्वली ।
 संयम्य तु ततो द्रोणः समवस्थाप्य चाहवे ॥
 स्वमनीकं महेष्वासः पार्षतं समुपाद्रवत् ।
 स बाणवर्षं सुमहदसृजत् पार्षतं प्रति ॥ ५१
 मघवान् समभिकुद्धः सहसा दानवानिव ।
 ते कंप्यमाना द्रोणेन बाणैः पाण्डवसृञ्जयाः ५२
 पुनः पुनरभ्यज्यन्त सिंहेनेवेतरे मृगाः ।
 तथा पर्यचरद्द्रोणः पाण्डवानां बले बली ।
 अलातचक्रवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५३
 खचरनगरकल्पं कलिपतं शास्त्रदृष्ट्या
 चलदनिलपताकं लहादनं वलिगताश्वम् ।
 स्फटिकविमलकेतुं त्रासनं शात्रवाणां
 रथवरमधिरूढः संजहारारिसेनाम् ॥ ५४

आदित्यपथगः आकाशगः ॥ २७ ॥ लहादनं शोडुरानंदजननं
 ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

+ पञ्चत्यास्य मालिनीवृत्तम् । महाभारते काचित्कामिदम् ।

सञ्जय उवाच ।

तथा द्रोणमभिघ्नन्तं साध्वसूतस्थद्विपान् ।
व्यथिताः पाण्डवा दृष्ट्वा न चैनं पर्यवारयन् १
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नधनञ्जयौ ।
अग्रवात् सर्वतो यत्तैः कुंभयोनिर्निवार्यताम् २
तत्रैनमर्जुनश्चैव पापतश्च सहानुगः ।
प्रत्यगृह्णन्तः ततः सर्वे समापेतुर्महाराथाः ३
केकया भीमसेनश्च सौमद्रोऽथ घटोत्कचः ।
युधिष्ठिरो यमो मत्स्या द्रुपदस्यात्मजास्यथा
द्रौपदेयाश्च संहृष्टा धृष्टकेतुः ससात्यकिः ।
चैकितानश्च संकुब्जो युयुत्सुश्च महारथः ॥ ५
ये चान्ये पार्थिवा गजान्
पाण्डवस्यानुयायिनः ।
कुलवीर्यानुरूपाणि
चक्रुः कर्मोप्यनेकशः ॥ ६
संरक्ष्यमाणानां तां दृष्ट्वा पाण्डवैर्वाहिनीं रणे ।
ध्यावृत्त्य चक्षुषी कोपाद्भारद्वाजोऽन्ववैक्षत ७
स तीव्रं कोपमासाय रथे समरदुर्जयः ।
व्यथयन् पाण्डवानीकमम्राणीव सदागातेः ८
स्थानभ्वाक्षरागानभिधावक्षितस्ततः ।
चचारोन्मत्तवद्द्रोणो वृद्धोऽपि तरुणो यथा ९
तस्य शोणितदिग्धाङ्गाः शोणास्ते वातरंहसः
आजानेया हया राजन्नाविश्रान्ता ध्रुवं ययुः ॥
तमन्तकामिधं क्रुद्धमापतन्तं यतयतम् ।
दृष्ट्वा संप्राद्रवन् योधाः पाण्डवस्य ततस्ततः
तेषां प्राद्रवतां भीमः पुनरावर्ततामपि ।
पश्यतां तिष्ठतां चासीच्छब्दः परमदारुणः ॥
शूराणां हर्षजननो भीरूणां भयवर्धनः ।
द्यावापृथिव्योर्विवरं पूरयामास सर्वतः ॥ १३
ततः पुनरपि द्रोणो नाम विश्रावयन् युधि
अकरोद्रौद्रमात्मानं किरञ्जलशतैः परान् १४
स तथा तेष्वनीकेषु पाण्डुपुत्रस्य मारिष ।
कालघटाचरद्द्रोणो युवेव स्थविरो बली ॥ १५
उत्कृत्य च शिरांस्युग्रान् बाहूनापि समुपपान्
कृत्वा शून्यान् रथोपस्थानुदकोऽन्महारथान्
तस्य हर्षप्रणादेन बाणवेगेन वा विमो ।

प्राकम्पन्त रणे योधा गावः शीतार्दित इव
द्रोणस्य रथघोषेण मौर्वीनिष्पेपणेन च ।
धनुःशब्देन चाकाशे शब्दः समभवन्महान् ॥
अथास्य धनुषो बाणा निश्चरन्तः सहस्रशः ।
व्याप्य सर्वा दिशः पेतुर्नागाश्चरथपत्तिषु १६
तं कार्मुकमहावेगमखज्वलितपावकम् ।
द्रोणमासादयांचक्रुः पञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥
तान् सकुञ्जरपस्यश्वान् प्राहिणोद्यमसादनम् ।
चक्रेऽचिरेण च द्रोणो महीं शोणितकर्दमाम्
तन्वता परमास्त्राणि शरान् सततमस्यता ।
द्रोणेन विहितं दिक्षु शरजालमदृश्यत ॥ २२
पदातिषु रथाश्वेषु वारणेषु च सर्वशः ।
तस्य विद्युदिवाग्नेषु चरन् केतुरदृश्यत ॥ २३

सकेकयानां प्रवरांश्च पञ्च
पञ्चालराजं च शरैः प्रमथ्य ।
युधिष्ठिरानीकमदीनसत्त्वो
द्रोणोऽभ्ययात् कार्मुकबाणपाणिः २४
तं भीमसेनश्च धनञ्जयश्च
शिनैश्च नत्ता द्रुपदात्मजश्च ।
शैव्यात्मजः काशिपतिः शिविश्च
दृष्ट्वा नदन्तो व्यकिरञ्जलशतैः ॥ २५
तेऽसम्भ्रान् द्रोणश्चतुर्विभुक्ताः
पतत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खाः ।
मिस्त्रा शरीराणि गजाश्वयूनां
जग्मुर्महीं शोणितदिग्धवाजाः ॥ २६
सा योधसहैश्च रथैश्च भूमिः
शरैर्विभिन्नैर्गजवाजिभिश्च ।
प्रच्छाद्यमाना पतितैर्वभूव
समावृता द्यौरिव कालमेघैः ॥ २७
शैनेयभीमार्जुनवाहिनीशं
सौमद्रपाञ्चालसकाशिराजम् ।
अन्यांश्च वीरान् समरे ममर्दं
द्रोणः सुतानां तव भूतिकामः ॥ २८

एतानि चान्यानि च कौरवेन्द्र
कर्माणि कृत्वा समरे महात्मा ।
प्रताप्य लोकानिव कालसूर्यो
द्रोणो गतः स्वर्गमितो हि राजन् २९
एवं रुक्मरथः शूरो हत्वा शतसहस्रशः ।
पाण्डवानां रणे योधान् पार्षतेन निपातितः
अक्षौहिणीमभ्यधिकां शूराणामनिवर्तिनाम्
निहत्य पश्चाद्धृतिमानगच्छत् परमां गतिम् ॥
पाण्डवैः सह पञ्चालैरशिवैः क्रूरकर्मभिः ।

हतो रुक्मरथो राजन् कृत्वा कर्म सुदुष्करम्
ततो निनादो भूतानामाकाशे समजायत ।
सैन्यानां च ततो राजन्नाचार्ये निहते युधि ॥
द्यां धरां खं दिशो वापि प्रदिशश्चानुनादयन्
अहो धिगिति भूतानां शब्दः समभवद्भृशम्
देवताः पितरश्चैव पूर्वे ये चास्य वान्धवाः ।
ददृशुर्निहतं तत्र भारद्वाजं महारथम् ॥ ३५
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सिंहनादान् प्रचक्रिरे
सिंहनादेन महता समकम्पत मेदिनी ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणवधश्चवर्ण
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कुर्वाणं रणे द्रोणं जघ्नुः पाण्डवसृञ्जयाः
तथा निपुणमस्त्रेषु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ १
रथभङ्गो बभूवास्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ।
प्रमत्तो वाऽभवद्द्रोणस्ततो मृत्युमुपेयिवान् २
कथं नु पार्षतस्तात शत्रुभिर्दुष्प्रधर्षणम् ।
किरन्तभिषुसङ्घातान् रुक्मपुंखाननेकशः ३
क्षिप्रहस्तं द्विजश्रेष्ठं कृतिनं चित्रयोधिनम् ।
दूरेषुपातिनं दान्तमस्त्रयुद्धेषु पारगम् ॥ ४
पाञ्चालपुत्रो न्यवधीद्व्यास्त्रधरमच्युतम् ।
कुर्वाणं दारुणं कर्म रणे यत्तं महारथम् ॥ ५
व्यक्तं हि दैवं बलवत्पौरुषादिति मे मतिः ।
यद्द्रोणो निहतः शूरः पार्षतेन महात्मना ॥ ६
अस्त्रं चतुर्विधं वीरे यस्मिन्नासीत् प्रतिष्ठितम्
तमिष्वस्त्रधराचार्यं द्रोणं शंससि मे हतम् ॥ ७
श्रुत्वा हतं रुक्मरथं वैयाघ्रपरिवारितम् ।
जातरूपपरिष्कारं नाद्य शोकमुपाददे ॥ ८
न नूनं परदुःखेन म्रियते कोऽपि सञ्जय ।
यत्र द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवामि मन्दधीः ९
दैवमेव परं मन्ये नन्वनर्थं हि पौरुषम् ।
अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ॥ १०

यच्छ्रुत्वा निहतं द्रोणं शतधा न विदीर्यते ।
ब्राह्मे दैवे तथेष्वास्त्रे यमुपासन् गुणार्थिनः ॥ ११
ब्राह्मणा राजपुत्राश्च स कथं मृत्युना हतः ।
शोषणं सागरस्येव मेरोरिव विसर्पणम् ॥ १२
पतनं भास्करस्येव न मृत्युं द्रोणपातनम् ।
दुष्टानां प्रतिपेक्षासीद्भार्मिकाणां च रक्षिता
योऽहासीत् कृपणस्यार्थं प्राणानपि परंतपः ।
मन्दानां मम पुत्राणां जयाशा यस्य विक्रमे ॥
बृहस्पत्युशनस्तुल्यो बुद्ध्या स निहतः कथम् ।
तेच शोणा बृहन्तोऽश्वाश्छन्ना जालैर्हिरण्यैः

रथे वातजवायुक्ताः

सर्वशस्त्रातिगा रणे ।

बलिनो ऽहेषिणो दान्ताः

सैन्धवाः साधुवाहिनः ॥ १६

दृढाः संग्राममध्येषु ×कच्चिदासन्न विह्वलाः ।
करिणां बृंहतां युद्धे शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः १७

ज्याक्षेपशरवर्षाणां

शस्त्राणां च सहिष्णवः ।

आशंसन्तः पराजितं

जितश्वासा जितव्यथाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टमोऽ-
ध्यायः ॥ ८ ॥

९

किं कुर्वाणमिति ॥ १ ॥ अस्यतः शरानिति

शेषः ॥ २ ॥ इष्वस्त्रधराचार्यं धनुर्धराचार्यम् ॥ ७ ॥
अश्मसारो लोहम् ॥ १० ॥ विसर्पणं क्षेपणम् ॥ ११ ॥
बलिनस्तेजस्विनः ॥ १६ ॥ × केचिदा० इति पा०

हयाः पराजिताः शीघ्रा भारद्वाजरयोद्धताः ।
 ते स्म रुक्मस्ये युक्ता तन्वीरसमाहताः ॥ १९
 कथं नाम्यतरंस्ततः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 जातरूपपरिष्कारमासाय रथमुत्तमम् ॥ २०
 भारद्वाजः किमकरोयुधि सत्यलोकाधनुर्धराः ॥
 धियां यस्योपजीवन्ति सर्वलोकाधनुर्धराः ॥
 स सत्यसन्धो बलवान् द्रोणः किमकरोयुधि ।
 दिवि शक्रमिव श्रेष्ठं महामात्रं धनुर्धरताम् ॥ २१
 के तु तं रौद्रकर्माणं युद्धे प्रत्युद्यय रथाः ।
 ननु रुक्मस्ये दृष्ट्वा प्राद्वयन्ति स्म पाण्डवाः ॥
 दिव्यमखं विकुर्वाणं रणे तस्मिन्महाबलम् ।
 उताहो सर्वसिन्धो न धर्मराजः सहायुजः ॥ २४
 पाञ्चाल्यप्रग्रहो द्रोणं सर्वतः समचारयत् ।
 नूनमाचारयत्पाथो रथिनोऽप्यनजितमैः ॥ २५
 ततो द्रोणं समारोहत पार्यतः पापकर्मकृत् ।
 न हाहं परिपद्यामि वधे कञ्चन शुष्मिणः ॥ २६
 धृष्टद्युम्नादन्ते रीद्राव
 पाल्यमानाव् किरीटिना ।
 तैर्वृतः सर्वतः दूरः ॥ २७
 पाञ्चाल्यापसदस्ततः ॥
 केकयैश्चेदिकारूपैर्मस्त्यैरन्यैश्च भूमिभिः ।
 द्याकुलीकृतमाचार्यं पिपीलिकुरां यथा ॥ २८
 कर्मण्यसुकरे सक्तं
 जघानेति प्रतिममं ।
 योऽधीत्य चतुरो वेदान् ॥ २९
 साक्षानाख्यानपञ्चमान् ॥
 ब्राह्मणानां प्रतिष्ठासीत् श्रोतसामिव सागरः
 क्षत्रं च ब्रह्म चैवेह योऽभ्यतिष्ठत् परंतपः ॥ ३०
 स कथं ब्राह्मणो वृद्धः शस्त्रेण वधमाप्तवान् ।
 अमर्षिणा मर्षितवान् क्रुध्यमानान्सदा मया
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणमिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रशोके
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अनर्हमाणान् कौन्तेयान्
 कर्मणस्तस्य तत् फलम् ।
 यस्य कर्मानुजीवन्ति
 लोके सर्वधनुर्धराः ॥
 स सत्यसन्धः सुकृती श्रीकामीर्न हतः कथम् ।
 दिवि शक्र इव श्रेष्ठो महासन्धो महाबलः ॥ ३१
 स कथं निहतः पाथः सुद्रुमस्त्यैर्यथा तिमिः ।
 क्षिप्रहस्तश्च बलवान् दृढघन्त्वाऽरिमर्दनः ॥ ३४
 न यस्य विजयाकांक्षी विषयं प्राप्य जीवति ।
 यं द्वी न जहतः शब्दो जीवमानं कदाचन ॥
 ब्राह्मणं वेदकामानां ज्वाघोपश्व धनुष्मताम् ॥
 अर्दीनं पुरुषस्यात्र न्हीमन्तमपराजितम् ॥ ३६
 नाहं मृत्युये हतं द्रोणं सिंहद्विरद्विक्रमम् ।
 कथं सज्ज्य दुर्धर्मनाधृष्ययशोबलम् ॥ ३७
 पश्यतां पुरुषेन्द्राणां समरे पार्यतोऽवधीत ।
 के पुरस्तादयुध्यन्त रक्षन्तो द्रोणमन्तिकारं
 के तु पश्चादयन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ।
 केऽरक्षन् दक्षिणं चकं सद्यं के च महात्मनः
 पुरस्तात् के च वीरस्य
 युष्यमानस्य संयुगे ।
 के च तस्मिन्स्तनून्स्यफवा
 प्रतीपं मृत्युमायजन् ॥ ४०

द्रोणस्य समरे वीराः केऽसुर्वन्त परां धृतिम्
 कश्चित्सैनं मयान्मन्दाः क्षत्रिया द्यजहन् रणे
 रक्षितारस्ततः शन्ये कश्चित्सैनं हतः परैः ।
 न स पृष्ठमरेखासाद्रेण शौर्यात् प्रदर्शयेत् ॥
 परामव्यापदं प्राप्य स कथं निहतः सज्ज्य ॥
 पतदार्येण कर्तव्यं कृन्नास्वापासु सज्ज्य ॥
 पराक्रमेघाशाक्षया तच्च तस्मिन् प्रतिष्ठितम्
 मुह्यते मे मनस्तात् कथा तावन्निवारयेताम् ॥
 मयस्तु लब्धसंहरत्वां परिपृच्छामि सज्ज्य ॥
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

महामात्रं प्रधानम् ॥ २२ ॥ पाथान्यप्रग्रहः पाथाल्यः
 प्रग्रहो वधनरज्जुर्हस्य ॥ २५ ॥ शुष्मिणतेजस्विनः
 ॥ २६ ॥ अपसदोऽधमः ॥ २७ ॥ आख्यानं पुराण-

भास्तादि ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायं
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशम्पायन उवाच ।

एतत् पृष्ट्वा सूतपुत्रं हृच्छोकेनादितो भृशम्
जये निराशः पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽपतत् क्षितौ
तं विसंज्ञं निपतितं सिषिचुः परिचारिकाः ।
जलेनात्यर्थशीतेन वीजन्त्यः पुण्यगन्धिना २
पतितं चैनमालोक्य समन्ताद्भरतस्त्रियः ।
परिवर्तुर्महाराजमस्पृशंश्चैव पाणिभिः ॥ ३
उत्थाप्य चैनं शनकै राजानं पृथिवीतलात् ।
आसनं प्रापयामासुर्वाष्पकण्ठ्यो वराननाः ४
आसनं प्राप्य राजा तु मूर्छयाऽभिपरिप्लुतः ।
निश्चेष्टोऽतिष्ठत् तदा वीज्यमानः समन्ततः ५
स लब्ध्वा शनकैः संज्ञां वेपमानो महीपतिः
पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

यः स उद्यन्निवादित्यो ज्योतिषा प्रणुदंस्तमः
अजातशत्रुमायान्तं कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ७
प्रभिन्नमिव मातङ्गं यथा क्रुद्धं तरस्विनम् ।
प्रसन्नवदनं दृष्ट्वा प्रतिद्विरदगामिनम् ॥ ८
वासितासंगमे यद्वदजय्यं प्रति यूथपैः ।
निजघान रणे वीरान् वीरः पुरुषसत्तमः ॥ ९
यो ह्येको हि महावीर्यो निर्दहेद्भोरचक्षुषा ।
कृत्स्नं दुर्योधनबलं धृतिमान् सत्यसंगरः १०
चक्षुर्हणं जये सक्तमिष्वासधरमच्युतम् ।
दान्तं बहुमतं लोके के शूराः पर्यवारयन् ॥ ११
के दुष्प्रधर्ष राजानमिष्वासधरमच्युतम् ।
समासेदुर्नरव्याघ्रं कौन्तेयं तत्र मामकाः ॥
तरसैवाभिपद्याथ यो वै द्रोणमुपाद्रवत् ।
यः करोति महत् कर्म शत्रूणां वै महाबलः १२
महाकायो महोत्साहो नागायुतसमो बले ।
तं भीमसेनमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् १३
यदाऽऽयाजलदप्रख्यो रथः परमवीर्यवान् ।
पर्जन्य इव वीभत्सुस्तुमुलामशनीं सृजन् १४
विसृजज्जलरजालानि वर्षाणि मघवानिव ।
अवस्फूर्जन् दिशः सर्वास्तलनेमिस्वनेन च ॥
चापविद्युत्प्रभो घोरो रथगुल्मबलाहकः ।

स नेमिघोपस्तानितः शरशब्दातिवन्धुरः १६
रोपनिर्जितजीमूतो मनोभिप्रायशीघ्रगः ।
मर्मातिगो बाणधरस्तुमुलः शोणितोदकैः ॥
संभ्रावयन् दिशः सर्वा मानधैरास्तरन् महीम्
भीमनिःस्वनितो रौद्रो दुर्योधनपुरोगमान् ॥

युद्धेऽभ्यपिञ्चद्विजयो

गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः ।

गाण्डीवं धारयन् धीमान्

कीदृशं वो मनस्तदा ॥

२०

इपुसंवाधमाकाशं कुर्वन् कपिवरध्वजः ।
यदायात् कथमासीत् तदा पार्थं समीक्षताम्
कच्चिद्गाण्डीवशब्देन न प्रणदयति धै बलम् ।
यद्गः समैरवं कुर्वन्नर्जुनो भृशमन्वयात् ॥ २२
कच्चिन्नापानुदत् प्राणानिषुभिर्वा धनञ्जयः
चातो वेगादिवाविध्यन्मेघान् शरगणैर्नृपान्
को हि गाण्डीवधन्वानं रणे सोढुं नरोऽर्हति
यमुपश्रुत्य सेनाप्रे जनः सर्वां विदीर्यते ॥ २४
यत्सेनाः समकम्पन्त यद्दीरानस्पृशद्भयम् ।
के तत्र नाजहुर्द्राणं के क्षुद्राः प्राद्रवन् भयात्
के वा तत्र तनूस्त्यक्त्वा प्रतीपं मृत्युमाव्रजन्
अमानुषाणां जेतारं युद्धेऽपि धनञ्जयम् ॥
न च वेगं सिताश्वस्य विसहिष्यन्ति मामकाः
गाण्डीवस्य च निर्घोपं प्रावृज्जलदनिःस्वनम्

विष्वक्सेनो यस्य यन्ता

यस्य योद्धा धनञ्जयः ।

अशक्यः स रथो जेतुं

मन्ये देवासुरैरपि ॥

२८

सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
मेधावी निपुणो धीमान् युधि सत्यपराक्रमः ॥
आरावं विपुलं कुर्वन् द्यथयन् सर्वसैनिकान्
यदाऽऽयान्नकुलो द्रोणं के शूराः पर्यवारयन्
आशीविष इव क्रुद्धः सहदेवो यदाभ्ययात् ।
कदनं करिष्यन् शत्रूणां तेजसा दुर्जयो युधि
आर्यव्रतममोघेषु न्हीमन्तमपराजितम् ।
सहदेवं तमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् ३२

१०

एतदिति ॥ १ ॥ सः प्रसिद्धः तमजातशत्रुं आयान्तं
दृष्ट्वा द्रोणात् कः अवारयदित्यन्वयः । सार्धलोकद्वयमेकं

वाक्यम् ॥ ७ ॥ यदा अयात् यदा च दुर्योधनपुरोगमान्
गार्ध्रपत्रैरभ्यपिञ्चतदा वो मनः कीदृशमभूदिति षष्ठेना-
न्वयः ॥ १३ ॥ X श्वताश्चो दुः इति पाठः ।

यस्तु सौवीरराजस्य
प्रमथ्य महतीं चमूम् ।

आदत्त महिषीं भोजो
कात्यां सर्वोद्भ्रष्टोभनाम् ॥ ३३

सत्यं धृतिश्च शौर्यं च प्रलब्धं च केवलम् ।
तयोनि युधुधानेऽस्मिन्नित्यानि पुरुषपर्यमे ३४

बलिनं सत्यकर्माणमदीनमपराजितम् ।
वासुदेवसमं युद्धे वासुदेवादनन्तरम् ॥ ३५

धनञ्जयोपदेशेन श्रेष्ठमिष्यन्नकर्मणि ।
पाथेन सममन्त्रेषु कस्तं द्रोणादवारयत् ३६

पाथेन सममन्त्रेषु कस्तं द्रोणादवारयत् ।
वृष्णीनां प्रवरं वीरं शूरं सर्वेषुधुन्मताम् ॥ ३७

रामेण सममन्त्रेषु यशसा धिकमेण च ॥ ३७
सत्यं धृतिर्मतिः शौर्यं ब्राह्मं चास्त्रमनुत्तमम् ।

सात्यते तानि सर्वाणि प्रैलोक्यमिष्य केशवे
तमेवगुणसम्पन्नं दुर्वारमपि धैर्यतः ।

समासाद्य महेश्वासं के शूराः पर्यवारयन् ॥
पञ्चालेषूत्तमं वीरमुत्तमाभिजनप्रियम् ॥ ४०

नित्यमुत्तमकर्माणमुत्तमीजसमाहवे ॥ ४०
युक्तं धनञ्जयहिते ममानर्थार्थमुरियतम् ।

यमधैश्रवणादित्यमहोद्भयकृणापमम् ॥ ४१
महार्थं समारण्यात् द्रोणायोद्यतमाहवे ।

त्यजन्तं वसुले प्राणान् के शूराः समवारयन्
एकोपपद्यत चेद्रिभ्यः पाण्डवान्यः समाश्रितः

भृष्टकैर्लु समायातं द्रोणं कस्तं न्यवारयत् ॥
योऽवधीत केतुमान् वीरो

राजपुत्रं दुरासदम् ।
अपरान्तगिरिद्वारे

द्रोणात् कस्तं न्यवारयत् ॥ ४४
स्त्रीपुंसयोर्नरव्याघ्रो यः स वेद गुणगुणान् ।

शिरापिडनं याश्लेनिमम्लानमनसं युधि ४५
देवप्रतप्तस्य समरे हेतुं मृत्योर्मेहात्मनः ।

द्रोणायाभिमुखं यातं के शूराः पर्यवारयन्
यस्मिन्नन्यधिका वीरं गुणाः सर्वं धनञ्जयात्

यस्मिन्नस्त्राणि सत्यं च प्रलब्धं च सर्वदा ॥
वासुदेवसमं वीर्यं धनञ्जयसमं बले ।

तेजसाऽऽदित्यसदृशं बृहस्पतिसमं मती ४८
अभिमन्युं महात्मानं द्यात्ताननमिवान्तकम्

द्रोणायाभिमुखं यातं के शूराः समवारयन्
युधुधाने सात्यहो ॥ ३४ ॥ सात्वते सात्यहो ॥ ३८ ॥

तस्मिन्तस्मिन्प्रसक्तः सौमद्रः परवीरहा ।
यदाभ्यधावद्रे द्रोणं तदासीदो मनः कथम् ४०

द्रौपदेया नरव्याघ्राः समुद्रमिव सिन्धवः ।
यद्रोणमाद्रवन् संख्ये के शूरास्ताप्यवारयन्

पते द्वादश वर्षाणि क्रौडासुत्तुऽय बालकाः ॥
अत्रार्थमवसन् भीष्मे भिषग्नो व्रतमुत्तमम् ॥

सुप्रजयः क्षत्रदेवः क्षत्रवर्मा च मानदः ।
भृष्टमुन्नात्मजा वीराः के तान् द्रोणादवारयन्

शतादिशिष्टं यं युद्धे सममन्यन्त वृष्णयः ।
चोक्तानं महेश्वासं कस्तं द्रोणादवारयत् ॥

वाधेक्ष्मिः कलिह्वानां यः कन्यामाहरमुग्धि ।
अनाभृष्टरक्षीनात्मा कस्तं द्रोणादवारयत् ॥

आतरः पञ्च कैकेया धार्मिकाः सत्यधिरमाः
इन्द्रगोपकसङ्काशा रक्तवर्मापुत्रध्वजाः ५६

मातृपुत्रः सुता वीराः
पाण्डवानां जयार्थिनः ।

तान् द्रोणं हन्तुमायातान्
के वीराः पर्यवारयन् ॥ ५७

यं योधयन्तो राजानो नाजयन् वारणावते ।
पण्मासानपि संरुन्धा जिघांसन्तो युधोर्पातिं

धनुष्मतां वरं शूरं सत्यसन्धं महाबलम् ।
द्रोणात् कस्तं नरव्याघ्रं युयुत्सुं पर्यवारयत् ।

यः पुत्रं काशिराजस्य वाराणस्यां महारथम्
समरे स्त्रीषु गृध्र्यन्तं महेनापाहरद्रथात् ६०

भृष्टमुन्मं महेश्वासं पार्यानां मन्त्रधारिणम् ।
युक्तं दुर्योधनानर्थे सृष्टं द्रोणघषाय च ॥ ६१

निर्दहन्तं रणे योधान् दारयन्तं च सर्वतः ।
द्रोणाभिमुखमायातं के शूराः पर्यवारयन् ॥

उत्सङ्ग इव संवृद्धं वृषदस्याख्यचित्तम् ।
शिरापिडनं राख्यन्तं के च द्रोणादवारयन् ६३

य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चर्मयत् समवेष्टयत् ।
महता रथघोषेण सुचारिणो महारथः ॥ ६४

दशाभ्यमेधानाजहते स्वस्त्रपानासदाक्षिणान् ।
निरगोलान्सर्वमेधान् पुत्रवत् पालयन् प्रजाः

गद्गास्त्रोतसि यावदस्यः सिकता अप्यशेषतः
तावतोर्गा ददौ वीर उशीनरहृतोऽध्वरे ६६

न पुनं नापरे चरुरिदं केचन मानवाः ।
इतीदं युयुधुदं द्याः कृते कर्मणि दुष्करे ॥ ६७

५५ विष्णु दक्षिणा अन्य गद्गाजलमारयन् द्रव्यधिकं कथितं

पश्यामस्त्रिषु लोकेषु

न तं शं स्थास्तुचारिषु ।

जातं चापि जनिष्यन्तं

द्वितीयं चापि सांप्रतम् ॥ ६८

अन्यमौशीनराच्छैव्याद्भुरो वोढारमित्युत ।
गतिं यस्य न यास्यन्ति मानुषा लोकवासिनः
तस्य नष्टारमायान्तं शैव्यं कः समचारयत् ।
द्रोणायाभिमुखं यत्तं द्यात्ताननमिवान्तकम्
विराटस्य रथानीकं मत्स्यस्यामित्रघातिनः
प्रेप्सन्तं समरे द्रोणं के वीराः पर्यचारयन् ॥
सद्यो वृकोदराज्जातो महाबलपराक्रमः ।
मायावी राक्षसो वीरो यस्मान्मम महद्भयम्
पार्थानां जयकामं तं पुत्राणां मम कण्टकम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्यं
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

धृतराष्ट्र उवाच ।

शृणु दिव्यानि कर्माणि

वासुदेवस्य सञ्जय ।

कृतवान्यानि गोविन्दो

यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥ १

संवर्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना ।

विख्यापितं बलं बाह्वोस्त्रिषु लोकेषु सञ्जय २

उच्चैःश्रवस्तुल्यबलं वायुवेगसमं जवे ।

जघान हयराजं तं यमुनावनवासिनम् ॥ ३

दानवं घोरकर्माणं गवां मृत्युमिवोत्थितम् ।

वृषरूपधरं बाल्ये भुजाभ्यां निजघान ह ४

प्रलम्बं नरकं जम्भं पीठं चापि महासुरम् ।

सुरं चान्तकसङ्काशमवधीत् पुष्करेक्षणः ॥ ५

तथा कंसो महातेजा जरासन्धेन पालितः ।

विक्रमेणैव कुष्णेन सगणः पातितो रणे ॥ ६

सुनामा रणविक्रान्तः

समग्राक्षौहिणीपतिः ।

वयोत्कचं महात्मानं कम्पनं द्रोणादवाग्यत ॥

एते चान्ये च वाद्यो येषामर्थाय सञ्जय ।

त्यक्तारः संयुगे प्राणान् किं तेषामजितं युधि

येषां च पुरुषद्वयाघ्नः शार्ङ्गधन्वा द्युपाध्वयः ।

हितार्थं चापि पार्थानां कथं तेषां पराजयः

लोकानां गुणरत्यर्थं

लोकनाथः सनातनः ।

नारायणो रणे नाथो

दिव्यो दिव्यात्मकः प्रभुः ॥ ७६

यस्य दिव्यानि कर्माणि

प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नान्यत् किं नृनिष्यामि

भक्त्या र्गीर्यार्थमात्मनः ॥ ७७

भोजराजस्य मध्यम्यो

भ्राता कंसस्य वीर्यवान् ॥ ७

बलदेवद्वितीयेन कुष्णेनामित्रघातिना ।

तरस्वी समरे दग्धः ससैन्यः शूरसेनराट् ८

दुर्वासा नाम विप्रर्षिस्तथा परमकोपनः ।

आराधितः सदारेण स चास्मै प्रददौ वरान् ९

तथा गान्धारराजस्य सुतां वीरः स्वयंवरे ।

निर्जित्य पृथिवीपालानावहत पुष्करेक्षणः ॥

अमृष्यमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव

रथे वैवाहिके युक्ताः प्रतोदेन कृतव्रणाः ॥ ११

जरासन्धं महाबाहुमुपायेन जनार्दनः ।

परेण घातयामास समग्राक्षौहिणीपतिम् १२

चेदिराजं च विक्रान्तं राजसेनापतिं बली ।

अर्घे विवदमानं च जघान पशुवत् तदा ॥ १३

सौमं दैत्यपुरं खस्वं शाल्वगुप्तं दुरासदम् ।

समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातयामास माधवः १४

स्थास्तुचारिषु स्थावरज्जमात्मकेषु समित्यस्य व्यवहितेन

पश्याम इत्यनेन सम्बन्धः ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते

द्रोणपर्वणि टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शृणुवाति ॥ १ ॥ हयराजं केशिनम् ॥ ३ ॥ विक्र-

मेणैव अन्नं विना ॥ ६ ॥ परेण भीमेन ॥ १२ ॥

वह्मन् वह्मन् कलिह्नांश्च
मागधान् काशिकीसलान् ।
वात्स्यगार्यकरूपान्श्च
पौण्ड्रान्श्चाप्यजयद्रणे ॥
आयन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च
पार्थतीयान् दशेरकान् ।
काश्मीरकानौरसिकान्
पिशाचांश्च समुद्रलान् ॥
काम्बोजान् घाटधानांश्च
चोलान् पाण्ड्यांश्च सञ्जय ।
त्रिगर्तान् मालयांश्चैव

१७
दरदोश्च सुदुर्जयान् ॥
नानादिगम्यश्च संप्राप्तान् यशान्श्चैव शकांस्तथा
जितवान् पुण्डरीकाक्षो यधनं च सहानुगम्
प्रथिष्य मकरावाप्तं यादोगणनिषेधितम् ।
जिगाय वरुणं संख्ये सलिलान्तर्गतं पुरा ॥ १९
बुधि पञ्चजनं हत्वा दैत्यं पातालवासिनम् ।
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो दिव्यं शङ्खमवाप्तवान् ॥ २०
पञ्चजिन्यं पार्थसहितस्तोपयित्वा हुताशनम् ।
पञ्चजिने पार्थसहितस्तोपयित्वा हुताशनम् ॥ २१
आग्नेयमखं दुर्धर्षं चक्रं लेभे महाबल ॥ २१
वेनतेयं समारुह्य त्रासयित्वाऽमरावतीम् ।
महेन्द्रमयनाक्षीरः पारिजातमुपानयत् ॥ २२
तच्च मयितवान् शक्रो जानन्तस्य पराक्रमम् ।
राज्ञां चाप्यजितं फञ्जितं कृष्णेनेह न शुश्रुम
यच्च तन्महदाश्चर्यं समायां मम सञ्जय ।
कृतवान् पुण्डरीकाक्षः फस्तदन्व इहार्हति ॥
यच्च भक्त्या प्रसक्तोऽहमद्राक्षं कृष्णभीश्वरम् ।
तन्मे सुविदितं सर्वं प्रत्यक्षमिव चागमम् ॥ २५
नान्तो विक्रममुक्तस्य बुद्ध्या युक्तस्य वा पुनः
कर्मणां शक्यते गन्तुं हृषीकेशस्य सञ्जय ॥ २६
तथा गदश्च साम्बश्च प्रयुक्तोऽयं विदुराजः ।
अगाधहो निरुद्धश्च चारुदेवः ससारणः ॥ २७
उल्लुको निराटश्चैव शिखीवमुच्च वीर्यवान् ।
पृथुश्च विपृथुश्चैव शमीकोऽयारिमेजयः ॥ २८
यतेऽप्ये वलवन्तश्च वृष्णिवीराः प्रहारिणः ।
फयश्चैव पाण्डवानां कं अथेयुः समरे स्थिताः
आहता वृष्णिवीरेण केशवेन महात्मना ।
ततः संशयितं सर्वं भवेदिति मतिर्मम ॥ ३०
नागायुतबलो वीरः कैलासशिखरोपमः ।
चनमाली हली रामस्तत्र यत्र जनार्दनः ॥ ३१
द्रो० २

१५

१६

१७

यमाहुः सर्वपितरं वासुदेवं द्विजातयः ।
अपि वा ह्येव पाण्डूनां योत्स्यतेऽर्घ्याय सञ्जय
स यदा तात संनह्येव पाण्डुवार्धाय सञ्जय ।
न तदा प्रतिसंयोद्धा भविता तत्र कश्चन ३३
यदि स्म कुरवः सर्वे जयेयुर्नाम पाण्डवान् ।
वाष्ण्योऽर्घ्याय तेषां वै गृहीयाच्छत्रमुत्तमम्
ततः सर्वाङ्गद्वयाग्रे हत्वा नरपतीन् रणे ।
कौरवांश्च महाबाहुः कुन्त्यै दद्यात् स मेदिनीम्
यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ।
रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेद्रथः ॥
न केनचिदुपायेन कुरूणां दृश्यते जयः ।
तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यथा युद्धमधर्तत ॥ ३७

अर्जुनः केशवस्यात्मा
कृष्णोऽप्यात्मा किराटिनः ।
अर्जुने धिजयो नित्यं
कृष्णे कीर्तिश्च शाश्वती ॥ ३८

सर्वेऽपि च लोकेषु बीमस्तुरपराजितः ।
प्राधान्येनैव भूयिष्ठममेयाः केशवे गुणाः ३९
मोहादुद्योधनः कृष्णं यो न वेत्तीह केशवम्
मोहितो वैद्ययोगेन मृत्युपाशपुरस्कृतः ॥ ४०
न वेद कृष्णं दाशार्हमर्जुनं चैव पाण्डवम् ।
पूर्वदेवी महात्मानौ नरनारायणादुभौ ॥ ४१
एकात्मानौ द्विधामृतौ दृश्येते मानवैर्भुवि ।
मनसाऽपि हि दुर्धर्षौ सेनामेतां यशस्विनी ॥
नाशयेतामिहेच्छन्तौ मातुपत्वाद्य नेच्छतः ।
युगस्थेय धिपर्यासो लोकानामिव मोहनम् ॥
भीष्मस्य च वधस्तात द्रोणस्य च महात्मनः
न ह्येव ब्रह्मचर्येण न वेदाध्ययनेन च ॥ ४४
न क्रियामिन्नं चाखेण मृत्योः कश्चिन्नियते
लोकसंभावितौ वीरौ कृतात्मा युद्धदुर्मवौ ॥
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा किं नु जीवामि सञ्जय
यां तां श्रियमसूयामः पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ४६
अथ तामनुजानीमो भीष्मद्रोणवधेन ह ।
मत्कृते चाप्यनुप्राप्तः कुरूणामेव संक्षयः ॥ ४७
पक्षानां हि वधे सत वज्रायन्ते वृणान्युत ।
अनन्तमिदमैश्वर्यं लोके प्राप्तो युधिष्ठिरः ॥ ४८

यस्य कोपान्महात्मानो
भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
प्राप्तः प्रकृतितो धर्मो
न धर्मो मामकान् प्रति ॥ ४९

क्रूरः सर्वविनाशाय कालोऽसौ नातिवर्तते ।
अन्यथा चिन्तिता ह्यर्था नरैस्तात मनस्विभिः
अन्यथैव प्रपद्यन्ते दैवादिति मतिर्मम ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

तस्मादपरिहार्येऽर्थे संप्राप्ते कृच्छ्र उत्तमे ।
अपारणीये दुश्चिन्त्ये यथाभूतं प्रचक्ष्व मे ॥ ११ ॥

१२

सञ्जय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान्
यथा स न्यपतद्द्रोणः सूदितः पाण्डुसृञ्जयैः १
सेनापतित्वं संप्राप्य भारद्वाजो महारथः ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पुत्रं ते वाक्यमब्रवीत् २
यत् कौरवाणामृषभादापगेयादनन्तरम् ।
सैनापत्येन यद्राजन् मामद्य कृतवानसि ॥ ३
सदृशं कर्मणस्तस्य फलं प्राप्नुहि भारत ।
करोमि कामं कं तेऽद्य प्रवृणीष्व यमिच्छसि
ततो दुर्योधनो राजा कर्णदुःशासनादिभिः ।
संमन्त्र्योवाच दुर्धर्षमाचार्यं जयतां वरम् ४
ददासि चेद्वरं मह्यं जीवग्राहं युधिष्ठिरम् ।
गृहीत्वा रथिनां श्रेष्ठं मत्समीपमिहानय ॥ ५
ततः कुरूणामाचार्यः श्रुत्वा पुत्रस्य ते वचः ।
सेनां प्रहर्षयन् सर्वामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
धन्यः कुन्तीसुतो राजन् यस्य ग्रहणमिच्छसि
न वधार्थं सुदुर्धर्षं वरमद्य प्रयाचसे ॥ ८
किमर्थं च नरद्वयाग्रं न वधं तस्य कांक्षसे ।
नाशंससि क्रियामेतां मत्तो दुर्योधन ध्रुवम् ॥
आहोस्वित् धर्मराजस्य द्वेष्टा तस्य न विद्यते
यदीच्छसि त्वं जीवन्तं कुलं रक्षसि चात्मनः
अथवा भरतश्रेष्ठ निर्जित्य युधि पाण्डवान् ।
*राज्यं संप्रति दत्त्वा च सौभ्रात्रं कर्तुमिच्छसि
धन्यः कुन्तीसुतो राजा
सुजातं चास्य धीमतः ।
अजातशत्रुता सत्या
तस्य यत्स्निह्यते भवान्

द्रोणेन चैवमुक्तस्य
तव पुत्रस्य भारत ।
सहसा निःसृतो भावो
योऽस्य नित्यं हृदि स्थितः ॥ १३
नाकारो गृहीतुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ।
तस्मात्तव सुतो राजन् प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत्
वध्रे कुन्तिसुतस्याजो नाचार्यं धिजयो मम ।
हते युधिष्ठिरे पार्था हन्तुः सर्वान् हि नो ध्रुवं
न च शक्या रणे सर्वं निहन्तुममरैरपि ।
य एव तेषां शेषः स्यात्स एवास्मान्न शेषयेत्
सत्यप्रतिज्ञे त्वानीते पुनर्भूतेन निर्जिते ।
पुनर्यास्यन्त्यरण्याय पाण्डवास्तमनुवताः ॥
सोऽयं मम जयो द्युक्तं दीर्घकालं भविष्यति ।
अतो न वधमिच्छामि धर्मराजस्य कंहंचित्
तस्य जिह्वमभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽर्थतत्त्ववित्
तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ सञ्चिन्त्य बुद्धिमान्
द्रोण उवाच ।

न चेद्युधिष्ठिरं वीरः पालयत्यर्जुनो युधि ।
मन्यस्य पाण्डवश्रेष्ठमानीतं वशमात्मनः ॥ १८
न हि शक्यो रणे पार्थः सेन्द्रैर्देवासुरैरपि ।
प्रत्युद्यातुमतस्तात नैतदामर्षयाम्यहम् ॥ २१
असंशयं स मे शिष्यो मत्पूर्वश्चास्त्रकर्मणि ।
तरुणः सुकृतैर्युक्त एकायनगतश्च ह ॥ २२
अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च भूयः स समवाप्तवान् ।
अमर्षितश्च ते राजंस्ततो नामर्षयाम्यहम् ॥ २३
स चापक्रम्यतां युद्धाद्येनोपायेन शक्यते ।
अपनीते ततः पार्थं धर्मराजो जितस्त्वया ॥

॥ १२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्यायः
३। ११ ॥

१२

हन्तेति ॥ १ ॥ एतां वधरूपां क्रियां मत्तो नाशंससि

न संभावयसि ॥ १९ ॥ सुजातं शोभनं जन्म ॥ १२ ॥ व्यक्तं निय-
तम् ॥ १८ ॥ आमर्षयामि उत्सहे ॥ २१ ॥ मत्पूर्वः अहं
पूर्वो गुरुस्य एकायनगतः जयमरणान्यतरनिश्चयवान् ॥ २२ ॥
* 'राज्यांशं प्रति' इति पाठः सायुः ।

ग्रहणे हि जयस्तस्य न वधे पुरुषर्षभ ।
 पत्नेन चाप्युपायेन ग्रहणं समुपेप्यसि ॥ २५
 अहं गृहीत्वा राजानं सत्यधर्मपरायणम् ।
 आनायिष्यामि ते राजन् वशमद्य न संशयः ॥
 यदि स्थास्यति संग्रामे मुहूर्तमपि मेऽग्रतः ।
 अपनीते नरव्याघ्रे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये ॥ २७
 फाल्गुनस्य समीपे तु न हि शक्यो युधिष्ठिरः
 ग्रहीतुं समरे राजन् सन्दैरपि सुरासुरैः ॥ २८
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रतिज्ञायां
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

सञ्जय उवाच ।
 सान्तरे तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे ।
 ततस्ते सैनिकाः श्रुत्वा तं युधिष्ठिरनिग्रहम् ॥
 सिंहनादरवांश्चक्रुवाहुःशब्दांश्च कूटक्षशः ।
 तद्य सर्वं यथान्यायं धर्मराजेन भारत ॥ २
 आसैराशु परिष्ठातं भारद्वाजचिकीर्षितम् ।
 ततः सर्वान् समानाय्य भ्रातृनन्यांश्च सर्वशः
 भग्नवीर्यधर्मराजस्तु धनञ्जयमिदं वचः ।
 श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र द्रोणस्याद्य चिकीर्षितम् ॥
 यथा तन्न भवेत् सत्यं तथा नीतिविधीयताम्
 सान्तरं हि प्रतिष्ठातं द्रोणेनाभिषेकार्पिणा ॥
 तच्चान्तरं महेष्वास त्वयि तेन समाहितम् ।
 स त्वमद्य महाबाहो गुध्यस्व मदनन्तरम् ॥ ६
 यथा दुर्योधनः कामं नेमं द्रोणादवापुयात् ।
 अर्जुन उवाच ।

यथा मे न वधः कार्य आचार्यस्य कदाचन ॥
 तथा तव परित्यागो न मे राजंश्चिकीर्षितः ।
 अप्येवं पाण्डव प्राणानुत्सृजेयमहं युधि ॥ ८
 प्रतीपो नाहमाचार्ये भवेयं वै कथञ्चन ।
 त्वां निगृह्याहवे राज्यं धार्तराष्ट्रोऽयमिच्छति
 न स तं जविलोकेऽस्मिन्
 कामं प्राप्येत् कथञ्चन ।

बहुर्लोकः प्रतिष्ठां न त्यजेदिति बहुषु प्रकाशितः ॥ १२ ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच ।

सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे
 गृहीतं तममन्यन्त तव पुत्राः सुबालिशाः ॥
 पाण्डवेभ्येषु साक्षेपं द्रोणं जानाति ते सुतः ।
 ततः प्रतिज्ञास्यैर्यार्यं स मन्त्रो बहुलीकृतः ॥ ३०
 ततो दुर्योधनेनापि ग्रहणं पाण्डवस्य तत् ।
 सैन्यस्थानेषु सर्वेषु सुघोषितमर्षिदम ॥ ३१
 द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रतिज्ञायां

प्रपतेत् द्यौः सनक्षत्रा
 पृथिवी शकली भवेत् ॥ १०
 न त्वां द्रोणो निगृहीयाज्जीवमाने मयि ध्रुवम्
 यदि तस्य रणे साह्यं कुरुते वज्रभृत् सयम् ॥
 विष्णुर्वा सहितो देवै-
 नं त्वां प्राप्स्यत्यसौ मृष्टे ।
 मयि जीवति राजेन्द्र
 न मयं कर्तुमर्हसि ॥ १२

द्रोणादस्त्रभृतां श्रेष्ठात् सर्वशस्त्रभृतामपि ।
 अन्यच्च द्रूयां राजेन्द्र प्रतिष्ठां मम निश्चलाय ॥
 न स्मराम्यनृतं तावन्न स्मरामि पराजयम् ।
 न स्मरामि प्रतिश्रुत्य किञ्चिदप्यनृतं कृतम् ॥

सञ्जय उवाच ।

ततः शंखाश्च भेर्यश्च मृदंगाश्चानकैः सह ।
 प्रावाचन्त महाराज पाण्डवानां निवेशने ॥
 सिंहनादश्च सञ्जये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 धनुर्ज्यातलशब्दश्च गगनस्पृक्कुम्भैरयः ॥ १६
 श्रुत्वा शंखस्य निर्घोषं पाण्डवस्य महौजसः ।
 त्वदीयेष्वप्यनीकेषु चादित्राण्यभिजाघ्रे ॥
 ततो व्यूढान्यनीकानि तव तेषां च भारत
 शनैरुपेयुरन्योन्यं योध्यमानानि संयुगे ॥

१३

सान्तरे इति ॥ १ ॥

ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च द्रोणपाञ्चाल्ययोरपि॥
यतमानाः प्रयत्नेन द्रोणानीकविशातने ।
न शोकः सृज्या युद्धे तद्धि द्रोणेन पालितम्॥
तथैव तव पुत्रस्य रथोदाराः प्रहारिणः ।
न शोकः पाण्डवीं सेनां पाल्यमानां किरीटिना
आस्तां ते स्तिमिते सेने रक्षमाणे परस्परम् ।
संप्रसुप्ते यथा नक्तं वनराज्यौ सुपुष्पिते ॥ २२
ततो रुक्मरथो राजन्नकैणेव विराजता ।
वरूथिना विनिष्पत्य व्यचरत् पृतनामुखे ॥
तमुद्यतं रथैकमाशुकारिणमाहवे ।

अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे पाण्डुसृज्याः २४
तेन मुक्ताः शरा घोरा विचेरुः सर्वतोदिशम्
त्रासयन्तो महाराज पाण्डवेयस्य वाहिनीम् ।
मध्यं दिनमनुप्राप्तो गमस्तिशतसंघृतः ।
यथा दृश्येत यर्माशुस्तथा द्रोणोऽप्यवदयन् ॥
न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छब्दोति भारत ।
वीक्षितुं समरे कुङ्कं महेन्द्रमिव दानवः ॥ २७
मोहयित्वा ततः सैन्यं भारद्वाजः प्रतापवान्
धृष्टशुम्भवलं तूर्णं व्यथमन्निशितैः शरैः ॥ २८
स दिशः सर्वतो रुध्वा संधुन्य गमजिह्वर्गः ।
पार्पतो यत्र *तत्रैव ममृदे पाण्डुवाहिनीम् २९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अर्जुनकृतयुधिष्ठिराश्वासने
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

सज्जय उवाच ।

ततः स पाण्डवानां के जनयन्सुमहद्भयम् ।
व्यचरत् पृतनां द्रोणो दहनं कक्षमिवानलः
निर्देहन्तमनीकानि साक्षादग्निमिवोत्थितम्
दृष्ट्वा रुक्मरथं कुङ्कं समकम्पन्त सृज्याः ॥ २
सततं कृष्यतः संख्ये धनुषोऽस्याशुकारिणः
ज्याघोषः शुश्रुवेत्यर्थं विस्फूर्जितमिवाशनेः ३
रथिनः सादिनश्चैव नागानश्वान् पदातिनः
पौद्रा हस्तवता मुक्ताः संमृद्नन्ति स्म सायकाः
नानद्यमानः पर्जन्यः प्रवृद्धः शुचिसंक्षये ।
अश्मवर्षमिवावर्षत् परेषामावहद्भयम् ॥ ५
विचरन् स तदा राजन्
सेनां संक्षोभयन् प्रभुः ।
वर्धयामास संत्रासं
शात्रवाणाममानुषम् ॥ ६
तस्य विद्युदिवाग्नेषु चापं हेमपरिष्कृतम् ।
अमद्रथाम्बुदे चास्मिन् दृश्यते स्म पुनः पुनः
स वीरः सत्यवान् प्राज्ञो
धर्मनित्यः सदा पुनः ।

युगान्तकालवद्दोरां

रौद्रां प्रावर्तयन्नदीम् ॥

अमर्षवैगप्रभवां क्रव्यादगणसंकुलाम् ।
बलौघैः सर्वतः पूर्णां ध्वजवृक्षापहारिणीम्
शोणितोदां रथावर्ता हस्त्यश्वकृतरोधसम् ।
कवचोडुपसंयुक्तां मांसपङ्क्तसमाकुलाम् १०
मेदोमज्जास्थिसिकतामुष्णीपचयफेनिलाम् ।
संग्रामजलदापूर्णां प्रासमत्स्यसमाकुलाम् ११
नरनागाश्वकलिलां शरवेगौघवाहिनीम् ।
शरीरदारुसंघट्टां रथकच्छपसंकुलाम् ॥ १२
उत्तमाङ्गैः पङ्कजिनीं निर्लिशशङ्खपसंकुलाम् ।
रथनागहृदोपेतां नानाभरणभूषिताम् ॥ १३
महारथशतावर्ता भूमिरेणूमिमालिनीम् ।
महावीर्यवतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तराम् ॥
शरीरशतसम्बाधां गृध्रकङ्कनिपेविताम् ।
महारथसहस्राणि नयन्तीं यमसादनम् १५
शूलव्यालसमाकीर्णां प्राणिवाजिनिपेविताम्
छिन्नक्षत्रमहाहंसां मुकुटाण्डजसेविताम् १६

संप्रसुप्ते कृतपत्रसंकोचे ॥ २२ ॥ वरूथिना रथेन ॥ २३ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः
॥ १३ ॥ * 'तत्रैनामभिनत्' इति पाठः ।

१४

तत इति ॥ १ ॥ शुचिसंक्षये ग्रीष्मान्ते ॥ ५ ॥
प्राणिन एव वाजिनः पक्षिणः ॥ १६ ॥

चक्रकूर्मां गदानक्रां शरध्वद्रक्षपाकुलाम् ।
 वक्रगृध्रसृगालानां घोरसंघेर्निषेधिताम् १७
 निहतान् प्रापितः संख्ये द्रोणेन वलिना रणे
 वहन्ती पितृलोकाय शतशो राजसत्तमम् ॥
 शरीरशतसंवाधां फेडशैबलशाठलाम् ।
 नदीं प्रावर्तयद्वाजन् भीरुणां भयवर्धिनीम् ॥
 तर्जयन्तमनीकानि तानि तानि महारथम् ।
 सर्वतोऽभ्यद्रवन् द्रोणं युधिष्ठिरपुरोगमाः २०
 तानभिद्रवतः शूरांस्तावका दृढविक्रभाः ।
 सर्वतः प्रत्यगृह्णन्त तद्भूलोमहर्षणम् ॥ २१
 शतमायस्तु शकुनिः सहदेवं सम्राद्रवत् ।
 सनियन्तुर्ध्वजरथं विद्याध निशितैः शरैः ॥

तस्य माद्रीस्तुतः केतुं

धनुः सुतं हयानपि ।

नातिमुदः शरैश्छित्त्वा

पण्ड्या विद्याध सौबलम् ॥ २३

सौबलस्तु गदां गृह्य प्रचस्कन्द रथोत्तमात् ।
 स तस्य गदया राजन् रथात् सूतमपातयत्
 ततस्तौ धिरथी राजन् गदाहस्तौ महाबली ।
 चिकीडत् रणे शरी सशृङ्गायिव पर्यतो २५
 द्रोणः पाञ्चालराजानं विद्धा दशभिराश्रुतैः
 बहुमिस्त्रेण चाभ्यस्तस्तं विद्याध ततोऽधिकैः
 विधिशति भीमसेनो विशत्था निशितैः शरैः
 विद्धा नाकम्पयद्भीरस्तदद्भुतमिषामवत् २७
 विविशतस्तु सहसा ह्यभ्यकेतुद्वारासनम् ।
 भीमं चक्रे महाराज ततः सैन्यान्यपूजयन् २८

स तत्र ममुपे धीरः

शत्रोर्विक्रममाहवे ।

ततोऽस्य गदया दान्तान्

हयान् सर्वानपातयत् ॥ २९

हताभ्यात् सरथाद्राजन् गृह्य चर्म महाबलः ।
 अभ्यायाद्भीमसेनं तु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ३०
 शल्यस्तु नकुलं वीरः स्वस्त्रीयं प्रियमात्मनः
 विद्याध प्रहसन् वाणिलालयन् कोपयन्नय
 तस्याभ्यानातपत्रं च ध्वजं सूतमथो धनुः ।
 निपात्य नकुलः संख्ये शङ्खं दध्मी प्रतापवान्
 धृष्टकेतुः कृपेणास्तान्
 छित्त्वा बहुविधाञ्छरान् ।

कृपं विद्याध सप्तत्या

लक्ष्म चास्याहरत्रिभिः ॥ ३३

तं कृपः शरवर्षेण महता समवारयत् ।
 विद्याध चरणे विप्रो धृष्टकेतुममर्षणम् ३४
 सात्यकिः कृतवर्माणं नाराचैन स्तनान्तरे ।
 विद्धा विद्याध सप्तत्या पुनरन्यैः स्मयन्नय
 तं भोजः सप्तसप्तत्या विद्धाश्रु निशितैः शरैः
 नाकम्पयत् शैनेयं शीघ्रो वायुरिवाचलम् ३६
 सेनापतिः सुशर्माणं भृशं मर्मसताडयत् ।
 स चापि तं तोमरेण जघ्रुदेशेऽभ्यताडयत् ॥
 धैकर्मन् तु समरे धिराटः प्रत्यवारयत् ।
 सह मत्स्यैर्महावीर्यैस्तदद्भुतमिषामवत् ३८
 तत् पीरुपमभूत् तत्र सूतपुत्रस्य दारुणम् ।
 यत् सैन्यं वारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 द्रुपदस्तु स्वयं राजा भगदत्तेन सङ्गतः ।
 तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिषामवत् ॥ ४०
 भगदत्तस्तु राजानं द्रुपदं नतपर्वभिः ।
 सनियन्तुर्ध्वजरथं विद्याध पुरुपर्वभिः ॥ ४१
 द्रुपदस्तु ततः क्रुद्धो भगदत्तं महारथम् ।
 आजधानोरसि क्षिप्रं शरेणानतपर्वणा ॥ ४२
 युद्धं योधवरौ लोके सौमदत्तिशिखण्डिनी ।
 भूतानां त्रासजननं चक्रातेऽस्त्रविशारदौ ४३
 भूरिथवा रणे राजन् याज्ञसेनि महारथम् ।
 महता सायकौघेन छादयामास वीर्यवान् ॥
 शिराण्डी तु ततः क्रुद्धः सौमदत्ति विशांपते ।
 नवत्या सायकानां तु कम्पयामास भारत ४५
 राक्षसौ रौद्रकर्माणौ हैडिम्बालंबुपावुभौ ।
 चक्रातेऽत्यद्भुतं युद्धं परस्परजयैविणौ ॥ ४६
 मायाशतसृजौ दृष्टौ मायाभिरितरेतरम् ।
 अन्तर्हितौ चेरतुस्ती भृशं विस्मयकारिणौ ॥
 चैकितानोऽनुविन्देन युयुधे चातिभैरवम् ।
 यथा देवासुरे युद्धे बलशक्तौ महाबली ॥ ४८
 लक्ष्मणः क्षत्रदेवेन विमर्दमकरोद्भृशम् ।
 यथा विष्णुः पुरा राजन् हिरण्याक्षेण संयुगे
 ततः प्रचलिताभ्रेन विधिघटकल्पितेन च ।
 रथेनाभ्यपतद्वाजन् सौभद्रं पीरवो नदन् ॥ ५०
 ततोऽभ्ययात् सत्वरितो युद्धाकांक्षी महाबलः
 तेन चक्रे महद्युद्धमभिमन्युरारिन्दमः ॥ ५१

पौरवस्त्वय सौमद्रं शरव्रातैरवाकिरत् ।
 तस्यार्जुनिध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्यामपातयत् ५२
 सौमद्रः पौरवं त्वन्धैर्विद्धा सप्तभिराशुगैः ।
 पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूतं च सायकैः
 ततः प्रहर्षयन् सेनां सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 समादत्तार्जुनिस्तूर्णं पौरवान्तकरं शरम् ५३
 तं तु सन्धितमाशाय सायकं घोरदर्शनम् ।
 द्वाभ्यां शराभ्यां हार्दिक्यश्चिच्छेद सशरं धनुः
 तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं सौमद्रः परवीरहा ।
 उद्वहर्ह सितं खड्गमाददानः शरावरम् ५४
 स तेनानेकतारेण चर्मणा कृतहस्तवत् ।
 आन्तासिना चरन्मार्गान्दर्शयन्वीर्यमात्मनः
 भ्रामितं पुनरुद्भ्रान्तमाधूतं पुनरुत्थितम् ।
 चर्मनिखिशाया राजन्निर्विशेषमदृश्यत् ५५
 स पौरवरथस्येपामाप्नुत्य सहसा नदन् ।
 पौरवं रथमास्थाय केशपक्षे परामृशत् ५६

जघानास्य पदा सूत-

मसिना पातयद्भुजम् ।

विश्वोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्य-

स्तं नागमिव चाक्षिपत् ॥ ६०

तमागलितकेशान्तं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।

उक्षाणमिव सिंहेन पात्यमानमचेतसम् ॥ ६१

तमार्जुनिवशं प्राप्तं कृण्यमाणमनाथवत् ।

पौरवं पातितं दृष्ट्वा नामृष्यत जयद्रथः ॥ ६२

स बर्हिबर्हावततं किंकिणीशतजालवत् ।

चर्मं चादाय खड्गं च नदन् पर्यपतद्रथात् ॥ ६३

ततः सैन्धवमालोक्य

कार्णिरुत्सृज्य पौरवम् ।

उत्पपात रथात् तूर्णं

श्येनवन्निपपात च ॥ ६४

प्रासपति निखिशाज्जघ्नुभिः संप्रचोदितान् ।

चिच्छे चासिना कार्णिश्रमणा संसरोध च

स दशायत्वा सैन्यानां खबाहुबलमात्मनः ।

तमुद्यम्य महाखड्गं चर्मं चाथ पुनर्वली ॥ ६५

वृद्धक्षत्रस्य दायादं पितुरत्यन्तवैरिणम् ।

ससाराभिमुखः शूरः शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ६७

तौ परस्परमासाद्य खड्गदन्तनखायुधौ ।

हृष्टवत्संप्रजन्हाते व्याघ्रकेसरिणाविव ॥ ६८

संपातेष्वभिघातेषु निपातेष्वसिचर्मणोः ।

न तयोरन्तरं कश्चिद्दर्श नगमिदयोः ॥ ६९

अवक्षेपोऽसिनिन्दार्द्रः शरान्तरनिदर्शनम् ।

वाहान्तरनिपातश्च निर्विशेषमदृश्यत ॥ ७०

वाह्यमाभ्यन्तरं चैव चरन्तौ मार्गमुत्तमम् ।

ददृशाते महात्मानौ सपक्षाधिव पर्यनौ ॥ ७१

ततो विक्षिपतः खड्गं सौमद्रस्य यशस्विनः ।

शरावरणपश्चान्ते प्रजहार जयद्रथः ॥ ७२

रुक्मपश्चान्तरे सक्तस्तस्मिंश्चर्मणि भास्वरे ।

सिन्धुराजवलोद्भूतः सोऽभज्यत महानसिः ॥

भग्नमाशाय निखिशावपुल्य पदानि पद् ।

अदृश्यत निमेषेण स्वरथं पुनरास्थितः ॥ ७४

तं कार्णिं समरान्मुक्तमास्थितं रथमुत्तमम् ।

सहिताः सर्वराजानः परिवृष्टुः सभंततः ॥ ७५

ततश्चर्म च खड्गं च समुत्क्षिप्य महाबलः ।

ननादार्जुनदायादः प्रेक्षमाणो जयद्रथम् ॥ ७६

सिन्धुराजं परित्यज्य सौमद्रः परवीरहा ।

तापयामास तत् सैन्यं भुवनं भास्करो यथा ॥

तस्य सर्वायसीं शक्तिं शल्यः कनकभूषणम्

चिक्षेप समरे घोरां दीप्ताभक्षिशिखाभिव

तामवपुत्य जग्राह विकोशं चाकरोदसिम् ।

वैनतेयो यथा कार्णिः पतन्तमुरगोत्तमम् ॥

तस्य लाघवमाशाय सत्त्वं चामिततेजसः ।

सहिताः सर्वराजानः सिंहनादमथानदन् ॥ ८०

ततस्तामेव शल्यस्य सौमद्रः परवीरहा ।

मुमोच भुजवीर्येण वैदूर्यविकृतां शिताम् ॥ ८१

सा तस्य रथमासाद्य निर्मुक्तभुजगोपमा ।

जघान सूतं शल्यस्य रथाच्चैनमपातयत् ॥ ८२

ततो विराट्द्रुपदौ धृष्टकेतुर्युधिष्ठिरः ।

सात्यकिः केकया भीमो धृष्टद्युम्नाशिखण्डिनौ

यमौ च द्रौपदेयाश्च

साधु साध्विति चुक्रुशुः ।

बाणशब्दाश्च विविधाः

सिंहनादाश्च पुष्कलाः ॥ ८४

प्रादुरासन् हर्षयन्तः सौमद्रमपलायिनम् ।

तन्नामृष्यन्त पुत्रौस्ते शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥ ८५

अथैनं सहसा सर्वे समन्तान्निशितैः शरैः ।

अभ्याकिरन्महाराज जलदा इव पर्वतम् ॥ ८६

तेषां च प्रियमभियच्छन् सूतस्य च परामयम् । आर्तायनिरमित्रघ्नः क्रुद्धः सीमद्रमभ्ययात् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

भृतराष्ट्र उवाच ।

बहूनि सुविचित्राणि दृष्टव्युद्दानि सञ्जय ।
त्ययोक्तानि निशम्याहं स्फुटयामि सचक्षुषाम्
आश्चर्यभूतं लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः ।
कुरुणां पाण्डवानां च युद्धं देवासुरोपमम् ॥ २
न हि मे हृत्तिरस्तीह शृण्वतो युद्धमुत्तमम् ।
तस्मादार्तायनेयुद्धं सीमद्रस्य च शंस मे ॥ ३
सञ्जय उवाच ।

सादितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसौ गदां
समुत्क्षिप्य नदन् क्रुद्धः प्रचस्फन्द्य रथोत्तमात्
तं दीप्तमिव फालाग्निं दण्डहस्तमिषान्तकम् ।
जयेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ५
सीमद्रोऽप्यशनिप्रवृत्तां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
पथेहीन्यवपीच्छत्यं यत्ताद्रीमेन धारितः ॥
धारयित्वा तु सीमद्रं भीमसेनः प्रतापवान् ।
हृत्पयसास्त्राद्य समरे तस्मै गिरिरिवाचलः ॥
तथैव मद्रराजोऽपि भीमं दृष्ट्वा महाबलम् ।
सत्साराभिमुखस्तूर्णं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ८
ततस्तूर्वाग्निनादाश्च शंखानां च सहस्रशः ।
सिंहनादाश्च संजगुर्भेरीणां च महास्वनाः ॥ ९
पश्यतां शतशो द्यासी-
दन्वोन्यमभिधातताम् ।
पाण्डवानां कुरुणां च साधु
साधिवति निःसनः ॥ १०

न हि मद्राधिपादन्यः सर्वराजसु भारत ।
सोढुमुत्सहते धेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ११
तथा मद्राधिपस्यापि गदाधेगं महात्मनः ।
सोढुमुत्सहते लोके युधि कोऽन्यो वृकोदरात्

पट्टैर्जाम्बूनदैर्बद्धा बभूव जनहर्षणी ।
प्रजञ्ज्वाल तदा विद्धा भीमेन महती गदा ॥
तथैव चरतो मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः ।
महाविद्युत्प्रतीकाशा शल्यस्य शुश्रुमे गदा ॥
तौ वृषाधिष नर्दन्ती मण्डलानि विचरेतुः ।
आवर्तितगदाशृङ्गावुभौ शल्यवृकोदरौ ॥ १५
मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च ।
निर्धिशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ १६
ताडिता भीमसेनेन शल्यस्य महती गदा ।
सामिज्याला महारौद्रा तदा तूर्णमशीर्यत ॥
तथैव भीमसेनस्य द्विपताऽभिहता गदा
पर्वाश्रदोपे यद्योतैर्वृतौ वृक्ष इवावभौ ॥ १८
गदा क्षिप्ता तु समरे मद्रराजेन भारत ।
द्यौम दीपयमाना सा सख्यजे पायकं मुहुः ॥
तथैव भीमसेनेन द्विपते प्रेषिता गदा ।
तापयामास तत् सैन्यं महोल्का पतती यथा
ते गदे गदिनां श्रेष्ठे समासाद्य परस्परम् ।
श्वसन्त्यौ नागकन्येय सख्यजाते विभावसुम्
नखैरिव महादयाघ्नौ दन्तैरिव महागजौ ।
तौ विचरेतुरासाद्य गदाभ्याभ्यां परस्परम् ॥
ततो गदाभ्यामिहतौ क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
ददृशाते महात्मानौ किंशुकाधिष पुष्पितौ ॥
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
गदाभिघातसंन्धादः शक्राशनिरयोपमः ॥
गदया मद्रराजेन सख्यदक्षिणमाहतः ।
नाकम्पत तदा भीमो मिथमान इवाचलः ॥
तथा भीमगदावेगीस्ताड्यमानो महाबलः ।
धैर्यान्मद्राधिपस्तस्मै वज्रीर्गिरिरिवाहतः २६

परामर्षं प्रेक्षते कोप' ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

बहूनाति ॥ १ ॥ ४ इत्यर्थे ॥ २१ ॥

आपेततुर्महावेगौ समुच्छ्रितगदाबुधौ ।
 पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ २७
 अथापुत्य पदान्यष्टौ सन्निपत्य गजाविव ।
 सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥
 तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां च भृशाहतौ ।
 युगपत्पेततुर्वीरौ क्षिताविन्द्रध्वजाविव ॥ २९
 ततो विह्वलमानं तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः
 शल्यमभ्यपतत् तूर्णं कृतवर्मा महारथः ॥ ३०
 दृष्ट्वा चैनं महाराज गदयाऽभिनिपीडितम् ।
 विचेष्टन्तं यथा नागं मूर्च्छयाऽभिपरिप्लुतम् ॥
 ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामधिपं रणे ।

अपोवाह रणात् तूर्णं कृतवर्मा महारथः ॥
 क्षीबवद्विह्वलो वीरो निमेषात्पुनरुत्थितः ।
 भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिरदृश्यत ॥
 ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मुखम् ।
 सनागपत्यश्वरथाः समकम्पन्त मारिष ॥
 ते पाण्डवैरर्द्यमानास्तावका जितकाशिभिः ।
 भीता दिशोऽन्वपद्यन्त वातनुन्ना घना इव ॥
 निर्जित्य धार्तराष्ट्रांस्तु पाण्डवेया महारथाः ।
 व्यरोचन्त रणे राजन् दीप्यमाना इवाग्नयः ॥
 सिंहनादान्भृशं चक्रुः शिखान् दध्मुश्च हर्षिताः
 भेरीश्च चादयामासुर्मृदङ्गांश्चानकैः सह ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि शल्यापयाने
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सञ्जय उवाच ।

तद्वलं सुमहद्दीर्णं त्वदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् ।
 दधारैको रणे राजन् वृषसेनोऽस्त्रमायया ॥
 शरा दश दिशो मुक्ता वृषसेनेन संयुगे ।
 विचेरुस्ते विनिर्भिद्य नरवाजिरथद्विपान् ॥
 तस्य दीप्ता महाबाणा विनिश्चैरुः सहस्रशः ।
 भानोरिव महाराज घर्मकाले मरीचयः ॥ ३
 तेनादिता महाराज रथिनः सादिनस्तथा ।
 निपेतुरुर्व्यां सहसा वातभग्ना इव द्रुमाः ॥ ४
 हयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च महारथः ।
 अपातयद्रणे राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५
 दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरन्तमभीतवत् ।
 सहिताः सर्वराजानः परिवव्रुः समन्ततः ॥ ६
 नाकुलिस्तु शतानां वृषसेनं समभ्ययात् ।
 विव्याध चैनं दशभिर्नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ७
 तस्य कर्णात्मजश्चापं छित्त्वा केतुमपातयत् ।
 तं भ्रातरं परीप्सन्तो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ॥

कर्णात्मजं शरवातैरदृश्यं चक्रुरञ्जसा ॥
 तान्नदन्तोऽभ्यधावन्त द्रोणपुत्रमुखा रथाः ॥
 छादयन्तो महाराज द्रौपदेयान् महारथान् ।
 शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पर्वतान् जलदा इव ॥
 तान् पाण्डवाः प्रत्यगृह्णन्स्त्वरिताः पुत्रगृह्णिनः
 पञ्चालाः केकया मत्स्याः सुञ्जयाश्चोद्यतायुधाः
 तद्युद्धमभवद्धोरं सुमहल्लोमहर्षणम् ।
 त्वदीयैः पाण्डुपुत्राणां देवानामिव दानवैः ॥
 एवं युयुधिरे वीराः संरब्धाः कुरुपाण्डवाः ।
 परस्परमुदीक्षन्तः परस्परकृतागसः ॥ १३
 तेषां ददृशिरे कोपाद्वर्ण्यमिततेजसाम् ।
 युयुत्सूनामिवाकाशे पतन्निवरभोगिनाम् ॥
 भीम-कर्ण-कृप-द्रोण-द्रौणि-पार्षत-सात्यकैः
 बभासे स रणोद्देशः कालसूर्य इवोदितः ॥ १५
 तदासीत् तमुलं युद्धं निघ्नतामितरेतरम् ।
 महावलानां बलिभिर्दानवानां यथा सुरैः ॥ १६
 ततो युधिष्ठिरानीकमुद्धतार्णवान्निःस्वनम् ॥
 त्वदीयमवधीत् सैन्यं संप्रद्रुतमहारथम् ॥ १७

क्षीबवन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

तादिति । अत्रमायया अत्रकौशलेन ॥ १ ॥ 'कथं
 युयुंधर' इत्यस्योत्तरं 'एवं युयुधिरे' इति ॥ १३
 पतन्निवरभोगिनामिव पतन्निश्रो गरुडः । भोगिनः सर्पाः १४

तत् प्रभमं बलं दृष्ट्वा शत्रुभिर्भूशमर्दितम् ।
 अलं द्रुतेन वः शूरा इति द्रोणोऽभ्यभाषत ॥
 ततः शोणहयः क्रुद्धश्चतुर्दन्त इव द्विपः ।
 प्रविश्य पाण्डवानां युधिष्ठिरमुपाद्रवत् १९
 तमाविध्यच्छितैर्बाणैः कङ्कपत्रैर्युधिष्ठिरः ।
 तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा तं द्रुतं समुपाद्रवत्
 चक्ररक्षः कुमारस्तु पञ्चालानां यशस्करः ।
 दधार द्रोणमायान्तं वेलेव सरितां पतिम् ॥
 द्रोणं निवारितं दृष्ट्वा
 कुमारेण द्विजर्षभम् ।
 सिंहनादरघो ह्यासीत्
 साधु साधयति भाषितम् ॥ २२
 कुमारस्तु ततो द्रोणं सायकेन महाहये ।
 विद्याधोरसि संक्रुद्धः सिंहपथं नदन्मुहुः २३
 संवार्य चरणे द्रोणं कुमारस्तु महाबलः ।
 शरैरनेकसाहस्रैः कृतहस्तो जितश्रमः ॥ २४
 तं शूरमार्यवतिनं मंत्रालेषु कृतश्रमम् ।
 चक्ररक्षं परामृदनात् कुमारं द्विजपुङ्गवः ॥ २५
 स मध्यं प्राप्य सैन्यानां
 सर्वोः प्रविचरन् दिशः ।
 तव सैन्यस्य गोप्ताऽऽसी-
 द्भारद्वाजो द्विजर्षभः ॥ २६
 शिखण्डिनं द्वादशभिर्विशत्या चोत्तमौजसम्
 नकुलं पञ्चभिर्विद्धा सहदेवं च सप्तभिः ॥ २७
 युधिष्ठिरं द्वादशभि-
 र्द्रौपदेयैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 सात्यकिं पञ्चभिर्विद्धा
 मत्स्यं च दशभिः शरैः ॥ २८
 द्यक्षोभयद्रणे योधान् यथा मुख्यमभिद्रवन् ।
 अभ्यवर्तत संग्रेभुः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २९
 युगन्धरस्ततो राजन् भारद्वाजं महारथम् ।
 वारयामास संक्रुद्धं वातोद्धतमिवार्णवम् ३०
 युधिष्ठिरं स विद्धा तु शरैः सज्जतपर्वभिः ।
 युगन्धरं तु मल्लेन रथनीडादपातयत् । ३१
 ततो विराटद्रुपदौ केकयाः सात्यकिः शिबिः
 व्याघ्रदत्तश्च पाञ्चाल्यः सिंहसेनश्च वीर्यवान्
 एते चान्ये च बहवः परीप्सन्तो युधिष्ठिरम् ।
 आचतुस्तस्य पन्थानं किरन्तः सायकान् बहून्

व्याघ्रदत्तस्तु पाञ्चाल्यो
 द्रोणं विद्याधमार्गणैः ।
 पञ्चाशता शितै राज-
 स्तत उच्छुक्नुशूर्जनाः ॥ ३४
 त्वरितं सिंहसेनस्तु द्रोणं विद्धा महारथम् ।
 ग्राहसत् सहसा दृष्ट्वासायन् वै महारथान् ॥
 ततो विस्फार्य नयने धनुर्ज्यामघमृज्य च ।
 तलशब्दं महत्कृत्वा द्रोणस्तं समुपाद्रवत् ३६
 ततस्तु सिंहसेनस्य शिरः कायात् सकुण्डलम्
 व्याघ्रदत्तस्य चाक्रम्य भल्लाभ्यामाहरद्वली ॥
 तान् प्रमृज्य शरघ्नैः पाण्डवानां महारथान्
 युधिष्ठिररथाभ्यां तस्यौ मृत्युरिवान्तकः ॥
 ततोऽभयन्महाशब्दो राजन् यौधिष्ठिरे बले
 हतो राजेति योधानां समीपस्य यतघ्नते ॥ ३९
 अयुवनं सैनिकास्तत्र दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमम्
 अथ राजा धार्तराष्ट्रः कृतार्थो वै भविष्यति
 अस्मिन् महतं द्रोणस्तु पाण्डवं गृह्य हर्षितः ।
 आगमिष्यति नो नूनं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ॥
 एवं सज्जत्पतां तेषां तावकानां महारथः ।
 आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ॥
 शोणितोदां रथावर्तो कृत्वा विशसने नदीम्
 शूरास्थिचयसंकीर्णो प्रेतकूलापहारिणीम् ॥
 तां शरौघमहाफेनां प्रासमत्स्यसमाकुलाम् ।
 नदीमुत्तोर्यं वगेन कुरून् विद्राव्य पाण्डवः ॥
 ततः किराटी सहसा द्रोणानकिमुपाद्रवत् ।
 छादयन्निपजालेन महता मोहयन्निव ॥ ४५
 शीघ्रमभ्यस्यतो वाणान् संदधानस्य चानिर्ध-
 नान्तरं ददृशे कश्चित् कौन्तेयस्य यशस्विनः ॥
 न दिशो नान्तरिक्षं च न द्यौर्न च मेदिनीं
 अदृश्यन्त महाराज वाणभूता इवाभवन् ॥
 नादृश्यत तदा राजंस्तत्र किञ्चन संयुगे ।
 वाणान्धकारे महति कृते गाण्डीवधन्धना ॥
 सूर्यं चास्तमनुप्राप्ते तमसा चाभिसंवृते ।
 नास्त्रायत तदा शश्वन् सुहृत् च कश्चन ॥ ४९
 ततोऽवहारं चक्रुस्ते द्रोणदुर्योधनादयः ।
 तान् विदित्वा पुनस्त्रस्तानयुद्धमनसः परान्
 खान्यनीकानि बीमत्सुः शनकैरवहारयत् ।
 ततोऽभितुष्टुदुः पार्थं ग्रहयाः पाण्डुसूत्र्याः ॥

पञ्चालाश्च मनोज्ञाभिर्वाग्भिः सूर्यभिर्वर्षयः ।
एवं स्वशिविरं प्रायाजित्वा शत्रून् धनञ्जयेः ॥
पुष्टतः सर्वसैन्यानां सुदितो वै सः ॥ १५ ॥

*मसारगल्वर्कसुवर्णरूपै-
र्वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ।
चित्रे रथे पाण्डुसुतो वभासे
नक्षत्रचित्रे वियतीव चन्द्रः ॥ १४

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि प्रथमदिवसावहारे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तं द्रोणाभिषेकपर्वं ॥

संशप्तकवधपर्व २

१७

सञ्जय उवाच ।

ते सेने शिविरंगत्वा न्यविशेतां विशांपते
यथाभागं यथान्यायं यथागुलम च सर्वशः १
कृत्वाऽवहारं सैन्यानां द्रोणः परमदुर्मनाः ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य सत्रीडमिदमब्रवीत् ॥ २
उक्तमेतन्मया पूर्वं न तिष्ठति धनञ्जये ।
शक्यो ग्रहीतुं संग्रामे देवैरपि युधिष्ठिरः ॥ ३
इति तद्वः प्रयततां कृतं पार्थेन संयुगे ।
मा विशङ्कीर्वचो महामजेयौ कृष्णपाण्डवौ ४
अपनीते तु योगेन केनचिच्छेतवाहने ।
तत एष्यति ते राजन् वशमेव युधिष्ठिरः ॥ ५
कश्चिदाहूय तं संहृथ्य देशमन्यं प्रकर्षतु ।
तमजित्वा न कौन्तेयो निवर्तेत कथंचन ॥ ६
एतस्मिन्नन्तरे शून्ये धर्मराजमहं नृप ।
ग्रहीष्यामि चमूं भित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः
अर्जुनेन विहीनस्तु यदि नोत्सृजते रणम् ।
मामुपायान्तमालोक्य गृहीतं विद्धि पाण्डवम्
एवं तेऽहं महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
समानेष्मामि सगणं वशमद्य न संशयः ॥ ९
यदि तिष्ठति संग्रामे मुहूर्तमपि पाण्डवः ।
अथापयाति संग्रामाद्विजयात्तद्विशिष्यते १०

सञ्जय उवाच ।

द्रोणस्य तद्वचः श्रुत्वा त्रिगर्ताधिपतिस्तदा
भ्रातृभिः सहितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥

वयं विनिकृता राजन् सदा गाण्डीवधन्वना
अनागःस्वपि चागस्तत्कृतमस्मासु तेन वै ॥

ते वयं स्मरमाणास्तान्
विनिकारान् पृथग्विधान् ।

क्रोधाग्निना दह्यमाना

नशेमहि सदा निशि ॥ १३

स नो दिष्ट्यास्त्रसम्पन्नश्चक्षुर्विषयमागतः ।
कर्तारः स्म वयं कर्म यच्चिकीर्षाम हृद्गतम् १४
भवतश्च प्रियं यत्स्यादस्माकं च यशस्करम्
वयमेनं हनिष्यामो निकृष्यामो धनाद्वाहिः १५
अद्यास्त्वनर्जुना भूमिरत्रिगर्ताऽथ वा पुनः ।
सत्यं ते प्रतिजानीमो नैतन्मिथ्या भविष्यति
एवं सत्यरथश्चोक्ता सत्यवर्मा च भारत ।

सत्यव्रतश्च सत्येषुः सत्यकर्मा तथैव च १७
सहिता भ्रातरः पञ्च रथानामयुतेन च ।

न्यवर्तन्त महाराज कृत्वा शपथमाहवे ॥ १८

मालवास्तुण्डिकेराश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ।

सुशर्मा च नरव्याघ्रस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥

मावेल्लुकैर्ललित्यैश्च सहितो मद्रकैरपि ।

रथानामयुतेनैव सोऽगमञ्जातृभिः सह २०

नानाजनपदेभ्यश्च रथानामयुतं पुनः ।

समुत्थितं विशिष्टानां शपथार्थमुपागमत् २१

ततो ज्वलनमानर्च्य हुत्वा सर्वे पृथक् पृथक् ।

जगृहुः कुशचीराणि चित्राणि कवचानि च

मसार इन्द्रनीलः गल्वर्कः पद्मरागः ॥ ५४ ॥ इति
श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

* सुसार इति पाठः ।

१७

ते सेने इति ॥ १ ॥ योगेन उपायेन ॥ ५५ ॥

ते च वद्धतनुत्राणा घृताकाः कुशचीरेणः ।
 मीर्वीमेखलिनो वीराः सहस्रशतदक्षिणाः २३
 यज्वानः पुत्रिणो लोक्याः
 कृतकृत्यास्तनुत्यजः ।
 योक्ष्यमाणास्तदाऽऽत्मानं
 यदासा विजयेन च ॥ २४
 ब्रह्मचर्यश्रुतिमुधैः क्रतुभिश्चासदक्षिणैः ।
 प्राप्यान् लोकान् सुयुद्धेन क्षिप्रमेव विद्यासवः
 ब्राह्मणांस्तर्पयत्सा च
 निष्कान् दत्त्वा पृथक् पृथक् ।
 गाश्च वासांसि च पुनः
 समाभाष्य परस्परम् ॥ २६

प्रज्वाल्य कृष्णवर्तमानमुपागम्य रणव्रतम् ।
 तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां ददन्निध्याः
 शृण्वतां सर्वभूतानामुद्वेष्टां चो वमापिरे ।
 सर्वे धनञ्जयवधे प्रतिज्ञां चापि चक्रिरे २८
 ये वै लोकाश्चाप्रतिनां ये चैव ब्रह्मघातिनाम्
 मघपस्य च ये लोका गुरुदाररतस्य च २९
 ब्रह्मसंहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः ।
 शरणागतं च त्यजतो याचमानं तथा भ्रतः
 अगारदाहिनां चैव ये च गां निघ्नतामपि ।
 अपकारिणां च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि
 स्वभायोमृतुकालेषु मोहाद्वा नाभिगच्छताम् ।
 आरुभैथुनिकानां च ये चाप्यात्मापहारिणां
 न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयतां च ये ।
 क्लीबेन युध्यमानानां ये च नीचानुसारिणाम्
 नास्तिकानां च ये लोका
 येऽग्निमातृपितृत्यजाम् ।
 तानाप्नुयामहे लोकान्
 ये च पापकृतामपि ॥ ३४
 यद्यहं वा वयं युद्धे निर्वर्तम धनञ्जयम् ।
 तेन चाभ्यर्दितास्त्रासाद्भवेम हि परा मुखाः
 यदि त्वसुकरं लोके कर्म कुर्याम संयुगे ।
 इष्टांल्लोकान् प्राप्नुयामो वयमघ न संशयः ३६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि धनञ्जययाने
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

लोक्याः पुण्यलोकाहर्हा ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्यं वेदव्रताचरणं
 श्रुतिवेदाध्ययनं ते एव मुख्यं प्रधानं येषु तैः कर्मभिरिति
 शेषः ॥ २५ ॥ आत्मापहारिणा स्वजातिगोपकानाम् ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा तदा राजंस्तेऽभ्यवर्तन्त संयुगे ।
 आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृकुप्रां दिशं प्रति
 आहूतस्तेनैरव्याघ्रैः- पार्थः परपुरञ्जयः ।
 धर्मराजमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ३८
 आहूतो न निर्वर्तयामिति मे व्रतमाहितम् ।
 संशप्तकाश्च मां राजन्नाह्वयन्ति महामृधे ३९
 एष च स्रातृभिः सार्धं सुशर्माऽह्वयते रणे ।
 वधाय सगणस्यास्य मामनुज्ञातुमर्हसि ४०
 नैतच्छक्नोमि संसोदु-
 माह्वानं पुरुषपथम् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि
 हतान् विद्धि परान् युधि ॥ ४१
 युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं ते तत्त्वतस्ताव यद्रोणस्य चिकीर्षितम् ।
 यथा तदनृतं तस्य भवेद्य तस्य समाचर ॥ ४२
 द्रोणो हि बलवान् शूरः कृतास्त्रश्च जितश्रमः
 प्रतिज्ञातं च तेनैतद्ग्रहणं मे महारथ ॥ ४३
 अर्जुन उवाच ।
 अथ वै सत्यजिद्राज-
 जय त्वां रक्षिता युधि ।
 त्रियमाणे च पाञ्चाल्ये
 नाचार्यः काममाप्स्यति ॥ ४४
 हते तु पुरुषव्याघ्रे रणे सत्यजिति प्रभो ।
 सर्वैरपि समतेर्वा न स्यात्तद्वयं कथञ्चन ॥ ४५
 सञ्जय उवाच ।

अनुज्ञातस्त्वतो राज्ञा परिष्वक्तश्च फाल्गुनः
 प्रेम्णा दृष्टश्च बहुधा ह्याशिषश्चास्य योजिताः ॥
 विहायैनं ततः पार्थस्त्रिगतां प्रत्ययाद्वली ।
 क्षुधितः क्षुद्धिघातार्थं सिंहो मृगगणानिव ॥
 ततो दौर्योधनं सैन्यं मुदा परमया युतम् ।
 ऋतेऽर्जुनं भृशं क्रुद्धं धर्मराजस्य निग्रहे ॥
 ततोऽन्योन्येन ते सैन्ये समाजग्मतुरोजसा ।
 गङ्गासरस्वौ वेगेन प्रावृषीवोद्वणोदके ॥ ४९

श्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ ३३ ॥ अपदान्तरमभ्यवहितम् ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्वाकाया सप्तदशोऽध्यायः
 ॥ १७ ॥ + 'नरव्याघ्र इति पाठः'

१८

सञ्जय उवाच ।

ततः संशप्तका राजन् समे देशे व्यवस्थिताः
 द्यूह्यानीकं रथैरेव चन्द्राकारं मुदा युताः ॥ १
 ते किरीटिनमायान्तं दृष्ट्वा हर्षेण मारिष ।
 उदक्रोशचरद्वयाघ्राः शब्देन महता तदा ॥ २
 स शब्दः प्रदिशः सर्वा दिशः खं च समावृणोत्
 आवृतत्वाच्च लोकस्य नासीत् तत्र प्रतिस्रानः
 सोऽतीव संप्रहृष्टांस्तानुपलभ्य धनञ्जयः ।
 किञ्चिदभ्युत्समयन् कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥
 पश्यैतान् देवकीमातर्मुमूर्षून् य संयुगे ।
 भ्रातृस्त्रैर्गतकानेवं रोदितव्ये प्रहर्षितान् ॥ ५

अथवा हर्षकालोऽयं

त्रैर्गतानामसंशयम् ।

कुनरैर्दुरवापान् हि

लोकान् प्राप्स्यन्त्यनुत्तमान् ॥ ६

एवमुक्त्वा महाबाहुर्हृषीकेशं ततोऽर्जुनः ।
 आससाद रणे द्यूढां त्रिगतानामनीकिनीम्
 स देवदत्तमादाय शंखं हेमपरिष्कृतम् ।
 दध्मौ वेगेन महता घोषेणापूरयन् दिशः ॥ ८
 तेन शब्देन विव्रस्ता संशप्तकवरूथिनी ।
 विचेष्टाऽवस्थिता संख्ये ह्यश्मसारमर्या यथा
 वाहास्तेषां विवृत्ताक्षाः स्तब्धकर्णशिरोधराः
 विष्टब्धचरणा मूत्रं रुधिरं च प्रसुप्तुवुः ॥ १०
 उपलभ्य ततः संज्ञामवस्थाप्य च वाहिनीम् ।
 युगपत् पाण्डुपुत्राय चिक्षिपुः कङ्कपत्रिणः ॥
 तान्यर्जुनः सहस्राणि दशपञ्चभिराशुगैः ।
 अनागतान्येव शरैश्चिच्छेदाशु पराक्रमी ॥
 ततोऽर्जुनं शितैर्बाणैर्दशभिर्दशभिः पुनः ।
 प्राविध्यन्त ततः पार्थस्तानविध्यस्त्रिभिस्त्रिभिः

एकैकस्तु ततः पार्थ

राजन् विद्याध पञ्चभिः ।

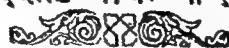
स च तान् प्रतिविद्याध

द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी ॥

१४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१८

तत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भूय एव तु संक्रुद्धास्त्वर्जुनं सह केशवम् ।
 आपूरयन् शरैस्तीक्ष्णैस्तडागमिव वृष्टिभिः ॥
 ततः शरसहस्राणि प्रापतन्नर्जुनं प्रति ।
 भ्रमराणामिव वाताः फुलं द्रुमगणं वने ॥ १६
 ततः सुबाहुस्त्रिशङ्खिर्द्विसारमयैः शरैः ।
 अविध्यदिपुभिर्गाढं किरीटं सद्यस्ताचिनम् ॥
 तैः किरीटो किरीटस्यैहंमपुङ्खैरजिह्वगैः ।
 शातकुंभमयापीडो बभौ सूर्य इवोत्थितः ॥
 हस्तावापं सुबाहोस्तु भलेन युधि पाण्डवः ।
 चिच्छेद तं चैव पुनः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९
 ततः सुशर्मो दशभिः सुरथस्तु किरीटिनम् ।
 सुधर्मा सुधनुश्चैव सुबाहुश्च समारपयत् ॥ २०
 तांस्तु सर्वान् पृथग्वाणैर्वानरप्रवरध्वजः ।
 प्रत्याविध्यद्गजांश्चैषां भलैश्चिच्छेद सायकान् ॥
 सुधन्वनो धनुश्छित्त्वा हयांश्चास्यावर्धच्छिरैः
 अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः कायादपातयत् ॥
 तस्मिन्निपतिते वीरे व्रस्तास्तस्य पदानुगाः
 व्यद्रवन्त भयाङ्गीता यत्र दीर्याधनं बलम् ॥
 ततो जघान संक्रुद्धो वासविस्तां महाचमूम् ।
 शरजालैरविच्छिन्नैस्तमः सूर्य इवांशुभिः ॥
 ततो भग्नं बले तस्मिन् विप्रलीने समततः ।
 सद्यस्ताचिनि संक्रुद्धे त्रैर्गतान् भयमाविशत् ॥
 ते वध्यमानाः पार्थन शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 अमुह्यन्त तत्र तत्रैव व्रस्ता मृगगणा इव ॥ २६
 ततस्त्रिगतेराट् क्रुद्धस्तानुवाच महारथान् ।
 अलं द्रुतेन वः शूरानभयं कर्तुमर्हथ ॥ २७
 शप्तवाथ शपथान् घोरांस्सर्वसैन्यस्य पश्यतः
 गत्वा दीर्याधनं सैन्यं किं वै वक्ष्यथ मुख्यशः
 नावहास्याः कथं लोके कर्मणानेन संयुगे ।
 भवेम सहिताः सर्वे निवर्तध्वं यथाबलम् ॥
 एवमुक्तास्तु ते राजन् उदक्रोशन्मुहुर्मुहुः ।
 शंखांश्च दध्मिरे वीरा हर्षयन्तः परस्परम् ॥
 ततस्ते संन्यवर्तन्त संशप्तकगणाः पुनः ।
 नारायणाश्च गोपाला मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥

१९

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा तु संनिवृत्तांस्तान् संशप्तकगणान् पुनः
 वासुदेवं महात्मानमर्जुनः समभाषत ॥ १
 चोदयाध्वान् हवींशेश संशप्तकगणान् प्रति ।
 नैते हास्यन्ति संग्रामं जीवन्त इति मे मतिः
 पश्य मेऽस्त्रबलं घोरं बाह्योरिवसनस्य च ।
 अद्यैतान् पातयिष्यामि क्रुद्धो रुद्रः पशुनिव
 ततः कृष्णः स्मितं कृत्वा प्रतिनन्द्य शिवेन तं ।
 प्रावेशयत दुर्धर्यो यत्र यत्रैच्छदर्जुनः ॥ ४
 स रथो भ्राजतेऽत्यर्थमुद्यमानो रणे तदा ।
 उद्यमानमिवाकाशे धिमान् पाण्डुरैर्हयैः ५
 मण्डलानि ततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च ।
 यथा शक्ररथो राजन् युद्धे देवासुरे पुरा ६
 अथ नारायणाः क्रुद्धा धिविधायुधपाणयः ।
 छादयन्तः शरमातैः परिवदुर्वेनज्यम् ॥ ७
 अदृश्यं च मुहूर्तं चरुस्ते भरतर्षभ ।
 कृष्णेन सहितं युद्धे कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ८
 क्रुद्धस्तु फाल्गुनः संयुधे द्विगुणीकृतविक्रमः ।
 गाण्डीवं धनुर्गामृज्य तूर्णं जग्राह संयुगे ॥ ९
 बद्धा च भुक्रुदि चक्रे क्रोधस्य प्रतिलक्षणम् ।
 देवदत्तं महाशरं पूरयामास पाण्डवः ॥ १०
 अयास्त्रमरिसंघं त्वाष्ट्रमभ्यस्यदर्जुनः ।
 ततो रूपसहस्राणि प्रावुरासन् पृथक् पृथक् ॥
 आत्मनः प्रतिरूपैस्तेर्नानारूपैर्विमोहिताः ।
 अन्योन्येनार्जुनं मत्वा स्वमात्मानं च जग्निरे
 अयमर्जुनोऽयं गोविन्द इमौ पाण्डवयादवी
 इति ७ वाणाः समूढा जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥
 मोहिताः परमास्त्रेण क्षयं जग्मुः परस्परम् ।
 अशोभन्त रणे योधाः पुपिपता इव किशुकाः
 ततः शरसहस्राणि तैर्विमुक्तानि ममसात् ।
 कृत्वा तदस्त्रं तान् धीराननययमसादनम् ॥
 अथ प्रहस्य वीमत्सुर्ललितान्मालवानपि ।
 माघेष्ठकांस्त्रिगर्ताश्च योधेयांश्चादयच्छरैः ॥
 ते हन्यमाना वीरेण क्षत्रियाः कालचोदिताः
 व्यसृजञ्छरजालानि पार्थे नानाविधानि च ॥
 न ध्वजो नार्जुनस्तत्र न रथो न च केशवः ।

प्रत्यदृश्यत घोरैर्ण शरवर्षेण संवृतः ॥ १८
 ततस्ते लब्धलक्षत्वादन्योन्यमभिवृकुशुः ।
 हतौ कृष्णाविति प्रीत्या वासांस्यादुधुवस्तदा
 मेरी-मृदङ्ग-शङ्खांश्च दध्नुर्वीराः सहस्रशः ।
 सिंहनादरवांश्चोग्रांश्चक्रिरे तत्र मारिष ॥ २०
 ततः प्रसिन्ध्विदे कृष्णः खिन्नश्चार्जुनमब्रवीत्
 क्वासि पार्थ न पश्ये त्वां कश्चिज्जीवसि शत्रुहन्
 तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणो धनञ्जयः ।
 वायव्यास्त्रेण तैरस्तां शरवृष्टिमपाहरत् ॥ २२
 ततः संशप्तकमातान् साध्वद्विप्रपायुधान् ।
 उवाह भगवान् वायुः शुष्कपर्णचयानिव ॥
 उद्यमानास्तु ते राजन् बहुरोभन्त वायुना ।
 प्रडीनाः पक्षिणः काले वृक्षेभ्य इव मारिष ॥
 तांस्तथा व्याकुलीकृत्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
 जघान निशितैर्बाणैः सहस्राणि शतानि च ॥
 शिरांसि भस्त्रहरद्वाहनपि च सायुधान् ।
 हस्तिहस्तोपमांश्चोरुन् शरैरुर्व्यामपातयत् ॥
 पृष्ठान्छिन्नान् विचरणान्
 बाहुपार्श्वेक्षणकुलान् ।
 नानाज्ञावयवैर्हानां-
 अकारारीन् धनञ्जयः ॥ २७
 गन्धर्वनगराकारान्
 विधिवत्कल्पितान् रथान् ।
 शरैर्विशकलीकुर्व-
 श्चक्रे व्यश्वरथद्विपान् ॥ २८
 मुण्डतालवनानीय तत्र तत्र चकाशिरै ।
 छिन्ना रथध्वजमाताः केचित्तत्र क्वचित्क्वचित्
 सोत्तरायुधिनी नागाः सपताकाकुशध्वजाः
 पेतुः शकाशानेहता द्रुमवन्त इवाचलाः ॥
 चामरापीडकध्वजाः स्वस्तांत्रनयनास्तथा ।
 सारोहास्तुरगाः पेतुः पार्थवाणहताः क्षितौ ॥
 विप्रविद्धासिनखराच्छिन्नवर्मैर्दिशक्तयः ।
 पत्तयश्छिन्नवर्मणः कृपणाः शरते हताः ॥ ३२
 तैर्हतेर्हन्यमानैश्च पतद्भिः पतितैरपि ।
 भ्रमद्भिर्निपट्नद्भिश्च क्रूरमायोधनं वमौ ॥ ३३
 रजश्च सुमहज्जातं शान्तं रुधिरवृष्टिमिः ।
 महौ चाप्यभवद्गुरां कवन्धशतसंकुला ॥ ३४

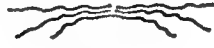
१९

द्वेति ॥ १ ॥ सोतरायुधिनः-उपरिपतैर्योधैः सहिताः ॥ ३० ॥ xआकाशं विमानैरिति पाठः ।

तद्वभौ रौद्रवीभत्सं वीभत्सोर्यानमाहवे ।
आक्राडिमिव रुद्रस्य घ्नतः कालात्यये पशून्
ते वध्यमानाः पार्थेन व्याकुलाश्च रथद्विपाः ।
तमेवाभिमुखाः क्षीणाः शक्रस्यातिथिता गताः
सा भूमिर्भरतश्रेष्ठ निहतैस्तैर्महारथैः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि अर्जुनसंशप्तकयुद्धे

ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

सञ्जय उवाच ।

परिणाम्य निशां तां तु भारद्वाजो महारथः
उक्त्वा सुबहुराजेन्द्र वचनं वै सुयोधनम् १
विधाय योगं पार्थेन संशप्तकगणैः सह ।
निष्क्रान्ते च तदा पार्थे संशप्तकवधं प्रति ॥

व्यूढानीकस्ततो द्रोणः

पाण्डवानां महाचमूम् ।

अभ्ययान्तरतश्रेष्ठ

धर्मराजजिघृक्षया ॥

३

व्यूढं दृष्ट्वा सुपर्णं तु भारद्वाजकुतं तदा ।

व्यूहेन मण्डलार्धेन प्रत्यव्यूहयुधिष्ठिरः ।

मुखं त्वासीत् सुपर्णस्य भारद्वाजो महारथः

शिरो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ।

चक्षुषी कृतवर्माऽऽसीद्वीतमश्वास्यतां वरः ॥

भूतशर्मा क्षेमशर्मा करकाशश्च वीर्यवान् ।

कलिगाः सिंहलाः प्राच्याः

शूराभीरा दशेरकाः ॥

६

शका यवनकाम्बोजास्तथा हंसपथाश्च ये ।

ग्रीवायां शूरसेनाश्च दरदा मदकेकयाः ॥ ७

गजाश्वरथपत्न्योघास्तस्थुः परमदंशिताः ।

भूरिश्रवास्तथा शल्यः सोमदत्तश्च बालिहकः

अक्षौहिण्या वृता वीरा

दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ

काम्बोजश्च सुदाक्षेणः ॥

९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायाऽनूविंशोऽध्यायः

॥ १९ ॥ X उक्तस्तवाहं रा० इति पाठः

आस्तीर्णा संवभौ सर्वा प्रेतीभूतैः समन्ततः ॥
एतस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते सत्यसाचिनि ।
व्यूढानीकस्ततो द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥
तं प्रत्यगृहंस्त्वरिता व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
युधिष्ठिरं परीप्सन्तस्तदासीत् तुमुलं महत् ॥

वामं पार्श्वं समाश्रित्य द्रोणपुत्राग्रतः स्थिताः
पृष्ठे कलिङ्गाः साम्बष्टा मागधाः पौण्ड्रमद्रकाः

गान्धाराः शकुनाः प्राच्याः

पार्वतीया वसातयः ।

पुच्छे वैकर्तनः कर्णः

सपुत्रज्ञातिवान्धवः ॥

११

महत्या सनया तस्यौ नानाजनपदोत्थया ।

जयद्रथो भीमरथः संपातिर्ऋषभो जयः १२

भूमिजयो वृषक्राथो नैपथश्च महाबलः ।

वृता वलेन महता ब्रह्मलोकपरिष्कृताः ॥ १३

व्यूहस्योरासि ते राजन् स्थिता युद्धविशारदाः

द्रोणेन विहितो व्यूहः पदात्यश्वरथद्विपैः ॥

वातोऽतूर्णवाकारः प्रवृत्त इव लक्ष्यते ।

तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः ॥

सविद्युस्तनिता मेघाः

सर्वेदिग्भ्य इवोष्णगे ।

तस्य प्राग्ज्योतिषो मध्ये

विधिवत् कल्पितं गजम् ॥ १६

आस्थितः शुशुभे राजन्नंशुमानुदये यथा ।

माल्यदामवता राजन् श्वेतच्छत्रेण धार्यता ॥

कृत्तिकायोगयुक्तेन पौर्णमास्यामिवेन्दुना ।

नीलाञ्जनचयप्रस्थो मदान्धो द्विरदो वभौ ॥

अतिवृष्टो महामेघैर्यथा स्यात् पर्वतो महान् ।

नानानृपतिभिर्वीरैर्विविधायुधभूषणैः ॥ १९

२०

परिणाम्येते ॥ १ ॥ उष्णगे घर्माख्ये ॥ १६ ॥

पौर्णमास्यां कृत्तिकायोगयुक्तेन इन्दुना शारदपूर्णचन्द्रेणेत्यर्थः

॥ १८ ॥

समन्वितः पार्वतीर्यैः शक्रो देवगणैरिव ।
ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य द्यूहं तमतिमानुपमम् ॥
अजय्यमरिभिः संख्ये पार्षतं वाक्यमब्रवीत्
ग्राहणस्य वशं नाहमियामय यथा प्रभो ।
पारावतसवर्णाश्च तथा नीतिर्धिधीयताम् ॥

धृष्टद्युम्न उवाच ।

द्रोणस्य यतमानस्य वशं नैष्यसि सुव्रत ।
अहमाचारिष्यामि द्रोणमद्य सहानुगम् ॥२२॥
मयि जीवति वीर्य्य नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ।
न हि शक्तो रणे द्रोणो विजेतुं मां कथंचन ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा किरन्वाणान्

दुपदस्य सुतो वली ।

पारावतसवर्णाश्चः

ख्यं द्रोणमुपाद्रवत् ॥ २३ ॥

अनिष्टदर्शनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितम् ।
क्षणेनैवाभवद्द्रोणो नातिहृष्टमना इव ॥ २५ ॥
तं तु संप्रेक्ष्य पुत्रस्ते दुर्मुखः शत्रुकर्षणः ।
प्रियं विक्कीर्णद्रोणस्य धृष्टद्युम्नमवारयत् ॥२६॥
स संप्रहारस्तुमुलः सुधोरः समपद्यत ।

पार्षतस्य च शरस्य दुर्मुखस्य च भारत २७
पार्षतः शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य दुर्मुखम् ।
भारद्वाजं शरौधेन महता समवारयत् ॥ २८ ॥
द्रोणमावारितं दृष्ट्वा भृशायस्तेस्तवात्मजः ।
नानालङ्घिः शरघातैः पार्षतं सममोहयत् २९

तयोर्विपक्षयोः संख्ये पाञ्चाल्यकुक्षुमुख्ययोः
द्रोणो यौधिष्ठिरं सैन्यं बहुधा व्यधमच्छरैः

अनिलेन यथाऽन्नाणि

विच्छिन्नानि समन्ततः ।

तथा पार्थस्य सैन्यानि

विच्छिन्नानि वचित् वचित् ३१

सुहृर्तमिव तद्युद्धमासीन्मथुरदर्शनम् ।

तत उन्मत्तवद्राजन्निर्मर्यादमवर्तत ॥ ३२ ॥

नैव खेन परे राजक्षाक्षायन्त परस्परम् ।

अनुमानेन संक्षामिषुर्द्युं तत् समवर्तत ॥ ३३ ॥

चूडामणिषु निधेयु भूषणेष्वपि धर्मसु ।

तेषामादित्यवर्णाभा रश्मयः प्रचकाशिरै ॥

सत्प्रकीर्णपताकानां रथवारणवाजिनाम् ।

वलाकाशवलाभ्रामं ददृशे रूपमाहवे ॥ ३५ ॥

नरानेव नरा जघ्नुस्त्रयश्च हया हयान् ।

रथाश्च रथिनो जघ्नुर्वारिणा वरवारणान् ३६

समुच्छिन्नपताकानां गजानां परमद्विपैः ।

क्षणेन तुमुलो घोरः संग्रामः समपद्यत ॥ ३७ ॥

तेषां संसक्तगवाणां कर्षतामितरेतरम् ।

दन्तसङ्घातसङ्घर्षात् सधूमोऽग्निरजायत ॥

विप्रकीर्णपताकास्ते विपाणजनिताग्रयः ।

बभूवुः खं समासाद्य सविद्युत इवाम्बुदाः ३९

विक्षिपद्भिर्नदद्भिश्च निपतद्भिश्च वारणैः ।

संवभूध मही कीर्णां मेघैर्धौरिव शारद्री ४०

तेषामाहन्यमानानां वाणतोमरश्रुष्टिभिः ।

वारणानां रथो जह्वे मेघानामिव संघ्रवे ४१

तोमराभिहताः केचिद्वाणैश्च परमद्विपाः ।

विघेसुः सर्वनागानां शब्दमेवापरेऽवजन् ४२

विपाणाभिहताश्चापि केचित्सत्र गजा गर्जैः ।

चक्रुरार्तस्वनं घोरमुत्पातजलदा इव ॥ ४३ ॥

प्रतीपाः क्रियमाणाश्च वारणा वरवारणैः ।

उन्मथ्य पुनराजग्मुः प्रेरिताः परमाकुशैः ४४

महामात्रैर्महामात्रस्ताडिताः शरतोमरैः ।

गजेभ्यः पृथिवीं जग्मुर्मुक्तप्रहरणांकुशाः ४५

निर्मनुष्याश्च मातङ्गा विनदन्तस्ततस्ततः ।

छिन्नाग्राणीव संपेतुः संप्रविश्य परस्परम् ४६

हतान् परिबहन्तश्च पतितान् पतितायुधान्

दिशो जग्मुर्महानागाः केचिद्वेकचरा इव ४७

ताडितास्ताड्यमानाश्च तोमरर्ष्टिपरश्वधैः ।

पेतुरार्तस्वनं कृत्वा तदा विशासने गजाः ४८

तेषां शैलोपमैः कायैर्निपतद्भिः समन्ततः ।

आहता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च ४९

सादितैः सगजारोहैः सपताकैः समन्ततः ।

मातङ्गैः शृशुभे भूमिर्धिवीर्णैरिव पर्वतैः ५०

गजस्याश्च महामात्रा निर्भिन्नहृदया रणे ।

रथिभिः पातिता भलैर्विकीर्णाकुशतोमराः ॥

क्रौञ्चवह्निनदन्तोऽन्ये नाराचाभिहता गजाः

परान् स्वांश्चापि मृदूनन्तः परिपेतुर्दिशो दश

गजाश्चरथयोधानां शरीरौघसमावृता ।

बभूव पृथिवी राजन् मांसशोणितकर्दमा ५३

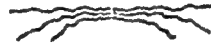
प्रमथ्य च विपाणाग्रेः समुत्क्षिप्ताश्च वारणैः ।

सत्क्राशश्च विचक्राशश्च रथैरेव महारथाः ५४

रथाश्च रथिभिर्हीना निर्मनुष्याश्च वाजिनः ।
 हतारोहाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुर्भयातुराः ५५
 जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 इत्यासीत्तुमुलं युद्धं न प्राज्ञायत किञ्चन ५६
 आगुल्फेभ्योऽवसीदन्ते नरा लोहितकर्दमैः ।
 दीप्यमानैः परिक्षिप्ता दावैरिव महाद्रुमाः ५७
 शोणितैः सिच्यमानानि वस्त्राणि कवचानि च
 छत्राणि च पताकाश्च सर्वे रक्तमदृश्यत ५८
 हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्च निपातिताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सञ्जय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो द्रोणं दृष्ट्वाऽन्तिकमुपागतम्
 महता शरवर्षेण प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ १
 ततो हलहलाशब्द आसीद्यौधिष्ठिरे वले ।
 जिघृक्षति महर्षिहे गजानामिव यूथपम् २
 दृष्ट्वा द्रोणं ततः शूरः सत्यजित् सत्यविक्रमः
 युधिष्ठिरमभिप्रेक्षुराचार्यं समुपाद्रवत् ॥ ३
 तत आचार्यपाञ्चाल्यौ युयुधाते महाबलौ ।
 विक्षोभयन्तौ तत् सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ४
 ततो द्रोणं महेष्वासः सत्यजित्सत्यविक्रमः
 अविध्यन्निशिताग्नेण परमास्त्रं विदर्शयन् ॥ ५
 तथास्य सारथेः पञ्च शरान् सर्पविषोपमान् ।
 अमुञ्चदन्तकप्रख्यानं संमुमोहास्य सारथिः ६
 अथास्य सहसाऽविध्यद्भयान् दशभिराशुगैः
 दशभिर्दशभिः क्रुद्ध उभौ च पार्णिसारथी ७
 मण्डलं तु समावृत्य विचरन् पृतनामुखे ।
 ध्वजं चिच्छेद च क्रुद्धो द्रोणस्याभिन्नकर्षणः
 द्रोणस्तु तत्समालोक्य चरितं तस्य संयुगे ।
 मनसा चिन्तयामास प्राप्तकालमारिन्दमः ९
 ततः सत्यजितं तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
 अविध्यच्छीघ्रमाचार्यश्छित्त्वास्य सशरं धनुः
 स शीघ्रतरमादाय धनुरन्यत् प्रतापवान् ।

संक्षुण्णाः पुनरावृत्य बहुधा रथनोमिभिः ५९
 सगजौघमहावेगः परासुनरशैवलः ।
 रथौघतुमुलावर्तः प्रवर्भा सैन्यसागरः ॥ ६०
 तं चाहनमहानौभिर्यौघा जयधर्मपिणः ।
 × अवगह्याथ मज्जन्तो नैव मोहं प्रचक्रिरे ६१
 शरवर्षाभिवृष्टेषु योषेष्वाञ्चितलक्ष्मसु ।
 न तेष्वाञ्चिततां लेभे कश्चिदाहतलक्षणः ६२
 वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयङ्करे ।
 मोहयित्वा परान् द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत्
 संशप्तकवधपर्वणि संकुलयुद्धे

द्रोणमभ्यहनद्राजंस्त्रिशता कद्रूपत्रिभिः ११
 दृष्ट्वा सत्यजिता द्रोणं
 अस्यमानमिवाहवे ।
 वृकः शरशतैस्तीक्ष्णैः
 पाञ्चाल्यो द्रोणमार्दयत् ॥ १२
 संछाद्यमानं समरे द्रोणं दृष्ट्वा महारथम् ।
 चुक्रुशुः पाण्डवा राजन् वस्त्राणि दुधुवुश्च ह
 वृकस्तु परमक्रुद्धो द्रोणं पृथ्वा स्तनान्तरे
 विव्याध बलवान् राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥
 द्रोणस्तु शरवर्षेण च्छाद्यमानो महारथः ।
 वेगं चक्रे महावेगः क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषी १५
 ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा द्रोणो वृकस्य च
 पश्मिः ससूतं सहयं शरैर्द्रोणोऽवधीहृकम्
 अथान्यद्भनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
 साश्वं ससूतं विशिखैर्द्रोणं विव्याध सध्वजं
 स तत्र ममृषे द्रोणः पाञ्चाल्येनार्दितो मृधे ।
 ततस्तस्य विनाशाय सत्वरं व्यसृजच्छरान्
 हयान् ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ च पार्णिसारथी
 अवाकिरत् ततो द्रोणः शरवर्षैः सहस्रशः १९
 तथा संछिद्यमानेषु कामुकेषु पुनः पुनः ।
 पाञ्चाल्यः परमास्त्रज्ञः शोणाश्वं समयोधयत्

अचित्तां मोहं आहतलक्षणो ध्वस्ताचिन्हः ॥ ६२ ॥ इति
 श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकार्यो विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

× अवगह्याप्यमज्जन्तो वैरमोहमिति पाठः ।

२१

तत इति ॥ १ ॥

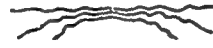
स सत्यजितमालोक्य तयोदीर्णं महाहवे ।
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद् शिरस्तस्य महात्मनः ॥
 तस्मिन् हते महामात्रे पञ्चालानां महारथे ।
 अपायोज्ज्वलेनरथेद्रोणात् प्रस्तो युधिष्ठिरः ॥
 पञ्चालाः केकया मत्स्यादिफारूपकोसलाः
 युधिष्ठिरमभीप्सन्तो दृष्ट्वा द्रोणमुपाद्रवन् ॥
 ततो युधिष्ठिरं प्रेम्सुराचार्यः शत्रुपूगहर्ता ।
 ह्यधमत्तान्यनीकानि तूलाशनिनिवानलः ॥
 निर्दहन्तमनीकानि तानि तानि पुनः पुनः ।
 द्रोणं मत्स्यादक्षरजः शतानीकोऽभ्यवर्तत ॥
 सूर्यरश्मिप्रतीकाशैः कर्मरपरिमाजितैः ।
 पङ्क्तिं सत्तं सहयं द्रोणं विद्धाऽनदद्भुतम् ॥
 क्रूराय कर्मणे युक्तश्चिकीर्षुः कर्म दुष्करम् ।
 अवाकिरच्छरशतैर्भारद्वाजं महारथम् ॥ २७
 तस्य नानदतो द्रोणः
 शिरः कायात् सकुण्डलम् ।
 सुरेणापाहरत् तूर्णं
 ततो मत्स्याः प्रदुद्रुवुः ॥ २८
 मत्स्याजित्वाऽजयध्वनीन्
 करुपान् केकयानपि ।
 पञ्चालान् सृजयान् पाण्डून्
 भारद्वाजः पुनः पुनः ॥ २९
 तं दहन्तमनीकानि कुक्षमग्निं यथा घनम् ।
 दृष्ट्वा रुक्मरथं धीरं समकंपन्त सृजयाः ॥ ३०
 उत्तमं ह्याददानस्य
 धनुरस्त्राशुकारिणः ।
 ज्याघोपो निप्रतोऽमित्रान्
 दिक्षु सर्वासु शुश्रुव ॥ ३१
 नागान्भवान् पदार्तांश्च रथिनो गजसादिनः
 रौद्रा हस्तयता मुक्ताः प्रमग्नान्ति स्म सायकाः
 नानद्यमानः पञ्चैवो मिश्रवातो हिमात्यये ।
 अश्मवर्षामिवावर्षत् परेषां भयमादधत् ॥ ३३
 सर्वा दिशः समचरत् सैन्यं विक्षोभयन्निव ।
 बली शूरो महेष्वासो मित्राणामभयंकरः ॥
 तस्य विद्युदिवाग्नेषु चापं हेमपरिप्लुतम् ।
 दिक्षु सर्वासु पश्यामो द्रोणस्यामिततेजसः ॥
 शोभमानां ध्वजे चास्य वेदीमद्राक्ष्म भारत ।
 हिमवच्छिखराकारां चरतः संयुगे भृशम् ॥
 द्रोणस्तु पाण्डवानीके चकार कदनं महत् ।
 यथा दैत्यगणे विष्णुः सुरासुरनमस्कृतः ॥
 द्रो० ३

स शूरः सत्यधाम् प्राज्ञो
 बलवान् सत्यावेकमः ।
 महानुभावः कल्पान्ते
 रौद्रां भर्तुविभीषणाम् ॥ ३८
 कवचोर्मिध्वजावर्ता मर्त्यकूलापहारिणीम् ।
 गजवाजिमहाप्राहामसिमीनां दुरासदाम् ॥
 वीरास्त्रिदशरारां रौद्रां मेरीमुखजकच्छपाम् ।
 चर्मवर्मप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलाम् ॥ ४०
 शरीरिणीं धनुःस्रोतां बाहुपद्मगसंकुलाम् ।
 रणभूमिबह्वं तीव्रां कुक्षज्यवाहिनीम् ॥ ४१
 मनुष्यशीर्षपापाणां शक्तिमीनां गदाडुपाम्
 उष्णीपकेनघसनां विधीणोन्मसरीक्षुपाम् ॥ ४२
 वीरापहारिणीमुग्रां मांसशोणितकर्द्वमाम् ।
 हस्तिप्राहां केतुवृक्षां क्षत्रियाणां निमज्जनीम्
 कूरां शरीरसंघट्टां सादिनकां दुरत्ययाम् ।
 द्रोणः प्रावर्तयत्तत्र नदीमन्तकगाभिनीम् ॥
 क्रव्यादगणसंजुष्टां श्वभृगालगणायुताम् ।
 निषेवितां महारौद्रीं पिशिताशैः समंततः ॥
 तं दहन्तमनीकानि रथोदारं कृतान्तघवम् ।
 सर्वतोऽभ्यग्रथन् द्रोणं कुन्तीपुत्रपुत्रोगमाः ॥
 ते द्रोणं सहिताः शूराः सर्वतः प्रत्यवारयन्
 गमस्तिमिरिवादित्यं तपन्तं भुधनं यथा ॥
 तं तु शूरं महेष्वासं तावकाभ्युद्यतायुधाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च समंतात् पर्यवारयन् ॥
 शिखण्डी ॥ ततो द्रोणं पञ्चभिर्नतपदभिः ।
 क्षत्रधर्मा च विशत्या वसुदानध्व पञ्चभिः ॥
 उत्तमौजास्त्रिभिर्बाणैः क्षत्रदेवश्च सप्तभिः ।
 सात्यकिश्च शतेनाजौ युधामन्युस्तथाऽष्टभिः
 युधिष्ठिरो द्वादशभिर्द्रोणं चित्याध सायकैः
 धृष्टद्युम्नश्च दशभिरेकितानस्त्रिभिः शरैः ॥
 ततो द्रोणः सत्यसन्धः प्रमिन्न इव कुक्षरः
 अभ्यतीत्य रथानर्कं ददंसेनमपातयत् ॥ ५२
 ततो राजानमासाद्य प्रहरन्तमभीतवत् ।
 अविध्यक्ष्वभिः क्षेमं स हनः प्रापत्द्रुधात् ॥
 स मर्ष्यं प्राप्य सैन्यानां
 सर्वाः प्राविचरन् दिशः ।
 प्राता ह्यमवदन्त्येषां
 न प्रातव्यः कथञ्चन ॥

शिखाण्डिनं द्वादशभिर्विशत्या चोत्तमौजसां
वसुदानं च भलेन प्रैषयद्यमसादनम् ॥ ५५
अशीत्या क्षत्रवर्माणं च विशत्या सुदक्षिणम् ।
क्षत्रदेवं तु भलेन रथनीडादपातयत् ॥ ५६
युधामन्युं चतुःषष्ट्या त्रिशता चैव सात्यकिं
विद्धा रुक्मरथस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥
ततो युधिष्ठिरः क्षिप्रं गुरुतो राजसत्तमः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः पाञ्चाल्यो द्रोणमभ्ययात् ॥
तं द्रोणः सधनुष्कं तु साश्वयन्तारमाक्षिणोत्
स हतः प्रापतद्धूमौ रथाज्ज्योतिरिवाम्बरात् ॥
तस्मिन् हते राजपुत्रे पञ्चालानां यशस्करे ।
हतद्रोणं हतद्रोणमित्यासीन्निःस्वनो महान्

तांस्तथा भृशसंरब्धान्
पञ्चालान् मत्स्यकेकयान् ।
सृञ्जयान् पाण्डवांश्चैव
द्रोणो व्यक्षोभयद्वली ॥ ६१
सात्यकिं चेकितानं च धृष्टद्युम्नशिखाण्डिनौ
वार्धक्षेमिं चैत्रसेनिं सेनाविन्दुं सुवर्चसम् ॥
एतांश्चान्यांश्च सुवहन्नानाजनपदेश्वरान् ।
सर्वान् द्रोणोऽजयद्युद्धे कुरुभिः परिवारितः
तावकाश्च महाराज जयं लब्ध्वा महाहवे ।
पाण्डवेयान् रणे जघ्नुर्द्रवमाणान् समन्ततः ॥
ते दानवा इवेन्द्रेण वध्यमाना महात्मना ।
पञ्चालाः केकया मत्स्याः समकम्पन्त भारत

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

धृतराष्ट्र उवाच ।
भारद्वाजेन भग्नेषु पाण्डवेषु महामृधे ।
पञ्चालेषु च सर्वेषु कश्चिदन्योऽभ्यवर्तत ॥ १
आर्या युद्धे मतिं कृत्वा क्षत्रियाणां यशस्करीम्
असेवितां कापुरुषैः सेवितां पुरुषर्षभैः ॥ २
स हि वीरोन्नतः शूरो
यो भग्नेषु निवर्तते !
अहो नासीत् पुमान् कश्चिद्
दृष्ट्वा द्रोणं व्यवस्थितम् ॥ ३
लृम्भमाणमिव व्याघ्रं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
त्यजन्तमाहवे प्राणान् सन्नद्धं चित्रयोधिनम्
महेष्वासं नरव्याघ्रं द्विषतां भयवर्धनम् ।
कृतज्ञं सत्यनिरतं दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ४
भारद्वाजं तथाऽनीके दृष्ट्वा शूरमवस्थितम् ।
के शूराः संन्यवर्तन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ५
सञ्जय उवाच ।
तान् दृष्ट्वा चलितान् संख्ये
प्रणुन्नान् द्रोणसायकैः ।

पञ्चालान् पाण्डवान् मत्स्यान्
सृञ्जयांश्चेदिकेकयान् ॥ ७
द्रोणचापविमुक्तेन शरौघेणाशुहारिणा ।
सिन्धोरिव महौघेन हि ममाणान्यथा प्लवान्
कौरवाः सिंहनादेन नानावाद्यस्वनेन च ।
रथाद्विपनरांश्चैव सर्वतः समवारयन् ॥ ९
तान् पश्यन् सैन्यमध्यस्थो
राजा स्वजनसंगृह्यतः ।
दुर्योधनोऽब्रवीत् कर्ण
प्रहृष्टः प्रहसन्नेव ॥ १०
दुर्योधन उवाच ।
पश्य राधेय पञ्चालान् प्रणुन्नान् द्रोणसायकैः
सिंहेनेव मृगान् वन्यांस्त्रासितान् ददधन्वना
नैते जातु पुनर्युद्धमीहेयुरिते मे मतिः ।
यथा तु भग्ना द्रोणेन वातेनेव महाद्रुमाः ॥ १२
अर्घ्यमानाः शरैरेते रुक्मपुङ्खैर्महात्मना ।
पथा नैकेन गच्छन्ते घूर्णमानास्ततस्ततः ॥ १३

उभयत्र विद्धेति शेषः ॥ ५५ ॥ पाञ्चाल्यो नाम्ना ॥ ५८ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकविंशोऽध्यायः
॥ २१ ॥

२२

भारद्वाजेति ॥ १ ॥

सन्निरुद्धाश्च कौरव्यैर्द्रोणेन च महात्मना ।
 ष्टेऽन्ये मण्डलीभूताः पावकेनेव कुञ्जराः १४
 अमरैरिव चाविष्टा द्रोणस्य निशितैः शरैः ।
 अन्योन्यं समलीयन्त पलायनपरायणाः १५
 अप्य भीमो महाक्रोधी हीनः पाण्डवसृज्यैः ।
 मदीयैरावृतो योधैः कर्णं नन्दयतीव माम् १६
 द्यक्तं द्रोणमयं लोकमद्य पश्यति दुर्मतिः ।
 त्रिंशदशो जीवितान्नमद्य राज्याच्च पाण्डवः
 कर्ण उवाच ।

नैव जातु महाबाहुर्जीवन्नाहवमुत्सृजेत् ।
 न चेमान् पुरुषव्याघ्र सिंहनादान् सहिष्यति
 व क्षापि पाण्डवा युद्धे भूप्येरक्षिति मे मतिः ।
 शूराश्च बलवन्तश्च कृतात्मा युद्धदुर्मदाः १७
 विपात्रिघ्नन्तस्त्रैशान् वनवासं च पाण्डवा
 स्मरमाणा न हास्यन्ति संग्राममिति मे मतिः ।

निपूतो हि महाबाहु-

रमितीजा वृकोदरः ।

वरान् वरान् हि कौन्तेयो

रयोदारान् हनिष्यति ॥ २१

असिना धनुषा शक्त्या ह्येनैर्गैरैरै रथैः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशक्तवधपर्वणि द्रोणयुद्धे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वपामेव मे हृदि रथचिह्नानि सज्जय ।
 ये द्रोणमभ्यवर्तन्त रुद्धा भीमपुरोगमाः १
 सज्जय उवाच ।

ऋक्षवर्णैर्हयैर्द्वैत्यायच्छन्तं वृकोदरम् ।
 रजताश्वत्तः शूरः शैनेयः संन्यवर्तत ॥ २
 सारङ्गाश्वो युधामन्युः स्वयं प्रत्वरयन् हयान्
 पर्यवर्तत दुर्धर्यः क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति ॥ ३
 पारावतसवर्णस्तु हेममाण्डैर्महाजवैः ।

आयसेन च दण्डेन वातान् वातान्हनिष्यति
 तमेनमनुवर्तन्ते

सात्यकिप्रमुखा रथाः ।

पञ्चालाः कंकया मत्स्याः

पाण्डवाश्च विशेषतः ॥ २३

शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च महारथाः ।
 विनिघ्नन्तश्च भीमेन संरुद्धेनाभिचोदिताः ॥
 ते द्रोणमभिवर्तन्ते सर्वतः कुरुपुङ्गवा ।

वृकोदरं परीक्षन्तः सूर्यमग्नगणा इव ॥ २५

एकायनगता ह्येते पीडयेयुर्यतयतम् ।

अरक्षमाणं शलभा यथा दीपं सुमूर्ध्वः ॥ २६

असंशयं कृतात्माश्च पर्यासाद्यापि वारणे ।

अतिभारमहं मन्ये भारद्वाजे समाहितम् २७

शीघ्रमनुगमिष्यामो यत्र द्रोणो द्यवस्थितः ।

कोका इव महानागं मा वै हन्तुर्यतयतम् २८

सज्जय उवाच ।

राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः

प्रावृभिः सहितो राजन् प्रायाद्रोणरथं प्रति

तत्रारावो महानासीदिकं द्रोणं जिघांसताम्

पाण्डवानां निवृत्तानां नानावर्णैर्हयोत्तमैः

पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नो न्ववर्तत ४

पितरं तु परिप्रेक्षुः

क्षत्रधर्मां यतयतः ।

सिद्धिं चास्य परां कांक्षन्

शोणाश्वः संन्यवर्तत ॥ ५

पद्मपत्रनिभांश्चाश्वान्

मल्लिकाक्षान् स्वलङ्कृतान् ।

शैखण्डिः क्षत्रदेवस्तु

स्वयं प्रत्वरयन् ययौ ॥ ६

कोको वृहः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 नैलरण्डणि भारतमावर्तणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

सर्वेपामेति । रथचिह्नानि रथशब्दो हयोपलक्षणम् ।

रथान् हयान् चिह्नानि च ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्याच्यन्तं

निवर्तमानम् ॥ २ ॥ 'सितनीलरणे वर्णं मारुगमदशध स' ३

'पारावतम्पोताम सितनीलसमन्वयात्' ॥ ४ ॥ शोणः

कोकनदच्छवि ॥ ५ ॥ मल्लिकाक्षमिमेक्षणान् ॥ ६ ॥

दर्शनीयास्तु काम्बोजाः शुक्रपत्रपरिच्छदाः
बहन्तो नकुलं शीघ्रं तावकानभिदुद्रुवुः ७
कृष्णास्तु मेघसङ्काशा अवहन्तुत्तमौजसम् ।
दुर्धर्षाभिसन्धाय क्रुद्धं युद्धाय भारत ॥ ८
तथा तिरिचिरिकल्माषा हया वातसमा जवे
अवहन्तुमुले युद्धे सहदेवमुदायुधम् ॥ ९
दन्तवर्णास्तु राजानं कालवाला युधिष्ठिरम्
भूमिवेगा नरव्याघ्रमवहन् वातरंहसः ॥ १०
हेमोत्तमप्रतिच्छदैर्हयैर्वीतसभैर्जवे ।
अभ्यवर्तन्त सैन्यानि सर्वाण्येव युधिष्ठिरम् ॥
राज्ञस्त्वनन्तरो राजा
पाञ्चाल्यो ह्युपदोऽभवत् ।
जातरूपमयच्छत्रः
सर्वैस्तैरभिरक्षेतः ॥ १२
ललामैर्हरिभिर्युक्तः सर्वशब्दक्षमैर्गुधि ।
राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरभ्यवर्तत ॥
तं विराटोऽन्वयाच्छीघ्रं सह सर्वैर्महारथैः
केकयाश्च शिखण्डी च धृष्टकेतुस्तथैव च ॥
इवैः स्वैः सैन्यैः परिघृता मत्स्यराजानमन्वयुः
तं तु पाटलिपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः ॥
ब्रह्मना व्यराजन्त मत्स्यस्याभिन्नघातिनः
हीरद्रासमवर्णास्तु जवना हेममालिनः ॥ १६
पुत्रं विराटराजस्य सत्वरं समुदावहन् ।
इन्द्रगोपकवर्णैश्च भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ १७
जातरूपसमाभासाः सर्वे लोहितकध्वजाः ।
ते हेममालिनः शूराः सर्वे युद्धाविशारदाः ॥
वर्षन्त इव जीभूताः प्रत्यदृश्यन्त दंशिताः ।
आमपात्रनिकाशास्तु पाञ्चाल्यममितौजसम्

दत्तास्तुन्दुरुणा दिव्याः शिखण्डिनमुदावहन्
तथा द्वादश साहस्राः पञ्चालानां महारथाः
तेषां तु पद्मसहस्राणि ये शिखण्डिनमन्वयुः ॥
पुत्रं तु शिशुपालस्य नरसिंहस्य मारिष ॥ २१
आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशवला हयाः
धृष्टकेतुस्तु चेदीनामृषभोऽतिबलोद्वितः ॥ २२
काम्बोजैः शवलैरश्वैरभ्यवर्तत दुर्जयः ।
बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं सुकुमारं हयोत्तमाः ॥ २३
पलालधूमसंकाशाः
सैन्धवाः शीघ्रमावहन् ।
मल्लिकाक्षाः पद्मवर्णा
वालिहजाताः स्वलंकृताः ॥ २४
शूरं शिखण्डिनः पुत्रमृक्षदेवमुदावहन् ।
रुक्मभाण्डप्रतिच्छदाः कौशेयसदृशा हयाः
क्षमावन्तोऽवहन् संख्ये सेनाविन्दुमरिदमम्
युवानमवहन् युद्धे कौञ्चवर्णा हयोत्तमाः ॥
काश्यस्याभिभुवः पुत्रं सुकुमारं महारथम् ।
श्वेतास्तु प्रतिविध्यन्तं कृष्णद्रीवा मनोजवाः
यन्तुः प्रेष्यकरा राजन् राजपुत्रमुदावहन् ॥
सुतसोमं तु यः सौम्यं पार्थः पुत्रमजीजनत् ।
मापपुष्पसवर्णास्तमवहन् वाजिनो रणे २८
सहस्रसोमप्रतिमो बभूव
पुरं कुरुणामुदयेन्दुनाम्नि ।
तस्मिञ्जातः सोमसंक्रन्दमध्ये
यस्मात्तस्मात्सुतसोमोऽभवत्सः २९
नाकुलिं तु शतानीकं शालपुष्पनिभा हयाः
आदित्यतरुणप्रख्याः श्लाघनीयमुदावहन् ३०

‘महाललाटजघनस्सन्धवक्षोजवा हयाः ॥
दीर्घग्रीवायता हस्वमुष्णाः काम्बोजकाः स्मृताः’
शुक्रपत्रपरिच्छदाः शुक्रपत्रामरोमाणः ॥ ७ ॥ दन्तवर्णाः
नजदन्तगौराः ॥ १० ॥
‘श्वेतं ललाटमध्यस्थं तारारूपं हयस्य यत् ।
ललामं चापि तत्प्रादुर्लभमाश्वस्तदन्वितः ॥
सक्रेसराणि रोमाणि सुवर्णमानि यस्य तु ।
हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसन्निभः’ ॥ १३ ॥
पाटलिपुष्पाणां समवर्णाः श्वेतरक्ताः ॥ १५ ॥ विराट-
राजस्य पुत्रमुत्तरम् ॥ १७ ॥ आमपात्रनिकाशाः मलिन-
श्वेताः ॥ १९ ॥ सारङ्गशवलाः सारङ्गा एव अन्तरे विन्दु-
चिताः ॥ २२ ॥
पलालधूमसंकाशाः विशदनीलाः ।
‘दीर्घग्रीवा मुखालम्बहेनाः पृथुलोचनाः ।

महान्तस्तनुरोमाणो वालिनः सैन्धवा हयाः ’ ।
पद्मवर्णाः—
‘सितरक्तसमायोगात्पद्मवर्णः प्रकीर्त्यते ।
काम्बोजसमसंस्थाना वालिहजाताश्च वाजिनः ।
विशेषः पुनरेतेषां दीर्घपृष्ठाङ्गतोच्यते ’ ॥ २४ ॥
कौशेयसदृशाः सितपीताः ॥ २५ ॥ क्षमावन्तो विनीताः ।
‘सितलोमने सराख्याः कृष्णत्वग्गुह्यलोचनोद्विष्टाः ।
ये स्युर्गुनिभिर्वाहा निर्दिष्टाः कौञ्चवर्णाले’ ॥ २६ ॥
प्रेष्यकराः इच्छानुविधायिनः ॥ २७ ॥ मापपुष्पसवर्णा
आपण्डुपीताः ॥ २८ ॥ सहस्रसोमप्रतिमः सोम-
सहस्रसमः सौम्यतम इत्यर्थः । तस्मिन् उदयेन्दुनाम्नि
उदयेन्दुपर्याये पुरं शक्यस्थ एव । सोमसंक्रन्दः सोमा-
भिषवर्णं तस्य मध्ये तमुधिकृत्य तत्प्रेनेनेत्यर्थः । तस्माद्धतोः
॥ २९ ॥ शालपुष्पनिभा रक्तपीताः ॥ ३० ॥

काञ्चनापोहेतृयाँकैर्मयूरप्रीवसस्त्रिमाः ।
 द्रौपदेयं नरह्याघं श्रुतकर्माणमाहवे ॥ ३१
 श्रुतकीर्तिं श्रुतनिधिं द्रौपदेयं हयोत्तमाः ।
 ऊहुः पार्यसमं युद्धे चापपत्रनिमा हयाः ॥
 यमाहुरत्यधेगुणं कृष्णात् पाणीषा संयुगे ।
 अभिमन्युं पिशासास्तं कुमारमवहन् रणे ॥ ३३
 एकस्तु धार्तराष्ट्रेभ्यः पाण्डवान्यः समाश्रितः
 तं बृहन्तो महाकाया युयुत्समवहन् रणे ॥ ३४
 पलालकाण्डवर्णास्तु धार्धकेमि तरस्विनम् ।
 ऊहुः सुहृमुले दुद्धे हयाः कृष्णाः खल्वन्ताः ॥
 कुमारं शितिपादास्तु रुक्मचिह्नकरच्छदेः ।
 सीचिचित्प्रमयहन् युद्धे यन्तुः श्रेष्ठ्यकरा हयाः
 रुक्मपीडावकीर्णास्तु वीशेयसदृशा हयाः ।
 सुवर्णमालिनः क्षान्ताः श्रेणिमन्तमुदावहन् ॥
 रुक्ममालाधराः शूरा हेमघृष्टाः खल्वन्ताः ।
 काशिराजं नरश्रेष्ठं ग्वाघनीयमुदावहन् ॥
 अस्त्राणां च धनुर्वेदे द्राक्षे वेदे च पारमम् ।
 तं सत्यधृतिमायान्तमरुणाः समुदावहन् ॥
 यः स पांचालसेनानीर्द्रोणमंशमकल्पयत् ।
 पारायतसवर्णास्तं धृष्टद्युस्तमुदावहन् ॥ ४०
 तमन्वयात् सत्यधृतिः सीचिचित्पुंश्चदुर्भदः ।
 श्रेणिमानं यस्तुदानश्च पुत्रः काश्यपस्य चाभिभूः
 युक्तीः परमकाम्बोजैर्जयन्ते हेममालिनिः ।
 मीपयन्तो द्विपत्सैन्यं यमयैश्चवर्णोपमाः ॥ ४२
 प्रमद्रकास्तु काम्बोजाः पदसहस्राण्युदायुधाः
 नानावर्णैर्हयैः श्रेष्ठैर्मवर्णैर्यध्वजाः ॥ ४३
 शरमातीर्षिधुन्वन्तः शस्त्रं विततकाऽङ्काः ।
 समानगुण्यवो भूत्वा धृष्टद्युम्नं समन्वयुः ॥ ४४
 बभूवुर्दोयवर्णास्तु सुवर्णवर्ममालिनः ।
 ऊहुरम्लानमनसश्चेकितानं हयोत्तमाः ॥ ४५
 इन्द्रायुधसवर्णस्तु कुन्तिभोजो हयोत्तमैः ।
 आयात् सदधैः पुरुजिन्मातुलः सव्यसाचिनः

अन्तरिक्षसवर्णास्तु तारका चित्रेता इव ।
 राजानं रोचमानं ते हयाः संख्ये समावहन्
 कर्तुराः शितेपादास्तु स्वर्णजालपरिच्छदाः
 जात्यसन्निहयाः श्रेष्ठाः सहदेवमुदावहन् ॥ ४८
 ये तु पुष्करनालस्य सवर्णा हयोत्तमाः ।
 जवे द्येनसमाश्रिताः सुरामानमुदावहन् ॥ ४९
 शशालोहितवर्णास्तु पाण्डुरोदतराजयः ।
 पाञ्चाल्यं गोपतेः पुत्रं सिंहसेनमुदावहन् ॥ ५०
 पञ्चालानां नरह्याघो यः कृतानो जनमेजयः
 तस्य सर्पपुष्पाणां हृत्सवर्णा हयोत्तमाः ॥ ५१
 मापवर्णाश्च जवना बृहन्तो हेममालिनः ।
 दधिपृष्ठाधिप्रमुखाः पाञ्चाल्यमवहन् दुर्गम् ॥
 शूराश्च मद्रकाश्चैव शरकाण्डनिमा हयाः ।
 पद्माकेजलकवर्णाश्च दण्डधारमुदावहन् ॥ ५३
 रासमारुणवर्णाश्च पृष्ठतो भूपेकप्रभाः ।
 यत्नान्त इव संयत्ता त्याग्रदत्तमुदावहन् ॥ ५४
 हरयः कालकाश्चित्राश्चित्रमाल्यायेभूपेताः ।
 सुधन्वानं नरह्याघं पाञ्चाल्यं समुदावहन् ॥ ५५
 इन्द्राशनेनसमस्पर्शा इन्द्रगोपकसाक्षिमाः ।
 काये चित्रान्तराश्चित्राश्चित्राधुधमुदावहन् ॥ ५६
 विप्रतो हेममालास्तु चक्रयाकोदरा हयाः ।
 कोसलाधिपतेः पुत्रं सुसज्जं याजिनोऽवहन् ॥ ५७
 शवलस्तु बृहन्तोऽध्वा दान्ता जांबूनद्वज्रजः
 युद्धे सत्यधृतिं क्षेमिमवहन् प्रांशवः श्रुमाः ॥ ५८
 एकयर्णेन सर्वेण ध्वजेन कथचेन च ।
 अभ्यैव धनुषा चैव शृङ्गैः शृङ्गो न्यवर्तता ॥ ५९
 समुद्रसेनपुत्रं तु सामुद्रा रुद्रनेजसम् ।
 अध्वाः शशाङ्कसदृशा इन्द्रसेनमुदावहन् ॥ ६०
 नालोत्पलसवर्णास्तु तपनीयावेभूपेताः ।
 शैव्यं चित्ररथं संख्ये चित्रमालयाऽवहन् हयाः
 कलागुष्पवर्णास्तु भेतलोदतराजयः ।
 रथसेनं हयश्रेष्ठाः समुद्रपुंश्चदुर्भदम् ॥ ६२

योर्विराट्पथैः । मयुष्मिणो मरुतविशेषः ॥ ३१ ॥ पिशङ्गाः
 कपिलाः ३३ पलालकाण्डो निपलालादिदृष्टवर्णा इति
 पूर्वोपान्वयः ॥ ३५ ॥ रुक्मपीडनं रुक्मवर्णेन यस्मिन् पृष्ठेनावरो
 णां श्लाघाः ॥ ३७ ॥ हेमघृष्टाः धेता एव ॥ ३८ ॥ अक्षया
 अग्न्यक्षयाः ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युस्त्य पुनर्वर्चनं द्रोणहन्तृत्व-
 द्दर्शयत्यर्थम् ॥ ४० ॥ यद्युक्तोपयोगः पिशङ्गीराः ४५ ॥
 इन्द्रायुधसवर्णैस्त्रिवर्णैः ॥ ४६ ॥ अन्तरिक्षसवर्णा नालाः ॥ ४७ ॥

कर्तुराधियाः ॥ ४८ ॥ शशकोहितवर्णाः शितावर्णाः ५०
 मापवर्णाः भास्वरावर्णाः ॥ ५२ ॥ मद्रकाः शोभनविराट्
 शरकाण्डनिभाः शितगोराः ॥ ५३ ॥ रासमारुणवर्णा
 अक्षयमालिनाः भूपेक्षप्रभा मालिनवताः ॥ ५४ ॥ कालकाः
 कृष्णमयराः ॥ ५५ ॥ चित्रान्तरा चित्रावकाशाः
 चित्रा अद्भुतदर्शनाः ॥ ५६ ॥ चक्राकोदरा इत्येवताः
 ॥ ५७ ॥ कलागुणवर्णाः मिश्रश्यामाः ॥ ६२ ॥

यं तु सर्वमनुष्येभ्यः प्राहुः शूरतरं नृपम् ।
 तं पटच्चरहन्तारं शुक्रवर्णाऽवहन् हयाः ॥
 चित्रायुधं चित्रमाल्यं चित्रवर्मायुधध्वजम् ।
 ऊहुः किंशुकपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः ॥
 एकवर्णेन सर्वेण ध्वजेन कवचेन च ।
 धनुषा रथवाहैश्च नीलैर्नीलोऽभ्यवर्तत ॥ ६५
 नानारूपै रत्नचिन्हैर्वरुथरथवार्मुकैः ।
 वाजिध्वजपताकाभिश्चित्रैश्चित्रोऽभ्यवर्तत ॥
 ये तु पुष्करवर्णस्य तुल्यवर्णा हयोत्तमाः ।
 ते रोचमानस्य सुतं हेमवर्णमुदावहन् ॥ ६७
 योधाश्च भद्रकाराश्च शरदण्डानुदण्डयः ।
 श्वेताण्डाः कुण्डाण्डाभा दण्डकेतुं हयाऽवहन्
 केशवेन हते संख्ये पितर्यथ नराधिपे ।
 भिन्ने कपाटे पाण्ड्यानां विद्रुतेषु च बन्धुषु ॥
 भीष्मादवाप्य चास्त्राणि

द्रोणाद्रामात् कृपात् तथा ।

अस्त्रैः समत्वं संप्राप्य

रुक्मिकर्णार्जुनाच्युतैः ॥ ७०

इयेष द्वारकां हन्तुं कृत्स्नां जेतुं च मेदिनीम् ।
 निवारितस्ततः प्राज्ञैः सुहृद्भिर्हितकाम्यया ॥
 वैरानुबन्धमुत्सृज्य स्वराज्यमनुशास्ति यः ।
 ससागरध्वजः पाण्ड्यश्चन्द्ररदिमनिभैर्हयैः ॥
 वैदूर्यजालसंछन्नैर्वीर्यद्रविणमाश्रितः ।
 दिव्यं विस्फारयन्प्रापं द्रोणमभ्यद्रवद्वली ॥
 आटरूपकवर्णाभा हयाः पाण्ड्यानुयायिनाम्
 अवहन् रथमुख्यानामयुतानि चतुर्दश ॥ ७४
 नानावर्णेन रूपेण नानाकृतिमुखा हयाः ।
 रथचक्रध्वजं वीरं घटोत्कचमुदावहन् ॥ ७५

भारतानां समेताना-

मुत्सृज्यैको मतानि यः ।

गतो युधिष्ठिरं भक्त्या

त्यक्त्वा सर्वमभीप्सितम् ॥ ७६

लोहिताक्षं महाबाहुं बृहन्तं तमरट्टजाः ।
 महासत्त्वा महाकायाः सौवर्णस्यन्दने स्थितम्
 सुवर्णवर्णा धर्मज्ञवनीकस्थं युधिष्ठिरम् ।
 राजश्रेष्ठं हयश्रेष्ठाः सर्वतः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ७८

वर्णैरुच्चावचैरन्यैः सदश्वानां प्रभद्रकाः ।
 संन्यवर्तन्त रुद्धाय बहवो देवखापिणः ॥ ७९
 ते यत्ता भीमसेनेन साहेताः काञ्चनध्वजा-
 प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥
 अत्यरोचत तान् सर्वान् धृष्टद्युम्नः समागतान्
 सर्वाण्यति च सैन्यानि भारद्वाजो व्यरोचत
 अतीव शुश्रुभे तस्य ध्वजः कुण्णाजिनोत्तरः ॥
 कमण्डलुमहाराज जातरूपमयः शुभः ॥ ८२
 ध्वजं तु भीमसेनस्य वैदूर्यमणिलोचनम् ।
 आजमानं महासिंहं राजन्तं दृष्टवानहम् ८३
 ध्वजं तु कुरुराजस्य पाण्डवस्य महौजसः ।
 दृष्टवानस्मि सौवर्णं सोमं ब्रह्मणान्वतम् ॥
 मृदङ्गौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ
 यन्त्रेणाहन्यमानौ च सुस्वनौ हर्षवर्धनौ ॥
 शरभं पृष्ठसौवर्णं नकुलस्य महाध्वजम् ।

अपश्याम रथेऽत्युग्रं भीमयाणमवस्थितम् ॥ ८६
 हंसस्तु राजतः श्रीमान् ध्वजे धन्वापताकवान्
 सहदेवस्य दुर्धर्षो द्विपतां शोकवर्धनः ॥ ८७
 पञ्चानां द्रौपदेयानां प्रतिमाध्वजभूषणम् ।
 धर्ममारुतशक्राणामश्विनोश्च महात्मनोः ॥ ८८
 अभिमन्योः कुमारस्य शार्ङ्गपक्षी हिरण्यमयः ।
 रथे ध्वजवरो राजंस्तप्तवामीकरोज्ज्वलः ॥
 घटोत्कचस्य राजेन्द्र ध्वजे गृध्रो व्यरोचत ।
 अश्वश्च कामगास्तस्य रावणस्य पुरा यथा ॥

माहेन्द्रं च धनुर्दिव्यं धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 वायव्यं भीमसेनस्य धनुर्दिव्यमभूद्वृष ॥ ९१
 त्रैलोक्यरक्षणार्थाय ब्रह्मणा सृष्टमायुधम् ।
 तद्विद्यमजरं चैव फाल्गुनार्थाय वै धनुः ॥
 वैष्णवं नकुलायाथ सहदेवाय चाश्वजम् ।
 घटोत्कचाय पौलस्त्यं धनुर्दिव्यं भयानकम्
 रौद्रमाश्रेयकौबेरं याम्यं गिरिशमेव च ।
 पञ्चानां द्रौपदेयानां धनूरत्नानि भारत ॥ ९४
 रौद्रं धनुर्वरं श्रेष्ठं लेभे यद्रोहिणीसुतः ।
 ततः तुष्टः प्रददौ रामः सौभद्राय महात्मने ९५
 एते चान्ये च बहवो ध्वजा हेमविभूषिताः
 तत्रादृश्यन्त शूराणां द्विपतां शोकवर्धनाः ९६

पटचराणामसुरविशेषाणां हन्तारं समुद्राधिपम् ॥ ६३ ॥ योधा
 युद्धक्षमाः भद्रकाराः शोभनक्रियाः शरदण्डः शरप्रकाण्ड इव
 अनुदण्डः पृष्ठवंशो येषां सितगौरुपृष्ठा इत्यर्थः ॥ ६८ ॥
 कपाटे नगरविशेषे ॥ ६९ ॥ आटरूपकवर्णाभाः आटरू-

पकस्य वासकस्य कुसुमं तद्दर्शनसदृशवर्णाः ॥ ७४ ॥
 यो बृहन्तः ॥ ७६ ॥ हया अवहन् इति पूर्वस्मा-
 दनुकृत्यते ॥ ७७ ॥ सुवर्णवर्णा इति पूर्वोत्तरान्वयि ॥ ७८ ॥
 नन्दोपनन्दकौ नाम्ना ॥ ८४ ॥

अध्यायः २४]

तदभूद्भुजसंवाधमकापुरुषसेवितम् ।
द्रोणानीकं महाराज पटे चित्रमिवापितम् ॥ ७श्रुशुबुर्नामगोत्राणि वीराणां संयुगे तदा ।
द्रोणमाद्रवतां राजन् स्वयंवर इवाहवे ॥ ९८इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

धृतराष्ट्र उवाच ।
व्यययेयुरिति सेनां देवानामपि सज्जय ।
आहवे ये न्ययन्तं वृषोदरमुखा नृपाः ॥ १
संप्रयुक्तः किहैवायं दिष्टैर्मवति पूरुषः ।
तस्मिन्नेव च सर्वोद्योः प्रदश्यन्ते दृग्निघघाः
दीर्घं विप्रोपितः कालमरण्ये जटिलोऽजिनी
ब्रह्मातैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिरः ॥ ३
स एव महर्षौ सेनां समावर्तयदाहवे ।
किमन्यद्देवसंयोगान्मम पुत्रस्य चामयत् ॥ ४
युक्त एव हि भाग्येन ध्रुवमुपपद्यते नरः ।
स तपा कृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥
यूतव्यसनमासाद्य क्लेशितो हि युधिष्ठिरः ।
स पुनर्भागधेयेन सहायानुपलब्धवान् ॥ ६
अद्य मेकेकया लब्धाः कशिकाः षोडशालाश्च ये
*चेदयश्चापरे यद्वा माभेव समुपाश्रिताः ॥ ७
पृथिवी भूयसी तात मम पार्थस्य नो तथा ।
इति मामद्रव्यैः व सृत मन्दो दुर्दौघनः पुरा ॥ ८
तस्य सेनासमूहस्य मध्ये द्रोणः सुरक्षितः ।
निहतः पार्षतेनाजी किमन्यद्भागधेयतः ॥ ९
मध्ये राक्षो महाबाहुं सदा युद्धारुपेयवान् ॥ १०
सर्वारूपारणं द्रोणं कथं मृत्युरुपेयवान् ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समनुप्राप्तकच्छोऽहं मोहं परममागतः ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाहं जीवितुमुत्सहे
यन्मां क्षत्ताऽद्रवीरात् प्रपद्यन् पुत्रगृह्णिनम्
दुर्योधनेन तत् सर्वं प्राप्तं सृत मया सह ॥ १२
नृशंसं तु परं तु स्यात्स्यक्त्वा दुर्योधनं यदि
पुत्रशेषं विभीषणं कृत्स्नं न मरणं व्रजेत् ॥ १३
यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नरः ।
सोऽस्माद्य हीयते लोकात्
क्षुद्रभावं च गच्छति ॥ १४

अद्य चाप्यस्य राष्ट्रस्य हतोऽसाहस्य सज्जय ।
अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥
कथं स्यादवशेषो हि धुर्योधोरन्यतीतयोः ।
यौ नित्यमुपजीवामः क्षमिणी पुरुषर्षभौ ॥
व्यक्तमेव च मे शंस यथा युद्धमवर्तते ।
केऽपुष्यन् के व्यपाकुर्वन्
के क्षुद्राः प्राद्रवन् भयात् ॥ १७
धनजयं च मे शंस यद्यक्षके रथर्वमः ।
तस्माद्भयं नो भूयिष्ठं भ्रातृव्याद्य वृषोदरात्
यथाऽऽसीच्च निवृत्तेषु पाण्डवेषु सज्जय ।
मम सैन्यावशेषस्य सन्निपातः क्षुद्रारुणः ॥ १९
कथं च यो मनस्तात निवृत्तेष्वभवत् तदा ।
मामकानां च ये शराः के कांस्तत्र न्यवारयन्
धृतराष्ट्रवाक्ये

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि दशम्यां त्रयोविंशोऽध्यायः २३
१ अर्थमिति पाठः । * चेदीनां चायंमरे इति पाठः ।
२४

इयययेयुरिति ॥ १ ॥ संयुक्त संवदः भवति उत्पत्ते
तस्मिन् दिष्ट एव ॥ २ ॥ अत्रादाहलमाह दीर्घमिति

॥ ३ ॥ मम पुत्रस्य यदभवद्राज्यं अर्थात्तदपि दैवसंयोगा-
दित्यनुपपन्नः ॥ ४ ॥ दुर्योधनं त्यक्त्वा यदि पुत्रशेषं विभीषणं
तत्परं वेशं दृष्ट्वां स्यात्तत्स मरणं तु न भवेदित्यन्यः
॥ १३ ॥ भ्रातृव्यादमित्रात् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः २४

२५

सञ्जय उवाच ।

महद्भैरवमासीन्नः सल्लिवृत्तेषु पाण्डुषु ।
 दृष्ट्वा द्रोणं छाद्यमानं तैर्भास्करमिवांबुदैः ॥१॥
 तैश्चोद्धृतं रजस्तीव्रमवचके चमूं तव ।
 ततो हतममस्याम द्रोणं दृष्टिपथे हते ॥ २॥
 तांस्तु शूरान् महेष्वासान् क्रूरं कर्म चिकीर्षतः
 दृष्ट्वा दुर्योधनस्तूर्णं स्वसैन्यं समचुबुदत ॥ ३॥
 यथाशक्ति यथोत्साहं यथासत्त्वं नराधिपाः ।
 वारयध्वं यथायोगं पाण्डवानामनीकेनीम्
 ततो दुर्मर्षणो भीममभ्यगच्छत् सुतस्तव ।
 आराद्ध्वा किरन् बाणैर्जिघृक्षुस्तस्य जीवेतं
 तं बाणैरवतस्तार क्रुद्धो सृत्पुत्रिवाहवे ।
 तं च भीमोऽतद्वद्बाणैस्तदाऽऽसीत्तुमूलं महत्
 त ईश्वरसमादिष्टाः प्राज्ञाः शूराः प्रहारिणः ।
 राज्यं सृत्पुत्रमयं त्यक्त्वा प्रत्यतिष्ठन् परान्युधे
 कृतवर्मा शिनेः पौत्रं द्रोणं प्रेप्सुं विशापते ।
 पर्यवारयदायान्तं शूरं समरशोभिन्म् ॥ ८॥
 तं शैनेयः शरव्रातैः क्रुद्धः क्रुद्धमवारयत् ।
 कृतवर्मा च शैनेयं मत्तां मत्तामिव द्विपम् ॥ ९॥
 सैन्धवः क्षत्रवर्माणमायान्तं निशितैः शरैः ।
 उग्रधन्वा महेष्वासं यत्तो द्रोणादवारयत् ॥
 क्षत्रवर्मा सिन्धुपतोऽश्लिष्टत्वा केतनकार्मुके ।
 नाराचैर्दशभिः क्रुद्धः सर्वमर्मस्वता डयत् ॥ ११॥
 अथान्यद्धनुरादाय सैन्धवः कृतहस्तवत् ।
 विव्याध क्षत्रवर्माणं रणे सर्वायसैः शरैः ॥
 युयुत्सुं पाण्डवार्थाय यतमानं महारथम् ।
 सुबाहुभारतं शूरं यत्तो द्रोणादवारयत् ॥
 सुबाहोः सुधनुर्बाणावस्यतः परिघोपमौ ।
 युयुत्सुः शितपीताभ्यां क्षुराभ्यामच्छिन्नद्भुजौ
 राजानं पाण्डवश्रेष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 वेलेव सागरं क्षुब्धं मद्गरात् समवारयत् ॥ १५॥
 तं धर्मराजो बहुभिर्मर्मभिर्द्विरवाकेरत् ।
 मद्रेशस्तं चतुःषष्ट्या शरैर्विद्ध्वाऽनदद्भुशम् ॥
 तस्य नानदतः केतुमुच्चकर्तं च कार्मुकम् ।
 क्षुराभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठस्तत उच्चुत्सुर्जुनाः
 तथैव राजा बाल्हीको राजानं द्रुपदं शरैः ।

आद्रवन्तं सहानीकः सहानीकं न्यवारयत् ॥
 तद्युद्धमभवद्भोरं वृद्धयोः सह सेनयोः ।
 यथा महायूथपयोर्दिपयोः संप्राभेन्नयोः ॥ १९॥
 विन्दानुवेन्दावावन्त्यौ
 विराटं मत्स्यमाच्छन्ताम् ।
 सहसैन्यौ सहानीकं यथेन्द्राग्नी पुरा बलिम् ॥
 तदुत्पिपञ्जलकं युद्धमासीद्देवासुरोपमम् ।
 मत्स्यानां केकयैः सार्धमभीताश्वरथाद्विपम् ॥
 नाकुलं तु शतानीकं भूतकर्मा सभापतिः ।
 अस्यन्तामिपुजालानि यान्तं द्रोणादवारयत् ॥
 ततो नकुलदायादास्त्रेभिर्मल्लैः सुसंशितैः ।
 चक्रे विवाहुशिरसं भूतकर्माणमाहवे ॥ २३॥
 सतसोमं तु विक्रान्तमायान्तं तं शरौघेणम् ।
 द्रोणायाभिमुखं वीरं विविंशतिरवारयत् ॥
 सुनसोमस्तु संक्रुद्धः स्वापेत्तुन्यमजिज्ञैः ।
 विविंशतं शरैर्मित्वा नाभ्यवर्तत दांशेतः २५॥
 अथ भीमरथः शाल्वमाश्रुगैरायसैः शितैः ।
 पङ्क्तिः साश्वानेयन्तारमनयद्यमसादनम् ॥
 श्रुतकर्माणमायान्तं मयूरसदृशैर्हयैः ।
 चैत्रसेनेर्महाराज तव पौत्रं न्यवारयत् ॥ २७॥
 तौ पौत्रौ तव धर्मपौं परस्परवधैपिणौ ।
 पित्राणामर्थसिद्ध्यर्थं चक्रतुर्बुद्धमुत्तमम् ॥ २८॥
 तिष्ठन्तमग्रे तं दृष्ट्वा प्रतिविन्ध्य महाहवे ।
 द्रौणेर्मानं पितुः कुर्वन्
 मार्गणैः समवारयत् ॥ २९॥
 तं क्रुद्धं प्रतिविन्ध्याध प्रतिविन्ध्यः शितैः शरैः
 सिंहलांगूललक्ष्माणं पितुरर्थं व्यवस्थितम् ३०॥
 प्रवपन्निव बीजानि बीजकाले नरर्षभः ।
 द्रौणायनि द्रौपदेयाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥
 आज्ञान श्रुतकीर्तिं तु द्रौपदेयं महारथम् ।
 द्रोणायाभिमुखं यान्तं दौःशासनिरवारयत्
 तस्य कृष्णसमः कार्त्तिणास्त्रेभिर्मल्लैः सुसंशितैः
 धनुर्ध्वजं च सूतं च
 छित्त्वा द्रोणान्तिकं ययौ ॥ ३३॥
 यस्तु शूरतमो राजनुभयोः सेनयोर्मतः ।
 तं पटच्चरहन्तारं लक्ष्मणः समवारयत् ॥ ३४॥

२५

महादिति । भीरोर्भावो भैरवं भयमिति यावत्

॥ १ ॥ उत्पिपञ्जलकमत्यन्ताकुलम् ॥ २१ ॥ भूतकर्मा-
सभापतिरिति द्विनामा ॥ २२ ॥ भीमरथो राजप्राता ॥ २६ ॥

स लक्ष्मणस्यैष्वसनं छित्त्वा लक्ष्म च भारत ।
 लक्ष्मणे शरजालानि विस्फुजन् वदशोमत ॥
 विकर्णस्तु महाप्राप्नो याक्षसेनि शिखानिम
 पर्यवारयदायान्तं युवानं समरे युवा ॥ ३६
 ततस्तोमपुजालेन याक्षसेनिः समावृणोत् ।
 विग्र्य तद्वाणजालं वभौ तव सुतोबलो ॥ ३७
 अह्नोऽभिमुखं धीरमुत्तमौजसम्राहवे ।
 द्रोणायाभिमुखं यान्तं शरीरेण न्यवारयत् ॥
 स संहारस्तुमुलस्तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 सैनिकानां च सर्वेषां तयोश्च प्रीतिवर्धनः ॥
 दुर्मुखस्तु महोष्मासौ धीरं पुरुजितं वली ।
 द्रोणायाभिमुखं यान्तं यत्सदस्तरवारयत् ॥
 स दुर्मुखं भुयोर्मध्ये नाराचेनाभ्यताडयत् ।
 तस्य तविषमौ वक्रः सनालामेव पङ्कजम् ॥ ४१
 कर्णस्तु केकयान् भ्रातृन्
 पञ्च लोहितकञ्जान् ।
 द्रोणायाभिमुखं यातान् शरवर्षैरवारयत् ४२
 ते चैनं भृशसंतप्ताः शरवर्षैरवाकेरन् ।
 स च तांश्छाद्यामास शरजालैः पुनः पुनः ॥
 नैव कर्णा न ते पञ्च ददृशुर्बाणसंवृताः ।
 साभ्यवृत्तध्वजस्थाः परस्परशराचेताः ॥ ४४
 पुत्रास्ते दुर्जयस्यैव जयश्च विजयश्च ह ।
 नीलकाश्यजयत्सेनांस्त्रयस्त्रिंशन् प्रत्यवारयन् ॥
 तपुद्धममवदोरमीक्षितुप्रीतिवर्धनम् ।
 सिंहस्यात्रतरक्षुणां यथर्क्षमोहपर्मैः ॥ ४६
 क्षेमवर्तिष्ठहन्तौ तु भ्रातरौ सात्वतं युधि ।
 द्रोणायाभिमुखं यान्तं शरीरस्तीक्ष्णैस्ततश्छतुः ॥
 तयोस्तस्य च तपुद्धमत्यद्भुतमिवामवत् ।
 सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने
 राजानं तु तथाऽम्बष्ठमेकं युद्धाभिनाविनम् ।
 चेदिराजः शरानस्यन् वृद्धो द्रोणादवारयत्
 ततोवष्टोऽस्थिमोदिन्या निरभिघच्छलाकया
 स त्यक्त्वा सशरं चापं रथाद् मिसुपागमत् ॥
 वार्धक्षोमे तु बाष्पेयं रूपः शारद्वतः शरैः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सशस्त्रकवचपर्वणि ब्रह्मयुद्धे
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अशुद्रः शुद्रकैर्वागैः शुद्ररूपमवाप्यत् ॥ ५१
 युध्यन्तौ रूपवाष्पेयौ येऽपश्यन्निश्रयोधिनी ।
 ते युद्धासक्तमनसो नान्यां बुबुधिरं क्रियाम्
 सौमदजिस्तु राजानं मणिमन्तमतन्द्रितम् ।
 पर्यवारयदायान्तं यशो द्रोणस्य वर्धयन् ॥
 स सौमदजेस्त्वारेतानि त्रैष्वसनकेतने ।
 पुनः पताकां सूतं च छत्रं चापातयद्रथात् ॥
 अयाधुत्य रथात् तूर्णं यूपकेतुरामेवहा ।
 साभ्यवृत्तध्वजरयं तं चकर्त वरासेना ॥ ५५
 रयं च सं समास्थाय
 धनुरादाय चापरम् ।
 स्वयं यच्छन् हयान् राजन्
 ह्यधमत् पाण्डवो चमून् ॥ ५६
 पाण्ड्यामेन्द्रभिषायान्तमसुरान् प्रति दुर्जयम्
 समर्थः सायकौधेन वृषसेनो न्यवारयत् ॥ ५७
 गदापारिधानां शिपायः शिपायोनोपलैः ।
 कदम्बैर्गुण्डाभिः प्रासेस्तोमरसायकैः ।
 मुसलैर्गुण्डैश्चैर्निर्मिदिपालपरश्वैः ।
 पांशुवातात्रिसलिलैर्मैरुमलोष्ठवृणुभिः ॥ ५९
 अतुदन् प्ररुजन् भञ्ज-
 सिघ्रन् विश्रावयन् क्षिपन् ।
 सेनां विभीषणस्या-
 द्रोणमेष्टुर्घटोत्कचः ॥ ६०
 तं तु नानाप्रहरणैर्नाना युद्धविशेषणैः ।
 राक्षसं राक्षसः शुद्धः समाजमे हलं दुपः ॥
 तयोस्तदभवदुद्धं रक्षोभ्रातृणिसुखयोः ।
 तादृग्यादृक् पुरावृत्तं शम्भराभरराजयोः ॥
 एवं ह्यनुशताभ्यास्तत्र रथवारणवाजिनान् ।
 पद्मातीनां च भद्रं ते तव तेषां च संकुले ॥
 नैनादृशो हृष्टपूर्वः संप्रामो नैव च श्रुतः ।
 द्रोणस्याभावमावेतु प्रसक्तानां यथाऽभवत् ॥
 इदं धीरामेदं विक्रामेदं रौद्रमिति प्रभो ।
 तत्र युद्धान्यदृश्यन्त प्रतप्तानि वह्निन च ॥ ६५

शलाकया शंभना ॥ ५० ॥ अयोधना लघुहाः कदम्बैर्दण्डैः
 ॥ ५० ॥ आतुदन् भययन् । प्ररुजन् विव्यन् । भञ्जन्
 आमर्दयन् । निरन् मारयन् । विश्रावयन् पलाययन् ।

क्षिपन् प्रेरयन् ॥ ६० ॥ अभावमावे मारणे रक्तमे च ॥ ६४ ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नैलकण्ठेयं भातमावदोषे
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तेष्वेवं सन्निवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः ।
 कथं युयुधिरे पार्था मामकाश्च तरस्विनः १
 किमर्जुनश्चाप्यकरोत् संशप्तकबलं प्रति ।
 संशप्तका वा पार्थस्य किमकुर्वत सञ्जय ॥ २
 सञ्जय उवाच ।

तथा तेषु निवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः ।
 स्वयमभ्यद्रवद्भीमं नागानीवेन ते सुतः ॥ ३
 स नाग इव नागेन गोवृषेणैव गोवृषः ।
 समाहूतः स्वयं राज्ञा नागानीकमुपाद्रवत् ४
 स युद्धकुशलः पार्थो बाहुवर्धिण चान्वितः ।
 अभिनत् कुञ्जरानीकमचिरैणैव मारिष ॥ ५
 ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तः सर्वतो मदम् ।
 भीमसेनस्य नाराचैर्विमुखा विमदीकृताः ६
 विधमेदभ्रजालानि यथा वायुः समुद्धतः ।
 व्यधमत्तान्यनीकानि तथैव पवनात्मजः ७
 स तेषु विसृजन्वाणान् भीमो नागेष्वशोभत ।
 भुवनैष्वेव सर्वेषु गमस्तीनुदेतो रविः ८
 ते भीमवाणाभिहताः संस्यूता विवभुर्गजाः ।

गमस्तिभारेवाकस्य

व्योम्ने नानाबलाहकाः ॥ ९

तथा गजानां कदनं कुर्वाणमनिलाःमजम् ।
 क्रुद्धो दुर्योधनोभ्येत्य प्रत्यवेध्यच्छितैः शरैः ।
 ततः क्षणेन क्षितिपं क्षतजप्रतिमेक्षणः ।
 क्षयं निनीषुर्निशितैर्भीमो विव्याध पात्रेभिः ॥
 स शराचितसर्वाङ्गः

क्रुद्धो विव्याध पाण्डवम् ।

नाराचैरक्षरैश्चभीमसेनं स्मयन्निवः ॥ १२
 तस्य नागं मणिमयं रत्नचित्रध्वजे स्थितम् ।
 भल्लाभ्यां कार्मुकं चैव क्षिप्रं चिच्छेद पाण्डवः ।
 दुर्योधनं पीड्यमानं दृष्ट्वा भीमेन मारिष ।
 चुक्षोभयिषुरभ्यागादङ्गो मातङ्गमास्थितः ॥
 तमापतन्तं नागेन्द्रमस्त्रुदप्रतिमस्वनम् ।
 कुंभान्तरे भामसेनो नाराचैरार्दयद्भृशम् ॥
 तस्य कायं विनिर्भिद्य न्यमज्जद्धरणीतले ।
 ततः पपात हिरदो वज्राहत इवाचलः ॥ १६

तस्यावार्जितनागस्य

म्लेच्छस्याधः पतिष्यतः ।

शिरश्चिच्छेद भलेन क्षिप्रकारी वृकोदरः ॥
 तस्मिन्निपतिते वीरे संप्राद्रवत सा चमूः ।
 संभ्रान्ताश्चद्विपरथा पदातानवरुदन्ती ॥ १८
 तेष्वनीकेषु भग्नेषु विद्रवत्सु समंततः ।
 प्राग्ज्योतिपस्ततो भीमं कुञ्जरेण समाद्रवत् ॥
 येन नागेन मघवानजयद्वैत्यदानवान् ।
 तदन्वयेन नागेन भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ २०
 स नागप्रवरो भीमं सहसा समुपाद्रवत् ।
 चरणाभ्यामथो द्वाभ्यां संहतेन करेण च ॥ २१
 व्यावृत्तनयनः क्रुद्धः प्रमथन्निव पाण्डवम् ।
 वृकोदररथं साश्वमविशेषमचूर्णयत् ॥ २२

पद्भ्यां भीमोऽप्यथो धावं-

स्तस्य गात्रेष्वलीयत ।

जानन्नक्षलिकावेधं नापाक्रामत पाण्डवः ॥
 गात्राभ्यन्तरगो भूत्वा करेणाताडयन्मुहुः ।
 लालयामास तं नागं वधाकाङ्क्षिणमव्ययम् ॥
 कुलालचक्रवन्नागस्तदा तूर्णमथाभ्रमत ।

नागायुतबलः श्रीमान्

कालयानो वृकोदरम् ॥ २५

भीमोऽपि निष्क्रम्य ततः

सुप्रतीकाग्रतोऽभवत् ।

भीमं करेणावनम्य जानुभ्यामभ्यताडयत् ॥
 ग्रीवायां वेष्टयित्वैनं स गजो हन्तुमैहत ।
 करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्त्वा व्यमोचयत् ॥
 पुनर्गात्राणि नागस्य प्रविवेश वृकोदरः ।
 यावत्प्रतिगजायातं स्वबले प्रत्यवेक्षत ॥ २८

भीमोऽपि नागगात्रेभ्यो

विनिःसृत्यापयाज्जवात् ।

ततः सर्वस्य सैन्यस्य नादः समभवन्महान् ।
 अहो धिङ्हितो भीमः कुञ्जरेणेति मारिष ।
 तेन नागेन सन्त्रस्ता पाण्डवानामनीकिनी ॥
 सहसाऽभ्यद्रवद्राजन् यत्र तस्थौ वृकोदरः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा वृकोदरम्

२६

तेष्विति ॥ १ ॥ आवर्जितः पतनप्रवणो नागो यस्य ॥ १७ ॥ संहतेन सङ्कुचितेन ॥ २१ ॥

भगदत्तं सपाञ्चाल्यः सर्वतः समवारयत् ।
 तं रथं रथिनां श्रेष्ठाः परिवार्य परंतपाः ॥३२॥
 अवाकिरन् शरैस्तीक्ष्णैः शतशोऽथ सहस्रशः
 सविधातं पृषत्कानामद्रकुशेन समाहरन् ॥
 गजेन पाण्डुपञ्चालान् व्यधमत् पर्वतेश्वरः ।
 तदद्भुतमपद्याम भगदत्तस्य संयुगे ॥ ३४ ॥
 तथा वृद्धस्य चरितं कुञ्जरेण विशांपते ।
 ततो राजा दशार्णानां

प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ३५ ॥
 तिर्यग्यातेन नागेन समवेनाशुगामिना ॥
 तयोयुद्धं समभयन्नागयोर्मैरूपयोः ॥ ३६ ॥
 सपक्षयोः पर्वतयोरेधा सद्भुमयोः पुरा ।
 प्राग्ज्योतिषपतेर्नागः सन्निवृत्त्यापसृत्य च ॥
 पार्श्वे दशार्णाधिपतेर्भित्त्वा नागमपातयत् ।
 तोमरैः सूर्यरश्म्याभैर्भगदत्तोऽथ सप्तभिः ॥३८॥
 जघान हिरदस्यं तं शङ्खं प्रचलितासनम् ।
 व्यवच्छिद्य तु राजानं भगदत्तं युधिष्ठिरः ॥
 रथानीकेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ।
 स कुञ्जरस्थो रथिभिः शुश्रूमे सर्वतो वृत्तः ॥४०॥
 पर्वतं वनमध्यस्थो ज्वलन्निधुताशनः ।
 मण्डलं सर्वतः त्रिष्टुपं रथिनामुग्रधन्विनाम् ॥
 किरतां शरवर्षाणि स नागः पर्यवर्तत।

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा
 परिगृह्य महागजम् ॥ ४२ ॥

प्रेषयामास सहसा युयुधानरथं प्रति ।
 शिने. पौत्रस्य तु रथं परिगृह्य महाद्विपः ।
 अभिचिक्षेप वेगेन युयुधानस्त्वपाक्रमत् ।
 बृहतः सैन्धवान्भवान् समुत्थाप्याथ सारथिः
 तस्थौ सात्यकिमासाद्य संभृतस्तं रथं प्रति ।
 स तु लब्धवान्तरं नागस्त्वारितो रथमण्डलात्
 निश्चक्राम ततः सर्वान् परिचिक्षेप पार्थिवान्
 ते त्वाशुगतिना तेन प्रास्यमाना नरर्षभाः ४४
 तमेकं हिरदं संख्ये मेनिरे शतशो द्विपान् ।
 ते गजस्थेन काल्यन्ते भगदत्तेन पाण्डवाः ॥
 ऐरावतस्थेन यथा देवराजेन दानवाः ।
 तेषां प्रद्रवतां भीमः पञ्चालानामितस्ततः ॥
 गजवाजिलुतः शब्दः सुमहान् समजायत ।

भगदत्तेन समरे काल्यमानेषु पाण्डुषु ॥
 प्राग्ज्योतिषमभिकुद्धः पुनर्भीमः समभ्ययात् ।
 तस्याभिद्रवतो वाहान् हस्तमुक्तेन वारिणा ॥
 सिक्त्वा व्यत्रासयन्नागस्ते पार्थमहरस्ततः ।
 ततस्तमभ्ययात् तूर्णं रुचिपर्वां कृती सुतः ५१
 समग्रञ्छरवर्षेण रथस्थोऽन्तकसन्निभः ।
 ततः स रुचिपर्वाणं शरेणानतपर्वणा ॥ ५०
 सुपर्वा पर्वतपतिर्नित्ये वैवस्वतक्षयम् ।
 तस्मिन्निपतिते धीरे सौमद्रो द्रौपदीसुतः ॥
 चेतानो धृष्टकेतुर्धुयुत्सुधार्दयन् द्विपम् ।
 त एनं शरधाराभिधोराभिरिव तोयदाः ॥

सिपिबुभैरवाक्तावान्

बिनदन्तो जिघांसवः ।

ततः पार्थ्यकुशाद्गुष्ठैः

कृतिना चोदितो द्विपः ॥ ५५ ॥

प्रसारितकरः प्रायात् स्तब्धघणैक्ष्णो द्रुतम्
 सोधिधाय पद्मावाहान् युयुत्सोः सूतमाकजत्
 युयुत्सुस्तु रथाद्राजप्राप्तमत् त्वरान्वितः ।
 ततः पाण्डवयोधास्ते नागराजं शरैर्द्वुतम् ॥
 सिपिबुभैरवाक्तावान् बिनदन्तो जिघांसवाः
 पुत्रस्तु तव संभ्रान्तः सौमद्रस्याद्भुतो रथम् ॥
 स कुञ्जरस्थो विस्मज्जिपूनरिषु पार्थिवः ।
 बभौ रश्मीनिवादिर्यो भुवनेषु समु सृजन् ॥
 तमार्जुनिर्द्वादशभिर्युयुत्सुधार्दयन् शरैः ।
 त्रिभिस्त्रिभिर्द्रौपदेया धृष्टकेतुश्च विध्युः ॥६०॥
 सोऽतियत्तापितैर्बाणैराचितो हिरदो बभौ ।
 संस्यूत इव सूर्यस्य रश्मिभिर्जलदो महान् ॥
 नियन्तुः शिल्पयक्षाभ्यां प्रेरितोऽरिशरादितः
 परिचिक्षेप ताक्ष्णागः स रिपून् सत्यदक्षिणम्
 गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान् घने ।
 आवेष्टयत् तां संनां भगदत्तस्तथा मुहुः ॥६३॥
 क्षिप्रं ज्येनाभिपन्नानां वायसानामिव स्वनः ।
 बभूव पाण्डवेयानां भृशं विद्रवतां स्वनः ६४

स नागराजः प्रवरान् कुशाहतः

पुरा सपक्षोऽद्रिवरो यथा नृप ।

भयं तदा रिपुषु समादधद्भृशं

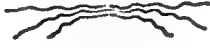
वाणिगजनानां भुमितो यथार्णवः ६५

तिर्यग्यातेन पार्थिवो गामिना ॥ ३६ ॥ व्यवच्छिद्य विद्धा ॥ ३९ ॥ पर्यवर्तत आन्तवान् ॥ ४२ ॥ समुत्थाप्य स्थिरादित्य
 ॥ ४४ ॥ सुपर्वा शोमनास्त्रसन्धि ॥ ५३ ॥

ततो ध्वनिर्द्विरद्वयथाश्वपार्थिवै-
 र्भयाद्वाद्भिर्जनितोऽतिभैरवः ।
 क्षितिं वियद् द्यां विदिशो दिशस्तथा
 समावृणोत् पार्थिव संयुगे ततः॥६६
 स तेन नागप्रवरेण पार्थिवो
 भृशं जगाहे द्विपतामनीकिनीम् ।

पुरा सुगुप्तां विनुश्रैरिवाहवे
 विरोचनो देववल्गुनिमिव ॥ ६७
 भृशं वधौ ज्वलनसखो धियद्रजः
 समावृणोन्मुहुरपि धैव सौनेकान् ।
 तमेकनागं गणशो यथा गजान्
 समन्ततो द्रुतमथ मोनेरे जनाः ॥६८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे
 पर्विशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

सञ्जय उवाच ।
 यन्मां पार्थस्य संग्रामे कर्माणि परिपृच्छसि ।
 तच्छृणुष्व महाबाहो पार्थो यदकरोद्रेणे ॥ १
 रजो दृष्ट्वा समुद्रतं श्रुत्वा च गजानेःस्वनम्
 भगदत्ते विकुर्वाणे कौन्तेयः कृष्णमब्रवीत् ॥२
 यथा प्राग्ज्योतिषो राजा
 गजेन मधुसूदन ।
 त्वरमाणो विनिष्क्रान्तो
 ध्रुवं तस्यैव निःस्वनः ॥ ३
 इन्द्रादनवरः संख्ये गजयानविशारदः ।
 प्रथमो गजयोधानां पृथिव्यामेति मे मतिः ॥
 स चापि द्विरद्वष्ट्रेणः सदाऽप्रतिगजो युधि ।
 सर्वशस्त्रातिगः संख्ये कृतकर्मा जितक्लमः॥५
 सहः शस्त्रानेपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ।
 स पाण्डवबलं सर्वमद्यैको नाशयेष्यति ॥ ६
 न चावाभ्यामृतेऽन्योऽस्ति
 शक्तस्तं प्रतिवाधितुम् ।
 त्वरमाणस्ततो याहे
 यतः प्राग्ज्योतिषाधिपः ॥ ७
 दृप्तं संख्ये द्विपवलाद्वयसा चापि विस्मितम्
 अथैनं प्रेषयेष्यामि बलहन्तुः प्रियातिथिम् ॥
 वचनादथ कृष्णस्तु प्रययौ सद्यसाचिनः ।
 दीर्यते भगदत्तेन यत्र पाण्डववाहिनी ॥ ९
 तं प्रयान्तं ततः पश्चादाह्वयन्तो महारथाः ।

संशप्तकाः समारोहन् सहस्राणि चतुर्दश ॥
 दशैव तु सहस्राणि त्रिगतां महाारथाः ।
 चत्वारि च सहस्राणि वासुदेवस्य चानुगाः
 दीर्यमाणां चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ।
 आह्वयमानस्य च तैरभवद्द्वयं द्विधा ॥ १२
 किं नु श्रेयस्करं कर्म भवेदद्योते चिन्तयन् ।
 इह वा विनिवर्तयं गच्छेयं वा युधोष्टेरम् ॥
 तस्य बुद्ध्या विचार्यैवमर्जुनस्य कुरूद्वह ।
 अभवद्वयसी बुद्धिः संशप्तकवधे स्थिरा ॥ १४
 स सेनैवृत्तः सहसा कापिप्रवरकेतनः ।
 एको रथसहस्राणि निहन्तुं वासवी रणे॥१५
 साहे दुर्योधनस्यासौन्मातिः कर्णस्य चोभयोः
 अर्जुनस्य वधोपाये तेन द्वैधमकल्पयत् ॥ १६
 स तु दोलायमानोऽभूद्द्वैधीभावेन पाण्डवः ।
 वधेन तु नराश्याणामकरोत् तां मृषा तदा॥
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 असृजन्नर्जुने राजन् संशप्तकमहारथाः ॥ १८
 नैव कुन्तीसुतः पार्थो नैव कृष्णो जनार्दनः ।
 न ह्या न रथा राजन् दृश्यन्ते स्म शरैश्चिताः
 तदा मोहमनुप्राप्तः सिध्दिवदे हि जनार्दनः ।
 ततस्तान् प्रायशः पार्थो
 ब्रह्मास्त्रेण निजम्विवान् ॥ २०
 शतशः पाणयश्चिह्नाः सेपुज्यातलकार्मुकाः ।
 केतवो वाजिनः सूता रथिनश्चापतन् क्षितौ

वियदाकाशं द्यां स्वर्गं ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
 पर्वणि टीकायां पर्विशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

यदिति ॥ १ ॥ विकुर्वाणे विक्रिधाः क्रिया कुर्वाणे
 ॥ २ ॥ अप्रतिगज इति छेदः ॥ ५ ॥ सहः सोढा पचा-
 यन् ॥ ६ ॥ विस्मितं रूढाहङ्कारम् ॥ ८ ॥ समारोहने
 संश्रितवन्तः ॥ १० ॥

ह्रमाचलाग्राम्बुधरैः समकायाः सुकल्पिताः
हृतारोहाः क्षितौ पेतुर्द्विपाः पार्यशराहताः॥
वि-विद्वक्या नागाश्छिन्नमाण्डाः परासवः॥
साराहास्तुरणे पेतुर्मथिता मार्गणैर्भुशम् ॥
सर्पिर्प्रासासिनयराः समुद्गरपरभवधाः ।
विच्छिन्ना बाहवः पेतुर्द्विपाः भलैः किरादिना
बालादिन्याम्बुजेन्दुनां तुल्यरूपाणि मारय ।
संच्छिन्नान्यजुंशरीः शिरांस्तुह्यां प्रपोदरे ॥

जज्वालालङ्घिता सेना
पद्भिः प्राणिभोजनैः ।
नानारूपैस्तदाऽमिश्रान्
कुन्दे निघ्नति कालुजे ॥

२६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतक्रवधपर्वणि संशतक्रवधे
सत्तावशोऽध्यायः ॥२७॥

२८

सङ्ख्य उवाच ।

यियासतस्ततः कृष्णः
पार्यस्याभ्वान्मनोजवान् ।
संप्रैषादेमसंछिन्नान्
द्रोणानीकाय संत्वरन् ॥
तं प्रयान्तं कुरुध्रेष्ठं
स्नान् भ्रातृन् द्रोणतापितान् ।

१

सुशर्मा भ्रातृभिः सार्धं
पुद्गार्थी पृष्ठतोऽन्वयात् ॥

२

ततः श्वेतहयः कृष्णमग्नवीक्षोजतं जयः ।
एष मां भ्रातृभिः सार्धं सुशर्माऽऽह्वयतेऽच्युत
दीर्यते चोदरेणैव तत् सैन्यं मघसूदन ।
द्विधीभूतं मनो मेऽद्य कृतं संशतकैरिदम् ॥ ४

किं तु संशतकान् हन्मि
स्नान् रक्षाम्यहितादिताम् ।

इति मे त्वं मतं वेत्सि

तत्र किं सकृतं भवेत् ।

५

एवमुक्तस्तु दाशार्हः स्पर्धनं प्रत्यवर्तयत् ।
येन विगताधिपतिः पाण्डवं समुपाह्वयत् ६

क्षोभयन्तं तदा सेनां द्विरदं नलिनीमिव ।
धनञ्जयं भूतगणाः साधु साध्वित्यपूजयन् ७
दृष्ट्वा तत् कर्म पार्यस्य वासवस्यैव माधवः ।
विस्मयं परमं गत्वा प्राञ्जलितमुवाच ह २८
कर्मैतत् पार्यं शक्रेण यमेन धनदेन च ।
दुष्करं समरे यत् ते कृतमद्येति मे मतिः ॥३९॥
युगपच्चैव संग्रामे शतशोऽय सहस्रशः ।
पतिता एव मे दृष्टाः संशतकमहारायाः ॥ ३०
संशतकांस्ततो हत्वा भूयिष्ठा ये ह्यवसिताः
भगदत्ताय याहीति कृष्णं पार्थोऽभ्यनोदयत्

ततोऽर्जुनः सुशर्माणं विद्वा सप्तभिराशुतैः ।
ध्वजं धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्यां समकृन्तत ७
विगताधिपतेष्वपि भ्रातरं पत्निराशुतैः ।
साभ्यं ससृतं त्वरितः पार्थः प्रैषीष्यमक्षयम् ८
ततो भुजगसंकाशां सुशर्मां शक्तिमायसीन् ।
विश्वेपार्जुनमादिदध वासुदेवाय तौमरम् ९
शक्तिं त्रिभिः शरीरेभिरुत्वा तौमरं त्रिभिरर्जुनः
सुशर्माणं शरयातेर्मौहयित्वा न्यवर्तयत् १०
तं वासवविधायान्तं भूरिवर्षं शरीरधिगम् ।
राजस्तावकसैन्यानां नोमं कश्चिदवारयत् ११
ततो धनञ्जयो बाणैः सर्वानेध महारायात् ।
आयादिनिघ्नन् पीरयान् दहन्कक्षभिघातकः
तस्य वेगमसह्यं तं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
नाशोऽवन्ते संसोढुं स्पर्शमभेरिव प्रजाः ॥
संवेष्टयन्ननीकानि शरवर्षेण पाण्डवः ।
सुपर्णपातवद्वाजप्रायात् प्रागज्योतिषं प्राप्ते ॥
यत्तदानामयस्त्रिणुर्भैरतानामपापिनम् ।
धनुः क्षेमकरं सख्ये द्विपतामश्रुवर्धनम् ॥ १५

२८

यियासत इति ॥ १ ॥ भूरिवर्षमिति वासवविश्व-
यम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तविंशोऽध्यायः

२७ ॥

तदेव तव पुत्रस्य राजन् दुर्धत्तदेविनः ।
 कृते क्षत्रविनाशाय धनुरायच्छदर्जुनः ॥ १६
 तथा विश्वोभ्यमाणा सा पार्थेन तव वाहिनी
 व्यशीर्यत महाराज नौरिवासाय पर्वतम् ॥
 ततो दशसहस्राणि न्यवर्तन्त धनुष्मताम् ।
 मतिं कृत्वा रणे कूरां वीरा जयपराजये १८
 व्यपेतहृदयत्रासा आवबुस्तं महारथाः ।
 आच्छेत् पार्थो गुरुं भारं सर्वभारसहो गुधि
 यथा नलवनं क्रुद्धः प्रभिन्नः पट्टिहायनः ।
 मृदूनीयात्तद्वदायस्तः पार्थोऽमृदूनाच्चमूं तव
 तस्मिन् प्रमाथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिपः ।
 तेन नागेन सहसा धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ २१
 तं रथेन नरव्याघ्रः प्रत्यगृह्णाद्धनञ्जयः ।
 स सन्निपातस्तुमुलो बभूव रथनागयोः ॥ २२
 कल्पिताभ्यां यथाशास्त्रं रथेन च गजेन च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

२९

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा क्रुद्धः किमकरोद्भगदत्तस्य पाण्डवः ।
 प्राग्ज्योतिषो वा पार्थस्य तन्मे शंस यथातथम्
 सञ्जय उवाच ।
 प्राग्ज्योतिषेण संसलाबुधौ दाशार्हपाण्डवौ
 मृत्युदंष्ट्रान्तिकं प्राप्तां सर्वभूतानि मेनिरे ॥२
 तथा तु शरवर्षाणि पातयत्यनिशं प्रभो ।
 गजस्कन्धान्महाराज कृष्णयोः स्यन्दनस्योः
 अथ काष्णायसैर्बाणैः पूर्णकार्मुकानैः स्रुतैः ।
 अविध्यद्देवकीपुत्रं हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ४
 अग्निस्पर्शसमास्तीक्ष्णा भगत्तेन चोदिताः ।
 निर्भिद्य देवकीपुत्रं क्षितिं जग्मुः सुवाससः ॥
 तस्य पार्थो धनुश्छित्वा पारेवारं निहत्य च
 लालयन्निव राजानं भगदत्तमयोधयत् ॥ ६
 सोऽर्करश्मिनिभांस्तीक्ष्णां-
 स्तोमरान् वै चतुर्दश ।

सङ्ग्रामे चेत्तुर्धौरो भगदत्तधनञ्जयौ ॥ २३
 ततो जीमूतमङ्गाशास्त्रागादिन्द्र इव प्रभुः ।
 अभ्यवर्षच्छर्गाधेण भगदत्तो धनञ्जयम् ॥ २४
 स चापि शरवर्षे न शरवर्षेण वास धिः ।
 अप्राप्तमेव चिच्छेद् भगदत्तस्य वीर्यं ॥ २५
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजा शरवर्षे निवारयत् ।
 शरैर्जंघ्रे महाबाहुं पार्थं कृष्णं च मारिष्य २६
 नतस्तु शरजालेन महताऽभ्यवकीर्य नी ।
 चोदयामास तं नागं वधायाच्युतपार्थयोः ॥
 तमापनन्तं क्षिरदं दृष्ट्वा कुलामिवान्नकम् ।
 चक्रेऽपसङ्गं त्वरितः स्यन्दनेन जनार्दनः ॥
 संप्राप्तमपि नेयेय परावृत्तं मत्तद्विषम् ।
 सारोहं मृत्युसात कर्तुं स्मरन् धर्मं धनञ्जयः
 स तु नागो द्विपरथान् ह्यांश्चामृद्य मारिष्य ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय ततः क्रुद्धो धनञ्जयः ॥

अप्रेषयत् सव्यसाची

क्षिप्रैर्कैकमथाच्छिनत् ॥

७

ततो नागस्य तद्धर्मं व्यधमत् पाकशासनिः ।
 शरजालेन महता तद्यशीर्यत भूतले ॥ ८
 शीर्णवर्मा स तु गजः शरैः सुभृशमर्दितः ।
 बभौ धारानिपाताक्तो व्यन्नः पर्वतराडिव ९
 ततः प्राग्ज्योतिषः शक्तिं
 हेमदण्डामयस्मयीम्
 व्यसृजद्वासुदेवाय द्विधा तामर्जुनोऽच्छिनत् ॥
 ततश्छत्रं ध्वजं चैव छित्त्वा राशोऽर्जुनः शरैः
 विव्याध दशभिस्तूर्णमुत्समयन् पर्वतेश्वरम् ॥
 सोऽतिविद्धोऽर्जुनशरैः सुपुङ्खैः कङ्कपात्रिभेः ।
 भगदत्तस्ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य जनाधिपः ॥
 व्यसृजत्तोमरान् मूर्ध्नि श्वेताश्वस्योन्ननाद च
 तैर्जुनस्य समरे क्रिरीटं परिवर्तितम् ॥ १३

आयच्छद्गृहीतवान् यदेवार्जुनस्य धनुर्भक्तानां क्षेमकरमासी-
 तदेव त्वत्पुत्रनिमित्तं क्षत्रक्षयकरमवाशिते वाक्यार्थः ॥१६॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः

॥ २८ ॥

२९

तथा क्रुद्ध इति ॥ १ ॥

परिवृत्तं किरीटं तद्यमयश्रेय पाण्डवः ।
 सुदृष्ट क्रियतां लोक इति राजानमब्रवीत् ॥
 पयमुक्तस्तु संकुडः शरयपेण पाण्डवम् ।
 अभ्यवर्षत् स गोविन्दं धनुरादाय भास्वरम् ॥
 तस्य पार्यो धनुर्दिष्टत्वा
 तूणीरान् सन्निपत्य च ।
 त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्वमर्मस्वताडयत् ॥
 विद्वस्ततोऽतिव्यापितो धैष्ण्यशास्त्रमुदीरयन् ।
 अमिमंज्यांकुशं कुन्दो ह्यसृजत् पाण्डयोरसि
 विवृष्टं भगदत्तेन तद्वस्त्रं सर्वघाति धै ।
 उरसा प्रतिजग्राह पार्यं संच्छाद्य केशयः ॥
 धैजयन्त्यमघन्माला तद्वस्त्रं केशयोरसि ।
 पद्मकोशविबिभ्रादग्नौ सर्वहर्तुं सुमोत्कटा ॥
 ज्वलनाकैन्दुवर्णाभा पाण्डकोज्ज्वलपल्लवा ।
 तथा पद्मपलाशेन्यो वातफल्पितपत्रया ॥२०॥
 शुश्रुभेऽभ्यधिकं शौरिरत्तसीपुष्पसन्निभः ।
 ततोऽर्जुनः प्लान्तमनाः केशयं प्रत्यभापत २१
 अनुध्यमानस्तुरगान् संयन्तास्मृति चानघ
 इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष प्रतिप्रांस्यां न रक्षसि
 यद्यहं ह्यसनी या स्यामशक्तो या निवारणे ।
 ततस्तवयैवं कार्यं स्यात्तत्कार्यं मयि स्थिते
 सबाणः सधनुश्चाहं ससुरासुरमाणान् ।
 शक्तो लोकानिमान् जेतुं तत्रापि विदितं तव
 ततोऽर्जुनं वासुदेवः प्रत्युवाचायं वदस्व ।
 शृणु गुह्यमिदं पार्यं पुरा वृत्तं यथाऽनघ ॥ २१
 चतुर्भूतिरहं शश्वलोकप्राणार्थमुद्यतः ।
 आत्मानं प्रथिमयेह लोकानां हितमादधे ॥
 एका मूर्तिस्तपश्चर्यां कुरुते मे भुवि स्थिता ।
 अपरा पश्यति जगत्कुर्वाणं साध्वसाधुनी ॥
 अपरा कुरुते कर्म मानुषं लोकमाश्रिता ।
 शेते चतुर्थी त्वपरा निद्रां वर्षसहस्रिकम् ॥
 याऽसौ वर्षसहस्रान्ते
 मूर्तिकृत्तिष्ठते मम ।
 वराहंभ्यो वरान् श्रेष्ठां-
 स्तस्मिन् काले ददाति सा ॥ २९
 तं तु कालमनुप्राप्तं विदित्वा पृथिवी तदा ।
 अयाचत वरं यन्मां नरकार्थाय तच्छृणु ॥ ३०
 देवानां दानवानां च अवध्यस्तनयोऽस्तु मे ।

उपेतो धैष्ण्यशास्त्रेण तन्मे त्वं दातुमर्हसि ॥
 एवं वरमहं श्रुत्वा जगत्थास्तनये तदा ।
 अमोघमस्त्रं प्रायच्छं धैष्ण्यं परमं पुरा ॥ ३२
 अघोचं चैतदस्त्रं वै ह्यमोघं भवतु क्षमे ।
 नरकस्याभिरक्षार्थं नैनं कश्चिद्विधायति ॥ ३३
 अनेनास्त्रेण ते गुप्तः सुतः परबलादनः ।
 मविष्यति दुराधर्षः सर्वलोकेषु सर्वदा ॥ ३४
 तथेत्युक्त्वा गता देवी कृतकामा मनस्विनी ।
 स चाप्यासीदुराधर्षो नरकः शत्रुतापनः ॥
 तस्मात् प्राग्भ्योतिषं प्राप्तं तद्वस्त्रं पार्यं मामकम्
 नास्यायध्वोऽस्ति लोकेषु सेन्द्रक्रेषु मारिष
 तन्मया त्वत्कृतं चैतदन्यथा द्यपनाभितम् ।
 विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्यं महासुरम् ॥ ३७
 धैरिणं जहि दुर्धर्यं भगदत्तं सुरद्रिपम् ।
 यथाऽहं जग्निवान् पूर्वं हितार्थं नरकं तथा ॥
 पयमुक्तस्तदा पार्यः केशधेन महात्मना ।
 भगदत्तं शितैर्बाणैः सहसा समाश्रितम् ॥
 ततः पार्यो महाबाहुरस्त्रं प्रातो गृह्णामनाः ।
 कुम्भयोरन्तरे नागं नाराचेन समार्पयत् ॥ ४०
 स समासाद्य तं नागं बाणो यज्ञ इवाचलम् ।
 अभ्यगात् सह पुष्टेन यत्नीकमिष पन्नगः ॥
 स करी भगदत्तेन प्रेर्यमाणो मुहुर्मुहुः ।
 न करोति यच्चस्तस्य दृष्टिस्तस्यैव योषिता ॥
 स तु विष्टभ्य गात्राणि दन्ताभ्यामवर्ति ययौ
 नदप्रातस्त्वनं प्राणानुत्सर्ज्य महाद्विपः ॥ ४३
 ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभापत केशवः ।
 अथ महत्तरः पार्यं पलितेन समावृतः ॥ ४४
 घलीसंलक्षनयनः शरः परमदुर्जयः ।
 अक्षोरुन्मीलनार्थाय बद्धपट्टो ह्यसौ नृपः ॥
 देववाक्यात् प्रविच्छेद शरेण भृशमर्जुनः ।
 छिन्नमात्रेऽशुके तस्मिन् रुद्धनेत्रो चभूय सः ॥
 तमोमयं जगन्मने भगदत्तः प्रतापवान् ।
 ततश्चन्द्रार्धविम्बेन घाणेन नतपर्वणा ॥ ४७
 विभेद हृदयं राक्षो भगदत्तस्य पाण्डवः ।
 स भिन्नहृदयो राजा भगदत्तः किरीटिना ॥
 शरासनं शरांश्चैव गतासुः प्रमुमोच ह ।
 शिरसस्तस्य विम्लष्टं पपात च वरांशुकम् ।
 नालता इनविम्लष्टं पलाशं नलिनादिव ॥ ४९

एक मूर्तिरश्विनाश्रमे नारायणरूपा अपरा परमात्मरूपा २७
 अपरा क्षेत्ररूपा अपरा जलशायिनी ॥२८॥ अयनामिति

साधे णिन् । अयनीतमित्यर्थः ॥३७॥ योषिता भागुरिस्ते
 टाप् ॥ ४२ ॥

स हम्माली तपनीयभाण्डात्
पपात नागाद्विरिसाश्रिकाशात् ।
सुपुष्पितो मारुतवेगरुग्णो
महोधराग्रादिव कर्णिकारः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशमकवधपर्वणि भगदत्तवधे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

सञ्जय उवाच ।

प्रियमिन्द्रस्य सततं सखायममितीजसम् ।
हत्वा प्राग्ज्योतिषं पार्थः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ १
ततो गान्धारराजस्य सुतो परपुरञ्जयो ।
अर्देतामर्जुनं सङ्ख्ये भ्रातरौ वृषकाचलौ ॥ २
तौ समेत्यार्जुनं वीरौ पुरः पश्चाच्च धन्विनौ
अविध्येतां महावेगैर्निशितैराश्रुगैर्भृशम् ॥ ३
वृषकस्य हयान् सूतं धनुश्छत्रं रथं ध्वजम् ।
तिलशो व्यधमत् पार्थः सौवलस्य शितैः शरैः
ततोऽर्जुनः शरमातैर्नानाप्रहरणैरपि ।
गान्धारानाकुलाश्वकैः सौवलप्रमुखान् पुनः ॥ ४

ततः पञ्चशतान् वीरान्
गान्धारानुद्यतानुधान् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय
क्रुद्धो वागैर्धनञ्जयः ॥ ६

हताश्वात् तु रथात् तूर्णमवतीर्य महाशुजः ।
आरुरोह रथं भ्रातुरन्यच्च धनुराददे ॥ ७
तावेकरथमारुढौ भ्रातरौ वृषकाचलौ ।
शरवर्षेण बीभत्सुमविध्येतां मुहुर्मुहुः ॥ ८
स्यालौ तव महात्मानौ राजानौ वृषकाचलौ
भृशं विजघ्नतुः पार्थमिन्द्रं वृत्रवलाविव ॥ ९
लब्धलक्षौ तु गान्धारावहतां पाण्डवं पुनः ।
निदाघवार्षिकौ मासौ लोकं धर्माश्रुभिर्यथा
तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ राजानौ वृषकाचलौ ।
संश्लेष्टादौ स्थितौ राजञ्जघनैकेषुणाऽर्जुनः
तौ रथार्थिसहसंकाशौ लोहिताक्षौ महाशुजौ

निहत्य तं नरपतिमिन्द्रविक्रमं
सखायमिन्द्रस्य नर्देन्द्रराक्षसे ।
ततोऽपरांस्तव जयकाक्षिणो नगान्
वभञ्ज वायुर्वलवान् द्रुमानिव

राजन् संपेततर्वाणो मोदयार्थिकलक्ष्णौ ॥ १२
तयोर्भूमिं गतौ देहौ ग्याहन्धुजनप्रिया ।
यशो दशादेशः पुण्यं गमयित्वा व्यधम्वितौ ॥ १३
दृष्ट्वा विनिहती संख्ये मातुलावपलायिनी ।
भृशं मुमुचुरश्रेण पुत्रास्तव विशांपते ॥ १४
निहती भ्रातरौ दृष्ट्वा मायागतविशारदः ।
रुग्णौ संमोहयन्मायां विदधे शकुनिन्ननः ॥ १५
लगुडायोगुडादमानः शतान्यथ शतशतयः ।
गदापारेयानि विशालमुहुरपाट्टिनाः ॥ १६
संक्षेपनर्पिनस्वरा मुसलानि परश्वधराः ।
क्षुराः क्षुरप्रनालीका घत्सदन्तास्त्रिसन्धयः
चक्राणे विशिखाः प्रासा
विविधान्यायुधानि च ।
प्रपेतुः शतशो दिग्भ्यः
प्रदिग्भ्यश्चार्जुनं प्रति ॥ १८
खरोष्ट्रमहिषाः सिंहा व्याघ्राः सूमरचित्रकाः ।
क्रुद्धाः शालावृका गृध्राः कपयश्च सरीसृपाः
विविधानि च रक्षसि क्षुधितान्यर्जुनं प्रति
संकुद्धान्यभ्यधावन्त विविधानि वयांसि च
ततो दित्यास्त्रविच्छूरः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
विस्त्रजभिपुजालानि सहसा तान्यताडयत् ॥
ते हन्यमानाः शूरेण प्रवरैः सायकैर्दृढैः ।
विरुवन्तो महारावान् विनेशुः सर्वतो हताः
ततस्तमः प्रादुरभूदर्जुनस्य रथं प्रति ।
तस्माच्च तमसो वाचः क्षुराः पार्थमभर्त्सयन्
तत् तमो भैरवं घोरं भयकर्म महाहवे ।
उत्तमाख्येण महता ज्योतिषेणार्जुनोऽवधात् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनविंशोऽ
ध्यायः ॥ २९ ॥

३०

प्रियमिति ॥ १ ॥ वर्षशब्दोऽयमुपवचनः । निदाघर्तु-
संबन्धनावित्यर्थः । धर्माश्रुभिस्तीक्ष्णविरुधैः ॥ ११० ॥ कम्पना

यत्थः । क्षुराः क्षुराकृतिफलकाः । क्षुरप्रस्तू रमध्यफलकाः ।
नालीका नलिक्या क्षेप्याः । वत्सदन्ता गोपोतकदन्ताकार-
फलकाः । अस्त्रिसन्धयोऽस्त्रिमयफलकाः ॥ १७० ॥ विशिखाः
फणित्राकारफलकाः ॥ १८ ॥ सूमरा गवयाः चित्रको-
व्याघ्रभेदः शालावृकाः धानः ॥ १९ ॥

हृते तस्मिञ्जलौघास्तु प्रादुरासन् भयानकाः
अंभस्तस्तस्य नाशार्थमादित्यास्त्रमथार्जुनः ॥
प्रायुक्तांभस्तस्तस्तेन प्रायशोऽस्त्रेण शोपितम्
एवं बहुविधा मायाः सौबलस्य कृताः कृताः
जघानास्त्रबलेनाशु प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।

×तदा हतासु मायासु त्रस्तोऽर्जुनशराहतः
अपायाज्जवनेरश्वैः शकुनिः प्राकृतो यथा ।
ततोऽर्जुनोऽस्त्रधिच्छेद्यं दर्शयन्नात्मनोऽरिषु
अभ्यघर्षच्छरौघेण कौरवाणामनीकिनीम् ।
सा हन्यमाना पार्थेन तव पुत्रस्य चाहिनी ॥
द्वैधीभूता महाराज गङ्गेवासाद्य पर्यतम् ।
द्रोणमेवान्वपद्यन्त केचित् तत्र नरर्भाः ॥३०॥
केचिहुयौधनं राजघर्षमानाः किरीटिना ।
नापद्याम ततस्त्वेन सैन्ये वै रजसावृते ॥
गाण्डीवस्य च निर्घोषः श्रुतो दक्षिणतो मया
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वादिघ्राणां च निःस्वनम्
गाण्डीवस्य तु निर्घोषो व्यक्तिकम्पास्पृशद्विधं
ततः पुनर्दक्षिणतः संग्रामश्चित्रयोधिनाम् ॥
सुपुङ्ग्वं चार्जुनस्यासीदहं ॥ द्रोणमन्वियाम् ।
योधिष्ठिराभ्यनीकानि प्रहरन्ते ततस्ततः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि शकुनिपलायने

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

धृतराष्ट्र उवाच ।

तेष्वनीकेषु भग्नेषु पाण्डुपुत्रेण सञ्जय ।
चलितानां द्रुतानां च कथमासीन्मनो हि वः
अनीकानां प्रभग्नानामवस्थानमपश्यताम् ।
दुष्करं प्रतिसन्धानं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।

तथापि तव पुत्रस्य प्रियकामा विशांपते ।
यशः प्रवीरा लोकेषु रत्नन्तो द्रोणमन्वयुः ॥३॥
समुद्यतेषु चास्त्रेषु संग्रामे च युधिष्ठिरे ।
अकुर्वन्नार्यकर्माणि भैरवे सत्यमीतवत् ॥ ४ ॥

नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां तव भारत ।
अर्जुनो व्यधमत्काले दिवोवाभ्राणि मारुतः ॥
तं वासवमिवायान्तं भूरिवर्षं शरौघिणम् ।
महेष्वासा नरव्याघ्रा नोत्रं केचिद्वारयन् ॥
ते हन्यमानाः पार्थेन त्वदीया व्यथिता भृशम्
स्वानेव बहवो जघ्नुर्विद्रवन्तस्ततस्ततः ॥ ३७ ॥
तेऽर्जुनेन शरा मुक्ताः कङ्कपत्रास्तनुच्छिदः ।
शलमा इव संपेतुः संवृण्वाना दिशो दश ॥
तुरगं रथिनं नागं पदातिमपि मारिष ।
विनिर्भिद्य क्षितिं जग्मुर्वलमीकमिव पन्नगाः ॥
न च द्वितीयं व्यसृजत् कुञ्जराश्वनरेषु सः ।
पृथगेकशरा रुग्णा निपेतुस्ते गतासयः ॥४०॥

हर्तैर्मनुष्यैर्द्विरदैश्च सर्वतः

शराभिस्सृष्टैश्च हयैर्निपातितैः ।

तदाऽश्वगोमायुबलभिनादितं

विचित्रमायोधशिरो बभूव तत् ॥४१॥

पिता सुतं त्यजति सुहृदं सुहृत्

तथैव पुत्रः पितरं शरातुरः ।

स्वरक्षणे कृतमृत्यस्तदा जना-

स्त्यजन्ति बाहानपि पार्थपीडिताः ॥

एनम् अर्जुनम् ॥ ३१ ॥ शराभिस्सृष्टैर्वाणाभिहतैः । आयो-
धशिरो रणाग्रनम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ × तथेति पाठः
द्रो० ४

३१

तेष्विति ॥ १ ॥ अन्तरं छिद्रं प्रापतन् द्रुतवन्तः

॥ ५ ॥ समासदन् प्रतिगतवन्तः ॥ ९ ॥

अकम्पनीयाः शङ्खानां वभूवुस्तत्र पाण्डवाः ।
 अकम्पयन्ननीकानि स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ॥
 ते त्वमर्षवशं प्राप्ता न्हिमन्तः सत्त्वचोदिताः ।
 त्यक्त्वा प्राणान्न्यवर्तन्त घ्नन्तो द्रोणं महाहवे
 अयसामिव संपातः शिलानामिव चाभवत् ।
 दीव्यतां तुमुले युद्धे प्राणैरमिततेजसाम् ॥ १२
 न तु स्मरन्ति संग्राममपि वृद्धास्तथाविधम्
 दृष्टपूर्वं महाराज श्रुतपूर्वमथापि वा ॥ १३
 प्राकम्पतेव पृथिवी तस्मिन् वीरावसादने ।
 निवर्तता बलौघेन महता भारपीडिता ॥ १४
 घूर्णतोपि बलौघस्य दिवं स्तब्धवेव निःस्वनः
 अजातशत्रोस्तस्यैवमाविवेश सुमैरवः ॥ १५
 समासाद्य तु पाण्डूनामनीकानि सहस्रशः ।
 द्रोणेन चरता संख्ये प्रभञ्जानि शितैः शरैः ॥
 तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाद्भुतकर्मणा ।
 पर्यवारयदासाद्य द्रोणं सेनापतिः स्वयम् ॥
 तदद्भुतमभूद्युद्धं द्रोणपाञ्चालयोस्तथा ।
 नैव तस्योपमा काचिदिति मे निश्चिता मतिः
 ततो नीलोऽनलप्रख्यो ददाह कुरुवाहिनीम्
 शरस्फुलिङ्गश्चापार्चिर्दहन् कक्षमिवानलः ॥

तं दहन्तमनीकानि द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 पूर्वाभिभाषी सुशुद्धं समयमानोऽभ्यभाषन्
 नील किं बहुभिर्दग्धैस्तव शोधैः शराचिपा ।
 मयैकेन हि युध्यस्व युद्धः प्रहर चाशु माम् ॥
 तं पञ्चनिकराकारं पद्मपत्रानिभेक्षणम् ।
 व्याकोशपद्माभमुखो नीलो विद्याध सायकैः
 तेनापि विद्धः सहसा द्रौणिर्भट्टैः शितैश्चिभिः
 धनुर्ध्वजं च छत्रं च द्विपतः स न्यकृन्तन ॥
 स प्लुतः स्यन्दनात्तस्मान्नीलशर्मवरासिभृत्
 द्रौणायनेः शिरः कायाद्धर्तुमैच्छत् पतत्रिवत्
 तस्योन्नतांसं सुनसं शिरः कायात्सकुण्डलम्
 भलेनापाहरद्द्रौणिः समयमान इवानघ ॥ २५
 संपूर्णचन्द्राभमुखः पद्मपत्रानिभेक्षणः ।
 प्रांशुरुत्पलपत्राभो निहतो न्यपतद्भुवि ॥ २६
 ततः प्रवित्यथे सेना पाण्डवी भृशमाकुला
 आचार्यपुत्रेण हते नीले ज्वलिततेजसि ॥ २७
 अचिन्तयंश्च ते सर्वे पाण्डवानां महारथाः ।
 कथं नो वासविस्त्रायाच्छत्रुभ्य इतिः मारिष
 दक्षिणेन तु सेनायाः कुरुते कदनं बली ।
 संशप्तकावशेषस्य नारायणबलस्य च ॥ २९

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि नीलवधे

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥

३२

सञ्जय उवाच ।

प्रतिघातं तु सैन्यस्य नामृष्यत धृकोदरः ।
 सोऽभ्याहनद्रुं पृथ्वा कर्णं च दशभिः शरैः
 तस्य द्रोणः शितैर्बाणैस्तीक्ष्णधारैरजिह्वगैः ।
 जीवितान्तमभिप्रेप्सुर्मर्माण्याशु जघान ह ॥ २
 आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः षड्दशत्या समार्पयत् ।
 कर्णो द्वादशभिर्बाणैरश्वत्थामा च सप्तभिः ॥
 षड्भिर्दुर्योधनो राजा
 तत एनमथाकिरत् ।

भीमसेनोऽपि तान् सर्वान्

प्रत्यविध्यन्महाबलः ॥

४

द्रोणं पञ्चाशतेपूणां कर्णं च दशभिः शरैः ।
 दुर्योधनं द्वादशभिर्द्रौणिमष्टाभिराशुगैः ॥ ५

आरावं तुमुलं कुर्व-

न्नभ्यवर्तत तान् रणे x ।

तस्मिन् संत्यजति प्राणान्

मृत्युसाधारणीकृते ॥

६

न्यवर्तन्त भयेभ्यो निवृत्ताः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहामारते
 द्रोणपर्वणि टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ इति पाठः ।

३२

प्रतिघातमिति ॥ १ ॥ मृत्युसाधारणीकृते मरण-
 नुल्यावस्थाङ्गमिति ॥ ६ ॥ x ' तद्रणे ' इति पाठः ।

अजातशत्रुस्तान् योधान्

भीमं त्रातेत्यचोदयत् ।

ते ययुर्भीमसेनस्य

समीपमभितौजसः ॥

७

युयुधानप्रभृतयो मद्रांपुत्रौ च पाण्डवौ ।

ते समेत्य सुसंरब्धाः साहेताः पुरुपर्पभाः ॥८

महेष्वासयरेर्गुप्ता द्रोणानीकं विभित्सवः ।

समापेतुर्महावीर्या भीमप्रभृतयो रथाः ॥ ९

तान् प्रत्यगृह्णादक्ष्यग्रो द्रोणोऽपि रथिनां वरः

महार्थानतिवलान् वीरान् समरयोधिनः ॥

बाह्यं मृत्युमयं कृत्वा तावकान् पाण्डवा ययुः

सादिनः सादिनोऽभ्यग्रस्तथैव रथिनो रथान्

आसीच्छक्त्यसि संपातो युद्धमासीत्परश्वधैः

प्रकृष्टमसियुद्धं च वभूव कटुकोदयम् ॥ १२

कुञ्जराणां च संपाते युद्धमासीत् सुदारुणम् ।

अपतत्कुञ्जरादन्यो ह्यादन्यस्त्वधाकशिरोः

नरो बाणविनिर्भिन्नो रथादन्यश्च मारिप ।

तत्रान्यस्य च संमर्दे पतितस्य धिवर्मणः ॥ १४

शिरः प्रध्वंसयामास यक्षस्याकस्य कुञ्जरः ।

अपरांश्चापरेऽमृद्नन् वारणाः पतिताघ्नरान् ॥

विपाणैश्चावर्णि गत्वा

ह्यभिन्दन् रथिनो वहन् ।

नराक्षैः केचिदपरे

विपाणालग्नसंश्रयैः ॥

१६

अम्रमुः समरे नागा मृद्नन्तः शतशो नरान्

काष्णीयसतनुव्राणाघ्नराश्वरथकुञ्जरान् ॥

पतितान् पोथयांचक्रुर्द्विपाः स्थूलनलानिध ।

गृध्रपत्राधिवासांसि शयनानि नराधिपाः ॥

ह्रीमन्तः कालसंपर्कात् सुदुःखान्यनुशेरेत ।

हन्ति स्मात्र पिता पुत्रं रथेनाभ्येत्य संयुगे ॥

पुत्रश्च पितरं मोहाभिमर्त्यादमवर्तत ।

रथो भग्नो ध्वजश्छिन्नश्छत्रमुर्व्यां निपातितम्

युगार्धं च्छिन्नमादाय प्रदुद्राव तथा हयः ॥

सासिर्बाहुर्निपतितः शिरश्छिन्नं सकुण्डलम्

गजेनाक्षिप्य बलिना रथः संचूर्णितः क्षितौ ।

रथिना ताडितो नागो नाराचेनापतत् क्षितौ

सारोहश्चापतद्वाजी गजेनाभ्याहतो भृशम् ।

निर्मर्यादं महद्युद्धमवर्तत सुदारुणम् ॥ २३

हा तात हा पुत्र सखे वासि तिष्ठ कधावासे

प्रहराहर जहानं स्मितद्वेधाडितगर्जितैः ॥ २४

इत्येवमुच्यरन्ति स्म श्रूयन्ते विविधा गिरः ।

नरस्याश्वस्य नागस्य समसज्जत शोणितम् ॥

उपाशाम्यद्रजो भीमं भीरुन् कश्मलमाविशत्

चक्रेण चक्रमासाद्य वीरो वीरस्य संयुगे ॥

अतीतेषु पथे काले जहार गद्या शिरः ।

आसीत् केशपरामर्शो मुष्टियुद्धं च दासणम्

नर्षदन्तैश्च शूराणामद्वीपे द्वीपमिच्छताम् ।

तत्राच्छिद्यत शूरस्य सखङ्गो बाहुनद्यतः ॥२८

सधनुश्चापरस्यापि सशरः सांकुशस्तथा ।

आक्रोशदन्यमन्योऽत्र तथा न्यो विमुखोऽद्रवत्

अन्यः प्राप्तस्य चान्यस्य

शिरः कायादपाहरत् ।

सशब्दमद्रवचान्यः

शब्दादन्योऽत्रसद्भृशम् ॥

३०

स्वानन्योऽथ परानन्यो जघान निशितैः शरैः

गिरिशृङ्गोपमश्चात्र नाराचेन निपातितः ॥

मातङ्गो न्यपतद्भूमौ नदीरोध इवोष्णगे ।

तथैव रथिनं नागः क्षरन् गिरिरिवाकृजन् ॥

अभ्यतिष्ठत् पदा भूमौ सहाश्वं सहसारथिम्

शूरान् प्रहरतो दृष्ट्वा कृतात्मान् रथिरोक्षितान्

वहन्प्याविशन्मोहो भीरुन् हृदयदुर्वलान् ।

सर्वमाविग्रमभवन्न ग्राह्वायत किञ्चन ॥ ३४

सैन्येन रजसा ध्वस्तं निर्मर्यादमवर्तत ।

ततः सेनापतिः शीघ्रमयं काल इति ध्रुवन्

नित्याभित्वरितानेध त्वरयामास पाण्डवान्

कुर्वन्तः शासनं तस्य पाण्डवा बाहुशालिनः ॥

सरो हंसा इवापेतुर्गन्तो द्रोणरथं प्रति ।

गृहीताद्रवतान्योन्यं विभीता धिनिक्लन्तत ॥

इत्यासीत्तुमुलः शब्दो दुर्धर्षस्य रथं प्रति ।

ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणी राजा जयद्रथः

क्लृप्तस्य पश्यत्योदयो यत्र ॥१२॥ अवर्णि गत्वा अभिल्ल्य

विपाणालग्नसंश्रयैः दन्तलैर्मर्देशैः ॥ १६ ॥ गृध्रपक्षाधिवा-

सासि गृध्रपक्षास्तरणानि ॥१८॥ समसज्जत घनतामगमत्

॥ २५ ॥ अतीतः श्रुपयः क्षरावकाशो यत्र ॥२७॥ अद्वीपे

निराश्रये द्रौपमाश्रयम् ॥२८॥ आक्रोशत् आहतवान् ॥२९॥

क्षरन्मदमिति शेषः । रथिनं तथैव सहाश्वं सहसारथिं अर्थाश्वं

च पदा आकृजन् भूमौ अभ्यतिष्ठदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

विभीता अभीता ॥ ३७ ॥ दुर्धर्षस्य द्रोणस्य ॥ ३८

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ
शल्यश्चैतान्यवारयन् ।
ते त्वार्यधर्मसंरब्धा

दुर्निवारा दुरासदाः ॥ ३९

शरार्ता न जहुर्द्रोणं पञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
ततो द्रोणोतिसंकुद्धो विसृजञ्जशतशः शरान्
चेदिपञ्चालपाण्डूनापकरोत् कदनं महत् ।
तस्य ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवे दिक्षु मारिष ॥
वज्रसंह्रादसंकाशस्त्रासयन् मानवान् बहून्
एतस्मिन्नन्तरे जिष्णुर्जित्वा संशप्तकान्वहून्
अभ्ययात्तत्र यत्रासौ

द्रोणः पाण्डून् प्रमर्दति ।

ताञ्छरौघान्महावर्तान्

शोणितोदान् महान्हदान् ॥ ४३

तीर्णः संशप्तकान् हत्वा प्रत्यदृश्यत फाल्गुनः
तस्य कीर्तिमतो लक्ष्म सूर्यप्रतिमतेजसः ॥ ४४
दीप्यमानमपश्याम तेजसा वानरध्वजम् ।
संशप्तकसमुद्रं तमुच्छोप्यास्त्रगभस्तिभिः ॥
सपाण्डवयुगान्तार्कः कुरूनप्यभ्यतीतपत् ।
प्रददाह कुरून् सर्वानर्जुनः शस्त्रतेजसा ॥ ४६
युगान्ते सर्वभूतानि धूमकेतुरिवोत्थितः ।
तेन बाणसहस्रौघैर्गजाश्वरथयोधिनः ॥ ४७
ताड्यमानाः क्षितिं जग्मुर्मुक्तकेशाः शरार्दिताः
केचिदार्तस्वनं चक्षुर्विनेशुरपरे पुनः ॥ ४८

पार्थबाणहताः केचि-

क्षिपेदुर्विगतासवः ।

तेषामुत्पतितान् कांश्चित्

पतितांश्च पराङ्मुखान् ॥ ४९

न जघनार्जुनो योधान् योधव्रतमनुस्मरन् ।
ते विकीर्णरथाश्चित्राः प्रायशश्च पराङ्मुखाः
कुरवः कर्णं कर्णोति हाहेति च विचुष्टुः ।
तमाधिरथिराक्रन्दं विज्ञाय शरणैषिणाम्
मामैष्टोति प्रतिश्रुत्य यथावभिमुखोऽर्जुनम् ।
स भारतरथश्रेष्ठः सर्वभारतहर्षणः ॥ ५२

प्रादुश्यके तदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
तस्य दीप्तशरौघस्य दीप्तचापधरस्य च ॥ ५३
शरौघाञ्छरजालेन विदुधाव धनञ्जयः ।

तथैवाधिरथिस्तस्य बाणाञ्ज्वलिततेजसः
अस्त्रमस्त्रेण संवार्थं प्राणदद्विसृजन् शरान् ।

धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ५५
विद्ययुः कर्णमासाद्य त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
अर्जुनास्त्रं तु राधेयः संवार्थं शरवृष्टिभिः ॥

तेषां त्रयाणां चापानि

चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः ।

ते निकृत्तायुधाः शूरा

निर्विपा भुजगा इव ॥ ५७

रथशक्तीः समुत्क्षिप्य भृशं सिंहा इवानदन्
ता भुजाग्रैर्महावेगा निसृष्टा भुजगोपमाः ॥
दीप्यमाना महाशक्त्यो जग्मुराधिरार्थं प्राति
ता निकृत्य शरवृत्तैस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः
ननाद वलवान् कर्णः पार्थाय विसृजञ्छरान्
अर्जुनश्चापि राधेयं विद्ध्वा समभिराश्रुगैः ॥
कर्णादवरजं बाणैर्जघान निशितैः शरैः ।

ततः शत्रुञ्जयं हत्वा पार्थः पङ्क्तिभिरजिह्वगैः
जहार सद्यो भलेन विपाटस्य शिरो रथात् ।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणामेकेनैव किरीटिना ॥
प्रमुखे सूतपुत्रस्य सोदर्या निहतास्त्रयः ।
ततो भीमः समुत्पत्य स्वरथाङ्गेन तेयवत् ॥
वरासिना कर्णपक्षान् जघान दश पञ्च च ।
पुनस्तु रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् ॥ ६४
विद्याध दशभिः कर्णं सूतमश्वान्श्च पञ्चभिः ।
धृष्टद्युम्नोऽप्यासिवरं चर्मचादाय भास्वरम् ॥
जघान चन्द्रवर्माणं बृहत्क्षत्रं च नैपधम् ।
ततः स्वरथमास्थाय पाञ्चाल्योऽन्यच्च कार्मुकं
आदाय कर्णं विद्याध त्रिसप्तत्या नदन् रणे ।
शैनेयोऽप्यन्यदादाय धनुरिन्दुसमद्युतिः ॥

सूतपुत्रं चतुःपृष्ठा

विद्ध्वा सिंह इवानदन् X ।

भल्लाभ्यां साधुमुक्ताभ्यां

छित्त्वा कर्णस्य कार्मुकम् ॥ ६८

पुनः कर्णं त्रिभिर्वाणैर्वाहोरुरसि चार्पयत् ।
ततो दुर्योधनो द्रोणो राजा चैव जयद्रथः
निमज्जमानं राधेयमुज्जङ्घुः सात्यकार्णवात् ।
पत्यश्वरथमातङ्गास्त्वदीयाः शतशोऽपरे ॥
कर्णमेवाभ्यधावन्त त्रास्यमानाः प्रहारिणः ।
धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सौभद्रोऽर्जुन एव च ७१
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिं जुगुपू रणे ।
एवमेष महारौद्रः क्षयार्थं सर्वधन्विनाम् ७२

त्तावकानां परेषां च त्यक्त्वा प्राणानभूद्रणः
पदानिरथनागाभ्या गजाभ्यरथपत्तिभिः ७३
रथिनो नागपत्त्यभ्यै रथपत्ती रथद्विषैः ।
अभ्यैरभ्या गजैर्नागा रथिनो रथिभिः सह ७४
संयुक्ताः समदृश्यन्त पत्तयश्चापि पत्तिभिः ।
पथं सुकलिलं युद्धमासीत्कटयादहर्षणम् ।
महद्भिस्तेरमीतानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ७५

ततो हता नररथवाजिकुञ्जरै-
रनेकशो द्विपरथपात्तियाजिनः ।
गजैर्गजा रथिभिरुदायुधा रथा
हयैर्हयाः पत्तिगणैश्च पत्तयः ७६
रथैर्द्विपा द्विरदयैर्महाहया
हयैर्वरा वररथिभिश्च वाजिनः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्वादशदिवसावहारे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ समाप्तं संशप्तकवधपर्वं ॥

अभिमन्युवधपर्व ३

३३

सञ्जय उवाच ।

पूर्वमस्मासु भग्नेषु फाल्गुनेनामितौजसा ।
द्रोणे च मोघसंकल्पे रक्षिते च युधिष्ठिरे १
सर्वे विध्वस्तकथयास्तावका युधि निर्जिताः
रजस्वलाभृशोदिग्रा घीक्षमाणा दिशो दश
अवहारं ततः कृत्या भारद्वाजस्य संमते ।
लब्धलक्षैः शरैर्मिक्षा भृशायहसिता रणे ३
श्लाघमानेषु भूतेषु फाल्गुनस्यामितान् गुणान्
केशवस्य च सौहार्दं कीर्त्यमानेऽर्जुनं प्रति ४
अभिशास्ता इवाभूवन् ध्यानमूकन्धमास्थिताः
ततः प्रभातसमये द्रोणं दुर्योधनोऽप्रवीत्
प्रणयादभिमानाच्च द्विपट्टद्वया च दुर्मनाः ।
ऋण्यतां सर्वयोधानां संरन्ध्रो वाक्पयकोविदः
नूनं वयं वधपक्षे भवतो द्विजसत्तम ।

तथा हि नाग्रहीः प्राप्तं समीपेऽद्य युधिष्ठिरम्
इच्छतस्तेन मुच्येत चक्षुःप्राप्तो रणे रिपुः ।
जिघृक्षतो रक्ष्यमाणः सामरैरपि पाण्डवैः ८
धरं दत्त्वा मम प्रीतः पश्चाद्विकृतवानसि ।
आशाभङ्गं न कुर्वन्ति भक्तस्यार्याः कथञ्चन ९
ततोऽप्रीतस्तथोक्तः सन्
भारद्वाजोऽप्रवीकृपम् ।
नार्हसे मां तथा ज्ञातुं
घटमानं तव प्रिये ॥ १०

ससुरासुरगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
नालं लोका रणे जेतुं पाल्यमानं किरीटिना
विश्वसुरग्यत्र गोविन्दः पृतनानीस्तथाऽर्जुनः
तत्र कस्य वलं क्रामेदन्यत्र इयं वकात् प्रभोः ॥

प्राणांस्त्यक्त्वा युद्धयतामिति शेषः ॥ ७३ ॥ अमीतानां
अभिमुद्रागतानां मयहीनानां वा ॥ ७५ ॥ बहुकरुणैरेकप्रक्रियैः
रथमुत्थानां रथमुत्थानां नेमिमिष्व गन्तैः ॥ ७८ ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

पूर्वमिति ॥ १ ॥ रजस्वला धूलिव्याप्ताः ॥ २ ॥
विकृतवान् अन्यथा कृतवान् ॥ ९ ॥

सत्यं तात ब्रवीम्यद्य नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
 *अथैकं प्रवरं कश्चित् पातयिष्ये महारथम्
 तं च द्यूहं विधास्यामि योऽभेद्यस्त्रिदशैरापि
 योगेन केनचिद्राजन्नर्जुनस्त्वपनीयताम् ॥ १४
 न ह्यज्ञातमसाध्यं वा तस्य संख्येऽस्ति किञ्चन
 तेन ह्युपात्तं सकलं सर्वज्ञानमितस्ततः ॥ १५
 द्रोणेन व्याहृते त्वेवं संशप्तकगणाः पुनः ।
 आह्वयन्नर्जुनं संख्ये दक्षिणामभितो दिशम् ॥
 ततोऽर्जुनस्याथ परैः

सार्धं समभवद्रणः ।

तादृशो यादृशो नान्यः

श्रुतो दृष्टोऽपि वा कश्चित् ॥ १७

तत्र द्रोणेन विहितो द्यूहो राजन् व्यरोचत
 चरन्मध्यंदिने सूर्यः प्रतपन्निव दुर्दृशः ॥ १८
 तं चाभिमन्युर्वचनात् पितुर्ज्येष्ठस्य भारत ।
 विभेदं दुर्भेदं संख्ये चक्रद्यूहमनेकधा ॥ १९
 स कृत्वा दुष्करं कर्म हत्वा वीरान् सहस्रशः
 पटसु वीरेषु संसक्तो दौःशासनिवशं गतः ॥
 सौमद्रः पृथिवीपाल जहौ प्राणान् परन्तपः ।
 वयं परमसंहृष्टाः पाण्डवाः शोककर्षिताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवधसंक्षेपकथने
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सञ्जय उवाच ।

समरेऽत्युग्रकर्माणः कर्मभिर्यत्नितश्रमाः ।
 सकृष्णाः पाण्डवाः पञ्च देवैरापि दुरासदाः
 सत्त्वकर्मान्वयैर्बुद्ध्या कीर्त्या च यशसा श्रिया
 नैव भूतो न भविता नैव तुल्यगुणः पुमान् २
 सत्यधर्मरतो दान्तो विप्रपूजादिभिर्गुणैः ।
 सदैव त्रिदिवं प्राप्तो राजा किल युधिष्ठिरः
 युगान्ते चान्तको राजन्
 जामदग्न्यश्च वीर्यवान् ।

सौमद्रे निहते राजन्नवहारमकुर्महि ॥ २१
 भूतराष्ट्र उवाच ।

पुत्रं पुरुषसिंहस्य सञ्जयाप्राप्तयौवनम् ।
 रणे विनिहतं श्रुत्वा भृशं मे दीयते मनः २२
 दारुणः शत्रुधर्मोऽयं विहितो धर्मकर्तृभिः ।
 यत्र राज्येऽस्य शूरा बाले शत्रुमपातयन् ॥
 बालमत्यन्तसुखिनं विचरन्तमभीनयन् ।
 कृतास्त्रा बहवो जहुर्दुहि गावत्प्राणे कथम् २३
 विभित्सता यथानीकं सौमद्रेणामितांजसा ।
 विक्रीडितं यथा संख्ये तन्ममान्वध्व मञ्जय ॥

सञ्जय उवाच ।

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र

सौमद्रस्य निपातनम् ।

तत् ते कात्स्न्येन वक्ष्यामि

शृणु राजन् समाहितः ॥ २६

विक्रीडितं कुमारेण यथानीकं विभित्सता
 आरुणाश्च यथा वीरा दुःसाध्याश्चापि विप्लवे
 दावाग्न्यभिपरीतानां भूरिगुल्मवृणद्गुमे ।
 वनौकसाभिचारण्ये त्वदीयानामभूद्भयम् २८

रथस्थो भीमसेनश्च

कथ्यन्ते सदृशास्त्रयः ॥ ३४

प्रतिज्ञाकर्मदक्षस्य रणे गाण्डीवधन्वनः ।
 उपमां नाधिगच्छामि पार्थस्य सदृशीं क्षितौ
 गुरुवात्सल्यमत्यन्तं नैभृत्यं विनयो दमः ।
 नकुलेऽप्रातिरूप्यं च शौर्यं च नियतानि पट-
 श्रुत-गांभार्य-माधुर्य-सत्य-रूप-पराक्रमैः ।
 सदृशो देवयोर्वीरः सहदेवः किलाश्विनोः ॥

कलाभिः सहितं सकलम् । इतोऽस्मत्तः ततोऽन्यतः ॥ १५ ॥
 षट्सु द्रोण-द्रौणि-कृप-कर्ण-भोज-शल्येषु ॥ २० ॥ धर्मकर्तृ-
 भिर्मन्वादिभिः २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ *अथैषां प्रवरं वीर मिति पाठः

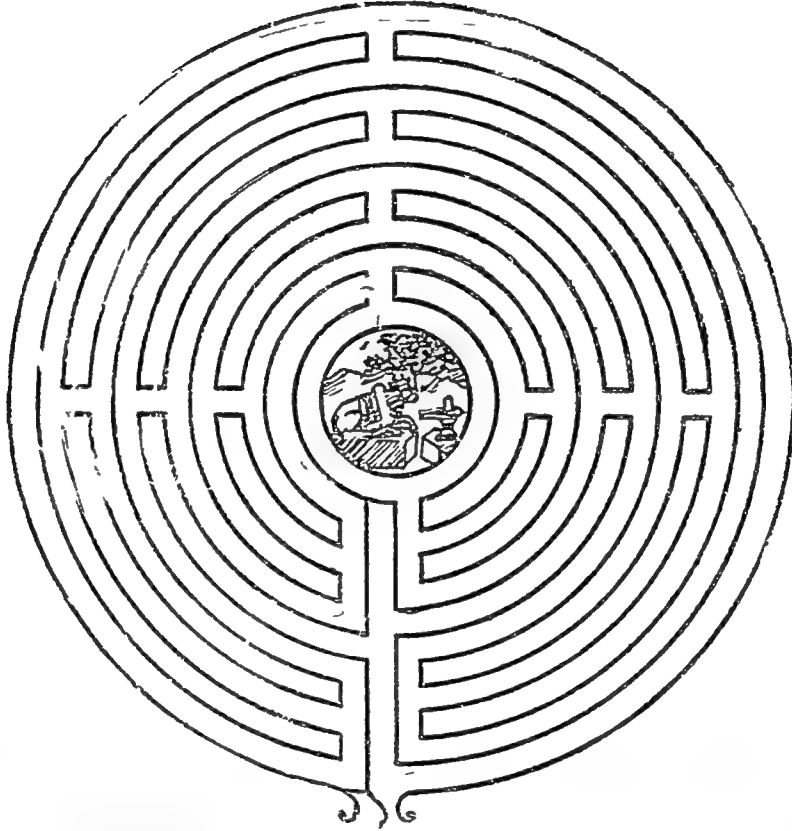
३४

समर इति ॥ १ ॥ कीर्तिः साधुतयान्यैः कथनम्
 यशः परचित्तचमत्कृतो गुणौघः ॥ २ ॥ नैभृत्यं कृतकर्तव्या-
 प्रकाशनम् । अप्रातिरूप्यं सौन्दर्यम् ॥ ६ ॥ प्रमुखऽप्ये-

चक्रव्यूहः ।

•: ❀ ❀ :•

चक्रव्यूहचित्रमिदं महाराष्ट्रदेशे सुप्रथितमिति कृत्वा
विचारार्थं केवलं प्रदर्शितम् । तत्सम्यगसम्य-
ग्वेति सुधीभिर्निर्णयम् ।

—संपादकः

ये च कृष्णे गुणाः स्फीताः

पाण्डवेषु च ये गुणाः ।

अभिमन्यू किलैकसा

हृदयन्ते गुणसञ्ज्ञयाः ॥

युधिष्ठिरस्य धीर्येण कृष्णस्य चरितेन च ।

कर्मभिर्मोमसेनस्य सदृशो भीमकर्मणः ॥ ९

धनञ्जयस्य रूपेण विक्रमेण श्रुतेन च ।

विनयात् सहदेवस्य सदृशो नकुलस्य च ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभिमन्युमहं सूत सौभद्रमपराजितम् ।

श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन कथमायोधने हतः

सञ्ज्ञय उवाच ।

स्थिरो भय महाराज शोकं धारय दुर्धरम्

महान्तं बन्धुनाशं ते कथयिष्यामि तच्छृणु ॥

चक्रद्यूहो महाराज आचार्येणाभिकल्पितः ।

तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिधेशिताः

आरास्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्यवर्चसः ।

संघातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत् तदा १४

कृतभिसमयाः सर्वे सुवर्णयिकृतध्वजाः ।

रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ॥ १५

सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः ।

चन्द्रनागुरविगङ्गाः अग्निवर्णः सूक्ष्मवाससः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चक्रद्यूहनिर्माणे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

सञ्ज्ञय उवाच ।

तदनीकमनाधृष्यं भारद्वाजेन रक्षितम् ।

पार्थाः समभ्यवर्तन्त भीमसेनपुरोगमाः ॥ १

सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

कुन्तिभोजश्च विक्रान्तो द्रुपदश्च महारथः ॥ २

आर्जुनिः क्षत्रधर्मा च वृहत्क्षत्रश्च धीर्यवान् ।

चेदिषो धृष्टकेतुश्च माद्रीपुत्री घटोत्कचः ॥ ३

युधामन्युश्च विक्रान्तः

शिखण्डो चापराजितः ।

सहिताः पर्यधावन्त काष्णिं प्रति युयुत्सवः ।

तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥ १७

पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।

अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥

अन्योन्यं स्पर्धमानाश्च

अन्योन्यस्य हिते रताः ।

दुर्योधनस्तु राजेन्द्र

सैन्यमध्ये द्यवस्थितः ॥

१९

कर्ण-दुःशासन-कृपैवृत्तो राजा महारथैः ।

देवराजोपमः श्रीमान् द्युतच्छत्राभिसंवृतः ॥

चामरद्वयजनाक्षैर्षैरद्वयशिव भास्करः ।

प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः

सिन्धुराजस्तथाऽतिप्रच्छ्रीमान्मेरुविचलः ।

सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अभ्युत्थामपुरोगमाः

सुतास्तथ महाराज

त्रिशञ्चिदशसन्निभाः ।

गान्धारराजः वितवः

शल्यो भूरिथवास्तथा ॥

२३

पार्श्वतः सिन्धुराजस्य द्युराजन्त महारथाः

ततः प्रयवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २४

तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् २५

महता समवारयत् ॥

७

सैन्यं नायको द्रोणः । अवास्थितोतिच्छन्दोरोधा-

द्विसर्गलोप ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

तदनीकमिति ॥ १ ॥

महौघः सलिलस्येव गिरिमासाद्य दुर्भेदम् ।
द्रोणं ते नाभ्यवर्तन्त वेलामिव जलाशयाः ८
पीडयमानाः शरै राजन्द्रोणचापविनिःसृतैः
न शोकः प्रमुखे स्थातुं भारद्वाजस्य पाण्डवाः
तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्य भुजयोर्बलम् ।
यदेन नाभ्यवर्तन्त पञ्चालाः सृञ्जयैः सह १०

तमायान्तमभिरुद्धं द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
बहुधा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारणम् ॥
अशक्यं तु तमन्येन द्रोणं मत्वा युधिष्ठिरः ।
अविषह्यं गुरुं भारं सौभद्रे समवासृजत ॥१२
वासुदेवादनवरं फाल्गुनाञ्चामितौजसम् ।
अब्रवीत् परवीरघ्नमभिमन्युमिदं वचः ॥ १३
एत्य नो नार्जुनो गर्ह्येद्यथा तात तथा कुरु ।
चक्रव्यूहस्य न वयं विद्मो भेदं कथञ्चन ॥ १४

त्वं वाऽर्जुनो वा कृष्णो वा
भिन्धात् प्रधुम्न एव वा ।

चक्रव्यूहं महाबाहो

पञ्चमो नोपपद्यते ॥

१५

अभिमन्यो वरं तात याचतां दातुमर्हसि ।
पितॄणां मातुलानां च सैन्यानां चैव सर्वशः ॥
धनञ्जयो हि नस्तात गर्ह्येदेत्य संयुगात् ।
क्षिप्रमस्त्रं समादाय द्रोणानीकं विशातय ॥
अभिमन्युरुवाच ।

द्रोणस्य दृढमत्युग्रमनीकप्रवरं युधि ।
पितॄणां जयमाकांक्षन्नवगाहेऽविलम्बितम् ॥
उपदिष्टो हि मे पित्रा योगोऽनीकविशातने ।
नोत्सहे हि विनिर्गन्तुमहं कस्यांचिदापदि ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ द्वारं सञ्जनयस्व नः ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युप्रतिज्ञायां

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

सञ्जय उवाच ।

सौभद्रस्तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः । अचोदयत यन्तारं द्रोणानीकाय भारत ॥ १

मातुलानां सात्यकिप्रभृतीनाम् ॥ १६ ॥ योग उपायो
युक्तिर्वा ॥ १९ ॥ प्रणिधाय प्रविश्य ॥ २१ ॥ इति
श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

वयं त्वानुगमिष्यामो येन त्वं तात यास्यसि
धनञ्जयसमं युद्धे त्वां वयं तात संयुगे ।
प्रणिधायानुयास्यामो रक्षन्तः सर्वतोमुखाः
भीम उवाच ।

अहं त्वाऽनुगमिष्यामि धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः
पञ्चालाः केकया मत्स्यास्तथा सर्वे प्रभद्रकाः
सकृद्भिन्नं त्वया व्यूहं तत्र तत्र पुनः पुनः ।
वयं प्रध्वंसयिष्यामो निघ्नमाना वरान् वरान्
अभिमन्युरुवाच ।

अहमेतत् प्रवेक्ष्यामि द्रोणानीकं दुरासदम् ।
पतङ्ग इव संकुद्धो ज्वालितं जातवेदसम् ॥
तत्कर्माद्य करिष्यामि हितं यद्वंशयोर्द्वयोः ।
मातुलस्य च यत्प्रीतिं करिष्याति पितुश्च मे ॥
शिष्टुनैकेन संग्रामे काल्यमानानि संघशः
द्रक्ष्यन्ति सर्वभूतानि द्विपत्सैन्यानि धै मया
नाहं पार्थेन जातः स्यां न च जातः सुभद्रया
यदि मे संयुगे कश्चिज्जीवितो नाद्य मुच्यते ॥
यदि धैकरथेनाहं समग्रं क्षत्रमण्डलम् ।
न करोम्यप्रथा युद्धे न भवाम्यर्जुनात्मजः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते भावमाणस्य बल सौभद्र वर्धताम् ।
यत्समुत्सहसे भैक्षुं द्राणानाक दुरासदम् ॥
रक्षितं पुरुषद्वयात्रैर्महेष्वासैर्महाबलैः ।
साध्यरुद्रमरुतुल्यैर्वस्त्रान्यादित्यविक्रमैः ॥३०
सञ्जय उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स यन्तारमचोदयत् ॥
सुमित्राश्वान्रणे क्षिप्रं द्रोणानीकाय चोदय ॥

३६

सौभद्र इति ॥ १ ॥

× ज्वलन्तमिति पाठः ।

सीमद्वरतद्वयः श्रुत्वा धर्मपात्रस्य धीमतः ॥
अत्रोदयत यन्तारं द्रोणानीकाय भारत ॥

—द्रोणपर्व, अ ३६ पृ ५६

तेन सञ्चोद्यमानस्तु याहि याहीति सारथिः॥
 प्रत्युद्यच्च ततो राजप्रभिमन्युमिदं वचः ॥ २
 अतिमारोऽयमायुष्मन्प्राहितस्त्वयि पाण्डवैः॥
 संप्रधार्य क्षणं बुद्ध्या ततस्त्वं योद्धुमर्हसि ३
 आचार्यो हि नृती द्रोणः परमास्त्रे कृतध्रमः ।
 अत्यन्तसुखसंबुद्धस्त्वं चायुद्धविशारदः ॥ ४
 ततोऽभिमन्युः प्रहसन् सारथिं वाक्यमब्रवीत्
 सारथे को न्ययं द्रोणः समग्रं क्षत्रमेव या॥५
 येराधतगतं शकं सहामरणैरहम् ।
 अथवा सद्रभीशानं सर्वभूतगणार्थितम् ।
 योधयेयं रणमुखे न मे क्षत्रेऽयं विरमयः ॥ ६
 न ममैतद्विपत्सैन्यं कलामर्हति पौंडरीम् ।
 अपि विभ्वजितं विष्णुं मातुलं प्राप्य सूतज ॥
 पितरं चार्जुनं युद्धे न भीर्मासुपयास्यति ।
 अभिमन्युश्च तां घावं कदर्याकृत्य सारथेः ॥ ८
 याहीत्येषाव्रथीदेनं द्रोणानीकाय मा चिरम्
 ततः संनोदयामास हयानाञ्च भिहायनान्॥९
 नातिहृष्टमनाः सूतो हेममाण्डपरिच्छदान् ।
 ते प्रेषिताः सुमित्रेण द्रोणानीकाय वाजिनः॥
 द्रोणमभ्यद्रवन् राजन् महावेगपराक्रमम् ।
 तमुदीक्ष्य तथा यान्तं सर्वं द्रोणपुरोगमाः॥
 अभ्यवर्तन्त कौरव्याः पाण्डवाश्च तमन्वयुः॥
 स कर्णिकारप्रघरोच्छिष्टध्वजः
 सुवर्णवर्माजुर्निरर्जुनाद्वरः ।
 युयुत्सया द्रोणमुखान् महारथान्
 समासदर्शित्व हृष्टिर्धृष्ट्या द्विषान् ॥
 ते विशतिपदे यत्ताः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
 आसीद्वाङ्म इवावर्तो मुहूर्तमुदघाविष ॥ १३
 शूराणां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ।
 संप्रामस्तुमुलो राजन् प्रावर्तत सुदारुणः॥ १४
 प्रवर्तमाने संग्रामे तस्मिन्नतिभयंकरे ।
 द्रोणस्य मिपतां व्यूहं भित्त्वा प्राविशदार्जुनिः
 तं प्रविष्टं विनिघ्नन्तं शत्रुसंघान्महाबलम् ।
 हस्त्यश्वरथपत्नीघाः परिवपुस्त्रयाधुघाः ॥ १६
 नानावादिप्रनिनष्टैः श्वेडितोत्कृष्टगर्जितैः ।
 हुंकारैः सिंहनादैश्च तिष्ठ तिष्ठेति निःस्वनैः ॥

घोरैर्हलहलाशब्दैर्मा गास्तिष्ठेहि मामिति ।
 असावहमामिनेति प्रवदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ १८
 ग्रंहितैः सिञ्चितैर्हासैः करनेमिस्वनैरपि ।
 सघादयन्तो वसुधामभिदुद्रवुरार्जुनेषु ॥ १९
 तेषामापततां वीरः शीघ्रयोधी महाबलः ।
 क्षिणस्त्रो न्यवधोद्राजन् मर्मज्ञो मर्मभेदेभिः
 ते हन्यमाना विवशा नानालेहैः शितैः शरैः
 अभिपेतैः सुबहुशः शलभा इव पावकम् ॥ २१
 ततस्तेषां शरीरैश्च शरीरावयवैश्च सः ।
 सन्तस्तार क्षितिं क्षिप्रं कुशैर्वेदिमियाध्वरे ॥
 बद्धगोघा गुलित्पानान्सशरासनसायकान्
 सासिचर्मोकुशाभीपून् सनोमरपरध्वजान् ॥
 सगद्गयो गुडप्रमान् सर्पितोमरपट्टिशान् ।
 सार्मादेपालपारेधान् सशक्तिवरकम्पनान् ॥
 सप्रतोदमहाशंखान् सकुन्तान् सकचग्रहान्
 समुद्गरेषणीयान् सपाशपारेधोपलान् ॥ २५
 सकेयूरा इदान् बाहून् हृद्यगन्धानुलेपनान् ।
 सञ्चिच्छेदार्जुनिस्तूर्णं त्वदीयानां सहस्रशः॥
 शैः स्फुरद्भिर्महाराज शुशुभे भूः सुलोहितैः ।
 पञ्चास्थैः पद्मगैश्छिन्नैर्गडैर्नैव मारिष ॥ २७
 सुनासाननकेशान्तैरवग्रीवास्सकुण्डलैः ।
 संदष्टौष्ठपुटैः क्रोधात् क्षरद्भिः शोणितं बहु ॥
 स धारुमुकुटोष्णीषैर्मणिरत्नविभूषितैः ।
 विनालनलिनाकारैर्दिव्यकारशशिप्रभः ॥ २९
 हितप्रियंवदैः काले बहुभिः पुण्यगन्धिभिः ।
 द्विपच्छिरोभिः पृथिवीं स वै तस्तार फाल्गुनिः
 गन्धर्वनगराकारान्
 विधिवत् कल्पितान् रथान्
 वीषामुखान् द्वित्रिवेणून्
 न्यस्तदण्डकबन्धुरान् ॥ ३१
 विजंघाकूबरास्तत्र विनेमिदृशानानपि ।
 विचक्रोपस्करोपस्थान् भग्नोपकरणानपि ॥
 प्रपातितोपस्तरणान् हतयोधान् सहस्रशः ।
 शरैर्विशकलीकुवनं दिक्षु सर्वास्वद्वयत ॥
 पुनर्द्विषान् द्विपारोहान्वैजयन्त्यकुशध्वजान्
 तृणान् चर्मोण्यथो कक्ष्या भ्रैवेयाश्च सकंबलान्

विशतिरिति गृह्यपर्यायः । तदुक्तम्—

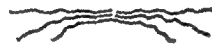
‘विशत्यंगतया गृहो विशतिर्गर्भदिश्यते’ इति ।

विशतेः पदे रक्षणे ।

‘पदं न्यवसितनाणस्यानन्तमाप्रिवस्तुषु’ इत्यमरः ॥ १३॥
 श्वेडितं धानिविशेषः । उरुमुष्टमाब्दानं गर्जितं हन्य-
 न्ता हन्यन्तामिति वचः ॥ १७ ॥ कचग्रहोदशः ॥ २५॥
 उपस्थो रयकोडः ॥ ३२ ॥

घण्टाः शुण्डाविषाणाग्रान्
 छत्रमालाः पदानुगान् ।
 शरैर्निशितधाराभिः
 शात्रवाणामशातयत् ॥ ३५
 वनायुजान् पार्वतीयान्
 काम्बोजानथ बालिहकान् ।
 स्थिरबालधिकर्णाक्षान्
 जवनान् साधुबाहेनः ॥ ३६
 आरूढान् शिक्षितैर्योधैः
 शक्त्यष्टिप्रासयोधिभिः ।
 विध्वस्तचामरमुखान्
 विप्रविद्धप्रकीर्णकान् ॥ ३७
 निरस्तजिह्वानयनाक्षिप्कीर्णान्त्रयकृद्वनान् ।
 हतारोहांच्छिन्नघण्टान् क्रव्यादगणमोदकान्
 निकृत्तचर्मकवचान् शकृन्मूत्रासृगाप्लुतान् ।
 निपातयन्नश्ववरांस्तावकान् स व्यरोचत ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे
 पदत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

सञ्जय उवाच ।
 तां प्रभक्षां चभून् दृष्ट्वा सौमद्रेणामितौजसा ।
 दुर्योधनो भृशं क्रुद्धः स्वयं सौमद्रमभ्ययात् ॥
 ततो राजानमावृत्तं
 सौमद्रं प्रति संयुगे ।
 दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्योधान्
 परीप्सध्वं नराधिपम् ॥ २
 पुराभिमन्युर्लक्षं नः पश्यतां हन्ति वीर्यवान् ।
 तमाद्रवत मा भैष्ट क्षिप्रं रक्षत कौरवम् ॥ ३
 ततः कुतशा बलिनः सुहृदो जितकाशिनः ।
 त्रास्यमाना भयाद्वीरं परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥
 द्रोणो द्रौणिः रुपः कर्णः कृतवर्मा च सौबलः
 बृहद्रथो मद्राजो भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥ ५
 पौरवो वृपसेनश्च विसृजन्तः शिताञ्जलान्

एको विष्णुरिवाचिन्त्यं
 कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 तथा निर्मथितं तेन
 व्यङ्गं तव बलं महत् ॥ ४०
 यथाऽसुरबलं घोरं व्यम्बकेन महौजसा ।
 कृत्वा कर्म रणेऽसह्यं परैरार्जुनिराहवे ॥ ४१
 अभिनच्च पदात्थोघांस्त्वदीयानेव सर्वशः ।
 एवमेकेन तां सेनां सौमद्रेण शितैः शरैः ॥
 भृशं विप्रहतां दृष्ट्वा स्कन्देनेवासुरीं चमूम् ।
 त्वदीयास्तव पुत्राश्च वीक्षमाणा दिशो दश
 संशुष्कास्याश्चलन्नेत्राः प्रखिन्ना रोमहर्षिणः ।
 पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥
 गोत्रनामभिरन्योन्यं
 क्रन्दन्तो जीवितैषिणः ।
 हतान् पुत्रान् पितॄन् भ्रातॄन्
 बंधून् संबन्धिनस्तथा ॥ ४५
 प्रातिष्ठन्त समुत्सृज्य त्वरयन्तो हयद्विपान् ॥

सौमद्रं शरवर्षेण महता समवाकिरन् ॥ ६
 संमोहयित्वा तमथ दुर्योधनमोचयन् ।
 आस्याद्भासमिवाक्षितं ममृषे नार्जुनात्मजः ७
 ताञ्जलौघेण महता साश्वसूतान् महारथान् ।
 विमुखीकृत्य सौमद्रः सिंहनादमथानदत् ॥ ८
 तस्य नादं ततः श्रुत्वा सिंहस्येवामिषैषिणः
 नामृष्यन्त सुसंरब्धाः पुनर्द्रौणमुखा रथाः ॥
 त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष ।
 व्यसृजन्निषुजालानि नानालिङ्गानि सङ्घशः
 तान्यन्तरिक्षे चिच्छेद पौत्रस्ते निशितैः शरैः
 तांश्चैव प्रतिविध्याथ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
 ततस्ते कोपितास्तेन शरैराशीविपोषमैः ।
 परिवव्रुर्जिघांसन्तः सौमद्रमपराजितम् ॥ १२

समुद्रमिव पर्यस्तं त्वदीयं तं वलार्णवम् ।
दधरिक्तोऽर्जुनिर्वाणैर्वलेष भरतर्षभ ॥ १३

शूराणां युध्यमानानां
निप्रतापितरेतरम् ।

अभिमन्योः परेषां च

नासीत्कश्चित् पगाद्भुगः ॥ १४

तस्मिन्स्तु घोरे संप्राप्ते यतमाने भयंकरे ।

दुःसहो नयमिर्वाणैरभिमन्युमधिष्यत ॥ १५

दुःशासनो द्वादशभिः कृपः शारद्वतन्निभिः ।

द्रोणस्तु सप्तदशभिः शरैराशीविषोपभैः ॥ १६

यिः शानिस्तु सप्तत्या कृतयर्मा च सप्तभिः ।

गृहहस्तस्त्रपादाभिरवस्थामा च सप्तभिः ॥

भूरिश्रवास्त्रिभिर्वाणैर्मिश्रैः षट्भिराशुभिः ।

छाभ्यां शराभ्यां शकुनिस्त्रिभिर्दुर्योधनो नृपः

स तु तान् प्रनि यित्वाध अभिभिन्नभिरजिह्वैः

नृत्यश्रिय महाराज चापहस्तः प्रतापवान् ॥

ततोऽभिमन्युः संश्रद्धास्यमानस्तयात्मजैः

यिदृशंयन् वै सुमहच्छिधौरमकृतं वलम् ॥

गरुडानिलरंहोभिर्यन्तुर्वाक्यकरैर्हंघ्रैः ।

दाग्नैरदमकदापादम्वरमाणो राधाग्नयत् ।

यित्वाध दशभिर्वाणैस्त्रिष्टु तिष्ठेतिचाग्रयात्

तस्याभिमन्युर्दशभिर्हयान् सुतं ध्वजं शरैः ॥

बाहू धनुः शारद्योर्ध्या

स्मयमानोऽभ्यपातयत् ।

ततस्तस्मिन् हस्ते धीरे

स्त्रीभद्रेणादमकेश्वरे ॥ २३

सञ्चाल चालं सर्वं पलायनपगायणम् ।

ततः कर्णःकृपो द्रोणो द्रौणिर्गान्धारराट् दालः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

भृतगृह उवाच ।

तथा प्रमथमानं तं महेश्वामानजिह्वैः ।

आर्जुनि मामकाः संरये के त्वेनं समवाग्नयन्

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन् कुमारस्य रणे विकीडितं महत् ।

विभित्सनो रथानीकं भारद्वाजेन रक्षितम् २

पश्यतमुवाचमर्यादम् ॥ १३ ॥ शिशोस्मृतमभ्यामृतं

निगमय च ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

दाकाया सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

तथेति ॥ १३ ॥

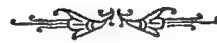
मद्रेः सादितं दृष्ट्वा
सौभद्रेणाशुगै रणे ।

शल्यद्वरजः क्रुद्धः

किरन् वाणान् समभ्ययात् ॥ ३

स विद्धा दशभिर्बाणैः साश्वयन्तारमार्जुनिम्
उदक्रोशन्महाशब्दं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ४
तस्यार्जुनिः शिरोऽग्रीवं पाणिपादं धनुर्हयान्
छत्रं ध्वजं नियन्तारं त्रिवेणुं तल्पमेव च । ५
चक्रं युगं च तूणीरं ह्यनुकर्षं च सायकैः ।
पताकां चक्रगोसारौ सर्वोपकरणानि च ॥ ६
लघुहस्तः प्रचिच्छेद दृष्ट्वा तं न कश्चन ।
स पपात क्षितौ क्षीणः प्रविद्धाभरणाम्बरः
वायुनेव महाशैलः संभ्रान्तोऽमिततेजसा ॥
अनुगास्तस्य विव्रस्ताः प्राद्रवन् सर्वतो दिशः
आर्जुनेः कम्पं तद्दृष्ट्वा संप्रणेदुः समन्ततः ।
नादेन सर्वभूतानि साधु साध्विति भारत ९
शल्यभ्रातर्यथारुणे बहुशस्तस्य सैनिकाः ।
कुलाधिवासनामानि श्रावयन्तोऽर्जुनात्मजम्
अभ्यधावन्त संकुद्धा विविधायुधपाणयः ।
रथैरश्वैर्गजैश्चान्ये पद्भिश्चान्ये बलोत्कटाः ११
वाणशब्देन महता रथनेमिस्वनेन च ।
हुंकारैः क्ष्वेडितोत्तुष्टैः सिंहनादैः सगर्जितैः
ज्यातलत्रस्वनैरन्ये गर्जन्तोऽर्जुननन्दनम् ।
ब्रुवन्तश्च न नो जीवन्मोक्ष्यसे जीवितादिति
तांस्तथा ब्रुवतो दृष्ट्वा
सौभद्रः प्रहसन्निव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥३८॥

३९

यो योऽस्मै प्राहरत् पूर्वं
तं तं विव्याध पत्रिभिः ॥ १४
संदर्शयिष्यन्नस्त्राणि विचित्राणि लघूनि च
आर्जुनिः समरे शूरो मृदुपूर्वमयुध्यत ॥ १५
वासुदेवादुपात्तं यदस्त्रं यच्च धनञ्जयात् ।
अदर्शयत तत्कार्ष्णिः कृष्णाभ्यामविशेषवत् ॥
दूरमस्य गुरुं भारं साध्वसं च पुनः पुनः ।
संदधद्विसृजंश्चेष्टून्निर्विशेषमदृश्यत ॥ १७
चापमण्डलमेवास्य विस्फुरद्विश्वदृश्यत ।
सुदीप्तस्य शरत्काले सवितुर्मण्डलं यथा १८
ज्याशब्दः शुश्रुवे तस्य तलशब्दश्च दारुणः ।
महाशनिमुचः काले पयोदस्येव निःस्वनः १९
हीमानमर्षी सौभद्रो मानकृत्प्रियदर्शनः ।
संभिमानयिपुर्वारानिष्वस्त्रैश्चाप्ययुध्यत २०
मृदुर्भूत्वा महाराज दारुणः समपद्यत ।
वर्षाभ्यतीतो भगवान्छशरदीव दिवाकरः २१
शरान् विचित्रान् सुबहून्
रुक्मपुङ्खाञ्छिलाशितान् ।
सुमोच शतशः क्रुद्धो
गभस्तीनिव भास्करः ॥ २२
क्षुरप्रैर्वत्सदन्तैश्च विपाटैश्च महायशाः ।
नाराचैरर्धचन्द्राभैर्भलैरञ्जलिकैरपि ॥ २३
अवाकिरद्रथानीकं भारद्वाजस्य पश्यतः ।
ततस्तत्सैन्यमभवद्विमुखं शरपीडितम् ॥ २४

धृतराष्ट्र उवाच ।
द्वैधीभवति मे चित्तं हिया तुष्ट्या च सञ्जय ।
मम पुत्रस्य यत्सैन्यं सौभद्रः समवारयत् १
विस्तरैरेणैव मे शंस सर्वं गावल्गणे पुनः ।

विक्रीडितं कुमारस्य स्कन्दस्येवासुरैः सह
सञ्जय उवाच ।
हन्त ते संप्रवक्ष्यामि विमर्दमतिदारुणम् ।
एकस्य च बहूनां च यथाऽऽसीत् तुमुलो रणः

तल्पं रथगतशय्याम् ॥५॥ अधिवासो निवासः ॥ १० ॥
अविशेषवत्तुल्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायामष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

द्वैधीति ॥ १ ॥

अभिमन्युः कृतोत्साहः

कृतोत्साहानरिन्दमान् ।

रथस्यो रथिनः सर्वो-

स्तावकानभ्यवर्षयत् ॥ ४

द्रोणं कर्णं कृपं शल्यं द्रौणिं भोजं बृहद्वलम् ।

दुर्योधनं सौमद्राक्षिं शकुनिं च महाबलम् ५

नानानृपाधृपसुतान् सैन्यानि विविधानि च

अलातचक्रधत्तसर्पाश्चरन् वाणैः समार्षयत् ६

निघ्नन्नभिघ्नान् सौमद्रः परमास्त्रैः प्रतापवान् ।

अदर्शयत् तेजस्वी दिक्षु सर्वान् भारत ॥ ७

तद्दृष्ट्वा चरितं तस्य सौमद्रस्यामितौजसः ।

समकम्पन्त सैन्यानि त्वदीयानि सहस्रशः ८

अथाग्रवीमहाप्राज्ञो भारद्वाजः प्रतापवान् ।

हर्षेणोत्कृष्टनयनः कृपमाभाष्य सत्वरम् ॥ ९

घटयन्निव मर्माणि पुत्रस्य तप भारत ।

अभिमन्युं रणे दृष्ट्वा तदा रणविशारदम् ॥ १०

एष गच्छति सौमद्रः पार्थानां प्रथितो युवा

नन्दयन् सुहृदः सर्वान् राजानं च युधिष्ठिरम्

नकुलं सुहृदेवं च

भीमसेनं च पाण्डुधम् ।

बन्धून् सम्बन्धिनश्चान्यान्

मध्यस्थान् सुहृदस्तथा ॥ १२

नास्य युद्धे समं मन्ये कश्चिदन्यं धनुर्धरम् ।

इच्छन् हन्यादिमां सेनां किमर्थमपि नेच्छति

द्रोणस्य प्रीतिसंयुक्तं श्रुत्वा वाक्यं तवात्मजः

आर्जुनिं प्रति संकुद्धो द्रोणं दृष्ट्वा स्मयन्निव ॥

अथ दुर्योधनः कर्ण-

मग्नवीद्वाहिकं नृपः ।

दुःशासनं मद्रराजं

तांस्तथाऽन्यान् महारथान् ॥ १५

सर्वमूर्धामिषिकानामाचार्यो ब्रह्मविस्मयः ।

अर्जुनस्य सुतं मूढं नायं हन्तुमिहेच्छति १६

न ह्यस्य समरे युद्धेदन्तकोऽप्याततायिनः ।

किमङ्ग पुनरेवान्यो मर्त्यः सत्यं ब्रवीमि वः १७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुःशासनयुद्धे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अर्जुनस्य सुतं त्वेष शिष्यत्वादभिरक्षति ।

शिष्याः पुत्राश्च दयितास्तदुपत्यं च धर्मिणाम्

संरक्ष्यमाणो द्रोणेन मन्यते वीर्यमात्मनः ।

आत्मसंभावितो मूढस्तं प्रमक्षीत मा चिरम्

एवमुक्तास्तु ते राक्ष सात्वतीपुत्रमभ्ययुः ।

संरब्धास्ते जिघांसन्तो भारद्वाजस्य पश्यतः

दुःशासनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनवचस्तदा ।

अग्रधीत् कुरुशार्दूल दुर्योधनमिदं वचः ॥ २१

अहमेनं हनिष्यामि महाराज ब्रवीमि ते ।

मिपतां पाण्डुपुत्राणां पञ्चालानां च पश्यताम्

प्रसिष्याम्यथ सौमद्रं यथा राहुर्दिवाकरम् ।

उत्कुदय चाग्रवीद्वाक्यं कुरुराजमिदं पुनः ॥

श्रुत्वा कृष्णो मया प्रस्तं सौमद्रमतिमानिनौ

गमिष्यतः प्रेतलोकं जीवल्लोकात् संशयः ॥

तौ च श्रुत्वा मृतौ व्यक्तं

पाण्डोः क्षेत्रोद्भवाः सुताः ।

एकाह्वा ससुहृद्वर्गाः

क्षिप्याद्वास्यान्ति जीधितम् ॥ २५

तस्मादस्मिन् हते शत्रौ हताः सर्वेऽहितास्त ।

शिषेन मां ध्याहि राजक्षेप हन्मि रिपूंस्तव ॥

एवमुक्त्वाऽनदद्राजन् पुत्रो दुःशासनस्तथ ।

सौमद्रमभ्ययात् कुद्धः शरवर्षैरधाकिरन् ॥

तमतिकुद्धमायान्तं तव पुत्रमरिन्दमः ।

अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैः पण्डितस्य समार्षयत्

दुःशासनस्तु संकुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।

अयोधयत् सौमद्रमभिमन्युश्च तं रणे ॥ २९

तौ मण्डलानि चित्राणे

रथाभ्यां सद्यदक्षिणम् ।

चरमाणावयुध्येतां

रथशिक्षाविशारदौ ॥ ३०

अथ पणवसृदङ्गदुन्दुभीनां

ऋकचमहानकमेरिश्चक्षुराणाम् ।

निनदमतिभृशं नराः प्रचक्रु-

ल्वणजलोद्भवसिंहनादमिश्रम् ॥ ३१

४०

सञ्जय उवाच ।

शरविक्षतगात्रस्तु प्रत्यमित्रमवस्थितम् ।

अभिमन्युः स्मयन् धीमान्

दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ १

दिष्ट्या पश्यामि संग्रामे मानिनं शूरमागतम्
निष्ठुरं त्यक्तधर्माणमाक्रोशनपरायणम् ॥ २

यत्सभायां त्वया राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः ।

कोपितः परुषैर्वाक्यैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३

जयोन्मत्तेन भीमश्च बह्वद्वं प्रभाषितः ।

अक्षकूटं समाश्रित्य सौबलस्यात्मनो बलम् ॥

तत्त्वय्येदमनुप्राप्तं तस्य कोपान्महात्मनः ।

परवित्तापहारस्य क्रोधस्याप्रशमस्य च ॥ ५

लोभस्य ज्ञाननाशस्य द्रोहस्यात्याहितस्य च

त्रिपितृणां मम राज्यस्य हरणस्योग्रधन्विनाम् ॥

तत्त्वय्येदमनुप्राप्तं प्रकोपाद्वै महात्मनाम् ।

स तस्योग्रमधर्मस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ ७

शासितास्म्यद्य ते वाणैः सर्वसैन्यस्य पश्यतः

अद्याहमनृणस्तस्य कोपस्य भविता रणे ॥ ८

अमर्षितायाः कृष्णायाः कांक्षितस्य च मे पितुः

अद्य कौरव्य भीमस्य भविताऽस्म्यनृणो युधि

न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्त्यदि नोत्सृजसे रणं

एवमुक्त्वा महाबाहुर्वाणं दुःशासनान्तकम् ॥

संदधे परवीरघ्नः कालाश्वनिलवर्चसम् ।

तस्योरस्तूर्णमासाद्य जश्रुदेशे विभिद्य तम् ॥

जगाम सह पुङ्गेन बलमीकमिव पन्नगः ।

अथैनं पञ्चविंशत्या पुनरेव समार्षयत् ॥ १२

शरैरशिसमस्पृशैराकर्णसमचोदितैः ।

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥

दुःशासनो महाराज कश्मलं चाविशन्महत् ।

सारथिस्त्वरमाणस्तु दुःशासनमचेतनम् ॥

रणमध्यादपोवाह सौभद्रशरपीडितम् ।

पाण्डवा द्रौपदेयाश्च विराटश्च समीक्ष्य तम्

पञ्चालाः केकयाश्चैव सिंहनादमथानदन् ।

वादित्राणि च सर्वाणि नानालिङ्गानि सर्वशः

प्रावादयन्त संहृष्टाः पाण्डूनां तत्र सैनिकाः ।

अपश्यन् स्मयमानाश्च सौभद्रस्य विचेष्टितम्

अत्यन्तवैरिणं दृष्टं दृष्ट्वा शत्रुं पराजतेम् ।

धर्ममारुतशक्राणामाश्वनोः प्रतिमास्तथा ॥

धारयन्तो ध्वजाग्रेषु द्रौपदेया महारथाः ।

सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नाशिखण्डिनौ ॥

केकया धृष्टकेतुश्च मत्स्याः पञ्चालसृञ्जयाः ।

पाण्डवाश्च मुदा युक्ता युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥

अभ्यद्रवन्त त्वारेता द्रोणानीकं विभेत्सवः

ततोऽभवन्महायुद्धं त्वदीयानां परैः सह ॥

जयमाकांक्षमाणानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।

तथा तु वतमाने वै संग्रामेऽतिभयङ्करे ॥ २२

दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ।

पश्य दुःशासनं वीरमभिमन्युवशं गतम् ॥

प्रतपन्तमिवादित्यं निघ्नन्तं शात्रवान् रणे ।

अथ चैते सुसंरब्धाः सिंहा इव बलोत्कटाः ॥

सौभद्रमुद्यतास्त्रातुमभ्यधावन्त पाण्डवाः ।

ततः कर्णः शरैस्तीक्ष्णैरभिमन्युं दुरासदम् ॥

अभ्यवर्षत संकुद्धः पुत्रस्य हितकृत् तव ।

तस्य चानुचरांस्तीक्ष्णैर्विद्व्याध परमेषुभिः ॥

अवज्ञापूर्वकं शूरः सौभद्रस्य रणाजिरे ।

अभिमन्युस्तु राधेयं त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥

अविध्यत्वरितो राजन् द्रोणं प्रेप्सुर्महामनाः

तं तथा नाशकत् कश्चिद्रोणाद्वारायेतुं रथी ॥

आरुजन्तं रथशतान् वज्रहस्तात्मजात्मजम् ।

ततः कर्णा जयप्रेप्सुर्मानि सर्वधनुष्मताम् ॥

सौभद्रं शतशोऽविध्यदुत्तमास्त्राणे दंशयन् ।

सोऽस्त्रैस्त्रविदां श्रेष्ठो रामशिष्यः प्रतापवान्

समरे शत्रुदुर्धर्षमभिमन्युमपीडयत् ।

स तथा पीड्यमानस्तु राधेयेनास्त्रवृष्टिभिः ॥

समरेऽमरसंकाशः सौभद्रो न व्यशीर्यत ।

ततः शिलाशितैस्तीक्ष्णैर्भलैरानतपर्वभिः ॥

छित्त्वा धनूंषि शूराणामार्जुनिः कर्णमार्दयत् ।

धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैः शरैराशीविषोपमैः ॥ ३२

सच्छत्रध्वजयन्तारं साश्वमाशु स्मयात्रेव ।

कर्णोऽपि चास्य चिक्षेप वाणान् सन्नतपर्वणः

असंभ्रान्तश्च तान्सर्वानगृह्णात् फाल्गुनात्मजः

ततो मुहूर्तात् कर्णस्य वाणेनैकेन वायवान् ॥

४०

शरोति ॥ १ ॥ अत्याहितस्य जीवानपेक्षकर्मणः साहसस्येति यावत् ॥ ६ ॥

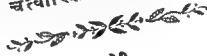
द्रोणपर्व ७

अध्यायः ४१]

सध्वजं कार्मुकं वीरगिष्ठस्या भूमावपातयत् ।
ततः कृच्छ्रगतं कर्णं दृष्ट्वा कर्णादनन्तरः ॥ ३६ ।

सौमद्रमभ्ययात् तूर्णं दृढमुद्यम्य कार्मुकम् ।
तत उच्चुकुक्षुः पार्थास्तेषां चाजुचरा जनाः ।
वादित्राणि च संजघ्नुः सौमद्रं चाप तुष्टुः ॥
कर्णदुःशासनपरामवे

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सजय उवाच ।
सोऽतिगर्जनं धनुष्पाणि-
ज्यां विकर्षन् पुनः पुनः ।
तयोर्महात्मनोस्तूर्णं
रयान्तरमवापतत् ॥
सोऽविध्यदशमिर्बाणैरभिमन्युं दुरासदम् ।
सच्छत्रध्वजयन्तारं साध्वमाशु स्मर्यान्वव ।
पितृपैतामहं कर्म कुर्वाणमतिमानुषम् ।
दृष्ट्वादितं शरैः कार्णौ त्वदीया हृषिता भयन् ।
तस्याभिमन्युरायम्य स्मर्यकेकेन पत्रिणा ।
शिरः प्रच्यावयामास तद्रथात् प्रापतद्ब्रुव ॥
कर्णिकारमिवाधृतं घातेनापतितं नगात् ।
आतरं निहतं दृष्ट्वा राजन् कर्णो ह्यथां ययौ
विमुखीकृत्य कर्णं तु सौमद्रः कङ्कपत्रिभिः ।
अन्यानि महेष्वासस्तूर्णमेवामिदुदुवे ॥ ६
नतस्तद्विततं सैन्यं हस्त्यश्वरथपात्तमत ।
कुक्षोऽभिमन्युरभिनत्तिमतेजा महारथः ॥
कर्णस्तु बहुभिर्बाणैरर्द्यमानोऽभिमन्युना ।
अपायाज्जवनरथैस्ततोऽनीकमभ्यज्यत ॥ ८
शलमैरिव चाकाशे धाराभिरिव चावृते ।
अभिमन्योः शरैः राजन्न प्राशायत किञ्चन ॥ ९
तावकानां तु योधानां बध्यतां निशितैः शरैः
अन्यत्र सैन्यवाद्राजन्न स्म कश्चिदतिष्ठत ॥
सौमद्रस्तु ततः शंखं प्रध्माप्य पुरुषर्षभः ।
शीघ्रमभ्यपतत् सेनां भारतीं मरुतर्षभ ॥
स कक्षेऽभिरिवोत्क्षुप्तो निर्दहंस्तरसां रिपून्
मध्यं भारतसैन्यानामाजुनिः पर्यवर्ततः ॥ १२
रथनागाश्वमनुजान् दक्षिणैश्चितैः शरैः ।
संप्रविद्याकरोद्भूमिं कवन्धगणसंकुलाम् ॥

सौमद्रचापप्रभवे-
निलुप्ताः परमेष्ठिभिः ।
खानेवामिमुखान् प्रन्तः
प्राद्रघ्न जीवितार्थिनः ॥ १४
ते घोरा रौद्रकर्माणो विपाठा बहवः शिताः
निघ्नन्तो रथनागाश्वान् जग्मुराशु वसुधराम्
सायुधाः सांगुलित्राणाः सगदाः सान्नदा रणे
दृश्यन्ते बाहवगिच्छन्ना हेमामरणभूयिताः ॥
शराश्चापानि खड्गाश्च शरीराणि शिरांसि च
सकुण्डलानि स्रग्वीणि भूमावासन् सहस्रशः
लोपस्करीरविप्रानैरीपादपद्मैश्च बन्धुरैः ।
अक्षैर्विमथितैश्चैव पतितैश्च महाध्वजैः ॥ १८
शक्तिचापांसिभिश्चैव पतितैश्च समन्ततः ॥ १९
चर्मचापशरैश्चैव व्यवकीर्णैः विनाशपते ।
निहतैः क्षत्रियैश्चैव रणेन विनाशपते ।
अगम्यरूपा पृथिवी क्षणेनासीत् सुदारुणा ॥
बध्यतां राजपुत्राणां क्रन्दतामिरेतरम् ।
प्रादुरासीन्महाशब्दो भीरुणां भयवर्धनः ॥
स शब्दो भरतश्रेष्ठ दिशः सर्वा ह्यनादृत्य ।
सौमद्रश्चाद्रवत् सेनां प्रन् वराश्वरयद्विपान्
कक्षमभिरिवोत्क्षुप्तो निर्दहंस्तरसां रिपून् ।
मध्ये भारतसैन्यानामाजुनिः प्रत्यदृश्यत ॥
विचरन्तं दिशः सर्वाः प्रदिशश्चापि भारत ।
तं तदा नातुपश्यामः नृणां चायुधि भारत ।
आददानं गजाश्वानां नृणां चायुधि भारत ।
क्षणेन भूयः पश्यामः सूर्य मध्यदिने यथा ॥

४१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ।
॥ ४० ॥ 'प्रवर्तते' इति पाठान्तरम् ।

स इति ॥ १ ॥

अभिमन्युं महाराज प्रतपन्तं द्विपद्मणान् । सं वासवसमः संख्ये वासवस्यात्मजात्मजः
अभिमन्युर्महाराज सैन्यमध्ये व्यरोचत ॥ २६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

बालमत्यन्तसुखिनं स्वबाहुबलदर्पितम् ।
युद्धेषु कुशलं वीरं कुलपुत्रं तनुत्यजम् ॥ १
गाहमानमनीकानि सदभ्यश्च त्रिहायनैः ।
अपि यौधिष्ठिरात् सैन्यात् कश्चिदन्वपतद्वली
सञ्जय उवाच ।

युधिष्ठिरो भीमसेनः शिखण्डी सात्यकिर्यमौ
धृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च सकेकयः ॥ २
धृष्टकेतुश्च संरब्धो मत्स्याश्चाभ्यपतनुरणे ।
तेनैव तु पथा यान्तः पितरो मातुलैः सह ॥ ४
अभ्यद्रवन् परीप्सन्तो व्यूढानीकाः प्रहारिणः
तान् दृष्ट्वा द्रवतः शूरांस्त्वदीया विमुखाभवन्
ततस्तद्विमुखं दृष्ट्वा तव सूनुर्महद्वलम् ।
जामाता तव तेजस्वी संस्तंभयिषुराद्रवत् ॥
सैन्यवस्य महाराज पुत्रो राजा जयद्रथः ।
स पुत्रगृद्धिनः पार्थान् सह सैन्यानवारयत् ॥
उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।
वार्धक्षत्रिरुपासेधत् प्रवणादिव कुञ्जरः ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अतिभारमहं मन्ये सैन्यवे सञ्जयाहितम् ।
यदेकः पाण्डवान् क्रुद्धान् पुत्रप्रेप्सून्वारयत् ॥
अत्यद्भुतमहं मन्ये बलं शौर्यं च सैन्यवे ।
तस्य प्रह्नुहि मे वीर्यं कर्म चाग्र्यं महात्मनः ॥
किं दत्तं हुतमिष्टं वा किं सुतप्तमथो तपः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः
॥ ४१ ॥

४२

बालमिति ॥ १ ॥ प्रवणानिप्रदेशं प्राप्य ॥ ८ ॥

सिंधुराजो हि येनैकः पाण्डवान् समवारयत्
सञ्जय उवाच ।

द्रौपदीहरणे यत्तद्भीमसेनेन निर्जितः ।
मानात् स तप्तवान् राजा वरार्थी सुमहत् तपः
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रियेभ्यः सन्निवर्त्य सः
क्षुत्पिपासातपसहः कृशो भ्रमनिसन्ततः ॥
देवमाराधयच्छर्वं गृणन् ब्रह्म सनातनम् ।
भक्तानुकम्पी भगवांस्तस्य चक्रे ततो दयाम्
स्वप्नान्तेऽप्यथ चैवाह हगः सिंधुपतेः सुतम् ।
वरं वृणीष्व प्रीतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छसि
एवमुक्तस्तु शर्वेण सिंधुराजो जयद्रथः ।
उवाच प्रणतो रुद्रं प्राञ्जलिर्नियतात्मवान् ॥
पाण्डवेयानहं संख्ये भीमवीर्यपराक्रमात् ।
वारयेयं रथेनैकः समस्तानिति भारत ॥ १७
एवमुक्तस्तु देवेशो जयद्रथमथाब्रवीत् ।
ददामि ते वरं सौम्य विना पार्थं धनञ्जयम् ॥
वारयिष्यसि संग्रामे चतुरः पाण्डुनन्दनान्
एवमस्तिवति देवेशमुक्त्वाऽबुद्धयत् पार्थिवः
स तेन वरदानेन दिव्येनास्त्रवलेन च ।
एकः संवारयामास पाण्डवानामनीकिनीम्
तस्य ज्यातलघोषेण क्षत्रियान् भयमाविशत्
परांस्तु तव सैन्यस्य हर्षः परमकोऽभवत् ॥
दृष्ट्वा तु क्षत्रिया भारं सैन्यवे सर्वमाहितम् ।
उत्कुश्याभ्यद्रवन् राजन्येन यौधिष्ठिरं बलम्

बलं सामर्थ्यम् शौर्यमुत्साहः । वीर्यं प्रभावम् ॥ १० ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्विचत्वारिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

सञ्जय उवाच ।
 यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र
 सिन्धुराजस्य विक्रमम् ।
 शृणु तत् सर्वमाख्यास्ये
 यथा पाण्डूनयोधयत् ॥ १
 तमूर्ध्वार्जिनो वश्याः सैन्धवाः साधुयाहिनः
 विकुर्वाणा वृहन्तोऽध्याः श्वसनोपमरंहसः ॥
 गन्धर्वनगराकारं विधिवत्कल्पितं रथम् ।
 तस्याभ्यशोभयत्केतुर्बाराहो राजतो महान्
 श्वेतच्छत्रपताकामिश्रामरद्वयजनेन च ।
 स वभौ राजलिङ्गैस्तेस्तारापतिरियान्वरे ॥
 मुक्तावज्रमणिस्रणैर्भूषितं तमयस्मयम् ।
 वरुणं धिबभौ तस्य ज्योतिर्मिः खमिवावृतम्
 स विस्फार्य महद्वापं किरत्रिपुगणान् वहन् ।
 तत् खण्डं पुरयामास यद्यदार्यदारुणिः ॥ ६
 स सात्त्विकं त्रिभिर्वाणैरष्टभिश्च वृकोदरम् ।
 घृष्टधुस्रं तथा पष्ट्या विराटं दशभिः शरैः ॥
 द्रुपदं पञ्चभिस्तीक्ष्णैः सप्तभिश्च शिखण्डिनम्
 केकयान् पञ्चविंशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः
 युधिष्ठिरं तु सप्तत्या ततः शेषानपानुदत् ।
 इयुजालेन महता तदद्भुतमिवाभयत् ॥ ९
 अयास्य शितपीतेन भलेनादिश्य कार्मुकम् ॥
 विच्छेदं प्रहसन् राजा धर्मपुत्रः प्रतापवान्
 अक्षोर्निमेषमाश्रेण
 सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।

वित्याद्य दशभिः पार्थ
 तांश्चैवान्यास्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ११
 तत् तस्य लाघवं ज्ञात्वा
 भीमो भहौस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 धनुर्ध्वजं च च्छत्रं च
 क्षितौ क्षिप्रमपातयत् ॥ १२
 सोऽन्यदादाय बलवान्
 सजं कृत्वा च कार्मुकम् ।
 भीमस्यापातयत् केतुं
 धनुरश्वांश्च मारिप ॥ १३
 स हताभ्यादवप्लुत्य छिद्यन्नधन्या रथोत्तमात्
 सात्यकेराप्लुतो यानं गिर्यग्रमिव केसरी ॥
 ततस्तवदीयाः संहृष्टाः
 साधु साध्विति वादिनः ।
 सिन्धुराजस्य तत् कर्म
 प्रेक्ष्याद्यदेयमद्भुतम् ॥ १५
 संक्रुद्धान् पाण्डवानेको यहधारास्त्रतेजसा ।
 तत्तस्य कर्म भूतानि सर्वाण्येवाभ्यपूजयन् ॥
 सीमद्रेण हतैः पूर्वं सोत्तरायोधिभिर्दिपैः ।
 पाण्डूनां दर्शितः पन्थाः सैन्धवेन निवारितः
 यतमानास्तु ते वीरा मास्यपञ्चालकेकयाः ।
 पाण्डवाश्चान्वपद्यन्त प्रतिशेकुर्न सन्धधम् ॥
 यो यो हियतते मेधुं द्रोणादीकं तवाहितः ।
 तं तमेव वरं प्राप्य सैन्धवः प्रत्यवारयत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे
 विचित्रवार्तिशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

सञ्जय उवाच ।
 सैन्धवेन निरुद्धेषु जयशुद्धिषु पाण्डुषु ।
 सुधोरमभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह ॥ १

प्रविश्याथार्जुनिः सेनां सत्यसन्धो दुरासदं
 व्यशोभयत तेजस्वी मकरः सागरं यथा ॥ २

४३
 यदिति ॥ १ ॥ वर्यं स्ववेशनम् ॥ ५ ॥ आदिश्य
 एष चिह्नमधीत्युद्दिश्य ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
 पर्वो ५

पर्वणि, टीकायां विचित्रवार्तिशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४
 सैन्धवेनेति ॥ १ ॥

तं तथा शरवर्षेण क्षोभयन्तमरिन्दमम् ।
 यथा प्रधानाः सौभद्रमभ्ययू रथसत्तमाः ॥ ३
 तेषां तस्य च संमर्शो दारुणः समपद्यत ।
 सृजतां शरवर्षाणि प्रसक्तमामेतौजसाम् ॥ ६
 रथव्रजेन संरुद्धस्तैरामेधैस्तथार्जुनिः ।
 वृषसेनस्य यन्तारं हत्वा चिच्छेद कार्मुकम्
 तस्य विव्याध बलवान् शरैरश्वानजिह्वगैः ।
 वातायमानैरथ तैरश्वैरपहतो रणात् ॥ ६
 तेनान्तरेणाभिमन्योर्यन्तापासारयद्रथम् ।
 रथव्रजास्ततो हृष्टाः साधु साध्वति चुकुशुः
 तं सहमिव संकुद्धं प्रमदन्तं शरैररीन् ।
 आरादायान्तमभ्येत्य वसातीयोऽभ्ययाद्रुतम्
 सोऽभिमन्युं शरैः षष्ठ्या रुक्मपुंखैरवाकिरत्
 अब्रवीच्च न मे जीवन् जीवतो युधि मोक्ष्यसे
 तमयस्मयवर्माणमिषुणा दूरपातिना ।
 विव्याध हृदि सौभद्रः स पपात व्यसुः क्षितौ
 वसातीयं हतं दृष्ट्वा क्रुद्धाः क्षत्रियपुङ्गवाः ।
 परिवृत्तदा राजंस्तव पौत्रं जिघांसवः ॥ ११
 विस्फारयन्तश्चापानि नानारूपाण्यनेकशः ।
 तद्युद्धमभवद्राद्रिं सौभद्रस्याारमिः सह ॥ १२
 तेषां शरान् सेष्वसनान्
 शरीराणि शिरांसि च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणे अभिमन्युपराक्रमे
 चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

सञ्जय उवाच ।

आददानस्त शूराणामायुष्यभवदार्जुनिः ।
 अन्तकः सर्वभूतानां प्राणान् काल इवागते १
 स शक्र इव विक्रान्तः शक्रसूनोः सुतो बली ।
 अभिमन्युस्तदानीकं लोडयन् समदृश्यत २
 प्रविश्यैव तु राजेन्द्र क्षत्रियेन्द्रान्तकोपमः ।
 सत्यश्रवसमादत्त त्यागो मृगमिवोल्बणः ३
 सत्यश्रवसि चाक्षिप्ते त्वरमाणा महारथाः ।
 प्रगृह्य विपुलं शस्त्रमाभिमन्युमुपाद्रवन् ॥ ४

सकुण्डलानि स्रग्वीणि

क्रुद्धश्चिच्छेद फाल्गुनिः ॥

१३

सखङ्गाः साङ्गुलित्राणाः सपाट्टिशपरश्वधाः
 अपश्यन्त भुजाच्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ।
 स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैः पातितैश्च महाधुजैः ।
 वर्मामेश्वर्मामेर्हारैर्मृकुटैश्छत्रचामरैः ॥ १५
 उपस्कुरैराधिष्ठानैरीषादण्डकवन्धुरैः ।
 अक्षैर्विमोथैश्चक्रैर्मग्नैश्च बहुधा युगैः ॥ १६
 अनुकर्षैः पताकाभिस्तथा साराथेवाजिमैः ।
 रथैश्च भग्नैर्नागैश्च हतैः कीर्णाऽभवन्मही ॥

निहतैः क्षात्रेभ्यैः शूरैर्नानाजनपदेश्वरैः ।
 जयगृहैर्दृता भूमिदंरुणा समपद्यत ॥ १८
 दिशो विवरतस्तस्य सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ।
 रणेऽभिमन्योः क्रुद्धस्य रूपमन्तरधीयत ॥ १९
 काञ्चनं यद्यदस्यासीद्धर्म चाभरणानि च ।
 धनुषश्च शराणां च तदपदयाम केवलम् २०

तं तदा नाशकत् कश्चि-

चक्षुर्भ्यामभिर्वीक्षतुम् ।

आददानं शरैर्योधान्

मध्ये सूर्यामिव स्थितम् ॥

२१

अहं पूर्वमहं पूर्व-

मिति क्षत्रियपुङ्गवाः ।

स्पर्धमानाः समाजग्मु-

जिघांसन्तोऽर्जुनात्मजम् ॥

५

क्षत्रियाणामनीकानि प्रवृत्तान्याभिधावताम् ।
 जग्राह तिमिरासाद्य क्षुद्रमत्स्यानिवार्णवे ६
 ये केचन गतास्तस्य समीपमपलायेनः ।
 न ते प्रातेन्यवर्तन्त समुद्रादिव सिन्धवः ७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुश्च
 ध्यायः ॥ ४४ ॥

महाप्राहृहीतेषु यातवेगमयादिता ।
समकम्पत सा सेना विप्रष्टा नौरिवाण्ये ८
अथ रुक्मरथो नाम
मद्रेभ्यस्सुतो वली ।
व्रस्तामाभासयन् सेना-

मप्रस्तो वाक्यमग्रवीत् ॥ ९
अलं ज्ञालेन वा शूरा नैव फोच्चिमथि स्थिते ।
महमेनं प्रहृष्यामि जीवद्राहं न संशयः १०
यद्यमुक्तां तु सौमद्रमभिमुद्राय धीर्यवान् ।
सुफलपत्तनोहमानः रुक्मनेन विराजता ११
सोऽमिमन्तुं त्रिभिर्वाणे-

विंशु वक्षस्ययानदत् ।
त्रिभिश्च दाक्षिणे वाही ॥ १२
सत्ये च निशितैस्त्रिभिः ॥
स तस्यैष्यसत्तनं छित्वा
फाल्गुनिः सत्यदाक्षिणी ।
भुजौ शिरश्च स्वक्षिमु
क्षितौ क्षिप्रमपातयत् ॥ १३

दृष्ट्वा रुक्मरथं कर्णं पुत्रं शल्यस्य मानिनम् ।
जीवद्राहं निघृष्टन्तं सौमद्रेण यशस्विना १४
संग्रामदुर्मदा राजन् राजपुत्राः प्रहारिणः १५
ययस्याः शल्यपुत्रस्य सुवर्णपुत्रकृतध्वजाः १५
तालमानाणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः
आकुनि शरवर्षेण समन्तात् पर्यवारयन् १६
शूरैः शिक्षाबलौपेतैस्तर्पणैरत्यमपैः ।
द्वैजं समरे शूरं सौमद्रमपराजितम् ॥ १७
छाद्यमानं शरवातैर्हृष्टो दुर्योधनोऽभवत् ।
धैवस्त्वतस्य भयनं गतं ह्यनममन्यत ॥ १८
सुवर्णपुष्टीरेषुभिर्नातालिङ्गैः सुतैर्जनैः ।
अदृश्यमार्जुनि चक्रुर्निमेषात् नृपात्मजाः १९
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अमिमन्तुवधपर्वणे नृपात्मजाः १९

स नृताभ्यध्वजं तस्य स्यन्दनं तं च मारिष
आवितं समपदयाम भ्याविधं शल्लैरिव २०
स गाढविद्धः क्रुद्धश्च तोदैर्गज इवादितः ।
गान्धर्वमस्त्रमायच्छद्रथमायां च भारत २१
अकुनेन तपस्तप्त्वा गन्धर्वैभ्यो यदाहृतम् ।
तं बुद्धिपूर्वकम्भ्यो ये तेनामोहयताहितान् २२
यकथा शतधा राजन् हृदयते स्म सहस्रधा ।
अलातचक्रवत्संख्ये क्षिप्रमग्नाणि दर्शयन् २३
रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परंतप ।
विभेदं शतधा राजन् शरीराणि महीक्षिताम्
प्राणाः प्राणभृतां संख्ये प्रेषितानि शितैः शरैः
राजन् प्रापुर्मुं लोकं शरीराण्यवनि ययुः २५
धनैर्व्यभोजयित्वन्दृष्ट्वा

ध्वजान् वाईश साह्वान् ।
शिरोसि च सितैर्वर्णै- २६
स्तेषां विच्छेदं फाल्गुनिः ॥
चूतारामो यया भग्नः पञ्चवर्षः फलोपमाः ।
राजपुत्रशतं तद्वत्सौमद्रेण निपातितम् ॥ २७
क्रुद्धाशौविपसङ्काशान्
सुहृन्मारां सुखोचितान् ।
परेन निहतान् दृष्ट्वा
भोतो दुर्धनोऽभवत् ॥ २८
रथिनः कुञ्जरान्भ्यान्
पदान्निष्ठापि मज्जतः ।
दृष्ट्वा दुर्योधनः क्षिप्र- २९
मुपायाजममर्षितः ॥
तयोः क्षणमिवाधुः
संग्रामः समपद्यत ।
अयामभवत्ते विमुखः ३०
पुत्रः शरशताहतः ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अश्रद्धेयमिवाश्चर्यं सौभद्रस्याथ विक्रमम् ।
किं तु नात्यद्भुतं तेषां येषां धर्मो व्यपाश्रयः
दुर्योधने च विमुखे राजपुत्रशते हते ।
सौभद्रे प्रतिपत्तिं कां प्रत्यपद्यन्त मामकाः ३

सञ्जय उवाच ।

संशुष्कास्याश्चलक्षेत्राः प्रस्विन्ना लोमहर्षणाः
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विपञ्चये ४
हतान् भ्रातॄन् पितॄन् पुत्रान्

सुहृत्संबन्धिवान्धवान् ।

उत्सृज्योत्सृज्य संजग्मु-

स्त्वरयन्तो हयद्विपान् ॥ ५

तान् प्रमशान्स्तथा दृष्ट्वा द्रोणो द्रौणिर्वृहद्वलः ।
कृपो दुर्योधनः कर्णः कृतवर्माऽथ सौवलः ६
अभ्यधावन्सुसंकुद्धाः सौभद्रमपराजितम् ।
ते तु पौत्रेण ते राजन् प्रायशो विमुखीकृताः
एकस्तु सुखसंवृद्धो बाल्यादूर्पाच्च निर्भयः ।
इष्वस्त्रविन्महातेजा लक्ष्मणोऽर्जुनिमभ्ययात्
तमन्वगेवास्य पिता पुत्रगृद्धी न्यवर्तत ।
अनुदुर्योधनं चान्ये न्यवर्तन्त महारथाः ॥ ९

तं तेऽभिषिषिचुर्बाणै-

र्मैघा गिरिमेवांबुभिः ।

स तु तान् प्रममाथैको

विष्वग्वातो यथाम्बुदान् ॥ १०

पौत्रं तव च दुर्धर्षं लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।
पितुः समीपे तिष्ठन्तं शूरमुद्यतकार्मुकम् ११
अत्यन्तसुखसंवृद्धं धनेश्वरसुतोपमम् ।
आससाद् रणे कार्णिर्मत्तो मत्तामिव द्विपम्
लक्ष्मणेन तु संगम्य सौभद्रः परवीरहा ।
शरैः सुनिशितैस्तीक्ष्णैर्बाहोरुरसि चार्पयत् १३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि लक्ष्मणवधे

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

संकुद्धो वै महाराज दण्डाहत इवोरगः ।
पौत्रस्तव महाराज तव पौत्रमभापत ॥ १४
सुदृष्टः क्रियतां लोको ह्यमुं लोकं गमिष्यसि ।
पश्यतां बान्धवानां त्वां नयामि यमसादनम्
एवमुक्त्वा ततो भल्लं सौभद्रः परवीरहा ।
उद्वहं महाबाहुर्निर्भुक्तोरगसन्निभम् ॥ १६
स तस्य भुजनिर्भुक्तो लक्ष्मणस्य सुदर्शनम् ।
सुनसं सुभ्रुकेशान्तं शिरोऽहार्पात् सकुण्डलम्
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा हाहेत्युच्छुक्रशुर्जनाः ।
ततो दुर्योधनः क्रुद्धः प्रिये पुत्रे निपातिते ॥
हतैनमिति चुक्रोश क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।
ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रोणपुत्रो वृहद्वलः
कृतवर्मा च हार्दिक्यः पङ्कथाः पर्यवारयन् ।
तांस्तु विद्ध्वा शितैर्बाणैर्विमुखीकृत्य चार्जुनिः
वेगेनाभ्यपतत्क्रुद्धः सैन्धवस्य महद्वलम् ।
आचक्रुस्तस्य पन्थानं गजानीकेन दांशिताः ॥
कलिगात्र निषादाश्च काथपुत्रश्च वीर्यवान् ।
तत्प्रसक्तमिवात्यर्थं युद्धमासीद्विशां पते ॥ २२
ततस्तत्कुञ्जरानीकं व्यधमभृष्टमार्जुनिः ।
यथा बाहुर्नित्यगतिर्जलदान् शतशोऽम्बरे ॥
ततः काथः शरव्रातैरार्जुनिं समवाकिरत् ।
अथेतरे सन्निवृत्ताः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ॥ २४
परमास्त्राणि धुन्वानाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ।
तान्निवार्यार्जुनिर्बाणैः काथपुत्रमथार्दयत् ॥ २५
शरौधेणाप्रमेयेण त्वरमाणो जिघांसया ॥
सधनुर्बाणवैयूरौ बाहू समुकुटं शिरः ॥ २६
सच्छत्रध्वजयन्तारं रथं चाश्वाभ्यपातयत् ।
कुलशीलश्रुतिबलैः वीर्यां चाखिलैश्च ॥
युक्ते तस्मिन्हते वीराः प्रायशो विमुखाऽभवन्

प्रतिपत्तिं प्रतिविधानम् ॥ ३ ॥ विष्वग्वातोऽशेषन्दिग्वातः
॥ १० ॥ केशान्तं केशैर्मनोहरं 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके मध्ये
स्वरूपे च मनोहरे' इत्याभिधानात् ॥ १७ ॥ वृष्टं प्रगल्भम्

॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

भूतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रविष्टं तरुणं सौमद्रमपराजितम् ।

कुलानुरूपं कुर्वाणं सन्नामध्वपराजितम् ॥ १

आजानेयैः सुबलिभिर्यान्तमश्वैस्त्रिहायनैः ।

सुवमानमिवाकाशे के शूराः समवारयन् ॥

सञ्जय उवाच ।

अभिमन्युः प्रविश्यैतां-

स्तायकाग्निशितैः शरैः ।

अकरोत् पार्थिवान् सर्वान्

विमुखान् पाण्डुनन्दनः ॥ ३

तं तु द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिश्च स बृहद्वलः

कृतवर्मा च हार्तिक्यः पट्टथाः पर्यवारयन् ॥

दृष्ट्वा तु सैन्धवे भारमतिमात्रं समाहितम् ।

सैन्यं तव महाराज युधिष्ठिरमुपादधत् ॥ ५

सौमद्रमितरे धीरमभ्यवर्षन् शरांबुभिः ।

ज्वालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः

तांस्तु सर्वान् महेष्वासान्

सर्वविद्यास्तु निष्ठितान् ।

द्व्यष्टमयद्रणे बाणैः

सौमद्रः परवीरहा ॥ ७

द्रौणं पञ्चाशताऽविध्यद्विशत्या च बृहद्वलम्

अशीत्या कृतवर्माणं कृपं पट्टथा शिलीमुखैः ॥

रुक्मपुङ्गवमहावेगीराकर्णसमचोदितैः ।

अविध्यदशमिर्बाणैरभ्यत्थामानमार्जुनैः ॥ ९

स कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन च शितेन च ।

फाल्गुनिर्द्विपतां मध्ये धित्याध परमेष्ठिना ॥

पातयित्वा कपस्याश्वान्-

स्तथोभौ पार्थिवसारथी ॥

अथैनं दशमिर्बाणैः

प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ११

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि बृहद्वलवधे

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

सञ्जय उवाच ।

स कर्णं कर्णिना कर्णे पुनर्विद्व्याध फाल्गुनैः । शरैः पञ्चाशता चैनमविध्यत् कोपयन् भृशम्

४७

तथेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

सकर्णमिति ॥ १ ॥

ततो वृन्दारकं चीरं कुरूणां कीर्तिवर्धनम् ।

पुत्राणां तव चीराणां पश्यतामवधीद्वली ॥

तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत्

वरं वरममित्राणामारुजन्तमभीतवत् ॥ १३

स तु बाणैः शितैस्तूर्णं प्रत्यविध्यत् मारिष ।

पश्यतां धार्तराष्ट्राणामश्वत्थामानमार्जुनैः ॥

पट्टथा शराणां तं द्रौणिस्तित्मधारैः सुतेजनैः

उन्नेर्नाकम्पयद्विद्धा मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १५

स तु द्रौणिं त्रिसप्तत्या हेमपुंक्षैरजिह्वैः ।

प्रत्यविध्यन्महातेजा बलवानपकारिणम् ॥

तस्मिन् द्रोणो बाणशतं पुत्रगृद्धी न्यपातयत् ।

अश्वत्थामा तथाऽष्टौ च परीप्सन् पितरं रणे

कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान् कृतवर्मा च विंशतिम्

बृहद्वलस्तु पञ्चाशत् कपः शारद्वतो दश ॥

तांस्तु प्रत्यवधीत् सर्वान् दशभिर्दशभिः शरैः

तैरर्च्यमानः सौमद्रः सर्वतो निशितैः शरैः ॥

तं कोसलानामधिपः

कर्णिनाऽताडयद्वृद्धि ।

स तस्याश्वान् ध्वजं चापं

सूतं चापातयत् क्षितौ ॥ २०

अथ कोसलराजस्तु विरयः खड्गचर्मभृत् ।

इयेप फाल्गुनैः कायाच्छिरो हर्तुं सकुण्डलम्

स कोसलानामधिपं राजपुत्रं बृहद्वलम् ।

हृदि विद्व्याध बाणेन स भिन्नहृदयोऽपतत्

वभञ्ज च सहस्राणि दश रात्रां महात्मनाम्

सृजतामशिवा वाचः खड्गकार्मुकधारिणाम्

तथा बृहद्वलं हत्वा सौमद्रो ह्यचरद्रणे ।

द्व्यष्टमयमहेष्वासो योधास्तव शरांबुभिः

प्रतिक्रियाध राधेयस्तावन्निरथ तं पुनः ।
 शरैराचितसर्वाङ्गो बह्वशोभत भारत ॥ २
 कर्णं चाप्यकरोत्क्रुद्धो रुधिरोत्पीडवाहिनम्
 कर्णोऽपि विवभौ शूरः शरैश्छिन्नोऽसृगाप्लुतः
 तावुभौ शरचिन्नाङ्गौ रुधिरेण समुक्षितौ ।
 बभूवतुर्महात्मानौ पुष्पिताविव विशुकौ ॥
 अथ कर्णस्य सचिवान् षट् शूरांश्चित्रयोधिनः
 साश्वसूतध्वजरथान् सौमद्रो निजघान ह ॥
 तथेतरान् महेष्वासान् दशभिर्दशभिः शरैः ।
 प्रत्यविध्यदसंभ्रान्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६
 मागधस्य तथा पुत्रं हत्वा षड्भिरजिह्वगैः ।
 साश्वं ससूतं तरुणमश्वकेतुमपातयत् ॥ ७
 मार्तिकावतकं भोजं ततः कुञ्जरकेतनम् ।
 क्षुरप्रेण समुन्मथ्य ननाद विस्जृम्भ शरान् ८
 तस्य दौःशासनिर्विद्धा चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 सूतमेकेन विव्याध दशभिश्चाजुनात्मजम् ९

ततो दौःशासनि कार्णि-
 विंध्वा सप्तभिराशुगैः ।

संरम्भाद्रक्तनयनो

वाक्यमुच्चैरथाब्रवीत् ॥ १०

पिता तवाहवं त्यक्त्वा

गतः कापुरुषो यथा ।

दिष्ट्या त्वमपि जानीषे

योद्धुं न त्वद्य मोक्ष्यसे ॥ ११

एतावदुक्ता वचनं

कर्मारपरिमार्जितम् ।

नाराचं विससर्जास्मै

तं द्रौणिस्त्रिभिराच्छिन्नत् ॥ १२

तस्यार्जुनिर्ध्वजं छित्त्वा शल्यं त्रिभिरताडयत्

तं शल्यो नवभिर्वाणैर्गार्ध्रपत्रैरताडयत् ॥ १३

हृद्यसंभ्रान्तवद्राजं-

स्तदद्भुतमिवाभवत् ।

तस्यार्जुनिर्ध्वजं छित्त्वा

हत्वोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ १४

तं विव्याधायसैः पङ्क्तिः सोपाक्रामद्रथान्तरम्

शशुञ्जयं चन्द्रकेतुं मेघवेगं सुवर्चसम् ॥ १५

सूर्यभासं च पञ्चैतान्

हत्वा विव्याध सौवलम् ।

तं सौवलस्त्रिभिर्विद्धा

दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १६

सर्व एनं विमश्रीमः पुरैर्नैकं हिनस्ति नः ।

अथाब्रवीत् पुनर्द्रोणं कर्णो वैकर्तनो रणे १७

पुरा सर्वान् प्रमथ्नाति ब्रह्मस्य वधमाशु नः ।

ततो द्रोणो महेष्वासः सर्वास्तान् प्रत्यभाषत

अस्ति वाऽस्यान्तरं किञ्चित्

कुमारस्याथ पश्यत ।

अण्वप्यस्यान्तरं ह्यद्य

चरतः सर्वतोदिशम् ।

शीघ्रतां नरसिंहस्य पाण्डवेयस्य पश्यत ।

धनुर्मण्डलमेवास्य रथमार्गेषु दृश्यते ॥ २०

संदधानस्य विशिखान् शीघ्रं चैव विमुञ्चतः ।

आरुजक्षपि मे प्राणान् मोहयक्षपि सायकैः ॥

प्रहर्षयति मां भूयः सौमद्रः परवीरहा ।

अति मां नन्दयत्येष सौमद्रो विचरन् रणे २२

अन्तरं यस्य संरब्धा न पश्यन्ति महारथाः ।

अस्यतो लघुहस्तस्य दिशः सर्वा महेषुभिः ॥

न विशेषं प्रपश्यामि रणे गाण्डीवधन्वनः ।

अथ कर्णः पुनर्द्रोणमाहार्जुनिशराहतः ॥ २५

स्यातव्यमिति तिष्ठामि

पीड्यमानोऽभिमन्युना ।

तेजस्विनः कुमारस्य

शराः परमदारुणाः ॥ २६

क्षिण्वन्ति हृदयं मेऽद्य घोराः पावकतेजसाः

तमाचार्योऽब्रवीत् कर्णं शनकैः प्रहसन्निव २६

अभेद्यमस्य कवचं युवा चाशुपराक्रमः ।

उपदिष्टा मया चास्य पितुः कवचधारणा २७

तामेष निखिलां वेत्ति

ध्रुवं परपुरञ्जयः ।

शक्यं त्वस्य धनुश्छेतुं

ज्यां च बाणैः समाहितैः ॥ २८

अभीषुंश्च हयांश्चैव तथोभौ पार्ष्णिसारथी ।

एतत्कुरु महेष्वास राधेय यदि शक्यते २९

अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु ।

सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः ॥

विरथं विधनुष्कं च कुरुष्वैनं यदीच्छसि ।

तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनस्त्वरन् ॥

अस्यतो लघुहस्तस्य पृथक्कैर्धुराच्छिनत् ।
अध्वानस्यावधीद्रोणो गौतमः पाणिंसारथी
शेषास्तु चिह्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ।
त्वरमाणास्त्वरकाले विरथं पण्महारथाः ॥
शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् ।
सोच्छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् ३४
खट्वचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा ।
मार्गैः सकौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च ३५
आहुतिर्त्यच्चरद्गोक्षि भृशं वै पक्षिराजिषि ।
मध्येष निपतत्येव सासिरित्पुष्पवदृष्टयः ॥ ३६

विष्ट्यद्भुस्तं महेष्वासं

समरे छिद्रदार्शिनः ।

तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ

खड्गं माणिमयत्सरुम् ॥ ३७

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युविरथकरणे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

सञ्जय उवाच ।

विष्णोः स्वहर्नन्दकरः स विष्णवाग्रधभूषणः
इराजातिरथः संख्ये जनार्दन इवापरः ॥ १
मारुतोद्भूतकेशान्तमुद्यतारि राघुधम् ।
धनुः समीक्ष्य पृथ्वीशा दुःसमीक्ष्यं सुरैरपि २
तच्चक्रं भृशमुद्दिष्टाः सञ्चिच्छिदुरनेकधा ।
महारथस्ततः कार्पण्यं संजग्राह महागदाय
विधनुःस्वन्दनासिस्तैर्विचक्रश्चारिभिः कृतः
अभिमन्युर्गदापाणिरश्वत्थामानमार्दयत् ।
स गदामुद्यतां दृष्ट्वा उवलन्तीमशनीमिव ।
अपाक्रामद्रथोपस्थाद्विक्रमांस्त्रीज्वरपमः ॥ ५

तस्याश्वान् गदया हत्वा

तथोभौ पाणिंसारथी ।

शराचिताङ्गः सीमद्रः

श्वाविद्धत्समदृश्यत् ॥ ६

ततः सुबलदायादं

कालेकेयमपोथयत् ।

अध्वान चास्यानुचरान्

गान्धारान् सप्तसप्ततिम् ॥ ७

पुनश्चैव यसातीयान् अध्वान रथिनो दश ।
केकयानां रथान् सप्त हत्वा च दश कुञ्जरान्
दौःशासनिरथं साम्बं गदया समपोथयत् ।
ततो दौःशासनिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य मारिष्य
अभिदुद्राव सीमद्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाग्रवीत् ।
ताकुद्यतगदौ वीरावन्वोन्यधधकाङ्क्षिणी १०
प्रावृट्पथी संप्रजन्ताते पुरेव त्र्यम्बकान्धकौ ।
तावन्वोन्यं गदाप्राभ्यामाहत्य पतितौ क्षितौ
इन्द्रध्वजाविवोत्सृष्टौ रणमध्ये परन्तपौ ।
दौःशासनिरथोत्थाय कुरूणां कीर्तिवर्धनः १२
उत्तिष्ठमानं सीमद्रं गदया मूर्धन्यताडयत् ।
गदावेगेन महता व्यायामेन च मोहितः १३
विचेता न्यपतद्भूमौ सौमद्रः परवीरहा ।
एवं विनिहतो राजबेको बहुभिराहवे ॥ १४

वौशिकं सर्वतोमद्रम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोण-
पर्वणि टीकायामष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

विष्णोरिति ॥ १ ॥

शोभयित्वा चमूं सर्वां नलिनीमिव कुञ्जरः ।
 अशोभत हतो वीरो व्याघ्रैर्वनगजो यथा ॥
 तं तथा पतितं शूरं तावकाः पर्यवारयन् ।
 दावं दग्ध्वा यथाशान्तं पावकं शिशिरात्यये
 विमृद्य नगशृङ्गाणि सन्निवृत्तमिवानिलम् ।
 अस्तंगतमिवादित्यं तद्वा भारतवाहिनीम् ॥
 उपप्लुतं यथा सोमं संशुष्कमिव सागरम् ।
 पूर्णचन्द्राभवदनं काकपक्षवृताक्षिकम् ॥ १८
 तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तावकास्ते महारथाः ।
 मुदा परमया युक्ताश्चक्रुः सिंहवन्मुहुः ॥
 आसीत् परमको हर्षस्तावकानां विशांपते ।
 इतरेषां तु वीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥
 अन्तरिक्षे च भूतानि प्राक्रोशन्त विशाम्पते
 दृष्ट्वा निपतितं वीरं च्युतं चन्द्रमिवाम्बरात् ॥
 द्रोणकर्णमुखैः पद्मभिर्धातैराष्ट्रैर्महारथैः ।
 एकोऽयं निहतः शेते नैष धर्मो मतो हि नः ॥
 तस्मिन् विनिहते वीरे बह्वशोभत मेदिनी ।
 द्यौर्यथा पूर्णचन्द्रेण नक्षत्रगणमालिनी ॥ २३
 रुक्मपुङ्खैश्च संपूर्णा रुधिरौघपरिप्लुता ।
 उत्तमाङ्गैश्च शूराणां भ्राजमानैः सकुण्डलैः ॥
 विचित्रैश्च परिस्तोमैः पताकामिश्च संवृता ।
 चामरैश्च कुथाभिश्च प्रविद्धैश्चाम्बरोत्तमैः ॥
 तथाश्वनरनागानामलंकारैश्च सुप्रभैः ।
 खड्गैः सुनिशितैः पीतैर्निर्मुक्तैर्भुजगैरिव ॥ २६
 चापैश्च विविधैश्छिन्नैः शक्त्याष्टप्रासकम्पनैः
 विविधैश्चायुधैश्चान्यैः संवृता भूरशोभत ॥
 वाजिभिश्चापि निर्जीवैः
 श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः ।
 सारोहैर्विषमा भूमिः
 सौमद्रेण निपातितैः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवधे
 एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

सञ्जय उवाच ।

वयं तु प्रवरं हत्वा तेषां तैः शरपीडिताः ।
 निवेशायाभ्युपायामः सायान्हे रुधरोक्षिताः

साः कुशैः समहामात्रैः सवर्मायुधक्रेतुभिः ।
 पर्वतैरेव विध्वस्तैर्विशिखैर्मथितैर्गजैः ॥ २९
 पृथेन्यामनुक्रीणैश्च व्यश्वसारथिप्रोधाभिः ।
 न्हदैरेव प्रभ्रुमितैर्हृत्तनागै रथोत्तमैः ॥ ३०
 पदातिसङ्घैश्च हतैर्विविधायुधभूषणैः ।
 भीरूणां त्रासजननी घोररूपाऽभवन्मही ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।
 तावकानां परा प्रीतिः पाण्डूनां चाभवद्यथा
 अभिमन्यौ हते राजन् शिशुकेऽप्राप्तयौवने ।
 संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धर्मराजस्य पश्यतः ॥ ३३
 दीर्यमाणं बलं दृष्ट्वा सौमद्रे विनिपातिते ।
 अजातशत्रुस्तान् वीरानेदं वचनमब्रवीत् ॥
 स्वर्गमेष गतः शूरो यो हतो न पराऽमुखः ।
 संस्तंभयत मा भैष्ट विजेष्यामो रणे रिपून् ॥
 इत्येवं स महातेजा दुःखितेभ्यो महाद्युतिः ।
 धर्मराजो युधां श्रेष्ठो ब्रुवन् दुःखमपानुदत् ॥
 युद्धे ह्याशीविषाकारान्
 राजपुत्रान् रणे रिपून् ।
 पूर्वं निहत्य सङ्ग्रामे
 पश्चादार्जुनिरभ्ययात् ॥ ३७
 हत्वा दश सहस्राणे कौसल्यं च महारथम्
 कृष्णार्जुनसमः कार्ष्णिणः शक्रलोकं गतो ध्रुवं
 रथाश्वनरमातङ्गान्
 विनिहत्य सहस्रशः ।
 अवितृप्तः स संग्रामा-
 दशोऽयः पुण्यकर्मकृत् ।
 गतः पुण्यकृतां लोकान्
 शाश्वतान् पुण्यानिर्जितान् ॥ ३९

उपप्लुतं राहुग्रस्तम् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वयं त्वाति ॥ १ ॥ समाक्षिपन् संहरन् समानयन्ने
 कतां नयन् ॥ ४ ॥

ततो निशाया दिवसस्य चाशिवः
 शिवाकृतैः सन्धिरवर्तताद्भुतः ।
 कुशेशयापीडनिभे दिवाकरे
 विलम्बमानेऽस्तमुपत्य पर्वतम् ॥ ३
 वरासिशक्तयुष्टिष्ठरुचर्मणां
 धिभूषणानां च समानयन्निध
 दिवं च भूमिं च समानयन्निध
 प्रियां तनुं भानुरुपैति पावकम् ॥ ४
 महाभक्तदाचलभृदसस्त्रिभै
 र्गजैरनेकैरेव चक्रपातितैः ।
 स धैजयन्त्यकुशधर्मयन्तुभि-
 निपातितैर्नैष्टगतिश्चिता क्षितिः ॥ ५
 हतेभ्यैर्भूर्णितपत्सुपस्करै-
 र्हताभ्यसुतैर्विपताफेताभिः ।
 महारथैर्भू शुशुभे विचूर्णितैः
 पुरैरिवामिग्रहतीर्नराधेप ॥ ६
 रथाभ्यवृन्दैः सह सादिभिर्हतैः
 प्रविद्धमाण्डामरणैः पृथग्विधैः ।
 निरस्तजिह्वादशनाभ्रलोचने-
 र्धरा बभौ घोरविरूपदर्शना ॥ ७
 प्रविद्धयर्माभरणाभ्ररायुधा
 विपन्नहस्त्यश्वरयानुगा नराः ।
 महाहैशय्यास्तरणोचितास्तदा
 क्षितायनाथा इव शेरते हताः ॥ ८
 अतीव हृष्टाः श्वश्रुगालवायसा
 धकाः सुपर्णाश्च वृक्षास्तरक्षवः ।

वयांस्यसूक्ष्मपान्यथ रक्षसां गणाः
 पिशाचसंघाश्च सुदारुणा रणे ॥ ९
 त्वचो विनिमिद्य पिबन् वसामसूक्ष्म
 तथैव मज्जाः पिशितानि चाशुवन् ।
 वपां विलुपन्ति हसन्ति गान्ति च
 प्रकर्षमाणाः कुण्ठपान्यनेकशः ॥ १०
 शरीरसंघातवहा ह्यसृजला
 रथोद्गुपा कुञ्जरदौलसङ्कटा ।
 मनुष्यदर्शीर्पोषलमांसकर्दमा
 प्रविद्धनानावेधशस्त्रमालिनी ॥ ११
 मयावहा वैतरणीव दुस्तरा
 प्रवर्तिता योधवरेस्तदा नदी ।
 उवाह मध्येन रणाजिरे भृशं
 मयावहा जीवमृतप्रवाहिनी ॥ १२
 पिबन्ति चाश्रन्ति च यत्र दुर्दशाः
 पिशाचसंघास्तु नदन्ति भैरवाः ।
 सुनन्दिताः प्राणभृतां क्षयङ्कराः
 समानभक्षाः श्वसृगालपक्षिणः ॥ १३
 तथा तदायोधनमुप्रदर्शनं
 निशामुखे पितृपतिराप्रवर्धनम् ।
 निरीक्षमाणाः शनकैर्जहुर्नराः
 समुत्थिता नृत्तकवन्धसंकुलम् ॥ १४
 अपेतविध्वस्तमहाहैभूषणं
 निपातितं शकसमं महाबलम् ।
 रणेऽभिमन्युं ददृशुस्तदा जना
 द्यपोदहव्यं सदसीव पावकम् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युधधपर्वणि तृतीयदिवसावहारे समरभूमिचर्चने
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

सञ्जय उवाच ।

हते तस्मिन् महावीर्ये सौमत्रे रथयुधे ।
 विमुक्तयस्रजाहाः सर्वे निक्षिप्तकर्मुकाः ॥ १
 उपोषयिष्य राजानं परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
 तदेव युद्धं ध्यायन्तः सौमद्रगतमानसाः ॥ २

तदा युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदुःखितः ।
 अभिमन्यौ हते वीरे भ्रातृ पुत्रे महारथे ॥ ३
 द्रोणानीकमसम्बाधं मम प्रियचिकीर्षया ।
 भित्त्वा द्यूहं प्रविष्टोऽसौ गोमघ्यमिव केसरी

पक्षय पादरक्षा लफ्फरा उपकरणानि ॥ ६ ॥ इति
 श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

हते इति ॥ १ ॥ अभ्युपगमप्रतीयातम् ॥ ४ ॥

यस्य शूरा महेष्वासाः प्रत्यनीकगता रणे ।
प्रभग्ना विनिवर्तन्ते कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ ५
अत्यन्तशत्रुरस्माकं येन दुःशासनः शरैः ।
क्षिप्रं ह्यभिमुखः संख्ये विसंज्ञो विमुखीकृतः

स तीर्त्वा दुस्तरं वीरो
द्रोणानीकमहार्णवम् ।

प्राप्य दौःशासनिं कार्ष्णिः

प्राप्तो धैवस्वतक्षयम् ॥ ७

कथं द्रक्ष्यामि कौन्तेयं सौभद्रे निहतेऽर्जुनम्
सुभद्रां वा महाभागां प्रियं पुत्रमपश्यतीम् ८
किंस्विद्वयमपेतार्थमक्लिष्टमसमञ्जसम् ।

तावुभौ प्रतिवक्ष्यामो हृषीकेशधनञ्जयौ ॥ ९
अहमेव सुभद्रायाः केशवार्जुनयोरपि ।

प्रियकामो जयाकांक्षी कृतवानिदमप्रियम् १०

न लुब्धो बुध्यते दोषा-
लोभान्मोहात् प्रवर्तते ।

मधुलिप्सुर्हि नापश्यं

प्रपातमहमीदृशम् ॥ ११

यो हि भोज्ये पुरस्कार्यो यानेषु शयनेषु च ।
भूषणेषु च सोऽस्माभिर्बालो युधि पुरस्कृतः
कथं हि बालस्तरुणो युद्धानामविशारदः ।
सदश्व इव संवाधे विपमे क्षेममर्हति ॥ १३

नो चेद्धि वयमप्येनं महीमनु शयीमहि ।
वीभत्सोः कोपदीप्तस्य दग्धाः कृष्णचक्षुषा
अलुब्धो मातेमान् ह्रीमान्
क्षमावान् रूपवान् बली ।
वपुष्मान् मानकृद्भीरः

प्रियः सत्यपराक्रमः ॥ १५

यस्य श्लाघन्ति विबुधाः कर्माण्युर्जितकर्मणः
निवातकवचान् जग्मे कालकेयांश्च धीर्यवान्
महेन्द्रशत्रवो येन हिरण्यपुरवासिनः ।

अक्ष्णोर्निभेपमात्रेण पौलोमाः सगणा हताः ॥
परेभ्योऽप्यभयार्थिभ्यो यो ददात्यभयं विभुः
तस्यास्माभिर्न शकितस्त्रातुमप्यात्मजो बली
भयं तु सुमहत् प्राप्तं धार्तराष्ट्रान्महाबलान् ।

पार्थः पुत्रवधात् क्रुद्धः कौरवान् शोषयिष्यति

क्षुद्रः क्षुद्रसहायश्च

स्वपक्षक्षयकारकः ।

व्यक्तं दुर्योधनो दृष्ट्वा

शोचन् हास्याते जीवितम् ॥ २०

न मे जयः प्रतिकरो न राज्यं

न चामरत्वं न सुरैः सलोकता ।

इमं समीक्ष्याप्रतिवीर्यपौरुषं

निपातितं देववरात्मजात्मजम् २१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणे युधिष्ठिरप्रलापे

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

सञ्जय उवाच ।

अथैनं विलपन्तं तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
कृष्णद्वैपायनस्तत्र आजगाम महानृपिः ॥ १
अर्चयित्वा यथान्यायमुपविष्टं युधिष्ठिरः ।
अब्रवीच्छोकसंतप्तो भ्रातृः पुत्रवधेन च ॥ २
अधर्मयुक्तैर्बहुभिः परिवार्य महारथैः ।

युध्यमानो महेष्वासैः सौभद्रो निहतो रणे ३
बालश्च बालबुद्धिश्च सौभद्रः परवीरहा ।
अनुपायेन संग्रामे युध्यमानो विशेषतः ॥ ४
मया प्रोक्तः स संग्रामे द्वारं सञ्जनयस्व नः ।
प्रविष्टेऽभ्यन्तरे तस्मिन् सैन्धवेन निवारिताः

असमञ्जसमयुक्तरूपम् ॥ ९ ॥ संवाधे गहने ॥ १३ ॥ एनं
अभिमन्युम् । अनु चेन्न महीं शयीमहि तदा क्रोधदीप्तस्य
वीभत्सोः कृष्णेनावसन्नेन चक्षुषा दग्धा भवेमहीत्यन्वयः
॥ १४ ॥ वपुष्मांस्तेजस्वी ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायामेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

अथैनं विलपन्तं तमित्यादेः शीघ्रं योद्धुमुपाक्रामादि-
त्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं 'ह्यस्तनोयतनो वाऽपि कामरोगा-
दिष्पशत् । स्वदोषः पुरुषं हन्ति न शस्त्ररिपुमृत्यवः' इति ॥ १॥
द्वारं सञ्जनयस्वोति मया उक्त इति सम्बन्धः । निवारिताः
तमनुप्रविशन्ति इति शेषः ॥ ५ ॥

ननु नाम समं युद्धमेष्टव्यं युद्धजीविभिः ।
इदं वैवासमं युद्धमीदृशं यत् कृतं परैः ॥ ६
तेनारिभ्यो भृशसंतप्तः शोकवाष्पसमाकुलः ।
शमं नैवाधिगच्छामि चिन्तयानः पुनः पुनः ७
सञ्जय उवाच ।

तं तथा विलपन्तं वै शोकत्याकुलमानसम् ।
उवाच भगवान् व्यासो युधिष्ठिरमिदं वचः
व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
व्यसनेषु न मुह्यन्ते त्यागशा भरतर्षभ ॥ ९
स्वर्गमेव गतः शूरः शत्रून् हत्वा बहून् रणे ।
अवालसदृशं कर्म नृत्या वै पुरुषोत्तमः ॥ १०
अनतिक्रमणीयो वै विधिरेव युधिष्ठिर ।
देवदानवगन्धर्वान् मृत्युर्हरति भारत ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै पृथिवीपालाः शरते पृथिवीतले ।
निहताः पृतनामध्ये मृतसन्ना महाबलाः ॥ १२
नागायुतवालाश्चान्ये वायुधेगबलास्तथा ।
त एते निहताः संख्ये तुल्यरूपा नरैर्नराः ॥ १३
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे षड्वि
विक्रमेणोपसंपन्नस्तोबलसामन्विताः ॥ १४
जैतव्यमिति चान्योन्यं
येषां नित्यं हृदि स्थितम् ।
अथ चेमे हताः प्राज्ञाः
शरते विगतायुषः ॥ १५

मृता इति च शब्दोऽयं वर्तते च ततोऽर्थवत्
इमे मृता महीपालाः प्रायशो मीमविक्रमाः
निश्चेष्टा निरभीमानाः शूराः शत्रुवशंगताः ।
राजपुत्राश्च संख्या वैश्वानरमुखं गताः ॥ १७
अथ मे संशयः प्राप्तः कृतः सन्ना मृता इति ।
कस्य मृत्युः कृतो मृत्युः कथं संहरते प्रजाः
हरत्यमरसङ्काशं तन्मे हृदि पितामह ।
सञ्जय उवाच ।

तं तथा परिपृच्छन्तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
आश्वासनमिदं वाक्पुत्रमुवाच भगवानृषिः ॥ १९

विधिं स्वर्गं, स एव मृत्युः ॥ ११ ॥ अथेति ।
विगतायुष इति शब्देन देहवियोगे पुरुषस्य पारतन्त्र्यं
प्रतीयते ॥ १५ ॥ मृता इति शब्देन घालवर्था-
नुगमात् । प्राणत्यागे पुरुषस्यास्मात्तन्त्र्यं प्रतीयते ।

तत् पुरुषं विमन्यो मारयति । उत स्वयमेव स्वात्मानं
मारयतीति प्रश्नार्थः ॥ १६ ॥ कस्य मृत्युः क इति शेषः ।
अन्तिमपक्षे कृतो हेतोः पुमान् स्वयं स्वस्य मृत्युर्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

व्यास उवाच ।

अघ्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अकम्पनस्य कथितं नारदेन पुरा नृप ॥ २०
स चापि राजा राजेन्द्र पुत्रव्यसनमुत्तमम् ।
अप्रसह्यतमं लोके प्राप्तवानिति मे मतिः ॥ २१
तदहं संप्रवक्ष्यामि मृत्योः प्रभवमुत्तमम् ।
ततस्त्वं मोक्ष्यसे दुःखात् स्नेहवन्धनसंश्रयात्
समस्तपापराशिभ्रं शृणु कीर्तयतो मम ।
धन्यमाख्यानमायुष्यं शोकघ्नं पुष्टिवर्धनम् ॥
पवित्रमरिसघ्नं महलानां च महलम् ।
यथैव धेदाध्ययनमुपाख्यानमिदं तथा ॥ २३
श्रवणीयं महाराज प्रातर्नित्यं नृपो जयैः ।
पुनानायुष्मतो राज्यमीहमानैः श्रियं तथा ॥ २५
पुरा नृपयुगे तात आसीद्राजा ह्यकम्पनः ।
स शत्रुवशमापन्नो मध्ये संग्राममूर्धनि ॥ २६
तस्य पुत्रो हरिर्नाम
नारायणसमो बले ।

श्रीमान् कृतास्त्रो मेधावी
युधि शक्रोपमो बली ॥ २७
स शत्रुभिः परिवृतो बहुधा रणमूर्धनि ।
व्यस्यन् बाणसहस्राणि योधेषु च गजेषु च
स कर्म दुष्करं कृत्वा संग्रामे शत्रुतापनः ।
शत्रुभिर्निहतः संख्ये पृतनायां युधिष्ठिर ॥ २९
स राजा प्रेतकृत्यानि
तस्य कृत्वा शुचान्वितः ।
शोचन्नहनि रात्रौ च
नालभत् सुखमात्मनः ॥ ३०

तस्य शोकं विदित्वा तु पुत्रव्यसनसम्भवम्
आजगामाथ देवर्षिनोऽरदोऽस्य समीपतः ॥ ३१
स तु राजा महाभागो हृद्वा देवर्षिसत्तमम् ।
पूजयित्वा यथान्यायं कथामकथयत् तदा ॥ ३२
तस्य सर्वं समाचष्ट यथा वृत्तं नरेश्वरः ।
शत्रुभिर्विजयं संख्ये पुत्रस्य च वधं तथा ॥ ३३
मम पुत्रो महावीर्य इन्द्रविष्णुसमद्युतिः ।
शत्रुभिर्वह्नाभेः संख्ये पराक्रम्य हतो बली ॥

क एष सृष्टुर्भगवन् किंवीर्यबलपौरुषः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं मतिमतां वर ३५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदो वरदः प्रभुः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं महत् ३६
नारद उवाच ।

शृणु राजन् महाबाहो आख्यानं बहुविस्तरम्
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयाऽपि वसुधाधिप ३७
प्रजाः सृष्ट्वा तदा ब्रह्मा आदिसर्गे पितामहः ।
असंहर्तं महातेजा दृष्ट्वा जगदिदं प्रभुः ॥ ३८
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना सहारं प्रति पार्थिव ।
चिन्तयन्न ह्यसौ वेद संहारं वसुधाधिप ३९
तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत् ।
तेन सर्वा दिशो व्याप्ताः सान्तर्देशा दिधक्षता

ततो दिवं भुवं चैव

ज्वालामालासमाकुलम् ।

चराचरं जगत् सर्वं

ददाह भगवान् प्रभुः ॥

४१

ततो हतानि भूतानि चराणि स्थावराणि च

महता क्रोधवैगेन त्रासयन्निव वीर्यवान् ४२

ततो रुद्रो जट्टी स्थाणुर्निशाचरपतिर्हरः ।

जगाम शरणं देवं ब्रह्माणं परमोष्ठेनम् ॥ ४३

तस्मिन्नापतिते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया

अब्रवीत् परमो देवो ज्वलन्निव महामुनिः ॥

किं कुर्म कामं कामार्हं

कामाज्जातोऽसि पुत्रक ।

करिष्यामि प्रियं सर्वं

हृदि स्थाणो यादच्छसि ॥

४५

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

स्थाणुरुवाच ।

जगत् सृष्टुं हि कृतो यत्नस्त्वया विभो
त्वया सृष्टाश्च वृद्धाश्च भूतग्रामाः पृथग्विधाः
तास्तवेह पुनः क्रोधात् प्रजा दहन्ति सर्वशः
ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं प्रसीद भगवन् प्रभो २
ब्रह्मोवाच ।

संहर्तुं न च मे काम एतदेवं भवेदिति ।
पृथिन्या हितकामं तु ततो मां मन्युराविशत्
इयं हि मां सहादेवी भारता समुचुदत्
संहारार्थं महादेव भारेणाभिहता सती ४
ततोऽहं नाधिगच्छामि तथा बहुविधं तदा ।
संहारमप्रमेयस्य ततो मां मन्युराविशत् ॥ ५

रुद्र उवाच ।

संहारार्थं प्रसीदस्व मा रूपो वसुधाधिप ।

मा प्रजाः स्थावराश्चैव जङ्गमाश्च व्यनीनशः
तव प्रसादान्नगवन्निदं वर्तेन्निधा जगत् ।

अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥ ७

भगवन् क्रोधसंदीप्तः क्रोधादग्निमवास्तृजत् ।

स दहत्यश्मकूटानि द्रुमांश्च सरितस्तथा ८

पल्वलानि च सर्वाणि सर्वे चैव तृणोलपाः ।

स्थावरं जङ्गमं चैव निःशेषं कुरुते जगत् ॥ ९

तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

प्रसीद भगवन् स त्वं रोषो न स्याद्वरो मम

सर्वे हि सृष्ट्वा नश्यन्ति तव देव कथञ्चन ।

तस्मान्निवर्ततां तेजस्त्वय्येवेदं प्रलीयताम्

तत् पश्य देव सुभृशं प्रजानां हितकाम्यया ।

यथेमे प्राणिनः सर्वे निवर्तेरंस्तथा कुरु ॥ १२

रोषः श्रोत्रादिच्छिन्नेभ्यः ॥ ४० ॥ इति श्रीम० द्रोण०
टीकायां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५२ × 'सदा देवी' इति पाठः ।

५३

प्रजेति ॥ १ ॥ कारुण्यं जातमिति शेषः ॥ २ ॥
अप्रमेयस्थानन्तस्य जगत् इति शेषः । आहंस्थेति वाऽर्थः

॥ ५ ॥ संहारार्थं मा रूपः रोषं मा कार्पाः । किं तु प्रसीदस्व

॥ ६ ॥ तवेति अनागतादिप्रकारत्रययुक्तं सर्वदेव जगदस्तु

न त्वस्य निरन्वयोच्छेदः कार्य इच्छाशयः ॥ ७ ॥ तव रोषो

न स्यादिति मम मह्यं वरोऽस्त्विति योजना ॥ १० ॥

उत्सन्नजननाः प्रक्षीणसन्तानाः ॥ १२ ॥

अभावं नेह गच्छेयु-
रुत्सन्नजनानां प्रजाः ।
आदिदेव नियुक्तोऽस्मि
त्वया लोकेषु लोककृत् ॥ १३

मा विनश्येज्जगन्नाथ जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसादाभिमुखं देवं तस्मादेवं ब्रवीम्यहम् ॥ १४

नारद उवाच ।

श्रुत्वा हि यत्नं देव प्रजानां हितकारणे ।
तेजः सन्धारयामास पुनरेवान्तरात्मानि ॥
ततोऽग्निमुपसंहृत्य भगवाँल्लोकसत्कृतः ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च कथयामास वै प्रभुः ॥
उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोपजं तथा ।
प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यो गोभ्यो नारी महात्मनः
कृष्णरक्ता तथा पिङ्गरक्तजिह्वास्पलोचना ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अग्निमन्युवधपर्वणि मृत्युकथने
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

नारद उवाच ।

विनीय दुःखमवला आत्मन्येव प्रजापतिम्
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवाघजिता पुनः ॥
मृत्युरुवाच ।

त्वया सृष्टा कथं नारी ईदृशी यदतां वर ।
क्रूरं कर्माहितं कुर्यां तदेव किमु जानती ॥ २

विभेम्यहमधर्माद्धि

प्रसीद भगवन् प्रभो ।

प्रियान् पुत्रान् वयस्यांश्च

स्रावृन् मातृ पितृन् पतीन् ॥ ३

अपध्यास्यन्ति मे देव मृतेष्वेभ्यो विभेम्यहम्
कूपणानां हि रुदतां ये पतन्त्यश्रुविन्दवः ॥

कुण्डलाभ्यां च राजेन्द्र तप्ताभ्या तप्तभूषणा
सा निःसृत्य तथा येभ्यो
दक्षिणा दिशमाश्रिता ।
स्मयमाना च साऽवेक्ष्य
देवो विश्वेश्वराबुभौ ॥ १९

तामाह्वय तदा देवो लोकादिनिधनेश्वरः ।
मृत्यो इति महोपाल जहि चेमाः प्रजा इति
त्व हि संहारबुद्ध्याय प्रादुर्भूता रूपो मम ।
तस्मात्संहर सर्वास्त्यं प्रजाः सजडपंडिताः
मम त्वं हिनियोगेन ततः श्रेयो ह्यावाप्यसि
एवमुक्ता तु सा तेन मृत्युः कमललोचना ॥
दध्यौ चात्यर्थमवला प्रवरोद च सुस्वरम् ।
पाणिभ्या प्रतिजग्राह तान्यूणि पितामहः
सर्वभूतहितार्थं तां चाप्यनुनयत् तदा ॥ २३

तेभ्योऽहं भगवन्मीता शरणं त्वाऽहमागता
यमस्य भवनं देव गच्छेयं न सुरोत्तम ॥ ५
कायेन विनयोपेता मूर्धोदग्रनखेन च ।
एतद्विच्छाम्यहं कामं त्यक्तो लोकपितामह ॥
इच्छेयं त्वत्प्रसादाद्धि तपस्तप्तुं प्रजेश्वर ।
प्रदिशेमं वरं देव त्वं मह्यं भगवन् प्रभो ॥ ७
त्वया ह्युक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमम् ॥
तत्र तप्त्ये तपस्तीर्थं तपेचाराधने रता ॥ ८
न हि शक्यामि देवेश
प्राणान् प्राणभृतां प्रियान् ।
हर्तुं धिलपमानाना-
मधर्मादभिरक्ष माध ॥ ९

आदीति । मा लोकस्ताने नियोज्य कथं लोकान्
नाशयतीत्यर्थः १३ प्रहंतं कर्म सृष्टिहेतु निहतं कर्म मोक्षहेतुं
कथयामास ॥ १६ ॥ गोभ्य इन्द्रियच्छिदेभ्यः ॥ १७ ॥ देवो
ब्रह्मर्क्षो ॥ १९ ॥ देवो ब्रह्मा मरण मृत्पाणापियोगस्तमन्य-
स्येच्छतीति मृत्युरित्यर्थः । इति आदेति शेषः ॥ २० ॥ द्यो
रोपात् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

विनीयेति । स्तवेति त्वदेवशरण्यत्वे दृष्टान्तः ॥ ११ ॥
प्रियादीन् हन्तीमिति शेषः । तत्संबन्धिन अपध्यास्यन्ति ।
परानिश्चिन्तनमपध्याय मृत्यु मया मारितेषु लोकेषु
सत्सु मे माम् ॥ ४ ॥ यमः शास्ता मृत्यु प्राणवियोग-
कर्ता देवता ॥ ५ ॥ उदग्रनखेन अजलिना विनयोपेता
शरणागताऽस्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ शक्यामीति पाठः ।

ब्रह्मोवाच ।

मृत्यो संकलिपताऽसि त्वं प्रजासंहारहेतुना
गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा ते विचारणा
भविता त्वेतदेवं हि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
भवत्वनिन्दिता लोके कुरुष्व वचनं मम ॥

नारद उवाच ।

एवमुक्ताऽभवत् प्रीता प्राञ्जलिर्भगवन्मुखी ।
संहारे नाकरोद्बुद्धिं प्रजानां हितकाम्यया ॥
तूष्णीमासीत्तदा देवः प्रजानामीश्वरेश्वरः ॥
प्रसादं चागमत्क्षिप्रमात्मनैव प्रजापतिः ॥१३॥
स्मयमानश्च देवेशो लोकान् सर्वानवेक्ष्य च ।
लोकास्त्वाप्तान् यथापूर्वं दृष्टास्तेनापमन्युना
निदृत्तरोषे तस्मिन्स्तु भगवत्यपराजिते ।
सा कन्यापि जगामाथ समीपात्तस्य धीमतः
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
त्वरमाणा च राजेन्द्र मृत्युर्धनुकमभ्यगात् ॥
सा तत्र परमं तीव्रं चचार व्रतमुत्तमम् ।
सा तदा ह्येकपादेन तस्यौ पद्मानि षोडश ॥

पञ्च चाब्दानि कारुण्यात्

प्रजानां तु हितैषिणी ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैर्भ्यः

प्रियेभ्यः सन्निवर्त्य सा ॥ १८

ततस्त्वेकेन पादेन पुनरन्यानि सप्त वै ।
तस्यौ पद्मानि षट् चैव सप्त चैकं च पार्थिव ॥
ततः पद्मायुतं तात रुणैः सह चचार सा ।
पुनर्गत्वा ततो नन्दां पुण्यां शीतामलोदकाम्
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चक्रं च साऽनयत् ।
धारयित्वा तु नियमं नन्दायां वीतकल्मषा ॥
सा पूर्वं वौशिकीं पुण्यां जगाम नियमैधिता
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥ २२ ॥
पञ्चगङ्गासु सा पुण्या कन्या वेतसकेषु च ।
तपोविशेषैर्बहुभिः कर्षयद्देहमात्मनः ॥ २३ ॥
ततो गत्वा तु सा गङ्गां महामेरुं च केवलम् ।
तस्यौ चाश्मैव निश्चेष्टा प्राणायामपरायणा ॥
पुनर्हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः पुराऽयजन् ।
तत्राङ्गुष्ठेन सा तस्यौ निखर्व परमा शुभा ॥ २५ ॥
पुष्करेष्वथ गोकर्णे नैमिषे मलये तथा ।
अपाकर्षत् स्वकं देहं नियमैर्मानसत्रियैः ॥ २६ ॥

अनन्यदेवता नित्यं दृढभक्ता पितामहे ।
तस्यौ पितामहं चैव तोषयामास धर्मतः ॥
ततस्तामब्रवीत् प्रीतो लोकानां प्रभवोऽव्ययः
सौम्येन मनसा राजन् प्रीतः प्रीतमनास्तदा ॥
मृत्यो किमिदमत्यन्तं तपांसिचरसी ते ह ।
ततोऽब्रवीत् पुनर्गृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ॥
नाहं हन्यां प्रजा देव स्वस्थाश्चाक्रोशतीस्तथा
एतदिच्छामि सर्वेश त्वन्तो वरमहं प्रभो ॥
अधर्मभयभीताऽस्मि ततोऽहं तप आस्रिता ।
भीतायास्तु महाभाग प्रयच्छाम्यमव्यय ॥
आर्ता चानागसी नारी याचामि भव मे गतेः
तामब्रवीत् ततो देवो भूतमव्यभविष्यावित् ॥
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संहारन्त्या इमाः प्रजाः
मया चोक्तं मृपा भद्रे भविता न कथञ्चन ॥
तस्मात् संहार कल्याणि प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः
धर्मः सनातनश्च त्वां सर्वथा पावयिष्याति ॥
लोकपालो यमश्चैव सहाया द्याधरश्च ते ।
अहं च विबुधाश्चैव पुनर्दास्याम ते वरम् ॥ ३५ ॥

यथा त्वमेनसा मुक्ता

विरजाः ख्यातिमेप्स्यसि ।

सैवमुक्ता महाराज

कृताञ्जलिरिदं विभुम् ॥ ३६

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं

प्रसाद्य शिरसा तदा ।

यद्येवमेतत् कर्तव्यं

मया न स्याद्विना प्रभो ॥ ३७

तवाज्ञा मूर्ध्नि मे न्यस्ता

यत् ते वक्ष्यामि तच्छृणु ।

लोभः क्रोधोऽभ्यसूयेर्ष्या

द्रोहो मोहश्च देहिनाम् ॥ ३८

अन्हीञ्चान्योन्यपरुषा

देहं भिन्द्युः पृथग्विधाः ।

ब्रह्मोवाच ।

तथा भविष्यते मृत्यो

साधु संहार भोः प्रजाः ।

अधर्मस्तेन भविता

नापध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३९

अपमन्युना गतामर्षेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अप्रतिश्रुत्यानङ्गीकृत्य ॥ १६ ॥ पद्मं शतं कोट्यो वर्षाणि तानि शोडष पद्मं च

॥ १७ ॥ अन्योन्यपरुषा वागिति शेषः ॥ ३९ ॥

यान्यश्रुविन्दुनिकरे ममासं-
स्ते व्याधयः प्राणिनामात्मजाताः ।
ते मारयिष्यन्ति नरान् गनास्-
न्नाधर्मस्ते भविता मा स्म भयीः ४०
नाधर्मस्ते भविता प्राणिनां वै
त्वं वै धर्मस्त्वं हि धर्मस्य चेष्टा ।
धर्मा भूत्वा धर्मनेत्या धरित्री
तस्मात् प्राणान् सर्वधेमाद्यिच्छ ॥
सर्वेषां वै प्राणिनां कामरूपी
सन्त्यज्य त्वं संहरस्वैह जीवान् ।
एवं धर्मस्त्वां भविष्यन्धनन्तो
मिष्यावृत्तान् मारयिष्यत्यधर्मः ४१
तेनात्मानं पाधयस्वात्मना त्वं
पापेऽऽत्मानं मज्जयिष्यन्त्यसत्यात् ।
तस्मात् कामं रोपमप्यागतं त्वं
सन्त्यज्यान्तः संहरस्वैते जीवान् ॥
नारद उवाच ।
सा वै भीता मृत्युसंक्षोभदेशा-
ब्जापाद्भीता बाढाम्लवर्षीव तम् ।
सा च प्राणं प्राणिनामन्तकाले
कामकोपी त्यज्य हरत्यसक्ता ४४
मृत्युस्त्वेषां व्याधयस्तत्प्रसृता
व्याधी रोगो रुज्यते येन जन्तुः ।
स्वर्षेण च प्राणिनां प्रायणान्ते
तस्माच्छोकं मा कृथा निष्फलं त्वम्
सर्वे देवाः प्राणिभिः प्रायणान्ते
गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे प्राणिनस्तत्र गत्वा
पृत्ता देवा मर्त्यवद्राजसिंह ॥ ४६
चायुर्मीमो भीमनादो महीजा
भेत्ता देहान् प्राणिनां सर्वगोऽसौ ।

प्रायणान्ते आयुष्यमर्णोऽवसाने ॥ ४५ ॥ सर्वे इति । देवा
इन्द्रियाणि प्राणिभिर्जीवै सह गत्वा तत्रैव परलोके गता
वृत्तवन्तः । पुनर्भूत्वा सन्निवृत्ता भवन्ति । मर्त्यमाचार्या एव
देवा इन्द्रादयः । मर्त्यदेव गत्वा वृत्ता भवन्ति । न ह्य
निवृत्ता भवन्ति मर्त्यमात्राय कर्म देवा एव निवर्तन्ते । न
स्वाजानदेवस्तेषां कर्ममुक्तिर्योग्यत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥
प्राणनाथोरेव गत्यागर्ता तनुपहिते प्राणिनि उपवर्तेते न तु

नो वा वृत्ति नैव वृत्ति कदाचित्
प्राप्नोत्युग्रोऽनन्ततेजोवशिष्टः ॥ ४७
सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टा-
स्तमात् पुनं मा शुचो राजसिंह ।
स्वर्गं प्राप्तो मोदते ते तनूजो
नित्यं रम्भान् वीरलो कानवाप्य ४८
त्यक्त्वा दुःखं सद्गतः पुण्यकृद्भि-
रेषा मृत्युर्देवदिष्टा प्रजानाम् ।
प्राप्ते काले संहरन्ती यथायत्
स्वयं कृता प्राणहरा प्रजानाम् ४९
आत्मानं वै प्राणिनो घ्नन्ति सर्वे
नैतान् मृत्युर्देवदयाणिर्हितस्ति ।
तस्मान्मृताकानुशोचन्ति धीरा
मृत्युं क्षात्वा निश्चयं प्रलस्यन् ॥
इत्थं सृष्टिं देवकृपां विदित्वा
पुनान्मृताब्जो कमाश्रु त्यजन् ॥ ५०
द्वैपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वाऽर्धवद्वाक्यं नारदेन प्रकाशितम् ।
उवावा रूपानो राजा सखायं नारदं तथा ॥
दयपेनशोकः प्रीतोऽस्मि भगवत्पुण्यसन्तम् ।
श्रुत्वेतिहासं त्यक्तस्तु कृतार्थोऽस्म्यभिराद्यै
तयोक्तो नारदस्तेन राज्ञा द्वापेवरोत्त ॥
जगाम नन्दनं शीघ्रं देवर्षिरामेतात्मयान् ५३
पुण्यं यशस्यै स्वर्ग्यै च धन्यमायुष्यमेव च ।
अस्मेतिहासस्य सदा श्रवणं श्रावणं तथा ५४
एतदर्थपदं श्रुत्वा तदा राजा युधिष्ठिरः ।
क्षत्रधर्मं च विज्ञाय शूराणां च परां गतिम्
संप्राप्तोऽसौ महावीर्यः स्वर्गलोकं महारथः ।
अभिमन्युः परान् हत्वा प्रमुखे सर्वधन्विनाम्
युध्यमानो महेष्वाखो हतः सोऽभिमुखो रणे
अस्तिना गदया शक्त्या धनुषा च महारथः

प्राणेभ्यो निष्कृत्य तस्य ते स इत्याह-चायुरिति ।
प्राणिन्येनस्य देहनेत्र भिनति न तु त यतोऽसौ स्वयम् ।
अत एवाज्यादितेति भावः ॥ ४७ ॥ सर्वे देवा
इति । मर्त्यदेवं मरणधर्मवद् मन्त्रादीनामीष स्वभावि-
कमत्स्यतोऽनर्थक शोक इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ स्वयमेव स्वस्वैव
श्रुत्वा । अत्रात्र जनना प्राणहरा मृत्युर्देवा इत्येति रत्नानां
रूपा अवर्तिष्यति चे । ॥ ४९ ॥ एतदेताह-आत्मान-
मिति नयत् जातमिति शेषः ॥ ५० ॥

विरजाः सोमसूनुः स पुनस्तत्र प्रलीयते ।
तस्मात् परां धृतिं कृत्वा
भ्रातृभिः सह पाण्डव ।

अप्रमत्तः सुसन्नद्धः
शीघ्रं योद्धुमुपाक्रम ॥

५८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वा मृत्युसमुत्पत्तिं कर्माण्यनुपमानि च ।
धर्मराजः पुनर्वाक्यं प्रसाधैनमथाब्रवीत् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।

गुरवः पुण्यकर्माणः शक्रप्रतिमविक्रमाः ।
स्थाने राजर्षयो ब्रह्मन्ननघाः सत्यवादिनः २
भूय एव तु मां तथैर्वचोभिरभिवृंहय ।
राजर्षीणां पुराणानां समाश्वासय कर्मभिः ३
क्रियन्त्यो दक्षिणा दत्ताः कैश्च दत्ता महात्मभिः
राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ४

व्यास उवाच ।

शैब्यस्य नृपतेः पुत्रः सृञ्जयो नाम नामतः ।
सखायौ तस्य चैवोभौ ऋषी पर्वतनारदौ ५
तौ कदाचिद्गृहं तस्य प्रविष्टौ तद्दिदक्ष्या ।
धिधिवच्चार्चितौ तेन प्रीतौ तत्रोषतुः सुखम्
तं कदाचित्सुखासीनं

ताभ्यां सह शुचिस्मिता ।

दुहिताभ्यागमत् कन्या

सृञ्जयं वरवर्णिनी ॥

७

तयाऽभिवादितः कन्या-

मभ्यनन्दद्यथाविधि ।

तत्सलिलङ्गाभिराशीर्भि-

रिष्ठाभेरभितः स्थिताम् ॥

८

तां निरीक्ष्याब्रवीद्वाक्यं पर्वतः प्रहसन्निव ।
कस्येयं चञ्चलापाङ्गी सर्वलक्षणसंमता ॥ ९

उताहो भाः सिदर्कस्य

ज्वलनस्य शिखा त्वियम् ।

श्रीर्हीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिः

सिद्धिश्चन्द्रमसः प्रभा ॥

१०

एवं ब्रुवाणं देवर्षिं नृपतिः सृञ्जयोऽब्रवीत् ।
ममेयं भगवन् कन्या मत्तो वरमभीप्सति ११
नारदस्त्वब्रवीदेनं देहि मह्यमिमां नृप ।
भार्यार्थं सुमहच्छ्रेयः प्राप्तुं चेदिच्छसे नृपः १२
ददानीत्येव संहृष्टः सृञ्जयः प्राह नारदम् ।
पर्वतस्तु सुसंकुद्धो नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
हृदयेन मया पूर्वं वृतां वै वृतवानासि ।
यस्माद्गृता त्वया विप्र मा गाः स्वर्गं यथेप्सया
एवमुक्तो नारदस्तं प्रत्युवाचोत्तरं वचः ।
मनोवाग्बुद्धिसंभाषा दत्ता चोदकपूर्वकम् १५
पाणिग्रहणमन्त्राश्च प्रथितं वरलक्षणम् ।
न त्वेषा निश्चिता निष्ठा निष्ठा सप्तपदी स्मृता

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुष्पञ्चाशत्तमोऽ-
ध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ ननु मृत्योः स्वाभाविकत्वेऽपि
गुणवत्पुरुषवियोगां दुःसायेत्येवेत्याशङ्क्य 'दुःखे दुःखाधिकान्
पर्येतेन शाकोऽपनयिते' इत्युक्तेः । शाकपनोदार्थं अतीतान्
गुणवतरान् पृच्छति-गुरव इति । सति शोभने स्थाने
मन्त्रलोकादीं पुण्यकर्माणो गुरवो वसन्तीति शेषः । अवादिनः
मौनिनः ॥ २ ॥ गुणवत्तरत्वनुसृत्या तेषां कर्माणि
पृच्छति-भूय इति ॥ ३ ॥ तत्सलिलङ्गाभिस्तस्य अनु-

ह्वयामिः अभितः पार्श्वतः ॥ ८ ॥ हृदयनेति । मदव-
ज्ञानान्मानुषीवरणाच्च स्वर्गतित्ते प्रतिबद्धेत्यर्थः ॥ १४ ॥
मनोवागिति । वरलक्षणं वरणं वरः कन्यापरिग्रहस्तस्या
लक्षणं साधकं प्रथितं सप्तविधं प्रसिद्धम् । तत्र वरस्य मनो-
वचोभ्यां दातुर्बुद्ध्या उभयोः संभाषया लौकिकं वरवच्चोः
सन्धानमुदकपूर्वकं दानेन पाणिग्रहणेन च मन्त्रवद्वैदिकं
संधानं भवति । एषा पट्टिधाऽपि मुख्या निष्ठा न भवति ।
किं तु सप्तमैव निश्चिता निष्ठा । 'पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठाः
स्यात्सप्तमे पदे' इति वचनात् । सप्तमोद्देशेन भार्यार्थः
भवति न ततः प्रागिति भावः ॥ १५ ॥

अनुत्पत्ते च कार्याये मां त्वं व्याहृतवानसि ।
तस्मात्त्वमपि न स्वर्गं गमिष्यसि मया विना
अन्योन्यमेवं शप्त्वा वै तस्तुस्तत्र तौ तदा ।
अथ सोऽपि नृपो विप्रान् पानाच्छादनभोजनैः
पुत्रकामः परं शप्त्या यत्ताश्चोपाचरच्छुचिः
तस्य प्रसन्ना विप्रेन्द्राः कदाचित् पुत्रमीप्सवः
तपःसाध्यायनिरता धेदधेदाङ्गपारगाः ।
सहिता नारदं प्राहुर्देहास्मै पुत्रमीप्सितम् ॥
तथेत्युक्त्वा द्विजैरुक्तः सृञ्जयं नारदोऽब्रवीत्
तुभ्यं प्रसन्ना राजर्षे पुत्रमीप्सन्ति ब्राह्मणाः ॥
वरं वृणीष्व भद्रं ते यादृशं पुत्रमीप्सितम् ।
तथोक्तः प्राञ्जली राजा पुत्रं वप्ते गुणान्वितम्
यशस्विनं कीर्तिमन्तं तेजस्विनमरिन्दमम् ।
यस्य मूत्रं पुरीषं च ज्ञेदः स्वेदश्च काञ्चनम् ॥
सुवर्णष्ठीविरित्येवं तस्य नामाभवत् कृतम् ।
तस्मिन् वरप्रदानेन वर्धयत्यमितं धनम् ॥ २४
कारयामास नृपतिः सौवर्णं सर्वमीप्सितम्
गृहप्राकारदुर्गाणि ब्राह्मणायसाधान्यपि ॥

शय्यासनानि यानानि

स्थाली पिठरमाजनम् ।

तस्य राज्ञोऽपि यद्वेदम्

वाह्याश्चोपस्कराश्च ये ॥

२६

सर्वं तत् काञ्चनमयं कालेन परिवर्धितम् ।

अथ दस्युगणाः श्रुत्वा दृष्ट्वा धैनं तथाविधम्
संभूय तस्य नृपतेः समारब्धाश्चिकीर्षितुम् ।
केचित्तत्रागुवन् राज्ञः पुत्रं गृहीम वै स्वयम् ॥
सोऽस्याकरः काञ्चनस्य तस्य यत्नं चरामहे
ततस्ते दस्यवो लुब्धाः प्रविश्य नृपतेर्गृहम्
राजपुत्रं तथा जन्तुः सुवर्णष्ठीविनं बलात् ।
गृहीनमनुपायज्ञा नीत्वाऽरण्यमधेतसः ॥ ३०
हत्वा विशास्य चापयन् लुब्धा वसु न किञ्चन
तस्य प्राणैर्विमुक्तस्य नष्टं तद्वरदं वसु ॥ ३१
दस्यवश्च तदाऽन्योन्यं जघ्मुर्मूर्खा विचेतसः ।
हत्वा परस्परं नष्टाः कुमारं चान्नृतं भुवि ॥
असंभाव्यं गता घोरं नरकं दुष्टकारिणः ।

तं दृष्ट्वा निहतं पुत्रं वरदत्त महातपाः ॥ ३३
विललाप सुदुःखार्ता बहुधा करुणं नृपः ।

विलपन्तं निशम्याथ पुत्रशोकहतं नृपम् ॥ ३४

प्रत्यदृश्यत देवर्षिर्नारदस्तस्य सन्निधौ ।

उवाच चैनं दुःखार्ता विलपन्तमचेतसम् ॥

सृञ्जयं नारदोऽभ्येत्य तन्निबोध युधिष्ठिर ।

कामानामचित्तस्त्वं सृञ्जयेह मरिष्यसि ॥

यस्य चैते वयं गेहे उपिता ब्रह्मवादिनः ।

आविक्षितं मरुतं च मृतं सृञ्जय शुश्रुम ॥ ३७

संवर्ता याजयामास स्पर्धया वै बृहस्पतेः ।

यस्मै राजर्षये प्रादाद्धनं स भगवान् प्रभुः ॥

हैमं हिमवतः पादं यियक्षोर्विविधैः सधैः ।

यस्य सेन्द्रोऽमरगणा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ३९

देवा विश्वसृजः सर्वे यजनान्ते समासते ।

यत्पाटस्य सौवर्णाः सर्वे चासन् परिच्छदाः

यस्य सर्वं तदा दानं मनोभिप्रायगं शुचि ।

कामतो बुभुक्षुर्विप्राः सर्वे चान्नार्थिनो द्विजाः

पयो, दधि, घृतं, क्षीरं, भक्ष्यं, भोज्यं च शोभनम्

यस्य यज्ञेषु सर्वेषु वासांस्याभरणानि च ॥

ईप्सितान्युपतिष्ठन्ते ग्रहपान् धेदपारगान् ।

“मरुतः परिवेष्टारो मरुत्स्याभघ्नन् गृहे ॥ ४३

आविक्षितस्य राजर्षेर्विश्वे देवाः सभासदाः”

यस्य वीर्यवतो राज्ञः सुवृष्ट्या सस्यसंपदः ॥

हविर्भिस्तर्पिता येन सभ्यश्च फलसैर्दिवौकसः

ऋषीणां च पितॄणां च देवानां सुखजीविनाम्

ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः सर्वैर्दानैश्च सर्वदा ।

शयनासनपानानि स्वर्णराशीश्च दुस्त्यजाः ॥

तत् सर्वममितं वित्तं दत्तं विप्रेभ्य इच्छया ।

सोऽनुध्यातस्तु शक्रेण प्रजाःकृत्वा निरामयाः

श्रद्धानो जितान् लोकान्

गतः पुण्यदुहोऽक्षयान् ।

सप्रजः सनृपामात्यः

सदारापत्यबान्धवः ॥

यौवनेन सहस्राब्दं मरुतो राज्यमन्वशात् ।

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ४९

द्विजैरुक्तो नारदस्तथेत्युक्त्वा सचयमत्रादित्यन्यथ ॥ २१ ॥

यस्य मुत्रादिकं कायनं तं पुत्रं वप्ते इति सन्वय ॥ २२ ॥

ज्ञेदः शब्दमादि ॥ २३ ॥ सुवर्णष्ठीविरित्यनेन गण्डपादिरमपि

कायनं भवतीति सूचितम् ॥ २४ ॥ चिकीर्षितुमपकारं

कर्तुम् कृ हिंसायामित्यस्य रमणम् ॥ २८ ॥ सर्वे यज्ञे ॥ ३९ ॥

द्रो० ६

चतुर्भद्रतर' धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि चत्वारि भद्राणि ।

धर्मार्थकामबलानां त्यजे । 'वित्तं दानसमेतं ज्ञानमगर्वं क्षमा-

न्वितं शौर्यं । भोग संगविहीनो दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम्' इति वा

त्वया त्वत् ॥ ४९ ॥

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः । अयज्वानमदाक्षिण्यमभिध्वैत्येति व्याहरन् ॥ ५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

नारद उवाच ।
सुहोत्रं नाम राजानं मृतं सृज्य शुश्रुम ।
एकवीरमशक्यं तममरैरभिवीक्षितुम् ॥ १
यः प्राप्य राज्यं धर्मेण
ऋत्विग्रहपुरोहितान् ।
अपृच्छदात्मनः श्रेयः
पृष्ट्वा तेषां मते स्थितः ॥ २
प्रजानां पालनं धर्मो दानमिज्या द्विपञ्चयः ।
एतत्सुहोत्रो विज्ञाय धर्मेणैच्छद्भनागमम् ३
धर्मेणाराधयन्देवान् वाणैः शत्रून् जयंस्तथा
सर्वाण्यपि च भूतानि स्वगुणैरप्यरञ्जयत् ४
यो भुङ्क्ते मां वसुमतीं म्लेच्छाटविकवर्जिताम्
यस्मै ववर्ष पर्जन्यो हिरण्यं परिवत्सरान् ५
हैरण्यास्तत्र वाहिन्यः
स्वैरिण्यो व्यवहन् पुरा ।
ग्राहान् कर्कटकांश्चैव
मत्स्यांश्च विविधान् बहून् ॥ ६
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

कामान् वर्पति पर्जन्यो
रूपाणि विविधानि च ।
सौवर्णान्यप्रमेयाणि
वाप्यश्च क्रोशसंमिताः ॥ ७
सहस्रं वामनान् कुब्जा-
न्नकान् मकरकच्छपान् ।
सौवर्णान् विहितान् दृष्ट्वा
ततोऽस्मयत वै तदा ॥ ८
तत् सुवर्णमपर्यन्तं राजर्षिः कुरुजाङ्गले ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ ९
सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
पुण्यैः क्षत्रिययज्ञैश्च प्रभूतवरदाक्षिणैः ॥ १०
काम्यनैमित्तिकाजस्रैरिष्टां गतिमवाप्तवान् ।
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्तवया ११
पुत्रान् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिध्वैत्येति व्याहरन् ॥

५७

नारद उवाच ।
राजानं पौरवं वीरं मृतं सृज्य शुश्रुम ।
सहस्रं यः सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् १

तस्याश्वमेधे राजर्षे-
दैशादेशात् समीयुषाम् ।
शिक्षाक्षराविधेज्ञानां
नासीत् संख्या विपश्चिताम् ॥ २

तुभ्यं तव । मरुतात्त्वं निर्गुणस्त्वतोऽपि निर्गुणस्त्वत्पुत्र इति
न तदर्थं शोको युक्त इति भावः । अयज्वानमदाक्षिण्यं
पुत्रमभिलक्ष्य माऽनुतप्यथाः । हे श्वेत्य श्वित्यपुत्र इति
व्याहरन्नारदः सृज्यं प्रतीतिं व्यासवाक्यम् ॥ ५० ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः
॥ ५५ ॥ * ऋत्विजांश्च पुरोहितान् इति पाठः ।

५६
सुहोत्रमिति ॥ १ ॥ हैरण्या हिरण्यमयाः ग्राहा-
दयोऽपि वाहिन्यो नद्यः स्वैरिण्यः सर्वजनोपयोग्याः ॥ ६ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षट्पञ्चाशत्तमोऽ-
ध्यायः ॥ ५६ ॥

५७
राजानमिति ॥ १ ॥ रूपाणि विविधानि च इति पाठः ।

वेदविद्याप्रतस्त्राता वदान्याः प्रियदर्शनाः ।
 सुभिक्षाच्छादनगृहाः सुशय्यासनभोजनाः ३
 नट-नर्तक-गन्धर्वैः पूषकैर्वर्धमानकैः ।
 नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र स्म परिहर्षिताः
 यज्ञे यज्ञे यथाकालं दक्षिणाः सोऽत्यकालयत्
 द्विषा दशसहस्राख्याः प्रमदाः काञ्चनप्रभाः ५
 सध्वजाः सपताकाश्च रथा हेममयास्तथा ।
 यः सहस्रं सहस्राणि कन्या हेमविभूषिताः
 धूर्ध्रुजाश्वगजारूढाः सगृहक्षेत्रगोशताः ।
 शतं शतसहस्राणि स्वर्णमाली महात्मनाम्
 नाथां सहस्रानुचरान् दक्षिणामत्यकालयत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

नारद उवाच ।
 शिविभीशीनरं चापि मृतं खल्वयं शुश्रुम ।
 य इमां पृथिवीं सर्वां चर्मवत् पयवष्टयत् ॥ १
 साद्रिद्वीपार्णयधनां
 रथघोषेण नादयन् ।
 स शिविर्वै रिपूक्षित्यं
 मुर्याभिन्नं सपत्नजित् ॥ २
 तेन यज्ञैर्वहुविधै-
 रिष्टं पर्याप्तदक्षिणैः ।
 स राजा धीर्यवान् धीमा-
 नवाप्य बभूव पुष्कलम् ॥ ३
 सर्वमूर्धामिपिक्तानां संमतः सोऽभवद्युधि ।
 अयजद्वाश्वमेधैर्यो विजित्य पृथिवीमिमाम् ४
 निरर्गलैर्वहुफलैर्निष्ककोटिसहस्रदः ।
 हस्त्यश्वपशुभिर्धान्यैर्मृगैर्गोजाविभिस्तथा ५

विविधां पृथिवीं पुण्यां
 शिविर्ब्राह्मणसात् करोत् ।
 यावत्यो वर्पनो धारा
 यावत्यो दिवि तारकाः ॥ ६
 यावत्यः सिकता गाढयो यावन्मेरोर्महोपलाः
 उदन्वति च यावन्ति रत्नानि प्राणिनोऽपि च
 तावतीरुदद्वा वै शिविरीशीनरोऽश्वरे ७
 नो यन्तारं धुरस्तस्य कश्चिदन्यं प्रजापतिः ।
 भूतं मव्यं भवन्तं वा नाध्यगच्छन्नरोत्तमम् ८
 तस्यासन् विविधा यज्ञाः
 सर्वकामैः समन्विताः ॥ ९
 हेमयूपासनगृहा हेमशकारतोरणाः ।
 शुचि स्वाद्यजपानं च ब्राह्मणाः प्रयुतायुताः ॥
 नानामन्त्रैः त्रियकथाः पयोदधिमाहुदाः १
 तस्यासन् यज्ञवातेषु नद्यः शुभ्राक्षपर्वताः ११

पूर्णकैः स्वर्णचूडैः ढाङ्गुलता इति दाक्षिणात्यप्रसिद्धे । वर्ध-
 मानकैः आरातैरुद्धैः ॥ ४ ॥ धूर्ध्रुजा रथा ॥ ७ ॥ इति
 श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५७
 † 'अङ्गस्य यजमानस्य अपि विष्णुपदे वयम् । अमायादिन्द्रः
 सोमेन दाक्षिणभिर्द्विजातय । देवमानुषगन्धर्वाथात्यरोचन्त
 दाक्षिणाः' इति पाठान्तरम् ।

५८

शिविमिति । पर्येयत् स्वार्थानामकरोत् ॥ १ ॥
 त्रैलोक्येषु राजसु तदन्यं राजान तस्य शिरेः धुरः
 कार्यमारस्य यन्तारं बोधारं प्रजारति ह्यग स्वयष्टौ
 नाध्यगच्छत् ॥ ८ ॥

पिवत स्नात खादध्वामिति यद्रोचते जनाः ।
यस्मै प्रादाद्वरं रुद्रस्तुष्टः पुण्येन कर्मणा ॥१२॥
अक्षयं ददतो वित्तं श्रद्धा कीर्तिस्तथा क्रियाः ।
यथोक्तमेव भूतानां प्रियत्वं स्वर्गमुत्तमम् ॥१३॥
एतान् लब्ध्वा वरानिष्टान्

शिविः काले दिवं गतः ।
स चेन्ममार सृज्य
चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १४ ॥
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयञ्ज्वानमदाक्षिण्यमभिध्वेत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

नारद उवाच ।

रामं दाशरथिं चैव मृतं सृज्य शुश्रुम ।
यं प्रजा अन्वमोदन्त पिता पुत्रानिवौरसान् ॥
असंख्येया गुणा यस्मिन्नासन्नमिततेजसि ।
यश्चतुर्दश वर्षाणि निदेशात् पितुरच्युतः ॥ २ ॥
वने वनितया सार्धमवसल्लक्ष्मणाग्रजः ।
जघान च जनस्थाने राक्षसान् मनुजर्षभः ॥ ३ ॥
तपस्विनां रक्षणार्थं सहस्राणि चतुर्दश ।
तत्रैव वसतस्तस्य रावणो नाम राक्षसः ॥ ४ ॥
जहार भार्यां वैदेहीं संमोह्येनं सहानुजम् ।
तमागस्कारिणं रामः पौलस्त्यमजितं परैः ॥
जघान समरे क्रुद्धः पुरेव ज्यम्बकोऽन्धकम् ।
सुरासुरैरवध्यं तं देवब्राह्मणकण्टकम् ॥ ६ ॥
जघान स महाबाहुः पौलस्त्यं सगणं रणे ।
स प्रजानुग्रहं कृत्वा त्रिदशैरभिपूजितः ॥ ७ ॥
व्याप्य कृत्स्नं जगत्कीर्त्या सुरर्षिगणसेवितः ।
स प्राप्य विविधं राज्यं सर्वभूतानुकम्पकः ॥
आजहार महायज्ञं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
निरर्गलं सजारूढ्यमश्वमेधं च तं विभुः ॥ ९ ॥
आजहार सुरेशः य हविषा मुदमाहरत् ।
अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरीजे बहुगुणैर्नृपः ॥ १० ॥
श्रुत्पिपासेऽजयद्रामः सर्वरोगांश्च देहिनाम् ।
सततं गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ११ ॥

अति सर्वाणि भूतानि रामो दाशरथिर्वभौ
ऋषीणां देवतानां च मानुषाणां च सर्वशः
पृथिव्यां सहवासोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति
नाहीयत तदा प्राणः प्राणिनां न तदन्यथा
प्राणोऽपानः समानश्च रामे राज्यं प्रशासा
पर्यदीप्यन्त तेजांसि तदनर्थाश्च नाभवन् १
दीर्घायुपः प्रजाः सर्वा युवा न म्रियते तदा
वैदेशतुर्भिः सुप्रीताः प्राप्नुवन्ति दिवौकसः
हव्यं कव्यं च विविधं निष्पूर्तं हुतमेव च ।
अदंशमशका देशा नष्टव्यालसरीसृपाः ॥ १ ॥
नाप्सु प्राणभृतां मृत्युर्नाकाले ज्वलनोऽदह
अधर्मरुचयो लुब्धा मूर्खा वा नाभवन्स्तदा
शिष्टेष्टप्राज्ञकर्माणः सर्वे वर्णास्तदाऽभवन्
स्वधां पूजां च रक्षोभर्जनस्थाने प्रणाशिता
प्रादान्निहत्य रक्षांसि पितृदेवेश्य ईश्वरः ।
सहस्रपुत्राः पुरुषा दशवर्षशतायुषः ॥ १ ॥

न च ज्येष्ठाः कनिष्ठेभ्य-

स्तदा श्राद्धान्यकारयन् ।

श्यामो युवा लोहिताक्षो

मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २ ॥

आजानुबाहुः सुभुजः सिंहस्कन्धो महाबलः
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २ ॥

ददतो राज्ञो वित्तादिकमक्षयमस्त्विति रुद्रो वरं ददाविति
सम्बन्धः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

राममिति । प्रजानां पुत्रवत्प्रियोऽभूदित्यर्थः ॥ १ ॥

पृथिव्यां मानुषाणां प्रत्यक्षा देवादयो विचरन्ति पुण्यां
शयात् ॥ १२ ॥ प्राणो बलम् । प्राणादयश्च तदन्यथा प्राण
यन्यथा भावेन नाहीयन्त । अतिश्वासा निश्वासादयो रो
नाभवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ निष्पूर्तं तदाकारामादि । हुतं इ
॥ १६ ॥ * श्राद्धानि कुर्वते इति पाठः ।

सर्वभूतमनःकान्तो रामो राज्यमकारयत् ।
रामो रामो राम इति प्रजानामभवत् कथा ॥
रामाद्रामं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रशासति ।
चतुर्विधाः प्रजा रामः स्वर्गं नीत्वा दिवं गतः
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युचधपर्वणि षोडशराजकीये
एकौनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

नारद उवाच ।

भगीरथं च राजानं मृतं सृज्य शुभ्रम् ।
येन भागीरथी गङ्गा चयनैः फाञ्जनेत्रिता ॥
यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
राक्षश्च राजपुत्राश्च ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्भुजः ॥
रथे रथे शतं नागाः सर्वे वै हेममालिनः ॥ ३ ॥
सहस्रमश्वश्चैकैकं गजानां पृष्ठतोऽन्वयुः ।
अश्वे अश्वे शतं गावो गवां पञ्चादजाधिकम् ॥
तेनाक्रान्ता जलौघेन दक्षिणा भूयसीर्ददत् ।
उपह्वरेऽतिव्यथिता तस्याके निपसाद ह ॥ ५ ॥
तथा भागीरथी गङ्गा उर्वशी चाभवत् पुरा ।
उद्दिदत्वं गता राक्षः पुत्रत्वमगमत् तदा ॥ ६ ॥
तां तु गाथां जगुः प्रीता गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः

नामभिरामम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायामेकौनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

भगीरथमिति । चयनैः कायनैः चिता स्वर्णैः कर्मभ्यः
कृतवर्गस्यैल्लब्धाया चयनैरिति कासोपनिषां, बृहदश्वे उष्टमा-
स्संगमपर्यन्तं निचितेति वाऽर्थः ॥ १ ॥ राजश्च राजपुत्राश्चा-
तिक्रम्येति शेषः । ब्राह्मणेभ्यः धमन्यन् दत्तान् ॥ २ ॥ येन
हेतुना उपरि सर्वाभ्य भूयसीर्देहिणा ददत् राजा आत्मे तेन
हेतुना गङ्गा जनाधमारेण आक्रान्ता चेन्नयाश्चत्तोरप्रदेशे नतिं
प्राप्ता सर्वा अतिन्यायिताऽनस्तस्याद्दे निपसाद ॥ दक्षिणा-
भारेण तन्निप्रदेशेऽवनने प्रशाहाम्नु राजौह्वपर्यन्तमागतमित्यर्थः
॥ ५ ॥ तथा तेन प्रकारेण गङ्गा ऊर्ध्वं भारमश्रुत इति वा
राज ऊहमश्रुते इति वा योगात् उर्वशी अभवत् । द्वितीय-

आत्मानं संप्रतिष्ठाप्य राजवंशमिहाष्टधा ।
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्तवया २४
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिध्वैत्येति व्याहरन् ॥
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्तवया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥ २३ ॥
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिध्वैत्येति व्याहरन् ॥

पितुर्देवमनुष्याणां शृण्वतां यत्पुत्रादिनः ॥ ७ ॥
भगीरथं यजमानमैश्वराकुं भूरिदक्षिणम् ।
गङ्गा समुद्रगा देवी चमे पितरमीश्वरम् ॥ ८ ॥
तस्य सेन्द्रैः सुरगणैर्दधैर्यक्षः खलस्कृतः ।
सम्यक्पारिगृहीतश्च शान्तविप्रो निरामयः ॥
यो य इच्छेत विप्रो वै यत्र यत्रात्मनः प्रियम्
भगीरथस्तदा प्रतिस्तत्र तत्रादददशी ॥ १० ॥
नादेयं ब्राह्मणस्यासीद्यस्य यत्स्यात् प्रियं घनं
सोऽपि विप्रप्रसादेन ब्रह्मलोकं गतो नृपः ॥
येन यातौ मखमुखी दिशाशाधिहृपादपाः ।
तेनाद्यस्थातुमिच्छन्ति तं गत्वा राजमीश्वरम्
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्तवया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥ २३ ॥
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिध्वैत्येति व्याहरन् ॥

पक्षे धृपोदरादित्वादादेर्हस्तत्वम् । पुत्रत्वं नररात्राणकर्तृत्वम्
॥ ६ ॥ वक्षी योगी योगप्रभावात् यो अत्र देशे यत्
इच्छेत् स तत्र प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १० ॥ येनेति । पादपा
मरीचिपा ऋषयः येन कारणेन यदर्थं यातौ उदितो मर्वा
कर्मयज्ञयोगयज्ञौ मुर्ये प्राप्तिद्वारभूता ययोस्तां मखमुखी
सर्धतदन्त्यार्गिमिणा । अवस्थातुमुपस्थातुमिच्छन्ति तेनैव
प्रयोजनेन तं भगीरथमरस्थानुमिच्छन्ति तत्र हेतुद्वयम् । गत्वा
राजमिताश्वरमिति च गच्छतीति गत्वा भ्रिजगती तस्या
एवमिति गत्वा राज सूर्यं नृपथ ईश्वर ईशानशीलस्त-
दन्तर्यामी नृपथ । अयं भावः—यत्सूर्यदर्शनेन फलं पापना-
शादि तदस्य दर्शनेन भगति यच्च सूर्यान्तर्यामिणः उपा-
सनेन फलं सत्यमद्वयत्वादि तद्वयोपासनेन भवतीति मरी-
चिपार्दानामयमेव द्रष्टव्य उपास्यश्च जात इति ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

नारद उवाच ।

दिलीपं चेदैलविलं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यस्य यज्ञशतेष्वासन् प्रयुतायुतशो द्विजाः ।
तंत्रज्ञानार्थसंपन्ना यज्वानः पुत्रपौत्रिणः ॥ १
य इमां वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ २
दिलीपस्य तु यज्ञेषु कृतः पन्था हिरण्मयः ।
तं धर्म इव कुर्वाणाः सेन्द्रा देवाः समागमन्
सहस्रं यत्र मातङ्गा गच्छन्ति पर्वतोपमाः ।
सौवर्णं चाभवत् सर्वं सदः परमभास्वरम् ॥
रसानां चाभवन्कुल्या
भक्ष्याणां चापि पर्वताः ।
सहस्रव्यामा नृपते
यूपाश्चासान् हिरण्मयाः ॥ ५
चषालं प्रचषालं च यस्य यूपे हिरण्मये ।

नृत्यन्तेऽप्सरसस्तस्य पद्मसहस्राणि सप्तधा ॥
यत्र वर्णां वादयति
प्रीत्या विश्वावसुः स्वयम् ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त
राजानं सत्यशीलिनम् ॥ ७
रागखाण्डवभोज्यैश्च मत्ताः पतिषु शेरते ।
तदेतदद्भुतं मन्ये अन्यैर्न सदृशं नृपैः ॥ ८
यदप्सु युध्यमानस्य चक्रे न परिपेततुः ।
राजानं दृढधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् ॥
येऽपश्यन्भूरिदाक्षिण्यं तेपि स्वर्गजितो नराः
पंच शब्दा न जीर्यति खट्वांगस्य निवेशने ॥
स्वाध्यायघोषो ज्याघोषः पिवताश्चीत खादत
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ११
पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्प्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

नारद उवाच ।

मान्धाता चेद्यौवनाश्वो मृतः सृञ्जय शुश्रुम
देवासुरमनुष्याणां त्रैलोक्यविजयी नृपः ॥ १
यं देवावश्विनौ गर्भात् पितुः पूर्वं चकर्षतुः ।
मृगयां विचरन् राजा तृषितः क्लान्तवाहनः

धूमं दृष्ट्वाऽगमत् सत्रं पृषदाज्यमवाप सः ।
त दृष्ट्वा युवनाश्वस्य जठरे सूनुतां गतम् ॥ ३
गर्भाद्धि जन्हतु देवावश्विनौ भिषजां वरौ ।
तं दृष्ट्वा पितुरुत्संगे शयानं देववर्चसम् ॥ ४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पष्ठितमोऽ-
ध्यायः ॥ ६० ॥

६१

दिलीपमिति ॥ १ ॥ तंत्रं क्रिया सार्धश्लोकः ॥ २ ॥
पन्था हिरण्मयः हिरण्मयः हुचो भवन्तीति विधिमार्ग-
स्तत आरभ्य प्रवृत्त इत्यर्थः । धर्मं निमित्ते पुण्योत्पत्त्यर्थमिव
देवास्तमलं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ रागखाण्डवं गुडोदनं पर्प-

टिकेति वैदर्भाः ॥ ८ ॥ अप्सु न परिपेततुः न ममज्जतुः ॥ ९ ॥
खट्वांग इति ऐलविलस्य दिलीपस्यैव नामान्तरम् ॥ १० ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकपष्ठितमोऽ-
ध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

मान्धातेति ॥ १ ॥

अन्योन्यममुषन् देवाः कामयं धास्यतीति धी ।
मामेपायं धयत्यग्रे इति ह स्माह धास्यः ॥

ततोऽङ्गुलिभ्यो हीन्द्रस्य

प्रादुरासीत् पयोऽमृतम् ।

मां धास्यतीति कारुण्या-

दादिन्द्रो हान्यकम्पयत् ॥ ६

तस्मान्नु मान्धातेत्येषं नाम तस्याद्भुतं कृतम्

ततस्तु धारां पयसो घृतस्य च महात्मनः ॥

तस्यास्ये यीयनाभ्यस्य

आणिमिन्द्रस्य चाकषत् ।

अपिषत् पाणिमिन्द्रस्य

म धाप्यद्वाऽभ्यघर्षत ॥

सोऽभयद्वाद्दशसमो द्वादशाहेन वीर्यवान् ।

इमां च पृथिवीं कृत्स्नामेकाद्वा म व्यजीजयत्

धर्मात्मा श्रुतिमान् धीरः

सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।

जनमेजयं सुधन्यान्

गयं पूर्णं पृष्टद्वयम् ॥ १०

अस्मिन् च नृगं धैर्य मान्धाता मनुजोऽजयत्

उदेति च यतः सूर्यो यत्र च प्रतितिष्ठति ॥

तत् सर्वं यीयनाभ्यस्य मान्धातुः क्षेप्रमुच्यते ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

नारद उवाच ।

ययाति नाहुषं धैर्य मृतं सञ्जय शुश्रुम ।

राजसूयशतैरिष्टा सोऽभ्यमेघशतेन च ॥ १

पुण्डरीकसदृशेण धाजपेयशतैस्तथा ।

अतिराग्रसदृशेण चातुर्मास्यैश्च कामतः ।

अग्निष्टोमश्च विविधैः सन्निधौ प्राज्यदक्षिणैः २

सोऽभ्यमेघशतैरिष्टा राजसूयशतेन च ॥ १२

अददद्गोहितान्मत्स्यान्

प्राक्षणेभ्यो विशापते ।

हिरण्यान् योजनोत्सेधा-

नायतान् शतयोजनम् ॥ १३

धनुमकारान् सुस्वाद्गन् मध्यमोज्ज्याग्रपर्वतान्

अतिरिक्तं प्राक्षणेभ्यो भुञ्जानो हीयते जनः ॥

मदयाक्षपाननिचयाः शुश्रुमुस्त्वक्षपर्वताः ।

घृतहृद्वा सूपपद्मा दधिफेना गुडोदकाः ॥ १५

रुधुः पर्वताक्षयो मधुक्षीरवहाः शुभाः ।

देवासुरा नरा यक्षा गन्धर्वास्त्रिगपक्षिणः ॥

धिप्रास्तप्रागताश्चासन् वेदयेदाङ्गपारगाः ।

प्राक्षणा ऋषयश्चापि नासंस्तप्राधिपञ्चितः ॥

समुद्रान्तां यस्मर्तां यस्मूर्णां तु सर्वतः ।

स तां प्राक्षणासात्कृत्या जगामास्तं तदा नृपः

गतः पुण्यकृतां लोकान्

ह्याप्य स्वयशसा दिदाः ।

स चेन्ममार सञ्जय

चतुर्मद्वतरस्तथा ॥ १९

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

अयज्वानमदाक्षिण्यमग्निधैत्येति ह्याह्वरन् ॥

अप्राक्षणानां यद्विक्तं पृथिव्यामस्ति किञ्चन

तत् सर्वं परिसंख्याय ततो प्राक्षणासात्करोत्

मरस्यती पुण्यतमा नदीनां

तथा समुद्राः सरितः साद्रयश्च ।

ईजानाय पुण्यतमाय राष्ट्रे

घृतं पयो दुदुह्नुर्नाहुपाय ॥ ४

द्वादशसमो द्वादशपार्ष्णिः मय इतिपाठे द्वादशहन्त्रः

म्यजीजयद्विजिनवान् ॥ ९ ॥ रोहितान् गोहितान् सोहि-

तमृप्रदेशान् पद्मरागपानिमतो वा मत्स्यान् देशविज्ञेयान्

हिरण्यान् मृगान्तरयुक्तान् जनोत्सेयान् जेजु उत्सेध

उष्णायो येवा तान् मम्यदेनोत्सेधे हि नयावथापि

परस्यैव पूर्वापरी समुद्रो गच्छत इति तेषामुच्छिद्रत्वं प्रसि-

द्धम् ॥ १३ ॥ अतिरिक्तमप्राक्षितं भुञ्जानो जन एव हीयते न

स्वभामित्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

टीकाया द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

ययातिमिति ॥ १ ॥ प्राज्यदक्षिणं बहुदक्षिणैः

॥ २ ॥ अप्राक्षणानां प्राक्षणेपिणा मन्त्रेणानामिति यावत्

परिसंख्याय अपहृत्य ॥ ३ ॥

व्यूढे देवासुरे युद्धे कृत्वा देवसहायताम् ।
चतुर्धा व्यभजत् सर्वां चतुर्भ्यः पृथिवीभिमाम्
यज्ञैर्नानाविधैरिष्ट्वा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमाम् ।
देवयान्यां चौशनस्यां शर्मिष्ठायां च धर्मतः
देवारण्येषु सर्वेषु विजहारामरोपमः ।
आत्मनः कामचारेण द्वितीय इव वासवः ७
यदा नाभ्यगमच्छान्तिं कामानां सर्ववेदवित्
ततो गाथाभिमां गीत्वा सदारः प्राविशद्वनम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकाण्डे
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

नारद उवाच ।

नाभागमम्बरीषं च मृतं सृज्य शुश्रुम ।
यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञां चैकस्त्वयोधयत्
जिगीयमाणाः संभ्रामे समन्ताद्दैरिणोऽभ्ययुः
अस्त्रयुद्धविदो घोराः सृजन्तश्चाशिवा गिरः
वललाघवशिक्षाभिस्तेषां सोऽस्त्रवलेन च ।
छत्रायुधध्वजरथांश्छित्त्वा प्रासान् गतव्यथः
त एनं मुक्तसन्नाहाः प्रार्थयन् जीवितैषिणः ।
शरण्यमीशुः शरणं तवास्म इति वादिनः ४
स तु तान् वशगान् कृत्वा
जित्वा चेमां वसुधराम् ।
ईजे यज्ञशतैरिष्टैर्यथा शास्त्रं तथाऽनघ ॥ ५
बुभुजुः सर्वसंपन्नमन्नमन्ये जनाः सदा ।
तस्मिन् यज्ञे तु विप्रेन्द्राः संतृप्ताः परमार्चिताः
मोदकान् पूरिकापूपान्
स्वादुपूर्णान् शङ्कुलीः ।
करंभान् पृथुसृङ्गीका
धन्वानि सुकृतानि च ॥ ७
सूपान् भैरेयकापूपान् रागखाण्डवपानकान्
मृष्टान्नानि सुयुक्तानि मृद्दानि सुरभीणि च ८

यत्पृथिव्यां त्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं ब्रजेत् ९
एवं कामान् परित्यज्य ययातिर्धृतिमेत्य च ।
पूरुं राज्ये प्रतिष्ठाप्य प्रयातो वनमीश्वरः १०
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिष्वैत्येति व्याहरन् ॥

घृतं मधु पयस्तोयं दधीनि रसवन्ति च ।
फलं मूलं च सुखादु द्विजास्तत्रोपभुञ्जते ९
मादनीयानि पापानि
विदित्वा चात्मनः सुखम् ।
अपिबन्त यथाकामं
पानपा गीतवादिनैः ॥ १०
तत्र स्म गाथा गायन्ति
क्षीवा हृष्टाः पठन्ति च ।
नाभागस्तुतिसंयुक्ता
ननुतश्च सहस्रशः ॥ ११
तेषु यज्ञेष्वम्बरीषो दक्षिणामत्यकालयत् ।
राज्ञां शतसहस्राणि दश प्रयुतयाजिनाम् १२
हिरण्यकवचान् सर्वान्
श्वेतच्छत्रप्रकीर्णकान् ।
हिरण्यस्यन्दनारूढान्
सानुयात्रपरिच्छदान् ॥ १३
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
मूर्धाभिषिक्तांश्च नृपान् राजपुत्रशतानि च ॥
सदण्डकोशनिचयान् ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
नैवं पूर्वं जनाश्चकुर्न करिष्यन्ति चापरे ॥ १४

नतुर्भ्यः अस्त्रिम्यः प्राची दिग्घोर्दक्षिणाध्वर्योरित्यादि
श्लोः ॥ ५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

नाभागामिति ॥ १ ॥ मादनीयानि मदकराणि

सुरादीनि पापानि पापहेतूनीति ज्ञात्वाऽपि सुखलिप्सवः
पिबन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अत्यकालयदातुं निष्कासितवान् ।
जिता राजान एव सोपस्करदक्षिणात्वेन दत्ताः । तेषां
राज्यानि ते राजानश्च ब्राह्मणसत्कृता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यदम्बरीपो नृपतिः करोत्यमितदक्षिणः ।
इत्येवमनुमोदन्ते प्रीता यस्य महर्षयः ॥ १६
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्तथा ।

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पन्थाः ।
अयञ्जानमदाक्षिण्यमभिधेत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि पोटशराजकीये
चतुःपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

नारद उवाच ।

शशिविन्दुं च राजानं मृतं सृज्य शुभ्रम् ।
इजे स धिविधैर्धैः श्रीमान् मत्स्यपराक्रमः १
तस्य भार्यामाह्वयानां शतमार्गान्महात्मनः ।
एकैकस्यां च भार्यायां सहस्रं ननयाऽमयन
ते कुमारः पराक्रान्ताः सर्वे नियुतयाजिनः
राजानः प्रतुभिर्धुं धरीजानां वेदपारगाः ३
हिरण्यकचयाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ।
सर्वेऽभ्यमेधरीजानाः कुमाराः शशिविन्दवः
तानभ्यमेधे राजेन्द्रो ब्राह्मणेभ्योऽदत्त पिता
शतं शतं रथगजा एकेकैः पृष्ठतोऽप्ययुः ॥ ५
राजपुत्रं तदा कन्यान्तर्पनीयम्वलंकृताः ।

कन्यां कन्यां शतं नागा

नागे नागे शतं रथाः ॥

ग्ये रये शतं चाभ्या बलिनो हेममालिनः ।
अभ्ये अभ्ये गोसहस्रं गवां पञ्चाशदाधिकाः ७
एतद्धनमपर्याप्तमभ्यमेधे महामये ।
शशिविन्दुर्महामागो ब्राह्मणेभ्यो हामन्यत ८
पार्श्वे च सृषा यावन्त अभ्यमेधे महामये ।
ते तथैव पुनश्चाभ्ये तावन्तः काञ्चनाऽमयन् ९
मत्स्याक्षपाननिचयाः पर्वताः क्रोशमुच्छ्रिताः
तस्याभ्यमेधे निर्वृत्ते नागः शिष्टास्त्रयोदश १०
तुष्टपुष्टनाकीर्णो शान्तविप्रामनामयाम् ।
शशिविन्दुरिमां भूमिं चिरं भुङ्गा दिवं गतः
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्तथा ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पन्थाः ।
अयञ्जानमदाक्षिण्यमभिधेत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि पोटशराजकीये
पञ्चपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

नारद उवाच ।

गयं चामूर्तैर्यमं नृतं सृज्य शुभ्रम् ।
यो धी वर्पशतं राजा तुतशिष्टाशनोऽमयत् ॥ १
तस्मै हस्तिर्धरं प्रादत्त तनो वपे चरं गयः ।
तपसा ब्रह्मचर्येण यतेन नियमेन च ॥ २

गुरुणां च प्रसादेन
घेदानिच्छामि घेदितुम् ।
स्वधर्मेणाधिर्हस्यान्यान्
धनमिच्छामि चाक्षयम् ॥ ३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुःपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ × विमर्शयेमि मंथिराणः ।

॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्च-
पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६५

शशिविन्दुमिति ॥ १ ॥ प्रयोदशात्र निचयाः शिष्टाः

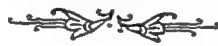
६६

गयमिति सार्थाः ॥ १ ॥

विप्रेषु ददतश्चैव श्रद्धा भवति । इत्यशः ।
 अनन्यासु सवर्णासु च मे भवेत् ॥ ४
 अन्नं मे ददतः श्रद्धा धर्मं मे रमतां मनः ।
 अविघ्नं चास्तु मे नित्यं धर्मकार्येषु पावक ॥
 तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत् ।
 गयो ह्यवाप्य तत्सर्वं धर्मेणारीनजीजयत् ॥
 स दर्शपौर्णमासीभ्यां कालेष्वग्रयणेन च ।
 चातुर्मास्यैश्च विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः ॥ ७
 अयजच्छ्रद्धया राजा परिसंवत्सरान् शतम् ।
 गवां शतसहस्राणि शतमश्वशतानि च ॥ ८
 शतं निष्कसहस्राणि गवां चाप्ययुतानि पट
 उत्थायोत्थाय स प्रादात् परिसंवत्सरान् शतं
 नक्षत्रेषु च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणाः ।
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्यथा सोमोऽङ्गिरा यथा ॥
 सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा य इमां मणिशर्कराम्
 विप्रेभ्यः प्राददद्राजा सोऽश्वमेधे महामखे ॥
 जाम्बूनदमया यूपाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः ।
 गयस्यासन् समृद्धास्तु सर्वभूतमनोहराः ॥
 सर्वकामसमृद्धं च प्रादादन्नं गयस्तदा ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रहृष्टेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च ॥ १३
 स समुद्रवनक्षीपनदीनदवनेषु च ।

नगरेषु च राष्ट्रेषु दाव व्यास्र च यऽवसन् ॥
 भूतग्रामाश्च विविधाः
 संतृप्ता यज्ञसंपदा ।
 गयस्य सदृशो यज्ञो
 नास्त्यन्य इत तऽब्रुवन् ॥ १५
 पञ्चविंशद्योजनायामा विंशद्योजनमायता ।
 पश्चात् पुरश्चतुर्विंशदेदी ह्यासीद्धिरण्मयी ॥
 गयस्य यजमानस्य
 मुक्ता वज्रमणिस्तृता ।
 प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽथ
 वासांस्याभरणानि च ॥ १७
 यथोक्ता दक्षिणाश्चान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणः
 यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ १८
 कुल्याः कुशलवाहिन्यो रसानामभवंस्तदा ।
 वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च पृथग्विधाः ॥
 यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 वटश्चाक्षय्यकरणः पुण्यं ब्रह्मस्तरश्च तत् ॥ २०
 स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्तवया ।
 पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 अयज्वानमदाक्षिण्यमग्निश्चैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
 पट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

नारद उवाच ।

सांक्रांतिं रन्तिदेवं च मृतं सृज्य शुश्रुम ।
 यस्य द्विशतसाहस्रा आसन् सुदा महात्मनः
 गृहानभ्यागतान् विप्रानतिथीन् परिवेषकाः
 पद्मापकं दिवारात्रं वराहममृतोपमम् ॥ २
 न्यायेनाधिगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
 वेदानधीत्य धर्मेण यश्चक्रे द्विपतो वशे ॥ ३
 उपस्थिताश्च पशवः स्वयं यं शंसितव्रतम् ।
 ब्रह्मवः स्वर्गमिच्छन्तो विधिवत् सत्रयाजिनम्
 नदी महानसाद्यस्य प्रवृत्ता चर्मराशितः ।
 तस्माच्चर्मण्वती पूर्वमग्निहोत्रेऽभवत् पुरा ॥ ५

ब्राह्मणेभ्योऽददन्निष्कान्सौवर्णान्स प्रभावतः
 तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति ह स्म प्रभाषते
 तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादा-
 निष्कान्निष्कान् सहस्रशः ।
 ततः पुनः समाश्वास्य
 निष्कानेव प्रयच्छति ॥ ७
 अल्पं दत्तं मयाऽद्येति
 निष्ककोटिं सहस्रशः ।
 एकाहा दास्यति पुनः
 कोऽन्यस्तत् संप्रदास्यति ॥ ८

द्विजपाणिधियोगेन दुःखं मे शाश्वतं महत् ।
मयिप्यति न सन्देह एवं राजाऽददद्भुज ॥ ९ ॥
सहस्रशश्च सौवर्णान् वृषमान् गोशतानुगान् ।
साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाहुर्धनं तथा ॥
अभ्यर्धमासमददद्ब्राह्मणेभ्यः शतं समाः ।
अग्निहोत्रोपकरणं यक्षोपकरणं च यत् ॥ ११ ॥
श्रुतिभ्यः करकान् कुमान् खालीः पिठरमेय च
दायनासनयानानि प्रासादाश्च गृहाणि च ॥
वृक्षांश्च धियिधान् दद्यादश्वानि च धनानि च
सर्वं सौवर्णमेयासोऽद्रन्तिदेवस्य धीमतः ॥
तत्रास्य गाथा गापन्ति ये पुराणविदो जनाः
रन्तिदेवस्य तां दृष्ट्वा समृद्धिमतिमानुपीम् ॥
नैतादृशं दृष्ट्वैव कुबेरसदनेष्वपि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकाये
सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

नारद उवाच ।

दौप्यन्ति भरतं चापि मृतं सृज्य शुश्रुम ।
कर्मण्यसुकराण्यन्यैः कृतवान् यः शिशुयेने
हिमावदातान् यः सिंहाजरादं द्राघुधान् बली
निर्वीर्योस्तरसा कृत्वा विचकर्म बबन्ध च ॥
शूरांश्चोत्तरान् द्याघान्
दमित्वा चाकरोद्वशे ।
मनःशिला इय शिलाः
संयुक्ता जतुराशिभिः ॥ ३ ॥
व्यालादींश्चातिबलवान् सुप्रतीकान् गजानपि
दंष्ट्रासु गृह्य विमुपान् शुष्कास्यानकरोद्वशे ॥
महिषानप्यतिबली बलिभो विचकर्म ह ।
सिंहानां च सुदत्तानां शतान्याकर्षयद्बलात् ॥

बलिनः सुमरान् खड्गान्
नानासरवानि चाप्युत ।

कृच्छ्रप्राणं वने बद्धा

दमयित्वाऽप्यवासृजत् ॥ ६ ॥

तं सर्वदमनेत्याहुर्हिजास्तेनास्य कर्मणा ।
तं प्रत्यपेधञ्जननी मा सस्वानि विजीजहि ॥
सोऽभवमेधशतेनेष्टा यमुनामनुवीर्यवान् ।
त्रिशताभ्यान् सरस्वत्यां गङ्गामनु वतुःशतान्
सोऽभवमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
पुनरीजे महायक्षैः समासधरदक्षिणैः ॥ ९ ॥
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यामिष्टा विभ्याजिता अपि
वाजपेयसहस्राणां सहस्रैश्च सुसंव्रतैः ॥ १० ॥

पारिमायिकं निष्कमाद-सहस्रश इति ॥ १० ॥ अभ्य-
र्धमासं पक्षे पक्षे द्वायर्धं । शतं समा इति वाक्यशेषात्
॥ ११ ॥ वस्योक्तास्य सलोप आर्पः । वनवमयानि
ओक्तासि सारो यस्याः सा तथा ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

दौप्यन्तिमिति ॥ १ ॥ क्रूरानिति । यथा मन-
शिलाभ्याः शिलाः जतुराशिभिर्गोशपुंजैर्युक्तास्तसदृशान्
रुक्विन्द्युक्तान् रत्नीतवर्णान् न्याग्रविशेषान् वशोऽकरो-
दित्यर्थः ॥ ३ ॥ कृच्छ्रप्राणं संरुद्धं यथा स्यात्तथा बद्धा
॥ ६ ॥ मा विजीजहि मा हिंसीः ॥ ७ ॥

इष्टा शाकुन्तलो राजा
तर्पयित्वा द्विजान् धनैः ।
सहस्रं यत्र पद्मानां
कण्वाय भरतो ददौ ॥ ११

जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशाः ।
यस्य यूपः शतव्यामः परिणाहेन काञ्चनः ॥
समागम्य द्विजैः सार्धं सेन्द्रैर्देवैः समुच्छिन्नतः
अलंकृताव्राजमानान् सर्वरत्नैर्मनोहरैः ॥ १३
हैरण्यानश्वान् द्विरदान्
रथानुष्ठानजाविकम् ।

दासीदासं धनं धान्यं
गाः सवत्साः पयसिनीः ॥ १४
ग्रामान् गृहांश्च क्षेत्राणि
विविधांश्च परिच्छदान् ।
कोटीशतायुतांश्चैव
ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ १५
चक्रवर्ता ह्यदीनात्मा जितारिह्यजितः परैः
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १६
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिधैत्येति द्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

नारद उवाच ।

पृथुं वैन्यं च राजानं मृतं सृज्य शुश्रुम ।
यमभ्यपिञ्चन् साम्राज्ये राजसूये महर्षयः ॥
यत्नतः प्रथितेत्यूवुः सर्वानाभिमवन् पृथुः ।
क्षतान्नस्त्रास्यते सर्वानित्येवं क्षत्रियोऽभवत्
पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥
अकृष्टपत्न्या पृथिवी आसीद्वैन्यस्य कामधुक्
सर्वाः कामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ४
आसनहिरण्मया दर्भाः सुखस्पर्शाः सुखावहाः
तेषां चीराणि संवीताः प्रजास्तेष्वेव शेरते ॥
फलान्यनृतकल्पानि स्वादूनि च मधूनि च ।
तेषामासीत्तिदाहारो निराहाराश्च नाभवन्
अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या ह्यकुतोभयाः
न्यवसन्त यथाकामं वृक्षेषु च गुहासु च ॥ ७
प्रविभागो न राष्ट्राणां पुराणां चामवत्तदा ।
यथासुखं यथाकामं तथैता मुदिताः प्रजाः ॥
तस्य संस्तंमिता ह्यापः समुद्रमभियास्यतः
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजमंगश्च नाभवत् ॥ ९

तं वनस्पतयः शैला देवासुरनरोरगाः ।
सप्तर्षयः पुण्यजना गन्धर्वाप्सरसोऽपि च १०
पितरश्च सुखासीनमभिगम्येदमब्रुवन् ।
सम्राडसि क्षत्रियोसि राजा गोप्ता पितासिनः
देह्यस्मभ्यं महाराज
प्रभुः सन्नीप्सितान् वरान् ।
धैर्वयं शाश्वतीस्तृप्ता-
वर्तयिष्यामहे सुखम् ॥ १२
तथेत्युक्त्वा पृथुवैन्यो
गृहीत्वाऽऽजगवं धनुः ।
शरांश्चाप्रतिमान् घोरां-
श्चिन्तयित्वाऽब्रवीन्महीम् ॥ १३
एहोहि वसुधे क्षिप्रं क्षरैभ्यः काक्षितं पयः ।
ततो दास्यामि भद्रं ते अन्नं यस्य यथेप्सितम्
वसुधोवाच ।
दुहितृत्वेन मां वीर संकल्पयितुमर्हसि ।
तथेत्युक्त्वा पृथुः सर्वं विधानमकरोद्वशी ॥
ततो भूतनिकायास्तां वसुधां दुदुहुस्तदा ।
तां वनस्पतयः पूर्वं समुत्तस्थुर्दुधुक्षवः ॥ १६

व्यामो हस्तचतुष्टयम् । परिणाहेनैर्देवैः ॥ १२ ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टपष्ठितमोऽध्यायः
॥ ६८ ॥

६९

पृथुमिति ॥ १ ॥ प्रथिता पृथ्वी अननेति पृथुरित्यर्थः
॥ २ ॥ तेषां दर्माणामेव चीराणि बल्कलानि यैः प्रजाः
संवीताः तान्येव परिधानीयानि शयनानि चेत्यर्थः ॥ ५ ॥
ध्वजमङ्गस्तोत्रादिना ॥ ९ ॥

साऽतिष्ठद्वत्सला वत्सं
दोग्धपात्राणि चेच्छती ।
वत्सोऽभूत् पुष्पितः शालः
प्लक्षो दोग्धाऽभवत् तदा ॥ १७

छिन्नप्ररोहणं दुग्धं पात्रम्रीदुम्बरं शुभम् ।
उदयः पर्यतो वत्सो मेरुदोग्धा महागिरिः ॥
रत्नान्योपधयो दुग्धं पात्रमदममयं तथा ।
दोग्धा चासीत्तदा देवो दुग्धमूर्जस्करं प्रियम्
असुरा दुदुहुर्मोयामामपात्रे न ते तदा ।
दोग्धा द्विमूर्धा तत्रासीद्वत्सश्चासीद्विरोचनः
कृपि च सस्यं च नरा दुदुहुः पृथिवीतले ।
स्वार्यभुयो मनुष्यत्सस्तेषां दोग्धाऽभवत् पृथुः
अलाबुपात्रे च तथा यिषं दुग्धा वसुंधरा ।
धृतराष्ट्रोऽभवद्दोग्धा तेषां वत्सस्तु तक्षकः ॥
सप्तर्षिभिर्गृह्य दुग्धा तथा चाह्निष्टकर्मभिः ॥
दोग्धा गृहस्पतिः पात्रं छन्दो वत्सश्च सोमराट्
अन्तर्धानं चामपात्रे दुग्धा पुण्यजनैर्विराट् ।
दोग्धा वैश्वघणस्तेषां वत्सश्चासीद्विपध्वजः ॥
पुण्यगन्धान् पद्मपात्रे गन्धर्वाप्सरसोऽदुहन्

वत्सश्चित्ररथस्तेषां दोग्धा विश्वरुचिः प्रभुः
स्वधां रजतपात्रेषु दुदुहुः पितरश्च ताम् ।
वत्सो वैवस्वतस्तेषां यमो दोग्धाऽन्तकस्तदा

एवं निकायैस्तैर्दुग्धा
पयोऽमीष्टं हि सा विराट् ।

यैर्वर्तयन्ति ते ह्यद्य

पात्रैर्वत्सैश्च नित्यशः ॥ २७

यक्षैश्च विविधैरिष्टा पृथुर्वन्यः प्रतापवान् ।
संतर्पयित्वा भूतानि सर्वैः कामैर्मनःप्रियैः ॥
हैरण्यानकरोद्राजा ये केचित् पार्थिवा भुवि
तान् ब्राह्मणेभ्यः प्रायच्छद्विश्वमेधे महामखे २९
पट्टिनागसहस्राणि पट्टिनागशतानि च ।
सौवर्णानकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान् ददौ
इमां च पृथिवीं सर्वां मणिरत्नविभूषिताम् ।
सौवर्णीमकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तां ददौ ३१
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पयथाः ॥ ३२
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिधैत्येति व्याहरन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिप्रम्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

नारद उवाच ।

रामो महातपाः शूरो वीरलोकनमस्कृतः ।
जामभ्योऽप्यतियशा अयितृप्तो मरिष्यति ॥ १
यस्माद्यमनुपयैति भूमिं कुर्वन्निमां सुखाम् ।
न चासीद्विक्रिया यस्य प्राप्य श्रियमनुत्तमाम्
यः क्षत्रियैः परामुष्टे वत्से पितरि चातुर्वन् ।
ततोऽवधीत् कार्तवीर्यमजितं समरे परैः ॥ ३
क्षत्रियाणां चतुःपट्टिमयुतानि सहस्रशः ।

तदा मृत्योः समेतानि एकेन धनुषाऽजयत्क्ष
ब्रह्मद्विषां चाथ तस्मिन् सहस्राणि चतुर्वश ।
पुनरन्याभिजग्राह दन्तकूरं जघान ह ॥ ५
सहस्रं सुसलेनाहन् सहस्रमसिनाऽवधीत् ।
उद्धन्धनात् सहस्रं च सहस्रमुदके धृतम् ॥ ६
दन्तान् भङ्क्वा सहस्रस्य कर्णाघ्रासान्यकृतन्त
ततः सप्तसहस्राणां कटुधूपमपाययत् ॥ ७

दोग्धेति । चादृत्योऽपि देव एव । प्रियं दुग्धं पात्र-
मप्ययान्मन एवेति कल्प्यम् । प्रयान्तपदा वत्सपात्रे ज्ञेये ।
एवमन्यत्रापि ॥ १९ ॥ विराट् शुक्वित्री ॥ २४ ॥ पार्थिवाः
पृथ्वीसम्पन्निपदार्था ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
पर्वणि टीमायामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

ये मृतास्तेऽतीता ये वर्तमानास्तेऽपि मरिष्यन्त्येवेत्याह
राम इति ॥ १ ॥ यो रामः इमां पृथ्वीं सुखामनुपद्रवा
कुर्वन् आवामादियुगविहितं धर्ममनुपयैति स अनुप्रवर्तितवा-
नित्यर्थः ॥ २ ॥ क्षत्रियैः कार्तवीर्यपुत्रैः । अशुवशविक्रययन्
॥ ३ ॥ मृत्योर्कृत्युमवधीकृत्य ॥ ४ ॥ तस्मिन्सन्मये एव दन्तकूरं
तद्देशाभिपतिम् ॥ ५ ॥ उद्धन्धनाद्ब्रह्मशाखावलम्बनात् ॥ ६ ॥

शिष्टान् बद्धा च हत्वा वै
 तेषां मूर्ध्नि विभिद्य च ।
 गुणावतीमुत्तरेण
 खाण्डवाद्दक्षिणेन च ।
 गिर्यन्ते शतसाहस्रा हैहयाः समरे हताः ॥ ८
 सरथाश्वगजा वीरा निहतास्तत्र शेरते ।
 पितुर्वधामर्षितेन जामदग्नयेन धामता ॥ ९
 निजघ्ने दशसाहस्रान् रामः परशुना तदा ।
 न ह्यमृष्यत ता वाचो यास्तैर्भृशमुदीरिताः ॥
 भृगौ रामाभिधावेति यदाक्रन्दन् द्विजोत्तमाः
 ततः काश्मीरदरदान् कुन्तिशुद्रकमालवान् ॥
 अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च
 विदेहांताम्रलितकान् ।
 रक्षोवाहान् वीतिहोत्रां-
 खिगर्तान् मार्तिकावतान् ॥ १२
 शिवीनन्यांश्च राजन्यान्
 देशान् देशान् सहस्रशः ।
 निजघान शितैर्वाणै-
 र्जामदग्नयः प्रतापवान् ॥ १३
 कोटीशतसहस्राणि क्षत्रियाणां सहस्रशः ।
 इंद्रगोपकवर्णस्य बन्धुजीविभस्य च ॥ १४
 रुधिरस्य परीवाहैः पूरयित्वा सरांसि च ।

सर्वानष्टादश द्वीपान् वशमानीय भार्गवः १५
 ईजे कतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः ।
 वेदीमष्टनलोत्सेधां सौवर्णां विधिनिर्मिताम्
 सर्वरत्नशतैः पूर्णां पताकाशतमालिनीम् ।
 ग्राम्यारण्यैः पशुगणैः संपूर्णां च महीमिमाम्
 रामस्य जामदग्न्यस्य प्रतिजग्राह कश्यपः ।
 ततः शतसहस्राणि द्विपेन्द्रान् हेमभूषणान् ॥
 निर्दस्युं पृथिवीं कृत्वा शिष्टेष्टजनसंकुलाम् ।
 कश्यपाय ददौ रामो हयमेध्रे महामखे ॥ १९
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः
 इष्टा कतुशतैर्वीरो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ २०
 सप्तद्वीपां वसुमतीं मारीचोऽगृह्णत द्विजः ।
 रामं प्रावाच निर्गच्छ वसुधातो ममाशया ॥
 स कश्यपस्य वचनात् प्रोत्सार्य सरितां पतिं
 इषुपाते युधां श्रेष्ठः कुर्वन् ब्राह्मणशासनम् ॥ २२
 अध्यावसाद्गिरिश्रेष्ठं महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।
 एवं गुणशतैर्युक्तो भृगूणां कीर्तिवर्धनः ॥ २३
 जामदग्नयो ह्यातियशा मरिष्याते महाद्युतिः ।
 त्वया चतुर्भद्रतरः पुत्रात् पुण्यतरस्तव ॥ २४
 अयञ्ज्वानमदाक्षिण्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ।
 एते चतुर्भद्रतरास्त्वया भद्रशताधिकाः ।
 मृता नरवरश्रेष्ठ मरिष्यन्ति च सृज्य ॥ २५

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

व्यास उवाच ।
 पुण्यमाख्यानमायुष्यं श्रुत्वा षोडशराजकम्
 अव्याहरन्नरपतिस्तूष्णीमासीत् स सृज्यः १
 तमब्रवीत् तथाऽऽसीनं नारदो भगवानृषिः ।
 श्रुतं कीर्तयतो मह्यं गृहीतं ते महाद्युते ॥ २
 आहोस्विदन्ततो नष्टं श्राद्धं शूद्रीपताविव ।
 स एवमुक्तः प्रत्याह प्राञ्जलिः सृज्यस्तदा ॥ ३
 एतच्छ्रुत्वा महाबाहो धन्यमाख्यानमुत्तमम् ।

राजर्षीणां पुराणानां यज्वनां दक्षिणावताम्
 विस्मयेन हृते शोके तमसीवार्कतेजसा ।
 विपाप्मास्यव्यथोपेतो ब्रूहे किं करवाण्यहम्
 नारद उवाच ।
 दिष्ट्याऽपहतशोकस्त्वं
 वृणीष्वेह यदिच्छसि ।
 तत् तत् प्रपत्स्यसे सर्वं
 न मृषावादिनो वयम् ॥ ६

तैराश्रमवासिभिः ॥ १० ॥ अष्टनलेत्यत्र नलशब्दश्चतुर्ह-
 स्तवचनः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

पुण्यमाख्यानमिति ॥ १ ॥ विस्मयेन पुण्या-
 ख्यानश्रवणजनितचित्तविस्तारेण ॥ ४ ॥

सृज्य उवाच ।

एतेनैव प्रतीतोऽहं प्रसन्नो यद्भवान् मम ।
प्रसन्नो यस्य भगवान्न तस्यास्तीह दुर्लभम् ७
नारद उवाच ।

मृतं ददानि ते पुत्रं द्रुपदिर्निहतं ब्रुवा ।
उद्धृत्य नरकात् फण्डात् पशुवत्प्रोक्षितं यथा
ह्यास उवाच ।

मादुरासीत् ततः पुत्रः सृज्यस्याद्भुतप्रभः ।
प्रसन्नैर्नर्पिणा दत्तः कुबेरतनयोपमः ॥ ९
ततः संगम्य पुत्रेण प्रीतिमानभयश्रुतः ।

इजे च क्रतुभिः पुण्यैः समासधरदक्षिणैः ॥ १०
अकृतार्थश्च भीतश्च न च साप्ताहिको हतः ।
अयज्या त्वनपत्यश्च ततोऽसौ जीवितः पुनः

दूरो घोरः कृतार्थश्च प्रताप्यारोन्सहस्रशः
अभिमन्युर्गतो घोरः पृतनाभिमुखो हतः ॥ १२
ब्रह्मचर्येण यान् कांश्चित्

प्रगया च श्रुतेन च ।
इष्टैश्च क्रतुभिर्यामेत
तांस्ते पुत्रोऽक्षयान् गतः ॥ १३

विद्वांसः कर्मभिः पुण्यैः
स्वर्गमीहन्ति नित्यशः
न तु स्वर्गादयं लोकः

काम्यते स्वर्गवासिभिः ॥ १४
तस्मात् स्वर्गगतं पुत्र-
मर्जुनस्य हतं रणे ।
न चेहानयितुं शक्यं

किञ्चिद्रूपान्यमीहितम् ॥ १५
यां योगिनो ध्यानविधिकदर्शनाः
प्रयान्ति यां चोत्तमयज्विनो जनाः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि पौंड्रराजकीये
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ समाप्तमभिमन्युवधपर्व ॥

तपोभिरिद्धैरनुयान्ति यां तया
तामक्षयां ते तनयो गतो गतिम् ॥ १६
अन्तात् पुनर्मागवतो विराजते

राजैव वीरो ह्यवृतात्मराशेमभिः ।
तामैन्द्रवीमात्मतनुं द्विजोचितं
गतोऽभिमन्युर्न स शोकमर्हति ॥ १७

एवं स्नात्वा स्थिरो भूत्वा
जहारीन् धैर्यमामुहि ।
जीवन्त एव नः शोक्या न तु स्वर्गगतोऽनघ

शोचतो हि महाराज अघमेवाभिवर्धते ।
तस्माच्छोकं परित्यज्य श्रेयसे प्रयतेऽप्युधः ॥ १९
प्रहर्षमभिमानं च सुप्तमाप्तिं च चिन्तयन् ।

एतुद्धा ब्रुवाः शोकं
न शोकः शोक उच्यते ॥ २०

एवं विद्वन् समुत्तिष्ठ प्रयतो भव मा शुचः ।
श्रुतस्ते संमयो मृत्योस्तपस्यानुपमाने च ॥ २१
सर्वमृतसमत्वं च चञ्चलाश्च विमृतयः ।

सृज्यस्य तु ते पुत्रं मृतं संजीवितं पुनः ॥ २२
एवं विद्वन्महाराज मा शुचः साधयाम्यहम्
एतावदुक्तं भगवांस्तत्रैवास्तरधीयत ॥ २३

यार्गीशाने भगवति द्वासे ह्यध्वनमःप्रभे ।
गते मतिमतां श्रेष्ठे समाभ्यास्य युधिष्ठिरम् ॥
पूर्वेषां पार्थिविन्द्राणां महेन्द्रप्रतिमौजसाम् ।

न्यायाधिगतविज्ञानां तां श्रुत्वा यत्नसंपदम्
संपूज्य मनसा विद्वान्
विशो कोऽभू युधिष्ठिरः ।

पुनश्चाचिन्तयद्दीनः
किंस्विद्वश्ये धनञ्जयम् ॥ २६

प्रतीतः प्रीतः ॥ ७ ॥ साप्ताहिकः युद्धोक्तः ॥ ११ ॥
अप्राप्यमार्गोत्तमोर्षितं विधिदपि न शक्यं न मुक्तमम् ॥ १५ ॥
अन्तान्मरणात् भागवतः संकप्ताः । द्विजाचितां द्विजैरभि-
मताम् ॥ १७ ॥ अघं दुःसम् ॥ १९ ॥ अभिमानं माना-
विशयम् । चिन्तयन्मिलयन् शोकं न कुर्वन्ताति शोकः । न

शोकः शोक उच्यते किं तस्मात् शोक इत्यर्थः ॥ २० ॥
सृज्यस्य पुनर्मुदिष्य चञ्चला विमृतयश्च भूता इति शेषानुक्तः
॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेक-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

प्रतिज्ञापर्व ४

७२

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्नहनि निर्वृत्ते घोरे प्राणभृतां क्षये ।

आदित्येऽस्तं गते श्रीमान्

संध्याकाल उपस्थिते ॥ १

व्यपयातेषु वासाय सर्वेषु भरतर्षभ ।

हत्वा संशप्तकत्रातान् दिव्यैरस्त्रैः कपिध्वजः

प्रायात्स शिविरं जिष्णुर्जैत्रमास्थाय तं रथम्

गच्छन्नेव च गोविन्दं साश्रुकण्ठोऽभ्यभाषत

किं नु मे हृदयं त्रस्तं चाक्र सज्जति केशव ।

स्यन्दन्ति चाप्यनिष्टानि

गात्रं सीदति चाप्युत ॥ ४

अनिष्टं चैव मे श्लिष्टं हृदयान्नापसर्पति ।

भुवि ये दिक्षु चात्युग्रा

उत्पातास्त्रासयन्ति माम् ॥ ५

बहुप्रकारा दृश्यन्ते सर्वे एवाघशंसिनः ।

अपि खस्ति भवेद्राज्ञः सामात्यस्य गुरोर्मम ॥ ६

वासुदेव उवाच ।

व्यक्तं शिवं तव भ्रातुः सामात्यस्य भविष्यति

मा शुचः किञ्चिदेवान्यत् तत्रानिष्टं भविष्यति

सञ्जय उवाच ।

ततः सन्ध्यामुपास्यैव वीरौ वीरावसादने ।

कथयन्तौ रणे वृत्तं प्रयातौ रथमास्थितौ ८

ततः स्वशिविरं प्राप्तौ हतानन्दं हततिवपम् ।

वासुदेवोऽर्जुनश्चैव कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ९

ध्वस्ताकारं समालक्ष्य शिविरं परवीरहा ।

वीमत्सुरव्रवीत् कृष्णमस्त्रहृदयस्ततः ॥ १०

नदन्ति नाद्य तूर्याणि मंगल्यानि जनार्दन ।

मिश्रा दुन्दुभिनिर्घोषैः शङ्खाश्चाडम्बरैः सह

वीणा नैवाद्य वाद्यन्ते शम्यातालस्वनैः सह ।

मङ्गल्यानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च

स्तुतियुक्तानि रम्याणि ममानीकेषु बन्दिनः

योधाश्चापि हि मां दृष्ट्वा निवर्तन्ते ह्यधोमुखाः

कर्माणि च यथापूर्वं कृत्वा नाभिवदन्ति माम्

अपि खस्ति भवेदद्य भ्रातृभ्यो मम माधव १४

न हि शुद्ध्यति मे भावो दृष्ट्वा स्वजनमाकुलम्

अपि पाञ्चालराजस्य विराटस्य च मानद १५

सर्वेषां चैव योधानां सामर्थ्यं स्यान्ममाच्युत

न च मामद्य सौभद्रः प्रहृष्टो भ्रातृभिः सह ।

रणादायान्तमुचितं प्रत्युद्याति हसन्निव १६

सञ्जय उवाच ।

एवं संकथयन्तौ तौ प्रविष्टौ शिविरं स्वकम्

ददृशाते भृशस्वस्थान् पाण्डवान्प्रचेतसः

दृष्ट्वा भ्रातृश्च पुत्रांश्च विमता वानरध्वजः ।

अपश्यंश्चैव सौभद्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८

मुखवर्णोऽप्रसन्नो वः सर्वेषामेव लक्ष्यते ।

न चाभिमन्युं पश्यामि न च मां प्रतिनन्द्य

मया श्रुतश्च द्रोणेन चक्रव्यूहो विनिर्मितः ।

न च वस्तस्य भेत्ताऽस्ति विना सौभद्रमर्भकं

न चोपदिष्टस्तस्यासीन्मयानीकाद्विनिर्गमः

कच्चिन्न बालो युष्माभिः परानीकं प्रवेशितः

भित्त्वाऽनीकं महेष्वासः परेषां बहुशो युधि

कच्चिन्न निहतः संख्ये सौभद्रः परवीरहा ॥

लोहिताक्षं महाबाहुं जातं सिंहमिवाद्रिषु ।

उपेन्द्रसदृशं दूत कथमायोधने हतः ॥ २३

सुकुमारं महेष्वासं वासवस्यात्मजात्मजम् ।

सदा मम प्रियं दूत कथमायोधने हतः ॥ २४

सुभद्रायाः प्रियं पुत्रं द्रौपद्याः केशवस्य च ।

अस्वायाश्च प्रियं नित्यं

कोऽवधीत् कालमोहितः ॥ २५

सदृशो वृष्णिवीरस्य केशवस्य महात्मनः ।

विक्रमश्रुतमाहात्म्यैः कथमायोधने हतः २६

वाष्णोदीदयितं शूरं मया सततलालितम् ।

यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम्

मृदुकुञ्चितकेशान्तं बालं बालभृगोक्षणम् ।

मत्तद्विरदविक्रान्तं सिंहपोतमिवोद्धतम् ॥

स्मिताभिभाषिणं दान्तं गुरुवाक्यकरं सदा ।

बाल्येऽप्यतुलकर्माणं प्रियवाक्यममत्सरम् ॥

महोत्साहं महाबाहुं दीर्घराजीवलोचनम् ।

भक्तानुकम्पिनं दान्तं न च नीचानुसारिणम्

७२

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ श्लिष्टमनुबद्धम् ॥ ५ ॥ आडम्बरैस्तूर्यरैः ॥ ११ ॥ X मम गुरोः-ज्येष्ठभ्रातृयुधिष्ठिरस्यैवार्थः ।

कृतशं ज्ञानसम्पन्नं कृतास्त्रमनिवर्तिनम् ।
 युद्धाभिनन्दिनं नित्यं द्विपतां भयवर्धनम् ॥
 सेपां प्रियहिते युक्तं पितृणां जयगृह्णिनम् ।
 न च पूर्वं प्रहर्तारं संग्रामे नष्टसंग्रमम् ॥ ३२
 यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम्
 रयेषु गण्यमानेषु गणितं तं महारथम् ॥ ३३
 मयाध्यर्धगुणं संख्ये तरुणं बाहुशालिनम् ।
 प्रघ्नस्य प्रियं नित्यं फेदावस्य ममैव चा॥३४
 यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम्
 सुनसं सुललाटान्तं स्सक्षिभूदशनच्छदम् ॥३५
 अपश्यतस्तद्वदनं का शान्तिर्हृदयस्य मे ।
 तन्नीस्यनसुप्तं रम्यं पुंस्कोकिलसमध्वनिम् ॥३६
 अट्टण्वतः स्वनं तस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे
 रूपं चाप्रतिमं तस्य त्रिदशैश्चापि दुर्लभम् ॥३७
 अपश्यतो हि धीरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे
 अभिघादनदक्षं तं पितृणां वचने रतम् ॥ ३८
 नाद्याहं यदि पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे
 सुकुमारः सदा धीरो महाहृदयनोचितः ॥३९
 भूमावनाथवच्छेते नूनं नाथयतां घरः ।
 शयानं समुपासन्ति यं पुरा परमस्त्रियः ॥४०
 तमद्य विप्रविद्वाङ्मुपासन्त्याशिवाः शिवाः ।
 यः पुरा बोध्यते सुतः सूत-मागध-वन्दिभिः
 बोध्यन्त्यद्य तं नूनं श्वापदा विकृतैः स्वनैः ।
 छत्रच्छायासमुचितं तस्य तद्वदनं शुभम् ॥ ४१
 नूनमद्य रजोध्वस्तं रणरेणुः करिष्यति ।
 हा पुत्रकाधितृप्तस्य सततं पुत्रदर्शने ॥ ४२
 भाग्यहीनस्य कालेन यथा मे नीयसे वलात्
 सा च संयमनी नूनं सदा सुकृतिनां गतिः ॥४३
 स्वभाभिर्मोहिता रम्या त्वयाऽत्यर्थं विराजते
 नूनं धैवस्वतश्च त्वां वरुणश्च प्रियातिथिम् ॥४४
 शतक्रतुर्धनेशश्च प्राप्तमर्चन्त्यभीरुकम् ।

एवं विलप्य बहुधा भिन्नप्रोतो वणिग्मथा
 दुःखेन महताऽऽविष्टो युधिष्ठिरमवृच्छत ।
 कथित्स कदनं कृत्वा परेषां कुरुनन्दन ॥ ४७
 स्वर्गतोऽभिमुखः संख्ये युध्यमानो नरर्षभैः ।
 स नूनं बहुभिर्त्यैर्युध्यमानो नरर्षभैः ॥ ४८
 असहायः सहायार्थी मामनुध्यातवान् ध्रुवम्
 पीड्यमानः शरैस्तीक्ष्णैः कर्णद्रोणकृपादिभिः
 नानालिङ्गैः सुधौताभ्रैर्मम पुत्रोऽल्पचेतनः ।

इह मे स्यात् परित्राणं पितेति स पुनः पुनः
 इत्येवं विलपन्मन्ये नृशंसैर्भुवि पातितः ।
 अथवा मत्प्रसूतः स स्वस्त्रीयो माधवस्य च ५१
 सुभद्रायां च संभूतो न चैवं वक्तुमर्हति ।
 वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुहृदं मम ॥ ५२
 अपश्यतो दीर्घबाहुं रक्ताक्षं यत्र दीर्यते ।
 कथं बाले महेश्वासा नृशंसा मर्ममेदिनः ॥५३
 स्वस्त्रीये चासुदेवस्य मम पुत्रेऽक्षिपन् शरान्
 यो मां नित्यमदीनात्मा प्रत्युद्गम्याभिनन्दति
 उपायान्तं रिपून् हत्वा
 सोऽद्य मां किं न पश्यति ।

नूनं स पातितः शोके

धरण्यां रुधिरोक्षितः ॥ ५५

शोमयन्मेदिनीं गान्धेरादित्य इव पातितः ।
 सुभद्रामनुशोचामि या पुत्रमपलायिनम् ॥५६
 रणे विनिहतं श्रुत्वा शोकात्तां धै विनश्यति
 सुभद्रा वक्ष्यते किं मामभिमन्त्रमुपश्यती ५७
 द्रौपदी चैव दुःखातंते च वक्ष्यामि किं त्वहम्
 वज्रसारमयं नूनं हृदयं यत्र यास्यति ॥ ५८
 सहस्रबा वधूं दृष्ट्वा रुदतीं शोककाशिताम् ।
 दत्तानां धार्तराष्ट्राणां सिंहनादो मया श्रुतः ५९
 युयुत्सुश्चापि कृष्णेन श्रुतो धीरानुपालभन् ।
 अशक्रुवन्तो वीमत्सु बालं हत्वा महारथाः ६०
 किं मोदध्यमधर्मज्ञाः पाण्डवं दृश्यतां बलम्
 किं तयोर्विभ्रियं कृत्वा केशवाजुनयोर्मृधे ६१
 सिंहवज्रदध प्रीताः शोककाल उपस्थिते ।
 आगमिष्यति वः क्षिप्रं फलं पापस्य कर्मणः
 अधर्मो हि कृतस्तीव्रः कथं स्यादफलश्चिरम्
 इति तान् परिभाषन् धै धैश्यापुत्रो महामतिः
 अपायाच्छस्त्रमुत्सृज्य कोपदुःखसमन्वितः ।
 किमर्थमेतन्नाख्यातं त्वया कृष्ण रणे मम ॥६४
 अधाक्षं तानहं क्रूरान्स्तदा सर्वान् महारथान्
 सज्जय उवाच ।

पुत्रशोकादितं पार्थ ध्यायन्तं साश्रुलोचनम्
 निगृह्य वासुदेवस्तं पुत्राधिमिरमिप्लुतम् ।
 भैवमित्यग्रवीत् कृष्णस्तीव्रशोकसमन्वितम्
 सर्वेषामेव धै पन्थाः शूराणामनिवर्तिनाम् ।
 क्षत्रियाणां विशेषेण येषां युद्धेन जीविका ॥

एषा वै युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम्
विहिता सर्वशास्त्रज्ञैर्गतिर्मतिमतां वर ॥ ६८
ध्रुवं हि युद्धे मरणं शूराणामनिवर्तिनाम् ।
गतः पुण्यकृतां लोकानभिमन्युर्न संशयः ६९
एतच्च सर्ववीराणां कांक्षितं भरतर्षभ ।
संग्रामेऽभिसुखो मृत्युं प्राप्नुयादिति मानद ७०
स च वीरान् रणे हत्वा राजपुत्रान् महाबलान्
वीरैराकांक्षितं मृत्युं संग्रामोऽभिसुखं रणे ७१
मा शुचः पुरुषव्याघ्र पूर्वैरेष सनातनः ।
धर्मकृद्भिः कृतो धर्मः क्षत्रियाणां रणे क्षयः ७२
इमे ते भ्रातरः सर्वे दीना भरतसत्तम ।
त्वयि शोकसमाविष्टे नृपाश्च सुहृदस्तवा ७३
एतांश्च वचसा साम्रा समाश्वासय मानद ।
विदितं वेदितव्यं ते न शोकं कर्तुमर्हसि ७४
एवमाश्वासितः पार्थः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
ततोऽब्रवीत्तदा भ्रातन्सर्वान् पार्थः सगद्गदान्
स दीर्घबाहुः पृथ्वसो दीर्घराजीवलोचनः
अभिमन्युर्यथावृत्तः श्रोतुमिच्छाम्यहं तथा ७६
सनागस्यन्दनहयान् द्रक्ष्यध्वं निहतान् मया
संग्रामे सानुबन्धांस्तान् मम पुत्रस्य वीरिणः ॥
कथं च वः कृतास्त्राणां सर्वेषां शस्त्रपाणिनाम्

सौभद्रो निधनं गच्छेद्वज्रिणाऽपि समागतः
यद्येवमहमज्ञास्यमशक्तान् रक्षणे मम ।
पुत्रस्य पाण्डुपञ्चालान् मया गुप्तो भवेत् ततः
कथं च वो रथस्थानां शरवर्षाणि मुञ्चताम् ॥
नीतोऽभिमन्युर्निधनं कदर्थीकृत्य वः परैः ८०
अहो वः पौरुषं नास्ति न च वोऽस्ति पराक्रमः
यत्राभिमन्युः समरे पश्यतां वो निपातितः ८१
आत्मानमेव गह्वरं यदहं वै सुदुर्वलान् ।
युष्मानाशाय निर्यातो भीरुनकृतनिश्चयान् ॥
आहोस्तिद्रुपणार्थाय वर्म शस्त्रायुधानि वः ।
वाचस्तु वक्तुं संसत्सु मम पुत्रमरक्षताम् ८३
एवमुक्त्वा ततो वाक्यं तिष्ठथापवरासिमान्
न स्माशक्यत वीभत्सुः केनचित्प्रसमीक्षितुं
तमन्तकमिव कुब्जं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तमश्रुपूर्णमुखं तदा ८५
न भाषितुं शक्नुवन्ति द्रुपं वा सुहृदोऽर्जुनम् ।
अन्यत्र चासुदेवाद्वा ज्येष्ठाद्वा पाण्डुनन्दनात्
सर्वास्ववस्थासु हितावर्जुनस्य मनोनुगो ।
बहुमानात् प्रियत्वाच्च ताघेनं वक्तुमर्हतः ८७
ततस्तं पुत्रशोकेन भृशं पीडितमानसम् ।
राजीवलोचनं कुब्जं राजा वचनमब्रवीत् ८८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनकोपे

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वयि याते महाबाहो संशप्तकबलं प्रति ।
प्रयत्नमकरोत् तीव्रमाचार्यो ग्रहणे मम ॥ १
व्यूढानीका वयं द्रोणं वारयामः स्म सर्वशः
प्रतिव्यूह्य रथानीकं यतमानं तथा रणे ॥ २
स वार्यमाणो रथिभिर्मयि चापि सुरक्षिते ।
अस्मानभिजगामाशु पीडयन्निशितैः शरैः ३
ते पीड्यमाना द्रोणेन द्रोणानीकं न शक्नुमः ।
प्रतिवीक्षितुमप्याजौ भेत्तुं तत् कुत एव तु ॥ ४
वयं त्वप्रतिमं वीर्यं सर्वं सौभद्रमात्मजम् ।
उक्तवन्तः स्म तं तात मिन्ध्यनीकमिति प्रभो

स तथा नोदितोऽस्माभिः

सदश्व इव वीर्यवान् ।

असह्यमपि तं भारं

बोद्धुमेवोपचक्रमे ॥

६

स तवास्त्रोपदेशेन वीर्येण च समन्वितः ।

प्राविशत्तद्वलं बालः सुपर्ण इव सागरम् ॥ ७

तेऽनुयाता वयं वीरं सात्वतीपुत्रमाहवे ।

प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशच्चसूम् ॥ ८

ततः सैन्धवको राजा श्रुद्रस्तात जयद्रथः ।

वरदानेन रुद्रस्य सर्वान्नः समवारयत् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्विसप्ततितमोऽध्यायः
॥ ७२ ॥ * भगवद्गीतादिप्रसंगादिदिति भावः ।

७३

त्वयीति ॥ १ ॥

ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रुपिः कौसल्यश्च यः
कृतधर्मा च सीमद्वं यद्व्याः पर्यवारयन् ॥ १०
परिवार्य तु मेः स्पर्धयुधि वालो महास्यैः ।

यत्तमानः परं शपत्या वाहुभिर्षिरर्षीकृतः ॥ ११
ततो द्रुपः शास्त्रिः क्षिप्रं तथा तैर्षिरर्षीकृतम्
संशयं परमं प्राप्य दिष्टान्तेनाभ्ययोजयत् ॥ १२
स तु हत्या साहस्राणि नराभ्यरथदन्तिनाम् ।
अष्टौ रथमहस्राणि नप दन्तिशतानि च ॥ १३
राजपुत्रमहमे दे पीरांश्चान्यक्षितान् वान् ।
पृष्टद्वं च राजानं स्वर्गेणार्जो प्रयोज्य ह ॥ १४
ततः परम्पदार्पित्वा दिष्टान्कपुपञ्जरिष्यत् ॥
पत्न्याश्चैव निर्वृत्तमस्माकं शोकः परधनम् ॥ १५
न धैर्यं पुरुषस्यायः स्वर्गलोका मयामवान् ।

ततोऽर्जुनो घ्नः भृत्या धर्मराजेण भागितं
हा पुत्र इति निःश्वस्य ह्ययिनो न्यपतद्भावि
विषण्णघटनाः नयं परिचार्य धनत्रयम् ॥ १७
नेत्रैर्गतिमिषेर्द्वानाः प्रत्यर्पेक्षन परम्परम् ।
प्रतिनभ्य ततः संतां घामयिः शोचमूर्च्छितः

कम्पमानो ज्वग्नेय
निःश्वस्य मुहुर्मुहुः ।
पार्णि पार्णी विनिधिष्य
भ्यनमानोऽभुनेप्रयान् ॥

उन्मत्त इय विप्रेक्षन्निदं घञ्चनमधर्षीत् ॥

अर्जुन उवाच ।
सत्यं यः प्रतिजानासि
श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ।
न चेद्रथमयाऽतीतो
धार्तराष्ट्रान् महात्म्यनि ॥

न चास्मान् शरणं गच्छेत्
कृष्णं वा पुरुषोत्तमम् ।
मघन्तं वा महाराज
श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥

धार्तराष्ट्रप्रियकरं मयि विस्मृतस्मिहृदम् ।
पापं बालवधे हेतुं श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम्
रक्षमाणाश्च तं महर्षे
ये मां योत्स्यन्ति केचन ।

अपि द्रोणकृपी राजन्

छादयिष्यामि ताम्छरीः ॥ २३

यद्येतदेवं संग्रामे न कुर्या पुरुषर्षमाः ।

मा स्म पुण्यकृतां लोकान्प्राप्त्यां शूरसंमतान्
ये लोका मावृहंतृणां ये चापि पितृघातिनाम्
शुक्रदारुणानां ये पिशुनानां च ये सदा ॥ २५
माभून्मृत्यतां ये च ये चापि परिवादिनाम् ।
ये च निक्षेपहर्तृणां ये च विध्वासघातिनाम्
भुक्पूर्वा स्त्रियं ये च विन्दतामयशंसिनाम् ।
प्रायमानां च ये लोका ये च गोघातिनामपि
पाचनं वा चवाघं वा शार्फं कृन्मरमेव वा ।
संयायापृषमांमानि ये च लोका वृथाश्रताम्
तानन्हायाधिगच्छेयं न चेद्वन्यां जयद्रथम्
येदाध्यायिनमत्यर्थं संशितं वा द्विजोत्तमम् ॥

अयमन्यमानो यान याति

वृक्षान् साभून् शूरस्तथा ।

स्पृशतो ब्राह्मणं गां च

पादेनाग्निं च या भयेत् ॥ ३०

याऽप्सु श्लेष्मपुरीषं च मूत्रं वा मुञ्चतां गतिः
तां गच्छेयं गतिं कष्टां न चेद्वन्यां जयद्रथम्
न शस्य ज्ञायमानस्य या च वन्ध्याभिर्गतिः
उत्कोचिनां मृषोक्तीनां पञ्चकानां च या गतिः

आत्मापहारिणां वा च

वा च मिथ्याभिर्शंसिनाम् ।

भृत्यैः संदिश्यमानानां

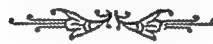
पुत्रदाराधितस्तथा ॥ ३३

असंविमज्य क्षुद्राणां वा गतिर्मिष्टमश्रताम् ।
तां गच्छेयं गतिं घोरां न चेद्वन्यां जयद्रथम्
संधितं चापि यस्त्यक्त्वा साधुं तद्वचने रतं
न विभर्ति नृशस्त्रात्मा निन्दते चोपकारिणं
अहंते प्रातिघेदयाय आरुं यो न ददाति च ।
अनर्हभ्यश्च यो दद्याद्वपलीपतये तथा ॥ ३६
मघपो मित्रमर्यादः कृतज्ञो भर्तृनिन्दकः ।
तेषां गतिमियां क्षिप्रं न चेद्वन्यां जयद्रथम् ॥
भुक्षानानां तु मध्येन उत्तङ्गे चापि खादताम्
पालाशमामनं चैव तिन्दुकीर्दन्तधावनम् ३८

वीरग्यो वृद्धल ॥ १० ॥ भुक्पूर्वामन्योपभुक्ता विन्दता स्वीड्यताम् ॥ २७ ॥ आत्मापहारिणाम् आत्मानम-
न्यथा प्रशमयता मिथ्याभिर्गतिना अतर्होषोत्तया पयान् दूषयां संदिश्यमानानां निपुण्यमानानाम् ॥ ३३ ॥ वृषला
शूरा न्याभावे रजसला वा ॥ ३६ ॥ - प्रिक्षितां भुङ्क्ते शूला शोभनं रजसलोचन इति पाठान्तरम् ।

ये चावर्जयतां लोकाः स्वपतां च तथोपसि
 शीतभीताश्च ये विप्रा रणभीताश्च क्षत्रियाः
 एककूपोदकग्रामे वेदध्वनिविवर्जिते ।
 षण्मासं तत्र वसतां तथा शास्त्रं विनिन्दताम्
 दिवामैथुनिनां चापि दिवसेषु च शेरते ।
 अगारदाहिनां चैव गरदानां च ये मताः ४१
 अग्न्यातिथ्यविहीनाश्च गोपानेषु च विघ्नदाः
 रजस्वलां सेवयन्तः कन्यां शुल्केन दायिनः
 या च वै बहुयाजिनां ब्राह्मणानां श्ववृत्तिनाम्
 आस्यमैथुनिकानां च ये दिवामैथुने रताः ४२
 ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य यो वै लोभाद्दाति न ।
 तेषां गार्तिं गमिष्यामि श्वो न हन्यां जयद्रथम्
 धर्मोदपेता ये चान्ये मया नात्रानुकीर्तिताः
 ये चानुकीर्तितास्तेषां गार्तिं क्षिप्रमवामुयाम्
 यदि व्युष्टामिमां रात्रिं श्वो न हन्यां जयद्रथम्
 इमां चाप्यपरां भूयः प्रतिज्ञां मे निबोधत
 यद्यस्मिन्नहते पापे सूर्योऽस्तमुपयास्यति ।
 इहैव संप्रवेष्टाऽहं ज्वलितं जातवेदसम् ४७
 असुरसुरमनुष्याः पक्षिणो वोरगा वा
 पितृरजनिचरा वा ब्रह्मदेवर्षयो वा
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां
 त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चरमचरमपीदं यत्परं चापि तस्मा-
 त्तदपि मम रिपुं तं रक्षितुं नैव शक्ताः ।
 यदि विशति रसातलं तद्द्रव्यं
 वियदपि देवपुरं दितेः पुरं वा ।
 तदपि शरशतैरहं प्रभाते
 भृशमभिमन्युरिपोः शिरोऽभिहर्ता
 एवमुक्त्वा विचिक्षेप
 गाण्डीवं सव्यदक्षिणम् ।
 तस्य शब्दमतिक्रम्य
 धनुःशब्दोऽस्पृशदिवम् ॥ ५०
 अर्जुनेन प्रतिज्ञाते पाञ्चजन्यं जनार्दनः ।
 प्रदध्मौ तत्र संक्रुद्धो देवदत्तं च फाल्गुनः ५१
 स पाञ्चजन्योऽच्युतवक्रवायुना
 भृशं सुपूर्णोदरानिःसृतध्वनिः ।
 जगत् सपातालधियद्दिगीश्वरं
 प्रकम्पयामास युगात्यये यथा ॥ ५२
 ततो वादित्रघोषाश्च प्रादुरासन् सहस्रशः ।
 सिंहनादश्च पाण्डूनां प्रतिज्ञाते महात्मना ५३

७४

सञ्जय उवाच ।
 श्रुत्वा तु तं महाशब्दं
 पाण्डूनां जयगृद्धिनाम् ।
 चारैः प्रवेदिते तत्र
 समुत्थाय जयद्रथः ॥ १
 शोकसंमूढहृदयो दुःखेनाभिपरिप्लुतः ।
 मज्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ॥ २
 जगाम समितिं राज्ञां सैन्धवो विमृशन् बहु
 स तेषां नरदेवानां सकाशे पर्यदेवयन् ॥ ३

अभिमन्योः पितुर्भीतः
 सवीडो वाक्यमब्रवीत् ।
 योऽसौ पाण्डोः किल क्षेत्रे
 जातः शक्रेण कामिना ॥ ४
 स निनीषति दुर्बुद्धि-
 र्मां किलैकं यमक्षयम् ।
 तत् स्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि
 स्वगृहं जीवितेप्सया ॥ ५

तदपि तेषां लियर्थः ॥ ४८ ॥ दितेरिति कार्ये कारणो-
 पचारादित्यानामित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शब्दं शब्दान्तरम् ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिसप्ततितमोऽ-

ध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ किलेत्यरुचौ ॥ ५ ॥

अथवास्त्रप्रतिबलास्त्रात मां क्षत्रियर्षमाः ।
 पार्थेन प्रार्थितं धीरास्ते संदत्त ममानयम् ॥ ६
 द्रोण-दुर्योधन-कृपाः कर्ण-मद्रेश-वाल्मिफाः ।
 दुःशासनादयः शक्तास्त्रातुं मामन्तर्कादितम् ।
 किमङ्ग पुनरेकेन फाल्गुनेन जिघांसता ।
 न त्रायेयुर्भयन्तो मां समस्ताः पतयः क्षितैः
 प्रहर्ष पाण्डवेयानां धृत्वा मम महद्भयम् ।
 सीदन्ति मम गात्राणि मुमूर्षोरिव पार्थिवाः
 यधो नूनं प्रतिपातो
 मम गाण्डीवधन्वना ।
 तथा हि हृष्टाः क्रोशन्ति
 शोककाले स्म पाण्डवाः ॥ १०
 तत्र देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः ।
 उत्सहन्तेऽन्यथाकर्तुं कुत एव नराधिपाः ॥ ११
 तस्मान्ममामनुजानीत मद्रं धोऽस्तु नरर्षमाः ।
 अदर्शनं गमिष्यामि न मां द्रक्ष्यन्ति पाण्डवाः
 एवं विलपमानं तं
 मयाद्याकुलचेतसम् ।
 आत्मकार्यगरीयस्था-
 द्राजा दुर्योधनोऽप्रवीत् ॥ १३
 न मेतदयं नरद्वयात्र को हि त्यां पुरुषर्षमा ।
 मध्ये क्षत्रियधीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि ॥ १४
 अहं वैकर्तनः कर्णश्चित्रसेनो विविधशक्तिः ।
 भूरिध्रयाः शलः शल्यो वृषसेनो दुरासदः ॥
 पुरुमित्रो जयो भोजः काम्बोजश्च सुदक्षिणः
 सत्यव्रतो महाबाहुर्विकर्णो दुर्मुपश्व ह ॥ १६
 दुःशासनः सुबाहुश्च
 कालिङ्गश्चाप्युदायुधः ।
 चिन्दानुचिन्दावायन्त्यी
 द्रोणो द्रीणिश्च सीवलः ॥ १७
 एते चान्ये च बहवो
 नानाजनपदेश्वराः ।
 ससैन्यास्त्वाभियास्यन्ति
 द्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १८
 त्वं चापि रथिनां श्रेष्ठः स्वयं शूरोऽमितद्युते
 स कथं पाण्डवेभ्यो भयं पश्यसि सैन्धव
 अक्षौहिण्यो दृष्टीका च
 मदीयास्तव रक्षणे ।

यत्ता योत्स्यन्ति मा भैस्त्वं
 सैन्धव द्येतु ते भयम् ॥ २०
 सञ्जय उवाच ।
 एवमाश्वसितो राजन् पुत्रेण तव सैन्धवः
 दुर्योधनेन सहितो द्रोणं रात्रावुपागमत् ॥ २१
 उपसंग्रहणं कृत्वा द्रोणाय स विशांपते ।
 उपोपविद्य प्रणतः पर्यपृच्छदिदं तदा ॥ २२
 निमित्ते दृष्टपातित्वे लघुत्वे हृद्वेधने ।
 मम प्रवीतु भगवान् विशीषं फाल्गुनस्य च ॥
 विद्याविशेषमिच्छामि श्रातुमाचार्य तत्त्वतः
 अर्जुनस्यात्मनश्चैव यायातस्थं प्रचक्ष्व मे ॥ २४
 द्रोण उवाच ।
 स ममाचार्यकं तात
 तव धैर्वाजुनस्य च ।
 योगाहुः प्रोपेतत्थाश्च
 तस्मात्त्वत्तोऽधिकोऽर्जुनः ॥ २५
 न तु ते युधि संशयः कार्यः पार्थाव कथञ्चन
 अहं हि रक्षिता तात मयात्वां नात्र संशयः
 न हि मद्बाहुशुस्तस्य प्रभवन्त्यमरा अपि ।
 द्यूहयिष्यामि ते द्यूहं यं पार्थो न तरिष्यति
 तस्माद्युद्धयस्व मा भैस्त्वं स्वधर्ममनुपालय ।
 पितृपितामहं मार्गमनुयाहि महारथ ॥ २८
 अधीत्य विधिवद्वेदानमयः सुहुतास्त्वया ।
 इष्टं च बहुभिर्यदीर्तं ते मृत्युर्मयङ्करः ॥ २९
 दुर्लभं मानुषैर्मन्दै-
 र्महाभाग्यमवाप्स्यतु ।
 भुजवीर्याजितान् लोकान्
 दिव्यान् प्राप्स्यस्यनुत्तमान् ॥ ३०
 कुरवः पाण्डवाश्चैव वृष्णयोऽन्ये च मानवाः
 अहं च सह पुत्रेण अश्रुवा इति चिन्त्यताम् ॥
 पर्यायेण धयं सर्वं
 कालेन बलिता हताः ।
 परलोकं गमिष्यामः
 स्वैः स्वैः कर्मभिरान्विताः ॥ ३२
 तपस्त्वा तु यान् लोकान्
 प्राप्नुवन्ति तपस्विनः ।
 क्षत्रधर्माश्रिता वीराः
 क्षत्रियाः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३३

अश्रौहिष्य इति प्रत्यक्षीहिण्येपमादायोक्तम् ॥ २० ॥ उपसंग्रहणं पादामिबन्धनम् ॥ २२ ॥ निमित्ते लक्ष्यमेतदेव ॥ २३ ॥
 योगादभ्यासात् ॥ २५ ॥ * 'एतेषां नरदेवानां मतमातङ्गगमिनाम् । संघातमुपयातानामपि विभ्येतुरन्दरः ' इत्यधिकम् ।

एवमाश्वासितो राजा भारद्वाजेन सैन्धवः
अपानुदङ्ग्यं पार्थाद्युद्धाय च मनो दधे ॥ ३४

ततः प्रहर्षः सैन्यानां तवाप्यासीद्विज्ञापते ।
वादित्राणां ध्वनिश्रोत्रः सिंहनादरवः सह ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि जयद्रथाश्वासे
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

सञ्जय उवाच ।

प्रतिज्ञाते तु पार्थेन सिन्धुराजवधे तदा ।
वासुदेवो महाबाहुर्धनञ्जयमभाषत ॥ १
भ्रातृणां मतमज्ञाय त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
सैन्धवं चास्मि हन्तेति तत्साहसमिदं कृतम्
असंमन्य मया सार्धमतिभारोऽयमुद्यतः ।
कथं तु सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि ॥ ३
धार्तराष्ट्रस्य शिविरे मया प्रणिहिताश्वराः ।
त इमे शीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं वेदयन्ति नः ॥ ४
त्वया वै संप्रतिज्ञाते सिन्धुराजवधे प्रभा ।
सिंहनादः सवादित्रः सुमहानिह तैः श्रुतः ५
तेन शब्देन विव्रस्ता
धार्तराष्ट्राः ससैन्धवाः ।
नाकस्मात् सिंहनादोऽय-
मिति मत्वा व्यवस्थिताः ॥ ६
सुमहाशब्दसंपातः कौरवाणां महाभुज ।
आसीन्नागाश्वपत्नीनां रथघोषश्च भैरवः ॥ ७
अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा
ध्रुवमार्तो धनञ्जयः ।
रात्रौ निर्यास्यति क्रोधा-
दिति मत्वा व्यवस्थिताः ॥ ८
तैर्यतद्विरियं सत्या श्रुता सत्यवतस्तव ।
प्रतिज्ञा सिन्धुराजस्य वधे राजीवलोचन ९
ततो विमनसः सर्वे व्रस्ताः क्षुद्रमृगा इव ।
आसन्सुयोधनामात्याः स च राजा जयद्रथः
अथोत्थाय सहामात्यैर्दानैः शिविरमात्मनः ।
आयात्सौवीरसिन्धूनामीश्वरो भृशदुःखितः
स मन्त्रकाले संमन्य सर्वा नैःश्रेयसीं क्रियां

सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीद्राजसंसादि ॥ १२
मामसौ पुत्र हन्तेति श्वोऽभियाता धनञ्जयः
प्रतिज्ञातो हि सेनाया मध्ये तेन वधो ममा ॥
तां न देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः ।
उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुं प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः
ते मां रक्षत संग्रामे मा वो मूर्ध्नि धनञ्जयः ।
पदं कृत्वाऽऽमुयालुक्ष्यं तस्मादत्र विधीयताम्
अथ रक्षा न मे संख्ये
क्रियते कुरुनन्दन ।
अनुजानीहि मां राजन्
गमिष्यामि गृहान् प्रति ॥ १६
एवमुक्तस्त्ववाक्शीर्षो विमनाः स सुयोधनः
श्रुत्वा तं समयं तस्य ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १७
तमार्तमभिसंप्रेक्ष्य राजा किल स सैन्धवः ।
मृदु चात्महितं चैव सापेक्षमिदमुक्तवान् ॥ १८
नेह पश्यामि भवतां तथावीर्यं धनुर्धरम् ।
योऽर्जुनस्यास्त्रमख्येण प्रतिहन्यान्महाहवे ॥ १९
वासुदेवसहायस्य
गाण्डीवं धुन्वतो धनुः ।
कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेत्
साक्षादपि शतक्रतुः ॥ २०
महेश्वरोऽपि पार्थेन श्रूयते योधितः पुरा ।
पदातिना महावीर्यो गिरौ हिमवति प्रभुः २१
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
जघानैकरथेनेव देवराजप्रचोदितः ॥ २२
समायुक्तो हि कौन्तेयो वासुदेवेन धीमता ।
सामरानपि लोकांस्त्रीन् हन्यादिति मतिर्मम

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुःसप्ततितमोऽ-
ध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

प्रतिज्ञात इति ॥ १ ॥ अशब्दो निषेधे अज्ञात्वे-
त्यर्थः ॥ २ ॥ विधीयतां रक्षेति परतः सम्बध्यते ॥ १५ ॥

सोऽहमिच्छाम्यनुदातुं रक्षितुं वा महात्मना
द्रोणेन सहपुत्रेण वीरेण यदि मन्यसे ॥ २४
स राक्षस्यमाचार्यो भृशमश्रापितोऽर्जुन
संविधानं च विहितं रथाश्च किल सज्जिताः
कर्णो भूरिश्रवा द्रौणिर्बुधसेनश्च दुर्जयः ।
कृपश्च मद्राजश्च पश्येतेऽस्य पुरोगमाः ॥ २६
शकटः पथकश्चाधो द्युतो द्रोणेन निर्मितः ।
पथकर्णिकमध्यस्थः सूची पाथे जयद्रथः ॥ २७

सास्यते रक्षितो वीरैः सिन्धुराट् स सुदुर्मदः
घनुष्यस्त्रे च वीर्यं च प्राणे चैव तथीरसे ॥ २८
अविपक्ष्यता एते निश्चिताः पार्थ पट्टयाः ।
एतानजित्वा पट्टयास्त्रैव प्राप्यो जयद्रथः ॥ २९
तेषामेकैकशो वीर्यं पण्णां त्वमनुचिन्तय ।
सहिता हि नरव्याघ्र न शक्या जेतुमञ्जसा ॥
भूयस्तु मन्त्रयिष्यामि नीतिमात्महिताय वै ।
मन्त्रयैः सचिवैः सार्धं सुहृद्भिः कार्यसिद्धये ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिप्रापर्वणि कृष्णवाक्ये

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

अर्जुन उवाच ।

पट्टरथान् धार्तराष्ट्रस्य
मन्यसे यान् वलाधिकान् ।
तेषां घाय ममाधैनं
न तुल्यमिति मे मतिः ॥ १

अस्त्रमस्त्रेण सर्वेषामेतेषां मधुसूदन ।
मया द्रव्यमिनि निर्भिन्नं जयद्रथवधैषिणा ॥ २
द्रोणस्य मिततश्चाहं सगणस्य विलप्यतः ।
सूर्यान् सिन्धुराजस्य पातयिष्यामि भूतले
यादि साध्याश्च रुद्राश्च वसयश्च सहाधिनः ।
मरुतश्च सहन्द्रेण धिभ्येदेवाः सहभ्वराः ॥ ४
पितरः सहगन्धर्वाः सुपर्णाः सागरादयः ।
सौर्यैर्यत् पृथिवी चैव दिशश्च सदिर्गाभ्वराः
ग्रामारण्यानि भूतानि
स्थावराणि चराणि च ।
आतारः सिन्धुराजस्य
भवन्ति मधुसूदन ॥ ६

तथापि वाणैर्निहतं श्वो द्रष्टाऽसि रणे मया ।
सत्येन च शपे कृष्ण तथैवायुधमालभे ॥ ७
यस्य गोप्ता महेष्वासस्तस्य पापस्य दुर्मतेः ।
तमेव प्रथमं द्रोणमभियास्यामि केशव ॥ ८

तस्मिन् युद्धतमिदं वद्धं
मन्यते स सुपाधनः ।
तस्मात्तस्थैव सेनाग्रं
भित्त्वा यास्यामि सैन्यवम् ॥ ९

द्रष्टाऽसि श्वो महेष्वासा-
चार्यैस्तिग्मतैर्जितैः ।
शृङ्गाणीव गिरेर्वज्रै-
र्दायमाणा मया युधि ॥ १०

नरनागाश्वदेहेभ्यो विल्वविष्यति शोणितम् ।
पतद्भ्यः पतितेभ्यश्च विभिन्नेभ्यः क्षितैः क्षै-
गाण्डोयैर्पृषिता घाणा मनोऽनिलसमा जङ्घा
नृनागाश्वान् विदेहासून् कर्तारश्च सहस्रशः
यमात् कुबेराद्वरुणादिन्द्राद्बुध्याश्च यन्मया ।
उपात्तमग्रं घोरं तद्द्रष्टारोऽहं नरा युधि ॥ १३

ब्राह्मेणस्त्रेण चास्त्राणि
हन्यमानानि संयुगे ।
मया द्रष्टाऽसि सर्वेषां
सैन्यवस्याभिरक्षिणाम् ॥ १४

शरवेगसमुत्कृत्तै
राक्षं केशव मूर्धभिः ।
आस्तीर्यमाणां पृथिवीं
द्रष्टाऽसि श्वो मया युधि ॥ १५

संविधानं प्रतिविधानम् ॥ २५ ॥ पञ्चमूहः पञ्चार्थे पथा-
द्भागं यस्य सूचां सूचामुजो बहूः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहा-
भारते द्रोणपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

पट्टरथानिति ॥ १ ॥ तस्मिन् द्रोणे युद्धतमम्
वद्धमेव वद्धं एषान्तजनेन स्थिरीकृतम् १ × युद्धमिति पाठः

ऋत्यादांस्तर्पयिष्यामि
द्रावयिष्यामि शात्रवान् ।

सुहृदो नन्दयिष्यामि
प्रमथिष्यामि सैन्धवम् ॥ १६

वह्नागस्कृत् कुसम्बन्धी
पापदेशसमुद्भवः ।

मया सैन्धवको राजा

हतः स्वान् शोचयिष्यति ॥ १७

सर्वक्षीरान्नभोक्तारं पापाचारं रणाजिरे ।
मया सराजकं वाणैर्भिन्नं द्रक्ष्यसि सैन्धवम्
तथा प्रभाते कर्ताऽस्मि यथा कृष्ण सुयोधनः
नान्यं धनुर्धरं लोके मंस्यते मत्समं युधि १९
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं योद्धा चाहं नरर्षभ ।
त्वं च यन्ता हृषीकेश किं नु स्यादजितं मया
तव प्रसादाद्भगवन् किं नावाप्तं रणे मम ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वण्यर्जुनवाक्ये
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

सञ्जय उवाच ।

तां निशां दुःखशोकार्तां
निःश्वसन्ताविवोरगौ ।

निद्रां नैवोपलेभाते
वासुदेवधनञ्जयौ ॥

नरनारायणौ कुड्मौ ज्ञात्वा देवाः सवासवाः
व्यथिताश्चिन्तयामासुः किंस्विदेतद्भविष्यति
ववुश्च दारुणा वाता रूक्षा घोराभिर्शंसिनः
सकबन्धस्तथाऽऽदित्ये परिधः समदृश्यत ॥
शुष्काशन्यश्च निष्पेतुः सनिर्घाताः सविद्युतः
चच्चाल चापि पृथिवी सशैलवनकानना ॥ ४

चुक्षुभुश्च महाराज सागरा मकरालयाः ।
प्रतिस्त्रोतःप्रवृत्ताश्च तथा गन्तुं समुद्रगाः ॥
रथाश्वनरनागानां प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
ऋत्यादानां प्रमोदार्थं यमराष्ट्रविवृद्धये ॥ ६

वाहनानि शकुन्मूत्रे
मुमुचू रुरुदुश्च ह ।

अविप्लवं हृषीकेश किं जानन्मां विगर्हसे २१
यथा लक्ष्म गिरं चन्द्रं समुद्रे च यथा जलम्
एवमेतां प्रतिज्ञां मे सत्यां धिदि जनार्दन २२
मावमंस्था ममास्त्राणि मावमंस्था धनुर्द्वन्द्वम्
मावमंस्था बलं वातोर्मावमंस्था धनञ्जयमन्द २३
नथाभियामि संग्रामं न जीयेयं जयामि च
तेन सत्येन संग्रामं हतं विद्धि जयद्रथम् ॥ २४
ध्रुवं वै ब्राह्मणे सत्यं ध्रुवा माधुपु सन्नतिः ।
श्रीर्ध्रुवाऽपि च यज्ञेषु ध्रुवो नारायणे जयः २५
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं स्वयमात्मानमात्मना
संदिदेशार्जुनो नर्दनं वासधिः केशवं प्रभुम्
यथा प्रभानां रजनीं कल्पिनः स्याद्रथो मम
तथा कार्यं त्वया कृष्ण कार्यं हि महदुद्यतम्

नान् दृष्ट्वा दारुणान् सर्वा-
नुत्पातान्लोमहर्षणान् ॥ ७

सर्वे ते व्यथिताः सैन्यास्त्वदीया भरतर्षभ
श्रुत्वा महाबलस्योग्रां प्रतिज्ञां सद्यसाचिनः
अथ कृष्णं महाबाहुरब्रवीत् पाकशासनिः
आश्वासय सुभद्रां त्वं भगिनीं क्षुपया सह ॥ ९
क्षुपां चास्या वयस्याश्च विशोकाः कुरुमाधव
साम्ना सत्येन युक्तेन वचसाऽऽश्वासय प्रभो
ततोऽर्जुनगृहं गत्वा वासुदेवः सुदुर्मनाः ।
भगिनीं पुत्रशोकार्तामाश्वासयत दुःखिताम् ॥

वासुदेव उवाच ।

मा शोकं कुरु वाष्पेयि कुमारं प्रति सल्लुपा
सर्वेषां प्राणिनां भीरु निष्ठैषा कालनिर्मिता
कुले जातस्य धीरस्य क्षत्रियस्य विशेषतः ॥
सदृशं मरणं ह्येतत् तव पुत्रस्य मा शुचः ॥ १३
दिष्ट्या महारथो धीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।
क्षेत्रेण विधिना प्राप्तो वीराभिलषितां गतिम्

जित्वा सुबहुशः शत्रून्
प्रेषयित्वा च मृत्यवे ।

गतः पुण्यकृतां लोकान्
सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १५

तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन प्रज्ञयाऽपि च ।
सन्तो यां गतिमिच्छन्ति तां प्राप्तस्तव पुत्रकः
वीरसर्वीरपत्नी त्वं वीरजा वीरवान्धवा ।
मा शुचस्तनयं भद्रे गतः स परमां गतिम्
प्राप्स्यते चाप्यसी पापः सैन्धवो बालघातकः
अस्याचलेपस्य फलं ससुहृद्गणवान्धवः ॥ १८

द्यूष्टायां तु धरा रोहे
रजन्यां पापकर्मकृत् ।

न हि मोक्षयति पार्थाव स
प्राविष्टोऽप्यमरावतीम् ॥ १९

भ्यः शिरः श्रोण्यसे तस्य सैन्धवस्य रणे हतम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिष्ठापर्वणि सुभद्राभासने

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

सज्जय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य
केशवस्य महात्मनः ।

सुभद्रा पुत्रशोकाती
विललाप सुदुःखिता ॥ १

हा पुत्रं मम मन्दायाः
कथमेत्यासि संयुगम् ।

निधनं प्राप्तवांस्तात
पितृस्तुल्यपराक्रमः ॥ २

कथमिन्दीवरदयामं सुदृष्टं चारुलोचनम् ।
मुखं ते दृश्यते घटस्य गुण्ठितं रणरेणुना ॥ ३
नूनं शूरं निपतितं त्वां पश्यन्त्यनिघर्तिनम् ।
सुशिरोग्रीवबाहुसं द्यूढोरस्कं नतोदरम् ॥ ४
चारुपचितसर्वांगं स्वक्षं शस्त्रक्षताचितम् ।
भूतानि त्वां निरीक्षन्ते नूनं चन्द्रमिवोदितम्
शयनीयं पुरा यस्य स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।

समन्तपञ्चकाद्बाह्यं विशोका भव मा रुदः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गतः शूरः सतां गतिम् ।
यां गतिं प्राप्नुयामेह ये चान्ये शस्त्रजीविनः
द्यूढोरस्को महाबाहुरनिवर्तौ रथप्रणुत् ।

गतस्तव धरा रोहे पुत्रः स्वर्गं ज्वरं जहि ॥ २२
अनुयातश्च पितरं मातृपक्षं च वीर्यवान् ।

सहस्रशो रिपून् हत्वा हतः शूरो महारथः
आभ्यासयन्नुपां राक्षि मा शुचः क्षत्रिये भृशम्

भ्यः प्रियं सुमहच्छ्रुत्वा विशोका भव नन्दिनि
यत् पार्थेन प्रतिज्ञातं तत् तथा न तदन्यथा ।

चिकीर्षितं हि ते भर्तुर्न भयेज्जातु निष्फलम्
यदि च मनुजपक्षगाः पिशाचा

रजनिचराः पतगाः सुरासुराश्च ।
रणगतमभियान्ति सिन्धुराजं

न स भविता सह तैरपि प्रभाते २६

भूमावच कथं शोपे विप्रविद्धः सुपोचितः ६
योऽन्वास्यत पुरा वीरो धरत्नीभिर्महाभुजः

कथमन्वास्यते सोऽद्य शिवाभिः पतितो मृधे
योऽस्त्यत पुरा हृष्टैः सूत-मागध-बन्दिभिः ॥

सोऽद्य कल्याद्गैर्घोरैर्विनदद्गिरुपास्यते ८
पाण्डवेषु च नाथेषु वृष्णिवीरेषु वा विभो ।

पञ्चालेषु च वीरेषु हतः केनास्यनाथवत् ॥ ९
अतस्तदर्शना पुत्र दर्शनस्य तवानघ ।

मन्दभाग्या गमिष्यामि व्यक्तमद्य यमक्षयम्
विशालाक्षं सुकेशान्तं चारुवाक्यं सुगन्धि च

तव पुत्रं कदा भूयो मुखं द्रक्ष्यामि निर्मणम् ॥
धिग्वलं भीमसेनस्य

धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
धिग्घोर्यं वृष्णिवीराणां

पञ्चालानां च धिग्वलम् ॥ १२

अचलेपस्यापराधस्य ॥ १८ ॥ अभियान्ति रक्षिष्यन्ति ॥ २६ ॥
इति श्री० द्रो० टी० सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ७७ * स्वाध्याय-
युक्तं ब्राह्मणी याचितारं, गौर्वोदरं, क्षिप्रगन्तात्मया । शवं

शूरा, कर्मकारं तु वैद्या, शूरं सते त्वादिधा राजपुत्री इत्यधिकम्
७८

एतदिति ॥ १ ॥

धिकेकयांस्तथा चेदीन्
मत्स्यांश्चैवाथ सृञ्जयान् ।
ये त्वां रणगतं वीरं
न शेकुरभिरक्षितुम् ॥ १३
अद्य पश्यामि पृथिवीं
शून्यामिव हतत्विपम् ।
अभिमन्युमपश्यन्ती
शोकव्याकुललोचना ॥ १४
स्वस्त्रीयं वासुदेवस्य
पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ।
कथं त्वाऽतिरथं वीरं
द्रक्ष्याम्यद्य निपातितम् ॥ १५
एहोहि तृपितो वत्स स्तनौ पूर्णौ पिवाशु मे ।
अङ्गमारुह्य मन्दाया ह्यतृप्तायाश्च दर्शने ॥ १६
हा वीर दृष्टो नष्टश्च धनं स्वप्न इवासि मे ।
अहो ह्यनित्यं मानुष्यं जलबुद्बुदचञ्चलम् ॥ १७
इमां ते तरुणीं भार्यां तवाधिभिरभिप्लुताम्
कथं संधारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम्
अहो ह्यकाले प्रस्थानं कृतवानसि पुत्रक ।
विहाय फलकाले मां सुगृह्णां तव दर्शने ॥ १९
चूनं गतिः कृतान्तस्य
प्राज्ञैरपि सुदुर्विदा ।
यत्र त्वं केशवे नाथे
संग्रामेऽनाथवद्धतः ॥ २०
यज्ञवनां दानशीलानां
ब्राह्मणानां कृतात्मनाम् ।
चरितब्रह्मचर्याणां
पुण्यतीर्थावगाहिनाम् ॥ २१
कृतज्ञानां वदान्यानां गुरुशुश्रूषिणामपि ।
सहस्रदक्षिणानां च या गतिस्तामवाप्नुहि ॥ २२
या गतिर्युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम्
हत्वाऽरीन्निहतानां च संग्रामे तां गतिं ब्रज
गोसहस्रप्रदानृणां क्रतुदानां च या गतिः ।
नैवेशिकं चाभिमतं ददतां या गतिः शुभा ॥
ब्राह्मणेभ्यः शरण्येभ्यो
निधिं निदधतां च या ।

या चापि न्यस्तदण्डानां
तां गतिं ब्रज पुत्रक ॥ २५
ब्रह्मचर्येण यां यान्ति मुनयः संशितव्रताः ।
एकपत्न्यश्च यां यान्ति तां गतिं ब्रज पुत्रक
राशां सुचरितैर्यां च गतिर्भवति शाश्वती ।
चतुराश्रमिणां पुण्यैः पाधितानां सुरक्षितैः ॥
दीनानुकम्पिनां या च सततं संधिभागिनाम्
पैशुन्याच्च निवृत्तानां तां गतिं ब्रज पुत्रक ॥ २८
व्रतिनां धर्मशीलानां गुरुशुश्रूषिणामपि ।
अमोघातिथिनां या च तां गतिं ब्रज पुत्रक ॥ २९
कृच्छ्रेषु या धारयतामात्मानं व्यसनेषु च ।
गतिः शोकाग्निदग्धानां तां गतिं ब्रज पुत्रक
मातापित्रोश्च शुश्रूषां कल्पयन्तीह ये सदा ।
स्वदारनिरतानां च या गतिस्तामवाप्नुहि ॥ ३१
ऋतुकाले स्वकां भार्यां
गच्छतां या मनीषिणाम् ।
परस्त्रीभ्यो निवृत्तानां
तां गतिं ब्रज पुत्रक ॥ ३२
साम्रा ये सर्वभूतानि पश्यन्ति गतमत्सराः ।
नारुतुदानां क्षमिणां या गतिस्तामवाप्नुहि ॥ ३३
मधुमांसनिवृत्तानां
मदाहंभात्तथाऽनृतात् ।
परोपतापत्यक्तानां
तां गतिं ब्रज पुत्रक ॥ ३४
ह्रीमन्तः सर्वशास्त्रज्ञा ज्ञानतृप्ता जितेन्द्रियाः ।
यां गतिं साधवो यान्ति तां गतिं ब्रज पुत्रक
एवं विलपतीं दीनां सुभद्रां शोककशिताम्
अन्वपद्यत पाञ्चाली वैरादिसहितां तदा ॥ ३६
ताः प्रकामं रुदित्वा च
विलप्य च सुदुःखिताः ।
उन्मत्तवत्तदा राजन्
विसंज्ञा न्यपतन् क्षितौ ॥ ३७
सोपचारस्तु कृष्णश्च दुःखितां भृशदुःखितः
सिक्तांभसा समाश्वास्य तत्तदुक्ता हितं वचः
विसंज्ञकल्पां रुदतीं मर्मविद्धां प्रवेपतीम् ।
भगिनीं पुण्डरीकाक्ष इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९

नैवेशिकं सोपकरणं गृहम् नैवेशिकमेति पाठे गृहाश्रमोन्मुखाय विद्याव्रतलाताय । अभिमतं विवाहोपयुक्तम् ॥ २४ ॥
न्यस्तदण्डानां निरस्ताभिमानानां ' दण्डोऽस्त्री लण्डे पुमान् ' इत्युपक्रम्य ' दमे यमेऽभिमाने च ' इति मेदिनी ॥ २५ ॥
एकपत्न्यः पतिव्रताः ॥ २६ ॥

सुभद्रे मा शुचः पुत्रं
पाञ्चाल्याभ्यासयोत्तराम् ।

गतोऽभिमन्युः प्रथितां

गतिं क्षत्रियपुङ्गवः ॥ ४०

ये चान्येऽपि कुले सन्ति पुरुषा नो वरानने
सर्वे ते तां गतिं यान्तु ह्यभिमन्योर्यशस्विनः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुभद्राप्रविष्टाये
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

सञ्जय उवाच ।

ततोऽर्जुनस्य भयनं प्रविश्याप्रतिमं विभुः ।
स्पृष्टोऽभः पुण्डरीकाक्षः स्थण्डिले शुभलक्षणे
संतस्तार शुभां शय्यां दर्भैर्वैद्यैः सन्निभः ।
ततो माल्येन विधिवद्वाजैर्गन्धैः सुमङ्गलैः २
अलङ्कार तां शय्यां परिवार्यायुधोत्तमैः ।
ततः स्पृष्टोदके पार्थे धिनीताः परिचारकाः
दर्शयन्तोऽन्तिके चकुर्नैरां प्रियम्बकं वलिम् ।
ततः प्रीतमनाः पार्था गन्धमाल्यैश्च माधवम्
अलङ्कृत्योपहारं तं नैशं तस्मै न्यवेदयत् ।
स्मयमानस्तु गोविन्दः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ।

सुप्यतां पार्थमद्रते

कल्याणाय प्रजाम्यहम् ।

स्थापयित्वा ततो द्वाः स्थान्

गोप्तृञ्चात्तापुधाक्षरान् ॥ ६

दारुकात्पुनः श्रीमान् विवेश शिविरं स्वकम् ।
शिष्ये च शयने शुभ्रे बहुकृत्यं विचिन्तयन्
पार्थाय सर्वं भगवान् शोकदुःसापहं विधिम्
व्यदधात् पुण्डरीकाक्षस्तेजोवृत्तिविवर्धनम् ८
योगमास्थाय युक्तात्मा सर्वपाप्माभ्वरेभ्वरः ।
श्रेयस्कामः पृथुयशा विष्णुर्जिष्णुप्रियङ्करः ९
न पाण्डवानां शिविरे

कश्चित् सुप्वाप तां निशाम् ।

कुर्याम तद्वयं कर्म क्रियासु सुहृदश्च नः ।

कृतवान् यादृगद्यैकस्तव पुत्रो महारथः ॥ ४२

एवमाभ्यास्य भगिर्नो द्रौपदीमपि चोत्तराम्

पार्थस्यैव महाबाहुः पार्श्वमागादरिन्दमः ४३

ततोऽभ्यनुज्ञाय नृपान् कृष्णो बन्धून्स्तथार्जुनम्

विवेशान्तःपुरे राजंस्ते च जग्मुर्गयालयम् ॥

प्रतिज्ञापर्वणि सुभद्राप्रविष्टाये

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

प्रजागरः सर्वजनं

ह्याविवेश विशांपते ॥ १०

पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञातो महात्मना ।

सहसा सिन्धुराजस्य वधो गाण्डीवधन्वना

तत् कथं ॥ महाबाहुर्वांसविः परवीरहा ।

प्रतिज्ञां सफलां कुर्यादिति ते समचिन्तयन् १२

कष्टं हीदं व्यवसितं पाण्डवेन महात्मना ।

स च राजा महावीर्यः पारयत्वर्जुनः सताम्

पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञा महती कृता ।

भ्रातरश्चापि विक्रान्ता बहुलानि बलानि च

घृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सर्वे तस्मै निवेदितम् ।

स हत्वा सैन्धवं संख्ये पुनरेतु धनञ्जयः ॥

जित्वा रिपुगणांश्चैव पारयन्नर्जुनो व्रतम् ।

श्वोऽहत्वा सिन्धुराजं वै धूमकेतुं प्रवेक्ष्यति

न ह्यसावनृतं कर्तुमलं पार्थो धनञ्जयः ।

धर्मपुत्रः कथं राजा भविष्यति मृतेऽर्जुने ॥

तस्मिन् हि धिजयः कृत्स्नः

पाण्डवेन समाहितः ।

यदि नोऽस्ति कृतं किञ्चि-

द्यदि दत्तं हुतं यदि ॥ १८

फलेन तस्य सर्वस्य सद्यसाची जयत्वरीन्

एवं कथयतां तेषां जयमाशंसतां प्रभो ॥ १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टसप्ततितमोऽ-
ध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

तत इति ॥ १ ॥ लज्जितः ॥ २ ॥ तस्मै न्यम्ब-
काय ॥ ५ ॥ पार्थाय तादृशं चतुर्थां तेजः प्रतापः ॥ ८ ॥

कृच्छ्रेण महता राजन् रजनीं व्यत्यवर्तत ।
तस्यां रजन्यां मध्ये तु प्रतिबुद्धो जनार्दनः ॥
स्मृत्वा प्रतिज्ञां पार्थस्य दारुकं प्रत्यभाषत ।
अर्जुनेन प्रतिज्ञातमातेन हतबन्धुना ॥ २१
जयद्रथं वधिष्यामि श्वोभूत इति दारुक ।
तत्तु दुर्योधनः श्रुत्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयिष्यति ॥

यथा जयद्रथं पार्थो

न हन्यादिति संयुगे ।

अक्षौहिण्यो हि ताः सर्वा

रक्षिष्यन्ति जयद्रथम् ॥ २३

द्रोणश्च सह पुत्रेण सर्वास्त्रविधिपारगः ।

एको वीरः सहस्राक्षो दैत्यदानवदर्पहा ॥

सोऽपि तं नोत्सहेताजौ

हन्तुं द्रोणेन रक्षितम् ।

सोऽहं श्वस्तत् करिष्यामि

यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः ॥ २५

अप्राप्तेऽस्तं दिनकरे हनिष्यति जयद्रथम् ।

न हि दारानमित्राणि ज्ञातयो न च वान्धवाः

कश्चिदन्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्रान्ममार्जुनात् ।

अनर्जुनमिमं लोकं मुहूर्तमपि दारुक ॥ २७

उदीक्षितुं न शक्तोऽहं

भविता न च तत् तथा ।

अहं विजित्य तान् सर्वान्

सहसा सहयद्विपान् ॥ २८

अर्जुनार्थं हनिष्यामि सकर्णान् ससुयोधनान्

श्वो निरीक्षन्तु मे वार्यं त्रयो लोका महाहवे

धनञ्जयार्थं समरे पराक्रान्तस्य दारुक ।

श्वो नरेन्द्रसहस्राणि राजपुत्रशतानि च ॥

साश्वद्विपरथान्याजौ विद्रविष्यामि दारुक ।

श्वस्तां चक्रप्रमथितां द्रक्ष्यसे नृपचाहिनीम् ॥

मया क्रुद्धेन समरे पाण्डुवार्थं निपातिताम् ।

श्वः सदेवाः सगन्धर्वाः पिशान्चोरगराक्षसाः

प्रास्यन्ति लोकाः सर्वे मां सुहृदं सद्यसाचिनः

यस्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्तं चानु स मामनु ॥

इति संकल्प्यतां बुद्ध्या शरीरार्थं ममार्जुनः

यथा त्वं मे प्रभानायामस्यां निशि रथोत्तमम्

कल्पयित्वा यथाशास्त्रमादाय व्रज संयतः ।

गदां कीमोदर्कां दिव्यां शक्तिं चक्रं धनुः शरान्

आरोप्य वै रथे सूत सर्वोपकरणानि च ।

स्थानं च कल्पयित्वाऽथ रथोपस्थे ध्वजस्य मे

वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथशोभिनः ।

छत्रं जाम्बूनदैर्जलैरर्कज्वलनसप्रभैः ॥ ३७

विश्वकर्मकृतैर्दिग्दैरश्वानपि विभूषितान् ।

बलाहकं मेघपुष्पं शैव्यं सुग्रीवमव च ॥ ३८

युक्तान् वाजिवरान् यत्तः कवचीं तिष्ठ दारुक

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषमार्पभेर्णेव पूरितम् ॥ ३९

श्रुत्वा च भैरवं नादमुपेयास्त्वं जवेन माम् ।

एकाह्वाऽहममर्षं च सर्वदुःखानि चैव ह ॥ ४०

भ्रातुः पैतृष्वसेयस्य व्यपनेष्यामि दारुक ।

सर्वोपार्थैर्यतिष्यामि यथा वीभत्सुराहवे ॥ ४१

पश्यतां धार्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथम् ।

यस्य यस्य च वीभत्सुर्वधे यत्नं करिष्यति ।

आशंसे सारथे तत्र भविताऽस्य ध्रुवो जयः ४२

दारुक उवाच ।

जय एव ध्रुवस्तस्य कुत एव पराजयः ।

यस्य त्वं पुरुषद्वयाग्र सारथ्यमुपजग्मिवान् ४३

एवं चैतत् करिष्यामि यथा मामनुशाससि ।

सुप्रभातामिमां रात्रिं जयाय विजयस्य हि ४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णदारुकसंभाषणे

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

सञ्जय उवाच ।

कुन्तीपुत्रस्तु तं मन्त्रं स्मरन्नेव धनञ्जयः ।
 प्रतिष्ठाभामनो रक्षन्मुमोहाविन्त्याविक्रमः १
 तं तु शोकेन संतप्तं स्वप्ने कपिवरध्वजम् ।
 आसस्ताद महातेजा ध्यायन्तं गरुडध्वजः २
 प्रत्युत्थानं च कृष्णस्य
 सर्वावस्थो धनञ्जयः ।
 न लोपयति धर्मात्मा
 भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा ॥ ३
 प्रत्युत्थाय च गोविन्दं स तस्मा आसनं ददौ
 न चासने स्वयं बुद्धिं बीभत्सुर्न्यदधात् तदा ॥
 ततः कृष्णा महातेजा
 जानन् पार्थस्य निश्चयम् ।
 कुन्तीपुत्रमिदं वाक्य-
 मासीनः स्मितमग्रवीत् ॥ ४
 मा विपादे मनः पार्थ कृपाः कालो हि दुर्जयः
 कालः सर्वाणि भूतानि नियच्छति परे विधौ
 किमर्थं च विपादस्ते तद्वहि द्विपदां वर ।
 न शोच्यं विदुषां श्रेष्ठ शोकः कार्यविनाशनः
 यत्तु कार्यं भवेत् कार्यं कर्मणा तत् समाचर
 हीनचेष्टस्य यः शोकः स हि शत्रुर्धनञ्जय ॥ ८
 शोचन्नन्दयते शत्रून् कर्षयत्यपि बान्धवान् ।
 क्षीयते च नरस्तस्मात्त्वं शोचितुमर्हसि ॥
 इत्युक्तो वासुदेवेन बीभत्सुरपराजितः ।
 आब्रूमापे तदा विद्वानिदं वचनमर्थवत् ॥ १०
 मया प्रतिष्ठा महती जयद्रथवधे कृता ।
 भ्रूऽस्मि हन्ता दुरात्मानं पुत्रघ्नमिति केशव ॥
 मत्प्रतिष्ठाविघातार्थं धार्तराष्ट्रैः किलाच्युत ।
 पृष्ठतः सैन्धवः कार्यः सर्वगुप्तो महारथैः ॥ १२
 दश चैका च ताः कृष्ण अक्षौहिण्यः सुदुर्जयाः
 हतावशेषास्तत्रेमा हन्त माधव संख्यया ॥ १३
 ताभिः परिवृतः संख्ये सर्वज्ञैव महारथैः ।
 कथं शक्येत संद्रष्टुं दुरात्मा कृष्ण सैन्धवः ॥
 प्रतिष्ठापारणं चापि न भविष्यति केशव ।

८०

कुन्तीपुत्रस्तिवति ॥ १ ॥ परेऽप्यभविनि विधौ
 विधाने नियच्छति प्रवर्तयति ॥ ६ ॥ न शोच्यं शोको नात्र

प्रतिष्ठायां च हीनायां कथं जीवति मद्विधः १५
 दुःखोपायस्य मे वीर विकांक्षा परिवर्तते ।
 द्रुतं च याति सविता तत एतद्ब्रवीम्यहम् १६
 शोकस्थानं तु तच्छ्रुत्वा पार्थस्य द्विजकेतनः ।
 संस्पृश्यामस्ततः कृष्णः प्राश्नुयः समवस्थितः
 इदं वाक्यं महातेजा वमापे पुष्करेक्षणः ।
 हितार्थं पाण्डुपुत्रस्य सैन्धवस्य वधे कृती १८
 पार्थ पाश्रुपतं नाम परमास्त्रं सनातनम् ।
 येन सर्वान् मृधे दैत्यान् जग्मे देवो महेश्वरः ॥
 यदि तद्विदितं तेऽद्य भ्रूऽहन्ताऽसि जयद्रथ ।
 अथाज्ञातं प्रपद्यस्य मनसा वृषभध्वजम् ॥ २०
 तं देवं मनसा ध्यात्वा जोषमास्व धनञ्जय ।
 ततस्तस्य प्रसादास्त्वं भक्तः प्राप्स्यसि तन्महत्
 ततः कृष्णवचः श्रुत्वा संस्पृश्यामो धनञ्जयः ।
 भूमावासीन एकाग्रो जगाम मनसा भवम् २२
 ततः प्रणिहितो ब्राह्मे मुहूर्ते शुभलक्षणे ।
 आत्मानमर्जुनोऽपश्यद्गगने सहकेशवम् २३
 पुण्यं हिमवतः पादं मणिमन्तं च पर्वतम् ।
 ज्योतिर्मिश्रं समाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम्
 वायुवेगगतिः पार्थः खं भेजे महकेशवः ।
 केशवेन गृहीतः स दक्षिणे विभुना भुजे ॥ २५
 प्रेक्षमाणो बहून् भावान् जगाम द्रुतदर्शनान्
 उदीच्यां दिशि धर्मात्मा सोऽपश्यच्छ्रुतपर्वतं
 कुबेरस्य विहारे च नलिनीं पद्मभूषिताम् ।
 सरिच्छ्रेष्ठां च तां गङ्गां वीक्षमाणो बहूदकम्
 सदा पुष्पकलैर्वृक्षरुपेतां रूफटिकोपलाम् ।
 सिंहव्याघ्रसमाकीर्णां नानाभृगुसमाकुलाम्
 पुण्याश्रमवतीं रम्यां मनोहां डजसेविताम् ।
 मन्दरस्य प्रदेशांश्च किन्नरोद्गीतनादितान् २९
 हेमरूप्यमयैः शृङ्गैर्नानैषधिविदीपितान् ।
 तथा मन्दारवृक्षैश्च पुष्पितैरुपशोभितान् ३०
 त्रिगन्धाजनचयाकारं संप्राप्तः कालपर्वतम् ।
 ब्रह्मदुङ्गनदीश्चान्यास्तथा जनपदानपि ३१

रणीय ॥ ७ ॥ मयि कृत्य मयि करणीय भवेत् इत्यन्वयः
 ॥ ८ ॥ दुःखोपायस्य दुःखहारस्य प्रतिष्ठाया विकांक्षा
 विसवादः परिवर्तते प्रतिभाति ॥ १६ ॥ प्रणिहित समा-
 हितमना ॥ २३ ॥

स तुङ्गं शतशृङ्गं च शर्यातिवनमेव च ।
 पुण्यमश्वशिरःस्थानं स्थानमथर्वणस्य च ३२
 वृषदंशं च शैलेन्द्रं महामन्दरमेव च ।
 अप्सरोभिः समाकीर्णं किन्नरैश्चोपशोभितम्
 तस्मिन् शैले व्रजन् पार्थः
 सकृष्णः समवैक्षत ।
 शुभैः प्रस्रवणैर्जुष्टां
 हेमधातुविभूषिताम् ॥ ३३
 चन्द्ररश्मिप्रकाशाङ्गां
 पृथिवीं पुरमालिनीम् ।
 समुद्रांश्चाद्भुताकारा-
 नपश्यद्बहुलाकरान् ॥ ३४
 वियद्द्यां पृथिवीं चैव
 तथा विष्णुपदं व्रजन् ।
 विस्मितः सह कृष्णेन
 क्षिप्तो वाण इवाभ्यगात् ॥ ३६
 ग्रहनक्षत्रसोमानां सूर्यादयोश्च समत्विपम् ।
 अपश्यत तदा पार्थो ज्वलन्तमिव पर्वतम् ॥
 समासाद्य तु तं शैलं शैलाग्रे समवस्थितम् ।
 तपोनित्यं महात्मानमपश्यद्दृषभध्वजम् ३८
 सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 शूलिनं जटिलं गौरं बलकलाजिनवाससम्
 नयनानां सहस्रैश्च विचित्राङ्गं महौजसम् ।
 पार्वत्या सहितं देवं भूतसङ्घैश्च भास्वरैः ४०
 गीतवादित्रसन्नादै-
 हांस्यलास्यसमन्वितम् ।
 वलिगतास्फोटितोत्कुष्ठैः
 पुण्यैर्गन्धैश्च सेवितम् ॥ ४१
 स्तूयमानं स्तवैर्दिव्यैर्ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
 गोप्तारं सर्वभूतानामिष्वासधरमच्युतम् ४२
 वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगाम शिरसा क्षितिम्

पार्थेन सह धर्मात्मा गृणन् ब्रह्म सनातनम्
 लोकार्दं विश्वकर्माणमजमीशानमव्ययम्
 मनसः परमं योनिं खं वायुं ज्योतिषां निधिम्
 स्रष्टारं वारिधाराणां भुवश्च प्रकृतिं पराम् ।
 देवदानवयक्षाणां मानवानां च साधनम् ४५
 योगानां च परं धाम दृष्टं ब्रह्मविदां निधिम्
 चराचरस्य स्रष्टारं प्रतिहर्तारमेव च ॥ ४६
 कालकोपं महात्मानं शक्रसूर्यगुणोदयम् ।
 वचन्दे तं तदा कृष्णो वाल्मनोबुद्धिकर्मभिः ॥
 यं प्रपद्यन्ति विद्वांसः सूक्ष्माध्यात्मपदैपिणः ।
 तमजं कारणात्मानं जग्मतुः शरणं भवम् ॥ ४८
 अर्जुनश्चापि तं देवं भूयो भूयोऽप्यवन्दत ।
 ज्ञात्वा तं सर्वभूतार्दं भूतभव्यभवोद्भवम् ४९
 ततस्तावागतौ दृष्ट्वा नरनारायणाबुभौ ।
 सुप्रसन्नमनाः शर्वः प्रोवाच प्रहसन्निव ॥ ५०
 स्वागतं वो नरश्रेष्ठावुत्तिष्ठेतां गतकृमौ ।
 किं च वामीप्सितं वीरौ मनसः क्षिप्रमुच्यतां
 येन कार्येण संप्राप्तौ युवां तत्साधयामि किम्
 व्रियतामात्मनः श्रेयस्तत् सर्वं प्रददानि वाम्
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जली ।
 वासुदेवार्जुनौ सर्वे तुष्टुवाते महामती ॥ ५३
 भक्त्या स्तवेन दिव्येन महात्मानावनिन्दितौ
 कृष्णार्जुनावूचतुः ।
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
 पशूनां पतये नित्यमुग्राय च कपर्दिने ॥ ५५
 महादेवाय भीमाय अयं वकाय च शान्तये ।
 ईशानाय मखन्नाय नमोऽस्त्यन्धकघातिने ५६
 कुमारगुरवे तुभ्यं नीलश्रीवाय वेधसे ।
 पिनाकिने हविष्याय सत्याय विभवे सदा ५७
 विलोहिताय धूम्राय व्याधायानपराजिते ।
 नित्यनीलशिखण्डाय शूलिने दिव्यचक्षुषे ५८

अथर्वणस्य मुनेः ॥ ३२ ॥ तथा च व्रजन् विष्णु-
 पदमाकाशमभ्यगादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ लास्यं नृत्यम् ।
 वलिगतामितस्ततः प्रचारः । आस्फोटितं मुजाडम्बरः
 उत्कुष्ठमुच्चैः स्वनितम् ॥ ४१ ॥ लोकानामादिमुपादानम् विश्वं
 जगत्कर्म प्राप्यं यस्य । ईशानमप्रतिहतेच्छम् । अव्ययम-
 विकारम् । मनसः परमं प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणम् । योनिमुत्पत्ति-
 स्थानं च । ज्योतिषां तेजसां निधिमधिष्ठानम् ॥ ४४ ॥
 परां मूलभूतां प्रकृतिं प्रधानं साधनं सिद्धिर्निधानम् ॥ ४५ ॥
 योगानां योगदर्शितां परं धाम परमाश्रयम् । दृष्टं साक्षाद्भूतं

ब्रह्मतत्त्वं तद्विदां निधिं रहस्यम् ॥ ४६ ॥ काल इव कोपो-
 यस्य शक्रस्य गुणा ऐश्वर्याद्रियः सूर्यस्य गुणाः प्रतापादयः ।
 तेषामुदयो यस्मात् ॥ ४७ ॥ कारणात्मानं कारणैकस्व-
 भावम् ॥ ४८ ॥ भवः सर्वप्रभुत्वात् । शर्वः संहरणात्
 ॥ ५५ ॥ शान्तिः शमप्रधानत्वात् ॥ ५६ ॥ हविष्यः
 हविष्ययोग्यत्वात् । सत्याय सदैकस्वभावत्वात् । विभुर्व्यापक-
 त्वात् ॥ ५७ ॥ व्याधाय मृगहननात् । द्विरुक्तिर्द्विस्थाकर-
 णात् । अनाम्नाणिनः पराजयतीति अनपराजित्सर्वभूतोत्तम-
 त्वात् । नीलशिखण्डो नीलकेशत्वात् ॥ ५८ ॥

होत्रे पोत्रे त्रिनेत्राय व्याधाय वसुरेतसे ।
 अचिन्त्यायाम्बिकाभञ्जे सर्वदेवस्तुताय च ५९
 वृषध्वजाय मुण्डाय जटिने ब्रह्मचारिणे ।
 तप्यमानाय सलिले ब्रह्मण्यायाजिताय च ६०
 विश्वात्मने विश्वरुजे विश्वमावृत्य तिष्ठते ।
 नमो नमस्ते सेव्याय भूतानां प्रभवे सदा ६१
 ब्रह्मवक्त्राय सर्वाय शंकराय शिवाय च ।
 नमोऽस्तु वाचस्पतये प्रजानां पतये नमः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञार्पणं अर्जुनस्वप्ने
 अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

सञ्जय उवाच ।

ततः पार्थः प्रसन्नात्मा प्राञ्जलिर्धृपमध्वजम्
 ददर्शोत्फुल्लनयनः समस्तं तेजसां निधिम् ॥ १
 तं चोपहारं सुकृतं नैशं नैत्यकमात्मना ।
 ददर्श इयंकाभ्याशे वासुदेवानिवेदितम् ॥ २
 ततोऽभिपूज्य मनसा कृष्णं शर्वं च पाण्डवः
 इच्छाम्यहं दिव्यमस्त्रमित्यभाषत शंकरम् ॥ ३
 ततः पार्थस्य विज्ञाय वरार्थं वचनं तदा ।
 वासुदेवार्जुनौ देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४
 स्वागतं यां नश्येयौ विज्ञातं मनसेऽस्मिन्तम्
 येन कामेन संप्राप्तौ भवद्भ्यां तं ददाम्यहम् ॥ ५
 सरोऽमृतमयं दिव्यमभ्याशे शत्रुसुदनौ ।
 तत्र मे तद्धनुर्दिव्यं शरश्च निहितः पुरा ॥ ६
 येन देवारयः सर्वे मया युधि निपातिताः ।
 तत आनीयतां कृष्णौ सशर धनुरुत्तमम् ॥ ७
 तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ सर्वपारिपदैः सह
 प्रस्थितौ तत्सरो दिःयं दिव्यैश्वर्यशतैर्युतम् ॥ ८
 निर्दिष्टं यद्वृषाङ्केण पुण्यं सर्वार्थसाधकम् ।
 तौ जग्मतुरसंभ्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ९
 ततस्तौ तत् सरो गत्वा सूर्यमण्डलसन्निभम्

नमो विश्वस्य पतये महतां पतये नमः ।
 नमः सहस्रशिरसे सहस्रभुजमृत्यवे ॥ ६३
 सहस्रनेत्रपादाय नमोऽसंख्येयकर्मणे ।
 नमो हिरण्यवर्णाय हिरण्यकवचाय च ।
 भक्तानुकम्पिने नित्यं सिध्यतां नो वरः प्रभो
 सञ्जय उवाच ।
 एवं स्तुत्वा महादेवं वासुदेवः सहार्जुनः ।
 प्रसादयामास भवं तदा ह्यस्त्रोपलब्धये ॥ ६५

नागमन्तर्जले घोरं ददृशातेऽर्जुनाद्युतौ ॥ १०
 द्वितीयं चापरं नागं सहस्रशिरसं वरम् ।
 वमन्तं विपुला ज्वाला ददृशातेऽग्निवर्चसम् ॥
 ततः कृष्णश्च पार्थश्च संस्पृश्यामः कृताञ्जली ।
 तौ नागावुपतस्थाते नमस्यन्तौ वृषध्वजम् ॥ १२
 गृणन्तौ वेदविद्वांसौ तद्ब्रह्म शतरुद्रियम् ।
 अप्रमेयं प्रणमतौ गत्वा सर्वात्मना भवम् ॥ १३
 ततस्तौ रुद्रमाहात्म्यादित्वा रूपं महोरगौ
 धनुर्वाणश्च शत्रुघ्नं तद्वद्वं समपद्यत ॥ १४
 तौ तज्जगृहतुः प्रीतौ धनुर्वाणं च सुभगम् ।
 आजन्तुमहात्मानौ ददतुश्च महात्मने ॥ १५
 ततः पार्श्वोत्पङ्क्तस्य ब्रह्मचारी न्यवर्तत ।
 पिगाक्षस्तपसः क्षेत्रं बलवान्नीललोहितः ॥ १६
 स तद्ब्रह्म धनुःश्रेष्ठं तस्यै स्थानं समाहितः ।
 विचक्रपार्थ विधिवत्सशरं धनुरुत्तमम् ॥ १७
 तस्य मौर्वी च मुष्टिं च
 स्थानं चालस्य पाण्डवः ।
 श्रुत्वा मन्त्रं भवप्रोक्तं
 जग्राहाचिन्त्यविक्रमः ॥ १८

दक्षितः भावेन हवनशीलत्वात् वसुरेता अर्मा रेतःशेषणात्
 ॥ ५९ ॥ मुंडो दक्षितत्वात् । ब्रह्मचारी रेतोविषारणात्
 ॥ ६० ॥ भूतानां प्राणिना प्रमयादीनाम् ॥ ६१ ॥ ब्रह्म-
 वक्त्रो वेदपूर्णमुखत्वात् । सर्वः सर्वस्वरूपत्वात् । शिवो मोक्षदेव-
 त्वात् । वाचस्पतिर्वाङ्मयप्रवर्तनात् ॥ ६२ ॥ सहस्रभुजाय
 मृत्यवे च मन्यवे इति पाठः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते

द्रोणपर्वणि टीकायामशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

तत इति ॥ १ ॥ आत्मना सुकृतं सूपकल्पितम् ॥ २ ॥
 द्रव्यं युगलम् ॥ १४ ॥ नीललोहितः भगवतोऽपरा ततः
 ॥ १६ ॥ स्थानं स्थापनकम् ॥ १७ ॥ जग्राह मनसि कृत-
 वान् ॥ १८ ॥

स सरस्येव तं बाणं मुमोचातिबलः प्रभुः ।
चकार च पुनर्वीरस्तस्मिन् सरसि तद्धनुः ॥
ततः प्रीतं भवं ज्ञात्वा स्मृतिमानर्जुनस्तदा ।
चरमारण्यके दत्तं दर्शनं शंकरस्य च ॥ २०
मनसा चिन्तयामास तन्मे संपद्यतामिति ।
तस्य तन्मतमाज्ञाय प्रीतः प्रादाद्धरं भवः ॥
तच्च पाशुपतं घोरं प्रतिज्ञायाश्च पारणम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनस्य पुनः पाशुपतास्त्रप्राप्तौ
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

सञ्जय उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं कृष्णदारुकयोस्तथा ।
साऽत्यगाद्रजनी राजन्नथ राजाऽन्वबुध्यत ।
पठन्ति पाणिस्त्रिका मागधा मधुपर्किकाः ।
त्रैतालिकाश्च सूताश्च तुष्टुवुः पुरुषर्षभम् ॥ २
नर्तकाश्चाप्यनृत्यन्त जगुगातानि गायकाः ।
कुरुवंशस्तवार्थानि मधुरं रक्तकण्ठिनः ॥ ३
मृदंगा झञ्झरा भेर्यः पणवानकगोमुखाः ।
आडम्बराश्च शंखाश्च दुन्दुभ्यश्च महाखनाः
एवमेतानि सर्वाणि तथान्यान्यपि भारत ।
वादयन्ति सुसंहृष्टाः कुशलाः साधुशिक्षिताः
स भेषसमनिर्घोषो महान् शब्दोऽस्पृशादिवम्
पार्थिवप्रवरं सुप्तं युधिष्ठिरमबोधयत् ॥ ६
प्रतिबुद्धः सुखं सुप्तो महार्हं शयनोत्तमे ।
उत्थायावश्यकार्यार्थं ययौ स्नानगृहं नृपः ॥ ७
ततः शुक्लाम्बराः स्नातास्तरुणाः शतमष्ट च
स्नापकाः काञ्चनैः कुम्भैः पूर्णैः समुपतस्थिरे
भद्रासने सूपविष्टः परिधायाम्बरं लघु ।
सस्त्रौ चन्दनसंयुक्तैः पानीयैरभिमन्त्रितैः ९
उत्सादितः कपायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः ।

आप्नुतः साधिवासेन जलेन स सुगन्धिना १०
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम्
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥ ११

हरिणा चन्दनेनाङ्ग-

मुपलिप्य महाभुजः ।

सखी चाक्लिष्टवसनः

प्राङ्मुखः प्राञ्जलेः स्थितः ॥ १२

जजाप जप्यं कौन्तेयः सतां मार्गमनुष्ठितः ।
तत्राग्निशरणं दीप्तं प्रविवेश विनीतवत् ॥ १३
समिद्धिः सपवित्राभिरग्निमाहुतिभिस्तथा ।
मन्त्रपूताभिरर्चित्वा निश्चक्राम गृहात् ततः ॥
द्वितीयां पुरुषव्याघ्रः कक्ष्यां निर्गम्य पार्थिवः
ततो वेदविदो घृद्धानपश्यद्वाह्यणवर्भान् ॥ १५
दान्तान् वेदव्रतस्नातान् स्नातानवभृथेषु च ।
सहस्रानुचरान् सौरान् सहस्रं चाष्ट चापरान्
अक्षतैः सुमनोभिश्च वाचयित्वा महाभुजः ।
तान् द्विजान् मधुसर्पिर्भ्यां फलैः श्रेष्ठैः सुमंगलैः
प्रादात् काञ्चनमेकैकं निष्कं विप्राय पाण्डवः
अलंकृतं चाश्वशतं वासांसीष्टाश्च दक्षिणाः १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकाशीतितमोऽ-
ध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

तयोरिति ॥ १ ॥ मधुपर्किकाः मांगल्योपस्थापकाः
पाणिस्त्रिका हस्तेन तालस्वनं कुर्वते । मधुपर्किकाः मधुपर्क-
समये पठन्ति इति देवबोध ॥ २ ॥ रक्तकण्ठिनो रजकस्वराः

॥ ३ ॥ झञ्झरा झिझिकाः भेर्यो बृहद्वक्त्राः पणवा मुरजाः ।
आनकाः पटहाः । गोमुखाः त्रागडाः । आडम्बराश्च
क्षुद्रपटहाः । दुन्दुभ्यो ढक्काः ॥ ४ ॥ भद्रासने चतुःसमासने
॥ ५ ॥ कपायेण सर्वाषध्यादिकलेने ॥ १० ॥ अक्लिष्टम-
नुपहतं वसनं यस्य ॥ १२ ॥ दीप्तं ज्वलदग्निम् ॥ १३ ॥
सौरान् सूर्योपासकान् ॥ १६ ॥

तथा गाः फपिला दोग्ध्रीः
सवत्साः पाण्डुनन्दनः ।
हेमशृङ्गा रीप्यश्वरा
दत्त्वा तेभ्यः प्रदक्षिणम् ॥ १९
स्वस्तिकान् पथ्यमानांश्च
नन्पाथर्ताश्च काञ्चनान् ॥
माल्यं च जलकुंभांश्च
ज्वलितं च धुनाशनम् ॥ २०
[पान्यक्षतपात्राणि रुचकं रोचनास्तथा ।
मल्लकताः शुभाः कन्या दधिसर्पिर्मधूदकम् ।
मल्लयान् पक्षिणश्चैव
यथान्यदपि पूजितम् ।
दृष्ट्वा स्फुप्ता च कौन्तेयो
बाह्यां कक्ष्यां ततोऽगमत् ॥ २२
तस्तस्यां महाबाहोस्तितृप्तः परिचारकाः
वैयर्थ्यं सर्वतोभद्रं मुकाधैर्दूर्यमण्डितम् ॥
पराध्यास्तरणास्तीर्णं सोत्तरच्छदमृद्धिमत् ।
धिभ्यकर्मकृतं दिव्यमुपजन्तुर्यरासनम् ॥ २४
तत्र तस्योपधिष्ठस्य भूपणानि महात्मनः ।
उपाजन्तुर्महार्हाणि प्रेम्णाः शुभ्राणि सर्वशः
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिषापर्वणि युधिष्ठिरसज्जतायां
प्रक्षीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

सज्जय उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिनन्द्य जनादेनम्
उवाच परमप्रीतः कौन्तेयो देवकीसुतम् ॥ १
सुखेन रजनीं द्युष्टा कथिते मधुसूदन ।
कथिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत
वासुदेवोऽपि तद्युक्तं पर्यपृच्छयुधिष्ठिरम् ।
ततश्च प्रकृती. क्षत्ता न्यवेद्यदुपस्थिताः ॥ ३
अनुज्ञातश्च राक्षस प्रावेद्यत तं जनम् ।

मुक्ताभरणधेयस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
रूपमासीन्महाराज द्विपतां शोकवर्धनम् २६
चामरैश्चन्द्रशम्याभैर्हमदण्डैः सुशोभनैः ।
दोध्यमानैः शुभ्रैश्च विधुद्विरिव तोयदः ॥ २७
संस्तुयमानः सुतश्च घन्धमानश्च घन्दिमिः ।
उपगीयमानो गन्धर्धरास्ते स्म कुसुनन्दनः २८
ततो मुहूर्तोदासीत्तु स्यन्दनानां खनो महान्
नेमिघोषश्च रथिना गुरघोषश्च धाजिनाम् २९
न्यादेन गजघण्टानां शंखानां निनदेन च ।
नराणां पदशब्दैश्च कम्पतीव स्म मेदिनी ३०
ततः शुद्धान्तमासाद्य जानुभ्यां भूतले स्थितः
शिरसा घन्दनीयं तमभिघाद्य जनश्वरम् ॥ ३१
कुण्डलोवद्धनिर्लिशः सज्जकवचो युवा ।
अभिप्रणम्य शिरसा द्वाःसो धर्मात्मजाय धै ॥
न्यवेद्यदुपीकेशमुपयान्तं महात्मने ।
सोऽग्रधीतपुरुषदयाग्रः स्वागतेनैव माधयम् ३३
अर्घ्यं चैवासनं चास्मी दीयतां परमार्थितम् ।
ततः प्रवेक्ष्य बाष्पेयमुपवेक्ष्य घरासने ।
पूजयामास धिधिचद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४

प्रदक्षिणं हृत्वेति शेष ॥ १९ ॥ स्वस्तिकानालिङ्गनानि
वर्धमानान् शरावान् नन्पाथर्तान् संश्रितार्थपात्राणि ॥ २०
रुचकं मानु उद्धकम् ॥ २१ ॥ विधुद्विरिव तोयदः ॥ २७
विधिना निर्मितम् ॥ २४ ॥ घन्धमानः सुतश्च सुख्यस्य
वदे न्यम् ॥ २८ ॥ शुद्धान्तं कन्याभ्यन्तरम् ॥ ३१ ॥ स्वागते-
द्रो० ८

नाप्रतिवद्भागमनेन ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
पर्वणि टीकाया ब्रह्मक्षीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

तत इति ॥ १ ॥

एकस्मिन्नासने वीरावुपविष्टौ महाबलौ ।
 कृष्णश्च युयुधानश्च महात्मानौ महाद्युतौ ॥ ८
 ततो युधिष्ठिरस्तेषां शृण्वतां मधुसूदनम् ।
 अत्रवीत् पुण्डरीकाक्षमाभाप्य मधुरं वचः ॥
 एकं त्वां वयमाश्रित्य सहस्राक्षमिवामराः ।
 प्रार्थयामो जयं युद्धे शाश्वतानि सुखानि च
 त्वं हि राज्यविनाशं च
 द्विपद्भिश्च निराक्रियाम् ।
 क्लेशांश्च विविधान् कृष्ण
 सर्वोस्तानपि वेद नः ॥ ११
 त्वयि सर्वेश सर्वेषामस्माकं भक्तवत्सल ।
 सुखमायत्तमत्यर्थं यात्रा च मधुसूदन ॥ १२
 स तथा कुरु वाष्णेय यथा त्वयि मनो मम ।
 अर्जुनस्य यथा सत्या प्रतिज्ञा स्याच्चिकीर्षिता
 स भवांस्तारयत्वस्मादुःखामर्षमहार्णवात् ।
 पारंतितीर्षितामद्य प्लवो नो भव माधव ॥
 न हि तत् कुरुते संख्ये रथी रिपुवधोद्यतः ।
 यथा वै कुरुते कृष्ण सारथिर्यत्नमाश्रितः ॥
 यथैव सर्वास्वापत्सु पाप्मि वृष्णीजनार्दन ।
 तथैवास्मान् महाबाहो वृजिनात्रातुमर्हसि ॥
 त्वमगाधेऽप्लवे मग्नान् पाण्डवान् कुरुसागरे
 समुद्धर प्लवो भूत्वा शंख-चक्र-गदाधर ॥ १७
 नमस्ते देवदेवेश सनातन विशातन ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
 त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

सञ्जय उवाच ।

तथा तु वदतां तेषां प्रादुरासीद्धनञ्जयः ।
 दिदृक्षुर्भरतश्रेष्ठं राजानं ससुहृद्गणम् ॥ १
 तं निविष्टं शुभां कक्ष्यामभिवन्द्याग्रतः स्थितम्
 तमुत्थायार्जुनं प्रेम्णा सस्वजे पाण्डवर्षभः ॥ २
 सूर्ध्वं चैनमुपात्राय परिष्वज्य च बाहुना ।

विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम १८
 नारदस्त्वां समाचख्यौ पुराणमृषिसत्तमम् ।
 वरदं शार्ङ्गिणं श्रेष्ठं तत् सत्यं कुरु माधव ॥ १९
 इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो धर्मराजेन संसदि ।
 तोयमेघस्वनो वाग्मी प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥

वासुदेव उवाच ।

सामरेष्वापि लोकेषु सर्वेषु न तथाविधः ।
 शरासनधरः कश्चिद्यथा पार्थो धनञ्जयः ॥ २१
 वीर्यवानस्त्रसंपन्नः पराक्रान्तो महाबलः ।
 युद्धशौण्डः सदामर्षो तेजसा परमो नृणाम्
 स युवा वृषभस्कन्धो दीर्घबाहुर्महाबलः ।
 सिंहर्षभगतिः श्रीमान् द्विपतस्ते हनिष्यति
 अहं च तत्करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि धक्ष्यत्यग्निरिधेन्धनम्
 अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं सौभद्रघातिनम् ।
 अपुनर्दर्शनं मार्गभिषुभिः क्षेप्यतेऽर्जुनः ॥
 तस्याद्य गृध्राः श्येनाश्च चण्डगोमायवस्तथा
 भक्षयिष्यन्ति मांसानि ये चान्ये पुरुषादकाः
 यद्यस्य देवा गोप्ताः सेन्द्राः सर्वे तथाऽप्यसौ
 राजधानीं यमस्याद्य हतः प्राप्स्यति संकुले
 निहत्य सैन्धवं जिष्णुरद्य त्वामुपयास्यति ।
 विशोको विज्वरो राजन् भव भूतिपुरस्कृतः

निराक्रियामपसारणम् ॥ ११ ॥ यात्रा स्थितिः ॥ १२ ॥
 वृजिनात् व्यसनात् ॥ १६ ॥ सनातन अनादिनिधन
 विशातन संहर्तः कृष्ण संसारकर्षक पुरुषोत्तम परात्मन्
 ॥ १८ ॥ युद्धशौण्डः युद्धप्रवीणः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते

द्रोणपर्वणि टीकायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

तथेति ॥ १ ॥

ततस्तत्कथयामास यथा दृष्टं धनक्षयः ।
 आभ्यासनाथं सुहृदां ज्यम्बकेण समागमम् ६
 ततः शिरोभिर्यानि स्पृष्टा सर्वे च विस्मिताः
 नमस्कृत्य वृषाङ्गाय साधु सावित्यपाद्रुवन् ७
 अनुष्ठातास्ततः सर्वे सुहृदो धर्मसूनुना ।
 स्वरमाणाः सुसन्नदा दृष्ट्वा युद्धाय निर्ययुः ८
 आमेयाद्य तु राजानं युयुधानाच्युतार्जुनाः ।
 दृष्ट्वा विनिर्ययुस्ते वै युधिष्ठिरानेघेक्षनात् ९
 रथैर्नैकेन दुर्धर्षो युयुधानजनार्दनौ ।
 जग्मतुः सहिती वीरावर्जुनस्य निघेक्षनम् १०
 तत्र गत्वा दृष्टीकेशः कल्पयामास सूतवत्
 रथं रथवरस्याजी घानरथमलक्षणम् ॥ ११
 स मेघसमनिर्घोषस्तस्य काञ्चनसप्रभः ।
 वभौ रथवरः क्रुतः शिशुर्दिवसकृच्छया ॥ १२
 ततः पुरुषशार्ङ्गैः सज्जं सज्जपुरःसरः ।
 कृताद्रिकाय पार्थीयं न्यवेदयत् तं रथम् ॥ १३
 तं तु लोक्रथरः पुंसां फिरीटी हेमवर्मभृत् ।
 चापबाणधरो बाहू प्रदक्षिणमवर्तत ॥ १४
 तपोऽग्निद्यावयोवृद्धैः क्रियाशब्दजितेन्द्रियैः ।
 स्तूयमानो जयाशीर्भिरारुरोह महास्थयम् ॥ १५
 जैत्रैः सांग्रामिकैर्मन्त्रैः पूर्वमेव रथोत्तमम् ।
 अभिमन्त्रितमर्चिष्मानुदयं भास्करो यथा १६
 स रथे रथिनां श्रेष्ठः काञ्चने काञ्चनावृतः ।
 दिवभौ विमलोऽविष्मान् मेराधिव दिवाकरः
 अन्यासकहतः पार्थ युयुधानजनार्दनी ।
 शर्यातेर्यक्षमायान्तं यथेन्द्रं देवमग्निनी ॥ १८
 अथ जग्राह गोविन्दो रदमीन्द्रादिमन्त्रिद्वयं वरः
 मातलिर्वासवस्येय वृत्रं हन्तुं प्रयास्थतः ॥ १९
 स ताभ्यां सहितः पार्थो रथप्रवरमास्थितः ।
 सहितो बुधश्च ताभ्यां तमो भिन्नम् यथा शशी
 सैन्धवस्य वधं प्रेक्षुः प्रयातः शत्रुपूगहा ।
 सहानुपतिमित्राभ्यां यथेन्द्रस्तारकामये ॥ २१
 ततो याद्रेत्रनिर्घोषिर्मांगल्यैश्च स्तथैः शुभैः ।
 प्रयान्तमर्जुनं वीरं मागधात्रैव तुष्टुः ॥ २२

सजयाशीः सपुण्याहः सूतमागवनिःस्थनः
 युक्तो चादित्रघोषेण तेषां रतिकरौऽभवत् २३
 तमनुप्रयतो चायुः पुण्यगन्धवहः शुभः ।

वधौ संदर्भयन् पार्थ

द्विपतश्चापि शोषयन् ।

ततस्तस्मिन् क्षणे राजन्

विधेधानि शुभानि च ॥ २४

प्रादुरासन्निभित्तानि

विजयाय बहूनि च ।

पाण्डवानां त्वदीयानां

विपरीतानि मारिष्य ॥ २५

दृष्ट्वाऽर्जुनो निमित्तानि

विजयाय प्रदक्षिणम् ।

युयुधानं महेष्वास-

भिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६

युयुधानाय युद्धे मे दृश्यते विजयो ध्रुवः
 यथा हीमानि लिङ्गानि दृश्यन्ते शिनिपुङ्ख
 सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र सैन्धवको वृषः
 विद्यासुर्यमलोकाय मनं वर्यि प्रतीक्षते ॥ २८
 यथा परमं कृत्यं सैन्धवस्य वधो मम ।
 तथैव सुमहत्कृत्यं धर्मराजस्य रक्षणम् ॥ २९
 स त्वमथ महाबाहो राजानं पारेपालय ।
 यथैव हि मया गुप्तस्त्वया गुप्तो भवेत्तथा ३०
 न पद्यामि च तं लोके यस्त्वां युद्धे पराजयेत्
 चासुदेवसमं युद्धे स्वयमप्यमरेश्वरः ॥ ३१
 त्वयि चाहं पराश्वस्तः प्रयुक्ते वा महारथे ।
 शत्रूणां सैन्धवं हन्तुमनपेक्षो नररथम् ॥ ३२
 मय्यपेक्षा न कृतव्या कथञ्चिदपि सात्त्वत ।
 राजस्येव परा गुप्तिः कार्या सर्वात्मना त्वया
 न हि यत्र महाबाहुर्चासुदेवो व्यथसितः ।
 किञ्चिदप्यद्यते तत्र यद्वाहमपि च ध्रुवम् ३३
 एवमुक्तुः पार्थेन सात्त्विकः परवीरहा ।
 तथेत्युक्त्वाऽगमत् तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ३४

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि प्रतिष्ठापर्वणे अर्जुनवाक्ये

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ समाप्तं प्रतिष्ठापर्व ॥

विशिष्टवसन्त बाल सूर्यः सज्जपुरं सामग्रीतमम्
 ॥ १० ॥ मेरादुस्माद्री मनोनुस्माद्री सुखसंवेदनं भवति
 ॥ १७ ॥ प्रयतो मन्दः ॥ २३ ॥ प्रदक्षिणं चन्द्रोनुवर्तिनम्

॥ २६ ॥ अपेक्षा अनुयेव ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहामारते
 द्रोणपर्वणि टीकाया चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

जयद्रथवधपर्व ५

८५

धृतराष्ट्र उवाच ।

श्वोभूते किमकार्षुस्ते दुःखशोकसमन्विताः
अभिमन्यौ हते तत्र के वाऽयुध्यन्त मामकाः
जानन्तस्तस्य कर्माणि कुरवः सव्यसाचिनः
कथं तत्किल्बिषं कृत्वा निर्भया ब्रूहि मामकाः
पुत्रशोकाभिसंतप्तं क्रुद्धं मृत्युमिवान्तकम् ।
आयान्तं पुरुषव्याघ्रं कथं ददृशुराहवे ॥ ३
कपिराजध्वजं संख्ये विधुन्वानं महद्भुजम् ।
दृष्ट्वा पुत्रपरिहूनं किमकुर्वत मामकाः ॥ ४

किं नु सञ्जय संग्रामे वृत्तं दुर्योधनं प्रति ।
परिदेवो महानद्य श्रुतो मे नाभिनन्दनम् ५
बभूवुर्ये मनोग्राह्याः

शब्दाः श्रुतिसुखावहाः ।

न श्रूयन्तेऽद्य सर्वे ते

सैन्धवस्य निवेशने ॥ ६

स्तुवतां नाद्य श्रूयन्ते पुत्राणां शिबिरे मम ।
सूतमागधसङ्घानां नर्तकानां च सर्वशः ॥ ७
शब्देन नादिताऽभीक्ष्णमभवद्यत्र मे श्रुतिः ।
दीनानामद्य तं शब्दं न शृणोमि समीरितम्
निवेशने सत्यधृतेः सोमदत्तस्य सञ्जय ।
आसीनोऽहं पुरा तात शब्दमश्रौषमुत्तमम् ९
तदद्य पुण्यहीनोऽहमार्तस्वरनिनादितम् ।
निवेशनं गतोत्साहं पुत्राणां मम लक्ष्ये १०
विविंशतेर्दुर्मुखस्य चित्रसेनविकर्णयोः ।
अन्येषां च सुतानां मे न तथा श्रूयते ध्वनिः ११

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या

यं शिष्याः पर्युपासते ।

द्रोणपुत्रं महेष्वासं

पुत्राणां मे परायणम् ॥ १२

वितण्डालापसंलापैर्द्रुतवादित्रवादितैः ।
गीतैश्च विविधैरिष्टै रमते यो दिवानिशम्
उपास्यमानो बहुभिः कुरुपाण्डवसात्वतैः ।
सूत तस्य गृहे शब्दो नाद्य द्रौण्येयथा पुरा १४

द्रोणपुत्रं महेष्वासं गायना नर्तकाश्च ये ।
अत्यर्थमुपतिष्ठन्ति तेषां न श्रूयते ध्वनिः १५

विन्दानुविन्दयोः सायं
शिबिरे यो महाध्वनिः ॥ १६

श्रूयते सोऽद्य न तथा
केकयानां च वेदमसु ।

नित्यं प्रमुदितानां च
तालगीतस्वनो महान् ॥ १७

नृत्यतां श्रूयते तात गणानां सोऽद्य न स्वनः ।
सप्ततंतून वितन्वाना याजका यमुपासते १८
सौमदाक्षि श्रुतनिधिं तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
ज्याघोपो ब्रह्मघोषश्च तोमरासिरथध्वनिः १९
द्रोणस्यासीदविरतो गृहे तं न शृणोम्यहम्
नानादेशसमुत्थानां गीतानां योऽभवत्स्वनः

वादित्रनादितानां च
सोऽद्य न श्रूयते महान् ।

यदा प्रभृत्युपप्लव्या-
च्छान्तिमिच्छन् जनार्दनः ॥ २१

आगतः सर्वभूतानामनुकम्पार्थमच्युतः ।
ततोऽहमब्रुवं सूत मन्दं दुर्योधनं तदा २२
वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ।
कालप्राप्तमहं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः

शमं चेद्याचमानं त्वं
प्रत्याख्यास्यासि केशवम् ।

हितार्थमभिजल्पन्तं
न तवास्ति रणे जयः ॥ २५

प्रत्याचष्ट स दाशार्हमृषभं सर्वधन्विनाम् ।
अनुनेयानि जल्पन्तमनयान्नान्वपद्यत २५
ततो दुःशासनस्यैव कर्णस्य च मतं द्वयोः ।
अन्ववर्तत मां हित्वा कृष्टः कालेन दुर्मतिः

८५

श्वोभूते इति ॥ १ ॥ पुत्रपरिहूनं पुत्रवधदुःखितम्
॥ ४ ॥ यत्रेति तृतीयार्थे सप्तमी ॥ ८ ॥ स्वपक्षस्थापन-

हीनः प्रतिपक्षे प्रतिक्षेपो वितण्डा, आलापो भाषणम् ।
संलापो मिथोभाषणम् ॥ १३ ॥ गणानां सङ्घानाम्
॥ १८ ॥ तीर्थेन निदानेन उपायेन वा । कालप्राप्तं समयो-
चितम् ॥ २३ ॥ अनुनेयानि अनुकूलानि ॥ २५ ॥

न हातं दानमिच्छामि
 विदुरो न प्रशंसति ।
 सैन्धवो नेच्छति दानं
 मीमांसा न दत्तमिच्छति ॥ २७
 शल्यो भूरिश्रयाश्चैव
 पुरुमित्रो जयस्तथा ।
 अभ्यत्यामा कृपो द्रोणो
 दत्तं नेच्छन्ति सञ्जय ॥ २८
 धृतेषां मतमादाय यदि धर्तत पुत्रकाः ।
 समातिमित्रः सहृदयिर्जीवेदनामयः ॥ २९
 ऋक्षणा मधुरसंभाषा
 शातिवन्धुभिर्ययदाः ।
 कुलीनाः संमताः प्राप्ताः
 सुखं प्राप्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३०
 धर्मोपेक्षी नरो नित्यं सर्वत्र लभते सुखम् ।
 प्रेत्यभावे च कल्याणं प्रसादं प्रतिपद्यते ॥ ३१
 अहोस्ते पृथिवीं भो हं समर्थोः साधनेऽपि च
 तेषामपि समुद्रान्ता विवृयतामही मही ॥ ३२
 नियुज्यमानाः स्यास्यन्ति
 पाण्डवा धर्मयत्नानि ।
 सन्ति मे प्रातयस्तात
 येषां श्रोष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३३
 शल्यस्य सोमदत्तस्य भीष्मस्य च महात्मनः
 द्रोणस्याय विकर्णस्य बाहलीकस्य कृपस्य च
 अन्येषां धैव वृजानां भरतानां महात्मनाम्
 त्वदर्थं युयुतां तात करिष्यन्ति ययो हि ते ॥
 के धा त्वं मन्यसे तेषां
 यस्तान् द्रुपादतोऽन्यथा ।
 कृष्णो न धर्मं सज्जतात्
 सर्वे ते हि तदन्यथाः ॥ ३६
 मयाऽपि चोक्तास्ते वीरा
 वचनं धर्मसंहितम् ।
 नान्यथा प्रकरिष्यन्ति
 धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ३७
 इत्यहं विलपन् सूत
 बहुधाः पुत्रमुक्त्वान् ।
 न च मे श्रुतयान् मूढो
 मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ३८

वृकोदराजुनौ यत्र वृष्टिणीवीरश्च सात्यकिः ।
 उत्तर्माजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ॥
 भृष्टशुक्लश्च दुर्धर्षः क्षिप्रगण्डी चापराजितः ।
 अश्मकाः केकयाश्चैव क्षत्रधर्मा च सीमकिः
 धैर्यश्च चेकिनातश्च पुत्रः काश्यपस्य चामिभूः
 द्रोपदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४१
 यमी च पुरुषद्वारा
 मन्त्री च मधुसूदनः ।
 क पतान् जातु युध्येत
 लोकऽस्मिन् धीर्जिज्ञासिषुः ॥ ४२
 दिव्यमखं विकुर्याणान्
 प्रसहेहा परान् मम ।
 मन्यो दुर्योधनात् कर्णा-
 च्छकुनेश्चापि सीवलात् ॥ ४३
 दुःशासनचतुर्णानां नाभ्यं पश्यामि पञ्चवम् ।
 येषाममीपुहस्तः स्याद्विष्वक्सेनो रथे स्थितः
 सन्नद्धशार्जुनो योदा तेषां नास्ति पराजयः
 तेषामथ विलापानां नाभ्यं दुर्योधनः स्मरेत् ॥
 हतौ हि पुरुषद्वारा मीष्मद्रोणी त्वमात्य धी
 तेषां विदुरस्यावधानां मुक्तानां दीर्घदर्शनात्
 दृष्टेमां कलनिर्वृत्तिं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 सेनां दृष्ट्वाऽभिभूता मे शैनेयेनार्जुनेन च ॥ ४७
 शन्यान् दृष्ट्वा रथोपस्थान्
 मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 हिमात्यये यथा कर्णं
 शुष्कं घातेरितो महान् ॥ ४८
 अग्निर्देहस्तथा सेनां मामिकां स धनञ्जयः ।
 याचक्ष्य मम तत्सर्वं कुशलो ह्यसि सञ्जयक्षेत्र
 यदुपायात् सायान्दे
 कृत्या पार्यस्य किलिबपम् ।
 अभिमन्यौ हस्ते तात
 कयमासीन्मनो हि यः ॥ ५०
 न जातु तस्य कर्माणि युधि गाण्डोर्वधन्धनः
 अपकृत्य महत्तात सोढुं शक्यन्ति मामकाः ५१
 किन्तु दुर्योधनः कृत्यं कर्णः कृत्यं किमग्रवीत्
 दुःशासनः सौवलयश्च तेषामर्थं गतेष्वपि ॥ ५२
 सर्वेषां समवेतानां पुत्राणां मम सञ्जय ।
 यद्दत्तं तात संग्रामे गन्दस्यापनयैर्भूशम् ॥ ५३

ऋक्षणा कृजवः ॥ ३० ॥ साधने स्त्रीकरणे ॥ ३२ ॥
 दीर्घदर्शनादनागतानुत्पन्नात् ॥ ४६ ॥ यद्यदा उपायात्

युयुमिति शेषः ॥ ५० ॥ महदल्पम् ॥ ५१ ॥ तेषां
 मध्ये ॥ ५२ ॥

लोभानुगस्य दुर्बुद्धेः क्रोधेन विकृतात्मनः । राज्यकामस्य मूढस्य रागोपहतचेतसः ।

दुर्नीतं वा सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥

५४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

सञ्जय उवाच ।

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि सर्वं प्रपश्यदृशिवान्
शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा तव ह्यपनयो महान् १
गतादके सेतुबन्धो यादृक् तादृगयं तव ।

विलापो निष्फलो राजन्मा शुचो भरतर्षभ
अनतिक्रमणीयोऽयं कृतान्तस्याद्भुतो विधिः
मा शुचो भरतश्रेष्ठ दिष्टमेतत् पुरातनम् ॥ ३
यदि त्वं हि पुरा ह्यतात् कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्
निवर्तयेथाः पुत्रांश्च न त्वां व्यसनमाब्रजेत् ४

युद्धकाले पुनः प्राप्ते

तदैव भवता यदि ।

निवर्तिताः स्युः संरब्धा

न त्वां व्यसनमाब्रजेत् ॥

५

दुर्योधनं चाविधेयं ब्रूतेति पुरा यदि ।

कुरुनचोदयिष्यस्त्वं न त्वां व्यसनमाब्रजेत् ॥

न ते बुद्धिव्यभीचार-

मुपलप्स्यन्ति पाण्डवाः ।

पञ्चाला वृष्णयः सर्वे

ये चान्यऽपि नराधिपाः ॥

७

स कृत्वा पितृकर्म त्वं पुत्रं संस्थाप्य संप्रथे ।

चर्तेथा यदि धर्मेण न त्वां व्यसनमाब्रजेत् ॥ ८

त्वं तु प्राज्ञतमो लोके हित्वा धर्मं सनातनम्

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्चान्वगा मतम् ॥ ९

तत्ते विलपितं सर्वं मया राजन्निशामितम् ।

अर्थे निविशमानस्य विषमिश्रं यथा मधु ॥ १०

नामन्यत तदा कृष्णो राजानं पाण्डवं पुरा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सञ्जयवाक्ये

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

न भीष्मं नैव च द्रोणं यथा त्वां मन्यतेऽन्युतः
अजानात् स यदा तु त्वां राजधर्मादधश्च्युतम्
तदा प्रभृते कृष्णस्त्वां न तथा बहु मन्यते ॥
परुषाण्युच्यमानांश्च यथा पार्थानुपेक्षसे ।
तस्यानुबन्धः प्राप्तस्त्वां पुत्राणां राज्यकामुक
पितृपैतामहं राज्यमपवृत्तं तदाऽनघ ।

अथ पार्थैर्जितां कृत्स्नां पृथिवीं प्रत्यपद्यथाः ॥

पाण्डुना निर्जितं राज्यं कौरवाणां यशस्तथा

ततश्चाप्यधिकं भूयः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः १५

तेषां तत्तादृशं कर्म त्वामासाद्य सुनिष्फलम् ।

यत्पिञ्ज्याङ्गशिखा राज्यात्त्वयेहामिषगृद्धिना

यत्पुनर्युद्धकाले त्वं पुत्रान् गर्हयसे नृप ।

बहुधा व्याहरन् दोषान्न तदद्योपपद्यते ॥ १७

न हि रक्षन्ति राजानो युद्ध्यन्तो जीवितं रणे

चयूं विगाह्य पार्थानां युध्यन्ते क्षत्रियर्षभाः ॥

यां तु कृष्णार्जुनौ सेनां यां सात्यकिवृकोदरौ

रक्षेरन् को नु तां युद्धेद्यच्चमूमन्यत्र कौरवैः १९

येषां योद्धा गुडाकेशो येषां मन्त्री जनार्दनः

येषां च सात्यकिर्योद्धा येषां योद्धा वृकोदरः

को हि तान् विषहेद्योद्धुं मर्त्यधर्मा धनुर्धरः ।

अन्यत्र कौरवेभ्यो ये वा तेषां पदानुगाः २१

यावन्तु शक्यते कर्तुमन्तरङ्गैर्जनाधिपैः ।

क्षत्रधर्मरतैः शूरैस्तावत् कुर्वन्ति कौरवाः ॥ २२

यथा तु पुरुषद्वयैर्युद्धं परमसंकटम् ।

कुरुणां पाण्डवैः सार्धं तत्सर्वं शृणु तत्त्वतः ॥

रागो मात्सर्यं ' रागस्तु मात्सर्यं लोहितादिषु ' इति
मोदिनी ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

हन्तेति ॥ १ ॥ ते तव बुद्धेर्व्यभिचारं वैषम्यं उपल-

प्स्यन्त्यनुभविष्यन्ति ॥ ७ ॥ मन्यते बहुमन्यते ॥ ११ ॥

अपवृत्तं सांशयिकं यद्येवं न करिष्यति तर्हि ॥ १४ ॥

अन्तरङ्गैरवसरवेदिभिः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-

पर्वणि टीकायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

सख्य उपाच ।

तस्यां निशायां व्युष्टायां द्रोणः शस्त्रभृतां धरः
स्नान्यनीकानि सर्वाणि प्राकामग्रहितं ततः
शूराणां गर्जतां राजन् संकुद्धानाममर्षिणाम्
ध्वन्ते स्म गिराश्चिन्नाः परस्परवधैपिणाम् ॥ २
विस्फार्य च धनूंष्यन्ये ज्याः परे परिदृज्य च
धिनिःश्वसन्तः प्राकोशान् फेदानां स धनञ्जयः

विकोशान् सुसंरुनन्ये

कृतधारान् समाहितान् ।

पीतानाकाशसंकाशा-

नसीन् केचिद्यश्चिक्षिपुः ॥ ४

चरन्तस्त्यासिमागौश्च

धनुर्मागौश्च शिक्षया ।

संग्राममनसः शूरा

दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥ ५

सघण्टाश्चन्दनादिग्धाः स्वर्णयज्ञभिभूयिताः

समुत्क्षिप्य गदाशान्ये पर्यपृच्छन्त पाण्डवम्

अन्ये बलमदौन्मत्ताः परिधर्षाद्गुहालिनः ।

चतुः सम्पाधमाकाशमुद्भितेन्द्रध्वजोपमैः ७

नानाप्रहरणैश्चान्ये धिचिन्नस्त्रगलङ्कृताः ।

संग्राममनसः शूरास्तत्र तत्र द्यवस्थिताः ॥ ८

क्राजुनः क स गोविन्दः क च मानी वृकोदरः

क च ते सहदस्तेषामाह्वयन्ते रणे तदा ॥ ९

ततः शंखमुपाध्माय त्वरयन् याजिनः स्वयम्

इतस्ततस्तान् रचयन् द्रोणश्चरति वेगितः ॥ १०

तेध्वनीकेषु सर्वेषु स्थितेष्वह्वयनन्दिषु ।

भारद्वाजो महाराज जयद्रथमयाग्रधीव ॥ ११

त्वं चैव सौमदत्तिश्च कर्णश्चैव महारथः ।

अभ्युत्थामा च शल्यश्च वृषसेनः कृपस्तथा ॥ १२

शतं चाभ्यसहस्राणां स्थानामयुतानि पट् ।

द्विरदानां प्रभिन्नानां सहस्राणि चतुर्दश ॥ १३

पद्मतीनां सहस्राणि धंशितान्येकविंशतिः ।

गव्यूतिषु त्रिमात्रासु मायनासाद्य तिष्ठत १४

तत्रैव त्वां न संसोढुं शक्ता देवाः सवासवाः

किं पुनः पाण्डवाः सर्वे समाभ्यसिहि सैन्धव

पयमुक्तः समाभ्यस्तः सिन्धुराजो जयद्रथः ।

संप्रायात् सह गान्धारैर्बृतस्तेषु महारथैः ॥ १६

धर्मिभिः सादिभिर्यत्तैः प्रासपाणिभिरास्थितैः

चामरापीडिनः सर्वे जाम्बूनदविभूयिताः ॥ १७

जयद्रथस्य राजेन्द्र हयाः साधुप्रवाहिनः ।

ते चैकसप्त साहस्रास्त्रिसाहस्राश्च सैन्धवाः ॥

मत्तानां सुविरूढानां हस्तवारोहिविशारदैः ।

नागानां भीमरूपाणां धर्मिणां रौद्रकर्मिणाञ्च

अध्यर्धेन सहस्रेण पुत्रां दुर्मर्षणस्तथ ।

अग्रतः सर्वसैन्यानां मुख्यमानो द्यवस्थितः ॥

ततो दुःशासनश्चैव विकर्णश्च तथात्मजौ ।

सिन्धुराजार्थसिद्धयर्थमग्रानीके द्यवस्थितौ

दीर्घौ द्वादश गव्यूतिः पश्चाधे पञ्च विस्तृतौ ॥

व्यूहस्तु चक्रशकटो भारद्वाजेन निर्मितः ॥ २२

नानानृपतिभिर्धौरेस्तत्र तत्र द्यवस्थितैः ।

रथाभ्यगजपत्न्योर्धेन्द्राणि विहितः स्वयम् २३

पश्चाधे तस्य पश्चस्तु गर्भेव्यूहः सुदुर्मिदः ।

सूचीपक्षस्य गर्भस्यो गूढो व्यूहः कृतः पुनः ॥

एवमेतं महाव्यूहं व्यूहा द्रोणो द्यवस्थितः ।

सूचीमुखे महेष्वासः कृतधर्मा द्यवस्थितः ॥ २५

अनन्तरं च कांबोजो जलसन्धश्च मारिष ।

दुर्योधनश्च कर्णश्च तदनन्तरमेव च ॥ २६

ततः शतसहस्राणि योधानामनिवर्तिनाम् ।

द्यवस्थितानि सर्वाणि शकटे मुख्यरक्षिणाम् ॥

तेषां च पृष्ठतो राजा बलेन महता वृतः ।

जयद्रथस्ततो राजा सूचीपार्श्वे द्यवस्थितः २८

शकटस्य तु राजेन्द्र भारद्वाजो मुखे स्थितः ।

अनु तस्याभयद्भोजो जुगोपेनं ततः स्वयम् २९

श्वेतधर्माश्वरोष्णीपो द्यूढोरुस्को महाभुजः ।

धनुर्विस्फारयन् द्रोणस्तस्थौ क्रुद्ध इवान्तकः

पताकिनं शोणह्वयं वेदिकृष्णाजिनध्वजम् ।

द्रोणस्य रथमालोक्य प्रहृष्टाः कुरवोऽभवन्

सिद्धचारणसंधानां विस्मयः सुमहानभूत् ।

द्रोणेन विहितं दृष्ट्वा व्यूहं क्षुब्धार्णवोपमम् ॥

८७

तस्यामिति ॥ १ ॥ पीतान् पायितोदकान् ॥ ४ ॥

क वेति चकार इत्यर्थे इत्याद्यन्त इत्यन्वयः ॥ १ ॥

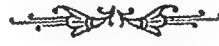
त्रिमात्रासु त्रितंस्यासु तिसृष्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ पश्चाधे

पश्चाद्भागे पश्चगव्यूतिः चक्रशकटः चक्रगर्भः शकटः २२ ॥

सशैलसागरवनां
नानाजनपदाकुलाम् ।
प्रसेद्वहः क्षितिं सर्वा-
मिति भूतानि मेनेरे ॥

बहुरथमनुजाश्वपत्तिनागं
प्रतिभयनिःस्वनमद्भुतानुरूपम् ।
अहितहृदयभेदनं महद्वै
शकटमवेक्ष्य कृतं ननन्द राजा ॥ ३४

इति श्रीहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कौरवव्यूहनिर्माणे
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

सञ्जय उवाच ।

ततो व्यूढेष्वनीक्रेषु समुत्कृष्टेषु मारिष ।
ताड्यमानासु भेरीषु मृदंगेषु नदत्सु च ॥ १
अनीकानां च संह्रादे वादित्राणां च निःस्वने
प्रध्मापितेषु शंखेषु सन्नादे लोमहर्षणे ॥ २
अभिहारयत्सु शनकैर्मरतेषु युयुत्सुषु ।
रौद्रे मुहूर्ते संप्राप्ते सव्यसाची व्यदृश्यत ॥ ३
बलानां वायसानां च पुरस्तात् सव्यसाचिनः
बहुलानि सहस्राणि प्राक्रीडंस्तत्र भारत ॥ ४
मृगाश्च घोरसंनादाः शिवाश्चाशिवदर्शनाः ।
दक्षिणेन प्रयातानामस्माकं प्राणदंस्तथा ॥ ५
सनिर्घाता ज्वलन्त्यश्च पेतुस्तकाः सहस्रशः ।
चच्चाल च मही कुत्स्ना भये घोरे समुत्थिते ॥
विष्वग्वाताः सनिर्घाता रूक्षाः शर्करकर्षिणः
ववुरायाति कौन्तेये संग्रामे समुपस्थिते ॥ ७
नाकुलिश्च शतानीको धृष्टशुम्भश्च पार्षतः ।
पाण्डवानामनीकानि प्राज्ञौ तौ व्यूहतुस्तदा
ततो रथसहस्रेण द्विरदानां शतेन च ।
त्रिभिरश्वसहस्रैश्च पदातीनां शतैः शतैः ॥ ९
अध्यर्धमात्रे धनुषां सहस्रे तनयस्तव ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थित्वा दुर्मर्षणोऽब्रवीत्
अद्य गाण्डीवधन्वानं तपन्तं युद्धदुर्मदम् ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ११
अद्य पश्यन्तु संग्रामे धनञ्जयममर्षणम् ।
विषक्तं माये दुर्धर्ममश्मकूटमिवाश्मनि ॥ १२

तिष्ठध्वं रथिनो यूय संग्राममभिकांक्षिणः ।
युध्यामि संहतानेतान् यशो मानं च वर्धयन्
एवं ब्रुवन्महाराज महात्मा स महामतिः ।
महेष्वासैर्वृतो राजन् महेष्वासो व्यवस्थितः ॥
ततोन्तक इव क्रुद्धः सवज्र इव वासवः ।
दण्डपाणिरिवासह्यो मृत्युः कालेन चोदितः
शूलपाणिरिवाक्षोभ्यो वरुणः पाशवानिव ।
युगान्ताग्निरिवाविष्मान्प्रधक्ष्यन्वै पुनः प्रजाः
क्रोधामर्षवलोद्भूतो निवातकवचान्तकः ।
जयो जेता स्थितः सत्ये पारयिष्यन् महाव्रतं
आमुक्तकवचः खड्गी जाम्बूनदकिरीटभृत् ।
शुभ्रमाल्याम्बरधरः स्तंगदश्चारुकुण्डलः ॥
रथप्रवरमास्थाय नरो नारायणानुगः ।
विधुन्वन् गाण्डिवं संख्ये बभौ सूर्य इवोदितः
सोग्रानीकस्य महत् इषुपाते धनञ्जयः ।

व्यवस्थाप्य रथं राज-

ज्ज्ञां दध्मौ प्रतापवान् ॥ २०
अथ कृष्णोऽप्यसंग्रान्तः पार्थेन सह मारिष
प्राध्मापयत्पाञ्चजन्यं शंखप्रवरमोजसा ॥ २१
तयोः शंखप्रणादेन तव सैन्ये विशांपते ।
आसन् संहृष्टरामाणः कम्पिता गतचेतसः ॥ २२
यथा त्रस्यन्ति भूतानि
सर्वाण्यशनिनिःस्वनात् ।
तथा शंखप्रणादेन
वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥ २३

८८

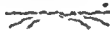
अद्भुतानुरूपमाश्चर्यरूपमतेत्समययोग्यं च ॥ ३४ ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्ताशीतितमोऽ-
ध्यायः ॥ ८७ ॥

तत इति ॥ १ ॥ अभिहारयत्सु सन्नह्यमानेषु
अभियुज्यमानेषु वा प्रहरत्स्विति केचित् ॥ ३ ॥ शतैः शतै-
र्दशसहस्रैः ॥ ९ ॥ जयो नाम्ना ॥ १७ ॥

प्रसुप्तुः प्राकृन्मूत्रं पादनानि च सर्वदाः ।
 एषं नपाहनं सर्वमायितममपहन् ॥ २४
 मीदन्ति स्म नरा राजन् दंष्ट्रान्द्वेन मारिष्य
 पिसंवाद्यामपश्चेति पयिद्राजन् वितप्रसुः
 ततः कापिमहानादं नह भूनेष्वेजालदेः ।
 मफरोदपादिनास्यश्च मीपयंस्तथ मौनिकान्

ततः शङ्गाश्च भेर्यश्च गृध्रं गाक्षानकेः सह ।
 पुनरेषाम्यहम्यस्त तथ भिन्यग्रहर्षणाः ॥ २७
 नानापादिप्रसंनहादेः ह्योदताम्फोटिनाकुलेः
 निहनादेः समुत्कृष्टैः समाधूनीर्महार्थैः ॥ २८
 तस्मिन्सु तमुले दाष्टे भीरुणां भयवर्धने ।
 अनीय हष्टो दाशार्हमप्रधीत् पाकदासनिः ॥

इति भीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनरूपप्रवेशे
 भणानांतिमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

भर्तुन उवाच ।

चोदयाभ्यान् ह्यर्वाकं यत्र दुर्मर्षणः स्थितः
 एतद्भिरवा गजानां कं प्रवेष्टव्याम्यदिपाहेनाम्
 सत्रय उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहुः फेनयः सत्यमग्निना ।
 अचोदयद्यत्तत्र यत्र दुर्मर्षणः स्थितः ॥ २
 न संवहार्हस्तुमुलः संप्रवृत्तः सुशरुणः ।
 एकस्य च वह्नां च स्थनागनरक्षयः ॥ ३
 ततः नायक्येण पर्जन्य इव घुष्टिमान् ।
 परानयाकिन्तु पार्थः पर्यगानिष भीरवः ॥ ४
 ते चापि स्थितः सर्वे ह्यग्निताः क्रुतहस्तयत ।
 अयाकिरन् वाणजास्मिन्तत्र कृष्णधनत्रयी ॥ ५
 ततः प्रुतो माहाबाहुर्वार्यमाणः परैर्गुधि ।
 शिरांसि स्थितां पार्थः कायेभ्योऽपाहरच्छरेः
 उक्लान्तनयनैर्वर्षाः संदृष्टीष्टपुष्टैः शुभैः ।
 सङ्कुटम्बशिरस्मार्णैर्वसुधा समकीर्यत ॥ ७
 पुण्डरीकयनानीय विधस्तानि समंततः ।
 यिनिकर्णानि योधानां यदनानि चकादिरे
 तपनीयतनुमानाः संमिका रुधिरैश्च ।
 संसृता इव दृश्यन्ते मेघसंधाः सोपेक्षतः ॥ ९
 शिरसां पतनां राजन् दाष्टोऽमृष्टसुधातले ।
 कालेन परिपठानां तालानां पततामेषा ॥ १०

नतः कवचं किञ्चिद् धनुषालम्ब्य तिष्ठति ।
 किञ्चित् नहं यिनिकृष्य भुजेनोपम्य निष्ठति
 पतिनानि न जानन्ति शिरांसि पुरुषर्षमाः ।
 अरूप्यमाणाः संग्रामे फेनैरेव जयगुहिनः ॥ २
 हयानामुत्तमाद्भ्यश्च हस्तिहस्तैश्च मोदनी ।
 बाहुभिश्च शिराभिश्च पीराणां समकीर्यत ॥ ३
 अयं पार्थः क्रुतः पार्थ एव पार्थ इति प्रभो ।
 तथ भिन्येषु योधानां पार्थभूतमियामयत् ॥ ४
 अन्योभ्यमपि चाजमुत्तमानमपि चापरे ।
 पार्थभूतममन्यस्त जगत् कालेन मोहिताः ॥ ५
 निष्टनन्तः समुधिरा यिसंवा गाढवेदनाः ।
 शयाना वह्नयो पीराः कीर्तयन्तः स्वबांधवान्
 समिदिपालाः संप्राप्ताः सशक्तगृष्टिपरधवाः
 समिद्व्यूहाः समिद्विश्राः सशरासनतोमराः
 सवाणयर्माभरणाः सगदाः साहदा रणे ।
 महाभुजगमंकाशा बाहवः परिघोषमाः ॥ ७
 उज्ज्वलितं विधेष्टं संवेष्टं च सर्वशः ।
 येन कुर्वन्ते संस्था निरुक्ताः परमेष्ठिभिः ॥ ९
 यो यः स्म समरे पार्थ प्रतिसंचरते नरः ।
 तस्य तस्यान्तर्को वाणः शरीरमुपसर्पति ॥ १०
 नृत्पतो रयमागेषु धनुर्ध्यायच्छतस्तथा ।
 न कश्चित्त्र पायस्य दृढोऽन्तरमण्यपि ॥ ११

समाधूनेः गषालितैः ॥ २८ ॥ इति भीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकापामटानीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

चोदयाभ्यानिर्ते ॥ १॥ निर्व्यूहा यूपिका आयुध-
 विशेषः ॥ १० ॥ प्रतिसंचरते प्रत्युत्पद्यते ॥ २० ॥

यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं विक्षिपतः शरान् ।
लाघवात् पाण्डुपुत्रस्य व्यस्मयन्त परे जनाः॥

हस्तिनं हस्तियन्तार-

मश्वमाश्विकमेव च ।

अभिनतं फाल्गुनो बाणै

रथिनं च ससारथिम् ॥ २३

आवर्तमानमावृत्तं युध्यमानं च पाण्डवः ।

प्रमुखे तिष्ठमानं च न किञ्चिन्न निहन्ति सः॥

यथोदयन् वै गगने सूर्यो हन्ति महत्तमः ।

तथाऽर्जुनो गजानीकमवधीत् कङ्कपत्रिभिः ॥

हस्तिभिः पतितैर्भिन्नैस्तव सैन्यमदृश्यत ।

अन्तकाले यथा भूमिद्वयकीर्णा महीधरैः २६

यथा मध्यन्दिने सूर्यो

दुष्प्रेक्ष्यः प्राणिभिः सदा ।

तथा धनञ्जयः क्रुद्धो

दुष्प्रेक्ष्यो युधि शत्रुभिः ॥ २७

तत्तथा तव पुत्रस्य सैन्यं युधि परंतप ।

प्रभञ्जं द्रुतमाविश्रमतीव शरपीडितम् ॥ २८

मारुतेनेव महता

मेघानीकं व्यदीर्यत ।

प्रकाव्यमानं तव सैन्यं

नाशकत् प्रतिवीक्षितम् ॥ २९

प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधुवाहितैः ।

कशापाण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च ॥

चोदयन्तो हयांस्तूर्णं पलायन्ते स्म तावकाः

सादिनो रथिनश्चैव पत्तयश्चार्जुनार्दिताः॥३१

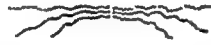
पाण्यगुष्ठांकुशैर्नागं चोदयन्तस्तथा परे ।

शरैः संमोहिताश्चान्ये तमेवाभिमुखा ययुः ॥

तव योधा हतोत्साहा विभ्रान्तमनसस्तदा३२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन् प्रभग्ने सैन्याग्ने वध्यमाने किरीटिना

के तु तत्र रणे वीराः प्रत्युदीयुर्धनञ्जयम् ॥ १

आहोस्विच्छकटव्यूहं प्रविष्टा मोघनिश्चयाः ।

द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्तं प्राकारमकुतोभयम् २

सञ्जय उवाच ।

तथाऽर्जुनेन संभग्ने तस्मिस्तव बलेऽनघ ।

हतवीरे हतोत्साहे पलायनकृतक्षणे ॥ ३

पाकशासनिनाऽभीक्ष्णं वध्यमाने शरोत्तमैः ।

न तत्र काश्चित्संग्रामे शशाकार्जुनमीक्षितुम् ४

ततस्तव सुतो राजन् दृष्ट्वा सैन्यं तथागतम् ।

दुःशासनो भृशं क्रुद्धो युद्धायार्जुनमभ्यगात्

स काञ्चनविचित्रेण कवचेन समावृतः ।

जाम्बूनदशिरस्त्राणः शूरस्तीव्रपराक्रमः ॥ ६

नागानीकेन महता असन्निव महीमिमाम् ।

दुःशासनो महाराज सद्यसाचिनमावृणोत्

ह्लादेन गजघण्टानां शंखानां निनदेन च ।

ज्याक्षेपनिनदैश्चैव विरावेण च दन्तिनाम् ॥८

भूर्दिशश्चान्तरिक्षं च शब्देनासीत् समावृतम्

स मुहूर्तं प्रतिभयो दारुणः समपद्यत ॥ ९

तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्ण-

मङ्कुशैरभिचोदितान् ।

व्यालम्बहस्तान् संरब्धान्

सपक्षानिव पर्वतान् ॥ १०

सिंहनादेन महता नरसिंहो धनञ्जयः ।

गजानीकमभिघ्राणामभीतो व्यधमच्छरैः ॥११

महोर्मिणमिवोद्धतं श्वसनेन महार्णवम् ।

किरीटी तद्गजानीकं प्राविशन्मकरो यथा१२

यत्तस्य अवहितस्य ॥२२॥ द्रुतं विद्रुतम् । आविशं भीतम् ।

॥ २८ ॥ साधुवाहितैः सुष्ठुन्यापारितैः ॥ ३० ॥ इति

श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनवतितमोऽ-

ध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ पलायने कृतः क्षणोऽवसरो

येन ॥ ३ ॥ प्रतिभयो भयंकरः दारुणः क्रूरः ॥ ९ ॥

काष्ठातीति इषादित्यः प्रतपन् स युगक्षये ।
 ददौ दिक्षु सर्वांस्तु पार्थः परपुरक्षयः ॥ १३
 खुरशब्देन चाश्वानां नेमिघोषेण तेन च ।
 तेन चोत्कृष्टशब्देन ज्यानिनादेन तेन च ॥ १४
 नानावादिप्रशब्देन पाञ्चजन्यस्थनेन च ।
 देवदत्तस्य घोषेण गाण्डीवनिनदेन च ॥ १५
 मन्दघेगा नरा नागा धभूवुस्ते विचेतसः ।
 शरीराशीविपस्पर्शानिर्भिन्नाः सत्यसाचिनाः ॥
 ते गजा घिशिरौस्तीक्ष्णैः
 गुंघे गाण्डीवचोदितैः ।

अनेकशतसाहस्रैः

सर्वाङ्गेषु समर्पिताः ॥

१७

आरार्थं परमंकृत्वा पथ्यमानाः किरीटिना ।
 निपेतुरनिशं भूमौ छिन्नपक्षा इषाद्रयः ॥ १८
 अपरे दन्तघेरेषु कुम्भेषु च फटेषु च ।
 शरीः समर्पिता नागाः क्रीञ्चयन्मनुहुः ॥ १९
 गजस्कन्धगतानां च पुरुषाणां किरीटिना ।
 छिद्यन्ते चोत्तमाङ्गानि भलैः सन्नतपवांमः ॥
 सकुण्डलानां पततां शिरसां धरणीतले ।
 पद्मानामिव संधातैः पार्श्वक्षके निवेदनम् ॥ २१
 यन्त्रबद्धा यिकयचा मृणातां रुधिरक्षिताः ।
 भ्रमस्तु पुधि नागेषु मनुष्या विललम्बिवरे ॥ २२
 केचिदेकेन बाणेन सुयुक्तेन सुप्रविणा ।
 द्वौ त्रयश्च विनिर्भिन्ना निपेतुर्धरणीतले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुःशासनसैन्यपराभवे
 नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

सञ्जय उवाच ।

दुःशासनबलं हत्वा स यसाची महारथः ।
 सिन्धुराजं परीप्सन् च द्रोणानीकमुपाद्रवत
 स तु द्रोणं समासाद्य द्यूहस्य प्ररुखे स्थितम्
 कृताञ्जलिर्दिवं वाक्यं कृष्णस्यानुमतेऽब्रवीत्
 शिष्येन ध्याहि मां ब्रह्मन् सस्ति चैव वदस्व मे

भवत्प्रसादाद्विच्छामि प्रवेष्टुं दुर्मिदां चमून्
 भवान् पितृसमो महं धर्मराजसमोऽपि च ।
 तथा कृष्णसमश्चैव सत्यमेतद्वधीमि ते ॥ ४
 अश्वत्थामा यथा तात रक्षणीयस्त्वयाऽनघ ॥
 तथाहमपि ते रक्ष्यः सदैव द्विजसत्तम ॥ ५

काष्ठातीतोऽतिक्रान्तदिङ्मनियमः ॥ १३ ॥ दन्तघेरेषु
 दन्तमूलेषु फटेषु कटिषु ॥ १५ ॥ निवेदानमुपाहारम् २१ ॥
 यन्त्रबद्धा यन्त्रैरालिखिताः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते

द्रोणपर्वणि टीमाया नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

दुःशासनोति ॥ १ ॥

तव प्रसादादिच्छेयं सिन्धुराजानमाहवे ।
निहन्तुं द्विपदां श्रेष्ठ प्रतेज्ञां रक्ष मे प्रभो ॥ ६
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तदाचार्यः प्रत्युवाच समयत्रिव ।
मामजित्वा न बीभत्सो शक्यो जेतुं जयद्रथः ।
एतावदुक्त्वा तं द्रोणः शरवातैरवाकिरत् ।
सरथाश्वध्वजं तीक्ष्णैः प्रहसन्वै ससारथिम् ॥
ततोऽजुनः शरवातान् द्रोणस्याचार्य सायकैः
द्रोणमभ्यद्रवद्वाणैर्गौररूपैर्महतैः ॥ ९

विव्याध चरणे द्रोणमनुमान्य विशांपते ।
क्षत्रधर्मं समास्थाय नवभिः सायकैः पुनः ॥ १०
तस्यैषूनेषु भेदित्वा द्रोणो विव्याध तावुभौ ।
विश्विज्ज्वलि तप्रख्यैरिषुभिः कृष्णपाण्डवौ ॥
इयेष पाण्डवस्तस्य बाणैश्छेतुं शरासनम् ।
तस्य चिन्तयतस्त्वेवं फाल्गुनस्य महात्मनः ॥

द्रोणः शरैरसंभ्रान्तो
ज्यां चिच्छेदाशु वीर्यवान् ।

विव्याध च हयानस्य
ध्वजं सारथिमेव च ॥ १३

अर्जुनं च शरैर्वीरः समयमानोऽभ्यवाकिरत् ।
एतस्मिन्नन्तरे पार्थः सज्यं कृत्वा महद्भुजः १४
विशेषधिष्यन्नाचार्यं सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
मुमोच षट्शतान् बाणान् गृहीत्वैकमिव द्रुतं
पुनः सप्तशतानन्यान् सहस्रं चानिवर्तिनः ।
चिक्षेपायुतशश्चान्यांस्ते घ्नन् द्रोणस्य तां चमूं
तैः सम्यगस्तैर्बालेना कृतिना चित्रयोधिनः ।
मनुष्यवाजिमातङ्गा विद्धाः पेतुर्गतासवः १७

विसूताश्वध्वजाः पेतुः
सञ्जिज्ञायुधजीविताः ।

रथिनो रथमुख्येभ्यः
सहसा शरपीडिताः ॥ १८

चूर्णिताक्षिप्तदग्धानां वज्रानिलहुताशनैः ।
तुल्यरूपा गजाः पेतुर्गिर्यग्राम्बुदवेश्मनाम् १९
पेतुरश्वसहस्राणि प्रहतान्यर्जुनेषुभिः ।
हंसा हिमवतः पृष्ठे चारिविप्रहता इव ॥ २०
रथाश्वद्विपपत्योघाः सलिलौघा इवाद्भुताः ।
युगान्तादित्यरश्म्याभैः पाण्डवास्त्रशरैर्हताः
त पाण्डवादित्यशरांशुजालं
कुरुप्रवीरान् युधि निष्टपन्तम् ।

स द्रोणमेघः शरवृष्टिवेगैः

प्राच्छादयन्मेघ इवाकैरश्मीन् ॥ २२

अथात्यर्थं विसृष्टेन द्विपतामसुभोजिना ।
आजघ्ने वक्षसि द्रोणो नाराचेन धनञ्जयम् २३
स विह्वलितसर्वाङ्गः क्षितिकम्पे यथाचलः ।
धैर्यमालम्ब्य बीभत्सुर्द्रोणं विव्याध पात्रिभिः
द्रोणस्तु पञ्चभिर्वाणैर्वासुदेवमताडयत् ।

अर्जुनं च त्रिसप्तत्या ध्वजं चास्य त्रिभिः शरैः
विशेषधिष्यन् शिष्यं च

द्रोणो राजन् पराक्रमी ।

अदृश्यमर्जुनं चक्रे

निमेषाच्छरवृष्टिभिः ॥ २६

प्रसक्तान् पततोऽद्राक्षम

भारद्वाजस्य सायकान् ।

मण्डलीकृतमेवास्य

धनुश्चादृश्यताद्भुतम् ॥ २७

तेऽभ्ययुः समरे राजन् वासुदेवधनञ्जयौ ।

द्रोणसृष्टाः सुबहवः कङ्कपत्रपरिच्छदाः ॥ २८

तृष्णा तादृशं युद्धं द्रोणपाण्डवयोस्तदा ।

वासुदेवो महाबुद्धिः कार्यवत्तामचिन्तयत् २९

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धनञ्जयमिदं वचः ।

पार्थ पार्थ महाबाहो न नः कालात्ययो भवेत्

द्रोणमुत्सृज्य गच्छामः कृत्यमेतन्महत्तरम् ।

पार्थश्चाप्यब्रवीत् कृष्णं यथेष्टमिति केशवम् ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा द्रोणं प्रायान्महाभुजम् ।

परिवृत्तश्च बीभत्सुरगच्छद्विस्त्रज्जशरान् ३२

ततोऽब्रवीत् स्वयं द्रोणः केदं पाण्डव गम्यते ।

ननु नाम रणे शत्रुमजित्वा न निवर्तसे ॥ ३३

अर्जुन उवाच ।

गुरुर्भवान्न मे शत्रुः

शिष्यः पुत्रसमोऽस्मि ते ।

न चास्ति स पुमाँल्लोके

यस्त्वां युधि पराजयेत् ॥ ३४

सञ्जय उवाच ।

एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्जयद्रथवधोत्सुकः ।

त्वरायुक्तो महाबाहुस्त्वत्सैन्यं समुपाद्रवत् ३५

तं चक्ररक्षौ पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।

अन्वयातां महात्मानौ विशन्तं तावकं बलम्

ततो जयो महाराज कृतधर्मा च सात्वतः ।
 काम्बोजश्च ध्रुवायुश्च धनञ्जयमवारयन् ॥ ३७
 तेषां दश सहस्राणि स्थानानामनुयायिनाम् ।
 अमीपाहाः शरसेनाः शिवयोऽथ घसातयः ॥
 माधेहका ललित्याश्च
 फेकया मद्रकास्तथा ।
 नारायणाश्च गोपालाः
 काम्बोजानां च ये गणाः ॥ ३९
 कर्णेन विजिताः पूर्वं संग्रामे शरसंमताः ।

मारुद्वाजं पुरस्कृत्य हृष्टात्मानोऽर्जुनं प्रतिष्ठ०
 पुत्रशोकामिसंततं पुङ्खं मृत्युमिधान्तकम् ।
 त्यजन्तं तुमुले प्राणान् सन्नद्धं चित्रयोधिनम्
 गाहमानमनोकानि मातङ्गमिव यूथपम् ।
 महेष्वासं पराक्रान्तं नरव्याघ्रमवारयन् ॥ ४२
 ततः प्रववृत्ते पुङ्खं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 अन्योन्यं धैः प्रार्थयतां योधानामर्जुनस्य च ॥
 जयद्रथवधप्रेप्सुमायान्तं पुरुपर्षभम् ।
 न्यवारयन्त सहिताः किया व्याधेमिचोत्थितं

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणातिश्रमे
 एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

सञ्जय उवाच ।

सन्निरुद्धस्तु तैः पार्थो महाबलपराक्रमः ।
 द्रुतं समनुयातश्च द्रोणेन स्थिनां वरः ॥ १
 किरात्रिपुगणांस्तीक्ष्णान्
 स रदमीनिष भास्करः ।
 तापयामास तत् सैन्यं
 देहं व्याधिगणो यथा ॥ २
 अश्वो विद्धो रथद्विलसः सारोह पातितो गजः
 छत्राणि चापधिष्ठानि रथाश्चक्रिर्विना कृताः ॥
 विद्रुतानि च सैन्यानि शरातानि समंततः ।
 इत्यासीत्तुमुलं पुङ्खं न प्राप्तायत किञ्चन ॥ ४
 तेषां संयच्छतां संख्ये परस्परमजिह्वरीः ।
 अर्जुनो ध्वजिर्नो राजघ्नभीक्ष्णं समकम्पयत् ॥
 सत्यां चिकीर्षमाणस्तु प्रतिष्ठां सत्यसंगरः ॥
 अभ्यद्रवद्रव्यश्रेष्ठं शोणाश्वं श्वेतवाहनः ॥ ६
 तं द्रोणः पञ्चविंशत्या मर्ममिन्द्रिराजिह्वरीः ।
 अन्तेवासिनमाचार्यो महेष्वासं समार्पयत् ॥
 तं तूर्णमिव वीभत्सुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 अभ्यधावदिदूनस्यान्निपुणैर्गविघातकान् ॥ ८
 तस्याशुक्षितान् महान्द्विभ्रैः सन्नतपर्वभिः
 प्रत्यविध्यदमेयात्मा ब्रह्मास्त्रं समुदीरयन् ॥ ९

तदद्भुतमपद्याम द्रोणस्याचार्यकं युधि ।
 यतमानो युवा मैनं प्रत्यविध्यद्वर्जुनः ॥ १०
 क्षरन्निव महामेघो वारिधाराः सहस्रशः ।
 द्रोणमेघः पार्थशैलं वधये शरवृष्टिभिः ॥ ११
 अर्जुनः शरवर्षं तद्गह्वास्त्रेणैव मारिष ।
 प्रतिजग्राह तेजस्यो वाणीर्वाणाभिशातयन् ॥ १२
 द्रोणस्तु पञ्चविंशत्या श्वेतवाहनमार्पयत् ।
 वासुदेवं च सत्सया बाहोरुपसि चाशुगैः ॥ १३
 पार्थस्तु ब्रह्मसन् धीमानाचार्यं सशरीधिणम्
 विवृजन्तं शितान् बाणानवारयत तं युधि ॥ १४
 अथ तौ वध्यमानौ तु द्रोणेन रथसत्तमौ ।
 आयर्जयेतां दुर्धर्यं युगान्ताक्षिमिचोत्थितम् ॥ १५
 वर्जयन्तिशितान्वाणान्द्रोणचापधिनिःसृतान्
 किरीटमाली कौन्तेयो भोजानीकं व्यशातयत्
 सौन्तरा कृतवर्माणं काम्बोजं च सुदक्षिणम्
 अभ्ययाद्वर्जयन् द्रोणं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १७
 ततो भोजो नरव्याघ्रो दुर्धर्यं कुरुसत्तमम् ।
 अधिध्यत् तूर्णमव्यग्रो दशभिः कंकपत्रिभिः ॥ १८
 तमर्जुनः शतेनाजौ राजन् विव्याध पात्रेणां
 पुनश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्मोहयन्निव सात्वतम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीमायामेकनवतितमोऽ-
 ध्यायः ॥ ९१ ॥ * तस्याशु क्षितौ भग्नान् इति पाठः ।

९२

सन्निरुद्ध इति ॥ १ ॥ तेषां संयच्छतां विचार्य-
 ताम् ॥ ५ ॥ आचार्यकं विशाम् ॥ १० ॥

भोजस्तु प्रहसन् पार्थं वासुदेवं च माधवम् ।
एकैकं पञ्चविंशत्या सायकानां समर्पयत् २०
तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा विव्याधैनं त्रिसप्तभिः
शरैरग्निशिखाकारैः क्रुद्धाशीविपसन्निभैः २१

अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा महारथः ।
पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं विव्याधोरसि भारत ॥
पुनश्च निशितैर्बाणैः पार्थं विव्याध पञ्चभिः ।
तं पार्थो नवभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ २३
दृष्ट्वा विपक्तं कौन्तेयं कृतवर्मरथं प्रति ।

चिन्तयामास चाण्डो

न नः कालात्ययो भवेत् ।

ततः कृष्णोऽब्रवीत् पार्थं कृतवर्मणि मा दयाम्
कुरु संबन्धकं हित्वा प्रमथ्यैनं विशातय ॥ २५
ततः स कृतवर्माणं मोहयित्वाऽर्जुनः शरैः ।
अभ्यगाज्जवनैरश्वैः काम्बोजानामनीकिनीं
अमर्षितस्तु हार्दिक्यः प्रविष्टे श्वेतवाहने ।

विधुन्वन्सशरं चापं पाञ्चाल्याभ्यां समागतः

चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यावर्जुनस्य पदानुगौ ।

पर्यवारयदायान्तौ कृतवर्मा रथेषुभिः ॥ २८

तावविध्यत्ततो भोजः कृतवर्मा शितैः शरैः ।

त्रिभिरेव युधामन्युं चतुर्भिश्चोत्तमौजसम् २९

तावप्येनं विविधतुर्दशभिर्दशभिः शरैः ।

त्रिभिरेव युधामन्युरुत्तमौजस्त्रिभिस्तथा ३०

सञ्चिच्छिदतुरण्यस्य ध्वजं कामुकमेव च ।

अथान्यद्धनुरादाय हार्दिक्यः क्रोधमूर्च्छितः ॥

कृत्वा विधनुषौ वीरौ शरवर्षैरवाकिरत् ।

तावन्ये धनुषी सज्ये कृत्वा भोजं विजघ्नतुः

तेनान्तरेण बीमत्सुर्विवेशामित्रवाहिनीम् ।

न लेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृतवर्मणा ॥ ३३

धार्तराष्ट्रेष्वनीकेषु यतमानौ नरर्षभौ ।

अनीकान्यर्दयन् युद्धे त्वरितः श्वेतवाहनः ३४

नावधीत् कृतवर्माणं प्राप्तमप्यरिपूदनः ।

तं दृष्ट्वा तु तथा यान्तं शूरो राजा श्रुतायुधः

अभ्यद्रवत्सुकुद्धो विधुन्वानो महद्धनुः ।

स पार्थं त्रिभिरानर्हत् सप्तत्या च जनार्दनम्

क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन पार्थकेतुमताडयत् ।

ततोऽर्जुनो नवत्या तु शराणां नतपर्वणाम् ॥

आजघान भृशं क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ।

स तन्न ममृपे राजन् पाण्डवेयस्य विक्रमम् ॥

अथैनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समर्पयत् ।

तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा शरावापं निकृत्य च

आजघानोरसि क्रुद्धः सप्तभिर्नतपर्वभिः ।

अथान्यद्धनुरादाय स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥

वासविं नवभिर्बाणैर्वाहोरसि चार्पयत् ।

ततोऽर्जुनः समयज्ञेव श्रुतायुधमारेन्दमः ॥ ४१

शरैरनेकसाहस्रैः पीडयामास भारत ।

अथांश्चास्यावधी तूर्णं सारथिं च महारथः ४२

विव्याध चैनं सप्तत्या नाराचानां महाबलः

हताश्वं रथमुत्तुङ्ग्य स तु राजा श्रुतायुधः ४३

अभ्यद्रवद्रणे पार्थं गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।

वरुणस्यात्मजो वीरः स तु राजा श्रुतायुधः

पर्णाशा जननी यस्य शीतलोया महानदी ।

तस्य माताऽब्रवीद्राजन् वरुणं पुत्रकारणात् ॥

अवध्योऽयं भवेल्लोके शूणां तनयो मम ।

वरुणस्त्वब्रवीत् प्रीतो ददाम्यस्मै वरं हितम्

दिश्यमस्त्रं सुतस्तेऽयं येनावध्यो भाविष्यति ।

नास्ति चाप्यमरत्वं वै मनुष्यस्य कथञ्चन ४७

सर्वेणावश्यमर्तस्य जातेन सरितां वरे ।

दुर्धर्षस्त्वेष शत्रूणां रणेपु भविता सदा ॥ ४८

अस्त्रस्यास्य प्रभावाद् व्येतु ते मानसो ज्वरः

इत्युक्त्वा वरुणः प्रादाद्गदां मन्त्रपुरस्कृताम् ॥

यामासाद्य दुराधर्षः सर्वलोके श्रुतायुधः ।

उवाच चैनं भगवान् पुनरेव जलेश्वरः ॥ ५०

अयुध्यति न मोक्षया सा त्वय्येव पतोदिति

हन्यादेपा प्रतीपं हि प्रयोक्तारमपि प्रभो ५१

न चाकरोत् स तदाकथं प्राप्ते काले श्रुतायुधः

स तथा वीरघातिन्या जनार्दनमताडयत् ५२

प्रातिजग्राह तां कृष्णः

पीनेनांसेन वीर्यवान् ।

नाकम्पयत शौरिं सा

विन्ध्यं गिरिमेवानेलः ॥ ५३

प्रत्युद्यान्ती तमेवैषा कृत्येव दुराधेष्टिता ।

जघान चास्थितं वीरं श्रुतायुधममर्षणम् ॥ ५४

हत्वा श्रुतायुधं वीरं धरणीमन्वपद्यत् ।

गदां निवर्तितां दृष्ट्वा निहतं च श्रुतायुधम् ५५

हाहाकारो महान्तत्र सैन्यानां समजायत ।

स्वेनास्त्रेण हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमारेन्दमम् ॥ ५६

अयुध्यमानाय ततः केशवाय नराधिप ।
 क्षिप्ता श्रुतायुधेनाय तस्मात्तमयधीहृदा ॥ ५७
 ययोक्तं वरुणेनाजी तथा स निधनं गतः ।
 व्यसुश्याप्यपतद्भूमी प्रेक्षतां सर्वधन्विनाम् ५८
 पतमानस्तु स धूमो पर्णाशयाः प्रियः सुतः ।
 स भद्र इव चातेन घनुशारयो वनस्पतिः ॥ ५९
 ततः सर्वाणि सैन्यानि सेनामुख्याश्च सर्वशः
 प्राद्रवन्त हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमम् ॥ ६०
 ततः काम्बोजराजस्य पुत्रः शूरः सुदक्षिणः
 अम्ययाञ्जयनरुधैः फाल्गुनं शत्रुसूदनम् ॥ ६१
 तस्य पार्थः शरान् सप्त प्रेषयामास भारत ।
 ते तं शूरं विनिर्भिद्य प्राविशन् धरणीतलम् ॥
 सोऽतिविह्वलः शरैस्तीक्ष्णैर्गोण्डीयप्रेपितैर्मूर्ध्नि
 बर्जुनं प्रतिविद्यथा दशभिः कद्रुपत्रिभिः ॥ ६३
 चासुदेवं त्रिभिर्विह्वला पुनः पार्थ च पञ्चभिः ।
 तस्य पार्थो घनुश्छित्त्वा केतुं चिच्छेद मातेर्य
 महाभ्यां भृशतीक्ष्णभ्यां
 तं च विद्यथा पाण्डवः ।
 स तु पार्थ त्रिभिर्विह्वला
 सिंहनादमयानदत् ॥ ६५
 सर्वपारशर्यो धैर्य शार्कं शूरः सुदक्षिणः ।
 स घण्टां प्रादिणोऽरोरं कुक्षीं भाण्डीयघन्वने
 सा उपलब्धो महोत्कैर्य तमासाद्य महारथम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वाने जयद्रथवधपर्वणि श्रुतायुधसुदक्षिणयधे
 दिनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

सज्जय उवाच ।
 हते सुदक्षिणे राजन् वीरे धैर्य श्रुतायुधे ।
 जयेनाम्यद्रवन् पार्थं कुपिताः सैनिकास्तथ १
 अभीपाहाः शूरसेनाः शिवयोऽय वसातयः ।
 अम्यवर्षत्ततो राजन् शरवर्षधनज्जयम् ॥ २
 तेषां पश्चिमतानन्वाह
 प्रामथात् पाण्डवः शरैः ।
 ते स्म भीताः पलायन्ते
 व्याघ्रात् क्षुद्रमृगा इव ॥ ३

३

ते निवृत्ताः पुनः पार्थ सर्वतः पर्यवारयन् ।
 रणे सपत्नादिमन्तं जिगीषन्तं परान् युधिष्ठि
 तेषामापततां तूर्णं गाण्डीयप्रेपितैः शरैः ।
 शिरांसि पातयामास बाहूश्चापि धनज्जयः ५
 शितोभिः पावितैस्तत्र भूमिरासीन्निरन्तराद्
 अम्रच्छायेव चैवासीत् ध्वाक्षगृध्रबलैर्युधि ।
 तेषु तृत्साद्यमानेषु कोधामर्षसमाश्रितौ ।
 श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च धनज्जयमवुध्यताम् ॥ ७

ध्वजः शक्रध्वजः ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 दीक्षायां दिनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३
 हते इति ॥ १ ॥

बलिनौ स्पर्धिनौ वीरौ
 कुलजौ बाहुशालिनौ ।
 तावेनं शरवर्षाणि
 सद्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ८
 त्वरायुक्तौ महाराज प्रार्थयानौ महद्यशः ।
 अर्जुनस्य वधप्रेप्सू पुत्रार्थं तव धन्विनौ ॥ ९
 तावर्जुनं सहस्रेण पत्रिणां नतपर्वणाम् ।
 पूरयामासतुः क्रुद्धौ तटांग जलदौ यथा ॥ १०
 श्रुतायुश्च ततः क्रुद्धस्तोमरेण धनञ्जयम् ।
 आजघान रथश्रेष्ठः पीतेन निशितेन च ॥ ११
 सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शनः ।
 जगाम परमं मोहं मोहयन् केशवं रणे ॥ १२
 एतस्मिन्नेव काले तु सोऽच्युतायुर्महारथः ।
 शूलेन भृशतीक्ष्णेन ताडयामास पाण्डवम् ॥
 क्षते क्षारं स हि ददौ पाण्डवस्य महात्मनः
 पार्थोऽपि भृशसंविद्धो ध्वजयष्टिं समाश्रितः
 ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशाम्पते ।
 सिंहनादो महानासीद्धतं मत्वा धनञ्जयम् ॥ १५
 कृष्णश्च भृशसन्तप्तो दृष्ट्वा पार्थं विचेतनम् ।
 आश्वासयत्सु हृद्याभिर्वाग्भिस्तत्र धनञ्जयम् ॥
 ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ लब्धलक्षौ धनञ्जयम् ।
 वासुदेवं च वाष्पेयं शरवर्षैः समन्ततः ॥ १७
 स चक्रकूवररथं साश्वध्वजपताकेनम् ।
 अदृश्यं चक्रतुर्युद्धे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १८
 प्रत्याश्वस्तस्तु वीभत्सुः शनकैरिव भारत ।
 प्रेतराजपुरं प्राप्य पुनः प्रत्यागतो यथा ॥ १९
 संछन्नं शरजालेन रथं दृष्ट्वा सकेशवम् ।
 शनू चाभिमुखौ दृष्ट्वा दीप्यमानाविवानलौ ॥
 प्रादुश्चक्रे ततः पार्थः शाकमस्त्रं महारथः ।
 तस्मादासन् सहस्राणि शराणां नतपर्वणाम्
 ते जघ्नस्तौ महेष्वासौ
 ताभ्यां युक्तांश्च सायकान् ।
 विचेरुराकाशगताः
 पार्थवाणिविदारिताः ॥ २२
 प्रतिहत्य शरांस्तूर्णं शरवेगेन पाण्डवः ।
 प्रतस्थे तत्र तत्रैव
 योधयन् वै महारथान् ॥ २३
 तौ च फाल्गुनवाणौघैर्विबाहुशिरसौ कृतौ ।

वसुधामन्वपद्येतां वातनुन्नाविव द्रुमौ ॥ २४
 श्रुतायुषश्च निधनं वधश्चैवाच्युतायुषः ।
 लोकविस्मापनमभूत्समुद्रस्येव शोषणम् ॥ २५
 तयोः पदानुगान् हत्वा
 पुनः पञ्चाशतं रथान् ।
 प्रत्यगाद्भारतीं सेनां
 निघ्नन् पार्थो वरान् वरान् ॥ २६
 श्रुतायुषं च निहतं प्रेक्ष्य चैवाच्युतायुषम्
 नियतायुश्च संक्रुद्धो दीर्घायुश्चैव भारत ॥ २७
 पुत्रौ तयोर्नरश्रेष्ठौ कौन्तेयं प्रतिजग्मतुः ।
 किरन्तौ विविधान्वाणान्पितृव्यसनकर्शितौ
 तावर्जुनो मुहूर्तेन शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 प्रैषयत् परमक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २९
 लोडयन्तमर्नाकानि द्विपं पद्मसरो यथा ।
 नाशक्तुवन्वारयितुं पार्थं क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ ३०
 अंगास्तु गजवारेण पाण्डवं पर्यवारयन् ।
 क्रुद्धाः सहस्रशो राजन्
 शिक्षिता हस्तिसादिनः ॥ ३१
 दुर्योधनसमादिष्टाः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः ।
 प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च
 कलिङ्गप्रमुखा नृपाः ॥ ३२
 तेषामापततां शीघ्रं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 निचकर्त शिरांस्युग्रौ
 बाहूनपि सुभूषणान् ॥ ३३
 तैः शिरोभिर्मही कीर्णा
 बाहुभिश्च सहाङ्गदैः ।
 बभौ कनकपापाणा भुजगैरिव संवृता ॥ ३४
 बाहवो विशिखैश्छिन्नाः
 शिरांस्युन्मथितानि च ।
 पतमानान्यदृश्यन्त द्रुमेभ्य इव पक्षिणः ॥ ३५
 शरैः सहस्रशो विद्धा
 द्विपाः प्रसूनशोणिताः ।
 अदृश्यन्ताद्रयः काले गैरिकाम्बुस्रवा इव ॥ ३६
 निहताः शेरते स्मान्ये
 वीभत्सोर्निशितैः शरैः ।
 गजपृष्ठगता म्लेच्छा नानाविकृतदर्शनाः ॥ ३७

नानाधेयधरा राजन् नानाशस्त्रीधसंवृताः ।

रुधिरेणानुलिप्ताङ्गा

भान्ति चिधैः शरैर्हताः ॥ ३८

शोणितं निर्धमन्ति स्म

द्विपाः पार्थशराहताः ।

सहस्रशश्चिह्नगात्राः सारोहाः सपदानुगाः

बुधुशुभ्र निपेतुश्च यन्ममुद्यापरे दिशः ।

भृशं प्रस्ताश्च धाव्यः स्थानेष्वममृदुर्गजाः ४०

साम्तरायुधिनश्चैव द्विपांस्तीक्ष्णविषोपमाः ।

विद्वन्त्यसुरमायां ये सुधीरा धीरचक्षुषः ॥ ४१

यवनाः पारदाश्चैव

शकाश्च सह बाल्हिकैः ।

काकवर्णा दुराचाराः

स्त्रीलोलाः कलहप्रियाः ॥ ४२

द्राघिडास्तत्र पुष्यन्ते

मत्तमातङ्गयिक्रमाः ।

गोयोनिप्रभवा म्लेच्छाः

कालकल्पाः प्रहारिणः ॥ ४३

दार्पातिसारा दरदाः पुण्ड्राश्चैव सहस्रशः ।

ते न शक्याः स्म संख्यातुं

माताः शतसहस्रशः ॥ ४४

अभ्यवर्षन्त ते सर्वे पाण्डवं निशितैः शरैः ।

अवाकिरंश्च ते म्लेच्छा नानायुद्धविशारदाः

तेषामपि ससर्जाश्च शरवृष्टिं धनञ्जयः ।

स्त्रीष्टस्तथाधिधाह्यासीच्छलमानामिवायतिः

अम्रच्छायामिव शरैः सैन्ये कृत्वा धनञ्जयः ।

मुण्डार्धमुण्डाज्जटिलान्शुचीज्जटिलाननान्

म्लेच्छानश्चातपत्सर्वान् समेतान्स्त्रतेजसा ।

शरैश्च शतशो विद्धास्ते संघा गिरिचारिणः

प्राद्रघ्नन्त रणे भीता गिरिगह्वरघासिनः ४८

गजाश्वसादिम्लेच्छानां पतितानां शितैः शरैः

बकाः कंका वुका भूमावपिवन् रुधिरं मुदा ।

पत्यश्वरयनागैश्च प्रच्छन्नकृतसंक्रमाम् ॥ ४९

शरवर्षप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलाम् ।

प्रावर्तयन्क्षीमुग्रां शोणितौघतरङ्गनिणीम् ५०

छिन्नाङ्गुलीधुद्रमत्स्यां युगान्ते कालसन्निभाम्

प्राकरोद्भजसंवाधां नदीमुत्तरशोणिताम् ५१

देहेभ्यो राजपुत्राणां नागाश्वरथसादिनाम् ।

यथास्थलं च निम्नं च न स्याद्वर्पति वासवे ॥

तथासीत् पृथिवी सर्वा शोणितेन परिप्लुता

पद्मसहस्रान्ध्यान्वीरान् पुनर्दशशतान् वरान्

प्राहिणोन्मृत्युलोकाय

क्षत्रियान् क्षत्रियपुत्रान् ।

शरैः सहस्रशो विद्धा

विधिवत्कल्पिता द्विपाः ॥ ५४

शेरते भूमिमासाद्य शिला वज्रहता इव ।

सवाजिरथमातङ्गाग्निप्रन्ध्यचरद्भुजं ॥ ५५

प्रभिन्न इव मातङ्गो मृदूनम्रलवणं यथा ।

भूरिद्रुमलतागुल्मं शृङ्गेन्धनतृणोलपम् ॥ ५६

निर्देहेदनलोऽरण्यं यथा वायुसमीरितः ।

सेनारण्यं तव तथा कृष्णानिलसमीरितः ५७

शरार्चिरदहत क्रुद्धः

पाण्डवाग्निर्धनञ्जयः ।

शून्यान् कुर्वन् रथोपस्थान्

मानवैः संस्तरन् महीम् ॥ ५८

प्रातृत्यदिव संवाधे चापहस्तो धनञ्जयः ।

वज्रकल्पैः शरैर्भूमिं कुर्वन्सुरशोणिताम् ५९

प्राविशद्भारतीं सेनां संकुब्धो वै धनञ्जयः ।

तं श्रुतायुस्तथाम्वष्टो व्रजमानं न्यवारयत् ॥ ६०

तस्यार्जुनः शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ।

न्यपातयद्दयान् शीघ्रं यतमानस्य भारिप ६१

धनुश्चास्यापरैश्छित्त्वा शरैः पार्थो विचक्रमे ।

अम्बष्टुत्त गदां गृह्य कोपपर्योकुलेक्षणः ॥ ६२

आससाद् रणे पार्थं केशवं च महारथम् ।

ततः संप्रहरन् वीरो गदामुद्यम्य भारत ॥ ६३

रथमाधार्य गदया केशवं समताडयत् ।

गदया ताडितं दृष्ट्वा केशवं परधीरहा ॥ ६४

अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धः सोम्वष्टं प्रति भारत

ततः शरैर्हमपुङ्खैः सगदं रथिनां धरम् ॥ ६५

छादयामास समरे मेघः मूर्यमिवोदितम् ।

अथापरैः शरैश्चापि गदां तस्य महात्मनः ६६

अचूर्णयत् तदा पार्थस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

अथ तां पतितां दृष्ट्वा गृह्यान्त्यां च महागदाम्

अर्जुनं वासुदेवं च पुनः पुनरताडयत् ।

तस्यार्जुनः क्षुरप्राभ्यां सगदाबुधतीं भुजौ ॥

गोयोनिप्रभवा नन्दिन्या जाताः ॥ ४३ ॥ स्त्रीष्टः संस्त्रिष्टः ॥ ४६ ॥ जटिलाननान् जटिलानि स्तब्धमश्रूयाननानि येषाम् ॥ ४७ ॥ प्रच्छ-
न्नं प्रच्छादनेन कृतं रचितं संक्रमो यस्याम् ॥ ४९ ॥ उत्तरशोणिता शोणितप्रधानाम् ॥ ५१ ॥ दयान् अक्षरोहान् ॥ ५३ ॥

महामारते-

१३०

चिच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ शिरश्चान्येन पत्रिणा
स पपात हतो राजन् वसुधामनुनादयन् ॥

इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टो यन्त्रनिर्मुक्तवन्धनः ।
रथानीकावगाढश्च वारणाश्वशतैर्वृतः ।
अदृश्यत तदा पार्थो घनैः सूर्य इवावृतः ॥५७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अस्वष्टवधे
त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

सञ्जय उवाच ।
ततः प्रविष्टे कौन्तेये मिन्धुराजजिघांसया
द्रोणानीकं विनिर्भिय भोजानीकं च दुस्तरम्
काम्बोजस्य च दायादे हते राजन् सुदक्षिणे
श्रुतायुधे च विक्रान्ते निहते सव्यसाचिना ।
विप्रद्रुतेष्वनीकेषु विध्वस्तेषु समंततः ।
प्रभयं खलं दृष्ट्वा पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ ३
त्वरन्नेकरथेनैव समेत्य द्रोणमब्रवीत् ।
गतः स पुरुषव्याघ्रः प्रमथ्यैतां महाचमूम् ४
अथ बुद्ध्या समीक्षस्व किञ्चु कार्यमनन्तरम् ।
अर्जुनस्य विघाताय दारुणेऽस्मिन् जनक्षये
यथा स पुरुषव्याघ्रो न हन्येत जयद्रथः ।
तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि नः परमा गतिः
असौ धनञ्जयाग्निर्हि कोपमारुतचोदितः ।
सेनाकक्षं दहति मे बन्धिः कक्षमिवोत्थितः
अतिक्रान्ते हि कौन्तेये
भित्त्वा सैन्यं परंतप ।

जयद्रथस्य गोक्षारः
संशयं परमं गताः ॥

स्थिरा बुद्धिर्नैन्द्राणामासीद्ब्रह्मविदां वर ।
नातिक्रामिष्यति द्रोणं जातु जीवं धनञ्जयः ९
योऽसौ पार्थो व्यतिक्रान्तो मिषतस्ते महाद्युते
सर्वं ह्यद्यातुरं मन्ये नेदमस्ति बलं मम ॥ १०
जानामि त्वां महाभाग
पाण्डवानां हिते रतम् ।
तथा मुह्यामि च ब्रह्मन्
कार्यवत्तां विचिन्तयन् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिनवतितमोऽ-
ध्यायः ॥ ९३ ॥

यथाशक्ति च ते ब्रह्मन्
वर्तये वृत्तिमुत्तमाम् ।
प्रीणामि च यथाशक्ति
तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ १२
अस्मान्न त्वं सदा भक्ता-
निच्छस्यमितविक्रम ।
पाण्डवान् सततं प्रीणा-
स्यस्माकं विप्रिये रतान् ॥ १३
अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रिये रतः ।
न ह्यहं त्वां विजानामि मधुदिग्धामेव क्षुरं
नादास्यच्चेद्वरं मह्यं भवान् पाण्डवनिग्रहे ।
नावारयिष्यं गच्छन्तमहं सिन्धुपतिं गृहान् ॥
मया त्वाशंसमानेन त्वत्तत्त्वाणमबुद्धिना ।
आश्वासितः सिन्धुपतिर्मोहादुत्तश्च मृत्यवे ॥
यमदंष्ट्रान्तरं प्राप्तो मुच्येतापि हि मानवः ।
नार्जुनस्य वशं प्राप्तो मुच्येताजौ जयद्रथः १७
स तथा कुरु शोणाश्व यथा मुच्येत पैन्धवः ।
मम चार्तप्रलापानां मा क्रुधः पाहि सैन्धवम्
द्रोण उवाच ।

नाभ्यसूयामि ते वाक्य-
मश्वत्थाम्नाऽसि मे समः ।
सत्यं तु ते प्रवक्ष्यामि
तज्जुषस्व विशांपते ॥ १९
सारथिः प्रवरः कृष्णः
शीघ्राश्वास्य हयोत्तमाः ।
अल्पं च विवरं कृत्वा
तूर्णं याति धनञ्जयः ॥ २०

९४
तत इति ॥ १ ॥ आतुरमनवास्थितम् ॥ १० ॥
नावबुध्यसे न सरसि ॥ १२ ॥ नेच्छसि नातुष्यसे १३ ॥

किं न पश्यसि वाणीधान्
क्रोशमात्रे किराटिनः ।

पश्चाद्रथस्य पतितान्

क्षिप्ताञ्जलीं हि गच्छतः ॥ २१

न चाहं शीघ्रयानेऽद्य समर्थो घयसाऽन्वितः ।

सेनामुखे च पार्थोनामेतद्वलमुपस्थितम् ॥ २२

युधिष्ठिरश्च मे प्राहो मिपतां सर्वघान्विनान् ।

एवं मया प्रतिष्ठातं क्षत्रमध्ये महाभुज ॥ २३

धनञ्जयेन चोत्पद्यो वर्तते प्रमुखे नृप ।

तस्मात्पुनरुत्सुखं हिरथा नाहं योत्स्यामि फाल्गुनं

तुलयाभिजनकर्मणं

शत्रुमेकं सहायवान् ।

गत्वा योधय मा भैस्त्यं

त्वं ह्यस्य जगतः पतिः ॥ २४

राजा शूरः कृता दक्षो नेतुं परपुरञ्जयः ।

वीरः स्वयं प्रयाह्यत्र यत्र पार्थो धनञ्जयः ॥ २५

दुर्योधन उवाच ।

कथं त्वामप्यतिक्रान्तः सर्वशस्त्रभृतां धरम्

घनञ्जयो मया शफ्य आचार्यं प्रतिवाधेतुम् ॥

अपि शफ्यो रणे जेतुं यज्ञहस्तः पुरंदरः ।

नार्जुनः समरे शफ्यो जेतुं परपुरञ्जयः ॥ २८

येन भोजश्च हार्दिक्यो भवांश्च त्रिदशोपमः ।

अस्त्रप्रतापेन जितौ श्रुतायुश्च निवर्हितः ॥ २९

सुदाक्षेणश्च निहतः स च राजा श्रुतायुधः ।

श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च म्लेच्छाश्चायुतशो हताः

तं कथं पाण्डवं युद्धे ब्रह्मन्मिथ पावकम् ।

प्रतियोत्स्यामि दुर्धपं तमहं शस्त्रकोविदम् ॥

क्षमं च मन्यसे युद्धं मम तेनाद्य संयुगे ।

परवानसि भवति प्रेक्ष्यद्रक्ष मघशः ॥ ३२

द्रोण उवाच ।

सत्यं वदसि कौरव्य दुराधर्पो धनञ्जयः ।

अहं तु तत्करिष्यामि यथैवं प्रसहिष्यसि ३३

अद्भुतं चाद्य पश्यन्तु लोके सर्वघनुर्धराः ।

विपक्तं त्वयि कौन्तेयं वासुदेवस्य पश्यतः ॥

एष ते कवचं राजस्तथा बभ्रामि काञ्चनम् ।

यथा न वाणा नाखाणि प्रहरिष्यन्ति ते रणे

यदि त्वां सामुरसूराः सयक्षोरगराक्षसाः ।

योधयन्ति त्रयो लोकाः सनरा नास्ति तेभ्यं

न कृष्णो न च कौन्तेयो न चान्यः शस्त्रभृद्रेणे

शरानर्पयितुं कश्चित् कवचे तव शक्यति ३७

स त्वं कवचमास्थाय क्रुद्धमद्य रणऽर्जुनम् ।

त्वरमाणः स्वयं याहि नत्वाऽसी विसहिष्यति

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा त्वरन्द्रोणः स्पृष्ट्वांमो वर्म भास्वरम्

आवबन्धाद्भुततमं जपन्मन्त्रं यथाविधि ॥

रणे तस्मिन् सुमहति विजयस्य सुतस्य ते ।

विसिस्मापायेपुल्लोकान् विधया ब्रह्मचित्तमः

द्रोण उवाच ।

करोतु स्वस्ति ते ब्रह्म ब्रह्मा चापि द्विजातयः

सरीरुपाश्च ये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति भारत

ययातिर्नाहुपश्चैव धुन्धुमारो भगीरथः ।

तुभ्यं राजर्षयः सर्वे स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥

स्वस्ति तेऽस्त्वेरुपादेभ्यो बहुपादेभ्य एव च

स्वस्त्यस्त्वपादकेभ्यश्च नित्यं तव महारणे ॥

साहा स्वधा शची चैव

स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ।

लक्ष्मीरुक्मन्ती चैव

कुरुतां स्वस्ति तेऽनघ ॥ ४४

असितो देवलश्चैव विश्वामित्रस्तथाङ्गिराः ।

वासिष्ठः कश्यपश्चैव स्वस्ति कुर्वन्तु ते नृप ॥

धाता विधाता लोकेशो

दिशश्च सदिगीश्वराः ।

स्वस्ति तेऽद्य प्रयच्छतु

कार्तिकेयश्च पद्मसुखः ॥ ४६

धिवस्थान् भगवान् स्वस्ति करोतु तव सर्वशः

दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिश्च गगनं प्रहाः

अधस्ताद्वरणां योऽसी सदा धारयते नृप ।

शेषश्च पन्नगश्रेष्ठः स्वस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु ॥

गान्धारे युधि विक्रम्य निर्जिताः सुरसत्तमाः

पुरा वृत्रेण दैत्येन भिन्नदेहाः सहस्रशः ॥ ४९

हृततेजोबलाः सर्वे तदा सेन्द्रा दिवौकसः ।

ब्रह्माणं शरणं जम्बुवृक्षाद्भीता महासुरात् ॥

देवा ऊचुः ।

प्रमर्दितानां वृत्रेण देवानां देवसत्तम ।

गतिर्मव सुगन्धेष्ट ब्राहि नो महतो भयात् ॥

चो यथै । यदि धनञ्जयेनोत्पद्यः प्रमुखे वर्तते तर्हि युधिष्ठिरो मे प्राह इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ते त्वां ॥ ३५ ॥ चत्वार
ऐरावतवामनाजनसार्वभौमाः ॥ ४७ ॥ ४ ' ब्रह्मा स्वस्ति कुर्वन्तु ब्राह्मणाः ' इति पाठः ।

अथ पार्श्वे स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान्
 प्राह तथ्यमिदं वाक्यं विषण्णान् सुरसत्तमान्
 रक्ष्या मे सततं देवाः सहेन्द्राः सद्भिजातयः
 त्वष्टुः सुदुर्धरं तेजो येन वृत्रो विनिर्मितः ॥
 त्वष्टा पुरा तपस्तप्त्वा वर्षायुतशतं तदा ।
 वृत्रो विनिर्मितो देवाः प्राप्यानुशां महेश्वरात्
 स तस्यैव प्रसादाद्भो हन्यादेव रिपुर्वली ।
 नागत्वा शंकरस्थानं भगवान् दृश्यते हरः ॥
 दृष्ट्वा जेष्यथ वृत्रं तं क्षिप्रं गच्छत मन्दरम् ।
 यत्रास्ते तपसां योनिर्दक्षयश्च विनाशनः ॥
 पिनाकी सर्वभूतेशो भगनेत्रनिपातनः ।
 ते गत्वा सहिता देवा ब्रह्मणा सह मन्दरम् ॥
 अपश्यंस्तेजसां राशिं सूर्यकोटिसमप्रभम् ।
 सोऽब्रवीत् स्वागतं देवा ब्रूत किं करवाण्यहं
 अमोघं दर्शनं मय्यं कामप्राप्तिरतोऽस्तु वः ।
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे प्रत्यूचुस्तं दिवौकसः ॥
 तेजो हृतं नो वृत्रेण गतिर्भव दिवौकसाम् ।
 मूर्तीरीक्षस्व नो देव प्रहारैर्जर्जरीकृताः ।
 शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म गतिर्भव महेश्वर ॥

शर्व उवाच ।

विदितं वो यथा देवाः कृत्येयं सुमहाबला
 त्वष्टुस्तेजोभवा घोरा दुर्निवार्याऽकृतात्मभिः
 अवश्यं तु मया कार्यं साह्यं सर्वदिवौकसां
 ममेदं गात्रजं शक्र कवचं गृह्य भास्वरम् ॥
 वधानानेन मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर ।
 वधायासुरमुख्यस्य वृत्रस्य सुरघातिनः ॥ ६३

द्रोण उवाच ।

इत्युक्त्वा वरदः प्रादाद्धर्मं तन्मन्त्रमेव च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनकवचवन्धने
 चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

सञ्जय उवाच ।

प्रविष्टयोर्महाराज पार्थवाण्ययो रणे ।
 दुर्योधने प्रयाते च पृष्ठतः पुरुषर्षभे ॥ १

स तेन वर्मणा गुप्तः प्रायाद्वृत्रचमूं प्रति ॥ ६४
 नानाविधैश्च शस्त्रौघैः पात्यमानैर्महाराणे ।
 न संधिः शक्यते भेतुं वर्मवन्धस्य तस्य तु ॥
 ततो जघान समरे वृत्रं देवपतिः स्वयम् ।
 तं च मन्त्रमयं बन्धं वर्मं चाङ्गिरसे ददौ ॥
 अङ्गिराः प्राह पुत्रस्य मन्त्रस्य बृहस्पतेः
 बृहस्पतिरथोवाच अग्निवेध्याय धीमते ॥
 अग्निवेद्यो मम प्रादात्तेन वध्नामि वर्म ते ।
 तवाद्य देहरक्षार्थं मन्त्रेण नृपसत्तम ॥ ६८

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो द्रोणस्तव पुत्रं महाद्युतिम् ।
 पुनरेव वचः प्राह शनैराचार्यपुङ्गवः ॥ ६९
 ब्रह्मसूत्रेण वध्नामि कवचं तव भारत ।
 हिरण्यगर्भेण यथा वद्धं विष्णोः पुरा रणे ॥
 यथा च ब्रह्मणा वद्धं संग्रामे तारकामये ।
 शक्रस्य कवचं दिव्यं तथा वध्नाम्यहं तव ॥
 वद्धा तु कवचं तस्य मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।
 प्रेषयामास राजानं युद्धाय महते द्विजः ॥
 स सन्नद्धो महाबाहुराचार्येण महात्मना ॥
 रथानां च सहस्रेण त्रिगर्तानां प्रहारिणाम्
 तथा दन्तिसहस्रेण मत्तानां वीर्यशालिनाम्
 अश्वानां नियुतेनैव तथाऽन्यैश्च महारथैः ॥
 वृतः प्रायान्महाबाहुरर्जुनस्य रथं प्रति ।
 नानावादित्रघोपेण यथा वैरोचनिस्तथा ॥
 ततः शब्दो महानासीत् सैन्यानां तव भारतः
 अगाधं प्रस्थितं दृष्ट्वा समुद्रमिव कौरवम् ॥ ७६

अनुज्ञां वरम् ॥ ५४ ॥ हन्याद्धन्तुमर्हति ॥ ५५ ॥ मान-
 सेन मनसोच्चारणीयेन ॥ ६३ ॥ ब्रह्मसूत्रेण ब्रह्मणा सूचिते-
 नोपदेशेन ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

प्रविष्टयोरिति ॥ १ ॥

तद्युद्धममयत् तीव्रं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 क्रुद्धां पाण्डवानां च व्यूहस्य पुरतोऽद्भुतम्
 राजन् कदाचिन्नास्माभिर्दृष्टं तादृशं च श्रुतं
 यादृशं पश्यते सूर्यं युद्धमासीद्विशोषते ॥ ४
 धृष्टद्युम्नमुगाः पार्था व्यूहानीकाः प्रहारिणः
 द्रोणस्य सैन्यं ते सर्वे शरवर्षैरवाकिरन् ॥
 चयं द्रोणं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रभृतां धरम् ।
 पार्षतप्रमुगान् पार्थानभ्यवर्षाम सायकैः ॥
 महामेघाधियोद्गतां मिथवाती हिमात्यये ।
 सेनाप्रे प्रचकाशते रुचिरे रथभूषिते ॥ ७
 समेत्य तु महासेने चक्रतुर्वेगमुत्तमम् ।
 जाह्नवीयमुने नदी प्रावृषीयोरुवणोदके ॥ ८
 नानाशस्त्रपुरोयातो द्विपाभरणसंवृतः ।
 गदायिद्युन्महारीद्रः संप्रामजलदो महान् ॥
 आह्वाजानिलोद्भूतः शरधारासहस्रवान् ।
 अभ्यवर्षमहासैन्यः पाण्डुसेनामिसृजतम् ॥
 समुद्रमिव धर्मान्ते विशन् घोरो महानिलः
 व्यक्षोभयदनीकानि पाण्डवानां द्विजोत्तमः
 तेऽपि सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेघ समाद्रवन् ।
 विभित्सन्तो महासेतुं धार्योघाः प्रबला इव
 धारयामास तान् द्रोणो
 जलीधमचलो यथा ।
 पाण्डवान् समरे क्रुद्धान्
 पञ्चालांश्च सकेकयान् ॥ १३
 अथापरे च राजानः परिवृत्य समन्ततः ।
 आह्वाला रणे शूराः पञ्चालानन्ववारयन् ॥
 ततो रणे नरहयाग्र पार्षतः पाण्डवैः सह ।
 सञ्जघानासकृद्रोणं विभित्सुररियाहिनीम् ॥
 यथैव शरवर्षाणि द्रोणो वर्षति पार्षते ।
 तथैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नोऽप्यवर्षत ॥ १६
 सनिखिद्रापुरोधातः शक्तिप्रासर्ष्टिसंवृतः ।
 ज्याविद्युथापसंन्हादो धृष्टद्युम्नबलाहकः ॥ १७
 शरधारादमवर्षाणि द्यस्त्रजत् सर्वतो दिशम्
 निघ्नन् रथवराभ्वीघान् ह्वावयामास बाहिनीं
 ये यमाच्छेच्छरैर्द्रोणः पाण्डवानां रथयजम् ।
 ततस्ततः शरैर्द्रोणमपाकर्षत पार्षतः ॥ १९
 तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य युधि भारत ।
 धृष्टद्युम्नं समासाद्य त्रिधा सैन्यमभिधत्ता ॥ २०

भोजमेकेऽभ्यवर्षन्त जलसन्धं तथाऽपरे ।
 पाण्डवैर्हैन्यमानाश्च द्रोणमेवापरे ययुः ॥ २१
 संघट्टयति सैन्यानि द्रोणस्तु रथिनां धरः ।
 व्यधमन्वापि तान्यस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ २२
 धार्तराष्ट्रास्तथा भूता बध्यन्ते पाण्डुसृजयैः ।
 भगोपाः पशवोऽरण्ये बहुभिः श्वापदैरिव ॥
 कालः स्म प्रसते योधान्
 धृष्टद्युम्नेन मोहितान् ।
 सङ्ग्रामे तुमुले तस्मि-
 क्षिति संमेनिरे जनाः ॥ २४
 कुनृपस्य यथा राष्ट्रं दुर्भिक्ष-व्याधि-तस्करीः ।
 द्राह्यते तद्द्रापक्षा पाण्डवैस्तथ बाहिनी ॥ २५
 अर्कः राक्षसादिभेदेषु शस्त्रेषु कवचेषु च ।
 चक्षुषि प्रत्यहन्यन्त सैन्येन रजसा तथा ॥ २६
 त्रिधाभूतेषु सैन्येषु बध्यमानेषु पाण्डवैः ।
 अमर्षितस्ततो द्रोणः पञ्चालान् व्यधमच्छरैः
 मृद्नतस्तान्यनीकानि निघ्नतश्चापि सायकैः
 बभूव रूपं द्रोणस्य कालाभेरिव दीप्यतः ॥ २८
 रयं नानां हयं चापि पत्तिनश्च यिद्रांषते ।
 एकैकेनेषुणा संख्ये निर्विभेद महारथः ॥ २९
 पाण्डवानां तु सैन्येषु
 नास्ति कश्चित् स भारत ।
 दधार यो रणे बाणान्
 द्रोणचापच्युतान् प्रभो ॥ ३०
 तत् पच्यमानमर्केण द्रोणसायकतापितम् ।
 बध्नाम पार्षतं सैन्यं तत्र तत्रैव भारत ॥ ३१
 तथैव पार्षतेनापि काच्यमानं बलं तथ ।
 अभवत् सर्वतो दीप्तं द्युष्कं वनमिवाग्निना ॥ ३२
 बाध्यमानेषु सैन्येषु
 द्रोण-पार्षतसायकैः ।
 त्यक्त्वा प्राणान् परं शक्या
 युध्यन्ते सर्वतोमुखाः ॥ ३३
 तावकानां परेषां च
 युध्यतां भरतर्षभ ।
 नासीत् कश्चिन्महाराज
 योऽत्याक्षीत् संयुगं भयात् ॥ ३४
 भीमसेनं तु कौन्तेयं सोदर्याः पर्यवारयन् ।
 विचित्रशक्तिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ॥ ३५

हिमात्यये विशिरे सेनाप्रे प्रपाने सेने ॥ २० ॥ शवयामास विद्रावितवान् ॥ १८ ॥ अवाकर्षत व्यावर्तितवान् ॥ १९ ॥
 संघट्टयति संमेलयति ॥ २२ ॥

विन्दानुविन्दावाचन्त्यौ क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान्
त्रयाणां तव पुत्राणां त्रय एवानुयायिनः॥ ३६
बाल्हीकराजस्तेजस्वी कुलपुत्रो महारथः ।
सहसेनः सहामात्यो द्रौपदेयानवारयत्॥ ३७
शैव्यो गोवासनो राजा योधैर्दशशतावरैः ।
काश्यस्याभिभुवः पुत्रं पराक्रान्तमवारयत् ॥

अजातशत्रुं कौन्तेयं

ज्वलन्तमिव पावकम् ।

मद्राणामीश्वरः शल्यो

राजा राजानमावृणोत् ॥ ३९

दुःशासनस्त्ववस्थाप्य स्वमनीकममर्पणः ।

सात्यकिं प्रययौ क्रुद्धः शूरो रथवरं युधि॥ ४०

स्वकेनाहमनीकेन सन्नद्धः कवचावृतः ।

चतुःशतैर्महेष्वासैश्चेकितानमवारयम् ॥ ४१

शकुनिस्तु सहानीको माद्रीपुत्रमवारयत् ।

गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्त्यसिपाणिभिः

विन्दानुविन्दावाचन्त्यौ

विराटं मत्स्यमार्च्छताम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे

पञ्चनवतितमोऽध्यायः॥ ९५ ॥

९६

सञ्जय उवाच ।

राजन् संग्राममाश्चर्यं शृणु कीर्तयतो मम ।

कुरूणां पाण्डवानां च यथा युद्धमवर्तत ॥ १

भारद्वाजं समासाद्य द्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् ।

अयोधयन् रणे पार्था द्रोणानीकं विभित्सवः

रक्षमाणः स्वकं द्यूहं

द्रोणोऽपि सह सैनिकैः ।

अयोधयद्रणे पार्थान्

प्रार्थमानो महद्यशः ॥ ३

विन्दानुविन्दावाचन्त्यौ विराटं दशभिः शरैः

आजघ्नतुः सुसंकुद्धौ तव पुत्रहितैषिणौ ॥ ४

विराटश्च महाराज तावुभौ समरे स्थितौ ।

पराक्रान्तौ पराक्रम्य योधयामास सानुगौ ॥

प्राणांस्त्यक्त्वा महेष्वासौ

मित्रार्थेऽभ्युद्यतायुधौ ॥ ४३

शिखण्डिनं याज्ञसेनिं रुन्धानमपराजितम् ।

बाल्हीकः प्रतिसंगतः पराक्रान्तमवारयत् ॥

भृष्टयुञ्जं तु पाञ्चाल्यं क्रूरैः सार्धं प्रभ द्रुपैः ।

आवन्त्यः सह सौवीरैः क्रुद्धरूपमवारयत् ४४

घटोत्कचं तथा शूरं राक्षसं क्रूरकर्मिणम् ।

अलायुधोऽद्रवत्पूर्णं क्रुद्धमायान्तमातवे ॥ ४६

अलंबुपं राक्षसेन्द्रं कुन्तिभोजो महारथः ।

सैन्येन महता युक्तः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ४७

सैन्धवः पृष्टतस्त्वासीत् सर्वसैन्यस्य भारतः ।

रक्षितः परमेष्वासैः कृपप्रभृतिर्भी रथैः ॥ ४८

तस्यास्तां चक्ररक्षौ द्वौ सैन्धवस्य बृहत्तमौ ।

द्रौणिर्दक्षिणतो राजन् सूतपुत्रश्च वामतः ४९

पृष्टगोपास्तु तस्यासनं सौमदत्तिपुरोगमाः ।

कृपश्च वृषसेनश्च शलः शल्यश्च दुर्जयः ॥ ५०

नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ।

सैन्धवस्य विधायैवं रक्षां युयुधिरे ततः ॥ ५१

तेषां युद्धं समभवद्दारुणं शोणितोदकम् ।

सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने

बाल्हीकं रभसं युद्धे याज्ञसेनिर्महाबलः ।

आजघ्ने विशिखैस्तीक्ष्णैर्घोरैर्मर्मास्थिभेदिभिः

बाल्हीको याज्ञसेनिं तु हेमपुंखैः शिलाशितैः

आजघ्नान भृशं क्रुद्धो नवभिर्नैतपर्वभिः ॥ ८

तद्युद्धमभवद्दोरं शरशक्तिसमाकुलम् ।

भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्धनम् ॥ ९

ताभ्यां तत्र शरैर्मुक्तैरन्तरिक्षं दिशस्तथा ।

अभवत् संवृतं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १०

शैव्यो गोवासनो युद्धे काश्यपुत्रं महारथम् ।

ससैन्यौ योधयामास गजः प्रतिगजं यथा ११

काश्यस्य काशिराजस्य ॥ ३८ ॥ आवन्त्योऽन्यः ॥ ४५ ॥ इति

श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चनवतितमोऽध्यायः ९५

९६

राजन्निति ॥ १ ॥

बालीकराजः संक्रुद्धो द्रौपदेयान्महाराथान्
मनः पञ्चेन्द्रियाणीय शुश्रुमे योधयन् रणे ॥ १२
अयोधयस्ते सुभृशं तं शरीरैः समन्ततः ।
इन्द्रियार्था यथा देहं शम्भदेहवतां पर ॥ १३
याष्ण्यं सात्यकि युद्धे पुष्टो दुःशासनस्तथ ।
आजमे सायकैस्तोहणैर्नैषमिर्नतपर्वभिः ॥ १४
सोऽतिविद्धो बलवता महेष्वासेन धन्विना ।
ईषन्मूर्च्छां जगामाशु सात्यकिः सत्यविक्रमः
समाभ्यस्तस्तु याष्ण्यस्तथ पुष्टं महारथम् ।
विद्याध दशभिस्तूर्णं सायकैः षड्गुपत्रिभिः ॥
तायन्योन्यं दृष्टं विद्यायन्योन्यशरपीडितौ ।
रेजतुः समरे राजन् पुष्पिताविष किंशुकी ॥ १७
अलंबुपस्तु संक्रुद्धः कुन्तिभोजशरार्दितः ।
अशोभत भृशं लक्ष्म्या पुष्पादृ इव किंशुकः ॥
कुन्तिभोजं ततो रक्षी विद्धा बहुभिरायसैः ।
अनदंरैर्यं नादं धादिन्याः प्रमुगे तव ॥ १९
ततस्त्वौ समरे शरी योधयन्ती परस्परम् ।
दृष्ट्वाः सर्वसन्धानि शक्रजंभी यथा पुरा ॥ २०
शकुनिं रमसं युद्धे कृतयैरं च भारत ।
माद्रीपुत्रां च संरक्षी शरैश्चार्दयतां भृशम् ॥ २१
तमुक्तः स महान् राजन् प्रावर्तत जनक्षयः ।

इति श्रीमहामारुते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रुपदयुद्धे
पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सञ्जय उवाच ।

तथा तस्मिन् प्रवृत्ते तु संग्रामे लोमहर्षणे ।
कीरयेयांश्चिदाभूतान् पांडवाः समुपाडयन्
जलसन्धं महाबाहुं मीमसेनोऽभ्यवर्तत ।
युधिष्ठिरः सहार्नीकः कृतवर्माणमाहवे ॥ २
किरंस्तु शरवर्षाणि रोचमान इवांशुमान् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमभ्यद्रवद्रुणे ॥ ३
ततः प्रवृत्ते युद्धं त्वरतां सर्वधन्विनाम् ।
कुरूणां पाण्डवानां च संकुण्डानां परस्परम्
संक्षये तु तथाभूते वर्तमाने महामये ।

द्वन्द्वीभूतेषु सैन्येषु युध्यमानेष्वभीतघत् ॥ ५
द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण बली बलवता सह ।
यदक्षिपत् पृथक्कीर्णांस्तदद्भुतमिवाभघत् ६
पुण्डरीकवनानीय विष्वस्तानि समन्ततः ।
चक्राते द्रोणपाञ्चाल्यौ नृणां शीपीण्यनेकशः
विनिकीर्णानि वीराणामनीकेषु समन्ततः ।
वस्त्रामरणशस्त्राणि ध्वजवर्मायुधानि च ८
तपनीयतनुत्राणाः संसिका रुधिरण च ।
संसिका इव दृश्यन्ते मेघसंघाः सविद्युतः ९

हुताशन प्रावर्ततत्यनुपज्यते ॥ २३ ॥ इति श्रीमहामारुते
द्रोणपर्वणि टीकायां पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

तथेति ॥ १ ॥

कुञ्जराश्वनरानन्ये पातयन्ति स्म पत्रिभिः ।
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः

असिचर्माणि चापानि
शिरांसि कवचानि च ।

विप्रकीर्यन्त शूराणां
संप्रहारे महात्मनाम् ॥ ११

उत्थितान्यगणेष्वपि कवन्धानि समन्ततः ।
अदृश्यन्त महाराज तस्मिन् परमसंकुले ॥ १२

गृध्राः कङ्का वकाः श्येना
वायसा जम्बुकास्तथा ।

बहुशः पिशिताशाश्च
तत्रादृश्यन्त मारिप ॥ १३

भक्षयन्तश्च मांसानि पिवन्तश्चापि शोणितम्
विलुम्पन्तश्च केशांश्च मज्जांश्च बहुधा नृप ॥ १४

आकर्षन्तः शरीराणि शरीरावयवांस्तथा ।
नराश्वगजसंघानां शिरांसि च ततस्ततः ॥ १५

कृतास्त्रा रणदीक्षाभिर्दीक्षिता रणशालिनः ।
रणे जयं प्रार्थयाना भृशं युयुधिरे तदा ॥ १६

असिगार्गान् बहुविधान्
विचेरुः सैनिका रणे ।

ऋष्टिभिः शक्तिभिः प्रासैः
शूल-तोमर-पट्टिशैः ॥ १७

गदाभिः परिवैश्वान्यैरायुधैश्च भुजैरपि ।
अन्योन्यं जघ्निरे क्रुद्धा युद्धरङ्गगता नराः ॥ १८

रथिनो रथिभिः सार्धमश्वारोहाश्च सादिभिः
मातङ्गा वरमातङ्गैः पदाताश्च पदातिभिः ॥ १९

क्षीवा इवान्ये चोन्मत्ता रङ्गेष्विव च वारणाः
उच्चुकुशुरथान्योन्यं जघ्नुरन्योन्यमेव च ॥ २०

वर्तमानं तथा युद्धे निर्मर्यादे विशांपते ।
धृष्टद्युम्नो हयानश्वैर्द्रोणस्य व्यत्यमिश्रयत् ॥ २१

ते हयाः साध्वशोभन्त मिश्रिता वातरंहसः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धे

सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाश्च संयुगे ॥ २२
पारावतसवर्णास्ते रक्तशोणविमिश्रिताः ।

हयाः शुशुभिरे राजन् मेघा इव सविद्युतः ॥ २३
धृष्टद्युम्नस्तु संप्रेक्ष्य द्रोणमभ्याशमागतम् ।

असिचर्माऽऽददे वीरो धनुस्तृज्य भारत
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म पार्यतः परवीरहा ।

ईषया समतिक्रम्य द्रोणस्य रथमाविशत् ॥ २४
अतिष्ठद्युगमध्ये स युगसन्नहनेषु च ।

जघानार्धेषु चाश्वानां तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन्
खड्गेन चरतस्तस्य शोणाश्वानाधितिष्ठतः ।

न ददर्शान्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
यथा श्येनस्य पतनं वनेष्वाभिपगृह्णिनः ।

तथैवासीदभीसारस्तस्य द्रोणं जिघांसतः ॥
ततः शरशतेनास्य शतचन्द्रं समाक्षिपत् ।

द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य खड्गं च दशभिः शरैः ॥ २६
हयांश्चैव चतुःपण्ड्या

शराणां जघ्निवान् वली ।

ध्वजं छत्रं च भल्लाभ्यां

तथा तौ पार्ष्णिसारथी ॥ ३०

अथास्मै त्वरितो बाणमपरं जीवितान्तकम्
आकर्णपूर्णं चिक्षेप वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३१

तं चतुर्दशभिस्तीक्ष्णैर्बाणैश्चिच्छेद सात्यकिः
अस्तमाचार्यमुख्येन धृष्टद्युम्नं व्यमोचयत् ॥ ३२

सिंहेनेव मृगं अस्तं नरसिंहेन मारिप ।
द्रोणेनू मोचयामास पाञ्चाल्यं शिनिपुङ्गवः

सात्यकिः प्रेक्ष्य गोप्तारं पाञ्चाल्यं च महाहवे
शराणां त्वरितो द्रोणः पङ्क्तिशतया समार्षयत्

ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो अस्मन्तमपि सृञ्जयान्
प्रत्यविध्यच्छित्तैर्बाणैः पङ्क्तिशतया स्तनान्तरे

ततः सर्वे रथास्तूर्ण पाञ्चाल्या जयगृह्णिनः ।
सात्वताभिस्तुते द्रोणे धृष्टद्युम्नमवाक्षिपन् ॥ ३६

कुञ्जराश्वनरानिति काकाक्षिवदुभयत्र यथाविभक्ति संवध्यते
॥ १० ॥ युगसन्नहनेषु युगबन्धेषु ॥ २६ ॥ अवाक्षिपन्

अपनीतवन्तः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

वाणे तस्मिन्नेकृते तु धृष्टद्युम्ने च मोक्षिते
तेन वृष्टिप्रचीरेण युयुधानेन सञ्जय ॥ १
अमर्षितो महोष्वासः सर्वशस्त्रभृतां परः ।
नरद्वयाघ्रः शिनेः पौत्रे द्रोणः किमकरोद्युधिः
सञ्जय उवाच ।

संप्रवृत्तः क्रोधविषो व्यादितस्त्यशरासनः
तीक्ष्णधारेषुदशनः सितनाराचदंष्ट्रयान् ३
संरंभामर्षताम्राक्षो महोरग इष भवसन् ।
नरवीरः प्रमुदितः शोणेरधैर्महाजयैः ॥ ४
उत्पतद्भिरिवाकाशे क्रामद्भिरिष पर्यतम् ।
कम्पमुत्ताच्छरानस्यन्पुयुधानमुपाद्रवत् ॥ ५
शरपातमहाधर्पं रथघोषबलाहकम् ।
कामुंकाकर्षयिक्षेपं नाराचबहुविद्युतम् ॥ ६
शक्तिपङ्कगाशनिधरं क्रोधवेगसमुत्थितम् ।
द्रोणमेघमनाधार्य हयमारुतचोदितम् ॥ ७
ऋषेयाभिपततं तं शरः परपुरंजयः ।
उवाच सूतं शैनेयः प्रहसन्मुहुर्मुदः ॥ ८
यनं वै ब्राह्मणं शूरं स्वकर्मण्यनयस्थितम् ।
आश्रयं धार्तराष्ट्रस्य राक्षो दुःखमयापहम् ॥ ९
शीघ्रं प्रजवितैरभैः प्रत्युद्याहि प्रहृष्टवत् ।
आचार्यं राजपुत्राणां सततं शूरमानिनम् ॥ १०
ततो रजतसंकाशा माधवस्य हयोत्तमाः ॥
द्रोणस्याभिमुखाः शीघ्रमगच्छन् वातरंहसः
ततस्तीक्ष्णशीनेयी युयुधाते परंतपी ।
शरैरेनेकसाहस्रैस्ताडयन्ती परस्परम् ॥ १२
इषुजालावृतं द्योम चक्रतुः पुरुपर्षमी ।
पूर्यामासतुर्वीरावुभौ दश दिशः शरैः ॥ १३
मेघाधिधातपापायै धारामिरिरेनैतम् ।
न स्म सूर्यस्तदा माति न ववौ च समीरणः ॥
इषुजालावृतं घोरमन्धकारं समन्ततः ।
अनाधृष्यामिवान्येषां शूराणामभवत्तदा ॥ १५
अन्धकारीकृते लोके द्रोणशैनेययोः शरैः ।
तयोः शीघ्रास्त्रविदुषोर्द्रोणसात्वतयोस्तदा ॥

नान्तरं शस्त्रघ्नीनां ददशे नरसिंहयोः ।
इषूणां सन्निपातेन शस्त्रो धाराभिधातजः ॥
शुश्रुवे शकमुक्तानामशनीनामिव स्थनः ।
नाराचैर्व्यतिविज्ञानां शराणां रूपमावभौ ॥
आशीविषयिदृष्टानां सर्पाणामिव भारत ।
तयोर्ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवे युद्धशीण्डयोः ॥
अजस्रं शैलशृंगाणां वज्रेणाहन्यतामिव ।
उभयोस्तीक्ष्णो रथो राजस्ते चाश्वस्ती च सारथी
कम्पमुपैः शरैश्छिन्नाश्चिप्ररूपा वभुस्तदा ।
निर्मलानामजिह्वाणां नाराचानां विशांपते ॥
निमुंकाशीविषाभानां सम्पातोऽभूत्सुदारुणः
उभयोः पतिते छत्रे तथैव पतितौ ध्वजौ २२
उभौ रुधिरसिकाङ्गावुभौ च विजयैषिणी ।
स्वद्भिः शोणितं गात्रैः प्रल्लताविष वारणौ
अन्योन्यमभ्यविध्येतां जीघ्रितान्तकरैः शरैः ।
गजितोत्कुष्टसन्नादाः शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनाः
उपारमन्महाराज व्याजहार न कश्चन ।
तूर्णोभूतान्यनीकानि योधा युद्धादुपारमन्
ददर्श द्वैरयं ताभ्यां जातकौटुहलो जनः ।
रथिनो हस्तियन्तारो हयारोहाः पदातयः ॥
अवेक्षन्ताचलैर्नैत्रैः परिवार्य नरर्षभौ ।
हस्त्यनीकान्यतिष्ठन्त तथानीकानि धाजिनान्
तथैव रथवाहिन्यः प्रतिव्यूह्य व्यवस्थिताः ।
मुक्ताविद्रुमचित्रैश्च मणिकाञ्चनभूषितैः ॥ २८
ध्वजैराभरणैश्चित्रैः कवचैश्च हिरण्यमयैः ॥
वैजयन्तीपताकाभिः परिस्तोमाङ्गकम्बलैः ॥
विमलैर्निशितैः शस्त्रैर्हयानां च प्रकीर्णकैः ।
जातरूपमयीभिश्च राजतीभिश्च सूर्ध्व ॥ ३०
गजानां कुम्भमालाभिर्दन्तवैष्टैश्च भारत ।
सबलाकाः सयद्योताः सैरावतशतहृदाः ॥
अदृश्यन्तोष्णपर्याये मेघानामिव घागुराः ॥
अपश्यन्नस्मदीयाश्च ते च यौधिष्ठिराः स्थिताः
तद्युद्धं युयुधानस्य द्रोणस्य च महत्तमनः ॥
विमानाग्रगता देवा ब्रह्मसोमपुरोगमाः ॥ ३३ ॥

९८

वाणे इति ॥ १ ॥ कर्मुंकाधर्प एव विशेष आसार-
प्रसाधनं यस्य ॥ ६ ॥ अन्तरमवच्छेद ॥ १७ ॥ रथ-
वाहिन्यो रथसेना ॥ २८ ॥ वैजयन्तीविलक्षणामि पता-

२९ ॥
नृपसकं
११ ॥
इति
यावत् ॥ ३२ ॥

सिद्धचारणसङ्गाश्च विद्याधरमहोरगाः ॥
गतप्रत्यागताक्षेपैश्चैरस्त्रविधातिभिः ॥ ३४
विविधैर्विस्मयं जग्मुस्तयोः पुरुषसिंहयोः ॥
हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयन्तौ महाबलौ ॥ ३५

अन्योन्यमभिविध्येतां

शरैस्तौ द्रोणसात्यकी ।

ततो द्रोणस्य दाशार्हः

शरांश्चिच्छेद संयुगे ॥ ३६

पत्त्रिभिः सुदृढैराशु धनुश्चैव महाद्युतेः ।

निमेषान्तरमात्रेण भारद्वाजोऽपरं धनुः ॥ ३७

सज्यं चकार तदपि

चिच्छेदास्य च सात्यकिः ।

ततस्त्वरन् पुनर्द्रोणो

धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत ॥ ३८

सज्यं सज्यं धनुश्चास्य

चिच्छेद निशितैः शरैः ।

एवमेकशतं छिन्नं

धनुषां दृढधन्विना ॥ ३९

न चान्तरं तयोर्दृष्टं

सन्धाने च्छेदनेऽपि च ।

ततोऽस्य संयुगे द्रोणो

दृष्ट्वा कर्मातिमानुपम् ॥ ४०

युयुधानस्य राजेन्द्र मनसैतदचिन्तयत् ।

एतदस्त्रबलं रामे कार्तवीर्ये धनञ्जये ॥ ४१

भीष्मे च पुरुषद्वयात्रे यदिदं सात्वतां वरे ।

तं चास्य मनसा द्रोणः पूजयामास विक्रमम्

लाघवं वासवस्येव संप्रेक्ष्य द्विजसत्तमः ।

ततोऽस्त्रविदां श्रेष्ठस्तथा देवाः सवासवाः

न तामालक्षयामासुर्लघुतां शीघ्रचारिणः ।

देवाश्च युयुधानस्य गन्धर्वाश्च विशांपते ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणसात्यकियुद्धे

अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

सिद्धचारणसङ्गाश्च विदुर्द्रोणस्य कर्म तत् ।
ततोऽन्यद्भनुरादाय द्रोणः क्षत्रियमर्दनः
अस्त्रैरस्त्रविदां श्रेष्ठो

योधयामास भारत ।

तस्यास्त्राण्यस्त्रमायाभिः

प्रतिहत्य स सात्यकिः ॥ ४६

जघान निशितैर्वाणैस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

तस्यातिमानुपं कर्म दृष्ट्वाऽन्यैरसमं रणे ॥ ४७

युक्तं योगेन योगशास्तावकाः समपूजयन् ।

यदस्त्रमस्यति द्रोणस्तदेवास्यति सात्यकिः

तमाचार्योऽथ संभ्रान्तोऽयोधयच्छुतापनः

ततः क्रुद्धो महाराज धनुर्वेदस्य पारगः ॥ ४९

वधाय युयुधानस्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ।

तदाग्नेयं महाधोरं रिपुघ्नमुपलक्ष्य सः ॥ ५०

दिव्यमस्त्रं महेष्वासो वारुणं समुदैरयत् ।

हाहाकारो महानासीदृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणीं

न विचेरुस्तदाकाशे भूतान्याकाशगान्यपि ।

अस्त्रे ते वारुणाग्नेये ताभ्यां वाणसमाहिते ॥

न यावदभ्यपद्येतां व्यावर्तदथ भास्करः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पांडवः

नकुलः सहदेवश्च पर्यरक्षन्त सात्यकिम् ।

धृष्टद्युम्नमुखैः सार्धं विराटश्च सकेकयः ॥ ५४

मत्स्याः शाल्वेयसेनाश्च द्रोणमाजग्मुर्जसा

दुःशासनं पुरस्कृत्य राजपुत्राः सहस्रशः ॥ ५५

द्रोणमभ्युपपद्यन्त सपत्नैः परिवारितम् ।

ततो युद्धमभूद्राजंस्तेषां तव च धन्विनाम् ॥

रजसा संवृते लोके शरजालसमावृते ।

सर्वमाविशमभवन्न प्राज्ञायत किञ्चन ।

सैन्येन रजसा ध्वस्ते निर्मर्यादमवर्तत ॥ ५७

प्रत्यागतं निवर्तनं आक्षेपः प्रहरणम् ॥ ३४ ॥ आलक्षयामा-
सुर्लक्षितवन्तः ॥ ४४ ॥ विदुर्नेत्यनुपज्यते ॥ ४५ ॥ योगेन
युक्तया ॥ ४८ ॥ न यावदभ्यपद्येतां यावदेव न पराभूतोऽन्यावर्त-

न्मथ्यान्हतः परावृत्तोऽभूत् ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायामष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

सञ्जय उवाच ।

विचर्तमाने त्यादित्ये तत्रास्तशिखरं प्रति
रजसा कीर्यमाणे च मन्दीभूते दिवाकरे १
तिष्ठतां युध्यमानानां पुनरावर्ततामपि ।
मज्यतां जयतां धैव जगाम तदहः शनैः २
तथा तेपु विपकेषु सैन्येषु जयगृह्णिषु ।
अर्जुनो घासुदेवश्च सैन्यवायैव जग्मतुः ॥ ३
रथमार्गप्रमाणं तु कीन्तेयो निशितैः शरैः ।
चकार तत्र पन्थानं ययौ येन जनार्दनः ॥ ४
यत्र यत्र रथो याति पाण्डवस्य महात्मनः ।
तत्र तत्रैव दीर्यन्ते सेनास्तथ विद्रुमापते ॥ ५
रथशिक्षां तु दाशाहो दर्शयामास वीर्यवान्
उत्तमाधममध्यानि मण्डलानि विदर्शयन् ६
ते तु नामाङ्किताः पीताः कालज्वलनसन्निभाः
आयुनद्धाः सुपर्वाणः पृथगो दीर्घगामिनः ७

धैर्याश्वायसाश्वोप्रा

प्रसन्तो विविधानरीन् ।

रुधिरं पतंगैः सार्धं

प्राणिनां पपुराहवे ॥

रथस्थितोऽप्रतः क्रोशं यानस्यत्यर्जुनः शरान्
रथे क्रोशमतिक्रांते तस्य ते घ्नन्ति क्षात्रपान्
तार्क्ष्यमाकृतं होभिर्धोजिभिः साधुवाहिभिः
तदागच्छद्वृषाकेशः कृत्स्नं विस्मापयन् जगत्
न तथा गच्छति रथस्तपनस्य विद्रुमापते ।
नेन्द्रस्य न तु रुद्रस्य नापि धैर्यवणस्य च ११
नान्यस्य समरे राजन् गतपूर्वस्तथा रथः ।
यथा यथावर्जुनस्य मनोभिप्रायशीघ्रगः ॥ १२
प्रविश्य तु रणे राजन् केशवः परधीरहा ।
सेनामध्ये हयांस्तूर्णं चोदयामास भारत १३
ततस्तस्य रथीयस्य मध्यं प्राप्य हयोत्तमाः ।
कृच्छ्रेण रथमूहुस्तं क्षुत्पिपासासमन्विताः ॥
क्षताश्च बहुभिः शस्त्रैर्बुद्धशौण्डेयनेक्रशः ।
मण्डलानि विचित्राणि विचेरुस्ते मुहुर्मुहुः ॥
हतानां घाजिनागानां रथानां च नरैः सह ।
उपरिष्ठादतिक्रान्ताः शैलामानां सहस्रशः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरावायन्त्यौ भ्रातरौ नृप ।

सहसेनौ समाच्छ्रैतां पाण्डवं क्लान्तवाहनम्
तावर्जुनं चतुःपट्या सप्तत्या च जनार्दनम् ।
शराणां च शतैरग्नानविध्यैतां मुद्रान्वितौ ॥
तावर्जुनो महाराज नवभिर्नतपर्वभिः ।
आजघान रणे क्रुद्धो मर्मक्षो मर्मभेदिभिः १९
ततस्तौ ॥ शरीरघेण वीमात्सुं सहकेशवम् ।
आच्छादयेतां संरक्ष्यौ सिंहनादं च चक्रतुः ॥
तयोस्तु धनुषी चित्रे भद्राभ्यां श्वेतवाहनः ।
चिच्छेद समरे तूर्णं ध्वजौ च कनकोज्ज्वली
अथान्ये धनुषी राजन् प्रगृह्य समरे तदा ।
पाण्डवं भृशसंकुद्धावर्दयामासतुः शरैः ॥ २२
तयोस्तु भृशसंकुद्धः शराभ्यां पाण्डुनन्दनः
धनुषी चिच्छिद तूर्णं भूय एव धनञ्जयः २३
तथान्यैर्विशिष्टैस्तूर्णैः रुक्मपुङ्गवैः शिलाशितैः
जघानाभ्यांस्तथा सूतौ पाण्डौ च सपदानुगौ
ज्येष्ठस्य च शिरः कायात् क्षुरप्रेण न्यकृन्तत
स पपात हतः पृथ्वां घातरुण इव क्रुमः २५

विन्दं तु निहतं दृष्ट्वा ह्यनुविन्दः प्रतापवान्

हताश्वं रथमुत्खज्य गदां गृह्य महाबलः ॥ २६

अभ्यवर्तत संप्रागे भ्रातृवैधमनुस्मरन् ।

गदया रथिनां श्रेष्ठो नृलभिय महारथः ॥ २७

अनुविन्दस्तु गदया ललाटे मधुसूदनम् ।

स्फुट्वा नाकम्पयत् क्रुद्धो मैनाकमिव पर्वतम् ॥

तस्यार्जुनः शरैः पङ्क्तिर्भावां पादौ भुजौ शिरः

निचकर्त स संछिन्नः पपाताद्रिचयो यथा २९

ततस्तौ निहतौ दृष्ट्वा तयो राजन् पदानुगाः

अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धाः फिरन्तः शतशः शरान्

तानर्जुनः शरैस्तूर्णं निहत्य भरतप्रेम ।

व्यरोचत यथा वह्निर्दावं दग्ध्वा हिमालये

तयोः सेनामतिक्राम्य कृच्छ्रादिव धनञ्जयः ।

विवर्भी जलदं हित्वा दिवाकर इवोदितः ॥

तं दृष्ट्वा कुरवस्त्रस्ताः प्रहृष्टाश्चाभवन् पुनः ।

अभ्यवर्तन्त पार्थं च समन्ताद्भरतप्रेम ॥ ३३

श्रान्तं चैनं समालक्ष्य ज्ञात्वा दूरे च सैन्यध्वं

सिंहनादेन महता सर्वतः पर्यचारयन् ॥ ३४

९९

विचर्तमाने इति ॥ १ ॥ आयुनद्धाः सूक्ष्मवर्मा-

प्रप्रथिताः ॥ ७ ॥ क्रोशं क्रोशसुदित्य ॥ ९ ॥ सूतौ

सारथी पाण्डौ गृष्टशौ ॥ २५ ॥ आद्रिचयो गिरिः ॥ २९ ॥

तांस्तु दृष्ट्वा सुसंरब्धानुत्समयन् पुरुषर्षभः ।
शनैरिव दाशार्हमर्जुनो वाक्यमब्रवीत् ३५
शरादिताश्च ग्लानाश्च हया दूरे च सैन्धवः ।
किमिहानन्तरं कार्यं ज्यायिष्ठं तव रोचते ३६
ब्रूहि कृष्ण यथा तत्त्वं त्वं हि प्राज्ञतमः सदा
भवन्नेत्रा रणे शत्रून् विजेष्यन्तीह पाण्डवाः
मम त्वनन्तरं कृत्यं यद्वै तत्त्वं निबोध मे ।
हयान् विमुच्य हि सुखं विशल्यान्कुरु माधव
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः प्रत्युवाच तम् ।
ममाप्येतन्मतं पार्थ यदिदं ते प्रभाषितम् ॥ ३९
अर्जुन उवाच ।

अहमावारयिष्यामि सर्वसैन्यानि केशव ।
त्वमप्यत्र यथान्यायं कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ ४०
सञ्जय उवाच ।

सोऽवतीर्य रथोपस्थादसंभ्रान्तो धनञ्जयः ।
गाण्डीवं धनुरादाय तस्यौ गिरिरिवाचलः
तमभ्यधावन्क्रोशन्तः क्षत्रिया जयकाक्षिणः ।
इदं छिद्रमिति ज्ञात्वा धरणीस्थं धनञ्जयम् ॥
तमेकं रथवंशेन महता पर्यवारयन् ।

विकर्षतश्च चापानि विसृजन्तश्च सायकान् ॥
शस्त्राणि च विचित्राणि
कुद्रास्तत्र व्यदर्शयन् ।
छादयन्तः शरैः पार्थ
मेघा इव दिवाकरम् ॥ ४४

अभ्यद्रवन्त वेगेन क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ।
नरसिंहं रथोदाराः सिंहं मत्ता इव द्विपाः ४५
तत्र पार्थस्य भुजयोर्महद्वलमदृश्यत ।
यत्क्रुद्धो बहुलाः सेनाः सर्वतः समवारयत् ॥
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विपतां सर्वतो विभुः ।
इषुभिर्वहुभिस्तूर्णं सर्वानिव समावृणोत् ॥ ४७
तत्रान्तरिक्षे बाणानां प्रगाढानां विशांपते ।
संघर्षेण महार्चिष्मान् पावकः समजायत ४८
तत्र तत्र महेष्वासैः श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः
हथैर्नागैश्च संभिन्नैर्नदद्भिश्चारिकर्षणैः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि विन्दानुविन्दवधे अर्जुनसरोनिर्माणे च
एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

प्रगाढानां व्यवगाढानाम् ॥ ४८ ॥ शरा एवो-
र्मयो वेगा यस्य । 'ऊर्मिः क्षीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगमङ्गयोः'
इति मेदिनी ॥ ५१ ॥ रथा एवोर्मयो भङ्गा यत्र ॥ ५२ ॥
वेलाभूतो मर्यादारूपः ॥ ५३ ॥ अलं पर्याप्तम् ॥ ५८ ॥

संरब्धैश्चारिभिर्वीरैः प्रार्थयद्भिर्जयं मृधे ।
एकस्थैर्वहुभिः कुद्दैरूपमेव समजायत ॥ ५०
शरोर्मिणं ध्वजावर्तं नागनक्रं दुरत्ययम् ।
पदातिमत्सकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनम् ५१
असंख्येयमपारं च रथोर्मिणमतीव च ।
उष्णीपकमठं छत्रपताकाफेनमालिनम् ॥ ५२
रणसागरमक्षोभ्यं मातङ्गांगशिलाचितम् ।
वेलाभूतस्तदा पार्थः पत्रिभिः समवारयत् ५३
धृतराष्ट्र उवाच ।

अर्जुने धरणीं प्राप्ते हयहस्ते च केशवे ।
एतदन्तरमासाद्य कथं पार्थो न घातितः ॥ ५४
सञ्जय उवाच ।

सद्यः पार्थिव पार्थेन निरुद्धाः सर्वपार्थिवाः ।
रथस्था धरणीस्थेन वाक्यमच्छान्दसं यथा ॥

स पार्थः पार्थिवान् सर्वान्
भूमिस्थोऽपि रथस्थितान्
एको निवारयामास
लोभः सर्वगुणानिव ॥ ५६

ततो जनार्दनः संख्ये प्रियं पुरुषसत्तमम् ।
असंभ्रान्तो महाबाहुरर्जुनं वाक्यमब्रवीत् ५७
उदपानमिहाश्वानां नालमस्ति रणेऽर्जुन ।
परीप्सन्ते जलं चेमे पेयं न त्ववगाहनम् ॥ ५८
इदमस्तीत्यसंभ्रान्तो ब्रुवन्नखेण मेदिनीम् ।
अभिहृत्यार्जुनश्चक्रे वाजिपानं सरः शुभम् ५९
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
सुविस्तीर्णं प्रसन्नांभः प्रफुल्लवरपङ्कजम् ॥ ६०
कूर्ममत्स्यगणाकीर्णमगाधमृपिसोवितम् ।
आगच्छन्नारदमुनिर्दर्शनार्थं कृतं क्षणात् ॥ ६१
शरवंशं शरस्थूणं शराच्छादनमद्भुतम् ।
शरवेश्ममकरोत् पार्थस्त्वष्ट्रेवाद्भुतकर्मकृत् ६२
ततः प्रहस्य गोविन्दः

साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ।

शरवेश्मनि पार्थेन

कृते तस्मिन् महात्मना ॥ ६३

अभिहृत्य खात्वा वाजिपानमश्वपानीयम् ॥ ५९ ॥ हंसका-
रण्डवाकीर्णमित्यादि योग्यतया वर्णनम् ॥ ६० ॥ वंशः
शालाधारकाष्ठं स्थूणा मध्यस्तंभः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहा-
भारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

सञ्जय उवाच ।

सलिलं जनिते तस्मिन् कौन्तेयेन महात्मना
निस्तारिते द्विपसैन्ये कृते च शरवेष्मनि १
वासुदेवो रथात् तूर्णमवतीर्य महाद्युतिः ।
मोचयामास तुरगान् विनुघ्नान् कङ्कपत्रिभिः
अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा साधुवादो महानभूत् ।
सिद्धचारणसद्धानां सैनिकानां च सर्वशः ३
पदातिनं तु कौन्तेयं युध्यमानं महारथाः ।
नाशकृण्वन् वारयितुं तदद्भुतमिवामघत् ॥ ४
आपतन्तु रथीधेयु प्रभूतगजपाजिषु ।
नसिंघमसदा पार्यस्तदस्य पुरुषानति ॥ ५
व्यसृजन्त शरौघास्ते पाण्डवं प्रति पार्थिवाः
न चाह्वयत धर्मात्मा घासयिः परधीरहा ॥
स तानि शरजालानि गदाः प्रासांश्चवीर्यावान्
आगतानग्रसत् पार्थः सरितः सागरो यथा ॥
अस्त्रवेगेन महता पार्थो बाहुबलेन च ।
सर्वेषां पार्थिवेन्द्राणामग्रसत्तान् शरोत्तमान्
तत्तु पार्थस्य विक्रान्तं वासुदेवस्य चोभयोः ।
अपूजयन् महाराजं कौरवा महदद्भुतम् ॥
किमद्भुततमं लोके भविताऽप्यथवा ह्यभूत् ।
यदश्वान् पार्थगोविन्दौ मोचयामासत् रणे ॥
भयं विपुलमस्मात् तावदधर्तुं नरोत्तमौ ।
तेजो विदधतुश्चोमं धिक्स्वर्ग्यौ रणमूर्धनि ॥
अथ स्मरन् हृषीकेशः स्त्रीमध्य इव भारत
अर्जुनेन कृते संख्ये शरगर्मगृहे तथा ॥ १२ ॥
उपावर्तयदव्यग्रस्तानश्वान् पुष्करेक्षणः ।
मिपतां सर्वसैन्यानां त्वदीयानां विशांपते
तेषां भ्रमं च ग्लानिं च वमथुं वेपथुं वणान्
सर्वं व्यपानुद्दत् कृष्णः कुशलो ह्यश्वकर्मणि ॥
शल्यानुद्भूत्य पाणिभ्यां
परिमृज्य च तान् हयान् ।
उपावर्त्य यथान्यायं
पाययामास वारि सः ॥
स ताल्लब्धोदकान् स्नातान्
जग्धाघ्नान् विगतक्लमान् ।

योजयामास संदृष्टः

पुनरेव रथोत्तमे ॥ १६ ॥

स तं रथवरं शौरिः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
समास्थाय महातेजाः सार्जुनः प्रययौ द्रुतम् ।
रथं रथवरस्याजौ युक्तं लब्धोदकैर्हयैः ।
दृष्ट्वा कुरुबलश्रेष्ठाः पुनर्विमनसोऽभवन् ॥
धिनिःश्वसन्तस्ते राजन् भग्नदंष्ट्रा इधोरगाः
धिगहो धिग्गतः पार्थः कृष्णश्चेत्यनुवन् पृथक्
तत्सैन्यं सर्वतो दृष्ट्वा लोमहर्षणमद्भुतम् ।
त्वरध्वमिति चाक्रन्दन्नैतदस्तीति चाद्युवन् ।
सर्वक्षत्रस्य मिपतां रथेनैकेन दंशितौ ॥
बालः क्रीडनकेनेव कदर्याकृत्य नो बलम् ॥
क्रोशतां यतमानानामसंसक्तौ परंतपी ।
दर्शयित्वाऽऽत्मनो धीर्यं प्रयातौ सर्वराजसु ।
तौ प्रयातौ पुनर्दृष्ट्वा
तदाऽन्ये सैनिकाऽद्भुवन् ।
त्वरध्वं कुरवः सर्वे वधे कृष्णकिरीटिनोः ॥
रथयुक्तो हि दाशहो मिपतां सर्वधन्विनाम् ।
जयद्रथाय यात्येव कदर्याकृत्य नो रणे ॥ २६
तत्र केचिन्मियो राजन् समभापन्त भूमिपाः
अदृष्टपूर्वं संग्रामे तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ २५
सर्वसैन्यानि राजा च धृतराष्ट्रोऽत्ययं गतः
दुर्योधनापराधेन क्षत्रं कृत्स्ना च मेदिनी ॥
विलयं समनुप्राप्ता तच्च राजा न बुध्यते ॥
इत्येवं क्षत्रियास्तत्र पुत्रवत्यन्ये च भारत ॥ २७
सिंधुराजस्य यत्कृत्यं गतस्य यमसादनम् ।
तत् करोतु वृथादृष्टिर्धातैराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
ततः शीघ्रतरं प्रायात् पाण्डवः सैन्धवं प्रति
धिवर्तमाने तिग्मांशौ दृष्टैः पीतोदकैर्हयैः ॥
तं प्रयान्तं महाबाहुं
सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
नाशकृण्वन् वारयितुं
योधाः क्रुद्धमिवान्तकम् ॥ ३०
विद्राह्य तु ततः सैन्यं पाण्डवः शत्रुतापनः ।
यथा मृगगणान् सिंहः सैन्धवार्थे द्यलोडयत्

१००

सलिले इति ॥ १ ॥ पुरुषानति पुरुषेभ्योऽतिशयः ।

असंभ्रमत उपसर्गात्पूर्वमार्षोऽद् ॥ ५ ॥ विदधतुर्दंशितवन्तौ
॥ ११ ॥ उपावर्तयत् परिलोडितवान् ॥ १३ ॥ भ्रमं
मनःकायखेदं ग्लानिं वलापचयं वमथुं केतोद्गमम् ॥ १४ ॥

आहमानस्त्वनीकानि तूर्णमश्वानचोदयत् ।
बलाकाभं तु दाशार्हः पाञ्चजन्यं व्यनादयत्
कौन्तेयेनाग्रतः सृष्टा न्यपतन् पृष्ठतः शराः ॥
तूर्णात् तूर्णतरं ह्यश्वाः प्रावहन् वातरंहसः ॥
ततो नृपतयः क्रुद्धाः परिववृर्धनञ्जयम् ।
शत्रिया बहवश्चान्ये जयद्रथवधैषिणम् ॥३४॥
सैन्येषु विप्रयातेषु धिष्ठितं पुरुषर्षभम् ।

दुर्योधनोऽन्वयात्पार्थं त्वरमाणो महाहवे
वातोद्भूतपताकं तं रथं जलदनिःस्वनम् ।
घोरं कपिध्वजं दृष्ट्वा विषण्णा रथिनोऽभवन्
दिवाकरेऽथ रजसा
सर्वतः संवृते भृशम् ॥
शरातश्च रणे योधाः
शोकः कृष्णौ न वीक्षितुम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सैन्यविस्मये
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

सञ्जय उवाच ।

स्वंसन्त इव मज्जानस्तावकानां भयान्नृप ।
तौ दृष्ट्वा समतिक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥
सर्वे तु प्रतिसंरब्धा न्हीमन्तः सत्त्वचोदिताः
स्थिरीभूता महात्मानः प्रत्यगच्छन्धनञ्जयम् ॥
ये गताः पाण्डवं युद्धे रोषामर्षसमान्विताः ।
तेऽद्यापि न निवर्तन्ते सिन्धवः सागरादिव
असन्तस्तु न्यवर्तन्त वेदेभ्य इव नास्तिकाः ।
नरकं भजमानास्ते प्रत्यपद्यन्त किलिबषम् ।
तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ पुरुषर्षभौ ।
ददृशाते यथा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥
मत्स्याविव महाजालं विदार्य विगतक्लमौ ।
तथा कृष्णावदृश्येतां सेनाजालं विदार्य तत्
विमुक्तौ शस्त्रसम्बाधा-
द्रोणानीकात् सुदुर्भेदात्
अदृश्येतां महात्मानौ
कालसूर्याविवोदितौ ॥
अस्त्रसम्बाधानिर्मुक्तौ विमुक्तौ शस्त्रसंकटात् ।
अदृश्येतां महात्मानौ शत्रुसम्बाधकारिणौ ॥८॥
विमुक्तौ ज्वलनस्पर्शा
मकरास्याज्ज्वापाविव ॥
अक्षोभयेतां सेनां तौ
समुद्रं मकराविव ॥९॥

तावकास्तव पुत्राश्च द्रोणानीकस्थयोस्तयोः
नैतौ तरिष्यतो द्रोणमिति चक्रुस्तदा मतिम्
तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ द्रोणानीकं महाद्युती
नाशशंसुर्महाराज सिन्धुराजस्य जीवितम् ॥
आशा बलवती राजन्सिन्धुराजस्य जीविते
द्रोणहार्दिकययोः कृष्णौ न मोक्ष्येते इति प्रभो
तामाशां विफलीकृत्य संतीर्णौ तौ परंतपौ
द्रोणानीकं महाराज भोजानीकं च दुस्तरम्
अथ दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ ज्वलिताविव पावकौ
निराशाः सिन्धुराजस्य जीवितं न शशंसिरे
मिथश्च समभाषेतामभीतौ भयवर्धनौ ।
जयद्रथवधे वाचस्तास्ताः कृष्णधनञ्जयौ ॥ १५
असौ मध्ये कृतः षडिधार्तिराष्ट्रैर्महारथैः ।
चक्षुर्विषयसंप्राप्तो न मे मोक्ष्याते सैन्धवः ॥
यद्यस्य समरे गोप्ता शक्रो देवगणैः सह ।
तथाप्येनं निहंस्याव इति कृष्णावभाषताम्
इति कृष्णौ महाबाहू मिथः कथयतां तदा ।
सिन्धुराजमवेक्षन्तौ त्वत्पुत्रा बहु चुक्रुशुः ॥
अतीत्य मरुधन्वानं प्रयान्तौ तृषितौ गजौ ।
पीत्वा वारि समाश्वस्तौ तथैवास्तमारिन्दमौ ॥
व्याघ्रसिंहगजाकीर्णानतिक्रम्य च पर्वतान् ।
वणिजाविव दृश्येतां हीनमृत्यू जरातिगौ

प्रावहन् अत्यकामन् ॥ ३३ ॥ शिष्टितं किञ्चिदवास्थितम्
॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां शत-
तमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

स्वंसन्त इति ॥ १ ॥ अमर्षश्चिरानुबद्धः कोपः ३॥
प्रभाकरौ चन्द्रादित्यौ ॥ ५ ॥ मरुधन्वानं मरुस्थलम् १९

तथाहि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे ।
 तावका चीक्ष्य मुक्तौ तौ
 विक्रोशन्ति स्म सर्वशः ॥ २१
 द्रोणादाशीविपाकारा-
 ज्ज्वलितादिव पावकात् ।
 अन्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च
 भास्वन्ताविव भास्करी ॥ २२
 विमुक्तौ सागरप्रख्याद्रोणानीकादरिन्दमौ ।
 अदृश्येतां मुदा युक्तौ समुत्तीर्योर्णवं यथा ॥
 अस्त्रौघान्महतौ मुक्तौ द्रोणहार्दिकपरक्षितात्
 रोचमानावदृश्येतामिन्द्राग्रयोः सदृशौ रणे ।
 उद्भिन्नरुधिरौ कृष्णौ भारद्वाजस्य सायकैः
 शितैश्चितौ द्यरोचेतां कर्णिकारैरिवाचलौ
 द्रोणप्राह्मद्वान्मुक्तौ शफ्त्याशीविपसंकटात्
 अयःशरोग्रमकरात् क्षत्रियप्रचरांभसः ॥ २६
 ज्याघोपतलनिर्हार्दाद्गदनिर्लिशविद्युतः ।
 द्रोणास्त्रमेघाभिर्मुक्तौ सूर्येन्दु तिमिरादिव ॥
 बाहुभ्यामिव सतीर्णौ सिन्धुपट्टाः समुद्रगाः
 तपान्ते सरितः पूर्णा महाप्राहसमाकुलाः ॥
 इति कृष्णौ महेष्वासी प्रशस्ती लोकविश्रुतौ
 सर्वभूतान्यमन्यन्त द्रोणास्त्रबलधारणात् ॥
 जयद्रथं समीपस्त्रमेवेक्षन्तौ जिघांसया ।
 रुढं निपाने लिप्सन्तौ व्याघ्राविव व्यतिष्ठतां
 यथा हि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनागमे
 एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

वासुदेव उवाच ।

दुर्योधनमतिक्रान्तमेतं पश्य धनञ्जय ।
 अत्यद्भुतमिमं मन्ये नास्त्यस्य सदृशो रथः ॥
 दूरपाती महेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।

दृढास्त्राश्चित्रयोधौ च धार्तराष्ट्रो महाबलः ॥
 अत्यन्तसुखसंबुद्धो मानितश्च महारथः ।
 कृती च सततं पार्थ नित्यं द्वेष्टि च बान्धवान्

द्रोण एव प्राहो यस्मिन् हृद इव हृदस्तस्मात् द्रोणानी
 कादित्यर्थः ॥ २६ ॥ द्रोणास्त्राण्येव मेघ ॥ २७ ॥ सिन्धु-
 पट्टो यासा ताश्च शतद्रुविपाशेरावनीचन्द्रभागावितस्ता ॥
 एता हि नितान्तदुस्तरा समुद्रगा इति सरिता विशेषण
 महानदीत्वयोतनार्थम् ॥ २८ ॥ प्रशस्त्रौ प्रहृत्यतौ द्रोणा-

स्त्रबलवारणविषयादतिशयनात् ॥ २९ ॥ अग्रतः प्रमुखे
 ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेका-
 धिनशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

दुर्योधनमिति । नास्त्यित्युक्तोत्तेजनम् ॥ १ ॥

तेन युद्धमहं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ ।
 अत्र वो द्यूतमायत्तं विजयायेतराय वा ॥ ४
 अत्र क्रोधविषं पार्थ विमुञ्च चिरसंभृतम् ।
 एष मूलमनर्थानां पाण्डवानां महारथः ॥ ५
 सोऽयं प्राप्तस्तवाक्षेपं पश्य साफल्यमात्मनः
 कथं हि राजा राज्यार्थी त्वया गच्छेत संयुगं
 दिष्ट्या त्विदानीं सप्राप्त एष ते बाणगोचरं
 यथाऽयं जीवितं जह्यात् तथा कुरु धनञ्जय ॥
 ऐश्वर्यमदसंभूढो नैष दुःखमुपेयिवान् ।
 न च ते संयुगे वीर्यं जानाति पुरुषर्षभ ॥ ८
 त्वां हि लोकास्त्रयः पार्थ ससुरासुरमानुषाः
 नोत्सहन्ते रणे जेतुं किमुतैकः सुयोधनः ॥ ९
 स दिष्ट्या समनुप्राप्तस्तव पार्थ रथान्तिकम्
 जह्येनं त्वं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ १०
 एष ह्यनर्थे सततं पराक्रान्तस्तवानघ ।
 निकृत्या धर्मराजं च द्यूते वञ्चितवानयम् ॥
 बहूनि सुनृशंसानि कृतान्येतेन मानद ।
 युष्मासु पापमतिना अपापेष्वेव नित्यदा ॥
 तमनार्यं सदा कुङ्गं पुरुषं कामरूपिणम् ।
 आर्या युद्धे मर्ति कृत्वा जहि पार्थाविचारयन्
 निकृत्या राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
 परिक्लेशं च कृष्णाया हृदि कृत्वा पराक्रमम्
 दिष्ट्यैष तव बाणानां गोचरे परिवर्तते ।
 प्रतिघाताय कार्यस्य दिष्ट्या च यततेऽग्रतः

दिष्ट्या जानाति संग्रामे
 योद्धव्यं हि त्वया सह ।

दिष्ट्या च सफलाः पार्थ

सर्वे कामा ह्यकामिताः ॥ १६

तस्माज्जहि रणे पार्थ धार्तराष्ट्रं कुलाधमम् ।
 यथेन्द्रेण हतः पूर्वं जंभो देवासुरे मृधे ॥ १७
 अस्मिन् हते त्वया सैन्यमनाथं भिद्यतामिदं
 वैरस्यास्यास्त्ववभृथो मूलं छिधि दुरात्मनां

सञ्जय उवाच ।

तं तथेत्यब्रवीत् पार्थः कृत्यरूपमिदं मम ।
 सर्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुयोधनः ॥ १९
 येनैतद्दीर्घकालं नो भुक्तं राज्यमकण्टकम् ।

अप्यस्य युधि विक्रम्य छिन्धां मूर्धानमाहवे ॥
 अपि तस्य ह्यनर्हायाः परिक्लेशस्य माधव ।
 कृष्णायाः शङ्कयां गन्तुं पदं केशप्रध्वर्षणे २१
 इत्येवंवादिनो कृष्णौ हृष्टौ श्वेतान्हयोत्तमान्
 प्रेषयामासतुः संख्ये प्रेषन्तौ तं नराधिपम् ॥

तयोः समीपं संप्राप्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
 न चकार भयं प्राप्ते भये महति मारिष ॥ २३
 तदस्य क्षत्रियास्तत्र सर्व एवाभ्यपूजयन् ।
 यदर्जुन हृषीकेशौ प्रत्युद्यातौ न्यवारयत् ॥ २५
 ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशांपते ।
 महानादो ह्यभूत्तत्र दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥ २६
 तस्मिन् जनसमुन्नादे प्रवृत्ते भैरवे सति ।
 कदर्थीकृत्य ते पुत्रः प्रत्यभिन्नमवारयत् ॥ २८
 आचारितस्तु कौन्तेयस्तव पुत्रेण धन्विना ।
 संरंभमगमद्भूयः स च तस्मिन् परंतपः ॥ २७
 तौ दृष्ट्वा प्रतिसंरब्धौ दुर्योधनधनञ्जयौ ।
 अभ्यवैक्षन्त राजानो भीमरूपाः समंततः २८
 दृष्ट्वा तु पार्थं संरब्धं वासुदेवं च मारिष ।
 प्रहसन्नेव पुत्रस्ते योद्धुकामः समाह्वयत् ॥ २९

ततः प्रहृष्टो दाशार्हः पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
 व्यक्रोशेतां महानादं दध्मन्तुश्चांजुजोत्तमौ ॥ ३०
 तौ हृष्टरूपौ संप्रेक्ष्य कौरवेयास्तु सर्वशः ॥
 निराशाः समपद्यन्त पुत्रस्य तव जीविते ३६
 शोकमापुः परे चैव कुरवः सर्व एव ते ।
 अमन्यन्त च पुत्रं ते वैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ३२
 तथा तु दृष्ट्वा योधास्ते प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
 हतो राजा हतो राजेत्यूचिरे च भयार्दिताः
 जनस्य सन्निनादं तु श्रुत्वा दुर्योधनोऽब्रवीत्
 व्येतु वो भीरहं कृष्णौ प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ॥
 इत्युक्त्वा सैनिकान्सर्वान् जयापेक्षी नराधिपः
 पार्थमाभाष्य संरंभादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
 पार्थ यच्छिक्षितं तेऽस्त्रं दिव्यं पार्थिवमेव च
 तद्दर्शय मयि क्षिप्रं यदि जातोऽसि पाण्डुना
 यद्वलं तव वीर्यं च केशवस्य तथैव च ।
 तत्कुरुष्व मयि क्षिप्रं पश्यामस्तव पौरुषम् ॥

अस्मत्परोक्षं कर्माणि कृतानि प्रयदन्ति ते । स्यामिसत्कारयुक्तानि यानि तानीह दर्शय३८
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथचघपर्वणि दुर्योधनघचने
अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वाऽर्जुनं राजा त्रिभिर्मर्मातिगैः शरैः
अभ्यविध्यन्महाधैर्मिशतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १
घातुर्देयं च दशभिः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे।
प्रतोदं चास्य महेन छित्त्वा भूमावपातयत् २
तं चतुर्दशभिः पार्थश्चिघ्नपुरैः शिलाशितिः ।
अविध्यत्पूर्णमद्वयप्रस्ते चान्नद्वयन्त वर्मणि ॥ ३
तेषां नेष्कल्पमालोक्य पुनर्नव च पञ्च च ।
प्रादिणोऽजिशितान्वाणांस्ते चान्नद्वयन्त वर्मणः

अष्टार्थिशांस्तु तान् वाणा-

नस्तान् विप्रेभ्य निष्फलान् ।

अग्रवीत्परवीर्यः

कृष्णोऽर्जुनमिदं घचः ॥ ५

अदृष्टपूर्वं पश्यामि शिलानामिष सर्पणम् ।
त्यया संप्रेषिताः पार्थ नार्थं कुर्वन्ति पत्रिणः॥
कश्चिद्वाण्डवीजः प्राणस्तथैव भरतर्षभ ।
मुष्टिश्च ते यद्यायुर्वै भुजयोश्च बलं तव ॥ ७
न वा कश्चिदयं कालः प्राप्तः स्यादद्य पश्चिमः
तव धैवास्य शत्रोश्च तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ८
धिस्मयो मे महान्पार्थ तव दृष्ट्वा शरानिमान्
व्यर्थाक्षिपतितान्संख्ये दुर्योधनरथं प्रति ॥ ९
वज्राशनिसमा घोराः परकायावभेदिनः ।
शराः कुर्वन्ति ते नार्थं पार्थ काऽद्य विडम्बना
अर्जुन उवाच ।

द्रोणेनैवा मतिः कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेशिता
अमेघा हि ममास्त्राणामेवा कवचधारणा ११
अस्मिन्नन्तर्हितं कृष्ण वैलोक्यमपि वर्मणि ।
एको द्रोणो हि धेदितदहं तस्माच्च सत्तमाव॥
न शक्यमेतत्कवचं वाणैर्मर्तुं कथञ्चन ।

अपि यज्ञेण गोविन्द स्वयं मघघता युधि १३
जानंस्त्वमपि धै कृष्ण मां विमोहयसे कथम्
यत्तु च त्रिषु लोकेषु यद्य केशव घर्तते ॥ १४
तथा भविष्यद्यथैव तत्सर्वं विदितं तव ।
न त्विदं वेद धै कश्चिद्यथा त्वं मधुसूदन॥ १५
एष दुर्योधनः कृष्ण द्रोणेन विहितामिमाम् ।
तिष्ठत्यभीतघत्संख्ये विभ्रत्कवचधारणाम् ॥
यत्तव विहितं कार्यं नैव तद्भेत्ति माधव ।
स्त्रीयदेव विमर्त्येतां युक्तां कवचधारणाम् १७
पश्य बाहोश्च मे वीर्यं धनुषश्च जनार्दन ।
पराजयिष्ये क्षौरद्वयं कवचेनापि रक्षितम् १८
इदमद्भिरेसे प्रादाद्देवेशो वर्म भास्वरम् ।
तस्माद्ब्रह्मरूपिः प्राप ततः प्राप पुरंदरः ॥ १९
पुनर्दर्वौ सुरपतिर्महं वर्म ससंग्रहम् ।
दैवं यद्यस्य वर्मैतद्भक्षणं वा स्वयं कृतम् ॥ २०
नैनं गोप्स्यति दुर्बुद्धिमघ वाणहन्तं मया ।
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वाऽर्जुनो वाणानभिमन्य द्यकर्वयत्
मानधात्रेण गानार्हस्तीक्ष्णाघरणमेदिना ।
विकृप्यमाणान्स्तेनैव धनुर्मध्यगताञ्छरान् ॥
तानस्यात्रेण चिच्छेद् द्रौणिः सर्वास्त्रघातिना
ताभिरुक्तानिपून् दृष्ट्वा दूरतो ग्रहावादिना २३
न्यवेदयत् केशवाय विस्मितः भ्येतवाहनः ।
नैतदस्त्रं मया शक्यं द्विः प्रयोक्तुं जनार्दन २४
अस्त्रं मामेव हन्याद्वि हन्याच्चापि बलं मम ।
ततो दुर्योधनः कृष्णो नवभिर्नवभिः शरैः २५
अविध्यत रणे राजञ्छुरैराशीविपोपमैः ।
भूय एवाभ्यवर्षश्च समरे कृष्णपाण्डवौ ॥ २६

स्यामिसत्कारो वीर्यपानोऽयमिति यदन्यैः सत्कारं तेन
युक्तानि योग्यतां गतानि ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायां व्यापिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

द्रो० १०

१०३

एवमिति । एवमोदक्षप्रभावम् ॥ १ ॥ युष्कारन्यप्र-
युक्ताम् ॥ १७ ॥ ससंग्रहं सोपदेशम् । दैवं देवैः कृतम् २० ॥

शरवर्षेण महता ततोऽहृष्यन्त तावकाः ।
 चक्रुर्वादित्रनिनदान् सिंहनादरवांस्तथा २७
 ततः क्रुद्धो रणे पार्थः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 नापश्यच्च ततोऽस्यांगं यन्न स्याद्धर्मरक्षितम्
 ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सुमुक्तैरन्तकोपमैः ।
 हयांश्चकार निर्देहानुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥
 धनुरस्याच्छिनत्तूर्णं हस्तावापं च वीर्यवान्
 रथं च शकलीकर्तुं सद्यसाचीं प्रचक्रमे ॥ ३०
 दुर्योधनं च बाणाभ्यां तीक्ष्णाभ्यां विरथीकृतं
 आविद्धथ्यद्धस्ततलयोरुभयोरर्जुनस्तदा ॥ ३१
 प्रयत्नज्ञो हि कौन्तेयो नखमांसान्तरेपुभिः ।
 स वेदनाभिराविश्रः पलायनपरायणः ॥ ३२
 तं कृच्छ्रामापदं प्राप्तं दृष्ट्वा परमधन्विनः ।
 समापेतुः परीप्सन्तो धनञ्जयशरार्दितम् ॥
 तं रथैर्बहुसाहस्रैः कल्पितैः कुञ्जरैर्हथैः ।
 पदात्योघैश्च संरुधैः परिववृर्धनञ्जयम् ॥ ३४
 अथ नार्जुनगोविन्दौ न रथो वा द्यद्वदयत
 अस्त्रवर्षेण महता जनौघैश्चापि संवृतौ ॥ ३५
 ततोऽर्जुनोऽस्त्रवीर्येण निजघ्ने तां वरूथिनीम्
 तत्र द्यङ्गीकृताः पेतुः शतशोऽथ रथद्विपाः ॥
 ते हता हन्यमानाश्च न्यगृह्णन्तं रथोत्तमम् ।
 स रथस्तंभितस्तस्थौ क्रोशमात्रे समन्ततः ॥
 ततोऽर्जुनं वृष्णिवीरस्त्वरितो वाक्यमब्रवीत्

धनुर्विस्फारयात्यर्थमहं ध्मास्यामि चांबुजम्
 ततो विस्फार्य बलवद्वाङ्गीवं जग्धिवान् रिपून्
 महता शरवर्षेण तलशब्देन चार्जुनः ॥ ३९
 पाञ्चजन्यं च बलवान् दध्मौ तारेण केशवः ।
 रजसा ध्वस्तपक्ष्मांतः प्रस्विन्नवदनो भृशम् ॥
 तस्य शंखस्य नादेन धनुषो निःस्वनेन च ।
 निःसत्त्वाश्च ससत्त्वाश्च क्षितौ पेतुस्तदा जनाः
 तैर्विमुक्तो रथो रेजे वाय्वीरित इवाम्बुदः ॥
 जयद्रथस्य गोप्तारस्ततः श्रुद्धाः सहानुगाः ॥
 ते दृष्ट्वा सहसा पार्थ गोप्तारः सैन्ध्रवस्य तु ।
 चक्रुर्नादान् महेष्वासाः कंपयन्तो वसुन्धराम्
 बाणशब्दरवांश्चोग्रांश्चिन्विभ्राञ्छंखनिःस्वनैः
 प्रादुश्चकुर्महात्मानः सिंहनादरवानपि ॥ ४४
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां समुत्थितं
 प्रदध्मतुः शंखवरौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ४५
 तेन शब्देन महता पूरितेयं वसुन्धरा ।
 सशैला सार्णवद्वीपा सपाताला विशांपते ॥
 स शब्दो भरतश्रेष्ठ द्याप्य सर्वा दिशो दश ।
 प्रतिसस्वान तत्रैव कुरुपाण्डवयोर्वले ॥ ४७
 तावका रथिनस्तत्र दृष्ट्वा कृष्णधनञ्जयौ ।
 संभ्रमं परमं प्राप्तास्त्वरमाणा महारथाः ॥
 अथ कृष्णौ महाभागौ तावका वीक्ष्य दंशितौ
 अभ्यद्रवन्त संकुद्धास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनपराजये
 त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

सञ्जय उवाच ।

तावका हि समीक्ष्यैवं वृष्यन्धककुरुत्तमौ
 प्रागत्वरन् जिघांसन्तस्तथैव विजयः परान् ॥
 सुवर्णचित्रैर्वैद्यैः स्वनवद्भिर्महारथैः ।
 दीपयन्तो दिशः सर्वा ज्वलद्भिरिव पावकैः

रुक्मपुंखैश्च दुष्प्रेक्ष्यैः कार्मुकैः पृथिवीपते ।
 कूजद्भिरतुलाज्ञादान् कोपेतैस्नुरगैरिव ॥ ३
 भूरेश्रवाः शलः कर्णो वृषसेनो जयद्रथः ।
 कृपश्च मद्राजश्च द्रौणेश्च रथिनां वरः ॥ ४

निर्देहान् निहृत्तावयवान् ॥ २९ ॥ नखमांसान्तरे इषुभि-
 राविध्यदिति पूर्वेणान्वयः सन्धिरार्थः ॥ ३२ ॥ क्रोशमात्रे
 सैन्धवतोऽर्थात् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायां त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

तावका इति । प्रागग्र एव समीक्ष्येत्यन्वयः ॥ १०
 वैयाघ्रैर्व्याघ्रचर्मचित्रैः ॥ २ ॥

ते पिबन्त इवाकाशमभ्यैरष्टौ महारथाः ।
 व्यराजयन् दश दिशो वैद्यावैहमचन्द्रकैः ॥ ५
 ते दंशिताः सुसंरब्धा रथैर्मघीघनिस्वनैः ।
 समावृण्वन् दश दिशः पार्थस्य निशितैः शरैः
 फौलतका हयाश्चित्रा वहन्तस्तान्महारथान् ।
 व्यशोभन्त तदा शीघ्रा दीपयन्तो दिशो दश
 आजानेयैर्महावेगैर्नानादेशसमुत्थितैः ।
 पार्वतीर्धनदीजैश्च सैन्धवैश्च हयोत्तमैः ॥ ८
 कुसुमोधरा राजस्तव पुत्रं परोत्सवः ।
 घनजयरणं शीघ्रं सर्वतः समुपाद्रयन् ॥ ९
 ते प्रगृह्य महाराजान् दध्मुः पुरुषसत्तमाः ।
 पुरयन्तो दिवं राजन् पृथिवीं च ससागराम्
 तथैव दध्मन्तुः शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
 प्रवरौ सर्वदेवानां सर्वशङ्खवरी भुवि ॥ ११
 देवदत्तं च धीमतेयः पाञ्चजन्यं च केशवः ।
 शब्दस्तु देवदत्तस्य घनजयसमीरितः ॥ १२
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्चैव समावृणोत
 तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेवसमीरितः ॥
 सर्वशब्दानतिक्रम्य पूरयामास रोदसी ।
 तस्मिन्तथा वर्तमाने वारुणे नादसंकुले ॥ १४
 भीरुणां त्रासजनने शूराणां हर्षवर्धने ।
 प्रधादितान् मेरीपु ब्रह्मैरव्ययानकेषु च ॥ १५
 मृदंगेष्वपि राजेन्द्र घाद्यमानेष्वापनेकशः ।
 महारथाः समाहृता दुर्योधनहितीपिणः ॥ १६
 अमृष्यमाणास्तं शब्दं क्रुद्धाः परमघन्विनः ।
 नानादेश्या महीपालाः स्वसैन्यपरिरक्षिणः ॥
 अमर्षिता महाशयान् दध्मुर्योरा महारथाः ।
 कृते प्रतिकरिष्यन्तः केशवस्यार्जुनस्य च ॥
 वभूथ तव तत्सैन्यं शंखशब्दसमीरितम् ।
 उद्धिग्नरथनागाभ्यमस्वस्त्रमिव वा विभो ॥
 तव प्रविद्धमिवाकाशं शरैः शंखधनादितम् ।
 वभूथ भृशमुद्भिन्नं निर्घातिरिव नादितम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

स शब्दः सुमहान् राजन्
 दिशः सर्वा व्यनादयत् ।
 त्रासयामास तत् सैन्यं
 युगान्त इव संभृतः ॥ २१
 ततो दुर्योधनोऽष्टौ च राजानस्ते महारथाः ।
 जयद्रथस्य रक्षार्थं पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ २२
 ततो द्रौणिस्त्रिसप्तत्या वासुदेवमताडयत् ।
 अर्जुनं च त्रिभिर्मल्लैर्ध्वजमश्वान् पञ्चभिः ॥
 तमर्जुनः पृथक्कानां शतैः पद्मभिरताडयत् ।
 अत्यर्थमिव संक्रुद्धः प्रतिविद्धे जनार्दने ॥ २४
 कर्णं च दशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिस्तथा ।
 शल्यस्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद वीर्यवान्
 गृहीत्वा धनुर्वयसु शल्यो विद्याध पाण्डवम्
 भूरिथवास्त्रिभिर्वाणैर्हमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥
 कर्णो द्वात्रिंशता चैव वृषसेनश्च सप्तभिः ।
 जयद्रथास्त्रिसप्तत्या कुपश्च दशभिः शरैः ॥ २७
 मद्रराजश्च दशभिर्विध्यधुः फाल्गुनं रणे ।
 ततः शराणां पष्ट्या तु द्रौणिः पार्थमवाकिरत्
 वासुदेवं च विंशत्या पुनः पार्थं च पञ्चभिः ।
 प्रहसन्तु नरव्याघ्रः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥
 प्रत्यधिप्यत्स तान्सर्वान्दर्शयन्पाणिनाघघम्
 कर्णं द्वादशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिः शरैः
 शल्यस्य सशरं चापं मुष्टेदेशे व्यकुन्तत
 सौमदाक्षि त्रिभिर्विद्ध्वा शल्यं च दशभिः शरैः
 शितैरभिश्चाकारैर्द्रौणिं विद्याध चाष्टभिः
 गौतमं पञ्चविंशत्या सैन्धवं च शतेन ह ॥ ३२
 पुनर्द्रौणिं च सप्तत्या शराणां सोऽभ्यताडयत्
 भूरिथवास्तु संक्रुद्धः प्रतोदं चिच्छिद्धे हरेः
 अर्जुनं च त्रिसप्तत्या बाणानामाजघान ह ॥
 ततः शरशतेस्तारिण्यैस्तानरान् श्वेतवाहनः
 प्रत्यपेध्मत् क्रुद्धो महाबाहो घनानिध ॥ ३५

फौलतका पुलतदेशजा पार्वतीयसमानरक्षणा ॥ ७ ॥
 आजानेयोरिति । 'गुडगन्धा वाये ये सुलक्षणा
 कान्तितो जितमे ग । सायुता जितेन्द्रिया छुत्तुदहितं
 चापि नो दुःखम् । जानन्त्राजनिषा निर्वेद्य वाजिनो धैरै ।
 बाहास्तु पार्वतीया यलान्विता क्षिप्रवर्धना । वृत्तउग्र दृढ-

पादा महाजवास्तेति विख्याता ॥ नदीर्जैर्नदीतोरजै ।
 'अथा समर्षितारा वचन नदीतोरजा समुद्दिष्टाः ।
 पूर्वार्धेन्द्र्याः पश्चार्धं चानता विचित् ॥ ८ ॥ प्रविद्धमा-
 क्षिप्तम् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया
 चतुरविंशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

धृतराष्ट्र उवाच ।

ध्वजान्वहुविधाकारान्म्राजमानानति श्रिया
पार्थानां मामकानां च तान्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

सञ्जय उवाच ।

ध्वजान्वहुविधाकारान्शृणु तेषां महात्मनां
रूपतो वर्णतश्चैव नामतश्च निबोध मे ॥ २
तेषां तु रथमुख्यानां रथेषु विविधा ध्वजाः ।
प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र ज्वलिता इव पावकाः ।
काञ्चनाः काञ्चनापीडाः काञ्चनस्रगलंकृताः
काञ्चनानीव शृङ्गाणि काञ्चनस्य महागिरेः ॥
अनेकवर्णा विविधा ध्वजाः परमशोभनाः ।
ते ध्वजाः संवृतास्तेषां पताकाभिः समंततः
नानावर्णविरागाभिः शुशुभुः सर्वतो वृताः
पताकाश्च ततस्तास्तु श्वसनेन समीरिताः ॥
नृत्यमाना दृश्यन्त रंगमध्ये विलासिकाः
इन्द्रायुधसवर्णाभाः पताका भरतर्षभ ॥ ७
दोष्यमाना रथिनां शोभयन्ति महारथान् ।
सिंहलांगूलमुग्रास्यं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ८
धनञ्जयस्य संग्रामे प्रत्यदृश्यत भैरवम् ।
स वानरवरो राजन् पताकाभिरलंकृतः ॥ ९ ॥
त्रासयामास तत्सैन्यं ध्वजो गाण्डीवधन्वनः
तथैव सिंहलांगूलं द्रोणपुत्रस्य भारत ॥ १० ॥
ध्वजाग्रं समपश्याम वालसूर्यसमप्रभम् ।
काञ्चनं पवनोद्भूतं शक्रध्वजसमप्रभम् ॥ ११ ॥
वन्दनं कौरवेन्द्राणां द्रौणेर्लक्ष्म समुच्छ्रितम्
हस्तिकक्ष्या पुनर्हंभी वभूवाधिरथे ध्वजः ॥
आहवे खं महाराज ददशे पूरयन्निव ।
पताका काञ्चनी स्रग्वी ध्वजे कर्णस्य संयुगे
नृत्यतीव रथोपस्थे श्वसनेन समीरिता ।
आचार्यस्य तु पाण्डूनां ब्राह्मणस्य तपास्विनः
गोवृषो गौतमस्यासीत् कृपस्य सुपरिष्कृतः
स तेन भ्राजते राजन् गोवृषेण महारथः ॥
त्रिपुरघ्नरथो यद्वद्रोवृषेण विराजता ।
मयूरो वृषसेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ॥

व्याहरिष्यन्निवानिष्टत सेनाग्रमुपशोभयन् ।
तेन तस्य रथो भाति मयूरेण महात्मनः ॥ १७
यथा स्कन्दस्य राजेन्द्र मयूरेण विराजता ।
मद्राजस्य शल्यस्य ध्वजाग्रेऽग्निशिखामिव
सौवर्णी प्रतिपश्याम सीतामप्रतिमां शुभाम्
सा सीता भ्राजते तस्य रथमास्थाय मारिष ।
सर्वबीजविरुद्धेव यथा सीता श्रिया वृता ।
वराहः सिन्धुराजस्य राजतोऽभिविराजते ।
ध्वजाग्रेऽलोहिताकर्माभो हेमजालपरिष्कृतः ।
शुशुभे केतुना तेन राजतेन जयद्रथः ॥ २१
यथा देवासुरे युद्धे पुरा पृषा स्म शोभते ।
सौमदत्तेः पुनर्यूपो यशशीलस्य धीमतः ॥ २२
ध्वजः सूर्य इवाभाति सोमश्चात्र प्रदृश्यते ।
स यूपः काञ्चनो राजन् सौमदत्तेर्विराजते ॥
राजसूये मन्त्रश्रेष्ठे यथा यूपः समुच्छ्रितः ।
शल्यस्य तु महाराज राजतोऽग्निरदो महान् ।
केतुः काञ्चनचित्रांगैर्मयूरैरुपशोभितः ॥
स केतुः शोभयामास सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ २५ ॥
यथा श्वेतो महानागो देवराजचक्रं तथा ।
नागो मणिमयो राज्ञो ध्वजः क्रनकसंवृतः ॥
किंकिणीशतसंहादो भ्राजंश्चित्रो रथोत्तमे ।
व्यभ्राजत भृशं राजन् पुत्रस्तव विशांपते ॥
ध्वजेन महता संख्ये कुरुणामृषभस्तदा ॥
नवैते तव वाहिन्यामुच्छ्रिताः परमध्वजाः
व्यदीपयन्स्ते पृतनां युगान्तादित्यसन्निभाः
दशमस्त्वर्जुनस्यासीदेक एव महाकपिः ॥ २९
अदीप्यतार्जुनो येन हिमवानिव बन्धिना ।
ततश्चित्राणि शुभ्राणि सुमहान्ति महारथाः ।
कार्मुकाण्याददुस्तूर्णमर्जुनार्थं परंतपाः
तथैव धनुरायच्छत पार्थः शशुविनाशनः ॥ ३१
गाण्डीवं दिव्यकर्मा तद्राजन्धुर्मन्त्रिते तव ।
तवापराधद्राजानो निहता बहुशो युधि ॥
नानादिग्भ्यः समाहूताः सहयाः सरथद्विपाः
तेषामासीद्यतिक्षेपो गर्जतामितरेतरम् ॥ ३३

१०५

ध्वजानिति ॥ १ ॥ रूपमाकारः ॥ २ ॥ ध्वजाग्रं
ध्वजमुख्यं काञ्चनं काञ्चनमयम् ॥ ११ ॥ स्रग्वी स्रग्विणी
॥ १३ ॥ व्याहरिष्यन् वदिष्यन् ॥ १७ ॥ अलोहिताकर्मा-

भोऽनुपरक्तस्फटिकवर्णः । 'अर्कोऽर्कपणे स्फटिके' इति
मोदिनी ॥ २१ ॥ हिमवानिव बन्धिनेति तत्र किल
पराशरेण बन्धिः स्थापितः ॥ ३० ॥ व्यतिक्षेपः अन्योन्या-
भिघातः ॥ ३३ ॥

दुर्योधनमुपानां च पाण्डूनामृपमस्य च ।
तत्राद्भुतं परं चक्रे कौन्तेयः कृष्णसाराथे ३४
यदेको बहुभिः सार्धं समागच्छद्भीतवत् ।
अशोभत महाबाहुर्गोण्डीवं विक्षिपन् धनुः
जिगीपुस्तान्नरव्याघ्रो जिघ्रांसुश्च जयद्रथम् ।
तत्रार्जुनो नरव्याघ्रः शरैर्भुक्तैः सहस्रशः ३६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि ध्वजवर्णने
पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अर्जुने सैन्यध्वं प्राप्ते भारद्वाजेन संवृताः ।
पञ्चालाः कुन्तिभिः सार्धं क्रिमिकुर्वन्त सञ्जय १
सञ्जय उवाच ।

अपराहे महाराज संग्रामे लोमहर्षणे ।
पञ्चालानां कुरूणां च द्रोणशतमवर्तत ॥ २
पञ्चाला हि जिघ्रांसन्तो द्रोणं सहप्रचेतसः
अभ्यमुञ्चन्त गर्जन्तः शरवर्षाणे मारिष्य ॥ ३
ततस्तु तुमुलस्तेषां संग्रामोऽवर्तताद्भुतः ।
पञ्चालानां कुरूणां च धोरो देवासुरोपमः ४
सर्वे द्रोणरथं प्राप्य पञ्चालाः पाण्डवैः सह
तदनीकं विभित्सन्तो महास्त्राणि व्यदर्शयन्
द्रोणरथ रथपर्यन्तं रथिनो रथमासिताः ।
कम्पयन्तोऽभ्यवर्तन्त येनमास्थाय मध्यमम् ६
तमभ्ययाद्बृहत्क्षत्रः केकयानां महारथः ।
प्रवपन्निशितान् घाणान्महेन्द्राशनिसन्निभान्
तं तु प्रत्युचयौ शीघ्रं क्षेमशूर्तिर्महायशः ।
धिमुञ्चन्निशितान्घाणान्शतशोऽथ सहस्रशः
धृष्टकेतुश्च चेदीनामृपमोऽतिबलोदितः ।
त्वरितोऽभ्यद्रवद्द्रोणं महेन्द्र इव शम्बरम् ॥ ९
तमापतन्तं सहसा व्यादितास्योमिचान्तकम्
वीरधन्वा महेष्वासस्त्वरमाणः समभ्ययात्
शुधिष्ठिरं महाराजं जिगीपुं समवलितम् ।
सहानीकं ततो द्रोणो न्यवारयत् वीर्यवान्

नकुलं कुशलं युद्धे पराक्रान्तं पराक्रमी ।
अभ्यगच्छत् समायान्तं धिकर्णस्ते क्षुतः प्रभो
सहदेवं तथा यान्तं दुर्मुखः शत्रुकर्षणः ।
शरैरनेकसाहस्रैः समयाकिरदाश्रुगैः ॥ १३
साल्याकिं तु नरव्याघ्रं व्याघ्रदत्तस्त्वधारयत् ।
शरैः सुनिशितैस्तीक्ष्णैः कम्पयन् वै मुहुर्मुहुः
द्रीपदेयान्नरव्याघ्रान् मुञ्चतः सायकोत्तमान्
संरब्धान् रथिनः श्रेष्ठान् सौमदत्तिरवारयत्
भीमसेनं तदा क्रुद्धं भीमरूपो भयानकः ।
प्रत्यवारयदायान्तमार्प्यशृङ्गिर्महारथः ॥ १६
तयोः समभ्ययुद्धं नरराक्षसयोर्भुधे ।
यादगेव पुरा वृत्तं रामरावणयोर्नृप ॥ १७
ततो युधिष्ठिरो द्रोणं नयत्या नतपर्वणाम् ।
आजग्रे भरतश्रेष्ठः सर्वमर्मसु भारत ॥ १८
तं द्रोणं पञ्चविंशत्या निजघान हतनान्तरे ।
रोपितो भरतश्रेष्ठ कौन्तेयेन यशस्विना १९
भूय एव तु विशत्या सायकानां समाचिनोत्
साश्वसूतध्वजं द्रोणः पश्यतां सर्वधन्विनाम्
ताडशरान् द्रोणमुक्तांसु शरवर्षेण पाण्डवः ।
अवारयत् धर्मात्मा दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥
ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धो धर्मराजस्य संयुगे ।
चिच्छेद समरे धन्वी धनुस्तरुस्य महात्मनः
अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः ।
शरैरनेकसाहस्रैः पूरयामास सर्वतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सीमाया पञ्चाधिरुशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १०५ ॥

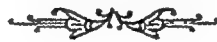
१०६

अर्जुने इति ॥ १ ॥ कम्पयन्तो भुवमिति शेषः ६ ॥
सौमदत्तिः शलः ॥ १५ ॥

अदृश्यं वीक्ष्य राजानं भारद्वाजस्य सायकैः
 सर्वभूतान्यमन्यन्त हतमेव युधिष्ठिरम् ॥ २४
 केचिच्चैनममन्यन्त तथैव विमुखीकृतम् ।
 हतो राजेति राजेन्द्र ब्राह्मणेन महात्मना २५
 स कृच्छ्रं परमं प्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 त्यक्त्वा तत्कार्मुकं छिन्नं भारद्वाजेन संयुगे २६
 आददेऽन्यद्भुतं दिव्यं भास्वरं वेगवत्तरम् ।
 ततस्तान् सायकांस्तत्र द्रोणनुज्ञान् सहस्रशः
 चिच्छेद समरे वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 छित्त्वा तु ताञ्शरान् राजन्कोधसंरक्तलोचनः
 शक्तिं जग्राह समरे गिरीणामपि दारिणीम्
 स्वर्णदण्डां महाघोरामष्टघण्टां भयावहाम् ॥
 समुत्क्षिप्य च तां हृष्टो ननाद वलवद्वली ।
 नादेन सर्वभूतानि त्रासयन्निव भारत ॥ ३०
 शक्तिं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे ।
 खस्ति द्रोणाय सहसा सर्वभूतान्यथाबुधन्
 सा राजभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसन्निभा ।
 प्रज्वालयन्ती गगनं दिशः सप्रदिशस्तथा ३२
 द्रोणान्तिकमनुप्राप्ता दीप्तास्याः पन्नगी यथा ।
 तामापतन्ती सहसा दृष्ट्वा द्रोणो विशांपते ॥
 प्रादुश्चक्रे ततो ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
 तदस्त्रं भस्मसात् कृत्वा तां शक्तिं घोरदर्शनाम्
 जगाम स्यन्दनं तूर्णं पाण्डवस्य यशस्विनः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा द्रोणास्त्रं तत्समुद्यतम्
 अशामयन्महाप्राज्ञो ब्रह्मास्त्रेणैव मारिप ।

विद्धा तं च रणे द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ३८
 श्रुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेदास्य महद्भुजः ।
 तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ३७
 गदां चिक्षेप सहसा धर्मपुत्राय मारिप ।
 तामापतन्ती सहसा गदां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ॥
 गदामेवाग्रहीत् दृढश्चिक्षेप च परंतप ।
 ते गदे सहसा मुक्ते समासाद्य परस्परम् ३९
 सद्यर्पात् पावकं मुक्त्वा समेयातां महीतले ।
 ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धो धर्मराजस्य मारिप ।
 चतुर्भिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्हयान् जघ्ने शरोत्तमैः ।
 चिच्छेदैकेन भलेन धनुश्चेन्द्रध्वजोपमम् ४१
 केतुमेकेन चिच्छेद पाण्डवं चार्दयन्निभिः ।
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य युधिष्ठिरः ॥ ४२
 तस्यावूर्ध्वभुजो राजा व्यायुधो भरतर्षभ ।
 विरथं तं समालोक्य व्यायुधं च विशेषतः ॥
 द्रोणो व्यमोहयच्छत्रून्सर्वसैन्यानि वा विभो
 मुञ्चंश्चेपुगणांस्तीक्ष्णान् लघुहस्तो दृढव्रतः ॥
 अभिदुद्राव राजानं सिंहो मृगमिवोल्बणः ।
 तमभिद्रुतमालोक्य द्रोणेनामित्रघातिना ॥
 हाहेति सहसा शब्दः पाण्डूनां समजायत ।
 हतो राजा हतो राजा भारद्वाजेन मारिप
 इत्यासीत्सुमहाज्जब्दः पाण्डुसैन्यस्य भारत
 ततस्त्वरितमारुह्य सहदेवरथं नृपः ।
 अपायाज्जवनैरश्वैः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरापयाने
 षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

सञ्जय उवाच ।

बृहत्क्षत्रमथायान्तं कैकेयं दृढविक्रमम् ।
 क्षेमधूर्तिर्महाराज विद्याधोरसि मार्गणैः ॥
 बृहत्क्षत्रस्तु तं राजा
 नवत्या नतपर्वणाम् ।

आजघ्ने त्वरितो राजन्
 द्रोणानीकत्रिभेत्सया ॥

क्षेमधूर्तिस्तु संक्रुद्धः कैकेयस्य महात्मनः ।
 धनुश्चेच्छेद भलेन पीतेन निशितेन ह ॥ ३

हतो राजेति अमन्यन्तेत्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकायां षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

बृहत्क्षत्रमिति ॥ १ ॥

अधेनं छिद्यधन्यान् शरेणानतपर्वणा ।
 विद्ययाध समरे तूर्णं प्रपरं सर्वधान्विनाम् ॥
 अधान्यञ्जुरादाय घृहक्षत्रो हससिधयः ।
 प्यवसूतरथं चक्रे क्षेमधूर्तिं महारथम् ॥ ५
 ततोऽपरेण भलेन पीतेन निशितेन च ।
 जहार नृपतेः कायाच्छिरो ज्वालितकुण्डलम्
 तच्छिप्रं सहसा तस्य शिरः कुञ्चितमूर्धेजम्
 साकिरीटं महौ प्राप्य वमी ज्योतिरेवाम्बरात्
 तं निहत्य रणे दृष्टो घृहक्षत्रो महारथः ।
 सहसाऽभ्यपनत् सैन्यं तावकं पार्यकारणात्
 भृष्टकेतुं तथाऽऽयान्तं द्रोणहेतोः पराक्रमी ।
 पौरधन्या महेष्वासो पारयामास भारत ॥
 ती परस्परमासाध शरदंष्ट्री तरासिनी ।
 शरैरनेकसाहस्रैरन्योन्यमभेजमनुः ॥ १०
 तावुमी नरशार्दूलौ युयुधाते परस्परम् ।
 महाधने तीव्रमर्दौ पारणाधिप युध्मपौ ॥ ११
 गिरिगह्वरमासाध शार्दूलाधिप रोग्यौ ।
 युयुधाते महाधीर्यौ परस्परजिघांसया ॥ १२
 तपुद्धमासीत्तुमुलं प्रेक्षणीयं यिशांपते ।
 सिद्धचारणसंघानां यिस्मयाद्भुतदर्शनम् ॥
 पौरधन्या ततः क्रुद्धो भृष्टकेतोः शरासनम् ।
 छिधा चिच्छेद भलेन प्रहसन्निव भारत ॥ १४
 तदुत्पुज्य धनुश्छिद्यं घेदिराजो महारथः ।
 शक्तिं जग्राह यिपुलं हेमदण्डामयस्मयीम् ॥
 तौ तु शक्तिं महाधीर्यौ दोर्भ्यामायम्य भारत
 चिक्षेप सहसा यत्तो पौरधन्यवर्यं प्रति ॥ १६
 तथा तु पौरघातेन्या शफ्त्या त्वमिहतौ भृशं
 निर्भिन्नहृदयस्तूर्णं निपपात रथाम्महीम् ॥
 तस्मिन्निमिहते घोरं प्रेगर्तानां महारथे ।
 बलं तेऽमज्यत विमो पाण्डवेयैः समन्ततः ॥
 सहदेवे ततः पाटं सायकान् दुर्मुखोऽक्षिपत्
 ननाद च महानादं तर्जयन् पाण्डवं रणे ॥
 माद्रेयस्तु ततः क्रुद्धो दुर्मुखं च शितेः शरैः ।
 भ्राता भ्रातरमायान्तं विद्ययाध प्रहसन्निव ॥
 तं रणे रमसं दृष्ट्वा सहदेवं महाबलम् ।
 दुर्मुखो नयमिर्वाणस्ताडयामास भारत ॥ २१
 दुर्मुखस्य तु भलेन छित्त्वा केतुं महाबलः ।

जघान चतुरो बाहांशतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥
 अथापरेण भलेन पीतेन निशितेन ह ।
 चिच्छेद सारथेः कायाच्छिरो ज्वालितकुण्डलं
 क्षुरप्रेण च तीक्ष्णेन कीरयस्य महदनुः ।
 सहदेवो रणे छित्त्वा तं च विद्ययाध पञ्चभिः
 एताभ्यं तु रथं त्यक्त्वा दुर्मुखो विमनास्तदा
 आरुरोह रथं राजानेरमिग्रस्य भारत ॥ २५
 सहदेवस्ततः क्रुद्धो निरमिग्रं महाहवे ।
 जघान पृतनामध्ये भलेन परधीरहा ॥ २६
 स पपात रथोपस्थानेरमिग्रो जनेश्वरः ।
 धिगर्तं राजस्य सुतो व्यथयस्तत्र वाहिनीम् ॥
 तं तु हत्वा महाबाहुः सहदेवो व्यरोचत ।
 यथा दाशरथी रामः शरं हत्वा महाबलम् ॥
 हाहाकारो महानासीत्प्रगर्तानां जनेश्वर ।
 राजपुत्रं हतं दृष्ट्वा निरमिग्रं महारथम् ॥ २९
 नकुलस्ते स्तनं राजन् यिकर्णं पृथुलोचनम् ।
 मुहूर्ताञ्जितघान् लोके तदद्भुतमिषामभवत् ॥
 सात्यकिं व्यावदत्तस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 चक्रेऽदृश्यं साव्यसूतं सध्वजं पृतनान्तरे ॥
 तात्रियार्यं शरान् शूरः शीनेयः कृतहस्तघत् ।
 साव्यसूतध्वजं घाणेर्व्यावदत्तमपातयत् ॥ ३२
 कुमारं निहते तस्मिन् मागधस्य सुते प्रभो ।
 मागधाः सर्वतो यत्ता युयुधानमुपाद्रयन् ३३
 विवृजन्तः शरांश्चैव तोमरांश्च सहस्रशः ।
 भिन्दिपालांस्तथा प्रासान् मुहुरान्मुसलानपि
 अयोधयन् रणे शूराः सात्यतं युद्धदुर्मदम् ।
 तांस्तु सर्वान् स बलवान् सात्यकिर्युद्धदुर्मदः
 नातिकृच्छ्रादसत्सव्यं विजिग्ये पुरुषर्षभः ।
 मागधान् द्रवतो दृष्ट्वा हतशेषान् समन्ततः ॥
 बलं तेऽमज्यत विमो युयुधानशरादितम् ।
 नाशयित्वा रणे सैन्यं त्वदीयं माधवोत्तमः
 विधुन्यानो धनुःश्रेष्ठं व्यस्राजत महायशः ।
 भज्यमानं बलं राजन् सात्यतेन महात्मना ॥
 नाभ्यवर्तत युद्धाय प्राप्तं दीर्घबाहुना ।
 ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धः सहस्रोदृत्य चक्षुरी
 सात्यकिं सत्यकर्माणं स्वयमेवाभिदुद्रुधे ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलपुद्धे
 सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

सञ्जय उवाच ।

द्रौपदेयान्महेष्वासान् सौमदत्तिर्महायशः
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विद्याध सप्तभिः ॥
ते पीडिता भृशं तेन रौद्रेण सहसा विभो ।
प्रमूढा नैव विविदुर्मृधे कृत्यं स्म किञ्चन ॥
नाकुलिश्च शतानीकः सौमदत्ति नरर्षभम् ।
द्वाभ्यां विष्णुः शरान्दृष्टः शराभ्यां शत्रुकर्शनः
तथेतरे रणे यत्तास्त्रभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
विद्यधुः समरे तूर्णं सौमदत्तेममर्षणम् ॥ ४
स तान् प्रति महाराज पञ्च चिक्षेप सायकान्
एकैकं हृदि चाजघ्ने एकैकेन महायशः ॥ ५
ततस्ते भ्रातरः पञ्च शरैर्विद्ध्वा महात्मना ।
परिवार्य रणे वीरं विद्यधुः सायकैर्भृशम् ॥ ६
आर्जुनिस्तु हयांस्तस्य चतुर्भिर्निशितैः शरैः ।
प्रेषयामास संकुद्धो यमस्य सदनं प्रोते ॥ ७
भैमसेनिर्धनुश्छित्त्वा सौमदत्तेर्महात्मनः ।
ननाद बलवन्नादं विद्याध च शितैः शरैः ॥

यौधिष्ठिरिर्ध्वजं तस्य

छित्त्वा भूमावपातयत् ।

नाकुलिश्चाथ यन्तारं

रथनीडादपाहरत् ॥ ९

साहदेविस्तु तं ज्ञात्वा भ्रातृभिर्विमुखीकृतम्
क्षुरप्रेण शिरो राजन्निचकर्त महात्मनः ॥ १०
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ तपनीयावेभूषितम् ।
भ्राजयत्तं रणोद्देशं बालसूर्यसमप्रभम् ॥
सौमदत्तेः शिरो दृष्ट्वा निहतं तन्महात्मनः ।
वित्रस्तास्तावका राजन् प्रदुद्रुवुरनेकधा ॥
अलंबुपस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् ।
योधयामास संकुद्धो लक्ष्मणं रावणिर्यथा ॥
संप्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा तावुभौ नरराक्षसौ ।
विस्मयः सर्वभूतानां प्रहर्षः समजायत ॥ १५
आर्ष्यशृंगं ततो भीमो नवभिर्निशितैः शरैः ।
विद्याध प्रहसन् राजन् राक्षसेन्द्रममर्षणम् ॥
तद्रक्षः समरे विद्धं कृत्वा नादं भयावहम् ।
अभ्यद्रवत्ततो भीमं ये च तस्य पदानुगाः ॥
स भीमं पञ्चभिर्विद्ध्वा शरः सन्नतपर्वभिः ।

भैमान् परिजघानाशु रथांस्त्रिशतमाहवे ॥
पुनश्चतुःशतान् हत्वा भीमं विद्याध पत्रिणा
सोऽग्निविद्धस्तथा भीमो राक्षसेन महाबलः ॥
निपपात रथोपस्थे मूर्च्छयाऽभिपरिप्लुतः ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां मासुतिः क्रोधमूर्च्छितः
विकृष्य कार्मुकं घोरं भारसाधनमुत्तमम् ।
अलंबुपं शरैस्तीक्ष्णैरर्दयामास सर्वतः ॥ २०
स विद्धो बहुभिर्वाणैर्नीलाञ्जनचयोपमः ।
शुश्रुभे सर्वतो राजन् प्रफुल्ल इव किंशुकः ॥
स वध्यमानः समरे भीमचापव्युतैः शरैः ।
स्मरन् भ्रातृवधं चैव पाण्डवेन महात्मना ॥
घोरं रूपमथो कृत्वा भीमसेनमभापत ।
तिष्ठेदानीं रणे पार्थ पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥
वक्रो नाम सुदुर्बुद्धे राक्षसप्रवरो बली ।
परोक्षं मम तद्वृत्तं यद्भ्राता मे हतस्त्वया ॥
एवमुक्त्वा ततो भीममन्तर्धानं गतस्तदा ।
महता शरवर्षेण भृशं तं समवाक्रिरत् ॥ २५
भीमस्तु समरे राजन्नदृश्ये राक्षसे तदा ।
आकाशं पूरयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २६
स वध्यमानो भीमेन निमेषाद्रथमास्थितः ।
जगाम धरणीं चैव क्षुद्रः खं सहसाऽगमत् ॥
उच्चावचानि रूपाणि चकार सुबहूनि च ।
अणुर्वृहत्पुनः स्थूलो नादान्मुञ्चन्नेवाम्बुदः ॥
उच्चावचास्तथा वाचो व्याजहार समंततः ।
निपेतुर्गगनाच्चैव शरधाराः सहस्रशः ॥ २९
शक्तयः कणपाः प्रासाः शूलपाद्विशतोमराः ।
शतान्यः परिघाश्चैव भिन्दिपालाः परश्वधाः
शिलाः खड्गा गुडाश्चैव ऋष्टीर्वज्राणि चैव ह ।
सा राक्षसविस्फुटा तु शस्त्रवृष्टिः सुदारुणा ॥
जघान पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् रणमूर्धानि ।
तेन पाण्डवसैन्यानां सूदिता युधि वारणाः ॥
हयाश्च बहवो राजन् पत्तयश्च तथा पुनः ।
रथेभ्यो रथिनः पेजस्तस्य नृन्नाः स्म सायकैः
शोणितोदां रथावर्तो हस्तिग्राहसमाकुलाम्
छत्रहंसां कर्दमेर्नी बाहुपन्नगसंकुलाम् ॥ ३४

१०८

द्रौपदेयानिति ॥ १ ॥ वृहत् वृहत् ॥ २८ ॥ ऋष्टीः ऋष्टयः ॥ ३१ ॥

नदीं प्रावर्तयामास रक्षोगणसमाकुलाम् ।
 वहन्तीं बहुधा राजंश्चेदिपञ्चालसृजयान् ॥
 तं तथा समरे राजन् विचरन्तमभीतवत् ।
 पाण्डवा भृशसंविभ्राः प्रापश्यस्तस्य विक्रमं
 तावकानां तु सैन्यानां प्रहर्षः समजायत ।
 वादिनिनदञ्चोप्रः सुमहान् रोमहर्षणः ॥ १७
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य पाण्डवः ।
 नागृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥
 ततः क्रोधाभेतात्राक्षो निर्दहन्निव पावकः ।
 संदधे त्वाग्रमस्त्रं स स्वयं त्वष्ट्रेव मारुतिः ॥

ततः शरसः स्त्राणि प्रादुरासन् समंततः ।
 तैः शरैस्त्वव सैन्यस्य विद्रवः सुमहानभूत् ४०
 तदस्त्रं प्रेरितं तेन भीमसेनेन संयुगे ।
 राक्षसस्य महामायां हत्वा राक्षसमार्दयत् ॥
 स वध्यमानो बहुधा भीमसेनेन राक्षसः ।
 संत्यज्य समरे भीमं द्रोणानीकुमुपाद्रवत् ॥
 तस्मिंस्तु निर्जिते राजन् राक्षसेन्द्रे महात्मना
 अनादयन् सिंहनादैः पाण्डवाः सर्वतो दिशं
 अपूजयन् मारुतिं च संहृष्टास्ते महाबलम् ।
 प्रह्लादं समरे जित्वा यथा शक्रं मरुद्गणाः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलंबुपपराजये
 अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

सज्जय उवाच ।

अलंबुपं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् ।
 हैमिन्विः प्रययौ तूर्णं विद्ययाध निशितैः शरैः
 तयोः प्रतिभयं युद्धमासीद्राक्षससिंहयोः ।
 कुर्वतोर्विविधा मायाः शक्रशम्बरयोरिव ॥ २
 अलंबुपो भृशं क्रुद्धो घटोत्कचमताडयत् ।
 तयोर्धुब्धं समभवद्रक्षोग्रामणिमुख्ययोः ॥ ३
 यादृगेव पुरा वृत्तं रामरावणयोः प्रभो ।
 घटोत्कचस्तु विशत्या नाराचानां स्तनांतरे
 अलंबुपमथो विद्ध्वा सिंहवद्वनदन्मुहुः ।
 तथैवालंबुपो राजन् हैमिन्वि युद्धदुर्मदम् ॥ ४
 विद्ध्वा विद्ध्वाऽनददधृष्टः पूरयन् खं समंततः
 तथा तौ भृशसंक्रुद्धौ राक्षसेन्द्री महाबलौ ॥
 निर्विशेषमयुध्येतां मायाभिरेतरेतरम् ।
 मायाशतसृजौ नित्यं मोहयन्तौ परस्परम् ७
 मायायुद्धेषु कुशलौ मायायुद्धमयुध्यताम् ।
 यां या घटोत्कचो युद्धे मायां दर्शयते नृप ॥
 तां तामलम्बुपो राजन्माययैव निजग्नित्वान् ।
 तं तथा युध्यमानं ॥ मायायुद्धविशारदम् ॥
 अलंबुपं राक्षसेन्द्रं दृष्ट्वाऽकुप्यन्त पाण्डवाः ।

त एनं भृशसंविभ्राः सर्वतः प्रवरा रथैः ॥ ११
 अभ्यद्रवन्त संकुद्धा भीमसेनादयो नृप ।
 त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिप ॥ १२
 सर्वतोऽप्यकिरन्वाणीकृत्काभिरेव कुञ्जरम् ।
 स तेषामस्त्रवेगं तं प्रतिहत्यास्त्रमायया ॥ १३
 तस्माद्रथमजान्मुक्तो वनवाहादेव द्विपः ।
 स विस्फार्य धनुर्धोरमिन्द्राशनिसमस्यनम् ॥
 मारुतिं पञ्चविंशत्या भैमसेनि च पञ्चभिः ।
 युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा सहदेवं च सप्तोमः ॥
 नकुलं च त्रिसप्तत्या द्रौपदेयांश्च मारिप ।
 पञ्चभिः पञ्चभिर्विद्ध्वा घोरं नादं ननाद् ह
 तं भीमसेनो नवाभिः सहदेवस्तु पञ्चभिः ॥
 युधिष्ठिरः शतेनैव राक्षसं प्रत्यविध्यत ॥ १६
 नकुलस्तु चतुःपृष्ठा द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः
 हैमिन्वो राक्षसं विद्ध्वा युद्धे पञ्चाशता शरैः
 पुनर्विज्याध सप्तत्या ननाद् च महाबलः ।
 तस्य नादेन महता कम्पितेयं धनुस्त्रया ॥ १८
 सपर्वतवना राजन् सपादपजलाशया ।
 सोऽतिविद्धो महेष्वासैः सर्वतस्तेर्महारथैः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि दीक्षाग्रामाधिपशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

अलंबुपमिति ॥ १ ॥ रक्षोग्रामणिमुख्ययो रक्ष-
 पतिप्रधानयो ॥ ३ ॥

प्रतिविद्याध तान्सर्वान्पञ्चभिः पञ्चाभिः शरैः
तं क्रुद्धं राक्षसं युद्धे प्रतिक्रुद्धस्तु राक्षसः २०
हैडिम्बो भरतश्रेष्ठ शरैर्विद्याध सप्तभिः ।
सोऽतिविद्धो बलवता राक्षसेन्द्रो महाबलः

व्यसृजत् सायकांस्तूर्णं

रुक्मपुंखान् शिलाशितान्

ते शरा नतपर्वाणो

विविशू राक्षसं तदा ॥ २२

रुपिताः पन्नगा यद्गद्गिरिशृङ्गं महाबलाः ।
ततस्ते पाण्डवा राजन्समन्तान्निशिताञ्जशरान्
प्रेषयामासुरुद्विशा हैडिम्बश्च घटोत्कचः ।
स विध्यमानः समरे पाण्डवैर्जितकाशोभिः
मर्त्यधर्ममनुप्राप्तः कर्तव्यं नान्वपद्यत ।
ततः समरशौण्डो वै भैससोनिर्महाबलः ॥ २५
समीक्ष्य तदवस्थं तं वधायास्य मनो दधे ।
वेगं चक्रे महान्तं च राक्षसेन्द्ररथं प्राति ॥ २६
दग्धाद्रिकूटशृङ्गाभं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
रथाद्रथमाभेदुत्य क्रुद्धो हैडिविराक्षिपत् २७
उद्वहर्हं रथाच्चापि पन्नगं गरुडो यथा ॥
समुत्क्षिप्य च बाहुभ्यामाविध्य च पुनः पुनः
निष्पिपेप क्षितौ क्षिप्रं पूर्णकुम्भामिवाश्मनि ।

बललाघवसम्पन्नः सम्पन्नो विक्रमेण च २९
भैमसेनी रणे क्रुद्धः सर्वसैन्यान्यभीपयत् ।
स विस्फारितसर्वाङ्गशृणिनास्थिविभीषणः
घटोत्कचेन वीरेण हतः शालकटकुटः ।
ततः सुमनसः पार्था हते तस्मिन्निशाचरे ३१
चुकुशुः सिंहनादांश्च वासांस्यादुधुवुश्च ह ।
तावकाश्च हतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महाबलम् ॥ ३२
अलम्बुपं तथा शूरा विशीर्णमिव पर्वतम् ।
हाहाकारमकार्षुश्च सैन्यानि भरतर्षभ ॥ ३३
जनाश्च तद्दृशारे रक्षःकीर्तुहलान्विताः ॥
यदृच्छया निपतितं भूमावह्वारकं यथा ॥ ३४
घटोत्कचस्तु तद्धत्वा रक्षो बलवतां वरम् ।
मुमोच बलवन्नादं बलं हत्वेव वासवः ॥ ३५
स पूज्यमानः पितृभिः सवान्ध्रवै-
र्यटोत्कचः कर्मणि दुष्करे कृते ।
रिपुं निहत्याभिननन्द वै तदा
ह्यलम्बुपं पक्ष्मलम्बुपं यथा ॥ ३६
ततो निनादः समहान्समुत्थितः
सशङ्खनानाविधवाणघोषवान् ।
निशम्य तं प्रत्यनदंस्तु पाण्डवा-
स्ततो ध्वनिर्भुवनपथा स्पृशद्दृशम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुपवधे
नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

धृतराष्ट्र उवाच ।

भारद्वाजं कथं युद्धे युयुधानो न्यवारयत् ।
सञ्जयाचक्ष्व तत्त्वेन परं कौतूहलं हि मे ॥ १
सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन् महाप्राज्ञ संग्रामं लोमहर्षणम् ।
द्रोणस्य पाण्डवैः सार्धं युयुधानपुरोगमैः २
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा युयुधानेन मारिष ।
अभ्यद्रवत्स्वयं द्रोणः सात्याकिं सत्याविक्रमम्

तमापतन्तं सहसा भारद्वाजं महारथम् ।
सात्याकिः पञ्चविंशत्या धुद्रकाणां समार्षयत्
द्रोणोऽपि युधि विक्रान्तो युयुधानं समाहितः
अविध्यत्पञ्चभिस्तूर्णं हेमपुंखैः शरैः शितैः ५
ते वर्म भित्त्वा सुदृढं द्विषत्पिशितभोजनाः ।
अभ्ययुधरर्णां राजन् श्वसन्त इव पन्नगाः ६
दीर्घबाहुरभिक्रुद्धस्तोद्गार्दित इव द्विपः ।
द्रोणं पञ्चाशताऽविध्यन्नाराचैरग्निसन्निभैः ७

मर्त्यधर्मं मरणयोग्यताम् ॥ २५ ॥ आक्षिपत् गृहीतवान्
॥ २७ ॥ आविध्य भ्रामयित्वा ॥ २८ ॥ विस्फारितानि
पृथग्भूतानि सर्वाङ्गानि यस्य ॥ ३० ॥ भुवनं स्वर्लोकम्
॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां नवा-

धिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

भारद्वाजमिति ॥ १ ॥ * बल्मीकमिवेति पाठः ।

भारद्वाजो रणे विद्धो युयुधानेन सत्वरम् ।
 सात्यकिं बहुभिर्बाणैर्यतमानमविध्यत ॥ ८
 ततः क्रुद्धो महेष्वासो भूय एव महाबलः ।
 सात्वतं पीडयामास शरेणानतपर्वणा ९
 स वध्यमानः समरे भारद्वाजेन सात्यकिः ।
 नान्वपद्यत कर्तव्यं किञ्चिदेव विशांपते ॥
 विपण्यवदनश्चापि युयुधानोऽभवत्पृथ ।
 भारद्वाजं रणे दृष्ट्वा विस्मजन्तं शिताञ्शरान्
 तं तु संप्रेक्ष्य ते पुत्राः सैनिकाश्च विशांपते ।
 प्रहृष्टमनसो भूत्वा सिंहघणनदन्मुहुः ॥ १२
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं पीड्यमानं च माधवम्
 युधिष्ठिरोऽप्रवीद्राजा सर्वसैन्यानि भारत १३
 एष वृष्णिवतो वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः
 प्रस्यते युधि घीरेण भानुमानिव राहुणा १४
 अभिद्रवत गच्छध्वं सात्यकिर्यत्र युध्यते ॥
 धृष्टपुत्रं च पाञ्चाल्यमिदमाह जनाधिपः १५
 अभिद्रव द्रुतं द्रोणं किमु तिष्ठसि पार्षत ।
 न पद्यासि भयं द्रोणाद्धोरं न समुपस्थितम् ॥
 असौ द्रोणो महेष्वासो युयुधानेन संयुगे ।
 क्रीडते सूत्रवस्त्रेण पक्षिणा बालको यथा ॥
 तत्रैव सर्वे गच्छन्तु भीमसेनपुरोगमाः ।
 त्वयैव सहिताः सर्वे युयुधानरथं प्रति ॥ १८
 पृष्टतोऽनुगमिष्यामि त्वामहं सहसैनिकः ।
 सात्यकिं मोक्षयस्वाद्य यमदंष्ट्रान्तरं गतम् ॥
 एषमुक्त्वा ततो राजा सर्वसैन्येन भारत ।
 अन्यद्रवद्रणे द्रोणं युयुधानस्य कारणात् ॥
 तन्नारायो महानासीद्रोणमेकं युयुत्सताम् ।
 पाण्डवानां च भद्रं ते सृज्यानां च सर्वशः
 ते समेत्य नरद्वयाग्रा भारद्वाजं महारथम् ।
 अभ्यवर्षन् शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कवाहिनवाजितैः ॥
 स्मयन्नेव तु तान् घोरान् द्रोणः प्रत्यग्रहीत् स्वयं
 अतिथीनागतान् यद्वत् सलिलेनासनेन च ॥
 तर्पितास्ते शरैस्तस्य भारद्वाजस्य घन्विनः ।
 आतिथेयं गृहं प्राप्य नृपतेऽतिथयो यथा ॥
 भारद्वाजं च ते सर्वे न शोकः प्रतिवीक्षितुम् ।
 मध्यंदिनमनुप्राप्तं सहस्रांशुमिव प्रभो ॥ २५
 तांस्तु सर्वान्महेष्वासान् द्रोणः शस्त्रभृतां वरः
 अतापयच्छरवातैर्गमस्तिभिरिवांशुमान् २६

वध्यमाना महाराज पाण्डवाः सृज्यास्तथा
 त्रतारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्रा इव द्विपाः ॥
 द्रोणस्य च व्यदृश्यन्त विसर्पन्तो महाशराः
 गमस्तस्य इवार्कस्य प्रतपन्तः समन्ततः ॥ २८
 तस्मिन्द्रोणेन निहताः पञ्चालाः पञ्चविंशतिः
 महारथाः समाख्याता धृष्टपुत्रस्य संमताः ॥
 पाण्डूनां सर्वसैन्येषु पञ्चालानां तथैव च ।
 द्रोणं स्म दृष्ट्वा शूरं विनिघ्नन्तं वरान् वरान्
 केकयानां शतं हत्वा विद्राव्य च समन्ततः ।
 द्रोणस्तस्यैव महाराज व्यादितास्य इवान्तकः
 पञ्चालान् सृज्यान् मत्स्यान्
 केकयांश्च नराधिप ।

द्रोणोऽजयन्महाबाहुः

शतशोऽप्य सहस्रशः ॥

३२

तेषां समभ्यवच्छेदो विद्वानां द्रोणसायकैः ।
 घनौकसामिवारण्ये व्याप्तानां ध्रुमकेतुना ॥
 तत्र देवाः सर्गधर्वाः पितरश्चायुवत्पृथ ।
 एते द्रवन्ति पञ्चालाः पाण्डवाश्च ससैनिकाः
 तं तथा समरे द्रोणं निघ्नन्तं सोमकान् रणे ।
 न चाप्यभिययुः केचिदपरे नैव विद्ययुः ॥
 वर्तमाने तथा रात्रौ तस्मिन् वीरवरक्षये ।
 अश्रूणोत्सहसा पार्थः पाञ्चजन्यस्य निःस्वनं
 पुरितो वासुदेवेन शंखरात् स्वनते भृशम् ।
 युध्यमानेषु घीरेषु सैन्धवस्याभिरक्षिषु ॥
 नदत्सु धातराष्ट्रेषु विजयस्य रथं प्रति ।
 गाण्डीवस्य च निर्घोषे विग्रहे समन्ततः ॥
 कश्मलाभिहतो राजा चिन्तयामास पाण्डवः
 न नूनं सति पार्थाय यथा नदति शंखराद् ३९
 कौरवाश्च यथा दृष्ट्वा विनदन्ति मुहुर्मुहुः ।
 एवं स चिन्तयित्वा तु व्याकुलेनान्तरात्मना
 अजातशत्रुः कौन्तेयः सात्वतं प्रत्यभाषत ।
 बाष्पगद्गदया वाचा मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ।
 कृत्यस्यानन्तरापेक्षी शैनेयं शिनिपुङ्गवम् ४१
 युधिष्ठिर उवाच ।

यः स धर्मः पुरा दृष्टः सद्भि शैनेय शाश्वतः
 सांपराये सुहृत्कृत्ये तस्य कालोऽयमागतः ॥
 सर्वेष्वपि च योधेषु चिन्तयन् शिनिपुङ्गव ।
 त्वत्तः सुहृत्तमं काञ्चिन्नाभिजानामि सात्यके

यो हि प्रीतमना नित्यं यश्च नित्यमनुव्रतः ॥
 स कार्यं सांपराये तु नियोज्य इति मेमतिः ॥
 यथा च केशवो नित्यं पाण्डवानां परायणम्
 तथा त्वमपि वाष्ण्यं कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥
 सोऽहं भारं समाध्यास्ये त्वयि तं वोढुमर्हसि
 अभिप्रायं च मे नित्यं न वृथा कर्तुमर्हसि ॥
 स त्वं भ्रातुर्वयस्यस्य गुरोरपि च संयुगे ।
 कुरु कृच्छ्रे सहायार्थमर्जुनस्य नरर्षभ ॥ ४७
 त्वं हि सत्यव्रतः शूरो मित्राणामभयंकरः ।
 लोके विख्यायसे वीर कर्माभिः सत्यवागिति
 यो हि शैनेय मित्रार्थे

युध्यमानस्त्यजेत्तनुम् ।

पृथिवीं च द्विजातिभ्यो

यो दद्यात् स समो भवेत् ॥ ४९

श्रुताश्च बहवोऽस्माभी राजानो ये दिवं गताः
 दत्त्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि
 एवं त्वामपि धर्मात्मन् प्रयाचेऽहं कृताञ्जलिः
 पृथिवीदानतुल्यं स्यादधिकं वा फलं विभो
 एक एव सदा कृष्णो मित्राणामभयंकरः ।
 रणे सन्त्यजति प्राणान् द्वितीयस्त्वं च सात्यके
 विक्रान्तस्य च वीरस्य युद्धे प्रार्थयतो यशः ।
 शूर एव सहायः स्यान्नेतरः प्राकृतो जनः ॥
 ईदृशे तु परामर्शं वर्तमानस्य माधव ।
 त्वदन्यो हि रणे गोप्ता विजयस्य न विद्यते
 ऋघन्नेव हि कर्माणि शतशस्तव पाण्डवः ।
 मम सज्जनयन् हर्षं पुनः पुनरकीर्तयत् ॥ ५५
 लघुहस्तश्चित्रयोध्री तथा लघुपराक्रमः ।
 प्राज्ञः सर्वास्त्रविच्छूरो मुह्यते न च संयुगे ॥
 महास्कन्धो महोरस्को महाबाहुर्महाहनुः ।
 महाबलो महावीर्यः स महात्मा महारथः ॥
 शिष्यो मम सखा चैव प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे
 युयुधानः सहायो मे प्रमाथेय्यति कौरवान्
 अस्मदर्थं च राजेन्द्र संनह्येद्यादे केशवः ।

रामो वाप्यनिरुद्धो वा प्रशुम्नो वा महारथः

गदो वा सारणो वापे

साम्बो वा सह वृष्णिभिः ।

सहायार्थं महाराज

संग्रामोत्तममूर्धनि ॥

६०

तथाप्यहं नरव्याघ्रं

शैनेयं सत्याविक्रमम् ।

साहाय्ये विनियोक्ष्यामि

नास्ति मेऽन्यो हि तत्समः ॥ ६१

इति द्वैतवने तात मामुवाच धनंजयः ।
 परोक्षे त्वद्गुणांस्तथ्यान् कथयन्नार्यसंसदि
 तस्य त्वमेवं संकल्पं न वृथा कर्तुमर्हसि ।
 धनञ्जयस्य वाष्ण्यं मम भीमस्य चोभयोः ॥
 यच्चापि तीर्थानि चरन्नगच्छं द्वारकां प्रति ।
 तत्राहमपि ते भक्तिमर्जुनं प्रति दृष्टवान् ६४
 न तत्सौहृदमन्येषु मया शैनेय लक्षितम् ।
 यथा त्वमस्मान् भजसे वर्तमानानुपप्लवे ॥ ६५

सोऽभिजात्या च भक्त्या च

सख्यस्याचार्यकस्य च ।

सौहृदस्य च वीर्यस्य

कुलीनत्वस्य माधव ॥ ६६

सत्यस्य च महाबाहो अनुकम्पार्थमेव च ।
 अनुरूपं महेष्वास कर्म त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ६७
 सुयोधनो हि सहसा गतो द्रोणेन दांशितः ।
 पूर्वमेवानुयातास्ते कौरवाणां महारथाः ६८
 सुमहान्निदश्चैव श्रूयते विजयं प्राप्ते ।
 स शैनेय जवेनाशु गन्तुमर्हसि मानद ॥ ६९
 भीमसेनो वयं चैव

संयत्ताः सहसैनिकाः ।

द्रोणमाचार्यिष्यामो

यदि त्वां प्रति यास्यति ॥

पश्य शैनेय सैन्यानि द्रवमाणानि संयुगे ।
 महान्तं च रणे शब्दं दीर्यमाणां च भारतीम्
 महामारुतवेगेन समुद्रमिव पर्वसु ।
 धार्तराष्ट्रबलं तात विक्षिप्तं सव्यसाचिना ॥
 रथैर्विपरिधावद्भिर्मनुष्यैश्च हथैश्च ह ।
 सैन्यं रजःसमुद्धतमेतत् संपरिवर्तते ॥ ७३
 संवृतः सिंधुसौवीरैर्नखरप्रासयोधेभिः ।
 अत्यन्तोपचितैः शूरैः फाल्गुनः परवीरहा ॥
 नैतद्वलमसंवार्यं शक्यो जेतुं जयद्रथः ।
 एते हि सैन्धवस्यार्थं सर्वे संत्यक्तजीवेताः
 शरशक्तिध्वजवरं हयनागसमाकुलम् ।
 पश्यैतद्धार्तराष्ट्राणामनीकं सुदुरासदम् ७६

वयस्य लिग्वस्य सहायार्थं सहायप्रयोजनम् । ४७ ॥

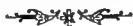
सत्यव्रतो दृढनिधयः ॥ ४८ ॥ उपप्लवे विमर्दे ॥ ६५ ॥

सख्याश्चैतन्नुत्पत्तिमत्यनेनान्वयः ॥ ६६ ॥ सत्यस्याङ्गीकारस्य

अनुकम्पार्थमर्जुनानुपालनानिमित्तम् ॥ ६७ ॥

शृणु दुन्दुभिनिघ्नोपं शङ्खशब्दांश्च पुष्कलान् ।
 सिंहनादरवांश्चैव रथनेमिसनान्स्तथा ॥ ७७
 नागानां शृणु शब्दं च पत्नीनां च सहस्रशः
 सादिनां द्रवतां चैव शृणु कंपयतां महीम् ॥
 पुरस्तात्सैन्ययानीकं द्रोणानीकं च पृष्ठतः ।
 बहुत्यादि नरव्याघ्र देवेन्द्रमपि पीडयेत् ७९
 अपर्यन्ते बले मग्नो जघादापि च जीवितम् ।
 तस्मिन्निहतो युद्धे कथं जीयेत मादृशः ८०
 सूर्यधाऽहमनुप्राप्तः सुकृच्छ्रं तपयि जीवति ।
 दयामो युधा युधादेशो दर्शनीयश्च पाण्डयः
 लक्ष्यप्रविश्रयोधी च प्रविष्टस्तात भारतीम्
 सूर्योदये महाबाहुर्दिवसश्चातिवर्तते ॥ ८२
 तत्र जानामि घाष्णेय यदि जीवति वा न वा
 कुरूणां चापि तत्सैन्यं सागरप्रतिमं महत् ॥
 एक एव च बीमस्तुः प्रविष्टस्तात भारतीम्
 अधिपत्यां महाबाहुः सुरैरपि महाहवे ॥ ८४
 न हि मे वर्तते बुद्धिरथ युद्धे कथञ्चन ।
 द्रोणोऽपि रमसो युद्धे मम पीडयते बलम् ॥
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथाऽसीं चरति हिजः
 युगपद्य समेतानां कार्याणां त्वं विचक्षणः ॥
 महार्थं लघुसंयुक्तं कर्तुमर्हसि मानद ।
 तस्य मे सर्वकार्येषु कार्यमेतन्मतं महत् ॥ ८७
 अर्जुनस्य परिचाणं कर्तव्यमिति संयुगे ।
 नाहं शौचामि दाशार्हं गोप्ताऽजगतः पतिम्
 न हि दत्तको ऽग्रेतरत्
 श्रीन् लोकानपि सङ्गतान् ।
 विजेतुं पुत्रपत्याग्रः
 सत्यमेतद्ग्रीयामि ते ॥ ८९
 किं पुनर्धार्तराष्ट्रस्य बलमेतत् सुदुर्बलम् ।
 अर्जुनस्तथैव घाष्णेय पीडितो बहुभिर्युधि ९०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
 दशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

प्रजह्यात् समरे प्राणां-
 स्तस्माद्विन्दामि कदमलम् ।
 तस्य त्वं पदवीं गच्छ
 गच्छेद्युस्त्वादृशा यथा
 तादृशस्येदृशे काले मादृशेनाभिनोदितः ।
 रणे वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ स्मृतौ ॥
 प्रद्युम्नश्च महाबाहुस्त्वं च सात्वत विश्रुतः ।
 अस्त्रे नारायणसमः संकर्षणसमो बले ॥ ९३
 धीरतायां नरत्याग्र धनञ्जयसमो ह्यसि ।
 भीष्मद्रोणाघतिक्रम्य सर्वयुद्धविशारदम् ९४
 त्यामेव पुरुषव्याघ्रं लोके सन्नः प्रचक्षते ।
 नाशक्यं विद्यते लोके सात्यकेरिति माधव
 तस्यां यदभिवक्ष्यामि तत्कुरुष्व महाबल ।
 संभावना हि लोकस्य मम पार्थस्य चोभयोः
 नान्यथा तां महाबाहो संप्रकर्तुमिहार्हसि ।
 परित्यज्य प्रियान् प्राणाग्रणे चर विभीतवत्
 न हि शिनेय दाशार्हा रणे रक्षन्ति जीवितम्
 अयुद्धमनवस्थानं संग्रामे च पलायनम् ॥ ९८
 भीरूणामसतां मार्गो नैव दाशार्हसेवितः ।
 तवार्जुनो गुरुस्तात धर्मात्मा शिनिपुङ्गव
 वासुदेवो गुह्यापि तव पार्थस्य धीमतः ।
 कारणद्वयमेतद्धि जानंस्त्वामहमनूयम् १००
 मायमंसा यचो मह्यं गुरुस्त्वथ गुरोर्हृद्दम् ।
 मासुदेमस्तं कैश्च मम कैश्चाजुतस्म्य ज ॥ १०१
 सत्यमेतन्मयोक्तं ते याहि यत्र धनञ्जयः ।
 एतद्वचनमाश्राय मम सत्यपराक्रम ॥ ९२
 प्रविशीतद्वलं तात धार्तराष्ट्रस्य दुर्भेतः ।
 प्रविश्य च यथान्यायं संगम्य च महारथैः ।
 यथाहमात्मनः कर्म रणे सात्वत दर्शय १०३

महार्थं महान्तमर्थं लघुसंयुक्तमविलम्बसंपन्नम् ॥ ८७ ॥
 वरितायामुत्ताहकारणत्वे ॥ ९४ ॥ संभावनाऽस्ति
 ताशानं कुलशीलधृतादिषु ॥ ९६ ॥ विभीतवदमोतः

॥ ९७ ॥ अनवस्थानमस्यैवम् ॥ ९८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकाया दशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

सञ्जय उवाच ।

प्रीतियुक्तं च हृद्यं च मधुराक्षरमेव च ।
 कालयुक्तं च चित्रं च न्याय्यं यच्चापि भाषितम् ।
 धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुङ्गवः ।
 सात्यकिर्भरतश्रेष्ठ प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् २
 श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेतन्मयाऽच्युत ।
 न्याययुक्तं च चित्रं च फाल्गुनार्थं यशस्करम् ।
 एवंविधे तथा काले मादृशं प्रेक्ष्य संमतम् ।
 वक्तुमर्हसि राजेन्द्र यथा पार्थ तथैव माम् ४
 न मे धनञ्जयस्यार्थं प्राणा रक्ष्याः कथञ्चन ।
 त्वत्प्रयुक्तः पुनरहं किं न कुर्यां महाहवे ॥ ५
 लोकत्रये योधयेयं सदेवासुरमानुषम् ।
 त्वत्प्रयुक्तो नरेन्द्रेह किमुतैतत्सुदुर्वलम् ॥ ६
 सुयोधनवलं त्वद्य योधयिष्ये समन्ततः ।
 विजेष्ये च रणे राजन् सत्यमेतद्वर्षामि ते ७
 कुशल्यहं कुशलिनं समासाद्य धनञ्जयम् ।
 हते जयद्रथे राजन् पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् ८
 अवश्यं तु मया सर्वं विज्ञाप्यस्त्वं नराधिप ।
 चासुदेवस्य यद्वाक्यं फाल्गुनस्य च धीमतः ॥
 दृढं त्वभिपरीतोऽहमर्जुनेन पुनः पुनः ।
 मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य चासुदेवस्य शृण्वतः ॥
 अद्य माधव राजानमप्रमत्तोऽनुपालय ।
 आर्या युद्धे मर्तिं कृत्वा यावद्दन्मि जयद्रथम् ।
 त्वयि चाहं महाबाहो प्रद्युम्ने वा महारथे ।
 नृपं निक्षिप्य गच्छेयं निरपेक्षो जयद्रथम् ॥
 जानीषे हि रणे द्रोणं कुरुषु श्रेष्ठसंमतम् ।
 प्रतिज्ञातं हि तेनेदं पश्यमानेन वै प्रभो ॥ १३
 ग्रहणे धर्मराजस्य भारद्वाजोऽपि गृह्यति ।
 शक्तश्चापि रणे द्रोणो निग्रहीतुं युधिष्ठिरम् ॥
 एवं त्वयि समाधाय धर्मराजं नरोत्तमम् ।
 अहमद्य गमिष्यामि सैन्धवस्य वधाय हि ॥
 जयद्रथं च हत्वाऽहं द्रुतमेष्यामि माधव ।
 धर्मराजं न चेद्रोणो निगृहीयाद्रणे वलात् ।
 निगृहीते नरश्रेष्ठे भारद्वाजेन माधव ।

सैन्धवस्य वधो न स्यान्ममाप्रीतिस्तथा भवेत्
 एवंगते नरश्रेष्ठे पाण्डवे सत्यवादिनि ।
 अस्माकं गमनं व्यक्तं वनं प्राप्ते भवेत् पुनः ॥
 सोऽथं मम जयो व्यक्तं व्यर्थ एव भविष्यति ।
 यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निगृहीयाद्याध्रेष्ठिरम् ।
 स त्वमद्य महाबाहो प्रियार्थं मम माधव ।
 जयार्थं च यशोऽर्थं च रक्ष राजानमाहवे २०
 स भवान्मयि निक्षेपो निक्षिप्तः सञ्जयादिना
 भारद्वाजाद्वयं नित्यं मन्यमानेन वै प्रभो २१
 तस्यापि च महाबाहो नित्यं पश्यामि संयुगे
 नान्यं हि प्रतियोद्धारं रौक्मिणेयादृते प्रभो
 मां चापि मन्यते युद्धे भारद्वाजस्य धीमतः
 सोऽहं संभावनां चेतामाचार्यवचनं च तत्
 पृष्ठतो नोत्सहे कर्तुं त्वां वा त्यक्तुं महीपते ॥
 आचार्यो लघुहस्तत्वाद्भेद्यकवचावृतः ॥
 उपलभ्य रणे क्रीडिष्यथा शकुनिना शिशुः ।
 यदि कार्णिर्धनुष्पाणिर्हि स्यान्मकरध्वजः
 तस्मै त्वां विसृजेयं वै स त्वां रक्षेद्यथार्जुनः
 कुरु त्वमात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि
 यः प्रतीयाद्रणे द्रोणं यावद्द्रच्छामि पाण्डवम्
 मा च ते भयमद्यास्तु राजन्नर्जुनसंभवम् ॥ २७
 न स जातु महाबाहुर्भारमुद्यम्य सीदति ।
 ये च सौवीरका योधास्तथा सैन्धवपौरवाः
 उदीच्या दाक्षिणात्याश्च
 ये चान्येऽपि महारथाः ।
 ये च कर्णमुखा राजन्
 रथोदाराः प्रकीर्तिताः ॥ २९
 एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कलां नार्हन्ति पोडशीम्
 उद्युक्ता पृथिवी सर्वा ससुरासुरमानुषा ॥ ३०
 सराक्षसगणा राजन् सक्किन्नरमहोरगा ।
 जंगमाः स्थावराः सर्वे नालं पार्थस्य संयुगे ॥
 एवं ज्ञात्वा महाराज व्येतु ते भीर्धनञ्जये ॥
 यत्र वीरौ महेष्वासौ कृष्णौ सत्यपराक्रमौ

१११

प्रीतियुक्तमिति ॥ १ ॥ संमतमनुवृत्तं ॥ ४ ॥ अभिपरीतो
 यन्त्रितः ॥ १० ॥ एवमीदृश्यामपि कार्यगतौ समाधाय निक्षिप्य

॥ १५ ॥ एवंगते ग्रहणं प्राप्ते ॥ १८ ॥ व्यक्तं कदाचित् ॥ १९ ॥
 तस्य निक्षेपणस्य फलं साध्यं हि यस्मात् ॥ २२ ॥ याव-
 द्द्रच्छामि गमिष्यामि अर्जुनसंभवमर्जुनविययम् ॥ २७ ॥

न तत्र कर्मणो व्यापत् कथञ्चिदपि विद्यते ॥
 दैवं कृतास्त्रतां योगममर्षमपि चाहवे ॥ ३३ ॥
 कृतज्ञतां दयां चैव भ्रातृस्त्वमनुचिन्तय ।
 मयि चाप्यपयाते वै गच्छमानेऽर्जुनं प्रति ॥
 द्रोणे चिन्नास्त्रतां संख्ये राजंस्त्वमनुचिन्तय ।
 आचार्यो हि भृशं राजत्रिभूते तव गृह्यति ॥
 प्रतिष्ठाभात्मनो रक्षन् सत्यां कर्तुं च भारत ।
 कुरुष्याद्यात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि
 यस्याहं प्रत्ययात् पार्थ गच्छेयं फाल्गुनं प्रति
 न ह्यहं त्वां महाराज अनिक्षिप्य महाहवे ॥
 कश्चिज्जस्यामि कौरव्य सत्यमेतदधीमि ते ।
 एतद्विचार्य बहुशो बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ३८
 दृष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन्प्रशाधि मां
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 न तु मे शुद्ध्यते भावः श्वेताश्वं प्रति मारिय ।
 करिष्ये परमं यत्तमात्मनो रक्षणे एष्टम् ।
 गच्छ त्वं समनुज्ञातो यत्र यातो धनञ्जयः ॥
 आत्मसंरक्षणं संख्ये गमनं चार्जुनं प्रति ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयप्रथमपर्वणि युधिष्ठिरसात्यकिवाक्ये
 एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

सञ्जय उवाच ।

धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुङ्गवः
 स पार्थो द्वयमाशंसन् परित्यागान्महीपतेः ॥ १ ॥
 अपवादं ह्यात्मनश्च लोकात् पश्यन् विशेषतः
 ते मां भीतमिति ह्युरायान्तं फाल्गुनं प्रति ॥
 निश्चित्य बहुधैर्यं स सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
 धर्मराजमिदं वान्यमब्रवीत् पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥
 कृतां चेन्मन्यसे रक्षां स्वस्ति तेऽस्तु विशापते
 अनुयास्यामि वीमर्षुं करिष्ये वचनं तव ॥

विचार्यैतत्स्वयंबुद्ध्या गमनं तत्र रोचय ॥ ३२ ॥
 स त्वमातिष्ठ यानाय यत्र यातो धनञ्जयः ।
 ममापि रक्षणं ममिः करिष्यति महाबलः ॥
 पार्षतश्च ससौदर्यः पार्यिवाश्च महाबलः ।
 द्रौपदेयाश्च मां तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ।
 केकया भ्रातरः पंच राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 विराटो द्रुपदश्चैव शिष्यण्डो च महारथः ॥
 धृष्टकेतुश्च बलवान् कुन्तिभोजश्च मातुलः ।
 नकुलः सहदेवश्च पञ्चालाः सुजयास्तया ।
 एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ।
 न द्रोणः सह सैन्येन कृतयर्मा च संघुमे ॥
 समासादयितुं शक्नो न च मां धर्षयेष्यति ।
 धृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोणं क्रुद्धं परंतपः ॥ ४८ ॥
 धारयिष्यति विक्रयं धैलेव मकरालयम् ।
 यत्र स्थास्यति संग्रामे पार्षतः परवीरहा ॥
 द्रोणो न सैन्यं बलवत्क्रामेत् तत्र कथञ्चन ।
 एष द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् ॥
 कवची स शरी खड्गी धन्वी च वरभूषणः
 विश्रब्धं गच्छ शैनेय मा कार्षीमर्थि संन्नमम्
 धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्धं द्रोणमाधारयिष्यति ॥ ५१ ॥

देवमानुषता योगमभिज्ञानम् ॥ ३३ ॥ वचित् कस्मिं-
 खित् अनिक्षिप्येत्यन्वय ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा निश्चित्य ॥ ३९ ॥
 अतिप्र प्रमत्स ॥ ४३ ॥ मातुल पुरुजित् ॥ ४६ ॥
 मयि मामधिष्ठस्य सधमस्तेगम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहा-

भारते द्रोणपर्वणि दीनायामेतादशाधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १११ ॥

११२

धर्मराजस्येति ॥ १ ॥

तवाज्ञां शिरसा गृह्य पाण्डवार्थमहं प्रभो ।
 भित्त्वेदं दुर्मिदं सैन्यं प्रयास्ये नरपुंगव ॥ ९
 द्रोणानीकं विशाम्येष क्रुद्धो ह्यप इवार्णवम् ।
 तत्र यास्यामि यत्रासौ राजन् राजा जयद्रथः
 यत्र सेनां समाश्रित्य भीतस्तिष्ठति पाण्डवात्
 गुप्तो रथवरश्रेष्ठैर्द्रोणिकर्णकृपादिभिः ॥ ११
 इतस्त्रियोजन मन्ये तमध्वानं विशापते ।
 यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ जयद्रथवधोद्यतः ॥
 त्रियोजनगतस्यापि तस्य यास्याम्यहं पदम्
 आसैन्यवधधाद्राजन् सुदृढेनान्तरात्मना ॥
 अनादिष्टु गुरुणा को न युध्येत मानवः ।
 आदिष्टु यथा राजन् को न युध्येत मादृशः
 अभिजानामि तं देशं यत्र यास्याम्यहं प्रभो ।
 हलशक्तिगदाप्रासन्मर्खङ्गाष्टितोमरम् ॥ १५
 इष्वस्त्रवरसंवाधं क्षोभयिष्ये बलार्णवम् ।
 यदेतत्कुञ्जरानीकं साहस्रमनुपश्यसि ॥ १६
 कुलमाञ्जनकं नाम यज्ञैते वीर्यशालिनः ।
 आस्थिता बहुभिर्ल्लेच्छैर्युद्धशौण्डेः प्रहारिभिः
 नागा मेघनिभा राजन् क्षरन्त इव तोयदाः ।
 नैते जातु निवर्तन् प्रेपिता हस्तिसादिभिः ॥
 अन्यत्र हि वधादिषां नास्ति राजन् पराजयः
 अथ यान् रथिनो राजन् सहस्रमनुपश्यसि ॥
 एते रुक्मरथा नाम राजपुत्रा महारथाः ।
 रथेष्वस्त्रेषु निपुणा नागेषु च विशापते ॥ २०
 धनुर्वेदे गताः पारं मुष्टिगुद्धे च कोविदाः ।
 गदायुद्धविशेषज्ञा नियुद्धकुशलास्तथा ॥ २१
 खड्गप्रहरणे युक्ताः संपाते चासिचर्मणोः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च स्पर्धन्ते च परस्परम् ॥
 नित्यं हि समरे राजन् विजिगीषन्ति मानवान्
 कर्णेन विहिता राजन् दुःशासनमनुव्रताः ॥
 एतांस्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान् प्रशंसति ।
 सततं प्रियकामाश्च कर्णस्थैते वशे स्थिताः ।
 तस्यैव वचनाद्राजन् निवृत्ताः श्वेतवाहनात्
 ते न क्लान्ता न च श्रान्ता दृढावरणकार्मुकाः
 मदर्थेऽधिष्ठिता नूनं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
 एतान् प्रमथ्य संग्रामे प्रियार्थं तव कौरव ॥

प्रयास्यामि ततः पश्चात् पदवीं सद्यसाचिनः
 यांस्त्वेतानपरान् राजन्नागान्सप्त शतानिमान्
 प्रेक्षसे वर्मसंछन्नान्
 किरातैः संमधिष्ठितान् ।
 किरातराजो यान् प्रादा-
 द्विरदान् सद्यसाचिनः ॥ २८
 खलंकृतांस्तदा प्रेष्यानिच्छन् जीवितमात्मनः
 आसन्नेते पुरा राजंस्तव कर्मकरा दृढम् ॥
 त्वामेवाद्य युयुत्सन्ते पश्य कालस्य पर्ययम् ।
 एषामेते महामात्राः किराता युद्धदुर्मदाः ॥
 हस्तिशिक्षाविदश्चैव सर्वे धैवाश्रियोनयः ।
 एते विनिर्जिताः संख्ये संग्रामे सद्यसाचिना
 मदर्थमद्य संयत्ता
 दुर्योधनवशानुगाः ।
 एतान् हत्वा शरै राजन्
 किरातान् युद्धदुर्मदान् ॥ ३२
 सैन्यवस्य वध्रे यत्तमनुयास्यामि पाण्डवम् ।
 ये त्वेते सुमहानागा अञ्जनस्य कुलोद्भवाः ॥
 कर्कशाश्च विनीताश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 जाम्बूनदमयैः सर्वैर्धर्मभिः सुविभूषिताः ॥ ३४
 लब्धरक्षा रणे राजन्नैरावणसमा युधि ।
 उत्तरात् पर्वतादेते तीक्ष्णैर्दस्युभिरास्थिताः ॥
 कर्कशैः प्रवरैर्योधैः कार्णायसतनुच्छदैः ।
 सन्ति गोयोनयश्चात्र सन्ति वानरयोनयः ॥
 अनेकयोनयश्चान्ये तथा मानुषयोनयः ।
 अनीकं समवेतानां धूम्रवर्णमुदीर्यते ॥ ३७
 म्लेच्छानां पापकर्तृणां हिमदुर्गनिवासिनाम्
 एतदुर्योधनो लब्ध्वा समग्रं राजमण्डलम् ॥
 कृपं च सौमदर्तिं च द्रोणं च रथिनां वरम् ।
 सिन्धुराजं तथा कर्णमवमन्यत पाण्डवान् ॥
 कृतार्थमथ चात्मानं मन्यते कालचोदेतः ।
 ते तु सर्वेऽद्य संग्रामा मम नाराचगोचरम् ॥
 न विमोक्ष्यन्ति कौन्तेय यद्यपि स्युर्मनोजवाः
 तेन संभाविता नित्यं परवीर्योपजीवेना ॥
 विनाशमुपयास्यान्ति मच्छरौघनिपीडिताः
 ये त्वेते रथिनो राजन् दृश्यन्ते काञ्चनध्वजाः

आसैन्यवधधात् सैन्यवधधात्रागेव ॥ १३ ॥ हलादितो-
 मरान्तमर्शआद्यजन्तम् ॥ ५ ॥ साहस्रं सहस्रप्रतिमम् ॥ १६ ॥
 एते नागाः ॥ १७ ॥ संपाते विहरणे ॥ २२ ॥ तदा
 दिग्विजये ॥ २९ ॥ अञ्जनस्य अरुणोपवाहस्य ।

‘स्निग्धनीलाम्बुदप्रख्या बलिनो विपुलैः करैः ।
 सुविभक्तमहाशार्वाः करिणोजनवंशजाः’ ॥ ३३ ॥
 उत्तरात्पर्वताच्च हिमाचलादागतैरर्थात् ॥ ३५ ॥ तेन दुर्यो-
 धनेन संभाविताः संवर्धिताः ॥ ४१ ॥

एते दुर्वारणा नाम काम्बोजा यदिते श्रुताः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च धनुर्धेदे च निष्ठिताः ॥
 संहताश्च भृशं ह्येते अन्योन्यस्य हितैषिणः ।
 अक्षौहिण्यश्च संरग्धा धार्तराष्ट्रस्य भारत ॥
 यत्ता मदर्थं तिष्ठन्ति कुरूवीराभिरक्षिताः ।
 अप्रमत्ता महाराज मामेव प्रत्युपस्थिताः ॥ ४५ ॥
 तानहं प्रमथिष्यामि तृणानीध हुताशनः ।
 तस्मात् सर्वानुपासंगान् सर्वोपकरणानि च
 रथे कुर्वन्तु मे राजन् यथावद्रथकल्पकाः ।
 अस्मिन्स्तु किल संमदे ग्राह्यं विविधमायुधं
 ययोपदिष्टमाचार्यैः कार्यः पञ्चगुणे रथः ।
 काम्बोजैर्हि समेष्यामि तीक्ष्णैराशीधियोपमैः
 नानाशस्त्रसमायार्यैर्विधेयायुधयोधेभिः ।
 किरातैश्च समेष्यामि विपकल्पैः प्रहारैरभिः
 लालितैः सततं राक्षो दुर्योधनोद्देशैरभिः ।
 शकैश्चापि समेष्यामि शकतुल्यपराक्रमैः ५०
 अग्निकल्पैर्दुराधर्यैः प्रदीप्तैरेव पावकैः ।
 तथान्यैर्विधेयैर्वीरैः कालकल्पैर्दुरासदैः ५१
 समेष्यामि रणे राजन् बहुभैर्युद्धदुर्मदैः ।
 तस्माद्देवाजिनो मुखया विधुताः शुभलक्षणाः
 उपावृत्ताश्च पीताश्च पुनर्युज्यन्तु मे रथे ।

सञ्जय उवाच ।

तस्य सर्वानुपासंगान् सर्वोपकरणानि च ५३
 रथे चास्याप्यद्राजा शस्त्राणि विविधानि च
 ततस्तान् सर्वतो युक्तान् सदृश्वान्श्चतुरो जनाः
 रसयत्पाययामासुः पानं मदसमीरणम् ।

पीतोपवृत्तान्छातांश्च जग्धान् समलंकृताम्
 धिनीतशल्यांस्तुरगां-

श्चतुरो हेममालिनः ।

तां युक्तान् स्वमवर्णान्

धिनीताञ्छीघ्रगामिनः ॥ ५६ ॥

संहृष्टमनसोऽप्यग्रान् विधिवत्कल्पितान् रथे
 महाध्वजेन सिंहेन हेमकेसरमालिना ॥ ५७ ॥
 संवृते केतकेर्हेमैर्णिविद्रुमचित्रैः ।

पाण्डुराग्नप्रकाशाभिः पताकाभिरलंकृते ॥
 हेमदण्डोच्छ्रितच्छत्रे बहुशस्त्रपरिच्छदे ।
 योजयामास विधिवद्देमभाण्डविभूषितान् ॥

दारुकस्यानुजो भ्राता सूतस्तस्य प्रियः सखा
 न्यवेदयद्रथं युक्तं वासवस्येव मातलिः ॥ ६० ॥
 ततः स्नातः शुचिर्भूत्वा कृतकौतुकमङ्गलः ।
 स्नातकानां सहस्रस्य स्वर्णनिष्कानथो ददौ
 आशीर्वादैः परिष्वक्तः सात्यकिः श्रीमतां धरः
 ततः स मधुपर्काहं पीत्वा कैलातकं मधु ॥
 लोहिताक्षो बभौ तत्र मद्विह्वललोचनः ।
 आलभ्य वीरकांस्यं च हर्षेण महताऽन्वितः
 त्रिगुणिकृततेजा हि प्रज्वलन्निध पावकः ।
 उत्सङ्गे धनुरादाय सशरं रथिनां धरः ॥ ६४ ॥

कृतस्यस्ययनो विभ्रः

कथञ्ची समलंकृतः ।

लाजैर्गन्धैस्तथा माल्यैः

कन्याभिश्चाभिनन्दितः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिरस्य चरणावभिघाघ कृताञ्जलिः ।
 तेन सूर्येणुपाग्रात आरुरोह महारथम् ॥ ६६ ॥

ततस्ते वाजिनो दृष्टाः सुपुष्टा वातरंहसाः ॥
 अजय्या जैत्रमूहस्तं विक्रवाणाः स्मरक्षन्धवाः
 तथैव भीमसेनोऽपि धर्मराजेन पूजितः ।

प्रायात्सात्याकिना सार्धमभिघाघ युधिष्ठिरं
 ती दृष्ट्वा प्रविविक्षन्तौ तप सेनामारिन्दमौ
 संयत्तास्तावकाः सर्वे तस्थुर्द्रोणपुरोगमाः ६९

सन्नद्धमनुगच्छन्तं दृष्ट्वा भीमं स सात्याकिः ।
 अभिनन्द्याज्रवीरीरस्तदा हर्षकरं वचः ॥ ७० ॥

त्वं भीम रक्ष राजानमेतत्कार्यतमं हि ते ।

अहं भित्त्वा प्रवेक्ष्यामि कालपकमिदं बलम्

आयत्यां च तदात्वे च

श्रेयो राक्षोऽभिरक्षणम् ।

जानीये मम वीर्यं त्वं

तव चाहमरिन्दम ॥ ७२ ॥

तस्माद्भीम निवर्तस्य मम चेदिच्छसि प्रियम्
 तथोक्तः सात्यकिः प्राह भज त्वं कार्यसिद्धये
 अहं राक्षः करिष्यामि रक्षां पुरुषसत्तम ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच भीमसेनं स माधवः ७३
 गच्छ गच्छ ध्रुवं पार्थ ध्रुवो हि विजयो मम
 यन्मे गुणानुरक्तश्च त्वमय वशमास्थितः ॥

तादृशिन् ॥ ४६ ॥ पंचगुण पंचगुणसामग्रीक ॥ ४८ ॥

नानाशस्त्राणा समावायः समूहो येषु ॥ ४९ ॥ पीताः
 पायितपेषाः ॥ ५१ ॥ महाध्वजेनोते विशेषेण तृतीया
 द्रो० ११

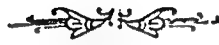
॥ ५७ ॥ केतके पुन्दरितसलाकामि ॥ ५८ ॥ स्वर्ण-
 निष्कान् दीनराण् ॥ ६१ ॥ आयत्यामुत्तरकाले तदात्वे
 तत्क्षणं ॥ ७२ ॥

निमित्तानि च धन्यानि
यथा भीम वदन्ति माम् ।
निहते सैन्धवे पापे

पाण्डवेन महात्मना ॥ ७६

परिष्वजिष्ये राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्
एतावदुक्त्वा भीमं तु विसृज्य च महायशः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि स
द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

सञ्जय उवाच ।

प्रयाते तव सैन्यं तु युयुधाने युयुत्सया ।
धर्मराजो महाराज स्वेनानीकेन संवृतः ॥ १
प्रायाद्रोणरथं प्रेक्ष्य युयुधानस्य पृष्ठतः ।
ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः समरदुर्मदः ॥ २
प्राक्रोशत्पाण्डवानीके वसुदानश्च पार्थिवः ।
आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ॥ ३
यथा ह्रस्वेन गच्छेत सात्यकिर्दुर्मदः ।
महारथा हि बहवो यतिष्यन्त्यस्य निर्जये ॥
इति वृन्तो वेगेन निपेतुस्ते महारथाः ।
वयं प्रतिजिगीषन्तस्तत्र तान् समाभेदुताः ॥
ततः शब्दो महानासीद्युयुधानरथं प्रति ।
आकीर्यमाणा धावन्ती तव पुत्रस्य वाहिनी
सात्वतेन महाराज शतधाऽभिव्यशीर्यत ।
तस्यां विदीर्यमाणायां शिनेः पुत्रो महारथः
सप्तवीरान् महेष्वानग्राणीकेष्वपोथयत् ।
अथान्यानपि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ८
शरैरनलसंकाशैर्निन्ये वीरान्यमक्षयम् ।
शतमेकेन विद्याध शतेनैकं च पत्रिणाम् ९
द्विपारोहान् द्विपांश्चैव हयारोहान् हयांस्तथा
रथिनः साश्वसूतांश्च जघानेशः पशूनिव १०
तं तथाऽद्भुतकर्माणं शरसंपातवर्षिणम् ।
न केचनाभ्यधावन् व सात्यकिं तव सैनिकाः
ते भीता मृद्यमानाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥

संप्रेक्षत्तावकं सैन्यं
तं दृष्ट्वा प्रविविक्क
भूय एवाभवन्मूढं
ततः प्रयातः सहस्र
दिदृक्षुरर्जुनं राजन

व्याघ्रो मृगगणानिव ७८
तं सैन्यं तव जनाधिप ।
सुभृशं चाप्यकम्पत ॥ ७९
तव सैन्यं स सात्याकिः ।
धर्मराजस्य शासनात्
त्यकिप्रवेशे

आयोधनं जहुर्वीर
तमेकं बहुधाऽपश्य
रथैर्विमथितैश्चैव
चक्रैर्विमथितैश्चैव
अनुकर्वैः पताकाभि
बाहुभिश्चन्दनादिभि
हस्तिहस्तोपमैश्चा
ऊरुभिः पृथिवीचक्रै
शशाङ्कसामैश्चैव
पतितैर्ऋषभाक्षप
गजैश्च बहुधा छिन्
रराजातिभृशं भू
तपनीयमथैर्योक्त्रै
उरश्छदैर्निचित्रैश्च
गतसत्त्वा महीं प्र
नानाविधानि सैन्य
प्रविष्टस्तवकं सै
ततस्तेनैव मा
इयेष सात्यकिर्ग
भारद्वाजं समास
न न्यवर्तत संक्रु
निवार्य तु रणे द्र
वित्याध निशिते

दृष्ट्वा तमतिमानिनम्
न् मोहितास्तस्य तेजसा
मगनीडैश्च मारिप ॥ १३
ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
भैः शिरस्त्राणैः सकाञ्चनैः
ध्वैः साङ्गदैश्च विशांपते ।
पि भुजङ्गाभोगसन्निभैः ॥
छन्ना मनुजानां नराधिप ।
वदनैश्चारुकुण्डलैः ॥ १६
सा वभावति मेदिनी ।
नैः शयानैः पर्वतोपमैः ॥ १७
मेर्विकीर्णैरिव पर्वतैः ।
मुक्ताजालविभूषितैः ॥ १८
व्यशोभन्त तुरंगमाः ।
प्य प्रमृष्टा दीर्घबाहुना १९
यानि तव हत्वा तु सात्वतः
न्यं द्रावयित्वा चमूं भृशम्
ण येन यानो धनञ्जयः ।
ततो द्रोणेन वारितः २१
युयुधानश्च सात्यकिः
वेलाभिव जलाशयः ॥ २२
गो युयुधानं महारथम् ।
वाणैः पञ्चभिर्मर्मभेदाभिः ॥

११३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वादशाधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

प्रयाते इति ॥
भस्येवाक्षीणि येषाम् ॥

१ ॥ ईशो रुद्रः ॥ १० ॥ ऋष-
१६ ॥ X वभौ भारत इति पाठः ।

सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन् विद्याध्र सप्तभिः
हेमपुत्रैः शिलाधर्तैः षड्बर्हिणवाजितैः २४
तं पद्मभिः सायकैर्द्रोणः साभ्ययन्तारमादयत्
स तं न मरुते द्रोणं युयुधानो महारथः ॥२५

सिंहनादं ततः कृत्वा

द्रोणं विद्याध्र सात्यकिः ।

दशभिः सायकैश्चान्यैः

पद्मैरष्टाभिरपि च ॥ २६

युयुधानः पुनर्द्रोणं विद्याध्र दशभिः शरैः ।
एकेन सारथि च अस्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् २७

ध्वजमेकेन वाणेन विद्याध्र युधि मारिष ।

तं द्रोणः साभ्ययन्तारं सरथध्वजमाश्रुगैः २८

त्वरेण प्राच्छादयद्वाणैः शलमानामिव प्रजैः ।

तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं बहुभिराश्रुगैः ॥२९

आच्छादयदसंक्रान्तस्ततो द्रोण उवाच ह ।

तथाचार्यो रणे हित्वा गतः कापुरुषो यथा

पुष्यमानं च मां हित्वा

प्रदक्षिणमवर्तत ।

त्वं हि मे पुष्यतो नाद्य

जीघ्रन् यास्यासि माधव ॥ ३१

यदि मां त्वं रणे हित्वा न यास्याचार्यध्वजम्

सात्यकिववाच ।

धनञ्जयस्य पदयोर्धर्मराजस्य शासनात् ॥३२

गच्छामि स्थितिं ते ब्रह्म-

क्ष मे कालात्ययो भवेत् ।

आचार्यानुगतो मार्गः

शिष्यैरन्वाह्यते सदा ॥ ३३

तस्मादेव प्रजाम्प्याशु यथा मे स गुरुर्गतः ॥

सञ्जय उवाच ।

एतावदुक्ता शैनेय आचार्य परिवर्जयन् ॥३४

प्रयातः सहसा राजन् सारथि चेदमग्रवीत् ।

द्रोणः करिष्यते यत्नं सर्वथा मम वारणे ॥३५

यत्तो याहि रणे सूत शृणु चेदं वचः परम् ।

एतदालोक्यते सैन्यमावन्त्यानां महाप्रभम्

अभ्यनन्तरतरस्त्वेतदक्षिणात्यं महद्बलम् ।

तदनन्तरमेतच्च बाल्हिकानां महद्बलम् ॥ ३७

बाल्हिकाम्याशतो युक्तं कर्णस्य च महद्बलम्

अन्योन्येन हि सैन्यानि मिथ्यान्येतानि सारथे

अन्योन्यं समुपाश्रित्य

न त्यक्ष्यान्ति रणाजिरम् ।

एतदन्तरमासाद्य

चोदयाभ्यान् प्रहृष्टवत् ॥ ३९

मध्यमं जवमास्थाय बहू मामत्र सारथे ।

बाल्हिका यत्र दृश्यन्ते नानाप्रहरणोद्यताः

दाक्षिणात्याश्च बहवः सूतपुत्रपुरोगमाः ।

हस्त्यभ्वरयसवार्यं यद्यानीकं विलोक्यते ४१

नानादेशसमुत्थैश्च पदातिभिरधिष्ठितम् ।

एतावदुक्त्वा यन्तारं ब्राह्मणं परिवर्जयन् ४२

मध्यतो याहि यत्रोर्मं

कर्णस्य च महद्बलम् ।

तं द्रोणोऽनुययौ क्रुद्धौ

विकिरन् विशिखान् बहून् ॥ ४३

युयुधानं महामागं गच्छन्तमनिवर्तिनम् ।

कर्णस्य सैन्यं सुमहदभिहत्य शितैः शरैः ॥

प्राविशद्भारतो सेनामपर्यन्तां च सात्यकिः

प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु द्रुतेषु च ॥ ४५

अमर्षो कृतवर्मा तु सात्यकिं पर्यवारयत् ।

तमापतन्तं विशिखैः पद्मभिराहत्य सात्यकिः

चतुर्भिश्चतुरोऽस्याभ्यानाजघानाशु धीर्यवान्

ततः पुनः पौडशभिर्नतपर्वभिराश्रुगैः ॥ ४७

सात्यकिः कृतवर्माणं प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे

स ताव्यमानो विशिखैर्बहुभिस्तिग्मतेजसैः ॥

सात्वतेन महाराज कृतवर्मा न चक्षमे ।

स घत्सदन्तं सन्धाय जिह्मगानिलसन्निभम्

आजुष्य राजन्नाकर्णोद्विद्याधोरसि सात्यकिं

स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ॥

स पुंखपनः पृथिवीं प्रविशेत् रुधिरोक्षितः ।

अथास्य बहुभिर्बाणैराच्छिन्नत् परमास्त्रवित् ॥

सं मार्गणगणं राजन् कृतवर्मा शरासनम् ।

विद्याध्र च रणे राजन् सात्यकिं सत्यविक्रमं

दशभिर्विशिखैस्तोक्ष्णैरभिकुब्धः स्तनान्तरे ।

ततः प्रशीर्णं घनुषि शक्त्या शक्तिमतां वरः

जघान दक्षिणं बाहुं सात्यकिः कृतवर्मणः ।

ततोऽन्यत् सुदृढं चापं पूर्णमायम्य सात्यकिः

व्यसृजद्विशिखांस्तूर्णं शतशोऽप्य सहस्रशः ।

सरथं कृतवर्माणं समंतात् पर्यवारयत् ॥ ५५

छादयित्वा रणे राजन्
हार्दिक्यं स तु सात्याकिः ।

अथास्य भलेन शिरः

सारथेः समकृन्तत ॥ ५६

स पपात हतः सूतो हार्दिक्यस्य महारथात् ।
ततस्ते यन्तुरहिताः प्राद्रवंस्तुरगा भृशम् ॥

अथ भोजस्तु संभ्रान्तो

निगृह्य तुरगान् स्वयम् ।

तस्यौ वीरो धनुष्पाणि-

स्तव सैन्यान्यभ्यपूजयन् ॥ ५८

स मुहूर्तमिवाश्वस्य सदश्वान् समनोदयत् ।
व्यपेतभीरमित्राणांमावहतु सुमहद्भयम् ॥ ५९
सात्याकिश्चाभ्यगात्तस्मात्स तु भीममुपाद्रवत्
युयुधानोऽपि राजेन्द्र भोजानीकाद्विनिःसृतः

प्रययौ त्वरितस्तूर्णं काम्बोजानां महाचमूम्
स तत्र बहुभिः शरैः सन्निरुद्धो महारथैः ॥ ६१
न चचाल तदा राजन्सात्याकिः सत्यावेक्रमः
संधाय च चमूं द्रोणो भोजे भारं निवश्य च ॥
अभ्यधावद्रणे यत्तो युयुधानं युयुत्सया ।
तथा तमनुधावन्त युयुधानस्य पृष्ठतः ॥ ६३
न्यवारयन्त संहृष्टाः पाण्डुसैन्ये बृहत्तमाः ।
समासाद्य तु हार्दिक्यं रथानां प्रवरं रथम् ॥
पञ्चाला विगतोत्साहा भीमसेनपुरोगमाः ।
विक्रम्य चारिता राजन् वीरेण कृतवर्मणा ॥
यतमानांश्च तान् सर्वानीपद्विगतचेतसः ।
अभितस्तान् शरीरघेण क्लान्तवाहानकारयत् ॥
निगृहीतास्तु भोजेन भोजानीकेप्सवो रणे ।
अतिष्ठन्नार्यवह्नीराः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्याकिप्रवेशे

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं बहुगुणं सैन्यमेवं प्रविचितं बलम् ।

व्यूढमेवं यथान्यायमेवं बहु च सञ्जय ॥ १

नित्यं पूजितमस्माभिरभिकामं च नः सदा ।

प्रौढमत्यद्भुताकारं पुरस्ताद् दृष्टविक्रमम् ॥ २

नातिवृद्धमबालं च नाकृशं नातिपीवरम् ।

लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ३

आत्तसन्नाहसंछन्नं बहुशस्त्रपरिच्छदम् ।

शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्वीषु परिनिष्ठितम् ॥ ४

आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरण्यते ।

सम्यक् प्रहरणे याने व्यपयाने च कौविदम् ॥

नागेष्वश्वेषु बहुशो रथेषु च परीक्षितम् ।

परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ६

न गोष्ठ्या नोपकारेण न संवन्धनिमित्ततः ।

नानाहृतं नाप्यभृतं मम सैन्यं बभूव ह ॥ ७

कुलीनार्यजनोपेतं तुष्टपुष्टमनुद्धतम् ।

कृतमानोपचारं च यशस्वि च मनस्वि च ॥ ८

सचिवैश्चापरैर्मुख्यैर्बहुभिः पुण्यकर्मभिः ।

लोकपालोपमेस्तात पालितं नरसत्तमैः ॥ ९

बहुभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्मत्प्रियचिकीर्षुभिः ।

अस्मानभिसृतैः कामान् सबलैः सपदानुगैः ॥

संधाय यथास्थानमाननीय ॥ ६२ ॥ आर्यवत् कुलीनवत्

कुलीनत्वादिति यावत् ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-

पर्वणि टीकायां त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

एवमिति । बहुगुणं बहवो गुणाः शौर्यादयः संध्या-

दयो वा यस्मिन् बलं प्रबलम् ॥ १ ॥ नः अभिकाम-

मनुरक्तं प्रौढं प्रवृद्धं अत्यद्भुताकारमनुपमसंस्थानं पुरस्तात्

प्रागेव दृष्टः परीक्षोत्तीर्णो विक्रमो यस्य ॥ २ ॥ लघुनो

मनोज्ञस्य वृत्तस्यायतमायामः प्रायः प्रचुरं यत्र, सारगात्रं

निबिडावयवं सारगात्रमसारशून्यमिति वा ॥ ३ ॥ आरोहे

अधिरोहणे, पर्यवस्कन्दे अवरोहणे, सरणे प्रसरणे, सान्तरण्यते

स्त्रवान्तरास्तिायां गतौ, याने प्रयाणे, व्यपयानेऽप्रसरणे ॥ ५ ॥

वेतनेन दिनमासवर्षदेयेन धनेन ॥ ६ ॥ गोष्ठ्या संलापमात्रेण,

उपकारेण प्राकृतेन उपपादितमुष्ठासस्थापितमित्यनुबन्धः अना-

हृतं ग्रहच्छोपगतम् ॥ ७ ॥

महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समंततः ।
 अपक्षैः पक्षिसंकाशौ रथैरध्वैश्च सवृत्तम् ॥ ११
 प्रभिन्नफरटैश्चैव द्विरदैरावृतं महत् ।
 यदहन्यत मे सैन्यं किमन्यद्वागधेयतः ॥ १२
 योधाक्षयजलं भीमं चाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
 क्षेपण्यसिगदाशकिशरप्रासशपाकुलम् ॥ १३
 ध्वजभूषणसंवाधरत्नोपलसुसंचितम् ।
 बाहनेरभिधायाद्विर्वायुवेगविकपितम् ॥ १४
 द्रोणगंभीरपातालं कृतधर्मं महाहृदम् ।
 जलसन्धमहाप्राहं कर्णचन्द्रोदयोद्धतम् ॥
 गते सैन्यार्णवं मित्रा तरसा पाण्डवधर्मम् ।
 सञ्जयकरेणैव युयुधाने च मामकम् ॥ १६
 तत्र शेषं न पश्यामि प्रविष्टे सद्यसाचिनि ।
 सात्वते च रथोदारे मम सैन्यस्य सञ्जय ॥
 तौ तत्र समतिक्रान्ती दृष्टावौ तरस्थिनी ।
 सिन्धुराजं तु संप्रेक्ष्य गाण्डीवस्येपुगोचरे ॥
 किं नु वा कुर्याः कृत्यं विदधुः कालचोदिताः
 दारुणैकायनेऽकाले कथं वा प्रतिपेदिरे ॥ १९
 प्रस्तान् हि कौरवान् मन्ये
 मृत्युना तान संगतान् ।
 विक्रमोऽपि रणे तेषां
 न तथा दृश्यते हि धी ॥ २०
 अक्षती संयुगे तत्र प्रविष्टी कृष्णपाण्डवी ।
 न च वारयिता कश्चित्तयोरस्तीह सञ्जय ॥ २१
 भृताश्च बहवो योधाः परीक्ष्यैव महारथाः ।
 धेतनेन यथायोगं प्रियवादेन चापरे ॥ २२
 असत्कारभृतस्तात मम सैन्ये न विपत्ते ।
 कर्मणा ह्यनुरूपेण लभ्यते भक्तवेतनम् ॥ २३
 न चायोधोऽमयत् कश्चिन्मम सैन्ये तु सञ्जय
 अल्पदानभृतस्तात तथा चाभृतको नरः ॥
 पूजितो हि यथाशक्त्या दानमानासनैर्मया ।
 तथा पुत्रैश्च मे तात क्षातिमिश्च सवान्धवैः
 ते च प्राप्यैव संप्रामे निर्जिनाः सद्यसाचिना
 दीनेभ्येन परामृष्टाः किमन्यद्वागधेयतः ॥ २६
 रक्षते यश्च संप्रामे ये च सञ्जय रक्षिणः ।
 एकः साधारणः पन्या रक्ष्यस्य सह रक्षिभिः

अर्जुनं समरे दृष्ट्वा सैन्यघस्याग्रतःस्थितम् ।
 पुत्रो मम भृश मूढः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ २८
 सात्यकि च रणे दृष्ट्वा प्रविशन्तमभीतवत् ।
 किं नु दुर्योधनः कृत्यं प्राप्तकालमन्यत ॥ २९
 सर्वशस्त्रातिगी सेनां प्रविष्टी रथिसत्तमी ।
 दृष्ट्वा कां धै धृतिं युद्धे प्रत्यपद्यन्त मामकाः ॥
 दृष्ट्वा कृष्णं तु दाशार्हमर्जुनार्थं द्यवस्थितम् ।
 शिनीनामृपमं चैव मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥
 दृष्ट्वा सेनां द्यतिक्रान्तां सात्वतेनार्जुनेन च ।
 पलायमानांश्च कुरु मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 विद्वतान् रथिनो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विपञ्चये
 पलायनकृतोत्साहान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥
 शून्यान् कृतान् रथोपस्थान् सात्वतेनार्जुनेन च
 हतांश्च योधान् संददय मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 द्यध्वनागरथान् दृष्ट्वा तत्र धीरान् सहस्रशः ।
 धायमानान् रणे द्यग्रामान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 महानागान् विद्वधतो दृष्ट्वाऽर्जुनशराहतान्
 पतितान् पततश्चान्यान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 विहीनांश्च कृतान् रथान् विरथांश्च कृतान् रथान्
 तत्र सात्यकिपार्थोभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 ह्ययोधान्निहतान् दृष्ट्वा द्रुपमाणांस्ततस्ततः ॥
 रणे माधवपार्थोभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥
 पत्तिसंधान् रणे दृष्ट्वा धायमानांश्च सर्वशः ।
 निराशा धिजये सर्वे मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 द्रोणस्य समतिक्रान्तायनीकमपराजितौ ।
 क्षणेन दृष्ट्वा तौ धीरौ मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 समूढोऽस्मि भृशं तात श्रुत्वा कृष्णधनञ्जयौ
 प्रविष्टौ मामकं सैन्यं सात्वतेन सहाच्युतौ
 तस्मिन् प्रविष्टे पृतनां शिनीनां प्रवरे रथे ।
 भोजानीकं द्यतिक्रान्ते किमकुर्वत कौरवाः
 तथा द्रोणेन समरे निगृहीतेषु पाण्डुषु ।
 कथं युद्धमभूत् तत्र तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ४३
 द्रोणो हि बलवान् श्रेष्ठः कृताख्यो युद्धदुर्मदः
 पञ्जालास्ते महेष्वासं प्रत्यधिष्यन् कथं रणे
 वद्धवैरास्ततो द्रोणे धनञ्जयजयैषिणः ।
 भारद्वाजसुतस्तेषु दृढवीरो महारथः ॥ ४५

वाहान्येवोर्मितकारपरं विन्ते यत्र । क्षेपण्यो यन्त्राणि
 ॥ १३ ॥ रत्नैरालम्ब्य सुसंचितं मुधु संजगदितं वाहनाभि-
 धावनान्येव वायुवेगताया स्फुटितानि ॥ १४ ॥ मम
 सैन्यस्य शेषमित्यन्वयः ॥ १७ ॥ दारुणैकायने अति-

भीषणेऽनन्यगतिरे अकाले अतोते समये ॥ १९ ॥
 लभ्यते सैन्येनार्थात् ॥ २३ ॥ धृतिं धारणाम् ॥ ३० ॥
 न्यधान् अनेकापान् अन्यधान् पलायनैरुपमनस इति
 वा ॥ ३५ ॥

अर्जुनश्चापि यच्चक्रे सिन्धुराजवधं प्रति ।
तन्मे सर्वं समाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥
सञ्जय उवाच ।

आत्मापराधात् संभूतं व्यसनं भरतर्षभ ।
प्राप्य प्राकृतवद्भीरु न त्वं शोचितुमर्हसि ४७
पुरा यदुच्यसे प्राज्ञैः

सुहृद्भिर्विदुरादिभिः ।

मा हार्पीः पाण्डवान् राज-

न्निति तन्न त्वया श्रुतम् ॥ ४८

सुहृदां हितकामानां वाक्यं यो न शृणोति ह
स महद्दसनं प्राप्य शोचते वै यथा भवान् ॥

याचितोऽसि पुरा राजन्

दाशार्हणं शमं प्रति ।

न च तं लब्धवान् कामं

त्वत्तः कृष्णो महायशाः ॥ ५०

तव निर्गुणतां ज्ञात्वा पक्षपातं सुतेषु च ।

द्वैधीभावं तथा धर्मं पाण्डवेषु च मत्सरम् ॥

तव जिहमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति

आर्तप्रलापांश्च बहून्मनुजाधिपसत्तम ॥ ५२

सर्वलोकस्य तत्त्वज्ञः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।

वासुदेवस्ततो युद्धं कुरुणामकरोन्महत् ५३

आत्मापराधात् सुमहान्प्राप्तस्ते विपुलः क्षयः

नैनं दुर्योधने दोषं कर्तुमर्हसि मानद ॥ ५४

न हि ते सुकृतं किञ्चिदादौ मध्ये च भारत

दृश्यते पृष्ठतश्चैव त्वन्मूलो हि पराजयः ५५

तस्मादवस्थितो भूत्वा

ज्ञात्वा लोकस्य निर्णयम् ।

शृणु युद्धं यथावृत्तं

घोरं देवासुरोपमम् ॥ ५६

प्रविष्टे तव सैन्यं तु शैनेनैव सत्यविक्रमे ।

भीमसेनमुखाः पार्थाः प्रतीयुर्वाहिनीं तव ५७

आगच्छतस्तान् सहसा

क्रुद्धरूपान् सहानुगान् ।

दधारैको रणे पाण्डून्

कृतवर्मा महारथः ॥ ५८

यथोद्धृत्तं वारयते वेला वै सलिलार्णवम् ।

पाण्डुसैन्यं तथा संख्ये हार्दिक्यः समवारयत्

तत्राद्भुतमपश्याम हार्दिक्यस्य पराक्रमम् ।

यदेनं सहिताः पार्था नातिचक्रमुराहवे ६०

ततो भीमस्त्रिभिर्विदुः कृतवर्माणमाश्रुगैः ।

शङ्खं दध्मौ महाबाहुर्हर्षयन् सर्वपाण्डवान् ॥

सहदेवस्तु विशत्या धर्मराजश्च पञ्चभिः ।

शतेन नकुलश्चापि हार्दिक्यं समविध्यत ६२

द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या सप्तभिश्च वदोत्कचः ।

धृष्टद्युम्नस्त्रिभिश्चापि कृतवर्माणमार्दयत् ॥ ६३

विराटो द्रुपदश्चैव आशसेनिश्च पञ्चभिः ।

शिखंडी चैव हार्दिक्यं विद्धा पञ्चभिराश्रुगैः

पुनर्विद्व्याध विशत्या सायकानां हसन्निव ।

कृतवर्मा ततो राजन् सर्वतस्तान् महारथान्

एकैकं पञ्चभिर्विद्धा भीमं विद्व्याध सप्तभिः

धनुर्ध्वजं चास्य तदा रथाद्भूमावपातयत् ६६

अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः ।

आजघानोरसि क्रुद्धः सप्तत्या निशितः शरैः

स गाढविद्धो बलवान् हार्दिक्यस्य शरो रभैः

चचाल रथमध्यस्थः क्षितिकम्पे यथाऽचलः ॥

भीमसेनं तथा दृष्ट्वा धर्मराजपुरोगमाः ।

विस्मजन्तः शरान् राजन् कृतवर्माणमार्दयन्

तं तथा कोष्ठकीकृत्य रथवेशेन मारिप ।

विज्यधुः सायकैर्हृष्टा रक्षार्थं मारुतेर्भुध्रे ७०

प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः ।

शक्तिं जग्राह समरे हेमदण्डामयस्मयीम् ७१

चिक्षेप च रथाभूर्णं कृतवर्मरथं प्रति ।

सा भीमभुजनिर्मुक्ता निर्मुकोरगसन्निभा ७२

कृतवर्माणमभितः प्रजज्वाल सुदारुणा ।

तामापतन्ती सहसा युगान्ताभिसमप्रभाम्

द्वाभ्यां शराभ्यां हार्दिक्यो

निजघान द्विधा तदा ।

सा छिन्ना पतिता भूमौ

शक्तिः कनकभूषणा ॥ ७४

द्योतयन्ती दिशो राजन्महोत्सवे नभश्च्युता

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा भीमश्चक्रोध वै भृशम्

ततोऽन्यद्भुरादाय वेगवत् सुमहास्वनम्

भीमसेनो रणे क्रुद्धो हार्दिक्यं समवारयत् ॥

अथैनं पञ्चाभैर्वाणैराजघान स्तनान्तरे ।

भीमो भीमबलो राजंस्तव दुर्मन्त्रितेन च ॥

निर्गुणतां गुणवैषम्यं द्वैधीभावमनिश्चयम् ॥ ५१ ॥ सुमहान्

विपुल इति पर्यायाभ्यां महत्त्वोद्रेकः ॥ ५४ ॥ निर्णयं

नियतस्वभावम् ॥ ५६ ॥ सर्वतः सर्वान् ॥ ६५ ॥ द्विधा

स्थानद्वये ॥ ७४ ॥

भोजस्तु क्षतसर्थाहो भीमसेनेन मारिष ।
 रक्षाशोक इयोत्फुल्लो ह्यम्राजत रणाजिरे
 ततः क्रुद्धस्त्रिभिराणीभीमसेनं हसन्निव ।
 अभिहत्य ददं युद्धे तान् सर्वान् प्रत्यविध्यत
 त्रिभिस्त्रिभिर्महेश्वासो यतमानान्महारथान्
 तेऽपि तं प्रत्यविध्यन्त सप्तभिः सप्तभिः शरैः
 शिखण्डिनस्ततः क्रुद्धः क्षुरपेण महारथः ।
 धनुश्छिन्देद् समरे प्रहसन्निव सात्वतः ॥ ८१
 शिखण्डी तु ततः क्रुद्धश्छिन्दे धनुषि सत्त्वरः
 अस्मि जग्राह समरे शतचन्द्रं च भास्वरम् ॥
 आमापेत्वा महद्यर्मं चाभी करविभूषितम् ।
 तमस्मि प्रेषयामास कृतवर्मरथं प्रति ॥ ८३
 स तस्य सशरं चापं छिन्ना राजन् महानसिः
 अभ्यगाद्धरणां राजञ्छुतं ज्योतिरियाञ्जरात्
 पतस्मिन्नेव काले तु त्वरमाणं महारथः ।
 विध्यधुः सायकैर्गाढं कृतवर्माणमाहवे ॥ ८५
 अथान्यद्धनुरादाय त्यक्त्वा तच्च महच्छुतः ।
 विशीर्णं भरतश्रेष्ठ हार्दिक्यः परवीरहो ॥
 विव्याध पाण्डवान् युद्धे
 त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मैः ।
 शिखण्डिनं च विव्याध
 त्रिभिः पञ्चभिरेव च ॥ ८७
 धनुरन्यत् समादाय शिखण्डी तु महायशः
 अवारयत् कर्मनखैराशुगैर्हृदिकात्मजम् ॥ ८८
 ततः क्रुद्धो रणे राजन् हृदिकस्यात्मसंभवः ।
 अभिद्रुद्राव धेगेन याज्ञसेनि महारथम् ॥ ८९
 भीष्मस्य समरे राजन् मृत्योर्हेतुं महात्मनः ।
 विदर्शयन् बलं शूरः शार्दूल इव कुजरम् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे कृतवर्मपराक्रमे
 चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

सञ्जय उवाच ।
 शृणुष्वैकमना राजन्
 यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

द्राव्यमाणे बले तस्मिन्
 हार्दिक्येन महात्मना ॥ १

वर्मनयै वर्मनप्राकृतिपलके ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकाया चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

शृणुष्वेति । हार्दिक्येन तावदेतस्यैव द्राव्यमाणे इत्यु-
 त्तराद्येन सहान्वयः ॥ १ ॥

लज्जयाऽवनते चापि प्रहृष्टैश्चापि तावकैः ।
 द्वीपो य आसीत् पांडूनामगाधे गाधमिच्छतां
 श्रुत्वा स निनदं भीमं तावकानां महाहवे ।
 शैनेयस्त्वरितो राजन् कृतवर्माणमभ्ययात् ॥
 उवाच सारथिं तत्र क्रोधामर्षसमन्वितः ।
 हार्दिक्याभिमुखं सूत कुरु मे रथमुत्तमम् ॥ ४
 कुरुते कदनं पश्य पाण्डुसैन्ये ह्यमर्षितः ।
 एनं जित्वा पुनः सूत यास्यामि विजयं प्रति
 एवमुक्ते तु वचने सूतस्तस्य महामते ।
 निमेषान्तरमात्रेण कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ६
 कृतवर्मा तु हार्दिक्यः शैनेयं निशितैः शरैः ।
 अवाकिरत्सुसंकुद्धस्ततोऽकुह्यत्स सात्याकिः
 अथाशु निशितं भलं शैनेयः कृतवर्मणः ।
 प्रेषयामास समरे शरांश्च चतुरोऽपरान् ॥ ८
 ते तस्य जाघ्निरे वाहान् भलेनास्याच्छिद्धनुः
 पृष्ठरक्षं तथा सूतमविध्यन्निशितैः शरैः ॥ ९
 ततस्तं विरथं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः
 सेनामस्यार्दयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १०
 अभज्यताथ पृतना शैनेयशरपीडिता ।
 ततः प्रायात्स त्वरितः सात्यकिः सत्याविक्रमः
 शृणु राजन् यदकरोत् तव सैन्येषु वीर्यवान्
 अतीत्य स महाराज द्रोणानीकमहाणवम् ॥
 पराजित्य तु संहृष्टः कृतवर्माणमाहवे ।
 यन्तारमब्रवीच्छूरः शनैर्याहीत्यसंभ्रमम् ॥ १३
 दृष्ट्वा तु तव तत् सैन्यं रथाश्वद्विपसंकुलम् ।
 प्रदातिजनसंपूर्णमब्रवीत् सारथिं पुनः ॥ १४
 यदेतन्मेघसंकाशं द्रोणानीकस्य सव्यतः ।
 सुमहत् कुञ्जरानीकं यस्य रुक्मरथो मुखम् ॥
 एते हि बहवः सूत दुर्निवाराश्च संयुगे ।
 दुर्योधनसमादिष्टा मदर्थं त्यक्तजीविताः ॥ १६
 राजपुत्रा महेष्वासाः सर्वे विक्रान्तयोधिनः
 त्रिगर्तानां रथोदाराः सुवर्णविकृतध्वजाः ॥
 मामेवाभिमुखा वीरा
 योत्स्यमाना व्यवस्थिताः ।
 अत्र मां प्रापय क्षिप्र-
 मश्वांश्चोदय सारथे ॥ १८
 त्रिगर्तैः सह योत्स्यामि भारद्वाजस्य पश्यतः
 ततः प्रायाच्छनैः सूतः सात्वतस्य मते स्थितः
 रथेनादित्यवर्णेन भास्वरेण पताकिना ।

तमूहुः सारथेर्वश्या चलगमाना हयोत्तमाः ॥
 वायुवेगसमाः संख्ये कुन्देन्दुरजतप्रभाः ।
 आपतन्तं रणे तं तु शंखवर्णैर्हयोत्तमैः ॥ २१
 परिवुस्ततः शूरा
 गजानीकेन सर्वतः ।
 किरन्तो विविधांस्तीक्ष्णान्
 सायकान् लघुवेधिनः ॥ २२
 सात्वतो निशितैर्वाणैर्गजानीकमयोधयत् ।
 पर्वतानिव वर्षेण तपान्ते जलदो महान् ॥
 वज्राशनिसमस्पर्शैर्वध्यमानाः शरैर्गजाः ।
 प्राद्रवन् रणमुत्सृज्य शिनिवीरसमीरितैः ॥
 शीर्णदन्ता विरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डकाः
 विशीर्णकर्णस्यकरा विनियन्तृपताकिनः ॥
 संभिन्नमर्मघण्टाश्च विनिकृत्तमहाध्वजाः ।
 हतारोहा दिशो राजन् भेजिरे भ्रष्टकंवलाः
 रुवन्तो विविधाक्षादान् जलदोपमनिःस्वनाः
 नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भलैरञ्जलिकैस्तथा ॥ २७
 क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च सात्वतेन विदारिताः ।
 क्षरन्तोऽसृक् तथा मूत्रं पुरीषं च प्रदुद्बुधुः ॥
 वभ्रमुश्चस्खलुश्चान्ये पेतुर्मस्तुस्तथाऽपरे ।
 एवं तत् कुञ्जरानीकं युयुधानेन पीडितम् ॥
 शरैरग्न्यर्कसंकाशैः प्रदुद्राव समन्ततः ।
 तस्मिन्हते गजानीके जलसन्धो महाबलः
 यत्तः संप्रापयन्नागं रजताश्वरथं प्रति ।
 रुक्मवर्मधरः शूरस्तपनीयांगदः शुचिः ॥ ३१
 कुण्डली मुकुटी खड्गी रक्तचन्दनरूपितः
 शिरसा धारयन् दीप्तां तपनीयमयीं स्रजम्
 उरसा धारयन्निष्कं कण्ठसूत्रं च भास्वरम् ।
 चापं च रुक्मविकृतं विधुन्वन् गजमूर्धनि ॥
 अशोभत महाराज सविद्यादेव तोयदः ।
 तमापतन्तं सहसा मागधस्य गजोत्तमम् ॥
 सात्यकिर्वारयामास वेलेव मकरालयम् ॥
 नागं निवारितं दृष्ट्वा शैनेयस्य शरोत्तमैः
 अक्रुध्यत रणे राजन् जलसन्धो महाबलः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज मार्गेणैर्भारसाधनैः ३६
 आविध्यत शिनेः पौत्रं जलसन्धो महोरसि ।
 ततोऽपरेण भलेन पीतेन निशितेन च ॥ ३७
 अस्यतो वृष्णिवीरस्य निचकर्त शरासनम् ६
 सात्यकिं छिन्नधन्वानं प्रहसन्निव भारत ॥

अधिध्यन्मागधो घोरः पञ्चभिर्निशितैः शरैः
स विद्धो धनुमिवाणैर्जलसन्धेन घोर्यवान्
नाकम्पत महाबाहुस्तदद्भुतमिवामयत् ।
अचिन्तयन् धै स शराघातयर्थं सम्प्रमाद्वली
धनुरन्यत् समादाय तिष्ठ तिष्ठेत्युवाच ह ।
एतावदुक्त्या शीनेयो जलसन्धं महोरसि ॥
विद्याध पण्या सभृशं शराणां ग्रहमाश्रय ।
धुरमेण सुतोश्णेन मुष्टिदेशे महद्धनुः ॥ ४२
जलसंधस्य चिच्छेद विद्याध च प्रिमिः शरैः
जलसंधस्तु तत्पक्त्या सशरं धै शरासनम् ॥
तोमरं त्यजुजत्तुर्णं सात्यकिं प्राति मारिष ।
स निर्मिथ भुजं सद्यं माधयस्य महारणे ॥
अभ्यगाद्धरणीं घोरः भवसाश्रय महोरगः ।
निर्मिथे त भुजे सद्ये सात्यकिः सत्यधिकमः
त्रिंशद्भिर्दिशि रैस्तांश्चर्णजलसन्धमताडयत् ।
प्रशूय तु ततः यद्गं जलसन्धो महाबलः ४६
आपेर्मं चर्म च महच्छतचन्द्रकसं कुलम् ।
आपिष्य च ततः यद्गं सात्यनायोत्ससर्ज ह
शीनेयस्य धनुर्गिर्या स यद्गो न्यपतन्महान्
अलातचक्रवर्षीय इत्यरोचत महौ गतः ॥ ४८
अधान्यद्धनुरादाय सर्वकायायदारणम् ॥
शालस्कन्धप्रतीकाशमिन्द्राशनिसमस्यनम्
यिस्कार्यं यित्यपे द्रुद्धो जलसन्धं शरेण ह
ततः सामरणी बाहू धुरान्यां माधवोत्तमः ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे जलसन्धवधो नाम
पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

सञ्जय उवाच ॥

ते किरन्तः शरघातान् सर्वे यत्ताः प्रहारिणः
त्वरमाणा महाराज युयुधानमयोधयन् ॥ १
तं द्रोणः सप्त सप्तत्या जघान निशितैः शरैः
दुर्मर्षणो द्वादशभिर्दुःसहो दशभिः शरैः २
यिकर्णश्चापि निशितैर्विंशद्भिः कङ्कपत्रिभिः

विद्याध सद्ये पार्श्वे तु स्तनाभ्यामन्तरे तथा
दुर्मन्त्रो दशभिर्वाणैस्तथा दुःशासनोऽष्टभिः
चित्रसेनश्च शीनेयं द्वाभ्यां विद्याध मारिष ४
दुर्योधनश्च महता शरवर्षेण माधवम् ॥
अपीडयद्रणे राजञ्शूराश्चान्ये महारथाः ॥

ततो ग्रहणानन्तरं आविष्य भ्रामयित्वा ॥ ८७ ॥ वसुंधरा-
धरात् पर्यतात् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि
दशकाया पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

ते किरन्त इति ॥ १ ॥

सर्वतः प्रतिविद्धस्तु तव पुत्रैर्महारथैः।
तान् प्रत्यविध्यद्वाष्णैः पृथक् पृथग्गजिह्वैः
भारद्वाजं त्रिभिर्वाणैर्दुःसहं नवभिः शरैः ॥
विकर्णं पञ्चविंशत्या चित्रसेनं च सप्तभिः ॥
दुर्मर्वणं द्वादशभिरष्टाभिश्च विविंशतिम् ॥
सत्यव्रतं च नवभिर्विजयं दशभिः शरैः ॥ ८
ततो रुक्मांगदं चापं विधुन्वानो महारथः।
अभ्ययात् सात्यकिस्तूर्णं पुत्रं तव महारथम्
राजानं सर्वलोकस्य सर्वलोकमहारथम्।
शरैरभ्याहनद्वाढं ततो युद्धमभूत्तयोः ॥ १०

विमुञ्चन्तौ शरांस्तीक्ष्णान्
संदधानौ च सायकान्।

अदृश्यं समरेऽन्योन्यं

चक्रतुस्तौ महारथौ ॥

११

सात्यकिः कुरुराजेन निर्विद्धो बहुशोभत।
अस्त्रवद्बुधिरं भूरि स्वरसं चन्दनो यथा ॥ १२
सात्वतेन च वाणौधैर्निर्विद्धस्तनयस्तव।
शातकुंभमयापीडो बभौ यूष इवोच्छ्रितः ॥
माधवस्तु रणे राजन् कुरुराजस्य धन्विनः।
धनुश्चिच्छेद समरे क्षुरप्रेण हसन्निव ॥ १४
अथैनं छिन्नधन्वानं शरैर्बहुभिराचिनोत्।
निर्भिन्नश्च शरैस्तेन द्विपता क्षिप्रकारिणा ॥
नाट्यत रणे राजा शत्रोर्विजयलक्षणम्।
अथान्यद्भनुरादाय हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥ १६
विद्याध सात्यकिं तूर्णं सायकानां शतेन ह
सोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना।
अमर्षवशमापन्नस्तव पुत्रमपीडयत्।
पीडितं नृपतिं दृष्ट्वा तव पुत्रा महारथाः।
सात्यकिं शरवर्षेण छादयामासुराजसा।
स च्छाद्यमानो बहुभिस्तव पुत्रैर्महारथैः ॥ १९
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विद्याध सप्तभिः।
दुर्योधनं च त्वरितो विद्याधाष्टभिराशुगैः।
ग्रहसंश्रास्य चिच्छेद कार्मुकं रिपुभीषणम्।
नागं मणिमयं चैव शरैर्ध्वजमपातयत् ॥ २१
हत्वा तु चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥
सारथिं पातयामास क्षुरप्रेण महायशाः ॥ २२
एतस्मिन्नन्तरे चैव कुरुराजं महारथम्।
अवाकिरच्छरैर्हृष्टो बहुभेर्मर्मभेदिभिः ॥ २३
स वध्यमानः समरे शैनेयस्य शरोत्तमैः।

प्राद्रवत् सहसा राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव।
आप्लुतश्च ततो यानं चित्रसेनस्य धन्विनः।
हाहाभूतं जगच्चासीद् दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥
ग्रस्यमानं सात्यकिना खे सोममिव राहुणा।
तं तु शब्दमथ श्रुत्वा कृतवर्मा महारथः ॥ २६
अभ्ययात् सहसा तत्र यत्रास्ते माधवः प्रभुः।
विधुन्वानो धनुः श्रेष्ठं चोदयंश्चैव वाजिनः ॥
भर्त्सयन् सारथिं चात्रे याहियाहीति सत्वरं
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य व्यादितास्यमिवान्तकम्
युयुधानो महाराज यन्तारमिदमब्रवीत् ॥
कृतवर्मा रथेनैव द्रुतमापतते शरी ॥ २९
प्रत्युद्याहि रथेनैनं प्रवरं सर्वधन्विनाम्।
ततः प्रजविताश्वेन विधिवत् कलिपतेन च।
आससाद रणे भोजं प्रतिमानं धनुष्मताम्।
ततः परमसंकुद्धौ ज्वालिताविव पावकौ ॥
समेयातां नरव्याधौ व्याघ्राविव तरस्त्रिनौ।
कृतवर्मा तु शैनेयं पञ्चविंशत्या समार्पयत् ॥
निशितैः सायकैस्तीक्ष्णैर्येतारं चास्य पञ्चभिः
चतुरश्रतुरो वाहांश्चतुर्भिः परमेष्ठभिः ॥ ३३
अविध्यत् साधुदान्तान् वै
सैन्धवान् सात्वतस्य हि।
रुक्मध्वजो रुक्मपृष्ठं
महद्भिस्फार्य कार्मुकम् ॥ ३४
रुक्माङ्गदी रुक्मवर्मा रुक्मपुंखैरवारयत्।
ततोऽशीतिं शिनेः पौत्रः सायकान् कृतवर्मणे
प्राहिणोत्त्वरया युक्तो द्रष्टुकामो धनञ्जयम्।
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः
समकम्पत दुर्धरैः
क्षितिकम्पे यथाऽचलः।
त्रिषष्ट्या चतुरोऽस्याश्वान्
सप्तभिः सारथिं तथा ॥ ३७
विद्याध निशितैस्तूर्णसात्यकिः सत्यविक्रमः
सुवर्णपुंखं विशिखं समाधाय च सात्यकिः
व्यसृजत्तं महाज्वालं संकुद्धमिव पन्नगम्।
सोऽविध्यत् कृतवर्माणं यमदण्डोपमः शरः ॥
जांबूनदविचित्रं च वर्म निर्भिद्य भानुमत्।
अभ्यगाद्धरणीमुग्रो रुधिराण ससुक्षितः ॥ ४०
संजातरुधिरश्चाजौ सात्वतेषुभिरर्दितः।
सशरं धनुरुत्सृज्य न्यपतत् स्यन्दनोत्तमात्

स सिद्धदंष्ट्रो जानुभ्यां पतितोऽवितथिक्रमः ।
 शरादितः सात्पकिना रथोपस्थे नरर्षभः ॥
 सहस्रबाहुसहस्रक्षेत्रमिव सागरम् ।
 निषार्य ऋतवर्मणं सात्पकिः प्रययौ ततः ॥
 राक्षसाकिधनुःकीर्णा गजाभरणसंकुलाम् ।
 इति धीमहामारते द्रोणपर्वणे जयद्रथपथपर्वणे सात्पकिप्रवेशे दुर्योधनकृतवर्मपराजये
 षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

सञ्जय उवाच ।
 कालप्रमानेषु मैत्रेयु शीनेयेन ततस्ततः ।
 भारद्वाजः शरमातैर्महद्भिः समवाकिरत् ॥ १
 स संप्रहारस्तुमुलो द्रोणसात्पतयोरभूत् ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानां बलिशस्तययोरिव ॥ २
 ततो द्रोणः शिने पीत्रं बिभ्रिः सर्वायसीः शरैः ।
 त्रिभिराशीधिपाकारैर्ललाटे समायिष्यत ॥ ३
 तैर्ललाटार्पितैर्वाणैर्धुगुधानस्तपाजिह्वरीः ।
 व्यरोचत महाराज त्रिशूल् इव पर्यतः ॥ ४
 ततोऽस्य बाणानपरानिद्राशनिसमस्तनान् ।
 भारद्वाजोऽन्तरिक्षे प्रेषयामास संयुगे ।

तान्द्रोणचापनिर्मुक्तान्
 दाशार्हः पततः शरान्
 छाभ्यां छाभ्यां सुपुलाभ्यां
 चिच्छेद् परमास्त्रवित्
 तामस्य लघुतां द्रोणः समवेदय विशांपते ।
 प्रहस्य सहसाऽधिष्यत्त्रिशता शनिपुंगवम् ॥
 पुनः पञ्चाशतेपूर्णां शिलेन च समार्षयत् ।
 लघुतां युयुधानस्य लाघवेन विशेषयन् ॥ ८
 समुत्पतन्ति घर्मीकाघथा शुद्धा महोरगाः ।
 तथा द्रोणस्याद्राजप्रापतन्ति तनुच्छिदः ॥ ९
 तथैव युयुधानेन सृष्टाः शतसहस्रशः ।
 अवाकिरन् द्रोणस्थं शरा रुधिरमोजनाः ॥
 लाघयाद्विजमुत्स्यस्य सात्पतस्य च मारिप ।
 विशेषं नाध्यगच्छाम समावास्तां नरर्षभौ ।

प्रवर्तितोप्ररुधिरां शतशः क्षत्रियर्षभैः ॥ १४
 प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां मध्येन शनिपुङ्गवः ।
 अभ्यगाद्वाहिर्नी हित्वा घृत्रहेवासुर्यं चमूम् ॥
 समाभवस्य च हार्दिकयो गृहा चान्यन्महद्भुः
 तस्यौ स तत्र बलान्धारयन्नुधि पांडवान् ।

सात्पकिस्तु ततो द्रोणं नयमिर्नतपर्वभिः ।
 आजघान भृशं क्रुद्धो ध्वजं च निशितैः शरैः
 सारथिं च शतेभ्य भारद्वाजस्य पश्यतः ।
 लाघवं युयुधानस्य दृष्ट्वा द्रोणो महारथः ॥ १३
 सप्तत्या सारथिं विद्धा
 तुरङ्गाश्च त्रिभिराभिः
 ध्वजमेकेन चिच्छेद्
 माधवस्य रथे स्थितम् ॥ १४
 अपापरेण भलेन हेमपुङ्गेन पात्रेणा ।
 धनुश्चिच्छेद् समरे माधवस्य महारथनः ॥
 सात्पकिस्तु ततः क्रुद्धो
 धनुस्त्यक्त्या महारथः
 गदां जग्राह महतीं
 भारद्वाजाय चाक्षिपत् ॥ १५
 तामापतन्तीं सहसा पट्टवद्भामयस्मयीम् ।
 न्यवारयच्छरैर्द्रोणो घृत्राभेर्बहुरूपिभिः ॥ १७
 अधान्यद्रुनुरादाय सात्पकिः सत्यधिक्रमः
 विव्याध बहुभेर्वीरं भारद्वाजं शिलाशेनैः
 स विद्धा समरे द्रोणं सिंहनादममुञ्चत ।
 तं धै नमूने द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १९
 ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डामयस्मयीं
 तरसा प्रेषयामास माधवस्य रथं प्रति ॥ २०
 अनासाद्य तु शीनेयं सा शक्तिः कालसाक्षिभा
 भित्त्वा रथं जगामोग्रा धरणीं दारुणस्वना ॥

दंष्ट्रागत्यो यस्य स्फुरन्नेभ्य समुच्छिता । सिद्धदंष्ट्र स गदि-
 तगुर्वदंष्ट्र सूरिभिः ॥ ११२ ॥ इति धीमहामारते द्रोणपर्वणि
 दशमो षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

काल्यमानेध्विति ॥ १ ॥

ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो राजन्विद्याध पत्रिणा
 दक्षिणं भुजमासाद्य पीडयन् भरतर्षभ ॥
 द्रोणोऽपि समरे राजन् माधवस्य महद्धनुः ।
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद रथशक्त्या च सारथिं
 मुमोह सारथिस्तस्य रथशक्त्या समाहतः ।
 स रथोपस्थमासाद्य मुहूर्ते संन्यपीदत ॥ २४
 चकार सात्यकी राजन् सूतकर्मातिमानुपम्
 अयोधयच्च यद्द्रोणं रश्मीञ्जग्राह च स्वयम् ॥ २५
 ततः शरशतेनैव युयुधानो महारथः ।
 अविध्यद्वाह्मणं संख्ये हृष्टरूपो विशांपते ॥
 तस्य द्रोणः शरान् पञ्च प्रेषयामास भारत ।
 ते घोराः कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥
 निर्विद्धस्तु शरैर्घोरैरक्रुध्यत सात्यकिर्भृशम् ।
 सायकान् व्यसृजन्नापि वीरो रुक्मरथं प्रति
 ततो द्रोणस्य यन्तारं निपात्यैकेषुणा भुवि ।

अश्वान् व्यद्रावयद्वाणैर्हतसूतांस्ततस्ततः ॥
 स रथः प्रद्रुतः संख्ये मण्डलानि सहस्रशः ।
 चकार राजतो राजन् भ्राजमान इवांशुमान्
 अभिद्रवत गृहीत हयान् द्रोणस्य धावत ।
 क्षति स्म चुक्रुशुः सर्वे राजपुत्राः सराजकाः ॥
 ते सात्यकिमपास्याशु राजन् युधि महारथाः
 यतो द्रोणस्ततः सर्वे सहसा समुपाद्रवन् ॥
 तान् दृष्ट्वा प्रद्रुतान्संख्ये सात्वतेन शरादिदान्
 प्रभयं पुनरेवासीत्तत्र सैन्यं समाकुलम् ॥ २३
 व्यूहस्थैव पुनर्द्धारं गत्वा द्रोणो व्यवस्थितः ।
 वातायमानैस्तैरश्वैर्नीतो वृष्णिशरादिदैः ॥
 पाण्डुपाञ्चालसंभिन्नं व्यूहमालोक्य वीर्यवान्
 शैनेये नाकरोद्यत्तं व्यूहमेवाभ्यरक्षत ॥ २५
 निवार्य पाण्डुपञ्चालान् द्रोणाग्नेः प्रदहन्निव
 तस्यौ क्रोधेध्मसंदीप्तः कालसूर्य इवोद्यतः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे सात्यकिपराक्रमे
 सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

सञ्जय उवाच ।
 द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तथैव हार्दिक्यमुखांस्त्वदीयान् ।
 प्रहस्य सूतं वचनं वभाषे
 शिनिप्रवीरः कुरुपुङ्गवाग्र्य ॥ १
 निमित्तमात्रं वयमद्य सूत
 दग्धारयः केशवफाल्गुनाभ्याम् ।
 हतान्निहन्मेह नरर्षभेण
 वयं सुरेशात्मसमुद्भवेन ॥ २
 तमेवमुक्त्वा शिनिपुङ्गवस्तदा
 महामृधे सोऽग्र्यधनुर्धरोऽरिहा ।
 किरन् समन्तात् सहसा शरान् बली
 समापतच्छयेन इवामिषं यथा ॥ ३
 तं यान्तमश्वैः शशिशंखवर्णै-
 र्विगाह्य सैन्यं पुरुषप्रवीरम् ।

नाशकुचन् वारयितुं समन्ता-
 दादित्यरश्मिप्रतिमं रथाग्र्यम् ॥ ४
 असह्यविक्रान्तमदीनसत्त्वं
 सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।
 सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावं
 दिवीव सूर्यं जलदव्यपाय ॥ ५
 अमर्षपूर्णस्त्वतिचित्रयोध्री
 शरासनी काञ्चनवर्मधारी ।
 सुदशनः सात्यकिमापतन्तं
 न्यवारयद्राजवरः प्रसह्य ॥ ६
 तयोरभूद्भारत संप्रहारः
 सुदारुणस्तं समतिप्रशंसन् ।
 योधास्त्वदीयाश्च हि सोमकाश्च
 वृत्रेन्द्रयोर्युद्धमिवामरौघाः ॥ ७

रथशक्त्या केतकपत्राकारमुखया शक्त्या ॥ २३ ॥ इति
 श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तदशाधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

द्रोणमिति ॥ १ ॥

शरीः सुतीक्ष्णैः शतशोऽभ्यविध्यत
 सुदर्शनः सात्वतमुख्यमाजौ ।
 अनागतानेव तु तान् पृथक्कां-
 शिच्छेद् राजञ्जिनिपुङ्गवोऽपि ॥ ८
 तथैव शक्रप्रतिमोऽपि सात्याकिः
 सुदर्शने यान् क्षिपति स्म सायकान्
 द्विधा त्रिधा तानकरोत् सुदर्शनः
 शरोत्तमैः स्यन्दनवर्षमास्थितः ॥ ९
 तान् वीक्ष्य बाणाग्निहतांस्तदानीं
 सुदर्शनः सात्याकिवाणयेधैः ।
 क्रोधादिधक्षन्निव तिम्रतेजाः
 शरानमुञ्चत्तपनीयचिघ्नान् ॥ १०
 पुनः स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पै-
 राकर्णपूर्णैर्निशितैः सुपुङ्गैः
 विह्वल्य देहावरणं विभिद्य
 ते सात्यकेरावियिशुः शरीरम् ॥ ११
 तथैव तस्याघनिपालपुत्रः
 सन्धाय बाणैरुपरैर्ज्वलद्भिः ।
 आजग्निधांस्तान् रजतप्रकाशां-
 श्चतुर्भिरभ्वांश्चतुरः प्रसह्य ॥ १२
 तथा तु तेनाग्निहस्तस्तरस्वी
 नसा शिनेरेन्द्रसमानधीर्यः ।

सुदर्शनस्येपुण्यैः सुतीक्ष्णै-
 ह्येवाग्निहत्याशु ननाद नादम् ॥ १३
 अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्य
 भङ्गेन शक्राशिनिसन्निभेन ।
 सुदर्शनस्यापि शिनिप्रवीरः
 क्षुरेण कालानलसंनिभेन ॥ १४
 सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं
 भ्राजिष्णु वक्रं विचकर्त देहात् ।
 यथा पुरा वज्रधरः प्रसह्य
 बलस्य संख्येऽतिबलस्य राजन् ॥ १५
 निहत्य तं पार्थिवपुत्रपौत्रं
 रणे यदूनामृपमस्तरस्वी ।
 मुदा समेतः परया महात्मा
 रराज राजन् सुरराजकल्पः ॥ १६
 ततो ययावर्जुन एव येन
 निवार्य सैन्यं तव मार्गणीधैः ।
 सद्भवयुक्तेन रथेन राज्ञ-
 ह्लोकं विसिस्मापयिपुर्नृवीरः ॥ १७
 तत्तस्य विस्मापयनीयमग्र्य-
 मपूजयन् योधवराः समेताः ।
 प्रवर्तमानानिपुणोच्चरेऽरीन्
 ददाह बाणैर्हुतभुग्यधैव ॥ १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सुदर्शनवधे
 अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

सञ्जय उवाच ।

ततः स सात्याकिर्धौमान्महात्मा वृष्णिपुङ्गवः
 सुदर्शनं निहत्याजौ यन्तारं पुनरब्रवीत् ॥ १
 रथाश्वनागकलिलं शरशक्त्यूर्ध्वमालिनम् ।
 खड्गमर्त्यं गदाग्राहं शूरायुधमहास्वनम् ॥ २
 प्राणापहारिणं रौद्रं वादिश्रोतुकुण्डनादितम् ।
 योधानामसुखरूपशो दुर्धर्षमजयैषिणाम् ॥ ३
 तीर्णां स्म दुत्तरं तात द्रोणानीकप्रहार्णवम्
 जलसन्धबलेनाजौ पुरुषादिरिवावृतम् ॥ ४
 अतोऽन्यत् पृतनाशेषं मन्ये कुनदिकामिव ।

तर्तव्यामल्पसलिला चोदयाश्वानसंघ्नमम् ५
 हस्तप्राप्तमहं मन्ये सांप्रतं सद्यसाचिनम् ।
 निर्जित्य दुर्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ॥ ६
 हार्दिक्यं योधवर्षं च मन्ये प्राप्तं धनञ्जयम् ।
 न हि मे जायते त्रासो दृष्ट्वा सैन्यान्यनेकशः
 वहेरिव प्रदीप्तस्य वने शुष्कतृणोलपे ।
 पश्य पाण्डवमुख्येन यातां भूमिं किरीटिना
 पत्यश्वरयनागौघैः पतितैर्विपरीकृताम् ।
 द्रवते तद्यथा सैन्यं तेन भग्नं महात्मना ॥ ९

अयं प्रधानं कर्म ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 द्रोणायामष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९
 तत इति ॥ १ ॥

रथैर्विपरिधावद्भिर्गजैरश्वैश्च सारथे ।
 कौशेयारुणसङ्काशमेतदुद्धूयते रजः ॥ १०
 अभ्याशस्थमहं मन्ये श्वेताश्वं कृष्णसारथिम्
 स एष श्रूयते शब्दो गाण्डीवस्यामितौजसः
 यादृशानि निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै ।
 अनस्तंगत आदित्ये हन्ता सैन्धवमर्जुनः ॥ १२
 शनैर्विश्रम्भयन्नश्वान् याहि यत्रारिवाहिनी
 यत्रैते सतलत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः ॥ १३
 दंशिताः क्रूरकर्माणः काम्बोजा युद्धदुर्मदाः
 शरवाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः ॥ १४
 शकाः किराता दरदा वर्वरास्ताम्रलिप्तकाः
 अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणयः
 यत्रैते सतलत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः ।
 मामेवाभिमुखाः सर्वे तिष्ठन्ति समरार्थिनः
 एतान् सरथनागाश्वान्निहत्याजौ सपत्तिनः
 इदं दुर्गं महाघोरं तीर्णमेवोपधारय ॥ १७

सूत उवाच ।

न संभ्रमो मे वाष्पण्यं विद्यते सत्यविक्रमा
 यद्यपि स्यात्तव क्रुद्धो जामदग्न्योऽग्रतः स्थितः
 द्रोणो वा रथिनां श्रेष्ठः
 कृपो मद्रेश्वरोऽपि वा ।
 तथापि संभ्रमो न स्या-

त्वामाश्रित्य महाभुज ॥ १९

त्वया सुबहवो युद्धे निर्जिताः शत्रुसूदन ।
 दंशिताः क्रूरकर्माणः काम्बोजा युद्धदुर्मदाः
 शरवाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः ।
 शकाः किराता दरदा वर्वरास्ताम्रलिप्तकाः
 अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणयः
 न च मे संभ्रमः कश्चिद्भूतपूर्वः कथञ्चन ॥ २२
 किमुतैतत् समासाद्य धीरसंयुगगोष्पदम् ।
 आयुष्मन् कतरेण त्वां प्रापयामि धनञ्जयम्
 केषां क्रुद्धोऽसि वाष्पण्यं केषां मृत्युरूपस्थितः
 केषां संयमनीमद्य गन्तुमुत्सहते मनः ॥ २४
 के त्वां युधि पराक्रान्तं कालान्तकयमोपमम्
 दृष्ट्वा विक्रमसंपन्नं विद्रविष्यन्ति संयुगे ॥ २५
 केषां वैवस्वतो राजा स्मरतेऽद्य महाभुज ।

सात्यकिरुवाच ।

मुण्डानेतान् हनिष्यामि दानवानि च वासवः
 प्रतिष्ठां पारयिष्यामि काम्बोजानेव मां वह
 अद्यैषां कदनं कृत्वा प्रियं यास्यामि पाण्डवम्
 अद्य द्रक्ष्यन्ति मे वीर्यं कौरवाः ससुयोधनाः
 मुण्डानीके हते स्यूत सर्वसैन्येषु चासक्त २८
 अद्य कौरवसैन्यस्य दीर्घमाणस्य संयुगे ।
 श्रुत्वा धिरावं बहुधा संतप्स्यति सुयोधनः
 अद्य पाण्डवमुख्यस्य श्वेताश्वस्य महात्मनः
 आचार्यस्य कृतं मार्गं दर्शयिष्यामि संयुगे ॥
 अद्य मद्वाणनिहतान् योधमुख्यान् सहस्रशः
 दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा पश्चात्तापं गमिष्यति ॥
 अद्य मे क्षिप्रहस्तस्य क्षिपतः सायवोत्तमान्
 अलातचक्रप्रतिमं धनुर्द्रक्ष्यन्ति कौरवाः ३२
 मत्सायकचिताङ्गानां रुधिरं श्रवतां मुहुः ।
 सैनिकानां वधं दृष्ट्वा संतप्स्यति सुयोधनः ॥
 अद्य मे क्रुद्धरूपस्य निघ्नतश्च वरान् वरान् ।
 द्विरर्जुनमिमं लोकं मंस्यतेऽद्य सुयोधनः ३४
 अद्य राजसहस्राणि निहतानि मया रणे ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा सन्तप्स्यति महामृधे
 अद्य स्नेहं च भक्तिं च पाण्डवेपु महात्मसु ।
 हत्वा राजसहस्राणि दर्शयिष्यामि राजसु ३६
 बलं वीर्यं कृतशत्रवं मम क्षास्यन्ति कौरवाः
 सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तदा सूतः शिक्षितान् साधुवाहिनः
 शशाङ्कसन्निकाशान्वैवाजिनो व्यनुदद्मशम् ।
 ते पिवन्त इवाकाशं युयुधानं हयोत्तमाः ३८
 प्रापयन् यवनानां शीघ्रं मनःपवनरंहसः ।
 सात्यकिं ते समासाद्य पृतनास्त्रनिवर्तिनम् ॥
 बहवो लघुहस्ताश्च शरचपैरवाकिरन् ।
 तेषामिदं तथास्त्राणि वेगवान्नतपर्वभिः ॥ ४०
 अच्छिन्नत सात्यकी राजन्नैनं ते प्राप्नुवञ्जराः
 रुक्मपुङ्खैः सुनिशितैर्गाध्रपत्रैरजिहागैः ॥ ४१
 उच्चकर्त शिरांस्युद्रो यवनानां भुजानपि ।
 शैक्यायसानि चर्मणि कांस्यानि च समंततः

विश्रम्भयन् आश्वासयन् ॥ १३ ॥ पारयिष्यामि समापयि-
 ष्यामि ॥ २७ ॥ श्वेताश्वस्य सकाशे कृतमभ्यस्तं मार्गमल-
 शिक्षामाचार्यस्य द्रोणस्य दर्शयिष्यामीत्यन्वयः । अथवा

आचार्यस्य विद्योपदेशः श्वेताश्वस्य दर्शयिष्यामीति सामा-
 न्यकर्मकम् ॥ ३० ॥ द्विरर्जुनं द्वावर्जुनौ यत्र नैरुक्तौ
 वर्णागमः ॥ ३४ ॥ शैक्यायसानि शोणितायोमयानि ॥ ४२

भित्त्वा देहांस्तथा तेषां
शरा जग्मुर्महीतलम् ।
ते हन्यमाना योरिण
म्लेच्छाः सात्यकिना रणे ॥ ४३
शनशोऽभ्यपतन्तत्र व्यसवो वसुधातले ।
सुपूर्णायतमुक्तेस्तानव्यवच्छिन्नपिण्डनैः ४४
पञ्च पद् सप्त चाष्टौ च विभेद यवनाश्चरैः
काम्बोजानां सहस्रैश्च शकानां च विशांपते
शबराणां किरातानां धर्वराणां तथैव च ।
अगम्यरूपां पृथिवीं गांसशोणितकर्दमाम् ४६
कृतघांस्तत्र शीनेयः क्षपयंस्तावकं बलम् ।
दस्युनां सशिरस्त्राणैः शिरोभिर्नूनमूर्धजैः ४७
दीर्घकूर्चैर्मही कीर्णां चिबर्हण्डजैरिव ।
रुधिराक्षतसर्पाङ्गैस्तेस्तदायोधनं वमौ ॥ ४८
कबन्धैः संवृतं सर्वं ताम्राग्नैः रजमिवावृतम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे यवनपराजये
एकीर्णविशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

सञ्जय उवाच ।

जित्वा यवनकाम्बोजान्युयुधानस्ततोऽर्जुनं
जगाम तथ सैन्यस्य मध्येन रायेनां घरः ॥ १
चाकृद्गो नरव्याघ्रो विविप्रकवचध्वजः ।
शूरां व्याघ्र इवाजिघ्रंस्तथ सैन्यमभीपयत् ॥ २
स रथेन चरन्मार्गान् धनुरध्नामयद्भृशम् ।
रुक्मपृष्ठं महावेगं रुक्मचन्द्ररुसंकुलम् ॥ ३
रुक्मभङ्गदशिरस्त्राणो रुक्मवर्मसमावृतः ।
रुक्मध्वजधनुः शूरो मेरुशृङ्गमिवावमौ ॥ ४
सधनुर्भण्डलः संख्ये तेजोभास्कररश्मिवान् ।
शरदीवोदितः सूर्यो नृसूर्यो विरराज ह ॥ ५
वृषमस्करन्ध्रविक्रान्तो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
तावकानां वमौ मध्ये गवां मध्ये यथा वृषः ६
मत्तद्विरदसंकाशं मत्तद्विरदगाभिनम् ।
प्रभिन्नमिव मानङ्गं यूथमध्ये व्यवस्थितम् ॥ ७

वज्राशनिसमस्पर्शैः सुपर्वभिरजिह्वगैः ॥ ४९
ते सात्वतेन निहताः समावद्वर्षसुंधराम् ।
अल्पावशिष्टाः संभग्नाः कृच्छ्राणा विचेतसः
जिताः संख्ये महाराज युयुधानेन दंशिताः ॥
पार्ष्णिभिश्च कशाभिश्च ताडयन्तस्तुरङ्गमान्
जघमुत्तममास्थाय सर्वेनः प्राद्रवन् भयात् ।
काम्बोजसैन्यं विद्राव्य दुर्जयं युधि भारत ॥
यवनानां च तत्सैन्यं शकानां च महद्वलम् ।
ततः स पुरुषव्याघ्रः सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥
प्रविष्टस्तावकाजित्वा स्रुतं याहीत्यबोदयत्
तत्तस्य समरे कर्म दृष्ट्वाऽन्यैरकृतं पुरा ॥ ५४
चारणाः सहगन्धर्वाः पूजयांचक्रिरे भृशम् ।
तं यान्तं पृष्ठगोसारमर्जुनस्य विशांपते ॥
चारणाः प्रेक्ष्य संहृष्टास्त्वदीयाश्चाभ्यपूजयन्

व्याघ्रा इव जिघांसन्तस्त्वदीयाः समुपाद्रवन्
द्रोणानीकमतिक्रान्तं भोजानीकं च दुस्तरम्
जलसन्धार्षणं तीर्त्वा
काम्बोजानां च वाहिनीम् ।

हार्दिकयमकरान्मुक्तं
तीर्थं वै सैन्यसागरम् ॥ ९

परिवसु हसंश्चास्त्वदीयाः सात्यकिं रथाः
दुर्योधनश्चित्रसेनो दुःशासनश्चिबिशती ॥ १०
शकुनिर्दुःसहश्चैव युवा दुर्धर्पणः क्रथः ।
अन्ये च बहवः शूराः शस्त्रवन्तो दुरासदाः ॥
पृष्ठतः सात्यकिं यान्तमन्वधावक्षमर्षिणः ।
अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष
मारुतोद्भूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ।
तानभिद्रवतः सर्वान् समीक्ष्य शनिपुङ्गवः ॥

सुपूर्णायतमुक्तेस्तानव्यवच्छिन्नपिण्डनैः अनव-
च्छिन्नसंहते ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायामेकीर्णविशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

जित्वेति ॥ १ ॥

शनैर्याहीति यन्तारमब्रवीत् प्रहसन्निव ।
 इदमेतत्समुद्भूतं धार्तराष्ट्रस्य यद्वलम् ॥ १४
 मामेवाभिमुखं तूर्णं गजाश्वरथपत्तिमतम् ।
 नादयन् वै दिशः सर्वा रथघोषेण सारथे १५
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च कम्पयन् सागरानपि ।
 एतद्वलार्णवं सूत वारयिष्ये महारणे ॥ १६
 पौर्णमास्यामिवोद्भूतं वेलेव मकरालयम् ।
 पश्य मे सूत विक्रान्तमिन्द्रस्येव महानृधे १७
 एष सैन्यानि शत्रूणां विधमामि शितैः शरैः ।
 निहतानाहवे पश्य पदात्यश्वरथद्विपान् ॥ १८
 मच्छरैरग्निसंकाशैर्विद्धदेहान् सहस्रशः ।
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सात्यकेरमितौजसः ॥ १९
 समीपे सैनिकास्ते तु शीघ्रमीयुर्युत्सवः ।
 जह्याद्रवस्तिष्ठेति पश्य पश्येति वादिनः २०
 तानेवं ब्रुवतो वीरान् सात्यकिर्निशितैः शरैः
 जघान त्रिशतानश्वान् कुञ्जरांश्च चतुःशतान्
 स संप्रहारस्तुमुलस्तस्य तेषां च धन्विनाम् ।
 देवासुररणप्रख्यः प्रावर्तत जनक्षयः ॥ २२
 मेघजालनिभं सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष ।
 प्रत्यगृह्णाच्छिनेः पौत्रः शरैराशीविषोपमैः २३
 प्रच्छाद्यमानः समरे शरजालैः स वीर्यवान् ।
 असंभ्रमन् महाराज तावकानवधीद्वहन् ॥ २४
 आश्चर्यं तत्र राजेन्द्र सुमहददृष्टवानहम् ।
 न मोघः सायकः कश्चित्सात्यकेरभवत्प्रभो
 रथनागाश्वकलिलः पदात्यूर्मिसमाकुलः ।
 शैनेयवेलामासाद्य स्थितः सैन्यमहार्णवः ॥ २६
 संभ्रान्तनरनागाश्वमावर्तत मुहुर्मुहुः ।
 तत् सैन्यमिषुभिस्तेन वध्यमानं समन्ततः २७
 चम्राम तत्र तत्रैव गावः शीतादिता इव ।
 पदातिनं रथं नागं सादिनं तुरगं तथा ॥ २८
 आवेद्धं तत्र नाद्राक्षं युयुधानस्य सायकैः ।
 न तादृकदनं राजन् कृतवांस्तत्र फाल्गुनः ॥
 यादृक् क्षयमनीकानामकरोत् सात्यकिर्नृप ।
 अत्यजुनं शिनेः पौत्रो युध्यते पुरुषर्षभः ॥ ३०
 वीतभीर्लाघवोपेतः कृतित्वं संप्रदर्शयन् ।
 ततो दुर्योधनो राजा सात्वतस्य त्रिभिः शरैः

विष्याद्य सूतं निशितैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 सात्यकिं च त्रिभिर्विद्ध्वा पुनरष्टाभिरेव च
 दुःशासनः षोडशभिर्विष्याद्य शिनिपुङ्गवम् ।
 शकुनिः पञ्चविंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ३३
 दुःसहः पञ्चदशभिर्विष्याद्योरसि सात्यकिम्
 उत्समयन् वृष्णिशार्दूलस्तथा वाणैः समाहतः
 तानविध्यन्महाराज सर्वानेव त्रिभिस्त्रिभिः ।
 गाढावेद्धानरीन्कृत्वा मार्गणैः सोऽतितेजनैः
 शैनेयः श्येनवत्संख्ये व्यचरल्लघुविक्रमः ।
 सौबलस्य धनुश्छित्त्वा हस्तावापं निकृत्य च
 दुर्योधनं त्रिभिर्वाणैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
 चित्रसनं शतैर्नैव दशभिर्दुःसहं तथा ॥ ३७
 दुःशासनं तु विंशत्या विष्याद्य शिनिपुङ्गवः
 अथान्यद्जनुरादाय श्यालस्तव विशांपते ॥ ३८

अष्टाभिः सात्यकिं विद्ध्वा

पुनर्विष्याद्य पञ्चभिः ।

दुःशासनश्च दशभि-

र्दुःसहश्च त्रिभिः शरैः ॥

३९

दुर्मुखश्च द्वादशभि राजन् विष्याद्य सात्यकिं
 दुयाधनास्त्रिसप्तत्या विद्ध्वा भारत माधवम्
 ततोऽस्य निशितैर्वाणैस्त्रिभिर्विष्याद्य सारथिं
 तान्सर्वान्सहिताञ्जूरान्यतमानान्महारथान्
 पञ्चभिः पञ्चभिर्वाणैः पुनर्विष्याद्य सात्यकिः
 ततः स रथिनां श्रेष्ठस्तव पुत्रस्य सारथिम् ॥
 आजघानाशु भल्लेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
 पतिते सारथौ तस्मिंस्तव पुत्ररथः प्रभो ॥
 वातायमानैस्तैरश्वैरपानीयत सगरात् ।
 ततस्तव सुतो राजन् सौनिकाश्च विशांपते ॥
 राज्ञो रथमभिप्रेक्ष्य विद्रुताः शतशोऽभवन् ।
 विद्रुतं तत्र तत् सैन्यं दृष्ट्वा भारत सात्यकिः
 अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णै रुक्मपुंखैः शिलाशितैः
 विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि सहस्रशः
 प्रययौ सात्यकी राजञ्ज्वेताश्वस्य रथं प्रति
 तं शरानाददानं च रक्षमाणं च सारथिम् ।
 आत्मानं पालयानं च तावकाः समपूजयन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुर्योधनपलायने
 विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

भूतराष्ट्र उवाच ।

संप्रमृद्य महत् सैन्यं यान्तं शैनेयमर्जुनम् ।
 निन्हीका मम ते पुत्राः किमकुर्वन् सञ्जय ॥
 कथं धैपां तदा युद्धे भूतिरासीन्मुमूर्षताम् ।
 शैनेयचरितं दृष्ट्वा यादृशं सञ्जयसाचिनः ॥ २
 किं बुधक्षयिते ते क्षात्रं सैन्यमध्ये पराजिताः
 कथं नु सात्यकिर्युद्धे व्यतिक्रान्तो महायशः
 कथं च मम पुत्राणां जीयतां तत्र सञ्जय ।
 शैनेयोऽभियथी युद्धे तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥
 अत्यद्भुतमिदं तात त्वत्सकाशाच्छृणोम्यहम्
 एकस्य बहुभिः सार्धं शत्रुभिस्तीर्महारथैः ॥ ५
 विपरीतमहं मन्ये मन्दभाग्यं स्तुतं प्रति ।
 यत्रावध्यन्त समरे सात्यतेन महारथाः ॥ ६
 एकस्य हि न पर्याप्तं यत्सैन्यं तस्य सञ्जय ।
 क्रुद्धस्य युयुधानस्य सर्वे तिष्ठन्तु पाण्डवाः ॥
 निर्जित्य समरे द्रोणं कृतिनं क्षिप्रयोधिनम् ।
 यथा पशुगणान् सिंहस्तद्वन्ता स्तुतान् मम ॥
 कृतघर्मादिभिः शरीर्यसैर्बहुभिराह्वे ।
 युयुधानो न शक्तितो हन्तुं यत्पुरुषमः ॥ ९
 भैतदीदृशकं युद्धं कृतवास्तत्र फाल्गुनः ।
 यादृशं कृतवान् युद्धं शिनेर्नृपा महायशः ॥

सञ्जय उवाच ।

तव दुर्मन्त्रिते राजन् दुर्योधनकृतेन च ।
 शृणुष्यावहितो भूत्वा यत्ते वक्ष्यामि भारत
 ते पुनः संव्यवर्तन्त कृत्वा संशप्तका मिथः ।
 परां युद्धे मतिं कूरां तव पुत्रस्य शासनात् ॥
 शौणि सादिसहस्राणि दुर्योधनपुरोगमाः ।

१२१

संप्रमृद्येति ॥ १॥ दुर्योधनस्य हृतेन वर्मणा ॥११॥
 मतिं हृतेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ वामनस्य यमोपवाहस्य ।
 'चन्द्राः कान्तशिरोम्रीवा नीचरन्धा मनालिनः ।
 मूढोरस्ताः मुनिधिन्या वामनान्वयजा गजाः ' ॥
 सुप्रतीरस्य ईशोपवाहस्य ।
 'सुविमलमहाद्रापां जीमूतसदृशप्रभाः ।
 प्रभूतहस्ता वलिनः सुश्रीककुलौ द्रवाः ' ॥
 महापथस्य इन्द्रस्य कुले ॥
 'बंडाः समायतयकाः सुवद्धा वलिनोऽपि च ।
 द्रो० १२

शककाम्बोजवाल्हीका यवनाः पारदास्तथा
 कुलिदास्तंगणाम्बुष्टाः पैशाचाश्च सर्ववराः ।
 पार्वतीयाश्च राजेन्द्र क्रुद्धाः पापाणपाणयः ॥
 अभ्यद्रवन्त शैनेयं शलभाः पावकं यथा ।
 युक्ताश्च पार्वतीयानां रथाः पापाणयोधिनं
 दूराः पञ्चाशता राजन् शैनेयं समुपाद्रवन् ।
 ततो रथसहस्रेण महारथशतेन च ॥ १६
 द्विरदानां सहस्रेण द्विसहस्रेश्च बाजिभिः ।
 शरवर्षाणि मुञ्चन्तो विविधानि महारथाः ॥ १७
 अभ्यद्रवन्त शैनेयमसंख्येयाश्च पत्तयः ।
 तांश्च सञ्जोदयन् सत्यार्नघ्रतैनमिति भारत ॥ १८
 दुःशासनो महाराज सात्यकिं पर्यधारयत् ।
 तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयचरितं महत् ॥ १९
 यदेको बहुभिः सार्धमसंप्रान्तमयुध्यत ।
 अवधीश्च रथानां द्विरदानां च तद्वलम् ॥
 सादिनश्चैव तान् सर्वान् द्रव्यूनपि च सर्वशः
 तत्र चकीर्षिमथितैर्भगैश्च परमायुधैः ॥ २१
 अक्षैश्च बहुधा भक्षरीपादण्डकवन्धुरैः ।
 कुञ्जरैर्मथितैश्चापि ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ २२
 घर्मेभिश्च तथानौकेत्यवकीर्णं पशुधरा ।
 रग्निमराभरणैर्वस्त्रैरनुकर्ष्य च मारिप ॥ २३
 संच्छन्ना यसुधा तत्र घोरैर्हिरिष भारत ।
 गिरिरूपधराश्चापि पतिताः कुञ्जरोत्तमाः ॥ २४
 अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च भारत ।
 सुप्रतीककुले जाता महापथकुले तथा ॥ २५
 पेरारवतकुले चैव तथाऽन्येषु कुलेषु च ।
 जाता दम्भितधरा राजन् शेरते बह्वो हताः

महापथान्वयभना गजकुक्षप्रिया गजाः ' ॥२५॥

'श्वेतगलनपाः श्वेताः श्वेतत्वशा महाबलाः ।
 उदरा वर्षन्तश्च गजा ऐरावतोद्भवाः ' ॥
 अन्येषु कुलेषु पुंडरीकपुण्ड्रान्तसार्वभौमोऽपि ।
 'स्वियाः स्थूलशिरोदन्तानि-शेफा बलिनोऽपि च ॥
 शुक्रवर्णनपाः श्वेताः पुंडरीकद्रवा गजाः ।
 श्यामत्वदृशनाभंडा लम्बोष्ठाश्चरुदर्शनाः ॥
 पीनायताननकराः पुण्डरीकद्रवा गजाः ॥
 मंडलाकृतयः शूराः सुवर्मणः सुदर्शनाः ।
 पीनायतास्याः पीताभाः सार्वभौमकुलोद्भवाः ' ॥२६॥

वनायुजान् पार्वतीयान्
कास्वोजान् बालिहकानपि ।

तथा हयवरान् राज-

न्निजघ्ने तत्र सात्यकिः ॥ २७

नानादेशसमुत्थांश्च नानाजातींश्च दन्तिनः ।
निजघ्ने तत्र शैनेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
तेषु प्रकाल्यमानेषु दस्यून् दुःशासनोऽब्रवीत्
निवर्तेध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥
तांश्चातिभग्नान् संप्रेक्ष्य पुत्रो दुःशासनस्तव ।
पाषाणयोधिनः शूरान् पार्वतीयानचोदयत्
अश्मयुद्धेषु कुशला नैतज्जानाति सात्यकिः ।
अश्मयुद्धमजानन्तं हतैनं युद्धकामुकम् ॥ ३१
तथैव कुरवः सर्वे नाश्मयुद्धविशारदाः ॥
अभिद्रवत माभैष्ट न वः प्राप्स्यति सात्यकिः
ते पार्वतीया राजानः सर्वे पाषाणयोधिनः
अभ्यद्रवन्त शैनेयं राजानमिव मन्त्रिणः ॥
ततो गजाशिरःप्रख्यैरुपलैः शैलवासिनः ।
उद्यतैर्युधुधानस्य पुरतस्तस्थुराहवे ॥ ३४
क्षेपणीयैस्तथाऽप्यन्ये सात्वतस्य वधैषिणः ।
चोदितास्तव पुत्रेण सर्वतो रुरुधुर्दिशः ॥ ३५
तेषामापततामेव

शिलायुद्धं चिकीर्षताम् ।

सात्यकिः प्रतिसन्धाय

निशितान् प्राहिणोच्छरान् ॥ ३६

सामश्मवृष्टिं तुमुलां पार्वतीयैः समीरिताम् ।
चिच्छेदोरगसङ्काशैर्नाराचैः शिनिपुंगवः ॥
तैरश्मचूर्णैर्दार्प्यद्भिः खद्योतानामिव व्रजैः ।
प्रायः सैन्यान्यहन्यन्त हाहाभूतानि मारिष ॥
ततः पञ्चशतं शूराः समुद्यतमहाशिलाः ।
निकृत्तबाहवो राजन्निपेतुर्धरणीतले ॥ ३९
युनर्दशशताश्चान्ये शतसाहस्रिणस्तथा ।
सोपलैर्बाहुभिश्छिन्नैः पेतुरप्राप्य सात्यकिम्
पाषाणयोधिनः शूरान् यतमानानवस्थितान्
न्यवधीद्बहुसाहस्रांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे

एकाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

ततः पुनर्न्यात्तमुखास्तेऽश्मवृष्टीः समन्ततः ॥
अयोहस्ताः शूलहस्ता दरदास्तंगणाः खसाः
लंपाकाश्च कुलिदाश्च चिक्षिपुस्तांश्च सात्यकिः
नाराचैः प्रतिचिच्छेद प्रतिपत्तिविशारदः ॥
अद्रीणां भिद्यमानानामन्तरिक्षं शितैः शरैः
शब्देन प्राद्रवन् संख्ये रथाश्वगजपत्तयः ॥ ४४
अश्मचूर्णैरवाकीर्णा मनुष्य-गज-वाजिनः ।
नाशक्नुवन्नवस्थातुं भ्रमरैरिव दंशिताः ॥ ४५
हतशिष्टाः सरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डकाः
कुञ्जरा वर्जयामासुर्युधुधानरथं तदा ॥ ४६
ततः शब्दः समभवत्तव सैन्यस्य मारिष ।

माधवेनार्द्यमानस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ ४७
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा द्रोणो यन्तारमब्रवीत् ।

एष सूत रणे क्रुद्धः सात्वतानां महारथः ॥
दारयन् बहुधा सैन्यं रणे चरति कालवत् ।

यत्रैष शब्दस्तुमुलस्तत्र सूत रथं नय ॥ ४९

पाषाणयोधिभिर्नूनं युयुधानः समागतः ।

तथाहि रथिनः सर्वे न्हियन्ते विद्रुतैर्हयैः ॥

विशस्त्रकवचा रुग्णास्तत्र तत्र पतन्ति च ।

न शक्नुवन्ति यन्तारः संयन्तुं तुमुले हयान् ॥ ५१

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजस्य सारथिः ॥

प्रत्युवाच ततो द्रोणं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥

सैन्यं द्रवति चायुष्मन् कौरवेयं समन्ततः ।

पश्य योधान् रणे भग्नान् धावतो वै ततस्ततः

इमे च संहताः शूराः पञ्चालाः पाण्डवैः सह

त्वामेव हि जिघांसन्त आद्रवन्ति समन्ततः

अत्र कार्यं समाधत्स्व प्राप्तकालमरिन्दम ।

स्थाने वा गमने वापि दूरं यातश्च सात्यकिः

तथैवं वदतस्तस्य भारद्वाजस्य सारथेः ।

प्रत्यदृश्यत शैनेयो निघ्नन् बहुविधान् रथान् ॥

ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः ।

युयुधानरथं त्यक्त्वा द्रोणानीकाय दुद्रुवुः ॥

यैस्तु दुःशासनः सार्धं रथैः पूर्वं न्यवर्तत ।

ते भीतास्त्वभ्यधावन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥

१२२

सञ्जय उवाच ।

दुःशासनरथं दृष्ट्वा समीपे पर्यवस्थितम् ।
भारद्वाजस्ततो वाक्यं दुःशासनमथाब्रवीत् ।
दुःशासन रथाः सर्वे कस्माच्चैते प्रविद्वताः ।
कश्चित्क्षेमं तु नृपतेः कश्चिज्जीवति सैन्धवः ॥
राजपुत्रो भवानत्र राजभ्राता महारथः ।
किमर्थं द्रवते युद्धे यौवराज्यमवाप्य हि ॥
'दासी जिहासि धृते त्वं यथाकामचरी भय ॥
वाससां वाहिका राक्षो भ्रातृज्यैष्ठस्य मे भव
न सन्ति पतयः सर्वे तेद्य पण्डितिलैः समाः'
दुःशासनैव कस्मात्त्वं पूर्वमुक्त्वा पलायसे
स्वयं धैरं महत्कृत्या पञ्चालैः पाण्डवैः सह ।
एकं सात्यकिमासाद्य कथं भीतोऽसि संयुगे
न जानामि पुरा त्वं तु गृहजक्षान्दुरोदरे ।
क्षरा ह्येते भविष्यन्ति दारुणाशीविषोपमाः
अग्निपाणां हि घञसां पाण्डवस्य विशोपतः ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशस्तत्त्वमूलोद्यमवत् पुरा ।

क ते मानश्च दर्पश्च

क ते धीर्यं क गर्जितम् ।

आशीविपसमान् पार्थान्

कोपयित्वा क यास्यसि ॥ ९

शौच्येयं भारती सेना राज्यं धैव सुयोधनः
यस्य त्वं कर्कशो भ्राता पलायनपरायणः ।
ननु नाम त्वया धीरं दीर्यमाणा भयार्दिता ।
स्वबाहुबलमास्थाय रक्षितव्या ह्यनीकिनी ॥
स त्वमद्य रणं हित्वा भीतो हर्षयसे परान् ।
चिद्व्रते त्वयि सैन्यस्थ नायके शत्रुवृन्द ॥ १२

कोऽन्यः स्वास्यति संग्रामे

भीतो भीते ह्यपाश्र्वये ।

एकेन सात्वतेनाद्य

सुध्यमानस्य तेन वै ॥ १३

पलायने तव मतिः संग्रामाद्धि प्रवर्तते ।
यदा गाण्डीवधन्वानं भीमसेनं च कीरवा ॥
यमौ वा युधि द्रष्टासि तदा त्वं किं करिष्यसि
युधि फाल्गुनवाणानां सूर्याग्निसमवर्चसाम् ॥

न तुल्याः सात्यकिक्षरा येषां भीतः पलायसे
त्वरितो धीर गच्छ त्वं गान्धार्युदरमाविश
पृथिव्यां धावमानस्य
नान्यत् पश्यामि जीवनम् ।

यदि तावत्कृता बुद्धिः

पलायनपरायणा ॥ १७

पृथिवी धर्मराजाय शमेनैव प्रदीयताम् ।
यावत्फाल्गुननाराचा निर्मुकोरगसन्निभाः ।
नाविशन्ति शरीरं ते तावत्संशाम्य पाण्डवैः
यावत्ते पृथिवीं पार्था हृत्वा भ्रातृशतं रणे ।
नाक्षिपन्ति महात्मानस्तावत्संशाम्य पाण्डवैः
यावत्तु क्रुद्धयते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
कृष्णश्च समरश्लाघां तावत्संशाम्य पाण्डवैः
यावद्भीमो महाबाहुर्विगाह्य महर्तौ चमूम् ॥
सोदरांस्ते न गृह्णाति तावत्संशाम्य पाण्डवैः
पूर्वमुक्तश्च ते भ्राता भीष्मेणासी सुयोधनः ॥

अजेयाः पाण्डवाः संदये

सौम्य संशाम्य तैः सह ।

न च तत्कृतयाम्मन्द-

स्तव भ्राता सुयोधनः ॥ २३

स युद्धे भूतिमास्थाय यत्तो युध्यस् पाण्डवैः
तथापि शोणितं भीमः पास्यतीति मया श्रुतम्

तद्याप्यवितथं तस्य

तत्तथैव भविष्यति ।

किं भीमस्य न जानासि

विक्रमं त्वं सुबालिश ॥ २५

यत्त्वया धैरमारब्धं संयुगे प्रपलायिना ।
गच्छ तूर्णं रथेनैव यत्र तिष्ठति सात्यकिः २६
त्वया हीनं वलं ह्येतद्विद्रविष्यति भारत ।
आत्मार्यं योधय रणे सात्यकिं सत्यविक्रमम्
एवमुक्तस्तव सुतो नात्रवीत्किञ्चिदप्यसौ ।
श्रुतं चाश्रुतवत्कृत्वा प्रायाद्येन स सात्यकिः
सैन्येन महता युक्तो म्लेच्छानामनिवर्तिनाम्
आसाद्य च रणे यत्तो युयुधानमयोधयत् २९

द्रोणोऽपि रथिनां श्रेष्ठः

पञ्चालान् पाण्डवांस्तथा ।

अभ्यद्रवत संकुद्धो

जवमास्थाय मध्यमम् ॥ ३०

प्रविश्य च रणे द्रोणः पाण्डवानां चरुथिनीम्
द्रावयामास योधान् वै शतशोऽथ सहस्रशः
ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य संयुगे
पाण्डुपाञ्चालमत्स्यानां प्रचक्रे कदनं महत् ३२
तं जयन्तमनीकानि भारद्वाजं ततस्ततः ।

पाञ्चालपुत्रो द्युतिमान्वीरकेतुः समभ्ययात्
स द्रोणं पञ्चभिर्विद्ध्वा शरैः सन्नतपर्वभिः ।
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य सप्तभिः
तत्राद्भुतं महाराज दृष्टवानस्मि संयुगे ।

यद्रोणो रभसं युद्धे पाञ्चाल्यं नाभ्यवर्तत ३५
सन्निरुद्धं रणे द्रोणं पञ्चाला वीक्ष्य मारिप ।
आवव्रुः सर्वतो राजन् धर्मपुत्रजयैपिणः ३६
ते शरैरग्निसंकाशैस्तोमरैश्च महाधनैः ।

शस्त्रैश्च विविधै राजन् द्रोणमेकमवाकिरन्
निहत्य तान् बाणगणैर्द्रोणो राजन्समंततः ।
महाजलधरान् व्योम्नि मातरिष्वेव चावभौ
ततः शरं महाघोरं सूर्यपावकसन्निभम् ।

संदधे परवीरघ्नो वीरकेतो रथं प्रति ॥ ३९
स भित्त्वा तु शरो राजन्पाञ्चालकुलनन्दनम्
अभ्यगाद्धरणीं तूर्णं लोहिताद्रौ ज्वलन्निव
ततोऽपतद्रथात्तूर्णं पाञ्चालकुलनन्दनः ।

पर्वताग्रादिव महान्स्पको वायुपीडितः ४१
तस्मिन् हते महेष्वासे राजपुत्रे महाबले ।
पञ्चालास्त्वरिता द्रोणं समन्तात्पर्यवारयन् ॥
चित्रकेतुः सुधन्वा च चित्रवर्मा च भारत ।

तथा चित्ररथश्चैव भ्रातृव्यसनकार्शिताः ॥ ४३
अभ्यद्रवन्त सहिता भारद्वाजं युयुत्सवः ।
मुञ्चन्तः शरवर्षाणि तपान्ते जलदा इव ४४
स वध्यमानो बहुधा राजपुत्रैर्महारथैः ।

क्रोधमाहारयत्तेषामभावाय द्विजर्षभः ॥ ४५
ततः शरमयं जालं द्रोणस्तेषामवासृजत् ।
ते हन्यमाना द्रोणस्य शरैराकर्णचोदितैः ४६
कर्तव्यं नाभ्यजानन् वै कुमारं राजसत्तम ।

तान् विमूढान् रणे द्रोणः प्रहसन्निव भारत
व्यश्वसूतरथांश्चक्रे कुमारान् कुपितो रणे ।
अथापरैः सुनिशितैर्मल्लैस्तेषां महायशाः ४८
पुष्पाणीव विचिन्वन्हि सोत्तमाङ्गान्यपातयत्

ते रथेभ्यो हताः पेतुः क्षितौ राजन् सुवर्चसः
देवासुरे पुरा युद्धे यथा दैतेयदानवाः ।

तान्निहत्य रणे राजन् भारद्वाजः प्रतापवान्
कार्मुकं भ्रामयामास हेमपृष्ठं दुरासदम् ।

पञ्चालान्निहतान् दृष्ट्वा देवकल्पान्महारथान्
धृष्टद्युम्नो भृशोद्विग्नो नेत्राभ्यां पातयञ्जलम् ।

अभ्यवर्तत संग्रामे क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति ॥ ५२
ततो हाहेति सहसा नादः समभवन्नृप ।

पाञ्चाल्येन रणे दृष्ट्वा द्रोणमावारितं शरैः ५३
स च्छाद्यमानो बहुधा पार्षतेन महात्मना ।

न विव्यथे ततो द्रोणः स्मयन्नेवान्वयुध्यत ॥
ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः क्रोधमूर्च्छितः

आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या नतपर्वणाम् ५५
स गाढविद्धो बलिना भारद्वाजो महायशाः
निपसाद् रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ५६

तं वै तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः पराक्रमी ।
चापमुत्खुज्य शीघ्रं तु अस्मि जग्राह वीर्यवान्

अवप्लुत्य रथाच्चापि त्वरितः स महारथः ।
आरुरोह रथं तूर्णं भारद्वाजस्य मारिप ५८

हर्तुमिच्छन् शिरः कायात्क्रोधसंरक्तलोचनः
प्रत्याश्वस्तस्ततो द्रोणो धनुर्गृह्य महारवम् ५९

आसन्नमागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं जिवांसया ।
शरैर्वैतस्तिकै राजन्विद्वयाधासन्नवेधिभिः ॥

योधयामास समरे धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
ते हि वैतस्तिका नाम शरा आसन्नयोधिनः

द्रोणस्य विहिता राजन्यैर्धृष्टद्युम्नमाक्षिणोत्
स वध्यमानो बहुभिः सायकैस्तेर्महाबलः ६२

अवप्लुत्य रथात्तूर्णं भग्नवेगः पराक्रमी ।
आरुह्य स्वरथं वीरः प्रगृह्य च महद्भुजः ॥ ६३

विव्याध समरे द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
द्रोणश्चापि महाराज शरैर्विव्याध पार्षतम् ॥

तदद्भुतमभूद्युद्धं द्रोणपाञ्चालयोस्तदा ।
त्रैलोक्यकाक्षिणोरासीच्छक्रप्रलहादयोरिव

मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च
चरन्तौ युद्धमार्गज्ञौ ततक्षतुरथेषुभिः ॥ ६६

मोहयन्तौ मनांस्याजौ योधानां द्रोणपार्षतौ
सृजन्तौ शरवर्षाणि वर्षास्त्रिव बलाहकौ ६७

छादयन्तौ महात्मानौ शरैर्व्योमदिशो महीम्
तदद्भुतं तयोर्बुद्धं भूतसङ्गा ह्यपूजयन् ॥ ६८

क्षत्रियाश्च महाराज ये चान्ये तव सैनिकाः
अवश्यं समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नेन सङ्गतः ॥ ६९

वशमेप्यति नो राजन् पञ्चाला इति युक्नुः
द्रोणस्तु त्वरितो युद्धे भृष्टयुद्धस्य सारथेः ७०
शिरः प्रच्यावयामास फले पक्वं तरोरिव ।
ततस्तु प्रदुता याहा राजंस्तस्य महात्मनः ॥
तेषु प्रद्रवमाणेषु पञ्चालान् सञ्जयांस्तथा ।

अयोधयद्रणे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ॥ ७२
विजित्य पांडुपञ्चालान्भारद्वाजः प्रतापवान्
स्वं व्यूहं पुनरास्थाय स्थितो भवदरिन्द्रमः ॥
न चैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुत्सेहिरे प्रभो ७३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे द्रोणपराक्रमे
द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

सञ्जय उवाच ।

ततो दुःशासनो राजन् शैनेयं समुपाद्रवत्
किरञ्शतसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् १
स विदध्या सात्यकिं पृथ्वा
तथा षोडशभिः शरैः ।

नाकम्पयात्स्थितं युद्धे

मैनाकमिव पर्येतम् ॥ २

तं तु दुःशासनः शूरः सायकैरावृणोद्भृशम् ।
रथप्रातेन महता नानादेशोद्भवेन च ॥ ३

सर्वतो भरतश्रेष्ठ विस्त्रजन्सायकान्बहून् ।

पर्जन्य इव घोषेण नाद्रयन्वी दिशो दश ॥ ४

तमापतन्तमालोक्य सात्यकिः कीरधं रणे ।

अभिद्रुव्य महाबाहुदृष्टादयामास सायकैः ॥ ५

ते छाद्यमाना बाणौघैर्दुःशासनपुरोगमाः ।

प्राद्रवन्समरे भीतास्तथ सैन्यस्य पश्यतः ॥ ६

तेषु द्रवत्सु राजेन्द्र पुत्रो दुःशासनस्तथ ।

तस्मां व्यपेतमी राजन्सात्यकिं चार्दयच्छरैः

चतुर्भिर्वाजिनस्तस्य सारथिं च त्रिभिः शरैः

सात्यकिं च शतेनाजी विद्धा नादं मुमोच सः

ततः क्रुद्धो महाराज माधवस्तस्य संयुगे ।

रथं सृतं ध्वजं तं च चक्रेऽहदयमजिह्वगैः ॥ ९

स तु दुःशासनं शूरं सायकैरावृणोद्भृशम् ।

सशङ्कं समनुप्राप्तमूर्धनानभिरिवोर्णया ॥ १०

त्वरन्समावृणोद्वाणैर्दुःशासनमभिजित्वा ।

हृष्टा दुःशासनं राजा तथा शरशताचितम्

त्रिगतांश्चोदयामास युयुधानरथं प्रति ।

तेऽगच्छन् युयुधानस्य समीपं क्रूरकर्मणा १२

त्रिगतीनां त्रिसाहस्रा रथा युद्धविशारदाः ।

ते तु तं रथवंशेन महता पर्यवारयन् ॥ १३

स्विरां कृत्वा मार्तिं युद्धे भूत्वा संशतका मिथः

तेषां प्रपततां युद्धे शरवर्षाणि मुञ्चताम् ॥ १४

योधान्पञ्चशतान्मुख्यानऽयानीकैर्व्यपोथयत्

तेऽपतन्निहतास्तूर्णं शिनिप्रवरसायकैः ॥ १५

महामारुतवेगेन भग्ना इव नगाहुमाः ।

नागैश्च बहुधा च्छिन्नैर्ध्वजैश्च विशांपते ॥ १६

हृथैश्च कनकापीडैः पतितैस्तत्र मेदिनी ।

शैनेयशरसंकुलैः शोणितौघपरिप्लुतैः ॥ १७

अशोभत महाराज किंशुकैरिव पुष्पितैः ।

ते बध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः ॥ १८

प्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपाः ।

ततस्ते पर्यवर्तन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥ १९

भयात्पतगराजस्य गतीनीध महोरगाः ।

हत्वा पञ्चशतान्योधाञ्छरैराशीविषोपमैः ॥

प्रायात्स शनकैर्षीरो धनञ्जयरथं प्रति ।

तं प्रयान्तं नरश्रेष्ठं पुत्रो दुःशासनस्तथ

विद्व्याध नवभिस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्वभिः ।

स तु तं प्रतिविद्व्याध पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥

रुक्मपुङ्गवैर्बहेष्वासो गार्भपत्रैराजिह्वगैः ।

सात्यकिं तु महाराज प्रहसन्निव भारत ॥ २३

दुःशासनस्त्रिभिर्विद्धा पुनर्विद्व्याध पञ्चभिः

शैनेयस्तु पृथं तु हत्वा पञ्चभिराग्नौ ॥ २४

घनूश्चास्य रणे छित्त्वा विस्मयजर्जुनं ययौ ।

ततो दुःशासनः क्रुद्धो वृष्णिवीराय गच्छते

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वाविंशत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

ततो दुःशासन इति ॥ १ ॥

सर्वपारशर्वां शक्तिं विससर्ज जिघांसया ।
तां तु शक्तिं तदा घोरां तव पुत्रस्य सात्यकिः
चिच्छेद शतधा राजनिशितैः कङ्कपत्रिभिः ।
अथान्यद्धनुरादाय पुत्रस्तव जनेश्वर ॥ २७
सात्यकिं च शरैर्विद्ध्वा सिंहनादं ननर्द ह
सात्यकिस्तु रणे क्रुद्धो मोहयित्वा सुतं तव ॥
शरैरग्निशिखाकारैराजघान स्तनान्तरे ।
त्रिभिरेव महाभागः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २९
सर्वायसैस्तीक्ष्णवक्त्रैः पुनर्विध्याध चाष्टभिः ।
दुःशासनस्तु विशत्या सात्यकिं प्रत्यविध्यत
सात्वतोऽपि महाराज तं विध्याध स्तनान्तरे
त्रिभिरेव महाभागः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३१
ततोऽस्य बाहानिशितैः शरैर्जघ्ने महारथः ।
सारथिं च सुसंकुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुःशासनपराजये
त्रयोविंशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं तस्यां मम सेनायां नासन्केचिन्महारथाः
ये तथा सात्यकिं यान्तं नैवाग्नन्नाप्यवारयन्
एको हि समरे कर्म कुतवान् सत्यविक्रमः ।
शक्रतुल्यबलो युद्धे महेन्द्रो दानवेष्बिव ॥ २
अथवा शून्यमासीत्तद्येन यातः स सात्यकिः
हतभूयिष्ठमथवा येन यातः स सात्यकिः ॥ ३
यत्कृतं वृष्णिवीरेण कर्म शंससि मे रणे ।
नैतदुत्सहते कर्तुं कर्म शक्रोऽपि संजय ॥ ४
अश्रद्धेयमचिन्त्यं च कर्म तस्य महात्मनः ।
वृष्ण्यन्धकप्रवीरस्य श्रुत्वा मे व्यथितं मनः ॥
न सन्ति तस्मात् पुत्रा मे यथा सञ्जय भाषसे ।
एको वै बहुलाः सेनाः प्राप्नुद्नात सत्यविक्रमः
कथं च युध्यमानानामपक्रान्तो महात्मनाम् ।
एको बहूनां शैनेयस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ७
सञ्जय उवाच ।

राजन्सेनासमुद्योगो रथनागाश्वपत्तिमान्

तुमुलस्तव सैन्यानां युगान्तसदृशोऽभवत् ॥
आहूतेषु समूहेषु तव सैन्यस्य मानद ।
नाभूलोके समः कश्चित्समूह इति मे मतिः ॥
तत्र देवास्त्वभापन्त चारणाश्च समागताः ।
एतदन्ताः समूहा वै भविष्यन्ति महीतले ॥
न च वै तादृशो व्यूह आसीत्कश्चिद्विशांपते
यादृग्जयद्रथवधे द्रोणेन विहितोऽभवत् ॥
चण्डवातविभिन्नानां समुद्राणामिव स्वनः ।
रणेऽभवद्वलौघानामन्योन्यमभिधावताम् ॥
पार्थिवानां समेतानां बहून्यासन्नरोत्तम ।
त्वद्वले पाण्डवानां च सहस्राणि शतानि च
संरब्धानां प्रवीराणां समरे दृढकर्मणाम् ।
तत्रासीत्सुमहाशब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ १४
अथाक्रन्दद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च मारिष ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च पाण्डवः ॥ १५
आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ।
प्रविष्टावरिसेनां हि वीरौ माधवपाण्डवौ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रयोविंशत्याधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

किं तस्यामिति ॥ १ ॥

यथा सुखेन गच्छेता जयद्रथवध प्रति ।
 तथा प्रकुरुत क्षिप्रमिति सैन्यान्वचोदयन् ॥
 तयोर्भावे कुरव कृतार्था स्तुवैव जिताः ।
 ते यूय सहिता भूत्वा तूर्णमेव बलार्णवम् ॥
 सोमयध्व महावेगा एवम सागर यथा ।
 भीमसेनेन ते राजन्पाश्चात्त्येन च नोदिता
 आजगु कौरवान्सह्ये
 त्यक्त्वाऽसुनात्मन प्रियात् ।
 इच्छन्तो निधन युद्धे

शस्त्रैरुत्तमतेजसः ॥ २०

स्वर्गेऽसौ मित्रकार्ये नाभ्यनन्दन्त जीवितम्
 तथैव तावका राजन्प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥
 आर्या युद्धे मर्ति कृत्वा युद्धायैवावतसिरे ।
 तस्मिन्सुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ॥ २१
 जित्वा सर्षाणि सैन्यानि
 प्रायात्सात्यकिर्जुनम् ।

कवचाना प्रभास्तत्र

सूर्यरश्मिविराजिता ॥ २३

ऋषी सङ्ख्ये सैनिकाना प्रतिजगु समतत
 तथा प्रयतमानाना पाण्डवाना महात्मनाम्
 दुर्योधनो महाराज व्यगाहत मरुद्वलम् ।
 स सन्निपातस्तुमुलस्तेषा तस्य च भारत ॥
 अभवत्सर्वभूतानामभावकरणो महान् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा यातेषु सैन्येषु तथा कृच्छ्रगत स्वयम्
 कश्चिदुर्योधन सूत नाकार्षीत्पृष्ठतो रणम् ।
 एकस्य च बहूना च सन्निपातो महाहवे ॥
 विशेषतो नरपतेर्विषमः प्रतिभाति मे ।
 सात्यन्तसुखसंवृद्धो लक्ष्म्या लोकस्य चेश्वर
 एको बहून्समासाद्य कश्चिन्नासीत्पराङ्मुख
 सजय उवाच ।

राजन्सग्राममाश्रय तव पुत्रस्य भारत ॥ २९
 एकस्य बहुभि सार्धं शृणुष्व गदतो मम ।
 दुर्योधनेन समरे पृतना पाण्डवी रणे ॥ ३०
 नलिनी द्विरदेनेव समन्तात्प्रतिलोडिता ।
 ततस्ता प्रहिता सेना दृष्टा पुत्रेण ते नृप ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे सकुलयुद्धे
 चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

भीमसेनपुरोगास्त पञ्चाला समुपाद्रवन् ।
 स भीमसेन दशभि शरैर्विव्याध पाण्डवम्
 निमित्तेभिर्यमी वीरौ धर्मराज च सप्तभि ।
 विराट्दुपदौ पद्भि शतेन च शिखण्डिनम्
 घृष्टयुद्धं च विंशत्या द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः
 शतशश्चापरान्योधान्सद्विपाश्च रथान् रणे ॥
 शरैरवचकर्तोऽथै रुद्धोऽन्तक इव प्रजा ।
 न सदधन्विमुञ्चन्वा मण्डलीकृतकार्मुक ॥
 अदृश्यत रिपून्निगच्छिष्याऽस्त्रबलेन च ।
 तस्य तान्निघ्नत शत्रून्हेमपृष्ठ महद्यनु ॥ ३६
 अजस्रं मण्डलीभूत ददृशु समरे जना ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भल्लाभ्यामच्छिनद्धनुः
 तव पुत्रस्य कौरव्य यतमानस्य सयुगे ।
 विव्याध चैन दशभि सन्ध्यासैः शरोत्तमैः
 वर्म चाशु समासाद्य
 ते भित्त्वा क्षितिमाविशन् ।
 तत प्रमुदिता पार्था
 परिवदुर्बुधिष्ठिरम् ॥ ३९

यथा वृत्रवधे देवा पुरा शक महर्षय ।
 ततोऽन्यद्गुरुरादाय तव पुत्र प्रतापवान् ॥ ४०
 तिष्ठ तिष्ठेति राजान द्रुवन्पाण्डवमभ्ययात् ।
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य तव पुत्र महामृधे ॥ ४१
 प्रत्युद्यु समुदिता पञ्चाला जयगृद्धिनः ।
 तान्द्रोण प्रतिजग्राह परीप्सन् युधि पाण्डवं
 चण्डवातोदुतान्मेघान् गिरिरम्बुमुच्चो यथा
 तत्र राजन्महानासीत्सग्रातो लोमहर्षण ॥
 पाण्डवाना महाबाहो तावकाना च सयुगे ।
 रुद्रस्याक्रीडसदृश सहार सर्वदेहिनाम् ॥
 तत शब्दो महानासीत्पुनर्येन धनञ्जय ।
 अतीव सर्वशब्देभ्यो लोमहर्षकर प्रभो ॥
 अर्जुनस्य महाबाहो तावकाना च धन्विनाम्
 मध्ये भारतसैन्यस्य माधवस्य महारणे ॥ ४६
 द्रोणस्यापि परै सार्धं व्यूहद्वारे महारणे ।
 एवमेव क्षयो वृत्त पृथिव्या पृथिवीपते ।
 क्रुद्धोऽर्जुने तथा द्रोणे सात्वते च महारणे ॥

१२५

सञ्जय उवाच ।

अपराह्णे महाराज संग्रामः सुमहानभूत् ।
 पर्जन्यसमनिर्घोषः पुनर्द्रोणस्य सोमकैः ॥ १
 शोणाश्वं रथमास्थाय नरवीरः समाहितः ।
 समरेऽभ्यद्रवत्पाण्डूञ्जवमास्थाय मध्यमम् ॥ २
 तव प्रियहिते युक्तो महेष्वासो महाबलः ।
 चित्रपुखैः शितैर्वाणैः कलशोत्तमसंभवः ॥ ३
 वरान्वरान्हि योधानां विचिन्वानिव भारता
 आक्रीडत रणे राजन् भारद्वाजः प्रतापवान्
 तमभ्ययाद्बृहत्क्षत्रः कैकयानां महारथः ।
 आतृणां नृपपञ्चानां श्रेष्ठः समरकर्कशः ॥ ५

विमुञ्चन्विशिखांस्तीक्ष्णा-

नानार्यं भृशमार्दयत् ।

महामेघो यथा वर्षं

विमुञ्चन्गन्धमादने ॥ ६

तस्य द्रोणो महाराज

स्वर्णपुंखाञ्जिलाशितान् ।

प्रेषयामास संकुद्धः

सायकान्दश पञ्च च ॥ ७

तांस्तु द्रोणविनिर्मुक्तान्

कुन्दाशीविपसन्निभान् ।

एकैकं पञ्चभिर्वाणै-

र्षुधि चिच्छेद हृष्टवत् ॥ ८

तदस्य लाघवं दृष्ट्वा प्रहस्य द्विजपुङ्गवः ।

प्रेषयामास विशिखानष्टौ सन्नतपर्वणः ॥ ९

तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्णं द्रोणचापच्युताञ्जशरान्

अवारयच्छरैरेव तावद्भिर्निशितैर्मृधे ॥ १०

ततोऽभवन्महाराज तव सैन्यस्य विस्मयः ।

बृहत्क्षत्रेण तत् कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ ११

ततो द्रोणो महाराज बृहत्क्षत्रं विशेषयन् ।

प्रादुश्चक्रे रणे दिव्यं ब्राह्ममखं सुदुर्जयम् ॥ १२

कैकेयोऽखं समालोक्य मुक्तं द्रोणेन संयुगे ।

ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ब्राह्ममखमशातयत् ॥ १३

ततोऽस्त्रे निहते ब्राह्मे बृहत्क्षत्रस्तु भारत ।

विव्याध ब्राह्मणं षष्ठ्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः

तं द्रोणो द्विपदां श्रेष्ठो नाराचेन समर्पयत् ।

स तस्य कवचं भित्त्वा प्राविशन्नरणीतलम्

कृष्णसर्पो यथा मुक्तो बलमीकं नृपसत्तम ।

तथाऽत्यगान्मर्हो वाणो भित्त्वा कैकेयमाहवे

सोऽनिविद्धो महाराज कैकेयो द्रोणसार्यकैः

क्रोधेन महताऽऽविष्टो व्यावृत्य नयने शुभे ॥

द्रोणं विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः

सारथिं चास्य वाणेन भृशं मर्मस्वताडयत् ॥

द्रोणस्तु बहुभिर्पिङ्गो बृहत्क्षत्रेण मारिष ।

असृजद्विशिखांस्तीक्ष्णान् कैकेयस्य रथं प्रति

व्याकुलीकृत्य तं द्रोणो बृहत्क्षत्रं महारथम् ।

अश्वान्शतुर्भिर्न्यवधीचतुरोऽस्य पतत्रिभिः ॥ २०

सूतं चैकेन वाणेन

रथनीडादपातयत् ।

द्वाभ्यां ध्वजं च च्छत्रं च

च्छित्त्वा भूमावपातयत् ॥ २१

ततः साधुविस्फ्रेण नाराचेन द्विजर्षभः ।

हृद्यविध्यद्बृहत्क्षत्रं स च्छिन्नहृदयोऽपतत् ॥ २२

बृहत्क्षत्रे हते राजन् कैकयानां महारथे ।

शैशुपालिरभिकुद्धो यन्तारमिदमब्रवीत् ॥ २३

सारथे याहि यथैष

द्रोणस्तिष्ठति दंशितः ।

विनिघ्नन् कैकयान् सर्वान्

पञ्चालानां च वाहिनीम् ॥ २४

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सारथी रथिनां वरम्

द्रोणाय प्रापयामास काम्बोजैर्जवनेर्हयैः ॥ २५

धृष्टकेतुश्च चेदीनामृपभोऽतिबलोदितः ।

वधायाभ्यद्रवद्रोणं पतङ्ग इव पावकम् ॥ २६

सोऽविध्यत तदा द्रोणं

षष्ठ्या साश्वरथध्वजम् ।

पुनश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः

सुप्तं व्याघ्रं तुदन्निव ॥ २७

तस्य द्रोणो धनुर्मध्ये क्षुरपेण शितेन च ।

चकर्त गार्ध्रपत्रेण यतमानस्य शुष्मिणः ॥ २८

अथान्यद्बनुरादाय शैशुपालिर्महारथः ।

विव्याध सायकैर्द्रोणं कङ्कवर्हिणवाजितैः ॥ २९

१२५

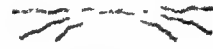
अपराह्ण इति ॥ १ ॥

तस्य द्रोणो हयान् हत्वा चतुर्भिश्चतुरः शरैः
 सारथेश्च शिरः कायाच्चकर्त प्रहसन्निव ॥३०
 अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत्
 अवप्लुत्य रथाच्चैवो गदामादाय सत्वरः ३१
 भारद्वाजाय चिक्षेप रुपितामिव पद्मगीम् ।
 तामापतन्तीमालोक्य कालरात्रिमिवोद्यताम्
 अहमसारमयीं गुर्वी तपनीयधिभूषिताम् ।
 शरैरनेकसाहस्रैर्भारद्वाजोऽच्छिनच्छितैः ३३
 सा छिन्ना बहुभिर्बाणैर्भारद्वाजेन मारिप ।
 गदा पपात कौरव्य नादयन्ती धरातलम् ३४
 गदां विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टकेतुर्मर्षणः ।
 तोमरं द्यव्यज्जह्रीरः शक्तिं च कनकोज्ज्वलाम्
 तोमरं पञ्चभिर्मित्वा शक्तिं चिच्छेद पञ्चभिः
 तौ जग्मतुर्महौ छिन्नौ सर्पाविव गरुत्मता ॥
 ततोऽस्य विशिखं तीक्ष्णं वधाय वधकाक्षिणः
 प्रेषयामास समरे भारद्वाजः प्रतापवान् ३७
 स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयं चाभिमौजसः
 अभ्यगाद्धरणीं बाणो हंसः पद्मवनं यथा ३८
 पतङ्गं हि प्रसेद्यापो यथा क्षुद्रं बुभुक्षितः ।
 तथा द्रोणोऽप्रसन्नहरो धृष्टकेतुं महाहवे ३९
 निहते चेदिराजे तु तव खण्डं पित्र्यमाविशत्
 अमर्षवशमापन्नः पुत्रोऽस्य परमात्मवित् ४०
 तमपि प्रहसन् द्रोणः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
 महाव्याघ्रो महारण्ये मृगशार्ब यथा बली ४१
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु पाण्डवेयेषु भारत ।
 जरासन्धस्ततो वीरः स्वयं द्रोणमुपाद्रधत् ४२
 स तु द्रोणं महाबाहुः शरधारामिराहवे ।
 अहमयमकरोत्सूर्णं जलदो भास्करं यथा ४३
 तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
 द्यव्यज्जत् सायकास्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः
 छादयित्वा रणे द्रोणो रथस्थं रथिनां वरम् ।
 जारासन्धिं जघानाशु म्रिपतां सर्वधन्विनाम्
 यो यः स्म नीयते तत्र तं द्रोणो ह्यन्तकोपमः
 आदत्त सर्वभूतानि प्राप्ते काले यथाऽन्तकः
 ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य संयुगे ।
 शरैरनेकसाहस्रैः पाण्डवेयान् समावृणोव
 ते तु नामाङ्किता बाणा
 द्रोणेनास्ताः शिलाशिताः ।

नराज्ञागान् हयांश्चैव
 निजघ्नः शतशो मृधे ॥ ४८
 ते वध्यमाना द्रोणेन शक्रेणैव महासुराः ।
 समकम्पन्त पञ्चाला गावः शीतादिता इव
 ततो निष्ठानको घोरः पाण्डवानामजायत ।
 द्रोणेन वध्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ॥ ५०
 प्रताप्यमानाः सूर्येण हन्यमानाश्च सायकेः ।
 अन्वपद्यन्त पञ्चालास्तदा संव्रस्तचेतसः ॥ ५१
 मोहिता बाणजालेन भारद्वाजेन संयुगे ।
 ऊरुप्राहृहीतानां पञ्चालानां महारथाः ५२
 चेदयश्च महाराज सृजयाः काशिकोसलाः ।
 अभ्यद्रवन्त संहृष्टा भारद्वाजं युयुत्सया ५३
 ध्रुवन्तश्च रणेऽन्योन्यं चेदिपञ्चालसृजयाः ।
 हत द्रोणं हत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्ययुः ५४
 यतन्तः पुरुषव्याघ्राः सर्वशक्त्या महाद्युतिम् ।
 निनीपवो रणे द्रोणं यमस्य सदनं प्रति ॥ ५५
 यतमानास्तु तान्वीरान्भारद्वाजः शिलीमुखैः
 यमाय प्रेषयामास चेदिमुख्यान् विशेषतः ।
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु चेदिमुख्येषु सर्वशः ।
 पञ्चालाः समकम्पन्त द्रोणसायकपीडिताः
 प्राक्रोशन् भीमसेनं ते धृष्टपुत्रं च भारत ।
 दृष्ट्वा द्रोणस्य कर्माणि तथा रूपाणि मारिप ॥
 ब्राह्मणेन तपो नूनं चरितं पुञ्चरं महत् ।
 तथा हि युधि संकुडो बहति क्षत्रियर्षमान् ॥
 धर्मो युद्धं क्षत्रियस्य ब्राह्मणस्य परंतपः ।
 तपस्वी कृतविद्यश्च प्रेक्षितेनापि निर्वहेत् ॥ ६०
 द्रोणाग्निमस्त्रसंस्पर्शं प्रविष्टाः क्षत्रियर्षभाः ।
 बहवो दुस्तरं घोरं यन्नादह्यन्त भारत ॥ ६१
 यथाबलं यथोत्साहं यथासत्त्वं महाद्युतिः ।
 मोहयन् सर्वभूतानि द्रोणो हन्ति बलानि नः
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्षत्रधर्मा द्यवस्थितः ।
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद क्षत्रधर्मा महाबलः ॥
 क्रोधसंविग्रमनसो द्रोणस्य सशरं धनुः ।
 स संरब्धतरो भूत्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ॥ ६४
 अन्यत्कार्मुकमादाय भास्वरं वेगवत्तरम् ।
 तत्राघाय शरं तीक्ष्णं परानीकविशातनम् ॥
 आकर्णपूर्णमाचार्यो बलवानभ्यवासृजत् ।
 स हत्वा क्षत्रधर्माणं जगाम धरणीतलम् ॥

स भिन्नहृदयो वाहान्यपनम्भेद्भिनीतले ।
ततः सैन्यान्यकम्पन्त भृष्टसुसुते तमे ॥ ६७
अथ द्रोणं समारोह्योकेतानो महाबलः
स द्रोणं दशभिर्दिक्षा प्रत्ययिज्जलनान्तं
चतुर्भिः सारथि चारु चतुर्भिश्चतुरो ह्याना
तमाचार्यस्त्रिभिर्वाणैर्वाहोकरसि चारुयव ॥
ध्वजं सप्तभिरुन्मथ्य यन्तारमथभीषिभिः ।
तस्य सूते हते तेऽध्या रथमादाय विद्वताः ॥
समरे शरसेवाना भारद्वाजेन मारिष्य ।
त्रेकितानरथं दृष्ट्वा हताश्वं तनसारथिम् ॥ ७१
तान् समेतान् रणे दूरांश्चेदिपञ्चालसृज्यान्
समन्ताद्वाचयन् द्रोणो वतशोभन मारिष्य ॥
आकर्णपलितः द्यामो वयसाऽशीनिपक्षकः
रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्धः पोदगधरिवत् ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे
पञ्चविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

सञ्जय उवाच ।

व्यूहेष्वालोल्यमानेषु पाण्डवानां नतस्तनः
सुदूरमन्वयुः पार्थाः पञ्चालाः सह सोमकैः ॥
घतेमाने तथा रौद्रे संग्रामे लोमहर्षणे ।
संक्षये जगतस्तीव्रे युगान्त इव भारत ॥ २
द्रोणे युधि पराक्रान्ते नर्दमाने मुहुर्मुहुः ।
पञ्चालेषु च क्षीणेषु बध्यमानेषु पाण्डवेषु ॥ ३
नापश्यच्छरणं किञ्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र कथमेतद्विष्यति ॥ ४
ततो वीक्ष्य दिशः सर्वाः सद्यसाचिद्रिदृक्षया
युधिष्ठिरो ददर्शार्थं नैव पार्थं न माश्रयम् ॥ ५
सोऽपश्यन्नरशार्दूलं वानरर्षभलक्षणम् ।
गाण्डीवस्य च निर्बोपमशृण्वन् व्यथितेन्द्रियः
अपश्यत् सात्यकिं चापि वृष्णीनां प्रवरं रथम्
चिन्तयामास भिपरातांगो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥

नाध्यगच्छत्तदा शान्तिं नावपश्यन्नरोत्तमी ।
लोकोपक्रांशभीरुत्वाद्धर्मराजो महामनाः ॥
अचिन्तयन्महाबाहुः शीनेयस्य रथं प्रति ।
पदवीं प्रेषितश्चैव फाल्गुनस्य मया रणे ॥ ९
शीनेयः सात्यकिः सत्यो मित्राणामभयंकरः ।
तदिदं लोकमेवासीद्विधा जानं ममाश्रये ॥
सात्यकिश्च हि विज्ञेयः पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पाण्डवस्य पदानुगम्
सात्वतस्यापि कं युद्धे प्रेषयिष्ये पदानुगम् ।
करिष्यामि प्रयत्नेन भ्रातुरन्वेपणं यदि ॥ १२
युयुधानमनन्विष्य लोको मां गर्हयिष्यति ।
भ्रातुरन्वेपणं कृत्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
परित्यजति चाण्ण्यं सात्यकिं सत्यविक्रमम्
लोकापवादभीरुत्वात्सोऽहं पार्थ वृकोदरम् ॥

आकर्णमुपागतं पलितं केशादिः शौक्ल्यं यस्य वयसा काल-
रपिण्डसंयोगेन अशीतिपक्षकः चतुःशताब्दः अशीतिपाप
इति पाठे अतिवृद्धतमः १७३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
पर्वणि टीकायां पञ्चविंशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

व्यूहेष्विति ॥ १ ॥ वानरर्षभलक्षणं वानप्रधानं
ध्वजं वरवानरकेतनमिति पाठो वा ॥ ५ ॥ सत्यो दृढ-
प्रतिज्ञः ॥ १० ॥

पदवीं प्रेषयिष्यामि माधवस्य महात्मनः ।
 ययैव च मम प्रीतिरर्जुने शत्रुसूदने ॥ १५
 तथैव वृष्णिवीरेऽपि सात्वते युद्धदुर्मदे ।
 अतिभारे नियुक्तश्च मया शैनेयनन्दनः ॥ १६
 स तु मिश्रोपरोधेन गौरवात्तु महाबलः ।
 प्रविष्टो भारतीं सेनां मकरः सागरं यथा ॥
 अस्ती हि श्रूयते शब्दः शूराणामनिर्वर्तिनाम् ।
 मिथः संयुध्यमानानां वृष्णिवीरेण धीमताः ॥
 प्राप्तकालं सुबलघनिष्ठितं बहुधा हि मे ।
 तत्रैव पाण्डवेयस्य भीमसेनस्य धन्विनः ॥
 गमनं रोचते मह्यं यत्र यातौ महारथौ ।
 न चाप्यस्य भीमस्य विद्यते भुवि किञ्चन
 शक्तो ह्येव रणे यत्तः पृथिव्यां सर्वधन्विनाम्
 स्वबाहुबलमास्थाय प्रतिव्यूहितुमञ्जसा ॥ २१
 यस्य बाहुबलं सर्वे समाश्रित्य महात्मनः ।
 वनवासान्निवृत्ताः स्म न च युद्धेषु निर्जिताः
 इतो गते भीमसेने सात्वतं प्रति पाण्डवे ।
 सनाथौ भवितारौ हि युधि सात्वतफाल्गुनौ
 कामं त्वशोचनीयौ तौ रणे सात्वतफाल्गुनी
 रक्षितौ वासुदेवेन स्वयं शस्त्रविशारदौ ॥ २४
 अवश्यं तु मया कार्यमात्मनः शोकनाशनम् ।
 तस्माद्भीमं नियोक्ष्यामि सात्वतस्य पदानुगं
 ततः प्रतिकृतं मन्ये विधानं सात्यकिं प्रति ।
 एवं निश्चित्य मनसा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २६
 यन्तारमग्रवीद्राजा भीमं प्रति नयस्व माम् ।
 धर्मराजवचः श्रुत्वा सारथिर्हयकोविदः ॥ २७
 रथं हेमपरिष्कारं भीमान्तिकमुपानयत् ।
 भीमसेनमनुहाप्य प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ २८
 कश्मलं प्राविशद्राजा बहु तत्र समादिशत् ।
 स कश्मलसमाविष्टो भीममाहूय पार्थिवः ॥
 अग्रवीद्वचनं राजन् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 यः सदेवान्सगन्धर्वान् दैत्याञ्चैकरथोऽजयत्
 तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजस्य ते ।
 ततोऽग्रवीद्धर्मराजं भीमसेनस्तथागतम् ॥
 नैवाद्राक्षं न चाश्रौषं तव कश्मलमीदृशम् ।
 पुराऽऽतेदुःखदीर्णानां भवान् गतिरभूद्धे नः
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र शाधि किं करवाणि ते

न ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते मम मानद ॥
 आह्वापय कुरुथेष्ट मा च शोके मनः कृथाः ।
 तमग्रवीदश्रुपूर्णः कृष्णसर्प इव श्वसन् ॥ ३४
 भीमसेनमिदं वाक्यं प्रम्लानवदनो नृपः ।
 यथा शंखस्य निर्घोषः पाञ्चजन्यस्य श्रूयते
 पूरितो वासुदेवेन संख्येन यशस्विना ।
 नूनमथ हतः शेते तव भ्राता धनञ्जयः ॥ ३६
 तस्मिन् विनिहते नूनं युध्यतेऽसौ जनार्दनः
 यस्य सत्त्ववतो वीर्यह्युपजीवन्ति पाण्डवाः ॥
 यं भयेष्वभिगच्छन्ति सहस्राक्षमिवामराः ।
 स शूरः सैन्धवप्रेक्षुरन्वयाद्भारतीं चमूम् ॥
 तस्य वै गमनं विश्वो भीम नाघर्तनं पुनः ।
 श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयो महारथः ॥
 व्यूढोरस्को महाबाहुर्मत्तद्विरुद्धविक्रमः ।
 चकोरनेत्रस्ताम्रास्यो द्विपतां भयवर्धनः ॥ ४०
 तदिदं मम भद्रं ते शोकस्यानमरिन्दमम् ।
 अर्जुनार्ये महाबाहो सात्वतस्य च कारणात्
 वर्धते हविषेवाग्निरिध्यमानः पुनः पुनः ।
 तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन विन्दामि कश्मलं
 तं विद्धि पुरुषद्व्याघ्रं सात्वतं च महारथम् ।
 स तं महारथं पञ्चादनुयातस्तद्यानुजम् ॥ ४३
 तमपश्यन्महाबाहुमहं विन्दामि कश्मलम् ।
 पार्थे तस्मिन्हते चैव युध्यते नूनमग्रणीः ॥ ४४
 सहायो नास्य वै कश्चित्तेन विन्दामि कश्मलं
 तस्मिन्कृष्णो हते नूनं युध्यते युद्धकोविदः ॥
 न हि मे शुध्यते भावस्तयोरेव परंतप ।
 स तत्र गच्छ कौन्तेय यत्र यातौ धनञ्जयः
 सात्यकिश्च महावीर्यः कर्तव्यं यदि मन्यसे ।
 वचनं मम धर्मज्ञ भ्राता ज्येष्ठो भवामि ते ।
 न तेऽर्जुनस्तथा ह्येयो ज्ञातव्यः सात्यकिर्यथा
 चिकीर्षुर्मत्प्रेर्यं पार्थ स यातः सव्यसाचिनः
 पदवीं दुर्गमां घोराभगम्यामकृतात्माभेः ।
 दृष्ट्वा कुशलिनौ कृष्णौ
 सात्वतं चैव सात्यकिम् ।
 संविद्धं चैव कुर्यास्त्वं
 सिंहनादेन पाण्डव ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां
पाण्डित्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

भीमसेन उवाच ।

ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणानवहयः पुरा रथः ।
तमास्थाय गतौ कृष्णौ न तयोर्विद्यते भयम् ॥
आज्ञां तु शिरसा विभ्रदेप गच्छामि मा शुचः
समेत्य तान्नरव्याघ्रांस्तव दास्यामि संविदम्
सञ्जय उवाच ।

एतावदुक्त्वा प्रययौ परिदाय युधिष्ठिरम्
धृष्टद्युम्नाय बलवान् सुहृद्भ्यश्च पुनः पुनः । ३
धृष्टद्युम्नं चेदमाह भीमसेनो महाबलः ।
विदितं ते महाबाहो यथा द्रोणो महारथः ॥
ग्रहणे धर्मराजस्य सर्वोपायेन वर्तते ।
न च मे गमने कृत्यं तादृक् पार्षत विद्यते ॥ ५
यादृशं रक्षणे राज्ञः कार्यमात्ययिकं हि नः ।
एवमुक्तोऽस्मि पार्थेन प्रतिवक्तुं न चोत्सहे ॥
प्रयास्ये तत्र यत्रासौ मुमूर्षुः सैन्धवः स्थितः
धर्मराजस्य वचने स्थातव्यमविशंकया ॥ ७
यास्यामि पदवीं भ्रातुः सात्वतस्य च धीमतः
सोऽद्य यत्तो रणे पार्थं परिरक्ष युधिष्ठिरम् ॥
एतद्वि सर्वकार्याणां परमं कृत्यमाहवे ।

तमब्रवीन्महाराज धृष्टद्युम्नो वृकोदरम् ॥ ९
ईप्सितं ते करिष्यामि गच्छ पार्थाविचारयन्
नाहत्वा समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नं कथञ्चन ॥ १०
निग्रहं धर्मराजस्य प्रकरिष्यति संयुगे ॥

ततो निक्षिप्य राजानं धृष्टद्युम्ने च पाण्डवम्
अभिवाद्य गुरुं ज्येष्ठं प्रययौ येन फाल्गुनः ।
परिष्वक्तश्च कौन्तेयो धर्मराजेन भारत ॥ १२
आघ्रातश्च तथा मूर्ध्नि श्रावितश्चाशिषः शुभाः
कृत्वा प्रदाक्षिणान्विप्रानार्चितांस्तुष्टमानसान्

आलभ्य मंगलान्यष्टौ पीत्वा कैरातकं मधु ।
द्विगुणद्रविणो वीरो मदरक्तान्तलोचनः ॥ १४
विप्रैः कृतस्वस्त्ययनो विजयोत्पादसूचितः
पश्यन्नेवात्मनो बुद्धिं विजयानन्दकारिणम्
अनुलोमानिलैश्चाशु प्रदर्शितजयोदयः ॥
भीमसेनो महाबाहुः कवची शुभकुण्डली ।
साङ्गदी सतलत्राणः सरथी रथिनां वरः ।
तस्य कार्णायसं वर्म हेमचित्रं महर्षिमत् ॥
चित्रभौ सर्वतः श्लिष्टं सचिद्युदिव तोयदः ।
पीतरक्तासितसितैर्वासोभिश्च सुवोष्टितः ॥
X कण्ठत्राणेन च वभौ सेन्द्रायुध इवांबुदः ।
प्रयाते भीमसेने तु तव सैन्यं युयुत्सया ॥ १९
पाञ्चजन्यरवो घोरः पुनरासीद्विशांपते ।
तं श्रुत्वा निनदं घोरं त्रैलोक्यत्रासनं महत् ॥
पुनर्भीमं महाबाहुं धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
एष वृष्णिप्रवीरेण ध्मातः सलिलजो भृशम्
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विनादयति शंखराट् ।
नूनं व्यसनमापन्ने सुमहत्सव्यसाचिनि ॥ २२
कुरुभिर्युध्यते सार्धं सर्वैश्चक्रगदाधरः ।
आह कुन्ती नूनमार्या पापमद्य निदर्शनम् ॥
द्रौपदी च सुभद्रा च पश्यन्त्यौ सह बन्धुभिः
स भीम त्वरया युक्तो याहि यत्र धनञ्जयः २४
मुह्यन्तीव हि मे सर्वा धनञ्जयदिदक्षया ।
दिशश्च प्रदिशः पार्थ सात्वतस्य च कारणात्
गच्छ गच्छेति गुरुणा सोऽनुज्ञातो वृकोदरः
ततः पाण्डुसुतो राजन् भीमसेनः प्रतापवान्
बद्धगोधांगुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः ।
ज्येष्ठेन प्रहितो भ्रात्रा भ्राता भ्रातुः प्रियंकरः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पाण्डित्यधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

ब्रह्मोति ॥ १ ॥ संविदं ज्ञापनम् ॥ २ ॥ आत्ययिकं
अतिशयितं हिंसादोभिमुखाकरणे एवमनंतरोक्तम् ॥ ६ ॥

‘अनलो गोहिरण्यं च दूर्वागोरोचनामृतम्

अक्षतं दधि चेत्यष्टौ मंगलानि प्रचक्षते ॥ १४ ॥

विजयोत्पादसूचितः सूचितविजयोत्पादः ॥ १५ ॥

आर्या मान्या मातेति यावत् निदर्शनं निमित्तं ॥ २३ ॥ मुह्यति
मोहैनाद्रियते ॥ २५ ॥ X कण्ठसूत्रेणेति पाठः ।

आहत्य दुन्दुभिर्भीमः

शंसं प्रध्माप्य चासकृत ।

विनद्य सिंहनादेन

ज्यां विकर्षन् पुनः पुनः ॥

२८

तेन शब्देन वीराणां

पातयित्वा मनांस्युत ।

दर्शयन् घोरमात्मान-

मभिजान् सहसाऽभ्ययात् ॥

२९

तमूर्ध्वज्वना दान्ता विरुक्वन्तो ह्योत्तमाः ।

विशोकेनाभिसंपन्ना मनोमारुतरंहसः ॥ ३०

आरुजान्विरुजन् पायोंज्यां विकर्ष्य शरणिना

संप्रकर्षन् विकर्ष्य सेनाग्रं समलोडयत् ॥ ३१

तं प्रयान्तं महाबाहुं पञ्चालाः सहसोमकाः ।

पृष्ठतोऽनुयुयुः शूरा मघवन्तमिवामराः ॥ ३२

तं समेत्य महाराज तावकाः पर्यवारयन् ।

दुःशलश्चिप्रसेनश्च कुण्डभेदी धिविशतिः ॥

दुर्मुखो दुःसहस्रैव विकर्ष्य शलस्तथा ।

धिन्दानुविन्दौ सुमुखौ दीर्घबाहुः सुदर्शनः ॥

वृन्दारकः सुहस्तश्च सुपेणो दीर्घलोचनः ।

अमयो रौद्रकर्मा च सुवर्मा दुर्धिमोचनः ॥

शोभन्तो रथिनां श्रेष्ठाः सहस्रैर्युपदानुगाः ।

संयत्ताः समरे वीरा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥

तैः समन्तावृतः शूरैः समरेषु महारथः ।

तान् समीक्ष्य तु कौन्तेयो भीमसेनः पराक्रमी

अभ्यवर्तत वगेन सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३७

ते महाह्वाणि दिव्यानि तत्र वीरा अदर्शयन्

छादयन्तः शरैर्भीमं मेघाः सूर्यमिवोदितम् ॥

स तानतीत्य वगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।

अग्रतश्च गजानीकं शरवर्षैरवाफिरत् ॥ ३९

सोऽचिरेणैव कालेन तद्रजानीकमाश्रुगैः ।

दिशः सर्वाः समभ्यस्य व्यधमत पयनात्मजः

आसिताः शरभस्त्रेव गर्जितेन वने मृगाः ।

प्राद्रवन् द्विरदाः सर्वे नदन्तो भैरवान् रथान्

पुनश्चातीव वगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।

तमवारयदाचार्यो वेलोद्धृत्तमिवाणवम् ॥ ४२

ललाटेऽस्ताडयच्चैनं नाराचेन स्मयन्निव ।

ऊर्ध्वरश्मिरिवादिष्यो धिवभौ तेन पाण्डवः

स मन्यमानस्त्वाचार्यो ममार्यं फाल्गुनो यथा

भीमः करिष्यते पूजामित्युवाच वृकोदरम् ॥

भीमसेन न ते शक्या प्रवेष्टुमरिवाहिनी ।

मामनिर्जित्य समरे शत्रुमघ महाबल ॥ ४५

यदि ते सोऽनुजः कृष्णः प्राविष्टोऽनुमते मम

अनीकं न तु शक्यं मे प्रवेष्टुमिह वै त्वया ॥

अथ भीमस्तु तच्छ्रुत्वा शूरोर्वाक्यमपेतभीः

कुक्षः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तताम्रेक्षणस्त्वरन् ॥

तयार्जुनो नानुमते ब्रह्मबन्धो रणाजिरम् ।

प्राविष्टः स हि दुर्धरः शक्रस्यापि विशोद्धलम्

तेन वै परमां पूजां कुर्वता मानितो ह्यसि ।

नार्जुनोऽहं घृणी द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपुः

पिता नस्त्वं गुरुर्वन्धुस्तथा पुत्रास्तु ते वयम्

इति मन्यामहे सर्वे भवन्तं प्रणताः स्थिताः ॥

अथ तद्विपरीतं ते यदतोऽस्मासु दृश्यते ।

यदि त्वं शत्रुमात्मानं मन्यसे तत्तथास्तिवह

एष ते सदृशं शत्रोः कर्म भीमः करोम्यहम् ।

अथोन्नाम्य गदां भीमः कालद्वन्द्वमिधातकः

द्रोणाय व्यसृजद्राजन् स रथादवपुषुवे ।

साश्वसूतध्वजं यानं द्रोणस्यापोययत्तदा ॥

प्रासृदनाच्च बह्वन्योधान् वायुवृक्षानिवीजसा

तं पुनः परिवनुस्ते तव पुत्रा रथोत्तमम् ॥ ५४

अन्यं तु रथमास्थाय द्रोणः प्रहरतां वरः ।

व्यूहद्वारं समासाद्य युद्धाय समुपस्थितः ॥

ततः कुक्षो महाराज भीमसेनः पराक्रमी ।

अग्रतः स्यन्दनानीकं शरवर्षैरवाफिरत् ॥

ते वध्यमानाः समरे तव पुत्रा महारथाः ।

भीमं भीमवला युद्धे योधयन्ति जयैषिणः ॥

ततो दुःशासनः कुक्षो रथशक्तिं समाक्षिपत्

सर्वपारसर्वी तीक्ष्णां जिघांसुः पांडुनंदनम्

आपतन्तीं महाशक्तिं तव पुत्रप्रणोदिताम् ।

द्विधा चिच्छेद तां भीमस्तदद्भुतमिवाभवत्

अथान्यैर्विशिखैस्तीक्ष्णैः संक्रुद्धः कुण्डभेदिनं

सुपेणं दीर्घनेत्रं च त्रिभिस्त्रीनवधीद्वली ॥ ६०

ततो वृन्दारकं वीरं कुरुणां कीर्तिवर्धनम् ।

पुत्राणां तव वीराणां युध्यतामवधीत पुनः

अभयं रौद्रकर्माणं दुर्धिमोचनमेव च ।

त्रिभिस्त्रीनवधीद्वीमः पुनरेव सुतांस्तव ॥

वध्यमाना महाराज पुत्रास्तव वलीयसा ।

भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं समन्तात् पर्यवारयन् ॥

ते शरैर्भीमकर्माणं ववर्षुः पाण्डवं युधि ।
 मेघा इवातपापाये धाराभिर्धरणीधरम् ॥
 स तद्वाणमयं वर्षमश्मवर्षमिवाचलः ।
 प्रतीच्छन् पाण्डुदायादो न प्राव्यथत शत्रुहा
 विद्वानुविन्दौ सहितौ सुवर्माणं च ते सुतम्
 प्रहसन्नेव कौन्तेयः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ६६
 ततः सुदर्शनं वीरं पुत्रं ते भरतर्षभ ।
 विव्याध समरे तूर्णं स पपात ममार च ॥ ६७
 सोऽचिरेणैव कालेन तद्रथानीकमाशुगैः ।
 दिशः सर्वाः समालोक्य व्यधमत पाण्डुनन्दनः
 ततो वै रथघोषेण गर्जितेन मृगा इव ।
 भज्यमानाश्च समरे तव पुत्रा विशांपते ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनप्रवेशे भीमपराक्रमे
 सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

सञ्जय उवाच ।

समुत्तीर्णं रथानीकं पाण्डवं विहसन् रणे
 विवारयिषुराचार्यः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १
 पिबन्निव शरौघांस्तान् द्रोणचापपरिच्युतान्
 सोऽभ्यद्रवत सोदर्यान्मोहयन् बलमायया २
 तं मृधे वेगमास्थाय नृपाः परमधन्विनः ।
 चोदितास्तव पुत्रैश्च सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ३
 स तैस्तु संवृतो भीमः प्रहसन्निव भारत ।
 उद्यच्छन् स गदां तेभ्यः सुघोरां सिंहवन्नदन्
 अवासृजच्च वेगेन शत्रुपक्षविनाशिनीम् ।
 इन्द्राशनिरिवेन्द्रेण प्रविद्धा संहतात्मना ।
 प्रामध्नात्सा महाराज सैनिकांस्तव संयुगे ५
 घोषेण महता राजन् पूरयन्तीव मेदिनीम् ।
 ज्वलन्ती तेजसा भीमा त्रासयामास ते सुतान्
 तां पतन्तीं महावेगां दृष्ट्वा तेजोऽभिसंवृताम्
 प्राद्रवंस्तावकाः सर्वे नदन्तो भैरवान् रवान्
 तं च शब्दमसह्यं वै तस्याः संलक्ष्य मारिष ।
 प्रापतन्मनुजास्तत्र रथेभ्यो रथिनस्तदा ॥ ८

प्राद्रवन् सहसा सर्वे भीमसेनभयार्दिताः ।
 अनुयायाच्च कौन्तेयः पुत्राणां ते महद्वलम् ७०
 विव्याध समरे राजन् कौरवेयान् समन्ततः
 वध्यमाना महाराज भीमसेनेन तावकाः ७१
 त्यक्त्वा भीमं रणाज्जग्मुश्चोदयन्तो हयोत्तमान्
 तांस्तु निर्जित्य समरे भीमसेनो महाबलः ॥
 सिंहनादरवं चक्रे बाहुशब्दं च पाण्डव ।
 तलशब्दं च सुमहत् कृत्वा भीमो महाबलः
 भीपयित्वा रथानीकं
 हत्वा योधान् वरान् वरान् ।
 व्यतीत्य रथिनश्चापि
 द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ७४

ते हन्यमाना भीमेन गदाहस्तेन तावकाः ।
 प्राद्रवन्त रणे भीता व्याघ्रघ्राता मृगा इव
 स तान् विद्राव्य कौन्तेयः
 संख्येऽमित्रान् दुरासदान् ।
 सुपर्ण इव वेगेन
 पक्षिराडत्यगाच्चमूम् ॥ १०
 तथा तु विप्रकुर्वाणं रथयूथपयूथपम् ।
 भारद्वाजो महाराज भीमसेनं समभ्ययात् ॥
 भीमं तु समरे द्रोणो वारयित्वा शरोर्मिभिः
 अकरोत्सहसा नादं पाण्डूनां भयमादधत् ॥
 तद्युद्धमासीत् सुमहद्वोरं देवासुरोपमम् ।
 द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मनः
 यदा तु विशिखैस्तीक्ष्णैर्द्रोणचापविनिःसृतैः
 वध्यन्ते समरे वीराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 ततो रथादवप्लुत्य वेगमास्थाय पाण्डवः ।
 निमील्य नयने राजन् पदातिद्रोणमभ्ययात्
 अंसे शिरो भीमसेनः करौ कृत्वोरसि स्थिरौ
 वेगमास्थाय बलवान् मनोनिलगरुत्मताम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तविंशत्यधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

समुत्तीर्णमिति ॥ १ ॥ बलमायया दलाविक्रमेण

॥ २ ॥

यथा हि गोवृषो वर्षे प्रतिगृह्णानि लीलया ।
 तथा भीमो नरव्याघ्रः शरवर्षे समग्रहीत् १७
 स वध्यमानः समरे रथं द्रोणस्य मारिष ।
 ईषायां पाणिना गृह्य प्रविक्षेप महाबलः १८
 द्रोणस्तु सत्वरं राजन् क्षिप्तो भीमेन संयुगे
 रथमन्यं समारुह्य द्यूहद्वारं ययौ पुनः ॥ १९
 तमायान्तं तथा दृष्ट्वा भग्नोत्साहं गुरुं तदा ।
 गत्वा वेगात् पुनर्भीमो धुरं गृह्य रथस्य तुर०
 तमप्यतिरथं भीमश्चिक्षेप भृशरोपितः ।
 एवमष्टौ रथाः क्षिप्ता भीमसेनेन लीलया २१
 ह्यहश्यत निमेषेण पुनः स्वरथमास्थितः ।
 हश्यत तावकैर्योर्धैर्विस्मयोत्फुल्लोच्चनैः २२
 तस्मिन् क्षणे तस्य यन्ता तूर्णमश्वानचोदयत्
 भीमसेनस्य कौरव्यस्तदद्भुतमिवाभवत् २३
 ततः स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबलः ।
 अभ्यद्रवत् वेगेन तव पुत्रस्य बाहिनीम् २४
 स मृदूनक्षत्रियानाजौ चातो वृक्षानिवोद्धतः
 आगच्छद्दारयन् सेनां सिन्धुधगो नगानिव
 भोजानीकं समासाद्य
 हार्दिष्येनाभिरक्षितम् ।
 प्रमथ्य तरसा वीरः
 स्तब्धयतिबलोऽभ्ययात् ॥ २६
 संग्रासयत्तलीकानि तलशब्देन पाण्डवः ।
 अजयत् सर्वसैन्यानि शार्दूल इव गोवृषान्
 भोजानीकमतिक्रम्य दूरदानां च बाहिनीम्
 तथा म्लेच्छगणानन्यान्बहून्पुद्गविशारदान्
 सात्यकिं चैव संग्रह्य युध्यमानं महारथम् ।
 रथेन यत्तः कौन्तेयो वेगेन प्रययौ तदा २९
 भीमसेनो महाराज द्रष्टुकामो धनञ्जयम् ।
 अनीत्य समरे योधांस्तावकान् पाण्डुनन्दनः
 सोऽपश्यदर्जुनं तत्र युध्यमानं महारथम् ।
 सैन्धवस्य वधार्थं हि पराक्रान्तं पराक्रमौ ॥
 तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रमुकोशं महतो रवान् ।
 प्रावृत्काले महाराज नर्दन्निव बलाहकः ३२
 तं तस्य निनर्दं धोरं पार्थः शुश्राव नर्दतः ।
 वासुदेवश्च कौरव्य भीमसेनस्य संयुगे ॥ ३३
 तौ श्रुत्वा युगपद्भीरौ निनर्दं तस्य श्रुप्तिमणः
 पुनः पुनः प्राणदतां दिदृक्षन्तौ वृकोदरम् ३४
 ततः पार्थो महानादं मुञ्चन्वै माधवश्च ह
 अभ्ययातां महाराज नर्दन्तौ गोवृषाविव ३५
 भीमसेनरथं श्रुत्वा फाल्गुनस्य च धन्विनः ।

अप्रीयत महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३६
 विशोकश्चाभवद्वाजा श्रुत्वा तं निनर्दं तयोः
 धनञ्जयस्य समरे जयमाशास्तवान्विभुः ३७
 तथा तु नर्दमाने वै भीमसेने मदोत्कटे ।
 स्मितं कृत्वा महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ३८
 दहृतं मनसा प्राह ध्यात्वा धर्मभृतां वरः ।
 दत्ता भीम त्वया संवित्कृतं गुरुवचस्तथा ३९
 न हि तेषां जयो युद्धे येषां द्वेषासि पाण्डवः
 दिष्ट्या जीवति संग्रामे सत्यसाची धनञ्जयः
 दिष्ट्या च कुशली वीरः
 सात्यकिः सत्याविक्रमः ।
 दिष्ट्या शृणोमि गर्जन्तौ
 वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ४१
 येन शक्रं रणे जित्वा
 तर्पितो हृद्यबाहुनः ।
 स हन्ता द्विपतां संख्ये
 दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः ॥ ४२
 यस्य बाहुबलं सर्वं
 वयमाश्रित्य जीविताः ।
 स हन्ता रिपुसैन्यानां
 दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः ॥ ४३
 निवातकवचा येन देवैरपि सुदुर्जयाः ।
 निर्जिता धनुषैकेन दिष्ट्या पार्थः स जीवति
 कौरवान् सहितान् सर्वान्
 गोमहायै समागतान् ।
 योऽजयन्मत्स्यनगरे
 दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ४५
 कालकेयसहस्राणि चतुर्दश महारणे ।
 योऽवधीद्रुजवीर्येण दिष्ट्या पार्थः स जीवति
 गन्धर्वराजं बलिनं
 दुर्योधनकृते च वै ।
 जितवान् योऽस्त्रवीर्येण
 दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ४७
 किरीटमाली बलवाञ्छेताश्वः कृष्णसारथिः
 मम प्रियश्च सततं दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तश्चिक्कीर्णं कर्म दुष्करम् ।
 जयद्रथवधान्वेषी प्रतिष्ठां कृतवान् हि यः ॥
 कञ्चित्स सैन्धवं संख्ये हनिष्यति धनञ्जयः ।
 कञ्चित्तीर्णप्रतिष्ठां हि वासुदेवेन रक्षितम् ॥
 अनस्तमित आदित्ये समेष्ट्याम्यहमर्जुनम् ।
 कञ्चित्सैन्धवको राजा दुर्योधनहिते रतः ॥

नन्दयिष्यत्यमित्रान्हि फाल्गुनेन निपातितः
 कञ्चिदुर्योधनो राजा फाल्गुनेन निपातितम्
 दृष्ट्वा सैन्धवकं संख्ये शममस्मासु धास्यति ।
 दृष्ट्वा विनिहतान् भ्रातृन् भीमसेनेन संयुगे ।
 कञ्चिदुर्योधनो मन्दः शममस्मासु धास्यति ॥
 दृष्ट्वा चान्यान्महायोधान्
 पातितान् धरणीतले ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनप्रवेशे
 युधिष्ठिरहर्षेऽष्टाधिशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

धृतराष्ट्र उवाच ।

निनदन्तं तथा तं तु भीमसेनं महाबलम्
 मेघस्तनितनिर्घोषं के वीराः पर्यवारयन् ॥ १
 न हि पश्याम्यहं तं वै त्रिषु लोकेषु कञ्चन ।
 क्रुद्धस्य भीमसेनस्य यस्तिष्ठेद्ग्रतो रणे ॥ २
 गदां युयुत्समानस्य कालस्येवैह सञ्जय ।
 न हि पश्याम्यहं युद्धे यस्तिष्ठेद्ग्रतः पुमान्
 रथं रथेन यो हन्यात् कुञ्जरं कुञ्जरेण च ।
 कस्तस्य समरे स्याता साक्षादपि पुरन्दरः ॥
 क्रुद्धस्य भीमसेनस्य मम पुत्रान् जिघांसतः ।
 दुर्योधनहिते युक्ताः समतिष्ठन्त केऽग्रतः ॥
 भीमसेनदवाग्नेस्तु मम पुत्रांस्तृणोपमान् ।
 अधक्षतो रणमुखे केऽतिष्ठन्नग्रतो नराः ॥ ६
 काल्यमानांस्तु पुत्रान् मे दृष्ट्वा भीमेन संयुगे
 कालेनैव प्रजाः सर्वाः के भीमं पर्यवारयन् ॥
 न मेऽर्जुनाद्भयं तादृक्कृष्णान्नापि च सात्वतात्
 हुतभुग्जन्मनो नैव यादृग्भीमाद्भयं मम ॥ ८
 भीमवहेः प्रदीप्तस्य मम पुत्रान्दिधक्षतः ।
 के शूराः पर्यवतन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ९
 सञ्जय उवाच ।

तथा तु नर्दमानं तं भीमसेनं महाबलम् ।
 तुमुलेनैव शब्देन कर्णोऽप्यभ्यद्रवद्रुली ॥ १०
 व्याक्षिपन् सुमहच्चापमतिमात्रममर्पणः ।

कञ्चिदुर्योधनो मन्दः
 पश्चात्तापं गमिष्यति ॥ ५७

कञ्चिद्रीप्सेण नो धैरं शममेकेन यास्यति ॥
 शेषस्य रक्षणार्थं च सन्धास्यति नुर्योधनः ॥ ५८
 एवं बहुविधं तस्य राक्षश्रिन्तयनस्तदा ।
 कृपयाऽभिपरीतस्य धैरं युद्धमवर्तत ॥ ५९

कर्णः सुयुद्धमाकांक्षन् दर्शयिष्यन्वलं मृधे ॥
 रुरोध मार्गं भीमस्य वातस्येव महीरुहः ।
 भीमोऽपि दृष्ट्वा सावेगं पुरो धैकर्तनं स्थितम्
 चुकोप बलवद्दीराशिक्षेपास्य शिलाशितान् ।
 तान्प्रत्यगृह्णात्कर्णोऽपि प्रतीपं प्रापयच्छरान्
 ततस्तु सर्वयोधानां यततां प्रेक्षतां तदा ।
 प्रावेपन्निव गात्राणि कर्णभीमसमागमे ॥ १४
 रथिनां सादिनां चैव तयोः श्रुत्वा तलस्वनम्
 भीमसेनस्य निनदं श्रुत्वा धैरं रणाजिरे ॥
 खं च भीमं च संरुद्धां मेनिरे क्षत्रियपैमाः ।
 पुनर्धौरेण नादेन पाण्डवस्य महा
 समरे सर्वयोधानां

धनूंष्यभ्यपतन्क्षितौ ।

शस्त्राणि न्यपतन् दोर्भ्यः

केपांचिच्चासवोऽद्रवन् ॥ १७

वित्रस्तानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुत्तुवुः ।
 वाहनानि च सर्वाणि बभूवुर्धिमनांसि च ॥
 प्रादुरासन्निमित्तानि धोराणि सुबहून्युत ।
 गृध्रकङ्कवलैश्चासीदन्तरिक्षं समावृतम् ॥ १९
 तस्मिन्सुतमुले राजन् कर्णभीमसमागमे ।
 ततः कर्णस्तु विशत्या शराणां भीममार्दयत्
 विव्याध चास्य त्वरितः सूतं पञ्चभिराशुगैः
 प्रहस्य भीमसेनोऽपि कर्णं प्रत्याद्रवद्रणे ॥ २१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टाविंशत्याधि-
 कशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

निनदन्तमिति ॥ १ ॥ युयुत्समानस्य व्यापारयतः
 ॥ ३ ॥ सावेगं सत्वरम् ॥ १२ ॥ संरुद्धामेकतामापन्नम् ॥ १६ ॥

सायकानां चतुःपट्या क्षिप्रकारी महायशः
तस्य कर्णो महेष्वासः सायकांश्चतुरोऽक्षिपत्
असंप्राप्तांश्च तान् भीमः सायकैर्नतपर्वभिः ।
चिच्छेद बहुधा राजन् दर्शयन्पाणिलाघवम्
तं कर्णश्छादयामास शरघातैरनेकशः ।
संछाद्यमानः कर्णेन बहुधा पाण्डुनन्दनः ॥
चिच्छेद चापं कर्णस्य मुष्टिदेशे महारथः ।
विद्व्याध चैनं बहुभिः सायकैर्नतपर्वभिः ॥
अथान्यद्धनुरादाय सज्यं कृत्वा च सूतजः
विद्व्याध समरे भीमं भीमकर्मा महारथः ॥
तस्य भीमो भृशं कुद्वस्त्रीन् शराघतपर्वणः ।
निचखानोरसि कुद्वः सूतपुत्रस्य वेगतः ॥ २७
तैः कर्णोऽराजत शरैरुरोमध्यगतैस्तदा ।
महीधर इवोदप्रस्त्रिभृंगो भरतपर्व ॥ २८
सुस्त्राव चास्य रुधिरं विद्वस्य परमेपुभिः ।
धातुप्रस्यन्दिनः शैलाघथा गौरिकधातवः ॥
किंचिद्विचलितः कर्णः सुप्रहाराभिपीडितः ।
आकर्णपूर्णमाकृप्य भीमं विद्व्याध सायकैः ॥
चिक्षेप च पुनर्वाणाश्शतशोऽथ सहस्रशः ।
स शरैरर्दितस्तेन कर्णेन दृढधन्विना ।
च्युतुर्ज्यामच्छिनत्पूर्णं भीमस्तस्य क्षुरेण ह ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमप्रवेशे कर्णपराजये
एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

सज्य उवाच ।

तस्मिन्बिलुलिते सैन्ये सैन्धवायार्जुने गते
सात्वते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥
त्वरन्नेकरथेनैव बहुकुल्यं विचिन्तयन् ।
स रथस्तव पुत्रस्य त्वरया परया युतः ॥ २
तूर्णमभ्यद्रवद्गोणं मनोमारुतवेगवान् ।
उवाच चैनं पुत्रस्ते संरंभाद्रकलोचनः ॥ ३
ससंभ्रममिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुनन्दनः ।
अर्जुनो भीमसेनश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ ४
विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः
संप्राप्ताः सिन्धुराजस्य समीपमनिवारिताः

सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ।
वाहांश्च चतुरस्तस्य व्यसंश्चक्रे महारथः ॥
हताश्वात्तु रथात्कर्णः समाप्नुत्य विशांपते ।
स्यन्दनं वृषसेनस्य तूर्णमापुष्टुवे भयात् ॥ ३३
निर्जित्य तु रणे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ।
ननाद बलवान्नादं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ३४
तस्य तं निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिरः ।
कर्णं पराजितं मत्वा भीमसेनेन संयुगे ॥ ३५
समन्ताच्छंखनिनदं पाण्डुसेनाऽकरोत्तदा ।
शत्रुसेनाध्वानि श्रुत्वा तावका ह्यनदन्भृशम्
स शंखबाणनिनदैर्हर्षाद्राजा स्ववाहिनीम् ।
चक्रे युधिष्ठिरः संख्ये हर्षनादैश्च संकुलाम् ॥
गाण्डीवं व्याक्षिपत्पार्थः
कृष्णोऽप्यञ्जमवादयत् ।
तमन्तर्धाय निनदं
भीमस्य नदतो ध्वनिः
अभूयत तदा राजन्
सर्वसैन्येषु दारुणः ॥ ३८
ततो व्यायच्छतामस्रैः पृथक् पृथगजिह्वगैः ॥
मृदुपूर्वं तु राधेयो दृढपूर्वं तु पाण्डवः ॥ ३९

व्यायच्छन्ति च तत्रापि सर्वं एवापराजिताः
यदि तावद्रणे पार्थो व्यतिक्रान्तो महारथः ॥

कथं सात्यकिभीमाभ्यां
व्यतिक्रान्तोऽसि मानद ।
आश्चर्यभूतं लोकेऽस्मिन्
समुद्रस्येव शोषणम् ॥ ७

निर्जयस्तव विप्राभ्य सात्वतेनार्जुनेन च ।
तथैव भीमसेनेन लोकः संवदते भृशम् ॥ ८
कथं द्रोणो जितः संख्ये धनुर्वेदस्य पारगः
इत्येवं ब्रुवते योधा अश्रद्धेयमिदं तव ॥ ९

न्यायच्छतां प्रहस्ताम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोण-
पर्वणि टीकाया एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥
द्रो० १३

१३०
तस्मिन्निति ॥ १ ॥ संरंभात्प्रणयकोधात् ॥ ३ ॥

नाश एव तु मे नूनं मन्दभाग्यस्य संयुगे ।
यत्र त्वां पुरुषद्वयाग्रं व्यतिक्रान्तास्त्रयो रथाः
एवंगते तु कृत्येऽस्मिन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितम्
यद्गतं गतमेवेदं शेषं चिन्तय मानद ॥ ११
यत्कृत्यं सिन्धुराजस्य प्राप्तकालमनन्तरम् ।
तत्संविधीयतां क्षिप्रं साधु सञ्चिन्त्य नो द्विज
द्रोण उवाच ।

चिन्त्यं बहुविधं तात यत्कृत्यं तच्छृणुष्व मे
त्रयो हि समतिक्रान्ताः पाण्डवानां महारथाः
यावत्तेषां भयं पश्चात्तावदेषां पुरःसरम् ।
तद्गरीयस्तरं मन्ये यत्र कृष्णधनञ्जयौ ॥ १४
सा पुरस्ताच्च पश्चाच्च गृहीता भारती चमूः ।
तत्र कृत्यमहं मन्ये सैन्धवस्याभिरक्षणम् ॥
स नो रक्ष्यतमस्तात क्रुद्धाद्भीतो धनञ्जयात्
गतौ च सैन्धवं भीमौ युयुधानवृकोदरौ ॥
संप्राप्तं तदिदं द्यूतं यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ।
न सभायां जयौ वृत्तो नापि तत्र पराजयः ॥
इह नो ग्लहमानानामद्य तावज्जयाजयौ ।
यान्स्म तान्ग्लहते धोराञ्छकुनिः कुरुसंसादि
अक्षान् स मन्यमानः प्राक्
शरास्ते हि दुरासदाः
यत्र ते बहवस्तात

कौरवेया व्यवास्थिताः ॥ १९

सेनां दुरोदरं विद्धि शरानक्षान्विशोपते ।
ग्लहं च सैन्धवं राजंस्तत्र द्यूतस्य निश्चयः ।
सैन्धवे तु महत् द्यूतं समासक्तं परैः सह ।
अत्र सर्वे महाराज त्यक्त्वा जीवितमात्मनः
सैन्धवस्य रणे रक्षां विधिवत्कर्तुमर्हथ ।
तत्र नो ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ ॥
यत्र ते परमेष्वासा यत्ता रक्षन्ति सैन्धवम्
तत्र गच्छ स्वयं शीघ्रं तांश्च रक्षस्व राक्षिणः ॥
इहैव त्वहमासिष्ये

प्रेषयिष्यामि चापरान् ।

निरोत्स्यामि च पञ्चालान्

सहितान् पाण्डुसृजयैः ॥ २४

ततो दुर्योधनोऽगच्छत्तूर्णमाचार्यशासनात् ।
उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे सपदानुगः ॥ २५
चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥

वाहनेन सेनामभ्येत्य जग्मतुः सव्यसाचिनम्
यौ तु पूर्वं महाराज वारितौ कृतवर्मणा ।
प्रविष्टे त्वर्जुने राजंस्तव सैन्यं युयुत्सया ॥ २७
पार्श्वे भित्त्वा चमूं वीरौ
प्रविष्टौ तव वाहिनीम् ।
पार्श्वेन सैन्यमायान्तौ
कुरुराजो ददर्श ह ॥ २८

ताभ्यां दुर्योधनः सार्धमकरोत्संख्यमुत्तमम्
त्वरितस्त्वरमाणाभ्यां भ्रातृभ्यां भारती बली
तावेनमभ्यद्रवतामुभावुद्यतकार्मुकौ ।
महारथसमाख्यातौ क्षत्रियप्रवरौ युधि ॥ २९
तमविध्यद्यधामन्युस्त्रिशता कङ्कपत्रिभिः ।
विंशत्या सारथि चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान्
दुर्योधनो युधामन्योर्ध्वजमेकेषुणाऽच्छिनत्
एकेन कार्मुकं चास्य चकर्त तनयस्तव ॥ ३२
सारथि चास्य भलेन रथनीडादपाहरत् ।
ततोऽविध्यच्छरैस्तीक्ष्णैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान्
युधामन्युश्च संकुद्धः शरांस्त्रिशतगाहवे ।
व्यसृजत्तव पुत्रस्य त्वरमाणः स्तनान्तरे ॥
तथोत्तमौजाः संकुद्धः शरैर्हमाविभूषितैः ।
अविध्यत्सारथि चास्य प्राहिणोद्यमसादनम्
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्योत्तमौजसः
जघान चतुरोऽस्याश्वानुभौ तौ पाष्णिसारथी
उत्तमौजा हताश्वस्तु हतसूतश्च संयुगे ।
आरुरोह रथं भ्रातृयुधामन्योरभित्वरन् ॥
सरथं प्राप्य तं भ्रातृदुर्योधनहयान्शरैः ।
बहुभिस्ताडयामास ते हताः प्रापतन्नुवि ।
हयेषु पतितेष्वस्य चिच्छेद परमेष्पुणा ।
युधामन्योर्ध्वजुः शीघ्रं शरावापं च संयुगे ॥
हताश्वसूतास रथादवतीर्य नराधिपः ।
गदामादाय ते पुत्रः पाञ्चाल्यावभ्यधावत् ४०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धं कुरुपतिं तदा ।
अवप्लुतौ रथोपस्थाद्युधामन्यूत्तमौजसौ ॥
ततः स हेमचित्रं तं गदया स्यन्दनं गदी ।
संकुद्धः पोथयामास साश्वसूतध्वजं नृप ॥
भङ्क्त्वा रथं स पुत्रस्ते हताश्वौ हतसारथिः ।
मद्राजरथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ४३

तान् प्रसिद्धान् यानक्षान् अक्षान् मन्यमानः प्राग्लहते स्म इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ यत्र सभायां तेऽसौ ॥ १९ ॥ दुरोदर्श
द्यूतकारिणम् ॥ २० ॥

पशालानां ततो मुख्यी राजपुत्री महारथी । रथायन्यौ समाकृष्टौ भीमस्तुमभिजग्मतुः ॥ ४४
इति भीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनयुद्धे
त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

सञ्जय उवाच ।

वर्तमाने महाराज संप्रामे लोमहर्षणे ।
एवायुस्तेषु च मर्षेषु पीडयमानेषु संधंशः ॥ १
राधेयो भीममानसोऽप्युदाय भरतर्षभ ।
यथा नागो घने नागं मत्तो मत्तमभिद्रवन् ॥
भूतराष्ट्र उवाच ।

यौ तौ कर्णेभ्यो भीमश्च संप्रयुद्धौ महाबली
मर्जुनस्य रथोपान्ते पीडितः सोऽभयद्रुणः ॥
पूर्वं हि निजितः कर्णो भीममेनेन संयुगे ।
कथं भूयः स राधेयो भीममागन्महारथः ॥ ४
भीमो वा स्तुततनयं प्रत्युपातः कथं रणे ।
महारथं समान्यातं पृथिव्यां प्रवरं त्वम् ॥ ५
भीमद्रोणावतिप्रस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
नान्यतो भयमादत्त विना कर्णान्महाग्वाय
भयाद्यस्य महाबाहो न दोते वतुलाः समाः ।
चिन्तयन्नित्यशो पीर्य राधेयस्य महात्मनः ।
तं कथं स्तुतपुत्रं तु भीमोऽयोधयताह्वये ॥ ७
प्रहृष्टं वीर्यसंपन्नं समरेऽप्यनिर्वातिनम् ।
कथं कर्णं युधां श्रेष्ठं योधयामास पाण्डवः ८
यौ तौ समीयतुर्पीरौ धिक्कर्तनवृकोदरी ।
कथं तावत्तु युद्धेतां महाबलपराक्रमी ॥ ९
स्त्रातृत्वं दर्शितं पूर्वं घृणी चापि स स्तुतजः ।
कथं भीमेन युयुधे कुन्त्या पाक्यमनुस्मरन्
भीमो वा स्तुतपुत्रेण स्मरन् धीरं पुरा कृतम् ।
अयुध्यत कथं शूरः कर्णेन सह संयुगे ॥ ११
आशास्ते च मदा स्तुतपुत्रो दुर्योधनो मम ।
कर्णो जेष्यति संप्रामे समस्तान्पाण्डवानिति
जयाशा यत्र पुत्रस्य मम मन्दस्य संयुगे ।
स कथं भीमकर्माणं भीमसेनमयोधयत् ॥ १३

यं समासाद्य पुत्रं कृतं धीरं महारथीः ।
तं स्तुततनयं तात कथं भीमो लयोधयत् १४
अनेकान् धिप्रकारांश्च स्तुतपुत्रसमुद्भवान् ।
स्मरमाणः कथं भीमो युयुधे स्तुतस्तुना १५
योऽजयत्पृथिवीं सर्वाम् रथेभ्येन धीर्यवान् ।
तं स्तुततनयं युद्धे कथं भीमो लयोधयत् १६
यो जातः पुण्डलाभ्यां च कथंचन सह्य च
तं स्तुतपुत्रं समरे भीमः कथमयोधयत् ॥ १७
यथा तयोर्बुद्धमभूच्चक्षासीद्विजयो तयोः ।
तन्ममाचक्ष्य तत्प्रेन वृक्षालो तसि सञ्जय १८

सञ्जय उवाच ।

भीमसेनस्तु राधेयमुत्सृज्य रथिनां धरम् ।
इत्येव गन्तुं यत्रास्तां धीरौ कृष्णधनञ्जयी १९
तं प्रयान्तमभिद्रव्य राधेयः कद्रुपत्रिभिः ।
अभयवर्षमहाराज मेघो वृष्ट्येव पर्यतम् २०
कुतस्ता पद्भजेनेव घर्ज्जेन धिहसन् बली ।
आजुहाय रणे यान्तं भीममाधिरपिस्तदा २१

कर्ण उवाच ।

भीमाहितस्तथ रणः स्वमेऽपि न धिमाधितः
तद्दर्शयसि कस्मान्मे पृष्ठं पार्यदिदक्षया २२
कुन्त्याः पुत्रस्य सदृशं मेघं पाण्डवनन्दन ।
तेन मामभितः स्थिता शरवर्षैरघाकिर २३
भीमसेनस्तदाह्वानं कर्णाग्रामर्षयद्युधि ।
अर्धमण्डलमावृत्य स्तुतपुत्रमयोधयत् ॥ २४
अथकगामिभिर्घोरैरभ्यघर्षेन्महायशाः ।
दर्शितं द्वैरथे यत्तं सर्वेशस्त्रविशारदम् ॥ २५

इति भीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वर्तमान इति ॥ १ ॥ पूर्वश्लोके दर्शितमुद्रावितं
प्रातृत्वं इत्या वाक्यं च चतुर्णामवध्यत्वलक्षणं चानुस्मर-
यित्वन्ययः ॥ १० ॥ अभितः संयुगे ॥ २३ ॥

विधित्सुः कलहस्यान्तं
जिघांसुः कर्णमक्षिणोत् ।

हत्वा तस्यानुगांस्तं च

हन्तुकामो महाबलः ॥ २६

तस्मै व्यसृजदुग्राणि विविधानि परन्तपः ।

अमर्षात्पाण्डवः क्रुद्धः शरवर्षाणि मारिषः २७

तस्य तानीषुवर्षाणि मत्तद्विरदगामिनः ।

सूतपुत्रोऽस्त्रमायाभिरग्रसत्परमास्त्रवित् २८

स यथावन्महाबाहुर्विद्यया वै सुपूजितः ।

आचार्यवन्महेष्वासः कर्णः पर्यचरद्वली २९

युध्यमानं तु संरम्भाद्भीमसेनं हसन्निव ।

अभ्यगद्यत कौन्तेयं कर्णो राजन् वृकोदरम् ।

तन्नामृष्यत कौन्तेयः कर्णस्य स्मितमाहवे ।

युध्यमानेषु वीरेषु पश्यत्सु च समन्ततः ३१

तं भीमसेनः संप्राप्तं वत्सदन्तैः स्तनान्तरे ।

विद्याध बलवान् क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम्

पुनश्च सूतपुत्रं तु स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।

सुसुकैश्चित्रवर्माणं निर्विभेद त्रिसप्तभिः ३३

कर्णो जाम्बूनदैर्जालैः

संछन्नान्वातरंहसः ।

हयान् विद्याध भीमस्य

पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ ३४

ततो बाणमयं जालं भीमसेनरथं प्रति ।

कर्णेन विहितं राजन्निमेषार्थाददृश्यत ॥ ३५

सरथः सध्वजस्तत्र ससूतः पाण्डवस्तदा ।

प्राच्छाद्यत महाराज कर्णचापच्युतैः शरैः ३६

तस्य कर्णश्चतुःषष्ट्या व्यधमत्कवचं दृढम् ।

क्रुद्धश्चाप्यहनत्पार्थं नाराचैर्मर्मभेदिभिः ३७

ततोऽचित्य महाबाहुः कर्णकार्मुकानिःसृतान्

समाश्लिष्यदसंभ्रान्तः सूतपुत्रं वृकोदरः ३८

स कर्णचापप्रमवाग्निपूनाशीविषोपमान् ।

विभ्रद्भीमो महाराज न जगाम व्यथां रणे ॥

ततो द्वात्रिंशता भलैर्निशितैस्तिग्मतैर्जनैः ।

विद्याध समरे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान्

अयत्नेनैव तं कर्णः शरैर्भृशमवाकिरत् ।

भीमसेनं महाबाहुं सैन्धवस्य वधैषिणम् ४१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णपराजये

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

मृदुपूर्वं तु राधेयो भीममाजावयोधयत् ।

क्रोधपूर्वं तथा भीमः पूर्वं वैरमनुस्मरन् ४२

तं भीमसेनो नामृष्यदवमानममर्षणः ।

स तस्मै व्यसृज तूर्णं शरवर्षमभित्रहा ॥ ४३

ते शराः प्रेषितास्तेन भीमसेनेन संयुगे ।

निपेतुः सर्वतो वीरे कूजन्त इव पक्षिणः ४४

हेमपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा भीमसेनधनुश्च्युताः ।

प्राच्छादयस्ते राधेयं शलभा इव पावकम् ४५

कर्णस्तु रथिनां श्रेष्ठश्छाद्यमानः समन्ततः ।

राजव्यसृजदुग्राणि शरवर्षाणि भारत ४६

तस्य तानशनिप्रख्यानिषून्समरशोभिनः ।

चिच्छेद बहुभिर्मल्लैरसंश्रान्तान् वृकोदरः ४७

पुनश्च शरवर्षेण छाद्यामास भारत ।

कर्णो वैकर्तनो युद्धे भीमसेनमरिन्दमः ॥ ४८

तत्र भारत भीमं तु दृष्टवन्तः स्म सायकैः ।

समाचिततनुं संख्ये श्वाविधं शल्लैरिव ४९

हेमपुङ्खाञ्जिह्वाधौतान्

कर्णचापच्युताञ्छरान् ।

दधार समरे वीरः

स्वरश्मीनिव रश्मिवान् ॥ ५०

रथिरोक्षितसर्वाङ्गो भीमसेनो व्यराजत ।

समृद्धकुसुमापीडो वसन्तेऽशोकवृक्षवत् ५१

तत्तु भीमो महाबाहोः कर्णस्य चरितं रणे

नामृष्यत महाबाहुः क्रोधादुत्तलोचनः ५२

स कर्णं पञ्चविंशत्या नाराचानां समर्पयत् ।

महीधरमिव श्वेतं गूढपादैर्विषोल्वणैः ॥ ५३

पुनरेव च विद्याध षड्विरष्टाभिरेव च ।

मर्मस्वमरविक्रान्तः सूतपुत्रं तनुत्यजम् ॥ ५४

पुनरन्येन बाणेन भीमसेनः प्रतापवान् ।

चिच्छेद कार्मुकं तूर्णं कर्णस्य प्रहसन्निव ५५

जघान चतुरश्चाश्वान् सूतं च त्वरितः शरैः ।

नाराचैरर्करश्म्याभैः कर्णं विद्याध चोरसि

ते जग्मुर्धरणीमाशु कर्णं निर्भिद्य पात्रिणः ।

यथा जलधरं भित्त्वा दिवाकरमरीचयः ५७

स वैक्लव्यं महत्प्राप्य छिन्नधन्वा शराहतः ।

तथा पुरुषमानी स प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ५८

१३२

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्वयं शिष्यो महेशस्य

भृगूत्तमधनुर्धरः ।

शिष्यत्वं प्राप्तवान् कर्ण-

स्तस्य तुल्योऽस्त्रविद्यया ॥ १

तद्विशिष्टोऽपि वा कर्णः शिष्यः शिष्यगुणैर्युतः

कुन्तीपुत्रेण भीमेन निर्जितः स तु लीलया २

यस्मिञ्जयाशा महती पुत्राणां मम सञ्जय ।

तं भीमाद्विमुखं दृष्ट्वा किम्पु दुर्योधनोऽब्रवीत्

कथं च युयुधे भीमो वीर्यैश्वर्या महाबलः ।

कर्णो वा समरे तात किमकार्योत्ततः परम् ।

भीमसेनं रणे दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव पावकम् ४

सञ्जय उवाच ।

रथमन्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ।

अभ्ययात्पाण्डवं कर्णो वातोऽत इवार्णवः ५

क्रुद्धमाधिरथि दृष्ट्वा पुत्रास्तव विशापते ।

भीमसेनममन्यन्त वैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ६

चापशब्दं ततः कृत्वा तलशब्दं च भैरवम् ।

अभ्यद्रवत राधेयो भीमसेनरथं प्रति ॥ ७

पुनरेव तयो राजन् घोर आसीत् समागमः ।

वैकर्तनस्य शूरस्य भीमस्य च महात्मनः ८

संरन्ध्रौ हि महाबाहु परस्परवधेपिणौ ।

अन्योन्यमौक्षौ चक्राते दहन्ताविव लोचनैः

क्रोधरक्तेक्षणी तीव्री निःश्वसन्ताविवोरगौ

शूरावन्त्योन्यमासाद्य ततश्चतुररिन्दमौ १०

व्याघ्राविव सुसंरन्ध्रौ द्येनाविव च शीघ्रगौ

शरभाविव संक्रुद्धौ युयुधाते परस्परम् ॥ ११

ततो भीमः स्मरन्केशानक्षयूते बनेऽपि च

धिराटनगरे चैव दुःखं प्राप्तमरिन्दमः ॥ १२

राष्ट्राणां स्फीतरत्नानां हरणं च तवात्मजैः

सततं च परिक्लेशान्सपुत्रेण त्वया कृतान् ॥

दग्धुमैच्छद्यः कुन्तीमपुत्रां त्वमनागसम् ।

कृष्णायाश्च परिक्लेशं समामध्ये दुरात्मभिः

केशपक्षग्रहं चैव दुःशासनकृतं तथा ।

परुषाणि च वाक्यानि कर्णेनोक्तानि भारत

'पतिमन्यं परीप्सस्व न सन्ति पतयस्तव ।

पतिता नरके पार्थाः सर्वे पण्डतिलोपमाः ॥'

समक्षं तव कौरव्य यदूचुः कौरवास्तदा ।

दासीभावेन कृष्णां च भोक्तुकामाः सुतास्तव

यद्यापि तान् प्रव्रजतः कृष्णाजिननिवासिनः

परुषापशुकवान् कर्णः सभायां सन्निधौ तव

तृणीकृत्य यथा पार्थोस्तव पुत्रो बधला ह ।

विपमस्थान्समस्यो हि संरन्ध्रौ गतचेतनः १९

बाल्यात्प्रभृति चारिद्रः

स्वानि दुःखानि चिन्तयन् ।

निरविद्यत धर्मात्मा

जीवितेन वृकोदरः ॥ २०

ततो विस्फार्य सुमहद्वेमपृष्ठं दुरासदम् ।

चापं भरतशार्दूलस्त्यक्तात्मा कर्णमभ्ययात्

स सायकमयैर्जालैः

भीमः कर्णरथं प्रति ।

भानुमद्भिः शिलाधौतैः

भानोः प्राच्छादयत्प्रभाम् ॥ २२

ततः प्रहस्याधिरथिस्तूर्णमस्य शिलाशितैः

व्यधमङ्ग्रीमसेनस्य शरजालानि पत्रिभिः २३

महारथो महाबाहुर्महाबाणैर्महाबलः ।

विहृताधाधिरथिर्भीमं नवभिर्मिश्रितैस्तदा ॥

स तोत्रैरिध मातङ्गो वार्यमाणः पतत्रिभिः ।

अभ्यधावदसंभ्रान्तः सूतपुत्रं वृकोदरः ॥ २५

तमापतन्तं वेगेन रभसं पाण्डवर्षभम् ।

कर्णः प्रत्युद्ययौ युद्धे मत्तो मत्तमिव द्विपम्

ततः प्रध्माप्य जलजं भेरीशतसमस्वनम् ।

अश्रुभ्यत बलं हर्षोदुद्भूत इव सागरः ॥ २७

तदुद्भूतं बलं दृष्ट्वा नागाभ्वरथपत्तिमत् ।

भीमः कर्णं समासाद्य छादयामास सायकैः

अश्वानृक्षसवर्णांश्च हंसवर्णैर्हयोत्तमैः ।

व्यामिश्रयद्रणे कर्णः पाण्डवं छादयच्छरैः २९

ऋक्षवर्णान्द्रव्यान्ककौर्मिश्रान्मारुतरहसः ।

निरीक्ष्य तव पुत्राणां हाहाकृतमभूद्बलम् ३०

१३२

स्वयमिति ॥१॥ कर्णः श्वेतैरथैः ॥ ३० ॥

ते हया वहशोभन्त
मिश्रिता वातरहसः ।
सितासिता महाराज

यथा व्योम्नि बलाहकाः ॥ ३१
संरब्धौ क्रोधताम्राक्षौ प्रेक्ष्य कर्णवृकोदरी ।
संरस्ताः समकम्पन्त त्वदीयानां महारथाः
यमराष्ट्रोपमं घोरमासीदायोधनं तयोः ।
दुर्दर्शं भरतश्रेष्ठ प्रेतराजपुरं यथा ॥ ३२
समाजमिव तच्चित्रं प्रेक्षमाणा महारथाः ।
नालक्ष्यञ्जयं व्यक्तमेकस्यैव महारणे ॥ ३३
तयोः प्रेक्षन्त संमर्दं सन्निभं महास्त्रयोः ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन् सपुत्रस्य विशांपते ॥
छादयन्तौ हि शत्रुघ्नावन्योन्यं सायकैः शितैः
शरजालावृतं व्योम चक्रातेऽद्भुतविक्रमौ ॥

नावन्योन्यं जिघांसन्तौ शरैस्तोषणैर्महारथौ
प्रेक्षणीयतरावास्तां वृष्टिमन्ताधिवासुदौ ॥
सुवर्णविकृतान्वाणान्विमुञ्चन्तावरिन्दमौ ।
भास्वरं व्योम चक्राते महोत्क्राभिरिव प्रभो
नाभ्यां मुक्ताः शरा राजन् गार्धपशाश्चकाशेरे
श्रेण्यः शरादि मत्तानां सारसानामिवाम्बरे
संस्तकं नूतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममर्दिदम् ।
अतिभारममन्येतां भीमे कृष्णवनञ्जयो ॥ ४१
तत्राधिराथिभीमाभ्यां शरैर्मुक्तैर्दृढं हताः ।
इषुपातमनिक्रम्य पेतुरश्व-नर-द्विषाः ॥ ४२
पताञ्जः पतितैश्चान्यैर्गतासुभिरनेकशः ।
कृतो राजन्महाराज पुत्राणां ते जनक्षयः ॥
मनुष्याश्च-गजानां च शरीरैर्गतजीवैः ।
क्षणेन भूमिः संजघे संवृता भरतर्षभ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपर्वणि भीमकर्णयुद्धे
द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अत्यद्भुतमहं मन्ये भीमसेनस्य विक्रमम् ।
यत्कर्णं योधयामास समरे लघुविक्रमम् ॥ १
त्रिदशानपि वा युक्तान्सर्वशस्त्रधरान्युधि ।
वारयेद्यो रणे कर्णः सयक्षासुरमानुषान् ॥ २
स कथं पाण्डवं युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया ।
नातरत्संयुगे पार्थ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३
कथं च युद्धं संभूतं तयोः प्राणदुरोदरे ।
अत्र मन्ये समायत्तो जयो वाऽजय एव च ॥ ४
कर्णं प्राप्य रणे सूत मम पुत्रः सुयोधनः ।
जेतुमुत्सहते पार्थोन्सगोर्विदान्ससात्वतान्
श्रुत्वा तु निर्जितं कर्णमसकृद्भीमकर्मणा ।
भीमसेनेन समरे मोह आविशतीव माम् ॥ ६
विनष्टान्कौरवान्मन्ये मम पुत्रस्य दुर्नयैः ।
न हि कर्णो महेष्वासान्पार्थाञ्जिप्यति सञ्जय ।
कृतवान्यानि युद्धानि कर्णः पाण्डुसुतैः सह

सर्वत्र पाण्डवाः कर्णमजयन्त रणाजिरे ॥ ८
अजेयाः पाण्डवास्तात देवैरपि सवासवैः ।
न च तद्बुध्यते मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ९
धनं धनेश्वरस्येव हृत्वा पार्थस्य मे सुतः ।
मधुप्रेप्सुरिवाबुद्धिः प्रपातं नाबबुध्यते ॥ १०
निकृत्या नि प्रतिप्रशो राज्यं हृत्वा महात्मनां
जितमित्येव मन्वानः पाण्डवानवमन्यते ॥
पुत्रस्नेहाभिभूतेन मया चाप्यकृतात्मना ।
धर्मे स्थिता महात्मानो निकृताः पाण्डुनन्दनाः
शमकामः ससोदर्यो दीर्घप्रेक्षी युधिष्ठिरः ।
अशक्त इति मत्वा तु मम पुत्रैर्निराकृतः ॥ १३
तानि दुःखान्यनेकानि विप्रकारांश्च सर्वशः
हृदि कृत्वा महाबाहुर्भीमोऽयुध्यत सूतजम्
तस्मान्मे सञ्जय ब्रूहि कर्णभीमौ यथा रणे ।
अयुध्येतां युधे श्रेष्ठौ परस्परवधैषिणौ ॥ १५

समाजं रक्षं एकस्यैव कस्यचित् नान्यस्य ॥ ३४ ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वात्रिंशदधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

अत्यद्भुतमिति ॥ १ ॥ प्राणदुरोदरे प्राणयूते ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं संप्रामं कर्णभीमयोः ।
परस्परवधप्रेक्षोर्धेनकुञ्जरयोरिव ॥ १६
राजन्यैकर्तनो भीमं क्रुद्धः क्रुद्धमरिदमम् ।
पराक्रान्तं पराक्रम्य विद्वयाध त्रिशता शरैः ॥
महावेगैः प्रसन्नाग्रैः शातकुम्भपरिप्लुतैः ।
अहनद्भरतश्रेष्ठ भीमं धैकर्तनः शरैः ॥ १८
तस्यास्यतो धनुर्भीमश्चकर्त निशितैस्त्रिभिः ।
रथनीडाद्य यन्तारं भलेनापातयत्क्षितौ ॥
स कांक्षन् भीमसेनस्य वधं धैकर्तनो भृशम् ।
शक्तिं कनकवैद्यैश्चित्रदण्डां परामृशत् ॥ २०
प्रगृह्य च महाशक्तिं कालशक्तिमिवापराम् ।
समुत्क्षिप्य च राधेयः सन्धाय च महाबलः ।
चिक्षेप भीमसेनाय जीयितान्तकरीमिव ।
शक्तिं विच्युज्य राधेयः पुरंदर इवाशनम् ॥
ननाद सुमहानादं बलवान्मृतनन्दनः ।
तं च नादं ततः श्रुत्वा पुत्रास्ते हर्षिताऽभवन् ।
तां कर्णभुजनिर्मुक्तामकैवैश्वानरप्रभाम् ।
शक्तिं धियति चिच्छेद भीमः सप्तभिराश्रुगैः ।
छित्त्वा शक्तिं ततो भीमो निर्मुक्तोरगसाक्षिभां ।
मार्गमाण इव प्राणांश्चतुष्टयस्य मारिप ॥ २५
प्राहिणोत्कृतसंरमः शरान्वाहिणवाससः ।
स्वर्णपुंखाच्छिलाधौतान् यमदण्डोपमान्मृधे ।
कर्णोऽप्यन्यद्भुगृह्य हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
विकृप्य तन्महत्पार्ष्ण्यसृजत्सायकांस्तदा ॥
तान्पाण्डुपुत्राश्चिच्छेद नवभिर्नतपर्वभिः ।
वसुपेणेन निर्मुक्तावध राजन्महाशरान् ॥ २८
छित्त्वा भीमो महाराज नादं सिंह इवानदत् ।
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे ।
शार्दूलाविव चान्योन्यमामिपार्थेऽभ्यगर्जतां ।
अन्योन्यं प्रजिहीर्षन्तावन्योन्यस्यान्तरेपिणौ

अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ गोष्ठेष्विव महर्षभौ ।
महागजाविधासाद्य विपाणाग्रैः परस्परम् ॥
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजग्रतुः ।
निर्दहन्तौ महाराज शस्त्रवृष्ट्या परस्परम् ॥
अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ कोपाद्विवृतलोचनौ ।
ग्रहसन्तौ तथाऽन्योन्यं भर्त्सयन्तौ मुहुर्मुहुः ॥
शंसशब्दं च कुर्वाणौ युयुधाते परस्परम् ।
तस्य भीमः पुनश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिपं ।
शंसवर्णाश्च तानध्वान्वाणैर्निन्ये यमक्षयम् ।
सारथिं च तथाप्यस्य रथनीडादपातयत् ॥
ततो धैकर्तनः कर्णश्चिन्तां प्राप दुरत्ययाम् ।
सच्छाद्यमानः समरे हताश्वो हतसारथिः ॥
मोहितः शरजालेन कर्तव्यं नाभ्यपद्यत ।
तथा कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णं दुर्योधनो नृपः ॥ ३७
वेपमान इव कोपाद्वादिदेशाय दुर्जयम् ।
'गच्छ दुर्जय राधेयं पुरो प्रसति पाण्डवः ॥ ३८
जहि त्वरकं क्षिप्रं कर्णस्य बलमादधत् ।'
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तव पुत्रं तवात्मजः ॥ ३९
अभ्यद्रवद्भीमसेनं व्यासक्तं धिक्किरञ्छरैः ।
स भीमं नयमिर्बाणैरश्वानष्टभिरार्पयत् ॥ ४०
पङ्क्तिः सृतं त्रिभिः केतुं पुनस्तं चापि सप्तभिः ।
भीमसेनोऽपि संक्रुद्धः साभ्यन्तारमाश्रुगैः ।
दुर्जयं भिन्नमर्माणमनयद्यमसादनम् ।
खलंकृतं क्षितौ क्षुण्णं चेष्टमानं यथोरगम् ४१
रुदन्तस्तैव सृतं कर्णक्षेत्रे प्रदक्षिणम् ।
स तु तं विरथं कृत्वा समयस्यन्तवैरिणम् ॥
समाचिनोद्वाणगणैः
शतग्रीभिश्च शङ्कुभिः ।
तथाऽप्यतिरथः कर्णां
मिद्यमानोऽस्य सायकैः ॥ ४४
न जहौ समरे भीमं क्रुद्धरूपं परन्तपः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णभीमयुद्धे

त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१३४

सञ्जय उवाच ।

सर्वथा विरथः कर्णः पुनर्भीमेन निर्जितः । रथमन्यं समास्थाय पुनर्विद्वयाध पाण्डवम् ॥ १

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्यौकाया त्रयस्त्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१३४

स इति ॥ १ ॥

महागजाधिवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २

अथ कर्णः शरव्रातैर्भीमसेनं समार्पयत् ।
ननाद च महानादं पुनर्विध्याध चोरसि ३
तं भीमो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्वगैः ।
पुनर्विध्याध सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम् ४
कर्णं तु नवभिर्भीमो भित्त्वा राजंस्तनान्तरे ।
ध्वजमेकेन विध्याध सायकेन शितेन ह ॥ ५
सायकानां ततः पार्थस्त्रिपण्ड्या प्रत्यविध्यत
तोत्रैरिव महानागं कशाभिरिव वाजिनम् ६
सोऽतिविद्धो महाराज पाण्डवेन यशस्विना
सृक्किणी लेलिहन्वीरः क्रोधरक्तान्तलोचनः
ततः शरं महाराज सर्वकायावदारणम् ।
प्राहिणोद्गीमसेनाय वलायेन्द्र इवाशनिम् ८
स निर्भिद्य रणे पार्थं सूतपुत्रधनुश्च्युतः ।
अगच्छद्धारयन् भूमिं चित्रपुङ्खः शिलीमुखः ९
ततो भीमो महाबाहुः

क्रोधसंरक्तलोचनः ।

वज्रकल्पां चतुष्किष्कुं

गुर्वी रुक्माङ्गदां गदाम् ॥ १०

प्राहिणोत्सूतपुत्राय पडस्त्रामविचारयन् ।
तया जघानाधिरथेः सदश्वान्साधुवाहिनः
गदया भारतः क्रुद्धो वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
ततो भीमो महाबाहुः क्षुराभ्यां भरतर्षभ १२
ध्वजमाधिरथेश्छित्त्वा सूतमभ्यहनच्छरैः ।
हताश्वसूतमुत्सृज्य सरथं पतितध्वजम् १३
विस्फारयन्धनुः कर्णस्तस्थौ भारत दुर्मनाः ।
तत्राद्भुतमपश्याम राधेयस्य पराक्रमम् ॥ १४
विरथो रथिनां श्रेष्ठो वारयामास यद्रिपुम् ।
विरथं तं नरश्रेष्ठं दृष्ट्वाऽऽधिरथिमाहवे ॥ १५
दुर्योधनस्ततो राजन्नभ्यभाषत दुर्मुखम् ।
'एष दुर्मुख राधेयो भीमेन विरथीकृतः ॥ १६
तं रथेन नरश्रेष्ठं संपादय महारथम् ।'
ततो दुर्योधनवचः श्रुत्वा भारत दुर्मुखः १७
त्वरमाणोऽभ्ययात्कर्णं भीमं चावारयच्छरैः
दुर्मुखं प्रेक्ष्य संग्रामे सूतपुत्रपदानुगम् १८

वायुपुत्रः प्रहृष्टोऽभूत्सृक्किणी परिसंलिहन् ।
ततः कर्णं महाराज वारयित्वा शिलीमुखैः
दुर्मुखाय रथं तूर्णं प्रेषयामास पाण्डवः ।
तस्मिन्क्षणे महाराज नवभिर्नतपर्वभिः २०
सुमुखैर्दुर्मुखं भीमः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
ततस्तमेवाधिरथिः स्यन्दनं दुर्मुखे हते २१
आस्थितः प्रवभौ राजन् दीप्यमान इवांशुमान्
शयानं भिन्नमर्माणं दुर्मुखं शोणितोक्षितम् २२
दृष्ट्वा कर्णोऽश्रुपूर्णाक्षो मुहूर्तं नाभ्यवर्तत ।
तं गतासुमतिक्रम्य कृत्वा कर्णः प्रदक्षिणम्

दीर्घमुष्णं श्वसन्वीरो

न किञ्चित्प्रत्यपद्यत ।

तस्मिन्स्तु विवरे राजन्

नाराचान्गार्धवाससः ॥ २४

प्राहिणोत्सूतपुत्राय भीमसेनश्चतुर्दश ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा स्वर्णाच्चित्रं महौजसः
हेमपुङ्खा महाराज व्यशोभन्त दिशो दश ।
अपिवन्सूतपुत्रस्य शोणितं रक्तभोजनाः २६
क्रुद्धा इव मनुष्येन्द्र भुजङ्गाः कालचोदिताः
प्रसर्पमाणा मेदिन्यां ते व्यरोचन्त मार्गणाः
अर्धप्रविष्टाः संरब्धा विलानीव महोरगाः ।
तं प्रत्यविध्यद्राधेयो जांबूनदविभूषितैः २८
चतुर्दशभिरत्युग्रैर्नाराचैरविचारयन् ।
ते भीमसेनस्य भुजं सद्यं निर्भिद्य पात्रिणः २९
प्राविशन्मेदिनीं भीमाः कौश्वं पत्ररथा इव ।
ते व्यरोचन्त नाराचाः प्रविशन्तो वसुंधराम्
गच्छत्यस्तं दिनकरे दीप्यमाना इवांशवः ।
स निर्भिन्नो रणे भीमो नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥
सुस्त्राव रुधिरं भूरि पर्वतः सलिलं यथा ।
स भीमस्त्रिभिरायत्तः सूतपुत्रं पतत्रिभिः ३२
सुपर्णवेगैर्विध्याध सारथिं चास्य सप्तभिः ।
स विह्वलो महाराज कर्णो भीमशराहतः ३३
प्राद्रवज्जवनैरश्वै रणं हित्वा महाभयात् ।
भीमसेनस्तु विस्फार्य चापं हेमपरिष्कृतम् ३४
आहवेऽतिरथोऽतिष्ठज्वलन्निव हुताशनः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णाप्याने

चतुर्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

धृतराष्ट्र उवाच ।

द्वैवमेव परं मन्ये धिक्पथीरुपमनर्थकम् ।
 यथाधिरधिरायत्तो नातरत्पाण्डवं रणे ॥ १
 कर्णः पार्थान्सर्गोधिदान् जेतुमुत्सहते रणे ।
 न च कर्णममं योधं लोके पश्यामि कञ्चन २
 इति दुर्योधनस्याहमधीपं जल्पतो मुहुः ।
 कर्णो हि बलपाण्डुरो दृढधन्वा जितकृमाः ३
 इति मामग्रधीत्वुत मन्दो दुर्योधनः पुरा ।
 यत्पुणेस्तदायं मां नालं देयापि संयुगे ॥ ४
 किं नु पाण्डुसुता राजन् गतमस्या धिचेतसः
 तत्र तं निर्जितं दृष्ट्वा भुजङ्गमिष निधियम् ॥
 युद्धात्कर्णमपक्रान्तं किंस्मिदुर्योधनोऽग्रधीत ।
 अहो दुर्गुणमेधैकं युद्धानामधिपतारदम् ॥ ६
 प्रायेदायजुतपाहं पतङ्गमिष मोहितः ।
 अभ्येत्यामा मद्राजः कृपः कर्णश्च संगताः ॥
 न शक्ताः प्रमुषे स्यातुं नूनं भीमस्य नञ्जय ।
 तेऽपि चास्य महाघोरं बलं नागायुतोपमम्
 जानन्तो ह्ययसायं च दूरं माकृततेजसः ।
 किमर्थं दूरकर्मणं यमकालान्तकोपमम् ॥ ९
 बलसंरंभयिर्यज्ञाः कोपयिष्यन्ति संयुगे ।
 कर्णस्येको महाबाहुः स्याद्बलदर्पितम् ॥
 भीमसेनमनादृत्य रणेऽयुध्यत स्रुतजः ।
 योऽजयत्समरे कर्णं पुरंदर इयासुरम् ॥ ११
 न स पाण्डुसुतो जेतुं शक्यः केनचिदाह्वये ।
 द्रोणं याः संप्रमर्धकः प्रविष्टो मम याहिनीम्
 भीमो धनञ्जयान्येपी कस्तमाच्छेज्जिजीविषुः ।
 को हि संजय भीमस्य स्यादुमुत्सहतेऽप्रतः ॥
 उद्यताशनिहस्तस्य महेन्द्रस्येव दानवः ।
 प्रेतराजपुरं प्राप्य निषतेतापि मानवः ॥ १४
 न भीमसेनं संप्राप्य निषतंत कदाचन ।
 पतङ्गा इव यदि ते प्रापिशाल्मपचेतसः ॥ १५
 ये भीमसेनं संकृद्धमन्वधावन्यिमां हिताः ।
 यत्तत्समायां भीमेन मम पुत्रवधाध्ययम् ॥ १६
 उक्तं संरंभिणोऽग्रेण कुरुणां शृण्वतां तदा ।
 तद्गुणमभिसञ्चिन्त्य दृष्ट्वा कर्णं च निर्जितम् ॥

दुःशासनः सह भ्रात्रा मयाद्रीमादुपारमत् ।
 यथा संजय दुर्बुद्धिरग्नवीर्यमिति मुहुः ॥ १८

कर्णो दुःशासनोऽहं च
 जेष्यामो युधि पाण्डवान् ।

स नूनं विरथं दृष्ट्वा

कर्णं भीमेन निर्जितम् ॥ १९

प्रत्याख्यानाद्य कृष्णस्य भृशं तप्यति पुत्रकः
 दृष्ट्वा भ्रातृदृष्टान्मन्ये भीमसेनेन दंशितान् ॥

यात्मापराधे सुमहत्तनं तप्यति पुत्रकः ।

को हि जीधितमभ्यिच्छन्प्रतीपं पाण्डवं प्रजेत
 भीमं भीमायुधं कुरुं माधात्कालमिव स्थितं
 यदयामुग्रमध्यस्थो मुच्येतापि हि मानवः ॥
 न भीममुग्रसंप्राप्तो मुच्येदिति मतिर्मम ।

न पार्थान् च पञ्चालान् च केशवसात्यकी
 जानते युधि संरन्धा जीधितं परितक्षितम् ।
 अहो मम सुतानां हि विपन्नं स्रुतं जीधितम्

सञ्जय उवाच ।

यस्तथं शोचसि कौरव्य वर्तमाने महाभये
 त्वमस्य जगतो मूलं विनाशस्य न संशयः ॥

सयं धैरं महत् कृत्वा पुत्राणां वचने स्थितः ।
 उच्यमानो न गृक्षीये मर्त्यः पथ्यमिवीपधम्

न्ययं पीत्वा महाराज कालकूटं सुदुर्जयम् ।
 तस्येदानीं कलं कृत्स्नमयामुहि नरोत्तम ॥

यत्तु कृतस्यसे योधान्युध्यमानान्महाबलान् ।
 तत्र ते वर्तयिष्यामि यथा युद्धमवर्तत ॥ २८

दृष्ट्वा कर्णं तु पुत्रास्ते भीमसेनपराजितम् ।
 नामृष्यन्त महेष्यासाः सोदर्याः पंच भारत

दुर्मर्षणो दुःसहस्र दुर्मदो दुर्धरो जयः ।
 पाण्डवं चित्रसन्नाहास्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥

ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्यं वृकोदरम् ।
 दिशः शरैः समायुष्यश्शालमानामिव प्रजैः ॥

आगच्छतस्तान्सहसा कुमारान्देवरूपिणः ।
 प्रतिजग्राह समरे भीमसेनो हसन्निव ॥ ३२

तथा दृष्ट्वा तु तनयान् भीमसेनपुरोगमान् ।
 अभ्यवर्तत राधेयो भीमसेनं महाबलम् ॥

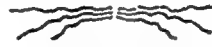
१३५

द्वैवमिति ॥ १ ॥ यमः संयमनव्यापारः फालः बलनव्यापारः अन्तको मारणव्यापारः तदुपमम् ॥ ९ ॥

विसृजन्विशिखांस्तीक्ष्णान्
 स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान् ।
 तं तु भीमोऽभ्ययानूर्ण
 वार्यमाणः सुतैस्तव ॥ ३४
 कुरवस्तु ततः कर्णं परिवार्य समन्ततः ।
 अवाकिरन् भीमसेनं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 तान्वाणैः पञ्चविंशत्या
 साध्वान् राजन्नरर्पमान् ।
 ससूतान् भीमधनुषो
 भीमो निन्ये यमक्षयम् ॥ ३६

प्रापतन्स्यन्दनेभ्यस्ते सार्धं सूतैर्गतासवः ।
 चित्रपुष्पधरा भग्ना वातेनेव महाद्रुमाः ॥
 तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
 संवार्याधिरार्थि वाणैर्यज्जघान तवात्मजान् ॥
 स वार्यमाणो भीमेन शितैर्वाणैः समन्ततः ।
 सूतपुत्रो महाराज भीमसेनमवैक्षत ॥ ३९
 तं भीमसेनः संरंभात्क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 विस्फार्य सुमहच्चापं मुहुः कर्णमवैक्षत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे
 पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

सञ्जय उवाच ।
 तवात्मजांस्तु पतितान्
 दृष्ट्वा कर्णः प्रतापवान् ।
 क्रोधेन महताऽऽविष्टो
 निर्विण्णोऽभूत्स जीवितात् ॥ १
 आगस्कृतमिवात्मानं मेने चाधिरथिस्तदा ।
 यत्प्रत्यक्षं तव सुता भीमेन निहता रणे ॥ २
 भीमसेनस्ततः क्रुद्धः कर्णस्य निशिताञ्छरान्
 निचखान स संभ्रान्तः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३
 स भीमं पञ्चभिर्विद्ध्वा राधेयः प्रहसन्निव ।
 पुनर्विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥
 अविचिन्त्याथ तान् वाणान्
 कर्णेनास्तान् वृकोदरः ।
 रणे विव्याध राधेयं
 शतेनानतपर्वणाम् ॥ ५
 पुनश्च विशिखैस्तीक्ष्णैर्विद्ध्वा मर्मसु पञ्चभिः
 धनुश्चिच्छेद भल्लेन सूतपुत्रस्य मारिष ॥ ६
 अथान्यद्धनुरादाय कर्णो भारत दुर्मनाः ।
 इषुभिश्छादयामास भीमसेनं परंतपः ॥ ७
 तस्य भीमो हयान्हत्वा विनिहत्य च सारथिं

प्रजहास महाहासं कृते प्रतिकृते पुनः ॥ ८
 इषुभिः कार्मुकं चास्य चकर्त पुरुषपथः ।
 तत् पपात महाराज स्वर्णपृष्ठं महास्वनम् ॥ ९
 अवारोहद्रथात्तस्मादथ कर्णो महारथः ।
 गदां गृहीत्वा समरे भीमाय प्राहिणोद्गुपा ॥
 तामापतन्तीमालक्ष्य भीमसेनो महागदाम् ।
 शरैरवारयद्राजन्सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ११
 ततो वाणसहस्राणि प्रेषयामास पाण्डवः ।
 सूतपुत्रवधाकांक्षी त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १२
 तानिष्पूनिषुभिः कर्णो वारयित्वा महामृधे ।
 कवचं भीमसेनस्य पादयामास सायकैः ॥
 अथैनं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥
 ततो भीमो महाबाहुर्नवाभिर्नतपर्वभिः ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः सूतपुत्रस्य मारिष ॥ १५
 ते तस्य कवचं भित्त्वा तथा बाहुं च दक्षिणम्
 अभ्ययुर्धरणौ तीक्ष्णा बलमीकमिव पन्नगाः ॥
 स च्छाद्यमानो वाणौघैर्भीमसेनधनुश्श्रुतैः ।
 पुनरेवाभवत्कर्णो भीमसेनात्पराङ्मुखः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चत्रिंशदधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

तवेति ॥ १ ॥ प्रतिकृते प्रतिकर्मणि कृते सतीत्यन्वयः
 ॥ ८ ॥ अवारोहत् अवातरत् ॥ १० ॥

सं पराङ्मुखमालोष्य पदार्तिं सूतनन्दनम् ।
कौन्तेयशरसंछलं राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥
त्वरध्वं सर्वतो यत्ता राधेयस्य रथं प्रति ।
वतस्तव सुता राजज्झृत्वा भ्रातुर्वचो द्रुतम् ॥

अभ्ययुः पाण्डवं युद्धे
विस्मजन्तः शिलीमुखान् ।

चित्रोपचित्रचित्राक्ष-

भ्यारुचित्रः शरासनः ॥ २०

चित्रायुधश्चित्रवर्मा समरे चित्रयोधिनः ।
तानापतत एवागु भीमसेनो महारथः ॥ २१
यकैकेन शरेणार्जो पातयामास ते सुतान् ।
ते हता न्यपतन्भूमौ वातरुणा इव द्रुमाः ॥

दृष्ट्वा धिनिहतान्पुत्रांस्तव राजन्महाराजान्
अश्रुपूर्णमुखः कर्णः क्षत्तुः सस्मार तद्वचः ॥
रथं चान्यं समासाय विधिवत्कल्पितं पुनः ।
अभ्ययात्पाण्डवं युद्धे त्वरमाणः पराक्रमी ॥
तावन्योन्यं शरीरैश्चार्णपुंक्षैः शिलाशितैः
व्यघ्राजेतां यथा मेघौ संस्यूतौ सूर्यरश्मिभिः
पद्भिश्चिह्नितस्तौ महौर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ।
व्यधमत्कवचं कृजः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ॥
सूतपुत्रोऽपि कौन्तेयं शरैः सन्नतपर्वभिः ।
पञ्चाशता महाबाहुर्विध्याध भरतर्षभ ॥ २७
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ शरैः कृतमहाव्रणी ।
शोणिताक्षौ व्यराजेतां चन्द्रसूर्याविवोदितौ

तौ शोणितोक्षितैर्गात्रैः शरीरिष्ठतनुच्छदौ
कर्णभीमौ व्यराजेतां निमुक्ताविव पद्मगौ ॥
व्याघ्राविव नरव्याघ्रौ दंष्ट्राभिरितरेतरम् ।
शरधारासृजौ धीरौ मेघाविव ववर्षतुः ॥
धारणाविव चान्योन्यं विषाणाभ्यामर्दिदमौ
निर्मिन्दन्तौ खगात्राणि सायकैश्चाथ रेजतुः
नादयन्तौ प्रहर्षन्तौ विक्रीडन्तौ परस्परम् ।
मण्डलानि विकुर्वाणौ रथाभ्यां रथिपूत्तमौ
घृषाविवाध नर्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे ।
सिंहाविव पराक्रान्तौ नरसिंहौ महाबलौ ॥
परस्परं वीक्षमाणौ क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
युयुधाते महावीर्यौ शक्रवैरोचनी यथा ॥
ततो भीमो महाबाहुर्बाहुभ्यां विक्षिपन्धनुः
व्यराजत रणे राजन्सविद्युदिव तोयदः ॥ ३५
स नेमिघोषस्तनितश्चापविद्युच्छराम्बुभिः ।
भीमसेनमहामेघः कर्णपर्यन्तमावृणोत् ॥ ३६
ततः शरसहस्रेण सम्यगस्तेन भारत ।
पाण्डवो व्यकिरत्कर्णं भीमो भीमपराक्रमः ॥
तत्रापश्यंस्तव सुता भीमसेनस्य विक्रमम् ।
सुपुष्टैः कङ्कवासोभिर्यत्कर्णं छादयश्शरैः ॥
स नन्दयन् रणे पार्यं केशवं च यशस्विनम् ।
सात्यकिं चक्ररक्षी च भीमः कर्णमयोधयत् ॥
विक्रमं भुजयोर्वीर्यं धैर्यं च विदितात्मनः ।
पुत्रास्तव महाराज दृष्ट्वा विमनसोऽभवन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे
पद्मत्रिशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

सञ्जय उवाच ।

भीमसेनस्य राधेयः श्रुत्वा ज्यातलनिःस्वनं
नामुप्यत यथा मत्तो गजः प्रतिगजस्वनम् ॥
सोऽपक्रम्य मुहूर्तं ॥ भीमसेनस्य गोचरात् ।
पुत्रांस्तव ददृशार्थं भीमसेनेन पातितान् ॥ २
तानवेक्ष्य नरश्रेष्ठ विमना दुःखितस्तदा ।

निःश्वसन्दीर्घमुष्णं च पुनः पाण्डवमभ्ययात्
स ताम्रनयनः क्रोधाच्छस्त्रिभुजो महोरगः ।
वभौ कर्णः शरानस्यन् रश्मिनिघ दिवाकरः
किरणैरिव सूर्यस्य महीध्रो भरतर्षभ ।
कर्णचापच्युतैर्बाणैः प्राच्छाद्यत वृकोदरः ॥ ५

चित्रोपचित्रं चित्रयासावुपचित्रयेति चित्रोपचित्रं ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्वात्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

भीमसेनस्येति ॥ १ ॥

ते कर्णचापप्रभवाः शरा बर्हिणवाससः ।
 विविशुः सर्वतः पार्थ वासायेवाण्डजा द्रुमं
 कर्णचापच्युता वाणाः संपतन्तस्ततस्ततः ।
 रुक्मपुङ्खा व्यराजन्त हंसाः श्रेणीकृता इव ॥
 चापध्वजोपस्करेभ्यश्छत्रादीपामुखाद्युगात् ।
 प्रभवन्तो द्यदृश्यन्त राजन्नधिरथैः शराः ॥
 खं पूरयन्महावेगात् खगमान् गृध्रवाससः ।
 सुवर्णविकृतांश्चित्रान्मुचोच्चाधिरथिः शरान्
 तमन्तकमिवायस्त-

मापतन्तं वृकोदरम् ।

त्यक्त्वा प्राणानतिक्रम्य

विध्याध निशितैः शरैः ॥ १०

तस्य वेगमसह्यं स दृष्ट्वा कर्णस्य पाण्डवः ।
 महतश्च शरौघास्ताड्यवारयत वीर्यवान् ॥
 ततो विधम्याधिरथैः शरजालानि पाण्डवः
 विध्याध कर्णं विशत्या पुनरन्यैः शिलाशितैः
 यथैव हि स कर्णेन पार्थः प्रच्छादितः शरैः ।
 तथैव स रणे कर्णं छादयामास पाण्डवः ॥ १३
 दृष्ट्वा तु भीमसेनस्य विक्रमं युधि भारत ।
 अभ्यनन्दंस्त्वदीयाश्च संप्रहृष्टाश्च चारणाः ॥
 भूरिश्रवाः कृपो द्रौणिर्मद्राजो जयद्रथः ।
 उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिः केशवार्जुनौ
 * कुरुपाण्डवप्रवरा दश राजन्महारथाः ।
 साधु साध्विति वेगेन सिंहनादमथानदन् ॥
 तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।

अभ्यभाषत पुत्रस्ते राजन्दुर्योधनस्त्वरन् ।
 राज्ञः संराजपुत्रांश्च सौदर्याश्च विशेषतः ।
 कर्णं गच्छत भद्रं वः परीप्सन्तो वृकोदरात् ॥
 पुरा निघ्नन्ति राधेयं भीमचापच्युताः शराः
 ते यतध्वं महेष्वासाः सूतपुत्रस्य रक्षणे ॥ १९
 दुर्योधनसमादिष्टाः सौदर्याः सप्त भारत ।
 भीमसेनमभिद्रुत्य संरब्धाः पर्यवारयन् ॥
 ते समासाद्य कौन्तेयमावृण्वञ्छरवृष्टिभिः ।
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृणीव बलाहकाः ॥
 तेऽपीडयन् भीमसेनं क्रुद्धाः सप्त महारथाः ।
 प्रजासंहरणे राजन्सोमं सप्त ग्रहा इव ॥ २२

ततो वेगेन कौन्तेयः पीडयित्वा शरासनम्
 मुष्टिना पाण्डवो राजन् दृढेन सुपरिष्कृतम् ॥
 मनुष्यसमतां हत्वा सप्त संधाय सायकान्

तेभ्यो व्यसृजदायस्तः सूर्यरश्मिनिभान्प्रभुः
 निरस्यन्निव देहेभ्यस्तनयानामसंस्तव ।
 भीमसेनो महाराज पूर्वधैरमनुस्मरन् ॥ २५
 ते क्षिप्ता भीमसेनेन शरा भारत भारतान् ।
 विदार्य खं समुत्पेतुः स्वर्णपुंखाः शिलाशिताः
 तेषां विदार्य चेतांसि शरा हेमविभूषिताः ।
 व्यराजन्त महाराज सुपर्णा इव खेचराः ॥
 शोणिता दिग्धवाजायाः सप्त हेमपरिष्कृताः
 पुत्राणां तव राजेन्द्र पीत्वा शोणितमुद्रताः ॥
 ते शरैर्भिन्नमर्मणो रथेभ्यः प्रापतन् क्षितौ ।
 गिरिसानुरुहा भग्ना द्विपेनेव महाद्रुमाः ॥ २९
 शत्रुञ्जयः शत्रुसहस्रिन्नश्चित्रायुधो दृढः ।
 चित्रसेनो विकर्णश्च सप्तैते विनिपातिताः ॥
 पुत्राणां तव सर्वेषां निहतानां वृकोदरः ।
 शोचत्यतिभृशं दुःखाद्विकर्णं पाण्डवः प्रियम्
 प्रतिज्ञेयं मया वृत्ता निहन्तव्यास्तु संयुगे ।
 विकर्णं तेनासि हतः प्रतिज्ञा रक्षिता मया ॥
 त्वमागाः समरं वीर क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ।
 ततो विनिहतः संख्ये युद्धधर्मो हि निष्ठुरः ॥
 विशेषतो हि नृपतेस्तथाऽस्माकं हिते रतः ।
 न्यायतोऽन्यायतो वाऽपि हतः शेते महाद्युतिः
 अगाधबुद्धिर्गाङ्गेयः क्षितौ सुरगुरोःसमः ।
 त्याजितः समरे प्राणांस्तस्माद्युद्धं हि निष्ठुरं
 सञ्जय उवाच ।

तान्निहत्य महाबाहू राधेयस्यैव पश्यतः ।
 सिंहनादरवं घोरमसृजत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३६
 स रवस्तस्य शूरस्य धर्मराजस्य भारत ।
 आचख्याविव तद्युद्धं विजयं चात्मनो महत् ॥
 तं श्रुत्वा तु महानादं भीमसेनस्य धन्विनः ।
 बभूव परमा प्रीतिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ ३८
 ततो हृष्टमना राजन्वादित्राणां महास्वनैः ।
 सिंहनादरवं भ्रातुः प्रतिजग्राह पाण्डवः ॥
 हर्षेण महता युक्तः कृतसंज्ञो वृकोदरे ।
 अभ्ययात्समरे द्रोणं सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४०
 एकत्रिंशन्महाराज पुत्रांस्तव निपातितान्
 हतान् दुर्योधनो दृष्ट्वा क्षत्तुः सस्मार तद्वचः ॥
 तदिदं समनुप्राप्तं क्षत्तुर्निःश्रेयसं वचः ।
 इति सञ्चिन्त्य ते पुत्रो नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ ४२

यद्युतकाले दुर्वृद्धिरप्रवीत्तनयस्तव ।
सभामानाय्यपाञ्चालीं कर्णेन सहितोल्लघीः ।
यश्च कर्णोऽप्रवीत्कृष्णां सभायां परुषं वचः ।
प्रमुखे पाण्डुपुत्राणां तव चैव विशांपते ॥ ४४
ऋण्यतस्तव राजेन्द्र कौरवोणां च सर्वशः ।
विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः ।
पतिमन्यं वृणोष्वेति तस्येदं फलमागतम् ॥

यश्च पण्डतिलादीनि
परुषाणि तवात्मजैः ।

श्रावितास्ते महात्मानः

पाण्डवाः कोपयिष्णुभिः ॥ ४६

तं भीमसेनः क्रोधाग्निं त्रयोदश समाः स्थितं
उद्भिरेस्तव पुत्राणामन्तं गच्छति पाण्डवः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे
सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

घृतराष्ट्र उवाच ।

महानपनयः सूत ममैवात्र विशेषतः ।

स इदानीमनुप्राप्तो मन्ये सञ्जय शोचतः ॥ १

यद्गतं तद्गतमिति ममासीन्मनसि स्थितम् ।

इदानीमत्र किं कार्यं प्रकरिष्यामि सञ्जय ॥ २

यथा ह्येष क्षयो घृत्तो ममापनयसंभवः ।

वीराणां तन्ममाचक्ष्व सिरीभूतोऽस्मि सञ्जय

सञ्जय उवाच ।

कर्णभीमौ महाराज पराक्रान्तौ महाबली

बाणवर्षाण्यसृजतां वृष्टिमन्तावेवाम्बुदौ ॥

भीमनामांकिताबाणाः स्वर्णपुंसाः शिलाशिताः ।

विविशुः कर्णमासाद्य छिद्यन्त इव जीवितं

तथैव कर्णनिर्मुक्ताः शरा वह्निष्वाससः ।

छादयांचकिरे वीरं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६

तयोः शरैर्महाराज संपतद्भिः समन्ततः ।

वभूध तत्र सैन्यानां संक्षोभः सागरोत्तरः ॥

भीमचापच्युतैर्वाणैस्तव सैन्यमरिन्दम् ।

विलपंश्च बहु क्षत्ता शर्म नालभत त्वयि ।

सपुत्रो भरतश्रेष्ठ तस्य भुंक्ष्व फलोदयम् ॥

त्वया वृद्धेन धीरेण कार्यतत्त्वार्थदर्शिना ।

न कृतं सुहृदां वाक्यं दैवमत्र परायणम् ॥

तन्मा श्रुत्वा नरव्याघ्र तथैवापनयो महान् ।

विनाशहेतुः पुत्राणा मवानेव मतो मम ॥ ५०

हतो विकर्णो राजेन्द्र चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।

प्रवराश्चात्मजानां ते सुताश्चान्ये महारथाः ॥

यानन्यान् दृष्ट्वा भीमश्चक्षुर्विपयमागतान् ।

पुत्रांस्तव महाराज त्वरया ताज्जघान ह ॥

त्यत्कृते ह्यहमद्राक्षं दृष्टमानां वरुधिनीम् ।

सहस्रशः शरैर्मुक्तैः पाण्डवेन वृषेण च ॥ ५३

अवध्यत चमूमध्ये घोरैराशीविधोपमैः ॥ ८

वारणैः पतितै राजन्वाजिभिश्च नरैः सह ।

अदृश्यत मही कीर्णो वातभग्नैरिव द्रुमैः ॥ ९

ते वध्यमानाः समरे भीमचापच्युतैः शरैः ।

प्राद्रघंस्तावका योधाः किमेतदिति चाब्रुवन्

ततो व्युदस्तं तत्सैन्यं सिन्धुसीधीरकौरवम्

प्रोत्सारितं महावेगैः कर्णपाण्डवयोः शरैः

ते शूरा हतभूयिष्ठा हताश्व-रथ-वारणाः ।

उत्सृज्य भीमकर्णो न सर्वतो द्यद्रघन्दिशः

नूनं पार्थार्थमेवास्मान्मोहयन्ति दिवौकसः ।

यत्कर्णभीमप्रभवैर्वध्यते नो बलं शरैः ॥ १३

एवं ब्रुवाणा योधास्ते तावका भयपीडिताः ।

शरपातं समुत्सृज्य स्थिता युद्धदिदृक्षवः ॥

ततः प्रावर्तत नदी घोररूपा रणाजिरे ।

शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवार्धिनी ॥ १५

वारणाश्वमनुप्याणां रुधिरौघसमुद्भवा ।

संवृता गतसत्त्वैश्च मनुष्यगजवाजिभिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तत्रिंशदधि-
शततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

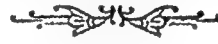
महानिति ॥ १ ॥ सागरोत्तर महतरः ॥ ७ ॥

शरैर्व्युदस्तमाक्षिप्तं प्रोत्सारितं दूरमपसारितम् ॥ ११ ॥

सानुकर्षपताकैश्च द्विपाश्व-रथ-भूषणैः ।
 स्यन्दनैरपविद्धैश्च भग्नचक्राक्षकूबरैः ॥ १७
 जातरूपपरिष्कारैर्धनुर्भिः सुमहास्वनैः ।
 सुवर्णपुङ्खैरिपुभिर्नाराचैश्च सहस्रशः ॥ १८
 कर्णपाण्डवनिर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः ।
 प्रास-तोमरसंघातैः खड्गैश्च सपरश्वधैः ॥ १९
 सुवर्णविकृतैश्चापि गदा-मुसल-पट्टिशैः ।
 ध्वजैश्च विविधाकारैः शक्तिभिः परिधैरपि
 शतघ्नीभिश्च चित्राभिर्वभौ भारत मेदिनी ।
 कनकाङ्गदहारैश्च कुण्डलैर्मुकुटैस्तथा ॥ २१
 वलयैरपविद्धैश्च तत्रैवाङ्गुलिवेष्टकैः ।
 चूडामणिभिरुष्णीपैः स्वर्णसूत्रैश्च मारिष ॥
 तनुत्रैः सतलत्रैश्च हारैर्निष्कैश्च भारत ।

वस्त्रैश्छत्रैश्च विध्वस्तैश्चामरव्यजनैरपि ॥ २३
 गजाश्वमनुजैर्भिन्नैः शोणिताक्तैश्च पत्रिभिः ॥
 तैस्तैश्च विविधैर्भिन्नैस्तत्र तत्र वसुंधरा ॥ २४
 पतितैरपविद्धैश्च विवभौ द्योरिव ग्रहैः ॥
 अचिन्त्यमद्भुतं चैव तयोः कर्मातिमानुपम् ॥
 दृष्ट्वा चारणसिद्धानां विस्मयः समजायत ।
 अग्नेर्वायुसहायस्य गतिः कक्ष इवाहवे ॥ २६
 आसीन्दीमसहायस्य रौद्रमाधिरथेर्गतम् ।
 निपातितध्वजरथं हतवाजि नर-द्विपम् २७
 गजाभ्यां संप्रयुक्ताभ्यामासीन्नलवनं यथा ।
 मेघजालनिभं सैन्यमासीत्तत्र नराधिप ॥ २८
 विमर्दः कर्णभीमाभ्यामासीच्च परमो रणे ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे
 अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

सञ्जय उवाच ।

ततः कर्णो महाराज भीमं विद्ध्वा त्रिभिः शरैः
 सुमोच शरवर्षाणि विचित्राणि बहूनि च ॥ १
 वध्यमानो महाबाहुः सूतपुत्रेण पाण्डवः ।
 न विव्यथे भीमसेनो भिद्यमान इवाचलः ॥ २
 स कर्णं कर्णिना कर्णे पतिने निशितेन च ।
 विव्याध सुभृशं संख्ये तैलधौतेन मारिष ॥ ३
 स कुण्डलं महच्चारु कर्णस्यापातयद्भुवि ।
 तपनीयं महाराज दीप्तं ज्योतिरिवाम्बरात् ।
 अथापरेण भलेन सूतपुत्रं स्तनान्तरे ।
 आजघान भृशं क्रुद्धो हसन्निव वृकोदरः ॥ ५
 पुनरस्य त्वरन् भीमो नाराचान् दश भारत
 रणे प्रैषीन्महाबाहुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥
 ते ललाटं विनिर्भिद्य सूतपुत्रस्य भारत ।
 विविशुश्चोदितास्तेन वल्मीकमिव पन्नगाः ॥
 ललाटस्थैस्ततो वाणैः सूतपुत्रो व्यरोचत ।
 नीलोत्पलमयीं मालां धारयन्वै यथा पुरा ॥
 सोऽतिविद्धो भृशं कर्णः पाण्डवेन तरस्विना
 रथकूबरमालङ्घ्य न्यमीलयत लोचने ॥ ९

स मुहूर्तात्पुनः संज्ञां लेभे कर्णः परंतपः ।
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः क्रोधमाहारयत्परम् ॥
 ततः क्रुद्धो रणे कर्णः पीडितो दृढधन्वना
 वेगं चक्रे महावेगो भीमसेनरथं प्रति ॥ ११
 तस्मै कर्णः शतं राजन्निपूणां गार्ध्रवाससाम्
 अमर्षो बलवान् क्रुद्धः प्रेषयामास भारत ॥
 ततः प्रासृजदुग्ग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।
 समरे तमनादृत्य तस्य वीर्यमचिन्तयन् ॥ १३
 कर्णस्ततो महाराज पाण्डवं नवभिः शरैः ॥
 आजघानोरसि क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परंतप ॥ १४
 तावुभौ नरशार्दूलौ शार्दूलाविव दंष्ट्रिणौ ।
 जीमूताविव चान्योन्यं प्रववर्षतुराहवे ॥ १५
 तलशब्दरवैश्चैव त्रासयेतां परस्परम् ।
 शरजालैश्च विविधैस्त्रासयामासतुर्गृध्रैः ॥ १६
 अन्योन्यं समरे क्रुद्धौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
 ततो भीमो महाबाहुः सूतपुत्रस्य भारत ॥
 क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ननाद परवीरहा ।
 तदपास्य धनुश्छिन्नं सूतपुत्रो महारथः ॥ १८

अन्यत्कार्मुकमादत्त भारघ्नं वेगघत्तरम् ।
 तदप्यथ निमेषार्धाधिच्छेदास्य वृकोदरः १९
 तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं षष्ठमेव हि ।
 सप्तमं चाष्टमं धैव नवमं दशमं तथा ॥ २०
 एकादशं द्वादशं च त्रयोदशमथापि च ।
 चतुर्दशं पञ्चदशं षोडशं च वृकोदरः ॥ २१
 तथा सप्तदशं वेगादष्टादशमथापि वा ।
 बहूनि भीमश्चिच्छेद कर्णस्यैवं धनूंषि हि ॥
 निमेषार्धास्ततः कर्णो धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत ।
 दृष्ट्वा स क्रुद्ध-सौवीर-सिन्धुवीरवलक्ष्यम् ॥ २३
 सवर्मध्यजशस्त्रैश्च पतितैः संवृतां महौम् ।
 हस्त्यश्वरथदेहांश्च गतासूत्रेभ्यः सर्वशः ॥ २४
 सूतपुत्रस्य संरंभादीप्तं यपुरजायत ।

स विस्कार्य महृष्यार्पकात्स्वरविभूषितम्
 भीमं प्रैक्षत राधेयो घोरं घोरैश्च चक्षुषा ।
 ततः क्रुद्धः शरानस्यन्सूतपुत्रो व्यरोचत ॥
 मध्यंदिनगतोऽविष्मन्शरदोष दिवाकरः ।
 मरीचिविकचस्येध राजन् मानुमतो ययुः ॥
 आसीदाधिरथेघोरं ययुः शरशताचितम् ।
 करान्यामाददानस्य संदधानस्य चाशुगान्
 कर्पतो मुञ्चतो वाणास्त्रान्तरं ददशे रणे ।
 अत्रिचक्रोपमं घोरं मण्डलीकृतमायुधम् ॥ २९
 कर्णस्यासीन्महीपाल सत्यदक्षिणमस्यतः ।
 स्वर्णपुंखाः सुनिशिताः कर्णचापच्युताः शराः
 प्राच्छादयन्महाराज दिशः सूर्यस्य च प्रभाः
 ततः कनकपुद्गानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ ३१
 धनुश्च्युतानां धियति ददशे बहुधा मजः ।
 वाणासनादाधिरथेः प्रमवन्ति स्म सायकाः
 श्रेणीकृता व्यरोचन्त राजन् कौश्या इवाम्बरे
 गार्ध्रपत्राभिशलाघैतान्कार्त्तस्वरविभूषितान्
 महावेगाभ्यर्द्रास्ताभ्रान्मुमोचाधिरथिः शरान्
 ते तु चापबलोद्भूताः शातकुम्भविभूषिताः ॥ ३४
 अजस्रमपतन्वाणा भीमसेनरथं प्रति ।
 ते व्योम्नि रुक्मविकृता व्यकाशन्त सहस्रशः
 शलमानामिव घाताः शराः कर्णसमरिताः
 चापादाधिरथेर्वाणाः प्रपतन्तश्चकाशिरे ॥ ३६
 एको दीर्घ इवात्यर्थमाकाशे संस्थितः शरः ।
 पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ॥ ३७
 कर्णः प्राच्छादयत्क्रुद्धो भीमं सायकवृष्टिभिः

तत्र भारत भीमस्य बलं वीर्यं पराक्रमम् ।
 व्यवसायं च पुत्रास्ते ददशुः सहसैनिकाः ३८
 तां समुद्रमिवोद्भूतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
 अचिन्तयित्वा भीमस्तु क्रुद्धः कर्णमुपाद्रवत्
 रुक्मपृष्ठं महृष्यार्पं भीमस्यासीद्विशं पते ।
 आकर्णान्मण्डलीभूतं शक्रचापमिवापरम् ४०
 तस्माच्छराः प्रादुरासन्पूरयन्त इवाम्बरम् ।
 सुवर्णपुद्गैर्भीमेन सायकैर्नतपर्वभिः ।
 गगने रचिता माला काञ्चनावीर्यव्यरोचत ४२
 ततो व्योम्नि विपत्तानि शरजालानि भागशः
 आहतानि व्यशीर्यन्त भीमसेनस्य पत्रिभिः
 कर्णस्य शरजालोघैर्भीमसेनस्य चोभयोः ।
 अग्निस्फुलिङ्गसंस्पर्शरज्जोगतिमिराहवे ॥ ४४
 तैस्तेः कनकपुद्गानां घोरालीत्संवृता मजैः ।
 न स्म सूर्यस्तदा भाति न स्म घाति समीरणः
 शरजालावृते व्योम्नि न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 स भीमं छादयन्वाणैः सूतपुत्रः पृथग्विधैः ४६
 उपारोहद्वनादृत्य तस्य वीर्यं महात्मनः ।
 तयोर्विद्युजतोस्तत्र शरजालानि मारिष ४७
 वायुभूतान्यदृश्यन्त संसक्तानीतरेतरम् ।
 अन्योन्यशरसंस्पर्शात्तयोर्मनुजसिंहयोः ४८
 आकाशे भरतध्रे

पाथकः समजायत ।

तथा कर्णः शितान् वाणान्

कर्मारपरिमार्जितान् ॥ ४९

सुवर्णविकृतान् क्रुद्धः प्राहिणोद्वहकांक्षया ।
 तानन्तरिक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत् ५०
 विशेषयन्सूतपुत्रं भीमस्तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 पुनश्चासृजदुग्धाणि शरवर्षाणि पाण्डवः ५१
 अमर्षो बलवान् क्रुद्धो दिधक्षन्निव पाथकः ।
 ततश्चदचटाशब्दो गोधाघाताद्भूतयोः ५२
 तलशब्दश्च सुमहान् सिंहनादश्च भैरवः ।
 रथनेमिनिनादश्च ज्याशब्दश्चैव दारुणः ५३
 योधा व्युपारमन्युद्धादिदृशन्तः पराक्रमम् ।
 कर्णपाण्डवयो राजन् परस्परवधैर्विणोः ५४
 देवर्षिसिद्धगन्धर्वाः साधु साध्वित्यपूजयन्
 मुमुक्षुः पुण्यवर्षं च विद्याधरगणास्तथा ॥ ५५
 ततो भीमो महाबाहुः संरम्भी दढाविक्रमः
 अस्त्रैस्त्राणि संवार्य शरैर्विव्याध सूतजम् ५६

कर्णोऽपि भीमसेनस्य निवार्येषून्महाबलः ।
 प्राहिणोन्नव नाराचानाशीविषसमान् रणे
 तावद्भिरथ तान् भीमो
 व्योम्नि चिच्छेद पत्रिभिः ।
 नाराचान् सूतपुत्रस्य
 तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ५८
 ततो भीमो महाबाहुः शरं क्रुद्धान्तकोपमम्
 सुमोचाधिरथेर्वीरो यमदण्डमिवापरम् ५९
 तमापतन्तं चिच्छेद
 राधेयः प्रहसन्निव ।
 त्रिभिः शरैः शरं राजन्
 पाण्डवस्य प्रतापवान् ॥ ६०
 पुनश्चासृजदुष्प्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।
 तस्य तान्याददे कर्णः सर्वाण्यस्त्राण्यभीतवत्
 युध्यमानस्य भीमस्य सूतपुत्रोऽस्त्रमायया ।
 तस्येपुर्ध्वा धनुर्ज्यां च बाणैः सन्नतपर्वभिः ६२
 रश्मीन्योक्राणि चाश्वानां
 क्रुद्धः कर्णोऽच्छिनन्मृधे ।
 तस्याश्वान् पुनर्हत्वा
 सूतं विव्याध पञ्चभिः ॥ ६३
 सोऽपसृत्य द्रुतं सूतो युधामन्यो रथं ययौ ।
 विहसन्निव भीमस्य क्रुद्धः कालानलद्युतिः ६४
 ध्वजं चिच्छेद राधेयः पताकां च व्यपातयत्
 स विधन्वा महाबाहुरथ शक्तिं परासृशत् ६५
 तां व्यवासृजदाविध्य क्रुद्धः कर्णरथं प्रति ।
 तामाधिरथिरायस्तः शक्तिं काञ्चनभूषणाम्
 आपतन्तीं महोल्काभां
 चिच्छेद दशभिः शरैः ।
 साऽपतद्दशधा छिन्ना
 कर्णस्य निशितैः शरैः ॥ ६७
 अस्यतः सूतपुत्रस्य मित्रार्थे चित्रयोधिनः ।
 स चर्मादत्त कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतम् ६८
 खड्गं चान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयस्य वा ।
 तदस्य तरसा क्रुद्धो व्यधमच्चर्म सुप्रभम् ६९
 शरैर्वहुभिरत्युग्रैः प्रहसन्निव भारत ।
 स विचर्मा महाराज विरथः क्रोधमूर्च्छितः
 अस्मि प्रासृजदाविध्य त्वरन् कर्णरथं प्रति ।
 स धनुः सूतपुत्रस्य सज्यं छित्त्वा महानसिः

पपात भुवि राजेन्द्र क्रुद्धः सर्प इवाम्बरात्
 ततः प्रहस्याधिरथिरन्यदादाय कार्मुकम् ७२
 शत्रुघ्नं समरे क्रुद्धो दृढज्यं वेगवत्तरम् ।
 व्यायच्छत्स शरान्कर्णः कुन्तीपुत्रजिघांसया
 सहस्रशो महाराज रुक्मपुङ्गवान्सुतेजनान् ।
 स वध्यमानो बलवान् कर्णचापच्युतैः शरैः
 वैहायसं प्राक्रमद्वै कर्णस्य व्यथयन्मनः ।
 स तस्य चरितं दृष्ट्वा संग्रामे विजयैषिणः ७५
 लयमास्थाय राधेयो भीमसेनमवञ्चयत् ।
 तं च दृष्ट्वा रथोपस्थे निलीनं व्यथितेन्द्रियम् ॥
 ध्वजमस्य समासाद्य तस्यौ भीमो महीतले ।
 तदस्य कुरवः सर्वे चारणाश्चाभ्यपूजयन् ७७
 यदियेष रथात्कर्णं हर्तुं ताक्ष्यं इवोरगम् ।
 स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् ७८
 स्वरथं पृष्ठतः कृत्वा युद्धायैव व्यवस्थितः ।
 तद्विहत्यास्य राधेयस्तत एनं समभ्ययात् ७९
 संरम्भात्पाण्डवं संख्ये युद्धाय समुपस्थितम्
 तौ समेतौ महाराज स्पर्धमानौ महाबलौ ८०
 जीमूताविव घर्मान्ते गर्जमानौ नरर्षभौ ।
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ८१
 अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ।
 क्षीणशस्त्रस्तु कौन्तेयः कर्णेन समभिद्रुतः ॥
 दृष्ट्वाऽर्जुनहतान्नागान् पतितान् पर्वतोपमान् ।
 रथमार्गविघातार्थं व्यायुधः प्रविवेश ह ॥
 हस्तिनां व्रजमासाद्य रथदुर्गं प्रविश्य च ।
 पाण्डवो जीविताकांक्षी राधेयं नाभ्यहारयत्
 व्यवस्थानमथाकाङ्क्षन्धनञ्जयशरैर्हृतम् ।
 उद्यम्य कुञ्जरं पार्थस्तस्यौ परपुरञ्जयः ॥ ८५
 महौषधिसमायुक्तं हनूमानिव पर्वतम् ।
 तमस्य विशिखैः कर्णो व्यधमत्कुञ्जरं पुनः ॥
 हस्त्यंगान्यथ कर्णाय प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ।
 चक्राण्यश्वान्स्तथा चान्यद्यद्यत्पश्यति भूतले
 तत्तदादाय चिक्षेप क्रुद्धः कर्णाय पाण्डवः ।
 तदस्य सर्वं चिच्छेद क्षिप्तं क्षिप्तं शितैः शरैः
 भीमोऽपि मुष्टिमुद्यम्य वज्रगर्भा सुदारुणाम् ।
 हन्तुमैच्छत्सूतपुत्रं संस्मरन्नर्जुनं क्षणात् ॥ ८९
 शक्तोऽपि नावधीत्कर्णं समर्थः पाण्डुनन्दनः
 रक्षमाणः प्रतिज्ञां तां या कृता सद्यसाचिना

वैहायसमाकाशम् ॥ ७५ ॥ लयमङ्गसंकोचम् ॥ ७६ ॥
 ॥ ८९ ॥ समर्थः समीचीनार्थो धर्मापेक्षीति यावत् ॥ ९० ॥

तद्व्यादिसाधनम् ॥ ८८ ॥ वज्रगर्भमन्तावीहितांगुष्ठम्

तमेवं व्याकुलं भीमं भूयो भूयः शिरैः शरैः
 मूर्च्छयाऽभिपरीताङ्गमकरोत्सूतनन्दनः ॥११॥
 व्यायुधं नाघधीर्धनं कर्णः कुन्त्या वचः स्मरन्
 धनुषोऽग्रेण तं कर्णः सोऽभिद्रुत्य परामृशत्
 धनुषा स्पृष्टमाग्नेण क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ।
 आच्छिद्य स धनुस्तस्य कर्णं मूर्धन्यताडयत्
 ताडितो भीमसेनेन क्रोधादारक्तलोचनः ।
 विहसन्निव राधेयो घाक्यमेतदुवाच ह ॥
 पुनः पुनस्तूवरक मूढ औदरिकेति च ।
 अकृतास्त्रक मा योत्सीर्वाल संग्रामकातर ॥
 यत्र भोज्यं बहुविधं भक्ष्यं पेयं च पाण्डव ।
 तत्र त्वं दुर्मते योग्यो न युद्धेषु कदाचन ॥
 मूल-पुष्प-फलाहारो व्रतेषु नियमेषु च ।
 उचितस्त्वयं वने भीम न त्वं युद्धविशारदः ॥
 क युद्धं क मुनित्वं च वनं गच्छ वृकोदर ।
 न त्वं युद्धोचितस्तात वनवासरातिर्भवान् ॥
 सूदान् भृत्यजनान् दासांस्तयं गृहे त्वरयन्भृशं
 योग्यस्ताडयितुं क्रोधाद्भोजनार्थं वृकोदर ॥
 मुनिर्भूत्वाऽथवा भीम फलान्यादत्स्व दुर्मते ।
 वनाय व्रज कौन्तेय न त्वं युद्धविशारदः ॥
 फलमूलाशने शक्तस्त्वयं तथाऽतिथिपूजने ।
 न त्वां शस्त्रसमुद्योगे योग्यं मन्ये वृकोदर ॥
 कौमारे यानि वृत्तानि विप्रियाणि विशांपते
 तानि सर्वाणि चाप्येव रक्षाण्यथावयद्भृशम्
 अथैनं तत्र संलीनमस्पृशदधनुषा पुनः ।
 प्रहसन्ध पुनर्वाक्यं भीममाह वृपस्तदा ॥ ३
 योद्धव्यं मारिषान्यत्र न योद्धव्यं च मादृशीः
 मादृशीर्बुध्यमानानामेतच्चान्यच्च विद्यते ॥ ४
 गच्छ वा यत्र ती कृष्णी
 ती त्वां रक्षिष्यतो रणे ।
 गृहं वा गच्छ कौन्तेय
 किं ते युद्धेन बालक ॥ ५
 कर्णस्य वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽतिदारुणं
 उवाच कर्णं प्रहसन् सर्वेषां शृण्वतां वचः ॥
 जितस्त्वमसकृदुष्ट कृत्यसे किं वृथाऽऽत्मना
 जयाजयौ महेन्द्रस्य लोके दृष्टौ पुरातनैः ॥
 महयुद्धं मया सार्धं कुरु दुष्कुलसंभव ।

महाबलो महाभोगी कीचको निहतो यथा
 तथा त्वां घातयिष्यामि पश्यत्सु सर्वराजसु ।
 भीमस्य मतमाश्रय कर्णो बुद्धिमतां वरः ॥
 विरराम रणात्तस्मात्पश्यतां सर्वधन्विनाम्
 एवं तं विरयं कृत्वा कर्णो राजन् व्यकथयत्

प्रमुखे वृष्णिर्सिंहस्य

पार्थस्य च महात्मनः ।

ततो राजश्शिलाधौता-

श्शरान् शायामृगध्वजः ॥ ११

प्राहिणोत्सुतपुत्राय केशवेन प्रचोदितः ।

ततः पार्थभुजोत्पृष्टाः शराः कनकभूषणाः

गाण्डीवप्रमवाः कर्णं हंसाः श्रीश्रमिवाविशन्

स भुजङ्गैरिवाविष्टैर्गाण्डीवप्रेपितैः शरैः ॥१३॥

भीमसेनादपासेधःसूतपुत्रं धनञ्जयः ।

स च्छिन्नधन्वा भीमेन धनञ्जयशराहतः ॥ १४

कर्णो भीमादपायासीद्व्रथेन महता द्रुतम् ।

भीमोऽपि सात्यकेर्वाहं समाकृष्टा नरर्षभः ॥

अन्वयाङ्गातरं संख्ये पाण्डवं सद्यसाचिनम्

ततः कर्णं समुद्दिश्य त्वरमाणो धनञ्जयः ॥

नाराचं क्रोधताम्राक्षः प्रीपीन्मृत्युमिवान्तकः

स गरुत्मानिवाकाशे प्रार्थयन् भुजगोत्तमम्

नाराचोऽभ्यपतत्कर्णं तूर्णं गाण्डीवचोदितः

तमन्तरिक्षे नाराचं द्रौणिश्चिच्छेद पत्रिणा ॥

धनञ्जयभयात्कर्णमुज्जिहीर्षन्महारथः ।

ततो द्रौणिं चतुःपृष्ठा विव्याध कुपितोर्जुनः

शिलीमुखैर्महाराज मा गास्तिष्ठेति चाब्रवीत्

स तु मत्तगजाकीर्णमनीकं रथसङ्कुलम् ॥ २०

तूर्णमभ्याविशद्रौणिर्धनञ्जयशरावितः ।

ततः सुवर्णपृष्ठानां चापानां कूजतां रणे ॥

शब्दं गाण्डीवघोषेण कौन्तेयोऽभ्यभवद्ग्री

धनञ्जयस्तथा यान्तं पृष्ठतो द्रौणिमभ्यगात् ॥

नातिदीर्घमिवाध्वानं शरैः संव्रासयन्बलम् ।

विदार्य देहान्नाराचैर्नरवारणघाजिनाम् ॥

कङ्कबर्हिणवासोभिर्बलं व्यधमदूर्जुनः ।

तद्वलं भरतश्रेष्ठ सवाजिद्विपमानवम् ॥ २४

पाकशासनिरायत्तः पार्थः स निजघान ह ॥

तूवरको पुंविन्दरहितः पंढे इति यावत् 'सूरोऽस्मद्युधे' इत्युपक्रम्य 'पुरुषन्यजनत्यके' इति मेदिनी । औदरिको
 बह्माशी ॥९५॥ व्रतेषु नियमेषु आगंतुकेषु ॥९७॥ संलीनं संवृत्तिर्गमः ॥ १०३ ॥ अन्वत्ययन् मत्सिनवान् ॥११०॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे
एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहन्यहानि मे दीप्तं यशः पतति सञ्जय ।
हता मे बहवो योधा मन्ये कालस्य पर्ययम्
धनञ्जयः सुसंकुद्धः प्रविष्टो मामकं बलम् ।
रक्षितं द्रौणिकर्णाभ्यामप्रवेश्यं सुरैरपि ॥ २
ताभ्यामूर्जितवीर्याभ्यामाप्यायितपराक्रमः ।
सहितः कृष्णभीमाभ्यां शिनीनामृषभेण च
तदाप्रभृति मां शोको
दहत्यग्निरिवाशयम् ।
प्रस्तानिव प्रपश्यामि

भूमिपालान् ससैन्धवान् ॥ ४
अप्रियं सुमहत्कृत्वा सिन्धुराजः किरीटिनः
चक्षुर्विषयमापन्नः कथं जीवितमाप्नुयात् ५
अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति सञ्जय सैन्धवः
युद्धं तु तद्यथावृत्तं तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ६
यच्च विशोभ्य महतीं सेनामालोड्य चासकृत्
एकः प्रविष्टः संकुद्धो नलिनीमिव कुञ्जरः ७
तस्य मे वृष्णिवीरस्य ब्रूहि युद्धं यथातथम् ।
धनञ्जयार्थं यत्तस्य कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ८

सञ्जय उवाच ।

तथा तु वैकर्तनपीडितं तं
भीमं प्रयान्तं पुरुषप्रवीरम् ।
समीक्ष्य राजन्नरवीरमध्ये
शिनिप्रवीरोऽनुययौ रथेन ॥ ९
नदन्यथा वज्रधरस्तपान्ते
ज्वलन्यथा जलदान्ते च सूर्यः ।
निघ्नन्नभिन्नान् धनुषा दृढेन
स कम्पयस्तव पुत्रस्य सेनाम् १०
तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशै-
रायोधने वीरतरं नदन्तम् ।

नाशक्लवन्वारयितुं त्वदीयाः

सर्वे रथा भारत माधवाग्रयम् ॥ ११
अमर्षपूर्णस्त्वनिवृत्तयोधी
शरासर्वा काञ्चनवर्मधारी ।
अलम्बुषः सात्याकि माधवाग्रय-
मवारयद्राजवरोऽभिपत्य ॥ १२
तयोस्मृद्भारत संप्रहारो
यथाविधो नैव बभूव कश्चित् ।
प्रेक्षन्त एवाहवशोभिर्नौ तौ
योधास्त्वदीयाश्च परे च सर्वे ॥ १३
आविध्यदेनं दशभिः पृषत्कै-
रलम्बुषो राजवरः प्रसह्य ।
अनागतानेव तु तान् पृषत्कां-
श्चिच्छेद बाणैः शिनिपुङ्गवोऽपि १४
पुनः स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पै-
राकर्णपूर्णैर्निशितैः सपुङ्खैः ।
विज्याध देहावरणं विदार्य
ते सात्यकेराविविशुः शरीरम् ॥ १५
तैः कायमस्याग्रयनिलप्रभावै-
र्विदार्य बाणैर्निशितैर्ज्वलद्भिः ।
आजग्निवांस्तान् रजतप्रकाशा-
नश्वांश्चतुर्भिश्चतुरः प्रसह्य ॥ १६
तथा तु तेनाभिहतस्तरस्त्री
नप्ता शिनेश्चक्रधरप्रभावः ।
अलम्बुषस्योत्तमवेगवद्भि-
रश्वांश्चतुर्भिर्निजघान बाणैः ॥ १७
अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्य
भलेन कालानलसन्निभेन ।
सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं
आजिष्णु वक्रं निचकर्त देहात् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकोनचत्वारिंश-
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

अहन्यहनीति ॥ १॥ प्रेक्षन्तः प्रेक्षकाः बभूवेत्येतद्बहु-
वचनतया परिणतमनुष्यते ॥ १३॥ प्रसह्य अनादृत्या ॥ १४॥

निहत्य तं पार्थिवपुत्रपौत्रं
 संख्ये यदूनामृपमः प्रमाथी ।
 ततोऽन्वयादर्जुनमेव धीरः
 सैन्यानि राजंस्तव सन्निवार्य ॥ १९
 अन्वागतं वृष्णिधीरं समीह्य
 तथाऽरिमध्ये परिवर्तमानम् ।
 प्रन्तं कुरूणामिपुभिर्वलानि
 पुनः पुनर्यायुभिवाभ्रपूगान् ॥ २०
 ततोऽवहन्सैन्यधवाः साधु दान्ता
 गो-क्षीर-कुन्देन्दु-हिमप्रकाशाः ।
 सुवर्णजालावतताः सद्भ्या
 यतो यतः कामयते नृसिंहः ॥ २१
 अयात्मजास्ते सहिताभिपेतु-

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुपयधे
 चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

सञ्जय उवाच ।

तमुद्यतं महाबाहुं दुःशासनरथं प्रति ।
 त्वरितं ध्वरणीयेषु धनञ्जयजयैषिणम् ॥ १
 त्रिगर्तानां महेष्वासाः सुवर्णचिह्नकृतध्वजाः ।
 सेनासमुद्रमाविष्टमनन्तं पर्यधारयन् ॥ २
 अथैनं रथवंशेन सर्वतः सन्निवार्य ते ।
 अथाकिरञ्जप्रार्ताः क्रुद्धाः परमधाम्निनः ॥ ३
 अजयद्राजपुत्रांस्तान् भ्राजमानान्महारणे ।
 एकः पञ्चाशतं शत्रून्सात्यकिः सत्यधिक्रमः
 संप्राप्य भारतीमध्यं तलघोपसमाकुलम् ।
 अस्ति-शक्ति-गदापूर्णमह्यं सलिलं यथा ॥ ४
 तत्राद्भुतमपश्याम
 शैनेयचरितं रणे ।
 प्रतीच्यां दिशि तं दृष्ट्वा
 प्राच्यां पश्यामि लाघवात् ॥ ५
 उदीचीं दक्षिणां प्राचीं
 प्रतीचीं चिदिशस्तथा ।
 नृत्यन्निवाचरञ्जरो
 यथा रथशतं तथा ॥ ७

तद्दृष्ट्वा चरितं तस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
 त्रिगर्ताः संन्ययन्तस्तन्तस्ताः स्वजनं प्रति ॥ १
 तमन्ये शरसेनानां शूराः संख्ये न्यधारयन् ।
 नियच्छन्तः शरप्रातैर्मैत्रं द्विपमिवाङ्गुलीः ॥ २
 तैर्व्यवाहरदार्ढ्यात्मा मुहूर्तादेव सात्यकिः ।
 ततः कलिहैर्युधे सोऽचिन्त्यबलविक्रमः ॥ ३
 तां च सेनामतिक्रम्य कलिहानां दुःस्वयाश्र
 म्य पार्थ महाबाहुर्धनञ्जयमुपासदत् ॥ ४
 तरश्विजले श्रान्तो यथा सलमुपेयिषान् ।
 तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं युयुधानः समाश्वसत् ॥ ५
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य केशवः पार्थमद्रवीत् ।
 असावायाति शैनेयस्तव पार्थ पदानुगः ॥ ६
 एष शिष्यः सखा चैव तव सत्यपराक्रमः ।
 सर्वान् योधांस्तृणीकृत्य विजिग्ये पुरुषवर्मः
 एष कौरवयोधानां कृत्वा घोरमुपद्रवम् ।
 तव प्राणेः प्रियतमः किरीटिन्नेति सात्यकिः
 एष द्रोणं तथा भोजं
 कृतवर्माणमेव च ।
 कदर्याकृत्य विशिखेः
 फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चत्वारिंशदधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

तमिति । त्वरणीयेषु कृत्स्नेषु ॥ १ ॥

धर्मराजप्रियान्वेषी

हत्वा योधान् वरान् वरान् ।

शूरश्चैव कृतास्त्रश्च

फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ॥ १७

कृत्वा सुदुष्करं कर्म

सैन्यमध्ये महाबलः ।

तव दर्शनमन्विच्छन्

पाण्डवाभ्येति सात्यकिः ॥ १८

बहूनेकरथेनाजौ योधयित्वा महारथान् ।

आचार्यप्रमुखान् पार्थ प्रयात्येष स सात्यकिः ॥

खबाहुबलमाश्रित्य विदार्य च वरूथिनीम् ।

प्रेषितो धर्मराजेन पार्थैषोऽभ्येति सात्यकिः ॥

यस्य नास्ति समो योधः कौरवेषु कथञ्चन ।

सोऽयमायाति कौन्तेय सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥

कुरुसैन्याद्विमुक्तो वै सिंहो मध्याद्रवामिव ।

निहत्य बहूलाः सेनाः पार्थैषोऽभ्येति सात्यकिः

एष राजसहस्राणां वक्रैः पङ्कजसन्निभैः ।

आस्तीर्य वसुधां पार्थ क्षिप्रमायाति सात्यकिः

एष दुर्योधनं जित्वा भ्रातृभिः सहितं रणे ।

निहत्य जलसन्धं च क्षिप्रमायाति सात्यकिः

बधिरौघवर्ती कृत्वा नदीं शोणितकर्दमाम् ।

मृणवद्व्यस्य कौरव्यानेष ह्यायाति सात्यकिः ॥

ततः प्रहृष्टः कौन्तेयः केशवं वाक्यमब्रवीत्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यक्यर्जुनदर्शने

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

न मे प्रियं महाबाहो यन्मामभ्येति सात्यकिः

न हि जानामि वृत्तान्तं धर्मराजस्य केशव ।

सात्वतेन विहीनः स यदि जीवति वा न वा

एतेन हि महाबाहो रक्षितव्यः स पार्थिवः ।

तमेष कथमुत्सृज्य मम कृष्ण पदानुगः ॥ २८

राजा द्रोणाय चोत्सृष्टः सैन्धवश्चानिपातितः

प्रत्युद्याति च शौनैयमेष भूरिश्रवा रणे ॥ २९

सोऽयं गुरुतरो भारः सैन्धवार्थं समाहितः ।

ज्ञातव्यश्च हि मे राजा रक्षितव्यश्च सात्यकिः

जयद्रथश्च हन्तव्यो लम्बते च दिवाकरः ॥

श्रान्तश्चैष महाबाहुरल्पप्राणश्च सांप्रतम् ॥

परिश्रान्ता हयाश्चास्य हययन्ता च माधव ।

न च भूरिश्रवा श्रान्तः ससहायश्च केशव ॥

अपीदानीं भवेदस्य क्षेममस्मिन् समागमे ।

कञ्चिन्न सागरं तीर्त्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः

गोप्पदं प्राप्य सीदेत महौजाः शिनिपुङ्गवः ।

अपि कौरवमुख्येन कृतास्त्रेण महात्मना ॥ ३४

समेत्य भूरिश्रवसा स्वस्तिमान्सात्यकिर्भवेत् ।

व्यतिक्रममिमं मन्ये धर्मराजस्य केशव ॥

आचार्याद्भयमुत्सृज्य यः प्रैषयत सात्यकिम् ।

ग्रहणं धर्मराजस्य खगः श्येन इवामिषम् ॥

नित्यमाशंसते द्रोणः

कच्चित् स्यात्कुशली नृपः ॥ ३७

१४२

सञ्जय उवाच ।

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य सात्वतं युद्धदुर्मदम् ।

क्रोधाद्भूरिश्रवा राजन् सहसा समुपाद्रवत्

तमब्रवीन्महाराज कौरव्यः शिनिपुङ्गवम् ।

अद्य प्राप्तोऽसि दिष्ट्या मे चक्षुर्विषयमित्युत ॥

चिराभिलषितं काममहं प्राप्स्यामि संयुगे ।

न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृज्यसे रणं

अद्य त्वां समरे हत्वा नित्यं शूराभिमानिनम्

नंदायेष्यामि दाशार्हं कुरुराजं सुयोधनम् ॥

अद्य मद्वाणनिर्दग्धं पतितं धरणीतले ।

द्रक्ष्यतस्त्वां रणे वीरौ सहितौ केशवार्जुनौ ॥

अद्य धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वां निहतं मया ।

सत्रीडो भविता सद्यो येनासीह प्रवेशितः ॥

अथ मे विक्रमं पार्थो विहास्यति धनञ्जयः ।
 त्वयि भूमौ धिनिहते शयाने रुधिराक्षिते ॥
 चिराभिलपितो ह्येष त्वया सह समागमः ।
 पुरा देघासुरे युद्धे शक्रस्य बलिना यथा ॥ ८
 अथ युद्धं महाधोरं तव दास्यामि सात्वत ।
 ततो शास्यसि तत्त्वेन मदीयबलपौरुषम् ॥ ९
 अथ संयमनो याता मया त्वं निहतो रणे ।
 यथा रामानुजेनाजी रावणिलक्ष्मणेन ह ॥
 अथ कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजश्च माधव ।
 हृते त्वाये निरुत्साहा रणे त्यक्ष्यन्त्यसंशयम्
 अथ तेऽपचितं कृत्वा क्षितैर्माधव सायकैः ।
 तत्त्रिभ्यो नन्दयिष्यामि ये त्वया निहता रणे
 मरुचक्षुर्विषयं प्राप्ता न त्वं माधव मोक्ष्यसे ।
 सिंहस्य विषयं प्राप्ता यथा सुद्रमृगस्तथा ॥
 युयुधानस्तु तं राजन्प्रत्युवाच हसन्निव ।
 कौरवेय न संप्राप्तो धियते मम संयुगे ॥ १४
 नाहं भीषयितुं शक्यो घाह्याग्नेण तु केवलम्
 स मां निहन्यात्संग्रामे यो मां कुर्यान्निरायुधं
 समास्तु शाश्वतीर्हन्त्याद्यो मां हन्याद्वि संयुगे
 किं वृथोक्तिं बहुना कर्मणा तत्समाचर ॥
 शारदस्थेय मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते ।
 श्रुत्या त्यज्जितं धीर हास्यं हि मम जायते ॥
 चिरफालेप्सितं लोके युद्धमघास्तु कौरव ।
 त्यरते मे मतिस्तात तव युद्धाभिकांक्षिणी ॥
 बाह्वृषाऽहं निर्वर्तिष्ये त्वामप्य पुरुषधम ।
 अन्योन्यं तौ तथा चाग्निस्तक्षन्ती नरपुङ्गवी
 जिघांस्तु परमकुडावभिजप्रतुराहवे ।

समेतौ तौ महेश्वासा

श्रुग्मिणी स्पर्धिनौ रणे ॥ २०

द्विरदायिव संकुडौ वासितार्थे मदोत्कटौ ।
 भूरिश्रवाः सात्यकिश्च धवर्षतुरारिदमौ ॥ २१
 शरवर्षाणि घोराणि मेघाविव परस्परम् ।
 सौमदत्तिस्तु शौनेयं प्रच्छाद्येपुभिराश्रुगैः ॥
 जिघांसुर्मरुतश्रेष्ठ विव्याध निशितैः शरैः ।
 दशभिः सात्यकिं विद्धा सौमदत्तिरथा परान् ।
 सुमोच निशिताम्बाणाञ्च
 जिघांसुः क्षिनिपुङ्गवम् ।

तानस्य विशिखांस्तीक्ष्णा-

नन्तरिक्षे विशांपते ॥

२४

अप्राप्तानखमायाभिरग्रसत् सात्यकिः प्रभो ।
 तौ प्रयुक् शस्त्रवर्षाभ्यामवर्षेतां परस्परम् ॥
 उत्तमाभिजनौ वीरौ कुरुवृष्णिग्रहस्करी ।
 तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ॥
 रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्चाप्यकुन्तताम्
 निर्भिन्दतौ हि गात्राणि विक्षरन्तौ च शोणितं
 व्यष्टम्भयतामन्योन्यं प्राणश्रुताभिदेविनौ ।
 पद्मसुत्तमकर्माणी कुरुवृष्णिग्रहस्करी ॥ २८
 परस्परमयुध्येतां वारणाविध यूयपौ ।
 तावदार्धेण कालेन ब्रह्मलोकपुरस्कृतौ ॥ २९
 यियासन्तौ परं स्थानमन्योन्यं सजगर्जतुः ।
 सात्यकिः सौमदत्तिश्च शरवृष्ट्या परस्परम्
 हृष्टवद्भारताष्ट्राणां पश्यतामभ्यवर्षताम् ।
 संप्रेक्षन्त जनास्त्वौ तु युध्यमानौ युधांपती ॥
 यूयपौ वासिताहेतोः प्रयुद्धाविध कुञ्जरी ।
 अन्योन्यस्य हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य च
 चिरथावसियुद्धाय समेयातां महारणे ।
 आर्षमे चर्मणी चित्रे प्रगृह्य विपुले श्रुमे ॥

विकोशी चाप्यसी कृत्वा

समरे तौ विचेरतुः ।

चरन्तौ विविधान्मार्गान्

मण्डलानि च भागशः ॥

३४

मुहुराजप्रतुः कुडावन्मोन्यमरिर्मर्दनौ ।
 सखद्वौ चित्रवर्माणी सनिष्काहवभूषणौ ॥
 भ्रान्तमुद्धान्तमाविद्धमागृतं विहृतं स्रुतम् ।
 संपातं समुदीर्णं च दर्शयन्तौ यशस्विनौ ॥
 असिभ्यां संप्रजहाते परस्परमरिन्दमौ ।
 उभौ छिद्रैर्विणौ वीराबुभौ चित्रं धवलगतुः ॥
 दर्शयन्ताबुभौ शिक्षां लाघव्यं सौष्ठवं तथा ।
 रणे रणकृतां श्रेष्ठावन्योन्यं पर्यकर्षताम् ॥
 मुहूर्तमेष राजेन्द्र समाहत्य परस्परम् ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानां वीराबाभ्रवसतां पुनः ॥
 असिभ्यां चर्मणी चित्रे शतचन्द्रे नराधिप ।
 निकृत्य पुरुषव्याघ्रौ बाहुयुद्धं प्रचक्रतुः ॥ ४०

शाश्वतीः समाः सर्वकालम् । तुरतधारणे नित्यमेव अस्मै हन्यात् । जय एव तस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ - बाह्वणसमूहपुरस्कृता-
 वित्यर्थः ।

व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलाबुभौ ।
 बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिवौरिव ॥ ४१
 तयो राजन् भुजाघातनिग्रहप्रग्रहास्तथा ।
 शिक्षावलसमुद्भूताः सर्वयोधप्रहर्षणाः ॥ ४२
 तयोर्नृवरयो राजन्समरे युध्यमानयोः ।
 भीमोऽभवन्महाशब्दो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ४३
 द्विपाविव विषाणाग्रैः शृङ्गैरिव महर्षभौ ।
 भुजयोक्तावबन्धैश्च शिरोभ्यां चावघातनैः ॥
 पादावकर्षसन्धानैस्तोमराकुशलासनैः ।
 पादोदरविबन्धैश्च भूमाबुद्धमणैस्तथा ॥ ४५
 गतप्रत्यागताक्षेपैः पातनोत्थानसंयुतैः ।
 युयुधाते महात्मानौ कुरुसात्वतपुङ्गवौ ॥ ४६
 द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्यानि युद्धानि भारत ।
 तान्यदर्शयतां तत्र युध्यमानौ महाबलौ ॥
 क्षीणायुधे सात्वते युध्यमाने
 ततोऽप्रवीदजुनं वासुदेवः ।
 पश्यस्त्वेनं विरथं युध्यमानं
 रणे वरं सर्वधनुर्धराणाम् ॥ ४८
 प्रविष्टो भारती भित्त्वा तव पाण्डव पृष्ठतः ।
 योधितश्च महावीर्यैः सर्वैर्भारत भारतैः ॥
 परिश्रान्तं युधां श्रेष्ठं संप्राप्तो भूरिदक्षिणः ।
 युद्धाकांक्षी समायान्तं नैतत्सममिवार्जुन ॥
 ततो भूरिश्रवाः क्रुद्धः सात्यकिं युद्धदुर्मदः ।
 उद्यम्याभ्याहनद्राजन्मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥
 रथस्थयोर्द्वयोर्युद्धे क्रुद्धयोर्योधमुख्ययोः ।
 केशवार्जुनयो राजन्समरे प्रेक्षमाणयोः ॥ ५२
 अथ कृष्णो महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ।
 पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम्
 परिश्रान्तं गतं भूमौ कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 तवान्तेवासिनं वीरं पालयार्जुन सात्यकिम्
 न वशं यज्ञशीलस्य गच्छेदेष वरोऽर्जुन ।
 त्वत्कृते पुरुषव्याघ्र तदाशु क्रियतां विभो ॥
 अथाब्रवीद्भृष्टमना वासुदेवं धनञ्जयः ।

पश्य वृष्णिप्रवीरेण कीडन्तं कुरुपुङ्गवम् ॥
 महाद्विपेनेव वने मत्तेन हरियूथपम् ।

सञ्जय उवाच ।

इत्येवं भाषमाणे तु पाण्डवे वै धनञ्जये ॥ ५७
 हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ।
 तदुद्यम्य महाबाहुः सात्यकिं न्यहनद्भुवि ॥
 स सिंह इव मातङ्गं विकर्षन् भूरिदक्षिणः ।
 व्यरोचंत कुरुश्रेष्ठः सात्वतप्रवरं युधि ॥ ५९
 अथ कोशाद्विनिष्कृष्य खड्गं भूरिश्रवा रणे
 मूर्धजेपु निजग्राह पदा चोरस्यताडयत् ॥

ततोऽस्य छेतुमारब्धः

शिरः कायात्सकुण्डलम् ।

तावत्क्षणात्सात्वतोऽपि

शिरः संभ्रमयंस्त्वरत्नम् ॥

६१

यथा चक्रं तु कौलालो दण्डविद्धं तु भारत ।
 सहैव भूरिश्रवसो बाहुना केशधारिणा ॥
 तं तथा परिकृष्यन्तं दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
 वासुदेवस्ततो राजन्भूयोऽर्जुनमभाषत ॥ ६३
 पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम्
 तव शिष्यं महाबाहो धनुष्यनवरं त्वया ॥
 असत्यो विक्रमः पार्थ यत्र भूरिश्रवा रणे ।
 विशेषयति वाष्ण्यं सात्यकिं सत्यविक्रमम्
 एवमुक्तो महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डवः ।
 मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ॥ ६६
 विकर्षन्सात्वतश्रेष्ठं कीडमान इवाहवे ।
 संहर्षयति मां भूयः कुरुणां कीर्तिवर्धनः ॥
 प्रवरं वृष्णिवीराणां यज्ञहन्त्याद्धि सात्यकिम्
 महाद्विपमिवारण्ये मृगेन्द्र इव कर्षति ॥ ६८
 एवं तु मनसा राजन्पार्थः संपूज्य कौरवम् ।
 वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः प्रत्यभाषत ॥ ६९
 सैन्धवे सक्तदृष्टित्वान्नैनं पश्यामि माधवम् ।
 एतत्त्वसुकरं कर्म यादवार्थं करोम्यहम् ॥ ७०
 इत्युक्त्वा वचनं कुर्वन्वासुदेवस्य पाण्डवः ।
 ततः क्षुरप्रं निशितं गाण्डीवे समयोजयत् ॥

भुजाघातो भुजस्फोटः, निग्रहो हस्तधारणं, प्रग्रहो गलहस्तकः
 ॥ ४२ ॥ भुजयोक्तावबन्धैर्बाहुपाशवेष्टनैः, अवघातनैस्ताडनैः
 ॥ ४४ ॥ पादशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । पादावकर्ष-
 श्रणावकर्षणैः, पादसंधानैश्चरणच्छेदितकैः, तोमरैरातिस्फो-
 टनैः, अंकुशैरवलुञ्चनैः, पादोदरविबन्धैः पादाभ्यामुदर-
 कोडीकरणैः, उद्भ्रमणैः परिवर्तनैः ॥ ४५ ॥ गतैर्गमनैः,

प्रत्यागतैरावर्तनैः, आक्षेपैरास्फालनैः, पातनैर्भूमिप्राणैः,
 उत्थानैः उत्पतनैः, संयुतैः विस्फारानुबन्धैः ॥ ४६ ॥ सम-
 मरुपम् ॥ ५० ॥ अभ्यहनदास्फालितवान् ॥ ५१ ॥ कुलाल-
 एव कौलालः ॥ ६२ ॥ न हन्याद्वन्तुं न शक्नोति द्वितीय-
 इव शब्द एवार्थं कर्षत्येवेत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

पार्थबाहुविस्फुटः स महोत्फेव नमस्कृत्युता । सखङ्गं यक्षशीलस्य साङ्गदं बाहुमच्छिनत् ॥ ७२
इति श्रीमहामारुते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिश्रवोबाहुच्छेदे
द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

सञ्जय उवाच ।

स बाहुर्न्यपतद्भूमौ सखङ्गः सशुभाङ्गदः ।
बादधजीवलोकस्य दुःखमद्भुतमुत्तमः ॥ १
प्रहरिष्यन्द्दतो बाहुरदृश्येन किरीटिना ।
वेगेन न्यपतद्भूमौ पञ्चास्य इव पद्मगः ॥ २
स मोघं कृतमोत्तमानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरवः ।
उत्सृज्य सात्यकिं क्रोधाद्गर्हयामास पाण्डवम्
भूरिश्रवा उवाच ।

नृशंसं बत क्रौन्तेय कर्मदं कृतधानसि ।
अपश्यतो विपक्षस्य यन्मे बाहुमच्छिच्छिदः ४
किं नु वक्ष्यसि राजानं धर्मपुङ्गु युधिष्ठिरम् ।
किं कुर्वाणो मया संख्ये हतो भूरिश्रवा रणे
इदमिन्द्रेण ते साक्षादुपदिष्टं महात्मना ।
अस्त्रं रुद्रेण वा पार्थ द्रोणेनाथ कृपेण वा ॥ ६
ननु नामास्त्रधर्मज्ञस्त्वं लोकेऽभ्यधिकः परैः ।
सोऽयुध्यमानस्य कथं रणे प्रहृतवानसि ॥ ७
'न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचते ।
व्यसने वर्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः' ८
इदं तु नीचाचरितमसत्पुरुषसेवितम् ।
कथमाचरितं पार्थ पापकर्म सुदुष्करम् ॥ ९
आर्येण सुकरं त्वाहुरार्यकर्म धनञ्जय ।
अनार्यकर्म त्वार्येण सुदुष्करतमं भुवि ॥ १०
येषु येषु नरदयाग्र यज्ञ यज्ञ च वर्तते ।
आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ॥
कथं हि राजवंश्यस्त्वं कौरवेयो विशेषतः ।
क्षत्रधर्मोदपेक्रान्तः सुवृत्तश्चरितव्रतः ॥ १२
इदं ॥ यदतिशुद्धं चार्ष्ण्यार्यं कृतं त्वया ।
वासुदेवमतं नूनं नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ १३

को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युज्यते ।
ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न कृष्णसपा भवेत् १४
मात्वा सांक्रुष्टकर्मणः प्रकृत्यैव च गर्हिताः ।
वृष्ण्यन्धकाः कथं पार्थ प्रमाणं भवता कृताः
पञ्चमुक्तो रणे पार्थो भूरिश्रवसमप्रवीत ।

अर्जुन उवाच ।

व्यक्तं हि जीर्यमाणोऽपि बुद्धिं जरयते नरः
अनर्थकमिदं सर्वं यत्त्वया व्याहृतं प्रभो ।
जानश्रेव हृषीकेशं गर्हसे मां च पाण्डवम् १७
संप्रामाणां हि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्यपारगः ।
न चाधर्ममहं कुर्यां जानंश्चैव हि सुहृत्से ॥ १८
युद्धयन्ति क्षत्रियाः शत्रून्
स्त्रैः स्त्रैः परिवृता नराः ।

आत्माभिः पितृभिः पुत्रैः

स्तथा संबन्धिवान्धवैः ॥ १९

वयस्यैरथ मित्रैश्च ते च बाहुं समाश्रिताः ।
स कथं सात्यकिं शिष्यं सुखसम्बन्धिमेष च
अस्मदर्थं च युद्धयन्तं
त्यक्त्वा प्राणांसुदुस्त्वजान् ।

मम बाहुं रणे राजन्

वक्षिणं युद्धदुर्मदम् ॥ २१

न चात्मा रक्षितव्यो वै राजन् रणगतेन हि
यो यस्य युज्यतेऽर्थेषु स वै रक्ष्यो नराधिप ॥
तै रक्ष्यमाणैः स नृपो रक्षितव्यो महामृधे ।
यद्यहं सात्यकिं पश्ये वध्यमानं महारणे ॥ २३
ततस्त्वस्य वियोगेन पापं मेऽनर्थतो भवेत् ।
रक्षितश्च मया यस्मात्तस्मात्कुध्यसि किं मयि

इति श्रीमहामारुते द्रोणपर्वणि टीकाया द्विचत्वारिंशद-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४३

स इति ॥ १ ॥ विपक्षस्य अन्यासक्तस्य ॥ ४ ॥

येषु येषु सत्त्वसत्त्व वा यत्र यत्र शुभेऽशुभे वा कर्मणि
॥ ११ ॥

यच्च मे गर्हसे राजन्नन्येन सह सङ्गतम् ।
 अहं त्वया विनिकृतस्तत्र मे बुद्धिविभ्रमः २५
 कवचं धुन्वतस्तुभ्यं रथं चारोहतः स्वयम् ।
 धनुर्ज्या कर्षतश्चैव युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ २६
 एवं रथगजाकीर्णं हयपत्तिसमाकुले ।
 सिंहनादोद्धतरवे गंभीरे सैन्यसागरे ॥ २७
 स्रैः परैश्च समेतेभ्यः सात्वतेन च सङ्गमे ।
 एकस्थैकेन हि कथं संग्रामः संभविष्यति २८
 बभुमिः सह संगम्य निर्जित्य च महारथान् ।
 श्रान्तश्च श्रान्तवाहश्च विमनाः शस्त्रपीडितः
 ईदृशं सात्यकिं संख्ये निर्जित्य च महारथम् ।
 अधिकत्वं विजानीषे स्ववीर्यवशमागतम् ३०
 यदिच्छसि शिरश्चास्य असिना हन्तुमाहवे
 तथा कृच्छ्रगतं चैव सात्यकिं कः क्षमिष्यति
 त्वं वै विगर्हयात्मानमात्मानं यो न रक्षसि ।
 कथं करिष्यसे वीर यो वा त्वां संश्रयेज्जनः ॥
 सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहुर्दूषकेतुर्महायशः ।
 युयुधानं समुत्सृज्य रणे प्रायमुपाविशत् ॥ ३३
 शरानास्तीर्य सव्येन पाणिना पुण्यलक्षणः ।
 यियासुर्ब्रह्मलोकाय प्राणान्प्राणेष्वयानुहोत् ॥
 सूर्ये चक्षुः समाधाय प्रसन्नं सलिले मनः ।
 ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्तोऽभवन्मुनिः
 ततः स सर्वसेनायां जनः कृष्णधनञ्जयौ ।
 गर्हयामास तं चापि शशंस पुरुषर्षभम् ॥ ३६
 निन्दमानौ तथा कृष्णौ नोचतुः किञ्चिदप्रियं
 ततः प्रशस्यमानश्च नादृष्यदूषकेतनः ॥ ३७
 तांस्तथा वादिनो राजन्पुत्रांस्तव धनञ्जयः ।
 अमृष्यमाणो मनसा तेषां तस्य च भाषितम् ॥
 असंकुद्धमना वाचः स्मारयन्निव भारत ।
 उवाच पाण्डुतनयः साक्षेपमिव फाल्गुनः ३९
 मम सर्वेऽपि राजानो जानन्त्येव महाव्रतम्
 न शक्यो मामको हतु यो मे स्याद्वाणगोचरे
 दूषकेतो निरीक्ष्यैतन्न मामर्हसि गर्हितुम् ।
 न हि धर्ममविज्ञाय युक्तं गर्हयितुं परम् ॥ ४१
 आत्तशस्त्रस्य हि रणे वृष्णिवीरं जिघांसतः ।
 यदहं बाहुमच्छैत्सं न स धर्मो विगर्हितः ४२

न्यस्तशस्त्रस्य बालस्य विरथस्य विचर्मणः ।
 अभिमन्योर्वधं तात धार्मिकः को न पूजयेत्
 एवमुक्तः स पार्थेन शिरसा भूमिमस्पृशत् ।
 पाणिना चैव सव्येन प्राहिणोदस्य दक्षिणम्
 एतत्पार्थस्य तु वचस्ततः श्रुत्वा महाद्युतिः ।
 दूषकेतुर्महाराज तूष्णीमासीदवाङ्मुखः ४५
 अर्जुन उवाच ।

या प्रीतिर्धर्मराजे मे भीमे च बलिनां वरे
 नकुले सहदेवे च सा मे त्वयि शलाग्रज ४६
 मया त्वं समनुज्ञातः कृष्णेन च महात्मना ।
 गच्छ पुण्यकृतौल्लोकाञ्छिविरौशीनरो यथा
 वासुदेव उवाच ।

ये लोका मम विमलाः सकृद्विभाता
 ब्रह्माद्यैः सुरवृषभैरपीष्यमाणाः ।
 तान् क्षिप्रं व्रज सतताग्निहोत्रयाजिन्
 मत्तुल्यो भव गरुडोत्तमाङ्गयानः ॥ ४८
 सञ्जय उवाच ।

उत्थितः स तु शैनेयो विमुक्तः सौमदत्तिना
 खड्गमादाय चिच्छित्सुः शिरस्तस्य महात्मनः
 निहतं पाण्डुपुत्रेण प्रसक्तं भूरिदक्षिणम् ।
 इषेय सात्यकिर्हन्तुं शलाग्रजमकलमपम् ॥ ५०
 निकृत्तभुजमासीनं छिन्नहस्तमिव द्विपम् ।
 क्रोशतां सर्वसैन्यानां निन्द्यमानः सुदुर्मनाः ॥
 वार्यमाणः स कृष्णेन पार्थेन च महात्मना ।
 भीमेन चक्ररक्षाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ५२
 कर्णेन वृषसेनेन सैन्धवेन तथैव च ।
 विक्रोशतां च सैन्यानामवधीत्तं धृतव्रतम् ५३
 प्रायोपविष्टाय रणे पार्थेन छिन्नबाहवे ।
 सात्यकिः कौरवेयाय खड्गेनापाहरच्छिरः ५४
 नाभ्यनन्दन्त सैन्यानि सात्यकिं तेन कर्मणा
 अर्जुनेन हतं पूर्वं यज्जघान कुरुद्रहम् ॥ ५५
 सहस्राक्षसमं चैव सिद्धचारणमानवाः ।
 भूरिश्रवसमालोक्य युद्धे प्रायगतं हतम् ॥ ५६
 अपूजयन्त तं देवा विस्मितास्तेऽस्य कर्मभिः
 पक्षवादांश्च सुबहून्प्रावदन्तव सैनिकाः ॥ ५७
 न वाष्ण्यस्यापराधो भवितव्यं हि तत्तथा ।
 तस्मान्मन्युर्न वः कार्यः क्रोधो दुःखतरो नृणां

प्रायं आमरणानशनं, उपाविशत् प्रारब्धवान् ॥ ३३ ॥
 प्राणानसून् प्राणेषु वायुषु अनुहोदाहितवान् ॥ ३४ ॥
 प्रसन्नमकलमपम् ॥ ३५ ॥ दक्षिणं कृतमात्मनः पाणिं

अस्यार्जुनस्य समीपे प्राहिणोत् प्रहितवान् ॥ ४४ ॥ सकृ-
 द्बिभाताः सहप्रकाशाः गरुडस्योत्तमाङ्गेन पृष्ठेन यानं यस्य
 ॥ ४८ ॥ प्रसक्तमन्यासक्तम् ॥ ५० ॥

हन्तव्यश्चैव धीरेण नात्र कार्या विचारणा ।
विहितो ह्यस्य धार्त्रेय मृत्युः सात्यकिराहवे ॥
सात्यकिरुवाच ।

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति यन्मां प्रमापत ।
धर्मवादेरधर्मिष्ठा धर्मकञ्चुकमास्थिताः ॥ ६०
यदा बालः सुभद्रायाः सुतः शस्त्रविना कृतः ।
युष्माभिर्निहतो युद्धे तदा धर्मः ॥ यो गतः ॥
मया त्वेतत्प्रतिज्ञातं क्षेपे कस्मिंश्चिदेव हि ।
यो मां निष्पिब्य संभ्रामे जीवन् हन्यात्पदा रुपा
स मे वक्ष्यो भवेच्छत्रुर्यद्यपि स्यान्मुनिव्रतः ।
चेष्टमानं प्रतीयाते समुजं मां सचक्षुषः ॥ ६३
मन्यस्व नृत इत्येवमेतद्वो बुद्धिलाघवम् ।
युक्तो ह्यस्य प्रतीयातः कुतो मे कुरुपुङ्गवाः ६४
यत्तु पाथेन मां दृष्ट्वा प्रतिज्ञामभिरक्षता ।
सद्यद्गोऽस्य हतो बाहुरेतेनैवास्मि घञ्जितः ॥
मथितव्यं हि यद्भावि देवं चेष्टयतीव च ।
सोऽयं हतो विमर्देऽस्मिन्मित्राधर्मचेष्टितम्
अपि चार्यं पुरा गीतः
लोको वाल्मीकिना भुवि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणे भूरिश्रवोवधे
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

धृतराष्ट्र उवाच ।

अजितो द्रोणराधेयविकर्णकृतधर्मभिः ।
तीर्णः सैन्यार्णवं धीरः प्रतिश्रुत बुधिष्ठिरे १
स कथं कौरवेयेण समरेऽधनिवारितः ।
निगृह्य भूरिश्रवसा बलाद्बुधि निपातितः ॥ २
सञ्जय उवाच ।

शृणु राजभिहोत्पत्तिं शैनेयस्य यथा पुरा ।
यथा च भूरिश्रवसो यत्र ते संशयो नृप ॥ ३
अत्रेः पुत्रोऽभवत्सोमः सोमस्य तु बुधः स्मृतः
बुधस्यैको महेन्द्राभः पुत्र आसीत्पुरुषवाः ॥ ४

पुरुषस आयुस्तु आयुषो नहुषः सुतः ।
नहुषस्य ययातिस्तु राजा देवर्षिसंमतः ॥ ५
ययातेर्देवयान्यां तु यदुज्येष्ठोऽभवत्सुतः ।
यदोरभूदन्ववाये देवमीढ इति स्मृतः ॥ ६
यादधस्तस्य तु सुतः शूरल्लौक्यसंमतः ।
शूरस्य शौरिर्ध्वरो यमुद्वो महायशः ॥ ७
धनुष्यनवरः शूरः कार्तवीर्यसमो बुधि ।
तद्वीर्यश्चापि तत्रैव कुले शनिर्भूतृप ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु देवकस्य महात्मनः ।
दुहितुः स्वयंवरे राजन्सर्वक्षत्रसमागमे ॥ ९

क्षेपे निर्दामा जीवामिति द्वितीयायै प्रथमा ॥ ६२ ॥ ह्वेत्ये-
वार्यै देवमेव चेष्टयतीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ वरद्व्यार्थितार्थ-
प्रदातुः हविर्धानमन्तरेण हविर्हृदस्य मध्ये ॥ ७१ ॥ इति
भीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिचत्वारिंशदधिकशत-

तमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

अजित इति ॥ १ ॥

तत्र वै देवकीं देवीं वसुदेवार्थमाशु वै ।
 निर्जित्य पार्थिवान्सर्वान् रथमारोपयच्छिनिः ।
 तां दृष्ट्वा देवकीं शूरो रथस्थां पुरुषर्षभ ।
 नाभ्युपयत महातेजाः सोमदत्तः शिनेर्नृप ॥ ११ ॥
 तयोयुद्धमभूद्राजन्दिनार्थं चित्रमद्भुतम् ।
 बाहुयुद्धं सुबालिनोः प्रसक्तं पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥
 शिनिना सोमदत्तस्तु प्रसह्य भुवि पातितः ।
 असिसुद्यम्य केशेषु प्रगृह्य च पदा हतः ॥ १३ ॥
 मध्ये राजसहस्राणां प्रेक्षकाणां समन्ततः ।
 कृपया च पुनस्तेन स जीवेति विसर्जितः ॥ १४ ॥
 तदवस्थः कृतस्तेन सोमदत्तोऽथ मारिप ।
 प्रासादयन्महादेवममर्षवशमास्थितः ॥ १५ ॥
 तस्य तुष्टो महादेवो वराणां वरदः प्रभुः ।
 वरेण च्छन्दयामास स तु वरे वरं नृपः ॥ १६ ॥
 पुत्रमिच्छामि भगवन्त्यो निपात्य शिनेः सुतम् ।
 मध्ये राजसहस्राणां पदा हन्याच्च संयुगे ॥ १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव ।
 एवमस्त्विति तत्रोक्ता स देवोऽन्तरधीयत ॥
 स तेन वरदानेन लब्धवान्भूरिदक्षिणम् ।
 अपातयच्च समरे सौमदत्तिः शिनेः सुतम् ॥ १९ ॥
 पश्यतां सर्वसैन्यानां पदा चैनमताडयत् ।
 एतत्ते कथितं राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि

न हि शक्यो रणे जेतुं सात्वतो मनुजर्षभैः ।
 लब्धलक्ष्याश्च संग्रामे बहुशश्चित्रयोधिनः ॥ २१ ॥
 देवदानवगन्धर्वान्विजेतारो ह्यविस्मिताः ।
 स्ववीर्यविजये युक्ता नैते परपरिग्रहाः ॥ २२ ॥
 न तुल्यं वृष्णिभिरिह दृश्यते किञ्चन प्रभो ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च बलेन भरतर्षभ ॥ २३ ॥
 न ज्ञातिमवमन्यन्ते वृद्धानां शासने रताः ।
 न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २४ ॥
 जेतारो वृष्णिवीराणां किं पुनर्मनवा रणे ।
 ब्रह्मद्रव्ये गुरुद्रव्ये ज्ञातिस्त्वे चाप्यहिंसकाः ॥ २५ ॥

एतेषां रक्षितारश्च

ये स्युः कस्यांचिदापदि ।

अर्थवन्तो न चोत्सिक्ता

ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥

२६

समर्थान्नावमन्यन्ते दीनानभ्युद्धरन्ति च ।
 नित्यं देवपरा दान्तास्त्रातारश्चाविकल्पनाः ।
 तेन वृष्णिप्रवीराणां चक्रं न प्रतिहन्यते ।
 अपि मेरुं बहेत्क्रश्चित्तेन्द्रा मकरालयम् ॥ २८ ॥
 न तु वृष्णिप्रवीराणां समेत्यान्तं ब्रजेदृष ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्र ते संशयः प्रभो ।
 कुरुराज नरश्रेष्ठ तव व्यपनयो महान् ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रशंसायां
 चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

धृतराष्ट्र उवाच ।

तदवस्थे हते तस्मिन् भूरिश्रवसि कौरवे ।
 यथा भूयोऽभवद्युद्धं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥
 सञ्जय उवाच ।
 भूरिश्रवसि संक्रान्ते परलोकाय भारत ।

वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः समचूचुदव ॥ २ ॥
 चोदयाश्वान् भृशं कृष्ण यतो राजा जयद्रथः
 श्रूयते पुण्डरीकाक्ष त्रिषु धर्मेषु वर्तते ॥ ३ ॥
 प्रतिज्ञां सफलां चापि कर्तुमर्हसि मेऽनघ ।
 अस्तमेति महाबाहो त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ४ ॥

परपरिग्रहाः परार्थिनाः ॥ २२ ॥ चक्रं प्रतापः ॥ २८ ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुश्चत्वारिंशद-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

तदवस्थ इति ॥ १ ॥ हे पुण्डरीकाक्ष स जयद्रथ-
 त्रिषु धर्मेषु वर्तते इति श्रूयते के पुनस्ते त्रयो धर्माः ।

अत्रोच्यते-यदि शुध्यमानो हन्यते तदा तूर्णं स्वर्गप्राप्तिरेव
 तस्य धर्मः । अथ पलायमानो हन्यते तदा नरकप्राप्तिरेव
 तस्य धर्मः । अथ मद्भयात्स्वदेशं गच्छति तदा यज्ञः शरीर-
 नाश एव तस्य धर्मः । यावदसौ युद्धाभिमुखः प्रथमधर्मे
 तिष्ठति तावदेव हन्तुमुचितः अतः । शांतिमार्गश्चोदयेति
 ॥ ३ ॥

पतसि पुरुषत्याग्र महद्भ्युद्यतं मया ।
 कार्यं संरक्ष्यते धैर्यं कुरुसेना महारथी ॥ ५
 यथा नाभ्येति सूर्योऽस्तं यथा सत्यं भवेद्ब्रह्मः
 चोदयाभ्यांस्तथा कृष्ण यथा हन्यां जयद्रथम्
 ततः कृष्णो महाबाहू रजतप्रतिमान् हयान्
 हयप्रचोदयामास जयद्रथपथं प्रति ॥ ७
 तं प्रयान्तप्रमोघेषुमुत्पतद्भिरियाश्रुभिः ।
 त्वरमाणा महाराज सेनामुख्याः समाद्रयन्
 दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रराट् ।
 अभ्यर्चयामा कृपश्चैव स्वयमेव च सिन्धवः ९
 त्रयस्त्रयश्च च शोभन्तुः सिन्धवं समुपगच्छन्
 नेत्राभ्यां प्रोक्षद्वीताभ्यां संप्रैक्षन्निर्दहयिष्ये १०
 ततो दुर्योधनो राजा राधेयं त्वरितोऽग्रणीत्
 अर्जुनं प्रेक्ष्य संयातं जयद्रथपथं प्रति ॥ ११
 अयं न धिक्कर्तन युद्धकालो
 विदर्शयस्यात्मपलं महात्मन ।
 यथा न घप्येत रणेऽर्जुनेन
 जयद्रथः कर्णं तथा कुरुष्व ॥ १२
 अवपायशेणो दिपसो नृधीर
 विघातयस्वाघ रिपुं शरीर्यः ।
 दिनक्षयं प्राप्य नरप्रधीर
 ध्रुवो हि नः कर्णं जयो मयिष्यति १३
 सिन्धवे रक्ष्यमाणे तु सूर्यस्यास्तमनं प्रति ।
 मिष्याप्रतिष्ठाः कीन्तेयः प्रपेक्ष्यति हुताशनम्
 अनर्जुनायां च भुवि मुहूर्तमपि मानद ।
 जीयितुं नोत्सहेदस्य भ्रातरौऽस्य सहानुभाः
 यिनष्टिः पाण्डयेर्यश्च सशीलयनकानगाम् ।
 यस्तुन्धरामिमां कर्णं भोक्ष्यामो हतकण्टकाम्
 दैवेनोपहतः पार्यो विपरीतश्च मानद ।
 कार्याकार्यमज्ञानानः प्रतिष्ठां कृतवान् रणे १७
 नूनमात्मविनाशाय पाण्डवेन फिरीटिना ।
 प्रतिशेयं कृता कर्णं जयद्रथपथं प्रति ॥ १८
 कार्यं जीयति दुर्धरे त्वयि राधेय फाल्गुनः ।
 अनस्तगत आदित्ये हन्यात्सिन्धवकं नृपम् १९
 रक्षितं मद्रराजेन कृपेण च महात्मना ।
 जयद्रथं रणसुरे कार्यं हन्यान्नक्षयः ॥ २०
 द्रीणिना रक्ष्यमाणं च मया दुःशासनं च ।
 कथं प्राप्स्यति धीमत्सुः सिन्धवं फालचोदितः

युध्यन्ते बहवः शूरा लम्बते च दिवाकरः ।
 शङ्के जयद्रथं पार्यो नैव प्राप्स्यति मानद २२
 न त्वं कर्णं मया सार्धं शूरेभ्यान्धैर्महारथैः ।
 द्रीणिना त्वं हि सहितो मद्रेशेन कृपेण च ॥
 युध्यन्थ यक्षमास्याय परं पार्येन संयुगे ।
 पयमुक्तस्तु राधेयस्तथ पुत्रेण मारिष ॥ २४
 दुर्योधनमिदं वाक्यं प्रत्युपाच कुरुत्तमम् ।
 एतलक्ष्येण धीरेण भीममेनेन धन्विना २५
 भृशं भिन्नतनुः संत्ये शरजालैरनेकशः ।
 म्यातव्यमिति तिष्ठामि रणे संप्रति मानद २६
 नाद्रिमयति किञ्चिन्मे सन्तसस्य महेष्मिः ।
 योत्स्यामि तु यथाशक्त्या त्वदर्थं जीवितं मम
 यथा पाण्डवमुक्योऽस्मी न हनिष्यति संधवम्
 न हि मे युध्यमानस्य सायकानस्यतः शितान्
 सिन्धवं प्राप्स्यते धीरः सद्यसाची धनञ्जयः
 यत्तु भक्तिमता कार्यं सततं हितकारिणा ॥
 नत्करिष्यामि कीरव्य 'जयो दैवे प्रतिष्ठितः'
 सिन्धवार्यं परं यक्षं करिष्याम्यघ संयुगे ३०
 त्वत्प्रियार्थं महाराज 'जयो दैवे प्रतिष्ठितः' ।
 अघ योत्स्येऽर्जुनमहं पीरुषं स्वं व्यपाश्रितः
 त्वदर्थं पुरुषत्याग्र 'जयो दैवे प्रतिष्ठितः' ।
 अघ युद्धं कुरुष्वेष्ट मम पार्यस्य चोभयोः ॥
 पश्यन्तु सर्वसैन्यानि दारुणं लोमहर्षणम् ।
 कर्णकीरवयोरेयं रणे संभाषमाणयोः ॥ ३३
 अर्जुनो निशितैर्बाणैर्जघान तथ घाहिनीम् ।
 चिच्छेद् निशितैर्बाणैः शूराणामनिघटिनाम्
 भुजान्परिघसंकाशान् हस्तिहस्तोपमान् रणे ।
 शिरांसि च महाबाहुश्चिच्छेद् निशितैः शरीः
 हस्तिहस्तान्हयग्रीवान् रथाक्षांश्च समन्ततः ॥
 शोणिताकान्हयारोहान्गृहीतप्रासतोमरान्
 क्षुरेश्चिच्छेद् भीमस्तुद्धिधैकेकं प्रियं च ।
 हयान्वारणमुत्थांश्च प्रापतन्त समन्ततः ॥
 ध्वजाश्छात्राणि चापानि
 चामराणि शिरांसि च ।
 कक्षमशिरिखोद्भूतः
 प्रदहंस्तथ घाहिनीम् ॥ ३८
 अचिरेण मह्यं पार्यश्चकार रुधिरोत्तराम् ।
 हतभूयिष्ठयोधं तत्कृत्वा तथ बलं बली ॥ ३९

दयशः द्यद्वयशः ॥ ७ ॥ आश्रुभिः मार्यैः ॥ ८ ॥ उपहतो मोहितः विपरीतोऽन्यथाभूतप्रकृतिः ॥ १७ ॥ एतलक्ष्येण
 एतप्रहारेण ॥ २५ ॥ प्रतिष्ठितो अधोनः ॥ ३० ॥

आससाद् दुराधर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः ।
 वीभत्सुभीमसेनेन सात्वतेन च रक्षितः ॥
 प्रबभौ भरतश्रेष्ठ ज्वलन्निव हुताशनः ।
 तं तथाऽवस्थितं दृष्ट्वा त्वदीया वीर्यसंपदा ॥
 नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवं पुरुषर्षभाः ।
 दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रराट् ॥ ४२
 अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धवः ।
 सन्नद्धाः सैन्धवस्यार्थं समावृण्वन्किरीटिनं
 नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ज्यातलनिःस्वनैः ।
 संग्रामकोविदं पार्थं सर्वे युद्धविशारदाः ॥
 अभीताः पर्यवर्तन्त व्यादितास्यमिवान्तकम्
 सैन्धवं पृष्ठतः कृत्वा जिघांसन्तोऽच्युतार्जुनौ
 सूर्यास्तमनमिच्छन्तो लोहितायति भास्करे
 ते भुजैर्भोगिभोगाभैर्धनूंष्यान्मय सायकान्
 मुमुक्षुः सूर्यरश्म्याभाञ्छतशः फाल्गुनं प्रति
 ततस्तानस्यमानांश्च किरीटी युद्धदुर्मदः ॥

द्विधा त्रिधाऽष्टधैकैकं

छित्त्वा विद्याध तान् रथान् ।

सिंहलाङ्गलकेतुस्तु

दर्शयन्वीर्यमात्मनः ॥

४८

शारद्वतीसुतो राजन्नर्जुनं प्रत्यवारयत् ।
 स विद्धा दशभिः पार्थं वासुदेवं च सप्तभिः ॥
 अतिष्ठद्रथमार्गेषु सैन्धवं प्रतिपालयन् ।
 अथैनं कौरवश्रेष्ठाः सर्वे एव महारथाः ॥ ५०
 महता रथवंशेन सर्वतः प्रत्यवारयन् ।
 विस्फारयन्तश्चापानि विस्तृजन्तश्च त्नायकान्
 सैन्धवं पर्यरक्षन्त शासनात्तनयस्य ते ।
 ततः पार्थस्य शूरस्य बाह्वोर्बलमदृश्यत ॥
 इषूणामक्षयत्वं च धनुषो गाण्डिवस्य च ।
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्रौणेः शारद्वतस्य च ॥
 एकैकं दशभिर्बाणैः सर्वानेव समार्पयत् ।
 तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या वृषसेनश्च सप्तभिः ॥
 दुर्योधनस्तु विंशत्या कर्णशल्यौ त्रिभिस्त्रिभिः
 त एनमभिगर्जन्तो विध्यन्तश्च पुनः पुनः ॥
 विधुन्वतश्च चापानि सर्वतः प्रत्यवारयन् ।
 स्त्रिष्टं च सर्वतश्चकू रथमण्डलमाशु ते ॥ ५६
 सूर्यास्तमनमिच्छन्तस्त्वरमाणा महारथाः ।
 त एनमभिर्नर्दन्तो विधुन्वाना धनूंषि च ॥
 सिषिचुर्मागणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेघा इवांबुभिः

ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र राजन्व्यदर्शयन्
 धनञ्जयस्य गात्रे तु शूराः परिघवाहवः ।
 हतभूयिष्ठयोधं तत्कृत्वा तव बलं बली ॥ ५९
 आससाद् दुराधर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः ।
 तं कर्णः संयुगे राजन्प्रत्यवारयदाश्रुगैः ॥ ६०
 म्रिपतो भीमसेनस्य सात्वतस्य च भारत ।
 तं पार्थो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यद्रणाजिरे ॥
 सूतपुत्रं महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 सात्वतश्च त्रिभिर्बाणैः कर्णं विद्याध मारिष
 भीमसेनस्त्रिभिश्चैव पुनः पार्थश्च सप्तभिः ।
 तान्कर्णः प्रतिविद्याध पृथ्वा पृथ्वा महारथः
 तद्युद्धमभवद्राजन्कर्णस्य बहुभिः सह ।
 तत्राद्भुतमपश्याम सूतपुत्रस्य मारिष ॥ ६४
 यदेकः समरे क्रुद्धस्त्रीन् रथान्पर्यवारयत् ।
 फाल्गुनस्तु महाबाहुः कर्णं धैकर्तनं रणे ॥ ६५
 सायकानां शतेनैव सर्वमर्मस्वताडयत् ।
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः सूतपुत्रः प्रतापवान् ॥ ६६
 शरैः पञ्चाशता वीरः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ।
 तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा नामृष्यत रणेऽर्जुनः ॥ ६७
 ततः पार्थो धनुश्छित्त्वा विद्याधैनं स्तनांतरे
 सायकैर्नवभिर्वीरस्त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ ६८

अथान्यद्भनुरादाय सूतपुत्रः प्रतापवान् ।

सायकैरष्टसाहस्रैश्छादयामास पाण्डवम् ॥
 तां वाणवृष्टिमतुलां कर्णचापसमुत्थिताम् ।
 व्यधमत्सायकैः पार्थः शलभानिव मारुतः ॥
 छादयामास च तदा सायकैरर्जुनो रणे ।
 पश्यतां सर्वयोधानां दर्शयन् पाणिलाघवम्
 वधार्थं चास्य समरे सायकं सूर्यवर्चसम् ।
 चिक्षेप त्वरया युक्तस्त्वरकाळे धनञ्जयः ॥
 तमापतन्तं वेगेन द्रौणिश्चिच्छेद सायकम् ।
 अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन स चिच्छन्नः प्रापतद्भुवि
 कर्णोऽपि द्विषतां हन्ता छादयामास फाल्गुनं
 सायकैर्वहुसाहस्रैः कृतप्रतिकृतेप्सया ॥ ७४
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ नरसिंहौ महारथौ ।
 सायकैस्तु प्रतिच्छन्नं चक्रतुः खमजिह्वगैः ७५

अदृश्यौ च शरौघैस्तौ

निघ्नन्तावितरेतरम् ।

कर्णपार्थोऽस्मि तिष्ठ त्वं

कर्णोऽहं तिष्ठ फाल्गुन ॥

७६

इत्येवं तर्जयन्ती तौ धाकशल्यैस्तुदतां तदा
 युध्यतां समरे धीरौ चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥
 प्रेक्षणीयौ चामयतां सर्वयोधसमागमे ।
 प्रशस्यमानौ समरे सिद्ध-चारण-पक्षयैः ७८
 अयुध्येतां महाराज परस्परवधैषिणौ ।
 ततो दुर्योधनो राजस्तायकानभ्यमापत ॥
 यत्नाद्रक्षत राधेयं नाहत्या समरेऽर्जुनम् ।
 नियतिं त्यजति राधेय इति मामुक्तवान् वृषः ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राजन्दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्
 आकर्णमुक्तैरिषुभिः कर्णस्य चतुरो हयान् ८१
 अनयन् प्रेतलोकाय चतुर्भिः श्वेतवाहनः ।
 सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ८२
 छाद्यामास स शरीरस्य पुत्रस्य पश्यतः ।
 संछाद्यमानः समरे हताश्वो हतसारथिः ८३
 मोहितः शरजालेन कर्तव्यं नाभ्यपद्यत ।
 तं तथा विरयं दृष्ट्वा रथमारोप्य तं तदा ८४
 अभ्यत्यामा महाराज भूयोऽर्जुनमयोधयत् ।
 मद्राजश्च कौन्तेयमधिष्यन्निशता शरैः ८५
 शास्त्रतस्तु विशत्या धासुदेवं समार्षयत् ।
 धनञ्जयं द्वादशमिराजघान शिलीमुपैः ८६
 चतुर्भिः सिन्धुराजश्च वृषसेनश्च समाभिः ।
 पृथक् पृथक् महाराज विद्यधुः कृष्णपाणश्च
 तथैव तान्प्रत्यधिष्यत्कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 द्रोणपुत्रं चतुःपृष्ठा मद्राजं शतेन च ८८
 सैन्धवं दशभिर्वाणैर्वृषसेनं त्रिभिः शरैः ।
 शास्त्रतं च विशत्या शिङ्गा पाथो ननाद ह ॥
 ते प्रतिष्ठाप्रतीघातमिच्छन्तः सद्यसाचिनः ।
 सहितास्तायकास्तूर्णमभिपेतुर्धनञ्जयम् ९०
 अधार्जुनः सर्वतो धारुणार्त्रं
 प्रादुश्चक्रे श्रासयन्धार्तराष्ट्रान् ।

इति श्रीमहामारुते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे
 पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४५॥

तं प्रत्युदीयुः कुरवः पाण्डुपुत्रं
 रथैर्महाहैः शरवर्षाण्यवर्षन् ॥ ९१
 ततस्तु तस्मिन्स्तुमुले समुत्थिते
 सुदारुणे भारत मोहनीये ।
 नोऽमुह्यत प्राप्य स राजपुत्रः
 किरीटमाली द्यस्त्रजच्छरीरान् ॥९२
 राज्यप्रेप्सुः सद्यसाची कुरूणां
 स्मरन्कुरान् द्वादशवर्षवृत्तान् ।
 गाण्डीयमुक्तैरिषुभिर्महात्मा
 सर्वा दिशो द्यावृणोदप्रमेयः ॥ ९३
 प्रदीप्तोल्कमभयशान्तरिक्षं
 मृतेषु द्वेष्टेऽप्यपतन्वयांसि ।
 यत्पिङ्गलज्येन किरीटमाली
 क्रुद्धो रिपूनाजगयेन हन्ति ॥ ९४
 ततः किरीटी महता महायशः
 शरासनेनास्य शराननीकजित् ।
 हयप्रधेकोत्तमनागधूर्णितान्
 कुरुप्रवीरानिषुभिर्व्यपातयत् ॥ ९५
 गदाश्च गुर्वोः परिधानयस्मया-
 नसोश्च शक्तीश्च रणे नराधिपाः ।
 महान्ति शस्त्राणि च भीमदर्शनाः
 प्रगृह्य पार्थं सहसाऽभिदुद्रुवुः ॥ ९६
 नतो युगान्ताभ्रसमसनं मह-
 न्महेन्द्रचापप्रतिमं च गाण्डिवम् ।
 चकपं दोर्भ्यां विहसन्भृशं ययौ
 दहंस्त्वदीयान् यमराष्ट्रवर्धनः ॥ ९७
 स तानुदीर्णांस्तरथान्स्वारणा-
 न्पदातिसङ्घां महाधनुर्धरः ।
 विपन्नसर्वायुधजीवितान् रणे
 चकार धीरो यमराष्ट्रवर्धनान् ॥ ९८

१४६

सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वा निनादं धनुषश्च तस्य
विस्पष्टमुत्क्रुष्टमिवान्तकस्य
शक्राशनिस्फोटसमं सुघोरं
विकृप्यमाणस्य धनञ्जयेन ॥ १

आसोद्विशं तथोद्भ्रान्तं त्वदीयं तद्वलं नृप ।
युगान्तवातसंश्रुत्वं चलद्वीचितराक्षितम् ॥ २
प्रलीनमीनमकरं सागरांभ इवाभवत् ।

स रणे व्यचरत्पाथः प्रेक्षमाणो धनञ्जयः ॥
युगपदिक्षु सर्वासु सर्वाण्यस्त्राणि दर्शयन् ।

आददानं महाराज संदधानं च पाण्डवम् ॥ ४
उत्कर्षन्तं सृजन्तं च न स्म पश्याम लाघवात्
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्द्वन्द्वमखं दुरासदम् ॥ ५
प्रादुश्चक्रे महाराज त्रासयन्सर्वभारतान् ।
ततः शराः प्रादुरासन्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रिताः ॥
प्रदीप्ताश्च शिखिमुखाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
आकर्णपूर्णनिर्मुक्तैरद्वयकौशुनिभैः शरैः ॥ ७
नभोऽभवत्तद्दुष्प्रेक्ष्यमुलकाभिरिव संवृतम् ।

ततः शस्त्रान्धकारं तत्कौरवैः समुदीरितम् ८
अशक्यं मनसाऽप्यन्यैः पाण्डवः संभ्रमन्निव
नाशयामास विक्रम्य शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः ९
नैशं तमोऽश्रुभिः क्षिप्रं दिनादाविव भास्करः
ततस्तु तावकं सैन्यं दीप्तैः शरगभस्तिभिः १०
आक्षिपत्पल्वलांबूनि निदाघार्क इव प्रभुः ।
ततो दिव्यास्त्रविदुषा प्रहिताः सायकांशवः
समाप्लवन् द्विपत्सैन्यं लोकं भानोरिवांशवः

अथापरे समुत्सृष्टा विशिखास्तिग्मतेजसः
हृदयान्याशु वीराणां विविशुः प्रियवन्धुवत्
य एनमीयुः समरे त्वद्योधाः शूरमानिनः १३
शलभा इव ते दीप्तमाग्निं प्राप्य ययुः क्षयम् ।
एवं समृद्धन् शत्रूणां जीवितानि यशांसि च
पार्थश्चचार संग्रामे

मृत्युर्विग्रहवानिव ।

सकिरीटानि वक्त्राणि

सांगदान् विपुलान् भुजान् ॥ १५

सकुण्डलयुगान्कर्णान्केषांचिदहरच्छरैः ।

सतोमरान्गजस्थानां सप्रासान्धयसादिनाम्

सचर्मणः पदातीनां रथीनां च सधन्वनः ।
सप्रतोदाजियंतृणां बाह्वंश्चिच्छेद पाण्डवः १७
प्रदीप्तोऽग्रशरार्चिष्मान्वभी तत्र धनञ्जयः ।
सविस्फुलिङ्गाग्रशिखो ज्वलन्निव हुताशनः
तं देवराजप्रतिमं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

युगपदिक्षु सर्वासु रथस्य पुरुषर्षभम् ॥ १९
निक्षिपन्तं महास्त्राणि प्रेक्षणीयं धनञ्जयम् ।
नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ज्यातलनादिनम् २०

निरीक्षितुं न शेकुस्ते

यत्नवन्तोऽपि पार्थिवाः ।

मध्यंदिनगतं सूर्यं

प्रतपन्तमिवाम्बरे ॥ २१

दीप्तोऽग्रसंभृतशरः किरीटी विरराज ह ।
वर्षास्त्रिवोदीर्णजलः सेन्द्रधन्वांबुदो महान्
महास्त्रसंग्रहे तस्मिज्जिष्णुना संप्रवर्तिते ।

सुदुस्तरे महाघोरे ममज्जुर्योधपुङ्गवाः ॥ २३
उत्कृत्तवदनैर्दहैः शरीरैः कृत्तबाहुभिः ।

भुजैश्च पाणिनिर्मुक्तैः पाणिभिर्वर्षगुलीकृतैः २४
कृत्ताग्रहस्तैः करिभिः कृत्तदन्तैर्मदोत्कटैः ।
हयैश्च विधुरग्रीवै रथैश्च शकलीकृतैः ॥ २५

निकृत्तान्त्रैः कृत्तपादैस्तथान्यैः कृत्तसन्धिभिः
निश्चेष्टैर्विस्फुरद्भिश्च शतशोऽथ सहस्रशः २६
मृत्योराघातललितं तत्पार्थायोधनं महत् ।

अपश्याम महीपाल भीरूणां भयवर्धनम् २७

आकीडमिव रुद्रस्य पुराऽभ्यर्दयतः पशून् ।
गजानां क्षुरनिर्मुक्तैः करैः सभुजगेव भूः २८
क्वचिद्भूमौ स्रग्निणीव वक्रपद्मैः समाचिता ।

विचित्रोष्णीपमुकुटैः केयूराद्भदकुण्डलैः ॥ २९

स्वर्णचित्रतनुत्रैश्च भाण्डैश्च गजवाजिनाम् ।
किरीटशतसंकीर्णां तत्र तत्र समाचिता ३०
विरराज भृशं चित्रा मही नववधरिव ।

मज्जामेदः कर्दमिनीं शोणितौघतराङ्गिणीम् ३१

मर्मास्थिभिरगाध्यां च केशशैवलशाद्वलाम् ।

शिरोबाहूपलतटां रुग्णक्रोडास्थिसंकटाम् ३२

चित्रध्वजपताकाढ्यां छत्रचापोर्मिमालिनीम्

विगतासुमहाकायां गजदेहाभिसंकुलाम् ३३

१४६

श्रुत्वेति ॥ १ ॥

रयोडुपशताकीर्णा ह्यसंघातरोधसम् ।
 रथचक्रयुगेपाक्षकूर्चैरतिदुर्गमाम् ॥ ३४
 प्रासासिशक्तिपरशुविशिखाहिदुरासदाम् ।
 बलकङ्कमहानकां गोमायुमकरोत्कट्टाम् ३५
 गुप्तेदप्रमहाप्राहां शिवाधिकृतभैरवाम् ।
 नृत्यत्रेतपिशाचाधैर्भूताकीर्णा सहस्रशः ३६
 गतासुयोधनिधेष्टशरीरशतघाहिनीम् ।
 महाप्रतिभयां रौद्रां घोरां धैतरणीभिव ३७
 नदीं प्रवर्तयामास भीरुणां भयवर्धिनीम् ।
 तं दृष्ट्वा तस्य विक्रान्तमन्तकस्येव रूपिणः ॥
 अभूतपूर्वं कुरुपु भयमागाद्रणाजिरे ।
 तत आदाय योराणामर्धैरस्त्राणि पाण्डवः
 आत्मानं रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्मण्यधिष्ठितः ।
 ततो रथवरान् राजसूततिक्रामदर्जुनः ४०
 मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिषाम्बरे ।
 न शोकः सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितम्
 प्रवृत्तांस्तस्य गाण्डीयाच्छरमातामहात्मनः
 संप्रामे संप्रपद्यामो हंसगंकिमिषाम्बरे ४२
 विनिवार्य स योराणामर्धैरस्त्राणि सर्वतः ।
 दर्शयन् रौद्रमात्मानमुभे कर्मणि धिष्ठितः ४३
 स तान् रथवरान् राजसूतक्रामघातार्जुनः ।
 मोहयन्निय नाराजैर्यद्रथयधेप्सया ।
 विखुजन्दिक्षु सर्वासु शरानसितसारथिः ४४
 सरथो द्यच्चरतूर्णं प्रेक्षणीयो धनञ्जयः ।
 भ्रमन्त इव शूरस्य शरमाता महात्मनः ॥ ४५
 अट्टदन्तान्तरिक्षस्थाः शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 आदधानं महेष्पासं संदधानं च सायकम् ॥
 विखुजन्तं च कौन्तेयं नानुपद्याम धै तदा ।
 तथा सर्वा दिशो राजन्सर्वाथं रथिनो रणे
 कर्दवीकृत्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ।
 विद्याध च चतुःपट्था शराणां नतपर्वणाम्
 सैन्धवाभिमुखं यान्तं योधाः संप्रैष्य पाण्डवं
 न्यवर्तन्त रणाद्वीरा निराशास्तस्य जीवितं ॥
 यो योऽभ्यधावदाकन्दे तावकः पाण्डवं रणे
 तस्य तस्यान्तगा वाणाः शरीरे न्यपतन्प्रभो
 कवन्धसंकुलं चक्रे तव सैन्यं महारथः ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः शरीरद्वयंशुसन्निभैः ॥
 एयं तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गबलं तदा ।

व्याकुलीकृत्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ॥
 द्रीणि पञ्चाशताऽप्यध्वद्रूपसेनं त्रिभिः शरैः
 कृपायमाणः कौन्तेयः कूर्पं नवभिरार्दयत् ॥
 शल्यं षोडशभिर्वाणैः कर्णं द्वात्रिंशता शरैः
 सैन्धवं तु चतुःपट्था विद्ध्वा सिंह इवानदत् ॥
 सैन्धवस्तु तथा विद्धः शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
 न च क्षमे सुसंकुद्धस्तोत्रार्द्रित इव द्विपः ॥ ५५
 स घराहध्वजस्तूर्णं गार्ध्रपत्रानजिह्मगान् ।
 कुन्दाशीविपसंकाशान्कर्मरपरिमार्जितान् ॥
 आकर्णपूर्णान्निक्षेप फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
 त्रिभिस्तु विद्ध्वा गोविन्दं नाराधः पङ्क्तिर्जुनं
 मष्टभिर्वाजिनोऽप्यध्वत् ध्वजं धीकेन पत्रिणा
 स विक्षिप्यार्जुनस्तूर्णं सैन्धवग्रहिताश्वशरान्
 युगपत्तस्य चिच्छेद शराभ्यां सैन्धवस्य ह ।
 सारथेश्च शिरः कायात् ध्वजं च समलंकृतम्
 स छिन्नपट्टिः सुमहान् धनञ्जयशराहतः ।
 यराहः सिंधुराजस्य पपातामिशिखोपमः ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतं गच्छति भास्करे
 मयवीत्पाण्डवं राजस्त्वरमाणो जनार्दनः ॥
 एव मध्ये कृतः पङ्क्तिः पार्थवीरैर्महारथैः ।
 जीवितेषुमहाबाहो भीतस्तिष्ठति सैन्धवः ॥
 एताननिर्जित्य रणे पङ्क्त्यान्पुरुषपथम् ।
 न शक्यः सैन्धवो हन्तुं यतो निर्व्याजमर्जुन
 योगमत्र विधास्यामि सूर्यस्यावरणं प्रति ।
 अस्तंगत इति व्यक्तं द्रक्ष्यत्येकः स सिन्धुराद्
 हर्षेण जीयिताकांक्षी धिनाशार्थं तव प्रभो
 न गोप्स्यति दुराचारः स आत्मानं कथंचन
 तत्र छिद्रे ग्रहतेदयं त्वयाऽस्य कुरुसत्तम ।
 व्यपेक्षा नैव कर्तव्या गतोऽस्तामिति भास्करः
 एवमस्तिवति भीमस्तुः केशव प्रत्यभापता
 ततोऽखजत्तमः कृष्णः सूर्यस्यावरणं प्रति ॥
 योगी योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो हरिः
 खृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तामिति भास्करः
 त्वदीया जह्नुष्योधाः पार्थनाशान्नराधिप ।
 ते ग्रहृष्टा रणे राजन्नापद्यन्सैनिका रविम् ॥
 उन्नाम्य वक्राणि तदा स च राजा जयद्रथः ॥
 वीक्ष्यमाणे ततस्तस्मिन्सिन्धुराजे दिवाकरं

पुनरेवाब्रवीत्कृष्णो धनञ्जयमिदं वचः ।

पश्य सिन्धुपतिं वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरम्
भयं हि विप्रमुच्यैतत्त्वत्तो भरतसत्तम ।

अयं कालो महाबाहो वधायास्य दुरात्मनः
छिन्धि मूर्धानमस्याशु कुरु साफल्यमात्मनः

इत्येवं केशवेनोक्तः पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् ॥
न्यवधीत्तावकं सैन्यं शरैरकात्रिसन्निभैः ।

कृपं विद्याध विंशत्या कर्णं पञ्चाशता शरैः
शल्यं दुर्योधनं चैव पङ्क्तिः पङ्क्तिरताडयत् ।

वृषसेनं तथाऽप्यभिः पृथ्वा सैन्धवमेव च ॥
तथैव च महाबाहुस्त्वदीयान्पाण्डुनन्दनः ।

गाढं विद्धा शरै राजन् जयद्रथमुपाद्रवत् ॥
तं समीपस्थितं दृष्ट्वा लेलिहानमिवानलम् ।

जयद्रथस्य गोप्ताः संशयं परमं गताः ॥ ७७
ततः सर्वे महाराज तव योधा जयैषिणः ।

सिषिबुः शरधाराभिः पाकशासनिमाहवे ॥
संछाद्यमानः कौन्तेयः शरजालैरनेकशः ।

अक्रुध्यत्स महाबाहुरजितः कुरुनन्दनः ॥ ७९
ततः शरमयं जालं तुमुलं पाकशासनिः ।

व्यसृजत्पुरुषद्वयाग्रस्तव सैन्यजिघांसया ॥
ते हन्यमाना वीरेण योधा राजन् रणे तव ।

प्रजहुः सैन्धवं भीता द्वौ समं नाप्यधावताम्
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य विक्रमम् ।

तादृङ् न भावी भूतो वा यच्चकार महायशः
द्विपान्द्विपगतांश्चैव हयान्हयगतानपि ।

तथा सरथिनश्चैव न्यहन् रुद्रः पशूनिव ॥ ८३
न तत्र समरे कश्चिन्मया दृष्टो नराधिप ।

गजो बाजी नरो वापि यो न पार्थशराहतः
रजसा तमसा चैव योधाः संचञ्चन्नक्षुपः ।

कश्मलं प्राविशन्धोरं नान्वजानन्परस्परम्
ते शरैर्भिन्नमर्माणः सैनिकाः पार्थचोदितैः ।

चम्रमुश्चस्खलुः पेतुः सेदुर्मल्लुश्च भारत ॥ ८६
तस्मिन्महाभीषणके प्रजानामिव संक्षये ।

रणे महाति दुष्पारे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ८७
शोणितस्य प्रसेकेन शीघ्रत्वादनिलस्य च ।

अशाम्यत्तद्रजो भौममसृक्सिक्ते धरातले ॥
आनाभि निरमज्जंश्च रथचक्राणि शोणिते ।

मत्ता वेगवता राजंस्तावकानां रणाङ्गने ॥
हस्तिनश्च हतारोहा दारिताङ्गाः सहस्रशः ।

स्वान्यनीकानि मृद्नन्त आर्तनादाः प्रदुद्रुवुः
हयाश्च पतितारोहाः पत्तयश्च नराधिप ।

प्रदुद्रुवुर्मयाद्राजन्धनञ्जयशराहताः ॥ ९१
मुक्तकेशा विक्रवचाः

क्षरन्तः क्षतजं क्षतैः ।
प्रापलायन्त संव्रस्ता-

सत्यक्त्वा रणशिरो जनाः ॥ ९२

ऊरुग्राहगृहीताश्च केचित्तत्राभवन् भुवि ।
हतानां चापरे मध्ये हिरदानां निलिलियरे ॥

एवं तव वलं राजन्द्रावयित्वा धनञ्जयः ।
न्यवधीत्सायकैर्घोरैः सिन्धुराजस्य रक्षिणः

द्रौणिं कृपं कर्णशल्यौ वृषसेनं सुयोधनम् ।
छादयामास तन्निरेण शरजालेन पाण्डवः ॥

न गृह्णन्नक्षिपन् राजन्मुञ्चन्नापि च संदधत् ।
अदृश्यतार्जुनः संख्ये शीघ्रास्त्रत्वात्कथञ्चन ।

धनुर्मण्डलमेवास्य दृश्यते स्मास्यतः सदा ।
सायकाश्च व्यदृश्यन्त निश्चरन्तः समन्ततः ॥

कर्णस्य तु धनुश्छित्त्वा वृषसेनस्य चैव ह ।
शल्यस्य सूतं भलेन रथनीडादपातयत् ॥ ९८

गाढविद्धावुभौ कृत्वा शरैः स्वस्त्रीयमातुलौ ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो द्रौणिशारद्वतौ रणे ॥

एवं तान्द्व्याकुलीकृत्य त्वदीयानां महारथान्
उज्जहार शरं घोरं पाण्डवोऽनलसन्निभम् ॥

इन्द्राशनिसमप्रख्यं दिव्यमस्त्राभिमन्त्रितम् ।
सर्वभारसहं शश्वद्गन्धमाल्यार्चितं महत् ॥

वज्रेणास्त्रेण संयोज्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समादधन्महाबाहुर्गाण्डीवे क्षिप्रमर्जुनः ॥ २

तस्मिन्सन्धीयमाने तु शरे ज्वलनतेजसि ।
अन्तरेक्षे महानादो भूतानामभवत्पृथक् ॥ ३

अब्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्दनः ।
धनञ्जय शिरश्छिन्धि सैन्धवस्य दुरात्मनः

अस्तं महीधरश्रेष्ठं यियासाति दिवाकरः ।
शृणुष्वैतच्च वाक्यं मे जयद्रथवधं प्रति ॥ ५

वृद्धक्षत्रः सैन्धवस्य पिता जगति विश्रुतः ।
स कालेनेह महता सैन्धवं प्राप्तवान्सुतम् ॥

जयद्रथमभिन्नघ्नं वागुवाचाशरीरेणी ।
नृपमन्तर्हिता वाणी मेघदुन्दुभिनिःखना ॥

तवात्मजो मनुष्येन्द्र कुलशीलदमादिभिः ।
गुणैर्भाविष्यति विभो सदृशो वंशयोर्द्धयोः ॥

क्षत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूराभिसत्कृतः ।
किं त्वस्य युध्यमानस्य संग्रामे क्षत्रियर्षभः ॥

शिरश्छेत्स्यति संयुद्धः शत्रुश्चालक्षितो भुवि
 पतच्छ्रुत्वा सिन्धुराजो ध्यात्वा चिरमरिन्दमः
 ज्ञातीन्सर्वानुवाचेदं पुत्रकोहाभिचोदितः ।
 संग्रामे युध्यमानस्य घहतो महर्तो धुरम् ॥
 धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः ।
 तस्यापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ।
 पद्यमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथं
 वृद्धक्षत्रो वनं यातस्तपश्चोमं समास्थितः ॥
 सोऽयं तप्यति तेजस्वी तपो धीरं दुरासदम्
 समन्तपञ्चकादस्माद्दुर्हिर्यानरकेतन ॥ १४
 तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छित्त्वा महामृधे ।
 दिव्येनास्त्रेण रिपुहन्धोरेणाद्भुतकर्मणा ॥ १५
 सकुण्डलं सिन्धुपतेः प्रमज्जनसुतानुज ।
 उत्सङ्गे पातयस्वाप्त्य वृद्धक्षत्रस्य भारत ॥ १६
 मय त्वमस्य मूर्धानं पातयिष्यसि भूतले ।
 तथापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः
 यथा चेदं न जानीयात्स राजा तपसि स्थितः
 तथा कुरु कुरुष्वेष्ट दिव्यमस्त्रमुपाधितः ॥ १८
 न ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते तव किञ्चन ।
 समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वासधनन्दन ॥
 पतच्छ्रुत्वा तु वचनं सृष्टिणी परिसंहिहन्
 इंद्राशनिसमस्पर्शं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥
 संघमारसहं शश्वद्गन्धमात्यार्चितं शरम् ।
 विससर्जार्जुनस्तूर्णं सैन्धवस्य वधे धृतम् ॥
 स तु गाण्डोर्वनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाश्रुगः ।
 छित्त्वा शिरः सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसम्
 तच्छिरः सिन्धुराजस्य शरैरुर्ध्वमवाहयत् ।
 दुर्लभमप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च ॥ २३
 शरैः कदम्बकीकृत्य काले तस्मिन् पाण्डवः
 योधयामास तांश्चैव पाण्डवः पण्महारथान्
 ततः सुमहदाश्चर्यं तत्रापश्याम भारत ।
 समन्तपञ्चकाद्वाहं शिरो यद्यहरत्ततः ॥ २५
 पतस्मिन्नेव काले तु वृद्धक्षत्रो महीपातिः ।
 सन्ध्यामुपास्ते तेजस्वी सम्बन्धी तव मारिप
 उपासीनस्य तस्याथ कृष्णकेशं सकुण्डलम् ।
 सिन्धुराजस्य मूर्धानमुत्सङ्गे समपातयत् ॥

इति श्रीमहामारुते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि जयद्रथवधे

पट्वत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

तस्योत्सङ्गे निपतितं शिरस्तच्छासकुण्डलम् ।
 वृद्धक्षत्रस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम ॥ २८
 कृतजप्यस्य तस्याथ वृद्धक्षत्रस्य भारत ।
 प्रोत्तिष्ठतस्तत्सहसा शिरोऽगच्छद्दरातलम्
 ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्धनि भूतले ।
 गते तस्यापि शतधा मूर्धाऽगच्छदरिन्दम ॥
 ततः सर्वाणि सैन्यानि विस्मयं जग्मुरुत्तमम्
 वासुदेवं च बीभत्सुं प्रशशंसुर्महारथम् ॥ ३१
 ततो धिनिहते राजन् सिन्धुराजे किरीटिना
 तमस्तद्वासुदेवेन संहृतं भरतर्षभ ॥ ३२
 पञ्चाङ्गातं महीपाल तव पुत्रैः सहानुगैः ।
 वासुदेवप्रयुक्तेयं मायेति नृपसत्तम ॥ ३३
 एवं स निहतो राजन्पार्थनामिततेजसा ।
 अक्षौहिणीरष्ट हत्या जामाता तव सैन्धवः
 हतं जयद्रथं दृष्ट्वा तव पुत्रा नराधिप ।
 दुःखादश्रूणि मुमुक्षुर्निराशाश्चामवज्जये ॥
 ततो जयद्रथे राजन्हते पार्थेन केशवः ।
 दध्मी शरं महाबाहुरर्जुनश्च परंतपः ॥ ३६
 भीमश्च वृष्णिर्सिंहश्च युधामन्युश्च भारत ।
 उत्तमीजाश्च विक्रांतः शंभान्द्रध्नुः पृथक्पृथक्
 श्रुत्वा महान्तं तं शब्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः
 सैन्धवं निहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना ॥
 ततो वादिप्रघोषेण स्वान्योधान्पर्यहर्षयत् ।
 अभ्यवर्तत संग्रामे भारद्वाजं युयुत्सया ॥ ३९
 ततः प्रवृत्ते राजन्तस्तं गच्छति भास्करे ।
 द्रोणस्य सोमकैः सार्धं संग्रामो लोमहर्षणः
 ते तु सर्वे प्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ।
 सैन्धवे निहते राजन्पुष्यन्त महारथाः ॥
 पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सैन्धवं धिनिहत्य च
 अयोधयन्स्तु ते द्रोणं जयोन्मत्तास्ततस्ततः ॥
 अर्जुनोऽपि ततो योधांस्तावकान् रथसत्तमान्
 अयोधयन्महाबाहुर्हत्वा सैन्धवकं नृपम् ॥
 स देवशङ्खनिव देवराजः
 किरीटमाली व्यधमत्समन्तात् ।
 यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः
 पूर्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥ १४४

१४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन्निनिहते वीरे सैन्धवे सव्यसाचिना
मामका यदकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १

सञ्जय उवाच ।

सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा रणे पार्थेन भारत ।

अमर्षवशमापन्नः कृपः शारद्वतस्ततः ॥ २

महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ।

द्रौणिश्चाभ्यद्रवद्राजन् रथमास्थाय फाल्गुनम्

तावेतौ रथिनां श्रेष्ठौ रथाभ्यां रथसत्तमौ ।

उभावुभयतस्तीक्ष्णैर्विशिखैरभ्यवर्षताम् ॥ ४

स तथा शरवर्षाभ्यां सुमहद्भ्यां महाभुजः ।

पीड्यमानः परामार्तिमगमद्रथिनां वरः ॥ ५

*सोऽजिघांसुर्गुरुं संख्ये गुरोस्तनयमेव च ।

चकाराचार्यकं तत्र कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ६

अखैरस्त्राणि संवार्य द्रौणेः शारद्वतस्य च ।

मन्दवेगानिषुंस्ताभ्यामाजिघांसुरवासृजत् ॥ ७

ते चापि भृशमभ्यग्ननिशिखाः पार्थचोदिताः

बहुत्वात्तु परामार्तिं शराणां तावगच्छताम्

अथ शारद्वतो राजन्कौन्तेयशरपीडितः ।

अवासीदद्रथोपस्थे मूर्च्छामभिजगाम ह ॥ ९

विह्वलं तमभिज्ञाय भर्तारं शरपीडितम् ।

हतोऽयमिति च ज्ञात्वा सारथिस्तमपावहत

तस्मिन् भग्ने महाराज कृपे शारद्वते युधि ।

अश्वत्थामाप्यपायासीत्पाण्डवेयाद्रथान्तरम्

दृष्ट्वा शारद्वतं पार्थो मूर्च्छितं शरपीडितम् ।

रथ एव महेष्वासः सकृपं पर्यदेवयत् ॥ १२

अश्रुपूर्णमुखो दीनो वचनं चेदमब्रवीत् ।

पश्यन्निदं महाप्राज्ञः क्षत्ता राजानमुक्तवान्

कुलान्तकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने ।

नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ॥

अस्माद्धि कुरुमुख्यानां महदुत्पत्स्यते भयम्

तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ १५

तत्कृते ह्यद्य पश्यामि शरतल्पगतं गुरुम् ।

धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषम् ॥

को हि ब्राह्मणमाचार्यमभिद्रुह्येत मादृशः ।

ऋषिपुत्रो ममाचार्यो द्रोणस्य परमः सखा ॥

एष शेते रथोपस्थे कृपो मद्भाणपीडितः ।

अकामयानेन मया विशिखैरार्दितो भृशम् ॥

अवसीदन् रथोपस्थे प्राणान्पीडयतीव मे ।

पुत्रशोकाभितप्तेन शरैरभ्यार्दितेन च ॥ १९

अभ्यस्तो बहुभिर्बाणैर्दशधर्मगतेन वै ।

शोचयत्येष नियतं भूयः पुत्रवधाद्धि माम् ॥

कृपणं स्वरथे सन्नं पश्य कृष्ण यथागतम् ।

उपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्येभ्यो नरर्षभाः ॥

प्रयच्छन्तीह ये कामान्देवत्वमुपयान्ति ते ।

ये च विद्यामुपादाय गुरुभ्यः पुरुषधमाः ॥

गन्ति तानेव दुर्वृत्तास्ते वै निरयगामिनः ।

तदिदं नरकायाद्य कृतं कर्म मया ध्रुवम् ॥

आचार्यं शरवर्षेण रथे सादयता कृपम् ।

यत्तत्पूर्वमुपाकुर्वन्नस्त्रं मामब्रवीत्कृपः ॥ २४

न कथञ्चन कौरव्य प्रहर्तव्यं गुराविति ।

तदिदं वचनं साधोराचार्यस्य महात्मनः ॥

नानुष्ठितं तमेवाजौ विशिखैराभिवर्षता ।

नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमायापलायिने ॥ २६

धिगस्तु मम वाष्ण्यं यदस्मै प्रहराम्यहम् ।

तथा विलपमाने तु सव्यसाचिनि तं प्रति

सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत् ।

तमापतन्तं राधेयमर्जुनस्य रथं प्रति ॥ ३८

पाञ्चाल्यौ सात्यकिश्चैव

सहसा समुपाद्रवन् ।

उपायान्तं तु राधेयं

दृष्ट्वा पार्थो महारथः ॥ २९

प्रहसन्देवकीपुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ।

एष प्रयात्याधिरथिः सात्यकेः स्यन्दनं प्रति

१४७

तस्मिन्निनिहते वीर इत्यादे 'राजन्कर्मस्थिते नरे'

इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य पुरुषेण यत्नः कार्यः फलं तु दैवार्धान-

मिति तात्पर्यार्थः ॥ १॥ अजिघांसुः हन्तुमनिच्छन् । आचा-

र्यकं गुरोः संमानम् ॥ ६॥ तमेवाह-अखैरिति । मन्दवेगान्

अत्यनाकृष्टचापत्वादल्पवेगान् ॥ ७ ॥ ते चापि ते बाणा-

स्तथापि ॥ ८ ॥ अत्रासदित् अत्रसन्नः ॥ ९ ॥ भर्तारं

सारथेरेव ॥ १० ॥ इदं कुलक्षयगुरुद्रोहादिकम् ॥ १३ ॥

शरतल्पगतं शरपञ्जरगतम् ॥ १६ ॥ अभ्यस्तः असकृन्निहतः

दशधर्मगतेन दुस्वस्थागतेना शोचयति शोकं कारयति । एष

द्रोणः । भूयोऽधिकं पुत्रवधात् ॥ २० ॥ यथागतं यं प्रकारं

प्राप्तं उपाकृत्य अधीत्य ॥ २१ ॥ उपाकुर्वन् आध्या-

पयन् ॥ २४ ॥ * स जिघांसुरिति पाठः ।

न मृष्यति हतं नूनं भूरिश्रवसमाहवे ।
यत्र यात्येप तत्र त्वं चाद्याभ्यान् जनार्दन ॥
न सीमदत्तिपदयो गमयेत्सात्यकिं वृषः ।
पवमुक्तो महाबाहुः केशवः सव्यसाचिना ॥
प्रत्युधाच महातेजाः कालयुक्तमिदं घचः ।
फलमेप महाबाहुः कर्णयिक्तोऽपि पाण्डव ३३
किं पुनर्द्रौपदेयाभ्यां सहितः सात्वतर्षभः ।
न च तावत्क्षमः पार्यं तव कर्णेन सङ्गरः ३४
प्रज्वलन्ती महोदकेय तिष्ठत्यस्य हि वासवी
त्वदर्थं पूज्यमानेया रक्ष्यते परधीरहन् ॥ ३५
ज्वतः कर्णः प्रयात्यत्र सात्वतस्य यथातथा ।
अहं ह्यास्यामि फौन्तेय कालमस्य दुरात्मनः
यत्रैनं विशिखीस्तीक्ष्णैः पातयिष्यासि भूतले ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।

योऽसी कर्णेन धीरस्य घाष्ण्यस्य समागमः
हते तु मूरिश्रवसि सैन्यध्वे च निपातेते ३७
सात्यकिश्चापि विरयः कंसमारूढयान् रथम्
चक्ररक्षौ च पाञ्चाल्यौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय
सञ्जय उवाच ।

हन्त ते घर्तयिष्यामि यथा वृत्तं महारणे ।
शुश्रूषस्य सिरो भूत्या दुराचरितमात्मनः ३९
पूर्वमेव हि कृष्णस्य
मनोगतमिदं प्रभो ।
धिजेतव्यो यथा धीरः

सात्यकिः सीमदत्तिना ॥ ४०

अतीतानागते राजन्स हि वेत्ति जनार्दनः ।
ततः सूतं समाहूय दारुकं संदिदेश ह ॥ ४१
रथो मे युज्यतां कल्पमिति राजन्महाबलः ।
न हि देवा न गन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ४२
मानवा वाऽपि जेतारः

कृष्णयोः सन्ति केचन ।

पितामहपुरोगात्र

देवाः सिद्धाश्च तं विदुः ॥ ४३

तयोः प्रमाद्यमहर्लं शृणु युद्धं तु तत्तथा ।
सात्यकिं विरयं दृष्ट्वा कर्णं चाभ्युद्यतं रणे ॥
दध्मौ शङ्खं महानादमार्षभेणाय माधवः ।
दारुकोऽवेत्य संदेशं श्रुत्वा शङ्खस्य च स्वनम्

रथमन्वानयत्तस्मै सुपर्णोच्छ्रितकेतनम् ।
स केशवस्यानुमते रथं दारुकसंयुतम् ॥ ४६
आरुरोह शिनेः पौत्रो ज्वलनादित्यसन्निभम्
कामगैः शैव्यसुग्रीधमेघपुष्पबलाहकैः ॥ ४७
हयोदग्रैर्महावेगैर्हैममाण्डविभूपितैः ।
युक्तं समारुह्य च तं विमानप्रतिमं रथम् ४८
अभ्यद्रवत राधेयं प्रवपन्सायकान्वहन् ।
चक्ररक्षावापि तदा युधामन्युत्तमोजसौ ४९
धनञ्जयरथं हित्वा राधेयं प्रत्युदीयतुः ।
राधेयोऽपि महाराज शरध्वर्षं समुत्सृजन् ५०
अभ्यद्रवत्सुसंकुद्धो रणे शैनेयमच्युतम् ।
भैष देवं न गान्धर्वं नासुरं न च राक्षसम् ॥
तादृशं भुवि नो युद्धं दिवि वा क्षुतमित्युत ।
उपारमत तत्सैन्यं सरथाभ्व-नर-द्विपम् ॥ ५२
तयोर्दृष्ट्वा महाराज कर्म संमूढचेतसः ।
सर्वे च समपश्यन्त तद्युद्धमतिमानुपम ॥ ५३
तयोर्नृवरयो राजन्सारथ्यं दारुकस्य च ।
गतप्रत्यागतायु चैर्मण्डलैः सन्निवर्तनैः ॥ ५४
सारथ्येस्तु रथस्यस्य काश्यपेयस्य विस्मिताः
नमस्तलगताश्चैव देव-गन्धर्व-दानवाः ॥ ५५

अतीथावहिता द्रष्टुं

कर्णशैनेययो रणम् ।

मित्रार्थे तौ पराक्रान्तौ

शुष्मिणीं स्पर्धिनौ रणे ॥ ५६

कर्णश्चामरसंकाशो युयुधानश्च सात्यकिः ।
अन्योन्यं तौ महाराज शरध्वर्षरघर्षताम् ५७
प्रममाय शिनेः पौत्रं कर्णः सायकवृष्टिभिः ।
अमृष्यमाणो निधनं कौरव्यजलसन्धयोः ॥
कर्णः शोकसमाविष्टो महोरग इव श्वसन् ।
स शैनेयं रणे क्रुद्धः प्रवहन्निधं चक्षुषा ॥ ५९
अभ्यधाधत धेगेन पुनः पुनररिन्दम ।

तं तु सकोधमालोक्य सात्यकिः प्रत्ययुद्धयत
महता शरध्वर्षेण गजं प्रति गजो यथा ।

तौ समेतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविधं तरस्विनी
अन्योन्यं सन्ततक्षाते रणेऽनुपमधिक्रमौ ।

ततः कर्णं शिनेः पौत्रः सर्वपारसवैः शरैः ॥

युध कर्णः ॥ ३२ ॥ वासवी शकिरिति शेषः
॥ ३५ ॥ यथा प्रयाति तथा प्रयात्विति योज्यं
ज्ञास्यामि ज्ञापयिष्यामि यत्र काले ॥ ३६ ॥ वर्तयिष्यामि

व्यायिष्यामि ॥ ३९ ॥ पूर्व पूर्वेषु ॥ ४० ॥ कल्पं प्रातः
॥ ४२ ॥ आर्षभेण स्वायं तादितः । ऋषभसरेण ऋषभ-
पुरोद्भवेनेति प्रायः ॥ ४५ ॥ काश्यपेयस्य दारुकस्य ॥ ५५ ॥

विभेदं सर्वगात्रेषु पुनः पुनररिन्दम ।

सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ६३
अश्वांश्च चतुरः श्वेतान्निजघान शितैः शरैः ।
छित्त्वा ध्वजं रथं चैव शतधा पुरुषर्षभ ६४
चकार विरथं कर्णं तव पुत्रस्य पश्यतः ।

ततो विमनसो राजंस्तावकास्ते महारथाः
वृषसेनः कर्णसुतः शल्यो मद्राधिपस्तथा ।
द्रोणपुत्रश्च शैनेयं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६६
ततः पर्याकुलं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
तथा सात्यकिना वीरे विरथे सूतजे कृते ६७
हाहाकारस्ततो राजन्सर्वसैन्येष्वभून्महान् ।
कर्णोऽपि विरथो राजन्सात्वतेन कृतः शरैः ॥
दुर्योधनरथं तूर्णमारुरोह विनिःश्वसन् ।
मानयंस्तव पुत्रस्य बाल्यात्प्रभृति सौहृदम्
कृतां राज्यप्रदानेन प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
तथा तु विरथं कर्णं पुत्रांश्च तव पार्थिव ॥७०
दुःशासनमुखान्वीरान्नावधीत्सात्यकिर्वशी
रक्षन्प्रतिज्ञां भीमेन पार्थेन च पुराकृताम् ७१
विरथान्विह्वलांश्चक्रे न तु प्राणैर्यथोजयत् ।
भीमसेनेन तु वधः पुत्राणां ते प्रतिश्रुतः ७२
अनुद्यूते च पार्थेन वधः कर्णस्य संश्रुतः ।
वधे त्वकुर्वन्त्यत्नं ते तस्य कर्णमुखास्तदा ७३
नाशशृवंस्ततो हन्तुं सात्यकिं प्रवरा रथाः ।
द्रौणिश्च कृतवर्मा च तथैवान्ये महारथाः ७४
निर्जिता धनुषैकेन शतशः क्षत्रियर्षभाः ।
कांक्षता परलोकं च धर्मराजस्य च प्रियम् ॥
कृष्णयोः सदृशो वीर्यं सात्यकिः शत्रुतापनः
जितवान्सर्वसैन्यानि तावकानि हसन्निव ॥
कृष्णो वापि भवेल्लोके पार्थो वापि धनुर्धरः
शैनेयो वा नरव्याघ्र चतुर्थस्तु न विद्यते ॥
धृतसष्ट उवाच ।

अजय्यं वासुदेवस्य रथमास्थाय सात्यकिः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णसात्यकियुद्धे
सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

विरथं कृतवान्कर्णं वासुदेवसमो युधि ॥ ७८
दारुकेण समायुक्तः स्वबाहुबलदर्पितः ।
कच्चिदन्यं समारुढः सात्यकिः शत्रुतापनः ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कुशलो ह्यसि भाषितुः
असह्यं तमहं मन्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ८०
सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं रथमन्यं महामतिः ।
दारुकस्यानुजस्तूर्णं कल्पनाविधिकल्पितम्
आयसैः काञ्चनैश्चापि पट्टैः सन्नद्धकूबरम् ।
तारासहस्रखचितं सिंहध्वजपताकिनम् ॥
अश्वैर्वातजवैर्युक्तं हेमभाण्डपरिच्छदैः ।
सैन्धवैरिन्दुसंकाशैः सर्वशब्दातिगैर्दृढैः ॥
चित्रकाञ्चनसन्नाहैर्वाजिमुख्यैर्विंशांपते ।
घण्टाजालाकुलरवं शक्ति-तोमरविद्युतम् ॥
युक्तं सांग्रामिकैर्द्रव्यैर्वहुशस्त्रपरिच्छदैः ।
रथं संपादयामास मेघगंभीरानिःस्वनम् ॥
तं समारुह्य शैनेयस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
दारुकोऽपि यथाकामं प्रययौ केशवान्तिकम्
कर्णस्यापि रथं राजञ्छांख-गोक्षीरपाण्डुरैः ।
चित्रकाञ्चनसन्नाहैः सदश्वैर्वैगवत्तरैः ॥ ८७
हेमकक्ष्याध्वजोपेतं क्लृप्तयन्त्रपताकिनम् ।
अश्वं रथं सुयन्तारं बहुशस्त्रपारिच्छदम् ॥ ८८
उपाजन्हुस्तमास्थाय कर्णोऽप्यभ्यद्रवद्रिपून् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छासि
भूयश्चापि निबोधेमं तवापनयजं क्षयम् ।
एकत्रिंशत्तव सुता भीमसेनेन पातिताः ॥
दुर्मुखं प्रमुखे कृत्वा सततं चित्रयोधिनम् ।
शतशो निहताः शूराः सात्वतेनार्जुनेन च ॥
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा भगदत्तं च भारत ।
एवमेष क्षयो वृत्तो राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ९२

१४८

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा गतेषु शूरेषु तेषां मम च सञ्जय ।

रैके वै भीमस्तदाऽकार्षीत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय
सञ्जय उवाच ।विरथो भीमसेनो वै कर्णवाग्दशलयपीडितः
अमर्षवशमापन्नः फाल्गुनं धाक्यमब्रवीत् ॥२॥
पुनः पुनस्तूवरकमूढ औदरिकेति च ।अकृतास्त्रक मा योत्सीर्वाल संप्रामकातर ॥
इति मामब्रवीत्कर्णः पश्यतस्ते धनञ्जय ।
एवं वक्ता च मेघघ्नस्तेन चोक्तोऽस्मि भारत
एतद्व्रतं महाबाहो त्वया सह कृतं मया ।तथैतन्मम कौन्तेय यथा तव न संशयः ॥ ५
तद्व्याय नरघ्रेष्ठ स्मरैतद्वचनं मम ।यथा भवति तत्सत्यं तथा कुरु धनञ्जय ॥ ६
तत्कृत्या वचनं तस्य भीमस्यामितधिकमः ।ततोऽर्जुनोऽब्रवीत्कर्णं किञ्चिदभ्येत्य संयुगे
कर्णं कर्णं वृषादष्टे सूतपुत्रात्मसंस्तुत ।अधर्मबुद्धे शृणु मे यस्यां वक्ष्यामि सांप्रतम् ॥
द्विधिधं कर्म शूराणां युद्धे जयपराजयौ ।तौ चाभ्यनिस्त्रौ राधेय घासघस्यापि पुद्ध्यतः
सुमूर्धुर्युधानेन

विरथो धिकलेन्द्रियः ।

मद्वध्यस्त्वामिति ज्ञात्वा

जित्वा जीवन्विसर्जितः ॥ १०

अहच्छया रणे भीमं युध्यमानं महाबलम् ।

अथश्चिद्विरथं कृत्वा यत्वं रूक्षममापयाः ॥

अधर्मस्त्वेव सुमहा-

ननार्यचरितं च तत् ।

नारि जित्वाऽतिकथ्यन्ते

न च जल्पन्ति दुर्वचः ॥

न च कञ्चन निन्दन्ति सन्तः शूरा नरर्षभाः

त्वं तु प्राकृतविज्ञानस्तत्तद्वदसि सुतज ॥ १३

बहुवद्वदमकर्ण्यं च चापलादपरीक्षितम् ।

युध्यमानं पराक्रान्तं शूरमार्यव्रते रतम् ॥ १४

यद्वचोचोऽग्रियं भीमं नैतत्सत्यं वचस्तव ।

पश्यतां सर्वसैन्यानां केशवस्य ममैव च ॥

विरथो भीमसेनेन कृतोऽसि बहुशो रणे ।

न च त्वां परुषं किञ्चिदुक्तवान्पाण्डुनन्दनः

यस्मात्तु बहु रूक्षं च श्रापितस्ते वृकोदरः ।

परुषं यच्च सौमद्रो युष्माभिर्निहतो मम ॥

तस्मादस्यावलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ।

त्वया तस्य धनुश्छिन्नमात्मनाशाय दुर्मते ॥

तस्माद्वध्योऽसि मे मूढ सभृत्य-सुत वान्धवः

कुरु त्वं सर्वकृत्यानि महत् ते भयमागतम् १९

हन्तास्मि वृपसेनं ते प्रेक्षमाणस्य संयुगे ।

ये चान्येषुपयास्यन्ति बुद्धिमोहेन मा नृपाः

तांश्च सर्वान्हनिष्यामि सत्येनायुधमालमे ।

त्वां च मूढा कृतप्रहमतिमानिनमाह्वे ॥ २१

दृष्ट्वा दुर्योधनो मन्दो भृशं तप्यति पातितम्

अर्जुनेन प्रतिघाते वधे कर्णसुतस्य तु ॥२२॥

महान्सुतमुलः शब्दो बभूव रथिनां तदा ।

तस्मिन्नाकुलसंप्रामे घर्तमाने महाभये ॥ २३

मन्दरश्मिः सहस्रांशुरस्तं गिरिमुपाद्रवत् ।

ततो राजन्हृषीकेशः संप्रामशिरसि स्थितम्

तीर्णप्रतिज्ञं वीभत्सुं

परिष्वज्यैनमब्रवीत् ।

'दिष्ट्वा संपादिता जिष्णो

प्रतिष्ठा महती त्वया ॥ २५

दिष्ट्वा विनिहतः पापो बृद्धक्षत्रः सहात्मजः

धार्तराष्ट्रबलं प्राप्य देवसेनापि भारत ॥ २६

सीदेत समरे जिष्णो नात्र कार्या विचारणा

न तं पश्यामि लोकेषु चिन्तयन्पुरुषं क्वचित्

त्यहते पुरुषदयाग्र य एतद्योधयेद्वलम् ।

महाप्रभावा बहवस्त्वया तुल्याधिकाऽपि वा

समेताः पृथिवीपाला धार्तराष्ट्रस्य कारणात्

ते त्वां प्राप्य रणे क्रुद्धा नाभ्यवर्तन्त दंशिताः

तव वीर्यं बलं चैव रुद्रशक्रान्तकौपमम् ।

नेदृशं शङ्क्यात्कश्चिद्रणे कर्तुं पराक्रमम् ॥ ३०

यादृशं कृतवानय त्वमेकः शत्रुतापनः ।

एवमेव हते कर्णे सानुबन्धे दुरात्मनि ॥ ३१

वर्धयिष्यामि भूयस्त्वां विजितारिं हतद्विपम्'

तमर्जुनः प्रत्युवाच प्रसादात्तव माधव ॥३२॥

१४८

तथेति ॥ १ ॥ वृषसेनं ते तव पुत्रमिति शेष । बुद्धिमोहेन बुद्धिविभ्रमेण ॥ २० ॥

प्रतिज्ञेयं मया तीर्णां विबुधैरपि दुस्तरा ।
अनाश्रयो जयस्तेषां तेषां नाथोऽसि केशव ॥

त्वत्प्रसादान्मर्ह्यं कृत्स्नां
संप्राप्स्यति युधिष्ठिरः ।

तव प्रभावो वाष्ण्येय
तवैव विजयः प्रभो ।

वर्धनीयास्तव वयं सदैव मधुसूदन ।
एवमुक्तस्ततः कृष्णः शनकैर्वाहयन्हयान् ।
दर्शयामास पार्थाय कूरमायोधनं महत् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

प्रार्थयन्तो जयं युद्धे प्रथितं च महद्यशः ॥
पृथिव्यां शरते शूराः पार्थिवास्त्वच्छरैर्हताः ।
विकीर्णशस्त्राभरणा विपन्नाश्च-रथ-द्विपाः ।
संछिन्नभिन्नमर्माणो वैक्लव्यं परमं गताः ॥
ससत्त्वा गतसत्त्वाश्च प्रभया परया युताः ।
सजीवा इव लक्ष्यन्ते गतसत्त्वा नराधिपाः ॥
तेषां शरैः स्वर्णपुंखैः शस्त्रैश्च विविधैः शितैः ।
वाहनैरायुधैश्चैव संपूर्णां पश्य मेदिनीम् ॥
वर्मभिश्चर्मभिर्हारैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
उष्णीषैर्मुकुटैः स्रग्भिश्च डामणिभिरम्बरैः ॥

कण्ठसूत्रैरङ्गदैश्च निष्कैरपि च सप्रभैः ।
अन्यैश्चाभरणैश्चित्रैर्भाति भारत मेदिनी ॥
अनुकर्षैरुपासङ्गैः पताकाभिर्ध्वजैस्तथा ।
उपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकवन्धुरैः ॥ ४२ ॥
चक्रैः प्रमथितैश्चित्रैरक्षैश्च बहुधा रणे ।
युगैर्योक्रैः कलापैश्च धनुर्भिः सायकैस्तथा ॥
परिस्तोमैः कुथाभिश्च परिधैरङ्कुशैस्तथा ।
शक्तिभिर्मिन्दिपालैश्च तूणैः शूलैः परश्वधैः ।
प्रासैश्च तोमरैश्चैव कुन्तैर्यष्टिभिरेव च ।
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैः परशुभिस्तथा ॥
मुसलैर्मुद्गरैश्चैव गदाभिः कुणपैस्तथा ।
सुवर्णविकृताभिश्च कशाभिर्भरतर्षभ ॥ ४६ ॥
घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां भाण्डैश्च विविधैरपि

स्रग्भिश्च नानाभरणैर्वस्त्रैश्चैव महाधनैः ॥ ४७ ॥
अपविद्धैर्वभौ भूमिर्गृहेद्यौरिव शारदी ।
पृथिव्यां पृथिवीहेतोः पृथिवीपतयो हताः ॥
पृथिवीमुपगुह्याङ्गैः सुताः कान्तामिव प्रियाम् ।
इमांश्च गिरिकूटाभाक्षागानैरावतोपमान् ॥
क्षरतः शोणितं भूरि शस्त्रच्छेददरीमुखैः ।
दरीमुखैरिव गिरीन् गैरिकांबुपरिस्त्रवान् ॥
तांश्च बाणहतान्वीर पश्य निष्ठनतः क्षितौ ।
हयांश्च पतितान्पश्य स्वर्णभाण्डविभूषितान् ।
गन्धर्वनगराकारान् रथांश्च निहतेश्वरान् ।
छिन्नध्वजपताकाक्षान्विचक्रान्हतसारथीन् ।
निकृत्तकूवरयुगान्भस्त्रेषान्वन्धुरान्प्रभो ।
पश्य पार्थ हयान्भूमौ विमानोपमदर्शनान् ॥
पत्नींश्च निहतान्वीर शतशोऽथ सहस्रशः ।
धनुर्भूतश्चर्मभूतः शयानान् रुधिराक्षितान् ।
महीमालिङ्ग्य सर्वाङ्गैः पांसुध्वस्तशिरोरुहान् ।
पश्य योधान्महाबाहो त्वच्छरैर्भिन्नविग्रहान् ।
निपातितद्विप-रथ-वाजिसंकुल-
मसृग्वसा-पिशितसमृद्धकर्दमम् ।
निशाचर-श्व-वृक-पिशाचमोदनं
महीतलं नरवर पश्य दुर्दृशम् ॥ ५६ ॥
इदं महत्त्वय्युपपद्यते प्रभो
रणाजिरे कर्म यशोभिवर्धनम् ।
शतक्रतौ चापि च देवसत्तमे
महाहवे जग्लपि दैत्यदानवान् ॥ ५७ ॥
सञ्जय उवाच ।
एवं संदर्शयन् कृष्णो रणभूमिं किरीटिने ।
स्वैः समेतः समुदितैः पाञ्चजन्यं व्यनादयत् ।
स दर्शयन्नेव किरीटिनेऽरिहा
जनादर्दनस्तामरिभूमिमञ्जसा ।
अजातशत्रुं समुपेत्य पाण्डवं
निवेदयामास हतं जयद्रथम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि
अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

सञ्जय उवाच ।

ततो राजानमभ्येत्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 वयन्दे स प्रहृष्टात्मा हते पार्येन सैन्धवे ॥ १
 दिष्ट्या वर्धसि राजेन्द्र हतशत्रुर्नोत्तम ।
 दिष्ट्या निस्तीर्णवांश्चैव प्रतिशामनुजस्तव ॥
 स त्वेयमुक्तः कृष्णेन हृष्टः परपुरजयः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा रथादाहृत्य भारत ॥
 पर्यन्वजत्तदा कृष्णावानन्दाश्रुपरिमुतः ।
 प्रमृज्य घटनं शुभ्रं पुण्डरीकसमप्रभम् ॥ ४
 अग्रधीहासुदेवं च पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
 'प्रियमेतदुपश्रुत्य त्यक्तः पुष्करलोचन ॥ ५
 नान्तं गच्छामि हर्षस्य तितीर्षुरुदधेरिष ।
 अत्यद्भुतमिदं कृष्ण कृतं पार्येन धीमता ॥ ६
 दिष्ट्या पद्यामि संप्राप्ते तीर्णभारौ महारथौ
 दिष्ट्या धिनिहतः पापः सैन्धवः पुरुपाधमः
 कृष्ण दिष्ट्या मम प्रीतिर्महती प्रतिपादिता
 त्वया शुभेन गोविन्द प्रता पापं जयद्रथम् ॥
 किं तु नात्यद्भुतं तेषां येषां नस्त्वं समाश्रयः
 न तेषां दुष्कृतं किञ्चिन्निपु लोकेषु विद्यते ॥
 सर्वलोकगुरुर्येषां त्वं नाथो मधुसूदन ।
 त्वत्प्रसादाद्भि गोविन्द धर्मं जेष्यामहेरिपून्
 स्थितः सर्वात्मना नित्यं प्रियेषु च हितेषु च
 त्वां चैवास्मानिराश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः
 सुरैरियासुरवधे शक्रं शक्रानुजाहवे ।
 असंभात्यमिदं कर्म देवैरपि जनार्दन ॥ १२

१४९

तत इति ॥ १ ॥ शुभेन अर्जुनेनेति शेष ॥ ८ ॥
 एकार्णवमिति । त्वत्प्रसादात् त्वदीश्वरशात् प्राप्तम-
 भिव्यक्तनारूपत्वमिति शेषः ॥ १७ ॥ यत्परं मायतोऽ-
 पीति शेषः । अत एव पुराणं नित्यसिद्धम् । पुरुष सर्वाणु
 पूर्णं शयानम् । पराणां हिरण्यगर्भादीनामपि परमं मा बुद्धि-
 स्ततोऽपि परं बुद्धेरविषयमित्यर्थः । तत्परम् सर्वोक्त्यमा-
 त्मानं प्रवयत प्रपन्नस्य परा भूतिर्महदैश्वर्यं 'एषाऽस्य परमा
 संपत्' इति श्रुतिप्रसिद्ध प्रत्यक्षतो विधीयते स्वसर्वेशं भवति
 ॥ २१ ॥ चतुरश्रत्वार ॥ २२ ॥ परा उत्कृष्टा मा संपत्
 मन्त्रलोकोद्भोग्यमित्यर्थः । तत्परं सर्वोक्त्यमात्मा स
 चासावीशधेति समासः । सबलमोग्यस्वरूपोऽन्यथ्युत-

त्वद्बुद्धिबलवीर्येण कृतवानेप फाल्गुनः ।
 बाल्यात्प्रभृति ते कृष्ण कर्माणि श्रुतवानहम्
 अमानुषाणि दिव्यानि महान्ति च वह्निच
 तदीयाद्यासिपं शशून्हतान्प्राप्तां च मेदिनीम्
 त्वत्प्रसादसमुत्थेन विक्रमेणारिखदन ।
 सुरेशत्वं गतः शक्रो हृत्वा दैत्यान्सहस्रशः ॥
 त्वत्प्रसादाद्दृषीवै श जगत्सावरजगद्भ्रमम् ।
 स्वचर्मनि स्थितं धीर जपहोमेषु घटते ॥ १६
 एकार्णवमिदं पृथं सर्वमासीत्तमोमयम् ।
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो जगत्प्राप्तं नरोत्तम ॥
 क्षणार् सर्वलोकानां परमात्मानमध्ययम् ।
 ये पश्यन्ति दृषीवै शं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित्
 पुराणं परमं देवं देवदेवं सनातनम् ।
 ये प्रपन्नाः सुरगुरुं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् ॥
 अनादिनिधनं देवं लोककर्तारमध्ययम् ।
 ये भक्तास्त्वां दृषीकेश दुर्गाप्यतितरन्ति ते
 परं पुराणं पुरुषं पराणां परमं च यत् ।
 प्रपद्यतस्तत्परमं परा भूतिर्विधीयते ॥ २१
 गायन्ति चतुरो वेदा यश्च वेदेषु गीयते ।
 तं प्रपद्य महारत्मानं भूतिमश्राभ्यनुत्तमम् ॥
 परमेश परेशेश तिर्यगांश नरेश्वर ।
 सर्वेश्वरेश्वरेशेश नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ २३
 त्वमीशेशेश्वरेशान प्रभो घर्षस्व माधव ।
 प्रमथाप्य सर्वस्य सर्वात्मन्युलोचन ॥ २४

स्वभाव इत्यर्थः । परेश मायाशबल स चासावीशधेति
 श्वास्वं प्रातोऽप्यविकृत । एव तिर्यचनरूपस्वजीवत्व-
 प्रातोऽप्यविकृत इति तिर्यगीशानरेश्वरपद्वीर्यं । एतदेवा-
 भ्यासेन ब्रह्मयति । सर्वं वियदादि जडं ईश्वरा भोक्तारो जीवा
 ईश्वरेशो जीवानां नियन्ता तेषामांश जगज्जीवेश्वराणा-
 मपि सत्तास्फूर्तिप्रदः अत एव पुष्टोत्तम विराडादिभ्यः
 शुद्धचिन्मात्ररुपेय इत्यर्थः ॥ २३ ॥ क त्वमेवविध
 पुष्टोत्तमं नमस्करोर्षालाशक्याह-त्वमिति । हे ईशेश
 रुद्राधारण्य । ईश्वरा राजानस्तेषामर्षाशानो धर्मः । 'तदेत-
 त्मनस्य ह्य यद्धर्मः' इति श्रुतेस्त्वस्यापि प्रभो 'धर्मस्य
 प्रभुर्युत' इति स्मृते । सर्वस्य स्वान्तारिकस्य प्रभवा-
 प्यय उत्पात्तिप्रलयाधिष्ठानभूत अत एव सर्वात्मन् ॥ २४॥

धनञ्जयसखा यश्च धनञ्जयहितश्च यः ।
 धनञ्जयस्य गोप्ता तं प्रपद्य सुखमेधते ॥ २५
 मार्कण्डेयः पुराणर्षिश्चारितक्षस्तवानघ ।
 माहात्म्यमनुभावं च पुरा कीर्तितवान्मुनिः ॥
 असितो देवलश्चैव नारदश्च महातपाः ।
 पितामहश्च मे व्यासस्त्वामाहुर्विधिमुत्तमम्
 त्वं तेजस्त्वं परं ब्रह्म त्वं सत्यं त्वं महत्तपः
 त्वं श्रेयस्त्वं यश्चाश्रयं कारणं जगतस्तथा ।
 त्वया सृष्टमिदं सर्वं जगत्स्वावरजङ्गमम् ॥
 प्रलये समनुप्राप्ते त्वां वै निविशते पुनः ।
 अनादिनिधनं देवं विश्वस्येशं जगत्पते ॥
 धातारमजमव्यक्तमाहुर्वेदविदो जनाः ।
 भूतात्मानं महात्मानमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥
 अपि देवा न जानन्ति गुह्यमाद्यं जगत्पतिम्
 नारायणं परं देवं परमात्मानमीश्वरम् ॥ ३१
 ज्ञानयोनं हरिं विष्णुं सुमुखं परायणम् ।
 परं पुराणं पुरुषं पुराणानां परं च यत् ॥ ३२
 एवमादिगुणानां ते कर्मणां दिवि चेह च ।
 अतीतभूतभव्यानां संख्याताऽत्र न विद्यते ॥
 सर्वतो रक्षणीयाः स्म शक्रेणैव दिवौकसः ।
 यैस्त्वं सर्वगुणोपेतः सुहृन्न उपपादितः ॥ ३४
 इत्येवं धर्मराजेन हरिरुक्तो महायशः ।
 अनुरूपमिदं वाक्यं प्रत्युवाच जनार्दनः ॥
 'भवता तपसोग्रेण धर्मेण परमेण च ।
 साधुत्वादार्जवाच्चैव हतः पापो जयद्रथः ॥
 अयं च पुरुषव्याघ्र त्वदनुष्ठानसंवृतः ।
 हत्वा योधसहस्राणि न्यहन् जिष्णुर्जयद्रथम्
 कृतित्वे बाहुवीर्यं च तथैवासंभ्रमेऽपि च ।
 शीघ्रताऽमोघबुद्धित्वे नास्ति पार्थसमः क्वचित्
 तदयं भरतश्रेष्ठ भ्राता तेऽद्य यदर्जुनः ।
 सैन्यक्षयं रणे कृत्वा सिन्धुराजशिरोहरत्
 ततो धर्मसुतो जिष्णुं परिष्वज्य विशांपते
 प्रमृज्य वदनं तस्य पर्याश्वासयत प्रभुः ॥ ४०
 'अतीव सुमहत्कर्म कृतवानसि फाल्गुन ।
 असह्यं चाविषह्यं च दैवरपि सवासवैः ॥
 दिष्ट्या निस्तीर्णं भारोऽसि
 हतारिश्वासि शत्रुहन् ।
 दिष्ट्या सत्या प्रतिज्ञेयं
 कृता हत्वा जयद्रथम् ॥'

४२

एवमुक्त्वा गुडाकेशं धर्मराजो महायशः ।
 पस्पर्श पुण्यगन्धेन पृष्ठे हस्तेन पार्थिवः ॥ ४३
 एवमुक्तौ महात्मानाबुभौ केशवपाण्डवौ ।
 तावदूतां तदा कृष्णौ राजानं पृथिवीपतिम्
 'तव कोपाग्निना दग्धः पापो राजा जयद्रथः
 उत्तीर्णं चापि सुमहद्भार्तराष्ट्रवलं रणे ॥ ४५
 हन्यन्ते निहताश्चैव विनश्यन्ति च भारत ।
 तव क्रोधहता ह्येते कौरवाः शत्रुसूदन ॥ ४६
 त्वां हि चक्षुर्हणं वीरं कोपयित्वा सुयोधनः
 समित्रबन्धुः समेर प्राणांस्त्यक्षयति दुर्मतिः ॥
 तव क्रोधहतः पूर्वं दैवरपि सुदुर्जयः ।
 शरतल्पगतः शेत भीष्मः कुरुपितामहः ॥
 दुर्लभो विजयस्तेषां संग्रामे रिपुघातिनाम् ।
 याता मृत्युवशं ते वै येषां क्रुद्धोऽसि पाण्डव
 राज्यं प्राणाः धियः पुत्राः
 सौख्यानि विविधानि च ।
 अचिरात्तस्य नश्यन्ति
 येषां क्रुद्धोऽसि मानद ॥ ५०
 विनष्टान्कौरवान्मन्ये सपुत्रपशुवान्धवान् ।
 राजधर्मपरे नित्यं त्वयि क्रुद्धे परंतप' ॥ ५१
 ततो भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः
 अभिवाद्य गुरुं ज्येष्ठं मार्गणैः क्षतविक्षतौ ॥
 क्षितावास्तां महेष्वासौ
 पाञ्चाल्यपरिवारितौ
 तौ दृष्ट्वा मुदितौ वीरौ
 प्राञ्जली चाग्रतः स्थितौ ॥ ५३
 अभ्यनन्दत कौन्तेय-
 स्ताबुभौ भीमसात्यकी ।
 'दिष्ट्या पश्यामि वां शूरौ
 विमुक्तौ सैन्यसागरात् ॥ ५४
 द्रोणग्राहदुराधर्षा-
 द्वादिक्यमकरालयात् ।
 दिष्ट्या विनिर्जिताः संख्ये
 पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ ५५
 युवां विजयिनौ चापि
 दिष्ट्या पश्यामि संयुगे ।
 दिष्ट्या द्रोणो जितः संख्ये
 हार्दिक्यश्च महाबलः ॥ ५६

दिष्ट्या विकर्णिभिः कर्णौ
रणे नीतः परामवम् ।

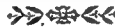
विमुखश्च कृतः शल्यो
युवाभ्यां पुरुषर्षभौ ॥ ५७

दिष्ट्या युवां कुशलिनी संग्रामात्पुनरागतौ
पश्यामि रथिनां श्रेष्ठावुभौ युद्धविशारदौ ॥ ५८

मम वाक्यकरी वीरौ
मम गौरवयन्त्रितौ ।

सैन्यार्णवं समुत्तीर्णौ
दिष्ट्या पश्यामि वामहम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरहर्षं
एकौनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

सञ्जय उवाच ।

सैन्यध्वे निहते राजन् पुत्रस्तथ सुयोधनः ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो निरुत्साहो द्विपञ्चये १
दुर्मना निःश्वसन् दुष्टो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्तेऽर्तिं परामगात् ॥
दृष्ट्वा तत्कदनं घोरं सबलस्य कृतं महत् ।
जिष्णुना भीमसेनेन सात्यतेन च संयुगे ३
स विघर्णः कुशो दीनो बाष्पविप्लुतलोचनः
अमन्यतार्जुनसमो न योद्धा भुवि विद्यते ४
न द्रोणो न च राधेयो नाभ्यत्यामा कृप्यो न च
क्रुद्धस्य समरे स्वातुं पर्याप्ता इति मारिष ५
निर्जित्य हि रणे पार्थः सर्वान्मम महारथान्
अधधीत्सैन्यध्वं संख्ये न च कश्चिदवारयत्
सर्वथा हतमेवेदं कीरवाणां महद्बलम् ।
न ह्यस्य विद्यते प्राता साक्षादपि पुरंदरः ७
यमुपाश्रित्य संग्रामे कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
स कर्णो निर्जितः संख्ये हतश्चैवं जयद्रथः ८
यस्य वीर्यं समाश्रित्य शर्म याचन्तमच्युतम्

सृण्वत्तमहं मन्ये स कर्णो निर्जितो युधि ९
एवं क्लान्तमना राजकुपायाद्रोणमीक्षितम् ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ १०
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ कुरुणां वैशर्लं महत् ।
परान्विजयतश्चापि धार्तराष्ट्राभिमञ्जतः ११
दुर्योधन उवाच ।

पश्य मूर्धाभिमिकानामाचार्यकदनं महत्
कृत्वा प्रमुखतः शूरं भीष्मं मम पितामहम्
तं निहत्य प्रलुब्धोऽयं शिखण्डी पूर्णमानसः
पाञ्चाल्यैः सहितः सर्वैः सेनाग्रमभियतंते १३
अपरश्चापि दुर्धर्यैः शिष्यस्ते सव्यसाचिना
अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः
अस्माद्विजयकामानां सुहृदामुपकारिणाम् ।
गन्तास्मि कथमानृप्यं गतानां यमसादनम्
ये मदर्थं परीप्सन्ते वसुधां वसुधाधिपाः ।
ते हित्वा वसुधैर्भर्यं वसुधामधिशेरते ॥ १६
सोऽहं कापुरुषः कृत्वा भित्राणां क्षयमीदृशम्
अभ्यमेघसहस्रेण पावितुं न समुत्सहे ॥ १७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकौनपञ्चाशद-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

सैन्यध्वे इति ॥ १ ॥ आर्तिमिति च्छेदः ॥ २ ॥
प्रलुब्धः प्रकृष्टो लुब्धकस्तद्वद्वकत्वात् ॥ १३ ॥

मम लुब्धस्य पापस्य तथा धर्मापचायिनः ।
 व्याथामेन जिगीषन्तः प्राप्ता वैवस्वतक्षयम्
 कथं पतितवृत्तस्य पृथिवी सुहृदां दुःहः ।
 विवरं नाशकद्वातुं मम पार्थिवसंसदि ॥ १९
 योऽहं रुधिरसिक्ताङ्गं राज्ञां मध्ये पितामहम्
 शयानं नाशकं त्रातुं भीष्ममायोधने हतम् २०
 तं मामनार्यपुरुषं मित्रद्रुहमधार्मिकम् ।
 किं वक्ष्यति हि दुर्धर्षः समेत्य परलोकजित्
 जलसन्धं महेष्वासं पश्य सात्यकिना हतम्
 मदर्थमुद्यतं शूरं प्राणांस्त्यक्त्वा महारथम् २२
 काम्बोजं निहतं दृष्ट्वा तथाऽलम्बुषमेव च ।
 अन्यान्बहूँश्च सुहृदो जीवितार्थोऽद्य को मम
 व्यायच्छन्तो हताः शूरा
 मदर्थं येऽपराङ्मुखाः ।
 यतमानाः परं शक्त्या
 विजेतुमहितान्मम ॥ २४

तेषां गत्वाहमानृण्यमद्य शक्त्या परंतप ।
 तर्पयिष्यामि तानेव जलेन यमुनामनु ॥ २५
 सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वशस्त्रभृतां वर ।
 इष्टापूर्तेन च शपे वीर्येण च सुतैरपि ॥ २६
 निहत्य तान् रणे सर्वान्
 पञ्चालान् पाण्डवैः सह ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनानुतापे
 पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

धृतराष्ट्र उवाच ।
 सिन्धुराजे हते तात समरे सद्यसाचिना
 तथैव भूरिश्रवसि किमासीद्वो मनस्तदा १
 दुर्योधनेन च द्रोणस्तथोक्तः कुरुसंसदि ।
 किमुक्तवान्परं तस्मै तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २
 सञ्जय उवाच ।
 निष्ठानको महानासीत्सैन्यानां तव भारत
 सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा भूरिश्रवसमेव च ॥ ३

शान्तिं लब्धाऽस्मि तेषां वा
 रणे गन्ता सलोकताम् ॥ २७
 सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
 हता मदर्थे संग्रामे युद्ध्यमानाः किरीटिना ॥
 न हीदानीं सहाया मे
 परीप्सन्त्यनुपस्कृताः ।
 श्रेयो हि पाण्डून्मन्यन्ते
 न तथाऽस्मान्महाभुज ॥ २९
 खयं हि मृत्युर्विहितः सत्यसन्धेन संयुगे ।
 भवानुपेक्षां कुरुते शिष्यत्वादर्जुनस्य हि ३०
 अतो विनिहताः सर्वे येऽस्मज्जयचिकीर्षवः ।
 कर्णमेव तु पश्यामि संप्रत्यस्मज्जयैपिणम् ३१
 यो हि मित्रमविज्ञाय याथातथ्येन मन्दधीः
 मित्रार्थे योजयत्येनं तस्य सोऽर्थोऽवसीदति
 तादृशं कृतमिदं मम कार्यं सुहृत्तमैः ।
 मोहालुब्धस्य पापस्य जिहस्य धनमीहतः
 हतो जयद्रथश्चैव सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ।
 अभीपाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः
 सोऽहमद्य गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
 हता मदर्थे संग्रामे युद्ध्यमानाः किरीटिना
 न हि मे जीवितेनार्थस्तानृते पुरुषर्षभान् ।
 आचार्यः पाण्डुपुत्राणामनुजानातु नो भवान्

मन्त्रितं तव पुत्रस्य ते सर्वमवमेनिरे ।
 येन मन्त्रेण निहताः शतशः क्षत्रियर्षभाः ५
 द्रोणस्तु तद्वचः श्रुत्वा पुत्रस्य तव दुर्मनाः ।
 सुहृर्तमिव तद्ब्रुवात्वा भृशमार्तोऽभ्यभाषत ॥
 द्रोण उवाच ।
 दुर्योधन किमेवं मां वाक्शरैरपि कृन्तसि
 अजय्यं सततं संख्ये ब्रुवाणं सद्यसाचिनम् ॥

धर्मापचायिनः धर्मक्षेपकस्य ॥ १८ ॥ आचार्यः पाण्डुपुत्राणा-
 मित्युपालम्भः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायां पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१
 सिन्धुराज इति ॥ १ ॥ निष्ठानकः सव्यथः
 शब्दः ॥ ३ ॥

एतेनैवाजुनं प्रातः

मलं कीरय संयुगे ।

यच्छिष्टपण्डपपदीन्भीष्मं

पात्यमानः फिरीटिना ॥

७

अप्यर्घ्यं निहतं दृष्ट्वा संयुगे देवदानधीः ।

तर्दयाम्नासिपमहं नेयमस्तीति भारती ॥

८

यं पुंसां त्रिषु लोकेषु सर्वशूरममस्महि ।

तस्मिन्निपतिते शूरे किं शेषं पर्युपास्महे ॥

९

यां स्म तान् ग्लहते तात शत्रुनिः कुरुसंसदि

अक्षाम्नातेऽस्या निशिता वाणास्ते शत्रुतापनाः

त एते प्रप्तिं नस्तात

विशिष्टाः पार्थचोदिताः ।

तांस्तदाऽऽकृष्यायमानस्तथं

यिदुरेण न बुद्धवान् ॥

११

यास्ता विजयतश्चापि यिदुरस्य महात्मनः

धीरस्य धात्रो नाभ्युषीः क्षेमाय वदतः शिवाः

तदिदं वतते घोरमागतं धिदांस महत् ।

तस्यायमानाद्वाक्यस्य दुर्योधन कृते तय ॥

योऽयमन्य वचः पथ्यं सुहृदामासकारिणाम्

स्वमतं कुरुते मूढः स शोच्यो न चिरादिय ॥

यद्य नः प्रेक्षमाणानां कृष्णामानास्य तत्समा

अनर्हन्तां कुले जातां सर्वधर्मानुचारिणीम्

तस्याधर्मस्य गान्धारि कलं प्राप्तमिदं महत् ।

नोचेऽपार्थं परे लोके त्वमच्छुंषास्ततोऽधिकं

यद्य तान्पाण्डवान् शूते विपमेण विजित्य ह

प्राप्ताजयस्तदारण्ये रौरवाजिनपाससः ॥

पुत्राणामिष चैतेषां धर्ममाचरतां सदा ।

बुद्धोऽतो न नरो लोके मदन्यो ब्राह्मणमुयः

पाण्डवानामयं कोपस्त्वया शकुनिना सह ।

आहतो धृतराष्ट्रस्य संमते कुरुसंसदि ॥

१९

दुःशासनं संयुक्तः कर्णेन परिवर्धितः ।

क्षत्रुर्धाक्यमानादस्य त्वयाऽभ्यस्तः पुनः पुनः

यत्ताः सर्वे परामृताः पर्यवारयताऽजुनम् ।

सिन्धुराजानमाधित्य स घो मध्ये कथं हतः

कथं त्वयि च कर्णे च कृपे शत्रवे च जीवति

अभ्यत्यासि च कीरय निधनं सैन्धवोऽगमत्

युध्यन्तः सर्वराजानस्तेजस्तिग्ममुपासते ।

सिन्धुराजं परिप्रातुं स घो मध्ये कथं हतः ॥

मय्येव हि विशेपेण तथा दुर्योधन त्वयि ।

आशंसत परिप्राणमर्जुनात्स महीपतिः ॥

ततस्तस्मिन्पराप्राणमलब्धवति फाल्गुनात्

न किञ्चिदनुपदयामि जीवितस्थानमात्मनः

मज्जन्तमिव चात्मानं धृष्टद्युम्नस्य किल्बिषे

पदयाम्यहन्वा पञ्चालान्सह तेन शिष्यपिण्डना

तन्मां किमभितप्यन्तं वाक्शरैरेव कृन्तसि ।

अशक्तः सिन्धुराजस्य भूत्वा गणाय भारत

सौवर्णं सत्यसन्धस्य ध्वजमङ्घ्रिः कर्मणः ।

अपदयन्पुत्रि मीमस्य कथमाशंसते जयम्

मध्ये महारथानां च यत्राहन्त्यत सैन्धवः ।

हतो भूदिधयाश्वे किं शेषं तत्र मन्यसे ॥

कृप एव च दुर्धर्षो यदि जीवति पार्थिव ।

यो नागार्जुनसिन्धुराजस्य घर्तं तं पूजयाम्यहं

यत्रापश्यं हतं भीष्मं पश्यतस्तेऽनुजस्य वै ।

दुःशासनस्य कीरय कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ॥

अध्वयकल्पं संग्रामे देधिरपि सचासवैः ।

न ते वसुन्धराऽस्तीति तदाऽहं चिन्तये नृप

रमानि पाण्डवानां च खड्गयानां च भारत

अनीकान्याद्रघन्ते मां सहितान्यथ भारत ॥

नाहत्या सर्वपञ्चालान्कवचस्य धिमोक्षणम्

कर्ताऽस्मि समरे कर्म धार्तराष्ट्र हितं तव ॥

राजन् द्रुपः सुतं मे त्वमभ्यधातमानमाह्वये ।

न सोमकाः प्रभोक्तव्या जीवितं परिरक्षता

यद्य पित्राऽनुशिष्टोऽसि तद्वचः परिपालय ।

आनृशंस्ये दमे सत्ये चाजधे च सिरो भय ॥

धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थाद्यप्यपीडयन् ।

धर्मप्रधानकार्याणि कुर्याद्येति पुनः पुनः ॥

चक्षुर्मनोभ्यां सन्तोष्या

विप्राः पूज्याश्च शक्तितः ।

न चैषां विप्रियं कार्यं

ते हि बन्दिशिष्योपमाः ॥

३८

एष त्वहमनीकानि प्रविशाम्यरिसूदन ।

रणाय महते राजंस्त्वया वाक्शरपीडितः ॥

त्वं च दुर्योधन वलं यदि शक्तोऽसि पालय

रात्रावपि च योत्स्यन्ते संरग्धाः कुरुखड्गयाः

इयं सेना नास्त्यस्य नष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ग्लहते पातयति

॥ १० ॥ नोचेदिति । परलोकेऽधिकः पापिनां हेतु इह

त्वमेव भोगेन निस्तार इति भावः ॥ १६ ॥ अभ्यस्त

आवर्तितः ॥ २० ॥

एवमुक्त्वा ततः प्राया-
द्रोणः पाण्डवसृञ्जयान् ।

मुष्णन् क्षत्रियतेजांसि
नक्षत्राणामिवांशुमान् ॥

२१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणवाक्ये
एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

सञ्जय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा द्रोणेनैवं प्रचोदितः ।
अमर्षवशमापन्नो युद्धायैव मनो दधे ॥ १

अब्रवीच्च तदा कर्णं पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

‘पश्य कृष्णसहायेन पाण्डवेन किरीटिना ॥

आचार्यविहितं व्यूहं भित्त्वा देवैः सुदुर्भेदम्

तव व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः

मिथतां योधमुख्यानां सैन्धवो विनिपातितः

पश्य राधेय पृथ्वीशाः पृथिव्यां प्रवरा युधि

पार्थेनैकेन निहताः सिंहेनेवेतरे मृगाः ।

मम व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः

अल्पावशेषं सैन्यं मे कृतं शक्रात्मजेन ह ।

कथं नियच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फाल्गुनः

भिन्धात्सुदुर्भेदं व्यूहं यतमानोऽपि संयुगे ।

प्रतिज्ञाया गतः पारं हत्वा सैन्धवमर्जुनः ॥

पश्य राधेय पृथ्वीशान्

पृथिव्यां पातितान्वहून् ।

पार्थेन निहतान्संख्ये

महेन्द्रोपमविक्रमान् ॥

८

अनिच्छतः कथं वीर द्रोणस्य युधि पाण्डवः

भिन्धात्सुदुर्भेदं व्यूहं यतमानस्य शुष्मिणः ॥

दयितः फाल्गुनो नित्यमाचार्यस्य महात्मनः

ततोऽस्य दत्तवान्द्वारमयुद्धेनैव शत्रुहन् ॥ १०

अभयं सिन्धुराजाय दत्त्वा द्रोणः परंतपः ।

प्रादात्किरीटिने द्वारं पश्य निर्गुणतां मयि ॥

यद्यदास्यदनुज्ञां वै पूर्वमेव गृहान्प्रति ।

प्रस्थातुं सिन्धुराजस्य नाभविष्यज्जनक्षयः ॥

जयद्रथो जीवितार्थी गच्छमानो गृहान्प्रति

मयाऽनार्येण संरुद्धो द्रोणात्प्राप्याभयं सखे ।

अथ मे भ्रातरः क्षीणाश्चित्रसेनादयो रणं ।

भीमसेनं समासाद्य पश्यतां नो दुरात्मनाम्

कर्ण उवाच ।

आचार्य मा विगर्हस्व

शक्त्याऽसौ युध्यते द्विजः ।

यथाबलं यथोत्साहं

त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १५

यद्येनं समतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः ।

नात्र सूक्ष्मोऽपि द्रोणः स्यादाचार्यस्य कथंचन

कृती दक्षो युवा शूरः कृतास्त्रो लघुविक्रमः ।

दिव्यास्त्रयुक्तमास्त्रायं रथं वानरलक्षणम् ॥

कृष्णेन च गृहीताश्वमभेद्यकवचावृतः ।

गाण्डीवमजरं दिव्यं धनुरादाय वीर्यवान् ॥

प्रवर्षन्निशितान्वाणान् बाहुद्रविणदर्पितः ।

यदर्जुनोऽभ्ययाद्रोणमुपपन्नं हि तस्य तत् ॥

आचार्यः स्वविरो राजन्

शीघ्रयाने तथाऽक्षमः ।

बाहुव्यायामचेष्टाया-

मशक्तस्तु नराधिप ॥

२०

तेनैवमभ्यतिक्रान्तः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः

तस्य दोषं न पश्यामि द्रोणस्यानेन हेतुना ॥

अजय्यान्पाण्डवान्मन्ये द्रोणेनास्त्राग्निदा मृधे

तथा ह्येनमतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः ॥ २२

दैवादिष्टोऽन्यथाभावो न मन्ये चिद्यते कश्चित्

यतो नो युध्यमानानां परं शक्त्या सुयोधन

सैन्धवो निहतो युद्धे दैवमत्र परं स्मृतम् ।

परं यत्नं कुर्वतां च त्वया सार्धं रणाजिरे ॥

हत्वाऽस्माकं पौरुषं वै दैवं पश्चात्करोतिनः

सततं चेष्टमानानां निकृत्या विक्रमेण च ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकपञ्चाशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

तत इति ॥ १ ॥ अन्यथाभावः पराजयो दैवादिष्टः ।

नतु द्रोणापराधज इति भावः ॥ २३ ॥

दैवोपसृष्टः पुरुषो यत्कर्म कुरुते क्वचित् ।
 कृतं कृतं हि तत्कर्म दैवेन विनिपात्यते ॥
 यत्कर्तव्यं मनुष्येण व्यवसाययता सदा ।
 तत्कार्यमविशङ्केन सिद्धिर्दैवे प्रतिष्ठिता ॥
 निकृत्त्या यश्चिताः पार्था विपयोगैश्च भारत ।
 दग्धा जतुगृहे चापि घृतेन च पराजिताः ॥
 राजनीतिं व्यवसायित्वं प्रहिताद्यैव काननम्
 यत्नेन च कृतं तत्तदैवेन विनिपातितम् ॥
 युध्यस्व यक्षमास्थाय दैवं कृत्वा निरर्थकम् ।
 यत्तत्तस्तप तेषां च दैवं मार्गेण यास्यति ॥ ३०
 न तेषां मतिपूर्वं हि सुकृतं दृश्यते क्वचित् ।
 दुष्कृतं तप वा वीर वृद्धा हीनं कुरुह्य ॥

दैवं प्रमाणं सर्वस्य सुकृतस्येतरस्य वा ।
 अनन्यकर्म दैवं हि जागर्ति स्वपतामपि ॥ ३२
 बहूनि तव सैन्यानि योधाश्च बहवस्तप ।
 न तथा पाण्डुपुत्राणामेवं युद्धमवर्तत ॥ ३३
 तैरल्पैर्वहवो यूयं क्षयं नीताः प्रहारिणः ।
 शङ्के दैवस्य तत्कर्म पीरुपं येन नाशितम् ॥

सञ्जय उवाच ।

एवं संभाषमाणानां बहु तत्तज्जनाधिप ।
 पाण्डवानामनीकानि समदृश्यन्त संयुगे ॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिपत्करय-द्विपम् ।
 तावकानां परैः सार्धं राजन् दुर्मन्त्रिते तथ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जगद्रथयधपर्वणि पुनर्पुन्युद्धारंभे
 द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ समाप्तं जयद्रथयधपर्व ॥

घटोत्कचयधपर्व ६

१५३

सञ्जय उवाच ।

तदुदीर्णं गजानीकं बलं तव जनाधिप ।
 पाण्डुसेनामतिक्रम्य योधयामास सर्वतः ॥
 पञ्चालाः कुरवश्चैव योध्यन्तः परस्परम् ।
 यमराष्ट्राय महते परलोकाय दीक्षिताः ॥ २
 शूराः शूरेः समागम्य शर-तोमर-शक्तिभिः
 विव्यधुः समरेऽन्योन्यं निन्युश्चैव यमक्षयम् ॥
 रथिनां रथिभिः सार्धं रुधिरप्लावदारुणम् ।
 प्रायतंत महद्युद्धं निघ्नतामितरेतरम् ॥ ४
 वारणाश्च महाराज समासाद्य परस्परम् ।
 विपापैर्दारयामासुः सुसंक्रुद्धा मदोत्कटाः ॥
 हयारोहान्हयारोहाः प्रास-शक्ति-परश्वधैः

विभिदुस्तमुले युद्धे प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ६
 पत्तयश्च महाबाहो शतशः शस्त्रपाणयः ।
 अन्योन्यमार्दयन् राजन्नित्यं यत्ताः पराक्रमे ॥
 गोत्राणां नामधेयानां कुलानां चैव मारिप ।
 श्रवणादि विजानीमः पञ्चालान्कुरुभिः सह
 तेऽन्योन्यं समरे योधाः शर-शक्ति-परश्वधैः
 प्रियन्परलोकाय विचरन्तो ह्यभीतघट् ॥ ९
 शरा दश दिशो राजस्तेषां मुक्ताः सहस्रशः ॥
 न भ्राजन्ते यथातत्त्वं भास्करेऽस्तंगतेऽपि च
 तथा प्रयुध्यमानेषु पाण्डवेयेषु भारत ।
 दुर्योधनो महाराज व्यवगाहत् तद्वलम् ॥

दैवोपसृष्टो दुर्दैवप्रस्तः ॥ २६ ॥ दैवमविगण्य यत्नेनैवातिष्ठे-
 त्याह-युध्यस्वेति । सुदोघमादैवमपि मार्गेणापुक्तेन
 यास्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ जयहेतुः सुकृतं तव वा परजयहेतुः
 दुष्कृतं नास्तीत्याह-न तेषामिति ॥ ३१ ॥ दैवमिति ।
 अनन्यकर्म दैवमपि स्वकृतमेव न त्वन्यदास्ति ह्यस्तनो
 दोषोऽस्तनेन गुणविशेषेण निराकृतुं शक्यः । एवं दैवमपि-
 यत्नेन वाधितुं शक्यामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ देवानामिन्द्रिया-

णामप्यश्रूतं विज्ञानं दैवं धीबलमित्यर्थः पौरुषं शारीरं
 बलम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि दीकायां
 द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५३

तदुदीर्णमित्यारभ्य रात्रियुद्धे जयद्रथवधात्कोपहर्षविवशाः
 कौरवपाण्डवा इवान्येऽपि निर्मर्यादं प्रवर्तन्ते इति प्रदर्श-
 नार्थम् ॥ १ ॥

सैन्धवस्य वधेनैव भृशं दुःखसमन्वितः ।
 मर्त्यमिति सञ्चिन्त्य प्राविशच्च द्विपद्वलम्
 नादयन् रथघोषेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
 अभ्यवर्तत पुत्रस्ते पाण्डवानामनीकिनीम् ॥
 स सन्निपातस्तुमुलस्तस्य तेषां च भारत ।
 अभवत्सर्वसैन्यानामभावकरणो महान् ॥ १४
 यथा मध्यंदिने सूर्यं प्रतपन्तं गभास्तिभिः ।
 तथा तव सुतं मध्ये प्रतपन्तं शरार्चिभिः ॥
 न शेकुर्भातरं युद्धे पाण्डवाः समुदीक्षितम् ।
 पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विपज्जये ॥
 पर्यधावन्त पञ्चाला वध्यमाना महात्मना ।
 रुक्मपुङ्गवैः प्रसन्नाग्रैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥
 अर्द्यमानाः शरैस्तूर्णं न्यपतन्पाण्डुसैनिकाः ।
 न तादृशं रणे कर्म कृतवन्तस्तु तावकाः ॥
 यादृशं कृतवान् राजा पुत्रस्तव विशांपते ।
 पुत्रेण तव सा सेना पाण्डवी मथिता रणे ॥
 नलिनी द्विरदेनेव समन्तात्फुल्लपङ्कजा ।
 क्षीणतोयानिलार्काभ्यां हतत्विडिव पद्मिनी
 चभूव पाण्डवी सेना तव पुत्रस्य तेजसा ।
 पाण्डुसेनां हतां दृष्ट्वा तव पुत्रेण भारत २१
 भीमसेनपुरोगास्तु पञ्चालाः समुपाद्रवन् ।
 स भीमसेनं दशभिर्माद्रीपुत्रौ त्रिभिस्त्रिभिः
 विराटद्रुपदौ पडभिः शतेन च शिखण्डिनं
 धृष्टद्युम्नं च सप्तत्या धर्मपुत्रं च सप्तभिः ॥ २३
 केकयांश्चैव चेर्दाश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ।
 स्नात्वतं पञ्चभिर्विद्ध्वा द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः
 षटोत्कचं च समरे विद्ध्वा सिंह इवानदत्
 शतशश्चापरान्योधान्सद्विपांश्च महारणे ॥
 शरैरवचकर्तोऽग्रेः क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ।
 सा तेन पाण्डवी सेना वध्यमाना शिलीमुखैः
 तव पुत्रेण संग्रामे विदुद्राव नराधिप ।
 तं तपन्तमिवादित्यं कुरुराजं महाहवे ॥ २७
 नाशकन्वीक्षितुं राजन्पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुपितो राजसत्तम ॥
 अभ्यधावत्कुरुपात तव पुत्रं जिघांसया ।
 तावुभौ युधि कौरव्यौ समीयतुरारेन्दमा ॥

स्वार्थहेतोः पराक्रान्ती दुर्योधनयुधिष्ठिरौ ।
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 विव्याध दशभिस्तूर्णं ध्वजं चिच्छेद चेपुणा
 इन्द्रसेनं त्रिभिश्चैव ललाटे जघ्निवानृप ॥ ३१
 सारथिं दयितं राघ्नः पाण्डवस्य महात्मनः ।
 धनुश्च पुनरन्येन चकर्तास्य महारथः ॥ ३२
 चतुर्भिश्चतुरश्रैव वाणैर्विव्याध वाजिनः ।
 ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धो निमेषादिव कार्मुकम्
 अन्यदादाय वेगेन कौरवं प्रत्यवारयत् ।
 तस्य तान्निघ्नतः शत्रून् रुक्मपृष्ठं महद्धनुः ॥

भल्लाभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठ-

स्त्रिधा चिच्छेद मारिप ।

विव्याध चैनं दशभिः

सम्यगस्तैः शितैः शरैः ॥ ३५

मर्मं भित्त्वा तु ते सर्वं

संलग्नाः क्षितिमाविशन् ।

ततः परिघृता योधाः

परिववृषुर्धुधिष्ठिरम् ॥ ३६

वृत्रहत्यै यथा देवाः परिववृषुः पुरंदरम् ।

ततो युधिष्ठिरो राजा तव पुत्रस्य मारिप ।

शरं च सूर्यरश्म्याभमत्युग्रमनिवारणम् ॥ ३७

हा हतोऽसीति राजान-

मुक्त्वाऽमुञ्चतुर्धुधिष्ठिरः ।

स तेनाकर्णमुक्तेन

विद्धो वाणेन कौरवः ॥ ३८

निषसाद रथोपस्थे भृशं संमूढचेतनः ।

ततः पाञ्चाल्यसेनानां भृशमासीद्रवो महान्

हतो राजेति राजेन्द्र मुदितानां समन्ततः ।

वाणशब्दरवश्चोग्रः शुश्रुवे तत्र मारिप ॥ ४०

अथ द्रोणो द्रुतं तत्र प्रत्यदृश्यत संयुगे ।

दृष्टो दुर्योधनश्चापि दृढमादाय कार्मुकम् ॥

तिष्ठ तिष्ठेति राजानं वृवन्पाण्डवमभ्ययात् ।

प्रत्युद्युस्तं त्वरिताः पञ्चाला जयगृद्धिनः

तान्द्रोणः प्रतिजग्राह परीप्सन्कुरुसत्तमम् ।

चण्डवातोद्भुतान्मेघान्निघ्नन् राक्षिममुचो यथा

गोत्रं पित्रादि नाम शैनेय सायके इत्यादि कुलं
 पाञ्चपांचाल्येत्यादि ॥ ८ ॥ भ्रातरं दुर्योधनम् ॥ १६ ॥
 सम्यगस्तैः दृढं प्रक्षितैः ॥ २५ ॥ वृत्रहत्यै इति वध्यस्तुत्यै

॥ ३७ ॥ वाणशब्दरवः वाणशब्दसहितो रवः प्राणिशब्दः

॥ ४० ॥ राक्षिममुचः सूर्यः इगुपघलक्षणकप्रत्ययान्तः शब्दः

बहुवचनमेवैतत्प्रलयसूचकमिति वा ॥ ४३ ॥

ततो राजन्महानासीत्संग्रामो भूरिवर्धनः । तावकानां परेषां च समेतानां युयुत्सया ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दुर्योधनपराभवे
धिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

धृतराष्ट्र उवाच ।

यत्तदा प्रायिशत्पाण्डूनाचार्यः कुपितो बली
उक्त्या दुर्योधनं मन्दं मम शास्त्रातिगं सुतं
प्रयिद्वयं धिचरन्तं च रथे शूरमयस्वितम् ।
कथं द्रोणं महेष्यासं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥
केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रमाचार्यस्य महाहवे ।
के चोत्तरमरक्षन्तं निम्नतः शाप्रयान्वहन् ॥
के चास्य पृष्ठतोऽन्यासन्
धीरा धीरस्य योधिनाः ।
के पुरस्तादधर्तन्त
रथिनस्तस्य शप्रथः ॥ ४

मन्ये तानस्पृशन्छीतमसिषेलमनार्तवम् ।
मन्ये ते समवेपन्त गावो धे शिशिरे यथा ॥
यत्प्रायिशन्महेष्यासः पञ्चालानपराजितः ।
नृत्यन् स रथमार्गेषु सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६
निर्वहन् सर्वसैन्यानि पञ्चालानां रथपमः ।
धूमफेतरिव कुन्दाः कथं मृत्युमुपेयिष्यन् ॥ ७
सञ्जय उवाच ।

सायान्धे सैन्यघ्नं हत्वा राक्ष्सा पार्यः समेत्य च
सात्यकिश्च महेष्यासो द्रोणमेवाभ्यधावताम्
तथा युधिष्ठिरस्त्वर्णं भीमसेनश्च पाण्डवः ।
पुण्यक्रमभ्यां संयत्तौ द्रोणमेवाभ्यधावताम् ॥
तथैव नकुलो धीमान्सहदेवश्च दुर्जयः ।
धृष्टद्युम्नः सहानीको विराटश्च सकेकयः ॥
मत्स्याः शाक्यः ससेनाश्च द्रोणमेव युयुत्सुधि
जुपदश्च तथा राजा पञ्चालैरभिरक्षितः ॥
धृष्टद्युम्नपिता राजन्द्रोणमेवाभ्यधर्तत ।
द्रीपदेया महेष्यासा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥
ससैन्यास्ते न्यवर्तन्त द्रोणमेव महाधुतिम् ।
प्रमद्रकाश्च पञ्चालाः पद्मसहस्राः प्रहारिणः

द्रोणमेवाभ्यधर्तन्त पुरस्कृत्य शिराण्डिनम्
तथेतरे नरत्याग्राः पाण्डवानां महारथाः १४
सहिताः संन्यवर्तन्त द्रोणमेव द्विजर्षभम् ।
तेषु शस्त्रेषु युद्धाय गतेषु भरतर्षभ ॥ १५
बभूव रजनी घोरा भीरूणां मयधर्षिनी ।
योधानामशिरा रीद्रा राजघ्नस्तकगामिनी
कुञ्जराभ्यमनुप्याणां
प्राणान्तकरणी तदा ।
तस्यां रजस्यां घोरायां
नदन्त्यः सर्वतः शिराः ॥ १७

न्यवेद्यन्मयं घोरां सञ्चालकयलीर्मुखैः ।
उलूकाश्चाप्यहदयन्त शंसन्तो धिपुलं मयम्
धिरोपतः कीरयाणां ध्वजिन्यामतिदारुणाः
ततः सैन्येषु राजेन्द्र शब्दः समभयन्महान्
मेरीशब्देन महता मृदङ्गानां सनेन च ।
गजानां पृहितैश्चापि तुरङ्गाणां च हेपितैः २०
गुरुराब्दनिपातैश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ।
ततः समभयद्युद्धं सन्ध्यायामतिदारुणम् २१
द्रोणस्य च महाराज रुजयानां च सर्वशः ।
तमसा चावृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन २२
सैन्येन रजसा चैव समन्तादुत्थितेन ह ।
नरस्याभ्यस्य नागस्य समसञ्जत शोणितम्
नापद्वयाम रजो भीमं कद्मलेनाभिसंवृताः
राप्ती घंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ २४
घोरश्चटचटाशब्दः शस्त्राणां पततामभवत् ।
मृदङ्गानकनिर्हार्दिर्हर्षरैः पटहेस्तथा ॥ २५
फेत्कारैर्हैपितैः शब्दैः सर्वमेयाकुलं बभौ ।
नैव स्वे न परे राजन्प्राज्ञायन्त तमोवृते २६
उन्मत्तमिव तत्सर्वं बभूव रजनीमुखे ।
भीमं रजोऽय राजेन्द्र शोणितेन प्रणाशितम्

भूरिवर्धनः बहुस्पृष्टः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां धिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

यत्तदेति । शास्त्रातिगं शास्त्रमाज्ञा ॥ १ ॥ धूमफे-
तरिः ॥ ७ ॥ संन्यवर्तन्त संमुखं नितरामवर्तन्त ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि पटोत्कच्यधर्मपर्वणि मन्त्रियुक्ते श्रीमत्पराक्रमे
पञ्चपञ्चादशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

—१५५—

१५६

सञ्जय उवाच ।

प्रायोपविष्टे तु हने पुत्रे सात्यकिना तदा
सोमदत्तो भृशं क्रुद्धः सात्यकिं वाक्यमब्रवीत्
क्षत्रधर्मः पुरा दृष्टो यस्तु देवर्षेणात्मभिः ।
तं त्वं सात्वत सन्त्यज्य दस्तुधर्मे कथं रतः॥
पराङ्मुखाय दीनाय न्यस्तशस्त्राय सात्यके ।
क्षत्रधर्मरतः प्राज्ञः कथं नु प्राहेद्रणे ॥ ३
ह्यवेव किल वृष्णीनां तत्र न्यातो महारथी॥
प्रसुप्तश्च महाबाहुस्त्वं चैव युधि सात्वत॥४
कथं प्रायोपविष्टाय पार्थेन छिन्नवातये ।
नृशंसं पतनीयं च तारुशं कृतवानसि ॥ ५
कर्मणस्तस्य दुर्वृत्तं फलं प्राप्नुहि संयुगे ।
अद्य च्छेत्स्यामि ते मूढ शिरों विक्रम्य पथिणा
शपे सात्वतपुत्राभ्यामिष्टेन सुकृतेन च ।
अनतीतामिमां रात्रिं यदि त्वां धीरमानिनं
अरक्ष्यमाणं पार्थेन जिष्णुना ससुतानुजम् ।
न हन्यान्नरके शीरे पतेयं वृष्णिपांसन ॥ ८
एवमुक्त्वा सुसंकुद्धः सोमदत्तो महाबलः ।
दध्मौ शङ्खं च तारेण सिंहनादं ननाद च॥९
ततः कमलपत्राक्षः सिंहदंष्ट्रो दुरासदः ।
सात्यकिर्भृशसंकुद्धः सोमदत्तमथाब्रवीत् १०
कौरवेय न मे त्रासः कथंचिदपि विद्यते ।
त्वया सार्धमथान्यैश्च युध्यतां हृदि कश्चन ॥
यदि सर्वेण सैन्येन गुप्तो मां योधयिष्यसि ।
तथापि न व्यथा काचित्त्वयि स्यान्मम कौरव
युद्धसारेण वाक्येन असतां संमतेन च ।
नाहं भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते खितस्त्वया॥

यदि तेऽग्निं युयुत्साऽद्य मया सत नमधिप
निर्दयो निशिनैर्याणीः प्रतर प्रतरामि ते ॥१४
ततो भूमिश्च ना नीरम्य पुत्रो महारथः ।
अलधीय महाराज श्रान्त्यस्य नमः ॥ १५
त्वां चाप्यद्य अधिष्यामि सत्पुत्रं स्वयम्भवम्
निष्टेदानीं रणे यत्नः पीर्योऽसि महारथः १६
यस्मिन्दानं दमः शीघ्रमहिम्ना जीर्णुमिः क्षमा
अनपायाभि सर्वाणि नित्यं गतिर्याधृष्टिरे १७
मुदङ्गकेतोन्नस्य त्वं नेजसा नितनः पुरा ।
सकृण्वीर्यवतः संन्ये धिनाशमुपयास्यसि १८
शपेऽतं कृष्णचरणीरिष्टापूर्तेन चैव त ।
यदि त्वां ससुतं पापं न हन्यां युधि रोषितः
अपयास्यासि चेत्युक्त्वा रणं मुक्तो भविष्यसि
एवमाभाष्य चान्योन्यं क्रोधसंरक्तलोचनौ॥
प्रवृत्तौ शरसंपातं कर्तुं पुरुषसत्तमौ ।

ततो रथसहस्रेण नागानामयुतेन च ॥२१
दुर्योधनः सोमदत्तं परिवार्य समन्ततः ।
शकुनिश्च सुसंकुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ २२
पुत्रपौत्रैः परिवृतो ब्राह्मिश्चेन्द्रधिक्रमैः ।
स्यालस्तव महाबाहुर्वज्रसंहननो युवा ॥ २३
साग्रं शतसहस्रं तु हयानां तस्य धीमतः ।
सोमदत्तं महेश्वासं समन्तात्पर्यरक्षत ॥ २४
रक्ष्यमाणश्च बलिभिदछादयामास सात्यकिं
तं छाद्यमानं विशिखैर्दृष्ट्वा सन्नतपर्वाभिः ॥ २५
भृष्टशुन्नोऽभ्ययात्कुद्धः प्रगृह्य महर्तां चमूम् ।
चण्डवाताभिस्तृष्टानामुदधीनामिव स्वनः २६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चादशधि-
कशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

प्राय इति ॥ १ ॥ पतनीयं पातहेतुः पापम् ॥ ५ ॥

तारेणोत्तरेण ॥९॥ दानम्-स्वश्रयस्य परस्वत्वापादनम् ।
दमो-मनसो यथेष्टं विनियोगयोग्यता । शीघ्रम्-सङ्घ-
वर्जनम् । अहिम्ना-सर्वभूतानामनभिद्रोहः । नही-
अकर्तव्याभिवर्तको धर्मः । क्षमा-अपकारिण्यकोपः ॥१७॥
कृष्णचरणीः कृष्णयोधरणीः ॥ १९ ॥

आसीद्राजन्बलौघानामन्योन्यमभिनिघ्नतां ।
 विध्याध सोमदत्तस्तु सात्वतं नचभिः शरैः
 सात्यकिर्नयमिश्रैर्नमवधात्कुरुपुद्गवम् ।
 सोऽतिविद्धो बलवता समरे दृढधन्विना ॥
 रथोपस्थं समासाद्य मुमोह गतचेतनः ।
 तं विमूढं समालक्ष्य सारथिस्त्वरया युतः
 अपोवाह रणाद्वीरं सोमदत्तं महारथम् ।
 तं विसंज्ञं समालक्ष्य युयुधानशरादितम् ३०
 अभ्यद्रवन्ततो द्रोणो यदुवीरजिघांसया ।
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ३१
 परिवृष्टमहात्मानं परीप्सन्तो यदूत्तमम् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं द्रोणस्य सह पाण्डवैः ३२
 बलेरिष सुरैः पूर्वं त्रैलोक्यजयकाङ्क्षया ।
 ततः सायकजालेन पाण्डवानीकमावृणोत् ॥
 भारद्वाजो महातेजा विध्याध च युधिष्ठिरम्
 सात्यकिं दशभिर्वाणैर्विशत्या पार्षतं शरैः ॥
 भीमसेनं च नयभिर्नकुलं पञ्चभिस्तथा ।
 सहदेवं तथाऽष्टाभिः शतेन च शिखण्डिनम्
 द्रौपदेयान्महाबाहुः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥
 विराटं मत्स्यमष्टाभिर्द्वेपदं दशभिः शरैः ३६
 युधामन्युं त्रिभिः पङ्क्तिरुत्तमीजसमाहवे ।
 अन्यांश्च सैनिकान्विद्धा युधिष्ठिरमुपाद्रवत्
 ते बध्यमाना द्रोणेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 प्राद्रवन्वै भयाद्राजन् सार्तनादा दिशो दश
 काल्यमानं तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा द्रोणेन फाल्गुनः
 किञ्चिदागतसंरंभो गुरुं पार्थोऽभ्ययाद्भुतम् ॥
 दृष्ट्वा द्रोणस्तु भीमत्सुमभिधावन्तमाहवे ।
 सैन्यवर्तत तत्सैन्यं पुनर्यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ४०
 ततो युद्धमभूद्भयो भारद्वाजस्य पाण्डवैः ।
 द्रोणस्तव सुतै राजन्सर्वतः परिवारितः ॥ ४१
 व्यधमत्पाण्डुसैन्यानि तूलराशिमिवानलः ।
 तं ज्वलन्तमिवादित्यं दीप्तानलसमद्युतिम् ४२
 राज्ञानि शमत्यन्तं दृष्ट्वा द्रोणं शरार्चिषम् ।
 मण्डलीकृतधन्वानं तपन्तमिव भास्करम् ४३
 दहन्तमहितान्सैन्ये नैनं कश्चिदधारयत् ।
 यो यो हि प्रमुखे तस्य तस्यौ द्रोणस्य पूरुषः
 तस्य तस्य शिरश्चित्त्वा ययुर्द्रोणशराः क्षिप्तं
 यथं सा पाण्डवी सेना बध्यमाना महात्मना

प्रदुद्राव पुनर्भीता पश्यतः सव्यसाचिनः ।
 संप्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा द्रोणेन निशि भारत ४६
 गोविन्दमब्रवीज्जिष्णुर्गच्छ द्रोणरथं प्रति ।
 ततो रजत-गोक्षीर-कुन्देन्दुसदृशप्रभान् ४७
 चोदयामास दाशार्हो हयान्द्रोणरथं प्रति ।
 भीमसेनोऽपि तं दृष्ट्वा यान्तं द्रोणाय फाल्गुनं
 स्वसारथिमुवाचेदं
 द्रोणानीकाय मां वह ।
 सोऽपि तस्य वचः श्रुत्वा
 विशोको वाहयद्धयान् ॥ ४९
 पृष्ठतः सत्यसन्धस्य जिष्णोर्मरतसत्तम ।
 तौ दृष्ट्वा भ्रातरी यत्तौ द्रोणानीकमभिद्रुतौ ॥
 पञ्चालाः खड्गया मत्स्याश्चेदिकारूपकोसलाः
 मन्वगच्छन्महाराज केकयाश्च महारथाः ५१
 ततो राजभ्रमूढोरः संप्रामो लोमहर्षणः ।
 वीमत्सुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरं च वृकोदरः ॥ ५२
 महद्भ्रातृ रथवृन्दाभ्यां बलं जगृहतुस्तव ।
 तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ भीमसेनधनञ्जयौ ॥ ५३
 धृष्टद्युम्नोऽभ्ययाद्राजन् सात्यकिश्च महाबलः
 चण्डघाताभिपन्नानामुद्धीनामिव स्वनः ॥ ५४
 आसीद्राजन्बलौघानां तदाऽन्योन्यमभिघ्नतां
 सौमदत्तिवधात्कुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ५५
 द्रोणिरभ्यद्रवद्राजन्बधाय कृतनिश्चयः ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शैनेयस्य रथं प्रति ५६
 भीमसेनिः सुसंकुद्धः प्रत्यभिघ्नमचारयत् ।
 कार्णायसं महाघोरमृक्षचर्मपरिच्छदम् ।
 महान्तं रथमास्थाय त्रिशक्तृघातारान्तरम् ।
 विक्षिप्तयन्त्रसन्नाहं महामेघौघनिःस्वनम् ५८
 युक्तं गजनिभैर्वाहैर्न हर्षेर्नापि वारणैः ।
 विक्षिप्तपक्षचरणविवृताक्षेण कूजता ॥ ५९
 ध्वजेनोच्छ्रितदण्डेन गृध्रराजेन राजितम् ।
 लोहिताद्रपताकं तु अत्रमालाविभूषितम् ६०
 अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय विपुलं रथम् ।
 शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया ॥ ६१
 रक्षसां घोररूपाणामक्षौहिण्या समावृतः ।
 तमुद्यतमहाचापं निशम्य व्यथिता नृपाः ६२

कार्णायसं तीक्ष्णलोहमयम् ॥ ५७ ॥ न हर्षेर्नापि वारणैर्नैः किं तु पिशाचैः ॥ ५९ ॥

* द्रोणमित्यपि पाठः । तदा द्रोणमभिधावन्तं भीमत्सुं दृष्ट्वा यौधिष्ठिरं बलं तत्सैन्यं प्रति पुनः सैन्यवर्तत इति संबंधः ॥

युगान्तकालसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
 ततस्तं गिरिशृङ्गाभं भीमरूपं भयावहम् ॥ ६३
 दंष्ट्राकरालोग्रमुखं शंकुकर्णं महाहनुम् ।
 ऊर्ध्वकेशं विरूपाक्षं दीप्तास्यं निम्नितोदरम् ॥
 महाश्वभ्रगलद्वारं किरीटच्छन्नमूर्धजम् ।
 त्रासनं सर्वभूतानां व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥
 वीक्ष्य दीप्तमिवायान्तं रिपुविक्षोभकारिणम्
 तमुद्यतमहाचापं राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ६६
 भयादिता प्रचुक्षोभ पुत्रस्य तव वाहिनी ।
 वायुना क्षोभितावर्ता गङ्गेवोर्ध्वतरङ्गिणी ६७
 घटोत्कचप्रयुक्तेन सिंहनादेन भीषिताः ।
 प्रसूतबुर्गजा मूत्रं विव्यथुश्च नरा भृशम् ६८
 ततोऽश्मवृष्टिरत्यर्थमासीत्तत्र समन्ततः ।
 सन्ध्याकालाधिकबलैः प्रयुक्ता राक्षसैः क्षितौ
 आयसानि च चक्राणि
 भुशुण्ड्यः प्रास-तोमराः ।
 पतन्त्यविरताः शूलाः

शतघ्न्यः पट्टिशास्तथा ॥ ७०

तदुग्रमतिरौद्रं च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः ।
 तनयास्तव कर्णश्च व्यथिताः प्राद्रवन्दिशः ॥
 तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी द्रौणिर्मान्नी न विव्यथे
 व्यधमच्च शरैर्मयां घटोत्कचविनिर्मिताम् ॥
 विहतायां तु मायायाममर्षी स घटोत्कचः ।
 विससर्ज शरान्घोरांस्तेश्वत्थामानमाविशन्
 भुजङ्गा इव वेगेन बलभीकं क्रोधमूर्च्छिताः ।
 ते शरा रुधिराक्ताङ्गा भित्त्वा शारद्वतीसुतम्
 विविशुर्धरणीं शीघ्रा

रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।

अश्वत्थामा तु संकुडो

लघुहस्तः प्रतापवान् ॥ ७५

घटोत्कचमभिकुङ्क्षं विभेद दशभिः शरैः ।
 घटोत्कचोऽतिविद्धस्तु द्रोणपुत्रेण मर्मसु ७६
 चक्रं शतसहस्रारमगृह्णाद्यथितो भृशम् ।
 क्षुरान्तं बालसूर्याभं मणिवज्रविभूषितम् ७७
 अश्वत्थामि स चिक्षेप भैमसेनिर्जिघांसया ।
 वेगेन महता गच्छद्विस्मितं द्रौणिना शरैः ॥
 अभाग्यस्येव संकल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि ।
 घटोत्कचस्ततस्तूर्णं दृष्ट्वा चक्रं निपातितम् ॥

द्रौणिं प्राच्छादयद्वाणैः
 स्वभानुरिव भास्करम् ।

घटोत्कचसुतः श्रीमान्

भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ ८०

रुरोध द्रौणिमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्विराट् ।
 पौत्रेण भीमसेनस्य शरैरञ्जनपर्वणा ॥ ८१
 बभौ मेघेन धाराभिर्गिरिर्मैरुरिवावृतः ।
 अश्वत्थामा त्वसंभ्रान्तो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रमः
 ध्वजमेकेन वाणेन चिच्छेदाञ्जनपर्वणः ।
 द्वाभ्यां तु रथयन्तारौ त्रिभिश्चास्य त्रिवेणुकम्
 धनुरेकेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 विरथस्योद्यतं हस्ताद्धेमविन्दुभिराक्षितम् ॥
 विशिखेन सुतीक्ष्णेन खड्गमस्य द्विधाऽकरोत्
 गदां हेमाङ्गदां राजंस्तूर्णं हैडिम्बिसूनुना ८५

भ्राम्योत्क्षिप्ता शरैः साऽपि

द्रौणिनाभ्याहताऽपतत् ।

ततोऽन्तरिक्षमुत्प्लुत्य

कालमेघ इवोन्नदन् ॥ ८६

ववर्षाञ्जनपर्वं स द्रुमवर्षं नभस्तलात् ।
 ततो मायाधरं द्रौणिर्घटोत्कचसुतं दिवि ८७
 मार्गणैरभिविव्याध घनं सूर्यं इवांशुभिः ।
 सोऽवतार्य पुरस्तस्थौ रथे हेमविभूषिते ८८
 महीगत इवात्युग्रः श्रीमानञ्जनपर्वतः ।
 तमयस्मयवर्माणं द्रौणिर्भीमात्मजात्मजम् ॥
 जघानाञ्जनपर्वणं महेश्वर इवान्धकम् ।

अथ दृष्ट्वा हतं पुत्रमश्वत्थाम्ना महाबलम् ९०
 द्रौणेः सकाशमभ्येत्य रोषात्प्रज्वलिताङ्गदः
 प्राह वाक्यमसंभ्रान्तो वीरं शारद्वतीसुतम्
 दहन्तं पाण्डवानीकं त्वनमग्निमिवोच्छ्रितम्

घटोत्कच उवाच ।

तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यसि ९२
 त्वामद्य निहनिष्यामि क्रौञ्चमग्निसुतो यथा
 अश्वत्थामोवाच ।

गच्छ वत्स सहान्यैस्त्वं युध्यस्वामरविक्रम ॥

न हि पुत्रेण हैडिम्बे

पिता न्याय्यः प्रवाधितुम् × ।

कामं खलु न रोषो मे

हैडिम्बे विद्यते त्वयि ॥ ९४

ईकं तु रोषान्वितो जन्तुर्हन्त्यादात्मानमप्युत
सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वैतत्क्रोधताम्राक्षः पुत्रशोकसमन्वितः
अभ्यत्यामानमायस्तो भैमसेनिरभापत ।
किमहं कातरो द्रीणे पृथग्जन इवाहवे ॥ ९६
यन्मां भीषयसे वाग्भिरसदेतद्वचस्तव ।
भीमात्खलु समुत्पन्नः कुरूणां विपुले कुले
पाण्डवानामहं पुत्रः समरेष्वनिघर्तिनाम् ।
रक्षसामधिराजोऽहं दशग्रीवसमो बले ॥ ९८
तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यासे ।
युद्धभ्रष्टामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ॥ ९९
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षो राक्षसः सुमहाबलः ।
द्रौणिमभ्यद्रधत्कुक्षो गजेन्द्रमिव केसरी ॥ १००
रथाक्षमात्रैरिषुमिरभ्यर्षद्वदोत्कचः ।
रथिनानृपमं द्रौणि धाराभिरिव तोयदः ॥
शरवृष्टिं शरैर्द्रौणिरप्राप्तां तां व्यशातयत् ।
ततोन्तरिक्षे बाणानां संग्रामोऽन्य इवामवत्
अथाखसंमर्दकृतैर्विस्फुलिहैस्तदा बभौ ।
विभावरीमुखे व्योम जघोतैरिव चित्रितम् ॥

निशाम्य निहतां मायां

द्रौणिना रणमानिना ।

घटोत्कचस्ततो मायां

ससर्जान्तर्हितः पुनः ॥

४

सोऽभयद्विरिरत्युद्यः शिखरैस्तकसङ्कटैः ।
शूलप्रासासिमुसलजलप्रस्त्रवणो महान् ॥ ५
तमञ्जनगिरिप्रख्यं द्रौणिर्दृष्ट्वा महोधरम् ।
प्रपतद्भिश्च बहुभिः शस्त्रसहैर्न विव्यथे ॥ ६
ततो हसन्निव द्रौणिर्वज्रमखमुदैरयत् ।
स तेनाखेण शैलेन्द्रः क्षिप्तः क्षिप्रं व्यनश्यत्
ततः स तोयदो भूत्वा
नीलः सेन्द्रानुयो दिवि ।
अश्मवृष्टिभिरत्युग्रो

द्रौणिमाच्छादयद्रणे ॥

८

अथ सन्धाय वायव्यमखमखविदां वरः ।
व्यधमद्रोणतनयो नीलमेघं समुत्थितम् ॥ ९
स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिशः प्रच्छाद्य सर्वशः ।
शतं रथसहस्राणां जघान द्विपदां वरः ॥ ११०

स दृष्ट्वा पुनरायान्तं रथेनायतकार्मुकम् ।
घटोत्कचमसंभ्रान्तं राक्षसैर्बहुभिर्घृतम् ॥ ११
सिंहशार्दूलसदृशर्मत्तद्विरदधिक्रमैः ।
गजसैश्च रथसैश्च वाजिपृष्ठगतैरपि ॥ १२
विकृतास्थाशिरोग्रीवैर्हिङ्गिन्वानुचरैः सह ।
पीलस्त्यैर्यातुधानैश्च तामसैश्चेन्द्रविक्रमैः ॥
नानाशस्त्रधरैर्वीरैर्नानाकवचभूषणैः ।
महाबलीर्भीमरवैः संरंभोद्वत्तलोचनैः ॥ १४
उपस्थितैस्ततो युद्धे राक्षसैर्युद्धमुदैः ।
विपण्णमभिसंप्रेक्ष्य पुत्रं ते द्रौणिरब्रवीत् ॥
तिष्ठ दुर्योधनाद्य त्वं न कार्यः संभ्रमस्त्वया
सहैभिर्ग्रीवैर्वाहैः पार्थिवैश्चेन्द्रविक्रमैः ॥
निहनिष्याम्यमित्रांस्ते न तथास्ति पराजयः
सत्यं ते प्रतिजानामि पर्याध्वासय वाहिनीम्
दुर्योधन उवाच ।

न त्वेतदद्भुतं मन्ये यत्ते महद्विदं मनः ।

अस्मासु च परा भक्तिस्तव गौतमिनन्दन ॥

सञ्जय उवाच ।

अभ्यत्यामानमुत्कर्षयैतं ततः सौबलमब्रवीत् ।
वृत्तं रथसहस्रेण हयानां रणशोभिनाम् ॥ १९
पृथ्वा रथसहस्रैश्च प्रयाहि त्वं धनञ्जयम् ।
कर्णश्च वृषसेनश्च कुपो नीलस्तथैव च ॥ १२०
उदीच्याः कृतवर्मा च पुरुमित्रः सुतापनः ।
दुःशासनो निकुंभश्च कुण्डमेदी पराक्रमः ॥
पुरजयो दडरथः पताकी हेमकम्पनः ।
शल्याकर्णाद्रसेनाश्च सञ्जयो धिजयो जयः ॥
कमलाक्षः परकाथो जयचर्मा सुदर्शनः ।
एते त्वामनुयास्यन्ति पत्नीनाममुतानि पद्
जहि भीमं यमौ चोमौ धर्मराजं च मातुल ।
असुरानिव देवेन्द्रो जयाशा मे त्वयि स्थिता
दारितान्द्रौणिना बाणैर्भृशं विक्षतविप्रहान्
जहि मातुल कौन्तेयानसुरानिव पावकिः ॥
एवमुक्तो ययौ शीघ्रं पुत्रेण तव सौबलः ।
पिप्रोपुस्ते सुतान् राजन्दिधक्षुश्चैव पाण्डवान्
अथ प्रवृत्ते युद्धं द्रौणिराक्षसयोर्मध्ये ।
विभावर्यो सुतमुलं शक्रप्रहादयोरिव ॥ २७

ततो घटोत्कचो वाणैर्दशभिर्गौतमीसुतम् ।
जघानोरसि संकुद्धो विषाग्निप्रतिमैर्ददौ ॥
स तैरभ्याहतो गाढं शरैर्भीमसुतेरितैः ।
चचाल रथमध्यस्थो वातोद्भूत इव क्रुमः ॥२९॥
भूयश्चाञ्जलिकेनाथ मार्गणेन महाप्रभम् ।
द्रौणिहस्तस्थितं चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः ।
ततोऽन्यद्रौणिरादाय धनुर्भारसहं महत् ।
ववर्ष विशिखांस्तीक्ष्णान् वारिधारा इवांबुदः ।
ततः शारद्वतीपुत्रः प्रेषयामास भारत ।
सुवर्णपुंखाञ्छत्रुघ्नान् खचरान् खचरं प्रति ॥
तद्वाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहैरिव वभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलम् ॥
विश्वस्य राक्षसान्वाणैः साश्वसूतरथद्विपान्
ददाह भगवान्वन्निर्भूतानीव युगक्षये ॥ ३४ ॥
स दग्ध्वाऽक्षौहिणीं वाणैर्नैर्ऋतीं रुरुचे नृप
पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ॥
युगान्ते सर्वभूतानि दग्ध्वेव वसुरुत्खणः ।
रराज जयतां श्रेष्ठो द्रोणपुत्रस्तवाहितान् ॥
ततो घटोत्कचः क्रुद्धो रक्षसां भीमकर्मणाम्
द्रौणिं हतेति महतीं चोदयामास तां चमून्
घटोत्कचस्य तामाज्ञां प्रतिगृह्णाथ राक्षसाः
दंष्ट्रोज्ज्वला महावक्रा घोररूपा भयानकाः
व्यात्तानना घोरजिह्वाः क्रोधताम्रेक्षणा भृशं
सिंहनादेन महता नादयन्तो वसुन्धराम् ॥
हन्तुमभ्यद्रवन्द्रौणिं नानाप्रहरणायुधाः ।
शक्तीः शतघ्नीः परिधानशनीः शूलपट्टिशान्
खड्गान् गदाभिन्दिपालान्
सुसलानि परश्वधान् ।
प्रासानसिंस्तोमरांश्च
कणपान्कम्पनाञ्छितान् ॥ ४१ ॥
स्थूलान् भुशुण्ड्यश्मगदा-
स्थूणान् काष्णायसांस्तथा ।
मुद्रांश्च महाघोरान्
समरे शत्रुदारणान् ॥ ४२ ॥
द्रौणिमूर्धन्यसंत्रस्ता राक्षसां भीमविक्रमाः
चिक्षिपुः क्रोधताम्राक्षाः शतशोथ सहस्रशः
तच्छस्त्रवर्षं सुमहद्रोणपुत्रस्य मूर्धनि ।
पतमानं समीक्ष्याथ योधास्ते व्यथिताऽभवन्

द्रोणपुत्रस्तु विक्रान्तस्तद्वर्षं घोरमुच्छ्रितम् ।
शरैर्विध्वंसयामास वज्रकल्पैः शिलाशितैः
ततोऽन्यौर्विशिखैस्तूर्णं स्वर्णपुंखैर्महामनाः ।
निजघ्ने राक्षसान्द्रौणिर्दिव्यास्त्रप्रतिभन्त्रितैः ॥
तद्वाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहैरिव वभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलम् ॥
ते राक्षसाः सुसंकुद्धा
द्रोणपुत्रेण ताडिताः ।
क्रुद्धाः स्म प्राद्रवन्द्रौणिं
जिघांसन्तो महाबलाः ॥ ४८ ॥
तत्राद्भुतमिमं द्रौणिर्दर्शयामास विक्रमम् ।
अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ॥ ४९ ॥
यदेको राक्षसीं सेनां क्षणाद्रौणिर्महास्त्रवित्
ददाह ज्वलितैर्वाणै राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥
स हत्वा राक्षसानीकं रराज द्रौणिराहवे ।
युगान्ते सर्वभूतानि संवर्तक इवानलः ॥ ५१ ॥
तं दहन्तमनीकानि शरैराशीविषोपमैः ।
तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु भारत ॥ ५२ ॥
नैनं निरीक्षेतुं कश्चिदशक्नोद्रौणिमाहवे ।
ऋते घटोत्कचाद्वीराद्राक्षसेन्द्रान्महाबलात्
स पुनर्भरतश्रेष्ठ क्रोधादुद्भ्रान्तलोचनः ।
तलं तलेन संहत्य संदश्य दशनच्छदम् ॥ ५४ ॥
स्वं सूतमग्रवीत्क्रुद्धो द्रोणपुत्राय मां वह ।
स ययौ घोररूपेण सुपताकेन भास्वता ॥ ५५ ॥
द्वैरथं द्रोणपुत्रेण पुनरप्यरिसुदनः ।
स विनद्य महानादं सिंहवद्वीमविक्रमः ॥ ५६ ॥
चिक्षेपाविध्य संग्रामे द्रोणपुत्राय राक्षसः ।
अष्टघण्टां महाघोरामशानिं देवनिर्मिताम् ५७ ॥
तामवपुत्य जग्राह द्रौणिर्न्यस्य रथे धनुः ।
चिक्षेप चैनां तस्यैव स्यन्दनात्सोऽवपुषुवे ॥
साश्वसूतध्वजं यानं भस्म कृत्वा महाप्रभा ।
विवेश वसुधां भित्त्वा साऽशनिर्भृशदारुणा
द्रौणेस्तत्कर्म दृष्ट्वा तु सर्वभूतान्यपूजयन् ।
यदवपुत्य जग्राह घोरं शङ्करनिर्मिताम् ॥ ६० ॥
धृष्टद्युम्नरथं गत्वा भैमसेनिस्ततो नृप ।
धनुर्घोरं समादाय महदिन्द्रायुधोपमम् ।
सुमोच निशितान्वाणान्पुनर्द्रौणेर्महोरसि ६१ ॥

धृष्टद्युम्नस्त्वसन्म्रान्तो मुमोवाशीविपोपमान्
 सुवर्णपुंयान्विशिरान्द्रोणपुत्रस्य वक्षसि ६२
 ततो मुमोच नाराचान्द्रोणिस्तांश्च सहस्रशः
 तावप्यग्निशिखप्रचरैर्जम्भतुस्तस्य मार्गणान् ॥
 अतितीव्रं महद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 योधानां प्रीतिजननं द्रोणश्च भरतर्षभ ॥ ६४
 ततो रथसहस्रेण द्विरदानां शतैस्त्रिभिः ।
 पद्भिर्भयोजिसहस्रैश्च भीमस्तं देशमागतम् ६५
 ततो भीमात्मजं रक्षो धृष्टद्युम्नं च सानुगम् ।
 अयोधयत धर्मात्मा द्रौणिर्हृष्टाधिक्रमः ६६
 तन्नाद्भुततम द्रौणिर्देश्यामास विक्रमम् ।
 अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ॥ ६७
 निमेषान्तरमात्रेण साभ्यसूतस्थद्विषाम् ।
 अक्षीहिर्णो राक्षसानां शितैर्वाणेरशातयत् ६८
 मिषतो भीमसेनस्य हैडिम्बेः पार्षतस्य च ।
 यमयोधैर्मेषुत्रस्य विजयस्याच्युतस्य च ॥ ६९
 प्रगाढमजोगतिभिर्नाराचैरभिताडिताः ।
 निपेतुर्द्विरदा भूमी सट्टङ्गा इव पर्वताः ॥ ७०
 निकृष्टैर्हस्तिहस्तैश्च विचलद्भिरितस्ततः ।
 रराज वसुधा कीर्णा विसर्पद्भिरिवोरुः ७१
 क्षितैः फाञ्जनदण्डैश्च नृपच्छत्रैः क्षितिर्वभौ ।
 घोरिवोदितचन्द्रार्का ग्रहाकीर्णा युगक्षये ॥
 प्रवृद्धध्वजमण्डूकां मेरीयिस्तीर्णकच्छपाम् ।
 छत्रं सावलीजुष्टां फेनचामरमालिनीम् ७३
 कङ्कगृध्रमहाप्राहां नैकायुधक्षपाकुलाम् ।
 विस्तीर्णगजपापाणां हताश्वमकराकुलाम् ॥
 रथक्षिप्तमहाध्वरां पताकाकचिरद्भुताम् ।
 शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्त्युष्टिडुण्डुमां
 मज्जामांसमहापङ्कां कवन्धावर्जितोडुपाम् ।
 केशशीवलकल्पायां भीरुणां कश्मलावहाम् ॥
 नागेन्द्रहययोधानां शरीरद्वयसंभवाम् ।

शोणितौघमहाघोरां द्रौणिः प्राधर्तयन्नदीम्
 योघार्तरत्ननिर्घोषां क्षतजोर्मिसमाकुलाम् ।
 श्वापदातिमहाघोरां यमराष्ट्रमहोदधिम् ॥ ७८
 निहत्य राक्षसान्वाणैर्द्रौणिर्हृदिभिवमादयत् ।
 पुनरप्यतिसंरुद्धः सवृकोदरपार्षतान् ॥
 स नाराचगणैः पार्थान्द्रौणिर्विद्धा महाबलः
 जघान सुरथं नाम दुपदस्य सुतं विभुः ॥ १८०
 पुनः शत्रुञ्जयं नाम दुपदस्यात्मजं रणे ।
 वलानीकं जयानीकं जयाश्वं चाभिजग्निवान्
 श्रुताहयं च राजानं द्रौणिर्निन्ये यमक्षयम् ।
 त्रिभिश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः सुपुद्गैर्ममालिनम्
 जघान स पृषधं च चन्द्रसेनं च मारिप ।
 कुन्तिभोजसुतांश्चासी दशभिर्दश जग्निवान्
 अश्वधामां सुसंकुद्धः सन्धायोग्रमजिह्वगम् ।
 मुमोचाकर्णपूर्णं धनुषा शरमुत्तमम् ॥ ८४
 यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याशु घटोत्कचम् ।
 स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य महाशरः ॥
 धिवेश वसुधां शीघ्रं सपुद्गः पृथिवीपते ।
 तं हतं पतितं घात्वा धृष्टद्युम्नो महारथः १८६
 द्रौणेः सकाशाद्वाजेन्द्र द्यपनिन्ये रथोत्तमम्
 ततः पराङ्मुपनृपं सैन्यं यौधिष्ठिरं नृप ॥ ८७
 पराजित्य रणे धीरो द्रोणपुत्रो ननाद ह ।
 पूजितः सर्वभूतेषु तव पुत्रैश्च भारत ॥ ८८

अथ शरशतभिन्नकृत्तदेहै-
 हंतपतितैः क्षणदाचरैः समन्तात् ।
 निधनमुपगतैर्मही कृताऽभू-
 द्विरिशिखरैरिव दुर्गमाऽतिरौद्रा ॥
 तं सिद्धबन्धर्वपिशाचसंघा
 नागाः सुपर्णाः पितरो वयांसि ।
 रक्षोगणा भूतगणाश्च द्रौणि-
 मपूजयन्प्रसरसः सुराश्च ॥ १९०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे
 पट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

सख्य उवाच ।

द्रुपदस्यात्मजान् दृष्ट्वा कुंतिभोजसुतांस्तथा
 द्रोणपुत्रेण निहतान् राक्षसांश्च सहस्रशः ॥ १
 युधिष्ठिरो भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 युयुधानश्च संयत्ता युद्धायैव मनो दधुः ॥ २
 सोमदत्तः पुनः क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ।
 महता शरवर्षेण च्छादयामास भारत ॥ ३
 ततः समभवद्युद्धमतीव भयवर्धनम् ।
 त्वदीयानां परेषां च घोरं विजयकांक्षिणाम्
 तं दृष्ट्वा समुपायान्तं रुक्मपुङ्गवः शिलाशितैः ।
 दशभिः सात्वतस्यार्थं भीमो विव्याध सायकैः
 सोमदत्तोऽपि तं वीरं शतेन प्रत्यविध्यत ।
 सात्वतस्तत्त्वभिसंकुद्धः पुत्राधिभिरभिप्लुतम् ६
 वृद्धं वृद्धगुणैर्युक्तं ययातिमिव नाहुपम् ।
 विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैर्वज्रनिपातनैः ७
 शक्त्या चैन विनिर्मिय पुनर्विव्याध सप्तभिः
 ततस्तु सात्यकेरर्थं भीमसेनो नवं दृढम् ॥ ८
 मुमोच परिघं घोरं सोमदत्तस्य मूर्धनि ।
 सात्वतोऽप्यग्निसंकाशं मुमोच शरमुत्तमम् ९
 सोमदत्तोरसि क्रुद्धः सुपत्रं निशितं युधि ।
 युगपत्पेतुर्वीरे घोरौ परिघमार्गणौ ॥ १०
 शरीरे सोमदत्तस्य स पपात महारथः ।
 व्यामोहिते तु तनये वाल्हीकस्तमुपाद्रवत् ॥
 विसृजञ्छरवर्षाणि कालवर्षाव तोयदः ।
 भीमोऽथ सात्वतस्यार्थं वाल्हीकं नवभिः शरैः
 प्रपीडयन्महात्मानं विव्याध रणमूर्धनि ।
 *प्रातिपेयस्तु संक्रुद्धः शक्तिं भीमस्य वक्षसि
 निचखान महाबाहुः पुरंदर इवाशनिम् ।
 स तथाऽभिहतो भीमश्चक्रं च मुमोह च १४
 प्राप्य चेतश्च बलवान् गदामस्मै ससर्ज ह ।
 सा पांडवेन प्रहिता वाल्हीकस्य शिरोऽहरत्
 स पपात हतः पृथ्व्यां वज्राहत इवाद्रिरान् ।
 तस्मिन्विनिहते वीरे वाल्हीके पुरुषर्षभ
 पुत्रास्तेऽभ्यर्दयन् भीमं दश दाशरथैः समाः ।
 नागदत्तो दृढरथो महाबाहुरयोभुजः ॥ १७

दृढः सुहस्तो विरजाः प्रमाथ्युग्रोऽनुयाय्यापि
 तान्दृष्ट्वा चुक्रुधे भीमो जगृहे भारसाधनान् ॥
 एकमेकं समुद्दिश्य पातयामास मर्मसु ।
 ते विद्धा व्यसवः पेतुः स्यन्दनेभ्यो हतौजसः
 चण्डवातप्रभग्नास्तु पर्वताग्रान्महर्हिहाः ।
 नाराचैर्दर्शभिर्भीमस्तां निहत्य तवात्मजान् ॥
 कर्णस्य दयितं पुत्रं वृषसेनमवाकिरत् ।
 ततो वृकरथो नाम भ्राता कर्णस्य विश्रुतः ॥
 जघान भीमं नाराचैस्तमप्यभ्यद्रवद्वली ।
 ततः सप्त रथान्वीरः स्यालानां तव भारत ॥
 निहत्य भीमो नाराचैः शतचन्द्रमपोथयत् ।
 अमर्षयन्तो निहतं शतचन्द्रं महारथम् ॥ २३
 शकुनेर्भ्रातरो वीरा गवाक्षः शरभो विभुः ।
 सुभगो भानुदत्तश्च शूराः पञ्च महारथाः ॥
 अभिद्रुत्य शरैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनमताडयन् ।
 स ताड्यमानो नाराचैर्वृष्टिवैरैरिवाचलः ॥
 जघान पञ्चभिर्वाणैः पञ्चैवातिरथान्वली ।
 तान् दृष्ट्वा निहतान्वीरान्विचेलुर्नृपसत्तमाः ॥
 ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तवानीकमशातयत्
 मिपतः कुंभयोनेस्तु पुत्राणां तव चानघ ॥
 अश्वघ्नान्मालवाञ्जूरान्खिगर्तान्स शिवीनपि
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय क्रुद्धो युद्धे युधिष्ठिरः
 अभीपाहाञ्जूरसेनान्
 वाल्हीकान् सवसातिकान् ।
 निकृत्य पृथिवीं राजा
 चक्रे शोणितकर्दमाम् ॥ २९

यौधेयान्मालवान् राजन्मद्रकाणां गणा युधि
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय शूरान्वाणैर्युधिष्ठिरः ॥
 हताहरत गृहीत विध्यत व्यवकृन्तत ।
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युधिष्ठिररथं प्रति ३१
 सैन्यानि द्रावयन्तं तं द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरम्
 चोदितस्तव पुत्रेण सायकैरभ्यवाकिरत् ३२
 द्रोणस्तु परमक्रुद्धो वायव्याखेण पार्थिवम् ।
 विव्याध सोऽपि तद्दिश्यमस्त्रमखेण जघ्नवान्
 तस्मिन्विनिहते चाखे भारद्वाजो युधिष्ठिरे
 वारुणं याम्यमाग्नेयं त्वाष्ट्रं सावित्रमेव च ३४

१५७

द्रुपदस्येति ॥ १ ॥ * प्रातिपेयः प्रतीपपुत्रः ।

चिक्षेप परमक्रुद्धो
जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ।
क्षित्तानि क्षिप्यमाणानि
तानि चास्त्राणि धर्मजः ॥ ३५
जघानास्त्रैर्महाबाहुः कुम्भयोनेरवित्रसन्
सत्या चिक्कीर्षमाणस्तु प्रतिघ्नां कुम्भसंभवः
प्रादुश्रकेऽस्त्रमैन्द्रं वै प्राजापत्यं च भारत ।
जिघांसुर्धर्मतनयं तव पुत्रहिते रतः ॥ ३७
पतिः कुरूणा गजसिंहगामी
विशालयक्षाः पृथुलोहिताक्षः ।
प्रादुश्रकारास्त्रमहीनतजा
माहेन्द्रमन्यत्स जघान तेन ॥ ३८
विह्वल्यमानेष्वस्त्रेषु द्रोणः क्रोधसंमन्वितः ।
युधिष्ठिरवधं प्रेक्षुर्ग्राह्यमस्त्रमुदैरयत् ॥ ३९
ततो नाह्वासिपं किञ्चिद्धोरेण तमसाऽऽवृते
सर्वभूतानि च परं घासं जग्मुर्महीपते ॥ ४०
अह्नास्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अह्नास्त्रेणैव राजेन्द्र तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ४१

ततः सैनिकमुख्यास्ते प्रशशंसुर्नरपंभी ।
द्रोणपार्थौ महेश्वासौ सर्वयुद्धविशारदौ ४२
तनः प्रमुच्य कौन्तेयं द्रोणो द्रुपदवाहिनीम्
व्यधमत्कोधताम्राक्षो वायव्यास्त्रेण भारत ॥
ते हन्यमाना द्रोणेन
पञ्चालाः प्राद्रवन्मयात् ।
पश्यतो भीमसेनस्य
पार्थस्य च महात्मनः ॥ ४४
ततः किरीटी भीमश्च सहसा संन्ययर्तताम्
महद्भ्यां रथवंशाभ्यां परिगृह्य बलं तदा ४५
वीमत्सुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरं च वृकोदरः ।
भारद्वाजं शरीघाभ्यां महद्भ्यामभ्यवर्षताम्
केकयाः सृज्याश्चैव पञ्चालाश्च महीजसः ।
अन्वगच्छन्महाराज मत्स्याश्च सह सात्वतैः
ततः सा भारती सेना बध्यमाना किरीटिना
तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यत ॥ ४८
द्रोणेन पार्यमाण्वास्ते स्थयं तव सुतेन च ।
नाशक्यन्त महाराज योधा वारयितुं तदा

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रिपुच्छे द्रोणयुधिष्ठिरयुद्धे
सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

सञ्जय उवाच ।
उद्धीर्यमाणं तदृष्ट्वा पाण्डवानां महद्वलम् ।
अधिपह्यं च मर्त्यानः कर्णं दुर्योधनोऽग्रधीव
अयं स कालः संप्राप्तो मिश्राणां मिश्रवत्सल
त्रायस्व समरे कर्णं सर्वान्योद्यान्महारथान्
पञ्चालैर्मत्स्यकैकेयैः पाण्डवैश्च महारथैः ।
वृत्तान्समन्तात्संकुद्धैर्निःश्वसद्गिरिवोरवैः ३
पते नदन्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः
शक्रोपमाश्च बहवः पञ्चालानां रथव्रजाः ४
कर्ण उवाच ।
परित्रातुमिह प्राप्तो यदि पार्थ पुरंदरः ।

तमप्याश्रु पराजित्य ततो हन्तास्मि पाण्डवम्
सत्यं ते प्रतिजानामि
समाभवसिहि भारत ।
हन्तास्मि पाण्डुतनयान्
पञ्चालांश्च समागतान् ॥ ६
अयं ते प्रतिदास्यामि चासद्यस्येव पावकिः ।
प्रियं तव मया कार्यमिति जीवामि पार्थिव
सर्वेषामेव पार्थानां
फाल्गुनो बलवत्तरः ।
तस्यामोघां विमोक्ष्यामि
शक्तिं शक्रविनिर्मिताम् ॥ ८

पति कुरूणा युधिष्ठिर ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
पर्वणि टीकाया सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५७ ॥

१५८
उद्धीर्यमाणं तदृष्ट्वेति तथा पवधितं दृष्ट्वेति च सप्तार्था-
व्याप्यौ ॥ १ ॥

तस्मिन्हते महेष्वासे
भ्रातरस्तस्य मानद ।
तव वश्या भविष्यन्ति
वनं यास्यन्ति वा पुनः ॥ ९
मयि जीवति कौरव्य
विषादं मा कृथाः क्वचित् ।
अहं जेष्यामि समरे
सहितान्सर्वपाण्डवान् ॥ १०
पंचालान्केकयांश्चैव वृष्णींश्चापि समागतान्
बाणौघैः शकलीकृत्य तव दास्यामि मेदिनीम्
सञ्जय उवाच ।

एवं ब्रुवाणं कर्णं तु कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
स्मयन्निव महाबाहुः सूतपुत्रमिदं वचः ॥ १२
शोभनं शोभनं कर्ण सनाथः कुरुपुङ्गवः ।
त्वया नाथेन राधेय वचसा यदि सिध्यति
बहुशः कथसे कर्ण कौरवस्य समीपतः ।
न तु ते विक्रमः कश्चिद्दृश्यते फलमेव वा ॥ १४
समागमः पाण्डुसुतैर्दृष्टस्ते बहुशो युधि ।
सर्वत्र निर्जितश्चासि पाण्डवैः सूतनन्दन ॥ १५
हियमाणे तदा कर्ण
गन्धर्वैर्धृताराष्ट्रजे ।

तदाऽयुध्यन्त सैन्यानि
त्वमेकोऽग्रेऽपलायिथाः ॥ १६
विराटनगरे चापि समेताः सर्वकौरवाः ।
पार्थेन निर्जिता युद्धे त्वं च कर्ण सहानुजः ॥
एकस्याप्यसमर्थस्त्वं फाल्गुनस्य रणाजिरे ।
कथमुत्सहसे जेतुं सकृष्णान्सर्वपाण्डवान् ॥
अब्रुवन्कर्णं युध्यस्व कथसे बहुसूतज ।
अनुक्त्वा विक्रमेद्यस्तु तद्वै सत्पुरुषव्रतम् ॥
गर्जित्वा सूतपुत्र त्वं शारदाभ्रमिवाफलम् ।
निष्फलो दृश्यसे कर्ण तच्च राजा न बुध्यते
तावद्गर्जस्व राधेय यावत्पार्थं न पश्यसि ।
आरात्पार्थं हि ते दृष्ट्वा दुर्लभं गर्जितं पुनः ॥

त्वमनासाद्य तान्बाणान्
फाल्गुनस्य विगर्जसि ।
पार्थसायकविद्धस्य
दुर्लभं गर्जितं तव ॥ २२
बाहुभिः क्षत्रियाः शूरा
वाग्भिः शूरा द्विजातयः ।
धनुषा फाल्गुनः शूरः
कर्णः शूरो मनोरथैः ॥ २३

तोषितो येन रुद्रोऽपि
कः पार्थं प्रतिघातयेत् ।
एवं संरुषितस्तेन
तदा शारद्वतेन ह ॥ २४
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः कृपं वाक्यमथाब्रवीत् ।
शूरा गर्जन्ति सततं प्रावृषीव बलाहकाः
फलं चाशु प्रयच्छन्ति बीजमुत्सृताविव ।
दोषमत्र न पश्यामि शूराणां रणमूर्धनि ॥ २६
तत्तद्विकथमानानां भारं चोद्धृतां मृधे ।
यं भारं पुरुषो वोढुं मनसा हि व्यवस्यति ॥
दैवमस्य ध्रुवं तत्र साहाय्यायोपपद्यते ।
व्यवसायद्वितीयोऽहं मनसा भारमुद्धहन् ॥

हत्वा पाण्डुसुतानाजौ
सकृष्णान् सहसात्वतान् ।
गर्जामि यद्यहं विप्र
तव किं तत्र नश्यति ॥ २६
वृथा शूरा न गर्जन्ति शारदा इव तोयदाः ।
सामर्थ्यमात्मनो ज्ञात्वा ततो गर्जति पाण्डिताः
सोऽहमद्य रणे यत्तौ सहितौ कृष्णपाण्डवौ ।
उत्सहे मनसा जेतुं ततो गर्जामि गौतम ॥ ३१
पश्य त्वं गर्जितस्यास्य
फलं मे विप्र सानुगान्
हत्वा पाण्डुसुतानाजौ
सहकृष्णान् ससात्वतान् ॥ ३२
दुर्योधनाय दास्यामि पृथिवीं हतकण्टकाम्
कृप उवाच ।

मनोरथप्रलापा मे न ग्राह्यास्तव सूतज ॥ ३३
सदा क्षिपसि वै कृष्णौ धर्मराजं च पाण्डवम्
ध्रुवस्तत्र जयः कर्ण यत्र युद्धविशारदौ ॥ ३४
देवगन्धर्वयक्षाणां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
दंशितानामपि रणे अजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥
ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तो गुरुदैवतपूजकः ।
नित्यं धर्मरतश्चैव कृतास्त्रश्च विशेषतः ॥ ३६
धृतिमांश्च कृतज्ञश्च धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरश्चास्य बलिनः सर्वास्त्रेषु कृतश्रमाः ॥
गुरुवृत्तिरताः प्राज्ञा धर्मनित्या यशस्विनः ॥
संबन्धिनश्चेन्द्रवीर्याः खनुरक्ताः प्रहारिणः ॥
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च दौर्मुखिर्जनमेजयः ।
चंद्रसेनो रुद्रसेनः कीर्तिधर्मा ध्रुवो धरः ॥
वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुतेजनः ।
द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित् ॥ ४०

येषामर्थाय संयत्तो मत्स्यराजः सहाजुजः ।
 शतानीकः सूर्यदत्तः धृतानीकः श्रुतध्वजः ॥
 बलानीको जयानीको जयाश्वो रथवाहनः ।
 चंद्रोदयः समरथो विराट्प्रातरः शुभाः ॥
 यमौ च द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 येषामर्थाय युध्यन्ते न तेषां विद्यते क्षयः ॥
 एते चान्ये च बहवो गणाः पाण्डुसुतस्य वै ।
 कामं छलु जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥
 सयश्वराक्षसगणं समूतभुजगद्विपम् ।
 निःशेषमस्त्रघोर्येण कुर्वते भीमफाल्गुनी ॥
 युधिष्ठिरश्च पृथिवीं निर्दहेद्वोरचक्षुषा ।
 अप्रमेयबलः शौरिर्येषामर्थे च दंशितः ॥ ४६
 कथं तान्संयुगे कर्णं जेतुमुत्सहसे परान् ।
 महानपनयस्त्वेष नित्यं हि तथ सूतज ॥
 यस्त्यमुत्सहसे योद्धुं समरे शौरिणा सह ।
 सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तु राधेयः प्रहसन् भरतर्षभ ॥
 अग्रवीश्च तदा कर्णो गुरुं शरच्छतं कृपम् ।
 सत्यमुक्तं त्वया ब्रह्मपाण्डवान्प्रति यद्वचः ॥
 एते चान्ये च बहवो गुणाः पाण्डुसुतेषु वै ।
 अजय्याश्च रणे पार्थो देवैरपि सवासवैः ॥
 सदैवत्यक्षगन्धर्वैः पिशाचोरगराक्षसैः ।
 तथापि पार्थोज्ञेयामि शक्त्या वासवदत्तया
 मम ह्यमोघा दशैर्यं शक्तिः शक्रेण वै द्विज ।
 एतया निहनिष्यामि सत्यसाचिनमाहवे ॥
 हते ॥ पाण्डवे कृष्णे प्रातरश्वस्य सोदराः ।
 अनर्जुना न शक्ष्यन्ति महौ भोक्तुं कथञ्चन ॥
 तेषु नष्टेषु सर्वेषु पृथिवीयं ससागरा ।
 अयत्नात्कीरयेन्मत्स्य वशे स्थास्यति गीतम ॥
 सुनार्तैरिह सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ।
 एतमर्थमहं ज्ञात्वा ततो गर्जामि गीतम् ॥ ५५

त्वं तु धिप्रश्नं वृद्धश्च अशक्तश्चापि संयुगे ॥
 कृतमेहश्च पार्थेषु मोहान्मामवमन्यसे ॥ ५६
 यथेवं वक्ष्यसे भूयो ममाप्रियमिह द्विज ।
 ततस्ते पदगमुद्यम्य जिह्वां छेत्स्यामि दुर्मते ॥
 यथापि पाण्डवान्विप्रस्तोतुमिच्छसि संयुगे
 भीषयन्सर्वसैन्यानि कीरयेयाणि दुर्मते ॥
 अथापि शृणु मे वाक्यं यथावद्भवतो द्विज ।
 दुर्योधनश्च द्रोणश्च शकुनिर्दुर्मुखो जयः ॥
 दुःशासनो द्रुपसेनो मद्रराजस्त्वमेव च ।
 सोमदत्तश्च भूरिश्च तथा द्रौणिर्धिधिदातिः ॥
 तिष्ठेयुर्दंशिता यत्र सर्वे युद्धविशारदाः ।
 जयेद्वताक्षरः को नु शक्रतुल्यबलोऽप्यरिः ॥
 शूराश्च हि कृतास्त्राश्च बलिनः स्वर्गलिस्तवः ।
 धर्मज्ञा युद्धकुशला हन्युर्बुद्धे सुरानपि ॥ ६२
 एते स्थास्यन्ति संग्रामे पाण्डवानां धधार्थिनः
 जयमाकांक्षमाणा हि कीरयेयस्य दंशिताः ॥
 दैवायत्तमहं मन्ये जयं सुबलिनामपि ।
 यत्र भीष्मो महाबाहुः शेते शरशताचितः ॥
 विकर्णश्चित्रसेनश्च बाल्हीकोऽथ जयद्रथः ।
 भूरिध्रया जयश्रीव जलसन्धः सुदक्षिणः ॥ ६५
 शलश्च रथिनां श्रेष्ठो भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
 एते चान्ये च राजानो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥
 निहताः समरे शूराः पाण्डवैर्वल्लभत्तराः ।
 किमन्यदैवसंयोगान्मन्यसे पुरुषाधम ॥ ६७
 यांश्च तांस्तीपि सततं दुर्योधनरिपून्निज ।
 तेषामपि हताः शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 क्षीयन्ते सर्वसैन्यानि कुरूणां पाण्डवैः सह
 प्रभावं नात्र पश्यामि पाण्डवानां कथञ्चन ॥
 यस्तान्वल्लभतो नित्यं मन्यसे त्वं द्विजाधम ।
 यतिष्वेह यथाशक्ति योद्धुं तैः सह संयुग
 दुर्योधनहितायार्थं 'जयो देवे प्रतिष्ठितः' ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कृपकर्णवाक्ये
 अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

सञ्जय उवाच ।

तथा परुषितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मातुलम् । सङ्गमुद्यम्य वेगेन द्रौणिरभ्यपतद्भुतम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकार्था अष्टपञ्चाशदधि-
 वशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

तथेति ॥ १ ॥

ततः परमसंकुद्धः सिंहो मत्तमिव द्विपम् ।
प्रेक्षतः कुरुराजस्य द्रौणिः कर्णं समभ्ययात्
अश्वत्थामोवाच ।

यदञ्जुनगुणांस्तथ्यान्कीर्तयानं नराधम ।
शूरं द्वेषात्सुदुर्बुद्धे त्वं भर्त्सयसि मातुलम् ॥
विकथ्यमानः शौर्येण सर्वलोकधनुर्धरम् ।
दर्पोत्सेधगृहीतोऽद्य न कञ्चिद्गणयन्मृधे ॥ ४
कृते वीर्यं कृत्वास्त्राणि यं त्वां निर्जित्य संयुगे
गाण्डीवधन्वा हतवान्प्रेक्षतस्ते जयद्रथम् ॥
येन साक्षान्महादेवो योधितः समरे पुरा ।
तमिच्छसि वृथा जेतुं सूताधम मनोरथैः ॥ ६
यं हि कृष्णेन सहितं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
जेतुं न शक्ताः सहिताः सेन्द्रा अपि सुरासुराः
लोकैकवीरमजितमर्जुनं सूत संयुगे ।
किं पुनस्त्वं सुदुर्बुद्धे सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥
कर्णं पश्य सुदुर्बुद्धे तिष्ठेदानीं नराधम ।
एष तेऽद्य शिरः कायादुद्धरामि सुदुर्मते ॥ ९
सञ्जय उवाच ।

तमुद्यतं तु वेगेन राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
न्यवारयन्महातेजाः कृपश्च द्विपदां वरः ॥ १०
कर्ण उवाच ।

शूरोऽयं समरश्लाघी दुर्मतिश्च द्विजाधमः
आसादयतु मद्भार्यं मुञ्चेमं कुरुसत्तम ॥ ११
अश्वत्थामोवाच ।

तवैतत्क्षम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते ।
दर्पमुत्सिक्तमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति ॥
दुर्योधन उवाच ।

अश्वत्थामन्प्रसीदस्व क्षन्तुमर्हसि मानद ।
कोपः खलु न कर्तव्यः सूतपुत्रं कथंचन ॥ १३
त्वयि कर्णे कृपे द्रोणे मद्राजेऽथ सौवले ।
महत्कार्यं समासक्तं प्रसीद द्विजसत्तम ॥ १४
एते ह्यभिमुखाः सर्वे राधेयेन युयुत्सवः ।
आयान्ति पाण्डवा ब्रह्मन्नाह्वयन्तः समन्ततः ॥

सञ्जय उवाच ।

प्रसाद्यमानस्तु ततो राज्ञा द्रौणिर्महामनाः
प्रससाद् महाराज क्रोधवेगसमन्वितः ॥ १६
ततः कृपोऽप्युवाचेदमाचार्यः सुमहामनाः ।
सौम्यस्वभावाद्राजेन्द्र क्षिप्रमागतमार्दवः ॥

कृप उवाच ।

तवैतत्क्षम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते
दर्पमुत्सिक्तमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति ॥
सञ्जय उवाच ।

ततस्ते पाण्डवा राजन्पञ्चालाश्च यशस्विनः
आजग्मुः सहिताः कर्णं तर्जयन्तः समन्ततः
कर्णोऽपि रथिनां श्रेष्ठश्चापमुद्यम्य वीर्यवान्
कौरवाग्र्यैः परिवृतः शक्रो देवगणैरिव ॥
पर्यतिष्ठत तेजस्वी स्वबाहुबलमाश्रितः ।
ततः प्रववृते युद्धं कर्णस्य सह पाण्डवैः ॥
भीषणं सुमहाराज सिंहनादविराजितम् ।
ततस्ते पाण्डवा राजन्पञ्चालाश्च यशस्विनः
दृष्ट्वा कर्णं महाबाहुमुच्चैः शब्दमथानदन् ।
अयं कर्णः कुतः कर्णस्तिष्ठ कर्णं महारणे ॥
युध्यस्व सहितोऽस्माभिर्दुरात्मन्युपाधम ।
अन्ये तु दृष्ट्वा राधेयं क्रोधरक्तेक्षणाऽद्भुवन् ॥
हन्यतामयमुत्सिक्तः सूतपुत्रोऽल्पचेतनः ।
सर्वैः पार्थिवशार्दूलैर्नानैनाथोऽस्ति जीवता
अत्यन्तवैरी पार्थानां सततं पापपूरुषः ।
एष मूलमनर्थानां दुर्योधनमते स्थितः ॥ २६
घ्नतैनमिति जल्पन्तः क्षत्रियाः समुपाद्रवन् ।
महता शरवर्षेण च्छादयन्तो महारथाः ॥
वधार्थं सूतपुत्रस्य पाण्डवेयेन चोदिताः ।
तांस्तु सर्वोस्तथा दृष्ट्वा धावमानान्महारथान्
न विव्यथे सूतपुत्रो न च त्रासमगच्छत ।
दृष्ट्वा संहारकल्पं तमुद्भूतं सैन्यसागरम् ॥
पिप्रीषुस्तव पुत्राणां संग्रामेष्वपराजितः ।
सायकौघेन बलवान् क्षिप्रकारी महाबलः ॥
वारयामास तत्सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ ।
ततस्तु शरवर्षेण पार्थिवास्तमवारयन् ॥ ३१
धनूंषि ते विधुन्वानाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अयोधयन्त राधेयं शक्रं दैत्यगणा इव ॥
शरवर्षे तु तत्कर्णः पार्थिवैः समुदीरितम् ।
शरवर्षेण महता समन्ताद्व्यकिरत्प्रभो ॥ ३३
तद्युद्धमभवत्तेषां कृतप्रतिकृतैषिणाम् ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रस्य सह दानवैः ॥
तत्राद्भुतमपश्याम सूतपुत्रस्य लाघवम् ।
यदेनं सर्वतो यत्ता नाप्नुवन्ति परे युधि ॥ ३५

निवार्य च शरीरांस्तान्पार्थिवानां महारथः
युगेष्वीपासु च्छत्रेषु ध्वजेषु च हयेषु च ॥

आत्मनामांकितान्घोरान्
राधेयः प्राहिणोच्छरान् ।

ततस्ते व्याकुलीभूता

राजानः कर्णपीडिताः ॥ ३७

वभ्रमुस्तत्र तत्रैव गावः शीतादिता इव ।

हयानां घघ्रमानानां गजानां राथिनां तथा

तत्र तत्राभ्यवेक्षाम संघान्कर्णेन ताडितान् ॥

शिरोभिः पतितै राजन्वाहुभिश्च समंततः ॥

आस्तीर्णा वसुधा सर्वा शूराणामनिघर्तिनां

हतैश्च हन्यमानैश्च निष्टनद्रिश्च सर्वशः ॥ ४०

वभूवायोधनं रौद्रे वैवस्वतपुरोपमम् ।

ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं

अभ्युत्थामानमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ।

युध्यतेऽसौ रणे कर्णो दंशितः सर्वपार्थिवैः ॥

पश्यैतां द्रुपतां सेनां कर्णसायकपीडिताम्

कार्तिकेयेन विध्वस्तामासुरां पृतनामिव ॥

दृष्ट्वा निजितां सेनां रणे कर्णेन धीमता ।

अभियात्येव वीभत्सुः सूतपुत्रजिघांसाया ॥

तद्यथा प्रेक्षमाणानां सूतपुत्रं महारथम् ।

न हन्यात्पाण्डवः संरये तथा नीतिविधीयतां

ततो द्रौणिः कृपः शल्यो हार्दिक्यश्च महारथः

प्रत्युद्युस्तादा पार्थ सूतपुत्रपरीप्सया ॥ ४६

आयान्तं वीक्ष्य कौन्तेयं शकं दैत्यचमूनिवा

वीभत्सुरपि राजेन्द्र पञ्चालैरभिसंवृतः ॥ ४७

प्रत्युद्ययी तदा कर्णं यथा वृत्रं शतक्रतुः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

संरब्धं फाल्गुनं दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम्

कर्णो वैकर्तनः सूत प्रत्यपद्यत किमुत्तरम् ।

यो ह्यस्पृधत पार्थेन नित्यमेव महारथः ॥ ४९

आशंसते च वीभत्सुं युद्धे जेतुं सुदारुणम् ।

स तु तं सहसा प्राप्तं नित्यमत्यन्तवैरिणम् ॥

कर्णो वैकर्तनः सूत किमुत्तरमपद्यत ।

सञ्जय उवाच ।

आयान्तं पाण्डवं दृष्ट्वा गर्जं प्रतिगजो यथा

असंभ्रान्तो रणे कर्णः प्रत्युदीयाद्धनञ्जयम् ।

तमापतन्तं वेगेन वैकर्तनमजिह्वगैः ॥ ५२

छादयामास पार्थोऽथ कर्णस्तु विजयं शरैः ।

स कर्णं शरजालेन च्छादयामास पाण्डवः ॥

ततः कर्णः सुसंरब्धः शरैस्त्रिभिरविध्यत ।

तस्य तल्लाघवं पार्थो नामृष्यत महाबलः ॥ ५४

तस्मै बाणाञ्जिशलाधौतान्

प्रसन्नाग्रानजिह्वगान् ।

प्राहिणोत्सुतपुत्राय

त्रिशतं शत्रुतापनः ॥ ५५

विध्याद्य चैनं संरब्धो बाणेनैकेन वीर्यवान् ।

सव्ये भुजाग्रे बलवान्नाराचेन हसन्निव ॥ ५६

तस्य विद्धस्य बाणेन कराघातं पपात ह ।

पुनरादाय तच्चापं निमेषार्धान्महाबलः ॥ ५७

छादयामास बाणौघैः फाल्गुनं कृतहस्तवत् ।

शरवृष्टिं तु तां मुक्तां सूतपुत्रेण भारत ॥ ५८

व्यधमच्छरवर्षेण स्मयन्निव धनञ्जयः ।

तौ परस्परमासाद्य शरवर्षेण पार्थिव ॥ ५९

छादयेतां महेष्वासौ कृतप्रतिकृतौपिणौ ।

तदद्भुतं महद्युद्धं कर्णपाण्डवयोर्मध्ये ॥ ६०

कुन्ध्ययोर्वासिनाहेतोर्वन्ययोगजयोरिव ।

ततः पार्थो महेष्वासो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्

मुष्टिदेशे धनुस्तस्य चिच्छेद त्वरयान्वितः

अर्ध्वांश्च चतुरो भलैरनयद्यमसादनम् ॥ ६२

सारथ्ये च शिरः कायादहरच्छत्रुतापनः ।

अथैनं छिन्नधन्वानं हताभं हतसारथिम् ६३

विध्याद्य सायकैः पार्थश्चतुर्भिः पाण्डुनन्दनः

हताभ्यास्तु रथात्तूर्णमवधुत्य नरर्षभः ॥ ६४

आरुरोह रथं तूर्णं रूपस्य शरपीडितः ।

स नुन्नोऽर्जुनबाणौघैराचितः शल्यको यथा ॥

जीवितार्थमभिप्रेप्सुः कृपस्य रथमारुहत् ।

राधेयं निजितं दृष्ट्वा तावका भरतर्षभ ॥ ६६

धनञ्जयशरैर्नुन्नाः प्राद्रवन्त दिशो दिश ।

द्रवतस्तान्समालोक्य राजा दुर्योधनो नृप ॥

निवर्तयामास तदा वाक्यमेतदुवाच ह ।

अलं द्रुतेन वः शरास्तिष्ठध्वं क्षत्रियर्षभाः

एव पार्थवधायार्हं

स्वयं गच्छामि संयुगे ।

अहं पार्थान्हनिष्यामि

सपञ्चालान्ससोमकान् ॥ ६९

अद्य मे युध्यमानस्य सह गाण्डीवधन्वना ।

द्रक्ष्यन्ति विक्रमं पार्थाः कालस्येव युगक्षये

अद्य मद्भाणजालानि विमुक्तानि सहस्रशः ।

द्रक्ष्यन्ति समरे योधाः शलभानामिवायतीः ॥

अथ बाणमयं वर्षं सृजतो मम धन्विनः ।
जीमूतस्येव घर्मान्ते द्रक्ष्यन्ति युधि सैनिकाः
ज्येष्ठ्याम्यद्य रणे पार्थ सायकैर्नतपर्वभिः ।
इतिष्ठध्वं समरे शूरा भयं त्यजत फाल्गुनाव॥
न हि मद्भीर्यमासाद्य फाल्गुनः प्रसहिष्यति ।
यथा वेलां समासाद्य सागरो मकरालयः ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सैन्येन महता वृतः
फाल्गुनं प्रति दुर्धर्षः क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥
तं प्रयान्तं महाबाहुं दृष्ट्वा शारद्वतस्तदा ।
अश्वत्थामानमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ७६

एष राजा महाबाहुरमर्षी क्रोधमूर्च्छितः ।
पतङ्गवृत्तिमास्थाय फाल्गुनं योडुमिच्छति ७७
यावन्नः पश्यमानानां प्राणान्पार्थेन संगतः ।
न जह्यात्पुरुषव्याघ्रस्तावद्वारय कौरवम् ७८
यावत्फाल्गुनबाणानां गोचरं नाद्य गच्छति
कौरवः पार्थिवो वीरस्तावद्वारय संयुगे ॥ ७९
यावत्पार्थशरैर्घोरैर्निर्मुक्तोरगसन्निभैः ।

न भस्मीक्रियते राजा तावद्युद्धान्निवार्यताम्
अयुक्तमिव पश्यामि तिष्ठत्स्वस्मासु मानद ।
स्वयं युद्धाय यद्राजा पार्थ यात्यसहायवान् ॥
दुर्लभं जीवितं मन्ये कौरव्यस्य किरीटिना ।
युध्यमानस्य पार्थेन शार्दूलेनेव हस्तिनः ॥ ८२

मातुलेनैवमुक्तस्तु द्रौणिः शस्त्रभृतां वरः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं त्वरितः समभाषत ॥ ८३
मयि जीवति गान्धारे न युद्धं गन्तुमर्हसि ।
मामनादृत्य कौरव्य तव नित्यं हितैपिणम्

न हि ते संभ्रमः कार्यः पार्थस्य विजयं प्रति ।
अहमावारयिष्यामि पार्थ तिष्ठ सुयोधन ॥ ८५
दुर्योधन उवाच ।

आचार्यः पाण्डुपुत्रान्वै पुत्रवत्परिरक्षति ।
त्वमप्युपेक्षां कुरुषे तेषु नित्यं द्विजोत्तम ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दुर्योधनवाक्ये
एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

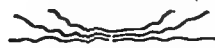
मम वा मन्दभाग्यत्वान्मन्दस्ते विक्रमोयुधि
धर्मराजप्रियार्थं वा द्रौपद्या वा न विद्म तत्
धिगस्तु मम लुब्धस्य यत्कृते सर्ववान्धवाः ।
सुखाहोः परमं दुःखं प्राप्नुवन्त्यपराजिताः ॥
को हि शस्त्रविदां मुख्यो महेश्वरसमो युधि
शत्रुं न क्षपयेच्छक्तो यो न स्याद्द्रौतमीसुतः ॥
अश्वत्थामन्प्रसीदस्व नाशयैतान्ममाहितान् ।
तवास्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवा न दानवाः ॥
पञ्चालान्सोमकांश्चैव जहि द्रौणे सहानुगान्
वयं शेषान्हनिष्यामस्त्वयैव परिरक्षिताः ९१
एते हि सोमका विप्र पञ्चालाश्च यशस्विनः ।
मम सैन्येषु संकुद्धा विचरन्ति दवाश्विवत् ॥
तान्वारय महाबाहो केकयांश्च नरोत्तम ।
पुरा कुर्वन्ति निःशेषं रक्ष्यमाणाः किरीटिना
अश्वत्थामंस्त्वरायुक्तो याहि शीघ्रमरिंदम ।
आदौ वा यदि वा पश्चात्तवेदं कर्म मारिष ॥
त्वमुत्पन्नो महाबाहो पञ्चालानां वधं प्रति
करिष्यासि जगत्सर्वमपञ्चालं किलोद्यतः ९५
एवं सिद्धाऽब्रुवन्वाचो भविष्यति च तत्तथा
तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र पञ्चालाञ्जहि सानुगान्
न तेऽस्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवाः सवासवाः
किमु पार्थाः सपञ्चालाः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते
न त्वां समर्थाः संग्रामे

पाण्डवाः सह सोमकैः ।

बलाद्योधयितुं वीर

सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९८

गच्छ गच्छ महाबाहो ननः कालात्ययो भवेत्
इयं हि द्रवते सेना पार्थसायकपीडिता ९९
शक्तो ह्यसि महाबाहो दिव्येन स्वेन तेजसा
निग्रहे पाण्डुपुत्राणां पञ्चालानां च मानद ॥

१६०

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनेनैवमुक्तो द्रौणिणिराहवदुर्मदः ।
चकारारिवधे यत्नमिन्द्रो दैत्यवधे यथा ।
प्रत्युवाच महाबाहुस्तव पुत्रमिदं वचः ॥ १
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि कीरव ।
प्रिया हि पाण्डवा नित्यं मम चापि पितृश्रमे
तथैवावां प्रियौ तेषां न तु युद्धे कुरुद्रह ।
शक्तितस्तात युध्यामस्त्यक्त्वा प्राणानभीतवत्
अहं कर्णश्च शल्यश्च कृपो हार्दिष्य एष च ।
निमेपात्पाण्डुर्धौ सेनां क्षपयेम नृपोत्तम ४
ते चापि कीरवो सेनां निमेपार्थात्कुरुद्रह ।
क्षपयेयुर्महाबाहो न स्याम यदि संयुगे ॥ ५

युध्यतां पाण्डवाञ्छक्त्या

तेषां चास्मान्युद्युत्सताम् ।

तेजस्तेजः समासाद्य

प्रशमं यातु भारत ॥ ६

अशक्या तरसा जेतुं पाण्डवानामनीकिनी
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु तद्धि सत्यं ब्रवीमि ते ७
आत्मार्य्ययुध्यमानास्ते समर्थाः पांडुनन्दनाः
किमर्थं तव सैन्यानि न हनिष्यन्ति भारत ८
त्वं तु लुब्धतमो राजश्रिकृतिहृत् कीरव ।
सर्पामिशंकी मानी च ततोऽस्मानमिशंकसे
मन्ये त्वं कृत्स्नतो राजन्पापात्मा पापपूरुषः
अन्यानापि स नः क्षुद्र शंकसे पापभाषितः
अहं तु यत्नमास्थाय त्वदर्थं त्यक्तजीवितः ।
यप गच्छामि संग्रामं त्यक्तृते कुरुनन्दन ११
योत्स्येऽहं शत्रुभिः सार्धं

जेज्यामि च वरान्वरान् ।

पञ्चालैः सह योत्स्यामि

सोमकैः केकथैस्तथा ॥ १२

पाण्डवैश्च संग्रामे त्यतिप्रियार्यमरिद्रम् ।

अद्य मद्वाणनिर्दग्धाः पञ्चालाः सोमकास्तथा
सिंहेनेवार्दिता गावो विद्रविष्यन्ति सर्वशः
अद्य धर्मसुतो राजा दृष्ट्वा मम पराक्रमम् १४
अश्वत्थाममयं लोकं मंस्यते सह सोमकैः ।
आगमिष्यति निर्वेदं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः १५

दृष्ट्वा विनिहृतान्संख्ये

पञ्चालान्सोमकैः सह ।

ये मां युद्धेऽभियोत्स्यन्ति

तान्हनिष्यामि भारत ॥ १६

न हि ते वीर मोक्ष्यन्ते मद्वाहन्तरमागताः ।

एषमुक्तो महाबाहुः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ १७

अभ्यवर्तेत युद्धाय त्रासयन्सर्वधन्विनः ।

चिकीर्षुस्तव पुत्राणां प्रियं प्राणभृतां वरः ॥

ततोऽब्रवीत्सकैकेयान्

पञ्चालान् गौतमीसुतः ।

प्रहरध्वमितः सर्वै

मम गात्रे महारथाः ॥ १९

स्थिरीभूताश्च युद्धध्वं दर्शयन्तोऽखलाघवम्

एवमुक्तास्तु ते सर्वे शस्त्रवृष्टीरपातयन् २०

द्रौणिं प्रति महाराज जलं जलधरा इव ।

ताक्षिहृत्य शरान्द्रौणिर्दश वीरानपोषयत् २१

प्रमुखे पाण्डुपुत्राणां धृष्टद्युम्नस्य च प्रभो ।

ते हन्यमानाः समरे पञ्चालाः सोमकास्तथा

परित्यज्य रणे द्रौणिं व्यद्रवन्त दिशो दश

तान्दृष्ट्वा द्रवतः शूरान्पञ्चालान्सहसोमकान्

धृष्टद्युम्नो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवद्रणे ।

ततः काञ्चनचित्राणां सजलांबुदनादिनाम् २४

वृतः शतेन शूराणां रथानामनिवर्तिनाम् ।

पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महारथः २५

द्रौणिमित्यब्रवीद्वाक्यं

दृष्ट्वा योधाक्षिपातितान् ।

आचार्यपुत्रं दुर्बुद्धे

किमन्यैर्निहतैस्तव ॥ २६

समागच्छ मया सार्धं यदि शूरोऽसि संयुगे

अहं त्वां निहनिष्यामि तिष्ठेदानीं ममाग्रतः

ततस्तमाचार्यसुतं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।

मर्मभिद्भिः शरैस्तीक्ष्णैर्जघान भरतर्षभ ॥ २८

ते तु पंक्तीकृता द्रौणिं शरा विविशुराशुगाः

रुक्मपुङ्गवाः प्रसन्नाग्राः सर्वकायावदारणाः ॥

मध्वर्यिन इवोदामा भ्रमराः पुष्पितं द्रुमम् ।

सोऽतिविद्धो भृशं क्रुद्धः पदाक्रान्त इवोरगः

१६०

दुर्योधनेनेति ॥ १ ॥ त्वं त्विति । निवृत्तिर्वचनं तज्जत्वाद्दस्मान्पातयत्यस्यसौख्यार्थः ॥ ९ ॥

मानी द्रौणिरसंभ्रान्तो बाणपाणिरभाषत ।
धृष्टद्युम्न स्थिरो भूत्वा मुहूर्तं प्रतिपालय ३१
यावत्त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ।
द्रौणिरेवमथाभाष्य पार्षतं परवीरहा ॥ ३२
छादयामास बाणौघैः समन्ताल्लघुहस्तवत् ।
स बाध्यमानः समरे द्रौणिना युद्धदुर्मदः ३३
द्रौणिं पाञ्चालतनयो वाग्भिरातर्जयत्तदा ।

न जानीषे प्रतिज्ञां मे विप्रोत्पत्तिं तथैव च
द्रोणं हत्वा किल मया हन्तव्यस्त्वं सुदुर्मते
ततस्त्वाऽहं न हन्येद्य द्रोणे जीवति संयुगे
इमां तु रजनीं प्राप्तामप्रभातां सुदुर्मते ।
निहत्य पितरं तेऽद्य ततस्त्वामपि संयुगे ३६
नेष्यामि प्रेतलोकाय ह्येतन्मे मनसि स्थितम्
यस्ते पार्थेषु विद्वेषो या भक्तिः कौरवेषु च ।
तां दर्शय स्थिरो भूत्वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे
यो हि ब्राह्मण्यमुत्सृज्य क्षत्रधर्मरतो द्विजः ॥
स वध्यः सर्वलोकस्य यथा त्वं पुरुषाधमः ।

इत्युक्तः परुषं वाक्यं पार्षतेन द्विजोत्तमः
क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां पार्षतं सोऽभ्यवैक्षत ४०
छादयामास च शरैर्निःश्वसन्पन्नगो यथा ।
स छाद्यमानः समरे द्रौणिना राजसत्तम ॥
सर्वपाञ्चालसेनाभिः संवृतो रथसत्तमः ।
नाकंपत महाबाहुः स्ववीर्यं समुपाश्रितः ॥ ४२
सायकांश्चैव विविधानश्वत्थान्नि मुमोच ह ।
तौ पुनः संन्यवर्तेतां प्राणयूतपणे रणे ॥ ४३
निपीडयन्तौ बाणौघैः परस्परममर्षिणौ ।
उत्सृजन्तौ महेष्वासौ शरवृष्टीः समन्ततः ॥
द्रौणिपार्षतयोर्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
दृष्ट्वा संपूजयामासुः सिद्धचारणवातिकाः ॥
शरौघैः पूरयन्तौ तावाकाशं च दिशस्तथा ।
अलक्ष्यौ समयुध्येतां महत्कृत्वा शरैस्तमः ४६

नृत्यमानाविव रणे मण्डलीकृतकार्मुकौ ।
परस्परवधे यत्तौ सर्वभूतभयङ्करौ ॥ ४७
अयुध्येतां महाबाहू चित्रं लघु च सुष्ठु च ।
संपूज्यमानौ समरे योधमुख्यैः सहस्रशः ४८
तौ प्रबुद्धौ रणे दृष्ट्वा वने वन्यौ गजाविव ।
उभयोः सेनयोर्हर्षस्तुमुलः समपद्यत ॥ ४९
सिंहनादरवाश्चासन्दध्मुः शङ्खांश्च सैनिकाः ।
वादित्राण्यभ्यवाद्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे भीरूणां भयवर्धनैः ।
मुहूर्तमपि तद्युद्धं समरूपं तदाऽभवत् ॥ ५१

ततो द्रौणिर्महाराज पार्षतस्य महात्मनः ।
ध्वजं धनुस्तथा छत्रमुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥
सूतमश्वान् चतुरो निहत्याभ्यद्रवद्रणे ।
पञ्चालांश्चैव तान्सर्वान्बाणैः सन्नतपर्वभिः ॥
व्यद्रावयदमेयात्मा शतशोऽथ सहस्रशः ।
ततस्तु विव्यथे सेना पाण्डवी भरतर्षभ ५४
दृष्ट्वा द्रौणेर्महत्कर्म वासवस्येव संयुगे ।

शतेन च शतं हत्वा पञ्चालानां महारथः ५५
त्रिभिश्च निशितैर्बाणैर्हत्वा त्रीन्वै महारथान् ।
द्रौणिर्दुपदपुत्रस्य फाल्गुनस्य च पश्यतः ॥ ५६
नाशयामास पञ्चालान् भूयिष्ठं ये व्यवस्थिताः
ते वध्यमानाः पञ्चालाः समरे सह सृजयैः ॥
अगच्छन्द्रौणिमुत्सृज्य विप्रकीर्णरथध्वजाः ।

स जित्वा समरे शत्रून्द्रोणपुत्रो महारथः
ननाद सुमहानादं तपान्ते जलदो यथा ।
स निहत्य बहूञ्छूरानश्वत्थामा व्यरोचत ।
युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ५९

संपूज्यमानो युधि कौरवयै-

निर्जित्य संख्येऽरिगणान्सहस्रशः ।

व्यरोचत द्रोणसुतः प्रतापवान्

यथा सुरेन्द्रोऽरिगणान्निहत्य वै ६०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अश्वत्थामपराक्रमे
षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

सञ्जय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरश्चैव भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 द्रोणपुत्रं महाराज समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥
 ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजेन संवृतः ।
 अभ्ययात्पाण्डवान्संख्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २ ॥
 घोररूपं महाराज भीरूणा भयवर्धनम् ।
 अंबष्ठान्मालयान्धक्षाच्छिवांस्त्रिगर्तकानपि ॥ ३ ॥
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान्कुक्षो वृकोदरः
 अमीपाहाऽरसेनान्क्षत्रियान् युद्धदुर्मदान्
 निकृत्य पृथिवीं चक्रे भीमः शोणितकर्दमम्
 यौधेयानद्रिजान् राजन्मद्रकान्मालयानपि
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय किरीटी निशितैःशरैः
 प्रगाढमजोगतिभिर्नाराचैरभिताडिताः ॥ ६ ॥
 निपेतुर्द्विरदा भूमौ द्विष्टका इव पर्यताः ।
 निकृत्तैर्हस्तिहस्तैश्च चेष्टमानैरितस्ततः ॥ ७ ॥
 रराज घसृधाऽऽकीर्णा विसर्पद्भिरिवोरगैः ।
 क्षितैः फनकचिन्नैश्च नृपच्छन्नैः क्षितिर्वभी ॥ ८ ॥
 घौरिवादित्यचन्द्राद्यैर्ग्रहैः कीर्णा युगक्षये ।
 हत प्रहरताभीता विधूयत व्यवकुन्तत ॥ ९ ॥
 इत्यासीन्नुमूलः शब्दः शोणाभ्यस्य रथं प्रति

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे

एकपट्टपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

सञ्जय उवाच ।

सोमदत्तं तु संप्रेक्ष्य विधुन्यानं महद्भुजः ।
 सात्यकिः प्राह यन्तारं सोमदत्ताय मां वह
 न ह्यहर्त्वा रणे शत्रुं सोमदत्तं महाबलम् ॥ १ ॥
 निवर्तिष्ये रणात्सूत सत्यमेतद्रथो मम ॥ २ ॥
 ततः संप्रैपयद्यन्ता सैन्धवास्तान्मनोजवान्

तुरङ्गमाञ्छह्ववर्णान्सर्वशब्दातिगान् रणे ॥ ३ ॥
 तेऽवहन युयुधानं तु मनोमासुतरंहसः ।
 यथेन्द्रं हरयो राजन्पुरा दैत्यवधोद्यतम् ॥ ४ ॥
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य सात्वत रभसं रणे ।
 सोमदत्तो महाबाहुरसंभ्रान्तो न्यवर्तत ॥ ५ ॥

तत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायामेष्टपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

द्रो० १७

सोमदत्तमित्याय सार्थ ॥ १ ॥

विमुञ्चञ्छरवर्षाणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
 छादयामास शैनेयं जलदो भास्करं यथा ॥ ६
 असंभ्रान्तश्च समरे सात्यकिः कुरुपुङ्गवम् ।
 छादयामास बाणौघैः समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ७
 सोमदत्तस्तु तं पृथ्वा विव्याधोरसि माधवं
 सात्यकिश्चापि तं राजन्नाविध्यत्सायकैः शितैः
 तावन्योन्यं शरैः कृत्तौ व्यराजेतां नरर्षभौ ।
 सुपुष्पौ पुष्पसमये पुष्पिताविव किंशुकौ ॥
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ कुरुवृष्णिशस्करौ ।
 परस्परमवेक्षेतां दहन्ताविव लोचनैः ॥ १०
 रथमण्डलमार्गेषु चरन्तावरिमर्दनौ ।
 घोररूपौ हितावास्तां वृष्टिमन्ताविवांबुदौ ॥
 शरसंभिन्नगात्रौ तु सर्वतः शकलीकृतौ ।
 श्वाविधाविव राजेन्द्र दृश्येतां शरविक्षतौ
 सुवर्णपुंखैरिषुभिराचितौ तौ व्यराजताम् ।
 खद्योतैरावृतौ राजन्प्रावृषीव वनस्पती ॥ १३
 संप्रदीपितसर्वाङ्गौ सायकैस्तैर्महारथौ ।
 अदृश्येतां रणे क्रुद्धाबुल्काभिरिव कुञ्जरौ ॥
 ततो युधि महाराज सोमदत्तो महारथः ।
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद माधवस्य महद्भुजः ॥ १५
 अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्षयत् ।
 त्वरमाणस्त्वरकाले पुनश्च दशभिः शरैः ॥ १६
 अथान्यद्भुजरादाय सात्यकिर्वेगवत्तरम् ।
 पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं सोमदत्तमविध्यत ॥ १७
 ततोऽपरेण भलेन ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ।
 बाह्यीकस्य रणे राजन्सात्यकिः प्रहसन्निव ॥ १८
 सोमदत्तस्त्वसंभ्रान्तो दृष्ट्वा केतुं निपातितम्
 शैनेयं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत्
 सात्वतोऽपि रणे क्रुद्धः सोमदत्तस्य धन्विनः
 धनुश्चिच्छेद भलेन क्षुरप्रेण शितेन ह ॥ २०
 अथैनं रुक्मपुङ्गवानां शतेन नतपर्वणाम् ।
 आचिनोद्बहुधा राजन्भग्नदंष्ट्रमिव द्विपम् ॥ २१

अथान्यद्भुजरादाय सोमदत्तो महारथः ।
 सात्यकिं छादयामास शरवृष्ट्या महाबलः
 सोमदत्तं तु संक्रुद्धो रणे विव्याध सात्यकिः
 सात्यकिं शरजालेन सोमदत्तोऽप्यपीडयत्
 दशभिः सात्वतस्यार्थं
 भीमोऽहन्बाहिकात्मजम् ।

सोमदत्तोऽप्यसंभ्रान्तो

भीममाच्छिच्छितैः शरैः ॥ २५

ततस्तु सात्वतस्यार्थं भीमसेनो नवं दृढम् ।
 मुमोच परिधं घोरं सोमदत्तस्य वक्षसि ॥ २५
 तमापतन्तं वेगेन परिधं घोरदर्शनम् ।
 द्विधा चिच्छेद समरे प्रहसन्निव कौरवः ॥ २६

स पपात द्विधा चिच्छन्

आयसः परिधो महान् ।

महीधरस्येव मह—

चिच्छ्वरं वज्रदारितम् ॥ २७

ततस्तु सात्यकी राजन्सोमदत्तस्य संयुगे ।
 धनुश्चिच्छेद भलेन हस्तावापं च पञ्चभिः ॥ २८
 ततश्चतुर्भिश्च शरैस्तूर्णं तांस्तुरगोत्तमान् ।
 समीपं प्रेषयामास प्रेतराजस्य भारत ॥ २९
 सारथेश्च शिरः कायाद्भलेन नतपर्वणा ।
 जहार नरशार्दूलः प्रहसन्निनिपुङ्गवः ॥ ३०
 ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 मुमोच सात्वतो राजन्स्वर्णपुङ्गुं शिलाशितम्
 स विमुक्तो बलवता शैनेयेन शरोत्तमः ।
 घोरस्तस्योरसि विभो निपपाताशु भारत
 सोऽतिविद्धो महाराज सात्वतेन महारथः
 सोमदत्तो महाबाहुर्निपपात ममार च ॥ ३३

तं दृष्ट्वा निहतं तत्र सोमदत्तं महारथाः ।
 महता शरवर्षेण युयुधानमुपाद्रवन् ॥ ३४
 छाद्यमानं शरैर्दृष्ट्वा युयुधानं युधिष्ठिरः ।
 पाण्डवाश्च महाराज सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
 महत्या सेनया सार्धं द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥
 ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तावकानां महाबलम्
 शरैर्विद्रावयामास भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ २६
 सैन्यानि द्रावयन्तं तु द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरम्
 अभिदुद्राव वेगेन क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३७
 ततः सुनिशितैर्वाणैः पार्थं विव्याध सप्तभिः
 युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धः प्रतिविव्याध पञ्चभिः—

सोऽतिविद्धो महाबाहुः

सृक्किणी परिसंलिहन् ।

युधिष्ठिरस्य चिच्छेद

ध्वजं कार्मुकमेव च ॥ ३९

स च्छिन्नधन्वा त्वरितस्त्वराकाले नृपोत्तमः
 अन्यदादत्त धेगेन कार्मुकं समरे दृढम् ॥ ४०
 ततः शरसहस्रेण द्रोणं विद्याध पार्थिवः ।
 साश्वसूतध्वजरथं तदद्भुतमिवामयत् ॥ ४१
 ततो मुहूर्तं व्यथितः शरपातप्रपीडितः ।
 निपसाद रथोपस्थे द्रोणो भरतसत्तम ॥ ४२
 प्रतिलभ्यं ततः संशं मुहूर्ताद्भिजसत्तमः ।
 क्रोधेन महताऽऽविष्टो वायव्यास्त्रमवास्त्रजत्
 असंभ्रान्तस्ततः पाथो धनुराकृष्य धीर्यवान् ।
 ततस्तदस्त्रमस्त्रेण स्तंभयामास भारत ॥ ४४
 चिच्छेद् च धनुर्दूर्ध्वं ब्राह्मणस्य च पाण्डवः
 ततोऽन्यद्भनुरादत्त द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ४५
 तदप्यस्य शितैर्भहैश्चिच्छेद् कुरुपुङ्गवः ।
 ततोऽग्रधीद्वासुदेयः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ४६
 युधिष्ठिर महाबाहो यत्वां वक्ष्यामि तच्छृणु
 उपारमस्व युद्धे त्वं द्रोणाद्भरतसत्तम ॥ ४७
 यतते हि सदा द्रोणो ब्रह्मणे तव संयुगे ।
 नानुरूपमहं मन्ये युद्धमस्य त्वया सह ॥ ४८
 योऽस्य सृष्टो विनाशाय स पथैर्न हनिष्यति

परिवर्ज्यं गुहं याहि यत्र राजा सुयोधनः ॥
 राजा राज्ञा हि योद्धव्यो
 नाराज्ञा युद्धमिष्यते ।
 तत्र त्वं गच्छ कौन्तेय
 हस्त्यश्वरथसंवृतः ॥ ५०
 याचन्मात्रेण च मया सहायेन धनञ्जयः ।
 भीमश्च रथशार्दूलो युध्यते कौरवैः सह ५१
 वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 मुहूर्तं चिन्तयित्वा तु ततो दारुणमाहवम् ॥
 प्रायाहुतमभिप्रप्तो
 यत्र भीमो व्यवस्थितः ।
 विनिघ्नस्तावकान्योधा-
 न्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५३
 रथघोषेण महता नादयन्वसुधातलम् ।
 पर्जन्य इव घर्मान्ते नादयन्वै दिशो दश ५४
 भीमस्य निघ्नतः शत्रून्
 पाणिर्जग्राह पाण्डवः ।
 द्रोणोऽपि पाण्डुपञ्चालान्
 द्यधमद्रजनीमुत्ते ॥ ५५

इति श्रीमहामारुते द्रोणपर्वणि घटोत्कचधर्मपर्वणि रात्रियुद्धे
 द्विपट्टयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

सञ्जय उवाच ।

धर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयाघहे ।
 तमसा संवृते लोके रजसा च महीपते ॥ १
 नापश्यन्त रणे योधाः परस्परमवस्थिताः ।
 अनुमानेन संभ्राभिर्युद्धं तद्वृधे महत् ॥ २
 नरनागाश्वमयनं परमं लोमहर्षणम् ।
 द्रोणकर्णकृपा धीरा भीमपार्षतसात्वकाः ३
 अन्योन्यं क्षोभयामासुः सैन्यानि नृपसत्तम
 वध्यमानानि सैन्यानि समन्तात्सैर्माहात्थैः ४
 तमसा संवृते चैव समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ।
 ते सर्वतो विद्रवन्तो योधा विध्यस्तचेतनाः

अहन्यन्त महाराज घायमानाश्च संयुगे ।
 महारथसहस्राणि जम्बुरन्योन्यमाहवे ॥ ६
 अन्ये तमसि मूढानि पुत्रस्य तव मन्त्रिते ।
 ततः सर्वाणि सैन्यानि सेना गोपाश्च भारत
 द्यमुह्यन्त रणे तत्र तमसा संवृते सति ॥ ७
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 तेषां संलोड्यमानानां पाण्डवैर्विहतौजसाम्
 अन्ये तमसि मग्नानामासीत्किं घो मनस्तदा
 कथं प्रकाशस्तेषां वा मम सैन्यस्य वा पुनः
 वभूव लोके तमसा तथा सञ्जय संवृते ॥ ९

इति श्रीमहामारुते द्रोणपर्वणि टीमाया द्विपट्टयधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६३

धर्तमान इति ॥ १ ॥ अन्ये आन्यहेतो ॥ ७ ॥
 वो युष्मात्सम्बन्धिना मनः किं किंवधे, कातरं पृष्टं वेत्यर्थः ८

सञ्जय उवाच ।

ततः सर्वाणि सैन्यानि हतशिष्टानि यानि वै
सेनागोप्तृनथादिश्य पुनर्व्यूहमकल्पयत् ॥ १०

द्रोणः पुरस्ताजघने तु शल्य-

स्तथा द्रौणिः कृतवर्मा सौवलश्च ।

स्वयं तु सर्वाणि बलानि राजन्

राजाऽभ्ययाद्रोपयन्वै निशायाम् ॥ ११

उवाच सर्वोश्च पदातिसङ्घान्

दुर्योधनः पार्थिवसांत्वपूर्वम् ।

उत्सृज्य सर्वे परमायुधानि

गृह्णीत हस्तैर्ज्वलितान्प्रदीपान् ॥ १२

ते चोदिताः पार्थिवसत्तमेन

ततः प्रहृष्टा जगृहुः प्रदीपान् ।

देवर्षिगन्धर्वसुरर्षिसङ्घा

विद्याधराश्चाप्सरसां गणाश्च ॥ १३

नागाः सयक्षोरगाकिन्नराश्च

हृष्टा दिविस्था जगृहुः प्रदीपान् ।

दिग्दैवतेभ्यश्च समापतन्तोऽ-

दृश्यन्त दीपाः ससुगन्धितैलाः ॥ १४

विशेषतो नारदपर्वताभ्यां

सम्बोध्यमानाः कुरुपाण्डवार्थम् ।

सा भूय एव ध्वजिनी विभक्ता

व्यरोचताग्निप्रभया निशायाम् ॥ १५

महाधनैराभरणैश्च दिव्यैः

शस्त्रैश्च दीप्तैरपि संपतद्भिः ।

रथे रथे पञ्च विदीपकास्तु

प्रदीपकास्तत्र गजे त्रयश्च ॥ १६

प्रत्यश्वमेकश्च महाप्रदीपः

कृतास्तु तैः पाण्डवैः कौरवैः ।

क्षणेन सर्वे विहिताः प्रदीपा

व्यादीपयन्तो ध्वजिनीं तवाशु ॥ १७

सर्वास्तु सेना व्यतिसेव्यमानाः

पदातिभिः पावकतैलहस्तैः ।

प्रकाश्यमाना ददृशुर्निशायां

यथाऽन्तरिक्षे जलदास्तडिद्भिः ॥ १८

प्रकाशितायां तु ततो ध्वजिन्यां

द्रोणोऽशिकल्पः प्रतपन्समन्तात् ।

रराज राजेन्द्र सुवर्णवर्मा

मध्यं गतः सूर्य इवांशुमाली ॥ १९

जाम्बूनदेष्वाभरणेषु चैव

निष्केषु शुद्धेषु शरासनेषु ।

पीतेषु शस्त्रेषु च पावकस्य

प्रतिप्रभास्तत्र तदा वभूवुः ॥ २०

गदाश्च शैक्याः परिघाश्च शुभ्रा

रथेषु शक्तयश्च विवर्तमानाः ।

प्रतिप्रभारश्मिभिराजमीढ

पुनः पुनः सञ्जनयन्ति दीपान् ॥ २१

छत्राणि बालव्यजनानि खड्गा

दीप्ता महोल्काश्च तथैव राजन् ।

व्याघूर्णमानाश्च सुवर्णमाला

व्यायच्छतां तत्र तदा विरेजुः ॥ २२

शस्त्रप्रभाभिश्च विराजमानं

दीपप्रभाभिश्च तदा बलं तत् ।

प्रकाशितं चाभरणप्रभाभि-

र्भृशं प्रकाशं नृपते वभूव ॥ २३

पीतानि शस्त्राण्यसृग्गुक्षितानि

वीरावधूतानि तनुच्छदानि ।

दीप्तां प्रभां प्राजनयन्त तत्र

तपात्यये विद्युदिवान्तरिक्षे ॥ २४

प्रकम्पितानामभिघातवेगै-

रभिघ्नतां चापततां जवेन ।

वक्राण्यकाशन्त तदा नराणां

वाय्वीरितानीव महाम्बुजानि ॥ २५

महावने दारुमये प्रदीप्ते

यथा प्रभा भास्करस्यापि नश्येत् ।

तथा तदाऽऽसीद्भुजिनीं प्रदीप्ता

महाभया भारत भीमरूपा ॥ २६

तत्संप्रदीप्तं बलमस्मदीयं

निशम्य पार्थास्त्वरितास्तथैव ।

सर्वेषु सैन्येषु पदातिसंघा-

नचोदयन्तेऽपि चक्रुः प्रदीपान् ॥ २७

गजे गजे सप्त कृताः प्रदीपा

रथे रथे चैव दश प्रदीपाः ।

द्वावश्वपृष्ठे परिपार्श्वतोऽन्ये

ध्वजेषु चान्ये जघनेषु चान्ये ॥ २८

तत इति । द्रोण इत्यपकृष्यतोः केषां सैन्यानां व्यूहमित्य-
ध्याहृत्य योज्यम् ॥ १० ॥ देवर्षीति भुवि पदातिभिर्दीपेषु गृही-

तेषु दिविस्था देवा अपि दीपाज्जगृहुर्द्युदोत्सवप्रेक्षकाः ॥ १३ ॥
दिग्दैवतेभ्य इत्यन्तरिक्षस्थानामपि देवानामागमनमुक्तम् ॥ १४ ॥

चतुरङ्गस्य सैन्यस्य संपातश्च महानभूत् ।
ततोऽर्जुनो महाराज कौरवाणामनीकिनीम्
व्यधमस्त्वरया युक्तः क्षपयन्सर्वपार्थिवान् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन्प्रविष्टे संरब्धे मम पुत्रस्य वाहिनीम्
अमृष्यमाणे दुर्धर्षे कथमासीन्मनो हि वः ।
किमकुर्वत सैन्यानि प्रविष्टे परपीडने ॥ ११
दुर्योधनश्च किं कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ।
के चैनं समरे वीरं प्रत्युद्युरारिंदमाः ॥ १२
द्रोणं च के व्यरक्षन्त प्रविष्टे श्वेतवाहने ।
केऽरक्षन्क्षिपणं चक्रं के च द्रोणस्य सव्यतः
के पृष्ठतश्चाप्यभवन्वीरा वीरान्विनिघ्नतः ।
के पुरस्तादगच्छन्त निघ्नन्तः शात्रवान् रणे
यत्प्राविशन्महेष्वासः पञ्चालानपराजितः ।
नृत्यन्निव नरव्याघ्रो रथमार्गेषु वीर्यवान् १५
यो ददाह शरैर्द्रोणः पञ्चालानां रथव्रजान् ।
धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेयिवान् ॥
अव्यग्रानेव हि परान्कथयस्यपराजितान् ।
हृष्टानुदीर्णान्संग्रामे न तथा सूत मामकान्
हतांश्चैव विदीर्णांश्च विप्रकीर्णांश्च शंससि ।
रथिनो विरथांश्चैव कृतान् युद्धेषु मामकान्
सञ्जय उवाच ।

द्रोणस्य मतमाज्ञाय

योद्धुकामस्य तां निशाम् ।

दुर्योधनो महाराज

वश्यान् भ्रातृनुवाच ह ॥ १९

कर्णं च वृषसेनं च मद्राजं च कौरव ।
दुर्धर्षं दीर्घबाहुं च ये च तेषां पदानुगाः २०
द्रोणं यत्ताः पराक्रान्ताः सर्वे रक्षन्तु पृष्ठतः
हार्दिक्यो दक्षिणं चक्रं शल्यश्चैवोत्तरं तथा
त्रिगर्तानां च ये शूरा हतशिष्टा महारथाः ।
तांश्चैव पुरतः सर्वान्पुत्रस्ते समचोदयत् २२
आचार्यो हि सुसंयत्तो भृशं यत्ताश्च पाण्डवाः
तं रक्षतं सुसंयत्ता निघ्नन्तं शात्रवान् रणे २३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे

चतुःषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

द्रोणो हि बलवान् युद्धे
क्षिप्रहस्तः प्रतापवान् ।

निर्जयेन्निदशान् युद्धे

किमु पार्थान्ससोमकान् ॥ २४

ते सूर्यं सहिताः सर्वे भृशं यत्ता महारथाः ।
द्रोणं रक्षत पाञ्चालादृष्ट्युन्मामहारथात् २५
पाण्डवीयेषु सैन्येषु न तं पश्याम कञ्चन ।
यो योधयेद्रणे द्रोणं धृष्टद्युम्नादृते नृपः ॥ २६

तस्मात्सर्वात्मना मन्ये

भारद्वाजस्य रक्षणम् ।

सुगुप्तः पाण्डवान् हन्यात्

सृज्यांश्च ससोमकान् ॥ २७

सृज्येष्वथ सर्वेषु निहतेषु चमूमुखे ।

धृष्टद्युम्नं रणे द्रौणिर्हनिष्यति न संशयः २८

तथाऽर्जुनं च राधेयो हनिष्यति महारथः ।

भीमसेनमहं चापि युद्धे जेष्यामि दीक्षितः

शेषांश्च पाण्डवान् योधाः

प्रसभं हीनतेजसः ।

सोऽयं मम जयो व्यक्तो

दीर्घकालं भविष्यति ॥ ३०

तस्माद्रक्षत संग्रामे द्रोणमेव महारथम् ।

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ३१

व्यादिदेश तथा सैन्यं तस्मिन्स्तमसि दारुणं

ततः प्रवृत्ते युद्धं रात्रौ भरतसत्तम ॥ ३२

उभयोः सेनयोर्घोरं परस्परजिगीषया ।

अर्जुनः कौरवं सैन्यमर्जुनं चापि कौरवाः ॥

नानाशस्त्रसमावायैरन्योन्यं समपीडयन् ।

द्रौणिः पाञ्चालराजं च भारद्वाजश्च सृज्यान्

छादयांचक्रिरे संख्ये शरैः सन्नतपर्वभिः ।

पाण्डुपाञ्चालसैन्यानां कौरवाणां च भारत

आसीन्निष्ठानको घोरो निघ्नतामितरेतरम् ।

नैवास्माभिस्तथा पूर्वैर्दृष्टपूर्वं तथाविधम् ३६

श्रुतं वा यादृशं युद्धमासीद्रौद्रं भयानकम् ॥

१६५

सञ्जय उवाच ।

धर्तमाने तदा रौद्रे रात्रियुद्धे विशांपते ।

सर्वभूतक्षयकरे धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १

अत्रवीत्पाण्डवांश्चैव -

पञ्चालाश्चैव सोमकान् ।

अभिद्रवत संयात -

द्रोणमेव जिघांसया ॥ २

राक्षस्ते घब्रानाद्राजन्पञ्चालाः सञ्जयास्तथा

द्रोणमेवाभ्ययतेन्त नदन्तो भैरधान् रवान् ३

तं तु ते प्रतिगर्जन्तः प्रत्युद्यातास्त्वमार्पिताः ।

यथाशक्ति यथोत्साहं यथासत्त्वं च संयुगे ४

कृतवर्मा तु हार्दिक्यो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

द्रोणं प्रति समायान्तं मत्तो मत्तमिध द्विपम् ५

शैनेयं शरवर्षाणि धिक्किरन्तं समन्ततः ।

अभ्ययात्फोरवो राजन् भूरिः संप्राममूर्धने

सहदेवमधायान्तं द्रोणप्रेम्भुं महारथम् ।

कर्णो वैकर्तनो राजन्वारयामास पाण्डवम्

भीमसेनमधायान्तं द्यादितास्यमिवान्तकम्

स्वयं दुर्योधनो राजा प्रतीपं मृत्युमावजत् ॥

नकुलं च युधां श्रेष्ठं सर्वयुद्धविशारदम् ।

शकुनिः सौवलो राजन्वारयामास सत्वरः

शिखण्डिनमधायान्तं रथेन रथिनां वरम् ।

कृपः शारद्वतो राजन्वारयामास संयुगे ॥

प्रतिविन्ध्यमधायान्तं मयूरसदृशैर्हयैः ।

दुःशासनो महाराज यत्तो यत्तमवारयत् ॥

भीमसेनिमधायान्तं मायाशतविशारदम् ।

अभ्यत्यामा महाराज राक्षसं प्रत्यपेधयत् ॥

द्रुपदं वृषसेनस्तु ससैन्यं सपदानुगम् ।

वारयामास समरे द्रोणप्रेम्भुं महारथम् ॥ १३

विराटं द्रुतमायान्तं द्रोणस्य निधनं प्रति ।

मद्राजः सुसंक्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १४

शतानीकमधायान्तं नाकुलं रभसं रणे ।

चित्रसेनो रुरोधाशु शरैर्द्रोणपरीप्सया ॥ १५

अर्जुनं च युधां श्रेष्ठं प्राद्रवन्तं महारथम् ।

अलंबुषो महाराज राक्षसेन्द्रो न्यवारयत् ॥

तथा द्रोणं महेष्वासं निघ्नन्ते शात्रवान् रणे

धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यो दृष्टरूपमवारयत् ॥

तथान्यान्पाण्डुपुत्राणां समायातान्महारथान्

तावका रथिनो राजन्वारयामासुरोजसा ॥

गजारोहा गजैस्तूर्ण सन्निपत्य महामृधे ।

योधयन्तश्च मृदन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ॥

निशीथे तुरगा राजन्द्रावयन्तः परस्परम् ।

समदृश्यन्त वेगेन पक्षयन्तो यथाऽद्रयः ॥

सादिनः सादिभिः सार्धं

प्रासशक्त्युष्टिपाणयः ।

समागच्छन्महाराज

यिनदन्तः पृथक् पृथक् ॥ २१

नरास्तु बहयस्तत्र समाजग्मुः परस्परम् ।

गदाभिर्मुसलैश्चैव नानाशस्त्रैश्च संयुगे ॥ २२

कृतवर्मा तु हार्दिक्यो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

वारयामास संक्रुद्धो बेलैवोद्धृत्तमर्णवम् ॥ २३

युधिष्ठिरस्तु हार्दिक्यं विद्धा पञ्चभिराश्रुगैः ॥

पुनर्विद्व्याध विशत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्

कृतवर्मा तु संक्रुद्धो धर्मपुत्रस्य भारिव ।

धनुश्छिच्छेद महेन तं च विद्व्याध सप्तभिः ॥

अथान्यद्वनुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ।

हार्दिक्यं दशभिर्वाणैर्बाहोरुपरि चार्पयत् ॥

माधवस्तु रणे विद्धो धर्मपुत्रेण भारिव ।

प्राक्स्पत च रोषेण सप्तभिश्चाद्वयच्छरैः ॥

तस्य पार्थो धनुश्छिच्छेत्वा

हस्तावापं निरुत्य च ।

प्राहिणोक्षिशितान्वाणान्

पञ्च राजञ्छिलाशितान् ॥ २८

ते तस्य कवचं भित्त्वा हेमचित्रं महाधनम् ।

प्राविशन्धरणां भित्त्वा चल्मीकमिव पद्मगाः

अह्णोर्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कौमुकम्

विद्व्याध पाण्डवं पथ्या सुतं च नवभिः शरैः

तस्य शक्तिममेयात्मा पाण्डवो भुजंगोपमानः

क्षिप्ते भरतश्रेष्ठ रथे न्यस्य महद्भुजः ॥ ३१

१६५

वर्तमाने इति ॥ १॥ भीमसेनि घटोत्कचम् ॥ १२॥ माधवः कृतवर्मा ॥ २७ ॥

सा हेमचित्रा महती पाण्डवेन प्रवेरिता ।
निर्मिद्य दक्षिणं बाहुं प्राविशद्धरणीतलम् ॥
एतस्मिन्नेव काले तु गृह्य पार्थः पुनर्धनुः ।
हार्दिक्यं छादयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
ततस्तु समरे शूरो वृष्णीनां प्रवरो रथी ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे निमेषार्धाद्युधिष्ठिरम् ॥३४॥
ततस्तु पाण्डवो ज्येष्ठः खड्गं चर्म समाददे ।
तदस्य निशितैर्वाणैर्व्यधमन्माधवो रणे ॥
तोमरं तु ततो गृह्य स्वर्णदण्डं दुरासदम् ।
अप्रैषीत्समरे तूर्णं हार्दिक्यस्य युधिष्ठिरः ॥

तमापतन्तं सहसा धर्मराजभुजच्युतम् ।
द्विधा चिच्छेद हार्दिक्यः कृतहस्तः स्मयन्निव
ततः शरशतेनाजौ धर्मपुत्रमवाकिरत् ।
कवचं चास्य संकुद्धः शरैस्तीक्ष्णैरदारयत् ॥
हार्दिक्यं शरसंछन्नं कवचं तन्महाधनम् ।
व्यशीर्यत रणे राजेस्ताराजालमिवाम्बरात्
स चिच्छन्नधन्वा विरथः शार्णवर्मा शरादितः
अपायासीद्रणान्तूर्णं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥४०॥
कृतवर्मा तु निर्जित्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
पुनर्द्रोणस्य जुगुपे चक्रमेव महात्मनः ॥४१॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे युधिष्ठिरापयानं
नाम पञ्चपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

सञ्जय उवाच ।

भूरिस्तु समरे राजञ्शैनेयं रथिनां वरम् ।
आपतन्तमपासेधत्प्रयाणादिव कुञ्जरम् ॥ १
अथैनं सात्यकिः क्रुद्धः पञ्चभिर्निशितैः शरैः
विव्याध हृदये तस्य प्रास्ववत्तस्य शोणितम्
तथैव कौरवो युद्धे शैनेयं युद्धदुर्मदम् ।
दशभिर्निशितैस्तीक्ष्णैराविध्यत भुजान्तरे ॥
तावन्योन्यं महाराज ततश्चाते शरैर्भृशम् ।
क्रोधसंरक्तनयनौ क्रोधाद्विस्फार्य कार्मुके ॥
तयोरासीन्महाराज शस्त्रवृष्टिः सुदारुणा ।
क्रुद्धयोः सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयोः ॥
तावन्योन्यं शरैः राजन्संछाद्य समवस्थितौ ।
मुहूर्तं चैव तद्युद्धं समरूपमिवामवत् ॥ ६
ततः क्रुद्धो महाराज शैनेयः प्रहसन्निव ।
धनुश्चिच्छेद समरे कौरव्यस्य महात्मनः ॥ ७
अथैनं छिन्नधन्वानं नवभिर्निशितैः शरैः
विव्याध हृदये तूर्णं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः ।
धनुरन्यत्समादाय सात्वतं प्रत्यविध्यत ॥ ९

स विद्धा सात्वतं वाणैस्त्रिभिरेव विशांपते
धनुश्चिच्छेद भलेन सुतीक्ष्णेन हसन्निव ॥ १०॥
छिन्नधन्वा महाराज
सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः ।
प्रजहार महावेगां
शक्तिं तस्य महोरसि ॥ ११॥
स तु शक्त्या विभिन्नाङ्गो
निपपात रथोत्तमात् ।
लोहिताङ्ग इवाकाशा-
दीतरश्मिर्यदृच्छया ॥ १२॥
तं तु दृष्ट्वा हतं शूरमश्वत्थामा महारथः ।
अभ्यधावत वेगेन शैनेयं प्रति संयुगे ॥ १३॥
तिष्ठतिष्ठेति चाभाष्य शैनेयं स नराधिप ।
अभ्यवर्षच्छरौघेण मेरुं वृष्ट्या यथाम्बुदः ॥ १४॥
तमापतन्तं संरब्धं शैनेयस्य रथं प्रति ।
घटोत्कचोऽब्रवीद्राजन्नादं मुक्त्वा महारथः
तिष्ठतिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यासि ।
एष त्वां निहानप्यामि महिषं वणमुखो यथा-

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चपट्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

भूरिरिति । प्रयाणाद्यानस्थानात् । प्रवणादिति पाठे

प्रवणं प्रकृष्टं वनं जलम् ॥ १ ॥ तस्य सात्यकेः । तस्य
तस्माद्दद्यात् ॥ २ ॥ लोहिताङ्गः कुजः । यदृच्छया दैवे-
नेत्यभूतोपमा ॥ १२ ॥ महिषमसुरम् ॥ १६ ॥

युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ।
 इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षो राक्षसः परवीरहा
 द्रौणिमभ्यद्रघत्क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केसरी ।
 रथाक्षमात्रिरिषुभिरभ्यवर्षद्वटोत्कचः ॥ १८
 रयिनामृपमं द्रौणिं घाराभिरिव तोयदः ।
 शरवृष्टिं तु तां प्राप्तां शरैराशीविषोपमैः ॥ १९
 शातयामास समरे तरसा द्रौणिरुत्समयन् ।
 ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मर्मभेदिभिराशुगैः ॥ २०
 समाचिनोद्राक्षसेन्द्रं घटोत्कचमारिदमम् ।
 स शरैराचितस्तेन राक्षसो रणमूर्धनि ॥ २१
 व्यकाशत महाराज श्वाधिच्छललतो यथा ।
 ततः क्रोधसमायेष्टो भैमसेनेः प्रतापवान् ॥
 शरैरवचकर्तोद्रेद्रौणिं वज्राशनिप्रभैः ।
 धुरप्रैरर्थचन्द्रैश्च नाराचैः सशिलीमुखैः ॥
 घराहकैर्नालोकैर्यिकैर्नाभ्यघावुपत ।
 तां शस्त्रवृष्टिमहतां वज्राशनिसमस्यनाम् ॥
 पतन्तीमुपरि क्रुद्धा द्रौणिरव्ययितेन्द्रियः ।
 सुदुःसर्हा शरैर्घोरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥
 व्यधमत्सुमहातेजा महाम्राणां च मारुतः ।
 ततोन्तरिक्षे वाणानां सग्रामोऽन्य इवामघत्
 घोररूपो महाराज योधानां हर्षवर्धनः ।
 ततोऽस्त्रसंघर्षकृतैर्विस्फुलेकैः समन्ततः ॥
 वमी निशामुखे द्यौम खद्योतैरिव संवृतम् ।
 स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिशः प्रच्छाद्य सवतः ॥
 प्रियार्थं तद्य पुत्राणां राक्षसं समवाकिरत् ।
 ततः प्रववृते युद्धं द्रौणिराक्षसयोर्मृधे ॥ २९
 विगाढे रजनीमध्ये शकप्रल्हादयोरिव ।
 ततो घटोत्कचो वाणैर्दशभिर्द्रौणिमाहवे ॥
 जघानोरसि संभ्रष्टः कालज्वलनसज्जिमैः ।
 स तैरभ्यायतैर्धिक्खो राक्षसेन महाबलः ॥
 चञ्चल समरे द्रौणिर्वातनुज इव क्रुमः ।
 स मोहमनुसंप्राप्तो ध्वजयाष्टिं समाश्रितः ॥
 ततो हाहाकृतं सैन्यं तव सर्वं जनाधिप ।
 हतं स्म मेनिरे सर्वं तावकास्तं विशांपते ॥
 तं तु दृष्ट्वा तथावस्वमभ्यत्यामानमाहवे ।
 पञ्चालाः सुजयाश्रैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥
 प्रतिलभ्य ततः संक्षामभ्यत्यामा महाबलः ।
 धनुः प्रपील्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ॥
 मुनोचाकर्णपूणेन धनुषा शरमुत्तमम् ।

यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याशु घटोत्कचम् ॥
 स मित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य शरोत्तमः
 विवेश वसुधामुग्रः संपुंखः पृथिवीपते ॥
 सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत्
 राक्षसेन्द्रः सुबलवान्द्रौणिना रणशालिना
 दृष्ट्वा विमूढं हैडिम्बं
 सारथिस्तु रणाजिरात् ।
 द्रौणेः सकाशात्संभ्रान्त-
 स्त्वपनिन्ये त्वरान्वितः ॥ ३९
 तथा तु समरे विद्धा राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं ।
 ननाद सुमहानादं द्रोणपुत्रो महारथः ॥ ४०
 पूजितस्तव पुत्रैश्च सर्वयोधिश्च भारत ।
 वपुषाऽतिप्रजज्वाल मध्यान्ह इव भास्करः
 भीमसेनं तु युध्यन्तं भारद्वाजरथं प्रति ।
 स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्याधिभ्यच्छितैः शरैः
 तं भीमसेनो दशभिः शरैर्विध्याध मारिष ।
 दुर्योधनोऽपि विशत्या शराणां प्रत्यविध्यत
 ती सायकैरवच्छिन्नावदृश्येतां रणाजिरे ।
 मेघजालसमाच्छन्नौ नभसीधेन्दुभास्करौ ॥
 अथ दुर्योधनो राजा भीमं विध्याध पत्रिभिः
 पञ्चभिर्मरतश्रेष्ठ तिष्ठतिष्ठेति चाग्रवीत् ॥ ४५
 तस्य भीमो धनुश्छित्त्वा
 ध्वजं च दशभिः शरैः ।
 विध्याध कौरवश्रेष्ठं
 नवत्या नतपर्वणाम् ॥ ४६
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धो धनुरन्यन्महत्तरम् ।
 गृहीत्वा भरतश्रेष्ठो भीमसेनं शितैः शरैः ।
 अपीडयद्रणमुखे पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥
 ताक्षिहव्य शरान्भीमो दुर्योधनधनुश्श्रुतान् ।
 कौरवं पञ्चविंशत्या धुद्रकाणां समापयत् ॥
 दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो भीमसेनस्य मारिष ।
 क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा दशभिः प्रत्याविध्यत
 अथान्यद्भनुरादाय भीमसेनो महाबलः ।
 विध्याध नृपातं तूर्णं सप्तभिर्निशितैः शरैः ॥
 तदप्यस्य धनुः क्षिप्रं चिच्छेद् लघुहस्तवत् ।
 द्वितीयं च तृतीयं च चतुर्थं पञ्चमं तथा ॥
 आत्तमात्तं महाराज भीमस्य धनुराच्छिनत्
 तव पुत्रो महाराज जितकाशी मदीतकदः ॥

स तथा भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ।
 शक्तिं चिक्षेप समरे सर्वपारसर्वां शुभाम् ॥
 मृत्योरिव स्वसारं हि दीप्तां बहिशिखामिव
 सीमन्तमिव कुर्वन्ती नभसोऽग्निसमप्रभाम्
 अप्राप्तामेव तां शक्तिं त्रिधा चिच्छेद कौरवः
 पश्यतः सर्वलोकस्य भीमस्य च महात्मनः
 ततो भीमो महाराज गदां गुर्वी महाप्रभाम्
 चिक्षेपाविध्य वेगेन दुर्योधनरथं प्रति ॥
 ततः सा सहसा बाह्यास्तव पुत्रस्य संयुगे ।
 सारार्थं च गदा गुर्वी ममर्दास्य रथं पुनः ॥
 पुत्रस्तु तव राजेन्द्र भीमाङ्गीतः प्रणश्य च ।
 आरुरोह रथं चान्यं नन्दकस्य महात्मनः ॥
 ततो भीमो हतं मत्वा तव पुत्रं महारथम् ।

सिंहनादं महचक्रे तर्जयन्निशि कौरवान् ॥
 तावकाः सैनिकाश्चापि मेनिरे निहतं नृपम्
 ततोऽतिचुम्बुः सर्वे ते हाहेति समन्ततः ६०
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा त्रस्तानां सर्वयोधिनाम्
 भीमसेनस्य नादं च श्रुत्वा राजन् महात्मनः
 ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा सुयोधनम्
 अभ्यवर्तत वेगेन यत्र पार्थो वृकोदरः ॥ ६२

पञ्चालाः केकया मत्स्याः

सृज्याश्च विशांपते ।

सर्वोद्योगेनाभिजग्मु-

द्रोणमेव युयुत्सया ॥ ६३

तत्रासीत्सुमहद्युद्धं द्रोणस्याथ परैः सह ।
 घोरे तमसि मञ्जानां निघ्नतामितरेतरम् ६४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दुर्योधनापयाने
 षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

सञ्जय उवाच ।

सहदेवमथायान्तं द्रोणप्रेप्सुं विशांपते ।
 कर्णो वैकर्तनो युद्धे वारयामास भारत ॥ १
 सहदेवस्तु राधेयं विद्धा नवभिराशुगैः ।
 पुनर्विव्याध दशभिर्विशिखैर्नतपर्वभिः ॥ २
 तं कर्णः प्रतिविव्याध शतेन नतपर्वणाम् ।
 सञ्जयं चास्य धनुः शीघ्रं चिच्छेद लघुहस्तवत्
 ततोऽन्यद्भनुरादाय माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 कर्णं विव्याध विशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ४
 तस्य कर्णो हयान्हत्वा शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 सारार्थं चास्य भल्लेन द्रुतं निन्ये यमक्षयम् ५
 विरथः सहदेवस्तु खड्गं चर्म समाददे ।
 तदप्यस्य शरैः कर्णो व्यधमत्प्रहसन्निव ॥ ६
 अथ गुर्वी महाघोरां हेमचित्रां महागदाम् ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धो वैकर्तनरथं प्रति ॥ ७
 तामापतन्तीं सहसा सहदेवप्रचोदिताम् ।
 व्यष्टंभ्यच्छरैः कर्णो भूमौ चैनामपातयत् ८

गदां विनिहतां दृष्ट्वा सहदेवस्त्वरान्वितः ।
 शक्तिं चिक्षेप कर्णाय तामप्यस्याच्छिनच्छरैः
 ससंभ्रमं ततस्तूर्णमवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
 सहदेवो महाराज दृष्ट्वा कर्णं व्यवस्थितम् १०
 रथचक्रं प्रगृह्याजौ मुमोचाधिरथं प्रति ।
 तदाऽपतद्वै सहसा कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ ११
 शरैरनेकसाहस्रैराच्छिनत्सूतनन्दनः ।
 तस्मिंस्तु निहते चक्रे सूतजेन महात्मना १२
 ईपादण्डकयोक्रांश्च युगानि विविधानि च ।
 हस्त्यंगानि तथाश्वान्श्च मृतांश्च पुरुषान्वहून् ॥
 चिक्षेप कर्णमुद्दिश्य कर्णस्तान्व्यधमच्छरैः ।
 स निरायुधमात्मानं ज्ञात्वा माद्रवतीसुतः
 वार्यमाणस्तु विशिखैः सहदेवो रणं जहौ ।
 तमभिद्रुत्य राधेयो मुहूर्ताङ्गरतर्पभ ॥ १५
 अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सहदेवं विशांपते ।
 मा युध्यस्व रणेऽधीर विशिष्टै रथिभिः सह

प्रणश्य निर्लानो भूत्वा ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकायां षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

सहदेवमथायान्तमिति शतानीकमिति ।
 चाध्यायौ स्पष्टायौ ॥ १ ॥

सदशैर्युध्य माद्रेय वचो मे मा विशंकिथाः ।
 अथैनं धनुषोऽग्रं तुदन्भूयोऽग्रवीद्वचः ॥ १७
 एषोऽर्जुनो रणे तूर्णं युध्यते कुरुभिः सह ।
 तत्र गच्छस्व माद्रेय गृहं वा यदि मन्यसे ॥
 एवमुक्त्वा तु तं कर्णो रथेन रथिनां वरः ।
 प्रायात्पाञ्चालपाण्डूनां सैन्यानि प्रदहन्निव
 वधं प्राप्तं तु माद्रेयं
 नावधीत्समरेऽरिहा ।

कुन्त्याः स्मृत्वा वचो राजन्
 सत्यसन्धो महायशः ॥ २०

सहदेवस्ततो राजन्विमनाः शरपीडितः ।
 कर्णवाक्शरतप्तश्च जीविताभिरविद्यत २१
 आरुरोह रथं चापि पाञ्चाल्यस्य महात्मनः
 जनमेजयस्य समरे त्वरायुक्तो महारथः २२
 विराटं सहसेनं तु द्रोणं वै द्रुतमागतम् ।
 मद्राजः शरैघेण छादयामास धन्विनम्
 तयोः समभवद्युद्धं समरे दृढधन्विनोः ।
 यादृशं ह्यभवद्राजन् जंभवासधयोः पुरा २४
 मद्राजो महाराज विराटं वाहिनीपतिम् ।
 आजग्रे त्वरितस्तूर्णं शतेन नतपर्वणाम् २५
 प्रतिविद्याथ तं राजन्नवभिर्निशितैः शरैः ।
 पुनश्चैनं त्रिसप्तत्या भूयश्चैव शतेन तु ॥ २६
 तस्य मद्राधिपो हत्वा चतुरो रथवाजिनः ।
 सूतं ध्वजं च समरे शराभ्यां संन्यपातयत् ॥

हताश्वान् रथान्तूर्ण-
 मवलुत्य महारथः ।

तस्यै विस्फार्यश्वापं
 विमुञ्च्य शिताञ्छरान् ॥ २८

शतानीकस्ततो दृष्ट्वा भ्रातरं हतवाहनम् ।
 रथेनाभ्यपततूर्णं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २९
 शतानीकमयायान्तं मद्राजो महामृधे ।
 विशिखैर्वहुभिर्विद्धा ततो निन्ये यमक्षयम्
 तस्मिंस्तु निहते वीरे विराटो रथसत्तमः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं तमेव ध्वजमालिनम् ३१
 ततो विस्फार्य नयने क्रोधाद्दिगुणाधिकम् ।
 मद्राजरथं तूर्णं छादयामास पत्रिभिः ३२
 ततो मद्राधिपः क्रुद्धः शरेणानतपर्वणा ।
 आजघानोरसि दृढं विराटं वाहिनीपतिम्

सोऽतिविद्धो महाराज
 रथोपस्थ उपाविशत् ।

कश्मलं चाविशत्त्रिं
 विराटो भरतर्षभ ॥ ३४

सारथिस्तमपोवाह समरे शरविक्षतम् ।
 ततः सा महती सेना प्राद्वन्निशि भारतः ३५
 वध्यमाना शरशतैः शल्येनाहवशोभिना ।
 तां दृष्ट्वा विद्वतां सेनां वासुदेवधनञ्जयौ
 प्रयातौ तत्र राजेन्द्र यत्र शल्यो द्यवस्थितः
 तौ तु प्रत्युद्ययौ राजन् राक्षसेन्द्रो ह्यलंबुपः
 अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय प्रवरं रथम् ।
 तुरङ्गमुखैर्युक्तं पिशाचैर्घोरदर्शनैः ॥ ३८
 लोहितार्द्रपताकं तं रक्तमालयविभूषितम् ।
 कार्णायसमयं घोरमृश्वचर्मसमावृतम् ॥ ३९
 रौद्रेण चित्रपक्षेण विवृताक्षेण कूजता ।
 ध्वजेनोद्भित्तदण्डेन गृध्राजेन राजता ४०
 स बभौ राक्षसो राजन्निन्नाजनचयोपमः ।
 रुरोधाजुनमायान्तं प्रभञ्जनमिषाद्रिराट् ४१
 किरन्वाणगणान् राजञ्शतशोऽर्जुनमूर्धनि
 अतितीक्ष्णं महद्युद्धं नरराक्षसयोस्तदा ॥ ४२
 द्रष्टुणां प्रीतिजननं सर्वेषां तत्र भारत ।
 गृध्र-काक-बलोलूक-कङ्क-गोमायुहर्षणम् ४३
 तमर्जुनः शतनव पत्रिणां समताडयत् ।
 नवभिश्च शितैर्वाणैर्ध्वजं चिच्छेद् भारत ॥
 सारथिं च त्रिभिर्वाणैस्त्रिभिरेव त्रिवेणुकम् ।
 धनुरेकेन चिच्छेद् चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥

पुनः सज्यं कृतं चापं
 तदप्यस्य द्विधाऽच्छिनत् ।

विरथस्योद्यतं खड्गं
 शरेणास्य द्विधाऽकरोत् ॥ ४६

अथैनं निशितैर्वाणैश्चतुर्भिर्भरतर्षभ ।
 पाथोऽविध्यद्राक्षसेन्द्रं स विद्धः प्राद्वद्भयात्
 तं विजित्यार्जुनस्तूर्णं द्रोणान्तिकमुपाययौ ।
 किरञ्शरगणान् राजन्नरवारणवाजिपु ॥ ४८
 वध्यमाना महाराज पाण्डवेन यशस्विना ।
 सैनिका न्यपतन्नुह्यां चातनुष्ठा इव द्रुमाः ॥
 तेषु तूत्साद्यमानेषु फाल्गुनेन महात्मना ।
 संग्राद्वद्वलं सर्वं पुत्राणां ते विशापते ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धेलंबुपपराभवे
सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

सञ्जय उवाच ।

शतानीकं शरैस्तूर्णं निर्दहन्तं चमूं तव ।
चित्रसेनस्तव सुतो वारयामास भारत ॥ १
नाकुलिश्चित्रसेनं तु विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः
स तु तं प्रति विव्याध दशभिर्निशितैः शरैः
चित्रसेनो महाराज शतानीकं पुनर्युधि ।
नवभिर्निशितैर्वाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ३
नाकुलिस्तस्य विशिखैर्वर्मसन्नतपर्वभिः ।
गात्रात्संच्यावयामास तदद्भुतमिवाभवत् ॥
सोपेतवर्मा पुत्रस्ते विरराज भृशं नृप ।
उत्सृज्य काले राजेन्द्र निर्मोकमिव पन्नगः
ततोऽस्य निशितैर्वाणैर्ध्वजं चिच्छेद नाकुलिः
धनुश्चैव महाराज यतमानस्य संयुगे ॥ ६
स चिच्छन्नधन्वा समरे विवर्मा च महारथः ।
धनुरन्यन्महाराज जग्राहारिविदारणम् ॥
ततस्तूर्णं चित्रसेनो नाकुलिं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे क्रुद्धो भरतानां महारथः ॥
शतानीकोऽथ संक्रुद्धश्चित्रसेनस्य मारिष ।
जघान चतुरो बाहान्सारथिं च नरोत्तमः ॥
अवपुत्य रथात्तस्माच्चित्रसेनो महारथः ।
नाकुलिं पञ्चविंशत्या शराणामार्दयद्बली ॥
तस्य तत्कुर्वतः कर्म नकुलस्य सुतो रणे ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चापं रत्नविभूषितम् ॥
स चिच्छन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः
आरुरोह रथं तूर्णं हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥
द्रुपदं तु सहानीकं द्रोणप्रेप्सुं महारथम् ।
वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं किरञ्जशरशतैस्तदा ॥ १३
यज्ञसेनस्तु समरे कर्णपुत्रं महारथम् ।
पद्यथा शराणां विव्याध बाहोरुरासि चानघ
वृषसेनस्तु संक्रुद्धो यज्ञसेनं रथे स्थितम् ।
बहुभिः सायकैस्तीक्ष्णैराजघान स्तनान्तरे ॥
तावुर्भा शरनुन्नाङ्गौ शरकण्टकितौ रणे ।

व्यभ्राजेतां महाराज श्वाविश्रौ शललैरिव ॥
रुक्मपुंखैः प्रसन्नाग्रैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ ।
रथिरौघपरिक्लिन्नौ व्यभ्राजेतां महामृधे ॥
तपनीयनिमौ चित्रौ कल्पवृक्षाविवाद्भुतौ ।
किंशुकाविव चोत्फुल्लौ व्यकाशेतां रणाजिरे

वृषसेनस्ततो राजन्
द्रुपदं नवभिः शरैः ।

विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या

पुनरन्यैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १९

ततः शरसहस्राणि विमुञ्चन्विवभौ तदा ।
कर्णपुत्रो महाराज वर्षमाण इवांबुदः ॥ २०

द्रुपदस्तु ततः क्रुद्धो वृषसेनस्य कार्मुकम् ।
द्विधा चिच्छेद भलेन पीतेन निशितेन च ॥
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय रुक्मवद्धं नवं दृढम्
तूणादाकृप्य विमलं भल्लं पीतं शितं दृढम् ॥
कार्मुके योजयित्वा तं द्रुपदं सन्निरीक्ष्य च
आकर्णपूर्णं मुमुचे त्रासयन्सर्वसोमकान् ॥
हृदयं तस्य भित्त्वा च जगाम वसुधांतलम् ।
कश्मलं प्राविशद्राजा वृषसेनशराहतः ॥ २४
सारथिस्तमपोबाहू स्मरन्सारथिचेष्टितम् ।
तस्मिन्प्रभग्ने राजेन्द्र पञ्चालानां महारथे ॥
ततस्तु द्रुपदानीकं शरैश्छिन्नतनुच्छदम् ।
संप्राद्रवत्तदा राजन्निशथि भैरवे सति ॥ २६
प्रदीपैरपरित्यक्तैर्ज्वलद्भिस्तैः समन्ततः ।
व्यराजत मही राजन् वीताभ्रा द्यौरिव ग्रहैः
तथाऽङ्गदैर्निपतितैर्व्यराजत वसुंधरा ।
प्रावृत्काले महाराज विद्युद्भिरिव तोयदः ॥
ततः कर्णसुतात्रस्ताः सोमका विप्रदुद्रुवुः ।
यथेन्द्रभयवित्रस्ता दानवास्तारकामये ॥
तेनार्धमानाः समरे द्रवमाणाश्च सोमकाः ।
व्यराजन्त महाराज प्रदीपैरवभासिताः ॥

तांस्तु निर्जित्य समरे कर्णपुत्रोऽप्यरोचत ।
 मध्यंदिनमनुप्राप्तो घर्माद्युरिव भारत ॥ ३१
 तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
 एक एव ज्वलन्तस्तस्यै वृषसेनः प्रतापवान् ॥
 स विजित्य रणे दूरान्सोमकानां महारथान्
 जगाम त्वरितस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥
 प्रतिविन्ध्यमथ कुड्गं प्रदहन्तं रणे रिपून् ।
 दुःशासनस्तव सुतः प्रत्यगच्छन्महारथः ॥
 तयोः समागमो राजैश्चित्ररूपो बभूव ह ।
 द्यपेतजलदे द्योमिनि बुधभास्करयोरिव ॥
 प्रतिविध्यं तु समरे कुर्याणं कर्म दुष्करम् ।
 दुःशासनस्त्रिभिर्बाणैर्ललाटे समविध्यत ॥
 सोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना ।
 विरराज महाबाहुः सगृह्ण इव पर्यतः ॥ ३७
 दुःशासनं तु समरे प्रतिविन्ध्यो महारथः ।
 नयभिः सायकैर्विद्धा पुनर्विद्याध्र समभिः
 तत्र भारत पुप्रस्ते कृतवान्कर्म दुष्करम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे शतानांकादिपुद्धे
 अष्टपृष्ठाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

सञ्जय उवाच ।

नकुलं रमसं युद्धे निम्नन्तं वाहिनीं तव ।
 अभ्ययात्सौबलःकुड्गस्तिष्ठतिष्ठेति चाग्रवीत्
 कृतघैरौ तु तौ वीरावन्योन्यवधकाक्षिणौ ।
 शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥
 यथैव नकुलो राजन् शरधर्षाण्यमुञ्चत ।
 तथैव सौबलश्चापि शिक्षां संदर्शयन्पुत्रि ॥
 तावुभौ समरे शूरा शरकण्टकिकौ तदा ।
 व्यराजेतां महाराज श्वाविधौ शल्लैरिव ॥
 रुक्मपुंक्षैरजिह्वाभिः शरैश्चिन्नतनुञ्चदौ ।
 रुधिरौघपरिहृष्टौ व्यराजेतां महाश्वे ॥ ५
 तपनीयनिर्भौ चित्रा कल्पवृक्षाविव द्रुमा ।
 किंशुकाविव चात्कुलौ प्रकाशते रणाजिरे ॥
 तावुभौ समरे शूरा शरकण्टकिकौ तदा ।

प्रतिविन्ध्यहयानुग्रीः पातयामास सायकैः ॥
 सारथिं चास्य मल्लेन ध्वजं च समपातयत् ।
 रथं च तिलशो राजन् द्यधमत्तस्य धन्विनः
 पताकाश्च सत्पूणीरा रदमीन्योक्त्राणि च प्रभो
 चिच्छेद तिलशः कुड्गः शरैः सघ्नतपर्वभिः ॥
 विरथः स तु धर्मात्मा धनुष्पाणिस्त्वस्थितः ।
 अयोधयस्तव सुतं किरन्शरशतान्बहून् ॥
 क्षुरप्रेण धनुस्तस्य चिच्छेद तनयस्तव ।
 अयेनं दशभिर्बाणैश्चिन्नधन्वानमार्दयत् ॥
 तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भ्रातरौऽस्य महारथाः ।
 अभ्यवर्तन्त वेगेन महत्या सेनया सह ॥ ४६
 आगुतः सततो यानं सुतसोमस्य भास्वरम् ।
 धनुर्गृह्ण महाराज विद्याध्र तनयं तव ॥ ४९
 ततस्तु तावकाः सर्वे परिवार्य सुतं तव ।
 अभ्यवर्तन्त मंग्रामे महत्या सेनया वृताः ॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ।
 निशायि दारुणे काले यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥

व्यराजेतां महाराज कण्टकैरिव शालमली ॥
 सुजिह्वं प्रेक्षमार्णां च राजन्निवृत्तलौचनी ।
 शोधसंरक्तनयनी निर्दहन्तौ परस्परम् ॥ ८
 स्यालस्तु तव संकुद्धो माद्रीपुत्रं हसन्निव ।
 कर्णिनैकेन विद्याध्र इदमे निशितेन ह ॥ ९
 नकुलस्तु भृशं विद्धः स्यालेन तव धन्विना ।
 निपसाद् रथोपस्थे कदमलं चाविशश्महत् ॥
 अत्यन्तवैरिणं हसं दृष्ट्वा शत्रुं तथागतम् ।
 ननाद शकुनी राजंस्तपान्ते जलदो यथा ॥
 प्रतिलम्प्य ततः संज्ञां नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
 अभ्ययात्सौबलं भूयो व्यात्तानन इवान्तकः ॥
 संकुडः शकुनिं पृथ्वा विद्याध्र भरतर्षभ ।
 पुनश्चैनं शतेनैव नाराचानां स्तनान्तरे ॥ १३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया अष्टपृष्ठाधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

नकुलमिति ॥ १ ॥

अथास्य सशरं चापं मुष्टिदेशेऽच्छिनत्तदा ।
ध्वजं च त्वरितं छित्त्वा रथाद्भ्रमावपातयत् ॥
विशिखेन च तीक्ष्णेन पीतेन निशितेन च ।
ऊरू निर्भिद्य चैकेन नकुलः पाण्डुनन्दनः ॥
श्येनं सपक्षं व्याधेन पातयामास तं तदा ।
सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत्
ध्वजयाष्टं परिक्लिश्य कामुकः कामिनीं यथा
तं विसंज्ञं निपतितं दृष्ट्वा स्यालं तवानघ ॥
अपोवाह रथेनाशु सारथिध्वजिनीमुखात् ।

ततः संबुक्रुशुः पार्था ये च तेषां पदानुगाः
निर्जित्य च रणे शशुं नकुलः शशुतापनः ।
अब्रवीत्सारथिं क्रुद्धो द्रोणानीकाय मां वह
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य सारथिः ।
प्रायात्तेन तदा राजन् यत्र द्रोणो व्यवस्थितः
शिखण्डिनं तु समरे द्रोणप्रेप्सुं विशांपते ।
कृपः शारद्वतो यत्तः प्रत्यगच्छत्सवेगितः ॥
गौतमं द्रुतमायान्तं द्रोणानीकमरिदमम् ।
विद्याध नवभिर्भलैः शिखण्डी प्रहसन्निव ॥
तमाचार्यो महाराज विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः
पुनर्विद्याध विशत्या पुत्राणां प्रियकृत्तव ॥
महद्युद्धं तयोरासीद्धोररूप भयानकम् ।
यथा देवासुरे युद्धे शंवरामरराजयोः ॥ २४
शरजालावृतं द्योम चक्रतुस्तौ महारथौ ।
मेघाविव तपापाये वीरौ समरदुर्मदौ ॥ २५
प्रकृत्या घोररूपं तदासीद्धोरतरं पुनः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ योधानां युद्धशालिनाम् ॥
कालरात्रिनिभा ह्यासीद्धोररूपा भयानका ।
शिखण्डी तु महाराज गौतमस्य महद्वनुः ॥
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद सज्यं सविशिखं तदा ।
तस्य क्रुद्धः कृपो राजञ्शक्तिं चिक्षेप दारुणाम्
स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रां कर्मारपरिमार्जिताम् ।
तामापतन्तीं चिच्छेद शिखण्डी बहुभिः शरैः
साऽपतन्मेदिनीं दीप्ता भासयन्ती महाप्रभा ।

अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ३०
प्राच्छादयच्छित्तैर्वाणैर्महाराज शिखण्डिनम्
स च्छाद्यमानः समरे गौतमेन यशस्विना ३१

न्यपीदत् रथोपस्थे शिखण्डी रथिनां वरः ।
सीदन्तं चैनमालोक्य कृपः शारद्वतो युधि ॥
आजघ्ने बहुभिर्वाणैर्जिघांसन्निव भारत ।
विमुखं तु रणे दृष्ट्वा यादवसेनिं महारथम् ३३
पञ्चालाः सोमकाश्चैव परिवव्रुः समन्ततः ।
तथैव तव पुत्राश्च परिवव्रुर्द्विजोत्तमम् ॥ ३४
महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ।
रथानां च रणे राजन्नन्योन्यमभिधावताम्
बभूव तुमुलः शब्दो मेघानां गर्जतामिव ।
द्रवतां सादिनां चैव गजानां च विशांपते
अन्योन्यमभितो राजन् क्रूरमायोधनं वभौ
पत्नीनां द्रवतां चैव पादशब्देन मेदिनी ३७
अकम्पत महाराज भयवस्तेव चाङ्गना ।
रथिनो रथमारुह्य प्रद्रुता वेगवत्तरम् ॥ ३८
अगृहन्वहवो राजञ्शलभान्वायसा इव ।
तथा गजान्प्रभिक्षांश्च संप्रभिक्षा महागजाः
तस्मिन्नेव पदे यत्ता

निगृह्णन्ति स्म भारत ।

सादी सादिनमासाद्य

पत्तयश्च पदातिनम् ॥

४०

समासाद्य रणेऽन्योन्यं संरब्धा नातिचक्रमुः
धावतां द्रवतां चैव पुनरावर्तनामपि ॥ ४१
बभूव तत्र सैन्यानां शब्दः सुविपुलो निशि
दीप्यमानाः प्रदीपाश्च रथवारणवाजिषु ४२
अदृश्यन्त महाराज महोल्का इव खाद्युताः
सा निशा भरतश्रेष्ठ प्रदीपैरवभासिता ॥ ४३
दिवसप्रतिमा राजन्बभूव रणमूर्धनि ।
आदित्येन यथा द्याप्तं तमो लोके प्रणश्यति
तथा नष्टं तमो घोरं दीपैर्दीप्तैरितस्ततः ।
दिवं च पृथिवीं चैव दिशश्च प्रदिशस्तथा ४५
रजसा तमसा द्याप्ता द्योतिताः प्रभया पुनः
अस्त्राणां कवचानां च मणीनां च महात्मनाम्
अन्तर्दधुः प्रभाः सर्वा दीपैस्तैरवभासिताः ।
तस्मिन्कोलाहले युद्धे वर्तमाने निशामुखे ॥
न किञ्चिद्विदुरात्मानमयमस्मीति भारत ।
अवधीत्समरे पुत्रं पिता भरतसत्तम ॥ ४८

ऊरू इति । मण्डलं चरतः शकुनेर्द्वावूरू एकेनैव वाणेन
विभेद ॥ १५ ॥ यथा खे श्येनं पञ्चान्यां सहितं वामद-
क्षिणगामिनं पातयेदेवमिति लुप्तोपमा । व्याधेन वाणेन
विध्यत्यनेनेति व्याधो वाणः ॥ १६ ॥ परिक्लिश्य ह्येतेन

ध्वजयाष्टं श्रित इति शेषः ॥ १७ ॥ रथिन इति ।
प्रद्रुता रथिनो वेगवत्तरं रथमारुह्य तत्पतिमगृह्णन् शलभानिव
वायसा इति उत्तरेण सह योज्यम् । रथं रथान् रथिनो
रथपत्नीनि वा ॥ ३८ ॥

पुत्रश्च पितरं मोहात्सखायं च सखा तथा ।
स्वस्त्रीयं मातुलश्चापि स्वस्त्रीयश्चापि मातुलम्

स्वे स्वान्तरे परांश्चापि निजगुरितरेतरम् ।
निर्मर्यादमभूद्युद्धे राजौ भीरुभयानकम् ५०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे
ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्सुतयुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमेवाभ्यवर्तत ॥ १
संदधानो धनुःश्रेष्ठं ज्यां धिक्पर्पन्पुनः पुनः ।
अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथं रुक्मविभूषितम् २
धृष्टद्युम्नमथायान्तं द्रोणस्यान्तर्चिकर्षिया ।
परिवर्तुमहाराज पञ्चालाः पाण्डवैः सह ३
तथा परिवृतं दृष्ट्वा द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
पुत्रास्ते सर्वतो यत्ता ररभुर्द्रोणमाहवे ॥ ४
बलाग्रीवी ततस्तौ तु समेयातां निशामुखे ।
यातोद्धतौ भुग्धसरवौ भैरवी सागराविव ५
ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः पञ्चभिः शरैः
विद्यया हृदये तूर्णं सिंहनादं ननाद च ॥ ६
तं द्रोणः पञ्चविंशत्या धिक्का भारत संयुगे
चिच्छेदान्येन भलेन धनुरस्य महास्वनम् ७
धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धो द्रोणेन भरतर्षभ ।
उत्ससर्ज धनुस्तूर्णं संदृश्य दशनच्छदम् ॥ ८
ततः क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
आददेऽन्यद्भुतः श्रेष्ठं द्रोणस्यान्तर्चिकर्षिया
धिकृत्य च धनुश्चित्रमाकर्णोत्परधीरहा ।
द्रोणस्यान्तर्करं धीरं द्युश्जत्सायकं ततः
स विच्छ्रो बलवता शरो धोरो महामृधे ।
भासयामास तत्सैन्यं दिवाकर इवोदितः ॥
तं तु दृष्ट्वा शरं धीरं देव-गन्धर्व-मानवाः ।
स्वस्त्यस्तु समरे राजन् द्रोणायेत्यवुवन्वचः
तं तु सायकमायान्तमाचार्यस्य रथं प्रति ।
कर्णो द्वादशधा राजंश्चिच्छेद कृतहस्तवत् १३
स छिन्नो बहुधा राजन् सूतपुत्रेण धन्विना
निपपात शरस्तूर्णं निर्विषो भुजगो यथा १४

धृष्टद्युम्नं ततः कर्णो विद्यया दशभिः शरैः
पञ्चभिर्द्रोणपुत्रस्तु स्वयं द्रोणस्तु सप्तभिः १५
शल्यश्च दशभिर्वाणैस्त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ।
दुर्योधनस्तु विंशत्या शकुनिश्चापि पञ्चभिः ॥
पाञ्चाल्यं त्वरयाऽविध्यन्स्वर्ष एव महारथाः
स विद्धः सप्तभिर्वीरेर्द्रोणस्यायं महाहवे १७-
सर्वान्संभ्रमाद्राजन्
प्रत्यविक्ष्यन्निभिक्षिभिः ।
द्रोणं द्रोणिं च कर्णं च
विद्यया च तवात्मजम् ॥ १८
ते भिक्षा धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृधे ।
विद्ययाः पञ्चभिस्तूर्णमैकैको रथिनां वरः १९
द्रुमसेनस्तु संक्रुद्धो राजन्विद्यया पत्रिणा ।
त्रिभिश्चान्यैः शरैस्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्
स तु तं प्रतिविद्यया त्रिभिस्तीक्ष्णैरजिह्वगैः
स्वर्णपुल्लैः शिलाधौतैः प्राणान्तकरणैर्युधि २१
भलेनान्येन तु पुनः सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलम् ।
निचकर्त शिरः कायाद्रुमसेनस्य धीर्यवान्
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ संदष्टौष्ठपुटं रणे ।
महाघातसमुद्भूतं पकं तालफलं यथा ॥ २३
तान्स विद्धा पुनर्योधान्
धीरः सुनिशितैः शरैः ।
राधेयस्याच्छिनद्भूलैः
कार्मुकं चित्रयोधिनः ॥ २४
न तु तन्ममृषे कर्णो धनुषश्छेदनं तथा ।
निकर्तनमिवात्युग्रं लंगूलस्य महाहरिः २५
सोऽन्यद्भुतः समादाय क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन्
अभ्यद्रवच्छरीरैस्तं धृष्टद्युम्नं महाबलम् २६

इति श्रीमहाभारत द्रोणपर्वणि टीकायामूनसप्तत्यधि
कशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ हरि सिंह ॥ २५ ॥

दृष्ट्वा कर्णे तु संरब्धं ते वीराः पद्भ्यर्षभाः ।
पाञ्चाल्यपुत्रं त्वरिताः परिववृर्जिघांसया ॥
षण्णां योधप्रवीराणां तावकानां पुरस्कृतम्
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं धृष्टद्युम्नममस्महि ॥ २८
एतस्मिन्नेव काले तु दाशार्हो धिकिरञ्जुरान्
धृष्टद्युम्नं पराक्रान्तं सात्यकिः प्रत्यपद्यत २९
तमायान्तं महेष्वासं सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
राधेयो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्वगैः ३०

तं सात्यकिर्महाराज

विध्याध दशभिः शरैः ।

पश्यतां सर्ववीराणां

मां गास्तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३१

स सात्यकेस्तु बलिनः कर्णस्य च महात्मनः
आसीत्समागमो राजन् बलिवासवयोरिव
जासयन् रथघोषेण क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।
राजीवलोचनं कर्णं सात्यकिः प्रत्यविध्यत
कम्पयन्निव घोषेण धनुषो वसुधां वली ।

सूतपुत्रो महाराज सात्यकिं प्रत्ययोध्यत ३४
विपाठकर्णिनाराचैर्वत्सदन्तैः क्षुरेरपि ।

कर्णः शरशतेश्चापि क्षेनेथ प्रत्यावेक्ष्यत ॥ ३५
तथैव युद्धमानोऽपि वृष्णीनां प्रवरो युधि ।
अभ्यवषच्छरेः कर्णं तद्भुद्धमभवत्समम् ॥ ३६

तावकाश्च महाराज कर्णपुत्रश्च दंशितः ।

सात्यकिं विव्यधुस्तूर्णं समंतान्निशितैः शरैः

अस्त्रैरस्त्राणे संवार्य तेषां कर्णस्य वा विभो

अविध्यत्सात्यकिः क्रुद्धो वृषसेनं स्तनान्तरे ॥

तेन बाणेन निर्विद्धो वृषसेनो विशांपते ।

न्यपतत्स रथे मूढो धनुरुत्सृज्य वीर्यवान् ॥

ततः कर्णो हतं मत्वा वृषसेनं महारथम् ।

पुत्रशोकाभिसंतप्तः सात्यकिं प्रत्यपीडयत् ॥

पीड्यमानस्तु कर्णेन युयुधानो महारथः ।

विध्याध बहुभिः कर्णे त्वरमाणः पुनः पुनः

स कर्णं दशभेर्विद्ध्वा वृषसेनं च सप्तभिः ।

स हस्तावापधनुषी तयोश्चिच्छेद् सात्वतः

तावन्थे धनुषी सज्ये कृत्वा शत्रुभयंकरे ।

युयुधानमावेध्येतां समंतान्निशितैः शरैः ॥

वर्तमाने तु संग्रामे तस्मिन्वीरवरक्षये ।

अतीव शुश्रुवे राजन् गाण्डीवस्य महास्वनः
श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निःस्वनं
सूतपुत्रोऽब्रवीद्राजन् दुर्योधनमिदं वचः ॥ ४५

एष सर्वां चमूं हत्वा मुख्यांश्चैव नरर्षभान् ।

पौरवांश्च महेष्वासो विक्षिप्लुत्तमं धनुः ॥

पार्थो विजयते तत्र गाण्डीवनिनदो महान्

श्रूयते रथघोषश्च वासवस्येव नर्दतः ॥ ४७

करोति पाण्डवो व्यक्तं कर्मापयिकमात्मनः

एषा विदार्यते राजन्बहुधा भारती चमूः ॥

विप्रकीर्णान्यनेकानि

न हि तिष्ठन्ति कर्हिचित् ।

वातेनेव समुद्धत-

मभ्रजालं विदीर्यते ॥ ४९

सव्यसाचिनमासाद्य भिन्ना नौरिव सागरे

द्रवतां योधमुख्यानां गाण्डीवप्रेषितैः शरैः

विद्वानां शतशो राजन्

श्रूयते निःस्वनो महान् ।

शृणु दुन्दुभिनिर्घोष-

मर्जुनस्य रथं प्रति ॥ ५१

निशीथे राजशार्दूल स्तनयित्तोरिवाम्बरे ।

हाहाकाररवांश्चैव सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥

शृणु शब्दान्वहुविधा-

मर्जुनस्य रथं प्रति ।

अयं मध्ये स्थितोऽस्माकं

सात्यकिः सात्वतां वरः ॥ ५३

इह चेल्लभ्यते लक्ष्यं कृत्स्नाक्षेप्यामहे परान् ।

एष पाञ्चालराजस्य पुत्रो द्रोणेन संगतः ॥

सर्वतः संवृतो योधैः शूरैश्च रथसत्तमैः ।

सात्यकिं यदि हन्याम धृष्टद्युम्नं च पार्षतम्

असंशयं महाराज ध्रुवो नो विजयो भवेत् ।

सौभद्रवदिमौ वीरौ परिवार्य महारथौ ॥

प्रयतामो महाराज निहन्तुं वृष्णिपार्षतौ ।

सव्यसाची पुरोभ्येति द्रोणानीकाय भारत

संसक्तं सात्यकिं ज्ञात्वा बहुभिः कुरुपुङ्गवैः ।

तत्र गच्छन्तु बहवः प्रवरा रथसत्तमाः ॥ ५८

यावत्पार्थो न जानाति सात्यकिं बहुभिवृत्तं

ते त्वरध्वं तथा शूराः शराणां मोक्षणे भृशं

षड्धर्षभाः दुर्योधन-दुःशासन-द्रोण-कर्ण-शल्य-शकुनयः २७॥ औपयिकं युक्तम् ॥ ४८॥ इह सात्यकिरूपं लक्ष्यं-लभ्यते
चेत् अयं वशीक्रियते चेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ सात्यकिश्च द्रुपदो पाण्डवसेनायां सारभूतावभिन्नुवद्रुभिर्मिलित्वा
हन्तव्यावित्याह-सात्यकिमित्यादिना ॥ ५५ ॥

यथा त्विह व्रजत्येव परलोकाय माधवः ।
तथा कुरु महाराज सुनीत्या सुप्रयुक्तया ॥ ६० ॥
कर्णस्य मतमास्थाय पुत्रस्ते प्राह सौबलम् ।
यथेन्द्रः समरे राजन्प्राह विष्णुं यशस्विनम् ॥
वृतः सहस्रेर्दशभिर्गजानामनिर्वर्तिनाम् ।
रथैश्च दशसाहस्रैस्तूर्णं याहि धनञ्जयम् ॥ ६२ ॥
दुःशासनो दुर्विपहः सुबाहुर्दुःप्रधर्षणः ।
एते त्वामनुयास्यान्ति पत्तिभिर्वहुभिर्वृताः ॥
जहि कृष्णो महाबाहो धर्मराजं च मातुलम् ।
नकुलं सहदेवं च भीमसेनं तथैव च ॥ ६४ ॥
देवानामिव देवेन्द्र जयाशा त्वयि मे खिता
ज्वाहि मातुल कौन्तेयानसुरानिव पावाकिः ॥

एवमुक्तो ययौ पार्थान्पुत्रेण तव सीबलः ।
महत्या सेनया सार्धं सह पुत्रैश्च ते विभो ॥
प्रियार्थं तव पुत्राणां दिग्धक्षुः पाण्डुनन्दनान्
ततः प्रवृत्ते युद्धं तावकानां परैः सह ॥ ६७ ॥
प्रयाते सौबले राजन्पाण्डवानामनीकिनीम्
वलेन महता युक्तः सूतपुत्रस्तु सात्वतम् ॥
अभ्ययात्त्वारितो युद्धे किरञ्शरशतान्वहन्
तथैव पार्थिवाः सर्वे सात्याकिं पर्यवारयन् ॥
भारद्वाजस्ततो गत्वा धृष्टद्युम्नरथं प्रति ।
महद्युद्धं तदासीत्तु द्रोणस्य निशि भारत ।
धृष्टद्युम्नेन वीरेण पञ्चालैश्च सहाकृतम् ॥ ७० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे
सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

सञ्जय उवाच ।

ततस्ते प्राद्रवन्सर्वे त्वरिता युद्धदुर्मदाः ।
अमुष्यमाणाः संरन्धा युयुधानरथं प्रति ॥ १ ॥
ते रथैः कलिपतौ राजन्हेमरूप्यविभूषितैः ।
साविमिश्र गजैश्चैव परियुगः समन्ततः ॥ २ ॥
अथैनं फोष्टकीकृत्य सर्वतस्ते महारथाः ।
सिंहनादांस्ततश्चकुल्लर्जयन्ति स्म सात्यकिम्
तेऽभ्यवर्षच्छरैस्तीक्ष्णैः सात्यकिं सत्यधिकर्म
त्थरमाणा महावीरा माधवस्य वधैपिणः ॥
तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्णं शीनेयः परवीरहा ।
प्रत्यगृह्णान्महाबाहुः प्रमुञ्चन्विशिखान्वहन् ॥
तत्र वीरो महेष्वासः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
निचकर्त शिरांस्त्युग्रैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
हस्तिहस्तान्हयग्रीवा वाहनपि च सायुधान्
सुरैश्छादयामास ॥ तावकानां स माधवः ॥
पत्तिं तैश्चामरैश्चैव श्वेतच्छत्रैश्च भारत ।
बभूव धरणी पूर्णा नक्षत्रैर्घोरैश्च प्रभो ॥ ८ ॥
एतेषां युयुधानेन युध्यतां युधि भारत ।

बभूव तुमुलः शब्दः प्रेतानां क्रन्दतामिव ॥ ९ ॥
तेन शब्देन महता पूरिताऽभूद्रसुन्धरा ।
रात्रिः समभवच्चैव तीव्ररूपा भयावहा ॥ १० ॥
दीर्यमाणं बलं दृष्ट्वा युयुधानशराहतम् ।
श्रुत्वा च विपुलं नादं निशीथे लोमहर्षणे ॥
सुतस्तवाग्रधीद्राजन् सारथिं रथिनां धरः ।
यज्ञैव शब्दस्तत्राश्वाञ्चोदयेति पुनः पुनः ॥ १२ ॥
तेन संचोद्यमानस्तु ततस्तांस्तुरगोत्तमान् ।
सूतः संचोदयामास युयुधानरथं प्रति ॥ १३ ॥
ततो दुर्योधनः क्रुद्धो दृढधन्वा जितक्लमः ।
शीघ्रहस्तश्चित्रयोधो युयुधानमुपाद्रिवत् ॥ १४ ॥
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः शोणितभोजनैः ।
दुर्योधनं द्वादशभिर्माधवः प्रत्यविध्यत ॥ १५ ॥
दुर्योधनस्तेन तथा पूर्वमेवादितः शरैः ।
शीनेयं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदमर्षितः ॥ १६ ॥
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं भरतर्षभ ।
पञ्चालानां च सर्वेषां भरतानां च दारुणम्

माधवो मधुवंशजः सात्यकिः ॥ ६० ॥ पावाकिः स्कन्दः
॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तत्य-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ शतयामासेति पाठः
द्रो० १८

१७१

तत्त इति ॥ १ ॥

शैनेयस्तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं महारथम् ।
 सायकानामशीत्या तु विद्याधोरसि भारत
 ततोऽस्य वाहान्समरे शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
 सारथिं च रथान्तूर्णं पातयामास पत्रिणा ॥
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन्पुत्रस्तव विशांपते ।
 मुमोच निशितान्वाणान् शैनेयस्य रथं प्रति
 शरान्पञ्चाशतस्तांस्तु शैनेयः कृतहस्तवत् ।
 चिच्छेद समरे राजन्प्रेषितास्तनयेन ते २१
 अथापरेण भलेन मुष्टिदेशे महद्भुजः ।
 चिच्छेद तरसा युद्धे तव पुत्रस्य माधवः २२
 विरथो विधनुष्कश्च सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ २३
 दुर्योधने परावृत्ते शैनेयस्तव वाहिनीम् ।
 द्रावयामास विशिखैर्निशामध्ये विशांपते ॥
 शकुनिश्चार्जुनं राजन्परिवार्य समंततः ।
 रथैरनेकसाहस्रैर्गजैश्चापि सहस्रशः ॥ २५
 तथा हयसहस्रैश्च नानाशस्त्रैरवाकिरत् ।
 ते महान्त्राणि सर्वाणि विकिरन्तोऽर्जुनं प्रति
 अर्जुनं योधयन्ति स्म क्षत्रियाः कालचोदिताः
 तान्यर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ॥
 प्रत्यवारयदायस्तः प्रकुर्वन्विपुलं क्षयम् ।
 ततस्तु समरे शूरः शकुनिः सौबलस्तदा २८
 विद्याध निशितैर्वाणैरर्जुनं प्रहसन्निव ।
 पुनश्चैव शतेनास्य संरुध्वा महारथम् ॥ २९
 तमर्जुनस्तु विशत्या विद्याध युधि भारत ।
 अथेतरेणान्महेष्वासान्स्त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ३०
 निवार्य तान्वाणगणैर्युधि राजन्धनञ्जयः ।
 जघान तावकान्योधान्वज्रपाणिरिवासुरान्
 भुजैश्छिन्नैर्महीपाल हस्तिहस्तोपमैर्मृधे ।
 समाकीर्णा मही भाति पञ्चास्यैरिव पन्नगैः
 शिरोभिः सकिरीटैश्च सुनसैश्चारुकुण्डलैः ।
 संदष्टौष्ठपुटैः क्रुद्धैस्तथैवोद्धृतलोचनैः ॥ ३३
 निष्कच्छूडामणिधरैः क्षत्रियाणां प्रियंवदैः ।
 पङ्कजैरिव विन्यस्तैः पर्वतैर्विवभौ मही ३४
 कृत्वा तत्कर्म बीभत्सुरुग्रमुग्रपराक्रमः ।
 विद्याध शकुनिं भूयः पञ्चभिर्नतपर्वभिः ३५
 अताडयदुलूकं च त्रिभिरेव तथा शरैः ।
 उलूकस्तु तथा विद्धो वासुदेवमताडयत् ३६
 ननाद च महानादं पूरयन्निव मेदिनीम् ।
 अर्जुनः शकुनेश्चापं सायकैरच्छिनद्रणे ॥ ३७
 निन्ये च चतुरो वाहान्यमस्य सदनं प्रति ।

ततो रथादवप्लुत्य सौबलो भरतर्षभ ॥ ३८
 उलूकस्य रथं तूर्णमारुरोह विशांपते ।
 तावेकरथमारुढौ पितापुत्रौ महारथौ ॥ ३९
 पार्थ सिषिचतुर्बाणै-
 गिरिं मेघाविवाम्बुभिः ।
 तौ तु विद्धा महाराज
 पाण्डवो निशितैः शरैः ॥ ४०
 विद्रावयन्स्तव चमूं शतशो व्यधमच्छरैः ।
 अनिलेन यथाऽभ्राणि विच्छिन्नानि समंततः
 विच्छिन्नानि तथा राजन्
 बलान्यासन् विशांपते ।
 तद्वलं भरतश्रेष्ठ
 वध्यमानं तदा निशि ॥ ४२
 प्रदुद्राव दिशः सर्वा वीक्ष्यमाणं भयार्दितम्
 उत्सृज्य वाहान्समरे चोदयन्तस्तथा परे ४३
 संभ्रान्ताः पर्यधावन्त तस्मिन्स्तमसि दारुणे
 विजित्य समरे योधांस्तावकान् भरतर्षभ ॥
 दध्मर्मुर्दिता शंखौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणं विद्धा त्रिभिः शरैः
 चिच्छेद धनुषस्तूर्णं ज्यां शरेण शितेन ह ।
 तन्निधाय धनुर्भूमौ द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ४६
 आददेऽन्यद्भुजः शूरो वेगवत्सारवत्तरम् ।
 धृष्टद्युम्नं ततो द्रोणो विद्धा सप्तभिराशुनैः ॥
 सारथिं पञ्चभिर्बाणै राजन्विद्याध संयुगे ।
 तं निवार्य शरैस्तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ४८
 व्यधमत्कौरवां सेना-
 मासुरीं मघवानिव ।
 वध्यमाने बले तस्मिन्-
 स्तव पुत्रस्य मारिष ॥ ४९
 प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
 उभयोः सेनयोर्मध्ये नराश्वद्विपवाहिनी ॥ ५०
 यथा चैतरणी राजन् यमराजपुरं प्रति ।
 द्रावयित्वा तु तत्सैन्यं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्
 अभ्यराजत तेजस्वी शक्रो देवगणेष्विव ।
 अथ दध्मर्मुर्हाशंखान्धृष्टद्युम्नाशिखण्डिनौ
 यमौ च युयुधानश्च पाण्डवश्च वृकोदरः ।
 जित्वा रथसहस्राणि तावकानां महारथाः
 सिंहनादरवांश्चक्रुः पाण्डवा जितकाशिनः ॥
 पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च रणोत्कटाः ।
 तथा द्रोणस्य शूरस्य द्रौणेश्चैव विशांपते ५४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे
एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

सञ्जय उवाच ।

विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा घण्ट्यमानं महात्मभिः
क्रोधेन महताऽऽविष्टः पुत्रस्तथ विशांपते ॥ १ ॥
अभ्येत्य सहसा कर्णं द्रोणं च जयतां घरम्
अमर्षवशमापन्नो वाक्यज्ञो वाक्यमग्नवीत २ ॥
भवद्भ्यामिह संग्रामः कुन्दाभ्यां संप्रवर्तितः
आहूये निहतं दृष्ट्वा सैन्धवं सह्यसाचिना ३ ॥
निहन्यमानां पाण्डूनां बलेन मम बाहिनीम्
भूत्वा तद्विजये शक्ताघशक्तायिष पश्यतः ४ ॥

यद्यहं भयतोऽस्याज्यो

न वाच्योऽस्मि तदैव हि

आवां पाण्डुसुतान्संन्ये

जेप्याव इति मानदौ ॥ ५ ॥

तदैवाहं घचः श्रुत्वा भवद्भ्यामनुसंमतम् ।
नाकरिप्यमिदं पार्थैर्वैरं योधयिनाशनम् ॥
यदि नाहं परित्याज्यो भवद्भ्यां पुरुषर्षभ ।
युध्यतामनुरूपेण चित्रमेण सुचित्रमी ॥ ७ ॥
वाक्यप्रतोदेन तौ धीरौ प्रणुज्ञौ तनयेन ते ।
प्रावर्तयेतां संग्रामं घट्टितायिष पन्नगी ॥ ८ ॥
ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ सर्वलोकधनुर्धरौ ।
शैनेयप्रमुग्यान्पार्थानभिदुद्रुवतु रणे ॥ ९ ॥
तथैव सहिताः पार्थाः सर्वसैन्येन संवृताः ।
अभ्यवर्तन्त तौ धीरौ नर्दमानौ मुहुर्मुहुः ॥
अथ द्रोणो महेष्वासी दशभिः शिनिपुङ्गवम्
अविध्यस्वरितं क्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ११ ॥
कर्णश्च दशभिर्वाणीः पुत्रश्च तव सप्तभिः ।
दशभिर्वृषसेनश्च सौबलश्चापि सप्तभिः ॥ १२ ॥
एते कौरव संक्रन्दे शैनेयं पर्यवाकिरन् ।
दृष्ट्वा च समरे द्रोणं निम्रन्तं पाण्डवौ चमूम्
विट्यधुः सोमकास्तूर्णं समन्ताच्छरवृष्टिभिः

तत्र द्रोणोऽहरत्प्राणांश्चात्रियाणां विशांपते ॥
रश्मिमिर्मास्करो राजंस्तमांसीध समन्ततः ॥
द्रोणेन घण्ट्यमानानां पञ्चालानां विशांपते ॥
शुश्रुवे तुमुलः शब्दः क्रीशतामितरेतरम् ।
पुत्रानन्ये पितृनन्ये भ्रातृनन्ये च मातुलान् ॥

भागिनियान् वयस्यांश्च

तथा सम्बन्धिवान्धवान् ।

उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति

त्परिता जीवितेऽस्यः ॥ १७

अपरे मोहिता मोहात्तमेवाभिमुखा ययुः ।
पाण्डवानां रणे योधाः परलोकं गताः परे
सा तथा पाण्डवी सेना पीड्यमाना महात्मना
निशि संग्रामद्राजकुत्सृज्योल्काः सहस्रशः
पश्यतो भीमसेनस्य विजयस्याद्युतस्य च
यमयोर्धर्मपुत्रस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ २० ॥
तमसा संवृते लोके न प्राज्ञायत किंचन ।
कौरवाणां प्रकाशेन दृश्यन्ते विद्रुताः परे ॥
द्रवमाणं तु तत्सैन्यं द्रोणकर्णौ महारथौ ।
जग्रतुः पृष्ठतो राजन्किरन्तौ सायकान्बहून्
पञ्चालेषु प्रमत्तेषु क्षीयमाणेषु सर्वतः ।
जनार्दनो दीनमनाः प्रत्यभापत फाल्गुनम् २३ ॥
द्रोणकर्णौ महेष्वासाघेता पार्षतसात्यकी
पञ्चालाश्चैव सहितौ जग्रतुः सायकैर्भृशम् ॥
एतयोः शरवर्षेण प्रमत्ता नो महारथाः ॥ २५ ॥
वार्यमाणाऽपि कौन्तेय पृतना नावतिष्ठते ॥
तां तु विद्रवतां दृष्ट्वा ऊचतुः केशवार्जुनौ ।
मा विद्रवत चित्रस्ता भयं त्यजत पाण्डवाः
तावावां सर्वसैन्यैश्च व्यूहैः सम्यगुदायुधैः ।
द्रोणं च सूतपुत्रं च प्रयतावः प्रबाधितुम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया एकसप्तत्यधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

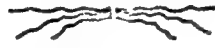
१७२

विद्रुतमिति ॥ १ ॥ घातौ मर्दितौ ॥ ८ ॥ संक्रन्दे
युद्धे ॥ १३ ॥ सात्यकी इति द्वितीयान्तम् ॥ २४ ॥

एतौ हि बलिनौ शूरो कृतास्त्रौ जितकाशिनौ
उपेक्षितौ तव बलैर्नाशयेतां निशामिमाम् ॥
तयोः संवदतोरेवं भीमकर्मा महाबलः ।
आयादृकोदरः शीघ्रं पुनरावर्त्य चाहिनीम् ।
वृकोदरमथायान्तं दृष्ट्वा तत्र जनार्दनः ।
पुनरेवाब्रवीद्राजन्हर्षयन्निव पाण्डवम् ॥ ३०
एष भीमो रणश्लाघी वृतः सोमकपाण्डवैः ।
अभ्यवर्तत वेगेन द्रोणकर्णौ महारथौ ॥ ३१
एतेन सहितो युद्धं पञ्चालैश्च महारथैः ।
आश्वासनार्थं सैन्यानां सर्वेषां पाण्डुनन्दन
ततस्तौ पुरुषव्याघ्रावुभौ माधवपाण्डवौ ।
द्रोणकर्णौ समासाद्य धिष्टितौ रणमूर्धनि ॥
सञ्जय उवाच ।

ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
ततो द्रोणश्च कर्णश्च परान्ममृदतुर्बुधि ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवर्षपत्राणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे
द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

सञ्जय उवाच ।

ततः कर्णो रणे दृष्ट्वा पार्षतं परवीरहा ।
आजघानोरसि शरैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ १
प्रतिविष्याथ तं तूर्णं धृष्टद्युम्नोऽपि मारिष ।
दशभिः सायकैर्हृष्टिस्तृप्तिं तिष्ठेति चाब्रवीत्
तावन्योन्यं शरैः संख्ये संलाद्य सुमहारथैः ।
पुनः पूर्णायतोत्सृष्टैर्विव्यधाते परस्परम् ॥ ३
ततः पञ्चालमुख्यस्य धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
सारथिं चतुरश्राश्वान्कर्णो विव्याध सायकैः
कार्मुकप्रवरं चापि प्रचिच्छेद शितैः शरैः ।
सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ॥ ५
धृष्टद्युम्नस्तु विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गृहीत्वा परिवं घोरं कर्णस्याश्वानपीपिवत्
विद्धश्च बहुभिस्तेन शरैराशीविपोषमैः ।
ततो युधिष्ठिरानीकं पञ्चामेवान्वपद्यत् ॥ ७
आरुरोह रथं चापि सहदेवस्य मारिष ।

प्रयातुकामः कर्णाय वारितो धर्मसूनुना ॥ ८
कर्णस्तु सुमहातेजाः सिंहनादविमिश्रितम् ।
धनुःशब्दं महच्चक्रे दध्मौ तारेण चांबुजम् ॥ ९
दृष्ट्वा विनिर्जितं युद्धे पार्षतं ते महारथाः ।
अमर्षवशमापन्नाः पञ्चालाः सहस्रोमकाः ॥
सूतपुत्रवधार्थाय शस्त्राण्यादाय सर्वशः ।
प्रययुः कर्णमुद्दिश्य सृत्पुं कृत्वा निवर्तनम् ॥

कर्णस्यापि रथे वाहान-

न्यान् सूतोऽभ्ययोजयत् ।

शङ्खवर्णान्महावेगान्

सैन्धवान्साधुवाहिनः ॥ १२

लब्धलक्षस्तु राधेयः पञ्चालानां महारथान्
अभ्यपीडयदायस्तः शरैर्मैघ इवाचलम् ॥ १३
सा पीडयमाना कर्णेन पञ्चालानां महाचमूः
संप्राद्रवत्सुसंक्रस्ता सिंहनेवाद्विंता मृगी ॥ १४

पतितास्तुरगेभ्यश्च गजेभ्यश्च महीतले ।
 रथेभ्यश्च नरास्तूर्णमद्वयन्त ततस्ततः ॥ १५
 धावमानस्य योधस्य क्षुरप्रैः स महामृधे ।
 बाहू चिच्छेद धै कर्णः शिरश्चैव सकुण्डलम्
 ऊरू चिच्छेद चान्यस्य गजस्यस्य विशांपते
 वाजिपृष्ठगतस्यापि भूमिष्ठस्य च मारिष १७
 नाश्रासिपुर्धायमाना बहयश्च महारथाः ।
 संछिन्नाभ्यात्मनाग्राणि बाहूनानि च संयुगे
 ते वध्यमानाः समरे पञ्चालाः सुख्यैः सह ।
 लृणप्रस्पन्दनाद्यापि सूतपुत्रं स्म मोनिरे ॥ १९
 अपि स्थं समरे योधं धावमानं विचेतसम् ।
 कर्णमेधाभ्यमन्यन्त ततो भीता द्रवन्ति ते ॥
 तान्यनीकानि भग्नानि द्रवमाणानि भारत ।
 अभ्यद्रवद्भुतं कर्णः पृष्ठतो धिकिरच्छरान् २१
 अवैक्ष्यमाणान्स्त्वन्योन्यं सुसंभूदा विचेतसः
 नाशक्षुब्धयस्यातुं काल्यमाना महात्मना २२
 कर्णेनाभ्याहता राजन्पञ्चालाः परमेष्ठिनः ।
 द्रोणेन च दिशः सर्पा धीक्ष्यमाणाः प्रदुहुवुः
 ततो युधिष्ठिरो राजा स्वसैन्यं प्रेक्ष्य विद्रुतम्
 अपयाने मनः कृत्या फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत्
 पश्य कर्णं महत्पासं धनुष्पाणिमवस्थितम्
 निशिये दारुणे काले तपन्तमिष भास्करम्
 कर्णसायकनुन्नानां क्रोशतामेप निःस्वनः ।
 अनिशं धूयते पार्थ त्वद्वन्धूनामनायवत् २६
 यथा विखुजतश्चास्य संधधानस्य चाश्रुगान्
 पश्यामि नान्तरं पार्थ क्षपयिष्यति नो ध्रुवम्
 यद्वन्नान्तरं कार्यं प्राप्तकालं च पश्यसि ।
 कर्णस्य वधसंपुर्णं तत्कुरुष्व धनञ्जय ॥ २८
 पृथमुक्तो महाराज
 पार्थः कृष्णमथाब्रवीत् ।
 भीतः कुन्तीसुतो राजा
 राधेयस्याद्य विक्रमात् ॥ २९
 एवं गते प्राप्तकालं कर्णानीके पुनः पुनः ।
 भवान् द्रव्यस्यतु क्षिप्रं द्रवते हि वरूथिनी
 द्रोणसायकनुन्नानां भग्नानां मधुसूदन ।
 कर्णेन त्रास्यमानानामवस्थानं न विद्यते ३१
 पश्यामि च तथा कर्णं विचरन्तमभीतवत् ।
 द्रवमाणान् रथोदारान्किरन्तं निशितैः शरैः
 नैनं शक्यामि संसोढुं चरन्तं रणमूर्धनि ।

प्रत्यक्षं वृष्णिशार्दूल पादस्पर्शमिवोरगः ३३
 स भवांस्तत्र यात्वाशु यत्र कर्णो महारथः ।
 बहूमेनं हनिष्यामि मां वीप मधुसूदन ॥ ३४
 श्रीवासुदेव उवाच ।
 पश्यामि कर्णं कीन्तेय देवराजमिवाहवे
 विचरन्तं नरव्याघ्रमतिमानुपविक्रमम् ॥ ३५
 नैतस्यान्योऽस्ति संग्रामे प्रत्युद्यता धनञ्जय
 ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र राक्षसाह्वा घटोत्कचात्
 न तु तावदहं मन्ये प्राप्तकालं तद्यानघ ।
 समागमं महाबाहो सूतपुत्रेण संयुगे ॥ ३७
 दीप्यमाना महोत्कचैव तिष्ठत्यस्य हि घासपी
 त्वदर्थं हि महाबाहो सूतपुत्रेण संयुगे ॥ ३८
 रक्ष्यते शक्तिरेषा हि रीद्रं रूपं विभर्ति च ।
 घटोत्कचस्तु राधेयं प्रत्युद्यातु महाबलः ३९
 स हि भीमेन बलिना

जातः सुरपराक्रमः ।

तस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि

राक्षसान्यासुराणि च ॥ ४०

सततं चानुरक्तो यो हितैषी च घटोत्कचः ।
 विजेष्यति रणे कर्णमिति मे नात्र संशयः ॥
 पृथमुक्तो महाबाहुः पार्थः पुष्करलोचनः ।
 आजुहावाद्य तद्रक्षस्तथासीत्प्रादुरग्रतः ४२
 कवची सशरः खड्गो सधन्वा च विशांपते ।
 अभिवाद्य ततः कृष्णं पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
 अब्रवीच्च तदा कृष्णमयमस्म्यनुशाधि माम् ॥
 ततस्तं मेघसंकाशं दीप्तास्यं दीप्तकुण्डलम्
 अभ्यभाषत हैडिर्बि दाशार्हः प्रहसन्निव ४४

श्रीवासुदेव उवाच ।

घटोत्कच विजानीहि

यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।

प्राप्तो विक्रमकालोऽयं

तव नान्यस्य कस्यचित् ॥ ४५

स भवान्मज्जमानानां

बन्धूनां त्वं भूवो भव ।

विविधानि तवास्त्राणि

सन्ति माया च राक्षसां ॥+ ४६

पश्य कर्णेन हैडिर्बे पाण्डवानामनीकनी ।

काल्यमाना यथा गावः पालेन रणमूर्धनि ॥

एष कर्णो महेष्वासो मतिमान् दृढविक्रमः ।
 पाण्डवानामनीकेषु निहन्ति क्षत्रियर्षमान् ॥
 किरन्तः शरवर्षाणि महान्ति दृढधन्विनः ।
 न शुक्लवन्त्यवस्थातुं पीड्यमानाः शराचिपा ॥
 निशीथे सूतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिताः ।
 एते द्रवन्ति पञ्चालाः सिंहेनेवार्दिता मृगाः ।
 एतस्यैव प्रवृद्धस्य सूतपुत्रस्य संयुगे ।
 निषेद्धा विद्यते नान्यस्त्वामृते भीमविक्रम ॥
 स त्वं कुरु महाबाहो कर्म युक्तमिहात्मनः ।
 मातुलानां पितृणां च तेजसोऽस्त्रबलस्य च
 एतदर्थं हि हैडिबे पुत्रानिच्छन्ति मानवाः ।
 कथं नस्तारयेदुःखात्स त्वं तारय बान्धवान्
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्घटोत्कच
 इहलोकात्परे लोके तारयिष्यन्ति ये हिताः
 तव ह्यत्र बलं भीमं मायाश्च तव दुस्तराः ।
 संग्रामे युध्यमानस्य सततं भीमनन्दन ॥ ५५
 पाण्डवानां प्रभञ्जानां कर्णेन निशि सायकैः
 मज्जतां धार्तराष्ट्रेषु भव पारं परंतप ॥ ५६
 रात्रौ हि राक्षसा भूयो भवन्त्यमितविक्रमाः
 बलवन्तः सुदुर्धर्षाः शूरा विक्रान्तचारिणः ॥ ५७
 जहि कर्णं महेष्वासं निशीथे मायया रणे ।
 पार्था द्रोणं वधिष्यन्ति धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कचप्रोत्साहने
 त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७४

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा घटोत्कचं राजन्सूतपुत्ररथं प्रति ।
 आयान्तं तु तथायुक्तं जिघांसुं कर्णमाहवे ॥ १
 अब्रवीत्तत्र पुत्रस्ते दुःशासनमिदं वचः ।
 एतद्रक्षो रणे तूर्णं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ॥ २
 अभियाति द्रुतं कर्णं तद्धारय महारथम् ।
 वृतः सैन्येन महता याहि यत्र महाबलः ॥
 कर्णो वैकर्तनो युद्धे राक्षसेन युयुत्सति ।
 रक्ष कर्णं रणे यत्तो वृतः सैन्येन मानद ॥

सञ्जय उवाच ।

केशवस्य वचः श्रुत्वा वीभत्सुरापि राक्षसं
 अभ्यभाषत कौरव्य घटोत्कचमर्दिदमम् ॥
 घटोत्कच भवांश्चैव दीर्घबाहुश्च सात्यकिः ।
 मतौ मे सर्वसैन्येषु भीमसेनश्च पाण्डवः ॥
 तद्भवान्यातु कर्णेन द्वैरथं युध्यतां निशि ।
 सात्यकिः पृष्ठगोपस्ते भविष्यति महारथः ॥
 जहि कर्णं रणे शूरं सात्वतेन सहायवान् ।
 यथैद्रस्तारकं पूर्वं स्कन्देन सह जघ्निवान् ॥

घटोत्कच उवाच ।

अलमेवास्मि कर्णाय द्रोणायालं च भारत
 अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणां महात्मनां
 अद्य दास्यामि संग्रामं सूतपुत्राय तं निशि ।
 यं जनाः संप्रवक्ष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥
 न चात्र शूरान्मोक्ष्यामि न भीतान्न कृतांजलीं
 सर्वानेव वधिष्यामि राक्षसं धर्ममास्थितः ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्हैडिभिवर्वरवीरहा
 अभ्ययात्तमुले कर्णं तव सैन्यं विभीषयन् ॥
 तमापतन्तं संक्रुद्धं दीप्तास्यं दीप्तमूर्धजम् ।
 प्रहसन्पुरुषव्याघ्रः प्रतिजग्राह सूतजः ॥
 तयोः समभवद्युद्धं कर्णराक्षसयोर्मृधे ।
 गर्जतो राजशार्दूल शक्रप्रन्हादयोरिव ॥ ६८

पाण्डवान् हन्तुमिच्छामि

त्वयाऽऽज्ञप्तः सहानुगान् ।

जयासुरो मम पिता

रक्षसां ग्रामणीः पुरा

॥ ७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि त्रीकायां त्रिसप्तत्यधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ † हैडिबिः परवीरहा इति पाठः ।

१७४

दृष्ट्वेति ॥ १ ॥

अयुज्य कर्म रक्षोघ्नं धृद्रेः पार्थीर्निपातितः ।
 तस्यापचितिमिच्छामि शत्रुशोणितपूजया ॥
 शत्रुमांसेश्च राजेन्द्र मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८
 तमप्रवीक्षतो राजा प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
 द्रोणकर्णादिभिः सार्धं पर्याप्तोऽहं द्विपक्षे ॥
 त्वंतु गच्छ मयाऽऽमृतो जहि युद्धे घटोत्कचं
 राक्षसं क्रूरकर्माणं रक्षोमानुपसंभयम् ॥ १०
 पाण्डवानां हितं नित्यं हृस्वभरयधातिजम्
 वैहायसगतं युद्धे प्रेययेयंमसादनम् ॥ ११
 तथेत्युक्त्वा महाकायः समाहूय घटोत्कचम्
 जाटासुरिर्ममसेनिं नानाशस्त्रैरयाकिरत् ॥
 अलंबुपं च कर्णं च क्रूरसेन्यं च दुस्तरम् ।
 हैडिम्बिः प्रमथार्थको महापातोऽभ्युदानिव ॥
 ततो मायाबलं दृष्ट्वा रक्षस्तूर्णमलंबुपः ।
 घटोत्कचं शय्यातैर्नानालिङ्गैः समार्षयत् ॥
 विद्वा च धातुमिर्वाणैर्ममसेनिं महाबलः ।
 व्यद्रावयच्छत्प्रातैः पाण्डवानामनीकैनीम्
 तेन विद्राव्यमाणानि पाण्डुसैन्यानि भारत
 निशये विप्रकीर्यन्ते यातुल्ला घना इव ॥
 घटोत्कचशरैर्बुध्ना तथैव तय पाहिनी ।
 निशये प्राद्वधद्राजघ्नस्तृज्योत्काः सहस्रतः
 अलंबुपस्ततः क्रुद्धो भैमसेनिं महामृधे ।
 आजग्रे दशमिर्वाणस्तोभिरिव महाद्रिपम् ॥
 तिलशस्तस्य संवाहं सृतं सर्वोयुधानि च ।
 घटोत्कचः प्रचिच्छेद प्रणदंश्चातिदारुणम् ॥
 ततः कर्णं शरप्रातैः क्रूरनन्यान्सहस्रशः ।
 अलंबुपं चाभ्ययर्षन्मेधो मेरुमियाचलम् ॥
 ततः संयुधुमे सैन्यं क्रूरुणां राक्षसादितम् ।
 उपर्युपरि चान्योन्यं चतुरङ्गं ममर्द ह ॥ २१
 जाटासुरिर्महाराज विरयो हतसारथिः ।
 घटोत्कचं रणे क्रुद्धो मुष्टिनाऽभ्यहनदृढम् ॥
 मुष्टिनाऽभ्याहतस्तेन प्रचञ्चाल घटोत्कचः ।
 क्षितिकम्पे यथा शैलः सवृक्षस्तृणगुल्मवान्
 ततः स परिधामेन छिन्नश्छिन्नं बाहुना ।
 जाटासुरिर्भैमसेनिरयधीन्मुष्टिना भृशम् ॥
 तं प्रमथ्य ततः क्रुद्धस्तूर्णं हैडिम्बिराक्षिपत् ।
 दोभ्यामिन्द्रध्वजामाभ्यां निष्पिपेयं च भूतले
 जाटासुरिर्मोक्षयित्वा
 आत्मानं च घटोत्कचात् ।

पुनरुद्धार्य धेमेन घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥
 अलंबुपोऽपि विक्षिप्य
 समुत्क्षिप्य च राक्षसम् ।
 घटोत्कचं रणे रोषा-
 क्षिपिपेयं च भूतले ॥ २७
 तयोः समभवद्युद्धं गर्जतो गीतकाययोः ।
 घटोत्कचालम्बुपयोस्तुमुलं लोमहर्षणम्
 विशेषयन्तावन्योन्यं मायाभिरतिमायिनी ।
 युयुधाते महावीर्याधिन्द्रधैरोचनायिव ॥ २९
 पाचकाम्बुनिधी भूत्वा पुनर्गुरुतक्षकौ ।
 पुनर्मधमहायातौ पुनर्यज्ञमहाचलौ ॥ ३०
 पुनः क्रुज्जरादुली पुनः स्वर्मातुमास्करी ।
 पयं मायाशतसृजावन्योन्यवधकांक्षिणी ॥
 भृशं चित्रमयुष्येतामलंबुपघटोत्कचौ ।
 परिधीश्च गदाभिश्च प्राप्त-मुद्गर-पट्टिद्वीः ॥ ३२
 मुसलैः पर्यताम्रेश्च तावन्योन्यं विजग्नतुः ।
 हयाभ्यां च गजाभ्यां च रथाभ्यां च पदातिभिः
 युयुधाते महामायी राक्षसप्रपरी युधि ।
 ततो घटोत्कचो राजसलम्बुपवधेऽसया ॥
 उत्पपात भृशं क्रुद्धः श्येनयक्षिपपातं च ।
 गृहात्पा च महाकायं राक्षसेन्द्रमलम्बुपम् ॥
 उद्यम्य न्यवधीद्रुमौ मयं विष्णुरिवाहवे ।
 ततो घटोत्कचः रङ्गमुदृत्याद्भुतदर्शनम् ॥
 रौद्रस्य कायादि शिरो भीमं विकृतदर्शनं
 स्फुरतस्तस्य समरे नदतश्चातिमैरयम् ॥ ३७
 निचकर्त महाराज शश्वोरमितविक्रमः ।
 शिरस्तथापि संगृह्य केशेषु रुधिरोक्षितम् ॥
 ययौ घटोत्कचस्तूर्णं दुर्योधनरथं प्रति ।
 अभ्येत्य च महाबाहुः स्मयमानः स राक्षसः
 शिरो रथेऽस्य निक्षिप्य विकृताननमूर्धजम्
 प्राणदंष्ट्रैरयं नादं प्राधुषीय बलाहकः ॥ ४०
 अग्रवीश्च ततो राजन्दुर्योधनमिदं वचः ।
 एष ते निहतो वन्धुस्तयया दृष्टोऽस्य विक्रमः
 पुनर्द्रष्टासि कर्णस्य निष्ठामेतां तथाऽऽत्मनः
 'स्वधर्ममर्थं कामं च त्रितयं योऽभिवारुञ्छति
 रिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं ब्राह्मणं स्त्रियम्'
 तिष्ठस्व तावत्सुप्रीतो यावत्कर्णं वधाम्यहम्
 एवमुक्त्वा ततः प्रायात्कर्णं प्रति नरेश्वर ।
 किरञ्छरगणांस्तीक्ष्णान् रुपितो रणमूर्धनि

ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् । विस्मापनं महाराज नरराक्षसयोर्मध्ये ॥ ४५ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलंबुपवधे
चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

धृतराष्ट्र उवाच ।

यत्तद्वैकर्तनः कर्णो राक्षसश्च घटोत्कचः ।
निशीथे समसज्जेतां तद्युद्धमभवत्कथम् ॥ १ ॥
कीदृशं चाभवद्रूपं तस्य घोरस्य रक्षसः ।
रथश्च कीदृशस्तस्य हयाः सर्वायुधानि च ॥
किंप्रमाणा हयास्तस्य रथकेतुर्थनुस्तथा ।
कीदृशं वर्म चैवास्य शिरस्त्राणं च कीदृशम्
पृष्टस्त्वमेतदाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ।

सञ्जय उवाच ।

लोहिताक्षो महाकाय-
स्ताम्रास्यो निम्नितोदरः
ऊर्ध्वरोमा हरिश्मश्रुः
शंकुकर्णो महाहनुः ।

आकर्णदारितास्यश्च तीक्ष्णदंष्ट्रः करालवान्
सुदीर्घताम्रजिह्वोष्ठो लम्बभ्रुः स्थूलनासिकः
नीलाङ्गो लोहितग्रीवो गिरिवर्ष्मा भयंकरः
महाकायो महाबाहुर्महाशीर्षो महाबलः ।
विकृतः परुषस्पर्शो विकचोद्वृद्धपिण्डकः ॥
स्थूलस्फिग्गूढनाभिश्च शिथिलोपचयो महान्
तथैव हस्ताभरणी महामायोऽङ्गदी तथा ॥ ८ ॥
उरसा धारयन्निष्कमग्निमालां यथाऽचलः ।
तस्य हेममयं चित्रं बहुरूपाङ्गशोभितम् ॥ ९ ॥
तोरणप्रतिमं शुभ्रं किरीटं मूर्धन्यशोभत ।
कुण्डले बालसूर्याभे मालां हेममयीं शुभाम्
धारयन्विपुलं कांस्यं कवचं च महाप्रभम् ।

किंकिणीशतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनम् ॥
ऋक्षचर्माम्बुनद्धाङ्गं नल्वमात्रं महारथम् ।
सर्वायुधवरोपेतमास्थितं ध्वजमालिनम् ॥ १२ ॥
अष्टचक्रसमायुक्तं मेघगंभीरनिःखनम् ।
मत्तमातङ्गसंकाशा लोहिताक्षा विभीषणा-
ऽकामवर्णजवा युक्ता बलवन्तः शतं हयाः ।
बहन्तो राक्षसं घोरं बालवन्तो जितथमाः
विपुलाभिः सटाभिस्ते हेषमाणा मुहुर्मुहुः ।
राक्षसोऽस्य विरूपाक्षः सूतो दीप्तास्यकुण्डल-
रश्मिभिः सूर्यरश्म्याभैः सञ्जग्राह हयान् रणे
स तेन सहितस्तस्यावरुणेन यथा रविः ॥ १६ ॥

संसक्त इव चाग्नेण

यथाऽद्रिर्महता महान् ।

दिवःस्पृक् सुमहान्केतुः

स्यन्दनेऽस्य समुच्छ्रितः ॥ १७ ॥

रक्तोत्तमाङ्गः क्रव्यादो गृध्रः परमभीषणः ।
वासवाशानिनिर्घोषं दृढज्यमतिविक्षिपन् ॥
व्यक्तं किष्कुपरीणाहं द्वादशारत्निकामुक्कम्
रथाक्षमात्रैरिपुभिः सर्वाः प्रच्छादयन्दिशः

तस्यां वीरापहारिण्यां

निशायां कर्णमभ्ययात् ।

तस्य विक्षिपतश्चापं

रथे विष्टभ्य तिष्ठतः ॥ २० ॥

अश्रयत धनुर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
तेन वित्रास्यमानानि तव सैन्यानि भारत-

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुःसप्तत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

यादेति ॥ १ ॥ वर्ष्मति पाठे शरीरम् ॥ ३ ॥

निम्नितोदरः निम्नितं पृष्ठवंशसंलग्नमशनहीनस्येवोदरं यस्ये-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ करालवान् उन्नतदन्तचतुष्कः ॥ ५ ॥
विकचश्चासुवृद्धः पिण्डो दृढाङ्गः को मूर्धा यस्य स विकचो-
द्वृद्धपिण्डकः । पाठान्तरे विकटे विकृते उद्वृद्धे दृढे पिण्डके

जह्वोर्ध्वप्रदेशौ यस्य स विकटोद्वृद्धपिण्डकः ॥ ७ ॥ स्थूल-
स्फिक् शिथिलोपचयः स्फिक्प्रदेशे एव शिथिलः श्लथ उप-
चयो वृद्धिर्यस्य । पाठान्तरे शिथिलः शिखावान् उपचयो-
ललाटप्रान्तो यस्येत्यर्थः । अङ्गदीतिसाहचर्यादस्ताभरणी-
कटक्मुद्रिकादिमान् ॥ ८ ॥ नल्वो हस्तचतुःशतम् ॥ १२ ॥
बालाः स्कन्धबालाः केसराणीति यावत् ॥ १४ ॥ किष्कु-
र्हस्तस्तन्मिमतः परीणाहो विस्तारो यस्य अरतिर्निरश्मांश-
करः ॥ १९ ॥ § कालवर्णसमायुक्ता इति पाठः ।

समकम्पन्त सर्वाणि सिन्धोरिव महोर्मयः ।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य विरूपाक्षं विभीषणम् ॥
उत्समयास्त्रि राधेयस्त्वरमाणोऽभ्यचारयत् ।
ततः कर्णोऽभ्ययादेनमस्यन्नस्यन्तमन्तिकान्
मातङ्ग इव मातङ्गं गृध्रप्रेममिवर्षमः ।
स सन्निपातस्नुमुलस्तयोरासोद्विशिष्टोऽपते ॥ २४
कर्णराक्षसयो राजन्निन्द्रशम्बरयोरिव ।
तौ प्रगृह्य महाधेये धनुषी भीमनिःस्नेने ॥
प्राच्छादयेतामन्योन्यं तक्षमाणौ महेषुभिः ।
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैरिषुभिर्भेतपर्वभिः ॥ २६
न्यवारयेतामन्योन्यं कांस्ये निर्भिच वर्मणी ।
तौ नक्षैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ॥

रथशक्तिभिरन्योन्यं

विशिष्यैश्च ततश्चतुः ।

सञ्छिन्दन्तौ च गात्राणि

संदधानौ च सायकान् ॥ २८

दहन्तौ च शरोलकाभिर्दुष्प्रेक्ष्यौ च वभूवतुः
तौ तु विक्षतसर्वाङ्गी रुधिरौघपरिप्लुतौ ॥
विभ्राजेतं यथा वारि क्षवन्तौ गैरिकाचली
तौ शराग्रविनुक्ताङ्गी निर्भिन्दन्तौ परस्परम्
नाकम्पयेतामन्योन्यं यतमानौ महारुतौ ।
तत्प्रवृत्तं निशायुद्धं चिरं सममियाभवत् ॥
प्राणयोर्दीव्यतो राजन्कर्णराक्षसयोर्दृष्टे ।
तस्य संदधतस्तर्क्षिणाञ्छरांश्चासक्तमस्यतः ॥
धनुर्घोषेण चित्रस्ताः स्वे परे च तदाऽभयन्
घटोत्कचं यदा कर्णो विशेषयति नो नृप ॥
ततः प्रादुष्करोद्विष्यमस्त्रमस्त्रविदां धरः ।
कर्णेन संधितं दृष्ट्वा दिव्यमस्त्रं घटोत्कचः ॥
प्रादुश्चक्रे महामार्यां राक्षसीं पाण्डुनन्दनः ।
शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया ॥ ३५
रक्षसा घोररूपाणा महत्या सेनया वृतः ।
तमुद्यतमहाचापं दृष्ट्वा ते व्यथिता नृपाः ॥ ३६
भूतान्तकमिवायान्तं कालदण्डोऽग्रधारिणम्
घटोत्कचप्रयुक्तेन सिंहनादेन भीषिताः ॥ ३७
प्रसुप्तुर्गुर्जा मूर्ध्नि विव्यधुश्च नरा भृशम् ।
ततोऽश्मवृष्टिरत्युग्रा महत्यासीत्समन्ततः ॥

अर्धरात्रेऽधिकवलै-

र्विमुक्ता रक्षसां वलैः ।

आयसानि च चक्राणि

भुगुण्ड्यः शक्तितोमराः ॥ ३९

पतन्त्यविरलाः शूलाः शतधन्यः पट्टिशास्तथा
तदुग्रमातिरौद्रं च दृष्ट्वा युद्धं नराधिप ॥ ४०
पुत्राश्च तव योधाश्च व्यथिता विप्रदुःखुः ।
तत्रैकोऽस्त्रवलश्लाघी कर्णो मानी न विव्यथे
व्यधमच्च शरैर्मार्यां ता घटोत्कचनिर्मिताम् ।
मायाया तु प्रहीणायाममर्षाश्च घटोत्कचः ॥
विससर्ज शरान् घोरान्मृतपुत्रं त आविशन्
ततस्ते रुधिराभ्यक्ता भित्त्वा कर्णं महाहवे ।
विधिगुर्धरणौ बाणाः संक्रुद्धा इव पक्षगाः ।
सूतपुत्रस्तु संक्रुद्धो लघुहस्तः प्रतापवान् ॥
घटोत्कचमनिक्रम्य विभेद दशभिः शरैः ।
घटोत्कचो विनिर्भेजः सूतपुत्रेण मर्मसु ॥ ४५
चक्रं दिव्यं सहस्रारमृद्वाद्यथितो भृशम् ।
क्षुरान्तं बालसूर्यामं मणिरत्नविभूषितम् ॥
चिक्षेपाधिरथेः क्रुद्धो भैमसेनिर्जिघांसया ।
प्रविद्धमतिवेगेन विक्षिप्तं कर्णसायकैः ॥ ४७
अभाग्यस्येव संकल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि ।
घटोत्कचस्तु संक्रुद्धो दृष्ट्वा चक्रं निपातितम् ।
कर्णं प्राच्छादयद्वाणैः स्वर्मानुरिव भास्करम्
सूतपुत्रस्त्वसंभ्रान्तो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रमः ॥
घटोत्कचस्थं तूर्णं छादयामास पत्रिभिः ।
घटोत्कचेन क्रुद्धेन गदा हेमाङ्गदा तदा ॥ ५०

क्षिप्ता भ्राम्य शरैः साऽपि

कर्णेनाभ्याहताऽपतत् ।

ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य

कालमेघ इवोन्नदन् ॥ ५१

प्रववर्ष महाकायो द्रुमवर्षं नभस्तलात् ।
ततो मायाविनं कर्णो भीमसेनसुतं दिवि ॥
मार्गेणैरभिविद्यथाघ्नं घनं सूर्यं इवाश्रुभिः ।
तस्य सर्वान्हयान् हत्वा सञ्छिद्य शतधा रथम्
अभ्यवर्षच्छरैः कर्णं पञ्चैर्न्य इव वृष्टिमान् ।
न चास्यासीदनिर्भेजं गात्रे व्यङ्गुलमन्तरम्

रथशक्तिभि रथाक्षमात्रैरिति प्रागुक्तै, रथास्तुत्यैरित्यर्थः । 'रथ' स्यन्दनदेहयो 'इति कोशादेहानुबूलशक्तिमाद्विरिति वा
॥ २८ ॥ तस्य घटोत्कचस्य आसक्तमन्योन्यसक्त यथा स्यात्तथा शरणस्यत । आशक्तमिति पाठे यावच्छक्ति आपोऽ-
च्यप्रत्यय समासान्त ॥ ३० ॥

सोऽदृश्यत मुहूर्तेन श्वाविच्छललितो यथा ।
न हयाश्च रथं तस्य न ध्वजं न घटोत्कचम्
दृष्टवन्तः स्म समरे शरौघैरभिसंवृतम् ।
स तु कर्णस्य तद्दिव्यमस्त्रमस्त्रेण शातयन् ॥
मायायुद्धेन मायावी सूतपुत्रमयोधयत् ।
सोऽयोधयत्तदा कर्णं मायया लाघवेन च ॥

अलक्ष्यमाणानि दिवि
शरजालानि चापतन् ।

भैमसेनिर्महामायो

मायया कुरुसत्तम ॥

५८

विचचार महाकायो मोहयन्निव भारत ।
स तु कृत्वा विरूपाणि वदनान्यशुभानि च
अग्रसत्सूतपुत्रस्य दिव्यान्यस्त्राणि मायया ।
पुनश्चापि महाकायः संछिन्नः शतधा रणे ॥
गतसत्त्वो निरुत्साहः पतितः खाद्व्यदृश्यत ।
तं हतं मन्यमानाः स्म प्राणदन्कुरुपुङ्गवाः ॥

अथ देहैर्नैवैरन्यैर्दिक्षु सर्वास्यदृश्यत ।
पुनश्चापि महाकायः शतशीर्षः शतोदरः ॥
व्यदृश्यत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ।
अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा च पुनरेव स राक्षसः ॥
सागरोर्मिरिवोद्भूतस्तिर्यग्धूर्ध्वमवर्तत ।
चसुधां दारयित्वा च पुनरप्सु न्यमज्जत ॥
अदृश्यत तदा तत्र पुनरुन्मज्जितोऽन्यतः ।
सोऽवतीर्य पुनस्तस्थौ रथे हेमपरिष्कृते ॥
क्षितिं खं च दिशश्चैव माययाऽभ्येत्य दंशितः
गत्वा कर्णरथाभ्याशं व्यचरत्कुण्डलाननः
प्राह वाक्यमसंभ्रान्तः सूतपुत्रं विशांपते ।
तिष्ठेदानीं क मे जीवन्सूतपुत्र गमिष्यसि ॥
युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ।
इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षं रक्षः क्रूरपराक्रमम् ॥
उत्पपातान्तरिक्षं च जहास च सुविस्तरम्
कर्णमभ्यहनच्चव गजेन्द्रमिव केसरी ॥ ६९
रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्धटोत्कचः ।
रथिनामृषभं कर्णं धाराभिरिव तोयदः ॥ ७०
शरवृष्टिं च तां कर्णो दूरात्प्राप्तमशातयत् ।
दृष्ट्वा च विहतां मायां कर्णेन भरतर्षभ ॥ ७१
घटोत्कचस्ततो मायां ससर्जान्तर्हितः पुनः
सोऽभवद्विरिरत्युच्चः शिखरैस्तत्संकटैः ॥
शूलप्रासासिमुसलजलप्रस्रवणो महान् ।

तमञ्जनचयप्रख्यं कर्णो दृष्ट्वा महीधरम् ॥ ७३
प्रपातैरायुधान्युग्राण्युद्धन्तं न चुक्षुभे ।
स्मयन्निव ततः कर्णो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥
ततः सोऽस्त्रेण शैलेन्द्रो विक्षिप्तो वै व्यनश्यत
ततः स तोयदो भूत्वा नीलः सेन्द्रायुधो दिवि
अदमवृष्टिभिरत्युग्रः सूतपुत्रमवाकिरत् ।

अथ सन्धाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥
व्यधमत्कालमेघं तं कर्णो वैकर्तनो वृषः ।
स मार्गेणगणैः कर्णो दिशः प्रच्छाद्य सर्वशः
जघानास्त्रं महाराज घटोत्कचसमीरितम् ।
ततः प्रहस्य समरे भैमसेनिर्महाबलः ॥ ७८
प्रादुश्चक्रे महामायां कर्णं प्रति महारथम् ।
स दृष्ट्वा पुनरायान्तं रथेन रथिनां वरम् ॥ ७९
घटोत्कचमसंभ्रान्तं राक्षसैर्वहुभिर्वृतम् ।
सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तमातङ्गविक्रमैः ॥ ८०
गजस्यैश्च रथस्यैश्च वाजिपृष्ठगतैस्तथा ।
नानाशस्त्रधरैर्घोरैर्नानाकवचभूषणैः ॥ ८१
वृतं घटोत्कचं क्रूरैर्मरुद्भिरिव वासवम् ।
दृष्ट्वा कर्णो महेष्वासो योधयामास राक्षसम्
घटोत्कचस्ततः कर्णो विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः
ननाद भैरवं नादं भीषयन्सर्वपार्थिवान् ८३
भूयश्चाञ्जलिकेनाथ स मार्गेणगणं महत् ।
कर्णहस्तस्थितं चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः

अथान्यद्धनुरादाय दृढं भारसहं महत् ।
विचकर्प बलात्कर्णं इन्द्रायुधामिवोच्छ्रितम् ॥
ततः कर्णो महाराज प्रेषयामास सायकान्
सुवर्णपुङ्खाञ्जल्युघ्नान् खेचरान् राक्षसान्प्रति
तद्वाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहेनेवार्दितं वन्यं गजानामाकुलं कुलम् ८७
विधम्य राक्षसान्वाणैः साश्वसूतगजान्विभुः
ददाह भगवान्बहिर्भूतानीव युगक्षये ॥ ८८
स हत्वा राक्षसीं सेनां शुशुभे सूतनन्दनः ।
पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ८९
तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु मारिष ।
नैनं निरीक्षितुमपि कश्चिच्छक्नोति पार्थिवः
ऋते घटोत्कचाद्राजन्
राक्षसेन्द्रान्महाबलात् ।
भीमवैर्यबलोपेतात्
क्रुद्धाद्वैवस्वतादिव ॥ ९१

तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां
पावकः समजायत ।
महोत्काभ्यां यथा राजन्
सार्चिषः स्नेहविन्दवः ॥ ९२
तलं तलेन संहत्य संदश्य दशनच्छदम् ।
रथमास्थाय च पुनर्मायया निर्मितं तदा ९३
युक्तं गजनिभैर्बाहैः पिशाचवदनैः खरैः ।
स सूतमग्रवीरुकुद्धः सूतपुत्राय मां वह ॥ ९४
स ययौ घोररूपेण रथेन रथिनां वरः ।
द्वैरथं सूतपुत्रेण पुनरेव विशांपते ॥ ९५
स चिक्षेप पुनः क्रुद्धः सूतपुत्राय राक्षसः ।
अष्टचक्रां महाघोराभ्यां रुद्रनिर्मिताम् ९६
द्वियोजनसमुत्सेधां योजनायामविस्तराम् ।
आयसीं निचितां शूलैः कदम्बमिव केसरैः
तामघण्डुल्य जग्राह कर्णो न्यस्य महद्भुजः ।
चिक्षेप चैनां तस्थैव स्यन्दनात्सोऽघण्डुल्ये ॥
साभ्यसूतध्वजं यानं भस्म कृत्वा महाप्रभा
विवेश वसुधां भित्त्वा सुरास्तत्र विसिस्मियुः
कर्णं तु सर्वभूतानि पूजयामासुरक्षसा ।
यदघण्डुल्य जग्राह देवसृष्टां महाशनिम् १००
एवं कृत्वा रणे कर्णं आरुरोह रथं पुनः ।
ततो मुमोच नाराचान्सूतपुत्रः परंतप ॥ १
अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु मानद् ।
यदकार्षीत्तदा कर्णः संग्रामे भीमदर्शने ॥ २

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कर्णघटोत्कचयुद्धे
पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

सङ्गय उवाच ।

तस्मिंस्तथा वर्तमाने कर्णराक्षसयोर्मृष्टे ।
अलायुधो राक्षसेन्द्रो वीर्यवानभ्यवर्तत ॥ १
महत्या सेनया युक्तो दुर्योधनमुपागमत ।
राक्षसानां विरूपाणां सहस्रैः परिवारितः
नानारूपधरैर्बाहैः पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
तस्य शान्तिर्हि विक्रान्तो ब्राह्मणादो बको हतः

स हन्यमानो नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतः ।
गन्धर्वनगराकारः पुनरन्तरधीयत ॥ ३
एवं स वै महाकायो मायया लाघवेन च ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि जघान रिपुसूदनः
निहन्यमानेष्वस्त्रेषु मायया तेन रक्षसा ।
असंभ्रान्तस्तदा कर्णस्तद्रक्षः प्रत्ययुध्यत ५
ततः क्रुद्धो महाराज भैरसेनिर्महाबलः ।
चकार बहुधाऽऽत्मानं भीषयाणो महारथान्
ततो दिग्भ्यः समापेतुः सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
अग्निजिह्वाश्च भुजगा विहगाश्चाप्ययोमुखाः
स कीर्यमाणो विशिखैः कर्णचापन्युतैः शरैः
नागराडिषु दुष्प्रेक्ष्यस्तत्रैवान्तरधीयत ८
राक्षसाश्च पिशाचाश्च यातुधानास्तथैव च ।
शालावृकाश्च बह्व्यो वृकाश्च विकृताननाः ९
ते कर्णं क्षपयिष्यन्तः सर्वतः समुपाद्रवन् ।
अथैनं याभिर्गुणैरामित्रासयांचक्रिरे तदा ॥
उच्यतेर्बहुभिर्घोरैरायुधैः शोणितोक्षितैः ।
तेषामनेकैरैकैकं कर्णो विध्याध सायकैः ११
प्रतिहत्य तु तां मायां दिव्येनास्त्रेण राक्षसीम् ।
आजघान हयानस्य शरैः सन्नतपर्वभिः १२
ते भग्ना विक्षताङ्गाश्च भिन्नपृष्ठाश्च सायकैः ।
वसुधामन्वपद्यन्त पश्यतस्तस्य रक्षसः १३
स भग्नमायो हैडिम्बिः कर्णं वैकर्तनं तदा ।
एष ते विदधे मृत्युमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत १४

किमौरश्च महातेजा हिडिम्बश्च सखा तदा ।
स दीर्घकालाध्युषितं पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४
विज्ञायैतन्निशायुद्धं जिघांसुर्भीममाहवे ।
स मत्त इव मातङ्गः संकुद्ध इव चोरगः ॥ ५
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीद्युद्धलालसः ।
विदितं ते महाराज यथा भीमेन राक्षसाः

उत्क्राम्या सर्जरसमिधौमुत्क्राम्या ततो हि दीप्तस्य सर्जर-
सस्य वणाः सन्नेहत्वात्सार्चिष एव पतन्तीति प्रसिद्धम्
॥ ९२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पद्य-

सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

तस्मिंस्तथेति । सप्तत्योऽध्यायः ॥ १ ॥

हिडिम्बवककिर्मीरा निहता मम बान्धवाः
 परामर्शश्च कन्याया हिडिम्बायाः कृतः पुरा
 किमन्यद्राक्षसानन्यानस्मांश्च परिभूय ह ।
 तमहं सगणं राजन्सवाजिरथकुञ्जरम् ॥ ८
 हैडिर्वि च सहामात्यं हन्तुमभ्यागतः स्वयम्
 अद्य कुन्तीसुतान्सर्वान्वासुदेवपुरोगमान् ॥ ९
 हत्वा संभक्षयिष्यामि सर्वैरनुचरैः सह ।
 निवारय बलं सर्वं वयं योत्स्याम पाण्डवान्
 तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा हृष्टो दुर्योधनस्तदा ।
 प्रतिगृह्यान्नवीद्वाक्यं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ११
 त्वां पुरस्कृत्य सगणं वयं योत्स्यामहे परान्
 न हि वैरान्तमनसः स्यास्यन्ति मम सैनिकाः
 एवमस्तिवति राजानमुक्त्वा राक्षसपुङ्गवः ।
 अभ्ययात्त्वरितो भैर्मि सहितः पुरुपादकैः ॥ १३
 दीप्यमानेन वपुषा रथेनादित्यवर्चसा ।
 तादृशेनैव राजेन्द्र यादृशेन घटोत्कचः ॥
 तस्याप्यतुलनिर्घोषो बहुतोरणचित्रितः ।
 ऋक्षचर्मोवनद्धाङ्गो नल्वमात्रो महारथः ॥
 तस्यापि तुरगाः शीघ्रा हस्तिकायाः खरस्वनाः
 शतं युक्ता महाकाया मांसशोणितभोजनाः ॥
 तस्यापि रथनिर्घोषो महामेघरवोपमः ।

तस्यापि सुमहच्चापं दृढज्यं कनकोज्ज्वलम् ॥
 तस्याप्यक्षसमा बाणा
 रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः
 सोऽपि वीरो महाबाहु-
 र्यथैव स घटोत्कचः ॥
 तस्यापि गोमायुबलाभिगुप्तो
 बभूव केतुर्वलनार्कतुल्यः ।
 स चापि रूपेण घटोत्कचस्य
 श्रीमत्तमो व्याकुलदीपितास्यः ॥ १९
 दीप्ताङ्गदो दीप्तकिरीटमाली
 बद्धस्रगुण्णीपानिवद्धखङ्गः ।
 गदी भुशुण्डी मुसली हली च
 शरासनी वारणतुल्यवर्ष्मा ॥ २०
 रथेन तेनानलवर्चसा तदा
 विद्रावयन्पाण्डववाहिनीं ताम् ।
 रराज संख्ये परिवर्तमानो
 विद्युन्माली मेघ इवान्तरिक्षे ॥ २१
 ते चापि सर्वप्रवरा नरेन्द्रा
 महाबला वभिणश्चर्मिणश्च ।
 हर्षान्विता युयुधुस्तस्य राजन्
 समन्ततः पाण्डवयोधवीराः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलायुधयुद्धे
 षट्सप्तत्यधिकशतमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

सञ्जय उवाच ।

तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमकर्माणमाहवे ।
 हर्षमाहार्यांचक्रुः कुरवः सर्वे एव ते ॥ १
 तथैव तव पुत्रास्ते दुर्योधनपुरोगमाः ।
 अल्लावाः प्लवमासाद्य तर्तुकामा इवार्णवम् ॥ २
 पुनर्जातमिवात्मानं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
 अलायुधं राक्षसेन्द्रं स्वागतेनाभ्यपूजयन् ॥
 तस्मिंस्त्वमानुषे युद्धे वर्तमाने महाभये ।
 कर्णराक्षसयोर्नक्तं दारुणप्रतिदर्शने ॥ ४
 उपप्रेक्षन्त पञ्चालाः स्मयमानाः सराजकाः ।
 तथैव तावका राजन्वीक्षमाणास्ततस्ततः ॥

चुकुशुर्नेदमस्तीति द्रोणद्रौणिक्पदादयः ।
 तत्कर्म दृष्ट्वा संभ्रान्ता हैडिम्बस्य रणाजिरो ॥
 सर्वमाविशमभवद्वाहाभूतमचेतनम् ।
 तव सैन्यं महाराज निराशं कर्णजीविते ॥ ७
 दुर्योधनस्तु संप्रेक्ष्य कर्णमार्तिं परां गतम् ।
 अलायुधं राक्षसेन्द्रं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ८
 एष वैकर्तनः कर्णो हैडिम्बेन समागतः ।
 कुरुते कर्म सुमहद्यदस्यौपयिकं मृधे ॥ ९
 पश्यैतान्पार्थिवान् शूरान्निहतान् भैमसेनिना-
 नानाशस्त्रैरभिहतान्पादपानिव दन्तिना ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षट्सप्तत्यधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

तमिति ॥ १ ॥ इदमस्मत्सैन्यम् ॥ ६ ॥

तवैव भागः समरे राजमध्ये मया कृतः ।
 तथैवानुमते वीर तं धिक्कम्य निवर्ह्य ॥ ११
 पुरा वैरुर्तनं कर्णमेव पापो घटोत्कचः ।
 मायाबलं समाधित्य कर्पयत्यरिकर्शनं ॥ १२
 एवमुक्तः स राज्ञा तु राक्षसो भीमविक्रमः ।
 तथेत्युक्त्वा महाबाहुर्घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥
 ततः कर्णं समुत्सृज्य भैमसेनिरपि प्रभो ।
 प्रत्यभिमुखपायान्तमर्दयामास मार्गणैः ॥ १४
 तयोः समभवद्युद्धं क्रुद्धयो राक्षसेन्द्रयोः ।
 मत्तयोर्वासिताहेतोर्द्विपयोरिव कानने ॥ १५
 रक्षसा विप्रमुक्तस्तु कर्णोऽपि रथिनां वरः ॥
 अभ्यद्रवद्भीमसेनं रथेनादित्यवर्चसा ॥ १६
 तमायान्तमनादृत्य दृष्ट्वा प्रसृतं घटोत्कचम् ।
 अलायुधेन समरे सिंहेनेव गयां पतितम् ॥ १७
 रथेनादित्यवपुषा भीमः प्रहरतां वरः ।
 किरञ्छरौघान्प्रययावलायुधरथं प्रति ॥ १८
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य स तदाऽलायुधः प्रभो ।
 घटोत्कचं समुत्सृज्य भीमसेनं समाह्वयत् ॥
 तं भीमः सहसाऽभ्येत्य राक्षसान्तकरः प्रभो
 स्रगणं राक्षसेन्द्रं तं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २०
 तथैवालायुधो राजशिशलाघीतैरजिह्वैः ।
 अभ्यवर्षन्त कौन्तेय पुनः पुनर्रिदम् ॥ २१
 तथा ते राक्षसाः सर्वे भीमसेनमुपाद्रवन् ।
 नानाप्रहरणा भीमास्त्यत्सुतानां जयैपिणः ॥
 स ताडयमानो बहुभिर्भीमसेनो महाबलः ।
 पञ्चभिः पञ्चभिःसर्वास्तानविध्यच्छितैः शरैः
 ते वध्यमाना भीमेन राक्षसाः क्रूयुद्धयः ।
 विनेदुस्तमुलान्नादान्दुहुवुस्ते दिशो दश ॥
 तांस्त्रास्यमानान्भीमेन दृष्ट्वा रक्षो महाबलम्
 अभिदुद्राघ वेगेन शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ २५
 तं भीमसेनः समरे तीक्ष्णाग्रैरक्षिणोच्छरैः ।
 अलायुधस्तु तानस्तान्भीमेन विशिष्यान्रणे
 विच्छेदं कांश्चित्समरे त्वरया कांश्चिदग्रहीत्
 स तं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं भीमो भीमपराक्रमः ॥
 गदां चिक्षेप वेगेन वज्रपातोपमां तदा ।
 तामापतन्तीं वेगेन गदां ज्वालाकुलां ततः ॥
 गदया ताडयामास सा गदा भीममावजत् ।
 स राक्षसेन्द्रं कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलायुधयुद्धे

सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

तानप्यस्याकरोन्मोघान्द्राक्षसो निशितैः शरैः
 ते चापि राक्षसाः सर्वे रजन्यां भीमरूपिणः ॥
 शासनाद्राक्षसेन्द्रस्य निजघ्नं रथकुञ्जरान् ।
 पञ्चालाः सुजयाश्चैव वाजिनः परमद्विपाः ॥
 न शान्तिं लेभिरे तत्र राक्षसैर्भृशपीडिताः ।
 तं तु दृष्ट्वा महाघोरं वर्तमानं महाहवम् ॥ ३२
 अग्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनञ्जयमिदं वचः ।

पश्य भीमं महाबाहुं राक्षसेन्द्रवशं गतम्
 पदमस्यानुगच्छ त्वं मा विचारय पाण्डव ।
 धृष्टद्युम्नः शिरण्डी च युधामन्यूत्तमौजसौ ॥
 सहितौ द्वीपदेयाश्च कर्णे यान्तु महास्थाः ।
 नकुलः सहदेवश्च युयुधानश्च धीर्यवान् ॥ ३५
 इतरान् राक्षसान् घ्नन्तु शासनात्तव पाण्डवा
 त्वमपीमां महाबाहो चमूं द्रोणपुरस्कृताम् ॥
 वारयस्व नरहयात्र महर्षि भयमागतम् ।
 एवमुक्ते तु कुण्णेन यथोद्दिष्टा महारथाः ॥ ३७
 जग्मुर्वैकर्तनं कर्णे राक्षसांश्चैव तान् रणे ।

अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैराशीविपोषमैः ॥
 घनुञ्चिच्छेदं भीमस्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्
 हयांश्वास्य शितैर्वाणैः सारथिं च महाबलः
 जघान मिपतः संख्ये भीमसेनस्य राक्षसः
 सोऽवतार्य रथोपस्नादताभ्यो हतसारथिः ॥
 तस्मै गुर्वी गदां घोरां धिनदुल्लससर्जं ह ।
 ततस्ता भीमनिर्घोषामापतन्तीं महागदाम्
 गदया राक्षसो घोरो निजघान ननाद च ।
 तद्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य घोरं कर्म भयावहम् ॥
 भीमसेनः प्रहृष्टात्मा गदामाश्रु परामृशत् ।
 तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं नररक्षसोः ॥ ४३
 गदानिपातसंहादैर्भुवं कम्पयतोर्भृशम् ।
 गदाविमुक्तौ तौ भूयः समासाद्येतरैतरम् ॥
 मुष्टिभिर्वज्रसंहादैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥
 रथचक्रैर्युगैरक्षैरपिष्ठानैरुपस्करीः ॥ ४५

यथासन्नमुपादाय निजघ्नतुरमर्षणी ॥
 तौ विश्वरन्तौ रुधिरं समासाद्येतरैतरम् ॥
 मत्ताविव महानागौ चक्रपाते पुनः पुनः ।
 तदपश्यदृपीकेशः पाण्डवानां हिते रतः ॥
 स भीमसेनरक्षार्थं हैदिमिव पर्यचोदयत् ॥

१७८

सञ्जय उवाच ।

संदृश्य समरे भीमं रक्षसा अस्तमन्तिकात्
वासुदेवोऽब्रवीद्राजन् घटोत्कचमिदं वचः
पश्य भीमं महाबाहो रक्षसा अस्तमाहवे ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तव चैव महाद्युते ॥ २
स कर्णं त्वं समुत्सृज्य राक्षसेन्द्रमलायुधम्
जहि क्षिप्रं महाबाहो पश्चात्कर्णं वधिष्यसि
स वाष्पेयवचः श्रुत्वा कर्णमुत्सृज्य वीर्यवान्
युयुधे राक्षसेन्द्रेण वकभ्रात्रा घटोत्कचः ॥
तयोः सुतुमुलं युद्धं बभूव निशि रक्षसोः ।
अलायुधस्य चैवोग्रं हैडिम्बेश्चापि भारत ॥
अलायुधस्य योधांश्च राक्षसान् भीमदर्शनान्
वेगेनापततः शूरान्प्रगृहीतशरासनान् ॥ ६
आत्तायुधः सुसंकुद्धो युयुधानो महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च चिच्छिदुर्निशितैः शरैः ॥
सर्वाश्च समरे राजन्किरीटी क्षत्रियर्षभान् ।
परिचिक्षेप बीभत्सुः सर्वतः प्रकिरञ्छरान्
कर्णश्च समरे राजन् व्यद्रावयत पार्थिवान् ।
धृष्टद्युम्नशिखंड्यादीन्पञ्चालानां महारथान्
तान्वध्यमानान्दृष्ट्वाऽथ भीमो भीमपराक्रमः
अभ्ययात्त्वरितः कर्णं विशिखान्प्रकिरन् रणे
ततस्तेऽप्याययुर्हत्वा राक्षसान्यत्र सूतजः ।
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ११
ते कर्णं योधयामासुः पञ्चाला द्रोणमेव तु ।
अलायुधस्तु संकुद्धो घटोत्कचमरिंदमम् ।
परिघेणातिकायेन ताडयामास मूर्धनि ॥ १२
स तु तेन प्रहारेण भैमसेनिर्महाबलः ।
ईषन्मूर्छितमात्मानमस्तंभयत वीर्यवान् ॥ १३
ततो दीप्ताग्निसंकाशां शतघण्टामलंकृताम्
चिक्षेप तस्मै समरे गदां काञ्चनभूषिताम् ।
सा हयांश्च रथं चास्य सारथिं च महाखना
चूर्णयामास वेगेन विसृष्टा भीमकर्मणा ॥
स भग्नहयचक्राक्षाद्विशिर्णध्वजकूबरात् ।
उत्पपात रथात्तूर्णं मायामास्थाय राक्षसीम्
स समास्थाय मायां तु ववर्ष रुधिरं बहु ।
विद्युद्विभ्राजितं चासीत्तुमुलाम्राकुलं नभः ॥

ततो वज्रनिपाताश्च साशनिस्तनयितवः ।
महांश्चट्चटाशब्दस्तत्रासीच्च महाहवे ॥ १८
तां प्रेक्ष्य महर्ता मायां
राक्षसो राक्षसस्य च ।
ऊर्ध्वमुत्पत्य हैडिम्बि-
स्तां मायां माययाऽवध्रीत् ॥ १९
सोऽभिवीक्ष्य हतां मायां मायावी माययैव हि
अश्मवर्षं सुतुमुलं विससर्ज घटोत्कचे ॥ २०
अश्मवर्षं स तं शीरं शरवर्षेण वीर्यवान् ।
दिक्षु विध्वंसयामास तदद्भुतमिवाभवत् ॥
ततो नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षताम् ।
आयसैः परिधैः शूलैर्गदामुसलमुद्रैः ॥ २२
पिनाकैः करवालैश्च तोमरप्रासकम्पनैः ।
नाराचैर्निशितैर्भल्लैः शरैश्चक्रैः परश्वधैः ।
अयोगुडैर्भिन्दिपालैर्गोशीर्षोल्खलैरपि ॥ २३
उत्पाटितैर्महाशाखैर्विविधैर्जगतीरुहैः ।
शर्मापीलुकदं वैश्च चम्पकैश्चैव भारत ॥ २४
इक्षुदैर्बदरीभिश्च कोविदारैश्च पुष्पितैः ।
पलाशैश्चारिमदैश्च सुक्ष्मग्रोधपिप्पलैः ॥ २५
महद्भिः समरे तस्मिन्नन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
विपुलैः पर्वताग्रैश्च नानाधातुभिराचितैः ॥
तेषां शब्दो महानासीद्ब्रज्जाणां भिद्यतामिव
युद्धं समभवद्धोरं भैम्यलायुधयोर्नृप ॥ २७
हरीन्द्रयोर्यथाराजन्वालिषुग्रीवयोः पुरा ।
तौ युद्धा विविधैर्घोरैरायुधैर्विशिखैस्तथा ।
प्रगृह्य च शितौ खड्गावन्योन्यमभिपेततुः ॥
तावन्योन्यमभिद्रुत्य केशेषु सुमहाबलौ ।
भुजाभ्यां पर्यगृहीतां महाकायौ महाबलौ ॥
तौ खिन्नगात्रौ प्रस्वेदं सुलुवाते जनाधिप ।
रुधिरं च महाकायावतिवृष्टाविवांबुदौ ॥ ३०
अथाभिपत्य वेगेन समुज्जाम्य च राक्षसम्
बलेनाक्षिप्य हैडिम्बिश्चकर्तास्य शिरो महत्
सोऽपहत्य शिरस्तस्य कुण्डलाभ्यां विभूषितं
तदा सुतुमुलं नादं ननाद सुमहाबलः ॥ ३२
हतं दृष्ट्वा महाकायं वकज्ञातिमरिंदमम् ।
पञ्चालाः पाण्डवाश्चैव सिंहनादान्विनेदिरे

१७८

संदृश्येति ॥ १ ॥ हरीन्द्रयोः सिंहमुख्ययोः ॥ २८ ॥ † हरीन्द्रयोः कपिमुख्ययोरित्यर्थः ।

ततो मेरीसहस्राणि शंखानामयुतानि च ।
अवाद्यन्पाण्डवेया राक्षसे निहते युधि ॥
अतीय सा निशा तेषां वभूव विजयावहा ।
विद्योतमाना विवभी समन्तादीपमालिनी
अलायुधस्य तु शिरो भैमसेनिर्मेहावलः ।
दुर्योधनस्य प्रमुखे चिक्षेप गतचेतसः ॥ ३६
अथ दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा हतमलायुधम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलायुधवधे
अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

१७९

सञ्जय उवाच ।

निहत्यालायुधं रक्षः प्रहृष्टात्मा घटोत्कचः
ननाद विधिधाक्षादान्याहिन्याः प्रमुखे तथ
तस्य तं तुमुलं शब्दं श्रुत्वा कुञ्जरकम्पनम् ।
तावकानां महाराज भयमासीत्सुदारुणम् २
अलायुधधिपक्तं तु भैमसेनि महावलम् ।
दृष्ट्वा कर्णो महाबाहुः पञ्चालान्समुपाद्रयत् ३
दशभिर्दशभिर्वाणिधृष्टघृष्टक्षिपण्डिनी ।
दृष्ट्वा पूर्णायतोत्सृष्टिर्भिमेद नतपर्वभिः ॥ ४
ततः परमनरावेष्टुर्धूमन्वृत्तमोजसी ।
सात्यकिं च रथोदारं कम्पयामास मार्गणैः ५
तेषामप्यस्यतां संपद्ये सर्वेषां सद्यदक्षिणम् ।
मण्डलान्वेध चापानि द्यद्वदन्त जनाधिप
तेषां ज्यातलनिर्घोषो रथनेमिस्वनश्च ह ।
मेघानामिव धर्मान्ते वभूव तुमुली निशि ७
ज्यानेमिघोषस्तनयित्तुमान्वे
धनुस्तडिन्मण्डलकेतुशृङ्गः ।
शरीरघर्षाकुलवृष्टिमांश्च
संग्राममेघः स वभूव राजन् ॥ ८
तदद्भुतं शैल इवाप्रकम्पो
वर्षं महाशैलसमानसारः ।

विध्वंसयामास रणे नरेन्द्र
वैकर्तनः शत्रुगणाघमर्दो ॥ ९
ततोऽतुलैर्वज्रनिपातकल्पैः
शितैः शरीः काञ्चनचित्रपुङ्खैः ।
शत्रून् द्यपोद्दत्तमरे महात्मा
वैकर्तनः पुत्रहिते रतस्ते ॥ १०
संछिन्नभिन्नध्वजिनश्च केचि-
त्केचिच्छरैरर्दितभिन्नदेहाः ।
केचिद्विस्तृताविह याश्च केचि-
द्वैकर्तनेनाश्रु कृता वभूवुः ॥ ११
अविन्दमानास्तथ शर्म संरये
यौधिष्ठिरं ते बलमभ्यपद्यन् ।
तान्ग्रेह्य भग्नाविमुक्षीकृतांश्च
घटोत्कचो रोपमतीध चक्रे ॥ १२
आस्थाय तं काञ्चनरत्नचित्रं
रथोत्तमं सिंहवत्संननाद ।
वैकर्तनं कर्णमुपेत्य चापि
विद्वयाध वज्रप्रतिभैः पृषत्कैः ॥ १३
तौ कर्णिनाराचशिलीमुखैश्च
नालीकदण्डासनवत्सदन्तैः ।
वराहकर्णैः सविपाठशृङ्गैः
क्षुरप्रवर्पैश्च विनेदतुः खम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि शैकायां अष्टसप्तत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

१७९

निहत्येति ॥ १ ॥ केतुर्गन्धर्वः पञ्चशिक्षरम्भं
प्रभुत्वे शिखरे' इति मेदिनी ॥ ८ ॥

तद्वाणधारावृतमन्तरिक्षं
तिर्यग्गताभिः समरे रराज ।
सुवर्णपुंखज्ज्वलितप्रभाभि-
र्विचित्रपुष्पाभिरिव प्रजाभिः ॥ १५
समाहितावप्रतिमप्रभावा-
वन्योन्यमाजघ्नतुरुत्तमास्त्रैः ।
तयोर्हि वीरोत्तमयोर्न कश्चि-
द्दर्श तस्मिन्समरे विशेषम् ॥ १६
अतीव तच्चित्रमतुल्यरूपं
बभूव युद्धं रविभीमसून्वोः ।
समाकुलं शस्त्रनिपातघोरं
दिवीव राहंशुमतोः प्रमत्तम् ॥ १७
सञ्जय उवाच ।
घटोत्कचं यदा कर्णो न विशेषयते नृप ।
ततः प्रादुश्चकारोग्रमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ १८
तेनास्त्रेणावधीत्तस्य रथं सहयसारथिम् ।
विरथश्चापि हैडिम्बिः क्षिप्रमन्तरधीयत १९
धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ।
आमकैः प्रतिपन्नं यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय २०
सञ्जय उवाच ।
अन्तर्हितं राक्षसेन्द्रं विदित्वा
संप्राकोशन्कुरवः सर्व एव ।
कथं नायं राक्षसः कूटयोधी
हन्यात्कर्णं समरेऽदृश्यमानः ॥ २१
ततः कर्णो लघुचित्रास्त्रयोधी
सर्वा दिशः प्रावृणोद्वाणजालैः ।
न वै किञ्चित्प्रापतत्तत्र भूतं
तमोभूते सायकैरन्तरिक्षे ॥ २२
नैवाददानो न च संदधानो
न चेषुधीः स्पृश्यमानः कराग्रैः ।
अदृश्यद्वै लाघवात्सूतपुत्रः
सर्वं बाणैश्छाद्यानोऽन्तरिक्षम् २३
ततो मायां दारुणामन्तरिक्षे-
घोरां भीमां विहितां राक्षसेन ।
अपश्याम लोहितान्नप्रकाशां
देदीप्यन्तीमग्निशिखामिवोग्राम् २४
ततस्तस्यां विद्युतः प्रादुरास-
नुल्काश्चापि ज्वलिताः कौरवेन्द्र ।

घोषश्चास्याः प्रादुरासीत्सुघोरः
सहस्रशो नदतां दुन्दुभीनाम् ॥ २५
ततः शराः प्रापतन् रुक्मपुङ्गवः
शक्त्यृष्टिप्रासमुसलान्यायुधानि ।
परश्वधास्तैलघौताश्च खड्गाः
प्रदीमाग्रास्तोमराः पट्टिशाश्च ॥ २६
मयूखिनः परिधा लोहबद्धा
गदाश्चित्राः शितधाराश्च शूलाः ।
गुर्व्यो गदा हेमपट्टावनद्धाः
शतद्भ्यश्च प्रादुरासन्समन्तात् ॥ २७
महाशिलाश्चापतस्तत्र तत्र
सहस्रशः साशनयश्च वज्राः ।
चक्राणि चानेकशतक्षुराणि
प्रादुर्वभूवुर्ज्वलनप्रभाणि ॥ २८
तां शक्तिपाषाणपरश्वधानां
प्रासासिवज्राशनिमुद्गराणाम् ।
वृष्टिं विशालां ज्वलितां पतन्तीं
कर्णः शरौघैर्न शशाक हन्तुम् ॥ २९
शराहतानां पततां हयानां
वज्राहतानां च तथा गजानाम् ।
शिलाहतानां च महारथानां
महान्निनादः पततां बभूव ॥ ३०
सुभीमनानाविधशस्त्रपातै-
र्घटोत्कचेनाभिहतं समन्तात् ।
दौर्योधनं वै बलमार्तरूप-
मावर्तमानं ददृशे भ्रमत्तत् ॥ ३१
हाहाकृतं संपरिवर्तमानं
संलीयमानं च विषण्णरूपम् ।
ते त्वार्यभावात्पुरुषप्रवीराः
पराङ्मुखा नो बभूवुस्तदानीम् ३२
तां राक्षसीं भीमरूपां सुघोरां
वृष्टिं महाशस्त्रमर्यां पतन्तीम् ।
दृष्ट्वा बलौघांश्च निपात्यमानान्
महद्भयं तव पुत्रान्विवेश ॥ ३३
शिवाश्च वैश्वानरदीप्तजिह्वाः
सुभीमनादाः शतशो नदन्तीः ।
रक्षोगणान्नर्दतश्चापि वीक्ष्य
नरेन्द्रयोधा व्यथिता बभूवुः ॥ ३४

ते दीप्तजिह्वानलतीक्ष्णदंष्ट्रा
 विभीषणाः शैलनिकाशकायाः ।
 नभोगताः शक्तिविपकहस्ता
 मेघा द्यमुञ्जन्निव वृष्टिमुग्राम् ॥ ३५
 तैराहतास्ते शरशक्तिशूल-
 गन्दाभिरुग्रैः परिघैश्च दीप्तैः ।
 घञ्जैः पिताकैरशनिप्रहारैः
 शतघ्नचक्रैर्मथिताश्च पेतुः ॥ ३६
 शूला भुजुङ्गोऽश्मगुडाः शतघ्न्यः
 स्थूलाश्च कार्णायसपट्टनदाः ।
 तेऽधाकिरस्तव पुत्रस्य सैन्यं
 ततो रौद्रं कश्मलं प्रादुरासीत् ॥ ३७
 विकीर्णास्त्रा विहतैरुत्तमाङ्गैः
 संभग्राह्याः शिथिले तत्र शूराः ।
 छिन्ना हयाः कुञ्जराश्चापि भग्नाः
 संवृर्णिताश्चैव रथाः शिलाभिः ॥ ३८
 एवं महच्छस्त्रवर्षं सृजन्त-
 स्ते यातुधाना भुवि घोररूपाः ।
 मायाः सृष्टास्तत्र घटोत्कचेन
 नासृञ्चन्वै याचमानं न भीतम् ॥ ३९
 तस्मिन् घोरे कुरूवीरावमर्दे
 कालोत्सृष्टे क्षत्रियाणामभावे ।
 ते वै भग्नाः सहसा व्यद्रवन्त
 प्राक्रोशन्तः कौरवाः सर्वे एव ॥ ४०
 पलायघ्वं कुरवो नैतदस्ति
 सेन्द्रा देवा घ्नन्ति नः पाण्डुधार्थं ।
 तथा तेषां मज्जतां भारतानां
 तस्मिन् द्वीपः सुतपुत्रो बभूव ॥ ४१
 तस्मिन् संकन्दे तुमुले वर्तमाने
 सैन्ये भग्ने लीयमाने कुरूणाम् ।
 अनीकानां प्रविभागो प्रकाशो
 नाज्ञायन्ते कुरवो नेतरे च ॥ ४२
 निर्मर्यादे विद्रव्ये घोररूपे
 सर्वा दिशः प्रेक्षमाणाः स्म शून्याः ।
 तां शस्त्रवृष्टिमुग्रसा गाहमानं
 कर्णं स्मैकं तत्र राजघ्नपश्यन् ॥ ४३
 ततो वाणैरावुणोदन्तरिक्षं
 दिव्यां मायां योधयन् राक्षसस्य ।

ह्रीमान्कुर्वन् दुष्करं चार्यकर्म
 नैवामुद्यत्संगुणे सुतपुत्रः ॥ ४४
 ततो भीताः समुदैक्षन्त कर्णं
 राजन्सर्वे सैन्धवा बाहिकाश्च ।
 असंमोहं पूजयन्तोऽस्य संख्ये
 संपश्यन्तो विजयं राक्षसस्य ॥ ४५
 तेनोत्सृष्टा चक्रयुक्ता शतग्री
 समं सर्वाश्चतुरोऽश्वाङ्गधान ।
 ते जानुभिर्जगतीमन्वपद्यन्
 गतासवो निर्दशनाक्षिजिह्वाः ॥ ४६
 ततो हताश्वादवक्रुह याना-
 दन्तर्मनाः कुरुपु प्राद्रवत्सु ।
 दिव्ये चास्त्रे मायया बध्यमाने
 नैवामुद्यन्तिन्तयन्प्रातकालम् ॥ ४७
 ततोऽवृणन् कुरवः सर्वे एव
 कर्णं दृष्ट्वा घोररूपां च मायाम् ।
 शक्त्या रक्षो जहि कर्णाच तूर्णं
 नश्यन्त्येते कुरवो धार्तराष्ट्राः ॥ ४८
 करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थो
 तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे ।
 यो नः संग्रामाद्घोररूपादिमुञ्जे-
 त्स नः पार्थान् सबलान् योधयेत् ॥
 तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
 शक्त्या जहि त्वं दत्तया घासयेन ।
 मा कौरवाः सर्वे एषेन्द्रकल्पा
 रात्रियुद्धे कर्णं नेष्टुः सयोधाः ॥ ५०
 स बध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
 दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलं च ।
 महच्छ्रुत्वा निनदं कौरवाणां
 मातिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः ॥ ५१
 स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षो
 नामर्षयन्प्रतिघातं रणेऽसौ ।
 शक्तिं श्रेष्ठा वैजयन्तीमस्र्वां
 समाददे तस्य घघं चिकीर्षन् ॥ ५२
 याऽसौ राजन्निहिता वर्षपूगान्
 वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य ।
 यां वै प्रादात्सुतपुत्राय शक्रः
 शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय ५३

तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
 पाशैर्युक्तामन्तकस्येव जिह्वाम् ।
 मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
 वैकर्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय ॥ ५४
 तामुत्तमां परकायावहर्त्त्रां
 दृष्ट्वा शक्तिं बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् ।
 भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्
 कृत्वाऽऽत्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम्
 दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाहुन्तरस्थां
 नेदुर्भूतान्यन्तरिक्षे नरेन्द्र ।
 ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्
 सनिर्घाता चाशनिर्गा जगाम ॥ ५६
 सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
 भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।
 ऊर्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
 नक्षत्राणामन्तराण्याविवेश ॥ ५७
 स निर्भिन्नो विविधैरस्त्रपूगै-
 र्दिव्यैर्नागैर्मानुषै राक्षसैश्च ।
 नदन्नादान्विविधान्भैरवांश्च
 प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या ॥
 इदं चान्यच्चित्रमाश्चर्यरूपं
 चकारासौ कर्म शत्रुक्षयाय ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कचवधे
 ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

सञ्जय उवाच ।

हैडिम्बि निहतं दृष्ट्वा विशीर्णमिव पर्वतम्
 बभूवुः पाण्डवाः सर्वे शोकवाष्पाकुलेक्षणाः
 वासुदेवस्तु हर्षेण महताऽभिपरिप्लुतः ।
 ननाद सिंहनादं वै पर्यष्वजत फाल्गुनम् २
 स विनद्य महानादमभीषून्सन्नियम्य च ।
 ननर्त हर्षसंवीतो वातोद्धूत इव द्रुमः ॥ ३
 ततः परिष्वज्य पुनः पार्थमास्फोट्य चासकृत्
 रथोपस्थगतो धीमान्प्राणदत्पुनरच्युतः ॥ ४
 प्रहृष्टमनसं ज्ञात्वा वासुदेवं महाबलः ।

तस्मिन्काले शक्तिनिर्भिन्नमर्मा
 बभौ राजञ्छैलमेघप्रकाशः ॥ ५९
 ततोऽन्तरिक्षादपतद्गतासुः
 स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः ।
 अवाक्शिराः स्तब्धगात्रो विजिहो
 घटोत्कचो महदास्थाय रूपम् ॥ ६०
 स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मा
 भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात ।
 हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
 मपोथयत्स्वेन देहेन राजन् ॥ ६१
 पतद्रक्षः स्वेन कायेन तूर्ण-
 मतिप्रमाणेन विवर्धता च ।
 प्रियं कुर्वन्पाण्डवानां गतासु-
 रक्षौहिणीं तव तूर्णं जघान ॥ ६२
 ततो मिश्राः प्राणदर्शिसहनादै-
 र्भैर्यः शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च ।
 दग्धा मायां निहतं राक्षसं च
 दृष्ट्वा दृष्ट्वाः प्राणदन्कौरवेयाः ॥ ६३
 ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
 यथा शको वृत्रवधे मरुद्भिः ।
 अन्वारूढस्तव पुत्रस्य यानं
 दृष्ट्वापि प्राविशत्तत्स्वसैन्यम् ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामूनाशीत्यधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

हैडिम्बिमिति ॥ १ ॥ धैर्यस्य वैकृतमस्मत्पक्षक्षयेण
 तव हर्षोऽस्मद्वैर्यविनाशक इत्यर्थः ॥ ९ ॥

समुद्रस्येव संशोषं मेरोरिव विसर्पणम् ।
तथैतदद्य मन्येऽहं तव कर्म जनार्दन ॥ १०
श्रीवासुदेव उवाच ।

अतिहर्षमिमं प्राप्तं शृणु मे त्वं धनञ्जय ।
अतीव मनसः सद्यः प्रसादकरमुत्तमम् ॥ ११
शक्तिं घटोत्कचेनेमां व्यसयित्वा महायुते ।
कर्णं निहतमेवाजीं विद्धि सद्यो धनञ्जय ॥ १२
शक्तिहस्तं पुनः कर्णं को लोकेऽस्ति पुमानिह
य एनमभितस्तिष्टेत्कार्तिकेयमिवाहवे ॥ १३
दिष्टयाऽपनीतकवचो

दिष्टयाऽपहतकुण्डलः ।
दिष्टया सा व्यसिता शक्ति-
रमोघाऽस्य घटोत्कचे ॥ १४

यदि हि स्वात्सकवचस्तथैव स्वात्सकुण्डलः
सामरानपि लोकांस्त्रीनेकः कर्णो जयेद्रणे १५
वासवो वा कुबेरो वा धरुणो वा जलेभ्यः ।
यमो वा नोत्सहेत्कर्णं रणे प्रतिसमासितम् ॥
गाण्डीयमुद्यम्य भवांश्चक्रं चाहं सुदर्शनम् ।
न शक्तौ खो रणे जेतुं तथायुक्तं नरर्षभम् १७
त्वद्धितार्थं तु शक्रेण मायापहतकुण्डलः ।

विहीनकवचश्चायं कृतः परपुरञ्जयः ॥ १८
उत्कृत्य कवचं यस्मात्कुण्डले विमले च ते ।
प्रादाच्छक्राय कर्णो वै तेन वैकर्तनः स्मृतः ॥
आशीविष इव कुक्षौ जुभितो मन्त्रतेजसा ।
तथाऽद्य भाति कर्णो मे शान्तज्वाल इवानलः
यदाप्रभृति कर्णाय शक्तिर्दत्ता महात्मना ।
वासवेन महाबाहो क्षिता याऽसौ घटोत्कचे
कुण्डलाभ्यां निमायाय दिव्येन कवचेन च ।
तां प्राप्यामन्यत वृषः सततं त्वां हतं रणे २२
एवं गतोऽपि शक्योऽयं हन्तुं नान्येन केनचित्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि राजत्रियुद्धे घटोत्कचवधे श्रीकृष्णहर्षे
अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

अर्जुन उवाच ।

कयमस्मद्वितार्थं ते कैश्च योगैर्जनार्दन । जरासन्धप्रभृतयो घातिताः पृथिवीश्वराः ॥ १

कुण्डलाभ्या निमाय विनिमयं कृत्वा ॥ २२ ॥ कपो धर्म-
प्रधान ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया-
मशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र शपे सत्येन चानघ ॥ २३
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी नियतव्रतः ।
त्रिपुष्पवि दयावाञ्छ तस्मात्कर्णो वृषः स्मृतः
युद्धशौण्डो महाबाहुर्नित्योद्यतशरासनः ।
केसरीव घने नर्दन्मातङ्ग इव यूथपान् ॥ २५
विमदान् रथशार्दूलान्कुरुते रणमूर्धनि ।
मध्यंगत इवादित्यो यो न शक्यो निरीक्षितुं
त्वदीयैः पुरुषव्याघ्र योधमुख्यैर्महात्मभिः ।
शरजालसहस्रांशुः शरदीव दिवाकरः ॥ २७
तपान्ते जलदो यद्वच्छरधाराः क्षरन्मुहुः ।
दिव्यास्त्रजलदः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥
त्रिदशैरपि चास्त्रभिः शरवर्ष समन्ततः ।
अशक्यस्तदयं जेतुं स्वयङ्निर्मासशोणितम् ॥
कवचेन विहीनश्च कुण्डलाभ्यां च पाण्डव ।
सोऽद्य मानुपतां प्राप्तो विमुक्तः शक्रदत्तया ॥

एको हि योगोऽस्य भवेद्विधाय
च्छिद्रे ह्येनं स्वप्रमत्तः प्रमत्तम् ।
कृच्छ्रं प्राप्तं रथचक्रे विमग्ने
हन्याः पूर्वं त्वं तु संज्ञां विचार्य ॥ ३१

न लुप्यतांशं युधि हन्यादजय्य-
मप्येकवीरो बलभित्सवज्रः ।
जरासन्धश्चेदिराजो महात्मा
महाबाहुश्चैकलव्यो निपादः ॥ ३२
एकैकशो निहताः सर्व एते
योगैस्तेस्तेस्त्वद्धितार्थं मयैव ।
अथापरे निहता राक्षसेन्द्रा
हिटिम्ब-किर्मीर-वक्रप्रधानाः
अलायुधः परचक्रावमर्दा-
घटोत्कचश्चोभ्रकर्मा तरस्वी ॥ ३३

१८१

कयमिति । योगैश्चाप्यै ॥ १ ॥

श्रीवासुदेव उवाच ।

जरासन्धश्चेदिराजो नैपादिश्च महाबलः ।
यदि स्युर्न हताः पूर्वमिदानीं स्युर्भयङ्कराः २
दुर्योधनस्तानवश्यं वृणुयाद्रथसत्तमान् ।
तेऽस्मासु नित्यविद्विष्टाः संश्रयेयुश्च कौरवान्
ते हि वीरा महेष्वासाः कृतास्त्रा दृढयोधिनः
धार्तराष्ट्रचमूं कृत्स्नां रक्षेयुरमरा इव ॥ ४
सूतपुत्रो जरासन्धश्चेदिराजो निपादजः ।
सुर्योधनं समाश्रित्य जयेयुः पृथिवीमिमाम् ५
योगैरपि हता यैस्ते तन्मे शृणु धनञ्जय
अजय्या हि विना योगैर्मृधे ते दैवतैरपि ॥ ६
एकैको हि पृथक्तेषां समस्तां सुरवाहिनीम्
योधयेत् समरे पार्थ लोकपालाभिरक्षिताम् ॥
जरासन्धो हि रुपितो रौहिणेयप्रधर्षितः ।
अस्मद्व्यथार्थं चिक्षेप गदां वै सर्वघातिनीम् ८
सीमन्तमिव कुर्वाणां नभसः पावकप्रभाम् ।
अदृश्यता पतन्ती सा शक्रमुक्ता यथाऽशनिः
तामापतन्तीं दृष्ट्वैव गदां रोहिणिनन्दनः ।
प्रतिघातार्थमखं वै स्थूणाकर्णमवासृजत् ॥ १०
अस्त्रवेगप्रतिहता सा गदा प्रापतद्भुवि ।
दारयन्ती धरां देवीं कम्पयन्तीव पर्वतान् ११
तत्र सा राक्षसी घोरा जरानाम्नी सुविक्रमा
संदधे सा हि सज्जातं जरासन्धमरिदमम् ॥
द्वाभ्यां जातो हि मातृभ्या-
मर्धदेहः पृथक् पृथक् ।
जरया सन्धितो यस्मा-
जरासन्धस्ततोऽभवत् ॥ १३
सा तु भूमिं गता पार्थ हता ससुतवान्धवा ।
गदया तेन चास्त्रेण स्थूणाकर्णेन राक्षसी १४
विनाभूतः स गदया जरासन्धो महामृधे ।
निहतो भीमसेनेन पश्यतस्ते धनञ्जय ॥ १५
यदि हि स्याद्गदापाणिर्जरासन्धः प्रतापवान्
सेन्द्रा देवा न तं हन्तुं रणे शक्ता नरोत्तम ॥
त्वद्धितार्थं च नैपादिरङ्गुष्ठेन वियोजितः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कृष्णवाक्ये

एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

द्रोणेनाचार्यकं कृत्वा छद्मना सत्यविक्रमः ॥
स तु वद्धाङ्गुलित्राणो नैपादिर्दृढविक्रमः ।
अतिमानी वनचरो वभौ राम इवापरः ॥ १८
एकलव्यं हि साङ्गुष्ठमशक्ता देवदानवाः ।
सराक्षसोरगाः पार्थ विजेतुं युधि कर्हिचित्
किमु मानुषमात्रेण शक्यः स्यात्प्रतिवीक्षितुं
दृढमुष्टिः कृती नित्यमस्यमानो दिवानिशम्
त्वद्धितार्थं तु स मया हतः संग्राममूर्धनि ।
चेदिराजश्च विक्रान्तः प्रत्यक्षं निहतस्तव ॥
स चाप्यशक्यः संग्रामे जेतुं सर्वसुरासुरैः ।
वधार्थं तस्य जातोऽहमन्येषां च सुरद्विपाम्
त्वत्सहायो नरव्याघ्रलोकानां हितकाम्यया
हिडिम्बवककिर्मीरा भीमसेनेन पातिताः ॥
रावणेन समप्राणा ब्रह्मयज्ञविनाशनाः ॥ २३
हतस्तथैव मायावी हैडिम्बेनाप्यलायुधः ॥
हैडिम्बश्चाप्युपायेन शक्त्या कर्णेन घातितः
यदि ह्येनं नाहनिष्यत्कर्णः शक्त्या महामृधे
मया वध्योऽभविष्यत्स भैमसेनिर्घटोत्कचः
मया न निहतः पूर्वमेव युष्मत्प्रियेऽस्य ॥
एष हि ब्राह्मणद्वेषी यज्ञद्वेषी च राक्षसः ।
धर्मस्य लोप्ता पापात्मा तस्मादेव निपातितः
व्यंसिता चाप्युपायेन शक्रदत्ता मयाऽनघ ।
ये हि धर्मस्य लोप्तारो वध्यास्ते मम पाण्डव
धर्मसंस्थापनार्थं हि प्रतिज्ञैषा ममाव्यया ।
ब्रह्म सत्यं दमः शौचं धर्मो ह्योः श्रीधृतिः क्षमा
यत्र तत्र रमे नित्यमहं सत्येन ते शपे ।
न विपादस्त्वया कार्यः कर्णं वैकर्तनं प्रति ॥
उपदेक्ष्याम्युपायं ते येन तं प्रसहिष्यसि ।
सुर्योधनं चापि रणे हनिष्यति वृकोदरः ॥
तस्यापि च वधोपायं वक्ष्यामि तव पाण्डव
वर्धते तुमुलस्त्वेष शब्दः परचमूं प्रति ॥ ३२
विद्रवन्ति च सैन्यानि त्वदीयानि दिशो दश
लब्धलक्ष्या हि कौरव्या विधमन्ति चमूं तव
दहत्येष च वः सैन्यं द्रोणः प्रहरतां वरः ॥ ३३

सगदया गदासहितया राक्षस्या विनाभूतः । अयं भावः-
गदयैव स दुर्जयः कदाचिजितश्चेत्पुना राक्षस्या संघातुं
शक्य इत्युभयनाशेन जरासन्धो नष्ट इति ॥ १५ ॥

व्यंसिता व्यर्थी कृता शक्तिरिति शेषः ॥ २८ ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकाशीत्यधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

धृतराष्ट्र उवाच ।

एकवीरवधेऽमोघा शक्तिः सूतात्मजे यदा
कस्मात्सर्वान्समुत्सृज्य स तां पार्थ न मुक्तवां
तस्मिन्हते हता हि स्युः सर्वे पाण्डवसृज्याः
एकवीरवधे कस्माद्युद्धेन जयमादधे ॥ २

आहूतो न निवर्तयामेति तस्य महाव्रतम् ।
स्वयं मार्गयितव्यः स सूतपुत्रेण फाल्गुनः ॥ ३

ततो द्वैर्यमानाय फाल्गुनं शक्रदत्तया ।
जघान न घृपः कस्मात्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥

नूनं बुद्धिधिहीनथाप्यसहायश्च मे सुतः ।
शत्रुभिर्व्यसितः पापः कथं नु स जयेदरीन्
या ह्यस्य परमा शक्तिर्जयस्य च परायणम्
सा शक्तिर्वासुदेवेन व्यसिता च घटोत्कचे ॥

कुणेयेथा हस्तगतं न्हियेफलं बलीयसा ।
तथा शक्तिरमोघा सा मोघीभूता घटोत्कचे

यथा यराहस्य शुनश्च युध्यतो-
स्तयोरमावे भ्यपचस्य लाभः ।

मन्ये विद्वन्वासुदेवस्य तद्व-
युद्धे लाभः कर्णहैडिन्वयोर्धे ॥ ८

घटोत्कचो यदि हन्याद्वि कर्णं
परो लाभः स भयेत्पाण्डवानाम् ।

वैकर्तनो वा यदि ते निहन्या-
स्तप्यपि कृत्यं शक्तिर्नाशात्कृतं स्यात्

इति प्राज्ञः प्रज्ञयैतद्विचिन्त्य
घटोत्कचं सुतपुत्रेण युद्धे ।

अघातयद्वासुदेवो नृसिंहः
प्रियं कुर्वन्पाण्डवानां हितं च ॥ १०

सञ्जय उवाच ।

एतद्विकीर्णितं ज्ञात्वा कर्णस्य मधुसूदनः ।
नियोजयामास तदा द्वैर्ये राक्षसेश्वरम् ॥

घटोत्कचं महावीर्यं महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
अमोघाया विधातार्यं राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।

तदैव कृतकार्या हि वयं स्याम कुरुद्रह ।
न रक्षेद्यदि कृष्णस्तं पार्थ कर्णान्महारथात्

साभ्यध्वजरथः संख्ये धृतराष्ट्र पतेद्भुवि ।
विना जनार्दनं पार्थो योगानामीश्वरं प्रभुम्

तैस्तैरुपायैर्वहुभी रक्ष्यमाणः स पार्थिव ।

जयत्यभिमुखः शत्रून्पार्थः कृष्णेन पालितः ॥
स विशेषात्त्वमोघायाः कृष्णोऽरक्षत पाण्डवं
हन्यात्क्षिप्रं हि कौन्तेयं शक्तिर्वृक्षमिवाशनिः

धृतराष्ट्र उवाच ।

विरोधी च कुमन्त्री च प्राज्ञमानी ममात्मजः
यस्यैव समतिक्रान्तो बधोपायो जयं प्रति ॥

स वा कर्णो महाबुद्धिः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
न मुक्तवान्कथं सूत ताममोघां धनञ्जये ॥ १८

तवापि समतिक्रान्तमेतद्वावदगणे कथम् ।
एतमर्थं महाबुद्धे यत्त्वया नावबोधितः ॥ १९

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनस्य शत्रुनेमम दुःशासनस्य च ।

रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव समर्थना ॥
भवः सर्वसैन्यानुत्सृज्य जहि कर्णं धनञ्जयम् ।

प्रेष्यवत्पाण्डुपञ्चालानुपमोक्ष्यामहे ततः ॥
अथवा निहते पार्थे पाण्डवान्यतमं ततः ।

स्वापयेद्यदि बाष्ण्यस्तस्मात्कृष्णो हि हन्यतां
कृष्णो हि मूलं पाण्डूनां पार्थः स्कन्ध इवोद्भूतः

शाखा इवेतरे पार्थाः पञ्चालाः पत्रसंज्ञिताः
कृष्णाश्रयाः कृष्णवलाः कृष्णनाथाश्च पांडवाः

कृष्णः परायणं तेषां ज्योतिषामिव चन्द्रमाः
तस्मात्पणानि शाखाश्च

स्कन्धं चोत्सृज्य सूतज ।

कृष्णं हि विद्धि पाण्डूनां

मूलं सर्वत्र सर्वदा ॥

२५

हन्याद्यदि हि दाशार्हं कर्णो यादवनन्दनम् ।
कृत्स्ना वसुमती राजन्वद्रे तस्य न संशयः

यदि हि स निहतः शयीत भूमौ

यदुकुलपाण्डवमन्दनो महात्मा ।

ननु तव वसुधा नरेन्द्र सर्वा

गिरिसमुद्रवना वशं व्रजेत ॥

२७

सा तु बुद्धिः कृताऽप्येवं जाग्रति त्रिदशेश्वरे
अप्रमेये हृषीकेश युद्धकालेऽप्यमुह्यत ॥ २८

अर्जुनं चापि राधेयात्सदा रक्षति केशवः
न होनमैच्छत्प्रमुखे सौतेः स्थापयितुं रणे ॥ २९

१८२

एकवीरवधे इति ॥ १॥ एतद्व्रतशक्त्यार्जुनहननम् ॥ ११॥ एष कृत्वः जयं प्रति अर्जुनस्येत्यर्थः १७ २ विल्वमिति पा०

अन्यांश्चास्मै रथोदारानुपास्थापयदच्युतः ।
अमोघां तां कथं शक्तिं मोघां कुर्यामिति प्रभो
यश्चैवं रक्षते पार्थ कर्णात्कृष्णो महामनाः ।
आत्मानं स कथं राजन्न रक्षेत्पुरुषोत्तमः॥३१॥
परिचिन्त्य तु पश्यामि चक्रायुधमरिदमम् ।
न सोऽस्ति त्रिषु लोकेषु यो जयेत जनार्दनम्
सञ्जय उवाच ।

ततः कृष्णं महाबाहुं सात्यकिः सत्यविक्रमः
प्रपच्छ रथशार्दूलः कर्णं प्रति महारथः ॥ ३३ ॥
अयं च प्रत्ययः कर्णं शक्तिश्चाभितविक्रमा ।
किमर्थं सूतपुत्रेण न मुक्ता फाल्गुने तु सा॥३४॥
श्रीवासुदेव उवाच ।

दुःशासनश्च कर्णश्च शकुनिश्च ससैन्यध्वजः ।
सततं मन्त्रयन्ति स्म दुर्योधनपुरोगमाः॥ ३५ ॥
'कर्णं कर्णं महेष्वास रणेऽमितपराक्रम ।
नान्यस्य शक्तिरेषा ते मोक्तव्या जयतां वर॥
ऋते महारथात्कर्णं कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ।
स हि तेषामतियशा देवानामिव वासवः३७॥
तस्मिन्विनिहते पार्थ पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।
भविष्यन्ति गतात्मानः सुरा इव निरग्रयः॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कृष्णवाक्ये
द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

धृतराष्ट्र उवाच ।

कर्णदुर्योधनादीनां शकुनेः सौवलस्य च ।
अपनीतं महत्तात तव चैव विशेषतः ॥ १ ॥
यदि जानीथ तां शक्तिमेकघ्नां सततं रणे ।
अनिवार्यामसह्यां च देवैरपि सवासवैः ॥ २ ॥
सा किमर्थं तु कर्णेन प्रवृत्ते समरे पुरा ।
न देवकीसुते मुक्ता फाल्गुने वाऽपि सञ्जय३
सञ्जय उवाच ।

संग्रामाद्विनिवृत्तानां सर्वेषां नो विशांपते
रात्रौ कुरुकुलश्रेष्ठ मन्त्रोऽयं समजायत ।

तथेति च प्रतिज्ञातं कर्णेन शिनिपुङ्गव ।
हृदि नित्यं च कर्णस्य वधो गांडीवधन्वनः ।
अहमेव तु रात्रेयं मोहयामि युधां वर ।
ततो नावासृजच्छक्तिं पाण्डवे श्वेतबाहने४०
फाल्गुनस्य हि सा मृत्युरिति । चतयतोऽनिशं
न निद्रा न च मे हर्षा मनसोऽस्ति युधां वर
घटोत्कचे व्यसितां तु दृष्ट्वा तां शिनिपुङ्गव ।
मृत्योरास्यान्तरान्मुक्तं पश्याम्यद्य धनञ्जयम्
न पिता न च म माता न गृयं भ्रातरस्तथा ।
न च प्राणास्तथा रक्ष्या यथा बीभत्सुराहवे
त्रैलोक्यराज्याद्यत्किञ्चिद्भवेदन्यत्सुदुर्लभम् ।
नेच्छेयं सात्वताहं तद्दिना पार्थ धनञ्जयम् ॥
अतः प्रहर्षः सुमहान्युयुधानाद्य मेऽभवत् ।
मृतं प्रत्यागतमिव दृष्ट्वा पार्थ धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥
अतश्च प्रहितो युद्धे मया कर्णाय राक्षसः ।
न ह्यन्यः समरे रात्रौ शक्तः कर्णं प्रवाधितुम्॥
सञ्जय उवाच ।

इति सात्यकये प्राह तदा देवकिनन्दनः ।
धनञ्जयहिते युक्तस्तत्प्रिये सततं रतः ॥ ४७ ॥

'प्रभातमात्रे श्वोभूते केशवायार्जुनाय वा ।
शक्तिरेषा हि मोक्तव्या कर्णं कर्णेति नित्यशः'
ततः प्रभातसमये राजन्कर्णस्य दैवतैः ।
अन्येषां चैव योधानां सा बुद्धिर्नाश्यते पुनः
दैवमेव परं मन्ये यत्कर्णो हस्तसंस्थया ।
न जघान रणे पार्थ कृष्णं वा देवकीसुतम्॥४८॥
तस्य हस्तस्थिता शक्तिः कालरात्रिरिवोद्यता
दैवोपहतबुद्धित्वान्न तां कर्णो विमुक्तवान्८
कृष्णे वा देवकीपुत्रे मोहितो देवमायया ।
पार्थं वा शक्रकल्पे वै वधार्थं वासर्वां प्रभा९

निरग्रयोऽग्निं विना मुखहीनां ह्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अहमेवे-
त्यादिग्रन्थो भगवतो भक्तपक्षपातित्वप्रदर्शनार्थो न केवल-
मर्जुनार्थ इति भावः ॥ ४० ॥ हिते आमुष्मिके श्रेयसि
प्रिये ऐहिके कल्याणे ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-

पर्वणि टीकायां द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

कर्णेति । सहजयालम्बनममोघशक्तिरूपमिति शेषः ।
अपनीतं नाशितम् । महदपनीतमन्याय इति वा ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

दैवेनोपहता यूयं खबुद्ध्या केशवस्य च ।
गता हि वासवी हत्या तृणभूतं घटोत्कचम् ।
कर्णश्च मम पुत्राश्च सर्वे चान्ये च पार्थिवाः ।
तेन वै दुष्प्रणीतेन गता वैद्यसतक्षयम् ॥ ११
भूय एव तु मे शंस यथा युद्धमवर्तत ।
कुरुणां पाण्डवानां च हैडिम्बे निहते तदा
यं च तेऽभ्यद्रवद्रोणं द्यूढानीकाः प्रहारिणः
सृज्याः सह पञ्चालैस्तेऽप्यकुर्वन्कथं रणम् ॥
सौमद्रत्तेर्धद्रोणमायान्तं सैन्धवस्य च ।
अमर्षाज्जीवितं त्यक्त्वा गाहमानं वरुथिनीम्
जुंभमाणमिव ह्याग्रं ह्यात्ताननमिवान्तकम् ।
कथं प्रत्युद्ययौ द्रोणमस्यन्तं पाण्डुसृज्याः १५
आचार्य ये च तेऽरक्षन् दुर्योधनपुरोगमाः ।
द्रौणि-कर्ण-कृपास्तान् ते वाऽकुर्वन्किमाहवे
भारद्वाजं जिघांसन्तौ सद्यसाचिववृक्षदरी ।
समाच्छन्मामका युद्धे कथं सज्जय शंस मे ॥
सिन्धुराजवधेनेमे घटोत्कचवधेन ते ।
अमर्षितः सुसंकुद्धा रणं चक्रुः कथं निशि ॥ १८
सज्जय उवाच ।

हते घटोत्कचे राजन्कर्णेन निशि राक्षसे
प्रणवत्सु च हृष्टेषु तावकेषु पुयुत्सुषु ॥ १९
आपतत्सु च वेगेन घट्यमाने बलेऽपि च ।
विगाढायां रजन्यां च राजा दैव्यं परं गतः
अग्रवीश्च महाबाहुर्ममिमेनमिदं वचः ।
आधारय महाबाहो धार्तराष्ट्रस्य बाहिनीम् ॥
हैडिबेश्चैव घातेन मोहो मामाविशन्महान् ।
एवं भीमं समादिश्य स्वरथे समुपाविशत् २२
अश्रुपूर्णमुखो राजा निःस्वसंश्च पुनः पुनः ।
कदमलं प्राविशद्वोरं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ॥
तं तथा व्यथितं दृष्ट्वा कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
मा व्यथां कुरु कौन्तेय नैतत्स्वप्नुष्यपचते ॥ २४
वैक्रव्यं मरतश्रेष्ठ यथा प्राकृतपुरुषे ।
उत्तिष्ठ राजन्पुद्गलस्य बह्वं गुर्वी धुरं विमोऽयं
त्वयि वैक्रव्यमापन्ने मंदायो विजये भवेत् ।
श्रुत्वा कृष्णस्य वचनं धर्मराजो गुधिष्ठिरः ॥
विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां कृष्णं वचनमब्रवीत्
विदिता मे महाबाहो धर्माणां परमा गतिः
ब्रह्महत्या फलं तस्य यः कृतं नाऽचबुध्यते ।

अस्माकं हि वनस्थानां हैडिम्बेन महात्मना
बालेनापि सता तेन कृतं साह्यं जनादेन ।
अस्त्रहेतोर्गतं ज्ञात्वा पाण्डवं श्वेतवाहनम् ॥
असौ कृष्ण महेश्वासः काम्यके मामुपस्थितः
उपस्थितश्च सहास्माभिर्यावज्जासीद्धिनक्षयः ॥
गन्धमादनयात्रायां दुर्गेभ्यश्च स्म तारिताः
पाञ्चाली च परिश्रान्ता पृष्टेनोढा महात्मना
आरम्भाच्चैव युद्धानां यदेव कृतवान् प्रभो ।
मर्त्यं दुष्करं कर्म कृतं तेन महाहवे ॥ ३२
स्वभावाद्या च मे प्रीतिः सहदेवे जनादेन ।
सैव मे परमा प्रीतिं राक्षसेन्द्रे घटोत्कचे ॥
अक्तश्च मे महाबाहुः प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे
तेन चिन्दामि वाष्पेय कदमलं शोकतापितः
पश्य सैन्यानि वाष्पेय द्राव्यमाणानि कौरवैः
द्रोणकर्णौ तु संयत्तौ पश्य युद्धे महारथौ ॥
निशायि पाण्डवं सैन्यमेतत्सैन्यप्रमर्दितम् ।
गजाम्बामिव मत्ताभ्यां यथा नलवनं महत्
अनाहत्य बलं बाहो-

भीमसेनस्य माधव ।

चित्राश्रतां च पार्थस्य

विक्रमन्ति स्म कौरवाः ॥ ३७

एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधनः ।
निहत्य राक्षसं युद्धे दृष्ट्वा नर्दन्ति संयुगे ॥
कथं वाऽस्मासु जीवत्सु त्वयि चैव जनादेन
हैडिम्बिः प्राप्तवान्मृत्युं सृतपुत्रेण सङ्गतः ॥
कथं कृत्य नः सर्वान्पश्यतः सद्यसाचिनः
निहतो राक्षसः कृष्ण ममसेनिर्महाबलः ॥
यदाऽभिमन्युर्निहतो धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
नासीत्तत्र रणे कृष्ण सद्यसाची महारथः ॥
निरुद्धाश्च वयं सर्वे सैन्धवेन दुरात्मना ।
निमित्तममवद्रोणः स पुत्रस्तत्र कर्मणि ॥ ४२
उपदिष्टो वधोपायः कर्णस्य गुरुणा स्वयम् ।
व्यायच्छतश्च खड्गेन द्विधा खड्गं चकार ह ॥
व्यसने वर्तमानस्य कृतवर्मा नृशंसवत् ।
अम्बाजघान सहसा तथोभी पार्थिणसारथी ॥
तथेतरे महेश्वासाः सौमद्रं युद्धपातयन् ।
अल्पे च कारणे कृष्ण हतो गाण्डीवघन्यना
सैन्धवो यादवश्रेष्ठ तच्च नातिप्रियं मम ।
यदि शत्रुवधो न्याय्यो भवेत्कर्तुं हि पाण्डवैः

कर्णद्रोणौ रणे पूर्वं हन्तव्याविति मे मतिः ।
 एतौ हि मूलं दुःखानामस्माकं पुरुषर्षभ ॥
 एतौ रणे समासाद्य समाश्वस्तः सुयोधनः ।
 यत्र वध्यो भवेद्द्रोणः सूतपुत्रश्च सानुगः ॥
 तत्रावधीन्महाबाहुः सैन्धवं दूरवासिनम् ।
 अवश्यं तु मया कार्यः सूतपुत्रस्य निग्रहः ॥
 ततो यास्याम्यहं वीरः स्वयं कर्णजिघांसया
 भीमसेनो महाबाहुर्द्रोणानीकेन सङ्गतः ॥

एवमुक्त्वा ययौ तूर्णं त्वरमाणो युधिष्ठिरः
 स विस्फार्य महच्चापं शंखं प्रध्माप्य भैरवम्
 ततो रथसहस्रेण गजानां च शतैस्त्रिभिः ।
 वाजिभिः पञ्चसाहस्रैः पञ्चालैः सप्रभद्रकैः
 वृतः शिखण्डी त्वरितो

राजानं पृष्ठतोऽन्वयात् ।

ततो भेरीः समाज्जुः

शंखान्दध्मुश्च दंशिताः ॥ ५३

पञ्चालाः पाण्डवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्वासुदेवो धनञ्जयम् ॥
 'एष प्रयाति त्वरितः क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः
 जिघांसुः सूतपुत्रस्य तस्योपेक्षा न युज्यते' ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशः शीघ्रमश्वानचोदयत् ।
 दूरं प्रयान्तं राजानमन्वगच्छज्जनार्दनः ॥ ५६
 तं दृष्ट्वा सहसा यान्तं सूतपुत्रजिघांसया ।
 शोकोपहतसंकल्पं दह्यमानमिवाग्निना ॥

अभिगम्याब्रवीद्वासो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 व्यास उवाच ।

कर्णमासाद्य संग्रामे दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः
 सव्यसाचिवधाकांक्षी

शक्तिं रक्षितवान् हि सः ।

न चागाद्वैरथं जिष्णु-

दिष्ट्या तेन महारणे ॥ ५९

सृजेतां स्पर्धिनावेतौ दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः
 वध्यमानेषु चास्त्रेषु पीडितः सूतनन्दनः ॥
 वासवीं समरे शक्तिं ध्रुवं मुञ्चेद्युधिष्ठिर ।
 ततो भवेत्ते व्यसनं घोरं भरतसत्तम ॥ ६१

दिष्ट्या रक्षो हतं युद्धे सूतपुत्रेण मानद ।
 वासवीं कारणं कृत्वा कालेनोपहतो ह्यसौ
 तवैव कारणाद्रक्षो निहतं तात संयुगे ।

मा क्रुधो भरतश्रेष्ठ मा च शोके मनः क्रूयाः

प्राणिनामिह सर्वेषामेपा निष्ठा युधिष्ठिर ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पार्थिवैश्च महात्मभिः

कौरवान्समरे राजन्प्रातियुध्यस्व भारत ।

पञ्चमे दिवसे तात पृथिवी ते भविष्यति ॥

नित्यं च पुरुषस्यात्र धर्ममेवानुचिन्तय ।

आनृशंस्यं तपो दानं क्षमां सत्यं च पाण्डव

सेवेथाः परमप्रीतो 'यतो धर्मस्ततो जयः' ।

इत्युक्त्वा पाण्डवं व्यासस्तत्रैवान्तरधीयत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे व्यासवाक्ये

त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

समाप्तं घटोत्कचवधपर्व ६

द्रोणवधपर्व ७

१८४

सञ्जय उवाच ।

व्यासेनैवमथोक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 स्वयं कर्णवधाद्वीरो निवृत्तो भरतर्षभ ॥ १

घटोत्कचे तु निहते सूतपुत्रेण तां निशाम् ।
 दुःखामर्षवशं प्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्र्यशीत्यधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

व्यासेनैवामेति ततो दुर्योधन इति
 चाध्यायौ स्पष्टायौ ॥ १ ॥

दृष्ट्वा भीमेन महतीं वार्यमाणां चमूं तव ।
 धृष्टद्युम्नसुवाचेदं कुंभयोनिं निवारय ॥ ३
 नयं हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात्
 सशरः कवची खड्गी धन्वी च परतापनः ॥
 अभिद्रव रणे दृष्टो मा च ते भीः कथंचन ।
 जनमेजयः शिखण्डी च दौर्मुखश्च यशोधरः
 अभिद्रवन्तु संहृष्टाः कुंभयोनिं समंततः ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रमद्रकाः ॥ ६
 दुपदश्च विराटश्च पुत्रप्रातुसमन्वितौ ।
 सात्यकिः केकयाश्चैव पाण्डवश्च धनञ्जयः ७
 अभिद्रवन्तु वेगेन कुंभयोनिवधेऽस्य ।
 तथैव रथिनः सर्वे हस्त्यश्च यश्च किञ्चन ॥ ८
 पदाताश्च रणे द्रोणं पातयन्तु महारथम् ।
 तथाऽऽज्ञप्तास्तु ते सर्वे पाण्डवेन महात्मना ॥
 अभ्यद्रवन्त वेगेन कुंभयोनिवधेऽस्य ।
 आगच्छतस्तामसहसा सर्वोद्योगेन पाण्डवान्
 प्रतिजग्राह समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 ततो दुर्योधनो राजा सर्वोद्योगेन पाण्डवान्
 अभ्यद्रवत्सुकुण्ड इच्छन्द्रोणस्य जीवितम्
 ततः प्रवृत्ते युद्धं आन्तवाहनसैनिकम् ॥ १२
 पाण्डवानां कुरुणां च गर्जतामिरेतरम् ।
 निद्रान्धास्ते महाराज परिश्रान्ताश्च संयुगे ॥
 नाभ्यपद्यन्त समरे काञ्चिच्छ्रेष्ठां महारथाः ।
 त्रियामा रजनी चैषा घोररूपा भयानका ॥ १४
 सहस्रयामप्रतिमा बभूव प्राणहारिणी ।
 वध्यतां च तथा तेषां क्षतानां च विशेषतः ॥
 अर्धरात्रिः समाजहौ निद्रान्धानां विशेषतः ।
 सर्वे ह्यासन्निरुत्साहाः क्षत्रिया दीनचेतसः ॥
 तव चैव परेषां च गतास्त्रा विगतेष्वः ।
 ते तदा पारयन्तश्च न्हीमन्तश्च विशेषतः ॥ १७
 स्वधर्ममनुपश्यन्तो न जहुः स्वामनीकिनीम् ।
 अस्त्राण्यन्ये समुत्सृज्य निद्रांधाः शेरते जनाः
 रथेष्वन्ये गजेष्वन्ये हयेष्वन्ये च भारत ।
 निद्रान्धा नो बुबुधिरे काञ्चिच्छ्रेष्ठां नराधिप
 तानन्ये समरे योधाः प्रेषयन्तो यमक्षयम् ।
 स्वप्रायमानांस्त्वपरे परानतिविचेतसः ॥ २०
 आत्मानं समरे जम्नः स्वानेव च परानपि ।
 नानावाचो विमुञ्चन्तो निद्रांधास्ते महारणे
 अस्माकं च महाराज परेभ्यो बहवो जनाः ।
 योद्धव्यमिति तिष्ठन्तो निद्रासंरक्तलोचनाः ॥

संसर्पन्तो रणे केचिन्निद्रान्धास्ते तथा परान्
 जम्नः शूरा रणे शूरास्तस्मिन्स्तमसि दारुणे ॥
 हन्यमानमथात्मानं परेभ्यो बहवो जनाः ।
 नाभ्यजानन्त समरे निद्रया मोहिता भृशम्
 तेषामेतादृशां चेष्टां विज्ञाय पुरुषर्षभः ।
 उवाच वाक्यं वीभत्सुखैः सत्त्वादयन् दिशः
 श्रान्ता भवन्तो निद्रांधाः सर्वे एव सबाहनाः
 तमसा च वृते सैन्ये रजसा बहुलेन च ॥ २६
 ते यूयं यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिकाः ।
 निमीलयत चात्रैव रणभूमौ मुहूर्तकम् ॥ २७
 ततो विनिद्रा विश्रान्ताश्चन्द्रमस्युदिते पुनः ।
 संसाधयिष्यथान्योन्यं संग्रामं कुरुपाण्डवाः
 तद्वचः सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य विशांपते ।
 अरोचयन्त सैन्यानि तथा चान्योन्यममुवन् ॥
 चुक्रुशुः कर्णं कर्णोति तथा दुर्योधनेति च ।
 उपारमत पाण्डूनां विरता हि वरुथिनी ३०
 तथा विक्रोशमानस्य फाल्गुनस्य ततस्ततः ।
 उपारमत पाण्डूनां सेना तव च भारत ॥ ३१
 तामस्य वाचं देवाश्च ऋषयश्च महात्मनः ।
 सर्वसैन्यानि चाक्षुद्रां प्रहृष्टाः प्रत्यपूजयन् ॥
 तत्संपूज्य वचोऽङ्कुरं सर्वसैन्यानि भारत ।
 मुहूर्तमखपन् राजन् श्रान्तानि भरतर्षभ ॥ ३३
 सा तु संग्राप्य विश्रामं ध्वजिनी तव भारत
 सुखमाप्तवती वीरमर्जुनं प्रत्यपूजयत ।
 त्वयि वेदास्तथाऽस्त्राणि त्वयि बुद्धिपराक्रमौ
 धर्मस्त्वयि महाबाहो दया भूतेषु चानघ ॥ ३५
 यच्चाश्वस्तास्तवेच्छामः शर्म पार्थ तदस्तु ते ।
 मनसश्च प्रियानर्यान् वीरक्षिप्रमवाप्नुहि ॥ ३६
 इति ते तं नरहयाग्रं प्रशंसन्तो महारथाः ।
 निद्रया समबाक्षितास्तुष्णीमासन्विष्टांपते ॥
 अश्वपृष्ठेषु चाप्यन्ये रथनीडेपु चापरे ।
 गजस्कन्धगतश्चान्ये शेरते चापरे क्षितौ ॥ ३८
 सायुधाः सगदाश्चैव सखद्गाः सपरश्वधाः ।
 सप्रासकवचाश्चान्ये नराः सुप्ताः पृथक् पृथक्
 गजास्ते पद्मगाभोगैर्हस्तैर्भूरेणगुण्ठितैः ।
 निद्रान्धा वसुधां चक्रुर्ग्राणनिःश्वासशीतलां
 सुप्ताः शुश्रुमिरे तत्र निःश्वसन्तो महीतले ।
 विकीर्णा निरयो यद्वक्त्रिभ्वसद्भिर्महोरगैः ॥ ४१
 स मां च विपमां चक्रुः गुराग्रैर्विकृतां महीम्
 हयाः काञ्चनयोक्तास्ते केसरालम्बिभिर्धुगैः ॥

सुषुप्तस्तत्र राजेन्द्र युक्ता वाहेषु सर्वशः ।
 एवं हयाश्च नागाश्च योधाश्च भरतर्षभ ।
 युद्धाद्विरम्य सुषुप्तः श्रमेण महताऽन्विताः ४३
 तत्तथा निद्रया भग्नमबोधं प्रास्वपद्मशम् ।
 कुशलैः शिल्पिभिर्न्यस्तं पटे चित्रमिवाद्भुतं
 ते क्षत्रियाः कुण्डलिनो युवानः
 परस्परं सायकविक्षताङ्गाः ।
 कुम्भेषु लीनाः सुषुप्तगुर्जानां
 कुचेषु लज्जा इव कामिनीनाम् ॥ ४५
 ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
 नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥ ४६
 दशशताक्षककुन्दरिनिःसृतः
 किरणकेसरभासुरपिञ्जरः ।
 तिमिरवारणयूथविदारणः
 समुदियादुदयाचलकेसरी ॥ ४७
 हरवृषोत्तमगात्रसमद्युतिः
 स्मरशरासनपूर्णसमप्रभः ।
 नववधूस्मितचारुमनोहरः

प्रविस्ृतः कुमुदाकरवान्धवः ॥ ४८
 ततो मुहूर्ताद्भगवान्पुरस्ताच्छशलक्षणः ।
 अरुणं दर्शयामास ग्रसन् ज्योतिःप्रभां प्रभुः
 अरुणस्य तु तस्यानु जातरूपसमप्रभम् ।
 रश्मिजालं महच्चन्द्रो मन्दं मन्दमवासृजत् ॥
 उत्सारयन्तः प्रमया तमस्ते चन्द्ररश्मयः ।
 पर्यगच्छञ्जनैः सर्वा दिशः खं च क्षितिं तथा
 ततो मुहूर्ताद्भुवनं ज्योतिर्भूतमिवाभवत् ।
 अप्रख्यमप्रकाशं च जगामाशु तमस्तथा ॥ ५२
 प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते निशाकरे ।
 विचेरुर्न विचेरुश्च राजन्नक्तञ्चरास्ततः ॥ ५३
 बोध्यमानं तु तत्सैन्यं राजंश्चन्द्रस्य रश्मिभिः
 बुबुधे शतपत्राणां वनं सूर्याशुभिर्यथा ॥ ५४
 यथा चन्द्रोदयोद्भूतः क्षुभितः सागरोऽभवत्
 तथा चन्द्रोदयोद्भूतः स बभूव बलार्णवः ॥ ५५
 ततः प्रववृते युद्धं पुनरेव विशांपते ।
 लोके लोकविनाशाय परं लोकमभीप्सताम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि रात्रियुद्धे सैन्यनिद्रायां
 चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

सञ्जय उवाच ।
 ततो दुर्योधनो द्रोणमभिगम्याब्रवीदिदम्
 अमर्षवशमापन्नो जनयन्हर्षतेजसी ॥ १
 दुर्योधन उवाच ।
 न मर्षणीयाः संग्रामे विश्रमन्तः श्रमान्विताः
 सपत्ना ग्लानमनसो लब्धलक्षा विशेषतः ॥ २
 यत्तु मर्षितमस्माभिर्भवतः प्रियकाम्यया ।
 त एते परिविश्रान्ताः पाण्डवा बलवत्तराः ३
 सर्वथा परिहीनाः स्म तेजसा च बलेन च ।
 भवता पाल्यमानास्ते विवर्धन्ते पुनः पुनः ॥ ४

दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि
 ब्राह्मादीनि च यानि ह ।
 तानि सर्वाणि तिष्ठन्ति
 भवत्येव विशेषतः ॥ ५
 न पाण्डवेया न वयं नान्ये लोके धनुर्धराः ।
 युध्यमानस्य ते तुल्याः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६
 ससुरासुरगन्धर्वानिमाँल्लोकान् द्विजोत्तम ।
 सर्वास्त्रविद्भवान्हन्यादिव्यैरस्त्रैर्न संशयः ॥ ७
 स भवान्मर्षयत्येतांस्त्वत्तो भीतान्विशेषतः ।
 शिष्यत्वं वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दभाग्यतां

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

तत इति ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुद्धर्पितो द्रोणः कोपितश्च सुतेन ते ।
समन्युरधर्वाद्राजन्दुर्योधनमिदं वचः ॥ ९
स्वविरः सन्परं शक्त्या घटे दुर्योधनाहवे ।
अतः परं मया कार्यं क्षुद्रं विजयशुद्धिना ॥ १०
अनस्त्रविदयं सर्वो हन्तव्योऽस्त्रविदा जनः ।
यद्भवान्मन्यते चापि श्रुतं वा यदि वाऽश्रुतम्
तद्वै कर्तास्मि कौरव्य वचनात्तव नान्यथा ।
निहत्य सर्वेष्वञ्जालान् युद्धे कृत्वा पराक्रमम्
विमोक्ष्ये कथञ्च राजन्सत्येनायुधमालभे ।
मन्यसे यश्च कौन्तेयमर्जुनं शान्तमाहवे ॥ १३
तस्य वीर्यं महाबाहो शृणु सत्येन कौरव ।
तं न देवा न गन्धर्वा न यक्षा न च राक्षसाः
उत्सहन्ते रणे जेतुं कुपितं सद्यसाचिनम् ।
स्त्राण्डध्वेयेन भगवान्प्रत्युघातः सुरेश्वरः ॥ १५
सायकैर्वारितश्चापि धर्यमाणो महात्मना ।
यक्षा नागास्तथा दैत्या ये चान्ये बलगर्हिताः
निहताः पुरुषेन्द्रेण तश्चापि विदितं तव ।
गन्धर्वा घोषयात्रायां चित्रसेनादयो जिताः
यूयं तैर्हिहयमाणाश्च मोक्षिता दृढधन्वना ।
निघातकथञ्चाश्वापि देवानां शत्रवस्तथा ॥ १८
सुरैरवध्याः संग्रामे तेन धीरेण निर्जिताः ।
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरघासिनाम् ॥ १९
विजिग्ये पुरुषव्याघ्रः स शक्त्यो मानुषैः कथम्
प्रत्यक्षं वैध ते सर्वे यथाबलमिदं तव ॥ २०
क्षपितं पाण्डुपुत्रेण चेष्टतां नो विशांपते ।

सञ्जय उवाच ।

तं तदाऽभिप्रशंसन्तमर्जुनं कुपितस्तदा ॥ २१
द्रोणं तव सुतो राजन्पुनरेवेदमग्रवीत ।
अहं दुःशासनः कर्णः शकुनिर्मातुलश्च मे ॥ २२
हनिष्यामोऽर्जुनं संख्ये

द्विधा कृत्वाऽथ भारतीम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि द्रोणदुर्योधनभाषणे
पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा

भारद्वाजो हसन्निव ॥

२३

अन्ववर्तत राजानं स्वस्ति तेऽस्विति चाग्रवीत्
को हि गांडीवधन्वानं ज्वलन्तमिव तेजसा
अक्षयं क्षपयेत्कश्चित्क्षत्रियः क्षत्रियर्षभम् ।
तं न वित्तपतिर्नैन्द्रो न यमो न जलेश्वरः ॥ २५
नासुरोरगरक्षांसि क्षपयेयुः सहायुधम् ।
मृदास्त्वेतानि भाषन्ते यानीमान्यात्य भारत
युद्धे हार्जुनमासाद्य स्वस्तिमान्को ब्रजेदृहाम् ।
त्वं तु सर्वाभिशांक्तिश्चाग्निपुरः पापनिश्चयः ॥
श्रेयसस्त्वद्धिते युकांस्तच्चद्रुमिहेच्छसि ।
गच्छ त्वमापि कौन्तेयमात्मार्यं जहि मा चिरं
त्वमप्याशंसये योद्धुं कुलजः क्षत्रियो ह्यसि ।
इमान्किं क्षत्रियान्सर्वान्धातयिष्यस्यनागसः
त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मादासादयार्जुनम् ।
एष ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्ममनुमतः ॥ ३०
दुर्धतदेवी गान्धारे प्रयात्त्वर्जुनमाहवे ।
एषोऽक्षकुशलो जिह्वो घृतकृत्कितवः शठः ॥
देहिता निकृतिप्रहो युधि जेम्यति पाण्डवान्
त्वया कथितमत्यर्थं कर्णेन सह दृष्टवत् ॥ ३२
असकृच्छून्यवन्मोहाद्धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः ।
'अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मेऽहं
पाण्डुपुत्रान्हनिष्यामः सहिताः समरे त्रयः ।'
इति ते कथ्यमानस्य श्रुतं संसदि संसदि ३४
अनुतिष्ठ प्रतिज्ञां तां सत्यवाक् भव तैः सहो
एष ते पाण्डवः शत्रुरविशङ्कोऽग्रतः स्थितः ॥
क्षत्रधर्ममवेक्षस्व श्लाघ्यस्तव वधो जयात् ।
दत्तं भुक्तमधीतं च प्राप्तमैश्वर्यमोप्सितम् ॥ ३६
कृतकृत्योऽनृणश्चासि मा भैर्युध्यस्व पाण्डवम्
इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्तत यतः परे ।
द्वैधीकृत्य ततः सेनां युद्धं समभवत्तदा ॥ ३७

१८६

सञ्जय उवाच ।

त्रिभागमात्रशेषायां राज्यां युद्धमवर्तत ।
 कुरूणां पाण्डवानां च संमृष्टानां विशांपतेः ।
 अथ चन्द्रप्रभां मुष्णन्नादित्यस्य पुरःसरः ।
 अरुणोऽभ्युदयांचक्रे ताम्रीकुर्वन्निवास्वरम् २
 प्राच्यां दिशि सहस्रांशोररुणेनारुणीकृतम् ।
 तापनीयं यथा चक्रं भ्राजते रविमण्डलम् ॥ ३

ततो रथाश्वांश्च मनुष्ययाना-
 न्युत्सृज्य सर्वे कुरुपाण्डुयोधाः ।

दिवाकरस्याभिमुखं जपन्तः

सन्ध्यागताः प्राञ्जलयो बभूवुः ॥ ४

ततो द्वैधीकृते सैन्ये द्रोणः सोमकपाण्डवान्
 अभ्यद्रवत्सपञ्चालान्दुर्योधनपुरोगमः ॥ ५
 द्वैधीकृतान्कुरून् दृष्ट्वा माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 सपत्नान्सव्यतः कृत्वा अपसव्यमिमं कुरु ॥
 स माधवमनुज्ञाय कुरुष्वेति धनञ्जयः ।
 द्रोणकर्णौ महेष्वासौ सव्यतः पर्यवर्तत ॥ ७
 अभिप्रायं तु कृष्णस्य ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ।
 आजिशीर्षगतं पार्थ भीमसेनोऽभ्युवाच ह
 भीमसेन उवाच ।

अर्जुनार्जुन वीभत्सो ऋणुष्वैतद्वचो मम ।
 यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥
 अस्मिंश्चेदागते काले श्रेयो न प्रतिपत्स्यसे ।
 असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि ॥
 सत्य-ध्री-धर्म-यशसां वीर्येणानृण्यमामुहि ।
 भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ अपसव्यमिमान्कुरु ॥

सञ्जय उवाच ।

स सव्यसाची भीमेन चोदितः केशवेन च
 कर्णद्रोणावतिक्रम्य समन्तात्पर्यवारयत् ॥
 तमाजिशीर्षमायान्तं दहन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
 पराक्रान्तं पराक्रम्य ततः क्षत्रियपुङ्गवाः ॥
 नाशकुवन्वारयितुं वर्धमानमिवानलम् ।

अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौवलः

अभ्यवर्षञ्छरवातैः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ।
 तेषामस्त्राणि सर्वेषामुत्तमास्त्रविदां वरः ॥
 कदर्यी कृत्य राजेन्द्र शरवर्षस्त्राकिरत् ।
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य लघुहस्तो जितेन्द्रियः
 सर्वानविध्यन्निशितैर्दशभिर्दशभिः शरैः ।
 उद्धूता रजसो वृष्टिः शरवृष्टिस्तथैव च ॥ १७
 तमश्च घोरे शब्दश्च तदा समभवन्महान् ।
 न धीर्न भूमिर्न दिशः प्राणायन्त तथागते ।
 सैन्येन रजसा मूढं सर्वमन्धमिवामवत् ।
 नैव ते न वयं राजन्प्राशासिष्म परस्परम् ॥
 उद्देशेन हि तेन स्म सम्युध्यन्त पार्थिवाः
 विरया रथिनो राजन्समासाद्य परस्परम् ॥
 केशेषु समसज्जन्त कवचेषु भुजेषु च ।
 हताश्वा हतसूताश्च निश्चेष्टा रथिनो हताः ॥
 जीवन्त इव तत्र स्म व्यदृश्यन्त भयार्दिताः
 हतान्गजान्समाश्लिष्य पर्वतानिव वाजिनः
 गतसत्त्वा व्यदृश्यन्त तथैव सह साद्रिभिः ।
 ततस्त्वभ्यवसृत्थैव संग्रामादुत्तरां दिशम् ॥
 आतिष्ठ बाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
 तमाजिशीर्षादेकान्तमपक्रान्तं निशम्य तु ॥
 समकम्पन्त सैन्यानि पाण्डवानां विशांपते
 भ्राजमानं श्रिया युक्तं ज्वलन्तमिव तेजसा
 द्रोणं दृष्ट्वा परे धेसुश्चेरुर्मम्लुश्च भारत ।
 आह्वयन्तं परानीकं प्रभिन्नमिव वारणम् ॥
 नैनमाशंसिरे जेतुं दानवा वासवं यथा ।
 केचिदासन्निरुत्साहाः केचित्कुद्धा मनस्विनः
 विस्मिताश्चाभवन्कोचित् केचिदासन्नमर्षिताः
 हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यर्पिपन्नराधिपाः ॥ २८
 अपरे दशनैरोष्ठान् दशनक्रोधमूर्च्छिताः ।
 व्याक्षिपन्नायुधान्यन्ये समृद्धाश्चापरे भुजान् ॥
 अन्ये चान्वपतन्द्रोणं त्यक्तात्मानो महौजसः
 पञ्चालास्तु विशेषेण द्रोणसायकपीडिताः ॥

१८६

त्रिभागमात्रशेषायां सुहृत्त्रयावशिष्टायाम् । तत्र
 सूर्योदयोत्तरं त्रयोदश्यां द्रोणस्य नाशः । त्रयोदश्यां

शुक्रायां युद्धारंभस्य 'हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्रपक्षे
 त्रयोदशीम् । प्रवृत्तं भारतं युद्धम्'—इति भारत-
 सावित्र्यामुक्तस्य चोपपत्तिः सिद्धयति ॥ १ ॥

समसज्जन्त राजेन्द्र समरे भृशवेदनाः ।
ततो विराटद्रुपदौ द्रोणं प्रति ययू रणे३१
तथा चरन्तं संग्रामे भृशं समरदुर्जयम् ।
द्रुपदस्य ततः पौत्रास्त्रय एव विशांपते ॥ ३२
चेदयश्च महेश्वासा द्रोणमेवाभ्ययुर्युधि ।
तेषां द्रुपदपौत्राणां त्रयाणां निशितैः शरैः ॥
त्रिभिर्द्रोणोऽहरत्राणांस्ते हता न्यपतन्मुवि
ततो द्रोणोऽजयद्युद्धे चेदिकीकेयसृज्यान्

मत्स्यांश्चैवाजयत्कृतस्त्रान्

भारद्वाजो महारथान् ।

ततस्तु द्रुपदः क्रोधा-

च्छरषर्पमवासृजत् ॥

३५

द्रोणं प्रति महाराज विराटश्चैव संयुगे ।
तं निहत्येवुषर्पं तु द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ॥ ३६
तौ शरैश्छादयामास विराटद्रुपदाबुभौ ।
द्रोणेन छाद्यमानौ तु क्रुद्धौ संग्राममूर्धनि
द्रोणं शरैर्विहत्यधतुः परमं क्रोधमास्थितौ ।
ततो द्रोणो महाराज क्रोधामर्षसमन्वितः ॥

भल्लाभ्यां भृशतीक्ष्णाभ्यां

चिच्छेद धनुषी तयोः ।

ततो विराटः कुपितः

समरे तोमरान्दश ॥

३९

दश चिक्षेप च शरान्द्रोणस्य वधकांक्षया ।
शक्तिं च द्रुपदो घोरामायसौ स्वर्णभूषिताम्
चिक्षेप भुजगेन्द्रामां
क्रुद्धो द्रोणस्यं प्रति ।
ततो भल्लैः सुनिशितै-

श्चित्त्वा तांस्तोमरान्दश ॥

४१

शक्तिं कनकवैद्युतां द्रोणश्चिच्छेद सायकैः ।
ततो द्रोणः सुपीताभ्यां भल्लाभ्यामरिमर्दनः
द्रुपदं च विराटं च प्रेपयामास मृत्यवे ।
हते विराटे द्रुपदे केकयेषु तथैव च ॥ ४३
तथैव चेदिमत्स्येषु पञ्चालेषु तथैव च ।
हतेषु त्रिषु वीरेषु द्रुपदस्य च नष्टेषु ॥ ४४

द्रोणस्य कर्म तद्दृष्ट्वा कोपदुःखसमन्वितः ।
शशाप रथिनां मध्ये धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥
इष्टापूर्तात्तथा क्षात्राद्वाहण्याच्च स नश्यतु ।
द्रोणो यस्याद्य मुच्येत यं वा द्रोणः परामभेत्
इति तेषां प्रतिश्रुत्य मध्ये सर्वधनुष्मताम् ।
आयाद्द्रोणं सहानीकः पाञ्चाल्यः परवीरहा
पञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन्पाण्डवैः सह
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥
सोदर्याश्च यथा मुख्यास्तेऽरक्षन्द्रोणमाहवे ।
रक्ष्यमाणं तथा द्रोणं सर्वैस्तैस्तु महारथैः ॥
यतमानास्तु पञ्चाला न शोकुः प्रतिवीक्षितुम्
तत्राकुप्यद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ५०
स एनं चाग्निमग्नान्मस्ततस्तक्ष पुरुषर्षभः ॥

भीमसेन उवाच ।

द्रुपदस्य कुले जातः सर्वास्त्रेभ्यस्त्रावित्तमः
कः क्षत्रियो मन्यमानः प्रेक्षेतास्मिन्वसितम् ।
पितृपुत्रवधं प्राप्य पुमान्कः परिपालयेत् ॥ ५२
विशेषतस्तु शपथं शपित्वा राजसंसदि ।
एष वैश्वानर इव समिद्धः स्वेन तेजसा ॥
शरचापेन्धनो द्रोणः क्षत्रं दहति तेजसा ।
पुरा करोति निःशेषां पाण्डवानामनीकिनीं
स्थिताः पश्यत मे कर्म द्रोणमेव व्रजाभ्यहम्
इत्युक्त्वा प्राविशत्क्रुद्धो द्रोणानीकं वृकोदरः
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्द्रोणव्यस्तव वाहिनीम् ।
धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः प्रविश्य महतीं चमूम्
आससाद् रणे द्रोणं तदासीत्सुलं महत् ।
नैव नस्तादृशं युद्धं दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ॥ ५७
यथा सूर्योदये राजन्समुत्तिपज्जोऽभवन्महान् ।
संसक्तान्येव चादृश्यन् रथवृन्दानि मारिष
हतानि च धिकीर्णानि शरीराणि शरीरिणां
केचिदन्यत्र गच्छन्तः पथि चान्यैरुपभृताः ॥
विमुखाः पृष्ठतश्चान्ये ताडयन्ते पार्श्वतः परे ।
तथा संसक्तयुद्धं तदभवद्भृशदारुणम् ।
अथ संघ्यागतः सूर्यः क्षणेन समपद्यत ॥

शशाप शपथं कृतवान् ॥ ४५ ॥ इष्टापूर्तात्तथा क्षात्रादिति इष्टं
यागहोमादि। आपूर्तं क्षेत्रारामादि। क्षात्रं द्रुपदकुलोत्पत्तत्वात्।
ब्राह्मण्यं याजोपयाजयोर्ब्राह्मणयोस्तत्परा ब्राह्मणरूपादभ्य-
जातत्वात्। एतत्सर्वं तस्य नश्यतु। अस्य शत्रुद्रोणो न मुच्येत

मरणं न प्राप्नुयात् । यं वा मां वा द्रोणो यदि परामभेदिति
॥ ४६ ॥ अवस्थितमारिषकावधं शपथं शपित्वाऽपि कः
परिशलयेत्यस्तदननं न कुर्यादपि तु सर्वोऽपि तदननं कुर्या-
देवेति सार्धः श्लोकः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि संकुलयुद्धे
षडशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

सञ्जय उवाच ।

ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धनि ।
सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥ १ ॥
उदिते तु सहस्रांशौ तप्तकाञ्चनसप्रभे ।
प्रकाशितेषु लोकेषु पुनर्युद्धमवर्तत ॥ २ ॥
द्वन्द्वानि तत्र यान्यासन्संस्क्तानि पुरोदयात् ।
तान्येवाभ्युदिते सूर्ये समसञ्जन्त भारत ॥
रथैर्हया हथैर्नागाः पादातैश्चापि कुञ्जराः ।
हथैर्हयाः समाजग्मुः पादाताश्च पदातिभिः
रथा रथैरिभैर्नागास्तथैव भरतर्षभ ।
संस्क्ताश्च वियुक्ताश्च योधाः संन्यपतन् रणे ॥
ते रात्रौ कृतकर्माणः श्रान्ताः सूर्यस्य तेजसा
श्रुत्पिपासापरीताङ्गा विसंज्ञा बहवोऽभवन्
शंखभेरीमृदङ्गानां कुञ्जराणां च गर्जताम् ।
विस्फारितविकृष्टानां कार्मुकाणां च कूजतां
शब्दः समभवद्राजन्दिविस्पृग्भरतर्षभ ।
द्रवतां च पदातीनां शस्त्राणां पततामपि ॥
हयानां ह्येषतां चापि रथानां च निवर्तताम्
क्रोशतां गर्जतां चैव तदासीत्तुमुलं महत् ॥
विवृद्धस्तुमुलः शब्दो द्यामगच्छन्महांस्तदा ।
नानायुधानिकृत्तानां चेष्टतामातुरः स्वनः ॥
भूमावश्रूयत मह्यंस्तदाऽऽसीत्कृपणं महत् ।
पततां पात्यमानानां पत्यश्वरथदान्तिनाम्
तेषु सर्वेष्वनीकेषु
व्यतिषक्तेष्वनेकशः ।

स्वे स्वाञ्जघ्नः परे स्वांश्च

स्वान् परेषां परे परान् ॥

१२

वीरवाहुविमृष्टाश्च योधेषु च गजेषु च ।
राशयः प्रत्यदृश्यन्त वाससां नेजनेष्विव ॥
उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरवाहुभिः ।
स एव शब्दस्तद्रूपो वाससां निज्यतामिव
अर्धासिभिस्तथा खड्गैस्तोमरैः सपरश्वधैः ।
निकृष्टयुद्धं संसक्तं महदासीत्सुदारुणम् ॥ १५ ॥
गजाश्वकायप्रभवां नरदेहप्रवाहिनीम् ।
शस्त्रमत्स्यसुसंपूर्णा मांसशोणितकर्दमा ॥
आर्तनादस्वनवतीं पताकाशस्त्रफेनिलाम् ।
नदीं प्रावर्तयन्वीराः परलोकौघगामिनीम् ॥
शरशक्त्यर्दिताः क्लान्ता रात्रिमूढाल्पचेतसः
विष्टभ्य सर्वगात्राणि व्यतिष्टन्गजवाजिनः ॥
बाहुभिः कवचैश्चित्रैः शिरोभिश्चारुकुण्डलैः
युद्धोपकरणैश्चान्यैस्तत्र तत्र चकाशिरे ॥ १९ ॥
क्रव्यादसहैराकीर्णं भृतैरर्धभृतैरपि ।
नासीद्रथपथस्तत्र सर्वमायोधनं प्रति ॥ २० ॥
मज्जत्सु चक्रेषु रथान्सत्त्वमास्थाय वाजिनः ।
कथंचिदवहन् श्रान्ता वेपमानाः शरार्दिताः
कुलसत्त्ववलोपेता वाजिनो वारणोपमाः ।
विह्वलं तूर्णमुद्भ्रान्तं सभयं भारतातुरम् ॥
बलमासीत्तदा सर्वमृते द्रोणार्जुनाशुभौ ।
तावेवास्तां निलयनं तावार्तायनमेव च ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षडशीत्याधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

ते तथैवेति । सहस्रांशुं विकीर्णकरसहस्रं उदेज्यन्त-
मित्यर्थः । आदित्यं सूर्यम् ॥ १ ॥ स्वे कौरवाः स्वान्
स्वमृत्यान्परे पाण्डवाः स्वान् स्वमृत्यान् । स्वे इत्यनुवर्तते ।
परेषां पाण्डवानां स्वान् स्वे कौरवाः । परेषां पाण्डवानां
परान् कौरवान् परे पाण्डवा जन्तुरित्यन्वयः । परेषामित्यु-

भयत्र संव्यते । स्वपरविभागो वक्तुः संजयस्यानुरोधात्
॥ १२ ॥ वीरेति । निज्यन्ते प्रक्षाल्यन्ते वासांसि येषु
ते प्रदेशा नेजनानि तेषु यथा वाससां राशयो भवन्त्येव-
मुद्यतानां प्रतिकूलं पिष्टानां च खड्गानां राशयः प्रत्य-
दृश्यन्त । निज्यतां क्षालनैः उद्यमोद्यम्य शिलायां स्फाल्य-
मानानाम् । श्लोकद्वयम् ॥ १३ ॥ अर्धासिभिरेकवारैः १५ ॥
निलयनमाश्रयः आर्तायनमार्तानां भयवारणं स्वीयानां
शत्रूणां तु तावेव मृत्युकरावित्यर्थः ॥ २३ ॥

तावेवान्ये समासाद्य जग्मुर्वैवस्वतक्षयम् ।
आधिग्रमभयत्सर्वे कौरवाणां महद्वलम् ॥
पञ्चालानां च संसर्तं न प्राशायत किञ्चन ।
अन्तकाक्रीडसदृशं भीरूणां भयवर्धनम् ॥ २५ ॥
पृथिव्यां राजवंश्यानामुत्थिते महति क्षये ।
न तत्र कर्णे द्रोणे वा नार्जुनं न युधिष्ठिरम् ॥
न भीमसेनं न यमौ न पाञ्चाल्यं न सात्यकिं
न च दुःशासनं द्रौणिं न दुर्योधनसौवलौ ॥

न कृपं मद्राजं च

कृतधर्माणमेव च ।

न चान्यास्यैव चात्मानं

न क्षितिं न विशस्तथा ॥ २८

पश्याम राजन्संसक्तान्सैन्येन रजसा वृत्तान्
संभ्रान्ते तुमुले धोरे रजोमेघे समुत्थिते ॥ २९ ॥
द्वितीयाभिष संप्राप्तममन्यन्त निशां तदा ।
न ज्ञायन्ते कौरवेया न पञ्चाला न पाण्डवाः
न दिशो द्यौर्न चोर्ध्वं च न समं विपमं तथा
हस्तसंस्पृशमापन्नान्परानप्यथवा स्वकान् ॥ ३१ ॥
न्यपातयन्स्तदा युद्धे नराः स्म विजयैषिणः ।
उद्धूतत्वात्तु रजसः प्रसेकाच्छोणितस्य च ॥
प्राशाम्यत रजो भौमं शीघ्रत्वादनिलस्य च
तत्र नागा हया योधा रथिनोऽथ पदातयः ॥
पारिजातवनानीष व्यरोचन् रुधिरोक्षिताः ॥
ततो दुर्योधनः कर्णो द्रोणो दुःशासनस्तथा
पाण्डवैः समसज्जन्त चतुर्भिश्चतुरो रथाः ।
दुर्योधनः सह भ्रात्रा यमाभ्यां समसज्जत ॥ ३५ ॥
वृकोदरेण राघेयो भारद्वाजेन चार्जुनः ।
तद्योरं महदाश्चर्यं सर्वे प्रैक्षन्त सर्वतः ॥ ३६ ॥
रथर्षमाणामुभ्राणां सन्निपातममानुषम् ।
रथमार्गैर्विचित्रैस्तैर्विचित्ररथसंकुलम् ॥ ३७ ॥
अपश्यन् रथिनो युद्धं विचित्रं चित्रयोधिनां
यतमानाः पराक्रान्ताः परस्परजिगीषवः ॥ ३८ ॥
जीमूता इव धर्मान्ते शरवर्षैरवाकिरन् ।
ते रथान्मूर्ध्न्यसङ्काशानाखिताः पुरुषर्षभाः ॥ ३९ ॥

अशोभन्त यथा मेघाः शारदाश्चलविद्युतः ।
योधास्ते तु महाराज क्रोधाभर्षसमन्विताः ॥
स्पर्धिनश्च महेश्वासाः कुतयत्ता धनुर्धराः ।
अभ्यगच्छन्तस्तथाऽन्योन्यं मत्ता गजवृषा इव ॥
न नूनं देहभेदोऽस्ति काले राजन्ननागते ।
यत्र सर्वे न युगपद्वाशीर्यन्त महारथाः ॥ ४२ ॥
बाहुभिश्चरणैश्चिच्छिन्नेः शिरोभिश्च सकुण्डलैः
कार्मुकैर्विशिखैः प्रासैः खट्वैः परशुपट्टिणैः ॥
नालीकैः क्षुद्रनाराचैर्नखैः शक्तितोमरैः ।
अन्यैश्च विविधाकारैर्धौतैः प्रहरणोत्तमैः ॥ ४४ ॥
विचित्रैर्विविधाकारैः शरीराधरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्मग्नैर्हतैश्च गजवाजिभिः ॥ ४५ ॥
शून्यैश्चैव नगाकारैर्हतयोधध्वजै रथैः ।
अमनुष्यैर्हयैस्तैः कृष्यमाणैस्ततस्ततः ॥ ४६ ॥
घातायमानैरसकृद्धतवीरैरलङ्कृतैः ।

व्यजनैः कङ्कटैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ४७
छत्रैरामरणैर्ध्वजैर्माल्यैश्च ससुगन्धिभिः ।
हारैः किरीटैर्मुकुटैरुष्णीषैः किङ्किणीगणैः ४८
उरस्यैर्मणिभिर्निष्कैर्धूडामणिभिरेव च ।
आसीदायोधनं तत्र नभस्तारागणैरिव ॥ ४९ ॥

ततो दुर्योधनस्यासीन्नकुलेन समागमः ।
अमर्षितेन क्रुद्धस्य क्रुद्धेनामर्षितस्य च ॥ ५० ॥
अपसव्यं चकाराथ माद्रीपुत्रस्तथात्मजम् ।
किरञ्छरशतैर्हृष्टस्तत्र नादो महानभूत् ॥ ५१ ॥
अपसव्यं कृतं संख्ये भ्रातृव्येनात्यमर्षिणा ।
नामृष्यत तमभ्याजौ प्रतिचक्रेऽपसव्यतः ५२
पुत्रस्तथ महाराज राजा दुर्योधनो द्रुतम् ।
ततः प्रतिचिकीर्षन्तमपसव्यं तु ते सुतम् ॥ ५३ ॥
न्यवारयत तेजस्वी नकुलश्चित्रमार्गधित् ।
स सर्वतो निवार्येन शरजालेन पीडयन् ॥ ५४ ॥
यिमुखं नकुलश्चक्रे तत्सैन्याः समपूजयन् ।
तिष्ठ तिष्ठेति नकुलो बभ्रापे तनयं तव ।
संस्मृत्य सर्वदुःखानि तव दुर्मन्त्रितं च तव ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि नकुलयुद्धे
सप्ताशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

सञ्जय उवाच ।

ततो दुःशासनः क्रुद्धः सहदेवमुपाद्रवत् ।
 रथवेगेन तीव्रेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १
 तस्यापतत एवाशु भलेनामित्रकर्शनः ।
 माद्रीपुत्रः शिरो यन्तुः सशिरस्त्राणमच्छिनत्
 नैनं दुःशासनः सूतं नापि कश्चन सैनिकः ।
 कृत्तोत्तमाङ्गमाशुत्वात्सहदेवेन बुद्धवान् ॥ ३
 यदा त्वसंगृहीतत्वात्प्रयान्त्यश्वा यथासुखम्
 ततो दुःशासनः सूतं बुबुधे गतचेतसम् ॥ ४
 स हयान्सन्निगृह्णाजौ स्वयं हयविशारदः ।
 युयुधे रथिनां श्रेष्ठो लघुचित्रं च सुशु च ॥ ५
 तदस्यापूजयन् कर्म स्वे परे चापि संयुगे ।
 हतसूतरथेनाजौ व्यचरद्यदभीतवत् ॥ ६
 सहदेवस्तु तानश्वांस्तीक्ष्णैर्बाणैरवाकिरत् ।
 पीड्यमानाः शरैश्चाशु प्राद्रवंस्ते ततस्ततः ॥ ७
 स रश्मिषु विषक्तत्वादुत्ससर्ज शरासनम् ।
 धनुषा कर्म कुर्वन्तु रश्मींश्च पुनरुत्सृजत् ॥ ८
 छिद्रेष्वेतेषु तं बाणैर्माद्रीपुत्रोऽभ्यवाकिरत् ।
 परीप्संस्त्वत्सुतं कर्णस्तदन्तरमवाप तत् ॥ ९
 वृकोदरस्ततः कर्णं त्रिभिर्भलैः समाहितः ।
 आकर्णपूर्णैरभ्यग्नन्वाहोरुरसि चानदत् ॥ १०
 स निवृत्तस्ततः कर्णः संघट्टित इवोरगः ।
 भीममावारयामास विकिरन्निशिताञ्छरान्
 ततोऽभूत्सुमुलं युद्धं भीमराधेययोस्तदा ।
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ विवृत्तनयनावुभौ ॥ १२
 वेगेन महताऽन्योन्यं संरब्धावभिपेततुः ।
 अभिसंश्लिष्टयोस्तत्र तयोराहवशौण्डयोः ॥ १३
 विच्छिन्नशरपातत्वाद्गदायुद्धमवर्तत ।
 गदया भीमसेनस्तु कर्णस्य रथकूबरम् ॥ १४
 विभेदं शतधा राजंस्तदद्भुतमिवामवत् ।
 ततो भीमस्य राधेयो गदामाविध्य वीर्यवान्
 अवात्सृजद्रथे तां तु विभेदं गदया गदाम् ।
 ततो भीमः पुनर्गुर्वीं चिक्षेपाधिरथेर्गदाम् ॥ १६
 तां गदां बहुभिः कर्णः सुपुङ्खैः सुप्रवेजितैः ।
 प्रत्यविध्यत्पुनश्चान्यैः सा भीमं पुनराव्रजत् ॥
 व्यालीव मन्त्राभिहता कर्णबाणैरभिद्रुता ।

तस्याः प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः
 पपात सारथिश्चास्य मुमोह च गदाहतः ।
 स कर्णं सायकानष्टौ व्यसृजत्कोधमूर्च्छितः
 तैस्तस्य निशितैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनो महाबलः ॥
 चिच्छेद परवीरघ्नः प्रहसन्निव भारत ॥ २०
 ध्वजं शरासनं चैव शरावापश्च भारत ।
 कर्णोऽप्यन्यद्भुतगृह्य हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥ २१
 ततः पुनस्तु राधेयो हयानस्य रथेषुभिः ।
 ऋक्षवर्णाञ्जघानाशु तथोभौ पार्णिसारथी
 स विपन्नरथो भीमो नकुलस्याप्लुतो रथम् ।
 हरिर्यथा गिरेः शृङ्गं समाक्रामदरिंदमः ॥ २३
 तथा द्रोणार्जुनौ चित्रमयुध्येतां महारथौ ।
 आचार्यशिष्यौ राजेन्द्र कृतप्रहरणौ युधि ॥
 लघुसन्धानयोगाभ्यां रथयोश्च रणेन च ।
 मोहयन्तौ मनुष्याणां चक्षूषि च मनांसि च
 उपारमन्त ते सर्वे योधा भरतसत्तम ।
 अदृष्टपूर्वं पश्यन्तस्तद्युद्धं गुरुशिष्ययोः ॥ २६
 विचित्रान्पृतनामध्ये रथमार्गानुदीर्य तौ ।
 अन्योन्यमपसद्व्यं च कर्तुं वीरौ तदेषतुः ॥ २७
 पराक्रमं तयोर्योधा ददृशुस्ते सुविस्मिताः ।
 तयोः समभवद्युद्धं द्रोणपाण्डवयोर्महतम् ॥ २८
 आमिषार्थं महाराज गगने श्येनयोरिव ।
 यद्यच्चकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्राजिगीषया ॥
 तत्तत्प्रतिजघानाशु प्रहसंस्तस्य पाण्डवः ।
 यदा द्रोणो न शक्नोति पाण्डवं स्म विशेषितुं
 ततः प्रादुश्चकारास्त्रमस्त्रमार्गविशारदः ।
 ऐन्द्रं पाशुपतं त्वाष्ट्रं वायव्यमथ वारुणम् ॥
 मुक्तं मुक्तं द्रोणचापात्तज्जघान धनञ्जयः ।
 अस्त्राण्यस्त्रैर्यदा तस्य विधिवद्भवन्ति पाण्डवः
 ततोऽस्त्रैः परमैर्दिव्यैर्द्रोणः पार्थमवाकिरत् ।
 यद्यदस्त्रं स पार्थाय प्रयुङ्क्ते विजिगीषया ॥
 तस्य तस्य विघाताय तत्तादृक् कुरुतेऽर्जुनः ।
 स वध्यमानेष्वस्त्रेषु दिव्येष्वपि यथाविधि ॥
 अर्जुनेनार्जुनं द्रोणो मनसैवाभ्यपूजयत् ।
 मेने चात्मानमधिकं पृथिव्यामाधि भारत ।

१८८

तत इति ॥ १॥

तेन शिष्येण सर्वेभ्यः शस्त्रविद्वजः परंतपः ।
चार्यमाणस्तु पार्थेन तथा मध्ये महात्मनाम्
यतमानोऽर्जुनं प्रीत्या प्रत्यवारयदुत्समयन् ।

ततोऽन्तरिक्षे देधाश्च गन्धर्वाश्च सहस्रशः
ऋषयः सिद्धसहाश्च व्यतिष्ठन्त दिदक्षया ।
तदप्सरोगिराकीर्णं यक्ष-गन्धर्वसंकुलम् ॥
श्रीमदाकाशमभवद्भूयो मेघाकुलं यथा ।

तत्र स्मान्तर्हिता घाचो व्यचरन्त पुनः पुनः
द्रोण-पार्थस्तघोपेता व्यभूयन्त नराधिप ।
यिस्तु ज्यमानेष्वस्त्रेषु ज्वालयत्सु दिशो दश

अयुषस्तत्र सिद्धाश्च ऋषयश्च समागताः ।
नैवेदं मातुषं युद्धं नासुरं न च राक्षसम् ॥
न दैवं न च गान्धर्वं ब्राह्मं ध्रुवमिदं परम् ।

विचित्रमिदमाश्चर्यं न नो दृष्टं न च श्रुतम् ॥
अति पाण्डवमाचार्यो द्रोणं चाप्यति पाण्डवः
नानयोरन्तरं शक्यं द्रष्टुमन्येन केनचित् ॥

यदि रुद्रो द्विधा कृत्य युध्येतात्मानमात्मना
तत्र शक्योपमा कर्तुमन्यत्र तु न विद्यते ॥ ४४
ज्ञानमेकस्यमाचार्यं, ज्ञानं योगश्च पाण्डवे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि संकुलयुद्धे
अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

सज्जय उवाच ।

तस्मिंस्तथा वर्तमाने गजाश्वनरसंज्ञये ।
दुःशासनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १
स तु रुक्मरथासक्तो दुःशासनशरार्दितः ।
अमर्षात्तत्र पुत्रस्य शरैर्वाहानवाकिरत ॥ २
क्षणेन स रथस्तस्य सध्यजः सहसाराधिः ।
नादश्यत महाराज पार्षतस्य शरैश्चितः ॥ ३

ज्ञानमेकस्यमिति । आचार्यो ज्ञानस्य शौर्यस्य चाव-
धिरित्यर्थः । अर्जुनस्तु योगेन बलेन चाधिकः । कृष्णसार-
थिगाण्डीवदिव्यरथश्चजबुद्धपादिभिर्वाविनेन च युक्तत्वात् ।
तथा च योगबलाभ्यामाचार्यसाम्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
पारमवाधिः अपर्यं ह्रीवत्सम् । अन्यतरेणेति शेषः । गम्यते
प्राप्यते अन्योन्ययुद्धे । तत्तत्तदा संकुलयुद्धमनियतयोधं
द्रो २०

दुःशासनस्तु राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्य महात्मनः
नाशकप्रमुखे स्थातुं शरजालप्रपीडितः ॥ ४
स तु दुःशासनं बाणैर्विमुखीकृत्य पार्षतः ।
किरञ्छरसहस्राणि द्रोणमेवाभ्ययाद्रणे ॥
अभ्यपद्यत हार्दिक्यः कृतवर्मा त्वनन्तरम् ।
सौदर्याणां त्रयश्चैव त एनं पर्यवारयन् ॥ ६

युद्धम् ॥ ५२ ॥ नापतत् बाणैरन्तरिक्षस्य पूरितत्वादिति
भावः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीका-
यामष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

तस्मिन्नास्ति ॥ १ ॥ त्रयो धृष्टद्युम्नोऽन्यौ द्वौ च
॥ ६ ॥

तं यमौ पृष्ठतोऽन्वैतां रक्षन्तौ पुरुषर्षभौ ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं दीप्यमानमिवानलम्
संप्रहारमकुर्वन्ते सर्वे च सुमहारथाः ।
अमर्षिताः सत्त्ववन्तः कृत्वा मरणमग्रतः ॥
शुद्धात्मानः शुद्धवृत्ता राजन् स्वर्गपुरस्कृताः
आर्यं युद्धमकुर्वन्त परस्परजिगीषवः ॥ ९
शुक्लाभिजनकर्माणो मतिमन्तो जनाधिप ।
धर्मयुद्धमयुध्यन्त प्रेक्षन्तो गतिमुत्तमाम् ।

न तत्रासीदधर्मिष्ठ-

मशस्तं युद्धमेव च ।

नात्र कर्णो न नालीको

न लिप्तो न च वस्तिकः

न सूची कपिशो नैव न गवास्थिर्गजास्थिजः
इषुरासीन्न संश्लिष्टो न पूतिर्न च जिह्वगः ॥
ऋजून्त्येव विशुद्धानि सर्वे शस्त्राण्यधारयन्
सुयुद्धेन पराङ्गो कानीप्सन्तः कीर्तिमेव च ॥
तदासीत्तुमुलं युद्धं सर्वदोषविवर्जितम् ।
चतुर्णां तव योधानां तैस्त्रिभिः पाण्डवैः सह

धृष्टद्युम्नस्तु तान् दृष्ट्वा

तव राजन् रथर्षभान् ।

यमाभ्यां वारितान्वीरा-

ञ्छीघ्रास्त्रो द्रोणमभ्ययात् ॥ १५

निवारितास्तु ते वीरास्तयोः पुरुषसिंहयोः ।
समसज्जन्त चत्वारो वाताः पर्वतयोरिव १६

द्वाभ्यां द्वाभ्यां यमौ सार्धं

रथाभ्यां रथपुङ्गवौ ।

समासक्तौ ततो द्रोणं

धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्तत ॥ १७

दृष्ट्वा द्रोणाय पाञ्चाल्यं व्रजन्तं युद्धदुर्मदम्
यमाभ्यां तांश्च संसक्तास्तदन्तरमुपाद्रवत् ॥

दुर्योधनो महाराज किरञ्छोणितभोजनान्
तं सात्यकिः शीघ्रतरं पुनरेवाभ्यवर्तत १९
तौ परस्परमासाद्य समीपे कुरुमाधवौ ।

हसमानौ नृशार्दूलावभीतौ समसज्जताम् २०

बाल्यवृत्तानि सर्वाणि

प्रीयमाणौ विचिन्त्य तौ ।

अन्योन्यं प्रेक्षमाणौ च

स्मयमानौ पुनः पुनः ॥ २१

अथ दुर्योधनो राजा सात्यकिं समभाषत
प्रियं सखायं सततं गर्हयन् वृत्तमात्मनः २२

धिक् क्रोधं धिक् सखे लोभं

धिद्ध्रोहं धिगमर्षितम् ।

धिगस्तु क्षात्रमाचारं

धिगस्तु बलमौरसम् ॥ २३

यत्र मामभिसंघत्से त्वां चाहं शिनिपुङ्गव ।

त्वं हि प्राणैः प्रियतरो ममाहं च सदा तव

स्मरामि तानि सर्वाणि

बाल्यवृत्तानि यानि नौ ।

तानि सर्वाणि जीर्णानि

सांप्रतं नो रणाजिरे ॥ २५

किमन्यत्क्रोधलोभाभ्यां युद्धमेवाद्य सात्वत
तं तथावादिनं तत्र सात्यकिः प्रत्यभाषत २६

प्रहसन्विशिखांस्तीक्ष्णानुद्यम्य परमास्त्रवित्
नेयं सभा राजपुत्र नाचार्यस्य निवेशनम् २७

यत्र क्रीडितमस्माभि-

स्तदा राजन्समागतैः ।

दुर्योधन उवाच ।

क सा क्रीडा गताऽस्माकं

बाल्ये वै शिनिपुङ्गव ॥ २८

क च युद्धमिदं भूयः 'कालो हि दुरतिक्रमः' ।

किंनु नो विद्यते कृत्यं धनेन धनलिप्सया ।

यत्र युध्यामहे सर्वे धनलोभात्समागताः ।

सज्जय उवाच ।

तं तथावादिनं तत्र राजानं माधवोऽब्रवीत्

शुक्लः शुद्धोऽभिजनो वंशो येषां ते स्वयंशोधित-
कर्माणश्च ॥ १० ॥ अशस्तमप्रशस्यम् । प्रशस्यत्वमाह-
नात्रेति । कर्णो विलोमकं टकद्वययुक्तः । स हि उद्गम्यमा-
णोऽन्त्राण्युद्धरति । नालीकः अल्पत्वाद्देहमग्नः सन् दुरुद्धरः । न
लिप्तो विषेणेति शेषः । वस्तिकः शल्यदण्डसन्धौ शिथिलस्त-
स्योद्धरणे शल्यं वस्तिमध्ये मज्जति दण्डमात्रं निःसरति
[अन्ये वस्तिक इति पठित्वा शृङ्गघटित इति व्याचक्षुः]

॥ ११ ॥ सूचीकर्णिसजातीयो बहुकण्टकः [कपिशस्तुल्यो
मर्कटास्थिमयो वेति प्राञ्चः] कार्णायसमयः सद्यद्वेऽप्या-
घातेऽन्तर्बहुप्राविशति । 'कपिशस्त्रिषु श्यामे' इति मेदिनी ।
गवास्थिजो गजास्थिजस्तन्मयफलकश्च बाणो विपलित-
वज्जेयः । श्लिष्टो द्विशल्यः क्षतद्वयकरत्वाद्धेयः । पूतिर्मलि-
नशल्यः सोऽपि क्षतपोषकश्चर्चितो वा । जिह्वगोऽन्यल्लय-
त्वेन प्रदर्शयन्त्र पातितः ॥ १२ ॥

एवं वृत्तं सदा क्षात्रं

युध्यन्तीह गुरुनपि ।

यदि तेऽहं प्रियो राजन्

जहि मां मा चिरं कृथाः ॥ ३१

त्यत्कृते सुकृतांलोकान् गच्छेयं भरतर्षभ ।

या ते शक्तिर्वलं यश्च तत्क्षिप्रं मयि दर्शय ॥ ३२

नेच्छामि तदहं द्रष्टुं मित्राणां व्यसनं महत् ।

इत्येवं व्यक्तमाभाष्य प्रतिभाष्य च सात्यकिः

अभ्ययात्पूर्णमव्यग्रो दयां नाकुरुतात्मनि ।

तमायान्तं महाबाहुं प्रत्यगृह्णात्तथात्मजः ॥ ३४

शरैश्चावाफिरद्राजश्शनेयं तनयस्तथ ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुमाधवासिंहयोः ॥ ३५

अन्योन्यं क्रुद्धयोर्धोर यथा द्विरदासिंहयोः ।

ततः पूर्णायतोत्सृष्टेः सात्यतं युद्धदुर्मदम् ॥ ३६

दुर्योधनः प्रत्यविध्यत्कुपितो दशभिः शरैः ।

तं सात्यकिः प्रत्यविध्यत्तथैवावाफिरच्छरैः

पञ्चाशता पुनश्चाजी त्रिंशता दशभिश्च ह ।

सात्यकिं तु रणे राजन्ग्रहसंस्तनयस्तथ ॥ ३८

आकर्णपूर्णैर्निशितैर्विद्याध त्रिंशता शरैः ।

ततोऽस्य सशरं चापं क्षुरप्रेण द्विधाऽच्छिनत्

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय लघुहस्तस्ततो हृदम् ।

सात्यकिर्व्यसृज्यपि शरश्रेणीं सुतस्य ते ॥

तामापतन्तां सहसा शरश्रेणीं जिघांसया ।

चिच्छेद बहुधा राजा तत उच्चुक्रुर्जुनाः ॥

सात्यकिं च त्रिसप्तत्या पीडयामास भगितः

स्वर्णपुद्गैः शिलाघैर्तिराकर्णपूर्णनिःसृतैः ॥

तस्य संदधतश्चेपुं

संहितेषु च कार्मुकम् ।

आच्छिनत्सात्यकिस्तूर्ण

शरैश्चैवाप्यवीधिधत् ॥ ४३

स गाढविद्धो व्यथितः प्रत्यपायाद्रथान्तरे

दुर्योधनो महाराज दाशाहंशरपीडितः ॥

समाश्रय्य तु पुत्रस्ते सात्यकिं पुनरभ्ययात्

विस्त्रजन्निपुजालानि युयुधानरथं प्रति ॥ ४५

तथैव सात्यकिर्वाणान्दुर्योधनरथं प्रति ।

सततं विस्त्रजन् राजंस्तत्संकुलमवर्तत ॥ ४६

तत्रेपुभिः क्षिप्यमाणैः पतद्भिश्च शरीरिषु ।

अग्रेरिव महाकक्षैः शब्दः समभवन्महान् ॥

तयोः शरसहस्रैश्च संछन्नं वसुधातलम् ।

अगम्यरूपं च शरैराकाशं समपद्यत ॥ ४८

तत्राप्यधिकमालक्ष्य माधवं रथसत्तमम् ।

क्षिप्रमभ्यपतत्कर्णः परीप्सस्तनयं तव ॥ ४९

न तु तं मर्षयामास भीमसेनो महाबलः ।

सौम्ययात्स्वरितः कर्णं विस्त्रजन्सायकान्बहून्

तस्य कर्णः शितान्वाणान्प्रतिहन्य हस्ताश्व

धनुः शरांश्च चिच्छेद सूतं चाभ्यहनच्छरैः ॥

भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामादाय पाण्डवः ।

ध्यजं धनुश्च सूतं च संममर्दाहवे रिपोः ॥

रथचक्रं च कर्णस्य वभञ्ज स महाबलः ।

भग्नचक्रे रथेऽतिष्ठदकम्पः शैलराडिध ॥ ५३

एकचक्रं रथं तस्य तमूहुः सुचिरं हयाः ।

एकचक्रमिवाकस्य रथं सप्त हया यथा ॥ ५४

अमृष्यमाणः कर्णस्तु भीमसेनमुध्यत ।

यिविधैरिपुजालैश्च नानाशस्त्रैश्च संयुगे ॥ ५५

भीमसेनस्तु संक्रुद्धः सूतपुत्रमयोधयत् ।

तस्मिंस्तथा यतमाने क्रुद्धो धर्मसुतोऽग्रवीत् ॥

पञ्चालानां नरव्याघ्रान्मत्स्यांश्च पुरुपर्षमान्

ये नः प्राणाः शिरो ये च ये नो योधा महारथाः

त एते धार्तराष्ट्रेषु विपक्ताः पुरुपर्षमाः ।

किं तिष्ठत यथा मृदाः सर्वे धिगतचेतसः ॥

तत्र गच्छत यत्रैते युध्यन्ते मामका रथाः ।

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य सर्व एव गतज्वराः ॥ ५९

जयन्तो व्यथ्यमानाश्च गतिमिष्टां गमिष्यथ ।

जित्वा वा बहुभिर्यथैर्यजध्वं भूरिदक्षिणैः ॥

हता वा देवसान्द्रत्या

लोकान्प्राप्स्यथ पुष्कलान् ।

ते राज्ञा चोदिता वीरा

योत्स्यमाना महारथाः ॥ ६१

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य त्वरिता द्रोणमभ्ययुः ।

पञ्चालास्त्वैकतो द्रोणमभ्यग्नक्षिशितैः शरैः

भीमसेनपुरोगाश्चाप्येकतः पर्यवारयन् ।

आसंस्तु पाण्डुपुत्राणां त्रयो जिह्वा महारथाः

यमौ च भीमसेनश्च प्राक्रोशंस्ते धनञ्जयम् ।

अभिद्रवार्जुन क्षिप्रं कुरुन्द्रोणादपाजुद् ॥ ६४

तत एनं हनिष्यन्ति पञ्चाला हतराक्षेणम् ।

कौरवेयांस्ततः पार्थः सहसा समुपाद्रवत् ॥

पञ्चालानेव तु द्रोणो धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।

ममदुस्तरसा वीराः पञ्चमेऽहनि भारत ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि संकुलयुद्धे
ऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

सञ्जय उवाच ।

पञ्चालानां ततो द्रोणोऽप्यकरोत्कदनं महत्
यथा क्रुद्धो रणे शक्रो दानवानां क्षयं पुरा ॥
द्रोणास्त्रेण महाराज वध्यमानाः परे युधि ।
नात्रसन्त रणे द्रोणात्सत्त्ववन्तो महारथाः ॥
युध्यमाना महाराज पञ्चालाः सृञ्जयास्तथा
द्रोणमेवाभ्ययुर्युद्धे योधयन्तो महारथाः ॥ ३
तेषां तु च्छाद्यमानानां पञ्चालानां समन्ततः
अभवद्भैरवो नादो वध्यतां शरवृष्टिभिः ॥ ४
वध्यमानेषु संग्रामे पञ्चालेषु महात्मना ।
उदीर्यमाणे द्रोणास्त्रे पाण्डवान्भयमाविशत्
दृष्ट्वाऽश्वन रयोधानां विपुलं च क्षयं युधि ।
पाण्डवेया महाराज नाशशंसुर्जयं तदा ॥ ६
कच्चिद्रोणो न नः सर्वान् क्षपयेत्परमास्त्रवित्
समिद्धः शिशिरापाये दहन्कक्षमिवानलः ॥
न चैनं संयुगे कश्चित्समर्थः प्रतिवीक्षितुम् ।
न चैनमर्जुनो जातु प्रतियुध्येत धर्मवित् ॥
त्रस्तान्कुन्तीसुतान्दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान्
मतिमाञ्ज्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ॥
नैष युद्धे न संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन ।
सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः ॥
न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः
आस्थीयतां जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाण्डवाः
यथा न संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्मवाहनः ।
अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम ॥
तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः ।
एतन्नारोच्यद्राजन् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥
अन्ये त्वरोच्यन्सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ।
ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम्
जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत ।
परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्मणः ॥ १५

भीमसेनस्तु सव्रीडमुपेत्य द्रोणमाहवे ।

अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह १६

अश्वत्थामेति हि गजः

ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् ।

कृत्वा मनसि तं भीमो

मिथ्या व्याहृतवांस्तदा ॥ १७

भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमाप्रियम्

मनसा सन्नगात्रोऽभूद्यथा सैकतमम्भसि ॥ १८

शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्यज्ञः स्वसुतस्य वै

हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्यादकम्पत १९

स लब्ध्वा चेतनां द्रोणः क्षणेनैव समाश्वसत्

अनुचिन्त्यात्मनः पुत्रमविपह्यमरातिभिः ॥ २०

स पार्षतमभिद्रुत्य जिघांसुर्मृत्युमात्मनः ।

अवाकिरत्सहस्रेण तीक्ष्णानां कङ्कपात्रिणाम्

तं विंशतिसहस्राणि पञ्चालानां नरर्षभाः २१

तथा चरन्तं संग्रामे सर्वतोऽवाकिरञ्जुरैः

शरैस्तैराचितं द्रोणं नापश्याम महारथम् ।

भास्करं जलदै रुद्धं वर्षास्त्रिव विशांपते ॥

विभूय तान्वाणगणान्पञ्चालानां महारथः ।

प्रादुश्चक्रे ततो द्रोणो ब्राह्ममखं परंतपः ॥

वधाय तेषां शूराणां पञ्चालानाममर्षितः ।

ततो व्यरोचत द्रोणो विनिघ्नन्सर्वसैनिकान्

शिरांस्यपातयच्चापि पञ्चालानां महामृधे ।

तथैव परिधाकारान्वाहन्कनकभूषणान् ॥

ते वध्यमानाः समरे भारद्वाजेन पार्थिवाः ।

मेदिन्यामन्वकीर्यन्त वातनुन्ना इव द्रुमाः ॥

कुञ्जराणां च पततां हयौघानां च भारत ।

अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥

हत्वा विंशतिसहस्राण्पञ्चालानां रथवजान्

अतिष्ठदाहवे द्रोणो विभूमोऽग्निरिव ज्वलन्

तथैव च पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 चसुदानस्य भलेन शिरः कायादपाहरत् ॥
 पुनः पञ्चशतान्मत्स्यान् पट्टसहस्रांश्च सृज्यान्
 हस्तिनामयुतं हत्वा जघानाभ्यायुतं पुनः ॥
 सत्रियाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवास्थितम् ।
 ऋषयोऽभ्यागतास्तूर्णं हव्यवाहपुरोगमाः ॥
 विश्वामित्रो जमदग्निर्मरुद्वाजोऽप्य गौतमः ।
 वसिष्ठः कश्यपोऽत्रिश्च ब्रह्मलोकं निनीपयः

सिकताः पृथगो गर्गा

घालवित्स्या मरीचिपाः ।

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव

सुहमाश्चान्ये महर्षयः ॥ ३४

त एनमयुधन्सर्वे द्रोणमाह्वशोभिनम् ।

अधर्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥

न्यस्यायुधं रणे द्रोण समीक्षास्मानवस्थितान्

नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहार्हसि ॥ ३६

वेदवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्मरतस्य ते ।

आह्वणस्य विक्षेपेण तवैतन्नोपपद्यते ॥ ३७

त्यज्यायुधममोघेपो तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ।

परिपूर्णञ्च कालस्ते घस्तुं लोकेऽद्य मानुषे ॥

ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनल्लक्ष्मा नरा भुवि

यदेतदीदृशं विप्रैः कृतं कर्म न साधु तत् ॥ ३९

न्यस्यायुधं रणे विप्र द्रोण मा त्वं चिरं कृयाः

मा पापिष्ठतरं कर्म करिष्यसि पुनर्द्विज ॥ ४०

इति तेषां पचः श्रुत्वा भीमसेनवचश्च तत्वा

धृष्टद्युम्नं च संप्रेक्ष्य रणे स विमनाऽभवत् ४१

संदिह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः ॥ ४२

स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्यो वक्ष्यतेऽनृतम्

त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्यार्थं कथञ्चन ॥ ४३

तस्मात्तं परिपप्रच्छ

नान्यं कश्चिद्विजर्षमः ।

तस्मिन्स्तस्य हि सत्याशा

बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे ॥ ४४

ततो निष्पाण्डवामुर्वी

करिष्यन्तं युधां पतिम्

द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं

गोविन्दो व्यथितोऽब्रवीत् ॥ ४५

यद्यर्धदिवसं द्रोणो युध्यते मन्युमास्थितः ।

सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैष्यति ४६

स भवांस्त्रातु नो द्रोणा-

त्सत्याज्यायोऽनृतं वचः ।

अनृतं जीवितस्यार्थे

घदञ्च स्पृश्यतेऽनृतैः ॥ ४७

तयोः संवदतोरथं भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ॥

श्रुत्वा तु महाराज वधोपायं महात्मनः ।

गाहमानस्य ते सेनां मालवस्येन्द्रवर्मणः ॥ ४९

अभ्यत्यामेति विख्यातो गजः शकगजोपमः ।

निहतो युधि विक्रम्य ततोऽहं द्रोणमयुधम् ॥

अभ्यत्यामा हतो ब्रह्मन्निवर्तस्वाहवादिता ।

नूनं नाशहृद्यक्षयमेव मे पुरुषर्षभ ॥ ५१

स त्वं गोर्धदद्याकयानि मानयस्व जयैषिणः

द्रोणाय निहतं शंस राजश्शारद्वतीसुतम् ५२

त्वयोक्तो नैव युध्येत

जातु राजन्विजर्षमः ।

सत्यवान् हि त्रिलोकेऽस्मिन्

भवान् ख्यातो जनाधिप ॥ ५३

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णवाक्यप्रचोदितः ।

भाषित्वाच महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ५४

तमतथ्यभये ममो जये सक्तो युधिष्ठिरः* ।

अव्यक्तमब्रवीद्राजन्हतः कुञ्जर इत्युत ॥ ५५

तस्य पूर्वं रयः पृथग्याश्रुतकुलमुच्छ्रितः ।

बभूवैव च तेनोक्ते तस्य बाहाः स्पृशन्महीम्

युधिष्ठिरात्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा द्रोणो महारथः

पुत्रव्यसनसन्तप्तो निराशो जीवितेऽभवत् ॥

आगस्कृतामिवात्मानं पाण्डवानां महात्मनां

ऋषिवाक्येन मन्वानः श्रुत्वा च निहतं सुतं

विचेताः परमोद्विग्नो धृष्टद्युम्नमवेक्ष्य च ।

योद्धुं नाशक्नुवद्राजन्यथापूर्वमरिदमः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि युधिष्ठिरासत्यकथने
 नवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां नवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

* एतद्वे 'अभ्यत्यामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह' इत्यधिकं कवित् ।

१९१

सञ्जय उवाच ।

तं दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकोपहतचेतसम् ।
पञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नः समाद्रवत् ॥ १
य इष्ट्वा मनुजेन्द्रेण द्रुपदेन महामखे ।
लब्धो द्रोणविनाशाय समिद्धाद्धव्यवाहनात्
स धनुर्जैत्रमादाय घोरं जलदनिःस्वनम् ।
दृढज्यमजरं दिव्यं शरं चाशीविषोपमम् ॥ ३

संदधे कार्मुके तस्मिन्-

स्ततस्तमनलोपमम् ।

द्रोणं जिघांसुः पाञ्चाल्यो

महाज्वालमिवानलम् ॥ ४

तस्य रूपं शरस्यासीद्धनुर्ज्यामण्डलान्तरे ।
द्योततो भास्करस्यैव घनान्ते परिवेषिणः ॥ ५
पार्श्वेन परामृष्टं ज्वलन्तमिव तद्धनुः ।
अन्तकालमनुप्राप्तं मेनिरे वीक्ष्य सैनिकाः ॥ ६
तमिषुं संहतं तेन भारद्वाजः प्रतापवान् ।
दृष्ट्वाऽमन्यत देहस्य कालपर्यायमागतम् ॥ ७
ततः प्रयत्नमातिष्ठदाचार्यस्तस्य वारणे ।
न चास्यास्त्राणि राजेन्द्र प्रादुरासन्महात्मनः
तस्य त्वहानि चत्वारि
क्षपा चैकाऽस्यतो गता ।

तस्य चाहस्त्रिभागेन

क्षयं जग्मुः पतन्निनः ॥ ९

स शरक्षयमासाद्य पुत्रशोकेन चार्दितः ।
विविधानां च दिव्यानामस्त्राणामप्रसादतः
उत्सृष्टुकामः शस्त्राणि ऋषिवाक्यप्रचोदितः
तेजसा पूर्यमाणश्च युयुधे न यथा पुरा ॥ ११
भूयश्चान्यत्समादाय दिव्यमाङ्गिरसं धनुः ।
शरांश्च ब्रह्मदण्डाभान् धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १२
ततस्तं शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
व्यशातयच्च संकुद्धो धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ १३
शरांश्च शतधा तस्य द्रोणश्चिच्छेद सायकैः ।
ध्वजं धनुश्च निशितैः सारथिं चाप्यपातयत्
धृष्टद्युम्नः प्रहस्यान्यत्पुनरादाय कार्मुकम् ।
शितेन चैनं बाणेन प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ १५
सोऽतिविद्धो महेष्वासोऽसंभ्रान्त इव संयुगे

भलेन शितधारेण चिच्छेदास्य पुनर्धनुः ॥ १६
यच्चास्य बाणविकृतं धनूंषि च विशांपते ।
सर्वं चिच्छेद दुर्धर्षो गदां खड्गं च वर्जयन् ॥
धृष्टद्युम्नं च विव्याध नवमिर्निशितैः शरैः ।
जीवितान्तकरः क्रुद्धः क्रुद्धरूपः* परंतपः ॥ १८

धृष्टद्युम्नोऽथ तस्याश्वान् स्वरथाश्वैर्महारथः
व्यामिश्रयदमेयात्मा ब्राह्ममस्त्रमुदीरयन् ॥ १९
ते मिश्रा बह्वशोभन्त जवना वातरंहसः ।
पारावतसवर्णाश्च शोणाश्च भरतर्षभ ॥ २०
यथा सविद्युतो मेघा नदन्तो जलदागमे ।
तथा रेजुर्महाराज मिश्रिता रणमूर्धनि ॥ २१
ईपावन्धं चक्रवन्धं रथवन्धं तथैव च ।
प्राणाशयदमेयात्मा धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः ॥ २२

स छिन्नधन्वा पाञ्चाल्यो

निकृत्तध्वजसारथिः ।

उत्तमामापदं प्राप्य

गदां वीरः परामृशत् ॥ २३

तामस्य विशिखैस्तीक्ष्णैः

क्षिप्यमाणां महारथः ।

निजघान शरैर्द्रोणः

क्रुद्धः सत्यपराक्रमः ॥ २४

तां तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो द्रोणेन निहतां शरैः ।
विमलं खड्गमादत्त शतचन्द्रं च भानुमतम् ॥ २५
असंशयं तथाभूतः पाञ्चाल्यः साध्वमन्यत ।
वधमाचार्यमुख्यस्य प्राप्तकालं महात्मनः ॥ २६
ततः स रथनीडस्थं स्वरथस्य रथेषया ।
अगच्छदसिमुद्यम्य शतचन्द्रं च भानुमतम् ॥ २७
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म धृष्टद्युम्नो महारथः ।
इयेष वक्षो भेत्तुं स भारद्वाजस्य संयुगे ॥ २८
सोऽतिष्ठद्युगमध्ये वै युगसन्नहनेषु च ।
जघनार्धेषु चाश्वानां तत्सैन्याः समपूजयन्
तिष्ठतो युगपालीषु शोणानप्यधितिष्ठतः ।
नापश्यदन्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३०
क्षिप्रं श्येनस्य चरतो यथैवामिषगृद्धिनः ।
तद्वदासीदभीसारो द्रोणपार्श्वतयो रणे ॥ ३१

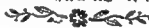
१९१

तं दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ * शिलाधौतैः परंतपः इति पाठान्तरम् ।

तस्य पारायतान्भ्यान् रथशक्त्या परामिन्त
सर्धानैकैकशो द्रोणो रक्तान्भ्यान्विवर्जयन्
ते हता न्यपतन् भूमी धृष्टद्युम्नस्य वाजिनः ।
शोणास्तु पर्यमुच्यन्त रथबन्धाद्विशोषते ॥
तान्हयामिहतान् दृष्ट्वा द्विजाभ्येण स पार्थतः
नामृष्यत युधां श्रेष्ठो याक्षसेनिर्महारथः ३४
विरथः स गृहीत्वा तु खड्गं खड्गभृतां वरः ।
द्रोणमभ्यपतद्राजन् वैनतेय इवोरगम् ॥ ३५
तस्य रूपं वमो राजन् भारद्वाजं जिघांक्षतः
यथा रूपं पुरा धिष्णोर्हिरण्यकाशिपौर्वधे ॥
स तदा धिधिधाम्नागान्प्रधराञ्चैर्धार्थिशास्त्रम्
दर्शयामास कौरव्य पार्थतो विचरन् रणे ॥
भ्रान्तमुक्कान्तमविद्धमाप्नुतं प्रसृतं स्तम्भम् ।
परिवृत्तं निवृत्तं च खड्गं चर्म च धारयन् ३६
संपातं समुदीर्णं च दर्शयामास पार्थतः ।
भारतं कौशिकं चैव सात्त्वतं चैव शिक्षया
दर्शयन् द्युचरद्युद्धे
द्रोणस्थान्तचिकीर्षया ।
चरतस्तस्य तान् मार्गान्
धिचित्रान् खड्गचर्मिणः ॥ ४०
द्युस्मयन्त रणे योधा देवताश्च समागताः ।
ततः शरसहस्रेण शतचन्द्रमपातयत् ॥ ४१
चर्मं खड्गं च संवाधे धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः ।
ये तु धैतस्तिका नाम शरा आसन्नयोधिजः
निकृष्टद्युद्धे द्रोणस्य नान्येषां सन्ति ते शराः

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि संकुलद्युद्धे

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

खड्गं चर्म च धारयन् भ्रान्तादिप्रयोदशविधं संवाधे
दर्शयामासेति संसंधः ।

‘मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ॥
तदेव बाहुमुपगम्य श्वतमुक्कान्तमपीतिम् ॥ १ ॥
भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याधिदम्यते ॥
परिपुष्कशस्त्रस्य वाणार्पणमिदं त्रयम् ॥ २ ॥
शरीराश्रमणार्थाय गमनं त्याग्यन्तुतं मतम् ॥
खड्गस्याग्निं तरेदस्पर्शनं प्रसृतं मतम् ॥ ३ ॥
वैचयित्वा रिपो क्षत्रपातनं यदिदं स्तम्भम् ॥
परिवृत्तं भवेच्छरीर्यामदाक्षिणमागतः ॥ ४ ॥
पथात्पादापसरणं निवृत्तं संप्रवर्तते ॥ ३८ ॥

श्रुते शास्त्रतात्पर्याद्वीणेवैकर्तनात्तया ४३
प्रद्युम्नयुधुधानाभ्यामभिमन्योश्च भारत ।
अथास्येषुं समाधत्त दृढं परमसंमतम् ॥ ४४
अन्तेवासिनमाचार्यो जिघांक्षुः पुत्रसंमितम्
तं शरैर्दशभिस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद शनिपुङ्गवः ॥
पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च महात्मनः ।
प्रस्तमाचार्यमुख्येन धृष्टद्युम्नमोचयत् ॥ ४५
चरन्तं रथमार्गेषु सात्त्विकं सत्यधिक्रमम् ।
द्रोणकर्णान्तरगतं कूपस्यापि च भारत ४७
अपश्येतां महात्मानो धिष्यक्सेनधनञ्जयौ ।
अपूजयेतां वार्ष्णेयं द्रुपदी साधु साध्विति
दिव्यान्यस्त्राणि सर्वेषां युधि निग्नन्तमच्युतम्
अभिपत्य ततः सेनां धिष्यक्सेनधनञ्जयौ ॥
धनञ्जयस्ततः कृष्णमग्रधीतपद्म केदाय ।
आचार्यरथमुत्पयानां मध्ये प्रीडम्भधूहः ५०
आनन्दयति मां भूयः सात्त्विकः परधीरहा ।
माद्रीपुत्री च भीमं च राजानं च युधिष्ठिरम्
यच्छिक्षयाऽनुद्धतः सन्नरणे चरति सात्त्विकः
महारायानुपकीडन् वृष्णीनां कीर्तिवर्धनः ॥
तमेते प्रतिनन्दन्ति
सिद्धाः सैन्याश्च विस्मिताः ।
अजय्यं समरे दृष्ट्वा
साधु साध्विति सात्त्विकम् ॥
योधाश्चोभयतः सर्वे कर्मभिः समपूजयन् ५३

अन्योन्याताडनं प्राहुः संपातमुमयोरपि ॥ ५ ॥

आधिक्यमात्मनो यतन्ममुदीर्णमुदीरितम् ॥

अप्रत्याहरेषु भ्रामणं भारतं स्तम्भम् ॥ १ ॥

विचित्रखड्गसंवाधदर्शनं कौशिकं स्तम्भम् ॥

निलोयं वमोर्णं क्षेपो यदग्रेः सात्त्वयतं हि तत् ॥ १३९ ॥

संवाधे रणसंघटे वेनास्त्रकाः विनान्निप्रमाणाः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां एवमन्यपि

दानमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ अयं श्लोकद्वयपर्यन्तो न

भवति प्रयोदशविधं संवाधमिति कृष्णसौरज-

त्वात् निप्राणा दुर्गमनाऽस्मिन् तरेद्यवैशतमिति प्रतीयमु-

पादायावान्तरभेदक्यनयोऽयं व्यापारो न व्याख्यातव्यः ।

१९२

सञ्जय उवाच ।

सात्वतस्य तु तत्कर्म दृष्ट्वा दुर्योधनादयः ।
 शैनेयं सर्वतः क्रुद्धा वारयामासुरञ्जसा ॥ १
 कृपकर्णौ च समरे पुत्राश्च तव मारिष ।
 शैनेयं त्वरयाऽभ्येत्य विनिघ्नन्निशितैः शरैः
 युधिष्ठिरस्ततो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 भीमसेनश्च बलवान्सात्यकिं पर्यवारयन् ३
 कर्णश्च शरवर्षेण गौतमश्च महारथः ।
 दुर्योधनादयस्ते च शैनेयं पर्यवारयन् ॥ ४
 तां वृष्टिं सहसा राजकुत्थितां घोररूपिणीम्
 वारयामास शैनेयो योधयंस्तान्महारथान् ॥ ५

तेषामस्त्राणि दिव्यानि

संहितानि महात्मनाम् ।

वारयामास विधिव-

दिव्यैरस्त्रैर्महामृधे ॥ ६

क्रूरमायोधनं जज्ञे तस्मिन् राजसमागमे ।
 रुद्रस्येव हि क्रुद्धस्य निघ्नतस्तान्पशून्पुरा ७
 हस्तानामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां च भारत ।
 छत्राणां चापविद्धानां चामराणां च सञ्जयैः
 राशयः स्म व्यदृश्यन्त तत्र तत्र रणाजिरे ।
 भग्नचक्रै रथैश्चापि पातितैश्च महाध्वजैः ॥ ९
 सादिभिश्च हतैः शरैः संकीर्णवसुभ्याऽभवत्
 बाणपातनिकृत्तास्तु योधास्ते कुरुसत्तम १०
 चेष्टन्तो विविधाश्चेष्टा व्यदृश्यन्त महाहवे ।
 वर्तमाने तथा युद्धे घोरे देवासुरोपमे ॥ ११
 अब्रवीत्क्षत्रियांस्तत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अभिद्रवत संयत्ताः कुंभयोनिं महारथाः १२
 एषो हि पार्षतो वीरो भारद्वाजेन सङ्गतः ।
 घटते च यथाशक्ति भारद्वाजस्य नाशने १३
 यादृशानि हि रूपाणि दृश्यन्तेऽस्य महारणे
 अद्य द्रोणं रणे क्रुद्धो घातयिष्यति पार्षतः ॥
 ते यूयं सहिता भूत्वा युध्यध्वं कुंभसंभवम्
 युधिष्ठिरसमाज्ञप्ताः सृञ्जयानां महारथाः ॥
 अभ्यद्रवन्त संयत्ता भारद्वाजजिघांसवः ।
 तान्समापततः सर्वान् भारद्वाजो महारथः
 अभ्यवर्तत वेगेन मर्तव्यमिति निश्चितः ।

प्रयाते सत्यसन्धे तु समकम्पत मेदिनी ॥
 ववुर्वाताः सनिर्घातास्त्रासयाना वस्तथेनीम्
 पपात महती चोल्का आदित्यान्निश्चरन्त्युत
 दीपयन्ती उभे सेने शंसन्तीव महद्भयम् ।
 जज्वलुश्चैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष ॥
 रथाः खनन्ति चात्यर्थं हयाश्चाश्रूण्यवासृजन्
 हतौजा इव चाप्यासीद्भारद्वाजो महारथः
 प्रास्फुरन्नयनं चास्य वामबाहुस्तथैव च ।
 विमनाश्चाभवयुद्धे दृष्ट्वा पार्षतमग्रतः ॥ २१
 ऋषीणां ब्रह्मवादानां स्वर्गस्य गमनं प्रति ।
 सुयुद्धेन ततः प्राणानुत्सृष्टुमुपचक्रमे ॥ २२

ततश्चतुर्दिशं सैन्यैर्द्रुपदस्याभिसंवृतः ।
 निर्दहन् क्षत्रियवातान्द्रोणः पर्यन्तरुणे ॥
 हत्वा विंशतिसाहस्रान् क्षत्रियानरिमर्दनः ।
 दशायुतानि करिणामवधीद्विशिखैः शितैः
 सोऽतिष्ठदाहवे यत्तो विभ्रूमोऽग्निरिव ज्वलन्
 क्षत्रियाणामभावाय ब्राह्ममखं समाखितः ॥
 पाञ्चाल्यं विरथं भीमो हतसर्वायुधं बली ।
 सुविषण्णं महात्मानं त्वरमाणः समभ्ययात्
 ततः स्वरथमारोप्य पाञ्चाल्यमरिमर्दनः ।
 अब्रवीदभिसंप्रेक्ष्य द्रोणमस्यन्तमन्तिकात् ॥
 न त्वदन्य इहाचार्यं योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
 त्वरस्व प्राग्वधाथैव त्वयि भारः समाहितः
 स तथोक्तो महाबाहुः सर्वभारसहं धनुः ।
 अभिपत्याददे क्षिप्रमायुधप्रवरं दृढम् ॥ २९
 संरुध्रश्च शरानस्यन्द्रोणं दुर्वारणं रणे ।
 विवारयिपुराचार्यं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३०
 तौ न्यवारयतां श्रेष्ठौ संरुध्रौ रणशोभिनी
 उदीरयेतां ब्राह्माणे दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः
 स महास्त्रैर्महाराज द्रोणमाच्छादयद्रुणे ।
 निहत्य सर्वाण्यस्त्राणि भारद्वाजस्य पार्षतः
 सवसातीक्ष्णवींश्चैव बालहीकान्कौरवानपि
 रक्षिष्यमाणान्संग्रामे द्रोणं व्यधमदच्युतः ॥
 धृष्टद्युम्नस्तथा राजन् गभस्तिभिरिवांशुमान् ।
 वभौ प्रच्छादयन्नाशाः शरजालैः समन्ततः

१९२

सात्वतस्येति ॥ १॥ एषो हीति सन्धिरार्षः ॥ १३ ॥

ब्रह्मवादानां वेदतुल्यानां वचनानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी
 श्रुत्वेति शेषः ॥ २२ ॥

तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा
चिद्धा चैनं शिलीमुखैः ।

मर्माण्यभ्यहनद्भ्यः

स द्ययां परमामगात् ॥ ३५

ततो भीमो दृढक्रोधो द्रोणस्याश्लिष्य तं रथं
शनैरिव राजेन्द्र द्रोणं वचनमब्रवीत् ॥ ३६

यदि नाम न युध्येरशिक्षिता ब्रह्मबन्धवः ॥

स्वकर्मभिरसन्तुष्टा न स्म क्षथं क्षयं व्रजेत् ॥

आर्हिषां सर्वभूतेषु धर्मं ज्यायस्तरं विदुः ।

तस्य च ब्राह्मणो मूलं भवांश्च ब्रह्मविस्तमः ॥

श्वपाकवम्बलेच्छगणान्

हत्वा चान्यान्पृथग्विधान् ।

अज्ञानांमूढवद्ब्रह्मन्-

पुत्र-दार-धनेभ्यसा ॥ ३९

एकस्वार्थं बहून्हत्वा पुत्रस्याधर्मविधया ।

स्वकर्मस्नान्विकर्मसो न द्यपप्रपसे कथम् ॥

यस्वार्थं शस्त्रमादाय यमपेक्ष्य च जीवांसि ।

स चाद्य पतितः शेते घृष्टेनावेदितस्तव ॥ ४१

धर्मराजस्य तद्वाक्यं नाभिशङ्कितुमर्हसि ।

एवमुक्तस्ततो द्रोणो भीमेनोत्सृज्य तद्भुजः

सर्वाण्यस्त्राणि धर्मात्मा

हातुकामोऽभ्यभापत ।

कर्णं कर्णं ग्रहेष्वास्त्र

कृप दुर्योधनेति च ॥ ४३

संब्रामे क्रियतां यत्नो

अधीम्येप पुनः पुनः ।

पाण्डवेभ्यः शिवं योऽस्तु

शस्त्रमभ्युत्सृजाम्यहम् ॥ ४४

इति तत्र महाराज प्राक्रोशद्वैशिण्यमेव च ।

उत्सृज्य च रणे शस्त्रं रथोपस्थे निविध्य च

अभयं सर्वभूतानां प्रददौ योगमीयिवान् ।

तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय घृष्टघुम्भः प्रतापवान्

सदरं तद्भुजघोरं संन्यस्याथ रथे ततः ।

खड्गो रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥

हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च ।

द्रोणं तथागतं दृष्ट्वा घृष्टघुम्भवशं गतम् ॥ ४८

हाहाकारं भृशं चक्रु-

रहो धिगिति चाब्रुवन् ।

द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य

परमं साङ्ख्यमाश्रितः ॥ ४९

तथोक्त्वा योगमास्थाय

ज्योतिर्भूतो महातपाः ।

पुराणं पुरुषं विष्णुं

जगाम मनसा परम् ॥ ५०

मुखं किञ्चित्समुन्नाम्य

विष्टभ्य उरमग्रतः ।

निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो

निक्षिप्य हृदि धारणाम् ॥ ५१

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः

स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं प्रभुम् ॥ ५२

दिशमाकामदाचार्यः साक्षात्सद्भिर्दुराक्रमां

द्वौ सूर्याविति नो बुद्धिरासीत्तस्मिन्स्तथागते

एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः

समपद्यत चाकामे भारद्वाजदिवाकरे ॥ ५४

निमेषमात्रेण च तव

ज्योतिरन्तरर्धायत ।

आसीत्किलकिलाशब्दः

ब्रह्मणानां देवौकसाम् ॥ ५५

ब्रह्मलोकगते द्रोणे घृष्टघुम्भे च मोहिते ।

वयमेव तदाऽद्राक्षम पञ्च मानुषयोनयः ॥ ५६

योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ।

अहं धनञ्जयः पार्थो भारद्वाजस्य चात्मजः ॥

वासुदेवश्च वाष्णोयो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।

अग्रे तु सर्वे नापश्यन्भारद्वाजस्य धीमतः ॥

महिमानं महाराज योगयुक्तस्य गच्छतः ।

ब्रह्मलोकं महद्दिव्यं देधुगुह्यं हि तत्परम् ॥

गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो न्यूनयः ।

नापश्यन्गच्छमानं हि तं सार्धमृपिपुङ्गवैः ॥

आचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमार्तदमम् ।

वितुन्नाहं शरणातैर्न्यस्तायुधमसृक्क्षरम् ॥

धिकृतः पार्यतस्तं तु सर्वभूतैः परावृष्टम् ।

तस्य मूर्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिनः ॥

मुखमिति । उरं उरः अग्रतः अधरुहोरेण

विष्टभ्य हृदि धारणं विषयाणा स्मरणं निक्षिप्य

निरस्य अत एव सत्त्वस्थः रजस्तमोमलशब्दे शुद्धे सत्त्वे

स्फटिकवत्स्थितः । तत्र स्थितो भूत्वा ओमित्यनेन प्रती-

केन एकाक्षरं वासुदेवाख्यं ब्रह्म स्मरित्वा स्मृत्य तद्गुणवाच्यो

दिशमाकामादिति सार्धद्वयोः संबन्धः ॥ ५१ ॥

किञ्चिदब्रुवतः कायाद्विचकर्तासिना शिरः
हर्षेण महता युक्तो भारद्वाजे निपातिते ॥६३॥
सिंहनादरवं चक्रे भ्रामयन्खड्गमाहवे ।
आकर्णपलितश्यामो 'वयसाऽशीतिपञ्चकः'
त्वत्कृते व्यचरत्सङ्गथे स तु षोडशवर्षवत् ।
उक्तवांश्च महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥
जीवन्तमानयाचार्यं मा वर्धोर्दुपदात्मज ।
न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सैनिकाश्च ह
उत्क्रोशन्नर्जुनश्चैव सानुक्रोशस्तमाव्रजत् ।
क्रोशमानेऽर्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्वशः ॥
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्रोणं रथतल्पे नरर्षभम् ।
शोणितेन परिक्रिन्नो रथाद्भूमिमथापतत् ॥
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्धर्षः समपद्यत ।
एवं तं निहतं सङ्गथे ददृशे सैनिको जनः ॥
धृष्टद्युम्नस्तु तद्राजन्भारद्वाजशिरोऽहरत् ।
तावकानां महेष्वासः प्रमुखे तत्समाक्षिपत् ॥
ते तु दृष्ट्वा शिरो राजन्भारद्वाजस्य तावकाः
पलायनकृतोत्साहा दुद्रुवुः सर्वतोदिशम् ॥
द्रोणस्तु दिवमास्थाय नक्षत्रपथमाविशत् ।
अहमेव तदाऽद्राक्षं द्रोणस्य निधनं नृप ॥७२॥
ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य सत्यवत्याः सुतस्य च
विधूमामिह संयान्तीमुल्कां प्रज्वलितामिव

अपश्याम दिवं स्तब्ध्वा गच्छन्तं तं महाद्युतिं
हते द्रोणे निरुत्साहाः कुरुपाण्डवसृज्जयाः
अभ्यद्रवन्महावेगास्ततः सैन्यं व्यदीर्यत ।
निहता हतभूयिष्ठाः संग्रामे निशितैः शरैः ॥
तावका निहते द्रोणे गतासव इवाभवन् ।
पराजयमथावाप्य परत्र च महद्भयम् ॥ ७६
उभयेनैव ते हीना नाविदन् धृतिमात्मनः ।
अन्विच्छन्तः शरीरं तु भारद्वाजस्य पार्थिवाः
नान्वगच्छन्महाराज कवन्धायुतसंकुले ।
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च महद्यशः ॥
वाणशंखरवांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ।

भीमसेनस्ततो राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥
वरूथिन्यामनृत्येतां परिष्वज्य परस्परम् ।
अब्रवीच्च तदा भीमः पार्षतं शत्रुतापनम् ॥
भूयोऽहं त्वां विजयिनं परिष्वज्यामि पार्षत
सूतपुत्रे हते पापे धार्तराष्ट्रे च संयुगे ॥ ८१
एतावदुक्त्वा भीमस्तु हर्षेण महता युतः ।
बाहुशब्देन पृथिवीं कम्पयामास पाण्डवः ॥
तस्य शब्देन वित्रस्ताः प्राद्रवंस्तावका युधि
क्षत्रधर्मं समुत्सृज्य पलायनपरायणाः ॥ ८३
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा दृष्ट्वा ह्यासन्विशांपते
अरिक्षयं च संग्रामे तेन ते सुखमाप्नुवन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि

द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

समाप्तं द्रोणवधपर्वम् ।

नारायणास्त्रमोक्षपर्व ८

१९३

सञ्जय उवाच ।

ततो द्रोणे हते राजन्कुरवः शस्त्रपीडिताः ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता भृशं शोकपरायणाः ॥
उदीर्णाश्च परान्दृष्ट्वा कम्पमानाः पुनः पुनः ।
अश्रुपूर्णक्षणास्त्रस्ता दीनास्त्वासन्विशांपते ॥

विचेतसो हतोत्साहाः कश्मलाभिहतौजसः
आर्तस्वरेण महता पुत्रं ते पर्यवारयन् ।
रजस्वला वेपमाना वीक्षमाणा दिशो दश ।
अश्रुकण्ठा यथा दैत्या हिरण्याक्षे पुरा हते ॥

अर्शतिनां पञ्चकमस्यास्तीति विग्रहः । चतुःशतवार्षिक
इत्यर्थः । यद्वा तत्तत्कालोचितस्य पुरुषायुषस्य विंशत्यो
भक्तस्य भागत्रयोनवयस्क इत्यर्थः ॥६४॥ परत्र च महद्भय-
मिति पलायनस्य परलोकविरुद्धत्वात् ॥ ७६ ॥ उभयेन

लोकद्वयेन हीना रहिताः ॥ ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायां द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९२ ॥

१९३

तत इति ॥ १ ॥

स तैः परिवृतो राजा प्रस्तीः क्षुद्रमृगैरिव ।
 अशङ्कुवध्नवस्याहमपायात्तनयस्तथ ।
 क्षुत्पिपासापरिभ्रान्तास्ते योधास्तव भारत ।
 आदित्येनेव संतप्ता भृशं विमनसोऽभवन् ॥
 भास्करस्येव पतनं समुद्रस्येव शोषणम् ।
 विपर्यासं यथा मेरोर्वासवस्येव निर्जयम् ॥
 अमर्षणीयं तदृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातनम् ।
 प्रस्तरूपतरा राजन् कौरवाः प्राद्रवन्मयात् ॥
 गान्धारराजः शकुनिस्तस्मिन्प्रस्तरेः सह ।
 हतं रुक्मरथं श्रुत्वा प्राद्रवत्सहितो रथैः ॥
 धरुधिर्नो वेगधर्तो विद्रुतां सपताकिनीम् ।
 परिगृह्य महासेनां सप्तपुत्रोऽपयाज्जयात् ॥१०॥
 रथनागाश्वकलिलां पुरस्कृत्य तु वाहिनीम् ।
 मद्राणामीश्वरः शूलो वीक्षमाणोऽपयाज्जयात्
 हतप्रवीरभूमिपुत्रैर्ध्वजैर्वहुपताकिभिः ।
 वृतः शारद्वतोऽगच्छत्कष्टं कष्टमिति घृयन् ॥
 भोजानीकेन शिष्टेन कलिह्वारदृष्टादितुङ्गैः ।
 कृतधर्मा वृतो राजन्प्रायात्सुजयनैर्हथैः ॥
 पदातिगणसंयुक्तस्तो राजन्मयादितः ।
 उत्कः प्राद्रवत्तत्र दृष्ट्वा द्रोणं निपातितम् ॥
 दर्शनीयो युवा सैव शौर्येण कृतलक्षणः ।
 दुःशासनो भृशोद्विग्नः प्राद्रवद्गजसंवृतः ॥
 रथानामयुतं गृह्य त्रिसाहस्रं च दन्तिनाम् ।
 वृषसेनो ययौ तूर्णं दृष्ट्वा द्रोणं निपातितम् ॥
 गजान्धरथसंयुक्तो वृतश्चैव पदातिभिः ।
 दुर्योधनो महाराज प्रायात्तत्र महारथः ॥१७॥
 संशक्तगणादृष्ट्वा हतशेषान्किरीटिना ।
 सुशर्मा प्राद्रवद्वाजन् दृष्ट्वा द्रोणं निपातितम् ॥
 गजान्तरथान्समारुह्य द्युदस्य च हयाञ्जनाः ।
 प्राद्रवन् सर्वतः सङ्घे दृष्ट्वा रुक्मरथं हतम् ॥
 त्वरयन्तः पिबृनन्ये भ्रातृनन्येऽथ मातुलान् ।
 पुत्रानन्ये वयस्यांश्च प्राद्रवन्कुरवस्तदा ॥ २० ॥
 चोदयन्तश्च सैन्यानि स्वस्त्रीयांश्च तथाऽपरे ।
 सम्बन्धिनस्तथाऽन्ये च प्राद्रवन्त दिशो दश
 प्रकीर्णकेशा विध्वस्ता न द्वावेकत्र धावतः ।
 नेदमस्तीति मन्याना हतोत्साहा हतौजसः
 उत्सृज्य कवचानन्ये प्राद्रवन्स्तावका विभो ।
 अन्योन्यं ते समानक्रोशन्सैनिका भरतर्षभ २३
 तिष्ठ तिष्ठेति न च ते स्वयं तत्रावतस्थिरे ।
 धुर्यानुमुच्य च रथाद्वत्सूतात्स्वलकृतान् ।

अधिरुह्य हयान्योधाः क्षिप्रं पद्भिरचोदयन् ॥
 द्रवमाणे तथा सैन्ये प्रस्तरूपे हतौजसि ।
 प्रतिश्रोत इव ब्राह्मो द्रोणपुत्रः परानियात् २५
 तस्यासीत्सुमहद्युद्धं शिखण्डिप्रमुखैर्गणैः ।
 प्रमद्रकैश्च पाञ्चालैश्चोदिमिश्च सकेकयैः ॥ २६ ॥
 हत्वा बहुविधाः सेनाः पाण्डूनां युद्धदुर्मदः ।
 कथञ्चित्सङ्क्रान्त्युक्तो मत्तद्विरदधिक्रमः ॥ २७ ॥

द्रवमाणं वलं दृष्ट्वा पलायनकृतक्षणम् ।
 दुर्योधनं समासाद्य द्रोणपुत्रोऽब्रवीद्विदम् २८
 किमियं द्रवते सेना प्रस्तरूपेव भारत ।
 द्रवमाणं च राजेन्द्र नाथस्यापयसे रणे ॥२९॥
 त्वं चापि न यथा पूर्वं प्रकृतिस्यो नराधिप ।
 कर्णप्रभृतयश्चेमे नावतिष्ठन्ति पार्थिव ॥ ३० ॥
 अन्येष्वपि च युद्धेषु नैव सेनाऽद्रवत्तदा ।
 कथितक्षेमं महाबाहो तव सैन्यस्य भारत ॥
 कस्मिन्निदं हते राजन् रथसिंहे वलं तव ।
 एतामवस्थां संप्राप्तं तन्ममाचक्ष्व कौरव ॥ ३२ ॥

तत्तु दुर्योधनः श्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य भाषितम्
 घोरमप्रियमाख्यातं नाशक्रोत्पार्थिवर्षभः ॥३३॥
 मिथ्वा नीरिव ते पुत्रो मग्नः शोकमहार्णवे ।
 वाष्पेणापिहितो दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं रथे स्थितम् ॥
 ततः शारद्वतं राजा समीडमिदमब्रवीत् ।
 शंसात्र मद्रं ते सर्वं यथा सैन्यमिदं द्रुतम् ३५
 अथ शारद्वतो राजन्मार्तिमार्च्छन्पुनः पुनः ।
 शशंस द्रोणपुत्राय यथा द्रोणो निपातितः ॥

कृप उवाच ।

वयं द्रोणं पुरस्कृत्य पृथिव्यां प्रवरं रथम् ।
 प्रावर्तयाम संग्रामं पञ्चालैरेव केवलम् ३७
 ततः प्रवृत्ते संग्रामे विमिश्राः कुरुसोमकाः ।
 अन्योन्यमभिगर्जन्तः शस्त्रैर्देहानपातयन् ३८
 धर्तमाने तथा युद्धे क्षीयमाणेषु संयुगे ।
 धार्तराष्ट्रेषु संकुद्धः पिता तेऽस्त्रमुदैरयत् ३९
 ततो द्रोणो ब्राह्ममखं विकुर्वाणो नरर्षभः ।
 व्यहनच्छात्रवान् भलैः शतशोऽथ सहस्रशः

पाण्डवाः केकया मत्स्याः

पञ्चालाश्च विशेषतः ।

सङ्घे द्रोणरथं प्राप्य

व्यनशन्कालचोदिताः ॥ ४१

सहस्रं नरासिंहानां द्विसाहस्रं च दन्तिनाम्
 द्रोणो ब्रह्मास्त्रयोगेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ४२ ॥

आकर्णपालितः श्यामो वयसाऽशीतिपञ्चकः
रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ॥ ४३
क्लिश्यमानेषु सैन्येषु वध्यमानेषु राजसु ।
अमर्षवशमापन्नाः पञ्चाला विमुखाऽभवन् ॥
तेषु किञ्चित्प्रभग्नेषु विमुखेषु सपत्नजित ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणो बभूवार्क इवोदितः ४५
स मध्यं प्राप्य पाण्डूनां

शररश्मिः प्रतापवान् ।

मध्यं गत इवादित्यो

दुष्प्रेक्ष्यस्ते पिताऽभवत् ॥ ४६

ते दह्यमाना द्रोणेन सूर्येणैव विराजता ।
दग्धवीर्या निरुत्साहा बभूवुर्गतचेतसः ४७
तान् दृष्ट्वा पीडितान्वाणैर्द्रोणेन मयुसूदनः ।
जयैषी पाण्डुपुत्राणामिदं वचनमब्रवीत् ४८
नैष जातु नरैः शक्यो जेतुं शस्त्रभृतां वरः
अपि वृत्रहणा सङ्गथे रथयूथपयूथपः ॥ ४९
ते यूयं धर्ममुत्सृज्य जयं रक्षत पाण्डवाः ।
यथा वः संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्कमवाहनः ५०
अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम ।
हतं तं संयुगे कश्चिदाख्यात्वस्मै मृषा नरः ॥
एतन्नारोचयद्वाक्यं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अरोचयंस्तु सर्वेऽन्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ५२
भीमसेनस्तु सत्रीडमब्रवीत् पितरं तव ।
अश्वत्थामा हत इति तं नाबुध्यत ते पिता ॥
स शङ्कमानस्तन्मिथ्या धर्मराजमपृच्छत ।
हतं वाप्यहतं वाऽऽजौ त्वां पिता पुत्रवत्सलः
तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः ।
अश्वत्थामानमायोधे हतं दृष्ट्वा महागजम् ५५
भीमेन गिरिवर्माणं मालवस्येन्द्रवर्मणः ।
उपसृत्य तदा द्रोणमुच्चैरिदमुवाच ह ॥ ५६

यस्यार्थं शस्त्रमादत्से

यमवेक्ष्य च जीवसि ।

पुत्रस्ते दयितो नित्यं

सोऽश्वत्थामा निपातितः ॥ ५७

शेते विनिहतो भूमौ वने सिंहशिशुर्यथा ५८
जानन्नप्यनृतस्याथ दोषान्स द्विजसत्तमम् ।
अव्यक्तमब्रवीद्राजा हतः कुञ्जर इत्युत ॥ ५९
स त्वां निहतमाक्रन्दे श्रुत्वा संतापतापितः
नियम्य दिव्यान्यस्त्राणि नायुध्यत यथा पुरा
तं दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकातुरमचेतसम् ।
पाञ्चालराजस्य सुतः क्रूरकर्मा समाद्रवत् ६१
तं दृष्ट्वा विहितं मृत्युं लोकतत्त्वविचक्षणः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यथोत्सृज्यरणे प्रायमुपाविशत्
ततोऽस्य केशान्सव्येन गृहीत्वा पाणिना तदा
पार्षतः कोशमानानां वीराणामच्छिनच्छिरः
न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सर्वतोऽब्रुवन् ।
तथैव चार्जुनो वाहादवरुहैनमाद्रवत् ॥ ६४
उद्यम्य त्वारितो बाहुं द्रुवाणश्च पुनः पुनः ।
जीवन्तमानयाचार्यं मा वधीरिति धर्मवित्
तथा निवार्यमाणेन कौरवैरर्जुनेन च ।

हत एव नृशंसेन पिता तव नरर्षभ ॥ ६६
सैनिकाश्च ततः सर्वे प्राद्रवन्त भयार्दिताः ।
वयं चापि निरुत्साहा हते पितरि तेऽनघ ॥

सञ्जय उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्तु निधनं पितुराहवे ।
क्रोधमाहारयसीव्रं पदाहत इवोरगः ॥ ६८
ततः क्रुद्धो रणे द्रौणिर्भृशं जज्वाल मारिष
यथेन्धनं महत्प्राप्य प्राज्वलद्धव्यवाहनः ६९
तलं तलेन निष्पिप्य दन्तैर्दन्तानुपास्पृशत् ।
निःश्वसन्नुरगो यद्वल्लोहिताक्षोऽभवत्तदा ७०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणात्मोक्षपर्वण्यश्वत्थामक्रोधे

त्रिनवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

धृतराष्ट्र उवाच ।

अधर्मेण हतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ।
ब्राह्मणं पितरं वृद्धमश्वत्थामा किमब्रवीत् १

मानवं वारुणाग्नेयं ब्राह्ममस्त्रं च वीर्यवान् ।
ऐन्द्रं नारायणं चैव यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितम् २

तमधर्मेण धर्मिष्ठं
धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यं
सोऽभ्यत्यामा किमब्रवीत् ॥ ३
येन रामादवाप्येह
धनुर्वेदं महात्मना ।
प्रोक्तान्यस्त्राणि दिव्यानि
पुत्राय गुणकाङ्क्षिणा ॥ ४
एकमेव हि लोकेऽस्मिन्प्रात्मनो गुणवत्तरम्
इच्छन्ति पुरुषाः पुत्रं लोकं नान्यं कथञ्चन ५
आचार्याणां भयन्त्येव रहस्यानि महात्मनाम्
तानि पुत्राय वा द्रुपुः शिष्यायानुगताय वा
स शिष्यः प्राप्य तत्तमर्थं सविशेषं च सज्जय ।
शूरः शारङ्गतीक्ष्णः सहये द्रोणादनन्तरः ॥ ७
रामस्य तु समः शस्त्रे पुरंदरसमो युधि ।

कार्तवीर्यसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मती ८
महीधरसमः स्थैर्ये तेजसाऽग्निसमो युवा ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये श्रोत्रे चाशीविषोपमः ९
स रयी प्रथमो लोके दृढधन्वा जितकृमः ।
शीघ्रोऽनिल इवाक्रन्दे चरन् क्रुद्ध इवान्तकः
अस्यता येन संग्रामे धरण्यभिनिपीडिता ।
यो न व्यथति संग्रामे वीरः सत्यपराक्रमः
वेदस्नातो यतस्नातो धनुर्वेदे च पारगः ।
महोदधिरिवाक्षोभ्यो रामो दाशरथिर्यथा
तमधर्मेण धर्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यमभ्यत्यामा किमब्रवीत्
धृष्टद्युम्नस्य यो मृत्युः सृष्टस्तेन महात्मना ।
यथा द्रोणस्य पाञ्चाल्यो यज्ञसेनसुतोऽमघत्
तं नृशंसेन पापेन क्रूरेणादीर्घदर्शिना ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यमभ्यत्यामा किमब्रवीत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

सज्जय उवाच ।

छन्नना निहतं श्रुत्वा पितरं पापकर्मणा ।
वाप्सेणापूर्यत द्रीणी रोपेण च नरपंथ ॥ १
तस्य क्रुद्धस्य राजेन्द्र वपुर्दात्ममदृश्यत ।
अन्तकस्येव भूतानि जिह्वापांः कालपर्यये २
अश्रुपूर्णं ततो नेत्रे व्यपमृज्य पुनः पुनः ।
उवाच कौपास्त्रिभ्यस्व दुर्योधनमिदं वचः ३
पिता मम यथा भुट्रेन्यस्तशस्त्रो निपातितः ॥
धर्मध्वजवता पापं कृतं तद्विदितं मम ॥ ४
अनार्यं सुनृशंसं च धर्मपुत्रस्य मे श्रुतम् ।
युद्धेष्वपि प्रवृत्तानां ध्रुवं जयपराजयौ ॥ ५
ह्यमेतद्भवेद्राजन् वधस्तत्र प्रदास्यते ।
न्यायवृत्तो वधो यस्तु संग्रामे युध्यतो भवेत्
न स दुःखाय भवति तथा दृष्टो हि स द्विजैः

गतः स वीरलोकाय पिता मम न संशयः ७
न शोच्यः पुरुषस्याग्र यस्तदा निधनं गतः ।
यत्तु धर्मप्रवृत्तः सन्केशप्रहणसाक्षवान् ८
पश्यतां सर्वसैन्यानां तन्मे मर्माणि कृन्ताति
मायि जीवति यत्तातः केशप्रहमसाक्षवान् ९
कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहाम्
कामात्क्रोधाद्विज्ञानाद्धर्पाद्वात्येन वा पुनः
विधर्मकाणि कुर्वन्ति तथा परिभवन्ति च ।
तदिदं पार्यतेनेह महदाधर्मिकं कृतम् ॥ ११
अवज्ञाय च मां चूनं नृशंसेन दुरात्मना ।
तस्यानुबन्धं द्रष्टाऽसौ धृष्टद्युम्नः सुदारुणम्
अकार्यं परमं कृत्वा मिथ्यावादी च पाण्डवः
यो ह्यसौ छन्ननाऽऽचार्यं शस्त्रं संन्यासयत्तदा

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीमाया चतुर्नवत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

छन्ननेति ॥ १ ॥ धर्मध्वजवता दामिनेन तत्

अनृतवचनस्य पापम् ॥ ४ ॥ अनार्यं नीचयोग्यं कर्म
धर्मपुत्रस्येत्युपालम् ॥ ५ ॥ बात्येन चापलेन ॥ १० ॥
विधर्मकाणि धर्मविरुद्धानि ॥ ११ ॥ अनुबन्धं फलम्
॥ १२ ॥ पाण्डवश्च अनुबन्धं द्रष्टेत्यनुपज्यते ॥ १३ ॥

तस्याद्य धर्मराजस्य
भूमिः पास्यति शोणितम् ।
शपे सत्येन कौरव्य
इष्टापूर्तेन चैव ह ॥ १४
अहत्वा सर्वपञ्चालान्
जीवियं न कथञ्चन ।
सर्वोपायैर्यतिष्यामि
पञ्चालानामहं वधे ॥ १५
धृष्टद्युम्नं च समरे हन्ताऽहं पापकारिणम् ।
कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन च ॥ १६
पञ्चालानां वधं कृत्वा
शान्तिं लब्धास्मि कौरव ।
यदर्थं पुरुषद्वयाग्र
पुत्रानिच्छन्ति मानवाः ॥ १७
प्रेत्य चेह च संप्राप्ता-
स्त्रायन्ते महतो भयात् ।
पित्रा तु मम साऽवस्था
प्राप्ता निर्वन्धुना यथा ॥ १८
मयि शैलप्रतीकाशे
पुत्रे शिष्ये च जीवति ।
धिद्धमास्त्राणि दिव्यानि
धिग्बाहू धिक् पराक्रमम् ॥ १९
यं स्म द्रोणः सुतं प्राप्य केशग्रहमवाप्तवान् ।
स तथाऽहं करिष्यामि यथा भरतसत्तम ॥
परलोकगतस्यापि भविष्याम्यनृणः पितुः ।
आर्येण हि न वक्तव्या कदाचित्स्तुतिरात्मनः
पितुर्वधममुष्यंस्तु वक्ष्याम्यद्येह पौरुषम् ।
अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं पाण्डवाः सजनार्दनाः
मृदूनतः सर्वसैन्यानि युगान्तमिव कुर्वतः ।
न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः
अद्य शक्ता रणे जेतुं
रथस्थं मां नरर्षभाः ।
मदन्यो नास्ति लोकेऽस्मि-
न्नर्जुनाद्वाऽस्त्रवित्कचित् ॥ २४
अहं हि ज्वलतां मध्ये मयूखानामिवांशुमान्
प्रयोक्ता देवसृष्टानामस्त्राणां पृतनागतः ॥ २५

भृशमिष्वसनादद्य मत्प्रयुक्ता महाहवे ।
दर्शयन्तः शरा वीर्यं प्रमथिष्यन्ति पाण्डवान्
अद्य सर्वा दिशो राजन्धाराभिरिव संकुलाः
आवृताः पत्रिमिस्तीक्ष्णैर्द्रष्टारो मामकैरिह
विकिरञ्छरजालानि सर्वतो भैरवस्वनान् ।
शत्रून्निपातयिष्यामि महावात इव द्रुमान् ॥
न हि जानाति बीभत्सुस्तदस्त्रं न जनार्दनः
न भीमसेनो न यमौ न च राजा युधिष्ठिरः
न पार्षतो दुरात्माऽसौ
न शिखण्डी न सात्यकिः ।
यदिदं मयि कौरव्य
सकल्यं सनिवर्तनम् ॥ ३०
नारायणाय मे पित्रा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
उपहारः पुरा दत्तो ब्रह्मरूप उपस्थितः ॥ ३१
तं स्वयं प्रतिगृह्याथ भगवान्स वरं ददौ ।
वव्रे पिता मे परममस्त्रं नारायणं ततः ॥ ३२
अथैनमब्रवीद्राजन् भगवान्देवसत्तमः ।
भविता त्वत्समो नान्यः कश्चिद्युधे नरः क्वचित्
न त्विदं सहसा ब्रह्मन्प्रयोक्तव्यं कथञ्चन ।
न ह्येतदस्त्रमन्यत्र वधाच्छत्रोर्निवर्तते ॥ ३४
न चैतच्छक्यते ज्ञातुं केन वध्येदिति प्रभो ।
अवध्यमपि हन्याद्धि तस्मान्नैतत्प्रयोजयेत् ॥
अथ संख्ये रथस्थैव शस्त्राणां च विसर्जनम् ।
प्रयाचतां च शत्रूणां गमनं शरणस्य च ॥ ३६
एते प्रशमने योगा महास्त्रस्य परंतप ।
सर्वथा पीडितो हिंस्यादवध्यान्पीडयन् रणे
तज्जग्राह पिता मह्यमब्रवीच्चैव स प्रभुः ।
त्वं वधिष्यसि सर्वाणि शस्त्रवर्षाण्यनेकशः
अनेनास्त्रेण संग्रामे तेजसा च ज्वलिष्यसि ।
एवमुक्त्वा स भगवान् दिवमाचक्रमे प्रभुः ॥ ३९
एतन्नारायणादस्त्रं तत्प्राप्तं पितृवन्धुना ।
तेनाहं पाण्डवांश्चैव पञ्चालान्मत्स्यकेकयान्
विद्रावयिष्यामि रणे शचीपतिरिवासुरान् ।
यथायथाऽहमिच्छेयं तथा भूत्वा शरा मम ॥
निपतेयुः सपत्नेषु विक्रमत्स्वपि भारत ।
यथेष्टमश्मवर्षेण प्रवर्षिष्ये रणे स्थितः ॥ ४२

मयूखानां मयूखवताम् ॥ २५ ॥ कल्यः प्रयोगः निवर्तन-
मुपसंहारः ॥ ३० ॥ ब्रह्मरूपो वेदरूपः वैदिकैर्मन्त्रैः स्तुतवा-
नित्यर्थः । उपस्थित इति तदन्यस्योपहारस्य तदानामिभावो
दर्शितः ॥ ३१ ॥ रथस्थैव विसर्जनम् शस्त्राणामपि विस-

र्जनं च प्रयाचतां मा वधोरिति याचमानानां शरणस्य
गमनं त्वमेव शरणं न इति कीर्तनं च ॥ ३६ ॥ पीडितः
पीडितं शस्त्रान्तरेण वाधितं पुंस्त्वमार्पम् ॥ ३७ ॥ पितृ-
वन्धुना मया ॥ ४० ॥

अयोमुखैश्च विहगैर्द्रावयिष्ये महारथान् ।
परश्वधांश्च निशितानुत्स्रक्ष्येऽहमसंशयम् ४३
सोऽहं नारायणास्त्रेण महता शत्रुतापनः ।
शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान्
मित्र-ब्रह्म-गुरुद्रोही जातमकः सुविगर्हितः ।
पाञ्चालापसदश्चाद्य न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥
तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य पर्यवर्तत वाहिनी ।
ततः सर्वे महाशङ्खान्दध्मुः पुरुषसत्तमाः ४६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अश्वत्थामक्रोधे
पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

सञ्जय उवाच ।

प्रादुर्भूते ततस्तस्मिन्नस्त्रे नारायणे प्रभो ।
प्रावात्सपूपतो वायुरनग्रे स्तनयितुमान् १
चञ्चल पृथिवी चापि बुध्नुमे च महोदधिः ।
प्रतिक्षोतः प्रवृत्ताश्च गन्तुं तत्र समुद्रगाः २
शिखराणि ह्यशीर्यन्त गिरीणां तत्र भारत
अपसह्यं मृगाश्चैव पाण्डुसेनां प्रचक्रिरे ॥ २
तमसा चावकीर्यन्त सूर्यश्च कलुषोऽभवत् ।
संपतन्ति च भूतानि क्रव्यादानि प्रहृष्टवत्
देवदानवगन्धर्वास्त्रस्तास्तवासन्विशांपते ।
कथंकथाऽभवत्तीव्रा दृष्ट्वा तद्व्याकुलं महत् ॥ ५
दययिताः सर्वराजानस्त्रस्ताश्चासन्विशांपते
तद्दृष्ट्वा घोररूपं वै द्रौणेरखं भयावहम् ६
धृतराष्ट्र उवाच ।

निवर्तितेषु सैन्येषु द्रोणपुत्रेण संयुगे ।
भृशं शोकाभितप्तेन पितुर्वधममृष्यता ॥ ७
कुरुनापततो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य रक्षणे ।
को मन्त्रः पाण्डवेष्वासोत्तनमाचक्ष्व सञ्जय
सञ्जय उवाच ।

प्रागेव विद्वतान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् युधिष्ठिरः

मेरीश्याभ्यहनन्हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः ।
तथा ननाद वसुधा खुरनेमिप्रपीडिता ॥ ४३
स शब्दस्तुमुलः खं छां पृथिवीं च व्यनादयत्
तं शब्दं पाण्डवाः श्रुत्वा पर्जन्यनिनदोपमम्
समेत्य रथिनां श्रेष्ठाः सहिताश्चाप्यमन्त्रयन्
तथोक्त्वा द्रोणपुत्रस्तु वार्युपस्पृश्य भारत ४६
प्रादुश्चकार तद्विव्यमखं नारायणं तदा ५०

पुनश्च तुमुलं शब्दं श्रुत्वाऽर्जुनमथाब्रवीत् ९
युधिष्ठिर उवाच ।
आचार्ये निहते द्रोणे धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
निहते वज्रहस्तेन यथा वृत्रे महासुरे ॥ १०
नाशंसन्तो जयं युद्धे दीनात्मानो धनञ्जय ।
आत्मघ्राणे मर्तिं कृत्वा प्राद्रवन्कुरवो रणात्
केचिद्भ्रातै रथैस्तूर्णं निहतैः पार्थिवयन्तुभिः
विपताकध्वजच्छत्रैः पार्थिवाः शीर्णकूबरैः ॥
मग्ननीडैराकुलाश्चैः प्राकृष्टान्यान्विचेतसः ।
भीताः पादैर्हयान्केचित्त्वरयन्तः स्वयं रथान्
भग्नशयुगचक्रैश्च व्याकृष्यन्त समन्ततः ।
रथान्विशिर्णानुत्सृज्य पद्भिः केचिच्च विद्रुताः
हयपृष्ठगताश्चान्ये कृष्यन्तेऽर्धच्युतासनाः ।
गजस्कन्धेषु संस्थूता नाराचैश्चलितासनाः
शरार्तैर्विद्रुतेर्नागैर्हताः केचिद्दिशो दश ।
विशस्त्रकवचाश्चान्ये घाहनेभ्यः क्षितिं गताः
संछिन्ना नेमिभिश्चैव मृदिताश्च हयद्विपैः ।
क्रोशन्तस्तात पुत्रेति पलायन्ते परे भयात् १७
नाभिजानंति चान्योन्यं कदमलाभिहतौजसः
पुत्रान्पितृन्सखीन्प्रातृन्समारोप्य दृढशतान्

जातमको मूर्ख ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
पर्वणि टीकाया पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

प्रादुरिति । सप्रतः सजलविन्दुः अनग्रे अग्राशपि

काले ॥ १ ॥ कथंकथा कथं कर्तव्यं कथं कर्तव्यमित्ये-
वं शब्दः ॥ ५ ॥ रक्षणे मंत्रः क आसीदिति संबंधः ॥ ८ ॥
मग्ननीडैरिति । साहैरिति पाठेऽतिस्पृहण्यैः ॥ १३ ॥

जलेन क्लेदयन्त्यन्ये विमुच्य कवचान्यपि ।
 अवस्थां तादृशीं प्राप्य हते द्रोणे द्रुतं बलम्
 पुनरावर्तितं केन यदि जानासि शंस मे ।
 हयानां नृपतां शब्दः कुञ्जराणां च वृंहताम्
 रथनेमिस्वनैश्चात्र विमिश्रः श्रूयते महान् ।
 एते शब्दा भृशं तीव्राः प्रवृत्ताः कुरुसागरे ॥
 मुहुर्मुहुरुदीर्यन्ते कम्पयन्त्यपि मामकान् ।
 य एष तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः ॥ २२
 सेन्द्रानप्येष लोकांस्त्रीन् प्रसेदिति मतिर्ममा
 मन्ये वज्रधरस्यैष निनादो भैरवस्वनः ॥ २३
 द्रोणे हते कौरवार्थं व्यक्तमभ्येति वासवः ।
 प्रहृष्टरोमकूपाश्च संविज्ञा रथपुङ्गवाः ॥ २४
 धनञ्जय गुरुं श्रुत्वा तत्र नादं सुभीषणम् ।
 क एष कौरवान्दीर्णानवस्थाप्य महारथः ॥
 निवर्तयति युद्धार्थं मृधे देवेश्वरो यथा ।
 अर्जुन उवाच ।

उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे वीर्यमास्थिताः
 धमन्ति कौरवाः शंखान्यस्य वीर्यं समाश्रिताः
 यत्र ते संशयो राजन्यस्तशस्त्रे गुरौ हते ॥
 धार्तराष्ट्रानवस्थाप्य क एष नदतीति हि ।
 ह्रीमन्तं तं महाबाहुं मत्तद्विरदगामिनम् ॥ २८
 व्याघ्रास्यमुग्रकर्माणं कुरुणामभयङ्करम् ।
 यस्मिञ्जाते ददौ द्रोणो गवां दशशतं धनम् ॥
 ब्राह्मणेभ्यो महाहैभ्यः सोऽश्वत्थामैष गर्जति
 जातमात्रेण वीरेण येनोच्चैः श्रवसा यथा ॥
 नृपता कम्पिता भूमिलोकाश्च सकलास्त्रयः
 तच्छ्रुत्वाऽन्तर्हितं भूतं नाम तस्याकरोत्तदा
 अश्वत्थामेति सोऽद्यैष शूरो नदति पाण्डव ।
 यो ह्यनाथ इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तथा ॥
 कर्मणा सुनृशंसेन तस्य नाथो व्यवस्थितः ।
 गुरुं मे यत्र पाञ्चाल्यः केशपक्षे परामृशत् ॥
 तन्न जातु क्षमेद्वाणिर्जानन्पौरुषमात्मनः ।
 उपचीर्णो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् ॥
 धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्मः सुमहान्कृतः ।
 चिरं स्थास्यति चाकीर्तिस्त्रैलोक्ये सचराचरे
 रामे वालिवधाद्यद्वदेवं द्रोणे निपातिते ।
 सर्वधर्मोपपन्नोऽयं स मे शिष्यश्च पाण्डवः ॥

नायं वदति मिथ्येति प्रत्ययं कृतवांस्त्वयि ।
 स सत्यकञ्चुकं नाम प्रविष्टेन ततोऽनृतम् ३७
 आचार्य उक्तो भवता हतः कुञ्जर इत्युत ।
 ततः शस्त्रं समुत्सृज्य निर्ममो गतचेतनः ॥
 आसीत्सुविहलो राजन्यथा दृष्टस्त्वया विभुः
 स तु शोकसमाविष्टो विमुखः पुत्रवत्सलः ॥
 शाश्वतं धर्ममुत्सृज्य गुरुः शस्त्रेण घातितः ।
 न्यस्तशस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरुं भवान् ॥
 रक्षस्विदानीं सामात्यो
 यदि शक्तोऽसि पार्षतम् ।

अस्तमाचार्यपुत्रेण

कुद्धेन हतबन्धुना ॥

४१

सर्वे वयं परित्रातुं न शक्यामोऽद्य पार्षतम् ।
 सौहार्दं सर्वभूतेषु यः करोत्यतिमानुषः ।
 सोऽद्य केशग्रहं श्रुत्वा पितुर्धक्ष्यति नो रणे ॥
 विक्रोशमाने हि मयि भृशमाचार्यगृद्धिनि ।
 अपाकीर्य स्वयं धर्मं शिष्येण निहतो गुरुः ॥
 यदा गतं वयो भूयः शिष्टमल्पतरं च नः ।
 तस्येदानीं विकारोऽयमधर्मोऽयं कृतो महान्
 पितेव नित्यं सौहार्दात्पितेवं हि च धर्मतः ।
 सोऽल्पकालस्य राज्यस्य कारणाद्घातितो गुरुः
 श्रुतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विशांपते ।
 विसृष्टा पृथिवी सर्वा सह पुत्रैश्च तत्परैः ॥
 संप्राप्य तादृशीं वृत्तिं सत्कृतः सततं परैः ।
 अवृणीत सदा पुत्रान्मामेवाभ्यधिकं गुरुः ॥
 अवैक्षमाणस्त्वां मां च न्यस्तास्त्रश्चाहवे हतः
 न त्वेनं युध्यमानं वै हन्यादपि शतक्रतुः ॥
 तस्याचार्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्योपकारिणः
 कृतो ह्यनार्यैरस्माभीं राज्यार्थं लुब्धबुद्धिभिः
 अहो वत महत्पापं कृतं कर्म सुदारुणम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणोऽयं साधुघातितः ॥
 पुत्रान्प्रातृन्पिन्तूदाराजीवितं चैव वासाविः ।
 त्यजेत्सर्वं मम प्रेम्णा जानात्येवं हि मे गुरुः ॥
 स मया राज्यकामेन हन्यमानो ह्युपेक्षितः ।
 तस्मादवाक्शिराराजन्प्राप्तोऽस्मि नरकं प्रभो
 ब्राह्मणं वृद्धमाचार्यं न्यस्तशस्त्रं महामुनिम् ।
 घातयित्वाऽद्य राज्यार्थं मृतं श्रेयो न जीवितं

यस्मिन्निति । दशशतमित्यनेन सर्वगोचनं ददाविति
 ज्ञेयम् । अन्यथा एकधेनवर्थं द्रुपदं प्राति द्रोणगमनस्या-
 संभवः । यद्वा भाविनीं संपदमभिलष्यैतद्दानं द्रष्टव्यम्

पुत्रोत्पात्तिकाले तस्य निर्धनत्वोक्तेः ॥ २९ ॥ सत्यं कञ्चुकं
 सत्याभासममृतम् ॥ ३७ ॥ सौहार्दाद्धर्मतो गुरुत्वाद्वा
 द्विगुणः पितुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अर्जुनवाक्ये
षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

सञ्जय उवाच ।

अर्जुनस्य घञः श्रुत्वा नोबुस्तत्र महारथाः
अप्रियं वा प्रियं वापि महाराज धनञ्जयम् ॥
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनोऽभ्यभाषत ।
कुत्सस्यस्त्रिघ्न कौन्तेयमर्जुनं भरतर्षभ ॥ २
मुनिर्यथाऽरण्यगतो भाषते धर्मसंहितम् ।
न्यस्तदण्डो यथा पार्थ ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥
क्षतव्राता क्षताज्जीवन् क्षंता स्त्रीष्वपि साधुषु
क्षत्रियः क्षितिमामोति क्षिप्रं धर्मं यशः श्रियः
स भवान् क्षत्रियगुणैर्युक्तः सर्वैः कुलोद्बहः ।
अधिपस्त्रिघ्नया घातं व्याहरन्नाद्य शोभसे ॥
पराक्रमस्ते कौन्तेय शक्रस्येव शचीपतेः ।
न चाति वर्तसे धर्मं वेलाभिध महोदधिः ॥ ६
न पूजयेस्वां को न्यद्य-यन्त्रयोदशवार्षिकम् ।
अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा धर्ममेवाभिकांक्षसे ॥ ७
दिष्ट्या तात मनस्तेऽद्य स्वधर्ममनुवर्तते ।
आनृशंस्ये च ते दिष्ट्या बुद्धिः सततमच्युत
यन् धर्मप्रवृत्तस्य हृतं राज्यमधर्मतः ।
द्रौपदी च परानृष्टा सभामानीय शत्रुभिः ॥
घनं प्रवाजिताश्चास्म घट्कलाजिनयाससः ।
अनर्हमाणास्तं भावं त्रयोदश समाः परैः ॥
एतान्यमर्षस्थानानि मर्षितानि मयाऽनघ ।
क्षत्रधर्मप्रसक्तेन सर्वमेतदनुष्ठितम् ॥ ११
तमधर्ममपाकृतं स्मृत्वाऽद्य सहितस्तवया ।
सानुबन्धान्निष्प्यामि क्षुद्रान् राज्यहरानहं
त्वया हि कथितं पूर्वं युद्धायाभ्यागता वयम्
घटामहे यथाशक्ति त्वं तु नोऽद्य जुगुप्ससे ॥
धर्ममन्विच्छसि शातुं मिथ्यावचनमेव ते ।
भयार्दितानामस्माकं वाचा भर्माणि कुंतसि
वपन् व्रणे क्षारामिव क्षतानां शत्रुकर्शेन ।
विदीर्यते मे हृदयं त्वया वाक्शल्यपीडितं
अधर्ममेनं विपुलं धार्मिकः सन्न बुद्ध्यसे ।

यत्स्वमात्मानमस्मांश्च प्रशंस्यान्न प्रशंससि ॥
वासुदेवे स्थिते चापि द्रोणपुत्रं प्रशंससि ।
यः कलां पोडशीं पूर्णां धनञ्जय न तेऽर्हति ॥
स्वयमेवात्मनो दोषान् वृषाणः किन्न लज्जसे
दारयेयं महौ क्रोधाद्विकिरेयं च पर्वतान् ॥
आविध्यैतां गदां गुर्वी

भीमां काञ्चनमालिनीम् ।

गिरिप्रकाशान् क्षितिजान्

भञ्जयेमनिलो यथा ॥ १९

द्रावयेयं शरैश्चापि सेन्द्रादेवान्समागतान् ।
सराक्षसगणान्पार्थ सासुरोरगमानवान् २०
स त्वमेवंविधं जानन् भ्रातरं मां नरर्षभ ।
द्रोणपुत्राद्भयं कर्तुं नार्हस्यमितधिकम् ॥ २१
अथवा तिष्ठ धीमत्सो सह सर्वैः सहोदरैः ।
अहमेनं गदापाणिर्जेष्प्याम्येको महाहवे २२
ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः पार्थमयाव्रवीत् ।
संक्रुद्धमिव नर्दन्तं हिरण्यकशिपुर्हैरिम् ॥ २३

धृष्टद्युम्न उवाच ।

वीमत्सो विप्रकर्माणि

विदितानि मनीषिणाम् ।

याजनाध्यापने दानं

तथा यज्ञप्रतिग्रहौ ॥ २४

पष्ठमध्ययनं नाम, तेषां फस्मिन्प्रतिष्ठितः ।
हृतो द्रोणो मया ह्येवं किं मां पार्थ विगर्हसे
अपक्रान्तः स्वधर्माद्य क्षात्रधर्मं व्यपाश्रितः ।
अमानुषेण हन्त्यस्मान्स्त्रेण क्षुद्रकर्मकृत् २६
तथा मायां प्रयुज्जानमसह्यं ब्राह्मणवृक्षम् ।
माययैव निहन्त्याद्यो न युक्तं पार्थ तत्र किम्
तस्मिन्स्तथा मया शस्ते
यदि द्रौणायनी रुपा ।
कुरुते भैरवं नादं
तत्र किं मम हीयते ॥ २८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षण्णवत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

द्रो० २१

१९७

अर्जुनस्येति सागावेदाशतिवाच्यायौ स्पष्टायौ ॥१॥

न चाद्भुतमिदं मन्ये यद्रौणिर्गुह्यसंज्ञया ।
 घातयिष्यति कौरव्यान्परित्रातुमशक्नुवन् ॥
 यच्च मां धार्मिको भूत्वा
 ब्रवीषि गुरुघातिनम् ।
 तदर्थमहमुत्पन्नः
 पाञ्चाल्यस्य सुतोऽनलात् ॥ ३०
 यस्य कार्यमकार्यं वा
 युध्यतः स्यात्समं रणे ।
 तं कथं ब्राह्मणं हूयाः
 क्षत्रियं वा धनञ्जय ॥ ३१
 यो ह्यनस्त्रविदो हन्याद्ब्रह्मास्त्रैः क्रोधमूर्च्छितः
 सर्वोपायैर्न स कथं वध्यः पुरुषसत्तमः ॥ ३२
 विधर्मिणं धर्मविद्धिः प्रोक्तं तेषां विपोपमम्
 जानन्धर्मार्थतत्त्वज्ञ किं मामर्जुन गर्हसे ३३
 नृशंसः स मयाऽऽक्रम्य रथ एव निपातितः
 तन्मामनिघ्नं वीभत्सो किमर्थं नाभिनन्दसे ॥
 कालानलसमं पार्थ ज्वलनार्कविपोपमम् ।
 भीमं द्रोणाशिरश्छिन्नं न प्रशंसासि मे कथम्
 योऽसौ ममैव नान्यस्य
 बान्धवान् युधि जघ्निवान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि धृष्टद्युम्नवाक्ये
 सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।
 साङ्गा वेदा यथान्यायं
 येनाधीता महात्मना ।
 यस्मिन्साक्षाद्भुर्वेदो
 न्हीनिषेवे प्रतिष्ठितः ॥ १
 यस्य प्रसादात्कुर्वन्ति कर्माणि पुरुषर्षभाः ।
 अमानुषाणि संग्रामे देवैरसुकराणि च ॥ २
 तस्मिन्नाकुश्यति द्रोणे समक्षं पापकर्मणा ।
 नीचात्मना नृशंसेन क्षुद्रेण गुरुघातिना ३
 नामर्षं तत्र कुर्वन्ति
 धिक्क्षेत्रं धिगमर्षिताम् ।
 पार्थाः सर्वे च राजानः
 पृथिव्यां ये धनुर्धराः ॥ ४

छित्त्वाऽपि तस्य मूर्धानं
 नैवास्मि विगतज्वरः ॥ ३६
 तच्च मे कृन्तते मर्म यन्न तस्य शिरो मया ।
 निपादविषये क्षिप्तं जयद्रथाशिरो यथा ॥ ३७
 अथावधश्च शत्रूणामधर्मः श्रूयतेऽर्जुन ।
 क्षत्रियस्य हि धर्मोऽयं हन्याद्धन्येत वा पुनः
 स शत्रुर्निहतः संख्ये मया धर्मेण पाण्डव ।
 यथा त्वया हतः शूरो भगदत्तः पितुः सखा
 पितामहं रणे हत्वा मन्यसे धर्ममात्मनः ।
 मया शत्रौ हते कस्मात्पापे धर्मे न मन्यसे ॥
 संबन्धावनतं पार्थ न मां त्वं वक्तुमर्हसि ।
 स्वगात्रकृतसोपानं निपण्णमिव दन्तिनम् ॥
 क्षमामि ते सर्वमेव वाग्व्यतिक्रममर्जुन ।
 द्रौपद्या द्रौपदेयानां कृते नान्येन हेतुना ४२
 कुलक्रमागतं वैरं ममाचार्येण विश्रुतम् ।
 तथा जानात्ययं लोको न यूयं पाण्डुनन्दनाः
 नानृती पाण्डवो ज्येष्ठो
 नाहं वाऽधार्मिकोऽर्जुन ।
 शिष्यद्रोही हतः पापो
 युध्यस्व विजयस्तव ॥ ४४

श्रुत्वा किमाहुः पाञ्चाल्यं
 तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
 सञ्जय उवाच ।
 श्रुत्वा द्रुपदपुत्रस्य
 ता वाचः क्रूरकर्मणः ॥ ५
 तूष्णीं बभूवू राजानः
 सर्व एव विशांपते ।
 अर्जुनस्तु कटाक्षेण
 जिह्मं विप्रेक्ष्य पार्षतम् ॥ ६
 स बाष्पमतिनिःश्वस्य
 धिग्धिगित्येव चाब्रवीत् ।
 युधिष्ठिरश्च भीमश्च
 यमौ कृष्णस्तथाऽपरे ॥ ७

आसन् सुग्रीडिता राजन्
 सात्यकिस्त्वग्रधीदिदम् ।
 'नेहास्ति पुरुषः कश्चि-
 द्द इमं पापपूरुषम् ॥ ८
 आपमाणमकल्याणं
 शीघ्रं हन्यान्नराधमम् ।
 एते त्वां पाण्डवाः सर्वे
 कुत्सयन्ति विवित्सया ॥ ९
 कर्मणा तेन पापेन श्वपाकं ब्राह्मणा इव ।
 यत्तत्कृत्वा महत्पापं निन्दितः सर्वसाधुभिः
 न लज्जसे कथं वक्तुं
 समितिं प्राप्य शोभनाम् ।
 कथं च शतधा जिह्वा
 न ते मूर्धा च दीर्यते ॥ ११
 गुरुमाक्रोशतः क्षुद्रं न चाधर्मेण पात्यसे ।
 वाच्यस्त्वमसि पार्थैश्च सर्वैश्चांधकवृष्णिभिः
 यत्कर्म कलुषं कृत्वा त्राघसे जनसंसदि ।
 अकार्यं तादृशं कृत्वा पुनरेव गुरुं क्षिपन् ॥ १३
 चक्ष्यस्त्वं न त्वयार्थोऽस्ति मुहूर्तमपि जीवता
 कस्त्वेतद्वायसेदार्यस्त्वदन्यः पुरुषाधम ॥ १४
 निगृह्य केशेषु बध्मं गुरोर्धर्मात्मनः सतः ।
 सप्तावरे तथा पूर्वं बान्धवास्ते निमग्नजताः
 यशसा च परित्यक्तास्त्वां प्राप्य कुलपांसनम्
 उक्तवांश्चापि यत्पार्थे भीष्मं प्रति नरर्पम् ॥
 तथाऽन्तो विहितस्तेन स्वयमेव महात्मना ।
 तस्यापि तव सौदर्यं निहन्ता पापकृत्तमः ॥
 नान्यः पाञ्चाल्यपुत्रेभ्यो विद्यते भुवि पापकृत्
 स चापि सृष्टः पित्रा ते भीष्मस्यातकरः किल
 शिखण्डी रक्षितस्तेन स च मृत्युर्महात्मनः
 पञ्चालाञ्जलिता धर्मात्क्षुद्रा मित्र-गुरुद्वहः ॥ १९
 त्वां प्राप्य सहसौदर्यं धिक्कृतं सर्वसाधुभिः
 पुनश्चेदीदृशीं वाचं भत्समीपे वदिष्यसि
 शिरस्ते पोथयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ।
 त्वां च ब्रह्महणं दृष्ट्वा जनः सूर्यमेवक्षते ॥ २१
 ब्रह्महत्या हि ते पापं प्रायश्चित्तार्थमात्मनः ।
 पाञ्चालक सुदुर्वृत्त ममैव गुरुमग्रतः ॥ २२
 गुरोर्गुरुं च भूयोऽपि क्षिपन्नैव हि लज्जसे ।
 तिष्ठ तिष्ठ सहस्वैकं गदापातामिमं मम ॥ २३
 तव चापि सहिष्येऽहं गदापाताननेकशः ।
 सात्वतेनैवमाक्षितः पार्थतः परुषाक्षरम् ॥
 संरन्धं सात्यकिं ग्राह संक्रुद्धः प्रहसन्निव ।

धृष्टद्युम्न उवाच ।
 श्रूयते श्रूयते चेति क्षम्यते चेति माधव ॥
 सदाऽनार्योऽशुभः साधुं
 पुरुषं क्षेप्तुमिच्छति ।
 क्षमा प्रशस्यते लोके
 न तु पापोऽर्हति क्षमाम् ॥ २६
 क्षमावन्तं हि पापात्मा
 जितोऽयमिति मन्यते ।
 स त्वं क्षुद्रसमाचारो
 नीचात्मा पापनिश्चयः ॥ २७
 आकेशाग्रात्रास्त्राश्च वक्तव्यो वक्तुमिच्छसि
 यः स भूरिश्रवाश्छिन्नभुजः प्रायगतस्त्वया
 वार्यमाणेन हि हतः
 स्ततः पापतरं नु किम् ।
 ग्राहमानो मया द्रोणो
 दिव्येनास्त्रेण संयुगे ॥ २९
 विसृष्टशस्त्रो निहतः किं तत्र क्रूर दुष्कृतम् ।
 अयुध्यमानं यस्त्वाजौ तथा प्रायगतं मुनिम्
 छिन्नबाहुं परैर्हन्त्यात्सात्यके स कथं वदेत् ।
 निहत्य त्वां पदा भूमौ स विकर्षति वीर्यवान्
 किं तदा न निहंस्येन भूत्वा पुरुषसत्तमः ।
 त्वया पुनरनार्येण पूर्वं पार्थेन निर्जितः ॥ ३२
 यदा तदा हतः शूरः सौमदत्तिः प्रतापवान् ।
 यत्र यत्र तु पाण्डूनां द्रोणो द्रावयते चमूम् ॥
 किरिच्छरसहस्राणि तत्र तत्र प्रयाम्यहम् ।
 स त्वमेवंविधं कृत्वा कर्म चाण्डालवत्त्वयम्
 वक्तुमर्हसि वक्तव्यः कस्मात्त्वं परुषाण्यथ ।
 कर्ता त्वं कर्मणो ह्यस्य नाहं वृष्णिकुलाधम
 पापानां च त्वमावासः कर्मणां मा पुनर्वद ।
 जोयमास्व न मां भूयो वक्तुमर्हस्यतः परम् ॥
 अधरोत्तरमेतद्दि यन्मां त्वं वक्तुमर्हसि ।
 अथ वक्ष्यसि मां मौर्ख्याद्वयः परुषमीदृशम् ॥
 गमयिष्यामि बाणैस्त्वां युधि वैवस्वतक्षयम्
 न चैवं मूर्खं धर्मेण केवलेनैव शक्यते ॥ ३८
 तेपामपि ह्यधर्मेण चेष्टितं शृणु यादृशम् ।
 वञ्चितः पाण्डवः पूर्वमधर्मेण युधिष्ठिरः ॥
 द्रौपदी च परिक्लिष्टा तथाऽधर्मेण सात्यके ।
 प्रवाजिता वनं सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया
 सर्वस्वमपकृष्टं च तथाऽधर्मेण वालिश ।
 अधर्मेणापकृष्टश्च मद्राजः परेरितः ॥ ४१

अधर्मेण तथा बालः सौभद्रो विनिपातितः
 इतोऽप्यधर्मेण हतो भीष्मः परपुरञ्जयः ४२
 भूरिश्रवा ह्यधर्मेण त्वया धर्मविदा हतः ।
 एवं परैराचरितं पाण्डवेयैश्च संयुगे ॥ ४३
 रक्षमाणैर्जयं वीरैर्धर्मज्ञैरपि सात्वत ।
 दुर्ज्ञेयः स परो धर्मस्तथाऽधर्मश्च दुर्विदः ॥ ४४
 युध्यस्व कौरवैः सार्धं
 मा गाः पितृनिवेशनम् ।
 सञ्जय उवाच ।
 एवमादीनि वाक्यानि
 क्रूराणि परुषाणि च ॥ ४५
 श्रावितः सात्यकिः श्रीमा-
 नाकम्पित इवाभवत् ।
 तच्छ्रुत्वा क्रोधताम्राक्षः
 सात्यकिस्त्वाददे गदाम् ॥ ४६
 विनिःश्वस्य यथा सर्पः प्रणिधाय रथे धनुः
 ततोऽभिपत्य पाञ्चाल्यं संरंभेण दमव्रवीत् ॥
 न त्वां वक्ष्यामि परुषं
 हनिष्ये त्वां वधक्षमम् ।
 तमापतन्तं सहसा
 महाबलममर्षणम् ॥ ४८
 पाञ्चाल्यायाभिसंकुद्धमन्तकायान्तकोपमम् ।
 चोदितो वासुदेवेन भीमसेनो महाबलः ४९
 अवप्लुत्य रथात्तूर्णं बाहुभ्यां समवारयत् ।
 द्रवमाणं तथा कुद्धं सात्यकिं पाण्डवो बली
 प्रस्पन्दमानमादाय जगाम बलिनं बलात् ।
 स्थित्वा विष्टभ्य चरणौ भीमेन शिनिपुङ्गवः
 निगृहीतः पदे षष्ठे बलेन बलिनां वरः ।
 अचरुह्य रथात्तूर्णं ध्रियमाणं बलीयसा ॥ ५२
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा सहदेवो विशांपते
 अस्माकं पुरुषव्याघ्र मित्रमन्यन्न विद्यते ५३
 परमन्धकवृष्णिभ्यः पञ्चालेभ्यश्च मारिष ।
 तथैवान्धकवृष्णीनां तथैव च विशेषतः ५४
 कृष्णस्य च तथाऽस्मत्तो
 मित्रमन्यन्न विद्यते ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणाष्टमोक्षपर्वणि धृष्टद्युम्नसात्यकिः क्रोधे
 अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

पञ्चालानां च वाष्पण्य
 समुद्रान्तां विचिन्वताम् ॥ ५५
 नान्यदास्ति परं मित्रं यथा पाण्डववृष्णयः ।
 स भवानीदृशं मित्रं मन्यते च यथा भवान्
 भवन्तश्च यथाऽस्माकं भवतां च तथा वयम्
 स एवं सर्वधर्मज्ञ मित्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ५७
 नियच्छ मनुं पाञ्चाल्यात्
 प्रशाम्य शिनिपुङ्गव ।
 पार्षतस्य क्षम त्वं वै
 क्षमतां पार्षतश्च ते ॥ ५८
 वयं क्षमयितारश्च किमन्यत्र शमाद्भवेत् ।
 प्रशाम्यमाने शैनेये सहदेवेन मारिष ॥ ५९
 पाञ्चालराजस्य सुतः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 मुञ्च मुञ्च शिनेः पौत्रं भीम युद्धमदान्वितम् ॥
 आसादयतु मामेष धराधरमिवानिलः ।
 यावदस्य शितैर्वाणैः संरंभं विनयाम्यहम् ॥
 युद्धश्रद्धां च कौन्तेय
 जीवितं चास्य संयुगे ।
 किं नु शक्यं मया कर्तुं
 कार्यं यदिदमुद्यतम् ॥ ६२
 सुमहत्पाण्डुपुत्राणामायान्त्येते हि कौरवाः
 अथवा फाल्गुनः सर्वान्वारयिष्यति संयुगे
 अहमप्यस्य मूर्धानं पातयिष्यामि सायकैः ।
 मन्यते चिच्छन्नबाहुं मां भूरिश्रवसमाहवे ६४
 उत्सृजैनमहं चैन-
 मेष वा मां हनिष्यति ।
 शृण्वन्पाञ्चालवाक्यानि
 सात्यकिः सर्पवच्छसन् ॥ ६५
 भीमबाह्वन्तरे सक्तो विस्फुरत्यनिशं बली ।
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ बाहुशालिनौ
 त्वरया वासुदेवश्च धर्मराजश्च मारिष ।
 यत्नेन महता वीरौ वारयामासुस्ततः ६७
 निवार्य परमेष्वासौ कोपसंरक्तलोचनौ ।
 युयुत्सूनपरान्संख्ये प्रतीयुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ६८

१९९

सञ्जय उवाच ।

ततः स कदने चक्रे रिपूणां द्रोणनन्दनः ।
 युगान्ते सर्वभूतानां कालसृष्ट इवान्तकः ॥ १
 ध्वजद्रुमं शस्त्रद्वन्द्वं हतनागमहाशिलम् ।
 अभ्याकिपुरुषाकीर्णं शरासनलतावृतम् ॥ २
 क्रव्यादपक्षिसंयुष्टं भूतयक्षगणाकुलम् ।
 निहत्य शाश्वतान् महं सोऽचिनोद्देहपर्वतम्
 ततो धेगेन महता धिनद्य स नरपंथः ।
 प्रतिष्ठां ध्याययामास पुनरेव तवात्मजम् ॥ ४
 यस्माद्युध्यन्तमाचार्यं धर्मकञ्जुकमास्थितः ।
 मुञ्च शस्त्रमिति प्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ५
 तस्मात्संपश्यतस्तस्य
 द्राययिष्यामि बाहिनीम् ।
 विद्राह्य सर्वान् हन्ताऽस्मि
 जालम् पाञ्चाल्यमेव तु ॥ ६
 सर्वानेतान् हनिष्यामि
 यदि योत्स्यन्ति मां रणे ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि
 परियतैष बाहिनीम् ॥ ७
 तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्तु
 बाहिनीं पर्यवर्तयत् ।
 सिंहनादेन महता
 द्यपोहा सुमहद्भयम् ॥ ८
 ततः समागमो राजन्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 पुनरेवामघस्तीव्रः पूर्णसागरयोर्विव ॥ ९
 संरब्धा हि स्त्रिरीभूता द्रोणपुत्रेण कौरवाः ।
 उदग्राः पाण्डुपञ्चाला द्रोणस्य निघनेन च ॥
 तेषां परमदृष्टानां जयमात्मनि पश्यताम् ।
 संरब्धानां महावेगः प्रादुरासीद्विशोषते ॥ ११
 यथा शिलोऽथै शैलः सागरैः सागरो यथा ।
 प्रतिहन्येत राजेन्द्र तयाऽऽसन्कुरुपाण्डवाः
 ततः शङ्खसहस्राणि भेरीणामयुतानि च ।
 अपादयन्त संदृष्टाः कुरुपाण्डवसैनिकाः १३
 यथा निर्मथ्यमानस्य सागरस्य तु निःस्वनः ।
 अमवत्तव सैन्यस्य सुमहानद्भुतोपमः ॥ १४
 प्रादुश्चक्रे ततो द्रौणिशखं नारायणं तदा ।

अभिसन्धाय पाण्डूनां पञ्चालानां च बाहिनीं
 प्रादुरासंस्ततो बाणा दीप्ताग्राः खे सहस्रशः
 पाण्डवान्क्षपयिष्यन्तो दीप्तास्याः पद्मगा इव
 ते दिशः यं च सैन्यं च समावृण्वन्महाहवे ।
 मुहूर्तोद्भास्करस्येव लोके राजन् गभस्तयः ॥
 तथाऽपरे द्योतमाना ज्योतीर्पीवामलाम्बरे ।
 प्रादुरासन्महाराज कार्णायसमया गुडाः ॥
 चतुश्चका द्विचकाश्च शतशो बहुला गदाः ।
 चक्राणि च क्षुरान्तानि मंडलानीव भासतः
 शस्त्राकृतिभिराकीर्णमतीव पुरुषपंथम् ।
 दृष्ट्वाऽन्तरिक्षमाविष्टाः पाण्डुपञ्चालसृज्याः
 यथायथा ह्ययुध्यन्त पाण्डवानां महारथाः ।
 तथातथा तदस्त्रं वै द्यवर्धत जनाधिप ॥ २१
 वध्यमानास्तदाऽऽख्येण तेन नारायणेन वै ।
 दहमानानलेनेव सर्वतोऽभ्यर्दिता रणे ॥ २२
 यथा हि शिशिरापाये दहेत्कक्षं हुताशनः ।
 तथा तदस्त्रं पाण्डूनां ददाह ध्वजिर्नाम प्रभो ॥
 आपूर्यमाणेनाख्येण सैन्ये क्षीयति च प्रभो ।
 जगाम परमं त्रासं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २४
 ब्रुवमाणं तु तव सैन्यं दृष्ट्वा धिगतचेतनम् ।
 मध्यस्थतां च पार्यस्य धर्मपुत्रोऽग्रचीदिवम् ॥

भृष्टयुद्धं पलायस्य

सह पाञ्चालसेनया ।

सात्यके त्वं च गच्छस्व

वृष्णयन्धकवृत्तो महान् ॥ २६

वासुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्यत्यात्मनः क्षमं
 धेयो ह्युपदिशत्येव लोकस्य किञ्चुतात्मनः ॥
 संग्रामस्तु न कर्तव्यः सर्वसैन्यान् ब्रवीमि वः
 अहं हि सह सोदर्यैः प्रवेश्ये हव्यवाहनम् ॥
 भीष्मद्रोणार्णव तीर्त्वा संग्रामे भीरुदुस्तरम् ।
 विमज्जिष्यामि सलिले सगणो द्रौणिगोष्पदे
 कामः संपद्यतामस्य वीमत्सोराशु मां प्रति ।
 कल्याणवृत्तिराचार्यो मया युधि निपातितः
 येन बालः स सौभद्रो युद्धानामविशारदः ।
 समर्थैर्बहुभिः क्रूरैर्घातितो नाभिपालितः ॥

१९९

तत इति ॥ १ ॥

येनाविद्रुवता प्रशं तथा कृष्णा सभां गता ।
उपोक्षिता सपुत्रेण दासभावं नियच्छती ॥
जिघांसुर्धातिराष्ट्रश्च श्रान्तेष्वश्वेषु फाल्गुनः ।
कवचेन तथा गुप्तो रक्षार्थं सैन्धवस्य च ॥
येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पञ्चालाः सत्याजिन्मुखाः
कुर्वाणा मज्जये यत्नं समूला विनिपातिताः
येन प्रव्राज्यमानाश्च राज्याद्वयमधर्मतः ।

निवार्यमाणेनास्माभिरनुगन्तुं तदेपिताः ॥
योऽसावत्यन्तमस्मासु कुर्वाणः सौहृदं परम्
हतस्तदर्थं मरणं गमिष्यामि सवान्धवः ॥

एवं ब्रुवति कौन्तेये दाशार्हस्तवरितस्ततः
निवार्य सैन्यं बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥
शीघ्रं न्यस्यत शस्त्राणि वाहेभ्यश्चावरोहत ।
एष योगोऽत्र विहितः प्रतिपेधे महात्मना ॥
द्विपाश्वस्यन्दनेभ्यश्च क्षितिं सर्वेऽवरोहत ।
एवमेतन्न वो हन्यादस्त्रं भूमौ निरायुधान् ॥
यथायथा हि शुध्यन्ते योधा ह्यस्त्रमिदं प्रति
तथातथा भवन्त्येते कौरवा बलवत्तराः ॥
निक्षेप्यन्ति च शस्त्राणि वाहनेभ्योऽवरुह्य ये
तान्नैतदस्त्रं संग्रामे निहनिष्यति मानवान् ॥
यत्त्वेतत्प्रतियोत्स्यन्ति मनसापीह केचन ।
निहनिष्यति तान्सर्वान् रसातलगतानपि ॥
ते वचस्तस्य तद्गुत्वा वासुदेवस्य भारत ।

ईषुः सर्वे समुत्सृष्टुं मनोभिः करणेन च ॥
तत उत्सृष्टुकामांस्तानस्त्राण्यालक्ष्य पाण्डवः
भीमसेनोऽब्रवीद्राजन्निदं संहर्षयन्वचः ॥ ४४

न कथंचन शस्त्राणि मोक्तव्यानीह केनचित्
अहमावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुगैः ॥
गदयाऽप्यनया गुर्व्या हेमविग्रहया रणे ।
कालवत्प्रहरिष्यामि द्रौणेस्त्रं विशातयन् ॥
न हि मे विक्रमे तुल्यः कश्चिदस्ति पुमानिह
यथैव सवितुस्तुल्यं ज्योतिरन्यत्र विद्यते ॥
पश्यतेमौ हि मे बाहू नागराजकरोपमौ ।
समर्थौ पर्वतस्यापि शौशिरस्य निपातने ४५

नागायुतसमप्राणो ह्यहमेको नरेष्विह ।
शक्रो यथाऽप्रतिद्वन्द्वो दिवि देवेषु विश्रुतः
अद्य पश्यत मे वीर्यं बाहोः पीनांसयोर्युधि
ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रौणेस्त्रस्य वारणे ॥
यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते ।
अद्यैतत्प्रतियोत्स्यामि पश्यत्सु कुरुपाण्डुषु
अर्जुनार्जुन वीभत्सो

न न्यस्यं गाण्डिवं त्वया ।

शशाङ्कस्येव ते पङ्को

नैर्मल्यं पातायिष्याति ॥

५२

अर्जुन उवाच ।

भीम नारायणास्त्रे मे गोपु च ब्राह्मणेपु च
एतेषु गाण्डिवं न्यस्यमेतद्धि व्रतमुत्तमम् ॥
एवमुक्तस्ततो भीमो द्रोणपुत्रमरिंदमम् ।
अभ्ययान्मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ॥ ५४
स एनमिपुजालेन लघुत्वाच्छीघ्रविक्रमः ।
निमेपमात्रेणासाद्य कुन्तीपुत्रोऽभ्यवाकिरत्
ततो द्रौणिः प्रहस्यैनं द्रवन्तमभिभाष्य च ।
अवाकिरत्प्रदीप्ताग्रैः शरैस्तैरभिमन्त्रितैः ॥
पन्नगैरिव दीप्तास्यैर्वमाद्भिर्ज्वलनं रणे ।
अवकीर्णोऽभवत्पार्थः स्फुलिङ्गैरिव काञ्चनैः
तस्य रूपमभूद्राजन्भीमसेनस्य संयुगे ।
खद्योतैरावृतस्येव पर्वतस्य दिनक्षये ॥ ५८

तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन्प्रतिसमस्यति ।
अवर्धत महाराज यथाग्निरनिलोद्धतः ॥ ५९
विवर्धमानमालक्ष्य तदस्त्रं भीमविक्रमम् ।
पाण्डुसैन्यमृते भीमं सुमहद्भयमाविशत् ॥
ततः शस्त्राणि ते सर्वे समुत्सृज्य महीतले ।
अवारोहन् रथेभ्यश्च हस्त्यश्वेभ्यश्च सर्वशः ॥
तेषु निक्षिप्तशस्त्रेषु वाहनेभ्यश्च्युतेषु च ।
तदस्त्रवीर्यं विपुलं भीममूर्धन्यथापतत् ॥ ६२
हाहाकृतानि भूतानि पाण्डवाश्च विशेषतः
भीमसेनमपश्यन्त तेजसा संवृतं तथा ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि पाण्डवसैन्यास्त्रत्यागे

नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

अस्माभिरस्मदीयैर्विदुरादिभिर्निवार्यमाणेन निषिध्यमानेनापि तद्वनमनुगन्तुं प्रवेष्टुं एषिता अनुमता नतु प्रतिषिद्धा इत्यर्थः
॥३५॥सौहृदं कुर्वाण इति सानुशयम् ॥३६॥इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९९॥

२००

सञ्जय उवाच ।

भीमसेनं समाकीर्णं दृष्ट्वाऽखेण धनञ्जयः ।
 तेजसः प्रतिधातार्यं वारुणेन समवृणोत् ॥
 नालक्षयत तत् कश्चिद्धारुणाखेण संवृतम् ।
 अर्जुनस्य लघुत्वाच्च संवृतत्वाच्च तेजसः ॥
 साश्वत्तरथो भीमो द्रोणपुत्रास्त्रसंवृतः ।
 अग्रावशिरिव न्यस्तो ज्वालामाली सुदुर्दशः
 यथा रात्रिक्षये राजन् ज्योतींष्यस्तागिरिं प्रति
 समापेतुस्तथा बाणा भीमसेनरथं प्रति ॥ ४
 स हि भीमो रथश्चास्य हयाः सुतश्च मारिष
 संवृता द्रोणपुत्रेण पावकान्तर्गताऽभवन् ॥
 यथा जग्ध्वा जगतकृत्स्नं समये सचराचरम्
 गच्छेद्वह्निर्विमोरास्यं तथाऽस्त्रं भीममावृणोत्
 सूर्यमग्निः प्रविष्टः स्वाद्यथा चाग्निं दिवाकरः
 तथा प्रविष्टं तत्तेजो न प्राश्नायत पाण्डवम् ॥
 विकीर्णमस्त्रं तद्दृष्ट्वा तथा भीमरथं प्रति ।
 उदीर्यमाणं द्रौणिं च निष्प्रतिद्वन्द्वमाह्वये ॥
 सर्वसैन्यं च पाण्डूनां न्यस्तशस्त्रमचेतनम् ।
 युधिष्ठिरपुरोगांश्च विमुखांस्तान्महारथान् ॥
 अर्जुनो वासुदेवश्च त्वरमाणौ महाद्युती ।
 अवप्लुत्य रथाद्वीरौ भीममाद्रवतां ततः ॥ १०
 ततस्तद्रोणपुत्रस्य तेजोऽस्त्रबलसंभवम् ।
 विगाह्य तौ सुबलिनौ माययाऽविशतां तथा
 न्यस्तशस्त्रौ ततस्तीक्ष्णनादहत्सोस्त्रजोऽनलः
 वारुणास्त्रप्रयोगाच्च धीर्यवत्त्वाच्च कृष्णयोः ॥
 ततश्चक्रुःपुनर्भीमं
 सर्वशस्त्रावुधानि च ।
 नारायणास्त्रशान्त्यर्थं
 नरनारायणौ बलात् ॥ १३
 आकृष्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारथम् ।
 धरति चैव तद्दोरं द्रौणेरस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ १४
 तमग्रधीद्वासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन ।
 वार्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्धात् निवर्तसे ॥
 यदि युद्धेन जेयाः स्युरिमे कौरव नन्दनाः ।
 वयमप्यत्र युध्येम तथा चेमे नररपभाः ॥ १६
 रथेभ्यस्तववतीर्णाः स्म सर्व एव हि तावकाः

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथान्तर्णमपाक्रम ॥
 एवमुक्त्वा तु तं कृष्णो रथाद्भूमिं प्रवर्तयत् ।
 निःश्वसन्तं यथा नागं क्रोधसरकलोचनम्
 यदाऽपकृष्टः स रथाभ्यासितश्चायुधं भुवि ।
 ततो नारायणास्त्रं तत् प्रशान्तं शश्रुतापनम्
 सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्प्रशान्ते विधिना तेन तेजासि दुःसहे
 बभूवुर्विमलाः सर्वा दिशः प्रदिश एव च ॥
 प्रववुश्च शिवा घाताः प्रशान्ता मृगपक्षिणः
 वाहनानि च हृष्टानि प्रशान्तेऽस्त्रे सुदुर्जये ॥
 व्यपोढे च ततो घोरे तस्मिन्स्तेजसि भारत ।
 बभौ भीमो निशापाये धीमाम्सूर्यैवोदितः
 हतशेपं बलं तत्तु पाण्डवानामतिष्ठत ।
 अस्त्रद्वयपरमाद्दृष्टं तव पुत्रजिघांसया ॥ २३
 व्यवस्थिते बले तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते तथा ।
 दुर्योधनो महाराज द्रोणपुत्रमथाग्रवीत् ॥ २४
 अभ्युत्थामन्युनः शीघ्रमस्त्रमेतत्प्रयोजय ।
 अवस्थिता हि पञ्चालाः पुनरेते जयैषिणः ॥
 अभ्युत्थामा तथोक्तस्तु तव पुत्रेण मारिष ।
 सुदीनमभिनिःश्वस्य राजानमिदमग्रवीत् ॥
 नैतदावर्तते राजन्नस्त्रं द्विर्नोपपद्यते ।
 आवृतं हि निवर्तत प्रयोक्तारं न संशयः ॥
 एष चास्त्रप्रतीघातं वासुदेवः प्रयुक्तवान् ।
 अन्यथा विहितः संख्ये वधः शत्रोर्जनाधिप
 पराजयो वा मृत्युर्वा श्रेयान्मृत्युर्न निर्जयः
 विजिताश्चारयो ह्येते शस्त्रोत्सर्गान्मृतोपमाः
 दुर्योधन उवाच ।

आचार्यपुत्र यद्येतद्विरुद्धं न प्रयुज्यते ।
 अन्यैर्गुरुभ्या वध्यन्तामस्त्रैरस्त्रविदां वर ॥ ३०
 त्वयि शस्त्राणि दिव्यानि
 त्र्यम्बको चामितौजसि ।
 इच्छतो न हि ते मुच्येव
 संकुद्धो हि पुरंदरः ॥ ३१
 धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते द्रोणे चोपधिना हते ।
 तथा दुर्योधनेनोक्तो द्रौणिः किमकरोत्युनः

२००

भूमिसेनामिति ॥ १ ॥

उक्षा पार्थीश संप्रामे युजाय समुपस्थितान् ।
नारायणास्निर्मुक्तांश्चरतः पृतनामुपे ॥ ३३
सञ्जय उवाच ।

जानन्पितुः स निधनं सिंहलाङ्गलकेतनः ।
सक्रोधो भयमुत्सृज्य सांऽभिदुद्राव पार्पतम् ।
अभिद्वत्य च विशत्या धुद्रकाणां नरपथम् ।
पञ्चभिश्चानिवेगेन विद्याध पुरुषपथम् ॥ ३४
धृष्टशुस्स्ततो राजन् उवलन्तमिव पावकम्
द्रोणपुत्रं त्रिपण्ड्या तु राजन्विद्याध पत्रिणाम्
सारथिं चास्य विशत्या
स्वर्णपुङ्गवः शिलाशिनैः ।

हयांश्च चतुरोऽविध्य-

चतुर्भिर्निधिनैः शरैः ॥ ३७

विद्धा विद्धाऽनदद्रौणि कम्पयन्निव भेदिनीम् ।
आददे सर्वलोकस्य प्राणानिव महारणे ॥ ३८
पार्पतस्तु बली राजन्कृतारः कृतनिधयः ।
द्रौणिमेवाभिदुद्राव मृत्युं कृत्वा निधननम्
ततो बाणमयं वर्षं द्रोणपुत्रस्य मूर्धनि ।

अवास्तुजदमेयात्मा पाञ्चाल्यो रथिनां वरः ॥
तं द्रौणिः समरे कुजं छादयामास पत्रिभिः ।
विद्याध चैनं दशभिः पितुर्ध्वजमनुस्मरन् ॥ ४१

ह्याभ्यां च सुविश्रुताभ्यां

धुराभ्यां ध्वजकार्मुके ।

छित्त्वा पाञ्चालराजस्य

द्रौणिरन्यैः समार्दयत् ॥ ४२

व्यश्वसूतरथं चैनं द्रौणिश्चक्रे महाहवे ।

तस्य चानुचरान्सर्वान् कुजः प्राद्रावयच्छरैः ।

ततः प्रदुद्रवे सैन्यं पञ्चालानां विशांपते ।

संभ्रान्तरूपमार्तं च न परस्परमक्षतम् ॥ ४३

दृष्ट्वा तु विमुखान्योश्चान्धृष्टपुत्रं च पीडितम्

शैनेयोऽचोदयन्तूर्णं रथं द्रौणिरथं प्रति ॥ ४४

अष्टभिर्निशितैर्वीणैरश्वत्थामानमार्दयत् ।

विशत्या पुनराहत्य नानारूपैरमर्षणः ॥ ४५

विद्याध च तथा सूतं चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।

धनुर्ध्वजं च संयत्तश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ४७

स साश्वं व्यधमच्चापि रथं हेमपरिष्कृतम् ।

हृदि विद्याध समरे त्रिशता सायकैर्भृशम्

एवं स पीडितो राजन्श्वत्थामा महाबलः ।

शरजालैः परिवृतः कर्तव्यं नान्वपद्यत् ॥ ४९

एवं गते गुरोः पुत्रे तव पुत्रो महारथः ।

कृपकर्णादिभिः सार्धं शरैः सात्वतमावृणोत्

दुर्योधनस्तु विशत्या कृपः शास्त्रतस्त्रिभिः ।

कृतवर्माऽथ दशभिः कर्णः पञ्चाशता शरैः ॥

दुःशासनः शनेनेव वृषसेनश्च सप्तभिः ।

सात्यकिं विद्युत्सूर्णं समन्ताद्विशिनैः शरैः

ततः स सात्यकी राजन्सर्वानिव महारथान्

विद्याध्विमुक्तान्शैव धनेनेवाकरोत्पु ॥ ५३

अश्वत्थामा तु संप्राप्य चेतनां भरतपथम् ।

चिन्तयामास दुःशान्तो निःश्वसंश्च पुनः पुनः

अथो रथान्तरं द्रौणिः समान्ता परंतपः ।

सात्यकिं धारयामास क्षिरप्रशरशतान्वहन् ॥

तमापतन्तं संप्रेष्य भारद्वाजसूतं रणे ।

विश्वं विमुक्तं चैव पुनश्चक्रे महारथः ॥ ५६

ततस्तं पाण्डवो राजन् दृष्ट्वा सात्यकिधिकमम्

शंगशब्दान्भृशं चक्रुः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥

एवं नं विश्वं कृत्वा सात्यकिः सत्यधिकमः

जघान वृषसेनस्य प्रिसाहन्तान्महाराथान् ॥ ५८

अयुतं दन्तिनां सार्धं कृपस्य निजघान सः

पञ्चायुतानि चाश्वानां शकुनेर्निजघान ह ॥ ५९

ततो द्रौणिर्महाराज रथमाकृत् वीर्यवान् ।

सात्यकिं प्रतिसंकुलः प्रययौ नह्येत्सया ६०

पुनस्तमानतं दृष्ट्वा शैनेयो निशितैः शरैः ।

अदारयच्छरैः पुनः पुनरार्दिमम् ॥ ६१

सोऽतिथिलो महेष्वासो नानालिङ्गैरमर्षणः

युयुधानेन धे द्रौणिः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥

शैनेयाभ्युपपत्तिं ते जानाम्याचार्यव्रातिनि

न चैनं प्रास्यसि मया प्रस्तमात्मानमेव च ॥

शपेऽऽत्मनाऽहं शैनेय सत्येन तपसा तथा ।

अहत्वा सर्वपञ्चालान्यदि शान्तिमहं लभे ॥

यद्वलं पाण्डवेयानां वृष्णीनामपि यद्वलम् ।

क्रियतां सर्वमेवेह निहनिष्यामि सोमकान्

एवमुक्तार्करदम्याभं सुतीक्ष्णं तं शरोत्तमम् ।

व्यसृजत्सात्वते द्रौणिर्वज्रं वृत्रे यथा हरिः ६६

स तं निर्भेद्य तेनास्तः सायकः सशरावरम्

विवेश वसुधां भित्त्वा श्वसन्विलमिवोरगः

स भिन्नकवचः शूरस्तोवार्दित इव द्विपः ।

विमुच्य सशरं चापं भूरिव्रणपरिस्त्रवः ॥ ६८

सीदन् रुधिरसिक्तश्च रथोपस्य उपाविशत् ।

सूतेनापहतस्तूर्णं द्रोणपुत्राद्रथान्तरम् ॥ ६९

अथान्येन सुपुङ्गेन शरेणानतपर्वणा ।

आजघान भुवोर्मध्ये धृष्टद्युम्नं परंतपः ॥ ७०

स पूर्वमतिविद्वद्भ्यः भृशं पञ्चाश पीडितः ।
 ससादाय च पाञ्चाल्यो व्यपाश्रयत च ध्वजम्
 तं नागमिष सिरेन दृष्ट्वा राजञ्शरार्दितम् ।
 जघेनाभ्यद्रवच्छूराः पञ्च पाण्डवतो रथाः ७२
 किरीटी भीमसेनश्च वृद्धक्षत्रश्च पौरवः ।
 युवराजश्च चेदीनां मालयश्च सुदर्शनः ॥ ७३
 एते हाहाकृताः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ।
 धीरं द्रौणायनिं धीराः सर्वतः पर्यवारयन्
 ते विशतिपदे यत्ता गुरुपुत्रममर्षणम् ।
 पञ्चभिः पञ्चभिर्वाणिरभ्यग्नसर्वतः समम् ७४
 आशीविपाभीर्धशत्या पञ्चभिस्तु शितैः शरैः
 चिच्छेद युगपद्द्रीणिः पञ्चभिर्शतिसायकान्
 सप्तभिस्तु शितैर्वाणैः पौरवं द्रौणिरार्दयत् ।
 मालवं त्रिभिरेकेन पार्थ पङ्क्तिवृकोदरम् ७७
 ततस्ते विद्यधुः सर्वे द्रौणिं राजन्महारथाः
 युगपश्च पृथक्केव रुक्मपुत्रैः शिलाशितैः ७८
 युवराजश्च विशत्या द्रौणिं विद्ययाध पत्रिभिः
 पार्थश्च पुनरष्टाभिस्तथा सर्वे त्रिभिस्त्रिभिः ७९

ततोऽर्जुनं पङ्क्तिरथाजघान
 द्रौणायनिर्दशभिर्घांसुदेवम् ।
 भीमं दशार्धयुवराजं चतुर्भिः
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां मालवं पौरवं च ॥ ८०
 सूतं विद्धा भीमसेनस्य पङ्क्ति-
 द्वाभ्यां विद्धा कार्मुकं च ध्वजं च ।
 पुनः पार्थ शरवर्षेण विद्धा
 द्रौणिघोरं सिंहनादं ननाद ॥ ८१
 तस्यास्यतस्ताभिश्शितान्पीतधारान्
 द्रौणेः शरान्पृष्ठतश्चाग्रतश्च ।
 घरा विग्रह्यैः प्रदिशो दिशश्च
 छञ्जा बाणैरभयघोररूपैः ॥ ८२
 आसन्नस्य स्वरयं तीव्रतेजाः
 सुदर्शनस्येन्द्रकेतुप्रकाशौ ।
 भुजी शिरश्चेन्द्रसमानवीर्यं
 त्रिभिः शरैर्युगपत्संचकर्त ॥ ८३
 स पौरवं रथशक्त्या निहत्य
 छित्त्वा रथं तिलशश्चास्य बाणैः ।
 छित्त्वा च बाहू वरचन्दनात्ती
 भट्टेन कायाच्छिर उच्चकर्त ॥ ८४
 युवानमिन्दीवरदामवर्णं
 चेदिप्रभुं युवराजं प्रसह्य

बाणैस्त्वरवान्प्रज्वलिताग्निकल्पै-

र्विद्धा प्रादान्मृत्यवे साश्वसुतम् ८५

मालवं पौरवं चैव युवराजं च चेदिपम् ।

दृष्ट्वा समक्षं निहतं द्रोणपुत्रेण पाण्डवः ॥ ८६

भीमसेनो महाबाहुः क्रोधमाहारयत्परम् ।

ततः शरशतैस्तार्क्ष्यैः संकुद्धाशीविपोपमैः ८७

छादयामास समरे द्रोणपुत्रं परंतपः ।

ततो द्रौणिर्महातेजाः शरवर्षं निहत्य तम् ८८

विद्ययाध निशितैर्वाणैर्भीमसेनममर्षणः ।

ततो भीमो महाबाहुर्द्रौणिर्धुधि महाबलः ८९

क्षुरग्रेण धनुश्छित्त्वा द्रौणिं विद्ययाध पत्रिणा

तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणपुत्रो महामनाः ॥

अन्यत्कार्मुकमादाय भीमं विद्ययाध पत्रिभिः

तौ द्रौणिर्भीमौ समरे पराक्रान्तौ महाबलौ

अवर्षतां शरवर्षं

वृष्टिमन्ताधियाम्बुदौ ।

भीमनामाङ्किता बाणाः

स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ९२

द्रौणिं संछादयामासुर्धनौघा इव भास्करम् ।

तथैव द्रौणिनिर्मुक्तैर्भीमः सन्नतपर्यभिः ॥ ९३

अवार्ययत स क्षिप्रं शरैः शतसहस्रशः ।

स च्छाद्यमानः समरे द्रौणिना रणशालिना

न विद्यय्ये महाराज तदद्भुतमिवामवत् ।

ततो भीमो महाबाहुः कार्तस्वराधिभूषितान्

नाराचान्दश संप्रैपीधमदण्डनिभाञ्छितान्

ते जश्रुदेशमासाद्य द्रोणपुत्रस्य मारिप ॥ ९६

निर्भिय विधिगुस्तूर्णं वल्मीकमिष पन्नगाः

सोऽतिविद्धो भृशं द्रौणिः पाण्डवेन महात्मना

ध्वजयष्टिं समासाद्य न्यमीलयत लोचने ।

स मुहूर्तात्पुनः संज्ञां लब्ध्वा द्रौणिर्नराधिप

क्रोधं परममातस्यौ समरे रुधिरक्षितः ।

दृढं सोऽभिहतस्तेन पाण्डवेन महात्मना ॥

वेगं चक्रे महाबाहुर्भीमसेनरथं प्रति ।

तत आकर्णपूर्णानां शराणां तिग्मतेजसाम्

शतभाशीविपाभानां प्रेपयामास भारत ।

भीमोऽपि समरव्याधौ तस्य धीर्यमचिन्तयत्

तूर्णं प्रासृजदुग्ग्राणि

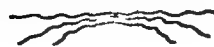
शरवर्षाणि पाण्डवः ।

ततो द्रौणिर्महाराज

छित्त्वाऽस्य विशिखैर्धनुः ॥ १०२

आजघानोरसि कुलः पाण्डवं निजिनः शरैः
 ततोऽन्यजनुरादाय भीमसेनो तामपणः ॥
 विद्याध निजितैर्वाणैर्द्रौणि पञ्चभिराहमे ।
 जीमूताधिन मर्मन्ते नो शरीरप्रथर्षिणी ॥
 अन्योन्यक्रोभताम्राधौ छाद्यामासतृयेभि ।
 तलशब्दैस्ततो गोरैस्वासयन्ती परस्परम् ॥
 अयुध्येतां सुसंस्थां कृतप्रतिकूर्तयिणी ।
 ततो विस्फार्य सुमहत्पापं कर्मधिभूषितम्
 भीमं प्रेक्षत न द्रौणिः शरानस्यन्तमन्त्रिकात्
 शरस्यहर्म्यगतो दीप्तान्निविध भास्करः ॥ ७
 आददानस्य विशिगान्सेदधानस्य चाशुनान
 विकर्षतो मुञ्चतश्च नान्तर्ग दक्षजुर्जनाः ॥ ८
 अलातचक्रप्रतिमं तस्य मण्डलमायुधम् ।
 द्रौणेरासीन्महाराज घाणान्विसृजतस्तदा
 धनुश्च्युताः शरान्तस्य जनशोऽथ सहस्रशः
 आकाशे प्रत्युदयन्त जलभानामिवायनीः ॥
 ते तु द्रौणिविनिर्मुक्ताः शरा हेमधिभूषिताः
 अजन्ममन्वकीयेन्त गौरा भीमश्रं प्रति ॥
 तत्राद्भुतमपद्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
 बलं वीर्यं प्रभावं च द्यवस्तार्यं च भागत ॥ १२
 तां स मेवादिबोद्धतां घाणवृष्टिं नमन्ततः ।
 जलवृष्टिं महाघोरं तपान्त इव चिन्तयन् ॥
 द्रोणपुत्रवधप्रेक्षुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
 असुञ्चच्छरवर्षाणि प्रावृषीव बलाहकः ॥ १४
 तद्रुक्मपृष्ठं भीमस्य धनुर्घोरं महारणे ।
 विकृप्यमाणं विवर्भो शक्रचापमिवापरम् ॥
 तस्माच्छराः प्रादुरासञ्छतशोऽथ सहस्रशः
 संछादयन्तः समरे द्रौणिमाहवशांभिनम् ॥
 तयोर्विसृजतोरैवं शरजालानि मारिष ।
 वायुरप्यन्तरा राजज्ञाशक्तोत्प्रतिसर्पितुम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणाश्रमोक्षपर्वण्यश्वत्थामपराक्रमे
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

तथा द्रौणिर्महाराज शरानेमधिभूषितान् ।
 तैलर्भानाश्रमशराश्रान्त्रातिणोद्धवकाट्या ॥
 तानन्तर्गच्छे विशिगीस्त्रिर्षाकमशान्तयन् ।
 विशोपयन्द्रोणसुतं निष्टु निष्टुनि चाप्रथीय ॥
 पुनश्च शरवर्षाणि गौराण्युग्राणि पाण्डवः ।
 द्यसृजतलघान कृत्वा द्रोणपुत्रवधेभ्यसा ॥
 ततोऽन्यमायया नृपे शरवृष्टिं निवार्य नाम ।
 भनुधिनच्छेद भीमस्य द्रोणपुत्रो महाश्राधिन
 शरैर्धनं सुवहभिः कृतः सङ्गो पराजितम् ।
 स शिष्टभन्ता बलवान् ग्यशक्तिं सुदारुणान्
 धेनेनाविष्य विक्षेप द्रोणपुत्रस्यं प्रति ।
 नामापतन्तोऽहम्मा महोत्कृष्टां शितः शरैः
 निच्छेद समरे द्रौणिर्दोषयन्पाणिलानघम् ।
 पुनश्चित्छन्तरे भीमो बलमादाय कामुकम्
 द्रौणिं विद्याध विशिगीः सम्यमानो वृकोदरः
 ततो द्रौणिर्महाराज भीमसेनस्य सारथिम्
 ललाटे दार्यामास शरेणाननपर्वणा ।
 सोऽतिथितो बलवता द्रोणपुत्रेण सारथिः
 द्यामोत्तमगमद्राजन्मनुन्नुज्य घाजिनाम्
 ततोऽश्वाः प्राद्वेन्नुर्ण मोहिते ग्यसार्थौ ॥
 भीमसेनस्य राजेन्द्र पद्यातां सर्वधन्विनाम्
 तं दृष्ट्वा प्रद्वेष्टैरशिरपकृष्टं रणाजिगत ॥ २८
 दध्मौ प्रमुदितः शरं वृत्तन्तमपराजितः ।
 ततः सर्वं च पञ्चाला भीमसेनश्च पाण्डवः ॥
 धृष्टपुत्ररथं त्यक्त्वा भीताः संप्राद्ववन्दिशः
 तान्प्रभशान्ततो द्रौणिः पृष्ठतो विकिरञ्जरान्
 अभ्यवर्तत धेनेन फालयन्पाण्डुवाहिनीम् ।
 ते वध्यमानाः समरे द्रोणपुत्रेण पार्थिवाः ॥
 द्रोणपुत्रभयाद्राजन्दिशः सर्वाश्च भोजिरे ॥

२०१

सञ्जय उवाच ।

तत् प्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 न्यवारयदमेयात्मा द्रोणपुत्रजयेप्सया ॥ १
 ततस्ते सैनिका राजैश्च तत्रावतस्थिरे ।
 संस्थाप्यमाना यत्नेन गोविन्देनार्जुनेन च ॥
 एक एव च बीभत्सुः सोमकाययैः सह ।
 मत्स्यैरन्यैश्च संधाय कौरवान्संन्यवर्तत ॥ ३
 ततो व्रुतमतिक्रम्य सिंहलाङ्गलकेतनम् ।
 सव्यसाचीं महेष्वामभ्यव्यामानमग्रवीम् ॥
 या शक्तिर्यच्च विद्वान् यद्वीर्यं यच्च पौरुषम् ।
 धार्तराष्ट्रेषु या प्रीतिर्द्वेषोऽस्मासु च यच्च ते
 यच्च भूयोऽस्ति तेजस्ते तत् सर्वं मयि दर्शय
 स एव द्रोणहन्ता ते दर्पं छेत्स्यति पार्षतः
 कालानलसमप्रणयं द्विपतामन्तकोपमम् ।
 समासादय पाञ्चाल्यं मां चापि सहकेशवम्
 दर्पं नाशयितास्म्यद्य तपोद्वृत्तस्य संपुगे ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचार्यपुत्रो मानार्हो बलवांश्चापि सञ्जया
 प्रीतिर्धनञ्जये चास्य प्रियश्चापि महात्मनः ८
 न भूतपूर्वं बीभत्सोर्वाक्यं परुषमीदृशम् ।
 अथ कस्मात्स कौन्तेयः सखायं रुक्ममुक्तवान्
 सञ्जय उवाच ।

युवराजे हृते चैव वृद्धक्षत्रे च पीरये ।
 इष्वस्त्राविधिसम्पन्ने मालवे च सुदर्शने ॥ १०
 धृष्टद्युम्ने सात्यकौ च भीमे चापि पराजिते ।
 युधिष्ठिरस्य तैर्वाक्यैर्मर्मण्यपि च घट्टिते ॥ ११
 अन्तर्भेदे च सञ्जाते दुःखं संस्मृत्य च प्रभो ।
 अभूतपूर्वं बीभत्सोर्दुःखान्मन्युरजायत ॥ १२
 तस्मादनर्हमश्रीलमप्रियं द्रौणिमुक्तवान् ।
 मान्यमाचार्यतनयं रुक्मं कापुरुषं यथा ॥ १३
 एवमुक्तः श्वसन् क्रोधान्महेष्वामसतमो नृप ।

पार्थेन परुषं वाक्यं सर्वमर्मभिदा गिरा १४

द्रौणिश्रुकोप पार्थाय

कृष्णाय च विशेषतः ।

स तु यत्तो रथे स्थित्वा

वायुर्पस्पृश्य वीर्यवान् ॥ १५

देवैरपि सुदुर्धर्मस्त्रमाश्रेयमाददे ।

दृश्यादृश्यान्तरिगणानुद्दिश्याचार्यनन्दनः १६

सोऽभिमन्युश्च शरं दीप्तं विभ्रूमभिव पावकम्

सर्वतः क्रोधमाविश्य चिक्षेप परवीरहा १७

ततस्तुमुलमाकाशे शरवर्षमजायत ।

पाषाणार्चिः परीतं तत्पार्थमेवामिषुप्लुवे ॥

उल्काश्च गगनात्पेतुर्दिशश्च न चकाशिरे ।

तमश्च सहसा रौद्रं चमूमवततार ताम् ॥ १९

रक्षांसि च पिशाचाश्च विनेदुरातिसङ्गताः ।

चक्रुश्चाशिशिरा वाताः सूर्यो नैव तताप च

वायसाश्चापि चाक्रन्दन्दिक्षु सर्वास्तु भैरवम्

रुधिरं चापि वर्पतो विनेदुस्तोयदा दिवि ॥

पक्षिणः पशवो गावो विनेदुश्चापि सुव्रताः ।

परमं प्रयतात्मानो न शान्तिमुपलोभिरे ॥

आन्तसर्वमहाभूतमावर्तितदिवाकरम् ।

त्रैलोक्यमभिसंतप्तं ज्वराविष्टमिवामवत् २३

अश्रुतेजोभिसंतप्ता नागा भूमिशयास्तया ।

निःश्वसन्तः समुत्पेतुस्तेजो घोरं मुमुक्षुवः ॥

जलजानि च सत्त्वानि दह्यमानानि भारत ।

न शान्तिमुपजग्मुर्हि तप्यमानैर्जलाशयैः २२

दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यः खाद्रूमेः सर्वतः शरघृष्टयः

उच्चावच्चानि पेतुर्वै गरुडानिलरंहसैः ॥ २३

तैः शरैर्द्रोणपुत्रस्य घञ्जवेनैः समाहताः ।

प्रदग्धा रिपवः पेतुरग्निदग्धा इव ध्रुवाः २७

दह्यमाना महामायाः पेतुरुर्व्या समन्ततः ।

नदन्तो भैरवास्त्रादाजलदोपमनिःस्वनान् २८

२०१

यथा शिवमयो विष्णुश्च विष्णुमय जगदिति स्मृतौ
 दार्ष्टान्तिक जगती विष्णुमयत्वं पूर्वयोः पूर्वयोर्विष्णो-
 र्विश्वरूपप्रकाशनेन व्याख्यातम् । अथ दृष्टान्तीदृत्त विष्णो-
 शिवमयत्वं व्याचिरव्याप्तुः शतक्रियेयमारभते-तदुपादात-
 स्त्वेनाश्वत्थामास्त्राभिभव तावद्वर्षयति-तत्प्रभञ्जं बलं

दृष्टेत्यादिना ॥ १ ॥ ततस्ते तथ ॥ २ ॥ सोमका-

ययै सोमकानामवयवरूपैर्माण्डलिकैः ॥ ३ ॥ उद्धृतस्य

उच्छास्त्रवर्तिनः ॥ ७ ॥ युवराजे चेदिप्ती ॥ १० ॥

अन्तर्भेदे तद्वयवैक्ये । दुःख पुत्रवधादिजम् ॥ १२ ॥

अश्लील जुगुप्सितम् । अप्रिय पश्यम् ॥ १३ ॥ प्रयतात्मानो

योगिनोऽपि समाधिच्युता बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ आवर्तित-

दिवाकर विषयं सर्वं अमतीत्येत्यन्यत्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अपरे प्रदुता नागा भयत्रस्ता विशांपते ।
 त्रैलोक्ये यथा पूर्वं वने दावाशिसंवृताः २९
 द्रुमाणां शिखराणीव दावदग्धानि मारिष ।
 अश्ववृन्दान्यदृश्यन्त रथवृन्दानि भारत ३०
 अपतन्त रथौघाश्च तत्र तत्र सहस्रशः ।
 तत्र सैन्यं भयसंविग्रं ददाह युधि भारत ३१
 युगान्ते सर्वभूतानि संवर्तक इवानलः ।
 दृष्ट्वा तु पाण्डवां सेनां दह्यमानां महाहवे ३२
 प्रहृष्टास्तावका राजान्सहनादान्विनोदरे ।
 ततस्तूर्यसहस्राणि नानालिङ्गानि भारत ॥
 तूर्णमाजग्निरे दृष्ट्वा-

स्तावका जितकाशिनः ।

कृत्स्ना ह्यक्षौहिणी राजन्

सव्यसाची च पाण्डवः ॥ ३४

तमसा संवृते लोके नादृश्यन्त महाहवे ।
 नैव नस्तादृशं राजन्दष्टपूर्वं न च श्रुतम् ३५
 यादृशं द्रोणपुत्रेण सृष्टमखममर्षिणा ।
 अर्जुनस्तु महाराज ब्राह्ममखमुदैरयत् ॥ ३६
 सर्वास्त्रप्रतिघातार्थं विहितं पद्मयोनिना ।

ततो मुहूर्तादिव तत्तमो व्युपशशाम ह३७
 प्रववौ चानिलः शीतो दिशश्च विमला वभुः
 तत्राद्भुतमपश्याम कृत्स्नामक्षौहिणीं हताम्
 अनभिज्ञैरूपां च प्रदग्धामखत्रतेजसा ।
 ततो वीरौ महेष्वसौ विमुक्तौ केशवार्जुनौ
 सहितौ प्रत्यदृश्येतां नभसीव तमोनुदौ ।
 ततो गाण्डीवधन्वा च केशवश्चाक्षतावुभौ
 सपताकध्वजहयः सानुकर्पवरायुधः ।
 प्रववौ सरथौ युक्तस्तावकानां भयंकरः ॥
 ततः किलकिलाशब्दः शङ्खभेरीखनैः सह ।
 पाण्डवानां प्रहृष्टानां क्षणेन समजायत ॥ ४२
 हताविति तयोरासीत्सेनयोरुभयोर्मतिः ।
 तरसाऽभ्यागतौ दृष्ट्वा सहितौ केशवार्जुनौ ॥
 तावक्षतौ प्रमुदितौ दध्मनुर्वारिजोत्तमौ ।
 दृष्ट्वा प्रमुदितान्पार्थास्त्वदीया व्यथिता भृशं
 विमुक्तौ च महात्मानौ
 दृष्ट्वा द्रौणिः सुदुःखितः ।

मुहूर्तं चिन्तयामास

किं त्वेतदिति मारिष ॥ ४५

चिन्तयित्वा तु राजेन्द्र ध्यानशोकपरायणः
 निःश्वसन् दीर्घमुष्णं च विमनाश्चाभवत्ततः ॥

[सञ्जय उवाच ।]

ततो द्रौणिर्धनुस्त्यक्त्वा

रथात्प्रस्कन्ध वेगितः ।

धिग्विध्वंस्य सर्वमिदं मिथ्ये-

त्युक्त्वा संप्राद्ववद्रेणात् ॥ ४७

ततः भ्रिग्धाम्बुदाभासं वेदावासमकल्मषम्
 वेदव्यासं सरस्वत्यावासं व्यासं ददर्श ह ॥

तं द्रौणिरग्रतो दृष्ट्वा स्थितं कुरुकुलोद्बहम् ।

सन्नकण्ठोऽववीढ्वाक्यमभिवाद्य सुदीनवत् ॥

भो भो माया यदच्छा वा

न विद्मः किमिदं भवेत् ।

अस्त्रं त्विदं कथं मिथ्या

मम कश्च व्यतिक्रमः ॥ ५०

अधरोत्तरमेतद्वा लोकानां वा पराभवः ।

यदिमौ जीवतः कृष्णौ कालो हि दुरतिक्रमः

नासुरा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः

न सर्पा यक्षपतगा न मनुष्याः कथंचन ॥ ५२

उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तु-

मेतदस्त्रं मयेरितम् ।

तदिदं केवलं हत्वा

शान्तमक्षौहिणीं ज्वलत् ॥ ५३

सर्वघाति मया मुक्तमस्त्रं परमदारुणम् ।

केनेमौ मर्त्यधर्माणौ नावधीत्केशवार्जुनौ ॥

एतत्प्रब्रूहि भगन्मया पृष्टो यथातथम् ।

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन सर्वमेतन्महामुने ॥ ५५

व्यास उवाच ।

महान्तमेवमर्थं मां यं त्वं पृच्छसि विस्मयात्

तं प्रवक्ष्यामि ते सर्वं समाधाय मनः शृणु

योऽसौ नारायणो नाम पूर्वपामपि पूर्वजः ।

अजायत च कार्यार्थं पुत्रो धर्मस्य विश्वकृत्

स तपस्तीव्रमातस्ये शिशिरं गिरिमास्थितः ।

ऊर्ध्वबाहुर्महातेजा ज्वलनादित्यसन्निभः ५८

त्रैलोक्ये शब्दं चक्रुः । यथा वने इति सम्बन्धः ॥ २९ ॥
 युगान्ते प्रलये । संवर्तकः संहारकः ॥ ३२ ॥ तमोनुदौ
 चन्द्रसूर्यौ ॥ ४० ॥ तयोर्विषये ॥ ४३ ॥ वेदानां व्यासं
 शाखाप्रशाखाभेदेन विभाजकम् । सरस्वत्या अज्ञोपवेदस्मृत्या-

दिरूपाया आवासम् । व्यासमिति पाठे विस्तारम् ॥ ४८ ॥

कुरुवो धृतराष्ट्रायास्तेषां कुलोद्बहम् ॥ ४९ ॥ मायानष्ट्यो-

रप्यनष्टत्वेन दर्शनम् । यदच्छा अस्त्रशक्तेरनियमः ॥ ५० ॥

अधरोत्तरं विपरीतम् ॥ ५१ ॥ शिशिरं गिरिं हिमाचलम् ॥ ५८ ॥

पटिं वर्षसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
अशोपयत्तदाऽऽत्मानं वायुमक्षोऽम्बुजेक्षणः
अथापरं तपस्तप्त्वा द्विस्ततोऽन्यत्पुनर्महत् ।
द्यावापृथिव्योर्विधरं तेजसा समपूरयत् ॥ ६० ॥
स तेन तपसा तात ब्रह्मभूतो यदाऽमवत् ।
ततो विश्वेश्वरं योनिं विश्वस्य जगतः पतिम्
ददर्श भृशदुर्धर्षं सर्वदेवैरभिपुत्रम् ।
अणीयांसमणुभ्यश्च बृहद्भ्यश्च बृहत्तमम् ॥ ६१ ॥
रुद्रमीशानवृषभं हरं शंभुं कपर्दिनम् ।
चेकितानं परां योनिं तिष्ठतो गच्छतश्च ह ॥

दुर्वारणं दुर्दृशं तिग्ममन्युं
महात्मानं सर्वहरं प्रचेतसम् ।
दिव्यं चापमिषुषी चाददानं
हिरण्यधर्माणमनन्तवीर्यम् ॥ ६४ ॥
पिनाकिनं वज्रिणं दीप्तशूलं
परश्वर्धे गदिनं चायतासिम् ।
शुभ्रं जटिलं मुसलिनं चन्द्रमौलिं
व्याघ्राजिनं परिधिणं दण्डपाणिम् ॥
शुभाङ्गदं नागयज्ञोपवीतं
विश्वैर्गणैः शोभितं भूतसङ्घैः ।
एकीभूतं तपसां सन्निधानं
वयोतिगैः सुपुत्रमिष्टवाग्भिः ॥ ६६ ॥
जलं दिशं खं क्षितिं चन्द्रसूर्यौ
तथा वाय्वग्नी प्रमिमाणं जगच्च ।
नालं द्रुष्टुं यं जना भिन्नवृत्ता
ब्रह्मद्विपद्ममृतस्य योनिम् ॥ ६७ ॥
यं पश्यन्ति ब्राह्मणाः साधुवृत्ताः
क्षीणे पापे मनसा वीतशोकाः ।
तं निष्पतन्तं तपसा धर्ममीड्यं
तन्नक्त्या वै विश्वरूपं ददर्श ।

दृष्ट्वा चैनं वदन्नोबुद्धिदेहैः

संहृष्टात्मा मुमुदे वासुदेवः ॥ ६८ ॥
अक्षमालापरिक्षिप्तं ज्योतिषां परमं निधिम्
ततो नारायणो दृष्ट्वा ववन्दे विश्वसंभवम्
वरदं पृथुचार्वङ्ग्या पार्वत्या सहितं प्रभुम् ।
श्रीडमानं महात्मानं भूतसङ्घगणैर्वृतम् ॥ ७० ॥
अजमीशानमव्यक्तं कारणात्मानमच्युतम् ।
अमिवाद्याथ रुद्राय सद्योऽन्धकनिपातिने ।
पद्माक्षस्तं विरूपाक्षमभितुष्टाव भक्तिमान् ॥

श्रीनारायण उवाच ।

त्वत्संभूता भूतकृतो वरेण्य
गोप्तारोऽस्य भुवनस्यादिदेव ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन्
पुरा पुराणीं तव देवसृष्टिम् ॥ ७२ ॥
सुरासुरास्त्रागरक्षः पिशाचा-
न्नरान्सुपर्णानथ गन्धर्वयक्षान् ।
पृथग्विधान्भूतसङ्घांश्च विश्वां *
स्त्वत्संभूतांश्चि सर्वोस्तथैव ।
ऐन्द्रं यास्यं वारुणं वैत्तपाल्यं
पैत्रं त्वाष्ट्रं कर्म सौम्यं च तुभ्यम् ॥ ७३ ॥
रूपं ज्योतिः शब्द आकाशवायुः
स्पर्शः स्वाधं सलिलं गन्ध उर्वी ।
कालो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
त्वत्संभूतं स्थानु चरिण्यु चेदम् ॥ ७४ ॥
अदभ्यः स्तोका यान्ति यथा पृथक्
ताभिश्चेक्यं संक्षये यान्ति भूयः ।
एवं विद्वान्प्रभवं चाप्ययं च
मत्वा भूतानां तव सायुज्यमेति ७५ ॥
दिव्यामृते मानसी द्वौ सुपर्णौ
वाचा शाखाः पिप्पलाः सप्त गोपाः
दशाप्यन्ये ये पुरे धारयन्ति
त्वया सृष्टास्त्वं हि तेभ्यः परो हि ॥

ब्रह्मभूतो ब्रह्मवदत्यन्तं निर्लेपः । ईश्वरं निमित्तं
योनिमुपादानम् । पतिं पालयिताम् ॥ ६१ ॥ ईशानाना
ब्रह्मादीनामपि वृषभं श्रेष्ठं कपर्दिनं जटावृन्तं चेकितानं
चेतयन्तम् । परा प्रकृष्टा योनिमधिष्ठानं तिष्ठतः स्थावरस्य,
गच्छतो जंगमस्य ॥ ६३ ॥ दुर्वारणं दुर्निषेधं दुर्दृशं विरू-
पाक्षम् । तिग्ममन्युं तीव्रकोषं दुष्टेषु प्रचेतसं उदारचित्तं साधु
॥ ६४ ॥ परश्वर्धिनं परश्वधन्तम् ॥ ६५ ॥ वयोतिगैर्दृष्टैः
॥ ६६ ॥ जगत्प्रमिमाणं परिमापयंतं कालम् । यं भिष्यत्ता
दुराचाराः शृष्टुं नालम् । यतो ब्रह्मद्विपद्मम् । अमृतस्य मोक्षस्य
योनिं कारणम् ॥ ६७ ॥ ददर्श वासुदेव इत्युत्तरेण संबधः

॥ ६८ ॥ भूतकृतः प्रजापतयः हे वरेण्य मोक्षकर्मैरणीय
॥ ७२ ॥ ऐन्द्रं इंद्रदेवत्यं कर्म तुभ्यं त्वदर्थमेव सर्वेषां देवानां
नाम्ना त्वमेव तर्पणीय इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ आकाश इति छत-
विमर्चिकम् । स्वाधं रसः ब्रह्म वेदाः यज्ञाश्च स्यास्तु स्यावरं
चरिण्यु जन्मम् ॥ ७४ ॥ अदभ्यः समुदेभ्यः स्तोकाः
वर्षविन्दवः संक्षये प्रलये एकाण्ये सायुज्यं ऐक्यम् ॥ ७५ ॥
रूपं ज्योतिरिति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां सर्वस्य ब्रह्मप्रभवत्वं
ब्रह्मप्रलयत्वं चोक्तम् । नृह सर्वस्मादन्यद्गुणो रूपं विविनक्ति ।
दिव्योतिः । दिवि हार्दिकाश्च भवो दिव्यो शुद्धाशुद्ध-
* जगदुदरासिन इत्यर्थः ।

भूतं भव्यं भविता चाप्यधृष्यं
त्वत्संभूता भुवनानीह विश्वा ।
भक्तं च मां भजमानं भजस्व
मा रीरिपो मामहिताहितेन ॥ ७७
आत्मानं त्वामात्मनो न व्यबोधं
विद्वानेवं गच्छति ब्रह्म शुक्रम् ।
अस्तौषं त्वां तव संमानमिच्छन्
विचिन्वन्वै सदृशं देववर्य ।
सुदुर्लभान्देहि वरान्ममेष्टा-
नभिष्टुतः प्रविकार्षींश्च मायाम् ७८
व्यास उवाच ।

तस्मै वरानर्चितात्मा नीलकण्ठः पिनाकधृत
अर्हते देवमुख्याय प्रायच्छदपिसंस्तुतः ॥ ७९

श्रीभगवानुवाच ।

मत्प्रसादान्मनुष्येषु देव-गन्धर्वयोनिषु ।
अप्रमेयबलात्मा त्वं नारायण भविष्यसि ८०
न च त्वां प्रसहिष्यन्ति देवासुरमहोरगाः ।
न पिशाचा न गन्धर्वा न यक्षा न च राक्षसाः
न सुपर्णास्तथा नागा न च विश्वे वियोनिजाः
न कश्चित्त्वां च देवोऽपि समरेषु विजेष्यति ॥
न शस्त्रेण न वज्रेण नाग्निना न च वायुना ।

न चार्द्रेण न शुष्केण व्रसेन स्थावरेण च ॥ ८३
कश्चित्तव रुजां कर्ता मत्प्रसादात्कथञ्चन ।
अपि वै समरं गत्वा भविष्यसि ममाधिकः ॥
एवमेते वरा लब्धाः पुरस्ताद्विद्धि शौरिणा ।
स एष देवश्चरति मायया मोहयञ्जगत् ॥ ८५
तस्यैव तपसा जातं नरं नाम महामुनिम् ।
तुल्यमेतेन देवेन तं जानीह्यर्जुनं सदा ॥ ८६
तावेतौ पूर्वदेवानां परमोपचितावृषी ।
लोकयात्राविधानार्थं सञ्जायेते युगे युगे ॥ ८७
तथैव कर्मणा कृत्स्नं महतस्तपसोऽपि च ।
तेजो मनुं च विम्रंस्त्वं जातो रौद्रो महामते
स भवान्देववत्प्राप्तो ज्ञात्वा भवमयं जगत् ।
अवाकर्षस्त्वमात्मानं नियमैस्तात्प्रियेप्सया ॥
शुभ्रमत्र हविः कृत्वा महापुरुषविग्रहम् ।
इजिवांस्त्वं जपैर्होमैरुपहारैश्च मानद ॥ ९०
स तथा पूज्यमानस्ते
पूर्वदेहेऽप्यतुष्टव ।
पुष्कलांश्च वरान्प्रादा-
त्तव विद्वन् हृदि स्थितान् ॥ ९१
जन्मकर्मतपोयोगास्तयोस्तव च पुष्कलाः ।
ताभ्यां लिङ्गेऽर्चितो देवस्त्वयार्चायां युगे युगे

सत्त्वप्रधानायां मूलप्रकृतौ मायाविद्याख्यायां चित्रप्रतिवि-
म्बाविति यावत् । तौ च तावावृतौ दिव्यावृतौ ईश्वरजीवौ ।
अथापि मानसौ मनस्येव शास्तृशास्यभावेनाभिव्यक्तौ द्वौ
सुपर्णौ पक्षिवदुपाध्यसंगिर्नौ तयोरधिष्ठेयाः सप्त पिप्पला
अश्वत्थाः । वाचा शाखाः वाङ्मात्रेण शाखावत् । खे
आकाशे शेरेते ते शाखाः । 'शाखाः खशयाः' इति यास्कः
'वाचारंभणं विकारः' इति श्रुतेरमृता इत्यर्थः । महदहंकार-
पञ्चतन्मात्राख्याः प्रकृतीमानसौ प्रागुक्तौ । ताभ्यां सहै-
कादश । तथा दश इन्द्रियाणि तेषामेकादशानां गोप्ताः
गोप्तेति पाठे एकवचनमार्षम् । तानि हि संसार-
जाश्चतुष्टयमूला वासना वर्धयन्ति । के ते दश ये पुरं पाञ्च-
भौतिकं शरीरं धारयन्ति तेभ्यश्च पण्डितेतरन्यः परमात्मा
सप्तविंशस्त्वमसीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ भूतमिति । संभूता
संभूतानि । विश्वा विश्वानि । उभयत्र सुपश्छान्दसो-
ऽडादेशः । भजस्व इष्टकामपूरणेन पालय । मा रीरिषः
मा हिंसीः मां केन अहिताहितेन अहितानां कामादीनां
आहितं आधानं मच्चेतसि प्रवेशनं तेनेत्यर्थः ॥ ७७ ॥
आत्मानमिति । आत्मनो जीवस्य आत्मानं निरुपाधि-

स्वरूपं प्रत्यक्षमत एवानन्यबोधं नास्ति अन्योऽहंकारा-
दियौधोः यस्मिंस्तमनन्यबोधमनन्यभावमिति पाठेऽपि स
एवार्थः । एतादृशं त्वां विद्वान् शुक्रं उपाध्यसंपर्कान्निरवयं
ब्रह्म गच्छति प्राप्नोति उपाधिप्रहाणेन । अहं तु अहंकार-
विशिष्टस्तव शंभोः संमानमर्चनं कर्तुमिच्छंस्त्वामस्तौषं
स्तुतवानास्मि । कीदृशं सदृशं स्तुतियोग्यं त्वां विचिन्वन्
अन्वेषयन् । स्ववृषामिति पाठे स्वधर्मरूपं स्वधर्मप्राप्यं हे
देववर्य ईशस्यापि त्वं दुराधिगम इत्यर्थः । मायां च प्रवि-
कार्षीः प्रकर्षेण विहृतवानसि । तां मामुद्दिश्य मा प्रवि-
कार्षीरित्यनुपपन्नेणान्वयः ॥ ७८ ॥ अर्हते योग्याय ऋषिणा
नारायणेन संस्तुतः ॥ ७९ ॥ वियोनिजाः सिंहव्याघ्रादयः
॥ ८२ व्रसेन जंगमेन ॥ ८३ ॥ गत्वा प्राप्य ॥ ८४ ॥
पूर्वदेवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये एतौ विष्णुरुषिणावृषी
नरनारायणौ परमोचितौ अत्यन्ततपःसंपन्नौ ॥ ८७ ॥
देववत् नारायणवत् अवाकर्षः अव्रमतं कृशं कृतवानसि
आत्मानं शरीरम् ॥ ८९ ॥ शुभ्रं दीप्तिमत् ॥ ९० ॥
तयोर्नरनारायणयोः । अथापि तव तयोश्च विशेषहेतुं शृणु
इत्याह-ताभ्यामिति । लिङ्गे सूक्ष्मशरीरे । अर्चायां
प्रतिमायाम् । अयं भावः- 'चतुर्णां सन्निधानेन यत्फलं तद-

सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा

लिङ्गे योऽर्चयति प्रभुम् ।

आत्मयोगाश्च तस्मिन् वै

शास्त्रयोगाश्च शाश्वताः ॥ ९३

एवं देवा यजन्तो हि सिद्धाश्च परमर्षयः ।

प्रार्थयन्ते परं लोके स्थाणुमेकं न सर्वकृत् ॥ ९४

स एष रुद्रभक्तश्च केशधो रुद्रसंभवः ।

कृष्ण एव हि यष्टव्यो यज्ञैश्चैव सनातनः ॥ ९५

सर्वभूतभवं ज्ञात्वा लिङ्गमर्चति यः प्रभोः ।

तस्मिन्नभ्यधिकां प्रीतिं करोति धृपमध्वजः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणाख्यमोक्षपर्वणि व्यासवाक्ये शतरुद्रीये

एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन्नतिरये द्रोणे निहते पार्षतेन वै ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वन्तः परम् ॥

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्नतिरये द्रोणे निहते पार्षतेन वै ।

कौरवेषु च भग्नेषु कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ २

दृष्ट्वा समहृदाश्चर्यमात्मनो विजयावहम् ।

यदृच्छयाऽऽगतं व्यासं पप्रच्छ भरतर्षभ ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

संग्रामे न्यहनं शङ्खशरीरैर्विमलैरहम् ।

अप्रतो लक्ष्ये यान्तं पुरुषं पावकप्रभम् ॥ ४

उचलन्तं शूलमुचम्य या दिशं प्रतिपद्यते ।

सञ्जय उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्रोणपुत्रो महारथः ।

नमश्चकार रुद्राय बहु मेने च केशधम् ॥ ९९

दृष्टरोमा च वक्ष्यात्मा सोऽभिवाद्य महर्षये ।

वरुथिनीमभिप्रेक्ष्य ह्यवहारमकारयत् ॥ ९८

ततः प्रत्यवहारोऽभूत्पाण्डवानां विशांपते ।

कौरवाणां च दीनानां द्रोणे युधि निपातिते

युद्धं कृत्वा दिनान्पञ्च द्रोणो हत्वा वरुथिनीं

ब्रह्मलोकं गतो राजन् ब्राह्मणो धेदपारगः ॥

तस्यां दिशि विदीर्यन्ते शत्रवो मे महामुने ॥

तेन भग्नानरीन्सर्वान्मद्भग्नान्मन्यते जनः ।

तेन भग्नानि सैन्यानि पृष्टतोऽनुवजाम्यहम् ॥

भगवंस्तन्ममाचक्ष्व को वै स पुरुषोत्तमः ।

शूलपाणिर्मया दृष्टस्तेजसा सूर्यसन्निभः ॥ ७

न पद्भ्यां स्पृशते भूमिं न च शूलं विमुञ्चति

शूलाच्छूलसहस्राणि निष्पेतुस्तस्य तेजसा ॥

व्यास उवाच ।

प्रजापतीनां प्रथमं तेजसं पुरुषं प्रभुम् ।

भुवनं भूर्भुवं देवं सर्वलोकेश्वरं प्रभुम् ॥ ९

ईशानं वरदं पार्यं दृष्टवानसि शंकरम् ।

तं गच्छ शरणं देवं वरदं भुवनेश्वरम् ॥ १०

शाश्वतम् । इयोस्तु सन्निधानेन शाश्वतं प्राप्यते पदम् इति

दक्षस्मृतेः । प्रतिमाया शिवार्चकस्य आत्ममनइद्रियविप

याणां चतुर्णां साश्रिध्यमस्ति । लिङ्गे तदर्थकस्य तु आत्मम-

नसोर्देयेरेव साश्रिध्यमन्वाति तयोर्वचकत्वनाम्येऽपि प्रकार

भेदात्कलभेदभागितेति ॥ ९२ ॥ लिङ्गार्चनादेव सर्वं करोति

जानातीत्याह-सर्वेति । ज्ञात्वा शास्त्रात् पूर्वं ज्ञात्वा

पश्चादनुभवेनापि जानातीत्यर्थः । अत एव कृष्णे आत्मयो-

गाख्य जीवन्मूर्त्यविज्ञानं शास्त्रयोगाख्य परोक्षज्ञानं च

तत्कारणीभूतं पुंफलमस्तीत्याह-आत्ममेति ॥ ९३ ॥ कृष्ण

भक्तानां सहस्रक ससारं कर्षतीति योगात्स एवाराध्य ९५ ॥

महर्षये व्यासाय ॥ ९९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

टीकायामेकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

तस्मिन्निति । तदेव विष्णोः शिवमयत्वं व्याख्याय विष्णु-

त्राणात्मन्यस्य जपतन्त्राणामपि शैवमेव कर्मैत्युक्तम् । तस्मि-

न्त्रित आरभ्य पर्वसमाप्तिपर्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यमपि

भूभास्वतारेह्नुतुरपि शिव एवेति ॥ १ ॥ यदृच्छया

दैवेन ॥ ३ ॥ न्यहनं शत्रूनित्यत्र निहतं शत्रूनेति पाठे

शरौधे शत्रून्निहतं ममाप्रतो यान्तं पुरुषमहं लक्ष्ये इत्यन्वयः

॥ ४ ॥ प्रजानां सर्गस्थित्यन्तकृतत्वेन पतीनां ब्रह्माविष्णुक-

द्राणां प्रथमं प्रयायेतारं कारणमित्यर्थः । तेजसं स्वार्थं तद्धितं

चिन्मात्ररूपं पुरुषं सर्वपूर्वं शरीरगुहाद्यु शयानमत एव

प्रभुमन्तर्यामित्तेन शास्त्रारं भुवनं यौ भू पृथिवी भुवमन्त-

रिस्त्रैलोक्यशरीरमित्यर्थः । दैवं द्योतमानं सर्वलोकेश्वरम् ।

प्रभुमिति राजवद्बहिः स्थित्वापि नियमयन्मित्यर्थः ॥ ९ ॥

ईशानमनन्याधिपतिं वरदं श्रेष्ठानामपि खण्डयितारं भुवने-

श्वरं भुवनव्यापिनम् ॥ १० ॥

महादेवं महात्मानमीशानं जटिलं विभुम् ।
 त्र्यक्षं महाभुजं रुद्रं शिखिनं चीरवाससम् ॥
 महादेवं हरं स्थाणुं वरदं भुवनेश्वरम् ।
 जगत्प्रधानमजितं जगत्प्रीतिमधीश्वरम् ॥
 जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ।
 विश्वात्मानं विश्वसृजं विश्वमूर्तिं यशस्विनम्
 विश्वेश्वरं विश्वनरं कर्मणामीश्वरं प्रभुम् ।
 शंभुं स्वयंभुं भूतेशं भूतभव्यभवोद्भवम् ॥
 योगं योगेश्वरं सर्वं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ।
 सर्वश्रेष्ठं जगच्छ्रेष्ठं वरिष्ठं परमेष्ठिनम् ॥ १५ ॥
 लोकत्रयविधातारमेकं लोकत्रयाश्रयम् ।
 शुद्धात्मानं भवं भीमं शशाङ्ककुशेश्वरम् ॥
 शाश्वतं भूधरं देवं सर्ववागीश्वरेश्वरम् ।
 सुदुर्जयं जगन्नाथं जन्म-मृत्यु-जरातिगम् १७
 ज्ञानात्मानं ज्ञानगम्यं ज्ञानश्रेष्ठं सुदुर्विदम् ।
 दातारं चैव भक्तानां प्रसादविहितान्वरान् ॥
 तस्य पारिषदा दिव्या रूपैर्नानाविधैर्विभोः ।
 वामना जटिला मुण्डा न्हस्वग्रीवा महोदराः
 महाकाया महोत्साहा महाकर्णास्तथाऽपरे ।
 आननैर्विकृतैः पादैः पार्थ वैषैश्च वैकृतैः ॥ २० ॥
 ईदृशैः स महादेवः पूज्यमानो महेश्वरः ।
 स शिवस्तात तेजस्वी प्रसादाद्याति तेऽग्रतः
 तस्मिन्धोरे सदा पार्थ संग्रामे रोमहर्षणे ।
 द्रौणि-कर्ण-कृपैर्गुप्तां महेष्वसैः प्रहारिभिः ॥
 कस्तां सेनां तदा पार्थ मनसाऽपि प्रधर्षयेत् ।
 ऋते देवान्महेष्वसाद्बहुरूपान्महेश्वरात् ॥ २३ ॥

जटिलं शिखिनमिति रूपभेदाभिप्रायेण विशेषणद्वयं
 योज्यम् ॥ ११ ॥ जगत्प्रीतिं जगदानन्दकरम् । अधीश्वर-
 मीश्वरादप्यधिकं निरुपाधिचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥
 जगद्योनिं जगद्बीजमिति जगतां मातृपितृरूपम् ॥ १३ ॥
 विश्वनरं विश्वस्य नेतारम् भूतस्य भव्यस्य भवस्य वर्तमानस्य
 चोद्भवम् ॥ १४ ॥ योगं कर्मयोगादिरूपम् । योगेश्वरं
 योगिनामीशं योगानां फलप्रदं वा सर्वं सर्वात्मकम् ॥ १५ ॥
 सुदुर्जयम् अत्यन्तं दुष्प्रापमनधिकारिभिः ॥ १७ ॥ ज्ञाना-
 त्मानं ज्ञानस्वरूपं ज्ञानगम्यं परविद्याप्राप्यं ज्ञानश्रेष्ठं
 चिन्मात्ररूपत्वेनैव प्रशस्यतमम् । अत एव सुदुर्विदम-
 विषयत्वादुर्ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ पारिषदा गणाः ॥ १९ ॥
 प्रधर्षयेत् अभिभवत् ॥ २३ ॥ भक्ताः भजन्त इति भक्ताः
 ॥ २७ ॥ नमस्करणं प्रह्वीभावस्तं कुरुष्व । शितिकण्ठाय
 नीलमीवाय कनिष्ठाय मूक्ष्मायेति प्राञ्चः कनी दीप्तौ दीप्त-

स्थातुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नग्रतः स्थिते ।
 न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २४ ॥
 गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ।
 विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥
 तस्मै नमस्तु कुर्वन्तो देवास्तिष्ठन्ति वै दिवि
 ये चान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गजितो नराः
 ये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिम् ।
 अनन्यभावेन सदा सर्वेशं समुपासते ॥ २७ ॥
 इहलोके सुखं प्राप्य ते यांति परमां गतिम् ।
 नमस्कुरुष्व कौन्तेय तस्मै शान्ताय वै सदा
 रुद्राय शितिकण्ठाय कनिष्ठाय सुवर्चसे ।
 कपर्दिने करालाय हर्यक्षवरदाय च ॥ २९ ॥
 याम्यायाव्यक्तकेशाय सद्वृत्ते शंकराय च
 काम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ॥ ३० ॥
 हरिकेशाय मुण्डाय कृशायोत्तारणाय च ।
 भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ ३१ ॥
 बहुरूपाय सर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ।
 उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥
 गिरिशाय प्रशान्ताय पतये चीरवाससे ।
 हिरण्यवाहवे राजन्त्राय पतये दिशाम् ॥
 पर्जन्यपतये चैव भूतानां पतये नमः ।
 वृक्षाणां पतये चैव गवां च पतये नमः ॥ ३४ ॥
 वृक्षैरावृतकायाय सेनान्ये मध्यमाय च ।
 सुवहस्ताय देवाय धन्विने भार्गवाय च ॥
 बहुरूपाय विश्वस्य पतये मुञ्जवाससे ।
 सहस्रशिरसे चैव सहस्रनयनाय च ॥ ३६ ॥

तमाय ॥ २८ ॥ हर्यक्षः पिगाक्षः कुबेरः ॥ २९ ॥
 याम्याय यामकर्त्रे कालाय । अव्यक्तकेशाय अव्यक्तं माया-
 शवलं केशवद्रश्मिमात्रं यस्य । सद्वृत्ते भक्ते शंकराय सुख-
 कराय ॥ ३० ॥ मुण्डाय यजमानमूर्तित्वात् । कृशाय तपो-
 निष्ठत्वात् उत्तारणाय संसारादिति शेषः ॥ रंहसे वेगवते ॥ ३१ ॥
 सर्वे अयाः शुभावहा विधयः प्रियाः यस्य । तस्मै सर्वाय
 प्रियाय प्रियवाससे सोमाय वाससः सोमदैवत्यत्वात्
 उष्णीषिणे शिरोवेष्टनवते मीढुषे वृष्टिकर्त्रे ॥ ३२ ॥ गिरि-
 शाय पर्वतशायिने । चीरं वल्कलं हिरण्यवाहवे सुवर्णालंकृत-
 मुजाय ॥ ३३ ॥ वृक्षैर्वृश्चनयोग्यैर्देहेरावृतकायाय आच्छा-
 दितस्वरूपाय मध्यमाय अन्तर्यामिणे सुवहस्ताय अर्धव्ये
 भार्गवाय रामाया ॥ ३५ ॥ मुञ्जो वल्कलं तृणतन्तवो वा तन्मय-
 वाससे ॥ ३६ ॥

सहस्रबाहवे चैव सहस्रचरणाय च ।
शरणं गच्छ कौन्तेय वरदं भुवनेश्वरम् ॥ ३७
उमापतिं विरूपाक्षं दक्षयज्ञनिवर्हणम् ।
प्रजानां पतिमव्यग्रं भूतानां पतिमव्ययम् ॥
कपर्दिनं वृषावर्तं वृषनामं वृषध्वजम् ।
वृषदर्पं वृषपतिं वृषशङ्खं वृषपर्भम् ॥ ३९
वृषाङ्गं वृषमोदारं वृषमं वृषभक्षणम् ।
वृषायुधं वृषशरं वृषभूतं वृषेश्वरम् ॥ ४०
महोदरं महाकायं द्वीपिचर्मनिवासिनम् ।
लोकेशं वरदं मुण्डं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ७१
त्रिशूलपाणिं धरदं खड्गचर्मधरं प्रभुम् ।
पिनाकिनं स्वङ्गधरं लोकानां पतिमीश्वरम्
प्रपद्ये शरणं देवं शरण्यं चौरवाससम् ।
नमस्तस्मै सुरेशाय यस्य वैश्रवणः सखा ॥
सुवाससे नमस्तुभ्यं सुवताय सुधन्विने ।
धनुर्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने ४४
धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्याय ते नमः ।
उग्रायुधाय देवाय नमः सुरचराय च ॥ ४५
नमोऽस्तु बहुरूपाय नमोऽस्तु बहुधन्विने ।
नमोऽस्तु स्वाणवे नित्यं नमस्तस्मै तपस्विने
नमोऽस्तु त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय च वै नमः ।
वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः ॥ ४७
मातृणां पतये चैव गणानां पतये नमः ।
गद्यां च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ४८
अपां च पतये नित्यं देवानां पतये नमः ।

पूष्णो दन्तविनाशाय ज्येष्ठाय वरदाय च
नीलकण्ठाय पिङ्गाय स्वर्णकेशाय वै नमः ।
कर्माणि यानि दिव्यानि महादेवस्य धीमतः
तानि ते कीर्तयिष्यामि
यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
न सुरा नासुरा लोके
न गन्धर्वा न राक्षसाः ॥ ५१
सुखमेधन्ति कुपिते तस्मिन्नापि गुहागताः ।
दक्षस्य यजमानस्य विधिवत्संभृतं पुरा ५२
विद्याध कुपितो यज्ञं निर्दयस्त्वभवत्तदा ।
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ५३
ते न शर्मं कुतः शान्तिं लेभिरे स्म सुरास्तदा
विद्वते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ ५४
तेन ज्यातलघोपेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
बभूवुर्वंशगाः पार्थ निपेतुश्च सुरासुराः ॥ ५५
आपशुभ्रुभिरे सर्वाश्चक्रे च वसुधरा ।
पर्वताश्च व्यशीर्यन्त दिशो नागाश्च मोहिताः
अन्धेन तमसा लोका न प्राकाशन्त संवृताः
जग्निवान्सह सूर्येण सर्वेषां ज्योतिषां प्रभाः
कुक्षुर्भयभीताश्च शान्तिं चक्रुस्तथैव च ।
ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च सुखैषिणः ५८
पूषाणमभ्यद्रवत शंकरः प्रहसन्निव ।
पुरोडाशं भक्षयतो दशनान् वै व्यशातयत् ॥
ततो निश्चक्रमुद्देवा वेपमाना नताः स्म ते ।
पुनश्च संदधे दीप्तान्देवानां निशिताञ्जशरान्

अभ्यप्रमनाङ्गुलम् ॥ ३८ ॥ कपर्दिनं जटाजूटवन्तम् ।
वृषावर्तं वृषाणां श्रेष्ठानां ब्रह्मादीनामावर्तयि-
तारम् । तानपि भ्रामयन्त माययेत्यर्थः । वृषनामं सर्वलोका-
ध्रयत्वेन प्रशस्ततमगर्भम् । वृषध्वजं नन्दिबाहनम् । वृषदर्पं
वृष समर्थैल्लोकप्यसंहारक्षमो दर्पोऽहंकारो यस्य तम् । वृषस्य
धर्मस्य पतिम् । तत्फलप्रदात्वेन वृषो धर्म एव परापरस्वो
विश्ववपुः शृंगभूत उच्चतरो यस्य तम् । अत एव वृषर्भं वृषाणां
फलवर्षिणामिन्द्रादीनामृषभं श्रेष्ठम् ॥ ३९ ॥ वृषो बलीवदङ्गे-
ध्वजे यस्य ॥ वृषाङ्गम् । वृषमोदारं वृषमेघ धर्मेण सासमानिष्ठ
उदार बहुफलप्रदम् । अत एव वृषमं वृषेण धर्मेण निमित्तेन
भानं साक्षात्कारो यस्य तं वृषमं योगधर्मैकगम्यम् । वृषभक्षणं
स्पृष्टार्थम् । वृषायुधं श्रेष्ठप्रहरणम् । वृषो विष्णु शरो यस्य तं
वृषशरम् । वृषभूतं धर्मैकवपुषम् । वृषस्य दक्षयज्ञेयश्चर निव-
न्तारम् ॥ ४० ॥ महदेव कोटिब्रह्माण्डाभ्यभूतसुन्दरं यस्य तं

महोदरम् । महाकायं त्रैलोक्यशरीरं द्वीपिचर्मनिवासिनं
व्याघ्रचर्मणा नितरा छादितम् ॥ ४१ ॥ खड्गधरं खड्गमान-
धरम् ॥ ४२ ॥ सुधन्विने शोभना धन्विनो धनुर्धरा-
पार्पदा अस्य सन्ति तस्मै । स्वयमपि धनुर्धराय । अत
एव प्रियधन्वाय धनु प्रियाय । धन्वधनु प्रेरकत्वेनास्या-
स्ताति तस्मै बाणाय ॥ ४४ ॥ धन्वन्तराय धनुषि अन्तरं
मन्येऽस्ताति धन्वन्तरं भौवा तद्रूपाय । सन्धिपार्ष्णः ।
धनुषे धनु स्वरूपाय । धन्वाचार्याय धनुर्वेदगुरवे
॥ ४५ ॥ भगघ्नाय भगनेत्राभिदे ॥ ४७ ॥ गुहा-
गता पातालगता अपीत्यर्थः । न सुरमेधन्तोऽस्युक्तं तदे-
वाह-दक्षस्येत्यादिना ॥ ५२ ॥ तमसा संवृता न
प्राकाशन्त न प्राज्ञायन्त ॥ ५३ ॥ चक्रुर्ऋषय इति सवन्ध
॥ ५८ ॥ पूषाणं पूषणम् ॥ ५९ ॥ नता लीना सन्तः
निश्चक्रमुद्देवा दशदिक्कान्ता देवानां लीनानामपि वधा-
येति शेषः ॥ ६० ॥ ५ गत्यर्थव्यजते रूपम् ।

सभूमान्सस्फुलिङ्गांश्च
विद्युत्तायदसन्निभान् ।

तं दृष्ट्वा तु सुराः सर्वे

प्रणिपत्य महेश्वरम् ॥ ६१

रुद्रस्य यज्ञभागं च विशिष्टं ते त्वकल्पयन्
भयेन त्रिदशा राजञ्छरणं च प्रपेदिरे ॥ ६२

तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः सन्धितस्तदा ।
भग्नश्चापि सुरा आसन् भीताश्चाद्यापि तं प्रति

असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि

आयसं राजतं चैव सौवर्णं परमं महत् ॥ ६४

सौवर्णं कमलाक्षस्य

तारकाक्षस्य राजतम् ।

तृतीयं तु पुरं तेषां

विद्युन्मालिन आयसम् ॥ ६५

न शक्तस्तानि मघवान् भेतुं सर्वोयुधैरपि ।

अथ सर्वे सुरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥ ६६

ते तमूचुर्महात्मानं सर्वे देवाः सवासवाः ।

ब्रह्मदत्तवरा ह्येते घोरास्त्रिपुरवासिनः ॥ ६७

पीडयन्त्याधिकं लोकं यस्मात्ते वरदर्पिताः ।

त्वद्देते देवदेवेश नान्यः शक्तः कथञ्चन ॥ ६८

हन्तुं दैत्यान्महादेव जहि तांस्त्वं सुरद्विषः

रुद्रं रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ॥ ६९

निपातयिष्यसे चैतान्सुरान् भुवनेश्वर ।

स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा देवानां हितकाम्यया

गन्धमादनविन्ध्यौ च कृत्वा वंशध्वजौ हरः

पृथ्वीं ससागरवनां रथं कृत्वा तु शङ्करः ७१

अक्षं कृत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिलोचनः ।

चक्रं कृत्वा तु चन्द्राकौ देवदेवः पिनाकधृक्

अणी कृत्वैलपत्रं च पुष्पदन्तं च त्र्यम्बकः ।

यूपं कृत्वा तु मलयमवनाहं च तक्षकम् ॥ ७३

योक्रांगानि च सत्त्वानि

कृत्वा शर्वः प्रतापवान् ।

वेदान् कृत्वाऽथ चतुर-

श्चतुरश्वान्महेश्वरः ॥ ७४

उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वरः ।

गायत्रीं प्रग्रहं कृत्वा सावित्रीं च महेश्वरः ॥

कृत्वोङ्कारं प्रतोदं च ब्रह्माणं चैव सारथिम् ।

गाण्डीवं मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा तु वासुकिं

विष्णुं शरोत्तमं कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च ।

वायुं कृत्वाऽथ वाजाभ्यां पुङ्खे वैवस्वतं यमम्

विद्युत्कृत्वाऽथ निश्राणं मेरुं कृत्वाथ वै ध्वजं

आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदेवमयं शिवः ॥ ७८

त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः ।

असुराणामन्तकरः श्रीमान्तुलविक्रमः ॥ ७९

स्तूयमानः सुरैः पार्थ ऋषिभिश्च तपोधनैः ।

स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः ८०

अतिष्ठत्स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान् ।

यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि च ८१

त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद सः ।

पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितुम् ॥

शरं कालाग्निसंयुक्तं विष्णुसोमसमायुतम् ।

पुराणि दग्धवन्तं तं देवी याता प्रवीक्षितुम् ॥

तं शरान्मुञ्चन्तमिति शेषः ॥ ६१ ॥ अतिकोपेन

अतिक्रान्तकोपेन शान्तेनेत्यर्थः । ततः प्रमृति पूर्व

भग्नः सन्तोऽद्यापि भीताः सन्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ वंश-

ध्वजौ अल्पौ ध्वजौ पार्श्वद्वयस्थौ । महाध्वजस्तु मेरुरिति

वक्ष्यते ॥ ७१ ॥ अणी युगान्तवन्धने द्वौ नागौ । यूपं युगं

अवनाहं त्रिवेण्युगवन्धनरज्जुम् ॥ ७३ ॥ योक्राणि ।

अङ्गानि चाकर्षादीनि । सत्त्वानि सरीसृपपर्वतादीनि च ७४

उपवेदान् आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदपाश्चिमाग्रायान् । खली-

नान् कवीयालीतिप्रसिद्धान् । गायत्रीसावित्र्यौ प्रग्रहं रश्मीन्

॥ ७५ ॥ वाजाभ्यां पक्षाभ्यां पक्षयोरित्यर्थः ॥ ७७ ॥

विद्युत् विद्युतं निश्राणं निशितम् ॥ ७८ ॥ स्थानं स्थीयतेऽ

स्मिन्निति योगादव्यूहम् ॥ ८० ॥ स्थाणुरचलः समेतानि

समसूत्रगतानि ॥ ८१ ॥ त्रिपर्वणा त्रीणि विष्णुवायुवैवस्वता-

ल्यानि शरपक्षपुखरूपाणि पर्वणि यस्य तेन । त्रिशल्येन गार्ह-

पत्यदक्षिणान्याहवनीयरूपामित्रयशस्येन ॥ ८२ ॥ पुराणी-

त्यादिसार्धः । पूर्वं दक्षयज्ञविध्वंसनमुक्तं तस्य तात्पर्यम्-

ईश्वरेऽनर्पितो यज्ञो विध्वंसते । ततश्च यज्ञकर्ता ऋत्विजश्च

नश्यतीत्युक्तं तेनेश्वरप्रीत्यर्थं कर्माणि कार्याणीति दर्शितम् ।

ततस्त्रिपुरवध उक्तस्तस्य तात्पर्यं स्थूलसूक्ष्मकारणानि त्रीणि

शरीराणि पुराणि क्स्माद्बहुप्रीत्यल्पसुखकरत्वाभ्यां मोहमय-

त्वेन च सौवर्णराजतायसानि । कामादयोऽसुराः शमा-

दयो देवास्तेषां प्रीतिकरो रुद्र आत्मा शरीरं पृथिव्याख्यं

रथमास्थाय तस्य चालकं चन्द्रसूर्याख्ये मनश्चक्षुषीं चक्रं ।

वेदाश्च गम्यस्थानप्रापकत्वेन हयाः शरो विष्ण्वधिष्ठिता

सूक्ष्मबुद्धिस्तदैकाम्येण शरीरत्रयभेदे तुयै ब्रह्माणि साक्षात्कृते

सति कामादयो नश्यन्ति फलभूताश्च शमादयो वर्धन्ते ।

तेषु च वधमानेषु रुद्रो बालवद्रागद्वेषशून्यो ब्रह्मविद्यापर-

नामन्या उमाया वशगो भवतीत्येतदत्र प्रदर्श्यते ॥ ८३ ॥

बालमङ्गलगतं कृत्वा स्वयं पञ्चशिरः पुनः ।
 उमा जिज्ञासमाना यै कोऽयमित्यब्रवीत्सुरान्
 अस्यतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
 बाहुं सयजं तं तस्य शूद्रन्यास्तंभयत्प्रभुः ८५
 प्रहस्य भगवास्तूर्णं सर्वलोकेभ्यरो धिमुः ।
 ततः स स्तम्भितभुजः शक्रो देवगणैर्वृतः ८६
 जगाम ससुरस्तूर्णं ब्रह्माणं प्रभुमव्ययम् ।
 ते तं प्रणम्य शिरसा प्रोद्युः प्राञ्जलयस्तदा ॥
 किमप्यद्भुतं प्रहस्य पार्यत्या भूतमद्भुतम् ।
 बालरूपधरं दृष्ट्वा नास्माभिरभिलक्षितः ८८
 तस्मात्पात्रं प्रणमिच्छामो निर्जिता येन यै ययं
 अयुष्यता हि बालेन लीलया संपुन्रदराः ८९
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा प्रलपिदां धरः ।
 ध्यात्वा स शशुं भगवान्बालं चामिततेजसम्
 उवाच भगवान्ब्रह्मा शक्रादींश्च सुरोत्तमान् ।
 चराचरस्य जगतः प्रभुः स भगवान्हरः ॥
 तस्मात्परतरं नान्यार्तिकचिदस्ति महेभ्यराव
 यो दृष्टो हामया सार्धं शुष्माभिरमितश्रुतिः ॥
 स पार्यत्याः कृते शर्यः कृतवान्बालरूपताम्
 ते मया संहिता यूयं प्रापयध्वं तमेव हि ॥
 स एव भगवान्देवः सर्वलोकेभ्यरः प्रभुः ।
 न संशुभ्रधिरै चैन देयास्त भुवनेभ्यरम् ॥ ९४
 सप्रजापतयः सर्वे बालार्कसदृशप्रभम् ।
 अथाभ्येत्य ततो ब्रह्मा दृष्ट्वा स च महेभ्यरम् ॥
 अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा धवन्दे तं पितामहः ।
 प्रलोषाच ।

त्वं यज्ञो भुवनस्यास्य त्वं गतिस्त्वं परायणं
 त्वं भवस्त्वं महादेवस्त्वं धाम परमं पदम् ।
 त्वया सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
 भगवन्मृतमद्वेष्ट लोकनाथ जगत्पते ।
 प्रसादं कुरु शक्रस्य त्वया क्रोधादितस्य वै ॥
 व्यास उवाच ।

पद्मयोनिवचः श्रुत्वा ततः प्रीतो महेभ्यरः ।
 प्रसादाभिमुखो भूत्वा अद्वरासमयाकरोत् ॥
 ततः प्रसादयामासुरुमा रुद्रं च ते सुराः ।
 अमवच्यं पुनर्बाहुर्धयाप्रकृतिं वज्रिणः १००

तेषां प्रसन्नो भगवान्सपत्नीको वृषध्वजः ।
 देवानां त्रिदशश्रेष्ठो दक्षयज्ञविनाशनः ॥ १
 स वै रुद्रः स च शिवः
 सोऽग्निः सर्वेश सर्वविद् ।
 स चेन्द्रश्च वायुश्च
 सोऽश्विनी च स विद्युतः ॥ २
 स भवः स च पर्जन्यो महादेवः सनातनः ।
 स चंद्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः
 स कालः सोऽन्तको मृत्युः
 स यमो राज्यहानि तु ।
 मासार्धमासा ऋतवः
 सन्ध्ये संवत्सरश्च सः ॥ ४
 धाता च स विधाता च
 विश्वात्मा विश्वकर्माकृत् ।
 सर्वासां देवतानां च
 धारयत्यथपुर्वपुः ॥ ५
 सर्वदेवैः स्तुतो देवः सैकधा बहुधा च सः ।
 शतधा सहस्रधा चैव भूयः शतसहस्रधा ॥
 द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा धिदुः ।
 घोरा चान्या शिवा चान्या
 ते तनू बहुधा पुनः ॥ ७
 घोरा तु यातुधानस्य
 सोऽग्निर्धिष्णुः स भास्करः ।
 सौम्या तु पुनरेयास्य
 आपो ज्योतीषि चंद्रमाः ॥ ८

वेदाः साक्षोपनिषदः पुराणाध्यात्मनिश्चयाः
 यदत्र परमं गुह्यं स वै देवो महेभ्यरः ॥ ९
 ईदृशां महादेवो भूयाश्च भगवानजः ।
 न हि सर्वे मया शक्या यक्तुं भगवतो गुणाः
 अपि धर्षसहस्रेण सततं पाण्डुनन्दन ।
 सर्वैर्ग्रहेर्गृहीतान्यै सर्वपापसमन्वितान् ११
 स मोक्षयति सुप्रीतः शरण्यः शरणागतान्
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं चित्तं कामांश्च पुष्कलां
 स ददाति मनुज्येभ्यः स वैवाक्षिपते पुनः ।
 सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य वैश्वर्यमुच्यते १३

अस्यतश्च शक्रस्यैवादिताः पर्य-मन्मृत द्विपन्त कर्मठास्तेन योगमहिम्ना निर्जिता सन्तस्तमेव शरणं गच्छन्तीति ॥ ८५ ॥
 गतिं पालक । पश्यणं लयस्थानम् ॥ ९६ ॥ अत्र उत्पत्तिशरणम् ॥ ९७ ॥ ईश शिषकः । नाथ नायक । पति पालकः
 ॥ ९८ ॥ स वै रुद्र इत्यादिनां पुनरेवैव सार्वभौममुच्यते ॥ १०२ ॥

स चैव व्यापृतो लोके मनुष्याणां शुभाशुभे
ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरश्च स उच्यते १४
महेश्वरश्च महतां भूतानामीश्वरश्च सः ।
बहुभिर्बहुधा रूपैर्विश्वं व्याप्नोति वै जगत् ॥
तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे तदधिष्ठितम् ।
वडवामुखेति विख्यातं पिवत्तोयमयं हविः
एष चैव श्मशानेषु देवो वसति नित्यशः ।
यजन्त्येनं जनास्तत्र वीरस्थान इतीश्वरम् ॥
अस्य दीप्तानि रूपाणि घोराणि च बहूनि च
लोके यान्यस्य पूज्यन्ते मनुष्याः प्रवदन्ति च
नामधेयानि लोकेषु बहून्यस्य यथार्थवत् ।
निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मणस्तथा
वेदे चास्य समाम्नातं शतरुद्रियमुत्तमम् ।
नाम्ना चानन्तरुद्रेति ह्युपस्थानं महात्मनः १२०
सकामानां प्रभुर्देवो ये दिव्या ये च मानुषाः
स विभुः स प्रभुर्देवो विश्वं व्याप्नोति वै महत्
ज्येष्ठं भूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा मुनयस्तथा ।

प्रथमो ह्येष देवानां मुखादस्थानलोऽभवत् २२
सर्वथा यत्पशुपतिरिति तैश्च यद्रमते पुनः ।
तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः २३
दिव्यं च ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यथा स्थितम् ।
महयत्येष लोकांश्च महेश्वर इति स्मृतः २४
ऋषयश्चैव देवाश्च
गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
लिङ्गमस्यार्चयन्ति स्म
तच्चाप्यूर्ध्वं समास्थितम् ॥ २५
पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।
सुखी प्रीतश्च भवति प्रहृष्टश्चैव शङ्करः ॥ २६
यदस्य बहुधा रूपं भूतभव्यभवस्थितम् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः २७
एकाक्षो जाज्वलन्नास्ते
सर्वतोऽक्षिमयोऽपि वा ।
क्रोधाद्यश्चाविशालोकां-
स्तस्मात्सर्वं इति स्मृतः ॥ २८

द्वे तनू इत्युक्ते तनू पुनर्ग्याख्याति-तस्य देवस्येति ।
वडवामुखारख्या घोरा तनुः ॥ १६ ॥ एष चैवेति ।
अघोरा श्मशानाख्या काशी 'या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा
पापकाशिनी' इति लिङ्गादपापस्य ब्रह्मणः प्रकाशकत्वात् ।
एतच्चान्यत्राप्यविमुक्ताख्यां तामेव प्रकृत्याऽऽप्रातम् । अत्र
हि जन्तोः प्राणपूर्वकममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे
येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति । तस्मादविमुक्तमेव
निषेवेताविमुक्तं न विमुञ्चेदिति । तत्र श्मशाने काश्या एनं
रुद्रं जना उपासकाः यजन्ति आराधयन्ति । एतदपि तत्रैव
श्रुतम् । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्त उपास्यः
सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । वीरस्थाने वीराणां पङ्कजयिनां
संन्यासिनां स्थाने अविमुक्ते । यथोक्तं यतीन्प्रकृत्य स्मृतिषु-
'अष्टौ मासान् विहारः स्याद्धार्षिकान्श्चतुरो वसेत् ।
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारो नैव विद्यते' इति ।

न चात्र श्मशानशब्दार्थो लोकप्रसिद्धो ग्रहीतुं युक्तः । तस्या-
शुचित्वेन यागभूमित्वासंभवेन यजन्त्येनं जनास्तत्रेति
वाक्यशेषविरोधात् । न च वीरस्थाने इत्युक्तेरसुराणां निन्य-
मार्गजुषां तदपि यजनस्थानमिति वाच्यम् । आनुशासनिके
उमामहेश्वरसंवादे श्मशानसदृशं पवित्रं स्थानं त्रैलोक्ये
नास्तीति महेश्वरवचसैव स्थापितत्वात् तस्मान्महाश्मशान-
मिति लोकप्रसिद्धेः पवित्रं देवयजनस्थानं श्मशानाख्यं
वाराणस्येव । अत्रैव संवर्तादीनामज्ञातवासो जावालादौ
श्रूयमाणो दानधर्मेषु मैत्रेयभिक्षायामाश्वमेधायै संवर्तमरु-

त्तायै चोपवृंहित इति सर्वमनवद्यम् ॥ १७ ॥ अस्येति ।
चादघोराणि ॥ १८ ॥ निरुच्यन्ते-
'ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरश्च स उच्यते ।'
महेश्वरश्च महतां भूतानामीश्वरश्च सः ।'
इत्येवंजातीयकैः श्लोकैर्व्याख्यायन्ते ॥ १९ ॥ शतरुद्रियं
'नमस्ते रुद्रमन्यवे' इति याजुषः प्रपाठकः । उपस्थानं रुद्रोप-
स्थानमंत्रभूतम् ॥ १२० ॥ कामानां दिव्यानां मानुषाणां
च स प्रभुर्दाता विभुर्व्यापकः । विश्वं व्याप्नोति कनक-
कुण्डलवत् । न त्वाकाशवद्विभुमात्रं नापि प्रधानवत् ॥ २१ ॥
यतः प्रभुरीश्वरश्चेतन इति यावत् । ज्येष्ठं प्रशस्ततमं त्रिविध-
परिच्छेदशून्यं भूतं नित्यसिद्धम् । एष एव प्रथमः प्रजापतिः २२
पशुन् जीवान् अत्र पाति पालयति । पिवति सादरं पश्यति
शोषयति चेत्यर्थानभिप्रेत्य उच्यन्तस्य पातेः पतिशब्द
उत्पन्नस्तेन पशुपतिशब्दस्याप्यर्थत्रयमित्यग्रे विज्ञेयम् ॥ २३ ॥
ब्रह्मचर्येण दिव्यत्वात् । यथास्थितत्वाच्च लिङ्गमित्यप्यस्य
नाम । आलिङ्गत्ययं प्रपन्नं सत्तास्फूर्तिप्रदानेनालिङ्गत्येनं
प्रपन्नः प्रलीयमान इति हेतोरयं लिङ्गपदवाच्यः दिव्यत्वाद-
सङ्गत्वाद्यथास्थितत्वात्कूटस्थत्वाच्च प्रधानादन्यत्वमित्यर्थः ।
महयन् पूजयन् स चासौ ईश्वरश्चेति महेश्वरः ॥ २४ ॥
लिङ्गयति सर्वान्कामान् गमयति । अतः सर्वोत्कृष्टत्वाद्ूर्ध्व-
मूर्ध्वत्वाच्च ऋष्यादीनामर्च्यं लिङ्गति भक्तसमर्पितं पत्र-
पुष्पादि गच्छति प्राप्नोतीत्यनेन हेतुना लिङ्गमित्युत्तर-
स्यार्थः ॥ २५ ॥ भवं वर्तमानम् ॥ २७ ॥ एकमक्ष्यस्य
वन्दिमयं जाज्वलित्यन्तं दीप्तमास्ते यत्र प्रविष्टं सर्वं तत्ता-

धूम्ररूपं च यत्तस्य धूर्जटिस्तेन चोच्यते ।
 विभेदेयाश्च यत्तस्मिन्निभश्चरूपस्ततः स्मृतः
 तिस्रो देवीर्यदा धैव भजते भुवनेश्वरः ।
 घामपः पृथिवीं धैव ज्यम्बकश्च ततः स्मृतः
 स मेधयति यक्षित्यं
 सर्धार्थान्सर्धकर्मसु ।
 शिवमिच्छन्मनुष्याणां
 तस्मादेव शिवः स्मृतः ॥ ३१
 सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा
 सर्धतोऽक्षिमयोऽपि वा ।
 यद्य धिभ्यं महत् पाति
 महादेयस्ततः स्मृतः ॥ ३२
 महत्पूर्वं स्थितो यद्य प्राणोत्पत्तिस्थितश्च यत्
 स्थितलिङ्गश्च यक्षित्यं तस्मात्स्याणुरिति स्मृतः
 सूर्याचन्द्रमसोलोके प्रकाशन्ते रुचश्च याः ।
 ताः केदासंशितालयक्षे द्योमकेदास्ततः स्मृतः
 भूतं मह्यं भयिष्यं च सर्वं जगदशेषतः ।

मय एव ततो यस्माद्भूतमव्ययमवोद्भवः ॥ ३५
 कपिः श्रेष्ठ इति प्रोक्तो धर्मश्च वृष उच्यते ।
 स देवदेवो भगवान्कीर्त्यतेऽतो वृषाकपिः ॥
 ब्रह्माणमिन्द्रं वरुणं यमं धनदमेव च ।
 निगृह्य हरते यस्मात्तस्माद्भर इति स्मृतः ॥
 निमीलिताभ्यां नेत्राभ्यां वलादेवो महेश्वरः
 ललाटे नेत्रमण्डलेन ज्येष्ठः स उच्यते ॥ ३८
 विषमस्यः शरीरेषु समश्च प्राणिनामिह ।
 स वायुर्विषमस्येषु प्राणोपानः शरीरेषु ॥ ३९
 पूजयेद्विग्रहं यस्तु लिङ्गं चापि महात्मनः ।
 लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ४०
 ऊरुभ्यामर्धमाग्रेयं सोमार्धं च शिवा तनुः ।
 आत्मनोऽर्धं तथा चाग्निः सोमोऽर्धं पुनरुच्यते
 रीजसी महतो दीप्ता देवैभ्योऽस्य शिवा तनुः
 भास्वतो मानुषेभ्यस्य तनुर्घोराऽग्निरुच्यते ४२
 ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा याऽस्य तनुस्तथा ।
 याऽस्य घोरतरा मूर्तिः सर्वानन्ति तयेश्वरः ।

दास्यं प्राप्नोतीत्यनेन सर्वेष्वेनं भूतानीति वा सत्ययं
 सर्वाणि भूतान्यनन्तलोचनत्वादिति वा गर्वः । जाग्रद-
 भित्यस्यैव विवरणं-क्रोधादिति । घर्ष इति तालम्बा-
 दिपाठेऽपि शृणोति हिनस्ताति घर्ष इति निर्गमना ॥ २८ ॥
 धूम्रा शोधवती जटिः स्वप्नमस्येति विग्रहं वर्णलोपाद्-
 र्जटिरित्याह-धूम्रेति । रुचश्चो देव्याचीत्याभिप्रेत्याह-
 विभेदे इति ॥ २९ ॥ त्रैलोक्यं भजते पालमतीति
 त्र्यम्बक इत्याह-तिस्र इति ॥ ३० ॥ समेधयतीति
 यस्माद्धनादिवर्धनेन लोकानां शिर्वरस्तस्माच्छिव इत्यर्थः
 ॥ ३१ ॥ महान्ति पुरयभेदेन बहुत्वादित्युत्पादा व्याप-
 काख्यानं देवशक्तिर्नार्निद्रियाप्यस्येति वा महतो विश्वस्य
 देवो राजा वा महादेव इत्यभिप्रेत्याह-सहस्रोति ॥ ३२ ॥
 स ईशा चक्रे ॥ प्राणमण्डलप्राणायामादिभिर्यादिना भूती
 ईश्वरकर्ता ईश्वरो महानुजः । प्राणो जीवोपाधित्तेन जीव
 उक्तः । श्रद्धादिकं जीवस्य लिङ्गशरीरं चरमं कार्यम् । तत्र
 महत् ईशाद्यायुषाप्यस्येन रूपेण तत् उपहितेन साक्षि-
 रूपेण तदुपाध्यभिमानिना कर्मादिरूपेण चास्थितोऽपि
 स्थितलिङ्गः अविक्रियस्वरूपतया तिष्ठतीति योगात्
 स्याणुरित्युच्यत इत्याह-महदिति ॥ ३३ ॥
 सूर्याचन्द्रमसोरियमेरुपुण्ड्रमण्डल-रूपो दीप्त्यः त्र्यक्षे सूर्य-
 चन्द्राग्निनेत्रे भ्योऽग्निः वेशा रश्मयो यस्येति विग्रहः ॥ ३४ ॥
 शरीरेषु विषमैरशविषै रूपैरिति ततो विषमस्यः प्राणिनां
 देहाभिमानिनां सर्वेषां समः श्रियत्वात् न ह्यात्मनि कदा-

विद्वप्यप्रियत्वं कस्यापि दृष्टं त एव शिव एव वायुरूपी
 प्राणपानादिभेदेन विषमस्येषु पुष्पपापिषु शरीरेषु
 जीवेषु स्थितः सर्वेषाम् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ विग्रहं प्रतिमाम्
 ॥ ३६ ॥ ऊरुभ्यामित्यादिभ्योऽकर्मणेन पुनस्तनुद्वयं विभजते-
 ऊरुभ्यामिति । तत्राग्रेयोऽग्निरिति भोक्ता सोम
 इति च भोग्यमुच्यते । अत्र मुदयाद्ब्रह्मपादेभ्यो जातध-
 स्वरो वर्णाः कर्मफलभूतवृत्त्यादिकारिणः समस्तप्राणि-
 कल्याणकरत्वाद्भुक्ष्य शिवा तनुरित्युच्यते । तत्र ऊरुशब्देन
 तद्धारभ्यापत्तनः प्रदेश उच्यते । तत्रार्धमाग्रेयं परिशेषादर्थं
 सोमः वैश्यो भोक्ता शूद्रो भोग्य इत्यर्थः । आत्मनो रुक्षस्य
 तथा च ऊरुभ्यामुपरि अर्थं शिरोभागो ब्राह्मणोऽग्निर्भोक्ता
 परिशेषादर्थं बाहुभागः क्षत्रियः सोमो भोग्यं तथा पुनर-
 प्येतदुच्यते अर्धमाग्रेयमर्थं सोम इति तेन ब्राह्मणे
 भोक्तारो वैश्यशूद्रो भोग्यौ तथा च भोक्ता भोग्यं रक्ष्यं
 भोग्येन च भोक्ता वर्धनीय इति तथा च चतुर्वर्ण्यं
 त्रैलोक्यस्थितितेदेतुत्वादात्मनो रुक्षस्य शिवा तनुरित्यर्थः
 ॥ ३७ ॥ नैजसीति 'न ह वै देवा अशन्ति न पिबन्त्येत-
 देवाभूतं दृष्ट्वा तुष्यन्ति' इति श्रुतेर्देवानां भोग्या सोमरूपाभ्य
 शिवा तनुः स्वर्गोऽस्ति तथा भुवि मानुषेषु घोरा भोक्ता
 जठरामित्वा सर्वानर्थनिदानभूताऽस्त्येति भावः ॥ ३८ ॥
 ब्रह्मचर्यमिति । एष मानुषः तथा तन्वा ब्रह्मचर्यं चरति
 याऽस्य शिवा तनुर्देवो संपत् शमदमादित्वा सर्वानर्थनिदानं
 घोस्तरा कामकोधादित्वा याऽस्य शिवस्य मूर्तिस्तथा स

यन्निर्देहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
 मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ४४
 एष देवो महादेवो योऽसौ पार्थ तवाग्रतः ।
 संग्रामे शात्रवान्निर्गन्तव्यो दृष्टः पिनाकधृक्
 सिन्धुराजवधार्थाय प्रतिज्ञाते त्वयाऽनघ ।
 कृष्णेन दर्शितः स्वप्ने यस्तु शैलेन्द्रमूधनि ४६
 एष वै भगवान्देवः संग्रामे याति तेऽग्रतः ।
 येन दत्तानि तेऽस्त्राणि यैस्त्वया दानंवा हताः
 धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदश्च समितम्
 देवदेवस्य ते पार्थ व्याख्यातं शतरुद्रियम् ४८
 सर्वार्थसाधनं पुण्यं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
 सर्वपापप्रशमनं सर्वदुःखमर्यापहम् ॥ ४९
 चतुर्विधमिदं स्तोत्रं यः शृणोति नरः सदा ।
 विजित्य शत्रून्सर्वान्स रुद्रलोके महीयते ५०
 चरितं महात्मनो नित्यं
 सांग्रामिकमिदं स्मृतम् ।
 पठन्वै शतरुद्रियं
 शृण्वंश्च सततोत्थितः ॥ ५१

भक्तो विश्वेश्वरं देवं मानुषेषु च यः सदा ।
 वरान्कामान्स लभते प्रसन्ने इयम्बके नरः ५२
 गच्छ युद्धयस्व कौन्तेय न तवास्ति पराजयः
 यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्थो हि जनार्दनः

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वाऽर्जुनं संख्ये पराशरसुतस्तदा ।
 जगाम भरतश्रेष्ठ यथागतमरिदम् ॥ ५४
 युद्धं कृत्वा महद्वोरं पञ्चाहानि महाबलः ।
 ब्राह्मणो निहतो राजन् ब्रह्मलोकमवाप्तवान्
 स्वधीते यत्फलं वेदे तदस्मिन्नपि पर्वणि ।
 क्षत्रियाणामभीरूणां युक्तमत्र महद्यशः ॥ ५६
 य इदं पठते पर्वं शृणुयाद्वापि नित्यशः ।
 स मुच्यते महापापैः कृतैर्घोरैश्च कर्मभिः ५७
 यज्ञावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह नित्यं
 घोरे युद्धे क्षत्रियाणां यशश्च ।
 शेषौ वर्णौ काममिष्टं लभेते
 पुत्रान्पौत्रान्नित्यमिष्टांस्तथैव ॥ १५८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि
 द्वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२०२॥

समाप्तं नारायणास्त्रमोक्षपर्व ।

सर्वानाति क्रोधाद्याविष्टो हि पित्रादीनापि हिनस्तीति
 प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥ एवमस्यैव कारयितृत्वादयमेवाराध्यो
 ऽस्माद्धेतव्यमित्याशयेनाह-यन्निर्देहतीति । निर्देहत्य-
 ग्निवत् तीक्ष्णः शस्त्रवत् उग्रो यमवत् प्रतापवान् कालवच्च

भूत्वा सर्वान् रोदयाति रुणाद्धि वा सर्वप्रासित्वाद्भु इत्युच्यते
 अयमेव भयकृद्भयनाशनश्चेत्याराधनीयो न तु हर्लनीय
 इति भावः ॥ ४४ ॥ चतुर्विधं शुद्धशस्त्रसूत्रविरोधमेदेन
 भगवद्रूपस्य चातुर्विध्यास्तोत्रमप्यस्य चतुर्विधम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य
 कृतौ+ भारतभावदीपे द्वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

+ अत्रारंभप्रभृतिद्वितीयाध्यायपर्यन्तं मध्ये षोडशराजकीये जयद्रथवधसमाप्त्यनन्तरमापर्वसमाप्तिं च चतुर्धर-
 व्याख्याऽन्यत्र सर्वत्र मिश्रव्याख्या ज्ञेया ॥

श्रवणमहिमा ।

स्वधीयते यत्फलं वेदे
तदस्मिन्नपि पर्वणि ।
क्षत्रियाणामभीरूणां
युक्तमत्र महद्यशः ॥ १ ॥

य इदं पठते पर्व
शृणुयाद्वापि नित्यशः ।
स मुच्यते महाप्रापैः
कृतैर्यैश्च कर्मभिः ॥ २ ॥

यज्ञावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह नित्यं
घेरे युद्धे क्षत्रियाणां यशश्च ।
शेषौ वर्णौ काममिष्टं लभेते
पुत्रान्पौत्रान्नित्यमिष्टांस्तथैव ॥ ३ ॥

अस्यानन्तरं कर्णपर्व भविष्यति

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वैशंपायन उवाच—ततो द्रोणे हते राजन्दुर्योधनमुखा नृपाः ।
भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपाद्रवन् ॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व समाप्तम् ॥

* यद्यप्यादिपर्वाणि पर्वसंग्रहकथनावसरे—

अत्राध्यायशतं प्रोक्तं तथाऽध्यायाश्च सप्ततिः ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ॥
श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।
पाराशर्येण मुनिना सञ्चिन्त्य द्रोणपर्वणि ॥

इत्युक्तम् । तथापि प्रायः संप्रति द्रोणपर्वध्यायसंख्या २०२, श्लोकसंख्या च ९६४४ दृश्यते । तदेतद्व्यासोक्ता-
ध्यायश्लोकसंख्याविसंवादित्वं पूर्वलेखकादिप्रमादादेवेत्युह्य-
मिति सर्वं शिवम् ।

इति श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र-
शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां द्रोणपर्व समाप्तम् । भारती जयतु । शके १८५३

Shrīman MAHĀBHĀRATAM

Part IV

VIII Kārṇaparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kīnjawadekar

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

(All rights reserved.)

श्रीमन्महाभारतम् ।

चतुर्थभागे-कर्णपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संयुज्य प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५३]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३१

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ महाभारतम् ॥

कर्णपर्व ।

-८-

विषयानुक्रमणिका ।

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		(१) कर्णपर्व १-१९६				दीनां नामानि निगदन्नानाविधो-	
१	२४	'ततो द्रोणे हते' इत्यादिना		६	३९	हतानां पाण्डवसम्बन्धिनां	
		कर्णस्य सेनापत्याभिप्रेकानन्तरं				नामान्पास्याहति धृतराष्ट्रप्रश्ने	
		यिनिर्गतेषु कीरघेषु पाण्डवकी-		७	२८	तान्याह सञ्जयः ... ८	
		रघयोर्दिनद्वयं बाधयुद्धे प्रयुक्तेऽ-				के जीयन्तीति धृतराष्ट्रप्रश्ने	
		जुनेन कर्णो हत इत्यादिकमाचष्टे				सञ्जयेन कथिताजीयतो द्रोण-	
		जनमेजयं वैशम्पायनः । कर्णे हतं		८	३१	पुत्रादीभ्युत्वा स मुमोह ... १०	
		धृत्वा धृतराष्ट्रः कथं प्राणानधा-				कर्णवधमसंभावितं मन्यमानो	
		रयदित्यादिको जनमेजयप्रश्नः २				धृतराष्ट्रश्चिन्तातुरो विललापे-	
२	२५	वैशम्पायनस्योत्तरम्—कर्ण-				त्याह वैशम्पायनो जनमेजयप्र-	
		हननानन्तरं सञ्जयो धृतराष्ट्रं प्र-		९	१७	श्चानुरोधेन ... १२	
		त्यागत्य कुशलप्रश्नपूर्वकं तं तिर-				सञ्जयेन समाध्यासितोऽपि	
		श्चकार । भीष्मादीनां मरणेन				धृतराष्ट्रः पुनर्विलप्य कर्णप्रशंसा-	
		विलपतो धृतराष्ट्रस्य नारायणा-				पूर्वकं तद्वधमधिभ्यस्तन् कर्णवधं	
		स्त्रनिवारणानन्तरं मदीयेः किं				दृष्ट्वा दुर्योधनः किञ्चिद्व्रथादि-	
		कृतामिति पृच्छतः सञ्जयेन सहो-				त्यादि पप्रच्छ ... १५	
		क्तिप्रत्युक्तौ ... ३		१०	२६	द्रोणहननानन्तरं दुर्योधनोऽ-	
३	२१	द्रोणे हते शोचतो योधाना-				वक्षारं कृत्वा शिविरमागत्य	
		भ्यास्य दुर्योधनेन सेनापत्येऽभि-				राज्ञां मतानि जिज्ञासुस्तान्प्र-	
		पिक्तः कर्णो युद्धं कुर्वन्नजुनेन				च्छेत्त्याह सञ्जयः । राक्षामिहिता-	
		निपातित इत्याह सञ्जयः ... ४				दिना युद्धाभिप्रायं युद्धाऽभ्यत्या-	
४	१६	कर्णवधश्चघनेन धृतराष्ट्रस्य				मा कर्ण सेनापत्येऽभिप्रेतुं दुर्यो-	
		वैपादिकमाह वैशम्पायनः ।				धनं प्रत्युधाच । अभवत्पामघाक्या-	
		सञ्जयधृतराष्ट्रयोरुक्तिप्रत्युक्तौ . ५				दुर्योधनेनाभिप्रेकार्थं प्रार्थितः	
५	६०	'के जीयन्ति के च मृताः'				कर्णस्तद्वह्नीचकार । ततो दुर्यो-	
		इति धृतराष्ट्रप्रश्ने मृतानां भीष्मा-					

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 धनकृतं कर्णाभिपेकं कथयित्वा
 तत्कालिकं कर्णस्य सभां वर्ण-
 याति स्म सञ्जयः ... १७
 ११ ४३ सैन्यापत्यं प्राप्य कर्णः किम-
 करोदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जय-
 स्योत्तरम् । कर्णमतेन तव पुत्रेषु
 योगमाज्ञापयत्सु कर्णो मकरद्व्यूहं
 रचयामास । तं दृष्ट्वा युधिष्ठिरेण
 प्रेरितोऽर्जुनोऽप्यर्धचन्द्रव्यूहमरी-
 रचत्तदोभये सैनिकाः शंखादी-
 न्वादयामासुः ... १८
 षोडशदिवसयुद्धम् ।
 १२ ४५ उभयसैन्ययोर्युद्धारंभे गजारू-
 ढयोर्भीमक्षेमधृत्योर्युद्धयमानयो-
 र्भीमः क्षेमधृतिं जघान ... २०
 १३ ३९ कर्णस्य पाण्डवानां च परस्पर-
 सैन्यनाशने प्रसक्ते कणादीन्प्रति
 नकुलादिषु चागतेषु कैकेयाभ्यां
 विन्दानुविन्दाभ्यां सह युद्धं कुर्व-
 न्सात्यकिस्तौ जघान ... २१
 १४ ३९ श्रुतकर्माभिसाराधिपतिचित्र-
 सेनयोर्युद्धे प्रवृत्ते श्रुतकर्मा चित्र-
 सेनं जघान । प्रतिविन्ध्यचित्र-
 सेनयोर्युद्धयमानयोः प्रतिविन्ध्य-
 चित्रं धृतराष्ट्रपौत्रमवधीत् । चित्रे
 हते प्रतिविन्ध्यं प्रति तावकेषु
 सर्वेषु गतेषु द्रौणिर्भीममा-
 जगाम ... २३
 १५ ४४ द्रौणिभीमयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते
 सिद्धादिषु प्रशंसत्सु परस्पर-
 वाणप्रहारेण मूर्छितावुभावुभय-
 सारथी रणादपोहतुः ... २४
 १६ ५१ अर्जुनादियुद्धशूषया धृतरा-
 ष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्तत्कथयन् प्रति-
 जज्ञे । संशप्तकान्नाशयन्तमर्जुनं
 सिद्धादिषु स्तुवत्सु श्रीकृष्णार्जुन-
 प्रशंसारूपामशरीरिणीं वाणीं
 श्रवणसरणिगोचरां कृत्वाऽश्व-
 तथामा प्रत्यागच्छति स्म ।
 अश्वतथाम्नो युद्धार्थमाह्वानं श्रु-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 त्वाऽर्जुनेनोक्तः श्रीकृष्णोऽश्वतथा-
 मानं प्रति स्थिरो भव युद्धयस्वे-
 त्याद्याह । केशवार्जुनौ वाणैरा-
 च्छाद्य सिंहवन्नदतोऽश्वतथाम्नो
 वाणगणं छित्त्वा पुनः संशप्तकै-
 र्युद्धयमानमर्जुनं प्रति स पुनर्वा-
 णान्ववर्ष, ततः संशप्तकांस्त्य-
 क्त्वाऽर्जुनो द्रौणिं पुनरभ्ययात्
 ... २६
 १७ २६ अश्वतथाम्ना युद्धं कुर्वन्नर्जुनः
 साश्वध्वजं तमाच्छाद्य संशप्तका-
 न्गत्वा तेषां धनुरादौश्चिच्छेद ।
 पुनरागत्य युद्धयमानस्य द्रौणेः
 पराक्रमं दृष्ट्वा श्रीकृष्णेन प्रेरितोऽ-
 र्जुनस्तद्रश्मीश्चिच्छेद, ततो भ्रा-
 न्तानश्वान्स्वयमेव निवार्य कर्ण-
 सैन्यं प्राविशद्रौणिः । पुनर्जुनः
 संशप्तकानगच्छत् ... २८
 १८ २५ उत्तरतः पाण्डुसेनाध्वानं श्रु-
 त्वा श्रीकृष्णेन प्रेरितोऽर्जुनस्तत्र
 गतो मागधराजेन दण्डधारेण
 तुमुलं युद्धं कुर्वस्तं जघान । दण्ड-
 धारं हतं दृष्ट्वा आगतं तद्भातरं
 दण्डमप्यर्धचन्द्रेण वाणेनावधी-
 दर्जुनस्तदा सैनिकास्तं प्रशशंसुः
 ... २९
 १९ ५८ अर्जुनः पुनः संशप्तकान् प्राप्य
 तैः सह मन्दमन्दं युद्धं कुर्वन्श्री-
 कृष्णप्रेरणया सत्वरं तान् हत्वा
 दुर्योधनसैन्यमागतः पाण्ड्येना-
 भ्यर्दितं तत् सैन्यं ददर्श ... ३२
 २० ५१ पाण्डवयुद्धशूषया धृतराष्ट्र-
 प्रश्ने सञ्जयस्तत्पराक्रमवर्णनपूर्वकं
 तद्युद्धं वर्णयति स्म । पाण्ड्य-
 पराक्रमं दृष्ट्वा आगतस्याश्वतथाम्न-
 स्तेन सह युद्धम् । अश्वतथामा
 पाण्ड्यस्य केतुं छित्त्वा सारथ्या-
 दीन्हत्वा तदनुचरैर्युद्धयमानस्तं
 जघान ... ३४
 २१ ४० पाण्ड्ये हतेऽर्जुनः किमकरो-

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
२७	४२	आगतैस्त्रिगतादिभिर्बुद्धं कुर्व- न्नर्जुनः शत्रुञ्जयादीञ्जघान । पुनः संशप्तकैरावृतोऽर्जुन पेन्द्राखेण तेषां धनादींश्छित्त्वा तान्परा- जिग्ये ... ४४	४२
२८	४९	युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धमान- योर्युधिष्ठिरेण विरथीकृतं दुर्यो- धनं दृष्ट्वा कर्णादिष्वागत्य युधि- ष्ठिरसहाय्यार्थं पाण्डवादिषु चा- गतेषु सैन्यद्वयस्य द्वन्द्वयुद्धपूर्वकं संकुलं युद्धम् ... ४६	४९
२९	३६	युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धं श्रोतुं धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्योत्तरक- थनम् । रथान्तरमावृण्वन् युद्धं कुर्वन् दुर्योधनो युधिष्ठिरशक्ति- प्रहारेण मुमोह । मुग्धं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमेन प्रतिबोधितो युधि- ष्ठिरस्तद्वधाश्रियवृत्ते, ततः कृत- वर्मभीमौ सञ्जग्मतुः ... ४७	३६
३०	४४	कर्णं पुरस्कृत्य युद्धमानेषु कौरवेषु सात्याकिं प्रत्यागतेषु सत्सु तेन सह कर्णस्य युद्धम् । केशवार्जुनयोः कौरवबलमाग- तयोः सतीरागते च दुर्योधनेऽ- र्जुनस्तदादीनां धनुरादीनि चि- च्छेद । सात्याकिं हित्वाऽर्जुनं प्रति- गच्छन्तं कर्णं प्रति सात्याकि- प्रभृतिषु बाणान्वर्षत्सु ताभिर्वार्य पाण्डवोऽर्जुनं नाशयति स्म कर्णः । अर्जुनास्त्रप्रतोपेन मोहि- तेषु कौरवसैन्येष्वपयातेषु पाण्ड- वाः स्वशिविरं जग्मुः । अत्र पोडशादिवसयुद्धं समाप्तम् ... ४९	४४
३१	४३	धृतराष्ट्रोऽर्जुनं प्रशस्य दुर्यो- धनः किमकरोदिति पप्रच्छ, स- ञ्जयश्च तद्वक्तुमुपचक्रमे-शिविरं गत्वा कौरवेषु; विचारयत्सु 'श्वोऽर्जुनसङ्कल्पं हन्ता' इति	४३
२२	३०	धृष्टद्युम्नं प्रति प्राच्यादिष्वा गतेषु तत्साहाय्यं कर्तुं पाण्डु- पञ्चालेषु चागतेष्वभयोः संकुलं युद्धम् ... ३७	३०
२३	२२	सहदेवं प्रत्यागतो दुःशासन- स्तेन सह युद्धं कुर्वन्तद्वाणेन मोहितः सुतेनापवाहितस्तदा सहदेवः कौरवसैन्यं ममदै... ३८	२२
२४	७८	नकुलं प्रत्यागते कर्णे उभयो- रुक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं तमुलं युद्धं कुर्वन्ती द्वावपि परस्परसैन्यं हत्वा द्वावयतः स्म । कर्णेन सारथ्यादिहननपूर्वकं पराजित्य वशीकृतोऽपि नकुलः कृन्तीवाक्यं स्मृत्वा विसर्जितस्तेन समीडः स युधिष्ठिररथमाकरोह । पञ्चाला- न्प्रविश्य गजानां नाशादिकुर्वतः कर्णस्य बाणप्रहारेण पीडितानां योधानां महान्वयातिकरः संवृत्तः ... ४०	७८
२५	४३	युयुत्सुकयोर्युद्धे प्रवृत्ते उ- त्कृष्टोऽश्वादिहननपूर्वकं युयुत्सुं निजित्य पञ्चालादीञ्जगाम । शतानीकश्रुतकर्मणोः शकुनि- सुतसोमयोश्च युद्धम् ... ४२	४३
२६	३८	कृष्णधृष्टद्युम्नसमागमे योधेष्वा- र्तवाक्यं द्रुपत्सु कृपबाणप्रहारेण मोहितं धृष्टद्युम्नं, तस्य समयं वाक्यं श्रुत्वा तत्सारथिरपोवाह । शिखण्डिकृतवर्मणोर्युद्धे प्रवृत्ते कृतवर्मबाणाभिघातेन मोहितं शिखण्डिनं तत्सारथिरपोवाह ४३	३८

०० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कर्णस्य सक्रोधं वाक्यं श्रुत्वा
 दुर्योधनोनुज्ञाताः सर्वे योधाः
 स्वस्वभवनानि गत्वा प्रातर्यु-
 द्धाय निर्जग्मुः । कर्णयुद्धविषये
 प्रश्रं कृत्वा दुर्योधनं निन्दन्तं
 धृतराष्ट्रं प्रति तन्निन्दारूपं सञ्जय-
 वाक्यम् । कर्णोऽर्जुनवधप्रतिज्ञा-
 पूर्वकमात्मानं श्लाघयन्शल्यं
 सारथ्यकर्मणि नियोक्तुं दुर्योधनं
 प्रति प्रार्थयित्वाऽऽत्मानं शल्यं
 च प्रशंसन् । कर्णवाक्यं श्रुत्वा
 हृष्टो दुर्योधनस्तदुक्तमङ्गीचकार
 ५१

३२ ६६ दुर्योधनः शल्यसमीपं गत्वा
 सविनयं कर्णस्य सारथ्यं भवा-
 न्करोत्वित्याह । दुर्योधनवाक्येन
 क्रुद्धः शल्य आत्मानं श्लाघयन्
 'कथं युनक्षि सारथ्ये' इत्या-
 युक्त्वा सभाया निर्जगाम, क्रो-
 धात्सभाया निर्गच्छन्दुर्योधनेन
 गृहीतः शल्यो विनयपूर्विकां
 'भवानधिकः कृष्णात्' इत्या-
 दिकां तद्वार्णां श्रुत्वा हृष्टः सन्
 कर्णसारथ्यं स्वीकृत्य स्वसमय-
 माह, दुर्योधनश्च तदङ्गीचकार ५४

३३ ६३ पुनर्दुर्योधनो 'यथा पुरा वृत्त-
 मिदम्' इत्यायुक्त्वा त्रिपुरवधा-
 ख्यानं कथयति स्म । युद्धे निर्जि-
 तास्तारकासुरपुत्रास्ताराक्ष-क-
 मलाक्ष-विद्युन्मालिनामानोऽव-
 ध्यत्वसम्पादनार्थं तपश्चरुः । तपसा
 तुष्टेन ब्रह्मणा तैः प्रार्थितमवध्यत्व-
 मनङ्गीकृत्य वरान्तरं याचध्व-
 मित्युक्तास्ते त्रीणि पुराण्ययाच-
 न्त, येषु स्थित्वा महीं विचरिष्याम
 इत्याद्याहुश्च । ब्रह्मणा तथेत्यङ्गी-
 कृते प्रार्थितेन मयेन निर्मितानि
 काञ्चन-रौप्य-काष्णायसमयानि
 त्रीणि पुराण्यवाप्य तारकाक्ष-
 पुत्रेण हरिणा तपसा ब्रह्मणः स-

०० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ३४ ६२ स्पादिताममृतवार्णां च प्रापुः । पुरा-
 ण्यास्याय लोकान्वाधमानेषु तेषु
 तन्नाशोपायजिज्ञासवो देवा ब्रह्म-
 समीपं प्राप्य तेन सह महादेवं
 प्रति गत्वा स्तुत्या तं प्रसादया-
 मासुः ५६
 प्रसजेन महादेवेनाभये दत्ते
 ब्रह्मा त्रिपुरवधं प्रार्थयामास ।
 महादेवेन मत्तेजोऽर्धं गृहीत्वा
 यूयमेवैकमत्येन तान्हतेत्यादि-
 धेदेवैस्तदनङ्गीकृत्यास्मत्तेजोर्धस-
 हाय्येन भवानेवेतान्हन्तिवति
 प्रार्थितः स तदङ्गीचकार ।
 रथादिकल्पनार्थमाज्ञप्तं देवैः क-
 लिप्तं रथमारूढः सिद्धादिभिः
 स्तुतः शिवः कः सारथिर्भवेदि-
 त्याद्याह । देवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा
 सारथ्येऽङ्गीकृते महादेवो रथमा-
 रूढ देवानाश्वास्य त्रिपुरवधार्थं
 निर्जगाम । गवादीनां खुरद्वैधी-
 भावेऽश्वानां स्तनाभावे च का-
 रणं कथयित्वा त्रिपुरवधप्रकारं
 चाभिधाय प्रकृतिमापन्नानां दे-
 वानां स्वस्थानगमनमभ्यधादुर्यो-
 धनः । शिवस्य सारथ्यं यथा ब्रह्मणा
 कृतं तथा त्वमपि कर्णस्य
 सारथ्यं कुर्वित्युक्त्वा पुनर्दुर्यो-
 धनः, शल्यं प्रति परशुराम-
 वृत्तान्तं कथयति स्म-जामदग्न्यो
 रामोऽस्त्रप्राप्त्यर्थं तपः कुर्वस्तु-
 ष्ठेन महादेवेनाज्ञप्तः पुनस्तप-
 श्चकार । पुनस्तत्तपसा तुष्टेन
 महादेवेन दैत्याञ्जहीत्याज्ञप्तः स
 तैः सह युद्धं कृत्वा तान्हतवान्
 दैत्यैः क्षतगात्रो महादेवस्पर्शेन
 निर्व्रणोऽभूच्च । ततस्तस्मै
 शिवो वरदानपूर्वकमस्त्राण्यदा-
 त्स च लब्धास्त्रः शिवं प्रणम्य
 तदनुज्ञया जगाम । ततो दुर्यो-
 धनः कर्णं प्रशंसन् रामेण दत्तास्त्र-
 स्तच्छिष्य इत्याह शल्यं प्रति ६१

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
३५	४८	दृष्टान्तपूर्वकं सारथ्यकरणार्थं प्रार्थयन्तं दुर्योधनं प्रति 'मयाऽप्येतन्नरश्रेष्ठ' इत्याद्युवाच शल्यः । कर्णशल्यौ प्रशंसन्तं दुर्योधनं प्रति शल्यो 'यन्मां ब्रवीषि गान्धारे' इत्याद्युवाच । शल्योक्तिमङ्गीकृत्यागतस्य दुर्योधनस्यालिङ्गनपूर्वकं कर्णेन सह संभाषणम् । कर्णप्रेरणया पुनरागतं दुर्योधनं शल्य आलिङ्गनपूर्वकं 'एवं चेन्मन्यसे' इत्याद्युवाच । कर्णशल्ययोरुक्तिप्रत्युक्ती ... ६३	
३६	३३	कर्णं प्रति शल्यप्रशंसारूपं वाक्यमुक्त्वा हयसंयमनार्थं शल्यं प्रेरयति दुर्योधने शल्यकर्णौ रथमारुरुहतुः । रथारूढे कर्णेऽभ्यान्नेपयितुं प्रेरयति शल्यः पाण्डवान्प्रशशंस ... ६४	
३७	४५	कर्णं दृष्ट्वा दृष्टानां कौरवाणां दुन्दुभिनिर्घोषादिकं कथयित्वा युद्धार्थं निर्गमसमये संजातानि दुर्निमित्तान्याह सञ्जयः । शल्यं संक्षेप्य कौरवसङ्गतिं किञ्चिदुक्त्वा तं प्रत्यप्यात्मानं श्लाघयन्त्याच कर्णः । अवहासपूर्वकं प्रत्युत्तरं भाषमाणः शल्योऽर्जुनं प्रशस्य कर्णनिर्मर्त्सनं कुर्वन् परमं कर्णवान्यं श्रुत्वा निरुत्तरो बभूव । ततः कर्णः शल्यसारथिर्धनञ्जयध्वजिनौ प्रति गत्वा धनञ्जयं पर्यपृच्छत् ... ६७	
३८	२६	कर्णस्य पाण्डवानुद्दिश्य प्रत्येकविषयं प्रश्नमाख्याति स्म सञ्जयः । 'यो मामद्य महात्मानं दर्शयच्छेत्तवाहनम् । तस्मै दद्यामभिप्रेतं धनं यन्मनसच्छति' इत्यादि कर्णवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनादयो जहृपुः ... ६८	
३९	३५	'मा सूतपुत्र दानेन सौवर्ण	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		हस्तिपङ्कवम् । प्रयच्छ पुत्रपायाद्यं द्रव्यसि त्वं धनञ्जयम्' इत्यादिना शल्येन कर्णमर्त्सने कृते उभयोरुक्तिप्रत्युक्ती ... ६९	
४०	५६	कुद्दः कर्णः शल्यं निर्भर्त्स्यात्मश्लाघां कुर्वन् मद्रदेशोद्भवान् विनिन्द्य पुनः शल्यं निनिन्द ७१	
४१	८७	कर्णवाक्यं श्रुत्वा निदर्शनं कथयन्शल्यः प्रथमं कर्णमधिक्षिप्यात्मानः श्रेष्ठ्यं प्रकाश्य हंसकाकीयोपाख्यानमाह । समुद्रतीरे यसतो धनिकस्य कुमारैःपालितः काकस्तेषामुच्छिष्टभक्षणेन मत्तः सन्नितरान्पक्षिणोऽधिक्षिपे । ते कुमारः कदाचित्तन्नागतान्हंसान् दृष्ट्वा काकं प्रति 'भवानेव विशिष्टो हि' इत्याद्युवाच । कुमारवाक्येनोत्पत्तनार्थं हंसानाह्वयन्तं काकं प्रति ते स्वस्वरूपं कथयित्वा गतिप्रकारं पप्रच्छुः । निजोद्दिनादिगतीः कथयित्वाऽऽत्मश्लाघां कुर्वन्तं काकं प्रति तन्मध्यवर्ती कश्चिद्वंसः 'शतमेकं च पातानां' इत्याद्युवाच । स्पर्धयेत्पततीः काकहंसयोः समुद्रमतिक्रामन्तं हंसं दृष्ट्वा भयेन समुद्रमध्ये पतन्तं काकं प्रति हंसस्य सोपहासं वाक्यम् । आततः काको जलं स्पृशन्नात्मरक्षार्थं समर्थं यावत्प्रार्थयति तावत्तं पृष्ठे श्रुत्वोत्पत्तनप्रदेशे निक्षिप्य हंसो यथेष्टं देशं जगाम । एतद्दृष्टान्तेन कर्णमधिक्षिप्य पुनरुत्तरागोग्रहणादिवृत्तान्तमनूय तिरश्चकार ... ७५	
४२	५०	शल्यवाक्यं श्रुत्वा विकथमानः कर्णः परशुरामदत्तशापकारणादि कथयित्वा भीमादिपराजयमिच्छंश्चक्रपातरूपग्राह्यपञ्चापावन्तरादिकं शशंस ... ७७	

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ४३ ९ कर्णस्य शल्याधिक्षेपरूपं
 वाक्यम् ... ७८
 ४४ ४७ शल्यवाक्यं श्रुत्वा द्विगुणं
 परुषं वदन् कर्णो वाहीकादि-
 देशनिन्दाविषये धृतराष्ट्रब्राह्मण-
 संवादरूपमितिहासं कथयञ्शल्यं
 तिरश्चकार । 'वाहीकेष्वविनी-
 तेषु' इत्यारभ्य 'वसातिसिन्धु-
 सौवीरा' इति 'प्रायोऽतिकु-
 त्सिताः' इत्यन्तन पुनर्वाही-
 कान्निनिन्द ... ८०
 ४५ ४८ पुनर्वदन्कर्णः स्वगृहागतब्रा-
 ह्मणमुखाच्छ्रुतानां वाहीकादि-
 देशानां निन्दां कुर्वन्त्यत्र दशे
 दस्युभिर्हतायाः सत्याः शापा-
 त्सर्वा बन्धक्य इत्याद्याह स्म ।
 अन्येतिहासमिषेण शल्यं तिरस्कु-
 र्वन् कल्माषपादसरासि निमज्जतो
 राक्षसस्य वाक्यमभिदधाति
 स्म । पुनः प्रशंसापूर्वकं मद्रदेशं
 निन्दति कण शल्योऽङ्गदेश-
 निन्दापूर्वकं तं तिरश्च-
 कार । दुर्योधने सखिभावेना
 ज्वलिकर्मणाकर्णं शल्यं च नि-
 वारयत्युभयोस्तूष्णीं स्थितयोः
 कर्णः प्रहस्याश्वान्प्रेषयितुं शल्य-
 मचोदयत् ... ८३
 ४६ ८७ सञ्जयेन कर्णस्य पाण्डवव्यूह-
 दर्शनादौ कथिते व्यूहरचनादिप्र-
 कारे धृतराष्ट्रेण पृष्टे स तं कथ-
 यति स्म । सेनामुखं दृष्ट्वा युधिष्ठि-
 रेणोक्तोऽर्जुनस्तदुक्तमङ्गीचकार ।
 कर्णादिभिर्योद्धमर्जुनादिषु युधि-
 ष्ठिरेणाज्ञप्तेष्वर्जुनस्तदनुरोधेन स-
 र्वानादिश्य स्वयं चमूमुखं
 जगाम । अर्जुनरथं दृष्ट्वा 'अयं
 सरथ आयातः श्वेताश्वः कृष्णसा-
 रथिः । दुर्वारः सर्वसैन्यानां-
 विपाकः कर्मणामिव' इत्या-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 युक्त्वा दुर्निमित्तानि कथायि
 त्वाऽर्जुनं प्रशंसन्तं शल्यं प्रति
 क्रुद्धस्य कर्णस्य वाक्यम् । शल्योऽ-
 र्जुनस्याजेयत्वं कथयित्वा भीमा-
 दीन्प्रशंसन्त ... ८६
 ४७ २३ कर्णार्जुनयोः सविस्तरयुद्ध-
 श्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रेक्ष्य सञ्जयोऽ-
 र्जुनकृतव्यूहरचनादिकं कथयति
 स्म । संशप्तकैरर्जुनस्य कौरवैः
 पाञ्चाल्यादीनां च दारुणं
 युद्धम् ... ८६
 ४८ ६७ कर्णयुद्धं श्रोतुं धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने
 सञ्जयः पञ्चालान्प्रति कर्णस्य
 गमनं शंसन् । पाञ्चालैर्युद्ध्य-
 मानः कर्णो भानुदेवादीन्पञ्च
 जघान । कर्णरक्षकेषु तत्पुत्रेषु
 सुषेणादिषु युद्ध्यमानेषु कर्णेन
 सिंहं युद्धार्थं भीमाद्यागमनम् ।
 सुषेणादिभिर्युद्धं कुर्वन्भीमो भानु-
 सेनं कर्णपुत्रं जघान । वृषसेन-
 सात्यक्योर्युद्ध्यमानयोः सात्य-
 किना विरथीकृतो दुःशासने-
 नापवाहितो वृषसेनः पुनरागत्य
 द्रौपदेयादिभिः सह युयुधे ... ८८
 ४९ ९२ कर्णो युधिष्ठिरमागत्य द्रवि-
 डादिसैन्यं नाशयति स्म । 'कर्ण-
 कण वृथादृष्टे' इत्यादि सक्रो-
 धमुक्त्वा युद्धं कुर्वतो युधिष्ठि-
 रस्य बाणप्रहारेण कर्णो मुमोह ।
 पुनर्युधिष्ठिरं कर्णयोर्युद्धे प्रवृत्ते
 युधिष्ठिरसाहाय्यार्थमागतैः सा-
 त्यक्यादिभिर्युयुधे कर्णः । भयेन
 पराङ्मुखं युधिष्ठिरं ग्रहीतुमि-
 च्छन्तं कर्णं शल्यो निवारया-
 मास । युधिष्ठिरं प्रागल्भ्येनाधि-
 क्षिप्य युद्ध्यमाने कर्णे पाण्डव-
 सेन्ये पराङ्मुखे कौरवा जहृषुः ।
 युधिष्ठिराज्ञया पुनर्भीमादिष्वा-
 गतेष्वभयोः सैन्ययोः संकुलं
 युद्धम् ... ९१

श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
४० ४९	आगच्छता भीमादीन्दृष्ट्वा कौरवसैन्ये पलायमाने भीमो युधिष्ठिररक्षार्थं सात्यक्यादीना-दिभ्यः कर्णं प्रत्याजगाम । आगच्छन्तं भीमं दृष्ट्वा तत्प्रशंसागर्भं वाक्यं ब्रुवतः शल्यस्य कर्णस्य चोक्तिप्रत्युक्ता । भीमकर्णयोस्तुमुलं युद्धयमानयोर्भीमवाण-प्रहारेण मूर्छितं कर्णं गृहीत्वा शल्योऽपययौ ... ९३	
४०	कर्णोपयानं श्रुत्वा विस्मय-पूर्वकमपयाते कर्णे दुर्योधनः किम-करोदिति पृष्टवति धृतराष्ट्रे सज्ज-यस्पोत्तरम् । दुर्योधनाज्ञया आ-गतैस्तस्मात्कृमिः श्रुतवर्षप्रभृतिभि-युद्धयमानो भीमस्तेषां मध्ये विवित्सुप्रभृतीजघान । हतां स्तान्दृष्ट्वा आगतेन कर्णेन युद्धं कुर्वन्तेन विरयीकृतो गदायुद्धं कुर्वन्तैन्यं ममर्द । अन्यं रथमा-स्यायागतस्य भीमस्य कर्णस्य च तुमुले युद्धे प्रवृत्ते उभे सेने अपि संकुलं युयुधाते ... ९५	
४२	सञ्जयः परस्परवधैषिणां सैन्यानां युद्धं कथयित्वा हतसैन्यादिभिर्युद्धभूमिशोभां वर्णयन् पर-स्परभीतानां सैन्यानां पलायनं कथयन्शोणितनद्यादिकमाह स्म ... ९७	
४६	गाण्डीवशब्दध्वनाद्युन्मत्त्वासं-शक्तैरर्जुनस्य युद्धं वर्णयति स्म सञ्जयः । संशक्तकानां परा-क्रमं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यभिधाया-र्जुनो देवदत्ते दध्मा श्रीकृष्णश्च पाञ्चजन्यम् । उभयोः शङ्खश-ब्देन भीतान्योद्यान्नागपाशेन पा-दबन्धनपूर्वकं नाशयामासा-र्जुनः । सुशर्मप्रयुक्तः सौपर्णाक्षेण मुक्तबन्धेषु योधेभ्यस्त्रवृष्टिं कुर्वत्सु सुशर्मवाणप्रहारेण मोहितोऽ-	

श्लोकाः	विषयः	पृ
४४ ४६	प्यर्जुनो लब्धसंज्ञः सन्नैन्द्रास्त्रेण तादाशयामास ... ९८	
४४ ४६	सैन्यं विद्रुतं दृष्ट्वा आगतानां कृपादीनां युद्धे प्रवृत्ते शिखण्डि-कूपौ युयुधाते । कृपेण पराभूतं शिखण्डिनं दृष्ट्वाऽऽगच्छन्तं धृष्ट-द्युम्नं कृतवर्मा निवारयामास । आगच्छत्सु युधिष्ठिरादिपुद्गौणि-प्रभृतिभिर्निवारितेषु पुनः शि-खाण्डकूपयोर्युद्धयमानयोः कृप-पराक्रमदर्शनेन शिखण्ड्यपय-ययौ । सुकेतुकूपयोर्युद्धयमानयोः कृपः सुकेतुं जघान । धृष्टद्युम्न-कृतवर्मणोर्युद्धयमानयोर्युद्धद्युम्नः कृतवर्माणं पराजिग्ये ... ९९	
४५ ३९	युधिष्ठिरं प्रत्यागत्याभ्यत्याम्ना वाणैराकाशे आच्छादिते तत्प-राक्रमं दृष्ट्वा आगतेः सात्यक्या-दिभिस्तस्य महद्युद्धम् । “नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम कृत-ज्ञता । यतस्त्वं पुरुषाद्याम मामे-वाद्य जिघांससि ” इत्याद्युक्त-यन्तं युधिष्ठिरं प्रत्यनुक्तवैद्य-वाणान्वर्षेत्यभ्यत्याम्नि स रणा-दपायांचके ... १०१	
४६ १४७	भीमादीनावृत्त्य तेषां समक्षं कर्णेन चेदिराजप्रभृतिषु हतेषु भीमः कर्णं विहाय कौरवसेनां नाशयितुं जगाम । दुर्योधनेन बाणैर्नकुलसेहदवायाच्छादितौ दृष्ट्वाऽऽगतेन धृष्टद्युम्नेन तस्य धनु-रादिषु छिन्नेषु तं तस्मात्तरो ररक्षु-र्दण्डधारश्च तमपाहरत् । कर्णः सात्यकिं जित्वा धृष्टद्युम्नमागत्य पञ्चालैः सह युद्धं कुर्वन्निष्पवादी-जघान । पञ्चालान्हतवन्तं कर्णं दृष्ट्वा आगतैर्युधिष्ठिरादिभिः सह स युयुधे । भीमे कौरवसेनां नाशयति ते सर्वे निरुत्साहा बभूवुः । कर्णपराक्रमदर्शनानन्त-	

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 रमर्जुनप्रोरितेन श्रीकृष्णेन रथे
 प्रेषिते सेनां नाशयन्तं तं प्रति
 दुर्योधनः संशप्तकान्प्रेषयामास ।
 अर्जुनः संशप्तकैर्युद्धं कुर्वस्तेषां
 दशसहस्रान्पार्थिवान्हत्वा याव-
 त्काम्बोजबलं नाशयति ताव-
 दश्वत्थामा आजगाम । अर्जुन-
 कृष्णयोर्वाणैराच्छादितयोरर्जुन-
 स्य शैथिल्यं दृष्ट्वा श्रीकृष्णेन
 सक्रोधमुक्तः स द्रौणि धनुरादि-
 च्छेदनपूर्वकं विसंज्ञं चकार,
 ततस्तं च तत्सारथिरपोवाह ।
 प्रहारैर्गाढं व्यथितो युधिष्ठिरः
 क्रोशमात्रमपक्रम्य तस्थौ ... १०५
 ५७ १७ दुर्योधनवाक्याद्दृष्टेः योधेषु
 तत्समक्षमश्वत्थामा धृष्टद्युम्नं ना-
 शयितुं प्रतिजज्ञे ... १०६
 ५८ ५२ द्रवन्तीं सेनां दृष्ट्वा 'न च
 पश्यामि दाशार्हं धर्मराजम्'
 इत्याद्युक्तवतोऽर्जुनस्य प्रेरणया
 श्रीकृष्णो युधिष्ठिरसमीपगमनार्थं
 रथं प्रेषयति स्म । युधिष्ठिरादीन्
 दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रत्याह श्रीकृष्णः १०८
 ५९ ६७ कुरुसृजयादीनां संकुलयुद्धे
 प्रवृत्ते धृष्टद्युम्नसात्यक्योः कर्णेन
 सह युद्ध्यमानयोरागतस्य क्रुद्ध-
 स्याश्वत्थाम्नो धृष्टद्युम्नस्य चोक्ति-
 प्रत्युक्ती । श्रीकृष्णप्रेरणया धृष्ट-
 द्युम्नं रक्षितुं वाणान्वर्षन्तमर्जुनं
 प्रत्यश्वत्थाम्न आगमनम् । अर्जु-
 नाश्वत्थाम्नोर्युद्ध्यमानयोरर्जुनवा-
 णप्रहारेण मुग्धं द्रौणिं गृहीत्वा
 तत्सारथिरपययौ ... ११०
 ६० ९२ श्रीकृष्णोऽर्जुनं प्रति युधिष्ठिर-
 नाशार्थं दुर्योधनादीनां चेष्टा-
 दिकमभिधाय कर्णकृतपाण्डव-
 सेनानाशादिकथनपूर्वकं कर्णेन
 सह युद्धं कर्तुं प्रेरयति स्म ।
 भीमेन कृतं धार्तराष्ट्रसेना विद्रा-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 वणादिकं गजादीनां नाशादिकं
 च कथयति श्रीकृष्णेऽर्जुनोऽपि
 भीमस्य तत्कर्म दृष्ट्वा शत्रुसेनां
 नाशयितुं प्रववृत्ते ... ११२
 ६१ ६१ मदीये सैन्ये द्रवति कुरवः
 किमकुर्वन्निति धृतराष्ट्रप्रश्ने भीमं
 प्रति कर्णस्यागमनादिकं शशंस
 सञ्जयः । कर्णादीन्प्रति शिखण्डि-
 प्रभृतिष्वागतेषु कर्णशिखण्डि-
 नोर्धृष्टद्युम्नदुःशासनयोश्च युद्धे
 प्रवृत्ते धृष्टद्युम्नरक्षणार्थं पञ्चालानां
 गमनादि । नकुलवृषसेनयोर्युद्धं
 तथा सहदेवोत्कयोर्युद्ध्यमा-
 नयोः सहदेवकृतमुलूकस्याश्वना-
 शनं च । सात्यकिशकुन्योर्युद्ध्य-
 मानयोः सात्यकिना विरथीकृतः
 शकुनिरपयानं चक्रे । भीमदुर्यो-
 धनयोर्युद्ध्यमानयोर्भीमेन विर-
 थीकृतो दुर्योधनस्तत्समीपादप-
 ययौ । युधामन्युकृपयोर्युद्ध्यमा-
 नयोः कृपेण हतसूतो युधामन्युर-
 पायात् । हार्दिकयोत्तमौजसो-
 र्युद्धे प्रवृत्ते हार्दिक्येन मूर्छां प्रापि-
 तमुत्तमौजसं तत्सारथिरपवाह-
 यामास । दुर्योधनं विजित्य
 गजानीकं निघ्नति भीमे तद्गया-
 द्गजानां पलायनादि ... ११५
 ६२ ३४ अर्जुनगमनानन्तरमुभयसेनयोः
 संकुले युद्धे प्रवृत्ते सहदेवा-
 स्त्रविद्धं दुर्योधनं दृष्टवतः कर्ण-
 स्यास्त्रत्यागादि । कर्णयुधिष्ठि-
 रयोर्युद्धं कुर्वतोः कर्णेनोरसि
 विद्धे युधिष्ठिरे सृतं प्रति याही-
 त्युक्तवति पञ्चालादय आगत्य
 धार्तराष्ट्रान्निवारयामासुः ... ११६
 ६३ ३७ केकेयैः सह युद्धं कुर्वन्कर्ण-
 स्तेषां पञ्चशतं वीरान्हत्विकरथेन
 युधिष्ठिरं प्रत्याजगाम । कर्ण-
 वाणेन विरथौ युधिष्ठिरनकुलो
 सहदेवरथारूढौ दृष्टवतः कृपा-

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		विष्टस्य शल्यस्य कर्णं प्रति वचनम् । अर्जुनेन युद्धं कर्तुं तथा भीमप्रसन्नं, दुर्योधनं मोचयितुं शल्येन प्रेरिते कर्णे भीमं प्रति गते युधिष्ठिरो जयनैरश्वैः सह देवेन सहापायात् । भीमसाहाय्यार्थं युधिष्ठिरेण प्रेरितो नकुलः सहदेवौ भीमं प्रति जग्मतुः ॥ ११७				ऽश्वत्थामा सह कृतं युद्धं कर्णादीनां पराक्रमं च कथयन्कर्णं हन्तुं प्रतिजज्ञे ... ॥ १२४	
६८	३०	जीवन्तं कर्णं श्रुत्वा क्रुद्धो युधिष्ठिरोऽर्जुनं तिरस्कुर्वन्सज्ज- न्मकालमवामाकाशवाणीमनूद्य धिक् ते गाण्डीवादिकमित्यु- वाच ... ॥ १२६		६९	८८	युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा तं हन्तुमसि गृह्णन्तमर्जुनं दृष्ट्वा तं प्रति श्रीकृष्णः 'इदानीं पार्थ जानामि न वृद्धाः सेवितास्त्व- या' इत्याद्युवाच । अन्यस्मै दे- 'हि गाण्डीवमित्यादिना स्वप्रतं कथयन्तमर्जुनं धिक् तस्मै धर्म- रहस्यं कथयन्श्रीकृष्णः सत्या- नृताभ्यां पुण्यपापविषये बला- कोपाख्यानं कौशिकोपाख्यानं चाकथयत् । धर्मपदार्थमुपदिशन्तं श्रीकृष्णं प्रशंसन्अर्जुनो 'मम प्रतं 'जानासि' इत्याद्युवाच । अर्जुन- प्रतिहारक्षणार्थमुपायं ह्यवस्थी- कृष्णो 'मानाहं' प्रति त्वमि- त्युक्ते तस्य मरणम्' इत्याद्युपदि- देश ... ॥ १३०	
६५	२३	आगतेनाश्वत्थामा युद्धं कुर्वन् अर्जुनस्तस्याभ्यान् हत्वा कौरव- बलं नाशयति स्म । पुनरागतोऽ- श्वत्थामाऽर्जुनेन हतस्ततोऽपि स्व- यमेव रश्मीन् गृहीत्वा यदा युयुधे तदाऽर्जुनोऽपि रश्मीदिष्टत्वा तम- पीडयत् । पाण्डवभयात्सैन्यं प- लायमानं दृष्टवतो दुर्योधनस्य वाक्यं श्रुत्वा कर्णः शल्यं प्रति स्व- पराक्रमप्रशंसावाक्यमुक्त्वा मार्ग- वात्येण पञ्चालाज्ञाशयामास ॥ ११९		७०	६०	श्रीकृष्णवाक्यं प्रशस्य युधि- ष्ठिरं भर्त्सेयन्ममिं च प्रशंसन् पुनः परुषवाक्यानि आवयित्वा ऽनुतप्तोऽर्जुनः पुनरसि जग्राह । किमिदमित्यादिकृष्णप्रश्नानन्तरम् 'अहं हनिष्ये' स्वशरीरमेव' इत्या- द्युक्त्वन्तमर्जुनं प्रति जीवतोऽ- प्यात्मवधोपायं कथयन्श्रीकृष्ण आत्मप्रशंसां कुरु इत्याद्याह । कृष्णोपदेशोनात्मश्लाघां कृत्वा कर्णवधं प्रतिज्ञाय शस्त्राणि परि- त्यज्य प्राञ्जलिः सन् युधिष्ठिरं प्रति प्रसीद राजन्नित्याद्युवाच । अर्जुनं प्रति सखेदवाक्यान्मुक्त्वा वनाय गन्तुमुद्यन्तं युधिष्ठिरं	
६६	४८	भार्गवास्त्रभीतं स्वबलं दृष्टवता श्रीकृष्णेन बोधितोऽर्जुनो युधि- ष्ठिरं द्रष्टुं निर्गतः स्वसैन्यमव- लोकयन्भीममागत्य 'अपयात इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । कर्णवाणाभितप्ताङ्गो यदि जीवे- त्कथञ्चन' इति तडाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरं प्रति गन्तुं श्रीकृष्णं प्रेरयामास । एवमर्जुनप्रेरितः श्रीकृष्णो युधिष्ठिरं प्रति जगाम । स्वपादवन्दनं कुर्वतोः कृष्णार्जु- नयोः कर्णं हतं मत्वा तावभ्य- नन्दयुधिष्ठिरः ... ॥ १२१					
६७	२३	युधिष्ठिरात् हतः कर्ण इत्याद्युक्त्वा कर्णपराक्रमं वर्णयन् 'स कथं हतस्त्वया' इत्यादि पृष्ट्वा चिन्ता- क्रान्तः कर्णकृतपराजयप्रयुक्तं खेदमुद्गाढ्य कर्णमरणं निश्चित्य कर्णप्रतिज्ञाकथनपूर्वकं पुनः 'स कथं त्वया हतः' इत्याद्युवाच ॥ १२३					
६७	२३	युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वाऽर्जुनो- कर्ण-३०					

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 प्रति श्रीकृष्णः प्रणामपूर्वकं वि-
 नयवाक्यान्मुक्त्वा कर्णवधार्थं
 प्रतिजज्ञे । युधिष्ठिरः प्रणतं
 कृष्णमुत्थाप्यानुनयवाक्यान्य-
 ब्रवीत् ... १३३
- ७१ ४० श्रीकृष्णोपदेशात्पादौ गृही-
 त्वा प्रसीदेत्यादि वदन्नर्जुनो यु-
 धिष्ठिरेणोत्थापनालिङ्गनपूर्वकम-
 नुनीतस्तत्समीपे पुनः कर्णवधं
 प्रतिजज्ञे । श्रीकृष्णवाक्यात्पुनः
 पादग्रहणादि कुर्वन्तमर्जुनमुत्था-
 प्य युधिष्ठिरो युद्धार्यमनुज्ञां द-
 त्वाऽऽशिषस्तस्मै ददौ ... १३४
- ७२ ४० रथसज्जीकरणार्थं प्रेरितेन श्री-
 कृष्णेन सज्जीकृते रथ आरुह्य ग-
 च्छन्नर्जुनः स्वशरीरे स्वेदं दृष्ट्वा
 चिन्तयामास । चिन्तयन्तमर्जुनं
 प्रशस्य कर्णमपि प्रशंसन्नेवाविध-
 मप्येनं जहीत्युवाच ... १३६
- ७३ १२५ पुनरर्जुनं प्रति वदन्नश्रीकृष्णो
 भीष्मयुद्धादिकमनूद्य तं प्रशंस-
 न्कर्णनिन्दां विधाय पुनरभिम-
 न्युवधार्थमुपदिश्य कर्णार्णवा-
 त्पञ्चालानुद्धरेत्याद्याह स्म ... १४०
- ७४ ५८ कृष्णवाक्येन विशोको दृष्ट-
 श्रार्जुनः कर्णवधं प्रतिज्ञाय
 सक्रोधवाक्यान्मुक्त्वाऽऽत्मानं
 श्लाघयन्भीमं मुमोचयिषुः कर्ण-
 शिरो जिहीर्षुश्च प्रययौ ... १४२
- ७५ १७ कर्णयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सञ्जयः पाण्डवसेनासमृद्धिं वर्ण-
 यित्वा संकुलं युद्धं वर्णया-
 मास ... १४३
- ७६ ४० कौरववलैर्युद्धं कुर्वन्भीमः सा-
 र्थं प्रति स्वस्य स्वपरज्ञानाभावं
 कथयित्वा युधिष्ठिरार्जुनयोर-
 दर्शनप्रयुक्तं दुःखं प्रकाशय-
 न्युद्धसामग्रीशेषं च पप्रच्छ ।
 विशोकाख्यसारथिभीमयोः सं-
 वादः ... १४५

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ७७ ७९ रथप्रेषणार्थमर्जुनेन प्रेरितः
 श्रीकृष्णो यत्र भीमस्तत्र गच्छा-
 मीत्युवाच । कुरुसैन्यमध्ये प्रवि-
 श्य युद्धं कुर्वतोऽर्जुनस्य भया-
 त्कौरवसैन्ये पलायिते स सूता-
 नीकं प्रति जगाम । अर्जुनागमनं
 श्रुत्वा कौरवसैन्यं मर्दयति भीमे तं
 प्रति दुर्योधनप्रेरितानि सैन्या-
 न्याववुः । भीमनाशितसैन्यसंख्यां
 कथयन्सञ्जयस्तत्कृतां शोणित-
 नदीं वर्णयामास । भीमस्य कर्म
 दृष्ट्वा दुर्योधनेन प्रेरितः शकुनि-
 स्तेन सह युद्धं कुर्वन्तद्वाणेन मू-
 र्छितो धृतराष्ट्रपुत्रेणापवाहितः ।
 तस्मिन्निर्जिते दुर्योधनोऽप्यपया-
 नं चक्रे, तं दृष्ट्वा कुरुसैन्यमपि व्य-
 द्रवत् ... १४८
- ७८ ६४ मग्नेषु सैन्येषु दुर्योधनादयः
 किमब्रुवन्निति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्ज-
 यस्योत्तरम् । सोमकैः सह युद्धं
 कुर्वन्कर्णः पञ्चालान्प्रति गन्तुं
 शल्यं संप्रेर्य रथध्वनिना सर्वान्
 संत्रास्य पाण्डवसैन्यं नाशयति
 स्म । आगताञ्जिशखण्डिसात्यकि-
 प्रभृतीन् विमुखीकृत्य पञ्चाला-
 दिभिर्बुद्ध्यमानस्य कर्णस्य परा-
 क्रमं देवादयः प्रशशंसुः । पाण्डव-
 सेनाभङ्गं दृष्टवतां दुर्योधनादीनां
 हर्षं तत्कृतपाण्डवसैन्यनाशनं
 च कथयति स्म सञ्जयः ... १५०
- ७९ ९५ सञ्जयो रणेऽर्जुनप्रवर्तितां शो-
 णितनदीमवर्णयत् । कर्णस्य रथ-
 केतुं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति 'एष केतू-
 रणे पार्थ' इत्याद्युवाचार्जुनः ।
 कर्णसमीपगमनार्थं कृष्णप्रेरित-
 रथोऽर्जुनः कौरवसेनां निर्जयन्न-
 भ्ययात् । अर्जुनरथकेतुं दृष्ट्वा
 शल्यः कर्णं प्रति 'अयं सरथ
 आयाति' इत्याद्युक्त्वाऽर्जुनं प्रति
 गन्तुं प्रशंसापूर्वकं तं प्रति प्रो-

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		त्साहयामास । आत्मश्लाघां कुर्वन्कर्णाऽर्जुनस्याजेयत्वविषयकं शल्पवाक्यं श्रुत्वा पाण्डवदाहाद्यनुवादपूर्वकमर्जुनं कृष्णं च प्रशस्य 'पतौ च हत्वा' इत्याद्युवाच । अर्जुनः कर्णप्रेरणया चारयितुमागतैः कौरवैः सह युद्धं कुर्वन्प्रभृत्यामप्रभृतिभिः संकुलं युद्धं चकार । शिराण्डप्रभृतयश्च युयुधिरे ... १५४	
८०	३२	सैन्यसागरमध्यस्थं भीममुज्जिहीर्षुणाऽर्जुनेन कृतं सैन्यनाशार्थिकं हतसैन्यादिभिर्युद्धभूमिशोभादिकं च कथयति स्म सञ्जयः । कुरुपु भग्रेष्वर्जुनो भीमेन सह संमंज्य तदनुभां गृहीत्वाऽग्रे जगाम ... १५५	
८१	५७	आघरीतुमागतान्संशसकाशघतिवीराभिहृत्यार्जुनो गजयोधिभिर्मलेच्छैः सह युयुधे । अर्जुनसाहाय्यार्थमागतो भीमो गद्या कौरवसैन्यं नाशयन्नाजानीकं जघान । अर्जुनघाणपीडितानार्तनादं कृत्वा पलायमानान्कौरवानाभ्वास्य कर्णः पञ्चालाजगाम ... १५६	
८२	३६	पञ्चालादिभिर्युद्धं कुर्वतः कर्णस्य पुत्रे प्रसेने सात्याकिना हते क्रुद्धः स धृष्टद्युम्नपुत्रं जघान । धृष्टद्युम्नपुत्रं हतं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रेरयन्नर्जुनः कर्णसमीपं जगाम, तमनु भीमसेनोऽपि । उत्तमीजःप्रभृतिभिः कर्णस्य कृपादिभिः सात्यकेर्दुःशासनेन भीमस्य च युद्धम् ... १५८	
८३	५२	सञ्जयकृतं दुःशासनभीमयोर्युद्धवर्णनम् । दुःशासनेन प्रेषितां शक्तिं निहतुं भीमेन प्रेषिता गदा तच्छक्तिं मङ्कत्वा तं मूर्ध्नि ताडयामास । पुनर्भीमप्रेषितया	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		गद्या ताडितो दुःशासनो विह्वलः सन्भूमौ पपात । पतितं दुःशासनं दृष्ट्वा पञ्चालादिपु सिंहवन्नदत्सु भीमो रथादवस्रुत्य, द्रौपदी-केशग्रहणादिकं स्मृत्वा क्रुद्धः सन् कर्णादीनाह्वयन् 'निहन्मि दुःशासनमद्य' इत्याद्युवाच । भीमो दुःशासनं प्रत्याक्षेपवाक्यान्मुक्त्वा तद्वक्षः पाटयित्वा पूर्वप्रतिज्ञातं तद्वधिरूपानमकरोत् । गतास्तु दुःशासनं प्रति क्रोधवाक्यानि ब्रुवन्तं भीमं राक्षसं मत्वा कौरवसैन्यानि पलायनं चक्रुः । भीमो दुःशासनं हत्वा प्रमाणकोट्यां कालकूटमक्षणादिकमनूय कौरवानधिकक्षिप्य कृष्णार्जुनसमीपे पूर्वसभायां कृतायाः प्रतिज्ञायाः सत्यत्वं कथयामास . १६१	
८४	४२	आवृण्वानाक्षिपद्भिप्रभृतीन्दश धूतराष्ट्रपुत्रानवधीर्भीमः । भीमपराक्रमं दृष्ट्वा भीतं कर्णं प्रत्युपदिशतः शल्पस्य वाक्यं श्रुत्वा क्रुद्धो वृपसेनो युद्धार्थं भीमं प्रति जगाम । नकुलवृपसेनयोर्युद्धयमानयोर्विरथे नकुले भीमरथारुढे उभाभ्यां सह वृपसेनस्य युद्धम् । वृपसेनेन युद्धं कर्तुमर्जुनं प्रति भीमस्योक्तिः ... १६३	
८५	३९	उभयसैन्ययोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्तऽर्जुनादीन्वृपसेने बाणान्बर्षति पीडितामकुलादीन्दृष्ट्वा धावताऽर्जुनेन सह तस्य युद्धम् । क्रुद्धोऽर्जुनो दुर्योधनादिसहितं कर्णं प्रति "भवत्समक्षमेनं हनिष्यामि" इत्याद्युक्त्वा कर्णादिपु पश्यत्सु वृपसेनं जघान । पुत्रवधं दृष्ट्वाऽभितप्तः कर्णः कृष्णार्जुनौ प्रत्यधावत् ... १६५	
८६	२३	आगच्छन्तं कर्णं दृष्ट्वा श्रीकृष्णोऽर्जुनं प्रति 'अयं सरथ आ-	

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 याति' इत्याद्युक्त्वा कर्णेन सह
 युद्धं कर्तुं तं प्रशशंस । कर्णस्य वधं
 प्रतिज्ञाय तं प्रति गन्तुमर्जुनेन
 प्रेरितः कृष्णो हयान्संचोद्य
 क्षणेन तत्समीपमाजगाम ... १६६
 ८७ ११७ पुत्रवधाभितप्तः कर्णोऽर्जुन-
 माहूय तदभिमुखं ययावित्याह
 सञ्जयः । कर्णार्जुनसमागमं दृष्ट्वा
 सैन्यानां विस्मयादिकमुभयसै-
 न्ययोर्वाद्यवादनं कर्णार्जुनयो-
 रूपं पराक्रममुभयोः साहाय्यार्थ-
 मुभयसैन्ययोरागमनं चाह सञ्ज-
 यः । कर्णार्जुनसमागमदर्शनार्थ-
 मागतानां देवादीनां पक्षप्रति-
 पक्षभावे सतीन्द्रसूर्ययोर्विवादः ।
 उभयोः समागमे त्रिलोक्याः
 कम्पादिकं दृष्ट्वा देवेषुभयोजय-
 साम्यार्थं ब्रह्माणं प्रति प्रार्थयत्सु
 सत्स्विन्द्रेणार्जुनजये प्रार्थिते
 ब्रह्मेशानावर्जुनस्य विजयप्रौढ्य-
 मभिधाय कृष्णार्जुनौ प्रशशं-
 सतुः । इन्द्रवाक्यश्रवणेन सर्वभू-
 तानां विस्मयादिकं, कर्णार्जुन-
 ध्वजवर्णनपूर्वकं मिथो युद्धं चा-
 भ्यधात्सञ्जयः । कर्णेन, मयि हते
 त्वं किं करिष्यसीति पृष्ठः शल्यः
 कृष्णार्जुनवधं प्रतिजज्ञे । एव-
 मेवार्जुनेन श्रीकृष्णः पृष्ठः । ततः
 'पतेहिवाकरः स्थानात्' इत्यादि-
 वाक्यं वदति श्रीकृष्णेऽर्जुन आ-
 त्मानं श्लाघयामास ... १६९
 ८८ ३४ युद्धदर्शनार्थं देवनागासुरा-
 दिष्वागतेषुभयसैन्ययोर्वादित्रा-
 दीनि वादयतोः कर्णार्जुनौ स्व-
 स्वास्त्रैर्दिगादिकं प्राचृणुताम् ।
 बाणान्वर्षतां दुर्योधनादीनां धनु-
 रादिष्वर्जुनेन छिन्नेष्वश्वत्थामा दु-
 र्योधनं प्रति पाण्डवैः शमं कुर्वि-
 त्युवाच । दुर्योधनोऽश्वत्थाम-
 वाक्यमङ्गीकृत्य कर्णं प्रशंसन्सैन्य-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 मादिदेश ... १७१
 ८९ ९७ सञ्जयः कर्णार्जुनयोः समागमं,
 तत्काले तयो रूपादिकमुभय-
 पक्षपातिनां वाक्यानि, तयोर्दु-
 ज्जारंभं च कथयामास । पञ्चा-
 लादिभिर्युद्धं कुर्वतः कर्णस्य
 पराक्रमं दृष्ट्वा पूर्वं सभायामुक्तं
 कर्णवाक्यं स्मृत्वा भीमे 'एनं
 जहि' इत्युक्तवाति श्रीकृष्णोऽपि
 तथैवाब्रवीत् । अर्जुनेन श्रीकृष्ण-
 मामन्वय प्रयुक्ते ब्रह्मास्त्रे कर्णेन
 निवारिते सति क्रुद्धेन भीमेन
 प्रेरितोऽर्जुनस्तेन सह तुमुलं युद्ध-
 मकरोत् । अर्जुनबाणपीडितेषु
 कौरवेष्वर्जुनं हन्तुं प्रेरयत्स-
 भयोः परस्परं प्रति बाणान्व-
 र्पतोः सतीरर्जुनाख्यभयात्कर्णं
 त्यक्त्वा कौरवाः पलायनं
 चक्रुः ... १७७
 ९० ११६ सञ्जयः कौरवप्रयाणमुभयो-
 र्मध्ये क्वचित्कस्यचिदाधिक्यमा-
 काशस्थितैः कृतमुभयोः प्रशंसनं
 चाचकथत् । अर्जुनेन कृतचैरोऽ-
 श्वसेननामा नागः पातालादा-
 गत्य कर्णेनाज्ञातस्तत्तुणारे तस्थौ ।
 शराभितप्तः कर्णोऽर्जुनवधार्थं
 बहुदिनपर्यन्तं पूजितं सर्पमुखम-
 श्वसेनेन कृतप्रवेशं बाणं धनुषि
 संदधे । कर्णस्य धनुषि प्रविष्टं
 नागं दृष्ट्वा देवादिषु हाहाकारं
 कुर्वत्सु 'हतोऽसि फाल्गुन'
 इत्युक्त्वा तं बाणं मुमोच
 कर्णः । कर्णसन्धितं बाणं दृष्ट्वा
 पूर्वमेव श्रीकृष्णेन पृथिव्यां रथे
 मज्जिते सति स बाणोऽर्जुनस्य
 किरीटं चिच्छेद । पुनरागतोऽ-
 श्वसेनस्तूर्णं प्रविशन्कर्णेन प्रत्या-
 ख्यातः स्वयमेव घोरं रूपं कृत्वा-
 र्जुनं हन्तुं प्रययौ । आगच्छन्तं
 नागं दृष्ट्वा तन्नाशं कर्तुमादिशता

श्रीः श्लोकाः

विषयः

शृष्टम्

श्रीः श्लोकाः

विषयः

शृष्टम्

कृष्णेन तत्प्रत्यभिज्ञायां दत्ताया-
मभ्यसेनं नाशयति स्मार्जुनः ।
कर्णार्जुनयोः परस्परं वाणान्व-
र्षतोर्वाणप्रहारेण मोहितं कर्णं
प्रति वाणास्त्यक्तमनिच्छप्रप्यर्जु-
नः श्रीकृष्णवाक्यात्पुनर्वाणान्व-
र्षणं धैर्यं धृत्वा वाणान्वर्षतः
कर्णस्य भार्गवशापादस्त्रविस्म-
रणमभूद्वाहणशापाद्रयचक्रं च
भूमौ ममज्ज । पुनर्जुने वाणान्वर्ष-
ति चक्रमुद्दिधीर्षुः कर्णो युद्धधर्मं
कथयन्मुहूर्तं प्रतिपालयति तमु-
वाच १८३

धनः शल्यं प्रति प्रागल्भ्यगर्भं
वाक्यमुवाच । भीमो गदायुद्धं
कुर्वन्गदया पञ्चविंशतिसहस्रं
सैनिकाजघान । आयान्तमर्जुनं
दृष्ट्वा कौरवेषु पलायमानेषु संकु-
लयुद्धे च प्रवृत्ते स्वसैन्यं भज्य-
मानं दृष्ट्वा पाण्डुधैः सह युद्ध-
मानो दुर्योधनो योधान्प्रत्यु-
वाच १८९

९४ ६८

दुर्योधनेन पराघट्यमानं सैन्यं
दृष्ट्वा शल्यस्तं प्रति वदन्वलक्ष-
यादिकं कथयित्वा हतैर्नरादि-
भिरगम्यरूपां पृथ्वीं वर्णयित्वा
युद्धावहारं कुर्वित्याह । द्रौणि-
प्रभृतिभिर्दुर्योधनस्याभ्यासने कृ-
तेऽर्जुनभीतानां कौरवाणां शि-
विरगमनादि । सञ्जयो मृतस्य
कर्णस्य शरीरप्रभां कथयित्वा तं
प्रशंसन् नद्यादीनां प्रसूयणा-
भावादिकं कृष्णार्जुनयोः शत्रु-
ध्वनिं तयो रूपं च वर्णया-
मास १९२

९५ १८

अर्जुनमयात्कौरवसैन्येषु प-
लायमानेषु तद्विचसीययुद्धाव-
हारे कृते कृपधर्मादयः स्वस्व-
शिबिराणि जग्मुः १९३

९६ ६५

दृष्टः श्रीकृष्णोऽर्जुनं प्रति 'हतो
वज्रभृता वृत्रस्तयया कर्णो धन-
ञ्जय' इत्याद्युक्त्वा सैनिकान्प्राति
च परानामिमुखा यत्तास्तिष्ठध्वम्'
इत्याद्युक्त्वा युधिष्ठिरं प्रति
गत्वा अर्जुनेन सह तत्पादवन्दनं
कृत्वा च कर्णवधादिवृत्तान्तं कथ-
यति स्म । दृष्टो युधिष्ठिरः श्रो-
कृष्णं प्रति 'त्वया सारथिना
पार्थो यत्नवानाहन् च तम्' इत्या-
द्युक्त्वा कृष्णार्जुनौ स्तुत्वा च
युद्धभूमिदर्शनार्थं जगाम । रणे
शयानं कर्णं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति
'अद्य राजाऽस्मि गोविन्द'

९१ ६७

श्रीकृष्णः परुषवाक्यानि वद-
न्यवा द्रौपदीयस्त्रहरणाद्यनृष 'क
ते धर्मस्तदा गतः' इत्याद्युक्त-
वांस्तदा सलज्जः कर्णो निरुत्तरो
बभूव । त्वरां कर्तुं श्रीकृष्णे प्रेर-
यति पुनरुभयोर्युद्धे प्रवृत्ते मो-
हितमर्जुनं दृष्ट्वा चक्रोद्धारणार्थं
यत्नं कुर्वति कर्णं लब्धसंप्तोऽ-
र्जुनस्तस्य रयच्यजं चिच्छेद ।
कर्णवधार्थमर्जुनेन धनुषि सह-
तस्य शरस्य प्रभामर्जुनशपथं
चाकथयंस्तेन कृतं कर्णशिर-
श्छेदनं, पाण्डवानां शङ्कादि-
वादनं, छिन्नमस्तकस्य कर्ण-
शरीरस्य शोभां चाम्यघातसञ्जयः ।
कर्णं हते शल्ये च प्रतिनिवृत्ते
कौरवाः पलायनं चक्रुः ... १८६

९२ १५

सञ्जयः शल्यस्य गमनं दुर्यो-
धनादीनां शोकादिकं भीमा-
दीनां नादेन रोदस्योः कम्पनं
दुःखितदुर्योधननिकटे शल्य-
वाक्यं च कथयति स्म ... १८७

९३ ६०

कर्णार्जुनयुद्धे कुरुयुज्जवानां
रूपं कीदृमिति धृतराष्ट्रप्रश्ने
सञ्जयः कुरुपाण्डवयोर्वलक्ष्यं
कथयति स्म । कर्णं हते कौरव-
बले पलायमाने शोकाकुलो दुर्यो-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 इत्याद्युवाच युधिष्ठिरः । दृष्ट्वा
 नकुलादयः कृष्णार्जुनौ स्तुत्वा
 स्वस्वशिविराणि जग्मुः । जनमे-
 जयं प्रति वैशम्पायनः कर्णानि-

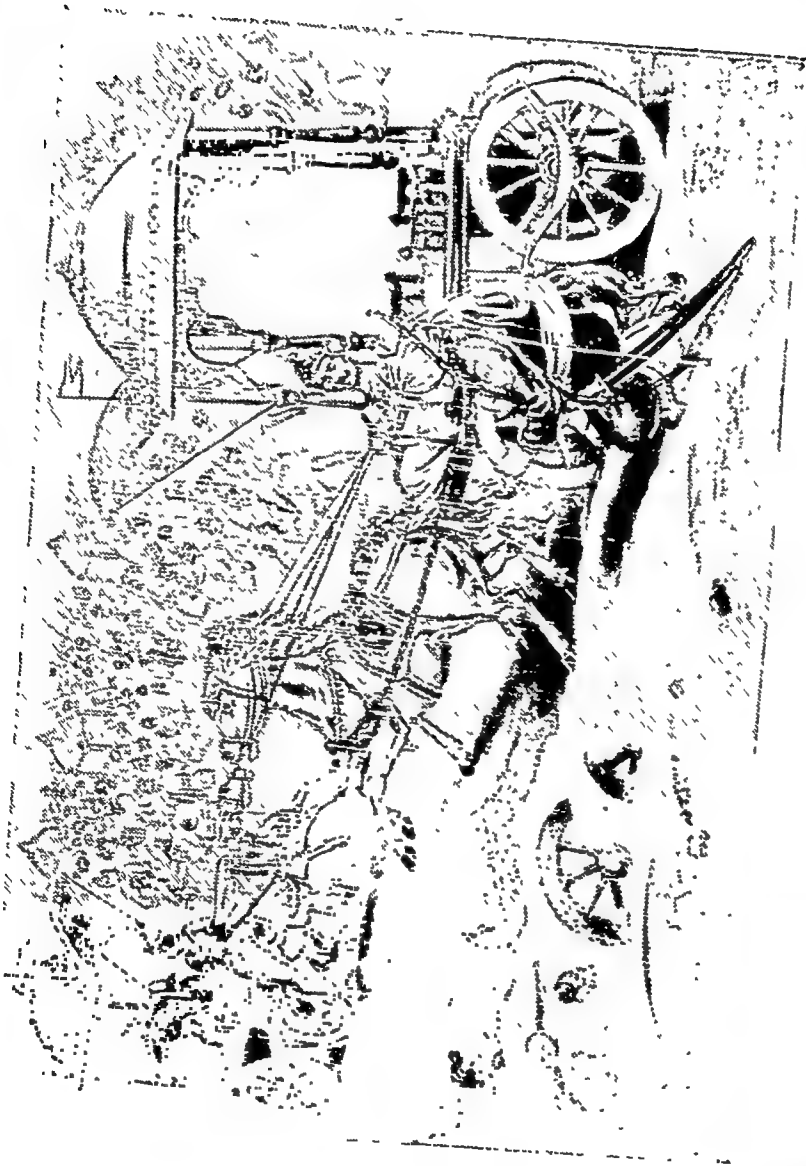
अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 धनप्रयुक्तं धृतराष्ट्रविलापादिकं,
 कर्णार्जुनयुद्धश्रवणफलं, कर्णपर्व-
 श्रवणफलं च कथयामास...१९६

॥ सयाप्तेयं कर्णपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

॥ महाभारतम् ॥

कर्णपर्व ।

—८—

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ततो द्रोणे हते राजन् दुर्योधनमुखा नृपाः
भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ॥ १
ते द्रोणमनुशोचन्तः कदमलाभिहतौजसः ।
पर्युपासन्त शोकातीततः शारद्वतीसुतम् ॥ २
ते मुहूर्तं समाश्वस्य हेतुभिः शास्त्रसंमितैः ॥
राज्यागमे महीपालाः स्वानि वेदमानि भोजिरे
ते वेदमस्यपि कौरव्य पृथ्वीशा नामुवन्मुखम्

चिन्तयन्तः क्षयं तीव्रं दुःखशोकसमन्विताः
विशेषतः सूतपुत्रो राजा चैव सुयोधनः ।
दुःशासनश्च शकुनि सौबलश्च महाबलः ॥ ५
उपितास्ते निशा तां तु दुर्योधननिवेशने ।
चिन्तयन्तः परिक्लेशान् पांडवानां महात्मनां
यत्तदद्यूते परिक्लिष्टा कृष्णा चानायिता सभां
तत्स्मरन्तोऽनुशोचन्तो भृशमुद्विग्नचेतसः ७

नीलकण्ठी टीका—

१

नरनारायणी नत्वा प्राचीनाचार्यवर्त्मना ।
कर्णपर्वार्थविद्योती भावदीपो वितन्यते ॥ १ ॥
ननु विराटादिपर्वचतुष्टयतात्पर्यं क्रमेणार्थलुभनामर्थ
सेवया नीत्या कपटपूर्वकेण कुलवृद्धवधेन वृक्षसाकृतपूर्वकेण
महामुखाधेन च सिद्धयतीत्युक्तमस्तवैवार्थनिरूपणं समाप्तम्
अतः परं काममोक्षवैव निरूपणायैविति कर्णपर्वोदितं
नारमणीयमिति चेत् सत्यम् । यथा धर्मार्थौ निरूपितौ एव
धर्माभासोऽर्थाभासश्च निरूपणीय परिहाराय । एवमधर्मा
नर्थौ अधर्माभासानर्थभासौ च निरूपणीयौ हानयोपादा-
नाय च तदर्थमुत्तरप्रथमं काममोक्षयोः प्रागावश्यकं । तत्र
चोरेभ्यः वार्पाटिकमार्गमुपादिशत सत्यवादेन सत्यवदन

धर्माभासः । एवमविचार्य प्राणचक्षुषः राक्षसं प्रतो न्यायस्य
हिंस्त्रमधर्माभासः । तथा शोकहेतुना कुलक्षयेण प्राप्तोऽ-
र्थोऽर्थाभासः । सुप्तानां हननमधर्मः । तद्वतोऽश्वत्थामोऽ-
भिभवोऽनर्थः । क्षरणागतस्वसैनिर्गन्तार्थमन्यायेनापि हृतो
ब्रह्मर्षी न इतरव्रह्मवधवदनर्थः । अपि स्वनर्थाभास एव ।
न च तेन ब्रह्महा भवेदित्याततायिवधे दोषाभावस्मरणात् ।
इत्येवामर्थानां निरूपणार्थं उत्तरं सदर्भं । आख्यायिका तु
सुखप्रतिपत्त्यर्थः । तस्मादिदमपि पर्वत्रयमावश्यकमेव ।
ततो द्रोणे हते राज्ञिति ॥ १ ॥ कदमलाभि-
हतौजसः तीव्रशोकाभिघातजग्यामोहेन निरस्तसामर्थ्याः ।
शारद्वतीसुतम् द्रोणम् ॥ २ ॥ समाश्वस्य सावधाना भूत्वा
राज्यागमे प्रदोषकाले ॥ ३ ॥ पृथ्वीशा राजानं क्षयं
भूत भाविन च चिन्तयन्त परामृशन्त ॥ ४ ॥

तथा तु संचिन्तयतां
तान् क्लेशान् धूतकारितान् ।
दुःखेन क्षणदा राजन्

जगामाब्दशतोपमा ॥

ततः प्रभाते विमले स्थिता दिष्टस्य शासने
चक्रुरावश्यकं सर्वे विधिदिष्टेन कर्मणा ॥ ९
ते कृत्वाऽवश्यकार्याणि समाश्वस्य च भारत
योगमाज्ञापयामासुर्युद्धाय च विनिर्ययुः ॥ १०
कर्णं सेनापतिं कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलाः ।
पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दधिपात्रधृताक्षतैः ॥ ११
गोभिरश्वैश्च निष्कैश्च वासोभिश्च महाधनैः ।
बन्धमाना जयाशीर्भिः सूत-मागध-वन्दिभिः
तथैव पाण्डवा राजन् कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ।
शिविरान्निर्ययुस्तूर्णं युद्धाय कृतनिश्चयाः ॥ १२
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
कुरुणां पाण्डवानां च परस्परजयैषिणाम् ॥
तयोद्धौ दिवसौ युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
कर्णं सेनापतौ राजन् वभूवाद्भुतदर्शनम् ॥ १५
ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे वृषः ।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणां फाल्गुनेन निपातितः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि जनमेजयवाक्यं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ततस्तु सञ्जयः सर्वं गत्वा नागपुरं द्रुतम् ।
आचष्ट धृतराष्ट्राय यद्वृत्तं कुरुजाङ्गले ॥ १७

जनमेजय उवाच ।

आपगेयं हतं श्रुत्वा द्रोणं चापि महारथम्
आजगाम परामार्तिं वृद्धो राजाऽम्बिकासुतः
स श्रुत्वा निहतं कर्णं दुर्योधनहितैषिणम् ।
कथं द्विजवर प्राणानधारयत दुःखितः ॥ १९
यस्मिञ्जयाशां पुत्राणां सममन्यत पार्थिवः
तस्मिन् हते स कौरव्यः कथं प्राणानधारयत्
दुर्मरं तदहं मन्ये नृणां कृष्टेऽपि वर्तताम् ।
यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा नात्यजजीवितं नृपः ॥ २१
तथा शान्तनवं वृद्धं ब्रह्मन् बाहीकमेव च ।
द्रोणं च सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ॥ २२

तथैव चान्यान्सुहृदः

पुत्रान् पौत्रांश्च पातितान् ।

श्रुत्वा यन्नाजहात्प्राणां-

स्तन्मन्ये दुष्करं द्विज ॥

२३

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

हते कर्णे महाराज निशि गावल्गणिस्तदा
दीनो ययौ नागपुरमश्वैर्वातसमैर्जवे ॥ १
स हास्तिनपुरं गत्वा भृशमुद्विग्नचेतनः ।
जगाम धृतराष्ट्रस्य क्षयं प्रक्षीणवान्धवम् ॥ २
स तमुद्धीक्ष्य राजानं कश्मलाभिहतौजसम् ।
ववन्दे प्राञ्जलिर्भूत्वा मूर्ध्ना पादौ नृपस्य ह ॥ ३

संपूज्य च यथान्यायं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।
हा कष्टमिति चोक्त्वा स ततो वचनमाददे ॥ ४
सञ्जयोऽहं क्षितिपते कच्चिदास्ते सुखं भवान्
स्वदोषैरापदं प्राप्य कच्चिन्नाद्य विमुह्यति ॥ ५
हितान्युक्तानि विदुर-द्रोण-गाङ्गेय-केशवैः ॥
अगृहीतान्यनुस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम्

क्लेशान् कचप्रहणादीन् क्षणदा रात्रिः ॥ ८ ॥ आवश्यकं
नित्यकृत्यम् ॥ ९ ॥ योगं संनहनम् ॥ १० ॥ निष्कैः सुवर्ण-
हारैः महाधनैः बहुमूल्यैः बन्धमानाः स्तूयमानाः सूताः
वंशानुक्रमविदः मागधाः पाणिस्वानिकाः वन्दिनः स्तुति-
पाठकाः ॥ १२ ॥ वृषः कर्णः । पश्यताम् अनादरे षष्ठी
॥ १६ ॥ सममन्यत सम्यगववृत्तवान् ॥ २० ॥ दुर्मरं दुःखेनापि
मर्तुमशक्यं स्वेच्छया ॥ २१ ॥ तत् मरणं दुष्करं मन्ये ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

हते इति ॥ १ ॥ क्षयं गृहम् ॥ २ ॥ हा कष्टमिति
खेदातिशयसूचकं वाक्यमुक्त्वा पश्चाद्वचनं वक्तव्यमाददे
॥ ४ ॥ आस्ते तिष्ठति ॥ ५ ॥

राम-नारद-कण्वाद्यैर्हितमुक्तं समातले ।
न गृहीतमनुस्मृत्य कश्चिन्न कुरुपे व्यथाम् ७
सुहृदस्त्वद्धिते युक्तान् भीष्मद्रोणमुखान् परैः
निहतान्नुधि संस्मृत्य कश्चिन्न कुरुपे व्यथाम्
तमेवंवादिनं राजा सूतपुत्रं कृताञ्जलिम् ।
सुदीर्घमथ निःश्वस्य दुःखात् इदमब्रवीत् ९
धृतराष्ट्र उवाच ।

आपगेये हते शूरे दिव्यास्त्रवति सञ्जय ।
द्रोणे च परमेष्वासे भृशं मे व्यथितं मनः १०
यो रथानां सहस्राणि दंशितानां दशैव तु ।
बह्व्यहनि तेजस्वी निजग्रे वसुसंभवः ११
तं हतं यक्षसेनस्य पुत्रेणेह शिखाण्डिन ।
पाण्डवेयाभिगुप्तेन श्रुत्वा मे व्यथितं मनः १२
भार्गवः प्रददौ यस्मै परमास्त्रं महाहवे ।
साक्षाद्रामेण यो बाल्ये धनुर्वेद उपाकृतः ॥
यस्य प्रसादात्कौन्तेया राजपुत्रा महारथाः ॥
महारथत्वं संप्राप्तास्तथान्ये वसुधाधिपाः ॥
तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
सत्यसन्धं महेष्वासं भृशं मे व्यथितं मनः ॥
यथोल्लोकं पुमानस्त्रे न समोऽस्ति चतुर्विधे ।
तौ द्रोणभीष्मौ श्रुत्वा तु हतौ मे व्यथितं मनः ॥
त्रैलोक्ये यस्य चालेषु न पुमान्विद्यते समः
तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा किमकुर्वत मामकाः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।

हते द्रोणे महेष्वासे तव पुत्रा महारथाः ॥
बभूवुरस्त्रसमुखा विपण्णा गतचेतसः ॥ १

दंशितानां सन्नद्धानाम् वसुसंभवः वसुनामंशेभ्यः संभूतः
११ भार्गवः रामः यस्मै भीष्माय धनुर्वेदे उपाकृतः स्वीकृतः
शिष्यत्वेन ॥ १३ ॥ यस्य द्रोणस्य ॥ १४ ॥ सत्यसन्धमवि-
त्यप्रतिश्रम ॥ १५ ॥ चतुर्विधे मुक्तं वाणादि अमुकं खड्गादि
यन्त्रमुक्तं गोलादि मुक्तामुक्तं सोपसंहारमस्त्रम् ॥ १६ ॥
गमिते सति किमकुर्वतेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ १७ ॥ निम-
ग्नानपि श्रवमानान् जीवितेष्वया चेष्टा दुर्वाणान् इत्युत्तरत्र

संशप्तकानां च बले
पाण्डवेन महात्मना ।
घनञ्जयेन विक्रम्य
गमिते यमसादनम् ॥

नारायणास्त्रे च हते द्रोणपुत्रस्य धीमतः १८
धिप्रद्वुतेष्वनीकेषु किमकुर्वत मामकाः ।
विप्रद्वुतानहं मन्ये निमग्नाञ्शोकसागरे ॥
श्रवमानान् हते द्रोणे सन्ननौकानिघाणवै ।
दुर्योधनस्य कर्णस्य भोजस्य कृतवर्मणः २०
मद्राजस्य शल्यस्य द्रौणेऽश्वि कृपस्य च ।
मत्पुत्रस्य च शेषस्य तथाऽन्येषां च सञ्जय ॥
धिप्रद्वुतेष्वनीकेषु मुखवर्णोऽभघत्कथम् ।
एतत्सर्वं यथावृत्तं तथा गावल्गणे मम ॥ २२
आचक्ष्व पाण्डवेयानां मामकानां च विक्रमम्
सञ्जय उवाच ।

तवापराधाद्यवृत्तं कौरव्येयेषु मारिष ॥
तच्छ्रुत्वा मा व्यथां कार्पीर्दिष्टे न व्यथते बुधः
यस्माद्भावी भावी वा भवेदर्थो नरं प्रति ॥
अप्राप्नोति तस्य वा प्राप्नोति न कश्चिद्व्यथते बुधः
धृतराष्ट्र उवाच ।
न व्यथाऽभ्यधिका काचिद्विद्यते मम सञ्जय
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये कथयस्व यथेच्छकम् ॥

अवाङ्मुखाः शस्त्रभूतः
सर्वे एव विशांपते ।
अवेक्षमाणाः शोकार्ता
नाभ्यभापन् परस्परम् ॥ २

संबन्धः ॥ १९ ॥ दिष्टे दैवोपात्तते अभाविनः सुपस्य
प्राप्तौ भाविनो दुःखस्य प्राप्तौ वा बुधो न व्यथते । तद्वि-
पर्यये वा न हृष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ दिष्टं अचक्ष्यं भावि-
॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि टीकाया द्विती-
योऽध्यायः ॥ २ ॥

३

हते इति । अस्त्रसमुखाः दीनवदनाः ॥ १ ॥

तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान्

सैन्यानि तव भारत ।

ऊर्ध्वमेतं निरैक्षन्त

दुःखस्तान्यनेकशः ॥ ३

शस्त्राण्येषां तु राजेन्द्र शोणिताक्तानि सर्वशः

प्राभ्रश्यन्त क्राग्रेभ्यो दृष्ट्वा द्रोणं हतं युधि

तानि बद्धान्परिष्ठानि लम्बमानानि भारत

अदृश्यन्त महाराज नक्षत्राणि यथा दिवि ॥

तथा तु स्तिमितं दृष्ट्वा गतसत्त्वमवस्थितम् ।

बलं तव महाराज राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥

भवतां बाहुवीर्यं हि समाश्रित्य मया युधि ।

पाण्डवेयाः समाहूता युद्धं चेदं प्रवर्तितम् ७

तदिदं निहते द्रोणे विषण्णमिव लक्ष्यते ।

युध्यमानाश्च समरे योधा वध्यन्ति सर्वशः

जयो वापि ह्यथो वापि युध्यमानस्य संयुगे

भवेत्किमत्र चित्रं वै युध्यध्वं सर्वतोमुखाः

पश्यध्वं च महात्मानं कर्णं वैकर्तनं युधि ।

प्रचरन्तं महेश्वासं दिव्यैरस्त्रैर्महाबलम् ॥ १०

यस्य वै युधि संत्रासात्

कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

निवर्तते सदा मन्दः

सिंहात् क्षुद्रमृगो यथा ॥ ११

येन नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।

मानुषेणैव युद्धेन तामवस्थां प्रवेशितः ॥ १२

येन दिव्यास्त्रविचक्रुरो

मासावी स घटोत्कचः ।

अमोघया रणे शक्त्या

निहतो भैरवं नदन् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्यं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य दुर्वारवीर्यस्य सत्यसन्धस्य धीमतः ।

बाहोर्द्रविणमक्षय्यमद्य द्रक्ष्यथ संयुगे ॥ १४

द्रोणपुत्रस्य विक्रान्तं राधेयस्यैव चोभयोः ।

पश्यन्तु पाण्डुपुत्रास्ते विष्णुवासवयोरिव १५

सर्व एव भवन्तश्च

शक्ताः प्रत्येकशोऽपि वा ।

पाण्डुपुत्रात्रणे हन्तुं

ससैन्यान् किमु संहताः ॥

वीर्यवन्तः कृतास्त्राश्च

द्रक्ष्यथाद्य परस्परम् ॥ १६

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कर्णं चक्रे सेनापतिं तदा

तव पुत्रो महावीर्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥

सेनापत्यमथावाप्य कर्णो राजन्महारथः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः प्रायुध्यत रणोत्कटः ॥

स सृञ्जयानां सर्वेषां

पञ्चालानां च मारिष ।

केकयानां विदेहानां

चकार कदनं महत् ॥ १९

तस्येषुधाराः शतशः

प्रादुरासञ्जरासनात् ।

अग्रे पुंखेषु संसक्ता

यथा भ्रमरपङ्क्तयः ॥ २०

स पीडयित्वा पञ्चालान्

पाण्डवांश्च तरस्विनः ।

हत्वा सहस्रशो योधान्

अर्जुनेन निपातितः ॥ २१

ऊर्ध्वमूर्ध्वगमनमेव न त्वधोवस्थानम् ॥ ३ ॥ हस्तस्थानौ

अंशोऽरिष्टसूचक उक्त एवं बद्धानां बन्धशैथिल्यमपीत्याह-

तानीति । दिविस्थितानि पतमानानि नक्षत्राणां

अधोमुखान्यदृश्यन्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्तिमितं स्तब्धं यतो

गतसत्त्वमुद्रिष्टव्यम् ॥ ६ ॥ वध्यन्ति वध्यन्ते परैरिति-

शेषः ॥ ८ ॥ किमत्र चित्रं क्षणं पाण्डवैर्जितं चेन्नैतदाश्च-

र्यम् ॥ ९ ॥ अस्नाकमसकृज्जयो जात इत्याह-पश्यध्वं-

मित्यादिना ॥ १० ॥ तां द्रोणसर्वप्रसिद्धाम् ॥ १२ ॥

द्रविणं बलम् ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यथ दर्शयिष्यथ ॥ १६ ॥

अग्रे पुंखेषु संसक्ताः प्रेर्यमाणस्य शरस्याग्रेण पुंखेन

संसक्ता इषुधाराः पूर्वोत्तरेषु सन्धानादविच्छिन्नप्र-

वाहा इत्यर्थः ॥ २० ॥ पीडयित्वा हत्वेत्यनेककर्तृकेऽपि

क्वाप्रत्ययश्छान्दसः अन्येऽभ्योऽपि दृश्यन्ते इति विनिवन्तं वा

शब्दद्वयं दृशिप्रहणादाये तुगापि । पीडयन् निग्निति वाऽर्थः

॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-

भावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
 शोकस्यान्तमपश्यन्धै हतं मेने सुयोधनम् १
 विह्वलः पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विपः ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजसत्तमे ॥ २
 आर्तनादो महानासीत् स्त्रीणां भरतसत्तम ।
 स शब्दः पृथिवीं कृत्स्नां पूरयामास सर्वशः
 शोकार्णवे महाघोरं निमग्ना भरतस्त्रियः ।
 रुद्रदुर्दुःखशोकार्ता भृशमुद्विग्नचेतसः ॥ ४
 राजानं च समासाद्य गान्धारी भरतर्वभ ।
 निःसंज्ञा पतिता भूमौ सर्वाण्यन्तःपुराणि च
 ततस्ताः सज्जयो राजन्समाश्लासयदातुराः ।
 मुह्यमानाः सुबहुशो मुञ्चन्त्यो चारि नेत्रजम्
 समाश्वस्तास्त्रियस्तास्तु वेपमाना मुहुर्मुहुः ।
 कदल्य इव यातेन धूयमानाः समन्ततः ॥ ७
 राजानं विदुरश्चापि प्रह्लाचक्षुपमीश्वरम् ।
 आश्लासयामास तदा सिञ्चन्तोयेन कौरवं
 स लब्ध्वा शनैः संज्ञां
 ताश्च दृष्ट्वा स्त्रियो नृपः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रशोको नाम
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशम्पायन उवाच ।

इति श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
 अग्रवीत्सज्जयं सुतं शोकसंविग्नमानसः ॥ १
 दुष्प्रणीतेन मे तात पुत्रस्यादीर्घजीविनः ।
 हतं वैकर्तनं श्रुत्वा शोको मर्माणि कृन्ताति

उन्मत्त इव राजेन्द्र
 स्थितस्तूष्णीं विशांपते ॥ ९
 ततो ध्यात्वा चिरं कालं
 निःश्वस्य च पुनः पुनः ।
 खान् पुशान् गर्हयामास
 बहु मेने च पाण्डवान् ॥ १०
 गर्हयञ्चात्मनो बुद्धिं शकुनेः सौबलस्य च ।
 ध्यात्वा तु सुचिरं कालं वेपमानो मुहुर्मुहुः ॥
 संस्तभ्य च मनो भूयो राजा धैर्यसमन्वितः
 पुनर्गावल्गणिं सुतं पर्यपृच्छत सज्जयम् ॥ १२
 यत्त्वया कथितं वाक्यं श्रुतं सज्जय तन्मया ।
 कथिदुर्योधनः सूत न गतो वै यमक्षयम् ॥
 जये निराशः पुत्रो मे सततं जयकामुकः ।
 ब्रूहि सज्जय तत्त्वेन पुनरुक्तां कथामिमाम् ॥
 एवमुक्तोऽग्रवीत्सुतो राजानं जनमेजय ।
 हतो वैकर्तनो राजन्सह पुत्रैर्महारथः ॥ १५
 भ्रातृभिश्च महेष्वासैः सूतपुत्रैस्तनुयजैः ।
 दुःशासनश्च निहतः पाण्डवेन यशस्विना ।
 पीतं च रुधिरं कौपाङ्गीमसेनेन संयुगे ॥ १६

तस्य मे संशयं छिन्धि दुःखपारंतितीर्षतः ।
 कुरूणां सुक्षयानां च के च जीवन्ति के मृताः
 सज्जय उवाच ।
 हतः शान्तनयो राजन् दुराधर्षः प्रतापवान्
 हत्वा पण्डवयोधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ ४

४

एतदिति ॥ १ ॥ विह्वलः चलनासमर्थः काष्ठव-
 त्ततितः ॥ २ ॥ अन्तःपुराणि स्त्रियः ॥ ५ ॥ कदल्य इव
 वेपमाना आसन्निति शेषः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा मनसैवात्मप्रत्ययेन
 दुःखमतीर्षत्वा ॥ ९ ॥ 'जीवन्नरो भद्रस्तानि पश्येत्' इति
 मनसि निधायार्द्र-यस्त्वयेति ॥ १३ ॥ जये इति ।
 इष्टवियोगमात्रेण दशरथादिर्घृतः । अस्य तु जये नैराश्याम-

धिकं मरणकारणमस्तीति भावः । उक्ता संक्षेपेण । पुन
 ब्रूहि विस्तरेण ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठेयं भारतमावर्षे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

इतीति ॥ १ ॥ दुष्प्रणीतेन दुर्नयेन अदीर्घजीविनोऽ-
 त्पापुषः सदैव दुर्नात्या पुत्रो मरणोन्मुखः हत इति भावः
 ॥ २ ॥ हत्वा निहन् ॥ ४ ॥

तथा द्रोणो महेष्वासः पञ्चालानां रथवजान्
 निहत्य युधि दुर्धर्षः पश्चाद्भुक्मरथो हतः ॥ ५
 हतशेषस्य भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
 अर्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्तनो हतः ॥
 विविंशतिर्महाराज राजपुत्रो महाबलः ।
 आनर्तयोधाञ्शतशो निहत्य निहतो रणे ॥
 तथा पुत्रो विकर्णस्ते क्षत्रव्रतमनुस्मरन् ।
 क्षीणवाहायुधः शूरः स्थितोऽभिमुखतः परान्
 घोररूपान् परिक्लेशान् दुर्योधनकृतान्वहन् ।
 प्रतिज्ञां स्मरता चैव भीमसेनेन पातितः ॥ ९
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ राजपुत्रौ महारथौ
 कृत्वा त्वसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥
 सिंधुराष्टमुखानीह दश राष्ट्राणि यानिह ।
 वशे तिष्ठन्ति वीरस्य यः स्थितस्तव शासने ॥
 अक्षौहिणीर्दशैकां च विनिर्जित्य शितैः शरैः
 अर्जुनेन हतो राजन्महावीर्यो जयद्रथः ॥ १२
 तथा दुर्योधनसुतस्तरस्वी युद्धदुर्मदः ।
 वर्तमानः पितुः शास्त्रे सौभद्रेण निपातितः
 तथा दौःशासनिः शूरो बाहुशाली रणोत्कटः
 द्रौपदेयेन सङ्गम्य गमितो यमसादनम् ॥ १४
 किरातानामधिपतिः सागरानूपवासिनाम्
 देवराजस्य धर्मात्मा प्रियो बहुमतः सखा ॥
 भगदत्तो महीपालः क्षत्रधर्मरतः सदा ।
 धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १६
 तथा कौरवदायादो न्यस्तशस्त्रो महायशः
 हतो भूरिश्रवा राजञ्शूरः सात्याकिना युधि ॥
 श्रुतायुरपि चाम्बष्ठः क्षत्रियाणां धुरंधरः ।
 चरन्नभीतवत्संख्ये निहतः सव्यसाचिना ॥
 तव पुत्रः सदामर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
 दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ॥
 यस्य राजन् गजानीकं बहुसाहस्रमद्भुतम् ।
 सुदक्षिणः स संग्रामे निहतः सव्यसाचिना
 कोसलानामधिपतिर्हत्वा बहुमतान्परान् ।
 सौभद्रेणेह विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥
 बहुशो योधायित्वा तु भीमसेनं महारथम् ।
 मद्रराजात्मजः शूरः परेषां भयवर्धनः ।
 असि-चर्मधरः श्रीमान्सौभद्रेण निपातितः ॥
 समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य पश्यतः ।

वृषसेनो महातेजाः शीघ्रास्त्रो दृढविक्रमः ॥
 अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा प्रतिक्षामपि चात्मनः ।
 धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥
 नित्यं प्रसक्तवैरो यः पाण्डवैः पृथिवीपतिः ।
 विश्राव्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः
 शल्यपुत्रस्तु विक्रान्तः सहदेवेन मारिप ।
 हतो रुक्मरथो राजन् भ्राता मातुलजो युधि
 राजा भगीरथो वृद्धो बृहत्क्षत्रश्च केकयः ।
 पराक्रमन्तौ विक्रान्तौ निहतौ वीर्यवत्तरौ
 भगदत्तसुतो राजन् कृतप्रज्ञो महाबलः ।
 श्येनवच्चरता संख्ये नकुलेन निपातितः ॥
 पितामहस्तव तथा बाहीकः सह बाहिकैः
 निहतो भीमसेनेन महाबलपराक्रमः ॥ ३०
 जयत्सेनस्तथा राजजारासन्धिर्महाबलः ।
 मागधो निहतः संख्ये सौभद्रेण महात्मना ॥
 पुत्रस्ते दुर्मुखो राजन् दुःसहश्च महारथः ।
 गद्या भीमसेनेन निहतौ शूरमानिनौ ॥
 दुर्मर्षणो दुर्विपहो दुर्जयश्च महारथः ।
 कृत्वा त्वसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ३३
 उभौ कलिङ्गवृषकौ भ्रातरौ युद्धदुर्मदौ ।
 कृत्वा चासुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥
 सचिवो वृषवर्मा ते शूरः परमवीर्यवान् ।
 भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥
 तथैव पौरवो राजा नागायुतवलो महान् ।
 समरे पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना ॥
 वसातयो महाराज द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
 शूरसेनाश्च विक्रान्ताः सर्वे युधि निपातिताः
 अभीषाहाः कवचिनः प्रहरन्तो रणोत्कटाः ।
 शिवयश्च रथोदाराः कालिङ्गसहिता हताः ॥
 गोकुले नित्यसंवृद्धा युद्धे परमकोपनाः ।
 तेऽपावृत्तकवीराश्च निहताः सव्यसाचिना ॥
 श्रेणयो बहुसाहस्राः संशप्तकगणाश्च ये ।
 ते सर्वे पार्थमासाद्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥
 स्यालौ तव महाराज राजानौ वृषकाचलौ ।
 त्वदर्थमतिविक्रान्तौ निहतौ सव्यसाचिना ॥
 उग्रकर्मा महेष्वासो नामतः कर्मतस्तथा ।
 शाल्वराजो महाबाहुर्भीमसेनेन पातितः ४२

निहत्यैव दुर्धर्ष इत्यन्वयः । जात इति शेषः ॥ ५ ॥
 हतो गतः परलोकमिति शेषः । एवमग्रेऽपि योज्यम् ॥ ६

अपावृत्तकवीराः अपगतं आवृत्तकं कुतितं संग्रामात्पराव-
 र्त्तनं येषां ते संशप्तकसहचरा गोपालकाः ॥ ३९ ॥

ओघवांश्च महाराज बृहन्तः सहितौ रणे ।
 पराक्रमन्तौ मित्रार्थे गतौ वैवस्वतक्षयम् ४३
 तथैव रथिनां श्रेष्ठः क्षेमधूर्तिर्विशंपते ।
 निहतो गदया राजन् भीमसेनेन संयुगे ४४
 तथा राजन्महेष्वासो जलसन्धो महाबलः
 सुमहत्कद्वर्नं कृत्वा हतः सात्यकिना रणे ४५
 अलम्बुपो राक्षसेन्द्रः खरबन्धुरयानवान् ।
 घटोत्कचेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ४६
 राधेयः शूतपुत्रश्च घातरश्च महारथाः ।
 केकयाः सर्वशस्त्राणि निहताः सव्यसाचिना
 मालया मद्रकाश्चैव द्राविडाश्चोन्नतार्मिणः ।
 यौधेयाश्च ललित्याश्च क्षुद्रकाश्चाप्युशीनराः
 माघेयकास्तुण्डिकेराः

सावित्रीपुत्रकाश्च ये ।

प्राच्योदीच्याः प्रतीक्याश्च

दाक्षिणात्याश्च मारिप ॥ ४९

प्रत्तीनां निहताः सहा हयानां प्रयुतानि च
 रथमजाश्च निहता हताश्च धरवारणाः ॥ ५०
 सध्वजाः सायुधाः शूराः सयमोम्बरभूषणाः
 कालेन महताऽऽयस्ताः कुशलैर्ये च वर्धिताः
 ते हताः समरे राजन् पार्थेनाह्लिष्टकर्मणा ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्ये तथाऽमितबलाः परस्परवधैर्पिणः ॥ ५२
 एते चान्ये च बहवो राजानः सगणा रणे ।
 हताः सहस्रशो राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि
 पचमेप क्षयो वृत्तः कर्णार्जुनसमागमे ।
 महेन्द्रेण यथा वृत्रो यथा रामेण रावणः ५४
 यथा कृष्णेन नरको मुरुश्च नरकारिणा ।
 कार्तवीर्यश्च रामेण भार्गवेण यथा हतः ५५
 सञ्जातिबान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्मदः ।
 रणे कृत्वा महद्युद्धं घोरं त्रैलोक्यमोहनम् ५६
 यथा स्कन्देन महिषो यथा रुद्रेण बान्धवः ।
 तथाऽर्जुनेन स हतो द्वैरथे युद्धदुर्मदः ॥ ५७
 सामात्यबान्धवो राजन् कर्णः प्रहरतां वरः
 जयाशा धार्तराष्ट्राणां वैरस्य च मुखं घतः ॥
 तीर्णस्तत्पाण्डवो राजन् यत्पुरा नावबुध्यसे
 उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितकाक्षिभिः ॥
 तदिदं समनुशासं द्यसन्नं सुमहात्ययम् ।

पुत्राणां राज्यकामानां

त्वया राजन् हितैर्पिणा ।

अहितान्येव चीर्णानि

तेषां तत्फलमागतम् ॥ ६०

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

आख्याता मामकास्तात

निहता युधि पाण्डवैः ।

हतांश्च पाण्डवेयानां

मामकैर्द्रुहि सञ्जय ॥ १

सञ्जय उवाच ।

कुन्तयो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबलाः
 सानुबन्धाः सहामात्या गाङ्गेयेन निपातिताः

नारायणा बलभद्राः *शूराश्च शतशोऽपरे ।
 अनुरक्ताश्च वीरेण भीष्मेण युधि पातिताः ३
 समः किरीटिना संख्ये वीर्येण च बलेन च
 सत्यजित्सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधिष्ठ
 पञ्चालानां महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः
 द्रोणेन सह संगम्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ५
 तथा विराट्द्रुपदौ वृद्धौ महसुतौ नृपौ ।
 पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ॥ ६

खरबन्धुरयानवान् खरं तीक्ष्णं बन्धुरं रथं यानं विघते
 यस्य । खरैर्दिमैर्बन्धुरं यानमस्यास्तीति सः । गर्दभ-
 संयुतपयवान् वा ॥ ४६ ॥ कृष्णेन नरकारिणा नरको
 मुरुश्च यथेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ कर्णस्तथा हत इत्यनु-

कथ्यते ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठोये
 भारतमावदोषे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ *वज्राश्च इति पाठः ।

६

आख्याता इति ॥ १ ॥

यो बाल एव समरे संमितः सव्यसाचिना
केशवेन च दुर्धर्षो बलदेवेन वा विभो ॥ ७
परेषां कदनं कृत्वा महारथविशारदः ।
परिवार्य महामात्रैः पङ्क्तिः परमकै रथैः ॥ ८
अशक्नुवद्भिर्वीभत्सुमभिमन्युर्निपातितः ।
कृतं तं विरथं वीरं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ९
दौःशासनिर्महाराज सौभद्रं हतवात्रणे ।
सपत्नानां निहन्ता च महत्या सेनया वृतः ॥
अम्बष्ठस्य सुतः श्रीमान्मित्रहेतोः पराक्रमन् ।
आसाद्य लक्ष्मणं वीरं दुर्योधनसुतं रणे ११
सुमहत्कदनं कृत्वा गतो वैवस्वतक्षयम् ।
बृहन्तः सुमहेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः १२
दुःशासनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ।
मणिमान् दण्डधारश्च राजानौ युद्धदुर्मदौ ॥
पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन युधि पातितौ ।
अंशुमान् भोजराजस्तु सहसैन्यो महारथः ॥
भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ।
सामुद्रश्चित्रसेनश्च सह पुत्रेण भारत ॥ १५
समुद्रसेनेन बलाद्गमितो यमसादनम् ।
अनूपवासी नीलश्च व्याघ्रदत्तश्च वीर्यवान् ॥
अश्वत्थाम्ना विकर्णेन गमितो यमसादनम् ।
चित्रायुधश्चित्रयोधी कृत्वा च कदनं महत् ॥
चित्रमार्गेण विक्रम्य विकर्णेन हतो मृधे ।
वृकोदरसमो युद्धे वृतः कैकेययोधिभिः १८
कैकेयेन च विक्रम्य भ्राता भ्रात्रा निपातितः
जनमेजयो गदायोधी पार्वतीयः प्रतापवान्
दुर्मुखेन महाराज तव पुत्रेण पातितः ।
रोचमानौ नरव्याघ्रौ रोचमानौ ब्रह्माविवरौ
द्रोणेन युगपद्राजन् दिवं संप्रापितौ शरैः ।
नृपाश्च प्रतियुध्यन्तः पराक्रान्ता विशांपते
कृत्वा नसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ।
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च मातुलौ सव्यसाचिनः
संग्रामनिर्जिताल्लोकान् गमितौ द्रोणसायकैः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अभिभूः काशिराजश्च काशिकैर्बहुभिर्वृतः २३
वसुदानस्य पुत्रेण न्यासितो देहमाहवे ।
अमितौजा युधामन्युरुत्तमौजाश्च वीर्यवान्
निहत्य शतशः शूरानस्मदीयैर्निपातिताः ।
मित्रवर्मा च पाञ्चाल्यः क्षत्रधर्मा च भारत २४
द्रोणेन परमेष्वासौ गमितौ यमसादनम् ।
शिखण्डितनयो युद्धे क्षत्रदेवो युधां पतिः २५
लक्ष्मणेन हतो राजंस्तव पौत्रेण भारत ।
सुचित्रश्चित्रवर्मा च पितापुत्रौ महारथौ २७
प्रचरन्तौ महावीरौ द्रोणेन निहतौ रणे ।
वार्धक्षेमिर्महाराज समुद्र इव पर्वणि ॥ २८
आयुधक्षयमासाद्य प्रशान्तिं परमां गतः ।
सेनाविन्दुसुतः श्रेष्ठः शस्त्रवान् प्रवरो युधि
बाह्यिकेन महाराज कौरवेन्द्रेण पातितः ।
धृष्टकेतुर्महाराज चेदीनां प्रवरो रथः ॥ ३०
कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वतक्षयम् ।
तथा सत्यधृतिर्वीरः कृत्वा कदनमाहवे ३१
पाण्डुवार्थं पराक्रान्तो गमितो यमसादनम्
सेनाविन्दुः कुरुश्रेष्ठः कृत्वा कदनमाहवे ३२
पुत्रस्तु शिशुपालस्य सुकेतुः पृथिवीपतिः ।
निहत्य शात्रवान्संख्ये द्रोणेन निहतो युधि ।
तथा सत्यधृतिर्वीरो मदिराश्वश्च वीर्यवान्
सूर्यदत्तश्च विक्रान्तो निहतो द्रोणसायकैः ३४
श्रेणिमांश्च महाराज युध्यमानः पराक्रमी ।
कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वतक्षयम् ३५
तथैव युधि विक्रान्तो मागधः परमास्त्रवित्
भीष्मेण निहतो राजऋशेतेऽद्य परवीरहा ॥
विराटपुत्रः शङ्खस्तु उत्तरश्च महारथः ।
कुर्वन्तौ सुमहत्कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ३७
वसुदानश्च कदनं कुर्वाणोऽतीव संयुगे ।
भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ३८
एते चान्ये च बहवः पाण्डवानां महारथाः
हता द्रोणेन विक्रम्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि-

७

धृतराष्ट्र उवाच ।
 मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्सेकस्य सञ्जय
 अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति १
 तौ हि वीरौ महेष्वासी
 मदर्थं कुरुसत्तमी ।
 भीष्मद्रोणी हतौ श्रुत्या
 नार्यो धै जीयितेऽसति ॥ २
 न च शोचामि राधेयं हतमाह्वशोभनम् ।
 यस्य बाहोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतम् ३
 हतप्रवरसैन्यं मे यथा शंससि सञ्जय ।
 अहतानपि मे शंस केऽत्र जीयन्ति के च न ४
 एतेषु हि मृतेष्वप्य ये त्वया परिकीर्तिताः ।
 येऽपि जीयन्ति ते सर्वे मृता इति मतिर्मम ५

सञ्जय उवाच ।

यस्मिन्महाभ्राणि समर्पितानि
 चित्राणि शुभ्राणि चतुर्विधानि ।
 दिव्यानि राजन्विहितानि चैव
 द्रोणेन वीरे द्विजसत्तमेन ॥ ६
 महारथः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो
 द्वादशधो ददमुष्टिर्ददेयुः ।
 स धीर्यवान् द्रोणपुत्रस्तरस्वी
 द्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्धे ॥ ७
 आनर्तयासी हृदिकात्मजोऽसौ
 महारथः सात्वतानां घटिष्ठः ।
 स्वयं भोजः कृतधर्मा कृताश्रो
 द्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्धे ॥ ८
 आर्तायनिः समरे दुष्प्रकम्प्यः
 सेनाप्रणीः प्रथमस्तावकानाम् ।

यः स्वस्तीयान्पाण्डवेयान्विसृज्य
 सत्यां वाचं स्वां चिकीर्षुस्तरस्वी ९
 तेजोवधं सूतपुत्रस्य संख्ये
 प्रतिश्रुत्याजातशत्रोः पुरस्तात् ।
 दुराधर्षः शकसमानवीर्यः
 शल्यः स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्धे १०
 आजानेयैः सैन्धवैः पार्वतीयैः
 नदीजकाम्बोजघनायुजैश्च ।
 गान्धारराजः स्वबलेन युक्तो
 द्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्धे ॥ ११
 शारद्वृतो गौतमश्चापि राजान्
 महाबाहुर्वहुचिन्नास्त्रयोधी ।
 धनुश्चित्रं सुमहद्भारस्ताहं
 द्यवस्थितो योद्धुकामः प्रगृह्य ॥ १२
 महारथः केकयराजपुत्रः
 सद्भवयुक्तं च पताकिनं च ।
 रथं समारुह्य कुरुप्रवीर
 द्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्धे ॥ १३
 तथा सुतस्ते ज्वलनार्कवर्ण
 रथं समास्थाय कुरुप्रवीरः ।
 द्यवस्थितः पुरुमित्रो नरेन्द्र
 द्युप्रे सूर्यो भ्राजमानो यथा खे १४
 दुर्योधनो नागकुलस्य मध्ये
 द्यवस्थितः सिंह इयावभासे ।
 रथेन जाम्बूनदभूषणेन
 द्यवस्थितः समरे योत्स्यमानः १५

७

मामकस्येति । हतोत्सेकस्य केदारान्प्रति प्रापिनो-
 दकस्य क्षुद्रसस इवावशेषं न पश्यामि । ककुदे प्रधानपुरुष-
 समूहे भीष्मद्रोणवर्णरूपे मृदिते नाशिते सति ॥ १ ॥
 अतस्ति तुच्छे ॥ २ ॥ शतं शतं सहस्रदशम् । आर्यो विम-
 चिन्मत्ययः । कुञ्जराणामयुतेन तुल्यं बाहोर्बलं यस्य
 तस्यापि वधेन मृत्यमाप्ति न अपि तु मृत्याभ्येव । मृत्यु-
 जयिनो भीष्मस्य क्षात्रब्राह्मणमयबलवतो द्रोणस्य च वधं
 श्रुवतां परेषां कर्णवधस्यैवत्तरत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

मृताः मृतप्रायाः ॥ ५ ॥ चित्राणि अनेकनानायुधप्रसव-
 क्षमाणि शुभ्राणि योस्मिन्मिति चतुर्विधानि द्वादशक्षम-
 शब्देवैधानि विहितानि धनुर्वेदोदितानि । चित्रशुभ्रदिभ्य-
 विहितान्येव वा चतुर्विधानि । अत्र विहितानि कृत्रिमा-
 नीति प्राशः । अस्त्रान्तरनिवर्त्यमात्रेयादि नतिमात्रनिवर्त्ये
 नारायणास्त्रादि प्रयोपैकनिवर्त्ये ब्रह्मशिर आदि । सर्वेयाऽ-
 प्यानिवर्त्ये पाशपतादि । एवं चतुर्विधानि वीरे निहितानि
 समर्पितानि ॥ ६ ॥ कृतिमान् अव्ययज्ञः ॥ ७ ॥ आर्ता-
 यनिः शल्यः स्वस्तीयान् भागिनियान् । उमयोरिव भागि-
 नेयत्वेऽपि लिंगसमवायात्सर्वेषां भागिनियत्वम् ॥ ९ ॥

स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो
 रराज जाम्बूनदचित्रवर्मा ।
 पद्मप्रभो वहिरिवालपद्मो
 मेघान्तरे सूर्य इव प्रकाशः ॥ १६
 तथा सुपेणोऽप्यसिचर्मपाणि-
 स्तवात्मजः सत्यसेनश्च वीरः ।
 व्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्धं
 हृष्टात्मानौ समरे योद्धुकामौ ॥ १७
 नहीनिपेवो भारत राजपुत्र
 उग्रायुधः क्षणभोजी सुदर्शः ।
 जाससन्धिः प्रथमश्चादृढश्च
 चित्रायुधः श्रुतवर्मा जयश्च ॥ १८
 शलश्च सत्यव्रतदुःशलौ च
 व्यवस्थिताः सहसैन्या नराध्याः ।
 कैतव्यानामधिपः शूरमानी
 रणे रणे शत्रुहा राजपुत्रः ॥ १९
 रथी हथी नागपत्तिप्रयायी
 व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्धे ।
 वीरः श्रुतायुश्च धृतायुधश्च
 चित्राङ्गदश्चित्रसेनश्च वीरः ॥ २०
 व्यवस्थिता योद्धुकामा नराध्याः
 प्रहारिणो मानिनः सत्यसन्धाः ।
 कर्णात्मजः सत्यसन्धो महात्मा
 व्यवस्थितः समरे योद्धुकामः ॥ २१

अथापरौ कर्णसुतौ वरास्त्रौ
 व्यवस्थितौ लघुहस्तौ नरेन्द्र ।
 महद्वलं दुर्भेदमल्पवीर्यैः
 समन्वितौ योद्धुकामौ त्वदर्धे ॥ २२
 एतैश्च मुख्यैरपरैश्च राजन्
 योधप्रवीरैरामितप्रभाधैः ।
 व्यवस्थितौ नागकुलस्य मध्ये
 यथा महेन्द्रः कुरुराजो जयाय ॥ २३
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 आख्याता जीवमाना ये परे सैन्या यथायथं
 इतीदमवगच्छामि व्यक्तमर्थाभिपत्तितः ॥ २४
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवं ब्रुवन्नेव तदा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 हतप्रवीरं विध्वस्तं किञ्चिच्छेषं स्वकं बलम्
 श्रुत्वा व्यामोहमागच्छ-
 च्छोकव्याकुलितेन्द्रियः ।
 मुह्यमानोऽब्रवीच्चापि
 मुहूर्तं तिष्ठ सञ्जय ॥ २६
 व्याकुलं मे मनस्तात श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
 मनो मुह्यति चाङ्गानि न च शक्नोमि धारितुं
 इत्येवमुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 भ्रान्तचित्तस्ततः सोऽथ बभूव जगतीपतिः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्यं नाम
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

जनमेजय उवाच ।

श्रुत्वा कर्णं हतं युद्धे पुत्रांश्चैव निपातितान्
 नरेन्द्रः किञ्चिदाश्वस्तो द्विजश्रेष्ठ किमब्रवीत्

प्राप्तवान्परमं दुःखं

पुत्रव्यसनजं महत् ।

तस्मिन् यदुक्तवान् काले

तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥

२

क्षणभोजी शीघ्रभोजी ॥ १८ ॥ नागपत्तिप्रयायी नागैः
 पत्तिभिश्च प्रयातुं शीलमस्य । नागरथप्रयायीति पाठान्तरम्
 ॥ २० ॥ सैन्याः सेनामर्हन्ति ते राजानः । यथायथं पक्षद्वयेऽ
 पि जीवमाना आख्याताः इदं भाविजयपराजयादिकं इत्य-
 नेन पक्षद्वयबलतोलनेन व्यक्तं स्पष्टमभिगच्छामि जानामि
 अर्थाभिपत्तितः फलोपपत्तितः तेन जयो मदीयानां नास्तीति

निश्चिनोमीति भावः ॥ २४ ॥ अङ्गानि चक्षुरादीनि
 मनश्च मुह्यति ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

श्रुत्वोति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वा कर्णस्य निघनमश्रद्धेयमिवाद्भुतम् ।
भूतसंमोहनं भीमं मेरोः संसर्पणं यथा ॥ ३
चिन्तमोहमिवायुक्तं मार्गवस्य महामतेः ।
पराजयमिवेन्द्रस्य द्विपद्मो भीमकर्णः ॥ ४
दिवः प्रपतनं भानोरुद्योगिव महाश्रुतेः ।
संशोषणमिवाचिन्त्यं समुद्रस्याक्षयांसः ॥
महोदधिरिदं विदुः सर्वनाशमिवाद्भुतम् ।
कर्मणोरिव वैफल्यमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ ६
सञ्चिन्त्य निपुणं बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
नेदमस्तीति सञ्चिन्त्य कर्णस्य समरे यधम्
प्राणिनामेधमन्येषां स्यादपीति विनाशनम्
शोकामिना दह्यमानो धम्यमान इवाशये ॥
विस्त्रस्ताङ्गः श्वसन् दीनो
हाहेत्युक्त्वा सुदुःखितः ।
धिललाप महाराज
धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ९
धृतराष्ट्र उवाच ।

सञ्जयाधिरथिर्वीरः सिंहद्विरदधिक्रमः ।
वृषभप्रतिमस्कन्धो वृषभाक्षगतिश्चरन् ॥ १०
वृषभो वृषभस्येव यो युद्धे न नियतते ।
शत्रोरपि महेन्द्रस्य ध्वजसंहननो युवा ॥ ११
यस्य ज्यातलशस्त्रेण शरवृष्टिरवेण च ।
रथाश्वनरमातङ्गा नायतिष्ठन्ति संयुगे ॥ १२
यमाश्रित्य महाबाहुं विद्विषां जयकांक्षया ।
दुर्योधनोऽकरोद्वैरं पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ १३
स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थेन संयुगे ।
निहतः पुरुषध्यात्रः प्रसङ्गासहायिक्रमः ॥ १४
यो नामन्यत वै नित्यमच्युतं च धनञ्जयम् ।
न वृष्णीन्सहितानन्यान्स्वबाहुबलद्वर्षितः ॥
शाङ्गपाण्डोवधन्वानौ सहितावपराजितौ ।
अहं दिव्याद्रथादेकः पातयिष्यामि संयुगे ॥
इति यः सततं मन्दमवोचल्लोममोहितम् ।

दुर्योधनमवाचीनं राज्यकामुकमातुरम् ॥ १७
योऽजयत्सर्वकाम्बोजा-
नावन्त्यान् केकथैः सह ।
गान्धाराऽन्मद्रकाम्बुत्स्या-
स्त्रिगर्तोस्तंगणाञ्शकान् ॥ १८
पञ्चालांश्च विदेहांश्च
कुलिन्दान् काशिकोसलान् ।
सुसान्द्रांश्च घङ्गांश्च
निपादान् पुण्ड्रचीरकान् ॥ १९
यत्सान्कलिगांस्तरलान्श्मकान्पिकानपि ।
जित्वैतांस्समरे वीरश्चक्रे बलिभृतः पुरा ॥
शर्यातैः सुमिश्रितैः सुतीक्ष्णैः कङ्कपत्रिभिः
दुर्योधनस्य वृद्धयर्थं राधेयो रथिनां वरः ॥
दिव्यास्त्रविन्महातेजाः कर्णो वैकर्तनो वृषः
सेनागोपश्च स कथं शत्रुभिः परमाश्रयित ।
घातितः पाण्डवैः शरैः समरे धीर्यशालिभिः
वृषो महेन्द्रो देवेषु वृषः कर्णो धरेऽवपि ॥
तृतीयमन्यं लोकेषु वृषं नैवानुशुभ्रम् ।
उच्चैः श्रवा वरोऽश्वानां राक्षं वैश्रवणो वरः ॥
वरो महेन्द्रो देवानां कर्णः प्रहरतां वरः ।
योजितः पार्थिवैः शरैः समर्थैर्वीर्यशालिभिः
दुर्योधनस्य वृद्धयर्थं
कृत्स्नामुर्वीमयाजयत् ।
यं लब्ध्वा मागधो राजा
सान्त्वमानोऽथ सौहृदैः ॥ २६
अरीत्सीत्पार्थिवं क्षत्रमृते यादवकौरवान् ।
तं श्रुत्वा निहतं कर्णं द्वैरथे सद्यसाधिना ॥
शोकार्णवे निमग्नोऽहं मित्रा नौरिव सागरे
तं वृषं निहतं श्रुत्वा द्वैरथे रथिनां वरम् ॥ २८
शोकार्णवे निमग्नोऽहमप्युवः सागरे यथा ।
इदं शीर्येद्यहं दुर्योधनं विनश्यामि सञ्जय ॥ २९
घञ्जादृढतरं मन्ये हृदयं मम दुर्मिदम् ।
ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणामिमे श्रुत्वा परामघम्

मार्गवस्य रामस्य शुक्रस्य न ॥ ४ ॥ कर्णस्य
यध सञ्चिन्त्य मनस्यालोच्य इदं वृषं जगत्स-
सैन्यं वा नास्तीति सञ्चिन्त्य निश्चिन्ना विललापेति तृती-
येन सप्त ॥ ७ ॥ प्राणिनामवध्वात्सर्णद्वयेया तृणतु-
ल्यानां मन्दत्वादप्यरीर्यत्वात् इति अनेनैव प्रकारेण
विनाशनं स्यादपीति हेतोराशये चेति धम्यमान इव
विस्त्रस्ता यथा घ्रात्रे धम्यमान पाषाणादि शीर्यति तद्वदि-

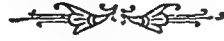
शार्णे इत्यर्थं ॥ ८ ॥ न नियतते इति छेद ॥ ११ ॥
अवाचीनं चिन्त्याधोमुत्तरम् ॥ १७ ॥ जलवर्षित्वादेवेषु
महेन्द्रो वृषः । धनवर्षित्वान्मनुष्येषु कर्णो वृषः ॥ २३ ॥
तृतीयमेवममिति वृष्टिस्तार वृषम् ॥ २४ ॥ अजित इति
छेदः । योजितो नियोजितो मयेति वा ॥ २५ ॥ यमिति ।
मागधोऽप्यस्यैव बलेन बलवानिति भावः ॥ २६ ॥ अश्व-
नोकाहीन ॥ २९ ॥

को मदन्यः पुमाँल्लोके न जह्यात्सूत जीवितम् । विषमग्निं प्रपातं च पर्वताग्रादहं वृणे ।

न हि शक्ष्यामि दुःखानि सोढुं कष्टानि सञ्जय ॥

३१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्येऽ-
ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

सञ्जय उवाच ।

श्रिया कुलेन यशसा तपसा च श्रुतेन चा-
त्वामद्य सन्तो मन्यन्ते ययातिमिव नाहुषम्
श्रुते महर्षिप्रतिमः कृतकृत्योऽसि पार्थिव ।
पर्यवस्थापयात्मानं मा विषादे मनः कृथाः ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् ।
यत्र शालप्रतीकाशः कर्णोऽहन्यत संयुगे ॥३॥
हत्वा युधिष्ठिरानीकं पञ्चालानां रथैर्वजान्
प्रताप्य शरवर्षेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ४ ॥
मोहयित्वा रणे पार्थान् वज्रहस्त इवांसुरान्
स कथं निहतः शीते वायुरुष्ण इव द्रुमः ॥ ५ ॥
शोकस्यान्तं न पश्यामि पारं जलनिधेरिव
चिन्ता मे वर्धतेऽतीव सुमूर्षा चापि जायते ॥
कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फाल्गुनस्य च
अश्रद्धेयमहं मन्ये वर्धं कर्णस्य सञ्जय ॥ ७ ॥
वज्रसारमयं नूनं हृदयं दुर्मिदं मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषठ्याग्रं हतं कर्णं न दीर्यते ॥ ८ ॥
आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं दैवतैः पुरा ।
यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा जीवामीह सुदुःखितः ॥
धिग्जीवितमिदं चैव सुहृद्दीनस्य सञ्जय ।
अद्य चाहं दशमेतां गतः सञ्जय गर्हिताम् ॥
कृपणं वर्तयिष्यामि शोच्यः सर्वस्य मन्दधीः

अहमेव पुरा भूत्वा सर्वलोकस्य सत्कृतः ॥
परिभूतः कथं सूत परैः शक्ष्यामि जीवितुम् ।
दुःखात्सुदुःखद्वयसनं प्राप्तवानस्मि सञ्जय ॥
भीष्मद्रोणवधेनैव कर्णस्य च महात्मनः ।
नावशेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि ॥ १३ ॥
स हि पार्थ महानासीत्पुत्राणां मम सञ्जय ।
युद्धे हि निहतः शूरो विसृजन्सायकान् बहून्
को हि मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
रथादाधिरथिर्नूनं न्यपतत्सायकादितः ॥ १५ ॥
पर्वतस्येव शिखरं वज्रपाताद्विदारितम् ।
स शीते पृथिवीं नूनं शोभयन् रुधिरोक्षितः ॥
मातङ्ग इव मत्तेन द्विपेन्द्रेण निपातितः ।
यो बलं धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां यतो भयम्
सोऽर्जुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
स हि वीरो महेष्वासो मित्राणामभयंकरः ॥
शीते विनिहतो वीरो देवेन्द्रेण इवाचलः ।
पङ्कोरिवाध्वगमनं दरिद्रस्येव कामितम् ॥
दुर्योधनस्य चाकूतं तृपितस्येव विप्रुषः ।
अन्यथा चिन्तितं कार्यमन्यथा तत्तु जायते ।
अहो नु बलवदैवं कालश्च दुरतिक्रमः ।
पलायमानः कृपणो दीनात्मा दीनपौरुषः ॥
कच्चिद्विनिहतः सूत पुत्रो दुःशासनो मम ।
कच्चिन्न दीनाचरितं कृतवांस्तात संयुगे २२ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

श्रियेति ॥ १ ॥ दुःखात् भीष्मद्रोणवधजात् दुःखं
च व्यसनं च तदुभयं दुःखं कर्णवधजम् । व्यसनं शेषनाश-
जम् ॥ १२ ॥ तदेवाह-भीष्मेत्यादिना ॥ १३ ॥

पार्थं पारप्रदं नौकास्थानीयम् ॥ १४ ॥ प्रतिमानं ध्वज-
भूतम् ॥ १८ ॥ यथा पङ्कोरध्वगमनं दुर्घटमेवं दुर्योधनस्या-
कृतमभिप्रायो दुर्घटः । तृपितस्य विप्रुषो जलविन्दवो यथा
तृष्णोपशमाय न भवन्ति । एवं दुर्योधनचेष्टितमपीष्टसि-
द्धयर्थे न पर्याप्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥ दीनपौरुषः नष्टपराक्रमः
॥ २१ ॥

कश्चिन्न निहतः शूरो यथाऽन्ये क्षत्रियर्षभाः।
 युधिष्ठिरस्य वचनं मा युध्यस्वेति सर्वदा ॥
 दुर्योधनो नाभ्यगृह्णामूढः पथ्यमिवौषधम् ।
 शरतल्पे शयानेन भीष्मेण सुमहात्मना ॥
 पानीयं याचितः पार्थः सोऽविध्यन्मेदिनीतलं
 जलस्य धारां जनितां दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च ॥
 अन्नवीत्स महाबाहुस्तात संशाम्य पाण्डवैः।
 प्रशमाद्वि मयेच्छान्तिर्मदन्तं युद्धमस्तु वः ॥
 भ्रातृभावेन पृथिवीं भुंक्ष्व पाण्डुसुतैः सह ।
 अकुर्वन्वचनं तस्य नूनं शोचति पुत्रकः ॥२७॥
 तद्विषं समनुप्राप्तं वचनं दीर्घदर्शिनः ।
 अहं तु निहतामात्यो हतपुत्रश्च सञ्जय ॥ २८॥
 शूततः कृच्छ्रमापन्नो लूनपक्ष इव द्विजः ।
 यथा हि शकुनिं गृह्य छित्त्वा पक्षौ च सञ्जय
 विसर्जयन्ति संहृष्टास्ताड्यमानाः कुमारकाः
 लूनपक्षतया तस्य गमनं नोपपद्यते ॥ ३०॥
 तथाऽहमपि संप्राप्तो लूनपक्ष इव द्विजः ।
 क्षीणः सर्वार्थहीनश्च निर्क्षातिर्बन्धुवर्जितः ।
 कां दिशं प्रतिपत्स्यामि दीनः शत्रुवशं गतः
 वैशम्पायन उवाच ।

इत्येवं धृतराष्ट्रोऽथ धिलप्य बहु दुःखितः।
 प्रोवाच सञ्जयं भूयः शोकव्याकुलमानसः ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

योऽजयत्सर्वकाम्बोजानम्बलान्केकयैः सह
 गान्धारांश्च विदेहांश्च जित्वा कार्यार्थमाहवे
 दुर्योधनस्य वृक्षार्थे योऽजयत्पृथिवीं प्रभुः ।
 स जितः पाण्डवैः शूरैः समरे बाहुशालिभिः
 तस्मिन् हते महेष्वासं कर्णे युधि किरीटिना
 के वीराः पर्यतिष्ठन्त तन्ममाक्षस्व सञ्जय ॥
 कश्चिन्नैकः परित्यक्तः पाण्डवैर्निहतो रणे ।
 उक्तं त्वया पुरा तात यथा वीरो निपातितः
 भीष्ममप्रतियुद्धयन्तं शिखण्डी सायकोत्तमैः
 पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥३७॥
 तथा द्रौपदिना द्रोणो न्यस्तसर्वायुधो युधि
 युक्तयोगो महेश्वासः शरैर्वहुभिराचितः ॥३८॥
 निहतः खड्गमुद्यम्य धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ।
 अन्तरेण हतावेतौ छलेन च विशेषतः ॥ ३९॥

अश्रीपमहमेतद्वै भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
 भीष्मद्रोणौ हि समरे न हन्याद्वज्रभृत्स्वयम्
 न्यायेन युध्यमानौ हि तद्वै सत्यं ब्रवीमि ते ।
 कर्णं त्वस्यन्तमस्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च
 कथमिन्द्रोपमं वीरं मृत्युयुद्धे समस्पृशत् ।
 यस्य विद्युत्प्रभां शक्तिं दिव्यां कनकभूषणं
 प्रायच्छद्विपतां हन्तीं कुण्डलाभ्यां पुरंदरः ।
 यस्य सर्पमुखो दिव्यः शरः काञ्चनभूषणः
 अशेत निहतः पत्नी चन्दनेष्वरिसूदनः ।
 भीष्मद्रोणमुखान्धीरान्योऽवमन्ये महारथान्
 जामदग्न्यान्महाघोरं ब्राह्ममस्त्रमशिक्षत् ।
 यश्च द्रोणमुखान् दृष्ट्वा विमुखानर्दिताः शूरैः
 सौमद्रस्य महाबाहुर्व्यधमात्कार्मुकं शितैः ।
 यश्च नागायुतप्राणं वज्ररंहसमच्युतम् ॥ ४६॥
 विरयं सहसा कृत्वा भीमसेनमथाहसत् ।
 सहदेवं च निर्जित्य शूरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४७॥
 कृपया विरयं कृत्वा नाहनद्धमेचिन्तया ।
 यश्च मायासहस्राणि विकुर्वाणं जयैषिणम् ॥

घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं

शक्रशक्त्या निजग्नवान् ।

एतांश्च दिवसान्यस्य

युद्धे भीतो धनञ्जयः ॥

४२

नागमहैर्यं वीरः स कथं निहतो रणे ।
 संशतक्रानां योधा ये आह्वयन्त सदाऽन्यतः
 एतान्हेत्वा हनिष्यामि पश्चाद्भैरवेन रणे ।
 इति व्यपदिशन् पार्थो वरजयन् सूतजं रणे ॥
 स कथं निहतो वीरः पार्थेन परवीरहा ।
 रथभङ्गो न चेत्तस्य धनुर्वा न व्यशीर्यत् ॥
 न चेदस्त्राणि निर्णेष्टुः स कथं निहतः परैः ।
 को हि शक्तो रणे कर्णे विधुन्वानं महद्धुः

विमुञ्चन्तं शरान् घोरान्

दिव्यान्मस्त्राणि चाहवे ।

जेतुं पुरुषशार्दूलं

शार्दूलमिव वेगिनम् ॥

४४

ध्रुवं तस्य धनुश्छिन्नं रथो वाऽपि महौर्गतः
 अस्त्राणि वा प्रनष्टानि यथा शंससि मे हतं

अन्ये क्षुद्राः ॥ २३ ॥ ताड्यमानाः ताडयन्तः
 ॥ ३० ॥ अग्रतिर्युद्धयन्तं शिखण्डीना प्रतिरुद्धमनःशत्रुवर्-
 णम् ॥ ३७ ॥ द्रौपदिना द्रुपद्युम्नेन धृष्टद्युम्नेन ॥ ३८ ॥

कुण्डलाभ्यां सकवचाभ्यामयं तादर्यं चतुर्थी ॥ ४३ ॥
 अवमन्ये अवमेने ॥ ४४ ॥ रथेति । रथमंगाश्रमवे
 तस्य मृत्युर्न भवेदिति भावः ॥ ५२ ॥

न ह्यन्यदपि पश्यामि कारणं तस्य नाशने ।
न हन्मि फाल्गुनं यावत्तावत्पादौ न धावये
इति यस्य महाघोरं व्रतमासीन्महात्मनः ।
यस्य भीतो रणे निद्रां धर्मराजो युधिष्ठिरः
त्रयोदश समा नित्यं नाभजत्पुरुषर्षभः ।
यस्य वीर्यवतो वीर्यमुपाश्रित्य महात्मनः ॥

मम पुत्रः सभां भार्या

पाण्डूनां नीतवान्वलात् ।

तत्रापि च सभामध्ये

पाण्डवानां च पश्यताम् ।

दासभार्येति पाञ्चालीमब्रवीत्कुरुसन्निधौ ।
न सन्ति पतयः कृष्णे सर्वे पण्डितिलैः समाः
उपतिष्ठस्व भर्तारमन्यं वा वरवर्णिनि ।
इत्येवं यः पुरा वाचो रुक्षाः संश्रावयन् रूपा
सभायां सूतजः कृष्णां स कथं निहतः परैः ।
यदि भीष्मो रणश्लाघी द्रोणो वा युधि दुर्मदः
न हनिष्याति कौन्तेयान्पक्षपातात्सुयोधन ।
सर्वानेव हनिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः
किं करिष्यति गाण्डीवमक्षय्यौ च महेपुधी
स्निग्धचन्दनदिग्धस्य मच्छरस्याभिधावतः
स नूनमृषभस्कन्धो ह्यर्जुनेन कथं हतः ।
यश्च गाण्डीवमुक्तानां स्पर्शमुग्रमचिन्तयन् ॥
अपतिर्ह्यसि कृष्णेति ब्रुवन्पार्थानवैक्षत ।
यस्य नासीद्भयं पार्थैः सपुत्रैः सजनादनैः ॥
स्वबाहुबलमाश्रित्य मुहूर्तमपि सञ्जय ।
तस्य नाहं वधं मन्ये देवैरपि सवासवैः ॥
प्रतीपमभिधावद्भिः किंपुनस्तात पाण्डवैः ।
न हि ज्यां संस्पृशानस्य तलत्रे वाऽपि गृह्यतः
पुमानाधिरथेः स्थातुं कश्चित्प्रमुखतोऽर्हति ।
अपि स्यान्मेदिनी हीना सोमसूर्यप्रभांशुभिः
न वधः पुरुषेन्द्रस्य संयुगेष्वपलायिनः ।
येन मन्दः सहायेन भ्रात्रा दुःशासनेन च ॥
वासुदेवस्य दुर्बुद्धिः प्रत्याख्यानमरोचत ।
स नूनं वृषभस्कन्धं कर्णं दृष्ट्वा निपातितम् ॥
दुःशासनं च निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः ।
हतं वैकर्तनं श्रुत्वा द्वैरथे सव्यसाचिना ॥७२

जयतः पाण्डवान् दृष्ट्वा
किंस्विदुयोधनोऽब्रवीत् ।

दुर्मर्षणं हतं दृष्ट्वा

वृषसेनं च संयुगे ॥

७३

प्रभञ्जं च बलं दृष्ट्वा बध्यमानं महारथैः ।
पराङ्मुखांश्च राज्ञस्तु पलायनपरायणान् ॥
विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः
अनेयश्चाभिमानी च दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥
हतोत्साहं बलं दृष्ट्वा किंस्विदुयोधनोऽब्रवीत्
स्वयं वैरं महत्कृत्वा वार्थमाणः सुहृद्रणैः ॥
प्रधने हतभूयिष्ठैः किंस्विदुयोधनोऽब्रवीत् ।
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ॥ ७७
रुधिरे पीयमाने च किंस्विदुयोधनोऽब्रवीत् ।
सह गान्धारराजेन सभायां यदभाषत ॥
कर्णोऽर्जुनं रणे हन्ता हते तस्मिन् किमब्रवीत्
घृतं कृत्वा पुरा दृष्टो वञ्चयित्वा च पाण्डवान्
शकुनिः सौबलस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ।
कृतवर्मा महेष्वासः सात्वतानां महारथः ॥
हतं वैकर्तनं दृष्ट्वा हार्दिक्यः किमभाषत ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यस्य शिक्षामुपासते
धनुर्वेदं चिकीर्षन्तो द्रोणपुत्रस्य धीमतः ।
युवा रूपेण संपन्नो दर्शनीयो महायशः ॥
अश्वत्थामा हते कर्णे किमभाषत सञ्जय ।
आचार्यो यो धनुर्वेदे गौतमो रथसत्तमः ॥
कृपः शारद्वतस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ।
मद्रराजो महेष्वासः शल्यः समिति शोभनः
दृष्ट्वा विनिहतं कर्णं सारथ्ये रथिनां वरः ।
किमभाषत सौवीरो मद्राणामधिपो बली ॥
दृष्ट्वा विनिहतं सर्वे योधा वारणदुर्जयाः ।
ये च केचन राजानः पृथिव्यां योद्धुमागताः
वैकर्तनं हतं दृष्ट्वा कान्यभाषन्त सञ्जय ॥ ८६
द्रोणे तु निहते वीरे रथव्याघ्रे नरर्षभे ।
के वा मुखमनीकानामासन् सञ्जय भागशः
मद्रराजः कथं शल्यो निधुक्तो रथिनां वरः ।
वैकर्तनस्य सारथ्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥

प्रतीपं प्रातिभटवेन अभिधावद्भिः सर्वादिग्भ्यः समागतैः
॥ ६८ ॥ वाधिरथेः अधिरथपुत्रस्यासोमसूर्यसाहचर्यात् प्रकर्षेण
भातीति योगाच्च प्रभो बन्धिः तेषां त्रयाणामंशुभिर्मयूखैः
॥ ६९ ॥ मंदो दुर्योधनः ॥ ७० ॥ प्राङ्मुखानिति पाठे

निवर्तितमुखान् । प्रत्यङ्मुखाः कौरवाः यदि पलायन्ते
तदा प्राङ्मुखा एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ अनेयः अशि-
क्षणीयः यतोऽभिमानी विद्वत्त्वाभिमानी अत एव दुर्बुद्धिः
हितमजानन् ॥ ७५ ॥ प्रधने रणे ॥ ७७ ॥ कानि वाक्या-
नीति शेषः ॥ ८६ ॥

केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रः सुतपुत्रस्य युष्यतः ।
 यामं चक्रं ररक्षुर्या के वा वीरस्य पृष्ठतः ८९
 के कर्णं न जहूः शूराः के क्षुद्राः प्राद्रपंस्ततः
 कर्णं च वाः समेतानां हतः कर्णो महारथः ॥
 पाण्डवाश्च स्वयं शूराः प्रत्युदीयुर्महारथाः ।
 शृजन्तः शतरथाणि पारिवारा इषाम्बुदाः
 स च सर्पमुगो दिव्यो महेषुप्रवरस्तदा ।
 द्यव्यः कर्णं समभयस्तन्ममाचरथ मञ्जय ९२
 मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोन्नेषस्य सञ्जय
 भयशेषं न पश्यामि कलुषे मृदिते सति ९३
 तौ हि वीरौ महोष्मासौ
 मदर्थे त्यक्तजीविता ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
 नयमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

सञ्जय उवाच ।

एते द्रोणे महोष्माने तन्मिमलानि भारत ।
 कृते च मोघसङ्कल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ॥ १
 द्रयमाणे महाराज कीरवाणां बलार्णवे ।
 द्यूता पार्थः स्वकं सैन्यमतिप्रह्वारुभिर्धृतः २
 तमपम्यितमाम्नाय पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
 विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा पीरुषेण न्यवारयत् ॥ ३
 स्वमनीकमयस्याप्य बाहुवीर्यमुपाधितः ।
 युद्धा च सुचिरं कालं पाण्डुधेः सह भारत ४
 लब्धलक्षैः परैर्हृष्टैर्यायच्छक्रिश्चिरं तदा ।
 संप्रयाकालं समासाद्य प्रत्यहारमकारयत् ५
 कृत्वाऽयहारं सैन्यानां
 प्रविश्य शिविरं स्वकम् ।
 कुरवः सुहितं मग्नं
 मग्नपांचकिरे मिथः ॥ ६

भीष्मद्रोणी हतौ श्रुत्वा
 को न्ययो जीधितेन मे ॥ ९४
 पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं कर्णं च पाण्डुधेः ।
 यस्य बाहोर्वलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतेः ९५
 द्रोणे हते च यदृक्षं कीरवाणां परैः सह ।
 संप्रामे नरवीराणां तन्ममाचरथ सञ्जय ९६
 यथा कर्णश्च कीन्तेयैः
 सह युद्धमयोजयथ ।
 तथा च द्विपतां हन्ता
 रणे शान्तस्तदुच्यताम् ॥ ९७

पर्यङ्केषु परार्थेषु स्वर्ष्यांस्तरणयस्तु च ।
 परासनेषूपविष्टाः सुग्रहाभ्यास्त्रियधामराः
 ततो दुयोधनो राजा साम्ना परमवल्लुना ।
 तानामाप्य महोष्मासान् प्राप्तकालमभापत
 मतं मतिमतां श्रेष्ठाः सथे प्रभूत मा चिरम् ।
 एषं गते तु किं कार्यं किं च कार्यतरं नृपाः ९
 सञ्जय उवाच ।
 पश्यस्युते नरेन्द्रेण नरासिंहा युयुत्सवः ।
 चयुर्नानाविधाश्रेष्ठाः सिंहासनगतास्तदा १०
 तेषां निशाम्येक्षितानि युद्धे प्राणाञ्जुहपताम्
 समुदीर्य मुपां राशौ बालार्कसमघर्वसम् ११
 आचार्यपुत्रो मेधावी पाक्यसो पाक्यमाददे
 रामो योगस्तथा दास्यं नयथेत्यर्थसाधकाः
 उपायाः पण्डितैः प्रोक्तास्ते तु वैद्यमुपाधिताः
 लोकप्रवीरा येऽस्माकं देवकल्पा महारथाः

प्रत्युदीयुः कथामिनि शेषः ॥ ९१ ॥ इतोत्प्रेषस्य विनशो-
 त्रपथः ॥ ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
 कण्ठीये भारतमावदपि नयमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

एते द्रोण इति ॥ १ ॥ स्वबलं प्रतिविद्रुतं श्वन्तं
 द्वा ॥ ३ ॥ लब्धलक्षैः प्रातर्जयैः व्यायच्छक्रिः यतमानैः

प्रत्यहारं प्रत्यहारं श्रव्याहारमिति वा पाठः ॥ ५ ॥ पर्यङ्के-
 ष्वेव वराणेण ॥ ७ ॥ साम्ना श्रियवचसा परमवल्लुनाऽति-
 मयुगे ॥ ८ ॥ कार्यतरं आवश्यवतरं यत्तार्यं कर्तव्यं परं
 मतं समतं तत् प्रभूत ॥ ९ ॥ श्रेष्ठाः शौर्याभिनयरूपाः
 भुजास्फालनाद्याः ॥ १० ॥ निशाम्य आलोच्य पर्वसं
 छान्दस्यष्टम् ॥ ११ ॥ रामः स्वाभिमक्तिः योगो देशवा-
 सादिशेषातिः । दास्यं बलम् । नयो नोतिः ॥ १२ ॥

नीतिमन्तस्तथा युक्ता दक्षा रक्ताश्च ते हताः
 न त्वेव कार्यं नैराश्यमस्माभिर्विजयं प्रति ॥
 सुनीतैरिह सर्वायैर्देवमप्यनुलोम्यते ।
 ते वयं प्रवरं नृणां सर्वैर्गुणगणैर्युतम् ॥ १५
 कर्णमेवाभिषेक्ष्यामः सैनापत्येन भारत ।
 कर्णं सेनापतिं कृत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून्
 यष ह्यतिबलः शूरः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
 वैवस्वत इवासह्यः शक्तो जेतुं रणे रिपून् ॥ १७
 एतदाचार्यतनयाच्छ्रुत्वा राजंस्तवात्मजः ।
 आशां बहुमतीं चक्रे कर्णं प्रति स वै तदा ॥ १८
 हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान्
 तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत
 ततो दुर्योधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वाऽस्य तद्वचः
 प्रीतिसत्कारसंयुक्तं तथ्यमात्महितं शुभम् ॥ २०
 स्वं मनः समवस्थाप्य बाहुवोर्यमुपाश्रितः ।
 दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ॥ २१
 कर्णं जानामि ते वीर्यं सौहृदं परमं मयि ।
 तथापि त्वां महाबाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः
 श्रुत्वा यथेष्टं च कुरु वीर यत्तव रोचते ।
 भवान्प्राज्ञतमो नित्यं मम चैव परा गतिः ॥ २३
 भीष्मद्रोणावतिरथौ हतौ सेनापती मम ।
 सेनापतिर्भवानस्तु ताभ्यां द्रविणवत्तरः ॥ २४
 वृद्धौ च तौ महेष्वासौ सापेक्षौ च धनञ्जये
 मानितौ च मया वीरौ राधेय वचनात्तव ॥ २५
 पितामहत्वं संप्रेक्ष्य पाण्डुपुत्रा महारणे ।
 रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि दशैव तु ॥
 न्यस्तशस्त्रे च भवति हतो भीष्मः पितामहः
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य फाल्गुनेन महाहवे ॥ २७
 हते तस्मिन्महेष्वासे शरतल्पगते तथा ।
 त्वयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो ह्यासीत्पुरःसरः ॥
 तेनापि रक्षिताः पार्थाः
 शिष्यत्वादिति मे मतिः ।
 स चापि निहतो वृद्धो
 धृष्टद्युम्नेन सत्वरम् ॥ २९

निहताभ्यां प्रधानाभ्यां ताभ्यां नमितविक्रम
 त्वत्समं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्तयन्
 भवानेव तु नः शक्तो विजयाय न संशयः ।
 पूर्वं मध्ये च पश्चाच्च तथैव विहितं हितम् ॥ ३१
 स भवान् धुर्यवत्संख्ये धुरमुद्रोदुमहति ।
 अभिषेच्य सैनान्ये स्वयमात्मानमात्मना ॥
 देवतानां यथा स्कन्दः सेनानीः प्रभुरव्ययः
 तथा भवानिमां सेनां धार्तराष्ट्रीं विभर्तुं वै ॥
 जहि शत्रुगणान्सर्वान्महेन्द्रो दानवानिव ।
 अवस्थितं रणे दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वां महारथाः
 द्रविष्यन्ति च पश्चाला विष्णुं दृष्ट्वेव दानवाः
 तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकर्षेतां महाचमूम् ॥ ३५
 भवत्यवस्थिते यत्ते
 पाण्डवा मन्दचेतसः ।
 द्रविष्यन्ति सहामात्याः
 पश्चालाः सृञ्जयाश्च ह ॥ ३६
 यथा ह्यभ्युदितः सूर्यः प्रतपन् स्वेन तेजसा
 व्यपोहति तमस्तीव्रं तथा शत्रून्प्रतापय ॥ ३७
 सञ्जय उवाच ।
 आशा बलवती राजन्पुत्रस्य तव याऽभवत्
 हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान्
 तामाशां हृदये कृत्वा कर्णमेवं तदाऽब्रवीत्
 सूतपुत्र न ते पार्थः स्थित्वाऽग्रे संयुयुत्सति ॥
 कर्ण उवाच ।
 उक्तमेतन्मया पूर्वं
 गान्धारे तव सन्निधौ ।
 जेष्यामि पाण्डवान्सर्वान्
 सपुत्रान् सजनादनान् ॥ ४०
 सेनापतिर्भविष्यामि
 तवाहं नात्र संशयः ।
 स्थिरो भव महाराज
 जितान् विद्धि च पाण्डवान् ॥ ४१
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तो महाराज ततो दुर्योधनो नृपः ।
 उत्तस्थौ राजभिः सार्धं देवैरिव शतक्रतुः ॥ ४२

सर्वायैः रागादिभिः सुनीतैः दैवमनुलोम्यतेऽनुकूलं क्रियते ।
 न केवलं रागाद्यपेक्षया दैवस्य प्राबल्यमपि तु दैवापेक्षयाऽपि
 सुप्रणीता रागादयः प्रबला इत्यर्थः ॥ १५ ॥ बहुमतीं
 बाहुल्यवतीं अतिशयितामिति यावत् ॥ १८ ॥ शुभं वचः
 श्रुत्वा मनः समवस्थाप्य समाधायान्नदीदिति द्वयोः संबन्धः

॥ २० ॥ ताभ्यां सकाशात् द्रविणवत्तरः ॥ २४ ॥
 ताभ्यामपि नमितः सम्यक्ज्ञातो विक्रमो यस्य ॥ ३० ॥
 विहितं त्वयेति शेषः ॥ ३१ ॥ सैन्यान्त्ये सेनानीत्वे
 सेनापत्ये ॥ ३२ ॥ कर्णमेवं तदाऽब्रवीत् दुर्योधन इति
 शेषः । न संयुयुत्सति युद्धेच्छामपि न करिष्यति किं पुन-
 र्युद्धमिति भावः ॥ ३९ ॥

सैन्यापत्येन सत्कर्तुं कर्ण स्कन्दमिधामराः ।
 ततोऽभिपिपिबुः कर्णं धिधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 दुर्योधनमुखा राजन् राजानो विजयैषिणः
 शातकुम्भमयैः कुम्भैर्मोहैर्यथाभिमन्त्रितैः ॥
 तोयपूर्णविषाणैश्च द्विपदङ्गमहर्षभैः ।
 मणिमुक्तायुतैश्चान्यैः पुण्यगन्धैस्तथैषधैः ॥
 औदुम्बरे सुपासीनमासने क्षीमसंवृते ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संमारीश्च सुसंभृतैः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया धैर्यास्तथा शूद्राश्च संमताः
 तुष्टुवृत्तं महात्मानमभिषिक्तं घरासने ॥ ४७
 ततोऽभिषिक्ते राजेन्द्र निष्कीर्णोर्भिधनेन च
 वाचयामास विप्रान्यान् राधेयः परवीरहा
 जय पार्यान्सगोविदान्सायुगान्स्तान्महासूधे
 इति तं वन्दिनः प्राहुर्द्विजाश्च पुरुषर्षभम् ॥
 जहि पार्यान्सपाञ्चालान्राधेय विजयाय नः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाभिषेके

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

धृतराष्ट्र उवाच ।

सैन्यापत्यं तु संप्राप्य कर्णो धैकर्तनस्तदा ।
 तथोक्तञ्च स्वयं राक्षसं ब्राह्मणं ययः ॥
 योगमाश्राप्य सैनानामादित्येऽभ्युदिते तदा
 अकरोत्किं महाप्राज्ञस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २
 सञ्जय उवाच ।

कर्णस्य मतमाश्राय पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
 योगमाश्रापयामासुर्नन्दित्युपुरःसरम् ॥ ३
 महत्पराक्रमे च तव सैन्यस्य मारिष ।
 योगो योगेति सहसा प्रादुरासीन्महास्वनः
 कल्पतां नागमुख्यानां रथानां च धरुणिनाम्
 सन्नहतां नराणां च बाजिनां च विशापते ॥

उद्यन्निव सदा भानुस्तमांस्युग्रैर्मल्लिभिः ॥
 न ह्यलं त्वद्विस्मृतानां शराणां धै सफेदवाः ।
 उल्काः सूर्यरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शने ॥

न हि पार्याः सपाञ्चालाः

स्यातुं शकास्तवाग्रतः

आतशस्त्रस्य समरे

महेन्द्रस्येव दानवाः ॥ ५२

अभिषिक्तस्तु राधेयः प्रमया सोऽमितप्रभः
 अत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ॥ ५३
 सैन्यापत्ये तु राधेयमभिषिच्य सुतस्तव ।
 अमन्यत तदाऽऽत्मानं कृतार्थं कालचोदितः
 कर्णोऽपि राजन्संप्राप्य सैन्यापत्यमरिन्दमः
 योगमाश्रापयामास सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ५५
 तव पुत्रैर्दृतः कर्णः दृष्टुमे तत्र भारत ।
 देवैरिव यथा स्कन्दः संग्रामे तारकामये ॥

क्रोशतां चैव योधानां त्वरितानां परस्परम्
 बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक्षुं सुमहांस्ततः
 ततः श्वेतपताकेन बलाकाधर्षणाजिना ।
 हेमपृष्ठेन धनुषा नागकक्षेण केतुना ॥ ७
 तुणीरशतपूर्णेन सगदेन धरुणिना ।
 शतघ्नाकिंकिणीशक्तिशूलतोमरधारिणा
 कार्मुकैरुपपन्नेन विमंलादित्यवर्चसा ।
 रथेनाभिपताकेन सूतपुत्रोऽभ्यवद्व्यत ॥ ९
 ध्मापयन् धारिजं राजन् हेमजालविभूषितम्
 विधुन्वानो महद्बाणं कार्त्तस्वरधिभूषितम् ॥ १०
 दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं रथस्थं रथिनां धरम् ।
 भानुमन्तमिबोद्यन्तं तमो निघ्नन् दुरासदम्

शातकुम्भमयैः तोयपूर्णमोहैर्मोहामयैश्च कुम्भैः ॥ ४४ ॥
 विषाणैः द्विपस्य गजस्य दन्तमयैः पात्रैः खड्गस्य गण्ड-
 कस्य महर्षभस्य गजस्य च ॥ ४५ ॥ 'विषाणं दन्तश्चक्रयोः'
 इति विश्वः । द्विपदङ्गमहर्षभायैरिति तद्विलोपे धार्य
 ॥ ४५ ॥ न हीति । शराणां दर्शनेऽपि नालं विमुत
 स्पर्श इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतमावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कर्णो २

११

सैनेति ॥ ११ ॥ नन्दित्युर् आनन्दवाच्यम् ॥ १३ ॥ कल्पता
 संनह्यमानानां वधार्थिनां खण्डितमताम् । सन्नहता नराणां
 सन्नह्यमानानां गजदादीनां च शब्दो बभूवेति द्वयोः सम्बन्धः
 ॥ ५ ॥ येतेत्यादि विशेषणद्वयं रथेनेत्यस्य ॥ ७ ॥
 अभिपताकेन वायोः प्रातिवृत्त्यादभिसुपताकेना एतत्परा-
 जयसूचकम् ॥ ९ ॥ निघ्नन् निघ्नन्तं घ्नन्तमिति वा पाठः ॥ ११ ॥

न भीष्मव्यसनं केचिन्नापि द्रोणस्य मारिष
नान्येषां पुरुषव्याघ्र मेनिरे तत्र कौरवाः ॥
ततस्तु त्वरयन् योधाञ्छंखशब्देन मारिष ।
कर्णो निष्कर्षयामास कौरवाणां महद्बलम् ॥
व्यूहं व्यूह्य महेष्वासो मकरं शत्रुतापनः ।
प्रत्युद्ययौ तथा कर्णः पाण्डवान् विजिगीषया
मकरस्य तु तुण्डे वै कर्णो राजन्यवस्थितः
नेत्राभ्यां शकुनिः शूर उलूकश्च महारथः ॥
द्रोणपुत्रस्तु शिरसि ग्रीवायां सर्वसोदराः ।
मध्ये दुर्योधनो राजा बलेन महता वृतः ॥
वामपादे तु राजेन्द्र कृतवर्मा व्यवस्थितः ।
नारायणवलैर्युक्तो गोपालैर्युद्धदुर्मदैः ॥ १७ ॥
पादे तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः
त्रिगतैः सुमहेष्वासैर्दक्षिणात्यैश्च संवृतः ॥
अनुपादे तु यो वामस्तत्र शल्यो व्यवस्थितः
महत्या सेनया सार्धं मद्रदेशसमुत्थया ॥ १९ ॥
दक्षिणे तु महाराज सुषेणः सत्यसंगरः ।
वृतो रथसहस्रेण दन्तिनां च त्रिभिः शतैः ॥
पुच्छेह्यास्तां महावीर्यौ भ्रातरौ पार्थिवौ तदा
चित्रश्च चित्रसेनश्च महत्या सेनया वृतौ ॥
तथा प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमे ।
धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २२ ॥
पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह संयुगे ।
कर्णेन विहिता वीरगुप्ता वीरैर्महारथैः ॥
हतवीरतमा ह्येषा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
फल्गुशेषा महाबाहो तृणैस्तुल्या मता मम
एको ह्यत्र महेष्वासः सूतपुत्रो विराजते ।
सदेवासुरगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ २१ ॥
चराचरैस्त्रिभिर्लोकैर्योऽजय्यो रथिनां वरः ।
तं हत्वाऽथ महाबाहो विजयस्तव फाल्गुन
उद्धृतश्च भवेच्छल्यो मम द्वादशवार्षिकः ।
एवं ज्ञात्वा महाबाहो व्यूहं व्यूह यथेच्छसि

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि व्यूहनिर्माणे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
अर्धचन्द्रेण व्यूहेन प्रत्यव्यूहत तां चमूम् ॥
वामपार्श्वे तु तस्याथ भीमसेनो व्यवस्थितः ।
दक्षिणे च महेष्वासो धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ॥
मध्ये व्यूहस्य राजा तु पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजस्य पृष्ठतः ॥ ३० ॥
चक्ररक्षौ तु पाश्चात्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
नार्जुनं जहतुर्युद्धे पाल्यमानौ किरीटिना ॥
शेषा नृपतयो वीराः स्थिता व्यूहस्य दंशिताः
यथाभागं यथोत्साहं यथायत्नं च भारत ॥
एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
तावकाश्च महेष्वासा युद्ध्यैव मनो दधुः ॥
दृष्ट्वा व्यूढां तव चमूं सूतपुत्रेण संयुगे ।
निहतान्पाण्डवान्मेने धार्तराष्ट्रः सवान्धवः
तथैव पाण्डुर्वी सेनां व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
धार्तराष्ट्रान्हतान्मेने सकर्णान्वै जनाधिपः ॥
ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकदुन्दुभिः ।
डिण्डिमाश्चाप्यहन्यन्त ब्रह्मराश्च समन्ततः ॥
सेनयोरुभयो राजन् प्रावाद्यन्त महास्वनाः ।
सिंहनादश्च सञ्ज्ञे शूराणां जयगृद्धिनाम् ॥
हयहोपितशब्दाश्च वारणानां च बृंहताम् ।
रथनेमिस्वनाश्चोग्राः संवभूवुर्जनाधिप ॥ ३८ ॥
न द्रोणव्यसनं कश्चिज्जानीते तत्र भारत ।
दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं मुखे व्यूहस्य दंशितम् ॥
उभे सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसंकुले ।
योद्धुकामेस्थिते राजन् हन्तुमन्योन्यमोजसा
तत्र यत्तौ सुसंरब्धौ दृष्ट्वाऽन्योन्यं व्यवस्थितौ
अनीकमध्ये राजेन्द्र चेरतुः कर्णपाण्डवौ ॥
नृत्यमाने च ते सेने समेयातां परस्परम् ।
तेषां पक्षैः प्रपक्षैश्च निर्जग्मुस्ते युयुत्सवः ॥
ततः प्रववृते युद्धं नरवारणवाजिनाम् ।
रथानां च महाराज अन्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥

१२

सञ्जय उवाच ।

ते सेनेऽन्योन्यमासाद्य प्रहृष्टाभ्वनरद्विपे ।
 चृहृत्यै संप्रजन्हाते देवासुरसमप्रभे ॥ १
 ततो नररथाभ्येभिः पत्तयश्चोग्रधिकमाः ।
 संप्रहारान् भृशं चक्रुर्देहाप्यासुनाशनान् २
 पूर्णचन्द्रार्कपद्मानां कान्तिभिर्गन्धतः समैः
 उत्तमाङ्गैर्नृसिंहानां नृसिंहास्तस्तर्कमहीम्
 अर्धचन्द्रैस्तथा महैः क्षुरप्रैरसिपट्टिभिः ।
 परभ्यधैश्चाप्यकृन्तुत्तमाङ्गानि युध्यताम् ॥
 द्यायतायतबाहूनां द्यायतायतबाहुभिः ।
 बाहवः पातिता रेजुर्धरण्यां सायुधाङ्गदैः ॥ ५
 तैः स्फुरद्भिर्मही भाति रक्ताङ्गुलितलेस्तथा
 गरुडप्रहितैरुग्रैः पञ्चास्थैरुगैरिव ॥ ६
 द्विरदस्यन्दनाभ्येभ्यः पेतुर्वीरा द्विपद्भ्याः ।
 विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्ये स्वर्गसदस्तथा ॥
 गदाभिरन्ये गुर्ध्वाभिः परिघैर्मुसलैरपि ।
 पोथिताः शतशः पेतुर्वीरा धीरतरे रणे ॥ ८
 रथा रथैर्धिमयिता मत्ता मत्तैर्द्विपा द्विपैः ।
 सादिनः सादिभिश्चैव तस्मिन्परमसंकुले ॥ ९
 रथैर्नरा रथा नागैरभ्वारोहाश्च पत्तिभिः ।
 अभ्वारोहैः पदाताश्च मिहता युधि शेरते ॥
 रथाभ्यपत्तयो नागै रथाभ्येमाश्च पत्तिभिः ।
 रथपत्तिद्विपाश्चाभ्यै रथैश्चापि नरद्विपाः ॥ ११
 रथाभ्येभनराणां तु नराभ्येभरथैः कृतम् ।
 पाणिपादैश्च शस्त्रैश्च रथैश्च कदनं महत् ॥ १२
 तथा तस्मिन्बले शूरैर्वध्यमाने हतेऽपि चा
 अस्मानभ्याययुः पार्था वृकोदरपुरोगमाः ॥
 भृष्टघुम्भः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 सात्यकिश्चैकितानश्च द्राविडैः सैनिकैः सह ॥
 वृता व्यूहेन महता पाण्डवाश्चोलाः सकेरलाः

व्यूहोस्का दीर्घभुजाः प्रांशवः पृथुलोचनाः
 आपीडिनो रक्तदन्ता मत्तमातङ्गविक्रमाः ।
 नानाविरागवसना गन्धचूर्णावचूर्णिताः ॥
 वद्धासयः पाशहस्ता वारणप्रतिवारणाः ।
 समानमृत्यवो राज्ञात्यजन्त परस्परम् ॥
 कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः प्रियंवदाः ।
 पत्तयः सादिनश्चान्ये घोररूपपराक्रमाः ॥ १८
 अथापरं पुनः शूरा-
 श्वेदिपञ्चालकेकयाः ।
 कारूपाः कोसलाः काञ्चया
 मागधाश्चापि दुद्रुधुः ॥ १९
 तेषां रथाभ्यनागाश्च प्रयराश्चोग्रपत्तयः ।
 नानावाद्यधरैर्हृष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च ॥
 तस्य सैन्यस्य महतो महामागवैरैर्वृतः ।
 मध्ये वृकोदरोऽभ्यायात्स्वदीयान्नागधूर्गतः ॥
 स नागप्रवरोऽत्सुप्रो विधिवत्कल्पितो वभौ
 उदयाम्राद्रिभवनं यथाऽभ्युदितभास्करम् २२
 तस्यायसं धर्मं धरं धरन्तविभूषितम् ।
 ताराव्याप्तस्य नभसः शारदस्य समत्विषम्
 स तोमरद्वयग्रकरश्चारुमौलिः स्वलंकृतः ।
 शरन्मध्यदिनाकामस्तेजसा व्यदहद्रिपूम् ॥
 तं दृष्ट्वा द्विरदं दुराक्षेमभूर्तिर्द्विपस्थितः ।
 आह्वयन्नभिदुद्राध प्रमनाः प्रमनस्तरम् ॥ २५
 तयोः समभवद्युद्धं द्विपयोरुग्ररूपयोः ।
 यदृच्छया द्रुमघतोर्महापथेतयोरिव ॥ २६
 संसक्तनागौ तौ धीरौ तोमरैरितरेतरम् ।
 बलवत्सूर्यरश्म्याभौर्भित्त्वाऽन्योन्यं विनेदुतः
 व्यपसृत्य तु नागाभ्यां मण्डलानि विचेरतुः
 प्रगृह्य चोभौ धनुषी जग्रतुर्वै परस्परम् ॥ २८

१२

ते सेने इति । प्रहृष्टत्वाभावश्छान्दसः ॥ १ ॥
 देहानां पाप्मानमसूरा च नाशनान् ॥ २ ॥ पूर्णचन्द्र-
 र्काणां कान्तिभिः समैः पद्मानां गन्धतः समैः तस्तदः
 आस्तार्णवन्तः ॥ ३ ॥ व्यायताः पुष्टाः आयताः दीर्घाः
 ॥ ५ ॥ प्रहितैः निरस्तैः ओहाक् त्यागे ॥ ६ ॥ आपी-
 णिनः भूपावन्तः नाना पृथक् विविधरणाणि वसनानि

येषां ते विरागवसनाः ॥ १९ ॥ महामात्रैरिति पाठे भेदरथैः
 गजधूर्गतः गजस्कंधगतः ॥ २१ ॥ उदयाम्राद्रिभवनं अम्रा-
 दौत्यप्रशब्दस्य पूर्वनिपात आर्थः । उदयनामा अम्राद्रिः
 पूर्वपर्वतः स एव भवनमिति वा । उदयाम्राद्रिभवनमिति
 पाठे उदयाचलस्याग्रे भूमे अत्रैरर्कभूतस्य भवनम्
 ॥ २२ ॥ शारदस्य शरदा उपलक्षितस्य ॥ २३ ॥ चारु-
 मौलिः रम्यकलितः ॥ २४ ॥ द्विपस्थितो द्विपारूढः
 प्रमनाः प्रकृष्टमनाः । प्रमनस्तरं प्रसन्नतरमनसम् ॥ २५ ॥

क्ष्वेडितास्फोटितरवैर्बाणशब्दैस्तु सर्वतः ।
तौ जनं हर्षयन्तौ च सिंहनादं प्रचक्रतुः २९
समुद्यतकराभ्यां तौ द्विपाभ्यां कृतिनावुभौ
वातोद्धूतपताकाभ्यां युयुधाते महाबलौ ३०
तावन्योन्यस्य धनुषी

छित्त्वाऽन्योन्यं विनेदतुः ।

शक्तितोमरवर्षेण

प्रावृण्मेघाविचाम्बुभिः ॥ ३१

क्षेमधूर्तिस्तदा भीमं तोमरेण स्तनान्तरे ।

निर्विभेदातिवेगेन षड्दिश्राप्यपरैर्नदन् ॥ ३२

स भीमसेनः शुशुभे तोमरै रङ्गमाश्रितैः ।

क्रोधदीप्तवपुर्मेघैः सप्तसप्तिरिवांशुमान् ॥ ३३

ततो भास्करवर्णाभमञ्जोगतिमयस्मयम् ।

ससर्ज तोमरं भीमः प्रत्यामित्राय यत्नवान् ॥

ततः कुलूताधिपति-

श्रापमानस्य सायकैः ।

दशभिस्तोमरं भित्त्वा

षष्ठ्या विव्याध पाण्डवम् ॥ ३५

अथ कार्मुकमादाय भीमो जलदनिःस्वनम्

रिपोरभ्यर्दयन्नागमुज्जदन्पाण्डवः शरैः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि क्षेमधूर्तिवधे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

सञ्जय उवाच ।

ततः कर्णो महेष्वासः पाण्डवानामनीकिर्ना

जघान समरे शूरः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १ ॥

तथैव पाण्डवा राजन्स्तव पुत्रस्य वाहिनीम्

कर्णस्य प्रमुखे क्रुद्धा निजघ्नस्ते महारथाः २

कर्णोऽपि राजन्समरे व्यहनत्पाण्डवीं चमूम्

नाराचैरर्करश्म्याभैः कर्मारपरिमार्जितैः ॥ ३ ॥

तत्र भारत कर्णेन नाराचैस्ताडिता गजाः ।

स शरौघार्दितो नागो भीमसेनेन संयुगे ॥

गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठद्वातोद्धूत इवाम्बुदः ॥

तमभ्यधावद्विरदं भीमो भीमस्य नागराट् ॥

महावातेरितं मेघं वातोद्धूत इवांबुदः ॥ ३८

सन्निवार्यात्मनो नागं क्षेमधूर्तिः प्रतापवान्

विव्याधाभिद्रुतं वाणैर्भीमसेनस्य कुञ्जरम् ॥

ततः साधुविसृष्टेन धुरेणानतपर्वणा ।

छित्त्वा शरासनं शत्रोर्नागमामित्रमार्दयत् ४०

ततः क्रुद्धो रणे भीमं क्षेमधूर्तिः पराभिनत् ॥

जघान चास्य द्विरदं नाराचैः सर्वमर्मसु ४१

स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत ।

पुरा नागस्य पतनादवपुत्य स्थितो महीम्

तस्य भीमोऽपि द्विरदं गदया समपोथयत् ।

तस्मात्प्रमथितान्नागात् क्षेमधूर्तिमवलुतम् ॥

उद्यतायुधमायान्तं गदयाऽहन् वृकोदरः ।

स पपात हतः सासिर्व्यसुस्तमभितो द्विपम्

वज्रप्रभग्रमचलं सिंहो वज्रहतो यथा ।

तं हतं नृपतिं दृष्ट्वा कुलूतानां यशस्करम् ।

प्राद्रवद्वाथिता सेना त्वदीया भरतर्षभ ॥ ४५

नेदुः सेदुश्च मग्लुश्च वध्रमुश्च दिशो दश ॥ ४

वध्यमाने बले तस्मिन्सूतपुत्रेण मारिष ।

नकुलोऽभ्यद्रवत्पूर्णं सूतपुत्रं महारणे ॥ ५

भीमसेनस्तथा द्रौणिं

कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ।

विन्दानुविन्दौ कैकेयौ

सात्यकिः समचारयत् ॥ ६

विनेदतुः सन्निहितौ बभूवतुः वृषतुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अपरैः तोमरैरेव ॥ ३२ ॥ स भीमसेनः मेघैः सप्तसप्ति-

रिवांशुमान् यथा मेघान्तर्हितस्य सूर्यस्य मरीचयः रश्मि-

रूपेण सर्वतः प्रचरन्ति एवं रश्मिस्थानीयास्तोमराः ॥ ३३ ॥

अंजोगतिं ऋजुगतिम् ॥ ३४ ॥ गृह्यमाणः निगृह्यमाणः

क्षेमधूर्तिना ॥ ३७ ॥ आमित्रं शत्रुसंबन्धिनम् । सामित्र-

मिति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥ अहन् हतवान् हतः गदया

शकलीकृतः । अत एव अभितो द्विपं द्विपस्याभितः पपात

॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभावदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

तत इति ॥ १ ॥ द्रौणिमभ्यद्रवत् ॥ ६ ॥

श्रुतकर्माणमायान्तं चित्रसेनो महीपतिः ।
 अतिविन्ध्यस्तथा चित्रं चित्रकेतनकार्मुकम् ॥
 दुर्योधनस्तु राजानं धर्मपुत्रं बुधिष्ठिरम् ।
 संशतकगणान् क्रुद्धो ह्यभ्यधावद्धनञ्जयः ॥
 भृष्टयुधः कृपेणाथ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
 शिखण्डी कृतवर्माणं समासादयदच्युतम् ॥
 श्रुतकीर्तिस्तथा शल्यं माद्रीपुत्रः सुतं तव ।
 दुःशासनं महाराज सहदेवः प्रतापवान् ॥१०॥
 कैकेयी सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भास्वता ।
 सात्यकिः कैकेयी चापि छाद्यामास भारत
 तावेनं प्रातरौ धीरौ
 जप्रतुर्हृदये भृशम् ।
 विपाणाम्भ्यां यथा नागौ
 प्रतिनागं महाघने ॥ १२

शरसंभिन्नधर्माणौ तावुभौ प्रातरौ रणे ।
 सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन्विध्यधतुः शरैः
 तौ सात्यकिर्महाराज प्रहसन् सर्वतोदिशः ।
 छादयन्छरवर्षेण धारयामास भारत ॥ १४
 चार्यमाणौ ततस्ती हि शैनेयशरवृष्टिभिः ।
 शैनेयस्य रथं तूर्णं छाद्यामासतुः शरैः ॥ १५
 तयोस्तु धनुषी चित्रे छित्त्वा शीरिर्महायशाः
 अथ तौ सायकैस्तीक्ष्णैर्वारयामास संयुगे ॥ १६
 अधान्ये धनुषी चित्रे प्रगृह्य च महाशरान्
 सात्यकिं छादयन्तौ तौ चेरतुल्यं सुपु च ॥
 ताभ्यां मुक्ता महाबाणाः कङ्कवर्हिणवांससः
 त्योतयन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः स्वर्णभूयणाः
 त्वाणान्धकारमभवत्तयो राजन्महामृधे ।
 अन्योन्यस्य धनुश्चैव चिच्छिदुस्ते महारथाः
 ततः क्रुद्धो महाराज सात्वतो युद्धदुर्मदः ।
 अनुरन्यत्समादाय सज्यं कृत्वा च संयुगे ॥ २०
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन अनुविन्दशिरोऽहरत् ।
 अपतत्तच्छिरो राजन् कुण्डलोपचितं महत्
 शम्बरस्य शिरो यद्-
 त्रिहतस्य महारणे ।
 शोचयन्कैकयान्सर्वा-

अगमाशु वसुधराम् ॥ २२

इति श्रीमहामारुते कर्णपर्वणि विन्दानुविन्दवधे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तं दृष्ट्वा निहतं शूरं आता तस्य महारथः ।
 सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा शैनेयं पर्यवारयत् ॥ २३
 स पृथ्वा सात्यकिं विद्धा
 स्वर्णपुष्टैः शिलाशितैः ।
 ननाद बलवन्नादं
 तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २४
 सात्यकिं च ततस्तूर्णं कैकयानां महारथः ।
 शरैरेकसाहस्रैर्बाहोरसि चार्पयत् ॥ २५
 स शरैः क्षतसर्वाङ्गः सात्यकिः सत्यविक्रमः
 रराज समरे राजन् सपुष्प इव किंशुकः ॥ २६
 सात्यकिः समरे विद्धः कैकेयेन महात्मना
 कैकेयं पञ्चविंशत्या विद्याध प्रहसन्निव ॥ २७
 तावन्न्योन्यस्य समरे संचिच्छ धनुषी शुभे ।
 हत्वा च सारथी तूर्णं हयांश्च रथिनां धरी ॥ २८
 विरथावसिषुदाय समाजग्मतुराहवे ।
 शतचन्द्रचित्ते गृह्य चर्मणौ सुभुजौ तथा ॥
 विरोचेतां महारथे निस्त्रिशवरधारिणौ ।
 यथा देवासुरे युद्धे जम्भशकौ महाबलौ ॥
 मण्डलानि ततस्ती तु विचरन्तौ महारणे ।
 अन्योन्यमभितस्तूर्णं समाजग्मतुराहवे ॥ ३१
 अन्योन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्यत्नमुत्तमम् ।
 कैकेयस्य द्विधा चर्मं ततश्चिच्छेद सात्वतः
 सात्यकेस्तु तथैवासौ चर्मं चिच्छेद पार्थिवः
 चर्मं छित्त्वा ॥ कैकेयस्तारागणशतैर्वृतम् ॥
 चचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतानि च ।
 तं चरन्तं महारथे निस्त्रिशवरधारिणम् ॥ ३४
 अपहस्तेन चिच्छेद शैनेयस्त्वरयाऽम्भितः ।
 सवर्मा कैकयो राजन्निधा छिन्नो महारणे
 निपपात महेश्वासो वज्राहत इवाचलः ।
 तं निहत्य रणे शूरः शैनेयो रथसत्तमः ॥ ३६
 युधामन्युरथं तूर्णमारुरोह परंतपः ।
 ततोऽन्यं रथमास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः
 कैकयानां महत्सैन्यं व्यधमत्सात्यकिः शरैः
 सा वध्यमाना समरे कैकयानां महाचमूः ।
 तमुत्सृज्य रणे शशुं प्रदुद्राव दिशो दश ॥ ३८

कृपेण युयुधे इति शेष ॥१५॥ माद्रीपुत्रं सुतं तवेत्यस्य व्याख्या दुःशासनमिति ॥१५॥ लघु शोभं सुपु शोभनम् ॥ १७ ॥
 उपवितमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥ अपहस्तेन तिर्यक्हस्तेन ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहामारुते कर्णपर्वणि नै० भा० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

सञ्जय उवाच ।

श्रुतकर्मा ततो राजंश्चित्रसेनं महीपतिम् ।
आजघ्ने समरे क्रुद्धः पञ्चाशद्भिः शिलीमुखैः
अभिसारस्तु तं राजन्नवभिर्नतपर्वभिः ।

श्रुतकर्माणमाहृत्य सूतं विव्याध पञ्चभिः ॥
श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धश्चित्रसेनं चमूमुखे ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन मर्मदेशे समर्पयत् ॥ ३
सोऽतिविद्धो महाराज नाराचेन महात्मना
मूर्छामभिययौ वीरः कश्मलं चाविवेश ह ॥

एतस्मिन्नन्तरे चैनं श्रुतकीर्तिर्महायशाः ।
नवत्या जगतीपालं छादयामास पत्रिभिः ॥
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां चित्रसेनो महारथः ।
धनुश्चिच्छेद भलेन तं च विव्याध सप्तभिः ॥
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगघ्नं रुक्मभूषितम्
चित्ररूपधरं चक्रे चित्रसेनं शरोर्मिभिः ॥ ७
स शरैश्चित्रितो राजा चित्रमाल्यधरो युवा ।
युवेव समरेऽशोभद्गोष्ठीमध्ये खलंकृतः ॥ ८
श्रुतकर्माणमथ वै नाराचेन स्तनान्तरे ।

विभेद तरसा शूरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
श्रुतकर्माऽपि समरे नाराचेन समर्पितः ।
सुस्त्राव रुधिरं तत्र गैरिकार्द्र इवाचलः ॥ १०
ततः स रुधिराक्ताङ्गो रुधिरेण कृतच्छविः ।
रराज समरे वीरः सपुष्प इव किंशुकः ॥
श्रुतकर्मा ततो राजञ्जशत्रुणा समभिद्रुतः ।
शत्रुसंवारणं क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद कार्मुकम्
अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचानां शतैस्त्रिभिः
छादयन्समरे राजन् विव्याध च सुपत्रिभिः
ततोऽपरेण भलेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
जहार सशिरस्त्राणं शिरस्तस्य महात्मनः ॥
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ चित्रसेनस्य दीप्तिमत्
यदच्छया यथा चन्द्रश्च्युतः स्वर्गान्महीतलम्
राजानं निहतं दृष्ट्वा तेऽभिसारं तु मारिष ।
अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिकाः ॥

ततः क्रुद्धो महेष्वासस्तसैन्यं प्राद्रवच्छरैः
अन्तकाले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराट् ॥
ते वध्यमानाः समरे तव पौत्रेण धन्विना ।
व्यद्रवन्त दिशस्तूर्णं दावदग्धा इव द्विपाः ॥
तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विपजयैः
द्रावयन्निषुभिस्तीक्ष्णैः श्रुतकर्मा व्यरोचत ॥
प्रतिविन्ध्यस्ततश्चित्रं भित्त्वा पञ्चभिराशुगैः
सारार्थं च त्रिभिर्विद्धा ध्वजमेकेषुणाऽपि च
तं चित्रो नवभिर्भलैर्बाहोरुरासि चार्पयत् ।
स्वर्णपुंखैः प्रसन्नाग्रैः कङ्कवाहिणवाजितैः ॥ २६

प्रतिविन्ध्यो धनुश्छित्त्वा

तस्य भारत सायकैः ।

पञ्चभिर्निशितैर्वाणै-

रथैनं स हि जग्निवान् ॥

२२

ततः शक्तिं महाराज स्वर्णघण्टां दुरासदाम्
प्राहिणोत्तव पौत्राय घोराभिशिशिखामिव ॥
तामापन्तर्तां सहसा महोल्काप्रतिमां तदा ।
द्विधा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्यो हसन्निव
सा पपात द्विधा छिन्ना
प्रतिविन्ध्यशरैः शितैः ।

युगान्ते सर्वभूतानि

त्रासयन्ती यथाऽशनिः ॥

२५

शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो गृह्य महागदाम्
प्रतिविन्ध्याय चिक्षेप रुक्मजालविभूषितां
सा जघान हयांस्तस्य सारार्थं च महारणे ॥
रथं प्रमृद्य वेगेन धरणीमन्वपद्यत ॥ २७
एतस्मिन्नेव काले तु रथादाप्लुत्य भारत ।

शक्तिं चिक्षेप चित्राय स्वर्णदण्डामलंकृताम्
तामापतन्तीं जग्राह चित्रो राजन्महामनाः
ततस्तामेव चिक्षेप प्रतिविन्ध्याय पार्थिवः ॥
समासाद्य रणे शूरं प्रतिविन्ध्यं महाप्रभा ।
निर्मिद्य दक्षिणं बाहुं निपपात महीतले ।
पतिता भासयच्चैव तं देशमशनिर्यथा ॥ ३०

१४

श्रुतकर्मेति ॥ १ ॥ अभिसारोऽभिसाराधिपतिश्चित्र-
सेनः । आहत्य संताड्य ॥ २ ॥ मूर्छां अर्धनिद्रां कश्मलं
अचित्तत्वम् ॥ ४ ॥ एनं श्रुतकर्माणम् ॥ ५ ॥ तं श्रुत-
कर्माणम् ॥ ६ ॥ स शरैरिति । गोष्ठी गोयूथः साण्डो

महोक्षः । स यथा शृंगादौ अलंकृत एवं स शरैरलंकृत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥ कृतच्छविः आहितशोभः ॥ ११ ॥
सुपत्रिभिः शोभन्पुंखवद्भिर्नाराचानां शतैः ॥ १३ ॥
प्रेतराट् यमः ॥ १७ ॥ दावो दावाग्रितेन दग्धाः १८ ॥
स्वर्णघण्टां सुवर्णमयघण्टान्विताम् ॥ २३ ॥

प्रतिविन्ध्यस्ततो राजंस्तोमरं हेमभूषितम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धश्चित्रस्य वधकांक्षया ॥ ३१
स तस्य गाथाघरणं भित्त्वा हृदयमेव च ।
जगाम धरणीं तूर्णं महोरग इवाशयम् ॥ ३२
स पपात तदा राजा तोमरेण समाहृतः ।
प्रसार्य विपुली बाहू पीनीं परिधिसाक्षिणौ ॥
चित्रं संप्रेक्ष्य निहतं तावका रणशोभिनः ।
अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रतिविन्ध्यं समंततः ॥
सृजन्तो विविधान्वाणान्
शतघ्नींश्च सर्पिकिणीः ।

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि चित्रवधे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सजय उवाच ।
भीमसेनं ततो द्रौणी राजन्विध्याध पत्रिणा
परया त्वरया युक्तो दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ १
अथैनं पुनराजघ्ने नयत्या निशितैः शरैः ।
सर्वमर्माणि संप्रेक्ष्य मर्महो लघुहस्तवत् ॥ २
भीमसेनः समाकीर्णो द्रौणिना निशितैः शरैः
रराज समरे राजन् रश्मिमानिध भास्करः
ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनादममुञ्चत ॥ ४
शरैः शरास्ततो द्रौणिः
संवर्त्य युधि पाण्डवम् ।
ललाटेऽभ्याहनद्राज-
घ्नाराचेन स्मयन्निध ॥ ५
ललाटस्थं ततो बाणं धारयामास पाण्डवः
यथा शृङ्गं वने दृप्तः खड्गो धारयते नृप ॥ ६
तता द्रौणि रणे भीमो यतमानं पराक्रमी ।
त्रिभिर्विध्याध नाराचैर्ललाटे विस्मयन्निध ॥
ललाटस्थैस्ततो बाणैर्ब्राह्मणोऽसी व्यशोमत
प्रावृषीव यथा सितस्त्रिशृङ्गः पर्वतोत्तमः ॥ ८
ततः शरशतैर्द्रौणिरर्दयामास पाण्डवम् ।
न चैनं कम्पयामास मातरिष्वेव पर्वतम् ॥ ९
तथैव पाण्डवो युद्धे द्रौणिं शरशतैः शितैः ।

तमवच्छादयामासुः
सूर्यमग्नगणा इव ॥ १५
तान्विधम्य महाबाहुः शरजालेन संयुगे ।
व्यद्रावयत्तव चमूं वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ १६
ते वध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डवैर्नृप ।
विप्रकीर्यन्त सहसा वातनुशा घना इव ॥ १७
विप्रद्रुते बले तस्मिन्वध्यमाने समंततः ।
द्रौणिरेकोऽभ्ययात्तूर्णं भीमसेनं महाबलम् ॥
ततः समागमो घोरो बभूव सहसा तयोः ।
यथा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ॥ १९

नाकम्पयत संहृष्टो धार्योऽध पर्वतम् ॥
ताधन्योन्यं शरैर्घोरैश्छादयानौ महारथौ ।
रथवर्त्यगतौ वीरी शुश्रुभाते बलोत्कटौ ॥ ११
आदित्याविष संदीप्तौ लोकक्षयकरावुभौ ।
स्वरश्मिभिरिवान्योन्यं तापयन्तौ शरोत्तमैः
ततः प्रतिकृते यत्नं कुर्वाणौ तौ महारणे ।
कृतप्रतिकृते यत्नी शरसहैरभीतवत् ॥ १३ ॥
व्याघ्राविष च सग्रामे चेरुस्तौ नरोत्तमौ
शरद्वेष्टौ दुराधर्षौ चापवक्त्रौ भयंकरौ ॥ १४
अमृतां तावदश्यौ च शरजालैः समंततः ।
मेघजालैरिव च्छन्नौ गगने चन्द्रभास्करौ ॥
अकाशेते मुहूर्तेन ततस्तावप्यरिन्दमौ ।
विमुक्तावस्रजालेन अङ्गारकबुधाविष ॥ १६

अथ तत्रैव संग्रामे वर्तमाने सुदारणे
अपसव्यं ततश्चक्रे द्रौणिस्तत्र वृकोदरम् ॥ १७
किरञ्छरशतैरुग्रैर्धाराभिरिव पर्वतम् ।
न तु तन्ममृषे भीमः शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥
प्रतिचक्रे ततो राजन् पाण्डवोऽप्यपसव्यतः
मण्डलानां विमोहेषु गतप्रत्यागतेषु च ॥ १९
बभूव तुमुलं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।
चरित्वा विविधान्मार्गान्मण्डलस्थानमेव च

गात्रावण कवचम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि
नैलकण्ठ्ये भारतमावदपि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

भीमेति ॥ १ ॥ खड्गो गण्डक ॥ ६ ॥ कृतप्रति-
कृते अन्योन्यान्नप्रतिघाते ॥ १३ ॥

शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
 अन्योन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्यत्नमुत्तमम् २१
 ईषतुर्विरथं चैव कर्तुमन्योन्यमाहवे ।
 ततो द्रौणिर्महास्त्राणि प्रादुश्चक्रे महारथः ॥
 तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽथ पाण्डवः ।
 ततो घोरं महाराज अस्त्रयुद्धमवर्तत ॥ २३
 ग्रहयुद्धं यथा घोरं प्रजासंहरणे ह्यभूत् ।
 ते बाणाः समसज्जन्तमुक्तास्ताभ्यां तु भारत
 द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तव सैन्यं समंततः
 बाणसंघैर्वृतं घोरमाकाशं समपद्यत ॥ २५
 उल्कापातावृतं युद्धं प्रजानां संक्षये नृप
 बाणाभिघातात्संजज्ञे तत्र भारत पावकः ॥
 सविस्फुलिङ्गो दीप्तार्चिर्योऽदहद्वाहिनीद्वयम्
 तत्र सिद्धा महाराज संपतन्तोऽब्रुवन्वचः ॥
 युद्धानामति सर्वेषां युद्धमेतदिति प्रभो ।
 सर्वयुद्धानि चैतस्य कलां नार्हन्ति पोडशीं
 नेदृशं च पुनर्युद्धं भविष्यति कदाचन ।
 अहो ज्ञानेन संपन्नावुभौ ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ २९
 अहो शौर्येण संपन्नावुभौ चोग्रपराक्रमौ ।
 अहो भीमबलौ भीम एतस्य च कृतास्त्रता ॥
 अहो वीर्यस्य सारत्वमहो सौष्ठवमेतयोः ।
 स्थितावेतौ हि समरे कालान्तकयमोपमौ
 रुद्रौ द्वाविव संभूतौ यथा द्वाविव भास्करौ
 यमौ वा पुरुषव्याघ्रौ घोररूपावुभौ रणे ॥
 इति वाचः स्म श्रूयन्ते सिद्धानां वै मुहुर्मुहुः

सिंहनादश्च सञ्ज्ञे समेतानां दिवौकसाम् ॥
 अद्भुतं चाप्यचिन्त्यं च दृष्ट्वा कर्म तयो रणे ।
 सिद्धचारणसंघानां विस्मयः समपद्यत ॥
 प्रशंसन्ति तदा देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 साधु द्रौणे महाबाहो साधु भीमेति चाब्रुवन्
 तौ शूरौ समरे राजन् परस्परकृतागसौ ।
 परस्परमुदीक्षेतां क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषी ॥
 क्रोधरक्तेक्षणौ तौ तु क्रोधात्प्रस्फुरिताश्वरौ
 क्रोधात्संदग्दशनी तथैव दशनच्छदौ ॥ ३७
 अन्योन्यं छादयन्तौ स्म शरवृष्ट्या महारथौ
 शराम्बुधारी समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ॥
 तावन्योन्यं ध्वजं विद्ध्वा
 सारथिं च महारणे
 अन्योन्यस्य हयान्विद्ध्वा
 विभिदाते परस्परम्
 ततः क्रुद्धौ महाराज बाणौ गृह्य महाहवे ।
 उभौ चिक्षिपतुस्तूर्णमन्योन्यस्य वधैषिणौ ॥
 तौ सायकौ महाराज द्योतमानौ चमूमुखे ।
 आजघ्नतुः समासाद्य वज्रवेगौ दुरासदौ ॥
 तौ परस्परवेगाच्च शराभ्यां च भृशाहतौ ।
 निपेततुर्महावीर्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ॥ ४२
 ततस्तु सारथिर्ज्ञात्वा द्रोणपुत्रमचेतनम् ।
 अपोवाह रणाद्राजन्सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥
 तथैव पाण्डवं राजन् विह्वलन्तं मुहुर्मुहुः ।
 अपोवाह रथेनाजौ सारथिः शत्रुतापनम् ४४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामभीमसेनयोर्युद्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा संशप्तकैः सार्धमर्जुनस्याभवद्रणः ।
 अन्येषां च महीपानां पाण्डवैस्तद्वीहि मे १
 अश्वत्थामस्तु यद्युद्धमर्जुनस्य च सञ्जय ।

अन्येषां च महीपानां पाण्डवैस्तद्वीहि मे ॥
 सञ्जय उवाच ।
 शृणु राजन्यथा वृत्तं संग्रामं ब्रुवतो मम ।
 वीराणां शत्रुभिः सार्धं देहपाप्मासुनाशनम् ३

ईषतुः इच्छां चक्रतुः ॥ २२ ॥ उल्कानामन्योन्याभिमुखं पाता-
 स्तैरावृतमिवेति लुप्तोपमा ॥ २६ ॥ तथैव दशनच्छदौ क्रोधा-
 त्संदग्दौ ॥ ३७ ॥ तौ बाणौ भृशाहताविति हेतोः शराभ्यां
 अग्रभागाभ्यां तयोः तदीययो रथयोरुपस्थे मुख्यदेशे रथ-

नीड इति यावत् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठयि भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

यथेति ॥ १ ॥

पार्थः संशक्तकवलं प्रविश्याणवसन्निभम् ।
 व्यक्षोभयदमित्रघ्नो महाबात इवाणवम् ॥ ४
 शिरास्त्यन्मध्य वीराणां शितैर्मल्लैर्धनञ्जयः ।
 पूर्णचन्द्राभवक्राणि स्वक्षिभृदशनानि च ॥ ५
 सन्तस्तार क्षितिं क्षिप्रं विनालैर्नलिनैरिव ।
 सुवृत्तानायतान् पुष्टाश्चन्दनानुरूपयितान् ॥
 सायुधान्सतलप्रोश्च पञ्चास्योरगसन्निभान् ।
 बाहून् क्षुरैरमित्राणां चिच्छेद् समरेऽर्जुनः ॥

धुर्यान् धुर्यतरान्मृतान्

ध्वजांश्चापानि सायकान् ।

पार्थान् सरत्नानसक-

द्भैश्चिच्छेद् पाण्डवः ॥

रथान् द्विपान् हयांश्चैव सारोहानर्जुनो युधि ।
 शरैरनेकसाहस्रैर्निन्ये राजन् यमक्षयम् ॥ ९
 तं प्रवीराः सुसंरब्धा नर्दमाना इंचर्षमाः ।
 वासितार्थमिव क्रुद्धमभिद्रुत्य मदोत्कटाः ॥
 निम्नन्तमभिजघ्रुस्ते शरैः शृंगैरिवर्षमाः ।
 तस्य तेषां च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ ११
 त्रैलोक्यमधिजये यद्दद्वैत्यानां सह वज्रिणा ।
 अस्त्रैरस्त्राणि संघार्थं द्विपतां सर्वतोऽर्जुनः ॥
 इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं विद्ध्वा प्राणाजहार सः ॥
 छिन्नत्रिवेणुचक्राक्षान् हतयोधान्ससारथीन्
 विद्ध्वास्त्यपुधत्तूणीरान्समुन्मथितकेतनान् ।
 संछिन्नयोक्ररश्मीकान् विधकृत्यान्विकूबरान्
 विस्त्रस्तान्धुरयुगान् विस्त्रस्ताक्षप्रमण्डलान् ।
 रथान्विद्वक्कलीकुर्वन् महाप्राणीव मारुतः
 विस्मापयन्प्रेक्षणीयं द्विपतां भयवर्धनम् ।
 महारथसहस्रस्य समं कर्माकरोज्जयः ॥
 सिद्धदेवर्षिसंघाश्च चारणाश्चापि तुष्टुवुः ।
 देधदुन्दुभयो नेतुः पुष्पवर्षाणि चापतन् ॥
 केशवाञ्जुनयोर्मूर्ध्नि ग्राह वाकाशरीरिणी ।
 चन्द्रादयनिलसूर्याणां कान्तिदीप्तिबलद्युतीः

यौ सदा विभ्रतुर्वीरायिमौ तौ केशवा
 ब्रह्मेशानाचिवाजज्यौ वीरावेकरथे ।
 सर्वभूतवरौ वीरौ नरनारायणाविमौ
 इत्येतन्महदाश्रयं दृष्ट्वा श्रुत्वा च भार
 अभ्यत्यामा सुसंयुक्तः कृष्णावभ्यद्रवद्
 अथ पाण्डवमस्यन्तमामित्रघ्नकरान्
 सेयुणा पाणिनाऽऽहूय प्रहसन् द्रौणिः
 यदि मां मन्यसे वीर प्राप्तमहमिहाति
 ततः सर्वात्मना त्वद्य युद्धातिथ्यं प्रय-
 एवमाचार्यपुत्रेण समाहूतो युयुत्सया
 बहु मेनेऽर्जुनोऽऽत्मानमिति चाह जन
 संशक्तकश्च मे वध्या द्रौणिराह्वयते च
 यद्वा नान्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माध-
 आतिथ्यकर्माभ्युत्थाय दीयतां यदि
 एवमुक्तोऽवहृत्पार्थं कृष्णो द्रोणात्मज
 जैत्रेण विधिनाऽऽहूतं वायुरिन्द्रमिव
 तंमामन्त्र्यैकमनसं केशधो द्रौणिमग्रव
 अभ्यत्यामन् सिरौ भूत्वा प्रहराशु सा

निर्वैष्टुं भर्तृपिण्डं हि

कालोऽयमुपजीविनाम् ।

सूक्ष्मो विवादो विप्राणां

स्थूलौ क्षात्रौ जयाजयौ ॥

यामभ्यर्थयसे मोहा-

हिद्यां पार्थस्य सत्क्रियाम् ।

तामाभुमिच्छन् सुष्यस्व

सिरौ भूत्वाऽद्य पाण्डवम् ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा द्वि-
 विध्याथ केशवं पृथ्वा नाराचैरर्जुनं
 तस्यार्जुनः सुसंकुद्धस्त्रिभिर्बाणैः शरा-
 चिच्छेद् चान्यदादत्त द्रौणिर्घोरतरं
 सज्यं कृत्वा निमेषाश्च विध्याधार्जुनं
 त्रिभिः शतैर्वासुदेवं सहस्रेण च पाणः

सरत्नान् रत्नाङ्गुलीयकादियुक्तान् सरत्नानिति पाठे रत्निः
 कूर्परादाकनिष्ठान्तः करः तत्सहितान्पाणीन् ॥ ८ ॥ सुमरन्वा
 इत्यत्र सुसंमर्दा इति पाठे शोभनः स्वर्गदः संमर्दो येषा
 तयामृताः । वासिना पुण्यवर्ता गौस्तदर्थम् ॥ १० ॥
 छिजेति । त्रिवेणुः उभयतः काष्ठद्वयसहितो धूर्दण्डः
 अक्षयकाधारदण्डः ॥ १३ ॥ योक्राणि बन्धनरजवः ।
 रमयः प्रमदाः । विवहयान् रथगुप्तिरहितान् कूबरः

त्रिवेणोरग्रमागः ॥ १४ ॥ बंसुरं रथतलः पुणं
 अक्षप्रमण्डलं रथनीडाक्षयोः सन्धानकाष्ठजातं ।
 कुर्वन् विशेषेण शकलौ कुर्वन् ॥ १५ ॥ च
 कान्त्यादीन् यथासंख्यं विभ्रतुः ॥ १८ ॥ अमित्रः
 कणकात्मफलकं येषां तान् अमित्रतकरान् ।
 अहं पूजयितुं योग्यम् ॥ २२ ॥ अनन्तरं प्रथमम्

ततः शरसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 ससृजे द्रौणिरायस्तः संस्तभ्य च रणेऽर्जुनम्
 इषुधेर्धनुषश्चैव ज्यायाश्चैवाथ मारिष ।
 बाहोः कराभ्यामुरसो वदनघ्राणनेत्रतः ॥ ३४
 कर्णाभ्यां शिरसोऽङ्गेभ्यो लोमवर्मभ्य एव च
 रथध्वजेभ्यश्च शरा निष्पेतुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ३५
 शरजालेन महता विद्ध्वा माधवपाण्डवौ ।
 ननाद मुदितो द्रौणिर्महामेघौघनिःस्वनम् ॥
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत्
 पश्य माधव दौरात्म्यं गुरुपुत्रस्य मां प्रति ॥
 वधं प्राप्तौ मन्यते नौ प्रावेश्य शरवेश्मनि ।
 एषोऽस्मि हन्मि संकल्पं शिक्षया च बलेन च

अश्वत्थाम्नः शरानस्तान्

छित्त्वैकैकं त्रिधा त्रिधा ।

व्यधमद्भरतश्रेष्ठो

नीहारमिव मारुतः ॥ ३६

ततः संशप्तकान् भूयः साश्वसूतरथद्विपान् ।

ध्वजपत्तिगणानुग्रैर्वाणैर्विव्याध पाण्डवः ॥

ये ये ददृशिरे तत्र यद्यद्रूपास्तदा जनाः ।

ते ते तत्र शरैर्व्याप्तं मेनिरेऽऽत्मानमात्मना ॥

ते गाण्डीवप्रमुक्तास्तु नानारूपाः पतत्रिणः ।

क्रोशे साग्रे स्थितान् भ्रान्ति द्विपांश्च पुरुषान्रणे
 भल्लैश्छिन्नाः कराः पेतुः करिणां मदवर्षिणां
 यथा वने परशुभिर्निकृत्ताः सुमहाद्भुमाः ॥
 पश्चात्तु शैलवत्पेतुस्ते गजाः सह सादिभिः
 वज्रिवज्रप्रमथिता यथैवाद्विचयास्तथा ॥ ४४
 गन्धर्वनगराकारान् रथांश्चैव सुकल्पितान् ।
 विनीतैर्जवनैर्युक्तानास्थितान् युद्धदुर्मदैः ॥ ४५
 शरैर्विशकलीकुर्वन्नमित्रानभ्यवीवृषत् ।

खलंकृतानश्वसादीन् पत्नींश्चाहन् धनञ्जयः ॥

धनञ्जययुगान्तार्कः संशप्तकमहार्णवम् ।

व्यशोपयत दुःशोपं तीक्ष्णैः शरगभस्तिभिः

पुनर्द्रौणिं महाशैलं नाराचैर्वज्रसन्निभैः ।

निर्विभेदं महावेगैस्त्वरन्वज्रीव पर्वतम् ॥ ४८

तमाचार्यसुतः क्रुद्धः साश्वयन्तारमाशुगैः ।

युयुत्सुरागमद्योद्धुं पार्थस्तानच्छिनच्छरान् ॥

ततः परमसंकुद्धः पाण्डवेऽस्त्राण्यवास्जत ।

अश्वत्थामाभिरूपाय गृहानतिथये यथा ५०

अथ संशप्तकांस्त्यक्त्वा

पाण्डवो द्रौणिमभ्ययात् ।

अपांक्त्यानिव त्यक्त्वा

दाता पांक्त्यमर्थिनम् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामार्जुनसंवादे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सञ्जय उवाच ।

ततः समभवद्युद्धं शुक्राङ्गिरसवर्चसोः ।

नक्षत्रमभितो द्योस्त्रि शुक्राङ्गिरसयोरिव १

सन्तापयन्तावन्योन्यं दीप्तैः शरगभस्तिभिः ।

लोकत्रासकरावास्तां विमार्गस्थौ ग्रहाविव

ततोऽविध्यङ्गुवोर्मध्ये नाराचेनार्जुनो भृशम्

स तेन विवभौ द्रौणिरुर्ध्वरश्मिर्यथा रविः ३

अथ कृष्णौ शरशतैरश्वत्थाम्नाऽर्दितौ भृशम् ॥

स्वरश्मिजालविकचौ युगान्तार्काविवासतुः

आयस्तः यत्नवान् ॥ ३३ ॥ इषुधिप्रभृतिभ्यः शराः पेतुः

लोमभ्योऽपि वर्मभ्योऽपि च पेतुस्तत्र हेतुः ब्रह्मवादिनः

योगबलवत् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ महत् शैलं शिलासमूहो

यास्मिन् तं महाशैलं पर्वतमिव ॥ ४८ ॥ पाण्डवेस्त्राण्यतित्र

काण्डकोशानिति पाठे बाणानां कोशभूताग्निषज्ञान् न्यवे-

दयत् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

तत इति । नक्षत्रमभितः नक्षत्रं लक्ष्यकृत्य ॥ १ ॥

विमार्गस्थौ वक्रातिचारगौ ॥ २ ॥ कृष्णौ कृष्णार्जुनौ आसतुः

दीपयाचक्रतुः ॥ ४ ॥

ततोऽर्जुनः सर्वतोधारमस्त्र-
मवास्त्रजद्वासुदेवेऽभिभूते ।
द्रौणायनि चाभ्यहनत् पृथक्कै-
र्वज्राभिवैवस्वतदण्डकल्पैः ॥ ५
स केशवं चार्जुनं चातितेजा-
विद्याध ममस्वतिरौद्रकर्मा ।
बाणैः सुयुक्तरतितीव्रघेनै-
र्यैराहतो मृत्युरपि व्यथेत ॥ ६
द्रौणेरिषूनर्जुनः सन्निवार्य
इयायच्छतस्तद्दिगुणैः सुपुङ्खैः ।
तं साभ्यसूतध्वजमेकधीर-
मावृत्य संशतकसैन्यमाच्छेत् ॥ ७
धनूपि बाणानिपुधीर्धनुज्याः
पाणीन् भुजान् पाणिगतं च शस्त्रम्
छत्राणि केतूस्तुरगान् रथेषां
वस्त्राणि माल्यान्वथ भूषणानि ॥ ८
चर्माणि धर्माणि मनोरमाणि
प्रियाणि सर्वाणि शिरांसि चैव ।
चिच्छेद पार्थो द्विपतां सुयुक्तै-
र्बाणैः स्थितानामपराङ्मुखानाम् ९
सुकल्पिताः स्वन्दनवाजिनागाः
समास्थिता यत्नकृतैर्नृवीरैः ।
पार्थैरितिर्वाणशतैर्निरस्ता-
स्तीरेष सार्धं नृधरा निपेतुः ॥ १०
पद्मार्कपूर्णैर्दुनिभाननानि
किरीटमाल्याभरणोज्ज्वलानि ।
महार्धचन्द्रधुरकर्तितानि
प्रपेतुरुदर्या नृशिरांस्यजस्रम् ॥ ११
अथ द्विपदैर्वरिपुद्विपामै-
र्देवारिदर्पापहमत्युदग्रम् ।
कलिङ्गवद्गान्निपादवीरा
जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ॥ १२
तेषां द्विपानां निचकर्त पार्थो
धर्माणि चर्माणि कराक्षियन्तृन् ।

ध्वजान्पताकाश्च ततः प्रपेतु-
र्वज्राहतानीव गिरैः शिरांसि ॥ १३
तेषु प्रभग्नेषु गुरोस्तनूजं
बाणैः किरीटी नवसूर्यवर्णैः ।
प्रच्छादयामास महाभज्जालै-
र्वायुः समुद्यन्तमिवांशुमन्तम् ॥ १४
ततोऽर्जुनेपुनिपुभिर्निरस्य
द्रौणिः शितैरर्जुनवासुदेवौ ।
प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्रसूर्यौ
ननाद सोमोद इघातपान्ते ॥ १५
तमर्जुनस्ताश्च पुनस्त्वदीया-
नभ्यर्दितस्तरिभिसूत्य शस्त्रैः ।
वाणान्धकारं सहसैव कृत्वा
विद्याध सर्वानिपुभिः सुपुङ्खैः ॥ १६
नाप्याददत्संदधक्षैव मुञ्चन्
बाणाग्रयेऽदृश्यत सद्यसाक्षी ।
रथांश्च नागास्तुरगान्पदातीन्
संस्यूतदेहान्ददृशुर्हतांश्च ॥ १७
संधाय नाराचवरान्दशाशु
द्रौणिस्तथरत्नेकमिवोत्सर्ज ।
तेषां च पञ्चार्जुनमभ्यविध्यन्
पञ्चाच्युतं निर्बिम्बिदुः सुपुङ्खाः ॥ १८
तैराहतौ सर्वममृष्यमुख्या-
यसूक् रुधन्तौ धनदेन्द्रकल्पी ।
समाप्तधिघेन तथाभिभूतौ
हतौ रणे ताविति मेनिरेऽन्ये ॥ १९
अथार्जुनं प्राह दशार्हनाथः
प्रमाद्यसे किं जहि योधमेतम् ।
कुर्याद्वि दोषं समुपेक्षितोऽयं
कष्टो भवेद्याधिरिवाक्रियवान् ॥ २०
तथेति चोक्त्वाऽच्युतमप्रमादी
द्रौणिं प्रयत्नादिपुभिस्ततश्च ।
भुजी वरी चन्दनसारदिग्धौ
वक्षः शिरोऽध्याप्रतिमौ तथोरु ॥ २१

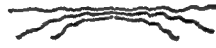
सर्वतोधारं सर्वतोऽन्नधारावर्षकं वज्रकल्पे अमोघे अग्नि-
कल्पे दाहके वैवस्वतदण्डकल्पे प्राणहरे ॥ ५ ॥
व्यायच्छतो यतमानस्य आच्छेत् यतवान् ॥ ७ ॥ सुक-
ल्पिता सुसज्जा यत्नकृतैः कृतयुगैः तैरेव बाणैरेव ॥ १० ॥
देवरिपुथासौ द्विपथेति गजामुस्तुल्यैरित्यर्थः ॥ १२ ॥

करान् शुष्ण ॥ १३ ॥ तमभ्यधामानं तान् तदन्यान्
तैः कृतं वाणान्धकारं कृत्वा चित्वा हृती छेदने ॥ १६ ॥
सस्यूता अन्योन्यं संप्रवन्त ॥ १७ ॥ समासाधिघेन
समग्रधनुर्वेदविदा ॥ १९ ॥ अक्रियावान् प्रतीकाररहितः
॥ २० ॥

गाण्डीवमुक्तैः कुपितोऽधिकर्णै-
द्रौणिं शरैः संयति निर्विभेद ।
छित्त्वा तु रश्मींस्तुरगानविध्य-
त्ते तं रणादूहुरतीव दूरम् ॥ २२
स तैर्हतो वातजवैस्तुरङ्गै-
द्रौणिर्दृढं पार्थशरामिभूतः ।
इयेष नावृत्य पुनस्तु योजुं
पार्थेन सार्धं मतिमान्विमृश्य ।
जानञ्जयं निततं वृष्णिवीरे

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामपराजये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

धनञ्जये चाङ्गिरसां वरिष्ठः ॥ २३
नियम्य स हयान् द्रौणिः
समाश्वस्य च मारिष ।
रथाश्वनरसंवाधं
कर्णस्य प्राविशद्वलम् ॥ २४
प्रतीपकारिणि रणादश्वत्थामि हृते हयैः ।
मन्त्रौषधिक्रियायोगैर्व्याधौ देहादिवाहते २५
संशप्तकानभिमुखौ प्रयातौ केशवार्जुनौ ।
वातोद्भूतपताकेन स्यन्दनेनौघनादिना २६

१८

सञ्जय उवाच ।

अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः
रथनागाश्वपत्तीनां दण्डधारेण वध्यताम् १
निवर्तयित्वा तु रथं केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
वाहयन्नेव तुरगान् गरुडानिलरंहसः ॥ २
मागधोप्यतिविक्रान्तो द्विरदेन प्रमाथिना ।
भगदत्तादनवरः शिक्षया च बलेन च ॥ ३
एनं हत्वा निहन्तासि पुनः संशप्तकानिति ।
चाक्यान्ते प्रापयत् पार्थ दण्डधारान्तिकं प्रति
स मागधानां प्रवरोऽङ्कुशग्रहे
ग्रहेऽप्रसह्यो विकचो यथा ग्रहः ।
सपत्नसेनां प्रममाथ दारुणो
महो समग्रां विकचो यथा ग्रहः ५
सुकल्पितं दानवनागसन्निभं
महाभ्रनिह्नादममित्रमर्दनम् ।
रथाश्वमातङ्गगणान्सहस्रशः
समास्थितो हन्ति शरैर्नरानपि ॥ ६

रथानधिष्ठाय सवाजिसारथी-
क्षरांश्च पादैर्द्विरदो व्यपोथयत् ।
द्विपांश्च पङ्क्त्यां ममृदे करेण
द्विपोत्तमो हन्ति च कालचक्रवत् ७
नरांस्तु कार्णायसवर्मभूषणा-
न्निपात्य साश्वानपि पत्तिभिः सह ।
व्यपोथयद्वन्तिवरेण शुष्मिणा
स शब्दवत्स्थूलनलं यथा तथा ॥ ८
अथार्जुनो ज्यातलनेमिनिःस्वने
मृदङ्गभेरीबहुशंखनादिते ।
रथाश्वमातङ्गसहस्रसंकुले
रथोत्तमेनाभ्यपतद्विपोत्तमम् ॥ ९
ततोऽर्जुनं द्वादशभिः शरोत्तमै-
र्जनादनं षोडशभिः समार्पयत् ।
स दण्डधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभि-
स्ततो ननाद प्रजहास चासकृत् ॥ १०

अविकर्णैः अविकर्णतुल्याग्रैः ॥ २२ ॥ अंगिरसां अंगि-
रोगोत्राणां मध्ये ॥ २३ ॥ ओघनादिना जलौघवज्रा-
द्वता ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेकर्णपर्वणि नैलकण्ठ्ये
भारतभावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

अथेति । उत्तरेण उत्तरतः । वध्यतां वध्यमानानाम्
॥ १ ॥ अनवरः अहीनः ॥ ३ ॥ अङ्कुशग्रहे अङ्कुशधारणे
हस्तियुद्धे इत्यर्थः । ग्रहे आदित्यादिग्रहसमूहे युद्धपरिग्रहे

च अप्रसह्यः । विकचः कचोपलक्षितशिरोरहितः केतुरूपः
ग्रह इव । विकचो विस्तीर्णो ग्रहो धूमवेतुरूपी उत्पातग्रह
॥ ५ ॥ दानवनागसन्निभं गजासुरोपमं गजमित्यर्थात्
समास्थितः स हन्तीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ रथान् पादैरधिष्ठाय
आक्रम्य ममृदे मर्दयामासेत्युत्तरार्थस्यानुर्कपः । एवं
करेण शुष्मया नरादीनपोथयदिति । एवं द्विपो हन्ति रथा
दीनित्यर्थात् ॥ ७ ॥ शुष्मिणा बलवता स्थूलं सुपिं नलं
तृणविपेशम् ॥ ८ ॥ संकुले रणदेशे इति सामर्थ्यात् ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

ततोऽस्य पार्थः सगुणेषुकामुर्कं
चकर्त भद्रैर्धर्मजमप्यलंकृतम् ।
पुनर्नियन्तृन्सह पादयोध-
स्ततः स चुक्रोध गिरिप्रजेश्वरः ॥ ११
ततोऽर्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना
घनाघनेनानिलतुल्यवर्चसा ।
अतीव शुक्षोभयिपुर्जनार्दनं
धनञ्जयं चाभिजघान तोमरैः ॥ १२
अथास्य बाहू द्विपहस्तसन्निभौ
शिरश्च पूर्णेन्दुनिभाननं त्रिभिः ।
क्षुरैः प्रच्छिद्येद सहैव पाण्डव-
स्ततो द्विपं दानशतैः समार्पयत् ॥ १३
स पार्थबाणैस्तपनीयभूपणैः
समाचितः काञ्चनवर्मेभूद्विपः ।
तथा चकाशे निशि पर्वतो यथा
दाघामिना प्रज्वलितौपधिद्रुमः ॥ १४
स घेदनातौऽम्बुदनिखनो नर्द-
श्चरन् भ्रमन् प्रस्खलितान्तरोऽद्रवत्
पपात रुग्णः सनियन्तृकस्तथा
यथा गिरिवर्जप्रविदारितस्तथा ॥ १५
हिमावदातेन सुवर्णमालिना
हिमाद्रिकूटप्रतिमेन दन्तिना ।
हते रणे घ्रातरि दण्ड आग्रज
जिघांसुरिन्द्राघरजं धनञ्जयम् ॥ १६
सतोमरैर्ककटप्रमैस्त्रिभि-
र्जनार्दनं पञ्चभिरर्जुनं शितैः ।
समर्पयित्वा घिननाद् नर्दय-
स्ततोऽस्य बाहू निचकर्त पाण्डवः
क्षुरप्रकृत्तौ सुभृशं सतोमरी
श्रुमाङ्गदी चन्दनरूपितौ भुजौ ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दण्डवधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

गजात्पतन्ती युगपद्विरेजत-
र्यथाऽद्रिश्चन्द्राद्बुधिरौ महोरगौ ॥ १८
तथाऽर्धचन्द्रेण हतं किरीटिना
पपात दण्डस्य शिरः क्षितिं द्विपात्
स शोणिताद्रौ निपतन्विरेजे
दिवाकरोऽस्तादिव पश्चिमां दिशम्
अथ द्विपं ध्वेतवराम्रसन्निभं
दिवाकरांशुप्रतिमैः शरोत्तमैः ।
विभेद पार्थः स पपात नादयन्
हिमाद्रिकूटं कुलिशाहतं यथा ॥ २०
ततोऽपरे तत्प्रतिमा गजोत्तमा
जिगीषवः संयति सत्यसाचिना ।
तथा कृतास्ते च यथैव तौ द्विपौ
ततः प्रभञ्जं सुमहद्विपोर्बलम् ॥ २१
गजा रथाश्वाः पुरुषाश्च संघशः
परस्परं परिपेतुराहवे ।
परस्परं प्रस्खलिताः समाहिता
भृशं निपेतुर्बहुभाषिणो हताः ॥ २२
अथार्जुनं स्वे परिवार्य सैनिकाः
पुरंदरं देवगणा इषाद्युधन् ।
अमैष्म यस्मान्मरणादिव प्रजाः
स वीर दिष्टया निहतस्तथया रिपु-
न चेदरक्षिष्य इमं जनं भया-
द्विपज्जिरेवं बलिभिः प्रपीडितम् ।
तथा भविष्यद्विपतां प्रमोदनं
यथा हतेष्वेष्टिह नोऽरिसुवन ॥ २४
इतीव भूयश्च सुहृद्भिरीडिता
निशम्य वाचः सुमनास्ततोऽर्जुनः ।
यथायुरूप प्रतिपूज्य तं जनं
जगाम संशतकसंघहा पुनः ॥ २५

सगुणेषुकामुर्कं मौर्वाबाणसहितं धनुः । निर्वन्तुं नियन्ता-
रम् ॥ ११ ॥ घनाघनो धातुकमतदन्तिनो ' इति
विश्वः ॥ १२ ॥ सहैव युगपत् ॥ १३ ॥ चरन् गच्छन्
भ्रमन् घ्रातिं प्रायुवन् अत एव प्रस्खलितान्तरं मध्ये
स्खलितित्यर्थः । सनियन्तृकं महामानसहितः पपात तथा
पातयोग्यं यथा स्वात्तया रुग्णं पीडितो यथैवभूतः पपा-
तोति पृथगन्वयः ॥ १५ ॥ इन्द्रावरजं विष्णु कृष्णमित्यर्थः ।

धनञ्जयं च जिघांसुर्दण्ड आग्रजत् दन्तिना सहैति शेषः
॥ १६ ॥ नर्दयन् शब्दं कारयन् ॥ १७ ॥ अस्तात् अस्ता-
चलात् ॥ १९ ॥ गजोत्तमा महागजाश्वाः तौ दण्ड-
धारतद्भ्रात्रोर्द्विपौ साध्यशौ कृतौ छिन्नौ तथा तेषु कृता-
छिन्ना ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते दण्डपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावदीये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

सञ्जय उवाच ।

प्रत्यागत्य पुनर्जिष्णुर्जग्मे संशप्तकान्वहन् ।
 चक्रातिवक्रगमनादङ्गारक इव ग्रहः ॥ १
 पार्थवाणहता राजन्नराश्वरथकुञ्जराः ।
 विचेलुर्वभ्रमुर्नेष्टुः पेतुर्मल्लुश्च भारत ॥ २
 धुर्यान् धुर्यगतान्सूतान्
 ध्वजांश्चापानि सायकान् ।
 पाणीन्पाणिगतं शस्त्रं
 बाहूनपि शिरांसि च ॥ ३
 भलैः क्षुरैरर्धचन्द्रैर्वत्सदन्तैश्च पाण्डवः ।
 चिच्छेदामित्रवीराणां समरे प्रतियुध्यताम्
 वासितार्थं युयुत्सन्तो वृषभा वृषभं यथा ।
 निपतन्त्यर्जुनं शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ५
 तेषां तस्य च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
 त्रैलोक्यविजये यादृग्दैत्यानां सह वज्रिणां
 तमविध्यन्निभिर्वाणैर्दन्दशूकैरिवाहिभिः ।
 उग्रायुधसुतस्तस्य शिरः कायादपाहरत् ७
 तेऽर्जुनं सर्वतः क्रुद्धा नानाशस्त्रैर्वीवृषन् ।
 मरुद्भिः प्रेरिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णगे ८
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विपतां सर्वतोऽर्जुनः ।
 सम्यगस्तैः शरैः सर्वानाहितानहनद्वहन् ॥ ९
 छिन्नत्रिवेणुसङ्घातान्
 हताश्वान् पार्ष्णिसारयान् ।
 विस्त्रस्तहस्ततूणीरान्
 विचक्ररथकेतनान् ॥ १०
 संछिन्नरश्मियोक्ताक्षान् व्यनुकर्षयुगान्नथान्
 विद्ध्वस्तसर्वसन्नाहान् बाणैश्चक्रेऽर्जुनस्तदा
 ते रथास्तत्र विद्ध्वस्ताः
 परार्ध्या भान्त्यनेकशः
 धनिनामिव वेश्मानि
 हतान्यग्न्यनिलाम्बुभिः

द्विपाः संभिन्नवर्मोणो वज्राशनिसमैः शरैः
 पेतुर्गिर्यग्रवेश्मानि वज्रपाताग्निभिर्यथा १३
 सारोहास्तुरगाः पेतु-
 बहवोऽर्जुनताडिताः ।
 निर्जिहान्त्राः क्षितौ क्षीणा
 रुधिरार्द्राः सुदुर्दृशः ॥ १४
 नराश्वनागा नाराचैः संस्यताः सव्यसाचिना
 वभ्रमुश्चस्त्रलुः पेतुर्नेष्टुर्मल्लुश्च मारिप ॥ १५
 अनेकैश्च शिलाधौतैर्वज्राशनिविपोषमैः ।
 शरैर्निजघ्निवान्पार्थो महेन्द्र इव दानवान् ॥
 महार्हवर्माभरणा नानारूपास्वरायुधाः ।
 सरथाः सध्वजा वीरा हताः पार्थेन शेरते ॥
 विजिताः पुण्यकर्माणो विशिष्टाभिजनश्रुताः
 गताः शरीरैर्वसुधामूर्जितैः कर्माभिर्दिवम् ॥
 अथार्जुनं रथवरं त्वदीयाः समभिद्रवन् ।
 नानाजनपदाध्यक्षाः सगणा जातमन्यवः १९
 उह्यमाना रथाश्वेभैः पत्तयश्च जिघांसवः ।
 समभ्यधावन्नस्यन्तो विविधं क्षिप्रमायुधम्
 तदायुधमहावर्षं मुक्तं योधमहाम्बुदैः ।
 व्यधमन्निशितैर्वाणैः क्षिप्रमर्जुनमारुतः ॥ २१
 साश्वपत्तिद्विपरथं महाशस्त्रौघसंप्लवम् ।
 सहसा सन्तितीर्षन्तं पार्थं शस्त्रास्त्रसेतुना ॥
 अथाब्रवीद्वासुदेवः पार्थ किं क्रीडसेऽनघ ।
 संशप्तकान् प्रमथ्येनांस्ततः कर्णवधे त्वर २३
 तथेत्युक्त्वाऽर्जुनः कृष्णं शिष्टान्संशप्तकांस्तदा
 आक्षिप्य शस्त्रेण बलादैत्यानिन्द्र इधावधीत्
 आददन्संदधन्नेषून् दृष्टः कैश्चिद्रणेऽर्जुनः
 विमुञ्चन्वा शराञ्शीघ्रं दृश्यतेऽवहितैरपि ॥
 आश्चर्यमिति गोविन्दः सममन्यत भारत ।
 हंसांशुगौरास्ते सेनां हंसाः सर इवाविशन्

१९

प्रत्येति ॥ १ ॥ धुर्यान् श्रेष्ठान् धुर्यगतान् बाहान्
 चाहादीन् अमित्रवीराणां चिच्छेदेति द्वयोः सम्बन्धः ३ ॥
 वासितार्थं ह्रीनिमित्तम् । 'वासिताकरिणीनार्योर्वासितं
 सुरभीकृते' इति विश्वः । यथा स्वयंवरस्थां स्त्रियं प्राप्तुं
 वृषभाश्च अश्वभाश्च तेषां यूयं वृषभाश्वभं श्रेष्ठश्रेष्ठयोधकुलं
 अहंपूर्विकया निपतति एवं युद्धेऽर्जुनं प्राप्तुं राजान इत्यर्थः ।

वासितं अतिश्रेष्ठं राज्यादिकं वा वस्तु ॥ ५ ॥ तस्य
 उग्रायुधसुतस्य अपाहरद्वर्जुन इति शेषः ॥ ७ ॥ उष्णगे
 ग्रीष्मे गते साति प्रावृषीत्यर्थः । उष्णो ग्रीष्मो गतोऽतीतो
 यत्र स उष्णगः कालविशेष इति विग्रहः ॥ ८ ॥ अस्तैः
 क्षितैः ॥ ९ ॥ अनुकर्षः रथाधस्थं दारु ॥ ११ ॥ निर्जि-
 हान्त्राः निर्गताः जिह्वाः अन्त्राणि च येषां ते ॥ १४ ॥

ततः संग्रामभूमिं च वर्तमाने जनक्षये ।
अवेक्षमाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥
एव पार्थ महारौद्रो वर्तते भरतक्षयः ।
पृथिव्यां पार्थिवानां वै दुर्योधनकृते महान्
पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम्
महतां चापविद्वानि कलापानिपुर्णोस्तथा
जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्च नतपर्वणः ।
तैलघौतांश्च नाराचान् विमुक्तानिव पद्मगान्
आकीर्णोस्तोमरांश्चापि
विचित्रान् हेमभूषितान् ।

चर्मोणि चापविद्वानि ।

रुक्मपृष्ठानि भारत ॥

३१

सुवर्णविकृताः प्रासान् शक्तीः कनकभूषिताः
जाम्बूनवमयैः पट्टैर्बद्धाश्च विपुला गदाः ३२
जातरूपमयीश्च पूर्वाः पट्टिशान् हेमभूषितान् ।
दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्वान्परश्वधान् ॥
परिधान् भिदिपालांश्च भुजगुण्डोः कुणपानपि
अयस्कृन्तांश्च पतितान् सुसलानि गुरुणि च
नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृह्णिनः
जीयन्त इव हृद्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विनः ॥
गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकान् ।
गजवाजिरथैः क्षुण्णाभ्यश्च योधान्सहस्रशः
मनुष्य-गज-वाजीनां शरशक्त्युद्धितोमरैः ।
निस्त्रिशैः पट्टिशैः प्रासैर्नखैर्लघुदैरपि ॥ ३७
शरीरैर्बहुधा छिन्नैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।
गतासुभिरभिन्नप्रसंवृता रणभूमयः ॥ ३८
बाहुभिश्चान्दनादिभ्यैः साङ्गदैः शुभभूषणैः ।
सतलत्रैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी ॥ ३९
साङ्गलित्रैर्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतैः
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरुरुभिश्च तरस्विनाम् ॥
वज्रचूडामणिवरैः
शिरोभिश्च सकुण्डलैः
रथांश्च बहुधा भग्नान्
हेमकिङ्किणिनः शुभान् ॥ ४१
अश्वान् बहुधा पश्य
शोणितेन परिप्लुतान् ।
अनुकर्षानुपासकान्

पताका विविधान् ध्वजान् ॥ ४२
योधानां च महाशङ्खान्
पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् ।
निरस्तजिह्वान्मातङ्गान्
शयानान्पर्वतोपमान् ॥ ४३
वैजयन्तीर्विचित्राश्च
हतांश्च गजयोधिनः
वारणानां परिस्तोमान्
संयुक्तानेककम्बलान् ॥ ४४
विपाटितविचित्राश्च रूपचित्राः कुर्यास्तथा
भिन्नाश्च बहुधा घण्टाः पतद्भिभूर्णिता गजैः
वैदूर्यमणिदण्डांश्च —
पतितांश्चाङ्कुशान् भुवि ।
अश्वानां च युगापीडान्
रत्नचित्रानुरश्छदान् ॥ ४६
विद्धाः सादिध्वजाग्रेषु
सुवर्णविकृताः कुर्याः ।
विचित्रान्मणिचित्रांश्च
जातरूपपरिष्कृतान् ॥ ४७
अश्वस्तरपारेस्तोमान्
राङ्गवाग्पतिताभ्युधि
चूडामणीशरेद्राणां
विचित्राः काञ्चनस्रजः ॥ ४८
छत्राणि चापविद्वानि चामरद्वयजनानि च
चन्द्रनक्षत्रभासैश्च यदनैश्चासकुण्डलैः ॥ ४९
फलसम्पत्तिभिराकीर्णैः पूर्णचन्द्रनिर्मैर्महाम् ।
कुमुदोत्पलपद्मानां खण्डैः कुल्लं यथा सरः
तथा महीभृतां वक्रैः कुमुदोत्पलसन्निभैः ।
तारागणविचित्रस्य निर्मलेन्दुद्युतिस्त्रिविधः ५१
पश्येमां नभसस्तुल्यां शरन्नक्षत्रमालिनीम् ।
एतत्त्वैवानुरूपं कर्माजुन महाहवे ॥ ५२
दिदिषा देवराजस्य त्वया यत्कृतमाहवे ।
एवं तां दर्शयन् कुण्डो युद्धभूमिं किरीटिने ॥
गच्छन्नेवागुणोच्छब्दं दुर्योधनवले महत् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं मेरीषणवानिःस्वनम् ५४
रथाश्वगजनादांश्च शस्त्रशब्दांश्च दारुणान् ।
प्रविश्य तद्बलं कृष्णस्तुरगैर्घातवेगितैः ॥ ५५

पाण्ड्येनाभ्यर्दितं सैन्यं
त्वदीयं वीक्ष्य विस्मितः ।
स हि नानाविधैर्बाणै-
रिष्वस्त्रप्रवरो युधि ॥ ५६
न्यहनद्विषतां पूगान्
गतासूनन्तको यथा ।
गजवाजिमनुष्याणां

शरीराणि शितैः शरैः ॥ ५७
भित्त्वा प्रहरतां श्रेष्ठो
विदेहासूनपातयत् ।
शत्रुप्रवीरैरस्त्राणि
नानाशस्त्राणि सायकैः
छित्त्वा तानवधीच्छन्नू
पाण्ड्यः शक्र इवासुरान् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

२०

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रोक्तस्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः ।
न त्वस्य कर्म संग्रामे त्वया सञ्जय कीर्तितम्
तस्य विस्तरशो ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विक्रमम्
शिक्षां प्रभावं वीर्यं च प्रमाणं दर्पमेव च ॥ २

सञ्जय उवाच ।

भीष्म-द्रोण-कृप-द्रौणि-कर्णार्जुन-जनार्दनान्
समाप्तविद्यान्धनुषि श्रेष्ठान्यान्मन्यसे रथान्
यो ह्याक्षिपति वीर्येण सर्वानेतान्महारथान्
न मेने चात्मना तुल्यं कश्चिदेव नरेश्वरम् ४

तुल्यतां द्रोणभीष्माभ्या-

मात्मनो यो न मृष्यते ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां च

न्यूनतां नैच्छतात्मनि ॥ ५

स पाण्ड्यो नृपतिः श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः
कर्णस्यानीकमहनत् पराभूत इवान्तकः ॥ ६

तदुदीर्णरथाश्वं च पत्तिप्रवरसंकुलम् ।

कुलालचक्रवद्भ्रान्तं पाण्ड्येनाभ्याहतं बलात्
व्यश्वसूतध्वजरथान्

विप्रविद्धायुधद्विपान् ।

सम्यगस्तैः शरैः पाण्ड्यो

वायुर्मेघानिवाक्षिपत् ॥ ८

द्विरदान् द्विरदारोहान्विपताकायुधध्वजान्
सपादरक्षानहनद्वज्रेणाद्रीनिवाद्विहा ॥ ९
सशक्तिप्रासतूणीरानश्वारोहान् हयानपि ।

पुलिन्द-खस-वाहीक-निपादान्ध्रक-कुन्तलान्
दाक्षिणात्यांश्च भोजांश्च

शूरान् संग्रामकर्कशान् ।

विशस्त्रकवचान्बाणैः

कृत्वा चैवाकरोद्यसून् ॥ ११

चतुरङ्गं बलं बाणैर्निघ्नन्तं पाण्ड्यमाहवे ।

दृष्ट्वा द्रौणिरसंभ्रान्तमसंभ्रान्तस्ततोऽभ्ययात्
आभाष्य चैनं मधुरमभीतं तमभीतवन्तं ।

प्राह प्रहरतां श्रेष्ठः स्मितपूर्वं समाह्वयत् ॥ १३

राजन् कमलपत्राक्ष विशिष्टाभिजनश्रुत ।

वज्रसंहननप्रख्य प्रख्यातबलपौरुष ॥ १४

मुष्टिःश्लिष्टायतज्यं च व्यायताभ्यां महद्भुजः

दोभ्यां विस्फारयन् भासि महाजलदवद्भृशम्

शरवर्षैर्महावेगैरभिघ्नानभिघर्षतः ।

मदन्यं नानुपश्यामि प्रतिवारिं तवाहवे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

प्रोक्त इति ॥ १ ॥ परामृतः प्रकोपितः ॥ ६ ॥

स पाण्ड्यः व्यसूनकरोदिति द्वयोः संबन्धः ॥ १० ॥ मुष्टि-
श्लिष्टायतज्यं मुष्टिदेशे श्लिष्टा च आयता च ज्या यस्य
तत्तथा । एकास्मिन्नेव क्षणे यद्धनुर्मण्डलाकारं चिपिटाकारं च
दृश्यत इति भावः ॥ १५ ॥ वर्षतः सत् मत्तः ॥ १६ ॥

रथ-हिरद्-पत्यभ्यानेकः प्रमथसे वहन् ।
मृगसहानिधारण्ये विभीभीमबलो हरिः १७
महता रथघोषेण दिवं भूमिं च नादयन् ।
*वर्षति सस्यहा मेघो भासि न्हादीव पार्थिव

संसृशानः शरांस्तीक्ष्णां-
स्तृणादाशीविषोपमान् ।

मयेधैकेन युध्यस्व
इयम्बकेनान्धको यथा ॥ १९

एवमुक्तस्तथेत्युक्ता प्रहरेति च ताडितः ।
कर्णिना द्रोणतनयं विद्याध मलयध्वजः २०
मर्मभेदिभिरत्युर्ध्वार्णैरग्निशिखोपमैः ।
स्मयन्नभ्यहनद्भीणिः पाण्डवमाचार्यसत्तमः ॥

ततोऽपरान्सुतीक्ष्णाग्रा-
क्षाराचान्मर्मभेदिनः ।

गत्या दशम्या संयुक्ता-
नभ्यत्यामाऽप्यघासृजत् ॥ २२

ताश्शरानच्छिनत् पाण्ड्यो
नयमिर्निशितैः शरैः ।

चतुर्भिरर्दयन्नाभ्या-
नाश्रु ते द्यसयोऽभयन् ॥ २३

अथ द्रोणसुतस्येध-
स्ताञ्छित्या निशितैः शरैः ।

धनुर्व्यां धिततां पाण्ड्य
श्छिच्छेदादित्यतेजसः ॥ २४

दिद्यं धनुर्याधियं कृत्वा द्रोणिरमित्रहा ।
प्रेक्ष्य चाश्रु रथे युक्ताश्वैरभ्यान्हयोत्तमान् २५

ततः शरसहस्राणि प्रेषयामास ये द्विजः ।
इषुसंवाधमाकाशमकरोद्दिश एव च ॥ २६

ततस्तानरूपतः सर्वान्
द्रोणैर्वाणाम्महात्मनः ।

प्रमथमे प्रमथसि ॥ १७॥ सस्यहा अतिशृष्टया धान्यहा
न्हादी गर्भे ॥ १८॥ ताडित द्रोणिना मलयवत् कृत्रिमो
ध्वजो यस्य मलयध्वज इति प्रवीरस्यैव नामान्तरं वा
॥ २० ॥ गत्या दशम्या

‘उन्मुखमिमुषी तिर्यङ्मन्दा गोमूत्रिका धुवा ।

स्फलिता यमशकान्ता कुपेतीकुपतोर्विदु ॥’

शिरोहृदयपार्थदेशस्तृणास्तिस्रः । मंदा-ईयाद्विजत् ॥
गोमूत्रिका—यवचानिहन्तनी सन्ध्यापसव्यगामिनी ।

धुवा-नियमेन लक्ष्यभेदिनी । स्फलिता-लक्ष्यच्युता ।
कर्ण ३

जानानोऽप्यक्षयान्पाण्ड्योऽ-
शातयत्पुरुषमः ॥ २७

प्रयुक्तांस्तान्प्रयत्नेन छित्वा द्रोणेरिपूनरिः ।
चकरक्षी रणे तस्य प्राणुदक्षिशितैः शरैः २८
अयारेर्लोघवं दृष्ट्वा मण्डलीकृतकामुकः ।
प्रास्यद्गोणसुतो वाणान् वृष्टिं पृषानुजो यथा
अष्टावष्टगयान्बृहः शकटानि यदायुधम् ।
अहस्तदष्टभागेन द्रोणिश्चिक्षेप मारिप ॥ ३०

तमन्तकमिव कुक्षमन्तकस्यान्तकोपमम् ।
ये ये दृढशिरं तत्र विसंशः प्रायशोऽभयन् ॥
पर्जन्य इव घर्मान्ते वृष्ट्या साद्रिद्रुमां महीम्
आचार्यपुत्रतां सेनां वाणवृष्ट्या द्यवीवृषत्

द्रोणिपर्जन्यमुक्तां तां
वाणवृष्टिं सुदुःसहाम् ।

वायव्याख्येण संक्षिप्य
मुदा पाण्ड्यानि लोऽनुदत् ॥ ३३

तस्य नानदतः केतुं चन्दनागुरुपितम् ।
मलयप्रतिमं द्रोणिश्छित्त्वाऽभ्याश्रुतुरोऽहनत्
सूतमेकेषुणा हत्वा महाजलदनिःस्थनम् ।
धनुश्छित्त्वाऽर्धचन्द्रेण तिलशो द्यधमद्रथम्

अखैरस्त्राणि संवार्य छित्वा सर्वायुधानि च
प्राप्तमप्यहितं द्रोणिर्न जघान रणेऽस्य ३६

एतस्मिन्नन्तरे कर्णो गजानीकमुपाद्रवत् ।
द्राघयामास स तदा पाण्डवानां महद्वलम्
विरथान् रथिनश्चक्रे गजानभ्यांश्च भारत ।
गजान्वहुभिरानर्धच्छरैः सन्नतपर्यभिः ॥ ३८

अथ द्रोणिर्महेष्वासः पाण्ड्यं शत्रुनिवर्हणम् ।
विरथं रथिनां श्रेष्ठं नाहनद्युद्धकाक्षया ॥ ३९

यमकाक्रान्ता-लक्ष्यं भित्त्वाऽसहर्षिताः कुप्टा-लक्ष्य-
वदेशस्य बाह्यदेशेऽन्यीति नव गणय । दशमी गतिस्तु-
शिरसा सह दूपातिनी अतिकुप्टा नाम । तथा गत्या
प्राप्तिनानपि शरान् नवसंख्यावान् नवभिः शरैः अचिज्ज-
दिति संबन्धः ॥ २२॥ पूषानुज पर्जन्य । पूषात्मज इति
पाठेऽपि ॥ एवार्थः । ३७. सूर्यप्रभववत्दर्शनात् ॥ २९ ॥

अश्वपमवाद्यानि अर्था शकटानि यदायुधसमारं ऊजुः
वहन्ति तत्सर्वं अश्वोऽष्टभागेन यामार्धेन क्षीणमित्यर्थः ३०

* वर्षान्ते सस्यगा सूर्यो भाभिरादीपयन्निव इति पाठः १

हृत्तेश्वरो दन्तिवधः सुकल्पित-
 स्तवराभिसृष्टः प्रनिजश्वर्गो धर्मा ।
 तमाद्रवद्रौणिजराहतस्तवगन्-
 जधेन कृत्वा प्रनिजमिगजितम् ॥
 नं वारणं वारणयुक्तकोपिदो
 द्विषोत्तमं पर्यन्तमानुमधिगम ।
 समभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्तव-
 न्यथाद्रिभृङ्गं तस्मिन्मन्दन्तथा ॥ ४१
 न तोमरं भास्कररश्मिधर्मसं
 चलात्सर्गोत्तमयत्नमन्युभिः ।
 ससर्जं शीघ्रं परिपीडयन् गजं
 गुरोः सुतायाद्रिपतीश्वरं नदन् ॥ ४२
 मणिप्रधेकोत्तमवज्रादृक्-
 रत्नकुतं चांशुकमाल्यमौक्तिकैः ।
 हतो हतोऽमीत्यसकृन्मुदा नदन्
 पराहनद्रौणिजराभूषणम् ॥ ४३
 तदृक्चन्द्रप्रतपावकत्वयं
 भृशान्तिपातात्पतितं विनृणितम् ।
 महेन्द्रवज्राभित्तं महान्ननं
 यथाद्रिभृङ्गं धरणीतले तथा ॥ ४४
 ततः प्रजज्वाल परेण मन्युना
 पादाहतो नानपतिर्यथा तथा ।
 समाददे चान्तकदण्डसन्निभा-
 निपनमित्रार्तिकरांश्चतुर्दश ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पाण्डवधे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

धृतराष्ट्र उवाच ।

पाण्डवे हते किमकरोदर्जुनो युधि सञ्जय । एकवीरेण कर्णेन द्राचितेषु परेषु च ॥

६

हृत्तेश्वरो यः कथितं तं पाण्डवम् ॥ ४० ॥
 मलयध्वजः पाण्डवस्तं यद्वच्छागतं वारणं सम-
 भ्यतिष्ठत् ॥ ४१ ॥ बलेन अत्रसर्गे य उत्तमो यत्नस्तेन
 मन्युना च तैः परिपीडयन् अंशुधेन कोपयन् अद्रिपति-
 र्मलयस्तस्येश्वरः पाण्डवः ॥ ४२ ॥ द्रौणेः वरांगभूषणं विरीडं
 तोमरेण पराहनत् ॥ ४३ ॥ इदं समाददे द्रौणिरिति शेषः ४५
 चतुरश्वतुरंशः एवं स गजो दशधा भक्तो यथा दशह-
 विष्कायामिष्टौ पिष्टपिष्टौ दशधा क्रियते तथेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

पाण्डवोऽप्यादीन् पादशः प्रदाय संप्रदित्वा प्रशान्तः द्रौणि-
 वणिगिरिति शेषः । यथा स्वधां प्रेनगरीरूपं हविः प्राप्य
 पितृप्रियो ज्वलनः इमशानाग्निः जलेन शाम्बति तद्वदि-
 त्यर्थः ॥ ५० ॥ समाप्तविद्यं सम्यगाप्तविद्यं समाप्तकर्माणं
 कृतकृत्यम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
 कण्ठ्ये भारतभावदर्पे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

पाण्डव इति ॥ १ ॥

समाप्तविधौ बलवान्
युक्तो वीरः स पाण्डवः ।

सर्वभूतेष्वनुज्ञातः

शङ्करेण महात्मना ॥ २

तस्मान्महद्भ्यः तीव्रमभिप्रायान्न ज्ञयात् ।

स यत्तत्राकरोत्पार्थस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३

सञ्जय उवाच ।

हते पाण्ड्वेऽर्जुनं कृष्णस्त्वरन्नाह वचो हितम्
पश्यामि नाहं राजानमपयातांश्च पाण्डवान्
निवृत्तैश्च पुनः पार्थमेतं शत्रुबलं महत् ।

अभ्यत्यास्रश्च सङ्कल्पाद्धताः कणेन खञ्जया-
तयाऽभ्य-रथ-नागानां कृतं च कदनं महत् ।
सर्वमाख्यातपान्धीरो यासुदेवः किरीटिने ६
एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च ब्रातृघोरं महद्भयम् ।

वाहयौभ्यान् हर्षिकेश क्षिप्रमित्याह पाण्डवः

ततः प्रायाद्वीकेशो रथेनाप्रतियोधिनः ।

दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत्समागमः ॥ ८

ततः पुनः समाजमुत्तर्हीताः कुरुपाण्डवाः ।

भीमसेनमुखाः पार्थाः सुतपुत्रमुखा धनम् ९

ततः प्रयचूते भूयः संप्रामो राजसत्तम ।

कर्णस्य पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः १०

धनृपि वाणाङ्गपरिधानसि-पट्टिश-तोऽरान्

मुसलानि भुशुण्डीश्च सशक्तवृष्टिपरम्भवा ॥

गदाः प्रासान् शितान् कुन्तान्

भिन्दिपालान्महाकुशान् ।

प्रवृत्ता क्षिप्रमापेतुः

परस्परजिघांसाया ॥ १२

वाणज्यातलशब्देन चां दिशः प्रदिशो विभ्रव

पृथिवीं नेमिघोषेण नादयन्तोऽभ्ययुः परान्

तेन शब्देन महता संदृष्टाश्चक्रुराहवम् ।

धीरा वीरैर्महाघोरं कलहान्तं तितौपवः १४

ज्यातलप्रधनुःशब्दः कुञ्जराणां च वृंहताम् ।

पादातानां च पततां नृणां नादो महानभूत्

तालशब्दांश्च विविधा-

द्गूराणां चाभिगर्जताम् ।

श्रुत्वा तत्र भृशं त्रेसुः

पेतुर्मल्लश्च सैनिकाः ॥ १६

तेषां निनदतां चैव शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् ।

बहूनाधिरथिवीरः प्रममाथेपुभिः परान् १७

पञ्च पञ्चालवीराणां ख्यान्दश च पञ्च च ।

साश्वमृतध्वजान्कर्णः शरीरैर्निन्ये यमक्षयम् १८

योधमुखा महावीर्याः पाण्डूनां कर्णमाहवे

शीघ्रास्त्रास्तुर्णमावृत्य परिवपुः समन्ततः १९

ततः कर्णो द्विपत्सेनां शरवर्षविलोडयन्

विजगाहाण्डजाकीर्णो पश्मिनीमिव दूथपः ॥

द्विपन्मध्यमवस्कन्ध

राघेयो धनुस्तमम् ।

विधुन्वानः शितैर्धौपीः

शिरांस्तुन्मध्य पातयत् ॥ २१

चर्मधर्माणि संछिन्नान्यपतन्भुवि देहिनाम् ।

विपेहूनांस्य संस्पर्शं द्वितीयस्य पतत्रिणः २२

यर्मदेहासुमयनैर्धनुषः प्रच्युतैः शरैः ।

मौढ्या-तलत्रे न्यहनत्कदाया घाजिनो यथा

पाण्डुसञ्जयपञ्चालाङ्गरागोचरमागतान् ।

ममर्द तरसा कर्णः सिंहो मृगगणानिव २४

ततः पाञ्चालराजश्च द्रौपदेयाश्च मारिप

यमौ च युयुधानश्च सहिताः कर्णमभ्ययुः २५

तेषु व्यायच्छमानेषु कुरु-पञ्चाल-पाण्डुषु ।

प्रियानसृष्टेण त्यक्त्वा योधा जघ्नुः परस्परम् ॥

सुसन्नद्धाः कयञ्चिनः सशिरस्त्राणभूषणाः ।

गदाभिर्मुसलैश्चान्ये परिधीश्च महाबलाः २७

समभ्यधावन्त भृशं कालदण्डैरिवोद्यतैः ।

नर्दन्तश्चाह्वयन्तश्च प्रयत्नान्तश्च मारिप ॥ २८

ततो निजघ्नुरन्योन्यं पेतुश्चान्योन्यताडिताः

यमन्तो रुधिरं गाधैर्विमस्तिष्केक्षणायुधाः ॥

दन्तपूर्णाः सकृद्वैधैर्धैर्दोडिमसञ्जिम्भैः ।

जीवन्त इव चाप्येकं तस्थुः शस्त्रोपबृंहिताः

परस्वर्षैश्चाप्यपरे पट्टिशैरसिभिस्तथा ।

शक्तिभिर्मिन्दिपालैश्च नखर-प्रास-तोमरैः ॥

अनुज्ञातः त्वमज्यो मविष्यसीत्यनुवृत्ताः ॥ २ ॥

राजानं मुषिष्टिम् ॥ ४ ॥ ब्रातुः शुधिष्ठिरस्य ॥ ७ ॥

या स्वम् वियत् अन्तरिक्षम् ॥ १३ ॥ अण्डजैर्ज-

ल्पक्षिभिः सारसादिभिः आर्वाणां व्याताम् ॥ २० ॥

अममयनैः अमवः प्राणा उन्मथ्यन्त्येभिस्तैः मौर्वीयुतैः

शरैर्धौपीः तलत्रे ज्याघातवारणस्याने न्यहनत् यथा ते शरं-

सन्धातुं न शक्नुवन्ति तथा चकारेत्यर्थः ॥ २३ ॥

व्यायच्छमानेषु यतमानेषु ॥ २६ ॥ विमस्तिष्केक्षणायुधाः

मस्तिष्कं शिरोमागस्यमांसपिण्डः ॥ २९ ॥ परस्वर्षैः तलत्रैः

पट्टिशैरिविष्टम्, मिन्दिष्ठुः शक्तिभिर्मिन्दिः, मिन्दिपतैः

क्षिपिषुः नखरैः संचकटुः प्रासतोमरैर्जघ्नुः ॥ ३१ ॥

ततश्चुच्चिच्छिदुश्चान्ये विभिदुश्चिक्षिपुस्तथा ।
सञ्चकर्तुश्च जटुश्च क्रुद्धा रणमहार्णवे ॥ ३२
पेतुरन्योन्यनिहता व्यसवो रुधिरोक्षिताः ।
क्षरन्तः सुरसं रक्तं प्रकृत्ताश्चन्दना इव ॥ ३३
रथै रथा विनिहता हस्तिभिश्चापि हस्तिनः
नरैर्नरा हताः पेतुरश्वाश्चाश्वैः सहस्रशः ॥ ३४

ध्वजाः शिरांसि छत्राणि
द्विपहस्ता नृणां भुजाः ।

श्रुरैर्मल्लार्धचन्द्रैश्च
च्छिन्नाः पेतुर्महीतले ॥ ३५

नरांश्च नागान्सरथान् हयान्समृदुराहवे ।

अश्वारोहैर्हताः शूराश्छिन्नहस्ताश्च दन्तिनः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

सञ्जय उवाच ।

हस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिताः
शृष्ट्युन्नं जिघांसन्तः क्रुद्धाः पार्षतमभ्ययुः ॥
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रवरा गजयोधिनः
अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च मागधास्ताम्रलिप्तकाः
मेकलाः कोशला मद्रा दशार्णा निपधास्तथा
गजयुद्धेषु कुशलाः कलिङ्गैः सह भारत ॥ ३
शर-तोमर-नाराचैर्वृष्टिमन्त इवाम्बुदाः ।
सिपिचुस्ते ततः सर्वे पाञ्चालबलमाहवे ॥ ४
तान्संमिमर्दिषुन्नागान् पाण्ड्यगुष्टाङ्कुशैर्भृशम्
चोदितान्पार्षतो व्राणैर्नाराचैरभ्यवीवृषत् ॥
एकैकं दशभिः पद्भिरष्टाभिरपि भारत ।
द्विरदानभिर्विद्याध क्षिप्तैर्गिरिनिभाञ्जरैः ॥
प्रच्छाद्यमानं द्विरदैर्मैवैरिव दिवाकरम् ।
प्रययुः पाण्डुपञ्चाला नदन्तो निशितायुधाः
ताम्रागानभिवर्पन्तो ज्यातन्त्रीतलनादितैः ।
वीरनृत्यं प्रनृत्यन्तः शूरतालप्रचोदितैः ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ ८

सपताका ध्वजाः पेतुर्विशीर्णा इव पर्वताः ।
पत्तिभिश्च समाप्लुत्य द्विरदाः स्यन्दनास्तथा
हताश्च हन्यमानाश्च
पतिताश्चैव सर्वशः ।

अश्वारोहाः समासाद्य
त्वरिताः पत्तिभिर्हताः ॥ ३८

सादिभिः पत्तिसंघाश्च निहता युधि शेरते ।
मृदितानीव पद्मानि प्रम्लाना इव च स्रजः
हतानां वदनान्यासन् गात्राणि च महाहवे
रूपाण्यत्यर्थकान्तानि द्विरदाश्वनृणां नृप ।
समुन्नानीव वस्त्राणि ययुर्दुर्दर्शतां पराम् ॥ ४०

सात्यकिश्च शिखण्डी च
चेकितानश्च वीर्यवान् ।

समन्तात्सिपिचुर्वीरा
मेघास्तोयैरिवाचलान् ॥ ९

ते म्लेच्छैः प्रेषिता नागा
नरानश्वान् रथानपि ।

हस्तैराक्षिप्य समृदुः

पद्भिश्चाप्यतिमन्यवः ॥ १०

विभिदुश्च विपाणाग्रैः समाक्षिप्य च चिक्षिपुः
विपाणलगाश्चाप्यन्ये परिपेतुर्विभीषणाः ॥
प्रमुखे वर्तमानं तु द्विपमङ्गस्य सात्यकिः ।
नाराचेनोग्रवेगेन भित्त्वा मर्मोण्यपातयत् ॥
तस्यावर्जितकायस्य द्विरदादुत्पतिप्यतः ।
नाराचेनाहनद्वक्षः सात्यकिः सोऽपतद्भुवि ॥
पुण्ड्रस्यापततो नागं चलन्तामिव पर्वतम् ।
सहदेवः प्रयत्नास्तैर्नाराचैरहनत्रिभिः ॥ १४
विपताकं वियन्तारं विचर्मध्वजजीवितम् ।
तं कृत्वा द्विरदं भूयः सहदेवोऽङ्गमभ्ययात्

गुरोः शिष्यं प्रहृताश्रितनाथन्दना रक्तचन्दनाः ॥ ३३ ॥

समाप्य संसुगमुत्तराय ॥ ३४ ॥ पद्मानां वदनानि स्रज
एव गात्राणि ॥ ३५ ॥ समुन्नानि क्षरकिलानि मलिनानि
॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैवकण्ठीणि
भारतभारतं एतद्विंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

हस्तिभिरिति ॥ १ ॥ पार्ष्णिः पादस्य पश्चाद्भागः

अंगुष्ठः प्रसिद्धः । अङ्गुशः प्रतोदः पाण्ड्यङ्गुशः अंगुष्ठाङ्गुशोर्भेद
इति केवलङ्गुशश्च तैः ॥ ५ ॥ प्रच्छाद्यमानं शृष्ट्युन्नम् ॥ ३
आवर्जितः प्रहारवचनेन रक्षितः कागो येन तरय ॥ १३ ॥

सहदेवं तु नकुलो वारयित्वाङ्गमार्दयत् ।
नाराचैर्यमदण्डाभैस्त्रिभिर्नागं शतेन तम् ॥
दिवाकरकरप्रख्यानङ्गश्चिक्षेप तोमरान् ।
नकुलाय दातान्यष्टौ त्रिधैकैकं तु सोऽच्छिनत्
तथाऽर्धचन्द्रेण शिरस्तस्य चिच्छेद पाण्डवः
स पपात हतो म्लेच्छस्तेनैव सह दन्तिना ॥

अथाङ्गपुत्रे निहते हस्तिशिक्षाविशारदे ।
अङ्गाः क्रुद्धा महामाना नागैर्नकुलमभ्ययुः ॥
चलत्पताकैः सुमुखैर्हमकक्षातनुच्छदैः ।
मिमर्दिपन्तस्त्वरिताः प्रदीप्तेरिव पर्वतैः ॥२०॥
मेकलोत्कलकालिङ्गा निपधास्ताम्रलिप्तकाः
शरतोमरघर्पाणि धिमुञ्चन्तो जिघांसवः ॥
तैश्छाद्यमानं नकुलं दिवाकरमिवाम्बुदैः ।
परिपेतुः सुसंरध्याः पाण्डु-पञ्चाल-सोमकाः
ततस्तदभययुद्धं रथिनां हस्तिभिः सह ।
सृजतां शरघर्पाणि तोमरांश्च सहस्रशः ।

नागानां प्रास्कुट्य कुम्भा
मर्माणि धिधिधानि च ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

सञ्जय उवाच ।

सहदेवं तथा क्रुद्धं दहन्तं तव वाहिनीम् ।
दुःशासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्ययात्
तौ समेतौ महायुद्धे दृष्टा तत्र महारथाः ।
सिंहनादरथांश्चतुर्वासास्यादुधुव्य ह ॥ २
ततो भारत क्रुद्धेन तव पुत्रेण धम्बिना ।
पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्बाणैर्वैधक्षस्यमिहतो बली ३
सहदेवस्ततो राज-

नाराचेन तवात्मजम् ।

विद्ध्वा विट्याध सप्तत्या

सारथ्यं च त्रिभिः शरैः ॥ ४

दुःशासनस्ततश्चापं छित्त्वा राजन्महाहवे ।
सहदेवं त्रिसप्तत्या बाहोकरसि चार्पयत् ॥ ५
सहदेवस्तु संतुन्दः पङ्क्तं गृह्य महाहवे ।
आविध्य प्रासृजत्तूर्णं तव पुत्ररथं प्रति ॥ ६

दन्ताश्चैवातिविद्धानां
नाराचैर्भूषणानि च ॥

२४

तेषामष्टौ महानागांश्चतुःपट्या सुतेजनैः ।
सहदेवो जघानाशु तेऽपतन् सह सादिभिः
अञ्जोगतिमिरायम्य प्रयत्नाद्धनुरुत्तमम् ।
नाराचैरहनन्नागाग्रकुलः कुलनन्दनः ॥ २६

ततः पाञ्चालशैनेयौ
द्रौपदेयाः प्रमद्रकाः ।

शिरण्डौ च महानागान्

सिपिषुः शरवृष्टिभिः ॥ २७

ते पाण्डुयोधाम्युधरैः शत्रुद्विरदपर्वताः ।
वाणवर्षैर्हताः पेतुर्ध्वजवर्षैरिवाचलाः ॥ २८
एवं हत्वा तव गजांस्ते पाण्डुरथकुञ्जराः ।
द्रुतां सेनामवैक्षन्त भिन्नकुलामिवापगाम् ॥
तां ते सेनां समालोभ्य पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः
विक्षोभयित्वा च पुनः कर्णं समभिदुद्बुधुः ३०

समार्णगुणं चापं छित्त्वा तस्य महानसिः ।
निपपात ततो भूमौ च्युतः सर्प इवाम्बरात् ७

अथान्यदुनुरादाय सहदेवः प्रतापवान् ।
दुःशासनाय चिक्षेप वाणमन्तकरं ततः ॥ ८
तमापतन्तं विशिर्य यमदण्डोपमत्तिवयम् ।
यङ्गेन शितधारेण छिधा चिच्छेद कौरवः ९
ततस्तं निशितं खङ्गमाधिष्य युधि सत्वरः ।
धनुश्चान्यत्समादाय शरं जग्राह धीर्यवान् ॥
तमापतन्तं सहसा निस्त्रिंशं निशितैः शरैः ।
पातयामास समरं सहदेवो हसन्निव ॥ ११

ततो बाणांश्चतुःपटिं तव पुत्रो महारणे ।
सहदेवरथं तूर्णं प्रेषयामास भारत ॥ १२
ताञ्छरान्समरं राजन् वेगेनापततो बहन् ।
एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यकृन्तत १३

२३

सहेति ॥ १ ॥ आशुषु भ्रामितवन्त ॥ २ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलङ्ग्ये भारतभावदर्पे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

संनिवार्य महाबाणांस्तव पुत्रेण प्रेषितान् ।
 अथास्मै सुवह्न्वाणान्प्रेषयामास संयुगे १४
 तान्बाणांस्तव पुत्रोऽपि
 छित्त्वेकैकं त्रिभिः शरैः ।
 ननाद सुमहानादं
 दारयाणो वसुन्धराम् ॥ १५
 ततो दुःशासनो राजन्
 विद्ध्वा पाण्डुसुतं रणे ।
 सारथिं नवभिर्बाणैः
 मर्द्रियस्य समर्पयत् ॥ १६
 ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सहदेव-दुःशासनयुद्धे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सञ्जय उवाच ।

नकुलं रभसं युद्धे द्रावयन्तं वरूथिनीम् ।
 कर्णो वैकर्तनो राजन्वारयामास वै रुपा १
 नकुलस्तु ततः कर्णं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 चिरस्य वत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा २
 पश्य मां त्वं रणे पापं चक्षुर्विषयमागतम् ।
 त्वं हि मूलमनर्थानां वैरस्य कलहस्य च ३
 त्वद्दोषात् कुरवः क्षीणाः
 समासाद्य परस्परम् ।
 त्वामद्य समरे हत्वा
 कृतकृत्योऽस्मि विज्वरः ॥ ४
 एवमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सूतनन्दनः ।
 सदृशं राजपुत्रस्य भन्विनश्च विशेषतः ॥ ५
 प्रहसन् च मे वीरं पश्यामस्तव पौरुषम् ।
 कर्म कृत्वा रणे शूर ततः कर्त्तव्यमर्हसि ॥ ६
 अनुकृत्वा समरे तात शूरा युध्यन्ति शक्तिः
 प्रयुध्यस्व मया शक्त्या हनिष्ये दर्पमेव ते ७
 इत्युक्त्वा प्राहरत्तूर्णं पाण्डुपुत्राय मृतजः ।
 विव्याध चैनं समरे त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः
 नकुलस्तु ततो विजः सूतपुत्रेण भारत ।
 अशोल्याशीविषप्रन्थैः सूतपुत्रमविध्यत् ॥ ९
 तस्य कर्णो धनुश्छित्त्वा
 स्वर्णपुङ्खैः शिन्वाशितैः ।

समाश्रुत् शरं घोरं मृत्युकालान्तकोपमम् ॥
 विकृप्य बलवच्चापं तव पुत्राय सोऽसृजत् ।
 स तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत्
 प्राविशद्वरणीं राजन् बलमीकमिव पन्नगः ।
 ततः संमुमुहे राजंस्तव पुत्रो महारथः ॥ १९
 मूढं चैनं समालोक्य सारथिस्त्वरितो रथम्
 अपोवाह भृशं व्रस्तो वध्यमानः शितैः शरैः
 पराजित्य रणे तं तु कौरव्यं पाण्डुनन्दनः ।
 दुर्योधनबलं दृष्ट्वा प्रममाथ समन्ततः ॥ २१
 पिपीलिकपुष्टं राजन्यथा मृद्नन्नरो रुपा ।
 तथा सा कौरवी सेना मृदिता तेन भारत २२

त्रिशता परमेष्वासः

शरैः पाण्डवमर्दयत् ॥ १०
 ते तस्य कवचं भित्त्वा
 पपुः शोणितमाहवे ।
 आशीविषा यथा नागा
 भित्त्वा गां सलिलं पपुः ॥ ११
 अथान्यद्भनुरादाय
 हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
 कर्णं विव्याध सप्तत्या
 सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ १२

ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कर्णस्य धनुराच्छिनत् ॥
 अथैनं छिन्नधन्वानं सायकानां शतैस्त्रिभिः ।
 आजघ्ने प्रहसन्वीरः सर्वलोकमहारथम् ॥ १४
 कर्णमभ्यर्दितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष ।
 विस्मयं परमं जग्मू रथिनः सह दैवतैः ॥ १५
 अथान्यद्भनुरादाय कर्णो वैकर्तनस्तदा ।
 नकुलं पञ्चभिर्बाणैर्जबुदेशे समर्पयत् ॥ १६
 तत्रस्थैरथ तैर्बाणैर्माद्रीपुत्रो द्यरोचयत् ।
 स्वरश्मिभिरिवादित्यो भुवने विसृजन्प्रभाम्
 नकुलस्तु ततः कर्णं विद्ध्वा समाभिराशुगैः ।
 अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरम् ।
 नकुलस्य ततो वाणैः समन्ताच्छादयद्दिशः॥
 संछाद्यमानः सहसा कर्णचापच्युतैः शरैः ।
 चिच्छेद् स शरास्तूर्णं शरैरेव महारथः ॥२०॥
 ततो वाणमयं जालं धिततं व्योम्नि दृश्यते
 राघोतानामिव घातैः संपतद्भिर्यथा नभः ॥
 तैर्मिमुक्तैः शरशतैश्छादितं गगनं तदा ।
 शलमानां यथा घातैस्तद्वदासीद्विशांपते ॥२२॥
 ते शरा हेमविहृताः सम्पतन्तो मुहुर्मुहुः ।
 श्रेणीकृता द्यकाशान्त क्रौञ्चाः श्रेणीकृता इव
 बाणजालावृते व्योम्नि छादिते च दियाकरे ।
 न स्म संपतते भूम्यां किंचिदप्यन्तरिक्षगम् ॥
 निरुद्धे तत्र मार्गे च शरसंघेः समन्ततः ।
 द्यरोचेतां महात्मानां कालसूर्याधिप्योदितौ ॥
 कर्णचापच्युतैर्वाणैर्वध्यमानास्तु सोमकाः ।
 अधालीयन्त राजेन्द्रं वेदनातां भृशार्दिताः ॥
 नकुलस्य तथा वाणैर्हन्यमाना चमूस्तथ ।
 द्यशीर्यत दिशो राजन्यातनुजा इद्याम्बुजाः ॥
 ते सेने हन्यमाने तु ताभ्यां दिव्यैर्महाशरैः ।
 शरपातमपाक्रम्य तस्यतुः प्रेक्षिके तदा ॥ २८॥
 प्रोत्सारितजने तस्मिन् कर्णपाण्डवयोः शरैः
 अधिध्येतां महात्मानावन्योन्यं शरवृष्टिभिः
 विदर्शयन्तौ दिव्यानि शस्त्राणि रणमूर्धनि ।
 छादयन्तौ च सहसा परस्परवधैपिणौ ॥३०॥
 नकुलेन शरा मुक्ताः कङ्कवर्हिणघातसः ।
 सूतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्त यथाऽम्बरे ॥ ३१॥
 तथैव सूतपुत्रेण प्रेषिताः परमाहवे ।
 पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्बरे शराः ॥
 शरवेदमप्रविष्टौ तौ दृढशक्ते न कैश्चन ।
 सूर्याचन्द्रमसौ राजश्छाद्यमानौ घनैरिव ॥
 ततः क्रुद्धो रणे कर्णः कृत्वा घोरतरं वपुः ।
 पाण्डवं छादयामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ॥
 सोऽतिच्छन्नो महाराज सूतपुत्रेण पाण्डवः ।
 न चकार व्यथां राजन् मास्क्रुरो जलदैर्यथा
 ततः प्रहस्याधिरथिः शरजालानि मारिप ।
 प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३६॥
 एकच्छायमभूत्सर्वं तस्य वाणैर्महात्मनः ।
 अम्रच्छायेव सज्जशे संपतद्भिः शरोत्तमैः ॥
 ततः कर्णो महाराज धनुश्छित्त्वा महात्मनः
 सारथिं पातयामास रथनीडाद्वसत्रिव ॥ ३८॥
 ततोऽभ्यांशुररक्षस्य जडुर्निर्निश्चितैः शरैः ।

यमस्य भवनं तूर्णं प्रेषयामास भारत ॥ ३९॥
 अथास्य तं रथं दिव्यं तिलशो व्यधमच्छरैः
 पताकां चक्ररक्षांश्च गदां खड्गं च मारिप ॥
 शतचन्द्रं च तच्चर्म सर्वोपकरणानि च ।
 हताश्वो विरथश्चैव विवर्मा च विशांपते ॥
 अवतीर्य रथात्तूर्णं परिधं गृह्य धिष्ठितः ।
 तमुद्यतं महाघोरं परिधं तस्य सूतजः ॥ ४२॥
 व्यहनत्सायकै राजन्सुतीक्ष्णैर्भारसाधनैः ।
 व्यायुधं चैनमालस्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 आर्पयद्गुभिः कर्णो न चैनं समपीडयत् ।
 स हन्यमानः समरे कृताख्येन बलीयसा ॥
 प्राद्रथत्सहसा राजन्नकुलो व्याकुलोन्द्रियः ।
 तमभिद्रुत्य राधेयः प्रहसन्धे पुनः पुनः ॥ ४५॥
 सज्यमस्य धनुः कण्ठे द्यवास्त्रजत भारत ।
 ततः स शुश्रुभे राजन्कण्ठासक्तमहाधनुः ॥
 परिवेषमनुप्राप्तो यथा स्याद्योम्नि चन्द्रमाः ।
 यथैव चासितो मेघः शक्रचापेन शोभितः ॥
 तमग्रवीक्षतः कर्णो व्यर्थं व्याहृतवानसि ।
 वदेदानीं पुनर्हृष्टो बध्यमानः पुनः पुनः ॥ ४८॥
 मा योत्सीः कुरुभिः सार्धं बलवद्भिश्च पाण्डव
 सदृशैस्तात पुण्ड्रस्य व्रीडां मा कुरु पाण्डव
 गृहं वा गच्छ माद्रेय यत्र वा कृष्णफाल्गुनौ
 पवमुक्त्या महाराज व्यसर्जयत तं तदा ॥
 यधप्राप्तं तु तं शरो नाहनद्धर्मवित्त्वा ।
 स्मृत्या कुन्त्या वचो राजंस्तत एनं व्यसर्जयत्
 विरुष्टः पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण धन्विना
 व्रीडन्निव जगामाथ युधिष्ठिररथं प्रति ॥ ५२॥
 आरुरोह रथं चापि सूतपुत्रप्रतापितः ।
 निःश्वसन् दुःखसन्तप्तः कुंभस्य इव पन्नगः ५३॥
 तं विजित्याथ कर्णोऽपि
 पञ्चालास्त्यरितो ययौ ५४॥
 रथेनातिपताकेन
 चन्द्रवर्णहयेन च ॥ ५४॥
 तत्राक्रन्दो महानासीत्पाण्डवानां विशांपते
 दृष्ट्वा सेनापतिं यान्तं पञ्चालानां रथमजान्
 तत्राकरोन्महाराज कदनं सूतनन्दनः ।
 मध्यं प्राप्ते दिनकरे चक्रवद्विचरन्प्रभुः ॥ ५६॥
 भग्नचक्रे रथैः कैश्चिच्छिन्नध्वजपताकिभिः ।
 हताश्वैर्हतसूतैश्च भग्नाक्षैश्चैव मारिप ॥ ५७॥
 हिन्यमाणानपश्याम पञ्चालानां रथमजान् ।
 तत्र तत्र च संम्रान्ता विचरुरथ कुञ्जराः ॥

दावाग्निपरिदग्धाङ्गा यथैव स्युर्महावने ।
 भिन्नकुम्भार्द्ररुधिराश्छिन्नहस्ताश्च वारणाः ॥
 छिन्नागात्रावराश्चैव छिन्नबालधयोऽपरे ।
 छिन्नाभ्राणीव संपेतुर्हन्यमाना महात्मना ॥
 अपरे त्रासिता नागा नाराचशरतोमरैः ।
 तमेवाभिमुखं जग्मुः शलभा इव पावकम् ॥
 अपरे निष्टनन्तश्च व्यदृश्यन्त महाद्विपाः ।
 क्षरन्तः शोणितं गात्रैर्नगा इव जलस्रवाः ॥
 उरश्छदैर्वियुक्ताश्च बालबन्धैश्च वाजिनः ।
 राजतैश्च तथा कांस्यैः सौवर्णैश्चैव भूपणैः ॥
 हीनांश्चाभरणैश्चैव खलीनैश्च विवर्जितान् ।
 चामरैश्च कुथाभिश्च तूणीरैः पतितैरपि ॥ ६४
 निहतैः सादिभिश्चैव शूरैराहवशोभितैः ।
 अपश्याम रणे तत्र भ्रास्यमाणान् हयोत्तमान्
 प्रासैः खड्गैश्च रहितान्प्रिभिश्चापि भारत ।
 हयसादीनपश्याम कञ्चुकोष्णीपधारिणः ॥
 निहतान्वध्यमानांश्च वेपमानांश्च भारत ।
 नागाङ्गावयवैर्हीनास्तत्र तत्रैव भारत ॥ ६७
 रथान् हेमपरिष्कारान्संयुक्ताञ्चवनेर्हयैः ।
 भ्रास्यमाणानपश्याम हतेषु रथिषु द्रुतम् ॥
 भग्नाक्षकूवरान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च भारत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णयुद्धे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

सञ्जय उवाच ।

युयुत्सुं तव पुत्रस्य द्रावयन्तं वलं महत् ।
 उलूको न्यपतत्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
 युयुत्सुश्च ततो राजञ्जितधारेण पत्रिणा ।
 उलूकं ताडयामास वज्रेणेव महाबलम् ॥ २
 उलूकस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रस्य संयुगे ।
 क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ताडयामास कर्णिना
 तदपास्य धनुश्छिन्नं युयुत्सुर्वेगवत्तरम् ।
 अन्यदादत्त सुमहच्चापं संरक्तलोचनः ॥ ४
 शाकुनिं तु ततः षष्ठ्या विव्याध भरतर्षभ
 सारथिं त्रिभिरानर्हत्तं च भूयो द्व्यविध्यत
 उलूकस्तं तु विंशत्या विद्ध्वा स्वर्णविभूषितैः

विपताकध्वजांश्चान्याश्छिन्नेपादण्डवन्धुरान्
 विहतान् रथिनस्तत्र धावमानास्ततस्ततः ।
 सूतपुत्रशरैस्तीक्ष्णैर्हन्यमानान्विशोषते ॥ ७०
 विशस्त्रांश्च तथैवान्यान् सशस्त्रांश्च हतान्वहून्
 तारकाजालसंछन्नान्वरघण्टाविशोभितान् ॥
 नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतान्
 वारणाननुपश्याम धावमानान्समन्ततः ॥ ७२
 शिरांसि बाहूनृसंश्च छिन्नानन्यास्तथैव च
 कर्णचापच्युतैर्वाणैरपश्याम समन्ततः ॥ ७३
 महान्व्यतिकरो रौद्रो योधानामन्वपद्यत ।
 कर्णसायकनुन्नानां युध्यतां च शितैः शरैः ॥
 ते वध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृञ्जयाः ।
 तमेवाभिमुखं यान्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥
 तं दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महारथम् ।
 क्षत्रिया वर्जयामासुर्द्युगान्ताग्निमिवोल्वणम्
 हतशेषास्तु ये वीराः पञ्चालानां महारथाः ।
 तान्प्रभञ्जान् द्रुतान्वीरः पृष्ठतो विकिरञ्छरैः
 अभ्यधावत तेजस्वी विशीर्णकवचध्वजान्
 तापयामास तान्वाणैः सूतपुत्रो महाबलः ।
 मध्यंदिनमनुप्राप्तो भूतानीव तमोनुदः ॥ ७८

अथास्य समरे क्रुद्धो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनं
 स छिन्नयाष्टिः सुमहाञ्जीर्यमाणो महाध्वजः
 पपात प्रमुखे राजान् युयुत्सोः काञ्चनध्वजः
 ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा युयुत्सुः क्रोधमूर्च्छितः ।
 उलूकं पञ्चभिर्वाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ८
 उलूकस्तस्य समरे तैलधौतेन मारिष ।
 शिरश्चिच्छेद भलेन यन्तुर्भरतसत्तम ॥ ९
 तच्छिन्नमपतद्भूमौ युयुत्सोः सारथेस्तदा ।
 तारारूपं यथा चित्रं निपपात महीतले ॥ १०
 जघान चतुरोश्वांश्च तं च विव्याध पञ्चभिः
 सोऽतिविद्धो बलवता प्रत्यपायाद्रथान्तरम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

युयुत्सुमिति ॥ १ ॥

तं निर्जित्य रणे राजलुलूकस्त्वरितो ययौ ।
 पाञ्चालान्सृज्यांश्चैव विनिघ्नान्निशितैः शरैः
 शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव ।
 व्यश्वसूतरथं चक्रे निमेषार्धादसंभ्रमः ॥ १३
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन्शतानीको महारथः ।
 गदां चिक्षेप संरुद्धस्तव पुत्रस्य मारिप ॥ १४
 सा कृत्वा स्पन्दनं भस्म हयांश्चैव ससारथीन्
 पपात धरणीं तूर्णं दारयन्तीव भारत ॥ १५
 तावुमौ विरथौ धीरौ कुरूणां कीर्तिवर्धनौ ।
 व्यपाक्रमतां युद्धात्तु प्रेक्षमाणां परस्परम् ॥
 पुत्रस्तु तव संभ्रान्तो धिर्विशो रथमारुहत् ।
 शतानीकोऽपि धरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः
 सुतसोमं तु शकुनिर्विद्ध्वा तु निशितैः शरैः
 नाकम्पयत् संक्रुद्धो वार्याँघ्र इध पर्वतम् ॥
 सुतसोमस्तु तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणम् ।
 शरैरेकसाहस्रैश्छादयामास भारत ॥ १६

ताञ्शराञ्शकुनिस्तूर्णं
 चिच्छेदान्धैः पतत्रिभिः ।

लघ्वन्नश्चित्रयोधी च

जितकाशी च संयुगे ॥ २०

निवार्य समरे चापि शरांस्तान्निशितैः शरैः ।
 आजघान सुसंक्रुद्धः सुतसोमं त्रिभिः शरैः ॥
 तस्याश्वान् केतनं सुतं तिलशो व्यधमच्छरैः
 स्यालस्तव महाराज तत् उच्छुल्लुगुर्जनाः ॥
 हताश्वो विरथश्चैव छिन्नकेतुश्च मारिप ।

धन्वी धनुर्वरं गृह्य रथाङ्गमावतिष्ठत् ॥ २३

व्यसृजत्सायकांश्चैव

स्वर्णपुंदाञ्छिदालशितान् ।

छादयामास समरे

तव स्यालस्य तं रथम् ॥ २४

शलभानामिव प्राताञ्शरप्रातान्महारथः ।

रथोपगान्त्सर्प्राश्यैव विव्यथे नैव सौबलः ॥

प्रममाथ शरांस्तस्य

शरप्रातैर्महायशाः ।

तत्रातुप्यन्त योधाश्च

सिद्धाश्चापि दिवि स्थिताः ॥ २६

सुतसोमस्य तत् कर्म दृष्ट्वा श्रद्धेयमद्भुतम् ।

रथस्थं शकुनिं यस्तु पदातिः समयोध्रयत् ॥

तस्य तीक्ष्णैर्महावेगैर्मह्यैः सन्नतपर्वभिः ।

व्यहनत्कार्मुकं राजस्तृणीरांश्चैव सर्वशः ॥

स च्छिन्नधन्वा विरथः खड्गमुद्यम्य चानदत्

वैदूर्योत्पलवर्णानां दन्तिदन्तमयत्सरम् ॥ २९

आम्यमाणं ततस्तं तु विमलाम्बरवर्चसम्

कालदण्डोपमं मेने सुतसोमस्य धीमतः ॥

सोऽचरत्सहसा खड्गी मण्डलानि सहस्रशः

चतुर्दश महाराज शिक्षाबलसमन्वितः ॥ ३१

आन्तमुज्जान्तमाविद्धमाहुतं विहृतं सुतम्

संपातसमुदीर्णं च दर्शयामास संयुगे ॥ ३२

सौबलस्तु ततस्तस्य शरांश्चिक्षेप वीर्यवान् ।

तानापतत एवाशु चिच्छेद परमासिना ॥

ततः क्रुद्धो महाराज सौबलः परधीरहा ।

प्राहिणात्सुनसोमाय शरानाशीविपोपमान्

चिच्छेद तांस्तु सङ्गेन शिक्षया च बलेन च

दर्शयैल्लाघवं युद्धे ताक्ष्यतुल्यपराक्रमः ॥ ३५

तस्य सञ्चरतो राजन् मण्डलावर्तने तदा ।

धुरध्रेण सुतीक्ष्णेन खड्गं चिच्छेद सुप्रभम् ॥

स च्छिन्नः सहसा भूमौ

निपपात महानसिः ।

अर्धमस्य स्थितं हस्ते

सुत्सरोस्तत्र भारत ॥ ३७

छिन्नमाशाय निस्त्रिशमचमुत्थ पदानि पद्

प्राविध्यत ततः शेषं सुतसोमो महारथः ॥

तच्छिन्वा सगुणं चापं रणे तस्य महात्मनः

पपात धरणीं तूर्णं स्वर्णवज्रविभूषितम् ॥ ३९

सुतसोमस्ततोऽगच्छत्तकीर्तिर्महारथम् ।

सौबलोऽपि धनुर्गृह्य घोरमन्यस्तदुज्जयम् ॥

अभ्ययात्पाण्डवानां निघ्नन्शत्रुगणान् बहून् ।

तत्र नादो महानासीत्पाण्डवानां विशांपते

सौबलं समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभीतवत् ।

तान्यनीकानि दृष्टानि शस्त्रवन्ति महान्ति च

द्राव्यमाणान्यहश्यन्त सौबलेन महात्मना ।

यथा दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्द्द ह ।

तथैव पाण्डवो सेनां सौबलेनो व्यनाशयत् ॥

मण्डलानि भ्रान्तमुद्भ्रान्तमित्यादीन्मार्गान् अनुलोमविनो-
 ममेदेन द्विगुणतया चतुर्दश ॥ ३१ ॥ मण्डलाना आवर्तने

अनुलोमविलोमाभ्यासे ॥ ३३ ॥ अस्य असे सुत्सरो-
 शोभनमुष्टेः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सुतसोमसौबलयुद्धे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सञ्जय उवाच ।

धृष्टद्युम्नं कृपो राजन् वारयामास संयुगे ।
यथा दृष्ट्वा वने सिंहं शरभो वारयेद्युधि ॥ १
निरुद्धः पार्षतस्तेन गौतमेन बलीयसा ।
पदात्पदं विचलितुं नाशकत्तत्र भारत ॥ २
गौतमस्य रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नरथं प्रति ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि क्षयं प्राप्तं च मेनिरे ॥ ३
तत्रावोचन्विमनसो रथिनः सादिनस्तथा ।
द्रोणस्य निधनान्नूनं संकुद्धो द्विपदां वरः ॥
शारद्वतो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधीः ॥
अपि स्वस्ति भवेदद्य धृष्टद्युम्नस्य गौतमात् ॥
अपीयं वाहिनी कृत्स्ना मुच्येत महतो भयात्
अप्ययं ब्राह्मणः सर्वान्न नो हन्यात्समागतान्
यादृशं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं भृशम् ।
गामिप्यत्यद्य पदवीं भारद्वाजस्य गौतमः ७
आचार्यः क्षिप्रहस्तश्च विजयी च सदा युधि
अस्त्रवान्वीर्यसंपन्नः क्रोधेन च समन्वितः ८
पार्षतश्च महायुद्धे विमुखोऽद्याभिलक्ष्यते ।
इत्येवं विविधा वाचस्तावकानां परैः सह ९
व्यश्रूयन्त महाराज तयोस्तत्र समागमे ।
विनिःश्वस्य ततः क्रोधात्कृपः शारद्वतो नृप
पार्षतं चार्दयामास निश्चेष्टं सर्वमर्मसु ।
स हन्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ११
कर्तव्यं न स्म जानाति मोहेन महताऽऽवृतः
तमग्रवीक्षतो यन्ता कञ्चित् क्षेमं तु पार्षत १२
ईदृशं व्यसनं युद्धे न ते दृष्टं मया कञ्चित् ।
दैवयोगान्तु ते वाणा नापतन्मर्मभेदिनः १३
प्रेषिता द्विजमुख्येन मर्माण्युद्दिश्य सर्वतः ।
व्यावर्तये रथं तूर्णं नदीवेगमिवार्णवात् ॥ १४
अवध्यं ब्राह्मण मन्ये येन ते विक्रमो हतः ।
धृष्टद्युम्नस्ततो राजञ्जानकैरब्रवीद्वचः ॥ १५

मुह्यते मे मनस्तात गात्रस्वेदश्च जायते ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च सारथे ॥ १६
वर्जयन् ब्राह्मणं युद्धे शनैर्याहि यतोऽर्जुनः ।
अर्जुनं भीमसेनं वा समरे प्राप्य सारथे १७
क्षेममद्य भवेदेवमेवा मे नैष्ठिकी मतिः ।
ततः प्रायान्महाराज सारथिस्त्वरयन् हयान्
यतो भीमो महेष्वासो युयुधे तव सैनिकैः ।
प्रद्रुतं च रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ १९
किरञ्जतशतान्येव गौतमोऽनुययौ तदा ।
शङ्खं च पूरयामास मुहुर्मुहुररिदमः ॥ २०
पार्षतं त्रासयामास महेन्द्रो नमुचिं यथा ।
शिखण्डिनं तु समरे भीष्ममृत्युं दुरासदम् २१
हार्दिक्यो वारयामास स्मयन्निव मुहुर्मुहुः ।
शिखण्डी तु समासाद्य हृदिकानां महारथम्
पञ्चभिर्निशितैर्भलैर्जनुदेशे समाहनत् ।
कृतवर्मा तु संकुद्धो भित्त्वा षष्ठ्या पतत्रिभिः
धनुरेकेन चिच्छेद हसन् राजन्महारथः ।
अथान्यद्भनुरादाय द्रुपदस्यात्मजो बली ॥

तिष्ठ तिष्ठेति संकुद्धो

हार्दिक्यं प्रत्यभाषत ।

ततोऽस्य नवार्तिं वाणान्

रुक्मपुङ्गवान्सुतेजनान् ॥ २५

प्रेषयामास राजेन्द्र तेऽस्याभ्रश्यन्त वर्मणः ।
वितथांस्तान्समालक्ष्य पतितांश्च महीतले ॥
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कार्मुकं चिच्छिदे भृशम्
अथैनं छिन्नधन्वानं भग्नशृङ्गमिवर्षभम् ॥ २७
अशीत्या मार्गणैः कुद्धो बाहोरुरसि चार्पयत्
कृतवर्मा तु संकुद्धो मार्गणैः क्षतविक्षतः २८
ववाम रुधिरं गात्रैः कुम्भवक्रादिवोदकम् ।
रुधिरं परिक्लिन्नः कृतवर्मा त्वराजत २९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भास्तभावदीपे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

धृष्टेति । शरभोऽष्टपादः सिंहघाती पशुपक्षिशरीरो
गृसिंहवत् दद्यात्मा ॥ १ ॥ वर्मणः वर्म प्राप्य अभ्रश्यन्त भ्रष्टाः
वर्म न चिच्छिदुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ ववाम वान्तवान् ॥ २९ ॥

घर्षेण क्लृप्तो राजन् यथा गैरिकपर्वतः ।
 अपान्यद्वनुरादाय समार्गेणगुणं प्रभुः ॥ ३०
 शिरापिडनं घाणगणैः स्फन्धदेशे व्यताडयत्
 स्फन्धदेशस्थितैर्वाणैः शिरापिडी तु व्यराजत
 शाखाप्रशाखाविपुलः सुमहान्पादपौ यथा ।
 तावन्न्योन्यं भृशं विद्ध्वा रुधिरं समुक्षितौ
 अन्योन्यं शृङ्गाभिहतौ रेतुर्बुधमाधिव ।
 अन्योन्यस्य वधे यत्नं कुर्वाणौ तौ महारथौ
 रथाभ्यां चेतुस्तत्र मण्डलानि सहस्रशः ।
 कृतघर्मा महाराज पार्यतं निशितैः शरैः ३४
 रणे विद्याध सप्तत्या सर्णपुङ्खैः शिलाशितैः

ततोऽस्य समरे बाणं भोजः प्रहरतां वरः ३५
 जीवितान्तकरं घोरं
 व्यजस्त्वरयाऽन्वितः ।
 स तेनाभिहतो राजन्
 मूर्च्छामाश्रु समाविशत् ॥ ३६
 ध्वजयार्ष्टिं च सहसा शिथिले कश्मलावृतः
 अपोवाह रणाचूर्णे सास्थी रथिनां वरम् ३७
 हार्दिक्यशरसंतप्तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
 पराजिते ततः शूरे द्वुपदस्यात्मजे प्रभो ।
 व्यद्रवत्पाण्डुर्यासेना व्यध्रमाना समन्ततः ३८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

पार्श्वोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

सञ्जय उवाच ।

श्वेताश्वोऽथ महाराज व्यध्रमत्तायकं बलम्
 यथा वायुः समासाद्य तूलराशिं समन्ततः १
 प्रत्युद्ययुस्त्रिगतास्तं शिष्यः कौरुधैः सह ।
 शाल्याः संशमकाश्चैव नारायणबलं च तत् २
 सत्यसेनश्चन्द्रदेवो मित्रदेवः सुतंजयः ।
 सौश्रुतिश्चित्रसेनश्च मित्रवर्मा च भारत ॥ ३
 त्रिगर्तराजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः ।
 पुत्रैश्चैव महेष्वासैनानां शस्त्रविशारदः ॥ ४
 व्यसृजन्त शरमातान् किरन्तोऽर्जुनमाहवे ।
 अभ्यवर्तन्त सहसा धार्योद्या इव सागरम् ५
 ते त्वर्जुनं समासाद्य योधाः शतसहस्रशः ।
 अगच्छन् धिलयं सर्वं ताक्ष्यं दृष्ट्वे पन्नगाः ६
 ते हन्यमानाः समरे नाजहुः पाण्डवं रणे ।
 हन्यमाना महाराज शलमा इव पावकम् ७
 सत्यसेनस्त्रिभिर्वाणैर्विद्याध युधि पाण्डवम्
 मित्रदेवस्त्रिपृष्ठा तु चन्द्रसेनस्तु सप्तभिः ८
 मित्रवर्मा त्रिसप्तत्या सौश्रुतिश्चापि सप्तभिः
 शत्रुंजयस्तु विशात्या सुशर्मा नवभिः शरैः ९
 स विद्धो बहुभिः संख्ये
 प्रतिविद्याध तानृषान् ।

सौश्रुतिं सप्तभिर्विद्याध

सत्यसेनं त्रिभिः शरैः ॥ १०

शत्रुंजयं च विशात्या चन्द्रदेवं तथाऽष्टभिः ।
 मित्रदेवं शतेनैव श्रुतसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ११
 नवभिर्मित्रवर्माणं सुशर्माणं तथाऽष्टभिः ।
 शत्रुंजयं च राजानं हत्वा तत्र शिलाशितैः ॥
 सौश्रुतेः सशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत्
 त्वरितश्चन्द्रदेवं च शरैर्निग्ये यमक्षयम् १३
 तथेतान्महाराज यतमानान्महारथान् ।
 पञ्चभिः पञ्चभिर्वाणैरेकैकं प्रत्यवारयत् ॥ १४
 सत्यसेनस्तु संकुद्धस्तोमरं व्यसृजन्महत ।
 समुद्दिश्य रणे कृष्णं सिंहनादं नानाद् च १५
 स निर्भिद्य भुजं सद्यं माधवस्य महात्मनः
 अयस्मयो हेमदण्डो जगाम धरणीं तदा १६
 माधवस्य तु विद्धस्य तोमरेण महारणे ।
 प्रतोदः प्रापतद्वस्तादश्रमयश्च विशांपते १७
 वासुदेवं विभिन्नाहं दृष्ट्वा पार्यो धनञ्जयः ।
 श्रोत्रमाहारयत्तीव्रं कृष्णं चेदमुवाच ॥ १८
 प्रापयाश्वान्महाबाहो सत्यसेनं प्रति प्रभो ।
 यावदेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् १९

पार्यतं शिरापिडनम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठेयै भारतमावर्दये पार्श्वोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

श्वेतेति ॥ १ ॥

प्रतोदं गृह्य सोऽन्यत्तु रश्मीनपि यथा पुरा ।
 वाहयामास तानश्वान्सत्यसेनरथं प्राति ॥
 विष्वक्सेनं तु निर्भिन्नं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।
 सत्यसेनं शरैस्ततीक्ष्णैर्वारयित्वा महारथः ॥
 ततः सुनिशितैर्भलैः राज्ञस्तस्य महच्छिरः ।
 कुण्डलोपचितं कायाच्चकर्त पृतनान्तरे ॥ २२ ॥
 तन्निकृत्य शितैर्वाणैर्मित्रवर्माणमाक्षिपत् ।
 वत्सदन्तेन तीक्ष्णेन सारार्थं चास्य मारिषा ॥
 ततः शरशतैर्भूयः संशप्तकगणान्वली ।
 पातयामास संक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 ततो रजतपुङ्खेन राजञ्शीर्षं महात्मनः ।
 मित्रसेनस्य चिच्छेद क्षुरप्रेण महारथः ॥ २५ ॥
 सुशर्माणं सुसंकुद्धो जयुदेशे समाहनत् ।
 ततः संशप्तकाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयम् ॥
 शस्त्रौघैर्ममृदुः क्रुद्धा नादयन्तो दिशो दश ।
 अभ्यर्दितस्तु तज्जिष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥
 ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे महारथः ।
 ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन्विशांपते ॥
 ध्वजानां छिद्यमानानां कार्मुकाणां च मारिष
 रथानां सपताकानां तूणीराणां युगैः सह ॥
 अक्षाणामथ चक्राणां योक्त्राणां रश्मिभिः सह
 कूबराणां वरूथाणां पृषत्कानां च संयुगे ॥
 अश्वानां पततां चापि प्रासानामृष्टिभिः सह
 गदानां परिधानां च शक्ति-तोमर-पट्टिशैः ॥
 शतघ्नीनां सचक्राणां भुजानां चोरुभिः सह
 कण्ठसूत्राङ्गदानां च केयूराणां च मारिषा ॥

हाराणामथ निष्काणां तनुव्राणां च भारत ।
 छत्राणां व्यजनानां च शिरसां मुकुटैः सह ॥
 अश्रूयत महाञ्जदस्तत्र तत्र विशांपते ।
 सकुण्डलानि स्वक्षीणि पूर्णचन्द्रनिभानि च ॥
 शिरांस्युर्व्यामदृश्यन्त तारांजालमिवाम्बरो
 सुस्रग्वीणि सुवासांसि चन्दनेनोक्षितानि च
 शरीराणि दृश्यन्त निहतानां महीतले ।
 गन्धर्वनगराकारं घोरमायोधनं तदा ॥ ३६ ॥
 निहतै राजपुत्रैश्च क्षत्रियैश्च महावलैः ।
 हस्तिभिः पतितैश्चैव तुरङ्गैश्चाभवन्मही ॥
 अगम्यरूपा समरे विशीर्णैरिव पर्वतैः ।
 नासीच्चक्रपथस्तत्र पाण्डवस्य महात्मनः ॥

निघ्नतः शात्रवान् भलै-

हंत्यश्वं चास्यतो महत् ।

स्वानुगा इव सीदन्ति

रथचक्राणि मारिष ।

चरतस्तस्य संग्रामे

तस्मिँल्लोहितकर्दमे ।

सीदमानानि चक्राणि समूहुस्तुरगा भृशम् ॥

श्रमेण महता युक्ता मनोमारुतरंहसः ।

वध्यमानं तु तत्सैन्यं पाण्डुपुत्रेण धन्विना ॥

प्रायशो विमुखं सर्वं नावतिष्ठत भारत ।

ताज्जित्वा समरे जिष्णुः

संशप्तकगणान्वहून् ।

विरराज तदा पार्थो विभ्रूमोऽग्निरिव ज्वलन्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संशप्तकजये

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

सञ्जय उवाच ।

युधिष्ठिरं महाराज विसृजन्तं शरान् बहून्
 स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥
 तमापतन्तं सहसा तव पुत्रं महारथम् ।

धर्मराजो द्रुतं विद्ध्वा तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्
 स तु तं प्रतिविध्याध नवभिर्निशितैः शरैः
 सारार्थं चास्य भलेन भृशं क्रुद्धोऽभ्यताडयत्

ध्वजादीनां शब्दोऽश्रूयतेति पठेनान्वयः ॥ २९ ॥ हस्त्यश्वं
 चास्यतः छिद्यतः स्वानुगा इव यथा स्वस्मिन् नष्टेऽनुचराः
 सीदन्त्येवं रथानां भङ्गं दृष्ट्वा चक्राणि नश्यन्ति अक्षमंगादिति
 भावः । आतङ्कादिवेति पाठे चिन्तयेवेत्युपचारः ॥ ३९ ॥

सीदमानानि पङ्कमज्जनात् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते कर्ण-
 पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिरमिति ॥ १ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजन्
स्वर्णपुण्याशिलीमुपान्
दुर्योधनाय चिक्षेपं
त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ४
चतुर्भिश्चतुरो वाहांस्तस्य हत्वा महारथः ।
पञ्चमेन शिरः कायस्तारयेश्च समाक्षिपत् ॥
पष्ठेन तु ध्वजं राक्षः सप्तमेन तु कार्मुकम् ।
अष्टमेन तथा खड्गं पातयामास भूतले ॥ ६
पञ्चभिर्नृपति चापि धर्मराजोर्दयद्भुशम् ।
हताश्वात्तु रथात्तस्माद्वहृत्य सुतरतव ॥ ७
उत्तमं द्यसनं प्राप्तो भूमावैवावतिष्ठत् ।
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णद्रौणिकूपादयः ॥ ८
अभ्यवर्तन्त सहसा परीप्सन्तो नराधिपम् ।
अथ पाण्डुसुताः सर्वे परिचार्य युधिष्ठिरम्
अभ्ययुः समरे राजंस्ततो युद्धमवर्तत ।
ततस्तुर्यसहस्राणि प्राधाद्यन्त महामृधे ॥
ततः किलकिलाशब्दाः प्रादुरासन्महोपते ।
यत्राभ्यगच्छन् समरे पञ्चालाः कौरवैः सह
नरा नरैः समाजमुर्वारणा धरवारणैः ।
रथाश्च रथिभिः सार्धं हयाश्च हयसादिभिः
हृद्धान्यासन्महाराज
प्रेक्षणीयानि संयुगे ।
विबिधान्यप्यचिन्त्यानि
शस्त्रवन्त्युत्तमानि च ॥ १३
ते शूराः समरे सर्वे चित्रं लघु च सुगु च ।
अयुध्यन्त महावेगाः परस्परधधैपिणः ॥ १४
अन्योन्यं समरे जगुर्योधमतमनुष्ठिताः ।
न हि ते समरं चक्रुः पृष्ठतो वै कथञ्चन ॥ १५
मुहूर्तमेव तद्युद्धमालीन्मधुरदर्शनम् ।
तत उन्मत्तधद्राजन्निर्मयादमवर्तत ॥ १६
रथी नागं समासाद्य दारयन्निशितैः शरैः ।
प्रेषयामास कालाय शरः सन्नतपर्वभिः ॥ १७
नागा हयान्समासाद्य विक्षिपन्तो बहून् रणे
दारयामासुरत्युग्रं तत्र तत्र तदा तदा ॥ १८
हयारोहाश्च बहवः परिवार्य हयोत्तमान् ।
तलशब्दरवांश्चक्रुः संपतन्तस्ततस्ततः ॥ १९
धावमानांस्ततस्तंस्तु द्रवमाणान्महागजान्

पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव निजगुह्यसादिनः ॥ २०
विद्राव्य च बहून्श्वाश्वागा राजन्मदोत्कटाः
विपाणैश्चापरे जगुर्मृदुश्चापरे भृशम् ॥ २१
साभ्वारोहांश्च तुरगान् विपाणैर्विद्व्यधू रूपा
अपरे चिक्षिपुर्धेगात् प्रगृह्यातिवलास्तदा ॥ २२
पादातैराहता नागा धिवरेषु समन्ततः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं दुद्रुवुश्च दिशो दश ॥ २३
पदातीनां तु सहसा प्रदुतानां महाहवे ।
उत्सृज्याभरणं तूर्णमववृ रणाजिरे ॥ २४
निमित्तं मन्यमानास्तु परिणाम्य महागजाः
जगुर्विभिदुश्चैव विघ्राण्याभरणानि च ॥ २५
तांस्तु तत्र प्रसक्तान्यै परिचार्य पदातयः ।
हस्त्यारोहाभिरजगुस्ते महावेगा बलोत्कटाः
अपरे हस्तिर्भिर्हस्तेः सन् विक्षिता महाहवे ।
निपतन्तो विपाणाग्रैर्भृशं विद्धाः सुशिक्षितैः
अपरे सहसा गृह्य विपाणैरेव सुदिताः ।
सेनान्तरं समासाद्य केचित्तत्र महागजैः ॥
क्षुण्णमात्रा महाराज विक्षिप्य च पुनः पुनः
अपरे व्यजनानीय विघ्राम्य निहता मृधे ॥
पुरःसराश्च नागानामपरेषां विशांपते ।
शरीराप्यतिविद्धानि तत्र तत्र रणाजिरे ॥
प्रतिमानेषु कुंभेषु दन्तवेष्टेषु चापरे ।
निगृहीता भृशं नागाः प्राप्तोमरशक्तिभिः
निगृह्य च गजाः केचित् पार्श्वस्थैर्भृशदारुणैः
रथाभ्यसादिभिस्तत्र संभिन्ना न्यपतन्भुवि ॥
सहयाः सादिनस्तत्र तोमरेण महामृधे ।
भूमायमृदन्म्वेगेन सचर्मणं पदातिनम् ॥
तथा साधरणांकाश्चित्तत्र तत्र विशांपते ।
रथाक्षागाः समासाद्य परिगृह्य च मारिष ॥
व्याक्षिपन्सहसा तत्र घोररूपे भयानके ।
नाराचैर्निहताश्चापि गजाः पेतुर्महाबलाः ॥
पर्वतस्येव शिखरं वज्ररुग्णं महीतले ।
योधा योधान्समासाद्य मुष्टिभिर्व्यहनन्युधि
केशेष्वन्योन्यमाक्षिप्य चिक्षिपुर्विभिदुश्च ह
उद्यम्य च भुजानन्ये निक्षिप्य च महीतले
पदा चोरः समाक्रम्य स्फुरतोऽपाहरच्छिरः
पततश्चापरो राजान्वजहारासिना शिरः ॥

आभरणं अवमुः अवगत्य वृत्तवन्तः ॥ २४ ॥ निमित्तं जयहेतुं
महान्तो गजा येषां ते महागजाः गजारोहाः जगुः हस्ति-
भिर्प्राहयामासुः । परिणाम्य हस्तिनमिति शेषः । विभिदुश्च

शत्रून् गजैरेव ॥ २५ ॥ प्रतिमानेषु गजदन्तान्तरालेषु प्राप्तैः
कुंभेषु तोमरैर्दन्तवेष्टेषु शक्तिभिश्च निगृहीताः । 'प्रतिमानं
प्रतिच्छाया गजदन्तान्तरालयोः' इति मेदिनी ॥ ३१ ॥

जीवतश्च तथैवाऽन्यः शस्त्रं काये न्यमज्जयत
मुष्टियुद्धं महच्चासीद्योधानां तत्र भारत ॥
तथा केशग्रहश्चोग्रो बाहुयुद्धं च भैरवम् ।
समासक्तस्य चान्येन अविज्ञातस्तथाऽपरः ॥
जहार समरे प्राणान्नानाशस्त्रैरनेकधा ।
संसक्तेषु च योधेषु वर्तमाने च संकुले ॥ ४१

कवन्धान्युत्थितानि स्युः

शतशोऽथ सहस्रशः ।

शोणितैः सिच्यमानानि

शस्त्राणि कवचानि च ॥ ४२

महारागानुरक्तानि वस्त्राणीव चकाशिरे ।
एवमेतन्महद्युद्धं दारुणं शस्त्रसंकुलम् ॥ ४३
उन्मत्तगङ्गाप्रतिमं शब्देनापूरयज्जगत् ।

नैव स्वे न परे राजन् विज्ञायन्ते शरातुराः ॥
योद्धव्यमिति युध्यन्ते राजानो जयगृद्धिनः ।
स्वान् स्वे जघ्नुर्महाराज परांश्चैव समागतान्
उभयोः सेनयोर्वीरैर्व्याकुलं समपद्यत ।
रथैर्भग्नैर्महाराज वारणैश्च निपातितैः ॥ ४६
हयैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितैः ।
अगम्यरूपा पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ ४७
क्षणेनासीन्महीपाल क्षतजौघप्रवर्तिनी ।
पञ्चालानहनत्कर्णस्त्रिगर्ताश्च धनञ्जयः ॥ ४८
भीमसेनः कुरुन् राजन् हस्त्यनीकं च सर्वशः
एवमेव क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
अपराहे गते सूर्ये कांक्षतां विपुलं यशः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

धृतराष्ट्र उवाच ।

अतितीव्राणि दुःखानि दुःसहानि बहूनि च
त्वत्तोऽहं संजयाश्रौषं पुत्राणां चैव संक्षयम्
यथा त्वं मे कथयसे यथा युद्धमवर्तत ।
न सन्ति सूत कौरव्या इति मे निश्चिता मतिः
दुर्योधनश्च विरथः कृतस्तत्र महारथः ।
धर्मपुत्रः कथं चक्रे तस्य वा नृपतिः कथम् ॥
अपराणहे कथं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यासि सञ्जय ॥ ४

सञ्जय उवाच ।

संसक्तेषु तु सैन्येषु वध्यमानेषु भागशः ।
रथमन्यं समास्थाय पुत्रस्तव विशांपते ॥ ५
क्रोधेन महता युक्तः सविषो भुजगो यथा ।
दुर्योधनः समालक्ष्य धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥
प्रोवाच सूतं त्वारितो याहि याहीति भारत
तत्र मां प्रापय क्षिप्रं सारथे यत्र पाण्डवः ॥ ७
ध्रियमाणातपत्रेण राजा राजति दंशितः ।

स सूतश्चोदितो राज्ञा राज्ञः स्यंदनमुत्तमम् ॥
युधिष्ठिरस्याभिमुखं प्रेषयामास संयुगे ।
ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ९
सारथिं चोदयामास याहि यत्र सुयोधनः ।
तौ समाजग्मतुर्वीरौ भ्रातरौ रथसत्तमौ ॥
समेत्य च महावीरौ संरब्धौ युद्धदुर्मदौ ।
ववर्षतुर्महेष्वासौ शरैरन्योन्यमाहवे ॥ ११

ततो दुर्योधनो राजा धर्मशीलस्य मारिष
शिलाशितेन भस्त्रेण धनुश्चिच्छेद् संयुगे ॥ १२
तं नामृष्यत संक्रुद्धो ह्यवमानं युधिष्ठिरः ।
अपाविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥
अन्यत्कार्मुकमादाय धर्मपुत्रश्चमूमुखे ।
दुर्योधनस्य चिच्छेद् ध्वजं कार्मुकमेव च ॥
अथान्यद्जनुरादाय प्राविध्यत युधिष्ठिरम् ।
तावन्योन्यं सुसंक्रुद्धौ शस्त्रवर्षाण्यमुञ्चताम् ॥
सिंहाविव सुसंरब्धौ परस्परजिगीषया ।
जघ्नतुस्तौ रणेऽन्योन्यं नर्दमानौ वृषाविव ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

अतीति ॥ १ विरथः कृत इत्युक्तं तत्र युद्धे धर्मपुत्रः
कथं तं विरथं चक्रे तस्य तं च नृपतिर्दुर्योधनः कथमयुद्धयता
इति शेषः ॥ ३ ॥ अपाविध्य त्यक्त्वा ॥ १३ ॥

अन्तरं मार्गमाणी च चेरतुस्ती महारथी ।
 ततः पूर्णयतोत्सृष्टैः शरैस्तौ तु कृतघ्नी ॥
 विरेजतुमहाराज किञ्चुकायिव पुष्पिती ।
 ततो राजग्विमुञ्चन्ती सिंहनादान्मुहुर्मुहुः ॥
 तलयोश्च तथा शम्भान् धनुषश्च महाहवे ।
 शंषशब्दचरांश्चैव चक्रतुस्तौ नरेभ्यरी ॥ १९ ॥
 अन्योन्यं तौ महाराज पीडयांचक्रतुर्भुशम् ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा पुत्रं तव शरैरग्निभिः
 आजघानोरसि क्रुद्धो यज्ञवेगेदुरासदैः ।
 प्रतिविद्याथ तं तूष्णं तव पुत्रो महीपतिः ॥
 पञ्चभिर्निशितैर्बाणैः स्वर्णपुंतीः शिलाशितैः ।
 ततो दुर्योधनो राजा शक्तिं चिक्षेप भारत ॥
 सर्वपापसर्षो तीक्ष्णो महोदकाप्रतिमां तदा
 तामापतन्तो सहसा धर्मराजः शितैः शरैः ॥
 त्रिभिश्चिच्छेद सहसा तं च विद्याथ पञ्चभिः
 निपपात ततः साऽयं स्वर्णदण्डा महास्यना
 निपतन्ती महोदकेष्वद्यराजच्छिपिसन्निभा
 शक्तिं धिनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विद्यापते २५
 नयभिर्निशितैर्महैर्निजघान युधिष्ठिरम् ।
 सोऽतिविद्धो बलघता शत्रुणा शत्रुतापनः ॥
 दुर्योधनं समुद्दिश्य बाणं जग्राह सत्वरः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

सज्जय उवाच ।

ततः कर्णं पुरस्कृत्य त्वदीया युद्धदुर्मदाः ।
 पुनरावृत्य संप्रामं चक्रुर्देवास्त्रोपमम् ॥ १ ॥
 द्विरद-नर-रथाश्चशङ्खशब्दैः
 परिभ्रुपिता विविधैश्च शस्त्रपातैः ।
 द्विरद-रथ-पदातिसादिसदाः
 परिकुपिताभिमुखाः प्रजग्मिरे ते २ ॥
 शितपरश्वधसासिपट्टिदौ-
 रिपुभिरनेकविधैश्च सुदिताः ।
 द्विरद-रथ-हया महाहवे
 वरपुरुषैः पुरुषाश्च चाहनैः ॥ ३ ॥

समाधत्त च तं बाणं धनुर्मध्ये महाबलः २७
 चिक्षेप च महाराज ततः क्रुद्धः पराक्रमी ।
 स तु बाणः समासाद्य तव पुत्रं महारथम् ॥
 व्यामोहयत राजानं धरणीं च ददार ह ।
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धो गदामुचम्य वेगितः ॥
 विधित्सुः कलहस्यान्तं धर्मराजमुपाद्रवत् ।
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ३० ॥
 धर्मराजो महाशक्तिं प्राहिणोत्तव सूनवे ।
 दीप्यमानां महावेगां महोदकां ज्वलितामिव
 रथस्यः स तथा विद्धो
 धर्मं भित्त्वा स्तनान्तरे ।
 भृशं संविग्रहद्वयः
 पपात च मुमोह च ॥ ३२ ॥
 भीमस्तमाह च ततः प्रतिष्णामनुचिन्तयन् ।
 नायं यध्यस्तव नृप इत्युक्तः स न्यवर्तत ॥ ३३ ॥
 ततस्त्यरितमागम्य कृतघ्नीं तयात्मजम् ।
 प्रत्यपद्यत राजानं निमग्नं व्यसनार्णवे ॥ ३४ ॥
 गदामादाय भीमोऽपि हेमपट्टपरिष्कृताम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन कृतघर्माणमाहवे ॥ ३५ ॥
 पथं तदभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह ।
 अपराहे महाराज काहतां धिजयं युधि ॥ ३६ ॥

कमलोद्दिनकरेन्दुसिन्धुः

सितदशनैः सुमुखाक्षिनासिकैः ।

रुचिरमुकुटकुण्डलैर्मही

पुरुषशिरोभिरुपस्तृता बभौ ॥ १ ॥

परिध-मुसल-शक्ति-तोमरै-

नैखर-भुशुण्डि-गदाशतैर्हताः ।

द्विरद-नर-हयाः सहस्रशो

रुचिरनदीप्रवहास्तदाऽभवन् ॥ २ ॥

प्रहतरथ-नराश्व-कुजरे

प्रतिभयदर्शनमुल्लङ्घनघणम् ।

तदहितहतमावभौ चलं

पितृपतिराष्ट्रमिव प्रजाक्षये ॥ ३ ॥

सर्वपापसर्षो सर्वविनाशिनो गौरादि । 'तिरस्कारविनाशे च
 पुंलि पासत् पुमान्' इति मेदिनी ॥ २३ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशोऽ-

ध्यायः ॥ २९ ॥

३०

तत इति ॥ १ ॥

अथ तव नरदेव सैनिका-
 स्तव च सुताः सुरसूनुसन्निभाः ।
 अमितबलपुरःसरा रणे
 कुरुवृषभाः शिनिपुत्रमभ्ययुः ॥ ७
 तदतिरुधिरभीममावभौ
 पुरुषवराश्व-रथ-द्विपाकुलम् ।
 लवणजलसमुद्धतस्वनं
 बलमसुरामरसैन्यसप्रभम् ॥ ८
 सुरपतिसमविक्रमस्तत-
 स्त्रिदशवरावरजोपमं युधि ।
 दिनकरकिरणप्रभैः पृपत्कै
 रवितनयोऽभ्यहनच्छिनिप्रवीरम् ९
 तमपि सरथाजिसारथि
 शिनिवृषभो विविधैः शरैस्त्वरन् ।
 भुजगविपसमप्रभै रणे
 पुरुषवरं समवास्तृणोत्तदा ॥ १०
 शिनिवृषभशरैर्निपीडितं
 तव सुहृदो वसुपेणमभ्ययुः ।
 त्वरितमातिरथा रथर्षभं
 द्विरदरथाश्वपदातिभिः सह ॥ ११
 तदुदधिनिभमाद्रवद्वलं
 त्वरिततरैः समभिद्रुतं परैः ।
 द्रुपदसुतमुखैस्तदाऽभवत्
 पुरुषरथाश्वगजक्षयो महान् ॥ १२
 अथ पुरुषवरौ कृताहिकौ
 भवमभिपूज्य यथाविधि प्रभुम् ।
 अरिवधकृतनिश्चयौ द्रुतं
 तव बलमर्जुनकेशवौ सूतौ ॥ १३
 जलदनिनदनिःस्वनं रथं
 पवनविभूतपताककेतनम् ।
 सितहयमुपयान्तमन्तिकं
 कृतमनसो ददृशुस्तदाऽरयः ॥ १४
 अथ विस्फार्य गाण्डीवं रथे नृत्यान्निवार्जुनः
 शरसम्बाधमकरोत्खं दिशः प्रदिशस्तथा १५
 रथान्विमानप्रतिमान्मज्जयन्सायुधध्वजान् ।
 ससारथीस्तदा वाणैरभ्राणीवानिलोऽवधीत्
 गजान् गजप्रयन्तृंश्च वैजयन्त्यायुधध्वजान् ।
 सादिनोऽश्वांश्च पत्तींश्च शरैर्निन्ये यमक्षयम्
 तमन्तकमिव क्रुद्धमनिवार्य महारथम् ।

दुर्योधनोऽभ्ययादेको निघ्नन् वाणैरजिह्वनैः
 तस्यार्जुनो धनुः सूतमश्वान्केतुं च सायकैः ।
 हत्वा सप्तभिरेकेन छत्रं चिच्छेद पत्रिणा १९
 नवमं च समाधाय व्यसृजत्प्राणघातिनम् ।
 दुर्योधनायेपुवरं तं द्रौणिः सप्तथाऽच्छिनत् ॥
 ततो द्रौणैर्धनुश्छित्त्वा हत्वा चाश्वरथाञ्शरैः
 कृपस्यापि तदत्युग्रं धनुश्छिच्छेद पाण्डवः २१
 हार्दिक्यस्य धनुश्छित्त्वा
 ध्वजं चाश्वांस्तदाऽवधीत् ।
 दुःशासनस्येष्वसनं
 छित्त्वा राधेयमभ्ययात् ॥ २२
 अथ सात्यकिमुत्सृज्य
 त्वरन्कर्णोऽर्जुनं त्रिभिः ।
 विद्ध्वा विद्याध विशत्या
 कृष्णं पार्थ पुनः पुनः ॥ २३
 न ग्लानिरासीत्कर्णस्य
 क्षिपतः सायकान् बहून् ।
 रणे विनिघ्नतः शत्रून्
 क्रुद्धस्येव शतक्रतोः ॥ २४
 अथ सात्यकिरागत्य कर्णं विद्ध्वा शितैः शरैः
 नवत्या नवभिश्चोग्रैः शतेन पुनरार्पयत् ॥ २५
 ततः प्रवीराः पार्थानां सर्वे कर्णमपीडयन् ।
 युधामन्युः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः
 उत्तमौजा युयुत्सुश्च यमौ पार्षत एव च ।
 चेदिकारूपमत्स्यानां कैकयानां च यद्वलम् ॥
 चेकितानश्च बलवान् धर्मराजश्च सुव्रतः ।
 एते रथाश्वद्विरदैः पत्तिभिश्चोग्रविक्रमैः २८
 परिवार्य रणे कर्णं नानाशस्त्रैरवाकिरन् ।
 भापन्तो वाग्भिरुग्राभिः सर्वे कर्णवधे धृताः
 तां शस्त्रवृष्टिं बहुधा कर्णश्छित्त्वा शितैः शरैः
 अपोवाहास्त्रवीर्येण द्रुमं भङ्कृत्वे मारुतः ३०
 रथिनः समहामात्रान् गजानश्चान्ससादिनः
 पत्तिव्रातांश्च संकुद्धो निघ्नन् कर्णो व्यदृश्यत
 तद्वध्यमानं पाण्डूनां बलं कर्णास्त्रतेजसा ।
 विशस्त्रपत्रदेहासु प्राय आसीत्पराङ्मुखम् ॥
 अथ कर्णास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यार्जुनः स्मयन्
 दिशं खं चैव भूमिं च प्रावृणोच्छरवृष्टिभिः
 मुसलानीव संपेतुः परिधा इव चेषवः ।
 शतघ्न्य इव चाप्यन्ये वज्राण्युग्राणि चापरे

तैर्वध्यमानं तत् सैन्यं सपत्न्यश्व-रथ-द्विपम्
 निमीलिताक्षमत्यर्थं घन्नाम च ननाद च ॥
 निष्कैवल्यं तदा युद्धं प्रापुरश्व-नर-द्विपाः ।
 हन्यमानाः शरैरातीस्तदा भीताः प्रदुद्बुधुः ॥
 त्वदीयानां तदा युद्धे संसक्तानां जयैषिणाम्
 गिरिमस्तं समासाद्य प्रत्यपद्यत भानुमान् ॥
 तमसा च महाराज रजसा च विशेषतः ।
 न किञ्चित्प्रत्यपद्याम शुभं वा यदि वाऽशुभं
 ते प्रस्यन्तो महेष्वासा रात्रियुद्धस्य भारत ।
 अपयानं ततश्चक्रुः सहिताः सर्वयोधिभिः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि प्रथमे युद्धादिवसे
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्वेन च्छन्देन नः सर्वानयधीक्षकमर्जुनः ।
 न ह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः
 पार्थश्वैकोऽहरङ्गद्रामेकश्चाग्निमतर्पयत् ।
 एकश्चेमां महीं जित्वा चक्रे बलिभृतो नृपान्
 एको निघातकः पञ्चानहन् द्वित्यकाशुकः ।
 एकः किरातरूपेण स्थितं दार्धर्मयोधयत् ॥ ३
 एको ह्यारक्षद्भरतानेको भयमतीपयत् ।
 तेनैकेन जिताः सर्वे महीपा ह्युग्रतेजसा ॥ ४
 न ते निघाः प्रशस्यास्ते यत्ते चक्रुर्ब्रवीहि तत्
 ततो दुर्योधनः सूत पञ्चात्मिकमकरोत्तदा ॥ ५
 सञ्जय उवाच ।

हृतप्रहृतविध्वस्ता विधर्मायुधवाहनाः ।
 दीनस्वरा दूयमाना मानिनः शशुनिर्जिताः
 शिबिरस्थाः पुनर्मन्त्रं मन्त्रयन्ति स्म कौरवाः
 भद्रदंष्ट्रा हतधिपाः पादाक्रान्ता ह्योरगाः ॥

निष्कैवल्यं निखितं कैवल्यं भरणं यस्मिन् तत्तथा ॥ ३६ ॥
 प्रत्यपद्यत प्रविष्ट ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 त्रैलोक्ये भारतभावदर्पे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

स्वेनेति । स्वेन च्छन्देन इच्छया आततायिन शत्रु-
 पाणे ॥ १ ॥ मश मुमश बलिभृत वरदान् ॥ २ ॥
 कर्णो ४

कौरवेष्वपयातेषु तदा राजन्दिनक्षये ।
 जयं सुमनसः प्राप्य पार्थाः स्वशिविरं ययुः
 वादिप्रशब्दैर्विविधैः सिंहनादैः सगर्जितैः ।
 परानुपहसन्तश्च स्तुवन्तश्चाच्युतार्जुनी ॥ ४१
 कृतेऽवहारे तैर्वीरैः सैनिकाः सर्वे एव ते ।
 आशीर्वाचः पाण्डवेषु प्रायुञ्जन्त नरेश्वराः
 ततः कृतेऽवहारे च प्रहृष्टास्तत्र पाण्डवाः ।
 निशायां शिविरं गत्वा न्यवसन्त नरेश्वराः
 ततो रक्षः पिशाचाश्च श्वापदाश्चैव संघशः ।
 जग्मुरायोधनं घोरं रुद्रस्याक्रीडसन्निभम् ॥

तानग्रवीक्षतः कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥
 करं करेण निष्पीड्य प्रेक्षमाणस्तथात्मजम् ।
 यत्तो दृढश्च दक्षश्च धृतिमानर्जुनस्तदा ।
 संबोधयति चाप्येनं यथा कालमधोक्षजः ॥
 सहसाऽस्त्रविसर्गेण ययं तेनाद्य यञ्जिताः ।
 श्वस्त्यहं तस्य संकल्पं सर्वं हन्ता महीपते ॥

एयमुक्तस्तथेत्युक्त्वा

सोऽनुजज्ञे नृपोत्तमान् ।

तेऽनुज्ञाता नृपाः सर्वे

स्थानि वेदमानि भेजिरे ॥ ११

सुप्तोपिनास्तां रजनीं दृष्ट्वा युद्धाय निर्ययुः ।
 तेऽपश्यन्विहितं द्यूहं धर्मराजेन दुर्जयम् ॥
 प्रयत्नात्कुरुमुख्येन गृहस्पत्युशनोमते ।

अथ प्रतीपकर्तारं प्रवीरं परवीरहा ॥ १३

सस्मार वृषभस्कंधं कर्णं दुर्योधनस्तदा ।

पुरंदरसमं युद्धे मरुद्गणसमं वले ॥ १४

अरक्षत् घोषयात्राया मरतान् दुर्योधनादीन् ॥ ४ ॥ ते
 अस्मर्दया न निधा तेशब्दस्याभ्यासाद्वाक्यनमिदम् ।

तथा दुर्योधनोऽपि न निन्य अपि तु तत् विसृत तादृशं

शत्रु प्राप्य ख्यातिं गत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इता ताडिताः

प्रहताश्छिन्नावयवा विध्वस्ता बाहनेभ्योऽथ पातितः

॥ ६ ॥ सदसा अस्मात् ॥ १० ॥ मते स्थितेनेति शेषः ।

प्रतीपकर्तारं शत्रूणां छेतारं प्रवीरं प्रकृष्ट वीरम् ॥ १३ ॥

कार्तवीर्यसमं वीर्यं कर्णं राज्ञोऽगमन्मनः ।
सर्वेषां चैव सैन्यानां कर्णमेवागमन्मनः ।
सूतपुत्रं महेष्वासं बन्धुमात्यधिकेष्विव ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

ततो दुर्योधनः सूत पश्चात्किमकरोत्तदा
यद्योऽगमन्मनो मन्दाः कर्णं वैकर्तनं प्रति ॥
अप्यपश्यत राधेयं शीतार्तं इव भास्करम् ।
कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रवृत्ते च रणे पुनः ॥
कथं वैकर्तनः कर्णस्तत्रायुध्यत सञ्जय ।
कथं च पाण्डवाः सर्वे युयुधुस्तत्र सूतजम् ॥
कर्णो ह्येको महाबाहुर्हन्यात्पार्थान्ससृजयान्
कर्णस्य भुजयोर्वीर्यं शक्रविष्णुसमं युधि ॥
तस्य शस्त्राणि घोराणि विक्रमश्च महात्मनः
कर्णमाश्रित्य संग्रामे मत्तो दुर्योधनो नृपः ॥
दुर्योधनं ततो दृष्ट्वा पाण्डवेन भृशार्दितम् ।
पराक्रान्तान्पाण्डुसुतान् दृष्ट्वा चापि महारथः
कर्णमाश्रित्य संग्रामे मन्दो दुर्योधनः पुनः ।
जेतुमुत्सहते पार्थान्सपुत्रान्सहकेशवान् ॥
अहो वत महदुःखं यत्र पाण्डुसुताग्रणे ।
नातरद्रभसः कर्णो 'दैवं नूनं परायणम्' ॥२३॥
अहो ह्यतस्य निष्ठेयं घोरा संप्रति वर्तते ।
अहो तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम्
सोढा घोराणि बहुशः शल्यभूतानि सञ्जय ।
सौबलं च तदा तात नीतिमानिति मन्यते
कर्णश्च रभसो नित्यं राजा तं चाप्यनुव्रतः ।
यदेवं वर्तमानेषु महायुद्धेषु सञ्जय ॥ २६॥
अश्रौषं निहतान्पुत्रान्नित्यमेव विनिर्जितान् ।
न पाण्डवानां समरे कश्चिदस्ति निवारकः
स्त्रीमध्यमिव गाहन्ते 'दैवं तु बलवत्तरम्' ।

सञ्जय उवाच ।

राजन्पूर्वनिमित्तानि धर्मिष्ठानि विचिन्तय
अतिक्रान्तं हि यत्कार्यं पश्चाच्चिन्तयते नरः
तच्चास्य न भवेत्कार्यं चिन्तया च विनश्यति

तदिदं तव कार्यं तु दूरप्राप्तं विजानता ।
न कृतं यत्त्वया पूर्वं प्राप्ताप्राप्तविचारणम् ॥
उक्तोऽसि बहुधा राजन् मा युध्यस्वेति पाण्डवैः
शृङ्गीषे न च तन्मोहाद्वचनं च विशापते ॥३१॥
त्वया पापानि घोराणि समाचीर्णानि पाण्डु-
त्वत्कृते वर्तते घोरः पार्थिवानां जनक्षयः ॥
तत्स्विदानीमतिक्रान्तं मा शुचो भरतर्षभ ।
शृणु सर्वं यथावृत्तं घोरं वैशसमुच्यते ॥ ३३॥
प्रभातायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात्
समेत्य च महाबाहुर्दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ३५॥
कर्ण उवाच ।

अद्य राजन्समेप्यामि पाण्डवेन यशस्विना
निहनिष्यामि तं वीरं स वा मां निहनिष्यति
बहुत्वान्मम कार्याणां तथा पार्थस्य भारत ।
नाभूत्समागमो राजन् मम चैवार्जुनस्य च ३६॥
इदं तु मे यथाप्रशं शृणु वाक्यं विशापते ।
अनिहत्य रणे पार्थं नाहमेप्यामि भारत ॥
हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन्मयि चावस्थिते युधि ।
अभियास्यति मां पार्थः शक्रशक्तिविनाकृतम्
ततः श्रेयस्करं यच्च तन्निबोध जनेश्वर ।
आयुधानां च मे वीर्यं दिव्यानामर्जुनस्य च
कार्यस्य महतो भेदे लाघवे दूरपातने ।
सौष्ठवे चास्त्रपाते च सव्यसाची न मत्समः
प्राणे शौर्येऽथ विज्ञाने विक्रमे चापि भारत
निमित्तज्ञानयोगे च सव्यसाची न मत्समः ॥
सर्वायुधमहामात्रं विजयं नाम तद्धनुः ।
इन्द्रार्थं प्रियकामेन निर्मितं विश्वकर्मणा ॥
येन दैत्यगणान् राजक्षितवान्वै शतक्रतुः ।
यस्य घोषेण दैत्यानां व्यामुह्यन्त दिशो दश
तद्गार्गवाय प्रायच्छच्छक्रः परमसंमतम् ।
तद्दिव्यं भार्गवो मह्यमददद्धनुरुत्तमम् ॥ ४४॥
तेन योत्स्ये महाबाहुमर्जुनं जयतां वरम् ।
यथेन्द्रः समरे सर्वान् दैतेयान्वै समागतान् ॥

आत्ययिकेषु प्राणसंकटेषु ॥ १५॥ अप्यपश्यत अपिः प्रश्ने
॥ १६॥ मत्तः कर्णाश्रयेण मूढः भाविनाशानवधानात्
॥ २०॥ निष्ठा विपाकः ॥ २४॥ कर्णश्च नीतिमानिति
मन्यत इति पूर्वणान्वयः ॥ २६॥ स्त्रीमध्यमिव गाहन्ते सेनां
मृद्नन्तीत्यर्थः । निमित्तानि धृतादीनि धर्मिष्ठानीति सोपालम्भं
विरुद्धानीत्यर्थः ॥ २८॥ कार्यं राज्यलाभाख्यं दूरप्राप्तं अत्य-
न्तदुर्लभं यत् यतः विजानताऽपि त्वया प्राप्ताप्राप्तविचारणं

युक्तायुक्तपरीक्षणं न कृतमित्यन्वयः ॥ ३०॥ शक्रशक्तीति-
स्वस्य अर्जुनवधे सामर्थ्याभावं द्योतयति ॥ ३८॥ श्रेय-
स्करं आत्मप्राणकरं वीर्यं समानमिति शेषः ॥ ३९॥
कार्यस्य कर्तव्यस्य परकीयस्य भेदे विनाशे लाघवे शौष्ठ्ये
सौष्ठवे कौशले ॥ ४०॥ प्राणे शारीरबले । शौर्यं मानस-
बले । विज्ञाने अस्त्रशिक्षायां । विक्रमे फलोपधानेऽस्त्राणां
निमित्तज्ञानयोगे लक्ष्यसंबन्धावधारणे ॥ ४१॥ महामात्रं
श्रेष्ठम् । विजयाख्यं नाम प्रसिद्धम् ॥ ४२॥

धनुर्धरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते ।
 त्रिस्तसकृत्त्वः पृथिवी धनुषा येन निर्जिता ॥
 धनुषो ह्यस्य कर्माणि दिव्यानि प्राह भार्गवः
 तद्रामो ह्यददन्मह्यं तेन योत्स्यामि पाण्डवम्
 अद्य दुर्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सनान्धवम्
 निहत्य समरे वीरमर्जुनं जयता वरम् ॥ ४८
 सपर्वतवनद्रीपा हतवीरा ससागरा ।
 पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भविष्यत्यद्य पार्थिव ॥ ४९
 नाशक्यं विद्यते मेऽद्य त्वत्प्रियार्थं विशेषतः
 सम्यग्धर्मोत्तरकस्य सिद्धिरात्मवतो यथा
 न हि मा समरे सोढुं
 संशक्तोऽस्मि तरुयथा ।
 अवश्यं तु मया वाच्यं
 वेन हीनोऽस्मि फाल्गुनात् ॥ ५१
 ज्या तस्य धनुषो दिव्या
 तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
 सारथिस्तस्य गोविन्दो
 मम तादृज्जितं विद्यते ॥ ५२
 तस्य दिव्यं धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमजितं युधि
 विजयं च महद्दिव्यं ममापि धनुरुत्तमम् ॥
 तत्राहमधिकः पार्थाङ्गनुषा तेन पार्थिव ।
 येन चाप्यधिको वीरः पाण्डवस्तस्मिन्बोध मे
 रश्मिप्राहश्च दाशार्हः सर्वलोकनमस्कृतः ।
 अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूषणः ॥
 अच्छेद्यः सर्वतो वीर बाजिनश्च मनोजयाः ।
 ध्वजश्च दिव्यो घुतिमान् वानरो विस्मयंकरः
 कृष्णश्च झट्टा जगतो रथं तमभिरक्षति ।
 एतैर्द्रव्यैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवम्
 अयं तु सदृशः शीरेः शल्यः समितिशोभनः
 सारथ्यं यदि मे कुर्याद्भवस्ते विजयो भवेत् ॥
 तस्य मे सारथिः शल्यो भवत्वसुकरः परैः ।
 नाराचान्गार्ध्रपत्राश्च शकटानि वहन्तु मे ॥
 रथाश्च मुख्या राजेन्द्र युक्ता बाजिभिरुत्तमैः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

आयान्तु पश्चात्सततं मामेव भरतर्षभ ॥ ६०
 एवमभ्यधिकः पार्थाङ्गविष्यामि गुणैरहम् ।
 शल्योऽप्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादपि चाप्यहं
 यथाऽश्वहृदय वेद दाशार्हः परवीरहा ।
 तथा शल्यो विजानीते ह्यज्ञानं महारथः ॥
 बाहुवीर्यं समो नास्ति मद्राजस्य कश्चन ।
 तथाऽस्त्रे मत्समो नास्ति कश्चिदेव धनुर्धरः
 तथा शल्यसमो नास्ति ह्यज्ञाने हि कश्चन ।
 सोऽयमभ्यधिकः कृष्णाङ्गविष्यति रथो मम
 एवं कृते रथस्थोऽहं गुणैरभ्यधिकोऽर्जुनात् ।
 भवे युधि जयेयं च फाल्गुनं कुरुसत्तम ॥ ६५
 समुद्याहं न शक्यन्ति देवा अपि सवासवाः ।
 एतत्कृतं महाराज त्वयेच्छामि परंतप ॥ ६६
 क्रियतामेप कामो मे मा वः कालोऽत्यगादयम्
 एवं कृते कृतं सद्यं सर्वकामैर्भविष्यति ॥ ३७
 ततो द्रक्ष्यसि संग्रामे यत्करिष्यामि भारत
 सर्वथा पाण्डवान्संख्ये विजेष्ये वै समागतान्
 न हि मे समरे शक्ताः समुद्याहं सुरासुराः ।
 किमु पाण्डुसुता राजन् रणे मानुषयोनयः ॥
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तस्तव सुतः कर्णेनाहवशोभिना ।
 संपूज्य संप्रहृष्टात्मा ततो राघेयमब्रवीत् ॥
 दुर्योधन उवाच ।
 एवमेतत्करिष्यामि
 यथा त्वं कर्णं मन्यसे ।
 सोपासद्वा रथाः साध्वाः
 स्वनुयास्यन्ति संयुगे ॥ ७१
 नाराचान्गार्ध्रपत्राश्च शकटानि वहन्तु ते ।
 अनुयास्याम कर्णं त्वां वयं सर्वे च पार्थिवाः
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्रः प्रतापवान्
 अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्रराजमिदं वचः ॥

सिद्धिर्मांश आत्मवतो जितचित्तस्य ॥ ५० ॥ शल्य कृष्णतुल्य
 बाणशकटबहुलतया बाणानामश्रयत्वं ज्ञेयम् । एवं वदन्धत्वेन
 दिव्याश्वजय इत्याह-अयमित्यादिना ॥ ५८ ॥

भवे भवेयम् । भवेदिति पाठ प्रामादिक ॥ ६५ ॥ इति
 श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥

३२

सञ्जय उवाच ।

पुत्रस्तव महाराज मद्रराजं महारथम् ।
 विनयेनोपसंगम्य प्रणयाद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
 सत्यव्रत महाभाग द्विपतां तापवर्धन ।
 मद्रेश्वर रणे शूर परसैन्यभयंकर ॥ २
 श्रुतवानसि कर्णस्य द्रुवतो वदतां वर ।
 यथा नृपतिसिंहानां मध्ये त्वां वरये स्वयम्
 तत्त्वामप्रतिवीर्याद्य शत्रुपक्षक्षयावह ।
 मद्रेश्वर प्रयाचेऽहं शिरसा विनयेन च ॥ ४
 तस्मात्पार्थविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि
 सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठ प्रणयात्कर्तुमर्हसि ॥ ५
 त्वयियन्तरि राधेयो विद्विषो मे विजेष्यते ।
 अभीष्टां हि कर्णस्य ग्रहीताऽन्यो न विद्यते
 ऋते हि त्वां महाभाग वासुदेवसमं युधि ।
 स पाहि सर्वथा कर्णं यथा ब्रह्मा महेश्वरम् ॥
 यथा च सर्वथाऽऽपत्सु वाष्पण्यः पाति पाण्डवं
 तथा मद्रेश्वराद्य त्वं राधेयं प्रतिपालय ॥ ८

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो

भवान् भोजश्च वीर्यवान् ।

शकुनिः सौवलो द्रौणि-

रहमेव च नो बलम् ॥

९

एवमेव कृतो भागो नवधा पृथिवीपते ।

न च भागोत्र भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः
 ताभ्यामतीत्य तौ भागौ निहता मम शत्रवः
 वृद्धौ हि तौ महेष्वासौ छलेन निहतौ युधि
 कृत्वा नसुकरं कर्म गतौ स्वर्गमितोऽनघ ।
 तथाऽन्ये पुरुषव्याघ्राः परैर्विनिहता युधि ॥

अस्मदीयाश्च बहवः

स्वर्गायोपगता रणे ।

त्यक्त्वा प्राणान् यथाशक्ति

चेष्टां कृत्वा च पुष्कलाम् ।

तदिदं हतभूयिष्ठं बलं मम नराधिप ।

पूर्वमप्यल्पकैः पार्थैर्हतं किमुत सांप्रतम् ॥ १४

बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सत्यविक्रमाः

बलं शेषं न हन्युर्मे यथा तत्कुरु पार्थिव ॥ १३

हतवीरमिदं सैन्यं पाण्डवैः समरे विभो ।

कर्णो ह्येको महाबाहुस्मत्प्रियाहिते रतः ॥
 भवांश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथः ॥

शल्यं कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धुमिच्छति संयुगे ॥

तस्मिञ्जयाशा विपुला मद्रराज नराधिप

तस्याभीष्टग्रहवरो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन

पार्थस्य समरे कृष्णो यथाभीष्टग्रहो वरः ।

तथा त्वमपि कर्णस्य रथेऽभीष्टग्रहो भव ॥

तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणश्च पार्थिव ।

यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तथैव तत् ॥

पूर्वं नः समरे ह्येवमवधीर्जुनो रिपून् ।

इदानीं विक्रमो ह्यस्य कृष्णेन सहितस्य च ॥

कृष्णेन सहितः पार्थो धार्तराष्ट्रौ महान्ममूम्

अहन्यहनि मद्रेश द्रावयन् दृश्यते युधि ॥ २२

भागोऽवशिष्टः कर्णस्य तव चैव महाद्युते ।

तं भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाद्य हि ॥ २३

अरुणेन यथा सार्धं तमः सूर्यो व्यपोहति ।

तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थ महाहवे ॥ २४

उद्यन्तौ च यथा सूर्यौ बालसूर्यसमप्रभौ ।

कर्णशल्यौ रणे दृष्ट्वा विद्रवन्तु महारथाः ॥

सूर्यारुणौ यथा दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिप ।

तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपञ्चालाः ससञ्जयाः

रथिनां प्रवरः कर्णो यन्तृणां प्रवरो भवान् ।

संयोगो युवयोर्लोकं नाभूज च भविष्यति ॥

यथा सर्वास्ववस्यासु वाष्पण्यः पाति पाण्डवं

तथा भवान्परित्रातु कर्णं वैकर्तनं रणे ॥ २८

त्वया सारथिना ह्येष अप्रधृष्यो भविष्यति

देवतानामपि रणे सशक्राणां महीपते ।

किं पुनः पाण्डवेयानां मा विशंकीर्वचो मम

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनवचः श्रुत्वा

शल्यः क्रोधसमन्वितः ।

त्रिशिखां भुक्तिं कृत्वा

धुन्वन् हस्तौ पुनः पुनः ॥

३०

क्रोधरक्ते महानेत्रे परिवृत्य महाभुजः ।

कुलैश्वर्यश्रुतबलैर्दत्तः शल्योऽब्रवीदिदम् ॥ ३१

३२

पुत्र इति । विनयेन नत्या प्रणयात् प्रकृष्टात् न्यायात्

युक्तियुक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ अभीष्टां ह्यरसीनाम् ॥ ६ ॥

त्रातु त्रायताम् ॥ २८ ॥

शल्य उवाच ।

अवमन्यसि गान्धारे ध्रुवं च परिशंकसे ।
यन्मां ब्रवीषि विश्रब्धं सारथ्यं क्रियतामिति
अस्मत्तोऽभ्यधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि ।
न चाहं युधि राधेयं गणये तुल्यमात्मनः ॥
आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः पृथिवीपते ।
तमहं समरे जित्वा गमिष्यामि यथानतम् ॥
अथवाऽप्येक एवाहं योत्स्यामि कुरुनन्दन ।
पश्य धीर्यं ममाद्य त्वं संग्रामे दहतो रिपून् ॥
यथाभिमानं कौरव्य निधाय हृदये पुमान् ।
अस्मद्विधः प्रयतंत मा मां त्वमभिशंकियाः ॥
युधि वाऽप्ययमानो मे न कतव्यः कथञ्चन
पश्य पीनी मम भुजौ घ्नसंहननोपमी ॥ ३७
धनुः पश्य च मे खिन्नं शरांश्चाक्षाधिपोपमान्
रथं पश्य च मे क्लृप्तं सद्भैर्यातवेगितैः ॥
गदां च पश्य गान्धारे हेमपट्टविभूषिताम् ।
दारयेयं महौ कृत्स्नां चिकिरेयं च पर्यतान् ॥
शोषयेयं समुद्राद्य तेजसा स्वेन पार्थिव ।
तं मामेवधिधं राजन् समर्थमरिनिग्रहे ॥ ४०
कस्माद्युनंक्षि सारथ्ये नीचस्याधिरये रणे ।
न मामधुरि राजेन्द्र नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥
न हि पापीयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेप्यत्यमुत्सहे
यो ह्यमुपगतं प्रीत्या गरीयांसं यदो स्थितम्
यदो पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरम् ।
ब्रह्मणा ब्राह्मणाः सृष्टा मुखात् क्षत्रं च बाहुतः
ऊरुभ्यामखजद्वैद्यान् शूद्रान्पद्भ्यामिति श्रुतिः
तेभ्यो वर्णविशेषाश्च प्रतिलोमानुलोमजाः ॥
अयान्योन्यस्य संयोगाच्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
गोक्षारः संगृहीतारो दातारः क्षत्रियाः स्मृताः
याजनाध्यापनैर्विप्रा विश्वद्वैष्ट्य प्रतिग्रहैः ।
लोकस्यानुग्रहार्थाय स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ॥
कूपिश्च पाशुपाल्यं च विशां दानं च धर्मतः
ब्रह्म-क्षत्र-विशां शूद्रा विहिताः परिचारकाः
ब्रह्मक्षत्रस्य विहिताः सूता वै परिचारकाः ।
न क्षत्रियो वै सूतानां ऋणुयाच्च कथञ्चन ॥
अहं मूर्धाभिपिक्तो हि राजार्पिकुलजो नृपः ।

महारथः समाख्यातः सेव्यः स्तुत्यश्च वदिनां
सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिवलसूदनः ।
सूतपुत्रस्य संग्रामे सारथ्यं कर्तुमुत्सहे ॥ ५०

अवमानमहं प्राप्य

न योत्स्यामि कथञ्चन ।

आपृच्छे त्वाऽद्य गान्धारे

गमिष्यामि गृहाय वै ॥

५१

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाराज शल्यः समितिशोभनः
उत्थाय प्रययौ तूर्णं राजमध्यादमर्षितः ॥ ५२

प्रणयाद्बहुमानाच्च तन्निगृह्य सूतस्तथ ।

अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साम्ना सर्वार्थसाधकम्

यथा शल्य विजानीपे एवमेतदसंशयम् ।

अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तन्निबोध जनेश्वर ॥

न कर्णोऽभ्यधिकस्त्वत्तो

न शंके त्वां च पार्थिव ।

न हि मद्रेश्वरो राजा

कुर्याद्यदनृतं भवेत् ॥

५५

ऋतमेव हि पूर्वास्ते वदन्ति पुरुषोत्तमाः ।

तस्मादार्तायनिः प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम

शल्यभूतस्तु शत्रूणां यस्मात्त्वं युधि मानद् ।

तस्मान्छल्यो हि ते नाम कथ्यते पृथिवीतले

यदेतद्व्याहृतं पूर्वं भवता भूरिदक्षिण ।

तदेव कुरु धर्मज्ञ मदर्थं यद्यदुच्यते ॥

५८

न च त्वत्तो हि राधेयो न चाहमपि धीर्यवान्

वृणेऽहं त्वां हयाश्याणां यन्तारमिह संयुगे ॥

मन्ये चाभ्यधिकं शल्य गुणैः कर्णं धनञ्जयाद्

भवन्तं वासुदेवाच्च लोकोऽयमिति मन्यते ॥

कर्णो ह्यभ्यधिकः पार्थादस्त्रैरेव नरर्षभ ।

भवानभ्यधिकः कृष्णादश्वज्ञाने बले तथा ॥

यथाऽश्वहृदयं वेद् वासुदेवो महामनाः ।

द्विगुणं त्वं तथा वेत्सि मद्राजेश्वरात्मज ॥

शल्य उवाच ।

यन्मां ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव

विशिष्टं देवकीपुत्रात्प्रीतिमानस्म्यहं त्वायि ॥

विश्रब्धं नि शङ्कं यथा स्यात्तथा ॥ ३२ ॥ निधाय त्वत्क-
तमपमानमिति शेष । प्रयतंत त्वत्पुमिति शेष ॥ ३६ ॥
अधुरि नीचे कर्मणि ॥ ४१ ॥ पापीयस नीचयोने प्रेप्यत्वं
दासत्वं कर्तुमिति शेष ॥ ४२ ॥ वशे आज्ञायाम् । अधरो-

त्तरं नीचोच्चयोर्विपरीत्यकरणजं महत्पापम् ॥ ४३ ॥ ऋत-
मिति । ऋतमेव अयनं आश्रयो येषां ते ऋतायनास्तेषां
गोत्राफत्यमार्तायनिस्त्वम् ॥ ५६ ॥ मद्रेश्वरेत्यथोत्पत्तिदे-
वज्ञत्वाद्विशेषेण तद्वृणुषामिज्ञत्वं सूच्यते ॥ ६२ ॥

एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः ।
युध्यतः पाण्डवाग्र्येण यथा त्वं वीर मन्यसे
समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्तनं प्रति ।
उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्ये
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

दुर्योधन उवाच ।

भूय एव तु मद्रेश यत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ।
यथा पुरावृत्तमिदं युद्धे देवासुरे विभो ॥ १
यदुक्तवान् पितुर्मह्यं मार्कण्डेयो महानृपिः ।
तदशेषेण ब्रुवतो मम राजर्षिसत्तम ॥ २
निबोध मनसा चात्र न ते कार्या विचारणा
देवानामसुराणां च परस्परजिगीषया ।
बभूव प्रथमो राजन् संग्रामस्तारकामयः ॥ ३
निर्जिताश्च तदा दैत्या दैवतैरिति नः श्रुतम्
निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः ।
ताराक्षः कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव
तप उग्रं समास्थाय नियमे परमे स्थिताः ।
तपसा कर्षयामासुर्देहान् स्वान् शत्रुतापन ॥
दमेन तपसा चैव नियमेन समाधिना ।
तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रददौ वरम् ॥ ७
अवध्यत्वं च ते राजन् सर्वभूतस्य सर्वदा ।
सहिता वरयामासुः सर्वलोकपितामहम् ॥
तानब्रवीत्तदा देवो लोकानां प्रभुरीश्वरः ।
नास्ति सर्वामरत्वं वै निवर्तध्वमितोऽसुराः
अन्यं वरं वृणीध्वं वै यादृशं संप्रोचते ।
ततस्ते सहिता राजन् संप्रधार्यासकृत्प्रभुम्
सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येदमथाब्रुवन् ।
अस्मभ्यं त्वं वरं देव संप्रयच्छ पितामह ॥

वर्यं पुराणि त्रीण्येव

समास्थाय महीमिमाम् ।

विचरिष्याम लोकेऽस्मि-

स्त्वत्प्रसादपुरस्कृताः ॥

१२

ततो वर्षसहस्रे तु समेप्यामः परस्परम् ।
एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ
समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंस्तदा
एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति ॥

एवमस्त्विति तान् देवः

प्रत्युक्त्वा प्रादिशद्विबम् ।

ते तु लब्धवराः प्रीताः

संप्रधार्य परस्परम् ॥

पुरत्रयविस्मृष्टार्थं मयं वज्रमहासुरम् ।
विश्वकर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम् ॥ १६
ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान्पुराणि च ।
त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्णायसं तथा
काञ्चनं दिवि तत्रासीदन्तरिक्षे च राजतम् ।
आयसं चाभवद्भौमं चक्रस्थं पृथिवीपते ॥ १८
एकैकं योजनशतं विस्तारायामतः समम् ।
गृहाट्टालकसंयुक्तं बहुप्राकारतोरणम् ॥ १९
गृहप्रवरसंवाधमसंवाधमहापथम् ।
प्रासादैर्विविधैश्चापि द्वारैश्चैवोपशोभितम् ॥
पुरेषु चाभवन् राजन् राजानो वै पृथक् पृथक्
काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः ॥
राजतं कमलाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम्
त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रील्लोकानस्त्रतेजसा २२

वाच उत्सृजेयं ताः अनेन क्षन्तव्या इति भावः ॥ ६५ ॥
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकंठायै भारतभावदीपे
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

भूय इति ॥ १ ॥ पितुः पुरतः मह्यं मम ॥ २ ॥

तारकामयः तारकासुर एव आमयो रोगवत्पराभवहेतुर्यत्र स
तथा ॥ ३ ॥ दमेन बाहोन्द्रियजयेन तपसा चित्तस्यै-
काग्र्येण नियमेन शौचादिना समाधिना अग्न्युत्थानेन ॥ ७
चक्रस्थं आज्ञावशं यथेष्टसञ्चारीत्यर्थः । चक्रस्थमित्यत्र
तृतीयमिति पाठः प्रामादिकः ॥ १८ ॥

आश्रयस्य तस्युरुचुश्च कश्च नाम प्रजापतिः ।
 तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च २३
 कोट्यध्वाप्रतिघीराणां समाजमुस्ततस्ततः
 मांसाशिनः सुदसाश्च सूर्यैर्धिनिहृताः पुरा २४
 महादैर्घ्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः ।
 सर्वेषां च पुनश्चैषां सर्वयोगवहो मयः ॥ २५
 तमाश्रित्य हिते सर्वे धर्तयन्तेऽकुतोभयाः ।
 यो हि यन्मनसा कामं दध्नी त्रिपुरसंघयः ॥
 तस्मै कामं मयस्तं तं विदधे मायया तदा ।
 तारकाक्षसुतो घोररो हरिर्नाम महाबलः २७
 तपस्तेपे परमकं येनातुप्यतिपतामहः ।
 संतुष्टमवृणोद्वेहं धार्पी भवतु नः पुरे ॥ २८
 शस्त्रैर्धिनिहता यत्र क्षिताः स्युर्यलघत्तराः ।
 स तु लघ्वा घनं धीरस्तारकाक्षसुतो हरिः
 ससृजे तत्र धार्पी तां मृतानां जीविनां प्रभो
 येन रूपेण दैत्यस्तु येन धेयेण चैव ह ॥ ३०
 मृतस्तस्यां परिक्षिप्तस्तादृशेनैव जज्ञियान् ।
 तां प्राप्यते पुनस्तांस्तु लोकान्सर्वान्ववाधिरे
 महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्धनाः ।
 न तेषामभयद्राजन् क्षयो युद्धे कदाचन ३२
 ततस्ते लोभमोहाभ्या-
 मभिभूता विचेतसः ।
 निर्द्वापाः संस्थिताः सर्वे
 स्थापिताः समल्लुपन् ॥ ३३
 विद्राव्य सगणान् देवांस्तत्र तत्र तदा तदा ।
 विचेतुः स्येन कामेन घरदानेन क्षृप्ताः ३४
 देवोद्यानानि सर्वाणि
 प्रियाणि च दिव्यीकसाम् ।
 श्रुपिणामाध्रमाश्रुण्यान्
 रम्याञ्जनपदांस्तथा ॥ ३५
 द्यनाशयक्षमर्यादा दानवा दुष्टचारिणः ।
 पीड्यमानेषु लोकेषु ततः शक्रो मरुतः ३६
 पुराण्यायोधयां चक्रे वज्रपातैः सम्रततः ।
 नाशकत्तान्यभेद्यानि यदा भेत्तुं पुरंदरः ३७
 पुराणि घरदत्तानि धात्रा तेन नराधिप ।

तदा भीतः सुस्पतिर्मुक्त्वा तानि पुराण्यथ ॥
 तैरेव धिबुधैः सार्धं पितामहमरिदम् ।
 जगामाथ तदाख्यातं विप्रकारं सुरैररैः ३९
 ते तत्त्वं सर्वमाख्याय शिरोभिः संप्रणम्य च
 वधोपायमपृच्छन्त भगवन्तं पितामहम् ४०
 श्रुत्वा तद्भगवान्देवो
 देवानिदमुवाच ह ।
 ममापि सोऽपराधोति
 यो गुप्ताकमसौन्यकृत ॥ ४१
 असुरा हि दुरात्मानः सर्वे एव सुरद्विपः ।
 अपराध्यन्ति सततं ये गुप्तान् पीडयन्त्युत
 अहं हि तुल्यः सर्वेषां भूतानां नात्र संशयः ।
 अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे व्रतमाहितम्
 एकेषुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि नान्यथा
 न च स्वाशुमृते शक्तो भेत्तुमेकेषुणा पुरः ४४
 ते यूयं स्वाशुमीशानं
 जिष्णुमहिष्कारिणम् ।
 योद्धारं शृणुतादित्याः
 स तान् हन्ता सुरैरान् ॥ ४५
 इति तस्य वचः श्रुत्वा देवा शक्रपुरोगमाः
 ब्रह्माणमव्रतः कृत्वा वृषाङ्कं शरणं ययुः ॥ ४६
 तपोनियममास्थाय शृणन्तो ब्रह्म शाश्वतम्
 श्रुपिभिः सह धर्मज्ञा भयं सर्वात्मना गताः
 तुष्टुवुर्धाग्भिरुप्राभिर्मयेष्वभयं नृप ।
 सर्वात्मानं महात्मानं येनात्तं सर्वमात्मना ४८
 तपोविशेषैर्विधिभि-
 र्योगं यो वेद चात्मनः ।
 यः सांख्यमात्मनो पेषति
 यस्य चात्मा यदो सदा ॥ ४९
 तं ते ददशुरीशानं तेजोराशिमुमापतिम् ।
 अनन्यसदृशं लोके भगवन्तमकल्मषम् ॥ ५०
 एकं च भगवन्तं ते नानारूपमकल्पयन् ।
 आत्मनः प्रतिरूपाणि रूपाण्यथ महात्मनि ॥
 परस्परस्य चापश्यन् सर्वे परमविस्मिताः ।
 सर्वभूतमयं दृष्ट्वा तमजं जगतः पतिम् ॥ ५२

आदित्या देवाः ॥ ४५ ॥ उग्रभिः रक्षोऽग्निभिः आर्तं भ्यातं
 आत्मना अर्नापाधिकेन ॥ ४८ ॥ आत्मनः मनसः योगं सर्व-
 गृत्तिनिरोधम् । सांख्यं सम्यक्स्थापनं आत्मनो जडवर्गास्तु-
 यग्रहणं आत्मा मनः यदो आज्ञायाम् ॥ ४९ ॥ भगवन्तं पंडितै-
 र्यज्यवन्तम् । एकमपि तै तं गथाययोपासते इति श्रुतेर्यथागा-

वनं शिरविष्णुकृदादिवेषेण नानारूपमन्ययन् । आत्मनः
 चित्तस्य प्रतिरूपाणि संख्यानुसारीणि प्रतिविम्बानि वा
 परस्परस्य चेति ईधरस्वरूपे सर्वे आत्मानं पराधापश्यासिती
 सार्धश्लोकः एकं वाक्यम् ॥ ५१ ॥

देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणीं गताः ।
 तान्स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च शङ्करः
 ब्रूत ब्रूतेति भगवान् स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
 त्र्यम्बकेणाभ्यनुज्ञातास्ततस्ते स्वस्थचेतसः ५४
 नमो नमो नमस्तेऽस्तु प्रभो इत्यब्रुवन्वचः
 नमो देवाधिदेवाय धन्विने वनमालिने ५५
 प्रजापतिमखघ्नाय प्रजापतिभिरीड्यते ।
 नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय शंभवे ५६
 विलोहिताय रुद्राय नीलग्रीवाय शूलिने ।
 अमोघाय मृगाक्षाय प्रवरायुधयोधिने ५७
 अर्हाय चैव शुद्धाय क्षयाय क्रथनाय च ।

दुर्वारणाय काथाय ब्रह्मणे ब्रह्मचारिणे ॥ ५८
 ईशानायाप्रमेयाय नियंत्रे चर्मवाससे ।
 तपोरताय पिङ्गाय व्रतिने कृत्तिवाससे ॥ ५९
 कुमारपित्रे त्र्यक्षाय प्रवरायुधधारिणे ।
 प्रपन्नार्तिविनाशाय ब्रह्माद्विदूंसंघघातिने ६०
 वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः ।
 गवां च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ६१
 नमोऽस्तु ते ससैन्याय त्र्यम्बकायामितौजसे
 मनोवाक्कर्मभिर्देव त्वां प्रपन्नान् भजस्व नः ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् स्वागतेनाभिनन्द्य च ।
 प्रोवाच व्येतु वस्त्रासो ब्रूत किं करवाणि वः ६३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुराख्याने
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

दुर्योधन उवाच ।

पितृदेवर्षिसंघेभ्योऽभये दत्ते महात्मना ।
 सत्कृत्य शङ्करं प्राह ब्रह्मा लोकहितं वचः १
 तवातिसर्गाद्देवेश प्राजापत्यमिदं पदम् ।
 मयाऽधितिष्ठता दत्तो दानवेभ्यो महान्वरः
 तानतिक्रान्तमर्यादान् नान्यः संहर्तुमर्हति ।
 त्वामृते भूतभयेश त्वं ह्येषां प्रत्यरिर्वधे ३
 स त्वं देव प्रपन्नानां याचतां च दिवौकसाम्
 कुरु प्रसादं देवेश दानवाज्जहि शङ्कर ॥ ४
 त्वत्प्रसादाज्जगत्सर्वं सुखमैधत मानद ।
 शरण्यस्त्वं हि लोकेश ते वयं शरणं गताः ॥

स्थाणुरुवाच ।

हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मतिः
 न त्वेक उत्सहे हन्तुं बलस्या हि सुरद्विषः ॥
 ते यूयं संहताः सर्वे मदीयेनार्धतेजसाः ।
 जयध्वं युधि ताञ्शत्रून् संहता हि महाबलाः
 देवा ऊचुः ।

अस्मत्तेजोबलं यावत्तावद्विगुणमाहवे ।

तेषामिति हि मन्यामो दृष्टतेजोबला हि ते ॥
 स्थाणुरुवाच ।

बध्यास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः
 मम तेजोबलार्धेन सर्वाग्निघ्नत शात्रवान् ॥
 देवा ऊचुः ।

विभर्तुं भवतोऽर्थं तु न शक्यामो महेश्वर ।
 सर्वेषां नो बलार्धेन त्वमेव जहि शात्रवान् ॥
 स्थाणुरुवाच ।

यदि शक्तिर्न वः काचिद्विभर्तुं मामकं बलम्
 अहमेतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोर्ध्वंहितः ॥
 ततस्तथेति देवेशस्तैरुक्तो राजसत्तम ।

अर्धमादाय सर्वेषां तेजसाऽभ्यधिकोऽभवत्
 स तु देवो बलेनासीत्सर्वेभ्यो बलवत्तरः ।
 महादेव इति ख्यातस्ततः प्रभृति शंकरः ॥

ततोऽब्रवीन्महादेवो
 धनुर्वाणधरो ह्यहम् ।

हनिष्यामि रथेनाजौ
 तान् रिपून्वो दिवौकसः ॥ १४

ईड्यते ईड्यमानाय कर्मणीदमपौरुषम् ॥ ५६ ॥ क्रथनाय
 हिलाय ॥ ५८ ॥ भजस्व इष्टैः कामैः पूरयस्व ॥ ६२ ॥
 व्येतु व्यपगच्छतु ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

पित्रिति । अभये इति च्छेदः ॥ १ ॥ वधे निमित्ते

प्रत्यरिः प्रतिकूलः शत्रुः ॥ ३ ॥ ऐवत अवर्धत ते प्रसिद्धा
 वयं शरणं गतास्त्वामिति शेषः ॥ ५ ॥ संहताः एकीभूताः
 यूयम् ॥ ७ ॥ तेषां तेजोऽस्मत्तेजस्तो द्विगुणं दृष्टमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥
 अर्धं तेजसः ॥ १२ ॥ महता सर्वातिशायिना बलेन
 दीन्यति प्रकाशते इति महादेवः ॥ १४ ॥

ते यूयं मे रथं चैव धनुर्वाणं तथैव च ।
पश्यध्वं यावदद्यैतान् पातयामि महीतले ॥
देवा ऊचुः ।

मूर्ताः सर्वाः समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः
रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर सुवर्चसम् ॥ १६ ॥
तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्मकृतं शुभम् ।

ततो विबुधशार्दूलास्ते रथं समकल्पयन् ॥
विष्णुं सोमं हुताशं च तस्येषुं समकल्पयन् ।
शृंगमग्निर्वभूयास्य भद्रः सोमो विशापते ॥ १८ ॥
कुङ्कुलश्चाभयद्विष्णुस्तस्मिन्निपुवरे तदा ।
रथं वसुन्धरां देवीं विशालपुरमालिनीम् ॥
सपर्यतयनद्वीपां चक्रुर्भूतधरां तदा ।
मंदरः पर्यतश्चाक्षो जघा तस्य महानदी ॥ २० ॥
दिशश्च प्रदिशश्चैव परिचारो रथस्य ॥ ।
ईषा नक्षत्रवंशश्च युगः कृतयुगोऽभवत् ॥ २१ ॥
कूबरश्च रथस्यासीद्वासुकिभुजगोत्तमः ।
अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्यतः ।
उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमाः ॥
समुद्रमक्षमखजन्दानपालयमुत्तमम् ।
सप्तर्षिमण्डलं चैव रथस्यासीत्परिष्करः ॥
गंगा सरस्वती सिन्धुर्धुर्माकाशमेव च ।
उपस्करो रथस्यासन्नापः सर्वाश्च निम्नगाः
अहोरानं कलाश्चैव काष्ठाश्च ऋतवस्तथा ।
अनुकर्षं प्रहा दीप्ता वरुथं चापि तारकाः ॥
धर्मार्थकामं संयुक्तं त्रिवेणुं दारु बन्धुरम् ।

मूर्तास्तेजोमाना समाधाय एकीकृत्य ॥ १२ ॥ विहित
अपूर्वं शापितं यथा तथैव विश्वकर्मणा कृतम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥
शृङ्गाकरखटिकायुक्त बाणम् । भद्र शस्य कुङ्कुलस्तस्याम्
मागस्तस्यैव तीक्ष्णमाय । सोम शस्यो विष्णुस्तेजसम् ॥ इति
श्रुते ॥ १८ ॥ ॥ अक्ष-अक्षधारदत् । जघा अक्षधारकाष्ट
महानदी गगा ॥ २० ॥ ॥ ईषा युगाक्षसधान त्रिवेणुस्य काष्ट
युग धुर्वयोजनदत् ॥ २१ ॥ कूबर युगधर अपस्कर पश्चा
त्काष्ट भुजगोत्तम दीप । अधिष्ठाने चक्रे अधिष्ठाने
चक्राधारी 'अधिष्ठानं पुरे चक्रे प्रभावेऽप्यासनेऽपि च' इति
मेदिनी ॥ २० ॥ ॥ अक्ष बन्धनपाशसमुदाय । समुद्र
जलमयत्वेन चित्रणत्वात् । परिष्कर चक्ररक्षादि ॥ २३ ॥
सिन्धुर्धुर्मुनाख्या नदी तिसृभिर्विवेणुस्थानीयाभि सहित-
माकाश पुर धूर्माग उपस्कर बन्वादिषामग्री ॥ २४ ॥
अनुकर्षं रथाय स्थित दारु वरुथ रथगुप्तिम् ॥ २५ ॥
धर्मादयास्त्रिवेणुसदशा वधुर रथतल्पम् ॥ २६ ॥ पूर्वं हिम

ओषधीर्वीरुधश्चैव घण्टाः पुष्पफलोपगाः ॥
सूर्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथधरोत्तमे ।
पक्षौ पूर्वोपरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे ॥ २७ ॥
दश नागपतीनीपां धृतराष्ट्रमुखास्तदा ।
योक्त्राणि चतुर्नागांश्च निःश्वसतो महोरगात्
द्या युगं युगचर्माणि संवर्तकबलाहकान् ।
कालपृष्टोऽथ नहुपः कर्कोटकधनंजयौ ॥ २८ ॥
इतरे चाभवन्नागा हयाना वालबन्धनाः ।
दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनाम् ॥
सन्ध्यां धृतिं च मेघां च क्षितिं सन्नातमेघैश्च
ग्रह-नक्षत्र-ताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तलम् ॥ ३१ ॥
सुराम्बुप्रेतविज्ञाना पतीहोकेश्वरान् हयान् ।
सिनीवालीमनुमतिं कुहं राकां च सुप्रतारम्
योक्त्राणि चक्रुर्बाह्याना रोहकास्तत्र कण्टकार्य
धर्मः सत्यं तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः
अधिष्ठानं मनश्चासीत्परिरथ्या सरस्वती ।
नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पथनेरिताः ॥
पिण्डिन्द्रधनुर्नखं रथं दीप्तं व्यदीपयन् ।
वपस्कृत्वाः प्रतोदोऽभूद्वायव्री शीर्षबन्धना ॥
यो यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महारत्नम् ।
संवत्सरो धनुस्तथै साधिव्री ज्या महास्वनः
दिट्यं च वर्म विहितं महार्हं रत्नभूषितम् ।
अमेघं विरजस्कं चै कालचक्रबाहिष्कृतम् ॥
ध्यजयष्टिरभून्मेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः ।
पताकाश्चाभयन्मेघास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः ॥

वदित्यपर्वतो चक्रत्वेनोक्तौ अत्र सूर्यचन्द्रौ चक्रत्वेन दृष्टवत्-
अतुल्यक्रो रथ इति गम्यते । अतः समुद्रोऽप्यशान्तरामर्शि
ऋजुर्वार्य । पूर्वं पक्ष पूर्वोक्तं रात्रि । अपर पक्षोऽपरार्ध
अह ॥ २७ ॥ ॥ या द्वितीय युग चतुश्चक्रत्वाद्रथस्य संवर्तक-
बलाहकान् युगचर्माणि धुर्वस्त्रधुगयोरन्तरस्थानि काशि-
पूनि ॥ २९ ॥ ॥ वालबन्धना अश्ववैसरबन्धनाः ॥ ३० ॥ नभ-
स्तल चर्मरथस्य बाह्यमावरण तन्त्रं सन्ध्यादिभिर्ग्रहादिभिर्ब-
चित्रम् ॥ ३१ ॥ ॥ सिनीवालीं पूर्वोक्तावास्या अनुमतिं पूर्व-
पौर्णमासीम् । वृद्धसुरतामावास्या राकासुत्तरा पौर्णमासीम्
॥ ३२ ॥ ॥ रोहकान् सिनीवाल्याद्यधिष्ठानान् पित्रादीन्
वपस्कृत्वा प्रकालिकान् धर्मादयस्तत्र कण्टकेषु रश्मयः ॥ ३३ ॥
मन अधिष्ठान रथाधारम् । मनोमयो रथ इत्यर्थः ।
परिरथ्या प्रचारमार्गः । सरस्वतीं वादेवीं कल्पित शब्द-
मात्रशरीर इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ अश्वकूर्माण्डलिजा मर्धे
स्थिता पावका विष्ण्वगा ॥ ३५ ॥

रेजुरध्वर्धुमध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः
 कल्मसं तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताऽभवन्
 सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्थानि मारिष ।
 युक्तं निवेद्यामासुर्देवास्तस्मै महात्मने ॥ ४०
 एवं तस्मिन्महाराज कल्पिते रथसत्तमे ।
 देवैर्मनुजशार्दूल द्विपतामभिमर्दने ॥ ४१
 स्वान्यायुधानि मुख्यानि न्यदधाच्छङ्करो रथे
 ध्वजयाष्टिं वियत्कृत्वा स्थापयामास गोवृषं
 ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः ।
 परिस्कन्दा रथस्यासन् सर्वतो दिशमुद्यताः
 अथर्वागिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः ।
 ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणं च पुरःसराः ॥
 इतिहासयजुर्वेदौ पृष्टरक्षौ बभूवतुः ।
 दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्श्वचराः स्थिताः
 स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र वपट्कारस्तथैव च ।
 धौकारश्च मुखे राजन्नतिशोभाकरोऽभवत्
 विचित्रमृतभिः पङ्क्तिः कृत्वा संवत्सरं धनुः
 छायामेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षयां रणे ॥ ४७
 कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः
 तस्माद्रौद्री कालरात्रिर्ज्या कृता धनुषो जरा
 इषुश्चाप्यभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च ।
 अग्नीषोमौ जगत्कृत्स्नं वैष्णवं चोच्यते जगत्
 विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः ।
 तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं न विपेहुर्हरस्य ते ॥
 तस्मिन्शरे तिग्ममन्युं सुमोचासह्यर्माश्वरः
 भृग्वंगिरोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम् ॥
 स नीललोहितो धूम्रः कृत्तिवासाऽभयंकरः
 आदित्यायुतसंकाशस्तेजोज्वालावृतो ज्वलन्
 दुश्च्यावच्यावनो जेता हन्ता ब्रह्माद्विषां हरः
 नित्यं त्राता च हन्ता च धर्माधर्माश्रितान्नरान्
 प्रमाथिभिर्भामवलैर्भामिरूपैर्मनोजवैः ।
 विभाति भगवान् स्याणुस्तैरेवात्मगुणैर्वृतः ॥
 तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत्
 जज्ञमाजज्ञमं राजञ्छुभेऽद्भुतदर्शनम् ॥ ५५
 दृष्ट्वा तु तं रथं युक्तं कवची स शरासनी ।
 बाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्णवग्निसंभवम्

तस्य राजंस्तदा देवाः कल्पयांचक्रिरे प्रभो
 पुण्यगन्धवहं राजञ्श्वसनं देवसत्तमम् ॥
 तमास्थाय महादेवस्त्रासयन् देवतान्यापि ।
 आरुरोह तदा यत्तः कंपयन्नैव मेदिनीम् ॥
 तमारुरुक्षुं देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः ।
 गन्धर्वा देवसङ्घाश्च तथैवाप्सरसां गणाः ॥
 ब्रह्मर्षिभिः स्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः
 तथैवाप्सरसां वृन्दैर्नृत्यद्भिर्नृत्यकोविदैः ॥
 स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी
 हसन्निवाब्रवीद्देवान्साराथिः को भविष्यति
 तमवुवन् देवगणा यं भवान्संनियोक्ष्यते ।
 स भविष्यति देवेश साराथिस्ते न संशयः ॥
 तानब्रवीत्पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः ।
 तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं साञ्चिन्त्य माचिरं
 एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्ता महात्मना
 गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन्
 यथा त्वत्कथितं देव त्रिदशारिविनिग्रहे ।
 तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः
 रथश्च विहितोऽस्माभि-
 र्विचित्रायुधसंवृतः ।
 सारथिं च न जानीमः
 कः स्यात्तस्मिन् रथोत्तमे ॥ ६६
 तस्माद्विधीयतां कश्चित्साराथिर्देवसत्तम ।
 सफलां तां गिरं देव कर्तुमर्हसि नो विभो ॥
 एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नृक्तवानसि ।
 हितकर्ताऽस्मि भवतामिति तत्कर्तुमर्हसि ॥
 स देव युक्तो रथसत्तमो नो
 दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम् ।
 पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा
 विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ ॥ ६९
 तथैव वेदाश्चतुरो हयाग्र्या
 धरा सशैला च रथो महात्मनः ।
 नक्षत्रवंशानुगतो वरुणा
 हरो योद्धा साराथिर्नाभिलक्ष्यः ॥ ७०
 तत्र साराथिरेष्टयः सर्वैरेतैर्विशेषवान् ।
 तत्प्रतिष्ठो रथो देव हया योद्धा तथैव च ॥

गीतार्थः परशुरतेन स्थापनामात्र ॥ ४६ ॥ परिस्कन्दाः पार्श्व-
 गोपाः ॥ ४७ ॥ छायां पूर्वोक्तां नावित्रो यद्विष्णुस्त्वन्वा-
 द्यात्मनस्तु नाम ॥ ४८ ॥ धनुर्ज्यो कालरात्रिण्या तस्याः
 संवत्सरं न विपेदुः न मारिषे नैऽनुजः ॥ ५० ॥ तिग्ममन्युं

तीक्ष्णसंक्रान्तम् ॥ ५१ ॥ अभयमिति चोदः मन्त्रिगण्यः
 ॥ ५२ ॥ तं स्याद्विभूतः आत्मगुणैः आत्मनो भोग्यगुणैः
 भोग्यैः ॥ ५३ ॥ बाणमादाय स्थितं नं दृष्ट्वा देवान्मन्यानुजं
 जयावहं यत्तं कल्पयानां चिरे इत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

कवचानि सदास्त्राणि फामुर्कं च पितामह ।
 त्वाभूते सारथि तत्र नान्यं पश्यामहे धयम्
 त्वं हि सर्वगुणैर्युक्तो देवतेभ्योऽधिकः प्रभो
 स रथं तूर्णमाकुरु संयच्छ परमान् हयान् ॥
 जयाय त्रिदिशेक्षानां वधाय त्रिदशदिषाम् ।
 इति ते शिरसा गत्वा त्रिलोकेशं पितामहम्
 देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतं
 पितामह उवाच ।

नाप्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिशैकसः
 संयच्छामि हयानेष युध्यतो धै कपर्दिनः ।
 ततः स भगवान् देवो लोकनृपा पितामहः
 सारथ्ये कलिपतो द्वेधरीक्षानस्य महत्तमनः ।
 तस्मिन्नारोहति क्षिप्रं स्वन्दने लोकपूजिते
 शिरोभिरगमन् भूमिं ते ह्या यातरहसः ।
 आरुह भगवान् देवो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥
 अग्नीपून् हि प्रतोदं च संजग्राह पितामहः ।
 तत उत्थाय भगवांस्तान् हयाननिलोपमान्
 बभापे च तदा स्थाणुमारोहति सुरोत्तमः ।
 ततस्तमिषुमादाय विष्णुसोमामिसंभवम् ॥
 आरुह तदा स्थाणुर्धनुषा कम्पयन्परान् ।
 तमारुह तु देवेशं तुष्टुबुः परमर्षयः ॥ ८०
 गंधर्वा देवसंघाश्च तथैवाप्सरसां गणाः ।
 स शोभमानो वरदः रङ्गी बाणी शरासनी ॥

प्रदीपयन् रथे तस्यौ

ब्रीहौकान् स्वेन तेजसा ।

ततो भूयोऽब्रवीद्देवो

देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ८२

न हन्यादिति कर्तव्यो न शोको यः कथञ्चन
 हतानित्येव जानीत वाणेनानेन चासुरान् ॥
 ते देवाः सत्यमित्याहुर्निहता इति चाभुवन् ।
 न च तद्वचनं मिथ्या यदाऽऽह भगवान् प्रभुः
 इति सञ्चिन्त्य दे देवाः परां तुष्टिमवाभुवन् ।

ततः प्रयातो देवेशः सर्वदेवगणैर्वृतः ॥ ८५

रथेन महता राजन्नुपमा नास्ति यस्य ह ।
 स्वैश्च पारिर्देवैः पूज्यमानो महायशः ८६
 नृत्यन्निरपरैश्चैव मांसमक्षैर्दुरासदैः ।
 धायमानैः समंताथ तर्जमानैः परस्परम् ८७
 ऋषयश्च महाभागास्तपोयुक्ता महागुणाः ।
 आशंसुर्वै जना देवा महादेवस्य सर्वेशः ८८
 पयं प्रयाते देवेशे लोकानामभयहृदे ।
 तुष्टमासीजगत्सर्वं देवताश्च नरोत्तम ॥ ८९

ऋषयस्तत्र देवेशं स्तुवन्तो बहुभिः स्तथैः ।
 तेजश्चास्मै वर्धयन्तो राजज्ञासन्तुनः पुनः ९०

गन्धर्वाणां सहस्राणि

प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

यादयन्ति प्रयाणेऽस्य

वाचानि विविधानि च ॥ ९१

ततोऽधिकरुदे वरदे

प्रयाते चासुरान्प्रति ।

साधु साध्विति विश्वेशः

स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ९२

याहि देव यतो दैत्याश्चोदयाश्चान्तमिद्वतः ।

पश्य ब्राह्मोर्ध्वं मेऽद्य निप्रतः शात्रवाप्रणे ९३

ततोऽभ्यांश्चोदयामास मनोमासुतहसः ।

येन तन्निपुं राजन् दैत्यदानवराक्षितम् ९४

पिवद्भिरिव चाकाशं तैर्हर्षलोकापूजितैः ।

जगाम भगवान् क्षिप्रं जयाय त्रिदिशैकसाम्

प्रयाते रथमास्थाय त्रिपुराभिमुखे भवे ।

ननाद सुमहानादं वृषभः पूर्यन्दिशः ॥ ९६

वृषभस्यास्य निनदं श्रुत्वा भयकं महत् ।

विनाशमगमंस्तत्र तारकाः सुरशत्रवः ॥ ९७

अपरेऽवस्थितास्तत्र युद्धायाभिमुखास्तदा ।

ततः साधुर्मेहाराज शूलधूकं क्रोधमूर्छितः ॥

प्रस्तानि सर्वभूतानि त्रैलोक्यं भूः प्रकम्पते ।

निमित्तानि च घोरानि तत्र सन्द्ध्यतः शरम्

तस्मिन्सोमामिधिष्णुनां क्षोभेन ब्रह्मरथोः

स रथो घनुषः क्षोभादतीव ह्यवसीदति १००

ततो नारायणस्तस्माच्छरभागाद्विनिःसृतः

वृषरूपं समास्थाय उज्जहार महारथम् १०१

सीदमाने रथे चैव नर्दमानेषु शत्रुषु ।

स संत्रमात्तु भगवान्नादं चक्रे महाबलः ॥ २

वृषभस्य स्थितो मूर्ध्नि हयघृष्ठे च मानद ।

तदा स भगवान् रुद्रो निरिक्षहानवर्षं पुरम् ३

वृषभस्यास्थितो रुद्रो हयस्य च नरोत्तम ।

स्तनोस्तदाऽशातयत् खुरांश्चैव द्विधाऽकरोत्

ततः प्रभृति भद्रं ते गवां द्वैधीकृताः खुराः ।

हयानां च स्तना राजंस्तदा प्रभृति नाभवन् ५

पीडितानां बलवता रुद्रेणाद्भुतकर्मणा ।

अथाधिज्यं घनुः कृत्वा शर्वः संघाय तं शरम्

युक्ता पाश्र्वापताख्येन त्रिपुरं समचिन्तयत् ।

तस्मिन् स्थिते महाराज रुद्रे विधृतकामुर्के ७

पुराणि तानि कालेन जग्मुरेवैकतां तदा ।
 एकीभावं गते चैव त्रिपुरत्वमुपागते ॥ ८
 बभूव तुमुलो हर्षो देवतानां महात्मनाम् ।
 ततो देवगणाः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९
 जयेति वाचो मुमुचुः संस्तुवन्तो महेश्वरम् ।
 ततोऽग्रतः प्रादुरभूत्रिपुरं निघ्नतोऽसुरान्
 अनिर्देश्योग्रवपुषो देवस्यासह्यतेजसः ।
 स तद्विकृष्य भगवान् दिव्यं लोकेश्वरो धनुः
 त्रैलोक्यसारं तमिषुं मुमोच त्रिपुरं प्रति ।
 उत्सृष्टे वै महाभाग तस्मिन्निषुवरे तदा ॥ १२
 महानार्तस्वरो ह्यासी-

त्पुराणां पततां भुवि ।

तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा

प्राक्षिपत्पश्चिमाग्नौ ॥ ११३

एवं तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः ।
 महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा ॥ १४

स चात्मक्रोधजो बहि-

र्हाहित्युक्त्वा निवारितः ।

मा कार्षीभस्मसाल्लोका-

निति ज्यक्षोऽब्रवीच्च तम् ॥ १५

ततः प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्तथर्षयः
 तृष्टुर्वाग्भिरश्याभिः स्थाणुमप्रतिमौजसम् ॥
 तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मुः सर्वे यथागतम् ।
 कृतकामाः प्रयत्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः ॥ १७
 एवं स भगवान् देवो लोकस्त्रष्टा महेश्वरः ।
 देवासुरगणाध्यक्षो लोकानां विदधे शिवम्
 यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता पितामहः ।
 सारथ्यमकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्ययः ॥ १९
 तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्येव पितामहः ।
 संयच्छतु ह्यानस्य राधेयस्य महात्मनः ॥ २०
 त्वं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च विशेषतः
 विशिष्टो राजशार्दूल नास्ति तत्र विचारणा
 युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्त्वं च ब्रह्मसमो नये ।
 तस्माच्छक्तो भवाज्जेतुं मच्छत्रूस्तानिवासुरान्

यथा शल्याद्य कर्णोऽयं

श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।

प्रमथ्य हन्यात्कौन्तेयं

तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ २३

त्वयि मद्रेशराज्याशा जीविताशा तथैव च
 विजयश्च तथैवाद्य कर्णसाचिव्यकारितः ॥ २४
 त्वयि कर्णश्च राज्यं च वयं चैव प्रतिष्ठिताः ।

विजयश्चैव संग्रामे संयच्छाद्य हयोत्तमान् ॥ २५
 इमं चाप्यपरं भूय इतिहासं निबोध मे ।
 पितुर्मम सकाशो यद्वाह्मणः प्राह धर्मवित् ॥ २६
 श्रुत्वा चैतद्वचश्चित्रं हेतुकार्यार्थसंहितम् ।
 कुरु शल्य विनिश्चित्य मामूदत्र विचारणा ॥ २७
 भार्गवाणां कुले जातो जमदग्निर्महायशाः ।
 तस्य रामेतिविख्यातः पुत्रस्तेजोगुणान्वितः
 स तीव्रं तप आस्थाय प्रसादयितवान् भवम्
 अस्त्रहेतोः प्रसन्नात्मा नियतः संयतेन्द्रियः ॥ २९
 तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्या च प्रशमेन च ।
 दृढतं चास्य विज्ञाय दर्शयामास शङ्करः ॥ ३०
 महेश्वर उवाच ।

राम तुष्टोऽस्मि भद्रं ते विदितं मे तवेप्सितम्
 कुरुष्व पूतमात्मानं सर्वमेतदवाप्स्यसि ॥ ३१
 दास्यामि ते तदास्त्राणि यदा पूतो भविष्यसि
 अपात्रमसमर्थं च दहन्त्यस्त्राणि भार्गव ॥ ३२
 इत्युक्तो जामदग्न्यस्तु देवदेवेन शूलिना ।
 प्रत्युवाच महात्मानं शिरसावनतः प्रभुम् ॥
 यदा जानाति देवेशः पात्रं मामस्त्रधारणे ।
 तदा शुश्रूषवेऽस्त्राणि भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३४
 दुर्योधन उवाच ।

ततः स तपसा चैव दमेन नियमेन च ।
 पूजोपहारवलिभिर्होममन्त्रपुरस्कृतैः ॥ ३५
 आराधयितवान् शर्वं बहून्वर्षगणांस्तदा ।
 प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मनः ॥ ३६
 अब्रवीत्तस्य बहुशो गुणान्देव्याः समीपतः ।
 भक्तिमानेष सततं मयि रामो दृढव्रतः ॥ ३७
 एवं तस्य गुणान्प्रीतो बहुशोऽकथयत्प्रभुः ।
 देवतानां पितॄणां च समक्षमरिसूदन ॥ ३८
 एतस्मिन्नेव काले तु दैत्या ह्यासन्महाबलाः ।
 तैस्तदा दर्पमोहाद्यैरबाध्यन्त दिवौकसः ॥ ३९
 ततः संभूय विबुधास्तान् हन्तुं कृतनिश्चयाः
 चक्रुः शत्रुवधे यत्नं न शेकुर्जेतुमेव तान् ॥ ४०
 अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमुमापतिम् ।
 प्रासादयंस्तदा भक्त्या जहि शत्रुगणानिति ॥
 प्रतिज्ञाय ततो देवो देवतानां रिपुक्षयम् ।
 रामं भार्गवमाहूय सोऽभ्यभाषत शंकरः ॥ ४२
 रिपून् भार्गव देवानां जहि सर्वान्समागतान्
 लोकानां हितकामार्थं मत्प्रीत्यर्थं तथैव च ॥ ४३

एवमुक्तः प्रत्युवाच त्र्यम्बकं वरदं प्रभुम् ।

राम उवाच ।

का शक्तिर्मम देवेश अकृतास्त्रस्य संयुगेऽध
निहन्तुं दानवान्सर्वान् कृतास्त्रान् युद्धदुर्मदान्
महेश्वर उवाच ।

गच्छ त्वं मदनुज्ञातो निहनिष्यसि शात्रवान्
विजित्य च रिपून्सर्वान्

गुणान्प्राप्स्यसि पुष्कलान् ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं

प्रतिगृह्य च सर्वशः ॥ ४६

रामः कृतस्वस्त्ययनः

प्रययौ दानवान्प्रति ।

अग्रवीदेवशत्रून्स्तान्

महादर्पवलान्वितान् ॥ ४७

मम युद्धं प्रयच्छध्वं दैत्या युद्धमदोत्कटाः ।

प्रेषितो देवदेवेन वो विजेतुं महासुराः ॥ ४८

इत्युक्ता भार्गवेणाय दैत्या युद्धं प्रचक्रमुः ।

स ताक्षिहत्य समरे दैत्यान् भार्गवनन्दनः ॥

वज्राशनिसमस्पर्शैः प्रहरिरेव भार्गवः ।

स दानवैः क्षततनुर्जामदृश्यो द्विजोत्तमः ५०

संस्पृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्मणः समजायत ।

प्रीतश्च भगवान्देवः कर्मणा तेन तस्य वै ॥ ५१

वरान् प्रादाद्बहुविधान् भार्गवाय महात्मने ।

उक्तश्च देवदेवेन प्रीतियुक्तेन शूलिना ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुरवधोपाख्याने

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

दुर्योधन उवाच ।

एवं स भगवान् देवः सर्वलोकापितामहः ।

सारथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्रथी ॥ १

रथिनोऽभ्यधिको धीर कर्तव्यो रथसारथिः

तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि

यथा देवगणैस्तत्र वृतो यत्नात्पितामहः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

निपातात्तच्च शस्त्राणां शरीरे याऽभवद्भुजा ।

तथा ते मानुषं कर्म व्यपोढं भृगुनन्दन ॥ ५३

गृहाणास्त्राणि दिव्यानि

मत्सकाशाद्यथेप्सितम् ।

दुर्योधन उवाच ।

ततोऽस्त्राणि समस्तानि

वरांश्च मनसेप्सितान् ॥ ५४

लब्ध्वा बहुविधान्नामः प्रणम्य शिरसा भवं

अनुज्ञां प्राप्य देवेशाज्जगाम स महातपाः ॥ ५५

एवमेतत्पुरावृत्तं तदा कथितवानृषिः ।

भार्गवोऽपि ददौ दिव्यं धनुर्वेदं महात्मने ५६

कर्णाय पुरुषव्याघ्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।

वृजिनं हि भवेत्किञ्चिद्यदि कर्णस्य पार्थिव ॥

नास्मै ह्यस्त्राणि दिव्यानि प्रादास्यद्भृगुनन्दनः

नापि सुतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन ॥ ५८

देवपुत्रमहं मन्ये क्षत्रियाणां कुलोद्भवम् ।

विचष्टमवबोधार्थं कुलस्येति मतिर्मम ॥ ५९

सर्वथा न ह्ययं शक्य कर्णः सुतकुलोद्भवः ।

सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथम् ॥ ६०

कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ।

यथा ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपमौ ६१

वक्षः पश्य विशालं च सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।

न त्वेष प्राकृतः कश्चिद् कर्णो वैकर्तनो वृषः ॥

महात्मा ह्येव राजेन्द्र रामशिष्यः प्रतापवान्

तथास्माभिर्मवान् यत्नात्कर्णादभ्यधिको वृतः

यथा देवैर्महाराज ईश्वरादधिको वृतः ।

तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्येव पितामहः ॥ ४

नियच्छ तुरगान् युद्धे राधेयस्य महाश्रुते ।

शल्य उवाच ।

मयाऽप्येतन्नरथेषु बहुशो नरसिंहयोः ॥ ५

३५

एवमिति ॥ १ ॥ नरसिंहयोः कृष्णार्जुनयोः अत-

स्तयोः साम्यं मम कीर्तिक्रमेवेति भावः । सुरसिंहयोरिति

पाठे ह्यपितामहयोः ॥ ५ ॥

कथ्यमानं श्रुतं दिव्यमाख्यानमतिमानुषम् ।
 यथा च चक्रे सारथ्यं भवस्य प्रपितामहः ६
 यथाऽसुराश्च निहता इषुणैकेन भारत ।
 कृष्णस्य चापि विदितं सर्वमेतत्पुरा ह्यभूत् ७
 यथा पितामहो जज्ञे भगवान्सारथिस्तदा ।
 अनागतमतिक्रान्तं वेद कृष्णोऽपि तत्त्वतः ८
 एतदर्थं विदित्वापि सारथ्यमुपजग्मिवान् ।
 स्वयंभूरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थस्य भारत ॥ ९
 यदि हन्याच्च कौन्तेयं सूतपुत्रः कथञ्चन ।
 दृष्ट्वा पार्थं हि निहतं स्वयं योत्स्यति केशवः
 शङ्ख-चक्र-गदापाणिर्धक्ष्यते तव वाहिनीम् ।
 न चापि तस्य क्रुद्धस्य वाष्ण्यस्य महात्मनः
 स्थास्यते प्रत्यनीकेषु कश्चिदत्र नृपस्तव ।

सञ्जय उवाच ।

तं तथा भाषमाणं तु मद्रराजमर्दिदमः ॥ १२
 प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्तव ।
 माऽवमंस्था महाबाहो कर्णं वैकर्तनं रणे १३
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्वशास्त्रार्थपारगम् ।
 यस्य ज्यातलनिर्घोषं श्रुत्वा भयकरं महत् ॥
 पाण्डवेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिशो दश
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा रात्रौ घटोत्कचः
 मायाशतानि कुर्वाणो हतो मायापुरस्कृतः ।
 न चातिष्ठत बीभत्सुः प्रत्यनीके कथञ्चन १६
 एतांश्च दिवसान्सर्वान् भयेन महता वृतः ।
 भीमसेनश्च बलवान् धनुष्कोट्याऽभिचोदितः
 उक्तश्च संज्ञया राजन् मूढ औदरिको यथा ।
 माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ येन जित्वा महारणे ॥
 कमप्यर्थं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ।
 येन वृष्णिप्रवीरस्तु सात्यकिः सात्वतां वरः
 निर्जित्य समरे शूरो विरथश्च बलात्कृतः ।
 सृञ्जयाश्चेतरे सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ २०
 असकृन्निर्जिताः संख्ये समयमानेन संयुगे ।
 तं कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथम्
 यो हन्यात्समरे क्रुद्धो वज्रहस्तं पुरंदरम् ।
 त्वं च सर्वास्त्रविद्वीरः सर्वविद्यास्त्रपारगः ॥
 बाहुवीर्येण ते तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन
 त्वं शल्यभूतः शत्रूणामविषह्यः पराक्रमे ॥
 ततस्त्वमुच्यसे राजञ्शल्य इत्यरिसूदन ।

तव बाहुबलं प्राप्य न शेकुः सर्वसात्वताः ॥
 तव बाहुबलाद्राजन् किंतु कृष्णो बलाधिकः
 यथा हि कृष्णेन बलं धार्यं वै फाल्गुने हते ॥
 तथा कर्णाल्ययीभावे त्वया धार्यं महद्रलम् ।
 किमर्थं समरे सैन्यं वासुदेवो न्यवारयत् ॥
 किमर्थं च भवान् सैन्यं न हनिष्यति मारिष
 त्वत्कृते पदवीं गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष ।
 सोदराणां च वीराणां सर्वेषां च महीक्षितां
 शल्य उवाच ।

यन्मां ब्रवीषि गान्धारे अग्रे सैन्यस्य मानदं
 विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्म्यहं त्वयि
 एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः ।
 युध्यतः पाण्डवाद्येण यथा त्वं वीरमन्यसे
 समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्तनं प्रति ।
 उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥

सञ्जय उवाच ।

तथेति राजन्पुत्रस्ते सह कर्णेन मारिष ।
 अत्रवीन्मद्रराजानं सर्वशस्त्रस्य सन्निधौ ॥ ३१
 सारथ्यस्याभ्युपगमाच्छल्येनाश्वसितस्तदा
 दुर्योधनस्तदा दृष्टः कर्णं तमभिष्वजे ॥ ३२
 अत्रवीच्च पुनः कर्णं स्तूयमानः सुतस्तव ।
 जहि पार्थात्रणे सर्वान्महेन्द्रो दानवानिव ॥
 स शल्येनाभ्युपगते ह्यानां संनियच्छने ।
 कर्णो दृष्टमना भूयो दुर्योधनमभाषत ॥ ३४
 नातिदृष्टमना ह्येव मद्रराजोऽभिभाषते ।
 राजन्मधुरया वाचा पुनरेनं ब्रवीहि वै ॥ ३५
 ततो राजा महाप्राज्ञः सर्वास्त्रकुशलो बली ।
 दुर्योधनोऽब्रवीच्छल्यं मद्रराजं महीपतिम्
 पूरयन्निव घोषेण मेघगम्भीरया गिरा ।
 शल्य कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धव्यमिति मन्यते ॥
 तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि
 कर्णो हत्वेतरान्सर्वान् फाल्गुनं हन्तुमिच्छति
 तस्याभीपुग्रहे राजन् प्रयाचे त्वां पुनः पुनः ।
 पार्थस्य सचिवः कृष्णो यथाभीपुग्रहो वरः
 तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः परिपालय ॥ ३९

सञ्जय उवाच ।

ततः शल्यः परिष्वज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत्
 दुर्योधनममित्रघ्नं प्रीतो मद्राधिपस्तदा ॥ ४०

किमर्थमिति । सारथ्यमात्रं प्रतिज्ञाय प्रातिस्वयं चेतृष्णः कुर्यात्तर्हि त्वं युध्यन्तद्वन्मिथ्याप्रातिज्ञो न भविष्यतीति भावः ॥ २६ ॥ पदवीमावृण्यम् ॥ २७ ॥

शल्य उवाच ।

एवं चेन्मन्यसे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन ।
तस्मात्ते यत्प्रियं किञ्चित्तत्सर्वं करवाण्यहम्
यत्रास्मि भरतश्रेष्ठ योग्यः कर्मणि कर्हिचित्
तत्र सर्वात्मना युक्तो वक्ष्ये कार्यं परंतप ॥
यत्तु कर्णमहं हृयां हितकामः प्रियाप्रिये ।
मम तत् क्षमतां सर्वं भवान्कर्णश्च सर्वदा ॥
कर्ण उवाच ।

ईशानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशवः ।
तथा नित्यं हिते युक्तो मद्रराज भवस्व नः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्यस्वीकारे

पञ्चांशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

दुर्योधन उवाच ।

अयं ते कर्ण सारथ्यं मद्रराजः करिष्यति ।
कृष्णादभ्याधिको यन्ता देवैश्शस्येव मातलिः
यथा हरिहयैर्युक्तं संगृह्णाति स मातलिः ।
शल्यस्तथा तवाद्यायं संयन्ता रथबाजिनाम्
योधे त्वयि रथस्ये च मद्रराजे च सारथी ।
रथश्रेष्ठो ध्रुवं संख्ये पार्थानभिभविष्यति ॥ ३
सञ्जय उवाच ।

ततो दुर्योधनो भूयो मद्रराजं तरस्विनम् ।
उवाच राजन्संग्रामेऽभ्युपिते पर्युपस्थिते ॥
कर्णस्य यच्छ संग्रामे मद्रराज हयोत्तमान् ॥
त्वयाऽभिगुप्तो राधेयो विजेष्यति धनञ्जयम्
इत्युक्तो रथमास्थाय तथेति प्राह भारत ।
शल्येऽभ्युपगते कर्णः सारथिं क्षमनाऽब्रवीत्
त्वं सूत स्यन्दनं मह्यं कल्पयेत्यसकृत्स्वरम् ।
ततो जैत्रं रथवरं गन्धर्वनगरोपमम् ॥ ७
विधिवत्कल्पितं मद्रं जयेत्युक्त्वा न्यवेदयत्
तं रथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णोऽभ्यर्च्य यथाविधि
संपादितं ब्रह्मविदा पूर्वमेव पुरोधसा ।

शल्य उवाच ।

आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ॥
अनाचरितमार्याणां घृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ ४५
यत्तु विद्वन्प्रवक्ष्यामि प्रत्ययार्थमहं तव ।
आत्मनस्तव संयुक्तं तन्निबोध यथातथम् ॥
अहं शक्रस्य सारथ्ये योग्यो मातलिवत्प्रभो
अप्रमादात्प्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सनैः ॥
ततः पार्थेन संग्रामे युध्यमानस्य तेऽनघ ।
घाहयिष्यामितुरगान् विज्वरो भव सूतज ४८

कृत्वा प्रदक्षिणं यत्नादुपस्थाय च भास्करम्
समीपस्थं मद्रराजमारोह त्वमयाब्रवीत् ।
ततः कर्णस्य दुर्धर्षं स्यन्दनप्रवरं महत् ॥ १०
आरुरोह महातेजाः शल्यः सिंह इवाचलम् ।
ततः शल्याश्रितं हृष्टा कर्णः स्वं रथमुत्तमम् ॥
अथ्यतिष्ठयथाऽम्भोदं विद्युत्सन्तं दिवाकरः ।
तावेक रथमारुढावादित्याग्निसमात्विषौ ॥ १२
अब्राजेतां यथा मेघं सूर्याग्नी सहितौ द्विवि ।
संस्त्यमानौ तौ वीरौ तदास्तां घृतिमत्तमौ
ऋषिक्वसदस्यैरिन्द्राग्नी
स्त्यमानाविवाधरे ।

स शल्यसंगृहीताभ्ये

रथे कर्णः स्थितो धर्मौ ॥

१४

धनुर्विस्फारयन् घोरे परिषेपीव भास्करः ।
आस्थितः स रथश्रेष्ठं कर्णः शरगमस्तिमान् ।
प्रधमौ पुरुषद्वयाघ्नो मन्दरस्थ इवांशुमान् ।
तं रथस्थं महाबाहुं युद्धायामिततेजसम् ॥ १६
दुर्योधनस्तु राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ।
अकृतं द्रोणभीष्माभ्यां दुष्करं कर्म संयुगे ॥

वक्ष्ये वोढास्मि ॥ ४२ ॥ आत्मनिन्दापरस्तवावपि श्रेयसा
निन्द्यो किनुतात्मपूजापरानिदे तदुभयमहं करोमीति भावः
॥ ४५ ॥ अप्रमादोऽवधानं प्रमोगः अथश्रेणम् । ज्ञानं
आगामिदोषावेशणम् विद्या तत्परिहारज्ञानं चिकित्सनं
दोषपरिहारसामर्थ्यम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्ण-

पर्वणि नैलकण्ठ्याये भारतमावदीपे पञ्चांशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

अयमिति ॥ १ ॥ हरिहयैः इन्द्रुर्यैर्युक्तं रथम् ।
॥ २ ॥ अभ्युपिते प्रातःकाले ॥ ४ ॥

कुरुष्वधिस्थे वीर मिपतां सर्वधन्विनाम् ।
 मनोगतं सम ह्यासीद्भीष्मद्रोणौ महारथौ १८
 अर्जुनं भीमसेनं च निहन्ताराविति ध्रुवम् ।
 ताभ्यां यदकृतं वीर वीरकर्म महामृधे १९
 तत् कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिरिवापरः ।
 गृहाण धर्मराजं वा जाहि वा त्वं धनञ्जयम्
 भीमसेनं च राधेय माद्रीपुत्रौ यमावपि ।
 जयश्च तेऽस्तु भद्रं ते प्रयाहि पुरुषर्षभ ॥ २१
 पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि
 कुरु सर्वाणि भस्मसात् ।
 ततस्तूर्यसहस्राणि
 भेरीणामयुतानि च ॥ २२
 चाद्यमानान्यराजन्त मेघशब्दो यथा दिवि ।
 प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं रथस्थो रथसत्तमः ॥ २३
 अभ्यभाषत राधेयः शल्यं युद्धविशारदम् ।
 चोदयाश्वान्महाबाहो यावद्धन्मि धनञ्जयम्
 भीमसेनं यमौ चोभौ राजानं च युधिष्ठिरम्
 अद्य पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्यं धनञ्जयः ॥ २५
 अस्यतः कङ्कपत्राणां सहस्राणि शतानि च ।
 अद्य क्षेप्स्याम्यहं शल्य शरान्परमतेजनान् ।
 पाण्डवानां विनाशाय दुर्योधनजयाय च ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसंवादे

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

सञ्जय उवाच ।
 दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं युयुत्सुं समवस्थितम् ।
 चुकुशुः कुरवः सर्वे हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ १
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषैर्भेरीणां निनदेन च ।
 बाणशब्दैश्च विविधैर्गर्जितैश्च तरस्विनाम् ।
 निर्ययुस्तावका युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
 प्रयाते तु ततः कर्णे योध्रेषु मुदितेषु च ॥ ३
 चचाल पृथिवी राजन् ववाश च सुविस्तरम्
 निःसरन्तो व्यदृश्यन्त सूर्यात्सप्त महाग्रहाः
 उत्कापाताश्च संजजुर्दिशां दाहास्तथैव च ।

शल्य उवाच ।
 सूतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे ॥ २७
 सर्वास्त्रज्ञान्महेष्वासान्
 सर्वानेव महावलान् ।
 अनिवर्तिनो महाभागा-
 नजय्यान्सत्यविक्रमान् ॥ २८
 अपि सन्तनयेयुर्ये भयं साक्षाच्छतक्रतोः ।
 यदा श्रोण्यसि निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः
 राधेय गाण्डिवस्याजौ तदा नैवं वदिष्यसि
 यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरानीकमाहवे ३०
 विशीर्णदन्तं निहतं तदा नैवं वदिष्यसि ।
 यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे धर्मपुत्रं यमौ तथा ३१
 शितैः पृपत्कैः कुर्वाणानभ्रच्छायामिवाम्बरे ।
 अस्यतः क्षिण्वतश्चारीन्
 लघुहस्तान्दुरासदान् ।
 पार्थिवानपि चान्यांस्त्वं
 तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ३२
 सञ्जय उवाच ।
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं मद्रराजेन भाषितम् ।
 याहीत्येवाब्रवीत्कर्णो मद्रराजं तरस्विनम् ॥

शुष्काशन्यश्च संपेतुर्विबुर्वाताश्च भैरवाः ॥ ५
 मृगपक्षिगणाश्चैव पृतनां बहुशस्तव ।
 अपसव्यं तदा चक्रुर्वेदयन्तो महाभयम् ॥ ६
 प्रथितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि ।
 अस्थिवर्षे च पतितमन्तरिक्षाद्भयानकम् ॥ ७
 जज्वलुश्चैव शस्त्राणि ध्वजाश्चैव चकम्पिरे
 अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त बाहनानि विशांपते ८
 एते चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः ।
 समुत्पेतुर्विनाशाय कौरवाणां सुदारुणाः ९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ तरस्विनां अध्यादीनाम् ॥ २ ॥ ववाश

शब्दं चकार । ररासिति पाठेऽपि स एवार्थः । निःसरन्तो युद्ध-
 र्थमिति शेषः । सूर्यात्सूर्यमारभ्य सूर्यादयोऽन्योन्यं युध्य-
 न्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न च तान् गणयामासुः सर्वे दैवेन मोहिताः
प्रस्थितं सूतपुत्रं च जयेत्युचुरनराधिपाः ।
निर्जितान्पाण्डवांश्चैव मेनिरे तत्र कीरवाः ॥ १०

ततो रथस्य परधीरहन्ता
भीष्म-द्रोणाघतिवीर्या समीक्ष्य ।
समुज्ज्वलन् भास्करपावकामो
धैर्कर्तनोऽसौ रथकुञ्जरो नृप ॥ ११

स शल्यमार्माप्य जगाद् वाक्यं
पार्थस्य कर्मातिशयं विचिन्त्य ।
मानेन दर्पेण विद्वहमानः
क्रोधेन दीप्यन्निय निःश्वसंश्च ॥ १२

नाहं महेन्द्रादपि चञ्चपाणेः
कुक्कादिभेभ्यामुधवाप्रथस्यः ।
दृष्ट्वा हि भीष्मप्रमुखान् शयाना-
नतीय मां शस्त्रिरता जहाति ॥ १३

महेन्द्र-विष्णुप्रतिमाघनिन्दिती
रथाभ्य-नागप्रथरप्रमाथिनौ ।
अवध्यकल्पौ निहतौ यदा परै-
स्ततो न मेऽप्यस्ति रणेऽद्य साध्यसम्

समीक्ष्य संख्येऽतिबलाजराधिपान्
ससूत-मातङ्ग-रथान्परिहृतान् ।
कथं न सर्वानहिताग्रणेऽवधी-
न्महास्त्रविद्वहणपुङ्गवो गुरुः ॥ १४

स संस्मरन् द्रोणमहं महादृष्टे
प्रवीमि सत्यं कुरवो निषोधत ।
न धा मदन्यः प्रसहेद्रणेऽर्जुनं
समागतं मृत्युमिवोत्तरुपिणम् ॥ १५

शिक्षा प्रसादश्च बलं धृतिश्च
द्रोणे महास्त्राणि च संनतिश्च ।
स चेदगान्मृत्युवशं महारत्ना
सर्वानन्यानातुरानद्य मन्ये ॥ १७

नेह ध्रुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन्
विद्यां लोके कर्मणो दैवयोगात् ।
सूर्योदये को हि विमुक्तसंशयो
भावं कुर्वीताद्य गुरौ निपातिते ॥ १८

न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रमः
क्रियाः सुनीतं परमायुधानि वा ।
अलं मनुष्यस्य सुपाय वर्तितुं
तया हि युद्धे निहतः परैर्गुरुः ॥ १९

हुताशनादित्यसमानतेजसं
पराक्रमे विष्णु-पुरन्दरोपमम् ।
नये घृटस्पर्शुशनोः सदा समं
न चैनमस्त्रं तदुपास्त दुःसहम् ॥ २०

संप्राकृष्टे रुदितस्त्री-कुमारे
परामृते पौरुषे धार्तराष्ट्रे ।
मया कृत्यमिति जानामि शल्य
प्रयाहि तस्माद्विपतामनोऽकम् ॥ २१

यत्र राजा पाण्डवः सत्यसन्धो
व्यथस्थितो भीमसेनार्जुनौ च ।
वासुदेवः सात्यकिः युद्धयाश्च
यमौ च कस्तान् विपहेन्मदन्यः ॥ २२

तस्मात्क्षिप्रं मद्रपते प्रयाहि
रणे पञ्चालान्पाण्डवान्कुञ्जयांश्च ।
तान्वा हनिष्यामि समेत्य संख्ये
यास्यामि वा द्रोणपथा यमाय ॥ २३

नन्वेवाहं न गमिष्यामि मध्ये
तेषां शूराणामिति मां शल्य विद्धि
मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं
त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि द्रोणम् ॥ २४

प्राज्ञस्य मूढस्य च जीवितान्ते
नास्ति प्रमोक्षोऽन्तकसत्कृतस्य ।
अतो विद्वन्मभियास्यामि पार्थान्
दिष्टं न शक्यं व्यतिवर्तितुं धै ॥ २५

भीष्मद्रोणा अतिशान्नं वीर्यं ययोस्तावतिवीर्या
समीक्ष्य स्वरुह्यमालोच्य जगादेत्युत्तराण्यय
॥ ११ ॥ आमाप्य भी शल्य इति संबोध ॥ १२ ॥
अस्थिरता जहातीत्यर्थं चलोऽस्मीत्यर्थ ॥ १३ ॥ तनोऽपि
नेऽय साधनं भय नाप्नोति योजना ॥ १४ ॥ आतुरान्
आसन्नमृत्युन् ॥ १५ ॥ विद्या जानीया माव शोऽह
स्यास्यामीति निश्चयम् ॥ १८ ॥ अस्त्रादीनि मनुष्यस्य
सुपाय वर्तितुं नालमिति सम्प्रत्य ॥ १९ ॥ उशनो
कर्णो ५

उशनसो उपान्त उपतिष्ठत त्रातुमिति शेष । अस्त्रं
अस्त्रादि ॥ २० ॥ संप्राकृष्टे सम्यगाग्रेसरवति परामृते
निरस्ते धार्तराष्ट्रे घृतराष्ट्रपुत्रसम्प्रतिनिधौ पौरुषे बले २१ ॥
द्रोणपथा द्रोणपथेन ॥ २३ ॥ तेषां भीष्मादीना मध्ये न
गमिष्यामीति न अपि तु गमिष्याम्येवेत्यर्थ । सप्रामात्पला-
यने हि मित्रस्य दुर्योधनस्य द्रोह कृत स्यात्तत्त्वासह्यम्
॥ २४ ॥ जीवितान्ते आयुष समाप्तौ । प्रमोक्षो मृत्युनिव-
र्तनम् ॥ २५ ॥ † सा स्थिरता इति पाठः ।

कल्याणवृत्तः सततं हि राजा
 वैचित्रवीर्यस्य सुतो ममासीत् ।
 तस्यार्थसिद्ध्यर्थमहं त्यजामि
 प्रियान् भोगान् दुस्त्यजं जीवितं च
 वैयाघ्रचर्मणमकूजनाक्षं
 हैमं त्रिकोशं रजतत्रिवेणुम् ।
 रथप्रवर्हं तुरगप्रवर्हं-
 युक्तं प्रादान्मह्यमिमं हि रामः ॥ २७
 धनूपि चित्राणि निरीक्ष्य शल्य
 ध्वजान् गदाः सायकांश्चोग्ररूपान् ।
 असिं च दीप्तं परमायुधं च
 शङ्खं च शुभ्रं खनवन्तमुग्रम् ॥ २८
 पताकिनं वज्रनिपातनिःस्वनं
 सिताश्वयुक्तं शुभतूणशोभितम् ।
 इमं समास्थाय रथं रथर्षभं
 रणे हनिष्याम्यहमर्जुनं वलात् ॥ २९
 तं चेन्मृत्युः सर्वहरोऽभिरक्षेत्
 सदाऽप्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रम् ।
 तं वा हनिष्यामि रणे समेत्य
 यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ३०
 यम-वरुण-कुबेर-वासवा वा
 यदि युगपत्सगणा महाहवे ।
 जुगुपिषव इहाद्य पाण्डवं
 किमु बहुना सह तैर्जयामि तम् ॥
 सञ्जय उवाच ।
 इति रणरभसस्य कथित-
 स्तदुत निशम्य वचः स मद्राट् ।
 अवहसदवमन्य वीर्यवान्
 प्रतिषिषिधे च जगाद् चोत्तरम् ३२
 शल्य उवाच ।
 विरम विरम कर्ण कथना-
 दतिरभसोऽप्यतिवाचमुक्तवान् ।
 क च हि नरवरो धनञ्जयः
 क पुनरहो पुरुषाधमो भवान् ॥ ३३
 यदुसदनमुपेन्द्रपालितं
 त्रिदशमिवामरराजरक्षितम् ।

प्रसभमतिविलोड्य को हरेत्
 पुरुषवरावरजामृतेऽर्जुनात् ॥ ३४
 त्रिभुवनविभुमीश्वरेश्वरं
 क इह पुमान् भवमाह्वयेद्युधि ।
 मृगवधकलहे ऋतेऽर्जुनात्
 सुरपतिवीर्यसमप्रभावतः ॥ ३५
 असुर-सुर-महोरगान्नरान्
 गरुड-पिशाच-सयक्षराक्षसान् ।
 इषुभिरजयदग्निगौरवात्
 स्वभिलपितं च हविर्ददौ जयः ॥ ३६
 स्मरसि ननु यदा परैर्हतः
 स च धृतराष्ट्रसुतोऽपि मोक्षितः ।
 दिनकरसदृशैः शरोत्तमैर्युधा
 कुरुषु बहून्विनिहत्य तानरीन् ॥ ३७
 प्रथममपि पलायिते त्वयि
 प्रियकलहा धृतराष्ट्रसूनवः ।
 स्मरसि ननु यदा प्रमोचिताः
 खचरगणानवजित्य पाण्डवैः ॥ ३८
 समुदितबलवाहनाः पुनः
 पुरुषवरेण जिताः स्थ गोग्रहे ।
 सगुरुगुरुसुताः सभीष्मकाः
 किमु न जितः स तदा त्वयाऽर्जुन-
 इदमपरमुपस्थितं पुन-
 स्तव निधनाय सुयुद्धमद्य वै ।
 यदि न रिपुभयात्पलायसे
 समरगतोऽद्य हतोऽसि सूतज ॥ ४०
 सञ्जय उवाच ।
 इति बहु परुषं प्रभापति
 प्रमनसि मद्रपतौ रिपुस्तवम् ।
 भृशमभिरुषितः परंतपः
 कुरुपृतनापतिराह मद्रपम् ॥ ४१
 कर्ण उवाच ।
 भवतु भवतु किं विकथ्यसे
 ननु मम तस्य हि युद्धमुद्यतम् ।
 यदि स जयति मामिहाहवे
 तत इदमस्तु सुकथितं तव ॥ ४२

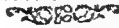
वैयाघ्रचर्मणं व्याघ्रचर्मपरिवृतम् ॥ २७ ॥ अग्रमत्त
 इति छेदः । भीष्ममुखः भीष्माभिमुखः ॥ ३० ॥
 जुगुपिषवः गोप्तुमिच्छवः ३१ ॥ रणरसभस्य रणेत्कटस्थ

॥ ३२ ॥ अतिरभसोऽपि त्वमतिवाचं स्वसामर्थ्यादधिकाम्
 ॥ ३३ ॥ पुरुषवरस्य कृष्णस्यावरजां कनीयसीं सुमद्राम् ॥ ३४ ॥
 स्मरसीति विषमं छन्दः ॥ ३७ ॥ खचरगणान् गन्धर्वान् ॥ ३८ ॥

सञ्जय उवाच ।

एषमस्तिपति मद्रेश उक्ता नोत्तरमुक्तवान्
याहि शल्येति चाप्येनं कर्णः प्राह युयुत्सया
स रथः प्रययौ शत्रून् भ्येतान्भ्यः शल्यसारथिः
निग्रासमिग्रान्समरे तमो ग्रन्सथिता यथा ४४

इति भीमहामारते कर्णपर्यणि कर्णशल्यसंघादे
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

सञ्जय उवाच ।

प्रयाणे च ततः कर्णो हर्षयन्प्राहिर्नो तप ।
एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवान्पर्यपृच्छत ॥ १ ॥
यो मामद्य महात्मानं ददर्शेच्छेत्तथाह्वयम् ।
तस्मै दद्यामभिमन्येत् धनं यन्मनसेच्छति ॥ २ ॥
न चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः ।
शक्यं रक्षसं पूर्णं यो मे घ्न्याद्धनञ्जयम् ॥ ३ ॥
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
शतं दद्यां गयां तस्मै धैत्यकं कांस्यदोहनम् ॥ ४ ॥
शतं ग्रामपरांश्चैव दद्यामर्जुनदर्शिने ।
तथा तस्मै पुनर्दद्यां भ्येतमभ्यतरीरथम् ॥ ५ ॥
युक्तामञ्जनकेशीभिर्यो मे घ्न्याद्धनञ्जयम् ।
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ ६ ॥
अन्यं वाऽस्मै पुनर्दद्यां सीयर्णं हस्तिपङ्क्तम्
तथाप्यस्मै पुनर्दद्यां स्त्रीणां शतमलङ्कृतम् ॥ ७ ॥
दद्यामानां निष्ककण्ठीनां
गीतयाचपिपथिताम् ।
न चेत्तदभिमन्येत
पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥
तस्मै दद्यान्शतं नागान्
शतं ग्रामान्शतं रथान् ।
सुवर्णस्य च सुव्यस्य
ह्याग्र्याणां शतं शतान् ॥

ततः प्रायान्प्रीतिमान्धै रथेन
धैर्याग्रेण भ्येतयुजाऽथ कर्णः ।

स चालोक्य ध्यजिर्नो पाण्डवानां
धनञ्जयं त्वरया पर्यपृच्छत ॥ ४५ ॥

श्रुत्वा गुणैः सुदान्तांश्च
धुर्यवाहान्सुशिक्षितान् ।

तथा स्वर्णशृङ्गीणां
गोधेनूनां चतुःशतम् ॥ १० ॥
दद्यां तस्मै नववत्सानां यो मे घ्न्याद्धनञ्जयम् ।
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ ११ ॥
अन्यदस्मै परं दद्यां भ्येतान् पञ्चशतान् ह्वयान्
हेममाण्डपरिच्छिन्नांस्तुष्टमणिमूषणान् ॥ १२ ॥
सुदान्तानपि धैर्याहं दद्यामष्टादशापरान् ।
रथं च शुभ्रं सीयर्णं दद्यां तस्मै बलश्रुतम्
युक्तं परमकाम्योजैर्यो मे घ्न्याद्धनञ्जयम् ।
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ १४ ॥
अन्यदस्मै परं दद्यां कुञ्जराणां शतानि पट्टा
काञ्चनीधिपिथीर्माण्डैराच्छन्नां हेममालिनः
उत्पन्नानपरान्तेषु विनीतान् हस्तिशिक्षकैः
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ १६ ॥
अन्यदस्मै परं दद्यां धिदयग्रामांश्चतुर्दश ।
सुस्कीतान् धनसंयुक्तान् प्रत्यासन्नधनोदकान्
अश्रुतोभयान् सुसंपन्नान् राजमोज्यांश्चतुर्दश
दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा
प्रत्यग्रथयसां दद्यां यो मे घ्न्याद्धनञ्जयम् ॥ १८ ॥
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
अन्यं तस्मै परं दद्यां यमसी कामयेत्स्थयम्

धैर्ययुजा भैताथयुजा ४५ इति भीमहामारते कर्णपर्यणि
नैलकण्ठीयै भारलमावर्द्धने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

प्रयाणे इति ॥ १ ॥ अभिमन्येन अल्लमित्यवज्ञा-
नीत ॥ ३ ॥ अणनकेशीमि हृण्णकेशीभिराणवीभिर्गु-
वर्ताभिर्वा पुत्रम् ॥ ६ ॥ हस्तिपङ्क्तं हस्तिपट्टं हस्तिपङ्क्त-
मिच्छन्ति वीरा पट्टेष्वहन्तिनाम् इति प्राञ्च । अन्ये वा

सीवर्णयामिति शेष । हस्तिगुल्या पट्टगाव उक्षाणो यास्मिन्
त पट्ट हस्तिन एव गोवत् बोडारो सस्य ताश्च ॥ ७ ॥
दद्यामानां अग्रजातानां निष्कमुरोभूषणम् ॥ ८ ॥ शत
शतान् दशसहस्राणि ॥ ११ ॥ श्रुत्वा पुट्या । सुदान्तान् विनी-
तान् । धुर्यवाहान् रथोद्धनञ्जयान् ॥ १० ॥ भाण्डमामरणम्
१० ॥ अपरान्तेषु पथिमवच्छेदुः ॥ १६ ॥ प्रत्यग्रथयसां अभि-
नवयोधनानाम् ॥ १८ ॥

त्रिशूलमाधित्यं सुतीक्ष्णधारं ॥
 सर्वाणि गात्राणि विधर्षसि त्वम् ॥
 सुतीक्ष्णधारोपमकर्मणां त्वं
 युयुत्ससे योऽजुनेनाय कर्णं ॥ १७
 क्रुद्धं सिंहं केसरिणं गृहन्तं
 बालो मूढः क्षुद्रमृगस्तरस्वो ॥
 समाह्वये च द्वेदेतत्तवाद्यं
 समाह्वानं सूतपुत्राजुनस्य ॥ १८
 मा सूतपुत्राह्वयः राजपुत्रं
 महावीर्यं केसरिणं यथैव ।
 वने शृगालः पिशितेन तृप्तो
 मा पार्यमासाद्य धिनक्ष्यसि त्वम् ॥
 ईपादन्तं महानागं प्रभिस्रकरदामुलम् ।
 शशको ह्वयसे युद्धे कर्णं पार्थं धनञ्जयम् ॥ २०
 विलसं कृष्णसर्पं त्वं बाल्यात्कोष्ठेन विध्यसि
 महाधिपं पूर्णकोपं यत्पार्थं योद्धुमिच्छसि ॥
 सिंहं केसरिणं क्रुद्धमतिक्रम्याभिनर्दसे ।
 शृगाल इव मूढस्त्वं नृसिंहं कर्णं पाण्डवम्
 सुपर्णं पतगश्रेष्ठं धैर्यतैर्यं तरस्विनम् ।
 भोगी वा ह्वयसे पाते कर्णं पार्थं धनञ्जयम् ॥
 सर्वाभसां निधिं भीमं मूर्तिमन्तं हृष्यायुतम् ।
 चन्द्रोदये विवर्धन्तमप्लवः सन् तिर्योपसि ॥
 ऋषभं दुन्दुभिर्ग्रीवं तीक्ष्णशृङ्गं प्रहारिणम् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्याधिकक्षेपे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

सञ्जय उवाच ॥
 अधिक्षिप्तस्तु राधेयः शल्येनामिततेजसा
 शल्यमाह सुसंकुद्धो वाक्शल्यमवधारयन् ॥
 कर्ण उवाच ॥

गुणान् गुणवतां शल्यं गुणधान्वेति नागुणः ।
 त्वं तु शल्यं गुणीर्हानः किं ह्योऽस्योसि गुणागुणं

वत्स आह्वयसे युद्धे कर्णः पार्थं धनञ्जयम् ॥
 महामेघं महाघोरं दुर्दुरः प्रतिनर्दसि ।
 कामतोयप्रदं लोके नरपर्जन्यमर्जुनम् ॥ २६
 यथा च खगृहस्य श्वा व्याघ्रं वनगतं भवेत् ।
 तथा त्वं भवसे कर्णं नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥
 शृगालोऽपि वने कर्णं शशैः परिवृतो बसन् ।
 मन्यते सिंहमात्मानं यावत्सिंहं न पश्यति
 तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि ।
 अपश्यन् शत्रुदमनं नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥ २९
 व्याघ्रं त्वं मन्यसेऽऽत्मानं
 यावत्कृष्णीं न पश्यासि ।
 समास्थितावेकरये

सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ३०

यावद्गाण्डीवघोषं त्वं न शृणोषि महाहवे ।
 तावदेव त्वया कर्णं शक्यं धक्तुं यथेच्छसि ॥
 रयश्मद्धनुः शब्दैर्नादयन्तं दिशो दश ।
 नर्दन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ॥
 नित्यमेव शृगालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः
 वीरप्रद्वेषणामूढ तस्मात्कोष्ठेव लक्ष्यसे ॥ ३३
 यथातुः स्याद्विडालश्च श्वा व्याघ्रश्च बलाबले ।
 यथा शृगालः सिंहश्च यथा च शशकुञ्जरी ॥
 यथाऽमृतं च सत्यं च यथा चापि विषामृते
 तथा त्वमपि पार्थश्च प्रख्यातावात्मकर्माभिः ३५

अर्जुनस्य महान्त्राणि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान्
 अहं शल्याभिजानामि विक्रमं च महात्मनः
 तथा कृष्णस्य माहात्म्य-
 सुपमस्य महीक्षिताम् ।
 यथाऽहं शल्यं जानामि
 न त्वं जानासि तत्तथा ॥ ४

शिशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ * बाणतोयमिति पाठः ।

४०

अधीति । वाक्शल्यत्वादवायः शल्यानेति निधि-
 न्वन् ॥ १ ॥

भोगी सः । पाते, पतनार्थम् ॥ २३ ॥ क्षेपार्थः
 नेरासमेतायुं हृष्यायुतम् । अश्वः बाहुभ्यामित्यर्थः ॥ २४ ॥
 दुन्दुभिर्मावं दुन्दुभिस्त्वनकण्ठम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

एवमेवात्मनो वीर्यमहं चौर्यं च पाण्डवे ।
 जानन्नेवाहये युद्धे शल्य गाण्डीवधारिणम् ॥
 अस्ति वाऽयमिषुः शल्य सुपुंखो रक्तभोजनः
 एकतूणीशयः पत्री सुधीतः समलंकृतः ॥ ६
 शेते चन्दनचूर्णेण पूजितो बहुलाः समाः ।
 आहेयो विपवानुग्रो नराश्वद्विपसंघहा ॥ ७
 योरूपो महारौद्रस्तनुवास्थिविदारणः ।
 निर्भिन्यां येन रुष्टोऽहमपि भेदं महागिरिम्
 तमहं जातु नास्येयमन्यस्मिन् फाल्गुनादते ।
 कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्सत्यं चापि शृणुष्व मे
 तेनाहमिषुणा शल्य वासुदेवधनञ्जयो ।
 योत्स्ये परमसंकुद्धस्तत्कर्म सदृशं मम ॥ १०
 सर्वेषां वृष्णिवीराणां कृष्णे लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता
 सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थ प्रतिष्ठितः ॥
 उभयं तु समासाद्य को निवर्तितुमर्हति ।
 तावेतौ पुरुषव्याघ्री समेतौ स्यन्दने स्थितौ
 मामेकमभिसंयातौ सुजातं पश्य शल्य मे ।
 पितृष्वसा मातुलजौ भ्रातरावपराजितौ ॥
 मणौ सूत्र इव प्रोतौ द्रष्टासि निहतौ मया ।
 अर्जुने गाण्डिवं कृष्णे चक्रं तार्क्ष्यकपिध्वजौ
 भीरूणां प्रासजननं शल्य हर्षकरं मम ।
 त्वं तु दुष्प्रकृतिर्मूढो महायुद्धेष्वकोविदः ॥
 भयावदीर्णः संव्रासादवद्धं बहु भापसे ।
 संस्तौपि तौ तु केनापि हेतुना त्वं कुदेशज
 तौ हत्वा समरे हन्ता त्वामद्य सहवान्धवं
 पापदेशज दुर्वुद्धे शूद्र क्षत्रियपांसन ॥ १७
 सहद्वृत्वा रिपुः किं मां
 कृष्णाभ्यां भीषयिष्यासि ।
 तौ वा मामद्य हन्तारौ
 हनिष्ये वापि तावहम् ॥ १८
 नाहं विभेमि कृष्णाभ्यां विजानन्नात्मनो बलं
 वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ॥

अहमेको हनिष्यामि जोषमास्व कुदेशज ।
 स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च प्रायः क्रीडागता जनाः
 या गाथाः संप्रगायन्ति कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा
 ता गाथाः शृणु मे शल्य मद्रकेषु दुरात्मसु ॥
 ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वं यथावद्राजसन्निधौ ।
 श्रुत्वा चैकमना मूढ क्षम वा द्वादि चोत्तरम्
 मित्रघुल्लद्रको नित्यं यो नो हृष्टि स मद्रकः
 मद्रके सङ्गतं नास्ति शूद्रवाक्यं नराश्वमे ॥ २३
 दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्यमानुनिकोऽनृजुः
 यावदन्त्यं हि दीरात्म्यं मद्रकेष्विति नः श्रुतं
 पिता पुत्रश्च माता च
 श्वश्रुश्चशुरमातुलाः ।
 जामाता दुहिता भ्राता
 नमाऽन्ये ते च बान्धवाः ॥ २५
 वयस्याभ्यागताशान्ये दासीदासं च संगतं
 पुंभर्धिमिश्रा नार्यश्च शातादाताः स्वयेच्छया
 येषां गृहेष्वशिष्टानां सक्तुमत्स्याशिनां तथा
 पीत्वा सीधुसगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च
 गायन्ति चाप्यवदन्ति प्रवर्तन्ते च कामतः
 कामप्रलापिनोऽन्योन्यं तेषु धर्मः कथं भवेत्
 मद्रकेष्ववलितेषु प्रख्याता शुभकर्मसु ।
 नापि धैरं न सीहार्दं मद्रकेण समाचरेत् ॥
 मद्रके संगतं नास्ति मद्रको हि सदा मलः ।
 मद्रकेषु च संसृष्टं शौचं गान्धारकेषु च ॥ ३०
 राजयाजकयाज्ये च नष्टं दत्तं हविर्भवेत् ।
 शूद्रसंस्कारको विप्रो यथा याति पराभवम्
 यथा ब्रह्मद्विपो नित्यं गच्छन्तीह पराभवम् ।
 यथैव संगतं कृत्वा नरः पतति मद्रकैः ॥ ३२
 मद्रके संगतं नास्ति हतं वृश्चिक ते विषम्
 आथर्वणेन मन्त्रेण यथा शान्तिः कृता मया ॥
 इति वृश्चिकदष्टस्य विषवेगहतस्य च ।
 कुर्वन्ति मेपजं प्राज्ञाः सत्यं तच्चापि दृश्यते ॥ ३४

आहेयः सर्पमयः ॥ ७ ॥ नास्येयं न क्षिपेयम्
 ॥ ९ ॥ सुजातं शोभनं जन्म ॥ १३ ॥ प्रोतौ एक सूत्रे
 मणौ इव प्रेमसंघट्टौ ॥ १४ ॥ प्रासजननमिति समुदाया-
 पेक्षया सामान्येन निर्देशः ॥ १५ ॥ जोषं तूष्णीं आस्त्व
 तिष्ठ । क्रीडागताः लीलया आगताः ॥ २० ॥ मद्रकेषु
 कुत्सितेषु मद्रदेशेषु ॥ २१ ॥ अमृतेन चरतोत्यामृतिकः ।
 यावदन्त्यं अन्त्यजपर्यन्तं मरणावधीति वा ॥ २४ ॥
 पुंभिः पुरुषैः विमिश्राः संगताः इच्छया मैथुनिनः अज्ञात-

वत् ज्ञाता अप्यविनीता इत्यर्थः ॥ २६ ॥ येषां मद्रकाणां
 सक्तुमिश्रितमत्स्याशिनां सोधु मयम् ॥ २७ ॥ मद्रकेषु
 संसृष्टं नष्टं एवं गान्धारकेषु शौचं नष्टं भवेत् ॥ ३० ॥
 राजा याजको यस्य तस्मिन् याज्ये हविर्नष्टं भवेत् ॥ ३१ ॥
 यथैवोति।यथा मद्रकैः संगतं कृत्वा पतति यथा वा मद्रके
 सङ्गतं नास्ति हे वृश्चिक तथा ते विषं हतमित्युत्तरेण सम्ब-
 न्धः । यथेतत्सत्यं तर्हि तत्र विषं नश्यदिति मन्त्रेण सर्वथा
 विषं नश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मयेत्यात्मानुभवसिद्धमिदमिति
 द्योतयति ॥ ३३ ॥

एवं विद्वज्जोपमास्व
 शृणु चात्रोत्तरं वचः ।
 वासांस्तुत्तुल्य नृत्यन्ति
 स्त्रियो या मद्यमोहिताः ॥ ३५
 मैथुनेऽसंयताश्चापि यथाकामवराश्च ताः ॥
 तासां पुत्रः कथं धर्मे मद्रको बलुमर्हति ॥ ३६
 यास्तिष्ठन्त्यः प्रमेहन्ति यथैवोपदेशकाः ।
 तासां विद्वद्वधर्माणां निर्लज्जानां ततस्ततः ॥
 एवं पुत्रस्तादृशीनां हि धर्मे बलुमिहेच्छसि ।
 सुवीरकं याच्यमाना मद्रीका कर्णं सिक्चौ
 अदातुकामा यच्चनमिदं वदति दारुणम् ।
 'मा मां सुवीरकं कश्चिदाचतां दयितं मम ॥
 पुत्रं दद्यां पतिं दद्यां न तु दद्यां सुवीरकम्' ।
 त्रीयो घृहृत्यो निर्होका मद्रीकाः कम्बलावृताः
 घस्मरा नष्टशीचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम् ।
 एवमादि मयाऽन्यैर्वा शक्यं वक्तुं भवेद्बहु ॥
 आकेशाग्राज्जलाग्राश्च वक्तव्येषु कुर्मसु ।
 मद्रकाः सिन्धुसौवीराः धर्मे विधुः कथं तिवह
 पापदेशोद्भवा स्तेच्छा धर्माणामविचक्षणाः ।
 एष मुखयतमो धर्मः क्षत्रियस्येति नः श्रुतम्
 यदाजौ निहतः शक्ते सद्भिः समभिपूजितः ।
 आयुधानां सांपराये यन्मुख्येयमहं ततः ॥ ४४
 ममैष प्रथमः कल्पो निधने स्थगमिच्छतः ।
 सोऽयं प्रियः सखा चास्मि धार्तराष्ट्रस्य धीमतः
 तदर्थं हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णमद्राधिपसंवादे

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सज्जय उवाच ।

मारिपाधिरथैः श्रुत्वा वाचो युद्धाभिनन्दिनः
 शल्योऽघवीत्युनः कर्णं निदर्शनमिदं वचः ॥ १

यथाकामं वारयन्ति ताः असंयता इति श्लेदः ।
 तांसां पुत्रः संस्मृता इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रमे-
 हन्ति मूत्रयन्ते दशेरका गदमा ॥ ३७ ॥ सुवीरकं
 काजिकम् । सिक्चौ कटिप्रोथौ ॥ ३८ ॥ निन्दीका
 निर्लज्जाः ॥ ४० ॥ घस्मराः बहुभक्षकाः ॥ ४१ ॥ वक्तव्येषु
 गह्वरीयेषु ॥ ४२ ॥ सांपराये समूहं संग्रामे इत्यर्थः । मुख्यं
 जीवितमिति शेषः ॥ ४४ उपहितः उपजातः ॥ ४६ ॥

व्यक्तं त्वमप्युपहितः पाण्डवैः पापदेशजः ॥
 यथा चामित्रवत्सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्तसे ।
 कामं न खलु शक्योऽहं त्वद्विधानां शतैरापि
 संग्रामाद्विमुखः कर्तुं धर्मज्ञ इव नास्तिकैः ।
 सारङ्ग इव घर्मातः कामं विलप शुष्य चा ॥ ४८
 नाहं मीपयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते व्यवस्थितः ।
 तनुलज्जां नृसिंहानामाहवेष्वाविर्तिनाम् ॥
 या गतिर्गुरुणा प्रोक्ता पुरा रामेण तां स्मरे ।
 तेषां त्राणार्थमुद्यन्तं वधार्थं द्विपतामपि ॥ ५०
 विद्धि मामास्थितं वृत्तं पौरुषवत्समुत्तमम् ।
 न तद्भूतं प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रप ॥ ५१
 यो मामस्मादभिप्रायाद्वारयेदिति मे मतिः ।
 एवं विद्वज्जोपमास्व त्रासार्थकं बहु भापसे ॥
 न त्वां हत्वा प्रदास्यामि
 कल्याण्यो मद्रकाधम ।
 मित्रप्रतीक्षया शल्य
 धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ॥ ५३
 अपवादति तितिक्षाभिस्त्रिभिरेतैर्हि जीवसि ।
 पुनश्चेद्विदशं याक्यं मद्रराजं वदिष्यसि ॥ ५४
 शिरस्ते पातयिष्यामि-गदया वज्रकल्पया ।
 श्रोतारस्तिवदमद्येह द्रष्टारो वा कुदेशज ५५
 कर्णं वा जघ्नतुः कृष्णो कर्णो वा निजघान तौ
 एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव विशापते ।
 अग्रवीन्मद्रराजानं याहि याहीत्यसंभ्रमम् ५६

जातोऽहं यज्वनां वंशे संग्रामेष्वाविर्तिनाम्
 राज्ञां मूर्ध्नाभिपिकानां स्वयं धर्मपरायणः ॥ २

तेषां धार्तराष्ट्रणाम् ॥ ५० ॥ हत्वा अर्जुनेन घातयित्वा ।
 मित्रप्रतीक्षया मित्रकार्यविक्षणेन चातु दुर्योधनस्य तमो-
 रेवोभयो ॥ ५३ ॥ अपवादो निन्दा तितिक्षा च तैस्त्रिभि-
 र्हेतुभिः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
 कण्ठीये भारतमावर्तपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

मारिप हे राजन् ॥ १ ॥

यथैव मत्तो मथेन त्वं तथा लक्ष्यसे वृष ।
तथाऽद्य त्वां प्रमाद्यन्तं चिकित्सेयं सृष्ट्या
इमां काकोपमां कर्णं प्रोच्यमानां निबोध मे ।
श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वं निहीनं कुलपांसन ॥४॥
नाहमात्मानि किञ्चिद्दे किञ्चिदपि कर्णं संस्मरे ।
येन मां त्वं महाबाहो हंतुमिच्छस्यनागसम् ॥

अवश्यं तु मया वाच्यं

बुद्धयता त्वद्धिताहितम् ।

विशेषतो रथस्थेन

राक्षश्चैव हितैषिणा ॥

समं च विषमं चैव रथिनश्च बलाबलम् ।

श्रमः खेदश्च सततं ह्यानां रथिना सह ॥७॥

आयुधस्य परिज्ञानं रुतं च मृगपक्षिणाम् ।

भारश्चाप्यतिभारश्च शल्यानां च प्रतिक्रिया

अस्त्रयोगश्च युद्धं च निमित्तानि तथैव च ।

सर्वमेतन्मया श्रेयं रथस्यास्य कुटुम्बिना ॥९॥

अतस्त्वां कथये कर्णं निदर्शनामिदं पुनः ।

वैश्यः किल समुद्रान्ते प्रभूतधनधान्यवान्

यज्वा दानपतिः क्षान्तः

स्वकर्मस्थोऽभवच्छुचिः ।

बहुपुत्रः प्रियापत्यः

सर्वभूतानुकम्पकः ॥

११

राज्ञो धर्मप्रधानस्य राष्ट्रे वसति निर्भयः ।

पुत्राणां तस्य बालानां कुमारानां यशस्विनां

काको बहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः ।

तस्मै सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः

मांसोदनं, दधि, क्षीरं, पायसं, मधुसर्पिणी ।

स चोच्छिष्टभृतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः

सदृशान्पक्षिणो द्रुमः श्रेयसश्चाधिचिक्षिपे ।

अथ हंसाः समुद्रान्ते कदाचिदनिपातिनः

गरुडस्य गतो तुल्याश्चक्राङ्गा हृष्टचेतसः ।

कुमारकास्तदा हंसान् दृष्ट्वा काकमथाबुवनः ॥१६॥

भवानेव विशिष्टो हि पतत्रिभ्यो विहंगम ।

प्रतार्यमाणस्तैः सर्वैरल्पबुद्धिभिरण्डजः ॥१७॥

तद्वच्चः सत्यमित्येव मारुत्यादृषाञ्च मन्यते ।

तान्सोऽभिपत्य जिघासुः कर्णं श्रेष्ठभागीति

उच्छिष्टदर्पितः काको बहूनां दूरपातिनाम् ।

तेषां यं प्रवरं मेने हंसानां दूरपातिनाम् ॥१९॥

तमावहयत दुर्बुद्धिः पताव इति पक्षिणम् ।

तच्छ्रुत्वा प्रादुसन्हंसा ये तत्रासन्समानताः

भापतो बहु काकस्य बलिनः पततां वराः ।

इदमृचुः स्म चक्राङ्गा वचः काकं विहंगमाः

हंसा ऊचुः ।

वयं हंसाश्चरामेमां पृथिव्यां मानसौकसः ।

पक्षिणां च वयं नित्यं दूरपातेन पूजिताः ॥

कथं हंसं नु बलिनं चक्राङ्गं दूरपातिनम् ।

काको भूत्वा निपतने समावहयसि दुर्मते ॥२३॥

कथं त्वं पतिता काक सहास्माभिर्ब्रवीहि तव

अथ हंसवचो मूढः कुत्सयित्वा पुनः पुनः ।

प्रजगादोत्तरं काकः कथनो जातिलाघवात्

काक उवाच ।

शतमेकं च पातानां पतिताऽस्मि न संशयः

शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा ॥२५॥

उड्डीनमधडीनं च प्रडीनं डीनमेव च ।

निड्डीनमथ संडीनं तिर्यक्डीनगतानि च ॥२६॥

विडीनं परिडीनं च पराडीनं सुडीनकम् ।

अभिडीनं महाडीनं निड्डीनमतिडीनकम् ॥२७॥

वृषः महोक्षः ॥१॥ आयुधस्यास्ति न वेति ज्ञानं परिज्ञानं स्तं

जयपराजयसूचकम् । अतिमारो दुर्वहत्वम् ॥८॥ निमित्तानि

दिव्यान्तरिक्षभौमानि ग्रहायानुकूल्यप्रातिकूल्यादीनि ॥९॥

निदर्शनं दृष्टान्तम् ॥१०॥ अतिपातिनः गत्यतिशयगामिनः

॥१५॥ चक्राङ्गाः सानसचारिणः ॥१६॥ पतत्रिभ्योऽन्येभ्यः

प्रतार्यमाणोऽन्यथा प्रत्याप्यमानः ॥ १७ ॥ श्रेष्ठमाक् श्रेष्ठं

अङ्गं भजते । १८ ॥ पतावः गच्छावः ॥ २० ॥ दूर-

पातेन दूरगमनेन ॥ २२ ॥ पतिता पतिष्यासि कथनः

गुणश्लाघा ॥ २४ ॥ पतितासि पतिष्यामि ॥ २५ ॥

पातानां शतमेकं गणयति—उड्डीनमित्यादिना ।

‘उड्डीनमूर्ध्वगमनमधडीनमधोगतिः ॥

प्रडीनं सर्वतोयानं डीनं गमनमात्रकम् ।

निडीनं शनैर्यानं संडीनं ललितं गतम् ॥

तिर्यग्डीनं गतं प्राहुस्तिरःप्रचरणं बुधाः ।

तान्याशाभेदभिज्ञानि चत्वारि प्रतिजानते ॥

तानि तिर्यक्डीनानि ॥ २६ ॥

‘विदम्बितं विडीनं स्यात्परिडीनं तु सर्वतः ।

पश्चाद्गतिः पराडीनं स्वर्गं तु सुडीनकम् ॥

आभिमुख्येन गमनमभिडीनं प्रचक्षते ॥

यानं महाडीनमाहुः पवित्रामूर्जितां गतिम् ॥

निडीनं निश्चलं यानं प्रचण्डमतिडीनकम् ॥

विदम्बितं मल्लवदुड्डीयोड्डीय गमनम् ॥ २७ ॥

अवडीनं प्रडीनं च संडीनं डीनडीनकम् ।
 संडीनोडीनडीनं च पुनर्डीनविडीनकम् ॥२८॥
 संपातं समुदीपं च ततोऽन्यत्पतिरिक्तकम् ।
 गतागतप्रतिगतं बह्वीश्च निकुलीनकाः ॥ २९॥
 कर्तोऽस्मि मितपां घोऽद्यततो द्रश्यथ मे वलं
 तेषामन्यतमेनाहं पतिष्यामि विहायसम् ३०॥
 प्रदिशध्वं यथान्यायं केन हंसाः पताम्यहम्
 ते वै ध्रुवं विनिश्चित्य पतध्वं न मया सह ३१॥
 पातैरेभिः खलु खगाः पतितुं खे निराश्रये ।
 पयमुके तु काकं प्रहस्येको विहंगमः ॥ ३२॥
 उवाच काकं राधेय वचनं तन्निबोध मे ।
 हंस उवाच ।

शतमेकं च पाताना त्वं कारु पतिता ध्रुवम्
 एकमेव तु यं पातं धिदुः सर्वे धिहंगमाः ।
 तमहं पतिता काक नाम्न्यं जानामि कञ्चन
 पत त्वमपि ताज्जाक्ष येन पातेन मन्यसे ।
 अथ काकाः प्रजहस्युर् तत्रासन्समागताः
 कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ।
 एकेनैव शतस्यैव पातेनाभिपतिष्यति ॥ ३६॥
 हंसस्य पतितं काको बलवानाद्यु विक्रमः ।
 प्रपेततुः स्पर्धया च ततस्तौ हंसवायसौ ।
 एकपाती च चक्राङ्गः काकः पातशतेन च ।
 पतिता वाऽथ चक्राङ्गः पतिता वाऽथ वायसः
 विसिस्मापयिषुः पातैः
 राचक्ष्णाणोऽऽत्मनः क्रियाः ।
 अथ काकस्य चित्राणि
 पतितानि मुहुर्मुहुः ॥ ३९॥

दृष्ट्वा प्रमुदिताः काका

विनेदुरधिभैः स्वरैः ।

हंसांश्चावहसन्ति स्म प्रावदक्षप्रियाणि च ४०॥
 उत्पत्योत्पत्य च मुहुर्मुहूर्तमिति चेति च ।
 वृक्षाग्रैः स्थलेभ्यश्च निपतन्त्युत्पतन्ति च
 कुर्वाणा विविधान् रावा-
 नाशंसन्तो जयं तथा ॥
 हंसस्तु मृदुनैकेन
 विक्रान्तमुपचक्रमे ॥ ४२॥

प्रत्यहीयत काकाश्च मुहूर्तमिव मारिप ।
 अवमन्य च हंसास्तानिदं वचनममुवन् ॥४३॥
 योऽसावुत्पतितो हंसः सोऽसावेवं प्रहीयते
 अथ हंसः स तच्छ्रुत्वा प्रापतत्पश्चिमा दिशम्
 उपर्युपरि वेगेन सागरं मकरालयम् ।
 ततो भीः प्राविशत्काकं तदा तत्र विचेतसम्
 द्वीपद्रुमानपश्यन्तं निपातार्थं श्रमान्वितम् ।
 निपतयं क नु श्रान्त इति तस्मिञ्जलार्णवे
 अविपद्यः समुद्रो हि बहुसत्त्वगणालयः ।
 महासत्त्वशतोद्गासी नभसोऽपि विशिष्यते
 गाम्भीर्याद्धि समुद्रस्य न विशेषं हि सूतज ।
 दिग्गवराभसः कर्णं समुद्रस्था धिदुर्जनाः ४८॥
 विदूरपातात्तोयस्य किं पुनः कर्णं वायसः ।
 अथ हंसोऽप्यतिक्रम्य मुहूर्तमिति चेति च
 अवेक्षमाणस्तं काकं नाशकद्वयसर्पितम् ।
 अतिक्रम्य च चक्राङ्गः काकं तं समुद्क्षतम् ॥
 यावद्भूत्वा पतत्येव काको मामिति चिन्तयन्
 ततः काको भृशं श्रान्तो हंसमभ्यागमत्तदा

अवरोहोऽवडीनं स्यात् प्रडीनं चित्रमुच्यते ।
 गत्या ललितया पूर्वमुपक्रम्य समस्तम् ॥
 परिक्रम्य प्रपतनं संडीनं डीनडीनकम् ।
 संडीनोडीनडीनं स्यात्तयोर्ध्वप्रकल्पनात् ॥
 गतो गत्यन्तरोद्देशो भवेद्वीनविडीनकम् ॥ २८ ॥
 'क्षणात्संगत्य निष्क्रम्य पक्षसंपातमुच्यते ।
 ऊर्ध्वाधोगतिसंभेदः समुदीपं प्रवक्षते ॥
 सकल्प्य पक्षगमनमुच्यते व्यतिरिक्तकम् ।
 पर्व्विशतिरसौ भेदाः पातानामिह दर्शिताः ।
 महाडीनं विहायैवा पाताना निविधा गतिः ॥
 गतं तत्र यथोद्दिष्टमागतं पुनरागम्य ।

प्रत्यागतिं प्रतिगतिरिति पदसति स्मृता ॥
 तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशति ॥'
 निवृत्तीनका निपाता ॥ २९ ॥ मितपा पश्यताम्
 ॥ ३० ॥ केन पातेन पतय नेति शिरश्चालनेन किं न
 पतयमपि तु पतयमेवेति कावृत्त्या परिहासः । संपतय-
 मिति वा पाठः ॥ ३१ ॥ एक मुख्यम् ॥ ३४ ॥ एकेन
 पातेन ॥ ३५ ॥ इदमनुबन्धना इत्यर्थात् ॥ ४३ ॥ नभसः
 आकाशात् ॥ ४७ ॥ गाम्भीर्यात् गहनत्वादिगम्बराभसः ।
 दिश एवाम्बरमावरणं यस्य तादृशमसौ यस्येत्यानाशोपमा
 समुद्रस्य सम्बन्धिनस्तोयस्य ॥ ४८ ॥ अपसरितुं त्यक्त्वा
 गतुं दयावशत्तावाशम् ॥ ५० ॥ मामनुलक्ष्येति शेषः
 ॥ ५१ ॥

तं तथा हीयमानं तु हंसो दृष्ट्वाऽब्रवीदिदम् ।
उज्जिहीर्षुर्निमज्जन्तं समरन्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ५२ ॥
हंस उवाच ।

बहूनि पतितानि त्वमाचक्षाणो मुहुर्मुहुः ।
पातस्य व्याहरंश्रेष्ठं न नो गुणं प्रभापसे ॥ ५३ ॥
किं नाम पतितं काक यन्त्वं पतसि सांप्रतम्
जलं स्पृशसि पक्षाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः
प्रब्रूहि कतमे तत्र पाते वर्तसि वायस ।
एवमिह काक शीघ्रं त्वमेव त्वां प्रतिपालये ॥
शल्य उवाच ।

स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्तस्तुण्डेन च जलं नदा
दृष्टो हंसेन दुष्टात्मजिदं हंसं ततोऽब्रवीत् ॥
अपश्यन्नभसः पारं निपतंश्च श्रमान्वितः ।
पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदम् ॥
चयं काकाः कुतो नाम चरामः काकवाशिकाः
हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वामुदकान्तं नयस्व माम् ॥
स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्तस्तुण्डेन च महार्णवे ।
काको दृढपरिश्रान्तः सहसा निपपात ह ॥ ५५ ॥
सागरांभसि तं दृष्ट्वा पतितं दीनचेनसम् ।
म्रियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ॥
शतमेकं च पातानां पताम्यहमनुस्मर ।
श्लाघमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि
स त्वमेकशतं पातं पतन्नभ्याधिको मया ।
कथमेवं परिश्रान्तः पतितोऽसि महार्णवे ॥ ५२ ॥
प्रत्युवाच ततः काकः सीदमान इदं वचः ।
उपगिष्टुं तदा हंसमभिवोक्ष्य प्रसादयन् ॥ ५३ ॥

काक उवाच ।

उज्जिह्वदृष्टो हंस मन्येत्मानं सुपर्णवत् ।
अवमन्य बहूश्चाहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ॥ ५४ ॥
प्राणैर्हंस प्रपद्ये त्वां द्वीपान्तं प्रापयस्व माम् ।
यद्यहं स्वस्तिमान् हंसं स्व देशं प्राप्नुयां विभो
न कञ्चिदवमन्येऽहमापदो मां समुद्धर ।
तमेवंवादिनं दीनं विलपन्तमचेतनम् ॥ ५५ ॥
काक काकेति वाशन्तं निमज्जन्तं महार्णवे ।
कृपयाऽऽदाय हंसस्तं जलक्लिन्नं सुदुर्दशम् ॥ ५६ ॥
पङ्क्त्यामुत्क्षिप्य वेगेन पृष्ठमारोपयच्छनैः ।
आरोप्य पृष्ठं हंसस्तं काकं तूर्णं विचेतनम् ॥
आजगाम पुनर्द्वीपं स्पर्धया पेततुर्यतः ।
संस्थाप्य तं चापि पुनः समाश्वास्य च खेचरं

गतो यथोपेतं देशं हंसो मन इवाश्रुगः ।

एवमुच्छिष्टपुष्टः स काको हंसपराजितः ॥
बलं वीर्यं महत्कर्णं त्यक्त्वा श्रान्तिमुपागतः ।
उच्छिष्टभोजनः काको यथा वैश्यकुले पुरा ॥
एवं त्वमुच्छिष्टभृतो भ्रान्तरार्पितं संशयः ।
सदृशान् श्रेयसश्चापि सर्वान्कर्णावमन्यसे ॥ ५२ ॥
द्रोणद्रोणिकृपैर्गुप्तो भीष्मेणान्येऽथ कौरवैः ।
धिराटनगरे पार्थमेकं किं नावधोस्तदा ॥ ५३ ॥

यत्र व्यवस्थाः समस्ताश्च

निर्जिताः स्य किराटिना ।

शृगाला इव सिंहेन

क त वीर्यमभूत्तदा ॥

५४

भ्रान्तरं निहतं दृष्ट्वा समरं सद्यसाधिना ।
पश्यतां कुन्वीराणां प्रथमं त्वं पलायितः ॥ ५५ ॥
तथा ह्येतवने कर्णं गन्धर्वैः समभिद्रुतः ।
कुन्तु समग्रानुत्तुष्ट्य प्रथमं त्वं पलायितः ॥
हत्वा जित्वा च गन्धर्वाश्चित्रसेनमुखाग्रणे ।
कर्णं दुर्योधनं पार्थः सभायं सममोक्षयत् ॥ ५६ ॥
पुनः प्रभावः पार्थस्य पीराणः केशवस्य च ।
कथितः कर्ण रामेण सभायां राजसंसादि ॥ ५७ ॥
सततं च त्वमश्रौषीर्वचनं द्रोणभीष्मयोः ।
अवध्यौ वदतः कृष्णौ सन्निधौ च महीक्षितां

कियत्तत्तत्प्रवक्ष्यामि

येन येन धनञ्जयः ।

त्वत्तोऽतिरिक्तः सर्वेभ्यो

भूतेभ्यो ब्राह्मणो यथा ॥

५०

इदानीमेव द्रष्टासि प्रधाने स्यन्दने स्थितौ ।
पुत्र च वसुदेवस्य कुन्तापुत्रं च पाण्डवम् ॥ ५१ ॥
यथाश्रयत चक्राहं वायसो बुद्धिमास्थितः ।
तथाश्रयस्व वाष्पेयं पाण्डवं च धनञ्जयम् ॥
यदा त्वं युधि विक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
द्रष्टास्येकरथे कर्णं तदा नैवं वादिष्यसि ॥ ५३ ॥
यदा शरशतैः पार्थो दर्पं तव वधिष्यति ।
तदा त्वमन्तरं द्रष्टा आत्मनश्चार्जुनस्य च ॥ ५४ ॥
देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ ।
तौ मावमंस्था मौख्यात्त्वं खद्योत इव रोचनौ ।
सूर्याचन्द्रमसौ यद्वत्तद्वदार्जुनकेशवौ ।
प्राकाश्येनाभिविख्यातौ त्वं तु खद्योतवन्तृषु

एवं विद्वन् मायमंस्थाः सूतपुत्राच्युतार्जुनौ । नृसिंही तौ महात्मानौ जोषमास्व विकत्यने
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे हंसकाकीयोपास्थाने
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

सञ्जय उवाच ।

मद्राधिपस्याधिरधिर्महात्मा

यचो निशम्याप्रियमप्रतीतः ।

उवाच शल्यं विदितं मभैत-

यथाविधायर्जुनघासुदेवौ ॥ १

शौरि रथं बाह्वतोऽर्जुनस्य

बलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य ।

अहं विजानामि यथावदद्य

परोक्षभूतं तद्य तत्तु शल्य ॥ २

तौ व्याप्यहं शस्त्रभृतां घरिष्टौ

व्यपेतभीर्योऽथविज्यामि कृष्णौ ।

संतापयत्यभ्यधिकं नु रामा-

च्छापोऽद्य मां ग्राह्यणसत्समाद्य ॥ ३

अवसं वै ग्राह्यणच्छासनाऽहं

रामे पुरा दिव्यमस्त्रं चिकीर्षुः ।

तत्रापि मे देवराजेन विप्रो

हितार्थिना फाल्गुनस्यैव शल्य ॥ ४

कृतो विमेदेन ममोरुमेत्य

प्रविश्य कीदृश्य, तनुं विरूपाय ।

ममोरुमेत्य प्रविमेद कीदः

सुते गुरौ तत्र शिरो निधाय ॥ ५

ऊरुप्रमेदाच्च महान्वभूव

शरीरतो मे घनशोणितौघः ।

गुरोर्भयाच्चापि न चोलिवानहं

ततो विवृजो ददृशे स विप्रः ॥ ६

स धैर्ययुक्तं प्रसमीक्ष्य मां धै-

न रथं विप्रः कोऽसि, सत्यं वदति ।

तस्मै तदाऽऽत्मानमहं यथाव-

दास्यातवान्मृत इत्येव शल्य ॥ ७

स मां निशम्याद्य महातपस्वी

संशमयान् रोषपरीतचेताः ।

सूतोपधाचासमिदं तवास्त्रं

न कर्मकाले प्रतिमास्थति त्वाम् ॥ ८

अन्यत्र तस्मात्तव मृत्युकाला-

द्वग्राह्येण ब्रह्म न हि ध्रुवं स्यात् ।

तदद्य पर्याप्तमतीव चास्त्र-

मस्त्रिभ्रमं प्राप्ते तुमुलेऽतीव भीमे ॥ ९

योऽयं शल्य भरतेषूपपन्नः

प्रकर्षणः सर्वहरोऽतिभीमः ।

सोऽभिमान्ये क्षत्रियाणां प्रवीरान्

प्रतापिता बलवान्धै विमर्दः ॥ १०

शल्योऽग्रधन्वानमहं घरिष्टं

तरस्विनं भीममसह्यवीर्यम् ।

सत्यप्रतिज्ञं युधि पाण्डवेयं

धनञ्जयं मृत्युमुद्यं नयिष्ये ॥ ११

अस्त्रं ततोऽन्यत्प्रतिपन्नमद्य

येन क्षेप्स्ये समरे शत्रुपूमान् ।

प्रतापिनं बलवन्तं कृतास्त्रं

तमुग्रधन्वानमामेतांजसं च ॥ १२

कूटं शूरं रौद्रमभिन्नसाहं

धनञ्जयं संयुगेऽहं हनिष्ये ।

अपां पतिवैगवानप्रमेयो

निमज्जयिष्यन्बहुलाः प्रजाश्च ॥ १३

महावेगं संकुरुते समुद्रो

बला चैनं धारयत्यप्रमेयम् ।

प्रमुञ्चन्तं बाणसङ्घानमेया-

न्ममेच्छिदो घोररहणः सुपुत्रान् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे, भारतभावदोषे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

मद्वेति ॥ १ ॥ चेलिवान् चलिबान् ॥ ६ ॥ सूतो-

पक्षौ सूत वणिघाननिमित्तं कर्मकाले स्वप्रतिज्ञारक्षणकाले
॥ ८ ॥ पयासं समाप्तं विस्मृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अत्र ततो
रामदत्तादन्नादन्यत्प्रतिपन्नं प्राप्तं अहिबाणात्यमित्यर्थः
॥ १२ ॥

प्रवीमि ते सर्वमिदं ममास्ति
 तद्यापि सर्वं मम वेत्ति राजा ।
 शत्रुः शत्रुः शास्तेर्था द्यतेर्था
 शृणातेर्था भवसतेः सीदतेर्था ॥ ३२
 उपसर्गाद्बहुधा सूदतेश्च
 प्रायेण सर्वं त्वयि तच्च मह्यम् ।
 दुर्योधनार्थं तव च प्रियार्थं
 यशोऽर्थमात्मार्थमपीश्वरार्थम् ॥ ३३
 तस्मादहं पाण्डववासुदेवी
 योत्स्ये यत्नात्कर्म तत्पश्य मेऽद्य ।
 अस्त्राणि पश्याद्य ममोत्तमानि
 ब्राह्मणि दिव्यान्यथ मानुषाणि ३४
 आसाद्विष्याम्यहमुत्प्रयार्थं
 द्विषो द्विषं मत्तमिवातिमत्तः ।
 अस्त्रं ब्राह्मं मनसा युध्यजेयम्
 क्षेप्ये पार्यायाप्रमेयं जयाय ।
 तेनापि मे नैव मुच्येत युद्धे
 न चेत्पतेद्विषमे मेऽद्य चक्रम् ॥ ३५
 धैवसताहण्डहस्ताद्वरुणाद्यापि पाशिनः ।
 सगदाढा धनपतेः सवज्राद्यापि घासयात् ।
 अन्यस्मादपि कस्माच्चिदमिग्रादाततायिनः
 इति शल्य विजानीहि यथा नाहं विभेद्यतः
 तस्मान्न मे भयं पार्यायापि धैव जनार्दनात् ३७
 सह युद्धं हि मे ताभ्यां सांपराये भविष्यति ।
 कदाचिद्विजयस्याहमव्रहेतोरुत्कृष्ट ॥ ३८
 अक्षानाञ्च क्षिपन्वाणान्
 घोररूपान् भयानकान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्यणि कर्णशल्यसंवादे
 द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

होमधेन्वा वत्समस्य

प्रमत्त इषुणाऽहन्म ॥ ३९
 चरन्तं विजने शल्य ततोऽनुध्याजहार माम्
 यस्मात्त्वया प्रमत्तेन होमधेन्वा हतः सुतः ॥
 भ्रष्ट्रे ते पततां चक्रमिति मां ब्राह्मणोऽप्रवीत
 युध्यमानस्य संग्रामे प्राप्तस्यैकाग्रयनं भयम् ४१
 तस्माद्विभेमि बलवद्ब्राह्मणव्याहतादहम् ।
 पते हि सोमराजान ईश्वराः सुपटुःखयोः ॥
 अदां तस्मै गोसहस्रं बलीवर्दाश्च पशून्शतान्
 प्रसादं न लभे शल्य ब्राह्मणान्मद्रकेश्वर ४३
 ईषादन्तान् सप्तशतान् दासीदासशतानि च
 ददतां द्विजमुत्थो मे प्रसादं न चकार सः ॥
 कृष्णानां भवेत्तत्सनां सहस्राणि चतुर्दश ।
 आहारं न लभे तस्मात्प्रसादं द्विजसत्तमात् ॥
 ऋद्धं गृहं सर्वकामिष्य मे वसु किञ्चन ।
 तत्सर्वमस्मै सत्कृत्य प्रयच्छामि न चेच्छति
 ततोऽप्रवीन्मां याचन्तमपराधं प्रयत्नतः ।
 व्याहृतं यन्मया सूत तत्तथा न तदन्यथा ४७
 अनृतोक्तं प्रजां हन्यात्ततः पापमघामुयाम् ।
 तस्माद्धर्माभिरक्षार्थं नानृतं धकुमुत्सहे ४८
 मा त्वं ब्रह्म गतिं हिंस्याः
 प्रायश्चित्तं कृतं त्वया ।
 मद्राक्ष्यं नानृतं लोके
 कश्चित्कुर्यात्समामुहि ॥ ४९
 इत्येतत्ते मया प्रोक्तं क्षितेनापि सुहृत्तया ।
 जानामि त्वां विक्षिपन्तं जोषमास्वोत्तरं शृणु

शत्रुसिति । शत्रुः शासनार्थात् शास्ते शासनायात्
 द्यतेस्तनूत्तरणार्थात् शृणातेर्हितायात् श्वसनेच्छा-
 र्थार्थादन्तर्मावितण्यार्थात् मोदते सूदतेर्वा दन्त्यस्थाने
 तालव्यम्योपपन्ननात् शत्रुसिति शब्द उत्पन्नस्तदर्थं सर्व-
 स्त्वप्यस्तौत्यर्थ ॥ ३२ ॥ दुर्योधनस्य तव मम च प्रीति-
 र्जयलाभेन यशमथ प्राप्तिश्चराणामपि ईश्वरप्रीति स्वधर्मा-
 चरणेनेत्यर्थ ॥ ३३ ॥ अस्त्राणांति । कालेऽत्र न
 प्रतिमाम्नाति पूर्वमुक्तवापि आवेशात्त्वम्य विद्यमानाम-

खसंपदमभिप्रेत्याह-ब्राह्मणि ब्रह्मशिर आदीनि दिव्यानि
 ऐन्द्रराक्षगान्धर्मादीनि मानुषाणि भौमानि दिव्यधनुषा-
 दीनि ३४ ॥ अस्त्रमिति । यत् यदि हि प्रसिद्धं क्षेप्ये तर्हि
 नैव मुच्येत शत्रुः परंतु यदि चर विपमेन पतेदित्ययमपि
 द्वितीयो दोषो दक्षित ॥ ३५ ॥ समागृहि शापमनुभवस्वे-
 त्यर्थ ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्यणि नैलकण्ठे
 भारतमावर्तते द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

२ संज्ञकं इति पाठः ।

४३

सञ्जय उवाच ।

ततः पुनर्महाराज मद्राजमरिन्दमः ।
अभ्यभाषत राधेयः संनिवार्योत्तरं वचः ॥ १
यत्त्वं निदर्शनार्थं मां शल्य जलिपतवानसि ।
नाहं शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे
यदि मां देवताः सर्वा योधयेयुः सवासवाः
तथापि मे भयं न स्यात्किमु पार्थात्सकेशवात्
नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण कथञ्चन ।
अन्यं जानीहि यः शक्यस्त्वया भीषयितुं रणे
नीचस्य बलमेतावत्पारुष्यं यत्त्वमात्थ माम् ।

अशक्तो मद्रुणान् वक्तुं बलमसे बहु दुर्मते ॥ ५
न हि कर्णः समुद्रतो भयार्थमिह मद्रक ।
विक्रमार्थमहं जातो यशोर्थं च तथाऽऽत्मनः
सखिभावेन सौहार्दान्मित्रभावेन चैव हि ।
कारणैस्त्रिभिरेतैस्त्वं शल्य जीवसि सांप्रतम्
राज्ञश्च धार्तराष्ट्रस्य कार्यं सुमहदुद्यतम् ।
मयि तच्चाहितं शल्य तेन जीवासि मे क्षणम्
कृतश्च समयः पूर्वं क्षन्तव्यं विप्रियं तव ।
ऋते शल्यसहस्रेण विजयेयमहं परान् ।
मित्रद्रोहस्तु पापीयानिति जीवसि सांप्रतम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

शल्य उवाच ।

ननु प्रलापाः कर्णैते यान् ब्रवीषि परान्प्रति
ऋते कर्णसहस्रेण शक्या जेतुं परे युधि ॥ १

सञ्जय उवाच ।

तथा ब्रुवन्तं परुषं कर्णो मद्राधिपं तदा ।
परुषं द्विगुणं भूयः प्रोवाचाप्रियदर्शनम् ॥ २
कर्ण उवाच ।

इदं तु ते त्वमेकाग्रः शृणु मद्रजनाधिप ।
संनिधौ धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतम्
देशांश्च विविधांश्चित्रान्पूर्ववृत्तांश्च पार्थिवान्
ब्राह्मणाः कथयन्ति स्म धृतराष्ट्रनिवेशने ॥ ४
तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।
वाहीकदेशं मद्रांश्च कुत्सयन्वाक्यमब्रवीत्

‘ बहिष्कृता हिमवता गङ्गाया च बहिष्कृताः
सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥ ६

पञ्चानां सिन्धुपट्टानां

नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।

तान् धर्मवाह्यानशुची-

न्वाहीकानपि वर्जयेत् ॥ ७

गोवर्धनो नाम वटः सुभद्रं नाम चत्वरम् ।
एतद्राजकुलद्वारमाकुमारात्स्मराम्यहम् ॥ ८
कार्येणात्यर्थं गूढेन वाहीकेषूपितं मया ।
तत एषां समाचारः संवासाद्विदितो मम ॥
शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा ।
जार्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितं

४३

तत इति । ततः अनन्तरं शल्येन वक्तव्यं वचः संनिवार्य
स्वयमेवाहेत्यर्थः ॥ १ ॥ साखिभावः सारथ्येनोपकारकत्वं
सौहार्दं मदीया क्षमा मित्रस्य दुर्योधनस्य भावः इष्ट-
सिद्धिः हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेव त्रयं व्याचष्टे राज्ञश्च-
त्यादिना ॥ ८ ॥ कृत इति । शल्यसहस्रतुल्योऽहमेवा-
स्मीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
कण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

नन्विति । कर्णसहस्रेण विनाऽपि परे जेतुं शक्याः
मयेति शेषः । कर्णसहस्रतुल्योऽहमेक एवास्मीति भावः
॥ १ ॥ भूयः द्विगुणं अधिकगुणम् ॥ २ ॥ पञ्चानां वक्ष्य-
माणानां सिन्धुः षष्ठो यासां अन्तरमवकाशमाश्रिताः ॥ ७ ॥
गोवर्धनः गवां छेदनस्थानं सुभद्रं चत्वरं सुराभाण्डाश्रयभू-
तम् । एतदुभयं राजकुलस्य राजगृहद्वारस्योपलक्षणम् ॥ ८ ॥
वृत्तं चरित्रम् ॥ १० ॥

धाना गौल्यासचं पीत्वा गोमांसं लघुनैः सह
अपूपमांसवाच्यानामाशिनः शीलवर्जिताः ॥

गायन्त्यथ च नृत्यन्ति

स्त्रियो मत्ता विवाससः ।

नगरागार्यग्रेषु

वहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ १२

मत्तावगीतैर्विविधैः खरोघ्ननिनदोपमैः ।

अनावृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्वशः ॥

आहुरन्योन्यसक्तानि प्रगुवाणा मदोत्कटाः ।

हे हते हे हतेत्येवं स्वाभिभर्तुहतेति च ॥ १४

आक्रोशन्त्यः प्रचुर्यन्ति घ्रात्याः पर्वस्वसंयताः

तासां फिलायलितानां निषसन्कुरुजाङ्गले ॥

कश्चिद्वाहीकदुष्टानां नातिहृष्टमना जगौ ।

सा नूनं बृहती गौरी सूक्ष्मकम्बलवासिनी

मामनुस्मरती शोते बाहीकं कुरुजाङ्गले ।

शतद्रुकामहं तीर्त्वा तां च रम्यामिरावतीम्

गत्वा स्वदेशं द्रक्ष्यामि

स्थूलशंखाः शुभाः स्त्रियः ।

मनःशिलोज्ज्वलापांग्यो

गौर्यस्त्रिककुदांजनाः ॥ १८

कम्बलाजिनसंघीताः कन्दन्त्यः प्रियदर्शनाः

मृद्वानकशंपानां मर्दलानां च निःस्वर्णैः ॥

यरोघ्राभवतश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ।

शमीपीलुकरीराणां घनेषु सुखवर्त्मसु ॥ २०

अपूपान्सक्तुपिण्डाश्च

प्राश्रन्तां मथितान्वितान् ।

पपि सुप्रबला भूत्वा

कदा सम्पततोऽध्यगान् ॥ २१

चेलापहारं कुर्वाणास्ताडयिष्याम भूयसः ।

एवं शीलेषु घ्रात्येषु बाहीकेषु दुरात्मसु ॥ २२

कश्चेतयानो निषसेन्मुहूर्तमपि मानवः ।

इदंशां ब्राह्मणेनोक्ता बाहीका मोघचारिणः
येषां पट्भागहतां त्वमुभयोः शुभपापयोः ।

इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुस्तरं पुनरुक्तवान्

बाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबोध तत् ।

तत्र स्मराक्षसी गातिं सदा कृष्णचतुर्दशम्

नगरे शाकले स्फीते आहत्य निशि दुन्दुर्मी

कदा बाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले

गदयस्य वृत्ता मासस्य पीत्वा गौडं सुरासर्वं

गौरीभिः सह नारीभिर्वृहतीभिः खलकृताः

पलाण्डुगंडपुतान् खादन्ती वृडकान्वहन्

वाराह वीडुदं मांसं मध्यं गार्दभमीष्टिकम् ॥

ऐडं च येन खादन्ति

तेषां जन्म निरर्थकम् ।

इति गायन्ति ये मत्ताः

सीधुना शाकलाश्च ये ॥ २९

सवालवृद्धाः कन्दन्तस्तेषु धर्मः कथं भवेत् ।

इति शल्य विजानीहि हन्त भूयो प्रवीमि ते ३०

यदन्योऽप्युक्तवानस्मान् ब्राह्मणः कुरुसंसदि ॥

पञ्च नद्यो बहन्त्येता यत्र पीलुवनान्युत ३१

शतद्रुश्च विपाशा च वृतीयैरावती तथा ।

चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुपद्मा बहिर्गिरैः

आरक्षा नाम ते देशा

नष्टधर्मा न तान्मजेत् ।

घ्रात्यानां दासमीयानां

बाहीकानामयज्वनाम् ॥ ३३

न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा ।

तेषां प्रनष्टधर्माणां बाहीकानामिति श्रुतिः ॥

ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि ।

काष्ठकुण्डेषु बाहीका मृन्मयेषु च भुञ्जते ३५

सकुमघावलिसेषु श्वावलीढेषु निर्वृणाः ।

आविकं चौष्टिकं चैव क्षीरं गार्दभमेव च ३६

धाना ग्रथयवा गौल्यासव सुगविशेषम् । वाटय

यवाश्च क्रीताश्च वा । 'वाटो वृत्तौ च मार्गे च वरणे

ज्ञागन्धमेदयो' इति विश्वः । स्वार्थे ण्यन् आशिन

मक्षणशीला ॥ ११ ॥ वग्रेषु प्राकारमिनिषु ॥ १० ॥

अनगीतैः भगलिङ्गादिविगीतशब्दैः । अनावृता स्वपर

पुरुषविष्वेकहीना कामचारा यथेष्टचारिण्यः ॥ १३ ॥

सक्तानि विनोदवचनानि हेहते भोलिङ्गताडिते इत्याक्रोशे

द्वित्य सधिष्ठान्दस । स्वाभिहते भर्तुहते इति च तद्वत्

॥ १४ ॥ पर्वेषु उत्सवदिनेषु आक्रोशन्त्य गालयन्त्य

तासां पतिरिति शेष ॥ १५ ॥ खरादियानैः ॥ २० ॥

मथितं तन्म ॥ २१ ॥ भूयसं बहून् ॥ २२ ॥ बहो ग्यभः

तस्येदं वधपर्वं वाह तज्रोचिताः बाहेयिका गाथा गीतो

॥ २५ ॥ खादन्ती बलिस्त्वान् एडकान्मेवान् वाराह

विड्वाराहजम् ॥ २८ ॥ शाकला शाकलपुरवासिनः ॥ २९

गिरि हिमाद्रेः ॥ ३२ ॥ घ्रात्यानां उपनयनादिसंस्कारही-

नाना दासमीयानां दसमदेशोद्भवानाम् । दास गृहशर्द

मिमते मानयन्ति मैथुनार्थिन्यस्ता दासस्य तज्जाना

दासमीयानां वा ॥ ३३ ॥ कुण्डेषु महोदरपानेषु ॥ ३५ ॥

तद्विकारांश्च वाहीकाः

खादन्ति च पिबन्ति च ।

पुत्रसंकरिणो जालमाः

सर्वान्नक्षीरभोजनाः ॥ ३७

आरट्टा नाम वाहीका वर्जनीया विपश्चिता
हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते
यदन्योऽप्युक्तवान्मह्यं ब्राह्मणः कुरुसंसदि ।

युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले ॥

तद्वद्भूतिलये स्नात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति ।

अपञ्च नद्यो बहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात्

आरट्टा नाम वाहीका

न तेष्वार्यो ब्रह्म वसेत् ।

बहिश्च नाम हीकश्च

विपाशायां पिशाचकौ ॥ ४१

तयोरपत्यं वाहीका

नैषा सृष्टिः प्रजापतेः ।

ते कथं विविधान् धर्मान्

ज्ञास्यन्ते हीनयोनयः ॥ ४२

कारस्करान्माहिपकान्

कालिङ्गान्केरलांस्तथा ।

कर्कोटकान् वीरकांश्च

दुर्धर्मांश्च विवर्जयेत् ॥ ४३

इति तीर्थानुसर्तारं राक्षसां काचिदब्रवीत् ।

एकरात्रशयीं गेहे महोत्खलमेखला ॥ ४४

आरट्टा नाम ते देशा वाहीकं नाम तज्जलम् ।

ब्राह्मणापसदा यत्र तुल्यकालाः प्रजापतेः ४५

वेदा न तेषां वेद्यश्च यज्ञा यजनमेव च ।

वात्यानां दासमीयानामन्नं देवा न भुञ्जते ४६

प्रस्थला मद्रगान्धारा

आरट्टा नामतः खशाः ।

वसातिसिन्धुसौवीरा

इति प्रायोऽतिकुत्सिताः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

कर्ण उवाच ।

हन्त शल्य विजानीहि

हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।

उच्यमानं मया सम्यक्

त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ १

ब्राह्मणः किल नो गेहमध्यगच्छत्पुराऽतिथिः

आचारं तत्र संप्रेक्ष्य प्रीतो वचनमब्रवीत् २

मया हिमवतः शृङ्गमेकेनाध्युषितं चिरम् ।

दृष्टाश्च बहवो देशा नानाधर्मसमावृताः ॥ ३

न च केन च धर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा इमाः ।

सर्वे हि तेऽब्रुवन् धर्मं यदुक्तं वेदपारगैः ॥ ४

अटता तु ततो देशान्नानाधर्मसमाकुलान् ।

आगच्छता महाराजं वाहीकेषु निशामितम्

तत्र वै ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रियः

वैश्यः शूद्रश्च वाहीकस्ततो भवति नापितः ६

नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मणः ।

द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते ७

सर्वमन्नमदनीयं क्षीरं च भोजनं येषां ते ॥ ३७ ॥ युग-

न्धरे नगरे औष्ठादिकमपि क्षीरं पीयते भक्ष्याभक्ष्यविवेका-

भावात्तत्रावश्यमभक्ष्यभक्षणं आपतत्येव एवमच्युतस्थले नगरे

उषितस्यागम्यागमनमवश्यं भावि तादृशानमेव तत्र सत्त्वात्

॥ ३९ ॥ भूतिलये हि चण्डालब्राह्मणसाधारण एको जला-

शयस्तत्र च स्नातः कथं स्वर्गं गच्छेन्न कथंचिदित्यर्थः ४० ॥

द्वयहमित्येकरात्रवासे न दोष इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ कारस्करा-

दयो देशाः ॥ ४३ ॥ एकरात्रशयीं एकरात्रशायिनं

ब्राह्मणमिति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहा-

भारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठायै भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

हन्तेति ॥ १ ॥ इमाः अनुभूतपूर्वाः प्रजाः केनच केनापि

अर्थकामादिना निमित्तेन धर्मेण सह न विरुध्यन्ते न केनचिद-

धर्मेण इति पाठे केनाप्यधर्मेणैता न विरुध्यन्ते न कंचिदप्य-

धर्मं कृत्वा शास्त्रेण विरुध्यन्ते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ निशामितं

श्रुतम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणो भूत्वेत्यादि तज्जातीयकर्मचरण-

निबन्धनम् ॥ ६ ॥

भवन्त्येककुले चिप्रा. प्रसृष्टाः कामचारिणः
गान्धारा मद्रकाश्चैव बाहीकाश्चाल्पचेतसः ८
एतन्मया श्रुतं तत्र धर्मसंस्कारकम् ।
कृत्स्नामटित्वा पृथिवीं बाहीकेषु विपर्ययः ९
हन्त शल्य विजानीहि
हन्त भूयो प्रवीमि ते ।
यदप्यन्योऽब्रवीद्वाक्यं
बाहीकानां च कुत्सितम् ॥ १०
सती पुरा हता काचिदारुद्रात्किल दस्युभिः
अधर्मेतश्चोपयाता सा तानभ्यशपत्ततः ॥ ११
बाला बन्धुमती यन्मा
मधर्मेणोपगच्छथ ।
तस्मान्नायो भविष्यन्ति
बन्धक्यो वै कुलस्य च ॥ १२
न चैवास्मात्प्रमोक्षध्वं घोरात्पापाक्षराधमाः
तस्मात्तेषां भागहरा भगिनेथा न सूनवाः १३
कुरधः सहपञ्चालाः
शाल्वा मत्स्याः सनैमिपाः ।
कोसलाः कोशपीण्ड्राश्च
कालिङ्गा मागधास्तथा ॥ १४
चेदयश्च महाभागा धर्मं जानन्ति शाश्वतम् ।
नानादेशेष्वसन्तश्च प्रायो वा ह्यनयादते १५
आमत्स्येभ्यः कुरुपञ्चालदेश्या
आनैमिपाश्चेदयो ये विशिष्टाः ।
धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो
मद्रादते पाञ्चनक्षत्रं जिह्मान् ॥ १६
एवं विद्वान् धर्मकथासु राज-
स्तूर्णाभूतो जडवच्छल्य भूयः ।

त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा
पद्मागहर्ता शुभदुष्कृतस्य ॥ १७
अथवा दुष्कृतस्य त्व
हर्ता तेषामरक्षिता ।
रक्षिता पुण्यमात्राज
प्रजानां त्वं ह्यपुण्यमाह् ॥ १८
पूज्यमाने पुरा धर्मे सर्वदेशेषु शाश्वते ।
धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः १९
मात्यानां दासमीयानां कृतेष्वशुभकर्मणाम् ।
ब्रह्मणा निन्दिते धर्मं स त्वं लोके किमब्रवीः
इति पाञ्चनदं धर्ममवमेने पितामहः ।
स्वधर्मस्थेषु वर्षेषु सोऽप्येतान्नाभ्यपूजयत् २१
हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो प्रवीमि ते ।
कल्माषपादः सरसि निमज्जन्नाक्षसोऽब्रवीत्
क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं
ब्राह्मणस्याश्रुतं मलम् ।
मलं पृथिव्यां बाहीकाः
स्त्रीणां मद्रस्त्रियो मलम् ॥ २३
निमज्जमानमुद्धृत्य कश्चिद्राजा निशाचरम्
अपृच्छतेन चाख्यातं प्रोक्तवास्तन्निबोध मे २४
मातृपाणां मलं म्लेच्छा
म्लेच्छानामौष्ट्रिका मलम् ।
औष्ट्रिकाणां मलं पण्डा.
पण्डानां राजयाजकाः ॥ २५
राजयाजकयाज्यानां मद्रकाणां च यन्मलम्
तद्भवेद्वै तव मलं यद्यस्मान्न घिसृञ्चसि ॥ २६
इति रक्षोपस्थेषु विपधीर्यहतेषु च ।
राक्षसं भैषजं प्रोक्तं संसिद्धवचनोत्तरम् ॥ २७

कुले एक एव विप्रो भवत्यन्ये भ्रातर प्रसृष्टा
सर्वाणिक्रिया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्र बाहीकेषु धर्म-
संस्कारको विपर्ययः श्रुत इति लिङ्ग विपरिणेत्यम् । विपर्ययो
विहितवैपरीत्यम् ॥ ९ ॥ यद्यक्यो वेद्या यन्मे व्यभि-
चारे चक्य ॥ १० ॥ न चैवेति । उत्तरद्वयं बन्धकत्व
सर्वानुवर्तिष्यते यस्मात् मातृधनं दुहिता हरति पितु पुत्र
इति नियमात् । यद्यपि पुत्री पुत्र-य द्वावपि जातौ तथापि
पितृत्व इव मातृत्वे विस्वादाभावात् दौहित्र एव रिक्थ-
हारी भवति न पुत्र इति भावः । यतस्ते भगिनीष्विवा-
पत्यानि जनयन्ति न स्वदारेष्वतस्तेषां भगिनेया भागहरा
इति व्याख्यानं प्राचाम् १३ असन्तश्चास्तन्तश्च वर्तन्ते परतु
कर्णो ६

बाह्यान्वाहते बाहीकनीतिं विना तत्र केवलमसन्त एव वर्तन्त
इत्यर्थः ॥ १५ ॥ पूज्यमाने प्रशस्त्यमाने ॥ १९ ॥ इति
कृतयुगेऽपि धर्मं बाह्यान्वाहामिति शेषः । स बाहीनस्त्वम्
॥ २० ॥ नाभ्यपूजयत् न प्रशंसितवान् ॥ २१ ॥ म्लेच्छाः
पापरता धर्माधर्मविचारहीना 'म्लेच्छ पापरते जाति-
भेदे स्यादपभाषणे' इति विश्वः । 'औष्ट्रिका मृत्तिकामाण्ड-
भेदेऽपि वरमात्रिया' इति विश्वः । औष्ट्रिकं सेहमाण्ड-
जीवी तैलिक इत्यर्थः । पण्डा वर्षरा राजयाजका क्षत्रि-
यस्य याज्यास्तेषामपि याज्या । राजपुरोहितयाज्या वा
॥ २५ ॥ रक्षोपस्थेषु रक्षसा उपद्रुतेषु राक्षस रक्षसा नाश-
कामिद राक्षसम् ॥ २७ ॥

ब्राह्मं पाञ्चालाः कौरवेयास्तु धर्म्यं
 सत्यं मत्स्या शूरसेनाश्च यक्षम् ।
 प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः
 स्तेना वाहीकाः संकरा वै सुराष्ट्राः ।
 कृतघ्नता परवित्तापहारो
 मद्यपानं गुरुदारावमर्दः ॥
 वाक्पारुष्यं गोवधो रात्रिचर्या
 बहिर्गेहं परवस्त्रोपभोगः ॥ २९
 येषां धर्मस्तान्प्रति नास्त्यधर्मो
 ह्यारुहानां पञ्चनदान् धिगस्तु ।
 आपाञ्चाल्येभ्यः कुरवो नैमिषाश्च
 मत्स्याश्चैतेऽप्यथ जानन्ति धर्मम् ।
 अथोदीच्याश्चाङ्गका मागधाश्च
 शिष्टान् धर्मानुपजीवन्ति वृद्धाः ॥ ३०
 प्राचीं दिशं श्रिता देवा जातवेदः पुरोगमाः ।
 दक्षिणां पितरो गुप्तां यमेन शुभकर्मणा ॥ ३१
 प्रतीचीं वरुणः पाति पालयानः सुरान्वली ।
 उदीचीं भगवान्सोमो ब्राह्मणैः सह रक्षति ॥
 तथा रक्षः पिशाचाश्च हिमवन्तं नगोत्तमम् ।
 गुह्यकाश्च महाराज पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३२
 ध्रुवः सर्वाणि भूतानि विष्णुः पाति जनार्दनः
 इङ्गितज्ञाश्च मगधाः प्रेक्षितज्ञाश्च कोसलाः ॥
 अर्धोक्ताः कुरुपञ्चालाः
 शाल्वाः कृत्स्नानुशासनाः
 पार्वतीयाश्च विषमा
 यथैव शिवयस्तथा ॥ ३५

सर्वज्ञा यवना राजञ्जराश्चैव विशेषतः ।
 म्लेच्छाः स्वसंज्ञानियता नानुक्तमितरे जनाः
 प्रतिरथास्तु वाहीका न च केचन मद्रकाः ।
 स त्वमेतादृशः शल्य नोत्तरं वक्तुमर्हसि ।
 पृथिव्यां सर्वदेशानां मद्रको मलमुच्यते ॥ ३७
 सीधोः पानं गुरुतल्पावमर्दो
 भ्रूणहत्या परवित्तापहारः ।
 येषां धर्मस्तान्प्रति नास्त्यधर्म
 आरुहजान् पञ्चनदान् धिगस्तु ॥ ३८
 एतज्ज्ञात्वा जोषमास्व प्रतीपं मा स्म वै कृथाः
 मा त्वां पूर्वमहं हत्वा हनिष्ये केशवार्जुनौ ॥
 शल्य उवाच ।
 आतुराणां परित्यागः स्वदारसुतविक्रयः ।
 अङ्गे प्रवर्तते कर्णं येषामधिपतिर्भवान् ॥ ४०
 रथातिरथसंख्यायां यत्त्वां भीष्मस्तदावधीत् ।
 तान्विदित्वात्मनो दोषान्निर्मनुर्भव मा क्रुधः
 'सर्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति सन्ति सर्वत्र क्षत्रियाः
 वैश्याः शूद्रास्तथा कर्णं स्त्रियः साध्व्यश्च सुवताः
 रमन्ते चोपहासेन पुरुषाः पुरुषैः सह ।
 अन्योन्यमवरक्षन्तो देशे देशे समैश्वर्याः ॥ ४३
 परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ।
 आत्मवाच्यं न जानीते जानन्नपि च मुह्यति ।
 सर्वत्र सन्ति राजानः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः ।
 दुर्मनुष्यान्निगृह्णन्ति सन्ति सर्वत्र धार्मिकाः ॥
 न कर्णं देशसामान्यात् सर्वः पापं निपेवते ।
 यादृशाः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशाः '

ब्राह्मं वेदसमूहं धर्म्यं धर्मादनपेतं कर्म मानयन्तीति
 शेषः । प्राच्या दासाः शूद्रधर्माणः दाशा इति
 पाठे मत्स्यजीविनः वृषं धर्मं लान्ति आददते ते
 वृषलाः । धर्मसंग्रहपराः धर्मद्रोहिण इति वा ॥ २८ ॥
 बहिर्गेहं रात्रिचर्याप्रच्छन्नं चौर्यपारदार्यादि ॥ २९ ॥
 आपांचाल्येभ्यः धर्मज्ञाः उदीच्याद्यास्तु स्वयं धर्मस्वरूप-
 मजानन्तोऽपि शिष्टानुगामिन इत्यर्थः । आरुहस्तूभयप्रथा
 इति भावः ॥ ३० ॥ प्राचीमित्यत्र जातवेद इत्यनेनाग्नेयी-
 सहिता प्राची देवानामाश्रयः । दक्षिणा पितृणां तत्रैव
 श्राद्धादिधर्मो दृश्यते ॥ ३१ ॥ एवं प्रतीचीं वरुणः ।
 उदीचीं सोम इति कुबेरेशानयोर्ग्रहणम् । परिशेषार्थैर्कृत्यां
 वायव्यां च वाहीकाश्रयायां नैर्ऋतास्त्वादृशा वातूलाश्च

सन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तथा रक्ष इति । हिमवतोऽप्यप्रशस्य-
 जनाश्रयत्वमुक्तम् । गन्धमादनस्तु भोगलोलुपानां गुह्यकादी-
 नामाश्रयः ॥ ३३ ॥ एवमपि सवाहीकान्सनैर्ऋतान् देशान्
 विष्णुः पाति पर्जन्यवत् न देशान्तरेष्विव वाहीकेषु विशेषतो
 देवतानुग्रहो दृश्यत इत्यभिप्रायः । अत एव तेषां मौढ्यं
 वर्णयति—इङ्गितज्ञाश्चेति ॥ ३४ ॥ विषमाः दुःख-
 साध्याः ॥ ३५ ॥ सर्वं जानन्तोऽपि यवना म्लेच्छाश्च
 स्वसंज्ञायां स्वयैः कृतो यो धर्मसङ्केतस्तत्रैव नियताः
 वैदिकं धर्मं न मानयन्तीत्यर्थः । इतरे त्वनुक्तं हितं नावबु-
 ध्यन्ते ॥ ३६ ॥ प्रतिरथाः हितवादिनि प्रतिकूलाः गुरुद्रो-
 हिण इत्यर्थः । तादृशश्च त्वं हितोपदेशारं मां निन्दसीत्यर्थः
 ॥ ३७ ॥ प्रतीपं प्रतिकूलं तेजोवधाख्यम् ॥ ३९ ॥
 देवा अपीति । वृत्तेन देवानप्यतिकामन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच

ततो दुर्योधनो राजा कर्णशल्यावचारयत्
सखिभावेन राधेयं शल्यं स्वाञ्जल्यकेन च ॥
ततो निधारितः कर्णो धार्तराष्ट्रेण मारिप ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

सञ्जय उवाच

ततः परानीकसहं द्यूहमप्रतिमं कृतम् ।
समीक्ष्य कर्णः पार्यानां धृष्टद्युम्नाभिरक्षितम्
प्रययौ रथघोषेण सिंहनादरवेण च ।
यादिप्राणां च भिनदैः कम्पयन्मिथ मेदिनीम्
येपमान इव क्रोधाद्युद्धशीण्डः परन्तपः ।
प्रतिद्यूह्य महातेजा यथायद्भरतर्षभ ॥ ३
व्यधमत्पाण्डवो सेनामासुर्यो मघवानिध ।
युधिष्ठिरं चाभ्यहनदपसह्यं चकार ह ॥ ४
धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं सञ्जय राधेयः प्रत्यद्यूहत पाण्डवान् ।
धृष्टद्युम्नमुत्थानसर्पान् भीमसेनाभिरक्षितान् ५
सर्पानेव महोत्थास्तानजय्यानमरैरपि ।
के च प्रपक्षौ पक्षौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय ६
प्रविभज्य यथान्यायं कथं वा समवसिताः ।
कथं पाण्डुसुताश्चापि प्रत्यद्यूहन्त मामकान्
कथं चैव महद्युद्धं प्रावर्तत सुदारुणम् ।
क च धीमत्सुरभयघटकर्णोऽयाद्युधिष्ठिरम् ८
को ह्यर्जुनस्य सान्निध्ये
शक्तोऽभ्येतुं युधिष्ठिरम् ।
सर्वभूतानि यो ह्येकः

पाण्डवे जितवान्पुरा ।

कस्तमन्यस्तु राधेयाः प्रतिद्यूह्यैजिजीविषुः ।
सञ्जय उवाच ।

शृणु द्यूहस्य रचनामर्जुनश्च यथागतः ।
परिवार्य नृपं स्त्रे स्त्रं सङ्ग्रामश्चाभवद्यथा १०
कृपः शारद्वतो राजन् मागधाश्च तरस्विनः

कर्णोऽपि नोत्तरं प्राह
शल्योऽप्यभिमुखः परान् ॥
ततः प्रहस्य राधेयः
पुनर्याहीत्यचोदयत् ॥ ४८

सात्ततः कृतघर्मा च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः
तेषां प्रपक्षे शकुनिरुत्कृष्ट महावयः ।
सादिभिर्बिमलप्रासंस्तवानीकमरक्षताम् १२
गान्धारिभिरसंभ्रान्तैः पार्वतीथैश्च दुर्जयैः ।
शलभानामिध प्रातैः पिशाचैरिव दुर्दशैः १३
चतुर्विंशत्सहस्राणि स्थानामनिघर्तिनाम् ।
संशप्तका युद्धशीण्डा वामं पार्श्वमपालयन्
समन्वितास्तव सुतैः कृष्णार्जुनजिघांसवः ।
तेषां प्रपक्षाः काम्बोजाः शकाश्च यवनैः सह
निदेशात्सुतपुत्रस्य सरथाः साश्वपत्तयः ।
आह्वयन्तोऽर्जुनं तस्थुः केशवं च महाबलम्
मध्ये सेनामुखे कर्णोऽप्यवातिष्ठत दंशितः ।
चित्रघर्माद्भद्रः स्रग्वी पालयन्वाहिनीमुखम्
रक्षमाणैः सुसंरब्धैः पुत्रैः शस्त्रभृतां वरः ।
वाहिनीं प्रमुखे वीरः संप्रकर्षजशोमत ॥ १८
अभ्यवर्तन्महाबाहुः सूर्यवैश्वानरप्रभः ।
महाद्विपरस्कन्धगतः पिङ्गाक्षः प्रियदर्शनः १९
दुःशासनो धृतः सैन्यैः स्थितो द्यूहस्य पृष्ठतः
तमन्ययान्महाराज स्वयं दुर्योधनो नृपः २०
चिन्नास्त्रैश्चित्रसन्नाहैः सोदर्यैरभिरक्षितः ।
रक्ष्यमाणो महावीर्यैः सहितैर्मद्रैककैः २१
अशोमत महाराज दैर्यैरिव शतक्रतुः ।
अश्वत्थामा कुरूणां च ये प्रवीरा महारथाः ॥

नित्यमत्ताश्च मातङ्गाः

शूरैर्मल्लैश्चैः समन्विताः ।

अन्वयुस्तद्रथानीकं

क्षरन्त इव तोयदाः ॥ २३

स्वाजन्यरेन स्वयं अवलकर्मणा ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहा-
भारते कर्णपर्वणि षैलकण्ठीये भारतभावार्थे पञ्चचत्वारि-
ंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

तत इति ॥ १ ॥

ते ध्वजैर्वैजयन्तीभि-
र्ज्वलद्भिः परमायुधैः ।

सादिभिश्चास्थिता रेजु-

र्द्धमवन्त इवाचलाः ॥ २४

तेषां पदातिनागानां पादरक्षाः सहस्रशः ।

पट्टिशासिधराः शूरा बभूवुरनिवर्तिनः ॥ २५

सादिभिः स्यन्दनैर्नागैरधिकं समलङ्कृतैः ।

स व्यूहराजो विवभौ देवासुरचमूपमः ॥ २६

बार्हस्पत्यः सुविहितो नायकेन विपश्चिता ।

नृत्यतीव महाव्यूहः परेषां भयमादधत् ॥ २७

तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः ।

हस्त्यश्वरथमातङ्गाः प्रावृषीव बलाहकाः ॥ २८

ततः सेनामुखे कर्णे दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः ।

धनञ्जयमभिन्नप्रमेकवीरमुवाच ह ॥ २९

पश्यार्जुन महाव्यूहं कर्णेन विहितं रणे ।

युक्तं पक्षैः प्रपक्षैश्च परानीकं प्रकाशते ॥ ३०

तदेतद्वै समालोक्य

प्रत्यमित्रं महद्वलम् ।

यथा नाभिवत्यस्मां-

स्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ३१

एवमुक्तोऽर्जुनो राजा प्राञ्जलिर्नृपमब्रवीत् ।

यथा भवानाह तथा तत्सर्वं न तदन्यथा ॥ ३२

यस्त्वस्य विहितो घातस्तं करिष्यामि भारत

प्रधानवध एवास्य विनाशस्तं करोम्यहम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मात्त्वमेव राधेयं भीमसेनः सुयोधनम् ।

वृषसेनं च नकुलः सहदेवोऽपि सौबलम् ॥ ३४

दुःशासनं शतानीको हार्दिक्यं शिनिपुङ्गवः

धृष्टद्युम्नो द्रोणसुतं स्वयं योत्स्याम्यहं कृपम् ॥

द्रौपदेया धार्तराष्ट्रान्

शिष्टान्सह शिखण्डिना ।

ते ते च तांस्तानहिना-

नस्माकं घ्नन्तु मामकाः ॥ ३६

सञ्जय उवाच ।

इत्युक्तो धर्मराजेन तथेत्युक्त्वा धनञ्जयः ।

व्यादिदेशस्वसैन्यानि स्वयं चागाचमृमुग्धम्

अग्निवैश्वानरः पूर्वो ब्रह्मेन्दुः सप्तितां गतः ।

तस्माद्यः प्रथमं जातस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः

ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणान् क्रमशो योऽवहत्पुरा ।

तमाद्यं रथमास्थाय प्रयातौ केशवार्जुनौ ॥ ३९

अथ तं रथमायान्तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतदर्शनम् ।

उवाचाधिरार्थि शल्यः पुनस्तं युद्धदुर्मदम् ॥ ४०

अयं सरथ आयातः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः

दुर्वारः सर्वसैन्यानां विपाकः कर्मणामिव ॥

निघ्नन्नभिमानं कौन्तेयो यं कर्णं परिपृच्छसि

श्रूयते तुमुलः शब्दो यथा मेघस्वनो महान् ॥ ४२

ध्रुवमेतौ महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ ।

एष रेणुः समुद्भूतो दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ४३

चक्रनेमिप्रणुत्नेव कम्पते कर्णं मेदिनी ।

प्रवात्येष महावायुरभितस्तव वाहिनीम् ॥ ४४

कव्यादा व्याहरन्त्येते मृगाः क्रन्दन्ति भैरवम्

पश्य कर्णं महाघोरं भयदं लोमहर्षणम् ॥ ४५

कबन्धं मेघसंकाशं भानुमावृत्य संस्थितम् ।

पश्य यूथैर्बहुविधैर्मृगाणां सर्वतोदिशम् ॥ ४६

बलिभिर्दत्तशार्दूलैरादित्योऽभिनिरीक्ष्यते ।

पश्य कङ्कांश्च गृध्रांश्च समवेतान्सहस्रशः ॥ ४७

स्थितानभिमुखान् घोरानन्योन्यमभिभापतः

रञ्जिताश्चामरा युक्तास्तव कर्णमहारथे ॥ ४८

प्रवराः प्रज्वलन्त्येते ध्वजश्चैव प्रकम्पते ।

सधेपथून् हयान्पश्य महाकायान्महाजवान्

प्लवमानान्दर्शनीयानाकाशे गरुडानिव ।

ध्रुवमेषु निमित्तेषु भूमिमाश्रित्य पार्थिवाः ॥

अग्निरिति । योऽयं वैश्वानरो विश्वस्य नेता
अग्निः स ब्रह्मा ब्राह्मणः प्रजापतिमुखोद्भवत्व-
साम्यात् स एव इन्दुः उन्तीति व्युत्पत्तेर्जलाधीशः सोम-
रसश्च स एव सप्तितामश्वत्वं गतः । 'वारुणो वा अश्वः' इति
श्रुतेः । सोमोऽप्यश्वत्वेनेत्युते 'अत्यं मृजन्ति कलशे दश
क्षिप' इत्यादौ अत्यं अश्वं कलशे द्रोणकलशे क्षिपोद्बल्यः ।
तमश्वं देवा ब्राह्मणाश्च विदुः स एक एव देवश्चतुर्धाऽऽ-
त्मानं व्यूहार्जुनरथं बाहयतीत्यर्थः । ब्रह्मेन्द्र इति पाठे

ब्रह्मणा वेदेन इन्द्रः स्तुत्या प्रदातः । स एवाश्वत्वं गत
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवमश्वान्स्तुत्वा रथं स्तौति-ब्रह्मेति
॥ ३९ ॥ अयं सरथः कौन्तेय आयात इति द्वयोः सम्ब-
न्धः ॥ ४१ ॥ शब्दो रथस्येति शेषः ॥ ४२ प्रवातीत्या-
दिपराजयलक्षणमाह तेजोमद्गार्थमेव ॥ ४४ ॥ कवधं केतुं मृगा-
दिभिरादित्यावेक्षणं क्रियमाणं मृत्युसूचकम् ॥ ४६ ॥
चामराः रथेऽवलंबन्तो रथाक्षचक्रयोः सङ्घर्षजैः स्फुल्लिगैर्ज्वल-
न्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

स्वप्स्यन्ति निहताः कर्णं शतशोऽथ सहस्रशः
 शंखानां तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः ॥
 आनकानां च राधेय मृदङ्गानां च सर्वशः ।
 बाणशब्दान्वहुविधास्त्रराश्वगजवाजिनाम् ॥
 ज्यातलत्रेषु शब्दांश्च शृणु कर्णं महात्मनाम्
 हेमरूपप्रखण्डानां चाससां शिल्पिनिर्मिताः
 नानावर्णा रथे भान्ति श्वसनेन प्रकम्पिताः
 सहेमचन्द्रताराकाः पताकाः किंकिणीयुताः
 पश्य कर्णाजुनस्येताः सौदामन्य इवाम्बुदे ।
 ध्वजाः कणकणायन्ते चातनाभिसमीरिताः
 विभ्राजन्ति रथे कर्णं विमाने देवते यथा ।
 सपताका रथाश्चैते पञ्चालानां महात्मनाम्
 पश्य कुन्तीसुतं धीरं भीमसुमपराजितम् ।
 प्रधर्षयितुमायास्तं कपिप्रवरकेतनम् ॥ ५७
 एष ध्वजाग्रे पार्थस्य प्रेक्षणीयः समन्ततः ।
 दृश्यते वानरो भीमो द्विपतामघवर्धनः ॥ ५८
 एतद्वन्न गदा शार्ङ्गं शंखः कृष्णस्य धीमताः ।
 अत्यर्थं प्राजते कृष्णे कौस्तुभस्तु मणिलतः
 एष शार्ङ्गगदापाणिर्षासुदेवोऽतिवीरवान् ।
 चाहयञ्चेति तुरगान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ ६०
 एतत्कजति गाण्डीवं विकृष्टं सव्यसाचिना
 एते हस्तयता मुक्ता प्रमथ्यभिप्राञ्जिताः शराः
 विशालायतताम्राक्षैः पूर्णचन्द्रनिमाननैः ।
 एषा भूः कीर्यते राक्षं शिरोभिरपलायिनां
 एते सुपरिघाकाराः पुण्यगन्धानुलेपनाः ।
 उद्यतायुधशीण्डानां पात्यन्ते सायुधा भुजाः
 निरस्तनेजिह्वाश्च वाजिनः सह सादिभिः ।
 पतिताः पात्यमानाश्च क्षितौ क्षीणाश्च शरते
 एते पर्वतशृङ्गाणां तुल्यरूपा हता द्विपाः ।
 संचिन्नभिन्नाः पार्थेन प्रचरन्त्यद्रयो यथा ॥
 गन्धर्वनगराकारा रथा हतनरेश्वराः ।
 विमानानां च पुण्यानि स्वर्गिणां निपतन्त्यमौ
 व्याकुलीकृतमत्यर्थं पश्य सैन्यं किरीटिना ।
 नानामृगसहस्राणां सूर्यं केसरिणा यथा ॥
 प्रमथ्येते पार्थिवान्धीराः
 पाण्डवाः समभिद्रुताः ।
 नागाश्वरथपत्न्योधा-
 स्तावकान्समभिद्रुतः ॥

६८

एष सूर्य इवाम्बोदैश्छन्नः पार्थो न दृश्यते ।
 ध्वजाग्रं दृश्यते त्वस्य ज्याशब्दश्चापिश्रूयते
 अथ द्रक्ष्यसि तं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम्
 निम्नतं शात्रवान्संरथे यं कर्णं परेष्टुच्छसि
 अथ तौ पुरुषव्याघ्री लोहिताक्षौ परंतपी ।
 वासुदेवार्जुनौ कर्णं दृष्ट्रास्येकरथे स्थितौ ॥
 सारथिर्यस्य वाष्पण्यो
 गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
 तं चेद्गन्तासि राधेय
 त्वं नो राजा भविष्यसि ॥ ७२
 एष संशक्तग्राहृतस्तानेयाभिमुखो गतः ।
 करोति कदनं चैषां संग्रामे द्विपतां बली ॥
 शतिं पुषाणं मद्रेशं कर्णः प्राहातिमनुना ।
 पश्य संशक्तैः युद्धैः सर्वतः समभिद्रुतः ॥
 एष सूर्य इवाम्बोदैश्छन्नः पार्थो न दृश्यते ।
 एतदन्तोऽर्जुनः शल्य निमग्नो योधस्तागरे ॥
 शल्य उवाच ।
 घरुणं कोऽस्मत्सा हन्यादिन्धनेन च पाथकम्
 को वाऽनिलं निशृङ्गीयातिपेदेहा को महार्णवं
 ईदृशमहं मन्ये पार्थस्य युधि विग्रहम् ।
 न हि शक्योऽर्जुनो जेतुं युधि सेन्द्रैः सुरासुरैः
 अथवा परितोपस्ते वाचोक्त्वा सुमना भव
 न स शक्यो युधा जेतुमन्यं कुरु मनोरथम् ॥
 बाहुभ्यामुदरेऽग्निं दहेत्कुक्ष इमाः प्रजाः ।
 पातयेन्निदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥
 पश्य कुन्तीसुतं धीरं भीममक्षिष्टकारिणम् ।
 प्रभासन्तं महाबाहुं स्थितं मेरुमिधोपरम् ॥
 अमर्षां नित्यसंरन्ध्रक्षिरं वैरमनुस्मरन् ।
 एष भीमो जयप्रेम्सुर्बुधि तिष्ठति वीर्यवान्
 एष धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 तिष्ठत्यसुकरः संख्ये परैः परपुरज्यैः ॥ ८२
 एतौ च पुरुषव्याघ्रावभ्विनाविध सोदरौ ।
 नकुलैः सहदेवश्च तिष्ठतो युधि दुर्जयौ ॥ ८३
 अमी स्थिता द्रौपदेयाः पञ्च पञ्चाचला इव ।
 व्यवस्थिता योद्धुकामाः सर्वेऽर्जुनसमा युधि
 एते द्रुपदपुत्राश्च
 धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 स्फीताः सत्यजितौ वीरा-
 स्तिष्ठन्ति परमौजसः ॥

८५

ज्यातलत्रेषु कर्णानिति पाठे कर्णं वायविशेषः । तेषां च नीन् शिल्पिनो रथका ॥ ५३ ॥ अघवर्धनं दुःखस्य वर्धयिता ॥ ५८

असाविन्द्र इवासह्यः सात्यकिः सात्वतां वरः
युयुत्सुरुपयात्यस्मान् क्रुद्धान्तकसमः पुरः ॥

इति संवदतोरेव तयोः पुरुषसिंहयोः ।
ते सेने समसज्जेतां गङ्गायमुनवद्भृशम् ॥ ८७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे
पद्मचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा व्यूढेष्वनीकेषु संसक्तेषु च सञ्जय ।
संशप्तकान् कथं पार्थो गतः कर्णश्च पाण्डवान्
एतद्विस्तरशो युद्धं प्रब्रूहि कुशलो ह्यसि ।
न हि तृप्यामि वीराणां शृण्वानो विक्रमात्रणे
सञ्जय उवाच ।

तदास्थितमवज्ञाय प्रत्यभिन्नबलं महत् ।
अव्यूहतार्जुनो व्यूहं पुत्रस्य तव दुर्नये ॥ ३
तत्सादिनागकलिलं पदातिरथसंकुलम् ।
धृष्टद्युम्नमुखं व्यूहमशोभत महद्वलम् ॥ ४
पारावतसवर्णाश्वश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
पार्षतः प्रबभौ धन्वी कालो विग्रहवानिव ॥
पार्षतं जुगुपुः सर्वे द्रौपदेया युयुत्सवः ।
दिव्यवर्मायुधधराः शार्दूलसमविक्रमाः ॥ ६
सानुगा दीप्तवपुश्चन्द्रं तारागणा इव ।
अथ व्यूढेष्वनीकेषु प्रेक्ष्य संशप्तकात्रणे ॥ ७

क्रुद्धोऽर्जुनोऽभिदुद्राव
व्याक्षिपन् गाण्डिवं धनुः ।

अथ संशप्तकाः पार्थ-

मभ्यधावन्वधैषिणः ॥ ८

विजये धृतसंकल्पा मृत्युं कृत्वानिवर्तनम् ।
तत्रराश्वौघबहुलं मत्तनागरथाकुलम् ॥ ९
पत्तिमच्छूरवीरौघं द्रुतमर्जुनमार्दयत् ।
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषामासीत्किरीटिना १०
स्यैव नः श्रुतो यादृङ्निवातकवचैः सह ।
थानश्वान् ध्वजान्नागान्पत्तीन्त्रणगतानपि ॥

इपून् धनूपि खड्गांश्च चक्राणि च पराध्वान् ।
सायुधानुद्यतान्वाहून्विधान्यायुधानि च
चिच्छेद द्विपतां पार्थः शिरांसि च सहस्रशः
तस्मिन्सैन्यमहावर्ते पातालतलसन्निभे ॥ १३
निमग्नं तं रथं मत्वा नेदुः संशप्तकास्तथा ।
स पुनस्तानरीन्हत्वा पुनरुत्तरतोऽवधीत् १४
दक्षिणेन च पश्चाच्च क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ।
अथ पञ्चालचेदीनां सृञ्जयानां च मारिष १५
त्वदीयैः सह संग्राम आसीत् परमदारुणः ।
कृपश्च कृतवर्मा च शकुनिश्चापि सौदलः १६
हृष्टसेनाः सुसंरब्धा रथानीकप्रहारिणः ।
कोसलैः काश्य-मत्स्यैश्च कारुपैः केकयैरपि
शूरसेनैः शूरवरैर्युयुधुर्बुद्धदुर्मदाः ।
तेषामन्तकरं युद्धं देहपाप्मासुनाशनम् ॥ १८
क्षत्र-विट्-शूद्रवीराणां धर्म्यं स्वर्ग्यं यशस्करम्
दुर्योधनोऽथ सहितो भ्रातृभिर्भरतर्षभ ॥ १९
गुप्तः कुरुप्रवीरैश्च मद्राणां च महारथैः ।
पाण्डवैः सह पाञ्चालैश्चेदिभिः सात्यकेन च
युध्यमानं रणे कर्णं कुरुवीरोऽभ्यपालयत् ।
कर्णोऽपि निशितैर्वाणैर्विनिहत्य महाचमूम्
प्रमृद्य च रथश्रेष्ठान् युधिष्ठिरमपीडयत् ।
विवस्त्रायुधदेहासून् कृत्वा शत्रून्सहस्रशः २२
युक्ता स्वर्ग्यशोभ्यां च स्वेभ्यो मुदमुद्रावहत
एवं मारिष संग्रामो नर-वाजि-गजक्षयः ।
कुरूणां सृञ्जयानां च देवासुरसमोऽभवत् २३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
पद्मचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

तथोति ॥ १ ॥ क्षत्र-विट्-शूद्रवीराणामित्यनेन

ब्राह्मणादते युद्धं सर्वेषां श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ १९ ॥ युक्त्वा
योजयित्वा ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
कण्ठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

धृतराष्ट्र उवाच ।

यत्तत्प्रविश्य पार्थानां सैन्यं कुर्वन्नक्षयम्
कर्णो राजानमभ्येत्य तन्ममाचक्ष्य सञ्जय १
के च प्रवीराः पार्थानां युधि कर्णमधारयन्
कांश्च प्रमथ्याधिरथिर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ २

सञ्जय उवाच ।

धृष्टद्युम्नमुपान् पार्थान्

दृष्ट्वा कर्णो व्यवस्थितान् ।

समभ्यधावत्वरितः

पञ्चालाञ्छत्रुकर्पिणः ॥ ३

तं तूर्णमभिधावन्तं पञ्चाला जितकाशिनः ।

प्रत्युद्युर्महात्मानं हंसा इव महार्णवम् ॥ ४

ततः शङ्खसहस्राणां निःस्वनो हृदयङ्गमः ।

प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दश्च दारुणः ॥ ५

नानाबाणनिपाताश्च छिपाभ्य-रथ-निःस्वनः

सिंहनादश्च वीरानामभयदाकणस्तदा ॥ ६

साहसिद्रुमार्णवा भूमिः सघाताम्बुदमम्बरम् ।

साकैन्दुप्रहनक्षत्रा घोष्य द्यौकं विघूर्णिता ७

इति भूतानि तं शब्दं

मेनिरे ते च विद्येधुः ।

पानि चाप्यल्पसंस्थानि

प्रायस्तानि मृतानि च ॥ ८

अथ कर्णो भृशं क्रुद्धः शस्त्रिमलमुदीरयन् ।

जघान पाण्डुर्यो सेनामासुरीं मघवानिध ९

स पाण्डवबलं कर्णः प्रविश्य विसृजञ्छरान्

प्रमद्रेकाणां प्रवरानहनत्सप्तसप्ततिम् ॥ १०

ततः सुपुङ्खैर्निशितै रथश्रेष्ठो रथेषुभिः ।

अवधीत्पञ्चविंशत्या पञ्चालान् पञ्चाविंशतिम्

सुवर्णपुङ्खैर्नाराक्षैः परकायविदारणैः ।

चेदिकानवधीहीरः शतशोऽथ सहस्रशः १२

तं तथा समरे कर्म कुर्वाणमतिमानुपम् ।

परिवर्तुर्महाराज पञ्चालानां रथमजाः ॥ १३

ततः सन्धाय विशिसान्पञ्च भारत दुःसहान्

पञ्चालानवधीत्पञ्च कर्णो वैकर्तनो वृषः १४

भानुदेवं चित्रसेनं सेनाविन्दुं च भारत ।

तपनं शूरसेनं च पञ्चालानहनद्रेण ॥ १५

पञ्चालेषु च शूरेषु वध्यमानेषु सायकैः ।

हाहाकारो महानासीत्पञ्चालानां महाहवे ॥

परिवर्तुर्महाराज पञ्चालानां रथा दश ।

पुनरेव च तान् कर्णो जघानाश्रु पतत्रिभिः ॥

चक्ररक्षी तु कर्णस्य पुत्री मारिषि दुर्जयौ ।

सुपेणः सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणानयुध्यताम्

पृष्ठगोप्ता तु कर्णस्य ज्येष्ठः पुत्रो महारथः ।

वृषसेनः स्वयं कर्णं पृष्ठतः पर्यपालयत् ॥ १९

धृष्टद्युम्नः सात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदरः ।

जनमेजयः शिरण्डौ च प्रवीराश्च प्रमद्रेकाः

चेदिकेकयपञ्चाला यमौ मत्स्याश्च क्षंशिताः ।

समभ्यधावन् राधेयं जिघांसन्तः प्रहारिणम्

त एनं विविधैः शस्त्रैः शरधाराभिरेव च ।

अभ्यवर्षन्विमर्दन्तं प्रावृषीवाम्बुदा गिरिम् ॥

पितरं तु परीक्षन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः ।

त्वद्वियाश्चापरे राजन्वीरा वीरानधारयन् २३

सुपेणो भीमसेनस्य छिद्यता मल्लेन कार्मुकम्

नाराक्षैः सप्तभिर्विद्ध्वा हृदि भीमं ननाद ह

अयान्यद्गुरादाय सुहृदं भीमविक्रमः ।

सज्यं वृकोदरः कृत्वा सुपेणस्याच्छिनद्धतुः

विद्यया चैनं दशभिः क्रुद्धो नृत्यन्निवेपुभिः

कर्णं च तूर्णं विद्यया च त्रिसप्तत्या शितैः शरैः

भानुसेनं च दशभिः साश्वसृतापुधध्वजम् ।

पश्यतां सुहृदां मध्ये कर्णपुत्रमपातयत् ॥ २७

क्षुरप्रपुङ्खं तत्तस्य शिरश्चान्निभाननम् ।

शुभदर्शनमेधासीन्नालम्रष्टमियाम्बुजम् ॥ २८

हत्वा कर्णसुतं भीम-

स्तावन्कापुनरार्दयत् ।

कृपहार्दिकययोश्छित्त्वा

चापौ तावप्यथार्दयत् ॥ २९

दुःशासनं त्रिभिर्विद्ध्वा शकुनिं पङ्क्तिरायसैः

उलूकं च पतत्रि च चकार चिरधातुमौ ३०

सुपेणं च हतोऽसीति घुवन्नादत्त सायकम् ।

तमस्य कर्णश्छिच्छेद् त्रिभिश्चैनमताडयत् ३१

अथान्यं परिजग्राह सुपर्वाणं सुतेजनम् ।

सुपेणायासृजद्भीमस्तमप्यस्याच्छिनद्धृषः ३२

४८

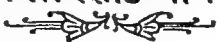
यत्सदिति । अभ्येत्य यदकरोत्तन्ममाचक्ष्वेत्यन्य ॥ १ ॥ विमर्दन्तं विमृद्नन्तम् ॥ २२ ॥

पुनः कर्णस्त्रिसप्तत्या भीमसेनमथेपुभिः ।
 पुत्रं परीप्सन्विद्याध कूरं क्रूरैर्जिघांसया ॥
 सुपेणस्तु धनुर्गृह्य भारसाधनमुत्तमम् ॥
 नकुलं पञ्चभिर्वाणैर्वाहोरुरसि चार्पयत् ॥
 नकुलस्तं तु विशत्या विद्ध्वा भारसहैर्ददौ ।
 ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भयमादधत् ॥ ३५ ॥
 तं सुपेणो महाराज विद्ध्वा दशभिराशुगैः
 चिच्छेद च धनुः शीघ्रं श्रुरप्रेण महारथः ॥
 अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्छितः ।
 सुपेणं नवभिर्वाणैर्वारयामास संयुगे ॥ ३७ ॥
 स तु वाणिर्दिशो राजन्नाच्छाद्य परवीरहा ।
 आजग्रे सारथि चास्य सुपेणं च ततस्त्रिभिः
 चिच्छेद चास्य सुदृढं धनुर्मल्लैस्त्रिभिस्त्रिधा ।
 अथान्यद्धनुरादाय सुपेणः क्रोधमूर्छितः ॥ ३९ ॥
 आविध्यकुन्नलं पण्ड्या सहदेवं च सप्तभिः ।
 तद्युद्धं सुमहद्वोरमासीद्देवासुरोपमम् ॥ ४० ॥
 निघ्नतां सायकैस्तूर्णमन्योन्यस्य वधं प्रीति ।
 सात्यकिर्वृपसेनस्य सूतं हत्वा त्रिभिः शरैः ॥
 धनुश्चिच्छेद भलेन जघानाश्वान् च सप्तभिः ।
 ध्वजमेकेपुणोन्मथ्य त्रिभिस्तं हृद्यताडयत् ॥
 अथावसन्नः स्वरथे मुहूर्तात्पुनरुत्थितः ।
 स रणे युयुधानेन विसृताश्वरथध्वजः ॥ ४३ ॥
 कृतो जिघांसुः शैनेयं खड्गचर्मधृगभ्ययात् ।
 तस्य चापततः शीघ्रं वृपसेनस्य सात्यकिः ॥
 वाराहकर्णैर्दशभिराविध्यदसिचर्मणी ।
 दुःशासनस्तु तं दृष्ट्वा विरथं व्यायुधं कृतम् ॥
 आरोप्य स्वरथं तूर्णमपोवाह रणातुरम् ।
 अथान्यं रथमास्थाय वृपसेनो महारथः ॥ ४६ ॥
 द्रौपदेयांस्त्रिसप्तत्या युयुधानं च पञ्चभिः ।
 भीमसेनं चतुःपण्ड्या सहदेवं च पञ्चभिः ॥ ४७ ॥
 नकुलं त्रिशता वाणैः शतानीकं च सप्तभिः ।
 शिखण्डिनं च दशभिर्धर्मराजं शतेन च ॥
 तांश्चान्यांश्च राजेंद्र प्रवीराज्यगृद्धिनः ।
 अभ्यर्दयन्महेष्वासः कर्णपुत्रो विशांपते ॥
 तर्णस्य युधि दुर्धर्पस्ततः पृष्ठमपालयत् ।

दुःशासनं च शैनेयो नर्धनं वभिरायसैः ॥ ४० ॥
 विसृताश्वरथं कृत्वा ललाटे त्रिभिर्गर्पयत् ।
 स त्वंन्यं रथमास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ॥
 युयुधे पाण्डुभिः सार्धं कर्णस्याप्याययन्वल्गुम्
 भृष्टशुस्ततः कर्णमाविध्यदशभिः शरैः ॥
 द्रौपदेयांस्त्रिसप्तत्या युयुधानस्तु सप्तभिः ।
 भीमसेनश्चतुःपण्ड्या सहदेवश्च सप्तभिः ॥
 नकुलस्त्रिशता वाणैः शतानीकस्तु सप्तभिः ।
 शिखण्डी दशभिर्वीर्यो धर्मराजः शतेन तु ॥
 एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जयगृद्धिनः ।
 अभ्यर्दयन्महेष्वासं सूतपुत्रं महामृधे ॥ ४५ ॥
 तान्सूतपुत्रो विशिखैर्दशभिर्दशभिः शरैः ।
 रथेनानुचरन्वीरः प्रत्यविध्यदर्दिमः ॥ ४६ ॥
 तत्रास्त्रवीर्यं कर्णस्य लाघवं च महात्मनः ।
 अपश्याम महाभाग तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४७ ॥
 न ह्याददानं ददृशुः संदधानं च सायकान् ।
 विमुञ्चन्तं च संरंभादपश्यन्त हतानरीन् ॥
 द्यौर्विद्यदूर्दिशश्चैव प्रपूर्णानि शितैः शरैः ।
 अरुणाम्रावृताकारं तस्मिन्दे शे वभौ वियत् ॥
 नृत्यान्निव हि राधेयश्चापहस्तः प्रतापवान् ।
 धैर्विद्धः प्रत्यविद्धयत्तानेकैकं त्रिगुणैः शरैः ॥
 शतैश्च दशभिश्चैतान् पुनर्विद्ध्वा ननाद च ।
 साश्वसूतरथाश्चञ्चलास्ततस्ते विवरं ददुः ॥
 तान्प्रमथ्य महेष्वासान् राधेयः शरवृष्टिभिः ।
 गजानीकमसम्बाधं प्राविशच्छश्रुकर्शनः ॥
 स रथांस्त्रिशतं हत्वा चेदीनामनिवर्तिनाम् ।
 राधेयो निशितैर्वाणैस्ततोऽभ्यार्छद्युधिष्ठिरम्
 ततस्ते पांडवा राजञ्छिखंडी च ससात्यकिः
 राधेयात्परिरक्षन्तो राजानं पर्यवारयन् ॥ ५४ ॥
 तथैव तावकाः सर्वे कर्णं दुर्वारणं रणे ।
 यत्ताः शूरा महेष्वासाः पर्यरक्षन्त सर्वशः ॥ ५५ ॥
 नानावादित्रयोपाश्च प्रादुरासन्विशांपते ।
 सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणामभिगर्जताम् ॥ ५६ ॥
 ततः पुनः समाजग्मुर्भीताः कुरुपाण्डवाः ।
 युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वेवरम् अन्तरं ददुः प्रसृता इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इति श्री-
 महाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्ट-

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

सञ्जय उवाच ।

विदार्य कर्णस्तां सेनां युधिष्ठिरमथाद्रवत्
रथहस्त्यश्वपत्नीनां सहस्रैः परिवारितः ॥ १
नानायुधसहस्राणि प्रेरितान्यरिभिर्दृष्टः ।
छिन्वा बाणशैलैस्तानविध्यदसंभ्रमात् २
निचकर्त शिरांस्थेषां बाहुनूतं स ततः ।
ते हता घसुधां पतुर्भग्नश्चान्ये विदुर्बुधः ॥ ३

द्राघिडास्तु निपादास्तु

पुनः सात्यकिचोदिताः ।

अभ्यद्रवजिघांसन्तः

पत्तयः कर्णमाहवे ॥ ४

ते विबाहुशिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः ।
पेतुः पृथिव्यां युगपच्छिन्नं शालवनं यथा ५
एवं योधशतान्याजौ सहस्राण्ययुतानि च ।
हतानीयुर्महीं देहेर्यशसा पूरयन्दिशः ॥ ६
अथ वैकर्तनं कर्णं रणे क्रुद्धमिवान्तकम् ।
रुधुः पाण्डुपञ्चाला व्याधि मन्त्रौपधैरिष
स तान्प्रमुद्याभ्यपतत्पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
मन्त्रौपधिक्रियातीतो व्याधिरत्युत्क्षणे यथा
स राजगृद्धिभी रुद्धः पाण्डुपञ्चालकेकथैः ।
नाशकत्तानतिक्रान्तुं सृत्पुर्ग्रहविदो यथा ९
ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितम् ।
अग्रधीत्परवीरघ्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १०
कर्णं कर्णं वृथादृष्टे स तपुत्रं घचः शृणु ।
सदा स्पर्धसि संप्राप्ते फाल्गुनेन तरसिना ११
तथास्मान्बाधसे नित्यं धार्तराष्ट्रमते स्थितः ।
यद्वलं यच्च ते वीर्यं प्रदेयो यस्तु पाण्डुपु १२
तत्सर्वं दर्शयस्वाद्य पौरुषं महदास्थितः ।
युद्धशब्दां च तेऽद्याहं विनेष्यामि महाहवे १३
एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतस्तदा ।
सुवर्णपुङ्खैर्दशभिर्विव्याधायस्मयैः शरैः ॥ १४
तं स तपुत्रो दशभिः प्रत्यविद्धयदरिन्दमः ।
वत्सदन्तैर्महेष्वासः प्रहसन्निव भारत ॥ १५

सोऽवशाय तु निर्विद्धः स तपुत्रेण मारिष ।
प्रजज्वाल ततः क्रोधाद्भविषेव हुताशनः १६
ज्वालामालापरिक्षितो राज्ञो देहो व्यदध्यत
युगान्ते दग्धुकामस्य संवर्तान्नेरिवापरः १७
ततो विस्फार्य सुमहद्बाणं हेमपरिष्कृतम् ।
समाघस शितं बाणं गिरीणामपि दारणम्
ततः पूर्णायतोत्कृष्टं यमदण्डनिभं शरम् ।
मुमोच त्वरितो राजा स तपुत्रजिघासया १९
स तु वेगवता मुक्तो बाणो वज्राशनिसवनः
धिवेश सहसा कर्णं सद्ये पार्श्वे महारथम् ॥
स तु तेन प्रहारेण पीडितः प्रमुमोह वै ।
स्रस्तगात्रो महाबाहुर्धनुस्तृज्य स्यन्दने २१
गतासुरिष निश्चेताः शल्यस्याभिमुखोऽपतत्
राजापि भूयो नाजग्ने कर्णं पार्थहितेऽस्य ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् ।
धिवर्णमुखभूयिष्ठं कर्णं दृष्ट्वा तथगतम् ॥ २३
सिंहनादश्च संजज्ञे ह्वेलाः किलकिलास्तथा
पाण्डवानां महाराज दृष्ट्वा राज्ञः पराक्रमम् ॥
प्रतिलभ्य तु राधेयः संज्ञां नातिचिरादिव ।
दग्धे राजयिनाशाय मनः क्रूरपराक्रमः ॥ २५
स हेमविकृतं चापं विस्फार्य विजयं महत् ।
अवाकिरदमेयात्मा पाण्डवं निशितैः शरैः २६
ततः क्षुराभ्यां पाञ्चाल्यौ चक्ररक्षी महात्मनः
जघान चन्द्रदेवं च दण्डधारं च संयुगे २७
ताहुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्श्वतः ।
रथाभ्याशौ चक्राशेतु चन्द्रस्येव पुनर्वसु २८
युधिष्ठिरः पुनः कर्णमधिदधार्त्तशता शरैः ।
सुपेणं सत्यसेनं च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् २९
शल्यं नवत्या विव्याध
त्रिसप्तत्या च स तपुत्रम् ।
तांस्तस्य गोमृग्विव्याध
त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ॥ ३०

४९

विदार्येति ॥ १ ॥

ततः प्रहस्याधिरथि-
विधुन्वानः स कार्मुकम् ।

भित्त्वा भलेन राजानं
विद्ध्वा पष्ट्याऽनदत्तदा ॥ ३१

ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधावन्नमर्पिताः
युधिष्ठिरं परीप्सन्तः कर्णमभ्यर्दयञ्छरैः ॥ ३२
सात्यकिश्चेकितानश्च युयुत्सुः पाण्ड्य एव च
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥
यमौ च भीमसेनश्च शिशुपालस्य चात्मजः ।
कारुपा मत्स्यशेषाश्च केकयाः काशिकोसलाः
एते च त्वरिता वीरा वसुपेणमताडयन् ।
जनमेजयश्च पाञ्चाल्यः कर्णं विद्याध्र सायकैः
वाराहकर्णनाराचैर्नलीकैर्निशितैः शरैः ।
वत्सदन्तैर्विपाठैश्च क्षुरप्रैश्चटकामुखैः ॥ ३६
नानाप्रहरणैश्चोत्रै रथहस्त्यश्वसादिभिः ।
सर्वतोऽभ्यद्रवत्कर्णं परिवार्य जिघांसया
स पाण्डवानां प्रवरैः सर्वतः समभिद्रुतः ।

उदीरयन् ब्राह्ममत्तं शरैरापूरयन्दिशः ॥ ३८
ततः शरमहाज्वालो वीर्योष्मा कर्णपावकः ।
निर्दहन्पाण्डववनं वीरः पर्यचरद्रणे ॥ ३९
स सन्धाय महास्त्राणि महेष्वासा महामनाः
प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकम् ४०
ततः सन्धाय नवार्ते निमेषान्नतपर्वणाम् ।
विभेद कवचं राज्ञो रणे कर्णः शितैः शरैः ॥
तद्वर्म हेमविकृतं रत्नचित्रं वभौ पतत् ।
सविद्युदभ्रं सवितुः श्लिष्टं वातहतं यथा ४२

तदङ्गात्पुरुषेन्द्रस्य भ्रष्टं वर्म व्यरोचत ।
रत्नैरलङ्कृतं चित्रैर्व्यभ्रं निशि यथा नभः ४३
छिन्नवर्मा शरैः पार्थो रुधिरेण समुक्षितः ।
ततः सर्वायसीं शक्तिं चिक्षेपाधिरथिं प्रति
तां ज्वलन्तीमिवाकाशे शरैश्चिच्छेद सप्तभिः
सा छिन्ना भूमिमगमन्महेष्वासस्य सायकैः
ततो बाहोर्ललाटे च हृदि चैव युधिष्ठिरः ।
चतुर्भिस्तोमरैः कर्णं ताडयित्वा नदन्मुदा ॥

उद्भिन्नरुधिरः कर्णः
कुङ्कः सर्प इव श्वसन् ।

ध्वजं चिच्छेद भलेन

त्रिभिर्विद्याध्र पाण्डवम् ॥ ४७

इषुधी चास्य चिच्छेद रथं च तिलशोऽच्छिनत्
कालवालास्तु ये पार्थ दन्तवर्णाऽवहन्त्याः ॥
तैर्युक्तं रथमास्थाय प्रायाद्राजा पराङ्मुखः ।
एवं पार्थोभ्युपायात्स निहतः पार्थिणसारथिः
अशङ्कुवन्प्रमुखतः स्वातुं कर्णस्य दुर्मनाः ।
अभिद्रुत्य तु राधेयः पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ५०
वज्रच्छत्राङ्कुशैर्मत्स्यैर्ध्वजकूर्माभ्युजादिभिः ।
लक्षणैरुपपन्नेन पाण्डुना पाण्डुनन्दनम् ॥ ५१

पवित्रीकर्तुमात्मानं

स्कन्धे संस्पृश्य पाणिना ।

ग्रहीतुमिच्छन्स वलात्

कुन्तीवाक्यं च सोऽस्मरत् ॥ ५२

तं शल्यः प्राह मा कर्ण

गृहीथाः पार्थिवोत्तमम् ।

गृहीतमात्रो हत्वा त्वां

मा करिष्यति भस्मसात् ॥ ५३

अब्रवीत्प्रहसन्नाजन् कुत्सयन्निव पाण्डवम् ।
कथं नाम कुले जातः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ५४
प्रजह्यात्समरं भीतः प्राणात्रक्षन्महाहवे ।
न भवान् क्षत्रधर्मेण कुशलो हीति मे मतिः ॥

ब्राह्मे वले भवान् युक्तः

स्वाध्याये यज्ञकर्मणि ।

मा स्म युद्धस्य कौन्तेय

मा स्म वीरान्समासदः ॥ ५६

मा चैतानप्रियं ब्रूहि मा वै व्रज महारणम् ॥
वक्तव्या मारिपान्ये तु न वक्तव्यास्तु मादृशाः
मादृशान्विद्रुवन्पुद्गे एतदन्यच्च लप्स्यसे ।
स्वगृहं गच्छ कौन्तेय यत्र तौ केशवार्जुनौ ॥
न हि त्वां समरे राजन् हन्यात्कर्णः कथञ्चन
एवमुक्त्वा ततः पार्थं विसृज्य च महाबलः ५९
न्यहनत्पाण्डवीं सेनां वज्रहस्त इवासुरीम् ।
ततोपायाद्भुतं राजन्वाङ्निव नरेश्वरः ॥ ६०
अथापयति राजानं मत्त्वान्वीयुस्तमच्युतम् ।
चेदिपाण्डवपञ्चालाः सात्यकिश्च महारथः
द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
ततो युधिष्ठिरानीकं दृष्ट्वा कर्णः पराङ्मुखम्

कुक्षिभिः सहितो वीरः प्रहृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात्
भेरीशहस्रमुदंगानां कार्मुकाणां च निःस्वनः ॥

वभूय धार्तराष्ट्राणां सिंहनादरवस्तथा ।
युधिष्ठिरस्तु कीरव्य रथमारुह्य सत्वरम् ६४
श्रुतकीर्तैर्महाराज दृष्टवान्कर्णविक्रमम् ।
काल्यमानं बलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ६५

स्थान् योधानप्रवीतकुड्रो
निप्रतेतान् किमासत ।

ततो राक्षोऽभ्यनुधाताः
पाण्डवानां महारथाः ॥ ६६

भीमसेनमुखाः सर्वे पुत्रास्ते प्रत्युपाद्रवन् ।
अभयक्षुमुलः शब्दो योधानां तत्र भारत ॥
रथहस्त्यभ्यपत्तीनां शस्त्राणां च ततस्ततः ।
उत्तिष्ठत प्रहरत प्रेताभिपततेति च ॥ ६८
इति द्रुवाणा हन्योन्यं जघुर्योधा महारणे ।
अम्रच्छायेय तत्रासीच्छरवृष्टिभिरम्बरे ॥ ६९
समावृतेनैरधरीर्मैर्भ्रात्रिरितरेतरम् ।

विपताकथ्यजच्छत्रा व्यभ्रसूतायुधा रणे ॥
व्यङ्गाङ्गावयवाः पेतुः

क्षेती क्षीणाः क्षितीश्वराः ।

प्रयणादिष शैलानां

शिखराणि द्विपोत्तमाः ॥ ७१

सारोहा निहताः पेतुर्वज्रमिन्ना द्वाद्द्वयः ।
छिन्नमिन्नाधिपर्यस्तैर्वर्मालङ्कारभूषणैः ॥ ७२

सारोहास्तुरगाः पेतुर्हतवीराः सहस्रशः ।
विप्रविद्धायुधाश्चैव विरथाश्च रथैर्हताः ॥ ७३

प्रतिधीरैश्च समर्दै पत्तिसंधाः सहस्रशः ।
विशालायतताम्राक्षैः पशेन्दुसदृशाननैः ॥

शिरोभिर्बुद्धशौण्डानां सर्वतः संवृता मही ।
यथा भुवि तथा द्योप्ति निःस्वनं श्रुश्रुवर्जनाः

विमानैरप्सरःसहैर्गातवादिप्रनिःस्वनैः ।
हतानभिमुपानवीरान् वीरैः शतसहस्रशः ॥

आरोप्यारोप्य गच्छन्ति

विमानेष्वप्सरोगणाः ।

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं

प्रत्यक्षं स्वर्गोलप्सया ॥ ७७

प्रहृष्टमनसः शूराः क्षिप्रं जघ्नुः परस्परम् ।

रथिनो रथिभिः सार्धं चित्रं युयुधुराहवे ॥

पत्तयः पत्तिभिर्नागाः सह नागैर्हयैर्हयाः ।

एवं प्रवृत्ते संप्रामे गज-वाजि-नरक्षये ॥ ७९

सैन्येन रजसा वृत्ते स्वे स्वाङ्गघ्नः परे परान् ।

कचाकाचि युद्धमासीदन्तादन्ति नखानखि

मुष्टियुद्धं नियुद्धं च देहपाप्मासुनाशनम् ।

तथा धर्तति संप्रामे गज-वाजि-नरक्षये ॥ ८१

नराभ्वनागदेहेभ्यः प्रसृता लोहितापगा ।

गजाभ्यनरदेहान्सा व्युधाह पतिताम्बहून् ॥

नराभ्य-गजसम्बाधे नराभ्य-गज-सादिनाम् ।

लोहिनोदा महाघोरा मांसशोणितकर्दमा ॥

नराभ्यगजदेहानां बहन्ती भीरुमीपणा ।

तस्याः पारमपारं च व्रजन्ति धिजयैपिणः ॥

गाधेन चोत्प्लवन्तश्च निमज्ज्योन्मज्ज्य चापरो

ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्त्वर्मायुधाम्बराः ॥

सगुस्तस्यां पपुश्चास्यां मन्लुश्च भरतर्षभ ।

रथानभ्वाक्षराक्षगानायुधाभरणानि च ॥

वसनान्यथ वर्माणि वध्यमानान् हतानपि ।

भूमिं खं धां दिशश्चैव प्रायः पश्याम लोहितं

लोहितस्य तु गन्धेन स्पर्शेन च रसेन च ।

रूपेण चातिरक्तेन शब्देन च विसर्पता ॥ ८८

विपादः सुमहानासीत्प्रायः सैन्यस्य भारत

तत्तु विप्रहतं सैन्यं भीमसेनमुखास्तदा ॥ ८९

भूयः समाद्रवन्वीराः सात्यकिप्रमुखास्तदा

तेषामापततां वेगमविपह्नां निरीक्ष्य च ॥ ९०

पुत्राणां ते महासैन्यमासीद्राजन् पराङ्मुखं

तत्प्रकीर्णरथाभ्येनं नरवाजिसमाकुलम् ॥ ९१

विध्वस्तवर्मकवचं प्रविद्धायुधकामुकम् ।

व्यद्रवत्तावकं सैन्यं लोड्यमानं समंततः ।

सिंहादितमिवारण्ये यथा गजकुलं तथा ॥ ९२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

सञ्जय उवाच ।

तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवांस्तावकं बलम्
 दुर्योधनो महाराज वारयामास सर्वशः ॥ १
 योधांश्च खवलं चैव समन्ताद्भरतर्षभ ।
 क्रोशतस्तव पुत्रस्य न स्म राज्ञ्यवर्तत ॥ २
 ततः पक्षः प्रपक्षश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 तदा सशस्त्राः कुरवो भीममभ्यद्रवव्रणे ॥ ३
 कर्णोऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्तराष्ट्रांसराजकान्
 मद्राजमुवाचेदं याहि भीमरथं प्रति ॥ ४
 एवमुक्तश्च कर्णेन शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
 हंसवर्णान्ह्यानध्यान्प्रेषीद्यत्र वृकोदरः ॥ ५
 ते प्रेरिता महाराज शल्येनाहवशोभिना ।
 भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वाजिनः ॥ ६
 दृष्ट्वा कर्णं समायान्तं भीमः क्रोधसमन्वितः ।
 मर्ति चक्रे विनाशाय कर्णस्य भरतर्षभ ॥ ७
 सोऽब्रवीत्सात्यकिं वीरं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम्
 यूथं रक्षत राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥
 संशयान्महतो मुक्तं कथञ्चित्प्रेक्षतो मम ।
 अग्रतो मे कृतो राजा छिन्नसर्वपरिच्छदः ॥
 दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेयेन दुरात्मना ।
 अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्षत
 हन्तास्म्यद्य रणे कर्णं स वा मां निहनिष्यति
 संग्रामेण सुवोरेण सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ११
 राजानमद्य भवतां न्यासभूतं ददानि वै ।
 तस्य संरक्षणे सर्वे यतध्वं विगतज्वराः ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुः प्रायादाधिरथिं प्रति ।
 सिंहनादेन महता सर्वाः सन्नादयन्दिशः ॥
 दृष्ट्वा त्वरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनम्
 सूतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभुः ॥ १४

शल्य उवाच ।

पश्य कर्णं महाबाहुं संकुद्धं पाण्डुनन्दनम् ।
 दीर्घकालार्जितं क्रोधं मौक्तिकामं त्वयि ध्रुवं
 ईदृशं नास्य रूपं मे दृष्टपूर्वं कदाचन ।
 अभिमन्यौ हते कर्णं राक्षसे च घटोत्कचे ॥
 त्रैलोक्यस्य समस्तस्य शक्तः क्रुद्धो निवारणे
 विभर्ति सदृशं रूपं युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥

सञ्जय उवाच ।

इति ब्रुवाति राधेयं मद्राणामीश्वरे नृप ।
 अभ्यवर्तत वै कर्णं क्रोधदीप्तो वृकोदरः ॥
 अथागतं तु संप्रेक्ष्य भीमं युद्धाभिनन्दिनम् ।
 अब्रवीद्वचनं शल्यं राधेयः प्रहसन्निव ॥ १९
 यदुक्तं वचनं मेऽद्य त्वया मद्रजनेश्वर ।
 भीमसेनं प्रति विभो तत्सत्यं नात्र संशयः
 एष शूरश्च वीरश्च क्रोधनश्च वृकोदरः ।
 निरपेक्षः शरीरे च प्राणतश्च बलाधिकः ॥
 अज्ञातवासं वसता विराटनगरे तदा ।
 द्रौपद्याः प्रियकामेन केवलं बाहुसंश्रयात् ॥
 गूढभावं समाश्रित्य कीचकः सगणो हतः ।
 सोऽद्य संग्रामशिरसि सन्नद्धः क्रोधमूर्छितः
 किं करोद्यतदण्डेन मृत्युनाऽपि व्रजेद्रणम् ।
 चिरकालाभिलषितो ममायं तु मनोरथः ॥ २४
 अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्धनञ्जयः ।
 स मे कदाचिद्वधैव भवेद्भीमसमागमात् ॥
 निहते भीमसेने वा यदि वा विरथीकृते ।
 अभियास्यति मां पार्थस्तन्मे साधु भविष्यति
 अत्र यन्मन्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं संप्रधारय ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्यामितौजसः ॥
 उवाच वचनं शल्यः सूतपुत्रं तथागतम् ।
 अभियाहि महाबाहो भीमसेनं महाबलम् ॥
 निरस्य भीमसेनं तु ततः प्राप्स्यसि फाल्गुनं
 यस्ते कामोऽभिलषितश्चिरात्प्रभृति हृद्गतः ॥
 स वै संपत्स्यते कर्णं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 एवमुक्ते ततः कर्णः शल्यं पुनरभाषत ॥ ३०
 हन्ताऽहमर्जुनं संख्ये मां वा हन्याद्धनञ्जयः ।
 युद्धे मनः समाधाय याहि यत्र वृकोदरः ॥

सञ्जय उवाच ।

ततः प्रायाद्रथेनाशु शल्यस्तत्र विशांपते ।
 यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत बाहिनीम्
 ततस्तूर्यनिनादश्च भेरीणां च महास्वनः ।
 उदतिष्ठच्च राजेन्द्र कर्णभीमसमागमे ॥ ३३
 भीमसेनोऽथ संक्रुद्धस्तस्य सैन्यं दुरासदम् ।
 नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्दिशः प्राद्रावयद्वली ३४

५०

तानिति ॥ १ ॥ किं करोद्यतदण्डेन करोद्यतो दण्डो येन तेन मृत्युना समः । किंशब्द उपमार्थे ॥ २४ ॥

स सविपातस्तुमुलो घोररूपो विज्ञापते ।
 आसीद्भीमो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मध्ये ॥
 ततो मुहूर्ताद्राजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रयत् ।
 समापनन्तं संप्रेक्ष्य कर्णो धैर्यतनो वृषः ॥
 भाजघानं सुगुण्डो नाराचेन स्तनान्तरे ।
 पुनर्धनममेयात्मा शरवर्षैरवाफिरत् ॥ ३७
 स धिक्कः मृतपुत्रेण च्छाद्यानास पविभिः ॥
 विद्याध निशितः कर्णं नयमिर्नतपर्वभिः ॥
 तस्य कर्णो धनुर्मध्ये द्विधा चिच्छेद् पविभिः
 धर्मं छिन्नधन्यान् प्रत्यविध्यस्तनान्तरे ॥
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ।
 सोऽन्यत्कर्णमुक्ताद्राय मृतपुत्रं वृकोदरः ॥
 राजन्ममस्व मर्मज्ञो विद्याध निशितः शरैः ।
 ननाड बल्यपन्नाद् कम्पयन्निप रोदसी ॥ ४१
 तं कर्णः पञ्चपिदात्वा नाराचेन समारपयत् ।

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि कर्णाप्याने
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

धृतराष्ट्र उवाच

सुदुष्करमिदं कर्म कृतं भीमेन सज्जय ।
 येन कर्णो महाबाहू रथोपस्थे निपातितः ॥ १ ॥
 कर्णो ह्येको रणे हन्ता पाण्डवान्मृज्यैः सह ।
 इति दुर्योधनः सूतमात्रघातां मुहुर्मुहुः ॥ २
 पराजितं तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे ।
 ततः परं किमकरोत्पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ३
 सज्जय उवाच ।

यिसुप्तं प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रं महाहवे ।
 पुत्रस्तव महाराज सोऽयं समभापत ॥ ४
 शीघ्रं गच्छत भद्रं वो राधेयं परिरक्षत ।
 भीमसेनभयागाधे मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ५
 ने तु राणा समादिष्टा भीमसेनं जिघांसवः ।
 अभ्यवर्तन्त संकुद्धाः पतङ्गाः पावकं यथा ॥ ६
 श्रुतया दुर्धरः प्रायो विधित्सुर्विकटः समः ।
 निपङ्गी कवची पाशो तथा नन्दोपनन्दकौ ७
 दुष्प्रधर्पः सुबाहुश्च यातवेगसुवर्चसौ ।
 धनुर्ग्राहो दुर्मैश्च जलसन्धः शलः सहः ॥ ८

एते रथैः पट्वृता धीर्यवन्तो महाबलाः ।
 भीमसेनं समासाध समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ९
 ते व्यमुञ्चच्छरयाताक्षानालिगान्समन्ततः ।
 स तैरभ्यर्चमानस्तु भीमसेनो महाबलः ॥ १०
 तेषामापततां क्षिप्रं सुतानां ते जनाधिप ।
 रथैः पञ्चदशैः सार्धं पञ्चाशदहनद्रधान् ॥ ११
 विधित्सोस्तु ततः कुद्धो भङ्गेनापाहरच्छिरः ।
 भीमसेनो महाराज तत्पपात हतं भुवि ॥ १२
 सकुण्डलशिरस्त्राणं पूर्णचन्द्रोपमं तथा ।
 तं दृष्ट्वा निहतं शूरं त्रातरः सर्वतः प्रभो ॥ १३
 अभ्यद्रघन्त समरे भीमं भीमपराक्रमम् ।
 ततोऽपराग्यां भल्लाभ्यां पुत्रयोस्ते महाहवे ।
 जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः ।
 तौ धरामन्वपद्येतां वातरुणाविबुधौ ॥ १५
 विकटश्च सहस्रोभी देवपुत्रोपमी नृप ।
 ततस्तु त्वरितो भीमः काथं निन्ये यमक्षयम् ॥
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
 हाहाकारस्ततस्तीव्रः संवभूव जनेश्वर ॥ १७

चध्यमानेषु वीरेषु तव पुत्रेषु धन्विषु ।
 तेषां सुलुलिते सैन्ये पुनर्भीमो महाबलः ॥ १८
 नन्दोपनन्दौ समरे प्रैषयद्यमसादनम् ।
 ततस्ते प्राद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विह्वलीकृताः
 भीमसेनं रणे दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम् ।
 पुत्रास्ते निहतान्दृष्ट्वा सूतपुत्रः सुदुर्मनाः ॥ २०
 हंसवर्णान् हयान्भूयः प्रैषयद्यत्र पाण्डवः ।
 ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिनः ॥ २१
 भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वेगिताः ।
 स सन्निपातस्तुमुलो घोररूपो विशांपते ॥ २२
 आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे ।
 दृष्ट्वा मम महाराज तौ समेतौ महारथौ ॥
 आसीद्वृद्धिः कथं युद्धमेतदद्य भविष्यति ।
 ततो भीमो रणश्लाघी छादयामास पत्रिभिः
 कर्णं रणे महाराज पुत्राणां तव पश्यताम् ।
 ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः २५
 विव्याध परमास्त्रज्ञो भलैः संनतपर्वभिः ।
 आहतः स महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ २६
 आकर्णपूर्णैर्विशिखैः कर्णं विव्याध सप्तभिः ।
 ततः कर्णो महाराज आशीविष इव श्वसन्
 शरवर्षेण महता छादयामास पाण्डवम् ।
 भीमोऽपि तं शरव्रातैश्छादयित्वा महारथम्
 पश्यतां कौरवेयाणां विनन्दं महाबलः ।
 ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो दृढमादाय कार्मुकम् २९
 भीमं विव्याध दशभिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः
 कार्मुकं चास्य चिच्छेद भलेन निशितेन च
 ततो भीमो महाबाहुर्हेमपट्टविभूषितम् ।
 परिधं घोरमादाय मृत्युदण्डमिवापरम् ३१
 कर्णस्य निधनाकांक्षी चिक्षेपातिव्रलो नदन्
 तमापतन्तं परिधं वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३२
 वच्छेद बहुधा कर्णः शरैराशीविषोपमैः ।
 तः कार्मुकमादाय भीमो दृढतरं तदा ३३
 गदयामास विशिखैः कर्णं परवलार्दनम् ।
 तो युद्धमभूद्रोरं कर्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ३४
 हरीन्द्रयोरिव मुहुः परस्परवधैषिणोः ।
 ततः कर्णो महाराज भीमसेनं त्रिभिः शरैः
 आकर्णमूलं विव्याध दृढमायम्य कार्मुकम् ।
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः कर्णेन वलिनां वरः
 घोरमादत्त विशिखं कर्णकायावदारणम् ।

तस्य भित्त्वा तनुव्राणं भित्त्वा कायं च स्नायकैः
 प्राविशद्वरणीं राजन्वलमीकमिव पन्नगः ।
 स तेनातिप्रहारेण व्याथितो विह्वलन्निव ३८
 संचचाल रथे कर्णः क्षितिकम्पे यथाऽचलः ।
 ततः कर्णो महाराज रोषामर्षसमन्वितः ३९
 पाण्डवं पञ्चविंशत्या नाराचानां समर्पयत्
 आजघ्ने बहुभिर्वाणैर्ध्वजमेकेषुणाऽहनत् ॥ ४०
 सारथिं चास्य भलेन प्रेषयामास मृत्यवे ।
 छित्त्वा च कार्मुकं तूर्णं पाण्डवस्याशु पत्रिणा
 ततो मुहूर्ताद्राजेन्द्र नातिकृच्छ्राद्धसन्निव ।
 विरथं भीमकर्माणं भीमं कर्णश्चकार ह ॥ ४२
 विरथो भरतश्चेष्ट प्रहसन्ननिलोपमः ।
 गदां गृह्य महाबाहुरपतत्स्यन्दनोत्तमात् ४३
 अवप्लुत्य च वेगेन तव सैन्यं विशांपते ।
 व्यधमद्गदया भीमः शरन्मेघानिवानिलः ४४
 नागान्सप्तशताव्राजन्नीपादन्तान्प्रहारिणः ।
 व्यधमत्सहसा भीमः क्रुद्धरूपः परंतपः ४५
 दन्तवेष्टेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटेषु च ।
 मर्मस्वपि च मर्मज्ञस्तान्नागानवधीद्वली ४६
 ततस्ते प्राद्रवन्भीताः प्रतीपं प्रहिताः पुनः ।
 महामात्रैस्तमावधुर्मैघा इव दिवाकरम् ॥ ४७
 तान् स सप्तशतान्नागान्
 सारोहायुधकेतनान् ।
 भूमिष्ठो गदया जघ्ने
 वज्रेणेन्द्र इवाचलान् ॥ ४८
 ततः सुवलपुत्रस्य नागानतिवलान्पुनः ।
 पोथयामास कौन्तेयो द्विपञ्चाशदारिदमः
 तथा रथशतं साग्रं पत्नींश्च शतशोऽपरान् ।
 न्यहनत्पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वाहिनीम्
 प्रताप्यमानं सूर्येण भीमेन च महात्मना ।
 तव सैन्यं संक्षुकोच चर्माश्वावाहितं यथा ५१
 ते भीमभयसंत्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।
 विहाय समरे भीमं दुडुबुवं दिशो दिश ५२
 रथाः पञ्चशताश्चान्ये चादिनश्चर्मवर्मिणः ।
 भीममभ्यद्रवन्घ्नन्तः शरपूगैः समन्ततः ५३
 तान्स पञ्चशतान्वीरान्-
 सपताकध्वजायुधान् ।
 पोथयामास गदया
 भीमो विष्णुरिवासुरान् ॥ ५४

ततः शकुनिनिर्दिष्टाः सादिनः शूरसंमताः ।
 त्रिसाहस्राभ्युर्भीमं शक्यवृष्टिप्रासपाणयः ॥
 प्रत्युद्गम्य जवेनाशु साभ्यारोहांस्तदाऽऽरिह ।
 विविधान्विचरन्मार्गान् गद्या समपोययत् ॥
 तेषामासीन्महाश्छन्दस्ताडितानां च सर्वशः ॥
 अद्भुतमिधिष्यमानानां नगानां भिव भारत ॥
 पथं सुवलपुत्रस्य त्रिसाहस्रान् हयोत्तमान् ।
 हत्वाऽन्यं रथमासाय क्रुद्धो राधेयमभ्ययाव
 कर्णोऽपि समरे राजन् धर्मपुत्रमरिदमम् ।
 स शरैश्छाद्यामास सारथिं चाप्यपातयत् ॥
 ततः स प्रदूतः संयये रथं दृष्ट्वा महारथः ।
 अन्वधावतिकरन्वाणैः कङ्कपत्रैराजह्वितः ॥६०॥
 राजानमभिधापयन्तं शरैरावृत्य रोदसी ।
 क्रुद्धः प्रच्छाद्यामास शरजालेन मारुतिः ॥
 सन्निवृत्तस्ततस्त्वं राधेयः शत्रुकर्शनः ।
 भीमं प्रच्छाद्यामास समन्ताभिशितैः शरैः ॥
 भीमसेनरथद्वयं कर्णं भारत सात्यकिः ।
 अभ्यर्क्ष्यदमेयात्मा पार्थिवप्रहणकारणात् ॥६३॥
 अभ्यवर्तत कर्णस्तमर्दितोऽपि शरैर्भृशम् ।
 तावन्त्योन्यं समासाद्य वृषभौ सर्वधन्विनाम् ॥
 विरुजन्तौ शरान्दीप्तान्
 विघ्नज्जेतां मनस्विनी ।
 ताभ्यां धियति राजेन्द्र
 विततं भीमदर्शनम् ॥ ६५ ॥
 क्रीञ्चपुष्पाकणं रौद्रं वाणजालं व्यददयत् ।
 नैव सूर्यप्रभा राजज्ज दिशः प्रदिशस्तथा ॥६६॥
 प्राद्यासिन्म धयं ते वा शरैर्भुक्तैः सहस्रशः ।
 मध्याह्ने तपतो राजन् भास्करस्य महाप्रभाः
 हृताः सर्वाः शरैर्धिस्तीः कर्णपाण्डवयोस्तदा

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
 एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

सञ्जय उवाच ।

क्षत्रियास्ते महाराज परस्परवधैषिणः ।
 अन्योन्यं समरे जघ्नुः कृतवैराः परस्परम् ॥ १ ॥

सौवलं कृतवर्माणं द्रौणिमाधिरथिं कृपम् ॥
 संसक्तान्पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरवः पुनः ।
 नेयामापततां शब्दस्तीव्र आसीद्विशांपते ६९
 उद्भूतानां यथा वृष्ट्या सागराणां भयावहः ।
 ते सेने भृशसंशक्ते दृष्ट्वाऽन्योन्यं महाहवे ७०
 हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परम् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ ७१ ॥
 तादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ।
 बलौघस्तु समासाद्य बलौघं सहस्रा रणे ७२
 उपासर्पत धेगेन वार्योघ इव सागरम् ।
 आसीन्निनादः सुमहान्वाणौघानां परस्परम्
 गर्जतां सागरौघाणां
 यथा स्याग्निःस्वनो महान् ।
 ते तु सेने समासाद्य
 वेगयत्नौ परस्परम् ॥ ७४ ॥
 एकीभावमनुप्राप्ते नद्याधिव समागमे ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं विशांपते ॥ ७५ ॥
 कुरूणा पाण्डवानां च लिप्सतां सुमहद्यशः ।
 शूराणां गर्जतां तत्र ह्यविच्छेदकृता गिरः ॥
 श्रूयन्ते विविधा राजन्नामान्युद्दिश्य भारत ।
 यस्य यद्धि रणे व्यङ्गं पितृतो मातृतोऽपि वा
 कर्मतः शीलतो वाऽपि स तच्छ्रावयते युधि ।
 तान्दृष्ट्वा समरे शूरांस्तर्जमानान्परस्परम् ॥
 अभवन्मे मतो राजन्नैवामस्तीति जीवितम् ।
 तेषां दृष्ट्वा तु क्रुद्धानां वपूंष्यमिततेजसाम् ॥
 अभवन्मे भयं तीव्रं कथमेतद्भविष्यति ।
 ततस्ते पाण्डवा राजन्कौरवाश्च महारथाः
 ततश्चुः सायकैस्तीक्ष्णैर्निघ्नन्तो हि परस्परम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
 एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

रथौघाश्च हयौघाश्च नरौघाश्च समन्ततः ।
 गजौघाश्च महाराज-संसक्ताश्च परस्परम् ॥

५२
 क्षत्रिया इति ॥ १ ॥

गदानां परिघाणां च

कणपानां च क्षिप्यताम् ।

प्रासानां भिन्दिपालानाम्

भुशुण्डीनां च सर्वशः ॥ ३

संपातं चानुपश्याम संग्रामे भृशदारुणे ।

शलभा इव संपेतुः शरवृष्टयः समंततः ॥ ४

नागान्नागाः समासाद्य व्यधमन्त परस्परम्

हया हयांश्च समरे रथिनो रथिनस्तथा ॥ ५

पत्तयः पत्तिसंघांश्च हयसंघांश्च पत्तयः ।

पत्तयो रथमातङ्गान् रथा हस्त्यश्वमेव च ॥

नागाश्च समरे त्र्यङ्गं ममृदुः शीघ्रिणा नृप ।

वध्यतां तत्र शूराणां क्रोशतां च परस्परम्

घोरमायोधनं जज्ञे पशूनां वैशसं यथा ।

रुधिरेण समास्तीर्णा माति भारत मेदिनी ॥

शक्रगोपगणाकीर्णा प्रावृषीव यथा धरा ।

यथा वा वाससी शुक्ले महारत्नरक्षिते ॥ ९

विभृयाद्युवती श्यामा तद्वदासीद्वसुधरा ।

मांसशोणितचित्रेव शातकुम्भमयीव च ॥ १०

भिन्नानां चोत्तमाङ्गानां बाहूनां चोरुभिः सह

कुण्डलानां प्रवृद्धानां भूषणानां च भारत ॥

निष्काणामथ शूराणां शरीराणां च धन्विनां

चर्मणां सपताकानां सद्वास्तत्रापतन्भुवि ॥

गजा गजान्समासाद्य विषाणैरार्दयन् नृप ।

विषाणाभिहतास्तत्र भ्राजन्ते द्विरदास्तथा ॥

रुधिरेणावसिक्ताङ्गा गैरिकप्रस्रवा इव ।

यथा भ्राजन्ति स्यन्दन्तः पर्वता धातुमण्डिताः

तोमरान् सादिभिर्मुक्ता-

न्रप्रतीपानास्थितान् वहून् ।

हस्तैर्विचेरुस्ते नागा

वभञ्जुश्चापरे तथा ॥ १५

नाराचैश्छिन्नवर्माणो भ्राजन्ति स्म गजोत्तमाः

हिमागमे यथा राजन् व्यभ्रा इव महीधराः

शरैः कनकपुङ्खैश्च चित्रा रेजुर्गजोत्तमाः ।

उल्काभिः संप्रदीप्ताग्राः पर्वता इव भारत ॥

केचिद्भ्याहता नानैर्नागा नगनिभोपमाः ।

विनेशुः समरे तस्मिन्पक्षवन्त इवाद्रयः ॥ १८

अपरे प्राद्रवन्नागाः शल्यातां घणपीडिताः ।

प्रतिमानैश्च कुर्मैश्च पेतुरुच्यौ महाहवे ॥ १९

विनेदुः मिहवचान्ये नदन्तो भैरवात्रवान् ।

वभ्रमुर्वहवो राजंश्चकुशुश्चापरे गजाः ॥ २०

हयाश्च निहता वाणैर्हमभाण्डविभूषिताः ।

निपेदुश्चैव मम्लुश्च वभ्रमुश्च दिशो दश ॥ २१

अपरे कृप्यमाणाश्च विचेष्टन्तो महीतले ।

भावान्वहुविधांश्चकुस्ताडिताः शरतोमरैः ॥

नरास्तु निहता भूमौ कृजन्तस्तत्र मारिष ।

दृष्ट्वा च वान्धवानन्ये पितृनन्ये पितामहान् ॥

धावमानान्परांश्चान्ये दृष्ट्वाऽन्ये तत्र भारत ।

गोत्रनामानि ख्यातानि शशंसुरितरेतरम् ॥

तेषां छिन्ना महाराज भुजाः कनकभूषणाः ।

उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ते चोत्पतन्ति च ॥

निपतन्ति तथैवान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः ।

वैगांश्चान्ये रणे चक्रुः पञ्चास्या इव पन्नगा

ते भुजा भोगिभोगाभाश्चन्दनाक्ता विशांपते ।

लोहिताद्रा भृशं रेजुस्तपनीयध्वजा इव ॥

वर्तमाने तथा घोरे संकुले सर्वतोदिशम् ।

अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते विनिघ्नन्तः परस्परं

भौमेन रजसाकीर्णं शस्त्रसंपातसंकुले ।

नैव स्वे न परे राजन् व्यज्ञायन्त तमोवृताः

तथा तदभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।

लोहितोदा महानद्यः प्रसलुस्तत्र चासकृत्

शीर्षपापाणसंछन्नाः केशशैवलशाद्वलाः ।

अस्थिमीनसमाकीर्णा धनुःशरगदोदुपाः ॥

मांसशोणितपङ्किन्यो घोररूपाः सुदारुणाः

नदीः प्रवर्तयामासुः शोणितौघविवर्धिनीः ॥

भीरुचित्रासकारिण्यः शूराणां हर्षवर्धनाः ।

ता नद्यो घोररूपास्तु नयन्त्यो यमसादनम्

अवगाढान्मज्जयन्त्यः क्षत्रस्याजनयन् भयं

कव्यादानां नरव्याघ्र नर्दतां तत्र तत्र ह ॥

घोरमायोधनं जज्ञे प्रेतराजपुरोपमम् ।

उत्थितान्यगणेषानि कवन्धानि समंततः

नृत्यन्ति वै भूतगणाः सुदृप्ता मांसशोणितैः

पीत्वा च शोणितं तत्र वसां पीत्वा च भारत

वृष्टयः वृष्टयः ॥ ४ ॥ नगनिभोपमाः नगेषु-नितरां भान्ति
ते नगनिभाः पर्वतोत्तमास्ते उपमा येषामित्यर्थः ॥ १८ ॥

धनुःशरगदा एव भास्वरत्वादुडुवक्षत्रसदृशीः पान्तीत्यु-

डुपाः धनुरादिवदुडुपाः शोभा यासां ता इति वा । ' उडु-
पस्तु ऽत्रे चन्द्रे प्रतापे स्वेदतेजसोः । शोभायां च ' इति-
विश्वः ॥ ३१ ॥ अगणेषां गणयितुमशक्यानि ॥ ३५ ॥

मेदोमज्जायसामत्तास्तृप्ता मांसस्य चैव ह ।
 धायमानाः स्म दृश्यन्ते काकवृषप्रकास्तथा
 शूरास्तु समरे राजन् भयं त्यक्त्वा सुदुस्त्यजं
 योधप्रतसमाख्याताश्चक्रुः कमोष्यभीतयत् ॥
 शरशक्तिसमाकीर्णं कट्यादगणसंकुले ।
 द्यचरन्त रणे शूराः ख्यापयन्तः स्वपीरुपम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सञ्जय उवाच ।

वर्तमाने तथा युद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने ।
 गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ॥
 संशप्तकानां कदनमकरोद्यत्र पाण्डवः ।
 कोसलानां तथा राजघारायणवलस्य च ॥
 संशप्तकास्तु समरे शरवृष्टीः समन्ततः ।
 अपातयन्पार्थमूर्ध्नि जयशृङ्गाः प्रमन्यवः ॥
 ता वृष्टीः सहसा राजंस्तरसा धारयन्प्रभुः ।
 द्यगाहत रणे पार्थो धिनिघ्नप्रथिनां वरान् ॥
 विगाह्य तद्रथानीकं कङ्कपथैः शिलाशितैः ।
 आससाद् ततः पार्थः शस्त्राणं वरायुधम् ॥
 स तस्य शरचर्पाणि वधार्थं रथिनां धरः ।
 तथा संशप्तकाश्चैव पार्थं वार्ष्णेः समार्पयन् ॥६॥
 सुशर्मा तु ततः पार्थं विद्ध्वा दशभिराश्रुगैः
 जनार्दनं त्रिभिर्बाणैरहनद्वाक्षिणे भुजे ॥७॥
 ततोऽपरेण भस्मेन केतुं विट्याध मारिष ।
 स घानरवरो राजन्विश्वकर्मकृतो महान् ॥८॥
 ननाद् सुमहानाद् भीमयाणां जगर्ज च ।
 कपेस्तु निनदं श्रुत्वा संप्रस्ता तय वाहिनी ॥
 भयं विपुलमाधाय निश्चेष्टा समपद्यत ।
 ततः सा शृश्रुमे सेना निश्चेष्टाऽवसिता नृप
 नानापुंससमाकीर्णो यथा चैत्ररथं वनम् ।
 प्रतिलभ्य ततः संघां योधास्ते कुरुसत्तम ॥
 अर्जुनं सिपिचुर्वाणैः पर्वतं जलदा इव ।
 परिधनुस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथम् ॥१२॥

निगृह्य तं प्रचुकुशुर्वध्यमानाः शितैः शरैः ।
 ते हयान् रथवक्त्रे च रथेषां चापि मारिष ॥
 निग्रहीतुमुपाक्रामन् क्रोधाविष्टाः समन्ततः ।
 निगृह्य तं रथं तस्य योधास्ते तु सहस्रशः ॥
 निगृह्य बलवत्सर्वे सिंहनादमथानदन् ।
 अपरे जगृहुश्चैव केशवस्य महाभुजौ ॥ १५ ॥
 पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृहुर्मुदा ।
 केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन् रणमूर्धानि ॥
 पातयामास तान्सर्वान्दुष्टहस्तीव हस्तिपान्
 ततः क्रुद्धो रणे पार्थः संवृतस्तेर्महारथैः ॥ १७ ॥
 निगृहीतं रथं दृष्ट्वा केशवं चाप्यभिद्वुतम् ।
 रथाकटास्तु सुबह्वन्पदातीक्ष्ण्यपातयत् ॥ १८ ॥
 आसन्नाश्च तथा योधान् शरैरासन्नयोधिभिः
 छादयामास समरे केशवं चेदमवधीत् ॥ १९ ॥
 पश्य कृष्ण महाबाहो संशप्तकगणान्वहन् ।
 कुर्वीणान्दारुणं कर्म वध्यमानान्सहस्रशः ॥
 रथवन्धमिमं घोरं पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 यः सहेत पुमाल्लोके मदन्यो यदुपुङ्गव ॥ २१ ॥
 इत्येवमुक्त्वा वीमत्सुर्देवदत्तमथाधमत् ।
 पाञ्चजन्यं च कृष्णोऽपि पूरयन्निव रोदसी ॥
 तं तु शङ्खस्वनं श्रुत्वा संशप्तकवरूथिनी ।
 सञ्चाल महाराज विप्रस्ता चाद्रघट्टशम् ॥
 पादबन्धं ततश्चक्रे पाण्डवः परवीरहो ।
 नागमखं महाराज संप्रकीर्य मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

कर्णो ७

५३
 वर्तमाने इति ॥ १ ॥

ते वद्धाः पादबन्धेन पाण्डवेन महात्मना ।
 निश्चेष्टाश्चाभवन् राजन्नश्मसारमया इव ॥
 निश्चेष्टास्तु ततो योधानवर्धात्पाण्डुनन्दनः ।
 यथेन्द्रः समरे दैत्यांस्तारकस्य वधे पुरा ॥
 ते वध्यमानाः समरे मुमुचुस्तं रथोत्तमम् ।
 आयुधानि च सर्वाणि विस्रष्टुमुपचक्रमुः ॥
 ते वद्धाः पादबन्धेन न शेकुश्चेष्टितुं नृप ।
 ततस्तानवर्धात्पार्थः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥२८॥
 सर्वयोधा हि समरे भुजगैर्वेष्टिता भवन् ।
 यानुद्दिश्य रणे पार्थः पादबन्धं चकार ह ॥
 ततः सुशर्मा राजेन्द्र गृहीतां वीक्ष्य वाहिनीं
 सौपर्णमस्त्रं त्वरितः प्रादुश्चक्रे महारथः ॥३०॥
 ततः सुपर्णाः संपेतुर्भक्षयन्तो भुजङ्गमान् ।
 ते वै विदुर्बुधुर्नागा दृष्ट्वा तान् खचरात्पृथक् ॥
 वभौ बलं तद्विमुक्तं पादबन्धाद्विशांपते ।
 मेघवृन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापयन्प्रजाः ॥
 विप्रमुक्तास्तु ते योधाः फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
 सस्रजुर्वाणसंघांश्च शस्त्रसंघांश्च मारिप ॥ ३३ ॥
 विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविध्यन्त सर्वशः ।
 तां महास्त्रमयीं दृष्टिं संछिद्य शरदृष्टिभिः ॥
 *न्यवधीच्च ततो योधान्वासविः परवीरहा ।
 सुशर्मा तु ततो राजन्वाणेनानतपर्वणा ॥ ३५ ॥
 अर्जुनं हृदये विद्ध्वा विद्याधान्यैस्त्रिभिः शरैः

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्
 तत उच्चुकुश्रुः सर्वे हतः पार्थ इति स्म ह ।
 ततः शंखनिनादाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः
 नानावादित्रनिनदाः सिंहनादाश्च जज्ञिरे ।
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां श्वेताश्वः कृष्णसारथिः
 ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे त्वरान्वितः ।
 ततो वाणसहस्राणि समुत्पन्नानि मारिप ॥
 सर्वदिक्षु व्यदृश्यन्त निघ्नन्ति तव वाहिनीम्
 हयान् रथांश्च समरे शस्त्रैः शतसहस्रशः ॥
 वध्यमाने ततः सैन्ये भयं सुमहदाविशत् ।
 संशप्तकगणानां च गोपालानां च भारत ॥
 न हि तत्र पुमान्काश्चिद्योऽर्जुनं प्रत्यविध्यत ।
 पश्यतां तत्र वीराणामहन्यत बलं तव ॥ ४२ ॥
 हन्यमानमपश्यंश्च निश्चेष्टं स्म पराक्रमे ।
 अयुतं तत्र योधानां हत्वा पाण्डुसुतो रणे ॥
 व्यभ्राजत महाराज विभ्रमोऽग्निरिव ज्वलन्
 चतुर्दश सहस्राणि यानि शिष्टानि भारत ॥
 रथानामयुतं चैव त्रिसाहस्राश्च दन्तिनः ।
 ततः संशप्तका भूयः परिवभुर्धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥
 मर्तव्यमिति निश्चित्य जयं वाप्यनिवर्तनम् ।
 तत्र युद्धं महच्चासीत्तावक्रानां विशांपते ।
 शूरेण बलिना सार्धं पाण्डवेन किरीटिना ४६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

सञ्जय उवाच ।

कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सूतपुत्रश्च मारिप ।
 उलूकः सौबलश्चैव राजा च सह सोदरैः १
 सीदमानां चमूं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयार्दिताम् ।
 समुज्जङ्हुः स्म वेगेन भिन्नां नावमिवार्णवे २
 ततो युद्धमतीवासीन्मुहूर्तमिव भारत ।
 भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्धनम् ॥ ३ ॥
 कृपेण शरवर्षाणि प्रतिमुक्तानि संयुगे ।
 सृज्यांश्छादयामासुः शलभानां व्रजा इव ४

शिखण्डी च ततः क्रुद्धो गौतमं त्वरितो ययौ
 ववर्ष शरवर्षाणि समन्ताद्विजपुङ्गवम् ॥ ५ ॥
 कृपस्तु शरवर्षं तद्विनिहत्य महास्त्रवित् ।
 शिखण्डिनं रणे क्रुद्धो विद्याध दशभिः शरैः
 ततः शिखण्डी कुपितः शरैः सप्तभिराहवे ।
 कृपं विद्याध कुपितं कङ्कपत्रैरजिह्वगैः ॥ ७ ॥
 ततः कृपः शरैस्तीक्ष्णैः सोऽतिविद्धो महारथः
 व्यश्वसूतरथं चक्रे शिखण्डिनमथो द्विजः ८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

* न्यवधीच्च ततो राजन् वाणेनानतपर्वणा । इति पाठान्तरम् ।

हताभ्यास्तु ततो यानादयन्त्युत्तरं महारथः ।
 यद्गं चर्म तथा गृह सत्वरं ब्राह्मणं ययौ ॥ ९
 तमापतन्तं सहसा शरैः सघ्नतपर्वभिः ।
 छादयामासं समरे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १०
 तन्नादृतमपश्याम शिलानां भ्रूयनं यथा ।
 निश्चेष्टस्तद्रणे राजञ्जिह्मगण्डौ समतिष्ठत ११
 कृपेण च्छादितं दृष्ट्वा नृपोत्तमशिखण्डिनम् ।
 प्रत्युद्ययौ कृपं तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ १२
 धृष्टद्युम्नं ततो यान्तं शारद्वतरथं प्रति ।
 प्रतिजग्राह वेगेन कृतयर्मा महारथः ॥ १३
 युधिष्ठिरमथायान्तं शारद्वतरथं प्रति ।
 सपुत्रं सहस्रैश्च च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ॥ १४
 नकुलं सहदेवं च त्वरमाणां महारथौ ।
 प्रतिजग्राह ते पुत्रः शरयथेण वारयन् ॥ १५
 भीमक्षेत्रं करुणांश्च केकयांससह सृञ्जयैः ।
 कर्णो धैर्यतनो युद्धे धारयामास भारत १६
 शिखण्डिनस्ततो बाणान्कृपः शारद्वतो युधि
 प्राहिणोत्वरया युक्तो दिग्भुरिय मारिष
 तान्छराभ्रपितास्तेन समन्तात्सर्णभूषितान्
 चिच्छेद राक्षसाधिप्य भ्रामर्यश्च पुनः पुनः १८
 शतचन्द्रं च तद्यर्मा गीतमस्तस्य भारत ।
 व्यधमत्सायकैस्तूर्णं तत उग्रकुशुर्जनाः १९
 स विचर्मा महाराज स्वर्णपाणिरुपाद्रवत् ।
 कृपस्य घशमापन्नो मृत्योरास्यमिवातुरः २०
 शारद्वतशरीरस्तं क्रिदयमानं महाबलः ।
 चित्रकेतुस्ततो राजन्सुकेतुस्वरितो ययौ २१
 धिक्किरन्ब्राह्मणं युद्धे बहुभिर्निशितैः शरैः ।
 अभ्यापतदमेयात्मा गीतमस्य रथं प्रति २२
 दृष्ट्वा च युक्तं तं युद्धे ब्राह्मणं चरितव्रतम् ।
 अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डी राजसत्तम २३
 सुकेतुस्तु ततो राजन्
 गीतमं नवभिः शरैः ।
 विद्ध्वा विदधाध सत्तया
 पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २४
 अथास्य सशरं चापं पुनश्चिच्छेद मारिष ।
 सारथिं च शरेणास्य भृशं मर्मस्वताडयत् २५

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५४

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्दीये चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

गीतमस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्गृह्य नयं दृढम् ।
 सुकेतुं त्रिशता बाणैः सर्वमर्मस्वताडयत् २६
 स विह्वलितसर्वाङ्गः प्रचचाल रथोत्तमे ।
 भूमिकम्पे यथा वृक्षश्चाल कम्पितो भृशम्
 चलतस्तस्य कायाधु
 शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
 सोष्णीपं सशिरस्त्राणं
 क्षुरप्रेण त्वपातयत् ॥ २८
 तच्छिरः प्रापतद्भूमौ श्येनाहृतमिवामिमम् ।
 ततोऽस्य कायो वेसुधां पश्चात्प्रापतद्व्युत ॥
 तस्मिन् हते महाराज व्रस्तास्तस्य पुरोगमाः
 गीतमं समरे त्यक्त्वा दुद्रुमुक्ते दिशो दश ३०
 धृष्टद्युम्नं तु समरे संनिवार्य महारथः ।
 कृतयर्माऽप्रवीर्युष्टिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ३१
 तदभूत्सुलं युद्धं वृष्णिपार्षतयो रणे ।
 आमिपार्थे यथा युद्धं श्येनयोः क्रुद्धयोर्नृप ३२
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्दिक्यं नवभिः शरैः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धः पीडयन् हृदिकात्मजम्
 कृतयर्मा तु समरे पार्षतेन दृढाहतः ।
 पार्षतं सरथं साभ्यं छादयामास सायकैः ३४
 सरथश्छादितो राजन् धृष्टद्युम्नो न दृश्यते ।
 मेघैरिय परिच्छन्नो भास्करो जलधारिभिः
 विभूय तं बाणगणं शरैः कनकभूषणैः ।
 व्यरोचत रणे राजन् धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ३६
 ततस्तु पार्षतः क्रुद्धः शस्त्रवृष्टिं सुदारुणाम् ।
 कृतयर्माणमासाद्य व्यसृजत्पुतनापतिः ॥ ३७
 तमापतन्तां सहसा शस्त्रवृष्टिं सुदारुणाम् ।
 शरैरेकसाहस्रैर्हार्दिक्योऽवारयद्युधि ॥ ३८
 दृष्ट्वा तु वारितां युद्धे शस्त्रवृष्टिं उरासदाम् ।
 कृतयर्माणमासाद्य वारयामास पार्षतः ॥ ३९
 सारथिं चास्य तरसा प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 भलेन शितधारेण स हतः प्रापतद्रथात् ॥ ४०
 धृष्टद्युम्नस्तु बलवाजित्वा शत्रुं महाबलम् ।
 कौरवान्समरे तूर्णं वारयामास सायकैः ४१
 ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् ।
 सिंहनादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्तत ॥ ४२

५५

सञ्जय उवाच ।

द्रौणिर्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितम् ।

द्रौपदेयैस्तथा शूरैरभ्यवर्तत दृष्टवत् ॥ १

किरन्निपुणान् घोरान्

स्वर्णपुङ्खाञ्जिशलाशितान् ।

दर्शयन् विविधान् मार्गान्

शिक्षाश्च लघुहस्तवत् ॥ २

ततः खं पूरयामास शूरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः ।

युधिष्ठिरं च समरे परिवार्य महास्त्रचित् ॥ ३

द्रौणायनिशरच्छन्नं न प्राज्ञायत किञ्चन ।

बाणभूतमभूत्सर्वमायोधनशिरो महत् ॥ ४

बाणजालं दिवि च्छन्नं स्वर्णजालविभूषितम् ।

शुश्रुभे भरतश्रेष्ठ वितानमिव धिष्ठितम् ॥ ५

तेन च्छन्नं नभो राजन्बाणजालेन भासता ।

अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे बाणरुद्धे नभस्तले ॥ ६

तत्राश्चर्यमपश्याम बाणभूते तथाविधे ।

न स्म संपतते भूतं किञ्चिदेवान्तरिक्षगम् ७

सात्यकिर्यतमानस्तु धर्मराजश्च पाण्डवः ।

तथेतराणि सैन्यानि न स्म चक्रुः पराक्रमम् ८

लाघवं द्रोणपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।

व्यस्मयन्त महाराज न चैनं प्रत्युदीक्षितुम् ।

शेकुस्ते सर्वराजानस्तपन्तमिव भास्करम् ।

वध्यमाने ततः सैन्ये द्रौपदेया महारथाः १०

सात्यकिर्धर्मराजश्च पञ्चालाश्चापि संगताः ।

त्यक्त्वा मृत्युभयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन्

सात्यकिः सप्तविंशत्या

द्रौणिं विद्ध्वा शिलीमुखैः ॥

पुनर्विव्याध नाराचैः

सप्तभिः स्वर्णभूषितैः ॥ १२

युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविध्यश्च सप्तभिः ।

श्रुतकर्मा त्रिभिर्बाणैः श्रुतकीर्तिश्च सप्तभिः ॥

सुतसोमस्तु नवभिः शतानीकश्च सप्तभिः ।

अन्ये च बहवः शूरा विव्यधुस्तं समन्ततः १४

स तु क्रुद्धस्ततो राजन्नाशीविष इव श्वसन् ।

सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलीमुखैः

श्रुतकीर्तिं च नवभिः सुतसोमं च पञ्चभिः

अष्टभिः श्रुतकर्माणं प्रतिविध्यं त्रिभिः शूरैः ॥

शतानीकं च नवभिर्धर्मपुत्रं च पञ्चभिः ।

तथेतरास्ततः शूरान्द्राभ्यां द्वाभ्यामताडयत्

श्रुतकीर्तिस्तथा चापं चिच्छेद निशितैः शूरैः

अथान्यद्भनुरादाय श्रुतिकीर्तिर्महारथः १८

द्रौणायनिं त्रिभिर्विद्ध्वा

विद्याधान्यैः शितैः शूरैः ।

ततो द्रौणिर्महाराज

शरवर्षेण मारिप ॥ १९

छादयामास तत् सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ ।

ततः पुनरमेयात्मा धर्मराजस्य कार्मुकम् २०

द्रौणिश्चिच्छेद विहसन्विद्याध च शूरैस्त्रिभिः

ततो धर्मसुतो राजन्प्रगृह्णान्यन्महद्भनुः २१

द्रौणिं विद्याध सप्तत्या बाहोरुरसि चार्पयत्

सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो द्रौणेः प्रहरतो रणे ॥

अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन

धनुश्छित्त्वाऽनदद्भशम् ।

छिन्नधन्वा ततो द्रौणिः

शक्त्या शक्तिमतां वरः ॥ २३

सारथ्यं पातयामास शैनेयस्य रथाद्भुतम् ।

अथान्यद्भनुरादाय द्रोणपुत्रः प्रतापवान् २४

शैनेयं शरवर्षेण छादयामास भारत ।

तस्याश्वाः प्रद्रुताः संख्ये पतिते रथसारथ्यौ ॥

तत्र तत्रैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत ।

युधिष्ठिरपुरोगास्तु द्रौणिं शस्त्रभृतां वरम् २६

अभ्यवर्षन्त वेगेन विस्फुजन्तः शिताञ्छरान्

आगच्छमानांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धरूपान्परंतपः २७

प्रहसन्प्रतिजग्राह द्रोणपुत्रो महारणे ।

ततः शरशतज्वालः सेनाकक्षं महारथः २८

द्रौणिर्ददाह समरे कक्षमग्निर्यथा वने ।

तद्वलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रप्रतापितम् २९

चुश्रुभे भरतश्रेष्ठ तिमिनेव नदीमुखम् ।

दृष्ट्वा चैव महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमम् ३०

निहतान्मेनिरे सर्वान्पाण्डून् द्रोणसुतेन वै ।

युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रोणशिष्यो महारथः ॥

५५

द्रौणिरिति ॥ १ ॥

अग्रधीद्रोणपुत्राय रोपामर्षसमन्वितः ।
 नैव नाम तद्य प्रीतिर्नैवं नाम कृतज्ञता ३२
 यतस्त्वं पुरुषव्याघ्र मामेवाद्य जिघांससि ।
 ब्राह्मणेन तपः कार्यं दानमर्घ्ययनं तथा ३३
 क्षत्रियेण धनुर्नाभ्यं स भवान्ब्राह्मणबुधः ।
 मिपतस्ते महाबाहो युधि जेष्यामि कौरवान्
 कुरुष्व समरे कर्म ब्रह्मवन्धुरसि ध्रुवम् ।
 एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः स्मयन्निव ३५
 युक्तं तत्त्वं च संचिन्त्य नोत्तरं किञ्चिदग्रधीत्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पार्यापयाने

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

सङ्गय उवाच ।

भीमसेनं च पाञ्चाल्यं चेदिकेकयसंवृतम् ।
 धैकर्तनः स्वयं रुद्ध्वा वारयामास सायकैः
 ततस्तु चेदिकारूपान्सृज्यांश्च महारथान् ।
 कर्णो जघान समरे भीमसेनस्य पश्यतः २
 भीमसेनस्ततः कर्णं विहाय रथसत्तमम् ।
 प्रययौ कौरवं सैन्यं कक्षमग्निरिव ज्वलन् ३
 सूतपुत्रोऽपि समरे पञ्चालान्केकर्यास्तथा ।
 सृज्यांश्च महेष्वासाभिजघान सहस्रशः ४
 संशप्तकेषु पार्थश्च कौरवेषु वृकोदरः ।
 पञ्चालेषु तथा कर्णः क्षयं चकुरुर्महारथाः ॥ ५
 ते क्षत्रिया दह्यमानास्त्रिभिस्तेः पावकोपमैः ।
 जग्मुर्विनाशं समरे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ६
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धो नकुलं नवभिः शरैः ।
 विद्याध भरतश्रेष्ठ चतुरश्चास्य धाजिनः ॥ ७
 ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो जनाधिपः
 क्षुरेण सहदेवस्य ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ८
 नकुलस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रं च सप्तभिः
 जघान समरे राजन् सहदेवश्च पञ्चभिः ९
 तावुभी भरतश्रेष्ठौ ज्येष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।
 विद्याधोरसि संक्रुद्धः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः
 ततो पराभ्यां मल्लभ्यां धनुषी समकृन्तत ।
 यमयोः सहसा राजन्विद्याध च त्रिसप्तभिः ॥

अनुक्त्वा च ततः किञ्चिच्छरवर्षेण पाण्डवम्
 छादयामास समरे क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ।
 स च्छाद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिप १७
 पार्योऽपयातः शीघ्रं वै विहाय महर्तो चमूपा
 अपयाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ३८
 द्रोणपुत्रस्ततो राजन्प्रत्यगात्स महामनाः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजंस्त्यक्त्वा द्रौणिं महाहवे
 प्रययौ तावकं सैन्यं युक्तः क्रूराय कर्मणे ३९

तावन्ये धनुषी धेष्टे शक्रचापनिभे शुभे ।
 प्रगृह्य रेजतुः शूरी देवपुत्रसमी युधि १२
 ततस्तौ रथसौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातरं युधि ।
 शरैर्ववृपतुर्घोरैर्महामेघी यथाऽचलम् १३
 ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महारथः ।
 पाण्डुपुत्रो महेष्वासौ वारयामास पाप्मीभिः १४
 धनुर्भण्डलमेवास्य दृश्यते युधि भारत ।
 सायकाश्चैव दृश्यन्ते निश्चरन्तः समन्ततः ।
 मरुच्छादयन्दिशः सर्वाः सूर्यस्थेवांशसो यथा
 बाणभूते ततस्तस्मिन्संछेद्ये च नभस्तले १६
 यमाभ्यां दहशे रूपं कालान्तकयमोपमम् ।
 पराक्रमं तु तं दृष्ट्वा तव सूनोर्महारथाः १७
 मृत्योरुपान्तिकं प्राप्तौ माद्रीपुत्रौ स्म मेनिरे ।
 ततः सेनापती राजन्पाण्डवस्य महारथः १८
 पार्षतः प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ।
 माद्रीपुत्रौ ततः शूरी व्यतिक्रम्य महारथौ ॥
 घृष्टघ्नस्तव सुतं वारयामास सायकैः ।
 तमाधिष्यदमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षणः ॥ २०
 पाञ्चाल्यं पञ्चविंशत्या ग्रहसन् पुरुषर्षभः ।
 ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षणः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
 पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

भीमसेनमिति ॥ १ ॥

विदध्वा ननाद पाञ्चाल्यं ।

पृथ्वा पञ्चभिरेव च ।

तथाऽस्य सशरं चापं

हस्तावापं च मारिष ॥ २२

क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन राजा चिच्छेद् संयुगे ।

तदपास्य धनुश्छिन्नं पाञ्चाल्यः शत्रुकर्शनः

अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं नवम् ।

प्रज्वलन्निव वेगेन संरम्भाद्बुधिरिक्षणः ॥ २४

अशोभत महेष्वासो धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ।

स पञ्चदश नाराचान् श्वसतः पन्नगानिव ॥

जिघांसुर्भरतश्रेष्ठं धृष्टद्युम्नो व्यपासृजत् ।

ते वर्म हेमविकृतं भित्त्वा राज्ञः शिलाशिताः

विविशुर्वसुधां वेगात्कङ्कवाह्णिणवाससः ।

सोऽतिविद्धो महाराज पुत्रस्तेऽतिव्यराजत

वसन्तकाले सुमहान् प्रफुल्ल इव किंशुकः ।

स छिन्नवर्मा नाराचप्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ २८

धृष्टद्युम्नस्य भल्लेन कुद्धश्चिच्छेद् कार्मुकम् ।

अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महीपतिः ॥

सायकैर्दशभी राजन् भ्रुवोर्मध्ये समर्पयत् ।

तस्य तेऽशोभयन्वक्रं कर्मारपरिमार्जिताः ॥

प्रफुल्लं पङ्कजं यद्वज्रमरा मधुलिप्सवः ।

तदपास्य धनुश्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥

अन्यदादत्त वेगेन धनुर्मल्लंश्च षोडश ।

ततो दुर्योधनस्याश्वान् हत्वा सूतं च पञ्चभिः

धनुश्चिच्छेद् भल्लेन जातरूपररिष्कृतम् ।

रथं सोपस्करं छत्रं शक्तिं खड्गं गदां ध्वजम् ॥

भल्लैश्चिच्छेद् दशभिः पुत्रस्य तव पार्षतः ।

तपनीयाङ्गदं चित्रं नागं मणिमयं शुभम् ॥

ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।

दुर्योधनं तु विरथं छिन्नवर्मायुधं रणे ॥ ३५

भ्रातरः पर्यरक्षन्त सोदरा भरतर्षभ ।

तमारोप्य रथे राजन्दण्डधारो जनाधिपः ॥

अपाहरदसंभ्रान्तो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ।

कर्णस्तु सात्यकिं जित्वा राजगृद्धी महाबलः

द्रोणहन्तारमुप्रेषुं ससारामिमुखो रणे ।

तं पृष्ठतोऽभ्ययान्तूर्णं शैनेयो वितुदञ्छरैः ॥

वारणं जघनोपान्ते विषाणाभ्यामिव द्विपः

स भारत महानासीद्योधानां सुमहात्मनाम्

कर्णपार्षतयोर्मध्ये

त्वदीयानां महारणः ।

न पाण्डवानां नास्माकं

योधः कश्चित्पराङ्मुखः ॥ २०

प्रत्यदृश्यत्ततः कर्णः पञ्चालांस्त्वरितो ययौ ।

तस्मिन् क्षणे नरश्रेष्ठ गज-वाजि-जनक्षयः ॥

प्रादुरासीद्भुभयतो राजन्मध्यगतेऽहनि ।

पञ्चालास्तु महाराज त्वरिता विजिगीषवः

ते सर्वेऽभ्यद्रवन्कर्णं पतत्रिण इव द्रुमम् ।

तांस्तथाधिरथिः क्रुद्धो यतमानान्मनन्विनः

विचिन्वन्निव वाणार्थिः समासादयद्व्रणान् ।

व्याघ्रकेतुं मुशर्माणं चित्रं चाग्रायुधं जयम् ॥

शुक्लं च रोचमानं च सिंहसेनं च दुर्जयम् ।

ते वीरा रथमार्गेण परिवर्तुर्नरोत्तमम् ॥ २५

सृजन्तं सायकान् क्रुद्धं कर्णमाहवशोभिनम्

युध्यमानांस्तु तान्दूरान्मनुजेन्द्र प्रतापवान् ॥

अष्टाभिरष्टौ राधेयोऽभ्यर्दयन्निशितैः शरैः

अथापरान्महाराज श्रुतपुत्रः प्रतापवान् ॥ २७

जघान बहुसाहस्रान् योधान्युद्धविशारदान्

जिष्णुं च जिष्णुकर्माणं देवार्पि भद्रमेव च ॥

दण्डं च राजन्समरे चित्रं चित्रायुधं हरिम्

सिंहकेतुं रोचमानं शलभं च महारथम् ॥

निजघान सुसंकुद्धश्चेदीनां च महारथान् ।

तेपामाददतः प्राणानासीदाधिरथैर्वपुः ॥ ५०

शोणिताभ्युक्षिताङ्गस्य रुद्रस्यैवोर्जितं महत्

तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताडिताः शरैः ॥

सर्वतोऽभ्यद्रवन् भीताः कुर्वन्तो महदाकुलम्

निपेतुरुर्व्यां समरे कर्णसायकताडिताः ॥ ५२

कुर्वन्तो विविधान्नादान्वज्रनुन्ना इवाचलाः

गज-वाजि-मनुष्यैश्च निपतद्भिः समन्ततः ॥

रथैश्चाधिरथैर्मणिं

समास्तीर्यत मेदिनी ।

नैवं भीष्मो न च द्रोणो

नान्ये युधि च तावकाः ॥ ५४

चक्रुः स्म तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं रणे ।

सूतपुत्रेण नागेषु हयेषु च रथेषु च ॥ ५५

नरेषु च महाराज कृतं स्म कदनं महत् ।

मृगमध्ये यथा सिंहो दृश्यते निर्भयश्चरन् ॥

पञ्चालानां तथा मध्ये कर्णोऽचरदभीतवत्

यथा मृगगणांस्त्रस्तान्सिंहो द्रावयते दिशः

पञ्चालानां रथवातान्

कर्णो व्यद्रावयत्तथा ।

सिंहास्यं च यथा प्राप्य

न जीवन्ति मृगाः क्वचित् ॥ ५८

तथा कर्णमनुप्राप्य न जिजीह्वुर्महारथाः ।
 विष्णोर्नरं यथा प्राप्य प्रतिवृणन्ति वै जनाः
 कर्णाभिन्ना वने तद्वद्व्याघ्राभारत सृञ्जयाः ।
 कर्णेन वेदिकैकेयपाञ्चालेषु च भारत ॥ ६०
 विष्णोर्नरं नाम निहता बहवः शूरसंमताः ।
 मम चासीन्मती राजगृह्णा कर्णस्य चिक्रमम्
 मैकोप्याधिरथेर्जावन्याञ्चाल्यो मोक्ष्यते युधि
 पञ्चालान्वधमत्संख्ये । सूतपुत्रः पुनः पुनः ॥
 पञ्चालानय निग्रस्तं कर्णं दृष्ट्वा महारणे ।
 अभ्यधावत्सुसंकुद्धो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥
 धृष्टद्युम्नश्च राधेयं द्रौपदेयाञ्च मारिष ।
 परिवन्तुरभिन्नं शतशशापरे जनाः ॥ ६४
 शिष्यश्च स हृद्वेद्य नकुलो नाकुलिस्तथा ।
 जनमेजयः शिनेर्नसा बहवश्च प्रमदकाः ॥ ६५
 यत्ते पुरोगमा भूत्वा धृष्टद्युम्न संयुगे ।
 कर्णमव्यस्तमित्पक्षैर्बिष्वेडरमितीजसः ॥ ६६
 सांक्षाधाधिरथिः संख्ये वेदिपाञ्चालपाडवान्
 यको बहूनभ्यपनद्रुत्साम्यकगानिव ॥ ६७
 सैः कर्णस्यामवधुं चोरकृपं विधापते ।
 साहय्याहपुरा वृषं देवानां दानयैः सह ॥ ६८
 तान् समेतान्महेष्वासान् शययौघययिणः ।
 यको ह्यवधमदव्यस्तमांसीव दिवाकरः ॥ ५९
 भीमसेनस्तु संसक्ते राधेय पाण्डवैः सह ।
 सर्वतोऽभ्यहनन्कुद्धो यमदण्डनिभैः शरीः ।
 बाहीकान्केकवाग्मत्सवान्
 बासात्याम्प्रसैन्धवान् ॥ ७०
 एकः संख्ये महेष्वासो योघयन्वहशोभत ।
 तत्र मर्मसु भीमेन नारायैस्ताडिता गजाः ॥
 प्रपतन्तो हतारोहाः कम्पयन्ति स्म मेदिनीम्
 बाजिनश्च हतारोहाः पश्यथ गतामवः ॥
 शेरते युधि निर्मिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ।
 सहकदाच रथिनः पातिताः पातितायुधाः ॥
 ते कृताः समरव्यस्त भीममीता गतासवः ।
 रथिभिः सादिभिः स्रुतैः पादातिर्वाजिभिर्मजैः
 भीमसेनशरीरिभिरारुह्यैः वसुधाऽभवत्
 तत्तत्तस्मिन्तमिभानिहृज्भीमसेनमयार्दितम् ॥
 दुर्योधनबलं सर्वं निरुत्साहं कृतव्रणम् ।
 निखेदं हृदयं दीर्घं बभौ सस्मिन्महारणे ॥ ७६
 असह्यस्तिले काले यथा स्वात्सामरो नृप ।
 सङ्गच्छ बलं तद्वै निश्चलं क्षत्रवसितम् ॥

मन्युवीर्यबलोपेतं दर्पात्प्रत्ययरोपितम् ।
 अभवत्तत्र पुनस्त्य तत्सैन्यं निष्प्रभं तदा ॥
 तद्वलं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं परस्परम् ।
 रुधिरौघपरिक्रिन्नं रुधिराशं वभूव ह ॥ ७२
 जगाम भरतश्रेष्ठ वध्यमानं परस्परम् ।
 सूतपुत्रो रणे कुन्दः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥
 भीमसेनः कुन्ध्यापि द्रावयन्तौ विरेजतुः ।
 वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥ ८१
 निहत्य पृतनामध्ये संशतःरुगणांस्वहन् ।
 अर्जुनो जयता श्रेष्ठो वासुदेवमथाब्रवीत् ॥
 प्रमथं बलमेतद्धि योऽस्त्यमानं जनादेन ।
 एते द्रवन्ति सगणाः संशतकमहारथाः ॥
 अपारयन्तो महाणांस्त्रिहशब्दं मृगा इव ।
 दीर्यते च महत्सैन्यं सृञ्जयानां महारणे ॥
 हस्तिकक्षो हासी कुण्ठ केतुः कर्णस्य धीमतः
 दृश्यते राजसैन्यस्य मध्ये विचरतो मुदा ॥
 न च कर्णं रणे शक्ता जेतुमन्ये महारथाः ।
 जानीते हि भवान् कर्णं वीर्यवन्तं पराक्रमे ॥
 तत्र याहि यतः कर्णो द्रावयत्येव नो बलम् ।
 वर्जयित्वा रणे याहि सूतपुत्रं महारथम् ७७
 एतन्मे रोचते कृष्ण यथा वा तव रोचते ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य गोविन्दः प्रहसन्निव ॥
 अत्रवीदर्जुनं नृणं कौरवाञ्चाहि पाण्डव ।
 ततस्तत्र महासैन्यं गोविन्दप्रेरिता हयाः ८९
 हंसवर्णाः प्रधिविशूर्यहन्तः कृष्णपाण्डवौ ।
 केशध्वजैरितैरश्वैः श्वेतैः काञ्चनभूपजैः ॥ ९०
 प्रविशद्भिस्तत्र बलं चतुर्दिशमभिधत् ।
 मेघस्तनितनिर्हादः स रथो वानरध्वजः ९१
 चलत्पताकस्ता सेना
 विमानं घामिवाधिशत् ।
 तौ विदार्य महासेनां
 प्रविष्टौ केशधार्जुनौ ॥ ९२
 क्रुद्धौ संरम्भरक्ताक्षौ विप्राजेतां महाद्युतौ ।
 युद्धशौण्डौ समाहृतावागतौ तौ रणाध्वरम्
 यज्वभिर्विघ्निनाहृती मखे देवाधिवाश्विनी ।
 क्रुद्धौ तौ नृ नरव्याघ्रौ योगवन्तौ वभूवतुः ९४
 तलशब्देन रुपितौ यथा नागी महावने ।
 विगाह्य नृ रथानीकमश्वसङ्घांश्च फाल्गुनः ९५
 व्यचरत्पृतनामध्ये पाशहस्त इवान्तकः ।
 तं दृष्ट्वा युधि विकान्तं सेनायां तव भारत ९६

संशप्तकगणान्भूयः पुत्रस्ते समन्नुदत् ।
 ततो रथसहस्रेण द्विरदानां त्रिभिः शतैः ९७
 चतुर्दशसहस्रैस्तु
 तुरगाणां महाहवे ।
 द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां
 पदातीनां च धन्विनाम् ॥ ९८
 शूराणां लब्धलक्षणां
 विदितानां समन्ततः ।
 अभ्यवर्तन्त कौन्तेयं
 छादयन्तो महारथाः ॥ ९९
 शरवर्षैर्महाराज सर्वतः पाण्डुनन्दनम् ।
 स च्छाद्यमानः समरे शरैः परबलार्दनः १००
 दर्शयन् रौद्रमात्मानं पाशहस्त इवान्तकः ।
 निघ्नन्संशप्तकान्पार्थः प्रेक्षणीयतरोऽभवत् १
 ततो विद्युत्प्रभैर्वाणैः कार्तस्वरविभूषितैः ।
 निरन्तरमिवाकाशमासीच्छन्नं किरीटिना २
 किरीटिभुजनिर्मुक्तैः संपतद्भिर्महाशरैः ।
 समाच्छन्नं वभौ सर्वं काद्रवेयैरिव प्रभो ॥ ३
 रुक्मपुङ्गवान्प्रसन्नाग्राञ्छरान्सन्नतपर्वणः ।
 अवाप्तुजदमेयात्मा दिक्षु सर्वासु पाण्डवः ४
 महीं वियद्विशः सर्वाः
 समुद्रा गिरयोऽपि वा ।
 स्फुटन्तीति जना जह्रुः
 पार्थस्य तलनिःस्वनात् ॥ ५
 हत्वा दशसहस्राणि पार्थिवानां महारथः ।
 संशप्तकानां कौन्तेयः प्रत्यक्षं त्वरितोऽभ्ययात्
 प्रत्यक्षं च समासाद्य पार्थः काम्बोजरक्षितम्
 प्रमथाय बलं द्राणैर्दानवानिव वासवः ॥ ७
 प्रचिच्छेदाशु भलेन द्विषतामाततायिनाम् ।
 शस्त्रं पाणिं तथा बाहुं तथापि च शिरांस्त्युत
 अङ्गाङ्गावयवैश्छिन्नैर्व्याधुधास्तेऽपतन् भुवि ।
 विष्वग्वाताभिसंभग्ना बहुशाखा इव द्रुमाः
 हस्त्यश्वरथपत्नीनां वातान्निघ्नन्तमर्जुनम् ।
 सुदक्षिणादवरजः शरवृष्ट्याऽभ्यवीवृषत् १०
 तस्यास्यतोर्ध्वचन्द्राभ्यां बाहू परिघसन्निभौ
 पूर्णचन्द्राभवक्त्रं च क्षुरेणाभ्यहरच्छिरः ११
 स पपात ततो बाहात्सुलोहितपरिखवः ।
 मनःशिलागिरेः शृङ्गं वज्रेणेवावदारितम् १२
 सुदक्षिणादवरजं काम्बोजं ददृशुर्हतम् ।

प्रांशुं कमलपत्राक्षमत्यर्थं प्रियदर्शनम् ॥ १३
 काञ्चनस्तम्भसदृशं भिन्नं हेमगिरिं यथा ।
 ततोऽभवत्पुनर्युद्धं घोरमत्यर्थमद्भुतम् ॥ १४
 नानावस्थाश्च योधानां वभूवुस्तत्र युद्धयनाम् ।
 एकैपुनिहतैरश्वैः काम्बोजैर्यवनेः शकैः ॥ १५
 शोणिताक्तैस्तदा रक्तं सर्वमासीद्विशांपते ।
 रथैर्हताश्वसूतैश्च हतारोहेश्च वाजिभिः ॥ १६
 द्विरदैश्च हतारोर्हैर्महामार्त्रैर्हतद्विपैः ।
 अन्योन्येन महाराज कृतो घोरो जनक्षयः ॥
 तस्मिन्प्रपक्षे पक्षे च निहते सद्यसाचिना ।
 अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिरभ्ययात् ॥
 विधुन्वानो महच्चापं
 कार्तस्वरविभूषितम् ।
 आददानः शरान् घोरान्
 स्वरश्मीनिव भास्करः ॥ १९
 क्रोधामर्षविवृत्तास्यो लोहिताक्षो वभौ बली
 अन्तकाले यथा रुद्धो मृत्युः किं करदण्डभृत्
 ततः प्रासृजदुग्धाणि शरवर्षाणि सद्दशः ।
 तैर्विसृष्टैर्महाराज व्यद्रवत्पाण्डवी चमूः २१
 स दृष्ट्वैव तु दाशार्हं स्यन्दनस्थं विशांपते ।
 पुनः प्रासृजदुग्धाणि शरवर्षाणि मारिष्य २२
 तैः पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः ।
 सञ्छादितौ रथसौ तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ २३
 ततः शरशतैस्तीक्ष्णैरश्वत्थामा प्रतापवान्
 निश्चेष्टौ तावुभौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवौ ॥
 हाहाकृतमभूत्सर्वं स्थावरं जङ्गमं तथा ।
 चराचरस्य गोप्तारौ दृष्ट्वा संछादितौ शरैः २५
 सिद्धचारणसंघाश्च संपेतुस्ते समन्ततः ।
 चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकानां स्वस्त्यपीति च
 न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्वः पराक्रमः ।
 संग्रामे यादृशो द्रौणेः कृष्णो संछादयिष्यतः ॥
 द्रौणेस्तु धनुषः शब्दमहितत्रासनं रणे ।
 अश्रौपं बहुशो राजन् सिंहस्य निनदो यथा ॥
 ज्या चास्य चरतो युद्धे सद्यदक्षिणमस्यतः ।
 विद्युदम्बुदमध्यस्था आजमानेव साऽभवत् २९
 स तथा क्षिप्रकारी च ददृहस्तश्च पाण्डवः ।
 प्रमोहं परमं गत्वा प्रेक्षन्तं द्रोणजं ततः ॥ ३०
 विक्रमं विहतं मेने आत्मनः स महायशः ।
 तस्यास्य समरे राजन्वपुरासीत्सुदुर्दृशम् ॥ ३१

द्रौणिपाण्डवयोरेवं धर्तमाने महारणे ।
 धर्तमाने च राजेन्द्र द्रोणपुत्रे महाबले ॥ ३२
 हीयमाने च कौन्तेये कृष्णे रोषः समाविशत्
 स रोषाग्निः भवसन् राजन्निदं हस्त्रिच चक्षुषा ॥
 द्रौणि ह्यपश्यत्संग्रामे फाल्गुनं च मुहुर्मुहुः ।
 ततः क्रुद्धोऽग्रवीत्कृष्णः पार्थं सप्रणयं तदा ३४
 अत्यद्भुतमिदं पार्थ तव पश्यामि संयुगे ।
 अतिरोते हि यत्र त्वां द्रोणपुत्रोऽयं भारत ३५
 कश्चिद्दीर्यं यथापूर्वं भूजयोर्धां बलं तव ।
 कच्चिस्ते गाण्डिवं हस्ते रये तिष्ठसि चार्जुन
 फच्चित्कुशलिनो बाहू मुष्टिर्वा न द्यशीर्यत
 उदीर्यमाणं हि रणे पश्यामि द्रौणिमाहवे ॥ ३७
 गुरुपुत्र इति होनं मानयन् भरतर्षभ ।
 उपेक्षां कुरु मा पार्थ नायं काल उपेक्षितुम् ॥
 एवमुक्तस्तु कृष्णेन गृह्य भद्रांश्चतुर्दश ।
 त्वरमाणस्त्यराकाले द्रौणेर्धनुस्त्रयाच्छिनत् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
 पद्मपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनस्ततः कर्णमुपेत्य भरतर्षभ ।
 अग्रवीन्मद्राजं च तथैवान्यांश्च पार्थिवान् ॥
 यदृच्छयैतत्संप्राप्तं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
 सुपिनः क्षत्रियाः कर्णं लभन्ते युद्धमीदृशम्
 सदृशैः क्षत्रियैः शूरैः शूराणां युद्धवतां युधि
 इष्टं भवति राधेय तदिदं समुपस्थितम् ३
 हत्वा च पाण्डवान्युद्धेस्फीतामुर्वामघापस्यथ
 निहता वा परैर्युद्धे वीरलोकमवाप्स्यथ ४
 दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा वचनं क्षत्रियर्षभाः ।
 दृष्ट्वा नादानुदक्रोशन्वादित्राणि च सर्वशः ५
 ततः प्रमुदिते तस्मिन् दुर्योधनबले तदा ।
 हर्षयस्तावकान्योधान् द्रौणिर्वचनमग्रवीत् ६
 प्रत्यक्षं सर्वसैन्यानां भवतां चापि पश्यताम्
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्न पातितः ७

स तेनाहममर्षेण मित्रार्थं चापि पार्थिवाः ।
 सत्यं वः प्रतिजानामि तद्वाक्यं मे निबोधत्
 धृष्टद्युम्नमहत्वाऽहं न विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥
 अनृतायां प्रतिज्ञायां नाहं स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ९
 अर्जुनो भीमसेनश्च योधो यो रक्षिता रणे ।
 धृष्टद्युम्नस्य तं संख्ये निहनिष्यामि सायकैः ॥
 एवमुक्ते ततः सर्वा सहिता भारती चमूः ।
 अभ्यद्रवत कौन्तेयांस्तथा ते चापि पाण्डवाः
 स संनिपातो रथयूथपानां
 बभूव राजद्वितीभीमरूपः ।
 जनक्षयः कालयुगान्तकल्पः
 प्रावर्तताग्रे कुरुसञ्जयानाम् ॥ १२
 ततः प्रवृत्ते युधि संग्रहारे
 भूतानि सर्वाणि सदैवतानि ।
 आसन्समेतानि सहाप्सरोभि-
 दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये
 पद्मपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

दुर्योधन इति ॥ १ ॥ पांडवा अपि करिवान-
 भ्यद्रवन्तेति शेषः ॥ ११ ॥ कालयुगान्तः महाप्रलयः ॥ १२ ॥

दिव्यैश्च माल्यैर्विविधैश्च गन्धै-
 दिव्यैश्च रत्नैर्विविधैर्नराभ्यान् ।
 रणे स्वकर्माद्ब्रह्मतः प्रवीरा-
 नवाकिरन्नप्सरसः प्रहृष्टाः ॥ १४
 समीरणस्तांश्च निषेव्य गन्धान्
 सिषेव सर्वानपि योधमुख्यान् ।
 निषेव्यमाणास्त्वनिलेन योधाः
 परस्परघ्ना धरणीं निषेतुः ॥ १५

सा दिव्यमाल्यैरग्न्यकीर्यमाणा
 सुवर्णपुष्पैश्च शरैर्विचित्रैः ।
 नक्षत्रसङ्घैश्च चित्रिता द्यौः
 क्षितिर्वैभौ योधवरैर्विचित्रा ॥ १६
 ततोऽन्तरिक्षादपि साधुवादै-
 र्वादित्रयोधैः समुदीर्यमाणः ।
 ज्याघ्रोपनेमिस्वननादचित्रः
 समाकुलः सोऽभवत्संग्रहारः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामप्रतिज्ञायां
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

सञ्जय उवाच

एवमेष महानासीत्संग्रामः पृथिवीक्षिताम्
 क्रुद्धेऽर्जुने तथा कर्णे भीमसेने च पाण्डवे १
 द्रोणपुत्रं पराजित्य जित्वा चान्यान्महारथान्
 अब्रवीदर्जुनो राजन्वासुदेवमिदं वचः ॥ २
 पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डवीं चमूम्
 कर्णं पश्य च संग्रामे कालयन्तं महारथान् ३
 न च पश्यामि दाशार्हं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 नापि केतुर्युधां श्रेष्ठ धर्मराजस्य दृश्यते ४
 त्रिभागश्चावशिष्टोऽयं दिवसस्य जनार्दन ।
 न च मां धार्तराष्ट्रेषु कञ्चिदुध्यति संयुगे ॥
 तस्मात्त्वं मत्प्रियं कुर्वन्त्याहि यत्र युधिष्ठिरः ।
 दृष्ट्वा कुशलिनं युद्धे धर्मपुत्रं सहानुजम् ॥ ६
 युनयौद्धाऽस्मि वाष्पण्यं शत्रुभिः सह संयुगे ।
 ततः प्रायाद्रथेनाशु वीभत्सोर्वचनाद्धरिः ७
 यतो युधिष्ठिरो राजा सञ्जयाश्च महारथाः ।
 अयुध्यंस्तावकैः सार्धं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
 ततः संग्रामभूमिं तां वर्तमाने जनक्षय ।
 अवेक्षमाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥
 पश्य पार्थ महारौद्रो वर्तते भरतक्षयः ।
 पृथिव्यां क्षत्रियाणां वै दुर्योधनकृते महान् ॥

पश्य भारत चापानि
 रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ।
 मृतानामपविद्धानि
 कलापांश्च महाधनान् ॥ ११
 जातरूपमयैः पुद्गैः शरांश्चानतपर्वणः ।
 तैलधौतांश्च नाराचान् निर्मुक्तान्पन्नगानिव
 हस्तिदन्तत्सरून् खड्गान्
 जातरूपपरिष्कृतान् ।
 वर्माणि चापविद्धानि
 रुक्मगर्भाणि भारत ॥ १३
 सुवर्णविकृतान् प्रासान् शक्तीः कनकभूषणाः
 जाम्बूनदमयैः पट्टैर्वद्धाश्च विपुला गदाः १४
 जातरूपमयीश्चर्माः पट्टिशान् हेमभूषणान् ।
 दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्राविद्धान्परश्वधान्
 अयःकुन्तांश्च पतितान्
 मुसलानि गुरुणि च ।
 शतघ्नीः पश्य चित्राश्च
 विपुलान्परिघांस्तथा ॥ १६
 चक्राणि चापविद्धानि तोमरांश्च महारणे ।
 नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृद्धिनः ॥

स्वकर्म आभिमुख्येन प्रहारसहनादि उद्धृतो निर्बोद्धुम्
 ॥१४॥ समीरणः सिषेवेत्यन्वयः । परस्परं घ्नन्ति ते परस्पर-
 रेण मारिता इत्यर्थः ॥१५॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि

नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

एवमिति ॥ १ ॥

जीयन्त इय दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विनः ।
 गदाविमथितैर्घात्रैर्मुसलीभिर्ममस्तकान् ॥ १८
 गज-वाजि-रथक्षुण्णान्पश्य योधान्सहस्रशः
 मनुष्य-हय-नामानां शरशक्तयष्टिपट्टिशैः १९
 परिधेरायसैर्घोरैर्यस्कुन्तैः परश्वधैः ।
 शरीरैर्वहुभिस्त्रिभिः शोणितौघपरिप्लुतैः ॥
 गतासुभिरामिघ्न संवृता रणभूमयः ।
 बाहुभिश्चन्दनादिधैः साङ्गदैर्हमभूषितैः २१
 सतलभैः सफेयैर्भूमाति भारत मेदिनी ।
 साद्रुगलिर्भुजाग्रैश्च धिप्रविद्धैरलङ्कृतैः ॥
 हस्तिहस्तोपमैस्त्रिभैरुभयैश्च तरस्विनाम् ।
 वज्रमुडामणिवरैः शिरोभिश्च सफुण्डलैः २३
 पतितैर्ध्रुवमाक्षणां धिराजति यसुन्धरा ।
 कवचैः शोणितादिधैस्त्रिभैर्गगाशरोधरैः
 भूमाति भरतश्रेष्ठ शान्तार्थिभिरियामिभिः ।
 रथाश्च बहुधा भग्नान् हेमकिङ्किणिनः शुमान्
 याजिनश्च हतान्पश्य
 निष्फीर्णान्त्रान् शराहतान् ।
 अनुकर्षानुपासकान्
 पताका धिधिध्वजान् ॥ २६
 रथिनां च महाशङ्गान्
 पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् ।
 निरस्तजिह्वान् मातङ्गान्
 शयानान् पथतोपमान् ॥ २७
 धैजयन्तीर्ध्विचित्राश्च हतांश्च गजवाजिनः ।
 धारणानां परितोमांस्तर्धयाजिनकम्बलान् ॥
 विपातितविचित्रांश्च
 कल्पचित्रान् कुयाङ्कुशान् ।
 भिन्नाश्च बहुधा घण्टा
 महङ्किः पतितैर्गजैः ॥ २५
 धैर्द्व्यदण्डांश्च शुमान्
 पतितानङ्कुशान्भुवि ।
 वद्धाः सादिभुजाश्रेणु
 सुघर्णविकृताः कशाः ॥ ३०
 विचित्रमणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।
 अश्वास्तरपरिस्तोमाप्राङ्कुशान्पतितान् भुवि
 चूडामणीक्षरेन्द्राणां विचित्राः फाञ्चनस्रजः ।
 छत्राणि चापविद्वानि चामरव्यजनानि च ॥

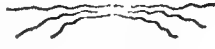
चन्द्र-नक्षत्रमासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
 फलसदमश्रुमिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः ॥
 वदनैः पश्य संलज्जां मह्यं शोणितकर्दमाम् ।
 सजीवांश्चापरान्पश्य कृजमानान्समन्ततः ॥
 उपास्यमानान् बहुशो न्यस्तशस्त्रैर्विशापते
 शक्तिभिः सहितांस्तत्र रोदमानैर्मुहुर्मुहुः ३९
 व्युत्क्रान्तानपरान्योधां-
 म्छादयित्वा तरस्विनः ।
 पुनर्युद्धाय गच्छन्ति
 जयगुह्याः प्रमन्यधः ॥ ३६
 अपरे तत्र तथैव परिधावन्ति मानवाः ।
 प्रातिभिः पतितैः शूरैर्यच्चयमानास्तयोदकम्
 जलार्थं च गताः केचिन्निष्प्राणा बहवोऽर्जुन
 सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान्धै दृष्ट्वा विचेतसः
 जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति
 क्रोशमानाः परस्परम् ।
 जलं पीत्वा नृतान्पश्य
 पिबतोऽन्यांश्च मारिप ॥ ३९
 परित्यज्य भ्रियानन्ये बान्धवान्बान्धवप्रियाः
 व्युत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ४०
 तथा पराक्षरश्रेष्ठ सन्दृष्टौघपुटान्नुनः ।
 मुकुटीकुटिलैर्वर्कैः प्रेक्षमाणान्समन्ततः ॥ ४१
 पथं ध्रुवंस्तदा कृष्णो ययौ यत्र युधिष्ठिरः ।
 अर्जुनश्चापि नृपतेर्दर्शनार्थं महारणे ॥ ४२
 याहि याहीति गोधिम्दं मुहुर्मुहुश्चोदयत् ।
 तां युद्धभूमिं पार्थस्य दर्शयित्वा च माधवः
 त्वरमाणस्ततः कृष्णः पार्थमाह शनैरिदम् ।
 पश्य पाण्डव राजानमुपयातांश्च पार्थिवान्
 कर्णं पश्य महारुहे ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 असौ भीमो महेष्वासः सन्निवृत्तो रणे प्रति
 तमेतं विनिवर्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 पञ्चालसृञ्जयानां च पाण्डवानां च ये सुखम्
 निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् ।
 कौरवान्द्रवतो ह्येव कर्णो रोधय तेऽर्जुन ॥
 अन्तकप्रतिभो वेगे शक्रतुल्यपराक्रमः ।
 असौ गच्छति कौरव्य द्रौणिः शस्त्रभृतां धरः
 तमेव प्रवृत्तं संख्ये धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 अनुप्रयाति संग्रामे हतान्पश्य च सृञ्जयान् ॥

किङ्किणिनः किङ्किणोमन्तः मोह्यादित्वादिनिः ॥ २५ ॥ प्रकीर्णकान् चामरान् 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे'
 इति मेदिनी ॥ २७ ॥

सर्वमाह सुदुर्धर्षो वासुदेवः किराटिने ।
ततो राजन्महाघोरः प्रादुरासीन्महारणः ॥
सिंहनादरवाश्चैव प्रादुरासन्समर्गमे ।

उभयोः सेनयो राजन् मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
एवमेव क्षयो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
तावकानां परेषां च राजन्तुर्मन्त्रिते नव ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वामुद्ववाक्ये
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

सञ्जय उवाच ।

ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुसञ्जयाः ।
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम् ॥
ततः प्रववृते भीमः संग्रामो लोमहर्षणः ।
कर्णस्य पाण्डवानां च यमराष्ट्राविवर्धनः ॥ २
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे तुमुले शोणितोदके ।
संशप्तकेषु शूरेषु किञ्चिच्छिष्टेषु महारतः ॥ ३
धृष्टद्युम्नो महाराज सहितः सर्वराजभिः ।
कर्णमेवाभिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ४
आगच्छमानांस्तान्संख्ये प्रहृष्टान्निविजयैपिणः
दधारैको रणे कर्णो जलौघानिव पर्वतः ॥ ५
समासाद्य तु ते कर्णं व्यशीर्यन्त महारथाः ।
यथाचलं समासाद्य वार्योघाः सर्वतोदिशम्
तयोरासीन्महाराज संग्रामो लोमहर्षणः ।
धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं शरेणानतपर्वणः ॥ ७
ताडयामास समरे तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
विजयं च धनुः श्रेष्ठं विधुन्वानो महारथः ॥
पार्षतस्य धनुश्छित्त्वा शरांश्चाशीविषोपमान्
ताडयामास संक्रुद्धः पार्षतं नवाभिः शरैः ॥ ९
ते वर्म हेमविकृतं भित्त्वा तस्य महात्मनः ।
शोणिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोपा इवानघ
तदपास्य धनुश्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
अथान्यद्भनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ॥
कर्णं विव्याध सप्तत्या शरैः सन्नतपर्वभिः ।
तथैव राजन्कर्णोऽपि पार्षतं शत्रुतापनम् ॥
छादयामास समरे शरैराशीविषोपमैः ।
द्रोणशत्रुर्महेष्वासो विव्याध निशितैः शरैः
तस्य कर्णो महाराज शरं कनकभूषणम् ।

प्रपयामास संक्रुद्धो मृत्युदण्डमिवापन्नम् ॥
तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशांपते ।
चिच्छेद शतधा राजञ्ज्ञानेयः कृतहस्तवत्
दृष्ट्वा विनिहतं वाणं शरैः कर्णो विशांपते ।
सात्यकिं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयत् ॥
विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सप्ताभिः ।
तं प्रत्यविध्यच्छेनेयः शरैर्हेमपरिष्कृतैः ॥ १७
ततो युद्धं महाराज चक्षुःश्रोत्रभयानकम् ।
आसद्द्वोरं च चित्रं च प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥
सर्वेषां तत्र भूतानां लोमहर्षोऽभ्यजायत ।
तद् दृष्ट्वा समरे कर्म कर्णज्ञानेययोर्नृप ॥ १९
एतस्मिन्नन्तरे द्रौणिरभ्ययात्सुमहाबलम् ।
पार्षतं शत्रुदमनं शत्रुवीर्यासुनाशनम् ॥ २०
अभ्यभापत संक्रुद्धो द्रौणिः परपुरंजयः ।
तिष्ठ तिष्ठाय ब्रह्मघ्न न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥
इत्युक्त्वा सुभृशं वीरं शीघ्रकृन्निशितैः शरैः
पार्षतं छादयामास घोररूपैः सुतेजनैः ॥ २२
यतमानं परं शक्त्या यतमानो महारथः ।
यथा हि समरे द्रोणः पार्षतं वीक्ष्य मारिप
तथा द्रौणिं रणे दृष्ट्वा पार्षतः परवीरहा ।
नातिहृष्टमना भूत्वा मन्यते मृत्युमात्मनः ॥
स ज्ञात्वा समरेत्मानं शस्त्रेणावध्यमेव तु ।
जवेनाभ्याययौ द्रौणिं कालः कालमिव क्षये
द्रौणिस्तु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्नमवस्थितम् ।
क्रोधेन निःश्वसन्वारिः पापतं समुपाद्रवत् ॥
तावन्योन्यं तु दृष्ट्वैव संरंभं जग्मतुः परम् ।
अथाब्रवीन्महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥

धृष्टद्युम्नं समीपस्थं त्वरमाणो विशांपते ।

पञ्चालापसदाद्य त्वां प्रेषयिष्यामि मृत्यवे
पापं हि यत्तया कर्म प्रता द्रोणं पुरा कृतम्
अद्य त्वां तत्स्यते तद्वै यथा न कुशलं तथा ॥
अरक्ष्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठसि संयुगे ।
नापक्रामसि वा मृद सत्यमेतद्वयमि ते ॥
एवमुक्तः प्रत्युधा च धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
प्रतिवाप्यं स एवासिमामको दास्यते तव ॥
येनैव ते पितुर्दत्तं यतमानस्य संयुगे ।
यदि तावन्मया द्रोणो निहतो ब्राह्मणवृषः ॥

त्पामेदानीं कथं युद्धे
न हनिष्यामि विक्रमात् ।

एवमुक्त्वा महाराज
सेनापतिरमर्षणः ॥ ३३

निशितेनातिघ्राणेन द्रौणिं धित्वाथ पार्षतः ।
ततो द्रौणिः सुसंकुडः शरैः संनतपर्वभिः ॥
आच्छादयद्दिशो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
नैवान्तरिक्षं न दिशो नापि योधाः समन्ततः
दृश्यन्ते धै महाराज शरैश्छन्नाः सहस्रशः ।
तथैव पार्षतो राजन् द्रौणिमाहवशोभिनम्
शरैः संछादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः ।
राधेयोऽपि महाराज पञ्चालान्सह पाण्डवैः
द्रौपदेयान्युधामन्युं सात्यकिं च महारथम् ।
एकः संपारयामास प्रेक्षणीयः समन्ततः ॥ ३८
धृष्टद्युम्नस्तु समरे द्रौणिश्चिच्छेद काशुकम् ।
तदपास्य धनुर्द्रौणिरन्यदादाय काशुकम् ॥
वेगवान्समरे घोरे शरांश्चाशीधियोपमान् ।
स पार्षतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तिं गदां ध्वजं
हयान्मृतं रथं चैव निमेषाद्यधमच्छरैः ।
स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः
खड्गमादत्त विपुलं शतचन्द्रं च भानुमत ।
द्रौणिस्तदपि राजेन्द्र भलैः क्षिप्रं महारथः ॥
विच्छेद समरे वीरः क्षिप्रहस्तो दढायुधः ।
रयादनयकूटस्य तदद्भुतामिवाभवत् ॥ ४३
धृष्टद्युम्नं हि विरथं हताश्वं छिन्नकार्मुकम् ।
शरैश्च बहुधा विद्धमस्त्रैश्च शकलीकृतम् ॥ ४४

नाशकद्भरतश्रेष्ठ

यतमानो महारथः ।

तस्यान्तमिषुमी राजन्

यदा द्रौणिर्न जग्मिवान् ॥ ४५

अथ त्यक्त्वा धनुर्वीरः

पार्षतं त्वरितोऽन्वगात् ।

आसीदाप्लवतो वेग-

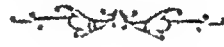
स्तस्य राजन्महात्मनः ॥ ४६

गरुडस्येव पततो जिघृक्षोः पन्नगोत्तमम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ॥
पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्षतस्य वधं प्रति
यत्नं करोति विपुलं हन्याच्चैनं न संशयः ॥
तं मोचय महाबाहो पार्षतं शत्रुकर्शन ।
द्रौणेरास्यमनुप्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ॥ ४९
एवमुक्त्वा महाराज वासुदेवः प्रतापवान् ।
प्रेषयत्तुरगांस्तत्र यत्र द्रौणिर्ह्यवस्थितः ॥ ५०
ते हयाश्चन्द्रसंकाशाः केशवेन प्रचोदिताः ।
आपिबन्त इव द्यौम जम्बुर्द्रौणिरथं प्रति ॥
दृष्ट्वाऽऽयातो महावीर्यावुमी कृष्णधनञ्जयौ ।
धृष्टद्युम्नवधे यत्नं चक्रे राजन्महाबलः ॥ ५२
विकृष्यमाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं नरेश्वर ।
शरांश्चिक्षेप वै पार्थो द्रौणिं प्रति महाबलः ॥
ते शरा हेमविकृता गाण्डीवप्रेषिता भृशम् ।
द्रौणिमासाद्य विविशुर्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥
स विद्धस्तैः शरैर्घोरैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
उत्सृज्य समरे राजन्पाञ्चाल्यममितीजसम्
रथमारुहे वीरो धनञ्जयशरादितः ।
प्रगृह्य च धनुः श्रेष्ठं पार्थं धित्वाथ सायकैः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरः सहदेवो जनाधिप ।
अपोवाह रथेनाजौ पार्षतं शत्रुतापनम् ॥ ५७
अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं धित्वाथ पन्निभिः
तं द्रोणपुत्रः संकुडो बाह्वोररसि चार्पयत् ॥
क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालसंमितम्
द्रोणपुत्राय चिक्षेप कालदण्डमिवापरम् ॥ ५९
ब्राह्मणस्यांसदेशे स निषपात महाद्युतिः ।
स विह्वलो महाराज शरवेगेन संयुगे ॥ ६०
निपसाद रथोपस्थे बैरुज्यं च परं ययौ ।
ततः कर्णो महाराज व्याक्षिपद्विजयं धनुः
अर्जुनं समरे क्रुद्धः प्रेक्षमाणो सुहृद्सुहृदुः ।
द्वैरथं चापि पार्थेन कामयानो महारणे ॥ ६२
विह्वलं तं तु वीक्ष्याथ द्रोणपुत्रं च साराथिः ।
अपोवाह रथेनाजौ त्वरमाणो रणाजिरात् ॥
अथोत्कृष्टं महाराज पञ्चालैर्जितकाशिभिः ।
मोक्षितं पार्षतं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं च पीडितम् ॥

वादित्राणि च दिव्यानि प्रावाचन्त सहस्रशः
सिंहनादांश्च चक्रुस्ते दृष्ट्वा संख्ये तदद्भुतम् ॥
एवं कृत्वाऽब्रवीत्पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः ।

याहि संग्रामकान् कृष्ण कार्यमेतत्परं मम ॥
ततः प्रयातो दाशार्तः श्रुत्वा पाण्डवभाषितम्
स्थेनानिपताकेन मनोमानतरंहसा ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि द्रौण्यपयाने
ऊनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

सञ्जय उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः पार्थं वचनमब्रवीत् ।
दर्शयन्निव कौन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १
एष पाण्डव ते भ्राता धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
जिघांसुभिर्महेष्वासैर्द्रुतं पार्थोऽनुसार्यते ॥ २
तं चानुयान्ति संस्थाः पञ्चाला युद्धदुर्मदाः
युधिष्ठिरं महात्मानं परीप्सन्तो महाबलाः ॥ ३
एष दुर्योधनः पार्थ रथानीकेन दंशितः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ॥
जिघांसुः पुरुषव्याघ्र भ्रातृभिः सहितो बली ।
आशीविषसमस्पर्शैः सर्वयुद्धविशारदैः ॥ ५ ॥
एते जिघृक्षवो यान्ति द्विपाश्वरथपत्तयः ।
युधिष्ठिरं धार्तराष्ट्रा नरोत्तममिवावर्तिनः ॥ ६

पश्य सात्वतभीमाभ्यां

निरुद्धाधिष्ठिताः पुनः ।

जिहीर्षवोऽमृतं दैत्याः

शक्राग्निभ्यामिवासकृत् ॥ ७

एते बहुत्वात्त्वरिताः पुनर्गच्छन्ति पाण्डवम्
समुद्रमिव वार्योवाः प्रादृत्काले महारथाः ॥
नदन्तः सिंहनादांश्च धमन्तश्चापि वारिजान्
बलवन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धनूंषि च ॥
मृत्योर्मुखगतं मन्ये कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
हुतमग्नौ च कौन्तेयं दुर्योधनवशं गतम् ॥ १०
यथाविधमनीकं तु धार्तराष्ट्रस्य पाण्डव ।

नास्य शक्रोऽपि मुच्येत संप्राप्तो वाणगोचरम्
दुर्योधनस्य वीरस्य शरौघान् शीघ्रमस्यतः ।
संकुद्धस्यान्तकस्येव को वेगं संसहेद्रणे ॥ १२
दुर्योधनस्य वीरस्य द्रौणेः शारद्वतस्य च ।
कर्णस्य चेपुवेगो वै पर्वतानपि शातयेत् ॥ १३
कर्णेन च कृतो राजा विमुखः शत्रुतापनः ।
बलबाल्लघुहस्तश्च कृती युद्धविशारदः ॥ १४ ॥
राधेयः पाण्डवश्रेष्ठं शक्रः पीडयितुं रणे ।
सहितो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः शूरैर्महाबलैः ॥ १५ ॥
तस्यैभिर्युध्यमानस्य संग्रामे संशितात्मनः ।
अन्यैरपि च पार्थस्य कृतं कर्म महारथैः ॥ १६
उपवासकृशो राजा भृशं भरतसत्तमः ।
ब्राह्मे बले स्थितो ह्येष न क्षात्रे हि बले विभुः ॥
कर्णेन चाभियुक्तोऽयं भूपतिः शत्रुतापनः ।
संशयं समनुप्राप्तः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ॥ १८
न जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः ।
यद्भीमसेनः सहते सिंहनादममर्षणः ॥ १९
नर्दतां धार्तराष्ट्राणां पुनः पुनररिंदमः ।
धमतां च महाशंखान्संग्रामे जितकाशिनाम्
युधिष्ठिरं पाण्डवेयं हतेति भरतर्षभ ।
संचोदयत्यसौ कर्णो धार्तराष्ट्रान्महाबलान्
स्थूणाकर्णेन्द्रजालेन पार्थपाश्रुपतेन च ।
प्रच्छादयन्ति राजानं शस्त्रजालैर्महारथाः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
ऊनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ नरोत्तमं वदान्यं रत्नोत्तम-
मिति पाठे काञ्चनं तद्धि उत्कृष्टानां मध्येऽत्युत्तमम् ॥ ६ ॥
जिहीर्षवो युधिष्ठिरं हर्तुमिच्छन्तः निरुद्धाः सन्तोऽपि

आधिष्ठिताः ॥ ७ ॥ तस्य युधिष्ठिरस्य कर्म कर्तव्यं परा-
जयाख्यम् । एभिर्दुर्योधनादिभिः कृतं निष्पादितम् ॥ १६ ॥
तत्र हेतुः ब्राह्मे बले क्षमायां क्षात्रे बले निष्ठुरत्वे ॥ १७ ॥
हत् नाशयतेति कर्णश्चोदयतीति सम्बन्धः ॥ २१ ॥
स्थूणाकर्णो गन्धर्वस्तस्यास्त्रं स्थूणाकर्णं गान्धर्वम् । इन्द्रजाल-
मयं तत् ॥ २२ ॥

आतुरो हि कृतो राजा संनिपेत्यश्च भारत ।
यथैनमनुवर्तन्ते पञ्चालाः सह पाण्डवैः ॥२३॥
त्वरमाणास्त्वरकाले सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
मञ्जन्तमिव पाताले बलिनोऽप्युज्जिह्वीर्षवः
न केतुर्दृश्यते राक्षः कर्णेन निहतः शरैः ।
पश्यतोऽर्थमयोः पार्थ सात्यकेश शिखण्डिनः
धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य शतानीकस्य वा विभो ।
पञ्चालानां च सर्वेषां चेदीनां चैव भारत ॥
एष कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानामनीकिनीम् ।
शरैर्विध्यंयस्यति वै नलिनीमिव कुञ्जरः २७
एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डुनन्दन ।
पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथाः ॥
एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहताः शरैः ।
आर्तनादान् विकुर्याणा विद्रवन्ति दिशो दश
रथानां द्रवते हृन्दमेतच्छैव समन्ततः ।
द्राव्यमाणं रणे पार्थ कर्णेनाभिचकपिणा ३०
हस्तिकक्ष्यां रणे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र ह ।
रथस्थं सूतपुत्रस्य केतुं केतुमतां वर ३१
असौ धावति राधेयो भीमसेनरथं प्रति ।
किरञ्जरशतान्येव धिनिघ्नस्तव बाहिनीम्
एतान् पश्य च पञ्चालान्
द्राव्यमाणान् महारथान् ।
शक्रेणैव यथा दैत्यान्
हन्त्यमानान्महाहवे ॥ ३३
एष कर्णो रणे जित्वा पञ्चालान्पाण्डुसृज्यान्
दिशो विप्रेक्षते सर्वास्त्ववर्धर्ममिति मे मतिः ३४
पश्य पार्थ धनुः श्रेष्ठं विकर्षन्साधु शोभते ।
शत्रुं जित्वा यथा शक्रो देवसंघैः समावृतः ३५
एते नर्दन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ।
प्राप्तयन्तो रणे पाण्डून् सृज्यांश्च समन्ततः ॥
एष सर्वार्थमना पाण्डून्प्राप्तयित्वा महारणे ।
अभिभाषति राधेयः सर्वसैन्यानि मानद ३७
अभिद्रवत मद्रं यो द्रुतं द्रवत कौरवाः ।
यथा जीवन्न चः कश्चिन्मुच्येत युधि सृज्यः ॥
तथा कुस्त संयत्ता वयं यास्याम पृष्ठतः ।
एवमुक्त्वा गतो ह्येष पृष्ठतो विकिरञ्छरान् ॥
पश्य कर्णो रणे पार्थ श्वेतच्छत्रविराजितम् ।
उदयं पर्वतं यद्वच्छशाङ्केनाभिभोमितम् ॥४०॥

पूर्णचन्द्रनिकाशेन मूर्ध्नि च्छत्रेण भारत ।
ध्रियमाणेन समरे श्रीमच्छतशलाकिना ॥४१॥
एष त्वां प्रेक्षते कर्णः सकटाक्षं विशांपते ।
उत्तमं जवमास्थाय ध्रुवमेप्यति संयुगे ४२
पश्य ह्येनं महाबाहो विधुन्वानं महद्धनुः ।
शरांश्चाशीविषाकारान्विस्त्रजन्तं महारणे ॥
असौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजम् ।
प्रार्थयन्समरे पार्थ त्वया सह परंतप ४४
वधाय चात्मनोऽभ्येति दीप्तास्यं शलभो यथा
कर्णमेकाकिनं दृष्ट्वा रथानीकेन भारत । ४५
रिरक्षिषुः सुसंवृत्तो धार्तराष्ट्रो निवर्तते ।
सर्वैः सहैभिर्दुष्टात्मा बध्यतां च प्रयत्नतः ४६
त्वया यशश्च राज्यं च सुखं चोत्तममिच्छता ।
अदीनयोर्विभ्रुतयोर्युवयोर्योऽस्त्यमानयोः ४७
देवासुरे पार्थमृधे देवदानवयोरिव ।
पश्यन्तु कौरवाः सर्वे तव पार्थ पराक्रमम् ॥
त्वां च दृष्ट्वाऽतिसंरब्धं कर्णं च भरतर्षभ ।
असौ दुर्योधनः क्रुद्धो नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥४९॥
आत्मानं च कृतात्मानं समीक्ष्य भरतर्षभ ।
कृतागसं च राधेयं धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्तकालमनन्तरम् ॥५०॥
आर्या युद्धे मर्तिं कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपम् ।
पञ्च होतानि मुख्यानि रथानां रथसप्तम ॥
शतान्यायान्ति समरे बलिनां तिग्मतैजसां
पञ्च नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनस्तथा ॥
अभिसंहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि च ।
अन्योन्यरक्षितं वीर बलं त्वामभिवर्तते ॥
द्रोणपुत्रं पुरस्कृत्य तच्छीघ्रं सानिपद्य ।
निकृत्यैतद्रथानीकं बलिनं लोकविश्रुतम् ॥
सूतपुत्रं महेश्वासं दर्शयात्मानमात्मना ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रत्येहि भरतर्षभ ॥ ५५
असौ कर्णः सुसंरब्धः पञ्चालानभिधावति ।
केतुमस्य हि पद्यामि धृष्टद्युम्नरथं प्रति ॥ ५६
समुपैप्यति पञ्चालानिति मन्ये परंतप ।
आचक्षते प्रियं पार्थ तवेदं भरतर्षभ ॥ ५७
राजाऽसौ कुशली श्रीमान् धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः
असौ भीमो महाबाहुः सन्निवृत्तश्चमूमुखे ।

निपेयः चिकित्सकैशराभ्यः संनिपण्य इति पाठे अवसन्नः
॥२३॥ हस्तिकक्ष्यां केतुमिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ छत्रेणो-

पलक्षितः ॥ ४१ ॥ प्रार्थयन्तुदमिति शेषः ॥४४॥ युवयो-
कर्णावर्जयोः ॥ ४७ ॥

वृतः सृञ्जयसैन्येन शैनेयेन च भारत ।
 वध्यन्त एते समरे कौरवा निशितैः शरैः ॥
 भीमसेनेन कौन्तेय पञ्चालेश महात्माभिः ।
 सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा विक्षरद्वणा ॥
 विप्रधावति वेगेन भीमस्याभिहता शरैः ।
 विपन्नसस्येव मही रुधिरेण समुक्षेता ॥ ६१
 भारती भरतश्रेष्ठ सेना कृपणदर्शना ।
 निवृत्तं पश्य कौन्तेय भीमसेनं युधां पातिम् ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं द्रावयन्तं वरूथिनाम् ।
 पीतरक्तासितसितास्ताराचन्द्रार्कमण्डिताः ॥
 पताका विप्रकीर्यन्ते चञ्चलाण्येतानि चार्जुन ।
 सौवर्णा राजताश्चैव तैजसाश्च पृथाग्विधाः ॥
 केतवोऽभिनिपात्यन्ते हस्त्यश्वं च प्रकीर्यते ।
 रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासवः ॥
 नानावर्णैर्हता बाणैः पञ्चालैरपलायिभिः ।
 निर्मनुष्यान् गजानश्वात्रथांश्चैव धनञ्जय ॥ ६६
 समाद्रवन्ति पञ्चाला धार्तराष्ट्रांस्तरस्त्रिनः ।
 विमृद्नन्ति नरव्याघ्रा भीमसेनबलाश्रयात् ॥
 बलं परेषां दुर्धर्पास्त्यक्त्वा प्राणानारिंदम ।
 एते नर्दन्ति पञ्चाला ध्मापयन्ति च वारिजान्
 अभिद्रवन्ति चरणे

मृद्नन्तः सायकैः परान् ।

पश्यस्वैषां च माहात्म्यं

पञ्चाला हि पराक्रमात् ॥ ६९

धार्तराष्ट्रान्विनिघ्नन्ति

क्रुद्धाः सिंहा इव द्विपान् ।

शस्त्रमाच्छिद्य शत्रूणां

सायुधानां निरायुधाः ॥ ७०

तेनैवैतानमोघास्त्रा निघ्नन्ति च नदन्ति च ।

शिरांस्येतानि पात्यन्ते शत्रूणां बाहवोऽपि च

रथ-नाग-हया वीरा यशस्याः सर्व एव च ।

सर्वतश्चाभिपन्नैषा धार्तराष्ट्री महाचमूः ॥ ७२

पञ्चालैर्मनसादेत्य हंसैर्गङ्गेव वेगितैः ।

सुभृशं च पराक्रान्ताः पञ्चालानां निवारणे

कृपकर्णादयो वीरा ऋषभाणामिवर्षभाः ।

भीमास्त्रेण सुनिर्मज्ञान् धार्तराष्ट्रान्महारथान्

धृष्टद्युम्नमुखा वीरा घ्नन्ति शत्रून् सहस्रशः ।

पञ्चालेष्वभिभूतेषु द्विपद्विरपभीर्नदन् ॥ ७१

शत्रुपक्षमवस्कन्ध शरानस्याति मारुतिः ।

विपण्णभूयिष्ठतरा धार्तराष्ट्री महाचमूः ॥ ७६

रथाश्चैते सुवित्रस्ता भीमसेनभयादिताः ।

पश्य भीमेन नाराचैर्भिन्ना नागाः पतन्त्यर्मा

वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि धराभृताम् ।

भीमसेनस्य निर्विज्झा बाणैः सन्नतपर्वभिः ॥

स्वान्यनीकानि मृद्नन्तो द्रवन्त्येते महागजाः

अभिजानीहि भीमस्य सिंहनादं सुदुःसहम्

नदतोऽर्जुन संग्रामे वीरस्य जितकाशिनः ।

एष नैपादिरभ्येति द्विपमुख्येन पाण्डवम् ८०

जिघांसुस्तोमरैः क्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः

सतोमरावस्य भुजौ छिन्नौ भीमेन गर्जतः ॥

तीक्ष्णैरग्निरविप्रस्थैर्नाराचैर्दशभिर्हतः ।

हत्वैनं पुनरायाति नागानन्यान्प्रहारिणः ८२

पश्य नीलाम्बुदनिभान्महामात्रैरधिष्ठितान् ।

शक्तितोमरसङ्घातैर्विनिघ्नन्तं वृकोदरम् ॥ ८३

सप्त सप्त च नागांस्तान्वैजयन्तीश्च सध्वजाः

निहत्य निशितैर्बाणैश्छिन्नाः पार्थाग्रजेन ते

दशभिर्दशभिश्चैको नाराचैर्निहतो गजः ।

न चासौ धार्तराष्ट्राणां श्रूयते निनदस्तथा ॥

पुरन्दरसमे क्रुद्धे निवृत्ते भरतर्षभ ।

अक्षौहिण्यस्तथा तिस्रो धार्तराष्ट्रस्य संहताः

क्रुद्धेन भीमसेनेन नरसिंहेन वारिताः ॥ ८६

न शक्नुवन्ति वै पार्थ पार्थिवाः समुदीक्षितुम्

मध्यंदिनगतं सूर्यं यथा दुर्बलचक्षुषः ॥ ८७

एते भीमस्य संव्रस्ताः सिंहस्येवेतरे मृगाः ।

शरैः संव्रासिताः संख्येन लभन्ते सुखं क्वचित्

सञ्जय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुर्वासुदेवाद्धनञ्जयः ।

भीमसेनेन तत् कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ ८९

अर्जुनो व्यधमच्छिष्टानहिताग्निशितैः शरैः ।

ते वध्यमानाः समरे संशप्तकगणाः प्रभो ९०

प्रभग्नाः समरे भीता दिशो दश महाबलाः ।

शक्रस्यातिथितां गत्वा विशोका ह्यभवंस्तदा

पार्थश्च पुरुषव्याघ्रः शरैः सन्नतपर्वभिः ।

जघान धार्तराष्ट्रस्य चतुर्विधबलां चमूम् ९२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

धृतराष्ट्र उवाच ।

निवृत्ते भीमसेने च पाण्डवे च युधिष्ठिरे ।
चध्यमाने बले चापि मामके पाण्डुसूत्र्यैः १
द्रवमाणे बलौघे च निरानन्दे- मुहुर्मुहुः ।
किमकुर्वन्त, कुरवस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा भीमं महाबाहुं सुतपुत्र- प्रतापवान् ।
क्रोधरत्नेक्षणो राजन्भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ३
तावकं तु बलं दृष्ट्वा भीमसेनात्पराङ्मुखम् ।
यत्नेन महता राजन्यपर्यवस्थापयद्वली ॥ ४
व्यवस्थाप्य महाबाहुस्तथ पुत्रस्य वाहिनीम्
प्रत्युद्ययौ तदा कर्णे- पाण्डवान् युद्धदुर्मदान्
प्रत्युद्ययुस्तु राधेयं ॥ ५

पाण्डवानां महारथाः ।

धुन्वानाः कार्मुकाण्याजौ

विक्षिपन्तश्च सायकान् ॥ ६

भीमसेनः शिनेनेता शिखण्डी जनमेजयः ।
धृष्टद्युम्नश्च बलवान् सर्वे चापि प्रभद्रकाः ७
जिघांसन्तो नरद्वयाग्राः
समन्तात् तव वाहिनीम् ।

अभ्यद्रवन्त सकुन्दाः

समरे जितकाशिनः ॥ ८

तथैव तावका राजन्पाण्डवानामनीकिनीम्
अभ्यद्रवन्त स्वरिता जिघांसन्तो महारथाः
रथनागाश्वकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम् ।
बभूव पुरुषद्वयाग्र सैन्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १०
शिखण्डी च ययौ कर्णे धृष्टद्युम्न- सुतं तव ।
दुःशासनं महाराज महत्या सेनया वृत्तम् ११
नकुलो वृषसेनं ॥ विप्रसेनं युधिष्ठिरः ।
उत्कं समरे राजन् सहदेवं- समभ्ययात् ॥ १२

सात्यकिः शङ्कुनि चापि

द्रौपदेयाश्च कौरवान् ।

अर्जुनं च रणे यत्तो

द्रोणपुत्रो महारथः ॥ १३

युधामन्युं महेष्वासं गौतमोऽभ्यपतद्रणे ।
कृतवर्मा च बलवानुत्तमौजसमाद्रवत् ॥ १४

भीमसेनः कुरून् सर्वान् पुत्राञ्च तव मारिप ।
सहानीकान्महाबाहुरेक एव न्यवारयत् १५
शिखण्डी तु ततः कर्णं विचरन्तमभीतवत् ।
भीमहन्ता महाराज वारयामास पत्रिभिः ॥
प्रतिरुद्धस्ततः कर्णो रोपात् प्रस्फुरिताधरः ।
शिखण्डिनं त्रिभिर्बाणैर्मूर्धोर्मध्येऽभ्यताडयत्
धारयंस्तु स तान्वाणांश्शिखण्डी बद्धशोभत
राजतः पर्वतो यद्वचिभिः शृङ्गैरिवोत्थितैः ॥
सोऽतिविद्धो महेष्वास- सुतपुत्रेण संयुगे ।
कर्णं विद्याध समरे नवत्या निशितैः शरैः ॥

तस्य कर्णो हयान् हत्वा

सारथिं च त्रिभिः शरैः ।

उन्ममाथ ध्वजं चास्य

क्षुरप्रेण महारथः ॥ २०

हताभ्वास्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथः ।
शक्तिं विक्षेप कर्णाय संकुद्धः शत्रुतापनः २१
ता छित्त्वा समरे कर्णस्त्रिभिर्भीरत सायकैः
शिखण्डिनमयाविध्यन्नधभिर्निशितैः शरैः ॥
कर्णश्चापच्युतान्वाणान्ध्वजं यस्तु नरोत्तमः ।
अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डी भृशविक्षतः २३
ततः कर्णो महाराज पाण्डुसैन्यान्वशातयत्
तुलराशि समासाद्य यथा वायुर्महाबलः १४
धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रेण पीडितः ।
दुःशासनं त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यस्तनान्तरे
तस्य दुःशासनो बाहुं सद्यं विद्याध मारिप
स तेन रुक्मपुङ्गेन भङ्गेनानतपर्वणा ॥ २६
धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धः शरं घोरममर्षणः ।
दुःशासनाय संकुद्धः प्रेषयामास भारत २७
आपतन्तं महावेगं धृष्टद्युम्नसमीरितम् ।
शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ते त्रिभिरेव विशापते २८
अथापरैः सप्तदशैर्महैः कनकभूषणैः ।
धृष्टद्युम्न समासाद्य बाहोरुसि चार्पयत् २९
ततः स पार्षतः कुद्धो घनुश्चिच्छेद मारिप ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन तत उच्चुकुशुर्जनाः ३०
अथान्यद्गुरुरादाय पुत्रस्ते प्रहसन्निव ।
धृष्टद्युम्नं शरघातैः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ३१

६१

निवृत्त इति ॥ १ ॥ * निराक्रन्दे इति पाठः ।

तव पुत्रस्य ते दृष्ट्वा

विक्रमं सुमहात्मनः ।

व्यस्मयन्त रणे योधाः

सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३२

धृष्टद्युम्नं न पश्याम घटमानं महाबलम् ।

दुःशासनेन संरुद्धं सिंहेनेव महागजम् ॥ ३३

ततः सरथनागाश्वाः पञ्चालाः पाण्डुपूर्वज

सेनापतिं परीप्सन्तो रुरुधुस्तनयं तव ॥ ३४

ततः प्रववृते युद्धं तावकानां परैः सह ।

घोरं प्राणभृतां काले भीमरूपं परंतप ॥ ३५

नकुलं वृषसेनस्तु भित्त्वा पञ्चभिरायसैः ।

पितुः समीपे तिष्ठन्वै त्रिभिरन्यैरावेध्यत ॥ ३६

नकुलस्तु ततः शूरो वृषसेनं हसन्निव ।

नाराचेन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये भृशम् ॥

सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षण ।

शत्रुं विव्याध विशत्या स च तं पञ्चभिः शरैः

ततः शरसहस्रेण तावुभौ पुरुषर्षभौ ।

अन्योन्यमाच्छादयतामथोऽभज्यत बाहिनी

स दृष्ट्वा प्रवृतां सेनां धार्तराष्ट्रस्य सूतजः ।

निवारयामास बलादनुसृत्य विशांपते ॥ ४०

निवृत्ते तु ततः कर्णे नकुलः कौरवान् ययौ ।

कर्णपुत्रस्तु समरे हित्वा नकुलमेव तु ॥ ४१

जुगोप चक्रं त्वरितो राधेयस्यैव मारिष ।

उलूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ॥ ४२

तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सहदेवः प्रतापवान् ।

सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ४३

उलूकस्तु ततो यानादवपुत्य विशांपते ।

त्रिगर्तानां बलं तूर्णं जगाम पितृनन्दनः ॥ ४४

सात्यकिः शकुनिं विद्ध्वा

विशत्या निशितैः शरैः ।

ध्वजं चिच्छेद भलेन

सौबलस्य हसन्निव ॥ ४५

सौबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजन् प्रतापवान् ।

विदार्य कवचं भूयो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम्

तथैनं निशितैर्बाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।

सारथिं च महाराज त्रिभिरेव समार्पयत् ॥ ४७

अथास्य बाह्यांस्त्वरितः शरैर्निन्ये यमक्षयम्

ततोऽवपुत्य सहसा शकुनिर्भरतर्षभ ॥ ४८

आरुरोह रथं तूर्णमुलूकस्य महात्मनः ।

अपोवाहाथ शीघ्रं स शैनेयाद्युद्धशालिनः ॥ ४९

सात्यकिस्तु रणे राजंस्तावकानामनीकिर्ना

अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभज्यत ॥ ५०

शैनेयशरसंछन्नं तव सैन्यं विशांपते ।

भेजे दश दिशस्तूर्णं न्यपतच्च गतासुवत् ॥ ५१

भीमसेनं तव सुतो वारयामास संयुगे ।

तं तु भीमो मुहूर्तेन व्यश्वसूतरथध्वजम् ॥ ५२

चक्रे लोकेश्वरं तत्र तेनातुप्यन्त वै जनाः ।

ततोऽपायानृपस्तत्र भीमसेनस्य गोचरात्

कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ।

तत्र नादो महानासीन्भीमसेनं जिघांसताम् ॥

युधामन्युः कृपं विद्ध्वा धनुरस्याशु चिच्छिदे

अथान्यद्धनुरादाय कृपः शस्त्रभृतां वरः ॥ ५५

युधामन्योर्ध्वजं सूतं छत्रं चापातयात्क्षितौ ।

ततोऽपायाद्रथेनैव युधामन्युर्महारथः ॥ ५६

उत्तमौजाश्च हार्दिक्यं भीमं भीमपराक्रमम् ।

छादयामास सहसा मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥

तद्युद्धमासीत्सुमहद्वोररूपं परंतप ।

यादृशं न मया युद्धं दृष्टपूर्वं विशांपते ॥ ५८

कृतवर्मा ततो राजलुत्तमौजसमाहवे ।

हृदि विव्याध सहसा रथोपस्य उपाविशत् ॥

सारथिस्तमपोवाह रथेन रथिनां वरम् ।

कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ६०

दुःशासनः सौबलश्च गजानीकेन पाण्डवम्

महता परिवार्यैव क्षुद्रकैरभ्यताडयत् ॥ ६१

ततो भीमः शरशतैर्दुर्योधनममर्षणम् ।

विमुखीकृत्य तरसा गजानीकमुपाद्रवत् ॥ ६२

तमापतन्तं सहसा गजानीकं वृकोदरः ।

दृष्ट्वैव सुभृशं क्रुद्धो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६३

गजैर्गजानभ्यहनद्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।

ततोऽन्तरिक्षं बाणौघैः शलभैरिव पादपम् ॥

छादयामास समरे गजान्निघ्नन् वृकोदरः ।

ततः कुञ्जरयूथानि समेतानि सहस्रशः ॥ ६५

व्यधमत्तरसा भीमो मेघसङ्घानिवानिलः ।

सुवर्णजालापिहिता मणिजालैश्च कुञ्जराः ॥

रेजुरभ्यधिकं संख्ये विद्युत्पन्त इवाम्बुदाः ।

ते वध्यमाना भीमेन गजा राजन्विदुद्रुवुः ॥

केचिद्विभिन्नहृदयाः कुञ्जरा न्यपतन् भुवि ।

पतितैर्निपतद्भिश्च गजैर्हैमविभूषितैः ॥ ६८

अशोभत मही तत्र विशीर्णैरिव पर्वतैः ।

दीप्ताभै रत्नवज्रिश्च पतितैर्गजयोधिभिः ॥ ६९

रराज भूमिः पतितैः क्षीणपुण्यैरिव ग्रहैः ।

ततो भिन्नकटा नागा भिन्नकुम्भकणस्तथा ॥

दुद्रुवुः शतशः संरये भीमसेनशराहताः ।
 केचिद्भ्रमन्तो रुधिरं मयार्ताः पर्वतोपमाः ७१
 व्यद्रवञ्छरयिद्वाहा धातुचित्रा इवाचलाः ।
 महाभुजगसङ्काशौ चन्दनागुरुरूपितौ ॥ ७२
 अपश्यं भीमसेनस्य धातुर्विक्षिप्तौ भुजौ ।

तस्य ज्यातलनिर्घोषं श्रुत्वाऽशनिसमस्वनम्
 विमुञ्चन्तः शकृन्मूत्रं गजाः प्रादुद्रुवुर्भृशम् ।
 भीमसेनस्य तत् कर्म राजन्नेकस्य धीमतः ।
 निघ्नतः सर्वभूतानि रुद्रस्येव च निर्वभौ ७३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

सज्जय उवाच ।

ततः श्वेताश्वसंयुक्ते नारायणसमाहिते ।
 तिष्ठप्रथमरे धीमानर्जुनः समपद्यत ॥ १
 तद्गलं नृपतिश्रेष्ठ तावकं विजयो रणे ।
 व्यक्षोभयदुर्दीर्णाश्वं महोदधिमिषानिलः २
 दुर्योधनस्य सुतः प्रमत्ते श्वेतवाहने ।
 अन्येत्य सहसा क्रुद्धः सैन्यार्धेनाभिसंवृतः ३
 पर्यवारयदायान्तं युधिष्ठिरममर्षणम् ।
 क्षुरप्राणां त्रिसप्तत्या ततोऽधिध्यत पाण्डवम्
 अनुध्यत भृशं तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 स मल्लोत्थिशतस्तूर्णं तथ पुत्रे न्यवेशयत् ५
 ततोऽधावन्त कौरव्या
 जिघृक्षन्तो युधिष्ठिरम् ।
 दुष्टभावान्परान्ज्ञात्वा
 समवेता महारथाः ॥ ६
 आजग्मुस्तं परीप्सन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ७
 अक्षौहिण्या परिवृता-
 स्तेऽभ्यधावन् युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनश्च समरे
 भृद्वनस्तव महारथान् ॥ ८
 अभ्यधावदभिप्रेप्सु राजानं शत्रुभिर्वृतम् ।
 तांस्तु सर्वांमहेष्वासान्कर्णो वैकर्तनो नृप
 शरवर्षेण महता प्रत्यवारयदागतान् ।
 शरौघान्विभृजन्तस्ते प्रेरयन्तश्च तोमरान् ॥
 न शोक्युत्तवन्तोऽपि राधेयं प्रतिवीक्षितुम् ।
 तांश्च सर्वांमहेष्वासान्सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ॥

महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ।
 दुर्योधनं च विशत्वा शीघ्रमल्लसुदीरयन् ।
 अधिध्यतूर्णमभ्येत्य सहदेवः प्रतापवान् ।
 स विद्धः सहदेवेन रराजाचलसन्निभः ॥ १३
 प्रभिन्न इव मातङ्गो रुधिरं परिप्लुतः
 दृष्ट्वा तव सुतं तत्र गाढविद्धं सुतेजनैः ॥ १४
 अभ्यधावदृढं क्रुद्धो राधेयो रथिनां वरः ।
 दुर्योधनं तथा दृष्ट्वा शीघ्रमल्लसुदीरयत् ॥ १५
 तेन यौधिष्ठिरं सैन्यमवधीत्पार्षतं तथा ।
 ततो यौधिष्ठिरं सैन्यं बध्यमानं महात्मना ॥
 सहसा प्राद्रवद्राजन् सुतपुत्रशरार्दितम् ।
 विविधा विशिखास्तत्र संपतन्तः परस्परम्
 फलैः पुंखान्समाजग्मुः सुतपुत्रधनुश्च्युताः ।
 अन्तरिक्षे शरौघाणां पततां च परस्परम् ॥
 संघर्षेण महाराज पावकः समजायत ।
 ततो दश दिशः कर्णः शलभैरिव यायिभिः
 अभ्यघ्नस्तरसा राजश्शरैः परशरीरैः ।
 रक्तचन्दनसोदिग्धौ मणिहेमविभूषितौ ॥ २०
 बाहू व्यत्यक्षिपत्कर्णः परमास्त्रं विदर्शयन् ।
 ततः सर्वा दिशो राजन्तायकैर्विप्रमोहयन् ॥
 अपीडयद्भृशं कर्णो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २२
 निशितैरिपुभिः कर्णं पञ्चाशद्भिः समार्षयत् ।
 वाणान्धकारमवत्तद्युद्धं घोरदर्शनम् ॥ २३
 हाहाकारो महानासीत्तावधानां विशांपते ।
 बध्यमाने तदा सैन्ये धर्मपुत्रेण मारिपि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
 एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

तत इति ॥ १ ॥

सायकैर्विविधैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः
भल्लैरनेकैर्विविधैः शक्तदृष्टिमुसलैरपि ॥ २५
यत्र यत्र स धर्मात्मा दुष्टां दृष्टिं व्यसर्जयत् ।
तत्र तत्र व्यशीर्यन्त तावका भरतर्षभ ॥ २६
कर्णोऽपि भृशसंकुद्धो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
नाराचैरर्धचन्द्रैश्च वत्सदन्तैश्च संयुगे ॥ २७
अमर्षो क्रोधनश्चैव रोषप्रस्फुरिताननः ।
सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमभिद्रवत् ॥ २८
युधिष्ठिरश्चापि । स तं स्वर्णपुङ्खैः शितैः शरैः ।
प्रहसन्निव तं कर्णः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥

उरस्यविध्यद्राजानं त्रिभिर्मल्लैश्च पाण्डवम् ।
स पीडितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥
उपविश्य रथोपस्थे सुतं याहीत्यचोदयत् ।
अक्रोशन्त ततः सर्वे धार्तराष्ट्राः सराजकाः
गृह्णाध्वमिति राजानमभ्यधावन्त सर्वशः ।
ततः शताः सप्तदश केकयानां प्रहारिणाम् ॥
पञ्चालैः सहिता राजन् धार्तराष्ट्राण्यवारयन्
तस्मिन् सुतमुले युद्धे वर्तमाने जनक्षये ॥ ३३
दुर्योधनश्च भीमश्च समेयातां महाबलौ ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

सञ्जय उवाच ।

कर्णोऽपि शरजालेन केकयानां महारथान्
व्यधमत्परमेष्वासानग्रतः पर्यवस्थितान् ॥ १
तेषां प्रयतमानानां राधेयस्य निवारणे ।
रथान् पञ्चशतान्कर्णः प्राहिणोद्यमसादनम् २
अविषह्य ततो दृष्ट्वा राधेयं युधि योधिनः ।
भीमसेनमुपागच्छन्कर्णबाणप्रपीडिताः ॥ ३
रथानीकं विदार्यैव शरजालैरनेकधा ।
कर्ण एकरथेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ४
सेनानिवेशमाच्छन्तं मार्गणैः क्षतविक्षतम् ।
यमयोर्मध्यगं वीरं शनैर्यान्तं विचेतसम् ॥ ५
समासाद्य तु राजानं दुर्योधनहितेप्सया ।
सूतपुत्रस्त्रिभिस्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेष्ठिभिः ॥ ६
तथैव राजा राधेयं प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
शरैस्त्रिभिश्च यन्तारं चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ७
चक्ररक्षौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्रौ परंतपौ ।
तावप्यधावतां कर्णं राजानं भा वधीरिति ॥
तौ पृथक् शरवर्षाभ्यां राधेयमभ्यवर्षताम् ।
नकुलः सहदेवश्च परमं यत्नमास्थितौ ॥ ९
तथैव तौ प्रत्यविध्यत्सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
भल्लाभ्यां शितधाराभ्यां महात्मानावरिन्दमौ
दन्तवर्णास्तु राधेयो निजघान मनोजवान् ।

युधिष्ठिरस्य संग्रामे कालवालान्हयोत्तमान्
ततोऽपरेण भल्लेन शिरस्त्राणमपातयत् ।
कौन्तेयस्य महेष्वासः प्रहसन्निव सूतजः ॥
तथैव नकुलस्यापि हयान्हत्वा प्रतापवान् ।
ईषां धनुश्च चिच्छेद् माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥
तौ हताश्वौ हतरथौ पाण्डवौ भृशविक्षतौ ।
भ्रातरावारुरुहतुः सहदेवरथं तदा ॥ १४
तौ दृष्ट्वा मातुलस्तत्र विरथौ परवीरहा ।
अभ्यभाषत राधेयं मद्रराजोऽनुकंपया ॥ १५
योद्धव्यमद्य पार्थेन फाल्गुनेन त्वया सह ।
किमर्थं धर्मराजेन युध्यसे भृशरोषितः ॥ १६
क्षीणशस्त्रास्त्रकवचः क्षीणबाणो विबाणधिः
श्रान्तसारथिवाहश्च चञ्चन्नोऽस्त्रैररिभिस्तथा ॥
पार्थमासाद्य राधेय उपहास्यो भविष्यसि ।
एवमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्रराजेन संयुगे ॥ १८
तथैव कर्णः संरब्धो युधिष्ठिरमताडयत् ।
शरैस्तीक्ष्णैः पराविध्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
प्रहस्य समरे कर्णश्चकार विमुखं शरैः ।
ततः शल्यः प्रहस्येदं कर्णं पुनरुवाच ह ॥ २०
रथस्थमतिसंरब्धं युधिष्ठिरवधे धृतम् ।
यदर्धं धार्तराष्ट्रेण सततं मानितो भवान् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ † शतमिति पाठः ।

कर्ण इति ॥ १ ॥

६३

तं पार्थ जहि राधेय किं ते हत्वा युधिष्ठिरम्
 शंखयोर्ध्मायतोः शब्दः सुमहानेप कृष्णयोः
 श्रूयते चापघोपोऽयं प्रावृषीवाम्बुदस्य ह ।
 असी निम्नग्रयोदारानर्जुनः शस्त्रवृष्टिभिः ॥२३॥
 सर्वां प्रसति नः सेना कर्णं पश्यैनमाहवे ।
 पृष्टरक्षां च शूरस्य युधामन्युत्तमौजसी ॥२४॥
 उत्तरं चास्य वै शूरश्चक्रे रक्षति सात्यकिः ।
 भृष्टयुगस्तथा चास्य चक्रं रक्षति दक्षिणम् ॥
 भीमसेनश्च वै राज्ञा धार्तराष्ट्रेण युध्यते । -
 यथा न हन्यात्तं भीमः सर्वेषां नोऽद्य पश्यताम्
 तथा राधेय क्रियता राजा मुच्येत नो यथा
 पश्यैनं भीमसेनेन प्रस्तमाहवशोभिनम् ॥२७॥
 यदि त्वासाद्य मुच्येत विस्मयः सुमहान् भवेत्
 परित्राह्येनमभ्येत्य संशय परमं गतम् ।
 किं नु माद्रीसुती हत्वा राजानं च युधिष्ठिर
 इति शल्यवचः श्रुत्वा राधेयः पृथिवीपते ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं चैव भीमप्रस्त महाहवे ॥२९॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धर्मापयाने

त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

-सञ्जय उवाच ।

द्रौणिस्तु रथयशेन महता परिवारितः ।
 अपतत्सहसा राजन् यत्र पार्थो व्यवस्थितः
 तमापतन्तं सहसा शूरः शौरिसहायवान् ।
 दधार सहसा पार्थो वेलेष मकरालयम् ॥२॥
 ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 अर्जुनं धासुदेवं च छादयामास सायकैः ॥३॥
 अयच्छेन्नौ ततः कृष्णी दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
 विस्मयं परमं गत्वा प्रैक्षन्त कुरवस्तदा ॥४॥
 अर्जुनस्तु ततो दिव्यमखं चक्रं हसन्निव ।
 तदस्त्रं धारयामास ब्राह्मणो युधि भारत ॥५॥
 यद्यक्षि द्याक्षिपच्छ्रे पाण्डवोऽस्त्रजिघासया
 तत्तदस्त्रं महेष्वसौ द्रोणपुत्रो व्यशातयत् ॥६॥
 अग्नयुद्धे ततो राजन् वर्तमाने महाभये ।

राजयुद्धी भृशं चैव शल्यवाक्यप्रचोदितः ।
 अजातशत्रुमुत्सृज्य माद्रीपुत्रीं च पाण्डवी
 तव पुत्रं परित्रातुमभ्यधावत वीर्यवान् ।
 मद्राजप्रणुदितैरश्वैराकाशगैरिव ॥ ३१ ॥
 गते कर्णे तु कीन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अपायाल्लवनैरश्वैः सहदेवश्च मारिष ॥ ३२ ॥
 ताभ्यां स सहितस्तर्णं व्रीहन्निव नरेश्वरः ।
 प्राप्य सेनानिवेशं च मार्गेणैः क्षतविक्षतः ॥
 अवतीर्णो रथात्तूर्णमाविशच्छयनं शुभम् ।
 अपनीतशल्यः सुभृशं हृच्छल्याभिनिपीडितः
 सोऽब्रवीज्जातरौ राजा माद्रीपुत्रीं महारथौ ।
 अनीकं भीमसेनस्य पाण्डवावाशु गच्छताम्
 जीमूत इव नर्दस्तु युध्यते स वृकोदरः ।
 ततोऽन्यं रथमास्थाय नकुलो रथपुङ्गवः ॥३६॥
 सहदेवश्च तेजस्वी भ्रातरौ शत्रुकर्षणी ।
 तुरगैरश्वरंहोभिर्वात्वा भीमस्य शुभिमणौ ।
 अनीकैः सहितौ तत्र भ्रातरौ समवस्थितौ ३७

अपद्यमाने रणे द्रौणिं व्यासाननमिधान्तकम्
 स दिशः प्रदिशश्चैव छडादयित्वा ह्यजिह्वगैः
 वासुदेवं त्रिभिर्बाणिरविध्यदक्षिणे भुजे ॥ ८ ॥
 ततोऽर्जुनो हयान् हत्वा सर्वास्तस्य महात्मनः ।
 चकार समरे भूमिं शोणितौघतरङ्गिणीम् ९ ॥
 सर्वलोकवहां रौद्रा परलोकवहां नदीम् ।
 सरथाग्रधिनः सर्वान्पार्थचापच्युतैः शरैः १० ॥
 द्रौणेरपहतान्संख्ये ददशुः स च ता तथा ।
 प्रावर्तयन्महाघोरा नदीं परवहा तदा ॥ ११ ॥
 तयोस्तु व्याकुले युद्धे द्रौणेः पार्थस्य दारुणे ।
 अमर्यादं योधयन्तः पर्यधावन्त पृष्टतः ॥ १२ ॥
 रथैर्हताश्वसूतैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः ।
 विरदैश्च हतारोहिर्महामात्रैर्हतद्विपैः ॥ १३ ॥

इति धामदामाते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे भारतमावदापे
 त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४
 द्रौणिरिति ॥१॥ द्रौणे सवधिनो रथिन शरैरपह-
 तान्दृष्ट्युरित्युत्तरलोकेन सम्बन्धः । लोका इति शेषः ॥१०॥

पार्थेन समरे राजन् कृतो घोरो जनक्षयः ।
निहता रथिनः पेतुः पार्थचापच्युतैः शरैः ॥
हयाश्च पर्यधावन्त मुक्तयोक्तास्ततस्ततः ।
तदृष्ट्वा कर्म पार्थस्य द्रौणिराहवशोभिनः १५
अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितोऽभ्येत्य वीर्यवान्
विधुन्वानो महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ॥
अवाकिरत्ततो द्रौणिः समन्तान्निशितैः शरैः
भूयोऽर्जुनं महाराज द्रौणिरायम्य पत्रिणा ॥
वक्षोदेशे भृशं पार्थ ताडयामास निर्दयम् ।
सोऽतिविद्धो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत १८

गाण्डीवधन्वा प्रसभं

शरवर्षैरुदारधीः ।

संछाद्य समरे द्रौणिं

चिच्छेदास्य च कार्मुकम् ॥ १९ ॥

स छिन्नधन्वा परिधं वज्रस्पर्शसमं युधि ।
आदाय चिक्षेप तदा द्रोणपुत्रः किरीटिने ॥
तमापतन्तं परिधं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
चिच्छेद सहसा राजन्प्रहसन्निव पाण्डवः ॥
स पपात तदा भूमौ निकृत्तः पार्थसायकैः ।
विकीर्णः पर्वतो राजन् यथा वज्रेण ताडितः ॥

ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रो महारथः ।
ऐन्द्रेण चास्त्रवेगेन व्रीभत्सुं समवाकिरत् २३

तस्येन्द्रजालावततं समीक्ष्य

पार्थो राजन् गाण्डिवमाददे सः ।

ऐन्द्रं जालं प्रत्यहरत्तरस्वी

वरास्त्रमादाय महेन्द्रसृष्टम् ॥ २४

विदार्य तज्जालमथेन्द्रमुक्तं

पार्थस्ततो द्रौणिरथं क्षणेन ।

प्रच्छादयामास ततोऽभ्युपेत्य

द्रौणिस्तदा पार्थशराभिभूतः ॥ २५ ॥

विगाह्य तां पाण्डववाणवृष्टिं

शरैः परं नाम ततः प्रकाश्य ।

शतेन कृष्णं सहसाऽभ्यविद्ध्य-

न्निभिः शतैरर्जुनं क्षुद्रकाणाम् ॥ २६

ततोऽर्जुनः सायकानां शतेन

गुरोः सुतं मर्मसु निर्विभेद ।

अश्वांश्च सुतं च तथा धनुर्ज्या-

मवाकिरत् पश्यतां तावकानाम् ॥ २७

स विद्ध्वा मर्मसु द्रौणिं पाण्डवः परवीरहा
सारथि चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ॥ २८

स संगृह्य स्वयं बाह्वान्
कृष्णो प्राच्छाद्यच्छरैः ।

तत्राद्भुतमपदयाम

द्रौणेराशु पराक्रमम् ॥ २९ ॥

प्रायच्छन्नुरगान्यथ फाल्गुनं चाप्ययोधयत् ।
तदस्य समरे राजन् सर्वे योधा अपूजयन् ॥
ततः प्रहस्य व्रीभत्सुर्द्रौणपुत्रस्य संयुगे ।
क्षिप्रं रदमीनथाश्वानां क्षुरध्रंश्चिच्छिदे जयः ॥
प्राद्रवंस्तरगास्ते तु शरवेगप्रपीडिताः ।
ततोऽभूजिनदो घोरस्तव सैन्यस्य भारत ॥

पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा

तव सैन्यं समाद्रवन् ।

समन्तान्निशितान् बाणान्

विमुञ्चन्तो जयैपिणः ॥ ३३ ॥

पाण्डवैस्तु महाराज धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
पुनः पुनरथो वीरैः संयुगे जितकाशिभिः ३४
पश्यतां ते महाराज पुत्राणां चित्रयोधिनाम्
शकुनेः सौवलेयस्य कर्णस्य च विशांपते ३५
वार्यमाणा महासेना पुत्रैस्तव जनेश्वर ।
न चातिष्ठत संग्रामे पीड्यमाना समन्ततः ॥
ततो योधैर्महाराज पलायद्भिः समन्ततः ।
अभवद्वाकुलं भीतं पुत्राणां ते महद्वलम् ॥ ३७
तिष्ठ तिष्ठेति च ततः सूतपुत्रस्य जल्पतः ।
नावतिष्ठति सा सेना वध्यमाना महात्मभिः
अथोत्क्रुष्टं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः
धार्तराष्ट्रवलं दृष्ट्वा विद्रुतं वै समन्ततः ॥ ३९
ततो दुर्योधनः कर्णमब्रवीत्प्रणयादिव ।
पश्य कर्णं महासेना पञ्चालैरर्दिता भृशम् ॥
त्वयि तिष्ठति संत्रासात्पलायनपरायणा ।
एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कुरु प्रातमरिंदम ॥ ४१
सहस्राणि च योधानां त्वामेव पुरुषोत्तम ।
कोशन्ति समरे वीर द्राव्यमाणानि पाण्डवैः
एतच्छ्रुत्वाऽपि राधेयो दुर्योधनवचो महान्
मद्रराजमिदं वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ४३
पश्य मे भुजयोर्वीर्यमस्त्राणां च जनेश्वर ।
अद्य हन्मि रणे सर्वान्पञ्चालान्पाण्डुभिः सह
बाह्याश्वान्नरव्याघ्र भद्रेणैव न संशयः ।
एवमुक्त्वा महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् ॥
प्रगृह्य विजयं वीरो धनुः श्रेष्ठं पुरातनम् ।
सज्यं कृत्वा महाराज संगृह्य च पुनः पुनः ४६

सस्त्रिचार्यं च योधान्स सत्येन शपथेन च ।
 प्रायोजयदमेयात्मा भार्गवास्त्रं महाबलः ॥४७॥
 ततो राजन्सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 कोटिशश्च शरास्त्रीक्ष्णा निरगच्छन्महामृधे
 उवलितैस्तैः शरैर्घोरैः कङ्कवाहिनवाजितैः
 संछन्ना पाण्डवी सेना न प्राज्ञायत किञ्चन ॥
 हाहाकारो महानासीत्पञ्चालानां विशांपते ।
 पीडितानां बलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे ॥५०॥
 निपतद्भिर्गजै राजन्नभैश्चापि सहस्रशः ।
 रथैश्चापि नरद्वयाग्र नरैश्चैव समन्ततः ॥ ५१॥
 प्राक्पतत मही राजभिहतैस्तैः समन्ततः ।
 व्याकुलं सर्वमभयं पाण्डवानां महद्वलम् ॥
 कर्णस्त्येको युधां श्रेष्ठो विभ्रम इव पावकः ।
 बहून् शङ्खरद्वयाग्र शुश्रूमे स परंतपः ॥ ५३॥
 ते वध्यमानाः कर्णेन पञ्चालाश्चेदिभिः सह ॥
 तत्र तत्र व्यमुह्यन्त वनदाहे यया द्विपाः ॥५४॥
 लुक्लुक्श्व नरद्वयाग्र यथा व्याघ्रा नरोत्तमाः ।
 तेषां तु क्रोशतामासोद्गीतानां रणमूर्धनि ॥
 घायतां च ततो राजन्सस्तानां च समन्ततः ।
 आर्तनादो महास्तत्र भूतानामिव संयुगे ॥
 वध्यमानांस्तु तान् दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष ।
 वित्रेस्तुः सर्वभूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥
 ते वध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृज्याः ।
 अर्जुनं वासुदेवं च क्रोशन्ति च मुहुर्मुहुः ॥५८॥

प्रेतराजपुरे यद्वत् प्रेतराजं विचेतसः ।
 श्रुत्वा तु निनन्द तेषां वध्यतां कर्णसायकैः ॥
 अथाग्रवीद्वासुदेवं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 भार्गवान्त्रं महाघोरं दृष्ट्वा तत्र समीरितम् ॥
 पश्य कृष्ण महाबाहो भार्गवास्त्रस्य विक्रमम्
 नेतदस्त्रं हि समरे शक्यं हन्तुं कथञ्चन ॥ ६१॥
 सूतपुत्रं च संरब्धं पश्य कृष्ण महारणे ।
 अन्तकप्रतिमं धीर्यं कुर्वाणं कर्म दारुणम् ॥
 अमीक्ष्य चोदयन्नश्वान्प्रेक्षते मां मुहुर्मुहुः ।
 न च पश्यामि समरे कर्णं प्रति पलायितम् ॥
 जीवन्प्राप्नोति पुरुषः संख्ये जयपराजयौ ।
 मृतस्य तु दृपीकेश भङ्ग एव कृतो जयः ॥
 एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णो मतिमतां वरम् ।
 धनञ्जयमुवाचेदं प्राप्तकालमर्दिदम् ॥ ६५॥
 कर्णेन हि ददं राजा कुन्तीपुत्रः परिक्षितः ।
 तं दृष्ट्वाश्वस्य च पुनः कर्णं पार्थं वधिष्यक्षि ॥
 एवमुक्त्वा पुनः प्रायाद्रूपमिच्छन् युधिष्ठिरम्
 श्रेणे प्राहयिष्यंश्च युद्धे कर्णं विशांपते ॥ ६७॥
 ततो धनञ्जयो द्रुपुं राजान् बाणपीडितम् ।
 रथेन प्रययौ क्षिप्रं संग्रामात्केशवाक्षया ॥ ६८॥
 गच्छश्रेष्ठ तु कौन्तेयो धर्मराजदिदक्षया ।
 सैन्यमालोकयामास नापश्यत्तत्र चाप्रजम् ॥
 युद्धं कृत्वा तु कौन्तेयो द्रोणपुत्रेण भारत ।
 दुःसहं वज्रिणा संख्ये पराजित्य गुरोः सुतम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धर्मराजशोधने

चतुःपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

सञ्जय उवाच ।

द्रौणिं पराजित्य ततोऽग्रधन्वा

कृत्वा महदुत्करं शूरकर्म ।

आलोक्योमांस ततः स्वसैन्यं

धनञ्जयः शत्रुभिरग्रचूष्यः ॥ १ ॥

अवुध्यमानान्पृतनामुंखस्यन्

शूरः शूरान् हर्षयन्सख्यसाची ।

पूर्वप्रहारैर्मथितान् प्रशंसन्

स्थितान्महात्मा सरथाननेकान् ॥ २ ॥

अपश्यमानस्तु किरीटमाली

युधिष्ठिरं ध्रोतरमाजमीढम् ।

उवाच भीमं तरसाऽभ्युपेत्य

राक्षः प्रवृत्तिं त्विह कुत्र राजा ॥ ३ ॥

६६

कर्णं प्रति लक्ष्यकृत्य पलायितुं न पश्यामि
 निपिदत्वात् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
 कण्ठीये भारतभावदोषे चतुःपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

द्रौणिमिति । ततोऽग्रधन्वा विस्तारितोऽग्रवापः ॥ १ ॥
 अनेकान् बहून् ॥ २ ॥ उवाच तं, पश्य ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच ।

अपयात इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कर्णवाणाभितप्तो यदि जीवेत्कथञ्चन ॥ ४

अर्जुन उवाच ।

तस्माद्भवान् शीघ्रमितः प्रयातु
राज्ञः प्रवृत्त्यै कुरुसत्तमस्य ।
नूनं स विद्धोऽतिभृशं पृथक्कैः
कर्णेन राजा शिविरं गतोऽसौ ॥ ५

यः संप्रहारैर्निशितैः पृथक्कै-
द्रोणेन विद्धोऽतिभृशं तरस्यौ ।
तस्यौ स तत्रापि जयप्रतीक्षो
द्रोणोऽपि यावन्न हतः किलासीत् ॥

स संशयं गमितः पाण्डवाग्न्यः
संख्येऽद्य कर्णेन महानुभावः ।
ज्ञातुं प्रयाह्याशु तमद्य भीम
स्यास्याम्यहं शत्रुगणान्निरुद्ध्य ॥ ७

भीमसेन उवाच

त्वमेव जानीहि महानुभाव
राज्ञः प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य ।
अहं हि यद्यर्जुन याम्यमित्रा
वदन्ति मां भीत इति प्रवीराः ॥ ८

ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेनं
संशप्तकाः प्रत्यनीकस्थिता मे ।
एतानहत्वाऽद्य मया न शक्य-
मितोपयातुं रिपुसङ्घगोष्ठात् ॥ ९

अथाब्रवीदर्जुनं भीमसेनः
स्ववीर्यमासाद्य कुरुप्रवीर ।
संशप्तकान् प्रतियोत्स्यामि संख्ये
सर्वानहं याहि धनञ्जय त्वम् ॥ १०

तद्भीमसेनस्य वचो निशम्य
सुदुष्करं भ्रातुरमित्रमध्ये ।
संशप्तकानीकमसह्यमेकः
सुदुष्करं धारयामीति पार्थः ॥ ११

उवाच नारायणमप्रमेयं
कपिध्वजः सत्यपराक्रमस्य ।

श्रुत्वा वचो भ्रातुरर्शनमन्व-

स्तदाहवे सत्यवचो महात्मा ।

द्रष्टुं कुरुश्रेष्ठमभिप्रथाम्यन्

प्रोवाच वृष्णिप्रवरं तदानीम् ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

चोदयाश्वान् हृषीकेश विहार्येनद्रलार्णवम् ।
अजातशत्रुं राजानं द्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ १३

सञ्जय उवाच

ततो ह्यान्सर्वदाशार्तमुग्न्यः

प्रचोदयन् भीममुवाच चेदम्

नैतच्चित्रं तव कर्माद्य भीम

यास्याम्यहं जाहि पार्थारिसंवान् ॥ १४

ततो ययौ हृषीकेशो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
शीघ्राच्छीघ्रतरं राजन्वाजिभिर्नरुडोपमैः ॥ १५
प्रत्यनीकै र्व्यवस्थाप्य भीमसेनमरिद्रमम् ।
संदिश्य चैतं राजेन्द्र युद्धं प्रति वृकोदरम्

ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ

राजानमासाद्य शयानमेकम्

रथादुभौ प्रत्यवरुह्य तस्मा-

द्वन्द्वतुर्धर्मराजस्य पादौ ॥ १७

तं दृष्ट्वा पुरुषय्यात्रं

क्षेमिणं पुरुषर्षभम्

मुदाभ्युपगतौ कृष्णा-

वश्विनाविव वासवम् ॥ १८

तावभ्यनन्दद्राजाऽपि विवस्वानश्विनाविव
हते महासुरे जंभे शक्रविष्णू यथा गुरुः ॥ १९
मन्यमानो हतं कर्णं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रीतः प्राह परंतपः ॥ २०

सञ्जय उवाच

अथोपयातौ पृथुलोहिताक्षौ

शराचिताङ्गौ रुधिरप्रदिग्धौ

समीक्ष्य सेनाग्रनरप्रवीरौ

युधिष्ठिरो वाक्यमिदं वभाषे ॥ २१

महासत्त्वौ हि तौ दृष्ट्वा सहितौ केशवार्जुनौ
हतमाधिरथि मेने संख्ये गाण्डीवधन्वना ॥ २२

तावन्मनन्दत् कौन्तेयः
साक्षा परमवल्लुना ।

स्मितपूर्वमभिप्रां
पूजयन् भरतर्षभ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरं प्रति कृष्णार्जुनागमे
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच

स्वागतं देवकीमातः स्वागतं ते धनञ्जय ।
प्रियं मे दर्शनं गाढं युवयोरच्युतार्जुनौ ॥ १
अक्षतान्यामरिष्टाभ्यां हतः कर्णो महारथः ।
आशीविपसन् युद्धे सर्वशस्त्रविशारदम् ॥ २
अग्रगं धार्तराष्ट्राणां सर्वेषां शर्म यर्म च ।
रक्षितं वृषसेनेन सुपेणेन च धन्विना ॥ ३
अनुप्राप्तं महावीर्यं रामेणाग्र सुदुर्जयम् ।
अभ्यं सर्वस्य लोकस्य रथिनं लोकविश्रुतम्
प्रातारं धार्तराष्ट्राणां गन्तारं वाहिनीमुखे ।
हन्तारं परसेन्यानामभिप्राणमर्दनम् ॥ ४
दुर्योधनहिते युक्तमस्मदुपायं चोद्यतम् ।
अप्रभृष्यं महायुद्धे देवैर्येपि सवाचसैः ॥ ५
अनलानिलयोस्तुल्यं तेजसा च बलेन च ।
पातालमिव गभीरं सुहृदां नन्दिपर्वणम् ॥ ६
अन्तर्कं मम मित्राणां हृत्वा कर्णं महामृधे ।
दिष्ट्या युधामनुप्राप्ती जित्वाऽसुरमिवामरी
घोरं युद्धमदीनेन मया ह्यद्याच्युतार्जुनौ ।
कृतं तेनान्तकेनेह प्रजाः सर्वा जिघांसता ॥ ७
तेन केतुश्च मे च्छिन्नो हती च पार्श्वसारथी
हतयाहस्ततश्चास्मि युयुधानस्य पश्यतः ॥ ८
पृष्टद्युक्षस्य यमयोर्धारस्य च शिषाण्डिनः ।
पश्यतां द्रौपदेयानां पञ्चालानां च सर्वशः ॥ ९

पताजित्वा महावीर्यः

कर्णः शत्रुगणान् वहन् ।

जितवान्मां महाबाहो

यतमानो महारणे ॥

अभिवृत्त्य च मां युद्धे परुषाण्युक्तवान्वह ।
तत्र तत्र युधां श्रेष्ठ परिभूय न संशयः ॥ १०
भीमसेनप्रभायास्तु यज्जीवामि धनञ्जय ।
बहुनाऽत्र किमुक्तेन नाहं तव सोढुमुत्सहे ॥
त्रयोदशाहं वर्षाणि यस्माद्भ्राता धनञ्जय ।
न स्म निद्रां लभे रात्रौ न चाहानि सुखं क्वचित्
तस्य द्वेपेण संयुक्तः परिदह्ये धनञ्जय ।
आत्मनो मरणे यातो बाघीणस इव द्विपः
तस्यायमगमत्कालश्चिन्तयानस्य मे चिरम् ।
कथं कर्णो मया शक्यो युद्धे क्षपयिहं भवेत्
जाग्रत्स्वपंश्च कौन्तेय कर्णमेव सदा ह्यहम् ।
पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभूतमिदं जगत् ॥ १८
यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्भ्रातो धनञ्जय ।
तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमेवाप्रतः स्थितम्
सोऽहं तेनैव धीरेण समरेष्वपलायिना ।
सहयः सरथः पार्थजित्वा जीवन् विस्मार्जितः
को नु मे जीवितेनार्थो राज्येनार्थो भवेत्पुनः
ममैवं धिक्कृतस्याद्य कर्णेनाहवंशोभिना ॥ २१
न प्राप्तपूर्वं शङ्कीष्मात्कृपाद्रोणाद्य संयुगे ।
तत् प्राप्तमद्य मे युद्धे स्तपुत्रामहमारयात् ॥ २२

स त्वां पृच्छामि कौन्तेय

यथाऽद्य कुशलं तथा ।

तन्ममान्धश्च कारस्म्येन

यथा कर्णो हतस्तथया ॥

२३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्द्धये
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

स्वागतमिति । भो अच्युतार्जुनौ युवयोर्दर्शनं मे
गाढम् प्रियम् । कुशलमिति पाठे युवयोः कुशलं यत्तन्मे गाढं
प्रियमिति योज्यम् ॥ १ ॥ अरिष्टाभ्यां शुभाभ्याम् ॥ २ ॥

अनुज्ञातं अनुगृहीतम् ॥ ४ ॥ अनलानिलयोरिति क्रमात्तेजो-
बलाभ्याम् ॥ ७ ॥ मरणे उपस्थिते सति यातः पलायितोऽस्मि
बाघीणसः मेपविशेषः यस्य नातापुत्रयोर्वधोसदृशं चर्म भवति
द्विपः द्वाभ्यां वक्त्राणांभ्यां पिबतीति । द्विज इति पाठे
'कृष्णप्रावो रक्षाक्षराः श्वेतपक्षो विहंगमः ।
स वै बाघीणसः प्रोक्तो याज्ञिकैः पितृकर्मणि' इति प्रायः १६

शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे ।
 रामतुल्यस्तथाऽस्त्रेण स कथं धै निवृद्धितः २४
 महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविशारदः
 धनुर्धराणां प्रवरः सर्वपामेकपूरुषः ॥ २५ ॥
 पूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशांपते ।
 त्वदर्थमेव राधेयः स कथं निहतस्त्वया २६
 धार्तराष्ट्रो हि योधेषु सर्वेष्वेव सदाऽर्जुन ।
 तव मृत्युं रणे कर्णं मन्यते पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥
 स त्वया पुरुषध्याम्य कथं युद्धे निवृद्धितः ।
 तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यथा कर्णो हतस्त्वया
 युध्यमानस्य च शिरः पश्यतां सुतृदां तृतम्
 त्वया पुरुषशार्दूल सिंहेनेव यथा रुरोः ॥ २९ ॥
 यः पथुपासीत् प्रदिशो दिशश्च
 त्वां सूतपुत्रः समरे परीप्सन् ।
 दित्सुः कर्णः समरे हस्तिपङ्कवं
 स हीदानीं कङ्कपत्रैः सुतीक्ष्णैः ॥ ३० ॥
 त्वया रणे निहतः सूतपुत्रः
 कच्चिच्छेते भूमितले दुरात्मा ।
 प्रियश्च मे परमो वै कृतोऽर्थं
 त्वया रणे सूतपुत्रं निहत्य ॥ ३१ ॥
 यः सर्वतः पथपतस्त्वदर्थं
 सदाचिंतो गर्हितः सूतपुत्रः
 स शूरमानी समरे समेत्य
 कच्चित्त्वया निहतः संयुगेऽसौ ॥ ३२ ॥
 रौक्मं वरं हस्तिगजाश्वयुक्तं
 रथं प्रदित्सुर्थः परेभ्यस्त्वदर्थं ।
 सदा रणे स्पर्धते यः स पापः
 कच्चित्त्वया निहतस्तात युद्धे ॥ ३३ ॥
 योऽसौ सदा शूरमदेन मत्तो
 विकथ्यते संसदि कौरवाणाम् ।
 प्रियोऽत्यर्थं तस्य सुयोधनस्य
 कच्चित्स पापो निहतस्त्वयाऽद्य ३४
 कच्चित्समागम्य धनुःप्रयुक्तै-
 स्त्वत्प्रेषितैर्लोहिताङ्गैर्विहङ्गैः ।
 शेते स पापः सुविभिन्नगात्रः
 कच्चिद्भग्नौ धार्तराष्ट्रस्य बाहू ॥ ३५ ॥
 योऽसौ सदा श्लाघते राजमध्ये
 दुर्योधनं हर्षयन्दर्पपूर्णः ।

यहं हन्ता फाल्गुनस्येति मोहा-
 त्कच्चिद्भक्तस्य न धै तथा नत् ३६
 नाहं पादौ धावयिष्ये कदाचि-
 धावत्स्थितः पार्थ इत्यल्पबुद्धेः ।
 व्रतं तस्यैतत् सर्वदा शक्रगूनां
 कच्चित्त्वया निहतः सोऽद्य कर्णः ३७
 योऽसौ कृष्णामववीडुष्वबुद्धिः
 कर्णः सभायां कुर्वीरमध्ये ।
 किं पाण्डवांस्त्वं न जहासि कृष्णे
 सुदुर्बलान्पतितान्हीनसत्त्वान् ॥ ३८ ॥
 योऽसौ कर्णः प्रत्यजानास्त्वदर्थं
 नाहं हत्वा सह कृष्णेन पार्थम् ।
 इहोपयातेति स पापबुद्धिः
 कच्चिच्छेते शरसंभिन्नगात्रः ॥ ३९ ॥
 कच्चित्संग्रामो विदितो धै तवायं
 समागमे सुञ्जयकौरवाणाम् ।
 यत्रावस्थामीदृशां प्रापितोऽहं
 कच्चित्त्वया सोऽद्य हतो दुरात्मा ४०
 कच्चित्त्वया तस्य सुमन्दबुद्धे-
 र्गाण्डीवमुक्तैर्धिशिखैर्वलङ्घिः ।
 सकुण्डलं भानुमदुत्तमाङ्गं
 कायात्प्रकृतं युधि सव्यसाचिन् ४१
 यत्तन्मया वाणसमर्पितेन
 ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर ।
 तन्मे त्वया कच्चिदमोघमद्य
 ध्यानं कृतं कर्णनिपातनेन ॥ ४२ ॥
 यद्वर्षपूर्णः स सुयोधनोऽस्मा-
 नुदीक्षते कर्णसमाश्रयेण ।
 कच्चित्त्वया सोऽद्य समाश्रयोऽस्य
 भग्नः पराक्रम्य सुयोधनस्य ॥ ४३ ॥
 यो नः पुरा पण्डतिलानवोच-
 त्समामध्ये कौरवाणां समक्षम् ।
 स दुर्मतिः कच्चिदुपेत्य संख्ये
 त्वया हतः सूतपुत्रो ह्यमर्षी ॥ ४४ ॥
 यः सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा
 पुराऽववीक्षिर्जितां सौवलेन ।
 स्वयं प्रसह्यानय याज्ञसेनी-
 मपीह कच्चित्स हतस्त्वयाऽद्य ४५

यः शस्त्रभृच्छ्रेष्ठतमः पृथिव्यां
पितामहं व्याक्षिपदल्पचेताः ।
संख्यायमानोऽर्धरथः स कश्चि-
त्त्वया हतोऽद्याधिरथिर्महात्मन् ४६
अमर्षजं निकृतिस्मीरणेरितं
हृदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम ।

हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्णं
इति ब्रूयन् प्रशमयसेऽद्य फाल्गुन ॥
प्रवीहि मे दुर्लभमेतदद्य
कथं त्वया निहतः सूतपुत्रः ।
अनुध्याये त्वां सततं प्रवीर
वृत्ते हतेऽसौ भगवानिवेन्द्रः ॥ ४८

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
पदपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

सज्जय उवाच ।
तद्धर्मशीलस्य घघो निशम्य
राक्षः क्रुद्धस्यातिरथो महात्मा ।
उवाच दुर्धर्ममदीनसत्त्वं
युधिष्ठिरः जिष्णुरनन्तवीर्यः ॥ १
अर्जुन उवाच ।
संशप्तकेर्युध्यमानस्य मेऽद्य
सेनाप्रयायो कुरुसैन्येषु राजन् ।
आशीविषामान् घगमान् प्रमुञ्चन्
द्रौणिः पुरस्तात्सहसाऽभ्यतिष्ठत् २
दृष्ट्वा रथं मेघरथं ममैव
समस्तसेनाघरणेऽभ्यतिष्ठन् ।
तेषामहं पञ्च शतानि हत्त्वा
ततो द्रौणिमगमं पार्थिवाम्भ्य ॥ ३
स मां समासाद्य नेरेन्द्र यत्तः
समभ्ययार्त्तिसहमिव द्विपेन्द्रः ।
अकार्पाद्य रथिनामुज्जिहीर्षा
महाराज वध्यतां कौरवाणाम् ॥ ४
ततो रणे भारत दुष्प्रकम्प्य
आचार्यपुत्रः प्रवरः कुरुणाम् ।
मामर्दयामास शक्तिः पृष्टकै-
र्जनार्दनं चैव विपात्रिकल्पैः ॥ ५
अष्टागवामष्टशतानि बाणान्
मया प्रयुद्धस्य वहन्ति तस्य ।

तांस्तेन मुक्तानहमस्य बाणै-
र्घ्ननाशयं चायुरिवाभ्रजालम् ॥ ६
ततोऽपरान्बाणसङ्गाननेका-
नार्कणपूर्णायातधिप्रमुक्तान् ।
ससर्ज शिक्षास्त्रबलप्रयत्नै-
स्तथा यथा प्रावृषि कालमेघः ॥ ७
मैयादवानं न च संदधानं
जानीमहे कतरेणास्यतीति ।
वामेन वा यदि वा दक्षिणेन
स द्रोणपुत्रः समरे पर्यवर्तत ॥ ८
तस्याततं मण्डलमेव सज्जं
प्रदह्यते कार्मुकं द्रोणसुनोः ।
सोऽविध्यन्मां पञ्चभिर्द्रोणपुत्रः
शक्तिः शरैः पञ्चभिर्वासुदेवम् ॥ ९
अहं हि तं त्रिशता वज्रकल्पैः
समार्दयं निमिपस्यान्तरेण ।
क्षणात् श्वाधित्समरूपो बभूव
समार्दितो मद्विष्टैः पृष्टकैः ॥ १०
स विश्वरूपधिर सर्वगात्रे
रथानीकं सूतसुनोर्धिवेश ।
मयाऽभिभूतान्सेनिकानां प्रवर्हा-
नसौ प्रपश्यन्नाधिरप्रदिग्धान् ॥ ११

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये
पदपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

तद्धर्मोति ॥ १ ॥ सगमान् बाणान् ॥ २ ॥ वध्यता

वध्यमानानां कौरवाणां उज्जिहीर्षा उद्धर्तुमिच्छामकार्पात्
॥ ४ ॥ अष्टौ गावो यस्मिन् तदष्टागवं शक्यं तेषामष्टा-
गवामष्ट अष्टसंख्यानि शक्यतामि । नुडमावः आर्षः शतानि
बाणान् अनेकशतसंख्यान्वहन्ति ॥ ६ ॥

ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं
 वित्रस्तयोश्च द्रुतवाजिनागम् ।
 पञ्चाशता रथमुख्यैः समेत्य
 कर्णस्त्वरन्मासुपायात्प्रमार्थी ॥ १२
 तान्सूदयित्वाऽहमपास्य कर्णं
 द्रष्टुं भवन्तं त्वरयाऽभियातः ।
 सर्वे पञ्चाला द्वाद्भिजन्ते स्म कर्णं
 दृष्ट्वा गावः कंसरिपं यथैव ॥ १३
 मृत्योरास्यं व्यात्तमिवाभिपद्य
 प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् ।
 रथांस्तु तान्सप्तशतान्निमग्ना-
 स्तदा कर्णः प्राहिणोन्मृत्युसङ्ग ॥ १४
 न चाप्यभूत्कलान्तमनाः स राजन्
 यावन्नास्मान्दृष्टवान् सूतपुत्रः ।
 श्रुत्वा तु त्वां तेन द्रष्टुं समेत-
 मश्वत्थाम्ना पूर्वतरं क्षतं च ॥ १५
 मन्ये कालमपयानस्य राजन्
 क्रूरात्कर्णात्तेऽहमचिन्त्यकर्मन् ।
 मया कर्णस्यास्त्रमिदं पुरस्ता-
 द्युद्धे द्रष्टुं पाण्डव चित्ररूपम् ॥ १६
 न ह्यन्ययोद्धा विद्यते सृञ्जयानां
 महारथं योऽद्य सहेत कर्णम् ।
 शैनेयो मे सात्यकिश्चकरक्षौ
 धृष्टद्युम्नश्चापि तथैव राजन् ॥ १७

युधामन्युश्चोत्तमौजाश्च शूरी
 पृष्ठतो मां रक्षतां राजपुत्री ।
 रथप्रवीरणं मत्तानुभाव
 द्विपत्सैन्ये वर्तता दृम्भरेण ॥ १८
 समेत्याहं मृतपुत्रेण संग्रहे
 वृत्रेण वज्रोव नरेन्द्रमुग्र ।
 योत्स्याम्यहं भारत मृतपुत्र-
 मस्मिन्संग्रामे यदि वै दृश्यतेऽद्य ॥ १९
 आयाहि पदयाद्य युयुत्समानं
 मां मृतपुत्रस्य रणे जयाय ।
 महर्षभस्यैव मुग्यं प्रपन्नाः
 प्रभद्रकाः कर्णमभिद्रवन्ति ॥ २०
 पद्साहन्ना भारत राजपुत्राः
 स्वर्गाय लोकाय रणे निमग्नाः ।
 कर्णं न चेदद्य निहन्मि राजन्
 सवान्धवं बुध्यमानं प्रसह्य ॥ २१
 प्रतिश्रुत्याकुर्वतो वै गतिर्यां
 कष्टा याता तामहं राजसिंह ।
 आमन्त्रये त्वां ब्रूहि जयं रणे मे
 पुरा भीमं धार्तराष्ट्रा असन्ते ॥ २२
 सौतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंह
 सैन्यं तथा शत्रुगणांश्च सर्वान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनवाक्ये
 सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

सञ्जय उवाच ।
 श्रुत्वा कर्णं कल्पमुदारवीर्यं
 क्रुद्धः पार्थः फाल्गुनस्यामितौजाः ।
 धनञ्जयं वाक्यमुवाच चेदं
 युधिष्ठिरः कर्णशराभितप्तः ॥ १
 विप्रद्रुता तात चमूस्त्वदीया-
 तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु ।

भीतो भीमं त्यज्य चायास्तथा त्वं
 यन्नाशकः कर्णमयो निहन्तुम् ॥ २
 स्नेहस्त्वया पार्थ कृतः पृथाया
 गर्भं समाविश्य यथा न साधु ।
 त्यक्त्वा रणे यदपायाः स भीमं
 यन्नाशकः सूतपुत्रं निहन्तुम् ॥ ३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्दीपे
 सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

श्रुत्वा कर्णमिति । स्पष्टार्थोऽष्टषष्ठितमः ॥ १ ॥

यत्तद्वाप्यं द्वैतघने त्वयोक्तं
 कर्णं हन्ताऽऽस्येकरथेन सत्यम् ।
 त्यक्त्या तं वै कथमद्यापयातः
 कर्णाद्गीतो भीमसेनं विहाय ॥ ४
 इदं यदि द्वैतघनेऽप्यचक्षुः
 कर्णं योऽङ्गं न प्रदास्ये नृपेति ।
 वयं ततः प्राप्तकालं च सर्वे
 कृत्यान्पुपैष्याम तथैव पार्थ ॥ ५
 मयि प्रतिश्रुत्य वर्यं हि तस्य
 न वै कृते तच्च तथैव वीर ।
 आनीय नः शत्रुमर्थं स कस्मा-
 त्समुत्क्षिप्य स्वण्डिले प्रत्यर्पिष्ठाः ६
 अप्यादिष्म वयमर्जुन त्वयि
 यियास्यो बहुकल्याणमिष्टम् ।
 तन्नः सर्वं विकलं राजपुत्र
 कलार्थिनां विकल इवातिपुष्पः ७
 प्रच्छादितं वडिशमिधामिषेण
 सच्छादितं गरलमिधाशनेन ।
 अनर्थकं मे दर्शितवानसि त्वं
 राज्यार्थिनो राज्यरूपं विनाशम् ८
 त्रयोदशेमा हि समाः सदा वयं
 त्वामन्वजीविष्म धनञ्जयाशया ।
 काले ययं द्वेषमिदोसवीजं
 तन्नः सर्वान्शरके त्वं न्यमज्जः ॥ ९
 यत्तत्पृथां वागुवाचान्तरिक्षे
 सत्ताहजाते त्वयि मन्दबुद्धी ।
 जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं
 सर्वान् शूरान् शात्रवाजेष्यतीति १०
 अयं जेता ग्वाण्डवे देवसद्गान्
 सर्वाणि भूतान्यपि चोत्तमीजाः ।
 अयं जेता मद्र-कलिङ्ग-केकया-
 नयं कुरुग्राजमध्ये निहन्ता ॥ ११
 अस्मात्परो नो भविता धनुर्धरो
 नैनं भूतं किञ्चन जातु जेता ।
 इच्छन्नयं सर्वभूतानि कुर्या-
 द्दशे वशी सर्वसमाप्तविद्यः ॥ १२
 कान्त्या शशाङ्कस्य ज्वेन वायोः
 शौर्येण मेरोः क्षमया पृथिव्याः ।
 सुगस्य भासा धनदस्य लक्ष्म्या
 शौर्येण शक्रस्य बलेन विष्णोः ॥ १३

तुल्यो महात्मा तव कुन्तिपुत्रो
 जातोऽदितेर्धिष्णुरिचारिहन्ता ।
 शेषां जयाय द्विपतां वधाय
 ख्यातोऽमितौजाः कुलतन्तुकर्ता १४
 इत्यन्तरिक्षे शतशृङ्गमूर्ध्नि
 तपस्विनां शृण्वतां वागुवाच ।
 एवंविधं तच्च नाभूत्तया च
 देवाऽपि नूनमनृतं वदन्ति ॥ १५
 तथा परेषामृषिसत्तमानां
 श्रुत्वा गिरः पूजयतां सदा त्वाम् ।
 न संनर्तति प्रैमि सुयोधनस्य
 न त्वा जानाम्याधिरथेर्भयार्तम् १६
 पूर्वं यदुक्तं हि सुयोधनेन
 न फाल्गुनः प्रमुखे स्वास्यतीति ।
 कर्णस्य युद्धे हि महाबलस्य
 मीर्यात्तु तन्नावबुद्धं मयाऽऽसीत् १७
 तेनाद्य तप्त्ये भृशमप्रमेयं
 यच्छत्रुवर्गो नरकं प्रविष्टः ।
 तदैव चाच्योऽस्मि ननु त्वयाऽहं
 न योत्स्येऽहं सूतपुत्रं कथञ्चिद् ॥ १८
 ततो नाहं सुजयान्केकयाश्च
 समानयेयं सुहृदो रणाय ।
 एवं गते किञ्च मयाऽद्य शक्यं
 कार्यं कर्तुं विग्रहे सूतजस्य ॥ १९
 तथैव राज्ञश्च सुयोधनस्य
 ये वापि मां योद्धुःकामाः समेताः ।
 धिगस्तु मञ्जीवितमद्य कृष्ण
 योऽहं वशं सूतपुत्रस्य यातः ॥ २०
 मध्ये कुरुणां सुहृदां च मध्ये
 ये चाप्यन्ये योद्धुःकामाः समेताः ।
 यदि स्म जीवेत् स भवेन्नहन्ता
 महारथानां प्रवरो रयोत्तमः ।
 तवाभिमन्युस्तनयोऽद्य पार्थ
 न चास्मि गन्ता समरे पराभवम् ॥
 अद्यापि जीवेत्समरे घटोत्कच-
 स्तथापि नाहं समरे पराङ्मुखः ।
 मम ह्यभाग्यानि पुरा कृतानि
 पापानि नूनं बलवन्ति युद्धे ॥ २२

तृणं च कृत्वा समरे भवन्तं
ततोऽहमेवं निकृतो दुरात्मना ।
वैकतनेनैव तथा कृतोऽहं
यथा ह्यशक्तः क्रियते ह्यवान्धवः २३
आपहतं कश्चन यो विमोक्षे-
त्स बान्धवः स्नेहयुक्तं सुहृच्च ।
एवं पुराणा मुनयो वदन्ति
धर्मः सदा सद्भिरनुष्ठितश्च ॥ २४
त्वष्ट्रा कृतं बाहमकूजनाक्षं
शुभं समास्थाय कपिध्वजं तम् ।
खड्गं गृहीत्वा हेमपट्टानुवद्धं
धनुश्चेदं गाण्डिवं तालमात्रम् ॥ २५
स केशवेनोद्यमानः कथं त्वं
कर्णाङ्गीतो व्यपयातोऽसि पार्थ ।
धनुश्च तत् केशवाय प्रयच्छ
यन्ता भविष्यस्त्वं रणे केशवस्य २६
तदा हनिष्यत्केशवः कर्णमुग्रं
मरुत्पतिर्धृत्रमिवात्तवज्रः ।

राधेयमेतं यदि नाद्य शक्त-
श्चरन्तमुग्रं प्रतिवाधनाय ॥ २७
प्रयच्छान्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य
त्वत्तो योऽस्त्रैरभ्यधिको वा नरेन्द्रः
अस्मान्नैव पुत्रदारैर्विहीना-
न्सुखान्द्राण्य राज्यनाशाच्च भूयः ॥
द्रष्टा लोकः पतितानप्यगाधे
पापैर्जुष्टे नरके पाण्डवेय ।
मासेऽपतिष्यः पञ्चमे त्वं सुकृच्छ्रे
न वा गर्भे आभविष्यः पृथायाः २९
तत्ते श्रेयो राजपुत्राभविष्य-
न्न चेत्संग्रामादपयानं दुरात्मन् ।
धिग्गाण्डीवं धिक् च ते बाहुवीर्य-
मसंख्येयान् बाणगणांश्च धिक्ते ।
धिक्ते केतुं केसरिणः सुतस्य
कृशानुदत्तं च रथं च धिक्ते ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरक्रोधवाक्ये
अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

सञ्जय उवाच ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्तः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
असि जग्राह संक्रुद्धो जिघांसुर्भरतर्षभम् १
तस्य कोपं समुद्धाक्ष्य चित्तज्ञः केशवस्तदा ।
उवाच किमिदं पार्थ गृहीतः खड्ग इत्युत २
न हि पश्यामि योद्धव्यं त्वया किञ्चिद्धनञ्जय
ते श्रुता धार्तराष्ट्रा हि भीमसेनेन धीमता ३
अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि ।
स राजा भवता दृष्टः कुशली च युधिष्ठिरः
स दृष्ट्वा नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।
हर्षकाले च संप्राप्ते किमिदं मोहकारितम् ५
न तं पश्यामि कौन्तेय यस्ते वध्यो भविष्यति
प्रहर्तुमिच्छसे कस्मात्किं वा ते चित्तविभ्रमः

कस्माद्भवान्महाखड्गं

परिगृह्णाति सत्वरः ।

तत्त्वां पृच्छामि कौन्तेय

किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ७

परामृशासि यत्क्रुद्धः खड्गमद्भुतविक्रम ।
एवमुक्तरतु कृष्णेन प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरम् ८
अर्जुनः प्राह गोविन्दं क्रुद्धः सर्प इव श्वसन
अन्यस्मै देहि गाण्डीवमिति मां योभिचोदयेत्
भिन्ध्यामहं तस्य शिर इत्युपांशुव्रतं मम ।
तदुक्तं मम चानेन राज्ञाऽमितपरक्रम ॥ १०
समक्षं तव गोविन्द न तत्क्षन्तुमिहोत्सहे ।
तस्मादेनं वधिष्यामि राजानं धर्मभीरुकम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावादीये
अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

युधिष्ठिरेणेति ॥ १ ॥

प्रतिष्ठां पालयिष्यामि हृत्वेनं नरसत्तमम् ।
 एतदर्थं मया यज्ञो गृहीतो यदुनन्दन ॥ १२
 सोऽहं युधिष्ठिरं हत्या सत्यस्यानृण्यतां गतः
 विशोको विज्वरश्चापि भविष्यामि जनादेन
 किं वा त्वं मन्यसे प्राप्त-
 मस्मिन्काल उपस्थिते ।
 त्वमस्य जगतस्तात ।
 धेत्य सर्वं गतागतम् ॥ १४
 तत्तया प्रकरिष्यामि यथा मां वक्ष्यते भवान्
 सञ्जय उवाच ।
 धिग्धिमित्येव गोधिन्द्रः पार्थमुद्राप्रवीत्युनः
 कृष्ण उवाच ।
 'इदानीं पार्थ जानामि
 न मृदाः सेवितास्त्वया ।
 काले न पुरुषद्वयाद्वा
 संरंभं यद्भवानगात् ॥ १६
 न हि धर्मविभागज्ञः क्षुपादेवं धनञ्जय ।
 यथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीरुरपण्डितः ॥ १७
 अकार्याणां क्रियाणां च
 संयोगं यः करोति वै ।
 कार्याणामक्रियाणां च
 स पार्थ पुरुषाधमः ॥ १८
 अनुसृत्य तु ये धर्मं कथयेयुरुपस्थिताः ।
 समासविस्तरविदां न तेषां वेत्ति निश्चयम्
 अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्याकार्यविनिश्चये ।
 अवशो मुह्यते पार्थ यथा त्वं मूढ एव तु २०
 न हि कार्यमकार्यं वा सुखं ज्ञातुं कथंचन ।
 श्रुतेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ २१
 अधिज्ञानाद्भवान्यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् ।
 प्राणिनां त्वं वर्ध पार्थ धार्मिको नावबुध्यसे
 प्राणिनामवधस्तात सर्वज्यायाम्ततो मम ।
 अनृतां वा धदेद्वाचं न तु हिंस्यात्कथञ्चन २३
 स कथं भ्रातरं ज्येष्ठं राजानं धर्मकोविदम् ।
 हन्याद्वाभ्ररथेष्ट प्राकृतोऽन्यः पुमानिव २४

अयुध्यमानस्य वधस्तथाऽशत्रोश्च मानद ।
 पराङ्मुखस्य द्रवतः शरणं चापि गच्छतः ॥
 कृताञ्जलेः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च ।
 न वधः पूज्यते सन्निस्तस्य सर्वं गुरौ तव २६
 त्वया चैवं वतं पार्थ बालेनेव कृतं पुरा ।
 तस्माद्धर्मसंयुक्तं मौढ्योत्कर्षं व्यवस्यसि
 स गुरुं पार्थ कस्मात्त्वं
 हन्तुकामोऽभिधावसि ।
 असंप्रधार्थं धर्माणां
 गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययाम् ॥ २८
 इदं धर्मरहस्यं च
 तव वक्ष्यामि पाण्डव ।
 यद्ग्यात्तव भीष्मो हि
 पाण्डवो वा युधिष्ठिरः ॥ २९
 विदुरो वा तथा क्षत्ता
 कुन्ती वाऽपि यशस्विनी ।
 तत् ते वक्ष्यामि तत्त्वेन
 निबोधेतद्वनञ्जय ॥ ३०
 सत्यस्य वदित्वा साधुर्न सत्याद्विद्यते परम्
 तत्त्वेनैव सुदुर्लभं पश्य सत्यमनुष्ठितम् ॥ ३१
 भवेत्सत्यमवक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 यन्नानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ॥
 विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे ।
 विप्रस्य चार्थं ह्यनृतं वदेत
 पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३३
 सर्वस्वस्यापहारे तु वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 तत्रानृतं-भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ।
 तादृशं पश्यते बालो यस्य सत्यमनुष्ठितम् ॥
 भवेत्सत्यमवक्तव्यं न वक्तव्यमनुष्ठितम् ।
 सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित्
 किमाश्चर्यं कृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
 सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ३६

भवान्यसंरंभं अगात् तत्काले न अकाले इत्यर्थः
 ॥ १६ ॥ कर्तुमयोग्यानां कर्मणा संयोगं कर्तुं
 योग्यानामपि अक्रियाणां निषिद्धक्रियाणां संयोगं
 यः करोति स पुरुषाधम इत्याह—अकार्या-
 णामिति ॥ १८ ॥ उपस्थिताः शिष्यैरनुसृताः गुरुः
 ॥ १९ ॥ सुखं अनधीत्येत्यर्थः । श्रुतेन शान्तेन ॥ २१ ॥

यत् भवान् धर्मं स्मृतिं तदवज्ञानात् अधर्ममेव धर्मं मनुष्ये
 इत्यर्थः । यत् प्राणिनां वधं दोषहरं इत्येतन्नावबुध्यते
 ॥ २२ ॥ अज्ञो अज्ञातनीयस्य अवध्यस्य ॥ २५ ॥
 सत्यं तत्त्वेन याथातथ्येन सुदुर्लभं पश्य । क्वचित्सत्यमप्य-
 धर्माय भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यस्य येन हेतुना सत्यमेव
 सत्यतया अनुष्ठितं तादृशमेव पश्यति सत्यादादितया अनेन
 हेतुना बालः अज्ञः ॥ ३४ ॥

किमाश्चर्यं पुनर्मूढो धर्मकामो ह्यपण्डितः ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पापमापगास्विव कौशिकः'
अर्जुन उवाच ।

आचक्ष्व भगवन्नेतद्यथा विन्दाम्यहं तथा ।
बलाकस्यानुसंवन्धं नदीनां कौशिकस्य च ॥
वासुदेव उवाच ।

'पुरा व्याधोऽभवत्कश्चिद्वलाको नाम भारत
यात्रार्थं पुत्रदारस्य मृगान् हन्ति न कामतः

वृद्धौ च मातापितरौ
विभर्त्यन्यांश्च संश्रितान् ।

स्वधर्मनिरतो नित्यं

सत्यवागनसूयकः ॥ ४०

स कदाचिन्मृगं लिप्सु-
र्नाभ्यविन्दन्मृगं क्वचित् ।

अपः पिवन्तं दृष्टो

श्वापदं घ्राणचक्षुषम् ॥ ४१

अदृष्टपूर्वमपि तत्सत्त्वं तेन हतं तदा ।

अन्धे हते ततो व्योम्नः पुष्पवर्षं पपात च ४२

अप्सरोगीतवादित्रैर्नादितं च मनोरमम् ।

विमानमगमत्स्वर्गान्मृगव्याधनिनीपया ४३

तद्भूतं सर्वभूतानामभावाय किलार्जुन ।

तपस्तप्त्वा वरं प्राप्तं कृतमन्धं स्वयंभुवा ॥

तद्धत्वा सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयम् ।

ततो बलाकः स्वरगादेवं धर्मः सुदुर्विदः ४४

कौशिकोऽप्यभवाद्धिप्रस्तपस्वीनो बहुश्रुतः ।

नदीनां सङ्गमे ग्रामाद्दूरात्स किलावसत् ॥

सत्यं मया सदा वाच्यमिति तस्याभवद्भूतम्

सत्यवादीति विख्यातः स तदाऽसीद्धनञ्जय

अथ दस्युभयात्केचित्तदा तद्वनमाविशन् ।

तत्रापि दस्यवः क्रुद्धास्तानमार्गन्त यत्नतः ॥

अथ कौशिकमभ्येत्य प्राहुस्ते सत्यवादिनम्
कतमेन पथा याता भगवन्बहवो जनाः ॥४२॥
सत्येन पृष्टः प्रवृद्धिं यदि तान् धेत्य शंस नः ।
स पृष्टः कौशिकः सत्यं वचनं नानुवाच ह ॥

बहुवृक्षलतागुल्म-

मेतद्वनमुपाश्रिताः ।

इति तान् ख्यापयामास

तेभ्यस्तत्त्वं स कौशिकः ॥ ५१

ततस्ते तान्समासाद्य क्रूरा जप्सुरिति श्रुतिः ।

तेनाधर्मेण महता वारदुरुक्तेन कौशिकः ॥

गतः स कष्टं नरकं सूक्ष्मधर्मेण्यकोविदः ।

यथा चाल्पश्रुतो मूढो धर्माणामविभागधित्
वृद्धानपृष्टा संदेहं महद्ब्रूमिवाहन्ति ।

तत्र ते लक्षणोद्देशः कश्चिदेवं भविष्यति ॥

दुष्करं परमं ज्ञानं तर्केणानुद्यवस्यति ।

श्रुतेर्धर्म इति लोके वदन्ति बहवो जनाः ॥५२॥

तत्ते न प्रत्यसूयामि न च सर्वं विधीयते ।

प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ५६

यत्स्यादाहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।

अहिंसार्थाय हिंसाणां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।

यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥

येऽन्याथेन जिहीर्षन्तो

धर्ममिच्छन्ति कर्हिचित् ।

अकूजनेन मोक्षं वा

नानुकूजेत्कथंचन ॥ ५९

अवश्यं कूजितव्ये वा शंकेरन्नप्यकूजतः ।

श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितम् ॥६०॥

यः कार्येभ्यो व्रतं कृत्वा तस्य नानोपपादयेत्

न तत्फलमवाप्नोति एवमाहुर्मनीषिणः ॥ ६१

तपस्विनः तपस्विनामिनः श्रेष्ठः ॥४६॥ धर्ममिव नरकमिव

अपृष्टा प्रश्नमकृत्वार्हन्ति तत्र धर्माधर्मयोस्तत्त्वे निश्चेतव्ये

लक्षणस्य उद्देशः—वचनं भविष्यति ॥५४॥ क्वचित्त्रेणापि

धर्मस्वरूपं निर्णयमित्याह—दुष्करमिति ॥ ५५ ॥ न

प्रत्यसूयामि न दूषयामि अनुमानतोऽपि धर्मो ज्ञेय इत्या-

शयेनाह—न चेति । लक्षणोद्देशमाह—प्रभवेति ॥ ५६ ॥

अहिंसेव धारणाद्धर्म इत्याह—हिंसार्थायेति ॥ ५७ ॥

न्यायेन 'संतोषं जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम्' इत्यादि-

वाक्यावष्टमेन अन्योन्यसुखहेतुत्वात्पारदार्यादिकमपि धर्म

इति वदन्तो धर्मापहारमिच्छन्ति ते अकूजनेन वेदशब्द-

राहित्येन तद्विरुद्धं धर्मं मोक्षं वा वेदवाह्यमिच्छन्ति

तान्प्रति नानुकूजेत् तैः तद् संवादमपि न कुर्यादसंभाष्यास्ते

तेन वेदाविरोधे सति यदन्यस्य सुखकरं तद्धर्म इत्यर्थः ५९ ॥

यत्र तु धर्मसंदेहे वेदशब्दो नास्ति नापि लौकिकी युक्ति-

रस्ति । तत्र किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह—अवश्यमिति ।

यत्र ब्राह्मणः स्तेनत्वेन ज्ञातः तत्रेतरेषां स्तेनोऽयमस्ति नो

वेति संशये पक्षद्वयेऽपि हिंसाप्राप्तौ मौनमेवाश्रयेत् । मौन-

नाप्यासिद्धौ अमृतमपि वदेदित्यर्थः ॥ ६० ॥ य इति ।

कार्येभ्यः यत्किञ्चित्कार्यं मनस्युद्दिश्य व्रतं कृत्वा तस्य

व्रतस्य नाना अन्येन प्रकारेणोपपादनं करोति स दांभिको

व्रतफलं नाप्नोतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

प्राणात्यये विवाहे वा सर्वज्ञातिवधात्यये ।
नर्मण्यभिप्रवृत्ते वा न च प्रोक्त सृषा भवेत् ॥
अधर्मं नात्र पश्यन्ति धर्मतत्त्वार्थदर्शिनः ।
यः स्तेनैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथैरपि ॥६३॥
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितम् ।
न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथंचन ॥
यापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ।
तस्माद्भर्मार्थमनृतमुपस्था नानृतभाग्भवेत् ॥
एष ते लक्षणोद्देशो मयोद्दिष्टो यथाविधि ।
यथाधर्मं यथाबुद्धिं मयाद्य धीं हितार्थिना ॥
एतच्छ्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि धन्यो युधिष्ठिरः ।
अर्जुन उवाच ।

यथा दूयान्महाप्राज्ञो यथा दूयान्महामतिः ।
हितं चैव यथाऽस्माकं तथैतद्वचनं तव ।
भयान्मातृसमोऽस्माकं तथा पितृसमोऽपि च
नातिश्च परमा कृष्ण त्वमेव च परायणम् ।
न हि ते त्रिपु लोकेषु विद्यतेऽविदितं क्वचित्
तस्माद्भयान्परं धर्मं वेद सर्वं यथातथम् । ६९
अवध्यं पाण्डवं मन्ये धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अस्मिन्नु मम संकल्पे ब्रूहि किञ्चिदनुग्रहम् ।
इदं वा परमधैव शृणु हृत्सवं विवक्षितम् ॥७१॥
जानासि दाशार्हं मम मतं त्वं
यो मां दूयात्कश्चन मानुषेषु ।
अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ
त्यक्तोऽस्त्रैर्षा पीर्यतो वा विशिष्टः ॥
हन्त्यामहं केशव तं प्रसह्य
भीमो हन्यात्सूवरकति चोक्तः ।
तन्मे राजा प्रोक्तवांस्ते समक्षं
धनुर्वेहीत्यसकृद्वृष्णिवीर ॥ ७३
तं हन्यां चेत्केशव जीवलोके
स्वाता नाहं कालमप्यल्पमात्रम् ।
ध्यात्वा नूनं होनसा चापि मुक्तो
वधं राज्ञो भ्रष्टवीर्यो विचेताः ॥ ७४
यथा प्रतिज्ञा मम लोकबुद्धौ
भवेत्सत्या धर्मभृतां वरिष्ठ ।

यथा र्जावेत् पाण्डवोऽहं च कृष्ण
तथा बुद्धिं दातुमप्यर्हसि त्वम् ॥ ७५
वासुदेव उवाच ।
राजा श्रान्तो विक्षतो दुःखितश्च
कर्णेन संख्ये निशितैर्वाणसहैः ।
यश्चानिनां सुतपुत्रेण वीर
शरैर्भृशं ताडितो युध्यमानः ॥ ७६
अतस्त्वमेतेन सरोपमुक्तो
दुःखान्वितेनेदमयुक्तरूपम् ।
अकोपितो ह्येष यदि स्म संख्ये
कर्णं न हन्यादिति चाग्रवीत्सः ॥७७॥
जानाति तं पाण्डव एष चापि
पापं लोके कर्णमसह्यमन्यैः ।
ततस्त्वमुक्तो भृशरोपितेन
राज्ञा समक्षं परुषाणि पार्थ ॥ ७८
नित्योद्युक्ते सततं चाग्रसह्ये
कर्णे द्यूतं ह्यद्य रणे निबद्धम् ।
तस्मिन् हते कुरवो निर्जिताः स्यु-
रेवंबुद्धिः पार्थिवे धर्मपुत्रे ॥ ७९
ततो वधं नार्हति धर्मपुत्र-
स्त्वया प्रतिज्ञाऽर्जुन पालनीया ।
जीयन्नयं येन मृतो भवेद्धि
तन्मे निबोधेह तवानुरूपम् ॥ ८०
यदा मानं लभते माननाहं-
स्तदा स वै जीवति जीवलोके ।
यदाऽधमानं लभते महान्तं
तदा जीवन्मृत इत्युच्यते सः ॥ ८१
समानितः पार्थिवोऽयं सदैव
त्वया च भीमेन तथा यमाभ्याम् ।
बुद्धैश्च लोके पुरुषैश्च शूरै-
स्तस्यापमानं कलया प्रयुक्ष्य ॥ ८२
त्वमित्यत्रभवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरम् ।
त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्मवति भारत ॥८३॥
एवमाचर कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
अधर्मयुक्तं संयोगं कुरुष्वैनं कुरुद्वह ॥ ८४

स्तेभ्यः स्तेनेभ्यः ॥ ६४ ॥ पीडयेत् नरकं प्रापयेत् ॥ ६५ ॥
अविदितमिति च्छेदः ॥ ६९ ॥ अनुग्रहं अवधेन
प्रतिशारक्षणम् ॥ ७१ ॥ तुरकः बहुभोजनः
॥ ७३ ॥ तं हन्यामिति । स्वाता न-न स्यास्ये
एनसा मुक्तोऽपि कृतप्रायश्चित्तोऽपि न स्यास्ये इत्यर्थः ।
कर्णो ९

किं कृत्वा राज्ञो वधं ध्यात्वा ॥ ७४ ॥ समक्षं आवयो-
रिति शेषः ॥ ७८ ॥ कर्णे पणोऽस्ते द्यूतं युद्धरूपम् ॥ ७९ ॥
अत्रभवन्तं मान्यं त्वमिति ब्रूहि तावत्तव तद्वधं कृतो भवती-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥ एवं पूज्यावमानरूपं संयोगं आत्मना-
दृष्टिं कुरुष्व ॥ ८४ ॥

अथर्वांगिरसी ह्येषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः ।
 अविचार्यैव कार्यैषा श्रेयस्कामैर्नरैः सदा ८५
 अवधेन वधः प्रोक्तो यदुरुस्त्वमिति प्रभुः
 तद्वाहि त्वं यन्मयोक्तं धर्मराजस्य धर्मवित् ८६
 वधं ह्ययं पाण्डव धर्मराज-
 स्त्वत्तोऽयुक्तं वेत्स्यते चैवमेषः ।

ततोऽस्य पादावभिवाद्य पश्चा-
 त्समं ब्रूयाः सांत्वयित्वा च पार्थम्
 भ्राता प्राज्ञस्तव कोपं न जातु
 कुर्याद्राजा धर्ममवेक्ष्य चापि ।
 मुक्तोऽनृताङ्गात्त्वधाच्च पार्थ
 हृष्टः कर्णं त्वं जहि सूतपुत्रम् ॥ ८८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे
 ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

सञ्जय उवाच ।
 इत्येवमुक्तस्तु जनार्दनेन
 पार्थः प्रशस्याथ सुहृद्वचस्तत् ।
 ततोऽब्रवीदर्जुनो धर्मराज-
 मनुक्तपूर्वं परुषं प्रसह्य ॥ १
 अर्जुन उवाच ।
 ' मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व
 यस्तिष्ठसे क्रोशमात्रे रणाद्वै ।
 भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय
 यो युध्यते सर्वलोकप्रवीरैः ॥ २
 काले हि शत्रून् परिपीड्य संख्ये
 हत्वा च शूरान् पृथिवीपतीस्तान् ।
 रथप्रधानोत्तमनागमुख्यान्
 सादिप्रवेकानमितांश्च वीरान् ॥ ३
 यः कुञ्जराणामधिकं सहस्रं
 हत्वा नदंस्तुमुलं सिंहनादम् ।
 काम्बोजानामयुतं पार्वतीयान्
 मृगान्सिंहो विनिहत्येव चाजौ ॥ ४
 सुदुष्करं कर्म करोति वीरः
 कर्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् ।
 रथादवप्लुत्य गदां परामृश-
 स्तया निहन्यश्वरथद्विपात्रणे ॥ ५

वरासिना वाजिरथाश्वकुञ्जरां-
 स्तथा रथाङ्गैर्धनुषा दहत्यरीन् ।
 प्रगृह्य पङ्क्त्यामहितानिहन्ति
 पुनस्तु दोर्ध्यां शतमन्युविक्रमः ॥ ६
 महाबलो वैश्रवणान्तकोपमः
 प्रसह्य हन्ता द्विषतामनीकिनीम् ।
 स भीमसेनोऽर्हति गर्हणां मे
 न त्वं नित्यं रक्ष्यसे यः सुहृद्भिः ॥ ७
 महारथान्नागवरान्हयांश्च
 पदातिमुख्यानपि च प्रमथ्य ।
 एको भीमो धार्तराष्ट्रेषु मग्नः
 स मामुपालब्धुमरिन्दमोऽर्हति ॥ ८
 कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादमागधान्
 सदामदाक्षीलबलाहकोपमान् ।
 निहन्ति यः शत्रुगणाननेकान्
 स मामुपालब्धुमरिन्दमोऽर्हति ॥ ९
 स युक्तमास्थाय रथं हि काले
 धनुर्विधुन्वञ्शरपूर्णमुष्टिः ।
 सृजत्यसौ शरवर्षाणि वीरो
 महाहवे मेघ इवाम्बुधाराः ॥ १०

तत्र मानमाह-अथवेति ॥ ८५ ॥ यत् गुस्त्वमिति
 ओक्तस्तदवधेन शस्त्रपातनमन्तरेणैव वधः वधकरं
 भवतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ अयुक्तेवं त्वतो वधं वेत्स्यते
 अनेनाहं हत इति ज्ञास्यतीत्यर्थः । समं वैषम्यपरिहारं
 ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभावदीपे ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

इत्येवमिति ॥ १ ॥ व्याहर व्याहरस्व वचनम् ।
 क्रोशमात्रे न तिष्ठसे अपि तु ततोऽपि दूरे इत्यर्थः ॥ २ ॥

शतान्यष्टौ घारणानामवश्यं
 विशातितैः कुम्भकराग्रहस्तैः ।
 भीमेनाजी निहतान्यद्य बाणैः
 स मां क्रूरं वक्रुमर्हत्यग्निः ॥ ११
 बलं तु वाचि द्विजसत्तमानां
 क्षात्रं बुधा बाहुबलं वदन्ति ।
 त्वं वाग्वलो भारत निष्ठुरश्च
 *त्वमेव मां वेत्सि यथाऽबलोहम् ॥ १२
 यतेह नित्यं तव कर्तुमिष्टं
 दारैः सुतैर्जीधितेनात्मना च ।
 एषं यन्मां वाग्विशिखेन हंसि
 त्यक्तः सुखं न वयं विप्र किञ्चित् ॥ १३
 मां मावमंसा द्रौपदीतल्पसंस्थो
 महारथान्प्रतिहन्मि त्वदर्थे ।
 तेनाभिशाङ्गी भारत निष्ठुरोऽसि
 त्वक्तः सुखं नाभिजानामि किञ्चित्
 प्रोक्तः स्वयं सत्यसन्धेन मृत्यु-
 स्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे ।
 वीरः शिखण्डी द्रौपदोऽसौ महात्मा
 मयाऽभिगुप्तेन हतश्च तेन ॥ १४
 न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं
 यतस्त्वमक्षेप्यहिताय सक्तः ।
 स्वयं कृत्वा पापमनार्थजुष्ट-
 मस्माभिर्वा तर्तुमिच्छस्यसीस्त्वम् ॥
 अक्षेपु दोषा बहवो विधर्माः
 श्रुतास्त्वया सहदेवोऽग्रवीद्यान् ।
 तास्यैपि त्वं त्यक्तुमसाधुजुष्टां-
 स्तेन स्म सर्वे निरयं प्रपन्नाः ॥ १७
 सुखं त्वक्तो नाभिजानीम किञ्चि-
 द्यतस्त्वमक्षेप्येद्वितुं संप्रवृत्तः ।
 स्वयं कृत्वा व्यसनं पाण्डव त्व-
 मस्मांस्तीव्राः श्रावयस्यद्य वाचः ॥ १८
 शेतेऽस्माभिर्निहता शत्रुसेना
 छिन्नैर्गात्रैर्भूमितले नदन्ती ।
 त्वया हि तव कर्म कृतं नृशंसं
 यस्माद्दोषः कौरवाणां वधश्च ॥ १९

हता उदीच्या निहताः प्रतीच्या
 नष्टाः प्राच्या दाक्षिणात्या विशस्ताः
 कृतं कर्माप्रतिरूपं महद्भि-
 स्तेषां योधैरस्मदीयैश्च युद्धे ॥ २०
 त्वं देविता त्वत्कृते राज्यनाश-
 स्त्वत्संभवं नो व्यसनं नरेन्द्र ।
 माऽस्मा कुरैर्वाकप्रतोदैस्तुदस्त्वं
 भूयो राजन्कोपयेस्त्वल्पमाग्यः ॥ २१
 सञ्जय उवाच ।
 एता वाचः परुषाः सद्यसाची
 खिरप्रज्ञः श्रावयित्वा तु रुक्षाः ।
 बभूवासौ विमना धर्मभीरुः
 कृत्वा प्राज्ञः पातकं किञ्चिदेवम् ॥ २२
 तदाजुतेपे सुरराजपुत्रो
 विनिःश्वसंश्चासिमथोद्वर्ह ।
 तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवा-
 न्विषकोशमाकाशनिभं करोत्यसिम्
 ग्रवीहि मां त्वं पुनरुत्तरं वच-
 स्तथा प्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये ।
 इत्येवमुक्तः पुरुषोत्तमेन
 सुदुःखितः केशवमर्जुनोऽग्रवीत् ॥ २३
 अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव
 प्रसह्य येनाहितमाचरं वै ।
 निशम्य तत् पार्थवचोऽग्रवीदिदं
 घनञ्जयं धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २४
 राजानमेनं त्वमितीदमुक्त्वा
 किं कश्मलं प्राविशः पार्थ घोरम् ।
 त्वं चात्मानं हन्तुमिच्छस्यरिघ्न
 नेदं सङ्गिः सेवितं वै किरीटिन् ॥ २५
 धर्मात्मानं भ्रातरं ज्येष्ठमद्य
 खड्गेन चैनं यदि हन्या नृवीर ।
 धर्मोद्गीतस्तत्कथं नाम ते स्या-
 त्किञ्चोत्तरं वा करिष्यस्त्वमेव ॥ २७
 सूक्ष्मो धर्मो दुर्विदश्चापि पार्थ
 विशेषतोऽङ्गैः प्रोच्यमानं निबोध ।
 हत्वाऽऽत्मानमात्मना प्रामुयास्त्वं
 वधाद्भ्रातुर्नरकं चातिघोरम् ॥ २८

ब्रवीहि वाचाऽद्य गुणानिहात्मन-
 स्तथा हतात्मा भवितासि पार्थ ।
 तथाऽस्तु कृष्णेत्यभिनन्द्य तद्वचो
 धनञ्जयः प्राह धनुर्विनाम्य ॥ २९
 युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं
 शृणुष्व राजन्निति शक्रसूनुः ।
 'न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते
 धनुर्धरो देवमृते पिनाकिनम् ॥ ३०
 अहं हि तेनानुमतो महात्मना
 क्षणेन हन्यां सचराचरं जगत् ।
 मया हि राजन्सदिगोश्वरा दिशो
 विजित्य सर्वा भवतः कृता वशे ३१
 स राजसूयश्च समाप्तदक्षिणः
 सभा च दिव्या भवतो ममौजसा ।
 पाणौ पृषत्का निशिता ममैव
 धनुश्च सज्यं विततं सवाणम् ॥ ३२
 पादौ च मे सरथौ सध्वजौ च
 न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ।
 हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः
 प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विशस्ताः
 संशप्तकानां किञ्चिदेवास्ति शिष्टं
 सर्वस्य सैन्यस्य हतं मयार्धम् ।
 शेते मया निहता भारतीयं
 चमू राजन्देवचमूप्रकाशा ॥ ३४
 ये चास्त्रज्ञस्तानहं हन्मि चास्त्रै-
 स्तस्माल्लोकानेष करोमि भस्म ।
 जैत्रं रथं भीममास्थाय कृष्ण
 यावः शीघ्रं सूतपुत्रं निहन्तुम् ॥ ३५
 राजा भवत्वद्य सुनिर्वृतोऽयं
 कर्णं रणे नाशयिताऽस्मि वाणैः ।
 इत्येवमुक्त्वा पुनराह पार्थो
 युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ ३६
 'अद्यापुत्रा सूतमाता भवित्री
 कुन्ती वाऽथो वा मया तेन वापि ।
 सत्यं वदाम्यद्य न कर्णमाजौ
 शरैरहत्वा कवचं विमोक्ष्ये ॥' ३७
 सञ्जय उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्थो
 युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
 विमुच्य शस्त्राणि धनुर्विसृज्य
 कोशे च खड्गं विनिधाय तूर्णम् ३८

स ग्रीडया नम्रशिराः किरीटी
 युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवाच ।
 प्रसीद् राजन् क्षम यन्मयोक्तं
 काले भवान्वेत्स्यति तन्नमस्ते ३९
 प्रसाद्य राजानमभिप्रसाहं
 स्थितोऽब्रवीच्चैव पुनः प्रवीरः ।
 नेदं चिरात्क्षिप्रमिदं भविष्य-
 त्यावर्तते साध्वभियामि चैनम् ४०
 याम्येव भीमं समरात्प्रमोक्तुं
 सर्वात्मना सूतपुत्रं च हन्तुम्
 तव प्रियार्थं मम जीवितं हि
 ब्रवीमि सत्यं तद्वेहि राजन् ४१
 इति प्रयास्यन्नपगृह्य पादौ
 समुत्थितो दीप्ततेजाः किरीटी ।
 पतच्छ्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो
 भ्रातुर्वाक्यं परुषं फाल्गुनस्य ॥ ४२
 उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच
 पार्थ ततो दुःखपरीतचेताः ।
 'कृतं मया पार्थ यथा न साधु
 येन प्राप्तं व्यसनं वः सुघोरम् ॥ ४३
 तस्माच्छिराश्छिन्धि ममेदमद्य
 कुलान्तकस्याधमपूरुषस्य ।
 पापस्य पापव्यसनान्वितस्य
 विमूढबुद्धेरलसस्य भीरोः ॥ ४४
 वृद्धावमन्तुः परुषस्य चैव
 किं ते चिरं मे ह्यनुसृत्य रुक्षम् ।
 गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पापः
 सुखं भवान्वर्ततां मद्विहीनः ॥ ४५
 योग्यो राजा भीमसेनो महात्मा
 क्लीवस्य वा मम किं राज्यकृत्यम् ।
 न चापि शक्तः परुषाणि सोढुं
 पुनस्तवेमानि रुषान्वितस्य ॥ ४६
 भीमोऽस्तु राजा मम जीवितेन
 न कार्यमद्यावमतस्य वीर' ।
 इत्येवमुक्त्वा सहस्रोत्पपात
 राजा ततस्तच्छयनं विहाय ॥ ४७
 इयेव निर्गन्तुमथो वनाय
 तं वासुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ॥ ४८
 राजन्विदितमेतद्वै यथा गाण्डीवधन्वनः ।
 प्रतिज्ञा सत्यसन्धस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता
 ब्रूयाद्य एवं गाण्डीवमन्यस्मै देयमित्युत ४९

वध्योऽस्य स पुमाँल्लोके
त्वया चोक्तोऽयमदिशम् ।

ततः सत्यां प्रतिष्ठां तां

पार्थेन प्रतिरक्षता ॥

५०

मच्छन्दादवमानोऽयं कृतस्तव महीपते ।

गुरुणामवमानो हि वध इत्यभिधीयते ॥ ५१

तस्मात्त्वं वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः

व्यतिक्रममिमं राजन्सत्यसंरक्षणं प्रति ५५

शरणं त्यां महाराज प्रपन्नौ स्व उभावपि ।

क्षन्तुमर्हसि मे राजन्प्रणतस्याभियाचतः ॥

राधेयस्याद्य प्राप्स्य

भूमिः पास्यति शोणितम् ।

सत्यं ते प्रतिजानामि

हतं विद्वद्यद्युतजम् ॥

५४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरसमाध्यासने

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

सञ्जय उवाच ।

धर्मराजस्य तच्छ्रुत्वा प्रीतियुक्तं वचस्ततः ।

पार्थं प्रोधाच धर्मात्मा गोविन्दो यदुनन्दनः

इति स्म कृष्णवचनात्

प्रत्युच्चार्य युधिष्ठिरम् ।

वभूव विमनाः पार्थः

किञ्चित्कृत्वेव पातकम् ॥

२

ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवम् ।

कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मजम् ॥ ३

असिना तीक्ष्णधारेण

हन्या धर्मं व्यवस्थितम् ।

त्वमित्युक्त्वाऽथ राजान-

मेवं कश्मलमाविशः ॥

४

हत्वा तु नृपतिं पार्थं

आकरिष्यः किमुत्तरम् ।

एवं हि दुर्विदो धर्मो

मन्दप्रज्ञैर्विशेषतः ॥

५

स भवान् धर्ममीदृवाद्भुवमैष्यन्महत्तमः ।

नरकं घोररूपं च भ्रातृज्येष्ठस्य वै वधात् ६

स त्वं धर्मभृतां श्रेष्ठं

राजानं धर्मसंहितम् ।

प्रसादय कुरुश्रेष्ठ-

मेतदत्र मतं मम ॥

७

प्रसाद्य भक्त्या राजानं प्रीते चैव युधिष्ठिरे

प्रयावस्त्वरितौ योद्धुं सूतपुत्ररथं प्रति ॥ ८

हत्वा तु समरे कर्णं त्वमद्य निशितैः शरैः ।

विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानद ९

एतदत्र महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम ।

एवं कृते कृतं चैव तव कार्यं भविष्यति १०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठेय्ये भारतमावक्ष्ये
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

धर्मराजस्येति । स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

■ इति स्मेत्यारभ्य प्रातुर्ज्येष्ठस्य वै वधादित्यन्तं
श्लोकपञ्चकं शिक्षम् । पार्थं प्रोधाचेत्यस्य ततोऽब्रवीदित्यनेन
यौनवक्षेः, वानित्युक्तकान्तरेष्वनुपलभ्याथ, पूर्वमेव राजान-
मेनं त्वमितीदमित्यादिश्लोकैरेवैतदर्थस्य कोट्यकाराच्च ।

ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वितः
 धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा नतः ॥ ११
 उवाच भरतश्रेष्ठं प्रसीदेति पुनः पुनः ।
 क्षमस्व राजन् यत् प्रोक्तं धर्मकामेन भीरुणा
 दृष्ट्वा तु पतितं पद्भ्यां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 धनञ्जयमभिब्रूयन् रुदन्तं भरतर्षभ ॥ १३ ॥
 उत्थाप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयम् ।
 समाश्लिष्य च सखेहं प्ररुदोद महीपतिः १४
 रुदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ सुमहाद्युती ।
 कृतशौचौ महाराज प्रीतिमन्तौ बभूवतुः १५
 तत आश्लिष्य तं प्रेम्णा मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डवः
 प्रीत्या परमया युक्तो विस्मयंश्च पुनः पुनः ।
 अब्रवीत्तं महेष्वासं धर्मराजो धनञ्जयम् ॥ १६
 कर्णेन मे महाबाहो सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 कवचं च ध्वजं चैव धनुः शक्तिर्हयाः शराः
 शरैः कृत्वा महेष्वास यतमानस्य संयुगे ।
 सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्य कर्म दृष्ट्वा च फाल्गुन
 व्यवसीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियम्
 न चेदद्य हि तं वीरं निहनिष्यसि संयुगे ॥
 प्राणानेव परित्यक्ष्ये जीवितार्थो हि को मम
 एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ ॥ २० ॥
 सत्येन ते शपे राजन्प्रसादेन तथैव च ।
 भीमेन च नरश्रेष्ठ यमाभ्यां च महीपते ॥ २१
 यथाद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हतोऽपि वा
 महीतले पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ २२
 एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधवं वचः ।
 अद्य कर्णं रणे कृष्ण सूदयिष्ये न संशयः २३
 तव बुद्ध्या हि भद्रं ते वधस्तस्य दुरात्मनः ।
 एवमुक्तोऽब्रवीत्पार्थ केशवो राजसत्तम २४
 शक्तोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलम् ।
 एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ ॥
 कथं भवात्रणे कर्णं निहन्यादिति सत्तम ।
 भूयश्चोवाच मतिमान् माधवो धर्मनन्दनम् ॥
 युधिष्ठिरेमं वीभत्सुं त्वं सांत्वयितुमर्हसि ।
 अनुज्ञातुं च कर्णस्य वधायाद्य दुरात्मनः ॥ २७
 श्रुत्वा ह्यहमयं चैव त्वां कर्णशरपीडितम् ।
 प्रवृत्तिं ज्ञातुमायाताविहावां पाण्डुनन्दन ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायामेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

दिष्ट्याऽसि राजन्न हतो
 दिष्ट्या न ग्रहणं गतः ।
 परिसान्त्वय वीभत्सुं
 जयमाशाधि चानत्र ॥ २९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एहोहि पार्थ वीभत्सो
 मां परिष्वज्य पाण्डव ।
 वक्तव्यमुक्तोऽस्मि हितं
 त्वया क्षान्तं च तन्मया ॥ ३०
 अहं त्वामनुजानामि
 जहि कर्णं धनञ्जय ।
 मन्युं च मा कृथाः पार्थ
 यन्मयोक्तोऽसि दारुणम् ॥ ३१
 सञ्जय उवाच ।

ततो धनञ्जयो राजञ्जिरसा प्रणतस्तदा ।
 पादौ जग्राह पाणिभ्यां भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मारिप
 तमुत्थाप्य ततो राजा परिष्वज्य च पीडितम्
 मूर्ध्नुपाग्राय चैवैनमिदं पुनरुवाच ह ॥ ३३
 धनञ्जय महाबाहो मानितोऽस्मि दृढं त्वया ।
 माहात्म्यं विजयं चैव भूयः प्राप्नुहि शाश्वतम्
 मर्जुन उवाच

अद्य तं पापकर्माणं सानुबन्धं रणे शरैः ।
 नयाम्यन्तं समासाद्य राधेयं वलगर्वितम् ॥
 येन त्वं पीडितो चाणैर्दृढमायम्य कार्मुकम् ।
 तस्याद्य कर्मणः कर्णः फलमाप्स्यति दारुणम्
 अद्य त्वामनुपश्यामि कर्णं हत्वा महीपते ।
 सभाजयितुमाक्रन्दादिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३७
 नाहत्वा विनिवर्तिष्ये कर्णमद्य रणाजिरात् ।
 इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि जगतीपते ३८
 सञ्जय उवाच ।

इति ब्रुवाणं सुमनाः किरीटिनं
 युधिष्ठिरः प्राह वचो बृहत्तरम् ।
 यशोऽक्षयं जीवितमीप्सितं ते
 जयं सदा वीर्यमरिक्षयं तदा ॥ ३९
 प्रयाहे वृद्धिं च दिशन्तु देवता
 यथाऽहमिच्छामि तवास्तु तत्तथा ॥
 प्रयाहि शीघ्रं जहि कर्णमाहवे
 पुरन्दरो वृत्रमिवात्मवृद्धये ॥ ४०

७२

सज्जय उवाच ।

प्रसाद्य धर्मेराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 पार्थः प्रोवाच गोविन्दं सूतपुत्रवधोद्यतः ॥ १
 कल्पतां मे रथो भूयो युज्यंतां च हयोत्तमाः
 आयुधानि च सर्वाणि सज्जन्तां मे महारथे ॥
 उपावृत्ताश्च तुरगाः शिक्षिताश्चाश्वसादिभिः ।
 रथोपकरणैः सज्जा उपायान्तुं त्वरान्विताः ॥
 प्रयाहि शीघ्रं गोविन्द सूतपुत्रजिघांसया ।
 पथमुक्तो महाराज फाल्गुनेन महात्मना ॥ ४
 उवाच दारुकं कृष्णः कुरु सर्वं यथाऽघ्रवीत्
 अर्जुनो भरतश्रेष्ठ श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ५
 आश्रितस्त्वथ कृष्णेन दारुको राजसत्तम ॥
 योजयामास स रथं धैर्याघ्रं शत्रुतापनम् ॥ ६
 सज्जं निवेदयामास पाण्डवस्य महात्मनः ।
 युक्तं तु ते रथं दृष्ट्वा दारुकेण महात्मना ॥ ७
 आपृच्छप धर्मेराजानं
 ब्राह्मणान्धस्ति वाच्य च ।
 सुमङ्गलस्यैत्ययन-
 मारुरोह रथोत्तमम् ॥ ८
 तस्य राजा महामाघो धर्मेराजो युधिष्ठिरः ।
 आशिपोऽयुक्त्वा स ततः प्रायात्कर्णरथं प्रति ९
 तमायान्तं महैष्वासं दृष्ट्वा भूतानि भारत ।
 निहतं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना ॥ १०
 वभूधुर्विमलाः सर्वा दिशो राजन्समन्ततः ।
 चापाश्च शतपत्राश्च श्रौञ्चाश्चैव जनेश्वर ॥ ११
 प्रदक्षिणमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनम् ।
 बहवः पक्षिणो राजन्पुत्रमानः शुभाः शिषाः
 त्वरयन्तोऽर्जुनं युद्धे हृष्टरूपा धवाशिरः ।
 कङ्का गृध्रा वकाः श्येना वायसाश्चविशांपते
 अग्रतस्तस्य गच्छन्ति मांसहेतोर्भयानकाः ।
 निमित्तानि च धर्म्यानि पाण्डवस्य शशंसिरे
 विनाशमरिसैन्यानां कर्णस्य च वधं प्रति ।
 प्रयातस्याथ पार्थस्य महान् स्वेदो द्यजायत
 चिन्ता च विपुला जज्ञे कथं चेदं भविष्यति ।

ततो गाण्डीवधन्वानमग्रवीन्मधुसूदनः ॥
 दृष्ट्वा पार्थं तथाऽऽयान्तं चिन्तापरिगतं तदा
 वासुदेव उवाच ।
 गाण्डीवधन्वन्संग्रामे ये त्वया धनुषा जिताः
 न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते १७
 दृष्ट्वा हि बहवः शूराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।
 त्वां प्राप्य समरे शूरं ते गताः परमां गतिम्
 को हि द्रोणं च मीधं च
 भगदत्तं च मारिष
 चिन्दानुविन्दावावन्त्यौ
 काम्बोजं च सुदक्षिणम्
 श्रुतायुषं महावीर्यमच्युतायुषमेव च ।
 प्रत्युद्भूय भवेत्क्षेमी यो न स्यात्त्वमिव प्रभो
 तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि लाघवं बलमेव च ।
 असंमोहश्च युद्धेषु विज्ञानस्य च संनतिः ॥
 वेधः पातश्च लक्षेषु योगश्चैव तथाऽर्जुन ।
 भवान्देवान्सर्गधर्मान् हन्यात्सह चराचरान्
 पृथिव्यां तु रणे पार्थ
 न योद्धा त्वत्समः पुमान् ।
 धनुर्ग्राहा हि ये केचित्-
 क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ २३
 आदेवात्त्वत्समं तेषां न पश्यामि शृणोमि च
 ब्रह्मणा च प्रजाः सृष्ट्वा गाण्डीवं च महद्भनुः
 येन त्वं युध्यसे पार्थ तस्मान्नास्ति त्वया समः
 अवश्यं तु मया वाच्यं यत्पथ्यं तव पाण्डव
 माधमंसा महाबाहो कर्णमाहवशोभिनम् ।
 कर्णो हि बलवान्धसः कृतास्त्रश्च महारथः ॥
 कृती च चित्रयोधो च देशकालस्य कोविदः
 बहुनाऽऽत्र किमुक्तेन संक्षेपाच्छृणु पाण्डव २७
 त्वत्समं त्वद्विशिष्टं वा कर्णं मन्ये महारथम्
 परमं यत्नमास्थाय त्वया चध्यो महाहवे ॥ २८
 तेजसा वन्धिसदृशो वायुवेगसमो जवे ।
 अन्तकप्रतिमः क्रोधे सिंहसंहननो बली ॥ २९
 अष्टरत्निर्महाबाहुर्धृढोरस्कः सुदुर्जयः ।
 अभिमानी च शूरश्च प्रवीरः प्रियदर्शनः ॥ ३०

७२

प्रसाद्येति ॥ १ ॥ अष्टरत्नित्यस्य विवरणं महा-
 बाहुर्धृढोरस्क इति । तथाहि सर्वस्य पुष्टस्य व्याममात्रं दैर्घ्यं
 तच्च पद्महस्तं विशाल्यधिकशताङ्गुलं रत्नित्वेकावशशङ्कुलः ।

अष्टानां रत्नानां अष्टपञ्चदशिकां शतं अङ्गुलानि च भवन्ति
 आजानुबाहुपुरुषस्य व्यामे अष्टरत्नमित भवति अष्टाचत्वारि-
 षिदङ्गुला तत्र शब्दि तत्रापि पद्यमाशेन वक्षसि विशा-
 लता शेषं अंशदात्म्य बाहोर्द्विरिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

सर्वयोधगुणैर्युक्तो मित्राणामभयंकरः ।
 सततं पाण्डवद्वेषी धार्तराष्ट्राहिते रतः ॥ ३१
 सर्वैरवध्यो राधेयो देवैरपि सवासवैः
 ऋते त्वामिति मे बुद्धिस्तदद्य जहि सूतजम्
 देवैरपि हि संयत्तैर्विभ्रद्भिर्मोसशोणितम् ।
 अशक्यः स रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ॥
 दुरात्मानं पापवृत्तं नृशंसं
 दुष्टप्रज्ञं पाण्डवेयेषु नित्यम् ।
 हीनस्वार्थं पाण्डवेयैर्विरोधे
 हत्वा कर्णं निश्चिताथो भवाद्य ॥ ३४
 तं सूतपुत्रं रथिनां वरिष्ठं
 निष्कालिकं कालवशं नयाद्य ।
 तं सूतपुत्रं रथिनां वरिष्ठं
 हत्वा प्रीतिं धर्मराजे कुरुष्व ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

सञ्जय उवाच ।

ततः पुनरमेयात्मा केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 कृतसंकल्पमायान्तं वध्रे कर्णस्य भारत ॥ १
 अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
 विनाशस्यातिघोरस्य नरवारणवाजिनाम् ॥
 भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह
 अन्योन्यं समरं प्राप्य किञ्चिच्छेषा विशांपते
 भूत्वा वै कौरवाः पार्थ प्रभूतगजवाजिनः ।
 त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रणमूर्धनि ॥
 एते ते पृथिवीपालाः सृञ्जयाश्च समागताः ।
 त्वां समासाद्य दुर्धर्षं पाण्डवाश्च व्यवस्थिताः
 पञ्चालैः पाण्डवैर्मत्स्यैः कारुषैश्चेदिभिः सह ।
 त्वया गुप्तैरमित्रघ्नैः कृतः शत्रुगणक्षयः ॥ ६
 को हि शक्तो रणे जेतुं कौरवांस्तात संयुगे ।
 अन्यत्र पाण्डवान्युद्धे त्वया गुप्तान्महारथान्
 शक्तस्त्वं हि रणे जेतुं ससुरासुरमानुषान् ।
 त्रान् लोकान्समरे युक्तान्किं पुनः कौरवं बलम्
 भगदत्तं च राजानं कोन्यः शक्तस्त्वया विना
 जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्याद्वासवोपमः ॥ ९

जानामि ते पार्थ वीर्यं यथाव-
 हुर्वारणीयं च सुरासुरैश्च ।
 सदाऽवजानाति हि पाण्डुपुत्रा-
 नसौ दर्पात्सूतपुत्रो दुरात्मा ॥ ३६
 आत्मानं मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः ।
 तमद्य मूलं पापानां जहि सौति धनञ्जय ॥
 खड्गजिह्वं धनुरास्यं शरदंष्ट्रं तरस्त्रिनम् ।
 दप्तं पुरुषशार्दूलं जहि कर्णं धनञ्जय ॥ ३८
 अहं त्वामनुजानामि वीर्येण च बलेन च ।
 जहि कर्णं रणे शूरं मातङ्गमिव केसरी ॥ ३९
 यस्य वीर्येण वीर्यं ते धार्तराष्ट्रोऽवमन्यते ।
 तमद्य पार्थ संग्रामे कर्णं वैकर्तनं जहि ॥ ४०

तथेमां विपुलां सेनां गुप्तां पार्थ त्वयाऽनघ ।
 न शोकुः पार्थिवाः सर्वे चक्षुर्भिरपि वीक्षितुं
 तथैव सततं पार्थ रक्षिताभ्यां त्वया रणे ।
 धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां भीष्मद्रोणौ निपातितौ
 को हि शक्तो रणे पार्थ भारतानां महारथौ
 भीष्मद्रोणौ युधा जेतुं शक्तुल्यपराक्रमौ ॥
 को हि शान्तनवं भीष्मं द्रोणं वैकर्तनं कृपम्
 द्रौणि च सौमदत्तिं च कृतवर्माणमिव च ॥ १३
 सैन्धवं मद्रराजानं राजानं च सुयोधनम् ।
 वीरान् कृतास्त्रान् समरे सर्वानेवानिवर्तिनः
 अक्षौहिणीपतीनुग्रान्संहतान् युद्धदुर्मदान् ।
 त्वामृते पुरुषव्याघ्र जेतुं शक्तः पुमानिह ॥ १५
 श्रेण्यश्च बहुलाः क्षीणाः प्रदीर्णाश्चरथद्विपाः
 नानाजनपदाश्चोग्राः क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥
 गोवासदासमीयानां
 वसातीनां च भारत ।
 प्राच्यानां वाटधानानां
 भोजानां चाभिमानिनाम् ॥ १७

निष्कालिकं निर्गतः कालयिता जेतास्येति तम् ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

तत इति ॥ १ ॥

उदीर्णाश्वगजा सेना सर्वक्षत्रस्य भारत ।
 त्वां समासाद्य निधनं गता भीमं च भारत ॥८८॥
 उग्राश्च भीमकर्माणस्तुषारा ययनाः खशाः ।
 दार्याभिसारा द्रुदाः शका माठरतङ्गणाः ॥
 आन्ध्रकाश्च पुलिदाश्च किराताश्चोप्राविक्रमाः ॥
 म्लेच्छाश्च पर्यतीयाश्च सागरानूपवासिनः ॥
 संरंभिणो युद्धशीण्डा वलिनो दण्डपाणयः ।
 एते स्योधनस्यार्थं संरन्धाः कुरुभिः सह ॥
 न शक्या युधि निर्जेतुं त्वदन्येन परंतप ।
 धार्तराष्ट्रमुद्रं हि द्यूढं दृष्ट्वा महद्वलम् ॥२२॥
 यदि त्वं न भवेत्प्राता प्रतीयात्को नु मानवः
 तत्सागरमिधोक्तं रजसा संवृतं बलम् ॥२३॥
 विदार्य पाण्डुधैः कुक्षैस्त्वया गुप्तेर्हंतं विमो ।
 मागधानामधिपतिर्जयत्सेनो महाबलः ॥२४॥
 अथ सतीव चाहानि हतः संख्येऽभिमन्युना ।
 ततो दशसहस्राणि गजानां भीमकर्मणाम् ॥
 जघान गद्या भीमस्तस्य राज्ञः परिच्छदम् ।
 ततोऽन्येऽभिहता नागा रथाश्च शतशो वलात्
 तदेवं समरे पार्थ घर्तमाने महाभये ।
 भीमसेनं समासाद्य त्वां च पांडव कौरवाः
 सवाजिरथमातङ्गा मृत्युलोकमिती गताः ।
 तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवैः ॥२८॥
 भीष्मः प्राञ्जलुग्राणि
 शरजालानि मारिष ।
 स चेदिकाशिपञ्चालान्
 करुपान् मत्स्यकेकयान् ॥ २९॥
 शरैः प्रच्छाद्य निधनमनयत्परमास्त्राधत् ।
 तस्य चापच्युतीर्वाणैः परदेहविदारणैः ॥
 पूर्णमाकाशमभयद्रुक्मपुल्लैरजिह्वनैः ।
 हन्याद्रयसहस्राणि एकैकेनैव मुष्टिना ॥ ३१॥
 लक्षं नरद्विपान्हत्वा समेतान्समहावलान् ।
 गत्या दशम्या ते गत्वा जगुर्वाजिरथद्विपान्
 हित्वा नद्यगतीर्दुष्टाः स वाणानाहवेऽत्यजत्वा
 दिनानि दश भीष्मेण निघ्नता तावकं बलम्
 शून्याः कृता रथोपस्था हताश्च गजवाजिनः
 दर्शयित्वाऽऽत्मनो रूपं रुद्रोपेन्द्रसमं युधि ॥
 पाण्डवानामनीकानि प्रगृह्णासौ द्युशतयत्

विनिघ्नन्पृथिवीपालांश्चेदिपञ्चालकेकयान् ॥
 अदहत्पाण्डवो सेनां रथाश्वगजसंकुलाम् ।
 मज्जन्तमप्लवे मन्दमुजिहीर्षुः स्योधनम् ॥
 तथा चरन्तं समरे तपन्तमिव भास्करम् ।
 पदातिकोटिसाहस्राः प्रवरयुधपाणयः ॥
 न शक्नुः सृज्या द्रुपुं तथैवान्ये महीक्षितः ।
 विचरन्तं तथा तं तु संग्रामे जितकाशिनम् ॥८८॥
 सर्वोद्यमेन महता पाण्डवान्समभिद्रवत् ।
 स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान्सृज्यापानपि ३९
 एक एव रणे भीष्म एकवीरत्वमागतः ।
 तं शिखण्डी समासाद्य त्वया गुप्तो महाव्रतम्
 जघान पुरुषद्व्याघ्रं शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 स एव पतितः शीते शरतल्पे पितामहः ॥४१॥
 त्वां प्राप्य पुरुषद्व्याघ्रं वृत्रः प्राप्येव वासवम् ।
 द्रोणः पञ्चदिनान्युग्रो विधम्य त्रिपुवाहिनीम्
 कृत्वा द्यूहमभेधं च पातयित्वा महारथान् ।
 जयद्रथस्य समरे कृत्वा रक्षां महारथः ॥ ४३॥
 अन्तकप्रतिमश्चोग्रो रात्रियुद्धेऽदहत्प्रजाः ।
 दग्ध्वा योधाच्छरैर्वीरो भारद्वाजः प्रतापवान्
 धृष्टुघ्नं समासाद्य स गतः परमां गतिम् ।
 यदि वाऽथ भवान्युद्धे सुतपुत्रमुखाप्रयान् ४५
 नाचारयिष्यः संग्रामे न स्म द्रोणो व्यनंभ्यत ।
 भवता तु बलं सर्वं धार्तराष्ट्रस्य धारितम् ४६
 ततो द्रोणो हतो युद्धे पार्थेन धनञ्जयः ।
 एवं वा को रणे कुर्यात्त्वदन्यः क्षत्रियो युधि
 यादृशं ते कृतं पार्थ जयद्रथवधं प्रति ।
 निवार्य सेनां महतां हत्वा शरांश्च पार्थिवान्
 निहतः सैन्धवो राजा त्वयाऽस्त्रबलतेजसा ।
 आश्चर्यं सिन्धुराजस्य वधं जानन्ति पार्थिवाः
 अनाश्चर्यं हि तत्त्वत्सत्त्वं हि पार्थ महारथः ।
 त्वां हि प्राप्य रणे क्षत्रमेकाहादिति भारत ॥
 नद्यमानमहं युक्तं मन्येयमिति मे मतिः
 सेयं पार्थचमूर्धोरा धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ५१
 हतसर्वस्ववीरा हि भीष्मद्रोणी यदा हतौ ।
 शीर्णप्रवरयोधाऽथ हतवाजिरथद्विपा ॥ ५२॥
 हीना सूर्येन्दुनक्षत्रैर्घोरैरिषाभाति भारती ।
 विध्वस्ता हि रणे पार्थ सेनेयं भीमविक्रम ५३

यदि त्वं प्राता न भवेत्सर्हि तद्वर्तराष्ट्रं बलं कोऽनुप्राप्नोयादिति संबन्धः ॥ २३ ॥ त्वां हीति । क्षणेन सर्वं भस्मीकृत्य
 समर्थं त्वां प्राप्य एकाहकाल्यमानं क्षत्रं युक्तं बलवत्तरं मन्येयं जानीयां क्षणेन नाद्यमपि पूर्णकाहपर्यन्तं स्थायित्वादिति
 भावः । सार्धः ॥ ५० ॥

आसुरीव पुरा सेना शक्रस्येव पराक्रमैः ।
 तेषां हतावशिष्टास्तु सन्ति पञ्च महारथाः ५४
 अश्वत्थामा कृतवर्मा कर्णो मद्राधिपः कृपः ।
 तांस्त्वमद्य नरठ्याग्र हत्वा पञ्च महारथान् ॥
 हतामित्रः प्रयच्छोर्वीं राज्ञे सद्दीपपत्तनाम् ।
 साकाशजलपातालां सपर्वतमहावनाम् ५६
 प्राप्नोत्वमितवीर्यश्रीरद्य पार्थो वसुंधराम् ।
 एतां पुरा विष्णुरिव हत्वा दैतेयदानवान् ॥
 प्रयच्छ मेदिनीं राज्ञे शक्रायैव हरिर्यथा ।
 अद्य मोदन्तु पञ्चाला निहतेष्वरिषु त्वया ।
 विष्णुना निहतेष्वेव दानवेयेषु देवताः ॥५८
 यदि वा द्विपदां श्रेष्ठं द्रोणं मानयतो गुरुम् ।
 अश्वत्थाम्नि कृपा तेऽस्ति कृपे वाचार्यगौरवात्
 अत्यन्तापचितान्वन्धून्मानयन्मातृवांधवान्
 कृतवर्माणमासाद्य न नेष्यसि यमक्षयम् ६०
 आतरं मातुरासाद्य शल्यं मद्रजनाधिपम् ।
 यदि त्वमरविन्दाक्ष दयावान्न जिघांससि ६१
 इमं पापमार्ति क्षुद्रमत्यन्तं पाण्डवान्प्राति ।
 कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जह्याः सुनिशितैः शरैः ॥६२
 एतत्ते सुकृतं कर्म नात्र किञ्चन युज्यते ।
 वयमप्यनुजानीमो नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥
 दहने यत्सपुत्राया निशि मातुस्तवानद्य ।
 द्यूतार्थे यच्च युष्मासु प्रावर्तत सुयोधनः ॥६४
 तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा
 कर्णो वै मूलमित्युत ।
 कर्णाद्धि मन्यते त्राणं
 नित्यमेव सुयोधनः ॥ ६५
 ततो मामपि संरब्धो निग्रहीतुं प्रचक्रमे ।
 स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य मानद ६६
 कर्णः पार्थान् रणे सर्वान्विजेष्यति न संशयः
 कर्णमाश्रित्य कौन्तेय धार्तराष्ट्रेण विग्रहः ६७
 रोचितो भवता सार्धं जानताऽपि बलं तव
 कर्णो हि भाषते नित्यमहं पार्थान्समागतान्
 वासुदेवं च दाशार्हं विजेष्यामि महारथम् ।
 प्रोत्साहयन्दुरात्मानं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ६९
 समितौ गर्जते कर्णस्तमद्य जहि भारत ।
 यच्च युष्मासु पापं वै धार्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान् ॥
 तत्र सर्वत्र दुष्टात्मा कर्णः पापमतिमुखम् ।
 यच्च तद्धार्तराष्ट्रस्य क्रूरैः षड्भिर्महारथैः ॥ ७१
 अपश्यं निहतं वीरं सौभद्रमृषभेक्षणम् ।
 द्रोणद्रौणिकृपान्वीरान्कर्षयन्तं नरर्षभान् ७२

निर्मनुष्यांश्च मातंगान्विरथांश्च महारथान् ।
 व्यश्वारोहांश्च तुरगान्पत्नीन्द्यायुधजीविनः
 कुर्वन्तमृषभस्कंधं कुरुवृष्णिशक्रम् ।
 विधमन्तमनीकानि द्ययन्तं महारथान् ७४
 मनुष्यवाजिमातङ्गान्प्राहिण्वन्तं यमक्षयम् ।
 शरैः सौभद्रमायान्तं दहन्तमिव वाहिनीम् ॥
 तन्मे दहति गात्राणि सखे सत्येन ते शपे ।
 यत्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत प्रभो
 अशक्तुवंश्चाभिमन्योः कर्णः स्यातुं रणेऽग्रतः ।
 सौभद्रशरानिभिन्नो विसंज्ञः शोणितोक्षितः ॥
 निःश्वसन् क्रोधसंदाप्तो विमुखः सायकादितः
 अपयानकृतोत्साहो निराशश्चापि जीविते ॥
 तस्थौ सुविह्वलः संख्ये प्रहारजनितश्रमः ।
 अथ द्रोणस्य समरे तत्कालसदृशं तदा ॥
 श्रुत्वा कर्णो वचः क्रूरं ततश्चिच्छेद कार्मुकम्
 ततश्छिन्नायुधं तेन रणे पञ्च महारथाः ॥८१
 तं चैव निकृतिप्रज्ञाः प्राहरञ्छरवृष्टिभिः ।
 तस्मिन्निहते वीरे सर्वेषां दुःखमाविशत्
 प्राहसत्स तु दुष्टात्मा कर्णः स च सुयोधनः
 यच्च कर्णोऽब्रवीत्कृष्णां सभायां परुषं वचः
 प्रमुखे पाण्डवेयानां कुरूणां च नृशंसवत् ।
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः
 पतिमन्यं पृथुश्रोणि वृणीष्व मृदुभाषिणि ।
 एषा त्वं धृतराष्ट्रस्य दासभिूता निवेशनम् ॥
 प्रविशारालपद्माक्षि न सन्ति पतयस्त्वम् ।
 न पाण्डवाः प्रभवन्ति तव कृष्णे कथञ्चन ॥
 दासभार्या च पाञ्चालि स्वयं दासी च शोभने
 अद्य दुर्योधनो ह्येकः पृथेव्यां नृपतिः स्मृतः
 सर्वे चास्य महीपाला योगक्षेममुपासते ।
 पश्येदानीं यथा भद्रे विनष्टाः पाण्डवाः समं
 अन्योन्यं समुदीक्षन्ते धार्तराष्ट्रस्य तेजसा ।
 व्यक्तं षण्ढतिला ह्येते न पुरेव निमाजिताः ॥
 प्रेष्यवच्चापि राजानमुपस्थास्यान्ति कौरवम्
 इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परमदुर्मतिः ॥ ८९
 पापः पापवचः कर्णः शृण्वतस्तव भारत ।
 अद्य पापस्य तद्वाक्यं सुवर्णविकृताः शराः ॥
 शमयन्तु शिलाधौता-

स्त्वयास्ता जीवितच्छिदः ।

यानि चान्यानि दुष्टात्मा

पापानि कृतवांस्त्वयि ॥

तान्यथ जीयितं चास्य शमयन्तु शरास्तव ।
गाण्डीयप्रदितान्घोरानथ गात्रैःस्पृशन्स्पर्शान् ।
कर्णः स्मरन्तु दुष्टात्मा यच्चनं द्रोणभीष्मयोः॥
सुपर्णपुङ्गा नारान्ताः शत्रुणा यैषुतप्रभाः ॥

तथाऽस्तास्तस्य पर्माणि
भिरपि पाम्पन्ति शोणितम् ।

उग्रस्तपद्भुजनिर्मुक्ता
मर्म भिरपि महाशराः ॥ ९४

अथ कर्णं महाधेगाः
प्रेषयन्तु यमधेयम् ।

अथ हाहाकृता दीना
विपण्णास्तथस्पर्शद्विताः ॥ ९५

प्रपतन्तं रथात्कर्णं पश्यन्तु पशुधाधिपाः ।
अथ शोणितसंमर्शं द्राघामं पतितं भुवि ।

अपयिदायुधं कर्णं दीनाः पश्यन्तु बान्धवाः
हस्तिफलां महानस्य भलेनोन्मथितस्तथा ।

प्रकम्पमानः पततु भूमापि रथध्वजः ॥ ९७

तथा शरदातैर्भिल्लं रथं हेमपिभूयितम् ।
हतयोधाभ्यमुत्पुञ्ज्य भीतः शल्यः पलायताम्

तथं चेतर्कणसुतं पार्थं मृतपुत्रस्य पश्यतः ।
प्रतिप्रापारणार्थाय निहनिष्यसि सायकैः ॥

हतं कर्णन्तु तं दृष्ट्वा मियं पुत्रं दुरात्मवान् ।
स्मरन्तं द्रोणभीष्माभ्यां यच्चः क्षत्रुश मानद

स्ततः सुयोधनो हृष्टा इतमाधिरथिं तथा ।
निराशा जीयिते त्वथ राज्ये धैर्य भयवधिरः

एते द्रवन्ति पञ्चाला पश्यमानाः क्षितैः शरैः
कर्णेन भरतधेष्ट पाण्डवानुजिह्विषिः ॥ १०३

पञ्चालान् द्रौपदेयांश्च भृष्टगुप्तशिपाण्डिनौ ।
भृष्टगुप्ततनूजांश्च शतानीकं च नाकुलिम् ॥

नकुलं सहदेवं च दुर्मुखं जनमेजयम् ।
सुधर्माणं सात्यकिं च विद्धि कर्णवधं गताम्

अभ्याहतानां कर्णेन पञ्चालानामसौ रणे ।
धूयते निनदो घोरस्त्यद्वन्धूनां परंतप ॥

न त्वेय भीताः पञ्चालाः
कथंचित्स्तुः पराङ्मुखाः ।

न हि मृतुं महेश्वासा
गणयन्ति महारणे ॥

य एकः पाण्डवो सेनां शरीरैः समवेष्टयत् ।
तं समासाद्य पञ्चाला भीष्माश्रासन्पराङ्मुखाः

तै कथं कर्णमासाद्य विद्रव्युर्महारथाः ।

यस्त्येकः सर्वपञ्चालानहन्यहनि नाशयन् ॥
कालयधरते धीरः पञ्चालानां रथवजे ।

तमप्यासाद्य समरे मित्रार्थे मित्रवत्सल ॥
तथा ज्वलन्तमस्त्राग्निं गुहं सर्वधनुष्मतम् ।

निर्दहन्तं च समरे दुर्धरे द्रोणमोजसा ॥ ११०

ते नित्यमुदिता जेतुं
मृधे शत्रुनारिदम् ।

न जात्याधिरथेर्माताः

पञ्चालाः स्तुः पराङ्मुखाः ॥ १११

तेषामापततां शूरः पञ्चालानां तरस्विनाम् ।
मादत्तास्त्रशरैः कर्णः पतद्गानामिधानलः ॥

एते द्रवन्ति पञ्चाला द्राव्यन्ते योधिभिर्धुवम्
कर्णेन भरतधेष्ट पश्य पश्य तथाकृताम् ॥ ११३

तांस्तथाऽभिमुखाङ्गीरा-
भिमित्रार्थं त्यक्तजीयितान् ।

स्थं नयति राधेयः

पञ्चालाच्छतशो रणे ॥ ११४

तद्भारत महेश्वासानगाधे मज्जतोऽग्नये ।
कर्णाण्ये ग्नयो भूत्वा पञ्चालांस्त्रातुमहोसि १५

अत्रं हि रामात्कर्णेन भार्गवाद्विस्तृप्तमात्र ।
यदुपात्तं महाघोरं तस्य रूपमुदीर्यते ॥ १६

तापने सर्वसैन्यानां घोररूपं सुदारुणम् ।
समावृत्य महासेनां ज्वलन्तं स्थेन तेजसा ॥

एते चरन्ति संग्रामे कर्णचापव्युताः शराः ।
स्रमराणामिष्य द्रातास्तापयन्ति स्म ताद्यकान्

एते द्रवन्ति पञ्चाला दिक्षु सर्वासु भारत ।
कर्णारुं समरे प्राप्य दुर्निवार्यमनात्मभिः १९

एष भीमो दृढक्रोधो वृतः पार्थ समन्ततः ।
खड्गयैर्गोघयन्कर्णं पीडयते निशितैः शरैः ॥

पाण्डवान्स्त्रय्यांश्चैव पञ्चालांश्चैव भारत ।
हन्यादुपेक्षिनः कर्णो रोगो देहमिवागतः २१

नान्यं त्वत्तो हि पश्यामि योधं यौधिष्ठिरे बले
यः समासाद्य राधेयं स्वस्तिमानावजेदृहम् ।

तमद्य निशितैर्बाणैर्विनिहत्य नर्यभ ।
यथाप्रतिशं पार्थ त्वं कृत्वा कीर्तिमवाप्नुहि ॥

त्वं हि शक्तो रणे जेतुं सकर्णानपि कीरवान्
नान्यो युधि युधां धेष्ट सत्यमेतद्भवामि ते २४

एतत्कृत्वा महत्कर्म हत्वा कर्णं महारथम् । कृतार्थः सफलः पार्थ सुखी भव नरोत्तम ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णवाक्ये
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

सञ्जय उवाच ।

स केशवस्य बीभत्सुः श्रुत्वा भारत भाषितम्
विशोकः संप्रहृष्टश्च क्षणेन समपद्यत ॥ १

ततो ज्यामभिमृज्याशु
व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः ।

दध्रे कर्णविनाशाय
केशवं चाभ्यभाषत ॥ २

त्वया नाथेन गोविन्द ध्रुव एव जयो मम ।
प्रसन्नो यस्य मेऽद्य त्वं लोके भूतभविष्यकृत्
त्वत्सहायो ह्यहं कृष्ण
त्रीन्लोकान्वै समागतान् ।

प्रापयेयं परं लोकं
किमु कर्णं महाहवे ॥ ४

पश्यामि द्रवतीं सेनां पश्चालानां जनार्दन ।
पश्यामि कर्णं समरे विचरन्तमभीतवत् ॥ ३
भार्गवास्त्रं च पश्यामि ज्वलन्तं कृष्ण सर्वशः
सृष्टं कर्णेन वाष्पेय शक्रेणैव यथाऽशनिम् ६
अयं खलु स संग्रामो यत्र कर्णं मया हतम् ।
कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥

अद्य कृष्ण विकर्णा मे
कर्णं नेष्यन्ति मृत्यवे ।

गाण्डीवमुक्ताः क्षिण्वन्तो
मम हस्तप्रचोदिताः ॥ ८

अद्य राजा धृतराष्ट्रः स्वां बुद्धिमवमंस्यते ।
दुर्योधनमराज्यार्हं यथा राज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ९
अद्य राज्यात्सुखाच्चैव श्रियो राष्ट्रात्तथा पुरात्
पुत्रेभ्यश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो विमोक्ष्यति ॥
गुणवन्तं हि यो द्वेष्टि निर्गुणं कुरुते प्रभुम् ।
स शोचति नृपः कृष्ण क्षिप्रमेवागते क्षये ॥

यथा च पुरुषः कश्चिच्छित्त्वा चाभ्रवणं महत्
फलं दृष्ट्वा भृशं दुःखी भविष्यति जनार्दन ।
सूतपुत्रे हते त्वद्य निराशो भविता प्रभुः ॥ १२
अद्य दुर्योधनो राज्याज्जीविताच्च निराशकः
भविष्यति हते कर्णे कृष्ण सत्यं ब्रवीमि ते ॥
अद्य दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्विशकलीकृतम् ।

स्मरतां तव वाक्यानि शमं प्रति जनेश्वरः
अद्यासौ सौवलः कृष्ण
ग्लहाज्जानातु वै शरान् ।
दुरोदरं च गाण्डीवं
मण्डलं च रथं प्रति ॥ १५

अद्य कुन्तीसुतस्याहं दृढं राज्ञः प्रजागरम् ।
व्यपनेष्यामि गोविन्द हत्वा कर्णं शितैः शरैः
अद्य कुन्तीसुतो राजा हते सूतसुते मया ।
सुप्रहृष्टमनाः प्रीतश्चिरं सुखमवाप्स्यति ॥ १७
अद्य चाहमनाधृष्यं केशवाप्रतिमं शरम् ।
उत्सक्ष्यामीह यः कर्णं जीविताङ्गं शयिष्यति
यस्य चैतद्धृतं मह्यं वधे किल दुरात्मनः ।
पादौ न धावये तावद्यावद्धन्यां न फाल्गुनम्
मृपा कृत्वा व्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन ।
पातयिष्ये रथात्कायं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
योऽसौ रणे नरं नान्यं पृथिव्यामनुमन्यते ।
तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पास्यति शोणितम्
'अपतिर्ह्यसि कृष्णे'-ति सूतपुत्रो यदब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमते कर्णः श्लाघमानः स्वकान् गुणान्
अनृतं तत्करिष्यन्ति मामका निशिताः शराः
आशीविषा इव क्रुद्धास्तस्य पास्यन्ति शोणितं
मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैद्युतत्विषः ।
गाण्डीवसृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमां गतिं

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

स केशवस्येति ॥ १ ॥ ज्वलन्तं पुंस्त्वमार्षम् ॥ ६
स्मरतां स्मरतु ॥ १४ ॥ मण्डलं द्यूते शरीरस्थापनपटं दुरो-
दरं पाशम् ॥ १५ ॥

अथ तप्स्यति राधेयः पाञ्चालीं यत्तदाब्रवीत्
सभामध्ये धन्वः कूर्मं कुत्सयन्पाण्डवान्प्रति ॥
ये धै पण्डतिलास्तत्र भवितारोऽथ ते तिलाः
हृते धैकर्तने कर्णे सुतपुत्रे दुरात्मनि ॥ २६
अहं यः पाण्डुपुत्रेभ्यस्त्रास्यामीति यदब्रवीत्
भूतराष्ट्रसुतान्कर्णः श्लाघमानोत्तमो गुणान् ।
अनृतं तत्करिष्यन्ति मामका निशिताः शराः
उद्योगः पाण्डुपुत्राणां समाप्तिमुपयास्यति ।
हन्ताहं पाण्डवान्सर्वान्सुपुत्रानिति योब्रवीत्
तमद्य कर्णे हन्तास्मि मिपतां सर्वधन्विनाम्
यस्य धीर्यं समाधित्य धार्तराष्ट्रो महामनाः
अवामन्यत दुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान् दुरात्मवान्
हत्वाऽहं कर्णमाजौ हि तोषयिष्यामि आतरं
शराघ्नानाविधान्मुक्त्या
ब्रासयिष्यामि शात्रवान् ।
आकर्णमुकैरिपुभि-
र्यमराष्ट्रयिर्वधनैः ॥ ३१

भूमिशोभां करिष्यामि पातिते रथकुञ्जरे ।
तत्राहं धै महासंख्ये संपन्नं युद्धदुर्मदम् ॥ ३२
अद्य कर्णमहं घोरं सूदयिष्यामि सायकैः ।
अद्य कर्णे हृते कृष्ण धार्तराष्ट्राः सराजकाः
विद्रवन्तु दिशो भीताः सिंहप्रस्ता मृगा इव
अद्य दुर्योधनो राजा आत्मानं चानुशोचतां
हृते कर्णे मया संख्ये सपुत्रे ससहजने ।
अद्य कर्णे हृतं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ ३५
जानातु मां रणे कृष्ण प्रवरं सर्वधन्विनाम् ।
सपुत्रपौत्रं सामात्यं सभृत्यं च निराशिपम् ॥
अद्य राज्ये करिष्यामि धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अद्य कर्णस्य चक्राह्वाः ऋयादाश्च प्रयग्विधाः
शरैश्छिन्नानि गात्राणि विचरिष्यन्ति केशव
अद्य राधासुतस्याहं संग्रामे मधुसूदन ॥ ३८
शिरश्छेत्स्यामि कर्णस्य मिपतां सर्वधन्विनां
अद्य तीक्ष्णैर्विपाठैश्च सूरैश्च मधुसूदन ॥ ३९
रणे छेत्स्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मनः
अद्य राजा महत्कुच्छं सन्त्यक्ष्यति युधिष्ठिरः
संतापं मानसं वीरश्चिरसंभृतमात्मनः ।
अद्य केशव राधेयमहं हत्वा सबान्धवम् ॥
नन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अद्याहमनुगान् कृष्ण कर्णस्य कृपणान् युधि ॥
हन्ता ज्वलनसंकाशैः शरैः सर्वविषोपमैः ।
अद्याहं हेमकवचैरावद्धमाणिकुण्डलैः ॥ ४३

संस्तरिष्यामि गोविन्द वसुधां वसुधाध्रिपैः
अद्याभिमन्योः शत्रूणां सर्वेषां मधुसूदन ॥ ४४
प्रमथिष्यामि गात्राणि
शिरांसि च शितैः शरैः ।
अद्य निर्घातं राष्ट्रां च
आत्रे दास्यामि मेदिनीम् ॥ ४५
निरर्जुनां वा पृथिवीं केशवानुचरिष्यसि ।
अद्याहमनृणः कृष्ण भविष्यामि धनुर्भूताम् ॥
कोपस्य च कुरुणां च शराणां गांडिवस्य च
अद्य दुःखमहं मोक्ष्ये त्रयोदशसमार्जितम् ॥
हत्वा कर्णे रणे कृष्ण शम्बरं मधवानिव ।
अद्य कर्णे हृते युद्धे सोमकानां महारथाः ॥
कृतं कार्यं च मन्यन्तां मित्रकार्येत्सवो युधि
मम चैव कथं प्रीतिः शैनेयस्याद्य माधव ॥
भविष्यति हृते कर्णे मयि चापि जयाधिके ।
अहं हत्वा रणे कर्णे पुत्रं चास्य महारथम् ॥
प्रीतिं दास्यामि भीमस्य
यमयोः सात्यकस्य च ।

धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां

पञ्चालानां च माधव ॥ ५१

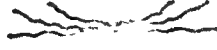
अद्यानृण्यं गमिष्यामि हत्वा कर्णे महाहवे ।
अद्य पश्यन्तु संग्रामे धनञ्जयममर्षणम् ॥ ५२
युध्यन्ते कौरवान्संख्ये घातयन्तं च सूतजम्
भवत्सकाशे वक्ष्ये च पुनरेवात्मसंस्तवम् ५३
धनुर्वेदे मत्समो नास्ति लोक
पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः ।
को वाप्यन्यो मत्समोऽस्ति क्षमाधा-
स्तथा क्रोधे सदृशोऽन्यो न मेऽस्ति
अहं धनुष्मान्ससुरासुरांश्च
सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि ।
खबाहुवीर्याङ्गमये पराभवं
मत्पौरुषं विद्धि परं परेभ्यः ॥ ५५
शराक्षिपा गाण्डिवेनाहमेकः
सर्वान्कुरुन्वाहिकांश्चाभिहत्य ।
हिमात्यये कक्षगतो यथाग्नि-
स्तथा दहेयं सगणान्प्रसह्य ॥ ५६
पाणौ पृषत्का लिखिता ममैते
धनुश्च दिव्यं चिततं सवाणम् ।
पादौ च मे सरथौ सध्वजौ च
न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ॥ ५७

~ रथवज्रचिन्हादितौ पादावित्यर्थः ।

इत्येवमुक्त्वाऽर्जुन एकवीरः
क्षिप्रं रिपुघ्नः धनजोपमाधुः ।

भीमं मुमुक्षुः समरे प्रयातः
कर्णस्य कायाय शिरां जिहीर्षुः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनवाक्यं
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

धृतराष्ट्र उवाच ।
समागमे पाण्डवसृञ्जयानां
महाभये मामकानामगाधे ।
धनञ्जये तात रणाय याते
कर्णेन तद्युद्धमथोऽत्र कीदृक् ॥ १
सञ्जय उवाच ।
तेषामनीकानि बृहद्ध्वजानि
रणे समृद्धानि समागतानि ।
गर्जन्ति भेरीनिनदोन्मुखानि
नादैर्यथा मेघगणास्तपान्ते ॥ २
महागजान्नाकुलमखतोयं
वादित्रनेमीतलशब्दवच्च ।
हिरण्यचित्रायुधविद्युतं च
शरासिनाराचमहास्त्रधारम् ॥ ३
तद्भीमवेगं रुधिरौघवाहि
खड्गाकुलं क्षत्रियजीवघाति ।
अनार्तवं क्रूरमनिष्टवर्षं
बभूव तत्संहरणं प्रजानाम् ॥ ४
एकं रथं संपरिवार्य मृत्युं
नयन्त्यनेके च रथाः समेताः ।
एकस्तथैकं रथिनं रथाभ्यां-
स्तथा रथश्चापि रथाननेकान् ॥ ५
रथं ससृतं सहयं च कश्चि-
त्कश्चिद्रथी मृत्युवशं निनाय ।
निनाय चाप्येकगजेन कश्चि-
द्रथान्वहन् मृत्युवशे तथाऽश्वान् ६
रथान्ससृतान् सहयान्गजांश्च
सर्वानरीन्मृत्युवशं शरौघैः ।

निन्ये हयांश्चैव तथा सप्तादीन्
पदानिसहस्रांश्च तथैव पार्थः ॥ ७
कृपः शिखण्डी च रणे समेता
दुर्योधनं सात्यकिरध्यगच्छत ।
श्रुतस्तथा द्रोणपुत्रेण सार्धं
युधामन्युश्चित्रसेनेन सार्धम् ॥ ८
कर्णस्य पुत्रं तु रथी सुप्रेण
समागतं सृञ्जयद्योत्तमौजाः ।
गान्धारराजं सहदेवः धुधार्ता
महर्षभं सिंह इवाभ्यधावत् ॥ ९
शतानीको नाकुलिः कर्णपुत्रं
युवा युवानं वृषसेनं शरौघैः ।
समार्पयत्कर्णपुत्रश्च शूरः
पाञ्चालेयं शरवर्षैरनेकैः ॥ १०
रथर्षभः कृतवर्माणमार्छ-
न्माद्रीपुत्रो नकुलश्चित्रयोधी ।
पञ्चालानामधिपो याज्ञसेनिः
सेनापतिः कर्णमार्छत्ससैन्यम् ॥ ११
दुःशासनो भारत भारती च
संशप्तकानां पृतना समृद्धा ।
भीमं रणे शस्त्रभृतां वरिष्ठं
भीमं समार्छत्तमसह्यवेगम् ॥ १२
कर्णात्मजं तत्र जघान वीर-
स्तथाऽच्छिनचोत्तमौजाः प्रसह्य ।
तस्योत्तमाङ्गं निपपात भूमौ
निनाद्यद्वां निनदेन खं च ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

समागमे इति । समागमे कर्णेन सह कीदृशयुद्धमभू-
दिति शेषः ॥ १॥ पांचालेयं पांचालीतनयं नाकुलिम् ॥ १०

सुपेणशीर्षं पतितं पृथिव्यां
 विलोप्य कर्णोऽथ तदार्तरूपः ।
 क्रोधादयोस्तस्य रथं ध्वजं च
 बाणैः सुधारैर्निशितैरकुन्तव ॥ १४
 स तूत्तमीजा निशितैः पृषत्कै-
 र्विद्युध राक्षेन च भास्वरेण ।
 पार्णिप्रहांश्चैव कृपस्य हत्वा
 शिरपिण्डवाहं स ततोऽध्यरोहत् ॥ १५

कृपं तु दृष्ट्वा विरथं रथस्यो
 नैच्छच्छरैस्ताडयितुं शिखण्डौ ।
 तं द्रोणिराचार्यं रथं कृपस्य
 समुज्जन्हे पट्टगतां यथा गाम् ॥ १६
 हिरण्यवर्मा निशितैः पृषत्कै-
 स्तथात्मजानामनिलात्मजो वै ।
 अतापयत्सैन्यमतीव भीमः
 काले शुचीं मध्यगतो यथाऽर्कः ॥ १७

इति श्रीमहामारुते कर्णपर्वणि संकुलद्वन्द्वपुरे
 पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

सञ्जय उवाच ।
 अथ स्थिदानां तुमुले धिमर्दे
 द्विपद्भिरेको बहुभिः समावृतः ।
 महारणे सारथिमित्युवाच
 भीमश्चमूं वाह्य धार्तराष्ट्रीम् ॥ १
 त्वं सारथे याहि जयेन याहि-
 न्याभ्येतान्धार्तराष्ट्रान् यमाय ।
 सञ्जोदितो भीमसेनेन चैवं
 स सारथिः पुन्नवलं त्वदीयम् ॥ २
 प्रायात्ततः सत्वरमुप्रवेगो
 यतो भीमस्तद्वलं गन्तुमैच्छत् ।
 ततोऽपरे नागरयाभ्यपत्तिभिः
 प्रत्युद्ययुस्तं कुरवः समन्तात् ॥ ३
 भीमस्य धाहाग्र्यमुदारवेगं
 समन्ततो बाणगणैर्निजगुः ।
 ततः शरानापततो महात्मा
 चिच्छेद् बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ४
 ते वै निपेतुस्तपनीयपुङ्खा
 द्विधा त्रिधा भीमशरैर्निकृत्ताः ।
 ततो राजन्नागरयाभ्ययुनां
 भीमाहूतानां वरराजमध्ये ॥ ५
 घोरो मिनादः प्रवभौ नरेन्द्र
 वज्राहूतानामिव पर्वतानाम् ।

ते वध्यमानाश्च नरेन्द्रमुष्या
 निर्भिद्यतो भीमशरप्रवेगैः ॥ ६
 भीमं समन्तात्समरोऽभ्यरोहन्
 वृक्षं शकुन्ता इव पुष्पहेतोः ।
 ततोऽभिप्राते तव सैन्ये स भीमः
 प्रादुश्चक्रे वेगमनन्तवेगः ॥ ७
 यथाऽन्तकाले क्षपयन्दिधक्षु-
 भृतान्तकृत्काल इवात्तदण्डः ।
 तस्यातिवेगस्य रणेऽतिघेगं
 नाशकृत्स्नवारयितुं त्वदीयाः ॥ ८
 द्यात्ताननस्यापततो यथैव
 कालस्य काले हरतः प्रजा वै ।
 ततो बलं भारत भारतानां
 प्रदह्यमानं समरे महात्मना ॥ ९
 भीतं दिशोऽकीर्यत भीमनुजं
 महानिलेनाभ्रगणा यथैव ।
 ततो धीमान्सारथिमप्रवीडली
 स भीमसेनः पुनरेव हृष्टः ॥ १०
 सूताभिजानीहि स्वकान्पराव्या
 रथान् ध्वजांश्चापततः समेतान् ।
 युद्धयन् ह्यहं नाभिजानामि किञ्चि-
 न्मा सैन्यं स्वं लादयिष्ये पृषत्कैः ॥ ११

इति श्रीमहामारुते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे मास्तमावदांषे
 पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अथेति ॥ १ ॥

अरीन्विशोकाभिनिरीक्ष्य सर्वतो
 रथो ध्वजाग्राणि धुनोति मे भृशम्
 राजाऽऽतुरो नागमद्यत्किरीटी
 वह्निं दुःखान्यभियातोऽस्मि सूत ॥
 एतद्दुःखं सारथे धर्मराजो
 यन्मां हित्वा यातवाञ्छशत्रुमध्ये ।
 नैनं जीवं नाद्य जानाम्यजीवं
 वीभत्सुं वा तन्ममाद्यातिदुःखम् ॥ १३
 सोऽहं द्विपत्सैन्यमुदग्रकल्पं
 विनाशयिष्ये परमप्रतीतः ।
 एतन्निहत्याजिमध्ये समेतं
 प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाऽद्य ॥ १४
 सर्वास्तूणान्सायकानामवेक्ष्य
 किं शिष्टं स्यात्सायकानां रथे मे ।
 का वा जातिः किं प्रमाणं च तेषां
 ज्ञात्वा व्यक्तं तत्समाचक्ष्व सूत ॥ १५
 विशोक उवाच ।
 खणमार्गणानामयुतानि वीर
 क्षुराश्च भल्लाश्च तथाऽयुताख्याः ।
 नाराचानां द्वे सहस्रे च वीर
 त्रीण्येव च प्रदराणां स्म पार्थ ॥ १६
 अस्त्यायुधं पाण्डवेयावशिष्टं
 न यद्वहेच्छकटं पङ्कवीयम् ।
 एतद्विद्वन्मुञ्च सहस्रशोऽपि
 गदासिबाहुद्रविणं च तेऽस्ति ॥ १७
 प्रासाश्च मुद्रराः शक्तयस्तोमराश्च
 मा भैपीस्त्वं संक्षयादायुधानाम् ॥ १८
 भीमसेन उवाच ।
 सूताद्यैनं पश्य भीमप्रयुक्तैः
 संछिन्दद्भिः पार्थिवानां सुवेगैः ।
 छन्नं वाणैराहवं घोररूपं
 नष्टादित्यं मृत्युलोकेन तुल्यम् ॥ १९
 अद्यैतद्वै विदितं पार्थिवानां
 भविष्यति ह्याकुमारं च सूत ।
 निमग्नो वा समरे भीमसेन
 एकः कुरुन्वा समरे व्यजैषीत् ॥ २०
 सर्वे संख्ये कुरवो निष्पतन्तु
 मां वा लोकाः कीर्तयन्त्वाकुमारम्

सर्वानेकस्तानहं पानयिष्ये
 ते वा सर्वे भीममेनं तुदन्तु ॥ २१
 आशास्तारः कर्म चाप्युत्तमं ये
 तन्मे देवाः केवलं साधयन्त ।
 आयात्विहायार्जुनः शत्रुवाती
 शक्रस्तूर्णो यज्ञ इवोपहनः ॥ २२
 ईक्षस्वतां भारती दीर्यमाणा-
 मेते कस्माद्विद्रवन्ते नरेन्द्राः ।
 व्यक्तं धीमान्सद्यसाची नरादयः
 सैन्यं ह्येतच्छादयत्याशु वार्णः ॥ २३
 पश्य ध्वजांश्च द्रवतो विशोक
 नागान् हयान्पत्तिसंघांश्च संख्ये ।
 रथान्विकीर्णाञ्शरशक्तिताडितान्
 पश्यस्वैतान् रथिनश्चैव सूत ॥ २४
 आपूर्यते कौरवी चाप्यभीक्ष्णं
 सेना ह्यसौ सुभृशं हन्यमाना ।
 धनञ्जयस्याशानितुल्यवेगै-
 र्गस्ता शरैः काञ्चनवर्हिजालैः ॥ २५
 एते द्रवन्ति स्म रथाश्वनागाः
 पदातिसङ्घानतिमर्दयन्तः ।
 संमुह्यमानाः कौरवाः सर्वे एव
 द्रवन्ति नागा इव दाहभीताः ॥ २६
 हाहाकृताश्चैव रणे विशोक
 मुञ्चन्ति नादान्विपुलान्गजेन्द्राः ॥
 विशोक उवाच ।
 किं भीम नैनं त्वमिहाशृणोषि
 विस्फारितं गाण्डिवस्यातिघोरम् ।
 क्रुद्धेन पार्थेन विकृष्यतोऽद्य
 कच्चिन्नेमौ तव कर्णौ विनष्टौ ॥ २८
 सर्वे कामाः पाण्डव ते समृद्धाः
 कपिर्ह्यसौ दृश्यते हस्तिसैन्ये ।
 नीलाद्वनाद्विद्युत्तमुच्चरन्तीं
 तथा पश्य विस्फुरन्तीं धनुर्ज्याम् ॥
 कपिर्ह्यसौ वीक्षते सर्वतो वै
 ध्वजाग्रमारुह्य धनञ्जयस्य ।
 वित्रासयन् रिपुसङ्घान्विमर्दे
 विभेम्यस्मादात्मनैवाभिवीक्ष्य ॥ ३०

विभ्राजते चातिमाथं किरीटं
विचित्रमेतद्य धनञ्जयस्य ।
द्विपाकगर्भो मणिरेष दिव्यो
विभ्राजते धैव किरीटसम्पः ॥ ३१
पाभ्यं भीमं पाण्डुराभ्रप्रकाशं
पश्यन् शङ्कं देवदत्तं सुघोषम् ।
अभौपुहस्तस्य जनार्दनस्य
धिगाहमानस्य चमूं परेषाम् ॥ ३२
राधिप्रभं यज्जनाभं क्षुरान्तं
पाभ्यं श्वितं पश्य जनार्दनस्य ।
चक्रं यशोवर्धनं केदायस्य
सदाधितं यदुभिः पश्य धीर ॥ ३३
महाद्विपानां सरलद्रुमोपमाः
करा निकृत्ताः प्रपतन्त्यर्मा क्षुरैः ।
किरीटिना तेन पुनः सप्तादिनः
दर्शनिकृत्ताः कुलिशैरिषाद्रयः ॥ ३४
तथैव कृष्णस्य च पाञ्चजन्यं
महाहमेतं द्विजराजयणम् ।
कान्तीय पद्मोरसि कौस्तुभं च
जाज्वल्यमानं यिज्यां स्रजं च ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भीमसेनविशोकसंवादे

पद्मसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वा तु रघुनिघोषं सिंहनादं च संयुगे ।
मर्जुनः प्राह गोधिन्द्रं शीघ्रं नोदय बाजिनः
मर्जुनस्य घनः श्रुत्वा गोधिन्दोऽर्जुनमग्रवीत
एव गच्छामि सुधिप्रं यत्र भीमो द्यवस्थितः
तं यान्तमर्घोहिमशङ्कधर्षणः
सुवर्णमुक्तामणिजालनखैः ।
जम्भं जिघांसुं प्रगृहीतवज्रं
जयाय देवेन्द्रमियोग्रमन्युम् ॥ ३
रथाश्वमातङ्गपदातिसैषा
वाणस्वधनेनैर्मिश्रितस्वधनैश्च ।

ध्रुवं रथाभ्यः समुपैति पार्थो
विद्रावयन्सीन्यमिदं परेषाम् ।
सिताभ्रवर्णैरसितप्रयुक्ती-
हर्धैर्महाहं रथिनां वरिष्ठः ॥ ३६
रथान् हयान्पत्तिगणांश्च सायकै-
र्विदारितान्पश्य पतन्त्यमी यथा ।
तवानुजेनामरराजतेजसा
महावनानीव सुपर्णयायुना ॥ ३७
चतुःशतान्पश्य रथानिमान्हतान्
सयाजिसूतान्समरे किरीटिना ।
महेष्टुभिः सप्तशतानि दन्तिनां
पदातिसाक्षैश्च रथाननेकशः ॥ ३८
अयं समर्थेति तवान्तिकं बलीं
निघ्नन् कुक्षिन् इव ग्रहोऽर्जुनः ।
समृद्धकामोऽसिहतास्तथाहिता
बलं तवायुश्च चिराय धर्षताम् ॥ ३९
भीमसेन उवाच ।
ददानि ते ग्रामधरांश्चतुर्दश
प्रियाख्याने सारथ्ये सुप्रसन्नः ।
दासीशतं चापि रथांश्च विशार्ति
यदर्जुनं वेदयसे विशोक ॥ ४०

संनादयन्तो वसुधां दिशश्च
कुन्दा नृसिंहा जयमभ्युदीयुः ४
तेषां च पार्थस्य च मारिषासी-
देहासुपापक्षपणं सुयुद्धम् ।
ध्रुलोप्यहेतोरसुरैर्यथासी-
देवस्य विष्णोर्जयतां वरस्य ॥ ५

तैस्तस्मिन्नावचमायुधं त-
देकः प्रविच्छेद किरीटमाली ।
क्षुरार्धचन्द्रैर्निशितैश्च महैः
शिरांसि तेषां बहुधा च बाहून् ॥ ६

अमिनप्रयुक्ती कृष्णप्रयुक्ती ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते
कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षाये पद्मसत्तितमोऽ-
ध्यायः ॥ ७६ ॥
कर्णो १०

७७

श्रुत्वेति ॥ १ ॥

छत्राणि वालव्यजनानि केतू-
 नश्वात्रथान्पत्तिगणान्द्रिपांश्च ।
 ते पेतुरुर्व्या बहुधा विरूपा
 वातप्रणुन्नानि यथा वनानि ॥ ७
 सुवर्णजालावतता महागजाः
 सवैजयन्तीध्वजयोधकल्पिताः ।
 सुवर्णपुङ्खैरिपुभिः समाचिता-
 श्रकाशिरे प्रज्वलिता यथाऽचलाः ८
 विदार्य नागाश्वरथान् धनञ्जयः
 शरोत्तमैर्वासववज्रसन्निभैः ।
 द्रुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा
 यथा मरुत्वान् बलभेदने पुरा ॥ ९
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिदमः ।
 प्रविवेश महाबाहुर्मकरः सागरं यथा ॥ १०
 तं दृष्टास्तावका राजत्रथपत्तिसमन्विताः ।
 गजाश्वसादिवहुलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ॥
 तेषामापततां पार्थमारावः सुमहानभूत् ।
 सागरस्येव क्षुब्धस्य यथा स्यात्सालिलस्वनः
 ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथाः ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा प्राणकृतं भयम् ॥
 तेषामापततां तत्र शरवर्षाणि मुञ्चताम् ।
 अर्जुनो व्यधमत्सैन्यं महावातो घनानिव ॥
 तेऽर्जुनं सहिता भूत्वा रथवंशैः प्रहारिणः ।
 अभियाय महेष्वासा विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥
 ततोऽर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
 प्रेषयामास विशिखैर्यमस्य सदनं प्रति ॥ १६
 ते वध्यमानाः समरे पार्थचापच्युतैः शरैः ।
 तत्र तत्र स्म लीयन्ते भये जाते महारथाः १७
 तेषां चतुःशतान्वीरान्यतमानान्महारथान् ।
 अर्जुनो निशितैर्वाणैरनयद्यमसादनम् ॥ १८
 ते वध्यमानाः समरे नानालिङ्गैः शितैः शरैः
 अर्जुनं समभित्यज्य दुद्रुवुर्वै दिशो दश १९
 तेषां शब्दो महानासीद्रवतां बाहिनीमुखे ।
 महौघस्येव जलधेर्गिरिमासाद्य दीर्यतः २०
 तां तु सेनां भृशं विदध्वा
 द्रावयित्वाऽर्जुनः शरैः ।
 प्रायादभिमुखः पार्थः
 सूतानीकं हि मारिष ॥ २१
 तस्य शब्दो महानासीत्परानभिमुखस्य वै ।
 गरुडस्येव पततः पन्नगार्थे यथा पुरा ॥ २२
 तं तु शब्दमभिश्रुत्य भीमसेनो महाबलः ।

बभूव परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ॥ २३
 श्रुत्वैव पार्थमायान्तं भीमसेनः प्रतापवान् ।
 त्यक्त्वा प्राणान्महाराज सेनां तव ममर्द ह
 स बायुवीर्यप्रतिमो बायुवेगसमो जवे ।
 बायुवह्यचरद्भीमो बायुपुत्रः प्रतापवान् ॥ २५
 तेनार्धमाना राजेन्द्र सेना तव विशांपते ।
 व्यभ्रश्यत महाराज भिन्ना नौरिव सागरे ॥
 तां तु सेनां तदा भीमो
 दर्शयन् पाणिलाघवम् ।
 अरैरवचकर्तोभ्रैः
 प्रेषयिष्यन् यमक्षयम् ॥ २७
 तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वाऽतिमानुषम् ।
 व्यभ्रमन्त रणे योधाः कालस्येव युगक्षये २८
 तथाऽर्दितान्भीमबलान् भीमसेनेन भारत ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २९
 सैनिकांश्च महेष्वासान् योधांश्च भरतर्षभ ।
 समादिशत्रणे सर्वान्हत भीममिति स्म ह ॥
 तस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डुसैन्यमशेषतः ।
 प्रतिगृह्य च तामाज्ञां तव पुत्रस्य पार्थिवाः ३१
 भीमं प्रच्छादयामासुः शरवर्षैः समन्ततः ।
 गजाश्च बहुला राजन्नराश्च जयगृद्धिनः ॥ ३२
 रथे स्थिताश्च राजेन्द्र परिवव्रुर्वृकोदरम् ।
 स तैः परिवृतः शूरैः शूरो राजन्समन्ततः ॥
 शुश्रुभे भरतश्चेष्टो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 परिवेषी यथा सोमः परिपूर्णो विराजते ३४
 स रराज तथा संख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः ।
 निर्विशेषो महाराज यथा हि विजयस्तथा ॥
 तस्य ते पार्थिवाः सर्वे शरवृष्टिं समासृजन् ।
 क्रोधरक्तेक्षणाः शूरा हन्तुकामा वृकोदरम् ॥
 तां विदार्य महासेनां शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 निश्चक्राम रणाद्भीमो मत्स्योजालादिवांभसि
 हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्तिनाम्
 नृणां शतसहस्रे द्वे द्वे शते चैव भारत ॥ ३८
 पञ्च चाश्वसहस्राणि
 रथानां शतमेव च ।
 हत्वा प्रास्यन्दयद्भीमो
 नदीं शोणितबाहिनीम् ॥ ३९
 शोणितोदां रथावर्ता
 हस्तिग्राहसमाकुलाम् ।
 नरभीनांश्वनक्रान्तां
 केशशैवलशाढलाम् ॥ ४०

संचिच्छन्नभुजनागेन्द्रां घटुरत्नापहारिणीम् ।
 ऊरुप्राहां मञ्जपट्टां शीर्योपलसमावृताम् ४१
 धनुःपादां शरावापां गदापरिघकेतनाम् ।
 हंसछप्रध्वजोपेतामुष्णीषवरफेनिलाम् ॥ ४२
 हारपद्माकरां धैव भूमिरेणूमिमालिनीम् ।
 आर्यवृत्तयतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तराम् ४३
 योधप्राहृयतां संख्ये घटूर्तां पितृसादनम् ।
 क्षणेन पुरुषट्याघ्रः प्राघर्तयत निम्नगाम् ॥ ४४
 यथा धैतरणीमुद्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
 तथा दुस्तरणीं घोरां भीरुणां भयवर्धनीम्
 यतो यतः पाण्डवैः प्रथिष्टो रथसत्तमः ।
 ततस्ततो घातयत योधाश्चानसहस्रशः ॥ ४६
 पथं दृष्ट्वा कृतं कर्म भीमसेनेन संयुगे ।
 दुर्योधनो महाराज शकुनिं वाक्यमब्रवीत् ॥
 जहि मातुलं संप्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
 अस्मिञ्जिते जितं मन्ये पाण्डवेयं महाबलम्
 ततः प्रायान्महाराज सौबलेयः प्रतापवान् ।
 रणाय महते युक्तो घ्रातुभिः परिचारितः ४९
 स समासाद्य संप्रामे भीमं भीमपराक्रमम् ।
 घात्यामास तं घोरो धैलेय मकरालयम् ५०
 संन्ययतत तं भीमो धार्यमाणः शितैः शरैः ।
 शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वामपार्श्वे स्तनान्तरे
 प्रेषयामास नाराचान्
 रुक्मपुङ्गादिशिलाशितान् ।
 घर्म भिरया तु ते घोराः
 पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ५२
 न्यमञ्जन्त महाराज
 कङ्कषर्दिणवाससः ।
 सोऽतिविद्धो रणे भीमः
 शरं रुक्मविभूषितम् ॥ ५३

प्रेषयामास स रुथा सौबलं प्रति भारत ।
 तमायान्तं नरं घोरं शकुनिः शत्रुतापनः ५४
 चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबलः ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ भीमः क्रुद्धो विशांपते
 धनुश्छिच्छेद भलेन सौबलस्य हसधिव ।
 तदपास्य धनुश्छिद्यं सौबलेयः प्रतापवान् ॥
 अन्यदादाय धेगेन धनुर्भङ्गंश्च पोडश ।
 तैस्तस्य तु महाराज भलैः सन्नतपर्वभिः ५७
 द्वाभ्यां स सारथिं हाच्छेद्रीमं सप्तभिरेव च ।
 ध्वजमेकेन चिच्छेद द्वाभ्यां छत्रं विशांपते ॥
 चतुर्भिश्चतुरो वाहान्विव्याध सुबलात्मजः ।

ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ॥
 शक्तिं चिक्षेप समरे रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
 सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वे चञ्चला ६०
 निपपात रणे तूर्णं सौबलस्य महात्मनः ।
 ततस्तमेव संश्रुह शक्तिं कनकभूषणाम् ६१
 भीमसेनाय चिक्षेप क्रुद्धरूपो विशांपते ।
 सा निर्भिद्य भुजं सत्यं पाण्डवस्य महात्मनः
 निपपात तदा भूमौ यथा विद्युन्नमः ६२
 अयोत्कृष्टं महाराज धार्तराष्ट्रैः समन्ततः ६३
 न तु तं ममृषे भीमः सिंहनादं तरखिनान् ।
 अन्यदृष्ट्वा धनुः सज्यं त्वरमाणा महाबलः ६४
 मुहूर्तादिव राजेन्द्र
 छाद्यामास सायकैः ।
 सौबलस्य बलं संख्ये
 त्यक्त्वाऽऽमानं महाबलः ॥ ६५
 तस्याभ्यांश्चतुरो हत्या सृतं धैव विशांपते ।
 ध्वजं चिच्छेद भलेन त्वरमाणः पराक्रमी ६६
 हताभ्यं रथमुत्पूज्य त्वरमाणो नरोत्तमः ।
 तस्मै विस्फारयंश्चापं क्रोधरतेक्षणः श्वसन्
 शरैश्च बहुधा राजन् भीममाच्छेत्समन्ततः ।
 प्रतिहृत्य तु धेगेन भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ६८
 धनुश्छिच्छेद संक्रुद्धो विद्याध च शितैः शरैः
 सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शनः ६९
 निपपात तदा भूमौ किञ्चित्प्राणो नराधिपः
 ततस्तं विह्वलं शात्वा पुत्रस्तथ विशांपते ७०
 अपोवाह रथेनाजौ भीमसेनस्य पश्यतः ।
 रथस्य तु नरट्याघ्रे धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः ॥
 प्रदुदुबुर्दिशो भीता भीमाज्जाते महाभये ।
 सौबले निर्जिते राजन्भीमसेनेन धन्विनां
 भयेन महताऽऽविष्टः पुत्रो दुर्योधनस्तथ ।
 अपायाञ्जवनैरभैः सापेक्षो मातुलं प्रति ७३
 पराङ्मुखं तु राजानं दृष्ट्वा सैन्यानि भारत ।
 विप्रजग्मुः समुत्पूज्य द्वैरथानि समन्ततः ७४
 तान् दृष्ट्वा विह्वतान्सर्वान्
 धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
 जवेनाभ्यापतद्भीमः
 किरणशरशतान्बहून् ॥ ७५
 ते बध्यमाना भीमेन धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः
 कर्णमासाद्य समरे स्थिता राजन् समन्ततः
 स हि तेषां महावीर्यो द्वीपोऽभूत्सुमहाबलः ।
 भिद्यनौका यथा राजन्द्वापमासाद्य निर्वृताः ॥

भवन्ति पुरुषव्याघ्र नाविकाः कालपर्यये ।
तथा कर्णं समासाद्य तावकाः पुरुषर्षभ ७८

समाश्वस्ताः स्थिता राजन्संप्रहृष्टाः परस्परम्
समाजग्मुश्च युद्धाय मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शकुनिपराजये
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

धृतराष्ट्र उवाच ।

ततो भग्रेषु सैन्येषु भीमसेनेन संयुगे ।
दुर्योधनोऽब्रवीत्किं नु सौवलो वापि सञ्जय
कर्णो वा जयतां श्रेष्ठो
योधा वा मामका युधि ।
कृपो वा कृतवर्मा वा
द्रौणिर्दुःशासनोऽपि वा ॥ १
अत्यद्भुतमहं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमम् ।
यदेकः समरे सर्वान् योधयामास मामकान्
यथाप्रतिज्ञं योधानां राधेयः कृतवानपि ।
कुरूणामथ सर्वेषां कर्णः शत्रुनिपूदनः ॥ ४
शर्म वर्म प्रतिष्ठा च जीविताशा च सञ्जय ।
तत्प्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा कौन्तेयेनामितौजसा ॥ ५
राधेयो वाण्याधिरथिः कर्णः किमकरोद्युधि
पुत्रा वा मम दुर्धर्पा राजानो वा महारथाः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ६
सञ्जय उवाच ।

अपराहे महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
जघान सोमकान्सर्वान्भीमसेनस्य पश्यतः ७
भीमोऽप्यतिबलं सैन्यं धार्तराष्ट्रं व्यपोथयत्
अथ कर्णोऽब्रवीच्छल्यं पञ्चालान्प्रापयस्व माम्
द्राव्यमाणं बलं दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता ।
यन्तारमब्रवीत्कर्णः पञ्चालानेव मां वह ॥ ९
मद्रराजस्ततः शल्यः श्वेतानश्वान्महाजवान्
प्राहिणोच्चेदिपञ्चालान्करुषांश्च महाबलः ॥
प्रविश्य च महत्सैन्यं शल्यः परबलार्दनः ।
न्ययच्छत्तुरगान् हृष्टो यत्र यत्रैच्छदग्रणीः ११
तं रथं मेघसंकाशं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
संदृश्य पाण्डुपञ्चालास्त्रस्ता ह्यासन्विशांपते

ततो रथस्य निनदः प्रादुरासीन्महारणे ।
पर्जन्यसमनिर्घोषः पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १३
ततः शरशतैस्तीक्ष्णैः कर्ण आकर्णनिःसृतैः ।
जघान पाण्डवबलं शतशोऽथ सहस्रशः १४
तं तथा समरे कर्म कुर्वाणमपराजितम् ।
परिवव्रुर्महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः १५
तं शिखण्डी च भीमश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च सात्यकिः १६
परिवव्रुर्जिघांसन्तो

राधेयं शरवृष्टिभिः ।
सात्यकिस्तु तदा कर्णं
विंशत्या निशितैः शरैः ॥ १७
अताडयद्रणे शूरो जनुदेशे नरोत्तमः ।
शिखण्डी पञ्चविंशत्या धृष्टद्युम्नश्च सप्तभिः ॥
द्रौपदेयाश्चतुःषष्ट्या सहदेवश्च सप्तभिः ।
नकुलश्च शतेनाजौ कर्णं विव्याध सायकैः ॥
भीमसेनस्तु राधेयं नवत्या नतपर्वणाम् ।
विव्याध समरे क्रुद्धो जनुदेशे महाबलः २०
अथ प्रहस्याधिरथिर्व्याक्षिपद्धनुस्तमम् ।
मुमोच निशितान्वाणान् पीडयन्सुमहाबलः
तान्प्रत्यविध्यद्राधेयः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः
सात्यकेस्तु धनुश्छित्त्वा ध्वजं च भरतर्षभ ॥
तं तथा नवभिर्वाणैराजघान स्तनान्तरे ।
भीमसेनं ततः क्रुद्धो विव्याध त्रिंशता शरैः
सहदेवस्य भलेन ध्वजं चिच्छेद मारिष ।
सारथिं च त्रिभिर्वाणैराजघान परन्तपः २४
विरथान्द्रौपदेयांश्च चकार भरतर्षभ ।
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारवभावदीपे
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

तत इति ॥ १ ॥

विमुक्तीकृत्य ताम्बर्वाङ्मरः सप्ततर्पयिभिः
 पञ्चान्तातनन्तुर्वाङ्मरः न महाभ्यान् २६
 ने पश्यमानाः समरे चेदिमन्त्या पिशांपने ।
 वर्णमेकमिन्द्रिय नरस्यैः समापयेन ॥ २७
 तादृजघान विनेवांघैः मृतपुत्रो महारथः ।
 ने पश्यमानाः समरे चेदिमन्त्या पिशांपने ॥
 प्राद्वपन् रणे भीताः निहन्त्रस्ता मृगा इव ।
 एतद्वपन् कर्म दृष्टवानस्मि भारत ॥ २९
 यदेव समरे नृनाम्नपुत्रः प्रतापवान् ।
 यतमानास्यैः दाकाया योधयानांश्च धम्विनः
 पाण्डुधेयामहाराज दारैर्घोस्तिवान् रणे ।
 तत्र भारत कर्णेन स्तापयेन महामनः ॥ ३१
 तुष्टपुत्रवताः स्वर्षाः विज्ञाद्य नृणां रणे ।
 भयुक्तपद्मेध्यामा धाम्नाष्टा नरोत्तमम् ॥
 कर्णेन स्तापयेत् धेयैः सर्वधनुष्मताम् ।
 नतः कर्णो महाराज दृढाह विपुलाहिनीम् ॥
 कर्णमिदं यथा परिनिगमे उपालेतां महान्
 ने पश्यमानाः कर्णेन पाण्डुधेयान्ततन्तः ॥
 प्राद्वपन् रणे भीताः कर्णे दृष्टा महारथम् ।
 नत्राङ्गः महानास्तीत्यञ्जानां महारणे ॥
 पश्यतां स्तापयिष्यीषीः कर्णेनापयन्त्युर्मिः ।
 नेन शस्त्रेण विप्रला पाण्डुधेयानां महारथम् ॥
 कर्णमेकं रणे योधं मेनिरे तत्र दारवाः ।
 तत्राङ्गं पुनश्चैः कर्णैः शत्रुकर्तनः ॥ ३७
 यदेन पाण्डुधेयः सर्वे न शूराभिषीक्षितम् ।
 ययीयाः पश्यन्तेहमात्मापानिप्रदीयते ॥ ३८
 तत्राङ्गं तत्रापद्यं रणे कर्णमामाद्य क्षीयते ।
 कर्णोऽपि समरे राजन्विभ्रमोऽस्तिगिरि ज्वलन्
 दृष्टान्त्वो महाबाहुः पाण्डुधेयानां महारथम् ।
 शिरां वि च महाराज कर्णक्षीय सङ्कुण्डलान्
 पाण्डुधेयैः ययीयाणां
 निचलेद् नृषु चेपुभिः ।
 हनिदन्तसकन् मृगान्
 पञ्चाङ्गनाह्वयान् भजान् ॥ ४१
 रणांश्च विविधाप्रजन्पताका ह्यजजानि च
 धक्षं च युगयोपप्राणि चक्राणि विविधानि च
 निचलेद् बहुधा कर्णो योधप्रतमनुष्ठितः ।
 तत्र भारत कर्णेन निहन्तर्गजपाजिभिः ॥ ४३
 अगम्यरुपा गृथिषी मांसशोणितकर्दमा ।
 विषमं च समं रथं हतैरभ्यपश्रुतिभिः ॥ ४४

* शोषो जरीप दास्यं ।

रथंश्च सुत्रैर्धेय न प्राप्तायत किञ्चन ।
 नापि म्ये न परे योधाः प्राप्तायन्त परस्परम्
 गोरे दगन्धकारे तु कर्णांश्च च विजृम्भिते ।
 राधेयन्वापनिर्मुक्तैः दारैः काञ्चनमूर्धनैः ॥ ४६
 संछादिना महाराज पाण्डुधेयानां महारथाः
 ने पाण्डुधेयाः समरे राधेयेन पुनःपुनः ॥ ४७
 धम्वयन्त महाराज यतमाना महारथाः ।
 मृगमत्तान् यथा मृगः सिंहो द्रावयते घने ॥
 पञ्चान्तानां रथधेयान्द्रावयन्प्राप्रवांस्तथा ।
 कर्णेन समरे योधांस्त्रासयन्सुमहायशाः ॥
 कालयामास नरैर्धेयैः यथा पशुगणान् वृकः
 दृष्टा तु पाण्डुधेयैः सेनां धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखी
 तत्राङ्गमुर्धेध्यामा नयन्तो भेर्याप्रवान् ।
 दुर्गोधनो हि राजेन्द्र मुदा परमथा युतः ॥
 पादयामास संदृष्टो नानावायानि सर्वशः ।
 पञ्चान्तापि महेश्यामा भ्रमालत्र नरोत्तमाः
 न्यधन्त यथा नृरैः मृत्युं कृत्या निघर्तनम् ।
 नाभिरुत्ताप्रणे नृगमाधेयः शत्रुतापनः ॥ ५३
 अनेकतो महाराज वभञ्ज पुनर्ययः ।
 तत्र भारत कर्णेन पञ्चान्ता पिशती रथाः ॥
 निहताः स्तापयैः प्रोधाद्येदयश्च परंदाताः ॥
 कृत्या दान्वाप्रयोपम्यान्वाजिपृष्टांश्च भारत
 निर्भुत्प्यान् गजस्कन्धान्
 पादनांश्चैव विद्वतान् ।
 भादित्य इव मध्याह्ने
 दुर्निरीक्ष्यः परंतपः ॥ ५७
 कालान्तकयवुः नृरः मृतपुत्रोऽभ्यराजत ।
 पश्यन्तमहाराज नरयाजिरथद्विपान् ॥
 हत्या तस्यो महेश्यासः कर्णोऽस्तिगणसूदनः
 यथा भूतगणान्हरत्या कालस्तिष्ठेन्महाबलः ॥
 तथा स मोमफाण्डत्या तस्यापेको महारथः
 तत्राङ्गतमपद्याम पञ्चान्तानां पराक्रमम् ॥
 पश्यमानाऽपि यत्कर्ण नाजह रणमूर्धनि ।
 राजा दुःशासनश्चैव क्रुपः शारद्वतस्तथा ॥
 अभ्यत्यामा कृतवर्मा शकुनिश्च महाबलः ।
 न्यहनन्पाण्डुधेयैः सेनां शतशोऽप्य सहस्रशः ॥
 कर्णपुत्री तु राजेन्द्र भ्रातरी सत्यधिक्रमौ ।
 निजप्राते बलं क्रुद्धौ पाण्डुधेयानामितस्ततः ॥
 तत्र युद्धं महार्थास्तकूरं विशासनं महत् ।
 तथैव पाण्डुधेयः नृरा धृष्टद्युम्नादिपण्डिनी ॥

द्रौपदेयाश्च संकुद्धा अभ्यघ्नंस्तावकं बलम् । एवमेव क्षयो वृत्तः पाण्डवानां तनस्ततः ।
तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलम् ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुल्युद्धे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

सञ्जय उवाच ।

अर्जुनस्तु महाराज हत्वा सैन्यं चतुर्विधम् ।
सूतपुत्रं च संकुद्धं दृष्ट्वा चैव महारणे ॥ १
शोणितोदां महीं कृत्वा मांसमज्जास्थिपङ्क्तिं
मनुष्यशीर्षपापाणां हस्त्यश्वकुतरोधसम् ॥ २
शूरास्थिचयसंकीर्णां काकगृध्रानुनादिताम् ।
छत्रहंसप्लवोपेतां वीरवृक्षापहारिणीम् ॥ ३
हारपद्माकरवतीमुष्णीपिवरफेनिलाम् ।
धनुःशरध्वजोपेतां नरक्षुद्रकपालिनीम् ॥ ४
चर्मवर्मभ्रमोपेतां रथोडुपसमाकुलाम् ।
जयैषिणां च सुतरां भीरूणां च सुदुस्तराम्
नदीं प्रावर्तयित्वा च वीभत्सुः परवीरहा ।
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत्पुरुषर्षभः ॥ ६
अर्जुन उवाच ।

एष केतु रणे कृष्ण सूतपुत्रस्य दृश्यते ।
भीमसेनादयश्चैते योधयन्ति महारथम् ॥ ७
एते द्रवन्ति पञ्चालाः कर्णवृत्ता जनार्दन ।
एष दुर्योधनो राजा श्वेतच्छत्रेण धार्यता ॥ ८
कर्णेन भग्नान्पञ्चालान् द्रावयन्बहु शोभते ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ९

एते रक्षन्ति राजानं

सूतपुत्रेण रक्षिताः ।

अवध्यमानास्तेऽस्माभि-

घातयिष्यन्ति सोमकान् ॥ १०

एष शल्यो रथोपस्थे रश्मिसंचारकोविदः ।
सूतपुत्ररथं कृष्ण वाहयन् बहु शोभते ॥ ११
तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना वाहयात्र महारथम् ।
नाहत्वा समरे कर्णं निवर्तिष्ये कथञ्चन ॥ १२
राधेयो ह्यन्यथा पार्थांस्सृज्यांश्च महारथान्
निःशेषान्समरे कुर्यात्पश्यतां नो जनार्दन ॥

ततः प्रायाद्रथेनाशु केशवस्तव वाहिनिम्
कर्णं प्रति महेष्वासं द्वैरथे सव्यसाचिना ॥
प्रयानश्च महाबाहुः पाण्डवानुजया हरिः ।
आश्वासयन्नथेनैव पाण्डुसैन्यानि सर्वशः ॥
रथघोषः स संग्रामे पाण्डवेयस्य संवर्मा ।
वासवाशनितुल्यस्य मेघौघस्येव मारिप ॥ १६
महता रथघोषेण पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
अभ्ययादप्रमेयात्मा निर्जयंस्तव वाहिनीम् ॥
तमायान्तं समीक्ष्यैव श्वेताश्वं कृष्णसारथिम्
मद्राजोऽब्रवीत्कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मनः ॥ १८
अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः
निघ्नन्नमित्रान्समरे यं कर्णं परिपृच्छसि ॥ १९
एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन्गाण्डिवं धनुः
तं हनिष्यसि चेदद्य तन्न श्रेयो भविष्यति ॥
धनुर्ज्या चन्द्रताराङ्का पताकाकिङ्किणीयुता
पश्य कर्णार्जुनस्यैषा सौदामन्यम्बरे यथा ॥ २१
एष ध्वजाग्रे पार्थस्य प्रेक्षमाणः समन्ततः ।
दृश्यते वानरो भीमो वीराणां भयवर्धनः ॥ २२
एतच्चक्रं गदा शङ्खः शार्ङ्गं कृष्णस्य च प्रभो ।
दृश्यते पाण्डवरथे वाहयानस्य वाजिनः ॥ २३

एतत्कूजति गाण्डीवं

विस्फुटं सव्यसाचिना ।

एते हस्तवता मुक्ता

घ्नन्त्यमित्राञ्छिताः शराः ॥ २४

विशालायतताम्राक्षैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः ।
एषा भूः कीर्यते राज्ञां शिरोभिरपलायिनाम्
एते परिघसङ्काशाः पुण्यगन्धानुलेपनाः ।
उद्धता रणशूराणां पात्यन्ते सायुधा भुजाः

निरस्तजिह्वा नेत्रान्ता
याजिनः सह सादिभिः ।
पतिताः पात्यमानाश्च
क्षिती क्षीणा विशेरते ॥ २७

एते पर्यतशृङ्गाणां तुल्या हैमवता गजाः ।
संछिन्नकुम्भाः पार्थेन प्रपतन्त्यद्रयो यथा २८
गन्धर्वनगराकारा यथा या ते नरेभ्यः ।
यिमानादिव पुण्यान्ते स्वर्गिणो निपतन्त्यमी
व्याकुलीकृतमत्यर्थं परसैन्यं किराटिना ।
नानामृगसहस्राणां यूथं केसरिणः यथा ३०
त्वामभिप्रेप्सुरायाति कर्णनिग्नन्वराग्रयान् ।
असह्यमानो राधेय तं याहि प्रति भारत ३१
एषा विदीर्यते सेना धातेराष्ट्री समन्ततः ।
अर्जुनस्य भयान्तरं निग्नतः शाप्रवान्बहून् ३२
वर्जयन्सर्धसैन्यानि त्वरते हि धनञ्जयः ।
त्यदर्थमिति मन्येऽहं यथास्योदीर्यते वपुः ॥
न ह्यवस्थास्यते पार्थो युयुत्सुः केनचित्सह ।
त्वामृते क्रोधदीप्तो हि पीड्यमाने वृकोदरे ३४
धिर्यं धर्मराजं तु दृष्ट्वा सुहृद्विस्मृतम् ।
शिपपिठनं सात्यकि च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम्
द्रीपदेयान् युधामन्युमुत्तमौजसमेव च ।
नकुलं सहदेवं च भ्रातरौ ठौ समीक्ष्य च ३६
सहसैकतयः पार्थस्तवामभ्येति परंतपः ।
क्रोधरक्तेक्षणः क्रुद्धो जिघांसुः सर्वपार्थिवान्
त्वरितोऽभिपतत्सस्मां-
स्त्वक्त्वा सैन्यान्यसंशयम् ।
त्वं कर्णं प्रतिग्राह्येनं
नास्त्यन्यो हि धनुर्धरः ॥ ३८
न तं पश्यामि लोकेऽस्मि-
न्स्वत्तो हान्यं धनुर्धरम् ।
अर्जुनं समरे क्रुद्धं
यो वेलामिव धारयेत् ॥ ३९
न चास्य रक्षां पश्यामि पार्श्वतो न च पृष्ठतः
एक एवाभियाति त्वां पश्य साफल्यमात्मनः
त्वं हि कृष्णीं रणे शक्तः संसाधयितुमाहवे ।
नवैव भारो राधेय प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ४१
समानो ह्यसि मीप्सेण द्रोणद्रौणिकपेण च ।
सद्यसाचिनमायान्तं निवारय महारणे ४२
लेलिहानं यथा सर्पं गर्जनन्मृषमं यथा ।
वनस्थितं यथा व्याघ्रं जहि कर्णं धनञ्जयम् ४३

एते द्रवन्ति समरे धातेराष्ट्रा महारथाः ।
अर्जुनस्य भयान्तरं निरपेक्षा जनाधिपाः ४४
द्रवतामथ तेषां तु नान्योऽस्ति युधि मानवः
मयहा यो भवेद्दीरस्त्वामृते स्तनन्दन ।
एते त्वां कुरवः सर्वे द्वीपमासाद्य संयुगे ४५
धिष्टिताः पुरुषव्याघ्र त्वत्तः शरणकाङ्क्षिणः ।
वैदेहाम्बष्ठकाम्बोजास्तथा नग्नजितस्त्वया
गान्धाराश्च यया धृत्या
जिताः संख्ये सुदुर्जयाः ।
तां धृतिं कुक्कुराधेय
ततः प्रत्येहि पाण्डवम् ॥ ४७
वासुदेवं च वार्ण्येयं प्रीयमाणं किराटिना ।
प्रत्युद्याहि महाबाहो पीरये महति स्थितः ४८
कर्ण उवाच ।
प्रकृतिस्योऽसि मे शल्य इदानीं संमतस्तथा
प्रतिभासि महाबाहो मा भैषीस्त्वं धनञ्जयात्
पश्य बाहोर्बलं मेऽद्य
शिक्षितस्य च पश्य मे ।
एकोऽद्य निहनिष्यामि
पाण्डवानां महाचमूम् ॥ ५०
कृष्णीं च पुरुषव्याघ्र ततः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नाहत्वा युधि तौ वीरौ ह्यपयास्ये कथञ्चन
शिर्ये या निहतस्ताभ्या-
मनित्यो हि रणे जयः ।
कृतार्थोऽद्य भविष्यामि
हन्ता चाऽप्यपथा हतः ॥ ५२
शल्य उवाच ।
अजय्यमेनं प्रवदन्ति युद्धे
महारथाः कर्णं रथप्रवीरम् ।
एकाकिनं किमु कृष्णाभिगुप्तं
विजेतुमेनं क इहोत्सहेत ॥ ५३
कर्ण उवाच ।
नैतादृशो जातु बभूव लोके
रथोत्तमो यावदुपश्रुतं नः ।
तमीदृशं प्रतियोत्स्यामि पार्थ
महाहवे पश्य च पौरुषं मे ॥ ५४
रणे चरत्येव रथप्रवीरः
सितैर्हयैः कौरवराजपुत्रः ।
स चाऽद्य मां नेष्याति क्रुद्धमेत-
त्कर्णस्यान्तादेतदन्तास्तु सर्वे ॥ ५५

अस्वेदिनौ राजपुत्रस्य हस्ता-
 ववेपमानौ जातकिर्णौ बृहन्तौ ।
 दृढायुधः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो
 न पाण्डवेयेन समोऽस्ति योधः ५६
 गृह्णात्यनेकानपि कङ्कपत्रा-
 नेकं यथा तान्प्रति योज्य चाशु ।
 ते क्रोशमात्रे निपतन्त्यमोघाः
 कस्तेन योधोऽस्ति समः पृथिव्याम् ॥
 अतोपयत्पाण्डवे यो हुताशं
 कृष्णद्वितीयोऽतिरथस्तरस्वी ।
 लेभे चक्रं यत्र कृष्णो महात्मा
 धनुर्गाण्डीवं पाण्डवः सद्यसाची ५८
 श्वेताश्वयुक्तं च सुघोषमुग्रं
 रथं महाबाहुरदीनसत्त्वः ।
 महेषुध्री चाक्षये दिव्यरूपे
 शस्त्राणि दिव्यानि च हव्यवाहात् ॥
 तथेन्द्रलोके निजघ्नान दैत्यान्-
 संख्येयान् कालकेयांश्च सर्वान् ।
 लेभे शङ्खं देवदत्तं स्म तत्र
 को नाम तेनाभ्यधिकः पृथिव्याम्
 महादेवं तोपयामास योऽस्त्रैः
 साक्षात्सुयुद्धेन महानुभावः ।
 लेभे ततः पाशुपतं सुघोरं
 त्रैलोक्यसंहारकरं महास्त्रम् ॥ ६१
 पृथक्पृथक्लोकपालाः समेता
 ददुर्महास्त्राण्यप्रमेयाणि संख्ये ।
 यैस्ताञ्जघ्नानाशु रणे नृसिंहः
 सकालकेयानसुरान्समेतान् ॥ ६२
 तथा विराट्स्य पुरे समेता-
 न्सर्वानस्मानेकरथेन जित्वा ।
 जहार तद्गोधनमाजिमध्ये
 वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ॥ ६३
 तमीदृशं वीर्यगुणोपपन्नं
 कृष्णद्वितीयं परमं नृपाणाम् ।
 तमाह्वयन्साहसमुत्तमं वै
 जाने स्वयं सर्वलोकस्य शल्य ॥ ६४
 अनन्तवीर्येण च केशवेन
 नारायणेनाप्रतिमेन गुप्तः ।
 वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या
 वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ॥ ६५

महात्मनः शङ्खचक्राग्निपाणे-
 विष्णोर्जिष्णोर्ध्रमुदेवात्मजस्य ।
 भयं न मे जायते साध्वसं च
 दृष्ट्वा कृष्णावेकग्रथे समेती ॥ ६६
 अतीव पार्थो युधि कार्मुकिभ्यो
 नारायणश्चाप्रतिचक्रयुद्धे ।
 पञ्चविधौ पाण्डववासुदेवौ
 चलेत्स्वदेशाजिमवान्न कृष्णौ ॥ ६७
 उभौ हि शूरी बलिनो दृढायुधौ
 महारथौ संहननोपपन्नौ ।
 एतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ
 कोऽन्यः प्रतीयान्मद्वते तौ तु शल्य ॥
 मनोरथो यस्तु ममाद्य तस्य
 मद्रेश युद्धं प्रति पाण्डवस्य ।
 नैतच्चिरादाशु भविष्यतीद-
 मत्यद्भुतं चित्रमतुल्यरूपम् ॥ ६९
 एतौ च हत्वा युधि पातयिष्ये
 मां चापि कृष्णो निहनिष्यतोऽद्य ।
 इति ब्रुवन्शल्यमभिब्रूहन्ता
 कर्णो रणे भेद्य इवोन्ननाद ॥ ७०
 अभ्येत्य पुत्रेण तवाभिनन्दितः
 समेत्य चोवाच कुरुप्रवीरम् ।
 कृपं च भोजं च महाभुजाबुभौ
 तथैव गान्धारपतिं सहानुजम् ७१
 गुरोः सुतं चावरजं तथाऽऽत्मनः
 पदातिनोऽथ द्विपसाद्रिनश्च तान् ।
 निरुध्यताभिद्रवताच्युतार्जुनौ
 श्रमेण संयोजयताशु सर्वशः ॥ ७२
 यथा भवद्भिर्भृशविक्षिताबुभौ
 सुखेन हन्यामहमद्य भूमिपाः ।
 तथेति चोक्त्वा त्वरिताः स्म तेऽर्जुनं
 जिघांसवो वीरतराः समाययुः ७३
 शरैश्च जघुर्युधि तं महारथा
 धनञ्जयं कर्णेनिदेशकारिणः ।
 नदीनदं भूरिजलो महार्णवो
 यथा तथा तान् समरेऽर्जुनोऽग्रसत्
 न संदधानो न तथा शरोत्तमान्
 प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रदृश्यते ।
 धनञ्जयास्तैस्तु शरैर्विदारिता
 हता निपेतुर्नर-वाजि-कुञ्जराः ॥ ७५

शराधिपं गाण्डिवचारुमण्डलं
 युगान्तस्यप्रतिमानतेजसम् ।
 न कौरवाः शेरुदीक्षितं जयं
 यथा रथि द्याधितचक्षुषो जनाः ७६
 शरोत्तमान्संप्रहितान्महारथै-
 श्चिच्छेद पार्थः प्रहसन्छरीरैः ।
 भूयश्च तानहनद्वाणसद्धान्
 गाण्डीवधन्वायतपूर्णमण्डलम् ७७
 ययोप्रदिमः शुचिशुक्रमध्यगः
 सप्तं धियस्वान् हरते जलौघान् ।
 तथाऽर्जुनो बाणगणाधिरस्य
 ददाह सेनां तय पार्थिवेन्द्र ७८
 तमन्यधायद्विस्वजन्कूपः शरां-
 स्तथैव भोजस्तव चात्मजः स्वयम् ।
 महारथो द्रोणसूतश्च सायकै-
 रवाकिरंस्तोयधरा यथाऽचलम् ७९
 जिघांसुभिस्तान् कुशलः शरोत्तमान्
 महाहवे संप्रहितान्प्रयत्नतः ।
 शरैः प्रचिच्छेद स पाण्डवस्तथैव
 पराभिनवक्षसि चेपुभिस्त्रिभिः ८०
 स गाण्डिवद्वयायतपूर्णमण्डल-
 स्तपन् रिपूनर्जुनमास्करो वभौ ।
 शरोप्रदिमः शुचिशुक्रमध्यगो
 यथैव सूर्यः परिवेषवांस्तथा ८१
 अथाग्र्यवाणैर्दशभिर्धनञ्जयं
 पराभिनद्रोणसूतोऽच्युतं त्रिभिः ।
 चतुर्भिर्ध्वांश्चतुरः कपि ततः
 शरैश्च नाराचवदरवाकिरव ८२
 तथापि तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकं
 त्रिभिः शरैर्यन्तुशिरः क्षुरेण ।
 हयांश्चतुर्भिश्च पुनस्त्रिभिर्ध्वजं
 धनञ्जयो द्रौणिण्यादपातयत् ८३
 स रोपपूर्णं मणिवज्रहाटकै-
 रलङ्घितं तक्षकमोगवर्चसम् ।
 महाधनं कार्मुकमन्यदाददे
 यथा महाहिप्रवरं गिरेस्तटात् ८४
 स्वमायुधं चोपनिक्वीर्य भूतले
 धनुश्च कृत्वा सगुणं गुणाधिकः ।

समार्दयत्तावाजितौ नरोत्तमौ
 शरोत्तमैर्द्रौणिणरविध्यदन्तिक्वात् ८५
 कृपश्च भोजश्च तवात्मजश्च ते
 शरैरनैकैर्युधि पाण्डवर्षभम् ।
 महारथाः संयुगमूर्धनि स्थिता-
 स्तमोनुदं वारिधरा इवापतन् ८६
 कृपस्य पार्थः सशरं शरासनं
 हयान् ध्वजान्सारथिमेव पत्रिभिः ।
 समार्षयद्बाहुसहस्रविक्रम-
 स्तथा यथा वज्रधरः पुरा बलेः ८७
 स पार्थबाणैर्विनिपातितायुधो
 ध्वजायमर्दं च कृते महाहवे ।
 कृतः कृपो बाणसहस्रयन्त्रितो
 यथाऽऽपगेयः प्रथमं किरीटिना ८८
 शरैः प्रचिच्छेद तवात्मजस्य
 ध्वजं धनुश्च प्रचकतं नर्दतः ।
 जघान चाश्वान्कृतवर्मणः शुभान्
 ध्वजं च चिच्छेद ततः प्रतापवान् ८९
 सथाजिसूतेष्वसनांस्केतनान्
 जघान नागाश्वरथांस्त्वरंश्च सः ।
 ततः प्रकीर्णं सुमहद्वलं तव
 प्रदारितं सेतुरिवाभसा यथा ९०
 ततोऽर्जुनस्याशु रथेन केशव-
 श्चकार शशूनपसव्यमातुरान् ।
 ततः प्रयातं त्वरितं धनञ्जयं
 शतक्रतुं वृषनिजमुग्रं यथा ९१
 समन्यधाचप्यनुकथितैर्ध्वजै-
 रथैः सुयुक्तैरपरे युयुत्सवः ।
 अथाभिसृत्य प्रतिवार्ये तानरीन्
 धनञ्जयस्याभिमुखं महारथाः ९२
 शिखण्डिदेशेनययमाः शितैः शरै-
 र्विदारयन्तो व्यनदन्सुमैरवम् ।
 ततोऽभिजम्बुः कुपिताः परस्परं
 शरैस्तदाज्ञोगतिभिः सुतेजनैः ९३
 कुरुप्रवीराः सह सृज्यैर्यथा-
 ऽसुराः पुरा देवगणैस्तथाऽऽहवे ।
 जयेत्सवः स्वर्गमनाय चोत्सुकाः
 पतन्ति नागाश्वरथाः परन्तप ९४

जगर्जुनैर्वलवच्च धिद्वयधुः
शरैः सुमुक्तैरितरेतरं पृथक् ।
शरान्धकारे तु महात्मभिः कृते

महाभूध्रे योधवर्गैः परस्परम् ।
चतुर्दिशो धै धिदिशश्च पार्थिव
प्रभा च सूर्यस्य तमोन्मताऽभवत् १५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे
ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

सञ्जय उवाच ।

राजन् कुरुणां प्रवरैर्वलैर्भीममभिद्रुतम् ।
मज्जन्तमिव कौन्तेयमुज्जिहीर्षुर्धनञ्जयः ॥ १
धिमृद्य स्रुतपुत्रस्य सेनां भारत सायकैः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय परवीरान् धनञ्जयः २
ततोऽस्याम्बरमाश्रित्य शरजालानि भागशः
अदृश्यन्त तथाऽन्ये च निजघ्नस्तव वाहिनीम्
स पक्षिसंघाचरितमाकाशं पूरयञ्जशरैः ।
धनञ्जयो महाबाहुः कुरुणामन्तकोऽभवत् ४
ततो भलैः क्षुरप्रैश्च नाराचैर्धिमलैरपि ।
गात्राणि प्राच्छिन्नत्पार्थः शिरांसि च चकर्त ह
छिन्नगात्रैर्विकवचैर्विशिरस्कैः समन्ततः ।
पातितैश्च पतद्भिश्च योधैरासीत्समावृता ६
धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्यन्दनाश्वरथद्विपैः ।
संछिन्नाभिन्नाविध्वस्तैर्द्व्यङ्गाङ्गावयवैः स्तृता ॥ ७
सुदुर्गमा सुविपमा घोराऽत्यर्थं सुदुर्दशा ।
रणभूमिरभूद्राजन्महावैतरणी यथा ॥ ८
ईपाचक्राक्षमलैश्च व्यश्वैः साश्वैश्च युध्यताम् ।
सस्रुतैर्हतस्रुतैश्च रथैस्तीर्णाऽभवन्मही ॥ ९
सुवर्णवर्णसन्नाहव्योधैः क्रनकभूषणैः ।
आस्थिताः क्लृप्तवर्माणो भद्रा नित्यमदा द्विपाः
क्रुद्धाः क्रूरैर्महामात्रैः पाण्डुर्यङ्गुप्रचोदिताः ।
चतुःशताः शरवरैर्हताः पेतुः किरीटिना ११
पर्यस्तानीव शृङ्गाणि समृद्धानि महागिरेः ।
धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्तीर्णा भूर्वरवारणैः ॥ १२
समन्ताज्जलदप्रख्यान्वारणान्मदवर्षिणः ।
अभिपेदेऽर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवांशुमान्
हतैर्गजमनुप्याश्वैर्भिन्नैश्च बहुधा रथैः ।
विशस्त्रयन्त्रकवचैर्युद्धशौण्डिर्गतासुभिः ॥ १४

अपविज्ञायुधैर्माणैः स्तीर्णाऽभूत्फाल्गुनेन धै ।
व्यस्फारयद्वै गाण्डीवं सुमहद्वैरवारवम् ॥ १५
घोरवज्रविनिष्पन्नं स्तनयित्तनुविधाम्बरे ।
ततः प्रादीर्यत चमृध्नञ्जयशराहता ॥ १६
महाबातसमाविद्धा महानीरिव सागर ।
नानारूपाः प्राणहराः शरा गाण्डीवचोदिताः
अलातोल्काशनिप्रत्यास्तव सैन्यं विनिर्दहन्
महागिरौ वेणुवनं निशि प्रज्वलितं यथा १८
तथा तव महासैन्यं प्रास्फुरच्छरपीडितम् ।
संपिष्टदग्धविध्वस्तं तव सैन्यं किरीटिना १९
कृतं प्रविहतं वाणैः सर्वतः प्रद्रुतं दिशः ।
महावने मृगगणा दावाग्निवासेता यथा २१
कुरवः पर्यवर्तन्त निर्दग्धाः सद्यसाधिना ।
उत्सृज्य च महाबाहुं भीमसेनं तथा रणे २१
वलं कुरुणामुद्विग्नं सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ।
ततः कुरुषु भग्नेषु वीभत्सुरपराजितः ॥ २२
भीमसेनं समासाद्य मुहूर्तं सोऽभ्यवर्तत ।
समागम्य च भीमेन मन्त्रयित्वा च फाल्गुनः
विशल्यमरुजं चास्मै कथयित्वा युधिष्ठिरम्
भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्ततः प्रायाद्धनञ्जयः ॥ २४
नादयन् रथघोषेण पृथिवीं द्यां च भारत ।
ततः परिवृतो वीरैर्दशभिर्योधपुङ्गवैः ॥ २५
दुःशासनादवरजैस्तव पुत्रैर्धनञ्जयः ।
ते तमभ्यर्दयन्वाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् २६
आततेष्वसनाः शूरा नृत्यन्त इव भारत ।
अपसद्व्यास्तु तांश्चक्रे रथेन मधुसूदनः ॥ २७
नियुक्तान्हि स तान्मेने यमायाशु किरीटिना
ततस्ते प्राद्रवञ्जशूराः पराङ्मुखरथेऽर्जुने २८

तेषामापततां केतूनभ्यांश्चापानि सायकान् ।
नाराचैरर्धचन्द्रैश्च क्षिप्रं पार्था न्यपातयत् २९
अथान्यैर्दशभिर्महीः शिरांस्येषामपातयत् ।
रोपसंरक्तनेत्राणि सन्दृष्टानि भूतले ॥ ३०

इति श्रीमहामारुते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

सञ्जय उवाच ।

तं प्रयान्तं महायैरिभ्यः कपिवरध्वजम् ।
युद्धायाभ्यद्रवन्धाराः कुरुणां नवती रथाः १
कृत्वा संशतका घोरं शपथं पारलौकिकम् ।
परिचपुर्नरद्वयाग्रा नरद्वयाग्रं रणेऽर्जुनम् ॥ २
कृष्णः श्वेताभमहावेगानभ्यान्काञ्चनभूषणान्
मुक्ताजालप्रतिच्छन्नान्मैवीत्कर्णरथं प्रति ॥ ३
ततः कर्णरथं यान्तमरिष्टं तं धनञ्जयम् ।
वाणवर्षैरभिघ्नन्तः संशतकरथा ययुः ॥ ४
त्वरमाणान्सु तान्सर्वान्ससुतेष्वसनध्वजान्
जघान नयति धीरानर्जुनो निशितैः शरैः ५
तेऽपतन्त हता बाणैर्नानारूपैः किरीटिना ।
सधिमाना यथा सिद्धाः स्वर्गात्पुण्यक्षये तथा
ततः सरथनागाभ्याः कुरवः कुरुसत्तमम् ।
निर्मया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्तन्त फाल्गुनम् ७
तदायस्तमनुज्याभ्यमुदीर्णवरवारणम् ।
पुत्राणां ते महासैन्यं समरीत्सीद्धनञ्जयम् ८
शक्रवृष्टिर्तोमरप्रासर्गदानिस्त्रिशसायकैः ।
प्राच्छादयन्महेष्वासाः कुरवः कुरुनन्दनम् ९
तामन्तरिक्षे विततां शस्त्रवृष्टिं समन्ततः ।
व्यधमत्पाण्डवो बाणैस्तमः सूर्य इवांशुभिः ॥
ततो म्लेच्छाः स्थिता मत्स्ययोदशशतैर्गजैः
पार्श्वतो व्यहनन्पार्थं तव पुत्रस्य शासनात्
कर्णिनालीकनाराचैस्तोमरप्रासशक्तिभिः ॥
मुसलैर्मिन्दिपालैश्च रथस्थं पार्थमार्दयन् १२
तां शस्त्रवृष्टिमतुलां द्विपहस्तैः प्रवेरिताम् ।
चिच्छेद निशितैर्महैरर्धचन्द्रैश्च फाल्गुनः ॥

तानि वक्राणि विवभुः कमलानीव भूरिशः ।
तांस्तु भूमौमहावेगैर्दशभिर्दश कीरवान् ॥ ३१
रुक्माम्नादन् रुक्मपुङ्खैर्हत्वा प्रायादमित्रहा ३२

अथ तान् द्विरदान्सर्वाभ्रानालिङ्गैः शरोत्तमैः
सपताकध्वजारोहान् गिरीन् वज्रैरिवाहनत्
ते हेमपुङ्खैरिपुभि-
रर्दिता हेममालिनः ।
हताः पेतुर्महानागाः
साश्रिज्वाला इवाद्रयः ॥ १५
ततो गाण्डीवनिर्घोषो महानासीद्विशपते ।
स्तनतां कूजतां चैव मनुष्यराजयाजिनाम् ॥
कूजराश्च हता राजन् दुद्रुवुस्ते समन्ततः ।
अश्वश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश
रथा हीना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्तथा
गन्धर्वनगराकारा दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥
अश्वारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः ।
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते निहताः पार्थसायकैः १९
तस्मिन् क्षणे पाण्डवस्य बाहोर्वलमदृश्यत् ॥
यत्सादिनो वारणांश्च रथांश्चैकोऽजयद्युधि ।
ततस्त्र्यङ्गेण महता बलेन भरतपते ॥
दृष्ट्वा परिवृतं राजन्भीमसेनः किरीटिनम् २१
हतावशेषानुत्सृज्य त्वदीयान्कतिचिद्रथान् ।
जवेनाभ्यद्रवद्राजन् धनञ्जयरथं प्रति ॥ २२
ततस्तत् प्राद्रवत्सैन्यं हतभूयिष्ठमातुरम् ।
दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगाम भ्रातरं प्रति ॥
हतवाशिष्ठांस्तुरगानर्जुनेन महाबलान् ।
भीमो व्यधमद्रथान्तो गदापाणिर्महाहवे ॥
कालरात्रिभिवात्युग्रानरनागाश्वभोजनाम् ।
प्राकाराद्वपुरद्वारद्वारणामतिदारुणाम् ॥ २५

इति श्रीमहामारुते कर्णपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतमावदीये
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

तमिति ॥ १ ॥

ततो गदां नृनागाश्वेष्ववाशु भीमो व्यवासृजत
 सा जघान वह्नश्वानश्वारोहांश्च मारिप ॥
 कार्णायसतनुत्राणान्नरान्श्वांश्च पाण्डवः ।
 द्योथयामास गदया सशब्दं तेऽपतन्हताः ॥
 दन्तैर्दशन्तो वसुधां शेरते क्षतजोक्षिताः ।
 भग्नमूर्धास्थिचरणाः क्रव्यादगणभोजनाः ॥
 असृङ्गांसवसाभिश्च तृप्तिमभ्यागता गदा ।
 अस्थीन्यप्यश्वती तस्यौ कालरात्रौ च दुर्दशा ॥
 सहस्राणि दशाश्वानां हत्वा पक्षींश्च भूयसा
 भीमोऽभ्यधावत्संकुद्धो गदापाणिरितस्ततः
 गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः ।
 मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं यमम् ॥ ३१
 स मत्त इव मातङ्गः संकुद्धः पाण्डुनन्दनः ।
 प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा ॥
 विगाह्य च गजानीकं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 क्षणेन भीमः संकुद्धस्तन्निभ्ये यमसादनम् ॥
 गजान्सकङ्कटान्मत्तान्सारोहान्सपताकिनः
 पततः समपश्याम सपक्षान्पर्वतानिव ॥ ३४
 हत्वा तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः ।
 पुनः स्वरथमास्थाय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्ययात् ॥
 हतं पराङ्मुखप्रार्थं निरुत्साहं परं बलम् ।
 व्यालं वत महाराज प्रायशः शस्त्रवेष्टितम् ॥
 विलम्बमानं तत्सैन्यमप्रगल्भमवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा प्राच्छादयद्वाणैरर्जुनः प्राणतापनैः ॥ ३७
 नराश्वरथमातङ्गा युधि गाण्डीवधन्वना ।
 शरवातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केसैरः ॥
 ततः कुरूणामभवदार्तनादो महानृप ।
 नराश्वनागासुहरैर्वध्यतामर्जुनेषुभिः ॥ ३९
 हाहाकृतं भृशं त्रस्तं लीयमानं परस्परम् ।
 अलातचक्रवत्सैन्यं तदाऽभ्रमत तावकम् ॥
 ततस्तद्युद्धमभवत्कुरूणां सुमहद्वलैः ।
 न ह्यत्रासीदनिर्भिन्नो रथः सादी ह्यो गजः ॥
 आदीप्तमिव तत्सैन्यं शरैश्छिन्नतनुच्छदम् ।

आसीत्सुशोणितकिप्रं फुल्लाशोकवनं यथा ।
 तं दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्तं सद्यसाचिनम् ॥
 निराशाः समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ।
 अधिपतां तु पार्थस्य शरसंपातमाहवे ।
 मत्वा न्यवर्तन्कुरवो जिता गाण्डीवधन्वना
 ते हित्वा समरे कर्णं वध्यमानाश्च सायकैः ।
 प्रदुदुबुर्दिशो भीताश्चुकुशुशापि मृतजम् ॥
 अभ्यद्रवत तान्पार्थः किञ्च शरशतान्वहन् ।
 हर्षयन्पाण्डवान्योधान् भीमसेनपुरोगमान् ॥
 पुत्रास्तु ते महाराज जग्मुः कर्णरथं प्रति ।
 अगाधं मज्जतां तेषां द्वीपः कर्णोऽभवत्तदा ॥
 कुरवो हि महाराज निर्विपाः पन्नगा इव ।
 कर्णमेवोपलीयन्त भयाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ४८
 यथा सर्वाणि भूतानि मृत्योर्भीतानि मारिप
 धर्ममेवोपलीयन्ते कर्मवन्ति हि यानि च ॥
 तथा कर्णं महेष्वासं पुत्रास्तत्र नराधिप ।
 उपालीयन्त संव्रासात्पाण्डवस्य महात्मनः
 ताञ्शोणितपरिक्रिन्नान्
 विषमस्थान् शरातुरान् ।
 मा भेष्टेत्यब्रवीत्कर्णो
 ह्यभीतो मामितेति च ॥ ५१
 संभग्नं हि बलं दृष्ट्वा बलात्पार्थेन तावकम् ।
 धनुर्विस्फारयन्कर्णस्तस्यौ शत्रुजिघांसया ५२
 तान्प्रद्रुतान्कुरून्दृष्ट्वा कर्णः शस्त्रभृतां वरः ।
 सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य वधे दध्रे मनः श्वसन्
 विस्फार्य सुमहद्वापं ततश्चाधिरथिर्वृषः ।
 पञ्चालान्पुनराधावत् पश्यतः सद्यसाचिनः
 ततः क्षणेन क्षितिपाः क्षतजप्रतिमेक्षणाः ।
 कर्णं ववर्षुर्वाणौ धैर्यथा मेघा महीधरम् ॥ ५५
 ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिप ।
 व्ययोजयन्त पञ्चालान्प्राणैः प्राणभृतां वर
 तत्र शब्दो महानासीत्पञ्चालानां महामते ।
 वध्यतां सूतपुत्रेण मित्रार्थे मित्रगृद्धिना ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

सञ्जय उवाच ।
 ततः कर्णः कुरुषु प्रवृत्तेषु
 वरूथिना श्वेतहयेन राजन् ।
 पाञ्चालपुत्रान् व्यधमत्सूतपुत्रो
 महेषुभिर्वात इवाञ्जसद्धान् ॥ १
 सूतं रथादञ्जलिकैर्निपात्य
 जघान चाश्वान्नमेजयस्य ।
 शतानीकं सुतसोमं च भैक्ष-
 रथाकिरञ्जनुपी चाप्यकृतव ॥ २
 धृष्टद्युम्नं निर्विभेदाय पद्भि-
 र्जघानाश्वान्स्तरसा तस्य संख्ये
 हत्वा चाश्वान् सात्यकेः सूतपुत्रः
 कैकेयपुत्रं न्यवधीद्विशोकम् ॥ ३
 तमभ्यधावन्निहते कुमारैः
 कैकेयसेनापतिरुग्रकर्मा ।
 शरैर्विधुन्वन् भृशमुग्रवेगैः
 कर्णात्मजं चाप्यहनत्प्रसेनम् ॥ ४
 तस्यार्धचन्द्रैस्त्रिभिरुग्रकर्त
 प्रहस्य बाहू च शिरश्च कर्णः ।
 स स्यन्दनाद्गामगमद्गतासुः
 परश्वधैः शाल इवावरुणः ॥ ५
 हताश्वमज्जोगतिभिः प्रसेनः
 शिनिप्रवीरं निशितैः पृषत्कैः ।
 प्रच्छाद्य नृत्यन्निध कर्णपुत्रः
 शैनेयवाणाभिहतः पपात ॥ ६
 पुत्रे हते क्रोधपरीतचेताः
 कर्णः शिनीनामृषभं जिघांसुः ।
 हतोऽसि शैनेय इति ध्रुवन्स
 व्ययासृजद्गणममित्रसाहम् ॥ ७
 तमस्य चिच्छेद् शरं शिखण्डी
 त्रिभिस्त्रिभिरुग्र प्रतुतोद् कर्णम् ।
 शिखण्डिनः कार्मुकं च ध्वजं च
 छित्त्वा क्षुराभ्यां न्यपतत्सुजातः ८
 शिखण्डिनं पद्भिरविध्यदुग्रो
 धार्ष्ट्युक्तेः स शिरश्चोच्चकर्त ।

तथाऽभिनत्सुतसोमं शरेण
 सुसंशितेनाधिरथिर्महात्मा ॥ ९
 अथाकन्दे तुमुले वर्तमाने
 धार्ष्ट्युक्ते निहते तत्र कृष्णः ।
 अपाञ्चाल्यं क्रियते याहि पार्थ
 कर्णं जहीत्यग्रवीद्राजसिंह ॥ १०
 ततः प्रहस्याशु नरप्रवीरो
 रथं रथेनाधिरथेजगाम ।
 भये तेषां त्राणमिच्छन्सुबाहु-
 रभ्याहतानां रथयूथपेन ॥ ११
 विस्फार्य गाण्डीवमथोग्रघोषं
 ज्यया समाहत्य तले भृशं च ।
 वाणान्धकारं सहसैव कृत्वा
 जघान नागाश्वरथध्वजांश्च ॥ १२
 प्रतिश्रुतः प्राहरदन्तरिक्षे
 गुहा गिरीणामपतन्वयांसि ।
 यन्मण्डलज्येन विजृम्भमाणो
 रौद्रे मुहूर्तेऽभ्यपतत्किरीटी ॥ १३
 तं भीमसेनोऽनुययी रथेन
 पृष्ठे रक्षन्पाण्डवमेकवीरः ।
 तौ राजपुत्रौ त्वरितौ रथाभ्यां
 कर्णाय याताघरिभिर्विपत्तौ ॥ १४
 तत्रान्तरे सुमहान्सूतपुत्र-
 श्चक्रे पुङ्खं सोमकान्संप्रगृह्य
 रथाश्वमातङ्गगणाञ्जघान
 प्रच्छादयामास शरैर्दिशश्च ॥ १५
 तमुत्तमौजा जनमेजयश्च
 क्रुद्धो युधामन्युशिखण्डिनौ च ।
 कर्णं विभेदुः सहिताः पृषत्कैः
 सज्जर्मानाः सह पार्यतेन ॥ १६
 ते पञ्च पञ्चालरथप्रवीरा
 वैकर्तनं कर्णमभिद्रवन्तः ।
 तस्माद्रथाच्चथावयितुं न शुकु-
 र्यैर्यात्कृतात्मानमिवेन्द्रियायार्थाः ॥ १७

८२

तत इति ॥ १ ॥ अज्जोगतिभिः पूर्णायतोत्सृष्टैः ॥ ६ ॥ प्रतिश्रुतः प्रतिस्वनः ॥ १३ ॥

तेषां धनूषि ध्वजवाजिसूतां-
 स्तूर्णं पताकाश्च निकृत्य बाणैः ।
 तान्पञ्चभिस्त्वभ्यहनत्पृषत्कैः
 कर्णस्ततः सिंह इवोन्ननाद ॥ १८
 तस्यास्यतस्तानभिनिघ्नतश्च
 ज्यावाणहस्तस्य धनुःस्वनेन ।
 साद्रिद्रुमा स्यात्पृथिवी विशीर्ण-
 त्यतीव मत्वा जनता व्यर्षादत् ॥ १९
 स शक्रचापप्रतिमेन धन्वना
 भृशायतेनाधिरथिः शरान्सृजन् ॥
 बभौ रणे दीप्तमरीचिमण्डलो
 यथांशुमाली परिवेपवांस्तथा ॥ २०
 शिखण्डिनं द्वादशभिः पराभिन-
 च्छितैः शरैः षड्भिरथोत्तमौजसम् ।
 त्रिभिर्धुधामन्युमविध्यदाशुगै-
 स्त्रिभिस्त्रिभिः सोमकर्पापतात्मजौ ॥
 पराजिताः पञ्च महारथास्तु ते
 महाहवे सूतसुतेन मारिष ।
 निरुद्यमास्तस्थुरमित्रनन्दना
 यथेन्द्रियार्थाऽऽत्मवता पराजिताः ॥
 निमज्जतस्तानथ कर्णसागरे
 विपन्ननावो वाणिजो यथाऽर्णवे ।
 उद्भिरे नौभिरिवार्णवाद्रथैः
 सुकल्पितैर्द्रौपदिजाः स्वमातुलान् ॥ २३
 ततः शिनीनामृषभः शितैः शरै-
 र्निर्कृत्य कर्णप्रहितानिषून्बहून् ।
 विदार्य कर्णं निशितैरयस्मयै-
 स्तवात्मजं ज्येष्ठमविध्यदष्टभिः ॥ २४
 कुपोऽथ भोजश्च तवात्मजस्तथा
 स्वयं च कर्णो निशितैरताडयत् ।
 स तैश्चतुर्भिर्धुयुधे यदुत्तमो
 दिगीश्वरैर्दैत्यपतिर्यथा तथा ॥ २५
 समाततेनेष्वसनेन कूजता
 भृशायतेनामितवाणवर्षिणा ।
 बभूव दुर्धर्षतरः स सात्यकिः
 शरन्नभोमध्यगतो यथा रविः ॥ २६
 पुनः समास्थाय रथान् सुदंशिताः
 शिनिप्रवीरं जुगुपुः परंतपाः ।

समेत्य पञ्चालमहारथा रणे
 मरुद्गणाः शक्रमिवारिनेग्रहे ॥ २७
 ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुणं
 तवाहितानां तव सैनिकैः सह ।
 रथाश्वमातङ्गविनाशनं तथा
 यथा सुराणामसुरैः पुराऽभवत् ॥ २८
 रथा द्विपा वाजिपदातयस्तथा ।
 भवन्ति नानाविधशस्त्रवेष्टिताः ।
 परस्परेणाभिहताश्च चस्खलु-
 र्विनेदुरार्ता व्यसवोऽपतस्तथा ॥ २९
 तथागतं भीममभीस्तवात्मजः
 ससार राजावरजः किरञ्जरैः ।
 तमभ्यधावत्त्वारितो वृकोदरो
 महारुसं सिंह इवाभिपेदिवान् ॥ ३०
 ततस्तयोर्धुद्धमतीव दारुणं
 प्रदीव्यतोः प्राणदुरोदरं द्वयोः
 परस्परेणाभिनिविष्टरोषयो-
 रुदग्रयोः शम्बरशक्रयोर्यथा ॥ ३१
 शरैः शरीरार्तिकरैः सुतेजनै-
 र्निजघ्नतुस्तावितरेतरं भृशम् ।
 सकृत्प्रभिन्नाविव वासितान्तरे
 महागजौ मन्मथसक्तचेतसौ ॥ ३२
 तवात्मजस्याथ वृकोदरस्त्वरन्
 धनुःक्षुराभ्यां ध्वजमेव चाच्छिनत्
 ललाटमप्यस्य विभेद पत्रिणा
 शिरश्च कायात्प्रजहार सारथेः ॥ ३३
 स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कार्मुकं
 वृकोदरं द्वादशभिः पराभिनत् ।
 स्वयं नियच्छंस्तुरगानजिह्मगैः
 शरैश्च भीमं पुनरप्यवीवृषत् ॥ ३४
 ततः शरं सूर्यमरीचिसप्रभं
 सुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितम् ।
 महेन्द्रवज्राशनिपातदुःसहं
 सुमोच भीमाङ्गविदारणक्षमम् ॥ ३५
 स तेन निर्विद्धतनुर्वृकोदरो
 निपातितः सस्ततनुर्गतासुवत् ।
 प्रसार्य बाहू रथवर्यमाश्रितः
 पुनः स संज्ञामुपलभ्य चानदत् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनभीमसेनयुद्धे द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल कण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

सञ्जय उवाच ।
 तत्राकरोदुष्करं राजपुत्रो
 दुःशासनस्तुमुलं युद्धमानः ।
 चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण
 पृथ्वा शरैः सारथिमप्यविध्यत् ॥ १
 स तत्कृत्वा राजपुत्रस्तरस्त्री
 विध्याध भीमं नयभिः पृथक्कैः ।
 ततोऽभिनद्वहुभिः क्षिप्रमेव
 घरेषुभिर्भीमसेनं महात्मा २
 ततः क्रुद्धो भीमसेनस्तरस्त्री
 शक्तिं चोभ्रां प्राहिणोत्ते सुताय ।
 तामापतन्ती सहसाऽतिघोरां
 दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वालितामिवोदकाम् ३
 आकर्णपूर्णरिपुभिर्महात्मा
 चिच्छेद पुत्रो दशभिः पृथक्कैः ।
 दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं
 प्रापूजयन्सर्वयोधाः प्रहृष्टाः ॥ ४
 अथाशु भीमं च शरेण भूयो
 गाढ स विध्याध सुतस्त्वदीयः ।
 युक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै
 भृशं प्रजज्वाल रुपाऽभिधीक्ष्य ॥ ५
 विद्धोऽस्मि वीराशु भृशं त्वयाद्य
 सहस्र भूयोऽपि गदाप्रहारम् ।
 उक्तैर्ययमुद्धिः क्षुपितोऽय भीमो
 जग्राह तां भीमगदां वधाय ॥ ६
 उवाच आद्याहमहं दुरात्मन्
 - पास्यामि ते शोणितमाजिमध्ये ।
 अथैवमुक्तस्तनयस्तवोभ्रां
 शक्तिं वेगात्प्राहिणोन्मृत्युरूपां ॥ ७
 आविध्य भीमोऽपि गदा सुघोरां
 विचिक्षिपे रोपपरीतमूर्तिः ।
 सा तस्य शक्तिं सहसा विरुज्य
 पुत्रं तवाजौ ताडयामास मूर्ध्नि ८
 स विक्षरत्लाग इव प्रभिन्नो
 गदामस्मै तुमुले प्राहिणोद्वै

तयाऽहरद्दश धन्वन्तराणि
 दुःशासनं भीमसेनः प्रसह्य ९
 तया हतः पतितो वेपमानो
 दुःशासनो गदया वेगवत्या ।
 विध्वस्तवर्माभरणाम्बरस्रक्
 विचेष्टमानो भृशवेदनातुरः १०
 हयाः ससृता निहता नरेन्द्र
 चूर्णीकृतश्चास्य रथः पतन्त्या ।
 दुःशासनं पाण्डवाः प्रेक्ष्य सर्वे
 हृष्टाः पञ्चालाः सिंहनादानमुञ्चन् ११
 तं पातयित्वाऽथ वृकोदरोऽथ
 जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिशः ।
 नादेन तेनाखिलपार्श्ववर्तिनो
 मूर्च्छाकुलाः पतितास्त्वजमौढ १२
 भीमोऽपि वेगादवतीर्य याना-
 दुःशासनं वेगवानभ्यधावत् ।
 ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्त्री
 सापल्लवं यत् प्रयुक्तं सुतेस्ते ॥ १३
 तस्मिन्सुघोरे तुमुले वर्तमाने
 प्रधानभूविष्टतैः समन्तात् ।
 दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन्
 भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ १४
 स्मृत्वाऽथ केशप्रहणं च देह्या
 बलाप्रहारं च रजसलायाः ।
 अनागसो भर्तृपराङ्मुखाया
 दुःखानि दत्तान्यपि विप्रचिन्त्य १५
 जज्वाल क्रोधाद्य भीमसेन
 आज्यप्रसिक्तो हि यथा हुताशः ।
 तत्राह कर्णं च सुयोधनं च
 कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव ॥ १६
 निहन्मि दुःशासनमद्य पापं
 सरस्यतामद्य समस्तयोधाः ।
 इत्येवमुक्त्वा सहसाऽभ्यधाव-
 त्निहन्तुकामोऽतिबलस्तरस्त्री ॥ १७

८३

तत्रेति ॥ १ ॥

तथा तु चिक्म्य रणे वृकोदरो
महागजं केसरिको यथैव ।
निगृह्य दुःशासनमेकवीरः
सुयोधनस्याधिरथेः समक्षम् ॥ १८

रथादवप्लुत्य गतः स भूमौ
यत्नेन तस्मिन्प्रणिधाय चक्षुः ।
असिं समुद्यम्य सितं सुधारं
कण्ठे पदाऽऽक्रम्य च वेपमानम् १९

उवाच तद्रौरिति यद्वुवाणो
हृष्टो वदेः कर्णसुयोधनाभ्याम् ।
ये राजसूयावभृथे पवित्रा
जाताः कचा याज्ञसेन्या दुरात्मन्

ते पाणिना कतरेणावकृष्टा-
स्तद्ब्रूहि त्वां पृच्छति भीमसेनः ।
श्रुत्वा तु तद्भीमवचः सुघोरं
दुःशासनो भीमसेनं निरीक्ष्य २१

जज्वाल भीमं स तदा स्मयेन
संश्रृण्वतां कौरवसोमकानाम् ।
उक्तस्तदाऽऽजौ स तथा सरोषं
जगाद भीमं परिवर्तनेत्रः ॥ २२

‘अयं करिकराकारः पीनस्तनविमर्दनः ।
गोसहस्रप्रदाता च क्षत्रियान्तकरः करः २३
अनेन याज्ञसेन्या मे भीम केशा विकर्षिताः
पश्यतां कुरुमुख्यानां युष्माकं च सभासदाम्’

एवं त्वसौ राजसुतं निशम्य
ब्रुवन्तमाजौ विनिपीड्य वक्षः ।
भीमो बलात्तं प्रतिगृह्य दोभ्या-
मुच्चैर्ननादाथ समस्तयोधान् ॥ २५

उवाच यस्यास्ति बलं स रक्ष-
त्वसौ भवेदद्य निरस्तबाहुः ।
दुःशासनं जीवितं प्रोत्सृजन्त-
माक्षिप्य योधांस्तरसा महाबलः

एवं क्रुद्धो भीमसेनः करेण
उत्पाटयामास भुजं महात्मा ।
दुःशासनं तेन स वीरमध्ये
जघान वज्राशनिसन्निभेन ॥ २७

उत्कृत्य वक्षः पतितस्य भूमा-
वथापिवच्छोणितमस्य कोष्णम् ।
ततो निपात्यास्य शिरोपकृत्य
तेनासिना तव पुत्रस्य राजन् ॥ २८

सत्यां चिकीर्षुर्मेतिमान् प्रतिष्ठां
भीमोऽपिवच्छोणितमस्य कोष्णम् ।
आस्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाणः
क्रुद्धो हि चैनं निजगाद वाक्यम् २९

‘स्तन्यस्य मातुर्मधुसर्पिपोर्वा
माध्वीकपानस्य च सत्कृतस्य ।
दिव्यस्य वा तोयरसस्य पाना-
त्पयोदधिभ्यां मथिताच्च मुख्यात् ३०

अन्यानि पानानि च यानि लोके
सुधामृतखादुरसानि तेभ्यः ।
सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रसोऽयं
ममाद्य चास्याहितलोहितस्य ॥ ३१

अथाह भीमः पुनरुग्रकर्मा
दुःशासनं क्रोधपरीतचेताः ।
गतासुमालोक्य विहस्य सुखरं
‘किं वा कुर्यां मृत्युना रक्षितोऽस्मि’

एवं वुवाणं पुनराद्रवन्त-
मास्वाद्यमानं तमतिप्रहृष्टम् ।
ये भीमसेनं ददृशुस्तदानीं
भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः ॥ ३३

ये चापि नासन् व्यथिता मनुष्या-
स्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्त्रम् ।

भयाच्च संचुक्रुशुरस्वरैस्ते
निमीलिताक्षा ददृशुः समन्ततः ३४

तं तत्र भीमं ददृशुः समन्ता-
द्वैःशासनं तद्बुधिरं पिवन्तम् ।

सर्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना
न वै मनुष्योऽयमिति ब्रुवाणाः ३५

तस्मिन् कृते भीमसेनेन रूपे
दृष्ट्वा जनाः शोणितं पीयमानम् ।

संप्राद्रवंश्चित्रसेनेन सार्धं
भीमं रक्षो भाषमाणा भयार्ताः ३६

युधामन्युं प्रदुतं चित्रसेनं
 सहानीकस्तयभ्ययाद्राजपुत्रः ।
 धित्याध चीनं निशितैः पृथक्-
 र्थपितभीः सप्तभिराशुमुक्तैः ॥ ३७
 संक्रान्तमोग इव लेलिहानो
 महोरगः प्रोधयिषं मिसृशुः ।
 निवृत्त्य पाञ्चालजमभ्यधिष्य-
 भ्रिमिः शरैः सारथिमस्य पद्भिः ॥
 ततः सुपुत्रेन स्यग्नितेन
 सुसंशिताघ्रेण शरेण शूरः ।
 आकर्णमुक्तेन समाहितेन
 युधामन्युस्तस्य शिरो जहार ॥ ३९
 तस्मिन् हते भ्रातरि चित्रसेने
 क्रुद्धः कर्णः पीरुषं दर्शयानः ।
 दृष्ट्वाप्ययत्पाण्डवानामनीकं
 प्रत्युपातो नकुलेनामितौजाः ॥ ४०
 भीमोऽपि हृत्वा तथैव दुःशासनममर्षणम्
 पूरयित्वाऽञ्जलिं भूयो रुधिरस्योन्ननिःस्वनः
 शृण्वतां लोकपीराणामिदं वचनमब्रवीत् ।
 एष ते रुधिरं कण्ठातिपवामि पुरुषधम ॥ ४२
 हृदीदानीं तु संहृष्टः पुनर्गौरिति गौरिति ।
 ये तदाऽस्मान्प्रवृत्त्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति
 तान्वयं प्रतिवृत्त्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ।
 प्रमाणफोट्यां शयनं कालकूटस्य भोजनम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनवधे
 त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

सञ्जय उवाच ।

दुःशासने तु निहते तव पुत्रा महारथाः ।
 महाक्रोधविषा वीराः समरेष्वपलायिनः ॥
 दश राजन्महावीर्या भीमं प्राच्छादयन्शरैः
 निपट्री कचनी पाशी दण्डधारो धनुर्धरः ॥
 अलोलुपः सहः पण्डो घातवेगसुवर्चसौ ।
 पते समेत्य सहिता भ्रातृव्यसनकर्षिताः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रैलोक्ये आस्तामावदोपे
 त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

कर्णो ११

वृक्षानं चाहिभिः कृष्णैर्दाहं च जतुवेदमानि ।
 शूतेन राज्यहरणमरण्ये वसतिश्च या ॥ ४५
 द्रौपद्याः केशपक्षस्य ग्रहणं च सुदारुणम् ।
 इष्यन्त्राणि च संग्रामेष्वसुपानि च वेदमनि ॥
 विराट्मवने यथा हेतुशोऽस्माकं पृथग्विधः ।
 शकुनेर्धार्तराष्ट्रस्य राधेयस्य च मन्त्रिते ॥ ४७
 अनुभूतानि दुःयानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि ।
 दुःगान्येतानि जानामी न सुपानि कदाचन
 धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात्सुपुत्रस्य सदा वयम्
 इत्युक्ता वचनं राजत्वं प्राप्य वृकोदरः ।
 पुनराह महाराज स्मयंस्ती केशवाजुनी ॥ ४९
 असृग्दिग्धो विभ्रवह्नोहिताक्षः
 क्रुद्धोऽत्यर्थं भीमसेनस्तरस्वी ।
 दुःशासने यद्रेण संश्रुतं मे
 तद्वै सत्यं कृतमद्येह वीरौ ॥ ५०
 अथैव दास्याम्यपरं द्वितीयं
 दुर्योधनं यक्षपशुं विशास्य ।
 शिरो मृदित्या च पदा दुरात्मनः ।
 शान्तिं लप्से कीरवाणां समक्षम् ॥
 पतायदुपस्था वचनं प्रहृष्टो
 ननाद चोद्ये रुधिराद्रैगात्रः ।
 ननर्द धैर्यातिबलो महात्मा
 वृत्रं निहत्येव सहस्रनेत्रः ॥ ५२

भीमसेनं महाबाहुं मार्गणैः समचारयन् ।
 स वार्यमाणो विशिरीः समन्तात्सैर्माहारथैः ॥
 भीमः क्रोधाग्निरेक्ताक्षः क्रुद्धः काल इवावभौ
 तांस्तु भर्तृमहाधैर्यैर्दशभिर्दश भारतान् ॥ ५
 रुक्माद्भद्रान् रुक्मपुत्रैः पार्थो निन्ये यमक्षयम्
 हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव ॥ ६

८४
 दुःशासने इति ॥ १ ॥

पश्यतः सूतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयार्दितम् ।
 ततः कर्णो महाराज प्रधिवश महद्भयम् ॥ ७
 दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्त्रिव ।
 तस्य त्वाकारभावज्ञः शल्यः समितिशोभनः
 उवाच वचनं कर्णं प्राप्तकालमरिदमम् ।
 मा व्यथां कुरु राधेय नैवं त्वय्युपपद्यते ॥ ९
 एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयार्दिताः ॥
 दुर्योधनश्च संमूढो भ्रातृव्यसनकर्षितः
 दुःशासनस्य रुधिरे पीयमाने महात्मना ।
 व्यापन्नचेतसश्चैव शोकोपहतचेतसः ॥ ११
 दुर्योधनमुपासन्ते परिवार्य समन्ततः ।
 कृपप्रभृतयश्चैते हतशेषाः सहोदराः ॥ १२
 पाण्डवा लब्धलक्षाश्च धनञ्जयपुरोगमाः ।
 त्वामेवाभिमुखाः शूरा युद्धाय समुपास्थिताः
 स त्वं पुरुषशार्दूल पौरुषेण समास्थितः ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ॥ १४
 भारो हि धार्तराष्ट्रेण त्वयि सर्वः समाहितः
 तमुद्रह महाबाहो यथाशक्ति यथावलम् ॥
 जये स्याद्विपुला कीर्तिर्ध्रुवः स्वर्गः पराजये ।
 वृषसेनश्च राधेय संक्रुद्धस्तनयस्तव ॥ १६
 त्वयि मोहं समापन्ने पाण्डवानभिधावति ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं शल्यस्यामिततेजसः ।
 हृदि चावश्यकं भावं चक्रे युद्धाय सुस्तिरम्
 ततः क्रुद्धो वृषसेनोऽभ्यधाव-
 द्बस्थितं प्रमुखे पाण्डवं तम् ।
 वृकोदरं कालमिवात्तदण्डं
 गदाहस्तं योधयन्तं त्वदीयान् ॥ १८
 तमभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो
 रोषादमित्रं प्रतुदन्पृषत्कैः ।
 कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टं
 पुरा जिघांसुर्मघवेव जम्भम् ॥ १९
 ततो ध्वजं स्फाटिकचित्रकञ्जुकं
 चिच्छेद वीरो नकुलः क्षुरेण ।
 कर्णात्मजस्येष्वसनं च चित्रं
 भलेन जाम्बूनदचित्रनद्धम् ॥ २०
 अथान्यदादाय धनुः स शीघ्रं
 कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत् ।
 दिव्यैरस्त्रैरभ्यवर्षच्च सोऽपि
 कर्णस्य पुत्रो नकुलं कृतास्त्रः ॥ २१
 शराभिघाताच्च रुषा च राजन्
 स्वया च भासाऽस्त्रसमीरणाच्च ।

जज्वाल कर्णस्य सुतोऽतिमात्र-
 मिद्धो यथाऽऽज्याहुतिमिर्हुताशः ॥
 कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन्
 सर्वानश्वानक्षिणोदुत्तमास्त्रैः ।
 चनायुजान् वै नकुलस्य शुभ्रा-
 नुदग्रगान् हेमजालावनद्धान् ॥ २२
 ततो हताश्वादवरुह्य याना-
 दादाय चर्मामलरुक्मचन्द्रम् ।
 आकाशसंकाशमसि प्रगृह्य
 दोधूयमानः खगवच्चचार ॥ २४
 ततोऽन्तरिक्षे च रथाश्वनागं
 चिच्छेद तूर्णं नकुलश्चित्रयोध्री ।
 ते प्रापतन्नसिना गां विशस्ता
 यथाश्वमेधे पशवः शमित्रा ॥ २५
 द्विसाहस्राः पातिता युद्धशौण्डा
 नानादेश्याः सुभृताः सत्यसन्धाः ।
 एकेन संख्ये नकुलेन कृत्वा
 जयेप्सुनाऽनुत्तमचन्द्रनाङ्गाः ॥ २६
 तमापतन्तं नकुलं सोऽभिपत्य
 समन्ततः सायकैः प्रत्यधिह्वयत् ।
 स तुद्यमानो नकुलः पृषत्कै-
 र्विव्याध वीरं स चुकोप विद्धः ॥ २७
 महाभये रक्ष्यमाणो महात्मा
 भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमम् ।
 तं कर्णपुत्रो व्यधमन्तमेकं
 नराश्वमातङ्गरथाननेकान् ॥ २८
 क्रुद्धिन्तमष्टादशभिः पृषत्कै-
 र्विव्याध वीरं नकुलं सरोषः ।
 स तेन विद्धोऽतिभृशं तरस्वी
 महाहवे वृषसेनेन राजन् ॥ २९
 क्रुद्धेन धावन्समरे जिघांसुः
 कर्णात्मजं पाण्डुसुतो नृवीरः ।
 वितत्य पक्षौ सहसा पतन्तं
 श्येनं यथैवाभिषलुब्धमाजौ ॥ ३०
 अवाकिरद्वृषसेनस्ततस्तं
 शितैः शरैर्नकुलमुदारवीर्यम् ।
 स तान्मोघांस्तस्य कुर्वञ्शरौघान्
 चचार मार्गान्नकुलश्चित्ररूपान् ॥ ३१
 अथास्य तूर्णं चरतो नरेन्द्र
 खड्गेन चित्रं नकुलस्य तस्य ।
 महेषुभिर्व्यधमत्कर्णपुत्रो
 महाहवे चर्मसहस्रतराम् ॥ ३२

तं चायसं निशितं तीक्ष्णधारं
 विकोशमुग्रं गुरुभारसाहम् ।
 द्विपच्छरीरान्तकरं सुघोर- ॥ ३३
 माधुन्वतः सर्पमिचोप्ररूपम् ॥
 क्षिप्रं शरैः पद्भिरमित्रसाह- ॥
 अकर्म खड्गं निशितैः सुवेगैः ।
 पुनश्च दीर्घनिशितैः पृथक्कैः ।
 स्तनान्तरे गाढमथाभ्यविद्धवत् ॥ ३४
 कृत्वा तु तदुत्तरमार्थजुष्ट-
 मन्धेनरैः कर्म रणे महात्मा ।
 ययौ रथं भीमसेनस्य राजन्
 शराभितप्तो नकुलस्त्वरवान् ॥ ३५
 स भीमसेनस्य रथं हताभ्यो
 माद्रीसुतः कर्णसुताभितप्तः ।
 आपुद्गवे सिंह इवाचलाग्रं
 संप्रेक्ष्यमाणस्य धनञ्जयस्य ॥ ३६
 ततः क्रुद्धो वृषसेनो महात्मा
 वधर्षं तावियुजालेन वीरः ।
 महारथायेकरथे समेतौ
 शरैः प्रभिन्दन्निव पाण्डवेयौ ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनयुद्धे नकुलपराजये
 चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

सज्जय उवाच ।
 नकुलमथ विदित्वा छिन्नबाणासनार्ति
 विरच्यमरिशरार्तं कर्णपुत्रास्त्रमग्रम् ।
 पवनधुतपताकान्हादिनो बलिताश्वा
 धरपुरुषपनियुक्तास्ते रथैः शीघ्रमीयुः
 द्रुपदसुतवरिष्ठाः पञ्च शैनेयपुष्टा
 द्रुपददुहितृपुत्राः पञ्च चामित्रसाहाः
 द्विरदरयनराश्वान्सुदयन्तस्त्वदीयान्
 भुजगपतिनिकाशैर्मार्गैरात्तशस्त्राः
 अथ तव रथमुत्पत्यास्तान्प्रतीयुस्त्वरन्तः
 कृपहृदिकसुतौ च द्रौणिदुर्योधनौ च

तस्मिन्नथे निहते पाण्डवस्य
 क्षिप्रं च खड्गे विशिष्यैर्निकृते ।
 अन्ये च संहृत्य कुरुप्रवीरा- ॥ ३८
 स्ततो न्यग्रन्धशरवर्षरूपेण ॥
 तौ पाण्डवेयौ परितः समेतान्
 संहयमानाविव हव्यवाहौ ।
 भीमार्जुनौ वृषसेनाय क्रुद्धौ
 वधर्षतुः शरवर्षं सुघोरम् ॥ ३९
 अथाग्रवीन्माकतिः फाल्गुनं च
 पश्यस्वैनं नकुलं पीड्यमानम् ।
 अयं च नो बाधते कर्णपुत्र-
 स्तस्माद्ग्वान्प्रत्युपयातु कार्णिम् ॥
 स तन्निशम्यैव वचः किरीटी
 रथं समासाद्य वृकोदरस्य ।
 अयाग्रवीन्नकुलो वीक्ष्य वीर-
 मुपागतं शातय शीघ्रमेतम् ॥ ४१
 इत्येवमुक्तः सहसा किरीटी
 घ्राणा समक्षं नकुलेन संख्ये ।
 कपिध्वजं केशधसंगृहीतं
 प्रैपीदुदग्नौ वृषसेनाय ब्राह्म ॥ ४२

शकुनिसुतवृकौ च कायदेवावृधौ च
 द्विरदजलदघोषैः स्यन्दनैः कामुकैश्च
 तव वृपरथिवीरास्तान्दर्शकं च वीरा-
 ध्वरशरवरप्रास्ताडयन्तोऽभ्यरुन्धन्
 नवजलदसवर्णैर्हस्तिभिस्तानुदीयु-
 गैरिशिशिररानिकाशैर्मामवेगैः कुलिदाः
 सुकल्पिता हैमवता मदोत्कटा
 रणामिकामैः कृतिभिः समास्थिताः
 सुवर्णजालैर्वितता वभुर्गजा-
 स्तथा यथा खे जलदाः सविधुतः ५

कुलिन्दपुत्रो दशभिर्महायसैः
 कृपं ससृताश्वमपीडयद्भृशम् ।
 ततः शरद्वत्सुतसायकैर्हतः
 सहैव नागेन पपात भूतले ॥ ६
 कुलिन्दपुत्रावरजस्तु तोमरै-
 दिवाकरांशुप्रतिमैरयस्मयैः ।
 रथं च विक्षोभ्य ननाद नर्दत-
 स्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत्
 ततः कुलिन्देपु हतेपु तेष्वथ
 प्रहृष्टरूपास्तव ते महारथाः ।
 भृशं प्रदध्मुर्लवणाम्बुसंभवान्
 परांश्च बाणासनपाणयोऽभ्ययुः ॥ ८
 अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं
 पुनः कुरूणां सह पाण्डुसृज्यैः ।
 शरासिशक्त्यृष्टिगदापरश्वधै-
 रैराश्वनागासुहरं भृशाकुलम् ॥ ९
 रथाश्वमातङ्गपदातिभिस्ततः
 परस्परं विप्रहताः पतन् क्षितौ ।
 यथा सविद्युस्तनिता बलाहकाः
 समाहता दिग्भ्य इवोग्रमारुतैः ॥ १०
 ततः शतानीकमतान् महागजां-
 स्तथा रथान्पत्तिगणांश्च तान् बहून्
 जघान भोजस्तु हयानथापतन्
 क्षणाद्विशस्ताः कृतवर्मणः शरैः ॥ ११
 अथापरे द्रौणिहता महाद्विपा-
 स्त्रयः ससर्वायुधयोधकेतनाः ।
 निपेतुरुर्व्या व्यसवो निपातिता-
 स्तथा यथा वज्रहता महाचलाः ॥
 कुलिन्दराजावरजादनन्तरः
 स्तनान्तरे पत्रिवरैरताडयत् ।
 तवात्मजं तस्य तवात्मजः शरैः
 शितैः शरीरं व्यहनद्विपं च तम् ॥ १३
 स नागराजः सह राजसूनुना
 पपात रक्तं बहु सर्वतः क्षरन् ।
 महेन्द्रवज्रप्रहतोऽम्बुदागमे
 यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा ॥ १४
 कुलिन्दपुत्रप्रहितोऽपरो द्विपः
 क्राथं ससृताश्वरथं व्यपोथयत् ।
 ततोऽपतत्क्राथशराभिघातितः
 सहेश्वरो वज्रहतो यथा गिरिः ॥ १५

रथी द्विपस्थेन हतोऽपतच्छरैः
 क्राथाधिपः पर्वतजेन दुर्जयः ।
 सचाजिसूतेष्वसनध्वजस्तथा
 यथा महावातहतो महाद्रुमः ॥ १६
 वृको द्विपस्थं गिरिराजवासिनं
 भृशं शरैर्द्वादशभिः पराभिनत् ।
 ततो वृकं साश्वरथं महाद्विपो
 द्रुतं चतुर्भिश्चरणैर्व्यपोथयत् ॥ १७
 स नागराजः सनियन्तृकोऽपत-
 त्थथा हतो बभूवसुतेषुभिर्भृशम् ।
 स चापि देवावृधसुनुरर्दितः
 पपात जुनः सहदेवसूनुना ॥ १८
 विपाणगात्रावरयोधपातिना
 गजेन हन्तुं शकुनिं कुलिन्दजः ।
 जगाम वेगेन भृशार्दयंश्च तं
 ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत्
 ततः शतानीकहता महागजा
 हया रथाः पत्तिगणाश्च तावकाः ।
 सुपर्णवातप्रहता यथोरगा-
 स्तथागता गां विवशा विचूर्णिताः
 ततोऽभ्यविह्वल्यद्बहुभिः शितैः शरैः
 कलिङ्गपुत्रो नकुलात्मजं स्मयन् ।
 ततोऽस्य कोपाद्विचकर्तं नाकुलिः
 शिरः क्षुरेणाम्बुजसन्निभाननम् ॥ २१
 ततः शतानीकमविध्यदायसै-
 स्त्रिभिः शरैः कर्णसुतोऽर्जुनं त्रिभिः ।
 त्रिभिश्च भीमं नकुलं च सप्तभि-
 र्जनार्दनं द्वादशभिश्च सायकैः ॥ २२
 तदस्य कर्मातिमनुष्यकर्मणः
 समीक्ष्य हृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् ।
 पराक्रमज्ञास्तु धनञ्जयस्य ये
 हुतोऽयमग्नाविति ते तु मेनिरे ॥ २३
 ततः किरीटी परवीरघाती
 हताश्वमालोक्य नरप्रवीरः ।
 माद्रीसुतं नकुलं लोकमध्ये
 समीक्ष्य कृष्णं भृशविक्षतं च ॥ २४
 समभ्यधावदृषसेनमाहवे
 स सुतजस्य प्रमुखे स्थितस्तदा ।
 तमापतन्तं नरवीरमुग्रं
 महाहवे बाणसहस्रधारिणम् ॥ २५

अभ्यापतः कर्णसुतो महारथं
 यथा महेन्द्रं नमुचिः पुरा तथा ।
 ततो द्रुतं त्रैकशरेण पार्थ
 शितेन विद्ध्वा युधि कर्णपुत्रः ॥ २६
 ननाद नादं सुमहानुभावी
 विद्ध्वेय शक्रं नमुचिः स धीरः ।
 पुनः स पार्थ वृषसेन उग्रै-
 र्बाणैरविद्व्यद्भुजमूले तु सत्ये ॥ २७
 तथैव कृष्णं नयमिः समादयत्
 पुनश्च पार्थ दशभिर्जघान ।
 पूर्वं यथा वृषसेनप्रयुक्ते
 रम्याहतः श्वेतहयः शैस्तैः ॥ २८
 संरम्भमीपद्रुभितो वधाय
 कर्णात्मजस्याथ मनः प्रदधे ।
 ततः किरिटी रणभूमिं कोपात्
 कृत्वा त्रिशयां मुकुटिं ललाटे ॥ २९
 सुमोच तूर्णं विशिष्यान्महात्मा
 वधे धृतः कर्णसुतस्य संख्ये ।
 आरक्तनेत्रोऽन्तकशत्रुहन्ता
 उवाच कर्ण भृशमुत्सम्यंस्तदा ॥ ३०
 दुर्योधनं द्रोणिमुखाश्च सर्वा-
 नहं रणे वृषसेनं तमुग्रम् ।
 संपश्यतः कर्णं तवाद्य संख्ये
 नयामिं लोकं निशितैः पृष्ठाकैः ॥ ३१
 ऊनं च तावद्धि जना वदन्ति
 सर्वैर्भवाद्भिर्मम सुनुहंतोऽसी ।
 एको रथो मद्विहीनस्तरसां
 अहं हनिष्ये भयता समक्षम् ॥ ३२
 अरह्यतां रथसंस्थाः सुतोऽय-
 महं हनिष्ये वृषसेनमुग्रम् ।

पञ्चाङ्गधिष्ये त्वामपि सप्रमृद-
 महं हनिष्येऽर्जुन आजिमध्ये ॥ ३३
 तमद्य मूलं कलहस्य संख्ये
 दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ।
 त्वामद्य हन्ताऽस्मि रणे प्रसह्य
 अस्यैव हन्ता युधि भीमसेनः ॥ ३४
 दुर्योधनस्याधमपूरुषस्य
 यस्यानयादेय महान् क्षयोऽभवत् ।
 स पयमुक्त्वा विनिमृज्य चापं
 लक्ष्यं हि कृत्वा वृषसेनमाजौ ॥ ३५
 ससर्ज बाणान्विशिखान्महात्मा
 वधाय राजन् कर्णसुतस्य संख्ये ।
 विद्याध चैनं दशभिः पृष्ठाकैः
 मर्मस्वशङ्कं प्रहसन्किरीटी ॥ ३६
 चिच्छेद् चास्येप्यसनं भुजौ च
 श्रुरैश्चतुर्भिर्निशितैः शिरश्च ।
 स पार्थबाणाभिहतः पपात
 रथाद्विवाङ्मुनिशिरा धरायाम् ॥ ३७
 सुपुष्पितो वृक्षवरोऽतिकायो
 वातेरितः शाल इवाद्रिशृङ्गात् ।
 संप्रेक्ष्य बाणाभिहतं पतन्तं
 रथात्सुतं सुतजः क्षिप्रकारी ॥ ३८
 रथं रथेनाशु जगाम रोपात्
 किरिटीन् पुत्रव्याभित्तम् ।
 ततः समक्षं स्वसुतं विलोक्य
 कर्णो हतं श्वेतहयेन संख्ये ।
 संरम्भमागम्य परं महात्मा
 कृष्णार्जुनौ सहसैवाभ्यघाघत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनवधे
 पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

सञ्जय उवाच ।

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोदृतमिवार्णवम् ।
 गर्जनं सुमहाकायं दुर्निवारं शूरैरपि ॥ १

अर्जुनं प्राह दाशार्हः प्रहस्य पुरुपर्यभः ।
 अयं सरथ आयाति श्वेताश्व शल्यसारथिः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपि
 पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६
 तमायान्तमिति ॥ १ ॥

येन ते सह योद्धव्यं स्थिरो भव धनञ्जय ।
 पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ३
 श्वेतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ।
 नानापताकाकलिलं किङ्किणीजालमालिनम्
 उह्यमानमिवाकाशे विमानं पाण्डुरैर्हयैः ।
 ध्वजं च पश्य कर्णस्य नागकक्षं महात्मनः ५
 आखण्डलधनुःप्रख्यमुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ।
 पश्य कर्णं समायान्तं धार्तराष्ट्रप्रियैषिणम् ६
 शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् ।
 एष मद्रेश्वरो राजा रथाग्रे पर्यवस्थितः ७
 नियच्छति हयानस्य राधेयस्यामितौजसः ।
 शृणु दुन्दुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दं च दारुणम् ८
 सिंहनादांश्च विविधाञ्छृणु पाण्डव सर्वतः
 अन्तर्धाय महाशब्दान् कर्णेनामिततेजसा ९
 दोधूयमानस्य भृशं धनुषः शृणु निःस्वनम् ।
 एते दीर्यन्ति सगणाः पञ्चालानां महारथाः
 दृष्ट्वा केसरिणं क्रुद्धं मृगा इव महावने ।
 सर्वयत्नेन कौन्तेय हन्तुमर्हसि सूतजम् ॥ ११
 न हि कर्णशरानन्यः सोढुमुत्सहते नरः ।
 सदेवासुरगन्धर्वोत्पील्लोकान्सचराचरान् १२
 त्वं हि जेतुं रणे शक्तस्तथैव विदितं मम ।
 भीममुग्रं महात्मानं ज्येष्ठं शर्वं कपर्दिनम् १३
 न शक्ता द्रुपुमीशानं किं पुनर्योधितुं प्रभुम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णार्जुनद्वैरथे वासुदेववाक्ये

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

सञ्जय उवाच ।

वृषसेनं हतं दृष्ट्वा शोकामर्षसमन्वितः ।
 पुत्रशोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां समवासृजत १
 रथेन कर्णस्तेजस्वी जगामाभिमुखो रिपुम् ।
 युद्धायामर्षताम्राक्षः समाहूय धनञ्जयम् ॥ २
 तौ रथौ सूर्यसङ्काशौ वैयाघ्रपरिवारितौ ।
 समेतौ ददृशुस्तत्र द्वाविवाकौ समुद्रतौ ॥ ३
 श्वेताश्वौ पुरुषौ दिव्यावास्थितावरिमर्दनौ ।
 शुशुभाते महात्मानौ चन्द्रादित्यौ यथा दिवि

तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वसैन्यानि मारिष
 त्रैलोक्यविजये यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ॥ ५
 रथज्यातलनिर्हार्दैर्बाणसिंहरवैस्तथा ।
 तौ रथावभ्यधावन्तौ समालोक्य महीक्षिताम्
 ध्वजौ च दृष्ट्वा संसक्तौ विस्मयः समपद्यत ।
 हस्तिकक्षं च कर्णस्य वानरं च किरीटिनः
 तौ रथौ संप्रसक्तौ तु दृष्ट्वा भारत पार्थिवाः ।
 सिंहनादरवांश्चक्रुः साधुवादांश्च पुष्कलान् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वृषसेनामिति ॥ १ ॥

दृष्ट्वा च द्वैरयं ताभ्यां तत्र योधाः सहस्रशः ।
 चक्रुर्वीरुस्त्रिंशच्चैव तथा चैवावधूननम् ॥ ९
 आजगमः कुरवस्तत्र चादिग्राणि समन्ततः
 कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शहान् दध्मुश्च सर्वशः ॥
 तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयम् ।
 तुर्यशंपनिनादेन दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥
 श्वेडितास्फोटितोत्फुटैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत्
 बाहुशब्दैश्च शराणां कर्णाजुनसमागमे ॥ १२
 तौ दृष्ट्वा पुरुषद्वयाग्नौ रथस्थौ रथिनां घरीं
 प्रगृहीतमहाचापी शरशक्तिध्वजायुतौ ॥ १३
 धर्मिणी वदन्निर्दिशौ श्वेताश्वी शंखशोभितौ
 तूणीरवरसंपन्नौ द्वायप्येतौ सुदर्शनौ ॥ १४
 रक्तचन्दनदिग्धाङ्गी समदौ गोवृषाधिव ।
 चापविद्युद्ध्यजोपेतौ शस्त्रसंपत्तियोधिनौ ॥
 चामरव्यजोपेतौ श्वेतच्छत्रोपशोभितौ ।
 कृष्णशल्करथोपेतौ तुल्यरूपौ महारथौ ॥ १६
 सिंहस्कन्धी दीर्घभुजौ रक्ताक्षौ हेममालिनौ
 सिंहस्कन्धप्रतीकाशौ व्यूढोरस्कौ महाबलौ
 अन्योन्यधमिच्छन्तावन्योन्यजयकाक्षिणौ
 अन्योन्यमभिधावन्तौ गोष्ठे गोवृषभाधिव ।
 प्रमिन्नाधिव मातङ्गी सुसंरम्भाविवाचलौ ॥
 आशीविपशिग्रुप्ररथौ यमकालान्तकोपमौ ।
 इन्द्रवृषाधिव क्रुद्धौ सूर्यचन्द्रसमप्रभौ ॥ १९
 महाग्रहाधिव क्रुद्धौ युगान्ताय समुत्थितौ ।
 देवगर्भौ देवबली देवतुल्यौ च रूपतः ॥ २०
 यदृच्छया समायातौ सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
 बलिनौ समरे दृष्टौ नानाशस्त्रधरौ युधि ॥
 तौ दृष्ट्वा पुरुषद्वयाग्नौ शार्दूलधिव धिष्टितौ ।
 वभूथ परमो हर्षस्तावकानां विशांपते ॥ २२
 संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।
 समेतौ पुरुषद्वयाग्नौ प्रेक्ष्य कर्णधनञ्जयौ ॥ २३
 उभौ वरायुधधरावुभौ रणकृतश्रमौ ।
 उभौ च बाहुशब्देन नादयन्तौ नभस्तलम् ॥
 उभौ विश्रुतकर्माणौ पौरुषेण बलेन च ।
 उभौ च सदृशी युद्धे शम्बरामरराजयोः ॥
 कार्तवीर्यसमौ चोभौ तथा दाशरथेः समौ ।
 विष्णुवीर्यसमौ चोभौ तथा भवसमौ युधि
 उभौ श्वेतहयौ राजन् रथप्रवरवाहिनी ।
 सारथी प्रवरी चैव तयोरास्तां महारणे ॥

ततो दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारथौ ।
 सिद्धचारणसंघानां विस्मयः समपद्यत ॥ २८
 तव पुत्रास्ततः कर्णं सबला भरतर्षभ ।
 परिवर्तुमहात्मानं क्षिप्रमाहवशोभिनम् ॥ २९
 तथैव पाण्डवा दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 परिवर्तुमहात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि ॥ ३०
 तावकानां रणे कर्णौ ग्लहो ह्यासीद्विशांपते
 तथैव पाण्डवेयानां ग्लहः पार्थाऽभवत्तदा ॥
 त एव सभ्यास्तत्रासन्प्रेक्षकाश्चाभवन् स्म ते
 तथैवां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ ॥ ३२
 ताभ्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतराय च ।
 अस्माकं पाण्डवानां च स्थितानां रणमूर्धनि
 तौ तु स्थितौ महाराज समरे युद्धशालिनौ
 अन्योन्यं प्रतिसंरम्भावन्योन्यवधकाक्षिणौ
 तावुभौ प्रजिहीर्षन्ताविन्द्वृत्राविव प्रभौ ।
 भीमरूपधरावास्तां महाधूमाविव ग्रहौ ॥ ३५
 ततोऽन्तरिक्षे साक्षेपा विवादा भरतर्षभ ।
 मिथो भेदाश्च भूतानामासन्कर्णाजुनान्तरे ॥

व्यथयन्त मिथो मिन्नाः

सर्वलोकास्तु मारिप ।

देव-दानव-गन्धर्वाः

पिशाचोरगराक्षसाः ॥ ३७

प्रतिपक्षग्रहं चक्रुः कर्णाजुनसमागमे ।
 घौरासीत्सुतपुत्रस्य पक्षे मातेव धिष्टिता ॥
 भूमिर्धनञ्जयस्यासीन्मातेव जयकाङ्क्षिणी ।
 गिरयः सागराश्चैव नद्यश्च सज्जलास्तथा ॥
 वृक्षाश्चीपधयश्चैव द्याधयन्त परस्परम् ।
 असुरा यातुधानाश्च गुह्यकाश्च परंतप ॥ ४०
 ते कर्णं समपद्यन्त दृष्टरूपाः समन्ततः ।
 मुनयश्चारणाः सिद्धा धैनतेया वयोसि च ॥
 रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमाः ।
 सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः ससंग्रहाः ॥ ४२
 वासुकिश्चित्रसेनश्च तक्षको मणिकस्तथा ।
 सर्पाश्चैव तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्वयाः ॥
 विपवन्तो महाराज नागाश्चाजुनतोऽभवन्
 पेरावताः सौरभेया वैशालेयाश्च भोगिनः ॥
 एतेऽभवच्चर्जुनतः क्षुद्रसर्पाश्च कर्णतः ।
 ईहामृगा व्यालमृगा मांगल्याश्च मृगद्विजाः

पार्थस्य विजये राजन् सर्व एवाभिसंस्तुताः
वसवो मरुतः साध्या रुद्रा विश्वेऽश्विनौ तथा
अग्निरिन्द्रश्च सोमश्च पवनोऽथ दिशो दश ।
धनञ्जयस्य ते पक्षे आदित्याः कर्णतोऽभवन्
विशः शूद्राश्च सूताश्च ये च संकरजातयः ॥ ४८
देवास्तु पितृभिः सार्धं सगणाः सपदानुगाः
यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुनः ॥ ४९
ब्रह्मक्षत्रं च यज्ञाश्च दक्षिणाश्चार्जुनं श्रिताः ।
प्रेताश्चैव पिशाचाश्च ऋष्यादाश्च मृगाण्डजाः
राजसाः सह यादोभिः श्वसृगालाश्च कर्णतः
देवब्रह्मनृपर्षीणां गणाः पाण्डवतोऽभवन् ॥

तुम्बुरुप्रमुखा राजन् गन्धर्वाश्च यतोऽर्जुनः
प्रालेयाः सहमौनेया गन्धर्वाप्सरसां गणाः
ईहामृगाः पक्षिगणा द्विपाश्वरथपत्तिभिः ।
उह्यमानास्तथा मेघैर्वायुना च मनीषिणः ॥
दिदृक्षुः समाजग्मुः कर्णार्जुनसमागमम् ।
देवदानवगन्धर्वा नागयक्षाः पतत्रिणः ॥ ५४
महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्वधाभुजः ।
तपोविद्यास्तथौषध्यो नानारूपबलान्विताः
अन्तरिक्षे महाराज विनदन्तोऽवतस्थिरे ।
ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्धं प्रजापतिभिरेव च ॥
भवश्चैव स्थितो याने दिव्यं तं देशमागमत् ।
समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ ॥
अर्जुनो जयतां कर्णमिति शक्रोऽब्रवीत्तदा ।
जयतामर्जुनं कर्ण इति सूर्योऽभ्यभाषत ॥ ५८
हत्वाऽर्जुनं मम सुतः कर्णो जयतु संयुगे ।
हत्वा कर्णं जयत्वद्य मम पुत्रो धनञ्जयः ॥ ५९
इति सूर्यस्य चैवासीद्विवादो वासवस्य च ।
पक्षसंस्थितयोस्तत्र तयोर्विबुधसिंहयोः ।
द्वैपक्ष्यमासीद्देवानामसुराणां च भारत ॥ ६०
समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ ।
अकम्पन्त त्रयो लोकाः सहदेवर्षिचारणाः ॥
सर्वे देवगणाश्चैव सर्वभूतानि यानि च ।
यतः पार्थस्ततो देवा यतः कर्णस्ततोऽसुराः
रथयूथपयोः पक्षौ कुरुपाण्डववीरयोः ।

दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयंभुवमचोदयन् ६३
कोऽनयोर्विजयी देव कुरुपाण्डवयोधयोः ।
समोऽस्तु विजयो देव एतयोर्नरसिंहयोः ॥

कर्णार्जुनविवादेन सर्वं संशयितं जगत् ।
स्वयंभो ब्रूहि नस्तथ्यमेतयोर्विजयं प्रभो ॥ ६५
स्वयंभो ब्रूहि तद्वाक्यं समोऽस्तु विजयोऽनयोः
तदुपश्रुत्य मघवा प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ६६
व्यज्ञापयत देवेशमिदं मतिमतां वरः ।
पूर्वं भगवता प्रोक्तं कृष्णयोर्विजयो ध्रुवः ॥
तत्तथास्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद भगवन्मम ।
ब्रह्मेशानावथो वाक्यमूचतुस्त्रिदशेश्वरम् ६८
विजयो ध्रुवमेवास्य विजयस्य महात्मनः ।
खाण्डवे येन हुतभुक्तोषितः सव्यसाचिना ॥
स्वर्गं च समनुप्राप्य साहाय्यं शक ते कृतम्
कर्णश्च दानवः पक्ष अतः कार्यः पराजयः ॥
एवं कृते भवेत्कार्यं देवानामेव निश्चितम् ।
आत्मकार्यं च सर्वेषां गरीयस्त्रिदशेश्वर ॥ ७१
महात्मा फाल्गुनश्चापि सत्यधर्मरतः सदा ।
विजयस्तस्य नियतं जायते नात्र संशयः ॥
तोषितो भगवान् येन महात्मा वृषभध्वजः ।
कथं वा तस्य न जयो जायते शतलोचन ॥
यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः प्रभुः
मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रोऽथ तपोधनः ॥
त्रिभार्तिं च महातेजा धनुर्वेदमशेषतः ।
पार्थः सर्वगुणोपेतो देवकार्यमिदं यतः ॥ ७५
क्लिश्यन्ते पाण्डवा नित्यं वनवासादिभिर्भृशं
संपन्नस्तपसा चैव पर्याप्तः पुरुषर्षभः ॥ ७६
अतिक्रमेच्च माहात्म्याद्दिष्टमप्यर्थपर्ययम् ।
अतिक्रान्ते च लोकानामभावो नियतं भवेत्
न विद्यते व्यवस्थानं क्रुद्धयोः कृष्णयोः क्वचित्
स्वष्टारौ जगतश्चैव सततं पुरुषर्षभौ ॥ ७८
नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
अनियम्यौ नियन्तारावेतौ तस्मात्परन्तपौ ॥
नैतयोस्तु समः कश्चिद्दिवि वा मानुषेषु वा ।
अनुगम्यास्त्रयो लोकाः सह देवर्षिचारणैः ॥
सर्वदेवगणाश्चापि सर्वभूतानि यानि च ।
अनयोस्तु प्रभावेन वर्तते निखिलं जगत् ॥
कर्णो लोकानयं मुख्यानामोतु पुरुषर्षभः ।
कर्णो वैकर्तनः शूरो विजयस्त्वस्तु कृष्णयोः
वसूनां समलोकत्वं मरुतां वा समाप्नुयात् ।
सहितो द्रोणभीष्माभ्यां नाकलोकमवाप्नुयात्

इत्युक्तो देवदेवाभ्यां सहस्राक्षोऽब्रवीद्वचः ।
 आमन्त्र्य सर्वभूतानि ब्रह्मेशानानुशासनम् ८४
 श्रुतं भवद्भिर्यत्प्रोक्तं भगवद्भ्यां जगद्धितम् ।
 तत्तथा नान्यथा तद्धि तित्थध्वं विगतज्वराः
 इति श्रुत्वेन्द्रवचनं सर्वभूतानि मारिष ।
 विस्मिताभ्यमभ्यप्राजन् पूजयांचक्रिरे तदा
 व्यसृजंश्च सुगन्धीनि पुष्पवर्षाणि हर्षिताः ।
 नानारूपाणि विबुधा देवतूर्याण्यवादनम् ॥
 दिदृक्षवश्चाप्रतिमं दैत्यं नरसिंहयोः ।
 देव-दानव-गन्धर्वाः सर्व एवावतस्थिरं ८८
 रयी तयोः श्वेतहयौ दिव्यौ युक्तौ महात्मनोः
 यौ तौ कर्णार्जुनौ राजन् प्रहृष्टौ व्यवतिष्ठतां
 समागता लोकवीराः

शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ।

वासुदेवार्जुनौ धीरौ

कर्णशल्यौ च भारत ॥ ९०

तद्गीरुसंज्ञासकरं युद्धं समभवत्तदा ।
 अन्योन्यस्पर्धिनोरुग्रं शक्रशम्बरयोरिव ॥ ९१
 तयोर्ध्वजौ धीतमलौ शुश्रूमाते रये स्थितौ ।
 राहुकेतू यथाऽऽकाशे उदितौ जगतः क्षये ॥
 कर्णस्याशीविपनिभा रत्नसारमयी दृढा ।
 पुरन्दरधनुःप्रख्या हस्तिकक्ष्या विराजते ॥
 कपिश्रेष्ठस्तु पार्थस्य व्यादितास्य इवान्तकः
 दंष्ट्राभिर्भोग्यन् भाभिर्जुर्निरीक्ष्यो रधिर्यथा ॥
 युद्धाभिलाषुको भूत्वा ध्वजो गांडीवधन्वनः
 कर्णध्वजमुपातिष्ठत्स्वखानाद्वेगवान्कपिः ॥
 उत्पपात महावेगः कक्ष्यामभ्याहनत्तदा ।
 नलैश्च दशनैश्चैव गरुडः पन्नगं यथा ॥ ९६
 सा किङ्किणीकामरणा कालपाशोपमायसी
 अभ्यद्रधत्सुसंरम्भा हस्तिकक्ष्याऽथ तं कपिम्
 तयोर्धौ रतरे युद्धे दैत्ये द्युत आहिते ।
 प्राकुर्वतां ध्वजौ युद्धं पूर्वं पूर्वतरं तदा ॥ ९८
 हया हयानभ्यहेपन् स्पर्धमानाः परस्परम् ।
 अविध्यत् पुण्डरीकाक्षः शल्यं नयनसायकैः

।

१००

कर्णं चाप्यजयदृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 अथाब्रवीत्सुतपुत्रः शल्यमाभाष्य सस्मितम् ॥
 यदि पार्थो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित् ।
 किं करिष्यसि संग्रामे शल्य सत्यमयोच्यतां
 शल्य उवाच ।

यदि कर्णं रणे हन्यादद्य त्वां श्वेतवाहनः ।
 उभावैकरथेनाहं हन्यां माधवपाण्डवौ ॥ ३
 सञ्जय उवाच ।

एवमेव तु गोविन्दमर्जुनः प्रत्यभाषत ।
 तं प्रहस्याब्रवीत्कृष्णः सत्यं पार्थभिर्दं वचः ॥
 'पतेद्विवाकरः स्थानाच्छुष्येदपि महोदधिः ।
 शैत्यमाशोरेयाच्च त्वां हन्यात्कर्णो धनञ्जय ॥
 यदि चैतत्कथञ्चित्स्याल्लोकपर्यासनं भवेत् ।
 हन्यां कर्णं तथा शल्यं बाहुभ्यामेव संयुगे' ॥
 इति कृष्णवचः श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतनः ।
 अर्जुनः प्रत्युवाचेदं कृष्णमङ्गिष्टकारिणम् ॥
 'मम तावदपर्याप्तौ कर्णशल्यौ जनार्दन ।
 सपताकध्वजं कर्णं सशल्यरथवाजिनम् ॥ ८
 सच्छत्रकवचं चैव सशक्तिशरकामुकम् ।
 द्रष्टव्यं रणे कृष्ण शरैश्छिन्नमनेकधा ॥ ९
 अद्यैव सरथं साध्वं सशक्तिकवचायुधम् ।
 सञ्चूर्णितमिवारण्ये पादपं दग्धितना यथा ॥
 अद्य राधेयभार्याणां वैधव्यं समुपस्थितम् ।
 ध्रुवं स्वप्नेष्वनिष्ठानि तामिर्दृष्टानि माधव ॥
 द्रष्टासि ध्रुवमद्यैव विधवाः कर्णयोपितः ।
 न हि मे शास्यते मन्थुर्यदनेन पुरा कृतम् ॥ १२
 कृष्णां समागतां दृष्ट्वा मृदेनादीर्घदीक्षना ।
 अस्मांस्तथाऽवहसता क्षिपता च पुनः पुनः
 अद्य द्रष्टासि गोविन्द कर्णमुन्मथितं मया ।
 वारणेनेव मत्सेन पुष्पितं जगतीरुहम् ॥ १४
 अद्य ता मधुरा वाचः श्रोताऽसि मधुसूदन ।
 दिष्ट्वा जयसि चाप्येय इति कर्णे निपातिते
 अद्याभिमन्युजननीं प्रहृष्टः सान्त्वयिष्यसि ।
 कुन्तीं पितृव्वसारं च प्रहृष्टः सञ्जनार्दन ॥
 अद्य चाप्यमुखीं कृष्णां सान्त्वयिष्यसि माधव
 वाग्विश्रामृतकल्पाभिर्धर्मराजं च पाण्डवं

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णार्जुनसमागमे द्वैरथे

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

सञ्जय उवाच ।
 तदेवनागासुरसिद्धयक्षै-
 र्गन्धर्वरक्षोप्सरसां च सङ्घैः ।
 ब्रह्मर्षिराजर्षिसुपर्णजुष्टं
 वभौ वियद्विस्मयनीयरूपम् ॥ १
 नानद्यमानं निनर्दमनोद्भै-
 र्वादित्र-गीत-स्तुति-नृत्य-हासैः ।
 सर्वेऽन्तरिक्षं ददृशुर्मनुष्याः
 खस्याश्च तद्विस्मयनीयरूपम् ॥ २
 ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुयोध्या
 वादित्रशङ्खस्वनसिंहनादैः ।
 विनादयन्तो वसुधां दिशश्च
 स्वनेन सर्वान् द्विपतो निजघ्नुः ॥ ३
 नराश्वमातङ्गरथैः समाकुलं
 शरासिशकत्यृष्टिनिपातदुःसहम् ।
 अभीरुजुष्टं हतदेहसंकुलं
 रणाजिरं लोहितमावभौ तदा ॥ ४
 वभूव युद्धं कुरुपाण्डवानां
 यथा सुराणामसुरैः सहाभवत् ।
 तथा प्रवृत्ते तुमुले सुदारुणे
 धनञ्जयस्याधिरथेश्च सायकैः ॥ ५
 दिशश्च सैन्यं च शितैरजिह्मगैः
 परस्परं प्रावृणुतां सुदंशितैः ।
 ततस्त्वदीयाश्च परे च सायकैः
 कृतेऽन्धकारे ददृशुर्न किञ्चन ॥ ६
 भयातुरा एकरथौ समाश्रयं-
 स्ततोऽभवत्स्वद्भुतमेव सर्वतः ।
 ततोऽस्त्रमस्त्रेण परस्परं तौ
 विधूय वाताविव पूर्वपश्चिमौ ॥ ७
 घनान्धकारे वितते तमोनुदौ
 यथोदितौ तद्वदतीव रेजतुः ।
 न चाभिसर्तव्यमिति प्रचोदिताः
 परे त्वदीयाश्च तथाऽवतस्थिरे ॥ ८
 महारथौ तौ परिवार्य सर्वतः
 सुरासुराः शम्बरवासवाविव ।

मृदङ्ग-भेरी-पणवानकस्वनैः
 ससिंहनादैर्नदतुर्नरोत्तमौ ॥ ९
 शशाङ्कसूर्याविव मेघनिःस्वनै-
 र्विरेजतुस्तौ पुरुपर्पभौ तदा ।
 महाधनुर्मण्डलमध्यगावुभौ
 सुवर्चसौ वाणसहस्रदीधिति ॥ १०
 दिधक्षमाणौ सचराचरं जग-
 द्युगान्तसूर्याविव दुःसहौ रणे ।
 उभावजेयावहितान्तकावुभा-
 वुभौ जिघांसु कृतिनां परस्परम् ॥ ११
 महाहवे चीतभर्या समीयतु-
 र्महेन्द्रजम्भाविव कर्णपाण्डवौ ।
 ततो महास्त्राणि महाधनुर्वरौ
 विमुञ्चमानाविपुभिर्मयानकैः ॥ १२
 नराश्वनागानमितान्निजघ्नतुः
 परस्परं चापि महारथौ नृप ।
 ततो विसृज्य पुनरर्दिता नरा
 नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाश्रयाः ॥ १३
 सनागपत्त्यश्वरथा दिशो दश
 तथा यथा सिंहहता वनौकसः ।
 ततस्तु दुर्योधनभोजसौवलाः
 कृपेण शारद्वतसूनुना सह ॥ १४
 महारथाः पञ्च धनञ्जयाच्युतौ
 शरैः शरीरार्तिकरैरताडयन् ।
 धनूपि तेषामिपुधीन् ध्वजान्ह्वयान्
 रथांश्च सूतांश्च धनञ्जयः शरैः ॥ १५
 समं प्रमथ्याशु परान्समन्ततः
 शरोत्तमैर्द्वादशभिश्च सूतजम् ।
 अथाभ्यधावंस्त्वरिताः शतं रथाः
 शतं गजाश्चार्जुनमाततायिनः ॥ १६
 शकास्तुपारा यवनाश्च सादिनः
 सहैव काम्बोजवरैर्जिघांसवः ।
 वरायुधान्पाणिगतैः शरैः सह
 क्षुरैर्न्यकृन्तत्प्रपतन् शिरांसि च ॥ १७

८८

तदिति ॥ १ ॥ द्विपतः शत्रून् ॥ ३ ॥ एकौ मुख्यौ रथौ
 रथिनौ कर्णार्जुनौ एकौ च तौ रथौ चेति विग्रहः ॥ ७ ॥

तमोनुदौ सूर्यचन्द्रौ न च अभिसर्तव्यं नापयातव्यमिति
 नियमेन प्रचोदिताः प्रेरिताः ॥ ८ ॥ विसृज्य विप्रदुताः
 ॥ १३ ॥ पंचैवावाशिष्टा इत्याह—तत इति ॥ १४ ॥

ह्यांश्च नागांश्च रथांश्च युध्यतो
 धनञ्जयः शत्रुगणान् क्षितौ क्षिणोत् ।
 ततोऽन्तरिक्षे सुरतूर्यनिःस्वनाः
 ससाधुवादा हृषितैः समीरिताः १८
 निपेतुरप्युत्तमपुष्पवृष्टयः
 सुगन्धिगन्धाः पवनेरिताः शुभाः ।
 तदद्भुतं देवमनुष्यसाक्षिकं
 समीक्ष्य भूतानि विसिस्मियुस्तदा ॥
 तयात्मजं स्तुतस्तत्र न द्ययां
 न विस्मयं जगत्तुरेकनिश्चयी
 अयाग्रधीद्रोणस्तुतस्तयात्मजं
 करं करेण प्रतिपीड्य सान्त्वयन् २०
 प्रसीद दुर्योधन शास्य पाण्डवै-
 रलं धिरोधेन धिगस्तु धिग्रहम् ।
 हतो गुरुग्रहसमो महास्त्रवि-
 त्तयैव भीष्मप्रसूया महारथाः ॥ २१
 अहं त्वद्यो मम चापि मातुलः
 प्रदाधि राज्यं सह पाण्डवैश्चिरम् ।
 धनञ्जयः शास्यति वारितो मया
 जनार्दनो नैव विरोधमिच्छति ॥ २२
 युधिष्ठिरो भूतहिते रतः सदा
 वृकोदरस्तद्द्रव्यगस्तथा यमी ।
 त्वया तु पार्थैव कृते च संधिद्रे
 प्रजाः शिषं प्राप्नुयुरिच्छया तव २३
 प्रजन्तु द्रोपाः स्वपुराणि बान्धवा
 निवृत्तयुद्धाश्च भवन्तु सैनिकाः ।
 न चेद्वचः श्रोष्यसि मे नराधिप
 ध्रुवं प्रतप्तासि हतोऽरिभिर्मुधि ॥ २४
 इदं च दृष्टं जगता सह त्वया
 कृतं यदेकेन किरीटमालिना ।
 यथा न कुर्याद्वलमित्र चान्तको
 न चापि धाता भगवान्न यक्षराट् २५
 अतोऽपि मूयान् स्वगुणैर्धनञ्जयो
 न चातिवर्तिष्यति मे वचोऽखिलम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामवाक्ये

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

तवानुयात्रां च सदा करिष्यति
 प्रसीद राजेन्द्र शमं त्वमाग्रहि ॥ २६
 ममापि मानः परमः सदा त्वयि
 ब्रवीम्यतस्त्वां परमाद्य सौहृदात् ।
 निवारयिष्यामि च कर्णमप्यहं
 यदा भवान्सप्रणयो भविष्यति २७
 यद्वन्ति मित्रं सहजं विचक्षणा-
 स्तथैव साम्रा च धनेन चार्जितम् ॥
 प्रतापतश्चोपनतं चतुर्विधं
 तदस्ति सर्वं तव पाण्डवेषु ॥ २८
 निसर्गतस्ते तव वीर बान्धवाः
 पुनश्च साम्रा समवाग्रहि प्रभो ।
 त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतां गते
 हितं कृतं स्याज्जगतस्तथाऽतुलम् ॥
 स पयमुक्तः सुहृदा वचो हितं
 विचिन्त्य निःश्वस्य च दुर्मनाऽग्रवीत्
 यथा भवानाह सखे तथैवत
 न्ममापि विश्रापयतो वचः शृणु ३०
 निहत्य दुःशासनमुक्तवान्धवः
 प्रसह्य शार्दूलवदेप दुर्मतिः ।
 वृकोदरस्तद्द्वये मम स्थितं
 न तत्परोक्षं भवतः कुतः शमः ॥ ३१
 न चापि कर्णं प्रसहेद्रणेऽर्जुनो
 महागिरि मेढमिवोग्रमारुतः ।
 न चाश्वसिष्यन्ति पृथात्मजा मयि
 प्रसह्य धैरं बहुशो विचिन्त्य ॥ ३२
 न चापि कर्णं गुरुपुत्रसंयुगा-
 दुपारमेत्यहंसि वक्तुमच्युत ।
 धमेण युक्तो महताऽद्य फाल्गुन-
 स्तमेप कर्णः प्रसभं हनिष्यति ॥ ३३
 तमेवमुक्त्वाऽप्यनुनीय चासकृ-
 त्त्वात्मजः स्वाननुशास्ति सैनिकान्
 समाहिताभिद्रवताहितान्मम
 सवाणहस्ताः किमु जोषमासत ३४

निसर्गत इति सहजमित्रलोपपादनम् साम्रा प्रोत्या । प्रसन्ने
 राज्यार्थदानेन हितं अर्जुनकोपशमनेनेति चतुर्षोपक्षोऽपि
 विवृतः ॥ २९ ॥ वचः दुर्योधनस्य हतस्य शिरः पदा
 ताडयिष्यामीत्येवंरूपम् ॥ ३१ ॥ यथाऽर्जुनः कर्णं न प्रसहे-

तदपि भवतः परोक्षं नेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३२ ॥ इति
 श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठेय्ये भारतभावादीपे अष्टा-
 शीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

सञ्जय उवाच ।
 तौ शङ्खभेरीनिनदे समृद्धे
 समीयतुः श्वेतहयौ नराभ्यौ ।
 वैकर्तनः सूतपुत्रोऽर्जुनश्च
 दुर्मेन्विते तव पुत्रस्य राजन् ॥ १
 यथा गजौ हैमवतौ प्रभिन्नौ
 प्रवृद्धदन्ताविव वासितार्थे ।
 तथा समाजग्मतुरुन्नवीर्यौ
 धनञ्जयश्चाधिरथिश्च वीरौ ॥ २
 बलाहकेनेव महाबलाहको
 यदृच्छया वा गिरिणा यथा गिरिः ।
 तथा धनुर्ज्यातलनेभिनिःस्वनैः
 समीयतुस्ताविपुर्वर्षवर्षिणौ ॥ ३
 प्रवृद्धशृङ्गद्रुमवीरुदोपधौ
 प्रवृद्धनानाविधानिर्झरौकसौ ।
 यथाऽचलौ वा चलितौ महाबलौ
 तथा महालैरितरेतरं हतः ॥ ४
 स सन्निपातस्तु तयोर्महानभू-
 त्सुरेशवैरोचनयोर्यथा पुरा ।
 शरैर्विनुन्नाङ्गनियन्तृवाहयोः
 सुदुःसहोऽन्यैः कटुशोणितोदकः ॥ ५
 प्रभूतपद्मात्पलमत्स्यकच्छपौ
 महान्हदौ पक्षिगणैरिववृतौ ।
 सुसन्निकृष्टावनिलोद्धतौ यथा
 तथा रथौ तौ ध्वजिनौ समीयतुः ॥ ६
 उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमा-
 बुभौ महेन्द्रप्रतिमौ महारथौ ।
 महेन्द्रवज्रप्रतिमैश्च सायकै-
 र्महेन्द्रवृत्राविव संप्रजघ्नतुः ॥ ७
 सनागपत्त्यश्वरथे शुभे बले
 विचित्रवर्माभरणास्वरायुधे
 चकम्पतुर्विस्मयनीयरूपे
 वियद्गताश्चार्जुनकर्णसंयुगे ॥ ८
 भुजाः सवस्त्राङ्गुलयः समुच्छ्रिताः
 ससिंहनादैर्हृषितैर्दिदृक्षुभिः ।

यदर्जुनो मत्त इव द्विपो द्विपं
 समभ्ययादाधिरथि जिघ्रांसया ॥ ९
 उदक्रोशन्सोमकास्तत्र पार्थ
 पुरःसराश्चार्जुन भिन्धि कर्णम् ।
 छिन्ध्यस्य मूर्धनमलं चिरेण
 श्रद्धां च राज्याद्भृतराष्ट्रसूतोः ॥ १०
 तथाऽस्माकं बहवस्तत्र योधाः
 कर्णं तथा याहि याहीत्यवोचन् ।
 जह्यर्जुनं कर्ण शरैः सुतीक्ष्णैः
 पुनर्वनं यान्तु चिराय पार्थाः ॥ ११
 तथा कर्णः प्रथमं तत्र पार्थ
 महेषुभिर्दशभिः प्रत्यविध्यत् ।
 तं चार्जुनः प्रत्यविध्यच्छिताग्रैः
 कक्षान्तरे दशभिः संप्रहस्य ॥ १२
 परस्परं तौ विशिखैः सुपुंखै-
 स्ततक्षतुः सूतपुत्रोऽर्जुनश्च ।
 परस्परं तौ विंभिदुर्विमर्दे
 सुभीममभ्यापततुश्च दृष्टौ ॥ १३
 ततोऽर्जुनः प्रासृजदुग्धधन्वा
 भुजाबुभौ गाण्डिवं चानुमृज्य ।
 नाराचनालीकवराहकर्णान्
 क्षुरांस्तथा साञ्जालिकार्धचन्द्रान् ॥ १४
 ते सर्वतः समकीर्यन्त राजन्
 पार्थेषवः कर्णरथं विशन्तः ।
 अवाङ्मुखाः पक्षिगणा दिनान्ते
 विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम् ॥ १५
 यानर्जुनः सप्सुकुटीकटाक्षं
 कर्णाय राजन्नसृजज्जितारिः ।
 तान्सायकैर्ग्रसते सूतपुत्रः
 क्षिप्तान् क्षिप्तान् पाण्डवस्याशु संघान्
 ततोऽस्त्रमाग्नेयममित्रसाधनं
 मुमोच कर्णाय महेन्द्रसुनुः ।
 भूम्यन्तरिक्षे च दिशोऽर्कमार्गं
 प्रावृत्त्य देहोऽस्य बभूव दीप्तः ॥ १७

८९

ताविति ॥ १ ॥ केतार्थं स्थानार्थं नाडे पक्षिगणा

इव देहे वाणा लीयंत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ संघान् वाणसंघान् ॥ १६ ॥

योधाश्च सर्वे ज्वलिताम्बरा भृशं
 प्रदुद्रुस्तत्र विदग्धवस्त्राः ।
 शम्भुश्च घोरोऽतिवभूव तत्र
 यथा वने वेणुवनस्य दह्यतः ॥ १८
 तद्दीक्ष्य कर्णो ज्वलनास्त्रमुद्यतं
 स वारुणं तत्प्रशमार्थमाहवे ।
 समुत्पूजनं सूतसूतः प्रतापवान्
 स तेन बहिः शमयां वभूव ॥ १९
 बलाहकौघश्च दिशस्तरखी
 चकार सर्वास्तिमिरेण संवृताः ।
 ततो धरित्रीधरतुल्यरोधसः
 समन्ततो वै परिचार्यं वारिणा ॥ २०
 तैश्चातिघेगात्स तथाविधोऽपि
 नीतः शमं धद्विरतिप्रचण्डः ।
 बलाहकैरेव दिगन्तराणि
 व्याप्तानि सर्वाणि यथा नभश्च ॥ २१
 तथा च सर्वास्तिमिरेण वै दिशो
 मैघैर्वृता न प्रदयेत किञ्चित् ।
 अथापोवाह्याभ्रसंधान्समस्तान्
 वायव्याखेणापततः स कर्णात् ॥ २२
 ततोऽप्यस्त्रं दयितं देवराक्षः
 प्रादुश्चक्रे यज्ञमतिप्रभावम् ।
 गाण्डीवं ज्यां विशिष्यांश्चानुमंज्य
 धनञ्जयः शत्रुभिरप्रभृष्यः ॥ २३
 ततः क्षुरप्राञ्जलिकार्धचन्द्रा
 नालीकनाराचवराहकर्णाः ।
 गाण्डीवतः प्रादुरासन्सुतीक्ष्णाः
 सहस्रशो यज्ञसमानवेगाः ॥ २४
 ते कर्णमासाद्य महाप्रभावाः
 सूतेजना गार्ध्रपन्नाः सुवेगाः ।
 गात्रेषु सर्वेषु ह्येषु चापि
 शरासने युगचक्रे ध्वजे च ॥ २५
 निर्भिद्य तूर्णं विविशुः सुतीक्ष्णा-
 स्ताक्ष्यं वस्ता भूमिमिवोरगास्ते ।
 शराचिताङ्गो रुधिराङ्गगात्रः -
 कर्णस्तदा रोषविवृत्तनेत्रः ॥ २६
 दृढज्यमानाम्य समुद्रघोषं
 प्रादुश्चक्रे भार्गवास्त्रं महात्मा ।
 महेन्द्रशस्त्राभिमुषान्विमुक्तां-
 श्रित्त्वा कर्णः पाण्डवस्येषुसंधान् ॥ २७

तस्यास्त्रमखेण निहत्य सोऽथ
 जघान संख्ये रथनागपत्नीन् ।
 अमृष्यमाणश्च महेन्द्रकर्मा
 महारणे भार्गवास्त्रप्रतापात् ॥ २८
 पञ्चालानां प्रवरांश्चापि योधान्
 क्रोधाविष्टः सूतपुत्रस्तरखी ।
 वाणैर्विद्याधाहवे सुप्रमुक्तैः
 शिलाशितै रुक्मपुंयैः प्रसह्य ॥ २९
 तत्पञ्चालाः सोमकाश्चापि राजन्
 कर्णेनाजौ पीड्यमानाः शरीरैः ।
 क्रोधाविष्टा विद्यधुस्तं समन्ता-
 स्तीक्ष्णैर्वाणैः सूतपुत्रं समेताः ॥ ३०
 तान् सूतपुत्रो निजघान वाणैः
 पञ्चालानां रथनागाश्वसंधान् ।
 अभ्यर्दयद्वाणगणैः प्रसह्य
 विदग्धा हर्षात्संगरे सूतपुत्रः ॥ ३१
 ते भिन्नदेहा ह्यसवो निपेतुः
 कर्णेषुभिर्भूमितले खनन्तः ।
 कुक्षेन सिंहेन यथेभयूथा
 महाबने भीमबलेन तद्वत् ॥ ३२
 पञ्चालानां प्रवरान्संनिहत्य
 प्रसह्य योधानपिलानदीन् ।
 ततः स राजन्धिरराज कर्णो
 यथास्वरे भास्कर उग्ररश्मिः ॥ ३३
 कर्णस्य मत्वा तु जयं त्वदीयाः
 परां मुदं सिंहनादांश्च चक्रुः ।
 सर्वे ह्यमन्यन्त भृशाहती च
 कर्णेन कृष्णाविति कौरवेन्द्र ॥ ३४
 तत्तादृशं प्रेक्ष्य महारथस्य
 कर्णस्य धीर्यं च परैरसह्यम् ।
 दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य
 तथाऽऽजिमस्ये निहतं तदस्त्रम् ॥ ३५
 ततस्त्वमर्षो क्रोधसंदीप्तनेत्रो
 वातात्मजः पाणिना पाणिमाच्छ्रित् ।
 भीमोऽग्रवीदर्जुनं सत्यसन्ध-
 ममर्षितो निःश्वसज्जातमन्युः ॥ ३६
 कथं नु पापोऽयमपेतधर्मः
 सूतात्मजः समरेऽथ प्रसह्य ।
 पञ्चालानां योधमुष्याननेका-
 न्निराग्निवांस्तव जिष्णो समक्षम् ॥ ३७

पूर्व देवैरजितं कालकैः
 साक्षात्स्याणोर्बाहुसंस्पर्शमेत्य ।
 कथं नु त्वां सूतपुत्रः किरीटि-
 न्मथेपुभिर्दशभिः प्रागविज्यत ॥ ३८
 त्वया क्षिप्तान्नाग्रसद्धानसंघा-
 नाश्चर्यमेतत्प्रतिभाति मेऽद्य ।
 कृष्णापरिक्लेशमनुस्मर त्वं
 यथाब्रवीत्पण्डितिलान् स्म वाचः ३९
 रूक्षाः सुतीक्ष्णाश्च हि पापबुद्धिः
 सूतात्मजोऽयं गतभीर्दुरात्मा ।
 संस्मृत्य सर्वं तदिहाद्य पापं
 जह्याशु कर्णं युधि सव्यसाचिन् ॥ ४०
 कस्मादुपेक्षां कुरुपे किरीटि-
 नुपेक्षितुं नायमिहाद्य कालः ।
 यया धृत्या सर्वभूतान्यजैषी-
 त्रांसं ददत्खाण्डवे पावकाय ॥ ४१
 तथा धृत्या सूतपुत्रं जहि त्व-
 महं चैनं गदया पोथथिष्ये ।
 अथाब्रवीद्वासुदेवोऽपि पार्थ
 दृष्ट्वा रथेपून्प्रतिहन्यमानान् ॥ ४२
 अमीमुदत्सवंपातेऽद्य कर्णो
 ह्यस्त्रैरस्त्रं किमिदं भो किरीटिन् ।
 स वीर किं मुह्यसि नावधत्से
 नदन्त्येते कुरवः संप्रहृष्टाः ॥ ४३
 कर्णं पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्वे
 तवास्त्रमस्त्रैर्विनिपाल्यमानम् ।
 यया धृत्या निहतं तामसास्त्रं
 युगे युगे राक्षसाश्चापि घोराः ॥ ४४
 दंभोद्भवाश्चासुराश्चाहवेपु
 तथा धृत्या जहि कर्णं त्वमद्य ।
 अनेन चास्य क्षुरनेमिनाद्य
 संछिन्धि मूर्धानमरेः प्रसह्य ॥ ४५
 मया विसृष्टेन सुदर्शनेन
 वज्रेण शक्रो नमुचेरिवारेः ।
 किरातरूपी भगवान्सुधृत्या
 त्वया महात्मा परितोपितोऽभूत् ॥
 तां त्वं पुनर्वीर धृतिं गृहीत्वा
 सहानुबन्धं जहि सूतपुत्रम् ।

ततो महीं सागरमेग्वलां त्वं
 सपत्तनां ग्रामवतीं समृद्धाम् ॥ ४७
 प्रयच्छ राशे निहतारिसतां
 यशश्च पार्थातुलमाप्नुहि त्वम् ।
 स एवमुक्तोऽतिबलो महात्मा
 चकार बुद्धिं हि वधाय सौतेः ॥ ४८
 स चोदितो भीमजनादेनाभ्यां
 स्मृत्वा तथाऽऽत्मानमवेक्ष्य सर्वम् ।
 इहात्मनश्चागमने विदित्वा
 प्रयोजनं केशवमित्युवाच ॥ ४९
 प्रादुष्करोम्येष महास्त्रमुग्रं
 शिवाय लोकस्य वधाय सौतेः ।
 तन्मेऽनुजानातु भवान्सुराश्च
 ब्रह्मा भवो वेदधिदश्च सर्वे ॥ ५०
 इत्युच्य देवं स तु सव्यसाची
 नमस्कृत्वा ब्रह्मणे सोऽमितात्मा ।
 तदुत्तमं ब्राह्ममसह्यमस्त्रं
 प्रादुश्चक्रे मनसा यद्विधेयम् ॥ ५१
 तदस्य हत्वा विरराज कर्णो
 मुक्त्वा शरान्मेघ इवाम्बुधाराः ।
 समीक्ष्य कर्णेन किरीटिनस्तु
 तथाऽऽजिमध्ये निहतं तदस्त्रम् ॥ ५२
 ततोऽमर्षी बलवान् क्रोधदीप्तो
 भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यसन्धम् ।
 ननु त्वाहुर्वेदितारं महास्त्रं
 ब्राह्मं विधेयं परमं जनास्तत् ॥ ५३
 तस्मादन्यद्योजय सव्यसाचि-
 न्निति स्मोक्तो योऽजयत्सव्यसाची ।
 ततो दिशः प्रदिशश्चापि सर्वाः
 समावृणोत्सायकैर्भूरितेजाः ॥ ५४
 गाण्डीवमुक्तैर्भुजगैरिवोत्रै-
 र्दिवाकरांश्च प्रतिमैर्ज्वलद्भिः ।
 सृष्टास्तु वाणा भरतर्षभेण
 शतं शतानीव सुवर्णपुंखाः ॥ ५५
 प्राच्छादयन्कर्णरथं क्षणेन
 युगान्तवह्मथर्ककरप्रकाशाः ।
 ततश्च शूलानि परश्वधानि
 चक्राणि नाराचशतानि चैव ॥ ५६

निश्चक्रसुधोस्तराणि योधा-
स्ततो हहन्त्यन्त समन्ततोऽपि ।
छिन्नं शिरः कस्यचिदाजिमध्ये
पपात योधस्य परस्य कायात् ॥ ५७
भयेन सोऽप्याश्रु पपात भूमा-
चन्यः प्रनष्टः पतितं विलोक्य ।
अन्यस्य सासिर्निपपात कृत्तो
योधस्य बाहुः करिहस्ततुल्यः ॥ ५८
अन्यस्य सत्यः सह वर्मणा च
धुरप्रकृत्तः पतितो धरण्याम् ।
एवं समस्तानपि योधमुत्था-
न्विध्वंसयामास किरीटमाली ॥ ५९
शरैः शरीरान्तकरैः सुघोरै-
र्द्वार्योधनं सैन्यमशेषमेव ।
वैकर्तनेनापि तथाऽऽजिमध्ये
सहस्रशो घाणगणा विवृष्टाः ॥ ६०
ते घोषिणः पाण्डवमभ्युपेयुः
पर्जन्यमुक्ता इव धारिधाराः ।
ततः स कृष्णं च किरीटिनं च
वृकोदरं चाप्रतिमप्रभाषः ॥ ६१
त्रिभिस्त्रिभिर्भीमबलो निहत्य
ननाद घोरं महता खरेण ।
स कर्णघाणाभिहतः किरीटी
भीमं तया प्रेक्ष्य जनादेनं च ॥ ६२
अमृष्यमाणः पुनरेव पार्थः
शरान्दशष्टौ च समुद्रवर्ह ।
स केतुमेकेन शरेण विद्ध्वा
शल्यं चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्णम् ॥ ६३
ततः स मुक्तेर्दशभिर्जघान
समापार्तिं काञ्चनवर्मनक्षम् ।
स राजपुत्रो विशिरा विबाहु-
र्विवाजिसूतो विघ्ननुर्विकेतुः ॥ ६४
हतो रथान्नादपतत्स रुग्णः
परश्वधैः शाल इवावकृत्तः ।
पुनश्च कर्णं त्रिभिरष्टभिश्च
द्वाभ्यां चतुर्भिर्दशभिश्च विद्ध्वा ॥ ६५
चतुःशतान् द्विरदान्सायुधान्वै
हत्या रथानष्टशताञ्जघान ।
सहस्रशोऽभ्यांश्च पुनः स सादी-
नष्टौ सहस्राणि च पत्तिवीरान् ॥ ६६

कर्णं ससृतं सरयं सकेतु-
मदृश्यमञ्जोगतिभिः प्रचक्रे ।
अथाक्रोशन् कुरवो वध्यमाना
घनञ्जयेनाधिरार्थं समन्तात् ॥ ६७
सुञ्चाभिविध्यार्जुनमाश्रु कर्णं
बाणैः पुरा हन्ति कुरूसमग्रान् ।
स चोदितः सर्वयत्नेन कर्णो
सुमोच बाणान्सुवह्नन्भीक्ष्णम् ॥ ६८
ते पाण्डुपञ्चालमणात्रिजघ्नु-
र्मर्मच्छिदः शोणितपांसुदिग्धाः ।
तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां
महाबलौ सर्वसपत्नमाहौ ॥ ६९
निजप्रतुश्चाहितसैन्यमुग्र-
मन्योन्यमप्युत्सविदौ महालौः ।
अयोपयातस्त्वरितो दिदृक्षु-
र्मन्त्रौपधीमिर्नरुजो विशल्यः ॥ ७०
कृत्तः सुहृद्भिर्पजां वरिष्ठै-
र्धुधिष्ठिरस्तत्र सुवर्णवमौ ।
तयोपयातं युधि धर्मराजं
दृष्ट्वा मुदा सर्वभूतान्यनन्दन् ॥ ७१
राहोर्विमुक्तं विमलं समग्रं
चन्द्रं यथैवाभ्युदितं तथैव ।
दृष्ट्वा तु मुख्यावय युध्यमानौ
दिदृक्षुः शूरवरावरिप्रौ ॥ ७२
कर्णं च पार्थं च विलोकयन्तः
यस्या महीस्थाश्च जनावतस्त्युः ।
स कार्मुकज्यातलसंनिपातः
सुमुक्तवाणस्तुमलो बभूव ॥ ७३
प्रतोस्तथाऽन्योन्यमिषुप्रवेकै-
र्धनञ्जयस्याधिरयेश्च तत्र ।
ततो धनुर्ज्यां सहसाऽतिकृष्टा
सुघोषमच्छिद्यत पाण्डवस्य ॥ ७४
तस्मिन् क्षणे पाण्डवं सूतपुत्रः
समाचिनोत् क्षुद्रकाणां शतेन ।
निर्मुक्तसर्पप्रतिभैरभीक्ष्णं
तैलप्रधीतैः खगपत्रवाजैः ॥ ७५
पृथ्वा विभेदाश्रु च वासुदेव-
मनन्तरं फाल्गुनमष्टभिश्च ।
यूपात्मजो मर्मसु निर्विभेद
मरुत्सुतं चायुतशः शराभ्यैः ॥ ७६

कृष्णं च पार्थं च तथा ध्वजं च
 पार्थानुजान्सोमकान्पातयंश्च ।
 प्राच्छादयंस्ते विशिखैः पृषत्कै-
 र्जीमूतसंघा नभसीव सूर्यम् ॥ ७७
 आगच्छतस्तान्विशिखैरनेकै-
 र्यष्टंभयत्सूतपुत्रः कृतास्त्रः ।
 तैरस्तमस्त्रं विनिहत्य सर्वं
 जघान तेषां रथवाजिनागान् ॥ ७८
 तथा तु सैन्यप्रवरांश्च राज-
 न्नभ्यर्दयन्मार्गणैः सूतपुत्रः ।
 ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतुः
 कर्णेषुभिर्भूमितले खनन्तः ॥ ७९
 सिंहेन क्रुद्धेन यथाश्वयूथ्या
 महाबला भीमबलेन तद्वत् ।
 पुनश्च पाञ्चालवरास्तथाऽन्ये
 तदन्तरे कर्णधनञ्जयाभ्याम् ॥ ८०
 प्रस्कन्दन्तो बलिना साधुमुक्तैः
 कर्णेन बाणैर्निहताः प्रसह्य ।
 जयं मत्वा विपुलं वै त्वदीया-
 स्तलान्निजधनुः सिंहनादांश्च नेदुः ८१
 सर्वे ह्यमन्यन्त वशे कृतौ तौ
 कर्णेन कृष्णाविति ते विमर्दं ।
 ततो धनुर्ज्यामवनाम्य शीघ्रं
 शरानस्तानाधिरथेर्विधम्य ॥ ८२
 सुसंरब्धः कर्णशरक्षताङ्गो
 रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् ।
 ज्यां चानुमृज्याभ्यहनत्तलत्रे
 बाणान्धकारं सहसा च चक्रे ॥ ८३
 कर्णं च शल्यं च कुरुंश्च सर्वान्
 बाणैरविध्यत्प्रसभं किरीटी ।
 न पक्षिणां वस्त्रमुरन्तरिक्षे
 तदा महास्त्रेण कृतेऽन्धकारे ॥ ८४
 वायुर्वियत्स्यैरीरितो भूतसङ्घै-
 रुवाह दिव्यः सुरभिस्तदानीम् ।
 शल्यं च पार्थो दशभिः पृषत्कै-
 र्भृशं तनुत्रे प्रहसन्नविध्यत् ॥ ८५
 ततः कर्णं द्वादशभिः सुमुक्तै-
 र्विद्ध्वा पुनः सप्तभिरभ्यविज्ज्यत् ।

स पार्थवाणासनवेगमुक्तै-
 र्दंढाहतः पत्रिभिर्मुग्रवेगैः ॥ ८६
 विभिन्नगात्रः क्षतजोक्षिताङ्गः
 कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषु ।
 प्रकीडमानोऽथ श्मशानमध्ये
 रौद्रे मुहूर्ते रुधिरार्द्रगात्रः ॥ ८७
 ततस्त्रिभिस्तं त्रिदशाधिपोपमं
 शरैर्विभेदाधिरथिर्धनञ्जयम् ।
 शरांश्च पञ्च ज्वलितानिवोरगान्
 प्रवेशयामास जिघांसयाऽच्युतम् ॥
 ते वर्म भित्त्वा पुरुषोत्तमस्य
 सुवर्णचित्रा न्यपतन्समुक्ताः ।
 वेगेन गामाविविशुः सुवेगाः
 स्नात्वा च कर्णाद्रिमुखाः प्रतीयुः ॥
 तान् पञ्च भह्रैर्दशभिः सुमुक्तै-
 स्त्रिधा त्रिधैकैकमथोच्चकर्तं ।
 धनञ्जयास्त्रैर्न्यपतन् पृथिव्यां
 महाहयस्तक्षकपुत्रपक्षाः ॥ ९०
 ततः प्रजज्वाल किरीटमाली
 क्रोधेन कक्षं प्रदहन्निवाग्निः ।
 तथा विनुन्नाङ्गमवेक्ष्य कृष्णं
 सर्वेषुभिः कर्णभुजप्रसृष्टैः ॥ ९१
 स कर्णमाकर्णविकृष्टसृष्टैः
 शरैः शरीरान्तकरैर्ज्वलद्भिः ।
 मर्मस्वविध्यत्स चच्चाल दुःखा-
 द्देवादवातिष्ठत धैर्यबुद्धिः ॥ ९२
 ततः शरौवैः प्रदिशो दिशश्च
 रवेः प्रभा कर्णरथश्च राजन् ।
 अदृश्यमासीत्कुपिते धनञ्जये
 तुषारनीहारवृत्तं यथा नभः ॥ ९३
 स चक्ररक्षानथ पादरक्षान्
 पुरःसरान् पृष्ठगोपांश्च सर्वान् ।
 दुर्योधनेनानुमतानरिघ्नः
 समुद्यतान्सरथान्सारभूतान् ॥ ९४
 द्विसाहस्रान्समरे सव्यसाची
 कुरुप्रवीरानृषभः कुरुणाम् ।
 क्षणेन सर्वान्सरथाश्वसूता-
 न्निनाय राजन् क्षयमेकवीरः ॥ ९५

स्तात्वेत्यनेन पातालगङ्गायास्तलं प्राप्य तदभिधातेन परावृत्ता इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ तक्षकपुत्रपक्षा इति ते सर्पवाणाः अन्ध-
 सेनप्रयुक्ताः ॥ ९० ॥

ततोऽपलायन्त विहाय कर्णं
तथात्मजाः कुरवो येऽवशिष्टाः ।
एतानपाकीर्य शरक्षतांश्च
लालप्यमानांस्तनयान् पिबन् ॥ ९६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाजुनद्वैत्ये
ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

सञ्जय उवाच ।

ततः प्रयाताः शरपातमाश्र-
मयस्विताः कुरवो भिक्षसेनाः ।
विपुत्रप्रकाशं दृष्ट्वा समन्ता-
ङ्गनञ्जपालं समुदीर्यमाणम् ॥ १
तदजुनाखं प्रसति स्म कर्णो
वियद्वतं घोरतरीः शरैस्तत् ।
क्रुद्धेन पार्थेन भृशामिच्छं
वधाय कर्णस्य महाविमर्दं ॥ २
उदीर्यमाणं स्म क्रुद्धदहन्तं
सुवर्णपुङ्खैर्विशिष्टैर्ममर्दं ।
कर्णस्तथमोघेऽप्यसनं दृढज्यं
विस्फारयित्वा विजृम्भच्छरीधान् ३
रामादुपासेन महामहिम्ना
ह्यापर्वणेनारिणिनाशनेन ।
तदजुनाखं व्यथयदहन्तं
कर्णस्तु घाणेर्निशितैर्महात्मा ॥ ४
ततो विमर्दः सुमहान् वभूव
तत्राजुनस्याधिरथे च राजन् ।
अन्योन्यमासादयतोः पृथक्-
विपाणघातैर्द्विपयोरिवोभौः ॥ ५
तत्राखसंघातसमावृतं तदा
वभूव राजंस्तुमुलं स्म सर्वतः ।
तत्कर्णपार्थो शरवृष्टिसंधि-
मिरन्तरं चक्रतुस्त्वरं तदा ॥ ६
ततो जालं बाणमयं महान्तं
सर्वेऽद्राक्षुः कुरवः सोमकाश्च ।

स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विशून्या
भयावदीर्णैः कुरुभिर्विहीनः ।
न विद्यथे भारत तत्र कर्णः
प्रहृष्ट एवाजुनमभ्यधावत् ॥ ९७

नान्यं च भूतं दृष्टुस्तदा ते
घाणान्धकारे तुमुलेऽयं किञ्चित् ॥ ७
तौ सन्दधानावनिशं च राजन्
समस्यन्तौ चापि शराननेकान् ।
संदर्शयेतां युधि मार्गान्धिचिन्त्रान्
घनुर्धरी तौ विविधैः कृतालैः ॥ ८
तयोरेवं युद्धयतो राजिमध्ये
सुतात्मजोऽभूदधिकः कदाचित् ।
पार्थः कदाचिस्त्वधिकः किरीटी
धीर्यास्त्रमायावलपौरुषेण ॥ ९
दृष्ट्वा तयोस्तं युधि संप्रहारं
परस्परस्यान्तरमीक्षमाणयोः ।
घोरं तयोर्दुर्विपहं रणेऽन्यै-
र्योधाः सर्वे विस्मयमभ्यगच्छन् १०
ततो भूतान्यन्तारिक्षस्वितानि
तौ कर्णपार्थो प्रशशंसुर्नरेन्द्र ।
भोः कर्णं साध्वजुन साधु चेति
वियत्सु घाणां ध्रूयते सर्वतोऽपि ११
तस्मिन्विमर्दे रथवाजिनागै-
स्तदाभिघातैर्दलिते हि भूतले ।
ततस्तु पातालतले शयानो
नागोऽश्वसेनः कृतवैरोऽजुनेन ॥ १२
राजंस्तदा खाण्डवदाहमुक्तो
विवेश कीपाद्भुधातले यः ।
अथोत्पपातोऽर्ध्वगतिर्जवेन
संदश्य कर्णाजुनयोर्विमर्दम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षे
ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥
कर्णो १२

९०
तत इति ॥ १ ॥

अयं हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै
 पार्थस्य वैरप्रतियातनाय ।
 सञ्चिन्त्य तूष्णं प्रविवेश चैव
 कर्णस्य राजञ्शररूपधारी ॥ १४
 ततोऽस्त्रसंघातसमाकुलं तदा
 बभूव जन्यं विततांशुजालम् ।
 तत्कर्णपार्थौ शरसङ्घवृष्टिभि-
 र्निरन्तरं चक्रतुरस्वरं तदा ॥ १५
 तद्वाणजालैकमयं महान्तं
 सर्वेऽत्रसन्कुरवः सोमकाश्च ।
 नान्यत्किञ्चिद्दृश्युः संपतद्वै
 बाणान्धकारे तुमुलेऽतिमात्रम् ॥ १६
 ततस्तौ पुष्पव्याघ्रौ सर्वलोकधनुर्धरौ ।
 त्यक्तप्राणौ रणे वीरौ युद्धभ्रममुपागतौ ।
 समुत्क्षेपैर्वीक्षमाणौ सितौ चन्दनवारिणा ॥
 सवालव्यजनैर्दिव्यैर्दिविस्थैरप्सरोगणैः ।
 शक्रसूर्यकराब्जाभ्यां प्रमार्जितमुखाबुभौ ॥ १८
 कर्णोऽथ पार्थं न विशेषयद्यदा
 भृशं च पार्थेन शराभितप्तः ।
 ततस्तु वीरः शरविक्षताङ्गो
 दध्रे मनो ह्येकशयस्य तस्य ॥ १९
 ततो रिपुघ्नं समधत्त कर्णः
 सुसञ्चितं सर्पमुखं ज्वलन्तम् ।
 रौद्रं शरं सन्नतमुग्रधौतं
 पार्थार्थमत्यर्थचिराभिगुप्तम् ॥ २०
 सदाचितं चन्दनचूर्णशायितं
 सुवर्णतूणीरशयं महाचिषम् ।
 आकर्णपूर्णं च विकृष्य कर्णः
 पार्थोन्मुखः संदधे चोत्तमौजाः ॥ २१
 प्रदीप्तमैरावतवंशसंभवं
 शिरो जिहीर्षुर्धुधे सव्यसाचिनः ।
 ततः प्रजज्वाल दिशो नभश्च
 उल्काश्च घोराः शतशः प्रपेतुः ॥ २२
 तस्मिंस्तु नागे धनुषि प्रयुक्ते
 हाहाकृता लोकपालाः सशक्राः ।
 न चापि तं बुबुधे सूतपुत्रो
 बाणे प्रविष्टं योगवलेन नागम् ॥ २३

दशशतनयनोऽर्हि दृश्य बाणे प्रविष्टं
 निहत इति सुतो मे सस्तगात्रो बभूव
 जलजकुसुमयोनिः श्रेष्ठभावो जितात्मा
 त्रिदशपतिमवोचन्मा व्यथिष्ठा जये श्रीः
 ततोऽब्रवीन्मद्राजो महात्मा
 दृष्ट्वा कर्णं प्रहितेषु तमुग्रम् ।
 न कर्णग्रीवामिषुरेव लप्स्यते
 समीक्ष्य सन्धत्स्व शरं शिरोध्रम् ॥ २५
 अथाब्रवीत्क्रोधसंरक्तनेत्रो
 मद्राधिपं सूतपुत्रस्तरस्वी ।
 न संधत्ते द्विः शरं शल्य कर्णो
 न मादृशा जिह्मयुद्धा भवन्ति ॥ २६
 इतीदमुक्त्वा विससर्ज तं शरं
 प्रयत्नतो वर्षगणाभिपूजितम् ।
 हतोऽसि वै फाल्गुन इत्याधिक्षिप-
 त्नुवाच चोच्चैर्गिरमूर्जितां वृषः ॥ २७
 स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो
 हुताशनार्कप्रतिमः सुघोरः ।
 गुणच्युतः कर्णधनुःप्रमुक्तो
 वियद्गतः प्राज्वलदन्तरिक्षे ॥ २८
 तं प्रेक्ष्य दीप्तं युधि माधवस्तु
 त्वरान्वितं सत्वरयैव लीलया ।
 पदा विनिष्पिप्य रथोत्तमं स
 प्रावेशयत्पृथिवीं किञ्चिदेव ॥ २९
 क्षितिं गता जानुभिस्तेऽथ बाहा
 हेमच्छन्नाश्चन्द्रमरीचिवर्णाः ।
 ततोऽन्तरिक्षे सुमहान्निनादः
 संपूजनार्थं मधुसूदनस्य ॥ ३०
 दिव्याश्च वाचः सहसा बभूवु-
 र्दिव्यानि पुष्पाण्यथ सिंहनादाः ।
 तस्मिंस्तथा वै धरणीं निमग्ने
 रथे प्रयत्नान्मधुसूदनस्य ॥ ३१
 ततः शरः सोऽभ्यहनत् किरीटं
 तस्येन्द्रदत्तं सुदृढं च धीमतः ।
 अथार्जुनस्योत्तमगात्रभूषणं
 धरावियद्द्योसलिलेषु विश्रुतम् ॥ ३२

बाणजालैकमयं दृष्टेति शेषः ॥ १६ ॥ अथेति । मूर्ध्नः सकाशात् व्यालालस्य सर्गश्चोत्तमयत्नश्च मन्थुश्च तैः प्रयुक्तेन
 शरेणोत्तमगात्रभूषणमुत्तमाङ्गभूषणं प्रजहारेति द्वयोः संबन्धः ॥ ३२ ॥

व्यालान्नसर्गोत्तमयत्नमन्युभिः -
 शरेण मूर्ध्निः प्रजहार सुतजः ।
 दिवाकरोन्दुज्वलनप्रभत्विपं
 सुवर्णमुक्तामणिघञ्जभूषितम् ॥ ३३
 पुरंदरार्थं तपसा प्रयत्नतः
 स्वयं कृतं यद्विभुना स्वयंमुवा ।
 महाहूरूपं द्विपतां भयंकरं
 विभर्तुरत्यर्थसुखं सुगन्धिनम् ॥ ३४
 जिघांसते देवरिपून्सुरेश्वरः
 स्वयं ददौ यत्सुमनः किरीटिने ।
 हराभुषणखण्डलवित्तगोमृभिः
 पिनाकपाशाशनिसायकोत्तमैः ॥ ३५
 सुरोत्तमैरप्यविपह्यमर्दितं
 प्रसह्य नागेन जहार यद्वपः ।
 स दुष्टभावो धितथप्रतिज्ञः
 किरीटमत्यद्भुतमर्जुनस्य ॥ ३६
 नागो महाहं तपनीयचित्रं
 पार्थोत्तमाङ्गात्प्रहरत्तरस्त्री ।
 तद्धेमजालायतनं सुघोषं
 जाज्वल्यमानं निपपात भूमौ ॥ ३७
 तदुत्तमेष्टमयितं विपाग्निना
 प्रदीप्तमर्चिष्मदयो क्षितौ प्रियम् ।
 पपात पार्थस्य किरीटमुत्तमं
 दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः ३८

स वै किरीटं बहुरत्नभूषितं
 जहार नागोऽर्जुनमूर्धतो बलात् ।
 गिरेः सुजाताङ्कुरपुष्पितकुम्भं
 महेन्द्रघञ्जः शिखरोत्तमं यथा ॥ ३९
 महां वियत् द्यौः सलिलं च धात्रुना
 प्रसह्यमुग्रं विनिघूर्णितं यथा ।
 अतीव शब्दो भुवनेषु वै तदा
 जनाऽऽद्यवस्यन्त्यथिताश्च चस्खलुः
 धिना किरीटं मुमुभे स पार्थः
 श्यामो युवा नील इयोषभृङ्गः ।
 ततः समुद्रस्य सिंतेन वाससा
 स्वमूर्धजानव्यथितस्तदाऽर्जुनः ।
 विभासितः सूर्यमरीचिना दृढं
 शिरोगतेनोदयपर्वतो यथा ॥ ४१
 गोकर्णां सुमुखी कृतेन इपुणा
 गोपुत्रसंप्रेषिता
 गोशब्दात्मजमूपणं सुविहितं
 सुव्यक्तगोऽसुप्रभम्
 दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं
 गोशब्दगोपुरि वै
 गोकर्णासनमर्दनश्च न यया-
 ध्रमाप्य मृत्योर्वशश्च

गोकर्णां मुकुटं जहारेत्यन्वयः । अर्जुनस्य मुकुटहरणमपि महत्
 कर्मेति सूचयन्मुकुटं विशिनष्टि—भावे वक्ष्यपि कर्णो यस्याः सा
 गोकर्णा चक्षु ध्रुवाः सर्पिणी, अर्जुनेन खाण्डवे निहता सती
 इह निमित्तभूता तस्य मुकुटमेव जहार हतवती न तु शिरः ।
 कथं हताया हनननिमित्तावमत आह—सुमुखीकृतेन
 इपुणा गोपुत्रसंप्रेषिता संधिनिविशितरक्षाश्च भवति । शोभनं
 पुत्रजीवनकरं सुखं यस्याः सा सुमुखी । सा हि पुत्रं निर्गम्य
 दह्यमानात् खाण्डवादुरतन्तां शिरोदेशे अर्जुनेन छिन्ना
 सती स्वयं मृता पुत्रं च रक्षितवतीत्यादिपर्वणुषाख्यायते ।
 कृतेन स्वयं निर्मितेन पुत्रेण घ्रातेन इपुणा इयुमावंगतेन ।
 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इतिश्रुतिप्रमाणकारपुत्ररूपेण संपन्ना
 सती गोमती रश्मिमतीऽर्जुनस्य पुत्रेण कर्णेन प्रेषिता । इपुणे-
 तीत्यं भावे तृतीया । गोपुत्रेति मतुष्येण आर्प । किं कृत्वा
 मुकुटं जहारेत्यत आह—सुव्यक्तगोऽसुप्रभं गोगतकं दृष्ट्वा ।
 सुव्यक्ताः अतिशयेनाविर्भूताः गावो रश्मयस्तेज इति
 यावत् । सुव्यक्तगोभिरसुभिश्च प्रकर्षेण भासमानं निरति-

शयतेजोबलमर्जुनम् । गोगतकं गोशब्देन हयस्मिना प्रवेशो
 लभ्यते । तत्र गतं विद्यमानं कं शिरो यस्य तम् । अर्जुनस्य
 श्रीवादेशं कर्णेन लक्ष्मीकृतं विशाय मगरता स्वभावेण अश्वेषु
 जानुभ्यामवनीं गम्यतेषु रश्मिभिः समसूत्रदेशे अर्जुनस्य
 शिरो दृष्ट्वाऽपि वेगातिशयास्वयं चोर्चोभवितुमशक्ता सती
 तद्देशस्यं मुकुटं जहारेत्यर्थः । गोशब्दात्मजमूपणं सुविहित-
 मिति । गोः पृथिवीं तथा शब्दते गोशब्दा अदितिः । 'इयं
 वा अदितिः' इति पृथिव्या अदितेर्नन्देक्षात् । तस्या आत्म-
 जस्येन्द्रस्य मूपणं सुविहितं वेधसेति शेषः । तथा चात्र-
 वोक्तम् । 'पुरंदरार्थं तपसा प्रयत्नतः स्वयं कृतं यद्विधिना
 स्वयंमुवा' इति कीदृशं मुकुटम् । वै निश्चितं प्रसिद्धं वा ।
 गोशब्दगोपुरि गोभिः रश्मिभिः शब्दने रश्मिमानिति
 कथ्यत इति सूर्यः तस्यैव भुवनवर्धेष्वाभिर्नो गावः किरणा-
 स्तैर्भुवनं पूरयितुं शीलमस्य तन्ना । सूर्यसमप्रभमित्यर्थः ।
 ननु चेतनाधिष्ठितो बाणः पुनरेत्यार्जुनं कुतो न
 हतवानित्यत आह—गोकर्णासनमर्दनश्च न ययाव

स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो
 हुताशनार्कप्रतिमो महार्हः ।
 महोरगः कृतवैरोऽर्जुनेन
 किरीटमाहत्य ततो व्यतीयात् ॥ ४३
 तं चापि दग्ध्वा तपनीयचित्रं
 किरीटमाकृष्य तदर्जुनस्य ।
 इयेष गन्तुं पुनरेव तूष्णं
 दृष्ट्वा कर्णेन ततोऽब्रवीत्तम् ॥ ४४
 मुक्तस्त्वयाऽहं त्वसमीक्ष्य कर्णं
 शिरो हतं यन्न मयाऽर्जुनस्य ।
 समीक्ष्य मां मुञ्च रणे त्वमाशु
 हन्ताऽस्मि शत्रुं तव चात्मनश्च ॥ ४५
 स एवमुक्तो युधि सूतपुत्र-
 स्तमब्रवीत्को भवानुग्ररूपः ।
 नागोऽब्रवीद्विद्धि कृतागसं मां
 पार्थेन मातुर्वधजातवैरम् ॥ ४६
 यदि स्वयं वज्रधरोऽस्य गोप्ता
 तथाऽपि याता पितुराजवेश्मनि ।
 कर्ण उवाच ।
 न नाग कर्णोऽद्य रणे परस्य
 बलं समास्थाय जयं बुभूषेत् ॥ ४७
 न संदध्यां द्विः शरं चैव नाग
 यद्यर्जुनानां शतमेव हन्याम् ।
 तमाह कर्णः पुनरेव नागं
 तदाऽऽजिमध्ये रविसूनुसत्तमः ॥ ४८
 व्यालास्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभि-
 र्हन्तास्मि पार्थ सुसुखी ब्रज त्वम् ।
 इत्येवमुक्तो युधि नागराजः
 कर्णेन रोषादसहंस्तस्य वाक्यम् ॥ ४९
 स्वयं प्रायात्पार्थवधाय राजन्
 कृत्वा स्वरूपं विजिघांसुरग्रः ।
 ततः कृष्णः पार्थमुवाच संख्ये
 महोरगं कृतवैरं जहि त्वम् ॥ ५०

स एवमुक्तो मधुसूदनेन
 गाण्डीवधन्वा रिपुवीर्यसाहः ।
 उवाच को ह्येष ममाद्य नागः
 स्वयं य आयाद्रुडस्य वक्त्रम् ॥ ५१
 कृष्ण उवाच ।
 योऽसौ त्वया खाण्डवे चित्रभानुं
 सन्तर्पयाणेन धनुर्धरेण ।
 वियद्वतो जननीगुप्तदेहो
 मत्वैकरूपं निहताऽस्य माता ॥ ५२
 स एष तद्वैरमनुस्मरन्वै
 त्वां प्रार्थयत्यात्मवधाय नूनम् ।
 नमश्च्युतां प्रज्वलितामिवोल्कां
 पश्यैनमायान्तममित्रसाह ॥ ५३
 सञ्जय उवाच ।
 ततः स जिष्णुः परिवृत्य रोषा-
 च्छिच्छेद पद्भिर्निशितैः सुधारैः ।
 नागं वियत्तिर्यगिवोत्पतन्तं
 स च्छिन्नगात्रो निपपात भूमौ ॥ ५४
 गते च तस्मिन् भुजगे किरीटिना
 स्वयं विभुः पार्थिवभूतलादथ ।
 समुज्जहाराशु पुनः पतन्तं
 रथं भुजाभ्यां पुरुषोत्तमस्ततः ॥ ५५
 तस्मिन्मुहूर्ते दशभिः पुपत्कैः
 शिलाशितैर्वर्हिणवर्हवाजितैः ।
 विव्याध कर्णः पुरुषप्रवीरो
 धनञ्जयं तिर्यगवेक्षमाणः ॥ ५६
 ततोऽर्जुनो द्वादशभिः सुमुक्तै-
 र्वराहकर्णैर्निशितैः समर्प्य ।
 नाराचमाशीविषतुल्यवेग-
 माकर्णपूर्णयितमुत्ससर्ज ॥ ५७
 स चित्रवर्मेषुवरो विदार्य
 प्राणान्निरस्यन्निव साधु मुक्तः ।
 कर्णस्य पीत्वा रुधिरं विवेश
 वसुन्धरां शोणितदिग्धवाजः ॥ ५८

आप्य मृत्योर्वशमिति । गोकर्णं सर्पं पुनर्जुनं हन्तुं
 इच्छन्तं असनेन वाणक्षेपेण मर्दयति यः स तथाभूतोऽ-
 र्जुनश्च तमेव सर्पमनवाप्य मृत्योर्वशं न ययौ । सर्पस्य
 पुनरागमनं वधश्चात्रैव कीर्त्यते ।

" गौर्नादित्ये वलीवर्दे क्रतुभेदार्षिभेदयोः ।

" स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावापि ।

नृत्त्रियोः स्वर्गवज्रावुरादिमहद्वाणलोमसु' इति कोशः ४२
 कर्णेन वाक्यं उक्तः संस्तद्वाक्यमसहन् असहमानः स्वयं
 प्रायादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४९ ॥ महोल्कामिति पाठे इवे-
 त्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ५३ ॥ गते गमिते विभुः समर्थः
 ॥ ५५ ॥ वर्हिणां वर्हा एव वाजाः पक्षाः संजाता येषां
 तैर्वर्हिणवर्हवाजितैः ॥ ५६ ॥

ततो वृषो बाणनिपातकोपितो
 महोरगो दण्डविघटितो यथा ।
 तदानुकारी व्यसृजच्छरोत्तमान्
 महाविषः सर्ष इयोत्तमं विषम् ॥ ५९
 जनार्दनं द्वादशभिः परामिन-
 ज्वैर्नयत्या च शरैस्तथाऽर्जुनम् ।
 शरेण घोरेण पुनश्च पाण्डवं
 विदार्य कर्णो व्यनदज्जहास च ॥ ६०
 तमस्य हर्षं ममूषे न पाण्डवो
 विभेद मर्माणि ततोऽस्य मर्मवित् ।
 परःशतैः पत्रिभिरिन्द्रविक्रम-
 स्त्या यथेन्द्रो बलमोजसा रणे ॥ ६१
 ततः शराणां नघति तदाऽर्जुनः
 ससर्ज कर्णेऽन्तकदण्डसंनिभाम् ।
 तैः पत्रिभिर्विद्धतनुः स विव्यथे
 तथा यथा वज्रविदारितोऽचलः ॥ ६२
 मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकै-
 रलंकृतं चास्य वराङ्गभूषणम् ।
 प्रविद्धमुह्यो निपपात पत्रिभि-
 र्धनज्वयेनोत्तमकुण्डलेऽपि च ॥ ६३
 महाधनं शिल्पिवरैः प्रयत्नतः
 कृतं यदस्योत्तमवर्म भास्वरम् ।
 सुदीर्घकालेन ततोऽस्य पाण्डवः
 क्षणेन बाणैर्बहुधा व्यशातयत् ॥ ६४
 स तं विवर्माणमयोत्तमेपुभिः
 शितैश्चतुर्भिः कुपितः परामिनत् ।
 स विव्यथेऽत्यर्थमरिप्रताडितो
 यथाऽऽतुरः पित्तकफानिलज्वरैः ॥
 महाधनुर्मण्डलनिःसृतैः शितैः
 क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च ।
 ततश्च कर्णं बहुभिः शरोत्तमै-
 र्विभेद मर्मस्वपि चार्जुनस्त्ववन् ॥ ६६
 दृढाहतः पत्रिमिरुप्रवेगैः ।
 पाथेन कर्णो विविधैः शिताग्रैः ।
 वमौ गिरिगैरिकघातुरक्तः
 स्वरप्रपातैरिव रक्तममः ॥ ६७
 ततोऽर्जुनः कर्णमवक्रगैर्नवैः
 सुवर्णपुंखैः सुहृद्वैरयस्मयैः ।

यमाग्निदण्डप्रतिभैः स्तनान्तरे
 परामिनत्कौञ्चमिवाग्निमग्निजः ॥ ६८
 ततः शरावापमपास्य सूतजो
 धनुश्च तच्छकशरासनोपमम् ।
 ततो रथस्यः स मुमोह च स्पलन्
 प्रशीर्णमुष्टिः सुभृशाहतः प्रभो ॥ ६९
 न चार्जुनस्तं व्यसने तदेपिवा-
 त्रिहन्तुमार्यः पुरुषव्रते स्थितः ।
 ततस्तमिन्द्रावरजः सुसम्रमा-
 हुवाच किं पाण्डव हे प्रमाद्यसे ॥ ७०
 नैवाहितानां सततं विपश्चितः
 क्षणं प्रतीक्षन्त्यपि दुर्बलीयसाम् ।
 विशेषतोऽरीन्व्यसनेषु पण्डितो
 निहत्य धर्मं च यशश्च विन्दते ॥ ७१
 तदेकवीरं तव चाहितं सदा
 त्वरस्व कर्णं सहसाऽभिमर्दितुम् ।
 पुरा समर्थः समुपैति सूतजो
 भिन्धि त्वमेनं नमुचि यथा हरिः ॥
 ततस्तदेवेत्यभिपूज्य सत्वरं
 जनार्दनं कर्णमविध्यदर्जुनः ।
 शरोत्तमैः सर्वकुक्षमस्त्वरं-
 स्तथा यथा शम्बरहा पुरा बलिम् ॥
 साभवं तु कर्णं सरथं किरीटी
 समाचिनोद्धारत वरसदन्तैः ।
 प्रच्छादयामास दिशश्च बाणैः
 सर्वप्रयत्नात्तपनीयपुंखैः ॥ ७३
 स वरसदन्तैः पृथुपीनवक्षाः
 समाचितः सोऽधिरथिर्विभाति ।
 सुपुष्पिताशोकपलाशशास्मलि-
 र्यथाऽचलश्चन्दनकानानावृतः ॥ ७५
 शरैः शरीरे बहुभिः समर्पिते-
 र्विभाति कर्णः समरे विशांपते ।
 महीरुहैराचितसानुकन्दरो-
 यथा गिरीन्द्रः स्फुटकर्णिकारवान् ॥
 स बाणसहान् बहुधा व्यवासृजन्
 विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान् ।
 न लोहितो रक्तगभस्तिमण्डलो
 दिवाकरोऽस्ताभिमुखो यथा तथा ॥

बाह्वन्तरादाधिरथेर्विमुक्तान्
 बाणान्महाहीनिव दीप्यमानान् ।
 व्यध्वंसयन्नर्जुनबाहुमुक्ताः
 शराः समासाद्य दिशः शिताग्राः ॥
 ततः स कर्णः समवाप्य धैर्यं
 बाणान्विमुञ्चन् कुपिताहिकल्पान् ।
 विद्याध्र पार्थ दशभिः पृषत्कैः
 कृष्णं च षड्भिः कुपिताहिकल्पैः ॥
 ततः किरीटी भृशमुग्रनिःस्वनं
 महाशरं सर्पविषानलोपमम् ।
 अयस्मयं रौद्रमहास्त्रसंभृतं
 महाहवे क्षेतुमना महामतिः ॥ ८०
 कालो ह्यदृश्यो नृप विप्रकोपा-
 न्निदर्शयन्कर्णवधं ब्रुवाणः ।
 भूमिस्तु चक्रं ग्रसतीत्यवोच-
 त्कर्णस्य तस्मिन्वधकाल आगते ८१
 ततस्तदस्त्रं मनसः प्रनष्टं
 यद्भागवतोऽस्मै प्रददौ महात्मा ।
 चक्रं च वामं ग्रसते भूमिरस्य
 प्राप्ते तस्मिन्वधकाले नृवीर ८२
 ततो रथो घूर्णितवान्नरेन्द्र
 शापात्तदा ब्राह्मणसत्तमस्य ।
 ततश्चक्रमपतत्तस्य भूमौ
 स विदहलः समरे सूतपुत्रः ॥ ८३
 सवेदिकश्चैत्य इवातिमात्रः
 सुपुष्पितो भूमितले निमग्नः ।
 घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशपा-
 द्रामादुपात्ते त्वाविभाति चास्त्रे ८४
 छिन्ने शरे सर्पमुखे च घोरे
 पार्थेन तस्मिन्विषसाद कर्णः ।
 अमृष्यमाणो व्यसनानि तानि
 हस्तौ विधुन्वन्स विगर्हमाणः ॥ ८५
 धर्मप्रधानं किल पाति धर्मं
 इत्यब्रुवन् धर्मविदः सदैव ।
 वयं च धर्मे प्रयताम नित्यं
 चतुर् यथाशक्ति यथाश्रुतं च ॥ ८६

स चापि निघ्राति न पाति भक्तान्
 मन्ये न नित्यं परिपाति धर्मः ।
 एवं ब्रुवन्प्रखलिताश्वसूतो
 विचाल्यमानोऽर्जुनबाणपातैः ॥
 मर्माभिघाताच्छिथिलः क्रियासु
 पुनः पुनर्धर्ममसौ जगर्ह ॥ ८७
 ततः शरैर्भीमतैरैरविध्यत्रिभिराहवे ।
 हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविध्यच्च सप्तभिः ॥
 ततोऽर्जुनः सप्तदश तिग्मवेगानजिह्वगान्
 इन्द्राशनिसमान् घोरानसृजत्पावकोपमान्
 निर्भिद्य ते भीमवेगा ह्यपतन् पृथिवीतले ।
 कम्पितात्मा ततः कर्णः शक्त्या चैष्टामदर्शयत्
 वलेनाथ स संस्तभ्य ब्रह्मास्त्रं समुदैरयत् ।
 ऐन्द्रं ततोऽर्जुनश्चापि तं दृष्ट्वाऽभ्युपमन्त्रयत् ९१
 गाण्डीवं ज्यां च बाणांश्च सोऽनुमन्त्र्य परंतपः
 व्यसृजच्छरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ ९२
 ततस्तेजोमया बाणा रथात्पार्थस्य निःसृताः
 प्रादुरासन्महावीर्याः कर्णस्य रथमन्तिकात्
 तान् कर्णस्त्वग्रतो न्यस्तान्
 मोघांश्चक्रे महारथः ।
 ततोऽवग्रीद्वृष्णिवीर-
 स्तस्मिन्नस्त्रे विनाशिते ॥ ९४
 विसृजास्त्रं परं पार्थ राधेयो ग्रसते शरान् ।
 ततो ब्रह्मास्त्रमत्युग्रं संमन्त्र्य समयोजयत् ९५
 छादयित्वा ततो बाणैः कर्णं प्रत्यस्यदर्जुनः ।
 ततः कर्णः शितैर्बाणैर्ज्यां चिच्छेद सुतेजनैः
 द्वितीयां च तृतीयां च चतुर्थीं पञ्चमीं तथा ।
 षष्ठीमथास्य चिच्छेद सप्तमीं च तथाऽष्टमीम्
 नवमीं दशमीं चास्य तथा चैकादशीं वृषः ।
 ज्याशतं शतसंधानः स कर्णो नावबुध्यते ॥
 ततो ज्यां विनिधायान्या-
 मभिमन्त्र्य च पाण्डवः ।
 शरैरवाकिरत्कर्णं
 दीप्यमानैरिवाहिभिः ॥ ९९
 तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो ज्यावधानं च संयुगे
 नान्वबुध्यत शीघ्रत्वात्तदद्भुतमिवाभवत् १००

काल इति । हे नृप कर्णवधं अभिलक्ष्येति शेष ।
 ब्रुवाणः वक्ता ॥ ८१ ॥ वामं चक्रं ग्रसते नृवीरेत्यत्राति
 सौतेरिति पाठे ग्रसते आति च न तु निर्गार्णमुद्रमन्तीत्यर्थः

॥ ८२ ॥ चैत्यः सवेदिको ग्रामसूचको महाद्रुमः ॥ ८४ ॥
 अभ्युपमन्त्रयत् गाण्डीवमित्युत्तरान्वयि ॥ ९१ ॥ प्रत्यस्यत्
 प्रतिप्राक्षिपत् ॥ ९६ ॥

अखैरखाणि संचार्य प्रनिघ्नेन्सद्यसाचिनः ।
 चक्रे चाप्यधिकं पाथात् स्ववीर्यमतिदर्शयन्
 ततः कृष्णोऽर्जुनं दृष्ट्वा कर्णाख्येन च पीडितम्
 अभ्यसेत्यप्रवीत्यार्थमातिप्राखं व्रजेति च ॥ २
 ततोऽग्निसदृशं घोरं शरं सर्पधिपोषमम् ।
 अद्मसारमयं दिव्यमभिमन्य परंतपः ॥ ३
 रीद्रमखं समाधाय क्षेतुकामः किरीटवान् ।
 ततोऽग्रसन्मही चक्रं राधेयस्य तदा नृप ४
 ततोऽवतीर्य राधेयो रथादाशु समुद्यतः ।
 चक्रं भुजान्यामालम्ब्य समुत्क्षेपुमियेष सः
 सप्तद्वीपा यस्तुमती सशैलवनकानना ।
 गणित्यक्ता समुल्लिख्य अर्जुनं यत्तुर्दृगुल्लू ६
 प्रस्तचक्रस्तु राधेयः क्रोधादभूण्यवर्तयत् ।
 अर्जुनं वीक्ष्य संरन्ध्रमिदं घनमप्रवीत ॥ ७
 भो भो पार्थ महोष्वास मुहूर्तं परिपालय ।
 यावच्चक्रमिदं प्रस्तमुद्धरामि महीतलात् ॥ ८
 सद्यं चक्रं महीप्रस्तं दृष्ट्वा दीपादिदं मम ।
 पार्थ कापुरुषाचीर्णमभिसान्धि धिसर्जय ॥ ९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णरथचक्रग्रसने
 नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

सञ्जय उवाच ।
 तमप्रवीणासुदेवो रथस्थो
 राधेय दिष्ट्या स्मरसीह धर्मम् ।
 प्रायेण नीचा द्यंसनेषु मग्ना
 निन्दन्ति दीवं कुकृतं न तु स्यम् १
 यद्भीषदीमेकवल्गां सभाया-
 मानाययेस्त्वं च सुयोधनश्च ।
 दुःशासनः शकुनिः सौघलश्च
 न ते कर्णं प्रत्यभात्तत्र धर्मः ॥ २
 यदा सभायां राजानमनक्ष्णं युधिष्ठिरम् ।
 अजैपीच्छकुनिर्ज्ञानात् क ते धर्मस्तदा गतः ३
 घनवासे द्यतीते च कर्णं धर्मे त्रयोदशे ।
 न प्रयच्छसि यद्राज्यं क ते धर्मस्तदा गतः ४

न त्वं कापुरुषाचीर्णं मार्गमास्थातुमर्हसि ।
 ख्यातस्त्वमसि कौन्तेय विशिष्टो रणकर्मसु
 विशिष्टतरमेव त्वं कर्तुमर्हसि पाण्डवं ।
 प्रकीर्णकेशे विमुखे ब्राह्मणेऽथ कृताञ्जली ११
 शरणागते न्यस्तदाखे याचमाने तथाऽर्जुन ।
 अवाणे ब्रह्मवचने ब्रह्मभद्रायुधे तथा ॥ १२
 न विमुञ्चन्ति शस्त्राणि
 शूराः साधुव्रते स्थिताः ।
 त्वं च शूरतमो लोके
 साधुवृत्तश्च पाण्डव ॥ १३
 अभिज्ञो युद्धधर्माणं वेदान्तावधृष्टाश्रुतः* ।
 दिव्यास्त्रधिदमेयात्मा कार्त्तवीर्यसमो युधि
 यावच्चक्रमिदं प्रस्तमुद्धरामि महाभुज ।
 न मा रथस्थो भूमिष्ठं विकलं हन्तुमर्हसि १५
 न वासुदेवात्पत्तो वा पाण्डवेय धिमेन्यहम्
 त्वं हि क्षत्रियदायादो महाकुलविधर्धनः ।
 अतस्त्वं प्रप्रवीम्येष मुहूर्तं क्षम पाण्डव १६

यद्भीमसेनं सपैश्च विपयुक्तैश्च भोजनैः ।
 आचरस्वन्मते राजा क ते धर्मस्तदा गतः ३
 यद्धारणावते पार्थान्सुताञ्जतुग्दे तदा ।
 आदीपयस्त्वं राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ६
 यदा रजस्वलां कृष्णां दुःशासनवशे स्थितां
 सभायां प्राहसः कर्ण क ते धर्मस्तदा गतः ७
 यदनायैः पुरा कृष्णां क्रिश्यमानामनागसम्
 उपप्रेक्षसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ॥ ८
 -विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः
 पतिमन्यं वृणीष्वेति वदस्त्वं गजगामिनीम्
 उपप्रेक्षसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।
 राज्यलुब्धः पुनः कर्णं समाह्वयसि पाण्डवान्

अन्यस पुनः पुन अत्र आतिष्ठ, मत्र प्रेयेत्यनवीर्येति
 योजना ॥ १०२ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
 कण्ठये भारतभाष्यदर्पि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

* तस्मात्क्षम मुहूर्तकम् इति पाठः ।

९१

तमिति ॥ १ ॥

यदा शकुनिमाश्रित्य कृते धर्मस्तदा गतः ।
 यदाऽभिमन्युं बहवो युद्धे जघ्नुर्महारथाः ।
 परिवार्य रणे बालं कृते धर्मस्तदा गतः ॥ ११
 यद्येष धर्मस्तत्र न विद्यते हि
 किं सर्वथा तालुविशोषणेन ॥ १२
 अद्येह धर्म्याणि विधत्स्व सूत
 तथापि जीवन्न विमोक्ष्यसे हि ।
 नलो ह्यक्षैर्निर्जितः पुष्करेण
 पुनर्यशो राज्यमवाप वीर्यात् ॥ १३
 प्राप्तास्तथा पाण्डवा बाहुवीर्या-
 त्सर्वैः समेताः परिवृत्तलोभाः ।
 निहत्य शत्रून्समरे प्रवृद्धान्
 ससोमका राज्यमवाप्नुयुस्ते ॥ १४
 तथा गता धार्तराष्ट्रा विनाशं
 धर्माभिगुप्तैः सततं नृसिंहैः ।
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारत ॥ १५
 लज्जयावनतो भूत्वा नोत्तरं किञ्चिदुक्तवान्
 क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठो धनुरुद्यम्य भारत ॥ १६
 योधयामास वै पार्थ महावेगपराक्रमः ।
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुषर्षभम् ॥ १७
 दिव्यास्त्रेणैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ।
 एवमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागात्तदार्जुनः ॥ १८
 मन्युमभ्याविशद्वोरं स्मृत्वा तत्तु धनञ्जयः ।
 तस्य क्रुद्धस्य सर्वेभ्यः स्रोतोभ्यस्तेजसोर्चिषः
 प्रादुरासंस्तदा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तत्समीक्ष्य ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयम् ॥
 अभ्यवर्षत्पुनर्यत्नमकरोद्रथसर्जने ।
 ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो ववर्ष शरवृष्टिभिः ॥ २१
 तदस्त्रमस्त्रेणावार्यं प्रजहार च पाण्डवः ।
 ततोऽन्यदस्त्रं कौन्तेयो दयितं जातवेदसः ॥ २२
 मुमोच कर्णमुद्दिश्य तत्प्रजज्वाल तेजसा ।
 वारुणेन ततः कर्णः शमयामास पावकम् ॥ २३
 जीमूतैश्च दिशः सर्वा-
 श्चक्रे तिमिरदुर्दिनाः ।
 पाण्डवेयस्त्वसंभ्रान्तो
 वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् ॥ २४
 अपोवाह तदाऽभ्राणि राधेयस्य प्रपश्यतः ।
 ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 आददे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघांसया ।

योज्यमाने ततस्तस्मिन् बाणे धनुषि पूजिते
 चचाल पृथिवी राजन् सशैलवनकानना ।
 ववौ सशर्करो वायुर्दिशश्च रजसा वृताः ॥ २७
 हाहाकारश्च सञ्जज्ञे सुराणां दिवि भारत ।
 तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष ॥ २८
 विषादं परमं जग्मुः पाण्डवा दीनचेतसः ।
 स सायकः कर्णभुजप्रमुक्तः
 शक्राशनिप्रख्यरुचिः शिताग्रः ॥ २९
 भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य
 विवेश वल्मीकमिवोरगोत्तमः ।
 स गाढविद्धः समरे महात्मा
 विधूर्णमानः श्लथहस्तगाण्डिवः ॥ ३०
 चचाल बीभत्सुरमित्रमर्दनः
 क्षितेः प्रकम्पे च यथाऽचलोत्तमः ।
 तदन्तरं प्राप्य वृषो महारथो
 रथाङ्गमुर्वीगतमुज्जिहीर्षुः ॥ ३१
 रथादवप्लुत्य निगृह्य दोभ्यां
 शशाकं दैवान्न महाबलोऽपि ।
 ततः किरीटी प्रतिलभ्य संज्ञां
 जग्राह बाणं यमदण्डकल्पम् ॥ ३२
 ततोऽर्जुनः प्राञ्जलिकं महात्मा
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽपि पार्थम् ।
 छिन्ध्यस्य मूर्धानमरेः शरेण
 न यावदारोहति वै रथं वृषः ॥ ३३
 तथैव सम्पूज्य स तद्वचः प्रभो-
 स्ततः शरं प्रज्वलितं प्रगृह्य ।
 जघान कक्षाममलार्कवर्णां
 महारथे रथचक्रे विमग्ने ॥ ३४
 तं हस्तिकक्षाप्रवरं च केतुं
 सुवर्णमुक्तामणिवज्रपृष्ठम् ।
 ज्ञानप्रकर्षोत्तमशिल्पियुक्तैः
 कृतं सुरूपं तपनीयचित्रम् ॥ ३५
 जयास्पदं तव सैन्यस्य नित्य-
 ममित्रवित्रासनमिन्द्ररूपम् ।
 विख्यातमादित्यसमं स्म लोके
 त्विषा समं पावक-भानु-चन्द्रैः ॥ ३६
 ततः श्रुरप्रेण सुसंशितेन
 सुवर्णपुङ्गेन हुताग्निवर्चसा ।
 श्रिया ज्वलन्तं ध्वजमुन्ममाथ
 महारथस्याधिरथेः किरीटी ॥ ३७

यशश्च दर्पश्च तथा प्रियाणि
 सर्वाणि कार्याणि च तेन केतुना ।
 साकं कुरुणां हृदयानि चापतन्
 वभूय हाहेति च निःस्वनो महान् ३८
 दृष्ट्वा ध्वजं पातितमाशुकारिणा
 कुरुप्रदीरेण निकृत्तमाहवे ।
 नाशसिरे सुनपुत्रस्य सर्वे
 जयं तदा भारत ये त्वदीयाः ॥ ३९
 अथ त्वरन् कर्णवधाय पार्थो
 महेन्द्रघञ्जानलदण्डसन्निभम् ।
 आदत्त चायाञ्जलिकं निपङ्गा-
 त्सहस्ररश्मेरिव रश्मिमुत्तमम् ॥ ४०
 मर्मच्छिदं शोणितमांसदिग्धं
 धैभ्यानरार्कप्रतिमं महार्हम् ।
 नराभ्यनागासुहृद् व्यरतिं
 पद्मजमजोगतिमुप्रवेगम् ॥ ४१
 सहस्रनेत्राशनितुल्यवीर्यं
 कालानलं द्यात्तमिधातिघोरम् ।
 पिनाकनारायणचक्रसन्निभं
 भयङ्करं प्राणभृतां घिनाशनम् ॥ ४२
 जग्राह पार्थः स शरं प्रहृष्टो
 यो देवसद्विरपि दुर्निवार्यः ।
 संपूजितो यः सततं महात्मा
 देवासुरान्यो विजयेन्महेषुः ॥ ४३
 तं वै प्रमृष्टं प्रसमीक्ष्य युद्धे
 चचाल सर्वं सचराचरं जगत् ।
 स्वस्ति जगत्स्यादपयः प्रबुक्नु-
 स्तमुद्यतं प्रेक्ष्य महाह्वेषुम् ॥ ४४
 ततस्तु तं वै शरमप्रमेयं
 गाण्डीवधन्वा धनुषि व्ययोजयत् ।
 युक्त्या महाखणे परेण चापं
 विकृप्य गाण्डीवमुवाच सत्वरम्
 अयं महास्त्रप्रहितो महाशरः
 शरीरदृष्ट्यासुहृत्स्व दुर्दैवः ।
 तपोऽस्ति तप्तं शूरवच्च तोषिता
 मया यदीष्टं सुहृदां श्रुतं तथा ॥ ४५
 अनेन सत्येन निहन्त्ययं शरः
 सुसंश्रितः कर्णमरिं ममोजितम् ।
 इत्युचिवास्तं प्रमुमोच बाणं
 धनञ्जयः कर्णवधाय घोरम् ॥ ४७

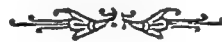
कृत्यामघर्वाङ्गिरसीमिवोग्रां
 दीप्तामसत्त्वां युधि मृत्युनापि ।
 युधन् किरीटी तमतिप्रहृष्टो
 ह्ययं शरो मे विजयावहोऽस्तु ॥ ४८
 जिघांसुरकैन्दुसमप्रभावः
 कर्णं मयास्तो नयतां यमाय ।
 तेनेपुवर्येण किरीटमाली
 प्रहृष्टरूपो विजयावहेन ॥ ४९
 जिघांसुरकैन्दुसमप्रभेण
 चक्रे विपक्तं रिपुमाततायी ।
 तथा विमुक्तो वलिनाऽकैतेजाः
 प्रज्वालयामास दिशो नभश्च ।
 ततोऽर्जुनस्तस्य शिरो जहार
 वृत्रस्य घञ्जेण यथा महेन्द्रः ॥ ५०
 शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राज्ञ-
 स्तदा महास्त्रप्रतिमश्रितेन ।
 पार्थोऽपराहे शिर उच्चकर्तं
 वैकर्तनस्याथ महेन्द्रयुधुः ॥ ५१
 तत्प्रापतश्चाञ्जलिकेन च्छिन्न-
 मपास्य कायो निपपात पश्चात् ।
 तदुद्यतादित्यसमानतेजसं
 शरस्त्रभोमध्यगभास्करोपमम् ॥ ५२
 वराहसुर्य्यामपतच्चमूमुखे
 दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः ।
 ततोऽस्य देहं सततं सुखोचितं
 सुरुपमत्यर्थमुदारकर्मणः ॥ ५३
 परेण कृच्छ्रेण शिरः समत्यज-
 द्रुहं महर्षीष सुसङ्गमीश्वरः ।
 शरैर्विभिन्नं व्यसु तत्सुवर्चसः
 पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितम् ॥ ५४
 स्रवद्भणं गैरिकतोयविस्त्रवं
 गिरैर्यथा वज्रहतं महाशिरः ।
 देहाच्च कर्णस्य निपातितस्य
 तेजः सूर्यं खं चितत्याविवेश ॥ ५५
 तदद्भुतं सर्वमनुप्ययोधाः
 संहृष्टवन्तो निहते स्म कर्णे ।
 ततः शङ्खान् पाण्डवा दध्मुस्रुचै-
 र्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन ॥ ५६

तथैव कृष्णश्च धनञ्जयश्च
 दृष्टौ यमौ दध्मतुर्वारिजातौ ।
 तं सोमकाः प्रेक्ष्य हतं शयानं
 सैन्यैः सार्धं सिंहनादान्प्रचक्रुः ५७
 तूर्याणि सञ्जघ्नुरतीव दृष्ट्वा
 वासांसि धैवाद्बुधुर्भुजांश्च ।
 संवर्धयन्तश्च नरेन्द्रयोधाः
 पार्थं समाजग्मुरतीव दृष्ट्वाः ५८
 बलान्विताश्चापरे ह्यप्यनृत्य-
 ज्ञान्योन्यमाश्लिष्य नदन्त ऊचुः ।
 दृष्ट्वा तु कर्णं भुवि वा विपन्नं
 कृतं रथात्सायकैरर्जुनस्य ॥ ५९
 महानिलेनाद्रिमिवापविद्धं
 यज्ञावसानेऽग्निमिव प्रशान्तम् ।
 रराज कर्णस्य शिरो निकृत्त-
 मस्तं गतं भास्करस्येव विम्बम् ६०
 शरैराचितसर्वाङ्गः शोणितौघपरिप्लुतः ।
 विभाति देहः कर्णस्य स्वरश्मिभिरिवांशुमान्
 प्रताप्य सेनामामित्रां
 दीप्तैः शरगभस्तिभिः ।

बलिनाऽर्जुनकालेन
 नतीतोऽस्तं कर्णभास्करः ॥ ६२
 अस्तं गच्छन्त्यथादित्यः प्रभामादाय गच्छति ॥
 तथा जीवितमादाय कर्णस्येपुर्जगाम सः ।
 अपराह्णेऽपराह्णेऽस्य सतपुत्रस्य मारिष ६३
 छिन्नमञ्जलिकेनाजौ सोत्सेधमपतच्छिरः ।
 उपर्युपरि सैन्यानामस्य शत्रोस्तदञ्जसा ।
 शिरः कर्णस्य सोत्सेधमिषुः सोप्यहरद्भुतम् ॥
 कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां
 शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।
 दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्राज-
 श्छिन्नध्वजेनाथ ययौ रथेन ॥ ६५
 हते कर्णे कुरवः प्राद्रवन्त
 भयादिता गाढविद्धाश्च संख्ये ।
 अवेक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य
 ध्वजं महान्तं वपुषा ज्वलन्तम् ६६
 सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्मणः
 सहस्रपत्रप्रतिमाननं शुभम् ।
 सहस्ररश्मिर्दिनसंक्षये यथा
 तथाऽपतत्कर्णशिरो वसुंधराम् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवधे

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

सञ्जय उवाच ।
 शल्यस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्दे
 बलानि दृष्ट्वा मृदितानि वाणैः ।
 ययौ हते चाधिरथौ पदानुगे -
 रथेन संछिन्नपरिच्छदेन ॥ १
 निपातितस्यनन्दनवाजिनागं
 बलं च दृष्ट्वा हतसूतपुत्रम् ।
 दुर्योधनोऽश्रुप्रतिपूर्णनेत्रो
 दीनो मुहुर्निःश्वसंश्चार्तरूपः ॥ २

कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां
 शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।
 यदृच्छया सूर्यमिवावनिस्त्र्यं
 दिदृक्षवः संपरिवार्यं तस्थुः ॥
 प्रहृष्टवित्रस्तविषण्णविस्मिता-
 स्तथा परे शोकहता इवाभवन् ।
 परे त्वदीयाश्च परस्परं
 यथायथैषां प्रकृतिस्तथाऽभवन् ॥ ४

अपराह्णे दिवसस्य पश्चिमे भागे अपरं चरमं अहः मरणादिनं
 यस्य ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२
 शल्य इति । रथेन अस्तचक्रेण हेतुना पदानुगे । पद-
 चारिणि ॥ १ ॥ प्रहृष्टा अर्जुनादयः वित्रस्ता मारिषः
 विषण्णाः शत्रवः विस्मिताः प्रेक्षकाः ॥ ४ ॥

प्रविद्धघर्मोभरणाम्बरायुधं
धनञ्जयेनाभिहतं महौजसम् ।
निशाम्य कर्णं कुरधः प्रदुद्रु-
हृतर्षभा गाय इघाजने घने ॥ ५
भोमश्च भीमेन तदा सनेन
नादं कृत्वा रोदसी कम्पयानः ।
आस्फोटयन्चलगते नृत्यते च
हते कर्णे प्रासयन् धार्तराष्ट्रान् ॥ ६
तथैव राजन् सोमकाः सुज्ञयाश्च
राष्ट्रान् दध्मुः सख्यजुश्चापि सर्वे ।
परस्पर क्षत्रिया दृष्टरूपाः
सुतात्मजे धीनिहते तदानीम् ॥ ७
कृत्वा यिमर्दं महदजुनेन
कर्णो हतः केसारेणेव नागः ।
तीर्णा प्रतिष्ठा पुरुषर्षभेण-
धैरस्यान्तं गतपांश्चापि पार्यः ॥ ८
मद्राधिपश्चापि विमृदचेता-
स्तूर्णं रथेनापकृतध्वजेन ।
दुर्योधनस्यान्तिकमेत्य राजन्
सत्राप्पदुःपाह्वचनं वभाषे ॥ ९
धिशीर्णनागाभ्वरणप्रधीरं
वर्लं त्वदीयं यमराष्ट्रकल्पम् ।

अन्योन्यमासाद्य हतं महद्भि-
र्नराभ्वनागैर्गिरिकूटकल्पैः ॥ १०
नैतादृशं भारत युद्धमासी-
द्यथा तु कर्णाजुनयोर्वभूव ।
प्रस्ती हि कर्णेन समेत्य कृष्णा-
घन्ये च सर्वे तव शत्रवो ये ॥ ११
दैवं ध्रुव पार्थवशात्प्रवृत्तं
यत्पाण्डवान्पाति दिनस्ति चास्मान्
तवार्थसिद्धयर्थकरास्तु सर्वे
प्रसह्य वीरा निहता द्विपद्भिः ॥ १२
कुवेरधीयस्वतवासयानां
तुल्यप्रभावा नृपते सुवीराः ।
वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा
तैस्तेस्तु युक्ता विविधैर्गुणौघैः ॥ १३
अवध्यकल्पा निहता नरेन्द्रा-
स्तवार्थकामा युधि पाण्डवैः ।
तान्मा शुचो भारत दिष्टमेतत्
पर्याभ्यस त्वं न सदाऽस्ति सिद्धिः
एतद्वचो मद्रपतेर्निशम्य
स्वं चाप्यनीतं मनसा निरीक्ष्य ।
दुर्योधनो दीनमना विसङ्गः
पुनः पुनर्न्यभ्यसदार्तरूपः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यप्रत्यागमने
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिंस्तु कर्णाजुनयोर्विमर्दं
दग्धस्य रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य ।
वभूव रूपं कुरुसृज्यानां
वलस्य वाणोन्मथितस्य कीदृक् ॥ १
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजस्रवहितो यथा वृत्तो महाक्षयः ।
घोरो मनुष्यदेहानामाजौ च गजवाजिनाम्
यत्र कर्णे हते पार्यः सिंहनादमथाकरोत् ।
तदा तव सुताप्राज्ञाविवेश महद्भयम् ॥ ३

न सन्धातुमनीकानि न चैवाशु पराक्रमे ।
आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कर्हिचित् ॥ ४
घणितो नायि भिक्षायामंगाधे विद्रुवे यथा ।
अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ॥ ५
सूतपुत्रे हते राजन्
वित्रस्ताः शस्त्रविक्षताः ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो
मृगाः सिंहैरिवादिताः ॥ ६
अशृङ्गा वृषा यद्भद्रप्रदं दृष्ट्वा इवोरगाः ।
प्रत्यपायामसायान्हे निर्जिताः सद्यसाचिना

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलःण्ठीये भारतभावदीपे
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३
तस्मिञ्ज्ञिति ॥ १ ॥

हृतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितैः शरैः
 सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते दुद्रुवुर्भयात् ॥ ८
 विस्त्रस्तयन्त्रकवचाः कांदिभूता विचेतसः ।
 अन्योन्यमवमृद्नन्तो वीक्षमाणा भयादिताः
 मामेव नूनं बीभत्सुर्मांमेव च वृकोदरः ।
 अभियातीति मन्वानाः पेतुर्भस्त्रुश्च संभ्रमात्
 ह्यानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ।
 आरुह्य जवसंपन्नाः पदातीन्द्रजहुर्भयात् ॥ ११
 कुञ्जरैः स्यन्दनाः क्षुण्णाः सादिनश्च महारथैः
 पदातिसंघाश्चाश्वौधैः पलायद्भिर्भयादितैः ॥
 व्यालतस्करसंकीर्णैः सार्थहीना यथा वने ।
 सूतपुत्रे हते राजंस्तव योधास्तथाऽभवन् ॥ १३
 हतारोहा यथा नागाश्छिन्नहस्ता यथा नराः
 सर्वे पार्थमयं लोकं संपश्यन्तो भयादिताः ॥
 संप्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयादितान् ।
 दुर्योधनोऽथ स्वं सूतं हाहाकृत्वेदमब्रवीत् ॥
 नातिक्रमेच्च मां पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
 जघने सर्वसैन्यानां शनैरश्वान्प्रचोदय ॥ १६
 युध्यमानं हि कौन्तेयं हनिष्यामि न संशयः
 नोत्सहेन्मामतिक्रान्तुं वेलाभिव महोदधिः
 अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनं च वृकोदरम् ।
 हन्यां शिष्टांस्तथा शत्रून् कर्णस्यानृण्यमामुयां
 तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यसदृशं वचः ।
 सूतां हेमपरिच्छन्नान् शनैरश्वान्प्रचोदयत् ॥
 रथाश्वनागहीनास्तु पादातास्तव मारिष ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रा युद्ध्यैव व्यवस्थिताः ॥
 तान् भीमसेनः संकुञ्चो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 चलेन चतुरङ्गेण संवृत्याजघ्नतुः शरैः ॥ २१
 प्रत्ययुध्यन्त समरे भीमसेनं सपार्षतम् ।
 पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ॥ २२
 अक्रुध्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितैः ।
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत ॥ २३
 न तात्रथस्थो भूमिष्ठान् धर्मपेक्षी वृकोदरः ।
 योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यव्यपाश्रयः ॥
 जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 अवधीत्तावकान्सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तकः
 पदातिनोऽपि संत्यक्त्वा
 प्रियं जीवितमात्मनः ।
 भीममभ्यद्रवन्संख्ये
 पतङ्गा ज्वलनं यथा ॥ २६
 आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।

विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ॥
 श्येनवद्विचरन् भीमो गदाहस्तो महाबलः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानवपोथयत् ॥ २८
 हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य तस्थौ तत्र महाबलः ॥ २९
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
 माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥
 जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा घ्नन्तो दौर्योधनं बलम् ।
 तस्याश्वसादीन्सुबह्वंस्ते निहत्य शितैः शरैः
 समभ्यधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमभून्महतम् ।
 धनञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीकं तव प्रभो ॥
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विक्षिपन् धनुः
 कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम् ॥ ३३
 अर्जुनं चापि योद्धारं त्वदीयाः प्राद्रवन्भयात्
 विप्रहीणरथाश्चैव शरैश्च परिकर्षिताः ॥ ३४
 पञ्चविंशतिसाहस्राः कालमाच्छन् पदातयः ।
 हत्वा तान् पुरुषव्याघ्रः पञ्चालानां महारथः
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
 भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६
 महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रगणतापनः ।
 पारावतसवर्णाश्वं कोविदारमयध्वजम् ॥ ३७
 धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ ॥
 न चिरात्प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी
 चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष
 हत्वा त्वदीयं सुमहतम्
 सैन्यं शंखांस्तथाऽधमन् ।
 ते सर्वे तावकान् प्रेक्ष्य
 द्रवतोऽपि पराङ्मुखान् ॥ ४०
 अभ्यवर्तन्त संरब्धान्
 वृषाञ्जित्वा यथा वृषाः ।
 सेनावशेषं तं दृष्ट्वा
 तव सैन्यस्य पाण्डवः ॥ ४१
 व्यवस्थितः सद्यसाची चुक्रोध बलवानृष ।
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ॥ ४२
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः ।
 तत एनाञ्शरव्रातैः सहसा समवाकिरत् ॥
 तमसां संवृतेनाथ न स्म किञ्चिददृश्यत ।
 अन्धकारीकृते लोके रजोभूते महीतले ॥ ४४
 योधाः सर्वे महाराज तावकाः प्राद्रवन्भयात्
 संभज्यमाने सैन्ये तु कुरुराजो विशांपते ॥

परानभिमुपांघ्र्य सुतस्ते समुपाद्रघत् ।
 ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान्
 युद्धाय भरतधेष्ट देवानिष पुरा धलिः ।
 त एनमभिगजेन्तः सहिताः समुपाद्रघन् ॥
 नानाशस्त्रभृतः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ।
 दुर्योधनोऽप्यसंभ्रान्तस्ताप्रणे निशितैः शरैः
 तत्रायधीक्षतः क्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 तत्सैन्यं पाण्डपैयानां योधयामास सर्वतः ॥
 तत्राद्भुतमपश्याम तथ पुत्रस्य पीरुपम् ।
 यदेकः सहितान्सर्वान् रणेऽयुष्यत पाण्डवान्
 ततोऽपश्यन्महात्मा स स्वसैन्यं भृशदुःगितं
 ततोऽपस्याप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तपात्मजः ॥
 एष्ययमिष तान् योधानिधं घञनमग्रवीत् ।
 न तं देशं प्रपद्यामि यत्र याता भयार्थिताः ॥
 गतानां यत्र धै मोक्षः पाण्डयार्थिक गनेन यः
 अल्पं च बलमेतेषां कृष्णां च भृशायैक्षती ॥
 अथ सर्पान्गृह्णीष्यामि
 ध्रुवो हि धिजयो भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने
 त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

सञ्जय उवाच ।
 दृष्ट्वा तु सैन्यं परिवृत्यमानं
 पुत्रेण ते मद्रपतिस्तदानीम् ।
 संभ्रंस्तरुणः पारिमूढचेता
 दुर्योधनं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १
 शल्य उवाच ।
 पश्येद्भुमं नरवाजिनानि-
 रायोधनं वीरशतैः सुपूर्णम् ।
 महीधरामैः पतितैश्च नागैः
 सकृत्प्रभिषैः शरमिश्रदेहीः ॥ २
 सविह्वलीभ्यस्त गतासुभिश्च
 प्रध्वस्तवर्मायुधचर्मराक्षैः ।

धिप्रयातांस्तु यो भिलान्
 पाण्डवाः कृतकिद्विषान् ॥ ५४
 अनुसृत्य वधिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे वधः ।
 सुखं सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम्
 मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
 शृणुष्व क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः स्थ समागताः
 यदा शूरं च भीरुं च मारयत्यन्तको यमः ।
 को न मूढो न युध्येत मादृशः क्षत्रियमतः ॥
 द्विपतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेप्यथ ।
 पितामहेराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ॥ ५८
 न दृग्धर्मोऽस्ति पार्थिवान्
 क्षत्रियस्य पलायनात् ।
 न युद्धधर्मोऽप्येवो हि
 पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
 अचिरेण हता लोकान्
 सद्यो योधाः समश्नुत ॥ ५९
 सञ्जय उवाच ।
 एवं प्रयाति पुत्रे ते सैनिका भृशयिक्षताः ।
 अनर्घस्यैव तद्वाक्यं प्राद्रघन्सर्वतो दिशः ॥ ६०

यत्रापधिदैरिच चाचलोत्तमै-
 र्यिभिन्नपापाणमहाद्रुमौपधैः ॥ ३
 प्रविद्धघण्टाङ्कुशतोमरध्वजैः
 सहमजालै रुधिरौघसंगुतैः ।
 शरावभिन्नैः पतितैस्तुरङ्गमैः
 श्वसद्भिरार्तैः क्षतजं घमद्भिः ॥ ४
 दीनं स्तनद्भिः परिवृत्तनेत्रै-
 र्महो दशद्भिः कृपणं नदद्भिः ।
 तथापविदैर्गजवाजियोधै-
 र्वलापविदैरथ वीरसंघैः ॥ ५

मन्दासुभिश्चैव गतासुभिश्च
 नराश्वनागैश्च रथैश्च मर्दितैः ।
 मन्दांशुभिश्चैव मही महाहवे
 नूनं यथा वैतरणीव भाति ॥ ६
 गजैर्निक्कृतैर्वरहस्तगात्रै-
 रुद्धेपमानैः पतितैः पृथिव्याम् ।
 विशीर्णदन्तैः क्षतजं वमद्भिः
 स्फुरद्भिरातैः करुणं नदाद्भिः ॥ ७
 निक्कृतचक्रेषुयुगैः सयोक्ताभिः
 प्रविद्धतूणीरपताककेतुभिः ।
 सुवर्णजालावततैर्भृशाहतै-
 र्महारथौधैर्जलदैरिवावृता ॥ ८
 यशस्विभिर्नागरथाश्वयोधिभिः
 पदातिभिश्चाभिमुखैर्हतैः परैः ।
 विशीर्णवर्माभरणाम्बरायुधै-
 र्वृता प्रशान्तैरिव तावकैर्मही ॥ ९
 शरप्रहाराभिहतैर्महावलै-
 रवेक्ष्यमाणैः पतितैः सहस्रशः ।
 दिवश्च्युतैर्भूरतिदीप्तिमद्भि-
 र्नेक्तं ग्रहैर्द्यौरमलप्रदीप्तैः ॥ १०
 प्रनष्टसंज्ञैः पुनरुच्छुसद्भि-
 र्मही बभूवानुगतैरिवार्चिभिः ।
 कर्णार्जुनाभ्यां शरभिन्नगात्रै-
 र्हतैः प्रवीरैः कुरुसृञ्जयानाम् ॥ ११
 शरास्तु कर्णार्जुनबाहुमुक्ता
 विदार्य नागाश्वमनुष्यदेहान् ।
 प्राणान्निरस्याशु महीं प्रतीयु-
 र्महोरगा वासमिवाभिनम्राः ॥ १२
 हतैर्मनुष्याश्वगजैश्च संख्ये
 शरापविद्धैश्च रथैर्नरेन्द्र ।
 धनञ्जयस्याधिरथैश्च मार्गणै-
 रगम्यरूपा वसुधा बभूव ॥ १३
 रथैर्वरेषून्मथितैः सुकल्पैः
 सयोधशस्त्रैश्च वरायुधैर्ध्वजैः ।
 विशीर्णयोक्त्रैर्विनिक्कृत्य बन्धनै-
 र्निक्कृतचक्राक्षयुगात्रिवेणुभिः ॥ १४
 विमुक्तशस्त्रैश्च तथा व्युपस्करी-
 र्हतानुकर्षैर्विनिषङ्गबन्धनैः ।
 प्रभग्ननीडैर्मणिहेमभूषितैः
 सृता मही द्यौरिव शारदैर्धनैः ॥ १५

विकृप्यमाणैर्जवनैस्तुरङ्गभै-
 र्हतैश्चरै राजरथैः सुकल्पितैः ।
 मनुष्य-मातङ्ग-रथाश्वराशिभि-
 र्दुतं व्रजन्तो बहुधा विचूर्णिताः ॥ १६
 सहेमपट्टाः परिघाः परश्वधाः
 शिताश्च शूला मुसलानि मुद्राः ।
 पेतुश्च खड्गा विमला विकोशा
 गदाश्च जाम्बूनदपट्टनद्धाः ॥ १७
 चापानि रुक्माङ्गदभूषणानि
 शराश्च कार्तस्वरचित्रपुङ्खाः ।
 ऋष्ट्यश्च पीता विमला विकोशाः
 प्रासाश्च दण्डैः कनकावभासैः ॥ १८
 छत्राणि वालढ्यजनानि शङ्खा-
 श्छिन्नापविद्धाश्च स्रजो विचित्राः ।
 कुथाः पताकाम्बरभूषणानि
 किरीटमाला मुकुटाश्च शुभ्राः ॥ १९
 प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन्
 प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः ।
 आपीडकेयूरवराङ्गदानि
 ग्रैवेयनिष्काः ससुवर्णसूत्राः ॥ २०
 मण्युत्तमा वज्रसुवर्णमुक्ता
 रत्नानि चोच्चावचमङ्गलानि ।
 गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि
 शिरांसि चेन्दुप्रतिमाननानि ॥ २१
 देहांश्च भोगांश्च परिच्छदांश्च
 त्यक्त्वा मनोज्ञानि सुखानि चैव ।
 स्वधर्मनिष्ठां महतीमवाप्य
 व्याप्याशु लोकान् यशसा गतास्ते
 निवर्त दुर्योधन यान्तु सैनिका
 व्रजस्व राजाञ्जिशविराय मानद ।
 दिवाकरोऽप्येष विलम्बते प्रभो
 पुनस्त्वमेवात्र नरेन्द्र कारणम् ॥ २३
 इत्येवमुक्त्वा विरराम शल्यो
 दुर्योधनं शोकपरीतचेताः ।
 हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाण-
 मार्तं विसंज्ञं भृशमश्रुनेत्रम् ॥ २४
 तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः
 सर्वे समाश्वास्य मुहुः प्रयान्ति ।
 निरीक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य
 ध्वजं महान्तं यशसा ज्वलन्तम् ॥ २५

नराभ्यमातङ्गशरीरजेन
 रक्तेन सिकां च तथैव भूमिम् ।
 रक्ताम्बररक्तपनीययोगा-
 सारं प्रकाशामिध सर्वगम्याम् ॥ २६
 प्रच्छन्नरूपं रुधिराण राज-
 ग्रीध्रे मुहूर्तैः सति विराजमाने ।
 नैवाद्यतस्थुः कुरधः समीक्ष्य
 प्रयाजिता देयलोकाय सर्वे ॥ २७
 यधेन कर्णस्य तु दुःखितास्ते
 हा कर्ण हा कर्ण इति घृणाणाः ।
 द्रुतं प्रयाताः शिविराणि राज-
 न्दियाकरं रक्तमपेक्षमाणाः ॥ २८
 गाण्डीयमुक्तैस्तु सुवर्णपुद्गैः
 शिलाशितैः शोणितदिग्धयाजैः ।
 शरैश्चिताङ्गो युधि भाति कर्णो
 हतोऽपि सन्सूर्य इषांशुमाली ॥ २९
 कर्णस्य देहं रुधिरावसिक्तं
 भक्तानुकम्पी भगवान्विषस्थान् ।
 स्पृष्ट्वांशुभिलोहितरक्तरूपः
 सिष्णासुरम्येति परं समुद्रम् ॥ ३०
 इतीष सञ्चिन्त्य सुरर्षिसदाः
 संप्रसिता यान्ति यथा निकेतनम् ॥
 सञ्चिन्तयित्वा जनता विसक्तु-
 र्यथासुखं य च महीतलं च ॥ ३१
 तदद्भुतं प्राणभृतां मयैकरं
 निशाम्य युद्धं कुरुवीरमुण्ययोः ।
 धनत्रयस्याधिरप्येव विस्मिताः
 प्रशंसमानाः प्रययुस्तदा जनाः ॥ ३२
 शरसंकृतधर्मोणं रुधिराक्षितवाससम् ।
 गतासुमपि राधेयं नैव लक्ष्मीर्धिसुञ्चति ॥ ३३
 तप्तजाम्बूनदनिभं ज्वलनार्कसमप्रभम् ।
 जीवन्तमिव तं शरं सर्वभूतानि मेनिरे ॥ ३४
 हतस्यापि महाराज सूतपुत्रस्य संयुगे ।
 विभ्रेस्तुः सर्वतो योधाः सिंहस्येवैतरे मृगाः ॥
 हतोऽपि पुरुषव्याघ्र जीवयानिव लक्ष्यते ।
 नाभवद्विकृतिः काचिद्धतस्यापि महात्मनः
 चारुवेषधरं धीरं चारुमौलिशिरोधरम् ।
 तन्मुखं सूतपुत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति ॥ ३७
 नानाभरणवाग्राजस्तप्तजाम्बूनदाद्भुतः ।
 हतो वैकर्तनः शोते पादपोऽङ्कुरवानिव ॥
 कनकोत्तमसंकाशो ज्वलन्निव विभावसुः ।

स शान्तः पुरुषव्याघ्र पार्थसायकवारिणा ॥
 यथा हि ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शाम्यति
 कर्णाग्निः समरे तद्वत्पार्थमेवेन शामितः ॥ ३०
 आहत्य च यशो दीप्तं सुयुद्धेनात्मनो भुवि ।
 विसृज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दश ॥
 सपुत्रः समरे कर्णः स शान्तः पार्थतजसा ।
 प्रताप्य पाण्डवान्सर्वान्पञ्चालांश्चाश्रतेजसा
 यर्षित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवाहिनीम् ।
 श्रीमानिव सहस्रांशुर्जगत्सर्वं प्रताप्य च ॥
 हतो वैकर्तनः कर्णः सपुत्रः सहयाहनः ।
 अर्थिनां पक्षिसंघस्य कल्पवृक्षो निपातितः ॥
 वदानीत्येव योऽथोच-
 न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः ।
 सद्भिः सदा सत्पुरुषः
 स हतो द्वैरप्येव वृषः ॥ ३५
 यस्य ब्राह्मणसात्सर्वं वित्तमासीन्महात्मनः ।
 नादेयं ब्राह्मणेष्वासीद्यस्य स्वमपि जीवितम्
 सदा स्त्रीणां प्रियो नित्यं दाता चैव महारथः
 स धे पार्याश्रनिर्दग्धो गतः परमिकां गतिम्
 यमाधित्याकरोद्वैरं पुत्रस्ते स गतो दिधम् ।
 आदाय तव पुत्राणां जयाशां शर्म धर्मं च ॥
 हते कर्णे सरितो न प्रसक्तु-
 र्जगाम चास्तं सधिता दिघाकरः ।
 ग्रहश्च तिर्यक्ज्वलनार्कवर्णः
 सोमस्य पुत्रोऽभ्युदियाय तिर्यक् ॥
 नमः पफालेव ननाद चोर्ध्वं
 ववुश्च घाताः परुषाः सुघोराः ।
 दिशो बभूवुर्ज्वलितानि सधूमा
 महार्णवाः सस्वनुश्रुमुश्रु ॥ ५०
 सकाननाश्चाद्रिचयाश्चकम्पिरे
 प्रचिव्ययुर्भूतगणाश्च सर्वे ।
 बृहस्पतिः संपरिवार्य रोहिणीं
 वभूव चन्द्रार्कसमो विशांपते ॥ ५१
 हते तु कर्णे विदिशोऽपि जज्वलु-
 स्तमोवृता द्यौर्विचचाल भूमिः ।
 पपात चोल्का ज्वलनप्रकाशा
 निशाचराश्चाप्यभवन् ग्रहष्टाः ॥ ५२
 शशिप्रकाशाननमर्जुनो यदा
 क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् ।
 तदाऽन्तरिक्षे सहस्रैव शब्दो
 बभूव हाहेति सुरैर्विमुक्तः ॥ ५३

सदेवगन्धर्वमनुष्यपूजितं
 निहत्य कर्णे रिपुमाहवेऽर्जुनः ।
 रराज राजन् परमेण वचसा
 यथा पुरा वृत्रवधे शतक्रतुः ॥ ५४
 ततो रथेनाम्बुदवृन्दनादिना
 शरन्नभोमध्यदिवाकराचिपा ।
 पताकिना भीमनिनादकेतुना
 हिमेन्दुशङ्खस्फटिकावभासिना ॥ ५५
 महेन्द्रवाहप्रतिमेन तावुभौ
 महेन्द्रवीर्यप्रतिमानपौरुषौ ।
 सुवर्णमुक्तामणिवज्राविद्रुमै-
 रलङ्कृतावप्रतिमेन रंहसा ॥ ५६
 नरोत्तमौ केशवपाण्डुनन्दनौ
 तदाहितावग्निदेवाकराविव ।
 रणाजिरे वीतभयौ विरेजतुः
 समानयानाविव विष्णुवासवौ ॥ ५७
 ततो धनुर्ज्यातलवाणनिःस्वनैः
 प्रसह्य कृत्वा च रिपून् हतप्रभान् ।
 संछादयिष्या तु कुरून् शरोत्तमैः
 कपिध्वजः पक्षिवरध्वजश्च ॥ ५८
 दृष्टौ ततस्तावमितप्रभावौ
 मनांस्यरीणामवदारयन्तौ ।
 सुवर्णजालावततौ महास्वनौ
 हिमावदातौ परिगृह्य पाणिभिः ।
 चुचुम्बतुः शङ्खवरौ नृणां वरौ
 वराननाभ्यां युगपच्च दध्मतुः ॥ ५९
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो देवदत्तस्य चोभयोः ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्चैवान्वनादयत ॥
 विप्रस्ताश्चाभवन्सर्वे कौरवा राजसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि रणभूमिवर्णनं नाम
 चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

शङ्खशब्देन तेनाथ माधवस्यार्जुनस्य च ॥ ६१
 तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ
 वनानि शैलान्सरितौ गुहाश्च ।
 वित्रासयन्तौ तं व पुत्रसेनां
 युधिष्ठिरं नन्दयतां वरिष्ठौ ॥ ६२
 ततः प्रयाताः कुरवो जवेन
 श्रुत्वैव शङ्खस्वनमीर्यमाणम् ।
 विहाय मद्राधिपतिं पार्तिं च
 दुर्योधनं भारत भारतानाम् ॥ ६३
 महाहवे तं बहु रोचमानं
 धनञ्जयं भूतगणाः समेताः ।
 तदाऽन्वमोदन्त जनार्दनं च
 दिवाकरावभ्युदितौ यथैव ॥ ६४
 समाचितौ कर्णशरैः परंतपा-
 वुभौ व्यभातां समरेऽच्युतार्जुनौ ।
 तमो निहत्याभ्युदितौ यथामलौ
 शशाङ्कसूर्यौ दिवि राक्षिममालिनौ ॥
 विहाय तान् वाणगणानथागतौ
 सुहृतावप्रतिमानविक्रमौ ।
 सुखं प्रविष्टौ शिविरं स्वमीश्वरौ
 सदस्यहृताविव विष्णुवासवौ ॥ ६५
 तौ देव-गन्धर्व-मनुष्य-चारणै-
 र्महर्षिभिर्यक्षमहोरगैरपि ।
 जयाभिवृद्ध्या परयाऽभिपूजितौ
 हते तु कर्णे परमाहवे तदा ॥ ६७
 यथानुरूपं प्रतिपूजितावुभौ
 प्रशस्यमानौ स्वकृतैर्गुणौघैः ।
 ननन्दतुस्तौ ससुहृदणौ तदा
 बलं नियम्येव सुरेशकेशवौ ॥ ६८

९५

सञ्जय उवाच ।

हृते धैर्कर्तने राजन् कुरवो भयपीडिताः ।
 वीक्षमाणा दिशः सर्वाः पर्यापितुः सहस्रशः
 कर्णं तु निहतं दृष्ट्वा शत्रुभिः परमाहवे ।
 भीता दिशो व्यकीर्यन्त तावकाः क्षतविक्षताः
 ततोऽवहारं चक्रुस्ते योधाः सर्वे समन्ततः ।
 निवार्यमाणाश्चोद्धिमास्तावका भृशदुःखिताः
 तेषां तन्मतमाशाय पुत्रो दुर्योधनस्तथ ।
 अवहारं ततश्चक्रे शल्यस्यानुमते नृप ॥ ४
 क्षतघर्मा रथैस्तूर्ण वृत्तो भारत तावकैः ।
 नारायणावशेषैश्च शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ५
 गान्धाराणां सहस्रेण शकुनिः परिवारितः ।
 एतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ६
 कृपः शारद्वतो राजन्नागानीकेन भारत ।
 महामेघनिभेनाशु शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ७
 मन्वत्यामा ततः शूरो विनिर्भवस्य पुनः पुनः ।
 पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ८
 संशतकावशिष्टेन बलेन महता वृत्तः ।
 सुशर्मापि ययौ राजन् वीक्षमाणो भयार्दितः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शिविरप्रयाणे

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

सञ्जय उवाच ।

तथा निपतिते कर्णे परसैन्ये च विद्रुते ।
 आश्लिष्य पार्थ दाशाहो हर्षोद्वचनमग्रवीत् ॥ १
 हतो यज्ञभृता वृत्रस्तवया कर्णो धनञ्जय ।
 वृत्रकर्णवधं घोरं कथयिष्यन्ति मानवाः ॥ २
 यज्ञेण निहतो वृत्रः संयुगे भूरितंजसा ।
 त्वया तु निहतः कर्णो धनुषा निशितः शरैः
 तमिमं विक्रमं लोके प्रथितं ते यज्ञस्कर्म ।
 निवेद्यावः कौन्तेय कुरुराजस्य धीमतः ॥ ४
 वधं कर्णस्य संग्रामे दीर्घकालचिकीर्षितम् ।

दुर्योधनोऽपि नृपतिर्हतसर्वस्वान्धवः ।
 ययौ शोकसमाविष्टश्चित्तवन्निमना बहु ॥
 छिन्नध्वजेन शल्यस्तु रथेन रथिना वरः । -
 प्रययौ शिविरायैव वीक्षमाणो दिशो दृष्ट्वा ॥
 ततोऽपरे सुवहवो भारताना महारथाः ।
 प्राद्ववन्त भयव्रस्ता ह्रियाविष्टा विचेतसः ॥ २
 अचक्र क्षरन्तः सोद्धिमा वेपमानास्तथातुराः
 कुरवो दुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा कर्णं निपातितम् ॥ ३
 प्रशंसन्तोऽर्जुनं केचित्केचित्कर्णं महारथाः ।
 व्यद्रवन्त दिशो भीताः कुरवः कुरुसत्तम ॥ ४
 तेषां यांधसहस्राणां तावकानां महामृधे ।
 नासीत्तत्र पुमान् कश्चिद्यो युषाय मनो द्रव्ये
 हृते कर्णे महाराज निराशाः कुरवोऽभयम् ॥
 जीवितेष्वपि राज्येषु दारेषु च धनेषु च ॥ ७
 तान्समानीय पुत्रस्ते यत्नेन महता विशुः ।
 निवेशाय मनो दधे दुःखशोकसमन्वितः ॥ ८
 तस्याशां शिरसा योधाः परिगृह्य विशांपते
 विवर्णवदना राजन्न्यविशन्त महारथाः ॥ ९

निवेद्य धर्मराजाय त्वमानृप्यं गामिभ्यासि ॥ ५
 यत्तमाने महायुद्धे तव कर्णस्य चोभयोः । -
 द्रष्टुमायोधन पूर्वमागतो धर्मनन्दनः ॥ ६
 भृशं तु गादविस्त्रवाक्षाशकत् स्थातुमाहवे ।
 ततः स शिविरं गत्वा स्थितयान्पुरुषर्षभः ॥ ७
 तथेत्युक्तः केशवस्तु पार्थेन यदुपुङ्गवः ।
 पर्यायर्तयद्वयग्रो रथं रथवरस्य तम् ॥ ८
 एवमुक्त्वाऽर्जुनं कृष्णः सैनिकानिदमग्रवीत्
 परानभिमुखा यत्तास्तिष्ठध्वं मद्रमस्तु वः ॥ ९

९५ ।

हृत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतभावदाये पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥
 कर्णो १३

९६

तथेति ॥ १ ॥

धृष्टद्युम्नं युधामन्युं माद्रीपुत्रौ वृकोदरम् ।
 युयुधानं च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
 यावदावेद्यते राक्षे हतः कर्णोऽर्जुनेन वै ।
 तावद्भवद्भिर्यत्तैस्तु भवितव्यं नराधिपैः ॥ ११
 स तैः शूरैरनुज्ञातो ययौ राजनिवेशनम् ।
 पार्थमादाय गोविन्दो ददर्श च युधिष्ठिरम् ॥
 शयानं राजशार्दूलं काञ्चने शयनोत्तमे ।
 अगृहीतां च मुदितीं चरणौ पार्थिवस्य तौ ॥
 तयोः प्रहर्षमालक्ष्य हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
 राधेयं निहतं मत्वा समुत्तस्थौ युधिष्ठिरः ॥ १४
 उवाच च महाबाहुः पुनः पुनरर्दिमः ।
 वासुदेवार्जुनौ प्रेम्णा तावुभौ परिपस्वजे ॥ १५
 तत्तस्मै तद्यथावृत्तं वासुदेवः सहार्जुनः ।
 कथयामास कर्णस्य निधनं यदुपुङ्गवः ॥ १६
 ईषदुस्मयमानस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत् ।
 युधिष्ठिरं हतामित्रं कृताञ्जलिरथाच्युतः ॥ १७

दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च

पाण्डवश्च वृकोदरः ।

त्वं चापि कुशली राजन्

माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८

मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामालोमहर्षणात् ।

क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव ॥

हतो वैकर्तनो राज-

न्सूतपुत्रो महारथः ।

दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र

दिष्ट्या वर्धसि भारत ॥ २०

यस्तु द्यूतजितां कृष्णां प्राहसत्पुरुषाधमः ।

तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पिबति शोणितम्

शेतेऽसौ शरपूर्णाङ्गः शत्रुस्तं कुरुपुङ्गव ।

तं पश्य पुरुषव्याघ्र विभिन्नं बहुभिः शरैः ॥ २२

हतामित्रामिमामुर्वी-

मनुशाधि महाभुज ।

यत्तो भूत्वा सहारुमाभि-

र्भुध्व भोगांश्च पुष्कलान् ॥ २३

सञ्जय उवाच ।

इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः

धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा दाशार्हं वाक्यमब्रवीत् ॥

दिष्ट्या दिष्ट्येति राजेन्द्र

वाक्यं चेदमुवाच ह ।

नैताच्चित्रं महाबाहो

त्वयि देवकिनन्दन ॥ २४

त्वया साराधिना पार्थो यत्तवानहनच तम् ।

न तच्चित्रं महाबाहो युष्मद्भुक्तिप्रसादजम् ॥ २६

प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठ साङ्गदं दक्षिणं भुजम् ।

उवाच धर्मभृत्यार्थ उभौ तौ केशवार्जुनी ॥

नरनारायणौ देवी कथितौ नारदेन मे ॥

धर्मात्मानौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥

असकृच्चापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम ।

कथामेतां महाभाग कथयामास तत्त्ववित् ॥

तव कृष्ण प्रसादेन पाण्डवोऽयं धनञ्जयः ।

जिगायाभिमुखः शत्रून् चासीद्विमुखः क्वचित्

जयश्चैव ध्रुवोऽस्माकं

न त्वस्माकं पराजयः ।

यदा त्वं युधि पार्थस्य

सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ३१

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च महात्मा गीतमः कृपः

अन्ये च बहवः शूरा ये च तेषां पदानुगाः ॥ ३२

त्वद्भुक्त्या निहते कर्णे हता गोविन्द सर्वथा ।

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु रथं हेमविभूषितम् ॥

श्वेतवर्णैर्हयैर्युक्तं कालवालैर्मनोजयैः ।

आस्थाय पुरुषव्याघ्रः स्ववलेनाभिसंवृतः ॥ ३४

प्रययौ स महाबाहुर्द्रुमायोधनं तदा ।

कृष्णार्जुनाभ्यां वीराभ्यामनुमन्त्र्य ततः प्रियम्

आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवफाल्गुनौ ।

स ददर्श रणे कर्णं शयानं पुरुषर्षभम् ॥ ३६

यथा कदम्बकुसुमं केसरैः सर्वतोवृतम् ।

चितं शरशतैः कर्णं धर्मराजो ददर्श सः ॥ ३७

गन्धतैलावसिक्ताभिः काञ्चनीभिः सहस्रशः

दीपिकाभिः कृतोद्योतं पश्यन्ते वै वृतं तदा

संछिन्नभिन्नकवचं वाणैश्च विदलीकृतम् ।

सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ॥ ३९

संजातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य चैवं पुनः पुनः ।

प्रशशंस नरव्याघ्रावुभौ माधवपाण्डवौ ॥ ४०

अथ राजास्मि गोविन्द

पृथिव्यां भ्रातृभिः सह ।

त्वया नाथेन वीरेण

विदुषा परिपालितः ॥ ४१

हतं श्रुत्वा नरव्याघ्रं

राधेयमतिमानिनम् ।

निराशोऽद्य दुरात्माऽसौ

धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ ४२

जीधिते धैव राज्ये च हते राधात्मजे रणे ।
त्यत्प्रसादाद्वयं चैव कृतार्थाः पुरुषर्षभ ॥ ४३

दिष्ट्या जयसि गोविन्द
दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ।

दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च
यिजयी पाण्डुनन्दनः ॥ ४४

त्रयोदश समास्तीर्णा
जागरेण सुदुःखिताः ।

ह्यप्स्यामोऽद्य सुयं रात्रौ
त्यत्प्रसादान्महाभुज ॥ ४५

पयं स वदुःशो राजा प्रशशंस जनार्दनम् ।
अर्जुनं च कुरुश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४६
सज्जय उवाच ।

दृष्ट्वा च निहतं कर्णं सपुत्रं पार्थसायकैः ।
पुनर्जातमिवात्मानं भेने च स महीपतिः ४७
समेत्य च महाराज कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
दर्शयन्ति स्म राजानं हर्षयुक्ता महारथाः ४८
नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च वृकोदरः ।

सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रवरो रथः ॥
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाण्डुपञ्चालसृञ्जयाः ।
पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहते सूतनन्दने ५०

ते धर्षयित्वा नृपतिं
धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

जितकाशिनो लम्पलक्ष्या
युद्धशीण्डाः प्रहारिणः ॥ ५१

स्तुयन्तः सत्ययुक्ताभिर्वाग्भिः कृष्णी परन्तपी
जग्मुः स्वशिविराथैश्च मुदा युक्ता महारथाः ॥
पयमेव क्षयो वृत्तः सुमहोऽहोमहर्षणः ।

तप दुर्मन्त्रिते राजन् किमर्थमनुशोचसि ५३
वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वैतदप्रियं राजा घृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
पपात भूमौ निश्चेष्टम्लिङ्गमूल इव द्रुमः ५४
तथा सा पतिता देवी गान्धारी दीर्घदर्शिनी
शुशोच बहुलालापैः कर्णस्य निधनं युधि५५
तां पर्यगृह्णाद्विदुरो नृपतिं सज्जयस्तथा ।
पर्याश्वसायतां चैव तावुमावेव भूमिपम् ५६
तथैवात्थापयामासुर्गान्धार्यां कुरुयोपितः ।
स दैवं परमं मत्वा भवितव्यं च पार्थिवः ५७

परां पीडां समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपाः ।

चिन्ताशोकपरीतात्मा
न जज्ञे मोहपीडितः ।

स समाश्वसितो राजा
तूष्णीमासीद्विवेकतनः ॥ ५८

॥ श्रवणमहिमा ॥

इमं महायुद्धमखं महात्मनो-

र्धनञ्जयस्त्राधिरेथेय यः पठेत् ।

स सम्पगिष्टस्य मत्स्यस्य यत्फलं
तद्राम्यात्संश्रवणाच्च भारत ॥ ५९

मत्सो हि विष्णुर्भगवान्सनातनो
वदन्ति तच्चाद्यनिलेन्दुभानवः ।

अतोऽनमृयुः शृणुयात् पठेच्च यः
स सर्वलोकानुचरः सुखी भवेत् ६०

तां सर्वदा भक्तिप्रपागता नराः
पठन्ति पुण्यां वरसंहितामिमाम् ।

धनेन धान्येन यज्ञसा च मानुषा
नन्दन्ति ते नात्र विचारणाऽस्ति ६१

अतोऽनमृयुः शृणुयात्सदा तु वै
नरः स सर्वाणि सुखानि चामुयात् ।

विष्णुः स्वयंभूर्भगवान् भवश्च
तुष्यन्ति ते तस्य नरोत्तमस्य ॥ ६२

वेदावाप्तिर्वाक्षिणस्येह दृष्टा
रणे बलं क्षत्रियाणां जयो युधि ।

धनज्येष्ठाश्चापि भवन्ति वैश्याः
शूद्राऽऽरोग्यं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ ६३

तथैव विष्णुर्भगवान्सनातनः
स चात्र देवः परिकीर्त्यते यतः ।

ततः स कामान् लभते सुखी नरो
महामुनेस्तस्य वचोऽर्चितं यथा ६४

कापिलानां सवत्सानां वर्षमेकं निरन्तरम्
यो दद्यात्सुकृते तद्धि श्रवणात्कर्णपर्वणः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

॥ कर्णपर्व समाप्तम् ॥

अतः परं शल्यपर्व भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

एवं निपातिते कर्णे समरे सद्यसाचिना ।

अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वत वै द्विज ?

॥ इति श्रीमहाभारते * कर्णपर्व समाप्तम् ॥

* वद्यप्यादिपर्वाणि पर्वसंग्रहकथनावसरे—

‘अष्टमं पर्वं निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि
चत्वार्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च

चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्ति-
ताः इत्याशुष्कम् । तथापि प्रायः संप्रति कर्णपर्वाध्यायसंख्या
९६ श्लोकसंख्या ५०१४ च दृश्यते । तदेतन्न्यूनाधिक्यं लेख-
कादिप्रमादजमिति ध्येयम् ।

इति श्रीकेशवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचंद्र-
शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां कर्णपर्व समाप्तम् । ॥ भारती जयतु ॥ शाकः १८५३

Shrīman MAHĀBHĀRATAM

Part IV

IX Shalyaparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By—Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kinjawadekar

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

(All rights reserved by the publisher.)

श्रीमन्महाभारतम् ।

चतुर्थभागे—शल्यपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित— भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ महाभारतम् ॥

शल्यपर्व ।

-९-

विषयानुक्रमणिका ।

अ. श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
१ ५५	कर्णे निपातितेऽरुपावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वन्ति धृत- राष्ट्रप्रश्ने तदुत्तरं यदन्विशम्पाय- नो दुर्योधनस्य शिविरगमना- दिकं, शल्यं सेनापतिं कृत्वा युद्धाय निर्गमनं, युधिष्ठिरकृत- शल्ययथादिकं च कथयामास । दुःगितः सञ्जयः पुरं प्रविश्य धृतराष्ट्रं प्रत्यनुतापवाक्यानि यदन्शल्यादीनां दुर्योधनस्य च नाशं कथयंस्तत्पक्ष्याणामभ्य- त्यामकूपधर्मणां पाण्डवपक्षी- याणां पाण्डवकृष्णसात्यकीनां च शोपमभिदधाति स्म । सञ्जयवाक्ये- न धृतराष्ट्रादिषु मूर्छितेषु लब्ध- संगो धृतराष्ट्रो विदुरं प्रति 'विद्व- न्क्षममेहामाश्रयं गतिर्मरतर्यम्' इत्याद्युक्त्वा पुनमुर्च्छ । राजा- नमातुरं दृष्ट्वा सञ्जयादिषु रुदत्सु पुनर्लब्धसंश्लेष्य धृतराष्ट्रस्य विदुरं प्रति स्त्रीणां विसर्जनार्थमाज्ञा- करणादि ... ३	
२ ७०	दुर्योधनस्य नाशं श्रुत्वा त- द्वाक्यं भीष्मादीनां च वधमनूय विलपन् धृतराष्ट्रः 'सोऽहं वनं गमिष्यामि' इत्याद्युक्त्वा पुन-	

अ. श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
३ ११	दुर्योधनादिवधमनूय विललाप । शोकसंतप्तो विलपन्धृतराष्ट्रः सञ्जयं प्रति पुनः 'को वा मुक्ता- मनीकानाम्' इत्यादिकं प- प्रच्छ ... ५	
३ ११	कौरवाणां क्षयं कथयन्सञ्जयः कर्णे हते कौरवाः कतेह्यमूढाः सन्तः सर्वत्र भीमार्जुनौ पश्य- न्तोऽन्योन्यं निघ्नन्तः पलायन- परा बभूवुरित्याद्याह । भीमभया- त्सैन्ये द्रवति सति प्रेरितेन सा- रथिनाऽऽनीतं रथमारुह्य पञ्च- विंशतिसहस्रसंरयैः पदातिभिः सह भीमादिभिर्योद्धुमाजगाम दुर्योधनः । कौरवसैन्यैः सह युद्धयमानयोः पार्यतभीमयो- र्भीमो यदामादाय रथादवस्तुत्य- पञ्चविंशतिसहस्रवीरानहत्वाऽ- न्यानपि जघान । उभयसैन्ययोः संकुलयुद्धे, प्रवृत्ते पाण्डवा- न्योद्धुमाह्वयन्पलायमानं कौरव- वलं दुर्योधनं आश्वासया- मास ... ९	
४ ५१	रणभूमौ पतितान्त्रयादीन् दृष्ट्वा विमुखं दुर्योधनं प्रति कृपाविष्टः कृपोऽर्जुनादीन्प्रशशंस । कृप पुनः 'कः तु ते सूतपुत्रोऽभूत् कः	

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 द्रोणः सहानुगः । अहं क च क
 चात्मा ते हार्दिक्यश्च तथा क नु
 इत्याद्युक्त्वाऽर्जुनस्याजेयत्वं कथ-
 यन्सन्धिकरणमुपदिदेश ... ९
 ५ ५२ कृपवाक्यं श्रुत्वा दुःखितो
 दुर्योधनो 'यत्किञ्चित्सुहृदा
 वाच्यं तत्सर्वं श्रावितो ह्यहं । कृतं
 च भवता सर्वं प्राणान्संत्यज्य
 युद्धयता ।' इत्याद्युक्त्वा सन्धि-
 मनिच्छन्क्षत्रियस्य युद्धमरणं
 कीर्त्यावहामिति वदन् भीष्मादि-
 प्राप्तमार्गस्य श्रेयस्त्वं जगाद ।
 एतदुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा सर्वे
 क्षत्रियास्तदभिनन्दन्त । ऊनद्वि-
 योजने गत्वाऽरुणासरस्वत्यां
 स्नानपानादि विधाय पुनर्युद्धाय
 सज्जा बभूवुः ... १०
 ६ ३० पुनर्युद्धोद्यतेषु योधेषु शल्य-
 समक्षं 'सेनापतिं कृत्वा योद्धु-
 मर्हसि' इत्याद्युक्तवत्सु दुर्योध-
 नोऽश्वत्थामानं प्रति कः सेना-
 पतिर्भवेदिति पप्रच्छ । शल्यः
 सेनापतिः कर्तव्य इत्यश्वत्थाम-
 वाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनेन प्रार्थितः
 शल्यस्तदङ्गीचकार ... १२
 ७ ४६ 'यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथ-
 स्यौ रथिनां वरौ । न मे तुल्यावु-
 भावेतौ बाहुवीर्ये कथञ्चन' इत्या-
 दिकं शल्यस्यात्मश्लाघावाक्यं
 श्रुत्वाऽभिषिक्ते तस्मिन् प्रशं-
 सन्तो योधाः सिंहनादादि चक्रुः ।
 कौरवाणां शब्दं श्रुत्वा युधि-
 ष्ठिरं प्रति 'त्वमेवैनं जहि'
 इत्याद्युक्त्वा श्रीकृष्णः शिविरं
 जगाम ... १३
 अष्टादशदिवसयुद्धम् ।
 ८ ४५ प्रभाते दुर्योधनेन प्रेरिता
 योधा 'न न एकेन योद्धव्यम्'
 इत्यादि समयं कृत्वा शल्यं पुर-
 स्कृत्य युद्धाय निर्जग्मुः । शल्यः

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कथं हत इति धृतराष्ट्रप्रश्ने शल्य-
 युद्धवृत्तान्तं कथयंस्तत्कृतं सर्व-
 तोभद्रव्यूहं कथयति स्म सञ्जयः ।
 धृष्टद्युम्नादिषु शल्यानीकं प्रति
 गतेषु सेनावृतो युधिष्ठिरः शल्यं
 जगामार्जुनादयश्च कृतवर्मादी-
 न्प्रति । कुरुपाण्डवयोरवशिष्ट-
 वलशुश्रूपया धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जय
 उभयोरवशिष्टवलसंख्यां कथय-
 ति स्म ... १५
 ९ ४७ कुरुसञ्जयानां संकुलयुद्धे प्रवृत्ते
 भीमार्जुनौ योधान्मोहयित्वा शं-
 खवादनादि चक्रतुः, पाण्डवशर-
 पीडिता योधाश्च प्रदुडुवुः ... १६
 १० ६८ प्रभञ्जं वलं दृष्ट्वा शल्यः सारथिं
 प्रेरयित्वा युधिष्ठिरं प्रति जगाम ।
 युधिष्ठिरं प्रति गच्छन्तं शल्यं
 दृष्ट्वा योधेषु पुनरागतेषु सत्सु
 नकुलश्चित्रसेनं जघान । नकु-
 लस्य सुपेणसत्यसेनाभ्यां कर्ण-
 पुत्राभ्यां युद्धे प्रवृत्ते नकुलः सत्य-
 सेनं जघान । भ्रातृवधं दृष्ट्वा युद्ध्य-
 मानेन सुपेणेन विरथीकृते नकुले
 सुतसोमरथमारूढे उभाभ्यां युद्धं
 कुर्वन् सुपेणो नकुलेन हतः । तत
 उभयोः संकुलं युद्धम् ... १८
 ११ ६३ सञ्जय उभयसेनयोर्युद्धं कथ-
 यित्वा पाण्डवान्प्रत्यागत्य युद्धं
 कुर्वति शल्ये जातानि दुर्निमि-
 त्तानि कथयति स्म । शल्ययुधि-
 ष्ठिरयोर्युद्धे प्रवृत्ते युधिष्ठिरसा-
 हाय्यार्थं भीमादीनामागमनं
 शल्यसाहाय्यार्थं कृतवर्मादीनां
 च । उभयसैन्ययोः संकुलयुद्धे
 प्रवृत्ते गदया युद्धं कुर्वन्भीमः
 शल्यस्याश्वान्सारथिं च हत-
 वान् । ... २०
 १२ ६३ सारथिं पतितं दृष्ट्वा गदां गृ-
 हीत्वा भीमेन सह गदायुद्धं
 कुर्वन्शल्यो भीमगदाप्रहारपी

- ४० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 डितः कृपेणापवाहितः । पाण्ड-
 वान्प्रत्यागतेषु कौरवेषु दुर्योध-
 नेन चेकिताने हते पुनः शल्य-
 युधिष्ठिरयोर्युद्धम् । ... २२
- १३ ४८ संजयो युधिष्ठिरे शल्येन पीडि-
 ते सात्यक्यादीनामागमनं, भीमा-
 दिभिर्युद्धं कुर्वतः शल्यस्य परा-
 क्रमदर्शनेन दुर्योधनस्य पाण्ड-
 वपराजयप्रयुक्तं संतोषं च कथ-
 यति स्म । ... २४
- १४ ४८ द्रौण्यर्जुनयोर्युद्धं कथयन्नर्जुन-
 कृतं कौरवघलनाशनादिकं
 वर्णयामास । द्रौणिः पाञ्चाल्येन
 सुरयेन युद्धं कुर्वस्तं हत्वा पुन-
 र्जुनं प्रति गत्वा तेन सह
 युयुधे ... २५
- १५ ४३ संजयो धृष्टद्युम्नदुर्योधनयो-
 र्युद्धं कथयित्वा युधिष्ठिरादि-
 भिर्युद्धं कुर्वतः शल्यस्य सात्य-
 किना सह युद्धादिकं शशंस २७
- १६ ६८ मद्राजं पुरस्कृत्य पाण्डवा-
 न्प्रत्यागतेषु कौरवेषु कृपादीन्प्र-
 त्यर्जुने वाणान्वपेत्युभयसैन्ययोः
 संकुलं युद्धम् । शल्यपरा-
 क्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धो युधिष्ठिरोऽर्जुना-
 दीनाह्वय तत्समक्षं शल्यहनना-
 दिकं प्रतिजज्ञे । पञ्चालादिषु
 शहनादनादिकं कुर्वत्तु शल्यं
 प्रत्यागत्य युधिष्ठिरस्य तुमुलं
 युद्धम् । भीमदुर्योधनयोर्युद्ध-
 मानयोर्भीमेन दुर्योधनं मोहयि-
 यित्वा तत्सारथी हते साहा-
 स्यार्थं द्रौण्यादय आजग्मुः ।
 कौरवसैन्यं, नाशयता युधिष्ठि-
 रेण शल्यस्याश्वादिषु हतेषु तं
 गृहीत्वाऽश्वत्थान्न्यपयाते मुहूर्तेन
 रथान्तरमारुह्य शल्यः पुनराज-
 गाम ... २९
- १७ ९१ संजयो युधिष्ठिरादिभिः सह
 शल्यस्य युद्धं वर्णयति स्म ।

- ४० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 युधिष्ठिरो गोविन्दवाक्यं विचि-
 न्त्य शल्यवधार्थं शक्तिं जग्राह ।
 संजयो युधिष्ठिरगृहीतायाः
 शक्तेः प्रभावं वर्णयति स्म । शक्तिं
 प्रक्षिप्य शल्यं हत्वा कौरवसैन्यं
 नाशयन् युधिष्ठिरो भ्रातृवधं
 दृष्ट्वाऽऽगतं तद्भातरमपि जघान ।
 शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा पलायमाने
 कौरवसैन्ये कृतवर्मसात्यन्योर्यु-
 द्धमानयोः सात्यकिना विरथी-
 कृतं कृतवर्माणं स्वरथ आरोप्य-
 कृपोऽपययौ । पराङ्मुखं स्वबलं
 दृष्ट्वा दुर्योधन आगते पुनरागतं
 कृतवर्माणं युधिष्ठिरबाणपीडितं
 गृहीत्वाऽश्वत्थान्न्यपयाते पाण्ड-
 वाः शङ्खवादनादि चक्रुः ... ३३
- १८ ४० युधिष्ठिरं हन्तुं शल्यानुगेषु
 सप्तशतवीर्यवागतेषु युधिष्ठिरं
 रक्षितमर्जुनादिषु चागतेषु पञ्चाला-
 दयः शल्यबलं नाशयामासुः ।
 बलक्षयं दृष्ट्वा शकुनिना प्रेरिते
 दुर्योधने युद्धार्थमागते संकुलं
 युद्धम् ... ३४
- १९ ६९ शल्ये हते कौरवाणां विसु-
 खत्वादिकं, पाण्डवोनामभिगम-
 नादिकं, परस्परालापदिकं चा
 कथयत्संज्ञयः । पलायमानान्यो-
 धान्दृष्ट्वा दुर्योधनः सारथिं संप्रे-
 र्यैकविंशतिसहस्रपदातिभिर्भीमं
 प्रत्याजगाम । भीमेन तावत्सु
 पदातिषु हतेषु पलायनोद्यतानि
 सैन्यानि दुर्योधनवाक्येन परा-
 चवृतिरे ... ३६
- २० २७ पाण्डवान्प्रत्यागते शाल्वे तद्ग-
 यास्तेन्येषु पलायमानेषु कौरवाः
 शंखादिवादनं चक्रुः । कौरवशंख-
 ध्वनिं श्रुत्वा आगतो धृष्टद्युम्नः
 शाल्वेन युद्धं कुर्वन् यदा तद्गजना-
 तिपीडितस्तदा भीमादिपञ्चा-
 गतेषु गदया शाल्वगजमनाश-

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		यत् । सात्यकिश्च भलेन शाल्वं जघान ... ३८	
२१	३७	सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा आगतं कृतव- र्माणं सात्यकिना विरथीकृतं गृहीत्वा कृपोऽपयानं चक्रे । कौरववले पलायमाने दुर्योधनः पाण्डवान्प्रति जगाम ... ३९	
२२	४९	सञ्जयो युधिष्ठिरादिभिर्दुर्यो- धनस्य युद्धमश्वत्थामभीमयोः शकुनियुधिष्ठिरयोः कृतवर्मा- दिभिः सात्यक्यादीनां च युद्धं कथयामास ... ४०	
२३	९२	सञ्जयः कौरवसैन्यभङ्गं, युधि- ष्ठिरस्य युद्धं, तत्साहाय्यार्थं शिखण्ड्यादीनामागमनमुभयोः संकुलयुद्धे प्रवृत्ते जातान्दैविका- द्युत्पातांश्च कथयामास । सैनि- कान्परावर्त्य युद्धं कुर्वतः शकुने- र्वाणैर्भग्नं स्ववलं दृष्ट्वा युधिष्ठि- रेण प्रेरितः सहदेवः शकुनिं प्रति जगाम । शकुनिसैन्यैः सह सहदेवसैन्यानां युद्धे प्रवृत्ते पाण्डवीयां सेनां निघ्नञ्शकुनि- र्धृष्टद्युम्नमाजगाम । तत उभयोः संकुलं युद्धं बभूव ... ४३	
२४	६६	पाण्डववलैः कौरववले नाशय- मानेऽवशिष्टैः सप्तशताश्वः सहा- गतः शकुनिर्योधान्प्रति 'क नु राजा' इत्यादि पृष्ट्वा दुर्योधनं ज- गाम । दुर्योधनं प्रति शकुनि- नोक्तं वाक्यं श्रुत्वाऽऽगतानुद्यत- कार्मुकान्योधान्दृष्ट्वाऽर्जुनः श्री- कृष्णं प्रति दुर्योधनादीन्निन्द- न्याहीत्युवाच । अर्जुनो दुर्योधन- सैन्यं प्रविश्य बाणैर्दिश आच्छा- दयंस्तन्नाशयामास ... ४५	
२५	६३	युद्धं कुर्वत्यर्जुने तद्भयात्कौरव- सैन्ये पलायमाने धृष्टद्युम्नदुर्यो- धनयोर्युद्धयमानयोर्विरथो दुर्यो- धनोऽश्वमारुह्यापयानं चकार ।	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		भीमयुधिष्ठिरादिषु गजानीकं निघ्नत्सु दुर्योधनमपश्यतां कौर- वाणां भापणानि श्रुत्वाऽश्वत्था- मादयः शकुनिं जग्मुः । कौरव- वलं नाशयतां धृष्टद्युम्नादीनां संकुले युद्धे प्रवृत्तेऽश्वत्थामादयो दुर्योधनमन्वेपयामासुः ... ४७	
२६	४२	अर्जुनादिषु गजानीकं निघ्नत्सु समागतैर्दुर्मर्षेणप्रभृतिभिरेकादश- भिर्दुर्योधनम्राट्भिर्युद्धं कुर्वन्भी- मः क्रमेण सर्वानवधीत् । श्रुतवर्म- वधानन्तरं कौरवकृतं भीमा- वरणं, भीमहतानां योधानां संख्यादिकं चाभिदधाति स्म सञ्जयः ... ४८	
२७	५७	दुर्योधनसुदर्शनयोर्भ्रात्रोरश्व- सेनायां स्थितयोर्दुर्योधनं दृष्ट्वाऽ र्जुनेन श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा प्रति- वदता, अवशिष्टकौरववलसंख्यां कथयित्वा तद्वधे प्रतिज्ञाते श्री- कृष्णो रथं प्रेषयामास । सुदर्श- नादिभिर्भीमादीनां युद्धे प्रवृत्ते सुशर्माऽर्जुनयोर्युद्धयमानयोरर्जुनः सुशर्माणं तदीयानन्यांश्च जघान । सुदर्शनादिभिर्युद्धं कुर्वन्भीमः सु- दर्शनं तत्पदानुगांश्च निज- घान ... ५०	
२८	६८	सञ्जयः सहदेवं प्रति शकुनेरा- गमनं, भीमसहदेवाभ्यामुलूकस्य युद्धं, हतसैन्यैर्युद्धभूम्याच्छादनं चाभिदधाति स्म । सहदेवं शकुनिवाणपीडितं दृष्ट्वा कौरव- सैन्यं निवारयति भामि तद्भया- द्ववत्सु योधेषु दुर्योधनवाक्या- त्प्रत्यागतेषु सत्सुभयोः संकुलं युद्धम् । सहदेवेनोल्के हते विदुरवाक्यं स्मरञ्शकुनिः सह- देवेन युयुधे । भीतं शकुनिं दृष्ट्वा कौरवेषु पलायमानेषु सहदेवो द्यूतवृत्तमनूद्य परुषमुक्त्वा तं ज-	

अ० श्लोका	विषय	पृष्ठम्
	घान । हतं शकुनिं दृष्टवतां कौरवाणां पलायनं, पाण्डवानां सहवाचनादि च ... ५२	
(२)	न्हदप्रवेशपर्व ५३-५६	
२९ १०५	पाण्डवान्प्रत्यागतं शकुनि- सैन्यमर्जुनो नाशयति स्म । दुर्यो- धनवाक्येनागतेष्ववशिष्टयोधेषु पाण्डुर्यनिःशेषं नाशितेषु दुर्योधनो मुग्धः सन्नपयाने बुद्धिचकार । पाण्डवानां बलशेषजिज्ञासया धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्तेषामघ- शिष्टबलं कथयित्वा दुर्योधनस्य न्हदप्रवेशाभिप्रायं कथयप्राजानं प्रति तदुक्तिं कथयामास । दुर्यो- धने न्हदं प्रविष्टे कृपाश्वत्थाम- कृतवर्माणो मत्तस्तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा भृशं विलप्य प्राद्रवन् । सर्वसैन्य- वधानन्तरं योषित्सु विलपन्तीषु दुर्योधनामात्या राजदारान् गृ- हीत्वा नगरं गन्तुं निर्जग्मुः । सर्धान्विद्रवतो दृष्ट्वा चिन्तातुरो युयुत्सुर्बुधिष्ठिरानुक्षया पूर्वप्रस्थि- तै राजदारैः सह हास्तिनपुरं जगाम । विदुरेण पृष्ठो युयुत्सु- र्दुर्योधनापक्रमणमारभ्य स्वस्य हास्तिनपुरप्रवेशपर्यन्तं वृत्तं कथ- यति स्म । विदुरो युयुत्सुं प्रति 'प्रातःकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सह प्रभो । बुधिष्ठिरमनुज्ञाय भीम- सेनं तथैव च' इत्याद्युक्त्वा राजगृहं प्रविश्य निरानन्दं शून्यरूपं च तद्दृष्ट्वाऽतिदुःखितः सन् शनैः शनैः श्वासान्मुमोच । युयुत्सुरपि स्वकीयैर्वन्धमानोऽ- पि ताननभिनन्दन्मरतानां क्षयं चिन्तयंस्तं रात्रिं स्वगृहे न्य- वसत् ... ५६	
(३)	गदापर्व ५७-१२४	
३० ६८	अवशिष्टाः कृतवर्मादयः किम- कुर्वन्ति धृतराष्ट्रप्रश्नेऽश्वत्था-	

अ० श्लोका	विषयः	पृष्ठम्
	मादीनां त्रयाणां न्हदसमीप- गमनादिकं बुधिष्ठिरादीनां दुर्यो- धनान्वेषणं चाह स्म सञ्जयः । न्हदे प्रविष्टं दुर्योधनं प्रति कृपा- दिष्वागतेषु तस्मिन् 'दिष्ट्या- पश्यामि वो मुक्तानीदृशात्पुरुष- क्षयात् । पाण्डुकौरवसंमर्दा- जीवमानास्तरर्षमान् ।' इत्याद्यु- क्तवत्यश्वत्थामा 'उत्तिष्ठ राज- न्मद्रं ते' इत्याद्युवाच । एतद- न्तरे तस्मिन्हदे जलपानार्थमाग- ता व्याघ्रास्तेषां रहोवचनं श्रुत्वा पाण्डवशिबिरमागत्य भीमसेनं प्रति तं दुर्योधनवृत्तान्तं कथया- मासुः । भीमसेनेन कथिततद्वृ- त्तान्तो बुधिष्ठिरो द्वैपायनाभिधं न्हदं सोदरैः सह जगाम । पाण्डव- शब्दं श्रुत्वा कृपादयोऽपि दुर्यो- धनं विज्ञाप्य ययुः ... ५९	
३१ ७३	अपयातेषु कृपादिषु 'पश्येमां धार्तराष्ट्रेण' इत्याद्युक्तवन्तं बुधि- ष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णो 'माया- विन इमां मायाम्' इत्यादिना दुर्योधनबधोपायमब्रवीत् । श्री- कृष्णप्रेरणयाऽऽक्षेपवाक्यानि व- दन्तं बुधिष्ठिरं प्रति 'नैतच्छिब्रं महाराज' इत्याद्युत्तरं वदति दुर्योधने पुनरुभयोः संवादः...६१	
३२ ७१	बुधिष्ठिरेणात्यर्थं कृतभर्त्सनो दुर्योधनः किमब्रवीदिति धृत- राष्ट्रप्रश्ने दुर्योधनस्य न्हदे निमग्न- स्य भाषणाद्याह स्म सञ्जयः । दुर्योधनो न्हदस्य एव 'ययं सलु- हदः' इत्याद्युक्त्वा 'अद्य वः स- रथान्' इत्यादि विकृत्यनं कृत्वा विरराम । 'एकैकेन युद्धयस्व, य- च्चाभीष्टमायुधं तद् गृहाण' इत्या- दि बुधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा गदां गृहीत्वा जलादुत्थाय कुड्यो दुर्यो- धनः पाण्डवानुवाच । सञ्जयो	

४० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 गृहीतगदस्य दुर्योधनस्य शोभां
 कथयन्पुष्पिष्ठेण सह तस्योक्ति-
 प्रत्युक्ती अभिधाय, धर्मश्रावण-
 पूर्वकमात्मविकथनमाह स्म दुर्यो-
 धनस्य ... ६४
 ३३ ५८ युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा क्रुद्धे
 श्रीकृष्णे 'यदि नाम एतं युद्धे'
 इत्याद्युक्तवति भीमः 'अद्य पारं
 गमिष्यामि' इत्याद्यभिनिवेशपूर्व-
 कमुवाच । श्रीकृष्णेन स्तुतो
 भीमो युधिष्ठिरं प्रति 'अहमेतेन
 संगम्य' इत्याद्युवाच । गृहीत-
 गदयोर्भीमदुर्योधनयोः समागमे
 परस्परमुक्तिप्रत्युक्ती ... ६६
 ३४ २२ एतदन्तरे गदायुद्धस्थले आ-
 गतो बलरामो युधिष्ठिरादिभिः
 प्रार्थितः श्रीकृष्णं प्रति स्वस्य
 युद्धदर्शनाभिप्रायं कथयति स्म ।
 भीमदुर्योधनयोर्युद्धभूमिमागत-
 योर्युधिष्ठिरादयो बलरामं प्रत्या-
 लिङ्गनपूर्वकं 'पश्य युद्धं महा-
 बाहो' इत्याद्युवाचः ... ६७
 ३५ ९० बलरामगमनविषये जनमेजय-
 प्रश्ने वैशम्पायनस्य तत्कथनरूप-
 मुत्तरम् । शमार्थं धृतराष्ट्रं प्रति
 गत्वा प्रत्यागते श्रीकृष्णे पाण्ड-
 वबलविभागं कुर्वति दुर्योधन-
 स्यापि साहाय्यं क्रियतामित्याह
 बलदेवः । तस्मिन्कृष्णेनानङ्गी-
 कृते क्रुद्धो बलदेवस्तीर्थयात्रा-
 गमनं निश्चित्याज्ञप्तैः प्रेष्यैस्तदुप-
 करणेष्वानीतेषु निर्गतस्तीर्थेषु ना-
 नाविधानि द्रव्याणि ददौ । सा-
 रस्वतादितीर्थानां गुणोत्पत्तिश्रु-
 श्रूपया जनमेजयेन पृष्टो वैशम्पा-
 यनस्तत्कथयितुं प्रतिजज्ञे । प्रभा-
 सतीर्थस्नानेन यक्षिमणश्चन्द्रस्य
 शापमोचनादिके कथिते पुनर्जन-
 मेजयेन कथमिति पृष्टस्तद्वृत्ता-

४० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 न्तं कथयति स्म वैशम्पायनः ।
 समाधिंशतिपत्नीषु मध्ये रोहि-
 ण्यामासक्तं चन्द्रं पृष्ट्वाऽन्यास्त-
 त्सपत्न्यः न्यापितरं दधे प्रति
 गत्वा तन्निवेद्यामासुः । कन्या-
 भिः प्रार्थितेन दक्षेण 'सर्वासु
 पत्नीषु त्वमं वर्तस्व' इत्याश्रमेऽ-
 पि तदकुर्वन्ति चन्द्रे पुनस्त-
 त्पत्नीभिः प्रार्थितो दक्षो रोपाय-
 धमाणं ससर्ज, स च नाममाधि-
 शत । यद्यमणा धीयमाणे चन्द्र
 शोपथीनां चाभावे देवैः पृष्टः स
 दधशापवृत्तान्तमाचचक्षे । तं
 वृत्तान्तं श्रुत्वा देवैः प्रार्थितेन
 दक्षेण कथितं प्रभासतीर्थस्नानं
 कृत्वा शापान्मुक्तं चन्द्रं प्रति स
 पुनः 'माऽवमंस्थाः स्त्रियः' इत्या-
 युवाच । ततश्चमसोद्वेदतीर्थ-
 गमनादिकं शशंस सञ्जयः ... ७०
 ३६ ५४ ततस्त्रितोदपानतीर्थगमने क-
 थिते तद्वृत्तान्तं श्रोतुं जनमेज-
 येन पृष्टो वैशम्पायनस्तं कथयति
 स्म । एकत-द्वित-त्रितेषु त्रिषु
 भ्रातृषु स्वयंज्येभ्यो बहून् पशून्
 लब्ध्वा प्राच्यां दिशि गच्छत्सु
 त्रितस्य कर्मठत्वेनोद्विशावेकत-
 द्वितौ वृकभयात्कूपपतितं त्रितं
 त्यक्त्वा ययतुः । कूपमध्ये यज्ञं
 कुर्वतस्त्रितस्य शब्दं श्रुत्वो-
 द्विशा अपि देवा बृहस्पतिवा-
 क्यात्तत्समीपमागत्य कृपात्तमु-
 च्छृत्यवरान्ददुः । अथ स्वं निलयं-
 गतः क्रुद्धस्त्रित उभौ भ्रातरौ
 शशाप ... ७२
 ३७ ६६ विनशनादितीर्थप्रभृतिप्राग्दि-
 ग्भवबहुतीर्थगमनादिकं श-
 शंस वैशम्पायनः । 'सरस्वती
 प्राङ्मुखी कथं निवृत्ता' इत्या-
 दिके जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायनः
 सरस्वतीवृत्तान्तं कथयित्वा नैमि-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ३८ ५९ पीयतोर्यदर्शनकथनानन्तरं सरस्वतीतीर्थान्यवर्णयत् ... ७४
 ३८ ५९ 'सप्तसारस्वतं' कस्मात्कश्च मङ्गणको मुनिः ' इत्यादिके जनमेजयप्रश्ने सप्तसरस्वतीवृत्तान्तं कथयन्वैशम्पायनः सरस्वत्याः सुप्रभादीनि सप्त नामान्याचख्यौ । पुष्करतीर्थं सत्रं कुर्वतो ब्रह्मणः स्मरणादागतायाः सुप्रभाया नैमिषादिषु स्थितानां काञ्चनाख्यादीनां पण्णां च हिमालये सक्रमात्सप्तसारस्वतं तीर्थं, तत्र मङ्गणकस्य सिद्धिं चाकथयद्वैशम्पायनः । स्त्रीदर्शनास्पालितस्य मङ्गणरेतसः सकाशाद्वायुवेगादिसप्तपुत्रोद्भवः । कुशविजातं कर्मात्प्रसूतं शाकरसं दृष्ट्वा हर्षावृत्यं कुर्वति मङ्गणके तान्निधायार्थं देवप्रार्थनया आगतस्य महादेवस्य तस्य चोक्तिप्रत्युत्तौ । शिष्याङ्गुष्ठात्ताडितशिरगतं शुभ्रं भस्म दृष्ट्वा शीडितो मङ्गणको महादेवं स्तुत्वा तस्माद्भरदानाद्यवाप ... ७६
 ३९ ३८ रामस्य सारस्वतीतीर्थे एकराश्रयासानन्तरं कपालमोचनाययीशनसतीर्थगमनं कथयित्वा जनमेजयप्रश्नानुरोधेन कपालमोचननामप्राप्तिकारणमाह वैशम्पायनः । रामस्य रुपङ्गोराश्रमगमनादिकं तत्तनुत्यागवृत्तान्तादिकं चाकथयत् ... ७७
 ४० ३८ वार्ष्टिपेणः कथं तपस्तप्तवानित्यादिके जनमेजयप्रश्ने वार्ष्टिपेणतपोवृत्तान्तमाख्याय सिन्धुद्वीपदेवाप्योर्विश्वामित्रस्य च ब्राह्मणत्वप्राप्तिवृत्तान्तं चाचष्ट वैशम्पायनः ... ७८

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ४१ ४० वक्रदाल्भ्यस्याश्रमगमनादिकमुक्त्वा तद्वृत्तान्तं कथयति स्म वैशम्पायनः । पशून्याचितुं धृतराष्ट्रराजं प्रति गतो दाल्भ्यो मृतान्पशून्न्ददत्तस्य राज्ञो राज्यं नाशयितुं मृतपशूनां मांसेन होममकरोत्तेन तस्य राज्यं क्षयोन्मुखमभूत् । प्राक्षिके राज्यनाशकारणे कथिते धृतराष्ट्रेण प्रसादितो दाल्भ्यस्तस्य राज्यं मोचयित्वा पशून्गृहीत्वा नैमिषारण्यं जगाम । तस्मिन्नेव तीर्थेऽसुररक्षार्यं बृहस्पतेस्तपश्चर्यादिकं ययातियश्चादिकं चाभिधाय वसिष्ठापवाहतीर्थं प्रति रामगमनमकथयद्वैशम्पायनः ... ८०
 ४२ ४१ 'वसिष्ठस्यापवाहोऽसौ' इत्यादिके जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायनस्योत्तरकथनम् । विश्वामित्रवसिष्ठयोस्तपःस्पर्धाप्रयुक्ते बैरे वसिष्ठानयनार्थं चिन्तयन्विश्वामित्रः सरस्वतीं सस्मार । वसिष्ठानयनार्थं विश्वामित्रेणाज्ञप्ता चिन्तयन्ती सरस्वती वसिष्ठवाक्येन तं बाहयन्ती तेन स्तुता विश्वामित्राश्रममागत्य तस्मायानीतं तं निवेदयति स्म । आनीतं वसिष्ठं हन्तुं खड्गमन्वेययति विश्वामित्रे सरस्वती तं प्राचीं दिशमपोवाह । वसिष्ठमपवहन्ती सरस्वतीं प्रति क्रुद्धो विश्वामित्रः 'शोणितं वह' इति शशाप ८१ विश्वामित्रशपापेन रुधिरं वहन्ती नदीं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रश्नमुखेन तस्याः सकाशात्तत्कारणं शारत्वा शापमोचनार्थमारारुधितो महादेवस्तस्याः शापं मोचयामास । रुधिरनाशनेन क्षुधितै राक्षसैः प्रार्थितानां मुनीनां वाक्यात्प्रसन्ना सरस्वती राक्षसानुदधार ।

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 अत्रैव तीर्थे स्नात्वेन्द्रो ब्रह्महत्याया
 मुक्तोऽभूत् इत्यादिकथनम् । इन्द्रस्य
 ब्रह्महत्या कथमभूदिति जनमेजय-
 प्रश्ने तत्कारणं कथयन्वैशम्पाय-
 नो नमुचिवधाख्यानमाचख्यौ ।
 एतास्मिंस्तीर्थे बलरामागमनादि
 कथयित्वाऽत्रैव कुमारस्याभिपे-
 कादिकमाख्यातवान्वैशम्पायनः
 ... ८३
 ४४ ५३ कुमारभिपेकादिश्रवणार्थं ज-
 नमेजयप्रश्ने वैशम्पायनस्य तत्क-
 थनरूपमुत्तरम् । कार्तिकेयजन्म-
 वृत्तान्तः । कार्तिकेयं दृष्ट्वा महा-
 देवप्रभृतिष्वागतेषु 'कं नु पूर्व-
 मयं वालः' इत्यादिवितर्कं कुर्वाने
 महादेवे कुमारश्चतुर्भौ रूपै रुद्रा-
 दीन्प्रति जगाम । कुमारस्याधि-
 पत्यं दातुं महादेवादिभिः प्रार्थि-
 तो ब्रह्मा चिन्तयन्कुमारं गृहीत्वा
 तैः सह हिमालयं जगाम ... ८५
 ४५ ११५ अभिपेकमहोत्सवेऽभिपेकसा-
 मग्रीं गृहीत्वा आगतैर्देवादि-
 भिरभिषिक्ते कुमार ब्रह्मादयस्त-
 स्मै पारिषदान्ददुः । वैशम्पाय-
 नोऽन्येषां स्कन्दसैनिकानां तदा-
 युधानां च नामानि कथयित्वाऽ-
 भिपेकं दृष्टवतां सैन्यानां नृत्या-
 दिकमाचचक्षे ... ८८
 ४६ १०८ मातृगणकथनं प्रतिजानानो
 वैशम्पायनो मातृणां प्रभावत्या-
 दिनामानि विकृतिरूपादीनि च
 वर्णयति स्म । इन्द्रेण कृतं शक्त्य-
 खादिदानं महादेवकृतं सेना-
 दानं विष्ण्वादिकृतं वैजयन्त्या-
 दिदानमभिधाय देवसेनाः प्राप्त-
 वतः स्कन्दस्य प्रभां वर्णयामास
 वैशम्पायनः । दैत्यान्हन्तुं निर्गतः
 कार्तिकेयो देवादिभिः स्तुतस्ता-
 रकादीञ्जघान । भयात् क्रौञ्च-
 पर्वते निलीनं बाणासुरं ज्ञात्वा

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 शक्तिप्रहारेण क्रौञ्चं भित्त्वा तं
 जघान । तैजसतीर्थे बलरामगम-
 नाद्यभिधाय तत्रैव वरुणस्याभि-
 पेकमाह वैशम्पायनः ... ९१
 ४७ ३३ वरुणाभिपेकं श्रोतुं जनमेजय-
 प्रश्ने वैशम्पायनो वरुणस्य जला-
 धिपत्याभिपेकवृत्तान्तमब्रवीत् ।
 बलरामस्याग्नितीर्थगमनमाख्या-
 याग्निनाशविषये जनमेजय-
 प्रश्ने तन्नाशवृत्तान्तमभिधाय ब्रह्म-
 योनितीर्थवृत्तान्तमाह ... ९३
 ४८ ६८ रामस्य बदरपाचनतीर्थगमन-
 मभिधाय तद्वृत्तान्तं कथयन्भार-
 द्वाजसुतायाः श्रुतावत्या भर्तृत्वे-
 नेन्द्रवरणार्थं तपश्चरणमाख्यात-
 वान्वैशम्पायनः । वसिष्ठरूपेणे-
 न्द्रः कन्यासमीपमागत्य तद्वाक्यं
 श्रुत्वा पञ्च बदराणि पाचयितुं
 दत्त्वा जगाम । बदराणि पाच-
 यन्ती कन्या बहुभिर्दिनैः सर्व-
 स्मिन्काष्ठभारे दग्धेऽप्यपक्वानि
 तान्यालोच्य स्वशरीरमग्नौ नि-
 धायापचत् । स्वशरीरे दह्यमानेऽ-
 प्यविकृतां कन्यामवलोक्य तुष्ट
 इन्द्रः प्रत्यक्षमागत्य तस्यै वरा-
 न्दत्त्वाऽरुधन्तीवृत्तान्तं कथयि-
 त्वा तत्तीर्थवासफलमभिधाय
 प्रययौ । श्रुतावतीजन्मवृत्तान्तं
 श्रोतुं जनमेजयेन पृष्टो वैशम्पा-
 यनस्तं कथयति स्म ... ९५
 ४९ २४ रामस्येन्द्रतीर्थगमनमभि-
 धाय रामतीर्थवृत्तान्तमादित्य-
 तीर्थवृत्तान्तं चाह स्म वैशम्पा-
 यनः ... ९६
 ५० ६९ आदित्यतीर्थे वसन्तं देवलं
 प्रशस्य तदाश्रमे जैगीषव्यस्या-
 गमनमाचख्यौ । बहूनि वर्षाणि
 वसन्तमप्यनुवन्तं जैगीषव्यमा-
 लोक्य चिन्तयन्देवलो जलमाने-
 तुं समुद्रं गतस्तत्रापि तं दृष्ट्वा

अ० श्लो०. विषयः पृष्ठम्
 पुनराश्रममागतस्तत्रापि तं तथैव
 ददर्श । ततस्तत्परीक्षार्थमुपरि-
 तनेषु लोकेषु गच्छन्देवलस्तत्र
 जैगीपत्यं दृष्ट्वा पुनः पतिव्रतालोक-
 पर्यन्तं गत्वा ततोऽग्रे जैगीप-
 त्योऽन्तर्दधे । ततः प्रश्नमुपेन
 सिद्धेभ्यो जैगीपत्यस्य ब्रह्मलोक-
 गमनं श्रुत्वा तत्र गन्तुं प्रवृत्तो
 देवलः सिद्धेर्निर्धारितः स्वाश्रम-
 माजगाम । तत्रापि दृष्टो जैगी-
 पत्यो देवलेन प्रार्थितस्तस्मै मो-
 क्षधर्मं योगविधिं चोपदिदेश ।
 संन्यासोद्यतदेवलदर्शनेन भूता-
 दीनां रोदनादिकं सोमतीर्थगमनं
 चाख्यातवान्यैशम्पायनः ... ९८

५१ ५३ धैशम्पायनो रामस्य सारस्वत-
 तीर्थगमनमभिदधाति स्म । 'कथं
 द्वादशवर्षिक्यामनावृष्ट्याम्'
 इत्यादिके जनमेजयप्रश्ने वैशम्पा-
 यनस्योत्तरम् । अत्र तपः कुर्वतो
 दधीचस्य ऋषेस्तपोभङ्गार्थमि-
 न्द्रेण प्रेषितामलंबुपामप्सरसं दृष्ट-
 वतस्तस्य वीर्यं चक्ष्वाण सरस्व-
 त्याम् । तत्रैतस उत्पन्नं पुत्रमादाय
 दधीचिमागत्य सरस्वती 'ब्रह्मर्षे
 तव पुनोऽयम्' इत्याद्युवाच ।
 पुत्रं लब्धवता दधीचिना स्तुता
 सरस्वती तस्माद्धारोल्लुब्धा पुत्र-
 मादाय प्रययी । एतदन्तरे देव-
 दानवविरोधे समुत्पन्ने दानव-
 वधार्थमस्त्राणि कर्तुमिन्द्रेण देव-
 द्वाराऽसिलामार्यं याचितो दधी-
 चः प्राणान्विखृज्यासीनि ददौ ।
 तैरस्त्रिभिरस्त्राणि - विधायेन्द्रो
 दानवाजघान । कस्मिंश्चित्काले-
 ऽतिक्रान्ते द्वादशवर्षिक्यामनावृ-
 ष्ठ्या प्रवृत्तेष्वपि गन्तुं प्रवृत्तः
 सारस्वतो मुनिः सरस्वत्याश्वा-
 सितो वेदानधीयानस्तत्रैव तस्यौ ।
 अनावृष्ट्यामवीतायामागतानां
 शतय० अ०५

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
 वेदाध्यापनाय प्रार्थयतामृषीणां
 सारस्वतस्य चोक्तिप्रत्युक्ती । सा-
 रस्वते तीर्थे स्नानादि विधाय
 रामो यत्र वृद्धकन्यास्थितिस्त-
 तीर्थं जगाम ... १००

५२ २९ 'कथं कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता
 ह्यभूत्पुरा' इत्यादिके जनमेजय-
 प्रश्ने वैशम्पायनस्तद्वृत्तान्तमाख्या-
 य तत्तीर्थवासफलमाह स्म ।
 अत्र दानानि दत्त्वा ब्राह्मणमुखा-
 ञ्छल्यहननं श्रुत्वा ततो निर्गतो
 रामो मुनीन्प्रति कुरुक्षेत्रवृत्तान्तं
 पप्रच्छ ... १०१

५३ २६ मुनिभिः कुरुक्षेत्रवृत्तान्ते
 कथिते 'किमर्थं कुरुणा कृष्टं'
 इत्यादिके रामेण पृष्टे मुनयस्तद-
 कथयन्- 'बहूनि वर्षाणि कर्षतः
 कुरोरिन्द्रस्य चोक्तिप्रत्युक्ती । देव-
 चाक्यादागत्येन्द्रेण 'अल खेदेन
 भवतः' इत्याद्युक्त्वा तदङ्गी-
 चकार कुरुः । मुनयः कुरुक्षेत्र-
 माहात्म्यं कथयित्वा तस्म्यदा-
 दिकमिन्द्रोक्तमाचक्षुः ... १०२

५४ ४१ रामः कुरुक्षेत्रं दृष्ट्वा दानानि
 दत्त्वा तत्रस्थमाश्रमं जगाम ।
 आश्रमवृत्तान्तजिज्ञासया रामेण
 पृष्टा मुनयस्तमूषुः । रामो मित्रा-
 वरुणाश्रममागत्य तत्रागतं नारदं
 प्रति कुरुक्षेत्रयुद्धवृत्तान्तं पप्रच्छ ।
 नारदस्तं वृत्तान्तं कथयन् भीष्मा-
 दीनां मरणं कौरवबलात्कृपा-
 दीनां त्रयाणामवशेषमुक्त्वा य-
 दीच्छा तर्हि दुर्योधनमीमयोर्दुः-
 खलं व्रजेत्युवाच रामम् । ततो
 रामोऽनुयायिनो विस्मज्य सर-
 स्वतीमाहात्म्यमुक्त्वा गदायुद्धं
 द्रष्टुमाजगाम ... १०३

५५ ५१ रामसंनिधौ दुर्योधनो भीमेन
 सह कथमयुज्यतेति धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सञ्जयो रामदर्शनेन दुर्योधन-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 हर्षादिकमाह । युधिष्ठिरं प्रति
 वलरामेणोक्तं वाक्यं श्रुत्वा सर्वे
 स्यमन्तकपञ्चकमाययुः । सञ्जयो
 गदाधारिणोर्दुर्योधनभीमयोः प्र-
 भां, परस्पराह्वानादिकं, तयो रूपं,
 दुर्योधनवाक्यात्सर्वेषां युद्धदर्श-
 नार्थमुपवेशनं चाह ... १०५
- ५६ ४६ उभयोर्वायुद्धं श्रुत्वा धृतराष्ट्र-
 स्यानुतापपूर्विकोक्तिः । दुर्यो-
 धनेन युद्धार्थमाहूते भीमे स-
 निर्घातवातादीनि दुर्निमित्तान्य-
 भूवन् । भीमो युधिष्ठिरं प्रति
 'नैष शक्तो रणे जेतुम्' इत्या-
 द्युक्त्वा द्रौपदीसभानयनाद्यनूद्य
 दुर्योधनं प्रति क्रुद्धः सन् 'राज्ञश्च
 धृतराष्ट्रस्य' इत्याद्युवाच । ततो
 भीमं प्रति 'किं कथितेन बहुना'
 इत्याद्युक्तं दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा
 सर्वे प्रशंसन्तुः ... १०७
- ५७ ७० सञ्जय उभयोर्युद्धारम्भं मण्ड-
 लादिगतिरुभयोस्तुमुलं गदायुद्धं
 चावर्णयत् ... १०९
- ५८ ६२ अर्जुनेन 'अनयोर्वीरयोर्युद्धे को
 ज्यायान् भवतो मतः' इत्यादि-
 नोभयोर्वलावलविषये पृष्ठः श्री-
 कृष्णस्तदाख्याय स्वस्य माया-
 युद्धाभिप्रायं प्रकाश्य युधिष्ठिरा-
 पराधादिदं भयमागतमित्या-
 द्याह । श्रीकृष्णवाक्यादर्जुनः स्व-
 वामोरुताडनेन भीमाय संज्ञां
 ददाति स्म । उभयोर्मण्डलादि-
 गतिपूर्वकं युज्यमानयोर्भीमेन गद-
 या दुर्योधनस्योरौ भग्ने स पपात ।
 दुर्योधने पतिते उल्कापातादिकं
 यक्षादीनां महानादं भेर्यादीनां
 ध्वनिमद्भुतोत्पादशनेन पञ्चाला-
 दीनामुद्वेगं देवादीनां स्वस्थान-
 गमनादिकं चाह सञ्जयः ... १११
- ५९ ३१ दुर्योधनं पतितं दृष्ट्वा पाण्डवेषु
 हृष्टेषु भीमस्तं प्रति परुषवाक्या-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 न्युक्त्वा पतितस्य तस्य शिरः
 पादेन समलोडयत् । पुनर्भीमो
 दुर्योधनं प्रति 'येऽस्मान्पुरोप-
 नृत्यन्त' इत्याद्युक्त्वा युधिष्ठि-
 रादीन्प्रति 'रजस्वलां द्रौपदी-
 मानयन्ये' इत्यादि सहर्षमुवाच ।
 युधिष्ठिरो भीमं प्रति 'गतोऽसि
 वैरस्यानृण्यम्' इत्याद्युक्त्वाऽनु-
 तप्तः सन्दुर्योधनं प्रति 'तात
 मन्युर्न ते कार्यः' इत्यादि कथयन्
 विललाप ... ११२
- ६० ४८ अधर्मेण हतं राजानं दृष्ट्वा रामः
 किमग्रवीदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्ज-
 यस्योत्तरम् । राजानं पादेन शिर-
 स्याभिहतं दृष्ट्वा क्रुद्धो वलरामो
 भीमं विनिर्दह्याङ्गलं गृहीत्वाऽ-
 भ्यद्रवत् । कृष्णेन बाहुभ्यामावार्य
 'आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिः' इत्या-
 द्युक्तो रामस्तं प्रति 'धर्मः सुच-
 स्तिः सद्भिः' इत्याद्युवाच ।
 क्रोधं निवारयितुं द्रुवन्तं श्रीकृष्णं
 प्रति वलरामो 'हत्वाऽधर्मेण
 राजानम्' इत्याद्युक्त्वा रथमा-
 रुह्य द्वारकां जगाम । चिन्तयन्त्यु-
 धिष्ठिरो 'धर्मराज किमर्थं त्वम्'
 इत्यादिकं श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा
 राजमूर्ध्नि पादस्पर्शमसह-
 मानो 'न ममैतात्प्रियं कृष्ण' इत्या-
 द्युवाच । युधिष्ठिरोक्तं श्रीकृष्णे-
 नानुमोदिते हृष्टस्य भीमस्योक्ति-
 मन्वमोदत युधिष्ठिरः... ११४
- ६१ ७१ दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा पाण्डवाः
 किमकुर्वतोति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्ज-
 यस्य तत्कथनम् । पाण्डवेषु हृष्टेषु
 वीरेषु भीमं प्रशंसत्स्वसदृशं वदतः
 पञ्चालान्प्रति श्रीकृष्णो दुर्यो-
 धननिन्दारूपं वाक्यमुवाच ।
 कृष्णस्याधिक्षेपवाक्यं श्रुत्वो-
 त्थितो दुर्योधनस्तं प्रति 'कंस-
 दासस्य दायाद' इत्यादिकं

अ० श्लोकाः विषयः शृष्टम्
 परुषं पापयमुवाच । पुनः 'हृत्-
 स्त्वमसि गान्धारे' इत्यादि यदन्तं
 श्रीकृष्णे प्रति 'अधीतं विधि-
 यदत्तम्' इत्याद्युक्तयन्तं दुर्योधनं
 प्रति पुष्पयणोदिकमभूत् । दुर्यो-
 धनपूजां दृष्ट्वा मीडिताश्चिन्तयन्तः
 पाण्डया 'नैव शक्योऽति-
 दाप्रोत्साहः' इत्यादि श्रीकृष्णवाक्यं
 श्रुत्या जटपुः ... ११७
 ६२ ४५ निघासार्थं निर्गताः पाण्डया
 दुर्योधनादिभिरसमीपमागत्य र-
 यादयतीर्णास्तदा गाण्डीवारो-
 पणपूर्वकं रयादयतरितुं श्रीकृष्णे-
 नाग्रतोऽर्जुनस्तथाऽकरोत् । रया-
 दयतीर्णोऽर्जुने पश्चाच्छ्रीकृष्णे
 घायतीर्णं यदा व्यजस्यः कपि-
 रन्तर्दधे तदैव साभ्योऽर्जुनरयो
 दग्धो भस्मसाद्भूत् । अर्जुनेन
 रयदाहकारणे पृष्टे, श्रीकृष्णस्त-
 दाचक्षौ । युधिष्ठिरकृता कृष्ण-
 स्तुतिः । श्रीकृष्णप्रेरणया स्व-
 न्युमिः कृष्णेन सात्यकिना च
 सह क्षिप्रिर्गन्तव्यीघयतीर्तरे
 न्ययसद्युधिष्ठिरः । युधिष्ठिरानु-
 क्षया गान्धारीसान्त्वनार्थं श्री-
 कृष्णो हास्तिनपुरं प्रायात्... ११८
 ६३ ७८ 'कृष्णः किमर्थं प्रेषितः' इति
 जनमेजयप्रश्ने तदभिमानन्दनपूर्वक-
 मुत्तरमाह पैशम्पायनः-अन्याय
 हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारीशापा-
 द्भीतेन युधिष्ठिरेण प्रार्थितः श्री-
 कृष्णो हा स्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्र-
 समीपमागत्य सुस्वरं करोत् ।
 धृतराष्ट्रं गान्धारीं च प्रत्युपदेश-

अ० श्लोकाः विषयः शृष्टम्
 वाक्यानि वदन्तं श्रीकृष्णं प्रति
 गान्धारी 'पयमेतन्महाबाहो यथा
 वदसि केशव इत्याद्युक्त्वा धृतरा-
 ष्टस्य त्वमेव गतिरित्यभिधाय पुन-
 शोकसंतप्ता वाससा मुपं प्रच्छा-
 य चिरं करोत् । ततः श्रीकृष्णो
 गान्धारीं कारणसंयुक्तैर्वाक्यैः
 समाभ्यास्य धृतराष्ट्रं प्रति द्रौणे-
 र्दुष्टमभिप्रायं निवेद्य हास्तिन
 पुराग्निरागत्य क्षिप्रिमाजगाम १२०
 ६४ ४३ भग्नसक्यो दुर्योधनः किम-
 प्रधीदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने तदुत्तरं
 कथयन्सञ्जयो दुःशितस्य दुर्यो-
 धनस्य विलापवाक्यादिकं ततः
 पलायमानैर्जनैरभ्युत्थामानं प्रति
 निवेदितं दुर्योधनहननवृत्तान्तं
 चाकथयत् ... १२२
 ६५ ४६ दुर्योधनं हतं श्रुत्या भ्युत्थामा-
 दिषु युद्धभूमि गतेषु विलापपूर्वक-
 मभ्युत्थामा 'न नूनं विद्युते
 सत्यम्' इत्याद्युवाच दुर्योधनं
 प्रति । दुर्योधनोऽपि कृपादी-
 न्प्रति 'ईदृशो लोकधर्मोऽयम्'
 इत्यादि समयोचितमुक्त्वा 'मा
 भवन्तोऽत्र तप्यन्ताम्' इत्याद्यु-
 वाच । दुर्योधनवाक्यं श्रुत्या
 क्रुद्धेनाभ्युत्थाम्ना कृतां सर्वपञ्चा-
 लवधप्रतिज्ञां श्रुतयतो दुर्यो-
 धनस्य प्रेरणया आनीतेन जल-
 कुम्भेन कृपाचार्योऽभ्युत्थामानं सै-
 नापत्येऽभिप्रेषेत् । अभिषिक्तोऽ-
 भ्युत्थामा दुर्योधनं परिष्वज्य
 सिंहनादेन सर्वो दिशो निनादय-
 न्प्रययौ ... १२४

॥ समाप्तेयं शल्यपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

॥ शल्यपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

1. 2. 3.

4
1

.

. . .

॥ महाभारतम् ॥

शल्यपर्व ।

-९-

शल्यवधपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।
अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वन्त वै द्विज १
उदीर्यमाणं च बलं दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
पाण्डवैः प्राप्तकालं च किं प्रापद्यत कौरवः २
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदावक्ष्य द्विजोत्तम ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ३
वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णे हते राजन्धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
भृशं शोकार्णवे मग्नो निराशः सर्वतोऽभवत् ४
हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः ।
कृच्छ्रात्म्यशिविरं प्राप्तो हतशेपैर्नृपैः सह ५

स समाश्वस्यमानोऽपि
हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ।
राजभिर्नालमच्छर्म
सूतपुत्रवधं स्मरन् ॥

स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यं च पार्थिवः ।
संग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययी ७
शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्वाजपुङ्गवः ।
रणाय निर्ययी राजा हतशेपैर्नृपैः सह ८
ततः सुतमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
बभूव भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ९
ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे ।
ससैन्योऽथ स मभ्याहे धर्मराजेन घातितः १०
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धू रणाजिराट् ।
अपसृत्य हृदं घोरं विवेश रिपुजाग्रयात् ११
अथापराहे तस्याहः परिवार्य सुयोधनः ।
हृदादाहूय युद्धाय भीमसेनेन पातितः १२
तस्मिन्हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः ।
संरंभाग्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसोमकान् १३
ततः पूर्वाह्नसमये शिविरादेत्य सञ्जयः ।
प्रविवेश पुरीं दीनो दुःखशोकसमन्वितः १४

नीलकण्ठी टीका—

१

श्रीगणेशाय नमः । उक्ता संगतिः कर्णपर्वदौ । एवं
निपातित इति । उद्यमः पलायनं वा चकुरिति प्रशुभमे-
प्रायः । अल्पा अवशिष्टा इति नृपेन्द्र । अत्राकारलोप आर्थः
॥१॥ तत्र द्वितीयमेव मत्वाऽऽह-उदीर्यमाणमिति ।

पाण्डवबलस्योत्कर्षं दृष्ट्वा किं प्रापद्यत । पलायनमेवास्य श्रेय
इति भावः ॥२॥ कुरुसेन्यवधेन दुर्योधनः पलायनमेव कृत-
वानित्याह-ततः कर्णे हते इत्यादिना । प्रादुर्भूतः प्रादव-
द्भयात् इत्यन्तेन ग्रथेना ॥४॥ एव सर्वान् घातयित्वा पलायने
दुर्योधो लब्ध्वापि मरणमेव प्रापित्याह-अथोति । अपराहे
अहरथे ॥१२॥ ततः रात्रिस्तददर्शनानन्तरम् ॥१४॥

स प्रविश्य पुरीं सूतो
भुजावुच्छिद्य दुःखितः ।
वेपमानस्ततो राजः

प्रविवेश निकेतनम् ॥ १५

रुरोद च नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः ।
अहो वत विनष्टाः स्म निधनेन महात्मनः ॥
विधिश्च बलवानत्र पौरुषं तु निरर्थकम् ।
शक्रतुल्यबलाः सर्वे यथाऽवध्यन्त पाण्डवैः ॥
दृष्ट्वैव च पुरे राजञ्जनः सर्वः स सञ्जयम् ।
क्लेशेन महता युक्तं सर्वतो राजसत्तम ॥ १८

रुरोद च भृशोद्विग्नो
हा राजन्निति विस्वरम् ।

आकुमारं नरव्याघ्र
तत्र तत्र समन्ततः ॥ १५

आर्तनादं ततश्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम् ।
धावतश्चाप्यपश्यामस्तत्र तान्पुरुषर्षभान् ॥ २०

नष्टचित्तानिवोन्मत्तान्
शोकेन भृशपीडितान् ।

तथा स विवहलः सूतः
प्रविश्य नृपतिक्षयम् ॥ २१

ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।

तथा चासीनमनघं समन्तात्परिवारितम् ॥

सुपाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च ।

तथान्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैपिभिः ॥

तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति ।

रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ॥ २४

नातिहृष्टमनाः सूतो वाक्यसंदिग्धया गिरा

सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ॥ २५

मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौबलस्तथा

उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः ॥ २६

संशप्तका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह

म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवना विनिपातिताः

प्राच्या हताः महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः

उदीच्याश्च हताः सर्वे प्रतीच्याश्च नरोत्तमाः

राजानो राजपुत्राश्च सर्वे ते निहता नृप ।

दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ।

अग्नसक्थो महाराज शेते पांसुषु रूपितः ।

धृष्टद्युम्नो महाराज शिखण्डी चापराजितः ॥

उत्तर्माजा युधामन्युस्तथा राजन्प्रमदकः ।
पञ्चालाश्च नरव्याघ्र चैदयश्च निपृदिताः ३१
तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत ।

कर्णपुत्रो हतः दुर्यो वृषसेनः प्रतापवान् ३२

नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः

रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च निहता युधि ॥ ३३

किञ्चिच्छेषं च शिविरं तावकानां कृतं प्रभो

पाण्डवानां कुरूणां च समासाद्य परस्परम्

प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत्कालेन मोहितम् ।

सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो रथाः ॥

ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः

कृपश्च कुतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ३६

तथाऽप्येते महाराज रथिनो नृपसत्तम ।

अश्वौहिणीनां सर्वासां समेतानां जनेश्वर ॥

पते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः ।

कालेन निहतं सर्वं जगद्वै भरतर्षभ ॥ ३८

दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा धैरं च भारत ।

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः

निपपात स राजेन्द्रो गतसत्त्वो महीतले ।

तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशः

निपपात महाराज शोकव्यसनकर्षितः ।

गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्वाश्च कुरुर्योपितः ४१

पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचस्तदा ।

निःसंज्ञं पतितं भूमौ तदाऽसीद्राजमण्डलम्

प्रलापयुक्तं महति चित्रन्यस्तं पटे यथा ।

कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥

शनैरलभत प्राणान्पुत्रव्यसनकर्षितः ।

लब्ध्वा तु स नृपः संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः

उदीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तारं वाक्यमब्रवीत्

विद्वन् क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ ४५

ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ।

एवमुक्त्वा ततो भूतो विसंज्ञो निपपात ह ॥

तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन

शीतैस्ते सिपिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि ४७

स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो नराधिपः ।

तूष्णीं दध्यौ महीपालः पुत्रव्यसनकर्षितः ॥

निःश्वसञ्जिह्वग इव कुम्भक्षितो विशांपते ।
 सञ्जयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ४९
 तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी
 ततो दीर्घेण कालेन विदुरं चाक्यमब्रवीत् ॥
 धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ
 मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ।
 गच्छन्तु योषितः सर्वा
 गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५१
 तथेमे सुहृदः सर्वे भ्राम्यन्ते मे मनो भृशम् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रप्रमोहे
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

विस्मृष्टास्वय नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
 विललाप महाराज दुःखादुःखान्तरं गतः ॥ १
 सधूममिव निःश्वस्य करौ धुन्धन्पुनः पुनः ।
 विचिन्त्य च महाराज यच्चनं चेदमब्रवीत् ॥ २
 धृतराष्ट्र उवाच ।

अहो वत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान् रणे ।
 क्षेमिणश्चाव्ययाश्चैव त्यक्ताः सूत शृणोमि वै ॥
 यज्ञसारमयं नूनं हृदयं सुहृदं मम ।
 यच्छ्रुत्वा निहतान्पुत्रान्दीर्यते न सहस्रधा ॥
 चिन्तयित्वा वयस्तेषां बालक्रीडा च सञ्जय
 हृतान्पुत्रानशेषेण दीर्यते मे भृशं मनः ॥ ५
 अनेत्रत्वाद्यदेतेषां न मे रूपनिदर्शनम् ।
 पुत्रज्जेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ॥ ६
 बालभावमतिक्रम्य यौवनस्थाश्च तानहम् ।
 मध्यप्राशांस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तदाऽनघ ॥
 तानघ निहताश्रुत्वा हतैश्वर्यान्हतौजसः ।
 न लभेयं कचिच्छान्तिं पुत्राधिमिरभिप्लुतः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदधि
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

विस्मृष्टास्त्विति ॥ १ ॥ सधूममिव अत्युष्णमित्यर्थः
 ॥ २ ॥ पाण्डवा क्षेमिण इत्येकं दुःखं स्वीत्याद्य सर्वे

एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ ५२
 विसर्जयामास शनैर्वैपमानः पुनः पुनः ।
 निश्चक्रमुस्ततः सर्वाः स्त्रियो भरतसत्तमा ॥ ५३
 सुहृदश्च तथा सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ।
 ततो नरर्पाति तूर्णं लब्धसंज्ञं परंतप ॥ ५४
 अवैक्षत्सञ्जयो दीनं रोदमानं भृशानुरम् ।
 प्राञ्जलिर्निःश्वसन्तं च तं नरेन्द्रं मुहुर्मुहुः ।
 समाश्वासयत क्षत्ता यच्चसा मधुरेण च ॥ ५५

पश्येहि पुन राजेन्द्र

ममानाथस्य सांप्रतम् ।

त्वया हीनो महाबाहो

कां नु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ९

कथं त्वं पृथिवीपाला-

स्त्यक्त्वा तात समागतान् ।

शेषे विनिहतो भूमौ

प्राकृतः कुनृपो यथा ॥ १०

गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।

अन्धं वृद्धं च मां वीर विहाय क नु यास्यसि

सा कृपा सा च ते प्रीतिः

सा च राजन्सुमानिता ।

कथं विनिहतः पार्थः

संयुगेष्वपराजितः ॥ १२

को नु मामुत्थितं वीर तात तातेति वक्ष्यति

महाराजेति सततं लोकनायेति चासकृत् १३

परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेन हृत्तलोचनः ।

अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे घञः ॥

निहता इत्यपर ते द्वे आह द्वाभ्याम् अहो इति ॥ ३ ॥

वय एतावत्कालपर्यन्तं प्राटत्वम् ॥ ॥ प्राटतो नीच ।

कुनृप इति तावन्प्राणातीति नीचपरिजन इत्यर्थः ॥ १० ॥

तत्रापुष्कं साधु यथा स्यात्तथा मे मा प्रति वद पुनरिति

शेष ॥ १४ ॥

ननु नामाहमध्रौपं वचनं तत्र पुत्रक ।
 भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ॥
 भगदत्तः कृपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
 भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाहिकः ॥
 अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः ।
 बृहद्वलश्च काशीशः शकुनिश्चापि सौबलः ॥
 म्लेच्छाश्च शतसाहस्राः शकाश्च यवनैः सह ।
 सुदक्षिणश्च कास्वोजस्त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ॥
 भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतमः ।
 श्रुतायुश्चायुतायुश्च शतायुश्चापि वीर्यवान् ॥
 जलसन्धोऽथार्प्यशृङ्गी राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
 अलंबुपो महाबाहुः सुबाहुश्च महारथः ॥ २०
 एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम ।
 मर्त्यमुद्यताः सर्वे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च
 तेषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः
 योधयिष्याम्यहं पार्थान्पञ्चालांश्चैव सर्वशः ॥
 चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च संयुगे ।
 सात्यकिं कुन्तिभोजं च राक्षसं च घटोत्कचं
 एकोऽप्येषां महाराज समर्थः सन्निवारणे ।
 समरे पाण्डवेयानां संकुद्धो ह्यभिधावताम् ॥
 किं पुनः सहिता वीराः कृतधैराश्च पाण्डवैः ।
 अथवा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः २५
 योत्स्यन्ते सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे
 कर्ण एको मया सार्धं निहनिष्यति पाण्डवान्
 ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम शासने
 यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ॥ २७
 न स संनह्यते राजाज्ञिति मामब्रवीद्वचः ।
 तस्याथ वदतः सूत बहुशो मम सन्निधौ ॥ २८
 शक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान्पाण्डवान् रणे
 तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः
 व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः ।
 भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान्
 शिखण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव जंबुकम् ।
 द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ॥ ३१
 निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः ।
 कर्णश्च निहतः संख्ये दिव्यास्त्रज्ञो महाबलः
 भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
 बाहिकश्च महाराज किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३३

भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः ।
 जयद्रथश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३४
 सुदक्षिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरवः ।
 श्रुतायुश्चायुतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३५
 महाबलस्तथा पाण्डवः सर्वशस्त्रभृतां वरः
 निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः ३६
 बृहद्वलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
 उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥
 आवन्त्यो निहतो यत्र त्रैगर्तश्च जनाधिपः ।
 संशमकाश्च निहताः किमन्यद्भागधेयतः ३८
 अलम्बुपस्तथा राजन् राक्षसश्चाप्यलायुधः
 आर्प्यशृङ्गिश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ३९
 नारायणा हतो यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः
 म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः ॥
 शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः ।
 निहतः सौबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥
 एते चान्ये च बहवः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिववाहवः ४२
 निहता बहवो यत्र किमन्यद्भागधेयतः ।
 यत्र शूरा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः
 बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः ।
 नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय ४४
 निहताः समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयतः ।
 पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः
 वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः ।
 भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः ॥ ४६
 यस्तु भाग्यसमायुक्तः स शुभं प्राप्नुयान्नरः ॥
 अहं वियुक्तस्तैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवेह सञ्जय ॥ ४७
 कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः ।
 नान्यदत्र परं मन्ये वनवासादृते प्रभो ॥ ४८
 सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्वन्धुर्ज्ञातिसंक्षये ।
 न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाभ्युपगमादृते ४९
 इमामवस्थां प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सञ्जय ।
 दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ५०
 दुःशासनो विविशश्च विकर्णश्च महाबलः ।
 कथं हि भीमसेनस्य श्रोत्र्येऽहं शब्दमुत्तमम् ॥
 एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ।
 असकृद्वदतस्तस्य दुर्योधनवधेन च ॥ ५२

दुःपशोकाभिसन्तप्तो न श्रोष्ये परुषा गिरः
पेशम्पायन उवाच ।

पर्यं वृद्धश्च सन्तप्तः पार्थिवो हतवान्धवः ॥
सुहृदुमुमुहामानः पुत्राधिभिरभिप्लुतः ।

धिलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
दीर्घमुष्णं स निःश्वस्य
चिन्तयित्वा परामघम् ।

दुःषेन महता राज-
न्सन्तप्तो भरतर्षभः ॥ ५५
पुनर्गायत्पाणिं सूतं पर्यपृच्छयथातथम् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।

भीष्मद्रोणौ हतौ ध्रुव्या सूतपुत्रं च घातितं
सेनापतिं प्रणेतां किमकुर्वत मामकाः ।
यं यं सेनाप्रणेतां युधि कुर्वन्ति मामकाः ॥
अचिरेणैव कालेन तं तं निप्रन्ति पाण्डवाः ।
रणभूमिं हतो भीष्मः पश्यतां यः किरीटिना
यद्यमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यताम् ।
यद्यमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान् ५१
स राजकानां सर्वेषां पश्यतां यः किरीटिना
पूर्वमेवाहमुक्तो धैर्यिदुरेण महात्मना ॥ ६०
दुर्योधनाप्रराधेन प्रजेयं विनाशिष्यति ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्नघहितो यथावृत्तो महान् क्षयः
कुरूणां पाण्डवानां च समासाद्य परस्परम्
निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना ।
विद्वतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ॥ २
घोरं मनुष्यदेहानामाजौ नरवरक्षये ।
यत्तत्कर्णे हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत् ॥ ३
तदा तद्य सुतान् राजन्प्राविशत्सुमहद्भयम् ।
न सन्धातुमनीकानि न चैवाय पराक्रमे ॥ ४

केचिन्न सम्यक्पश्यन्ति मूढाः सम्यगवेक्ष्य च
तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचः स्म तत् ।
यदब्रवीत्स धर्मात्मा विदुरो दीर्घदर्शिवान्
तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ ६२
दैवोपहतचित्तेन यन्मया न कृतं पुरा ।
अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुनः ६३
को वा मुखमनीकानामासीत्कर्णे निपातिते
अर्जुनं वासुदेवं च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ६४
केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं मद्राजस्य संयुगे ।
यामं च योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥
कथं च यः समेतानां मद्राजो महारथः ।
निहतः पाण्डवैः संख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय ॥
ब्रूहि सर्वं यथातथं भरतानां महाक्षयम् ।
यथा च निहतः संप्ले पुत्रो दुर्योधनो मम ॥
पञ्चालाश्च यथा सर्वे निहताः सपदानुगाः ।
धृष्टद्युम्नः शिष्यश्चैव द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः
पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तथोभौ माधवौ युधि
कृपश्च कृतयर्मा च भाष्ठाजस्य चात्मजाः ६९
यद्यथा यादृशं चैव युद्धं वृत्तं च साम्प्रतम् ।
अपिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि सञ्जय

सम्यगवेक्ष्य निपुणं विभाव्यापि मूढास्तथाभूतं तद्वच
केचिन्न पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्ध ॥ ६१ ॥ तथाभूतं यथार्थम्
॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठे

भारतभरवदपि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

शृण्वति ॥ १ ॥ समानीतेषु युद्धोन्मुखीकृतेषु ॥ २

सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवंस्ततः ।
विध्वस्तकवचाः सर्वे कांदिशीकाविचेतसः

अन्योन्यमभिनिघ्नन्तो

वीक्षमाणा भयादिशः ।

मामेव नूनं वीभत्सु-

मामेव च वृकोदरः ॥ १०

अभियातीति मन्वानाः पेतुर्मल्लुश्च भारत ।
अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ११
आरुह्य जवसंपन्नाः पादातान्प्रजहुर्मयात् ।
कुञ्जरैः स्यन्दना भग्नाः सादिनश्च महारथैः ॥
पदातिसंघाश्चाश्वौघैः पलायद्भिर्भृशं हताः ।
व्यालतस्करसंकीर्णैः सार्थहीना यथा वने ॥
तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाऽभवन् ।
हतारोहास्तथा नागाश्छिन्नहस्तास्तथाऽपरे
सर्वे पार्थमयं लोकमपश्यन्वै भयादिताः ।
तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयादितान्
दुर्योधनोऽथ स्वं सूतं हाहाकृतवैवमब्रवीत् ।

नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम्
जघने युज्यमानं मां तूर्णमश्वान्प्रचोदय ।
समरे युज्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः १७
नोत्सहेताप्यतिक्रान्तुं वेलामिव महार्णवः ।
अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनं च वृकोदरम् ॥
निहत्य शिष्टाञ्शत्रून् कर्णस्यानृण्यमाप्नुयाम्
तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यसदृशं वचः ॥ १९
सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्शनैरश्वानचोदयत् ।
गजाश्वरथहीनास्तु पादाताश्चैव मारिष ॥ २०
पञ्चविंशतिसाहस्राः प्राद्रवञ्शनकैरिव ।

तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
वलेन चतुरङ्गेण परिक्षिप्याहनच्छरैः ।
प्रत्ययुध्यन्तु ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम् ॥ २२
पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ।
अक्रुद्धयत रणे भीमस्तेर्मृधे प्रत्यवस्थितैः ॥ २३
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत ।
नतान् रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदरः ॥
योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यमुपाश्रितः ।
जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् २५
न्यवधीत्तावकान्सर्वान्दण्डपाणिरिवान्तकः
पदातयो हि संरब्धास्त्यक्तजीवितवान्धवाः
भीममभ्यद्रवन्संख्ये पतङ्गा इव पावकम् ।

आसाद्य भीमसेनं ते संरब्धा युद्धदुर्मदाः २७
विनेदुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ।
श्येनवद्वचरङ्गीमः खड्गेन गदया तथा ॥ २८
पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानां व्यपोथयत् ।
हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः २९
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः ।
धनञ्जयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्यवान् ॥ ३०
माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।
जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा घ्नन्तो दौर्योधनं बलम् ॥
तस्याश्ववाहान्सुबहून्ते निहत्य शितैः शरैः
तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमवर्तत ॥ ३२

ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं व्याक्षिपन्धनुः
कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम् ।
अर्जुनं चापि योद्धारं त्वदीयाः प्राद्रवन्भयात्
विप्रहीनरथाश्वाश्च शरैश्च परिवारिताः
पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमार्त्तन् पदातयः ३५
हत्वा तत्पुरुषानीकं पञ्चालानां महारथः
भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६
महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रगणमर्दनः ।
पुत्रः पञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशः ३७
पारावतसवर्णाश्वं कोविदारवरध्वजम् ।
धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन्भयात् ३८
गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ ।
अचिरात्प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ॥
चेकिंतानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष
हत्वा त्वदीयं सुमहत सैन्यं शङ्खानथाधमन्
ते सर्वे तावकान्प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान्
अभ्यधावन्त निघ्नन्तो वृषाजित्वा वृषा इव ॥
सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डवः ।
अवस्थितं सव्यसाची चुक्रोध बलवन्पु ॥ ४२

तत एनं शरैः राजन्सहसा समवाकिरत् ।
रजसा चोद्गतेनाथ न स्म किञ्चन दृश्यते ॥
अन्धकारीकृते लोके शरीभूते महीतले ।
दिशः सर्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन्भयात्
भज्यमानेषु सर्वेषु कुरुराजो विशांपते ।
परेषामात्मनश्चैव सैन्ये ते समुपाद्रवत् ॥ ४५
ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान्
युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः ॥ ४६

त एनमभिगर्जेन्तं सहिताः समुपाद्ध्यन् ।
 नानाशस्त्ररुजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥
 दुर्योधनाऽप्यसंभ्रान्तस्तानरान् व्यधमच्छरैः
 तत्राद्भुतमपदयाम तथ पुत्रस्य पौरुषम् ॥ ४८
 यदेनं पाण्डयाः सर्वे न शोकुरतिवर्तितुम् ।
 नातिदूरापयातं च कृतबुद्धिः पलायने ॥ ४९
 दुर्योधनः स्वकं सैन्यमपदयद्दशधिक्षतम् ।
 ततोऽयस्याप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तथात्मजः
 हर्षयक्षिप तान् योधास्ततो घचनमग्रवीत् ।
 न तं देशं प्रपद्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च ॥
 यत्र यातास्त यो हन्तुः पाण्डयाः किं सुतेन चः
 स्वल्पं चैव बलं तेषां कृष्णी च भृशधिक्षताः ॥
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो
 ध्रुवं नो विजयो भवेत् ।
 विप्रयातास्तु यो भिघ्नान्
 पाण्डयाः कृतकिल्बिषान् ॥ ५३
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे वधः ।

सुतः सांघातिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम्
 मृतो दुःश्च न जानीते,
 प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
 शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे
 यावन्तोऽत्र समागताः ॥ ५५
 द्विपतो भीमसेनस्य वशमेव्यथ विद्रुताः ।
 पितामहीराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ॥
 नान्यत्कर्मास्ति पार्षीयः क्षत्रियस्य पलायनात्
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान्हि पन्थाः स्वर्गस्य कीरयोः
 सुचिरेणाजितौलोकान्सद्यो युद्धात्समश्नुते
 तस्य तद्वचनं राक्षः पूजयित्वा महारथाः ॥
 पुनरेवाभ्यवर्तन्त क्षत्रियाः पाण्डवान्प्रति ।
 पराजयममृष्यन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ॥ ५९
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पुनरेव सुदारुणम् ।
 तावकानां परेषां च देवाद्युररणोपमम् ॥ ६०
 युधिष्ठिरपुरोगांश्च सर्वसैन्येन पाण्डवान् ।
 अन्यथायन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते शतपथेणि कौरवसैन्यापयाने
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

सङ्क्षय उवाच ।

पतितान्तरयनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनाम्
 रणे च निहतास्त्रागान् दृष्ट्वा पत्नीश्च मारुपि ॥
 आयोधनं चातिघोरं रुद्रस्याक्रीडसन्निभम् ।
 अग्रव्यातिं गतानां तु राक्षो शतसहस्रशः २
 विमुषे तव पुत्रे तु शोफोपहतचेतसि ।
 भृशोद्विग्रेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ३
 ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत ।
 चलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ४
 अभिमानं नरेन्द्राणां विक्षतं प्रेक्ष्य संयुगे ।
 कृपाविष्टः कृपो राजन्वयःशीलसमन्वितः ५
 अग्रवीत्तत्र तेजस्वी सोऽभिमुख्य जनाधिपम्

दुर्योधनं मनुवशाद्वाक्यं वाक्यविशारदः ६
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव
 श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ७
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वि पन्था राजेन्द्र विद्यते
 यं समाश्रित्य युज्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षम ॥
 पुत्रो भ्राता पिता चैव
 स्वस्त्रीयो मातुलस्तथा ।
 सम्बन्धिवान्धवाश्चैव
 योद्ध्या वै क्षत्रजीविना ॥ ९
 वधे चैव परो धर्मस्तथाऽधर्मः पलायने ।
 ते स्म घोरा समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः

इति श्रीमहाभारते शतपथेणि नैलरुष्टीये भास्तभावदीपे
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

पतितानेति ॥ १ ॥ अग्रव्यातिमिति पाठेऽपि
 तुल्योऽर्थः ॥ २ ॥ शूरोत्यत्र दशेति पाठे दृष्टा हृ-
 मात्रेण ॥ ३ ॥ मनुवशादुर्योधनस्य दैन्यवशात् ॥ ६ ॥

तदत्र प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः ।
 हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ११
 जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ ।
 लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्युपास्महे ॥ १२
 येषु भारं समासाद्य राज्ये मतिमकुर्महि ।
 ते सन्त्यज्य तनूर्याताः शूरा ब्रह्मविदां गतिं
 वयं त्विह विना भूता गुणवद्भिर्महारथैः ।
 कृपणं वर्तयिष्याम पातयित्वा नृपान्वहन् ॥
 सर्वैरथ च जीवद्भिर्वाभत्सुरपराजितः ।
 कृष्णनेत्रो महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ॥ १५
 इन्द्रकार्मुकतुल्याभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रितम् ।
 वानरं केतुमासाद्य सञ्चाल महाचमूः १६
 सिंहनादाच्च भीमस्य
 पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
 गाण्डीवस्य च निर्घोषा-

त्संहृष्यन्ति मनांसि नः ॥ १७
 चरन्तीव महाविद्युन्मुण्णन्ती नयनप्रभाम् ।
 अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत १८
 जाम्बूनदविचित्रं च धूयमानं महद्भुजः ।
 दृश्यते दिक्षु सर्वासु विद्युदभ्रघनेष्विव ॥ १९
 श्वेताश्च वेगसम्पन्नाः शशिकाशसमप्रभाः ।
 पिवन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्तु वाजिनः
 उह्यमानांश्च कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः ।
 जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्जुनं रणे ॥ २१
 तावकं तद्वलं राजन्नर्जुनोऽस्त्रविशारदः ।
 गहनं शिशिरे कक्षं ददाहाग्निरिवोल्बणः २२
 गाहमानमनीकानि महेन्द्रसदृशप्रभम् ।
 धनञ्जयमपश्याम चतुर्दंष्ट्रमिव द्विपम् ॥ २३
 विक्षोभयन्तं सेनां ते त्रासयन्तं च पार्थिवान्
 धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २४
 त्रासयन्तं तथा योधान्धनुर्घोषेण पाण्डवम् ।
 भूय एनमपश्याम सिंहं सृगगणानिव ॥ २५
 सर्वलोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
 आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये विचेरतुः ॥
 अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
 संग्रामस्यातिघोरस्य वध्यतां चाभितो युधि
 वायुनेव विधूतानि तव सैन्यानि सर्वतः ।

शरदंभोदजालानि व्यशीर्यन्त समन्ततः २८
 तां नावमिव पर्यस्तां वातधूतां महार्णवे ।
 तव सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत्
 क नु ते सूतपुत्रोऽभूत्क नु द्रोणः सहानुगः ।
 अहं क च क चात्मा ते हार्दिक्यश्च तथा क नु
 दुःशासनश्च ते भ्राता भ्रातृभिः सहितः क नु
 बाणगोचरसंप्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् ॥ ३१
 सम्बन्धिनस्ते भ्रातृश्च सहायान्मातुलांस्तथा
 सर्वान्विक्रम्य म्रियतो लोकमाक्रम्य मूर्धनि
 जयद्रथो हतो राजर्निक नु शेषमुपास्महे ।
 को हीह सपुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम्
 तस्य चास्त्राणि दिव्यानि
 विविधानि महात्मनः ।

गाण्डीवस्य च निर्घोषो
 धैर्याणि हरते हि नः ॥ ३४
 नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका ।
 नागभग्नद्रुमा शुष्कां नदीवाकुलतां गता ३५
 ध्वजिन्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः ।
 चरिष्यति महाबाहुः कक्षेष्वग्निरिव उवलन्
 सांत्यकेश्चैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः ।
 दारयेच्च गिरीन्सर्वान् शोपयेच्चैव सागरान्
 उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशापते
 कृतं तत्सफलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३८
 प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरक्षितम् ।
 दुरासदं तदा गुप्तं व्यूढं गाण्डीवधन्वना ३९
 युष्माभिस्तानि चीर्णानि
 यान्यसाधूनि साधुषु ।

अकारणकृतान्धैव
 तेषां वः फलमागतम् ॥ ४०
 आत्मनोऽर्थे त्वया लोको यत्नतः सर्व आहतः
 स ते संशयितस्तात आत्मा वै भरतर्षभ ४१
 रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
 भिन्ने हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतम्
 हीयमानेन वै सन्धिः पर्येष्टव्यः समेन वा ।
 विग्रहो वर्धमानेन मतिरेषा बृहस्पतेः ॥ ४३
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीना स्म बलशक्तितः ।
 तदत्र पाण्डवैः सार्धं सन्धि मन्ये क्षमं प्रभो

कृष्णो नेत्रं नेता यस्य स तथा ॥ १५ ॥
 संहृष्यन्ति संहरिष्यन्ति इडभाव आर्षः । मनांसि आत्मानं
 संहरिष्यन्ति मूढानि भविष्यन्तीत्यर्थः । संमुह्यन्तीति

पाठान्तरम् ॥ १७ ॥ वर्तमानस्य संग्रामस्य अभितो
 वध्यतां वध्यमानानां च अद्य सप्तदशाहानि जातानीत्यन्वयः
 जातानीति शेषः ॥ २७ ॥

न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयसश्चावमन्यते ।
स क्षिप्रं म्रश्यते राज्यान् च श्रेयोऽनुविन्दते
प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि ।
श्रेयः स्यान्न तु मौढ्येन राजन् गन्तुः पराभवम्
घैचित्रवीर्यवचनात्कृपाशीलो युधिष्ठिरः ।
यिनिपुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन च
यद् दृष्ट्वा हि हृषीकेशो राजानमपराजितम् ।
अर्जुनं भीमसेनं च सर्वे कुर्युरसंशयम् ॥ ४८

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि कृपायाक्ये

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन तपस्विना ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च तूष्णीमासीद्विश्रापते
ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
कृपं शारद्वतं वाक्यमिच्छुवाच परंतपः ॥ २
यार्त्तिकचित्सुहृदा वाच्यं तत्सर्वं श्रावितो ह्यहं
कृतं च भयता सर्वं प्राणान्संत्यज्य युध्यता
गाहमानमनीकानि युध्यमानं महारथैः ।
पाण्डवैरतितेजोभिर्लोकस्त्वामनुदृष्टवान् ॥
सुहृदा यदिद् वाक्यं भयता श्रावितो ह्यहम्
न मां प्रीणाति तत्सर्वं मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥
हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम् ।
उच्यमानं महाबाहो न मे विप्राश्च रोचते ॥

राज्याद्विनिरुतोऽस्माभिः

कथं सोऽस्मासु विश्वसेत् ।

अक्षयूते च नृपति-

र्जितोऽस्माभिर्महाधनः ॥ ७

स कथं मम वाक्यानि श्रद्धया श्रद्धय एव तु ।
तथा दौत्येन संप्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ॥
प्रलब्धश्च हृषीकेशस्तच्च कर्माविचारितम् ।
स च मे वचनं ब्रह्मकथमेवाभिमन्यते ॥ ९
विललाप च यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी ।
न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ॥ १०

एकप्राणाबुभौ कृष्णावन्योन्यमभिसंधिती ।
पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ॥
सस्त्रीयं निहतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः
कृतागसो वयं तस्य स मर्त्यं कथं क्षमेत् ॥
अभिमन्योर्धिनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुनः ।
स कथं मद्विते यत्नं प्रकरिष्यति याचितः ॥
मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः
प्रतिज्ञातं च तेनोग्रं भज्येतापि न संनमेत् ॥
उभौ तौ बद्धनिर्लिशाबुभौ चाबद्धकङ्कदौ* ।
कृतवैराबुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १५
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च कृतवैरौ मया सह ।
तौ कथं मद्विते यत्नं कुर्यातां द्विजसत्तम ॥
दुःशासनेन यत्कृष्णा एकवत्सा रजस्वला ।
परिकृष्टा सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यतः ॥
तथा विवसनां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः
न निवारयितुं शक्याः संप्रामात्ते परंतपाः ॥
यदा च द्रौपदी कृष्टा मद्विनाशाय दुःखिता
स्थण्डिले नित्यदा शेते यावद्वैरस्य यातनम्
उग्रं तेपे तपः कृष्णा भर्तृणामर्थसिद्धये ।
निक्षिप्य मानं दर्पं च वासुदेवसहोदरा ॥ २०
कृष्णायाः प्रेक्ष्यवदूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ।
इति सर्वं समुद्यद् न निर्वाति कथञ्चन ॥ २१

५

असंशयं गतवैरमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहामारते
शल्यपर्वणि नैलकण्ठायै मास्तरमावदपि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४

एवमुक्तस्ततो राजेति स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ उदउदः
वङ्कटक इत्यमरः तनुनामित्यर्थः ।

अभिमन्योर्विनाशेन स सन्धेयः कथं मया ।
कथं च राजा भुक्त्वेमां पृथिवीं सागराम्बरां
पाण्डवानां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमहं कथम्
उपर्युपरि राज्ञां वै ज्वलित्वा भास्करो यथा
युधिष्ठिरं कथं पश्चा-

दनुयास्यामि दासवत् ।

कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान्

दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ॥ २४

कृपणं वर्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकाम्
नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया
न तु सन्धिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथञ्चन ।

सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परंतप ॥ २६

नायं क्लीवयितुं कालः संयुद्धं काल एव नः
इष्टं मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणाः ॥ २७

प्राप्ताः कामाः श्रुता वेदाः

शत्रूणां मूर्ध्नि च स्थितम् ।

भृत्या मे सुभृतास्तात

दीनश्चाभ्युद्धृतो जनः ॥ २८

नोत्सहेऽद्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान्वक्तुमीदृशम् ।

जितानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितम् ॥

भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया
पितॄणां गतमानृण्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ॥

न ध्रुवं सुखमस्तीति कुतो राष्ट्रं कुतो यशः ।

इह कीर्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा

गृहे यत्क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हितम् ।

अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ॥ ३२

अरण्ये यो विमुच्येत संग्रामे वा तनुं नरः ।

क्रतूनाहत्य महतो महिमानं स गच्छति ॥ ३३

कृपणं विलपन्नातो जरयाऽभिपरिप्लुतः ।

म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥

त्यक्त्वा तु विविधान् भोगान्

प्राप्तानां परमां गतिम् ।

अपीदानां सुयुद्धेन

गच्छेयं यत्सलोकताम् ॥ ३५

शूराणामार्यवृत्तानां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।

धीमतां सत्यसन्धानां सर्वेषां क्रतुयाजिनाम्

शस्त्रावभृथपूतानां ध्रुवं वासस्त्रिविष्टपे ।

मुदा नूनं प्रपश्यन्ति युद्धे ह्यप्सरसां गणाः ॥

पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान्सुरसंसदि ।

अप्सरारोभिः परिवृताभ्योदमानास्त्रिविष्टपे ॥

पन्थानममरैर्यान्तं शूरैश्चैवानिवर्तिभिः ।

अपि तत्संगतं मार्गं वयमध्यारुहेमहि ॥ ३९

पितामहेन वृद्धेन तथाऽऽचार्येण धीमता ।

जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ४०

घटमाना मदर्थेऽस्मिन् हताः शूरा जनाधिपाः

शेरते लोहिताक्ताङ्गाः संग्रामे शरविक्षताः ॥

उत्तमास्त्रविदः शूरा

यथोक्तक्रतुयाजिनः ।

त्यक्त्वा प्राणान् यथान्याय-

मिन्द्रसन्नसु धिष्ठिताः ॥ ४२

तैः स्वयं रचितो मार्गो दुर्गमो हि पुनर्भवेत् ।

संपतद्भिर्महावेगैर्यास्यद्भिरिह सद्गतिम् ॥ ४३

ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् ।

ऋणं तत्प्रतियुञ्जानो न राज्ये मन आदधे ॥

घातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृनथ पितामहान् ।

जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्भुवम्

कीदृशं च भवेद्राज्यं मम हीनस्य वन्धुभिः ।

सखिभिश्च विशेषेण प्रणिपत्य च पाण्डवम्

सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम्

सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥

एवं दुर्योधनेनोक्तं सर्वे संपूज्य तद्वचः ।

साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः संवभाषिरे

पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।

सर्वे सुनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ४९

ततो वाहान्समाश्वस्य सर्वे शुद्धाभिनन्दिनः

ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ॥ ५०

आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे ।

अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सत्सुश्च ते जलम्

तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्यवर्तन्त ते ततः ।

पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्योन्येन पुनस्तदा ।

सर्वे राजन्यवर्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

सञ्जय उवाच ।

अथ हैमवते प्रस्ये स्थित्वा युद्धाभिनन्दिनः
 सर्वं पथ महायोधास्तत्र तत्र समागताः ॥ १
 शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः ।
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः २
 सुपेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्यवान् ।
 जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुपितास्ततः ३
 रणे कर्णे हस्ते धीरे प्रासिता जितकाशिभिः
 नालभन् शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम्
 तेऽयुवन्सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधौ ।
 कृतयन्त्रा रणे राजन्सम्पूज्य धिधिषत्तदा ५
 कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्हसि ।
 येनाभिगुप्ताः संप्राप्ते जयेमासुहृदो वयम् ॥ ६
 ततो दुर्योधनः स्थित्वा रथे रथधरोत्तमम्
 सर्वयुद्धविभावक्षमन्तकप्रतिमं युधि ॥ ७
 स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियंवदम् ।
 व्याकोशपद्मपत्राक्षं व्याघ्रास्यं भेरुगीरवम् ८
 स्थाणोर्ध्वपस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगतिस्वरैः ।
 पुष्टिलिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णघरोरसम् ॥ ९
 बले जघे च सदृश-
 मरुणानुजघातयोः ।
 आदित्यस्यार्चिषा तुल्यं
 बुद्ध्या चोशनसा समम् ॥ १०
 काशिरूपमुलैश्वर्यं-
 खिभिश्चन्द्रमसा समम् ।
 काञ्चनोपलसंघातैः
 सदृशं लिष्टसन्धिकम् ॥ १२
 सुवृत्तोरुकटीजं सुपादं स्वङ्गुलीनयम् ।
 स्मृत्वा स्मृत्यैव तु गुणान्धात्रायज्ञाद्विनिर्मितं
 सर्वलक्षणसम्पन्नं निपुणं श्रुतिसागरम् ।
 जेतारं तरसाऽरीणामजेयमरिभिर्वलात् १३
 दशाङ्गं यश्चतुष्पादमिष्वस्त्रं वेद तत्त्वतः ।

सांगांस्तु चतुरो वेदान्सम्यगाख्यानपञ्चमान्
 आराध्य त्र्यम्बकं यत्नाद्वैरुग्रैर्महातपाः ।
 अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥
 तमप्रतिमकर्माणं रूपेणाप्रतिमं भुवि ।
 पारसं सर्वविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् १६
 तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमप्रवीत् ।
 यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान्
 गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः ।
 भवांस्तस्माभिर्योगासे कोऽस्तु सेनापतिर्मम
 द्रौणिशुवाच ।

अयं कुलेन रूपेण
 तेजसा यशसा श्रिया ।
 सर्वैर्गुणैः समुदितः
 शल्यो नोऽस्तु चमूपतिः ।
 मागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा
 कृतज्ञोऽस्मानुपागतः ।
 महासेनो महाबाहु-
 महासेन इवापरः ॥ २०
 एनं सेनापतिं कृत्वा
 नृपतिं नृपसत्तम ।
 शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभि
 देवैः स्कन्दमिवाजितम् ॥ २१
 तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्वं पथ नराधिपाः ।
 परिवार्य स्थिताः शल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे ॥
 युद्धाय च मतिं चक्रुरावेशं च परं ययुः ।
 ततो दुर्योधनो भूमौ स्थित्वा रथधरे स्थितम्
 उवाच प्राञ्जलिभूत्वा द्रोणभीष्मसमं रणे ।
 अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल
 यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः ।
 स भवानस्तु नः शूरः प्रणेतार वाहिनीमुखे २५

६

अथेति । प्रस्ये क्षिप्ते ॥ १ ॥ तत तत्र ॥ ३ ॥
 सर्वेषां युद्धगतानां विविधानां भावानामभिप्रायाणां शं
 सर्वयुद्धविभावक्षमं ॥ ७ ॥ स्वंगं शोभनागम् ॥ ८ ॥
 स्थाणो संवन्धिनो रूपाय ॥ ९ ॥ अर्चिषा ज्योतिषा
 तुल्यं तुल्यतेजसं अर्चिषा आदित्यस्य तुल्यमिति वा ॥ १० ॥

दशागम् ।

‘व्रतं प्राप्तिर्धृतिः पुष्टिः स्मृतिः क्षेपोऽरिभेदनम्
 चिकित्सोद्दीपनं कृष्टिर्विघ्न स्याद्दशाङ्गकम् ॥
 दीक्षा शिक्षाऽऽत्मरक्षा च एतत्साधनमेव च ।
 घनैर्देव्य चत्वार एते पादाः प्रकीर्तिताः ’ ॥ १४ ॥
 तुभ्य तव ॥ १७ ॥ महासेन इव कार्तिकेय इव महती
 सेना यस्य स महासेन ॥ २० ॥

रणं याते च भवति
पाण्डवा मन्दचेतसः ।
भविष्यन्ति सहामात्याः
पञ्चालाश्च निरुद्यमाः ॥ २६
दुर्योधनवचः श्रुत्वा
शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो
राजानं राजसन्निधौ ॥ २७
शल्य उवाच ।
यत्तु मां मन्यसे राजन्
कुरुराज करोमि तत् ।

त्वत्प्रियार्थं हि मे सर्वं
प्राणा राज्यं धनानि च ॥ २८
दुर्योधन उवाच ।
सैनापत्येन वरये
त्वामहं मातुलातुलम् ।
सोऽस्मान्पाहि युधां श्रेष्ठ
स्कन्दो देवानिवाहवे ॥ २९
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र
देवानामिव पावकिः ।
जहि शत्रून् रणे वीर
महेन्द्रो दानवानिव ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यदुर्योधनसंवादे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

सञ्जय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्राजः प्रतापवान्
दुर्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह ॥
दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदां वर ।
यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथस्थौ रथिनां वरौ
न मे तुल्यानुभावेतौ बाहुवीर्ये कथञ्चन ।
उद्यतां पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवाम् ३
योधयेयं रणमुखे

संकुद्धः किमु पाण्डवान् ।

विजेष्यामि रणे पार्थान्

सोमकांश्च समागतान् ॥ ४

अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ।
तं च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे
इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्योधन न संशयः ।

एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ॥ ६

अभ्यपिञ्चत सेनाया मध्ये भरतसत्तम ।

विधिना शास्त्रदृष्टेन क्लिष्टरूपो विशांपते ७

अभिषिक्ते ततस्तस्मिन्सहनादो महानभूत् ।

तव सैन्येऽभ्यवाद्यन्त वादित्राणि च भारत

कुष्ठाश्चासंस्तथा योधा मद्रकाश्च महारथाः ।
तुष्टुवृश्चैव राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ९
जय राजंश्चिरञ्जीव जहि शत्रून्समागतान् ।
तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराष्ट्रा महाबलाः १०
निखिलाः पृथिवीं सर्वां प्रशासन्तु हतद्विषः
त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानवान् ॥
मर्त्यधर्माण इह तु किमु सृज्यसोमकान् ।
एवं संपूज्यमानस्तु मद्राणामधिपो बली १२
हर्षे प्राप तदा वीरो दुरामपकृतात्मभिः ।

शल्य उवाच ।

अद्य चाहं रणे सर्वान् पञ्चालान्सह पाण्डवैः

निहनिष्यामि वा राजन्

स्वर्गं यास्यामि वा हतः ।

अद्य पश्यन्तु मां लोका

विचरन्तमभीतवत् ॥ १४

अद्य पाण्डुसुताः सर्वे वासुदेवः ससात्यकिः

पञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः । १५

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रमद्रकाः

विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्वलम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

एतच्छ्रुत्वेति ॥ १ ॥ न तरिष्यन्तीत्यत्र न भवि-

ष्यन्तीति पाठे यं प्राप्य न भविष्यन्ति मरिष्यन्तीत्यध्या-
हत्य योज्यम् ॥ ५ ॥ क्लिष्टरूपः पराजयनिश्चयात् ॥ ७ ॥
कुश आहूताः ॥ ९ ॥ मर्त्यधर्माणः मर्त्यधर्मणः ॥ १२ ॥

लाघवं चास्त्रवीर्यं च भुजयोश्च बलं युधि ।
अथ पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः
यादृशं मे बलं बाहोः सम्पदस्त्रेषु या च मे ।
अथ मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ॥
प्रतीकारपराभूत्या चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः
अथ सैन्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः
द्रोणभीष्माद्यति विभो सूतपुत्रं च संयुगे ।
विचरिष्ये रणे युध्यन्मित्रयार्थं तव कौरव २०
सञ्जय उवाच ।

अभिपिक्ते तथा शल्ये तथ सैन्येषु मानद ।
न कर्णे ह्यस्मिन् किञ्चिन्मेनिरे तत्र भारत २१
दृष्ट्वाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः ।
मेनिरे निहतान्पार्यान्मद्राजघशं गतान् २२
प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावको भरतर्षभ ।
तां रात्रिमुपिता सुप्ता हर्षचित्ता च साऽभवत्
सैन्यस्य तथ तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः
घार्ण्यमग्रधीद्वाक्यं सर्वैश्चक्रस्य पश्यतः ।

मद्राजः कृतः शल्यो धार्तराष्ट्रेण माधव ।
सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः ॥ २५
एतज्जात्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्क्षमम् ।
मघाजेता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरम्
तमग्रधीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपम् ।
आर्तायनिमहं जाने यथा तत्त्वेन भारत २७
धीर्ययाश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः ।
कृती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च
यादृग्भीष्मस्तथा द्रोणो यादृक्कर्णश्च संयुगे ।
तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्राजो मतो मम ॥
युद्धमानस्य तस्याह चिन्तयानश्च भारत ।
योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप ॥
शिखण्ड्यर्जुनभीमाना सात्यतस्य च भारत
धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे ३१
मद्राजो महाराजः

सिंहद्विरदविक्रमः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यसैनापत्याभिपेके

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विचरिष्यत्यमीः काले

कालः कुद्धः प्रजास्त्रिव ॥ ३२

तस्याथ न प्रपद्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।

त्वामृते पुरुषत्रयाग्र द्वादूलसमविक्रमम् ॥ ३३

स देवलोके कृत्स्नेऽस्मि-

चान्यस्त्वत्तं पुमान् भवेत् ।

मद्राजं रणे कुद्धं

यो हन्यात् कुरुनन्दन ॥ ३४

अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव ।

तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम् ॥

अजेयश्चाप्यसौ धीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः ।

तथैव हि जयो नूनं हते मद्रेश्वरे युधि ॥ ३६

तस्मिन्हते हतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् ।

एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम साम्प्रतम् ॥

प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्राजं महारथम् ।

जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचि यथा ॥

न चैवात्र दया कार्या मातुलोऽयं ममेति वै ।

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३९

द्रोणभीष्मार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसंभवम्

मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोपपदम्

यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च क्षात्रं बलं तव ।

तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ४१

एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परधीरहा ।

जगाम शिविरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः

केशवे तु तदा याते धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

विश्रुज्य सर्वान्भ्रातृंश्च पञ्चालानथ सोमकान्

सुष्वाप रजनो तां तु विशल्य इव कुञ्जरः ।

ते च सर्वे महेष्वासाः पञ्चालाः पाण्डवास्तथा

कर्णस्य निधने दृष्ट्वाः सुपुपुस्तां निशां तदा ।

गतस्त्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथम् ॥ ४५

बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं च मुदित नृप ।

सूतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिप ४६

८

सञ्जय उवाच ।

व्यतीयायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्सन्नह्यन्तां महारथाः १
राज्ञश्च मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमूः ।
अयोजयन् रथांस्तूर्णं पर्यधावंस्तथा परे ॥ २
अकल्प्यन्त च मातङ्गाः समनह्यन्त पत्तयः ॥
रथानास्तरणोपेतांश्चक्रुरन्ये सहस्रशः ॥ ३
चादित्राणां च निनदः प्रादुरासीद्विशांपते ।
आयोधनार्थं योधानां बलानां चाप्युदीर्यताम्
ततो बलानि सर्वाणि सेनाशिष्टानि भारत
प्रस्थितानि व्यदृश्यन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्रराजं महारथाः ।
प्रविभज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ६
ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौवलः
अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चक्रुरादृताः
न न एकेन योद्धव्यं कथञ्चिदपि पाण्डवैः ८

यो ह्येकः पाण्डवैर्युध्ये-

द्यो वा युध्यन्तमुत्सृजेत् ।

स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः

पातकैश्चोपपातकैः ॥ ९

अन्योन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च ह ।
एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः १०
मद्रराजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन् परान् ।
तथैव पाण्डवा राजन् व्यूह्य सैन्यं महारणे ॥

अभ्ययुः कौरवान् राजन्

योत्स्यमानाः समन्ततः ।

तद्वलं भरतश्रेष्ठ

क्षुब्धार्णवसमस्वनम् ॥ १२

समुद्धूतार्णवाकारमुद्धूतरथकुञ्जरम् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

द्रोणस्य चैव भीष्मस्य राधेयस्य च मे श्रुतं
पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ।
कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय ॥ १४
भीमेन च महाबाहुः पुत्रो दुर्योधनो मम ।

सञ्जय उवाच ।

क्षयं मनुष्यदेहानां तथा नागाश्वसंक्षयम् ॥
शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा संग्रामं शंसतो मम
आशा बलवती राजन्पुत्राणां तेऽभवत्तदा
हते द्रोणे च भीष्मे च सुतपुत्रे च पातिते ।
शल्यः पार्थात्रणे सर्वाग्निहनिष्यति मारिष ॥
तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत ।
मद्रराजं च समरे समाश्रित्य महारथम् ॥
नाथवन्तं तदाऽऽत्मानममन्यन्त सुतास्तव ।
यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचाक्रेरे ।
तदा तु तावकान् राजन्नाविवेश महद्भयम् ।
तान्समाश्वास्य योधांस्तु मद्रराजः प्रतापवान्
व्यूह्य व्यूहं महाराज सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ।
प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान्मद्रराजः प्रतापवान् ॥
विधुन्वन्कार्मुकं चित्रं भारघ्नं वेगवत्तरम् ।
रथप्रवरमास्थाय सैन्धवाश्वं महारथः ॥२२
तस्य सूतो महाराज रथस्थोऽशोभयद्रथम् ।
स तेन संवृतो वीरो रथेनाभिन्नकर्षणः ॥ २३
तस्थौ शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणुत् ।
प्रयाणे मद्रराजोऽभून्मुखं व्यूहस्य दंशितः ॥
मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्जयैः ।
सव्येऽभूत्कृतवर्मा च त्रिगर्तैः परिवारितः ॥
गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च यवनैः सह ।
अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत्काम्बोजैः परिवारितः
दुर्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुङ्गवैः ।
हयानीकेन महता सौवलश्चापि संवृतः ॥
प्रययौ सर्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथः ।
पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूह्य सैन्यमरिदमाः
त्रिधा भूता महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः
शल्यस्य वाहिनीं हन्तुमभिदुद्रुवुराहवे ।
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वेनानीकेन संवृतः ।
शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभः ।
हार्दिक्यं च महेष्वासमर्जुनः शशुसैन्यहा ॥
संशप्तकगणांश्चैव वेगितोऽभिविदुद्रुवे ।
गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः ॥

८

अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान् युधि
माद्रीपुत्रौ ॥ शकुनिमुत्कृष्टं च महारथम् ॥३३
ससैन्यौ सहसैन्यौ तावुपतस्थतुराहवे ।
तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवान् रणे
अभ्यवर्तन्त संकुद्धा विविधायुधपाणयः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे महारथे ३४
कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु च संयुगे ।
सुसंरन्धेषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय ॥ ३६
मामकानां परेषां च किं शिष्टमभवद्बलम् ।

सञ्जय उवाच ।

यथा वयं परे राजन् युद्धाय समुपस्थिताः
यावद्यासीद्वलं शिष्टं संप्राप्ते तन्निबोध मे ।
एकादश सहस्राणि रथानां भरतर्षभ ॥ ३८
दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि व्यूहनिर्माणे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

सञ्जय उवाच ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुणां भयवर्धनम् ।
सृजयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम् ॥ १
नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः ।
वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम्
गजानां भीमरूपाणां द्रवतां निःस्वनो महान्
अभ्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ॥ ३
नागैरभ्याहताः केचित् सरथा रथिनोऽपतन्
व्यद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः
हयौघान्पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः ।
शरैः संप्रपयामासुः परलोकाथ भारत ॥ ५
सादिनः शिक्षिता राजन्परिवार्य महारथान्
विचरन्तो रणेऽभ्यग्नप्रासशक्त्युष्टिभिस्तथा
धन्विनः पुरुषाः केचित्परिवार्य महारथान्
एकं बहव आसाद्य प्रययुर्यमसादनम् ॥ ७
नागान् रथवरान्शान्ये परिवार्य महारथाः ।
सान्तरायोधिन् जघ्नुर्द्रवमाणं महारथम् ॥ ८

तथा च रथिनं कुद्धं विकिरन्तं शरान्बहून् ।
नागा जघ्नुर्महाराज परिवार्य समन्ततः ॥ ९
नागो नागमभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे ।
शक्ति-तोमर-नाराचैर्निजज्ञे तत्र भारत ॥१०
पादातानवमृदन्तो रथधारणघाजिनः ।
रणमध्ये व्यदध्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥
हयाश्च पर्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः ।
हंसा हिमवतः प्रस्थे पिबन्त इव मेदिनीम् ॥
तेषां तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चित्रा विशांपते
अशोभत यथा नारी करजैः क्षतचिक्षता ॥
वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
पत्तिनां चापि शब्देन नागानां वृंहितेन च ॥
वादित्राणां च घोषेण शंखानां निनदेन च ।
अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥१५
धनुषां कूजमानानां शस्त्रौघानां च दीप्यताम्
कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ॥१६

बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमाः ।
 उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् १७
 शिरसां च महाराज पततां धरणीतले ।
 च्युतानामिव तालेभ्यस्तालानां श्रूयते स्वनः ।
 शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिराद्रैर्वसुन्धरा ।
 तपनीयनिभैः काले नलिनैरिव भारत १९
 उद्धृत्तनयनैस्तैस्तु गतसत्त्वैः सुविक्षतैः ।
 व्यभ्राजत महीं राजन्पुण्डरीकैरिवावृता २०
 बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः सकेयूरैर्महाधनैः ।
 पतितैर्भाति राजेन्द्र महाशक्रध्वजैरिव २१
 ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृत्तैर्महाहवे ।
 हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणाङ्गनम् ॥ २२
 कवन्धशतसंकीर्णं छत्रचामरसंकुलम् ।
 सेनावनं तच्छुश्रुभे वनं पुष्पाचितं यथाः २३
 तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत् ।
 दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किंशुकाः
 मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शरं-तोमरपीडिताः ।
 पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ २५
 गजानीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः ।
 व्यदीर्यत दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव २६
 ते गजा घनसङ्काशाः पेतुरुर्व्यां समन्ततः ।
 वज्रनुन्ना इव बभुः पर्वता युगसंक्षये ॥ २७
 हयानां सादिभिः सार्धं पतितानां महीतले
 राशयः स्म प्रदृश्यन्ते गिरिमात्रास्ततस्ततः
 सञ्ज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी ।
 शोणितोदा रथावर्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥
 भुजनक्राधनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला ।
 मेदोमज्जाकर्दमिनी छत्रहंसा गदोडुपा ॥ ३०
 कवचोष्णीषसंछन्ना पताकारुच्चिरद्रुमा ।
 चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदण्डकावृता ३१
 शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्धनी ।
 प्रावर्तत नदी रौद्रा कुरुसृज्यसंकुला ॥ ३२
 तां नदीं परलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् ।
 तेरुर्वाहननौभित्तैः शूराः परिघवाहवः ३३

वर्तमाने तदा युद्धे निर्मर्यादे विशांपते ।
 चतुरङ्गक्षये घोरे पूर्वदेवासुरोपमे ॥ ३४
 व्याक्रोशन्बान्धवानन्ये तत्र तत्र परन्तप ।
 क्रोशद्भिर्दयितैरन्ये भयार्ता न निवर्तिरे ॥ ३५
 निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने भयानके ।
 अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयांचक्रतुः परान् ३६
 सा वध्यमाना महती सेना तव नराधिप ।
 अमुह्यत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ ३७
 मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनञ्जयौ ।
 दध्मन्तुर्वारिजौ तत्र सिंहनादांश्च चक्रतुः ३८
 श्रुत्वैव तु महाशब्दं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
 धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्राजमभिद्रुतौ ॥ ३९
 तत्राश्चर्यमपश्याम घोररूपं विशांपते ।
 शल्येन सङ्गताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः
 माद्रीपुत्रौ तु रभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
 अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ परन्तप
 ततो न्यवर्तत बलं तावकं भरतर्षभ ।
 शरैः प्रणुन्नं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः ॥
 वध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव ।
 भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना शरवृष्टिभिः ४३
 हाहाकारो महाञ्जने
 योधानां तत्र भारत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति चाप्यासी-
 द्रावितानां महात्मनाम् ॥ ४४
 क्षत्रियाणां संहान्योन्यं
 संयुगे जयमिच्छताम् ।
 प्राद्रवन्नेव संभ्रमाः
 पाण्डवैस्तव सैनिकाः ॥ ४५
 त्यक्त्वा युद्धे प्रियान्पुत्रान्
 भ्रातृनथ पितामहान् ।
 मातुलान्भागिनेयांश्च
 वयस्यानपि भारत ॥ ४६
 हयान्द्विपांस्त्वरयन्तो योधा जग्मुः समन्ततः
 आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ४७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

तालानां तालफलानाम् ॥ १८ ॥ न निवर्तिरे न निवर्तिताः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

सञ्जय उवाच ।

तत्प्रममं बलं दृष्ट्वा मद्राजः प्रतापवान् ।
 उपाच सारथिं तूर्णं चोदयाभ्यान्महाजवान्
 एव तिष्ठति धै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 छत्रेण ध्रियमापेन पाण्डुरेण विराजता ॥ २
 अत्र मां प्रापय क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम् ।
 न समर्थो हि मे पार्थः स्थातुमद्य पुरो युधि ३
 पश्यमुक्तस्ततः प्रायान्मद्राजस्य सारथिः ।
 यत्र राजा सत्यसन्धो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ४
 प्रापतस्तत्र सहसा पाण्डवानां महद्बलम् ।
 दधार्क्यो रणे शल्यो येलोदृक्षमिवारण्यम् ५
 पाण्डवानां बलीयस्तु शल्यमासाद्य मारिय ।
 द्यतिष्ठत तदा युगे सिन्धोयैग इवाचलम् ६
 मद्राजं ॥ समरे दृष्ट्वा युद्धाय धिष्टितम् ।
 कुर्याः सद्यययत्तं नृस्युं कृत्या निर्यतनम् ७
 तेषु राजभिपृच्छेषु द्यूदानांकेषु भागदाः ।
 प्रायतंत महारौद्रः मंत्रामः शोणितोदकः ८
 समाहंयिप्रसेनं ॥ नकुलो युद्धदुर्मदः ।
 ती परस्परमासाद्य चित्रकामुकधारिणी ९
 मेघायिय ययोदृक्षी क्षिणोत्तरपर्विणी ।
 शरतोधिः मिथिचतुस्ती परस्परमाद्ये ॥ १०
 नान्तरं तत्र पद्मामि पाण्डवस्येतरस्य च ।
 उमी कृताग्नी पालिनी रथचर्याविशारदी ११
 परस्परपथे यत्ती छिद्रान्वेषणतत्परी ।
 चित्रसेनस्तु मलेन पीतेन निशितेन च ॥ १२
 नकुलस्य महाराज सुष्टिदेदोऽच्छिनद्धनुः ।
 अर्धेन छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्गवः शिलाशितैः ॥
 त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे धै समार्षयत् ।
 द्याग्ध्यास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे ॥
 तथा ध्वजं सारथिं च त्रिभिरभिरपातयत्
 न शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटेस्त्रिभिः शरैः १५
 नकुलः शुश्रुमे राजंस्त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ।
 स च्छिन्नधन्वा विरथः ब्रह्ममादाय चर्म च
 रथादपातराशिरः शैलाप्राविध केसरी ।
 पद्मामापततस्तस्य शरवृष्टिं समावृजत् १७
 नकुलोऽप्यप्रसत्तां धै चर्मणा लघुविक्रमः ।

चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितधमः १८
 भारुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 सकुण्डलं समुकुटं सुनसं स्वायतेक्षणम् ॥ १९
 चित्रसेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः ।
 स पपात रथोपस्थे दिवाकरसमद्युतिः ॥ २०
 चित्रसेनं विशस्तं तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः ॥
 साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान्
 विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्री महारथी ।
 सुपेणः सत्यसेनश्च मुञ्चन्ती विविधाश्शरान्
 ततोऽभ्यधायतां तूर्णं पाण्डवं रथिनां धरम्
 जिघांसन्ती यथा नागं द्याघ्री राजन्महावने
 तावभ्यधायतां तीक्ष्णी छावप्येनं महारथम् ।
 शरीघान्सम्भगस्वन्ती जीमूती सलिलं यथा
 स शरैः सर्वतो, विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।
 मभ्यत्कामुकमादाय रथमारुह्य वेगवान् २५
 अतिष्ठत रणे धीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः ।
 तस्य ती भ्रातरी राजेश्वरीः सन्नतपर्वभिः ॥
 रथं विशकलीकर्तुं समारण्यौ विशांपते ।
 ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे ॥ २७
 जघान निशितैर्घाणैः सत्यसेनस्य धाजिनः ।
 ततः सन्धाय नाराचं रुक्मपुङ्गवं शिलाशितम्
 धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ।
 अथान्यं रथमासाय धनुरादाय चापरम् २९
 सत्यसेनः सुपेणश्च पाण्डवं पर्वधायताम् ।
 अविध्यत्तायसम्भ्रान्ती माद्रीपुत्रः प्रतापवान्
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्धनि
 सुपेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्धनुः ३१
 चिच्छेद प्रहसन् युद्धे क्षुरमेण महारथः ।
 अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः ३२
 सुपेणं पञ्चभिर्विद्व्या ध्वजमेकेन चिच्छिदे
 सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तायापं च मारिय ३३
 चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चक्रुशुर्जनाः ।
 अथान्यद्धनुरादाय वेगघ्नं भारसाधनम् ॥ ३४
 शरैः संछादयामास समन्तात्पाण्डुनन्दनम्
 सन्निवार्य तु तान्वाणान्नकुलः परधीरहा ३५

१०

तत्प्रमममिति । अथायः स्वार्थः ॥ १ ॥ चित्रसेनः कर्णपुत्रः ॥ ९ ॥

सत्यसेनं सुपेणं च द्वाभ्यां द्वाभ्यामधिध्यत ।
तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक् पृथगजिह्वर्गः ३६
सारथिं चास्य राजेन्द्र शितैर्विव्यधतुः शरैः
सत्यसेनो रथेषां तु नकुलस्य धनुस्तथा ॥ ३७
पृथक् शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान्
स रथेऽतिरथस्तिष्ठन् रथशक्तिं परामृशत् ३८
स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रां तैलधौतां सुनिर्मलाम्
लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाविषाम्
समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ।
सा तस्य हृदयं संख्ये विभेद च तथा नृप ४०
स पपात रथान्द्रूमिं गतसत्त्वोऽल्पचेतनः ।
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुपेणः क्रोधमूर्छितः ॥ ४१
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पादातं पाण्डुनन्दनम् ।
चतुर्भिश्चतुरो वाहान् ध्वजं छित्त्वा च पञ्चभिः
त्रिभिर्वै सारथिं हत्वा कर्णपुत्रो ननाद ह ॥
नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथम् ॥ ४३
सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन् पितरं रणे ।
ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् ॥
शुश्रुमे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केसरी ।
अन्यत्कार्मुकमादाय सुपेणं समयोधयत् ४५
तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।
परस्परवधे यत्नं चक्रतुः सुमहारथौ ॥ ४६
सुपेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः
सुतसोमं तु विशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ४७
ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
शरैस्तस्य दिशः सर्वाश्छादयामास वीर्यवान्
ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्धचन्द्रं सुतेजनम् ।
सुवेगवन्तं चिक्षेप कर्णपुत्राय संयुगे ॥ ४९
तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तद्द्भुतमिवामवत् ५०
स हतः प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना ।
नदीवेगादिवारुणस्तीरजः पादपो महान् ॥
कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम् ।
प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ५२
तां तु सेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान् ।
अपालयद्रणे शूरः सेनापतिररिन्दमः ॥ ५३

विभीस्तस्थी महागज

व्यवस्थाप्य च वाहिनीम् ।

सिंहनादं भृशं कृत्वा

धनुःशब्दं च दारुणम् ॥

५४

तावकाः समरे राजन् रक्षिता दृढधन्वना ।
प्रत्युद्ययुश्च तांस्ते तु समन्ताद्विगतव्यथाः ॥
मद्रराजं महेष्वासं परिवार्य समन्ततः ।

स्थिता राजन्महासेना योद्धुकामा समन्ततः
सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य हीनिषेवमारिन्दमम् ॥ ५७
परिवार्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।

वाणशङ्खरवांस्तीव्रान् ध्वेडाश्च विविधा दधुः
तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा ।

परिवार्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ५९
ततः प्रववृते युद्धं भीरुणां भयवर्धनम् ।

तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीद्विशांपते ।

अभीतानां तथा राजन् यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥
ततः कपिध्वजो राजन्हत्वा संशप्तकान् रणे

अभ्यवदत्त तां सेनां कौरवां पाण्डुनन्दनः ६२
तथैव पाण्डवाः सर्वे

धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।

अभ्यधावन्त तां सेनां

विसृजन्तः शिताञ्शरान् ॥

६३

पाण्डवैरवकीर्णानां

संमोहः समजायत ।

न च जङ्गुस्त्वनीकानि

दिशो वा विदिशस्तथा ॥

६४

आपूर्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः
हतप्रवीरा विध्वस्ता वार्यवाणा समन्ततः ॥

कौरव्यवध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ।
तथैव पाण्डवं सैन्यं शरैः राजन्समन्ततः ६६

रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः ।
ते सेने भृशसन्तप्ते वध्यमाने परस्परम् ॥ ६७

व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ।
आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम् ।

पाण्डवानां च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्विलुलिते सैन्ये बध्यमाने परस्परम्
द्रवमाणेषु योधेषु विद्रवस्तु च दन्तिषु ॥ १
कूजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे ।
निहतेषु महाराज ह्येषु बहुधा तदा ॥ २
प्रक्षये दारुणे घोरे संहारे सध्वदेहिनाम् ।
नानाशस्त्रसमायाये ह्यतिपक्तरथक्षिपे ॥ ३
हर्षणे युद्धशौण्डानां भीरुणां भयवर्धने ।
गाहमानेषु योधेषु परस्परबधैपिषु ॥ ४
प्राणादाने महाघोरे वर्तमाने दुरोदरे ।
संग्रामे घोररूपे ॥ यमराष्ट्रधिवर्धने ॥ ५
पाण्डवास्तावधः सैन्यं ह्यधमशिशितैः शरैः
तथैव तावका योधा जघ्नः पाण्डवसैनिकान्
तस्मिंस्तथा वर्तमाने युद्धे भीरुभयावहे ।
पूर्वाह्णे चापि संग्रामे भास्करोदयनं प्रति ॥ ७
लब्धलक्ष्णाः परे राजन् रक्षितास्तु महात्मना
अयोधयस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निधर्तनम् ॥
बलिभिः पाण्डवैर्दत्तैर्लब्धलक्षैः प्रहारिभिः ।
कौरव्यसीदपृतना मृगीयाग्निसमाकुला ॥ ९
तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गाभिव दुर्बलाम् ।
उज्जिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात्पाण्डुसुतान्प्रति
मद्राजः सुसंकुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम् ।
अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानाततायिनः ॥
पाण्डवा अपि भूपाल समरे जितकाशिनः ।
मद्राजं समासाद्य विभिदुर्निशितैः शरैः ॥
ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्राजो महारथः ।
अर्दयामास तां सेनां धर्मराजस्य पश्यतः ॥
प्रादुरासन्नमित्तानि नानारूपाण्यनेकशः ।
चञ्चाल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता
सदण्डशूला दीप्ताग्रा दीर्यमाणाः समन्ततः
उल्का भूमिं दिवः पेतुराहत्य रविमण्डलम्
मृगाश्च महिषाश्चापि पक्षिणश्च विशांपते ।
अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते बहुशो नृप ॥
भृगुसूनुधरापुत्रौ शशिजेन समन्वितौ ।

चरमं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात्सर्वभूभुजाम् ॥
शस्त्राग्नेध्वमवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्पती ।
शिरःखलीयन्त भृशं काकोलूकाश्च केतुपु
ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत्सहचारिणाम् ।
तथा सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य जनाधिप
अभ्ययुः कौरवा राजन्पाण्डवानामनीकिनीं
शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षत्रिव सहस्रदह् ॥ २०
अभ्यवर्षत धर्मात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥
द्रौपदेयांस्तथा सर्वांन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
धृष्टद्युम्नं च शैनेयं शिखण्डिनमयापि च ॥
एकैकं दशभिर्वाणिर्विद्याध स महाबलः ।
ततोऽसृजद्वाणवर्षे धर्मान्ते मघवानिव ॥ २३
ततः प्रमद्रका राजन्सोमकाश्च सहस्रशः ।
पतिताः पाल्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः
भ्रमराणामिव प्राताः शलभानामेव व्रजाः ।
हादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतञ्जराः ।
द्विरदास्तुरगाश्चाताः पत्तयो रथिनस्तथा ।
शल्यस्य बाणैरपतन् बभ्रमुर्धनदंस्तथा ॥ २६
आविष्ट इव मद्रेशो मन्युना पौरुषेण च ।
प्राच्छादयदरीन्संख्ये कालसूट इवान्तकः ॥
विनर्दमानो मद्रेशो मेघहादो महाबलः ।
सा बध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी
अजातशत्रुं कौन्तेयमन्यधावधुधिष्ठिरम् ।
तां संमर्द्यत्ततः संख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः
वाणवर्षेण महता युधिष्ठिरमताडयत् ।
तमापतन्तं पश्यन्नेः कुद्धो राजा युधिष्ठिरः
अवारयच्छरैस्तीक्ष्णैर्महाद्विपमिवाकुशैः ।
तस्य शल्यः शरं घोरे मुमोचाशीवोपपन्नम्
स निर्भिद्य महात्मानं वेगेनाभ्यपतञ्च गाम्
ततो वृकोदरः कुद्धः शल्यं विद्याध सप्तभिः
पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ।
द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं शूरमातायानि शरैः ॥ ३३

११

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ भृगुविति । सर्वभूभुजा
कृत्तपृथ्वीपतिना पाण्डुपुत्राणां पाण्डवानां चरमं विलोम

गणनया प्रथमं युधिष्ठिरमामिक्ष्य शुकमौमघुषा सप्तम-
स्थाने बन्धवाहः आसन् । एतव सर्वभूभुजामिति पल्लव
जनकमित्यर्थः ॥ १७ ॥ आहत्य सृष्ट्वा वर्पती भुवि
पतन्ती वर्पतीति पाठे आहत्य वनेन वर्पयती ॥ १८ ॥

अभ्यवर्षेण महाराज मेघा इव महीधरम् ।
ततो दृष्ट्वा धार्यमाणं शल्यं पार्थः समन्ततः ॥
कृतवर्मा कृपदीय संक्रुज्जायभ्यधावताम् ।
उल्लङ्घ्य महावीर्यः शकुनिश्चापि सीधलः ॥
समागम्याथ शनकैरश्वत्थामा महाबलः ।
तत्र पुत्राश्च कात्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ॥
भीमसेनं विभिर्धिदध्वा कृतवर्मा शिलीमुखीः
त्राणवर्षेण महता क्रूररूपमवाक्यत ॥ ३७
धृष्टशुक्लं ततः क्रुद्धो घाणवर्षेण पीडयत् ।
द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यमी च द्रौणिरभ्ययात् ॥
दुर्योधनो युधांश्रेष्ठ आहवे कैशवार्जुनौ ।
समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाप्यहनहली ॥ ३९
एवं हृदशतान्यासंस्तवदीयानां परैः सह ।
घोररूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशांपते ॥

ऋक्षवर्णाञ्जघानाश्वान्

भोजो भीमस्य संयुगे ।

सोऽवतीर्य रथोपस्था-

द्धताश्वात्पाण्डुनन्दनः ॥ ४६

कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ।
प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वान् स मद्रराज् ॥
ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनाऽवधत्
गीतमः पुनराचार्यो धृष्टशुक्लमयोधयत् ॥ ४३
असंभ्रान्तमसंभ्रान्तो यत्नवान् यत्नवत्तरम् ।
द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ॥
अविद्व्यदाचार्यस्ततो नातिक्रुद्धो हसन्निव ।
पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्वान्स्तथाऽऽहवे ॥
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं हताश्वः पाण्डुनन्दनः ।
कालो दण्डमिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः
पोथयामास तुरगान् रथं च कृतवर्मणः ।
कृतवर्मा त्ववपुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् ॥ ४७

शल्योऽपि राजन्संक्रुद्धो

निघ्नन्सोमकपाण्डवान् ।

पुनरेव शितैर्वाणै-

र्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ४८

तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदृष्ट्वा दशनजडम् ।
पिनाशायाभिसन्धाय गदामादाय वीरिवान्
यमदण्डप्रतीकाणां कालरात्रिभियोचताम् ।
गजयाजिमनुष्याणां देहान्तकरणीमिति ॥ ४०
हेमपट्टपरिधितामुल्कां प्रव्यलितामिव ।
शीक्यां द्यालीमिवात्युष्मां वज्रकल्पामयोमयीं
चन्दनागुरुपङ्कातां प्रमदामाप्तिनामिव ।
यन्मामेदोपदिग्धाङ्गी जिह्वां धेयन्वतीमिव ॥
पटुनण्डाजतरवां याम्बवीमजनीमिव ।
निर्मुक्ताशीविषाकारां पृक्तां गजमर्दरिणि ॥ ४३
प्राप्नन्ती सर्वभूतानां न्यसैन्यपरिधिर्णिम ।
मनुष्यलोके विख्यातां गिरिशृङ्गविदारणीम्
यया कैलासभवने महेश्वरस्ननं वर्त्ता ।

आहत्यामास युद्धाय भीमसेनो महाबलः ॥ ४५

यया मायामयान् दृष्टान्सुबहून् धनदालये ।

जघान गुलकान् क्रुद्धो नदन्पार्थो महाबलः ॥

निवार्यमाणो बहुभिद्रौपथाः प्रियमाश्रितः ।

तां वज्रमणिरदौघकल्पायां वज्रगीरिवाम् ॥

समुद्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यपनद्रेणे ।

गदया युद्धकुशलस्तथा दारुणतादया ॥ ५८

पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान्

ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरम्

निचखान नदन्वीरो

वर्म भित्त्वा च सोऽभ्ययात् ।

दृकोदरस्तवसंभ्रान्त-

स्तमेवोद्धृत्य तोमरम् ॥ ६०

यन्तारं मद्रराजस्य निर्विभेदं ततो हृदि ।

स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्विचस्तमानसः ॥ ६१

पपाताभिमुखो दीनो मद्रराजस्तवपाक्रमत् ।

कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानसः ॥

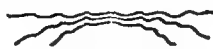
गदामाश्रित्य धर्मात्मा प्रत्यमित्रमवैक्षत ।

ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् ।

ते दृष्ट्वा कर्म संग्रामे घोरमक्लिष्टकर्मणः ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि भीमसेनशल्ययुद्धे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

सञ्जय उवाच ।

पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसौं गदाम्
 आदाय तरसा राजस्तस्थौ गिरिरिवाचलः
 तं दातमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकम्
 सशूलमिव कैलानं सवज्रमिव घासवम्
 सशूलमिव हर्षक्षं घने मत्तमिव द्विपम् ।
 जघेनाभ्यपतद्भीमः प्रयुष्ण महतीं गदाम् ॥ ३
 ततः शङ्खप्रणादश्च तुर्याणां च महस्रशः ।
 सिंहनादश्च संजघे शूराणां हर्षवर्धनः ॥ ४
 प्रेक्षन्तः सर्वतस्ततो हि योधा योधमहाहिपीं
 तावकाश्चापरे चैव साधु साधित्यपूजयन् ॥
 न हि मद्राधिपादन्यो रामाद्या यदुनन्दनात्
 सौदुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६
 तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः ।
 सौदुमुत्सहते नान्यो योधो युधि वृकोदरात्
 तौ वृषापिब नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः ।
 आयतितौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरी ॥ ८
 मण्डलावर्तमार्गेण गदाविहरणेषु च ।
 निर्विशेषमभ्युद्यद् तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९
 ततहेममयैः शुभ्रैर्बभूव भयवर्धिनौ ।
 अग्निज्वालीरियावद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा
 तथैव चरतो मार्गान्मण्डलेषु महात्मनः ।
 यिद्यद्वन्नप्रतीकाशा भीमस्य शुश्रुभे गदा ॥
 ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा ।
 दृष्टमानेय ये राजन्ताऽस्तुजत्पावकाचिपः ॥
 तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा
 अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवामवत् ॥ १३
 दन्तैरिव महानागीं शृङ्गैरिव महर्षमौ ।
 तोत्रैरिव तदान्योन्यं गदाग्राभ्यां निजघ्नतुः ॥
 तौ गदामिहतौ गोत्रैः क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
 प्रेक्षणीयतराघास्तां पुष्पिताविष किञ्चुकौ ॥
 गदया मद्रराजस्य सव्यदक्षिणमाहतः ।
 भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलो यथा ॥
 तथा भीमगदावेगैस्ताव्यमानो मुहुर्मुहुः ।
 शल्यो न विव्यधे राजन्दन्तिनेव महानिरिः
 शुश्रुवे दिक्षु सर्वोसु तयोः पुरुषसिंहयोः ।

गदानिपातसंन्हादो वज्रयोरिव निःस्वनः ॥
 निवृत्य तु महावीर्या समुच्छिन्नमहागदौ ।
 पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ १९
 अयाभ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः
 उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्मणोः ॥
 पोषयन्तौ तदान्योन्यं मण्डलानि विचेरतुः
 क्रियाविशेषं कृतिनीं दर्शयामासतुस्तदा ॥
 अयोद्यम्य गदे घोरे सशृङ्गाविव पर्यतौ ।
 तायाजघ्नतुरन्त्योन्यं मण्डलानि विचेरतुः ॥
 क्रियाविशेषकृतिनीं रणभूमितलेऽचलौ ।
 तौ परस्परसंन्माद्रदाभ्यां सुभृशाहतौ ॥ २३
 युगपत्पेततुर्धरावुभाधिन्द्रध्वजाविव ।
 उभयोः सेनयोर्धरास्तदा हाहाकृतोऽभवत्
 भृशं ममोपयमिहतावुभावास्तां सुविह्वलौ ।
 ततः स्वरयमारोप्य मद्राणामृपमं रणे ॥ २५
 अपोयाह रूपः शल्यं तूर्णमायोधनादय ।
 क्षीत्रवद्विह्वलत्वात्तु निमेषात्पुनरुत्थितः ॥ २६
 भीमसेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रपम् ।
 ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः ॥
 नानावादिशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ।
 भुजावुच्छिन्नस्य शस्त्रं च शब्देन महता ततः ॥
 अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः ।
 तदर्नाकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः ॥
 प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ।
 तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ ३०
 प्राप्तेन चेकितानं धे विव्याध हृदये भृशम् ।
 स पपात रथोपसे तय पुत्रेण ताडितः ॥ ३१
 रुधिरौघपरिक्लिष्टः प्रविश्य विपुलं तमः ।
 चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवेया महारथाः ॥
 असक्तमभ्यवर्षन्त शरधर्पाणि भागशः ।
 तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः ॥
 व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महारथः ॥ ३४
 अयोधयन्धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ।
 भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्यपराक्रमम् ॥

१२

पतितमिति ॥ १ ॥ हर्षक्षं रूपम् ॥ ३ ॥ शुभ्रैर्दासिमिद्धि ॥ १० ॥

दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
 त्रिसाहस्रास्तथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः ॥
 अयोधयन्त विजयं द्रोणपुत्रपुरस्कृताः ।
 विजये धृतसङ्कल्पाः समरे त्यक्तजीविताः ॥
 ग्राविशंस्तावका राजन् हंसा इव महत्सरः ।
 ततो युद्धमभूद्धोरं परस्परवधैषिणाम् ॥ ३८
 अन्योन्यवधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्धनम् ।
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे राजन्वीरवरक्षये ॥ ३९
 अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं रजः ।
 श्रवणान्नामधेयानां पाण्डवानां च कीर्तनात्
 परस्परं विजानीमो यद्युद्धयन्नभीतवत् ।
 तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् ४१

दिशश्च विमला जाता-

स्तस्मिन्स्तमसि नाशिते ।

तथा प्रवृत्ते संग्रामे

घोररूपे भयानके ॥ ४२

तावकानां परेषां च

नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ।

ब्रह्मलोकपरा भूत्वा

प्रार्थयन्तो जयं युधि ॥ ४३

सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ।
 भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्यविनिश्चिताः ॥
 स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ।
 नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः
 अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परम् ।
 हत विध्यत गृहीत प्रहरध्वं निकृन्तत ॥ ४६
 इति स्म वाचः श्रूयन्ते तव तेषां च वै बले ।
 ततः शल्यो महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ४७
 विव्याध निशितैर्बाणैर्हन्तुकामो महारथम् ।
 तस्य पार्थो महाराज नाराचान्वै चतुर्दश ४८
 मर्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ।

आचार्य पाण्डवं बाणैर्हन्तुकामो महाबलः ४९
 विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभिः कङ्कपत्रिभिः ।
 अथ भूयो महाराज शरेणानतपर्वणा ॥ ५०
 युधिष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महायशाः ॥
 विव्याध निशितैर्बाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 चन्द्रसेनं च सप्तत्या सूतं च नवभिः शरैः ५२
 द्रुमसेनं चतुःपण्ड्या निजघान महारथः ।
 चक्ररक्षे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना ५३
 निजघान ततो राजंश्चेदीन्वै पञ्चविंशतिम् ।
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च पञ्चभिः
 माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः
 एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तम ॥ ५५
 संप्रैषयच्छितान्पार्थः शरानाशीविषोपमान् ।
 ध्वजाग्रं चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
 प्रमुखे वर्तमानस्य भलेनापाहरद्रथात् ।
 पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महात्मना ५७
 निपतन्तमपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतम् ।
 ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवं च व्यवस्थितम्
 संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छरवर्षं मुमोच ह ।
 शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ५९
 अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।
 सात्यकिं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 ततो बाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि ६१
 अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्भूतम् ।
 तस्य शल्यो रणे क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 दिशः संछादयामास प्रदिशश्च महारथः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पीडितः
 बभूवादुतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

सञ्जय उवाच ।

पीडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष । सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ६

परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे ।
तमेकं बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः ॥ २
साधुवादो महाजज्ञे सिद्धाश्चासन्प्रहर्षिताः ॥
आश्चर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि सद्गताः । ३
भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे ।
एकेन विद्ध्वा बाणेन पुनर्विद्यां च सप्तभिः
सात्यकिश्च शतेनैनं धर्मपुत्रपरीप्सया ।
मद्रेभ्यश्चरमाकर्ष्य सिहनादमथानदत् ॥ ५

नकुलः पञ्चभिश्चैनं

सहदेवश्च पञ्चभिः ।

विद्ध्वा तं तु पुनस्तूर्णं

ततो विद्याध सप्तभिः ॥

स तु शूरो रणे यत्तः पीडितस्तेर्महारथैः ।
यिकूप्य कार्मुकं घोरं येनाग्रं भारसाधनम् ७
सात्यकिः पञ्चविंशत्या
शल्यो विद्याध मारिष ।

भीमसेनं तु सप्तत्या

नकुलं सप्तभिस्तथा ॥

ततः सविशिष्यं चाप सहदेवस्य धन्विनः ।
दृष्ट्वा भलेन समरे विद्याधैनं तिसप्तभिः ९
सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्चसम् ।
सज्यमन्यद्वज्रः कृत्या पञ्चभिः समताडयत् ॥
शरैराशीविपाकारिज्यलज्जलनसन्निभैः ।
सारथिं चास्य समरे शरेणानतपर्वणा ॥ ११
विद्याध भृशसंकुदस्त वै भूयस्त्रिभिः शरैः ।
भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ॥
धर्मराजस्तथा पट्ट्या गात्रे शल्यं समारपयत्

ततः शल्यो महाराज निर्विद्वस्तेर्महारथैः
सुलाध रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्वतो यया ।
तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः
विद्याध तरसा राजस्तदद्भुतमिवामयत् ।
ततोऽपरेण भलेन धर्मपुत्रस्य मारिष ॥ १५
धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स सुमहारथः ।
अथान्यद्वज्रपुरादाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १६
साश्वसुतध्वजस्यं शल्यं प्रच्छेदयच्छरैः ।
स च्छेद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सौयके ॥ १७
युधिष्ठिरमथाविध्यदशभिर्निशितैः शरैः ।
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरादिते ॥ १८

मद्राणामधिपं शरं शरैर्विद्याध पञ्चभिः ।
स सात्यकेः प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्वज्रः १९
भीमसेनमुखांस्तान्श्च त्रिभिस्त्रिभिरटाडयत् ।
तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः
तोमरे प्रेययामास स्वर्णदण्डं महाधनम् ।
भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पन्नगम् २१
नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभाम् ॥
धर्मराजः शतग्रीं च जिघांसुः शल्यमाहवे ॥
तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुजच्युतान् ।
चारयामास समरे शस्त्रसहैः स मद्राद ॥
सात्यकिप्रहितं शल्यो भलेश्चिच्छेद तोमरम्
प्रहितं भीमसेनेन शरं कनकभूषणम् ॥ २४
द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् ॥
नकुलप्रेषितां शक्तिं हेमदण्डां भयावहाम् २५
गदा च सहदेवेन शरीरैः समधारयत् ।
शराभ्यां च शतग्रीं तां राक्षश्चिच्छेद भारत
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिहनादं ननाद च ।
नामुप्यत्तत्र शनैः शत्रोर्विजयमाहवे ॥ २७

अथान्यद्वज्रपुरादाय

सात्यकिः क्रोधमूर्छितः ।

द्वार्यां मद्रेभ्यश्च विद्ध्वा

सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥

ततः शल्यो रणे राजन्सर्वास्तान्दशभिः शरैः
विद्याध भृशसंकुदस्तोत्रैरिव महाद्विपान्
ते वार्धमाणाः समरे मद्राणां महारथाः ।
न शोकः संमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिपूदनाः ३०
ततो दुर्योधनो राजा

दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम् ।

निहतान्पाण्डवान् मेने

पञ्चालानथ सृजयान् ॥

ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
संत्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत्
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
परिवार्य तदा शल्यं समन्ताद्वकिरशरैः ॥
स चतुर्भिर्महेष्वासैः पाण्डवानां महारथैः ।
वृत्तस्तान्योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ॥
तस्य धर्मसुतो राजन् क्षुरप्रेण महाहवे ।
चक्ररक्षं जिघानाशु मद्रराजस्य पार्थिवः ३५

तं शल्यमेकं बहुभिर् पीड्यमानं दृष्ट्वा सिद्धा प्रहर्षिता
आसन् इति सम्बन्धः ॥ २ साधुवादो जज्ञे अर्थात्सिद्धा-

नाम् ॥ ३ सहदेवनं प्रेषितामिति पूर्वस्मात्सव्यत्ते
॥ २६ ॥ सारथिं च विम्याधेयुत्तरस्मादपकृत्यते ॥ २८ ॥

तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररक्षे महारथे ।
मद्राजोऽपि बलवान्सैनिकानावृणोच्छरैः
समावृतास्ततस्तांस्तु

राजन्वीक्ष्य स्वसैनिकान् ।

चिन्तयामास समरे

धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

३७

कथं नु समरे शक्यं तन्माधववचो महत् ।

न हि क्रुद्धो रणे राजन् क्षपयेत बलं मम ३८

ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज

मद्राजं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ३९

नानाशस्त्रौघबहुलां शस्त्रवृष्टिं समुद्यताम् ।

व्यधमत्समरे राजा महाम्राणीव मारुतः ४०

ततः कनकपुङ्गां तां शल्यक्षिप्तां वियद्गताम् ।

शस्त्रवृष्टिमपश्याम शलभानाभिवायतिम् ४१

ते शरा मद्राजेन प्रेषिता रणमूर्धनि ।

संपतन्तः स्म दृश्यन्ते शलभानां व्रजा इव

मद्राजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः ।

निरन्तरमिवाकाशं संवभूय जनाधिप ४३

न पाण्डवानां नास्माकं तत्र किञ्चिद्वदश्यत

बाणान्धकारे महति कृते तत्र महाहवे ४४

मद्राजेन बलिना

लाघवाच्छरवृष्टिभिः ।

चाल्यमानं तु तं दृष्ट्वा

पाण्डवानां बलार्णवम् ॥

४५

विस्मयं परमं जग्मुर्देव-गन्धर्व-दानवाः ।

स तु तान्सर्वतो यत्ताञ्शरैः संछाद्य मारिषां

धर्मराजमवच्छाद्य सिंहवद्वनदन्मुहुः ।

ते च्छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ॥

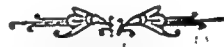
नाशक्नुवंस्तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महारथम् ।

धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ॥

न जहुः समरे शूरं शल्यसाहवशोभिनम् ४८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुद्धे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

सञ्जय उवाच ।

अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिरायसैः

तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्तानां महारथैः ॥ १

द्रौणिं विद्याध समरे त्रिभिरेव शिलीमुखैः

तथेतान्महेष्वासान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः

भूयश्चैव महाराज शरवर्षैरवाकिरत् ।

शरकण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ ॥ ३

न जहुः पार्थमासाद्य ताड्यमानाः शितैः शरैः

अर्जुनं रथवंशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ॥ ४

अयोधयन्त समरे परिवार्य महारथाः ।

तैस्तु क्षिप्ताः शरा राजन्कार्तस्वरविभूषिताः

अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासुरञ्जसा ।

तथा कृष्णो महेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम्

शरैर्वीक्ष्य विनुन्नाङ्गौ प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ।

कूबरं रथचक्राणि ईषा योक्राणि वा विभो ७

युगं चैवानुकर्षं च शरभूतमभूत्तदा ।

नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नैव च न श्रुतम् ॥ ८

यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे ।

स रथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ९

उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले ।

ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्वाभिः ॥ १०

अवाकिरत्तां पृतनां मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ।

ते वध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ॥

पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधम् ।

कोपोद्भूतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान्

सैन्येन्धनं ददाहाशु तावकं पार्थपावकः ।

चक्राणां पततां चापि युगानां च धरातले ॥

तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ।

ईषानामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां च भारत ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

अर्जुन इति ॥ १ ॥

अक्षाणामय योक्राणां
प्रतोदानां च सर्वशः ।

शिरसां पततां चापि

कुण्डलोष्णीपधारिणाम् ॥ १५

भुजानां च महाभाग स्कन्धानां च समन्ततः
छत्राणां व्यजनैः सार्धं मुकुटानां च राशयः
समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत ।

ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशापते ॥ १७
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्ममा ।

भीरूणां प्रासजननी शूराणां हर्षवर्धनी ॥ १८
बभूव भरतश्रेष्ठ क्रुद्धस्याक्रीडनं यथा ।

हत्या तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परंतपः ॥ १९

रथानां सयरूपाणां विधूमोऽभिरिव ज्वलन्
यथा हि भगवानभ्रिर्जगद्गन्धवा चराचरम् ॥

विधूमो हृदयते राजंस्तथा पार्थो धनञ्जयः ।

द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ॥

रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यचारयत् ।

तावुभौ पुरुषद्वयाग्री तावुभौ धन्विनां वरी ॥

समीयतस्तदाऽन्योन्यं परस्परवधैपिणी ।

तयोरासीन्महाराज वाणयर्ष सुदारुणम् ॥ २३

जीमूतयोर्यथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ।

अन्योन्यरूपधिनीं तौ तु शरैः सन्नतपर्वभिः ॥

ततश्चतुस्तदाऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभाविध ।

तयोर्धुक् महाराज चिरं सममिवामवत् ॥ २६

शस्त्राणां सङ्गमश्चैव घोरस्तत्राभवत्पुनः ।

ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्मपुत्रैः स्तुतेजनैः ॥ २६

वासुदेवं च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ।

ततः प्रहर्षाद्दीभत्सुर्योक्षिपद्वाण्डिवं धनुः ॥ २७

मानयित्वा मुहूर्तं तु गुरुपुत्रं महाहवे ।

व्यश्वसुतरथं चक्रे सव्यसाचीं परंतपः ॥ २८

मृदुपूर्वं ततश्चैनं पुनः पुनरताडयत् ।

हताश्वे तु रथे तिष्ठन्द्रोणपुत्रस्त्वयस्मयम् ॥ २९

मुसलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिवोपमम् ।

तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम् ॥ ३०

चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिवहणः ।

स चिच्छन्नं मुसलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः ॥

आददे परिधं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमम् ।

चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणियुद्धविशारदः ॥ ३२

तमन्तकमिव क्रुद्धं परिधं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।

अर्जुनस्त्वरितो जज्ञे पञ्चाभिः सायकोत्तमैः ॥

स चिच्छन्नः पतितो भूमी पार्थवाग्नैर्महाहवे ।

दारयन् पृथिवान्द्राणा मनांसीव च भारत ॥

ततोऽपरैस्त्रिभिर्भैरुर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः

सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहात्मना ॥

नाकम्पत तदा द्रौणिः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः

सुरथं च ततो राजन् भारद्वाजो महारथम् ॥

अघाकिरच्छरव्यातैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ।

ततस्तु सुरथोऽप्याजौ पञ्चालानां महारथः ॥

रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत ।

विकर्पन्वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढम् ॥ ३८

ज्वलनाशीविपनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ।

सुरथं तं ततः क्रुद्धमापतन्तं महारथम् ॥ ३९

बुकोप समरे द्रौणिर्दण्डाहत इयोरगः ।

त्रिशिखां भृकुटीं कृत्वा सृक्किणी परिसंलिहन्

उद्ग्रीक्ष्य सुरथं रोपाद्धनुर्व्यामवमृज्य च ।

मुमोच तीक्ष्णं नाराचं यमदण्डोपममुत्तिम् ॥

स तस्य हृदयं भित्त्वा प्रविधेशातिधेगितः ।

शक्राशनिरिवोत्सृष्टो विदार्य धरणीतलम् ॥

ततः स पतितो भूमी नाराचेन समाहतः ॥

यज्ञेण च यथा शृङ्गं पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ४३

तस्मिन्विनिहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।

आरुराह रथं तूर्णं तमेव रथिनां वरः ॥ ४४

ततः सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः ।

अर्जुनं योधयामास संशतकवृत्तो रणे ॥ ४५

तत्र युद्धं महद्वासीदर्जुनस्य परैः सह ।

मध्यंदिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविध्वंसनम् ॥ ४६

तत्राश्रयमपद्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम् ।

यदेको युगपद्दीरान्समयोधयदर्जुनः ॥ ४७

विमर्दः सुमहानासीदेकस्य बहुभिः सह ।

शतकतोर्थया पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलपुद्गे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १
तयोरासन्महाराज शरधाराः सहस्रशः ॥
अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः २
राजा च पार्षतं विद्ध्वा
शरैः पञ्चभिराशुगैः ।
द्रोणहन्तारमुप्रेपुं
पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३
धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान् दृढाविक्रमः ।
सप्तत्या विशिखानां वै दुर्योधनमपीडयत् ४
पीडितं वीक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ ।
महत्या सेनया सार्धं परिवृतः स्म पार्षतम् ॥
स तैः परिवृतः शूरः सर्वतोऽतिरथैर्भृशम् ।
व्यचरत्समरे राजन् दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ ६
शिखण्डी कृतवर्माणं गौतमं च महारथम् ।
प्रमद्रकैः समायुक्तो योधयामास धन्विनौ ७
तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विशांपते ।
प्राणान्सन्त्यजतां युद्धे प्राणवृत्ताभिदेवने ८
शल्यः सायकवर्षाणि विमुञ्चन्सर्वतोदिशम्
पाण्डवान्पीडयामास ससात्यकिवृकोदरान्
तथा तौ तु यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ ।
योधयामास राजेन्द्र वीर्येणास्त्रबलेन च १०
शल्यसायकनुन्नानां पाण्डवानां महामृधे ।
त्रातारं नाभ्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ॥
ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रपीडिते ।
अभिदुद्राव वेगेन मातुलं मातृनन्दनः ॥ १२
संछाद्य समरे वीरं नकुलः परवीरहा ।
विव्याध चैनं दशभिः स्मयमानः स्तनान्तरे
सर्वपारसवैर्बाणैः कर्मारपरिमार्जितैः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैर्यनुयन्त्रप्रचोदितैः ॥ १४
शल्यस्तु पीडितस्तेन स्वस्त्रीयेण महात्मना ॥
नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः
सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६
तानापतत एवाशु पूरयाणान् रथस्वनैः ।

दिशश्च विदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम् ॥
प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् ।
युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा भीमसेनं च पञ्चभिः
सात्यकिं च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः ।
ततस्तु सशरं चापं नकुलस्य महात्मनः १९
मद्रेश्वरः धुरप्रेण तदा मारिप चिच्छिदे ।
तदशीर्यत विच्छिन्नं धनुः शल्यस्य सायकैः
अथान्यद्भनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः ।
मद्रराजरथं तूर्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ २१
युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिप ।
दशभिर्दशभिर्बाणैरुरस्येनमविध्यताम् ॥ २२
भीमसेनस्तु तं पश्या सात्यकिर्दशभिः शरैः
मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपात्रिभिः ॥ २३
मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम्
अथास्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिप ।
हयांश्च चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २५
विरथं सात्यकिं कृत्वा मद्रराजो महारथः ।
विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः २६
माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ भीमसेनं च पाण्डवम्
युधिष्ठिरं च कौरव्य विव्याध दशभिः शरैः
तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषम् ।
यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त संयुगे २८
अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः
पीडितान्पाण्डवान्दृष्ट्वा मद्रराजवशंगतान् २९
अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बलात् ।
आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः ॥
प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ।
स सन्निपातस्तुमुलो बभूवाद्वुतदर्शनः ॥ ३१
सात्यकेश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च ।
यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ३२
सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमवस्थितम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्
मद्रराजस्तु सुभृशं विद्धस्तेन महात्मना ।
सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः

१५

दुर्योधन इति ॥ १ ॥

ततः पार्था महेष्वासाः सात्वतामिषृतं नृपम्
अभ्यघर्तन् रथैस्तूर्णं मातुलं वधकांक्षया ३५
तत आसीत्परा मर्दस्तुमुलः शोणितोदकः ।
शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दताम्
तेषामासीन्महाराज व्यधिकोपः परस्परम् ।
सिंहानामामिषेष्वां कृजतामिव संयुगे ३७
तेषां घाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाऽभवत् ।
अन्तरिक्षं च सहसा घाणभूतमभूत्तदा ॥ ३८
शरान्धकारं सहसा कृतं तेन समन्ततः ।

अप्रच्छायेव सञ्ज्ञे शरैर्मुक्तैर्महात्मभिः ॥ ३९
तत्र राजन् शरैर्मुक्तैर्निमुक्तैरिव पक्ष्मैः ।
स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भिर्द्यौरोचन्त दिशस्तदा ४०
तत्राद्भुतं परं चक्रे शल्यः शत्रुनिवर्हणः ।
यदेकः समरे शूरो योधयामास नै बहून् ४१
मद्राजमुजोत्सृष्टैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
संपतद्भिः शरैर्घोरैरवाकीर्यत मेदिनी ॥ ४२
तत्र शल्यरथं राजन्विचरन्तं महाहवे ।
अपद्रयाम यथापूर्वं शक्रस्यासुरसंक्षये ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सञ्ज्ञय उवाच ।

ततः सैन्यास्तथ विभो मद्राजपुरस्कृताः
पुनरभ्यद्रघ्नपार्थान् वेगेन महता रणे ॥ १
पीडितास्तावकाः सर्वे प्रधायन्तो रणोत्कटाः
क्षणेन धैर्य पार्थास्ते बहुत्वात्समलोडयन् २
ते वध्यमानाः समरे पाण्डवा नापतसिरे ।
निवार्यमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णयोस्तदा
ततो धनञ्जयः कुञ्जः कृपं सह पदानुगैः ।
अवाकिरच्छरैर्वेण कृतयर्माणमेव च ॥ ४
शकुनिं सहदेवस्तु सहसैन्यमवाकिरत् ।
नकुलः पार्थ्वतः क्षित्वा मद्राजमविक्षत ॥ ५
द्रीपदेया नरेन्द्राश्च भूयिष्ठान् समवारयन् ।
द्रोणपुत्रं च पाञ्चाल्यः शिखण्डी समवारयत्
भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् ।
शल्यं तु सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ७
ततः समभवत्सैन्यं संसक्तं तत्र तत्र ह ।
तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ८
तत्र पद्माम्यहं कर्म शल्यस्यातिमहद्गणे ।
यदेकः सर्वसैन्यानि पाण्डवानामयोधयत् ९
व्यददयत् तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपतः ।
रणे चन्द्रमसोऽभ्याशे शनैश्चर इव ग्रहः १०
पीडयित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः ।
अभ्यधावत्पुनर्भीमं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ११

तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्रताम् ।
अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२
पीड्यमानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः
प्राद्रथन्त रणं हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे १३
वध्यमानेष्वनीकेषु मद्राजेन पाण्डवः ।
अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४
ततः पौरुषमास्थाय मद्राजमताडयत् ।
जयो वाऽस्तु वधो वाऽस्तु कृतबुद्धिर्महारथः

समाह्वयाव्रवीत्सर्वान्

भ्रातॄन् कृष्णं च माधवम् ।

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च

ये चान्ये पृथिवीक्षितः ॥ १६

कीर्यार्थे पराक्रान्ताः संग्रामे निधनं गताः
यथाभागं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ॥
भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः
सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकाधिपम् १८
तत्र यन्मानसं मह्यं तत् सर्वं निगदामि वः ।
चक्ररक्षाविमौ वीरौ मम माद्रवतीसुतौ १९
अजेयौ वासवेनापि समरे शरसंमतौ ।
साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ २०
मर्त्ये प्रतियुद्धेतां मानाहौ सत्यसङ्करौ ।
मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाऽहं भद्रमस्तु वः

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलवल्लीये भारतभावर्षि
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

तत इति ॥ १ ॥

इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा निबोधत
 योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षात्रधर्मेण पार्थिवाः॥
 स्वमंशमभिसन्धाय विजयायेतराय च ।
 तस्य मेऽप्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च २३
 संसज्जन्तु रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः ।
 शैनेयो दक्षिणं चक्रं धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम् ॥ २४
 पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः ।
 पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः ॥
 एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि महामृध्रे ।
 एवमुक्तास्तथा चक्रुस्तदा राक्षः प्रियैपिणः २६
 ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा मृध्रे ।
 पञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानां च विशेषतः
 प्रतिज्ञां तां तदा राजा कृत्वा मद्रेशमभ्ययात्
 ततः शङ्खांश्च भेरींश्च शतशश्चैव पुष्कलान् २८
 अवाद्यन्त पञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ।
 तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजं तरस्विनम् ॥
 महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः ।
 ह्लादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ॥
 तूर्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीम् ।
 तान्प्रत्यगृह्णात्पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्यवान् ॥
 महामेघानिव बहून् शैलावस्तोदयावुभौ ।
 शल्यस्तु समरस्लाघी धर्मराजमरिदमम् ॥
 चवर्षं शरवर्षेण शम्बरं मघवा इव ।
 तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ ३३
 द्रोणोपदेशान्विविधान्दर्शयानो महामनाः ।
 चवर्षं शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ ३४
 न चास्य विवरं काश्चिद्दर्शं चरतो रणे ।
 तावुभौ विविधैर्वाणैस्ततश्चाते परस्परम् ॥
 शार्दूलावामिषप्रेप्सू पराक्रान्ताविवावहे ।
 भीमस्तु तव पुत्रेण युद्धशौण्डेन संगतः ॥ ३६
 पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 शकुनिप्रमुखान्वीरान् प्रत्यगृह्णन्समन्ततः ॥
 तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् ।
 तावकानां परेषां च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥
 दुर्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा ।
 चिच्छेदादिश्य संग्रामे ध्वजं हेमपरिष्कृतम्
 स किंकिणीकजालेन महता चारुदर्शनः ।
 पपात रुचिरः संख्ये भीमसेनस्य पश्यतः ॥
 पुनश्चास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् ।

शुरेण शितधारेण प्रचकर्त नराधिपः ॥ ४१
 स छिन्नधन्वा तेजसी रथशक्त्या सुतं तव
 विभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत्
 तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः ।
 यन्तुरेव शिरः कायात्शुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४३
 हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत ।
 व्यद्रवन्त दिशो राजन्हाहाकारस्तदाऽभवत्
 तमभ्यधावत् घ्राणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च पुत्रं तेऽपि परीप्सवः ॥
 तस्मिन्विलुलिते सैन्ये व्रस्तास्तस्य पदानुगाः
 गाण्डीवधन्वा विस्फार्य धनुस्तानहनच्छरैः
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः ।
 स्वयं सन्नोदयन्नश्वान् दन्तवर्णान्मनोजवान्
 तत्राश्वार्थमपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।
 पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत्
 विवृताक्षश्च कौन्तेयो वेपमानश्च मन्युना ।
 चिच्छेद योधान्निशितैः शरैः शतसहस्रशः ॥
 यां यां प्रत्युद्ययौ सेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः
 शरैरपातयद्राजन् गिरीन्वज्रैरिवोत्तमैः ॥ ५०
 साश्वसूतध्वजरथान् रथिनः पातयन्बहून् ।
 अक्रीडदेको बलवान्पवनस्तोयदानिव ॥ ५१
 साश्वारोहांश्च तुरगान्पत्तौश्चैव सहस्रधा ।
 व्यपोथयत् संग्रामे क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ ५२
 शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः ।
 अभ्यद्रवत् मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥
 तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्मणः ।
 वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेनं समभ्ययात्
 ततस्तौ भृशसंकुद्धौ प्रध्माय सलिलोद्भवौ ।
 समाहूय तदाऽन्योन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः
 शल्यस्तु शरवर्षेण पीडयामास पाण्डवम् ।
 मद्रराजं तु कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५६
 अदृश्येतां तदा राजन्कङ्कपत्रिमिराचितौ ।
 उद्भिन्नरुधिरौ शूरो मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ५७
 पुष्पितौ शुशुभाते वै वसन्ते किंशुकौ यथा ।
 दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणहूतेन दुर्मदौ ॥
 दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्जयं
 हत्वा मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेऽद्य वसुन्धरां
 शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्याद्दुर्योधनाय गां
 इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र भारत ॥

प्रदक्षिणमभूत्सर्वं धर्मराजस्य युध्यतः ।
ततः शरशतं शल्यो मुमोचाय युधिष्ठिरे ॥
धनुश्चास्य शिताग्रेण घाणेन निरकृन्तत ।
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः
अधिष्यत्कार्मुकं चास्य धुरेण निरकृन्तत ।
अथास्य निजघानाभ्वांश्चतुरो नतपर्वभिः ॥
द्वाभ्यामतिशिताग्राभ्या-
मुभौ तत्पार्ष्णिसार्या ।
ततोऽस्य दीप्यमानेन
पीतेन निशितेन च ॥

६४

इति श्रीमहामारुते शल्यपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सञ्जय उवाच ।
अथान्यदनुरादाय वलवान्धेगयस्तरम् ।
युधिष्ठिरं मद्रपतिर्भित्त्वा सिंह इयानदत् ॥ १
ततः स शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियं क्षत्रियप्रेमः ॥ २
सात्यकिं दशभिर्धिदध्या
भीमसेनं त्रिभिः शरैः ।
सहदेवं त्रिभिर्धिदध्या
युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ३
तांस्तानन्यान्महेष्पासान्
साभ्यान्सरथकृवरान् ।
अर्दयामास विशिखै-
रुल्काभिरिव कुञ्जरान् ॥ ४
कुञ्जरान्कुञ्जरारोहान्भवान्ध्वप्रयायिनः ।
रथांश्च रथिनः सार्धं जघान रथिनां वरः ॥ ५
घाहंश्चिच्छेद तरसा सायुधान्केतनानि च ।
चकार च महौ योधैस्तीर्णो वेदो कुशैरिव ॥
तथा तमोरसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकम्
परिघमुर्भृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥
तं भीमसेनश्च शिनेश्च नसा
माद्रथाश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।

समागतं भीमवलेन राज्ञा
पर्याप्तमन्योन्यमपाह्वयन्त ॥ ८
ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्र
नरेश्वरं प्राप्य युधां वरिष्ठम् ।
आचार्यं चैनं समरे नृवीरा
जमुः शरैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ९
संरक्षितो भीमसेनेन राजा
माद्रीसुताभ्यामय माधवेन ।
मद्राधिपं पत्रिभिरुग्रवेगैः
स्तनान्तरे धर्मसुतो निजग्रे ॥ १०
ततो रणे तावकानां रथौघाः
समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरातमम् ।
पर्योवयुः प्रवरास्ते सुसज्जा
दुर्योधनस्यानुमते पुरस्तात् ॥ ११
ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे
युधिष्ठिरं सप्तमिरभ्यधिदधत् ।
तं चापि पार्थो नवभिः पृष्ठकै-
र्विलयाध राजंस्तुमुखे महात्मा ॥ १२
आकर्णपूर्णार्थतसंप्रयुक्तैः
शरैस्तदा संयति तैलघौतैः ।
अन्योन्यमाच्छादयतां महारथौ
मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥ १३

इति श्रीमहामारुते शल्यपर्वणि नैलकण्ठे भारतमावदपि
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

अथेति ॥ १ ॥

ततस्तु तूर्णे समरे महारथौ
 परस्परस्यान्तरमीक्षमाणौ ।
 शरैर्भृशं विव्याधतुर्नृपोत्तमौ
 महाबलौ शत्रुभिरप्रभृण्यौ ॥ १४
 तयोर्धनुर्व्यातलनिःस्वनो महान्
 महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिःस्वनः ।
 परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः
 प्रवर्पतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ १५
 तौ चेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ
 महावनेष्वाभिपगृह्णिनाविव ।
 विपाणिनौ नागवराधिवोभौ
 ततश्चतुः संयति जातदर्पा ॥ १६
 ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा
 युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य ।
 विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं
 शरेण सूर्याग्निसमप्रभेण ॥ १७
 ततोऽतिविद्धोऽथ युधिष्ठिरोऽपि
 सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् ।
 जघान मद्राधिपतिं महात्मा
 मुदं च लेभे ऋपभः कुरुणाम् ॥ १८
 ततो मुहूर्तादिव पार्थिवेन्द्रो
 लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः ।
 शतेन पार्थं त्वरितो जघान
 सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १९
 त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा
 शल्यस्य कोपान्नवभिः पृषत्कैः ।
 भित्त्वा ह्युरस्तपनीयं च वर्म
 जघान पद्भिस्तवपरैः पृषत्कैः ॥ २०
 ततस्तु मद्राधिपतिः प्रकृष्टं
 धनुर्विकृष्य व्यसृजत् पृषत्कान् ।
 द्वाभ्यां शराभ्यां च तथैव राज्ञ-
 श्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ॥ २१
 नवं ततोऽन्यत्समरे प्रगृह्य
 राजा धनुर्घोरतरं महात्मा ।
 शल्यं तु विव्याध शरैः समन्ता-
 द्यथा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥ २२
 ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कै-
 भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।

निकृत्य रौक्मे पटुवर्मणी तयो-
 र्धिदारयामास भुजौ महात्मा ॥ २३
 ततोऽपरेण ज्वलनाकंतेजसा
 क्षुरेण राज्ञो धनुस्त्वमाथ ।
 कृपश्च तस्यैव जघान मृतं
 पाद्भिः शरैः सोऽभिमुक्तः पपात ॥ २४
 मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य
 शरैश्चतुर्भिर्निजघान बाह्वान् ।
 बाह्वान् हत्वा व्यकरोन्महात्मा
 योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ २५
 तथा कृते राजनि भीमसेनो
 मद्राधिपस्याथ ततो महात्मा ।
 छित्त्वा धनुर्वेगवता शरेण
 द्वाभ्यामविध्यत्सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २६
 तथापरेणास्य जहार यन्तुः
 कायाच्छिरः संहननीयमध्यात् ।
 जघान चाश्वान्शत्रुरः सुशीघ्रं
 तथा भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ २७
 तमग्रणीः सर्वधनुर्धराणा-
 मेकं चरन्तं समरेऽतिवेगम् ।
 भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां
 माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव ॥ २८
 तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं
 भीमः शरैरस्य चकर्त वर्म ।
 स भीमसेनेन निकृत्तवर्मा
 मद्राधिपश्चर्मसहस्रतारम् ॥ २९
 प्रगृह्य खड्गं च रथान्महात्मा
 प्रस्कन्ध कुन्तीसुतमभ्यधावत् ।
 छित्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ
 युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ॥ ३०
 तं चापि राजानमथोत्पतन्तं
 क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम् ।
 धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डी
 शिनेश्च नप्ता सहसा परीयुः ॥ ३१
 अथास्य चर्मोप्रतिमं न्यकुन्त-
 द्नीमो महात्मा नवभिः पृषत्कैः ।
 खड्गं च भलैर्निचकर्त मुष्टौ
 नदन्प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ ३२

प्रसार्य बाहू च रथाद्रतो गां
 संछिन्नवर्मां कुरुनन्दनेन ।
 महेन्द्रबाह्वप्रतिमो महात्मा
 वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५२
 बाहू प्रसार्याभिमुखो धर्मराजस्य मदराट्
 ततो निपातितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः
 स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिराण समुक्षितः ।
 प्रत्युद्रत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुङ्गवः ॥ ५४
 प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरसि ।
 चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः
 सर्वैरङ्गैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव चाभवत् ।
 धर्म्यं धर्मात्मना युद्धे निहते धर्मसूनुना ॥ ५६
 सम्यग्धुत इव खिष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे
 शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजम्
 संशान्तमपि मदेशं लक्ष्मीनैव विमुञ्चति ।
 ततो युधिष्ठिरश्चापमादायेन्द्रधनुःप्रभम् ॥ ५८
 व्यधमद्विषतः संख्ये खगराडिव पन्नगान् ।
 देहान्सुनिशितैर्मल्लैरिपूणां नाशयन् क्षणात् ॥
 ततः पार्थस्य बाणौघै-
 रावृताः सैनिकास्तव ।
 निमीलिताक्षाः क्षिपवन्तो
 भृशमन्योन्यमर्दिताः ॥ ६०
 क्षरन्तो रुधिरं देहैर्विपन्नायुधजीविताः ।
 ततः शल्ये निपतिते मदराजानुजो युवा ॥
 भ्रातृस्तुल्यो गुणैः सर्वै रथी पाण्डवमभ्ययात्
 विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन् ॥
 हतस्यापचित्तिं भ्रातृश्रीकीर्णयुद्धदुर्मदः ।
 तं विव्याधाशुगैः शूभिर्धर्मराजस्त्वरान्निव
 कामुकं चास्य चिच्छेद क्षुराभ्यां ध्वजमेव च
 ततोऽस्य दीप्यमानेन सुहृदेन शितेन च ॥ ६४
 प्रमुखे वर्तमानस्य भलेनापाहराच्छिरः ।
 सकुण्डलं तददृशे पतमानं शिरां रथात् ॥ ६५
 पुण्यक्षयमनुप्राप्य पतन् स्वर्गादिव च्युतः ।
 तस्यापकृत्तशीर्षं तु शरीरं पतितं रथात् ॥ ६६
 रुधिराणावसिक्ताङ्गं दृष्ट्वा सैन्यमभ्यजत ।
 विचित्रकवचे तस्मिन्हते मद्रनृपानुजे ॥ ६७
 हाहाकारं प्रकुर्वाणाः कुरवोऽभिप्रदुद्रुवुः ।
 शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा तावकास्त्यक्तजीविताः
 वित्रेसुः पाण्डवभयाद्रजोध्वस्तास्तदा भृशं

तांस्तथा भज्यमानांस्तु कौरवान् भरतर्षभ ॥
 शिनेर्नृप्ता किरन्वाणैरभ्यवर्तत सात्यकिः ।
 तमायान्तं महेष्वासं दुष्प्रसह्यं दुरासदम् ॥
 हार्दिक्यस्त्वारितो राजन्प्रत्यगृह्णादभीतवत् ।
 तौ समेतौ महात्मानौ बाष्पण्यौ वरवाजिनौ
 हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाधिव वलोत्कटौ
 इषुभिर्विमलाभासैश्छादयन्तौ परस्परम् ॥
 अर्चिर्मिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ ।
 चापमार्गबलोद्धूतान्मार्गणान् वृष्णिर्सिंहयोः
 आकाशगानपश्याम
 पतङ्गानिव शत्रिगान् ।
 सात्यकिं दशभिर्विदध्वा
 हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ॥ ७४
 चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा ।
 तन्निकृत्तं धनुः श्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ॥ ७५
 अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधम् ।
 तदादाय धनुः श्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ॥
 हार्दिक्यं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे
 ततो रथं युगेपां च चिच्छत्वा भलैः सुसंयतैः
 अश्वान्स्तस्यावधीत्तूर्णमुभौ च पार्ष्णिसारथी
 ततस्तं विरथं दृष्ट्वा क्रुपः शारद्वतः प्रभो ॥ ७८
 अपोवाह ततः क्षिप्रं रथमारोप्य वीर्यवान् ।
 मदराजे हते राजन्विरथे कृतवर्मणि ॥ ७९
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ।
 तत्परे नान्वबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृते ॥ ८०
 बलं तु हतभूयिष्ठं तत्तदासीत्पराङ्मुखम् ।
 ततो मुहूर्तात्तेऽपश्यन् रजो भौमं समुत्थितम्
 विविधैः शोणितस्त्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ।
 ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भयं स्वबलमन्तिकत् ॥
 जवेनापततः पार्थनिकः सर्वानवारयत् ।
 पाण्डवान्सरथान्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥
 आनर्तं च दुराधर्षं शितैर्वाणैरवारयत् ।
 तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवागतम् ॥
 अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्तत
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ॥
 चतुर्भिर्निजघानाश्वान्पत्रिभिः कृतवर्मणः ।
 विव्याध गौतमं चापि षड्भिर्मल्लैः सुतेजनैः
 अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्वं विरथीकृतम्
 तमपोवाह हार्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ॥

ततः शारद्वतः पद्भिः
प्रत्यविद्वद्युधिष्ठिरम् ।
विद्वयाध चाभ्याक्षिशितै-
स्तस्याष्टाभिः शिलीमुखैः ॥ ८८
पयमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्तत ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्सह पुत्रस्य भारत ॥ ८९
तस्मिन्महेष्ट्यासधरे विशस्ते

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

सञ्जय उवाच ।

शल्येऽथ निहतं राजन्मद्राजपदानुगाः ।
रयाः सप्तशता वीरा निर्ययुर्महतो घलात् १
दुर्योधनस्तु द्विरदमावृत्ताचलसन्निभम् ॥
छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः ॥ २
न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ।
दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ३
युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्रायिदन्वलम्
ते ह शूरा महाराज कृतचित्ताश्च योधने ॥ ४
धनुःशब्दं महत्कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः
श्रुत्वा च निहतं शल्यं धर्मपुत्रं च पीडितम् ५
मद्राजप्रिये युक्तेर्मद्रकाणां महारथैः ।
आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः
पूरयन् रथघोषेण दिशः सर्वा महारथः ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्री च पाण्डवी ॥
सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नः शिष्यण्डी च पञ्चालाः सह सोमकैः
युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ।
ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ९
क्षोभयन्ति स्म तां सेनां मकराः सागरं यथा
वृक्षानिव महाघाताः कंपयन्ति स्म तावकान्
पुरोवातेन गङ्गेय क्षोभ्यमाणा महानदी ।
अक्षोभ्यत तदा राजन्पाण्डूनां ध्वजिनीं ततः
प्रस्कन्द्य सेनां महर्तो महात्मानो महारथाः
बहवश्चक्रुश्चस्तत्र क स राजा युधिष्ठिरः ॥
आतरो वाऽस्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केन च

संग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन ।
पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः
शंभान्प्रदध्मुर्हतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ९०
युधिष्ठिरं च प्रशशंसुराजौ
पुरा कृते वृत्रवधे ययेन्द्रम् ।
चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दा-
न्निनादयन्तो वसुधां समेताः ॥ ९१

धृष्टद्युम्नोऽय शीनेयो द्रौपदेयाश्च सर्वशः १३
पञ्चालाश्च महावीर्याः शिष्यण्डी च महारथः
एवं तान् वादिनः शूरान्द्रौपदेया महारथाः ॥
अभ्यग्नन् युयुधानश्च मद्राजपदानुगान् ।
चक्रैर्विमथितैः केचित्केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः
ते दृश्यन्तेऽपि समरे
तावका निहताः परैः ।
आलोक्य पाण्डवान् युद्धे
योधा राजन्समन्ततः ॥ १६

वार्यमाणा ययुर्वेगात्पुत्रेण तव भारत ।
दुर्योधनश्च तान्वीरान्धारयामास सान्त्वयन्
न चास्य शासनं केचित्तत्र चक्रुर्महारथाः ।
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरग्रवीत् ॥
दुर्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमः ।
किं नः संप्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्येत बलम्
न युक्तमेतत्समरे त्वयि तिष्ठति भारत ।
सहितैश्चापि योद्धव्यमित्येव समयः कृतः २०
अथ कस्मात्परानेव मृतो मर्यसे नृप ।

दुर्योधन उवाच ।

वार्यमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वचो मम ॥ २१
एते विनिहताः सर्वे
प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीम् ।
शकुनिरुवाच ।
न मर्तुः शासनं वीरा
रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावलीये
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

शल्य० ३

१८

शल्ये इति ॥ १ ॥ प्रस्कन्नाः प्रपन्नाः ॥ २२ ॥

अलं क्रोद्धमथैतेषां नायं काल उपेक्षितुम् ।
यामः सर्वे च संभूय सवाजिरथकुञ्जराः २३
परित्रातुं महेष्वासान्मद्राजपदानुगान् ।
अन्योन्यं परिरक्षामो यत्नेन महता नृप २४
एवं सर्वेऽनुसञ्चिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिकाः ।

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तदा राजा बलेन महता वृतः २५
प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
हत विज्ज्वत गृहीत प्रहरध्वं निकृन्तत ॥ २६
इत्यासीत्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ।
पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्राजपदानुगान् २७
सहितानभ्यवर्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमम् ।
ते मुहूर्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्ति विशांपते ॥
निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्राजपदानुगाः ।
ततो नः संप्रयातानां हता मद्रास्तरस्विनः ॥
दृष्ट्वाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्सहिताः परे ।
उत्थितानि कवन्धानि समदृश्यन्त सर्वशः ॥
पपात महती चोलका मध्येनादित्यमण्डलम्
रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्च निहतैश्च महारथैः ॥ ३१
अश्वैर्निपतितैश्चैव संछन्नाऽभूद्रसुन्धरा ।

वातायमानैस्तुरगैर्गुगासक्तैस्ततस्ततः ॥ ३२
अदृश्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ।
भग्नचक्रान् रथान् केचिदहरंस्तुरगा रणे ३३
रथार्धं केचिदादाय दिशो दश विवभ्रमुः ।
तत्र तत्र दृश्यन्त योक्त्रैः श्लिष्टाः स्म चाजिनः
रथिनः पतमानाश्च दृश्यन्ते स्म नरोत्तमाः ।
गगनात्प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव संक्षये
निहतेषु च शूरेषु मद्राजानुगेषु वै ।

अस्मानापततश्चापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः ॥

अभ्यवर्तन्त वेगेन

जयगृद्धाः प्रहारिणः ।

वाणशब्दरवान् कृत्वा

विमिश्राञ्शङ्खनिःस्वनैः ॥ ३७

अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षाः प्रहारिणः
शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान्प्रचुक्रुशुः
ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्राजबलं महत् ।
मद्राजं च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम् ३९
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखम् ।
वध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
दिशो भेजेऽथ संभ्रान्तं भ्रामितं दृढधन्विभिः

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

सञ्जय उवाच ।

पातिते युधि दुर्धर्षे मद्राजे महारथे ।
तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाऽभवन्
वणिजो नावि भिन्नायां
यथाऽगाधेऽऽप्लवेऽर्णवे ।
अपारे पारमिच्छन्तो
हते शूरे महात्मना ।
मद्राजे महाराज
वित्रस्ताः शरविक्षताः ॥ २
अनाथा नाथमिच्छन्तो
मृगाः सिंहार्दिता इव ।

वृषा यथा भग्नशृङ्गाः

शीर्णदन्ता यथा गजाः ॥ ३

मध्याह्ने प्रत्यपायाम निर्जिताऽजातशत्रुणा ।
न सन्धातुमनीकानि न च राजन् पराक्रमे ४
आसीद्वृद्धिर्हते शल्ये भूयो योधस्य कस्यचित्
भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च भारत ॥ ५
यद्बुधः ख तव योधानां भयं चासीद्विशिंपते ।
तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्तत ॥ ६
निराशाश्च जये तस्मिन् हते शल्ये महारथे ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ताश्च शितैः शरैः
मद्राजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रवन्मयात्
अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ॥ ८

आरुह्य जवसंपन्नाः पादाताः प्राद्रवंस्तथा ।
द्विसाहस्राश्च मातङ्गाः गिरिरूपाः प्रहारिणः
संप्राद्रवन् हते शल्ये अकुशाकुपुनोदिताः ।
ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तायकाः प्राद्रवन्दिशः ॥१०

धावतश्चाप्यपद्याम
श्वसमानान् शराहतान् ।

तान्प्रमग्नान् द्रुतान्दृष्ट्वा ।

हतोत्साहान्पराजितान् ॥ ११

अभ्यवर्तन्त पञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ।
षाणशब्दरवाश्चापि सिंहनादाश्च पुष्कलाः ॥

शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ।

दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं भयवस्तं प्रविभ्रुतम् ॥

अन्योन्यं समभाषन्त पञ्चालाः पाण्डवैः सह

अथ राजा सत्यधृतिर्हतामित्रो युधिष्ठिरः ॥

अथ दुर्योधनो ह्रीनो दोषाया नृपतिश्रियः ।

अथ श्रुत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥१५

विह्वलः पतितो भूमौ किद्विषयं प्रतिपद्यताम्

अथ जानातु कौन्तेयं समर्थं सर्वधन्विनाम् ॥

अद्यात्मानं च दुर्मेधा गर्हयिष्यति पापकृत ।

अथ क्षत्रुर्धनः सत्यं स्मरतां द्रुवतो हितम् ॥

अथप्रभृति पार्थ च प्रेम्णभूत इवाचरन् ।

विजानातु नृपो दुःखं यत्प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः

अथ कृष्णस्य माहात्म्यं विजानातु महीपतिः

अद्यार्जुनधनुर्धोपं घोरं जानातु संयुगे ॥ १९

अस्त्राणां च बलं सर्वं बाह्योश्च बलमाहवे ।

अथ ज्ञास्यति भीमस्य बलं घोरं महात्मनः

हते दुर्योधने युद्धे शक्रेणेवासुरे बले ।

यत्कृतं भीमसेनेन दुःशासनधधे तदा ॥ २१

नान्यः कर्ताऽस्ति लोकेऽस्मि-

नृते भीमान्महाबलात् ।

अथ श्रेष्ठस्य जानीतां

पाण्डवस्य पराक्रमम् ॥ २२

मद्राजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःसहम् ।

अथ ज्ञास्यति संग्रामे माद्रीपुत्रो सुदुःसहो ॥

निहते सौबले वीरे प्रवीरेषु च सर्वशः ।

कथं जयो न तेषां स्याद्येषां योद्धा-धनञ्जयः

सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ।

द्रौपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवी ॥

शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः

येषां च जगतीनाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः

कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपाथयः ।

भीष्मं द्रोणं च कर्णं च मद्राजानमेव च ॥

तथान्याकृपतीन्वीराञ्जितशोऽथ 'संहस्रशः

कोऽन्यः शक्रो रणे जेतुमृते पार्थाद्युधिष्ठिरात्

यस्य नाथो हृषीकेशः सदा सत्ययशोनिधिः

इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः ॥ २९

प्रमग्नास्तावकान्योधान्संहृष्टाः पृष्ठतोऽन्वयुः

धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ॥ ३०

माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥

तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयादितान्

दुर्योधनस्तदा स्तमप्रवीक्षिजयाय च ।

मामतिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ॥

जघने सर्वसैन्यानां ममाश्वान्प्रतिपादय ।

जघने युध्यमानं हि कौन्तेयो मां समन्ततः

नोत्सहेद्भयतिक्रान्तुं बेलामिव महोदधिः ।

पश्य सैन्यं महत्सूत पाण्डवैः समभिभ्रुतम् ३४

सैन्यरेणुं समुद्रतं पश्यस्त्रैः समन्ततः ।

सिंहनादांश्च बहुशः शृणु घोरान् भयावहान्

तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालय ।

मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु ॥

पुनरावर्तते तूर्णं मामकं बलमोजसा ।

तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरार्थसदृशं वचः ॥

सारथिर्हेमसंछन्नान् शनैरश्वानचोदयत् ।

गजाश्च रथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानः पदातयः ॥

एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे ।

नानादेशसमुद्भूता नानानगरवासिनः ॥ ३९

अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः

तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परम् ॥ ४०

संमर्दः सुमहाजङ्घे घोररूपो भयानकः ।

भीमसेनस्तदा राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ॥

बलेन चतुरङ्गेण नानादेश्यानवारयत् ।

भीममेवाभ्यवर्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः ॥४२

प्रक्ष्वेल्यास्फोट्य संहृष्टा वीरलोकं यियास्रवः

आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥

धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यामकथयन्कथाम् ।

परिवार्य रणे भीमं निजघ्नस्ते समन्ततः ॥४४

स वध्यमानः समरे पदातिगणसंवृतः ।

न चचाल ततः स्थानान्मैनाक इव पर्वतः ॥

ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवस्य महारथम् ।

निग्रहीतुं प्रवृत्ता हि योधाश्चान्यानवारयन् ॥

अकुप्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितैः ।

सोऽवतीर्य रथान् तूर्णं पदातिः समवस्थितः ॥

जातरूपप्रतिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः
 विप्रहीणरथाश्वांस्तानवधीत्पुरुषर्षभः ।
 एकविंशतिसाहस्रान्पदातीन्समपोथयत् ॥४९॥
 हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत् ॥ ५० ॥
 पादाता निहता भूमौ शिथिले रथधरोक्षिताः
 संभ्रमा इव वातेन कर्णिकाराः सुपुष्पिताः ॥
 नानाशस्त्रसमायुक्ता नानाकुण्डलधारिणः ।
 नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागताः
 पताकाध्वजसंछन्ना पदातीनां महद्वलम् ।
 निकृत्तं विवभौ रौद्रं घोररूपं भयावहम् ॥५३॥
 युधिष्ठिरपुरोगाश्च सहसैन्या महारथाः ।
 अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्योधनं तव ॥५४॥
 ते सर्वे तावकान् दृष्ट्वा महेष्वासान्पराङ्मुखान्
 नात्यवर्तन्त ते पुत्रं वेलेव मकरालयम् ॥ ५५ ॥
 तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
 यदेकं सहिताः पार्था न शेकुरातिवर्तितुम् ॥
 नातिदूरापयातं तु कृतबुद्धिं पलायने ।
 दुर्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भ्रातृशिक्षितम् ५७ ॥
 न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च ।
 यत्र यातान्न वा हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः
 अल्पं च बलमेतेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ ॥

यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवं नो विजयो भवेत्
 विप्रयातांस्तु वो भिन्नान्
 पाण्डवाः कृतविप्रियाः ।
 अनुसृत्य हनिष्यान्ति
 श्रेयान्नः समरे वधः ॥ ६० ॥
 शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः
 यदा शूरं च भीमं च मारयत्यन्तकः सदा ॥
 को न मूढो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियो ध्रुवम् ।
 श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्याभिमुखे स्थितम्
 सुखः सांश्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम्
 मर्त्येनावश्यमर्तव्यं गृहेष्वपि कदाचन ॥ ६३ ॥
 युध्यतः क्षत्रधर्मेण मृत्युरेव सनातनः ।
 हत्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महत्फलम् ॥
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः
 अचिरेणैव ताल्लोकान्हतो युद्धे समश्रुते ६५ ॥
 श्रुत्वा तद्वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः
 पुनरेवाभ्यवर्तन्त पाण्डवानाततायिनः ॥ ६६ ॥
 तानापतत एवाश्रु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 प्रत्युद्युस्तदा पार्था जयगृद्धाः प्रमन्यवः ६७ ॥
 धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपन् गाण्डिवं धनुः
 माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।
 जवेनाभ्यपतन्हृष्टा यत्ता वै तावकं बलम् ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

सञ्जय उवाच ।

सन्निवृत्ते जनौघे तु शाल्वो म्लेच्छगणाधिपः
 अभ्यवर्तत संक्रुद्धः पाण्डवानां महद्वलम् ॥ १ ॥
 आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमम् ।
 दृप्तमैरावतप्रख्यममित्रगणमर्दनम् ॥ २ ॥
 योऽसौ महान्भद्रकुलप्रसूतः
 सुपूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यम् ।
 सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः
 सदोपवाह्यः समरेषु राजन् ॥ ३ ॥

तमास्थितो राजवरो बभूव
 यथोदयस्थः सविता क्षपान्ते ।
 स तेन नागप्रवरेण राज-
 न्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान्समेतान् ॥ ४ ॥
 सितैः पृषत्कैर्विददार वेगै-
 र्महेन्द्रवज्रप्रतिभैः सुघोरैः ।
 ततः शरान्वै सृजतो महारणे
 योधांश्च राजन्नयतो यमालयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

सन्निवृत्ते इति ॥ १॥ पुरा पूर्वं वज्रधरस्य ऐरावत-

स्थस्य वासवस्य पुरा प्रथमे चमूविमर्दे दैत्या अदैत्या
 देवाश्च यथा अन्तरं न ददृशुस्तथा स्वे परे च अस्य
 शाल्वस्यान्तरं न ददृशुरित्यन्वयः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे
 ॥ ५ ॥

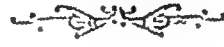
नास्यान्तरं ददन्तुः स्वे परे वा
यथा पुरा यज्ञधरस्य दैत्याः ।
पेरायणस्यस्य चमृविमर्दे
दैत्याः पुरा वासधस्येव राजन् ॥ ६
ते पाण्डयाः सोमकाः सुजयाश्च
तमेकनागं ददन्तुः समन्तात् ।
सहस्रशो वै विचरन्तमेकं
यथा महेन्द्रस्य गजं समीपे ॥ ७
संद्राव्यमाणं तु बलं परेषां
परीतकल्पं विवर्धौ समन्ततः ।
नैवायतस्ते समरे भृशं भया-
हिमृष्टमानं तु परस्परं तदा ॥ ८
ततः प्रमत्ता सहसा महाचमूः
सा पाण्डवी तेन नराधिपेन ।
दिशश्चतस्रः सहसा विधायिता
गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ९
दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रमत्तां
सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः ।
अपूजयन्ते तु नराधिपं तं
दध्मुश्च शङ्खान् शशिसन्निकाशान् ॥
श्रुत्या निनादं त्यथ कौरवाणां
हर्षाहिमुक्तं सह शङ्खशब्दैः ।
सेनापतिः पाण्डवसृज्यानां
पाञ्चालपुत्रो ममूषे न कोपात् ॥ ११
ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा
प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय ।
जम्भो यथा शक्रसमागमे वै
नागेन्द्रमैरायणमिन्द्रयाहम् ॥ १२
तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा
पाञ्चालपुत्रं युधि राजसिंहः ॥
तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं
यथाय राजन् दुपदात्मजस्य ॥ १३
स तं द्विपेन्द्रं सहसा पतन्त-
मविध्यदग्निप्रतिमैः पृषत्कैः ।
कर्मारधौतैर्निशितैर्व्वलद्भि-
र्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ १४
ततो परान्पञ्चशतान्महात्मा
नाराचमुख्यान्विससर्ज कुम्भे ।
स तैस्तु विद्धः परमद्विपो रणे
तदा परावृत्त्य भृशं प्रदुद्बुवे ॥ १५

तं नागराजं सहसा प्रणुद्यं
विद्राव्यमाणं विनिवर्त्य शाल्वः ।
तोत्रांकुशैः प्रेषयामास तूर्णं
पञ्चालराजस्य रथं प्रदिश्य ॥ १६
दृष्ट्वा पतन्तं सहसा तु नागं
धृष्टद्युम्नः स्वरथाच्छ्रीघ्रमेव ।
गदां प्रगृह्योग्रजवेन वीरो
भूमिं प्रपद्यो भयविह्वलाङ्गः ॥ १७
स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं
सार्धं ससृतं सहसा विमृष्ट ।
उत्तिष्ठप्य हस्तेन नदन् महाद्विपो
विपोथयामास वसुन्धरातले ॥ १८
पाञ्चालराजस्य सुतं च दृष्ट्वा
तदार्दितं नागवरेण तेन ।
समभ्यधायत्सहसा जवेन
भीमः शिखण्डी च शिनेश्च नत्ता ॥ १९
शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य
तस्याभितो ह्यापततो गजस्य ।
स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै
चचाल तैर्वीर्यमाणाश्च संख्ये ॥ २०
ततः पृषत्कान् प्रवचपं राजा
सूर्यो यथा रश्मिजालं समन्तात् ।
दैराश्रुगैर्वद्ध्यमाना रथीघाः
प्रदुद्बुधः सहितास्तत्र ॥ २१
तत् कर्म शाल्वस्य समीक्ष्य सर्वे
पाञ्चालपुत्रा नृप सृज्याश्च ।
हाहाकारैर्नादयन्ति स्म युद्धे
द्विपं समन्तामुपधुर्नराध्याः ॥ २२
पाञ्चालपुत्रस्त्वरितस्तु शूरो
गदां प्रगृह्याचलभृङ्गकल्पाम् ।
ससंभ्रमं भारतशत्रुघाती
जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ २३
ततस्तु नागं धरणीधराभं
मदं स्रवन्तं जलदप्रकाशम् ।
गदां समाविद्ध्य भृशं जघान
पाञ्चालराजस्य सुतस्तरस्वी ॥ २४
स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य
मुखात्प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् ।
पपात नागो धरणीधराभः
क्षितिप्रकम्पाचलितो यथाऽद्रिः ॥ २५

निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे
हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये ।
स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो
जहार भलेन शिरः शितेन ॥ २६

हतोत्तमाक्षो युधि सात्वतेन
पपात भूर्मा सह नागराक्ष ।
यथाऽद्रिःशृङ्गं सुमहत्प्रणुत्तं
वज्रेण देवाधिपचादितेन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शाल्ववधे
विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सञ्जय उवाच ।

तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समिति शोभने
तवाभज्यद्वलं वेगाद्भातेनेव महाद्रुमः ॥ १
तत् प्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथः ।
दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ॥ २
सन्निवृत्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
शैलोपमं स्थिरं राजन् कीर्यमाणं शरैर्युधि ३
ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
निवृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
तत्राश्रयमभूद्युद्धं सात्वतस्य परैः सह ।
यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदाम् ५
तेषामन्योन्यसुहृदां कृते कर्मणि दुष्करे ।
सिंहनादः प्रहृष्टानां दिविस्पृक् सुमहानभूत्
तेन शब्देन विव्रस्ताः पञ्चालान् भरतर्षभ ।
शिनेर्नृप महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकिः ॥ ७
स समासाद्य राजानं क्षेमभूर्तिं महाबलम् ।
सप्तभिर्निशितैर्वाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ८
तमायान्तं महाबाहुं प्रवपन्तं शिताञ्जशरान् ।
जवेनाभ्यपतद्जीमान्हादिक्यः शिनिपुङ्गवम्
सात्वतौ च महावीर्यौ धन्विनौ रथिनां वरौ
अन्योन्यमभिधावेतां शस्त्रप्रवरधारिणौ १०
पाण्डवाः सहपञ्चाला योधाश्चान्ये नृपोत्तमाः
प्रेक्षकाः समपद्यन्त तयोर्धौरे समांगमे ॥ ११
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्ण्यन्धकमहारथौ ।
अभिजघ्नतुरन्योन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ॥ १२
चरन्तौ विविधान्मार्गान्
हार्दिक्यशिनिपुङ्गवौ ।

मुहुरन्तर्दधाते तौ

वाणवृष्ट्या परस्परम् ॥ १३

चापवेगवलोद्भूतान्मार्गणान् वृष्णिर्सिंहयोः ।
आकाशे समपद्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥
तमेकं सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः ।
अविध्यन्निशितैर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् १५
स दीर्घबाहुः संकुद्धस्तोत्रादित इव द्विपः ।
अष्टभिः कृतवर्माणमविध्यत्परमेष्ठिभिः ॥ १६
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः कृतवर्मा शिलाशितैः ।
सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ॥
निकृत्तं तद्धनुः श्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
अन्यदादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः ॥ १८
तदादाय धनुः श्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
आरोप्य च धनुः शीघ्रं महावीर्यो महाबलः
अमृष्यमाणो धनुषश्छेदनं कृतवर्मणा ।
कुपितोऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्माणमभ्ययात् २०
ततः सुनिशितैर्वाणैर्दशभिः शिनिपुङ्गवः ।
जघान सूतं चाश्वान् च ध्वजं च कृतवर्मणः २१
ततो राजन्महेष्वासः कृतवर्मा महारथः ।
हताश्वसूतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ २२
रोपेण महताऽऽविष्टः शूलमुद्यम्य मारिष ।
चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् २३
तच्छूलं सात्वतो ह्याजौ
निर्मिद्य निशितैः शरैः ।
चूर्णितं पातयामास
मोहयन्निव माध्रवम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावर्षे
विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ सात्वतं कृतवर्माणम् ॥ ३ ॥

ततोऽपरेण भलेन हृद्येन समताडयत् ।
 युयुधे युयुधानेन हताश्वो हतसाराधिः ॥ २५
 कृतवर्मा कृतस्तेन धरणीमन्वपद्यत ।
 तस्मिन्सात्यकिना धीरे द्विष्ये विरयीकृते २६
 समपद्यत सर्वेषां सिन्यानां सुमहद्भयम् ।
 पुत्रस्य तव सात्यक्यं विषादः समजायत २७
 हतमृते हताश्वे तु धिरये कृतवर्मणि ।
 हताश्वं च समालक्ष्य हतसूतमारिन्दम् ॥ २८
 अभ्यधायत्कृपो राज-
 क्षिप्रान्शुः शिनिपुङ्गवम् ।
 तमारोप्य रथोपभ्ये
 मिपतां सर्वधन्विनाम् ॥ २९
 अपोयाह महाबाहुं तूर्णमायोधनादपि ।
 शिनेयेऽधिष्ठिते राजन्विरये कृतवर्मणि ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वणि सात्यकिकृतवर्मयुद्धे

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

मन्त्रय उवाच ।

पुत्रस्तु ते महाराज रथस्यो रथिनां वरः ।
 दुर्गन्तस्यो वभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् १
 तस्य बाणसहस्रेस्तु प्रच्छन्ना ह्यभयन्मही ।
 परांश्च सिपिचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् २
 न च सोऽस्ति पुमान्कश्चि-
 त्पाण्डवानां बलाण्ये ।
 हयो गजो रथो वापि
 यः स्याद्बाणैरविक्षतः ॥ ३
 यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि विश्रांपते ।
 स स बाणैश्चितोऽमृद्वै पुत्रेण तव भारत ४
 यथा सिन्येन रजसा सप्रदूतेन वाहिनी ।
 प्रत्यदृश्यत संलब्ध्वा तथा बाणैर्भहात्मनः ५
 बाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते ।
 दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना ६
 तेषु योधसहस्रेषु नावकेषु परेषु च ।
 एको दुर्योधनो ह्यासीत्पुमानिति मतिर्मम ७
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमम् ।

यदेकं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त भारत ८
 युधिष्ठिरं शतेनाजौ विद्याध भरतर्षभ ।
 भीमसेनं च सप्तत्या सहदेवं च पञ्चभिः ॥ ९
 नकुलं च चतुःपन्थ्या
 धृष्टद्युम्नं च पञ्चभिः ।
 सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च
 त्रिभिर्विद्याध सात्यकिम् ॥ १०
 धनुश्छिन्दे भलेन सहदेवस्य मारिष ।
 तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥
 अभ्यद्रवत राजानं प्ररुहान्यन्महद्भुतः ।
 ततो दुर्योधनं संलब्धे विद्याध दशभिः शरैः ॥
 नकुलस्तु ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः ।
 घोररूपैर्महेश्वासो विद्याध च ननाद् च ॥
 सात्यकिश्चैव राजानं शरेणानतपर्वणा ।
 द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च पञ्चभिः ॥
 अशीत्या भीमसेनश्च शरै राजानमार्पयन् ।
 समन्तात्कीर्यमाणस्तु बाणसंघैर्भहात्मभिः ॥

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

पुत्र इति ॥ १ ॥

२२

न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 लाघवं सौष्ठवं चापि वीर्यं चापि महात्मनः ॥
 अतिसर्वाणि भूतानि ददृशुः सर्वमानवाः ।
 धार्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधास्तु खलपमन्तरम्
 अपश्यमाना राजानं पर्यवर्तन्तं दंशिताः ।
 तेषामापततां घोरस्तुमुलः समपद्यत । १८
 क्षुब्धस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा स्वनः
 समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम् १९
 प्रत्युद्युर्महेष्वासाः पाण्डवानाततायिनः ।
 भीमसेनं रणे क्रुद्धो द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ॥२०
 नानावाणैर्महाराज प्रमुक्तैः सर्वतोदिशम् ।
 नाज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशः कुतः
 तावुभौ क्रूरकर्माणौभौ भारत दुःसहौ ।
 घोररूपमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैपिणौ ॥ २२
 त्रासयन्तौ दिशः सर्वा ज्याक्षेपकठिनत्वचौ
 शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ॥२३
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सुवलस्य सुतो विभो
 नादं चकार बलवत्सर्वसैन्यानि कोपयन् २४
 एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम् ।
 अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥२५
 अथान्यं रथमास्थाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 शकुनिं नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः
 ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ।
 तद्युमद्भवच्चित्रं घोररूपं च मारिष ॥ २७
 प्रेक्षतां प्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ।
 उलूकस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदम् ॥ २८
 अभ्यद्रवदमेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः ।
 तथैव नकुलः शूरः सौवलस्य सुतं रणे ॥ २९
 शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयत् ।
 तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ ॥ ३०
 योधयन्तावपश्येतां कृतप्रतिकृतैपिणौ ।
 तथैव कृतवर्माणं शैनेयः शत्रुतापनः ॥ ३१
 योधयन्शुशुभे राजन्बलिं शक्र इवाहवे ।
 दुर्योधनो धनुश्छित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ३२

अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध निशितैः शरैः ।
 धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम् ॥ ३३
 राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनाम् ।
 तयोर्युद्धं महद्वासीत्संग्रामे भरतर्षभ ॥ ३४
 प्रभिन्नयोर्यथासक्तं मत्तयोर्वरहस्तिनोः ।
 गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ३५
 विव्याध बहुभिः शूरः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनः ॥ ३६
 घोररूपमसंवार्य निर्मर्यादमवर्तत ।
 ते च संपीडयामासुरिन्द्रियाणीव बालिशम् ।
 स च तान्प्रति संरब्धः प्रत्ययोधयदाहवे ।
 एवं चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत ॥ ३८
 उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो
 नराश्चैव नरैः सार्धं दन्तिनो दन्तिभिस्तथा
 हया हयैः समासक्ता रथिनो रथिभिः सह ।
 संकुलं चाभवद्भयो घोररूपं विशांपते ॥ ४०
 इदं चित्रमिदं घोरमिदं सौद्रमिति प्रभो ।
 युद्धान्यासन्महाराज घोराणि च बहूनि च
 ते समासाद्य समरे परस्परमरिन्दमाः ।
 व्यनदंश्चैव जघ्नश्च समासाद्य महाहवे ॥ ४२
 तेषां पत्रसमुद्भूतं रजस्तीव्रमदृश्यत ।
 वातेन चोद्धतं राजन्धावद्भिश्चाश्वसादिभिः
 रथनेमिसमुद्भूतं निःश्वासैश्चापि दन्तिनाम् ।
 रजःसंध्याभ्रकलिलं दिवाकरपथं ययौ ॥ ४४
 रजसा तेन संपृक्तो भास्करो निष्प्रभः कृतः ।
 संछादिताऽभवद्भूमिस्ते च शूरा महारथाः ॥
 मुहूर्तोदिव संवृत्तं नीरजस्कं समन्ततः ।
 वीरशोणितसिक्तायां भूमौ भरतसत्तम ॥४६
 उपाशम्यत्ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनम् ।
 ततोऽपश्यमहं भूयो द्वन्द्वयुद्धानि भारत ॥४७
 यथाप्राणं यथाश्रेष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणम् ।
 वर्मणा तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोज्ज्वला प्रभाः
 शब्दश्च तुमुलः संख्ये शराणां पततामभूत् ।
 महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

सञ्जय उवाच ।

वर्तमाने तदा युद्धे घोररूपे भयानके ।
 अभज्यत बलं तत्र तथ पुत्रस्य पाण्डवैः ॥ १
 तांस्तु यत्नेन महता सन्निवार्य महारथान् ।
 पुत्रस्ते योधयामास पाण्डवानामनीकिनीम्
 निवृत्ताः सहसा योधास्तथ पुत्रजयैषिणः ।
 सन्निवृत्तेषु तेष्वेवं युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ३
 तावकानां परेषां च द्वेषासुररणोपमम् ।
 परेषां तथ सैन्ये या नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः
 अनुमानेन युध्यन्ते संश्रामिश्च परस्परम् ।
 तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरम् ५
 ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः ।
 जिगीषमाणः संग्रामे धार्तराष्ट्रस्यराजकान्
 धिभिः शाप्यते बिद्ध्य
 रुक्मपुत्रैः शिलाशितैः ।
 चतुर्भिर्नजघानाभ्या-
 न्नाराचैः कृतवर्मणः ॥ ७

अभ्ययामा तु हार्दिक्यमयोवाह यशस्विनम्
 अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविद्व्ययुधिष्ठिरम्
 ततो दुर्योधनो राजा रथान्सप्तशतान् रणे ।
 प्रैषयद्यत्र राजाऽसौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९
 ते रथा रथिभिर्मुक्ता मनोमाकृतंरहसः ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति १०
 ते समन्तान्महाराज परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
 अदृश्यं सायकैश्चकुर्मेषा इव दियाकरम् ११
 ते हृष्टा धर्मराजानं कौरवेयैस्तथा कृतम् ।
 नामृष्यन्त सुसंरम्भाः शिराणिङ्गप्रमुखा रथाः
 रथैरभ्यवैर्युक्तेः किङ्किणीजालसंवृतेः ।
 आजगमुरथ रक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् १३
 ततः प्रववृते रौद्रः संग्रामः शोणितोदकः
 पाण्डवानां कुरूणां च यमराष्ट्रविवर्धनः १४
 रथान्सप्तशतान्दृष्ट्या कुरूणामाततायिनाम् ।
 पाण्डवाः सह पश्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन् १५
 तत्र युद्धं महत्तासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
 न च तत्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् १६
 वर्तमाने तदा युद्धे निर्मर्यादे समन्ततः ।

वध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च ॥ १७
 विनदत्सु च योधेषु शङ्खवयैश्च पुरितैः ।
 उत्कृष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितैश्चैव धन्विनाम्
 अतिप्रवृत्ते युद्धे च छिद्यमानेषु मर्मसु ।
 धावमानेषु योधेषु जयगृद्धिषु मारिषु ॥ १९
 संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसंभवे ।
 बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तथा २०
 निर्मर्यादे महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
 प्रादुरासन्विनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः
 अचाल शब्दं कुर्वाणा
 सपर्यतयना महौ ।
 सदण्डाः सोलमुका राजन्
 कौर्यमाणाः समन्ततः ॥ २२

उल्काः पेतुर्दिवो भूमाबाहस्य रविमण्डलम् ।
 विष्वग्घाताः प्रादुरासन्नीचैः शर्करवर्षिणः ॥
 अधूणि मुमुचुर्नागा वेपथुं चास्पृशन्भृशम् ।
 एतान् घोराननादृत्य समुत्पातान्सुदारुणान्
 पुनर्युद्धाय संयत्ताः क्षत्रियास्तस्थुरव्ययाः ।
 रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गं यियासवः ॥ २५
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
 युज्यध्वमग्रतो यावत्पृष्ठतो हस्मि पाण्डवान्
 ततो नः संग्रयाताना मद्रयोधास्तरास्विनः ।
 हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्त परे तथा २७
 अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षा दुरासदाः ।
 शरासनानि धुन्यन्तः शरघर्पैरवाकिरन् २८
 ततो हतं परैस्तत्र मद्रराजबलं तदा ।
 दुर्योधनबलं हृष्टा पुनरासीत्पराङ्मुखम् २९
 गान्धारराजस्तु पुनर्याक्यमाह ततो बली ।
 निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यन्तं किं मृतेन वः ३०

अनीकं दशसाहस्र-

मश्वानां भरतर्षभ ।

मासीद्गान्धारराजस्य

विशालंप्रासयोधिनाम् ॥ ३१

बलेन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनक्षये ।

पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यग्नजिहितैः शरैः ३२

तदभ्रमिव वातेन क्षिप्यमाणं समन्ततः ।
 अभ्यज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्वलम् ३३
 ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
 अभ्यनादयदव्यग्रः सहदेवं महाबलम् ३४
 असौ सुबलपुत्रो नो जघनं पीड्य दंशितः ।
 सैन्यानि सूदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिम्
 गच्छ त्वं द्रौपदेयैश्च शकुनिं सौबलं जहि ।
 रथानीकमहं धक्ष्ये पञ्चालसहितोऽनघ ३६
 गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया ।
 पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं तैर्वृतो जहि
 ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरास्थिताः
 पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ३८
 पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 रणे ह्यभ्यद्रवंस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ३९
 ततस्तु सौबलो राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवान्
 जघान पृष्ठतः सेनां जयगृह्यः प्रतापवान् ४०
 अश्वारोहास्तु संरब्धाः
 पाण्डवानां तरखिनाम् ।

प्राविशन्सौबलानीक-

मभ्यतिक्रम्य तान् रथान् ॥ ४१

ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्वलम् ।
 रणमध्ये व्यतिष्ठन्त शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४२
 तदुद्यतगदाप्रासमकापुरुषसेवितम् ।
 प्रावर्तत महद्युद्धं राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४३
 उपारमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन्
 न हि स्वेषां परेषां वा विशेषः प्रत्यदृश्यत
 शूरबाहुविस्फुरानां शक्तीनां भरतर्षभ ।
 ज्योतिषामिव संपातमपश्यन्कुरुपाण्डवाः
 ऋष्टिभिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशांपते ।
 संपतन्तीभिराकाशमावृतं बह्वशोभत ॥ ४६
 प्रासानां पततां राजन् रूपमासीत्समन्ततः
 शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ४७
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा विप्रविद्धैर्नियन्तृभिः ।
 हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 अन्योन्यं परिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परम् ।
 आविक्षताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः
 ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्येन रजसा वृते ।
 तानपाक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्देशादरिन्दम ५०
 अश्वान् राजन्मनुष्यांश्च रजसा संवृते सति ।
 भूमौ निपतिताश्चान्ये वमन्तो रुधिरं बहु ५१
 केशाकेशि समालम्बा न शेकुश्चेष्टितुं नराः ।

अन्योन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः ॥
 मला इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरम् ।
 अश्वैश्च व्यपकृष्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ५३
 भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैषिणः ।
 तत्र तत्र दृग्दृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ५४
 रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरवकृष्टशिरोरुहैः ।
 व्यदृश्यत मही कीर्णा शतशोऽथ सहस्रशः ५५
 दूरं न शक्यं तत्रासीद्वन्तुमश्वेन केनचित् ।
 साश्वारोहैर्हर्तैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ५६
 रुधिरोक्षितसन्नाहैरात्तशस्त्रैरुदायुधैः ।
 नानाप्रहरणैर्घोरैः परस्परवधैषिभिः ॥ ५७
 सुसन्निकृष्टैः संग्रामे हतभूयिष्ठसैनिकैः ।
 स मुहूर्तं ततो युद्धा सौबलोऽथ विशांपते
 षट्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ।
 तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण समुक्षितम् ५९
 षट्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छान्तवाहनम् ।
 अश्वारोहाश्च पाण्डूनामनुवन् रुधिरोक्षिताः
 सुसन्निकृष्टे संग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजीविताः ।
 न हि शक्यं रथैर्योद्धुं कुत एव महागजैः ६१
 रथानेव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ।
 प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः ॥
 न पुनः सौबलो राजा युद्धमभ्यागमिष्यति
 ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपाः ६३
 प्रययुर्यत्र पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 सहदेवोऽपि कौरव्य रजोमेधे समुत्थिते ॥
 एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौबलः पुनः ॥ ६५
 पार्श्वतोऽभ्यहनत्कुट्टो
 धृष्टद्युम्नस्य वाहिनीम् ।
 तत्पुनस्तुमुलं युद्धं
 प्राणांस्त्यक्त्वाऽभ्यवर्तत ॥ ६६
 तावकानां परेषां च परस्परवधैषिणाम् ।
 ते चान्योन्यमवैक्षन्त तस्मिन्वीरसमागमे ॥
 योधाः पर्यपतन् राजन् शतशोऽथ सहस्रशः
 असिभिश्छिद्यमानानां शिरसां लोकसंक्षये
 प्रादुरासीन्महाज्जशब्दस्तालानां पततामिव ।
 विमुक्तानां शरीराणां छिन्नानां पततां भुवि
 सायुधानां च बाहूनामूरूणां च विशांपते ।
 आसीत्कटकटाशब्दः सुमहोलोमहर्षणः ७०
 निघ्नन्तो निशितैः शस्त्रैर्भ्रातृन्पुत्रान्सखीनपि
 योधाः परिपतन्ति स्म यथामिपकृते खगाः ॥

अन्योन्यं प्रतिसंरुद्धाः समासाद्य परस्परम्
 बहं पूर्वमहं पूर्वमिति निघ्नन्सहस्रशः ॥ ७२
 संपातेनासनघ्नैरभ्यारोहेर्गतासुभिः ।
 ह्याः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 स्फुरतां प्रतिघिष्टानामभ्यानां शीघ्रगामिनाम्
 स्तनतां च मनुष्याणां सन्नद्धानां विशांपते ॥
 शक्यवृष्टिप्रासदाप्यश्च तुमुलः समपद्यत ।
 भिन्दतां परमर्माणि राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥
 भ्रमाभिभूताः संरुद्धाः ध्रान्तचाहाः पिपासवः
 विक्षताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्तन्त तायकाः ॥
 मत्ता रुधिरगन्धेन घह्योऽत्र विचेतसः ।
 जघ्नुः परान्मर्यादांश्च प्राप्तान्प्राप्ताननन्तरान्
 घह्यश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगृद्धिनः ।
 भूमायभ्यपतन् राजन् शस्त्रवृष्टिभिरावृताः ॥
 वृक-गृध्र-शृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि ।
 आसीद्वलक्षयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ७९
 नराभ्यकार्यैः संछन्ना भूमिरासीद्विशांपते ।
 रुधिरौदकचित्रा च मीरुणां मयघर्षिनी ८०
 अस्तिभिः पट्टिदैः शूलैस्तक्षमाणाः पुनः पुनः
 तायकाः पाण्डवेयाश्च न न्यवर्तन्त भारत ८१
 प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत्प्राणस्य धारणम् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सञ्जय उवाच ।

तस्मिंश्शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते वले
 मध्येः सप्तशतैः क्षिप्रैरुपावर्तत सीवलः ॥ १
 स यात्वा चाहिर्नां तूर्णमग्रयोस्त्वरयन्मुधि ।
 युद्धध्वमिति संहृष्टाः पुनः पुनरारिदमाः २
 अपृच्छत्क्षत्रियास्तत्र कं तु राजा महाबलः ।
 शकुनेस्तद्वचः श्रुत्वा तमूचुर्मरतपम ॥ ३
 असी तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महाबलः ।
 यत्रैतत्समहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ ४
 यत्र ते सतनुप्राणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ।
 यत्रैव तुमुलः शब्दः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ५
 तत्र गच्छ द्रुतं राजस्ततो द्रक्ष्यसि कौरवम्

एवमुक्तस्तु तैर्योधैः शकुनिः सीवलस्तदा ॥ ६
 प्रययौ तत्र यत्रासौ पुत्रस्तव नराधिप ।
 सर्वतः संवृतो वीरैः समरे चित्रयोधिभिः ७
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा रथानीके द्यवस्थितम् ।
 स रथांस्तायकान्सर्वान्धर्षयश्शकुनिस्ततः ८
 दुर्योधनमिदं वाक्यं हृष्टरूपो विशांपते ।
 कृतकार्यमिधात्मानं मन्यमानोऽब्रवीन्नृपम् ९
 जहि राजन् रथानीकमश्वः सर्वं जिता मया
 नात्यक्त्वा जीवितं संख्ये शक्यो जेतुं युधिष्ठिरः
 हते तस्मिन् रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते
 गजानेतान्हनिष्यामः पदार्तोश्चेतरांस्तथा ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नलच्छाये भारतभावदीपे
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

तस्मिन्निति ॥ १ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य तावका जयगृद्धिनः ।
जवेनाभ्यपतन्द्वाः पाण्डवानामनीकिनीम्
सर्वे विवृततूणीराः प्रगृहीतशरासनाः ।
शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान्प्रणेदिरे ॥
ततो ज्यातलनिर्घोषः पुनरासीद्विशंपते ।
प्रादुरासीच्छराणां च सुमुक्तानां सुदारुणः ॥
तान्समीपगतान्द्वा जवनोद्यतकार्मुकान् ।
उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १२
चोदयाश्वानसंभ्रान्तः प्रविशैतद्वलार्णवम् ।
अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशितैः शरैः ॥
अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन ।
वर्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परम् १७
अनंतकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषां महात्मनाम्
क्षयमद्य गता युद्धे पश्य देवं यथाविधम् १८
समुद्रकल्पं च बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
अस्मानासाद्य संजातं गोष्पदोपममच्युत १९
हते भीष्मे तु संदध्याच्छिवं स्यादिह माधव
न च तत्कृतवान्मूढो धार्तराष्ट्रः सुबालिशः
उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं तथ्यं च माधव ।
तच्चापि नासौ कृतवान्वीतबुद्धिः सुयोधनः ॥
तस्मिन्स्तु तुमुले भीष्मे प्रच्युते धरणीतले ।
न जाने कारणं किं तु येन युद्धमवर्तत ॥ २२
मूढांस्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान्सुबालिशान्
पतिते शान्तनोः पुत्रे येऽकार्षुः संयुगं पुनः ॥
अनन्तरं च निहते द्रोणे ब्रह्मविदां वरे ।
राधेये च विकर्णे च नैवाशाम्यत वैशसम्
अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् सूतपुत्रे च पातिते
सपुत्रे वै नरव्याघ्रे नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २५
श्रुतायुधि हते वीरे जलसन्धे च पौरवे ।
श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
भूरिश्रवसि शल्ये च शाल्वे चैव जनार्दन ।
आवन्त्येषु च वीरेषु नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे ।
बाहिके सोमदत्ते च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
भगदत्ते हते शूरे काम्बोजे च सुदारुणे ।
दुःशासने च निहते नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
दृष्ट्वा विनिहताञ्शूरान् पृथङ्गण्डलिकान्नृपान्
चलिनश्च रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ३०
अक्षौहिणीपतीन् दृष्ट्वा भीमसेननिपातितान्

मोहाद्वा यदि वा लोभान्नैवाशाम्यत वैशसं
को नु राजकुले जातः कौरवेयो विशेषतः ।
निरर्थकं महद्वैरं कुर्यादन्यः सुयोधनात् ॥ ३२

गुणतोऽभ्यधिकाञ्ज्ञात्वा

बलतः शौर्यतोऽपि वा ।

अमूढः को नु युज्येत

जानन्प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ३३

यत्र तस्य मनो ह्यासीत्त्वयोक्तस्य हितं वचः
प्रशमे पाण्डवैः सार्धं सोऽन्यस्य शृणुयात्कथं
येन शान्तनवो वीरो द्रोणो विदुर एव च ।
प्रत्याख्याताः शमस्यार्थे किं नु तस्याद्य भेषजं
मौख्याद्येन पिता वृद्धः प्रत्याख्यातो जनार्दन
तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैपिणी
प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्मै रोचयेद्वदन्
कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एव जनार्दन ॥
तथास्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्चैव विशंपते ।
नैष दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत
उक्तोऽहं बहुशस्तात विदुरेण महात्मना ।

न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रस्तु मानद ॥
यावत्प्राणा धरिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
तावद्युष्मास्वपापेषु प्रचरिष्यति पापकम् ॥
न च युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव ।
इत्यब्रवीत्सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥
तत् सर्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः ।
यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४२
यो हि श्रुत्वा वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथं
अवामन्यत दुर्वुद्धिर्ध्रुवं नाशमुखे स्थितः ॥
उक्तं हि बहुशः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने ।
एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं क्षत्रं गमिष्यति ॥
तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्दन ।
क्षयं याता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशम्
सोऽद्य सर्वान् रणे योधान्
निहनिष्यामि माधव ।

क्षत्रियेषु हतेष्वाशु

शून्ये च शिविरे कृते ॥ ४६

वधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति
तदन्तं हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव ॥ ४७
एवं पश्यामि वाष्पेय चिन्तयन्प्रज्ञया स्वया ।
विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ४८

तस्माद्याहि चमूं घोर याचदन्मि शितैः शरैः
 दुर्योधनं महाबाहो बाहिनीं चास्य संयुगे ॥
 क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव ।
 हृत्वेतदुर्वलं सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ५०
 सञ्जय उवाच ।

अभीपुहस्तो दाशार्हस्तथोक्तः सद्यसाचिना
 तद्वलौघमभिप्राणामभीतः प्राविशद्वलाव ॥
 कुन्तस्रग्ध्रशरैर्घोरैः शक्तिकण्टकसंकुलम् ।
 गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमम् ॥ ५२
 ह्यपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशाः ।
 व्यचरत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ॥
 ते हयाः पाण्डुरा राजन्वहन्तोऽर्जुनमाहवे ।
 दिक्षु सर्वास्रदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः ॥
 ततः प्रायाद्रथेनाजौ सद्यसाची परंतपः ।
 किरणशरशतांस्तीक्ष्णान्वारिधारा घनो यथा
 प्रादुरासीन्महान्शब्दः शराणां नतपर्वणाम्
 इषुभिश्छाद्यमानानां समरे सद्यसाचिना ॥
 असज्जन्तस्तनुत्रेषु शरीषाः प्रापतन् भुवि ।
 इन्द्राशनिसमस्पर्शां गाण्डीवप्रेषिताः शराः
 नराभ्रागान्समाहृत्य ह्यग्रापि विशांपते ।
 अपतन्त रणे बाणाः पतंगा इव घोषिणः ॥
 आसीत्सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलशुद्धे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

सञ्जय उवाच ।

पश्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्तिनाम्
 संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ १
 इन्द्राशनिसमस्पर्शानविपह्णान्महौजसः ।
 विस्तृजन् दृश्यते बाणान्धारा मुञ्चन्निर्वाबुदः
 तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं किरीटिना ।
 संप्रदुद्राव संप्रामात्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ३
 पितृन् स्नातृन्परित्यज्य वयस्यानपि चापरे ।

सर्वमासीजगत्पूर्णे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
 रुक्मपुंखैस्तैलघीतैः कर्मारपरिमाजितैः ॥ ६०
 ते दह्यमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः ।
 पार्थे न प्रजहुर्घोरा वध्यमानाः शितैः शरैः ।
 शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भस्करः ।
 ददाह समरे योधान्कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ६२

यथा वनान्ते वनपैर्विस्तृष्टः

कक्षं दहेत्कृष्णगतिः सुधोषः ।

भूरिद्रुमं गुल्मकलतावितानं

भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ॥ ६३

एवं स नाराचगणप्रतापी

शरार्चिरुद्यावचतिगमतेजाः ।

ददाह सर्वां तव पुत्रसेना-

ममृष्यमाणस्तस्मा तरस्वी ॥ ६४

तस्येवः प्राणहराः सुमुक्ता

नासज्जन्वै वर्मसु रुक्मपुङ्खाः ।

न च द्वितीयं प्रमुमोच बाणं

नरे हये वा परमद्विषे वा ॥ ६५

अनेकरूपाकृतिमिर्हि बाणै-

र्महारथानीकमनुप्रविश्य ।

स एव एकस्तव पुत्रस्य सेनां

जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठे भारतभागदोषे
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

पश्यतामिति ॥ १ ॥

दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विशांपते ।
 बहवोऽत्र भृशं विद्धा मुह्यमाना महारथाः ॥
 निःश्वसान्ति स्म दृश्यन्ते पार्थबाणहता नराः
 तानन्ये रथमारोप्य ह्याश्वास्य च मुहूर्तकम्
 विश्रान्ताश्च वितृष्णाश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे ।
 तानपास्य गताः केचित्पुनरेव युयुत्सवः ॥१०
 कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः ।
 पानीयमपरे पीत्वा पर्याश्वास्य च वाहनम् ॥
 चर्माणि च समारोप्य केचिद्भरतसत्तम ।
 समाश्वास्यापरे भ्रातृन्निक्षिप्य शिबिरेऽपि च
 पुत्रानन्ये पितृनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् ।
 सज्जयित्वा रथान्केचिद्यथा मुख्यं विशांपते
 आप्लुत्य पाण्डवानीकं
 पुनर्युद्धमरोचयन् ।

ते शूराः किंकिणीजालैः

समाच्छन्ना बभासिरे ॥ १४

त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः ।
 आगम्य सहसा केचिद्रथैः स्वर्णविभूषितैः ॥
 पाण्डवानामनीकेषु धृष्टद्युम्नमयोधयन् ।
 धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः
 नाकुलिस्तु शतानीको रथानीकमयोधयन् ।
 पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः
 अभ्यद्रवत्संक्रुद्धस्तावकान्हुन्तुमुद्यतः ।
 ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिप ॥
 बाणसंघाननेकान्वै प्रेषयामास भारत ।
 धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना ॥१९
 नाराचैरर्धनाराचैर्वहुभिः क्षिप्रकारिभिः ।
 चत्सदन्तैश्च बाणैश्च कर्मारपरिमार्जितैः ॥२०
 अश्वांश्च चतुरो हत्वा बाहोरुरासि चार्पयत् ।
 सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोत्रार्दित इव द्विपः
 तस्याश्वांश्चतुरो बाणैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
 सारथेश्चास्य भलेन शिरः कायादपाहरत् ॥
 ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिनः ।
 अपाक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिन्दमः ॥ २३
 दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः ।
 तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबलः ॥ २४
 ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपाः ।
 पाण्डवान् रथिनः सर्वान्समन्तात्पर्यवारयन्
 ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत ।
 अशोभन्त महाराज ग्रहा व्याप्ता घनैरिव ॥
 ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाभुजः ।

विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥
 तैः समन्तात्परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः ।
 नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्गजानीकमयोधयत् ॥
 तत्रैकबाणनिहतानपश्याम महागजान् ।
 पतितान्पात्यमानांश्च निर्भिन्नान्सव्यसाचिना
 भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः ।
 करेणादाय महतीं गदामभ्यपतद्वली ॥ ३०
 अथाप्लुत्य रथान्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः ।
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम् ॥ ३१
 वित्रेसुस्तावकाः सैन्याः शक्रन्मूत्रे च सुद्रुवुः ।
 आविश्रं च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे ॥ ३२
 गदया भीमसेनेन भिन्नकुंभान् रजस्वलान् ।
 धावमानानपश्याम कुञ्जरान्पर्वतोपमान् ॥ ३३
 प्राद्रवन्कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः ।
 पेतुरार्तस्वरं कृत्वा छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३४
 प्रभिन्नकुंभास्तु बहून्द्रवमाणानितस्ततः ।
 पतमानांश्च संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥
 युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 गार्ध्रपत्रैः शितैर्बाणैर्निन्युर्वै यमसादनम् ॥
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम् ।
 अपक्रान्ते तव सुते हयपृष्ठं समाश्रिते ॥ ३७
 दृष्ट्वा च पाण्डवान्सर्वान्कुञ्जरैः परिवारितान्
 धृष्टद्युम्नो महाराज सहसा समुपाद्रवत् ॥ ३८
 पुत्रः पञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान् ययौ
 अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्योधनमरिन्दमम् ॥ ३९
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 अपृच्छन्क्षत्रियांस्तत्र क तु दुर्योधनो गतः ॥
 ते पश्यमाना राजानं वर्तमाने जनक्षये ।
 मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ॥ ४१
 विवर्णवदना भूत्वा पर्यपृच्छन्त ते सुतम् ।
 आहुः केचिद्धते सूते प्रयातो यत्र सौबलः ॥
 हित्वा पञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ।
 अपरे त्वद्रुवंस्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षताः ॥ ४३
 दुर्योधनेन किं कार्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति ।
 युद्ध्यध्वं सहिताः सर्वे किं वो राजा करिष्यति
 ते क्षत्रियाः क्षतैर्गात्रैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ।
 शरैः संपीड्यमानास्तु नातिव्यक्तमथाबुवन् ॥
 इदं सर्वं बलं हन्मो येन स्म परिवारिताः ।
 एते सर्वे गजान्हत्वा उपयान्ति स्म पाण्डवाः
 श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः ।
 भित्त्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम्

कृपश्च कृतवर्मा च प्रययौ यत्र सीवलः ।
 रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढघन्विनः ॥
 ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृताः ।
 आययुः पाण्डवा राजन्विनिघ्नतः स्म तावकम्
 दृष्ट्वा तु तानापततः संप्रहृष्टान्महारथान् ।
 पराक्रान्तास्ततो वीरा निराशा जीविते तदा
 धिवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलम् ।
 परिक्षीणायुधान्दृष्ट्वा तानहं परिवारितान् ॥
 राजन्वलेन द्यंगेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः
 आत्मना पञ्चमोऽयुद्धं पाञ्चालस्य बलेन ह
 तस्मिन्देहे द्यवस्थाय यत्र शारद्वतः स्थितः ।
 संप्रद्रुता घयं पञ्च किरीटिशरपीडिताः ५३
 धृष्टद्युम्नं महारौद्रं तत्र नाभूद्रणो महान् ।
 जितास्तेन घयं सर्वे द्यपयाम रणात्ततः ५४
 अथापश्यं सात्यकिं तमुपायान्तं महारथम् ।
 रथैश्चतुःशतैर्वीरो मामभ्यद्रघदाहवे ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनापयाने
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सञ्जय उवाच ।

गजानीके हते तस्मिन्पाण्डुपुत्रेण भारत ।
 चध्यमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ॥ १
 चरन्तं च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमम् ।
 दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणम् २
 समेत्य समरे राजन् हतशेषाः सुतास्तव ।
 अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ॥ ३
 सोदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन्
 दुर्मर्षेण श्रुतान्तश्च जैत्रो भूरिवलो रविः ४
 जयत्सेनः सुजातश्च तथा दुर्विपहोऽरिहा ।
 दुर्विमोचननामा च दुष्प्रधर्षस्तथैव च ॥ ५
 श्रुतर्था च महाबाहुः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ६
 भीमसेनमभिद्रुत्य रुरुधुः सर्वतोदिशम् ।
 ततो भीमो महाराज स्वस्थं पुनरास्थितः ७

मुमोच निशितान्बाणान्पुत्राणां तव मर्मसु ।
 ते कीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे ॥ ८
 भीमसेनमुपासेदुः प्रवणादिव कुञ्जरम् ।
 ततः क्रुद्धो रणे भीमः शिरो दुर्मर्षणस्य ह ९
 क्षुरप्रेण प्रमथ्याश्रु पातयामास भूतले ।
 ततोऽपरेण भलेन सर्षाघरणमेदिना ॥ १०
 श्रुतान्तमवधीर्जीमस्तव पुत्रं महारथः ।
 जयत्सेनं ततो विदध्वा नाराचेन हसन्निव
 पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिन्दमः ।
 स पपात रथाद्राजन् भूमौ तूर्णं ममार च ११
 श्रुतर्था तु ततो भीमं क्रुद्धो विदध्याध मारिप
 शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम् १३
 ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिवलं रविम् ।
 जीनेतांस्त्रिभिरानर्हद्विपाग्निप्रतिभैः शरैः १४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावदीपे
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६
 गजानीके इति ॥ १ ॥

ते हता न्यपतन् भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः
 वसन्ते पुष्पशबला निकृत्ता इव किंशुकाः ॥
 ततोऽपरेण भलेन तीक्ष्णेन च परन्तपः ।
 दुर्विमोचनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ १६
 स हतः प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिनां वरः ।
 गिरेस्तु कूटजो भग्नो मारुतेनेव पादपः ॥ १७
 दुष्प्रधर्षं ततश्चैव सुजातं च सुतं तव ।
 एकैकं न्यहनत्संख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्यां चमूमुखे
 तौ शिलीमुखविद्धाङ्गौ पेतू रथसत्तमौ ।
 ततः पतन्तं समरे अभिवीक्ष्य सुतं तव ॥ १९
 भलेन पातयामास भीमो दुर्विषहं रणे ।
 स पपात हतो बाहात्पश्यतां सर्वधान्विनाम्
 दृष्ट्वा तु निहतान् भ्रातृन्बहूनेकेन संयुगे ।
 अमर्षवशमापन्नः श्रुतर्वा भीममभ्ययात् ॥ २१
 विक्षिपन्सुमहच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
 विसृजन्सायकांश्चैव विपाग्निप्रतिमान्वहन्
 स तु राजन्धनुश्छित्त्वा

पाण्डवस्य महामृधे ।

अथैनं छिन्नधन्वानं

विशत्या समवाकिरत् ॥ २३

ततोऽन्यद्भनुरादाय भीमसेनो महाबलः ।
 अवाकिरत्तव सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २४
 महदासीत्तयोर्युद्धं चित्ररूपं भयानकम् ।

यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोर्युधि ॥ २५

तयोस्तत्र शितैर्मुक्तै-

र्यमदण्डनिभैः शरैः ।

समान्छन्ना धरा सर्वा

खं दिशो विदिशस्तथा ॥ २६

ततः श्रुतर्वा संक्रुद्धो धनुरादाय सायकैः ।

भीमसेनं रणे राजन्बाहोरुरासि चार्पयत् ॥ २७

सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना ।

भीमः सञ्जुक्षुम्भे क्रुद्धः पर्वणीव महोदधिः ॥

ततो भीमो रूषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष ।

सारथिं चतुरश्चाश्वाञ्शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥

विरथं तं समालक्ष्य विशिखैर्लोमवाहिभिः ।

अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ३०

श्रुतर्वा विरथो राजन्नाददे खङ्गचर्मणी ।

अथास्याददतः खङ्गं शतचन्द्रं च भानुमत ॥ ३१

क्षुरप्रेण शिरः कायात्पातयामास पाण्डवः

छिन्नोत्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मना ॥ ३२

पपात कायः स रथाद्भुधामनुनादयन् ।

तस्मिन्निपातिते वीरे तावका भयमोहेताः ॥

अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीमसेनं युयुत्सवः ।

तानापतत एवाशु हतशेषाद्वलार्णवात् ॥ ३४

दंशितान्प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् ।

ते तु तं वै समासाद्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ ३५

ततस्तु संवृतो भीमस्तावकान्निशितैः शरैः ।

पीडयामास तान्सर्वान्सहस्राक्ष इवासुरान्

ततः पञ्चशतान्हत्वा सवरूथान्महारथान् ।

जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ॥ ३७

हत्वा शतसहस्राणि पत्नीनां परमेषुभिः ।

वाजिनां च शतान्यष्टौ पाण्डवः स्म विराजते

भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव ।

मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ॥ ३९

तं तथा युद्ध्यमानं च विनिघ्नन्तं च तावकान्

ईक्षितुं नोत्सहन्ते स्म तव सैन्या नराधिप ॥ ४०

विद्राव्य च कुरुन्सर्वा-

स्तांश्च हत्वा पदानुगान् ।

दोभ्यां शब्दं ततश्चक्रे

त्रासयानो महाद्विषान् ॥ ४१

हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशांपते ।

किञ्चिच्छेषा महाराज कृपणं समपद्यत ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकादशधार्तराष्ट्रवधे

पण्डितोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७ ।

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुतः ।
हतशरीरो तदा संख्ये बाजिमध्ये द्यवस्थितौ ।
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा बाजिमध्ये द्यवस्थितम् ।
उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ २
राजयो हतभूयिष्ठा क्षातेयः परिपोलिताः ।
गृहीत्वा सञ्जयं चासौ निवृत्तः क्षिनिपुङ्गवः ३
परिश्रान्तश्च नकुलः सहदेवश्च भारत ।
योधयित्वा रणे पापान्धारतराष्ट्रान्सहानुगान्
दुर्योधनमभित्यज्य जय एते द्यवस्थिताः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ५
असौ तिष्ठति पाञ्चाल्यः धिया परमया युतः
दुर्योधनबलं हत्वा सह सर्वैः प्रमद्वकैः ॥ ६
असौ दुर्योधनः पार्थ बाजिमध्ये द्यवस्थितः
छत्रेण ध्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ७
प्रतिव्यूहं बलं सर्वं रणमध्ये द्यवस्थितः ।
एनं हत्वा शितैर्बाणैः कृतकृत्यो भविष्यति
गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वं च प्राप्तमरिन्दम् ।
यावन्न विद्रवन्त्येते तावज्जहि दुर्योधनम् ९
यातु कश्चित्तु पाञ्चाल्यं क्षिप्रमागम्यतामिति
परिश्रान्तबलस्तात, नैप मुच्येत किल्बिषी १०
हत्वा तव बलं सर्वं सप्रामे धृतराष्ट्रजः ।
जितान्पाण्डुसुतान्मत्वा, रूपं धारयते, महत्
निहतं स्वबलं दृष्ट्वा पीडितं चापि, पाण्डवैः ।
ध्रुवमेप्यति संप्रामे वधायैवात्मनो नृपः १२
एवमुक्तः फाल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रसुताः सर्वे हता भीमेन माधव ॥ १३
याचेतावस्थितौ कृष्ण तावद्य न भविष्यतः
हतो भीष्मो हतो द्रोणः कर्णो वैकर्तुनो हतः
मद्राजो हतः शल्यो हतः कृष्णं जयद्रथः ।
हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनेः सौबलस्य च
रथानां तु शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्दन । १५
दन्तिनां च शतं सार्धं त्रिसाहस्राः पदातयः
अश्वत्थामा कृपश्चैव त्रिगर्तोधिपतिस्तथा ।
उत्कः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः १७

एतद्वलमभूच्छेषं

धार्तराष्ट्रस्य माधव ।

मोक्षो न नूनं कालात्तु

विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ १८

तथा विनिहतैः सैन्ये पश्य दुर्योधनं स्थितम्
अद्याह्ना हि महाराजो हतामित्रो भविष्यति
न हि मे मोक्ष्यते कश्चि-
त्परंपामिह चिन्तये ।

ये त्वद्य समरं कृष्ण

न हास्यन्ति मदोत्कटाः ॥ २०

तान्धै सर्वान्हनिष्यामि यद्यपि स्युर्न मानुषाः
अद्य युद्धे सुसंयुद्धो दीर्घरात्रः प्रजागरम् २१
अपनेष्यामि गान्धारं घातयित्वा शितैः शरैः
निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौबलः
सभायामहरद्द्युने पुनस्तान्याहराम्यहम् ।
अद्य ता अपि रातस्यन्ति सर्वा, नागपुरे स्त्रियः
श्रुत्वा पर्वताश्च पुत्राश्च पाण्डवैर्निहतान्युधि ।
समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति २४
अद्य दुर्योधनो दीप्ता ध्रियं प्राणाश्च मोक्ष्यति
नापयाति, भयात्कृष्ण संग्रामाद्यादि चेन्मम ॥
निहतं विद्धि बाष्पण्यं धार्तराष्ट्रं सुबालिशम्
मम ह्येतदशकं वै, बाजिवृन्दमरिन्दम् ॥ २६
सोढुं ज्यातलनिर्घोषं याहि यावज्जिहन्म्यहम्
एवमुक्तस्तु दाशार्हः, पाण्डवेन यशस्विना २७
अचोदयद्दयान् राजन् दुर्योधनबलं प्रति ।
तदनीकमभिप्रेक्ष्य जयः सञ्जा, महारथाः २८
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिप ।
प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनजिघासया ॥ २९
तान्प्रेक्ष्य सहितान्सर्वा-
न्ध्वेनोद्यतकार्मुकात् ।

सौबलोऽभ्यद्रवद्युद्धे

पाण्डवानाततायिनः ॥ ३०

सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात् ।
सुशर्मा शकुनिश्चैव युयुधाते किराटिना ३१
सहदेवं तव सुतो हयपृष्ठगतोऽभ्ययात् ।
ततो हि, यत्नतः क्षिप्रं तव पुत्रो जनाधिप ३२

प्राप्तेन सहदेवस्य शिरांसि प्राहरद्भुशम् ।
 सोपाधिशद्रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ॥ ३३
 रुधिराण्डुतसर्वाङ्ग आशीधिप इव श्वसन् ।
 प्रतिलभ्य ततः संघां सहदेवो विशांपते ॥ ३४
 दुर्योधनं शरिस्तीक्ष्णैः संकुलः समवाकिरत् ।
 पार्थोऽपि युधि धिक्कम्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः
 शूराणामश्वपृष्ठेभ्यः शिरांसि निचकर्त ह ।
 तदनीकं तदा पार्थो व्यध्रमद्बहुभिः शरैः ॥ ३५
 पातयित्वा ह्यान्सर्वास्त्रिगर्तानां रथान्ययौ
 ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्तानां महारथाः
 अर्जुनं वासुदेवं च शरवर्षैरवाकिरन् ।
 सत्यकर्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायशाः ॥ ३६
 ततोऽस्य स्यन्दनस्येपां
 चिच्छिदे पाण्डुनन्दनः ।
 शिलाशितेन च विभो
 क्षुरप्रेण महायशाः ॥ ३७
 शिरश्चिच्छेद सहसा तप्तकुण्डलभूषणम् ।
 सत्येपुमथ चादत्त योधानां म्रियतां ततः ॥ ३८
 यथा सिंहो वने राजन्मृगं परिवुभुक्षितः ।
 तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः
 विद्ध्वा तानहनत्सर्वान्
 रथान् रुक्मधिभूषितान् ।
 ततः प्रायात्त्वरन्पार्थो
 दीर्घकालं सुसंवृतम् ॥ ३९
 मुञ्चन् क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रस्थलाधिपतिं प्रति
 तमर्जुनः पृपत्कानां शतेन भरतर्षभ ॥ ४०
 पूरयित्वा ततो बाहान्प्राहरत्तस्य धन्विनः ।
 ततः शरं समादाय यमदण्डोपमं तदा ॥ ४१
 सुशर्माणं समुद्दिश्य चिक्षेपाशु हसन्निव ।
 स शरः प्रपितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सुशर्मवधे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे गज-वाजि-नरक्षये ।
 शकुनिः सौवलो राजन्सहदेवं समभ्ययात्

सुशर्माणं समासाद्य विभेदं हृदयं रणे ।
 स गतासुर्महाराज पपात धरणीतले ॥ ४३
 नन्द्यन्पाण्डवान्सर्वान्
 व्यथयन्त्राणि नाचकान् ।
 सुशर्माणं रणे हत्वा
 पुत्रानस्य महारथान् ॥ ४४
 सम चाष्टौ च त्रिंशज
 सार्यकैरनयत क्षयम् ।
 ततोऽस्य निशितैर्वाणैः
 सर्वान् हत्वा पदानुगान् ॥ ४५
 अभ्यगाद्भारतीं सेनां हनशेषां महारथः ।
 भीमस्तु समरे कुलः पुत्रं तव जनाधिप ॥ ४६
 सुदर्शनमहृदयं तं शरिश्चक्रे हस्तध्रिप ।
 ततोऽस्य प्रहसन् कुलः शिरः कायादपाहरत्
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि ।
 तस्मिस्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ॥ ४७
 परिवयू रणे भीमं किरन्तो विधिध्वाञ्शरान्
 ततस्तु निशितैर्वाणैस्त्वानीकं वृकोदरः ॥ ४८
 इंद्राशनिसमस्पर्शः समन्तात्पर्यवाकिरत् ।
 ततः क्षणेन तद्भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ४९
 तेषु तत्साद्यमानेषु सेनाध्यक्षा महारथाः ।
 भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुद्धयन्त भारत ॥ ५०
 स तान्सर्वाञ्शरैर्वीरैरवाकिरत् पाण्डवः ।
 तथैव तावका राजन्पाण्डवेयान्महारथान् ॥ ५१
 शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयन् ।
 व्याकुलं तदभूत्सर्वं पाण्डवानां परैः सह ॥ ५२
 तावकानां च समरे पाण्डवेयैर्युयुत्सताम् ।
 तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।
 उभयोः सेनयो राजन्संशोचन्तः स्म बांधवान्

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७

२८

तस्मिन्निति ॥ १ ॥

उत्कृष्ट रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः ।
 शकुनिश्च महाराज भीमं विद्व्या त्रिभिः शरैः
 सायकानां नवतया पिसहदेवमयाधिरत् ।
 ते शूराः समरे राजन् समासाद्य परस्परम् ॥
 विद्व्यधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कषर्दिणवाजितैः ।
 स्पर्णपुङ्खैः शिलाघातेराकर्णप्रहितैः शरैः ॥ ५
 तेषां चापमुजोत्पृष्टा शरवृष्टिर्विशोपते ।
 आच्छाद्यदिशः सर्वा धारा इव पयोमुखः
 ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च भारत ।
 घेरतुः कदनं संस्ये कुर्वन्ती सुमहाबली ॥ ७
 ताभ्यां शरशतैश्छन्नं तद्वलं तप भारत ।
 सान्धकारमिवाकाशममयत्तत्र तत्र ह ॥ ८
 अभैर्धिपरिधायद्भिः शरच्छन्नैर्धिशांपते ।
 तत्र तत्र वृत्तो मार्गो धिकर्धद्भिर्हतान् वहन् ॥ ९
 निहतानां हयानां च सदैव हयसादिभिः ।
 यर्मभिर्धिनिहृत्तैश्च प्रासैश्छिन्नैश्च मारिष ॥
 श्रुतिभिः शक्तिभिश्च सासिप्रासपरभ्यधैः
 संछन्ना पृथिवी जहै कुसुमैः शबला इव ॥
 योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम् ।
 द्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिघ्नन्तः परस्परम् ॥
 उद्धत्तनयनै रोपास्संदृष्टीष्टपुष्टैर्भुजैः ।
 सकुण्डलैर्मही च्छन्ना पद्माकिज्जलकसन्निभैः ॥
 भुजैश्छिन्नैर्महाराज नागराजकरोपमैः ।
 साङ्गैः सतनुग्रैश्च सासिप्रासपरभ्यधैः ॥ १४
 कषन्धैरस्थितैश्छिन्नैर्ज्वलद्भिश्चापैर्युधि ।
 क्रूरसादृशसंछन्ना घोरऽभूत्पृथिवी विशो
 अलपायसिधे सैन्ये तु कीरयेयान्महाहवे ।
 प्रहृष्टाः पाण्डवा भूत्या निन्यिरे यमसादनम्
 पतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबल्यैः प्रतापवान् ।
 प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्दशम् ॥ १७
 स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपावेशत् ।
 सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ॥
 सर्वसैन्यानि संक्रुद्धो वारयामास भारत ।
 निर्विभेद च नाराचैः शतशोऽय सहस्रशः ॥
 विनिर्भिधाकरोषीव सिंहनादमरिद्रुमः ।
 तेन शम्भेन विप्रस्ताः सर्वे सहयवारणाः ॥
 प्राद्रवन्सहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः ।
 प्रभ्रान्नाय तान्दृष्ट्वा राजा दुर्योधनोऽब्रवीत्
 निवर्तध्वमधर्मशा पुध्यध्वं किं सृतेन यः ।

इह कीर्ति समाधाय प्रेत्य लोकान्समश्रुते ॥
 प्राणाञ्जहाति यो धीरो युद्धे पृष्ठमदर्शयन् ॥
 पयमुक्तास्तु ते राक्षसावैबलस्य पदानुगाः ॥
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ।
 द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृतः शम्भोऽस्तिदारुणः
 क्षुब्धसागरसंकाशाः क्षुभिताः सर्वतोऽभवन्
 तांस्तथा पुरतो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान् ॥
 प्रत्युद्युर्माहाराज पाण्डवा विजयोद्यताः ।
 प्रत्याभवस्य च दुर्धर्षः सहदेवो विशोपते ॥
 शकुनिं दशभिर्विद्व्या
 हयांशस्य त्रिभिः शरैः ।
 धनुश्छिन्दे च शरैः
 सौबलस्य हसन्निव ॥ २७

अथान्यदनुरादाय शकुनिर्पुङ्खदुर्मदः ।
 विव्याध नकुलं पृथ्वा भीमसेनं च सप्तभिः
 उत्कृष्टोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः
 सहदेवं च सप्तत्या परीप्सन्पितरं रणे ॥ २९
 तं भीमसेनः समरे विव्याध नवभिः शरैः ।
 शकुनिं च चतुःपृथ्वा पार्थ्वसांश्च त्रिभिस्त्रिभिः
 ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः ।
 सहदेवं रणे क्रुद्धाश्छाद्यश्शरवृष्टिभिः ॥
 पथंत वारिधाराभिः सधिद्युत इवाम्बुदाः ।
 ततोऽस्यापततः शूराः सहदेवः प्रतापवान्
 उत्कृष्टस्य महाराज भलेनापाहरच्छिरः ।
 स जगाम रथाङ्गमि सहदेवेन पातितः ॥ ३३
 कथिराभूतसर्वाङ्गो नन्दयन्पाण्डवान् युधि ।
 पुत्रं तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ॥ ३४
 साधुकण्ठो विनिःश्वस्य क्षतुर्वाक्यमनुस्मरन्
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं स वाष्पपूर्णक्षणः श्वसन्
 सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विद्व्याध सायकैः ।
 तानपास्य शरान्मुक्ताञ्शरसंधैः प्रतापवान् ॥
 सहदेवो महाराज धनुश्छिन्दे संयुगे ।
 छिन्ने धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौबलस्तदा ॥
 प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् ।
 तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशोपते ॥ ३८
 द्विधा चिच्छेद समरे सौबलस्य हसन्निव ।
 असिं दृष्ट्वा तथा च्छिन्नं प्रगृह्य महर्तो गदाम्
 प्राहिणोत्सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्भुवि ।
 ततः शक्ति महाघोरोऽकालरात्रीमिवोद्यताम्

प्रेषयामास संकुलः पाण्डवं प्रति सौवलः ।
 तामापतन्ती सहसा शरैः कनकभूषणीः ॥ ४१ ॥
 त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव ।
 सा पपात त्रिधा चिच्छन्ना भूमी कनकभूषणा
 शीर्षमाणा यथा दीप्ता गगनाद्वै शतन्तदा ।
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौवलं च भयादितम्
 दुद्रुवुस्तावकाः सर्वे भये जाने तसौवलः ।
 अधोत्कुपुं महाघासीत्पाण्डुध्वजितकाशिभिः
 धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाऽभवन्
 तान्वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥ ४२ ॥
 शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास संयुगे ।
 ततो गान्धारकैर्गुप्तं पुष्टैरश्वजये धृतम् ॥ ४३ ॥
 आससाद् रणे यान्तं सहदेवोऽथ सौवलम् ।
 स्वमंशमवशिष्टं तं संस्मृत्य शकुनिं नृप ॥ ४४ ॥
 रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः समभ्ययात् ।
 अघ्नित्यं बलवत्कृत्वा व्याधिपन्सुमहज्जनुः ॥
 स सौवलमभिद्रुत्य गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
 भृशमभ्यहनत्कुक्षस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ४५ ॥
 उवाच चैनं मेधावी विगृह्य स्मारयन्निव ।
 क्षत्रधर्मे स्थिरो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ॥
 यत्तदा हृष्यसे मूढ ग्लहन्तक्षैः सभातले ।
 फलमद्य प्रपश्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ ४६ ॥
 निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन्परा ।
 दुर्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्त्वं चास्य मातुलः
 अद्य ते निहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः ।
 वृक्षात्फलमिवाविद्धं लगुडेन प्रमाथिना ॥ ४७ ॥
 एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः ।
 संकुद्धो रणशार्दूलो वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ४८ ॥
 अभिगम्य सुदुर्धर्षः सहदेवो युधां पतिः ।
 विकृप्य बलवच्चापं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ ४९ ॥
 शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य वाजिनः
 छत्रं ध्वजं धनुश्चास्य चिच्छत्वा सिंह इवानदत्
 छिन्नध्वजधनुश्छत्रः सहदेवेन सौवलः ।
 कृतो विद्धश्च बहुभिः सर्वमर्मसु सायकैः ॥ ५० ॥
 ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान्
 शकुनेः प्रेषयामास शरवृष्टिं दुरासदाम् ॥ ५१ ॥
 ततस्तु कुद्धः सुवलस्य पुत्रो
 माद्रीसुतं सहदेवं विमर्दे ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शकुन्युलूकवधे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

प्राप्तेन जायन्नुदभूषणेन
 जिघांसुर्कोऽभिपपात जीघ्रम् ॥ ५२ ॥
 माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं
 प्रापं सुवृत्ती च भुजो रणाग्रे ।
 महिस्त्रिभिर्युगपत्सञ्चकतं
 ननाद चोद्यस्तरसाऽऽजिमध्ये ॥ ५३ ॥
 तस्याशुकारी सुसमाहितेन
 सुवर्णपुङ्गेन दृढायसेन ।
 महेन सर्वोवरणातिमेन
 शिरः शरीरात्प्रममाथ भूयः ॥ ५४ ॥
 शरेण कार्त्तस्वरभूषितेन
 दिवाकराभेण सुसंहितेन ।
 हतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन
 पपात भूमी सुवलस्य पुत्रः ॥ ५५ ॥
 स नच्छिरो वेगवता शरेण
 सुवर्णपुङ्गेन शिलाशितेन ।
 प्रावेर्यत्कुपितः पाण्डुपुत्रो
 यत्तत्कुरुणामनयस्य मूलम् ॥ ५६ ॥
 भुजो सुवृत्ती प्रचकत वीरः
 पश्चात्कवन्धं रुधिरावसिक्तम् ।
 विस्पन्दमानं निपपात घोरं
 रथोत्तमात्पार्थिव पार्थिवस्य ॥ ५७ ॥
 हतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य
 भूमीं शयानं रुधिरार्द्रगात्रम् ।
 योधास्त्वदीया भयनप्रसत्त्वा
 दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ॥ ५८ ॥
 प्रविद्रुताः शुष्कमुखा विसंज्ञा
 गाण्डीवघोषेण समाहताश्च ।
 भयार्दिता भग्नस्थाश्वनागाः
 पदातयश्चैव सधार्तराष्ट्राः ॥ ५९ ॥
 ततो रथाच्छकुनिं पातयित्वा
 मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः ।
 शङ्खान्प्रदध्मुः समरेऽतिहृष्टाः
 सक्वेशवाः सैनिकान्हर्यन्तः ॥ ६० ॥
 तं चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो
 दृष्ट्वा ब्रुवाणाः सहदेवमाजौ ।
 दिष्ट्या हतो नैकृतिको महात्मा
 सहात्मजो वीर रणे त्वयेति ॥ ६१ ॥

अथ नृहृदप्रवेशपर्व २ ।

२९

सञ्जय उवाच ।

ततः क्रुद्धा महाराज

मौचलस्य पदानुगाः ।

त्यक्त्या जीवितमाकन्दे

पाण्डवान्पर्यवारयन् ॥

१

तानर्जुनः प्रत्यगृह्णात्सहदेवजये धृतः ।

भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीघ्रपद्वर्शनः ॥ २

ज्ञानगृष्टिप्राप्तस्तानां सहदेवं जिघांक्षताम् ।

सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीयेन धनञ्जयः ॥ ३

संगृह्णातायुधान्वाह्न्योधानामभिधायताम् ।

महिषिच्छेदधीमत्सुः शिरांस्यपि ह्यानपि

ते हयाः प्रत्यपद्यन्त यस्तुधां विगतासयः ।

चरता लोकपीरेण प्रहृताः सव्यसाधिना ॥ ५

ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्ववलसंक्षयम् ।

हतशेषान्समानीय क्रुद्धो रथगणान्वहन् ॥ ६

कुञ्जरांश्च ह्यान्धिय पादातांश्च समन्ततः ।

उवाच सहितान्सर्पान्धारतराष्ट्र इदं ध्रुवः ॥ ७

समासाद्य रणे तथोन्पाण्डवान्समुद्दृष्टवान् ।

पाञ्चाल्यं चापि सवलं हृत्वा शीघ्रं न्ययर्षत ८

तस्य ते शिरसा शूरा यचनं युद्धदुर्मदाः ।

अभ्युद्ययु रणे पार्थास्तथ पुत्रस्य शासनात् ९

तानभ्यापततः शीघ्रं हतशेषान्महारणे ।

शरीराशीघ्रिकाशैः पाण्डवाः समवाकिरन्

तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहूर्तेन महात्मभिः ।

अचभ्यत रणं प्राप्य प्रातारं नाभ्यधिन्दत ११

प्रतिष्ठमानं तु भयाभ्वायतिष्ठति दंशितम् ।

अधैरिपरिधावद्भिः सैन्येन रजसा वृते १२

न प्राशायन्त समरे दिशः संप्रदिशस्तथा ।

ततस्तु पाण्डवानीकाग्निःसृत्य बहवो जनाः

अभ्यग्नस्तावकान् युद्धे मुहूर्तादिव भारत ।

ततो निःशेषमभयत्तसैन्यं तव भारत ॥ १४

अक्षीहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत ।

एकादश हता युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसञ्जयैः ॥

तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु ।

एको दुर्योधनो राजगृहद्वयत भृशं क्षतः १६

ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा

दृष्ट्वा शून्यां च मेदिनीम् ।

विहीनः सर्वयोधेश

पाण्डवान् वीक्ष्य संयुगे ॥

१७

मुदिताम्सर्वतः सिद्धाभर्दमानान्समन्ततः ।

वाणशब्दरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ॥

दुर्योधनो महाराज कदमलेनाभिसंवृतः ।

अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहनः ॥ १९

धृतराष्ट्र उवाच ।

निहते मामके सैन्ये निःशेषे शिषिरे कृते

पाण्डवानां बले स्तु किं नु शेषमभूत्तदा २०

एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय ।

यश्च दुर्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो मम ॥

बलक्षयं तथा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ।

सञ्जय उवाच ।

रथानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च ।

पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्नीनां च शतं शताः ।

एतच्छेषमभूद्राजन्पाण्डवानां महद्वलम् ॥२३

परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ।

एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः ॥२४

नापद्यत्समरे कञ्चित्सहायं रथिनां वरः ।

नर्दमानान्परान्दृष्ट्वा स्ववलस्य च संक्षयम् ॥

तथा दृष्ट्वा महाराज एकः स पृथिवीपतिः ।

हृतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रघ्नयात्

एकादशचमूभृतो पुनो दुर्योधनस्तव ।

गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो हृदम्

नातिदूरं ततो गत्वा पञ्चामेव तराधिपः ।

सस्मार यचनं क्षत्तुर्धर्मशीलस्य धीमतः ॥२८

इदं नूनं महाप्राक्षो विदुरो दृष्टवान्पुरा ।

महद्वैशसमस्माकं क्षत्रियाणां च संयुगे ॥ २९

एवं विचिन्तयानस्तु प्रविधिक्षुर्हृदं नृपः ।

दुःखसंतप्तहृदयो दृष्ट्वा राजन्बलक्षयम् ॥ ३०

पाण्डवास्तु महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।

अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धास्तव राजन्बलं प्रति ॥

शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्जताम् ।
 संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥
 तान्हत्वानिशितैर्बाणैः सामात्यान्सह बंधुभिः
 रथे श्वेतहये तिष्ठन्नर्जुनो बह्वशोभत ॥ ३३
 सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।
 महावनमिव च्छिन्नमभवत्तावकं बलम् ॥ ३४
 'अनेकशतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
 नान्यो महारथो राजञ्जीवमानो व्यदृश्यत ३५
 द्रोणपुत्रादृते वीरात्तथैव कृतवर्मणः ।
 कृपाच्च गौतमाद्राजन्पार्थिवाच्च तवात्मजात्
 धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा हसन्सात्यकिमब्रवीत् ।
 किमनेन गृहीतेन नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥
 धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नृप्ता महारथः ।
 उद्यम्य निशितं खड्गं हन्तुं मामुद्यतस्तदा ॥ ३८
 तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 मुच्यतां सञ्जयो जिवन्न हन्तव्यः कथञ्चन ॥
 द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नृप्ता कृताञ्जलिः ।
 ततो मामब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति सञ्जय साधय
 अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्मा निरायुधः ।
 प्रातिष्ठं येन नगरं सायान्हे रुधिरोक्षितः ॥
 क्रोशमात्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् ।
 एकं दुर्योधनं राजन्नपश्यं भृशविक्षतम् ॥ ४२
 स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशक्रोदभिर्वीक्षितुम् ।
 उपप्रेक्षत मां दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थितम् ॥ ४३
 तं चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे ।
 मुहूर्तं नाशकं वक्तुमतिदुःखपरिप्लुतः ॥ ४४
 ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्तवान् ग्रहणं तदा ।
 द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमाहवे ॥ ४५
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनां
 भ्रातृश्च सर्वसैन्यानि पर्यपृच्छत मां ततः ॥
 तस्मै तदहमाचक्षे सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 भ्रातृश्च निहतान्सर्वान्सैन्यं च विनिपातितम्
 त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकानां नराधिप
 इति प्रस्थानकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्
 स दीर्घमिव निःश्वस्य प्रत्यवेक्ष्य पुनः पुनः
 असौ मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पर्यभाषत ॥
 त्वदन्यो नेह संग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय ।
 द्वितीयं नेह पश्यामि ससहायाश्च पाण्डवाः
 नृयाः सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
 दुर्योधनस्तव सुतः प्रविष्टो हृदमित्युत ॥ ५१
 सहद्भिस्तादृशैर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च ।

पाण्डुवैश्च हते राज्ये को नु जीवेत मादृशः
 आचक्षीथाः सर्वमिदं मां च मुक्तं महाहवात्
 अस्मिस्तोयन्हृदे गुप्तं जीवन्तं भृशविक्षतम् ॥
 एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्तं महाहृदम् ।
 अस्तम्भयत तोयं च मायया मनुजाधिपः ॥

तस्मिन् हृदं प्रविष्टे तु

त्रीन् रथान् श्रान्तवाहनान् ।

अपश्यं सहितानेक-

स्तं देशं समुपेतुषः ॥

५५

कृपं शारदतं वीरं द्रौणिं च रथिनां वरम् ।
 भोजं च कृतवर्माणं सहिताञ्जरविक्षतान्
 ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वाननोदयन् ।
 उपयाय तु मामूचुर्दिष्टथा जीवसि सञ्जय ॥
 अपृच्छंश्चैव मां सर्वे पुत्रं तव जनाधिपम् ।
 कच्चिदुर्योधनो राजा स नो जीवति सञ्जय
 आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुशालिनं नृपम् ।
 तच्चैव सर्वमाचक्षं यन्मां दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥
 हृदं चैवाहमाचक्षं यं प्रविष्टो नराधिपः ।
 अश्वत्थामा तु तद्राजनिशम्य वचनं मम ॥

तं हृदं विपुलं प्रेक्ष्य

करुणं पर्यदेवयत् ।

अहो धिक् स न जानाति

जीवतोऽस्मान्नराधिपः ॥

पर्याप्ता हि वयं तेन सह योधयितुं परान् ।
 ते तु तत्र चिरं कालं विलप्य च महारथाः ॥
 प्राद्रवन् रथिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुतान् रणे
 ते तु मां रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम् ॥
 सेनानिवेशमाजमुहूर्तशेषास्त्रयो रथाः ।
 तत्र गुल्माः परिव्रस्ताः सूर्यं चास्तामिते सति
 सर्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्राणां तव संक्षयम् ।
 ततो वृद्धा महाराज योषितां रक्षिणो नराः
 राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।
 तत्र विक्रोशमानानां रुदतीनां च सर्वशः ॥
 प्रादुरासीन्महाञ्जन्दः श्रुत्वा तद्वलसंक्षयम्
 ततस्ता योषितो राजन् रुदन्त्यो वै मुहुर्मुहुः
 कुर्यं इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम् ।
 आजगुः करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरांस्युत
 लुलुचुश्च तदा केशान् क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र ह
 हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नन्त्य उरांसि च
 शोचन्त्यस्तत्र रुरुदुः क्रन्दमाना विशांपते ।
 ततो दुर्योधनामात्याः साश्रुकण्ठा भृशतुराः

राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । १७
 वेष्टयासक्तहस्ताश्च द्वाराध्यक्षाः शिशांपते
 शयनीयानि शुभ्राणि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च
 समादाय ययुस्तूर्णं नगरं दाररक्षिणः ॥ ७२
 आस्थायाभ्यतरीयुक्तान् स्यन्दनानपरे पुनः ।
 स्वान्स्वान्दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ७३
 अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणापि वेष्टसु ।
 दृष्टशुक्ता महाराज जना याताः पुरं प्रति ॥
 ताः स्त्रियो भरतध्रेष्टौ सौ कुमार्यंसमन्विताः ।
 प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वजनधान्धवाः ॥ ७५
 आगोपालादिपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
 ययुर्मनुष्याः संभ्रान्ता भीमसेनभयार्दिताः
 अपि तेषां भयं तीव्रं पार्येभ्योऽभूत्सुदारुणम्
 प्रेक्षमाणास्तदान्योन्यमाधावन्नगरं प्रति ॥ ७७
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने धिद्रवे भृशदारुणे ।
 युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥
 जितो दुर्योधनः संरये पाण्डुर्धर्मोमधिक्रमैः ।
 एकादशचमूर्तार्ता भ्रातरश्चास्य सुदिताः ७९
 हताश्च कुरवः सर्वे भीमद्रोणपुरःसराः ।
 अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया ८०

यिदुतानि च सर्वाणि

शिबिराणि समन्ततः ।

इतस्ततः पलायन्ते

हतनाथा हतौजसः ॥ ८१

अदृष्टपूर्वा दुःप्रातां भयव्याकुललोचनाः ।
 हरिणा इय विप्रस्ता धीक्षमाणा दिशो दश
 दुर्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
 राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ८३
 प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सह प्रभो ।
 युधिष्ठिरमनुज्ञाय भीमसेनं तथैव च ॥ ८४
 एतमर्थं महाबाहुसमयोः स न्यवेदयत् ।
 तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं करुणवेदिता
 परिष्वज्य महाबाहुर्वेदयापुत्रं व्यसर्जयत् ।
 ततः स रथमास्थाय द्रुतमभ्वानवोदयत् ८६
 संवाहयितवांश्चापि राजदारान्पुरं प्रति ।
 तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे ॥
 प्रविष्टो हास्तिनपुरं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ।
 अपश्यत् महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम् ८८
 राज्ञः समीपान्निष्क्रान्तं शोकोपहतचेतसम्

तमग्रधीत्सत्यधृतिः प्रणतं त्वग्रतः स्थितम् ८९

दिष्ट्या कुरुक्षये वृत्ते
 अस्मिंस्त्वं पुत्र जीवसि ॥

विना राज्ञः प्रवेशाद्वै

किमसि त्वमिहागतः ॥ ९०

एतद्वै कारणं सर्वं विस्तरेण निवेदय ।

युयुत्सुस्त्वान् ।

निहते शकुनी तत्र सञ्जातिसुतबान्धवे ९१

हतशेषपरीवारो राजा दुर्योधनस्ततः ।

स्वकं सहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवन्नयात्

अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धाधारनिवेशनात्

भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ९३

ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातॄणां चास्य सर्वतः

वाहनेषु समारोप्य अध्यक्षाः प्राद्रवन्भयात्

ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं सहकेशवम् ।

प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षन्लोकान्प्रधावितान्

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैद्यापुत्रेण भाषितम्

प्राप्तकालमिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्मवित्

अपूजयदभेयात्मा युयुत्सुं वाक्यमग्रमीत् ।

प्राप्तकालमिदं सर्वं ध्रुवता भरतक्षये ॥ ९७

राक्षितः कुलधर्मश्च

सानुक्रोशतया त्वया ।

दिष्ट्या त्वमिह संग्रामा-

दस्माद्वीरक्षयात्पुरम् ॥ ९८

समागतमपश्याम हंशुमन्तमिव प्रजाः ।

अन्धस्य नृपतेर्यष्टिर्लुब्धस्यादीर्घदंशिनः ९९

बहुशो याच्यमानस्य देवोपहतचेतसः ।

त्वमेको व्यसनार्तस्य श्रियसे पुत्र सर्वथा १००

अथ त्वमिह विश्रान्तः

श्वोऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ।

एतावदुक्त्वा वचनं

विदुरः साश्रुलोचनः ॥ १

युयुत्सुं समनुज्ञाप्य प्रविवेश नृपक्षयम् ।

पौरजानपदैर्दुःखाद्वाहेति भृशनादितम् २

निरानन्दं गतश्रीकं हताराममिवाशयम् ।

शून्यरूपमपध्वस्तं दुःखादुःखतरोऽभवत् ३

विदुरः सर्वधर्मज्ञो चिह्नवेनान्तरात्मना ।

विवेश नगरे राजन्निशश्वास शनैः शनैः ॥ ४

युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा । वन्द्यमानः स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत्सुदुःखितः
चिन्तयानः क्षयं तीव्रं भरतानां परस्परम् ॥ १०५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि ऋद्धप्रवेशपर्वणि
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

समाप्तं ऋद्धप्रवेशपर्व ।

शल्यपर्वान्तर्गतं

ग दा प र्व ३

३०

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे ।
मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत सञ्जय ॥ १
कृतधर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
दुर्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा
सञ्जय उवाच ।

संप्राद्वत्स दारेषु क्षत्रियाणा महात्मनाम्
विद्रुते शिबिरे शून्ये भृशोद्विग्रास्यो रथाः
निशम्य पाण्डुपुत्राणा तदा वै जयिनां स्वर्गं
विद्रुतं शिबिरं दृष्ट्वा सायान्ते राजगृद्धिनः
स्थान नारोचयंस्तत्र ततस्ते हृदमभ्ययुः ।
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे
दृष्टः पर्यचरद्राजन् दुर्योधनवधेऽस्य ।
मार्गमाणास्तु संकुडास्तव पुत्रं जयेषिण ॥ ६
यत्नतोऽन्वेपमाणास्ते नैवापश्यन्नाधिपम्
स हि तीक्ष्ण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् ॥ ७
तं नृहं प्राविशच्चापि विष्टभ्यापः स्वमायया
यदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिश्रान्तवाहनाः
ततः स्वशिबिरं प्राप्य व्यतिष्ठन्त स्वसैनिकाः
ततः कृपश्च द्रुपिश्च कृतधर्मा च सात्वतः ॥
सन्निधिष्ठेषु पार्थेषु प्रयातास्तं नृहं शनैः ।
ते तं नृहं समासाद्य यत्र शेते जनाधिपः ॥
अभ्यभाषन्त दुर्धर्षं राजानं सुप्तममसि ।
राजकुत्तिष्ठ युद्धस्य सहास्माभिर्युधिष्ठिरश्च
जित्वा वा पृथिवीं भुंक्स्व हतो वा स्वर्गमाप्नुहि
तेषामपि बलं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ॥ १२
प्रतिविद्धाश्च भूयिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः
न ते वेगं विपहितुं शक्तास्तव विशापते ॥
अस्माभिरपि गुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ।

दुर्योधन उवाच ।

दिष्ट्वा पश्यामि वो मुक्ता

नीदशात्पुरुषक्षयात्

१४

पाण्डुकौरवसंमर्दाज्जीघमानान्नरर्षमान् ।
विजेष्यामो वयं सर्वे विश्रान्ता विगतकुमाः
भवन्तश्च परिश्रान्ता वयं च भृशविक्षताः ।
उदीर्णं च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये ॥ १६
न त्वेतदद्भुतं वीरा यद्वो महदिदं मनः ।
अस्मासु च परा शक्तिर्न तु कालः पराक्रमे ॥

विश्रम्येकां निशामय

भवद्भिः सहितो रणे ।

प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रून्

श्वो न मेऽस्त्यत्र संशयः ॥

१८

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तोऽब्रवीद्भीष्मो राजानं युद्धदुर्मदम् ।
उत्तिष्ठ राजन्मर्द्रं ते विजेष्यामो वयं परान्
इष्टापूर्तेन दानेन सत्येन च जयेन च ।
शपे राजन् यथा ह्यहं निहनिष्यामि सोमकान्
मा स्म यज्ञकृता प्रीतिमायुषां सज्जनोचितान्
यदीमा रजनीं द्युष्टा न हि हन्मि परान् रणे
नाहत्या सर्वपाञ्चालान्
विमोक्ष्ये कवचं विमो ।

इति सत्यं ब्रवीम्येत-

त्तन्मे शृणु जनाधिप ॥

२२

तेषु संभाषमाणेषु व्याधास्तं देशमाययुः ।
मांसभारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यदृच्छया ॥
ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः
मांसभारानुपाजन्धुर्भक्त्या परमया विमो ॥

३०

हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे इत्या
रम्य शोकसंविग्रमनसश्चिन्ताध्यानपराऽभवन्

इत्यन्तं दृश्यपर्वशेषो गदापर्वख्यसास्य तत्सर्वं सर्वं
नाशेऽपि जीविन दुस्त्यय पराभूतमपि शत्रु शत्रु न लज्ज-
न्तीति च ॥ १ ॥ यज्ञकृता प्रीति यज्ञादेजस्य पुण्यस्य
फलम् ॥ २१ ॥

ते तत्र धिष्टितास्तेषां सर्वे तद्वचनं रहः ।
 दुर्योधनवचश्चैव शुश्रुवुः संगता मिथः ॥
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे ।
 निर्वधं परमं चक्रुस्तदा वै युद्धकाक्षिणः ॥
 तांस्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान्
 अयुद्धसनसं चैव राजानं स्थितमभसि ॥२७॥
 तेषां श्रुत्वा च संवादं राज्ञश्च सलिले सतः
 व्याधाभ्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्य सुयोधनं
 ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन् सुतं तव ।
 यद्वच्छोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गता ॥२९॥
 ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषितं तदा
 अन्योन्यमब्रुवन् राजन् मृगव्याधाः शनैरिव
 दुर्योधनं ख्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः
 अव्यक्तमिह नः ख्यातो न्हदे दुर्योधनो नृपः
 तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 आख्यातुं सलिले सुप्तं दुर्योधनममर्षणम् ॥३२॥
 धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते ।
 शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भृते ॥३३॥
 स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत
 किं नो मांसेन शुष्केण परिक्लिष्टेन शोषिणा
 एवमुक्त्वा तु ते व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः
 मांसभारानुपादाय प्रययुः शिविरं प्रति ॥३५॥
 पाण्डवापि महाराज लब्धलक्षाः प्रहारिणः
 अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितम् ।
 निकृतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेप्सवः ।
 चारान्संप्रेषयामासुः समन्तात्तद्रणाजिरे ॥
 आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपम् ।
 न्यवेदयन्त सहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ ।
 चिंतामभ्यगमत्तीव्रां निशश्वास च पार्थिवः
 अथ स्थितानां पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ ।
 तस्माद्देशादपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो
 आजग्मुः शिविरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपम् ।
 वार्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥
 ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलम् ।
 तस्मै तत्सर्वमाचखुर्यदृष्टं यच्च वै श्रुतम् ॥
 ततो वृकोदरो राजन् दत्वा तेषां धनं बहु
 धर्मराजाय तत्सर्वमाचक्षे परंतपः ॥ ४३॥
 असौ दुर्योधनो राजन् विज्ञातो मम लुब्धकैः

संस्तभ्य सलिलं शेते यस्यार्थं परितप्यसे ॥
 तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशांपते ।
 अजातशत्रुः कान्तेयो हृष्टोऽभूत्सह सोदरैः
 तं च श्रुत्वा महेष्वासं प्रविष्टं सलिलन्हदे ।
 क्षिप्रमेव ततोऽगच्छन्पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥
 ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशांपते ।
 पाण्डवानां प्रहृष्टानां पञ्चालानां च सर्वशः
 सिंहनादांस्ततश्चक्रुः ध्वेडाश्च भरतर्षभ ।
 त्वरिताः क्षत्रिया राजक्षत्रमुर्ध्वापायनं न्हदम् ॥
 ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टश्चेत्यसकृद्रणे ।
 प्राक्रोशन् सोमकास्तत्र दृष्टरूपाः समन्ततः
 तेषामाश्रु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनाम् ।
 वभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् पृथिवीपते ॥
 दुर्योधनं परीप्सन्त-

स्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् ।

अन्वयुस्त्वरितास्ते वै

राजानं श्रान्तवाहनाः ॥ ५१

अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी चापराजितः
 उत्तमोजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः ।
 पञ्चालानां च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ॥
 हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातयः ।

ततः प्राप्तो महाराज धर्मराजः प्रतापवान्
 द्वैपायनं न्हदं घोरं यत्र दुर्योधनोऽभवत् ।
 शीतामलजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ५५
 मायया सलिलं स्तभ्य यत्राभूत्ते स्थितः सुतः
 अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगेन भारत ॥ ५६॥
 सलिलान्तर्गतः शेते दुर्दर्शः कस्यचित्प्रभो ।
 मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ५७
 ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् ।
 शुश्रुवे तुमुलं शब्दं जलदोपमनिःस्वनम् ५८
 युधिष्ठिरश्च राजेन्द्र तं न्हदं सह सोदरैः ।
 आजगाम महाराज तव पुत्रवधाय वै ॥ ५९॥
 महता शङ्खनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
 ऊर्ध्वं धुन्वन्महारेणुं कम्पयन्श्चापि मेदिनीम्
 यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः
 कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ६१
 इमे ह्यायान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः
 अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ६२

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र तरस्विनाम्
तथेत्युक्त्वा नृदं तं वै माययाऽस्तंभयत्प्रभो
ते त्वनुशास्य राजानं भृशं शोकपरायणाः ।
जग्मुर्दूरं महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६४
ते गत्वा दूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिष ।
न्यविशन्त भृशं धान्ताश्चिन्तयन्तो नृपं प्रति
पिष्टम्य सलिलं सूतो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।

पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः
कथं नु युद्धं भविता
कथं राजा भविष्यति ।
कथं नु पाण्डवा राजन्
प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् ॥ ६७
इत्येवं चिन्तयानास्तु रथेभ्योऽभ्यान्विमुच्य ते
तत्रासांचक्रिरे राजन् कृपप्रभृतयो रथाः ६८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

सञ्जय उवाच ।

ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः ।
ते नृदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्योधनोऽभवत् १
आसाद्य च कुरुधेष्टे तदा दीपायनं नृदम् ।
स्तम्भितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् २
धासुदेवमिदं धाक्यमग्रवीत्कुरुनन्दनः ।
पश्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामप्सु प्रयोजिताम्
पिष्टम्य सलिलं शेते
नास्य मानुषतो भयम् ।
दीर्घां मायानिमां कृत्वा
सलिलान्तर्गतो ह्ययम् ॥ ४
निकृष्टा निकृतिप्रशो न मे जीवन्विमोक्ष्यते
यद्यस्य समरे साह्यं कुरुते घञ्भृत्स्ययम् ५
तथान्येन हतं युद्धे लोका द्रक्ष्यन्ति माघव ।
धासुदेव उवाच ।

मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत
मायावी मायया धध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
क्रियाभ्युपायैर्वहुभिर्मोयामप्सु प्रयोज्य च ७
जहि त्वं भरतश्रेष्ठ मायात्मानं सुयोधनम् ।
क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः ८
क्रियाभ्युपायैर्वहुभिर्वलिर्वद्धो महात्मना ।
क्रियाभ्युपायैर्वहुभिर्हिरण्याक्षो महासुरः ९

हिरण्यकशिपुश्चैव क्रिययैव निपूद्विती ।
वृत्रश्च निहतो राजन् क्रिययैव न संशयः १०
तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
रामेण निहतो राजन् सानुबन्धः सहानुगः
क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ।
क्रियाभ्युपायैर्निहतो मया राजन् पुरातनौ १२
तारकश्च महादैत्यो विप्रचिस्तिश्च धीर्यवान् ।
धातापिरिवलक्ष्मैश्च विशिराश्च तथा विभो
सुन्दोपसुन्दायसुरौ क्रिययैव निपूद्विती ।
क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुज्यते विभो
' क्रिया बलवती राजन्
नान्यत्किञ्चिद्युधिष्ठिर ।

दैत्याश्च दानवाश्चैव
राक्षसाः पार्थिवास्तथा ॥ १५
क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात्समाचर
सञ्जय उवाच ।

इत्युक्तो धासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः १६
जलस्थं तं महाराज तत्र पुत्रं महाबलम् ।
अभ्यमापत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत १७
सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्सु कृतस्त्वया
सर्वं क्षत्रं घातयित्वा स्वकुलं च विशापते ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावर्तपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

तत इति ॥ १ ॥ जीवितेषु दुर्योधनं विज्ञाय कदा-

चिद्राज्यार्थं युधिष्ठिरस्तस्मै दास्यतीत्याशंक्य भगवास्तं
बोधयति दुर्योधनवधार्थं मायाविन इत्यादिना ॥ ६
क्रियाभ्युपायैः शत्रुक्रियानुरूपैः प्रतीकारैर्धर्मैरप्यैवेत्यर्थः ।
एते तु छलकारिणश्छलैरेव हन्तव्या इति भावः ॥ ७ ॥
विक्रम विक्रमं कुरुष्व ॥ १२ ॥

जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छक्षीवितमात्मनः
उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व सहास्माभिः सुयोधन
स ते द्रुपः नरश्रेष्ठ

स च मानः क ते गतः ।

यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं

भीतो राजन् व्यवस्थितः ॥ २०

सर्वे त्वां शूर इत्येवं जना जल्पन्ति संसदि
व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलशायिनः ॥

उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व क्षत्रियोसि कुलोद्भवः
कौरवेयो विशेषेण कुलं जन्म च संस्मर २२
स कथं कौरवे वंशे प्रशंसजन्म चात्मनः ।

युद्धाद्भीतिस्ततस्ततोयं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि २३
अयुद्धमव्यवस्थानं नैष धर्मः सनातनः ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन्पलायनम् २४
कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः
इमान्निपतितान् दृष्ट्वा पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄंस्तथा

सम्बन्धिनो वयस्यांश्च

मातुलान् बान्धवांस्तथा ।

घातयित्वा कथं तात

न्हृदे तिष्ठसि सांप्रतम् ॥ २६

शूरमानी न शूरस्त्वं मृषा वदसि भारत ।

शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वतः २७

न हि शूराः पलायन्ते शत्रून् दृष्ट्वा कथञ्चन ।

ब्रूहि वा त्वं यया वृत्त्या शूर त्यजसि संगरं

स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मनः

घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातृश्रैव सुयोधन ॥

नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्या धर्मचिकीर्षया

क्षत्रधर्ममुपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ॥ ३०

यत्तु कर्णमुपाश्रित्य शकुनिं चापि सौबलम्

अमर्त्य इव संमोहात्त्वमात्मानं न बुद्धवान् ॥

तत् पापं सुमहत्कृत्वा प्रतियुध्यस्व भारत ।

कथं हि त्वद्विधो मोहाद्रोचयेत पलायनम् ॥

कृते तत् पौरुषं यातं क च मानः सुयोधन ।

कच विक्रान्तता याता क च विस्फूर्जितं महत्
क ते कृताश्रता याता किञ्च शोषे जलाशये ।

स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत ॥ ३४

अस्मांस्तु वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीभिमां

अथवा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत

एव ते परमो धर्मः सृष्टो भ्रात्रा महात्मना ।

तं कुरुष्व यथातथ्यं राजा भव महारथ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता ।

सलिलस्थस्तव सुत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७

दुर्योधन उवाच ।

नैतच्चित्रं महाराज यद्भीः प्राणिनमाविशेत्

न च प्राणभयाद्भीतो व्यपयातोऽस्मि भारत

अरथश्चानिपङ्गी च निहतः पाष्णिसारथिः ।

एकश्चाप्यगणः संख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥

न प्राणहेतोर्न भयाच्च विषादाद्विशंपते ।

इदमंभः प्रविष्टोऽस्मि श्रमात्त्विदमनुष्ठितम् ॥

त्वं चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव

अहमुत्थाय वः सर्वान्प्रतियोत्स्यामि संयुगे

युधिष्ठिर उवाच ।

आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिरं त्वां मृगयामहे

तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वैह सुयोधन ॥ ४२

हत्वा वा समरे पार्थान् स्फीतं राज्यमवाप्नुहि

निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि

दुर्योधन उवाच ।

यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरुणां कुरुनन्दन ।

त इमे निहताः सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ४४

क्षीणरत्नां च पृथिवीं हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ।

न ह्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितम्

अद्यापि त्वहमाशंसे त्वां विजेतुं युधिष्ठिर ।

भङ्क्त्वा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ॥

न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित्

द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ॥

अयुद्धं युद्धवर्जनं अव्यवस्थानं विशेषेण अवस्थानं

राज्ये वा; स्वर्गे वा स्थितिर्व्यवस्थानं तदभावश्चै-

तत् द्वयं क्षत्रियस्य न धर्म इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ब्रूहीति ।

हे शूरेति साविशेषसंज्ञोधनम् । यया वृत्त्या निमि-

त्तभूतया वानप्रस्थत्वेन वा न्यस्तशस्त्रत्वेन वा क्लीबत्वेन

वा त्वं संगरं त्यजसि तां वृत्तिं ब्रूहि । न त्वं वानप्रस्थोऽसि

राज्यार्थित्वात् । नापि न्यस्तशस्त्रो गदावारित्वात् । परिशे-

षात् क्लीबोऽस्मीति मा भाषस्व युद्धं कुर्विति भावः ॥ २८

विनीय त्यक्त्वा ॥ २९ ॥ पौरुषं यत्नः विक्रान्तता शौर्यं

विस्फूर्जितं गर्जनम् ॥ ३३ ॥ नैतदिति प्राणेन रक्षितव्येन

हेतुना भीमयं मा मां मनुष्यं आविशेदिति ब्रुवन्नैतच्चित्र-

मपि तु प्राणिनां स्वाभाविकोऽयं धर्मः परं तु मन्येतन्ना-

स्तात्याह—न चेति ॥ ३८ ॥ प्राणहेतोर्जावितार्थित्वात्

भयात् बन्धनादित्रासात् विषादात् शोकाभिभूतत्वात् ॥ ४०

अस्तिवदानीमियं राजन्

कथंला पृथिवीं तव ।

असहायो हि को राजा

राज्यमिच्छेत्प्रशामितुम् ॥ ४८

सुहृदस्तादृशान् हित्वा पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄन्पि

भवद्विष्य हने राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥

अतं वनं गमिष्यामि राजिनैः प्रतिवासितः ।

रतिहिं नास्ति मे राज्ये हतपक्षस्य भारत ॥

हनवान्धवभूयिष्ठा हताभ्या हतकुञ्जरा ।

एषा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्ष्वेतां विगतज्वरः

यनमेव गमिष्यामि

यस्मानो मृगचर्मणी ।

न हि मे निर्जनस्यास्ति

जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ॥ ५२

गच्छ त्वं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र पृथिवीं निहतेभ्यरां

हतयोधां नष्टरक्षां क्षीणवृत्तिर्यथासुप्तम् ॥ ५३

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनं तव सुतं सलिलस्थं महायशः ।

श्रुत्वा तु करुणं वाक्यमभाषत युधिष्ठिरः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मार्तं प्रलापान्मा तात सलिलस्थः प्रभाषिष्याः

नैतन्मनसि मे राजन् वाशितं शकुनेरिव ॥

यादि वापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन

नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशामितुम् ।

अधर्मेण न गृहीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् ।

न हि धर्मः स्मृतो राजन् क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः

त्वया दत्तां न चेच्छेयं

पृथिवीमपिलामहम् ।

त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य

भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ॥ ५८

अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि ।

त्वयेयं पृथिवी राजन् किञ्च दत्ता तदैव हि

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि सुयोधनयुधिष्ठिरसंवादे

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

धर्मतो याचमानानां प्रशमार्थं कलस्य नः ।

वाष्प्येयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलम्

किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविग्रमः

अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्विमेदिनीं

न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवचनन्दन ।

आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन्स कथं दातुमिच्छसि

मां तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुन्धराम् ।

सूच्यप्रेणापि यद्भूमेरपि भिद्येत भारत ॥ ६३

तन्मात्रमपि तन्महं न ददाति पुरा भवान् ।

स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशांपते ॥ ६४

सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षिर्ति

एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ॥

को हि मूढो द्यवस्येत शत्रोदातुं वसुंधराम्

त्वं तु केवलमीश्वरेण विमूढो नावबुद्धयसे ॥

पृथिवीं दातुकामोऽपि

जीवितेन विमोक्ष्यसे ।

अस्मान्वा त्वं पराजित्य

प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ६७

अथवा निहतोऽस्माभिर्बज्रं लोकाननुत्तमान्

आवयोर्योर्वतो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवं

संशयः सर्वभूतानां विजये नौ भविष्यति ।

जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि संप्रति वर्तते ॥

जीवयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ।

दहने हि कृतो यत्नस्त्वयाऽस्मास्तु विशेषतः

आशीविषैर्धिपैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ।

त्वया विनिकृता राजन् राज्यस्य हरणेन च

अग्रियाणां च वचनैर्द्रौपद्याः कर्पणेन च ।

एतस्मात्कारणात्पाप जीवितं ते न विद्यते

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व युद्धे श्रेयो भविष्यति

एवं तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः

कीर्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिपः ॥

३२

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं संतर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः ।
 प्रकृत्या मन्युमान्वीरः कथमासीत्परन्तपः १
 न हि सन्तर्जना तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन ।
 राजभावेन मान्यश्च सर्वलोकस्य सोऽभवत्
 यस्यातपत्रच्छायापि स्वका भानोस्तथा प्रभा
 खेदायैवाभिमानित्वात्सहेतुसैवं कथं गिरः ३
 इयं च पृथिवी सर्वा सम्लेच्छाटविका भृशम्
 प्रसादाद्भ्रियते यस्य प्रत्यक्षं तव सञ्जय ॥ ४
 स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः ।
 विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृतो भृशम् ५
 स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः
 किमब्रवीत्पाण्डवेयांस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ६
 सञ्जय उवाच ।

तर्ज्यमानस्तदा राजब्रुदकस्थस्तवात्मजः ।
 युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ७
 श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्थो नराधिपः
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सलिलस्थः पुनः पुनः
 सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन्हस्तौ पुनः पुनः
 मनश्चकार युद्धाय राजानं चाभ्यभाषत ॥ ९
 यूयं ससुहृदः पार्थाः सर्वे सरथवाहनाः ।
 अहमेकः परिचूनो विरथो हतवाहनः ॥ १०
 आत्तशस्त्रै रथोपेतैर्वहुभिः परिवारितः ।
 कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ११
 एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर ।
 न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यो योधयितुं युधि
 विशेषतो विकवचः श्रान्तश्चापत्समाश्रितः ।
 भृशं विक्षतगात्रश्च श्रान्तवाहनसैनिकः १३
 न मे त्वत्तो भयं राजन्न च पार्थाद्विकोदरात्
 फाल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पञ्चालेभ्योऽथवा पुनः
 यमाभ्यां युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिकाः
 एकः सर्वानहं क्रुद्धो वारयिष्ये युधि स्थितः
 धर्ममूला सतां कीर्तिर्मनुष्याणां जनाधिप ।
 धर्मं चैवेह कीर्तिं च पालयन्प्रब्रवीम्यहम् १६
 अहमुत्थाय सर्वान्वै प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।

अनुगम्यागतान्सर्वानृतून्संवत्सरो यथा १७

अद्य वः सरथान् साश्वा-
 नशस्त्रो विरथोऽपि सन् ।
 नक्षत्राणीव सर्वाणि
 सविता रात्रिसंक्षये ॥ १८
 तेजसा नाशयिष्यामि
 स्थिरी भवत पाण्डवाः ।
 अद्यानृण्यं गमिष्यामि
 क्षत्रियाणां यशस्विनाम् ॥ १९
 बाह्यीक-द्रोण-भीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः
 जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः २०
 मद्राजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च ।
 पुत्राणां भरतश्रेष्ठ शकुनेः सौवलस्य च ॥ २१
 मित्राणां सुहृदां चैव
 बान्धवानां तथैव च ।
 आनृण्यमद्य गच्छामि
 हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ॥ २२
 एतावदुक्त्वा वचनं विरराम जनाधिपः ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दिष्ट्या त्वमपि जानीषि क्षत्रधर्मं सुयोधन
 दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धि-
 र्युद्धायैव महाभुज ।
 दिष्ट्या शूरोऽसि कौरव्य
 दिष्ट्या जानासि सङ्गरम् ॥ २४
 यस्त्वमेको हि नः सर्वा-
 न्सङ्गरे योद्धुमिच्छसि ।
 एक एकेन सङ्गम्य
 यत्ते संमतमायुधम् ॥ २५
 तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वयं स्थिताः
 स्वयमिष्टं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ॥
 हत्वैकं भवतो राज्यं हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।
 दुर्योधन उवाच ।

एकश्चेद्योद्धुमाक्रन्दे शूरोऽद्य मम दीयताम्
 आयुधानामियं चापि वृता त्वत्संमते गदा
 हन्तैकं भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते

३२

एवमिति ॥ १ ॥ यस्येति । आतपत्रेण दुर्योधनः

सूर्याद्रक्षित इत्येष प्रवादोऽपि यस्य न सहते इति भावः
 ॥३॥ परिचूनः परिश्रान्तः ॥१०॥ हत्वैकं अस्माकं पंचानां
 मध्ये एकमपि हत्वा त्वं राज्यं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २७ ॥

पदातिर्गदया संख्ये स युध्यतु मया सह ।
वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे २९
इदमेकं गदायुद्धं भयत्पचाद्भुतं महत् ।
अस्त्राणामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः
युद्धानामपि पर्यायो भयत्पनुमते तथ ।
गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजम्
पञ्चालान् सृज्यांश्चैव ये चान्ये तव सैनिकाः
न हि मे संभ्रमो जातु शक्रादपि युधिष्ठिर
युधिष्ठिर उवाच ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन ।
एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया वली ॥ ३३
पुरुषो भय गान्धारे युध्यस्य सुसमाहितः ।
अद्य ते जीवितं नास्ति यदीन्द्रोऽपि तवाध्वयः
सङ्गय उवाच ।

एतत्स नरशार्दूलो नामृष्यत तथात्मजः ।
सलिलान्तर्गतः भ्रमे महानाग इव भ्रसन् ३५
तथासी घाक्प्रतोदेन तुष्टमानः पुनः पुनः ।
यद्यो न ममृषे राजकुत्समाश्वः कशामिव ३६
संक्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान्
अद्रिस्तारमयो गुर्वो काञ्चनाद्गदभूषणाम् ३७
अन्तर्जलात्समुत्तस्थौ

नागेन्द्र इव निःभ्रसन् ।

स भिरया स्तम्भितं तोयं

स्कन्धे कृत्वाऽऽयसीं गदाम् ॥ ३८

उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन् रश्मिवानिव ।
ततः शिष्यायसीं गुर्वो जातरूपपरिष्कृताम्
गदां परामृशद्दीमान् घातेराष्ट्रो महाबलः ।
गदाहस्तं तु तं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्यतम् ४०
प्रजानामिव संक्रुद्धं शूलपाणिमिव स्थितम् ।
सगदो भारतो भाति प्रतपन् भास्करो यथा
तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिन्दमम् ।
मेनिरे सर्वभूतानि वण्डपाणिमिवान्तकम् ॥
यज्ञहस्तं यथा शक्रं शूलहस्तं यथा हरम् ।
ददृशुः सर्वपञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिप ४३

तमुत्तीर्णं तु संप्रेक्ष्य

समहृष्यन्त सर्वशः ।

पञ्चालाः पाण्डवेयाश्च

तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ॥ ४४

अवहासं तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

उद्धृत्य नयने क्रुद्धो दिग्भुरिव पाण्डवान् ४५
त्रिशिखां मुकुटो कृत्वा संदष्टदशनच्छदः ।
प्रत्युवाच ततस्तान्वै पाण्डवान् सहकेशवान्
दुर्योधन उवाच ।

अस्यावहासस्य फलं प्रतिभोक्ष्यय पाण्डवाः
गमिष्यथ हताः सद्यः सपञ्चाला यमक्षयम् ॥
सङ्गय उवाच ।

उत्थितश्च जलात्समात्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अतिष्ठत गदापाणी रुधिरं समुक्षितः ॥ ४८
तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम्
शरीरं स्म तदा भाति स्रवन्निव महीधरः ॥
तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः ।
वैषस्यतमिव क्रुद्धं किं करोद्यतपाणिनम् ॥ ५०
स मेघनिनदां हर्षाज्जर्दन्निव च गोवृषः ।
आजुहाव ततः पार्थान् गदया युधि वीर्यवान्
दुर्योधन उवाच ।

एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्न्याय्यो वीरो योधयितुं युधि
न्यस्तवर्मा विशेषेण ध्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः ।
भृशं विक्षतगात्रश्च हतबाहनसैनिकः ॥ ५३
अवश्यमेव योद्धव्यं सर्वैरेव मया सह ।
युक्तं त्वयुक्तमित्येतद्वेत्सि त्वं धैव सर्वदा ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

मा भूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन ।
यदाऽभिमन्युं बहवो जनुर्गुधि महारथाः ॥ ५५
क्षत्रधर्मं भृशं क्रूरं निरपेक्षं सुनिर्घृणम् ।
अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तथागतम् ॥
सर्वे भवन्तो धर्मज्ञाः सर्वे शूरास्तनुयजः ।
न्यायेन युध्यतां प्रोक्ता शक्रलोकगतिः परा
यद्येकस्तु न हन्तव्यो बहुभिर्धर्मं एव तु ।
तदाऽभिमन्युं बहवो निजगृहस्थन्मते कथम्
'सर्वो विमृशते जन्तुः कृच्छ्रस्यो धर्मदर्शनम् ।
पदस्यः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति' ॥
आमुञ्च कथंच वीर मूर्धजान् यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ।
इममेकं च ते कामं वीर भूयो वदाम्यहम् ।
पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योद्धुमिच्छसि
तं हत्वा वै भवान् राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि
ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्मं ते प्रियम्

सञ्जय उवाच ।

ततस्तव सुतो राजन् वर्म जग्राह काञ्चनम्
विचित्रं च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥
सोऽववद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्मभूत ।
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥
सन्नद्धः सगदो राजन् सज्जः संग्राममूर्धनि ।
अब्रवीत्पाण्डवान्सर्वान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥
प्रातृणां भवतामेको युध्यतां गदया मया ।
सहदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ॥
अथवा फाल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ ।

योत्स्येऽहं संगरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे
अहमद्य गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम् ।
गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टानिवद्धया ॥ ६८
गदायुद्धे न मे कश्चित्सदृशोऽस्तीति चिन्तये
गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान्
न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केचन ।
न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं वचः ।
अथवा सफलं ह्येतत्करिष्ये भवतां पुरः ॥ ७०
अस्मिन्मुहूर्ते सत्यं वा मिथ्या वैतद्भविष्यति
गृह्णातु च गदां यो वै योत्स्यतेऽद्य मया सह

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि युधिष्ठिरदुर्योधनसंवादे
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

सञ्जय उवाच ।

एवं दुर्योधने राजन् गर्जमाने सुहृर्मुहुः ।
युधिष्ठिरस्य संकुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥
यद्रि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर ।
अर्जुनं नकुलं चैव सहदेवमथापि वा ॥ २
किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम्
एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥
न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे ।
एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ॥
आयसे पुरुषे राजन् भीमसेनजिघांसया ।
कथं नाम भवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ॥ ५
साहसं कृतवांस्त्वं तु ह्यनुक्रोशात्रूपोत्तम ।
नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ॥ ६
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रमः ।
तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा ॥ ७
विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशांपते ।
बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः ॥
बलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते
सोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः
न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम्
को नु सर्वान्विनिर्जित्य शत्रून्केन वैरिणा

कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम् ।
पणित्वा चैकपाणेन रोचयेदेवमाहवम् ॥ ११
न हि पश्यामि तं लोके योऽद्य दुर्योधनं रणे
गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोऽपि हि
न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फाल्गुनः
जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः
स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति हि ।
एकं च नो निहत्याजौ भव राजोति भारत ॥
वृकोदरं समासाद्य संशयो वै जये हि नः ।
न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महाबलः ॥
एकं वाऽस्मान्निहत्य त्वं भव राजोति वै पुनः
नूनं न राज्यभागेपा पाण्डोः कुन्त्याश्च संततिः
अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैक्ष्याय वा पुनः ।

भीमसेन उवाच ।

मधुसूदन मा कार्पोर्विपादं यदुनन्दन ॥ १७
अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ।
अहं सुयोधनं संख्ये हनिष्यामि न संशयः ॥
विजयो वै ध्रुवः कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ।
अध्यर्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम ॥ १९
न तथा धार्तराष्ट्रस्य मा कार्पोर्माध्रव व्यथाम्
अहमेनं हि गदया संयुगे योद्धुमुत्सहे ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठायै
भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२

३३

एवमिति ॥ १॥ योग्या-अन्यासः । योग्यः प्रवीणे-
त्याशुपन्न्य न्यन्यासाव्योपिनोरिति मेदिनी ॥ ४ ॥

शत्रुनेश्च तव च यथा पुरा तथैवेदमिति द्वयोः संबंधः
॥ ७ ॥ इति कथं वदसे इत्यनुकर्षणीयम् ॥ १६ ॥

- पातितश्चैकपाणेन

शोचयेदेवमाहवे इति पाठः ।

भवन्तः प्रेक्षकाः सर्वे मम सन्तु जनार्दन ।
सामरानपि लोकांस्त्रीधानाशस्त्रधरान् युधि
योधयेयं रणे कृष्ण किमुताद्य सुयोधनम् ।
सञ्जय उवाच ।

तथा संभापमाणं तु वासुदेवो वृकोदरम् ॥
दृष्टः संपूजयामास वचनं चेदमग्रवीत् ।
त्यामाश्लित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः
निहताग्निः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्तो न संशयः
त्यया विनिहताः सर्वे धृतराष्ट्रसुता रणे २४
राजानो राजपुत्राश्च

नागाश्च विनिपातिताः ।

कलिङ्गा मागधाः प्राच्या

गान्धाराः कुरवस्तथा ॥ २५

त्यामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ।
हृत्पां दुर्योधनं चापि प्रयच्छोर्षां ससागराम्
धर्मराजाय कीन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ।
स्यां च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनश्यति ॥

तपमस्य सफियनी मंफथा

प्रतिष्ठा पालयिष्यसि ।

यत्नेन तु सदा पार्थ

योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः ॥ २६

कृतो च वलपांश्चैव युद्धशीण्डश्च नित्यदा ।
ततस्तु सात्यकी राजन्पूजयामास पाण्डवम्
पञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः ।
तद्वयो भीमसेनस्य सर्वे पद्याभ्यपूजयन् ३०

ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाग्रवीत्
सृज्यैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ३१
अहमेतेन सङ्गम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।
न हि शक्तो रणे जेतुं मामेव पुरुषाधमः ३२
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये भृशम्
सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डवहृच्छयम् ।
निहत्य गदया पापमद्य राजन् सुखी भव ३४

अद्य कीर्तिमयीं मालां

प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।

प्राणाञ्छ्रियं च राज्यं च

मोक्ष्यतेऽद्य सुयोधनः ॥ ३५

राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम्
स्मरिष्यत्यश्रुमं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ३६
इत्युक्त्वा भरतधेष्टो गदामुचम्य वीर्यवान् ।
उदतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ३७
शल्यो ५

तदाह्वानममुष्यन् वी तव पुत्रोऽतिवीर्यवान्
प्रत्युपस्थित एवाशु मत्तो मत्तमिव द्विषम् ३८
गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितम् ।
ददृशुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणम्
तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलम् ।
वियूथमिव मातङ्गं समदृष्यन्त पाण्डवाः ४०
न संग्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा
आसीदुर्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे ॥
समुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।

भीमसेनस्तदा राजन् दुर्योधनमथाग्रवीत् ४२
राज्ञापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत्कृतम्
स्मर नहुष्कृतं कर्म यद्भूतं धारणाघते ॥ ४३

द्रौपदी च परिक्रिष्टा संभामध्ये रजस्वला ।
घूते यद्विजितो राजा शकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् ॥
यानि चान्यानि दुष्टात्मन्पापानि कृतवानसि
अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत्फलम् ॥

त्वत्कृते निहतः शोते शरतल्पे महायशाः ।
गाङ्गेयो भरतधेष्टः सर्वेषां नः पितामहः ४६
हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः प्रतापवान् ।
धैरस्य चादिकर्ताऽसौ शकुनिर्निहतो रणे ॥

भ्रातरस्ते हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः ।
राजानश्च हताः शूराः समरेष्वनिवर्तिनः ४८
पते चाम्ये च निहता बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः

अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलप्रोऽधमपूरुषः ।
त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥
अद्य तेऽहं रणे द्रपं

सर्वे नाशयिता नृप ।

राज्याशां विपुलां राजन्

पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ॥ ५१

दुर्योधन उवाच ।

किं कथितेन बहुना युद्धस्वाद्य मया सह
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धभङ्गं वृकोदर ५२
किं न पश्यसि मां पाप

गदायुद्धे व्यचस्थितम् ।

हिमवच्छिखराकारां

प्रगृह्य महर्तां गदाम् ॥ ५६

गादिनं कोऽद्य मां पाप हन्तुमुत्सहते रिपुः ।
न्यायतो युद्धमानस्य देवेष्वपि पुरन्दरः ५४
मा वृथा गर्जे कीन्तेय शारदाभ्रमिवाजलम् ।
दर्शयस्व वलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ५५

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहसृञ्जयाः ।
सर्वे संपूजयामासुस्तद्वचो विजिगीषवः ५६
उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः ।
भूयः संहर्षयामासु राजन् दुर्योधनं नृपम् ५७

बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र
हया हेपन्ति चासकृत् ।
शस्त्राणि संप्रदीप्यन्ते
पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि भीमसेनदुर्योधनसंवादे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन् युद्धे महाराज सुसंवृत्ते सुदारुणे ।
उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १
ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्ध उपस्थिते ।
श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुधः
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवाः सहकेशवाः ।
उपगम्योपसंगृह्य विधिवत्प्रत्यपूजयन् ॥ ३
पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् ।
शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव
अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवम्
दुर्योधनं च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितम् ५
चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै ।
पुण्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ॥ ६
शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ।
ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ॥ ७
युद्धभूमिं गतौ वीरावुभावेव रराजतुः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् ॥
स्वागतं कुशलं चास्मै पर्यपृच्छद्यथातथम् ।

कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधम्
सस्वजाते परिप्रीतौ प्रियमाणौ यशस्विनौ ।
माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः
अभिवाद्य स्थिता राजन् रौहिणेयं महाबलम्
भीमसेनोऽथ बलवान्पुत्रस्तत्र जनाधिप ॥ ११
तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्वलम् ।
स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य समन्ततः ॥ १२
पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् ।
एवमूचुर्महात्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ॥ १३
परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान् सहसृञ्जयान्
अपृच्छत्कुशलं सर्वान् पार्थिवांश्चामितौजसः
तथैव ते समासाद्य पप्रच्छुस्तमनामयम् ।
प्रत्यभ्यर्च्य हली सर्वान् क्षत्रियांश्च महात्मनः
कृत्वा कुशलसंयुक्तां संविदं च यथावयः ।
जनार्दनं सात्यकिं च प्रेम्णा स परिष्वजे ॥
मूर्ध्नि चैतावुपाग्राय कुशलं पर्यपृच्छत ।
तौ च तं विधिवद्राजन् पूजयामासतुर्गुरुम् ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

तस्मिन् युद्धे इति ॥ १ ॥

चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै
पुण्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः इति ॥

ननु श्रवणेऽत्र युद्धसमाप्तिर्दृश्यते तदनुपातेन युद्धारंभो
मृगशीर्षे भवितुं युज्यते । अथादशाहानि युद्धमभूदिति
वचनात् । एवं च युद्धारंभं प्रकृत्य भीष्मपर्वणि सञ्जय-
वाक्यम्—

मघाविषयः सोमस्तादिर्न संप्रपद्यत ।

इति मघायां युद्धारंभप्रदर्शकं विरुध्यते । तथात्वे रेवत्यां
युद्धसमाप्त्यापत्तेरित्युपक्रमोपसंहारयोर्विरोधो दुःसमाधेय
इति चेत् । सत्यम् । उपसंहारस्य निर्णेतार्थकत्वात्तदनुरोधेनो-
पक्रमस्य नेयत्वान्मघाविषयग इत्यस्यायमर्थः—अत्र
मघाशब्देन तत्सहचराः पितरो लक्ष्यन्ते 'मघानक्षत्रं पितरो
देवता' इति श्रुतेरिति मघायां पितृसंबन्धित्वावधारणात् । तेन
युद्धे मृतानां उत्तमदेहप्रदानार्थं चन्द्रस्तदा पितृलोके सन्नि-
हितोऽभूदिति । स्वर्गिणां दिव्यदेहलामश्वन्द्राधीन इति
शास्त्रप्रसिद्धम् । युद्धारंभस्तु मृगशीर्षे इति भीष्मपर्वणि
निपुणतरमुपपादितं तत्र विस्मर्तव्यम् ॥ ६ ॥
रराजतुः रेजतुः ॥ ८ ॥

ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्री मुदान्वितौ ।
ततोऽग्रवीर्यमनुतो रौहिणेयमरिदमम् ॥ १८
इदं आशोर्महायुद्धं पश्य रामेति भारत ।
तेषां मध्ये महाबाहु श्रीमान्केशवपूर्वजः ॥
न्यविशतस्त्रमप्रीतः । पूज्यमानो महारथैः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवागमने
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

जनमेजय उवाच ।

पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन् युद्धे उपस्थितः ।
आमन्त्र्य केशवयातो वृष्णिमः सहितः प्रभु-
साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्ताऽस्मि केशव
न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतम्
एवमुक्त्वा तदा रामो यातः क्षत्रनिघट्टेन ।
तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मशंसितुमर्हसि ॥ ३
आख्याहि मे विस्तरदाः कथं राम उपस्थितः
कथं च दृष्टवान् युद्धं कुशलौ ह्यसि सत्तम ४
वैशंपायन उवाच ।

उपप्लव्ये निधिष्टेषु पाण्डवेषु महोत्तमसु ।
प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः ॥ ५
शमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनाम् ।
स गत्वा हास्तिनपुरे धृतराष्ट्रं समेत्य च ॥ ६
उक्तवान्यचन तथ्य हितं चैव विशेषतः ।
न च तत्कृतवान् राजा यथा ख्यातं हि तत्पुरा
अनवाप्य शमं तत्र कृष्णः पुरुषसत्तम ।
आगच्छत महाबाहुपल्लव्यं जनाधिप ॥ ८
ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविसर्जितः ।
अक्रियाया नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥
न कुर्वन्ति धर्मो महा कुरवः कालनौदिता-
निर्गच्छन्ध पाण्डवेयाः पुष्येण सहिता मया
ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिमांवरः ।
प्रोवाच आतः कृष्णं रौहिणेयो महामना ॥
तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन ।

क्रियतामिति तत्कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा
ततो मन्त्रुपरीतात्मा जगाम यदुनेन्दनः ।
तीर्थयात्रां हल्धर सरस्वत्यां महायशाः ॥
भैरवक्षत्रयोगे स्म सहितः सर्वयादवै ।
आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिदमः ॥
युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ।
रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदनः ॥ १५
पाण्डवेयान्पुनस्कृत्य यथावभिमुखं कुरुन् ।
गच्छन्नेव पथिष्यस्तु रामः प्रेप्यानुवाच ह ॥
सभारास्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च ।
आनयध्वं द्वारकायामग्नीन्वै याजकास्तथा ॥
सुवर्णरजतं चैव धेनूवांसालि वाजिनः ।
कुजराश्व रथाश्चैव खरोष्ट्रं वाहनानि च ॥ १८
क्षिप्रमानीयता सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदम् ।
प्रतिश्रोतः सरस्वत्या गच्छन् शीघ्रगाभिः
ऋत्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजधेमान् ।
एवं संविश्य ॥ प्रेप्यान् बलदेवो महाबलः ॥
तीर्थयात्रां ययौ राजन्कुरुणा वैशसे तदा ।
सरस्वतीं प्रतिश्रोतः समन्तादभिजग्मिवान्
ऋत्विग्भिश्च सुहृद्भिश्च तथाऽन्यैर्द्विजसत्तमैः ।
रथैर्गजैस्तथाभ्यैश्च प्रेप्यैश्च भरतपते ॥ २२
गो-सरोष्ट्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बहुभिर्बुधैः ।
श्रान्तानां क्लान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषां
देशे देशे तु देयानि दानानि धिविधानि च ।
अर्चयै चार्थिना राजन् कलसानि बहुशस्तथा

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलकण्ठाये
भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

पूर्वमेवेति ॥ १ ॥ आश्रयायां सन्धिसर्गानिष्पत्तौ

॥ १ ॥ भैरवक्षत्रयोगे अनुराधायाम् । भोज कृतवर्मा १४
पुष्येण हि पाण्डवेभ्यः प्रयाणमनुराधातस्तीर्थयात्रार्थमिति
विवेकः ॥ १५ ॥

तानि यानीह देशेषु प्रतीक्षन्ति स्म भारत ।
 बुभुक्षितानामर्थाय क्लृप्तमन्नं समन्ततः ॥२५॥
 यो यो यत्र द्विजो भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा
 तस्य तस्य तु तत्रैवमुपजन्हुस्तदा नृप ॥ २६॥
 तत्र तत्र स्थिता राजन् रौहिणेयस्य शासनात्
 भक्ष्यपेयस्य कुर्वन्ति राशींस्तत्र समन्ततः ॥
 वासांसि च महार्हाणि पर्यंकास्तरणानि च ।
 पूजार्थं तत्र क्लृप्तानि विप्राणां सुखमिच्छतां
 यत्र यः स्वदत्ते विप्रः क्षत्रियो वाऽपि भारत ।
 तत्र तत्र तु तस्यैव सर्वं क्लृप्तमदृश्यत ॥ २९॥
 यथासुखं जनः सर्वो याति तिष्ठति वै तदा
 यातुकामस्य यानानि पानानि तृपितस्य च
 बुभुक्षितस्य चाक्षानि स्वादूनि भरतर्षभ ।
 उपजन्हुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥३२॥
 स पन्थाः प्रवभौ राजन् सर्वस्यैव सुखावहः
 स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छताम्
 नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यः शुभान्वितः
 विपण्यापणपण्यानां नानाजनशतैर्वृतः ।
 नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषितः ॥ ३३॥

ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा
 पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन् ।
 ददौ द्विजेभ्यः क्रतुदक्षिणांश्च
 यदुप्रवीरो हलभृतं प्रतीतः ॥ ३४॥
 दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै
 सुवाससः काञ्चनवद्धशृङ्गाः ।
 ह्यांश्च नानाविधदेशजातान्
 यानानि दासांश्च शुभान् द्विजेभ्यः ॥
 रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमं चा-
 प्यग्र्यं सुवर्णं रजतं सुशुद्धम् ।
 अयस्मयं ताम्रमयं च भाण्डं
 ददौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ॥ ३६॥
 एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा
 सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि ।
 ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभाव-
 स्ततः कुरुक्षेत्रमुदारवृत्तिः ॥ ३७॥
 जनमेजय उवाच ।
 सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे

फलं च द्विपदां श्रेष्ठ कर्मनिर्वृत्तिमेव च ३८ः
 यथाक्रमेण भगवंस्तीर्थानामनुपूर्वशः ।
 ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कीर्तुहलं हि मे ३९ः
 वैशम्पायन उवाच ।

तीर्थानां च फलं राजन् गुणोत्पत्तिं च सर्वशः
 मयोच्यमानं वै पुण्यं शृणु राजेन्द्र कृत्स्नशः ४०ः

पूर्वं महाराज यदुप्रवीर

ऋत्विग्सुहृद्विप्रगणैश्च सार्धम् ।

पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम

यत्रोदुराज्यक्षमणा क्रियमानः ४१

विमुक्तशपः पुनराप्य तेजः

सर्वं जगद्भासयते नरेन्द्र ।

एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां

प्रभासनात्तस्य ततः प्रभासः ॥ ४२

जनमेजय उवाच ।

कथं तु भगवान्सोमो यक्षमणा समगृह्यत ।

कथं च तीर्थप्रवरे तस्मिंश्चन्द्रो न्यमज्जत ४३

कथमाप्लुत्य तस्मिंस्तु पुनराप्यायितः शशी ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ॥ ४४

वैशम्पायन उवाच ।

दक्षस्य तनयास्तात प्रादुरासन्विशांपते ।

स सप्तविंशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ

नक्षत्रयोगनिरताः सङ्ख्यानार्थं च ताऽभवन्

पत्न्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्मणः

तास्तु सर्वा विशालाक्ष्यो

रूपेणाप्रतिमां भुवि ।

अत्यरिच्यत तासां तु

रोहिणी रूपसंपदा ॥ ४७

ततस्तस्यां स भगवान्प्रीतिं चक्रे निशाकरः

साऽस्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा

पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामवसत्परम्

ततस्ताः कुपिताः सर्वा नक्षत्राख्या महात्मनः

ता गत्वा पितरं प्राहुः प्रजापतिमतन्द्रिताः ।

सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा

ता वयं सहिताः सर्वास्त्वत्सकाशे प्रजेश्वर

वत्स्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः ५१

विपणिः पण्यवीथिका आपणाः हृष्टाः पण्यानि विक्रेयद्रव्याणि ॥ ३३ ॥ गुणान् रमणीयत्वादीन् उत्पत्तिं संभवं कर्म-
 निर्वृत्तिं तीर्थयात्राविधिसिद्धिम् ॥ ३८ ॥ यथाक्रमेण तीर्थक्रमापेक्षया अनुपूर्वशः गुणोत्पत्त्यादिक्रमापेक्षया ॥ ३९ ॥
 प्रभासः प्रभासत्वम् ॥ ४२ ॥

श्रुत्वा तासां तु वचनं
दक्षः सोममयाव्रवीत् । ४१
समं वर्तस्व भार्यासु
मा त्याऽधर्मो महान् स्पृशेत् ॥ ४२
तास्तु सर्वाऽव्रवीद्दक्षो
गच्छध्वं शशिनोऽन्तिकम् ।
समं वर्तस्यति सर्वासु
चन्द्रमा मम शासनात् ॥ ४३

विस्मृष्टास्तास्तया जग्मुः शीतांशुभवनं तदा
तथापि सोमो भगवान्पुनरेव महीपते ॥ ४४
रोहिणीं निवसत्येष प्रीयमाणो मुहुर्मुहुः ।
ततस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरमब्रुवन्
तव शुभ्रपणे युक्ता वत्स्यामो हि तयान्तिके
सोमो वसति नास्मासु नाकरोद्वचनं तव ५६
तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममयाव्रवीत् ।
समं वर्तस्व भार्यासु मा त्यां शप्स्ये विरोचन
अनादृत्य तु तद्वाक्यं दक्षस्य भगवाञ्शशी ।
रोहिण्या सार्धमवसत्ततस्ताः कुपिताः पुनः
गत्वा च पितरं प्राहुः प्रणम्य शिरसा तदा
सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव
रोहिण्यामेव भगवान्सदा वसति चन्द्रमा
न तद्वचो गणयति नास्मासु ओहमिच्छति
तस्मान्नन्नाहि सर्वा वै
यथा नः सोम आविशेत् ।
तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो
यक्षमाणं पृथिवीपते ॥ ६१

ससर्ज रोपात्सोमाय स चोडुपतिमाविशत्
स यक्ष्मणाऽभिभूतात्माक्षीयताहरहः शशी ॥
यत्नं चाप्यकरोद्राजन् मोक्षार्थं तस्यै यक्ष्मणः
इष्टेष्टिभिर्महाराज विविधाभिर्निशांकरः ६३
न चामुच्यत शापाद्वै क्षयं चैवाभ्यगच्छत ।
क्षीयमाणे ततः सोमो ओषध्यां ने प्रजज्ञिरे ॥
निरास्वादरसाः सर्वा हतवीर्याश्च सर्वशः ।
ओषधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि संक्षयः ॥
कृशाश्चासन्नप्रजाः सर्वाः क्षीयमाणे निशाकरे
ततो देवाः समागम्य सोममृचुर्महीपते ६६
किमिदं भवतो रूपमीदृशं न प्रकाशते ।
कारणं ब्रूहि नः सर्व येनेदं ते महद्भयम् ॥ ६७

श्रुत्वा तु वचनं त्वत्तो विधास्यामस्ततो वयम्
एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वास्ताऽशशलक्षणः ॥
शापस्य लक्षणं चैव यक्षमाणं च तथाऽऽत्मनः
देवास्तथा वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाब्रुवन्
प्रसीद भगवन् सोमे
शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
असौ हि चन्द्रमाः क्षीणः
किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते ॥ ७०
क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चैव गताः क्षयम्
वीरुदोषधयश्चैव बीजानि विविधानि च ७१
तेषां क्षये क्षयोऽस्माकं
विनाऽस्माभिर्जगच्च किम् ।
इति ज्ञात्वा लोकगुरो

प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ७२
एवमुक्तस्ततो देवान्प्राह वाक्यं प्रजापतिः ।
नैतच्छपयं मम वचो व्यावर्तयितुमन्यथा ७३
हेतुना ह महाभागा निवर्तिष्यति केनचिद् ।
समं वर्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यशः ७४
सरस्वत्या यरे तीर्थे उन्मज्जन्शशलक्षणः ।
पुनर्धिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ७५
मासार्धं च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति
मासार्धं तु सदा वृद्धिं सत्यमेतद्वचो मम ७६
समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यब्धिं सङ्गमम् ।
आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ॥
सरस्वतीं ततः सोमः स जगामर्षिशासनात्
प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ॥ ७८
अमावास्यां महातेजास्तत्रोन्मज्जन्महाद्युतिः
लोकान्प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च
देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलम्
सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन ८०
ततः प्रजापतिः सर्वा विससर्जाथ देवताः ।
सोमं च भगवान्प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ॥
माऽवमंस्थाः स्त्रियः पुत्र
मा च विप्रान् कदाचन ।
गच्छ युक्तः सदैव भूत्वा
कुरु वै शासनं मम ॥ ८२
स विस्मृष्टो महाराज जगामाय स्वमालयम् ।
प्रजाश्च मुदिता भूत्वा पुनस्तत्स्थुर्यथा पुरा ८३

त्वा त्वा अयम् मा स्पृशेत् ॥ ५२ ॥ विरोचन ! विरोचन !
येचमान ! त्वा मा शप्स्ये तव रोचनां यथाऽहं शापेन न

हरामि तथा यतस्त्वैतत् ॥ ५७ ॥ शापस्य लक्षणं कारणम्
॥ ६९ ॥

एवं ते सर्वमाख्यातं यथा शप्तो निशाकरः ।
 प्रभासं च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं महत् ८४
 अमावास्यां महाराज
 नित्यशः शशलक्षणः ।
 स्नात्वा ह्याप्यायते श्रीमान्
 प्रभासे तीर्थ उत्तमे ॥ ८५
 अतश्चैतत्प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ।
 प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्ज्य चन्द्रमाः
 ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्वली ।

चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ८७
 तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः
 उपित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा
 उदपानमथागच्छन्वरावान् कैशवाग्रजः ।
 आद्यं स्वस्त्ययनं चैव यत्रावाप्य महत्फलम् ॥
 भिक्षुत्वाद्योपधीनां च
 भूमेश्च जनमेजय ।
 जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र
 नष्टामपि सरस्वतीम् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां प्रभासोत्पत्तिकथने
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

वैशम्पायन उवाच ।
 तस्मान्नदीगतं चापि ह्युदपानं यशस्विनः ।
 त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः १
 तत्र दत्त्वा बहु द्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान्
 उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुसलायुधः ॥ २
 तत्र धर्मपरो भूत्वा त्रितः स सुमहातपाः ।
 कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ३
 तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
 ततस्तौ वै शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ४
 जनमेजय उवाच ।
 उदपानं कथं ब्रह्मन् कथं च सुमहातपाः ।
 पतितः किं च संत्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तम
 कूपे कथं च हित्वैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
 कथं च याजयामास पपी सोमं च व कथम्
 एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।
 वैशम्पायन उवाच ।
 आसन् पूर्वयुगे राजन्मुनयो भ्रातरस्त्रयः ॥ ७
 एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
 सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥ ८
 ब्रह्मलोकजिताः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
 तेषां तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥ ९

अभवद्भौतमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ।
 स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च १०
 जगाम भगवान् स्थानमनुरूपमिवात्मनः ।
 राजानंस्तस्य ये ह्यासन्त्याज्या राजन्महात्मनः
 ते सर्वे स्वर्गते तस्मिन्स्तस्य पुत्रानपूजयन् ।
 तेषां तु कर्मणा राजंस्तथा चाध्ययनेन च १२
 त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्य पिता तथा ।
 तथा सर्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः १३
 अपूजयन्महाभागं यथास्य पितरं तथा ।
 कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतद्वितौ
 यज्ञार्थं चक्रतुश्चिन्तां तथा वित्तार्थमेव च ।
 तयोर्बुद्धिः समभवत्त्रितं गृह्य परन्तप ॥ १५
 याज्यान्सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशूस्ततः ।
 सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम्
 चक्रुश्चैवं तथा राजन् भ्रातरस्त्रय एव च ।
 तथा ते तु परिक्रम्य याज्यान्सर्वान्पशून्प्रति
 याजयित्वा ततो याज्यान्
 लब्ध्वा तु सुवहून्पशून् ।
 याज्येन कर्मणा तेन
 प्रतिगृह्य विधानतः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६
 तस्मादिति ॥१॥ याजयामास स्वार्थे णिच् । यागं
 कृतवान् ॥ ६ ॥ पशून् प्रति पश्वर्थं दक्षिणार्था गाः प्राप्नु-
 मित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः ।
त्रितस्तेषां महाराज पुस्त्याद्याति दृष्टवत् १९
एकतश्च द्वितश्चैव पृष्ठतः कालयन्पशून् ।
तयोश्चिन्ता समभवद्दृष्ट्वा पशुगणं महत् ॥ २०

कथं च स्युरिमा गाव
आवाभ्यां हि विना त्रितम् ।
तावन्योन्यं समाभाष्य
एकतश्च द्वितश्च ह ॥ २१

यदूचतुर्मिथः पापी तद्विशोध जनेश्वर ।
धितो यक्षेण कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः २२
अन्यास्तु बहुलं गायत्रितः समुपलभ्यते ।
तदापां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य मजाघहे

त्रितोऽपि गच्छतां काम-

मावाभ्यां धै विना कृतः ।

तेषामागच्छतां रात्रौ

। पथिस्थानां वृकोऽमघत् ॥ २४

तत्र कूपो विदूरेऽभूत्सरस्वत्यास्तटे महान् ।
अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमग्रतः २५
तद्रयादपसर्पन्धै तस्मिन्कूपे पपात ह ।
अगाधे समहाघोरे सर्वभूतभयङ्करे ॥ २६

त्रितस्ततो महाराज कूपस्थो मुनिसत्तमः ।
आर्त्तनादं ततश्चक्रे तौ तु शुश्रूवतुर्मुनी ॥ २७
तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरायेकतद्विती ।

वृकप्रासाद्य लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः ॥
आवृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः
उदपाने तदा राजभिर्जलं पांसुसंवृते ॥ २९

त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुनृणावृते ।
निमग्नं भरतघ्रेष्ठ नरके दुष्कृती यथा ॥ ३०
स बुद्ध्याऽङ्गणयत्प्राज्ञो मृत्योर्मौतो ह्यसोमपः

सोमः कथं तु पातदप्य इहस्थेन मया भवेत् ३१
स एवमभिनिश्चित्य तस्मिन्कूपे महातपाः ।
ददर्श वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया ३२
पांशुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिलं मुनिः

अग्नान्सङ्कल्पयामास होत्रे चात्मानमेव च ॥
ततस्तां वीरुधं सोमं सङ्कल्प्य समहातपाः ।
ऋचो यजूंषि सामानि मनसा चिन्तयन्मुनिः

प्राधाणः शर्कराः कृत्वा

प्रचक्रेऽभिपवं नृप ।

आज्यं च सलिलं चक्रे

भागांश्च त्रिदिवीकसाम् ॥ ३५

सोमस्याभिपवं कृत्वा चकार विपुलं ध्वनिम्
स चाविशदिवं राजन्पुनः शङ्कस्त्रितस्य वै ॥
समधाप्य च तं यक्षं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ।

वर्तमाने महायज्ञे त्रितस्य समहात्मनः ॥ ३७
आविग्नं त्रिदिवं सर्वं कारणं च न बुद्ध्यते ।

ततः सुतमुलं शब्दं शुश्रावाथ बृहस्पतिः ३८
श्रुत्वा चैवावबोत्सर्वान्

देवान् देवपुरोहितः ।

त्रितस्य वर्तते यज्ञ-

स्तत्र गच्छामहे सुराः ॥ ३९

स हि कुक्षः सृजेदन्यान्देवानपि महातपाः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सहिताः सर्वदेवताः ॥

प्रययुस्तत्र यन्नास्मी त्रितयज्ञः प्रवर्तते ।

ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः

दृष्ट्वास्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मसु ।

दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतम् ॥

ऊचुश्चैनं महाभागं प्राप्ता भागार्थिनो ध्रियम् ।

अथाप्रवीढापिदेवान्पश्यध्वं मां दिवीकसः

अस्मिन्प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ।

ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि ॥

मन्त्रयुक्तान्समदद-

से च प्रीतास्तदाऽभवन् ।

ततो यथाविधि प्राप्तान्

भागान्प्राप्य दिवीकसः ॥ ४५

प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान्यान्मनसेच्छति

स तु वस्रे वरं देवांस्त्रातुमर्हथ मामितः ॥ ४६

यश्चेहोपस्पृशेत्कूपे स सोमपगतिं लभेत् ।

तत्र चोर्मिमती राजभूत्पपात सरस्वती ॥

तयोत्क्षिप्तः समुत्सर्षी पूजयन्त्रिदिवीकसः ।

तथेति चोक्ता विबुधा जग्मु राजन् यथागताः

त्रितश्चाभ्यागमत्प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ।

कुक्षस्तु स समासाद्य तावृषी भ्रातरौ तदा ॥

उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ।

पशुलुब्धौ युवा यस्मान्मासुत्सृज्य प्रधावितौ

तस्मादृकाकृती रौद्रौ दंष्ट्रिणावभितश्चरौ ।

अवितारौ मया शप्ती पापेनानेन कर्मणा ॥

प्रसवश्चैव युवयोर्गोलाङ्गुलक्ष्वानराः ।

इत्युक्तेन तदा तेन क्षणीदेव विशांपते ॥ ५२

तथाभूतावदृश्येतां वचनात्सत्यवादिनः ।

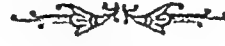
तत्राप्यमितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः ॥

दत्त्वा च विविधान् दायान्
पूजयित्वा च वै द्विजान् ।
उदपानं च तं वीक्ष्य

प्रशस्य च पुनः पुनः ।
नदीगतमदीनात्मा
प्राप्तो विनशनं तदा ॥

५४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां त्रिताल्याने
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशम्पायन उवाच ।

ततो विनशनं राजञ्जगामाथ हलायुधः ।
शूद्राभीरान्प्रतिद्वेषायत्र नष्टा सरस्वती ॥ १
तस्मात्तु ऋपयो नित्यं प्राहुर्विनशनेति च ।
यत्राप्युपस्पृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ॥ २
सुभूमिकं ततोऽगच्छत्सरस्वत्यास्तटे वरे ।
तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः
क्रीडाभिर्धिमलामिश्र क्रीडन्ति विमलाननाः
तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर
अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम्
तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ॥
समेत्य सहिता राजन्यथा प्राप्तं यथासुखम् ।
तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः ॥ ६
पुण्यैः पुष्पैः सदा दिव्यैः कीर्यमाणाः पुनः पुनः
आक्रीडभूमिः सा राजंस्तासामप्सरसां शुभा
सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे ।
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्राय माधवः

श्रुत्वा गीतं च तद्दिव्यं
वादित्राणां च निःस्वनम् ।

छायाश्च विपुला दृष्ट्वा

देव-गन्धर्व-रक्षसाम् ॥

९

गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्रोहिणीसुतः ।
विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसान्विताः
नृत्यवादित्रगीतं च कुर्वन्ति सुमनोरमम् ।
तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ॥
अजाविकं गो-खरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा ।
भोजयित्वा द्विजान्कामैः संतर्प्य च महाधनैः

प्रययौ सहितो विप्रेस्तूयमानश्च माधवः ।
तस्माद्गन्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुरारिन्दमः ॥ १३
गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली ।
तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना ॥ १४
कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषां च व्यतिक्रमः ।
उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ॥ १५
सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विदिता वै महात्मना ।
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम्
तत्र गर्गं महाभागं ऋपयः सुव्रता नृप ।
उपासांचक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो
तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः ।
विधिवद्विधनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मनां
उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान्विप्रेभ्यो विप्रदाय सः
नीलवासास्तदाऽगच्छच्छिखतीर्थं महायशाः
तत्रापश्यन्महाशंखं महामेरुमिवोच्छ्रितम् ।
श्वेतपर्वतसंकाशं ऋषिसंघैर्निषेवितम् ॥ २०
सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली ।
यक्षा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः ॥
पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः ।
ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलं तस्य वनस्पतेः
व्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते ।
प्राप्तैश्च नियमैस्तैस्तैर्विचरन्तः पृथक् पृथक् ॥
अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन्पुरुषर्षभ ।
एवं ख्यातो नरठयात्र लोकेस्मिन्स वनस्पतिः
ततस्तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतम् ।
तस्मिंश्च यदुशार्दूलो दत्त्वा तीर्थं पयस्विनीः २५

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठयि
भास्तभावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

तत इति ॥ १ ॥ शुभ्राः शुचयः ॥ ३ ॥ कालज्ञानं
प्रति कालज्ञानार्थम् ॥ १७ ॥ शंखं शंखनामानम् ॥ २० ॥
नगं वृक्षम् ॥ २१ ॥

ताम्रायस्नानि भाण्डानि
पत्राणि विविधानि च ।

पूजयित्वा विजाक्षेय

पूजितश्च तपोधने ॥

२६

पुण्यं कृतपते राजसाजगाम हलायुधः ।
तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानायेष्वगन्धः ॥
आगत्य समिले पापि पूजयामास धीविजान्
तर्पयं दत्त्वा विप्रेभ्यः परिमोगान् सुपुष्कलाञ्च
ततः प्रायादग्रे राजन् दक्षिणेन सरस्वतीम्
गत्वा दीपं महाबाहुनातिदूरे महायशः ॥ २९
धर्मोत्सा नानाधम्मपानं तीर्थमपमदच्युतः ।
यत्र पद्मगराजस्य पासुकेः नयिषेदानम् ॥ ३०
महाभूतेर्महाराज बहुभिः पत्रगोष्ठेनम् ।
श्रुर्षणां हि महेश्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ॥
यत्र देवाः समागम्य पासुकेः पत्रगोष्ठमम् ।
सर्वपत्रगराजानमम्ययिञ्चन् यथाधिधि ॥ ३२
पद्मग्रेभ्यां नयं तत्र विपते न स्म पौरव ।
तत्रापि विधियदत्त्वा विप्रेभ्यां दत्तसञ्चयान्
प्रायादग्रे दिशं तत्र तत्र तीर्थान्यनेकदाः ।
महेश्वरात्मन्यानि प्रथितानि पदे पदे ॥ ३४
आगत्य तत्र तीर्थेषु पयोक्तं तत्र चर्षिभिः ।
कृत्यौषधान्नियमं दत्त्वा दानानि सर्वशः ॥
अभिवाद्य मुनीन् प्रायः तत्र तीर्थनिवासिनः ।
उद्दिष्टमार्गः प्रययी यत्र भूयः सरस्वती ॥ ३६
प्रादुर्भूय धी नयिवृत्ते वृष्टिर्पातहता यथा ।
श्रुर्षणां नैमिष्याणामपेक्षार्थं महात्मनाम् ॥
निवृत्तां तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली
बभूव विस्मितां राजन् पलः श्वेतानुलेपनः
जनमेजय उवाच ।

कस्मात्सरस्वतीं प्राप्ताश्रित्वा प्रादुर्भूगीमयव
द्याख्यातमेतद्विच्छामि सर्वमध्ययुस्तत्तम ॥
फार्ष्णिमधिकारणे तत्र विस्मितां यदुनन्दनः ।
निवृत्तां तैतुना केन कथमेव सरिद्धरा ॥ ४०

पैदास्पयन उवाच ।

पूर्वं कृतयुगे राजर्षिमिषेयास्तपास्थिनः ।
चर्तमाने सुधिपुले सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ४१
श्रुययो वदयो राजस्तस्तप्रमभिषेदिरे ।

उपेत्या च महाभागास्तस्मिन्सत्रे यथाविधि
निवृत्ते भीमिषेये ये सत्रे द्वादशवार्षिके ।

आजम्भुश्रुपयस्तत्र वदयस्तीर्थकारणात् ४३

श्रुर्षणां वदुलत्वात् सरस्वत्या विदांपते ।

तीर्थानि नगरायन्ते कूले धी दक्षिणे तदा ॥

समन्तपञ्चकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः ।

तीर्थलोमाग्रद्वयाच्च नचास्तीरं समाश्रिताः

जुहतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनाम्

श्राव्याधेनातिमहता बभूवुः पूरिता दिशः ॥

अग्निहोत्रस्ततस्तेषां क्रियमाणं महत्तमम् ।

अदोमत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानैः स्वमन्त्रतः ॥

यालभित्वा महाराज अदमकुट्टाश्च तापसाः

दन्तोन्मूलिनश्चाभ्ये प्रसंख्यानास्तथा परे ॥

पायुमथा जलाहाराः पर्णमक्षाश्च तापसाः ।

नानानियमयुक्ताश्च तथा स्पण्डिलशायिनः ॥

आसन्धे मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः ।

शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गामिव दिवीकसः

शतशश्च समापेक्षुर्भूयः सत्रयाजिनः ।

तेऽयकाशं न ददुः सरस्वत्या महायताः ५१

ततो यमोपवीतिस्ते तत्तीर्थं निर्भिमाय वै ।

जुगुबुधामिहोप्राञ्च चक्रुश्च विधिधाः क्रियाः

ततस्तमृपिसंघातं निराशं चिन्तयाम्बितम् ।

दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थं सरस्वती ॥ ५३

ततः कुञ्जान् बहन्कृत्वा सन्निवृत्ता सरस्वती

श्रुर्षणां पुण्यतपसां कारुण्याज्जनमेजय ५४

ततो निवृत्त्य राजेन्द्र तेषामर्थं सरस्वती ।

भूयः प्रतीक्ष्यमिमुषी प्रसूत्राय सरिद्धरा ॥

अमोघा गमनं कृत्वा तेषां भूयो यजाम्यहम् ।

इत्यद्भुतं महद्यकं तदा राजन्महानदी ॥ ५६

पथं स कुञ्जो राजन् धी नैमिषीय इति स्मृतः

कुरुश्रेष्ठ कुरुश्रेष्ठे कुरुष्व महतां क्रियाम् ॥ ५७

तत्र कुञ्जान्वहन् दृष्ट्वा निवृत्तां च सरस्वतीम्

बभूव विस्मयस्तत्र रामस्याय महात्मनः ५८

उपस्पृश्य ॥ तत्रापि

विधिवद्यदुनन्दनः ।

दत्त्वा दायान् विजातिभ्यो

भाण्डानि विविधानि च ॥ ५९

अविश्रायं इत्यदिदप्यम् ॥ ३७ ॥ इच्छामि धौतमिति शेष ॥ ३९ ॥ यमोपवीति यज्ञसूत्रैः । तर्पे प्रेतामोनामुत्तरभागं
तर्पयेन धौते प्रदिग्दं निर्भिमाय निर्मायेत्यर्थ ॥ ५२ ॥ निराशं सरस्वताजललाभे इत्यर्थ ॥ ५३ ॥ कुञ्जान् आत्मनो
यासृष्टानानि तीर्थविशेषानित्यर्थ ॥ ५४ ॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च
ततः प्रायाद्वलो राजन्पूज्यमानो द्विजातिभिः
सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतम् ।
वदरेङ्गुदकाश्मर्यप्लक्ष्वाश्वत्थाविभीतकैः ६१
कङ्कोलैश्च पलाशैश्च करारैः पोलुभिस्तथा ।
सरस्वतीतीर्थरुहैस्तरुभिर्विविधैस्तथा ॥ ६२
करूपकवरैश्चैव विल्वैराम्नातकैस्तथा ।
अतिमुक्तकपण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

जनमेजय उवाच ।
सप्तसारस्वतं कस्मात्-
कश्च मङ्गणको मुनिः ।
कथं सिद्धः स भगवान्
कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ १
कस्य वंशे समुत्पन्नः किं चाधीतं द्विजोत्तम
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्द्विजसत्तम २
वैशम्पायन उवाच ।
राजन्सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत्
आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ॥ ३
सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा
सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥ ४
पितामहस्य महतो वर्तमाने महामखे ।
वितते यज्ञवाटे च संसिद्धेषु द्विजातिषु ॥ ५
पुण्याहघोषैर्विमलैर्वेदानां निनदैस्तथा ।
देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन्यज्ञविधौ तदा ॥ ६
तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे ।
यजतस्तस्य सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥ ७
मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्मार्थकुशलैस्तदा ।
उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजार्तीस्तत्र तत्र ह ८
जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जसा
तस्य यज्ञस्य संपत्त्या तुतुषुर्देवता अपि ।

विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः १०
वर्तमाने तथा यज्ञे पुष्करस्थे पितामहे ।
अन्रुवन्पयो राजन्नायं यज्ञो महागुणः ॥ ११
न दृश्यते सरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ।
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सस्माराय सरस्वतीम्
पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै ।
सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ॥
तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्त्वरायुक्तां सरस्वतीम्
पितामहं मानयन्तीं ऋतुं ते बहु मेनिरे ॥ १४
एवमेवा सरिच्छ्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती ।
पितामहार्थं संभूता तुष्ट्यर्थं च मनीषिणाम् ॥
नैमिषे मुनयो राजन्समागम्य समासते ।
तत्र चित्राः कथां ह्यासन् वेदं प्रति जनेश्वर
यत्र ते मुनयो ह्यासन्नानास्वाध्यायवेदिनः ।
ते समागम्य मुनयः सस्मरुर्वै सरस्वतीम् ॥
सा तु ध्याता महाराज
ऋषिभिः सत्रयाजिभिः ।
समागतानां राजेन्द्र
सहायार्थं महात्मनाम् ॥ १८
आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती ।
नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां सत्रयाजिनाम्
आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता ।
गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठ्ये
भारतभावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

सप्तेति ॥ १ ॥ सस्मरुः स्मृतवन्तः ॥ १७ ॥ गयेषु,
गयदेशेषु ॥ २० ॥

आहता सरितां श्रेष्ठा गयध्वे सरस्वती ।
 विशालां तु गयस्याहर्भूषणः संशितप्रताः २१
 सरित्सा हिमधत्पाभ्यात्प्रभुता शीघ्रगामिनी
 औद्दालकेस्तथा यन्ने यजतस्तस्य भारत २२
 समेते सयंतः स्फूर्तिं मुनीनां मण्डले तदा ।
 उत्तरे कोसला भागे पुण्ये राजन्महात्मनः ॥
 उद्दालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती ।
 आजगाम भरिच्छ्रेष्ठा तं देशं मुनिकारणात् ॥
 पूज्यमाना मुनिगणैर्यत्कलाजिनसंवृतैः ।
 मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसा कृता
 सुरेणुर्भूषणे छापे पुण्ये राजर्षिसेविते ।
 कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः ॥ २६
 आजगाम महामाणा सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ।
 मोघपत्यापि राजेन्द्र पक्षिणं महात्मना २७
 समाहता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती ।
 वक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरन्वती २८
 सुरेणुरिति विख्याता प्रभुता शीघ्रगामिनी ।
 विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः २९
 समाहता ययी तत्र पुण्ये हैमध्वे गिरी ।
 पक्षीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थं समागताः
 सप्तसारस्यतं तीर्थं ततस्तु प्रथितं भुवि ।
 इति सप्तसरस्यत्यो नामतः परिकीर्तिताः ॥
 सप्त सारस्यतं चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम् ।
 शृणु मङ्गणकस्यापि कीमारब्रह्मचारिणः ॥
 आपगामधगाढस्य राजन् प्रकीर्णितं महत् ।
 दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र त्रियममंसि भारत ॥
 आयन्तां रुचिरापाङ्गं
 दिग्धाससमनिन्दिताम् ।
 सरस्यत्यां महाराज
 चरुक्न्दे वीर्यममंसि ॥ ३४
 तत्रेतः स तु जग्राह कलशे वै महातपाः ।
 सप्तधा प्रविभागं तु कलदास्यं जगाम ह ३५
 तत्रपयः सप्त जाता जक्षिरे मरुतां गणाः ।
 वायुधेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः ३६
 वायुञ्जालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्यवान्

पयमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ॥ ३७
 इदमत्यद्भुतं राजन् शृणुवाश्चर्यतरं भुवि ।
 महर्ष्यश्चितं, यादृक् त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
 पुरा मङ्गणकः सिद्धः कुशाग्रेणेति नः श्रुतम्
 क्षतः किल करे गजस्तस्य शाकरसोऽस्त्रवद्
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् ।
 ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ॥
 प्रनृत्तमुभयं पारं तेजसा तस्य मोहितम् ।
 ब्रह्मादिभिः सुरै राजन् ऋषिभिश्च तपोधनैः
 विद्मतां वै महादेव ऋषेरर्थं नराधिप ।
 नायं नृत्येद्यया देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ४२
 ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह ।
 सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ॥
 भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्यानं किमर्थं च तवेदमधिकं मुने ॥ ४४
 तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
 ऋषिरुवाच ।

किं न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं नृतम्
 य दृष्ट्वा संप्रनृत्तो वै हर्षेण महता विभो ।
 तं ब्रह्मस्याब्रवीदेवो मुनिं रागेण मोहितम् ४५

ब्रह्म न विस्मयं विप्र
 गच्छामीति प्रपद्य माम् ।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं

महादेवेन धीमता ॥ ४७

अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वागृह्णताडितोऽभवत्
 ततो भस्मक्षताद्वाजनिर्गतं हिमसाग्निम् ॥
 तद्दृष्ट्वा, मीडितो राजन् स मुनिः पादयोर्गतः
 मेने, देव महादेवमिदं चोवाच विस्मितः ४९
 नान्यं देवाद्दहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
 सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलघृत् ॥
 त्वया सृष्टमिदं विश्वं च दन्तीह मनीषिणः ।
 त्वामेव सर्वं विशति पुनरेव युगक्षये ॥ ५१
 देवैरपि न शक्यस्त्वं पारिष्ठातुं कुतो मया ।
 त्वयि सर्वे स्म दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः

सुरेणुर्देवो, पक्षी यद्यपि तथापि पक्षमे स्थाने
 कोत्यते श्लोकानां पौर्वापर्यं वा विज्ञेयम् ॥ २५ ॥
 आयन्तां ज्ञातीम् ॥ ३४ ॥ मरुता प्राणवायूना एकोन-
 पचाशता एतेषां तपसा मरुतोऽदित्यामुत्पन्ना इति क्त्वा-
 न्तराविषयोऽयमर्थः ॥ ३७ ॥ इदमत्यद्भुतं राजनित्यस्य

तात्पर्यं योगेन सिद्धस्य कायस्य परिणामान्तरं न्हास-
 दृष्ट्यादिकं न जयितेऽस्तस्त्र प्रविष्टोऽन्नरसोऽपारिणममाण
 एव देहाणि सरति त दृष्ट्वा आत्मन सिद्धकायत्वं मत्वा
 मङ्गणको गर्वेण नृत्यति तदेव क्षयशून्यत्वं देहस्य महती
 योगसिद्धिः देहस्य भस्मभूतत्वं तु महोपमा सिद्धिरित्ये-
 तद्गो दशवैतस्य गर्वं परिहरतीति ॥ ३८ ॥

त्वामुपासन्त वरदं देवा प्रसादयोऽनघ ।
सर्वस्त्वमसि देवानां कर्ता कारयिता च ह ॥
त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः
एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ।
यदिदं चापलं देव कृतमेतत्स्मयादिकम् ।
ततः प्रसादयामि त्वां तपो मे न क्षणेदिति
ततो देवः प्रीतमनास्तमृषिं पुनरब्रवीत् ।

तपस्ते वर्धनां विप्र मत्प्रसादान्नतन्त्रया ५६
आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धमहं सदा
समसारस्वते चास्मिन्यो मामधिप्यते नरः ॥
न तस्य दुर्लभं किञ्चिदधिनेह परत्र वा ।
सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः
एतन्मङ्गलकस्यापि चरितं भूरितेजसः ।
स हि पुत्रः सुकन्यायामुत्पन्नो मातरिभ्यना

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं
अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

वैशम्पायन उवाच ।

उपित्वा तत्र रामस्तु संपूज्याश्रमवासिनः
तथा मङ्गलके प्रीतिं शुभां चक्रे हलायुधः ॥ १
दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च
पूजितो मुनिसदृश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ २
अनुज्ञाप्य मुनीन्सर्वान् स्पृष्ट्वा तोयं च भारत ।
प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्भहावलः ॥ ३
ततस्तवौशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।
कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ॥ ४
महता शिरसा राजन् प्रस्तजङ्ग्यो महोदरः ।
राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा ॥ ५
तत्र पूर्वं तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना ।
यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ६
यत्रस्थश्चिन्तयामास दैत्यदानवविग्रहम् ।
तत्प्राप्य च बलो राजंस्तीर्थप्रवरमुत्तमम् ॥ ७
विधिवद्वै ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनाम्
जनमेजय उवाच ।

कपालमोचनं ब्रह्मन् कथं यत्र महामुनिः ॥ ८
मुक्तः कथं चास्य शिरो लग्नं केन च हेतुना ।
वैशम्पायन उवाच ।

पुरा वै दण्डकारण्ये राघवेण महात्मना ९
चसता राजशार्दूल राक्षसान् शमायिष्यता ।
जनस्थाने शिरश्छिन्नं राक्षसस्य दुरात्मनः ॥
श्वरेण शितधारेण उत्पपात महावने ।

महोदरस्य तल्लग्नं जंघायां वै यदृच्छया ॥ ११
वने विचरतो राजन्स्थि भित्त्वाऽस्फुरत्तदा ।
स तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह ॥ १२
अभिगन्तुं महाप्राशस्तीर्थान्यायतनानि च ।
स पूतिना विम्ववता वेदनातो महामुनिः ॥ १३
जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्यां चेति नः श्रुतम्
स गत्वा सरितः सर्वाः समुद्रांश्च महातपाः
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ।
आप्लुत्य सर्वतीर्थेषु न च मोक्षमवाप्तवान् ॥ १५
स तु शुश्राव विप्रेन्द्र मुनीनां वचनं महव ।
सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा ॥ १६
सर्वपापप्रशमनं सिद्धिक्षेत्रमनुत्तमम् ।
स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः ॥ १७
तत औशनसे तीर्थे तस्योपस्पृशतस्तदा ।
तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातान्तर्जले तदा ॥
विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
स चाप्यन्तर्जले मूर्ध्ना जगामादर्शनं विभो ॥
ततः स विशिरा राजन्पूतात्मा वीतकल्मषः
आजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महोदरः ॥ २०
सोऽथ गत्वाऽऽश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥
ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।
कपालमोचनामिति नाम चक्रुः समागताः २२

स्मयादिकं गर्वादिकम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्या-
न्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टविंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

उपित्वेति ॥ १ ॥

स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानृपिः ।
 पीत्वा पयः सुविपुलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः
 तत्र दत्त्वा बहून् दायान् विप्रान् संपूज्य माधवः
 जगाम वृष्णिप्रवरो रुपङ्गोराग्रम तदा ॥ २४
 यत्र तप्तं तपो घोरमाष्टिपेणेन भारत ।
 ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः
 सर्वकामसमृद्धं च तदाश्रमपदं महत् ।
 मुनिभिर्ग्राहणीश्चैव सेवितं सर्वदा विभो ॥ २५
 ततो हलधरः श्रीमान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 जगाम तत्र राजेन्द्र रुपङ्गस्तनुमत्यजत ॥ २६
 रुपङ्गो ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनिष्ठश्च भारत ।
 देहान्यासे कृतमना विश्विन्य बहूधा तदा ॥
 ततः सर्वानुपादाय तनयान्धै महातपाः ।
 रुपङ्गुरग्रहीत्तत्र नयध्वं मा पृथूदकम् ॥ २७
 विज्ञायातीतवयसं रुपङ्गुं ते तपोधनाः ।
 तं च तीर्थमुपानिन्दुः सरस्वत्यास्तपोधनम् ॥

इति श्रीमहामारते शाल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतोपाख्याने

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ -

४०

जनमेजय उवाच ।

कथमाष्टिपेणो भगवान् विपुलं तप्तवांस्तपः ।
 सिन्धुद्वीपः कथं चापि ब्राह्मण्यं लब्धवास्तदा
 देवापिश्च कथं ब्रह्मन् विश्वामित्रश्च सत्तम ।
 तन्ममाचक्ष्व भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ २
 वैशम्पायन उवाच ।

पुरा कृतयुगे राजन्नाष्टिपेणो द्विजोत्तमः ।
 वसन् गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ३
 तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव च ।
 समासितं नागमद्विद्या नापि वेदा विशापते ॥ ४
 स निर्बिण्णस्ततो राजंस्तपस्तेपे महातपाः ।
 ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदाननुत्तमान् ॥ ५
 स विद्वान् वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्युपिसत्तमः ।

तत्र तीर्थे वरान्प्रादाच्चीनेव सुमहातपाः ॥ ६
 अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः ।
 आगुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलं
 अद्यप्रभृति नैवात्र भयं द्यालान्नविष्यति ।
 अपि चालेन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलं
 एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः ।
 एवं सिद्धः स भगवानाष्टिपेणः प्रतापवान् ९
 तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् ।
 देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुमर्हत् ॥ १०
 तथा च कीशिकस्तात तपोनित्यो जितेंद्रियः
 तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ११
 गाधिर्नाम महानासीत्क्षत्रियः प्रथितो भुवि
 तस्य पुत्रोऽभवद्राजन् विश्वामित्रः प्रतापवान्

श्रोमरण तपेत् अक्षय स्वर्गमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ब्राह्मण
 ब्रह्मसंघातो वेदसमूह इति यावत् । तत स्वायं ध्यन्
 'ब्राह्मण ब्रह्मसंघाते' इति मेदिनी ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते शाल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

कथमिति ॥ १ ॥

स राजा कौशिकस्तान् महायोग्यभवत्किल
स पुत्रमभिषिच्यथा विश्वामित्रं महातपाः १३
देहन्त्यासे मनश्चक्रे तमृधुः प्रणताः प्रजाः ।
न गन्तव्यं महाप्राणं प्राणि चास्मान्महाभयात्
एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः ॥
विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम

दत्तुं कृत्वा तु ततो गाधि-

विश्वामित्रं निवेद्य च

जगाम त्रिदिवं राजन्

विश्वामित्रोऽभवत्पुत्रः

न स शक्नोति पृथिवीं यत्नवानपि रक्षितुम् ।
ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयम्
निर्ययौ नगराद्यापि चतुरङ्गबलान्वितः ।

स गत्वा दूरमध्वानं वसिष्ठाश्रममभ्ययात् १८
तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रानयान्वहन् ।
ततस्तु भगवान्विप्रो वसिष्ठोऽऽश्रममभ्ययात्
दृष्ट्वा ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ।

तस्य क्रुद्धो महाराज वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
सृजस्व शबरान् घोरानिति स्वां गामुवाच ह ।
तथोक्ता साऽसृजद्धेनुः पुरुषान् घोरदर्शनान्
ते तु तद्वलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतोदिशम् ।
तच्छ्रुत्वा विद्वतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः

तपः परं मन्यमान-

स्तपस्येव मनो दधे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तरर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशम्पायन उवाच ।

ब्रह्मयोनेरवाकीर्णं जगाम यदुनन्दनः ।
यत्र दाल्भ्यो वको राजन्नाश्रमस्थो महातपाः
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्यिणः ।

सोऽस्मिन्तीर्थवरे राजन्

सरण्यत्याः समाहितः ॥ २३

नियमं शोपचारसंश्र

कर्षयन् देहमात्मनः ।

जलाहारो वायुभक्षः

पर्णहारश्च गोऽभवत् ॥ २४

तथा स्थण्डिलशायी च

ये चान्ये नियमाः पृथक् ।

असकृत्तस्य देवास्तु

व्रतधिष्णं प्रचक्रिरे ॥ २५

न चास्य नियमाद्बुद्धिरपयानि महात्मनः ।

ततः परेण यत्नेन तपत्वा बहुविधं तपः ॥ २६

तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ।

तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः २७

अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य ततः ।

स तु वध्रे वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति

तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकापितामहः ।

स लब्ध्वा तपसोऽग्रेण ब्राह्मणत्वं महायशाः ॥

विचचार महीं कृत्स्नां कृतकामः सुरोपमः ।

तस्मिन्स्तीर्थवरे रामः प्रदाय धिविधं वन्तु ३०

पयस्विनीस्तथा धेनूर्यानानि शयनानि च ।

अथ वस्त्राण्यलङ्कारं भक्ष्यं पेयं च शोभनम् ॥

अददन्मुदितो राजन् पूजयित्वा द्विजोत्तमान्

ययौ राजंस्ततो रामो वकस्याश्रममन्तिकात्

यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाल्भ्यो वक इति श्रुतिः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठोये
भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

ब्रह्मेति । ब्रह्मयोनेः ब्राह्मण्योत्पादकात्तीर्थाद्वाकीर्णं
नाम दाल्भ्यसेवितं तीर्थं जगाम ॥ १ ॥ तस्यावाकीर्णत्वमाह-

तपसा घोररूपेण कर्षयन् देहमात्मनः ॥ २

क्रोधेन महताऽऽविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान्

पुरा हि नैमिषीयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ३

जुहावेत्यादिना । अवाकीर्णन्ते नीचैरवपात्यन्ते शत्र-

वोऽस्मिन्नित्यवाकीर्णमित्यर्थः । वैचित्रवीर्यिणः विचित्रवीर्यं

एव वैचित्रवीर्यः स पितृत्वेनास्त्यस्य तस्यैवेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतापवान् राष्ट्रं जुहावेति संबन्धः । सत्रे वृत्ते निवृत्ते सतीतु-

त्तरेण संबन्धः ॥ ३ ॥

वृत्ते विश्वजितोऽन्ते वै पञ्चालानृपयोऽगमन्
तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थं मनस्विनः ॥ ४
बलान्वितान्धरसतरान्निर्व्याधीनेकविशर्त
तानव्रवीद्वको दालभ्यो विभजध्वं पशूनिति

पशूनेतानहं त्यक्त्वा

भिक्षिभ्ये राजसत्तमम्

एवमुक्त्वा ततो राजन्

ऋषीन्सर्वान् प्रतापवान् ॥ ६

जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः ।

स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ७

अयाचत पशून् दालभ्यः

स चैनं रुषितोऽब्रवीत् ।

यदृच्छया मृता दृष्टा

गास्तदा नृपसत्तमः ॥ ८

एतान्पशून्क्षय क्षिप्रं

ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि ।

ऋषिस्तथा वचः श्रुत्वा

चिन्तयामास धर्मवित् ॥ ९

अहो वत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि
चिन्तयित्वा मुहूर्तेन रोषाविष्टो द्विजोत्तमः
मति चक्रे दिनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः ।

सदृक्कृत्य मृतानां वै मांसानि मुनिसत्तमः ॥

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा ।

अवाकीर्णं सरस्वत्यास्तीर्थे प्रज्वाल्य पावकं

वको दालभ्यो महाराज नियमं परमं स्थितः

स तैरेव जुहावास्य राष्ट्रं मांसैर्महातपाः ॥ १३

तस्मिन्सु विधिवत्सन्ने संप्रवृत्ते सुदारुणे ।

अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिवः ॥ १४

ततः प्रक्षीयमाणं तद्राज्यं तस्य महीपतेः ।

छिद्यमानं यथानन्तं वनं परशूना विभो ॥ १५

बभूवापद्रुतं तच्च व्यवकीर्णमचेतनम् ।

दृष्ट्वा तथाऽवकीर्णं तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः ॥ १६

बभूव दुर्मना राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः ।

मोक्षार्थमकरोद्यत्नं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ॥ १७

न च श्रेयोऽध्यगच्छतु क्षीयते राष्ट्रमेव च ।

यदा स पार्थिवः खिन्नस्ते च विप्रास्तदानघ

यदा चापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृप ।

यथ वैप्राश्निकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ॥ १९

ततो वैप्राश्निकाः प्राहुः पशुं विप्रकृतस्त्वया

मांसैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्वकः ॥ २०

तेन ते ह्यमानस्य राष्ट्रास्य क्षयो महान्

तस्यैतत्तपसः कर्म येन तेऽद्य लयो महान् ॥

अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव ।

सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा बकमब्रवीत् ॥

निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ ।

प्रसादये त्वा भगवन्नपरार्धं क्षमस्व मे ॥ २३

मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः ।

त्वं गतिस्त्वं च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि

तं तथा विलपन्तं तु शोकोपहतचेतसम् ।

दृष्ट्वा तस्य कृपा जहं राष्ट्रं तस्य व्यमोक्षयत् ॥

ऋषिः प्रसन्नस्तस्याभूत्संरंभं च विहायसः ।

मोक्षार्थं तस्य राज्यस्य जुहाव पुनराहुतिम् ॥

मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून्बहून् ।

दृष्ट्वात्मा नैमिषारण्यं जगाम पुनरेव सः ॥ २७

धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वसचेता महामनाः

स्वमेव नगरं राजन्प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ २८

तत्र तीर्थे महाराज बृहस्पतिरुदारधीः ।

असुराणामभावाय भवाय च दिवौकसाम् ॥

मांसैरभिजुहावेष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुराः ।

दैवतैरपि संमग्रा जितकाशिभिराहवे ॥ ३०

तथापि विधिवत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायज्ञाः

वाजिनः कुजराश्चैव रथांश्चाश्वतरायुतान् ॥

रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यं च पुष्कलम्

ययी तीर्थे महाबाहुर्यापातं पृथिवीपते ॥ ३२

तत्र यज्ञे ययातेश्च महाराज सरस्वती ।

सर्पिः पयश्च सुखाव नाहुपस्य महामनः ३३

तत्रेष्टा पुरुषव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः ।

अक्रामदूर्ध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च ॥ ३५

पुनस्तत्र च राज्ञस्तु ययातेर्यजतः प्रभोः ।

औदार्यं परमं कृत्वा मार्ति चात्मनि शाश्वतीम्

ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो

यान् यान् यो मनसेच्छति ।

यो यत्र स्थित एवेह

आहतो यज्ञसंस्तरे ॥ ३८

पञ्चालान् विश्वजितो यज्ञस्यान्ते अगमन् । पञ्चालराजानं
ययुरित्यर्थः । ईश्वरं पञ्चालराजम् ॥ ४ ॥ एतान् पञ्चाल
राजदत्तान् स्वयं तत्र भागं न गृहीतवान् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यदृच्छयेतोऽगा बर्हवर्दानं धेनुम् ॥ ८ ॥ तत्र तं
इति । शत्रुनाशकर्मस्तत्र होमजपादिक
स्थानात्तत्पर्यम् ॥ २९ ॥

नस्य नस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहादिशयनाधिकम् । धिष्मिता मानुषाश्चासन दृष्ट्वा तां यद्यसंपदम्
 पदसं भोजनं धैव दानं नानाविधं तथा ३७ ततस्नात्वाकृतुमहाधर्मकृतु-
 ते मन्यमाना राक्षस्यु संप्रदानमनुत्तमम् । महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः ।
 राजानं तुष्टुः प्रीता दत्त्वा धैवाशिपः शुभाः धनिष्ठापवाहं महाभीमधेगं
 तत्र देवाः सनन्धर्वाः प्रीता यद्यस्य संपदा । भूतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यापर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
 एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ ४६ ॥

४२

जनमेजय उवाच ।

वसिष्ठस्यापवाहोऽसौ भीमधेगः कथं नु सः
 किमर्थं च सरिच्छ्रेष्ठा तसृपि प्रत्यवाहयत् १
 कथमस्याभवद्दृष्टं कारणं किं च तत्प्रभो ।
 शंसं पृष्ठो महाप्राण न हि नृप्यामि कथ्यति
 धैवाम्पायन उवाच ।

विश्वामित्रस्य विप्रपेर्वसिष्ठस्य च भारत ।
 भृशं वैरमभृद्भ्राजस्तपःस्पर्धाकृतं महत् ॥ ३
 आश्रमो धै वसिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान्
 पूर्वतः पार्श्वतश्चासीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ४
 यत्र स्थाणुर्महाराज तप्तवान्परमं तपः ।
 तत्रास्य कर्म तद्धोरं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५
 यत्रेष्टा भगवान् स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीम्
 स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ६
 तत्र तीर्थे सुराः स्कन्दमभ्यपिञ्चनराशिप ।
 सैनापत्येन महता सुरारिविनिवर्हणम् ॥ ७
 तस्मिन्सारस्वते तीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः
 वसिष्ठं चालयामास तपसोऽग्रेण तच्छृणु ८
 विश्वामित्रवसिष्ठौ तावहन्यहनि भारत ।
 स्पर्धां तपःकृतां तीव्रां चक्रतुस्तौ तपोधनौ ९
 तत्राप्यधिकसन्तापो विश्वामित्रो महामुनिः
 दृष्ट्वा तेजो वसिष्ठस्य चिन्तामभिजगाम ह ॥
 तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्धर्मनित्यस्य भारत ।
 इयं सरस्वती तूर्णं मत्समीपं तपोधनम् ॥ ११

धानयिष्यति धेगेन वसिष्ठं तपनां वरम् ।
 इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ॥ १२
 एवं निश्चित्य भगवान्विश्वामित्रो महामुनिः
 सस्मार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंस्क्तालोचनः ॥
 सा ध्याता मुनिना नेन व्याकुलत्वं जगाम ह
 जघ्रे चीनं महावीर्यं महाकोपं च भावयन्ती ॥
 तत एनं धेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा ।
 उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ॥ १०
 हतवीरा यथा नारी,

साऽभवद्दुःखिता भृशम् ।

इति किं कर्वाणीति

प्रोवाच मुनिनत्तमम् ॥ १६
 नामुवाच मुनिः फुल्लो वसिष्ठं शीघ्रमानय ।
 यावदेनं नित्यम्यद्य तच्छृत्वा व्यथिता नदी
 प्राञ्जलिं तु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
 प्राकम्पत भृशं भीता वायुनेवाहता लता ॥
 तथारूपां तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदीम् ।
 अधिचारं वसिष्ठं त्वमानयस्वान्तिकं मम १९
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा
 प्रात्वा पापं चिकीर्षितम् ।
 वसिष्ठस्य प्रभावं च
 जानन्त्यप्रतिमं भुवि ॥ २०
 साऽभिगम्य वसिष्ठं च इदमर्थमचोदयत् ।
 यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभावदीपे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

४२

वसिष्ठस्येति । अपोहते तीरे प्रास्यतेऽनेनेत्यप-
 वाहस्तीर्थविशेषः ॥ १ ॥ कथ्यति त्वयि कथयति सति
 ॥ २ ॥

उभयोः शापयोर्भोता
 धेपमाना पुनः पुनः ।
 चिन्तयित्वा महाशाप-
 मृषिपिपासिता भृशम् ॥ २२
 तां कृशां च विवर्णां च
 दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम् ।
 उवाच राजन् धर्मात्मा
 वसिष्ठो द्विपदा वरः ॥ २३
 वसिष्ठ उवाच ।
 पाशात्मानं सस्त्रिच्छेदे
 यद्द मां शीघ्रगामिनी ।
 विश्वामित्रः शपेद्भि त्वां
 मा कृपाक्ष्य विचारणाम् ॥ २४
 तस्य तद्वचनं श्रुत्या
 कृपाशीलस्य सा सरित् ।
 चिन्तयामास कौरव्य
 किं कृत्वा सकृत् भवेत् ॥ २५
 तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना
 वसिष्ठो मन्थ्यतीति हि ।
 कृतवान् हि दयां मित्यं
 तस्य पार्यं हितं मया ॥ २६
 अथ कृले सके राजन्
 जपन्तमृषिसत्तमम् ।
 जुह्वान् कौशिकं प्रेक्ष्य
 सरस्वत्यभ्यर्चिन्तयत् ॥ २७
 इदमन्तरमित्येवं ततः सा सरिता वरा ।
 कृलापहारमकरोऽस्येन वेगेन सा सरित् ॥
 तेन कृलापहारेण मिश्रावकृण्णिरौह्यत् ।

उह्यमानः स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वतीम्
 पितामहस्य सरसः प्रवृत्ताऽसि सरस्वति ।
 व्याप्तं चेदं जगत्सर्वं तवैवाभोभिरुत्तमैः ३०
 त्वमेवाकाशगा देवि मेघेषु सृजसे पयः ।
 सर्वाश्चापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहि ३१
 पुष्टिर्द्युर्विस्तृता कीर्तिः सिद्धिर्बुद्धिरमा तथा
 त्वमेव धाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत्
 त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा ।
 एवं सरस्वती राजंस्तुयमाना महर्षिणा ॥ ३३
 वेगेनोवाह तं धिप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति ।
 न्यवेदयत् चामीर्ष्यं विश्वामित्राय तं मुनिम्
 तमान्नीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः ।
 अयान्वेषेत्प्रहरणं वसिष्ठान्तकरं तदा ॥ ३५
 तं तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य ग्रहावध्याभयान्नदी ।
 अपोवाह वसिष्ठं तु प्राचीं दिशमतन्निद्रता ॥
 उभयोः कुर्वतो चाकर्म
 वञ्चयित्वा च गाधिजम् ।
 ततोपचाहितं दृष्ट्वा
 वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ३७
 अग्रवीहुःखसंकुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षणः ।
 यस्मान्मया त्वं सरिच्छेदे वञ्चयित्वा पुनर्गता
 शोणितं वह कल्पाणि रक्षोग्रामणिसंमतम् ।
 ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ॥
 अवहच्छोणितोन्मिथं तोयं संवत्सरं तदा ।
 अधर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरस्तदा ॥ ४०
 सरस्वती तथा दृष्ट्वा बभूवुर्भृशदुःखिताः ।
 एवं वसिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ॥
 आगच्छच्च पुनर्मार्गं समेव सरितां वरा ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शतत्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतीपादध्याने
 द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

वैशम्पायन उवाच ।

सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता । तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोणितं समुपाबहव ॥ १

वयं कथय त्वत्तोऽधीमहि वेदान्, वदन्निदनादृष्टया भावदीपे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

मृतेषु ऋषिषु सप्रदायेच्छेदे स्तुतिर्मात्रा ॥ ३१ ॥

रक्षोग्रामणिसमतमित्यत्र नृत्सत्वमार्थम् ॥ ३९ ॥ इति

श्रीमहाभारते शतत्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलकण्ठोपे भास्वत् ॥ सा शप्तेति ॥ १ ॥

शतत्य ० ६

४३

अथाजग्मुस्ततो राजन् राक्षसास्तत्र भारत
 तत्र ते शोणितं सर्वं पिबन्तः सुखमासते ॥ २
 तृप्ताश्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः ।
 नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ॥ ३
 कस्यचित्त्वथ कालस्य ऋषयः सुतपोधनाः
 तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ॥ ४
 तेषु सर्वेषु तीर्थेषु स्वाप्नुत्य मुनिपुङ्गवाः ।
 प्राप्य प्रीतिं परां चापि तपोलुब्धा विशारदाः
 प्रययुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमसृग्वहम् ।
 अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा ॥ ५
 दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिमुक्तम् ।
 पीयमानं च रक्षोभिर्वहुभिर्नृपसत्तम ॥ ७
 तान्दृष्ट्वा राक्षसान् राजन्मुनयः संशितव्रताः
 परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे ॥ ८
 ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः ।
 आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९
 कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते हृदो ह्ययम्
 एवमाकुलतां यातः श्रुत्वाऽध्यास्यामहे वयम्
 ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती ।
 दुःखितामथ तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधनाः ॥
 कारणं श्रुतमस्माभिः शापश्चैव श्रुतोऽनघे ।
 करिष्यान्ति तु यत्प्राप्तं सर्वं एव तपोधनाः ॥ १२
 एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परम् ।
 विमोचयामहे सर्वे शापादेतां सरस्वतीम् ॥ १३
 ते सर्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमैस्तथा ।
 उपवासैश्च विविधैर्यमैः कष्टव्रतैस्तथा ॥ १४
 आराध्य पशुभर्तारं महादेवं जगत्पतिम् ।
 मोक्षयामासुस्तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम्
 तेषां तु सा प्रभावेण प्रकृतिस्था सरस्वती ।
 प्रसन्नसलिला जज्ञे यथापूर्वं तथैव हि ॥ १६
 निर्मुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विवर्धौ सा यथापुरा
 दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथा कृतम्
 तानेव शरणं जग्मू
 राक्षसाः क्षुधितास्तथा ।
 कृत्वाञ्जलिं ततो राजन्
 राक्षसाः क्षुधयाऽर्दिताः ॥ १८
 ऊचुस्तान्वै मुनीन्सर्वान् कृपायुक्तान्पुनः पुनः
 वयं च क्षुधिताश्चैव धर्माञ्जीनाश्च शाश्वतात्
 न च नः कामकारोऽयं यद्वयं पापकारिणः ।

युष्माकं चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा २०
 यत्पापं वर्धतेऽस्माकं यतः स्मो ब्रह्मराक्षसाः
 योपितां चैव पापेन योनिदोषकृतेन च ॥ २१
 एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
 ये ब्राह्मणान्प्रद्विषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः
 आचार्यमृत्विजं चैव गुरुं वृद्धजनं तथा ।
 प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः
 तत्कुरुध्वमिहास्माकं तारणं द्विजसत्तमाः ।
 शक्ता भवन्तः सर्वेषां लोकानामपि तारणे ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा तुष्टुवुस्तां महानदीम् ।
 मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः २५
 क्षतं कीटावपन्नं च यच्चोच्छिष्टाचितं भवेत् ।
 सकेशमवधूतं च रुदितोपहतं च यत् ॥ २६
 एभिः संसृष्टमन्नं च
 भागोऽसौ रक्षसामिह ।
 तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वा-
 नेतान्यलाद्विवर्जयेत् ॥ २७
 राक्षसान्नमसौ भुंक्ते यो भुंक्ते ह्यन्नमीदृशम् ।
 शोधयित्वा ततस्तीर्थमृपयस्ते तपोधनाः २८
 मोक्षार्थं राक्षसानां च नदीं तां प्रत्यचोदयन्
 महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां वरा
 अरुणामानयामास
 स्वां तनूं पुरुषर्षभ ।
 तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा
 तनूस्त्यक्त्वा दिवं गताः ॥ ३०
 अरुणायां महाराज ब्रह्मवध्यापहा हि सा ।
 एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः ॥ ३१
 तस्मिंस्तीर्थे वरे स्नात्वा
 विमुक्तः पाप्मना किल
 जनमेजय उवाच ।
 किमर्थं भगवान् शक्रो
 ब्रह्मवध्यामवाप्तवान् ॥ ३२
 कथमस्मिंश्च तीर्थे वै
 आप्तुत्याकलमपोऽभवत् ।
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणुष्वैतदुपाख्यानं
 यथा वृत्तं जनेश्वर ॥ ३३
 यथा विभेद समयं नमुचेर्वासवः पुरा ।
 नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्यरश्मिं समाविशत् ॥

तेनेन्द्रः सरयमकरोत्समयं चेदमग्रवीत ।
 न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहोने
 यधिप्याभ्यसुरधेष्ट सखे सत्येन ते शपे ।
 एषं स हृत्वा समयं दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ३६
 चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः
 तच्छिरो नमुचेदिल्लं पृष्ठतः शक्रमन्विषात्
 भो भो मिग्रहन्पापेति वृषाणं शक्रमन्निफात्
 एषं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनः पुनः ३८
 पितामाऽय सन्तप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ।
 तमग्रवीहो कगुरुरुणायां यथाधिधि ॥ ३९
 इष्टोपस्पृश देवेन्द्र तीर्थं पापभयापहे ।
 एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिर्ये तु ॥ ४०
 निगूढमस्यागमनमिहासीत्पृथमेव तु ।
 ततोऽभ्येत्यारुणां देवीं ग्राययामास घागिणा
 सरस्वत्यारुणायाश्च पुण्योऽयं संगमो मह न्
 इह त्वं यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकशः ॥ ४२
 अत्राप्लुत्य सुषोरास्त्वं पानकाहिप्रमोक्ष्यसे ।
 इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुक्षे धै जनमेजय ॥ ४३
 ब्रह्मा यथायद्वलभिदरुणायामुपास्पृशत् ।
 स मुक्तः पाप्मना तेन प्रत्यपप्राकृतेन च ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

जनमेजय उवाच ।

सरस्वत्याः प्रभायोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम ।
 कुमारस्याभिपेकं तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हन्मि ॥
 यस्मिन्देष्टे च काले च यथा च धर्तुं वर ।
 यैश्चाभिपिक्तो भगवान्विधिना येन च प्रभुः २
 स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत्कदनं महत्वा
 तया मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।

कुरुवंशस्य सदृशं कौतूहलमिदं तव ।
 हर्षमुत्पादयत्येष वचो मे जनमेजय ॥ ४
 हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य नराधिप ।
 अभिपेकं कुमारस्य प्रभावं च महात्मनः ॥ ५

जगाम संहृष्टमनास्त्रिदिवं त्रिदशेश्वरः ।
 शिरस्तच्छाप नमुचेस्तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
 लोकान्कामदुग्धान्प्राप्तमक्षयान् राजसत्तम
 वैशम्पायन उवाच ।
 तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा
 दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ।
 अधाप्य धर्मं परमार्थकर्म
 जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थम् ॥ ४६
 यत्रायजद्राजसूयेन सोमः
 साक्षात्पुरा विधिर्वत्पार्थिवेन्द्रः ।
 अत्रिर्धोमान्धिप्रमुखो वभूष
 होता यस्मिन् कतुमुख्ये महात्मा ॥ ४७
 यस्यान्तेऽभूत्सुमहद्दानधानां
 दैतेयानां राक्षसानां च देवैः ।
 यस्मिन् युद्धं तारकार्यं सुतीर्थं
 यत्र स्कन्दस्तारकार्यं जघान ॥ ४८
 सैन्यापत्यं लब्धवान् देवतानां
 महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्ता ।
 साक्षाच्चैवं न्यवसत्कार्तिकेयः
 सदा कुमारो यत्र स हृक्षराज ॥ ४९

तेजो माहेश्वरं स्कन्तमग्रीं प्रपतितं पुरा ।
 तत्सर्वभक्षो भगवान्नाशक इन्द्रमुक्षयम् ॥ ६
 तेनासीदतितेजस्वी दीप्तिमान् हव्यवाहनः ।
 न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ॥ ७
 स गङ्गामभिसंगम्य नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभुः ।
 गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्करोपमतेजसम् ८
 अथ गङ्गापि तं गर्भमसहन्ती विधारणे ।
 उत्ससर्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमराचिंते ॥ ९
 स तत्र वृषधे लोकाणाद्युत्प ज्वलनात्मजः ।
 ददद्गुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ १०
 शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् ।
 ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचुक्रुः

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतमावदोषे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

सरस्वत्या इति ॥ १ ॥

तासां विदित्वा भावं तं मातृणां भगवान्प्रभुः
 प्रलुतानां पयः पद्भिर्वदनैरपिबत्तदा ॥ १२
 तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः
 परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः ॥
 यत्रोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गाया गिरिमूर्धनि ।
 स शैलकाञ्चनः सर्वः संबभौ कुरुसत्तम ॥ १४
 वर्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता ।
 अतश्च सर्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः ॥
 कुमारः सुमहावीर्यः कार्तिकेय इति स्तुतः ।
 गाङ्गेयः पूर्वमभवन्महायोगबलान्वितः ॥ १६
 शमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः ।
 ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ १७
 स तस्मिन्काञ्चने दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया वृतः
 स्तूयमानः सदा शेते गन्धर्वैर्मुनिभिस्तथा ॥
 तथैतमन्वनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः ।
 दिव्यवादित्रनृत्यज्ञाः स्तुवन्त्यश्चारुदर्शनाः ॥
 अन्वास्ते च नदी देवं गङ्गा वै सरितां वरा ।
 दधार पृथिवी चैनं विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २०
 जातकर्मादिकास्तत्र क्रियाश्चक्रे बृहस्पतिः ।
 वेदश्चैनं चतुर्भूतिरुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ २१
 धनुर्वेदश्चतुष्पादः शस्त्रग्रामः ससंग्रहः ।
 तत्रैनं समुपातिष्ठत्साक्षाद्वाष्पी च केवला ॥
 स ददर्श महावीर्यं देवदेवमुमापतिम् ।
 शैलपुत्र्या समासीनं भूतसंघशतैर्वृतम् ॥ २३
 निकाया भूतसंघानां परमाद्भुतदर्शनाः ।
 विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः
 व्याघ्रसिंहर्क्षवदना विडालमकराननाः ।
 वृषदंशमुखाश्चान्ये गजोष्ट्रवदनास्तथा ॥ २५
 उलूकवदनाः केचिद्गृध्रगोमायुदर्शनाः ।
 क्रौञ्चपारावतनिर्भेदनाः राङ्गवैरपि ॥ २६
 श्वाविच्छल्यकगोधानामजैडकगवां तथा ।
 संहशानि वपुष्यन्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ॥
 केचिच्छैलाम्बुदप्रख्याश्चक्रोद्यतगदायुधाः ।
 केचिदज्जनपुञ्जाभाः केचिन्ताचलप्रभाः ॥
 सप्त मातृगणाश्चैव समाजमुर्विशापते ।
 साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ॥
 रुद्रादित्यास्तथा सिद्धा
 भुजगा दानवाः खगाः ।

विडालवृषदंशौ मार्जारजातिभेदौ तत्सदृशाननौ ॥ २५ ॥
 तस्य स्कन्दस्य पृष्ठतः पश्चात् शाखविशाखनैगमेयाः आसन्

ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्
 सपुत्रः सह विष्णुना ॥ ३०
 शक्रस्तथाभ्ययाद्रुपं कुमारवरमच्युतम् ।
 नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्वसत्तमाः ॥ ३१
 देवर्षयश्च सिद्धाश्च बृहस्पतिपुरोगमाः ।
 पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ॥
 तेऽपि तत्र समाजमुय्यामा धामाश्च सर्वशः
 स तु बालोऽपि बलवान्महायोगबलान्वितः
 अभ्याजगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ।
 तमाव्रजन्तमालक्ष्य शिवस्यासीन्मनोगतम् ॥
 युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गायाः पावकस्य च ।
 कं नु पूर्वमयं बालो गौरवाद्भ्युपैष्यति ॥
 अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्मनोगतम्
 तेषामेतमभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः ॥ ३६
 युगपद्योगमास्थाय ससर्ज विविधास्तनूः ।
 ततोऽभवच्चतुर्भूतिः क्षणेन भगवान्प्रभुः ॥ ३७
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठतः ।
 एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान्प्रभुः
 यतो रुद्रस्ततः स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शनः ।
 विशाखस्तु ययौ येन देवी गिरिवरात्मजा ॥
 शाखो ययौ सं भगवान् वायुभूतिर्विभावसु
 नैगमेयोऽगमद्गङ्गां कुमारः पावकप्रभः ॥ ४०
 सर्वे भासुरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः ।
 तान्समभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१
 हाहाकारो महानासीद्देवदानवरक्षसाम् ।
 तद्गृष्ट्वा महदाश्चर्यमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४२
 ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् ।
 गङ्गाया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिम् ४३
 प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्वाजपुङ्गव ।
 इदमूचुर्वचो राजन् कार्तिकेयप्रियेऽस्य ॥ ४४
 अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् ।
 अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४५
 ततः स भगवान् धीमान् सर्वलोकपितामहः
 मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥
 ऐश्वर्याणि च सर्वाणि देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
 भूतयक्षविहङ्गानां पन्नगानां च सर्वशः ॥ ४७
 पूर्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनाम् ।
 समर्थं च तमैश्वर्यं महामतिरमन्यत ॥ ४८

ते स्कन्देन सह चत्वारः ॥ ३८ ॥ अद्भुतमदृष्टपूर्वम् ॥ ४२ ॥

ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः
सैन्यपत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ॥ ४९ ॥
सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः ।
तान् सर्वान् व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ॥
ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं
कुमाराभिषेकोपक्रमे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

धिशिष्यायन उवाच ।

ततोऽभिषेकसमारान्सर्वान् संभृत्य शाखतः
बृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाग्निं यथाविधि
ततो हिमवता दत्ते मणिप्रथरुशोभिते ।
दिव्यरत्नाचिते पुण्ये निषण्णे परमासने ॥ १ ॥
सर्वमङ्गलसंभारैर्विधिमंत्रपुरस्कृतम् ।
आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ३
इन्द्राविष्णुं महावीर्यौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
घाता धैव पिघाता च तथा चैवानिलानलौ
पूष्णा भगेनार्यम्णा च अंशेन च विवस्वता ।
रुद्रश्च सहितो धीमान् भिषेण वरुणेन च ॥ ५ ॥
रुद्रैर्घुसभिरादितैरश्विनैश्च वृतः प्रभुः ।
विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ॥ ६ ॥
गन्धैरप्सरोगिभिर्यक्षराक्षसपन्नगैः ।
देवर्षिभिरसंरप्यातैस्तथा ब्रह्मर्षिभिर्यथा ॥ ७ ॥
वेदान्तैर्वालिखिलैर्व्याहृतिर्मरीचिभिः ।
भृगुभिश्चाद्रिरोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ८
सर्पैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः ।
पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महात्पाः ॥ ९ ॥
अभिषेकः समाप्तः सारस्वतोपाख्यानम् ॥

१०

११

समुद्राश्च नृदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च
पृथिवीं द्यौर्दिशाश्चैव पादपाञ्च जनाधिप ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठेय्ये भारत-
मावदोषे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

अभिषेकार्थमाजग्मुः शीलेन्द्रं साहितास्ततः ५१
पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ।
समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ५२ ॥
तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
निषेदुर्द्वेगगन्धर्वाः सर्वे संपूर्णमानसाः ॥ ५३ ॥

अदितिर्देवमाता च

न्दीः श्रीः स्वाहा सरस्वती ।

उमा शची सिनीवाली

तथा चानुमतिः कुहूः ॥ १ ॥

१३

राका च ध्रिपणा चैव

पत्न्यश्चान्या दिवौकसाम् ।

हिमवन्निव विन्ध्यश्च

मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ॥

१४

पेरवतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च ।

मासार्धमासा ऋतवस्तथा राश्यहनी नृप १५

उच्चैः श्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः ।

अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्चौपधिभिः सह ॥ १६ ॥

धर्मश्च भगवान् देवः समाजग्मुर्हि सङ्गताः ।

कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये १७

बहुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः ।

ते कुमारभिषेकार्थं समाजग्मुस्ततस्ततः १८

जगृहुस्त तदा राजन् सर्व एव दिवौकसः ।

आभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वशः ॥

दिव्यसम्भारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्नृप ।

११०० ॥ ११ ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

तत इति ॥ १ ॥ आभिषेचनिकं भाण्डं
करणम् ॥ १९ ॥ सरस्वतीभिर्दक्षवृताभिर्नदीभि
रेव वा समाभिः ॥ २० ॥

कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये लोककीर्तिताः
 तस्मै प्रसा ददौ प्रीतो धत्तिनो गानरतमः
 कामवीर्यधरां सिद्धान्महापारिषदाग्रभुः ।
 नन्दिसेनं लोहिताक्षं वण्टाकर्णं च संगमम्
 चतुर्थमस्यानुचरं नयानं कुमुदमालिनम् ।
 तत्र स्वाणुर्महातेजा महापारिषदं प्रभुः ॥ २५ ॥
 मायाशतधरं कामं कामवीर्यधत्तान्वितम् ।
 ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुराग्निनिवर्तणम्
 स हि देवास्तुरे गुह्यं दैत्यानां भीमकर्मणाम् ।
 जघान दोभ्यां संकुलः प्रयुतानि चतुर्दश २७
 तथा देवा ददुरुत्तरमे सेनां नैधृतसंकुलान् ।
 देवशत्रुक्षयकरीमजय्यां विष्णुं पिण्डीम् २८
 जयशब्दं तथा चर्द्धेवाः सर्वे सवासवाः ।
 गन्धर्वा यक्षरक्षांसि मुनयः पितरस्तथा २९
 ततः प्रादादनुचरी यमकालोपमावुभी ।
 उन्माथश्च प्रमाथश्च महावीर्यो महावुर्ग ॥ ३० ॥
 सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ नौ सूर्यानुयायिनी ।
 तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रनापवान्
 कैलासशृङ्गसङ्काशौ श्वेतमाल्यानुलेपनी ।
 सोमोऽप्यनुचरी प्रादान्मणिं सुमाणमेव च ॥
 ज्वालाजितं तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशनः
 ददावनुचरी शूरीं परसैन्यप्रमाथिनीं ॥ ३३ ॥
 परिधं च वटं चैव भीमं च सुमहाबलम् ।
 दहति दहनं चैव प्रचण्डौ वीर्यसंतती ॥ ३४ ॥
 अंशोऽप्यनुचरान्पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ।
 उत्क्रोशं पञ्चकं चैव वज्रदण्डधरावुभी ॥ ३५ ॥
 ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा ।
 चक्रं विक्रमकं चैव संक्रमं च महाबलम् ।
 स्कन्दाय त्रीननुचरान् ददौ विष्णुर्महायशाः
 वर्धनं नन्दनं चैव सर्वविद्याविशारदौ ।
 स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भिषजां वरौ
 कुन्दं च कुसुमं चैव कुमुदं च महायशाः ।
 उम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने २९
 चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेघचक्रौ बलोत्कटौ ।
 ददौ त्वष्टा महामायौ स्कन्दायानुचरावुभौ
 सुवतं सत्यसन्धं च ददौ भित्रो महात्मने ।
 कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः ४१
 सुदर्शनीयौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ।
 सुवतं च महात्मानं शुभकर्मणमेव च ॥ ४२ ॥
 कार्तिकेयाय संप्रादाद्विधाता लोकविश्रुतौ ।

पाणीतकं कार्त्तिकं च महामायाधितावुभी ॥
 पुषा च पार्वती प्रादात्कार्तिकेयाय भागम् ।
 बलं चानिधनं चैव महावीर्यो महाबली ॥ ४४ ॥
 प्रददौ कार्तिकेयाय धायुर्गन्धमन्त्रम् ।
 यमं चानिधनं चैव निर्मिषन्तौ महाबली ४५
 प्रददौ कार्तिकेयाय वनणः सत्यम् ४६
 सुधर्मं महात्मानं तथैवाप्यनिवर्त्यम् ४७
 हिमवान्प्रददौ राजन् हुताशनसुताय वै ।
 काञ्चनं च महात्मानं मेघमालिनमेव च ४७
 ददायनुचरी भगवन्निपुत्राय भारतम् ।
 गिर्यं चानिधनं चैव मेघेवापरी ददौ ४८
 महात्मा तर्वाणिपुत्राय महाबलपराक्रमी ॥
 उन्मूलं चानिधनं च महापापाणयोधिनी ॥
 प्रददायनिपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभी ।
 संप्रहं विप्रहं चैव समुद्रोऽपि गदाधरी ॥ ५० ॥
 प्रददायनिपुत्राय महापारिषदावुभी ।
 उन्मादं शंकुकर्णं च पुष्पदन्तं तथैव च ॥ ५१ ॥
 प्रददायनिपुत्राय पार्थना शुभदर्शना ।
 जयं महाजयं चैव नागीं ज्वलन्मूनवे ॥ ५२ ॥
 पथं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा ५३
 सागराः सरितश्चैव निरयश्च महाबलाः ।
 ददुः सेनागणाध्यक्षान् शूलपट्टिशधारिणः
 दिव्यप्रहरणोपेता-
 नानाधैपधिभूषितान् ।
 शृणु नामानि चाप्येवं
 येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ॥ ५५ ॥
 विविधा धर्मपत्ताधिवाभरणभूषिताः ।
 शंकुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ५६
 अनन्तो द्वादशभुज-
 स्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ।
 घ्राणश्रवाः कपिस्कन्धः
 काञ्चनाक्षो जलन्धमः ॥ ५७ ॥
 अक्षः सन्तर्जनो राजन् कुनदीकस्तमोन्तकृत्
 एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैकजटः प्रभुः ५८
 सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ।
 पुण्यनामा सुनामा च सुचक्रः प्रियदर्शनः ५९
 परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यानुलेपनः ।
 अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः

ज्वालाजिह्वः करालाक्षः

शितिकेशो जटो हरिः ।

परिश्रुतः कोकनदः

कृष्णकेशो जटाधरः ॥ ६१

चतुर्दंष्ट्रोऽजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः ।

विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः ६२

उदाराक्षो रयाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रभः ।

समुद्रप्रेगो राजेन्द्र शैलकर्म्मो तथैव च ६३

वृषो मेघः प्रयाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।

धूम्रः श्वेतः फलिद्वश्च सिद्धार्थो यरदस्तथा ॥

प्रियकक्षैश्च नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ।

भानन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा ६५

क्षेमघाहः सुधाहश्च सिद्धपात्रश्च भारत ।

गोमजः कनकापीडो महापारिपदेश्वरः ६६

गायनो हसनश्चैव घाणः खड्गश्च धीर्यवान् ।

धैताली गतिताली च तथा कथकयातिकौ

हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह ।

रणोत्फटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दनः ६८

फालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोदरः ।

फालकक्षः सितश्चैव भूताना मथनस्तथा ६९

यक्षघाहः सुधाहश्च देवयाजी च सोमपः ।

मजनश्च महातेजः कथकायौ च भारत ७०

तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेयश्च धीर्यवान् ।

मधुरः सुप्रसादश्च विरीटी च महाबलः ७१

घत्सलो मधुवर्णश्च फलशोदर एव च ।

धर्मदो मन्मथकरः सूचीयन्त्रश्च धीर्यवान् ७२

श्वेतघण्टः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः ।

दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥

अचलः कनकाक्षश्च बालानामपि यः प्रभुः ।

सञ्चारकः कोकनदो गृध्रपन्नश्च जम्बुकः ७४

लोहाजवक्त्रो जयनः कुम्भवनश्च कुम्भकः ।

स्वर्णश्रीवश्च कृष्णजीवा हंसवक्त्रश्च चन्द्रमः ७५

पाणिकूर्चाश्च शम्बूरुः पञ्चवक्त्रश्च शिक्षकः ।

चापघण्टश्च जम्बूरुः शाकवक्त्रश्च कुञ्जलः ७६

योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः ।

पैतामहा महात्मानो महापारिपदाश्च यो ७७

यौवनस्थाश्च बालाश्च पृच्छाश्च जनमेजय ।

सहस्रशः पारिपदाः कुमारमवतस्त्रिरे ७८

वक्त्रैर्नानाविधैर्यै तु शृणु ताञ्जनमेजय ।

कूर्मकुण्डलवक्त्राश्च शशोलूकमुखास्तथा ७९

परोष्ठवदनाश्चान्ये वराहवदनास्तथा ।

मार्जारशशवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च भारत ८०

नकुलोलूकवक्त्राश्च काकवक्त्रास्तथा परे ।

आखुवल्गुकवक्त्राश्च मयूरवदनास्तथा ८१

मत्स्यमेघाननाश्चान्ये अजाविमहिपाननाः ।

कृशशार्दूलवक्त्राश्च द्वीपिसिंहाननास्तथा ८२

भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखाश्च ये ।

गरुडाननाः कङ्कमुखा वृककाकमुखास्तथा

गोसरोष्ठ्रमुखाश्चान्ये वृषदंशमुखास्तथा ।

महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत ८४

पारावतमुखाश्चान्ये

तथा वृषमुखाः परे ।

कोकिलाभाननाश्चान्ये

इयेनतिसिरिकाननाः ॥ ८५

कुक्कलासमुखाश्चैव धिरजोम्बरधारिणः ।

व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शुभाननाः

आशीविषाश्चैरधरा गोनासावदनास्तथा ।

स्थूलोदराः कुशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कुशोदराः

न्हस्त्रयीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषणाः

गजेन्द्रचर्मवसनस्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ॥

स्कन्धेमुषा महाराज तथाप्युदरनोमुखाः ।

पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि ॥ ८९

पाश्यान्नाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ।

तथा कीटपतङ्गानां सद्यशास्या गणेश्वराः ॥

नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ।

नानावृक्षभुजाः केचित्कटिशीर्षास्तथा परे ॥

भुजङ्गभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ।

चीरसंवृतगात्राश्च नानाकनकवाससः ॥ ९२

नानावेपथराश्चैव नानामाल्यानुलेपनाः ।

नानावस्त्रधराश्चैव चर्मवासस एव च ॥ ९३

उष्णीषिणो मुकुटिनः सुग्रीवाश्च सुवर्चसः ।

किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा काञ्चनमूर्धजाः

त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे

शिखोद्विगो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा

चित्रमालाधराः केचित् केचिद्रोमाननास्तथा

विग्रहैकरसा नित्यमजेयाः सुरसत्तमैः ॥ ९६

कृष्णा निर्मासवक्त्राश्च दीर्घपृष्ठास्तदूदराः ।

स्थूलपृष्ठा न्हस्त्रपृष्ठा प्रलम्बोदरमेहनाः ॥ ९७

महाभुजा न्हस्त्रभुजा न्हस्त्रगात्राश्च वामनाः

कुञ्जाश्च न्हस्त्रजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥

हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथा परे ।

दीर्घोच्छ्वासा दीर्घजङ्घा विकराला ह्यधोमुखाः

महादंष्ट्रा नहस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथा परे ।
 चारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन्सहस्रशः ॥
 सुविभक्तशरीराश्च दीपिमन्तः खलंकृताः ।
 पिगाक्षाः शंकुकर्णाश्च रक्तनासाश्च भारत ॥
 पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्राः स्थूलोष्ठा हृदिमूर्धजाः ।
 नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ॥
 नानाचर्मभिरालङ्घिता नानाभाषाश्च भारत ।
 कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः ।
 हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिपदास्तथा ।
 दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ॥
 पिगाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत ।
 वृकोदरनिभाश्चैव केचिदजनसन्निभाः ॥१०॥
 श्वेताक्षा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथा परे
 कल्माषा बह्वो राजंश्चिप्रवर्णाश्च भारत ॥
 चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः ।
 नानावर्णाः सवर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ॥
 पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्यमानानि मे शृणु ।
 शेषैः कृतः पारिपदेरायुधानां परिग्रहः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलरामनोर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं
 स्कन्दाभिषेके पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४६

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु मातृगणान् राजन्कुमारालुचरानिमान्
 कीर्त्यमानान्मया वीर सपत्नगणसूदनान् ॥

यशस्विनीनां मातृणां

शृणु नामानि भारत ।

याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः

कल्याणीभिश्च भागशः ॥ २

प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा
 श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका ॥ ३

अप्सु जाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा
 जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयंकरी ॥ ४

वसुदामा च दामा च विशोका नन्दिनी तथा
 एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ॥ ५

उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्षय शोभना ।
 शत्रुञ्जया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ॥
 माधवी शुभवस्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत ।
 गीतप्रिया च कल्याणी रुद्ररोमाऽमिताशना
 मेघसूना भोगवती सुभृश कनकावती ।
 अलाताक्षी वीर्यवती विशुज्जिता च भारत ।
 पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बहुयोजना ।
 संतानिका च कौरव्य कमला च महाबला
 सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी ।
 नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोल्बलमेखला ॥
 शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी
 वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभावदीपे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

शृण्विति ॥ १ ॥

कृक्षाम्बिका निष्कुटिका
 वामा चत्वरवासिनी ।
 सुमहला स्वस्तिमती
 बुद्धिकामा जयाप्रिया ॥ १२
 धनदा सुप्रसादा च भयदा च जलेश्वरी ।
 पङ्डी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ॥
 कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत
 वसुध्रीः कोटरा चैव चित्रसेना तथाऽचला
 कुकुटिका शंखलिका
 तथा शकुनिका नृप ।
 कुण्डारिका कौकुलिका
 कुम्भिकाऽथ शतद्वी ॥ १५
 उत्क्राथिनी जलेला च महावेगा च कङ्कणा
 मनोजया कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ॥
 केशयन्त्री वृद्धिर्वासा क्रोशनाऽथ तडित्प्रभा
 मन्दोदरी च सुपङ्डी च कोटरा मेघवाहिनी ॥
 सुमगा लम्बिनी लम्बा
 ताम्रचूडा विकशिनी ।
 उर्ध्ववेणीधरा चैव
 पिगाक्षी लोहमेखला ॥ १८
 पृथुवर्णा मधुलिका मधुकुमा तथैव च ।
 पक्षालिका मत्कुलिका जरायुर्जजरानना ॥
 खयाता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप ।
 खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुटिका ॥
 अमोघा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा ।
 वेणुवीणाधरा चैव पिगाक्षी लोहमेखला ॥
 शशोत्कमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा ।
 शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ॥
 जटालिका कामचर्या दीर्घजिह्वा बलोत्कटा ।
 कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ॥
 लोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप ।
 एकत्वचा सुकुसुमा कृष्णकर्णा च भारत ॥ २४
 क्षुरकर्णा चतुर्कर्णा कर्णावधरा तथा ।
 चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना ॥ २५
 रावकर्णा प्रताकर्णा भेरीदन्तवर्णाऽथ ॥ २६
 गुणा च सुमणा च त्र तथाऽमात्यथ कामदा ।
 चतुष्पथरता चैव मूर्तितीर्थान्यङ्गोचरी ॥ २७
 पशुदा विसदा चैव सुखदा च महायशा ।
 पयोदा गोमहिषदा सुविशाला च भारत ॥ २८
 प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुपोचना ।

नौकर्णा मुखकर्णा च विशिरा मंथिनी तथा ॥
 एकचन्द्रा मेघकर्णा मेघमाला विरोचना ।
 पताश्रान्याश्च बह्वी मातरो भरतर्षभ ॥ ३०
 कार्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः ।
 दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्डश्च भारत ॥
 सबला मधुराश्चैव यौवनस्थाः स्वलङ्कृताः ।
 माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा ॥
 निर्मासगात्र्यः श्वेताश्च तथा काञ्चनसन्निभाः ।
 कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ ॥ ३३
 अरुणाभा महाभोगा दीर्घकेश्यः सिताम्बराः ।
 उर्ध्ववेणीधराश्चैव पिगाक्ष्यो लम्बमेखलाः ॥
 लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ।
 ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्षक्ष्यश्च तथा पराः ॥
 वरदाः कामचारिण्यो
 नित्यं प्रमुदितास्तथा ।
 याम्या रौद्रास्तथा सौम्याः
 कौबेर्योऽथ महाबलाः ॥ ३६
 चारुण्योऽथ च माहेन्द्र्य-
 स्तथाऽऽभ्रेय्यः परंतप ।
 चाण्डयश्चाथ कौमार्यो
 ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ ॥ ३७
 वैष्णव्यश्च तथा सौर्यो वाराह्यश्च महाबलाः
 रूपेणांस्तरसां तुल्या मनोहार्यो मनोरमाः
 परपुष्टोपमावाक्ये तथर्ख्या धनदोपमाः ।
 शक्रवीर्योपमा युद्धे दीप्या चन्दिहस्तास्तथा
 शङ्खणां विग्रहे नित्यं भयदास्ता भयन्त्युत ।
 कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा ॥ ४०
 अचिन्त्यबलवीर्याश्च तथाऽचिन्त्यपराक्रमाः ।
 वृक्षच चरवासिभ्यश्च उपपथनिकेतनाः ॥ ४२
 गुहाश्मशानवासिभ्यः
 शैलप्रखण्डालयाः ।
 नानाभरणधारिण्यो
 नानामाल्याम्बरास्तथा ॥ ४३
 नानाविचित्रवेषाश्च नानाभाषास्तथैव च ।
 एते चान्ये च बहवो गणाः शत्रुभयंकराः ४३
 अनुजसुमहार्त्मानं त्रिदशेन्द्रस्य समते ।
 ततः शन्त्यस्त्रमदद्भगवान्पाकशासनः ॥ ४४
 गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुराद्वेषाम् ।
 महास्वनां महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभाम्
 अरुणादित्यवर्णां च पताकां भरतर्षभ ।
 ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम् ॥ ४६

उभ्यां नानाप्रहरणां तपोधीर्यं जलान्विताम् ॥
अजेयां स्वर्णैर्मुक्तां नासां सेनां धनश्याम् ।

रुद्रतुल्यबलैर्मुक्तां
योधानामयुतोस्त्रिभिः ।

न सा विजानाति रणा-

त्कदाचिद्विनिवर्तितम् ॥ ४८

विष्णुर्ददौ धैजयन्तीं मालां बलधिवर्धिनीम् ।

उमा ददौ विरजसीं वाससीं रविस्वप्रभे ॥ ४९

गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतं जम्बुमुत्तमम् ।

ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डं चैव शूद्ररूपिणिः ॥ ५०

गरुडो दयितं पुत्रं मयूरं चित्रवीरिणम् ।

अरुणस्ताम्रचूडं च प्रददौ चरणाभुधम् ॥ ५१

नागं तु वरुणो राजा बलधीर्यसमन्वितम् ।

कृष्णाजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः ॥

समरेषु जयं चैव प्रददौ लोकभावनः ।

सेनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य तः ॥

शुशुभे ज्वलितोऽग्निमान् द्वितीय इव पावकः ।

ततः पारिपदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः ॥ ५२

ययां दैत्यविनाशाय

लहादयन्सुरपुङ्गवान् ।

सा सेना मैत्रेयती भीमा

सवष्टोच्छिद्रतकेतना ॥ ५३

समेरीशं खमुरजा

सायुधा सपताकिनी ।

शास्त्री धौरेवाभाति

ज्योतिर्मिरिव शोभिता ॥ ५४

ततो देवनिकायास्ते नानाभूतगणास्तथा ।

वाद्यामासुरव्यग्रा भेरीः शंखाश्च पुष्कलान् ॥

पटहान् जङ्घ्रारंश्चैव

क्रकचान् गोविपाणिकान् ।

आडम्बरान् गोमुखान्श्च

डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥ ५५

तुष्टुवृक्ते कुमारं तु सर्वे देवाः सवासवाः ।

जगुश्च देवगन्धर्वा ननुतश्चाप्सरोगणाः ॥ ५६

ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ ।

रिपून् हन्तास्मि समरे ये वो वधचिकर्षिवः ॥

प्रतिगृह्य वरं देवा-

स्तस्माद्विबुधसत्तमात् ।

प्रीतात्मानो महात्मानो

मेनिरे निहतान् रिपून् ॥ ५७

सर्वेषां भूतसंघानां हर्षाद्वादः समुत्थितः ।

अपूरयन् लोकांस्त्रान धरे दत्तो महात्मना ॥

स निर्ययी महासेनो महत्या सेनया वृतः ।

वधाय युधि दैत्यानां रक्षार्थं च दिवीकन्याम्

व्यवन्नायो जयो धर्मः

मिजिल्लैर्माधुर्यैः स्तुभिः ।

महासेनस्य भिन्याना-

मग्रे जग्मुर्नगाधिप ॥ ५८

स तथा भीमया देवः शूलमुद्रहन्तया ।

ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्मया ॥

गङ्गामुमलनागचक्राक्षिनीमरहन्तया ।

हर्मिनिहनिनादिन्या विनय प्रययी गुहः ॥ ५९

नैव दद्यात् सर्वदैतया राक्षसा दानवास्तथा ।

व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोद्विष्टाः समन्ततः

अभ्यद्रवन्त देवान्नान् विविधानुधपाणयः ।

एषा च स नतः शूलः स्कन्दस्तेजोबलान्वितः

शक्त्यग्रे भगवान् भीमं पुनः पुनरवाकिरत् ।

आदधधात्मनस्तेजो हृदिपेज इवानलः ॥ ६०

अभ्यस्यमाने शक्त्यग्रे स्कन्देनामिततेजसा ।

उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले ॥

संज्ञादयन्तश्च तथा निर्घाताधापनन् द्वितीः ।

यथान्तकालसमये सुगोराः स्युस्तथा नृप ॥

क्षिप्वा लोका यदा शक्तिः सुगोराऽनलमृनुना

ततः क्रोड्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ ।

ततः प्रीतो महासेनो जघान भगवान् प्रभुः ।

दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमम् ॥ ६३

वृतं दैत्यायुर्नैर्धैर्यैर्धलिभिर्दशभिर्नृप ।

महिषं चाष्टभिः पञ्चैर्धृतं संख्ये निजघ्नितवान् ॥

त्रिपादं चायुतशतैर्जघान दशभिर्धृतम् ।

न्हृदोदरं निखर्धश्च वृतं दशभिरीश्वरः ॥ ६५

जघानानुचरैः सार्धं विविधानुधपाणिभिः ।

तथाऽकुर्वन्त विपुलं नादं बध्यत्सु शत्रुषु ॥ ६६

कुमारानुचरा राजन्पूरयन्तो दिशो दश ।

ननुतश्च वचल्यश्च जहसुश्च मुदान्विताः ॥ ६७

शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र

ततोऽर्चिर्भिः समन्ततः ।

त्रैलोक्यं वासितं सर्वं

जृम्भमाणामिरेव च ॥ ७८

दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे

पटाकयाऽवधूताश्च हताः केचित् सुरद्विपः ॥

केचिद्वण्टारवज्रता निषेदुर्वसुधातले ।

केचित्प्रहरणैश्छिन्ना विनिष्पेतुर्गतायुपः ॥ ८०

एवं सुरद्विपोऽनेकान् बलधानाततायिनः ।
जघान समरे धीरः कार्तिकेयो महाबलः ८१
बाणो नामाथ दैतयो बलेः पुत्रो महाबलः
क्रीञ्चं पर्यतमाश्रित्य देवसंघानवाधत ॥ ८२
तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः ।
स कार्तिकेयस्य भयात्क्रीञ्चं शरणमीयिवान्
ततः क्रीञ्चं महामन्युः
क्रीञ्चनादग्निनादितम् ।
शफ्त्या विभेद भगवान्
कार्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ८४

स शालस्कन्धशबलं प्रस्तयानरचारणम् ।
प्रोक्षीनोऽज्ञान्तयिहगं विनिष्पतितपन्नगम् ८५
गोलाङ्गूलक्षसंघैश्च द्रवद्भिरनुनादितम् ।
कुरङ्गमधिनिर्घोषनिनादितधनान्तरम् ८६
विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहैश्च सहसा हृतैः ।
शोच्यामपि दशां प्राप्तो रराजेय स पर्यतः
विद्याधराः समुत्पेतस्तस्य शृङ्गनिघासिनः ।
किन्नराश्च समुद्विप्ताः शक्तिपातरथोद्धताः ॥
ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽप्य सहस्रशः ।
प्रदीप्तात्पर्यतथेष्टाट्टिचिन्नाभरणस्रजः ॥ ८९
ताभिजध्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ।
स चैव भगवान् कुक्षो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा ॥
सहानुजं जघानाशु पुत्रं देवपतिर्यथा ।
विभेद क्रीञ्चं शफ्त्या च पावकिः परवीरहा
बहुधा चैकधा चैव कृत्वाऽऽत्मानं महाबलः
शक्तिः क्षिप्ता रणे तस्य पाणिमेति पुनः पुनः
पथं प्रभायो भगवांस्ततो भूयश्च पावकिः ।
शौर्याद्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ॥
क्रीञ्चस्तेन विनिर्भिको दैत्याश्च शतशो हताः
ततः च भगवान् देवो निहत्य विबुधाद्विषः ९४
स भज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं
तारकवधे पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

‘तस्मै श्रुदितवपायाय तमस्यारं दर्शयति भगवान् सनत्कु-
मारस्तस्मै इत्याचक्षते’ इति छादोग्ये श्रुतं स्तं दस्य
पूर्वपरिग्रहमाह-केचिदिति ॥ ९८ ॥ इति श्रीमहाभारते

ततो दुन्दुभयो राजश्रेष्ठः शङ्खाश्च भारत १५
मुमुक्षुर्देवयोपाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमम् ।
योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽप्य सहस्रशः ॥
दिव्यगन्धमुपादाय वधौ पुण्यश्च मारुतः ।
गन्धर्वास्तुपुत्रैश्चैनं यज्वानश्च महर्षयः ॥ ९७
केचिदेनं व्यवस्यन्ति पितामहसुतं प्रभुम् ।
सनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोर्न तमग्रजम् ९८
केचिन्महेश्वरसुतं केचित्पुत्रं विभावसोः ।
उमायाः कृत्तिकानां च गङ्गायाश्च वदन्त्युत
एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलम् ।
योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽप्य सहस्रशः ॥
एतत्ते कथितं राजन् कार्तिकेयामिषेचनम्
शृणु चैव सरस्वत्यास्तथैवर्षस्यपुण्यताम् ॥
बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु ।
कुमारेण महाराज त्रिविष्टपमिवापरम् १०२
पेश्वर्याणि च तथस्यो द्वाधीशः पूयक् पूयक्
ददौ नैर्ऋतमुप्येभ्यश्चैलोक्यं पावकात्मजः ॥
एवं स भगवांस्तस्मिंस्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः ।
अभिपिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः
तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपां पतिः ।
अभिपिक्तः सुरगणैर्वैष्णो भरतर्षभ ॥ १०५
अस्मिंतीर्थवरे ज्ञात्वा
स्क्रुन्दं चाभ्यर्च्य लाङ्गुली ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं
वासंस्याभरणानि च ॥ १०६
उपित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा ।
पूज्य तीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयं च लाङ्गुली ॥
हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभयमाधवोत्तमः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यथाऽभिपिक्तो भगवान्स्कन्दो देवैः समागतैः

शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि त वतः ।
अभिपेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १

यच्छ्रुत्वा पृतमात्मानं

विजानामि तपोधन ।

प्रहृष्टानि च रोमाणि

प्रसन्नं च मनो मम ॥

अभिपेकं कुमारस्य दैत्यानां च वधं तथा ।
श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥
अपां पतिः कथं ह्यस्मिन्नभिपिक्तः पुरा सुरैः ।
तन्मे ब्रूहि महाप्रज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ४

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथम् ।
आदौ कृतयुगे राजन् वर्तमाने यथाविधि ५
वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमथाब्रुवन् ।
यथास्मान् सुरराट् शक्रो भयेभ्यः पानि सर्वदा
तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव ।
वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये ॥ ७
समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपातिः ।
सोमेन सार्धं च तव हानिवृद्धी भविष्यतः ॥
एवमस्तिवति तान्देवान्वरुणो वाक्यमब्रवीत्
समागम्य ततः सर्वे वरुण सागरालयम् ॥ ९
अपां पतिं प्रचक्षुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
अभिपिच्य ततो देवा वरुणं यादसां पतिम् ॥

जग्मुः स्वान्येव स्थानानि

पूजयित्वा जलेश्वरम् ।

अभिपिक्तस्ततो देवै-

वरुणोऽपि महायशः

॥ ११

सरितः सागरांश्चैव नदांश्चापि सरांसि च ।
पालयामास विधिना यथा देवाञ्शतक्रतुः ॥
ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु ।
अग्नितीर्थं महाप्राज्ञो जगामाथ प्रलंबहा ॥ १३
नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे हुताशनः ।
लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदाऽनघ ॥
उपतस्थुः सुरा यत्र सर्वलोकपितामहम् ।
अग्निः प्रनष्टो भगवान् कारणं च न विब्रहे ॥

सर्वभूतक्षयो राजन् संपादय विभोऽनलम् ।

जनमेजय उवाच

किमर्थं भगवानाग्निः प्रनष्टो लोकभावनः १६
विज्ञानश्च कथं देवैस्तन्ममान्नः च तत्त्वतः ।

वैशम्पायन उवाच

भृगोः शापाद्भृशं भीतो जानवेदाः प्रनापवान्
शमीगर्भमथाग्नाय ननाश भगवांस्ततः ॥
प्रनष्टे तु तदा वन्तो देवाः सर्वे सत्रासत्राः ॥
अन्धैपन्न तदा नष्टं उवलनं भृशदुःखिताः ।
ततोऽग्नितीर्थमासाथ शमीगर्भस्यमेव हि १९
दृष्ट्युज्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ।
देवाः सर्वे नरद्वयाच्च बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ २०
उवलनं तं समासाथ प्रीताऽभूवन्सत्रासत्राः ।
पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वभक्षश्च नोऽभवत् ॥
भृगोः शापान्महाभाग यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
तत्राप्याप्लुत्य मतिमान् ब्रह्मयोनिं जगाम ह ॥
ससज भगवान् यत्र सर्वलोकपितामहः ।
तत्राप्लुत्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा ॥ २३
ससज तीर्थानि तथा देवनानां यथाविधि ।
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसुनि विविधानि च
कौबेरं प्रययौ तीर्थं तत्र तपत्वा महत्तपः ।
धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजर्षेर्लाविलः प्रभुः ॥
तत्रस्यमेव तं राजन् धनानि निधयस्तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली बलः ॥ २६
गत्वा दत्त्वा च विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ
दृष्टो तत्र तत् स्थानं कौबेरं काननोत्तमे ॥
पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ।
यक्षराज्ञा कुबेरेण वरा लब्ध्वाश्च पुष्कलाः ॥
धनाधिपत्यं सख्यं च रुद्रेणागिततेजसा ।
सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रं च नलकूबरम् ॥ २९
यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपातेरञ्जसा ।
अभिपिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः ॥ ३०
वाहनं चास्य तदुक्तं हंसयुक्तं मनोजवम् ।
विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्ऋतैश्चर्यमेव च ॥ ३१
तत्राप्लुत्य बलो राजन्दत्वा दायांश्च पुष्कलान्
जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनः ॥

४७

अत्यद्भुतमिति ॥ १ ॥ ऐलविलः कुबेरः ॥ २५ ॥

निषेधितं सर्वसर्तृर्नोक्ता वदरपाचनम् । नानर्तुकधनोपेतं सदा पुष्पफलं शुभम् ॥ ३३
इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारसतोपाख्याने
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तीर्थवरं रामो ययौ वदरपाचनम् ।
तपस्सिद्धिचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ १
भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
श्रुतायती नाम यिमो कुमारी ब्रह्मचारिणी ॥
तपश्चचार साऽत्युग्रं नियमैर्वहुभिर्दुता ।
भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भाभिनी

समास्तस्या द्यतिक्रान्ता

बह्वयः कुक्कुलोद्धतः ।

चरन्त्या नियमास्तास्तां

स्त्र्याभिस्तीमान् सुदुश्चरान् ॥ ४

तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशांपते ।
भक्त्या च भगवान्प्रीतः परया पाकशासनः
आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः ।
आस्थाय रूपं विप्रपेयसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ६
सा तं दृष्ट्वाप्रतपसं वसिष्ठं तपता वरम् ।
आचारैर्भुजिर्निर्दृष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७

उवाच नियमज्ञा च कल्याणी, सा प्रियंवदा

भगवन्मानशादूर्लक्षिमाक्षापयसि प्रभोऽ
सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुमत ।

शक्रमकन्या च ते पाणिं न दास्यामि कथञ्चन
यतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन ।

शक्रस्तोपयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥

इत्युक्तो भगवान्देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य ताम्

उवाच नियमं ज्ञात्वा सांत्वयन्निव भारत ॥

उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुवते ।

यदर्धमयमारभस्तव कल्याणि हृद्गतः ॥ १२

तच्च सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने ।

तपसा लभ्यते सर्वं यथाभूतं भविष्यति ॥

यथा स्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने

तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत्सुखम्
इति कृत्वा तपो घोरं देहं संन्यस्य मानवाः
देवत्वं यान्ति कल्याणि शृणुष्वैकं वचो मम
पञ्च चैतानि सुमगे वदराणि शुभयते ।

पचेत्युक्त्वा तु भगवाञ्जगाम बलसूदनः ॥

आमन्यता तु कल्याणीं ततो जप्यं जजाप सः

अधिदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थमुत्तमम् ॥ १७

इन्द्रतीर्थेऽतिथिख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद ।

तस्य जिह्वासनार्थं स भगवान्पाकशासनः ॥

वदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः ।

ततः प्रतप्ता सा राजन् वाग्यता विगतक्लमा

तत्परा शुचिसंघीता पावके समधिभ्रयत् ।

अपचद्वाजशादूर्लक्ष वदराणि महाव्रता ॥ २०

तस्याः पचन्त्याः सुमहान् कालोऽगात्पुरुषपर्म

न च स्म तान्यपच्यन्त दिनं च क्षयमभ्यगात्

हुताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसञ्चयः ।

अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २२

पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चासुदर्शना ॥

दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपाधर्तयतानघ ॥ २३

चरणौ दहमानौ च नाचिन्तयदनिन्दिता ।

कुर्वाणा दुष्करं कर्म महर्षिप्रियकाम्यया २४

न वैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽथवाऽभवत् ।

शरीरमग्निना दीप्य जलमध्येऽथहापिता ॥ २५

तच्चास्या वचनं नित्यमवर्तद्वदि भारत ।

सर्वथा वदराण्येव पत्न्यनौति कन्यका २६

सा तन्मनसि कृत्वैव महर्षेर्वचनं शुभा ।

अपचद्द्वदराण्येव न चापच्यन्त भारत ॥ २७

तस्यास्तु चरणौ वह्निर्ददाह भगवान्लयम् ।

न च तस्या मनो दुःखं स्वल्पमप्यभवत्तदा ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठ्ये
भारतभावदीपे सप्त चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

तत इति ॥ १ ॥ दग्धाविति । उपाधर्तयतामेऽग्रे

प्रसारितवती ॥ २३ ॥ यतोऽनिन्दिता योगवर्गेण निर्दोषा
अतो नाचिन्तयदिति स्वपादसर्वधनशमापि दाहपीडा सेहे

इति धैर्योक्ति ॥ २४ ॥

अथ तत कर्म दृष्ट्वाऽस्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः
ततः संदर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः २९
उवाच च सुरश्रेष्ठस्तां कन्यां सुदृढव्रताम् ।
प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च

तस्माद्योऽभिमतः कामः

स ते सम्पत्स्यते शुभे ।

देहं त्यक्त्वा महाभागे

त्रिदिवे मायि वत्स्यसि ॥ ३१

इदं च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति ।
सर्वपापापहं सुभु नाम्ना वदरपाचनम् ॥ ३२

विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिप्लुतम्
अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरेऽनघे ॥

त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ।
ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः

वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्तुं ययुः किल ।
तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवद्वने ॥ ३५

अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ।
ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः ॥

अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याऽभवत्तदा
अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थिताम् ॥

अथागमच्चिनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा ।
ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशः ३८

तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे
प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणं चारुदर्शना ३९

क्षीणोऽन्नसञ्चयो विप्र वदराणीह भक्षय ।
ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते ४०

इत्युक्ता साऽपचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ वदराणि यशस्विनी

दिव्या मनोरमाः पुण्याः
कथाः शुश्राव सा तदा ।

अतीता सा त्वनावृष्टि-
घौरा द्वादशवार्षिकी ॥ ४२

अनश्नन्त्याः पचन्त्याश्च
शृण्वन्त्याश्च कथाः शुभाः ।

दिनोपमः स तस्याथ
कालोऽतीतः सुदारुणः ॥ ४३

ततस्तु मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात्
ततः स भगवान्प्रीतः प्रोवाचारुन्धतीं ततः

उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमामृषीन् ।

प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ४५

ततः संदर्शयामास

स्वरूपं भगवान् हरः ।

ततोऽब्रवीत्तदा तेभ्य-

स्तस्याश्च चरितं महत् ॥ ४६

भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपार्जितम् ।

अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ४७

अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।

अनश्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः

ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतीं पुनः ।

वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि

साऽब्रवीत्पृथुनाम्नाक्षी देवं सप्तर्षिसंसदि ।

भगवान्यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमद्भुतम् ॥

सिद्धदेवर्षिर्दयितं नाम्ना वदरपाचनम् ।

तथाऽस्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुपितः शुचिः ५१

प्राप्नुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकम् ।

एवमवस्तिवति तां देवः प्रत्युवाच तपस्विनीम्

सप्तर्षिभिः स्तुतो देवस्ततो लोकं ययौ तदा

ऋषयो विस्मयं जग्मुस्तां दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम्

अश्रान्तां चाविचर्णां च

श्रुत्पिपासासमायुताम् ।

एवं सिद्धिः परा प्राप्ता

अरुन्धत्या विशुद्धया ॥ ५४

यथा त्वया महाभागे मयै संशितव्रते ।

विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन्समर्पितः

तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोपितः ।

विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ॥

अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना

तस्य चाहं प्रभावेन तव कल्याणि तेजसा ॥

प्रवक्ष्यामि परं भूयो वरमत्र यथाविधि ।

यस्त्वेकां रजनीं तीर्थे वत्स्यते सुसमाहितः

स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान्

देहन्यासात्सुदुर्लभान् ।

इत्युक्त्वा भगवान् देवः

सहस्राक्षः प्रतापवान् ॥ ५९

श्रुतावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः ।

गते वज्रधरे राजंस्तत्र वर्षे पपात ह ॥ ६०

पुष्पाणां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनाम्

देवदुन्दुभ्यश्चापि नेदुस्तत्र महास्वनाः ६१

मानुसश्च ववौ पुण्यः पुण्यगन्धो विशांपते ।
उत्सृज्य तु शुभा देह जगामास्य च भार्यताम्
तपसोऽग्रेण तं लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ।

जनमेजय उवाच ।

का तस्या भगवन्माता क संवृद्धा च शोभना
श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कीतूहलं हि मे ।
वैशम्पायन उवाच ।

भरद्वाजस्य विप्रपैः स्कन्धं रेतो महात्मनः
दृष्ट्वाऽप्सरसमायान्तो घृताचीं पृथलोचनाम्
स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपतां वरः ॥ ६५
तदाऽपतत्पर्णपुटे तत्र सा संभवत्सुता ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
वदरपासनतीर्थकथने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

वैशम्पायन उवाच ।

इन्द्रतीर्थं तनो गत्वा यदूनां प्रघरो बलः ।
विप्रैर्मन्यो धनरत्नानि ददौ क्रात्वा यथाविधि
तत्र ह्यमरराजोऽसाधीजे क्रतुशतेन च ।
शृहस्पतेश्च देवेशः प्रददौ विपुलं धनम् ॥ २

निरगलान्सजाकृष्या-

न्सर्वान्निविधदक्षिणान् ।

अजह्वानं क्रतुस्तत्र

यथोक्तान्वेदपारमैः ॥ ३

तान् क्रतून् भरतश्रेष्ठ शतक्रतुवो महाद्युतिः ।
पूरयामास विधिवत्ततः ख्यातः शतक्रतुः ४
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनम्
इन्द्रतीर्थमिति ख्यात सर्वपापप्रमोचनम् ५
उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुसलायुधः ॥
ग्राहणान् पूजयित्वा च सदाच्छादनभोजनैः
शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ।
यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः ७
असकृत्पृथिवीं जित्वा हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ।
उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिसत्तमम् ॥

तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः

नाम चास्याः स कृतवान्

मरद्वाजो महामुनिः ।

श्रुतावतीति धर्मात्मा

देवर्षिगणसंसदि ॥

स्वे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवदनम् ॥

तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो

वसुनि दत्त्वा च महाद्विजेभ्यः ।

जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा

शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६८

अयजठाजपेयेन सोऽभ्यमेधशतेन च ।
प्रददौ दक्षिणां चैव पृथिवीं वै ससागराम् ॥
दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितम्
सगोहस्तिकदासीकं साजाधि गतवान्धनम्
पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवग्रहार्पिसोविते ।
मुनीन्धैवाभिवाद्या यमुनातीर्थमागमत् ११
यत्रानयामास तदा राजसूयं महीपते ।
पुत्रोऽदितैर्महाभागो वरुणो वै सितप्रभः ॥
तत्र निर्जित्य संग्रामे मानुषान् देवतास्तथा ।
वरं क्रतुं समाजन्हे वरुणः परवीरहा ॥ १३
तस्मिन् क्रतुवरे वृत्ते संग्रामः समजायत ।
देवानां दानधानां च त्रैलोक्यस्य भयावहः ॥
राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।
जायते सुमहाघोरः संग्रामः क्षत्रियान्प्रति ॥
तत्रापि लाङ्गली देव ऋषीन्भ्यर्च्य पूजया ।
इतरेभ्योऽप्यदात्तानमर्थिभ्यः कामदो विभुः
वनमाली ततो दृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
तस्मादादित्यतीर्थं च जगाम कमलेक्षणः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदपि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

इन्द्रतीर्थमिति ॥ १ ॥ जात्ययान् पुत्रान् ॥ ३ ॥

साजानि वजाभिरविमिश्रं महितं दानम् ॥ १० ॥ आनया-
मास मुनीनित्यनुषङ्ग्यते, राजसूयं कर्तुमिति शेषः ॥ १२ ॥

यत्रेष्टा भगवाञ्ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
ज्योतिषामाधिपत्यं च प्रभावं चाभ्यपद्यत
तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः
विश्वेदेवाः समरुतो गन्धर्वाप्सरसश्च ह ॥
द्वैपायनः शुक्रश्चैव कृष्णश्च मधुसूदनः ।
यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशांपते ॥
एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।

तस्मिंस्तीर्थे सरन्वत्याः शिवे पुण्ये परंतप ॥
तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ ।
आप्नुत्य भरतश्चेष्ट तीर्थप्रवर उत्तमे ॥ २२
द्वैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवाप्नुत्य भारत ।
संप्राप्य परमं योगं सिद्धिं च परमां गतः २३
असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ॥
परमं योगमास्थाय ऋषीर्योगमवाप्तवान् २४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशम्पायन उवाच ।

तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः
गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय ह्यसितो देवलः पुरा १
धर्मनित्यः शुचिर्दान्तो न्यस्तदण्डो महातपाः
कर्मणा मनसा वाचा समः सर्वेषु जन्तुषु २
अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः
प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत्समदर्शनः ॥ ३
काञ्चने लोष्ठभावे च समदर्शी महातपाः ।
देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह ॥ ४
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः ।
ततोऽभ्येत्य महाभाग योगमास्थाय भिक्षुकः
जैगीषव्यो मुनिर्धर्मास्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः
देवलस्याश्रमे राजन्न्यवसत्स महाद्युतिः ६
योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्नो महातपाः
तं तत्र वसमानं तु जैगीषव्यं महामुनिम् ७
देवलो दर्शयन्नेव नैवायुञ्जत धर्मतः ।
एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत् ॥
जैगीषव्यं मुनिवरं न ददर्शाथ देवलः ।
आहारकाले मतिमान्परिव्राड्जनमेजय ॥ ९
उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्षकाले स देवलम् ।
स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महामुनिम् १०
गौरवं परमं चक्रे प्रीतिं च विपुलां तथा ।
देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ॥ ११
ऋषिदृष्टेन विधिना समा बह्वीः समाहितः ।
कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः १२

चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिम्
समास्तु समतिक्रान्ता बह्वयः पूजयतो मम ॥
न चायमलसो भिक्षुरभ्यभाषत किञ्चन ।
एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिम् ॥ १४
अन्तरिक्षचरः श्रीमान् कलशं गृह्य देवलः ।
गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरितां पतिम्
जैगीषव्यं ततोऽपश्यद्रतं प्रागेव भारत ।
ततः सविस्मयश्चिन्तां जगामाथामितप्रभः ॥
कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च ।
इत्येवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा ॥ १७
स्नात्वा समुद्रे विधिवच्छुचिर्जप्यं जजाप सः
कृतजप्यान्हिकः श्रीमानाश्रमं च जगाम ह ।
कलशं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय ।
ततः स प्राविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः १५
आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्यमपश्यत् ।
न द्याहरति चैवैनं जैगीषव्यः कथञ्चन ॥ २०
काष्ठभूतोऽऽश्रमपदे वसति स्म महातपाः ।
तं दृष्ट्वा चाप्नुतं तोये सागरे सागरोपमम् २१
प्रविष्टमाश्रमं चापि पूर्वमेव ददर्श सः ।
असितो देवलो राजश्चिन्तयामास बुद्धिमान्
दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ।
चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ॥
मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथं त्वयम् ।
एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावंदीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ व्यतिक्रमत् व्यत्यक्रामत् ॥ ८ ॥

उत्पताताश्रमात्तस्मादन्तरिक्षं विधांपते ।
जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोजैगीपट्यस्य देवलः ॥

सोऽन्तरिक्षचरान् सिद्धान्

समपश्यत्समाहितान् ।

जैगीपट्यं च तैः सिद्धैः

पूज्यमानमपश्यत् ॥

२६

ततोऽसितः सुसंरब्धो व्ययसायी दृढव्रतः ।
अपश्यद्वै दिवं यान्तं जैगीपट्यं स देवलः २७
तस्मात्पु पितृलोकं तं यजन्तं सोऽन्वपश्यत्
पितृलोकाच्च तं यातं याम्यं लोकमपश्यत् ॥
तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिभुतम् ।
यजन्तमन्वपश्यत्स जैगीपट्यं महामुनिम् ॥
लोकान्समुत्पतन्तं तु शुभानेकान्तयाजिना
ततोऽग्निहोमिणा लोकास्ततश्चाप्युत्पपात ह
दर्शं च पीर्णमासं च ये यजन्ति तपोधनाः ।
तैभ्यः स दृढशो धीमौल्लोकेभ्यः पशुयाजिनां
यजन्तं लोकममलमपश्यद्देवपूजितम् ।
चातुर्मास्थैर्बहुविधैर्धजन्ते ये तपोधनाः ॥३२
तेषां स्थानं ततो यातं तथाऽग्निष्टोमयाजिनां
अभिप्रुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ॥

तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत् देवलः ।

याजपेयं क्रतुधरं तथा बहुसुवर्णकम् ॥ ३४

आहरन्ति महाप्राज्ञास्तेषां लोकेष्वपश्यत् ।

यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये ॥ ३५

तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीपट्यं स देवलः ।

अश्वमेधं क्रतुधरं नरमेधं तथैव च ॥ ३६

आहरन्ति नरथेष्टास्तेषां लोकेष्वपश्यत् ।

सर्वमेधं च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिं च ये ॥

तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीपट्यं स देवलः ।

द्वादशाहैश्च सत्रैश्च यजन्ते विविधैर्नृप ॥ ३८

तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीपट्यं स देवलः ।

मैत्रावरुणयोर्लोकानादित्यानां तथैव च ॥

सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत् ततोऽसितः ।

रुद्राणां च वसूनां च स्थानं यच्च बृहस्पतेः

तानि सर्वाण्यतीतानि समपश्यत्ततोऽसितः

आरुह्य च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्मसन्निभम्

लोकानपश्यद्ब्रह्मन्तं जैगीपट्यं ततोऽसितः ।

त्रींश्लोकानपरान् विप्रमुत्पतन्तं स्वतेजसा ॥

पतिव्रतानां लोकांश्च यजन्तं सोऽन्वपश्यत् ।

ततो मुनिवरं भूयो जैगीपट्यमथासितः ॥ ४३

नान्वपश्यत् लोकस्थमन्तर्हितमर्चिदम् ।

सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीपट्यस्य देवलः

प्रभावं सुनतत्वं च सिद्धिं योगस्य चातुलाम्

असितोऽपृच्छत् तदा सिद्धौल्लोकेषु सत्तमान्

प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्तान्ब्रह्मसन्निभः ।

जैगीपट्यं न पश्यामि तं शंसन् महौजसम्

एतदिच्छाम्यहं धातुं परं कौतूहलं हि मे ॥

सिद्धा ऊचुः

ऋणु देवल भूतार्थं शंसता नो दृढव्रते ४७

जैगीपट्यः स वै लोकं शाश्वतं ब्रह्मणो गतः ।

वैशम्पायन उवाच ।

स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसन्निभम्

असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च ।

ततः सिद्धास्त ऊर्ध्वं देवलं पुनरेव ह ॥ ४९

न देवलगतित्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।

ब्रह्मणः सद्ने विप्र जैगीपट्यो यदाप्तवान् ५०

वैशम्पायन उवाच ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः

आनुपूष्येण लोकास्तान्सर्वानवततार ह ५१

स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतन्निव्रत ।

प्रविशन्नेव चापश्यजैगीपट्यं स देवलः ५२

ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मयुक्तया ।

दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीपट्यस्य योगजम् ५३

ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीपट्यं स देवलः ।

विनयावनतो राज्ञपस्य महामुनिम् ५४

मोक्षधर्मं समास्यातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः ५५

विधिं च योगस्य परं कार्याकार्यस्य शान्त्रतः

संन्यासकृतबुद्धिं तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ५६

सर्वाश्चास्य क्रियाश्चै विधिदष्टेन कर्मणा ।

संन्यासकृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह ५७

ततो दृष्ट्वा प्ररुदुः कोऽस्मान्संविभाजिष्यति

देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा ५८

भूतार्थं यथाभूतार्थम् ॥ ४७ ॥ उत्पपात ब्रह्मलोकं गन्तुमिति शेषः । पपात च गगनात् ॥ ४९ ॥ संन्यासे कृता-
बुद्धिर्येन तम् ॥ ५३ ॥ सर्वा क्रिया उत्तरेष्टादयः ॥ ५७ ॥

दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ।
 ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ५९
 पुष्पाण्योषधयश्चैव रोरुयन्ति सहस्रशः ।
 पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः ६०
 अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते ।
 ततो भूयो व्यगणयत्स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ६१
 मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किं नु श्रेयस्करं भवेत् ।
 इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ६२
 त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् ।
 एवमादीनि सञ्चिन्त्य देवलो निश्चयात्ततः
 प्राप्तवान्परमां सिद्धिं परं योगं च भारत ।
 ततो देवाः समागस्य बृहस्पतिपुरोगमाः ६४
 जैगीषव्ये तपश्चास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः ।
 अथाब्रवीद्विषिवरो देवान्वै नारदस्तथा ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

वैशम्पायन उवाच ।

यत्रेजिवानुडुपती राजसूयेन भारत ।
 तस्मिंस्तीर्थे महानासीत्संग्रामस्तारकामयः
 तत्राप्युपस्पृश्य बलो
 दत्त्वा दानानि चात्मवान् ।
 सारस्वतस्य धर्मात्मा
 मुनेस्तीर्थं जगाम ह ॥ २
 तत्र द्वादशवार्षिक्या-
 मनावृष्ट्या द्विजोत्तमान् ।
 वेदानध्यापयामास
 पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ३
 जनमेजय उवाच ।
 कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान्
 ऋषीन्ध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥

वैशम्पायन उवाच ।

आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धर्मान्महातपाः
 दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः
 तस्यातितपसः शक्रो विभेति सततं विभो ।
 न स लोभयितुं शक्यः फलैर्वहुविधैरपि ॥ ६
 प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत् पाकशासनः
 दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुषाम् ॥
 तस्य तर्पयतो देवान् सरस्वत्यां महात्मनः ।
 समीपतो महाराज सोऽपातिष्ठत भाविनी
 तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भावितात्मनः ।
 रेतः स्कन्नं सरस्वत्यां तत्सा जग्राह निम्नगा
 कुक्षौ चाप्यदधद्दृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ ।
 सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्महानदी ॥ १०

मोक्षं संन्यासं त्यक्तुं मनो दधे उत्सृष्टानामग्नीनां पुनरा-
 धानं कर्तुमैच्छत् ॥ ५९ ॥ जैगीषव्ये तत्त्वविदि तपो
 नास्ति पूर्वस्य तपसो दग्धत्वात् क्रियमाणस्य चाश्लेषात् ।
 तथा च श्रुती भवतः ' तद्यथैषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं
 हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते तद्यथा पुष्करपलाशे आपो न
 श्लिष्यन्ते एवमेवासुप्तिन् पापं कर्म नाश्लिष्यत ' इति ॥ ६६

आसितः देवलः ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्त-
 र्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे पञ्चाशत्तमोऽ-
 ध्यायः ॥ ५० ॥

५१

यत्रोते ॥ १ ॥

सुपुत्रे चापि समये पुत्रं सा सरितां धरा ।
जगाम पुत्रमादाय तमृषिं प्रति च प्रभो ॥ ११
श्रुत्वापि संसादे तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम् ।
ततः प्रोधाच्च राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तम् ॥
ग्रहणं तव पुत्रोऽयं त्वद्रफ्त्या धारितो मया
दृष्ट्वा नेऽप्सरसं रेतो यत्स्कन्धं प्रागलंबुपाम् ॥
तत्कुक्षिणा ये ग्रहणं त्वद्रफ्त्या भृतवत्यहम्
न विनाशमिदं गच्छेत्सत्तेज इति निश्चयात्
प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं मया दत्तमनिन्दितम् ।
इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिं चाधाय पुष्कलान्
स्वसुतं चाप्यजिग्रत्ते मूर्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः
परिपूज्य चिरं कालं नदा भरतमत्तमम् ॥ १६
सरस्वती धरं प्रादात्प्रीयमाणो महामुनिः ।
विश्वेदेधाः सपितरो गन्धर्वाप्सरसां गणाः
वृत्तिं यास्यन्ति सुमगे तर्प्यमाणान्स्तेषांभसा
इत्युक्त्वा स तु तृषाय यचोभिर्धं महानदीम्
प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव ।
प्रभुतासि महामागे सरसो ग्रहणः पुरा ॥ १९
जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः
मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ॥ २०
तस्मात्सारस्यतः पुत्रो महोस्ते वरपार्श्विनि ।
तथैव नास्मा प्रथितः पुत्रस्ते लोकमायनः ॥
सारस्यत इति रयातो भविष्यति महातपाः
एव द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् ॥
सारस्यतो महामागे वेदानध्यापयिष्यति ।
पुण्याभ्यश्च सरिद्व्यस्तथं सदा पुण्यतमां शुभे
भविष्यासि महामागे मत्प्रसादात्सरस्यति ।
एवं सा संस्तुताऽनेन धरं लब्ध्वा महानदी
पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ॥
शक्रः प्रहरणान्नेषी लोकांस्त्रीन्विचचार ह ।
न चोपलेभे मगधान्शक्रः प्रहरणं तदा ॥ २६
यद्वैतेषां भवेद्योग्यं युधाय विबुधादिषाम् ।
ततोऽब्रवीत्सुराशक्रो न मे शक्या महासुराः
श्रुतेऽस्मिन्निर्दधीचस्य निहन्तुं विदशद्विषः ॥
तस्माद्गत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यता सुरसत्तमाः
दधीचास्त्रीनि देहीति तैर्वीधप्यामहे रिपून् ।
स च तैर्योचितोऽस्त्रीनि यत्नादपिवरस्तदा ॥

प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ चकरिवाविचारयन् ।
स लोकानक्षयान्प्राप्नो देवप्रियकरस्तदा ॥ ३०
तस्यास्त्रिमिरयो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा ।
कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणानि च ॥
गदा वज्राणि चक्राणि गुरुन्दण्डाश्च पुष्कलान्
स हि तत्रिण तपसा संभृतः परमर्षिणा ॥ ३२
प्रजापतिमुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः ।
अतिकायः स तेजस्वी लोकसारो विनिर्मितः
जमे शैलगुरुः प्रांशुर्महिम्ना प्रथितः प्रभुः ।
नित्यमुद्रिजते चास्य तेजसः पाकशासनः ॥
तेन वज्रेण मगधान् मन्त्रयुक्तेन भारत ।
भृशं क्रोधयिच्छ्रेण ब्रह्मतेजोद्वेगेन च ॥ ३५
दैत्यदानधवीराणां जघान नवतीर्नव ।
अयं काले ह्यतिक्रान्ते महत्पतिभयंकरेऽहं
अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी ।
तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः ॥
वृत्त्यर्थं प्राद्वयन् राजन् क्षुधातार्ताः सर्वतोदिशं
दिग्भ्यस्तान्प्रभुतान्दृष्ट्वा मुनिः सारस्यतस्तदा
गमनाय मार्तं चक्रे तं प्रोधाच्च सरस्वती ।
न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ॥ ३९
दास्यामि मत्स्यप्रवरानुप्यतामिह भारत ।
इत्युक्तस्तर्पयामास स पितृन् देवतास्तथा ॥
आहारमकरोक्षित्यं प्राणान्वेदांश्च धारयन् ।
अथ तस्यामनावृष्ट्यामतीतायां महर्षयः ॥ ४१
अन्धोन्धं परिप्रच्छुः पुनः स्वाध्यायकारणात्
तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदाऽभिधावताम्
सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित्प्रतिभानवान् ।
अथ कश्चिदपिस्तेषां सारस्यतमुपेयिष्वान् ॥
तत्राब्रुवन्मुनिगणा बालस्त्वमांसं पुत्रक ॥ ४७
स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ।
यो ह्यधर्मेण वै ह्यादृक्क्रीयाद्योऽप्यधर्मतः ॥

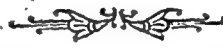
परमर्षिणा दधीचिना स देहस्तपसा समृत ॥ ३२ अस्य मुने ॥ ३४ ॥ तेन तदस्त्रिजेन वज्रेण ॥ ३५ ॥ नवतीर्न-
व दशाधिकामशतीम् ॥ ३६ ॥

हीयेतां तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ॥ ४९

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ॥ ५०

तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे ।
षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

जनमेजय उवाच ।

कथं कुमारी भगवं-

स्तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा ।

किमर्थं च तपस्तेपे

को वाऽस्या नियमोऽभवत् ॥ १

सुदुष्करमिदं ब्रह्म-

स्त्वत्तः श्रुतमनुत्तमम् ।

आख्याहि तत्त्वमखिलं

यथा तपसि सा स्थिता ॥ २

वैशम्पायन उवाच ।

ऋषिरासीन्महावीर्यः कुणिर्गर्गो महायशः

स तप्त्वा विपुलं राजन्तपो वै तपतां वरः ३

*मनसाऽथ सुतां सुभूं समुत्पादितवान् विभुः

तां च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुणिर्गर्गो महायशः

जगाम त्रिदिवं राजन्संत्यज्येह कलेवरम् ।

सुभूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा

महता तपसोग्रेण कृत्वाऽऽश्रममनिन्दिता ।

उपवासैः पूजयन्ती पितृन्देवांश्च सा पुरा ६

तस्यास्तु तपसोग्रेण महान्कालोऽत्यगावृष्ट ।

सा पित्रा दीयमानापि तत्र नैच्छदनिन्दिता

आत्मनः सदृशं सा तु भर्तारं नान्वपश्यत ।

ततः सा तपसोग्रेण पीडयित्वाऽऽत्मनस्तनुम्

पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने ।

सात्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता

वार्धकेन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्षिता ।

सारस्वतस्य विप्रपेर्वेदस्वाध्यायकारणात् ।

मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणां ते ह्युपाहरन् ।

तस्यासनार्थं विप्रपेर्वालस्यापि वशे स्थिताः ॥

तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेयो

महाबलः केशवपूर्वजोऽथ ।

जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण

ख्यातं महद्ब्रह्मकन्या स्म यत्र ॥ ५३

सा नाशक्यदा गन्तुं पदात्पदमपि स्वयम् १०

चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ।

मोलुकामां तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत्

असंस्कृतायाः कन्यायाः

कुतो लोकास्तवानधे ।

एवं तु श्रुतमस्माभि-

देवलोके महाव्रते ॥ १२

तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः

तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीद्विषंसदि १३

तपसोऽर्थं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तम ।

इत्युक्ते चास्या जग्राह पाणिं गालवसंभवः ॥

ऋषिः प्राक् शृङ्गवान्नाम समयं चममब्रवीत् ।

समयेन तवाद्याहं पाणिं स्पृक्ष्यामि शोभने १५

यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह ।

तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा

यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः

चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहं च गालविः

सा रात्रावभवद्राजंस्तरुणी वरवर्णिनी ।

दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना १८

तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिव श्रिया

उवास च क्षपामेकां प्रभाते साऽब्रवीच्च तम्

यस्त्वया समयो विप्र

कृतो मे तपतां वर ।

तेनोषिताऽस्मि भद्रं ते

स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारत
भावदीपे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ *तपसेति पाठः

कथमिति ॥ १ ॥

सा निर्गताऽग्रवीर्यो
योऽस्मिन्तीर्थं समाहितः ।

यसते रजनीमेकां
तर्पयित्वा दिवौकसः ॥ २१

चत्वारिंशत्तमद्यौ च द्वौ चाद्यौ सम्यगाचरेत्
यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत सः २२

पञ्चमुक्त्वा ततः साध्वी
देहं त्यक्त्वा दिवं गता ।

श्रुपिरप्यभवदीन
स्तस्या रूपं विचिन्तयन् ॥ २३

समयेन तपोऽर्थं च
कृत्वा प्रतिगृहीतवान् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतर्कियात्रायां सारस्वतोपाख्याने
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

श्रुपय ऊचुः ।

प्रजापतेरुत्तरयेदिरुच्यते
सनातनं राम समन्तपञ्चकम् ।

समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो
घरेण सत्रेण महाघरप्रदा ॥ १

पुरा च राजर्षिघरेण धीमता
बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा ।

प्रकृष्टमेतत्कुरुणा महात्मना
ततः कुरुक्षेत्रमितीह पश्ये ॥ २

राम उवाच ।

किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ३

श्रुपय ऊचुः ।

पुरा किल कुरु राम कर्पन्तं सततोत्थितम् ।
अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात्पर्यपृच्छत कारणम् ४

इन्द्र उवाच ।

किमिदं वर्तते राजन्प्रयत्नेन परेण च ।

साधयित्वा तदाऽऽत्मानं

तस्याः स गतिमन्विष्यात् ॥ २४

दुःपितो भरतश्चेष्ट तस्या रूपबलात्कृतः ।

एतत्ते वृद्धकन्याया व्याख्यातं चरितं महत्

तथैव ब्रह्मचर्यं च स्वर्गस्य च गतिः शुभा ।

तत्रैषश्चापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः २६

तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परंतपः

शुश्राव शल्यं संग्रामे निहतं पाण्डवैस्तदा २७

समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्कम्य माधवः ।

पञ्चछर्षिगणान् रामः कुरुक्षेत्रस्य यत्फलम्

ते पृष्टा यदुसिहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो ।

समाचक्षुर्महात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथम् २९

राजर्षे किमभिप्रेत्य येनेयं कृष्यते क्षितिः ५

कुरुवाच ।

इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।

ते गमिष्यन्ति सुकृताँल्लोकान्पापविवाजितान्

अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः ।

राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्पत्येव वसुंधराम् ७

आगम्यागम्य वैवैनं भूयोभूयोऽवहस्य च ।

शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ८

यदा तु तपसोत्रेण चर्कर्यं वसुधां नृपः ।

ततः शक्रोऽग्रवीर्देवान् राजर्षयेष्विकीर्षितम्

एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन् देवाः सहस्राक्षमिदं वचः ।

वरेण, च्छन्धता शक्र राजर्षिर्बहिः शक्यते १०

यदि ह्यत्र प्रसीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः

अस्माननिष्ठा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति

आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् ।

अल खेदेन भवतः क्रियता वचनं मम ॥ १२

चत्वारिंशत्तमद्यौ चेति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणीति वेदचतु
ष्ट्याध्ययनायाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ततो द्वौ वत्सरीं ज्ञात
केन गुरोराभ्युपार्थं सया कार्या ततोऽष्टवर्षाणिकौ कन्या
परिणीय तस्या यौवनावस्थावर्षाणीति अष्टपञ्चाशद्वर्षाणि
श्रद्धाचर्यं सर्वस्येष्टम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व

र्षेयगदापर्वणि नैलकण्ठ्ये भास्तभावदीपे द्विपञ्चाशत्तमोऽ
ध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

प्रजापतेरिति ॥ १ ॥

मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः
 शुधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृपाः ॥
 ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते
 तथास्तिवति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ॥
 ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिपूदनः ॥१५॥
 एवमेतद्यदुश्रेष्ठ कृष्टं राजर्षिणा पुरा ।
 शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा ॥
 नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति ।
 इह तप्स्यन्ति ये केचित्तपः परमकं नराः ॥
 देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् ।
 ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः
 तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यधिरेण वै ।
 ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैपिणः ॥
 यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन ।
 यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्भुजेश्वराः ॥
 तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भिर्मिर्धरिष्यति ।
 अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः

कुरुक्षेत्रनिबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ।
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्मणं नयन्ति परमां गतिम् ॥
 सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च
 तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः ।
 इष्ट्वा महाहैः क्रतुभिर्नृसिंह
 सन्त्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥२३॥
 तरन्तु कारन्तुकयोर्यदन्तरं
 रामहृदानां च मचक्रुकस्य च ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ २४
 शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां
 सुसंमतं सर्वगुणैः समन्वितम् ।
 अतश्च सर्वं निहता नृपा रणे
 यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा ॥
 इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तदा ।
 तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्माविष्णुमहेश्वरैः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थायां सारस्वतोपाख्याने
 कुरुक्षेत्रकथने त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

वैशम्पायन उवाच ।

कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दायांश्च सात्वतः
 आश्रमं सुमहद्विषयमगमज्जनमेजय ॥ १
 मधूकाभ्रवणोपेतं प्लक्षन्त्यग्रोधसंकुलम् ।
 चिरविल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुनसंकुलम् ॥ २
 तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणम् ।
 पप्रच्छ तानृषीन्सर्वान्कस्याश्रमवरस्त्वयम् ॥
 ते तु सर्वे महात्मानमूचु राजन् हलायुधम् ।
 शृणु विस्तरशो राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ॥
 अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमम् ।
 अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः
 अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी ।

योगयुक्ता दिवं याता तपःसिद्धा तपस्विनी ।
 बभूव श्रीमती राजञ्छाण्डिल्यस्य महात्मनः
 सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी
 सा तु तप्त्वा तपो घोरो दुश्चरं स्त्रीजनेन ह ।
 गता स्वर्गं महाभागा देवब्राह्मणपूजिता ॥ ८
 श्रुत्वा ऋषीणां वचनमाश्रमं तं जगाम ह ।
 ऋषीस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युतः
 संध्याकार्याणि सर्वाणि निर्वर्त्यारुरुहेऽचलं
 नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली
 पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 प्रभावं च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं बलः ॥

ब्रह्मणः क्षयं निवासम् ॥ १८ ॥ सारस्वतानां तीर्थानां
 वर्णनं कुरुक्षेत्रमाहात्म्यज्ञापनार्थम् । तदपि तत्र मृतानाम-
 न्येषामपि स्वर्गतिप्रदं किमुत क्षत्रधर्मेण मृतानामित्येतदर्थं
 तदेवोपसंहरन् दर्शयति-अतश्चेति ॥ २५ ॥ इति श्रीम-

हाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-
 दीपे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

कुरुक्षेत्रमिति ॥ १ ॥

संप्राप्तः कारपवनं प्रवरं तीर्थमुत्तमम् ।
हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलः ॥
आमुतः सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ ।
संतपयामास पितृन् देवांश्च रणदुर्मदः ॥ १३
तत्रोप्येकां तु रजनीं यतिभिर्ब्राह्मणैः सह ।
मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः ॥

इन्द्रोऽग्निर्यमा चैव

यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् ।

तं देशं कारपवना-

द्यमुनायां जगाम ह ॥ १५

छात्या तत्र च धर्मात्मा परां प्रीतिमवाप्य च
ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबलः ॥
उपविष्टः कपाः शुभ्राः शुभ्राय यदुपुङ्गवः ।
तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो मगधानृपिः ॥
आजगामाय तं देशं यत्र रामो द्यवस्थितः ।
जटामण्डलसंघीतः स्वर्णघीरो महातपाः ॥
हेमदण्डधरो राजन् कमण्डलुधरस्तथा ।
कच्छर्पां सुपशब्दां तां गृह्य घीणां मनोरमां
नृत्ये गीते च कुशलो देवप्राह्मणपूजितः ।
प्रकर्ता कलहानां च नित्यं च कलहप्रियः ॥
तं देशमगमद्यत्र श्रीमान् रामो द्यवस्थितः ।
प्रत्युत्थाय च तं सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतम्
देवर्षिं पर्यपूरुल्लस यथा वृत्तं कुरुप्रति ।
ततोऽस्याकथयद्राजन् नारदः सर्वधर्मवित्
सर्वमेतद्यथावुत्तमतीय कुरुसंक्षयम् ।
ततोऽग्रवीट्प्रीतिहेनो नारदं दीनया गिरा ॥
किमवश्यं तु तत्क्षत्रं ये तु तन्नामवकृपाः ।
श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ॥ २४
विस्तरध्वजे जातं कीतुहलमतीव मे ।

नारद उवाच ।

पूर्वमेव हतो मीप्सो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा
हतो वैकर्तनः कर्णः पुत्राश्चास्य महारथाः ।
भूरिश्चवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान् ॥ २६
एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य जयार्थं कौरवस्य वै

इति श्रीमहामारुते शल्यपर्वणि गदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिवर्तिनः ।
अहतांस्तु महाबाहो शृणु मे तत्र माधव ॥
धार्तराष्ट्रबले शेषास्त्रयः समितिमर्दनाः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २९
तेऽपि वै विद्वता राम दिशो दश भयात्तदा
दुर्योधनो हते शल्ये विद्वतेषु कृपादिषु ॥ ३०
हृदं द्वैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ।
शयानं धार्तराष्ट्रं तु सलिले स्तांभते तदा ॥ ३१
पाण्डवाः सह कृष्णेन धार्मिकप्राभिरादेयन्
स तुद्यमानो बलवान्वाग्भी रामसमन्ततः ॥ ३२
उत्थितः स हृदाद्वीरः प्रगृह्य महतीं गदां
स चाप्युपगतो योद्धुं भीमेन सह सांप्रतम् ॥
अविपश्यति तयोरद्य युद्धं राम सुदारुणम् ।
यदि कीतुहलं तेऽस्ति ब्रज माधव माचिरं
पश्य युद्धं महाधीरं शिष्ययोर्यदि मन्यसे ।
वैशम्पयान उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विजर्षमान्
सर्वान्विसर्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह ।
गम्यतां द्वारकां चेति सोम्वशादनुयायिनः ॥
सोऽवतीर्याचलश्रेष्ठात्प्लक्षप्रज्वणाच्छुभात् ।
ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं महत् ।
विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगायदिममच्युतः ॥

‘सरस्वती वाससमा कुतो रतिः

सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः ।

सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः

सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ॥

सरस्वतीं सर्वनदीषु पुण्या

सरस्वती लोकशुभावहा सदा ।

सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं

सदा न शोचन्ति परत्र चेह च ॥ ३९

ततो मुहुर्मुहुः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीम् ।

हयैर्युक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठत परंतपः ॥ ४०

स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः ।

दिदृशुरभिसंप्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितम् ॥ ४१

वैशम्पायन उवाच ।

एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय ।
यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदं
धृतराष्ट्र उवाच ।
रामं संनिहितं दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते ।
मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत सञ्जय ॥ २
सञ्जय उवाच ।

रामसान्निध्यमासाद्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
युद्धकामो महाबाहुः समदृश्यत वीर्यवान् ॥ ३
दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत ।
प्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्च्य यथाविधि ॥
आसनं च ददौ तस्मै पर्यपृच्छदनामयम् ।
ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥
मधुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां हितमेव च ।
मया श्रुतं कथयतामृषीणां राजसत्तम ॥ ६
कुरुक्षेत्रं परं पुण्यं पावनं स्वर्गमेव च ।
दैवतैर्ऋषिभिर्जुष्टं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ॥ ७
तत्र वै योत्स्यमाना ये देहं त्यक्ष्यन्ति मानवाः
तेषां स्वर्गे ध्रुवो वासः शंकेण सह मारिष ॥
तस्मात्समन्तपञ्चकमितो याम द्रुतं नृप ।
प्रथितोत्तरवेदो सा देवलोके प्रजापतेः ॥ ९
तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने ।
संग्रामे निधनं प्राप्य ध्रुवं स्वर्गे भविष्यति ॥
तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ॥
ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदाम्
पद्भ्याममर्षीं द्युतिमानगच्छत्पाण्डवैः सह ॥
तथाऽऽयान्तं गदाहस्तं वर्मणा चापि दंशितं

अन्तरिक्षचरा देवाः साधु साधिवित्यपूजयन्
वातिकाश्चारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ।
स पाण्डवैः परिवृतः कुरुराजस्तवात्मजः
सत्तस्येव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽब्रजत् ।
ततः शङ्खनिनादेन भेरीणां च महास्वनैः ॥
सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः ।
ततस्ते तु कुरुक्षेत्रं प्राप्ता नरवरोत्तमाः ॥ १६
प्रतीच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते ।
दक्षिणेन सरस्वत्याः स्वयनं तीर्थमुत्तमम् ॥
तस्मिन्देसे त्वनिरिणे ते तु युद्धमरोचयन् ।
ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्णाथ वर्मभृत्
विभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः ।
अवबद्धशिरस्त्राणः संख्ये काञ्चनवर्मभृत् ॥
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ।
वर्मभ्यां संयतौ वीरौ भीमदुर्योधनावुभौ ॥
संयुगे च प्रकाशेते संरन्धाविव कुञ्जरौ ।
रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरर्षभौ ॥ २१
अशोभेतां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
तावन्त्योन्यं निरीक्षेतां कुद्धाविव महाद्विपौ ॥
दहन्तौ लोचनै राजन्परस्परवधैषिणौ ।
संग्रहप्रमना राजन् गदामादाय कौरवः ॥ २३
सृक्किणीं संहिहन् राजन् क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन्
ततो दुर्योधनो राजन् गदामादाय वीर्यवान् ॥
भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाह्वयत् ।
अद्रिसारमर्यां भीमस्तथैवादाय वीर्यवान् ॥
आह्वयामास नृपतिं सिंहं सिंहो यथा वने ।
तावुद्यतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ ॥ २६

एवमिति ॥ १ ॥ वातिकाः वातेन सह गच्छन्ति
आकाशचारिणः चारणाः सिद्धविशेषाः ॥ १४ ॥
अतीच्यभिमुखमित्यत्र प्रतीयेति पाठे प्रतिगत्य अन्योन्या-

भिमुखं प्रातिमथ्येन प्राप्येत्यर्थः । स्वयनं सुगतिदम् ॥ १७
अनिरिणे अनूपरे अनिरुणे इति पाठे निर्हानया घृण्या
कथमहं भ्रातरं वधिष्यामि इत्येवंरूपया कर्षण्या रहिते
अत एव समरे निष्ठुरत्वं प्रशस्यते स्वर्गेहेतुत्वात् ॥ १८ ॥

गङ्गापर्व

(उपपर्व)

सुयोधन युधिष्ठिर संवादः

संयुगे न प्रकाशेतां विरी सशिरगायिष ।
 तावुमी नमतिबुजावुमी भीमपराक्रमी ॥
 उमी शिष्यी गदायुजे गीहणेयस्य धीमतः ।
 उमी सदशकमांणी यमयामययोगिष ॥ २८
 तथा सदशकमांणी यमणस्य महावली ।
 पासुदेपस्य रामस्य तथा धीधयणस्य च ॥
 सदशी ती महाराज मधुपैत्रमयोयुधि ।
 उमी सदशकमांणी तथा सुन्दोपसुन्दयोः ॥
 रामरायणयोर्धेय पान्तिस्त्रीययोस्तथा ।
 तर्धेय कालस्य तमी भृत्योर्धेय परंतपी ॥
 अन्योन्यमभिधापन्ती मत्तायिष महाहिपी ।
 पासितासंगमे रती नरदीप मदोत्कटी ॥
 उमी क्रोधयिष द्वांसं पमन्तावुरगायिष ।
 अन्योन्यमभिमन्त्र्यी प्रेक्षमाणापरिदमी ॥
 उमी मरुतनादुली विक्रमेण समन्वितौ ।
 सिंहायिष दुराधर्षी गदायुजविदारदी ॥
 नगदंष्ट्रायुधी वीरी व्याघ्रायिष दुरुत्सही ।
 प्रजामहरणे क्षुब्धी समुद्रायिष दुस्तरौ ॥
 लोहिताङ्गायिष कुली प्रतपन्ती महारपी ।
 पूर्वपश्चिमजौ मेधी प्रेक्षमाणापरिदमी ॥ ३६
 गर्जमानी सुयिपसं क्षरन्ती प्रापृपीय हि ॥
 रश्मियुक्ती महात्मानो दीप्तिमन्ती महावली
 दृष्टाते कुम्भेष्टी फाल्गुनीयिपोदितौ ।
 व्याघ्रायिष सुसंरुधी गर्जन्तायिष तोयदी
 जह्याते महाबाहु सिंहकेसरिणायिष ।
 गजायिष सुसंरुधी ज्वालितायिष पायकी
 दृष्टाते महात्मानो सगृहायिष पर्वती ।

इति श्रीमहामारते शाल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बुद्धारम्भे
 पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

यंशम्पायन उवाच ।

ततो घागुद्धमभवत्सुमुने जनमेजय ।
 यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽप्रवीदिदम्

रोपात्रस्फुरमाणोष्ट्री निरीक्षन्ती परस्परम्
 ती समेती महात्मानो गदाहस्तौ नरोत्तमी ।
 उमी परमसंहृष्टावुमी परमसंमती ॥ ४१
 सदध्यायिष हेयन्ती द्युयोधनवृकोदरी ।
 वृषमायिष गर्जन्ती दुर्योधनवृकोदरी ॥ ४२
 धृत्यायिष वलोन्मत्ती रेजतुस्तौ नरोत्तमी ।
 ततो दुर्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरम् ॥
 प्रायुभिः सहितं चैव कृष्णेन च महात्मना ।
 रामेणामितधीयेण वाक्य शीटार्थसंमतम् ॥
 केकथेः सृज्यर्दतं पञ्चालेश्व महात्मभिः ।
 इदं व्यपसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ॥
 उपोपयिष्टाः पश्यध्वं सहितैर्नृपकुटीरैः ।
 श्रुत्वा दुर्योधनयन्त्रः प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ॥ ४६
 ततः समुपयिष्टं तत्सुमहद्वाजमण्डलम् ।
 विराजमानं दृष्टो दिधीषादित्यमण्डलम् ॥
 तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः ।
 उपयिष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः ॥ ४८
 शुश्रूमे राजमध्यस्थो नीलयासाः सितप्रभः ।
 नक्षत्रैरिव संपूर्णो वृत्तो निशि निशाकरः ॥

तौ तथा तु महाराज
 गदाहस्तौ सुदुःसहौ ।
 अन्योऽन्यं वाग्मिरुप्राभि-
 न्नक्षमाणी व्यवस्थितौ ॥ ५०
 अप्रियाणि ततोऽन्योन्य-
 मुक्त्वा तौ कुलसत्तमी ।
 उदीक्षन्ती स्थितौ तत्र
 वृत्रशक्ती यथाऽऽहवे ॥ ५१

वासितान्गमे एव तस्मिन्मंगमार्थे सौ रोहितौ ॥ ३२ ॥
 रोहिताङ्गौ द्वौ बुजाविषेत्सभूतोपमा ॥ ३६ ॥ जह्याते
 हर्षं प्रापतु ॥ ३९ ॥ शीटार्थसंमतं यवयुक्तम् ॥ ४४ ॥
 इति श्रीमहामारते शाल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलक्ष्ण्ये

भारतभावदोषे पद्यपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

तत इति ॥ १ ॥

आज्ञाप्य सर्वावृपतीन्
भुक्त्वा चेमां वसुंधराम् ।
गदामादाय वेगेन
पदातिः प्रस्थितो रणे ।

भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः ।
गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ४
अहो दुःखं महत्प्राप्तं पुत्रेण मम सञ्जय ।
एवमुक्त्वा स दुःखार्तो विरराम जनाधिपः
सञ्जय उवाच ।

स मेघनिनदो हर्षाग्निनदान्निव गोवृषः ।
आजुहाव तदा पार्थ युद्धाय युधि वीर्यवान्
भीममाह्वयमाने तु कुरुराजे महात्मनि ।
प्रादुरासन्सुघोराणि रूपाणि विविधान्युत ॥
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांशुवर्षं पपात च ।
बभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ८
महास्वनाः सुनिर्वाता-
स्तुमुला लोमहर्षणाः ।
पेतुस्तथोलकाः शतशः
स्फोटयन्त्यो नभस्तलान् ॥ ९

राहुश्चाग्रसदादित्यमपर्वणि विशांपते ।
चकम्पे च महाकम्पं पृथिवीं सवनद्रुमा १०
दीप्ताश्च वाताः प्रववुर्नैः शर्करकर्षिणः ।
गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ११
मृगा बहुविधाकाराः संपतन्ति दिशो दश ।
दीप्ताः शिवाश्चाप्यनदन् घोररूपाः सुदारुणाः
निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लोमहर्षणाः ।
दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवेदिनः ॥
उदपानगताश्चापो व्यवर्धन्त समन्ततः
अशरीरा महानादाः श्रयन्ते स्म तदा नृप ॥
एवमादीनि दृष्ट्वाऽऽथ निमित्तानि वृकोदरः ।
उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम् १५
नैष शक्तो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधनः ।
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि विगूढं हृदये चिरम्
सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यथा ।
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम्
निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमम् ।
अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि
हृत्वेमं पापकर्माणं गदया रणमूर्धनि ।
अद्यास्य शतधा देहं भिनन्नि गदयाऽनया ॥
नायं प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाह्वयम् ।
सर्पोत्सर्गस्य शयने विपदानस्य भोजने २०

प्रमाणकोट्यां पातस्य दाहस्य जतुवेदमनि ।
सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ॥ २१
वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ ।
अद्यान्तमेपां दुःखानां गन्ताहं भरतर्षभ २२
एकाहा विनिहत्येमं भविष्याम्यात्मनोऽनृणः
अद्यायुर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ २३
समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनम् ।
अद्य सौख्यं तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मतेः ॥
समाप्तं च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः ।
अद्यायं कुरुराजस्य शान्तनोः कुलपांसनः ॥
प्राणान् श्रियं च राज्यं च
त्यक्त्वा शेष्यति भूतले ।

राजा च धृतराष्ट्रोऽथ

श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ २६
स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ।
इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान्
अभ्यतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ।
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ २८
भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह ।
राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ॥
स्मर तदुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ।
द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला ॥
द्यूते च वञ्चितो राजा यत्त्वया सौबलेन च
वने दुःस्थं च यत्प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतं महत्
विराटनगरे चैव योन्यन्तरगतैरिव ।
तत्सर्वं पातयाम्यद्य दिष्ट्या दृष्टोऽसि दुर्मते
त्वत्कृतेऽसौ हतः शेते शरतल्पे प्रतापवान् ।
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठो निहतो याज्ञसेनिना ॥
हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा शल्यः प्रतापवान् ।
वैराग्येरादिकर्ताऽसौ शकुनिः सौबलो हतः ॥
प्रातिकामी ततः पापो द्रौपद्याः क्लेशकुद्धतः
भ्रातरस्ते हताः सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥
एते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपाः
त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥
इत्येवमुच्चैः राजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरम् ।
उवाच गतमी राजन् पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ॥
किं कथनेन बहुना युध्यस्व त्वं वृकोदर ।
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां कुलाधम २९
न हि दुर्योधनः क्षुद्र केनचित्त्वद्विधेन वै ।
शक्यस्त्वासयितुं वाचा यथाऽन्यः प्राकृतो नरः

चिरकालेप्सितं दिष्टया हृदयस्थमिदं मम ।
त्वया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥४०॥
किं वाचा बहुनोक्तेन कथितेन च दुर्मते ।
चाणी संपद्यतामेषा कर्मणा मा चिरं कृथाः
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वं पवान्यपूजयन् ।
राजानः सोमकाश्चैव ये तत्रासन् समागताः
ततः संपूजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

भूयो धीरां मर्ति चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ॥
उन्मत्तामिव मातङ्गं तलशब्दैर्नराधिपाः ।
भूयः संहर्षयांचक्रुर्दुर्योधनममर्षणम् ॥ ४४
तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥ ४५
बृंहन्ति कुजरास्तत्र हया न्हेपन्ति चासकृत् ।
शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैषिणां

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि गदायुद्धारंभे
पटपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

सञ्जय उवाच ।

ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतम् ।
प्रत्युद्ययाधदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ १
समापेततुरन्त्योभ्यं शृङ्गिणौ वृषभाविच ।
महानिर्घातघोषश्च प्रहाराणामजायत ॥ २
अभवच्च तयोर्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
जिगीपतोर्यथाऽन्योन्यमिन्द्रप्रहादयोरिव ॥
रुधिरोक्षितसर्पाङ्गी गदाहस्तौ मनसिनी ।
दृष्ट्वाते महात्मानौ पुष्पिताविच किंशुकौ ॥
तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
खद्योतसंचैरिव खं दर्शनीयं द्यरोचत ॥ ५
तथा तस्मिन्वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।
उभापि परिभ्रान्तौ युध्यमानावर्दिमौ ॥ ६
तौ मुहूर्तं समाभ्यस्य पुनरेव परंतपौ ।
अभ्यहारयतान्योन्यं संप्रगृह्य गदे शुभे ॥ ७
तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाभ्यस्तौ नरपंगौ ।
बलिनी वारणी यद्वाहसिताथै मदीत्कटौ ॥
समानवीर्यौ संप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वमानवाः ॥ ९

प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ ।
संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ॥ १०
समागम्य ततो भूयो आतरौ बलिनां वरौ ।
अन्योन्यस्यान्तरप्रेक्ष्य प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ॥
यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यताम् ।
ददृशुः प्रेक्षका राजन् रौद्री विशसनीं गदां
आधिष्ठयतो गदां तस्य भीमसेनस्य संयुगे ।
शब्दः सुतुमुलो घोरो मुहूर्तं समपद्यत ॥ १३
आधिष्ठयन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽथ पाण्डवं
गदामतुलवेणां तां विस्मितः संबभूध ह ॥
चरंश्च विविधान्मार्गांश्मण्डलानि च भारत
अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ॥ १५
तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्त्योन्यरक्षणे ।
मार्जाराविध भक्षार्थं ततश्चाते मुहुर्मुहुः ॥ १६
अचरद्भीमसेनस्तु मार्गांश्चद्विधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च
अस्त्रयंत्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे पटपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

तत इति ॥ १ ॥ अभ्यहारयतान्योन्यं परस्पर-
अभ्यहारयता गदे अजिग्रहापाताम् सन्धिरार्षः ॥ ७ ॥
अन्तरं गतिविशेषम् ॥ ११ ॥ मण्डलानि-शत्रोः परिवेष्ट-

नानि परितो ऋणानि ॥ १५ ॥ गतं-शत्रोः संमुखगमनं
प्रत्यागतं-आभिमुख्यमत्यन्त एवापसरणम् ॥ १७ ॥ अस्त्र-
यन्त्राणि-कंचिन्मर्मदेशमाक्षिप्य येन शत्रोस्तत्पणमपक्षेपणं
च क्रियते तदस्त्रयन्त्रम् । अस्थिते शिष्यतेऽनेनैरयत्नं तच्च
तथान्नं निग्रहणं चास्त्रयन्त्रमिति समासः । स्थानानि-
तेषामेवोपयोगीनि मर्मदेशादीनि । परिधावनं-वेगेन
सम्यापसम्यकरणम् ॥ १८ ॥

अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं संविग्रहम् ।
परिवर्तनसंवर्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥ १९
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम्
वञ्चयानौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसत्तमौ ।
विक्रीडन्तौ सुवलिनौ मण्डलानि विचेरतुः
तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिदमौ ॥
परस्परं समासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा ।
अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥

एवं तदभवद्युद्धं घोररूपं परंतप ।
परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २४
गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ वली
दक्षिणं मण्डलं राजन् धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्तत
सद्यं तु मण्डलं तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्तत ।
तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्धनि ॥ २६
दुर्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताडयत् ।
आहतस्तु ततो भीमः पुत्रेण तव भारत ॥ २७
आविध्यत गदां गुर्वीं प्रहारं तमचिन्तयन् ।
इन्द्राशनिसमां घोरां यमदण्डमिवोद्यताम् ॥
ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदाम् ।
आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः ॥
समुद्यम्य गदां घोरां प्रत्याविध्यत्परंतपः ।
गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत ॥ ३०

शब्द आसीत्सुतमुल-

स्तेजश्च समजायत ।

स चरन्विधिनामार्गान्

मण्डलानि च भागशः ॥ ३१

समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात्सुयोधनः ।
आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ॥ ३२
सधूमं सार्धिषं चाग्निं सुमोचोग्रमहास्वना ।
आभूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ॥ ३३
अद्रिसारमयीं गुर्वीमाविध्यन् बहुशोभत ।
गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ॥ ३४
भयं विवेश पाण्डूस्तु सर्वानेव ससोमकान् ।

तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ॥
गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिदमौ ।
तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा ॥
अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ।
एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ॥ ३७
परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ।
दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः ॥ ३८
चरन्श्चित्रतरान्मार्गान्कौन्तेयमभिदुहुवे ।
तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृताम्
अतिकुद्धस्य क्रुद्धस्तु ताडयामास तां गदाम्
सविस्फुलिङ्गो निःहार्दस्तयोस्तत्राभिघातजः
प्रादुरासीन्महाराज सृष्टयोर्वज्रयोरिव ।
वेगवत्या तथा तत्र भीमसेनप्रमुक्तया ॥ ४१
निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत ।
तां नामृष्यत कौरव्यो गदां प्रतिहतां रणे ॥
मत्तो द्विप इव क्रुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् ।
स सद्यं मण्डलं राजा उद्गाम्य कृतनिश्चयः
आजघ्ने मूर्ध्नि कौन्तेयं गदया भीमवेगया ।
तथा त्वभिहतो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ४४
नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ।
आश्चर्यं चापि तद्राजन्सर्वसैन्यान्यपूजयन् ॥
यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदम् ।
ततो गुरुतरां दीप्तां गदां हेमपरिष्कृताम् ४६
दुर्योधनाय व्यसृजद्भीमो भीमपराक्रमः ।
तं प्रहारमसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः ॥ ४७
मोघं दुर्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्मयो महान् ।
सा तु मोघा गदा राजन्पतन्ती भीमचोदिता
चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिःस्वना ।
आस्थाय कीशकौन्मार्गानुत्पतन्स पुनः पुनः
गदानिपातं प्रज्ञाय भीमसेनं च वञ्चितम् ।
वञ्चित्वा तदा भीमं गदया कुरुसत्तमः ५०
ताडयामास संकुञ्जो वक्षोदेशे महाबलः ।
गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे ५१
नाभ्यमन्यत कर्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तव ।
तस्मिन्स्तथा वर्तमाने राजन्सोमकपाण्डवाः

अभिद्रवणम्-वेगेनाभ्यागमनम् । आक्षेपं-परयत्नस्य
तत्पातनहेतुतासंपादनम् । अवस्थानम्-अवावृत्यम् ।
संविग्रहम्-शत्रावुत्थिते पुनस्तेन सह युद्धकरणम् ।
परिवर्तनम्-शत्रुं प्रहृतुं परितः प्रसरणम् ।
संवर्तम्-शत्रुप्रसरणस्यावरोधनम् । अवप्लुतम्-प्रहार-

वंचनार्थं नम्रीभूय निःसरणम् । उपप्लुतम्-तदेवार्वा-
गमनयुक्तम् ॥ १९ ॥ उपन्यस्तम्-उपेत्यायुधप्रक्षेपः ।
अपन्यस्तम्-परावृत्य पृष्ठतः कृतेन हस्तेन शत्रोस्ताडनम्
॥ २० ॥ आस्थायेति । कौशिकान् कुश उन्मत्तस्तदाव-
स्तितान् मार्गान् आस्थाय पुनः पुनरुत्पतनेन वज्रेण च भीमं
उन्मत्तीकृत्य गदया ताडयामासेति द्वयोः सम्बन्धः ॥ ४९ ॥

भृशोपहतसङ्कल्पा न हृष्टमनसोऽभवन् ।
 स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोहितः ॥ ५३
 हस्तिवद्धस्तिस्तसङ्काशमभिदुद्राघ ते सुतम् ।
 ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयं तव ॥ ५४
 अभिदुद्राघ धेगेन सिंहो वनगज यथा ।
 उपसृत्य तु राजान गदामोक्षविशारदः ॥ ५५
 आविध्यत गदां राजन्समुद्दिश्य सुतं तव ।
 अताडयद्भीमसेनः पार्श्वे दुर्योधनं तदा ॥ ५६
 स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ।
 तस्मिन्कुरुकुलध्रेष्ठे जानुभ्यामवर्णो गते ॥ ५७
 उद्धतिष्ठततो नादः सृज्याना जगत्पते ।
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा सृज्यानां नरर्यमः ॥ ५८
 अमर्षाद्भरतध्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत ।
 उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन् ॥ ५९
 दिग्धक्षत्रिय नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ।
 ततः स भरतध्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवन् ॥ ६०
 प्रमथिष्यन्निघ्न शिरो भीमसेनस्य संयुगे ।
 स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः ॥
 अताडयच्छह्रदेशे न चचालाचलोपमः ।
 स भूयः शुश्रूभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
 उद्भिन्नरुधिरौ राजन्प्रमिन्न इव कुञ्जरः ॥ ६१
 ततो गदां वीरहणीमयोमर्या
 प्रगृह्य धम्राशनिमुत्थय निःस्वनाम् ।
 अताडयच्छत्रुममित्रकर्षणो
 बलेन विक्रम्य धनञ्जयाग्रजः ॥ ६२
 स भीमसेनाभिहतस्तथाऽमजः
 पपात संकुम्पितदेहबन्धनः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि गदामुद्धे
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

सञ्जय उवाच ।

समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा संग्रामं कुरुमुख्ययो ।
 अथाब्रवीदजुनस्तु वासुदेव यशस्विनम् ॥ १

सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो
 वने यथा शाल इवात्रघूर्णितः ॥ ६४
 ततः प्रणेदुर्जहृषुश्च पाण्डवाः
 समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव ।
 ततः सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां
 समुत्पपात द्विरदो यथा नृहदात् ॥ ६५
 स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा
 महारथः शिक्षितवत्परिभ्रमन् ।
 अताडयत्पाण्डवमग्रतः स्थितं
 स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत् ॥ ६६
 स सिंहनादं विनगाद कौरवो
 निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा ।
 विभेदं विवाशनिमुत्थयमोजसा
 गदानिपातेन शरीररक्षणम् ॥ ६७
 ततोऽन्तरिक्षे निनदो महानभू
 द्विधौकसामप्सरसां च नेदुपाम् ।
 पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं
 विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम् ॥ ६८
 ततः परानाविशदुत्तमं भयं
 समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमम् ।
 अहीयमानं च बलेन कौरवं
 निशाम्य भेदं सुहृदस्य वर्मणः ॥ ६९
 ततो मुहूर्तादुपलभ्य चेतनां
 प्रसृज्य यक्षं रुधिराक्तमात्मनः ।
 धूर्तिं समालभ्य विवृत्य लोचने
 बलेन संस्तभ्य वृकोदरः स्थितः ॥ ७०

नहृष्टमनस दिग्धेतसः ॥ ५३ ॥ शखदेशे ललाटप्रते
 ॥ ६२ ॥ नेदुपा नाद कृतवतीनाम् ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नलकण्ठीये भारतभावनदीपे

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८
 समुदीर्णमिति ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।

उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ।
 कृती यत्नपरस्त्वेव धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥३॥
 भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
 अन्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेव सुयोधनम् ॥
 मायया निर्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
 विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्जितः स वै ॥
 मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदनः ।
 तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमम् ॥
 प्रतिज्ञातं च भीमेन द्युतकाले धनञ्जय ।
 ऊरु भेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनम्
 सोऽयं प्रतिज्ञां तां चापि पालयत्वरिकर्षणः ।
 मायाविनं तु राजानं माययैव निकृन्ततु ॥
 यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
 विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥
 पुनरेव तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे ।
 धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ १० ॥
 कृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरुन्
 जयः प्राप्तो यशः प्राश्यं वैरं च प्रतियातितम्
 तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः ।
 अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ॥ १२ ॥
 यदेकविजये युद्धं पाणितं घोरमीदृशम् ।
 सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ १३ ॥
 अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः ।
 श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४ ॥
 पुनरावर्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणाम् ।
 भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १५ ॥
 साहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते
 न शक्यमग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जय ॥ १६ ॥
 सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं न्हदं गतम् ।
 पराजितं वनप्रेक्षुं निराशं राज्यलंभने ॥ १७ ॥
 को न्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वन्द्वे समाह्वयेत् ।
 अपि नो निर्जितं राज्यं न हरेत् सुयोधनः
 यस्त्रयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्रमः ।
 चरत्यूर्ध्वं च तिर्यक् च भीमसेनजिघांसया
 एनं चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति ।
 एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति
 धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मनः ।
 प्रेक्षतो भीमसेनस्य सद्यःमूरुमताडयत् ॥ २१ ॥
 गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे ।
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च

दक्षिणं मण्डलं सद्यं गोमूत्रकमथापि च ।
 व्यचरत्पाण्डवो राजन्नरि संमोहयन्निव ॥ २३ ॥
 तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः ।
 व्यचरल्लघु चित्रं च भीमसेनजिघांसया ॥ २४ ॥
 आधुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागरूपिते ।
 वैरस्यान्तं परीप्सन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ
 अन्योन्यं तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ।
 युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागामिषैषिणौ ॥
 मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः ।
 गदासंपातजास्तत्र प्रजङ्गुः पावकार्षिणः ॥ २७ ॥
 समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्वलिनोर्मृधे ।
 क्षुब्धयोर्वायुना राजन् द्वयोरिव समुद्रयोः
 तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव ।
 गदानिर्घातसंह्रादः प्रहाराणामजायत ॥ २९ ॥
 तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे संकुले भृशम् ।
 उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ ॥
 तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतप ।
 अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महती गदे ॥ ३१ ॥
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
 गदानिपातै राजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परम् ॥ ३२ ॥
 समरे प्रद्रुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरास्त्रिनौ ।
 अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ पङ्क्त्यौ माहिषाविव ॥ ३३ ॥
 जर्जरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेणाभिसंघुतौ ।
 ददृशाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३४ ॥
 दुर्योधनस्तु पार्थेन विवरे संप्रदर्शिते ।
 ईषदुन्मिषमाणस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ३५ ॥
 तमभ्याशगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः ।
 अवाक्षिपद्गदां तस्मिन्वेगेन महता बली ॥ ३६ ॥
 आक्षिपन्तं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशांपते ।
 अवासर्पत्ततः स्थानात्सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥
 मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सुसंभ्रमात् ।
 भीमसेनं च गदया प्राहरत्कुरुसत्तम ॥ ३८ ॥
 तस्य विस्यन्दमानेन रुधिरेणामितौजसः ।
 प्रहारगुरुपाताच्च मूर्छेव समजायत ॥ ३९ ॥
 दुर्योधनो न तं वेद पीडितं पाण्डवं रणे ।
 धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीडितम् ॥
 अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे ।
 अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ॥ ४१ ॥
 ततो मुहूर्तमाश्वस्य दुर्योधनमुपस्थितम् ।
 वेगेनाभ्यपतद्राजन् भीमसेनः प्रतापवान् ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरघ्यममितीजसम् ।
 मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४३
 अयस्त्राने मतिं कृत्वा पुत्रस्तय महामनाः ।
 इपेयोत्पतितुं राजञ्छलयिष्यन् वृकोदरम् ॥
 अबुद्धाद्रीमसेनस्तु राक्षस्तस्य चिकीर्षितम् ।
 अयास्य समभिद्रुत्य समुत्सुक्ष्य च सिंहवत्
 सृत्या घञ्जयतो राजन्पुनरेयोत्पतिष्यतः ।
 ऊरुभ्यां प्राहिणोद्राजन् गदां घेगेन पाण्डवः
 सा घञ्निष्पेषसमा प्राहिता भीमकर्मणा ।
 ऊरु दुर्योधनस्याय घमञ्च प्रियदर्शनी ॥ ४७
 स पपात नरव्याघ्रो यमुधामनुनादयन् ।
 भग्नोर्ममसेनेन पुत्रस्तय महीपते ॥ ४८
 घवुर्योताः सनिर्घाताः पांशुवर्षे पपात च ।
 चञ्चाल पृथिवी चापि सवृक्ष-क्षुप-पर्वता ४९
 तस्मिन्निपतिते धीरे पर्यां सर्वमहीक्षिताय ।
 महाम्यना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयङ्करी ॥ ५०
 पपात चोल्का मृती पतिते पृथिवीपतौ ।
 तथा शोणितवर्षे च पांशुवर्षे च भारत ॥ ५१
 यवर्षे मघधांसत्र तय पुत्रे निपातिते ।
 यक्षाणां राक्षसानां च पिशाचानां तथैव च
 अन्तरिक्षे महानादः श्रूयते भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि दुर्योधनवधे

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

सञ्जय उवाच ।

तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमियोद्भूतम्
 प्रहृष्टमनसः सर्वे ददृशुस्तत्र पाण्डवाः ॥ १
 उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितम् ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ॥ २
 ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 पातितं कौरवेन्द्रं तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ३
 गौर्गौरिति पुरा मन्दं द्रौपदीमकवाससम् ।
 यत्सभायां हसन्नस्मांस्तदा यदासि दुर्मते ॥ ४

तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पाक्षिणाम् ॥
 जज्ञे घोरतरः शब्दो बहूनां सर्वतोदिशम् ।
 ये तत्र वाजिनः शोषा गजाश्च मनुजैः सह ॥
 मुमुक्षुस्ते महानादं तव पुत्रे निपातिते ।
 मेरीशं समुद्रानामभवच्च खनो महान् ॥ ५५
 अन्तर्भूमिगतश्चैव तव पुत्रे निपातिते ।
 बहुपादं बहुमुजैः कवचैर्घोरदर्शनैः ॥ ५६
 नृत्याङ्घ्रिर्भयं दर्शयामास दिशस्तत्राभवन्नृप ।
 ध्वजयन्तोऽस्त्रयन्तश्च शस्त्रयन्तस्तथैव च ॥
 प्राकम्पन्त ततो राजस्तथ पुत्रे निपातिते ।
 नृदाः कृपाश्च रुधिरमुद्वेगमुत्पसत्तम ॥ ५८
 नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिस्रोतोवहाऽभवन् ।
 पुल्लिङ्गा इव नार्यस्तु खीलिङ्गाः पुरुषाऽभवन्
 दुर्योधने तदा राजन्पतिते तनये तव ।
 दृष्ट्वा तानमुतोत्पातान् पञ्चालाः पाण्डवैः सह
 आधिग्नमनसः सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ ।
 ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाप्सरस्तथा ॥
 कथयन्तोऽद्भुतं पुङ्खं सुतयोस्तथ भारत ।
 तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः
 नरसिंहौ प्रशंसन्तौ विप्रजन्मव्यागतम् ॥

क्षुपः क्षुद्रवृक्षः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्व-
 त्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

तत इति ॥ १ ॥

५९

सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं
 वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य ।
 युधिष्ठिरं केशवसृञ्जयांश्च
 धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ॥ ९
 रंजस्वलां द्रौपदीमानयन्ये
 ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्राम् ।
 तान् पश्यध्वं पाण्डुधैर्धार्तराष्ट्रान्
 रणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ॥ १०
 ये नः पुरा पण्डतिलानवोचन्
 क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः ।
 ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः
 कामं स्वर्गं नरकं वा पतामः ॥ ११
 पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूमौ
 स तां गदां स्कन्धगतां प्रगृह्य ।
 वामेन पादेन शिरः प्रमृद्य
 दुर्योधनं नैकृतिकं न्यवोचत् ॥ १२
 हृष्टेन राजन्कुरुसत्तमस्य
 क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम् ।
 दृष्ट्वा कृतं मूर्धनि नाभ्यनन्दन्
 धर्मात्मानः सोमकानां प्रवर्हाः ॥ १३
 तव पुत्रं तथा हत्वा कथ्यमानं वृकोदरम् ।
 नृत्यमानं च बहुशो धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ १४
 गतोऽसि वैरस्यानृण्यं प्रतिज्ञा पूरिता त्वया
 शुभेनाथाशुभेनैव कर्मणा विरमाधुना ॥ १५
 मा शिरोऽस्य पदा मर्दी-
 मा धर्मस्तेऽतिगो भवेत् ।
 राजा ज्ञातिर्हृतश्चायं
 नैतन्न्याय्यं तवानघ ॥ १६
 एकादशचमूनाथं कुरुणामधिपं तथा ।
 मा स्प्राक्षीर्भीम पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ॥
 हतवन्धुर्हतामान्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे ।
 सर्वाकारेण शोच्योयं नावहास्योऽयमीश्वरः
 विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हतभ्राता हतप्रजः

उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतन्न्याय्यं कृतं त्वया
 धार्मिको भीमसेनोऽसा-
 वित्याहुस्त्वां पुरा जनाः ।
 स कस्माद्भीमसेन त्वं
 राजानमधितिष्ठसि ॥ २० ॥
 इत्युक्त्वा भीमसेनं तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः
 उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिदमम् ॥ २१
 तात मन्युर्न ते कार्यो
 नात्मा शोच्यस्त्वया तथा ।
 नूनं पूर्वकृतं कर्म
 सुधोरमनुभूयते ॥ २२
 धात्रोपदिष्टं विपमं नूनं फलमसंस्कृतम् ।
 यद्वयं त्वां जिघांसामस्त्वं चास्मान्कुरुसत्तम
 आत्मनो ह्यपराधेन
 महद्भयसन्मीदृशम्
 प्राप्तवानसि यल्लोभा-
 न्मदाद्वाल्याच्च भारत ॥ २४
 घातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृनथ पितृस्तथा ।
 पुत्रान्पौत्रांस्तथा चान्यांस्ततोऽसि निधनं गतः
 तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते निपातिताः
 निहता ज्ञातयश्चापि दिष्टं मन्ये दुरत्ययम् ॥
 आत्मा न शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानघ
 वयमेवाधुना शोच्याः सर्वावस्थासु कौरवाः ॥
 कृपणं वर्तयिष्यामस्तैर्होना बन्धुभिः प्रियैः ।
 भ्रातृणां चैव पुत्राणां तथा वै शोकविह्वलाः ॥
 कथं द्रक्ष्यामि विधवा बभूवुः शोकपरिप्लुताः
 त्वमेकः सुस्थितो राजन् स्वर्गं ते निलयो भुवः
 वयं नरकसंज्ञं वै दुःखं प्राप्स्याम दारुणम्
 स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः ।
 गहंयिष्यान्ति नो ननू विधवाः शोककशिंताः
 सञ्जय उवाच
 एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निशश्वास स पार्थिवः
 विललाप चिरं चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि युधिष्ठिरविलापे

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

भूतराष्ट्र उवाच

अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः ।
किमप्रवीक्ष्यतस्तु बलदेवो महाबलः ॥ १
गदायुद्धविशेषतो गदायुद्धविशारदः ।
कृतवान् रीहिण्यो यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
सञ्जय उवाच

शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
रामः प्रहरतां श्रेष्ठशुकोद्य बलवद्बली ॥ ३
ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुधः ।
कुर्षन्नातंस्वरं घोरं धिग्धिग्भीमेत्युवाच ह
अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहतं धर्मविग्रहे
नेतददृष्टं गदायुद्धे कृतवान्यद्वुकोदरः ॥ ५
अधो नाम्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः
अयं त्वशास्त्रविन्मूढः स्वच्छन्दात्संप्रवर्तते ॥
तस्य तत्तदुपाणस्य रोषः सममयन्महान् ।
ततो राजानमालोक्ष्य रोपसंरक्तलोचनः ॥
बलदेवो महाराज ततो घचनमप्रवीत् ।

न धैर्यं पतितः कृष्ण फेवलं मत्समोऽसमः
आधितस्य तु दौर्धव्यावाधयः परिमत्स्यते ।
ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ ८
तस्योर्ध्वबाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः
बाहुधा तु पिचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरिः ॥ १०
तमुत्पतन्तं जग्राह फेदायो धिनयान्वितः
बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ॥ ११
सितासितौ यदुग्रौ क्रुशुभातेऽधिकं तदा ।
नमोगती यथा राजंश्चन्द्रसूर्यौ दिनक्षये ॥ १२
उवाच धीनं संरब्धं शमयन्निघ केशवः ।
आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा ॥ १३

विपरीतं द्विपत्स्वेतत्

पह्विविधा वृद्धिरात्मनः ।

आत्मन्यपि च मित्रे च

विपरीतं यदा भवेत् ॥

१४

तदा विद्यान्मनोग्लानि-

माशु शान्तिकरो भवेत्

अस्माकं सहजं मित्रं

पाण्डवाः शुद्धपौरुषाः ॥

१५

सकाः पितृष्वसुः पुत्रास्ते परैर्भिकृता भृशम्

प्रतिष्ठापालनं धर्मः क्षत्रियस्येह वेदम्यहम् ॥

सुयोधनस्य गदया मंकास्म्यूक महाहवे ।

इति पूर्वं प्रतिष्ठातं भीमेन हि समातले ॥ १७

मैत्रेयेणाभिज्ञातश्च पूर्वमेव महर्षिणा ।

ऊरु ते मेत्स्यते भीमो गदयेति परंतप ॥ १८

अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुद्धस्व प्रलंबहन्

यौनः स्वैः सुग्रहादंश्च संबन्धः सह पाण्डवैः

तेषां वृद्ध्या हि वृद्धिर्नो मा क्रुधः पुरुषर्षभ ।

यासुदेवयचः श्रुत्वा सीरभृत्प्राह धर्मवित् ॥

धर्मः सुचरितः सद्भिः स च द्वाभ्यां नियच्छति

अर्थधात्यर्थलुब्धस्य कामञ्चातिप्रसङ्गिनः ॥

धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन्

धर्मार्थकामान्योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते

तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् ।

भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वं तु यथाऽऽत्य मां

कृष्ण उवाच ।

अरोपणो हि धर्मात्मा

सततं धर्मवत्सलः ।

भवान्प्रस्थाप्यते लोके

तस्मात्संशाम्य मा क्रुधः ॥

१४

६०

अधर्मेणेति ॥ १ ॥ आत्मेति । १ आत्मशुद्धिः
२ शत्रुशयः ३ स्वमित्रस्य शुद्धिः ४ शत्रुमित्रस्य शयः
५ स्वमित्रमित्रस्य शुद्धिः ६ शत्रुमित्रमित्रस्य शयः
एवं पांडुषा आत्मनो शुद्धिः ॥ १३ ॥ विपरीतं आत्मशय-
शत्रुशयपादिकं इदमेव पदम् ॥ १४ ॥ प्रकृते मित्रशुद्धि-
रेवात्मशुद्धिरित्याह-अस्माकमिति ॥ १५ ॥ मंका
मंक्षे इति प्रतिष्ठापालनस्यत्वादयथोनाभिप्रहारो नाभर्म
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ यौनः यौनिनिमित्तः संबन्धः । अस्माकं

पितामहः पाण्डवानां मातामहश्चैव इति यौनसंबन्धः ।

एवमर्जुने जामातृत्वादिरपि सुग्रहादौ अन्योन्यसुखप्रदे

सौहार्दः स्नेहेन चेत्यर्थः ॥ १९ ॥ सीरभृत् रामः ॥ २० ॥

धर्म इति । नियच्छति नियममेति अर्थकामाभ्यां धर्म

संकोचमेतौत्यर्थः ॥ २१ ॥ धर्मार्थौ कामिनापीडयन् धर्म-

कामावर्धेनापीडयन् कामार्थौ धर्मेण चापीडयन्त्यर्थः

॥ २२ ॥ कामं यथेष्टं त्वं मा प्रति उक्तवानसि न तु धर्म्यं

यतोऽर्थलुब्धेन भीमेन धर्मस्य पीडनात्पूर्वोक्तो मार्गो,

व्याकुलकृत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च
आनृण्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः
सञ्जय उवाच ।

धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात्स विशांपते
नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसादि ॥२६॥

हत्वाऽधर्मेण राजानं

धर्मात्मानं सुयोधनम् ।

जिह्वयोधीति लोकेऽस्मिन्

ख्यातिं यास्यति पाण्डवः ॥ २७

दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा

गतिं यास्यति शाश्वतीम् ।

ऋजुयोधी हतो राजा

धार्तराष्ट्रो नराधिपः ॥ २८

युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च ।
हत्वाऽऽत्मानमभिप्रायौ प्राप चावभृथं यशः
इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान्
श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥
पंचालाश्च सवाण्णैयाः पाण्डवाश्च विशांपते
रामे द्वारावर्ती याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥
ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधोमुखम् ।
शोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥

वासुदेव उवाच ।

धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे ।

हतवन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचेतसः ॥ ३३

दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा ।

उपप्रेक्षसि कस्माच्च धर्मज्ञः सन्नराधिपः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतत्प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः ।

पदा मूर्ध्न्यस्पृशत्क्रोधान्न च हृष्ये कुलक्षये ॥

निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवसान्त्वने

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।

पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १

बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिताः स्म ह
भीमसेनस्य तदुःखमतीव हृदि वर्तते ।

इति सञ्चिन्त्य वाण्ण्यं मयैतत्समुपेक्षितम् ॥

तस्माद्धत्वाऽकृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् ।

लभतां पाण्डवः कामं धर्मेऽधर्मे च वा कृते ॥

सञ्जय उवाच ।

इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।

काममस्त्वेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्बहः ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा ।

अन्वमोदत तत्सर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ॥ ४०

भीमसेनोऽपि हत्वाऽऽजौ तव पुत्रममर्षणः ।

अभिवाद्याग्रतः स्थित्वा संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः

प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशांपते ॥

तवाद्य पृथिवी सर्वा क्षेमा निहतकण्टका ।

तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ ४३

यस्तु कर्ताऽस्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः

सोऽयं विनिहतः शेते पृथिव्यां पृथिवीपते ॥

दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोग्रवादिनः ।

राधेयः शकुनिश्चैव हताश्च तव शत्रवः ॥ ४५

सेयं रत्नसमाकीर्णा महीं सवनपर्वता ।

उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतद्विषम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः ।

कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुंधरा ॥

दिष्ट्या गतस्त्वमानृण्यं

मातुः कोपस्य चोभयोः ।

दिष्ट्या जयसि दुर्धर्ष

दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ॥ ४८

प्राप्तमिति । कलियुगारंभे एतावत्पापं नातीव खेदावह-
मिति भावः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदा-
पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावार्थे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

हतमिति ॥ १ ॥

प्रहृष्टमनसस्तत्र वृष्णेन सह पाण्डवाः ।
पञ्चालाः स्रजयाश्च निहते कुरुनन्दने ॥ ३
आचिद्वृष्णसरोयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे ।
नीतान्दुर्पसमाधिष्ठानि च संदे घसुंधरा ॥ ४

धनूप्यन्ये व्याक्षिपन्त
व्याध्याप्यन्ये तथाऽक्षिपन् ।

दध्मुरन्ये महाशोखा-

नन्ये जग्मुश्च दुन्दुभीन् ॥ ५

विक्रीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तयाहिताः ।
अनुपंश्चास्रहोरा भीमसेनमिदं वचः ॥ ६
दुष्करं भवता कर्म रणेऽथ सुमहत्कृतम् ।
कीरयेन्मूर्ध्नि रणे हत्या गत्रयाऽतिकृतधमम् ॥ ७
इन्द्रेणैव हि वृष्ण्य वधं परमसंपुणे ।

त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्धमिम जनाः ॥ ८
चरन्तं विविधान्मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः
दुर्योधनमिमं शूरं कोऽन्यो हन्यात्कोदराव
धीरस्य च गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमम् ।
अशफ्यमेतदन्येन संपादयितुमीदृशम् ॥ १०
कुञ्जरेणैव मत्सेन धीरं संग्राममूर्धनि ।

दुर्योधनशिरो दिष्ट्या पादेन मृडितं त्वया ।
सिंहेन मक्षिपस्येपि कृत्वा सङ्गरमुत्तमम् ।

दुःशासनस्य रुधिरं दिष्ट्या पीतं त्वयाऽनघ
मे विप्रकुर्वन् राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्
निरिहन्तं तं कृते विप्रान् ते ते नर्तका

पथं नूनं हते वृषे शक्रं नन्दन्ति बन्दिनः ।
तथा त्वा निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ॥ १५
दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि नः ।
अद्यापि न विकृष्यन्ते तानि नहिङ्कि भारत
इत्यग्रयन भीमसेनं
वातिकास्तत्र सङ्गताः ।

तान् हृष्टानुरूपव्याघ्रान्

पञ्चालान्पाण्डवैः सह ॥ १७

वृषतोऽसदृशं तत्र श्रोवाच मधुसूदनः ।
न न्याय्यं निहतं शत्रुं भूयो हन्तुं नराधिपाः
असकृद्वाग्भिरुग्रभिर्निहतो ह्येव मन्दधीः ।
तदैवैव हतः पापो यदैव निरपन्नपः ॥ १९
लुब्धः पापसहायश्च सुहृदो शासनोत्तिगः ।

बहुशो विदुर-द्रोण-कृप-गाङ्गेय-सुजयैः ॥ २०

पाण्डुभ्यः प्रार्थ्यमानोऽपि

पित्र्यमंशं न दत्तवान् ।

नैव योग्योऽथ मित्रं वा

शत्रुर्वा पुरुषाधमः ॥ २१

किमनेनातिमुग्धेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा ।

रथेऽप्यारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः

दिष्ट्या हतोऽयं पापात्मा

सामात्यक्षातिवान्धवः ।

इति श्रुत्वा त्वधिकेपं

कृष्णादुर्योधनो नृपः ॥ २३

अमर्षवशमापन्न

उदतिष्ठद्विशापते ।

स्फिग्देशेनोपाधिष्टः स

दोर्भ्यां विष्टभ्य मेदिनीम् ॥ २४

दृष्टिं मूसङ्घटा कृत्वा वासुदेवे न्यपातयत् ।

अर्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीद्वृषस्य तु ॥ २५

कुञ्जस्थाशीविपस्येव च्छिन्नपुच्छस्य भारत ।

प्राणान्तकारिणीं घोरान् वेदनामप्यचिन्तयन्

दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुग्रामिरादयत् ।

कंसदासस्य दयाद न ते लज्जाऽस्त्यनेन वै

अधर्मेण गदायुद्धे

यदहं विनिपातितः ।

ऊरु भिन्धीति भीमस्य

स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ॥ २८

किं न विशातमेतन्मे यदर्जुनमघोचयाः ।

घातयित्वा महीपालानृजुयुद्धान्सहस्रशः २९

जिहीरुपायैर्बहुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ।

अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् ३०

शिखाण्डेन पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामहः ।

अश्वत्थाम्नः सनामानं हन्वा नागं सुदुर्मते ३१

। आचार्यो न्यासितः शस्त्रं

किं तन्न विदितं मया ।

स चानेन नृशंसेन

धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ॥ ३२

पात्यमानस्त्वया दष्टो न येनं त्वमवारयः ।

वधार्थं पाण्डुपुरस्य याचितान् शक्तिमेव च ३३

घटोत्कचे व्यसयन् कस्त्यक्तः पापकृत्तमः ।

छिन्नहस्तः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली ३४

त्वयाऽभिसृष्टेन हतः शैनेयेन महात्मना ।
कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिगीषया ३५
व्यसनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रस्य वै पुनः ।
पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजितः ३६

पातितः समरे कर्ण-

शक्रव्यग्रोऽग्रणीर्नृणाम् ।

यदि मां चापि कर्णं च

भीष्मद्रोणौ च संयुतौ ॥ ३७

ऋजुना प्रतियुध्येथा न ते स्याद्विजयो भुवम्
त्वया पुनरनार्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः ३८
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयं चान्ये च घातिताः ।

वासुदेव उवाच ।

हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्रातृसुतवान्धवः
सगणः ससुहृच्चैव पापं मार्गमनुष्ठितः ।

तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥
कर्णश्च निहतः संख्ये तव शीलानुवर्तकः ।

याच्यमानं मया मूढ पित्र्यमंशं न दित्ससि

पाण्डवेभ्यः स्वराज्यं च

लोभाच्छकुनिनिश्चयात् ।

विषं ते भीमसेनाय

दत्तं सर्वे च पाण्डवाः ॥ ४२

प्रदीपिता जतुगृहे मात्रा सह सुदुर्मते ।

सभायां याज्ञसेनी च कृष्ण द्यूते रजस्वला ४३

तदैव तावद्दुष्टात्मन् वध्यस्त्वं निरपत्रप ।

अनक्षज्ञं च धर्मज्ञं सौवलेनाक्षवेदिना ॥ ४४

निकृत्या यत्पराजैषीस्तस्मादसि हतो रणे ।

जयद्रथेन पापेन यत्कृष्णा क्लेशिता वने ४५

या तेषु मृगयां चैव तृणविन्दोरथाश्रमम् ।

अभिमन्युश्च यद्बाल एको बहुभिराहवे ॥ ४६

त्वद्दोषैर्निहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ।

यान्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे
वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्वे हि तदनुष्ठितम् ।

बृहस्पतेरुशनसो नोपदेशः श्रुतस्त्वया ॥ ४८

बुद्धा नोपासिताश्चैव हितं वाक्यं न ते श्रुतम्

लोभेनातिबलेन त्वं तृणया च वशीकृतः ४९

कृतवानस्य कार्याणि

विपाकस्तस्य भुज्यताम् ।

दुर्योधन उवाच ।

अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा
मूर्ध्नि स्थितमभिप्राणां को नु खन्ततरो मया

यदिष्टं क्षत्रवन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ॥ ५१

तदिदं निधनं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ।

देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः

पेश्वर्यचोत्तमं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ।

ससुहृत्सानुगश्चैव स्वर्गं गन्ताहमच्युत ॥ ५३

यूयं निहतसङ्कल्पाः शोचन्तो वर्तयिष्यथ ॥

सञ्जय उवाच ।

अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमतः

अपतत्सुमहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ।

अवाद्यन्त गन्धर्वा वादित्रं सुमनोहरम् ५५

जगुश्चाप्सरसो राक्षो यशः संबद्धमेव च ।

सिद्धाश्च मुमुचुर्वाचः साधु साध्विति पार्थिव

ववौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः

व्यराजश्च दिशः सर्वा नभो वैदूर्यसन्निभम्

अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।

दुर्योधनस्य पूजां तु दृष्ट्वा व्रीडासुपागमन् ५८

हतांश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्ताः शुश्रुचुर्हि ते ।

भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूरिश्रवसमेव च ५९

तांस्तु चिन्तापरान् दृष्ट्वा

पाण्डवान् दीनचेतसः ।

प्रोवाचेदं वचः कृष्णो

भेददुन्दुभिनिःस्वनः ॥ ६०

नैप शक्योऽतिशीघ्रास्त्रस्ते च सर्वे महारथाः

ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवेदः ६१

नैप शक्यः कदाचित्तु हन्तुं धर्मेण पार्थिवः ।

ते वा भीष्ममुखाः सर्वे महर्ष्यासा महारथाः

मयाऽनेकैरुपायैस्तु मायायोगेन चासकृत् ।

हतास्ते सर्वे एवाजौ भवतां हितमिच्छता ॥

यदि नैवाविधं जातु कुर्यां जिह्ममहं रणे ।

कुतो वो विजयो भूयः कुतो राज्यं कुतो धनम्

ते हि सर्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा भुवि ।

न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयम् ॥

तथैवायं गदापाणिर्धार्तराष्ट्रो गतक्लमः ।

न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दण्डिना ॥

न च वो हृदि कर्तव्यं यदयं घातितो रिपुः ।

मिथ्यावध्यास्तथोपायैर्वहवः शत्रवोऽधिकाः

पूर्वनुरगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।

सद्भिश्चानुगतः पन्थाः स सर्वैरनुगम्यते ॥ ६८

कृतकृत्याश्च सायाहे निवासं रोचयामहे ।

साश्वनागरथाः सर्वे विश्रमामो नराधिपाः ।

वासुदेवचः श्रुत्या तदानीं पाण्डवैः सह । ततः प्राध्मापयन्तोऽपान्पाञ्चजन्यं च माधवः
पञ्चाला भृशसहस्रा विनेदुः सिंहसद्वत् ॥ ७० ॥ दृष्ट्वा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभ ॥ ७१ ॥
इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि कृष्णपाण्डवदुर्योधनसंवादे
परुपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

सञ्जय उवाच
ततस्ते प्रययुः सर्वे
निवासाय महीक्षितः ।
शंखान् प्रध्मापयन्तो धै
दृष्ट्वाः परिचवाहवः ॥ १ ॥
पाण्डवान् गच्छतश्चापि
शिविरं नो विशांपते ।
महेष्वासोऽन्वगात्पश्चा-
द्युयुत्सः सात्यकिस्तथा ॥ २ ॥
धृष्टद्युम्नः शिपण्डी च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
सर्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिविराण्युत ॥
ततस्ते प्राविशन्पार्थो हतस्त्रिदं हस्तेभ्यस्मिन् ।
दुर्योधनस्य शिविरं रङ्गवद्विस्मृते जने ॥ ४ ॥
गतोत्सवं पुरमिव हृतनागमिव नृदम् ।
स्त्रीवपैव रभूयिष्ठं वृद्धामात्यैरोधीष्ठतम् ॥ ५ ॥
तत्रैतान्पुत्रुपातिष्ठन् दुर्योधनपुरःसराः ।
कृताञ्जलिपुत्रा राजन्कापायमलिनान्भवाः ॥ ६ ॥
शिविरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डव्याः ।
अवतेरुर्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ॥ ७ ॥
ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभापत केशवः ।
क्षितः प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥ ८ ॥
अवरोपय गाण्डीवमक्षयौ च महेपुधी ।
अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ॥ ९ ॥
स्थयं चैवावरोह त्वमेतच्छ्रेयस्तवानघ ।
तन्वाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ १० ॥
अथ पश्चात्ततः कृष्णो
रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम्
अवारोहत मेधावी
रथाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ११ ॥
अथावतीर्णं भूतानामीश्वरे सुमहात्मनि ।

कपिरन्तर्दधे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ॥
स दग्धो द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः ।
अयादीप्तोऽग्निना ह्याशु प्रजग्वाल महीपते
सोपासङ्गः सरश्मिश्च साश्वः सयुगवन्धुरः ।
भस्मीभूतोऽपतद्भूमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥
तं तथा भस्मभूतं तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो ।
अभवन् विस्मिता राजभर्तुनश्चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य ह ।
गोविन्द कस्मान्नगवन् रथो दग्धोऽयमग्निना
किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुनन्दन ।
तन्मे शूहि महाबाहो ध्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥

वासुदेव उवाच
अस्त्रैर्वहुविधैर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन ।
मदधिष्ठितत्वात्समरे न विशीर्णः परंतप ॥
इदानीं तु विशीर्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा
मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यय कृतकर्मणि ॥
ईषदुत्समयमानस्तु भगवान्केशवोऽरिहा ।
परिष्वज्य च राजानं पुधिष्ठिरमभापत ॥ २० ॥

दिष्ट्वा जयसि कौन्तेय
दिष्ट्वा ते शत्रवो जिताः ।
दिष्ट्वा गाण्डीवधन्वा च
भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २१ ॥
तं चापि कुशलो राज
न्माद्रीपुत्रो च पाण्डवी ।

मुक्ता वीरक्षयादस्मा-
त्सग्राभान्निहतद्विपः ॥ २२ ॥
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत ।
उपायात्मुपप्लव्यं सह गाण्डीवधन्वना ॥ २३ ॥
आनीय मधुपर्कं मौ यत्पुरा त्वमवोचथाः ।
एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शाल्यन्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावदीपे एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२
तत इति ॥ १ ॥ वर्षव ५८ ॥ ५ ॥

रक्षितव्यो महाबाहो सर्वास्वापत्तिस्वाति प्रभो
तव चैव ब्रुवाणस्य तथैत्येवाहमब्रुवम् ॥ २५
स सव्यसाची गुप्तस्ते विजयी च जनेश्वर ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ॥
मुक्तो वीरक्षयादस्मात्संग्रामालोमहर्षणात् ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २७
दृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दनम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन २८
कस्त्वदन्यः सहेत्साक्षादपि वज्री पुरंदरः ।
भवतस्तु प्रसादेन संशप्तकगणा जिताः ॥ २९
महारणगतः पार्थो यच्च नासीत्पराङ्मुखः ।
तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्मया ॥ ३०
कर्मणामनुसन्तानं तेजसश्च गतीः शुभाः ।
उपप्लव्ये महर्षिर्मे कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ३१
'यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः'
इत्येवमुक्ते ते वीराः शिविरं तव भारत ॥ ३२
प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोशरत्नार्धिसञ्चयान् ।
रजतं जातरूपं च मणीनथ च मौक्तिकान् ॥
भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ।
दासीदासमसंख्येयं राज्योपकरणानि च ॥
ते प्राप्य धनमक्षय्यं त्वदीयं भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि वासुदेवप्रेषणे

द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं द्विजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
गान्धार्याः प्रेषयामास वासुदेवं परंतपम् ॥ १
यदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान्प्रति ।
न च तं लब्धवान्कामं ततो युद्धमभूदिदम्
निहतेषु तु योद्धेषु हते दुर्योधने तदा ।
पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ॥
विद्रुते शिविरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे ।
किं नु तत्कारणं ब्रह्मन् येन कृष्णो गतः पुनः
न चैतत्कारणं ब्रह्मन्नल्पं विप्रतिभाति मे ।
यन्नागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दनः ॥ ५

उदक्रोशन्महाभागा नरेन्द्र विजितारयः ॥ ३५
ते तु वीराः समाश्वस्य वाहनान्यवमुच्य च ।
अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा

अथाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायशः ।
अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वस्तव्यं शिविराद्वहिः ॥
तथेत्युक्त्वा हि ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा
वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं बाहेर्ययुः ॥ ३८
ते समासाद्य सरितं पुण्यामोघवर्तीं नृप ।

न्यवसन्नथ तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः ॥ ३९
युधिष्ठिरस्ततो राजा प्राप्तकालमचिन्तयत् ।
तत्र ते गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ॥ ४०
गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमर्दिदम् ।
हेतुकारणयुक्तैश्च वाक्यैः कालसमीरितैः ॥ ४१
क्षिप्रमेव महाभाग गान्धार्यां प्रशमिष्यसि ।
पितामहश्च भगवान् व्यासस्तत्र भविष्यति ॥
ततः संप्रेषयामासुर्यादवं नागसाह्वयम् ।
स च प्रायाज्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान् ॥
दारुकं रथमारोप्य येन राजाऽम्बिकासुतः ।
तमूचुः संप्रयास्यन्तं शैब्यसुग्रीववाहनम् ॥
प्रत्याश्वासय गान्धार्यां हतपुत्रां यशस्विनीम्
स प्रायात्पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वतां वरः ॥
आससाद् ततः क्षिप्रं गान्धार्यां निहतात्मजां

तत्त्वतो वै समाचक्ष्व सर्वमध्वर्युसत्तम ।

यच्चात्र कारणं ब्रह्मन् कार्यस्यास्य विनिश्चये
वैशम्पायन उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यन्मां पृच्छसि पार्थिव ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ७
हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
व्युत्क्रम्य समयं राजन् धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥
अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत ।
युधिष्ठिरं महाराज महद्भयमथाविशत् ॥ ९
चित्तयानो महाभागां गान्धार्यां तपसान्वितां
घोरेण तपसा युक्तां त्रैलोक्यमपि सा दहेव

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभाष्ये द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३
किमर्थमिति ॥ १ ॥

तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत्
 सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा कृतमस्माभिरीदृशम् ।
 मानसेनाग्निना क्रुद्धा भस्मसाक्षः करिष्यति
 कथं दुःखमिदं तीर्थं गान्धारी संप्रशस्यति ।
 श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्वयौघिनम् ॥
 एवं विचिन्त्य बहुधा मयशोकसमन्वितः ।
 वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ॥
 तव प्रसादाद्गोविन्द राज्यं निहतकण्टकम् ।
 अप्राप्य मनसापीदं प्राप्तमस्माभिरच्युत ॥१५
 प्रत्यक्षं मे महाबाहो संप्रामे लोमहर्षणे ।
 विमर्दः सुमहान्प्राप्तस्तवया यादयनन्दन ॥१६
 त्वया देवासुरे युद्धे वधायममरद्विषाम् ।
 यथा साह्यं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः ॥
 साह्यं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत ।
 सारथ्येन च वाष्ण्येय भवता हि धृता वयम्
 यदि न त्वं भवेन्नायः फाल्गुनस्य महारणे ।
 कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेव वलाणवः ॥ १९
 गदाप्रहारा विपुलाः परिधैश्चापि ताडनम् ।
 शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तोमरैः सपरम्बधैः ॥
 अस्मत्कृते त्वया कृष्ण वाचः स्फुरुपाः श्रुताः
 शस्त्राणां च निपाता धै चक्षस्पशौपमा रणे
 ते च ते सफला जाता हते दुर्योधनेऽच्युत ।
 तत्सर्वं न यथा नश्येत्पुनः कृष्ण तथा कुरु ॥
 सदैहदोलां प्राप्तं नक्षतेः कृष्ण जये सति ।
 गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं बुद्ध्यस्व माधव
 सा हि नित्यं महाभागा तपसोऽग्रेण कश्चिता ।
 पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः संप्रशस्यति ॥२४
 तस्याः प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम ।
 कश्च तां क्रोधताम्राक्षीं पुत्रव्यसनकश्चिताम्
 धीक्षितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम ।
 तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ॥ २६
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिर्दम ।
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवान्वयः
 हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः कालसमीरितैः ।
 क्षिप्रमेव महाबाहो गान्धार्यं शमयिष्यसि
 पितामहश्च भगवान् कृष्णस्तत्र भविष्यति ।
 सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनं

कर्तव्यं सात्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना
 । धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्ग्रहः ३०
 आमन्त्र्य दारुकं ग्राह रथः सज्जो विधीयताम्
 केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽय दारुकः
 न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने ।
 तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परंतपः ॥ ३२
 जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः ।
 ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवान् रथी
 नागसाह्वयमासाद्य प्रविवेश च धीर्यवान् ।
 प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ॥३४
 विदितं धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य रथोत्तमात् ।
 अभ्यगच्छद्दीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम् ॥
 पूर्वं चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदपिसत्तमम् ।
 पादौ प्रणील्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्दनः
 अभ्यवाद्यदठ्यग्रो गान्धार्यं चापि केशवः ।
 ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमधोक्षजः ॥ ३७
 पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुस्वरं प्ररुरोद ह ।
 स मुहूर्तादिवोत्सृज्य चापं शोकसमुद्भवम्
 प्रक्षाल्य धारिणा नेत्रे स्नाचम्य च यथाविधि
 उवाच प्रस्तुतं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिर्दमः ॥ ३९
 न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्वृद्धस्य तव भारत
 कालस्य च यथावृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥
 यदिदं पाण्डवैः सर्वस्तव चित्तानुरोधिभिः ।
 कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य भारत ॥
 भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान् धर्मवत्सलः
 धृतच्छलजितैः शुद्धैर्वनवासो ह्युपागतः ॥ ४२
 अज्ञातवासचर्यां च नानाधेपसमावृतैः ।
 अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशकैरिव सर्वदा ॥
 मया च स्वयमागम्य
 युद्धकाल उपस्थिते ।
 सर्वलोकस्य सान्निध्ये
 ग्रामांस्त्वं पञ्च याचितः ॥ ४५
 त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापधारिताः ।
 तवापराधानृपते सर्वे क्षत्रं क्षथं गतम् ॥ ४५
 भीष्मेण सोमदत्तेन बालहीकेन कृपेण च ।
 द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ॥ ४६
 याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्कृतवानसि
 कालोपहतचित्ता हि सर्वे मुहान्ति भारत ४७

हेतुकारणसंयुक्तैः हेतवो दृष्टा अपराधाः कारणानि अदृष्टान्यवश्यंभावीनि तैर्युक्तानि तैः ॥२८ ॥ प्रायादगच्छत् ॥ ३३ ॥
 कृष्णस्य व्यासस्य ॥ ३६ ॥

यथा मूढो भवान्पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते ।
 किमन्यत्कालयोगाद्धि दिष्टमेव परायणम् ॥
 मा च दोषान्महाप्राज्ञ
 पाण्डवेषु निवेशय ।
 अल्पोऽप्यतिक्रमो नास्ति
 पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ४९
 धर्मतो न्यायतश्चैव
 स्नेहतश्च परंतप ।
 एतत्सर्वं तु विज्ञाय
 ह्यात्मदोषकृतं फलम् ॥ ५०
 असूयां पाण्डुपुत्रेषु न भवान्कर्तुमर्हति ।
 कुलं वंशश्च पिण्डाश्च यच्च पुत्रकृतं फलम् ५१
 गान्धार्यास्तव वै नाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम् ।
 त्वं चैव कुरुशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी ॥
 मा शुचो नरशार्दूल पाण्डवान्प्रति किल्विपम्
 एतत्सर्वमनुध्याय आत्मनश्च व्यतिक्रमम् ॥ ५२
 शिवेन पाण्डवान्पाहि नमस्ते भरतर्षभ ।
 जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि
 भक्तिर्भरतशार्दूल स्नेहश्चापि स्वभावतः ।
 एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम् ॥ ५५
 दह्यते स दिवा रात्रौ न च शर्माधिगच्छति ।
 त्वां चैव नरशार्दूल गान्धारी च यशस्विनीं
 स शोचन्नरशार्दूलः शान्तिं नैवाधिगच्छति ।
 न्हिया च परयाऽऽविष्टो भवंतं नाधिगच्छति
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियम् ।
 एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदुत्तमः ॥ ५८
 उवाच परमं वाक्यं गान्धारी शोककर्शितां
 सौबलेयि निबोध त्वं यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु
 त्वत्समानाऽस्ति लोकेऽस्मि-
 न्नद्य सीमन्तिनी शुभे ।
 जानासि च यथा राज्ञि
 सभायां मम सन्निधौ ॥ ६०
 धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितम् ।
 उक्तवत्यासि कल्याणि न च ते तनयैः कृतम् ॥
 दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी परुषं वचः ।
 शृणु मूढ वचो मह्यं यतो धर्मस्ततो जयः
 तदिदं समनुप्राप्तं
 तव वाक्यं नृपात्मजे ।
 एवं विदित्वा कल्याणि
 मां स्म शोके मनः कृथाः ॥ ६३
 इति श्रीमहाभा० शल्यपर्वान्तर्गतगदाप० धृतराष्ट्रगान्धारीसमाश्वासने त्रिषष्टितमोऽध्यायः ६३

पाण्डवानां विनाशाय
 मा ते बुद्धिः कदाचन ।
 शक्ता चासि महाभागे
 पृथिवीं सचराचराम् ॥ ६४
 चक्षुषा क्रोधदीप्तेन निर्दग्धुं तपसो बलात् ।
 वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत्
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ।
 आधिभिर्दह्यमानाया मतिः सञ्चलिता मम ॥
 सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाक्यं जनार्दन
 राक्षस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव ॥ ६७
 त्वं गतिः सहितैर्वीरैः पाण्डवैर्द्विपदां वरः ।
 एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥
 पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी प्ररुदो ह ।
 तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्शिताम् ॥
 हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत्प्रभुः ।
 समाश्वास्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रं च माधवः
 द्रौणिसंकल्पितं भावमवबुध्यत केशवः ।
 ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्ध्ना प्रणम्य च ॥
 द्वैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् ।
 आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः
 द्रौणेः पापोऽस्त्यभिप्राय-
 स्तेनास्मि सहस्रोत्थितः ।
 पाण्डवानां वधे रात्रौ
 बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ॥ ७३
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत्
 धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं केशिसूदनम् ॥ ७४
 शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान्परिपालय ।
 भूयस्त्वया समेप्यामि क्षिप्रमेव जनार्दन ॥ ७५
 प्रायात्ततस्तु त्वरितो दारुकेण सहाच्युतः ।
 वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ७६
 आश्वासयदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः ।
 वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ॥
 शिविरं हास्तिनपुरा-
 दिदृक्षुः पाण्डवानृप ।
 आगम्य शिविरं रात्रौ
 सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।
 तच्च तेभ्यः समाख्याय
 सहितस्तैः समाहितः ॥ ७८
 इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ६३ ॥

६४

धृतराष्ट्र उवाच ।

अधिष्ठितः पदा मूर्ध्नि भग्नसक्थो ग्रहो गतः
शौटीर्यमानी पुत्रो मे किमभाषत सख्य ॥ १
अत्यर्थं फोपनो राजा जातवैरश्चां पाण्डुपु।
व्यसनं परमे प्राप्तः किमाह परमाहवे ॥ २
सख्य उवाच ।

भृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तं नराधिप ।
राज्ञा यदुक्तं भजेन तस्मिन्व्यसन आगते ॥ ३
भग्नसक्थो नृपो राजन्नांसुना सोऽवमुण्ठितः
यमयन्मूर्धजास्तत्र वीक्ष्य च्य दिशो दश ॥ ४
केशाभियम्य यत्नेन निःश्वसन्नुरगो यथा ।
संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिधीक्ष्य माम्
बाहू धरण्यां निधिप्य सुदुर्मत्त इव द्विपः ।
प्रकीर्णोन्मूर्धजान्शङ्खन् दन्तैर्वन्तानुपस्पृशन्
गर्हयन्पाण्डवं ज्येष्ठं निःश्वस्येद्रमथाग्रधीत् ।

भीष्मे शान्तनवे नाथे कर्णे शस्त्रभृतां वरे
गौतमे शकुनी चापि द्रोणे चास्त्रभृतां वरे ।
अश्वत्थाम्नि तथा द्रुपदे शूरे च कृतधर्मणि ॥ ८
इमामयथां प्राप्तोऽस्मि कालो हि दुरतिक्रमः
एकादशचमूर्भतां सोऽहमेतां दशां गतः ॥ ९
कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्तते ।
आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिजीवन्ति संयुगे
यथाहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समयं हतः ।
बहूनि सुनृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः ॥
भूरिश्रवांसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च श्रीमति ।
इदं चाकीर्तिजं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः कृतम् ॥
येन ते सत्सु निर्वेदं गमिष्यन्ति हि मे मतिः
का प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य कृत्योपाधिकृतं जयम्
को वा समयभेत्तारं बुधः संमन्तुमर्हति ।
अधर्मेण जयं लब्ध्वा को नु हृष्येत पण्डितः
यथा संहृष्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः ।
किमु चित्रमितस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम ॥
क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः ।
प्रतपन्तं धिया जुष्टं वर्तमानं च वन्धुपु ॥ १६
एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै संजय पूजितः ।
अभिधीो युद्धधर्मस्य मम माता पिता च मे ॥

तौ हि संजय दुःखार्ता
विप्राप्यौ वचनाद्वि मे ।

इष्टं भृत्या भृताः सम्यक्

भूः प्रशास्ता ससागरा ॥ १८

मूर्ध्नि स्थितमभिवाणां जीवतामेव संजय ।

दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणा च प्रियं कृतम्

अभिवा वाधिताः सर्वे

को नु स्वन्ततरो मया ।

मानिता बान्धवाः सर्वे

वक्ष्यः संपूजितो जनः ॥ २०

त्रितयं सेधितं सर्वे को नु स्वन्ततरो मया ।

प्राशस्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ॥ २१

आजानेयैस्तया यातं को नु स्वन्ततरो मया ।

यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ॥

प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु को नु स्वन्ततरो मया ।

अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमार्गुर्निरामयम् ॥ २३

सधर्मेण जिता लोकाः

को नु स्वन्ततरो मया ।

दिष्टया नाहं जितः संरये

परान्प्रेष्यवदाश्रितः ॥ २४

दिष्टया मे विपुला लक्ष्मी-

मूर्ते त्वन्यगता विभो ।

यदिष्टं क्षत्रवन्धूनां

सधर्मेमनुतिष्ठताम् ॥ २५

निधनं तन्मया प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ।

दिष्टया नाहं परान्वृत्तो वैरात्प्राकृतवजितः ॥

दिष्टया न धिमर्ति काञ्चि-

द्भजित्वा तु पराजितः ।

सुतं वाऽथ प्रमत्तं वा

यथा हन्याद्विपेण वा ॥ २७

एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः ।

अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्मा च सात्वतः ॥

कृपः शारद्वयश्चैव चकल्या वचनान्मम ।

अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ॥ २९

विश्वासं समयघ्नानां न शूयं गन्तुमर्हथ ।

वार्तिकान्श्चाग्रवीद्राजा पुत्रस्ते सत्यधिक्रमः ॥

६४ ।

अधिष्ठित इति । शौटी शूर स एव शौटीर्यमा-
श० ८४

त्मानं मन्यते शौटीर्यमानी ॥ १ ॥ मया मत ॥ २० ॥

वार्तिकान् वार्ताहारिण ॥ ३० ॥

अधर्माङ्गीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे ।
 सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्णशल्याबुधौ तथा ॥
 वृषसेनं महावीर्यं शकुनिं चापि सौबलम् ।
 जलसन्धं महावीर्यं भगदत्तं च पार्थिवम् ॥
 सोमदत्तं महेष्वासं सैन्धवं च जयद्रथम् ।
 दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातृनात्मसमांस्तथा ॥३३॥
 दौःशासनिं च विक्रान्तं
 लक्ष्मणं चात्मजाबुधौ ।
 एतांश्चान्यांश्च सुबहून्
 मदीयांश्च सहस्रशः ॥ ३४ ॥
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि
 सार्थहीनो यथाऽध्वगः
 कथं भ्रातृन् हताञ्श्रुत्वा
 भर्तारं च स्वसा मम ॥ ३५ ॥
 रोरुयमाणा दुःखार्ता
 दुःशला सा भविष्यति ।
 स्नुषाभिः प्रस्नुषाभिश्च
 वृद्धो राजा पिता मम ॥ ३६ ॥
 गान्धारीसहितश्चैव कां गतिं प्रतिपत्स्यति ।
 नूनं लक्ष्मणमातापि हतपुत्रा हतेश्वरा ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि दुर्योधनविलापे
 चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

सञ्जय उवाच
 वार्तिकानां सकाशात्तु
 श्रुत्वा दुर्योधनं हतम् ।
 हतशिष्टास्ततो राजन्
 कौरवाणां महारथाः ॥ १ ॥
 विनिर्भिन्नाः शितैर्वाणैर्गदा-तोमर-शक्तिभिः ।
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥२॥
 त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् ।
 तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितम् ॥
 प्रभयं वायुवेगेन महाशालं यथा वने ।
 भूमौ विचेष्टमानं तं रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ४ ॥

विनाशं यास्यति क्षिप्रं
 कल्याणी पृथुलोचना ।
 यदि जानाति चार्वाकः
 परित्राद्वाग्विशारदः ॥ ३८ ॥
 करिष्यति महाभागो ध्रुवं चापचितं मम ।
 समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ॥ ३९ ॥
 अहं निधनमासाद्य
 लोकान्प्राप्स्यामि शाश्वतान् ।
 ततो जनसहस्राणि
 वाष्पपूर्णानि मारिष ॥ ४० ॥
 प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश ।
 ससागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा ॥४१॥
 चचालाथ सनिर्हार्दा दिशश्चैवाविलाऽभवन्
 ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथावृत्तं न्यवेदयन् ॥ ४२ ॥
 व्यवहारं गदायुद्धे
 पार्थिवस्य च पातनम् ।
 तदाख्याय ततः सर्वे
 द्रोणपुत्रस्य भारत ।
 ध्यात्वा च सुचिरं कालं
 जग्मुरार्ता यथागतम् ॥ ४३ ॥

महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् ।
 विवर्तमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ ५ ॥
 यदृच्छया निपातितं चक्रमादित्यगोचरम् ।
 महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरम् ॥ ६ ॥
 पूर्णचन्द्रमिव द्योम्नि तुषारावृतमण्डलम् ।
 रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गमिव विक्रमे ॥ ७ ॥
 वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः ।
 यथा धनं लिप्समानैर्भृत्यैर्नृपतिसत्तमम् ॥
 भुकुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्धृतचक्षुषम् ।
 सामर्थं तं नरव्याघ्रं व्याघ्रं *निपातितं यथा ॥९॥

चार्वाकः ब्राह्मणवेपधारी राक्षसः ॥३८॥ अपचितिं प्रती-
 कारम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वार्तिकानामिति ॥ १ ॥ चक्रमादित्यगोचरं
 सूर्यमण्डलमिवेति लुप्तोपमा ॥ ६ ॥ *भौममिति पाठः

ते तं दृष्ट्वा महेष्वासं भूतले पतितं नृपम् ।
मोहमभ्यागमन्सर्वे कृपप्रभृतयो रथाः ॥ १०
अथतीर्थे रथेभ्यश्च प्राद्वयन् राजसन्निधौ ।
दुर्योधनं च संप्रेक्ष्य सर्वे भूमानुपाविशन् ॥ ११

ततो द्रौणिर्महाराज वाष्पपूर्णैक्षणः श्वसन्
उवाच भरतश्रेष्ठं सर्वलोकेऽथैवैवम् ॥ १२
न नूनं विपत्ते सत्यं मानुषे किञ्चिदेव हि ।
यत्र त्वं पुरुषट्वाग्र शेषे पांसुषु रुपितः ॥ १३
भूत्वा हि नृपतिः पूर्वं समाश्राप्य च मेदिनीं
कथमेकोऽथ राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ॥ १४
दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णे महारथम् ।
नापि तान् सुहृदः सर्वान् किमिदं भरतर्षभ ॥
दुःसं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन ।
लोकानां च भवान्यत्र शेषे पांसुषु रुपितः ॥
एष मूर्धाभिपिक्तानामग्रे गत्वा परंतपः ।
सर्तुणं प्रसृते पांसुं पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १७
क ते तदमलं छत्रं द्यजनं क्व च पार्थिव ।
सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम ॥
दुर्योधेया गतिर्नूनं कार्याणां कारणान्तरे ।
यद्वै लोकगुरुर्भूत्वा भवानेतां दशां गतः ॥ १९
बभूवा सर्वमर्त्येषु धीरुपालस्यते भृशम् ।
मयतो ह्यसन् दृष्ट्वा शक्यिस्पर्धिनो भृशम् ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः
उवाच राजन्पुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः ॥
विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं वाष्पमुत्सृजन्
कृपादीन्स तदा वीरान् सर्वानेव नराधिपः ॥
ईदृशो लोकधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते ।
विनाशः सर्वभूतानां कालपर्यायमागतः ॥
सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं मयतां हि यः ।
पृथिवीं पालयित्वाऽहमेतां निष्ठामुपागतः ॥
दिष्ट्वा नाहं परावृत्तो युद्धे कस्याञ्चिदापदि
दिष्ट्वाऽहं निहतः पापैरललेनैव विशेषतः ।
उत्साहश्च कृतोऽनित्यं मया दिष्ट्वा युयुत्सता
दिष्ट्वा चास्मिन्हतो युद्धे निहतश्चातिर्बाधयः

दिष्ट्वा च वोऽहं पश्यामि

मुक्तानस्माज्जनक्षयात् ।

सस्तियुक्तांश्च कल्यांश्च

तन्मे प्रियमनुत्तमम् ॥ २७

मा भवन्तोऽथ तत्पन्तां सौहृदान्निधनेन मे ।
यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाक्षयाः
मन्यमानः प्रभावं च कृष्णस्यामिततेजसः
तेन न च्यायितश्चाहं क्षत्रधर्मोत्स्वनुष्ठितात् ॥
स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथंचन
कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः ॥ ३०
यतितं विजये नित्यं 'दैवं तु दुरतिक्रमम्' ।
एतावदुक्त्या वचनं वाष्पट्वाकुललोचनः ॥
तूर्णान् वभूव राजेन्द्र कृज्जसौ विह्वलो भृशम्
तथा दृष्ट्वा तु राजानं वाष्पशोकसमन्वितम् ।
द्रौणिःक्रोधेन जज्वाल यथा वह्निर्जगत्क्षयं ।
स च क्रोधसमाविष्टः पाणी पाणी निपीड्य च
वाष्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ।
पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुवृशसेन कर्मणा ॥
न तथा तेन तत्प्यामि यथा राजंस्त्वयाऽथ वै
शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो ॥ ३५
इष्टापूर्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ।

अद्याहं सर्वपञ्चालान्वासुदेवस्य पश्यतः ॥ ३६
सर्वोपायैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनम् ।

अनुष्ठां तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३७

इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः ।

मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ॥ ३८

आचार्यं शीघ्रं कलशं जलपूर्णं समानय ।

स तद्वचनमाश्रय राक्षो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ३९

कलशं पूर्णमादाय राक्षोऽन्तिकमुपागमत् ।

तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशांपते ॥ ४०

ममाश्रया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिपिच्यताम् ।

सैनापत्येन मद्रं ते मम चेदिकृच्छसि प्रियम् ॥

राक्षो नियोगाद्योद्धत्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।

वर्तता क्षत्रचर्मण ह्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ४२

राक्षस्य वचनं श्रुत्वा कृपः शारद्वतस्तथा ।

द्रौणिं राक्षो नियोगेन सैनापत्येऽभ्यपेचयत् ॥

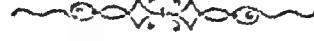
सोऽभिपिक्तो महाराज परिध्वज्य नृपोत्तमम्

प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा दिनाद्यन्ध्रः

दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितेन परिप्लुतः ।

तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतमयावहाम् ४५

अपक्रम्य तु ते तूर्णं तस्मादायोधनामृष । शोकसंविन्नमनसश्चिन्ताध्यानपराऽभवन् ॥ ४६ ॥
इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि अश्वत्थामसंनापत्याभिपेके
पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

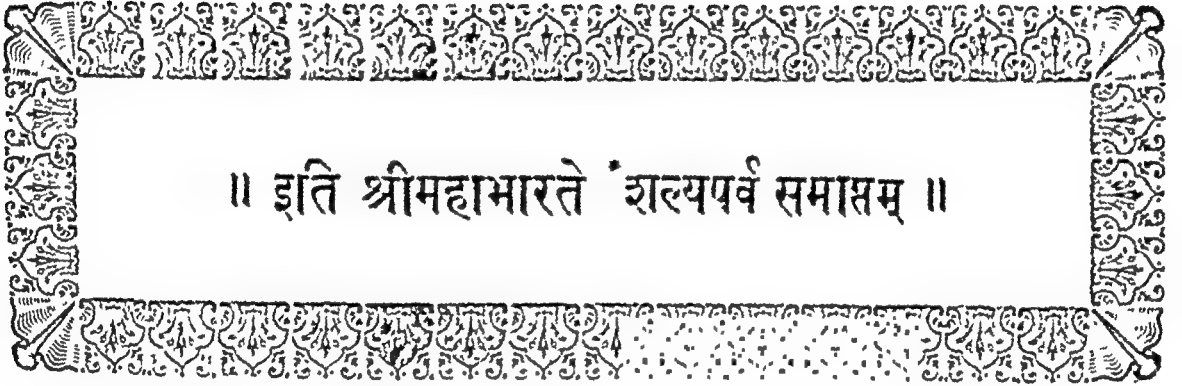

अस्यानन्तरं सौप्तिकपर्वं भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः—

सञ्जय उवाच —

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ॥
उपास्तमनवेलायां शिविराभ्याशमागताः ॥

॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व समाप्तम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिस्तु-
श्रीनीलकण्ठविरचिते भारतभावदीपे शल्यपर्वार्थप्रकाशे पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

* यद्यप्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहकथनासवरे—'नवमं पर्वं
निदिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् । एकोनपष्ठिरध्यायाः पर्वण्यत्र
प्रकीर्तिताः ॥...त्रिणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशति-

स्तथा' इत्युक्तम् । तथापि संप्रत्यध्यायसंख्या ६५ श्लोकसंख्या
च ३६३८ नयनसराणिमायाति । तदेतद्वैषम्यं पूर्वपूर्वलेख-
कादिप्रमादजमिति ध्येयमिति शम् ।

इति श्रीकृष्णवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र-
शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां शल्यपर्व समाप्तम् । भारती जयतु । शके १८५३ ।

Shrīman MAHĀBHĀRATAM

Part IV

X Sāptikaparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kinjawadekar

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

(All rights reserved by the publisher.)

श्रीमन्महाभारतम् ।

चतुर्थभागे-सौप्तिकपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

श्रीलिवाहनशकाब्दाः १८५३]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३१

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयिन्ना स्वायत्तीकृताः]

॥ महाभारतम् ॥

सौप्तिकपर्व ।

—१०—

विषयानुक्रमणिका ।

अ०	श्लोका	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोका	विषयः	पृष्ठम्
		(१) सौप्तिकपर्व १-२०				धर्मावलम्बिनमात्मानं विनिन्द- न्सुप्तान्पञ्चालादीन्हनिष्यामीत्या- ह स्म ६	
१	६९	अश्वत्थामादीनां शिविराभ्या- शगमनादिकं शशंस सञ्जयः । पिलपन्धुराष्ट्रोऽधर्मेण हते दुर्यो- धने कृतधर्मादयः किमकुर्वन्प्रिति पप्रच्छ । पाण्डवेभ्यो भीताः कृत- धर्मादयो धनं गत्वा न्यग्रोधमूल उपविष्टाः सन्तो वृत्तं कुरुपाण्ड- वक्षयं चिन्तयामासुः । कृपकृतवर्म- णोर्निद्रितयोर्जागरितोऽश्वत्थामा तस्मिन्नेव घने बहुवायसावृते न्यग्रोधे वायसेषु सुप्तध्वकेनो- त्फेनागत्य कृतं बहुवायसनाश- दिकं ददर्श । उत्फुक्त सौपथं कर्म दृष्ट्वा चिन्तयन्नश्वत्थामा रात्री सुप्तानां पाण्डवानां नाशकरणं निश्चित्य कृपकृतवर्मणी प्रबोध्य तौ प्रति ' हतो दुर्योधनो राजा ' इत्याद्युवाच ३		४	३४	' अद्य रात्रौ विश्रमस्व ' इत्या- द्युक्त्वा प्रशंसति कृपेऽश्वत्था- मा बुद्धः सन्दुर्योधनोरुभङ्गम- नूयात्मानं धिक्त्वयामास ... ८	
		सुप्तानां धिभ्वस्तानां पञ्चाला- दीनां वधनिवारणायोपदिशति कृपेऽश्वत्थामा पाण्डवकुतान्या- यवधमनूय तेषां नाशार्थं निर्गतः सन्त्वाभिप्रायं कथ- यामास । कृपकृतवर्मभ्यामनु- गतोऽश्वत्थामा पाण्डवशिविर- द्वारि तस्यौ ९		५	४०	द्रौणिमवसितं दृष्ट्वा कृपकृत- धर्माणौ किमकुर्वतामिति धृत- राष्ट्रप्रश्ने कृपकृतधर्माणावामन्थ गच्छन्द्रौणिः शिविरद्वारमाश्रित्य तत्र स्थितं रूपान्तरधारिणं महादेवं ददर्श । अश्वत्थामा स्वप्नोदितेष्व- स्त्रेषु महादेवेन प्रस्तेषु निरायुधः कृपवाक्यमनुस्मृत्य ' द्रुवतामप्रियं पथ्यम् ' इत्याद्युक्त्वा महादेवं ' शरणं गन्तुं चिन्तयामास ... १०	
२	३५	अश्वत्थामानं प्रत्युपदेशवा- क्यानि कथयन्कृपो दुर्योधनं विनिन्दन् ' धृतराष्ट्रादीन्प्राति गत्वा ते यथा कथयिष्यन्ति तथा ' कुर्मः ' इत्याद्याह ... ५		६	३४	रथादवतरिष्य महादेवं स्तुव- त्यश्वत्थामासि तत्समीपे काञ्चनवे-	
३	३६	कृपवाक्यं श्रुत्वा शौचन्द्रौणिः कृपकृतवर्माणी प्रति ' पुरुषे पुरुषे बुद्धिः ' इत्याद्युक्त्वा क्षत्र-		७	६८		

०० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 दिः प्रादुरभूत्तत्थाश्रोत्पन्ना महा-
 भूतगणास्तं प्रत्यभापन्त । धावतो
 भूतगणान्दृष्ट्वाऽप्यव्यथमानोऽश्व-
 त्थामा स्वदेहमेवोपहारत्वेन
 दास्यामि इति निश्चेत्य 'इममा-
 त्मानमद्याहम्' इत्याद्युवाच महा-
 देवं प्रति । ततो महादेवोऽश्वत्था-
 मानं प्रति 'सत्यशौचार्जवत्यागेः'
 इत्याद्युक्त्वा तच्छरीर आविश्य
 तस्मै खड्गं च ददौ ... १३
 अश्वत्थाम्नि प्रयाते कृपकृतव-
 र्माणी भयार्तो न व्यवर्ततां कश्चि-
 दित्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जय-
 स्तयोः शिविरद्वारस्थितिं कथ-
 यति स्म । द्वारस्थितौ कृपकृत-
 वर्माणी प्रति 'शिविरात्पलाय-
 मानो न कश्चिन्मोचनीयः' इत्या-
 दिदृश्य शिविरं प्रविष्टोऽश्वत्थामा
 प्रथमं धृष्टद्युम्नशिविरं प्रविश्य
 पादताडनेन तमबोधयत् । उत्ति-
 ष्ठन्तं धृष्टद्युम्नं पाणिभ्यां पिपञ्च-
 स्त्रेण मां जहि इति तेनः प्रार्थि-
 तोऽप्यश्वत्थामा 'आचार्यपा-
 तिनां लोका न सन्ति शुभाः'
 इत्याद्युक्त्वा तं पशुवन्मारयित्वा
 शिविरान्तरं जगाम । एवमुत्त-
 मौजसं, युधामन्युं च हत्वा सुप्ता-
 न्योधान्प्रति धावन्नश्वत्थामा द्रौ-
 पदीपुत्रान्दृष्ट्वा बाणान्वर्षतस्ता-
 नपि हत्वा शिखण्डिनं जघ्रान् ।
 सञ्जयोऽश्वत्थामकृतं पाण्डवीय-
 बहुसैन्यानां नाशनं निद्रान्धानां
 तेषां व्याकुलत्वं द्वास्थादीनां प-
 लायनादिकं चाचष्ट । द्वारि स्थि-
 तौ कृपकृतवर्माणी पलायमानान्
 हत्वा शिविरस्य प्रदेशत्रयेऽग्निं
 ददतुस्तस्मिन्नेव प्रकाशेऽश्वत्था-
 मा खड्गेन बहून् वीरान्नाशया-
 मास । सञ्जयो हतैर्वीरैः पृथिव्या-
 वरणं भयार्तानामाक्रोशादिकं,

०० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 रुधिरेण धरिवीरजःशान्तिं,
 नरमांसभोजनार्थं रक्षः पिशाचा-
 नामागमनं चाब्रवीत् । अश्व-
 त्थामा शिविरस्यान्सर्वान्हत्वा
 वहिरागत्य कृपकृतवर्माणीं प्रति
 तत्सर्वं कथयामास । द्रौणिः
 पूर्वमेवैतत् कुतो नाकरोदिति
 धृतराष्ट्रप्रश्ने भयात्पाण्डवानां
 मम सांनिध्ये कृतवानेतदित्या-
 द्याह सञ्जयः । कृपादीनां परस्परा-
 लिङ्गनानन्तरमश्वत्थामा स्वकीयं
 कार्ताश्रयं कथयति स्म ... १८
 १ ६३ सञ्जयो दुर्योधनसमीपे कृपा-
 दीनामागमनं तात्कालिकीं दुर्यो-
 धनस्यावस्थां चाकथयत् । दुर्यो-
 धननिकटे कृपविलापानन्तरम-
 श्वत्थामा विलापपूर्वकमर्जुनं
 निन्दन्दुर्योधनं प्रशस्यात्मानमपि
 निन्दन्सौप्तिके धृष्टद्युम्नादीनां ना-
 शवृत्तान्तं कथयति स्म । द्रौणि-
 वाक्यश्रवणानन्तरं तत्प्रशंसा-
 वाक्यं ब्रुवतो दुर्योधनस्य प्राण-
 त्यागादिकं तत्समकालं स्वस्य
 दिव्यदर्शित्वनाशं च जगाद्
 सञ्जयः । पुत्रवधं श्रुतवतो धृत-
 राष्ट्रस्य चिन्तां चागदद्वैशम्पा-
 यनः ... २०
 (२) ऐषीकपर्व २०-३२
 २० ३१ युधिष्ठिरः सौप्तिकवृत्तान्तं क-
 थयतो धृष्टद्युम्नसारथेः सकाशा-
 द्रौपदेयादीनां नाशं श्रुत्वा पति-
 तः पुनर्लब्धसंज्ञो विलपन्द्रौपदी-
 मानेतुं नकुलमाज्ञाप्य शिविरमा-
 गत्य हतान्पुत्रादीन्दृष्ट्वा पुनर्मूर्-
 छितः सन्पपात ... २२
 ११ ३१ शोकाकुलं युधिष्ठिरं दृष्ट्वा सुहृत्सु
 सान्त्वयत्सु नकुलेनानीता द्रौ-
 पदी पुत्रादिनाशं श्रुत्वा शोकार्ता
 सती भूमौ न्यपतत् । भीमेना-
 श्वासिताया द्रौपद्या अश्वत्था-

अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
	मनाशार्थकं वाक्यं श्रुत्वा 'दूर- गतमश्वत्थामानं हते त्वं कथं ज्ञास्यसि' इति युधिष्ठिरेणानु- युक्ता सा 'द्रौणिं हत्वा प्रत्यभि- ज्ञार्थं तस्य मणिमाहर' इत्याह स्म । 'प्रातुमर्हसि मां भीम' इत्यादिकं द्रौपदीवाक्यं श्रुत्वा भीमोऽश्वत्थामानं हन्तुं जगाम२३	
१२ ४१	भीमनिवारणार्थं युधिष्ठिरं प्रति वदन् श्रीकृष्णोऽश्वत्थाम्नो ब्रह्मशिरोऽस्त्रप्राप्तिवृत्तान्तं स्वनि- कटे चक्रयाचनवृत्तान्तं वाक्य- यत् २४	
१३ ५२	निर्गतं भीमं वारयितुं रथ मारुह्य पृष्ठतो धावत्स्वपि कृष्णा- दिपु तं वारयितुमशक्नुवत्सु वेग- वद्भिरश्वैर्गच्छन्स गङ्गातीरे व्या- सेन सहितं स्थितमश्वत्थामानं दृष्ट्वा तं प्रति सशरं धनुर्गृ- हीत्वाऽधावत् । आगच्छन्तं भीमं तत्पृष्ठत आगच्छन्ती कृष्णार्जुनौ च दृष्टोपायान्तरमनालोचयन्मश्व- त्थामा पाण्डवामावायेपीकामा- दाय तस्यां ब्रह्मशिरोऽस्त्रमुदीरय- न्निक्षेप २५	
१४ १६	अश्वत्थाम्नोऽभिप्रायं ज्ञातवता कृष्णेन प्रेरितोऽर्जुनोऽपि तदेव दिद्व्यास्त्रं प्राक्षिपत् । उमयोरस्त्र- तेजसा ब्रस्ते त्रैलोक्ये तत्रागतौ व्यासनारदावश्वत्थामार्जुनौ प्रति 'नानाशस्त्रविदः पूर्वं' इत्याद्यु- च्यतुः २६	
१५ ३५	व्यासनारदयोर्वाक्यं श्रुत्वाऽ- र्जुनः 'प्रमुक्तमस्त्रमस्त्रेण' इत्या-	

अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
	द्युक्त्वा स्वास्त्रमुपसज्जहार । अस्त्रं संहर्तुमसमर्थेन द्रौणिना 'उत्तम- व्यसनात्तेन' इत्याद्युक्तो व्यास 'अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात' इत्यारभ्य 'मणिं चैव प्रयच्छाद्य' इत्या- द्यन्तमुवाच । पुनरश्वत्थाम्नो मणिप्रशंसापूर्वकं तद्दानमङ्गी- कृतवतोऽमोघमेतदस्त्रं पाण्डव- गर्भे विसृजामीति वाक्यमनुज- ज्ञे व्यासस्ततः स तदस्त्रमुत्तरा- गर्भे व्यसृजत् २७	
१६ ३७	श्रीकृष्णाश्वत्थाम्नोरुक्तिप्रत्यु- क्त्यनन्तरं श्रीकृष्णोऽश्वत्थाम्ने शापं दत्त्वाऽस्त्रागर्भरक्षणं प्रति- जज्ञे, व्यासश्च तदन्वमोदत् । मणिं दत्त्वाऽश्वत्थाम्नि धनं गते शिविरमागतेषु पाण्डवेषु भीत- द्रौपद्योक्तिप्रत्युक्ती २८	
१७ २६	सौप्तिके हतेषु सैन्येषु शोच- न्युधिष्ठिरः श्रीकृष्णं प्रति मम पुत्रा द्रौणिना कथं हता इत्यादि पप्रच्छ । श्रीकृष्णोऽपि महादेव- स्य प्रसादं कथयन्तं प्रशं- सन् सृष्टिकारणार्थं ब्राह्मकृत- तत्प्रेरणादिवृत्तान्तं कथया- मास ३०	
१८ २६	पुनर्महादेवप्रभावं कथयन्श्री- कृष्णो देवानां यज्ञकल्पनं, तत्र स्वभागमदृष्टवतो रुद्रस्य कोपं, तद्भयाद्यशस्य मृगरूपेण पला- यनं, देववाक्येन महाप्रसा- दादिकं चाह स्म । भविष्य- त्पर्वसूचनपूर्विका सौप्तिकपर्व- समाप्तिः ३२	

॥ समाप्तं सौप्तिकपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

॥ सौप्तिकपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ महाभारतम् ॥

सौप्तिकपर्व ।

—१०—

सौप्तिकपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

सञ्जय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः
उपास्तमनयेत्यां शिविराभ्याशमागताः ॥ १
विमुच्य बाह्यांस्तपरिता भीता सममथस्तदा ।
गहन देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ २
सैनानिघेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।

निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात्क्षतविधताः
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य
पाण्डवानेष चिन्तयन् ।
श्रुत्या च निनदं घोरं
पाण्डवानां जयविणाम् ॥ ४

अनुमारमयाद्भीताः प्राङ्मुखाः प्राद्वयन्तुनः
ते मुहूर्तोत्ततो गत्या भ्रान्तबाहाः पिपासिताः
नामृष्यन्त महेष्वासाः क्रोधामर्षयशंगताः ॥
राक्षो यथेन संतप्ता मुहूर्तं समवस्थिताः ॥ ४
धृतराष्ट्र उवाच ।

अथक्षेयमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय ।

यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ७
अपथ्यः सर्वभूतानां यज्ञसंहननो युवा ।

पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम सञ्जय ॥ ८

न दिष्टमभ्यतिक्रान्तं शक्यं गाधत्वाणे नरैः ।

यत्समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ९

अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय ।

हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न वीर्यं सहस्रधा ॥ १०

कथं हि वृद्धमिधुनं हतपुत्रं भविष्यति ।

न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ॥ ११

कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च सञ्जय

प्रेष्यभूतः प्रवर्तय पाण्डवेयस्य शासनात् १२

आसाप्य पृथिवीं सर्वा

स्थित्वा मूर्धेन सञ्जय ।

येन पुत्रशतं पूर्ण-

मेकेन निहतं मम ॥ १३

कृतं सत्यं यच्चस्तस्य विदुरस्य महात्मना ।

अकुर्वता यच्चस्तेन मम पुत्रेण सञ्जय ॥ १४

१

नीलकण्ठी-टीका

पूर्वमि-पर्वणि अर्थायां इन्द्रमनाशमनु स्वयमपि
नश्यतीत्युक्तम् । इदानीं परधर्मानुगो ब्राह्मण तद्धर्म-
वपि निन्द्यतमे कर्म कर्तव्येति उच्यते ततस्ते सहिता
वीरा इत्यादिना सौप्तिकपर्वणि । तत इत्यधनेन

सैन्यापत्येऽथत्वाप्नोऽभियेकानन्तरं तेऽथत्वामकृपाचार्य-
कृतवर्माणः शिविराभ्यास शिविरनिकटस्थं देश आसाद्य
बाह्यान्विमुच्य न्यविशन्तेति योनना ॥ १ ॥ अनु-
सार वृष्टमनम् । प्रावृषति पुनर्बाह्यान्वोजयितेति गम्यते
॥ ५ ॥ नामृष्यन्त पिपासामपि न परामृष्यन्त राज्ञो
दुर्योधनस्य ॥ ६ ॥

कथमस्य भविष्यामि प्रेप्यभूतो दुरन्तकृत् ।
कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यामि सञ्जय
अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत सञ्जय ॥ १६

सञ्जय उवाच ।

गत्वा तु तावका राज्ञातिदूरमवास्थिताः
अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १७
ते सुहृते तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः ।
सूर्यास्तमनवेलायां समासेदुर्महद्वनम् ॥ १८
नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिगणावृतम् ।
नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालानिपेवितम् ॥

नानातोयैः समाकीर्णं
नानापुष्पोपशोभितम् ।

पद्मिनीशतसंछन्नं
नीलोत्पलसमायुतम् ॥ २०

प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः ।
शाखासहस्रसंछन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ २१
उपेत्य तु तदा राजन् न्यग्रोधं ते महारथाः ।
ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ २२
तेऽवतीर्य रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः ।
उपस्पृश्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो
ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ २४
ग्रहनक्षत्रताराभिः संपूर्णाभिरलंकृतम् ।
नभोऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ २५

इच्छया ते प्रवदन्ति

ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।

दिवाचराश्च ये सत्त्वा-

स्ते निद्रावशमागताः ॥ २६

रात्रिचराणां सत्त्वानां

निर्घोपोऽभूत्सुदारुणः ।

कव्यादाश्च प्रमुदिता

घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ २७

तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे

दुःखशोकसमन्विताः ।

कृतवर्मा कृपो द्रौणि-

रूपोपविष्टः समम् ॥ २८

तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समीपतः
तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २९
निद्रया च परीताङ्गा निपेदुर्धरणीतले ।

श्रमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥

ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ ।

सुखोचितावदुःखार्हौ निपण्णौ धरणीतले ॥

तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ ।

महार्हशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ॥ ३२

क्रोधामर्षशतं प्राप्तौ द्रोणपुत्रस्तु भारत ।

न वै स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन्

न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानो हि मन्युना ।

वीक्षां चक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥

वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निपेवितम् ।

अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसैर्युतम् ॥ ३५

तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्यणामयन् ।

सुखं स्वपन्ति कौरव्य पृथक् पृथगुपाश्रयाः ॥

सुप्तेषु तेषु काकेषु विश्रब्धेषु समन्ततः ।

सोऽपश्यत्सहसा यान्तमुलूकं घोरदर्शनम् ॥

महास्वनं महाकायं हर्यक्षं वभ्रुपिङ्गलम् ।

सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगितम् ॥ ३८

सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः

न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥

सन्निपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः ।

सुप्ताञ्जघान सुबह्वन्वायसान्वायसान्तकः ॥ ४०

केपाञ्चिदच्छिनत्पक्षाञ्छिरांसि च चक्रे ह

चरणांश्चैव केपाञ्चिद्वभञ्ज चरणायुधः ॥ ४१

+क्षणेनाहनद्रलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।

तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशांपते ॥ ४२

न्यग्रोधमण्डलं सर्वं

संछन्नं सर्वतोऽभवत् ।

तांस्तु हत्वा ततः काकान्

कौशिको मुदितोऽभवत् ॥ ४३

प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः ।

तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ॥

अन्वासत उपासितवन्तः ॥ २३ ॥ अलंकृतं रजतविदुचित्रितं अंशुकं वल्रम् ॥ २५ ॥ शयनोपेतौ प्रागिति शेषः ॥ ३२ ॥
पर्यणामयन् परिणीतवन्त आसन् ॥ ३६ ॥ हर्यक्षं हरिन्माणिनिभलोचनम् । घोणा नासा नखरः तीक्ष्णनखः ॥ ३८ ॥
सोपधं सकपटम् ॥ ४४ ॥ + 'क्षणेनात्रत्स वलवान्' इति पाठान्तरम् ।

तद्भावे कृतस्मंकलो द्रौणिरेकोऽन्यचिन्तयत्
उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ॥ ४५
शङ्खानां क्षणे युक्तः प्राप्तः कालश्च मे मतः ।
नाद्य शक्या मया हन्ते पाण्डवा जितकाशिनः
बलघ्नतः कृतोत्साहाः प्राप्तलक्षाः प्रहारिणः
राशः सकाशात्तेषां तु प्रतिज्ञातो वधो मया ॥
पतद्भामिसमां द्युत्तिमास्थायाम्भिनशिनीम्
न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ॥
छद्मना च भवेत्सिद्धिः शङ्खानां च क्षयो महान्
ततः संशयितादर्याघोऽर्थो निःसंशयो भवेत्
ते जना बहु मन्यन्ते ये च शास्त्रविशारदाः ।
यद्याप्यत्र भवेद्वाक्यं गहितं लोकनिन्दितम् ॥
कर्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्तता ।
निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे
सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः ।
अस्मिन्नर्थे पुरा गीताः श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः ॥

श्लोका न्यायमवक्षेद्भि-

स्तत्पर्यायस्तत्त्वदर्शिभिः ।

परिभ्रान्ते विदीर्णे वा

भुजाने वापि शत्रुभिः ॥ ५३

प्रक्षाने वा प्रवेशे वा प्रहर्तव्यं रिपोर्वलम् ।
निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ॥ ५४
भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ।
इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां निशि मारणे ॥ ५५
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रौणपुत्रः प्रतापवान् ।
सं क्रूरा मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ५६
सुप्तो प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ।
तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजी महाबली ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमन्त्रणायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

कृप उवाच ।

श्रुतं ते वचनं सर्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो । ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्याद्य महाभुज १

तद्भावे वपटभावे । उपदेश इति ।

दुर्जनाचरितं मार्गं प्रमाणं कुर्वते यत्नाः ।

विश्वस्तान्निहसितुं द्रौणिरुल्कमरोद्भूतम् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि नैलकण्ठे भारतमाव-

नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं न्हिया वृत्ती ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वाप्यविह्वलमवधीत् ॥
हतो न्यायधनो राजा एकधीरो महाबलः ।
यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ५९
एकाकी बहुभिः शूद्रैराहवे द्रुपदविष्णुभिः ।
पातितो भीमसेनेन एकादशधर्मपतिः ॥ ६०
वृकोदरेण शूद्रेण सुनुशंसमिदं कृतम् ।
मूर्धाभिषिक्तस्य शिरः पादंन परिमृद्नता ॥

विनर्दन्ति च पाञ्चालाः

श्वेलेन्ति च हसन्ति च ।

धमन्ति शङ्खान्शतशो

हृष्टा भ्रान्ति च दुन्दुभीन् ॥ ६२

पादित्रयोपस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिःस्त्रैः ।

अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूर्यतीव ह ६३

अश्वानां ह्येमाणानां गजानां चैव बृंहताम् ।

सिंहानाञ्च शूराणां श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६४

दिशं प्रार्च्यो समाश्रित्य

हृष्टानां गच्छतां भृशम् ।

रथनेमिस्त्रिणाश्वैश्च

श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६५

पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां यदिदं कदरं कृतम् ।

वयमेव त्रयः शिष्टा अस्मिन्महति वैशसे ६६

केचिन्नागशतप्राणाः केचित्सर्वास्त्रकोविदाः

निहताः पाण्डवैर्यस्ते मन्ये कालस्य पर्ययम्

एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः ।

यथा ह्यस्येदानीं निष्ठा कृतकार्येऽपि दुष्करे ॥

भयतोऽस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपनीयते ।

व्यापन्नेऽस्मिन्महत्स्ये यत्नः श्रेयस्तदुच्यताम्

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमन्त्रणायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

कृप उवाच ।

श्रुतं ते वचनं सर्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो । ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्याद्य महाभुज १

तद्भावे वपटभावे । उपदेश इति ।

दुर्जनाचरितं मार्गं प्रमाणं कुर्वते यत्नाः ।

विश्वस्तान्निहसितुं द्रौणिरुल्कमरोद्भूतम् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि नैलकण्ठे भारतमाव-

दोषे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ 'तत्र' इति पाठः ।

२

श्रुतं त इति ॥ १ ॥

आवद्धा मानुषाः सर्वे निवद्धाः कर्मणोर्द्वयोः ।
 दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ॥ २
 न हि दैवेन सिध्यन्ति कार्याण्येकेन सत्तम ।
 न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः
 ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्था
 निवद्धा अधमोत्तमाः ।
 प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते
 निवृत्ताश्चैव सर्वशः ॥ ४

पर्जन्यः पर्वते वर्षन्किन्नु साधयते फलम् ।
 कृष्टे क्षेत्रे तथा वर्षन्किन्न साधयते फलम् ॥ ५
 उत्थानं चापि दैवस्य ह्यनुत्थानं च दैवतम् ।
 व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वस्तत्र विनिश्चयः ॥ ६
 सुवृष्टे च यथा देवे सम्यक् क्षेत्रे च कर्षिते ।
 बीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ७
 तयोर्द्वैवं विनिश्चित्य स्वयं चैव प्रवर्तते ।
 प्राज्ञाः पुरुषकारेषु वर्तन्ते दाक्ष्यमाश्रिताः ॥ ८
 ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणां नरर्षभ ।
 विचेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ९
 कृतः पुरुषकारश्च सोऽपि दैवेन सिध्यति ।
 तथास्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् १०
 उत्थानं च मनुष्याणां दक्षाणां दैववार्जितम् ।
 अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ११
 तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः ।
 उत्थानं ते विगर्हन्ति प्राज्ञानां तन्न रोचते १२
 प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि ।
 अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म पश्येन्महाफलम् १३
 चेष्टामकुर्वन्नलभते यदि किञ्चिद्वदच्छया ।

यो वा न लभते कृत्वा दुर्दर्शौ तावुभावपि १४
 शक्नोति जीवितुं दक्षो
 नालसः सुखमेधते ।
 दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्
 दक्षाः प्रायो हितैपिणः ॥ १५
 यदि दक्षः समारम्भात्
 कर्मणो नाश्रुते फलम् ।
 नास्य वाच्यं भवेत्किञ्चि-

लब्धव्यं वाऽधिगच्छति ॥ १६
 अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति धिष्टितः
 स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति भूयशः
 एवमेतदनादृत्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
 स करोत्यात्मनोऽनर्थानिष बुद्धिमतां नयः ॥
 हीनं पुरुषकारेण यदि दैवेन वा पुनः ।
 कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ॥
 हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिद्ध्यति ।
 दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थोऽन्सम्यगीहते ॥
 दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न स मोर्धैर्विहन्यते ॥
 सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते ॥ २१
 आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः
 उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसंमताः
 ते स्म योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ।
 वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत्
 उत्थानस्य फलं सम्यक्तदा स लभतेऽचिरात्
 रागात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्योर्थानीहति मानवः
 अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रद्यते श्रियः
 सोऽयं दुर्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥

दैवे आसमन्तात् वद्धाः पुरुषकारे निर्हीनतया
 वद्धाः । तेन दैवं प्रधानं पुरुषकार उपसर्जनमि-
 त्युक्तं भवति ॥ २ ॥ वर्षन् किं फलं न साधयतेऽपि
 तु साधयत्येव । कृषिं विनापि वनेचराः केवलं पर्जन्येन
 जीवन्ति न तु कृषीवलाः केवलया कृष्या जीवन्ति । एवं
 पुरुषकारो दैवमपेक्षते दैवं तु नातीव पुरुषकारापेक्षमिति
 भावः ॥ ५ ॥ एतदेवाह-उत्थानमिति । दैवस्य
 प्रधानस्य उत्थानं पुरुषकारो व्यर्थं भवति तथाऽनुत्थानं
 उत्थानहीनं दैवमपि व्यर्थमिति पक्षद्वयं सर्वत्र व्यवस्यति
 तत्र पूर्वं एव पक्षः श्रेयानित्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वयोरानुकूल्यं
 श्रेष्ठतरमित्याह-सुवृष्ट इति ॥ ७ ॥ दैवं बलवदिति शेषः
 यतः स्वयमपि पुरुषकारं विनापि प्रवर्तते फलं दातुमिति
 शेषः । तर्हि किं पुरुषकारेणेत्याशंवयाह-प्राज्ञा इति ।

पुरुषापराधनिवृत्तिमात्रं तत्फलमित्यर्थः ॥ ८ ॥ विचेष्टन्तः
 प्रवृत्ताः दृश्यन्ते लोकदृष्टेत्यर्थः ॥ ९ ॥ कर्म अकृत्वा
 दुःखं पश्येदित्यपि प्रायशोऽस्ति ॥ १३ ॥ दुर्दर्शौ दुर्लभौ
 चेष्टावान् लभते निश्चेष्टो न लभत इत्युत्सर्गमात्रमित्यर्थः
 ॥ १४ ॥ यदिति । दक्षो निद्यतां न यातीति भावः ॥ १६
 अदक्षस्तु परप्रयत्नार्जितेन जीवन्नपि भोक्तुमेवायं समर्थो
 नार्जयितुमिति निद्यत इत्याहाकृत्वेति ॥ १७ ॥ एतत् दैवदा-
 क्ष्ययोः साहित्यं अन्यथा तयोरन्यतरालम्बनेन ॥ १८ ॥
 एतदेव स्पष्टयति-हीनमिति । पुरुषकारेण हीनं दैवो-
 त्थानमफलं एव दैवहीनं पुरुषकारस्योत्थानमपि तस्मात्
 द्वाभ्यामप्युत्थातव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ कर्म दैवम् । फलित-
 माह-दैवतेभ्य इति ॥ २० ॥ ईहां विवृणोति-
 सम्यगिति ॥ २१ ॥ योगे अलब्धलाभे ॥ २३ ॥
 अनीशः अजितचित्तः अवमानी परमवजान् ॥ २५ ॥

असमर्थः समारब्धो मूढत्वादायिचिन्तितः ।
 दहेतुवृद्धीननादत्य संमंज्यासाधुभिः सह ॥
 वार्यमाणोऽकरोद्देहं पाण्डुरैर्गुणवत्तरैः ।
 पूर्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति ॥ २७
 तपस्यार्थे धिपथे हि मित्राणां न कृतं वचः ।
 अनुवर्तामहे यत्तु तं घयं पापपूरणम् ॥ २८
 अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोयं दारुणो महान्
 अनेन तु ममाद्यापि द्यसनोपतापिता ॥
 बुद्धिश्चिन्तयते किञ्चित्स्वधेयो नावबुध्यते
 सुद्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सहस्रो जनाः ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिगुरुपसंवादे

क्षितिर्षोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।

कृपस्य घनं धृत्या धर्मार्थसहितं शुभम् ।
 अश्वत्थामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः ॥
 दृष्टमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ।
 भूरं मनस्ततः कृत्या तावुमौ प्रत्यमापत ॥ १
 पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्या या भवति शोभना ।
 तुष्यन्ति च पृथक् सर्वे प्रहया ते स्वया स्वया
 सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम्
 सर्वस्यात्मा बहुमतः सर्वोत्मानं प्रशंसति ॥
 सर्वस्य हि स्या प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
 परबुद्धिं च निन्दन्ति स्वं प्रशंसन्ति चासकृत्
 कारणान्तरयोगेन योगे येषां सभागतिः ।
 अन्योन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत्
 तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
 कालयोगे धिपर्यासं प्राप्यान्योन्यं विपद्यते
 विचित्रत्वात्तु चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः
 चित्तवैकल्यामासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते
 यथा हि दैव्यः कुशलो
 क्षात्वा व्याधिं यथावेधि ।

उपति संतापं प्राप्नोति भीमेन भग्नोः सन् ॥ २८ ॥
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
 ण्ये द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

३

कृपस्येति ॥ ५ ॥ सर्वात्मानाभिर्यत्र सर्वः आत्मानः

तथास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ।
 ततोस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधाः
 तेऽत्र पृष्टा यथा वृषुस्तत्कर्तव्यं तथा भवेत् ।
 ते घयं घृतराष्ट्रं च गान्धार्यं च समेत्य ह ॥
 उपपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महामतिम् ।
 ते पृष्टास्तु चदेयुर्यच्छेद्यो नः समनन्तरम् ॥
 तदस्माभिः पुनः कार्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः
 अनारम्भास्तु कार्याणां नार्थः संपद्यते काचित्
 कृते पुरुषकारे तु येषां कार्यं न सिद्ध्यति ।
 दैवोपपेक्षतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ॥ ५

भैषज्यं कुरुते योगा-

प्रशमार्थमिति प्रभो ॥

९

एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः

प्रहया हि स्वया युक्तास्तां च निदन्ति मानवाः

अन्यया यौवने मर्त्यो

बुद्ध्या भवति मोहितः ।

मध्येऽन्यया जरयां तु

सोऽन्यां रोचयते मतिम् ॥

१२

व्यसनं वा महाशौरं

समृद्धिं चापि तादृशीम् ।

अवाप्य पुरुषो भोज

कुरुते बुद्धिवैकृतम् ॥

१२

एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।

भवत्यकृतधर्मत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥ १३

निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति

तया प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ॥

सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतदिति निश्चितः

कर्तुमारमते प्रीतो मरणादिषु कर्मसु ॥ १५

मिति च्छेदः । सन्निवर्णः ॥ ४ ॥ योगे समुदाये ॥ ६ ॥

हे भोज हे कृतवर्मन् एकमेव संबोधयन् कृतस्य मनसि

अनादरं सूचयति ॥ १२ ॥ अकृतधर्मत्वात् अवसरानुरो-

धात् इदानीं मम शान्तिबुद्धिर्न रोचते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वे हि बुद्धिमाज्ञाय प्रज्ञां वापि स्वकां नराः
चेष्टन्ते विविधां चेष्टां हितामित्येव जानते ॥
उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम ।
युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम्
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च
वर्णं वर्णं समाधत्ते लोकैकं गुणभागुणम् १८
ब्राह्मणे वेदमयं तु क्षत्रिये तेज उत्तमम् ।
दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम् ॥

अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधु-
निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः ।

अदक्षो निन्द्यते वैश्यः

शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ॥ २०

सोऽस्मि जातः कुले श्रेष्ठे

ब्राह्मणानां सुपूजिते ।

मन्दभाग्यतयाऽस्म्येत-

क्षत्रधर्ममनुष्ठितः ॥ २१

क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यमाश्रितः ।

प्रकुर्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधुसंमतम् २२

धारयंश्च धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।

पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥

सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।

गन्ताऽस्मि पदवीं राज्ञः पितृश्चापि महात्मनः

अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला

विश्वस्ता जितकाशिनः ।

विमुक्तयुग्मकवचा

हर्षेण च समन्विताः ॥ २५

जयं मत्वाऽऽत्मनश्चैव

श्रान्ता व्यायामकर्षिताः ।

तेषां निशि प्रसुप्तानां

सुस्थानां शिविरे स्वके ॥ २६

अवस्कन्दं करिष्यामि

शिविरस्याद्य दुष्करम् ।

तानवस्कन्ध शिविरे

प्रेतभूतविचेतसः ॥ २७

सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ।

अद्य तान्सहितान्सर्वान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥

सूदयिष्यामि विक्रम्य

कक्षं दीप्त इवानलः ।

निहत्य चैव पाञ्चालान्

शान्तिं लब्ध्वाऽस्मि सत्तम ॥ २८

पाञ्चालेषु भविष्यामि सूदयन्नद्य संयुगे ।

पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ॥

अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निहृष्य च

अदयिष्यामि संहृष्टो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ३१

अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणि

प्रहृत्यैकैकशस्तेषु भविष्याम्यनृणः पितुः ३२

दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि ।

गमयिष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥

अद्य पाञ्चालराजस्य

धृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।

न चिरात्प्रमथिष्यामि

पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३४

अद्य पाञ्चालपाण्डूनां

शयितानात्मजाभिनि ।

खड्गेन निशितेनाजौ

प्रमथिष्यामि शीतम् ॥ ३५

अद्य पाञ्चालसेनां तां

निहत्य निशि सौप्तिके ।

कृतकृत्यः सुखी चैव

भविष्यामि महामते ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विदित्वा आश्रित्य यदि ब्राह्मण्यं संश्रितः सन् शमादिरूपं
सुमहत्कर्म प्रकुर्यां तत् मे साधु संमतं न अवलम्बितस्य च
क्षत्रधर्मनिर्वाहोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥ गन्तास्मि

गमिष्यामि पदवीमावृण्यम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते
सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽ-
ध्यायः ॥ ३ ॥

४

कूप उवाच ।

दिष्टया ते प्रतिकर्तव्ये मत्तिर्जातियमन्युत ।
 न त्वां पारयितुं शक्नो यज्ञपाणिरेपि स्वयम् ॥
 अनुयास्यायहे त्वां तु प्रभाते सहितावुमी ।
 अथ रात्री विधमस्य विमुक्तकवचध्वजः ॥ २
 महं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः ।
 परानभिमुत् यान्तं रथायाम्नाय दंशितौ ॥ ३
 आयाभ्यां सहितः शत्रून्
 भ्यो निहन्ता समागमे ।
 विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ
 पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ४

शक्रस्त्यमसि विक्रम्य विधमस्य निशामिमां
 चिरं ते जाग्रतस्तात सप तावभिशाभिमान्
 विभ्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्वधिस्रश्च मानद ।
 समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न संशयः ॥ ६
 न हि त्वां रथिनां श्रेष्ठ प्रवृत्तानघरायुधम् ।
 जेतुमुत्सहते शत्रूदपि देवेषु वासवः ॥ ७
 कूपेण सहितं यान्तं गुप्तं च कृतवर्मणा ।
 को द्रौणि युधि संरब्धं योधयेदपि देयरान्
 ते वयं निशि विभ्रान्ता
 विनिद्रा धिगतध्वराः ।
 प्रभातायां रजिन्यां वै
 निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ९

तथ ह्यग्राणि दिष्ट्यानि मम चैव न संशयः ।
 सात्वतोऽपि मदेष्ट्यासो नित्यं युद्धेषु कोविदः
 ते वयं सहितास्तात सर्वोपशत्रून्समागतान्
 प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलां
 विधमस्य त्वमत्यग्रः सप चेमां निशां सुषम् ।
 महं च कृतवर्मा च त्वां प्रयान्तं नरोत्तमम् ॥
 अनुयास्याय सहितौ धन्विनी परतापनौ ।
 रथिनं त्वरया यान्तं रथमास्थाय दंशितौ ॥ ३
 स गत्वा शिविरं तेषां नाम विश्राढ्य चाहवे
 ततः कर्तासि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ॥
 कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि ।
 विहरस्व यथा शक्रः सृज्यित्वा महासुरान् ॥

त्वं हि शक्नो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीम्
 दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ १६
 मया त्वां सहितं संरथे गुप्तं च कृतवर्मणा
 न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ ७
 न चाहं समरे तात
 कृतवर्मा न चैव हि ।
 अनिर्जित्य रणे पाण्डु-
 अथ च यास्यामि कर्हिचित् ॥ १८
 हत्वा च समरे क्रुद्धान्
 पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह ।
 निवर्तिष्यामहे सर्वे

हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ १९
 सर्वोपायैः सहायास्तैः प्रभाते वयमाहवे ।
 सत्यमेतन्महाबाहो प्रवर्षामि तवानघ ॥ २०
 एवमुक्तस्तनो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः ।
 अभवीन्मातुलं राजन् क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २१
 आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च
 अर्थोऽश्रितयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् ॥ २२
 पश्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमहाय नाशयेत् ।
 किं नाम दुःखं लोकोऽस्मिन्पितुर्वधमनुस्मरन्
 हृदयं निर्दहन्मेऽद्य राज्यहानि न शाम्यति ।
 यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः ॥
 प्रत्यक्षमपि ते सर्वे तन्मे मर्माणि कृन्तति ।
 कथं हि मादृशो लोके सुहृत्तमपि जीवति ॥ २५
 द्रोणो हतेति यद्वाचः पञ्चालानां शृणोम्यहं
 धृष्टद्युम्नमहत्वा तु नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २६
 स मे पितुर्वधादध्यः पाञ्चाला ये च सङ्गताः
 विलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुतः
 स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्दहत् ।
 कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामधु नाव्रजेत् ॥
 नृपतेर्मग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ।
 यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः ॥
 शोकं मे वर्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् ।
 एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥

४

दिष्ट्येति ॥ १ ॥ निहन्ता निहनिष्यति ॥ ४ ॥
 चतुर्थ आतुरादीनां चतुर्णां मध्ये एको भागः, अमर्षः मे

मम स्वप्नं ब्रह्मण्य शयिते नाशयेत् तस्मात् स्वपेलुप्तं तत्र
 युज्यते अनुस्मरन् अनुस्मरतः न शाम्यति अमर्ष इत्यर्थः ।
 सार्धः श्लोकः ॥ २३ ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां च तानहं परिरक्षितान् ।
अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि सत्तम ॥ ३१
न चापि शक्तः संयन्तुं
कोपमेतं समुत्थितम् ।
तं न पश्यामि लोकेऽस्मिन्
यो मां कोपान्निवर्तयेत् ॥ ३२

तथैव निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता मम ।
वार्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः
पाण्डवानां च विजयो हृदयं दहतीव मे ।
अहं तु कदनं कृत्वा शत्रूणामथ सौप्तिके ।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

कृप उवाच ।

शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः
तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षते ।
न च किञ्चन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम्
च्चिरं ह्यपि जडः शूरः पण्डितं पर्युपास्य हि ।
न स धर्मान्विजानाति दर्वी सूपरसानिव ३
मुहूर्तमपि तं प्राज्ञः पण्डितं पर्युपास्य हि ।
क्षिप्रं धर्मान्विजानाति जिह्वा सूपरसानिव ४
शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः ।
जानीयादागमान्सर्वान्प्राज्ञं च न विरोधयेत्
अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ६
नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिपेधन्ति पातकात् ।
निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्तते ७
यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
तथैव सुहृदा शक्यो न शक्यस्त्ववसीदति ॥
तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।
प्राज्ञाः संप्रतिपेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ९
स कल्याणे मनः कृत्वा
नियम्यात्मानमात्मना ।
कुरु मे वचनं तात
येन पश्चान्न तप्यसे ॥ १०
न वध्नः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
तथैवापास्तशस्त्राणां विमुक्तस्थवाजिनाम् ११

ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणा गताः
विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः १२
अथ स्वप्स्यन्ति पञ्चाला विमुक्तकवचा विभो
विश्वस्ता रजनीं सर्वं प्रेता इव विचेतसः १३
यस्तेषां तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः ।
व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ १४
सर्वास्त्रविदुषां लोके
श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
न च ते जातु लोकेऽस्मिन्
सुसूक्ष्ममपि किल्विषम् ॥ १५
त्वं पुनः सूर्यसङ्काशः श्वोभूत उदिते रवौ ।
प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान्
असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १७
अश्वत्थामोवाच ।

एवमेव यथाऽऽत्थ त्वं मातुलेह न संशयः ।
तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १८
प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि सन्निधौ ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः १९
कर्णश्च पातिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
उत्तमे व्यसने ममो हतो गाण्डीवधन्वना २०
तथा शान्तनवो भीष्मो
न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य
हतो गाण्डीवधन्वना ॥ २१

स्वप्ता स्वप्यामि ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके
पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

शुश्रूषुरिति । दुर्मेधाः मूढः अनियतेति छेदः ॥ ११ ॥

अनेयः सन्मार्गे नेतुमशक्यः दिष्टं उपादिष्टम् ॥ ६ ॥ अग्रे
इति छेदः ॥ १४ ॥ विदलीकृतः दलितः ॥ १८ ॥
प्रत्यक्षमिति । दुष्टो दौष्ट्येनैव जेतव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भूरिधवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
 क्रोशता भूमिपालानां युयुधानेन पातितः २२
 दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया रणे ।
 पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः २३
 एकाकी बहुभिस्त्र परिषार्य महारथैः ।
 अधर्मेण नरत्यागो भीमसेनेन पातितः ॥ २४
 घिलापो भग्नस्यस्य यो मे रामः परिश्रुतः ।
 वार्तिकाणां कथयतां म मे मर्माणि कुन्तति
 एयं चाधार्मिकाः पापाः
 पञ्चाला भिन्नसेतवः ।
 तानेयं भिन्नमर्यादान्
 किं भवाच्च विगर्हति ॥ २६

पितृहन्तंह हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके ।
 कामं कीदः पतङ्गो वा जन्म प्राप्य भवामि वै
 त्वरे चाहमनेनाद्य यद्विद् मे चिकीर्षितम् ।
 तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुषम्
 न स जातः पुमौल्लोके कश्चिन्न स भविष्यति ।
 यो मे व्याघर्तयेदेतां यधे तेषां कृतां मातम् ॥
 सजय उवाच ।

एयमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 एकांते योजयित्वाभ्यान्प्रायादभिमुखः परान्
 तममूतां महारथानौ भोजशरद्वतावुभौ ।

इति श्रीमहामारुते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिगमने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

द्वारदेशे ततो द्रौणिमवास्थितमयेक्ष्य ती ।
 अह्वयतां भोजकृपौ किं सजय वदस्व मे ॥ १
 सजय उवाच ।
 कृतवर्मणमामन्य कृपं च स महारथः ।
 द्रौणिर्मन्युपरीतात्मा शिविरद्वारमागतम् ॥ २
 सत्र भूतं महाकार्यं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।

किमर्थं स्यन्दनो युक्तः किञ्च कार्यं चिकीर्षितम्
 एकसार्थप्रयातो स्वस्त्वया सह नरपम् ।
 समदुःखसुखौ चापि नावां शङ्कितुमहेसि ३२

अभवत्यामा तु संकुदः

पितुर्वधमनुस्मरन् ।

ताभ्यां तथ्यं तथाऽऽचख्यौ

यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥ ३३

हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ३४
 तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तधर्माणमद्य वै ।
 पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ३५
 कथं च निहतः पापः पाञ्चाल्यः पशुवन्मया
 शस्त्रेण विजितौल्लोकाक्षामुयादिति मे मतिः
 क्षिप्रं सन्नद्धकथचौ सखद्वाषासक्तार्मुकौ ।
 मामास्थाय प्रतीक्षेतां रथययौ परंतपौ ॥ ३७
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान्
 तमन्वगात्कृपो राजन् कृपधर्मा च सात्वतः
 ते प्रयाता द्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः ।
 ह्यमाना यथा यक्षे समिद्धा हव्यवाहनाः ३९
 ययुश्च शिविरं तेषां संप्रसृतजनं विभो ।
 द्वारदेशं तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ महारथः ४०

अधर्मेण नाभेरधस्तात्प्रहारेण ॥ २३ ॥ वार्तिकाणां वार्ता-
 ह्राणाम् ॥ २५ ॥ एन्मार्गप्रयातो स्व एकसाहित्येन
 प्रयत्नवर्ता स्व अस्तेलट उत्तमस्य द्विवचनम् ॥ ३२ ॥ इति
 श्रीमहामारुते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठे आरतभावदोषे
 पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

६

द्वारदश इति ॥ १ ॥ बद्धा महायया अङ्गदरूपा
 येन तम् अमिञ्जालाव्याममुख कुद्रमित्यर्थ ॥ ५ ॥ नय-
 नाना सहस्रैरित्यनेनालौकिकत्व दर्शितम् ॥ ६ ॥ रथशक्ति

नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेप एव च ।
 सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटैर्युरपि पर्वताः ॥ ७
 तस्यास्य नासिकाभ्यां च
 श्रवणाभ्यां च सर्वशः ।
 तेभ्यश्चाक्षिसहस्रेभ्यः
 प्रादुरासन्महार्चिषः ॥ ८
 तथा तेजोमरीचिभ्यः शंखचक्रगदाधराः ।
 प्रादुरासन् हृषीकेशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 तदत्यद्भुतमालोक्य भूतं लोकभयंकरम् ।
 द्रौणिरेव्यथितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ॥ १०
 द्रौणिमुक्ताञ्छरास्तांस्तु तद्भूतं महदग्रसत् ।
 उदधेरिव वार्योधान्पावको वडवामुखः ॥ ११
 अग्रसत्तांस्तथाभूतं
 द्रौणिना प्रहिताञ्छरान् ।
 अश्वत्थामा तु संप्रेक्ष्य
 शरीरांस्तान्निरर्थकान् ॥ १२
 रथशक्तिं मुमोचासौ दीप्तामग्निशिखामिव ।
 सा तमाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरदीर्यत् ॥ १३
 युग्मान्ते सूर्यमाहत्य महोलकेव दिवश्च्युता ।
 अथ हेमत्सरं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसम् ॥ १४
 कोशात्समुद्वह्य शूलं विलाहीतमिवोरंगम् ।
 ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोत्तदा ॥
 स तदासाद्य भूतं वै विलं नकुलवद्ययौ ।
 ततः स कुपितो द्रौणिरिन्द्रकेतुनिभां गदाम्
 ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत्
 ततः सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ॥ १७
 अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाशं जनार्दनैः ।
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो निरायुधः ॥ १८
 अग्रवीदतिसंतप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् ।
 युवतामप्रियं पथ्यं रुहदां न शृणोति यः ॥ १९
 स शोचत्यापदं प्राप्य यथाऽहमतिवर्त्य तौ ।

शास्त्रदृष्टानविद्वान्यः समतीत्य जिघांसति ॥
 स पथः प्रच्युतो धर्मात्कुपथे प्रतिहन्यते ।
 गो-ब्राह्मण-नृप-स्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ॥ २१
 हीनप्राणजडान्धेषु सुप्तभीतोत्थितेषु च ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शास्त्राणि च पातयेत् ॥ २२
 इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ।
 सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् ॥
 अमार्गेणैवमारभ्य घोराभापदमागतः ।
 तां चापदं धारतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २४
 यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ।
 अशक्तश्चैव तत्कर्तुं कर्म शक्तिबलादिह ॥ २५
 न हि दैवाद्गुरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ।
 मानुष्यं कुर्वतः कर्म यदि दैवान्न सिध्यति ॥
 स पथः प्रच्युतो धर्माद्विपदं प्रतिपद्यते ।
 प्रतिज्ञानं ह्यविज्ञानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २७
 यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्भयादिह निवर्तते ।
 तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम् ॥ २८
 न हि द्रोणसुतः संख्ये निवर्तते कथञ्चन ।
 इदं च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम् ॥ २९
 न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ।
 ध्रुवं येयमधर्मं मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ॥ ३०
 तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय कल्पते ।
 तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्तनम् ॥ ३१
 नान्यत्र दैवादुद्यन्तमिह शक्यं कथञ्चन ।
 सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं विभुम् ॥ ३२
 दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति ।
 कपर्दिनं देवदेवमुमापतिमनामयम् ॥ ३३
 कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरम् ।
 स हि देवोऽत्यगाद्देवांस्तपसा विक्रमेण च ।
 तस्माच्छरणमभ्येमि गिरिशं शूलपाणिनम् ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिचिन्तायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

चक्रम् ॥ १३ ॥ युग्मान्ते मिथुनराशेरन्ते अतिदीप्तम् १४
 अनाकाशं निरवकाशम् ॥ १८ ॥ अतिवर्त्य अतिक्रम्य तौ
 तयोः कृपकृपवर्मणोर्वाक्यामिति शेषः । शास्त्रदृष्टान् अवध्य-

त्वेन शास्त्रे ज्ञातान् समतीत्य शास्त्रमुद्वेग्य ॥ २० ॥ देवा
 अत्यगात् देवेभ्योऽधिकः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते
 सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठ्याये भारतभावदाये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६

७

सञ्जय उवाच

एवं संचिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशांपते।
अवतीर्य रथोपस्थाद्देशं प्रणतः स्थितः ॥ १

द्रौणिश्रुवाच

उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्ममीशानमीश्वरम्

गिरिशं वरदं देवं भयभावनमीश्वरम् ॥ २

शितिकण्ठमजं शुक्रं दक्षकतुहरं हरम् ।

विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३

इमंशानघासिनं दत्तं महागणपतिं विभुम् ।

यशोवधारिणं रुद्रं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४

मनसा सुचिद्रुद्धेन दुष्करेणालपचेतसा ।

सोऽहमात्मोपहारेण यस्ये त्रिपुरघातिनम् ॥

स्तुतं स्तुत्यं स्तुयमानममोघं कृत्तिवाससम् ।

धिलोहितं नीलकण्ठमसह्यं दुर्निवारणम् ॥

शक्रं ब्रह्मखुजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।

ग्रन्थन्तं तपोनिष्ठमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७

बहुरूपं गणाध्यक्षं इयक्षं पारिपदप्रियम् ।

धनाध्यक्षं क्षितिमुखं गीरीहृदयछलम् ॥ ८

कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।

तनुघाससमस्तुप्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९

परं परेभ्यः परमं परं यस्माच्च विद्यते ।

इष्यत्प्रोत्तमभर्तारं दिगन्तं देशरक्षिणम् ॥ १०

हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमीलिधिभूषणम् ।

प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११

इमा चेदापवं घोरा तराम्यघ सुदुष्कराम् ।

सर्वभूतोपहारेण यस्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२

इति तस्य व्यवसितं शात्वा योगात्सुकर्मणः ।

पुरस्तात्काञ्चनीं वेदीं प्रादुरासीन्महात्मनः ॥

तस्या वेद्यां तदा राज-

श्चित्रमानुरजायत । ॥ १३

स दिशो विदिशः खं च

ज्वालाभिरिव पूरयन् ॥ १४

दीप्तास्यनयनाश्चात्र नेकपादशिरोभुजाः ।

रत्नचित्राङ्गधराः समुद्यतकरास्तथा ॥ १५

द्वीपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महागणाः ।

श्वधराहोष्णरूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ॥ १६

ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ।

काकचक्राः प्लवमुखाः शुक्रवक्त्रास्तथैव च

महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः शितप्रभाः ।

दार्वाघाटमुखाश्चापि चापवक्त्राश्च भारत ॥ १८

कुर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ।

महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ॥ १९

हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभ्यमुखास्तथा ।

पारावतमुखाश्चैव मद्रवक्त्रास्तथैव च ॥ २०

पाणिकर्णाः सहस्राक्षास्तथैव च महोदराः ।

निर्मासाः काकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत

तथैवाशिरसो राजन् ऋक्षवक्त्राश्च भारत ।

प्रवीसनैराजिह्वाश्च ज्वालावर्णास्तथैव च ॥ २२

ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजाः

मेघवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २३

शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खवर्णास्तथैव च ।

शङ्खमालापरिकराः शङ्खधनिसमस्त्रनाः ॥ २४

जटाधराः पञ्चशिखा

स्तथा मुण्डाः कुशोदराः ।

चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः

शङ्खकर्णाः किरीटिनः ॥ २५

मौञ्जीधराश्च राजेन्द्र तथा कुञ्चितमूर्धजाः ।

उष्णीपिणो मुकुटिनश्चास्वक्त्राः स्वलङ्कृताः

पथोत्पलापीडधरास्तथा मुकुटधारिणः ।

माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः

शतघ्नीवज्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।

भुशुण्डीपाशहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥ २७

पृष्ठेषु बद्धेषुध्वजश्चित्रबाणोत्कटास्तथा ।

सन्धवाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः

महापाशोद्यतकरास्तथा लघुडपाणयः ।

स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः

महासर्पाङ्गधराश्चित्राभरणधारिणः ।

रजोध्वजाः पद्मदिग्धाः सर्वे शृङ्गाध्वरखजः

नीलाङ्गाः पिङ्गलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च

मेरीशङ्खसृङ्गाश्च शर्शूरानकगोमुखान् ॥ ३२

अवाद्यन्यपारिपदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ।

गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथा परे ॥ ३३

७

एधमिति ॥ १ ॥ श्वमुखा मण्डवक्त्रा ॥ १७ ॥ दार्वाघाट पाशविशेष ॥ १८ ॥

लङ्घयन्तः प्लवन्तश्च वलगन्तश्च महारथाः ।
 धावन्तो जवना मुण्डाः पवनोद्भूतमूर्धजाः ॥
 मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ।
 सुभीमा घोररूपाश्च शूलपाट्टिशपाणयः ॥ ३५
 नानाविरागवसनाश्चित्रमालयानुलेपनाः ।
 रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ॥ ३६
 हन्तारो द्विपतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ।
 यातारोऽसृग्वसौधानां मांसान्त्रकृतभोजनाः
 चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः ।
 अतिह्रस्वाऽतिदीर्घाश्च प्रलम्बाश्चातिभैरवाः
 विकटाः काललम्बोष्ठा

वृहच्छेफाण्डपिण्डिकाः ।

महार्हणानाविकटा

मुण्डाश्च जटिलाः परे ॥ ३९

साकैन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्युस्ते महीतले ।
 उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ४०
 ये च वीतभया नित्यं हरस्य भ्रुकुटीसहाः ।
 कामकारकरा नित्यं त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ॥
 नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ।
 प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यास्यन्ति वै स्मयम्
 येषां विस्मयते नित्यं भगवान्कर्मभिर्हरः ।
 मनोवाक्कर्मभिर्युक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः ॥ ४३
 मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ।
 पिवन्तोऽसृग्वसाश्चान्ये कुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा
 चतुर्विधात्मकं सोमं ये पिवन्ति च सर्वदा ।
 श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ॥ ४५
 ये समाराध्य शूलाङ्गं भवसायुज्यमागताः ।
 यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ॥ ४६
 महाभूतगणैर्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
 नानावादित्रहसितक्ष्वेडितोत्कृष्टगर्जितैः ४७
 सन्त्रासयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ।
 संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः
 विवर्धयिष्वो द्रौणैर्महिमानं महात्मनः ।
 जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः

भीमोऽग्रपरिघालातशूलपाट्टिशपाणयः ।
 घोररूपाः समाजग्भूतसङ्घाः समन्ततः ॥
 जनयेयुर्मयं ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् ।
 तान्प्रेक्षमाणोऽपि द्यथा न चकार महाबलः
 अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्वद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५२
 धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि सिताः शराः
 हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन् भारत कर्मणि ॥
 ततः सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५४
 तं रुद्रं रौद्रकर्माणं रौद्रैः कर्मभिरच्युतम् ।
 अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ५५
 द्रौणिरुवाच ।

इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले ।
 स्वग्नौ जुहोमि भगवन् प्रतिगृह्णीष्व मां बलिम्
 भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना ।
 अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्मि तवाग्रतः ५७
 त्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि वै ।
 गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति
 सर्वभूताश्रय विभो हविर्भूतमवस्थितम् ।
 प्रतिग्रहाण मां देव यद्यशक्याः परे मया ५९

इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय
 तां वेदीं दीक्षिपावकाम् ।

सन्त्यज्यात्मानमारुह्य
 कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ६०

तमूर्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् ।
 अब्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवो हसन्नेव ॥ ६१

सत्यशौचार्जवत्यागै-
 स्तपसा नियमेन च ।

क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च
 बुद्ध्या च वचसा तथा ॥ ६२

यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
 तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥

वृहन्तः शेफाः मेद्वानि अण्डाः वृषणाः पिण्डिकाः जानुनोरधः
 पश्चाद्भागश्च येषां ते वृहच्छेफाण्डपिण्डिकाः ॥ ३९ ॥ चतुर्वि-
 धात्मकं सोमम् । अश्वरूपं लतारसरूपम् । अमृतरूपं चन्द्रम-
 ण्डलरूपं च क्रमादध्यात्माधियज्ञाधिदेवाधिलोकस्यदेवता-
 रूपा इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ततः सौम्येन सोमदैवत्येन मन्त्रेण—
 'आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णम् ।

भवा वाजस्य संगथे ।'
 इत्यनेन मन्त्रेण । आत्मानं शरीरं उपहारं हविष्यं उपाहरत्
 उपमादितवान् । मंत्रार्थस्तु—हे सोम त्वं आप्यायस्व
 कथं ते त्वां प्रति विश्वतः सर्वात्मना वृष्णं वृष्णेरीश्वरस्या-
 विर्भावस्थानं शरीरं एतु प्रविशतु ततश्च तेन शरीरेणाप्यायि-
 तस्त्वं संगथे संग्रामे वाजस्य वीर्यस्य दाता भव । कर्मणि
 पृष्टीं वाजं भव प्रापय भूप्राप्तावित्यस्य रूपम् ॥ ५४ ॥

कुर्यता तातसंमानं त्वां च जिज्ञासता मया।
पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः
कृतस्तस्थेय संमानः पाञ्चालान् रक्षता मया।
अभिभूतास्तु कालेन भेषामघास्ति जीवितम्
पयमुक्ता महात्मानं भगवानात्मनस्तनुम् ।

आधिवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम् ६६
अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा ।
वेगवांश्चाभवमुद्दे देवसृष्टेन तेजसा ॥ ६७
तमद्दयानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् ।
अभितः शत्रुशिबिरं यान्तं साक्षादिवेश्वरम् ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिश्रुताशिवार्चने
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महारथे ।
कथित्वपथ भोजश्च भयाती न व्यपर्तताम् ।
कथिन्न पारितौ धुम्ने रक्षिन्नोपलक्षितौ ।
असहामिति मग्यानी न निपृच्छी महारथी ॥

कथिदुन्मध्य शिविरं
हृत्वा सोमकपाण्डवान् ।

दुर्योधनस्य पदवीं

गतीं परमिकां रणे ॥ ३

पञ्चालैर्निहतौ धीरी कथितुं स्वपतां क्षितौ।
कथित्वाभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।
कृपश्च कृतपर्मा च शिविरद्वार्यतिष्ठताम् ॥ ५
अभ्यास्यामा ॥ ती दृष्ट्वा यत्नयन्तौ महारथौ ।
प्रहृष्टः शनकै राजसिद्धं वचनमब्रवीत् ॥ ६
यत्ती भवन्तौ पर्याप्ति सर्वक्षत्रस्य नाशने ।
किं पुनर्योधनस्य प्रहृष्टस्य विशेषतः ॥ ७
अहं प्रवेश्ये शिविरं चरिष्यामि च कालवत।
यया न कश्चिदपि धां जीवन्मुच्येत मानवः ॥ ८

तथा भवद्गणां कार्यं स्या-

दिति मे निश्चिता मतिः ।

इत्युक्त्वा प्राविशद्रौणिः

पार्यानां शिविरं महत् ॥ ९

अद्वारेणाभ्यवस्कन्ध विहाय भयमात्मनः ।
स प्रविश्य महाबाहुर्देवशङ्क तस्य ह ॥ १०
धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ।
ते तु कृत्वा महत्कर्म श्रान्ताश्च बलवद्गणे ॥ ११
प्रसुप्ताश्चैव विध्वस्ताः समेत्य परिधाविताः ।
अथ प्रविश्य तद्देशम् धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ १२
पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमन्तिकत् ।
क्षीमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ॥ १३
माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ।
तं शयानं महात्मानं विस्त्रब्धमकुतोभयम् ॥ १४
प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते ।

संवृष्य चरणस्पर्शादुत्थाय रणदुर्मदः ॥ १५
अभ्यजानादमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ।
तमुत्पतन्तं शयनादभ्वत्यामा महाबलः ॥ १६
केशेष्वालभ्य पाणिभ्यां निधिपेप महीतले
सबले तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ॥ १७
निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकश्चेष्टितुं तदा ।
तमाक्रम्य पदा रोजन् कण्ठे चोरसि चोभयोः
नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ।
तुदन्नक्षेस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ॥

आचार्यपुत्र शस्त्रेण

जहि मां मा चिरं कृथाः ।

त्वकृते सुकृताहो कान्

गच्छेर्य द्विपदां वर ॥ १८

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-
दापे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

तथोति ॥ १ ॥ कश्चिन्नोपलक्षितावित्यत्र कचिदित्या-

वर्तते ॥ २ ॥ पाञ्चालैः पूर्वं निहतौ सन्तौ स्वपतां ५.
कोपात् स्वपता पञ्चालानां कर्म बधाख्यं ताभ्यां
कृतमिति संबन्धः ॥ ४ ॥ वां युवां प्राप्येति शेषः ॥ ५
उद्देशजः धृष्टद्युम्नस्यलङ्घः ॥ १० ॥

एवमुक्त्वा तु वचनं
विरराम परंतपः ।
सुतः पञ्चालराजस्य
आक्रान्तो वलिना भृशम् ॥२१॥
तस्याव्यक्तां तु तां वाचं
संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् ।
आचार्यघातिनां लोका
न सन्ति कुलपांसन ॥२२॥

तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते ।
एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहो मत्तमिव द्विपम् ॥
मर्मस्वभ्यवधीत् क्रुद्धः पादाष्टीलैः सुदारुणैः ।
तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेश्मनि ॥
अनुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः ।
ते दृष्ट्वा धर्षयन्तं तमतिमानुषविक्रमम् ॥ २५ ॥
भूतमेवाध्यवस्यन्तो न स्म प्रव्याहरन् भयात्
तं तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् ॥२६॥
अध्यतिष्ठत तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनम् ।
स तस्य भवनाद्राजन्निष्क्रम्यानादयन्दिशः ॥
रथेन शिविरं प्रायाज्जिघांसुर्द्विपतो वली ।
अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ॥ २८ ॥
सहितै रक्षिभिः सर्वैः प्राणेदुर्योपितस्तदा ।
राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ॥२९॥
व्याक्रोशन् क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारता
तासां तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ॥

क्षिप्रं च समनह्यन्त
किमेतदिति चाब्रुवन् ।
स्त्रियस्तु राजन्विब्रस्ता
भारद्वाजं निरीक्ष्य ताः ॥ ३१ ॥
अब्रुवन् दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ।
राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम्
हत्वा पाञ्चालराजानं रथमारुह्य तिष्ठति ।
ततस्ते योधमुख्याश्च सहसा पर्यवारयन् ॥
स तानापततः सर्वान् रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ।
धृष्टद्युम्नं च हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगान् ॥
अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ।
तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि तेजसा ॥
तथैव मारयामास विनर्दन्तमर्दिदम् ।

युधामन्युश्च संप्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतम् ॥
गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् ।
तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ॥३७॥
विस्फुरन्तं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ।
तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्समुपाद्रवत्
संसुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ।
स्फुरतो वेपमानांश्च शमितेव पशून्मुखे ॥ ३९ ॥
ततो निखिंशमादाय
जघानान्यान् पृथक् पृथक् ।
भागशो विचरन्मार्गा-
नसियुद्धविशारदः ॥ ४० ॥
तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य
शयानान्मध्यगौलिमकान् ।
श्रान्तान् व्यस्तायुधान्सर्वान्
क्षणेनैव व्यपोथयत् ॥ ४१ ॥
योधानश्चान्द्विपांश्चैव प्राच्छिनत्स वरासिना
रुधिरोक्षितसर्वाङ्ग कालसृष्ट इवान्तकः ४२
विस्फुराद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निखिंशस्योद्यमेन च ।
आक्षेपणेन चैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥
तस्य लोहितरक्तस्य दीप्तखङ्गस्य युध्यतः ।
अमानुष इवाकारो वभौ परमभीषणः ॥ ४४ ॥
ये त्वजाग्रन्त कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः
निरीक्ष्यमाणा अन्योऽन्यं दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रविध्यथुः
तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्षिणः ।
राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ॥
स घोररूपो व्यचरत्कालवच्छिविरे ततः ।
अपश्यद् द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥
तेन शब्देन विब्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः ।
धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशांपते ॥ ४८ ॥
अवाकिरन् शरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ।
ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ॥ ४९ ॥
शिलीमुखैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समार्दयन्
भारद्वाजः स तान् दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः ॥
ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्महारथान् ।
ततः परमसंकुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ॥ ५१ ॥
अवरुह्य रथोपस्थात्त्वरमाणोऽभिद्रुद्वे ।
सहस्रचन्द्रविमलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ॥ ५२ ॥

पादाष्टीलैः पादग्रंथिभिः पाष्णिघातैरित्यर्थः ॥२४॥ तैश्छिन्न-
गात्रैः विस्फुराद्भिः तेषां शरीरादुच्छलद्भ्यो रक्तविंदुभिरि-
त्यर्थः । असेः शोणितार्द्रस्य उद्यमनात् मुष्टिद्वारा लोहित-

धारा बाहुमूलमायाति यत्रासिः क्षिप्यते ततोऽपि स्थानात्
रक्तविन्दवः उच्छलन्ति तैस्त्रिभिः प्रकारैरेव रक्तोक्षितो न तु
स्वदेहस्यान्येन प्रहारादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

खड्गं च धिमलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् ।
 द्रौपदेयानभिद्रुत्य यत्नेन द्यधमद्वली ॥ ५३
 ततः स नरशार्दूलः प्रतिविन्ध्यं महाहवे ।
 कुक्षिदेशेऽयधीद्राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ॥
 प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिं तु
 सुनसोमः प्रतापवान् ।
 पुनश्चासि समुद्यम्य
 द्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ५५

सुतसोमस्य सार्सि तं बाहुं छित्त्वा नरर्षभ ।
 पुनरप्याहनत्पार्श्वं स भिन्नहृदयोऽपतत् ५६
 नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण धीर्यवान् ।
 दौर्भ्यामुत्क्षिप्य घेगेन घक्षस्थेनमताडयत् ५७
 अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं द्विजस्तु सः ।
 स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः
 श्रुतकर्मा तु परिधं गृहीत्वा समताडयत् ।
 अभिद्रुत्य ययौ द्रौणिं सद्ये सफलके भृशम्
 स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जग्नं वरासिना ।
 स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृताननः ६०
 ततश्चैनं धीरस्तु श्रुतकीर्तिमहारथः ।
 अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ६१
 तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य सः ।
 सकुण्डलं शिरः कायात् भ्राजमानमुपाहरत्
 ततो भीष्मनिहन्तारं सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
 अहनत्सर्वतो धीरं नानाप्रहरणैर्वली ॥ ६३
 शिलीमुखेन चान्येन त्रयोर्मध्ये समाप्यत ।
 स तु क्राधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ६४

शिखण्डिनं ममासाद्य
 द्विधा चिच्छेद सौऽसिना ।
 शिखण्डिनं ततो हत्वा
 क्राधाधिष्टः परतपः । ६५
 प्रभद्रकगणान्सर्वानभिद्रुद्राव वेगवान् ।
 यच्च शिष्टं विराट्स्य बलं तु भृशमाद्रवत् ६६
 द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।
 चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६७
 अन्यानन्याश्च पुरुषानभिसृत्वाभिसृत्य च ।
 न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमागं विशारदः ६८
 कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
 रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां कुटुम्बिनीम् ॥

ददृशुः कालरात्रिं ते
 गायमानामवस्थिताम् ।
 नराश्वकुञ्जरान्पाशै-
 र्वद्ध्वा घोरैः प्रतस्फुपीम् ॥ ७०
 वहन्तीं विविधान्प्रेतान्
 पाशवद्धान्विमूर्धजान् ।
 तथैव च सदा राजन्
 न्यस्तशस्त्रान्महारथान् ॥ ७१

समे सुताभ्यन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिप ।
 ददृशुर्बोधमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च सर्वदा ॥
 यतः प्रभृति संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 ततः प्रभृति नां कन्यामपश्यन् द्रौणिमेव च
 तांस्तु दैवहताम्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्धृपातयत् ।
 प्रास्यन्सर्वभूतानि विनदन् भैरवान् रवान्
 तदनुस्मृत्य ते धीरा दर्शनं पूर्वकालिकम् ।
 इदं तद्विषयमन्यन्त दैवेनोपनिषिद्धिताः ॥ ७५
 ततस्तेन निनादेन प्रत्यवुद्ध्यन्त धन्विनः ।
 शिबिरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ
 जघनं चैव कस्यचित् ।
 कांश्चिद्विमेद पार्श्वेषु
 कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ७७
 अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशोत्कटैः ।
 गजाश्वमयितैश्चान्यैर्मही कीर्णाऽभवत्प्रभो ॥
 कोशतां किमिदं कोऽयं
 कः शब्दः किं नु किं कृतम् ।
 पथं तेषां तथा द्रौणि-
 रन्तकः समपद्यत् ॥ ७९

अपेतशस्त्रसन्नाहान्सन्नद्रान्पाण्डुरङ्गयान् ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥
 ततस्तच्छस्त्राविशस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।
 निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिलित्येव ८१
 ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।
 विनदन्तो भृशं वस्ताः समासीदन्परस्परम्
 ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिःस्वनम्
 धनुष्पाणिः शरैरन्यान्प्रेषयद्वै यमक्षयम् ८३
 पुनरुत्पततश्चापि दूरादपि नरोत्तमान् ।
 शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥

तथैव स्यन्दनाग्नेण प्रमथन्स विधावति ।
 शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ८५
 पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
 तेन चाकाशवर्णेन तथाऽचरत सोऽसिना ॥
 तथा च शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
 व्यक्षोभयत राजेन्द्र महान्हृदमिव द्विपः ८७
 उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
 निद्रार्ताश्च भयार्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः
 विस्वरं चुकुशुश्चान्ये बह्वदं तथा वदन् ।
 न च स्म प्रत्यपद्यन्त शस्त्राणि वसनानि च ॥

विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये

नाभ्यजानन् परस्परम् ।

उत्पतन्तोऽपतन् श्रान्ताः

केचित्तत्राभ्रमंस्तदा ॥ ९०

पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसुलुबुः ।
 वन्धनानि च राजेन्द्र संचिच्छ्य तुरगा द्विपाः
 समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ।
 तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ९२
 तथैव तान्निपतितानर्पिषन्गजवाजिनः ।
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ॥ ९३
 दृष्टानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ।
 स शब्दः पूरितो राजन्भूतसंघैर्मुदायुतैः ९४
 अपूरयद्दिशः सर्वा दिवं चातिमहान्स्वनः ।
 तेषामार्तरवं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः ॥
 मुक्ताः पर्यपतन् राजन्मृद्नन्तः शिविरे जनम्
 तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणौदीरितं रजः ॥
 अकरोच्छिविरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः ।
 तस्मिंस्तमासि संजाते प्रमूढाः सर्वतो जनाः
 नाजानन्पितरः पुत्रान् भ्रातृन् भ्रातर एव च
 गजो गजानतिक्रम्य निर्मनुष्या हया हयान्
 अताडयंस्तथाऽभञ्जंस्तथाऽमृद्नंश्च भारत ।
 ते भग्नाः प्रपतन्ति स्म निघ्नन्तश्च परस्परम् ॥

न्यपातयंस्तथा चान्यान्

पातयित्वा तदाऽपिषन् ।

विचेतसः सनिद्राश्च

तमसा चावृता नराः

१००

जघ्नुः स्थानेव तत्राथ

कालेनैव प्रचोदिताः ।

त्यक्त्वा द्वााराणि च द्वास्था-
 स्तथा गुल्मानि गौलिमकाः ॥ १
 प्राद्वन्त यथाशक्ति कांदिशीका विचेतसः
 विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्त तथा विभो ॥

कोशन्तस्तात पुत्रेति

दैवोपहतचेतसः ।

पलायतां दिशस्तेषां

स्वानप्युत्सृज्य बान्धवान् ॥ ३

गोत्रनामभिरन्योन्यमाकन्दन्त ततो जनाः ।
 हाहाकारं च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ॥

तान्बुद्ध्वा रणमध्येऽसौ

द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।

तत्रापरे बध्यमाना

मुहुर्मुहुरचेतसः ॥ ५

शिविरान्निष्पतन्ति स्म

क्षत्रिया भयपीडिताः ।

तांस्तु निष्पतितांस्त्रस्तान्

शिविराज्जीवितैषिणः ॥ ६

कृतवर्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतुः ।

वित्रस्तयन्त्रकवचान्मुक्तकेशान्कृताञ्जलीन् ७

वेपमानान् क्षितौ भीतान्

नैव कांश्चिदमुच्यताम् ।

नामुच्यत तयोः काश्चि-

न्निष्क्रान्तः शिविराद्बहिः ॥ ८

कृपश्चैव महाराज हार्दिक्यश्चैव दुर्मतिः ।

भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् ॥

त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य हुताशनम् ।

ततः प्रकाशे शिविरे खड्गेन पितृनन्दनः ११०

अश्वत्थामा महाराज व्यचरत्कृतहस्तवत् ।

कांश्चिदापततो वीरानपरांश्चैव धावन्तः ११

व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्विजवरोत्तमः ।

कांश्चिद्योधान्स खड्गेन मध्ये संचिद्य वीर्यवान्

अपातयद्द्रोणपुत्रः संरब्धस्तिलकाण्डवत् ।

निनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्वद्विरदोत्तमैः ॥ १३

पतितैरभवत्कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ।

मानुषाणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च ॥ १४

उदतिष्ठन्कवन्धानि बहून्पुत्राण्य चापतन् ।

सायुधान्साङ्गदान्बाहून्विचकर्त शिरांसि च

हस्तिहस्तोपमानूकम्
 तन्मन्पादांश्च भारत ।
 पृष्ठच्छिन्नान्पाथ्यच्छिन्ना-
 भ्मिदग्निप्रान्तस्तथा परान् ॥ १६
 स महात्माऽकरोद्ग्रीणिः
 कांक्षिष्यापि पराश्रुगान् ।
 मध्यदेशे नरानन्यान्
 चित्तेऽदान्यांश्च कर्णतः ॥ १७

बन्धदेशे निहत्यान्यान्काये प्रापेदयच्छिरः ।
 पथं पिचरतस्तस्य निप्रतः सुषहस्रान् ॥ १८
 तमना रजनीं घोरा वभीं दारुणदर्शना ।
 किञ्चित्प्राणिंश्च पुनरैतैस्तथान्यैः सहस्रशः १९
 वधुना च गजाभ्येन भूरभूर्द्धीमदर्शना ।
 यस्तस्मात्समाकीर्णं रथाभ्यतिपदारुणे ॥ २०
 कुक्षेन द्रोणपुत्रेण संचलन्नाः प्रापतन् भुवि ।
 भान्नन्ये पिन्नन्ये पुत्रानन्ये विधुमुधुः २१
 केचिद्वृषं तत्पुङ्खैर्घातैरारुः कृतं रणे ।
 यत्कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ॥
 असाभिष्यादि पाथोनामिदं यः कदनं कृतम्
 न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ॥ २३
 शफ्यो विजेतुं कान्तेयो
 गोप्ता यस्य जनार्दनः ।
 ब्रह्मण्यः सत्ययान्दान्तः
 सर्वभूतानुकम्पकः ॥ २४

न च सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिम् ।
 धापन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पाथो धनञ्जयः ॥
 तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
 इति लालप्यमानाः स्म शेरते बह्व्यो जनाः ॥
 स्तनतां च मनुष्याणामपरेषां च कृजताम् ।
 ततो मुहूर्तात्प्राशाम्यत्स शब्दस्तुमुलो महान्
 शोणितव्यतिपिकायां वसुधायां च भूमिप ।
 तद्रजस्तुमुलं घोरं धनेनान्तरधीयत ॥ २८
 स चेष्टमानानुहिन्नाभिरुत्साहान्सहस्रशः ।
 न्यपातयन्नरान् क्रुद्धः पशून्पशुपतियथा २९
 अन्योन्यं संपरिप्लव्य शयानान्द्रवतो परान्
 संलीतान्युद्धयमानांश्च सर्वान्द्रौणिणरपोययत्
 दह्यमाना हुताशेन बध्यमानाश्च तेन ।

परस्परं तदा योधाननयद्यमसादनम् ॥ २१
 तस्या रजन्यास्त्वर्धेन पाण्डवानां महद्वलम्
 गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्धर्मनिवेदानम् ३२
 निशाचराणां सत्त्वानां
 रात्रिः सा हर्षवर्धिनी ।
 आसीधरगजाभ्वानां
 रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ ३३

तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः
 यादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च
 करालाः पिद्मलाक्षीश्च शीलदन्ता रजस्वलाः ।
 जटिला दीर्घदाह्याश्च पञ्चपादा महोदराः ॥
 पञ्चादङ्गुल्या रुक्षा विरूपा भैरवसनाः ।
 घण्टाजालावसक्ताश्च नीलकण्ठा विभीषणाः
 मपुप्रदाराः सकूराः सुदुर्दर्शाः सुनिर्घृणाः ।
 विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसां
 पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन्गणशोऽपरे
 इदं परमिदं मेध्यामिदं स्वाद्विति चाबुधन् ॥
 मेदोमज्जासिरक्तानां
 वसानां च भृशाशिताः ।
 परं मांसानि यादन्तः
 क्रव्यादा मांसजीविनः ॥ ३९
 वसाश्चैवापरे पीत्वा
 पर्यधावन्विकुक्षिकाः ।
 नानावक्त्रान्मथा रौद्राः
 क्रव्यादाः पिशिताशनाः ॥ ४०

अद्युतानि च तत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणाम् ॥ ४१
 मुदितानां वितृप्तानां तस्मिन्महति वैशसे ।
 समेतानि बह्व्यासन् भूतानि च जनाधिप
 प्रत्युपकाले शिविरात्प्रतिगन्तुमियेष सः ।
 नृशोणितावसिकस्य द्रौणेरासीदसितसरः ॥
 पाणिना सह संस्थिष्ट एकीभूत इव प्रभो ।
 दुर्गमां पदवीं गत्वा विरराज जनक्षये ॥ ४४
 युगान्ते सर्वभूतानि मस्म कृत्वेध पावकः ।
 यथाप्रतिशं तत् कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो
 दुर्गमां पदवीं गच्छन्पितुरासीद्वतज्वरः ।
 यथैव संसृजने शिविरे प्राविशन्निशि ॥ ४६

मुशाशिता मुशं संतर्पिता. दंत्यपाठे अम गतिदीप्यदानोचित्यस्य वा रूपं मुशं उदीपिता इत्यर्थ ॥ ३९ ॥ विदुक्षिका.
 विपुलभ्रमः ॥ १४० ॥

तथैव हत्वा निःशब्दे
निश्चक्राम नरर्षभः ।

निष्क्रम्य शिविरात्समा-

त्ताभ्यां संगम्य वीर्यवान् ॥ ४७

आचख्यौ कर्म तत्सर्वं दृष्टः संहर्षयन्विभो ।

तावथाचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ॥

पाञ्चालान्सृज्यांश्चैव विनिकृत्तान्सहस्रशः ।

प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान्

एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये

प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥

असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरातिक्रमः ।

तादृशा निहता यत्र कृत्वाऽस्माकं जनक्षयम्

धृतराष्ट्र उवाच ।

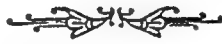
प्रागेव सुमहत्कर्म द्रौणिरेतन्महारथः ।

नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ॥

अथ कस्माद्धते शुभ्रं कर्मदं कृतवानसौ ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि रात्रियुद्धे

पाञ्चालादिवधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

सञ्जय उवाच ।

ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः

आगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः १

गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चित्प्राणं जनाधिपं

ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिववृत्तवात्मजम् ॥२

तं भग्नसक्थं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।

वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३

वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः ।

शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकार ॥

निवारयन्तं कृच्छ्रात्तान्

श्वापदांश्च चिखादिषून् ।

विचेष्टमानं मद्यां च

सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५

तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ सुरुधिरक्षितम् ।

हताशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन्

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।

द्रोणपुत्रो महात्मा स तन्मे शंसितुमर्हसि ॥

सञ्जय उवाच ।

तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान्कुरुनन्दन ।

असान्निध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च श्रीमतः

सात्यकेश्चापि कर्मदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ।

को हि तेषां समक्षं तान् हन्यादपि मरुत्पतिः

एतदीदृशकं वृत्तं राजन्सुप्तजने विभो ।

ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम्

दिष्ट्यादिष्ट्यैव चान्योन्यं

समेत्योर्बुध्नमहारथाः

पर्यष्वजत्ततो द्रौणिस्ताभ्यां संप्रतिनन्दितः

इदं हर्षात्तु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ।

पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥

सोमका मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया ।

इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तत्रैव मा चिरम्

यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे वयम्

तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निःश्वसान्निर्महारथैः ।

शुशुभे स वृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः

ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् ॥

अविपह्नेन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ।

ततस्तु रुधिरं हस्तैर्मुखाग्निर्मृज्य तस्य हि ।

रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ९

कृप उवाच ।

न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः

एकादशचमूभर्ता शेते दुर्योधनो हतः ॥ १०

पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम्

गदां गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ॥

इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे ।

स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम्

पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदाविभूषिताम् ।

शयानां शयने हर्म्ये भार्या प्रीतिमतीमिव ॥

योऽयं मूर्धाभिपिकानामग्रे जातः परंतपः ।
स हतो व्रसते पांसुपद्म कालस्य पर्ययम् ॥
येनाजी निहता भूमावशेरत हतद्विपः ।
स भूमी निहतः शोते कुरुराजः परैरयम् ॥१५॥
भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्म शतसंघशः
स वीरशयने शोते ऋत्याद्भिः परिधारितः ॥
उपासते द्विजाः पूर्वमर्थहेतोर्मोभ्वरम् ।
उपासते च तं ह्यद्य ऋत्यावा मांसहेतवः ॥
सञ्जय उवाच ।

तं शयानं कुक्क्रेष्टं ततो भरतसत्तम ।
अभ्यत्यामा समालोक्य करुणं पर्यदेवयव ॥
आहुस्त्वां राजशार्दूल मुखं सर्वधनुष्मताम्
धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं संकर्षणस्य च ॥
कथं विवरमद्राक्षीम्रीमसेनस्तवानघ ।
वलिनं कृतेनं नित्यं स च पापात्मवानृष ॥
कालो नं महाराज लोकेऽस्मिन्बलवत्तरः ।
पद्मामो निहतं त्वां च भीमसेनेन संयुगे ॥
कथं त्वां सर्वधमेक्षं क्षुद्रः पापो पृकोदरः ।
निकृत्या हतधान्मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥
धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाह्वयौजसा शृधे ।
गदया भीमसेनेन निर्मले सक्थिनी तव ॥२३॥

अधर्मेण हतस्याजौ
मृगमानं पदा शिरः ।
य उपेक्षितवान् क्षुद्रं
धिक् कृष्णं धिग्युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥
युद्धेऽप्यपवादिष्यन्ति
योधा नूनं वृकोदरम् ।
यावत्स्यास्यन्ति भूतानि
निकृत्या ह्यसि पातितः ॥ २५ ॥
ननु रामोऽग्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुनन्दनः ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥
श्लाघते त्वां हि वार्ष्णेयो
राजसंसत्सु भारत ।
स शिष्यो मम कौरव्यो
गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७ ॥
यां गतिं क्षत्रिस्याहुः
प्रशस्तां परमर्षयः ।
हतस्याभिमुखस्याजौ
प्रातस्त्वमसि तां गतिम् ॥ २८ ॥

दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ ।
हत्तपुत्रौ तु शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥
मिश्रकौ विचरिष्येते
शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेय-
मर्जुनं चापि दुर्मतिम् ॥ ३० ॥
धर्मक्षमानिनी यौ त्वां वध्ममानमुपेक्षताम् ।
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्षन्ति नराधिप
कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपाः ।
धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः
प्रायशोऽभिमुपः शत्रून्धर्मेण पुरुषर्षभ ।
हत्तपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिवान्धवा ॥
प्रशाचक्षुश्च दुर्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ।
धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपं च महारथम् ॥३४॥
ये वयं न गताः स्वर्गं
त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ।
दातारं सर्वकामानां
रक्षितारं प्रजाहितम् ॥ ३५ ॥

यद्वयं नानुगच्छाम त्वां धिगस्मान्नराधमान् ।
कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ॥ ३६ ॥
सभृत्यानां नरठयात्र रत्नवन्ति गृहाणि च ।
तव प्रसादादस्माभिः समिधैः सह बान्धवैः ॥
अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ।
कुतश्चापीदृशं पापाः प्रवर्तिष्यामहे वयम् ॥३८॥
यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् ।
वयमेव त्रयो राजन् गच्छन्तं परमो गतिम् ॥
यद्वै त्वां नानुगच्छामस्तेन धस्यामहे वयम् ।
तत्स्वर्गहीना हीनायाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते
किं नाम तद्भ्येत्कर्म येन त्वां न प्रजाम धि ।
दुःखं नूनं कुक्क्रेष्ट चरिष्याम महीमिमाम् ॥४१॥
हीनानां नस्त्वया राज-
न्कृतः शान्तिः कुतः सुखम् ।
गत्वैव तु महाराज
समेत्य च महारथान् ॥ ४२ ॥
यथाज्येष्ठं यथाश्रेष्ठं पूजयेर्वचनान्मम ।
आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मताम् ॥
हत्तं मयाऽद्य शंसेया धृष्टद्युम्नं नराधिप ।
परिष्वजेया राजानं बालिहकं सुमहारथम् ॥

सैन्धवं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ।
तथा पूर्वगतानन्यान् स्वर्गे पार्थिवसत्तमान् ॥
अस्मद्वाक्यात्परिष्वज्य
संपृच्छेस्त्वमनामयम् ॥ ४६

सञ्जय उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसकथमचेतनम् ।
अश्वत्थामा समुद्दीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४७
दुर्योधन जीवसि त्वं चाभयं श्रोत्रमुखं शृणु ।
सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ॥
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च कृतवर्मा च रूपः शारद्वतस्तथा ॥ ४९
द्रौपदेया हताः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।
पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेषं च भारत ॥
कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
सौप्तिके शिविरं तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ५१
मया च पापकर्माऽसौ धृष्टद्युम्नो महीपते ।
प्रविश्य शिविरं रात्रौ पशुमारेण मारितः ॥

दुर्योधनस्तु तां वाचं

निशम्य मनसः प्रियाम् ।

प्रतिलभ्य पुनश्चेत

इदं वचनमब्रवीत्

॥ ५३

न मेऽकरोत्तद्वाङ्मेयो न कर्णो न च ते पिता ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि दुर्योधनप्राणत्यागे

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

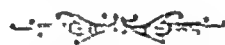
यत्त्वया कृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ॥
स च सेनापतिः शत्रो
हतः सार्धं शिखण्डिना ।
तेन मन्ये मघवता

सममात्मानमद्य वै

॥ ५५

स्वस्ति प्राप्तुत भद्रं वः स्वर्गे नः संगमः पुनः ।
इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ॥
प्राणानुपासृजद्द्वारः सहदां दुःखमुत्सृजन् ।
अपाकामद्विवं पुण्यां शरीरं क्षितिमाविशत् ॥
एवं ते निधनं यातः पुत्रो दुर्योधनो नृप ।
अग्रे यात्वा रणे शूरः पश्चाद्विनिहतः परैः ॥ ५८
तथैव ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च ते नृपम् ।
पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुह्य स्थान् ॥
इत्येवं द्रोणपुत्रस्य निशम्य करुणां गिरम् ।
प्रत्यूषकाले शोकार्ताः प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ६०
एवमेव क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
घोरो विशसनो रीद्रो राजन् दुर्मन्त्रिते तव
तव पुत्रे गते स्वर्गे शोकार्तस्य ममानघ ।
ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्विद्वदक्षित्वमद्य वै ॥ ६२
वैशम्पायन उवाच ।

इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रस्य निधनं तदा ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च ततश्चिन्तापरोऽभवत्

अथैपीकपर्व २

१०

वैशम्पायन उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः
शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ १
सूत उवाच ।

द्रौपदेया हता राजन् दुपदस्यात्मजैः सह
प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिविरे स्वके

कृतवर्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च ।
अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिविरं निशि
एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम्
छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः ।
शुश्रुवे सुमहाज्ज्वादो बलस्य तव भारत ॥ ५

न मेऽकरोदिति—

पापः कण्ठगतप्राणोऽप्यभिनन्दाति पापिनम्
द्रौणिं प्रसुप्तबालघ्नं पांसुभुकुराडिव ॥ ५४ ॥
इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भास्तभावन-

दीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

जयेन हर्षतामनुपदमेव शोकभये प्रवर्तते इति दर्शयन्
ऐषीकमारभते—तस्यामिति ॥ १ ॥

अहमेकोऽयं शिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महामते ।
मुक्तः कथञ्चिद्धर्मात्मन् व्यग्राध कृतधर्मणः ॥
तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिशं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
पपात मद्यो दुर्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७
पतन्तं तमतिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्च माद्रीपुत्री च पाण्डवी ॥
लब्धचेतास्तु फीन्येयः शोकविह्वला गिरा
जित्वा शत्रुजितः पश्चात्पर्यदेयदार्तवत् ॥ ९
दुर्धिदा गतिर्योनामपि ये दिव्यचक्षुषः ।
जीयमाना जयन्त्यस्ये जयमाना धर्मं जिताः

हत्वा भ्रातृन्ययस्यांश्च

पितृन्पुत्रान्सुहृद्भ्रान् ।

बन्धून्मात्यान्पीत्रांश्च

जित्वा सर्वाजिता धर्मम् ॥ ११

अनयो ह्यर्थसंकाशस्तथाऽनयोऽर्थदर्शनः ।
जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥
यजित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः ।
कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ॥ १३
येषामर्थाय पापं स्याद्विजयस्य सुहृद्भ्यै ।
निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥
कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे ।
चापव्यात्तस्य रौद्रस्य ज्यातलखननादिनः ॥
कद्वस्य नरासिहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।
ये व्यमुञ्चन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥

रथहृद् शरवर्षोर्मिमन्तं

रत्नाचितं वाहनवाजियुक्तम् ।

शक्रवृष्टिमीनध्वजनागनक्रं

शरासनाघर्तमहेपुकेनम् ॥ १७

संग्रामबन्ध्रोदयवेगैर्ल

द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् ।

ये तेरुच्छावचशस्त्रनौभि-

स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८

न हि प्रमादात्परमस्ति कश्चि-

द्बधो नराणामिह जीवलोके ।

प्रमत्तमर्या हि नरं समन्ता-

स्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९

ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुं
शराचिपं कोपमहासमीरम् ।
महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं
तनुवनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २०
महाचमूकक्षदवाभिपन्नं
महाहवे भीष्ममयाग्निदाहम् ।
ये सेहुरात्तामुधतीक्ष्णवेगं
ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१
न हि प्रमत्तेन नरेण शक्यं
विद्या तपः श्रीर्विपुलं यशो वा ।
पद्याप्रमादेन निहत्य शत्रू-
न्सर्वाभ्यहन्द् सुखमेधमानम् ॥ २२
इन्द्रोपमान् पार्थिव पुत्रयौत्रा-
न्पद्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धा
मन्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ॥ २३
अमर्षितैर्ये निहताः शयाना
निसंशयं ते त्रिदिवं प्रपन्नाः ।
कृष्णां तु शोचामि कथं न साध्वी
शोकार्णवं साऽयं विशालभीता ॥ २४
भान्तुश्च पुत्रांश्च हतान्निशम्य
पाञ्चालराजं पितरं च वृद्धम् ।
ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्यां
सा शोष्यते शोककृशाङ्गयष्टिः ॥ २५
तच्छोकजं दुःखमपात्यन्ती
कथं भविष्यत्युजिता सुखानाम् ।
पुत्रक्षयप्रातृवधप्रणुत्ता
प्रदहमानेन हुताशनेन ॥ २६
इत्येवमार्तः परिदेवयन्स
राजा कुरुणां नकुलं बभाषे ।
गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां
समारुपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २७
माद्रीसुतस्तत्परिशृङ्ख वाक्यं
धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
ययौ रथेनालयमाशु देव्याः
पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २८

अतिक्रम्य धैर्यमर्यादां त्यक्त्वा पतन्तम् ॥ ८ ॥ अन्ये शत्रवः
जयमानाः जयन्तः जितानां जयो जयता पराजयः फलतोऽ-
भूदिति महदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ व्यमुञ्चन्त मुक्ताः कर्णस्य
कर्णात् प्रमादात् असमरतात् असाधिन्यात् ॥ १६ ॥

तनुवाणि नानाविधानि शस्त्राणि च तेषां होमः प्रसेपो
यत्र तं तनुवनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २० ॥ भीष्ममर्दं
भीष्मप्रधानं अग्निदाहम् भीष्मरूपेण अग्निना दाहमित्यर्थः
ते सेहिरै सोढवन्तः ॥ २१ ॥ भीष्ममहादवाग्निमिति पा०

प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः
शोकार्दितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
रोरुयमाणः प्रययौ सुताना-
मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २९
स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
ददर्श पुत्रान्सुहृदः सखींश्च ।

भूमौ शयानान् रुधिरार्द्रगात्रा-
न्विभिन्नदेहान्प्रहतोत्तमाङ्गान् ॥ ३०
स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः
पपात चोढ्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषिके पर्वणि युधिष्ठिरशिविरप्रवेशे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशम्पायन उवाच ।

स दृष्ट्वा निहतान्संख्ये पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाञ्जशोकः प्रादुरासीन्महात्मनः
स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य ह ॥ २
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविग्नाः सांत्वयांचक्रिरे तदा ॥
ततस्तस्मिन् क्षणे कल्पो रथेनादित्यवर्चसा
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥
उपप्लव्यं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
तदा विनाशं सर्वेषां पुत्राणां व्यथिताऽभवत्
कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्षितम् ।
फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोग्रस्त इवांशुमान् ॥
ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरंभी सत्याविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह समुत्पत्य वृकोदरः ॥ ८
सा समाश्वसिता तेन भीमसेनेन भामिनी
रुदती पाण्डवं कृष्णा सा हि भारतमब्रवीत्
दिष्ट्वा राजन्नवाप्येमा-
मखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मजान् क्षत्रधर्मेण
संप्रदाय यमाय वै ॥ १०

दिष्ट्वा त्वं कुशली पार्थ
मत्तमातङ्गगामिनीम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां
सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११
आत्मजान् क्षत्रधर्मेण
श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ।
उपप्लव्ये मया सार्धं
दिष्ट्वा त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२
प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाश्रयम् ॥ १३
तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया रणे ।
हियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम्
इहैव प्रायमासिष्ये तन्निवोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा
पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी
धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
दृष्ट्वापविष्टां राजर्षिः
पाण्डवो महिर्षी प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा
द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-
रूपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

स दृष्ट्वा ॥ १ ॥ दिष्ट्वा ॥ पुत्रनाशविषया
राज्यप्राप्तिगुणं तव मददित्यादिभ्यः ॥ १० ॥

धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।
पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव ताञ्च शोचिषुमर्हसि ॥ १८
स कल्याणि धनं दुर्गे दूरं द्रौणिरितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने
द्रौपद्युवाच ।

द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः
निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ॥

राजश्शिरसि ते कृत्वा
जीवेयमिति मे मतिः ।

इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा
राजानं चारुदर्शना ॥ २१

भीमसेनमथागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् ।
ब्राह्ममर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २२
जहि तं पापकर्माणं शंबरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमम्यसने यथा ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐपीके पर्वणि द्रौणिचर्चायं भीमसेनगमने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशम्पायन उवाच ।

तस्मिन्प्रायते दुर्धर्षं यदूनामूपमस्ततः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् १
एव पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः ।
जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे एक एवामिधावति २
भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ ।
तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मात्ताभ्युपपद्यसे ३
यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरञ्जयः ।
अखं ब्रह्मशिरो नाम दहेत पृथिवीमपि ४
तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुष्मताम्
प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनञ्जयम् ५
तं पुत्रोऽप्येक एवैनमन्वयाचदमर्षणः ।
ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ६
विदितं चापलं ह्यासी-
दात्मजस्य दुरात्मनः ।

सर्वधर्मविदाचार्यः

सोऽन्वशात्स्वसुतं ततः ॥ ७

परमापद्रतेनापि न स्मृतात् त्वया रणे ।
इदमखं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ८
इत्युक्तवान्गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान् ।
न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ९
स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् ।
निराशः सर्वकल्याणैः शोकात्पर्यवरन्महीम्
ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत ।
अवसद्धारकाभेत्य वृष्णिभिः परमार्चितः ११
स कदाचित्समुद्रान्ते वसन् द्वारवतीमनु ।
एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव १२
यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन्त्यस्यपराक्रमः ।
अगस्त्याद्भारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता १३

पदं गमनमार्गचिह्नं शहीत्वाऽऽलभ्य ॥ ३१ ॥ इति
श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदोषे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ आश्रमे संग्रामे ॥ २ ॥ स्याता
स्यास्यसि ॥ ५ ॥

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् ।
 तदद्य मयि दाशार्हं यथा पितरि मे तथा १४
 अस्मत्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदुत्तम ।
 ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहणं रणे ॥ १५
 स राजन्प्रीयमाणेन मयाऽप्युक्तः कृताञ्जलिः
 याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ १६
 देव-दानव-गन्धर्व-मनुष्य-पतगोरगाः ।
 न समा मम वीर्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः
 इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ।
 यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्ददामि ते १८
 यच्छक्रोपि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे ।
 तद्रूपाण विनाऽस्त्रेण यन्मे दातुमर्भीप्ससि १९
 स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् ।
 वज्रे चक्रं महाभागो मत्तः स्पर्धन्मया सह २०
 गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।
 जग्राहोत्पत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना
 न चैनमशकत्स्थानात्सञ्चालयितुमप्युत ।
 अथैनं दक्षिणेनापि गृहीतुमुपचक्रमे ॥ २२
 सर्वयत्नबलेनापि गृह्णन्नेवमिदं ततः ।
 ततः सर्वबलेनापि यदैर्न न शशाक ह ॥ २३
 उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ।
 कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥
 निवृत्तमनसं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् ।
 अहमामन्त्र्य संविग्रमश्वत्थामानमब्रुवम् ॥ २५
 यः सदैव मनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।
 गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः २६
 यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् ।
 द्वंद्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शंकरम् २७
 यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि

नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा
 तेनापि सुहृदा ब्रह्मन्पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
 नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यस्त्वं मामभिभाषसे ॥
 ब्रह्मचर्यं महद्घोरं तीर्त्वा द्वादशवार्षिकम् ।
 हिमवत्पार्श्वमास्थाय यो मया तपसाऽऽर्जितः
 समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत
 सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ३१
 तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं रणे ॥
 न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ३२
 रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
 न गदेन न साम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ३३
 द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
 नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ३४
 भारताचार्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वयादयैः ।
 चक्रेण रथिनां श्रेष्ठं कं नु तात युयुत्ससे ३५
 एवमुक्तो मया द्रौणिर्मांमिदं प्रत्युवाच ह ।
 प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वया सह
 प्रार्थितं ते मया चक्रं देवदानवपूजितम् ।
 अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते
 त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव ।
 प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम्
 एतत्सुभीमं भीमानामृषभेण त्वया धृतम् ।
 चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ३९
 एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मां
 युग्यानश्वान् धनानि च ।
 आदायोपययौ काले
 रत्नानि विविधानि च ॥ ४०
 स संरंभी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।
 वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ४१

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
 सर्वायुधधरोपेतमारुरोह रथोत्तमम् ॥ १

युक्तं परमकाम्बोजैस्तुरगैर्हैममालिभिः ।
 आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु ॥ २

मे मह्यं दातुमिच्छसि तेन विनापि गृहाण त्वदीयेऽस्त्रे
 मम इच्छा नास्तीति भावः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते
 सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावर्षीये द्वादशोऽ-

ध्यायः १२ ॥

१३

एवमिति ॥ १ ॥

दक्षिणामयहन्तैष्यः सुग्रीवः सद्यतोऽभवत्
 पार्ष्णिवाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पवलाहकौ ॥
 विश्वकर्मकृता दिव्या रत्नधातुविभूषिता ।
 उच्छिष्टेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ४
 धेनतेयः स्थितस्तस्यां प्रमामण्डलरश्मिधान् ।
 तस्य सत्यवतः केतुर्मुजगारिरदृश्यत ॥ ५
 अथारोहदृपीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
 अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ६
 अशोभेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ
 रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव चासधम् ७
 तावुपारीप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितम्
 प्रतोदेन जयोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ८
 ते हयाः सहस्रोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् ।
 आस्थितं पाण्डवेयाभ्यां यद्वनामृपमेण च ९
 यद्वातां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
 प्रादुरासीन्महाशब्दः पक्षिणां पततामिव
 ते समान्छन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ ।
 भीमसेनं महेष्वासं समनुदुत्य वेगिताः ॥ ११
 क्रोधदीप्तं तु कौन्तेयं द्विपदं समुद्यतम् ।
 नाशानुयन्वारयितुं समेत्यापि महारथाः १२
 स तेषां प्रेक्षतामेव भीमतां दृढधन्विनाम् ।
 ययौ भागीरथीतीरं हरिभिर्भृशवेगितैः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐपीके पर्वणि ब्रह्माशिरोस्त्रत्यागे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशम्पायन उवाच ।

इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादितः ।
 द्रौणेर्बुद्ध्या महाबाहुर्जुनं प्रत्यभाषत ॥ १
 अर्जुनार्जुनं यद्विष्यमखं ते हृदि वर्तते ।
 द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव ।
 भ्रातृणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत ।
 विशुजैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ३
 केशधेनैवमुक्तोऽथ पाण्डवः परवीरहा ।

यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मनाम् ।
 स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् १४
 कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ।
 तं चैव क्रूरकर्माणं घृताक्तं कुशचीरिणम् १५
 रजसा ध्वस्तमासीनं ददर्श द्रौणिमन्तके ।
 तमभ्यधावत्कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः १६
 भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशरासनम् १७
 भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ ।
 व्यथितात्माऽभवद्द्रौणिः प्राप्तं चेदममन्यत १८
 स तद्विषमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् ।
 जग्राह च स चैपीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना
 स तामापदमासाद्य
 दिव्यमस्त्रमुदरयत् ।
 अमृष्यमाणस्ताञ्जुरा-
 न्दिव्यायुधधरान् स्थितान् ॥ ५०
 अपाण्डवायेति रूपा व्यसृजहारुणं वचः ।
 इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान्
 सर्वलोकप्रमोहार्यं तद्वत् प्रमुमोच ह ।
 ततस्तस्याभिपीकायां पावकः समजायत ।
 प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीकालान्तकयमोपमः ॥

अवातरद्रथात्सूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ४
 पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।
 भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः
 देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।
 उत्सर्ज्य शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम्
 ततस्तद्वत् सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना ।
 प्रजज्वाल महाधिष्ण्युगान्तानलसन्निभम् ॥

अपाण्डवाय पाण्डवानामभावाय ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते
 सौप्तिके पर्वणि नैलच्छीये भास्वमावदीपे त्रयोदशो
 अध्यायः ॥ १३ ॥

१४

इङ्गितेनेति ॥ १ ॥

तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः ।
 प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥
 निर्घाता बहवश्चासन्पेतुरुल्काः सहस्रशः ।
 महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ९
 सशब्दमभवद्भोम ज्वालामालाकुलं भृशम् ।
 चचाल च मही कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ॥ १०
 ते त्वस्त्रतेजसी लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते
 महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११
 नारदः सर्वभूतात्मा भरतानां पितामहः ।
 उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनञ्जयौ ॥ १२

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐपीके पर्वणि अर्जुनास्त्रत्यागे
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशम्पायन उवाच ।
 दृष्ट्वैव नरशार्दूल तावन्निशमतेजसौ ।
 संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ १
 उवाच भरतश्रेष्ठ तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।
 प्रमुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २
 संहृते परमास्त्रेऽस्मिन्सर्वानस्मान्शेषतः ।
 पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥
 यदत्र हितमस्माकं लोकानां चैव सर्वथा ।
 भवन्तौ देवसंकाशौ तथा संमन्तुमर्हतः ॥ ४
 इत्युक्त्वा संजहारस्त्रं पुनरेवं धनञ्जयः ।
 संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५
 विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।
 अशक्तः पाण्डवादभ्यः साक्षादपि शतक्रतुः
 ब्रह्मतेजोद्भवं तद्धि विसृष्टमकृतात्मना ।
 न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ७
 अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सृष्ट्वा वर्तयते पुनः ।
 तदस्त्रं सानुबन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥
 ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।
 परमव्यसनार्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥
 सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावर्षीये
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ।
 दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३
 तदन्तरमथाधृष्यावुपगम्य यशस्विनौ ।
 आस्तामृपिवरौ तत्र ज्वलिताविव पावकौ
 प्राणभृद्भिरनाधृष्यौ देवदानवसंमतौ ।
 अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ॥
 ऋषी ऊचतुः ।
 नानाशस्त्रविदः पूर्वं येऽप्यतीता महारथाः ।
 नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथञ्चन ।
 किमिदं साहसं वीरौ कृतवन्तौ महात्ययम्

गुरुवर्ती च तेनास्त्रं सञ्जहारार्जुनः पुनः ॥ १०
 द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ।
 न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्तुमोजसा ॥ ११
 अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।
 द्रौणिर्दीनमना राजन् द्वैपायनमभाषत ॥ १२
 उत्तमव्यसनार्तेन प्राणत्राणमभीप्सुना ।
 मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३
 अधर्मश्च कृतोऽनेन धार्तराष्ट्रं जिघांसता ।
 मिथ्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ॥ १४
 अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयाऽस्त्रमकृतात्मना ।
 तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥
 विसृष्ट हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ।
 अपाण्डवायेति मुने बह्मिनेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥
 तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम् ।
 अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान् जीविताङ्गं शयिष्याति
 कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रोषाविष्टेन चेतसा ।
 वधमाशास्य पार्थानां मयाऽस्त्रं सृजता रणे
 व्यास उवाच ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान्पार्थो धनञ्जयः ।
 उत्सृष्टवान्न रोषेण न नाशाय तवाहवे ॥ १९

१५

दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ आवर्तयते उपसंहरति-एतेनार्जुनस्यास्त्र-
 मुपसंहरतश्चीर्णब्रह्मचर्यत्वं ख्याप्यते ॥ ८ ॥ अन्तकाया-
 न्ताय स्वार्थे कः ॥ १७ ॥

अस्त्रमखेण तु रणे तव संशमयिष्यता ।
 विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहतम् ॥ २०
 ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितृस्तव ।
 क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नो कम्पत धनञ्जयः ॥ २१
 एवं भूतिमतः साधोः सर्वोत्तमिदुपः सतः ।
 सन्नातृवन्धोः कस्मात्त्वं यधमस्य चिकीर्षसि
 अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।
 समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ २३
 एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।
 न विहन्यात्तदस्त्रं तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥
 पाण्डवास्तु च राष्ट्रे च सदा संरक्ष्यमेव हि
 तस्मात्संहर्तुं दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ २५
 अरोपस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः ।
 न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥
 मणिं चैव प्रयच्छाद्य यस्ते शिरसि तिष्ठति
 एतदादाय ते प्राणाः प्रतिदास्यान्ति पाण्डवाः
 द्रौणिशुवाच ।
 पाण्डवैर्यानि रत्नानि यद्यान्यत्कौरवैर्धनम् ।

इति श्रीमहामारते सौप्तिके पर्वणि ब्रह्मशिरोत्तमस्य पाण्डवेयगर्भप्रवेशने
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशम्पायन उवाच ।

तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा ।
 हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यग्रघीत्तदा ॥
 विराटस्य सुतां पूर्वं क्षुपां गाण्डीवधन्वनः ।
 उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा मृतयान्ब्राह्मणोऽप्रवीत ॥ २
 परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।
 एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३
 तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्विष्यति ।
 परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्वैशकरः सुतः ॥ ४
 एवं द्रुवाणं गोविन्दं सात्वतां प्रवरं तदा ।
 द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचैदमुत्तरम् ॥ ५
 नैतदेवं यथाऽऽत्य त्वं पक्षपातेन केशव ।
 वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ॥ ६

अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥
 यमावध्य मयं नास्ति शस्त्रव्याधिभुधाश्रयम्
 देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथञ्चन
 न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ।
 एवंवीर्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथञ्चन ॥
 यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरम् ।
 अयं मणिरयं चाहमीपिका तु पतिष्यति ॥
 गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुत्तमम् ।
 न च शक्तोऽस्मि भगवन्सहर्तुं पुनरुद्यतम् ॥
 एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विसृजाम्यहम् ।
 न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महामुने ॥
 व्यास उवाच ।
 एवं कुरु न चान्या तु बुद्धिः कार्या त्वयाऽनघ
 गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ३४
 वैशम्पायन उवाच ।
 ततः परममस्त्रं तु द्रौणिशुचतमाहवे ।
 द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रभुमोच ह ॥ ३५

पतिष्यति तदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम् ।
 विराटदुहितुः कृष्ण यं त्वं रक्षितुमिच्छसि
 श्रीभगवानुवाच ।
 अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति
 स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति
 त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वं मनीषिणः ।
 असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम् ॥ १
 तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।
 त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महोमिमांस्
 अप्राप्नुवन्किञ्चित्काञ्चित्संविदं जातु केनचित्
 निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि ॥ ११
 मवित्री न हि ते क्षुद्रजनमध्येषु संस्थितिः ।
 पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः ॥ १२

विचरिष्यसि पापात्मा सर्वव्याधिसमन्वितः
चयः प्राप्य परिक्षित्तु वेदव्रतमवाप्य च ॥१३॥
कृपाच्छारद्वताच्छूरः सर्वास्त्राण्युपपत्स्यते ।
विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः १४
षष्टि वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ।
इतश्चोर्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भाविष्यति १५
परिक्षिन्नाम नृपतिर्मिषतस्ते सुदुर्मते ।
अहं तं जीवायिष्यामि दग्धं शस्त्राग्निजेजसा
यश्य मे तपसो वीर्यं सत्यस्य च नराधम १६

व्यास उवाच ।

यस्मादनादृत्य कृतं त्वयाऽस्मान्कर्म दारुणम्
ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् १७
तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ।

असंशयं ते तद्भावि क्षत्रधर्मस्त्वयाऽऽश्रितः

अश्वत्थामोवाच ।

सहैव भवता ब्रह्मंस्यास्यामि पुरुषेष्विह ।
सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तमः ॥ १९

वैशम्पायन उवाच ।

प्रदायाथ मणिं द्रौणिः

पाण्डवानां महात्मनाम् ।

जगाम विमनास्तेषां

सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ २०

पाण्डवश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः ।

कृष्णद्वैपायनं चैव नारदं च महामुनिम् ॥ २१

द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्वरः ।

द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् २२

वैशम्पायन उवाच ।

ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सद्भैरनिलोपमैः ।

अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिविरं पुनरेव हि २३

अवतीर्य रथेभ्यस्तु त्वरमाणा महारथाः ।

ददृशुर्द्रौपदीं दृष्टामार्तामार्ततराः स्वयम् २४

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि द्रौपदीसान्त्वनायां

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्विताम्
परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः २५
ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः ।
प्रददौ तं मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् २६
अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्तुर्जितः स ते ।

उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षात्रधर्ममनुस्मर २७

प्रयाणे वासुदेवस्य

शमार्थमासितेक्षणे ।

यान्युक्तानि त्वया भीरु

वाक्यानि मधुघातिनि ॥ २८

नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।

न वै त्वमिति गोविन्द शममिच्छति राजनि

उक्तवत्यसि तीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम्

क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ॥ ३०

हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थिकः

दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ३१

वैरस्य गतमानृण्यं

न स्म वाच्या विवक्षताम् ।

जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो

ब्राह्मण्याद्गौरवेण च ॥ ३२

यशोऽस्य पतितं देवि शरीरं त्ववशेषितम् ।

वियोजितश्च मणिना भ्रंशितश्चायुधं भुवि ३३

द्रौपद्युवाच ।

केवलानृण्यमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ।

शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत ३४

तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा

गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ३५

ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन्प्रभुः ।

शुश्रुमे स तदा राजा सचन्द्र इव पर्वतः ३६

उत्तस्थौ पुत्रशोकातां ततः कृष्णा मनस्विनी ।

कृष्णं चापि महाबाहुः परिपप्रच्छ धर्मराट् ॥

प्रायोपेतां मरणार्थं यो नियमस्तेनोपेताम् ॥ २२ ॥

हृष्टामश्वत्थान्नः पराभवेन आर्ता पुत्रादेः शोकेन ॥ २४ ॥

मधुघातिनि मधुदैत्यहन्तरि ॥ २८ ॥ विवक्षतां वक्तुमिच्छतां

वाच्याः निन्द्याः नैव स्म ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके

पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

धीशम्पायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभिः ।
शोचन्पुष्पिष्ठिरो राजा द्वाशार्हमिदमब्रवीत्
कथं नु कृष्ण पापेन धुद्रेणाकृतकर्मणा ।
द्रीणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः २ ।
तथा कृताग्रचक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३
यस्य द्रोणो महोपासो न प्रादादाहवे मुखम्
निजग्रे रथिनां श्रेष्ठं धृष्टद्युम्नं कथं नु सः ॥ ४
किं नु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ ।
यदेकः समरे सर्वानघधीमो गुरोः सुतः ॥ ५
श्रीभगवानुवाच ।

नूनं स देवदेवानामाधरेऽध्वरमव्ययम् ।
जगाम शरणं द्रीणिरेकस्तेनावधीद्वहन् ॥ ६
प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि ।
धीर्यं च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि शातयेत् ७
येदाहं हि महादेवं
तस्येन भरतर्षभ ।
यानि चास्य पुराणानि
कर्माणि विविधानि च ॥ ८
आदिरेप हि भूतानां मय्यमन्तथ भारत ।
विचेष्टते जगद्यैवं सर्वमस्मैव कर्मणा ॥ ९
एवं सितधुभूतानि ददर्श प्रथमं विभुः ।
पितामहोऽग्रवीर्यधेनं भूतानि खज मा चिरम्
हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् ।
दीर्घकालं तपस्तेपे मग्नोभासे महातपाः ॥ ११
सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः ।
ऋष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसा परम् ॥ १२
सोऽग्रवीर्यतितरं दृष्ट्वा गिरिदां सुप्तमंसि ।
यदि मे नाग्रजोऽस्त्यन्यस्ततः स्रक्ष्याम्यहं प्रजाः

तमग्रवीर्यतिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽग्रजः ।
स्वाणुरेप जले मग्नो विस्त्रग्धः कुरु वैकृतम् ॥
भूतान्यन्वसृजत्सप्त दक्षादौस्तु प्रजापतीन् ।
यैरिमं व्यकरोत्सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १६
ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः
प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् ।
विभक्षयिषवो राज-
न्सहसा प्राद्रवन्स्तदा ॥ १६
स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थी
पितामहमुपाद्रवत् ।
आभ्यो मां भगवांस्त्रातु
वृत्तिरासां विधीयताम् ॥ १७
ततस्ताभ्यो दद्यावन्नमोपधीः स्वावराणि च ।
जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥
विहितास्त्राः प्रजास्तास्तु
जग्मुः सृष्टा यथागतम् ।
ततो ध्रुवधरे राज-
न्प्रीतिमित्यः स्वयोनितु ॥ १९
भूतग्रामे विवृद्धे तु तुष्टे लोकगुरावपि ।
उदतिष्ठजालोज्ज्वेष्टः प्रजाश्चेमा ददर्श सः ॥ २०
बहुरूपाः प्रजाः सृष्टा
विवृद्धाश्च स्वतेजसा ।
धुक्नोध भगवान् रुद्रो
लिङ्गं स्वं चाप्याविध्यत ॥ २१
तत्प्रविद्धं तथा भूमौ
तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा
वचोभिः शमयन्निव ॥ २२
किं कृतं सलिले शर्वं चिरकालस्यितेन ते ।
किमर्थं चेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेशितम् ॥

१७

हतेष्विति ॥ १॥ 'तयति शोकमात्मावित्' इति श्रुते-
रुपुष्पिष्ठिरादीनां शोकमपनिनीपुरात्मज्ञानमाह—आदि-
रिति । यथा कनकं कुण्डलादेरादिमैथ्यं अन्तर्धैवं रुद्रोऽपि
जगत् इत्यर्थः तर्हि साव्याभिमतप्रधानवदचेतनः स्यादित्या-
शङ्कमाह—विचेष्टत इति । 'को ह्येवान्यातः प्राण्यत
यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इति श्रुतेः । प्राणापान-
चेष्टापि ईश्वराधीना किमुत मरणमरणादिरिति सर्वस्ये-

श्वराधीनत्वात् । न कृताकृताभ्या पुरुषेण संतापः कार्य इति
भावः ॥ १॥ न केवलं वयमेवास्य कर्मणा चेष्टा कुर्मोऽपि तु
ब्रह्मादयोऽपीत्याह—एवमित्यादिना । प्रथमं रुद्रं तमा-
मयम् विशुद्धिगुणमय ईश्वरः ॥ १०॥ अपरं चतुर्मुखं रजो-
मयम् ॥ १२॥ वैकृतं विकारम् ॥ १४॥ त्रातु रक्षतु ॥ १७॥
लिङ्गं प्रसवसामर्थ्यं मेढूरूपेण आविध्यत भूमौ पातितवान् ।
एतदेव पुजितं सत्सर्वसिद्धिप्रदं आस्तिकानां भाविष्यतीत्य-
भिप्रायेण ॥ २१ ॥ ।

सोऽब्रवीज्जातसंरंभस्तथा लोकगुरुर्गुरुम् ।
प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै॥
तपसाऽधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।

ओषध्यः परिवर्तेरन् यथैवं सततं प्रजाः ॥ २५
एवमुक्त्वा स सक्रोधो जगाम विमना भवः ।
गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

इति श्रीमहामारते सौप्तिके पर्वणि ऐपीके पर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

श्रीभगवानुवाच

ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् ।
यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टमीप्सवः ॥ १
कल्पयामासुरथ ते साधनानि हवींषि च ।
भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २
ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥
सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः
ततः साधनमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४
लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।
पञ्चभूतनृयज्ञश्च जज्ञे सधमिदं जगत् ॥ ५
लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः ।
धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६

वपट्कारोऽभवज्ज्या तु धनुस्तस्य भारत ।
यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संनहनेऽभवन् ॥
ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् ।
आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८
तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
विद्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ९
न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्ज्ज्वाल वैधितः ।
व्यभ्रमच्चापि संविभ्रं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥
न वभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः ।
तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्वृतम् ॥ ११
अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजिज्ञिरे ।
न प्रत्यभाच्च यज्ञः स देवतास्त्रेसिरे तथा ॥ १२
ततः स यज्ञं विद्याध रौद्रेण हृदि पत्रिणा ।
अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा स पावकः ॥

तपसेति । मे मम तपसा जलवासरूपेण प्रजार्थं अन्नं
जातम् । अन्नादन्नमित्येवं रूपेण ओषध्यो बीजाङ्कुरसन्तान-
क्रमेण परिवर्तन्ते एवमेवान्नाद्रेतोद्वारा प्रजाश्च परिवर्तन्तेऽतः
प्रवाहरूपेण सृष्टिस्थितिकार्ययोर्निर्वाहे सातत्येन प्रवृत्ते किमी-
श्वरेणेत्यभिप्रायेण लिंगेऽनाहते सति ईश्वरस्तिरोधानं प्राप्त-
वानित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहामारते सौप्तिके पर्वणि
नैलकण्ठयि भारतभावर्षीये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

तत इति । ईश्वरतिरोधानानन्तरं देवयुगे कृतयुगे
विनापीश्वराराधनं प्रजाः स्वाभाविकैरेव शमदमादिभिः
कृतकृत्या अभूवन् अतीते तु देवयुगे निरीश्वरास्ताः केव-
लेन कर्मणैव फलसिद्धिं इच्छन्त्यो यज्ञमकल्पयन् ॥ १ ॥
रुद्र ईश्वरं यज्ञस्य फलदातारम् ॥ ३ ॥ 'यो वा एतदक्षरं
गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके यजति जुहोति ददाति तपस्तप्य-
तेऽन्तवदेवास्य तद्भवति' इति श्रुतेरीश्वराराधनहीनो यज्ञो
ऽन्तवानित्येतद्दर्शयति आख्यायिकामुखेनैव सोऽकल्प्य-
माने इत्यादिना साधनं यज्ञनाशकम् ॥ ४ ॥ लोकयज्ञो

लोकेपणा सर्वो मां साधुमेव जानात्विति वासनारूपः ।
क्रियायज्ञः गर्भाधानादिसंस्काररूपः । गृहयज्ञः पत्नीसाध्या-
ग्निहोत्रादिः । पञ्चभूतनृयज्ञः पञ्चभूतानां गुणैः शब्दादि-
भिर्या नृणां प्रीतिस्तद्रूपः । विषयजं सुखमित्यर्थः । एतैरेव
चतुर्भिर्यज्ञैः सर्वं जगत्सृष्टम् ॥ ५ ॥ तत्र मध्यमथोः शास्त्रो-
क्तयोर्यज्ञयोर्नाशार्थं प्रथमचरमयज्ञाभ्यां ईश्वरो धनुः कृत-
वान् किष्कुर्हस्तः । पञ्चहस्तं पञ्चविषयप्रमाणम् । लोकवासना
देहवासना च शब्दादिविषयपञ्चकात्परतो नास्तीत्यर्थः
॥ ६ ॥ वपट्कारसंज्ञेन गृहयज्ञेन ते उभे वासने किञ्चित्संकोचं
गच्छत इति स तस्य वासनाद्वयरूपस्य धनुषो ज्यास्थानीयः
यानि तु यज्ञाङ्गानि चत्वारि अर्थित्वं समर्थत्वं विद्वत्त्वं
शास्त्रेण पर्युदस्तत्वं च तानि तस्य धनुषः लोकदेहवासना-
रूपस्य सन्नहने दाढ्याय अभवन् ॥ ७ ॥ यतः यज्ञाङ्गानि
लोकेपणादौ विनियुक्ताचि मूढैस्ततो हेतोः महादेवः क्रुद्धो
यज्ञं जघानेत्यादि स्पष्टार्थम् ॥ ८ ॥ रौद्रेण अहंकारेण दर्पेण
वाऽहमेव यज्वा दाता विज्ञातेत्येवंरूपेण यज्ञो यज्ञात्पूर्वं अप-
क्रान्तं मुख्यादिविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिशास्त्रोक्तादात्मवि-
विदिषाख्यात् फलात् अष्टः ॥ १३ ॥

स तु तेनैव रूपेण दिव्यं प्राप्य व्यराजत ।
 अन्वीयमानो रुद्रेण पुथिष्ठिर नभस्तले १४
 अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् ।
 नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १५
 इयं चकः सवितुर्वाह
 भगस्य नयने तथा ।
 पूष्णश्च दशानान् क्रुद्धो
 धनुष्कोट्या व्यशातयत् ॥ १६
 प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।
 केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतास्य इषाभवन् १७
 स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च
 अवष्टभ्य धनुष्कोटिं करोष विबुधांस्ततः १८
 ततो वागमरैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽच्छिन्नत
 अथ तत्सहसा राजंश्छिन्नज्यं विस्फुरद्भुजः

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकैपीकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ ऐपीकं पर्व समाप्तम् ॥

॥ सौप्तिकपर्व समाप्तम् ॥

किंचित्कालं फलं भुञ्जानो दिवि यजमानरूपेण व्यराजत ।
 तथापि तेन कालात्मना रुद्रेण अन्वीयमानं सन् ततोऽ-
 प्यपक्रान्तः स्वर्गात् च्युतोऽभूदित्यर्थः ॥१५॥ अपक्रान्ते यज्ञे
 यज्ञफलं भुक्ते मतिं ब्रह्मादौ गर्भवासादौ च आते यज्ञपतौ
 सुरान् इन्द्रियाणि सज्ञा न प्रत्यभात् मूढान्यभूवन् हेयोपादेय-
 विद्रेश्चान्यान्यभूवन् इत्यर्थः ॥१५॥ इयं चक इति । त्रीणि
 श्रवणमनननिदिध्यासनानि अम्बुजानि गमकानि यस्य स
 परमेश्वर । सवितुर्यज्ञप्रसोतुर्देहस्य । बाहू कर्मकरणहेतू ।
 तथा भगस्य नेत्रे मनसं संकल्पौ अहामिदं करिष्ये
 इत्येवंहृषी विहितप्रतिपिद्धरूपौ पूष्णो दशना-
 न्वागिन्द्रियस्थानानि भंजयित्वा ॥ एतानि सर्वाणि धनु-
 ष्कोट्या पूर्वोक्तया लोकेष्वप्या व्यशातयत् ॥ १६ ॥

एवं यज्ञे नटेऽपि धनुष्कोटिमपि पुण्याभावात् पूर्वोक्ता
 करोष ततो लोन्नेहयोरपि रज्जनं कुण्ठितमभूदित्यर्थः १८
 ततोऽमरैरुक्ता वाक् विविदिपन्ति यज्ञेनेति पूर्वोक्ता देव-
 वाणी ज्या श्रोतयज्ञरूपा वनुष पूर्वोक्तवासनाद्व्यात्मकार्त्त-
 अच्छिन्नत् दूरीचकार निष्काम ईश्वरप्रोत्थर्यं यज्ञं कारित-
 वतीत्यर्थः ॥१९॥ विधनुषं काम्यकर्महीनं देवं आत्मानं
 देवा इन्द्रियाणि उपागमन् नितिशुद्धयतिशयात् आत्मवद्व्या-
 न्यभूवन् । ततश्च ईश्वरस्य शरणीकृत प्रसन्नोऽभूत् ॥२०॥
 कोपं रजस्तमोरूपं जलाशये मूढचित्ते ॥ २१ ॥ ततः
 साहित्यो यज्ञ प्रवृत्त इत्याह-भगस्येति । पूर्ववदित्यर्थः
 २२ सर्वाणि हवींषि सर्वाणि कर्माणि ईश्वरार्पितान्येवाहुर्व-
 वित्यर्थः ॥२३॥ फलितमाह-न तद्विति । ईश्वरस्य वशं
 सर्वमिति ज्ञात्वा शोकं मा कार्षीरिति भावः ॥ २६ ॥

इति श्रीमत्पद्माक्ष्यप्रमाणमर्यादा धुरंधरचतुर्धरचंशावतंस श्रीमोविन्दसूरिसूनु
 श्रीनीलकण्ठीवरचिते भारतमाचदीपे सौप्तिकपर्वार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अस्यान्तरं स्त्रीपर्व भविष्यति

तस्याय माद्यः श्लोकः—

जनमेजय उवाच —

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥

॥ इति श्रीमहाभारते *सौप्तिकपर्व समाप्तम् ॥

* यद्यप्यादिपर्वाणि पर्वसंग्रहकथनावसरे—‘ एतद्वै दशमं पर्वं सौप्तिकं समुदाहृतम् । अष्टादशास्मिन् अध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना । श्लोकानां कथितान्यत्र शतान्यष्टौ प्रसंख्यया ॥ श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता मुनिना

ब्राह्मवादिना । ’ इत्याद्युक्तं तथापि संप्रत्यस्मिन्पर्वाणि श्लोकसंख्या ८०३ दृश्यते । अध्यायसंख्या विषये तु नैव भेदः । अयं श्लोकसंख्याव्यत्यासस्तु पूर्वपूर्वलेखकप्रमादजः स्यादिति भाति शम् ।

इति श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचंद्र-शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां सौप्तिकं पर्वं समाप्तम् । भारती जयतु ॥ शके १८५३ ॥

Shrīman MAHĀBHĀRATAM

Part IV

XI Streeparvan

WITH

Bharata-Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kinjawadekar

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

(All rights reserved by the publisher.)

श्रीमन्महाभारतम् ।

चतुर्थभागे-स्त्रीपर्व ।

चतुर्थरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५३]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३१

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ महाभारतम् ॥

स्त्री-पर्व ।

-११-

विषयानुक्रमणिका ।

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
	(१)	जलप्रदानिकपर्व १-१८				अथ ब्राह्म विदुरः ७	
१	४४	दुर्योधने हते धृतराष्ट्रः किम- करोदिति जनमेजयप्रश्ने धृतराष्ट्र- स्य सन्तापादिकं सञ्जयकृतं त- त्माश्रयनं पुनः शोकार्द्रितस्य तस्य पतनं चाह स्म वैशम्पाय- नः । धिलपतो धृतराष्ट्रस्य शोकं निवारयन्सञ्जयो दुर्योधनं तं च विनिन्दन्नाभ्यासयति स्म ... ३		६	१४	अहो खलु महदुःखमित्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने विदुरो मोक्षवि- त्कल्पिनोपमानभूतकान्तारादि- शब्दानामर्थं विवृणोति स्म ... ८	
२	२७	विदुरस्य धृतराष्ट्रं प्रति 'उ- त्तिष्ठ राजन् किं शोषे' इत्यादिकं प्रबोधवाक्यम् ४		७	२९	पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्ने विदुरः संसारगहनवृत्तये तत्त्वमुपदि- देश ९	
३	२०	विदुरवाक्येन विशोको धृत- राष्ट्रः 'कथं नु मानसीर्दुर्योः प्रमु- च्यन्ते तु पण्डिताः' इति प्रपच्छ । विदुरो 'यतो यतो मनो— दुःपात्' इत्यादिना तत्त्वमुप- दिदेश ५		८	५३	पुनः शोकसंतप्तो धृतराष्ट्रः पतित्वा पुनर्लब्धसंज्ञो यदा धिललाप तदा व्यासस्तं प्रति वैवस्वतेरपरिहार्यं कथयित्वा प्रत्यक्षतः श्रुतं देवानां कार्यं कथयितुं प्रतिजज्ञे । इन्द्रसभायां भारसंहारं प्रार्थयन्तीं पृथ्वीं प्रति 'धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठः पुत्रस्ते कार्यं करिष्यति' इत्यादिकं विष्णु- वाक्यं कलेरंशेन दुर्योधनजन्मा- दिकं राजसूये नारदोक्तं चाभि- धाय धृतराष्ट्रं सान्त्वयामास व्यासः । एतदुपदेशेन समाश्व- स्तं धृतराष्ट्रमालक्ष्य व्यासोऽ- न्तर्दधे ११	
४	२४	कथं संसारगहनमित्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने विदुरस्तदुत्तरत्वेन भूतानां जन्मप्रभृतिमरणपर्यन्तं वृत्तान्तं कथयित्वा धर्मपालनेन परमगतिप्राप्तिमाह स्म ... ६		९	२३	व्यासे गते धृतराष्ट्रः किम- करोदिति जनमेजयप्रश्ने वैशम्पा- यनस्योत्तरम् । आगतस्य सञ्जय- स्य प्रेतकार्यकरणाविषयकं वाक्यं	
५	२४	'यदिदं धर्मगहनम्' इत्यादि- के धृतराष्ट्रप्रश्ने संसारगहनकथनं प्रतिश्रय वनोपमानकथनेन तत्सू-					

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		श्रुत्वा पतितं धृतराष्ट्रं प्रति विदुरः पुनरुपदिदेश १२	
१०	२०	विदुरवाक्यं श्रुत्वा गान्धार्यादीनामानयनार्थमाज्ञाप्य धृतराष्ट्रो यानमारुरोह । आज्ञानुरोधेन कुन्त्यादिभिः सहागतायां गान्धार्या रुदतीभिः स्त्रीभिः परिवृतो धृतराष्ट्रो युद्धस्थानं गन्तुं निर्जगाम १३	
११	२४	नगराद्वहिः क्रोशमात्रे प्रदेशे मिलिताः कृपाश्वत्थामकृतवर्माणो धृतराष्ट्राय वृत्तान्तं निवेद्य गान्धार्यै च पुत्राणां निधनं सौप्तिकवृत्तान्तं चावेद्य पाण्डवभयात्स्वस्थानानि जग्मुः ... १३	
१२	३०	नगरान्निर्गतं धृतराष्ट्रं श्रुत्वा भ्रातृसहितो युधिष्ठिरः स्त्रीभिः सहिता द्रौपदी च प्रत्युद्गम्य धृतराष्ट्रवन्दनादि चक्रतुः । युधिष्ठिरमालिङ्ग्यालिङ्गनच्छलेन भीमनाशेच्छया तमालिङ्गितुं प्रवृत्तो धृतराष्ट्रस्तदभिप्रायज्ञेन श्रीकृष्णेन भीममाक्षिप्य पुरस्कृतां लौह्रीं भीमप्रतिमामालिङ्ग्य तां चूर्णीकृत्य मेदिन्यां पपात । ततो गतक्रोधं धृतराष्ट्रं प्रति 'मा शुचो धृतराष्ट्र त्वम्' इत्याद्युवाच श्रीकृष्णः १४	
१३	१७	कृतशौचो धृतराष्ट्रो 'राजन्धीता वेदास्ते' इत्यादिकं श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा तदनुमान्य भीमादीन्स्वगात्रैः स्पृष्ट्वा तत्तत्कल्याणमुवाच १५	
१४	२१	ततो गान्धार्यां प्रति गतेषु पाण्डवेषु तस्याः पाण्डवशापदानाभिप्रायं ज्ञात्वा तत्कालमागतेन व्यासेन सान्त्विता सा 'भगवन्नाभ्यसूयामि' इत्याद्युवाच तं प्रति १६	
१५	४४	गान्धार्या वाक्यं श्रुत्वा तां	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		सान्त्वयतो भीमस्य तस्याश्चोक्तिप्रत्युक्ती । युधिष्ठिरमन्विष्यन्तीं गान्धार्यां प्रति शापभीतः स आत्मानं विनिन्दन्नुवाच । अङ्गुल्यग्रे गान्धारीदृष्टिपातेन कुनखित्वं प्राप्तो युधिष्ठिरस्तदनुज्ञया कुन्तीसमीपमाजगाम । विलपन्तीं द्रौपदीमाश्वस्य तया सहागतां कुन्तीं प्रति 'मैवं पुत्रीति शोकार्ता' इत्याद्युवाच गान्धारी १८	
		(२) स्त्रीविलापपर्व १८-३०	
१६	६१	व्यासप्रसादलब्धया दिव्यदृष्ट्या गान्धारी युद्धस्थानं ददर्श । धृतराष्ट्रादिष्वप्यायोधनं द्रष्टुमागतेषु विलपन्ती गान्धारी कृष्णं प्रति 'पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष' इत्याद्युवाच २०	
१७	३२	हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा पतिता गान्धारी पुनर्लब्धसंज्ञा सती दुर्योधनमालिङ्ग्य विलपन्ती श्रीकृष्णं प्रति 'उपीत्यतेऽस्मिन् संग्रामे' इत्याद्युक्त्वा दुर्योधनपत्नीं दृष्ट्वा पुनर्विललाप २१	
१८	२८	निहतान्पुत्रान्दृष्ट्वा गान्धारी श्रीकृष्णं प्रति 'पश्य माधव पुत्रान्मे' इत्याद्युक्त्वा विलपन्तीः स्त्रियो दुःशासनं च दृष्ट्वा पुनर्विललाप २२	
१९	२१	विकर्णं दुर्मुखादींश्च दृष्टवत्या गान्धार्या विलापः २३	
२०	३५	अभिमन्युं दृष्ट्वा विलपन्ती गान्धारी श्रीकृष्णं प्रति, विलपन्तीमुत्तरां विराटे हते विलपन्तीस्ताः स्त्रियश्च दर्शयामास ... २४	
२१	१४	कर्णं दृष्टवत्या गान्धार्या विलापः २५	
२२	१८	आवन्त्यं जयद्रथं च दृष्टवत्या गान्धार्या विलापः २६	

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 २३ ४२ शल्य-भगदत्त-भीष्म-द्रोणानां
 दर्शनेन गान्धारीविलापः ... २७
 २४ ३० भूरिध्रुवसं दृष्ट्वा विलपन्ती
 गान्धारी सोमदत्तोद्देशेन विल-
 पन्तीस्तत्पत्न्यैर्यूपध्वजमुद्दिश्य च
 विलपन्तीस्तत्प्रियञ्च श्रीकृष्णं
 प्रति दर्शयित्वा शकुनिदर्शनेन
 विलपति स्म ... २८
 २५ ५० काम्बोजं मागधं धृष्टद्युम्नपुत्रा-
 दौन्धिन्यानुविन्दादौश्च सर्वान् ह-
 तान् दृष्ट्वा विलापयामयानि वदन्ती
 गान्धारी शोकेन मूर्छिता सती
 भूम्यां पपात । पुनर्लब्धसंज्ञा गा-
 न्धारी मरणोन्मुखानामेषां सम-
 र्थेनापि त्वयोपेक्षा कृतेत्यादिना
 सर्वे दोषं श्रीकृष्ण आरोप्य 'त्य-
 मपि सर्वान्स्वहृतातीन् हत्वा कु-
 त्सितं मरणं प्राप्स्यसि' इति तं
 शशाप । श्रीकृष्णो 'जानेऽहमे-
 तदप्येषम्' इत्यादिना गान्धारी-
 दत्तं शापमनुमनुते स्म ... ३०
 (३) आद्धपर्व ३०-३२
 २६ ४४ कृष्णेन प्रबोधिता गान्धारी

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 तूष्णीं बभूव । धृतराष्ट्रेण, हता-
 नां वीराणां संख्यायां पृष्टायां
 युधिष्ठिरस्तां कथयित्वा मृतानां
 गतीश्च कथयति स्म । पुनः
 'केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सि-
 ऋवत्' इति धृतराष्ट्रेण पृष्टो युधि-
 ष्ठिरो वनवासे लोमशालुब्धाया
 अनुस्मृतिविधाया बलेनेत्याद्याह
 स्म । हतानां प्रेतकार्यकरणार्थ-
 माहूतो धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरस्त-
 दर्थं धौम्यादीनादिद्वयं दुर्योधना-
 दीनां तानि कारयति स्म ... ३१
 २७ ३० धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गातीरे
 आगत्य युधिष्ठिरादयः सर्वेषां
 उदकदानं चक्रुः । उदकदान-
 समये कुन्त्या 'सूर्यात्सकाशान्म-
 न्युत्पन्नस्तव ज्येष्ठो भ्राता कर्ण इति
 तस्मै त्वमेवोदकदानं कुरु' इत्या-
 दिष्टो युधिष्ठिरो भ्रातरं कर्णं ज्ञा-
 त्वा विलपन्तस्मा उदकदानं च-
 कार । भविष्यत्पर्वसूचनपूर्विका
 छीपर्वसमाप्तिः ... ३४

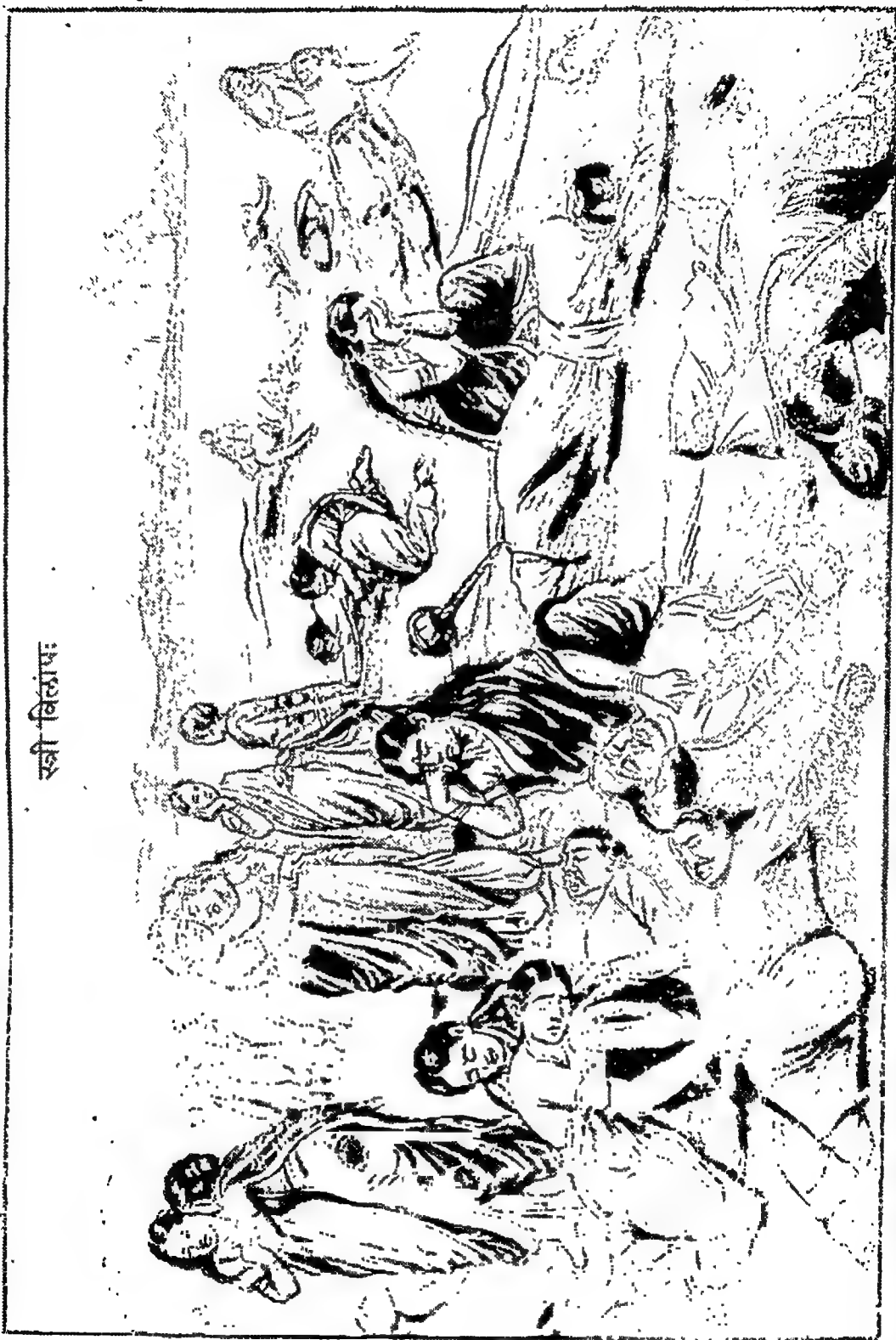
॥ समाप्तेयं छीपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

॥ स्त्रीपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

स्त्री विलापः

॥ महाभारतम् ॥

स्त्री-पर्व ।

-११-

जलप्रदानिकपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥
तथैव कीरथो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २

अथत्याग्नः श्रुतं कर्म शापादन्योन्यकारितात्
वृत्तान्तमुत्तरं हृदि यद्भाषत सज्जयः ॥ ३
धैर्यान्पायन उवाच ।

हते पुत्रराते दीनं छिन्नशायमिषं ह्रमम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ४

ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम् ।
अभिगम्य महाराज संजयो वाक्यमब्रवीत्
किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता
अक्षीहिण्यो हताश्राष्टी दश चैव विशांपते ॥

निर्जनेयं वसुमती

शून्या संप्रति केवला ।

नानादिग्भ्यः समागम्य

नानादेव्या नराधिपाः ॥ ७

सहैव तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ।
पितॄणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरुणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ॥ ८

धैर्यान्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधार्दितः ।

पपात भुवि दुर्धर्यो धाताहत इव ह्रमः ॥ ९

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः ।

दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम्

किं नु वन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।

लूनपक्षस्य इव मे जरजीर्णस्य पक्षिणः ॥ ११

नीलकण्ठी-टीका-

१

एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको न कर्तव्य इत्युक्तम् । लोक-
दृष्ट्यापि स न कार्य इत्याह-हते दुर्योधने चैवेत्या-
दिनाऽध्यायेनैकेन ॥ १ ॥ अन्योन्यकारितात्पाण्ड-
वानां गर्भे प्रज्ञाशिरोऽग्रं पतत्विति अथत्याग्रा शापो दत्तः

सहस्रवर्षाणि गलत्कृत्यो भविष्यतीत्यथत्याग्राः कृष्णेन शापो

दत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ शून्या राजभिर्हीना केवला उपरतो-

त्सवा ॥ ७ ॥ आनुपूर्व्येणेति । आदौ हतानां आदा-

नेव पश्चादहतानां पश्चादेवेति पूर्वोपर्येण प्रेतानां परेतानां

कार्याणि पारलौकिकानि कर्माणि ॥ ८ ॥ दुःखं यथा

स्तात्तथा भविष्यामि ॥ १० ॥

हृतराज्यो हतबन्धुर्हतचक्षुश्च वै तथा ।
 न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान्
 न कृतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः
 नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३
 सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।
 अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः संगृह्यतामिति ॥ १४
 तच्च वाक्यमकृत्वाऽहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः
 न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभापितं
 दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्दतः ।
 दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ॥
 द्रोणसूर्योपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ।
 न स्मराम्यात्मनः किञ्चित्पुरा सञ्जय दुष्कृतं
 यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ।
 नूनं व्यपकृतं किञ्चिन्मया पूर्वेण जन्मसु ॥ १८
 येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ।
 परिणामश्च वयसः सर्वबन्धुक्षयश्च मे ॥ १९

सुहृन्मित्रविनाशश्च

दैवयोगादुपागतः ।

कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरौ

मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ॥ २०

तन्ममाद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रताः ।
 विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥

वैशम्पायन उवाच ।

तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं वितन्वतः ।
 शोकापहं नरेन्द्रस्य सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ॥
 शोकं राजन् व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
 शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ॥
 सृञ्जये पुत्रशोकार्ते यदूचुर्मुनयः पुरा ।
 यथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ॥ २४
 न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।
 स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना
 असिनैवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् ।
 प्रायशोऽवृत्तसंपन्नाः सततं पर्युपासिताः ॥
 यस्य दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान्
 शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ॥

शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ।
 कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च
 द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्धतः ।
 कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमतः
 ऋषीणां च तथाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः
 न कृतं तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ।
 न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमभीप्सता
 अल्पबुद्धिरहंकारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।
 क्रूरो दुर्मर्षणो नित्यमसंतुष्टश्च वीर्यवान् ॥ ३१
 श्रुतवानसि मेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा ।
 न मुह्यन्तीदृशाः सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः
 न धर्मः सत्कृतः कश्चित्तव पुत्रेण मारिप ।
 क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः
 मध्यस्थो हि त्वमप्यासी-
 नं क्षमं किञ्चिदुक्तवान् ।
 दुर्धरेण त्वया भार-

स्तुल्या न समं धृतः ॥

३४

आदावेव मनुष्येण वर्तितदयं यथाक्षमम् ।
 यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ३५
 पुत्रगृह्या त्वया राजन् प्रियं तस्य चिकीर्षितं
 पश्चात्तापमिमं प्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
 मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
 स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येवं यथा भवान्
 अर्थान्न शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते फलम्
 न शोचन्निश्चयमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम्
 स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् ।
 दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥
 त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।
 लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वालितः पार्थपावकः
 तस्मिन् समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः
 तान्वै शराग्निनिर्दग्धान् त्वं शोचितुमर्हसि
 यच्चाश्रुपातात्कलिलं वदनं वहसे नृप ।
 अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥
 विस्फुलिगा इव ह्येतान्दहन्ति किल मानवान्
 जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना

श्रोतास्मि श्रुतवानस्मि ॥ १५ ॥ विपर्ययं विनाशम्
 ॥ १६ ॥ तन्मामिति । अथैव प्राणत्यागं करिष्यामीत्यर्थः
 ॥ २१ ॥ वितन्वतः विरचयतः ॥ २२ ॥ अवृत्तेति च्छेदः ॥ २६ ॥
 शल्यश्च मन्त्रीति पूर्वोणान्वयः ॥ २८ ॥ ब्रुवन् दुर्योधन

आसीदिति शेषः ॥ ३१ ॥ प्रपातं पर्वताग्राद् भ्रंशम् ॥ ३७ ॥
 परं मोक्षम् ॥ ३८ ॥ दहन्ति शोका इत्यर्थात् । मन्युं दैन्यं मन्यु-
 दैन्ये क्रतौ कुधि इत्यमरः । आत्मानं चित्तम् । आत्मना धैर्येण
 धारय प्राणान्मात्या क्षीरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पैशम्पायन उवाच ।

ययमाभ्यासितस्तेन सञ्ज्ञेन महात्मना । यिदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्व परंतप ॥ ४४
इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

पैशम्पायन उवाच ।

ततोऽमुत्तसर्भर्षोऽर्थहोदयन्पुरुषपर्मम् ।
धैचिप्रपीयं यिदुरो यदुयाच निबोध तव १
यिदुर उवाच ।

उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे धारयात्मानमात्मना
यथा धै सत्यं सत्यानां लोकेभ्यः परा गतिः २

सर्वे क्षयान्ता निचयाः

पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा धिप्रयोगान्ता

मरणान्तं च जीयितम् ॥ ३

यदा शूरं च भीरुं च

यमः कर्षति भारत ।

तर्हि न योत्स्यन्ति हि ते

क्षत्रियाः क्षत्रियपर्म ॥ ४

अमुष्यमानो ध्रियते पुष्पमानश्च जीयति ।

कालं प्राप्य महाराज न कश्चित्तिवर्तते ॥ ५

अभाषादीनि भूतानि भायमप्यानि भारत ।

अभाषनिघनान्येय तत्र का परिदेयना ॥ ६

न शोचन्मृतमन्येति न शोचन् ध्रियते नरः

एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ७

कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विधिधान्युत

न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ८

यथा धातुस्तृणाप्राणि संयतयति सर्वेशः ।

तथा कालघशं यान्ति भूतानि भरतर्षम ॥ ९

एकसार्धप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।

यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेयना १०

न चाप्येतान्मृताभ्युदे राजशोचिभूमहंसि

प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम्

सर्वे साध्यापयन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः

सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेयना

अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।

नैते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेयना १३

हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्या च लभते यशः ।

उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे १४

तेषां कामदुर्घोलोका-

निन्द्रः सङ्कल्पयिष्यति ।

इन्द्रस्यातिथयो ह्येते

भयन्ति भरतर्षम ॥ १५

न यस्मिंश्चक्षिणाध्वनिर्न तपोभिर्न धिषया ।

स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः

शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।

ह्यमानाऽशराश्चैव सेतुस्तेजस्विनो म्रियः ॥

एवं राजस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।

न बुद्ध्यादधिकं किञ्चित्क्षत्रियस्येह धिद्यते १८

क्षत्रियास्ते महात्मनः शूराः समितिशोभनाः

आशिषः परमाः प्राप्ता न शोच्याः सर्वे एव हि

आत्मानमात्मनाऽऽभ्यास्य मां शूचः पुरुषपर्म

नाद्य शोकाभिभूतसर्वं कायमुत्त्रष्टुमर्हसि २०

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

तत इति ॥ १ ॥ एषा मरणान्ता अत उत्तिष्ठ शोकं

स्थज ॥ २ ॥ ' भावान्तरमभावो हि कथानितु व्यपेक्षया '

इति न्यायेन कृत्स्नप्रपञ्चस्याभावो भद्र तदादीनि । भावो

नामरूपात्मकता तन्मध्यानि तथाऽभावनिघनानीति तथा

च 'आदावन्ते य वान्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन

मयेऽप्यभावभूतानो तेषा स्वप्नेषु प्रतीयमानानामिव नाशे

मर्थः शोक इत्यर्थः ॥ ६ ॥ सांसिद्धिके स्वभावसिद्धे ॥ ७ ॥

संवर्तयति स्ववंशं नयति ॥ ९ ॥ तत्र गामिनां परत्र गमन-

शीलाना यस्य काल उपस्थितः सोऽग्रे प्रयाति ॥ १० ॥

अदर्शनादज्ञानात् ॥ १३ ॥ नोऽस्माकं क्षत्रियाणाम् ॥ १४

आचक्षे कथयामि ॥ १८ ॥ दीर्घमध्वानमास्थितं मां

पाण्डवा अथैव पश्यन्तु इत्युक्तं तत्राह-आत्मानमिति

कायं देहं कार्यमित्यपि पाठः ॥ २० ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम्
 शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम्
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
 न मध्यस्थः क्वचित्कालः सर्वं कालः प्रकर्षति
 कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः
 कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः ।
 आरोग्यं प्रियसंवासो गृह्येदेषु न पण्डितः
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि ।
 अप्यभावेन गुज्येत तच्चास्य न निवर्तते २६
 अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
 भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ २७
 चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ।
 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च २८
 मानुषा मानसैर्दुःखैर्देहान्ते चाल्पबुद्धयः ।
 नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि २९

न च नापैति कार्यार्थान्निवर्गाच्चैव हीयते ।
 अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः
 असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ३१
 शयानं चानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
 अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ३२
 यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम्
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाश्रुते ३३
 येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति यः ।
 तेन तेन शरीरेण तत्फलं समुपाश्रुते ॥ ३४
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च
 शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं विद्यते क्वचित् ३६
 न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ३७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
 भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
 अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विसर्जनात्
 कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते तु पण्डिताः
 विदुर उवाच ।
 यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वा विप्रमुच्यते

ततस्ततो नियम्यैतच्छान्तिं विन्देत् वै बुधः
 अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।
 कदलीसन्निभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते
 यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धनाः
 सर्वे पितृवनं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः ॥
 निर्मासैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धिभिः ।
 किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ॥

जानपदिकं सर्वसाधारणं अभावेन मरणेन तच्च दुःखं च
 ॥ २६ ॥ कार्यार्थान्नापैतीति न अपि त्वपैत्येव ॥ ३० ॥ अव-
 स्थायां यौवनादिरूपायाम् ॥ ३३ ॥ येनेति । स्थूलेन देहेन
 कृतं तत्तेनैव भुज्यते मनःकृतं चेतनेनैव भुज्यते स्वप्नादौ
 ॥ ३४ ॥ अपकृतस्यायथार्थस्य ॥ ३५ ॥ मूलं शरीरम् ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सुभाषितैरिति ॥ १ ॥ शान्तिं चित्तस्योपरतिम्
 ॥ ३ ॥ शान्तौ हेतुलोकस्य अशाश्वतत्वज्ञानमित्याह—
 अशाश्वतमिति ॥ ४ ॥ यदेति । पितृवनं मृत्युम्
 ॥ ५ ॥ यदि मरणमात्राद्विमुच्येत तर्हि देहशोषणं किमर्थं
 क्रियत इत्याह—निर्मासैरिति । तत्र परलोके तेषां
 मृतानां परे तपस्विनः तस्मान्मरणानन्तरमपि विषमगति-
 रस्त्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

येन प्रत्ययगच्छेयुः

कुलरूपधिशेषणम् ।

कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति

धिप्रलब्धाधियो नराः ॥ ७

गृहाणीय हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः
कालेन विनिपुज्यन्ते सन्धमेकं तु शाश्वतम्
यया जीर्णमजीर्णं या घरं त्यक्त्वा तु पूरुषः
अन्यद्रोचयते घरमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥
धीचिप्रवीर्य साध्यं हि दुःखं या यदि वा सुखं
प्राप्नुयन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ १०
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुरां दुःखं च भारत ।
ततो वहति तं भारमयशः स्वयशोऽपि वा ॥
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारुढं धिपद्यते ।
किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमयापि वा
छत्रं वाप्यघरोप्यन्तमपतीर्णमयापि वा ।
आर्द्रं वाप्ययथा शुष्कं पच्यमानमयापि वा

उत्तार्यमाणमापाकाद्भूतं चापि भारत ।
अथवा परिभृज्जन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥
गर्भस्यो वा प्रसूतो वाऽप्यथवा दिवसान्तरः ॥
अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥
संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
यौवनस्योऽयं मध्यस्यो वृद्धो वाऽपि धिपद्यते
प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥
यथा तु सलिलं राजन् क्रीडार्थमनुसंतरत् ।
उन्मज्जेश्व निमज्जेश्व किञ्चित्सर्वं नराधिप
एवं संसारगहने उन्मज्जन्निमज्जने ।
कर्मभोगेन बध्यन्ते क्लिश्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥

ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सर्वे

संसारोऽस्मिन् हितैषिणः ।

समागमश्चा भूतानां

ते यान्ति परमां गतिम् । २०

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं संसारगहनं विद्येयं घदतां घर ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्प्रमादयाहि पृच्छतः

विदुर उवाच ।

जन्मप्रभृति भूतानां क्रिया सर्वोपलक्ष्यते ।

पूर्वमेवेह कलिलं वसते किञ्चिदन्तरम् ॥ २

ततः स पञ्चमेऽतीते मासे वा समकल्पयत् ।

ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो वै स तु जायते ॥ ३

अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने ।
ततस्तु धातुयुगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥
योनिद्वारमुपागम्य बहून् क्लेशान्समृच्छति
योनिसेपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ॥ ५
तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान्
ग्रहास्तमनुगच्छन्ति सारमेया इवामिषम् ॥
ततः प्राप्नोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा
उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ॥

येन हेतुना अदृश्येण पुत्रेण स्त्रेण च विशेषणं प्राप्नोति
सोऽदृश्यो हेतुः सर्वत्र कार्येऽस्तांति पूर्वकर्मोपीनेषु पुत्रादि-
संयोगवियोगेषु न शोकादिकं शुक्रमिति भावः ॥ ७ ॥ सर्वं
लिंगशरीरं श्वाद्यंतं मोक्षपर्यंतं स्थायित्वात् ॥ ८ ॥ अवरो-
प्यन्तं अवरोप्यमाणम् ॥ १३ ॥ आपांकात् कुलालकृतात्
पात्रपाककृतात् ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि
नैलकण्ठे भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

कथमिति ॥ १ ॥ जन्मप्रभृति शुक्रशोणितसंयोग-

दात्म्य क्रिया गर्भगृहेष्वा उपलक्ष्यते कलिलं शुक्रशोणित-
संयोगः । ' एकरात्रोपितं कलिलं भवति पक्षरात्राद्बुद्धः '
इत्यादि शाखाग्रन्थे । तत्र कलिले वसते जीव इति शेषः ।
किञ्चिदन्तरं पूर्वदिनापेक्षया वृद्धपक्ष्यभेदेन अत्येन परि-
माणान्तरेण ॥ २ ॥ पञ्चमे मासे अतीते अवयवाभिरुद्धे
पिण्डे वासं चैतन्यस्याविर्भावो अकल्पयत् । ' पूर्व ' चैतन्य-
सत्तामात्रं पञ्चमेऽतीते तु षष्ठे आविर्भाव इति विशेषः ।
ततः स दशमासाम्बन्तरे संपूर्णो गर्भो जायते ॥ ३ ॥
तस्माद्योनिद्वारात् संसारात् संसारं प्राप्य ॥ ६ ॥ संगः

तं वद्धमिन्द्रियैः पाशैः संगस्वादुभिरावृतम्
व्यसनान्यपि वर्तन्ते विविधानि नराधिप
बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः ।
तदा नावैति चैवायं प्रकुर्वन्साध्वसाधु वा
तथैव परिरक्षन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिताः ।
अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ॥ ९

यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ।
वाग्धीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
भूय एवात्मनाऽऽत्मानं बध्यमानमुपेक्षते ॥

अहो विनिवृत्तो लोको लोभेन च वशीकृतः
लोभक्रोधभयोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ १२

कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
धनदर्पेण हस्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ।

मूर्खानिति परानाह
नात्मानं समवेक्षते ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दोषान्क्षिपति चान्येषां

नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ १४

यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्धनाः ॥
कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिनः
सर्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगततत्त्वचः ।
निर्मासैरस्थिभूर्यिष्टैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ॥
विशेषं न प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।

येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् ॥ १७
यदा सर्वे समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणीतले ।
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधाः

प्रत्यक्षं च परोक्षं च

यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् । १८

अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्

यो धर्ममनुपालयन् ॥

जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् १९
एवं सर्वे विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।

स प्रमोक्षयते सर्वान्पन्थानो मनुजेश्वर २०

५

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।
तद्धि विस्तरतः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १

विदुर उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २

विषयसंगः स्वादुर्येषां तैः ८ यद्यपि मूढः पापं नावैति तथापि
ध्यानपरिनिष्ठितास्ततस्तथैव यथाशास्त्रं आत्मानं परिरक्षन्त्येव
॥ १० ॥ तस्यैवं यमदूतैर्नायमानस्य वाग्धीनस्य सर्वेन्द्रिय-
विकलस्य यन्मात्रं यत्किञ्चिदिष्टानिष्टं पुण्यं पापं तन्मुखे
प्रथमं कृतं भवति । तत्रापि पुण्यफलं भुञ्जानो विषयेषु
योगात् आत्मानं बध्यमानं गर्भवासादिना प्राप्यमानं उपे-
क्षते न तु स्वाहितं कामयते ॥ ११ ॥ विगततत्त्वचः आच्छा-
दजहीनाः ॥ १६ ॥ तस्य नास्तिक्यमनुवदति-येनेत्या-
दिना ॥ १७ ॥ यदेति सार्थः परमतानुवादः । प्रत्यक्षा-
दितः सर्वे सर्वाणि भूतानि समं तुल्यं स्वपन्ति कृमिविद-
भस्मभावं गच्छन्ति तदाऽन्योन्यं प्रलब्धुं विप्रलब्धुं कृत्विग्य-

जमानं देहि असुं लोकं प्राप्स्यसीति प्रतारयितुं दुर्बुधाः
दुष्पण्डिता इच्छन्ति देहरूपस्यात्मनो नष्टत्वात् । आमुष्मि-
कफलवचनमनर्थकं स्यादिति भावः ॥ १८ ॥ वर्तेत पर-
मार्थसाधनव्यापारं कुर्यात् ॥ १९ ॥ पन्थानो मार्गान्
द्वितीयार्थे प्रथमा । अन्यान् गतिमार्गान् मोक्षयते किं तु
ऊर्ध्वमार्गमेव प्रापयति ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते
स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

यदिदं धर्मगहनमित्यध्यायस्य विवरणं उत्तराध्या-
येन अहो कियते खलु महद्दुःखमित्यादिना ॥ १॥

कश्चिन्महति कान्तारे धर्तमानो द्विजः किल
 महर्गमनुप्राप्तो घनं प्रद्व्यादसंकुलम् ॥ ३
 सिंह-द्व्याघ्र-गजक्षौधिरतिघोरं महास्वनेः ।
 पिशिताद्विरतिभयैर्महोप्राकृतिभिस्तथा ॥ ४
 समन्तात्संपरिक्षितं यत् स्म दृष्ट्वा प्रसेधमः ।
 तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ॥ ५
 बभ्रुचन्द्रयं च रोम्णां धी विक्रियाश्च परन्तप
 स तद्धनं द्यनुसरन्संप्रधापान्नतस्ततः ॥ ६
 वीक्षमाणो दिद्राः सर्पाः शरपं क भवेदिति ।
 स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रदुतो भयपीडितः ७
 न च निर्याति धै दूरं न घातैर्विप्रमोच्यते ।
 अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्गुरावृतम् ॥ ८
 धातुभ्यां संपरिक्षितं स्त्रिया परमधौरया ।
 पञ्चद्वीर्धयेर्नागीः शैलेरिय समुन्नतैः ॥ ९
 नमःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षितं महाधनम् ।
 यनमध्ये च तत्राभ्युदयान्ः समावृतः ॥ १०
 यल्लीभिस्तृणच्छन्नाभिर्दंढाभिरभिसंवृतः ।
 पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ॥ ११
 विलम्बध्याभयत्तस्मिन्लतासंतानसंकुले ।
 पनस्तस्य यथा जातं वृन्तवज्रं महाफलम् ॥ १२
 स तथा लम्बते तत्र ह्यर्ध्वपादो ह्यधःशिराः
 अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

द्वाभ्यामविद्याकर्मभ्यां जायत इति द्विजः जन्तुः वनं
 संसारः । प्रत्यादा अध्यायः ॥ १३ ॥ महान् स्वनो दुःखशब्दो
 र्यस्तेः सिंहादिभिर्म्याधिभिः ॥ ४ ॥ बायुराः विषयनृणादि-
 यासनाः ॥ ५ ॥ विलम्बः तत्रैवाभिमानवान् ॥ १२ ॥
 ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः स्वर्गच्युतः संसारमनुसृतः ॥ १३ ॥
 नागं कालसर्पं वीनादो मुखबंधनं तस्य स्वदेहकूपेच्छाद-
 कस्य मरणकारणस्य कोषलोमादेर्विलायां संवत्सराख्येन
 कालगजः परिवर्तते तं तिरोधातुं घट्टायो भवति ॥ १४ ॥
 यद् कृतवः यस्मिन्नाणि यस्य तत्रावृणुषुर्दं कृष्णशुक्लपञ्चमयम् ।
 द्विपद्रवाः द्वादश पादा मासा यस्य वली जीविताशा वृक्ष
 धातुर्जावित्तालः ॥ १५ ॥ प्रशाखासु चाल्ययौवनाव-

वत्सानु मयुराः कामरसार्थिन इन्द्रियगणाः ॥ १६ ॥
 मयुकाभान्संश्रय संश्रय निकेताः सन्धिग्रहास्तजाः समी-
 हन्ते इन्द्रियमयुराः ॥ १७ ॥ इन्द्रियवृणयया जीवोऽपि
 न हृष्यतीत्याह-तेषामिति ॥ १८ ॥ तत्रैव काममुखे
 कृष्णाः श्वेताश्च मृषिकाः रात्र्यहानि वृक्षं कुम्भयन्ति आयुः
 क्षिप्वन्ति ॥ २१ ॥ व्यालेः दुष्टमतत्रजादितुल्यैर्व्याधिभिः
 स्त्रिया जरया नागेन मृत्युसर्पेण कुक्षरेण संवत्सराख्येन
 कालेन ॥ २२ ॥ इष्टप्रपातो सरणम् । मयुलोभाद्विषयमुखासक्तेः
 ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदोषे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहो खलु महदुःखं कृच्छ्रवासश्च तस्य ह ।
 कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदतां वर ॥ १
 स देशः क नु यत्रासौ वसते धर्मसङ्कटे ।
 कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात्
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तदा ।
 कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ३
 विदुर उवाच ।

उपमानमिदं राजन्मोक्षविद्विरुदाहृतम् ।
 सुकृतं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४
 उच्यते यत्तु कान्तारं महासंसार एव सः ।
 वनं दुर्गं हि यच्चैतत्संसारगहनं हि तत् ॥ ५
 ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः
 या सा नारी बृहत्काया अध्यतिष्ठत तत्र वै
 तामाहुस्तु जरां प्राज्ञा रूप-वर्णविनाशिनीम्
 यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ७
 यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना
 भूय एव तु मे हर्षः श्रुत्वा वागमृतं तव ॥ १
 विदुर उवाच ।
 शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम्
 यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणाः
 यथा तु पुरुषो राजन् दीर्घमध्वानमास्थितः ।
 कचित्कचिच्छ्रमाच्छ्रान्तः कुरुते वासमेव वा
 एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।
 कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः
 तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः
 यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५
 सोऽयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।

अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्यसौ ८
 कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः
 प्रताने लम्बते लघो जीविताशा शरीरिणाम्
 स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति ।
 पङ्कजः कुञ्जरो राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः ॥
 मुखानि ऋतवो मासाः
 पादा द्वादश कीर्तिताः ।
 ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति
 मूषिकाः पन्नगास्तथा ॥ ११
 राज्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः
 ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ॥
 यास्तु ता बहुशो धाराः
 स्रवन्ति मधुनिस्त्रवम् ।
 तांस्तु कामरसान्विद्या-
 यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ १३
 एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं विदुर्बुधाः
 येन संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै बुधाः

६

अहो खल्विति । स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ येनेति । येन
 निर्वेदेन पाशांश्छिन्दन्ति ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

अहोऽभिहितमिति ॥ १ ॥ निधयः कालस्य
 कर्तव्यार्थसाधकाः अभिलिखितानि सर्वतः वयसा आयुषा
 सुखदुःखजराव्याधिभिः कर्मणा अदृष्टरूपेण न्यस्तानि १२

रथः शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिस्तु रश्मयः ॥
तेषां हयानां यो वेगं घाततामनुधावति ।
स ॥ संसारचक्रोऽस्मिंश्चक्रवत् परिवर्तते ॥ १४
यस्तान् संयमते बुद्ध्या संयतो न निवर्तते ।
ये तु संसारचक्रोऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १५
भ्रममाणा न मुह्यन्ति संसारे न भ्रमन्ति ते ।
संसारे भ्रमतां राजन् दुःखमेतद्धि जायते ॥
तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेदबुधः ।
उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशास्त्रः प्रवर्धते ॥ १७
यतेन्द्रियो नरो राजन्कोधलोभनिराकृतः ।
संतुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति
याम्यमाह रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ।
स चैतन्प्राप्नुयाद्वाजन्त्यर्थं प्राप्तो नराधिप ॥ १९
अनुतर्पुल्लमेतद्दुःखं भवति मारिष ।
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥
साधुः परमदुःखानां दुःखभैषज्यमाचरेत् २०
शानीयधमवाप्येह दूरपारं महीपधम् ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः ।
पुत्रशोकामिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १
तं तथा पतितं भूमौ निःसंशं प्रेक्ष्य बान्धवाः
कृष्णद्विपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ॥ २
सज्जयः सुहृद्दशान्ये द्वाःस्था ये चास्य संमताः
जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३
पस्पृशुश्च करैर्गार्त्रं वीज्यमानश्च यत्नतः ।

छिन्धाहुः खमहाव्याधिं नरः संयतमानसः ॥
न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः
तयोन्मोचयते दुःखाद्यथाऽऽत्मा स्थिरसंयमः
तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत ।
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ।
शीलराशिमसमायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ।
स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पद्मनाभयम्
न तत् क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ।
अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयाच्चरः २६
न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितम् ।
अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ।
नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः २८
असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह ।
सूक्ष्मदृष्टयो राजन्वजन्ति ब्रह्म शाश्वतम् ॥

८

आश्वास्य तु चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ॥
अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः ।
विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५
धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुषेषु परिग्रहं ।
यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति सुदुर्मुहुः ६
पुत्रनाशोऽर्थनाशो च ज्ञातिसंबन्धिनामय ।
प्राप्यते सुमहदुःखं विपात्रिप्रतिमं विमो ७

सत्त्वं बुद्धिः कर्मबुद्धिर्मेनः 'मनः प्रग्रहमेव च' इति श्रुतेः
॥ १३ ॥ यः संघाताभिमानो भोक्ता वेगं अनुधावति
कर्ममार्गप्रवृत्तिं अनुसरति ॥ १४ ॥ यः संयतः संयमी
तान् इन्द्रियायान् संयमते संयच्छते स न निवर्तते संसारे
मृतः सन्न पुनरावर्तते ॥ १५ ॥ जीवन्तोऽपि तादृशा न
मुह्यन्ति न भ्रमन्ति योनिचक्रे ॥ १६ ॥ शतशास्त्रः
संसारद्वन्द्वः ॥ १७ ॥ कोधलोभौ निराकृतौ येन सः १८ याम्यं
यमलोकप्रापकं संसारगहनम् ॥ १९ ॥ अनुतर्पुल्लं तृष्णा-

शीलं लक्ष्मीकृत्य ॥ २० ॥ दूरपारं ब्रह्मज्ञानम् ॥ २१ ॥
स्थिरः पुनर्विवर्तितुमसमर्थं संयमस्तुच्छविषयेभ्य इन्द्रिय-
परावृत्तिर्यस्य तादृशः आत्मा स्वयम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मणः वेद-
लोकस्य प्रापका इति शेषः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते
स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठेयै भारतमावर्तये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विदुरस्येति ॥ १ ॥

येन दहन्ति गात्राणि येन प्रह्ना विनश्यति ।
येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ॥ ८

तदिदं व्यसनं प्राप्तं

मया भाग्यविपर्ययात् ।

तस्यान्तं नाधिगच्छामि

ऋते प्राणविमोक्षणात् ॥ ९

तथैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ।

इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम् ॥

धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः स शोकं परमं गतः ।

अभूच्च तूष्णीं राजाऽसौ ध्यायमानो महींपते

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।

पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ १२

व्यास उवाच ।

धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु

श्रुतवानासि मेधावी धर्मार्थिकुशलः प्रभो ॥ १३

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्वेदितव्यं परंतप ।

अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः

अध्रुवे जीवलोके च स्थाने वा शाश्वते सति

जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत

प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्रवः ।

पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ॥ १६

अवश्यं भवितव्ये च

कुरूणां वैशसे नृप ।

कस्माच्छोचसि ताञ्शूरान्

गतान्परमिकां गतिम् ॥ १७

जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना ।

यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ॥ १८

न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित्

घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥

देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा स्थैर्यं भवेत्तव ॥ २०

पुराहं त्वरितो यातः सभामैन्द्रां जितक्लमः

अपश्यं तत्र च तदा समवेतान्दिवौकसः ॥ २१

नारदप्रमुखाश्चापि सर्वे देवर्षयोऽनघ ।

तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ॥ २२

कार्यार्थमुपसम्प्राप्ता देवतानां समीपतः ।

उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ॥

यत्कार्यं मम शुष्माभिर्ब्रह्मणः सद्ने तदा ।

प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम्

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।

उवाच वाक्यं प्रहसन् पृथिवीं देवसंसदि ॥ २५

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै ।

दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति

तं च प्राप्य महींपालं कृतकृत्या भविष्यसि

तस्यार्थं पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रं समागताः ॥ २७

अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ।

ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम्

गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारय शोभने

य एष ते सुतो राजल्लोकसंहारकारणात् ॥

कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ।

अमर्षो चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ॥ ३०

दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः ।

शकुनिर्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा ॥ ३१

समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः

यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत्

अधर्मो धर्मतां याति

स्वामी चेद्धार्मिको भवेत् ।

स्वामिनो गुणदोषाभ्यां

भृत्याः स्युर्नात्र संशयः ॥ ३३

दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ।

एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्ववित् ॥ ३४

आत्मापराधात्पुत्रास्ते

विनष्टाः पृथिवीपते ।

मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र

न हि शोकेऽस्ति कारणम् ॥ ३५

न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत

पुत्रास्तव दुरात्मानो धैर्यं घातिता महीं ॥

नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।

युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ३७

पाण्डवाः कौरवाः सर्वे समासाद्य परस्परम्

न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाऽशोचन्त पाण्डवाः

एवं ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३९

कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो

स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ४०

एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।

कथितो धर्मराजस्व राजसूये क्रतूत्तमे ॥ ४१

यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।

अविग्रहे कौरवाणां दैवं तु बलवत्तरम् ॥ ४२

अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथञ्चन ।

कृतान्तस्य तु भूतेन स्थावरेण चरेण च ॥ ४३

भवान्धर्मपरो यत्र बुद्धिश्चेष्टश्च भारत ।
 मुह्यते प्राणिनां क्षात्वा गतिं चागतिमेव च
 त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
 क्षात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत्
 कृपालुर्नित्यशो धीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
 स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां नैव करिष्यति
 मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
 पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत
 एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ।
 धर्मार्थः सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥
 पुत्रशोकं समुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
 प्रह्नांभसा महाभाग निर्यापय सदा सदा ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

जनमेजय उवाच ।
 गते भगवति द्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 किमचेष्टत विप्रपे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
 तथैव कीरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
 कूपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २
 अभ्यत्यान्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः
 वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभापत सञ्जयः ॥ ३
 वैशम्पायन उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
 सञ्जयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ॥ ४
 सञ्जय उवाच ।

आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेष्वराः
 पितृलोकं गता राजन् सर्वे तथ सुतैः सह ॥
 याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत ।
 घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विधित्सता
 पुत्राणामप्य पौत्राणां पितृणां च महीपते ।
 आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।
 वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं सञ्जयस्य महीपतिः ।

वैशम्पायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्यासस्यामिततेजसः
 मुह्यते समनुध्यायन्धृतराष्ट्रोऽभ्यभापत ॥ ५०
 महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि द्विजोत्तम ।
 नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ५१
 इदं तु वचनं श्रुत्वा
 तव देवनियोगजम् ।
 धारयिष्याम्यहं प्राणान्
 घटिष्ये न तु शोचिषुम् ॥ ५२
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः
 धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत पृथिवीतले ॥ ८
 तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् ।
 विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
 उत्तिष्ठ राजन् किं शोषे मा शुचो भरतर्षभ
 एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ॥
 अभावादीनि भूतानि माघमध्यानि भारत ।
 अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ११
 न शोचन् मृतमन्येति न शोचन् म्रियते नरः
 एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ १२
 अनुध्वमानो म्रियते बुध्यमानस्तु जीवति ।
 कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥
 कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधानि च
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम
 यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वतः ।
 तथा कालवशं यास्ति भूतानि भरतर्षभ ॥
 एकसारथैप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
 यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ॥
 यांश्चापि निहतान्युद्धे राजंस्त्वमनुशोचासि
 न शोच्या हि महात्मानः सर्वे ते त्रिदिवं गताः

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठे भारतमावदीपे
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ १ मम इति पाठः ।

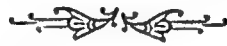
९

गत इति ॥ १ ॥ विगता प्रज्ञा व्यासदत्तं दिव्यज्ञानं

यस्य स विगतप्रज्ञः ॥ ४ ॥ शोकस्यातिपाठत्वात्पुनर्विदुरे-
 णोक्तम्-अभावादीनीत्यादि ॥ ११ ॥ संवर्तयति
 वर्तुलयति कंपयति वा ॥ १५ ॥

न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यजः ॥
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना
शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।
हूयमानान् शरांश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २०
एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि विदुरवाक्ये
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशम्पायन उवाच ।

विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभः ।
युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।

शीघ्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ३
गान्धारी पुत्रशोकार्ता भर्तुर्वचननोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः
आमन्त्र्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुचुकुशुस्ततः

ताः समाश्वासयत् क्षत्ता

ताभ्यश्चार्ततरः स्वयम् ।

अश्रुकण्ठीः समारोप्य

ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ६

ततः प्रणादः सञ्जज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु ।

आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककर्षितम् ॥ ७

अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।

पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ८

प्रकीर्य केशान् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च

एकवस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् ॥ ९

न युद्धादधिकं किञ्चित्क्षत्रियस्येह विद्यते ॥

क्षत्रियास्ते महात्मानः

शूराः समितिशोभनाः ।

आशिषं परमां प्राप्ता

न शोच्याः सर्व एव हि ॥ २२

आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ ।

नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्सृष्टमर्हसि ॥

श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ।

गुहाभ्य इव शैलानां पृथग्यो हतयूथपाः ॥ १०

तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः ॥

शोकार्तान्यद्रवन् राजन्किशोरीणामिवाङ्गने

प्रगृह्य बाहून् क्रोशन्त्यः

पुत्रान् भ्रातृन्पितनपि ।

दर्शयन्तीव ता ह स्म

युगान्ते लोकसंक्षयम् ॥ १२

विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः ।

शोकेनोपहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजज्ञिरे ॥ १३

व्रीडाञ्जमुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः

ता एकवस्त्रा निर्लेजाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन्

परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयन्स्तदा ।

ताः शोकविह्वला राजन्नवैक्षन्त परस्परम् ॥

ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।

निर्ययौ नगरादीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ १६

शिष्टिपनो वणिजो वैश्याः सर्वकर्मापजीविनः

ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्वहिः ॥ १७

तासां विक्रोशमानानामार्तानां कुरुसंक्षये ।

प्रादुरासीन्महाज्जशब्दो व्यथयन् भुवनान्युत

युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव ।

अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥

१०

विदुरस्येति ॥ १ ॥ समारोप्य बाहनेष्विति शेषः

॥ ६ ॥ पृथग्यश्चित्रहरिण्यः ॥ १० ॥ किशोरीणां अश्व-

शावर्कानाम् किशोरोऽश्वस्य शावकः इति मेदिनीअंगने

नृत्वाशिक्षाभूमौ ॥ ११ ॥

आचक्षे कथयामि ॥ २१ ॥ कार्यं अवश्यकर्तव्यमुदकदानादि

॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भृशमुद्विग्नमनसस्ते पीराः कुरुसंक्षये । प्राक्रोशन्त महाराज खनुरक्तास्तदा भृशम् ॥
इति श्रीमहाभारते खीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रनिर्गमने
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशम्पायन उवाच ।

क्रोशमात्रं ततो गत्या ददृशुस्तान्महाराजान्
शारद्वतं रूपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १
ते तु दृष्ट्वै राजानं प्रह्लाचक्षुपमीश्वरम् ।
अश्रुक्ष्वत्तं विनिःश्वस्व रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः सानुचरो राजश्चाफलोक्तं महीपते ॥
दुर्योधनवल्लान्मुक्ता वयमेव प्रयो रथाः ।
सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा राजानं क्रुपः शारद्वतस्ततः ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
अभीता युद्धयमानास्ते प्रन्तः शत्रुगणान्बहून्
वीरकर्मणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः
धुर्वं संप्राप्य लोकांस्ते
निर्मलाञ्छस्त्रनिर्जितान् ।
भास्वरं देहमास्थाय
विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
न हि कश्चिद्धि शूराणां
युद्धयमानः पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्नोति
न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
एवं तां क्षत्रियस्याहुः पुराणाः परमां गतिम्
शस्त्रेण निधनं संख्ये तन्नः शोचितुमर्हसि ९
न चापि शत्रवस्तेषामृद्ध्यन्ते राक्षि पाण्डवाः
शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ १०
अधर्मेण हतं श्रुत्वा मीमसेनेन ते सुतम् ।
सुप्तं शिविरमासाद्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥

इति श्रीमहाभारते खीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि क्रुपद्रौणिभोजदर्शने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारते खीपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

क्रोशमात्रमिति ॥ १ ॥ दिष्टान्तं मरणम् ॥ १७ ॥

पञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
द्रुपदस्वात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥ १२
तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
प्राद्रवाम रणे स्यातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ १३
तेहि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेव्यन्ति पाण्डवाः
अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
ते हतानात्मजाश्श्रुत्वा प्रमत्ताः पुरुपर्षभाः ॥
निरीक्षन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि
तेषां तु कदनं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे ।
अनुजानीहि नो राक्षि मा च शोके मनः कृथाः
राजंस्त्यमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
दिष्टान्तं पश्य चापि त्वं क्षात्रं धर्मं च केवलम्
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा आभिप्रदक्षिणम्
क्रुपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत ॥ १८
अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
गङ्गामनु महाराज तूष्णमश्वानचोदयन् ॥ १९
अपक्रम्य तु ते राजन् सर्व एव महारथाः ।
आमन्त्रयाम्यन्योन्यमुद्विग्नस्त्रिधा ते प्रययुस्तदा
जगाम हास्तिनपुरं क्रुपः शारद्वतस्तदा ।
स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्ह्यासाश्रमं ययौ
एवं ते प्रययुर्धोरा वीक्षमाणाः परस्परम् ।
भयाताः पांडुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम्
समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवी ।
विप्रजग्मुर्महात्मानो यथेच्छकमरिन्दमाः २३
समासाधाय वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
व्यजयंस्ते रणे राजन् विक्रम्य तदनन्तरम् ॥

तदनन्तरं कृपाचार्यकृतवर्मभ्यां वियोगानन्तरम् ॥ २४ ॥
इति श्रीमहाभारते खीपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशम्पायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यान्तं गजसाह्वयात् ॥ १
 सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।
 शोचमानं महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा २
 अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।
 युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३
 तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्षिता ।
 सह पाञ्चालयोपिद्भिर्यास्तत्रासन्समागताः ४
 स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।
 कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ५
 ताभिः परिवृतो राजा क्रोशन्तीभिः सहस्रशः
 ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभी रुदतीभिः प्रियाप्रियैः ६
 क नु धर्मज्ञता राज्ञः क नु साद्या नृशंसता ।
 यच्चावधीत्पितृन् भ्रातृन् गुरुपुत्रान् सखीनपि
 घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम्
 मनस्तेऽभूमहाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम्
 किं नु राज्येन ते कार्यं पितृन् भ्रातृन् पश्यतः
 अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ९
 अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव
 चवन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः १०
 ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्पणाः ।
 न्यवेद्यन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः
 तस्मात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः ।
 अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिपस्वजे ॥
 धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत
 दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावकः ॥
 स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः ।
 भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४
 तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
 भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम्
 प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गितं हरिः ।
 संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः १६

तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम् ।
 वभञ्ज बलवान् राजा मन्यमानो वृकोदरम्
 नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम् ।
 भङ्क्ता विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात्
 ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
 प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः १९
 प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान् सूतो गावल्गणिस्तदा
 मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ २०
 स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः ।
 हा हा भीमेति चुक्रोश नृपः शोकसमन्वितः
 तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम्
 वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
 मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं
 नैप भीमस्त्वया हतः ।

आयसी प्रतिमा ह्येषा

त्वया निष्पातिता विभो ॥ २३

त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ ।
 मयाऽपकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दृष्टान्तरं गतः ॥
 न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन
 कः सहेत महाबाहो बाहोर्विग्रहणं नरः २५
 यथाऽन्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्न मुच्यते ।
 एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन २६

तस्मात्पुत्रेण या तेऽसौ

प्रतिमा कारिताऽऽयसी ।

भीमस्य सेयं कौरव्य

तच्चैवोपहृता मया ॥ २७

पुत्रशोकाभिसंतप्तं धर्मादपकृतं मनः ।
 तव राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि २८
 न त्वेतत्ते क्षमं राजन् हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम्
 न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन २९
 तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैः शमं प्रति ।
 अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि आयसभीमभङ्गे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२

१२

हतेष्विति ॥ १ ॥ प्रियाप्रियैः पाण्डवानां प्रियाः
 अभिमन्युप्रभृतयः अप्रियाः दुर्योधनादयः तैर्हेतुभिः
 क्रोशन्तीभिरिति संबन्धः ॥ ६ ॥ आक्षिप्य निवार्य आयसं
 लोहमयम् ॥ १५ ॥ संविधानं आयसस्य भीमस्य निर्माणम् ॥ १६

पुत्रेति । धर्मादपकृतं आलिंगनच्छलेन भीमवधः कर्तव्य
 इत्याशया ॥ २८ ॥ वृकोदरेण अहता अपि न जीवेयुः । गता-
 युषां तेषां निमित्तान्तरेणापि नाशावश्यंभावादिति
 भावः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभावदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशम्पायन उवाच ।

तत एनमुपातिष्ठन्शीचार्थं परिवारकाः ।
 कृतशीचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १
 राजसन्धीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च
 श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः २
 एवं विद्वान्महाप्राज्ञः समर्थः सन् बलाबले ।
 आत्मापराधात्कस्मात्त्वं कुरुषे कोपभीदशम्
 उक्तवांस्तथा तदैवाहं भीष्मद्रोणौ च भारत
 धिदुरः सञ्जयश्चैव धाक्ष्यं राजसन्धौ तत्कथाः ४
 स धार्यमाणो नास्माकमकार्षीर्यचनं तदा ।
 पाण्डवानधिकाज्ञानन्बले शौर्यं च कौरव
 राजा हि यः स्मिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
 देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ६
 उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते
 आपदः समनुप्राप्य स शोचन्त्यनये स्थितः ७
 ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समयेक्ष्य भारत ।
 राजंस्त्वयं ह्यपिधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः
 आत्मापराधादापन्न-
 स्तार्त्तिकं भीमं जिघांससि ।
 तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं
 स्वमनुस्मर दुष्कृतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकप० धृतराष्ट्रकोपविमोचने पाण्डवपरिष्वङ्गो नाम
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशम्पायन उवाच ।

धृतराष्ट्रान्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपाण्डवाः ।
 अभ्ययुस्मार्तरः सर्वे गान्धारी सहकेशवाः १
 ततो ज्ञात्वा हतामित्रं युधिष्ठिरमुपगितम् ।
 गान्धारी पुत्रशोकाती शम्भुमैच्छदनिन्दितान्
 तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति
 ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३

यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम्
 स हतो भीमसेनेन वीरं प्रतिजिहीर्षता ॥ १०
 आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।
 यदनागसि पाण्डूनां परित्यागस्तवया कृतः ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एषमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
 उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १२
 एषमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 पुत्रमेहस्तु बलवान्धैर्यान्मा समचालयत् १३
 दिष्टया तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यविक्रमः ।
 त्वद्भक्तो नागमत्कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम १४
 इदानीं त्वहमव्यग्रो गतमन्युर्गतज्वरः ।
 मध्यमं पाण्डवं वीरं द्रष्टुमिच्छामि माधव १५
 हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
 पाण्डुपुत्रेषु वै शर्मं प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १६

ततः स भीमं च धनञ्जयं च

मायाश्च पुत्रीं पुरुषप्रवीरौ ।

पस्पर्श गात्रैः प्रददन् सुगात्रा-

नाभ्यास्य कल्याणमुवाच चैतान् १७

स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धिं पयः शुचिं
 तं देशमुपसंपेदे परमार्थिर्मनोजवः ॥ ४
 दिव्येन चक्षुषा पश्यन् मनसा तद्गतेन च ।
 सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५
 स क्षुपामग्रवीत्काले कल्यवादी महातपाः ।
 शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६

१३

तत इति ॥ १ ॥ न तत्कथा तत्र कृतवानसि अङ्ग-
 भाव आर्थः ॥ ४ ॥ श्रेयो हिताहिते उच्यमानो न गृह्णीत
 इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ अनागसि अपराधाभावे परित्यागो
 राज्याप्रदानेन तिरस्कारः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते

स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये । भारतभावदीपे त्रयोदशोऽ-
 ध्यायः ॥ १३ ॥

१४

धृतराष्ट्रेति ॥ १ ॥ कल्यवादी हितवादी ॥ ६ ॥

न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि
वचो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ७
उक्ताऽस्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशास्य मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ८
सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा
उक्तवत्यसि गान्धारि 'यतो धर्मस्ततो जयः'

न चाप्यतीतां गान्धारि

वाचं ते वितथामहम् ।

स्मरामि तोषमाणाया-

स्तथा प्रणिहिता एषे ॥ १०

विग्रहे तुमुले राज्ञां गत्वा पारमसंशयम् ।

जितं पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः ११

क्षमाशीला पुरा भूत्वा साऽद्य न क्षमसे कथम्

अधर्मं जहि धर्मं 'यतो धर्मस्ततो जयः' १२

सं च धर्मं परिस्मृत्य

वाचं चोक्तां मनस्विनि ।

कोपं संयच्छ गान्धारि

मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि गान्धारीसान्त्वनायां

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत्

गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा १

अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासान्त्र मया कृतः ।

आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि

न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्म्येण स महाबलः ।

न शक्यः केनचिद्धन्तुमतो विषममाचरम् ॥

अधर्मेण जितः पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः ।

निकृताश्च सदैव स्म ततो विषममाचरम् ॥४

सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धेन वीर्यवान्

गान्धार्युवाच ।

भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।

पुत्रशोकैर्न तु बलान्मनो वित्तलतीव मे ॥ १४

यथैव कुन्त्या कौन्तेया राक्षितव्यास्तथा मया

तथैव भूतराष्ट्रेण राक्षितव्या यथा त्वया ॥१५

दुर्योधनापराधेन शकुनेः सीवलस्य च ।

कर्णदुःशासनाभ्यां च कृतोऽयं कुरुसंक्षयः

नापराध्याति वीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।

नकुलः सहदेवश्च नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ १७

युध्यमाना हि कीरव्याः

कृतमानाः परस्परम् ।

निहताः सहिताश्चान्य-

स्तथ नास्त्यप्रियं मम ॥ १८

किं तु कर्माकरोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।

दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १९

शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।

अथो नाभ्याः प्रहतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत् २०

कथं नु धर्मं धर्मक्षेः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।

त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथञ्चन २१

एतत् वचः पाण्डवान् शत्रुमुद्यतं वाक्यम् ॥ ७ ॥ न

चास्य तां तामिति पाठे अस्य एनं दुर्योधनं तोषमाणाया

आशीर्वचनेन तोषयन्त्यास्ते तव तां तां वाचं वितथां न

स्मरामीत्यन्वयः ॥ १० ॥ कृतमानाः कृताहंकाराः ॥१८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

तदिति ॥ १ ॥ उक्तवान् न हि ते पतयः संती-

त्यादि ॥ ६ ॥ असंगृह्य अनुपसंहृत्य ॥ ७ ॥

धैरमुदीपितं राक्षि पुत्रेण तव तन्महत् ।
 हेतिताश्च घने नित्यं तत एतत् कृतं मया ॥
 धैरस्यास्य गताः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे ।
 राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो धर्मं च गतमन्यवः ॥

गान्धार्युवाच ।

न तस्थेय वधस्तात यत्प्रशंसासि मे सुतम् ।
 कृतयांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भाषसे मयि ॥१२॥
 हताभ्ये नकुले यत्तु वृषसेनेन भारत ।
 अपिषः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम्
 सद्भिर्धिर्गर्हितं घोरमनार्यजनसेवितम् ।
 क्रूरं कर्माकृत्यास्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १४॥
 भीमसेन उवाच ।

अन्यस्यापि न पातय्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम्
 यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन
 रुधिरं न व्यतिक्रामदन्तोष्ठादम्भ मा शुचः ।
 धैर्यस्ततस्तु तद्देह हस्तौ मे रुधिरौक्षितौ ॥१६॥
 हताभ्यं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संपुणे ।
 भ्रातृणां संप्रहृष्टानां प्रासः संजनिता मया ॥
 केशपक्षपरामर्शं द्रौपद्या धूतकारिते ।
 क्रोधाद्यदभ्युद्यं चाहं तथ मे हृदि वर्तते ॥ १८॥
 क्षत्रधर्माद्भ्युतो राक्षि भवेयं शाश्वतीः समाः
 प्रतिष्ठां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतधानहम् ॥
 न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशंकितम्
 अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ।

अधुना किं नु दोषेण परिशंकितमर्हसि ॥२०॥
 गान्धार्युवाच ।

वृद्धस्यास्य शतं पुत्राक्षिर्गन्तव्यमपराजितः ॥
 कस्मान्न शोष्येः किंचिधेनाल्पमपराधितम् ।
 सन्तानमाधयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ।
 कथमन्यद्वयस्यास्य यष्टिरका न वर्जिता ॥
 शोषे ह्यवसिते तात पुत्राणामन्तके त्ययि ।
 न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरे ॥ २३॥

धैरम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छता
 क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधादिता ॥
 तमभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 युधिष्ठिरस्त्विदं तत्र मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥
 पुत्रहन्ता नृशंसाऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।

शापार्हः पृथिवीनाशो हेतुभूतः शपस्व माम् ॥
 न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
 तादृशान् सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्गुहः ॥
 तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षयन्तं तदा ।

नोवाच किंचिद्गान्धारी निःश्वासपरमा भृशं
 तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।
 युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मेशा दीर्घदर्शिनी ॥ २९॥
 अंगुल्यग्राणि दृष्ट्वा देवी पट्टान्तरणं स्ना ।
 ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ॥ ३०॥
 तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छाद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ।
 एयं संचेष्टमानास्तानितश्चेतश्च भारत ॥ ३२॥

गान्धारी विगतक्रोधा

सान्त्वयामास मातृघट ।

तथा ते समनुशाता

मातरं वीरमातरम् ॥ ३३॥

अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथा पृथुलवक्षसः ।
 चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान् सा पुत्राधिभिरभिभूता ॥
 वाष्पमाहारयद्देवी यत्नेना वृत्त्य वै मुखम् ।
 ततो वाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तदा पृथा ॥
 अपश्यदेताश्चरौर्धैर्वहुधा क्षतविक्षतान् ।
 सा तानेकैकशः पुत्रान् संस्पृशन्ती पुनः पुनः
 अन्यशोचत दुःखार्ता द्रौपदी च हतात्मजां
 रुदतीमथ पाञ्चालीं दृष्ट्वा पतिनां भुवि ॥३६॥

द्रौपद्युवाच ।

आयें पुत्राः क्व ते सर्वे सौमद्रसहिता गताः
 न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीं
 किं नु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम
 तां समाभ्यासयामास पृथा पृथुललोचना ॥
 उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककर्षिताम्
 तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता नृप ॥ ३९॥
 अभ्यगच्छत गान्धारीमातामर्ततरा स्वयम् ।

वैशम्पायन उवाच ।

तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीं
 मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखितां
 मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायनोदितः ॥
 अवश्यमावी संप्राप्तः स्वभावालोमहर्षणः ।
 इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ॥ ४२॥

अन्तोष्ठात् अपरोष्ठात् उपरि न गतमित्यर्थः । दंतोष्ठादित्यप-
 पाठः ॥१६॥ वृषसेनेन वर्णपुत्रेण ॥१७॥ किंचित् कमपि न
 स्त्री० २

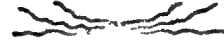
शोष्येः शेषमेकमपि न रक्षितवानसि ॥२१॥ न वर्जिता वध-
 काले न त्यक्ता ॥२२॥ कुनखीभूतो हस्तदेश इति शेषः ॥३०॥

असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ।
तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ॥
मा शुचो न हि शोच्यास्ते
संग्रामे निधनं गताः ।

यथैवाहं तथैव त्वं
को चा माश्वासयिष्यति ।
ममैव क्षपराश्वेन
कुलमप्यं विनाशितम् ॥

४४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि पृथापुत्रदर्शने
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
समाप्तं जलप्रदानिकं पर्वं ।

स्त्रीविलापपर्व २

१६

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरुणामवकर्तनम्
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥ १ ॥
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।
उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २ ॥
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३ ॥
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४ ॥
अस्थिकेशवसाकीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्वहुसाहसैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५ ॥
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६ ॥
गजाश्वनरनारीणां निःस्वनैरभिसंवृतम् ।
सुगाल-वक-काकोल-कंक-काकनिपेधितम् ॥
रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुरराकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम्
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९ ॥
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतवन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतास्तत्र पुत्रान् भ्रातॄन् पितृन्पतीन्

कव्यादैर्भक्ष्यमाणान्धै गोमायुवलवायसैः ।
भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः
रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
महाहंभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे
अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः ।
शरीरेष्वस्खलन्नन्याः पतन्त्यश्चापरा भुवि ॥

श्रान्तानां चाप्यनाथानां
नासीत्काचन चेतना ।

पाञ्चालकुरुयोषाणां
कृपणं तदभून्महतम् ॥

१५

दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।
दृष्ट्वा योधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुवलात्मजा ॥ १६ ॥
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम् ।
कुरुणां वैशसं दृष्ट्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
पश्येताः पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वराः
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुरुरीरिव माधव

अमूस्त्वभिसमागम्य
स्मरन्त्यो भर्तृजान् गुणान् ।

पृथगेवाभ्यधावन्त्यः

पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥

१९

वीरसुभिर्महाराज हतपुत्राभिरावृतम् ।
क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिरावृतम् २०

वाम् आवाम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैल-
कण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

एवमिति । अवकर्तनं युद्धस्थानम् ॥ १ ॥ पंचानां

शोभितं पुरुषत्वायैः कर्णमोघ्याभिमन्युभिः ।
 द्रोण-द्रुपद-शल्यैश्च ज्येष्ठैश्चिरि पायकैः ॥
 काञ्चनेः कण्ठमिषैर्मणिभिश्च महात्मनाम् ।
 अद्भुतैर्हस्तकेयूरैः शस्त्रैश्च समलङ्कृतम् ॥ २२
 वीरवाहुभिर्मृष्टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि ।
 गर्दभैश्च विविधैस्त्रीरुणैः सशरैश्च शरामनैः ॥
 कट्यादसंभेमुद्दिशेस्त्रिष्टुप्तिः सहितैः ण्वित् ।
 ण्वित् २४
 एतदेयंविधं वीर मंपदयायोधनं धिमा ।
 पश्यमाना हि द्रुमाभि शोकेनाहं जनार्दन ॥
 पञ्चालानां कुरुणां च विनाशे मधुसूदन ।
 पञ्चानामपि भूतानामहं पथमभिनतयम् २६
 तान्मुपर्णाश्च गृध्राश्च कर्पयन्त्यग्मुक्षिताः ।
 विगृष्टा चरुर्गृध्रा भक्षयन्ति महाभूतः २७
 जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोण-भीष्मयोः ।
 अभिमन्योर्यिनाशं च कश्चित्पथितुमर्हति ॥
 अथप्यकल्याणप्रज्ञानं गतसत्यानचेतसः ।
 गृध्र-कङ्क-पट-द्वेन च खृगालादनीकृतान् ॥
 समर्पयशमापन्नान् दुर्योधनयशे स्थितान् ।
 पश्यमान्पुरुषदयावान् संशान्तान्पायकानिष
 शयाना ये पुरा मयै मृदूनि शयनानि च ।
 विपन्नान्तेऽथ यस्तुषां विगृष्टानामधिरोहते ॥ ३१
 षन्दिभिः सततं काले
 स्तुयन्तिरभिनन्दिताः ।
 शिषानामशिषा घोराः
 भ्रूषन्ति विविधा गिरः ॥ ३२
 ये पुरा शेरते वीराः जयनेषु यशस्विनः ।
 चन्दनागुरुदिग्धास्त्रास्तेऽथ पांसुषु शेरते ३३
 तेषामाभरणान्येते गृध्र-गोमायु-पायसाः ।
 आक्षिपन्ति शिषा घोरा यिनिदन्त्यः पुनःपुनः
 क्षाणान्निनिशितान्पीता-
 ग्रिग्रिज्ञानं विमला गदाः ।
 युद्धाभिमानिनः संघे
 जीयन्ते इय विभ्रति ॥ ३५
 सुरुपयर्णा बहवः क्रत्यादरयघटिताः ।
 भ्रूपमप्रतिरूपाश्च शेरते हरिन्मजः ॥ ३६
 अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः ।
 शेरतेऽभिमुष्टाः शूरा दयिता इव योषितः ॥

विभ्रतः कथचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
 न धर्षयन्ति कट्यादा जीवन्तीति जनार्दन
 क्रत्यादैः कृप्यमाणाना-
 मपरेषां महात्मनाम् ।
 शतकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा
 विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९
 एते गोमाययो भीमा निहतानां यशस्विनाम्
 कण्टान्तरगतान्धारानालिपन्ति सहस्रशः ॥
 सत्येव्यपररात्रेषु याननन्दन्त बन्दिनः ।
 स्तुतिभिश्च परार्ध्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः
 तानिमाः परिदेयन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः ।
 कृपणं घृणिशार्दूल दुःग्रशोकार्दिता भृशम्
 रक्तोत्पलयनानीय विमान्ति रुचिराणि च ।
 मुग्धानि परमर्षाणां परिशुष्काणि केशव ॥
 रुदिताहिरता ऐता ध्यायन्त्यः सपरिच्छदाः
 कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः
 एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिमानि च ।
 रोपरोदननाम्नाणि यक्षनाणि कुरुयोपिताम्
 दयमानां चरयर्णानां गौरीणामेकवाससाम्
 दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य वृन्दानि केशव ४६
 आसामपनिपूर्णार्थं निशम्य परिदेयितम् ।
 इतरेतरसंप्रन्दान् विजानन्ति योषितः ४७
 एता दीर्घमिथोच्छुष्य धिक्पुण्य च धिलप्य च
 विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम्
 बहवो दृष्ट्वा शरीराणि
 क्रोशन्ति धिलपन्ति च ।
 पाणिभिश्चापरा भ्रान्ते
 शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४९
 शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वोद्ग्रेयूथशः कृतैः ।
 इतरेतरसंप्रकृतराकीर्णा भान्ति मेदिनी ॥ ५०
 विशिरस्कानयो कायान्
 दृष्ट्वा क्षेताननिन्दितान् ।
 मुह्यन्त्यनुगता नार्यो
 विदेहानि शिरांसि च ॥ ५१
 शिरः कायेन सन्धाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
 अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥
 बाहुरुचरणानन्यान् विशिष्योन्मथितान्पृथक्
 संदधत्योऽसुष्याविष्टा मूढेन्येताः पुनः पुनः

उत्कृत्यशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपाक्षिभिः
दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तृन् भरतयोपितः ॥
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
प्रेक्ष्य भ्रातन्पितृन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥
बाहुभिश्च सखद्वैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥
वभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितैः ।
न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्यनिन्दिताः
भातृभिः पतिभिः पुत्रैरुपाकीर्णा वसुंधरा ।
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ॥

स्तुपाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ।
इतो दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे ॥ ५९ ॥
यदिमाः कुर्वते सर्वा रवमुच्चावचं स्त्रियः ।
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ॥ ६० ॥
या पश्यामि हतान् पुत्रान्
पौत्रान् भ्रातृश्च माधव ।
एवमार्ता विलपती
समाभाष्य जनार्दनम् ।
गान्धारी पुत्रशोकाता
ददर्श निहतं सुतम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि श्रीविलापपर्वणि आयोधनदर्शने
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशम्पायन उवाच ।
दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्षिता
सहसा न्यपतद्रूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १ ॥
सा तु लब्ध्वा पुनः संशं
विक्रुश्य च विलप्य च ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य
शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २ ॥
परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हाहा पुत्रेति शोकाता विललापाकुलेन्द्रिया
सुगूढजघ्रुविपुलं हारनिष्कविभूषितम् ।
चारिणा नेत्रजेनोरः सिचन्ती शोकातापिता
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ।
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो
मामयं ग्राह वाष्णैय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।
अस्मिन् ज्ञातिसमुद्धर्पे जयममवा ब्रवीतु मे ॥
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम् ।
अब्रुव पुरुषव्याघ्र 'यतो धर्मस्ततो जयः' ॥ ७ ॥
यथा च युध्यमानस्त्वं
न वै मुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुवं शस्त्रजिताँल्लोकान्
प्राप्स्यस्यमरवत्प्रभो ॥ ८ ॥

इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतवान्धवम् ॥ ९ ॥
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।
शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥
योऽयं मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः ।
सोऽयं पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम्
ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं सुलभतां गतः ।
तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसेविते ॥ १२ ॥
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः ।
तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ॥
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।
महोत्तलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ॥ १४ ॥
यं पुरा व्यजनै रम्यैरुपवीजन्ति योपितः ।
तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १५ ॥
एष शेते महाबाहुर्वलवान् सत्याविक्रमः ।
सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥
पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् ।
निहतं भीमसेनेन गदां संमृज्य भारत ॥ १७ ॥
अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकां च केशव ।
आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥

विजग्धान् भक्षितान् ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते
श्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७.
दुर्योधनमिति ॥ १. ॥

पश्य दुर्योधनः शोते महोष्वासो महाबलः ।
 शार्ङ्गल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १९
 धिदुरं ह्यवमन्यैष पितरं चैव मन्दमाक् ।
 बालो वृद्धायमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥
 निःसपत्ना मर्ता यस्य त्रयोदश समाः स्थिता
 स शोते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥
 अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासिताम्
 पूर्णां हस्तिगवाश्वैश्च घाष्णेयं न तु तच्चिरम्
 तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासितां
 हीनां हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव
 इदं कष्टतरं पश्य पुत्रस्यापि धनान्मम ।
 यदिमाः पर्युपासन्ते एताश्चरान् रणे स्त्रियः
 प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनशुभाङ्गाम् ।
 रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीधिलापपर्वणि दुर्योधनदर्शने
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

गान्धार्युवाच ।

पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्याजितकुमान्
 गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान् रणे ॥ १
 इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः ।
 हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे क्षुपाः ॥ २
 आसादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः ।
 आपत्ता यत्स्पृशन्तीमां रुधिराद्रौ वसुन्धरां
 कृच्छ्रादुत्सारयन्ति स्म गृध्रगोमायुवायसान्
 दुःखेनार्ता विगूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ४
 एषाऽन्या त्वनवद्याङ्गी करसंभितमध्यमा ।
 घोरमायोधनं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५
 दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
 राजपुत्रां महाबाहो मनो न ह्युपशाम्यति ६
 भ्रातृशान्याः पितृशान्याः
 पुत्रांश्च निहतान् भुवि ।

दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः

प्रगृह्य सुमहाभुजान् ॥ ७

मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित
 आक्रन्दं हतघनूनां दारुणे वैशसे शृणु ॥ ८

रयनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनान् ।
 आधित्य ध्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाभुज

अन्यां चापहृतं काया-

चारुकुण्डलमुन्नसम् ।

स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण

गृहीत्वा पश्य तिष्ठतीम् ॥ १०

पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ ।

एताभिर्निरवद्याभिर्मया चैवालपमेधया ११

पंचशाखाभ्यां पंचाहुलिभ्या पाणिभ्याम् ॥ ३० ॥ इति
 श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

पश्येति ॥ १ ॥ करसंमितमध्यमा मुष्टिप्रमितमध्या
 ॥ ५ ॥

यदिदं धर्मराजेन
पातितं नो जनार्दन ।
न हि नाशोऽस्ति वाष्पेय
कर्मणोः शुभपापयोः ।

प्रत्यग्रवयसः पश्य

दर्शनीयकुचाननाः ॥ १२

कुलेषु जाता हीमत्यः कृष्णपक्षमाक्षिमूर्धजाः
हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
सारस्य इव वाशन्यः पतिताः पश्य माधव
फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्षयोपिताम् ।
अनवद्यानि वक्त्राणि तापयत्येष रश्मिवान्
ईर्षूणां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम् ।

मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६

शतचन्द्राणि चर्माणि

ध्वजांश्चादित्यवर्चसः ।

रौक्माणि चैव वर्माणि

निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७

शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले ।

पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्सुहृत्तानिव

एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना ।

पीतशोणितसर्वाङ्गो युधि भीमेन पातितः ॥

गदया भीमसेनेन पश्य माधव मे सुतम् ।
द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपदीनोदितेन च ॥ २०
उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता
प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन ॥

सहैव सहदेवेन

नकुलेनार्जुनेन च ।

दासीभूतासि पाञ्चालि

क्षिप्रं प्रविश नो गृहान् ॥ २२

ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम् ।

मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्र वर्जय ॥ २३

निबोधेनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम् ।

क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवैः २४

न बुद्ध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्पणम् ।

वाङ्मनाराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम्

तानेवं रहसि क्रुद्धो वाक्शल्यानवधारयन् ।

उत्ससर्ज विपं तेषु सर्पां गोवृषभेष्विव २६

एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ

निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महागजः ॥ २७

अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्पणः ।

दुःशासनस्य यत्क्रुद्धोऽपि वच्छोणितमाहवे ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

गान्धार्युवाच ।

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।

भूमौ विनिहतः शेते भीमेन शतधा कृतः १

गजमध्ये हतः शेते विकर्णो मधुसूदन ।

नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव निशाकरः ॥ २

अस्य चापग्रहेणैव पाणिः कृतकिणो महान् ।

कथाञ्चिच्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३

अस्य भार्याऽऽमिषप्रेप्सून्गृध्रकाकांस्तपस्विनी

वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ४

युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ ।

सुखोषितः सुखार्हश्च शेते पांसुषु माधव ॥ ५

कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।

अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ६

एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता ।

दुर्मुखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहा रणे ७

तस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम् ।

विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः

शूरस्य हि रणे कृष्ण पश्याननमथेदशम् ।

स कथं निहतोऽमित्रैः पांसून् ग्रसति मे सुतः

यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते ।

स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

एष माधवोति । स्पष्टार्थः ॥ १ ॥

चित्रसेनं हतं भूमी शयानं मधुसूदन ।
धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ११
तं चित्रमाल्याभरणं युषस्यः शोकफर्शिताः ।
ऋत्यादसंधैः सहिता रुदत्याः पर्युपासते १२
स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम्
चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे १३
युया वृन्दारको नित्यं प्रयरन्निनिषेधितः ।
विचित्रशक्तिरसौ शोते ध्वस्तः पांसुषु माधव ॥
शरस्फुटतयमार्णवीरं विशासने हतम् ।
परिवार्यासते गृध्राः पश्य कृष्ण विचित्रशक्तिम्
प्रविश्य समरे शरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

स वीरशयने शोते परः सत्पुरुषोचिते ॥ १६
स्मितोपपन्नं सुनसं सुषु ताराधिपोपमम् ।
अतीव शुभ्रं वदनं कृष्ण पश्य विविशतेः १७
एनं हि पर्युपासन्ते बहुधा वरयोपितः ।
श्रीङ्गन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः १८
हन्तारं परसैन्यानां शरं समितिशोभनम् ।
निवर्हणमभिप्राणां दुःसहं विपहेत कः ॥ १९
दुःसहस्यैतदामानि शरीरं संवृतं शरैः ।
गिरिरात्मगतेः फुल्लैः कर्णिकारैरिवाचितः
शातकौभ्यां क्षजा भाति कवचेन च मास्रता
अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः २१

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि श्रीचिलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

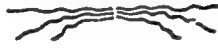
गान्धार्युवाच ।

अध्यर्घगुणमाहुयं बले शौर्यं च केशव ।
पिप्रा त्वया च दशार्हं हसं सिंहमिषोत्कटम्
यो विभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्मिदाम् ।
स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युपदं गतः २
तस्योपलक्ष्यं कृष्ण कार्णैरमिततेजसः ।
अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैषोपशाम्यति ३
एषा विराट्दुहिता स्तुपा गाण्डीवधन्वनः ।
आर्ता बालं पतिं वीरं दृष्ट्वा शौचत्यनिदिता
तमेषा हि समागम्य भार्या मर्तोरप्रन्तिके ।
विराट्दुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ५
तस्य यक्षप्रमुपाप्राय सीमद्रस्य मनस्विनी ।
विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ६
काम्यरूपवतीं चैषा परिष्वजति मामिनी ।
लज्जमाना पुरा धैनं माध्वीकमदमूर्च्छिता ॥
तस्य हतजसंदिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
विमुच्य कवचं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ॥ ८
अवेक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिमापते
अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातितः ९
बले वीर्यं च सदृशस्तैजसा चैव तेऽनघ ।
रूपेण च तथाऽत्यर्थं शोते भुवि निपातितः ॥

अत्यन्तं सुकुमारस्य राङ्गवाजिनशापिनः ।
कश्चिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११
मातङ्गभुजधर्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वच्चौ ।
काञ्चनाङ्गदिनौ शोते निक्षिप्य विपुलौ भुजौ
व्यायस्य बहुधा नूनं सुखसुतः श्रमादिव ।
एवं विलपतीमातां न हि मामभिमापसे १३
न स्मराम्यपराधं ते किं मां न प्रतिभापसे ।
ननु मां त्वं पुरा दूरादभिधीक्ष्यामिभापसे ॥
न स्मराम्यपराधं मे किं मां न प्रतिभापसे ।
आर्यामार्यं सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान्
पितृन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि
तस्य शोणितादिगन्धान्वै केशानुचम्य पाणिना
उत्सङ्गे यक्षप्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
स्वस्त्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥
'कथं त्वां रणमध्यस्थं जमुरेते महारथाः ।
धिगस्तु क्रूरकर्तृस्तान् कृप-कर्ण-जयद्रथान्
द्रोणद्रोणायनी चोभौ यैरहं विधवा कृता ।
रथप्रेमाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः १९
बालं त्वां परिचार्यैकं मम दुःखाय तन्मुपाम् ।
कथं नु पाण्डवानां च पञ्चालानां पश्यताम्

त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान् सन्ननाथवत् ।
 दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वां पिता तव २१
 वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ।
 न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां च पराभवः
 प्रीतिं धास्यति पार्थानां
 त्वामृते पुष्करेक्षण ।
 तव शस्त्रजिताँल्लोकान् ।
 धर्मेण च दमेन च ॥ २३
 क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ।
 दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ॥ २४
 यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ।
 कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा
 पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि
 नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि २६
 परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ।
 प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानप्सररोभिः समेयिवान्
 सौमद्र विहरन् काले
 स्मरेथाः सुकृतानि मे ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
 विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

गान्धार्युवाच ।
 एष वैकर्तनः शेते
 महेष्वासो महारथः ।
 ज्वलितानलवत्संख्ये
 संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १
 पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान् ब्रह्मन् ।
 शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २
 अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महाबलः ।
 रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ३
 यं स्म पाण्डवसन्त्रासान्मम पुत्रा महारथाः ।
 प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् । ४
 शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना ।

एतावानिह संवासो
 विहितस्ते मया सह ॥ २८
 पण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ।
 इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् २९
 उत्तरां मोघसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः ।
 उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ३०
 विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च
 द्रोणास्त्रशरसंकृत्तं शयानं रुधिरोक्षितम् ३१
 विराटं वितुदन्त्येते गृध्र-गोमायु-वायसाः ।
 वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ॥ ३२
 न शक्नुवन्ति विहगान्निवारयितुमातुराः ।
 आसामातपतप्तानामायासेन च योपिताम् ॥
 श्रमेण च विवर्णानां वक्त्राणां विप्लुतं वपुः ।
 उत्तरं चाभिमन्युं च काम्बोजं च सुदक्षिणम्
 शिशूनेतान् हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम्
 आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ३५

मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५
 समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
 प्रकीर्णमूर्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥
 उद्भिन्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ७
 अनाधृष्यः परैर्युद्धे
 शत्रुभिर्मघवानिव ।
 युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्
 हिमवानिव निश्चलः ॥ ८
 स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
 भूमौ विनिहतः शेते वातभग्न इव द्रुमः ॥ ९

वपुः शस्ताकृतिः 'वपुः क्लीवं तनौ शस्ताकृतावपि' इति
 मेदिनी ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभावदीपे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

एष वैकर्तन इति । आवृत्य भीमसेनेनेति च स्पष्टार्थो
 एकविंशद्विंशौ ॥ १ ॥

पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥
आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वां
यदग्रसच्चक्रमिदं धरित्री ।
ततः शरेणापहतं शिरस्ते
धनञ्जयेनाहवशोभिना युधि ॥ ११
हाहा धिगेपा पतिता विसंज्ञा
समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धकक्षम् ॥
कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं
सुपेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ १२

अल्पावशेषोऽपि कृतो महात्मा
शरीरमक्षैः परिभक्षयद्भिः ।
द्रष्टुं न नः प्रीतिकरः शशीव
कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ १३
सा वर्तमाना पतिता पृथिव्या-
मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा
रोरुयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि कर्णदर्शनो
नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

गान्धार्युवाच ।

आवन्त्यं भूमिसेनेन भक्षयन्ति निपातितम्
गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १
तं पश्य कदनं कृत्वा शूराणां मधुसूदन ।
शयानं धीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥ २
तं सुगालाश्च कङ्काश्च कव्यादाश्च पृथग्विधाः
तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३
शयानं धीरशयने शूरमाक्रन्दकारिणम् ।
आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासने ॥
प्रातिपेयं महेष्वासं हतं भल्लेन बाह्निकम् ।
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥
अतीव सुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते ।
सोमस्पर्धाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥
पुत्रशोकामितसेन प्रतिष्ठां चाभिरक्षता ।
पाकशासनिना संख्ये वार्धक्षत्रिनिपातितः
एकादश चमूर्मित्वा रक्ष्यमाणं महात्मना ।
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८
सिन्धु-सौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दनं जयद्रथम् ॥ ९

संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ।
भीषयन्त्यो विकर्षन्ति गहनं निम्नमन्तिकार्य
तमेताः पर्युपासन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजम् ।
सिन्धु-सौवीरभर्तारं काम्बोजयवनस्त्रियः ॥
यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।
तदैव बध्यः पाण्डूनां जनार्दनं जयद्रथः ॥ १२
दुःशलां मानयद्भिस्तु तदा मुक्तो जयद्रथः ।
कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः ॥
सैषा मम सुता बाला
विलपन्ती च दुःखिता ।
आत्मना हन्ति चात्मान-
माक्रोशन्ती च पाण्डवान् ॥ १४

किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।
यत्सुता विधवा बाला लुपाश्च निहतेभ्यराः
हा हा धिरदुःशलां पश्य वीतशोकमयामिध
शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥
वारयामास यः सर्वान् पाण्डवान्पुत्रगृह्णादिनः
स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलम्पठीये भास्तभावदर्पे
एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

आवन्त्यमिति ॥ १ ॥ वार्धक्षत्रिजयद्रथः ॥ ७ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम् । परिवार्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापे गान्धारीवाक्ये
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

गान्धार्युवाच ।

एष शल्यो हतः शेते साक्षान्कुलमातुलः
धर्मक्षेन हतस्तात धर्मराजेन संयुगे ॥ १
यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
स एष निहतः शेते मद्राजो महाबलः ॥ २
येन संगृह्यता तात रथमाधिरथेयुधि ।
जयार्थं पाण्डुपुत्राणां यदा तेजोबधः कृतः ॥
अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।
मुखं पद्मपलाशाक्षं काकैरादृष्टमव्रणम् ॥ ४

अस्य चामीकराभस्य

तप्तकाञ्चनसप्रभा ।

आस्याद्विनिःसृता जिह्वा

भक्ष्यते कृष्णपक्षिभिः ॥ ५

युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् ।
रुदत्यः पर्युपासन्ते मद्राजं कुलाङ्गनाः ॥ ६
एताः सुसूक्ष्मवसना मद्राजं नरर्षभम् ।
क्रोशन्त्योऽथ समासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभं
शल्यं निपतितं नार्यः परिवार्याभितः स्थिताः
वासिता गृष्टयः पङ्के परिमश्रमिव द्विपम् ॥ ८
शल्यं शरणदं शूरं पश्येमं वृष्णिनन्दन ।
शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ ९

एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
गजाङ्कुशधरः श्रीमाञ्जुशेते भुवि निपातितः
यस्य रुक्ममर्या माला शिरस्येपा विराजते
श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान्
एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
रोमहर्षणमत्युग्रं शक्रस्य त्वहिना यथा ॥ १२
योधयित्वा महाबाहुरेप पार्थ धनञ्जयम् ।
संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥

यस्य नास्ति समो लोके शौर्यं वीर्यं च कश्चन
स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥
पश्य शान्तनवं कृष्णशयानं सूर्यवर्चसम् ।
युगान्त इव कालनपतितं सूर्यमम्बरात् ॥ १५
एष तप्त्वा रणे शत्रूञ्चाश्रतापेन वीर्यवान् ।
नरसूर्याऽस्तमभ्येति सूर्याऽस्तमिव केशव ॥
शरतल्पगतं भीष्ममूर्ध्वरेतसमच्युतम् ।
शयानं वीरशयने पश्य शूरनिपेक्षिते ॥ १७
कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
आविश्य शेते भगवान् स्कन्दः शरवणं यथा
अनूलपूर्णगाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम् ।
उपधायोपाधानाम्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥
पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशाः ।
एष शान्तनवः शेते माधवाप्रतिमो युधि ॥
धर्मात्मा तात सर्वज्ञः पारावयेण निर्णये ।
अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेप प्राणानधारयत् ॥ २१
नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्नविद्वान्नपराक्रमी ।
यत्र शान्तनवो भीष्मः शेतेऽद्य निहतः शरैः
स्वयमेतेन शूरेण पृच्छमानेन पाण्डवैः ।
धर्मक्षेनाहवे मृत्युरादिष्टः सत्यवादिना ॥ २३
प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धृतः ।
स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम्
धर्मेण कुरवः कं नु परिप्रक्षयन्ति माधव ।
गते देवव्रते स्वर्गे देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५
अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा ।
तं पश्य पतितं द्रोणं कुरुणां गुरुमुत्तमम् ॥ २६
अस्त्रं चतुर्विधं वेदयथैव त्रिदशेश्वरः ।
भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

एष इति ॥ १ ॥ वासिताः करिण्यः गृष्टयः सकृत्प्र-

सूताः ॥ ८ ॥ आहिना वृत्रासुरेण ॥ १२ ॥ भीष्मकृत
भयंकरकर्मकृत् ॥ १४ ॥ शास्त्रमाज्ञा ॥ २० ॥ निर्णये
पारावयेण परावरौ परलोकेहलोको तद्विषयेण ज्ञानेन
तत्त्वज्ञानबलेन प्राणानधारयदित्यर्थः ॥ २१ ॥

यस्य प्रसादाद्वीभत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम्
 चकार स हतः शते नैनमस्त्राण्यपालयन् २८
 यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान्
 सोऽयं शस्त्रभृतां धेष्टो द्रोणः शस्त्रैः परिक्षतः
 यस्य निहंतः सेनां गतिरग्रेरिवामवत् ।
 स भूमौ निहतः शते शान्ताक्षिरिव पावकः
 धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तायापश्च माधव ।
 द्रोणस्य निहतस्याजी दृश्यते जीवतो यथा
 वेदा यस्माश्च चत्वारः सर्वाण्यस्त्राणि केशव
 अनपेतानि वै शूराद्यथैवादी प्रजापतेः ॥ ३२
 धन्वन्तर्यामिनी तस्य वन्दिभिर्धन्वितौ शुभौ
 गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशताचिती
 द्रोणं द्वपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।
 कृपी कृपणमन्वास्ते दुःषोपहतचेतना ॥ ३४
 तां पश्य रुदतीमार्ता मुकफेशीमधोमुखीम् ।
 हतं पतिमुपासन्तो द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ३५

इति श्रीमहामारुते श्रीपर्वणि श्रीविलापपर्वणि गान्धारीवचने
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

गान्धार्युवाच ।

सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम् ।
 वितुषमानं विह्वीवैहुभिर्मोधयान्तिके ॥ १
 पुत्रशोकामिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन ।
 युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥ २
 असौ हि भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता
 आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ३
 दिष्टया नैनं महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
 कुरुसंकन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४
 दिष्टया यूपध्वजं पुत्रं वीरं भूरिसहस्रदम् ।
 अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नानुपश्यसि ॥ ५
 दिष्टया क्षुपाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बहु ।
 न शृणोपि महाराज सारसीनामिवाणवे ६
 एकवस्त्रार्थसंवीताः प्रकीर्णाः सितमूर्धजाः ।
 क्षुपास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ७

श्वापदैर्भक्ष्यमाणं त्व-
 महो दिष्टया न पश्यसि ।

छिन्नबाहुं नरदयाघ्न-
 मर्जुनेन निपातितम् ॥ ८
 शलं विनिहतं संख्ये
 भूरिश्रवसमेव च ।
 क्षुपाश्च विविधाः सर्वा
 दिष्टया नाद्येह पश्यसि ॥ ९

दिष्टया तत्काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः ।
 विनिकीर्णं रथोपख्ये सोमदत्तेन पश्यसि १०
 अमृस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम्
 परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणः ११
 एता विलप्य करुणं भर्तृशोकेन फर्शिताः ।
 पतन्त्यमिमुखा भूमौ कृपणं वत केशव १२

पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपार्जितम् ।
 तेन त्वां दुरवापेन शप्स्ये चक्रगदाधरम् ॥
 यस्मात्परस्परं घ्नन्तो
 ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
 उपोक्षितास्ते गोविन्द
 तस्माज्ज्ञातीन् वधिष्यसि ॥ ४३
 त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशो मधुसूदन ।
 हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ॥ ४४
 अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।
 कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥
 तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिवान्धवाः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीशापदाने
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 समाप्तं स्त्रीविलापपर्व ।

श्राद्धपर्व ३

२६

श्रीभगवानुवाच ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः
 तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ।
 यत्त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।
 दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २
 निष्टुरं वैरपुरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।
 कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥
 भृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
 दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थो प्रपद्यते ॥ ४
 तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं
 गौर्वाढारं धावितारं तुरङ्गी ।
 शूद्रा दासं पशुपालं च वैश्या
 वधार्थीयं क्षत्रिया राजपुत्री ॥ ५
 वैशम्पायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम्

स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं वासुदेवो महामनाः ।
 उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्समयन्निव ॥
 जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरासि क्षत्रिये ।
 दैवादेव विनश्यन्ति वृष्णयो नात्र संशयः ॥
 संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।
 अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः ॥ ४९
 परस्परकृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः
 इत्युक्तवाति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतसः ।
 बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशाश्चापि जीविते ॥

तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना
 धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः ।
 पर्यपृच्छत धर्मज्ञो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७
 जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।
 हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।

दशायुतानामयुतं
 सहस्राणि च विंशतिः ।
 कोट्यः षष्टिश्च षट् चैव
 ह्यस्मिन् राजन् मृधे हताः ॥ ९
 अलक्षितानां वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 युधिष्ठिर गार्ति कां ते गताः पुरुषसत्तम ।
 आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥

तवापीति ।

अनिरस्तः परध्वंसो याति शक्तमुपेक्षकम् ।
 कुलध्वंसप्रसूतार्तिगान्धार्या इव केशवम् ॥ ४६ ॥
 अभ्युत्समयन्निषिद्धसन् ॥ ४७ ॥ चीर्णं चरासि मदनुष्ठितमेवानु-
 तिष्ठसि स्वतपोनाशार्थमिति भावः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्यायः २५

२६

उत्तिष्ठेति ॥ १ ॥ दुष्कृतं दुराचरितं स्वकीयम् ॥ २
 वैराग्रियं पुरुषं वैरपुरुषम् ॥ ३ ॥ द्वौ पूर्वापरदुःखद्वयरूपौ ॥ ४ ॥
 तपोरूपायार्थाय उत्पन्नं तपोर्थीयं त्वद्विधा वधार्थीयमेव
 गर्भं धत्ते अन्या तु जयार्थीयं कोट्यार्थीयमपीति भावः
 ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

यैहुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
देवराजसमान्लोकान् गतास्ते सत्यविक्रमाः
ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत ।
युध्यमाना हताः संख्ये गन्धर्वैः सह सङ्गताः
ये च संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥
पात्यमानाः पर्येयं तु हीयमाना निरायुधाः ।
ऋषीनिषेधा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥
छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
गतास्ते ब्रह्मसदनं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥
ये त्वत्र निहता राजसन्तरायोधनं प्रति ।
यथाकथञ्चित्पुरुषास्ते गतास्तत्तत्रान् कुरु

भूतराष्ट्र उवाच ।

केन ज्ञानबलेनैधं पुत्र पश्यसि सिद्धयम् ।
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

निदेशान्नयतः पूर्वं वने विचरता मया ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संग्रामोऽयमनुग्रहः ॥ १९ ॥
देवर्षिलोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतित्
दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥
भूतराष्ट्र उवाच ।

अनाथानां जनानां च सनाथानां च भारत
कश्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यसे विधिपूर्वकम्
न येषामस्ति संस्कर्ता न च येऽत्राहिताग्रयः
वर्यं च कस्य कुर्यामो बहुत्याप्तात्त कर्मणाम् ॥
यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति यतस्ततः ।
तेषां तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर
वैशम्पायन उवाच ।

पद्ममुक्ती महाराज कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ।
आदिदेश सुधर्माणं धौर्म्यं सतं च सज्जयम् ॥
विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।
इन्द्रसेनमुपांश्वैव भृत्यान् सूतांश्च सर्वशः ॥
भवन्तः कारयन्तेषां प्रेतकार्याण्यशेषतः ।
यथा चानायवत्किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च सज्जयः ।

इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि आद्यपर्वणि कुरुणामौर्ध्वदेहिके
पर्विशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सुधर्मा धौर्म्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥
चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृतं तैलं च गन्धोश्च क्षीमाणि वसनानि च
समाहृत्य महार्हाणि दारुणां चैव सञ्चयान् ।
रथांश्च मृदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥
चित्ताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्पराधिपान्
दाहयामासुरव्यग्राः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३० ॥
दुर्योधनं च राजानं भ्रान्त्यास्य शताधिकान्
शतं शतं च राजानं भूरिध्रुवसमेव च ॥
जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
दौःशासार्नि लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम्
युहन्तं सोमदत्तं च सृजयाश्च शताधिकान् ।
राजानं क्षेमधन्वानं विराट्द्रुपदौ तथा ॥
शिष्यणिडनं च पाञ्चाल्य धृष्टद्युम्नं च पार्ष्वतम्
युधामन्युं च विकान्तमुत्तमोजसमेव च ॥
कौसल्यं द्रौपदेयाश्च शकुनिं चापि सौवलम्
अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ३५ ॥
कर्णं वैकर्तनं चैव सहपुत्रममर्षणम् ।
केकयाश्च महेश्वासास्त्रिगतांश्च महारथान् ॥
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकप्रातरमेव च ।
अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं जलसन्धं च पार्थिवम् ॥
एतांश्चान्यांश्च सुवहन्पार्थिवांश्च सहस्रशः ।
घृतधाराहुतैर्दत्तैः पावकैः समदाहयन् ॥ ३८ ॥
पितृमेधाश्च केषाञ्चित्प्राचर्तन्त महात्मनाम्
सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोचन्त चापैः
साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्रः
कश्मलं सर्वभूतानां निशाया समपद्यत ॥ ४० ॥
ते विभूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पाश्व
नमसीवाभ्यदृश्यन्त ब्रह्मास्तम्बसंवृताः
ये चाप्यनायास्तवास्त्रानादेशशसमागताः
तांश्च सर्वोन्समानाय्य राशीन्कृत्वा सहस्रं
चित्वा दारुमिख्यग्नैः प्रभूतैः स्नेहपात्रि
दाहयामास तान्सर्वान्विदुरो राजशासन
कारयित्वा क्रियास्तेषां कुबराजो युधिष्ठिरः
घृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ४४

२७

वैशम्पायन उवाच ।

ते समासाद्य तु गङ्गां तु शिवां पुण्यजलोचितां
 न्हदिनीं च प्रसन्नां च महारूपां महाबलाम् १
 भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च ।
 ततः पितृणां भ्रातृणां पौत्राणां खजनस्य च २
 पुत्राणामार्यकाणां च पतीनां च कुरुखियः ।
 उदकं चक्रिरे सर्वा रुदत्यो भृशदुःखिताः ३
 सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ।
 उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ४
 सूपतीर्याऽभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ।
 तन्महोदधिसङ्काशं निरानन्दमनुत्सवम् ॥ ५ ॥
 वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ।
 ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककशिता
 रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ।
 यः स वीरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ॥ ७ ॥
 अर्जुनेन जितः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ।
 यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ८
 यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ।
 प्रत्ययुध्यत वः सर्वान्पुरा यः सपदानुगान् ९
 दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन् व्यरोचत ।
 यस्य नास्ति समो वीर्यं पृथिव्यामपि पार्थिवः
 योऽवृणीत यशः शूरः प्राणैरपि सदा भुवि ।
 कर्णस्य सत्यसन्धस्य संग्रामेष्वपलायिनः ११
 कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः ।
 स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत
 कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ।
 श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम्
 र्णमेवानुशोचन्तो भूयः क्लान्ततराऽभवन् ।
 ॥ स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः १४
 गच्छ मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ।
 शरोर्मिध्वजावर्तो महाभुजमहाग्रहः १५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि आद्धपर्वणि कर्णगूढजत्वकथने

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ स्त्रीपर्व समाप्तम् ॥

२७

ते समासाद्येति ॥ १ ॥ वेष्टनानि उष्णीषकटि-
 वन्धनादीनि ॥ २ ॥ सूपतीर्या शोभनजलावतरणमार्गा ॥ ५ ॥
 भवन् अभवन् अडभाव आर्षः ॥ १४ ॥ नेह स्मेति ।

तलशब्दानुनदितो महारथमहान्हृदः ।
 यस्येपुपातमासाद्य नान्यस्तिष्टेद्धनञ्जयात् १६
 कथं पुत्रो भवत्याः स देवगर्भः पुराऽभवत् ।
 यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम् १७
 तमग्निमिव वख्येण कथं द्यादितवत्यसि ।
 यस्य बाहुबलं नित्यं धार्तराष्ट्रैरुपासितम् १८
 उपासितं यथाऽस्माभिर्वलं गाण्डीवधन्वनः ।
 भूमिपानां च सर्वेषां बलं बलवतां वरः १९
 नान्यं कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनां रथी ।
 स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृतां वरः २०
 असुत त भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ।
 अहो भवत्या मन्त्रस्य गृह्णेन वयं हताः २१
 निधनेन हि कर्णस्य पीडितास्तु सवान्धवाः
 अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ॥ २२ ॥
 पञ्चालानां विनाशेन कुरूणां पतनेन च ।
 ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्पृशद्भृशम् २३
 कर्णमेवानुशोचामि दह्याम्यग्राविवाहितः ।
 नेह स्म किञ्चिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम्
 न चेदं वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ।
 एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः २५
 व्यरुदच्छनकै राजंश्चकारास्योदकं प्रभुः ।
 ततो विनेदुः सहसा स्त्रियस्ताः खलु सर्वशः
 अभितो याः स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ।
 तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदाः ॥
 स्त्रियः कुरुपतिर्धोमान् भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः
 स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् २८
 चकार विधिवद्धीमान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 पापेनासौ मया श्रेष्ठो भ्राता ज्ञातिर्निपातितः
 अतो मनसि यद्गुह्यं स्त्रीणां तन्न भाविष्यति
 इत्युक्त्वा स तु गङ्गाया उत्तताराकुलेन्द्रियः ।
 भ्राताभिः सहितः सर्वैर्गङ्गातीरमुपेयिवान् ३०

कर्णे भ्रातृत्वेन ज्ञाते सति तदनुसारिणामस्माकमपि दुर्लभं
 नाभविष्यन्नापि कौरवाणां क्षयोऽभविष्यदित्यर्थः ॥ २४ ॥
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावंदीये
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अस्यानन्तरं शान्तिपत्रं भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः—

यैशम्पायन उवाच —

कृतोदकास्ते सुहृदा सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।

विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व समाप्तम् ॥

* यद्यप्यादिपर्वणि पर्वसंप्रहृत्यनावसरे-सप्तविंशति-
रध्यायाः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः । श्लोकसप्तशती
चापि पञ्चसप्ततिसंयुता इत्युक्तम् । आरम्भोपर्वणि तु

अध्यायाः सप्तविंशतिसंख्याका एव, तथापि श्लोकसंख्या
तु ८२५ वर्तते, इयं श्लोकद्वयः मध्ये मध्ये प्रक्षिप्तश्लोकैः
संज्ञाता वेदितव्येति शम् ।

इति श्रीकिञ्चवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र-
शास्त्रिकृता महाभारतलघुटिप्पण्यां स्त्रीपर्व समाप्तम् । भारती जयतु । शके १८५३ ।

**This Book must be
returned to the Library
on or before**

INSTRUCTIONS TO BORROWERS

- 1 Books are strictly Non transferable
- 2 Books are ordinarily issued for a fortnight only, and may be recalled at any time at the discretion of the Librarian
- 3 A Borrower who disfigures or in any way damages a book may be called upon to pay such penalty, not exceeding the value of the book, as the librarian may fix
- 4 A fine of one anna per day is imposed for the retention of a book beyond the specified time of return or recall

Librarian